شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى

شايار ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شايار ناهيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتنىڭ ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك ئەزالىرى

شايار ناهيىلىك 1 - نۆۋەتلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: لى چۈەنربن

مۇئاۋىن مۇدىرلار: جى شيۇڭنەن، ھىمىت رېھىم، ياڭ خۇك، شېن كېجىك

ئەزالار: ئابلا ئەجمەدىن، خوا ليي، ۋاڭ باۋخۇ، شى خېتىك، ۋاڭ جۇڭشيەن، جېك فۇۋەن، جاڭ گۇيشېك، دۇ گوچىك

1987 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى

شايار ناهيىلىك 2 - نۆۋەتلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىر: دۇەن رۇزېك

ئەزالار: توختى بەكرى، ياڭ لەنپىك، لۇ فاجېك، جاڭ گۇيشېك، دىك رۇڭلوك، دۇ گوچىك

1992 - يىل 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

شايار ناهيىلىك 3 - نۆۋەتلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىرلار: دۇەن رۇزبەك، لۇ فاجىبەك، ۋاڭ باۋخۇ، داۋۇت روزى

ئەزالار: جۇ ۋېينۇك، ياڭ لەنپىڭ، جاڭ گۇيشىڭ، دىڭ رۇڭلوك، ۋاڭ زېپۇ، شېرىپ بەكرى، لىيۇ مىڭ، لى پېڭخەي، لىيۇ لىگۇك، يۇ جېنسەي، قۇربان ئەجمىدىن، نايىپ تايىپ، شيا چيۇبەي، مەھەممەت مەخسۇت، لۇي زوگۇاڭ، لىيۇ دېچىڭ، چياڭ شۇلىن، چو ۋۇخەن، ساۋ مىڭۇ، لىيۇ شياۋسۇڭ، ئابلا قۇربان، خالىق ئىمىن، سېيىت نۇر، كامىل كېرىم، ھەسەن يۈسۇپ، شۇي شىجۇڭ

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر: كامال سېيىت، شېن كېجىڭ، ھىممەت رېھىم، ما پېيشيەن، قاسىم ماڭسۇر

1993 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى

شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك تارىخ ـ تەزكىرە كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى

مۇدىر: جاڭ لياڭجيې

مۇئاۋىن مۇدىرلار: توختى بەكرى، يۆ شيۇچېڭ، لۇ فاجىبەك، ۋاڭ باۋخۇ، داۋۇت روزى، ياڭ لەنپىڭ

ئەزالار: جۇ ۋېينۇك، چېن بوچىن، جاڭ گۇيشىڭ، ۋاڭ زېپۇ، لىيۇ مىڭ، سى چيۇخۇك، لى پېڭخەي، لىيۇ لىگۇك، يۇ جېنسەي، قۇربان ئەجمىدىن، ئابلا ئىسلام، شيا چيۇبەي، مۇسا ياقۇپ، لۇي زوگۇاڭ، لىيۇ دېچىڭ، چياڭ شۇلىن، چو ۋۇخەن، ساۋ مىڭۇ، ئابلا قۇربان، لىيۇ شياۋسۇڭ، خالىق ئىمىن، سېيىت نۇر، كامىل كېرىم، ھەسەن يۈسۇپ، شۇي شىجۇڭ

ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان مەسلىھەتچىلەر: كامال سېيىت، شېن كېجىڭ، ھىممەت رېھىم، ئىسمايىل سادىق، ما پېيشيەن، قاسىم ماڭسۇر

1994 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى

كىرىش سۆز — I

لى دۇيۈەن①

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» پۈتۈن مەملىكەت ۋە پۈتۈن پارتىيە «پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش، ئىشكنى كەڭ ئېچىۋېتىش، تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش، مۇقىملىقنى ساقلاش» نى ئومۇمىيلىق قىلىپ، جۈڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئىشىنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا دۇنياغا كەلدى، بۇ ناھىيىمىز مىقياسىدىكى زور خۇشاللىنارلىق ئىش، بۇ سوتسىيالىستىك مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مېۋىسى، شۇنىڭدەك بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا ئۆرنەك قىلىشقا بولىدىغان ئىشەنچىلىك ماتېرىيال بولۇپ ناھايىتى چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. مەن ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتىنىڭ كىرىش سۆزنى يېزىشنى ماڭا ھاۋاله قىلغانلىقىدىن تولىمۇ ھاياجانلاندىم ۋە چوڭقۇر تەپەككۇر دېڭىزىغا چۆمدۈم.

مەن 1950 - يىلى شايار ناھىيىسىگە كېلىپ خىزمەتكە چۈشتۈم، بۇ دەل يېڭى جەمئىيەت بىلەن كونا جەمئىيەت ئالمىشىۋاتقان، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى قالاق، ئىقتىسادى ناچار، تۇرلۇك ئىشلىرى جانسىز ھالەتتە تۇرغان دەۋر ئىدى. پۈتكۈل ناھىيە خەلقى جۈڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، خەلق دېموكراتىيىسىنىڭ يېڭى تەرتىپىنى تۇرغۇزدى. 1994 - يىلى يازدا مەن قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستى، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتنىشىپ شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن يەنە شايار ناھىيىسىگە باردىم. ناھىيە بازىرىغا كىرگىنىمدە يوللارنى تونىيالمايلا قالدىم. تۆپتۈز ئېلىنغان كوچىلار، قاتار-قاتار سېلىنغان بىنالار كۆز ئالدىمدا تۇرۇپتۇ، بازارلاردا سودا سېتىق ئىشلىرى گۈللىنىپتۇ، يېزا - كەنت ئارىلىقىدا بۈك - باراقسان ئورمان بىلەن قاپلانغان يوللار ياسىلىپتۇ، ئېتىزلاردا زىرائەتلەر بۇلۇق تۆسۈپتۇ، مەكتەپلەردە بالىلارنىڭ كىتاب ئوقۇش سادالىرى ئاڭلىنىپ تۇرۇپتۇ. . . شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى قاقاس مەنزىرىلەر قالماپتۇ، مەن چىن قەلبىمدىن پارتىيىنىڭ خەلقنى بېيىتىش سىياسىتى ياشىسۇن! دەپ توۋلىۋەتتىم.

شايار ناھىيىسى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىن تەزكىرە تۈزۈلۈپ باقمىغان، تارىختىن قېلىپ قالغان «شايار ناھىيىسىدىكى يۈرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» 1000 خەتكىمۇ يەتمەيتتى، پايدىلانغىدەك تارىخ- تەزكىرىنىڭ بولماسلىقى، شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا نۇرغۇن قۇلايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. «جاھاننى ئىدارە قىلغۇچىلار تارىخنى، ئەلنى ئىدارە قىلغۇچىلار تەزكىرىنى ئەينەك قىلىدۇ»، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن تەزكىرە تۈزۈشكە زور ئادەم كۈچى، مادىدي كۈچ ئاجراتتى. شايار ناھىيىسىدە ھازىر ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان رەھبەرلەرنىڭ تەزكىرە خىزمىتىگە بىۋاسىتە قاتنىشىشى ۋە ئۇنى قوللاپ قۇۋۋەتلىشى شۇبھىسىزكى دۆلەتكە، خەلققە نەپ يەتكۈزىدىغان بەھىساپ ساۋابلىق ئىش. تەزكىرە تۈزۈش تۈرى كۆپ بولغان، ئىنچكىلىكنى تەلەپ قىلىدىغان يېزىق قۇرۇلۇشى، شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزۇن بولمىغانلىقى، ھۆججەت - ماتېرىياللارنىڭ يوقاپ كەتكەنلىكى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەك بالايىئاپەتنىڭ يۈز بەرگەنلىكى تەزكىرە تۈزۈش

خىزمىتىگە نۇرغۇن قىيىنچىلىق ئېلىپ كەلدى. تەزكىرە خادىملىرى ھەقىقەتنى ئەملىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ۋە دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسىنى يېتەكچى قىلىپ، تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىسىنەزەرنى تەدبىقلاپ، دادىللىق بىلەن يېڭىلىق يارىتىپ، شىجائەت بىلەن ئىشلەپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخى ۋە ھازىرقى ئەھۋالى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن بىر مىليون خەتتىن ئاشىدىغان تەزكىرىنى پۈتكۈزدى. تەزكىرە خادىملىرىنىڭ مۇنچىۋالا شۆھرەت قازىنالىشى ئۇلارنىڭ جاپادىن كەچمىگەنلىكىدە؛ شايار ناھىيىسىدىكى خەلق تەزكىرە تۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا ئىشلىگەن ئەزىمەتلىرىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمايدۇ. مەن مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، شايار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىگە ھەمدە تەزكىرە خادىملىرىغا چوڭقۇر ئېھتىرام بىلدۈرىمەن.

شايار بىر گۈھەر زېمىن، يېرى كەڭ، بايلىقى مول، خەلقى ئەمگەكچان ھەم ئاددىي - سادىدا، مىللەتلەر ئىتتىپاق ھەم ئىناق. ھازىرقى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىۋاتقان، ئىشىك ئېچىۋېتىلگەن چوڭ ياخشى ۋەزىيەتتە، شايار خەلقى كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن ھاللىق جەمئىيەت بەرپا قىلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلماقتا. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۆزىنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ياردەم بېرىش ۋە خەلقنى تەربىيىلەش رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، شايارنىڭ تېخىمۇ گۈللىنىشى ئۈچۈن ھەسسە قوشقۇسى.

---

① لى دۈيۈەن، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ سۈيدي ناھىيىسىدىن. 1918 - يىلى تۇغۇلغان. 1938 - يىل 3 - ئايدا ئىنقىلابقا قاتناشقان، شۇ يىلى 8 - ئايدا پارتىيىگە كىرگەن. 1949 - يىل 9 - ئايدا ئەترەت باشلاپ شايار ناھىيىسىگە كېلىپ، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغان، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئونجى شۇجىسى بولغان.

كىرىش سۆز — II

جاك لياڭجيې① توختى بەكرى②

دۆلەتنىڭ 9 - بەش يىللىق پىلانى يولغا قويۇلۇپ زور غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلگەن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا يەنە بىر قېتىم شانلىق ۋەزىيەت يارىتىلغان پەيتتە «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشردىن چىقتى. بۇ خۇشاللىنارلىق ھەم تەبرىكلەشكە تېگىشلىك ئىش شۇنداقلا شايار ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتى قۇرۇلۇشىدىكى چوڭ نەتىجە. ئۇ ھازىرقىلارغا مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ، ئەۋلادلارغا تېخىمۇ نەپ بېرىدۇ. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نەشرگە بېرىلىش ئالدىدا، بىز تولۇپ - تاشقان خۇشاللىق بىلەن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈپ تەزكىرە تۈزۈش ئۈچۈن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا خىزمەت قىلغان يولداشلارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئەزەلدىنلا تارىخ يازىدىغان ئېسىل ئەنئەنىسى بار، ئالدىنقىلارنىڭ ساۋاقلىرى كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولىدۇ. شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلغىنىغا 100 يىلمۇ بولمىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايار ناھىيىسىگە بەگ تەينىلەپ ئەۋەتىلگىنىگىمۇ 300 يىل بولمىدى. خىلمۇ خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەزەلدىن تەزكىرە تۈزۈلمىگەن، تارىختىكى نۇرغۇن قىممەتلىك ھۆججەت - ماتېرىياللار، مەدەنىيەت مىراسلىرى تارىخنىڭ توپا - توزانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالغان، بۇ بۇگۈنكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا نۇرغۇن قۇلايسىزلىقلارنى ئېلىپ كەلدى. بۇگۈنكىدەك گۈللەنگەن دەۋردە تەزكىرە تۈزۈش تولىمۇ زۆرۈر، ئەلۋەتتە. ئىلگىرىكىلەر قىلىشنى ئارزۇ قىلغان ئەمما قىلالمىغان چوڭ ئىشلارنى تاماملاش بىز بىر ئەۋلاد كىشىلەرنىڭ مەسئۇلىيىتى. شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن بېرى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، بارلىق تەزكىرە خادىملىرى كەلگ - كۆلەمدە ماتېرىيال توپلاپ، ئىنچىكە دەللىلەپ، ساختىسى بىلەن ھەقىقىسىنى پەرقلەندۈرۈپ، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، مېغىزىنى ساقلاپ قېلىپ، ئازكەم 10 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ مىليون خەتلىكتىن ئارتۇق چوڭ ئەسەرنى تۈزۈپ، بۇ مۇرەككەپ ھەم زور يېزىق قۇرۇلۇشىنى تاماملىدى. بۇ ھەم ئۇلارنىڭ يۈرەك قېنى ۋە قان تەرىنىڭ جەۋھىرى ھەم يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلار ۋە ناھىيىدىكى ھەر ساھە زاتلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقى، ھەمكارلاشقانلىقى، ئورتاق يېتەكچىلىك قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

«تەزكىرە» بىر جايىنىڭ قامۇسى بولۇپ، ھەممە تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. شۇڭا قەدىمقىلەردە «ئالەمدىن مالەمگىچە، قەدىمقىدىن ھازىرغىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى تەزكىرىدىن تېپىلار» دېگەن گەپ بار. دېمەك، ھەممە كەسىپ ۋە ساھەلەرگە، خىلمۇ خىل مەزھەپ ۋە ئېقىملارغا مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى تەزكىرىدە تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شايارەك مۇقەددەس گۆھەر زېمىندا يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئەھلىي ئەھۋاللار مۇجەسسەملىنىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلار، شايارنىڭ تارىخىي دەۋرلىرىدە ساھە، كەسىپلەرنىڭ گۈللەنگەنلىكى ۋە خاراباشقانلىقى، مۇۋەپپەقىيەت قازانغان - قازانمىغانلىقى تەپسىلىي بايان قىلىنىدۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ يەرلىك ئالاھىدىلىكى ۋە دەۋر ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» شۇبھىسىزكى مانا شۇنداق بۇرچنى ئۈستىگە ئالغان. بۇ تەزكىرە كۆپچىلىكىنىڭ شايارنى تونۇشى، شايارنى چۈشىنىشى، شايارنى ئېچىش، گۈللەندۈرۈش ۋە بۇ ھەقتە ئۆز - ئارا ئالماشتۇرۇش ئېلىپ بېرىشى ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئۆچۈر يولى ئېچىپ بېرىدۇ. ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنى ئىلمىي تەدبىر بىلگىلەشتە ئىشەنچلىك ئاساس بىلەن تەمىنلەيدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ خەلق ئاممىسىغا بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بارىدىغان ياخشى دەرسلىك.

شايار ناھىيىسى ئەسلى قەدىمكى كۆسەننىڭ بىر قىسمى شۇنداقلا كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى، ئۇ شانلىق تارىخقا ۋە پارلاق مەدەنىيەتكە ئىگە بولغان. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە، تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شايارداۋا جەمئىيەت ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغان، ئىقتىساد رونىق تاپمىغان، خەلق تۇرمۇشى خورىگۈلچىلىك ئىچىدە قالغان، مەدەنىيەت يۈكسەلمىگەن، قىسقىسى ھەممە تەرەپ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان. يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە مىسلىسىز ئۆزگىرىش بولدى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش قاتارلىق ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ئارقىلىق، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ئىقتىساد تەرەققىي قىلدى، خەلق تۇرمۇشى ناھايىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى ۋە يۈكسەلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنىڭ كۆچلۈك تۈرتكىسىدە شايار ناھىيىسىنىڭ سانائىتى، يېزا ئىگىلىكى يىلمۇ يىل يېڭى پەللىگە ئۆرلەپ، «مەملىكەت بويىچە پاختا ئىشلەپچىقىرىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە» ۋە «ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى» گە ئايلاندى. يولداش دېڭ شياۋپىڭنىڭ جەنۇبنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قىلغان سۆزى ئېلان قىلىنغان ۋە پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىمىزدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئىدىيىدە ئازاد بولدى، قارىشىنى يېڭىلاپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، دادىل يول ئېچىلىپ، يېڭىلىق يارىتىپ، ئۇدا 10 يىل ئاشلىق ۋە پاختىدىن مول ھوسۇل ئېلىشنى قولغا كەلتۈردى، سانائەتمۇ كۆرۈنەرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشىپ تېز تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ پارتىيە 14 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ۋە 4 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى تۇتۇش بىلەن بىرگە پاكلىق قۇرۇلۇشى ۋە پارتىيە قۇرۇلۇشىنى چىڭ تۇتتى، تۇرلۇك ئىشلاردا زور يۇكسىلىش بارلىققا كەلدى، نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولدى. بۈگۈنكى شايارغا نەزەر سالىدىغان بولساق، يول - كوچىلار رەتلىك، قەۋەتلىك بىنالار قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، ئىقتىساد ئۈچقاندەك يۇكسەلگەن، بازارلار ئاۋات، مىللەتلەر ئىتتىپاق، جەمئىيەت مۇقىم بولۇپ، خەلق خاتىرجەم ياشىماقتا. شايار دەل گۈللەپ ياشناش، جۇش ئۇرۇپ يۇكسىلىشتەك تەرەققىيات باسقۇچىدا تۇرماقتا؛ بۇ شايار ناھىيىسىدىكى 170 مىڭ مۇنەۋۋەر ئوغۇل - قىزلارنىڭ ھالال مېھنىتىنىڭ، ئورتاق تىرىشچانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئىشىنىمىزكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» بۈگۈنكىلەرنى نەپكە ئىگە قىلسا، كېيىنكىلەرنى تارىخ بىلەن تەمىن ئېتىدۇ، ئالدىنقىلارغا ساۋاق بولغان بولسا، كېيىنكىلەرگە ئۈرنەك بولىدۇ. ئۇ جەزمەن جەمئىيەتتىكى ھەر ساھە كىشىلىرىنىڭ دائىملىق قورال كىتابىغا ئايلىنىپ، شايارنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا ئۆزىنىڭ تېپىلغۇسىز رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ.

---

① جالال لياڭجيې: خۇنەن چاڭشادىن. 1940 - يىل 2 - ئايدا تۇغۇلغان. 1959 - يىل 12 - ئايدا ئىنقىلابقا قاتناشقان. 1963 - يىل 12 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1991 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەينىلىنىشتىن بۇرۇن يېڭى بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىشچى - خىزمەتچىلەر لىيەنجاڭى، نۇرباغ گۈڭشېسىنىڭ شۇجىسى، پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇئاۋىن ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

② توختى بەكرى: ئاقسۇدىن. 1946 - يىل تۇغۇلغان، 1966 - يىل 10 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە. شايار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىنىدا ھاكىملىققا سايلانغان.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە

1. «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئومۇمىي بايان، كەسىپلەر تەزكىرىسى، شەخسلەر ۋە قوشۇمچىدىن تەركىپ تاپتى. چوڭ ئىشلار يىل تەرتىپى بويىچە ئالدىغا بېرىلىپ، قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلار كۆرسىتىپ بېرىلدى؛ ئومۇمىي بايانىدىن كېيىن ناھىيە ئەھۋالى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ بايان قىلىندى. كەسىپىي تەزكىرىلەر تۈرلەر بويىچە تىزىلىپ، تارىخىي پاكىتلار شەرھلەندى، چوڭ ئىشلار، ئومۇمىي بايان، قىسىملار تەرتىپىكە كىرگۈزۈلمىدى.

2. بۇ تەزكىرە قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان ھەممە ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئۇنىڭدا ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكىسى قىسقا بايان قىلىندى. يۇقىرى چېكى ئومۇمەن 1902 - يىلدىن باشلاندى، بەزى ئىشلار باشلانغان ۋاقتىدىن تارتىپ يېزىلدى، تۆۋەن چېكى 1993 - يىلغىچە بولدى.

3. بۇ تەزكىرىدە تۆت ئاساسىي پرىنسىپ يېتەكچى قىلىندى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇلدى، يامان ئىشلار يوشۇرۇلمىدى، ساختىپەزلىك، كۆز بويامچىلىق، مۇبالىغىچىلىك قىلىنمىدى، تارىخىي پاكىتلارغا ھۆرمەت قىلىندى، ئىشلار ئادىل، ئۇدۇل بايان قىلىندى.

4. بۇ تەزكىرىدە يېزىق ئاساس، خەرىتە، جەدۋەل ۋە سۈرەتلەر قوشۇمچە قىلىندى. كەسىپىي تەزكىرىلەر جەھەتتە تۈر بويىچە قىسىم، باب تەسىس قىلىندى. مەمۇرىي باشقۇرۇش سىستېمىسىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىدى. بايانلاردا پەقەت پاكىتلا يېزىلدى، باھا بېرىلمىدى، مەزمۇن چىن ماتېرىياللارغا سىڭدۈرۈلدى.

5. يىل نامىرىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلى مۇنداق بولدى: 1949 - يىلدىن كېيىنكى يىللار مىلادىيە يىل نامى بويىچە يېزىلدى، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقىلىرى مىلادىيە يىلنامىسى بويىچە يېزىلغاندىن سىرت سۇلالە نامى ئىزاھلاندى ھەمدە مىلادىيە يىلنامى بېرىلدى.

6. مەمۇرىي ئورگان ۋە كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ نامىدا بىردەك 1986 - يىلى نەشر قىلىنغان «شايار ناھىيىسىنىڭ يەر نامىلىرى تەزكىرىسى» دىكى ۋە ئالاقىدار يىللاردىكى تارىخىي نامىلار ئۇلچەم قىلىندى.

7. سانلىق مەلۇماتلار ئومۇمەن ستاتىستىكا ئىدارىسىدىن ئېلىندى (ستاتىستىكا ئىدارىسىدا يوق سانلارنىڭ ئورنىغا ئالاقىدار تارماقلار تەمىنلىگەن سانلىق مەلۇماتلار ئېھتىياتچانلىق بىلەن تەكشۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى)، ئۇنىڭدىن قالسا ئارخىپخانىلاردىن ئىزدەپ تېپىلغان سانلىق مەلۇماتلار ئىشلىتىلدى. باھا جەھەتتىكى سانلىق مەلۇماتلاردا شۇ يىللىق باھا ئاساس قىلىندى. ئايرىم ئىزاھات بېرىلمىدى.

8. ئۇلچەم بىرلىكى جەھەتتە ئۇلچەملەشتۈرۈش - ئۇلچەم قانۇنىدا بەلگىلەنگەن بىرلىك قوللىنىلدى.

9. شەخسلەرگە تەرجىمھال تۈرغۇزۇشتا ناھىيە تەۋەسىدە چوڭقۇر تەسىرى بار كىشىلەرنى كىرگۈزۈش ئۇلچەم قىلىندى. شايارىدا كۆپ يىل ئىشلىگەن ھەمدە بىرقەدەر زور تۆھپە قوشقان ياقا يۇرتلۇق زاتلار، ئەسلى شايار ناھىيىسىدىن بولۇپ، باشقا جايدا كۆپ يىل ئىشلىگەن، ناھىيە، تۆۋەندىن يۇقىرى ۋەزىپە ئۆتىگەن، كاندىدات ئالىي ئۇنۋانى ئالغانلاردىن يۇقىرىلار بىردەك تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى، تەزكىرىگە كىرگۈزۈلگەن شەخسلەر تۈر بويىچە ئايرىلماي، ۋاپات بولغان يىلى بويىچە تىزىلدى.

10. تەزكىرىنىڭ ماتېرىيالى ئاپتونوم رايونلۇق، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئارخىپخانىلاردىن، رەسمىي تارىختىن، كونا تەزكىرىلەردىن، ئالاقىدار گېزىت - ژۇرناللاردىن، مەخسۇس ئەسەرلەردىن ئېلىندى. ئالاقىدار زاتلارنىڭ ئەسلىمە ماتېرىياللىرى تەكشۈرۈپ دەللىلەنگەندىن كېيىن تەزكىرىگە كىرگۈزۈلدى.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز I
كىرىش سۆز II
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدە
ئومۇمىي بايان 3
چوڭ ئىشلار 15

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈشنىڭ تەرەققىيات جەريانى 89
§ 1 . تەرەققىيات جەريانى 89
§ 2 . زېمىن دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى 91
قوشۇمچە: ناھىيە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۇستىدە ئىزدىنىش 94
II باب مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 94
§ 1 . ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 94
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى 99
III باب ناھىيە بازىرى 105
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيە بازىرى 106
§ 2 . شايار بازىرى 107
IV باب يېزىلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 108
§ 1 . گۈلباغ يېزىسى 108
§ 2 . تويبولدى يېزىسى 109

§ 3 . قىزىلبايراق يېزىسى 110
§ 4 . يېڭىمەھەللە يېزىسى 111
§ 5 . قايلور يېزىسى..... 112
§ 6 . ئۈرباغ يېزىسى..... 112
§ 7 . تارىم يېزىسى 113
V باب ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 113
§ 1 . 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى 113
§ 2 . 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى..... 114
§ 3 . نەسىللىك چارۋا فېرمىسى 114
§ 4 . ئۈرۈقچىلىق مەيدانى 115

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغرابىيىلىك ئەھۋالى

I باب گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 119
§ 1 . گېئولوگىيە 119
§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 125
II باب كىلىماتى..... 128
§ 1 . مېتېئورولوگىيە ئامىللىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى 128
§ 2 . تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى 133
III باب گىدرولوگىيە 135
§ 1 . دەريا ـ ئېقىنلار 135
§ 2 . كۆللەر..... 140
§ 3 . يەر ئاستى سۇيى..... 141
IV باب تۇپراق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر..... 143
§ 1 . تۇپراق 143
§ 2 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك 148
V باب ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى..... 149
§ 1 . ياۋايى ھايۋانلار 149
§ 2 . ياۋا ئۆسۈملۈكلەر 151

VI باب تەبىئىي ئاپەت 154
§ 1 كەلكۇن ئاپىتى 154
§ 2 . قۇرغاقچىلىق ئاپىتى 156
§ 3 . بوران ئاپىتى 157
§ 4 . يامغۇر ئاپىتى 158
§ 5 . چاڭ - توزانلىق يامغۇر 159
§ 6 . مۆلدۈر 160

ئوچىنچى قىسىم
نوپۇس

I باب نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشى 165
§ 1 . نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى 165
§ 2 . نوپۇسنىڭ تارقىلىشى 169
II باب نوپۇس قۇرۇلمىسى 172
§ 1 . مىللەت قۇرۇلمىسى 172
§ 2 . جىنس ۋە ياش قۇرۇلمىسى 173
§ 3 . نىكاھ، ئائىلە قۇرۇلمىسى 174
§ 4 . مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى 175
§ 5 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 177
III باب پىلانلىق تۇغۇت 178
§ 1 . ئاپپاراتلار 178
§ 2 . تەشۋىقات - تەربىيە 178
§ 3 . تۇغۇت چەكلەش 180
§ 4 . مۇكاپاتلاش، جازالاش 181

تۆتىنچى قىسىم
پىرا ئىگىلىكى

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى ... 188
§ 1 . فىئۇدال يەر مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى مەزگىلىدىكى يېزىلارنىڭ ئەزىيىتى 188

§ 2 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى 190
§ 3 . ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىش 193
§ 4 . خەلق گۇڭشېسى 195
§ 5 . مەسئۇلىيەت تۇزۇمى 196
II باب تېرىقچىلىق 197
§ 1 . ئاپپارات 198
§ 2 . زىرائەت سورتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشى 199
§ 3 . زىرائەت ھوسۇلى 201
§ 4 . كېۋەز 203
§ 5 . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى 206
§ 6 . تۇپراقنى ياخشىلاش 209
§ 7 . ئوغۇت 210
§ 8 . ئۆسۈملۈك ئاسراش 212
III باب ئورمانچىلىق 214
§ 1 . تەبىئىي ئورمان 215
§ 2 . بەرپا قىلىنغان ئورمان 216
§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش 219
§ 4 . كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش 223
§ 5 . ئورمانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش 227
IV باب چارۋىچىلىق 227
§ 1 . ئاپپارات 228
§ 2 . فېرما ۋە فېرمىلارنى رايونلارغا ئايرىش 229
§ 3 . ئوتلاق ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش - ئوتلاق باشقۇرۇش 230
§ 4 . چارۋا نەسلى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش 235
§ 5 . نەسىل ياخشىلاش 241
§ 6 . كېسەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش 243
§ 7 . بېقىش، پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنۇم 245
V باب باغۋەنچىلىك 250
§ 1 . مېۋە تۇرلىرى 250
§ 2 . ئۆرۈك 255
§ 3 . قوغۇن - تاۋۇز 257

§ 4 . ساقلاش ۋە پىشىقلاپ ئىشلەش 258
§ 5 . كۆكتات 260
§ 6 . گۈل 262
§ 7 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنى 263
VI **باب قوشۇمچە كەسىپ** 265
§ 1 . ئۆي قۇشلىرى 265
§ 2 . پىلىچىلىك 267
§ 3 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش 269
§ 4 . بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق 271
VII **باب دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى** 274
§ 1 . دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى 274
§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 279
§ 3 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى ۋە ئۇنۇمى 280
§ 4 . رېمونت قىلىش - ياساش 281
§ 5 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەش 282
§ 6 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش 283
VIII **باب سۇچىلىق** 284
§ 1 . سۇ بايلىقى 285
§ 2 . سۇغىرىش رايونلىرى 292
§ 3 . سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 296
§ 4 . سۇچىلىقنى باشقۇرۇش 312
§ 5 . ئۆگەن دەريالىرى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى 315
IX **باب يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنۇم** 320
§ 1 . كەسىپ قۇرۇلمىسى 320
§ 2 . ھاسىلات ئۇنۇمى 323

يەتتىنچى قىسىم

سانائەت، يېزا بازار كارخانىلىرى

I **باب سانائەت** 327
§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 328

§ 2 . سانائەت تۈرلىرى..... 332
§ 3 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 345
II باب قول سانائىتى 346
§ 1 . قول سانائىتى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 346
§ 2 . ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى 349
III باب يېزا - بازار كارخانىلىرى 351
§ 1 . يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى 351
§ 2 . كەسىپ ۋە مەھسۇلات 353
§ 3 . يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تىجارىتىنى باشقۇرۇش..... 355

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش، پوچتا - تېلېگراف

I باب قاتناش..... 359
§ 1 . رابات ۋە قەدىمىي يوللار 359
§ 2 . ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتى 360
§ 3 . تاشيول 361
§ 4 . ترانسپورت 367
§ 5 . قاتناش باشقۇرۇش 370
II باب پوچتا - تېلېگراف..... 372
§ 1 . پوچتا 374
§ 2 . تېلېگراف..... 381

يەتتىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب باج 389
§ 1 . باج ئاپپاراتلىرى 389

§ 2 . چىك سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى 390
§ 3 . باج تۈزۈمى ئىسلاھاتى 393
§ 4 . باجنى باشقۇرۇش 395
§ 5 . سودا - سانائەت بېجى 397
§ 6 . فوند يىغىش ئەھۋالى 398
I باب مالىيە 399
§ 1 . مالىيە كىرىمى 399
§ 2 . مالىيە چىقىمى 400
§ 3 . زايوم تارقىتىش ئەھۋالى 404
III باب پۇل مۇئامىلە 405
§ 1 . پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى ... 405
§ 2 . پۇل ۋە ئوبوروت 410
§ 3 . تۈرلۈك ئامانەت پۇللار 415
§ 4 . كرېدىت 418
§ 5 . تۈراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش 423
§ 6 . سۇغۇرتا 424
§ 7 . بوغالتىر ھېسابات ۋە ھېسابنى سېلىشتۇرۇپ راسچوت قىلىش 426
§ 8 . نەق پۇل كاسسىسى 428
§ 9 . ۋاكالەتچىلىك كەسپى 429
§ 10 . يېزا ئامانەت قەرز كەسپى 429

سەككىزىنچى قىسىم

سودا

I باب بازار سودىسى 435
§ 1 . بازارلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى 435
§ 2 . بازارلاردىكى تاۋار سودىسى 437
II باب خۇسۇسىي سودا 437
§ 1 . خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىياتى 437
§ 2 . خۇسۇسىي سودا جەھەتتىكى سېتىۋېلىش - سېتىش 439

III باب كوللېكتىپ سودا 440
§ 1 . ھەمكارلىق ماگىزىنى 440
§ 2 . زىيالىي ياشلار ماگىزىنى 441
§ 3 . باشقا كوللېكتىپ سودا 442
IV باب تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى 443
§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى 443
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 445
V باب دۆلەت ئىلكىدىكى سودا 452
§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى 452
§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر 455
VI باب ئاشلىق ـ ياغ 467
§ 1 . ئاشلىق ـ ياغ بازىرى 468
§ 2 . ئاشلىق ـ ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش 469
§ 3 . ساقلاش ۋە توشۇش 474
§ 4 . ئۇن ـ ياغ تارتىش 477
VII باب تاشقى سودا 478
§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى 478
§ 2 . سېتىۋېلىش ۋە پىششىقلاش 478
§ 3 . تاشقى سودا تاۋارلىرى 479

توققۇزىنچى قىسىم

ئىگىلىك باشقۇرۇش

I باب پىلان 488
§ 1 . پىلان تۈزۈش 488
§ 2 . پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى 491
II باب ستاتىستىكا 496
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى 496
§ 2 . ستاتىستىكا نازارەتچىلىكى 497
III باب باھا 499
§ 1 . ئۆزگىرىش جەريانى 499

§ 2 . باھا باشقۇرۇش 500
§ 3 . باھادىكى ئۆزگىرىش 503
IV باب ئۆلچەم 511
§ 1 . ئۆلچەمدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۆلچەم باشقۇرۇش 511
§ 2 . ئۆلچەشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش 513
V باب سودا - سانائەت مەمۇرىيىتى 514
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى 514
§ 2 . سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش 515
§ 3 . كارخانىلارنى تىزىملاش 517
§ 4 . ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش 519
§ 5 . ماركا باشقۇرۇش 520
§ 6 . تاۋار باشقۇرۇش 520
VI باب ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 523

ئوتتۇرا قىسىم

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

I باب شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى 529
§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى 529
§ 2 . ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش ۋە پىلاننى يولغا قويۇش 530
§ 3 . بىناكارلىق 542
§ 4 . لايىھىلەش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە تېخنىكا نازارەتچىلىكى 544
II باب يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى 545
§ 1 . يېزا - بازار قۇرۇلۇشى 545
§ 2 . يېزا، كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى 547
§ 3 . ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇسى 550
III باب ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش ئەھۋالى 552
§ 1 . پىلانلاش، باشقۇرۇش 552
§ 2 . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى باشقۇرۇش 552
§ 3 . شەخسىي ئۆيلەرنى باشقۇرۇش 553

§ 4 . يەر - زېمىن باشقۇرۇش 553
§ 5 . مۇھىتنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ۋە ئاسراش 558

ئون بىرىنچى قىسىم

پارتىيە گۇرۇھلار، ئاممىۋىي تەشكىلاتلار

I **باب گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى** 564
§ 1 . ئاپپارات 564
§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيىتى 565
II **باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى** 565
§ 1 . ئاپپارات 565
§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيەتلىرى 570
§ 3 . پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى 572
§ 4 . تەشۋىقات - تەربىيە 580
§ 5 . بىرلىك سەپ خىزمىتى 583
§ 6 . پارتىيە مەكتىپى خىزمىتى 584
§ 7 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش 584
III **باب ئاممىۋى تەشكىلاتلار** 587
§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار 587
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار 589

ئون ئىككىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېنىكەش

I **باب ھوقۇقلۇق ئورگان** 602
§ 1 . ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 602

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى 603
§ 3 . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 609
§ 4 . سايلام 613
قوشۇمچە: مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك كېڭەش 614
II باب ھۆكۈمەت 614
§ 1 . چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت. 614
§ 2 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 617
§ 3 . مۇھىم ھۆكۈمەت ئىشلىرى 626
§ 4 . مەمۇرىي تەپتىشلىك 628
III باب خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى 629
§ 1 . ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئاپپاراتى 629
§ 2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى 630
§ 3 . سىياسىي كېڭەش خىزمىتى 632

ئون ئۈچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

I باب غەمخورلۇق ۋە نەپىقە خىزمىتى 637
§ 1 . نەپىقە، قوشۇمچە يارەم 637
§ 2 . ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش 638
§ 3 . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش 640
II باب ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش 642
§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش 642
§ 2 . نامراتلارغا يارەم بېرىش 645
III باب نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى 646
IV باب ئىجتىمائىي كاپالەت 648
§ 1 . مېيىپلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش 648
§ 2 . يالغۇز، تۇل ياشانغانلارنى بېقىش 649

§ 3 . يىغىۋېلىش، قايتۇرۇش 650
§ 4 . روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى بېقىش 652
§ 5 . يېتىم بالىلار ۋە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلارنى بېقىش 652
§ 6 . دەپنە ئىشلىرى 652
V باب نىكاھنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش 653
§ 1 . نىكاھ ئەھۋالى 653
§ 2 . نىكاھ تىزىملاش 654

ئون ئۈچىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى 657
§ 1 . چېگرا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تەپتىشلىك 657
§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ساقچى ئىدارىسى. 658
§ 3 . خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى 660
§ 4 . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش 661
§ 5 . جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى قىلىپ تۇتۇش 662
§ 6 . ئامانلىق باشقۇرۇش 662
§ 7 . نوپۇس باشقۇرۇش 669
§ 8 . ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت ئۆچۈرۈش 670
II باب خەلق تەپتىشلىكى 672
§ 1 . تەپتىشلىك ئاپپاراتلىرى 672
§ 2 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى 673
§ 3 . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك 674
§ 4 . قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى 674
§ 5 . تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى 675
§ 6 . ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى 675
§ 7 . ھەق تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى 676
III باب سوت مەھكىمىسى 676
§ 1 . چېگرا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى سوت تۈزۈمى 676

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى سوت تۈزۈمى 677
§ 3 . خەلق سوت مەھكىمىسى 677
§ 4 . سوتلاش خىزمىتى 679
IV باب ئەدلىيە..... 683
§ 1 . ئاپپارات 683
§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى 683
§ 3 . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى 684
§ 4 . خەلق مۇرەسسەچىلىكى 684
§ 5 . قانۇن - تۈزۈم تەرىبىسى 685
V باب شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تارىخ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى 686

ئون تەشىنجى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

I باب كادىرلار 697
§ 1 . كادىرلار ئەھۋالى 697
§ 2 . كادىرلارنى باشقۇرۇش 698
II باب ئىشچىلار 702
§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى 702
§ 2 . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش 703
§ 3 . كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەش 705
III باب مائاش 706
§ 1 . مائاش تۈزۈمى 706
§ 2 . مائاش تەڭشەش، دەرىجە ئۆستۈرۈش 708
IV باب ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى 710
§ 1 . ئەمگەك مۇھاپىزىتى 710
§ 2 . دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى 711
§ 3 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى 712

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

I باب ئەسكەر تۇرغۇزۇش 715
§ 1 . چېكى سۈلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە قوشۇن تۇرغۇزۇش ئەھۋالى..... 716
§ 2 . شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى 717
§ 3 . ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ... 718
II باب ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئەھۋالى..... 719
§ 1 . يالالانما ئەسكەر..... 719
§ 2 . ئەسكەر ئېلىش 719
§ 3 . پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش 721
§ 4 . مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش..... 721
§ 5 . زاپاس قوشۇن 721
III باب خەلق ئەسكەرلىرى 723
§ 1 . تەشكىلى 723
§ 2 . ھەربىي مەشق 726
§ 3 . خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى..... 728
IV باب خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى..... 729
§ 1 . خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئاپپاراتى..... 729
§ 2 . خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى 729
V باب ئەسكىرىي ئىشلار 730

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

I باب كونىچە مەكتەپلەر 738
§ 1 . شۆتاك 738

§ 2 . مەدرىسلەر 740
§ 3 . ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى خەلق مەكتەپلىرى 741
II باب ئادەتتىكى مائارىپ 744
§ 1 . بالىلار مائارىپى 744
§ 2 . باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 745
§ 3 . ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 749
III باب چوڭلار مائارىپى 757
§ 1 . دېھقانلار چوڭلار مائارىپى 757
§ 2 . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر چوڭلار مائارىپى 759
IV باب ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلەر قوشۇنى 763
§ 1 . ئوقۇتقۇچى مەنبەسى 763
§ 2 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاش تەمىناتى 764
§ 3 . ئوقۇتقۇچىلار ساپا قۇرۇلۇشى 764
V باب مائارىپ باشقۇرۇش 767
§ 1 . مائارىپ ئاپپاراتلىرى 767
§ 2 . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش 769
§ 3 . خىراجەت 770

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن ـ تېخنىكا

I باب ئاپپاراتلار 775
§ 1 . پەن ـ تېخنىكىنى باشقۇرۇش ئەھۋالى 775
§ 2 . پەن ـ تېخنىكىنى تەتقىق قىلىش ۋە كېڭەيتىش ئاپپاراتلىرى 776
§ 3 . پەن ـ تېخنىكىغا دائىر ئاممىۋى تەشكىلات ئاپپاراتلىرى 778
II باب پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى 780
§ 1 . سانى ۋە مەنبەسى 780
§ 2 . جايلىشىش ۋە يۆتكىلىش ئەھۋالى 782

III باب پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى 782
IV باب پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرى 787
§ 1 . ئىلمىي تەكشۈرۈش 787
§ 2 . پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى 789
§ 3 . پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش 790
§ 4 . ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى..... 790
V باب پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرناللىرى 791
§ 1 . «شايار پەن - تېخنىكىسى» 791
§ 2 . كەسپىي خەۋەرلەر گېزىتى 791

ئون توققۇزىنچى قىسىم

تىببىي دورا، سەھىيە

I باب ئاپپاراتلار، قوشۇن 795
§ 1 . مەمۇرىي ئاپپاراتلار 795
§ 2 . تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى 796
§ 3 . تىببىي دورا بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتلىرى 797
§ 4 . تىببىي داۋالاش قوشۇنى 798
II باب تىببىي داۋالاش 799
§ 1 . تىببىي داۋالاش تۈزۈمى 799
§ 2 . تىببىي داۋالاش مۇئەسسەسلىرى 801
§ 3 . تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى 803
§ 4 . تىببىي داۋالاش تور - نۇقتىلىرى 804
III باب يۇقۇمدىن ساقلىنىش 805
§ 1 . پىلانلىق ئىممونىتېتلاش 805
§ 2 . يەرلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش 806
§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش..... 809
IV باب ئاممىۋى تازىلىق..... 810
§ 1 . يېمەكلىك تازىلىقى 810
§ 2 . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى 812

V باب ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 812
§ 1 . ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش 812
§ 2 . بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 813
VI باب دورا باشقۇرۇش 814

يىگىرمىنچى قىسىم

مەدەنىيەت، تەنتەربىيە

I باب مەدەنىيەت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى..... 818
II باب ئاممىۋى مەدەنىيەت 821
§ 1 . مەشرەپ 821
§ 2 . قوشاق 823
§ 3 . خەلق ماقال - تەمسىللىرى..... 826
§ 4 . خەلق چۆچەكلىرى 827
III باب خەلق ھۈنەر - سەنئىتى 830
§ 1 . ئويمىچىلىق 830
§ 2 . كەشتىچىلىك 831
§ 3 . كىگىزچىلىك 832
§ 4 . نەقىش قويۇش..... 833
§ 5 . ياغاچ قېلىپ بىلەن گۈل بېسىش 833
IV باب ئەدەبىيات - سەنئەت 834
§ 1 . ناخشا - ئۇسسۇل، دراما..... 834
§ 2 . ئەدەبىي ئىجادىيەت 835
§ 3 . رەسساملىق، خەتتاتلىق، فوتوسۈرەتچىلىك..... 838
V باب رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو 841
§ 1 . رادىئو 841
§ 2 . تېلېۋىزىيە 842
§ 3 . كىنو 842
VI باب كۇتۇپخانا ۋە ئارخىپچىلىق..... 845
§ 1 . كۇتۇپخانا 845

§ 2 . ئارخىپچىلىق 847
VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسار ئەتىقە 850
§ 1 . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 850
§ 2 . قەدىمىي خارابىلىكلەر 851
VIII باب تەنتەربىيە 854
§ 1 . ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە 855
§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە 856
§ 3 . مەكتەپ تەنتەربىيىسى 857
§ 4 . مەشىق، مۇسابىقە 858

بىگىرمە بىرىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

I باب مىللەت 865
§ 1 . يەرلىكلەر 865
§ 2 . ئۇيغۇرلار 866
§ 3 . خەنزۇلار 873
§ 4 . خۇيزۇلار 874
II باب دىن 875
§ 1 . ئىسلام دىنى 875
§ 2 . بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلار 878
§ 3 . دىنىي ئىشلار ۋە ئۇنى باشقۇرۇش 879

بىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

I باب بازار خەلق تۇرمۇشى 885
§ 1 . ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر كىرىمى 886

§ 2 . ئىستېمال سەۋېبىسى 887
II باب دېھقان، چارۋىچىلار تۈرمۇشى 888
§ 1 . چېگرا سۇلالىسى، مىنگو دەۋرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار تۈرمۇشى 888
§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دېھقان، چارۋىچىلار تۈرمۇشى 889

بىكىرمە ئۈچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى 896
§ 1 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى 896
§ 2 . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش ئىزلار 897
II باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش 899
قوشۇمچە 1: شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار 899
قوشۇمچە 2: تەشەببۇسنامە 901
قوشۇمچە 3: ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى 902
III باب ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش 904
IV باب «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى 905
§ 1 . «پاسكىنىچىلىق» نى تۈزەش 905
§ 2 . «قالايمىقانچىلىق» نى تۈزەش 906
§ 3 . «ناچارلىق» نى تۈزەش 906
V باب ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش 907
§ 1 . ئەلا مۇلازىمەت 908
§ 2 . ئەلا تەرتىپ 909

§ 3 . ئەلا مۇھىت 910
VI باب مەنسۇى ئەخلەتلەرنى تازىلاش 911
VII باب مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى 912
VIII باب ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە 913
§ 1 . ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئۆلچىمى 913
§ 2 . مەدەنىي ئائىلىلەرنى باھالاش پائالىيىتى 914

يىگىرمە توققۇزىنچى قىسىم

شەخسىلەر

I باب شەخسىلەر تەرجىمھالى 918
II باب شەخسىلەر جەدۋىلى 930

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

ساقلانغان كونا تەزكىرىلەر 961
تارىخىي ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈلمە 977
ئاخىرقى سۆز 991
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز 994
«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى 995

ئومۇمىي بايان

ئومۇمىي بايان

1

شايار ناھىيىسىنىڭ يېرىنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس، غەربتىن شەرققە پەسىيىپ بارىدۇ، يېرى ئاساسەن تۈز. شىمالىي قىسمى بوستانلىق بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان، ئېتىز - ئېرىقلاردا زىرائەتلەر بۈك باراقسان ئۆسكەن، كەنت - بازارلار بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرغان، ئاھالىلەر زىچ ئولتۇراقلاشقان، ئۇ ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە سىياسىي پائالىيەت رايونى بولۇپ، ناھىيە ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 2.75% نى ئىگىلەيدۇ، ئەمما ناھىيە نوپۇسىنىڭ 86% تىن كۆپرەكى مۇشۇ جايدا. ئوتتۇرا قىسمى تارىم دەريا ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بولۇپ، كۆلىمى 5000 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ رايون بۈك باراقسان توغراقلىق ۋە ئورمانلىق، ئوتلاقلىقلار بار بولغان، دەريا - ئېقىنلار گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆللەر تەرەپ - تەرەپكە تارقالغان، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە قۇش ۋە ئەتىۋارلىق ھايۋاناتلار بار بولغان، ياۋا ئۆسۈملۈك بايلىقى مول ۋە سۈپىتى ياخشى تەبىئىي چارۋىچىلىق رايونىدۇر. جەنۇبى قىسمى تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، بىپايان قۇملۇق، قۇم تاغلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن. كۆن نۇرىدا دېڭىزدەك ۋىلىلداپ ئالتۇن دۇنياسىنى ھاسىل قىلىپ، ھەيۋەتلىك ھەم كۆركەم كۆرۈنىدۇ. 1980 - يىلدىن كېيىن، نېفىت تەكشۈرگۈچى زور قوشۇن ناھىيىنىڭ 4.80% نى ئىگىلەيدىغان 26 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق قۇملۇق رايونىدا نېفىت تەكشۈردى. ھازىر بۇ يەر قىزىل بايراقلار لەپىلدەپ تۇرىدىغان، ماشىنا ئاۋازى گۈكىرەپ تۇرىدىغان، نېفىت - گاز ئېتىلىپ چىقىدىغان جايغا ئايلىنىپ، ئىلگىرىكى چۆل - جەزىرىدىكى تەنھالىققا تولغان غېرىبلىق مەنزىرىسى تامامەن ئۆزگەرتىلدى.

ناھىيە تەۋەسىدە ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل، ھۆل - يېغىن ئاز، ئىسسىقلىق مىقدارى مول، سۈنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى كۆپ، كۈننىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، يىللىق، كۈنلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ھاۋا كىلىماتى تىپىك ئىللىق مۆتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق رايون كىلىماتىغا تەۋە. قۇم بوران، قۇرغاقچىلىق، مۆلدۈر، قارا يامغۇر، ئۇششۇك ئاپەتلىرى كۆپ يۈز بېرىدۇ، تارىختا كەم ھوسۇل ئېلىنغان يىللار ۋە قەھەتچىلىك پات- پات كۆرۈلۈپ تۇراتتى. پەقەت يېقىنقى ئون نەچچە يىلدىن بۇيان تۇپراقنى ياخشىلاپ، شورنى تىزگىنلەش، ئورمان بەرپا قىلىپ، شامال - بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئارقىلىق ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى.

شايارنى قەدىمدىن تارتىپلا مىللەتلەر ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. يەرلىك مىللەتلەر مىلادىيەدىن ئىلگىرىلا مۇشۇ زېمىنغا كۆچمىپ تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ خەنزۇلار بۇ يەرنى ئېچىپ ئىگىلىك باشقۇرغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى تۈرە - ئەمەلدارلارنىڭ چوقۇندى - ئەگەشكۈچىلىرى، ھەربىي سەركەردە ۋە لەشكەرلەر، بۈزىيەر ئاچقۇچىلار، باي سودىگەرلەر ۋە شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلىنغان قاچاقلار، تەبىئىي ئاپەت زۇلۇمىدىن ئۆز جېنىنى ئېلىپ قاچقانلار، ئۇرۇش ۋەھىمىسىدىن، بالا - قازادىن ئۆزىنى قاچۇرغانلار ئارقا - ئارقىدىن بۇ جايغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، كۆسەندىكى يەرلىك خەلق بىلەن ئىناق ئۆتۈپ تېرىقچىلىق قىلغان. ھۈنلار، جۇرجانلار، ئىغتالىتلار، تۈرك، تىبەت ۋە

قىرغىزلار بۇ يەردىن ئۆتكەن. جەنيۇەن 15 - يىلى (799 - يىلى) ئۇيغۇر قوۋمى كۈسەنگە كەلگەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ يىللىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەنگە قەدەر، كۆپ قېتىم بىرىكىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان ئاھالىلەر بارلىققا كەلگەن. 13 — 14- ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى كىرگەن. موڭغۇل خانلىقى باش كۆتۈرگەندىن كېيىن، تارىمنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرگەن. تارىختا يۈز بەرگەن نۇرغۇن ئۇرۇشلار، تەبىئىي ئاپەت ۋە يېپەك يولىنىڭ مەركىزىي رايونلىرىدىن كەلگەن، داكچىن، پارس، ئەرەب سودىگەرلىرى ناھىيە تەۋەسىدە ئىز قالدۇرغان. مىلاد، چىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار %95تىن ئاشقان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدىن باشلاپ، باشقا مىللەتلەر ئارقا - ئارقىدىن بۇ جايغا كۆچۈپ كەلگەن، 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە 23 مىللەتتىن بولغان 165 مىڭ 391 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلانغان.

2

شايار — «شاھ يار» دىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، ئۇزاق تارىخقا ئىگە، «غەربىي يۈرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «شىنجاڭدىكى يۈرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى»دە، «شاھ - قەبىلە باشلىقىنىڭ نامى؛ يار - نەپىقە بېرىش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ ئىككى سۆزلۈك قوشۇلغاندا ئىلگىرىكى بەگ خوجىلار ئۆز قەبىلىسىگە يار- يۆلەكتە بولۇش دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ ئىزاھلانغان. شايار ئەسلى كۈسەننىڭ جەنۇبىدىكى چوڭراق كەنت ئىدى.

كۈسەن غەربىي خەن دەۋرىدىن باشلاپ غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ئۇ 36 شەھەر دۆلىتى ئىچىدە خېلى كۆچلۈك، ئاھالىسى كۆپ، مەدەنىيەت ۋە ئىقتىسادى تەرەققىي تاپقان جاي ئىدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار، بۈگۈرلەردە بوزىير ئۆزلەشتۈرۈلگەن، «خەنزۇلار ئۆستىگى» نىڭ خارابىسى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. شىنماڭنىڭ تېيەنفېڭ 3 - يىلى (16 - يىلى) غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى قوۋملارغا باشلامچىلىق قىلىپ شايارىدىكى ئۇچقات شەھىرى ئەتراپىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەن چاۋ، رېنڭ شاڭ، دۇەن شى، لياڭ جىن، بەن يۇڭ قاتارلىق قورۇقچىبەگ، ئەمىرلەشكەر ۋە تۆرە - ئەمەلدارلار مۇشۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزغان ۋە بوز يەر ئاچقان؛ ۋېي، جىڭ سۇلالىلىرى دەۋردىن باشلاپ جەنۇبىي شىمالىي سۇلالىلەردىن سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىغىچە بولغان 200 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، ھازىرقى شايار تەۋەسىدىكى يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى ئەينى چاغدىكى ھەربىيلەر بوزىير ئاچقان مۇھىم جاي ئىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋردە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىي قوشۇن ئەۋەتىپ بۇ يەردە تۇرغۇزغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، سۇڭ سۇلالىسىدىن يۈەن سۇلالىسىغىچە بولغان نەچچە يۈز يىلدا شايار كۈسەننىڭ بىر مەمۇرىي رايونى بولۇپ كەلگەن، جۇڭخۇا مەدەنىيىتى، ئىقتىسادى ۋە رەسمىي تارىخلىرىدا شايار مۇھىم قىسىم، بابلارنى ئىگىلىگەن ۋە شانلىق نەتىجىلەرنى ياراتقان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ ئارمىيىسى ھەربىي يۈرۈش قىلىپ خوجا جاھاننى تىنچىتتى. ئىككىنچى يىلى، ھاكىمبەگ تەسىس قىلىنىپ، ئۇچىنچى دەرىجە قىلىپ بېكىتىلىپ، مۇستەقىل مەمۇرىي رايون قىلىندى. تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى)، يۇقىرى قاتلام دىنىزات راشىدىن دۆلەت ئىچىدە يۈز بەرگەن دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن، ئۇگەن دەرياسىدا سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئىشلەمچى دېھقانلارنىڭ چىڭ سۇلالىسىغا قارشى كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، ئۇرۇش قوزغاپ، ھۆكۈمەت بىلەن دىن بىرلەشكەن ھاكىمىيەتنى تۇرغۇزدى. تۇڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى) ياقۇبېگ كۇچا، شايارنى

بېسىۋالدى. گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، چىڭ ئارمىيىسىنىڭ زوزۇڭتاڭغا قاراشلىق ليۇ جىڭتاڭ قىسمى بۇ جايلارنى قايتۇرۇۋالدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە تەسىس قىلىندى، ناھىيە كۆچا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى. كۆچا 23 كەنتنى ئاجرىتىپ، شىمالىي، شەرقىي، غەربىي يېزىلارغا ئايرىدى ھەمدە ھەربىرىگە شاڭيۇ قويدى. 1919 - يىلى يېزا رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، 6 رايونغا ئايرىلدى، ھەممىسىگە دورغا بەگ (رايون باشلىقى) قويۇلدى، بۇ رايونلارنىڭ قارىمىقىدا 49 چوڭ كەنت، 2 كىچىك كەنت (مەمۇرىي كەنت) بولدى. 1930 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە 18 مەمۇرىي كەنت توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى، 1945 - يىلى رايون يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، قارىمىقىدا باۋ، جيا تۈزۈمى تەسىس قىلىندى، ناھىيە بويىچە بىر بازار، 6 يېزا، 52 باۋ، 790 جيا بولدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا 4 رايون، 13 يېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى، 1953 - يىل 9 - ئايدا، 5 رايون، 23 يېزىغا ئۆزگەرتىلدى؛ شۇ يىلى 7 - ئايدا، سايئىبرىق يېزىسى كۆچاغا، يېڭىئىبرىق يېزىسىنىڭ تىگىن، پايىس كەنتلىرى توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى. 1958 - يىلى خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلۇپ، ھۆكۈمەت ئورنىنى گۇڭشى ئالدى، 5 رايون 5 گۇڭشىغا ئۆزگەرتىلدى. 1960 - يىلى تارىم گۇڭشىسى، 1978 - يىلى «قىزىل قوغدىغۇچىلار» گۇڭشىسى قۇرۇلدى. 1984 - يىلى يېزا، كەنت تۈزۈمى ئەسلىگە كېلىپ، خەلق گۇڭشىلىرى بىردەك يېزىغا ئۆزگەرتىلدى. 1993- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بىر بازار، 7 يېزا، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق 4 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى، 137 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 225 تەبىئىي كەنت، 520 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 4 ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە بار بولدى. ئەدلىيە نازارىتىگە بىۋاستە قاراشلىق تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى شايار ناھىيىسىدە.

3

قەدىمكى كۆسەنلىكلەر سۈنى بويلاپ ئولتۇراقلاشقان. شايار ئۇگەن دەرياسى بىلەن تارىم دەرياسى قوشۇلىدىغان جايغا جايلاشقان، بۇ يەردە دەريا سۈيى مۇقىم ۋە ئاستا ئاقىدۇ، يەر بۇك باراقسان ئورمان ۋە قويۇق ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان، غەربتە ياڭگۇەن قوۋۇقىدىن چىقىپ، بىپايان قۇملۇقتىن قۇمتاغ ۋە كروران ئارقىلىق تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە ماڭسا كۆسەنگە بارغىلى بولىدۇ، بۇ جاي يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللىرى ئوتتۇرىسىدىكى غول قاتناش لىنىيىسى ھېسابلىنىدۇ، قەدىمكى كۆسەن ئېلىنىڭ كۆجۇم مەھەللىسىنى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، ئېتىز يوللىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، ئاشلىق - تۇلۇكلىرى ئېشىنىپ تۇرىدىغان بايقاشات جاي، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتتىكى كاتتا شەھەر ۋە ئېسىل مەنزىرىلىك جاي بولۇپ، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىساد مەركەزلەشكەن قەلئەلەر قويۇق جايلاشقان جاي. ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان تارىم دەريا قىرغىقى ۋە ناھىيە تەۋەلىكىدىكى قۇملۇق - شورلۇقلاردىكى قەدىمىي شەھەر خارابىلىكلىرى مەسىلەن، ئەجدەم قەبرىستانلىقى، بوستان توغراق قەدىمىي شەھىرى، يانتاقباش قەدىمىي شەھىرى، يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى، «خەنزۇلار ئۆستىگى»، يورۇق شەھەر قەدىمىي شەھىرى، بۇدباش قەدىمىي شەھىرى ۋە باشقا قەلئەلەرنىڭ ئىز - خارابىلىرى ئەنە شۇ يىللاردىكى ئاۋات مەنزىرىنىڭ دەلىلىدۇر.

شايار خەلقىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش تارىخى ئۇزۇن. شايار نەسىللىك ئات، كالا ۋە قويلار كۆپ، بۇغداي، گۈرۈچ، كۆمىستوناق، زىغىر قاتارلىق ئاشلىق ۋە يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى، قوي، كالىلارنىڭ يۇڭ - تېرىلىرى، پىيما، كىگىز قاتارلىق چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى كۆپ چىقىدىغان ماددىي

بۇيۇملار مول، خەلقى بايلىق جاي. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپلا «يەش جۇلۇق يۇل» نامى ئىشلىتىلگەنلىكى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ سەۋىيىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ، ئەينى چاغدىكى كىمخاب توقۇش تېخنىكىسى، تۆمۈر تاۋلاش ھۈنەر - سەنئىتى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇلى ئەينى چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىنى دەلىللەپ بېرىدۇ. ۋەي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىي قىلغان، كېۋەز تېرىش ۋە يىپەكچىلىك كۆپ چىقىشى توقۇمىچىلىقنى ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇرغان، بۇ يەردىن ئۇزۇم كۆپ چىققاچقا ئىسىل ئۇزۇم ھارىقىنىڭ داڭقى سىرتلارغا تارقالغان. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سودا ئىشلىرىمۇ كۆنسايىن گۈللەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە يىپەك يولىدىكى بېرىش - كېلىش نەتىجىسىدە، بۇ جاي تاۋارلار توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايغا ئايلانغان، غۇز سودىگەرلىرىدىن ئىلىنغان باج بىلەنلا «تۆت بازاردىكى ئارمىيە - ھۆكۈمەت» نىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلغان. ھازىرقى زامانداا تېپىلغان قەدىمكى ساپال قاچىلاردىن دېھقان ئائىلىلىرىدە ئەينى چاغدا نەچچە يۈز جىڭ ھاراق سىغىدىغان چوڭ ئىدىشنىڭ بارلىقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. توڭگۇزباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى شەھەر ئىچىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئەينى چاغدا كىشىلەرنىڭ كۆمۈرنى يېقىلغۇ ئورنىدا ئىشلەتكەنلىكىنى، بۇغداي، گۈرۈچ خەلقنىڭ ئاساسلىق يېمەكلىكى بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. سۇلۇك، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىن كېيىن، مىللەتلەر ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇش چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە داۋاملاشقان، نەتىجىدە ئىقتىساد خارابلاشقان. چېيەنلۇڭ يىللىرىدا توپىلاڭ تىنچلىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىقتىساد مەل تەرەققىي قىلغان. جياچىڭ 25 - يىلى (1820 - يىلى) غا كەلگەندە، جاھانگىر خوجا قوقەن خانلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن قەشقەرگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى قوزغىغان، ئۇرۇش 7 يىل داۋاملاشقان. شايار، كۇچا ئالدىنقى سەپ ياكى 2 - مۇداپىئە لىنىيەسىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، بۇلگۇنچىلىك ۋە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى ئۇرۇشتا تېگىشلىك مەسئۇلىيەت ۋە چىقىمنى ئۈستىگە ئالغان. تۇڭجى 6. يىلى (1867 - يىلى)، ياقۇبېگنىڭ قوشۇنى شايارنى ئايماق ئاستى قىلىپ، خەلقنى ئېغىر كۇلپەت ۋە ئازابقا قويغان، تاجاۋۇزچى قوشۇن خەلقنىڭ يەر - مۇلۇك ۋە ئۆيلىرىنى، قوي، كالا، ئاشلىق ھەتتا خوتۇن - قىزلىرىنى بۇلاپ كەتكەن، نەتىجىدە ئېتىز - ئېرىقلار چۆلدەرەپ قاقاسلىقتا ئايلىنىپ قالغان، ئاھالىلەر زور دەرىجىدە ئازىيىپ كەتكەن.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە يولغا قويۇلغان ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى ۋەزىيەتنى تىنچلاندۇرۇش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئوينىدى. بىراق بۇ خىل ئەھۋال ئۇزۇن داۋاملاشمىدى، بەگلەرنىڭ زورلۇق بىلەن ئالۋان ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋېلىشى، ئەمەلدارلارنىڭ نەسىپانىيەتچىلىكى بىلەن ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئىقتىساد يەنە خارابلاشتى. گۈاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چىڭ ئوردىسى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن بەگلىك تۈزۈمىنى بىكار قىلدى. بۇ تۈزۈم ئۇزۇل-كېسىل ئۇزۇقەرتىلمىگەنلىكتىن بەگلەر ئەسلى قىياپىتىنى ئۇزۇقەرتىپ، شاڭيۇ، ئەمەلدار ۋە سۇ زومىگىرى بولۇۋېلىپ، خەلقنى يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، شايارداا يەنىلا كونا تۈزۈلمە يولغا قويۇلدى، گەرچە ئىقتىساد زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلمىغان بولسىمۇ، بىراق جايلار تىنچ، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ئىشلەپچىقىرىشىمۇ مۇئەييەن دەرىجىدە ئەسلىگە كەلدى، مەسىلەن پىلە بېقىپ يىپەك تارتىش، كېۋەز تېرىش ئارقىلىق قول ھۈنەر توقۇمىچىلىقى تەرەققىي قىلدى، خۇرجۇن، تاغار، خالتا قاتارلىق خەلق ئىشلىتىدىغان يۇلۇق يىپ بىلەن توقۇلغان خالتا - تاغارلار، يۇلۇق ئەدىيال، گىلەم، ماتا، يىپەك رەخت (كىمخاب) قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىشلەپچىقىرىلدى؛ چارۇچىلىقتا كۆچا كۆرپىسى يېتىشتۈرۈلدى، خۇرۇمچىلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈتۈك، باش كىيىم ۋە ئېگەر- جابدۇق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى، تۆمۈرچىلىكتە يېزا ئىگىلىك قورال - سايمانلىرى ئىشلەپچىقىرىلدى، بولۇپمۇ شايار پىچىغى پۈتۈن شىنجاڭغا داڭق چىقاردى. مىنگونىڭ 17 - يىلى

(1928 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭدا مالىمانچىلىق يۈز بېرىپ، مىللىتارىستلار ئۆزئارا ئۇرۇشۇشقا باشلىدى، نەتىجىدە باھا شىددەت بىلەن ئۆرلەپ، ئىشلەپچىقىرىش يەنە خاراب‌لاشتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ، «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىقىنلىشىش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچ بىللە تۇرۇش، قۇرۇلۇش قىلىش» تىن ئىبارەت ئالتە سىياسەتنى يولغا قويۇشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن جەمئىيەت تەرتىپى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى. كوممۇنىستلاردىن گاۋ دېڭباڭ بىلەن كومموزنزم ئىدىيىسىگە مايىل لى گۇەنجۇلار ئىلگىرى - كېيىن شايارغا كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىدى، سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى ئېلىپ باردى، يول - كۆۋرۈك ياسىدى، مەكتەپ قۇردى، باج قانۇنىنى تۈزۈپ چىقتى، باج - سېلىقلارنى ئازايتتى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تەرەققىي قىلدى، قول سانائىتى ئىشلەپچىقىرىشىمۇ ياخشىلاندى. مىنگونىڭ 33. يىلى (1944 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ خەلقنى ئېغىر دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشى ۋە ئېزىشى نەتىجىسىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت خەلقى قوراللىق كۆرەش قوزغىدى. شايار خەلقى ئۇرۇش بالايىئاپىتىنىڭ پاتقىقىغا پېتىپ قالدى. ئۇلار، ئاشلىق، ئوت - چۆپ تاپشۇردى، ئەسكەرلىككە تۆتۈلدى ۋە ئوزۇق - تۈلۈك توشىدى. بۇ ھال تاكى 1949 - يىلىغا قەدەر داۋاملاشتى. باھا تېز ئۆرلەپ، كۈندە نەچچە قېتىم ئۆزگىرىپ تۇردى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى.

شايار قەدىمكى كۆسەننىڭ بىر قىسمى، شۇنداقلا كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ بۆشۈكى. بۇ يەردە ئاك كېيىن دېگەندەمۇ چىن، خەن دەۋرلىرىدە يېزىق قوللىنىلغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ كارۋشتى يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقى قوللىنىلغان، شايار يېپەك يولىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن، غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا ۋە ياۋروپا مەدەنىيىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى مۇشۇ جايدا بىرىككەن، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىراھمان يېزىقى بىلەن تۈرك يېزىقىمۇ قوللىنىلغان. كۆسەن ناخشا - ئۇسسۇل ماكانى، شايار كۆسەن ئۇسسۇلى، كۆسەن مۇزىكىسىنىڭ ماكانلىرىنىڭ بىرى. كۈچا ئۇسسۇلىنىڭ ئەپسىلىكى ۋە مۇزىكا رېتىمىنىڭ يېقىملىقلىقى كىشىنى مەھلىيا قىلىدۇ، ئۇ تاك سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان. بۇددا دىنى مەدەنىيىتى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىلا ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. بۇددا دىنى ئۇستازى، تەرجىمان كۈماراجىۋا كۆسەندە تەربىيىلىنىپ يېتىشكەن ئالىمدۇر. كۆسەن مىڭئۆي سەنئىتىدىكى رەسىملەر، ئويمىلار ناھايىتى يۇقىرى بەدئىيلىككە ئىگە. كۆسەن مەدەنىيىتى ۋەتىنىمىزنىڭ پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىدۇر.

كېيىن ھەربىي تەپرىقچىلىق، ھاكىمىيەت بۆلۈنۈش، ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىش تۈپەيلىدىن ئىقتىساد خاراب‌لاشتى، مەدەنىيەتمۇ شۇنىڭغا ئەگىشىپ چۈشكۈنلەشتى، تاكى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيىدە دىنىي مەدرىستىن سىرت، بىرمۇ مەكتەپ يوق ئىدى. «ئوقۇيدىغان ئۇيغۇرلاردىن 20 نەچچىسىلا بار ئىدى، بىلىمدارلار يوق ئىدى، دىنىي مەدرىسە ئوقۇيدىغانلار ئوندىن بىرىنى ئىگىلەيتتى. . . » . ناھىيە بويىچە 99% تىن ئارتۇق كىشى ساۋاتسىز ئىدى. شۆنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) شۇنىڭ قۇرۇلۇشقا باشلىدى، جەمئىي 3 شۇنىڭ قۇرۇلدى، ئوقۇغۇچىسى 100 گىمۇ يەتمەيتتى، 1911 - يىلىغا كەلگەندە شۇنىڭ بەشكە يەتتى. شۇ چاغلاردا، مەكتەپ خىراجىتى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاق، تاماق ۋە كىيىم - كېچەك خىراجىتىنى بىرەك ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالدى، ئەمما، ئادەت كۆچى ۋە دىننىڭ ئاسارىتى تۈپەيلىدىن ئوقۇغۇچى سانى ئىزچىل ناھايىتى ئاز بولۇپ كەلدى. شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت مالىيىسى قىيىنچىلىققا ئۇچراپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋە ماۋارىپ يەنە چۈشكۈنلىشىپ كەتتى. شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، يەرلىك ئورۇنلاردىن مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ باشقۇردى، سەنئەت ئۆمىكى، دراما ئۆمىكى تەشكىللەپ، مەدەنىيەت ۋە ماۋارىپنى يېڭى ۋەزىيەت يارىتتى. شېڭ شىسەينىڭ ھەقىقىي ئەپت - بەشىرىسىنىڭ ئاشكارلىنىشىغا ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى

چۈشكۈنلىشىشكە ئەگىشىپ، بىر مەھەل گۈللەنگەن مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىشلىرى غىل - پال كۆرۈنۈپ قويۇپلا يوقاپ كەتتى.

4

1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، تارىخنىڭ يېڭى سەھىپىسى ئېچىلدى. 1957 - يىلى شايار ناھىيىسىدە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئارقىلىق يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەندى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ياخشىلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى، ئىشلەپچىقىرىش زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ئاران 196 مىڭ 200 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، 12 مىڭ 681 تونىنا ئاشلىق ئېلىنغانىدى، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 160 مىڭ تۇياق ئىدى، 1957 - يىلغا كەلگەندە، تېرىلغۇ يەر 393 مىڭ 600 موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 13 مىڭ 785 تونىنغا، چارۋا 194 مىڭ 200 تۇياققا يەتتى. پۈتۈن كۆنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپ 1950 - يىلدىن ئىلگىرىكى 20 دىن كۆپەيىپ 1957 - يىلى 74 كە يەتتى، ئوقۇغۇچى 10 مىڭدىن ئاشتى. 1956- يىلى شايارداتارىختىن بۇيانقى تۈنجى خەنزۇ مەكتەپ قۇرۇلدى. قول سانائىتى ئەسلىدىكى ئاساستا تەرەققىي قىلدى، بولۇپمۇتوقۇمىچىلىق ۋە كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش (ئەمەلىيەتتە تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق) ئىشلىرىناھايىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. ئەينى چاغدا سودا ۋە قول سانائەتكە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. بازارلار ئاۋاتلاشتى، سېتىۋېلىش - سېتىش تەڭ جانلاندى، باھا مۇقىم بولدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. جەمئىيەت كەيپىياتى ۋە جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى، كادىرلار پاك - دىيانەتلىك، خەلق تىرىشچان بولدى، ئىپپەت - نومۇسنى سېتىش، پاھىشىۋازلىق قىلىش، قىمار ئويناش ۋە زەھەر چېكىشتەك قىلمىشلار توسۇلۇش بىلەن بىللە، ئوغرى - يالغانچۇ ئازايدى، ئامانلىق ساقلاش ئەھۋالى ياخشى بولدى. 1958 - يىلى «سول» ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئوبيېكتىپ شارائىتىنىڭچەكلىمىسىگە ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ قانۇنىيىتىگە پىسەنت قىلماي كەڭ كۆلەمدە «پولات - تۆمۈر تاۋلاش» دولقۇنى قوزغالدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق بىردەك ھەربىكتەكە كېلىپ، ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممىسى تاغدا پولات تاۋلاپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا تەسىر يەتكۈزدى، ئادەم كۆچى، ماددىي كۆچ، مالىيە كۈچى ئىسراپ قىلىندى، بۇنىڭ بەدىلىگە تاۋلانغان پولات - تۆمۈرلەر كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلقنەزۆلۈم سېلىپ، مال - مۈلۈككە زىيان يەتكۈزگەن بۇ ھەربىكەت ئەمدىلا ئەسلىگە كەلگەن ئىقتىساد ۋە تەرەققىي قىلغان ئىشلەپچىقىرىشنى ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. ئارقىدىنلا يېتىپ كەلگەن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ھەربىكىتىدە مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش نەتىجىلىرى ۋە مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرىغا قارىغۇلارچە ئاساسسىز مەلۇم قىلىندى. ئاشلىق مۇبالىغىلەشتۈرۈلگەن تۈپ سان ئاساسىدا سېتىۋېلىنغاچقا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تېخىمۇ زور زىيانغا ئۇچرىدى، خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىمۇ زور دەرىجىدە زەربىگە ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قانات يايدۇرۇلغان «خەلق گۈزىشىقۇرۇش» ھەربىكىتىدە تەڭسىز باھادا يۇتكەش يولغا قويۇلۇپ، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك مېۋىسى ۋە ئەمگەك كۆچى بىردەك ھەقسىز تەمىنلەندى. مۇلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلۋېتىش شامىلى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، خەلق ئىگىلىكىدە ئېغىر تەڭپۇڭسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، تۇرلۇك قۇرۇلۇش ئىشلىرى توختاپ قالدى. ئىقتىساد بىر ئىزدا توختاپ قالدى (ياكى چېكىندى)، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئايرىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاشلىق قەھەتچىلىكى

كۆرۈلدى. 1962 - يىلدىن كېيىن «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېن ۋە ئىقتىسادقا دائىر يېڭى سىياسەتلەر ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ھەمدە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1966- يىلى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 579 مىڭ موغا، ئېلىنغان ئاشلىق 33 مىڭ 836 تونىنىغا، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 319 مىڭ 700 تۇياقتا يېتىپ، 1957 - يىلدىكىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 185 مىڭ مو، 20 مىڭ 151 تونىنا، 125 مىڭ 500 تۇياق ئاشتى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا شايار ناھىيىسىدە مەملىكەتنىڭ ھەممە يېرىدىكىگە ئوخشاش «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلدى. 10 يىللىق ئىچكى قالايمىقانچىلىق خەلق ئىگىلىكىنى ۋەيران قىلىش گىردابىغا ئايلىنىپ قويدى. 10 يىلدا ناھىيە بويىچە ئېلىنغان ئاشلىق 30 مىڭ تونىنا ئەتراپىدىلا تۇردى، يىل ئاخىرىدىكى چارۋا 1965 - يىلدىكى 358 مىڭ 300 تۇياقتىن 74 مىڭ 500 تۇياق ئازلاپ كەتتى، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئومۇمىي قىممىتى، ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ۋە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئونتۇرىچە كىرىمى پۈتۈنلەي تۆۋەنلەپ كەتتى ۋە بىر ئىزىدا توختاپ قالدى. كەڭ پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئاممىا لىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھى بىلەن كۆرەش قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئېنىز رەتلەش، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، سۇ ئامبىرى ياساش قاتارلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بېرىپ، خەلقنىڭ ئاساسىي ئوزۇقلۇق ئاشلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئىدىيىۋى لۇشىيەنىدە چىڭ تۇرۇلدى، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاش، تارىخىي دەۋرىدىكى سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش ئارقىلىق، ناھىيە خىزمىتى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ئىزىغا سېلىندى. 1978 - يىلى يېزا سىياسىتى ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ يەرنى ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بەشتە ياخشى يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ئۆزگەرتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا - سانائەتتە پەيدىنپەي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، داشقازان چېقىپ تاشلاندى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك، سانائەت، سودا، تاشقى سودا تۈزۈلمىسىدە يېڭى ئۆزگىرىش بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلغا كەلگەندە يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنى تەرتىپكە سېلىش قۇرۇلۇشى تاماملاندى؛ ناھىيە بويىچە تۈپراق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، تۈپراقنىڭ فىزىكىلىق، خىمىيىلىك كوئېففىتسېنتىنى تەھلىل قىلىش ۋە تەنتەك قىلىش شۇنىڭدەك يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئومۇمىي پىلانى تاماملىنىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ۋە تەرەققىياتىنىڭ توغرا يۆنىلىشى بېكىتىلدى. چارۋىچىلىقتا قورۇلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، پادا قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى توغرا ئىزغا سېلىندى. شەھەر، بازار قۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلىشقا، سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى پىلانلىنىشقا باشلاندى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيىنىڭ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 171 مىليون 900 مىڭ يۈەنگە، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 240 مىليون 298 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا 166 مىليون 431 مىڭ 300 يۈەن ۋە 205 مىليون 595 مىڭ 200 يۈەن ئاشتى، خەلق تۇرمۇشى كىسىم پۈتۈن قورساق توق بولۇشقا قاراپ يۈزلەندى. ناھىيە بويىچە يار - يۆلەك بولىدىغان نامرات ئائىلە %30 تىن كۆپرەك ئازايدى.

1984 - يىلدىن كېيىن، زىرائەت كەسىپ قۇرۇلمىسى تەدرىجىي تەڭشىلىپ، بىر يىلدا بىر پىشىدىغان زىرائەتلەر بىر يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدىغان ياكى ئىككى يىلدا ئۈچ قېتىم پىشىدىغان زىرائەتكە ئۆزگەرتىلدى.

يېزا ئىگىلىك سېلىنمىسى ئاشۇرۇلۇپ، كەسپىي ئائىلە ۋە پەن - تېخنىكىدا ئۇلگە كۆرسىتىش ئائىلىلىرى چىلىق تۈتۈلدى، يېزا ئىگىلىكىنىلىك ياخشى سۈپەتلىك ئايلىنىشى، ئېكولوگىيىنى قوغداش، سۈچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى چىلىق تۈتۈلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە سۇ چىقىرىش سىستېما قۇرۇلۇشى تاماملاندى، غول، تارماق ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى، يەرنىلىك شورلىشىپ كېتىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدى، سۈغىرىلىش نىسبىتى ئۆستى، تۈپراقنىلىك قۇۋۋىتى ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاشلىقنى كېمەيتمەسلىككە كاپالەتلىك قىلىش شەرتى ئاستىدا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلىپ شايار ناھىيىسى «مەملىكەت بويىچە كېۋەز تېرىلىدىغان نۇقتىلىق ناھىيە»لەر قاتارىغا كىردى. 1993- يىلى 66 مىلىك 5. 248 تونىنا ئاشلىق، 18 مىلىك 478 تونىنا پاختا ئېلىندى. چارۋىچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشەلگەندىن كېيىن، چارۋىنىلىك قولدىن چىقىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئاشتى، چارۋا نەسلىنىلىك يېڭىلىنىشى بىلەن گۆش، يۇڭلۇق، تېرە قاتارلىقلارنىلىك يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى كۆپەيدى. 1993 - يىلى چارۋىچىلىقنىلىك مەھسۇلات قىممىتى 39 مىليون 870 مىلىك يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ماي - خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، پولات ئەينەك زاۋۇتى، چويۇن قازان - پارقازان زاۋۇتى، يىپەك زاۋۇتى، پاختا بوتقىسى تاختىيى زاۋۇتى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى ھەمدە ئىلگىرىكى ئاساستا ئۈن زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى ۋە ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىلىك تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىپ، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى باسقۇچقا قەدەم قويدى، شايارنىلىك نوقۇل يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشتەك كونا قىياپىتى ئۆزگەردى. سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىلىك تەرەققىي قىلىشى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنىلىك يولغا قويۇلۇشى بىلەن سودا ئىشلىرىمۇ جانلاندى، ناھىيە بويىچە تاۋارلارنىلىك پارچە سېتىلىش سوممىسى 52 مىليون 300 مىلىك يۈەنگە يەتتى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىلىك ئومۇمىي پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. يېزا ئىگىلىكىنىلىك باش فاكتورى: ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، مېۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش، پىلىچىلىككە تۈتۈش قىلىش؛ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىلىك باش فاكتورى: ھەر يىلى سانائەت تۈرىگە 10 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىش، يىلىغا ساپ ئاشۇرۇلىدىغان مەھسۇلات قىممىتىنى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، مالىيىنىلىك كىرىمىنى يىلىغا بىر مىليون يۈەندىن كۆپرەك ئاشۇرۇش دەپ بەلگىلەندى. ئەمەلىيەت بۇ فاكتورنىلىك يولغا قويۇلۇشىغا بولىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، ھەممە ئىشلار مۇشۇ فاكتور بويىچە مۇقىم ئىلگىرىلىدى.

1984 - يىلدىن بۇيان، قاتناش، مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىشلىرىدا تېخىمۇ زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك تاشيول يوق ئىدى، ھازىر 3 - دەرىجىلىك تاشيول 93 كىلومېتىرغا يەتتى، ناھىيە - يېزا تاشيولىدىن 6 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىرغا يېتىدۇ، ھەر خىل ماشىنا - ئاپتوموبىل 200 دىن ئاشىدۇ، يېزا، مەيدانلارغا يولۇچىلار نۆۋەتچى ئاپتوبۇسى قاتنايدۇ. ناھىيىلىك كۆتۈپخانىدا ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە 15 مىلىك كىتاب ساقلىنىۋاتىدۇ، يېزا - مەيدانلاردا مەدەنىيەت مەركىزلىرى پونكىتى، %80 تىن كۆپرەك مەمۇرىي كەنتتە مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. ھازىر ناھىيە بويىچە 3 تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، 16 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 129 باشلانغۇچ مەكتەپ بار، ئوقۇغۇچىسى 30 مىلىك 319، ئوقۇتقۇچىسى 1601.

تارىم نېفىتلىكىنى قېدىرىپ تەكشۈرۈشتىن مەلۇم بولۇشچە، شايارىدا مول نېفىت گاز بايلىقى بار ئىكەن، ھازىر يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت گاز چىقىلىرىدىن «تارىم ئوتتۇرا قۇدۇقى»، «يېڭىمەھەللە 1 - قۇدۇقى»، «يېڭىمەھەللە 5 - قۇدۇقى» قاتارلىقلار بار. شايار ناھىيىسىنىلىك ئىقتىسادى بازارنى يېتەكچى، بايلىقنى تايانچ قىلغان، نېفىت ئېچىش ۋە پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى پۈرسەت دەپ بىلگەن يېڭى بىر دەۋرگە قەدەم قويدى.

5

شايارنىڭ ئەسلى تەزكىرىسى بولمىسىمۇ، لېكىن تارىخىي ھۆججەتلەردە بەزى دەلىل ئىسپاتلار بار. ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، مەدەنىيەتنىڭ قايتا گۈللىنىشى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدۇ. تارىخىي ھۆججەتلەردە يەنە خەلقنىڭ شاد خورامىلىقىنىڭ، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ سىياسەتنىڭ مۇقىملىقى بىلەن باغلىنىپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدىمۇ دەلىللەر بار. شايار ھازىر مىللەتلەر ئىتتىپاق، جەمئىيەت تىنچ، سىياسەت مۇقىم، كادىرلار بىلەن ئامما بىردەك بولغان كەيپىياتتا تۇرماقتا. كىشىلەرنىڭ روھىي قىياپىتى ئەزەلدىن بۇگۈنكىدەك روھلۇق، كۆڭلى بۇگۈنكىدەك ئازادە، ئىرادىسى بۇگۈنكىدەك ئۇلۇغۋار بولۇپ باقمىغاندى، شۇڭا، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىمۇ ئەزەلدىن بۇگۈنكىدەك ياخشى پۈرسەتكە ئىگە بولۇپ باقمىغان.

قىيىنچىلىق بىلەن پۈرسەت، خىرىس بىلەن ئۈمىد بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شايار خەلقى تارىخنىڭ قاتتىق سىناقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئېغىر بالايىئاپەتلەرگە بەرداشلىق بېرىپ، قىيىنچىلىق ۋە مۇدھىش كۈچلەر بىلەن نەچچە ئەسىر جان تىكىپ ئېلىشتى. ھەر مىللەت خەلقى يېڭى نىشانىنى توغرا تونۇپ، قەتئىي تەۋرەنمەي، بىر نىيەت، بىر مەقسەتتە، ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلىدىغانلا بولسا، چوقۇم بىر شانلىق نىشاندىن يەنە بىر شانلىق نىشانغا يېتەلەيدۇ.

چوڭ ئىشلار

چوڭ ئىشلار

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلدىن مىلادىيە 1993 - يىلغىچە)

خەن سۇلالىسى دەۋرى

(مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 — 220 - يىلغىچە)

گاۋزۇ 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 206 - يىلى)

ھۇنلار بىلەن توخرىلار ئۇرۇشتى، توخرىلار مەغلۇپ بولدى. دۇنخۇاڭ بىلەن چىلىنتاغ ئارىلىقىدا ياشاپ كەلگەن توخرىلار غەربكە كۆچتى، ئۇلارنىڭ بىرقىسىم قەبىلىلىرى كۆسەنگە ماكانلاشتى.

ۋېندى 6 - يىلى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 174 - يىلى)

ھۇنلار كىرۇران، ئۇسۇن، ئوغۇز ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەرنى ئەل قىلدى؛ كۆسەن، شايار قاتارلىق جايلار ھۇنلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

ۋۇدى خانىنىڭ يىۋەنشىۋ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 126 - يىلى)

جاڭ چيەن تۇنجى قېتىم غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بېرىپ چاڭئەنگە قايتىپ كەلدى، شۇندىن ئېتىبارەن كۆسەن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى باشلاندى.

تەيچۇ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 101 - يىلى)

لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۇرۇش قىلىپ غەلبە قۇچتى، بۇ ئىش غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. بۇنىڭدىن بۇرۇن لى گۇاڭلى كۆسەندە قوشۇن تۇرغۇزغاندا كېما شاھزادىسى لەيدەننىڭ كۆسەندە تۇرغاق بولغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆسەن بېگىگە غەزەپلىنىپ: «غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان

تۇرسا، كۆسەن بەگلىكى نېمە دەپ كېما شاھزادىسىنى تۇرغاقلىققا ئالىدىكەن» دېدى، شۇنىڭ بىلەن لەيدەن پايتەختكە تۇرغاقلىققا ئەۋەتىلدى.

غەربىي يۇرتقا قويۇلغان يالۇاچ چېرىكچى ئەسكەرلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، ئۇرۇمتاي (بۇگۇر)، لوپنۇرلاردا بوز يەر ئېچىشنى باشلىدى.

جېڭخي 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 92 - يىلى)

لەيدەن ئۇرۇمتايدا تۇرۇشلۇق بوز يەر ئاچقۇچى چېرىكچىلىككە ئەۋەتىلدى.

جاۋدى خانىنىڭ يۇەنفېڭ 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 77 - يىلى)

فۇ جېبزى تۇلپاربېگى بولۇپ پەرغانىگە ئەلچىلىككە باردى، قايتىشىدا كۆسەندىن ئۆتتى. كىمروراڭغا يۇرۇش قىلىپ، كىمروران بېگى ئەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، ۋايسىراتۇجىنى بەگلىككە تەينىلىدى.

كۆسەن بېگى تۇرە گۇ يىنىڭ كۇشكۇرتىشى بىلەن لەيدەننى ئۆلتۈردى.

شۇەندى خانىنىڭ بېنشى 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 71 - يىلى)

چاڭلو بېگى چاڭ خۇي غەربىي يۇرتتىكى ئەللەردىن 47 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، كۆسەنگە ئۇچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. قوشۇنلار تېخى قوشۇلماي تۇرۇپلا، كۆسەن بېگىگە مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ لەيدەننى ئۆلتۈرگەنلىك جىنايىتىنى ئەيىبلىدى. كۆسەن بېگى گۇناھىنى تىلەپ، گۇ يىنى باغلاپ چاڭ خۇيىنىڭ يېنىغا ئاپاردى، چاڭ خۇي گۇ يىنىڭ كاللىسىنى ئالدى.

دىجيې 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 69 - يىلى)

ئۇسۇن بېگى كۇنشۇمى بىلەن خەن سۇلالىسى مەلىكىسى جيې يۇنىڭ قىزى دى شى پايتەختتىن مەنتۇر چېلىشنى ئۇگىنىپ قايتىپ كەلدى. كۆسەن بېگى جياڭبىڭ ئۇنى ئېلىپ قېلىپ ئۇنىڭغا تويلىشىش تەلىپى قويدى.

دىجيې 4 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 66 - يىلى)

جياڭبىڭ بىلەن دى شى خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇسۇن ئېلىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن توي قىلدى.

يۇەنكاڭ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 64 - يىلى)

جياڭبىڭ بىلەن دى شى چاڭئەنگە سالامغا باردى، شۇەندى خان ئۇلارغا نەچچە ئون رەققاس سازەندىلەرنى

تەقدىم قىلدى ۋە يۇقىرى مەرتىۋە، كاتتا سوۋغا بەردى. جياڭبىلاڭ كۆسەڭگە قايتقاندىن كېيىن، ئوردىنى خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە باشقۇردى، خەن سۇلالىسى بىلەن تۇغقان بولۇپ، ئالاقىسى كۆندىن - كۈنگە قويۇقلاشتى.

شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 60 - يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى جېڭ جيې لوپنۇر، كۆسەن بەگلىكلىرىدىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن يۆتكەپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن باتىسقانى شانشادىنى كۈتۈۋالدى.

شۇ يىلى باتىسقان قولىدىكى 12 مىڭ كىشىنى باشلاپ خېجۇگە كەلدى. باتىسقان شانشاد شۇەندى خان بىلەن كۆرۈشتى، خان ئۇنىڭغا ئىتائەتمەن بەگ دەپ نام بەردى.

گەنلۇ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 51 - يىلى)

خەن سۇلالىسى قوشۇنى كۆسەننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈردى. ھازىرقى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە خەنزۇلار چاپقان ئۆستەڭنىڭ خارابىسى بار.

يۇەندى خاننىڭ جيەنجاۋ 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 36 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى قورۇقچىبېگى گەن يەنشۇ، ياناش چېرىكچىبېگى چېن تاڭ ھۇن تەڭرىقۇتى قۇتتۇشنى جازالاشقا ماڭدى، شىمالىي قوشۇن ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتۈپ، ئونسۇ ئارقىلىق تەڭرىتاغدىن ھالقىپ قىزىلقورغانغا باردى.

چېڭدى خاننىڭ ياڭشو 3 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 22 - يىلى)

ئۇسۇنلارنىڭ كىچىك كۈنبېگى كۆسەنگە بېرىپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دۇەن خۇيزۇڭ بىلەن كۆرۈشتى.

ئەيدى خاننىڭ يۇەنشۇ 1 - يىلى (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2 - يىلى)

توخرى بېگىنىڭ ئەلچىسى يىسۇن كۆسەن ئارقىلىق ئىچكىرىگە بېرىپ، ئورکانبەگنىڭ شاگىرتى جىڭ لۇغا «بۇددا نومى» ئۆگەتتى.

شىنماڭنىڭ تيەنفېڭ 3 - يىلى (16 - يىلى)

غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى لى چۇڭ، بەھەيۋەت سانغۇن ۋاڭ جۇن قوشۇن باشلاپ كىنگىتىگە كىرىدى، ۋاڭ جۇننى مۇكتۇرمە قوشۇن ئۆلتۈرۈۋەتتى، لى چۇڭ قالدۇق قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، كۆسەننى قوغدىدى.

گۇاڭجۇدىنىڭ جيەنۇ 5 - يىلى (29 - يىلى)

خېشى سانغۇنى دۇرۇڭ خەن سۇلالىسىنىڭ نامىدا ساكارائۇل بېگى كاڭغا «خەن سۇلالىسىنىڭ ساكارائۇلدىكى تۇھپىكار، پەزىلەتلىك بېگى» دەپ نام بەردى ھەم ئۇنى غەربىي يۇرتنىڭ باش تۇتۇقبېگى قىلىپ تەينىلىدى، كۈسەن ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جيەنۇ 17 - يىلى (41 - يىلى)

ساكارائۇل بېگى شان خەن سۇلالىسىغا ئۆزىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگلىكىگە تەينىلەشنى تەلەپ قىلدى، خەن سۇلالىسى دەسلەپتە ئۇنىڭغا تامغا بەردى، كېيىن يەنە تامغىنى قايتۇرۇۋېلىپ، ئۇنى چوڭ سانغۇن قىلدى. شان يەنىلا قورۇقچىبەگلىك نامىدا كۈسەن قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلدى.

جيەنۇ 22 - يىلى (46 - يىلى)

ساكارائۇل بېگى شان كۈسەن بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى زېلونى بەگ قىلىپ تىكلىدى.

جيەنۇ 26 - يىلى (50 - يىلى)

كۈسەنلىكلەر زېلونى ئۆلتۈردى، ھۇنلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ كۈسەنلىك ئاقسۆڭەك سىندۇنى بەگ قىلىپ تىكلىدى.

مىڭدى خانىنىڭ يۇڭچىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى)

كۈسەن بېگى جيەن سۇلى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، سۇلى بېگى چېڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇزۇننىڭ سول قول بېگى دۇتىنى سۇلىغا بەگ قىلدى.

يۇڭچىڭ 17 - يىلى (74 - يىلى)

ئەسىرلەشكەر بەن چاۋ ھەلە بىلەن دۇتىنى تۇتۇۋېلىپ، سۇلىنىڭ ئىلگىرىكى بېگىنىڭ جيەنى جۇڭ (سادىق) نى بەگ قىلدى.

يۇڭچىڭ 18 - يىلى (75 - يىلى)

ھۇنلار كىنگىت، كۈسەن ھۆكۈمرانلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى چېن مۇنى

ئۇلتۇردى؛ كۈسەن، قۇملار قوشۇن چىقىرىپ سۇلىغا ھۇجۇم قىلدى، بەن چاۋ پەنتۇ قەلئەسىدە تۇرۇپ، قەلئەنى ئەچچە يىل ساقلىدى.

جاڭدى خانىنىڭ يۈەنخې 4 - يىلى (87 - يىلى)

بەن چاۋ ئۇدۇن قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ 25 مىڭدىن ئارتۇق لەشكىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، ساكارائۇلغا قايتا ھۇجۇم قىلدى، كۈسەن بېگى ئەۋەتكەن سول قانات سانغۇن ئونسۇ، قۇم، سەپەربايلاردىن 50 مىڭ لەشكەرنى قۇتقۇزۇشقا ئاتلاندۇردى. بەن چاۋ ھىلە بىلەن ساكارائۇلنى ئالدى، كۈسەن سانغۇنى قوشۇننىى چېكىنىدۇردى.

خېدى خانىنىڭ يۈخيۈەن 3 - يىلى (91 - يىلى)

10 - ئايدا كۈسەن، قۇم، ئونسۇ بەگلىكلىرى خەن سۇلالىسىگە قايتا ئەل بولدى.

شۇ يىلى خەن سۇلالىسى كۈسەن بېگى يۈلىدۇنى بىكار قىلىپ، سۇۋارنا بانى بەگ قىلدى. بەن چاۋ ئەسىرلەشكەر ياۋ گۇاڭنى ئەۋەتىپ سۇۋارنا بانى كۈسەنگە يولغا سالدى، يۈلىدۇنى پايتەختكە ماڭدۇردى.

شۇ يىلى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قايتا قۇرۇلدى، بەن چاۋ قورۇقچىبەگ بولۇپ داۋانقۇم قەلئەسىدە تۇردى.

يۈخيۈەن 6 - يىلى (94 - يىلى)

كۇزدە بەن چاۋ كۈسەن، پىشامشان قاتارلىق 8 بەگلىكنىڭ 70 مىڭ ئەسكىرىنى ۋە 1400 ئەملدار، سودىگەرلىرىنى باشلاپ كىنگىتكە يۇرۇش قىلدى، كىنگىت بېگى گۇاڭ بىلەن، لوپنۇر بېگى فەننىڭ كاللىسىنى ئالدى.

يۈخيۈەن 7 - يىلى (95 - يىلى)

خەن سۇلالىسى خانى لىيۇ جاۋ كۈسەنگە يارلىق چۈشۈرۈپ بەن چاۋنى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگلىككە تەينىلەپ، ئۇنىڭغا مىڭ تۇتۇننى سۈيۈرغال قىلىپ بەردى.

يۈخيۈەن 14 - يىلى (102 - يىلى)

8 - ئايدا بەن چاۋ كۈسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدىن ئايرىلىپ پايتەختكە قايتتى، ساقلاۋچى چېرىكچىبەگ رېن شاڭ قورۇقچىبەگ بولدى.

شاڭدى خانىنىڭ يەنپىڭ 1 - يىلى (106 - يىلى)

خەن سۇلالىسى ئوردىسى رېن شاڭنى پايتەختكە قايتۇرۇپ كېتىپ، شەرمەت - چەۋەندازلار بېشى دۈمن شىنى قورۇقچىبەگ قىلىپ ئەۋەتتى.

9 - ئايدا غەربىي يۈرتتىكى ئەللەر ئىسيان كۆتۈردى، دۈمن شى بىلەن يانداش چېرىكچىبەگ لياڭ جىن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، كۈسەن بېگى سۈڭارنا با بىلەن بىرلىكتە كۈسەننى قوغدىدى. كۈسەندىكى ئەمەلدار، پۇقرالار بېگىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئونسۇ، قۇم بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە نەچچە ئون مىڭ ئەسكەر بىلەن قەلئەنى قورشۇالدى. لياڭ جىن ئۇرۇشتا غەلبە قىلىپ، كۈسەننى قايتىدىن تىنچلاندۇردى.

ئەندى خانىنىڭ يۈڭچۇ 1 - يىلى (107 - يىلى)

غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى بىكار قىلىندى، كۈسەن ھۈنلارغا قارام بولدى.

يەنگۈاڭ 3 - يىلى (124 - يىلى)

3 - ئايدا كۈسەن بېگى سۈڭارنا يىڭ قۇم، ئونسۇ بەگلىرىنى باشلاپ ئۆزىنى باغلاپ، بەن چاۋنىڭ قېشىغا بېرىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

شۈندى خانىنىڭ يۈڭجيەن 2 - يىلى (127 - يىلى)

بەن چاۋ غەربىي يۈرتتىكى ئەللەرنىڭ 40 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئاتلاندۇرۇپ، دۈنخۇاڭ ۋالىيسى جاڭ لاڭ بىلەن ئىككىگە بۆلۈنۈپ كىنگىتكە ھۈجۇم قىلدى، كۈسەن بۇنىڭغا ماسلىشىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شايار ناھىيىسى تەۋەسى يەنە خەن سۇلالىسىگە قايتىدى.

خۈەندى خانىنىڭ يۈڭشۈ 4 - يىلى (158 - يىلى)

غەربىي يۈرت دورغابى سول قانات سانغۈن لىيۇ پىڭگونى تەرتىپ ساقلاش ئۈچۈن كۈسەنگە ساقلاۋچى قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ چاغدا لىيۇ گوپىڭنىڭ نامىدا ئابدە تۇرغۇزۇلغان، بۇ ئابدە ھازىر باي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى قاراتاغدا تۇرماقتا.

لىڭدى خانىنىڭ جيەننىڭ 3 - يىلى (170 - يىلى)

كۈسەن غەربىي يۈرت دورغابى جاڭ يەننىڭ پەرمانىغا ئاۋاز قوشۇپ، قوشۇننى كىنگىتتىكى ئالدى، ئارقا قاتقىل قەبىلىلىرىنىڭ قوشۇنىغا بىرلەشتۈرۈپ، 30 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى بىلەن سۇلىغا ھۈجۇم قىلدى.

ۋېي، جىن ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرى

(220 — 580 - يىلغىچە)

ۋېي سۇلالىسى خانى ۋېندىنىڭ خۇاڭچۇ 3 - يىلى (222 - يىلى)

كۇسەن بەگلىكى ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى، ۋېي سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا ساقلاۋچى چېرىكچىبەگ قويدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت بىلەن بولغان ئالاقە ئەسلىگە كەلدى.

ۋېي سۇلالىسىنىڭ گەنلۇ 3 - يىلى (258 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بويەن لويانغا بېرىپ، «چەكسىز پاكلىق - باراۋەرلىك دەستۇرى» نىڭ 2 جىلدىنى، «بالايىئاپەتتىن قۇتۇلۇش تەپسىرى» نىڭ بىر جىلدىنى تەرجىمە قىلدى.

ۋۇدى خانىنىڭ تەيشى 2 - يىلى (266 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بويۇەنشىن چاڭئەندە «تەڭرىقۇتقا ئىتائەت»نى تەرجىمە قىلىش ئىشىغا قاتناشتى.

شيەننىڭ 5 - يىلى (279 - يىلى)

كۇسەن بېگى ئوغلىنى جىن سۇلالىسى ئوردىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتتى.

تەيكاڭ 5 - يىلى (284 - يىلى)

كۇسەن بېگىنىڭ يانداش ئەلچىسى چاڭزىخۇ سانسكرتچە 4 جىلدلىق «ئاۋاپاچاشا سۇترا»نى دارامارا كشانىڭ خەنزۇچە تەرجىمە قىلىشىغا تاپشۇردى.

تەيكاڭ 7 - يىلى (286 - يىلى)

كۇسەنلىك راھىب بو يۇەنشىن دارامارا كشانىڭ «نىياساددەھارماپۇندارىكا سۇترا» نىڭ 10 جىلدىنى تەرجىمە قىلىپ بېكىتىشىگە قاتناشتى.

خۇيدى خانىنىڭ يۈكۈنۈن 1 - يىلى (304 - يىلى)

كۆسەنلىك راھىب بويۇمن راھىبلىقتىن ۋازكېچىشكە ئۇنىمىغاچقا، چىنجۇ ئايمىقىنىڭ بېگى جالۇ فۇ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتتى. بويۇمن «بۇددساتۋا»، «ۋىمكانا بۇددساتۋا سۈترا»، «دانىشمەنلەرنىڭ بەش قۇت دەستۇرى» قاتارلىقلارنى بىر جىلدتىن تەرجىمە قىلغان.

خۇەيدى خانىنىڭ يۈكجيا 1 - يىلى (307 - يىلى)

كۆسەن شاھزادىسى شىرمىترا جىەنكالۇ رايوندا خۇپيانە دىن تەلىماتلىرىنى تارقاتتى، ئۇ «ماۋزيا خان سۈتراسىدىكى مەشھۇر ئەپسۇنلار»نى تەرجىمە قىلدى.

يۈكجيا 2 - يىلى (308 - يىلى)

كۆسەنلىك راھىب بو فايۇمن تىەنشۇ ئىبادەتخانىسىدا دراماراكشا تەرجىمە قىلغان «لالىتا ۋىستار سۈترا» نىڭ 8 جىلدىنى ئىشلەشنى ئۈستىگە ئالدى. توخرىلاردىن جىن راھىب بۇ سۈترانىڭ 175 قىسىم، 354 جىلدىنى تەرجىمە قىلدى. كۆسەنلىك راھىبلاردىن بويۇمن، بويۇمنشىن، بويەنلەر بۇ سۈترانى تەرجىمە قىلىش، تەرجىمىسىنى بېكىتىش، دەسلەپكى تەرجىمە قىلىش پاكى بىرلىكتە تەرجىمە قىلىشقا قاتناشتى. بۇ سۈترا دراماراكشا باش بولۇپ تەرجىمە قىلغان نوملارنىڭ بىرقىسمى.

يۈكجيا 4 - يىلى (310 - يىلى)

كۆسەنلىك راھىب بۇددا سىڭگا لويانغا بېرىپ، خۇجاۋ (شىلا، شىخۇ) لار ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايوندا 800 دىن ئارتۇق بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىپ، بۇددا نوملىرىنى ئۆگەتتى.

مىڭدى خانىنىڭ تەينىڭ 2 - يىلى (324 - يىلى)

ئالدىنقى لىياڭ پادىشاھلىقىدىن جالۇ جۇن سەركەردىسى يالۇ شۇەنگە پىشامشان، كۆسەنلەرگە يۈرۈش قىلىپ، غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشنى بۇيرۇدى.

كاڭدى خانىنىڭ جيەنيۇەن 2 - يىلى (344 - يىلى)

كۆسەنده كومراجىۋا دۇنياغا كۆز ئاچتى. ئۇنىڭ دادىسى كومرايانا كۆسەن ئېلىنىڭ ئۇستازى، ئانىسى جىۋا كۆسەن بېگى سۈڭارنا چۇنىنىڭ سىڭلىسى ئىدى. كومراجىۋا مەملىكىتىمىزنىڭ بۇددا راھىبى، نوم - دەستۇر تەرجىمانى، ئۇ ھايانىدا تەرجىمە قىلغان نوم - دەستۇر 35 قىسىم، 300 جىلدتىن ئاشىدۇ.

مودى خانىنىڭ يۇقىرى 1 - يىلى (345 - يىلى)

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقىدىن جاڭ جۈن كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى. بۇنىڭدىن بۇرۇن كۈسەن بېگى سۈۋارناشەننى كىنگىت بېگى لوخۇي يوقىتىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى ئىگىلىۋالغانىدى.

شياۋۋۇدىنىڭ تەيىۋەن 8 - يىلى (383 - يىلى)

لۇ گۈاڭ 75 ياش كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ غەربىي يۈرتقا يۈرۈش قىلدى، 12 - ئايدا كۈسەنگە كېلەي دېگەندە، كۈسەن بېگى بوچۈن قارشىلىق كۆرسەتتى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا كۈسەنىڭ يارداملىق قوشۇنى كۆيۈخۇنى يوقاتتى، شەھەر قولدىن كەتتى، بوچۈن قاچتى.

شياۋۋۇدىنىڭ تەيىۋەن 10 - يىلى (385 - يىلى)

لۇ گۈاڭ بوچۈننىڭ ئىنىسى بوجېننى كۈسەن بېگى قىلدى. لۇ گۈاڭ 20 ياڭ تۆگە، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئات، ئۇنچە - مەرۋايىتلارنى ئېلىپ شەرقە قايتتى. كومراجىۋامۇ ئۇلار بىلەن بىللە ماڭدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۈسەن مۇزىكىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالدى.

كېيىنكى لياڭ پادىشاھى لۇ گۈاڭنىڭ تەيئەن 1 - يىلى (386 - يىلى)

لۇ گۈاڭ ئالدىنقى لياڭ پادىشاھى جاڭ تېيەنشىدىن يۈز ئۆرۈپ، كېيىنكى لياڭ ھاكىمىيىتىنى قوزدى. ئوغلى فۇنى غەربىي يۈرتنىڭ باش قورۇقچىبېگى قىلىپ تەينەپ، قۇچۇنى ساقلاش، قاشقۇۋۇقنىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارنى نازارەت قىلىشنى تاپشۇردى. كۈسەن كېيىنكى لياڭ پادىشاھلىقىغا قاردى، كېيىنكى يىلى ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ شېنرۇي 1 - يىلى (414 - يىلى)

كۈسەن جۇرجانلارغا قاردى.

تەيچاڭ 7 - يىلى (422 - يىلى)

شىمالىي لياڭ پادىشاھى جۇرجىموگۈن غەربىي لياڭ پادىشاھى لى شۇننى يوقاتتى، غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ ھەممىسى شىمالىي لياڭ پادىشاھلىقىغا قاردى، جۇملىدىن كۈسەنمۇ ئۇنىڭ تەۋەسىگە ئۆتتى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى تەيۋۇدىنىڭ تەييەن 1 - يىلى (435- يىلى)

كۆسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى. كېيىنكى يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئەلچىسى دۇڭ ۋەن تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ كۆسەنگە يېتىپ كەلدى.

تەيپىڭ جېنجۇن 9 - يىلى (448 - يىلى)

9 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ چېڭ جۇبېگى ۋەن دۇگۇي كىنگىتتىنى ئالدى، كىنگىت بېگى كۆشىبىنا كۆسەنگە قېچىپ كەتتى، كۆسەن بېگى ئۇنى كۆيۈغۇل قىلىۋالدى. كېيىنكى يىلى 12 - ئايدا شىمالىي ۋېي سۇلالىسى كۆسەنگە يۈرۈش قىلدى، كۆسەن ئۇجمۇتىنىڭ باشچىلىقىدا 3000 ئەسكەر بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ مەغلۇپ بولدى، كۆسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا ئەل بولدى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شىيەنۋېندىنىڭ خۇاڭشىڭ 4 - يىلى (470 - يىلى)

كۆسەن قايتىدىن جۇرجانلارغا قاردى.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى خانى شياۋېندىنىڭ يۈەنخۇڭ تەيخې 2 - يىلى (478 - يىلى)

7 - ئايدا كۆسەن شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا 70 تۆگە تەقدىم قىلدى؛ 9 - ئايدا يەنە نۇرغۇن ئات، تۆگە، ئۇنچە - مەرۋايىت تەقدىم قىلدى.

لياڭۋۇدىنىڭ تيەنجيەن 2 - يىلى (503 - يىلى)

كۆسەن لياڭ پادىشاھلىقىغا ئولپان تاپشۇردى.

تيەنجيەن 6 - يىلى (507 - يىلى)

ئېفتالىتلار تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى تىزگىنلىدى، كۆسەن ئۇلارنىڭ قولىغا ئۆتتى.

شىمالىي جۇ سۇلالىسى خانى ۋۇدىنىڭ باۋدىڭ 1 - يىلى (561 - يىلى)

كۆسەن شىمالىي جۇ سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇردى.

ۋۇدى خانىنىڭ باۋدىڭ 5 - يىلى (565 - يىلى)

كۆسەنلىك سازەندە سۈجىپ تۈرك قاغانىنىڭ مەلىكىسى بىلەن بىللە چاقچەنگە كەلدى، ۋۇدى خان — يۇ ۋېنيۇڭ تۈرك قاغانىغا كۆيئوغۇل بولدى.

تيەنخې 2 - يىلى (567 - يىلى)

ئېفتالىتلار تۈركلەر تەرىپىدىن يوقىتىلدى، كۆسەن تۈركلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە بەش دەۋر، ئون بەگلىك دەۋرى

(581 — 959 - يىلغىچە)

سۇي سۇلالىسى خانى ۋېندىنىڭ كەيخۇاڭ 1 - يىلى (581 - يىلى)

كۆسەن مۇزىكىسى سۇي سۇلالىسى دەۋرىدە يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئوردا مۇزىكىلىرىدىكى 7 مۇزىكىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

ۋېندى خانىنىڭ كەيخۇاڭ 3 - يىلى (583 - يىلى)

تۈرك خانلىقى شەرقىي تۈرك خانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى، كۆسەن، شايارلار غەربىي تۈرك خانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

گاۋزۇخانىنىڭ ۋۇدې 1 - يىلى (618 - يىلى)

كۆسەن بېگى سوۋارنا پۇسپا تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتتى، سوۋارنا پۇسپا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سوۋارناتې چىقتى.

تەيزۇڭ خانىنىڭ جېنگۇەن 4 - يىلى (630 - يىلى)

تاڭ راھىبى شۈەنزاڭ كۆسەنگە كەلدى، پادىشاھ ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار ئۇنى شەرقىي قوۋۇقتا قارشى ئالدى ھەمدە ئۇنى 2 ئاي تۇرغۇزۇپ قالدى، شۈەنزاڭ يولغا چىققاندا ئۇلار شەھەردىن چىققىچە ئۇزىتىپ قويدى،

شۇەنزالغا پىچاق، يورغا ئات ئىنئام قىلدى.

شۇ يىلى كۆسەن بېگى سۇۋارناتې تالۇ سۇلالىسىغا ئات سوۋغا قىلدى، تەيزۇلۇ خان كۆسەن بېگىگە مۇھۇرلۇك خەت ئىنئام قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۆسەن بېگى تالۇ سۇلالىسىغا ھەر يىلى ئولپان تاپشۇردى.

جەنگۇەن 8 - يىلى (634 - يىلى)

كۆسەن تالۇ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

جەنگۇەن 13 - يىلى (639 - يىلى)

غەربىي تۈركلەرنىڭ ئىل بىلگە ئىشبارا يابغۇ قاغانى سوننىنىڭ شىمالىغا ئوردا سالدى (بۇ ئوردا تارىخنامىلەردە جەنۇبىي ئوردا دەپىلىدۇ)، كۆسەن شۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

جەنگۇەن 18 - يىلى (644 - يىلى)

ئەنشى قورۇقچىبېگى گو شياۋگې كىنگىتكە جازا يۈرۈشى قىلدى، كۆسەن قوشۇن چىقىرىپ كىنگىتكە ياردەم قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كۆسەننىڭ تالۇ سۇلالىسىغا ئولپان تاپشۇرۇشى توختىدى.

جەنگۇەن 21 - يىلى (647 - يىلى)

كۆسەن بېگى سۇۋارناتې تۇلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى خارى پۇسپا چىقتى، ئۇ قوشنا ئەللەرگە تاجاۋۇز قىلدى. ئەنشى قورۇقچىبېگى گو شياۋگې پەرمان بويىچە خارى پوسپاغا زەربە بەردى. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا تالۇ سۇلالىسى قۇرۇمتاغ ئايمىقىنىڭ ھەربىي باش بۇغى ئاشناشىر، چۇبە قالىلارنى كۆسەنگە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. تۈرك، كۆسەن قوشۇنى ۋەيران بولدى، خارى پۇسپا ئەسىرگە چۈشتى. غەربىي تۈركلەر ياردەمچى قوشۇن ئەۋەتىپ كۆسەن ۋەزىرى نالى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قارشى چىقتى، تالۇ سۇلالىسى قوشۇنى نالىنى تىرىك تۇتتى، كۆسەنگە غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇردى، بۇ مەھكىمىگە ئۇدۇن، سۇلى، كۆسەن، سۇيئابتىن ئىبارەت 4 قورغان قاردى. كۆسەننى كۆسەن بېگىنىڭ ئىنىسى يابغۇ باشقۇردى.

جەنگۇەن 23 - يىلى (649 - يىلى)

1 - ئايدا خارى پۇسپا قاماقتىن بوشىتىلىپ پايتەختكە كەلتۈرۈلدى، تەيزۇلۇ خان ئۇنىڭ گۇناھىنى ئەپىلىدى، ئەمما كەڭچىلىك قىلىپ ئۇنى سول قول ياساۋۇل ئەمىرلۈكەرلىككە تەيىنلىدى.

گاۋزۇك خانىنىڭ يۇقۇخۇي 1 - يىلى (650 - يىلى)

8 - ئايدا كۆسەننىڭ ئىلگىرىكى بېگى خارى پۇسپا قايتىپ كېلىپ قايتىدىن تەختكە چىقتى. كېيىنكى يىلى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇچۇغا كۆچۈرۈلدى.

شيەنچىڭ 3 - يىلى (658 - يىلى)

غەربىي تۈرك قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولدى، ئاشناقۇل ئاتا - بالا ئىككەيلەن ئەسىرگە چۈشتى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۇرتنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۈسەنگە يۆتكىدى ۋە 4 قورغاننى ئەسلىگە كەلتۈردى. خارى پۈسپانىڭ ئوغلى سۇۋارنا سۇنۇچنى تەختكە چىقاردى، كۈسەن تۈتۈق مەھكىمىسىنى قۇردى، سۇنۇچ قوشۇمچە تۈتۈقلۇقنى ئۆتىدى.

لوخشو 2 - يىلى (662 - يىلى)

كۈسەندىكى غەربىي تۈرك ئاقسۆڭەكلىرى يۈز ئۇرۇپ توپلاڭ كۆتۈردى. تاڭ سۇلالىسى سۇ خەيجېڭنى فېڭخەي ئايمىقىنىڭ باش بۇغى قىلىپ، ئىسىق كۆل قورۇقچىبېگى ئاشنامىش، تىنىقنۇر قورۇقچىبېگى ئاشنا بۆكىنلار بىلەن بىللە توپلاڭنى تىنچىتىشقا ئەۋەتتى. ئاشنا بۆكىن شەخسىي ئاداۋەت بىلەن ئاشنامىشقا بۆھتان چاپلىغاچقا، سۇ خەيجېڭ ئۇنى قارىلاپ ئۆلتۈرۈۋەتتى؛ غەربىي تۈركلەردىن كۈنەس قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى بىلەن سۇلى قەبىلىسىنىڭ ئاتامانى تۇبۇتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ تاڭ سۇلالىسىدىن يۈز ئۇرۇدى، سۇ خەيجېڭ مەغلۇپ بولۇپ قايتىپ كەتتى.

كېيىنكى يىلى گاۋ شيەن ئەنشى قورۇقچىبېگى، قوشۇمچە ھەربىي باش بۇغ بولۇپ، كۈنەسلەرگە جازا يۈرۈشى قىلدى.

شاڭيۈەن 2 - يىلى (675 - يىلى)

كۈسەن ېبگى سۇۋارنا سۇنۇچ تاڭ سۇلالىسىغا كۈمۈش تاۋاق، يورغا ئاتلارنى ئىنئام قىلدى؛ ئالدىنقى يىلى كۈسەن قاتارلىق 4 قورغان ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنىدى.

يىڭېڭ 2 - يىلى (677 - يىلى)

غەربىي تۈركلەرنىڭ سەردارى ئاشنا تاماچىي توپلاڭ كۆتۈردى، تاڭ سۇلالىسى پىي شىڭجىيەن بىلەن ئەنشى قورۇقچىبېگى ژاڭ فاڭيىنى پېرسىيە شاھزادىسىنى ۋەتىنىگە ئاپىرىپ قويماقچى دېگەن نام بىلەن غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى. پىي شىڭجىيەن شىجۇ ئايمىقىدىن ئەسكەر ۋە ئاتلارنى توپلاپ غەربكە سۇرۇلدى، 4 قورغاننىڭ قوشۇنىنى يىغىپ ئاتلىنىپ، ئاشنا تاماچىي بىلەن جېڭىۋۇنى ئەسىر ئېلىپ، توپلاڭنى تىنچىتتى.

يىڭېڭ 3 - يىلى (678 - يىلى)

تۇبۇتلەر كۈسەن قاتارلىق 4 قورغاننى ئالدى.

يۈڭچۈن 1 - يىلى (682 - يىلى)

ژالڭ فاڭيى غەربىي يۈرتنى تىنچلاندۇرۇپ، كۆسەن قاتارلىق 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى.

ۋۇجۇخاننىڭ يۈڭچاڭ 1 - يىلى (689 - يىلى)

تۇبۇتلەر ئەنشى قورۇقچىبېگى يەن ژېنگۈنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، كۆسەن قاتارلىق 4 قورغاننى ئالدى.

ۋۇجۇخاننىڭ چاڭشۇ 1 - يىلى (692 - يىلى)

10 - ئايدا ۋۇۋۇيي قوشۇننىڭ باش بۇغى ژالڭ شياۋشۇ تۇبۇتلەرنى يوقىتىپ، 4 قورغاننى قايتۇرۇۋالدى، كۆسەندە قايتىدىن غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبېگ مەھكىمىسى قۇرۇلدى، ئۇ يەردە تالڭ سۇلالىسىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرى تۇرغۇزۇلدى.

جۇڭزۇڭ خاننىڭ جىڭلۇڭ 2 - يىلى (708 - يىلى)

تۇركەشلەرنىڭ سەرداری ساغى بىلەن ئاشنا كۆلچۇر سادىق ئەپ ئۇتمىدى، تالڭ سۇلالىسى ئاشنا كۆلچۇرنى قوللىدى. ساغى كۆسەندىن قوشۇن باشلاپ كېلىپ، تارىم دەرياسى بويىدا يارەمچى تەپتىش فېلڭ جيابىڭنى ئۆلتۈرۈۋەتتى، غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى يانداش قورۇقچىبېگ نيۇ شىجياڭ ئۇرۇشتا ئۆلدى، شۇنىڭ بىلەن 4 قورغان بىلەن بولغان ئالاقە ئۈزۈلۈپ قالدى.

كېيىنكى يىلى ساغى تالڭ سۇلالىسىگە سادىق ئىكەنلىكىنى، پەقەت ئاشنا كۆلچۇرگىلا قارشى تۇرماقچى ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ چاڭئەنگە ئەلچى ئەۋەتتى. تالڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئىتتائەتمەن قاغان دەپ نام بەردى، 4 قورغان قايتۇرۇۋېلىنىدى. شۇ يىلى 1 - ئايدا كۆسەن تالڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

شۇەنزۇڭ خاننىڭ كەيىۋەن 4 - يىلى (716 - يىلى)

شەنشى بېگى لى سى (تاڭسۇزۇڭ) غەربىنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبېگ بولدى.

كەيىۋەن 7 - يىلى (719 - يىلى)

7 - ئايدا كۆسەن بېگى سۇۋارنا موپا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ژاربسلىق قىلدى.

كەيىۋەن 9 - يىلى (721 - يىلى)

6 - ئايدا كۆسەن بېگى تالڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئات، ئىت ئىنئام قىلدى.

كەيىۋەن 12 - يىلى (724 - يىلى)

غەربنى تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ جاڭ شياۋسۈڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە دېھقانچىلىققا ۋە جەڭگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن، قوشۇن كۆچمىسۇن، ئامبار ئاشلىققا تولۇپ كەتكەنىدى؛ شۇ يىلى تەيىۋەن ئامباللىقىغا تەينىلىنىپ كۆسەندىن ئايرىلدى.

كەيىۋەن 15 - يىلى (727 - يىلى)

كەبسە 9 - ئايدا ياداش باش قورۇقچىبەگ جاۋ يىجېن تۈركەش سۇلۇسى بىلەن تۈبۈت زانپۇسىنىڭ ئەنشىدىكى قورشاۋنى چېكىندۈردى، كېيىنكى يىلى يەنە چوزى قەلئەسىدە تۈبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلدى. 11 - ئايدا سىللا راھىبى خۇي چاۋ بەش ھىندىستاندىن كۆسەنگە قايتىپ كەلدى، ئۇنىڭ «بەش ھىندىستان ئېلىگە سەپەر» دېگەن ئەسىرىدە كۆسەن جەمئىيىتى ۋە پۇقرالىرىغا دائىر ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن.

كەيىۋەن 18 - يىلى (730 - يىلى)

كۆسەن پېگىنىڭ ئىنىسى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا كەلدى.

تەيەنباۋ 8 - يىلى (749 - يىلى)

ئەنشىدىكى 4 قورغان ھېراۋۇلى گاۋ شيەنجىنىڭ قول ئاستىدىكى شائىر سېن سەن «قۇملۇقتىن ئۆتكەندە»، «ئەنشى ساراىيىدا چاڭئەننى سېغىنىش» قاتارلىق كۆسەن تەسۋىرلەنگەن شېئىر - قوشاقلارنى يازدى.

سۇزۇك خانىنىڭ چيەنيۇەن 2 - يىلى (759 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى ئاسىي شى سىمىڭ (سۇيگۇن) گە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ئەنشى، بېشبالىقلاردىن قورۇل ئىچىگە قوشۇن يۆتكىدى.

دەيزۇك خانىنىڭ دالى 6 - يىلى (771 - يىلى)

راھىب ژۇكۇڭ گاندارادىن سۈلى ئارقىلىق كۆسەنگە كەلدى.

دېزۇك خانىنىڭ جېنيۇەن 5 - يىلى (789 - يىلى)

تۈبۈتلەر تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، شىمالىنى ئىگىلىدى، كۆسەن، شايار قاتارلىق جايلار ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

جېنيۇەن 15 - يىلى (799 - يىلى)

ئۇيغۇرلار بېشىبالىقنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، يەنە جەنۇبقا يۈرۈش قىلىپ كۈسەن، شايار قاتارلىق جايلارغا كەلدى.

مۇزۇك خانىنىڭ چاڭچىك 1 - يىلى (821 - يىلى)

5 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى تەيجۇ مەلىكىنى ئۇيغۇر خاقانىغا ياتلىق قىلدى، ئۇيغۇر خاقانى بىرەر تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى ئاتلاندۇرۇپ، تۇبۇتلەرنى توسۇپ، مەلىكىنى كۈتۈۋالدى.

ۋۇزۇك خانىنىڭ خۇيچاڭ 1 - يىلى (842 - يىلى)

غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئەنشى تەۋەسىگە كىردى. كېيىن قىرغىزلار كۈسەننى ئىگىلىدى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كىنگىتكە كېلىپ پانتېكىن بىلەن بىرلەشتى.

شۇەنزۇڭ خانىنىڭ داجۇڭ 2 - يىلى (848 - يىلى)

پانتېكىن كىنگىتتە ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىدى، بۇلار تاريختا «كۈسەن ئۇيغۇرلىرى» ياكى «ئەنشى ئۇيغۇرلىرى» دەپ ئاتالدى.

داجۇڭ 11 - يىلى (857 - يىلى)

3 - ئايدا تاڭ سۇلالىسى ياساۋۇللارىبىگى ژاڭ دۇەنجاڭ ئارقىلىق پانتېكىنگە «سۇيىنىگىل خاقان» (怀建可汗) دەپ نام بەردى («يېڭى تاڭنامە . ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»دە 怀远可汗 دېيىلگەن)، بىراق يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ژاڭ دۇەنجاڭ مەنزىلگە بارالماي قايتىپ كەلدى.

يىزۇڭ خانىنىڭ شيەنتۇڭ 4 - يىلى (863 - يىلى)

قىرغىز خاقانى تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەنشى (كۈسەن) نىڭ شەرقىنى تاڭ سۇلالىسىغا تەۋە قىلىش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا زەربە بېرىشنى تەلەپ قىلدى، تاڭ سۇلالىسى بۇنىڭغا قوشۇلمىدى.

شيەنتۇڭ 7 - يىلى (866 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى بەيتەچىلەر قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلى جاڭ يىچاۋ ئۇيغۇر سانغۇن بىلەن بىرلىشىپ تۇبۇتلەرنى تارىم ئويمانلىقىدىن قوغلاپ چىقاردى.

سۇڭ، يۈەن، مىڭ سۇلالىرى دەۋرى

(960 — 1643 - يىلغىچە)

تەيزۇخاننىڭ چىەندې 4 - يىلى (966 - يىلى)

راھىب شىڭ چىن قاتارلىقلار غەربكە بېرىپ نوم ئېلىش يولىدا كۆسەندىن ئۆتتى ۋە «مەغرىب يوللىرى» دېگەن ئەسەرنى يازدى.

تەيزۇڭ خاننىڭ تەيپىڭ - شىڭگو 1 - يىلى (976 - يىلى)

5 - ئايدا كۆسەن ئۇيغۇرلىرى سۇڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئولپان تاپشۇردى.

تەيپىڭ - شىڭگو 2 - يىلى (977 - يىلى)

سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئوردا ئۆلىماسى جاڭسەن مەكتۇب ئېلىپ كۆسەن ئۇيغۇرلىرى ئېلىگە كەلدى ۋە قاچا-قۇچا، پۇل ئىنئام قىلدى، ئۇ ئېسىل ئات، قاشتېشى ئېلىپ قايتتى.

تەيپىڭ - شىڭگو 6 - يىلى (981 - يىلى)

كۆسەن خاقانى ئۆزىنى ئارسلانخان دەپ ئاتىدى. كېيىنكى يىلى «ھودۇدۇل ئالەم» («دۇنيانىڭ چېگرا-پاسىللىرى») دېگەن ئەسەر دۇنياغا كەلدى، ئۇنىڭدا ھازىرقى كۇچا، شايارلارنىڭ ئەزەلدىنلا جۇڭگو زېمىنى ئىكەنلىكى، توققۇز ئوغۇزلارنىڭ پات - پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرىدىغانلىقى يېزىلغان.

جېنزۇڭ خاننىڭ شىيەنپىڭ 4 - يىلى (1001 - يىلى)

كۆسەن خاقانىنىڭ ئەلچىسى ساۋۇەنتۇڭ ئېسىل ئات، نارتۇگە، شەمشەر، دوبۇلغا، ئەينەك بويۇملارنى ئېلىپ سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى. جېنزۇڭ خان جاۋخېڭ ساۋۇەنتۇڭغا سول قانات ئەمىر سانغۇنلۇق مەرتىۋىسى بەردى، كۆسەن بېگىگە قاچا - قۇچا، كېيىم ئىنئام قىلدى.

جىڭدې 1 - يىلى (1004 - يىلى)

5 - ئايدا كۆسەن سۇڭ سۇلالىسىگە ئولپان تاپشۇردى.

جىڭدې 4 - يىلى (1007 - يىلى)

يەنە فاشىەننى ئەۋەتىپ ئات ئىنئام قىلىدى. فاشىەن ۋۇتەيشەننى زىيارەت قىلدى.

داجۇك خانىنىڭ شياڭفۇ 3 - يىلى (1010 - يىلى)

كۆسەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋەزىرى بىلەن زوراغاسى سۇڭ ئوردىسىغا تارتۇق ناپشۇردى؛ شۇ يىلى يەنە لى يەنفۇ، ياندائ ئەلچى ئەن فۇ، نازارەتچى بەگ جەڭلەر بولۇپ بېرىپ، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى، سەگەز، ئېسىل ئات، نارتۇگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي، قاشتېشىدىن ياسالغان ئىگەر - جابدۇق، ھېقىق، سۇزۇك قاشتېشى قاتارلىقلارنى سوۋغا قىلدى.

داجۇك خانىنىڭ شياڭفۇ 6 - يىلى (1013 - يىلى)

كۆسەنىنىڭ ئولپانبېگى لى يەنچاڭ باشچىلىقىدىكى 36 كىشى سۇڭ ئوردىسىغا كېلىپ، ئېسىل ئات، ئوق-يا، ئىگەر، ئۇيغۇل قاشتېشى، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى ئىنئام قىلدى.

تيەنشى 4 - يىلى (1020 - يىلى)

كۆسەن خاقانى جىڭەي ئەلچى ئەۋەتىپ، چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي ئىنئام قىلدى.

چيەنشىڭ 1 - يىلى (1022 - يىلى)

كۆسەنلىك راھىب خۇايەن ئوردىغا سالامغا كېلىپ، ساربرا، نوم قىسقۇچ ئىنئام قىلدى.

رېنزۇڭ خانىنىڭ تيەنشىڭ 2 - يىلى (1024 - يىلى)

كۆسەن خاقانى جىڭەي ئوردىغا سالام بېرىشكە ئەلچى ئەۋەتىپ نارتۇگە، ئات، قاشتېشى، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى سوۋغا قىلدى.

تيەنشىڭ 8 - يىلى (1030 - يىلى)

كۆسەن بەگلىكى لى يەنچىئنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، قاشتېشى كەمەر، مەرۋايىت، قاشتېشى پالتا، سەگەز، زەر يالتىلغان تۆمۈر دۇبۇلغا، خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى، نۇشۇدۇر، ئات، نارتۇگە، چوڭ قۇيرۇقلۇق قويلارنى ئىنئام قىلدى.

شىنزۇك خانىمك شىنىمك 4 - يىلى (1071 - يىلى)

كۆسەن بېگىنىمك ئەلچىسى لى يەنچىمك، ساۋغۇلار ئولپان تاپشۇردى؛ كېيىنكى يىلى يەنە ئەلچى لۇدامىمك، مادۇلار كېلىپ، پىل چىشى، زۇمرەتتاش ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەرنى ئىنئام قىلدى.

جىزۇك خانىمك شاۋشىمك 3 - يىلى (1096 - يىلى)

كۆسەن ئەلچىسى، باش سەردار ئالانسالۇ قاتارلىق 3 كىشى مەكتۇب ۋە قاشتېشىدىن ياسالغان بۇدنى ئېلىپ تاۋشىغا كەلدى.

خۇيزۇك خانىمك شۇەنخي 5 - يىلى (1124 - يىلى)

قىتان ئاقسۆڭەكلىرىدىن يوللىغ تاشىن قاراقىتان خانلىقىنى قۇردى، كۆسەن بۇ خانلىقنىمك باشقۇرۇشىدا بولدى.

نىڭزۇك خانىمك جيادىمك 4 - يىلى (1211 - يىلى)

نايمان شاھزادىسى كۆچلۈك قاراقىتان خانلىقىنىمك تەختىنى تارتىۋالدى، كۆسەن كۆچلۈكنىمك باشقۇرۇش تەۋەسىگە ئۆتتى.

نىڭزۇك خانىمك جيادىمك 11 - يىلى (1218 - يىلى)

چىڭگىزخانىمك 13 - يىلى موڭغۇل سانغۇن جەبە نويان قوشۇن باشلاپ كېلىپ كۆچلۈكنى ئۆلتۈردى، كۆسەن موڭغۇل خانلىقىنىمك باشقۇرۇشىدا بولدى.

لىزۇك خانىمك باۋچىمك 1 - يىلى (1225 - يىلى)

چىڭگىزخان ئوغۇللىرىغا سۈيۇرۇلغاللىق يەر بۆلۈپ بەردى، تەڭرىتاغنىمك جەنۇبىي چاغاتايخانىمىمك باشقۇرۇشىدا بولدى. كۆچا، بۈگۈرنىمك غەربىدىن فەرغانىنىمك شەرقىگىچە چاغاتايخانىنىمك باش بۇغى ئوردۇبۇ دوغلاتقا بېرىلدى.

شىزۇخانىمك جىيۇەن 5 - يىلى (1268 - يىلى)

كۆچا ئوگدايخانىمك نەۋرىسى قايدۇنىمك تەسىر دائىرىسىگە ئۆتتى.

چىڭگىزخاننىڭ دادىسى 10 - يىلى (1306 - يىلى)

قايدۇ ئۆلكەسىدىن كېيىن كۆچا يەنە چاغاتايخان ئەۋلادىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

خۇيزۇك خاننىڭ جەجبىك 12 - يىلى (1352 - يىلى)

تاشكېنتلىقلار جەنۇبىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سەردارى جالالىدىن بۇخارى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئىرادىسى دېگەننى باھانە قىلىپ، مەۋلانە ئەرشىدىننى كۆچانىڭ دىنىي رەھبىرى قىلىپ تەيىنلىدى.

كېيىنكى يىلى مەۋلانە ئەرشىدىن ئىلىدىن مۇزداۋان ئارقىلىق كۆچاغا كەلدى، كۆچانىڭ نەزەرشەيخى نىزامىدىن بىلەن ھاكىم ئەمىر ئادىل سۇباشقا كېلىپ كۆتۈۋالدى.

شۇ يىلى مەۋلانە ئەرشىدىن چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قوللىشى بىلەن كۆچاغا ئىسلام دىنى پائالىيەت مەركىزى بولغان خانىقا سالدۇردى. ئۇ شايار قاتارلىق جايلارغا دىن تارقاتقۇچىلارنى ئەۋەتىپ، دىن تارقىتىش پائالىيىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

جەجبىك 21 - يىلى (1361 - يىلى)

كۆچا، شايارلاردىكى ئون مىڭدىن ئارتۇق بۇددىست قورغاستا كۆتۈرۈلگەن قارشىلىق كۈرىستىش توپىلىڭىغا ئاۋاز قوشتى، تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سەمەرقەندتىن موغۇلىستانغا قايتىپ كېلىپ، بۇ ئىككى جايدىكى توپىلاڭنى باستۇردى، كۆچا، شايارلاردىكى بۇددىستلارمۇ تىنچىدى.

جەجبىك 22 - يىلى (1362 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئىلىياسخان خوجا چىقتى. دوغلات ئەمىرلىرىدىن جامالىدىن ئىلىياسخان خوجىغا ھۇجۇم قىلىپ، خانلىقنىڭ ھوقۇقىنى قولىغا ئېلىۋالدى، كۆچا ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

تەيزۇخاننىڭ خۇتۇۋ 16 - يىلى (1383 - يىلى)

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجا ئۆزىنى خان دەپ ئاتىدى، ئۇ مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئەمىر خۇدايدات باشچىلىقىدىكى 30 كىشىلىك ئەلچىلەر ئۆمىكىنى 100 ئات، 500 كالا، 1000 قوي، 50 تۆگە، 15 قۇلنى ئېلىپ، مەۋلانە ئەرشىدىننىڭ زىيارىتى قىلىشقا كۆچاغا ئەۋەتتى.

خۇيدى خانىمنىڭ جيەنۇبن 1 - يىلى (1399 - يىلى)

چاغاتاي خانلىرىدىن ھەزىر خوجا تۇغلدى، ئۇنىڭ ئوغلى شەمئى جاھان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى، كۆچا ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

چېڭزوخانىمنىڭ يۈئلې 6 - يىلى (1408 - يىلى)

شەمئى جاھان تۇغلدى، ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخان خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، كۆچاغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۈئلې 14 - يىلى (1416 - يىلى)

مۇھەممەدخان تۇغلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا جىيەن ئوغلى ئەقشجاھان چىقىپ، كۆچاغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

يۈئلې 16 - يىلى (1418 - يىلى)

ئەقشجاھانخانىمنىڭ ئەۋرە ئىنىسى ئۆۋەيسخان ئەقشجاھانخاننى تۇلتۇرۇۋېتىپ تۇزنى خان دەپ ئاتىدى، شايار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

شۇەنزۇك خانىمنىڭ شۇەندې 4 - يىلى (1429 - يىلى)

ئۆۋەيسخان تۇغلدى، تەختىگە ئوغلى ئىسەنبۇقاخان ۋارىسلىق قىلدى، بۇ مەزگىلدە خانلىقنى مالىمانچىلىق قاپلىدى، كۆچا ئەھۋالىيەتتە يەنىلا دوغلات جەمەتىدىن بولغان سەئىد ئەلىنىڭ ئىنىسىنىڭ قولىدا بولدى.

يىڭزۇك خانىمنىڭ تيەنشۇن 4 - يىلى (1460 - يىلى)

ئىسەنبۇقاخان تۇغلدى، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى دوست مۇھەممەدخان ۋارىسلىق قىلدى.

شيەنزۇك خانىمنىڭ چېڭخۇا 4 - يىلى (1468 - يىلى)

دوست مۇھەممەدخان تۇغلدى، كۆچا يۇنۇسخانىمنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى.

چېڭخۇا 23 - يىلى (1487 - يىلى)

5 - ئايدا شەرقىي چاغاتايخانلىقىنىڭ خانلىرىدىن يۇنۇسخانىمنىڭ 2 - ئوغلى سۇلتان ئەھمەتخان ئاقسۇدىن تۇرپانغىچە بولغان تەگرىتاغنىڭ جەنۇبىي رايونىنى ئىگىلىدى.

شياۋزۇڭ خانىنىڭ خوڭجى 1 - يىلى (1488 - يىلى)

يۇنۇسخان تۇغدى، ئۇنىڭ ئوغلى سۇلتان مۇھەممەدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. كۆچاغا يەتىلا ئۇنىڭ ئىنىسى سۇلتان ئەخمەتخان ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

خوڭجى 15 - يىلى (1502 - يىلى)

سۇلتان ئەخمەتخان تۇغدى، ئۇنىڭ ئوغلى مەنسۇرخان ئاقسۇنى پايتەخت قىلدى.

ۋۇزۇڭ خانىنىڭ جېڭدې 11 - يىلى (1516 - يىلى)

پارىكەنت خانلىقىنىڭ پادىشاھى سەئىدخان بىلەن مەنسۇرخان كۆچا بىلەن ئاقسۇ ئارىلىقىدىكى ئارابات (ھازىرقى ئونسۇ ناھىيىسى) تا كۆرۈشۈپ، ئاكا - ئۇكا ئارىسىدىكى زىددىيەتنى ھەل قىلدى.

شىزۇڭ خانىنىڭ جياچىڭ 12 - يىلى (1533 - يىلى)

سۇلتان سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتتى، ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇرەشىدخان تەختكە ۋارىسلىق قىلدى. مەنسۇرخان كۆچادىن قوشۇن تارتىپ بېرىپ ئاقسۇغا ھۇجۇم قىلدى، ئابدۇرەشىدخان ئۇنى مەغلۇپ قىلىپ، پارىكەنت خانلىقىنى مۇستەقىل قىلدى، شايار بۇ خانلىققا قارىدى.

شېنزۇڭ خانىنىڭ ۋەنلى 37 - يىلى (1609 - يىلى)

پارىكەنت خانلىقىنىڭ تۇرپاندىكى باش نازارەتچىسى ئىبراھىم سۇلتان كۆچا، بايلارنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. پارىكەنتتىكى ئەخمەتخان قەشقەرنىڭ باش نازارەتچىسى تۆمۇر سۇلتاننى ئىبراھىم سۇلتاننى جازالاشقا ئەۋەتتى. ئىبراھىم سۇلتان كۆچادىن چالىش (قاراشەھەر) قا چېكىندى، كېيىن تۇرپانغا قايتىپ كەتتى.

ۋەنلى 42 - يىلى (1614 - يىلى)

ئەخمەتخان پارىكەنت، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچلاردىكى قوشۇنلارنى كۆچا ئارقىلىق ئىبراھىم سۇلتاننى جازالاشقا ئەۋەتتى، ئىككى تەرەپ كورلىدا قاتتىق سوقۇشتى، پارىكەنت تەرەپ قوشۇنى تالاپەتكە ئۇچرىدى.

ۋەنلى 46 - يىلى (1618 - يىلى)

تۇرپاندىكى ئىبراھىمخان كۆچا شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. كۆچا ھاكىمى ئۇبۇلھادى، مەكرىتلەر

تۆرپان تەرەپكىمۇ، ياركەنت خانلىقى تەرەپكىمۇ ياخشىچاق بولۇپ كۆچمنى زورايتتى.

ۋەنلى 47 - يىلى (1619 - يىلى)

تۆرپاندىكى ئىبراھىمخان كۆچانى قورشىۋالدى، كېيىن ئاقسۇ، ياركەنتلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ياركەنت خانلىقىدىن لىتسپ قوشۇن باشلاپ ئاقسۇغا يارەمگە كەلدى، ئىبراھىمخان چېكىندى، لىتسپخان كۆچاغا كېلىپ، شۇ جايدىكى ئەمەلدار، پۇقرالاردىن ھال سورىدى.

يىزۇك خانىنىڭ چۈڭجېن 7 - يىلى (1634 - يىلى)

ئىبراھىمخان ئۆلدى، تەختكە چوڭ ئوغلى ئابدۇللاخان سۇلتان ۋارىسلىق قىلدى، ئۇ كۆچا، شايار قاتارلىق جايلارنى ئىگىلىدى.

چۈڭجېن 14 - يىلى (1641 - يىلى)

ئابدۇللاخان غەربتە فەرغانىگە يۈرۈش قىلدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان كۆچا ئامبىلى ئابدۇقاھار ئۈرۈشتا ئۆلدى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرى

(1644 — 1911 - يىلغىچە)

شېڭزۇخانىنىڭ كاڭشى 17 - يىلى (1678 - يىلى)

جۇڭغارخانى غالدان تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويسۇندۇردى، شايار ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

گاۋزۇڭ خانىنىڭ چيەنلۇڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى جۇڭغارلارنى تىنچىتتى، كۆچا بېگى ھادى چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولدى. كەبسە 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يانداش تۆتۈق ئاسىنداڭ قوشۇن باشلاپ كۆچاغا كەلدى.

چيەنلۇڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)

3 - ئايدا چوڭ - كىچىك خوجىلار توپىلاڭ كۆتۈردى، كىچىك خوجا كۆچادا چىڭ سۇلالىسىنىڭ يانداش

تۆتۈنى ئامىنداۋ قاتارلىق 100 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

چىيەنلۈك 23 - يىلى (1758 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شايارغا 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى ۋە، ھەردەرىجىلىك يارداملىق بەگلەرنى قويدى. بۇ ھاكىمبەگ ئۆزىگە قاراشلىق 37 مۇسۇلمانلار كەنتىنىڭ سىياسىي ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىشلىرىنى باشقۇردى.

6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى سانغۇنى يارغاشان ئەۋەتكەن باش بۇغ ئۆگەن دەرياسى بويىغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شايارىدىن كۆچاغا بارىدىغان 2 يول بارلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. شايار بېگى مۇھەممەد ئوغلى ھەسەن خوجىنى شەھەردىن چىقىپ چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولۇشقا ئەۋەتتى.

چىيەنلۈك 24 - يىلى (1759 - يىلى)

كۆچاغا يېشىل تۇغلۇق قوشۇن ئەسكىرىدىن 302 سى ئورۇنلىشىپ، كۆچا، شايارلارنىڭ ئامانلىقىنى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى قوغدىدى.

چىيەنلۈك 25 - يىلى (1760 - يىلى)

شايار، كۆچالاردىن 300 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئىلىغا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۆچۈرۈلدى.

شۇ يىلى كۆچا، شايارلاردىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ياردەم قىلىش ئۈچۈن ئىئانە قىلىنغان 35.24 تونا ئاشلىق كۆچمەنلەر بىلەن بىللە ئىلىغا توشۇلدى.

جياچىڭ 16 - يىلى (1811 - يىلى)

شايارنىڭ 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبىگى بېيجىڭغا بېرىپ خانغا سالام بەردى.

داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شاياردىكى 300 ئۇيغۇردىن تەشكىللەنگەن قوشۇن قۇمباش ئالدىنقى سەپنىڭ ئالدىنىپ، چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە جاھانگىرخوجا باندىتلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ غەلىبە قىلدى.

شۇ يىلى كۆچا، شايار 1000 ئىشلەمچى، 200 ھارۋا، 500 ئات، 1000 ئېشەك چىقىرىپ، ئاقسۇغا ئاشلىق يۆتكەپ، جاھانگىرخوجا توپىلىڭىنى تىنچىتىشقا ياردەم بەردى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ 1500 كالا بىلەن ھەربىيلەردىن ھال سورىدى.

داۋگۇاڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى)

كۆچا خان ئامبىلىنىڭ «كۆچا، شايارلاردا 50 مىڭ مودىن ئارتۇق يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەر بار،

بۇ يەرلەرنى ئىشسىز، نامرات دېھقانلارغا بەرسەك، ئۇلارنىڭ 3 يىللىق ئاشلىق سېلىقى كەچۈرۈم قىلىنسا» دەپ يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتى تەستىقلاندى. بۇ يەرلەر ھازىرقى شايار ناھىيىسىنىڭ تۇيبولدى ئەتراپىدا ئىدى.

داۋگۈاك 25 - يىلى (1845 - يىلى)

قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لىن زېشۈ كۆچا خان ئامبىلى جالاپىنتاينىڭ ھەمراھلىقىدا كۆچادىن تۇيبولدىغىچە بولغان جايلاردىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈردى.

شىيەنفېڭ 7 - يىلى (1857 - يىلى)

1 - ئايدا كۆچالىق دېھقان مەمتىلى، ئىبراھىمشاھلار ئىجارە ئاشلىقىنى سۈيلەپ كەلگەن پاششاپىبگى ئېلىنى قامچىلاپ ئۇردى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار توپىلىڭى كۆتۈرۈلدى.

2 - ئايدا ھاكىمبەگ ھامۇت بىلەن خان ئامبال ئۇرچىڭنا مەخپىي سۈيقەست پىلانلاپ، مەمتىلى بىلەن ئىبراھىمشاھلارنى تۇتماقچى بولدى. مەخپىيەتلىك ئاشكارلىنىپ قالغاندىن كېيىن مەمتىلى بىلەن ئىبراھىمشاھلار ئادەم باشلاپ بېرىپ، يامۇل قوۋۇقىنى چېقىپ، 7 - دەرىجىلىك بەگ كىبىرىبەگنى تۇتقۇن قىلدى.

3 - ئايدا مەمتىلى، ئىبراھىمشاھلار ئۆگەن دەريادىدا مەجبۇرىي ھاشارغا تۇتۇلغان ئىشلەمچىلەرنى قۇتقۇزۇپ قايتۇرۇپ كەتتى.

4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى مەمتىلى، ئىبراھىمشاھلار پەيزاۋات كەتتىدە 2000 دىن ئارتۇق دېھقانغا باشلامچىلىق قىلىپ، ئۇلارنى باستۇرۇشقا كەلگەن ھاكىمبەگ قۇربانغا 5 تەلەپنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى غەلىبىگە ئېرىشتى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەمتىلى، ئىبراھىمشاھلار نەچچە مىڭ ئادەمنى باشلاپ يالغۇز ياغاچتىن يولغا چېقىپ كۆچاغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. قۇيۇق تۈمان تۆپەيلى ئۇلار غەلىبە قىلالماي غەربكە يۆتكەلدى، قاراتالغا كەلگەندە مەغلۇپ بولدى، مەمتىلى، ئىبراھىمشاھلار ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى.

تۇڭجى 3 - يىلى (1864 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئۆگەن دەريادىن بويىدا ئىشلەۋاتقان ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئادەم جاپاغا چىدىماي، توختى نىيازنىڭ باشچىلىقىدا بىر مانجۇ، بىر خەنزۇ ئەمەلدارنى ۋە 15 ئۇيغۇر بەگنى ئۆلتۈردى. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى كېچىدە شەھەر سىرتىدىكى ئادەم ئۇلارغا ئاۋاز قوشتى، ما لۇك، ما سەنباۋ، يالڭ چۈن، تىلمانلارنىڭ باشچىلىقىدا ئۇلار ھەربىي رايات، دۇكانلارنى كۆيدۈردى. 3 - كۈنى كۆچا شەھىرىنى ئېلىپ، خان ئامبال سالىڭنا، كۆچا ئىنانچخانى ئەمەت، قۇربانبەگلەرنى ۋە كۆچادىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان يېڭسار ئاغلاقچى ئامبىلى ژېن يۈەن، ياركەنت يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى ژۇرېنبۇ قاتارلىق 8 كىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. قوزغىلاڭ بۇگۇر، باي، كورلىلارغا يامراپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا تەسىر كۆرسەتتى.

6 - ئايدا راشىدىن خوجا پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، ئۇنىڭ كۆچى تازا كۆچەيگەندە شەرقتە قۇمۇلغا، غەربتە ياركەنتكىچە كېڭەيدى.

تۆڭجى 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى)

4 ـ ئايدا ياقۇبېەگ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، ئاقسۇنى ئالدى. راشىدىن خوجا قوشۇن باشلاپ ئۈرۈمچىغا چېقىپ مەغلۇپ بولدى، كۆچا، شايارلار قولدىن كەتتى، راشىدىن خوجا ئۆلتۈرۈلدى.

گۈاڭشۇ 3 ـ يىلى (1877 ـ يىلى)

10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى چىڭ سۇلالىسى ئارمىيىسىنىڭ لىيۇ جىنتاڭ قىسمى ياقۇبېەگ تاجاۋۇزچى قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بەردى. ياقۇبېەگ بىلەن بىر سەپتە تۇرغان بەي يەنخۇ كۆچاغا قېچىپ كەلدى. 17 ـ كۈنى چوڭ قوشۇن بۈگۈرنىڭ يېڭىسار دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلدى، بەي يەنخۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك ھەربىي ئەمەلدار قادىر ئەل بولدى، چوڭ قوشۇن كۆچانى ئالدى. ئۇچقاتتا بەي يەنخۇ قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشتى. 18 ـ كۈنى كۆچانى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋالدى، شايارىدىكى باندىتلار پۈتۈنلەي قېچىپ كەتتى.

11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى لىيۇ جىنتاڭنىڭ چوڭ قوشۇنى ياقۇبېەگ قوشۇنىنى كەلپىنىڭ غەربىدىكى تاغقا قىستاپ كېلىپ، شايار، قۇمۇلدىن تۈتۈپ كېتىلگەن ئەچچە يۈز كىشىنى قۇتقۇزۇۋالدى. قۇشۇنغا ئەگىشىپ بارغان ئۇيغۇر ھەربىي ئەمەلدارلارنى شايارغا قايتۇرۇپ كەلدى. 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنىدىن باشلاپ، شايارىدىكى ئەچچە ئون كىشى چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ئەگىشىپ باندىتلارنىڭ قالدۇق قىسمىنى قوغلاپ يوقىتىشقا قاتناشتى، ئۇلار يول بويى ئالدىدا مېڭىپ چىڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا يول باشلىدى.

گۈاڭشۇ 7 ـ يىلى (1881 ـ يىلى)

8 ـ ئايدا چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شايار ھەلقىنىڭ پاش قىلىشى بىلەن، شايارلىق ئابدۇللانىڭ چەت ئەل قوراللىرىنى ساقلاش، ئاممىنى قۇترىتىپ توپىلاڭ پەيدا قىلىشتەك خائىنلىق قىلمىشىنى ئېنىقلىدى. ئابدۇللا ياقۇبېەگكە تەسلىم بولغان ساقۇن ئىدى.

گۈاڭشۇ 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى)

شايارىدا خالىس ساۋاقخانا ئېچىلدى.

شىنجاڭدىكى ھەربىي راباتلار ئۈتەڭگە ئۆزگەرتىلدى، شايارىدىكى لەڭگەر ئۈتىڭى كۆچانىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

گۈاڭشۇ 17 ـ يىلى (1891 ـ يىلى)

يەرلىكتە قوي بېجى ئېلىش بولغا قويۇلدى، يېزا باشلىقلىرى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پۈقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلدى ۋە ئالدىدى، بۇنىڭدىن پۈقرالارنىڭ غەزىپى تاشتى، كېيىنچە بۇ باج ئاستا ـ ئاستا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

گۇاڭشۇ 18 - يىلى (1892 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى كەچ سائەت 17 دە شايارداپەر تەۋرەپ قۇم - بوران چىقتى.

گۇاڭشۇ 19 - يىلى (1893 - يىلى)

12 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەتتىگەن سائەت 8 دە ناھىيىنىڭ غەربىدە 7 بال يەر تەۋرىدى. ناھىيە تەۋەسىدە نەچچە ئون ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

شۇ يىلى سۇ ئاپىتى بولدى، ھۆكۈمەت ئوت - ساماۋەيەر بېجىنى كەچۈرۈم قىلدى ھەمدە پۈقرالارغا ئۇرۇقلۇق ئۇتنە بېرىپ تۇردى.

گۇاڭشۇ 25 - يىلى (1899 - يىلى)

كۈچانىڭ يارەمچى ئامبىلى پېڭ شۇجەن شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى بۇ يېڭچىغا مەلۇمات يوللاپ، كۈچا ۋالىسىنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىغان يانچىلارنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلغانىدى، مەلۇماتى تەستىقلاندى. شۇنىڭ بىلەن شايارەنكى كۈچا ۋالىسىغا قارايدىغان يانچىلارمۇ بېقىندىلىقتىن قۇتۇلدى.

گۇاڭشۇ 27 - يىلى (1901 - يىلى)

7 - ئايدا مۇلدۇر ئاپىتى، سۇ ئاپىتى بولدى، شۇ يىلى ئاپەتكە ئۇچرىغان يەرلەردىن ئېلىنمىدىغان باج كەچۈرۈم قىلىندى.

گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى)

شايار ناھىيىسى قۇرۇلدى. كۈچادىن ئايرىپ بېرىلگەن 23 مۇسۇلمانلار كەنتى بىلەن شايارنىڭ ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى بىرلەشتۈرۈلۈپ شايار ناھىيىسى تەۋەسى قىلىندى. كۈچا ئايماقدارى جالاڭ شاۋبو شايار ناھىيىسىنىڭ ئامباللىقىنى قوشۇمچە ئۇتىدى. ناھىيە تەۋەسى شەرقىي، غەربىي، شىمالىي بېزىلارغا ئايرىلدى.

گۇاڭشۇ 29 - يىلى (1903 - يىلى)

ياپونىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى كۈچا، شايارلاردا تەكشۈرۈشتە بولدى، ئەترەت باشلىقى ئوتانى نۇرغۇن قەدىمىي قول يازمىلارنى ئوغرىلاپ كەتتى.

گۇاڭشۇ 32 - يىلى (1906 - يىلى)

ئامبال جالاڭ شاۋبو ئىشقا چۈشۈپ، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى ئۆڭشىدى.

گۇاڭشۇ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

خالىس ساۋاقخانىلار مۇكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۇتاڭغا ئۆزگەرتىلدى.

گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

ئامبال جالق شاۋبو يۆتكىلىپ كەتتى، گەن شياڭچيەن ئامبال بولدى.

شۇ يىلى ياپونىيىلىك تاجىبانا شايارداا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتە بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ «چاڭيۇ تامغىسى»نى ئوغرىلاپ كەتتى.

شۇ يىلى مۇكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۇتاڭ تولۇقسىز باشلانغۇچ شۇتاڭغا ئۆزگەرتىلدى.

12 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جالق شاۋبو يازغان «شايار ناھىيىسىدىكى يۈرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» نىڭ ئورنىگىنالى بېكىتىلدى.

شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)

خەنزۇچە شۇتاڭ قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە 8 شۇتاڭ ئېچىلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە مۇكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۇتاڭ 6، مۇكۈمەت تىلى ئۆگىنىش كۇرسى بار، مۇكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تولۇقسىز باشلانغۇچ شۇتاڭ بار.

6 - ئايدا تەكشۈرۈش ئورنى قۇرۇلۇپ، بىر نازارەتچى، بىر مۇئاۋىن نازارەتچى، بىر تەكشۈرگۈچى قويۇلدى، يېزا - بازارلارغا 4 تەكشۈرگۈچى قويۇلدى.

شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى)

2 - ئايدا سايلىق كەنتىدىكى شايۇپ بىلەن كۆچا كەنتلىرىدىكى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا يەر تالىشىش داۋاسى كۆرۈلدى، ئامبال گەن شياڭچيەن كۆچادىكى ئەمەلدارلار بىلەن پاسىل ئۇلچەپ دەۋانى توگەتمەكچى بولدى. بۇ دېلو ئەچچە يىلغىچە سۈرۈلۈپ، 1917 - يىلى ئاياقلاشتى.

7 - ئايدا ئاپتونومىيە تەنقىقات ئورنى قۇرۇلۇپ، بىر نازارەتچى، بىر باشلىق، بىر ئەزا، بىر ئاڭلاپ چۈشەندۈرگۈچى قويۇلدى.

8 - ئايدا كېڭەش قۇرۇلۇپ، بىر باشلىق، 2 مۇئاۋىن باشلىق، 8 كېڭەش ئەزاسى، قوشۇمچە قارا ئىش قىلىدىغان بىر ئالاقچى، بىر باش مۇدىر، بىر مۇدىر قويۇلدى.

شۇەنتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى)

شايار ناھىيىسىگە بىر 3 - دەرىجىلىك تەپتىش، بىر 3 - دەرىجىلىك چارلىغۇچىبەگ قوشۇمچە مەشقاۋۇل، 16 سەييارە مىرشاب، بىر كاتىپ، بىر قارا ئىشچى قويۇلدى.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرى

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئامبال ۋاڭ خۇڭچۇڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. خۇاڭ تىڭجېن ئامباللىققا تەينىلەندى.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

شايار ناھىيىسىدە گارنىزون قۇرۇلۇپ، 30 چارلىغۇچى ئىشلىدى.

6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى خۇاڭ تىڭجېن ئامباللىقتىن قالدۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئەيشۇشۇ (ئۇيغۇر) شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى، ئۇ مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 7 - ئايدا ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

يازدا ئۆگەن دەريالىق يار ئېلىپ كېتىپ، ياقابۇلاق، كۆكبويۇن، سەككىز ئوتاق، مىرزا سارائىدىن ئىبارەت 4 مەۋرىي كەنتنى سۇ بېسىپ كەتتى، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى.

10 - ئايدا قەشقەردىكى روسىيە كونسۇلخانىسى شايار يۇڭ - تېرە شىركىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. يالڭ زېڭشىن ئۇنىڭغا جاۋابەن قەشقەر دوتيىنى روسىيە كونسۇلخانىسىغا ئەۋەتىپ، چەت ئەللىكلەرنىڭ ھوقۇقىغا تاجاۋۇز قىلىش قىلمىشىغا قەتئىي قارشى تۇرىدىغانلىقىنى، يەرلىكنىڭ سودا - ئىقتىسادىنى راۋاجلاندۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئۆگەن دەريالىقىنىڭ سۈيى ئۆرلەپ كېتىپ، غەربىي قېشىدىن يار كەتتى، ناھىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى كەڭ دائىرىنى سۇ بېسىۋالدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى لى رۇڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)

7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئامبال لى رۇڭ ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېتىلدى.

12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يېڭىدىن تەينىلەنگەن ئامبال لۇ شياۋزۇ ئىشقا چۈشتى. ئۇ مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى يالڭ زېڭشىن ناھىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈردى، يەرلەرنى دەرىجىگە ئايرىپ، بەلگىلىمە بويىچە باج ئالدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق يېزىدىكى مۇشتۇمزورلار، سۇ زومىگەرلىرى يوشۇرۇپ مەلۇم

قىلمىغان 10 مىڭ موچە يەر ئېتىقلاندى.
شۇ يىلى شايارلىق ئاقيول لوپنۇر ناھىيىسى تەۋەسىدىكى 10 مىڭ موچە ئوتلاقنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسى ئۈستىدە دەۋالاشتى، يالڭ زېڭشىن بۇ مەسىلىگە ئۆزى تەستىق سالدى.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى)

8 - ئايدا روسىيەدىكى ئۆرۈشتىن ئۆزىنى چەتكە ئالغان 300 قازاق شايارغا قېچىپ كەلدى. شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلارنى قايتۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چىقاردى.
10 - ئايدا يالڭ زېڭشىن شايارداىن خوتەنگە ئۇدۇل بارىدىغان يول ئېچىشنى، ھەر 70 چاقىرىمغا بىردىن ئېشەك ئۆتكىنى، ھەر 2 ئېشەك ئۆتكىگە بىردىن ئات ئۆتكى قۇرۇشنى پىلانلىدى، مۇشۇنداق بولغاندا جەمئىي 1520 چاقىرىمدىن ئارتۇق يولغا 22 ئۆتەڭ قۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى)

4 - ئايدا شايار ئامبىلى لۇ شياۋزۇ، كۆچا ئامبىلى چېن زۇڭچى لوپنۇر ئامبىلى بى گۈيبۇ بىلەن يالڭ زېڭشىن ئەۋەتكەن خادىم لۇلڭ زوشىنلىڭ باشچىلىقىدا كۆچا، شايار، لوپنۇر ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى بېكىتتى. شۇ چاغدا بۇگۇر ئامبىلى ما جۇنمۇ ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ چېگرا ئايرىشقا قاتناشتى.
6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى كۆچالىق نەمتىلىخان، ئىلىخانلار كۆچانىڭ جەنۇبىي يېزىسىدا توپىلاڭ كۆتۈردى، توپىلاڭ شايارغىمۇ يامرىدى. ئامبال لۇ شياۋزۇ ئەسكەر باشلاپ لەڭگەر ئۆتكى ئەتراپىدا ئىسيانچىلارنى توسۇپ، ئۇلارنى جەنۇب تەرەپكە ئۆتكۈزمىدى.
شۇ ئايدا توپىلاڭچىلارنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى بولغان ئەلاخان خوجا شايارداا تۇتۇلدى.
12 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئامبال چېن رۇلىن ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى)

10 - ئاينىڭ 6 - كۈنى شايار ناھىيىسىگە لى جىنيەن ئامبال بولۇپ كەلدى. شۇ يىلى «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا - پاسىللىرى تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇرۇپ - ئادەت تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئاستىرونومىيە تەزكىرىسى - كىلىمات تەزكىرىسى»، «شايار ناھىيىسىدىن توپلانغان رىۋايەتلەر» دېگەن كىتابلار يېزىلدى.
شۇ يىلى رايون قۇرۇلۇپ، ناھىيە 6 رايونغا ئايرىلدى، بۇ رايونلار رايون باشلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.
شۇ يىلى كۆچالىق سودىگەر قانىمقان ئەنگلىيە تەۋەلىكىدىكى سودىگەرلىك سالاھىيىتىگە تايىنىپ، شايارنىڭ مازارغوجام يېزىسىدىكى كىشىلەرنىڭ نەچچە ئون قويىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ يۆتكىدى، كىشىلەرنىڭ پۇلنى قايتۇرۇۋېتىشىگە ئۇنىمايى، قويلىرىنى زورلۇق بىلەن ئېلىۋالدى، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۇرۇپ يارىلاندۇردى. ئۇ باج تاپشۇرمايى، قەرز قايتۇرمايى، كۆچا، شايارلاردا ئۆكتەملىك قىلدى.
شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ساناتورىيە قۇرۇلۇپ، 20 كىشى بېقىلدى.

مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خې تېەنشى شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922- يىلى) 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن قالدى.

مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى)

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى چېەن رۇگۈڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924- يىلى) 2 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن چۈشتى.

6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى توقسۇ ياردەمچى ئامباللىقى قۇرۇلدى، شايارنىڭ ئەسلىدىكى 6 - رايونىنىڭ كۆپىنچە كەنت - مەھەللىلىرى توقسۇغا ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى)

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى شايار ناھىيىسىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا 3.5 بال يەر تەۋرىدى، تەۋرەش مەركىزى جاڭگالدا بولغاچقا ئادەم ئۆلۈش - يارلىنىش بولمىدى.

مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى)

12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ما جۈن شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ كېيىنكى يىلى 3 - ئاينىڭ 31- كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى)

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدە پوچتا ۋاكالەتخانىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى)

5 - ئاينىڭ 21 - كۈنى لەن يەنشۇ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى. ئۇ كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 16 - كۈنى چېن جۈڭچېڭ شايار ناھىيىسىگە ئامبال بولدى.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)

9 ـ ، 10 ـ ئايلاردا غەربىي شىمال ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكى خۇالۇڭ ژېنبى قاتارلىقلار توقسۇ ئارقىلىق شايارغا كېلىپ، ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە ئاسار ـ ئەتىقىلەرنى تەپسىلىي تەكشۈردى.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى)

شۇ ژېنبىن شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)

شايار ناھىيىسىدە تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى.

9 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى توقسۇ ناھىيىسى قۇرۇلدى، شايار ناھىيىسىنىڭ بەگلىكىپرىق قاتارلىق 11 كەنتى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1922 ـ يىلدىن بۇيان ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 18 كەنت ئايرىپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)

ئاقسۇ مەۋرىي رايونلۇق مال دوختۇرلۇق پونكىتى قارىمىقىدا شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق شۇبە پونكىتى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى)

ھاكىم ما بىن ۋەزىيگە ئولتۇردى، شۇ ژېنبىن ۋەزىيىسىدىن ئايرىلدى.

1 ـ ئايدا ما جۇڭخىنىڭ قىسمى كۇچاغا ھۇجۇم قىلدى. ھارۇنەكەش تۆمۇر ئەلى بىلەن گامازا ماسلىشىپ، ئۇيغۇر، خۇيزۇ قوشۇنلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ، كۇچا شەھىرىنى ئالدى. شايارنىمۇ تىنچسىزلىق قاپلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ما جۇڭخىنىڭ قول ئاستىدىكى ما جەنسانىنىڭ مۇكتۇرمە قوشۇنى تۆمۇر ئەلىنى ئۆلتۇرۇۋەتتى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)

كۇچادا بىرتۇتاش باج ئېلىش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شايارنىڭ باج ئىشلىرىمۇ شۇ ئىدارىگە قارىدى.

4 ـ ئايدا شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى بويىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپلان ئەۋەتىپ ما جۇڭخىنىڭ قىسىملىرىنى قوغلاپ چىقىرىشقا ياردەم بەردى، ئايروپلان شايار ئاسمىنىدا پىرقىراپ ئوققا تۇتتى ھەمدە گۇلباغقا بىرنەچچە بومبا تاشلاپ، ئات ـ ئۇلاغلارنى پارتلىتىۋەتتى، نەچچە ئۇيغۇر ئۆلدى.

شۇ يىلى 11 - ئايدا سابىت دامولللا ئەنگلىيە بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى تەشكىللەپ، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللاندى.

مىنگونىلىك 23 - يىلى (1934 - يىلى)

5 - ئايدا شېڭ شىسەيگە قارشى جالاڭ پېيىۋەن قىسمىدىكى يالاڭ جېڭجۇڭ قوشۇنى جەنۇبقا قېچىپ شايارغا كەلدى، ما جۇڭيىڭ ئۇنى ئۆز قىسمىغا قوشۇۋالدى.

يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ھاكىم چېن جىنشەن ۋەزىپىگە ئولتۇردى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېيىلىدۇ) قۇرۇلدى، بۇ ئۇيۇشما 2 مەكتەپ ۋە سەنئەت ئۆمىكى قۇردى.

مىنگونىلىك 24 - يىلى (1935 - يىلى)

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارىگە بىر ئىدارە باشلىقى قويۇلدى، 2 تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، بىر ساقچىخانا، بىر قاماقخانا تەسىس قىلىندى.

شۇ يىلى ئادىل ھاجى ھاكىم بولدى، چېن جىنشەن ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى مەمەتنىياز ھاكىم بولدى، ئادىل ھاجى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى.

شۇ يىلى كۈزدە كۆچادا كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، باۋۇدۇن ئەترەت باشلىقى بولۇپ قوشۇمچە كىنو قويدى. بۇ ئەترەت شايارنى ھەپتىدە 2 ئاخشام كىنو قويدى. كىنولار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، «چاپايېف» قاتارلىق ئاۋازسىز فىلىملەر ياكى رۇسچە فىلىملەر ئىدى. بۇ شايارنا كىنو قويۇشنىڭ باشلىنىشى ھېسابلىنىدۇ. نەچچە ئايدىن كېيىن ئاقسۇ كىنو ئەترىتىمۇ شايارغا كېلىپ كىنو قويدى، لېكىن ئۇلارنىڭ كېلىشى مۇقىم ئەمەس ئىدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە فابى پۇلى تارقىتىلدى.

مىنگونىلىك 25 - يىلى (1936 - يىلى)

قۇمۇلدىكى قوراللىق قوزغىلاڭنى تىنچىتىشقا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن، شايارىدىن 50 ئەسكەر ئېلىندى.

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە يەر ۋە يەر خېتى تەكشۈرۈلدى، يەرلەر ئۈلچەندى، نوپۇس تىزىملاندى. ناھىيە بويىچە 9600 ئائىلە (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقان ئائىلىسى 9000)، 282 مىڭ 600 مو تېرىلغۇ يەر بارلىقى ئېنىقلاندى.

8 - ئايدا ما خۇسەن قىسمىدىن 3 - لۇينىڭ لۇيجاڭى شېيەن فۇخەي قېچىپ شايارىدىن ئۆتۈشىدە 37 ئۆيلۈك خەنزۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

9 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىلگىرىكى باشلىقى گاھاپ ھاجى يېڭىمەھەللە، مازارغوجام ئەتراپىدا 300 دىن ئارتۇق ياشنى توپلاپ، 30 دىن ئارتۇق قورال يىغىپ، ئۆزىنى تۆەنجاڭ دەپ ئاتاپ، مەخمۇت مۇھىتنىغا ئەگىشىپ ئىچكى مالىمانچىلىق تۇغدۇردى. 11 - ئايدا شېڭ شىسەي قوشۇنى ئۇنى تارمار قىلىپ ئۆرۈمچىگە ئېلىپ كەتتى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 2 — 5 - كۈنىگىچە شېڭ شىسەي ئارمىيىسىدىن ۋاڭ مىڭزاۋ قىسمى بىلەن ما جۈڭيىڭ ئارمىيىسىدىن ما خۇسەن قىسمى ئۆگەن دەريانى بويىدا كەسكىن ئۇرۇشتى. ماجۈڭيىڭ ئارمىيىسى مەغلۇپ بولۇپ تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا قاچتى. شېڭ شىسەي يەنە سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسىنى تەكلىپ قىلىپ، ما خۇسەن قىسمىغا شايار، يېڭىمەھەللە، گۈلباغ، توپبولدى قاتارلىق جايلاردا ھاۋادىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. ھاۋادىن تاشلانغان نەچچە ئون بومبىدا خېلى كۆپ يەرلىك كىشىلەر ئۆلدى ۋە يارىلاندى.

9 - ئايدا دامولا ھاجىئەلەم 200 ئەسكەر توپلاپ، 2 لىيەنگە بۆلۈنۈپ، قۇمۇل دېھقانلار قوراللىق قوزغىلىڭىنىڭ باش قوماندانى خوجانىياز ھاجى قىسمىغا قوشۇلۇپ، شېڭ شىسەي ئارمىيىسى بىلەن تىركەشتى.

شۇ يىلى نىزامىدىن قاسىمۇق شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك بانكا، باج ئىدارىسى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى)

شۇ يىلى ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارىگە 42 ساقچى قويۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك مۇداپىئە تۈزۈمىنىڭ مۇداپىئە ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىگە قارىدى، ئەزاسى 771 گە يەتتى.

شۇ يىلى تىيىپ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)

1 - ئايدا شىنجاڭنىڭ دۇبەنى شېڭ شىسەي لى گۇڭجۇنى شايار ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم قىلىپ ئەۋەتتى. لى گۇڭجۇ شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدىكى ئىلغار ياش لىن جىلۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى.

1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ھاكىم نىزامىدىن قاسىموفنى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى خېلىل بىلەن ئاقسۇدىكى روسىيە تەۋەلىكىدە بولغان ساقچى ئەمەلدارى ئۆمەرجان ئاقسۇ تۇرمىسىدە ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

2 - ئايدا كومۇنىست جياڭ لىيەنمو (يەنە بىر ئىسمى جياڭ چۈنياۋ) كۇچا، باي، بۈگۈر يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى ھاكىم لى گۇڭجۇ توقسۇ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى ئىبراھىم ۋە ئىككى ناھىيە ج خ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىرى بىلەن توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنىڭ چېگرىسىنى تەكشۈردى.

شۇ يىلى نۇرباغ كۆۋرۈكىنى قۇرۇشقا تۆتۈش قىلىندى.

يىل ئاخىرىدا يۈسۈپ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، لى گۇڭجۇ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىلدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)

2 - ئايدا قورال - ياراغ ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، خەلق ئارمىسىدىكى قورال - ياراغلار يىغىۋېلىنىدى.
5 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ ھاكىملىرى تومىغا كېلىپ ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ، سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلدى. 11 - كۈنى توقسۇ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دەي فېڭچۈەن سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلىشنىڭ قىيىنلىقىدىن ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى (جىددىي قۇتقۇزۇۋېلىنغانلىقتىن ئۆلمىدى)، بۇ ئىش چوڭ تەسىر پەيدا قىلدى. 12 - كۈنى ئاقسۇنىڭ مەمۇرىي ئەمەلدارى خۇاڭ مىنغۇ (كومىۋنىست، يەنە بىر ئىسمى غۇاڭ خوچىڭ) كۆچا - شايار - توقسۇ سۇ ماجىراسىنى ھەل قىلىش ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ، 3 ناھىيىگە بىرىپ مۇزاكىرە قىلدى، ماجىرا پەسەيتىشكە باشلىدى.
8 - ئايدا ئۆگەن دەريالىسىدا قىيان تېشىپ، دەريانىڭ شايار بۆلىكىدە 32 يەردىن يار كەتتى، يېڭىمەھەللە دائىرىسىدىكى نەچچە ئون چاقىرىم يەر سۇ ئاستىدا قالدى.
9 - ئايدا يۇقۇملۇق كېسەل تارقىلىپ، قاتناش ئۈزۈلۈپ قالدى.
شۇ يىلى شەھىردىن شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، يۈسۈپ ۋەزىرىدىن بوشتىلدى.
شۇ يىلى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونى چارۋىچىلىق ئىدارىسى شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسىنى قۇردى.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)

يەن جىنغۇ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى، مۇئاۋىن ھاكىم ئابدۇللا ۋەزىرىدە داۋاملىق ئولتۇرۇۋەردى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)

2 - ئايدا كومىۋنىست گاۋدېڭبالىڭ شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىگە باشلىق بولدى.
5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت گاۋ دېڭباۋنى شايار ناھىيىسىنىڭ ھۆكۈمەت ئىشلىرى ئەزالىقىغا تەكلىپ قىلدى، 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئۇنى ۋەزىرىدىن قالدۇردى.
10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مۇئاۋىن ھاكىم ۋاڭ يەنجېن ۋەزىرىگە ئولتۇردى.
10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىلىق ئۆلچەش مۇتەخەسسىسى گورگوسېلوف قاتارلىق 3 كىشى ئۆلچەپ سىزىش ئۈچۈن توقسۇدىن شايارغا كەلدى.
شۇ يىلى فۇ خۇ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)

4 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، بىر ئىدارە باشلىقى قويۇلدى (1 - ، 2 - ، 3 - دەرىجىلىك دەپ ئايرىلدى)، ئىدارە قارمىقىدا ساقچى ئەترىتى، تەكشۈرۈش ئىشخانىسى، نوپۇس ئىشخانىسى، قاماقخانا قۇرۇلدى.

7 ـ ئايدا شايار ناھىيىسى پەرمان بويىچە ئارمىيىدىن ھال سوراش ئىئانىسى توپلاپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەردى. بۇنىڭدا 819 جۈپ ئاياغ كىيىم ـ پايپاق، 19 مىڭ 982.12 يۈەن كۆمۈش دوللار ئىئانە قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدىكى ئىئانە قىلىنغان يېڭى پۇلنى كۆمۈش دوللارغا سۈندۈرغاندا 16 مىڭ 380 يۈەن بولىدۇ.

شۇ يىلى نىكاھلانغۇچىلارنى تىزىملاش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، نىكاھ گۇۋاھنامىسى تارقىتىلدى، بۇنىڭدا ئوغۇللار 18 ياشتىن، قىزلار 16 ياشتىن يۇقىرى بولسىلا نىكاھلىنىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)

2 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقە سايىت سابىتنى شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا ئەۋەتتى.

2 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى گومىندالڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقىسىنىڭ يېتەكچىسى جېڭ شەنيۇ قاتارلىقلار شايار ناھىيىسىگە «ئۈچ مەسلەك»نى تەشۋىق قىلىشقا كەلدى.

3 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش باشلاندى.

3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك كېڭەش قۇرۇلدى. ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، مەلەي ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى بولدى.

5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۇلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ 1327 ـ نومۇرلۇق پەرمانىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك تەكسە باھا ھەيئىتىنى ناھىيىلىك باھا باشقۇرۇش ھەيئىتىگە ئۆزگەرتتى.

6 ـ ئايدا گۈەن يۈكشىن (شىمە) گومىندالڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەينىلەندى.

6 ـ ئايدا ناھىيىلىك مالىيە ـ باج ئىدارىسى باج ئېلىش ئورنىغا، ئىدارە باشلىقى مۇدىرغا ئۆزگەرتىلدى.

8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، خالىسانە ئايروپلان ئىئانە قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. شايار خەلقى مەبلەغ توپلاپ بىر ئايروپلان ئىئانە قىلدى، ئايروپلانغا «شىنجاڭ شايار ـــ 1» دەپ نام قويۇلدى.

8 ـ ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانى بويىچە، چاي، شېكەر، سەرەڭگە، نېفىت، بېنزىندىن ئىبارەت 5 خىلىنى مونوپول قىلىپ تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

10 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك قوغدىنىش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت 150 ئەزادىن تەركىپ تاپتى.

شۇ يىلى شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ بېكىتىشىگە ئاساسەن، شايار ناھىيىسى 2 ـ دەرىجىلىك ناھىيىدىن 3 ـ دەرىجىلىك ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە نوپۇس تەكشۈرۈپ تىزىمغا ئېلىنىپ، 14 ياشتىن يۇقىرىلارغا يۇقىرالىق گۇۋاھنامىسى بېرىلدى، بۇ گۇۋاھنامىنى ناھىيىدىن چىققاندا ۋە كىرگەندە ئېلىپ يۈرۈش تەلەپ قىلىندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يەنە 3.5045 يۈەن ياماق ئىئانە قىلدى.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)

8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت، پىرقە ئەمەلدارلىرى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئىشتىن

توختىتىلدى، ساقچى ئىدارىسى ئۇلارنى تىزىملىك بويىچە ساقچى ئەترىتى قىلىپ تەشكىللەپ، شايار، كۆچا، توقسۇ ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايغا ئېلىپ بېرىپ، ئۇنتكەن - كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈشكە سالدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئاچتى، يىغىنغا ھاكىم، ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ باشلىقى، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭى قاتناشتى ۋە سۆز قىلدى. يىغىنغا نەچچە يۈز ئادەم قاتناشتى. دۇكان - سارايلارغا رەڭدار بايراق، لوزۇنكا ئېسىلدى، ناھىيە ئورگانلىرىغا شۇئار چاپلاندى.

9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ھېزىم شايار ناھىيىلىك ساقچى ئەترىتىنى باشلاپ توقسۇغا بېرىپ، توقسۇ ناھىيىسىنىڭ قاتناش ئېغىزلىرىدا ئۇنتكەن - كەچكەنلەرنى تەكشۈرۈشكە ياردەملەشتى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدە رايونلار يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، باۋ - جيا تەسىس قىلىندى. ناھىيە جۇڭشياۋ يېزىسى، رېنئەي يېزىسى، شىنيى يېزىسى، تىنجىلىق يېزىسى، مىڭلى يېزىسى، مىڭلىيەن يېزىسى ۋە شىنمىن بازىرىدىن ئىبارەت 6 يېزا، بىر بازارغا ئايرىلدى، 52 باۋ، 790 جيا، 2 كوچا بەھكىمىسى تەشكىللەندى.

11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مۇئاۋىن ھاكىم ئابلا رېھىم شايار ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا ئۆستۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)

1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئىبراھىم ھاكىملىققا تەينەلەندى، ئابلا رېھىم ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

2 - ئايدا «ماددىي نەرسىلەرنى پۇل ئورنىدا ئىشلىتىش» يولغا قويۇلۇپ، بۇغداي، قوناق، رەختلەر پۇل ئورنىدا ئىشلىتىلىپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىغا ۋە ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققى تارقىتىش ئارقىلىق ئاممىنىڭ باھانىڭ ئۆرلەپ كېتىشىگە بولغان نارازلىقى بېسىقتۇرۇلدى.

6 - ئايدا شۇ شىجيې ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەينەلەندى.

7 - ئايدا گومىنداڭ شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر يىغىنى ئېچىلىپ، ئىمىن ئەخمەت ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭلىقىغا تەينەلەندى.

8 — 9 - ئايلاردا مۇلۇكنى ئېنىقلاش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي دەۋرىدە مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان مۇلۇك (شېڭ شىسەي دەۋرىدە بۇنداق مۇلۇكلەر پايدىسىز مۇلۇك دەپىلگەن) ئېنىقلىنىپ تىزىملاندى. شايار ناھىيىسىدە 1933 - يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ غالچىلىرى شىرىپ دامۇللا قاتارلىق بىرنەچچە دىنىي زات ۋە سىياسىي شەخسلەرنىڭ مال - مۇلكىنى مۇسادىرە قىلىۋالغانىدى. بۇ مۇلۇكلەر تىزىملانغاندىن كېيىن بىرقىسمى قايتۇرۇپ بېرىلدى.

10 - ئايدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسىدە پارتىيە ئىشلىرىنى پىلانلاش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سايلام باشلاندى، 14 ياشقا توشقان (پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بار)، پۇقرالىق ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنمىغانلار رايونلار بويىچە تىزىمغا ئېلىنىپ، سايلامغا قاتناشتۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئىسمائىل سادىق ھاكىملىققا، شۇ شىجيې مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى، ئىبراھىم ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پىرقە قارمىقىدا 7 رايونلۇق پىرقە قۇرۇلدى، ھەربىر رايونلۇق پىرقە ئاستىدا 3 شۆبە پىرقە قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

2 - ئايدا شايار بازار رايونى ۋە بازارنىڭ شىمالىدىكى يېزا - كەنتلەردە بالىلارغا چېچەك تارقالدى. كۆچا

ناھىيىلىك شىپاخانا ئۇرۇمچىنىڭ پەرمانى بويىچە شايارغا كېلىپ بالىلارغا چېچەك ئەملىدى.
2 - ئاينىڭ 23 - كۈنى سۇڭ خۇەنجاڭ شايار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەينىلەندى.
4 - ئايدا «شايار ناھىيىلىك قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ دۆلەت قۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلدى»، بۇ ھەيئەتكە كېڭەش باشلىقى، ھاكىم، ناھىيىلىك پىرقىنىڭ شۇجىجاڭى ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ئەزا بولدى.
5 - ئايدا توختى ھاشىمنىڭ باش مۇھەررىرلىكىدە «تارىم ساداسى» گېزىتى چىقىرىلدى، بۇ گېزىت قەرەلسىز بولۇپ، ئۇچ ئۆلىيەت تەرەپنىڭ تەشەببۇسى، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن ئۇچ ئۆلىيەت ھاكىمىيىتى 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى بىرلىكتە ئىمزالىغان «قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچلىق بىلەن ھەل قىلىشقا دائىر 11 بەتسىم» تەشۋىق قىلىندى. بۇ گېزىت شۇ ئايدا پېچەتلەندى، توختى ھاشىم ئۇرۇمچىگە قېچىپ كەتتى.
8 - ئايدا خۇ كېچاڭ شايار ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىملىقىغا تەينىلەندى.
10 - ئايدا جۇڭگو گومىنداڭى شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. بۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىدىكى رايونلۇق پىرقىسى 12، رايونلۇق شۆبە پىرقىسى 38، گومىنداڭ ئەزاسى 1500 ئىدى.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى)

8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار بىلەن توقسۇ ئوتتۇرىسىدا سۇ ماجىراسى چىقىپ، ئىككى تەرەپ قۇرۇشۇپ كەتتى. توقسۇنىڭ مىرابىبىگى ئابباس بىلەن ساقچى راخمان 30 نەچچە كىشىنى باشلاپ كالتەك - توقماق بىلەن قۇرۇپ، شايارنىڭ مىرابى ئىلى ياسىن قاتارلىق 20 نەچچە كىشىنى يارىلاندۇردى. بۇ دېلو ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلىندى.
8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيە بويىچە ئالتۇن دوللار پۇلى تارقىتىلدى، ئۇنىڭ بىر دوللىرى 3 مىليون يۈەن فابى پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى.
11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شىنجاڭ 4 - مەمۇرىي رايون ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باھا باشقۇرۇش ھەيئىتى شايار ناھىيىسىدىكى ئوتتۇن، ئاشلىق، ياغ، گۆشلەرنىڭ باھاسىغا چەك قويۇش، چەكلىك سېتىۋېلىش پەرمانى چۈشۈرۈپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ تالىشىپ سېتىۋېلىپ بېسىمدارلىق قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى سائەت 0 دىن 8 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىدە 7 بال كۈچلۈك يەر تەۋرىدى، 20 نەچچە ئېغىز ئۆلى زەي ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى. يەرلەر يېرىلىپ سۇ چىقىپ كەتتى، كۆللەرنىڭ قېشىغا چاك كەتتى.
5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ناھىيە بويىچە «شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكا كۇموش دوللار پۇلى» تارقىتىلىپ، «ئالتۇن دوللار پۇلى»غا ئالماشتۇرۇلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرى

1949 - يىلى

9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گېنىرال تاۋ سىيۈنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ھەقتەكە قايتقانلىقىنى

جاكارلىغانلىقى ھەققىدىكى تېلېگراممىسى شايارغا يېتىپ كەلدى.
9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى رەئىس بۇرھان شەھىدىنىڭ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق يولىدىن ئازاد بولغانلىقىنى جاكارلىغان بۇيرۇقى شايارغا يېتىپ كەلدى.
10 ـ ئايدا گومىنداڭنىڭ ناھىيىلىك پىرقىسى يولىدىن ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ تارقىتىۋېتىلگەنلىكىنى جاكارلاندى.
10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى.

1950 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمال دالا ئارمىيىسى پىيادە ئەسكەرلەر 5 ـ شى 13 ـ تۈەندىكى 14 كومانداىر ـ جەڭچىدىن تەشكىللەنگەن يەرلىك خىزمەت ئەترىتى سىياسىي كومىسسار لى دۈيۈەن، ئەترەت باشلىقى چېڭ دېلۇنىڭ باشچىلىقىدا پارتىيە، ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى يولىدىن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسىگە كەلدى.
22 ـ كۈنى جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ شۇبە بيۇروسىنىڭ تەستىقى بىلەن، جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت 5 ئەزادىن تەركىب تاپتى، لى دۈيۈەن شۇجى بولدى.
23 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەسمىي قۇرۇلدى، ھاكىم قادىروف ۋەزىپىگە ئولتۇردى. يەن چيۈلىيەن جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى، بۇ ئىدارە كونا ساقچى ئىدارىسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى.
جۇ فا باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، غوپۇر ياقۇپ مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم ماارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.
4 ـ ئاينىڭ 13 — 16 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەرىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 129 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى؛ «نۆۋەتتىكى خىزمەت ـ ۋەزىپىلەر توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى؛ قادىروف ھاكىملىققا تەينىلەندى.
16 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى.
23 ـ كۈنى ناھىيە 5 رايونغا ئايرىلدى، ھەرقايسى رايونلاردا خەلق ھاكىمىيىتى تەشكىلى قۇرۇلدى.
24 ـ كۈنى رايونلاردا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋالى جىنشى 1 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، ساۋ چىڭرۇك 2 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، ۋالى كېدىك 3 ـ رايونلۇق كومىتېتقا، لو جىڭشيۇ 4 ـ رايونلۇق كومىتېتقا شۇجى بولدى.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئوتتۇرا ئەترىتى قۇرۇلدى.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك دېھقان ـ چارۋىچىلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەت شۇ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى تۇنجى نۆۋەتلىك دېھقان ـ چارۋىچىلار قۇرۇلتىيى ئاچتى.
شۇ ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.
شۇ ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسى يالۋ شېڭغۇنى مەركىزىي تارماق بانكىنىڭ شايارىدىكى ئىش باشقارمىسىنى تەشكىللەشكە ئەۋەتتى.
5 ـ ئايدا سەيپى ئاققۇل سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى.

6 ـ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى (قىسقارتىلىپ ئىتتىپاق كومىتېتى دېيىلىدۇ).

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا تەشكىلات بۆلۈمى قۇرۇلدى، لى زىشياڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا تەشۋىقات بۆلۈمى قۇرۇلدى، لىيۇ خۇەيباۋ مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا كۆمۈش دوللارنىڭ بازاردا ئوبوروت قىلىنىشى مەنئى قىلىندى، يېڭى پۇل 350 : 1 بويىچە كۆمۈش دوللارغا ئالماشتۇرۇلدى، 1951 ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە جەمئىي 35 مىليون 715 مىڭ يۈەن كۆمۈش دوللار يىغىپ ئەقلەشتۇرۇلدى، بۇنى كونا خەلق پۇلىغا سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 1 مىليارد 188 مىليون 990 مىڭ يۈەن بولىدۇ.

7 ـ ئايدا ئەمەت ھەسەن 4 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

8 ـ ئاينىڭ 20 — 23 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى.

29 ـ كۈنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى كۆچا ـ شايار ـ توقسۇ مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى (كومىتېت ئورگىنى كۆچادا بولدى)، 1953 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، مەسىدەم مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

9 ـ ئايدا دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش باشلاندى، گومىندالڭ دەۋرىدىكى يەر بېجى تۈرۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا كاتىبات ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1959 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى خەلق تۆھپە مېدالى، ھەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش خاتىرە مېدالىنى تارقىتىش يىغىنى ئېچىلدى، شايار ناھىيىسىدىن 18 كىشىگە مېدال بېرىلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۆھپە مېدالى ئالغانلار 5.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى دىرىغا ھەم قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان ئامانەتنى يولغا قويدى.

1951 ـ يىلى

4 ـ ئاينىڭ 22 — 27 ـ كۈنىگىچە 3 ـ نۆۋەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى.

4 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى ناھىيە بويىچە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى.

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە كۆچ كۆرسىتىش نامايىشى ئۆتكۈزۈلدى، نامايىشقا ھەرمىللەت ئاممىسىدىن 3000دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى.

15 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگاندا تۇنجى ئاساسىي قائىلام پارتىيە ياچېيكىسىنى سايلاپ چىقتى ھەمدە تۇنجى تۈركۈمدە پارتىيىگە 4 ئەزا قوبۇل قىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 12 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت ـ ھەرساھە ئاممىسى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە ئىئانە توپلاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، جەمئىي 250 مىڭ 671 يۈەن ئالتۇن دوللار، 27 مىليون 868 مىڭ 985 يۈەن خەلق

پۇلى، 1230 يۈەن مېتال پۇل، 3227 دانە مېتال تەڭگە، 265 دانە كۈمۈش تەڭگە، 42 يۈەن كۈمۈش پۇل، 2 سەر 1 مىسقال 7 پۇلۇق ئالتۇن ئىشانە قىلدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تۈنجى نۆۋەتلىك ئايالالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، دېمۇكراتىك ئايالالار بىرلەشمىسىنىڭ ئەزالىرى رەسمىي سايلاپ چىقىلدى.

8 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى تىگىن، پايىس كەنتلىرى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى.

9 ئاينىڭ 9 — 12 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك ھەرمىللەت ـ ھەرساھە خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللاندى.

شۇ ئايدا ئىمىن ئېدىرىس 3 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كۈمۈش دوللارنى يىغىۋېلىش باشلاندى.

10 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى لى دۈيۈەننىڭ باشچىلىقىدا 2 ـ رايونلۇق قايلور يېزىسىدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى باشلاندى، سىناق 1952 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاياغلاشتى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا رېۋىزىيە كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ كومىتېتنىڭ شۇجىلىقىنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى. 1956 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى رېۋىزىيە كومىتېتى مۇستەقىل ئىش بېجىرىشكە باشلىدى.

شۇ ئايدا ئابدۇنۇر 2 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

1952 ـ يىلى

3 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى، دوختۇرخانىدا 7 دوختۇر ـ سىستېما ئىشلىدى.

شۇ ئايدا «ئىختىيارىي بىرلەشتۇرۇش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، دېمۇكراتىك باشقۇرۇش» ئاساسىدا پەسىللىك لاپقۇتلىشىش گۇرۇپپىسىدىن 2604ى تەشكىللەندى.

شۇ ئايدا دېھقانلار توپلىغان مەبلەغ بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىستېمالچىلار كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 6 ـ ئايدا بۇ كوپېراتىپ تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى.

5 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنىدىن 7 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىگىچە ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردا «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» (خىيانەتچىلىككە، ئىسرابچىلىققا، بيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەتكە 214 كىشى قاتناشتى. ھەرىكەتتە 202 كىشى خىيانەتچى قىلىپ بېكىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي جازا بېرىلگىنى 37، «يولۇاس» دەپ زەربە بېرىلگىنى 15.

7 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا بىرلىكسەپ بۆلۈمى قۇرۇلدى، ۋاڭ جىنشى بۆلۈم باشلىقى بولدى.

9 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى باشلاندى، بۇ ھەرىكەت كېيىنكى يىلى 6 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەتخانىسى 5 ـ دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسى قىلىندى، ئۇ كۈچا پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش داۋامىدا 4 ـ رايوندىن تۈنجى تۈركۈمدە 14 دېھقان پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى ھەمدە تۈنجى يېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى كۈزدە بالدۇر سوغۇق چۈشتى. كېيىز ۋە كۈزلۈك زىرائەتلەر قىرو ئۈششۈكىنىڭ ھۈجۈمىغا ئۇچرىدى، زىرائەتلەرنىڭ تۆتتىن بىرقىسمى زىيانغا ئۇچرىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى يېزىلاردا 5 چىشلىق، 6 چىشلىق سوقا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئىدارە قارمىقىدا ساقلاش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى پارتىيە - ھاكىمىيەت قۇرۇش خىزمىتى ئىشلەۋاتقان 14 خادىمغا «ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلىك گۇۋاھنامىسى» بېرىلدى.

1953 - يىلى

3 - ئايدا مەمەت ئىبراھىم 2 - رايونغا باشلىق بولدى.

6 - ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئاياغلاشتى. ھەرىكەتتە 84 كىشى قولغا ئېلىنىدى، ئۇلاردىن 16سى ئۆلتۈرۈلدى، 46 سىگە جازا ھۆكۈم قىلىنىدى، 17 سى رېجىمغا ئېلىنىدى، 4ى قويۇپ بېرىلدى، بىرى تۇرمىدە ئۆلدى.

شۇ ئايدا نىياز ناسىر 3 - رايونغا باشلىق بولدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ساڭت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، نوپۇس 1 - قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 70 مىڭ 67 بولۇپ چىقتى.

8 - ئايدا ۋالىق كېبىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 1 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى، بۇ سايلام 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى، سايلامغا 39 مىڭ 679 پۇقرا قاتناشتى، بۇ پۇقرالار ئومۇمىي سانىنىڭ 97.7%نى ئىگىلەيدۇ. ئومۇمىي سايلام ۋە نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشكە بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەمۇرىي رايونلار تەڭشەلدى، ئەسلىدىكى 4 رايون، 13 يېزا 5 رايون، 23 يېزا قىلىنىدى.

10 - ئايدا سالى ھۆشۇر 5 - رايونغا باشلىق بولدى.

11 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ناھىيە بويىچە يېڭىمەھەللىدە ناھىيە ئىچىدە تۇنجى تىجارەت پونكىتى قۇردى، باشقا رايونلاردا كۆچمە مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى قۇردى.

11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش - سېتىش تۈزۈمىنى تەشۋىق قىلىش پائالىيىتى باشلاندى.

12 - ئايدا جالاق مىڭگۈالاق ئاشلىق بۆلۈمىگە باشلىق بولدى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى.

1954 - يىلى

1 - ئايدا بازاردا نوپۇس تىزىملىنىپ، نوپۇس دەپتىرى تارقىتىلدى.

2 - ئايدا چارۋىچىلىق، قول سانائەت ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى.

3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كادىرلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى، بۇ خىزمەت 1956 - يىلى ئاياغلاشتى.

4 - ئاينىڭ 5 — 11 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا

81 ۋەكىل قاتناشتى، قادىروف ھاكىملىققا، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم، جۇ ژېيشياڭ، ئەخمەت ۋەلى، ژاڭ جىنشى (مۇۋەققەت) مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى.

شۇ ئايدا ژاڭ داۋلۇن پوچتا ئىدارىسىگە باشلىق بولدى. شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى 5 - دەرىجىلىكتىن 4 - دەرىجىلىككە ئۆستۈرۈلدى.

شۇ ئايدا يېزا ئىگىلىكىدە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1 - رايون چوڭ گۈلباغ يېزىسىنىڭ 3 - كەنتىدە ئەتىيازلىق تېرىلغۇغا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى — «ئاۋانگارت» كوپېراتىپى سىناق تەرىقىسىدە قۇرۇلدى.

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە بۇغدايغا ئال چۈشتى.

9 - ئايدا ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئەخمەت ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

11 - ئايدا شايار - كۇچا يولىدا رەسمىي نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنىدى.

12 - ئايدا ژاڭ جىنشى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە سۇغىرىش ھەققى ئېلىش باشلاندى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 45 مىڭ 575 يۇەنلىك زاپاس سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلار سېتىۋالغىنى 3210 يۇەن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سېتىۋالغىنى 6960 يۇەن، سودا - سانائەتچىلەر سېتىۋالغىنى 11 مىڭ 483 يۇەن، باشقىلار سېتىۋالغىنى 23 مىڭ 922 يۇەن.

شۇ يىلى كۇچا ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى شايارنى ئاچقان ژاكالىتەن سېتىش دۇكىنى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلدى.

1955 - يىلى

1 - ئايدا تۇنجى ھاكىم قادىروف ۋەزىپىسىدىن چۈشۈپ شايارىدىن ئايرىلدى.

2 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى، 4 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى.

2 - ئايدا جالۇ دوجى 1 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى، لېي فۇچۇ 3 - رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى بولدى.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭى خەلق پۇلى تارقىتىلىپ، 1:10000 بويىچە كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى،

8 - ئايغىچە 6 مىليارد 840 مىليون يۇەن كونا خەلق پۇلى يىغىۋېلىندى.

شۇ ئايدا 2 كوچا مەھكىمىسى بىكار قىلىنىپ، بازارلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى، ما جېنجۇڭ بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ بۆلۈم 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1964 - يىل 1 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

5 - ئايدا ياڭ جىچېن تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، لېي فۇچۇ تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك مالىيە - سودا بۆلۈمى قۇرۇلدى، شى مىڭيى بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ بۆلۈم 1962-يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى زاپاس ئەسكەرلەر تۇنجى قېتىم تىزىملاندى.

شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە دۆلەت خىزمەتچىلىرىگە پۇل ماۋاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

شۇ ئايدا ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ قۇترىتىشى بىلەن كوپىراتىپتىن چېكىنىش ئەۋغاسى بولدى، بەزى دېھقانلار كوپىراتىپقا قوشقان ئۇلىغىنى چىقىرىۋالدى، ئاشلىقنى خۇپيانە بۆلۈشۈپ، ناھىيە بويىچە يېزىلارنىڭ تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇۋەتتى. 9 - ئايدا تەشۋىقات - تەربىيە ئىشلىرىدا ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات ئىمىن دامۇللىنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن مالىمانچىلىق بېسىقتۇرۇلدى.

8 - ئايدا يېزىلاردا ئاشلىق جەھەتتە «ئۇچنى بېكىتىش» (مەھسۇلاتنى، سېتىۋېلىش مىقدارىنى ۋە سېتىش مىقدارىنى بېكىتىش) يولغا قويۇلدى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى.

9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكومدا كادىرلارنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 622 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيە بازىرىغا ئون مىڭچە ھەرمىللەت ئاممىسى يىغىلىپ نامايىش قىلىپ، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلىدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ يىلى مەملىكەت بويىچە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، شايار ناھىيىسىدە مەجبۇرىي ئەسكەر ئېلىش باشلاندى.

1956 - يىلى

2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى بازارلاردا قول ساناۋەتنى ۋە خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا - ساناۋەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش باشلاندى. بۇ خىزمەت تەشۋىق قىلىش، تەربىيە بېرىش، مۇلۇكنى ئېنىقلاش، مەبلەغنى بېكىتىش، نىزامنامىلەرنى تۈزۈش، باشقۇرۇشقا تەشكىللەش، پىلان تۈزۈش قاتارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاياغلاشتى.

3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى، پارتكوم يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، ئورگانلار مەسئۇللىرى يىغىنى ئېچىپ، «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى، بۇ ھەرىكەتتە ھەر ئادەمدىن ھەر ئايدا 10 چاشقان، 30 قۇشقاچ ئۆلتۈرۈش تەلەپ قىلىندى.

3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى 5 - رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەسلىدە بۇ رايونغا قاراشلىق 5 يېزىدىن قايلور بىلەن كونا ياقابۇلاق 4 - رايونغا، ئىگەرچى، ئاقدۆڭ، دۆڭمەھەللە 1 - رايونغا ئايرىپ بېرىلدى.

4 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

4 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 74 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 3 رايوننىڭ 73 ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان كۆلەم 33 مىڭ مو بولۇپ، ئاشلىق ھوسۇلى 2 مىليون 750 مىڭ كىلوگرام ئازىيىپ كەتتى، 4600 مو كېۋەزلىكتىن ھوسۇل چىقمىدى.

شۇ ئايدا ئەيسا سالى ج خ ئىدارىسىگە باشلىق بولدى.

7 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى.

8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ شايار ناھىيىسىدە تارىختىن بۇيان قۇرۇلغان تۇنجى ئوتتۇرا مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

9 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى پەيدىنپەي ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتتى، قىش كىرگىچە 88 ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلدى، كوپېراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 13 مىڭ 757 گە يەتتى، بۇ بارلىق دېھقان ئائىلىسىنىڭ %90نى ئىگىلەيدۇ.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى. بۇ 1949 ـ يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

شۇ ئايدا سەيپى ئاققۇل 3 ـ رايونغا باشلىق بولدى.

10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 2 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى. ناھىيە 136 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىغۇچى 40 مىڭ 130 بولدى، بۇ سايلام 1957 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئاياغلاشتى.

10 ـ ئايدا 3 ـ رايون (مازارغوجام) دىكى كومپارتىيە ئەزاسى، پىلە بېقىش ماھىرى زوردىخان ئىسلام مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تارقاتقان «8 ـ مارت قىزىل بايراقدارى» مېدالىغا ئېرىشتى. يەنە 3 ـ رايون پىلە بېقىشتا كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتقانلىقى ئۈچۈن، گۇۋاھنامە ئۈنىگىغا «قىزىل بايراقدار ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى» دەپ نام بەردى.

1957 ـ يىلى

2 ـ ئاينىڭ 15 — 22 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 68 ۋەكىل قاتناشتى، داۋۇتوف ئابدۇكېرىم ھاكىملىققا، جۇ ژېيشياڭ، ئەخمەت ۋەلى، ئىمىن ئېدىرىسلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

2 ـ ئاينىڭ 15 — 22 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 1 ـ يىغىنى ئېچىلدى، ژېن يۈتاڭ قوشۇمچە سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسى بولدى. ئىمىن دامۇللا، مىجىت مەدرىسلەر سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى.

2 ـ ئايدا ئابلا غوجەك سوت مەھكىمىسىگە باشلىق بولدى.

3 ـ ئايدا جۇڭگو پېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى جۇڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

6 ـ ئايدا كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك 4 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

9 ـ ئايدا مەملىكەتلىك 3 ـ قېتىملىق ئايالار قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان «نىزامنامە» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شايار ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ نامىدىكى «دېموكراتىك» دېگەن خەت چىقىرىۋېتىلىپ، شايار ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى. مەسىدەم ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى بولدى.

10 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى بازار ئاھالىلىرىنى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق، كىنىشكىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى.

11 ـ ئايدا ج ك پ ئاقسۇ ئۆلكىلىك كومىتېتى چېك دېلوئى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش ـ ئوڭچىللارغا قارشى تۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. گۇرۇپپا 11 ئەزادىن تەشكىللەندى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ما جېنجۇڭ گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى 6 پارتىيە ياچېيكىسى 4 گۇرۇپپا قىلىنىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ـ ياغ زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

1958 - يىلى

1 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 8 كىشى ئورگان ئىچىدىكى ئوڭچى قىلىپ بېكىتىلىپ، ئۇلار ئايرىم بىرتەرەپ قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ ھەرىكەت پەيدىنپەي ئاساسىي قاتلامغا كېڭەيتىلىپ، 10 ئايدا ئايغىلاشتى، 87 كىشى ئوڭچى، 23 كىشى بۇزۇق ئۇنسۇر، 11 كىشى «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» قىلىپ ئايرىلدى. بۇ ھەرىكەتتە ھەرخىل تۈرگە ئايرىلغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى 1979 - يىلدىن كېيىن ئاقلاندى.

1 - ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ خەلق كىنوخانىسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 16 — 25 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى، چېڭ دېلۇ ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

3 - ئايدا كۇچا، توقسۇ ناھىيىسى بىلەن بىرلىكتە ئۆگەن دەرياسىدىن ئۆتىدىغان تاشيول كۆۋرۈكىنى ياساش ئۈچۈن، توقسۇغا خەلق ئىشچىسى، تېخنىكا خادىمى ۋە قورال - جابدۇق، ماددىي ئەشيا ئەۋەتىلدى.

5 - ئاينىڭ 18 — 22 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 77 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئېدرىس ھاكىملىققا، جۇ ژېيشياڭ، لى زىرەنلەر مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا ناھىيىدىكى 4 رايون 5 رايون قىلىندى.

7 - ئاينىڭ 20 - كۈندىن 10 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى كۆچاغا يىغىلىپ ئىستىل تۈزىتىشكە قاتناشتى، ئۇلاردىن 9ى ئوڭچى، 2سى «ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر»، 8ى «بۇزۇق ئۇنسۇر»، بىرى «يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» قىلىپ ئايرىلدى.

8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلاندى.

8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۆگەن دەرياسىغا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كەلدى، دەريانىڭ شايار بىلەن چېگرىلىنىدىغان قىسمىنىڭ نەچچە يېرىدىن يار كەتتى، قىيان ھەممە يەرگە يامراپ، نەچچە ئون مىڭ مو ئېتىزلىقنى بېسىۋالدى، مازار گۈڭشېسىنىڭ نۇرباغ باشقۇرۇش رايونى بىلەن بورقاي باشقۇرۇش رايونىدىكى نەچچە يۈز ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ج ك پ مەركىزي كومىتېتىنىڭ «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش توغرىسىدىكى قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، «كەلگۈسىدە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش» ھەرىكىتى باشلاندى، كىچىك گۈلباغ گۈڭشېسى، بازارلىق خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى.

9 - ئايدا قول سانائەت كوپېراتىپى قارمىقىدىكى تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى بىلەن ياغاچچىلىق كوپېراتىپى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى، جېڭ چېڭجۇ زاۋۇت باشلىقى بولدى.

9 — 10 - ئايلاردا ج ك پ مەركىزي كومىتېتى بېيدەيخې يىغىنىنىڭ روھىغا ۋە 10 - ئايدا ئېلان قىلىنغان «يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار»غا ئاساسەن، «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۈڭشېسى» دېگەن كۆرسەتمە ئەملىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىدىكى 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى 15 خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشېنى بىرلەشتۈرۈش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى، ھىمىت ھاشىم مەكتەپ مۇدىرى

بولدى.

10 - ئايدا ناھىيە بويىچە كەلك كۆلەمدە پولات تاۋلاش ھەرىكىتى باشلاندى. 1 - تۆركۈمدە 358 كىشى پىيادە كۆچادىكى تاغقا ۋېرىپ رۇدا قازدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن 12 - ئاينىلك 30 - كۈنىگىچە ناھىيىدىن 120 مىلك يۇمن مەبلەغ خوراپ كەتتى.

10 - ئايدا ئومۇمىي خەلق جامائەت ئاشخانىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، كىچىك ئەترەت بىرلىك قىلىنىپ، داش قازانىنىلك تامىقىنى يېيىش باشلاندى. 11 - ئاينىلك ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە %85 تىن ئارتۇق ئاھالىنىلك ھەممىسى جامائەت ئاشخانىسىغا قوشۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە بويىچە شى، تۇمن، يىلك، لىيەندىن ئىبارەت ھەربىي شىتات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بالىلارنىلك ھەممىسى يەسلىگە ۋېرىلدى، لىيەندۇيلەردە يەسلى قۇرۇلدى؛ ئۆيدىكى مال - چارۋا ۋە قۇشلار بىردەك ئومۇمنىلك قىلىۋېتىلىپ، كەلك كۆلەمدە «مۇلۇكنى ئومۇمنىلك قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىلدى.

11 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پاختا يىپ - پاختا رەخت شىركىتى قايتا تەشكىللىنىپ، ناھىيىلىك پاختا - كەندىر شىركىتى تىجارەت بۆلۈمى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى توپىبولدى گۈڭشېسىنىلك تارىم دەريالسىنى بويلاپ قۇرۇلغان چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمگەككە چۈشۈرگەن كادىرلارنى قوبۇل قىلدى. بۇ مەيدانغا چېن خەنچىلك شۇجى، ئابباس مەيدان باشلىقى بولدى. بۇ مەيدان 1964 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى.

شۇ يىلى گۈڭشې بىرلىك قىلىنىپ ياشانغانلار ساناتوريىسى قۇرۇلدى، يىل ئاخىرىغىچە ياشانغانلار ساناتوريىسى 14 كە، ساناتوريىدىكى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە» 332 گە يەتتى.

1959 - يىلى

2 - ئايدا «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» قايتا قانات يايدۇرۇلۇپ، چاشقان، قۇشقاچنى قورشاپ يوقىتىش جېڭى باشلاندى. ھەر ئادەمدىن ھەر ئايدا 3 چاشقان، 30 قۇشقاچ يوقىتىش تەلەپ قىلىندى.

3 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى.

ئەتىيازدا خەلق گۈڭشېسىنى تەرتىپكە سېلىش داۋامىدا 15 خەلق گۈڭشېسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، 6 خەلق گۈڭشېسى قىلىندى، بۆلارنىلك قارىمىقىدا 15 باشقۇرۇش رايونى، 71 چوڭ ئەترەت، 432 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى بار بولدى.

ئەتىيازدا تۇنجى قېتىم 32 قاراكۆل قويى كىرگۈزۈلۈپ، قوي نەسلىنى ياخشىلاش باشلاندى.

5 - ئايدا يالك ۋېيچېن 3 - رايونلۇق پارتكومنىلك شۇجىسى بولدى.

6 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى خەلق ئەسكەرلىرى تۈزىنى تەشكىللىدى، خەلق ئەسكەرلىرى 12 مىلك 600 گە يەتتى.

6 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك مېتىئورولوگىيە پونكىتى قۇرۇلدى. 9 - ئايدا بۇ پونكىت شاياز ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىلك مېتىئورولوگىيە بۆلۈمچىسى قىلىندى؛ 1960 - يىل 6 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك مەركىزىي مېتىئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا، 1963 -يىل 6 - ئايدا شاياز ناھىيىلىك مېتىئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا، 1966 - يىلى شاياز ناھىيىلىك مېتىئورولوگىيە پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

8 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا ئورگان پارتىيە باش ياچېيكىسى قۇرۇلدى، 1962 - يىل 1 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كېيىنكى ئايدا يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شى مىڭىي ئورگان پارتىيە باش ياچېيكىسىنىلك تۇنجى

شۇجىسى بولدى.

8 — 11 - ئايغىچە ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 44 كادىر مۇددەتكە، تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ گۈڭشىلارغا بېرىپ ئەمگەك بىلەن چېنىقتى، چېنىقىش جەريانىدا ئۇلار گۈڭشې ئەزالىرى بىلەن تاماقتا، يېتىپ قوپۇشتا، ئەمگەكتە بىللە بولدى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، 9 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1966- يىل 11 - ئايدا بۇ مەيدان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ يەنىلا ئورمانچىلىق مەيدانى دەپ ئاتالدى. 1975 - يىل 1 - ئايدا ئورمانچىلىق پونكتى ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئەسلىدىكى تۈزۈلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك كۆلۈپ قۇرۇلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 1192 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

11 - ئايدا ئىچكىرىدىن چىققان نۇرغۇن خەنزۇ شايار ناھىيىسىگە كىردى، ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ئاققۇنلارنى يىغىۋېلىش، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇشنى تاپىلىدى.

11 - ئايدا يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ قارارىغا ئاساسەن، شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، سادىقجان بۆلۈم باشلىقى، ۋېن يۈتاڭ قوشۇمچە سىياسىي كومىسسار بولدى.

شۇ يىلى يۇقىرىنىڭ زورى بىلەن يالغانچىلىق - مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالدى، ئاشلىق، پاختا، چارۋا مەھسۇلات مىقدارى يۇقىرىغا زور مىقدارىدا كۆپتۈرۈپ يالغان مەلۇم قىلىندى. ئاشلىق يالغان مەلۇم قىلىنغان سان بويىچە چەكتىن ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىندى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتى «نورما تۆۋەن ئۆلچەمدە بولۇش، ئاشلىقنىڭ ئورنىغا قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات يېيىش، بىر كۈندە بىرىم جىڭ ئاشلىق، 3 جىڭ كۆكتات يېيىش» دېگەن شۇئارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ھەر كىشى ھەر ئايدا ئۆلچەملىك نورمىلىق ئاشلىقنى بىر جىڭ ئاز سېتىۋېلىپ، ئايەت رايوندىكى كىشىلەرگە ئىئانە قىلىشنى يولغا قويدى. 1959 — 1961 - يىلغىچە ناھىيىدىن سىرتقا 1055 تونىا ئاشلىق يۆتكەلدى.

شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن دېت - 25A تىپلىق چاقلىق تراكتوردىن 2 سى سېتىۋېلىندى.

12 - ئايدا سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش - گۈڭشىنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1960 - يىلى

2 - ئايدا شاپېگرافتا بېسىلغان «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى» ، «زىيانداش ھاشاراتلار» ناملىق قىسقا خەۋەرلەر گېزىتى چىقىرىلدى، ئۇلار قەرەلسىز بولۇپ، جەمئىي 24 سان ئىشلەندى، 1962 - يىل توختىتىلدى.

2 - ئايدا تارىم گۈڭشىسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى شۇجىچۈسى قۇرۇلدى، 1963 - يىل 6- ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكىدىكى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يەنى 1956 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلغانىدى، بۇ فېرمىدا 4 ئەترەت بولۇپ، 1 -، 2 -، 3 - ئەترەتلىرى شامالقىرچىندا، 4 - ئەترىتى قاسقاندا ئىدى. 8 - ئايدا 4 - ئەترەت ئاساسىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركىچىلىكىدىكى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىغا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، 1964 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى.

6 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى 5 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1 ـ ئايدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئاغرىغانلار 1669 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىششىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 218. 1 ـ ئايدىن 5 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 584 ئادەم ئۆلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق يېتىشمەي ئۆلۈپ كەتكەنلەر 39.

7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى چېڭ دېلۇ يۆتكىلىپ كەتتى، ۋېن يۈتاڭ 1 ـ مۇۋەققەت شۇجى بولدى.

12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 5 دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 826 ئادەم قاتناشتى، يىغىندا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىدىكى نۆۋەتتىكى سىياسەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا جەددىي كۆرسەتمە» يەنى («21 ماددا») ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، «مۇلۇكنى ئومۇمىنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» چىقىرىش خاتالىقى تۈزىتىلدى.

12 ـ ئاينىڭ 25 — 28 ـ كۈنىگىچە تۆنجى نۆۋەتلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق، مالىيە ـ سودا، سانائەت ـ قاتناش، مەدەنىيەت ـ ماارىپ ـ مەھىيە، سىياسىي قانۇن ساھەلىرىدىكى قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا 158 ۋەكىل قاتناشتى، ئاپتونوم رايونلۇق قەھرىمانلار ئۇچرىشىشى يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 6 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك رادىئو ئۈزىلى قۇرۇلۇپ، بازار ـ يېزىلاردا سىملىق رادىئو بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم مەركەزنىڭ «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» قاڭجىنىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، پولات تاۋلاشقا قاتناشقان دېھقانلارنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇپ كەلدى.

1961 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى 25 خىزمەتچىسى بار ئاققۇنلارنى كۆتۈۋېلىش پونكىتى قۇرۇلدى. تويبولدى، تاللىقنۇر، يېڭىمەھەللە قاتارلىق 9 نۇقتىدا گۇرۇپپا قۇرۇلدى. يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە 12 كىشى داخىيەن، ئۇرۇمچىلەرگە ئەۋەتىلىپ، ئۇدا 2 نۆۋەت ئاققۇنلار توشۇپ كېلىندى.

3 ـ ئاينىڭ 26 — 29 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 39 ئەزا قاتناشتى. ۋېن يۈتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن دامۇللا، مىجىت مەدىرسىلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

3 ـ ئاينىڭ 26 — 31 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 83 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئېدرىس ھاكىملىققا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۇن، مەھەممەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۇڭشېلىرى خىزمىتى نىزامى (لايىھە)» بىلەن «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۈزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا يولىيورۇق»ى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. «ئەترەت (ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى)نى ئاساس قىلغان ئۈچ دەرىجىلىك (گۇڭشې، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى) مۇلۇكچىلىك» تۈزۈلمىسى رەسمىي يولغا قويۇلدى.

7 ـ ئاينىڭ 10 — 13 ـ كۈنىگىچە ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ كۆچەتلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى گۇرۇپپىسى شايار ناھىيىسىدىكى كۆچەتلىكنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى.

9 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قاتناش نازارىتى سۇ ترانسپورتى 2 ـ گۇرۇپپىسى ئاشلىق توشۇش ئەترىتىنىڭ 4 كېمىسى تارىم دەرياسىنىڭ شايار بۆلىكىدىكى ئەجنام دېگەن يەردە ھادىسىگە ئۇچراپ چۆكۈپ كەتتى، قىممىتى 15 مىڭ 800 يۈەنگە باراۋەر 44 مىڭ كىلوگرام بۇغداي زىيان بولدى. ۋەقەنىڭ سەۋەبى ئېقىن تېز، بوران شىددەتلىك بولغانلىقتىن دەپ قارالدى.

11 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ئاققۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە بازاردىكى ئەمگەك كۈچىنى ئىخچاملاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1959 — 1962 ـ يىلغىچە 6318 ئاققۇن يىغىۋېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 2239 ئىشچى ـ خىزمەتچى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. دۆلەت 223 مىڭ يۈەن تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى ئاجرىتىپ بەردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى 158 مىڭ 600 يۈەن چىقىم قىلدى.

شۇ يىلى ۋە كېيىنكى يىلى شىنجاڭ تۆمۈرىيول ئىدارىسىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن مىڭدىن ئارتۇق ئىشچى-خىزمەتچى تويبولدى گۇڭشېسىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تارىم گۇڭشېسىدىكى جاڭگالغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شۇ يىلى توقسۇ ناھىيىسىدە ئاشلىق قەھەتچىلىكى بولدى، شايارىدىن مىڭ تونىنا بۇغداي، 2.5 تونىنا قوناق يۆتكەپ، توقسۇدىكى قەھەتچىلىك پەسەيتىلدى.

يىل ئاخىرىدا گۇڭشېلاردىكى جامائەت ئاشخانىسى تارقىتىۋېتىلدى. «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى» چېگرىلغاندا مۇسادىرە قىلىنغان ئامما مال ـ مۈلكى ئېنىقلىنىپ قايتۇرۇلدى ياكى پۇلغا سۈندۇرۇلۇپ تۆلەپ بېرىلدى.

1962 ـ يىلى

2 ـ ئايدا گۇڭشېلاردا خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلۇشقا باشلىدى.

3 ـ ئاينىڭ 11 — 18 ـ كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 3 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 164 ۋەكىل قاتناشتى، 34 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

شۇ ئايدا تۇنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى، شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى رەسمىي قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا خەن جۇڭشىن ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

4 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئورگانلار ئاساسىي قاتلام پارتكومى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا ناھىيىلىك توقۇمچىلىق فابرىكىسى قۇرۇلدى. 1964 ـ يىل فابرىكا ئۈنۈمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى قىلىندى.

9 ـ ئايدا بازار ئاھالىسىنى ئىخچاملاش ـ قىسقارتىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى.

10 ـ ئايدا ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەترىتى قۇرۇلدى.

12 ـ ئايدا بەش دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلىپ، 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 ـ ئومۇمىي يىغىندا چۈشۈرۈلگەن «سىنىپىي كۈرەشنى تۈتقا قىلىش» روھى يەتكۈزۈلدى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى.

1963 ـ يىلى

1 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك توقۇمچىلىق بۈيۈملىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

3 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىگىچە ناھىيە بويىچە 5 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام

ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىمقى سايلامدا ناھىيە 348 سايلام رايونىغا ئايرىلدى.

3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئوت كېتىپ، 4260 دەندىن ئارتۇق چىگىتلىك پاختا (ساپ پاختىغا سۈندۈرغاندا 1420 دەن) كۆيۈپ كەتتى ياكى ئۇنىڭ دەرىجىسى چۈشۈپ كەتتى، 57 مىڭ 123 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

4 - ئايدا ناھىيىلىك دوختۇرخانا رېنتگېن ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

4 - ئايدا سۈچىلىق نازارىتىنىڭ بىرلەشمە تەكشۈرۈش - ئۆلچەش - لايىھىلەش ئەترىتى ئۇگەن دەريانىڭ شايارىدىكى بۆلىكىدىن سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى ۋە لايىھىلىدى.

5 - ئاينىڭ 25 — 31 - كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 35 ۋەكىل قاتناشتى. ۋېن يۈتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن دامۇللا، مىجىت مەدىرسىلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

5 - ئاينىڭ 25 — 31 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئىمىن ئېدرىس ھاكىملىققا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۈن، مەھەممەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 2 دىن 40 مىنۇت ئۆتكەندە يەر تەۋرىدى. ئۆي ئىچىدە يەر سىلكىنىش سېزىمى بولدى، بىراق ھېچقانداق زىيان بولمىدى.

1964 - يىلى

1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو بېيزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلدى.

1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ج خ نازارىتى شايار ناھىيىسىدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. 3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاپتونوم رايوندىكى 8 ئىلايەت، ئوبلاستنىڭ ج خ سىستېمىسىدىن ئاجرىتىلغان كادىرلار جەنايەتچىلەرنى بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىغا يالاپ ئېلىپ كەلدى. بۇ مەيدان تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا قۇرۇلغان بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 46 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 3 — 7 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ، ئىگىلىرىكى كۆلىمى 363 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

4 - ئايدا ئۇگەن دەرياسىدىن سۇ چىقىرىش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى پۈتتى.

7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە نوپۇس 2 - قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىڭ نوپۇسى 87 مىڭ 921 بولۇپ چىقتى.

10 - ئايدا ناھىيە بويىچە سودا ئورۇنلىرىدا سېتىلىۋاتقان جاڭيۇ، ھاراق، ياغ قاتارلىق سۈيۇق نەرسىلەرنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋابلاردا بىرلىككە كەلگەن كىلوگرام تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۆلچەم ئەسۋابىنى ھۆكۈمەت تارقىتىپ بەردى.

شۇ يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭ «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» چاقىرىقىنى چىقاردى، 1964 — 1978 - يىلغىچە شايار ناھىيىسى يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1965 - يىلى

3 - ئاينىڭ 27 — 31 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىللىرى

يىغىنى ئېچىلدى.

5 ـ ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم جۇڭ بىننى چ ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىن 6 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 37 ئەزا قاتناشتى، ۋېن يۈتاڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىمىن دامۇللا، مىجىت مەدىرىسلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

9 ـ ئاينىڭ 7 — 10 ـ كۈنگىچە تۇنجى نۆۋەتلىك رەئىس ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىكى ئىلغار ئورۇن ۋە ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 117 ۋەكىل قاتناشتى، 5 ئىلغار كوللېكتىپ، 112 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

9 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنگىچە ناھىيە بويىچە 6 ـ قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە 233 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، 37 مىڭ 382 كىشى سايلامغا قاتناشتى، بۇلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 73.6% نى ئىگىلەيدۇ.

10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقى تەبرىكلەندى. سۇڭ رىچاڭ (شاڭخەي شەھىرىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)، فېڭ پىڭ باشچىلىقىدىكى مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكىنىڭ 3 ـ شۆبىسى شايارغا كەلدى، ئۇلارنى 40 مىڭ ھەر مىللەت ئاممىسى قىزغىن قارشى ئالدى.

12 ـ ئاينىڭ 20 — 24 ـ كۈنگىچە 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 121 ۋەكىل قاتناشتى. ئىمىن ئېدىرىس ھاكىملىقىغا، لى زىرەن، زۇ ۋېيجۇن، جاڭ دوجى، مەھمەمەت مەخمۇتلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

شۇ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى شىمى تەشكىللەندى، خەلق ئەسكىرى 16 مىڭ 153 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاياڭچ خەلق ئەسكىرى 7052، پەي دەرىجىلىكتىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 331.

1966 ـ يىلى

3 ـ ئايدا دېھقانلار جەمئىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم ئۇنىڭ نامى كەمبەغەل دېھقان ـ تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

3 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئاقسۇ سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىدىكى 6 خىزمەت ئەترىتى شايارغا كېلىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى ئومۇميۈزلۈك، سىستېمىلىق قانات يايدۇردى. ھەرىكەت داۋامىدا 252 كادىر بىرتەرەپ قىلىندى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قالپاق كەيگۈزۈلگىنى، خىزمىتىدىن ھەيدەلگىنى 141، قىسقارتىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگىنى 21، باشقا جازا بېرىلگىنى 90.

4 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئۆمىكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» (شاپېگراف نۇسخىسى) نى تۈزدى. بۇ كىتاب تەبىئىي ئەھۋالى، سىياسەت ـ تارىخ، ئىجتىمائىي ئانالىز، ئىقتىساد مەدەنىيەتتىن ئىبارەت 4 بۆلەكتىن تۈزۈلگەن بولۇپ، خەنزۇچە خەت ھېسابىدا تەخمىنەن 20 مىڭ خەت كېلىدۇ.

7 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق كىنوخانىسىنىڭ يازلىق كىنوخانىسى كېڭەيتىپ ياسالدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 1200 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 2000 كىشى سىغىدۇ.

8 ـ ئايدا ئۇلايەتلىك پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئۇقتۇرۇشى» («16 ـ ماي ئۇقتۇرۇشى»)

ئۆگىنىلدى ۋە ئەملىيلەشتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسى پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مېتىئورولوگىيە پونكىتى، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تېخنىكىسى مۇلازىمەت پونكىتى قىلىندى.

9 - ئاينىلاق 6 - كۈنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، ئۇنىلاق شىتاتى ناھىيە دەرىجىلىك بولدى. 8 - ئايدا ئەنجىگدىن چېگرا رايونغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن 403 ياش ناھىيىگە كەلگەندى. 5 - ئايدا ھەربىيلىكتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان 58 تاياڭ بىلەن «قىزىل بايراق» گۈڭشېسىنىلاق 6 چولاق ئەترىتى، قايلور گۈڭشېسىنىلاق 10 - چولاق ئەترىتى بۇ مەيدانغا بېرىلگەندى. 1970- يىل 11 - ئايدا دەرىجىسى بۆلۈم دەرىجىلىككە چۈشۈرۈلۈپ، ناھىيىگە قاراشلىق قىلىندى، ئىلگىرى ئايرىپ چىقىلغان چولاق ئەترىتىلەرنىلاق ھەممىسى يەنىلا ئەسلىدىكى گۈڭشېغا قوشۇۋېتىلدى.

9 - ئاينىلاق 26 — 30 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۋىچىلار) ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 195 ۋەكىل قاتناشتى.

شۇ يىلى «قىزىل قوغدىغۇچىلار»، «كىچىك قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتلىرى پېئونېرلار ئەترىتى تەشكىلاتىنىلاق ئورنىنى ئالدى.

شۇ يىلى ياۋا كەندىرلىك مەيدانى قۇرۇلدى، شايار ناھىيىسى بىلەن لوپنۇر ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان يەرگە ئۈي سېلىنىپ مەيدان شتابى قۇرۇلدى. مەيدانغا 2 تراكتور، 30 خىزمەتچى سەپلەندى. 1968 - يىلى ئەملدىن قالدۇرۇلدى.

1967 - يىلى

1 - ئاينىلاق 5 - كۈنى ناھىيىدە 1960 — 1981 - يىلغىچە بولغان 21 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا يەنى نۆلدىن تۆۋەن 28.7℃ كۆرۈلدى.

1 - ئايدا «شايار ناھىيىسىنىلاق مېتىئورولوگىيە ئايلىق مەلۇماتى» ئىشلىنىپ 12 سان چىقىرىلدى، يىل ئاخىرىدا توختىدى.

2 - ئاينىلاق 17 - كۈنى «شىنجاڭ شايار ناھىيىلىك پرولېتارىيات ئىنقىلابىي ئىسيانچىلار بىرلەشمە باش شتابى» قۇرۇلدى.

3 - ئاينىلاق 5 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بىلەن 7969 - قېتىم بۇيرۇق بويىچە «ئۈچ ياردەم، ئىككى ھەربىي» (سولچىلارنى قوللاش، سانائەتكە ۋە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش، ھەربىي ئىدارە قىلىش، ھەربىي تەلىم - تەربىيە بېرىش) ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى.

3 - ئاينىلاق 17 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئاچقان ئۈچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنىنىلاق روھى بويىچە، «شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سەپ قوماندانلىق شتابى» قۇردى، يەن جىلەي مۇدىر، جۇلاق بىن، زۇ ۋېيجۇن، چاڭ چىڭزىلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەيئىتى قۇرۇلدى.

10 - ئاينىلاق 19 - كۈنى ناھىيىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيە چ خ ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى، سوت مەھكىمىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، قاتناش ئىدارىسى، رادىئو ئۇزىلى قاتارلىق ئورۇنلارغا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

1968 - يىلى

3 - ئايدا «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش» ناملىق قىسقا خەۋەرلەر گېزىتى چىقىرىلدى، 1970 - يىل 11 - ئايدا توختىتىلدى.

5 - ئاينىڭ 13 - كۈنى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، «شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سەپ قوماندانلىق شتابى» شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ ئىشخانا ئىلگىرىكى خەلق كومىتېتى خىزمەت ئاپپاراتىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ۋاكالىتەن ئۆتىدى، يەن جىلەي مۇدىر، جۇڭ بىن، زۇ ۋېيجۇن، چاڭ چىڭزىلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

10 - ئايدا ناھىيە بويىچە «ئۇچكە سادىق بولۇش» (رەئىس ماۋ زېدۇڭغا، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىگە، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنقىلابىي لۇشيەنگە سادىق بولۇش) پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، «سادىق بولۇش» دېگەن سۆزنى ھەممىلا يەردە ئۇچرىتىغلى بولىدىغان بولدى. «ئەتتىگىنى بولىيورۇق سوراش، كەچلىكى دوكلات قىلىش»، «بىر كۈندە ئۈچ ۋاق ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش» شامىلى چىقتى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە 94 ئۇزۇندە دەرۋازىسى، 986 ئۇزۇندە تېمى ياكى ئۇزۇندە تاختىسى ياسالدى.

شۇ يىلى ھايانكەشلىككە زەربە بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

1969 - يىلى

3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى دامبىسىنىڭ 40 نەچچە مېتىر يېرى گۈمۈرۈلۈپ كېتىپ، 1530 مو يەردىكى كۆزگى بۇغداي، 24 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆي ۋە 80 مىڭ مودىن ئارتۇق يايلاق سۇ ئاستىدا قالدى.

4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئورنىنى ئالدى، لى لىن (ھەربىي ۋەكىل، تېخى پېتىپ كەلمىگەن) ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىغا تەينىلەندى.

7 - ئايدا ۋاڭ يۈڭنيەن شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەندى، 10 - ئايدا ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك «7 - ماي» كادىرلار مەكتىپى قۇرۇلدى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى قىسمەن كادىرلار ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇ مەكتەپكە ئەمگەككە چۈشۈرۈلۈپ، «كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش» ئېلىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە، ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىنىڭ ئورنىنى ئىنقىلابىي كومىتېت ئالدى.

1970 - يىلى

1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى توبيولدى گۈڭشېسىنىڭ تېرەك چوڭ ئەترىتىدە ئەلەم كۆرىشى بولدى، ئەترەتنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئەزاسى شاكىر بايىز ئورۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، 30 نەچچە ئادەم يارىلاندى، ئۆلاردىن 15 ى

ئېغىر يارىلاندى.

1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا «پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، ۋاڭ يۈڭنيەن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى.

2 - ئايدا «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» (نەق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىككە، ئوغرىلىققا، ھايانكەشلىككە، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ھەرىكەت داۋامىدا 1200 دىن ئارتۇق «نەق ئەكسىلئىنقىلابچى ئۇنسۇر» قېزىپ چىقىلدى.

4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت شايار ناھىيىسىدىكى كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋە چارۋىچىلارغا ھەرخىل يېزىقتىكى «ماۋ زېدۇڭ تالالانما ئەسەرلىرى» دىن 7833نى، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ سۆزىتىدىن 88 مىڭ 200نى تەقدىم قىلدى.

5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «ئىنقىلابىي تارىخىي ناخشىلارنى كەڭ كۆلەمدە ئۆگىنىش - ئېيتىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، «ئىشچى - دېھقانلار بىر ئائىلە»، «قىلچ مارشى»، «ئوقۇش پۈتتۈرۈش ناخشىسى»، «ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ناخشىسى» قاتارلىق 10 ئىنقىلابىي ناخشىنى ھەممە ئادەمنىڭ ئېيتالايدىغان بولۇشىنى تەلەپ قىلدى.

5 - ئاينىڭ 15 — 17 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدە «مۇزتاغقا كەلگەن مېھمان»، «لېيۇ شاۋچىنىڭ ھىندۇنېزىيىنى زىيارەت قىلىشى»، «يانغىن» قاتارلىق كىنولار تەنقىت قىلىندى.

5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۇرۇمچى شەھىرىدىن تارقاقلاشتۇرۇۋېتىلگەن 89 كىشى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار شايارىدىن تارقاقلاشتۇرۇلغان 800 كىشى بىلەن بىرگە يېزىلارغا ماكانلاشتۇرۇلدى.

شۇ ئايدا يەرلىك ئۇمۇلدا بىئولوگىيىلىك ھورمۇن — «920» (گىبېرىللىن) ئىشلەپچىقىرىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «پايدىلىنىش خەۋىرى»گە مۇشتەرى بولغان كوللېكتىپ ياكى شەخسلەرنى مەخسۇس ئادەم باشقۇرىدۇ، گېزىت ھەر پەسلەدە يىغىۋېلىنىپ بىر تۇتاش كۆيدۈرۈۋېتىلىدۇ، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقاردى.

8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 17 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى ئاجرىتىلىپ، «ئىنقىلابىي ئۇلگىلىك تياتىر» لارنى ئومۇملاشتۇرىدىغان «ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «قىزىل بايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتۈپ توك تارقىتىلدى.

1971 - يىلى

1 - ئاينىڭ 18 — 25 - كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 248 ۋەكىل قاتناشتى. ۋاڭ يۈڭنيەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. بۇ قۇرۇلتاينىڭ ئېچىلىشى بىلەن خىزمەتتىن توختاپ قالغىنىغا 6 يىلدىن ئاشقان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلدى.

2 - ئايدا ئۇيغۇر يېزىقى يېزىقى يولغا قويۇلدى.

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك سودا شىركىتىنىڭ دۇكىنىغا ئوت كېتىپ، 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم مەمۇرىي 20 - دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار يىغىنى ئېچىپ،

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «13 - سېنتەبىر» ژۇرنىلى — لىن بياۋنىڭ قېچىش ژۇرنىسىدىكى توغرىسىدىكى ھۆججەتنى يەتكۈزدى.

11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ پىلە غوزىكى ئامبىرىغا ئوت كەتتى. 100 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق زىيان بولدى.

1972 - يىلى

4 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بۈگۈرده يەر تەۋرىدى، شايارىدىكى ئۈي - ئىمارەتلەردىمۇ رۇشەن تەۋرىنىش سېزىمى كۆرۈلدى.

8 - ئايدا جالىق جۇڭ شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى.

9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش - ئىستىل تۈزىتىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى ھەمدە لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش - ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئومۇميۈزلۈك باشلاندى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش - ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى رەسمىي قۇرۇلدى، بۇنىڭدىن بۇرۇن بۇ كەسپىنى ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىرتۇتاش باشقۇراتتى.

شۇ يىلى چۇچۇكبۇيا كۆپلەپ قېزىلدى، ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ چۇچۇكبۇيا مەيدانى مۇشۇ بىر يىلدىلا مىڭ تونىدىن ئارتۇق چۇچۇكبۇيا سېتىۋېلىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتتى.

شۇ يىلى توپبولدى گۈڭشېمىدا بۇغا فېرمىسى قۇرۇلۇپ، يۇزچە بۇغا بېقىلدى.

1973 - يىلى

1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش - ئۇلارنىڭ ئائىلە ئاۋابىتاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش كومىتېتى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى «ناھىيىلىك ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» دىن ئايرىلىپ چىقىپ، سوت قىلىش ھوقۇقىنى ئۆز ئالدىغا يۈرگۈزىدىغان بولدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 3 - ئايدا بۇ مەيدان زىيالىي ياشلار باغۋەنچىلىك مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى.

4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى «سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش»، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ۋە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش - ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى داۋامىدا تۇرغۇزۇلغان دېلولارنى قايتا تەكشۈرۈش خىزمىتى ئومۇميۈزلۈك باشلاندى. ناھىيە بويىچە 666 دېلو قايتا تەكشۈرۈلىدىغان دېلو قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت 1978 - يىلدىن باشلاپ قارا شېكەر ئىشلەپچىقاردى. بىراق ھۇنەر قالاق، خام ئەشيا يېتەرسىز، باشقۇرۇش ناچار، مەھسۇلاتى لايىقەتسىز بولغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئىنتايىن ئاز بولدى. كېيىنكى يىلى چۇچۇكبۇيا مەلھىمىسى ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلدى، بىراق باشقۇرۇش يەنىلا ياخشى بولمىغاچقا، 1980 - يىل 7 - ئايدا تاقالدى.

5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى سائەت 17 دىن 38 مىنۇت ئۆتكەندە توقسۇ بىلەن شايار چېگرىلىنىدىغان جايدا 1.5 بال يەر تەۋرىدى، 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەنە تەۋرىدى.

5 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 8018 - قىسمى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا

جىنايەتچىلەرگە قاراش ۋە مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، بۈيرۇق بويىچە شايار ناھىيىسىگە ئورۇنلاشتى.

6 - ئاينىڭ 20 — 23 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كىشىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 103 ۋەكىل قاتناشتى. ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام كىشىلار ئۈيۈشمىسى 15 كە، كىشىلار ئۈيۈشمىسى ئەزاسى 722 گە يەتتى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى، بۇ مەيدانغا كەنجى روزى باشلىق بولدى.

9 - ئايدا خەنزۇچە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كۆچتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بولدى. تويبولدى، قايلورلاردا «7-ماي» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپ پېرىم كۈن ئوقۇش تۈزۈمىدىكى مەكتەپ بولۇپ پېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوخشايتتى. كېيىنكى يىلى توختىتىۋېتىلدى.

شۇ يىلى نۇرباغ ئەتراپىدىكى 12 چوڭ ئەترەت يېڭى بوزىەر دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» باشقۇرۇش رايونى قۇرۇلدى، بۇ رايون «قىزىل بايراق» گۇڭشىسىغا قارىدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى مۇستەقىل تۈەنى قۇرۇلدى، بۇ تۈەندە قوماندانلىق شتابى، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ - تەمىنات باشقارمىسى تەسىس قىلىندى.

1974 - يىلى

2 - ئايدا لىن بياۋنى، كوچىزىنى تەنقىد قىلىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 14 — 17 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كەسىپەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار (چارۇچىلار) قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

4 - ئايدا جالاڭ مىڭگۇالاڭ شايار ناھىيىلىك باش كىشىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە تەينىلەندى.

4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ.

9 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى ژالاڭ يۈكنىەن يۈتكىلىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا جالاڭ جۇالاڭ مۇدىر بولدى.

10 - ئايدا جامال يۈسۈپ ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.

12 - ئاينىڭ 16 — 25 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 1100 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «تىنچ - ئىتتىپاقلىق» توغرىسىدىكى يولىورۇقىنى ئەملىيلەشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

1975 - يىلى

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى قۇرۇلدى.

3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيە بويىچە پېزىلاردىكى مەكتەپلەرگە «كەسىپەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» (قىسقارتىلىپ كەسىپەغەل دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى دېيىلىدۇ)،

بازاردىكى مەكتەپلەرگە «ئىشچىلار ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات ئەترىتى» (قىسقارتىلىپ ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى دېيىلىدۇ) كىرىپ ئورۇنلاشتى. مەكتەپلەرنى بۇ ئىككى تەشۋىقات ئەترىتى باشقۇرىدىغان بولدى.

12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلدى.

1976 - يىلى

1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى جۇ ئېنلەي زۇڭلى ۋاپات بولدى، بۇ شۇم خەۋەر بېتىپ كېلىشى بىلەن، پۈتۈن ناھىيە خەلقى قايغۇغا چۆمدى. شۇ ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى ئورۇنلار ۋە شەخسلەر گۈل چەمبىرەك ياساپ، ئاق گۈل تاقاپ، قايغۇلۇق ماتەم تۇتتى.

3 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپى بىلەن توقسۇ ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدا 7.4 بال يەر تەۋرىدى. بازار، يېزىلاردا تەۋرەش سېزىمى بولدى.

3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم 27 كىشىنى داجەيگە ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى.

ئەتىيازدا ناھىيىلىك تۇرلۇك ماللار شىركىتىنىڭ 1 - ماگىزىنى چېقىۋېتىلىپ، ئورنىغا 700 كۋادرات مېتىرلىق يېڭى ماگىزىن سېلىندى. بۇ ماگىزىن 1977 - يىلى پۈتكەندىن كېيىن، «تارىم دەرياسى» سودا سارىيى دەپ ئىسىم قويۇلدى، بۇ ماگىزىن شۇ چاغدا ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ ماگىزىن بولۇپ قالدى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيە بويىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى.

8 - ئايدا توقسۇ - شايار 35 كىلوۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق توك يەتكۈزۈش لىنىسى بىلەن شايار 1000 × 2 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتور پونكىتى پۈتۈپ توك بىلەن تەمىنلەندى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇلچەم پونكىتى قۇرۇلدى. بۇ پونكىت 1986 - يىل 8 - ئايدا ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قارارى بويىچە، شايار ناھىيىلىك ئۇلچەمنى نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈپ بېكىتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى.

9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت ئاممىسىدىن 14 مىڭ 323 كىشى خەلق مەيدانىدا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا تەزىيە بىلدۈردى.

10 - ئاينىڭ 22 - كۈنى بازار، يېزىلاردىكى 25 مىڭ كىشى يىغىلىپ ناماىيش قىلىپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جياڭ چىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى بىراقلا بەت - چېت قىلغانلىقىدىن ئىبارەت بۈيۈك غەلىبىنى تەبرىكلىدى.

12 - ئاينىڭ 4 - كۈنى توپبولدى گۈڭشېسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» تىكى ئىلغار گۈڭشې بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى جەرىنلىك سۇ ئامبىرىدا ئىش باشلاندى، بۇ ئامبارنىڭ سىغىمى 5 مىليون 930 مىڭ كۇب مېتىر كېلىدۇ، يىلىغا 150 — 200 مىليون كۇب مېتىرغىچە سۇ ساقلىغىلى بولىدۇ. ئامبار 1978 - يىلى پۈتتى، جەمئىي 4 مىليون 276 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

1977 - يىلى

1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك قوش زاكاز زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت 1978 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى.

1 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شايار ناھىيىسىدە يېڭا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە تەجرىبە ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلىپ، تويبولدى گۈڭشىسىنىڭ قاراقۇم چوڭ ئەترىتى قاتارلىق 22 ئورۇن «داجەيچە چوڭ ئەترىت» قىلىپ تەستىقلاندى.

5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تويان كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى توغراقلىقتا ئوت كەتتى، ئوت 24 ـ كۈنى ئۆچۈرۈۋېلىندى، 120 مو يەردىكى توغراق كۆيۈپ كەتتى.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى ئايرىلدى.

12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1978 ـ يىلى

1 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكتى قۇرۇلدى.

6 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا سىياسەتنى ئەملىيلەشتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. بۇ ئىشخانا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇيانقى ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ ئەملىيلەشتۈردى ۋە ئاقلىدى. جەمئىي 1576 دېلو تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 931. بۇ خىزمەت 1980 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاياغلاشتى.

7 ـ ئايدا قايلور گۈڭشىسىدا يەرلىك ئىنەكلەر سىمىنتال كالىسى، شۇۋېتسارىيە كالىسى ۋە ئالا كالىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇلۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. كېيىنكى يىلى بۇ تېخنىكا يېڭىمەھەللە، «قىزىل بايراق» گۈڭشىلىرىغا كېڭەيتىلدى، كېيىنچە ئومۇملىشىپ كەتتى.

10 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى «ئۈچ شىمال» ئىمارەت ئورمىنىنىڭ 1 ـ قارارلىق قۇرۇلۇشى بويىچە نۇقتىلىق ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى بويىچە ئاشلىق مەھسۇلاتى 105 مىليون 81 مىڭ 300 جىڭغا يېتىپ، تۇنجى قېتىم يۈز مىليون جىڭلىق چوڭ ئۆتكەل بۆسۈپ ئۆتۈلدى.

شۇ يىلى 0TL تىپلىق تۇراقلىق توكلۇق، تۇراقلىق بېسىملىق، پەرقلىق ھەرىكەتچان كۈچەيتكۈچ، كېڭەيتكۈچ بىلەن 35 — 0 ۋولتلۇق ئۇدا تەڭشىگىلى بولىدىغان مۇقىم بېسىملىق توك مەنبەسى سىناق تەرىقىسىدە ياسىلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا OCK — ECG تىپلىق ئېلېكتروكاردىئوگراممىا ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» گۈڭشىسىنىڭ نۇرباغ باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىل قوغدىغۇچىلار» گۈڭشىسى قۇرۇلدى. 1978 ـ يىل 12 ـ ئايدا نۇرباغ گۈڭشىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1979 ـ يىلى

1 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە ئۆلچەملىك ئۆلچەم يولغا قويۇلدى. جۈملىگو تىبابەتچىدە رېتسىپ بويىچە دورا سېتىشتا بىردەك گرام، مىللىگرام بىرلىكى قوللىنىلدى.

شۇ ئايدا مەركەزنىڭ «پومپىچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ

تەركىبى مەسلىسى توغرىسىدا قارار»ى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پومبىشچىك، باي دېھقان ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقى بىرەك ئېلىۋېتىلدى.

2 ـ ئاينىڭ 8 — 14 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۆت دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ئېچىلدى، يىغىننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشكە دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى (لايىھە)» بىلەن «يېزا خەلق گۇڭشېسى خىزمىتى نىزامى» (سىناق لايىھە) نى ئەملىيلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

3 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى سائەت 10 دىن بىر مىنۇت ئۆتكەندە شايارىدا 4 بال يەر تەۋرىدى، ئۆيلەر زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىمىدى، ئىشلەپچىقىرىش تىترەپ، تامنىڭ سۇۋاقلىرى چۈشۈپ كەتتى.

4 ـ ئايدا بوران ئاپىتى بولدى، 70 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 6000 مو يەردىكى قىچا ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىدى، 686 چارۋا ئۆلدى.

4 ـ ئايدا ئېزىنز ناۋات ئەمگەك ـ ماۋاش بۆلۈشىنىڭ باشلىقى بولدى.

7 ـ ئايدا ئەمەت ئەلايوف شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈشىنىڭ باشلىقى بولدى.

8 ـ ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا تاقىۋېتىلگەن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، يوقىلىپ كەتكەن 11 مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كىتاب يىغىۋېلىنىپ، مەدەنىيەت يۇرتى قايتىدىن ئېچىلدى.

12 ـ ئايدا كامال سىيىت شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

شۇ يىلى ھاۋا ئارقىلىق سۈمۈرۈپ دانچىلاپ تېرىش سىيالكىسىنىڭ ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىپ ئۇلۇچەش ئۈسكۈنىسىنى سىناق تەرىقىسىدە ياساشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى.

شۇ يىلى خۇالۇق يۇڭجى، لى لىيى، كوك رېشەن، چېن زىجيىلار قايلور يېزىسىدا تەنقىد قىلىپ ياسىغان «ئېلېكترونلۇق تىزگىنلىنىدىغان يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسى تەجرىبە سۈپىسى» ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن-تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى خۇالۇق يۇڭجى، كوك رېشەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا سىناق تەرىقىسىدە ياسالغان «ئۇرۇقنى يۇقىرى بېسىملىق ئېلېكتر ماگنىت دولقۇنى ئارقىلىق بىرتەرەپ قىلىش ماشىنىسى» ئاپتونوم رايونلۇق تۈنجى نۆۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا يىغىنىدا 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1980 ـ يىلى

1 ـ ئايدا ئىمىن ئېدىرىس ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى.

4 ـ ئايدا قايلور گۇڭشېسىنىڭ جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىققا ئوت كېتىپ، 500 نەچچە مو يەردىكى 300 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت كۆيۈپ كەتتى، 400 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

6 ـ ئايدا ناھىيە تەۋەسىدىكى تۈپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى.

6 ـ ئاينىڭ 23 — 28 ـ كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 225 رەسمىي ۋەكىل، 3 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 24 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ئۇلار ناھىيىدىكى 3065 پارتىيە ئەزاسىغا ۋاكالىتەن قاتناشتى. جاڭ جۇالۇق ناھىيىلىك پائكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى.

7 ـ ئايدا شېكەر زاۋۇتى ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئاساسلىقى چۇچۇكبۇيا

مەلھەمى ئىشلەيدىغان بولدى.

يازدا باكتېرىيەلىك تولغاق تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 9267 ئادەم يۇقۇملاندى.

9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى 14 مىڭ 652 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

11 - ئايدا ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىشلىگەن «كالا ئازار كېسىلىنىڭ تارقىلىش - داۋالاش» تۈرى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى چارۋىچىلىق نازارىتى ناھىيىنىڭ «كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش» خىزمىتىدىكى مۇۋەپپەقىيىتىنى تەقدىرلەپ، ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن چارۋىچىلىق پونكىتىغا پەن-تېخنىكا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتى بەردى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ يىلى كامال كېرىم تەجرىبە قىلغان 200 مو مول ھوسۇللۇق كېۋەزلىك ئۇلايەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» بېزىلىق يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا پونكىتى تەجرىبە قىلغان 100 مو مول ھوسۇللۇق كۆزگى بۇغداي ئېتىزى ئۇلايەتنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1981 - يىلى

ئەتىياز ۋە كۆزدە بازار، بېزىلاردا يۇقۇملۇق جىگەر يالۇغى تارقىلىپ، 3948 ئادەم يۇقۇملاندى. شۇنىڭدىن كېيىن، جىگەر يالۇغىغا گىرىپتار بولغۇچىلار تۈگىمەدى، 1993 - يىلىمۇ بۇنداق كېسەلدىن 54 ى كۆرۈلدى.

1 - ئايدا ناھىيىلىك كىنو پونكىتى ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

3 - ئايدا جالاق جۇالاق ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى، جالاق دوجى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلەندى.

4 - ئايدا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورمانلىقىغا ئوت كېتىپ، 60.7 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، 46 مىڭ 680 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

شۇ ئايدا تۈپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى، ناھىيە بويىچە 1 مىليون 831 مىڭ 504 مو يەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ خەرىتىگە ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 668 مىڭ 862 مو. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدىن ناھىيىنىڭ تۈپرىقىدا جەمئىي 7 تۈپراق گۇرۇپپىسى، 12 كەنجى گۇرۇپپا، 6 تۈپراق ئۇرۇقدىشى، 16 تۈپراق تۈرى بارلىقى مەلۇم بولدى.

8 - ئاينىڭ 19 - كۈنىدىن 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە 7 - نۆۋەتلىك ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە 105 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىغۇچى 71 مىڭ 25 كە يەتتى.

10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەتچىلىكى ئورنى رەسمىي قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 21 — 29 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى سايلاپ چىقىلدى. شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت بىكار قىلىنىپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، كامال سەيىت ھاكىملىققا، باسىت مەجىت، ئەخمەت قاسىم، ژۇ شۇجى، ما چۈنشياڭلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

12 ـ ئاينىڭ 25 — 30 ـ كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 49 ئەزا قاتناشتى، ئابلا ئەجمەدىن سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، مىجىت مەدرىس، تەن خەنجاڭ، ھىمىت ياقۇپلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

12 ـ ئايدا ئابلا غوجەك ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، مۇسا سۇلايمان ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ھەققىدىكى بىرقانچە مەسىلىنى بېسىپ تارقاتقانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى ئەملىيلەشتۈردى، 7 خىزمەت گۇرۇپپىسى گۇڭشىلاردا مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە مۇددەتسىز بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى.

شۇ يىلى «قىزىل بايراق» گۇڭشي يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا پونكىتى پىلىدىن مول ھوسۇل ئېلىپ، ۋىلايەت بويىچە 1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1982 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى پارتكۇرۇپپىسى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پارتكۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ـ ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

ئەتىيازدا شايار ناھىيىلىك كىنو ـ تىياتىرخانا قۇرۇلۇشىغا تەييارلىق كۆرۈلدى، 3 ـ ئايدا ئىش باشلاندى.

5 ـ ئايدا لى دېخۇا يېزا ئىگىلىك ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولدى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، نوپۇس 3 ـ قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈشتە ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 146 مىڭ 477 بولۇپ چىقتى.

12 ـ ئاينىڭ 7 — 11 ـ كۈنىگىچە نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار سەخسىلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا 180 ئىلغار شەخس ۋەكىلى، 32 ئىلغار كوللېكتىپ ۋەكىلى قاتناشتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا 82B — ND تىپلىق 8 يوللۇق ئېلېكترو ئېنسېفالوگراممۇ (مېڭە تەكشۈرۈش ئاپپاراتى) دىن بىرنى، A ئۈلترا S — CTS تىپلىق ئۈلترا ئاۋاز دولقۇنلۇق دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتىدىن بىرنى سېتىۋالدى.

شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

يولداش چېن يۈخۇنىڭ كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسى ۋىلايەت بويىچە 2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1983 ـ يىلى

5 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتىيە تارىخى ماتېرىياللىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى،

جالك دوجى گۇرۇپپا باشلىقى بولدى، بۇ گۇرۇپپا ئارخېئولوگىيە ئىش بېجىردى.
5 - ئايدا ناھىيە بويىچە يەر ناملىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى باشلاندى.
9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شايار ناھىيىلىك سىياسىي قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى.
9 - ئايدا مەمەت يۈسۈپ شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.
شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا ئائىلە ھۆددىگەرلىكى ئاساس قىلىنغان تۈرلۈك شەكىلدىكى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 14 - تۈەن قاتارلىق 5 تۈەن - مەيداننىڭ 8 لېيەندۈيگە بېرىپ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيداننىڭ ئورمان ئاسرىغۇچىسى چېن جىنجۇاڭنىڭ خىيانەتچىلىك قىلىش، پارا ئېلىش، ياغاچ ماتېرىياللارنى ھايىنىغا سېتىش دېلوسىنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىپ، ئوغرىلاپ كېتىلگەن 8.1689 كۈب مېتىر ياغاچنى، ھايىنىغا سېتىۋېتىلگەن 1.186 كۈب مېتىر ياغاچنى قايتۇرۇۋالدى، بۇلارنى پۈلغا سۈندۈرغاندا 117 مىڭ 491 يۈەن بولىدۇ.
شۇ يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى بىلەن نۇرباغ گۈڭشېسى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكىدىكى ھاشارات زىياندا شلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەشتە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.
شۇ يىلى گاۋ چىڭچياڭ يازغان «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە زىياندا ش ھاشاراتلارنىڭ كۆرۈلۈش قانۇنىيىتى» دېگەن ئەسەر ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.
شۇ يىلى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى 942 — R تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن بىرنى، 219 — 100 — WY تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن بىرنى، 100 — WY تىپلىق توپا قېزىش ماشىنىسىدىن 7 نى سېتىۋالدى.
شۇ يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئىشلىگەن كالا ئەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ژىلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.
شۇ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ تارىم دەريا سىنى يېراقتىن كۆزىتىش ئەترىتى ناھىيە تەۋەسىنى ئايروپلاندىن سۈرەتكە ئالدى.
شۇ يىلى راخمان گايىت كېڭەيتكەن سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى ژىلايەت بويىچە 2. دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.
شۇ يىلى سەي يى سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقى يېتىشتۇرۇش ۋە بۇغداي ئۇرۇقىنى ساپلاشتۇرۇش، يېڭىلاش ئۈچۈن تېرىغان بۇغداي ژىلايەت بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.
شۇ يىلى خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى بىرلىكتە كامال قېيۇمغا مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى.
شۇ يىلى سەھىيە نازارىتى جالك دېچۇەنگە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى.
شۇ يىلى ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردا پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش بىرىنچى قەدەمدە سىناق قىلىندى.

1984 - يىلى

1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شايار ناھىيىلىك يەككە ئەمگەكچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى.
شۇ ئايدا ناھىيە بويىچە بىرلىككە كەلگەن خەلقنارا ئۆلچەم بىرلىكلىرى قوللىنىلدى.
2 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جالك دوجى ژەنپىسىدىن ئايرىلدى، بۇ ژەنپىنى لى چۈەنرېن

ئۆتىدى.

4 - ئايدا يالڭ رۇڭشەن ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى.

5 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنگىچە 8 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە 149 سايلام رايونىغا ئايرىلدى، سايلىغۇچىلار 76 مىڭ 7 بولدى.

5 - ئايدا كۆيدۈرگە كېسىلى يامراپ، 88 ئادەم يۇقۇملاندى، ئۇلار ۋاقتىدا داۋالانغانلىقى ئۈچۈن ھەممىسى ھايات قالدى.

7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى قاچقۇن جىنايەتچى كالڭ گوچىڭ، لىن شۆلوئېلار شايار - توقسۇ ناھىيىلىنىڭ 15 كىلومېتىرلىق جايىدا ئۆزلىرىنى يالاپ ئېلىپ كېتىۋاتقان كادىر ساقچى پېي يۈلۈ، دىلشاتلارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

7 - ئاينىڭ 6 - كۈنى كەچ سائەت 11 دە باش جىنايەتچى كالڭ گوچىڭ كۆچا ناھىيىسىنىڭ قوشئاۋات دېگەن يېرىدە ئېتىۋېتىلدى؛ 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 6 دە ئاساسلىق جىنايەتچى لىن شۆلوڭ لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ دۆڭقوتان گۈڭشي 2 - چوڭ ئەترىتىدىكى بىلەككۆل دېگەن يېرىدە ئېتىۋېتىلدى.

شۇ ئايدا شىمالىي تارىم توغرىلىقىدا 4 ئايلىق دالا تەكشۈرۈش باشلاندى.

8 - ئايدا خەلق گۈڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزا - كەنت تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلدى. ناھىيە بىر بازار، 7 يېزا، 134 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 4 ئاھالە كومىتېت، 520 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى، 225 تەبىئىي كەنتكە ئايرىلدى.

8 - ئاينىڭ 15 — 21 - كۈنگىچە شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. ئەخمەت قاسىم ھاكىملىققا، تېمەن چۈنجىڭ، باسىت مىجىت، ما چۈنشياڭلار مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلاندى.

8 - ئاينىڭ 15 — 21 - كۈنگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 51 ئەزا قاتناشتى. ئابلا ئەجمەدىن سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ھىمىت ياقۇپ، ما چۈنشياڭ، ياسىن مىسىر، رەمىتوللا ھىدايەت، لىيۇ كاڭلار مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

شۇ ئايدا ھىمىت رېشىت شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، داۋۇت روزى شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى بولدى.

11 - ئايدا شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى يازغان «ئاشلىق بىلەن پۈرچاقنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» دېگەن ئەسەر ئاپتونوم رايون بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، «سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تاۋۇز تېرىش» دېگەن ئەسەر 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى رەسمىي تارقىتىلدى.

شۇ ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتى جۇ ژېنىۋك، گاۋ چىڭچياڭلارنىڭ يېڭى دېھقانچىلىق دوربىسىنى سىناق تەرىقىسىدە ئىشلىتىشىدىن كۆرۈلگەن ئۈنۈمنى تەقدىرلەش ئۈچۈن، ئۇلارغا 3 - دەرىجىلىك مۇكاپات بەردى.

خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى سەي بى، ژېي شېن، راخمان گايىتلارغا ئاز سانلىق مىللەت رايونىدىكى ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى.

لۇ زوگۇاڭ، لى گېڭشياڭ، لى پېڭخەيلەر باش بولۇپ تۈزگەن «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئۈنۈمىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش پىلانىنىڭ مودېلىغا دائىر دوكلات» ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ھېيىت ئېلىغا دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى «مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر مىنىپ مۇدىرى» دەپ نام بەردى.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يولداش سەي يىگە «مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خادىمى» دەپ نام

بەردى.
شۇ يىلى ناھىيىدىكى بارلىق دېھقانلارغا يەرنى ئۆزۈن مۇددەت كىشىلىتىش گۇۋاھنامىسى بېرىلدى.

1985 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار ۋە ئۇلارغا قاراشلىق نارماقلاردا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى. پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 24 پارتىيە ياچەيكىسى، 304 پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى. بۇ خىزمەت 5 باسقۇچقا بۆلۈپ ئىشلەندى، 12 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گوۋۇيۈەن ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى.
شۇ ئايدا مىجىت مۇسۇن شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولدى.
2 — 7 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە يەر نامايىشى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاياغلاشتى. لى پېڭخەينىڭ باش مۇھەررلىكىدە تۈزۈلگەن «شايار ناھىيىسىنىڭ يەر نامايىشى خەرىتىلىك تەزكىرىسى» 1986 - يىل 8- ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى. بۇ تەزكىرە ۋىلايەت بويىچە تۇنجى بولۇپ چىققان يەر نامايىشى تەزكىرىسى ھېسابلىنىدۇ.
3 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 77 تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەت مۇكاپاتلاندى.
5 - ئايدا ناھىيىنىڭ پەن - تېخنىكا بىناسى پۈتتى، بۇ بىنا 850 كۋادرات مېتىر (ئىگىلىگەن كۆلىمى 2500 كۋادرات مېتىر) كېلىدۇ.
6 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى پەن - تېخنىكا سارىيى قۇرۇلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى ئابباس بۇرھان بۇ سارايىنىڭ پۈتۈش مۇناسىۋىتى بىلەن ئالايىتەن كېلىپ لېنتا كەستى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى تۇرسۇن توختى ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋاكالىتەن مۇراسىمغا كېلىپ تەبرىكلىدى.
شۇ ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى باشقارمىسى 600 مىلك يۇەن مەبلەغ سېلىپ، شايار ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنى قۇردى. بۇ زاۋۇت 1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق تەرىقىسىدە، 1987- يىل 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئاساسلىقى قوي، ئۆچكە تېرىسىدىن خۇرۇم چاپان ۋە چالا مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى. 1993 - يىلى تاقالدى.
9 - ئايدا ئىگىلىگەن يېرى 9254 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 9. 1766 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان شايار ناھىيىلىك مەركىزىي سودا بازىرى پۈتتى.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانا پۈتتى، ئۇنىڭ پۈتۈش باھاسى 1 مىليون يۇەن، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1350 كۋادرات مېتىر، 1125 ئورۇندۇقى بار.
9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىدا شىنجاڭدا خىزمەت قىلغىنىغا 30 يىلدىن ئاشقان ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە شەرەپ مېدالى ۋە گۇۋاھنامە بېرىش يىغىنى ئېچىلدى.
10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ 2888 كۋادرات مېتىرلىق، 3 قەۋەتلىك كېسەلخانا بىناسى پۈتتى.
شۇ ئايدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 3 قەۋەتلىك بىناسى پۈتتى، بۇ بىنانىڭ ئىشلىتىلىش كۆلىمى

800 كۈادرات مېتىر كېلىدۇ.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ناھىيىلىك باھا تەكشۈرۈش پونكتى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شايار بىلەن توقسۇ ئارىلىقىدىكى 43 كىلومېتىرلىق يولغا قاراماي ياتقۇزۇلۇپ قاتناش باشلاندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت قارىمىقىدا ئىشخانا قۇرۇلدى، ۋاڭ جۇڭشيەن مۇدىر بولدى.

11 - ئايدا ناھىيە بويىچە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش باشلاندى، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا 10 پارتكوم، 34 پارتىيە ياچېيكىسى، 550 پارتىيە ئەزاسى قاتناشتى. بۇ خىزمەت 1986 - يىل 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

شۇ يىلى ساڭادەت قاسىم ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن «يېزىلاردا پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

1986 - يىلى

6 - ئايدا ناھىيە بويىچە «ئۇچتە ئەلا بولۇش، بىردىن ئۆگىنىش» (ئەلا مۇلازىمەت، گۈزەل مۇھىت، ياخشى تەرتىپ؛ لېپى فېلك ۋە ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش)، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش مۇسابىقە پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

شۇ ئايدا پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

شۇ ئايدا جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارماق شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاقسۇ ئۆلكىلىك سۇغۇرتا مەركىزىي تارماق شىركىتى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدە بولدى.

8 - ئايدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە قوغۇن - تاۋۇز مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلار بىلەن باغۋەنلەر تېتىپ باھالىنىدى، مۇسابىقىگە يۈزچە كىشى قاتناشتى. 28 خىل قوغۇن سورتى قاتناشتۇرۇلدى، ئەڭ ياخشىسى تورلۇق قوغۇن بولدى. تاۋۇزنىڭ 21 خىل سورتى قاتناشتۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە «خۇڭيۇ — 2» بىلەن قارا تاۋۇز تەڭلا ئالدىنقى رەتتە تۇردى.

12 - ئايدا مەخمۇت قادىر «ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

1987 - يىلى

1 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى قوغۇشۇن مەتبەدە پەسىللىك ئىچكى ژۇرنال — «شايار پەن - تېخنىكىسى»نى چىقاردى، ھەرىسى سانى 500 نۇسخا تارقىتىلدى. 1990 - يىلدىن كېيىن بىرىم يىلدا بىر سان چىقىدىغان قىلىندى، ھەرسانى خەنزۇچە خەت ھېسابىدا تەخمىنەن 50 مىڭ خەت بولدى.

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك مىللىي بالىلار باغچىسى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ باغچا ناھىيىلىك ماارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى 173 ئالاھىدە تېز ئۇزۇن يوللۇق تېلېفونىنى يولغا قويدى.

6 - ئاينىڭ 14 — 19 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 263 ۋەكىل قاتناشتى، ئەھمەت قاسىم ھاكىملىققا سايلاندى.

6 - ئاينىڭ 16 — 19 - كۈنىگىچە سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ يىغىنى ئېچىلدى، يىغىنغا 61 ۋەكىل قاتناشتى. كامال سىيت سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، يالقۇن رۇشەن، لى دېخۇا، ما چۈنشيالق، ئابدۇلىم رۇستەم، ياسىن مىسىر، رەمىتۇللا ھىدايەتلەر مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلاندى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا رەقىپ ئابدۇرېھىم شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

7 - ئاينىڭ 20 - 21 - كۈنلىرى 3 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 39 ئىلغار كوللېكتىپ، 102 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازارنىڭ ھەممىسىلا بورانلىق قارا يامغۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭلا نۇرباغ، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرى ۋە ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى 18 كەنت ئاھالە كومىتېتى، 78 كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسى، 2510 دېھقان ئائىلىسى ئېغىر دەرىجىدە مۇلدۇرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، 450 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، 950 ئېغىز ئۆي خەتەرلىك بولۇپ قالدى، 538 چارۋا ئۆلدى، 70 مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى؛ 3287 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 4484.78 تونىنا ئاشلىق زىيان بولدى، بۇنى پۈلغا سۈندۈرغاندا 3 مىليون 330 مىڭ يۈەن بولىدۇ.

8 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 22 - كۈنىگىچە ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقى ئاپەت رايونىغا ئىئانە توپلىدى، ئىئانە قىلىشقا 50 ئورۇن، 6044 ئادەم قاتناشتى، 101 مىڭ 88.326 يۈەن پۇل، 567 قۇر كىيىم، 240 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت، 200 كىلوگرام ئاشلىق ئىئانە قىلىندى.

12 - ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىشقا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى» نەشر قىلىندى، بۇ كىتابقا لى پېكىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىر بولغان.

1988 - يىلى

1 - ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ 1988 — 2000 - يىلغىچە بولغان ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى»نى تۈزۈش باشلاندى. بۇ «پىلان» 1989 - يىل 6 - ئايدا تۈزۈلۈپ بولدى، ئۇ يېزا ئىگىلىك، سانائەت، بىناكارلىق، سودا، قاتناش، ئېنېرگىيە، ئېكولوگىيە - نوپۇس، مەدەنىيەت - ماارىپ، پەن - تېخنىكا، ساھەيەدىن ئىبارەت 6 ساھەگە چېتىلىدۇ.

شۇ ئايدا نۇرباغ يېزا بازار كەنت ئاياللار قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى مەرەمخان ياقۇپ ئاپتونوم رايونلۇق 7-نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا مەملىكەتلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى.

3 - ئاينىڭ 4 — 8 - كۈنىگىچە ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى تۇنجى نۆۋەتلىك «8 - مارت» ئاياللار تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى، مۇسابىقىگە 617 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى.

4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورمانچىلىق رايونىدىكى ئەگرىتوغراق كەنتىنىڭ ئەتراپىدىكى توغراقلىققا ئوت كەتتى، ئوت 400 مو يەرگە يامرىدى، 216 مو يەردىكى توغراق نابۇت بولدى، 10 مىڭ 423 تۈپ توغراق كۆيۈپ كەتتى، بۇلار 328 كۈب مېتىر كېلەتتى.

6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى شايار ناھىيىسى بوران، مۇلدۇر، ئۇششۇق، قارا يامغۇرلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى.

ناھىيە بويىچە 5 يېزا، بىر بازار، 49 كەنتنىڭ ھەممىسى زىيانغا ئۇچرىدى، 104 مىڭ 281 مو يەردىكى زىرائەت ۋەيران بولدى، 1077 چارۋا ئۆلدى، 586 ئېغىز تۇرالغۇ ئۆيى ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

6 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، مەمۇرىي تەپتىشلىك تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

شۇ ئايدا ئورمانچىلىق نازارىتى شايار ناھىيىسىدە ئاپتونوم رايون بويىچە توغراق ئىككىلەمچى ئورمىنىنى ئۆزگەرتىش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى.

شۇ ئايدا جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى پاختا تەتقىقات ئورنىنىڭ مۇتەخەسسىسى ما جياجالا شايار ناھىيىسىگە كېلىپ تەكشۈرۈش قېلىپ باردى ۋە لېكسىيە سۆزلىدى.

9 ـ ئايدا غەربىي شىمالدىكى 5 ئۆلكە ـ ئاپتونوم رايون قايلور يېزىسىدا سىلوس يەم ـ خەشەك تەييارلاش جەھەتتىكى ئىلغار تەجرىبىلەرنى تونۇشتۇرۇش نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىقتىسادىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئېتىرىتى قۇرۇلدى.

11 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئاقسۇ ج خ ئىدارىسى بىرلىكتە شايار ناھىيىسىدە بىر زەھەر ئەتكەسچىلىك دېلوسىنى پاش قىلدى. لى خېبىڭ باشچىلىقىدىكى ئەيپۇن ياساش، سېتىش شايكىسى بىراقلا تورغا چۈشۈرۈلۈپ، 1100 گرام يەرلىك ئەيپۇن، 3500 گرام چالا تەييارلانغان ئەيپۇن، 3000 گرام كۆكنار ۋە ئەتكەس پۇل قولغا چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى جۇ خۇيلەن، ئەخمەت قادىر، قۇۋان ئەجمەدىنلەرگە «مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى» دەپ نام بېرىلدى.

شۇ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىسىگە «خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدە ئىلغار ناھىيە» دەپ نام بەردى ۋە بىر لەۋھە تەقدىم قىلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىدىكى يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ستاتىستىكا ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1989 ـ يىلى

1 ـ ئاينىڭ 24 — 27 ـ كۈنىگىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك 6 ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 201 رەسمىي ۋەكىل، 6 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 42 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى جۇڭگو نېفىت تەكشۈرۈش ئېتىرىتى قارمىقىدىكى شايارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى «چۆنبېي» بۇرغىلاش ئېتىرىتى شايارىدا تۇنجى چوڭقۇر قۇدۇقنى قازدى، بۇ قۇدۇق ئوتتۇراھال يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت قۇدۇقى بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى 5400 مېتىر كېلىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ 19 — 21 ـ كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 3 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 81 رەسمىي ۋەكىل، 9 تەكلىپلىك ۋەكىل، 42 ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى، 2700 ئەزا قاتناشتى، 12 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

6 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

8 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى نۇرباغ، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىنىڭ 18 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 450 ئېغىز ئولتۇراق ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 538 چارۋا ئۆلدى، 32 مىڭ 873 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 4484 تونна ئاشلىق زىيان بولدى، جەمئىي زىيان 3 مىليون 406 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى.

8 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى ناھىيە بازىرىدىكى بىر مەسچىت پارتلىتىۋېتىلدى. بو دېلو كېيىنكى يىلى پاش قىلىندى.

9 ـ ئاينىڭ 29 ـ، 30 ـ كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى سۇڭ خەنلياڭ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى تۆمۇر داۋامەت، بەنگۈئتىڭنىڭ باش كاتىپى لياڭ گويڭلار ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى شيې فۇپياڭ، ۋالىي قاھار ئەمەتلەرنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاپەت ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈردى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تېلېگراف لىنىيىسى مەملىكەتنىڭ ئاپتوماتىك تېلېگرافىما تورىغا كىردى.

10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك تېلېۋىزىيە ئۆلاپ تارقىتىش ئىستانسىسىنىڭ ئۈيغۇرچە، خەنزۇچە تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى رەسمىي ئايرىلدى.

شۇ كۈنى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى 500 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون مۇلازىمىتىنى يولغا قويدى.

10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئىككى مەھكىمە، بىر مىنىستىرلىكنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشنامىڭ روھى (چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش، پاك ـ دىيانەتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش) نى ئەملىيلەشتۈرۈش بويىچە سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش يىغىنى ئېچىلدى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى يېڭىمەھەللە يېزىسىدا ئايالارنىڭ ئېقىپ يۇرۇپ ئوغرىلىق قىلىش شايكىسىدىن بىرنى قولغا چۈشۈردى، شايكىدىكى 28 ئوغرىنىڭ ھەممىسى تورغا چۈشتى، قىممىتى 2000 يۈەندىن ئاشمىدىغان ھارام مال قايتۇرۇۋېلىندى.

شۇ ئايدا ناھىيىلىك تۇرۇبا سۇيى شىركىتى سۇ بىلەن تەمىنلىدى، بۇنىڭدىن 300 ئائىلە مەنپەئەتلەندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ ئېتىز ـ ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاپتونوم رايونىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتلىك بولۇپ ئۆلچەمگە يەتتى.

1990 ـ يىلى

3 ـ ئاينىڭ 10 — 15 ـ كۈنىگىچە 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 170 ۋەكىل، 13 تەكلىپلىك ۋەكىل قاتناشتى، 81 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

5 ـ ئايدا 3 ـ نۆۋەتلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 140 ئىلغار كوللېكتىپ، 117 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى.

7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى سائەت نۆل ئۆلچەملىك ۋاقىت قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە نوپۇس 4 ـ قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈشتە ناھىيىنىڭ نوپۇسى 165 مىڭ 391 بولۇپ چىقتى.

7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 2ـ يىغىنىنىڭ قارارى بويىچە «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى» نى تۆزۈش ماقۇللىنىپ، شايار ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ئىگىدارلىق گۇۋاھنامىسى بەردى.

10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىڭ باشلىقى غوپۇر تۇردى ئاپتونوم رايون بويىچە ئەمگەك نەمۇنچىسى بولۇپ باھالاندى.

11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر

ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى قېيۇم ھاھاۋۇدۇن، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شى گېڭلار ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىگە ۋاكالىتەن يىغىنغا كېلىپ تەبرىكلىدى.

12 - ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئومۇمىي پىلانى» نەشر قىلىندى. كىتابنىڭ باش مۇھەررىرى ۋالى لىن، جۇ بىڭياۋ، مەسئۇل مۇھەررىرى لى پېڭخەي.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى ئاپتونوم رايونىنىڭ سودا - سانائەت ئىدارىسى سىستېمىسى بويىچە ئىلغار ئىدارە بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى 58 مەكتەپ ئۆيى يېڭىلاندى، بۇلارنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 137 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 5305 مېتىر قورۇ تام سېلىندى، 1500 پارتا - ئورۇندۇق ياسالدى. شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 1990- يىللىق ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆي - ئىمارەتلىرىنى يېڭىلاشتا ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى نامرات ناھىيە قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

شۇ يىلى «شايار پەن - تېخنىكىسى» ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى تەرىپىدىن پەن - تېخنىكا ئاخباراتىنى ئالماشتۇرۇش بويىچە مۇۋەپپەقىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ناھىيىدىكى بۇغچىلىق ئائىلىلىرىگە «ياۋايى ھايۋانلارنى بېقىش ۋاقىتلىق ئىجازەتنامىسى» بەردى.

شۇ يىلى شايار ناھىيىسى «ئاپتونوم رايون بويىچە كۆكەرتىشتە ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى.

شۇ يىلى گوۋزۇيۈەن شايار ناھىيىسىنى مەملىكەت بويىچە سۈپەتلىك پاختا بازا ناھىيىسى قىلىپ تەستىقلىدى.

1991 - يىلى

2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئايدا شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك رادىئو - تېلېۋىزىيە مەكتىپىنىڭ شايار ناھىيىلىك شۇبىسى قۇرۇلدى.

3 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاقيار باغ - ئورمانلاشتۇرۇش - كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى شتابى قۇرۇلۇپ، كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى باشلاندى.

4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك مېيىپلار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى.

11 - ئاينىڭ 13 - كۈنى توپبولدى يېزىلىق ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى جەنۇبىي تارىم شۆبە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىغا پۇل يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن كېتىۋېتىپ، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى توغراقلىققا كەلگەندە 2 قورالىق بۇلاڭچى 500 مىڭ يۈەن نەق پۇلنى بۇلاپ كەتتى. بۇ دېلو 1992 - يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى پاش قىلىندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ توپبولدى يېزىلىق پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىكى 700 تونىنا پاختىغا ئوت كېتىپ، 10 تونىنىدىن كۆپرەكى كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى، 52.6 تونىنىسىنىڭ دەرىجىسى چۈشۈپ كەتتى، بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان 87 مىڭ 404 يۈەنگە يەتتى.

12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى شايار ناھىيىلىك 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شاخىبرىقى رەسمىي پۈتۈپ

سۇ باشلاندى.
شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك مىللەت - دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى.
شۇ يىلى شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قۇملۇقتا ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشى پىلانىدىكى نۆۋەتلىك ناھىيە قاتارىغا كىردى.

1992 - يىلى

1 - ئاينىڭ 15 — 17 - كۈنىگىچە ناھىيە بازىرىدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 7 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 ۋەكىل قاتناشتى. شۇجى جاڭ لياڭجيې ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن «پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەندە چىڭ تۇرۇپ، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئورتاق تىرىشىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈرەش قىلايلى» دېگەن تېمىدا دوكلات بەردى.
5 - ئاينىڭ 3 ،، 4 - كۈنلىرى ناھىيە تەۋەسىدە قارا بوران چىقىپ، 6 پېزا، بىر بازاردىكى 133 تەبىئىي كەنت ئاپەتكە ئۇچرىدى. 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يەنە مۆلدۈر ئاپىتى بولۇپ، نۇرباغ، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىنىڭ 23 تەبىئىي كەنتى ئاپەتكە ئۇچرىدى، 196 مىڭ 807 مو يەردىكى زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى، 180 چاڑۋا ئۆلدى، بىۋاستە ئىقتىسادىي زىيان 16 مىليون 41 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.
10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئاقسۇ سۇلياۋ زاۋۇتىنىڭ شايارداىكى شۆبە زاۋۇتى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇ زاۋۇتقا جەمئىي 1 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىندى، لايىھىدىكى يىللىق سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1000 تونىنا.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلادلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كومىتېتى قۇرۇلدى.
11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيە بويىچە 11 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام باشلاندى. ناھىيە بويىچە ئاجرىتىلغان 915 كادىردىن 8 خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ، يېزا، بازار، دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى. بۇ سايلام 1993 - يىل 2 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاياغلاشتى، جەمئىي 102 كۈن داۋاملاشتى.
11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ بىر دۆۋە پاختىسىغا ئوت كېتىپ، 5485 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.
شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىقتىساد - سودا ئىدارىسى بىلەن ئىقتىساد - سودا شىركىتى قۇرۇلدى.
12 - ئايدا لېۋ لىگۈك، ۋېي خۇڭبىن، سۈن شىگولار «شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانلىقلارنى ئوت ئاپىتى خەتىرى بويىچە رايونلارغا ئايرىش» دېگەن كىتابنى تۈزدى. شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 1 - دەرىجىلىك ئورمان ئوت خەتىرى رايونى قىلىپ بېكىتىلدى.
شۇ يىلى «تاشخان ياقۇت كۆزلۈك پىچىقى» مەملىكەتلىك «ئۈچقۇن» پىلانى مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە كۆمۈش مېدال مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.
شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مەدەنىي دوختۇرخانا بولۇپ باھالاندى.

1993 - يىلى

2 - ئاينىڭ 14 — 16 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا

171 ۋەكىل قاتناشتى، 72 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. توختى بەكرى ھاكىملىققا سايلاندى.

3 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ناھىيىلىك 1 - ياغ زاۋۇتىنىڭ رەئىس ئايرىش قازىنىدىن سۇ ئېقىپ كەتتى، پايانلىغاندا چىققان ئۇچقۇندىن يىغىلىپ قالغان قالدۇق گاز پارتلاپ، بىر ئادەم ئۆلدى، بىر ئادەم يارىلاندى.

4 - ئايدا ئاشلىق - ياغ بازىرى قويۇۋېتىلىپ، ئاشلىق - ياغ بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش بىكار قىلىندى.

شۇ ئايدا شايار ناھىيىلىك سىملىق تېلېۋىزىيە پونكىتى قۇرۇلۇپ، لىنىيە تارتىش، قۇراشتۇرۇش، پروگراممىا كۆرسىتىش ۋە رېمونت قىلىش كەسپى يولغا قويۇلدى.

5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلدى.

6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شايار ناھىيىسىنىڭ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلىدىن پايدىلىنىش تۈرى بولغان جۇڭگو شىنجاڭ تارىم يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى بىلەن مۇھىت ئاسراش 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى — ئۆگەن دەريا‌سى بالا تۈرىگە قەرز پۇل ۋە ئىچكى يۈرۈشلەشتۈرۈش مەبلىغى بولۇپ 6 مىليون 701 مىڭ 700 يۈەن سەرپ قىلىپ ياسىغان سۇ سىڭىمى، سۇغىرىش، سۇ چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى — شايار ناھىيىلىك باش غول ئۆستىڭىگە سىناق تەرىقىسىدە سۇ باشلاندى.

6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى بىلەن مەمۇرىي تەپتىش ئىدارىسى بىرلىكتە ئىش بېجىردى.

7 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شايار ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى.

7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيە بازىرىدا «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن ھەربىي مائىۋېر ئۆتكۈزۈلدى.

8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى شايار ناھىيىلىك يېڭى بوزىەر دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى.

8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سىمسىز كۆچمە تېلېفون (يانتېلېفون، BP ئاپپاراتى) كەسپى يولغا قويۇلدى. يىل ئاخىرىغىچە 55 يانتېلېفون ئابونېنتى، 54 سىمسىز چاقىرغۇ ئابونېنتى بار بولدى.

9 - ئاينىڭ 26 — 28 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى.

12 - ئايدا 2000 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون ئۈسكۈنىسى قۇراشتۇرۇلدى.

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

بىرىنچى قىسىم

تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

«شىنجاڭدىكى يۇرتلار تەزكىرىسى»دە: «ئىلگىرىكى نامى شاھيار (شاھديار) بولۇپ، كۆچاغا تەۋە ئىدى. كۆچا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۈسەن دۆلىتى بولۇپ، شاھيار ئۇنىڭ جەنۇبىدىكى بىر چوڭ مۇسۇلمانلار كەنتى ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن 21 - يىلى (647 - يىلى) پادىشاھ تەيزۇڭ چەۋەنداز ھىماتچى سول قول ئۇلۇغ سانغۇن ئاشىنا شىرنى كۈسەن ئايمىقىنىڭ ھەربىي يۇرۇش باش بۇغى قىلىپ تەينىلەپ، كۈسەنگە جازا يۇرۇشى قىلىپ، كۈسەن پادىشاھىنى ئەسىرگە قالدۇرۇپ، يېڭى پادىشاھ تىكلەپ، ئۇنىڭغا ئۇتۇغات نامى بىلەن مۇھۇرلېنتىسى بېرىشكە بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۈسەندە تەسىس قىلىنىدى. كۈسەن تۇتۇق مەھكىمىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن كۈسەن پادىشاھى ھەم كۈسەن مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇقبېگى، ھەم تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىغا ئۆتكەن مەمۇرىي ئەمەلدار بولۇپ قالدى.

چېنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتقاندىن كېيىن غەربىي يۇرتتا ئومۇمىيۈزلۈك بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئۇچ دەرىجىلىك ھاكىمبەگ تەينىلەپ شايارنىڭ يەرلىك ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. گۈاڭشۈ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى، بەگلىك تۈزۈمى ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بىكار قىلىنىدى. گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى.

I باب

تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

§ 1 . تەرەققىيات جەريانى

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىك تۈزۈمىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېنلۇڭ 24 - يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭدا ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى يولغا قويۇلۇش

بىلەن بىللە، يەرلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شەھەرلەرگە ھاكىمبەگ ۋە ياشقا بەگلەر تەيىنلەندى.

«بەگ» تۈركچە سۆز، «ھاكىم» خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان يەرلىك ئەمەلدار دېگەن مەنىدە. يۇمن، مىلك سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئىسلام دىنى غەربىي يۇرتتا كەڭ تارقالدى. چىڭ سۇلالىسى جۇڭغار ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئامۇر ساناڭى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سىياسىي تىنچلىقى ئۈچۈن ھاكىمبەگلەرنى تەيىنلەپ شايارنىڭ ئىشلىرىنى ئومۇميۈزلۈك باشقۇردى. ھاكىمبەگنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر ئالاقىدار ئىشلارغا مەسئۇل بولدى.

شايارداتەسىس قىلىنغان ھاكىمبەگلەرنىڭ دەرىجىسى كۆچادا تەسىس قىلىنغان ئۇچ دەرىجىلىك مەنسەپ بىلەن ئوخشاش ئىدى، شايارنىڭ ھاكىمبېگى كۆچا خان ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى.

بەگلەرگە تۆت دەرىجىلىكتىن يەتتە دەرىجىلىككىچە بولغان مەرتىۋە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇلار چىڭ خاندانلىقىنىڭ تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولاتتى.

شايار ھاكىمبېگى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى (مەمۇرىي كەنت) گە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى.

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

شايار 1902 - يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتىدىن سىرت، كۆچادىن يەنە 23 مۇسۇلمانلار كەنتى ئايرىپ بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلار كەنتى 60قا يەتتى، ناھىيە قارىمىقىدا يېزا تەسىس قىلىندى. شايار ناھىيىسىگە شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزا قارايدىغان بولدى، خەلق ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ھەر بىر يېزىغا بىر شاڭيۇ، بىر مۇئاۋىن شاڭيۇ (ياكى ئورنى بوش) قويۇلدى، بۇلار كۆچا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىغا قارىدى.

1913 - يىلى شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىنكى 2 يىلدىمۇ يەنىلا ياڭ زېڭشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا چىڭ سۇلالىسى تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىندى، شايار ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قارىدى.

1919 - يىلى شايارنىڭ يېزىلىرى رايونغا ئۆزگەرتىلدى، رايون قارىمىقىدا كەنت (مەمۇرىي كەنت) تەسىس قىلىندى، ناھىيە 6 رايون، 49 چوڭ كەنت، 2 كىچىك كەنتكە ئايرىلدى. رايونلارغا بىرىدىن «دوبەگ» (رايون باشلىقى) ۋە چاكار قويۇلدى، ئۇلار خەلق ئىشلىرىنى باشقۇردى، كەنتلەرگە كەنت باشلىقى قويۇلدى.

1922 - يىلى توقسۇغا ئامبال يارەمچىسى قويۇلدى، شايارنىڭ شىمالىدىكى كەنتلەر توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، 1922 - يىلدىن 1930 - يىلىغىچە 18 مۇسۇلمانلار كەنتى ئايرىلىپ چىقتى.

1933 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلدى، شايار ناھىيىسى ئۇنىڭغا قارىدى.

1943 - يىلى ئاقسۇ مەمۇرىي رايونى شىنجاڭ 4 - مەمۇرىي تەپتىش ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلدى، شايار ناھىيىسى ئۇنىڭغا قارىدى.

1945 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى رايونلار يېزىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە قارىمىقىدا جۇڭشياڭ، رېنئەي، شۇنيى، تىنچلىق، مىڭلى، مىڭلىيەندىن ئىبارەت 6 يېزا، شۇنىمىن بازىرى تەسىس قىلىندى. يېزا قارىمىقىدا باۋ، باۋ قارىمىقىدا جيا تەسىس قىلىندى.

3. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى تەشكىلىي تۈزۈلۈشى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولدى، 10 - ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايارغا كىردى. 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - ھېڭتۈەنى 2 - جۇن پىيادە ئەسكەرلەر مۇستەقىل شىسىنىڭ 13 - تۈەنىدىكى 14 كوماندىر - جەڭچىدىن تەركىب تاپقان يەرلىك خىزمەت ئەترىتى كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شايار ناھىيىلىك

خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئۇ ئاقسۇ مەمۇرىي ژالىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى.

1955 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى ئۈتكۈزۈۋالدى.

1981 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلدى.

1950 - يىل 2 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي ژالىي تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن تاكى «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي ژالىي مەھكىمىسى»، «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى» (1971 - يىل 2 - ئاينىڭ 25 - كۈنى)، «ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىسى» (1978- يىل 11 - ئاي) دەپ ئاتالغانغا قەدەر، شايار ناھىيىسى ئىزچىل شۇلارنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ كەلدى.

§ 2 . زېمىن دائىرىسىنىڭ ئۆزگىرىشى

1. ناھىيە قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى بەگلىك تۈزۈم دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

شايارنىڭ جەنۇبى قۇملۇق بولۇپ، ئۇنىڭغا دائىر مەلۇماتلار ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ قەغەز يۈزىدە چېگرىسى بولغىنى بىلەن يەر يۈزىدە ھېچقانداق بەلگە يوق، گەرچە نىيە، كېرىيە بىلەن تۇتاشسىمۇ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش كۆرۈلۈپ باقمىدى، ئومۇمەن خەرىتىدىكى چېگرا سىزىقى ئۆلچەم قىلىنىپ كەلدى. شەرق تەرىپىنىڭ كۆلىمى كەڭ بولۇپ، سۇ ئاز، يېزا - قىشلاقلار شالاڭ، يېرى قاقاسلىق، بۇ جاي لوپنۇر، چەرچەن بىلەن تۇتىشىدۇ، ھەممە يەر ئوخشاش قۇملۇق بولغاچقا، تالاش - تارتىش كۆرۈلمىدى. غەرب تەرىپىدە يوللار گىرەلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، تۇتىشىپ كەتكەن ئېتىز - ئېرىقلار بولمىغاچقا، ئۇزۇنگە قوشنا بولغان ئونسۇ، ئاقسۇ بىلەنمۇ تالاش - تارتىش يوق. پەقەت شىمالىي چېگرىسى كۆچاغا تۇتاش بولۇپ، ئېتىز - ئېرىقلىرى تۇتىشىپ كەتكەن، كەنتلەر تۇتاش، ئېرىق - ئۆستەڭلەر گىرەلىشىپ كەتكەن، خەلق توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان بولغاچقا، بەزىدە تالاش - تارتىش بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنداق بولسىمۇ، بەگلىك تۈزۈم مەزگىلىدە شايار دەسلەپتە ئېچىلغان زېمىن بولغانلىقى، يەنە كېلىپ كۆچاغا قوشۇلۇپكەتكەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆچا مەھكىمىسىگە قاراشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن، تالاش - تارتىش بولسىمۇ، لېكىن ئېغىر ماجىرا يۈز بەرمىدى.

شايارىدىكى يەرلىك كىشىلەر سۇ قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئۆستەڭ بويلاپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، كەنت، قورغان، بازارلار مەركەزلىك جايلاشقان جايلارنىڭ چېگرا دائىرىسى ئېنىق ئەمەس، شايار تەۋەسىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتىنىڭ چېگرا دائىرىسى ئومۇمەن يېڭىمەھەللە، مازار غوجام، كونا چىمەن، گۈلباغ، قۇمئېرىق قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى؛ زېمىن دائىرىسى كەڭ بولسىمۇ، ئادەم ئاياغ باسمىغان جايلار كۆپ ئىدى. ئۇ جايلار چارۋىچىلىق، ئوۋچىلىق ماكانى، قاقاس دالا ئىدى، چېگرىداش ناھىيىلەرنىلا بىلگىلى بولاتتى، چېگرا دائىرىسىنىڭ كۆلىمىنى بىلگىلى بولمايتتى. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە

«. . . شەرقى تويبولدى ئارقىلىق قاراشەھەر بىلەن تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبىي چېگرىسى تارىم ۋادىسىغچە يېتىپ بارىدۇ؛ غەربىي تامغىنكۆل ئارقىلىق ئاقسۇغا تۇتىشىدۇ، شىمالىي ئۇچات دەرياسىغچە يېتىپ بارىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. تامغىنكۆل بىلەن ئۇچات دەريالىرى ھازىرقى ئېقىنكۆل بىلەن ئۇزۇن دەريالىرىدىن ئىبارەت. ئۇ زامانلاردا شايارنىڭ چېگرا دائىرىسى بەكمۇ كەڭ ئىدى.

2. ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ۋە جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا كۆچادىن ئايرىپ بېرىلگەن. 23 مۇسۇلمانلار كەنتى بىلەن ئەسلىدىكى 37 مۇسۇلمانلار كەنتى قوشۇلۇپ 60 مۇسۇلمانلار كەنتى بولغان، بۇلار شايار ناھىيىسىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى زېمىن دائىرىسىنى ھاسىل قىلغان. كۆچادىن ئايرىپ بېرىلگەن 23 مۇسۇلمانلار كەنتى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمى ۋە شەرقىي - شىمالىي قىسمىدا ئىدى. بۇرۇنقى شەرقىي رايون، غەربىي رايون، جەنۇبىي رايوننىڭ زېمىن دائىرىسىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

1919 - يىلى ئامبال لى جەنئىيەن «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا تەزكىرىسى»نى يازغان، ئۇ چاغدىكى 4 چېگرا مۇنداق ئىدى:

شەرقىي شىمالى چايان دەرياسىغچە يېتىپ بارىدۇ، كۆچا بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ جەنۇبىي تەرىپى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، كېرىيە، نىيە بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى موخۇر، سۇخۇدىن ئۆتۈپ ئاقسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ؛ شىمالى لەڭگەر كەنتى ئارقىلىق كۆچا ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبى قارادۆڭ ئارقىلىق لوپنۇر، چەرچەن بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربىي جەنۇبى شاخلىق قاراۋۇلخانىسىغچە بېرىپ ئاقسۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ؛ غەربىي شىمالى ئاقتاغ ئارقىلىق ئونسۇ بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

ئۇ زامانلاردا ناھىيىنىڭ شەرقى ئۇچىتىقىن (يەنى ھازىرقى لوپنۇر، بۇگۇر دائىرىسىدە) ئارقىلىق بۇگۇرگە تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 340 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربى قاراتا ئارقىلىق ئونسۇغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 280 چاقىرىم كېلەتتى؛ جەنۇبى تارىم ئارقىلىق كېرىيىگە تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 320 چاقىرىم كېلەتتى؛ شىمالى خوجىس (يەنى لەڭگەرنىڭ شىمالىدىكى كەنت) ئارقىلىق كۆچاغا تۇتىشاتتى؛ شەرقىي جەنۇبى كىچىك لوپنۇر ئارقىلىق شىنپىڭ (لوپنۇر) غا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 220 چاقىرىم كېلەتتى؛ شەرقىي شىمالى خادادۆڭ ئارقىلىق كۆچاغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 200 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربىي جەنۇبى سېرىق توغراق ئارقىلىق ئونسۇغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 300 چاقىرىم كېلەتتى؛ غەربىي شىمالى تىجىك ئارقىلىق بايغا تۇتىشاتتى، ئۇنىڭ ئارىلىقى 280 چاقىرىم كېلەتتى. ئۇ چاغلاردا ناھىيىنىڭ زېمىن دائىرىسى شەرقتىن غەربكە 680 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا 250 چاقىرىم كېلەتتى.

1922 - يىلى توقسۇ دەسلەپتە قۇرۇلغاندا كۆچانىڭ غەربىدىكى يېزىلار توقسۇنىڭ ئاساسلىق زېمىنى بولدى، شايارنىڭ شىمالىدىكى يېزىلارنىڭ بىر قىسمى تۇقسۇغا قوشۇۋېتىلدى. 1930 - يىلى توقسۇ رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، 1933 - يىلغا كەلگەندە 3 قېتىم شايار ناھىيىسىنىڭ ئەسلىدىكى 6 - رايونى بىلەن باشقا رايونلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ 18 مۇسۇلمانلار كەنتى يەنى بايلاۋېرىق، سۇتىگەن، خوجا توغراق، توغراقئېرىق، قۇمئېرىق، چىلان، ئاسۇۋات، دايۇلتۇز، شويۇلتۇز قاتارلىق كەنتلەر ئايرىپ چىقىلدى، 18 كەنتنى ئايرىپ چىقىش بىلەن بىللە چۇلتاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۇڭگۇز باش قەدىمىي شەھەرنىڭ شىمالىي، ئۇگەن دەرياسىنىڭ غەربىدىن يانتاققۇدۇقچە بولغان جايلار توقسۇ ناھىيىسى (1941 - يىللىرى توقسۇ ناھىيىسى دەپ ئاتالغان) دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

3. ناھىيىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى زېمىن دائىرىسى

1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ چېگرىسى مۇنداق بولدى: جەنۇپ تەرىپى تارىم دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ قۇملۇق ئارقىلىق نىيە، كېرىيە ناھىيىلىرىدىكى چوڭ قۇملۇق بىلەن، شەرقى خادادۆڭ كەنتىنىڭ شەرقىدىكى قاختا چارۋىچىلىق نۆقتىسى ئارقىلىق لوپنۇر ناھىيىسى بىلەن، غەربى كامايالاڭ ئارقىلىق ئاقسۇ ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. 1953 - يىل 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بىلەن، غەربى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىك قۇرۇلۇش 1 - شىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق 18 - مەيدان (كېيىن 14 - تۈەنگە ئۆزگەرتىلدى) نىڭ 7 - لەينى شايار دائىرىسىدە بوزىەر ئېچىپ، لەين ۋە ئەترەتلەرنى قۇرۇپ شۇ جايغا ئورۇنلاشتى.

غەربىي شىمال چېگرىسى تىگىن، پايىس كەنتلىرىدىن باشلىنىپ تۇڭگۇز باش قەدىمىي شەھىرىدىن ئۆتۈپ چاڭگا توغراقتا بارىدۇ، شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا سوزۇلغان لىگاتۇرا توقسۇ ناھىيىسىگە تۇتىشىدۇ.

شىمالى ۋە شەرقىي شىمال چېگرىسى يېڭىسار، قۇناس كەنتىدىن باشلىنىپ كونا دەريانى بويلاپ بورداش، شاداڭغا بارىدۇ، شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقىچە بولغان جايلار كۆچا بىلەن قوشنا.

1953 - يىل 7 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ۋالىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن، تىگىن، پايىس كەنتلىرى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى، سايئىرىق يېزىسى كۆچاغا ئايرىپ بېرىلىش بىلەن بىللە، كۆچانىڭ چىغىرلا كەنتى شايار دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى.

1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تارقاتقان «ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەرنى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش» توغرىسىدىكى 6 - نومۇرلۇق ھۆججەتتە شايارنىڭ شىمالى بىلەن كۆچانىڭ چېگرا سىزىقى مۇنداق بەلگىلەندى: غەربتە كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان "82°40′50، شىمالىي پاراللېل "41°28′33 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ) دىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ بورقاي ئۆستىڭىنىڭ چېتى (شەرقىي مېرىدىئان "82°40′02، شىمالىي پاراللېل "41°27′46 ئارىلىقىدا) گىچە بېرىپ، يەنە جەنۇبقا سوزۇلۇپ سۇغىرىش ئۆستىڭى بىلەن سايئىرىق زەيكىشى قوشۇلغان جايلارغىچە بارىدۇ، ئاندىن سايئىرىق ئۆستىڭىنى بويلاپ تۆۋەن (ئاستىنقى بۇلىكى شور ئېقىن تەبىئىي قۇرۇق جىلغىسىغا قۇيۇلىدۇ) گە سوزۇلۇپ لىڭشىما بىلەن قوشتامنىڭ يان تەرىپىدىكى تەبىئىي جىلغىغا بارىدۇ، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشىنى بويلاپ تارىم دەرياسى (شەرقىي مېرىدىئان "83°50′21، شىمالىي پاراللېل "40°57′39 ئارىلىقىدا) نى كېسىپ بۇ دەريا ئارقىلىق كۆچا، شايار، لوپنۇر ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان "84°04′36، شىمالىي پاراللېل "40°46′28 ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ. چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 152.1 كىلومېتىر. شايار بىلەن توقسۇ ناھىيىسىنىڭ چېگرا لىنىيىسى مۇنداق ئايرىلدى: كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتىدىن غەربكە سوزۇلۇپ شايارىدىكى ئىتتىپاق ئۆستىڭىگىچە بېرىپ، ئاندىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ چارشەنبە بازارغىچە بارىدۇ، ئاندىن توقسۇ - شايار تاشيولىدىكى سۇڭگۇچ ئارقىلىق توقسۇ - شايار ھەمكارلىق زەيكىشىگە بارىدۇ. زەيكەشنى بويلاپ تۆۋەنگە سوزۇلۇپ توغراق ئۆستىڭى بىلەن قىيپاش تۇتىشىدۇ، ئۆستەڭنى بويلاپ تۆۋەنگە سوزۇلۇپ توڭگۇزباشنىڭ شەرقىي يان تەرىپى (شەرقىي مېرىدىئان "82°22′30، شىمالىي پاراللېل "41°15′14 ئارىلىقىدا) گىچە بارىدۇ، تۆۋەن تەرىپى توقسۇ، شايار، ئاقسۇ ناھىيىلىرى تۇتاشقان نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان "81°22′30، شىمالىي پاراللېل "40°56′24 ئارىلىقىدا) غىچە بارىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 94.3 كىلومېتىر. شايار بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنىڭ چېگرا لىنىيىسى مۇنداق ئايرىلدى: توقسۇ، شايار، ئاقسۇ تۇتاشقان نۇقتا شىمالدىن جەنۇبقا، قىيپاش غەربكە سوزۇلۇپ تارىم دەرياسى (شەرقىي مېرىدىئان "81°44′24، شىمالىي پاراللېل

″40°44′07 ئارىلىقىدا) ئىچە بارىدۇ، ئاندىن يېزا ئىگىلىك 1 - شى 14 - تۈەننىڭ شەرقىي يان تەرىپى ئارقىلىق شىمالدىن جەنۇبقا قىيپاش سوزۇلۇپ، شەرقىي مېرىدىئان ″00′00°82، شىمالىي پاراللېل ″04′26°40 ئارىلىقىدىكى جايلارغىچە بارىدۇ. جەنۇبقا قاراپ تۆۋەنگە تىك سوزۇلۇپ ئاقسۇ ۋىلايىتى بىلەن خوتەن ۋىلايىتى كېسىشكەن نۇقتا (شەرقىي مېرىدىئان ″00′00°82، شىمالىي پاراللېل ″32′28°39 ئارىلىقىدا) ئىچە بارىدۇ، چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 173 كىلومېتىر.

جەنۇبىي چېگرىسى كېرىيە، نىيە ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، 1956 - يىلى دۆلەت كارتوگرافىيە ئىدارىسى نەشر قىلغان «شىنجاڭ ئاتلىسى» ئۆلچەم قىلىنىپ چېگرا ئۆزگەرتىلمەي ساقلاپ قېلىنىدى.

شەرقىي چېگرىسى لوپنۇر، چەرچەن ناھىيىلىرى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، چېگرا لىنىيىسى يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش. ناھىيە زېمىنىنىڭ شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 250 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 31 مىڭ 5.972 كۋادرات كىلومېتىر.

قوشۇمچە: ناھىيە نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ئۈستىدە ئىزدىنىش

«شايار» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، ئۇ «شاھيار» ياكى «شايار» (XaYar) دىن ئۆزگەرگەن «شاھ» دېگەن سۆز «يولباشچى» ياكى «قەبىلە باشلىقى» دېگەنلىك بولىدۇ، «يار» دېگەن سۆز «قايغۇ بىلەن ياد ئېتىش»، «كۆيۈنۈش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا «شايار» دېگەن سۆز «يولباشچىلار قول ئاستىدىكىلەرنى قايغۇ بىلەن ياد ئېتىپ تۇرىدۇ» دېگەنلىك بولىدۇ. يۇقىرىدىكى ئىزاھ «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»، «شىنجاڭدىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» دە ئۇچرايدۇ.

Ⅱ باب

مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

§1. ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايارىدا يەرلىك بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولۇپ، كەنتلەر ئاساسىي قاتلامدىكى مەمۇرىي بىرلىك قىلىنىدى، كەنتلەرنى يۈز بېگى بىر تۇتاش باشقۇردى.

شايارنىڭ چېگرا سۇلالىسى دەۋرىدىكى رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 1

رايون نامى	چېگراسى	كەنت سانى
بازار مەركىزىدىكى رايونلار	شەرقى شىنپىلىڭ يىلىن، غەربى سايباغ كەنتى يىلىن، جەنۇبى كېرىيە ناھىيىسى دائىرىسى يىلىن چېگرىلىنىدۇ. شىمالى چۆللۈكلەر يىلىن تۇتىشىدۇ	15
غەربىي رايون	شەرقى سېرىقتال كەنتى يىلىن، غەربى باي يىلىن، جەنۇبى ئونسۇ ناھىيىسى تەۋەسى يىلىن، شىمالى ياقا بۇلاق كەنتى يىلىن تۇتىشىدۇ	22
شىمالىي رايون	شەرقى چولۇق سايئېرىق كەنتىنىڭ غەربى يىلىن تۇتىشىدۇ	

1902 - يىلى شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا، بەگلىك تۈزۈم ئىمەلدىن قالدۇرۇلدى، ناھىيە تەۋەسى شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزىغا، 60 كەنتكە ئايرىلدى، ھەربىر يېزىغا بىردىن شاڭيۇ، 1 — 3كىچە يېزا چاكىرى قويۇلدى، بۇ 60 كەنت مۇنۇلار:

چاھار ئوتاق - چاتاق (گۈلباغ)، شەھەرنىڭ 3 چاقىرىم شەرقىدە؛
يېڭىباغ، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم جەنۇبىدا؛
كونا چىمەن، ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم جەنۇبىدا؛
يېڭى چىمەن، ناھىيە بازىرىنىڭ 52 چاقىرىم جەنۇبىدا؛
بوران، ناھىيە بازىرىنىڭ 2 چاقىرىم غەربىدە؛
سېرىقتال، ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم غەربىدە؛
كۆلدەش، ناھىيە بازىرىنىڭ 13 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
ئىگەرچى، ناھىيە بازىرىنىڭ 13 چاقىرىم غەربىدە؛
بوستان (گۈزەلبوستان)، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم غەربىدە؛
ئاغدۇڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 17 چاقىرىم غەربىدە؛
قايلور، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم غەربىدە؛
كۆل، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم غەربىدە؛
ئاچادۇڭ، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
يېڭىمەھەللە، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىدە؛
يانتاقشەھەر، ناھىيە بازىرىنىڭ 54 چاقىرىم غەربىدە؛
كەشىۋۇات (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم غەربىدە؛
يېڭىئاۋات، ناھىيە بازىرىنىڭ 15 چاقىرىم شىمالىدا؛
لەڭگەر، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم شىمالىدا؛
ئاچادۇڭ (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 120 چاقىرىم شىمالىدا؛
خوجا تۇرا (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 130 چاقىرىم شىمالىدا؛
سۇ تىگمەن (ھازىر توقسۇ ناھىيىسى دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 135 چاقىرىم شىمالىدا؛
توغراق ئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 138 چاقىرىم شىمالىدا؛

ئۇچقات (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 145 چاقىرىم شىمالىدا؛
بەگلىكئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 150 چاقىرىم شىمالىدا؛
چىلان (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 155 چاقىرىم شىمالىدا؛
قۇمئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 158 چاقىرىم شىمالىدا؛
ئاچا دۆڭلۈك (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 166 چاقىرىم شىمالىدا؛
توپاشەھەر (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 168 چاقىرىم شىمالىدا؛
تاغئېرىق (ھازىر توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 173 چاقىرىم شىمالىدا؛
ئاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
غالدىر، ناھىيە بازىرىنىڭ 5 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
قىزماتا، ناھىيە بازىرىنىڭ 6 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
تېرەك، ناھىيە بازىرىنىڭ 7 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
چوڭ سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 24 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
سېغىزلىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
كىچىك سىرىماق، ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا؛
قازاق (پەيزاۋات)، ناھىيە بازىرىنىڭ 25 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا؛
ساياباغ، ناھىيە بازىرىنىڭ 2 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
توغراق (كۆكتوغراق)، ناھىيە بازىرىنىڭ 8 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
ئارقا ئېرىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
پەس (نۇرباغ)، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
مازار (مازار غوجام)، ناھىيە بازىرىنىڭ 85 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
چوڭ سايئېرىق (ھازىر كۆچا چېگرىسى تەۋەسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 170 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
كىچىك سايئېرىق (ھازىر كۆچا چېگرىسى تەۋەسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 115 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا؛
لايداق (يارداق)، ناھىيە بازىرىنىڭ 8 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
كۆكبويۇن، ناھىيە بازىرىنىڭ 30 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
ئاتاتاتاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 32 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
سىرزاسارائ، ناھىيە بازىرىنىڭ 35 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
قارلىغاچ، ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
پوپائ، ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
لىكەك، ناھىيە بازىرىنىڭ 45 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
ياقا بۇلاق، ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم شىمالىدا؛
بۇيانتۇ (بۇژتا)، ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم شىمالىدا؛
بورقاي، ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم شىمالىدا؛
قالىقتوتان ناھىيە بازىرىنىڭ 67 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
قىزىلسار، ناھىيە بازىرىنىڭ 70 چاقىرىم شىمالىدا؛
ياڭئېرىق، ناھىيە بازىرىنىڭ 90 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
پايىس (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 100 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا؛
تىگىن (توقسۇ دائىرىسىدە)، ناھىيە بازىرىنىڭ 150 چاقىرىم غەربىي شىمالىدا.
1917 - يىلى ناھىيە تەۋەسى 6 رايونغا ئايرىلغانىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1917 - يىلدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 2

رايون ئايرىمىسى	رايون	قاراشلىق كەنت	قاراشلىق كەنت نامى	رايون ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي
	6	چوڭ كەنت 49 كىچىك كەنت 2		
1 - رايون		7	ئاقئېرىق، يېڭىئاۋات، غالدىر، پەيزاۋات، يېڭىباغ، پەس، لىكەك	شايار بازىرى كېيىن پەس كەنتىگە كۆچۈرۈلگەن
2 - رايون		چوڭ كەنت 4 كىچىك كەنت 2	گۈلباغ، قىزىلتاما، تېرەك (كىچىك كەنت)، چوڭ سىرىماق (كىچىك كەنت)، كىچىك سىرىماق، سىرىماق	چوڭ سىرىماق
3 - رايون		7	قايلور، ئىگەرچى، ئاقدۆڭ، كونا چىمەن، يېڭىچىمەن، سايباغ، بوران	قايلور
4 - رايون		8	يېڭىمەھەللە، پانتاقشەھەر، ئالتا ئاتاق، كۆكبويۇن، قارلىغاچ، مىرزاسارائاق، ئاچادۆڭ، كۆل	يېڭىمەھەللە
5 - رايون		12	مازار، لەڭگەر، چوڭ سايئېرىق، كىچىك سايئېرىق، يېڭى سايئېرىق، بۇزتا، بورقاي، قىزىلسار، ياڭئېرىق، كەڭسۇۋات، تىگىن، پەيزى	رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى مۇنداق: يېڭىئېرىق ← بۇزتا ← بورقاي ← لەڭگەر ← سايئېرىق
6 - رايون		11	بەگلىكئېرىق، سۇ تىگىن، خوجا تۇرۇس، توغراق ئېرىق، توپاشەھەر، چوڭ ئاچادۆڭ، قۇمئېرىق، چىلان، ئۇچقات، كىچىك ئاچادۆڭ، ناغئېرىق	رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى مۇنداق: يەكشەنبە بازار ← سۇ تىگىن ← چىلان ← ئاچادۆڭ

كەنت دېگەندە تەبىئىي كەنت كۆزدە تۇتۇلماستىن، بەلكى ئاساسىي قاتلامنىڭ بىر مەمۇرىي رايون ئايرىمىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ، كۆپىنچە سۇ ئېقىمى ئۇتكەن جايلار، ئاھالىلەر توپلىشىپ تەبىئىي شەكىللەنگەن تېرىلغۇ يەرلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭا ھەر بىر كەنتتە سانى ئوخشاش بولمىغان ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان. ھەر بىر رايونغا بىردىن رايون باشلىقى، 1 — 3 كىچە چاكار قويۇلغان بولۇپ، ئۇلار مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇردى. رايون باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى كۆپىنچە شۇ يەردىكى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى، مەسىلەن: سابىق بەگلەرنىڭ، شائېيۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى، دىنىي ساھەدىكى تونۇلغان زاتلار ئۇستىگە ئالدى، شۇ ۋەجىدىن ئۇلار ئۇزۇنارا ھوقۇق تالىشىپ پۈت تېپىشىپ تۇرغاچقا، رايون باشلىقى دائىم ئالماشتۇرۇپ تۇرۇلدى. رايون باشلىقلىرى ئۆز ئۆيىدە ئىش بېجىردى، شۇڭا مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايلارمۇ رايون باشلىقلىرىنىڭ ئالمىشىشىغا ئەگىشىپ يۆتكىلىپ تۇردى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) باۋ، جيا تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە 6 يېزا، بىر بازار، 52 باۋ، 790 جياغا، 2 مەھەللە مەھكىمىسىگە ئايرىلدى، بۇنىڭ كونكرېت ئايرىلىشى مۇنداق بولدى:

شايار ناھىيىسىنىڭ مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 3

يېزا - بازار نامى	قاراشلىق مەھەللە مەھكىمىسى	قاراشلىق باۋ	قاراشلىق جيا	رايون دائىرىسى
شىنمىن بازىرى	2			شايار بازىرى رايونى
جۇڭشياۋ يېزىسى		12	179	كونا چىمەن، پەيزاۋات، دۆڭقوتان، ئىگەرچى، ياڭئېرىق، چىنەباغ، قايلور، يېڭىچىمەن، سېغىزلىق، سايباغ، يېڭئېرىق، يېڭباغ
رېنمىنى يېزىسى		7	104	گۈلباغ، ئاقئېرىق، تويبولدى، تېرەك، قىزماتا، سىرسىاق
شىنيى يېزىسى		9	149	تاللىقتوتان، نۇرباغ، لىكەك، يېڭىئاۋات، بۈزتا، بورقاي
تىنچلىق يېزىسى		11	163	ئاقدۆڭ، يېڭىمەھەللە، كۆل، ياقا بۇلاق، كۆكبويۇن، قارلىغاچ، يانتاقئەھەر، سايئېرىق، كۆلياناق، قۇرما
مىڭلى يېزىسى		7	104	مازار غوجام، قىزىلسار، ئاقشە، لەڭگەر
مىڭلىيەن يېزىسى		6	91	روشەن بازار، ياڭئېرىق، لىكەك، تىگىن، بوستان، قوش سۆگەت
جەمئىي	2	52	790	

1946 - يىلدىن كېيىن يېزىلار 6 رايونغا ئۆزگەرتىلدى، رايون قارىمىقىدا يېزا، يېزا قارىمىقىدا باۋ، جيا تەسىس قىلىندى. شىنمىن بازىرى شايار بازىرىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۈنىڭغا 56 باۋ، 790 جيا قارايدىغان بولدى، ئۇلارنىڭ كونكرېت ئايرىلىشى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1946 - يىلدىن كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 4

رايون	يېزا - بازار نامى	باۋ	جيا	قاراشلىق دائىرىسى
	شايار بازىرى	4 مەھەللە	59	كۆچا كوچىسى، ئىگەرچى كوچىسى، جەنۇبىي كوچا، شەرقىي كوچا
1 - رايون	گۈلباغ يېزىسى	5	62	چوڭ گۈلباغ، كۆلدەش، سايباغ
	ئاقئېرىق يېزىسى	3	48	ئاقئېرىق، بوز، قارا ئوغلاق، كىچىك گۈلباغ
	سوخۇ يېزىسى	1	13	تارىم، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
2 - رايون	تويبولدى يېزىسى	3	37	تويبولدى ، تېرەك، سېغىزلىق
	پەيزاۋات يېزىسى	3	47	پەيزاۋات، قىزماتا، يېڭباغ
	كونا چىمەن يېزىسى	5	61	كونا چىمەن، يېڭىچىمەن، سىرسىاق، تاللىقبۇلۇڭ

3 - رايون	دۆڭلىمە بېزىسى	4	48	دۆڭلىمە، بېڭىيەر، قىزىلتام
	قايلور بېزىسى	3	36	قايلور، ئىگەرچى، قۇرما، قاتار جىگدە، ئوردا باشلام
4 - رايون	بېڭىمەھەللە بېزىسى	3	36	پاشالىق، قوش كۆۋرۈك، ئاچادۆڭ
	بېڭىئېرىق بېزىسى	4	42	قوشئۆگەت، يالقۇنبۇرۇق، بوستان، تاشدۆڭ
	يانتاقشەھەر بېزىسى	3	34	يانتاقشەھەر، چۆۋۈقلۇق، ئۈنتۈزلۇق، كۆتەكساراي
5 - رايون	ئاقيار بېزىسى	4	52	ياقا بۇلاق، تاللىقباغ، ئاقبەل
	مازار بېزىسى	4	68	مازار، لەڭگەر، ئىلغار، ئۆگمەنبېشى
	بويتى بېزىسى	3	48	بورقاي، بۈزتا، سايغۇدۇق
	ئۈرباغ بېزىسى	2	32	ئۈرباغ، لىكەك، قوشدۆڭ، پەيشەنبە بازار
6 - رايون	سايئېرىق بېزىسى	6	73	1953 - يىلى كۆچاغا ئايرىپ بېرىلگەن
6	بىر بازار، 16 بېزا	56	790	

§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، ئارقىدىنلا رايونلۇق، بېزىلىق ھۆكۈمەتلەر قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى تۆۋەندىكىچە:

1 - رايون (بازار ئەتراپى رايونى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : بۇ رايونغا گۈلباغ، چىنمباغ، ئاقئېرىق بېزىلىرى، شەرقىي مەھەللە مەھكىمىسى، شىمالىي مەھەللە مەھكىمىسى قارىدى. رايونلۇق مەھكىمە بازارنى تەسىس قىلىندى.

2 - رايون: بۇ رايونغا چىمەن، پەيزاۋات، تويبولدى، ئىگەرچى بېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى كونا چىمەن كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

3 - رايون: بۇ رايونغا مازار، ئۈرباغ، سايئېرىق بېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى مازار كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

4 - رايون: بۇ رايونغا بېڭىمەھەللە، قوشئۆگەت، ئاچا دۆڭ (جۇملىدىن يانتاقشەھەر) بېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى بېڭىمەھەللە كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

ناھىيە بويىچە 4 رايون، 13 بېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى، 51 تەبىئىي كەنت تەسىس قىلىندى.

1953 - يىل 2 - ئايدا سايئېرىق بېزىسى كۆچاغا ئايرىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى 9 - ئايدا مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىدا تۆۋەندىكىدەك ئۆزگىرىش بولدى:

1 - رايون: بۇ رايونغا چوڭ گۈلباغ، كىچىك گۈلباغ، ئاقئېرىق بېزىلىرى، شەرقىي چوڭ مەھەللە، غەربىي چوڭ مەھەللە قارىدى. رايون ئورگىنى چوڭ گۈلباغقا ئورۇنلاشتى.

2 - رايون: بۇ رايونغا كونا چىمەن، بېڭىچىمەن، پەيزاۋات، قەلىيەت، تويبولدى بېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى تويبولدى كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

3 ـ رايون: بۇ رايونغا ئىگەرچى، ئاغدۇلۇك، كونا ياقا بۇلاق، دۆڭلىمە، قايلور پېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى قايلور كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

4 ـ رايون: بۇ رايونغا بوستان، ئاچادۇلۇك، يانتاقشەھەر، پېگىمەھەللە، قوشئۆگەت پېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى پېگىمەھەللە كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

5 ـ رايون: بۇ رايونغا نۇرباغ، بۇژتا، تاللىقتوتان، مازار، چىغلا پېزىلىرى قارىدى. رايون ئورگىنى مازار كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

شۇ چاغلاردا ناھىيە تەۋەسى 5 رايون، 23 پېزا، 2 مەھەللە مەھكىمىسىگە ئايرىلغاندى.

1956 ـ يىل 4 ـ ئايدا 3 ـ رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قايلور، كونا ياقا بۇلاق پېزىلىرى 4 ـ رايونغا، ئاقدۇلۇك، ئىگەرچى، دۆڭلىمە پېزىلىرى 1 ـ رايونغا ئايرىپ بېرىلدى.

شۇ يىلى 6 ـ ئايدا 1 ـ رايون سوخۇ پېزىسى بولۇپ قۇرۇلدى. 11 ـ ئايدا شايار بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى 1 ـ رايونغا تەۋە شەرقىي مەھەللە، غەربىي مەھەللە 3 ئاھالىلەر كومىتېتى قىلىندى ۋە بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە قارىدى. 1957 ـ يىلدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنىدىكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 5

رايون ئايرىمىسى	رايون	بازار	پېزا	تەبىئىي كەنت	ئورگان تۇرۇشلۇق جاي
1 ـ رايون			3	30	چولاق گۈلباغ
2 ـ رايون			3	26	توپبولدى
4 ـ رايون			7	49	پېگىمەھەللە
5 ـ رايون			5	40	مازار
بازار			3 ئاھالىلەر كومىتېتى		شايار بازىرى
جەمئىي	4	1	18	145	

1958 ـ يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى مەمۇرىي رايون ئايرىمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى تۆۋەندىكىچە:

شايار بازىرى

1 ـ رايون (ئورگان گۈلباغ كەنتىدە) قارىمىقىدا چولاق گۈلباغ، كىچىك گۈلباغ، سوخۇ پېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

2 ـ رايون (ئورگان توپبولدى كەنتىدە) قارىمىقىدا چىمەن، توپبولدى، پەيزاۋات پېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

4 ـ رايون (ئورگان پېگىمەھەللىدە) قارىمىقىدا پېگىمەھەللە، يانتاقشەھەر، قوشئۆگەت، ئاچادۇلۇك پېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

5 ـ رايون (ئورگان قايلور كەنتىدە) قارىمىقىدا قايلور، ئاغدۇلۇك پېزىلىرى تەسىس قىلىندى.

ئەسلىدىكى 5 ـ رايون قارىمىقىدىكى بۇژتا، تاللىقتوتان، چىغىرلا پېزىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ بورقاي پېزىسى دەپ ئاتالدى؛ ئەسلىدىكى 4 ـ رايون قارىمىقىدىكى بوستان پېزىسى قوشئۆگەت پېزىسىغا قوشۇۋېتىلدى؛

ئەسلىدىكى 3 - رايون قارىسىقىدىكى دۆڭلىمە، چىنەباغ يېزىلىرى ئاغدۇلۇق يېزىسىغا قوشۇۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە ئەۋەسى بىر بازار، 5 رايون، 15 يېزا، 3 ئاھالىلەر كومىتېتىغا ئايرىلدى.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، 5 رايوندىكى 15 يېزا خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى. بازارلىق ھۆكۈمەت ساقلاپ قېلىندى.

1959 - يىل 1 - ئايدا 15 خەلق گۈڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى ئايرىلغان رايونلار بويىچە 5 خەلق گۈڭشېسى، بازار گۈڭشېسىنى قوشقاندا 6 گۈڭشې بولۇپ قۇرۇلدى. يېزىلارنىڭ ئەسلىدىكى رايون ئايرىمىسى ساقلاپ قېلىنىپ، نامى «باشقۇرۇش رايونى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، باشقۇرۇش رايونى گۈڭشېغا قارىدى. 3 ئاھالىلەر كومىتېتى بىلەن يېزا ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ نامى ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 71 چوڭ ئەترەت، 401 ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى قۇرۇلدى.

شۇ يىلى 5 - ئايدا توپىيولدى گۈڭشېسىدىكى يېڭىچىمەننىڭ جەنۇبىدا ناھىيىگە بۇ‌ئاستە قاراشلىق «چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى» قۇرۇلدى، 1960 - يىل 2 - ئايدا گۇلباغ گۈڭشېسىنىڭ سوخۇ باشقۇرۇش رايونى ئايرىپ چىقىلىپ تارىم گۈڭشېسى بولۇپ قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 3 چوڭ ئەترەت قارىدى، گۈڭشې ئورگىنى دۆڭقوتانغا ئورۇنلاشتى. 3 - ئايدا گۇلباغ گۈڭشېسىنىڭ سوخۇ ئەتراپىدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى، فېرما ئورگىنى شامالقىرچىن كەنتىگە ئورۇنلاشتى، ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى 8 - ئايدا يېڭىمەھەللە گۈڭشېسىنىڭ جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسى بويىدىن ئازراق يەر ئاجرىتىلىپ، «شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى» قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئەسلىدىكى چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ 4 - ئەترىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، فېرما ئورگىنى قاسقان كەنتىگە ئورۇنلاشتى.

1964 - يىل 3 - ئايدا ئەسلىدىكى چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى مەركەز قىلىنىپ، ماتىخەيزى (داراي سۇ ئامبىرى)نى بويلاپ سۇغىرىش ئۆستىگى (ئازاد دەريا‌سى) شىمالىي چېگرا قىلىنىپ، جەنۇبتا تارىم دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغىچە، شەرقتە 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە، غەربتە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە بولغان جايلار «جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش 3 - تارماق ئەتىرىتىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى» قىلىپ قۇرۇلدى.

1966 - يىل 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قىزىلبايراق گۈڭشېسى (ئەسلىدىكى مازار غوجام رايونى، 1956- يىلى مازار غوجام رايونلۇق ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپى پىلىچىلىكتىن مول ھوسۇل ئېلىپ مەملىكەتلىك «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى يېغىنىغا قاتناشقان ۋە مۇكاپاتلانغان. ئۇ چاغدا زۇڭلي جۇئېنلەي: «مازار نېمە مەنىنى بىلدۈرىدۇ؟» دەپ سورىغاندا، يېغىن قاتناشچىلىرى چۈشەندۈرۈپ: «زاراتلىق»، «قەبرىستانلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن، زۇڭلى چوڭقۇر ئويلانغاندىن كېيىن «مازار ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ نامىنى ئۆزگەرتىڭلار بولغىدەك، ئۇ، مەملىكەت بويىچە پىلە باقىدىغان قىزىلبايراقدار كوپېراتىپ بولغاچقا، «قىزىلبايراق» دەپ ئاتىساڭلار قانداق؟» دېگەن، زۇڭلىنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇ گۈڭشېغا «قىزىلبايراق» دەپ نام بېرىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن «مازار» يېزىسى قىزىلبايراق يېزىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن) ناھىيە نۇرباغ باشقۇرۇش رايونىدىكى 6 چوڭ ئەترەت، قايلور گۈڭشېسىنىڭ 10 - ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى (ئۇيغۇر دەريا‌سىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىكى تۇغمەنبېشى كەنتى) ئايرىپ چىقىلىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلدى. بۇ مەيدان شۇ چاغلاردا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كەسىپي ئورۇن بولۇپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە بۇ‌ئاستە قارايتتى، ئەشكىلىي تۈزۈلمىسى ناھىيە دەرىجىلىك ئىدى، ئۇنىڭغا 5 لىيەندۇي قارايتتى. 1970 - يىل 11 - ئايدا ناھىيە دەرىجىلىك ئەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتقا قارايدىغان بولدى. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي

كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا نۇرباغ گۈڭشېبى «قىزىل گۈاردىيە» گۈڭشېبى دەپ، تويبولدى گۈڭشېبى «شەرق قىزاردى» گۈڭشېبى دەپ، تاللىقنۇر گۈڭشېبى (مازار گۈڭشېبى) «قىزىلبايراق» گۈڭشېبى دەپ، قايلور گۈڭشېبى «ئالغا گۈڭشېبى» دەپ تۈزگەرتىلدى.

1972 - يىلى نۇرباغ باشقۇرۇش رايونىنىڭ ئەسلىدىكى كەنتلىرىگە تەۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرەتلىرى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، «قىزىلبايراق» گۈڭشېبىگە تەۋە قىلىندى، نامى «قىزىل گۈاردىيە» باشقۇرۇش رايونى دەپ تۈزگەرتىلدى.

1978 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى «قىزىل گۈاردىيە» گۈڭشېبى قۇرۇلدى، شۇ يىلى «قىزىل گۈاردىيە» دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نۇرباغ دېگەن ئەسلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن «قىزىلبايراق» دېگەن نام ساقلىنىپ قالغاندىن باشقا، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تۈزگەرتىۋېتىلگەن گۈڭشې ناملىرى دېگۈدەك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى (ئەمەلىيەتتە، بۇ نامالارنى كىشىلەر قوبۇل قىلمىدى، نامى تۈزگەرتىلگەندىن تارتىپ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىچە بولغان تۇزاق ۋاقىت ئىچىدە، پاسسىپلىق بىلەن بايقوت قىلىپ كەلگەنلەرمۇ، ئاشكارا قارشى چىققانلارمۇ بولدى، «قىزىل گۈاردىيە» دېگەن نام كۆپرەك قوللىنىلغاندىن سىرت، باشقا نامالار ھۆججەتلەردىمۇ ئاز كۆرۈلدى، ئامما ئاردىدا قوللىنىلمىدى).

1980 - يىل 4 - ئايدا بازار گۈڭشېسىنىڭ بازارلىق ھۆكۈمەت دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىل 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، مۇتلەق كۆپ ساندىكى خادىملىرى ئونىۋ ناھىيىسىنىڭ شالچىلىق مەيدانىغا يۆتكىلىپ كەتتى، قالغان خادىملار شۇ جايدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يەرلىرى ئۈرۈقچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى. ئۈرۈقچىلىق مەيدانىنىڭ ئورگىنىمۇ كونا دەريا كەنتىدىن ئارالتام كەنتىگە كۆچۈپ كەتتى.

1984 - يىل 8 - ئايدا گۈڭشې دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسى بىر بازار، 7 يېزا، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق 4 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسى، 138 كەنت كومىتېتى، 4 ئاھالىلەر كومىتېتى، 564 كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسى، 224 تەبىئىي كەنت، 4 ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە، ئەدلىيە نازارىتىگە قاراشلىق تارىم ئەمگەك بىلەن تۈزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئايرىلدى.

1990 - يىل 7 - ئايدا مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلغاندا 140 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى 5 ئاھالىلەر كومىتېتى قىلىپ تۈزگەرتىلدى. بۇنىڭغا دائىر ئەھۋاللار تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1984 - يىلدىن كېيىنكى مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 1 — 6

يېزا - بازار نامى	بازار	يېزا	مەيدان	ئاھالىلەر كومىتېتى	كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى	كەنت (ئاھالە) گۈرۈپپىسى	تەبىئىي كەنت	ئىزاھ
شايار بازىرى	1			4(5)	2	24	6	1987 - يىل 7 - ئايدا 5 - ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى
گۈلباغ		1			22	78(79)	31	تېرناق ئىچىدىكىسى 1990 - يىل 7 - ئايدىن كېيىنكى كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسى
تويبولدى		1			26	122(126)	37	يۇقىرىدىكىسى بىلەن ئوخشاش

شايار ناهيه بازرىنىڭ هازىرقى خەرىتىسى

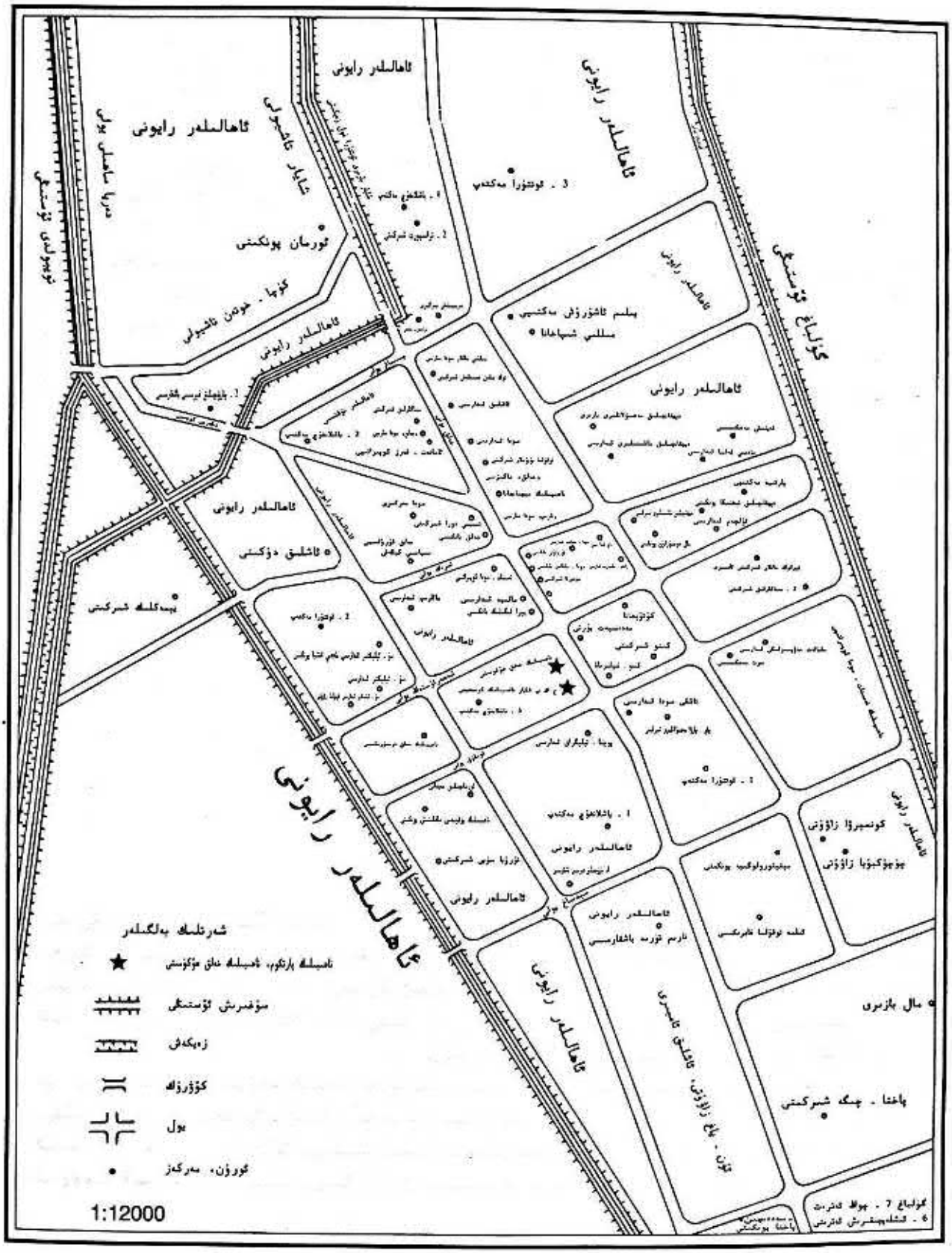
ئاھالىلەر رايونى
شايار تاشيولى
دەريا ساھىل يولى
نوپۇسلۇق ئۇستەڭى
ئورمان پونكىتى
كۆچا - خوتەن تاشيولى
3 . ئوتتۇرا مەكتەپ
پىلىم تاشۇرۇش مەكتىپى
مىللىي شىپاخانا
كۆلباغ ئۇستەڭى
ئاشلىق دۇكىنى
پەيدەكلىك شىركىتى
ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش شىركىتى
ئاھالىلەر رايونى
ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدارىسى
ئاھالىلەر رايونى
ئاھالىلەر رايونى
ئاھالىلەر رايون

قىزىلباپراق		1				15	85(91)	41	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
يېڭىمەھەللە		1				32	121(122)	36	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
قايلور		1				24	78(81)	31	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
نۇرباغ		1				10(12)	40	13	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
تارىم		1				7	19(22)	10	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
1 - چارۋا-چىلىق فېرمىسى			1				5	5	ئەترەت شتاتلىق
2 - چارۋا-چىلىق فېرمىسى			1				4	4	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
ئۇرۇقچىلىق مەيدانى			1				5	2	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
ئەسلىلىك چارۋا فېرمىسى			1				1	1	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
ئەگەك بىلەن ئۇزگەرتىش مەيدانى			1					7	يۇقىرىدىكى بىلەن ئوخشاش
جەمئىي	1	7	5	4(5)		138(140)	582(600)	224	

Ⅲ باب

ناھىيە بازىرى

شايار بازىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، ئۆگەن دەريا‌سى تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بويىغا، ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا، ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قىيپاش شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۈرۈمچىگىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 496 كىلومېتر، تاشيول مۇساپىسى 853 كىلومېتر، ئاقسۇ شەھىرىگىچە بولغان تاشيول مۇساپىسى 252 كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى.

شايار بازىرى ئەسلىدە بىر قەدىمىي كەنت بولۇپ، تىنما تۈزلەڭلىكىنىڭ جەنۇبىدىكى مەركەز ئىدى، يەر شەكلى تۈز، ئېتراپتىكى يېزا ئۆيلىرى بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، ئېتىز - ئېرىقلىرى تۈتىشىپ كەتكەن، ئېرىق - ئۆستەڭلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، دېھقانچىلىق - پىلىچىك ئىشلىرى گۈللەنگەن شۇنداقلا يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىتىلىدىغان بازار ئىدى. «شىنجاڭغا دائىر چوڭ ئىشلارنىڭ

تولۇقلىمىسى»دا: «. . . شايار كىچىك مۇسۇلمانلار بازىرى بولۇپ، كۆچا ئامبىلىغا قارايدۇ، بۇ جايدا قوماندان- ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلمىغان، پەقەت بىر 3 - دەرىجىلىك بەگ ۋە بىر 4 - دەرىجىلىك، بىر 5 - دەرىجىلىك بەگ قويۇلغان، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى 7 - دەرىجىلىك بەگ ئىدى. ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبى ئۆگەن دەريا‌سى قىرغىقىغا پاناداش، سېپىلى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، كەنتلىرى قاقاسلىققا ئايلانغان» دەپ خاتىرىلەنگەن. «شايار ناھىيىسىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» دە: «شاھيار . . . بۇرۇنقى نامى شايار ئىدى. . . ئۇنىڭ جەنۇبىدا بىرلا چوڭ مۇسۇلمانلار كەنتى بار ئىدى. . . بۇرۇن مۇسۇلمانلار شەھىرى بار ئىدى، دائىرىسى ئىككى چاقىرىم، سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى بىر جاڭ 4 چى كېلەتتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئىككى قوۋۇقى بار ئىدى. ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئوت كېتىپ خارابلىققا ئايلانغان. نۇرغۇن پىشقەدەم پۇقرالاردىن سۇرۇشتۇرۇلگەن بولسىمۇ ھېچكىم ئۇنىڭ ئورنىنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى توغرا كۆرسىتىپ بېرەلمىدى. بۇ يەردە مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەي ھەممە ئىشلار بۇرۇنقىدەك بولۇۋەردى. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) نەشر قىلىنغان «يېڭى ئاسىيا ئايلىق ژۇرنىلى»نىڭ 4 - تۇم 3 - سانىغا كۆچۈرۈپ بېسىلغان «قەدىمكى غەربىي يۇرتنى تەكشۈرۈش»تە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «. . بۇگۈرنىڭ 300 چاقىرىم غەربىدە مۇسۇلمانلار شەھىرى بار، ئۇ كۆچا - كۆسەن دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ. . . رىۋايەتلەرگە قارىغاندا بۇ شەھەر تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغانىكەن، شەھەرنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا بىر بۆلەك سېپىل خارابىسى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 5 چاقىرىم كېلىدۇ، سېپىل پۈختا ھەم ئېگىز ياسالغان، سېپىل قىرلىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان، يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە بۇ جاي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەسكەرلەر بوز يەر ئاچقان يەر ئىكەن، بۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا مۇمكىن بولمىدى. 160 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا شاھيار مۇسۇلمانلار شەھىرى بار».

يۇقىرىدىكى خاتىرىلەردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، بىرىنچىدىن، شايار بازىرى ئاڭ كېيىن دېگەندەك يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە كەنت بولۇپ شەكىللەنگەن؛ ئىككىنچىدىن، شايار بازىرىدا ئەسلىدە سېپىل، سېپىل قوۋۇقى، كوچىلار بولغان؛ ئۈچىنچىدىن، شايار بازىرىنىڭ ئورنى ئەسلىدە ئۆگەن دەريا‌سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا ئىدى. يۇرت ئاقساقاللىرىنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇنقى كەنت ھازىرقى نۇرباغ يېزىسىنىڭ تىم كەنتى بىلەن يېڭى بوزيەز دېھقانچىلىق مەيدانى ئارىلىقىدا ئىكەن. بىر رىۋايەتتە ئۆگەن دەريا‌سى توغىنى يار ئېلىپ كېتىپ، كەنت - بازارنى سۇ بېسىپ كەتكەن دېيىلسە، يەنە بىر رىۋايەتتە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا ئوت كېتىپ خارابلىققا ئايلىنىپ چۆلدەرەپ قالغانلىقتىن كۆچۈپ كەتكەن دېيىلىدۇ، لېكىن كونكرېت يىلى ئېنىق ئەمەس.

§ 1 . مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيە بازىرى

شايار بازىرى شىمالىي چۆللۈككە جايلاشقان بولۇپ، ئاھالىسى ئاز، چېقىدىغان مەھسۇلات كەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكىمىيەتنى كېيىنرەك قۇرۇلغان ناھىيە بولغانلىقى، يەنە كېلىپ بازار رايونى كۆچۈپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن كۆلىمى كىچىكرەك.

ھازىرقى سايباغ يولى ۋە گۈلباغ يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچى بىلەن «جىڭفاڭ» كوچىسى تۇتاشقان جايدا بىر كىچىك چاسا سېپىل بار، ئۇ، ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەر، ساقچىلار ئولتۇراقلاشقان ۋە ئىش بېجىرگەن جايدۇر، سېپىل بۇرۇلۇپ ئورنىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. 1949 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ جايدا بىر نەچچە ئېغىزلىق خۇمدان سېلىنىپ، توپا ئېلىنىپ خىش پىشۇرۇلۇپ، سېپىلىنىڭ قالدۇق تاملىرى بۇزۇۋېتىلدى، شۇڭا ئۇنى ئېنىق پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ، لېكىن خارابە ئىزىدىن كۆلىمىنىڭ ناھايىتى كىچىك

ئىكەنلىكىنى كۆرسۈتۈپلىشقا بولىدۇ. ئامما بۇ جايىنى «جىڭچاڭ» دەپ ئاتىشىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ «يىڭفاڭ — گازارما» دېگەن خەتنىڭ خاتا يېزىلىشىدىن بولغان.

غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان بىر يان كوچا بولۇپ، ئۇ، سودا بازىرى ھېسابلىنىدۇ، ئامما ئۇنى «ئىگەرچى» كوچىسى دەپ ئاتايدۇ، ئۇ، «ئات ئىگىرى ياسايدىغان ئۇستا» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ كوچىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى كېسەك تام لاي بىلەن سۇۋالغان، پاكار - پاكار ئاددىي ئۆيلەر دۇكان قىلىنغان. بۇ كوچىدا ئىگەر - جابدۇق، مىللىيچە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى، كىچىك قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى ئىشلەپچىقارغان مىس، تۆمۈر سايمانلار تىجارەت قىلىنىدۇ. بېيجىڭ، گۇاڭجۇلاردىن كىرگۈزۈلگەن مىللىچىلار ۋە چاي، رەخت تىجارىتى قىلىدىغان دۇكانلار ئازراق. بۇ كوچىنىڭ كەڭلىكى تەخمىنەن 4 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر كىلومېتىر كېلىدۇ.

بۇ كوچىنىڭ شەرقىدە شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بىر تار كوچا بولۇپ، ئۇ «كۆنچى مەھەللە» دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇ «كۆنچى كەنتى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ يەردە بىر قىسىم مەلىكىلىك كۆن - خۇرۇم ئۈستىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىگەرچى كوچىسىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا ھۆكۈمەت مەھكىمىسى سېلىنغان، مەھكىمىنىڭ تېمى كېسەكتىن سېلىنىپ لاي بىلەن سۇۋالغان. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) لى گۇەنجۇ ھاكىم بولغاندا يۇقىرىغا يوللىغان مەكتۇبتا: «ھۆكۈمەت مەھكىمىسىنىڭ تاملىرى قىيىسىپ كەتتى، ياغاچ بىلەن تىرەپ قويۇلدى»، «بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كالا - قويلار چېچىشىپ مۆرەپ - مەرەپ يۇرىشىدۇ، تۇن نىسپىدىن كېيىن ئاندىن جىمغىپ قېلىشىدۇ» دەپ بايان قىلىنغان.

§ 2 . شايار بازىرى

شايار بازىرى شىمالىي پاراللېل ′41°13، شەرقىي مېرىدىئان ′82°46 ئارىلىقىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 7.8 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 2.5 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 19.5 كۋادرات كىلومېتىر. ئۇنىڭغا 5 ئاھالىلەر كومىتېتى، 2 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 6 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق 11 مىللەتتىن بولۇپ 7246 ئائىلە، 23 مىڭ 500 نوپۇسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 18 مىڭ 17 بولۇپ، %76.66نى، خەنزۇلار 5159 بولۇپ، %21.95نى ئىگىلەيدۇ.

بازار رايونىدا جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان خەلق يولى، سايباغ يولى، توپىبولدى يولى، گۈلباغ يولى، شەرقتىن غەربكە توغرىسىغا كېسىپ ئۆتكەن چىنەباغ كوچىسى، تېرەك كوچىسى، شەھەر ئۈستەك كوچىسى، قۇملۇق كوچىسى، سېدە باغ كوچىسى، جېڭچاڭ كوچىسى، يېڭى بازار كوچىسى، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسى، شەرقىي جەنۇبتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ئىگەرچى كوچىسىدىن ئىبارەت 13 ئاساسلىق كوچا بار.

شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگىنى خەلق يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە، شەھەر ئۈستەك كوچىسى بىلەن قۇملۇق كوچىسىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى تېرەك كوچىسى بىلەن خەلق يولى كېسىشكەن جايدىكى شەرقىي يولنىڭ شىمالىغا جايلاشقان.

شايار بازىرىدا 1949 - يىلدىن ھازىرغىچە 44 يىللىق قۇرۇلۇش قىلىش ئارقىلىق، بازار رايونى ئازادلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىدىن نەچچە ھەسسە كېڭەيدى. بازارنىڭ كوچا يوللىرى قاتتىقلاشتۇرۇلدى، ئورمان بەلۋېغى، گۈللۈكلەر ئاساسىي جەھەتتىن پۈتكۈزۈلدى، كۈتۈپخانا، مەدەنىيەت يۇرتى، پەن - تېخنىكا

ساربىي، كىنو - تىياتىرخانا قاتارلىق مەدەنىيەت - كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، «خەلق» سودا ساربىي، «نۇرلۇق» سودا ساربىي، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت بىناسى، ئارىم دەريا‌سى سودا ساربىي قاتارلىق سودا بىنالىرى ۋە سودا سارايلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى؛ بازار رايونىدا مەركىزىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازىرى، شەرقىي جەنۇب يۇنىلىشىدىكى جىڭخاك كوچىسىنىڭ جەنۇبىي يېنىدا چارۋا مال بازىرى قاتارلىق سودا بازارلىرى ۋە كوچىلار بار.

شايار بازىرى ناھىيىنىڭ سانائەت مەركىزى بولۇپ، ئاساسلىق زاۋۇتلاردىن ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، يىپەك زاۋۇتى، سۇلياۋ زاۋۇتى، چويۇن پارقازان زاۋۇتى، تۇرمۇشقا كېرەكلىك قەغەز زاۋۇتى، كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى قاتارلىقلار شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ بىر سانائەت رايونىنى شەكىللەندۈرگەن.

بازاردا 3 ئوتتۇرا مەكتەپ، 6 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، ناھىيىنىڭ تەلىم - تەربىيە مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

«خەلق» دوختۇرخانىسى، ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى، كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك ئانا- بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش ۋە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قاتارلىق داۋالاش ئاپپاراتلىرى بازاردا بولۇپ، داۋالاش ۋە پەرۋىش قىلىش مەركىزى ھېسابلىنىدۇ.

شايار - توقسۇ تاشيولى «314» دۆلەت تاشيولىغا تۇتىشىدۇ. كۆچا - شايار تاشيولىنىڭ ئۇلى پۈتتى، كۆچا - خوتەن تاشيولى شايار بۆلىكىنىڭ ئۇلى ۋە يول يۈزى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ قاسقان (فېرما ئورگىنى تۇرۇشلۇق جاي) غىچە ياسلىپ بولدى. يېزا - مەيدانلارغا باردىغان يېزا - كەنت تاشيوللىرى ياسلىپ بولدى، ھەر كۈنى نۆۋەتچى ئاپتوبۇس قاتنايدۇ، قاتناش قۇلايلىق.

Ⅳ باب

يېزىلارنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

§1. گۈلباغ يېزىسى

گۈلباغ يېزىسى شايار بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، يېزىلىق ھۆكۈمەت باش گۈلباغ كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۇز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 3.7 كىلومېتىر كېلىدۇ، جەنۇب تەرىپى شايار باش زەيكىشىنى چېگرا قىلىپ ناھىيىلىك 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن قوشنا، شىمال تەرىپى نۇرباغ يېزىسىغا يانداش، غەرب تەرىپى شايار بازىرى بىلەن، غەربىي جەنۇبى تويبولدى يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرق تەرىپى ئارىم يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 34 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 9 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 304 كۋادرات كىلومېتىر، بۇ يېزىغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 31 تەبىئىي كەنت، 8 دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق نۇقتىسى، 79 كەنت ئاھالىلەر

گۇرۇپپىسى قارايدۇ، يېزا بويىچە 1992 - يىلدىكى ئائىلە 3781، نوپۇس 17 مىڭ 653، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 15 مىڭ 559 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %13.88نى، خەنزۇلار 1900 بولۇپ، %10.81نى، خۇيزۇلار 185 بولۇپ، %1.04نى، باشقا مىللەتلەر %0.02نى ئىگىلەيدۇ.

1940 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ يەرنىڭ نامى «چاتاق» بۇ سۆزنىڭ تېگى «چاھار ئوتاق» بولۇپ، كېيىنچە تەلەپپۇزدا «چاھارتاق»، «چارتاق»، «چاتاق» بولۇپ ئۆزگەرگەن، «چاتاق» سەلبىي مەنىدە بولۇپ قالغاچقا، ھاكىم ئابدۇللا گۇلباغ دەپ ئۆزگەرتكەن.

بۇ يېزىنىڭ شەرقى ۋە شەرقىي جەنۇبى شورلۇق، شامالدا يىمىرىلگەن قاقاس قۇملۇق بولۇپ، قۇرۇپ كەتكەن قېرى توغراق ئورمىنى بار، سۇ مەنبەسى كەمچىل، ئادەم شالاڭ، بىپايان چۆللۈك ئوتلاقتىن ئىبارەت؛ غەربى ۋە غەربىي جەنۇبى ئاھالە زىچ، قۇملۇقنىڭ چېتى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەن بوستانلىق بولۇپ، شايار ناھىيىسى بويىچە بىر قەدەر چوڭ مەنزىرە بىرلىك شۇنداقلا دائىرىسى چوڭ‌راق، تېرىلغۇ يېرى كۆپرەك يېزىلارنىڭ بىرى. بۇغداي، كۆممىقوناق، پاختا كۆپ چىقىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ناھىيە بويىچە باغۋەنچىلىك مەركەزلەشكەن جايدۇر؛ كۈسەن ئاق كىشمىش ئۈزۈكى چىقىدىغان بىر نەچچە چوڭ مېۋىلىك باغ مۇشۇ يېزىدا. تارىخ، مەدەنىيەت جەھەتتە نامى چىققان موللا ئەلەم شاھىيارى مۇشۇ يېزىدا تۇغۇلغان.

گۇلباغ يېزىسىغا قاراشلىق تەبىئىـــــي كەنتلەر مۇنۇلار: چوڭ گۇلباغ، ئارا مەھەللە، ئارالدۇڭ، ئەگرىبۇلۇڭ، سېرىق سۇگەت، مازار توغراق، ئەنجان مەھەللىسى، يۇقىرى كۆلدەش، ئوتتۇرا كۆلدەش، ئاياغ كۆلدەش، ئاق، داۋۇز دۇڭ، ساياباغ، ئاقئېرىق، يېڭى ئاقئېرىق، بوز، قارا ئوغلاق، كىچىك گۇلباغ، ئىنچىكە، تاللىقئېرىق، ئېگىز دۇڭ، تاللىق، گۈرۈچقوتان، قۇمتوقاي، يېڭىخاندان، سۇپا قۇم، شور شەھەر، چاغانقۇم، غالدىر، بەشئېغىز، كەتمە.

2 § . توبىولدى يېزىسى

توبىولدى يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالى، شايار بازىرىنىڭ جەنۇبى (يېزىلىق ھۆكۈمەت توبىولدى كەنتىدە) غا جايلاشقان، شايار بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىق 10.2 كىلومېتىر كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىغا تۇتىشىدۇ ۋە قۇملۇق ئارقىلىق ئايرىلىپ خوتەن ۋىلايىتى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ؛ شىمالى شايار بازىرى بىلەن قوشنا؛ شەرق تەرىپى گۇلباغ ۋە 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەرب تەرىپى قايلور يېزىسى ۋە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن قوشنا. تارىم دەرياسىنىڭ شىمالى، دارايى سۇ ئامبىرى سۇ چوشۇرۇش ئۆستەڭىنىڭ جەنۇبىدا ئەدلىيە نازارىتىگە بېۋاستە قاراشلىق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بار. يېزىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 35 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 912 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 19 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 7 يېزا باشقۇرۇشىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق فېرمىسى، 37 تەبىئىي كەنت، 126 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى قارايدۇ، 6012 ئائىلە، 30 مىڭ 145 نوپۇس بار، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، دۇڭشيانگ، مياۋزۇ، جۇاڭزۇ، زاڭزۇ، موڭغۇل، بويى، مانجۇدىن ئىبارەت 11 مىللەت بار، ئۇيغۇرلار %76.52نى؛ خەنزۇلار %21.15نى، خۇيزۇلار %2.11نى ئىگىلەيدۇ، باشقا 8 مىللەتتىن 54 كىشى بار، ھەر قايسى مىللەتلەر ئۆزىنىڭ تىل - يېزىقىنى قوللىنىدۇ.

توبىولدى كەنتى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كەنتلەر ئەسلىدە كەڭ كەتكەن توغراقلىق ۋە ئىپتىدائىي دالا بولۇپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىن باشلاپ بوزيەر ئېچىلىپ، كۆچەت تىكىپ، تېرىقچىلىق قىلىنىپ

دېھقانچىلىق رايونى شەكىللەنگەن. داۋاگۈزالك 25 - يىلى (1845 - يىلى) قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لىن زېشۈ كۈچا خان ئامبىلى جاراڭچىغىنىڭ ھەمراھلىقىدا بۇ رايونىنى تەكشۈرگەن. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ جاي دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ شەكىللىنىپ، ئاھالىسى بىر قەدەر زىچ جايلاردىن بولۇپ قالدى.

1953 - يىلى بۇ جاي 2 - رايونلۇق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۈق جاي قىلىندى، شۇنىڭدىن كېيىن تەرەققىي قىلىپ بىر قەدەر گۈللەنگەن يېزا - بازارغا ئايلاندى. بازار تۈرۈشلۈق جايدا كىچىك تىپتىكى ئۈن - ياغ پىششىقلاپ ئىشلەش، يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇت - كارخانىلىرى قۇرۇلدى ھەمدە ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ بۇغا فېرمىسى، باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى. ناھىيە بازىرىغىچە ئاسفالت يول، كەنتلەرگە بارىدىغان شېغىل يول بار. كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇشى» ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى، مەدەنىيەت پونكىتىنى ۋە پونكىتتىكى كۈتۈپخانا، كۆڭۈل ئېچىش ئۆيى، ياشلار پائالىيەت مەركىزىمۇ ئاساسىي جەھەتتىن پۈتتى.

تارىم دەريالىسىنىڭ جەنۇبىدا توۋىبولدى يېزىسى قارىسىقىدىكى 3 خەنزۇ كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ۋە دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كەنتلەرنىڭ ئاھالىلەر نۇقتىسى ياكى تەبىئىي كەنتلىرى بار، بۇ كەنتلەرنىڭ ئورمانلىقلار ئارىسىدا ئاز كەم 180 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى بار، بۇ يەرلەر پاختىچىلىق بازىسى ۋە چارۋىچىلىق جەھەتتىكى سۈپەتلىك چارۋا فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ، يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى ئاقارچاچاق سۇ ئامبىرىغا يېقىن جايغا جايلاشقان.

يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: توۋىبولدى، توۋىبولدى كېسىكى، يېڭىباغ، قىزماتا، شېيىخدۆڭ، تېرەك، پەيزاۋات، جەرەنباش، سىرىماق، ئارابوز، كونا چىمەن، كونا چىمەن كېسىكى، يېڭىچىمەن، يېڭىچىمەن كېسىكى، يالغۇز تېرەك، تاللىقبۇلۇڭ كېسىكى، يېڭىئىگەرچى، يېڭىئىگەرچى كېسىكى، يېڭىكۆكبويۇن، يېڭى كۆكبويۇن كېسىكى، سېغىزلىق، سېغىزلىق كېسىكى، گۈلباغ، غالىبىيەت كېسىكى، قۇمئېرىق، قاراقۇم، قاراقۇم كېسىكى، گەز قۇم، قۇمبوستان، تۆزاڭ، قاراتوغراق، شاللىق، قاشباغ، ئارقاچاچاق.

ئومۇمەن «كېسىكى» دەپ ئاتالغان كەنتلەرنىڭ ھەممىسى تارىم دەريانىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا بولۇپ، 1958 - يىلدىن كېيىن دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى كەنتلەردىن كۆچۈرۈلگەن ئاھالىلەر يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان كەنتلەردۇر. ئاز ساندىكى خەنزۇ ئاھالىلەر كەنتىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئەسلىدىكى كەنت نامىغا «كېسىكى» دېگەن سۆز قوشۇپ قوللىنىلىدۇ، بۇ. «×××» كەنتىنىڭ يېڭى ئاھالىلەر نۇقتىسى» دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

§ 3 . قىزىلبايراق يېزىسى

قىزىلبايراق يېزىسى شايار تەۋەسىنىڭ شەرقىي شىمالى (يېزىلىق ھۆكۈمەت مازار كەنتىدە) غا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 7.8 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 31 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 243 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن ناھىيە بازىرىغىچە تۆز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 25.9 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالى 5.18 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى سايئېرىق قۇرۇق دەريا ئارقىلىق كۆچا ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ شەرقى كۆچا ناھىيىسىنىڭ سەكسەن تام ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا؛ جەنۇبى نۇرباغ يېزىسى ۋە گۈلباغ يېزىسىنىڭ ئاز بىر قىسمى بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى ئۆگەن دەريا سىغا يانداش بولۇپ، يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن دەريا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. بۇ يېزىغا 15 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 91 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 41 تەبىئىي كەنت قارايدۇ،

4855 ئائىلە، 25 مىڭ 18 نوپۇس بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %3.19نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 24 مىڭ 601 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %33.98نى، خەنزۇلار 411 بولۇپ، %1.6نى ئىگىلەيدۇ، خۇيزۇدىن 6 سى بار، بۇ يېزا ناھىيە بويىچە نوپۇسى بىر قەدەر كۆپ يېزا ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يېزىنىڭ ئەسلى ئىسمى مازار غوجام بولۇپ، 1958 - يىلى گۈڭشې بولۇپ قۇرۇلغاندا مازىرقى نام بىلەن ئاتالغان. قىزىلبايراق يېزىسى قەدىمكى كۇسەننىڭ بىر قىسمى ئىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايىنىڭ ئەتراپىدا «مازار غوجام» قەبرىستانلىقى بولۇپ، ئۇ، بىر بازار ئىدى. چېنىلۇك 22 - يىلى (1757- يىلى) 6 - ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى ئەيلۇڭتا بۇ يەردە خوجا جاھانغا قوغلاپ زەربە بېرىپ ئەچچە مىڭ ئەسكىرىنى تەلتۈكۈس مەغلۇب قىلىپ زور غەلىبىگە ئېرىشكەن. بۇ كەنتنىڭ يېنىدىكى لەڭگەر كەنتى قەدىمكى پوچتا يولىدىكى ئۆتەڭ ئىدى. بۇ يېزىنىڭ كوچىلىرى رەتلىك بولۇپ، قاتار كەتكەن دۇكانلار بار، بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: كالاقوتان، ئونيەنتە مەھەللە، مازار غوجام، لەڭگەر، چىمەنئوي، پەيشەنبە بازار، قۇملۇق، بازار، تۈگمەنبېشى، دۆڭمەھەللە، يېڭىئېرىق، قاپاقتوغراق، ئارا مەھەللە، يانمەھەللە، كونا مەھەللە، قۇمكۆل، گۈزەل، يېڭىيەر، تاللىق، قاراسىرت، قىزىلدۆڭ، سايقۇدۇق، سۇلتان سىيىت ئاتام، ئاققۇم، تاللىقتوتان، قىزىلسار، سۆگەت كۆتەمە، بورقاي، سېغىزلىق، بۇزتا، يەكشەنبە بازار، پوپاك، قۇمتوقاي، چىغىرلا، ئاقبەل، تەسكەن قۇدۇق، ئويلۇق، قاشتوغراق، قالپاقچى، ئاغىيباش.

§ 4 . يېڭىمەھەللە يېزىسى

يېڭىمەھەللە يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى چىنباغ كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 19.4 كىلومېتىر، شەرقى چوڭ قۇرۇق جىلغا ئارقىلىق قايلور يېزىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، ئۆگەن دەرياسىنى چېگرا قىلىپ قىزىلبايراق يېزىسى بىلەن قارىشىپ تۇرىدۇ؛ شەرقىي شىمالى كۆچا بىلەن تۇتىشىدۇ؛ غەربى توقسۇ ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 55 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىچە كەڭلىكى تەخمىنەن 15 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 826 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 32 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 122 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 36 تەبىئىي كەنت، 3 دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە چارۋىچىلىق نۇقتىسى قارايدۇ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەردىن 6250 ئائىلە، 32 مىڭ 971 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 32 مىڭ 414 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %31.98نى ئىگىلەيدۇ، خەنزۇلار 557.

بۇ رايون قەدىمكى كۇسەننىڭ مۇھىم قىسمى بولۇپ، يېزا بويىچە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇ شايار بويىچە نوپۇسى ئەڭ كۆپ، كۆلىمى بىر قەدەر كەڭ يېزا ھېسابلىنىدۇ. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۈرۈشلۇق جايىمۇ ناھىيە بويىچە ئەڭ چوڭ بازار ھېسابلىنىدۇ. شايار - توقسۇ ناشيولى بازارنىڭ يېنىدىن ئۆتىدۇ، قاتناش قۇلايلىق. يېزا - بازار سانائەت كارخانىسى ۋە مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرى بار. ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش ئورنىغا قاراشلىق يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى، تۆڭگۈز باش قەدىمىي شەھىرى مۇشۇ يېزا تەۋەسىدە.

بۇ يېزىغا قاراشلىق كەنتلەر مۇنۇلار: چىنباغ، قوشسۆگەت، ياڭئېرىق، تاشدۆڭ، دۆڭمەھەللە، بوستان، پايىس، تېرىقئېرىق، ئاقمەسچىت، يېڭى ياقا بۇلاق، يېڭىقارلىغاچ، ئازاد باغ، ئازنابازار، پاشالىق، قوشكۆۋرۈك، ئاچادۆڭ، يانمەھەللە، قۇرۇلقۇم، قاشئېرىق، قۇرما، قارلىغاچ، تاشبېشى، سەككىز ئوتاق،

ئوتتۇزلۇق، كۆتەكساراي، قۇرما كېسىكسى، يانتاقشەھەر، چۆژۈقلۇق، يالغۇز توغراق، تېرەكبوستان، يېڭىيەر، پور توغراق، ئاقتىكەن، تېرەكشەھەر، يورۇقشەھەر، گاھال.

§ 5 . قايلور يېزىسى

قايلور يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالى (يېزىلىق ھۆكۈمەت قايلور كەنتىدە) غا جايلاشقان، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 9.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ئۆگەن دەريانىڭ غەربىي قىرغىقىدا دەريانى بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ بارا - بارا كېڭىيىپ دېلتا شەكلىنى ھاسىل قىلغان. غەربىي ۋە غەربىي شىمالى يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقى ۋە شەرقىي شىمالى نۇرباغ، شايار بازىرى، قىزىلبايراق، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، تويبولدى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقىغا يانداش، تارىم دەريا‌سى مۇشۇ يېزىنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتىدۇ. شەرقتىن غەربكە ئوتتۇرىچە كەڭلىكى 7.7 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 68 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 526 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزىغا 22 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، يېزا باشقۇرغان 2 مەيدان، 81 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 31 تەبىئىي كەنت قارايدۇ. 3723 ئائىلە، 18 مىڭ 234 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 17 مىڭ 808 بولۇپ، 97.66% نى، خەنزۇلار 342 بولۇپ، 1.87% نى ئىگىلەيدۇ، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 84. يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتى 1992 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر مەدەنىيەت پونكىتى بولۇپ باھالاندى.

«قايلور» دېگەن سۆز «تۇخار تىلى» بولۇپ، بۇ يېزا يېزا تۈرۈشلۇق كەنتنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: قايلور، دۇشەنبە بازار، بېدىلىكئوي، توقاي، نۇرۇز قۇم، مومۇش، كۆكبويۇن، ياقا بۇلاق، تاللىقباغ، شىيىت توغراق، ئاقبەل، دۆڭلىمە، قاشباغ، ئاغدۆڭ، زەگا توغراق، ئايدىڭبوز، ئوردا باشلام، ئىگەرچى، داۋانقۇم، گۈزەلبوستان، قاتار جىگدە، قىياسقۇم، قىزىلتام، يېڭىيەر، ئويمانتوتان، چوغتېرەك، لايداڭ، كۆلدەش، بوزدۆڭ، قوڭالچاقبەل، ئۆچكە ئۆلدى.

§ 6 . نۇرباغ يېزىسى

نۇرباغ يېزىسى شايار بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى ئارا مەھەللە كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 11.2 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ئۆگەن دەريا‌سى تۈۋەن ئېقىمىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بولۇپ، دەريا ئارقىلىق قايلور بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شىمالى قىزىلبايراق يېزىسى بىلەن قوشنا، شەرقى كۈچا ناھىيىسىنىڭ 7 - رايونى ۋە تارىم يېزىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى گۈلباغ يېزىسى ۋە شايار بازىرىغا يانداش، يېرى تۈز. شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 40 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 10.2 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 407 كۋادرات كىلومېتىر. بۇ يېزىغا 12 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 40 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 13 تەبىئىي كەنت قارايدۇ، 1781 ئائىلە، 8328 نوپۇس بار. بۇ، ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، خەنزۇلار ئاساسلىق تەركىب بولۇپ بىرىككەن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان يېزا ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 8042 بولۇپ، 97.17% نى، خەنزۇلار 286 بولۇپ، 2.83% نى ئىگىلەيدۇ.

بۇ يېزا 1940 - يىلدىن كېلگىرى «پەس» دەپ ئاتالغان، بۇ سۆز مەلىيە مەنىسى بىلدۈرگەچكە ھاكىم ئابدۇللا ھازىرقى نامغا ئۆزگەرتكەن. بۇ نام ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: ئارا مەھەللە، لىكەك، نەيدەڭ، قوشدۆڭ، يادالۇ، پەيشەنبە بازار، شەپەرەك، يېڭىئاۋات، تۈگمەنبېشى، تىم، جىگدە توقاي، ئارال، لەمپەكۆۋرۈك.

§ 7 . تارىم يېزىسى

تارىم يېزىسى شايار ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا، شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، يېزا ئورگىنى قۇمئېرىق كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 38.5 كىلومېتىر كېلىدۇ، تارىم دەرياسى يېزا تەۋەسىدىن ئۆتىدۇ. شەرقى كۆچا نەسىللىك قوي فېرمىسى بىلەن، شەرقىي جەنۇبىدىكى قۇملۇق رايونلار چەرچەن ناھىيىسىدىكى چۆللۈك رايونلار بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربى ناھىيىلىك 1-چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن، شىمالى كۆچا ناھىيىسىنىڭ خانىقاتام يېزىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 38.61 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 37 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 940 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ يېزىغا 7 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى، 22 كەنت ئاھالىلەر گۇرۇپپىسى، 10 تەبىئىي كەنت، بىر تاشلاندۇق كەنت قارايدۇ، 795 ئائىلە، 3929 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 2888 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %73.50نى، خەنزۇلار 1041 بولۇپ، %26.40نى ئىگىلەيدۇ.

تارىم يېزىسى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككىي قىرغىقىغا جايلاشقان بولغاچقا شۇ نام بىلەن ئاتالغان، بۇ يېزا 1960 - يىلى قۇرۇلغان، يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ، قۇملۇق كۆلىمى ناھايىتى كەڭ.

بۇ يېزىغا قاراشلىق كەنتلەر مۇنۇلار: قۇمئېرىق، قەلىيەت، چاپلىما، يانتاقباش، دۆڭقوتان، بوستان توغراق، چىگە گېرەم، ساڭتام، چىلەك، قۇمكۆل.

V باب

ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

§ 1 . 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى

شايار ناھىيىلىك 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ شىمالى، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي، تارىم

دەريانىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى توغراقلىق ئارىسىغا جايلاشقان. فېرما تۈرۈشلۇق جاي كەلكۈن ۋە باشقا سەۋەبلەر تۆپەيلىدىن 3 قېتىم كۆچۈرۈلگەن، ھازىر شامالقىرچىن كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 36 كىلومېتىر كېلىدۇ. شىمالى گۈلباغ يېزىسىغا يانداش، جەنۇبى تارىم دەريامى بىلەن تۇتىشىدۇ، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن دەريا ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ، شەرقى كۆچادىكى سوغۇ بىلەن تۇتىشىدۇ ھەمدە تارىم يېزىسىنىڭ يەر پاسىلى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن، غەربى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۈزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تويبولدى يېزىسى بىلەن قوشنا. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 13 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى 72 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 936 كۋادرات كىلومېتىر، فېرمىغا 4 ئەترەت، 5 تەبىئىي كەنت، 10 چارۋىچىلىق نۇقتىسى قارايدۇ، 323 ئائىلە، 1479 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 1089 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %73.63نى، خەنزۇلار 387 بولۇپ، %26.37نى ئىگىلەيدۇ.

1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دائىرىسى كەڭ، كۆلىمى چوڭ؛ بۇ فېرما چارۋىچىلىقنىڭ ئاساس، دېھقانچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدۇ، فېرمىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: شامالقىرچىن، ئاقتام، خادادۆڭ، شاللىق ئارال، سالاست.

§ 2 . 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى

شايار ناھىيىلىك 2 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ قىيپاش غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، فېرما ئورگىنى قاسقان كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 57.8 كىلومېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 39 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە ئۈزۈنلۇقى تەخمىنەن 37.4 كىلومېتىر. ئومۇمىي كۆلىمى 1443 كۋادرات كىلومېتىر، شەرقى تويبولدى يېزىسى ۋە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۈزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، شەرقىي شىمالى قايلوز، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىغا يانداش، شىمالى ۋە غەربىي شىمالى توقسۇ بىلەن، غەربىي جەنۇبى ئاقسۇ بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، قۇملۇق خوتەن ۋىلايىتى بىلەن ئايرىپ تۇرىدۇ، فېرما بويىچە 236 ئائىلە، 1027 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 1011، خەنزۇلار 16. چارۋىچىلىق فېرمىسى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، تەۋەسىدە كەڭ كەتكەن توغراقلىق بار. بۇ يېزىغا قاراشلىق تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: قاسقان، قاپاق توغراق، ئەگرى توغراق، شاللىقتام.

§ 3 . نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

نەسىللىك چارۋا فېرمىسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى گۈلباغ يېزىسىنىڭ خەندەن كەنتىگە جايلاشقان، ناھىيە بازىرى رايونىغىچە تۈز سىزىق بويىچە ھېسابلانغان ئارىلىقى 10.5 كىلومېتىر، ئومۇمىي كۆلىمى 4800 مو كېلىدۇ، 43 ئائىلە، 223 نوپۇس بار، خەنزۇلار 6، ئۇيغۇرلار 217، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، دېھقانچىلىقتا ئۈزۈقلۇق ئاشلىق ۋە يەم ـ خەشەك ئىشلەپچىقىرىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

1971 ـ يىلى نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، نەسىللىك ئۆي چارۋىلىرىنى كىرگۈزۈپ، قاراكۆل قويىنى كۆپەيتىش ۋە يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش جەھەتتە مۇھىم رول ئوينىدى. 2000 مو ئونلاق، 70 مو مېۋىلىك باغ، سىمېنتال نەسىللىك كالىسى، ئىلى ئېتى، گۈەنجۇك ئېشىكى، ساپ نەسىللىك قارا كۆل قويى، تىۋىت ئۆچكىسى قاتارلىق نەسىللىك چارۋا مالىلار بار.

§ 4 . ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

مەيدان ئورگىنى ئارالتام كەنتىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىنىڭ 7 كىلومېتىر شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان، بۇ مەيدان 5 ئەترەتكە بۆلۈنگەن، 2 - ئەترەتتىن 5 - ئەترەتكىچە مەيدان ئورگىنىغا جايلاشقان، 1 - ئەترەت ئەسلىدىكى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ ئورگىنى بولۇپ، كونا دەريا كەنتىگە، ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ 3 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. 1983 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى كېڭەيتىلدى، مەيدان ئورگىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئەسلىدىكى يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىغا كۆچۈرۈلدى. بۇ مەيدانىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 60 مىڭ 700 مو كېلىدۇ، مەيدان بويىچە 176 ئائىلە، 778 نوپۇس بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 741، ئۇيغۇرلار 37.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ سۈپەتلىك ئۇرۇقىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇن ھېسابلىنىدۇ، سۈپەتلىك ئۇرۇقلارنى كىرگۈزۈپ، ساپلاشتۇرۇپ تېمەنلەشتۈرىدۇ، ئاندىن پۈتۈن ناھىيىنى تەمىنلەيدۇ، شۇنداقلا بۇ مەيدان ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىنىڭ تەجرىبە ئېتىزى، ئۇلگە ئېتىزى ھېسابلىنىدۇ. مەيدانغا قارايدىغان تەبىئىي كەنتلەر مۇنۇلار: كونا دەريا، ئارالتام.

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

ئىككىنچى قىسىم

تەبىئىي جۇغراپىيىلىك ئەھۋالى

شايار ناھىيىسى تەڭرىتاغنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىغا، ئۆگەن دەرياسى بوستانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىرىغا جايلاشقان، ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′81°45 — ′84°47، شىمالىي پاراللېل "39°31 — ′41°25 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتر، ئومۇمىي كۆلىمى 31 مىڭ 972.5 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. يېرى دېڭىز يۈزىدىن 950 — 1020 مېتىرغىچە ئېگىز.

شىمالىي قىسمى ئۆگەن دەرياسى بويىدىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما تۈزلەڭلىك بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ بارا - بارا پەسلەپ بارىدۇ، غەربتىن شەرققە سەل قىيسايغان، بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى 880 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 2.75% نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، ناھىيىنىڭ ئاساسلىق تېرىقچىلىق رايونى، ئاھالىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، يېزا ئۆيلىرى تۈتىشىپ كەتكەن جاي. ئوتتۇرا قىسمى تارىم دەرياسى ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بولۇپ، جەنۇبتىن شىمالغا قىيسايغان، ئاساسىي جەھەتتىن تەكشى تۈزلەڭلىك. دەريا قىنى پەس ھەم تېپىز، دەريا شاخاپچىلىرى ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن، كۆللەر يۇلتۇزدەك تارقالغان. بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ كۆلىمى 5363 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 16.77% نى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئورمانچىلىق، چارۇچىلىققا باب يەر كۆلىمى 2212 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، بۇ تۈزلەڭلىكنىڭ 41.24% نى ئىگىلەيدۇ، بۇ يەردە تەبىئىي توغراق ئورمىنى ۋە چۆچۈكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، يۇلغۇنلار گىرەلىشىپ ئۆسكەن. شورلۇق يەر، كۆل سۈيى دائىرىسى ۋە قۇملاشقان چۆللۈك، يېرىم چۆللۈك ئوتلاق كۆلىمى 3151 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. جەنۇبى تەكلىماكان قۇملۇقى بولۇپ، يانتۇلۇقى ئانچە زور ئەمەس، غەربتىن شەرققە سەل قىيسايغان، جەنۇبتىن شىمالغا سەل قىيپاش ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇنىڭ كۆلىمى 25 مىڭ 729.5 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ.

I باب

گېئولوگىيە، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

§1. گېئولوگىيە

1. تۈزۈلمە ھەرىكىتى

بۇ رايون دەسلەپكى كالېدون ھەرىكىتى دەۋرىدە، شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە

ئەگىشىپ پۈتۈن گەۋدە بويىچە كۆتۈرۈلۈپ چىققان، بۇ تۈزۈلمە بەلۋاغ ئېتىدائىي كۆتۈرۈلمە شەكىلدە بولۇپ، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس بولۇشتەك ئومۇمىي تۈزۈلمە ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن، شىمالىي قىسمىنىڭ ئوردوۋۈك سىستېمىسىدىكى سويۇلۇشى جەنۇبىي قىسمىغا قارىغاندا كۆچلۈك، ئەينى چاغدا پۈتۈن گەۋدە بويىچە كۆتۈرۈلۈپ چىققاچقا، ئۇزۇلمە ۋە يېرىلمىلار يېتىلمىگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاشكارىلىنىش ۋاقتى نىسپىي ھالدا قىسقىراق بولغانلىقتىن، كارستلار يېتىلمىگەن.

ئاخىرقى گېرتسېن ھەرىكىتىدىن ئىلگىرىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى رايونلارنىڭ نىسپىي تۇراقلىق چۆكۈندى مەزگىللىدىكىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، كېيىنكى پالېئوزوي ئېراتېمى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ دەسلەپكى پالېئوزوي ئېرا تېمىنىڭ ئۈستىنى ھالقىپ قاپلىۋالغان، سىلۇر سىستېمىسى بىلەن ئوردوۋۈك سىستېمىسى تۆۋەن بۇلۇق ھالەتتە بىماس دەستىلىنىپ تېگىشكەن.

ئاخىرقى گېرتسېن مەزگىللىدىكى كۆچلۈك تۈزۈلمە ھەرىكىتى رايون خاراكتېرلىك پۈرسىلىشىپ شەكىل ئۆزگىرىشىنى ۋە كەڭ دائىرىلىك يانار تاغ ھەرىكىتىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، رايون دائىرىسىدە بىرقاتار دۇم پۈرسىلىك تۈزۈلمە بەلۋاغنى شەكىللەندۈرگەن. كۆچلۈك پۈرۈلمىلەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى بىلەن، بىرتەرەپتىن نېفىت ـ گازلارنىڭ توپلىنىشىغا پايدىلىق ئورۇن شەكىللەنگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن رايون خاراكتېرلىك ئېغىر يىمىرىلىپ سويۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ رايون پۈتۈنلەي دېگۈدەك كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمى ۋە كۆپ قىسمى سىلۇر سىستېمىسى ھەمدە بىر قىسمى ئوردوۋۈك سىستېمىسى تەرىپىدىن يىمىرىلىپ سويۇلغان. كۆچلۈك يىمىرىلىپ سويۇلۇپ تەكشىلىنىش ئارقىلىق رايون دائىرىسىنىڭ قەدىمكى يەر قىياپىتى يالانما تۈزلەڭلىككە ئايلىنىپ قالغان، كۆتۈرۈلمىسى ئېگىز بولغان شىمالىي قىسمىنىڭ سويۇلۇشى كۆتۈرۈلمىسى پەس بولغان جەنۇبىي قىسمىغا قارىغاندا كۆچلۈك بولۇپ، ئېچىلىپ قالغان يەر ئۈستىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ ئورنىمۇ جەنۇبىي قىسمىنىڭكىدىن كونا. يالانما تۈزلەڭلىك قەدىمكى يەر قىياپىتىنى زەئىپ، ئېگىز ـ پەس ھالەتكە كەلتۈرۈپ قويغان.

ھىندىچىنى ئېپوخاسى تارىم ئېچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى يېتىلگەن دەسلەپكى مەزگىل بولۇپ، شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلۈپ چىققان كېيىنكى تېرتىاس دەۋرىدە بىر يۇرۇش دەريا ـ كۆل فاتسىيىلىك ئۆڭىندى جىنس چۆكۈندىلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك قوبۇل قىلغان، رايون دائىرىسىدىكى كېيىنكى تېرتىاس سىستېمىسى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىكى يىمىرىلگەن پوست ئۈستىنى بىماس دەستىلەنگەن ھالەتتە قاپلىۋالغان بولۇپ، تېرتىاس سىستېمىسىدا چۆككەندىن كېيىن ھىندىچىنى ئېپوخاسىدىكى تۈزۈلمىلەرنىڭ كۆتۈرۈلۈپ چىقىشى ۋە يېرىلىش رولى تەسىرىگە ئۇچراپ، رايون خاراكتېرلىك يىمىرىلىپ سويۇلۇش قايتىدىن پەيدا بولغان، شىمالىي قىسمىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى جەنۇبىي قىسمىنىڭكىدىن كۆچلۈك بولغاچقا، يېرىلمىلار يېتىلگەن، جىنسلار ئۇۋۇلۇپ كەتكەن، نەتىجىدە شىمالىي قىسمىنىڭ سويۇلۇشى كۆچلۈك بولغان. بىراق ھىندىچىنى ئېپوخاسىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتى كېيىنكى پالېئوزوي ئېرا تېمىدىكى كاربوناتلىق جىنسلارنىڭ يەر ئۈستىدە يېڭۈاشتىن ئېچىلىپ قىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئاتموسفېرادىكى تۆزسىز سۇلار كاربوناتلىق جىنسلارنى سۇزۇلدۇرۇپ ۋە ئېرىتىپ، رايون خاراكتېرلىك ئاتموسفېرادىكى يوشۇرۇن تۆزسىز سۇ ئېقىن بەلۋېغى جانلىنىشقا باشلىغان، سۇزۇش رولى كۈچەيگەن.

تېرتىاس دەۋرىدىن كېيىن شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنىڭ تۈزۈلمە ھەرىكىتى تىنچلىنىشقا قاراپ يۇزلەنگەن. مېزوزوي ئېراتېمىغا تەۋە بولغان يۇرا سىستېمىسى، بور سىستېمىسى پۈتكۈل شىمالىي تارىم كۆتۈرۈلمىسىنى قاپلىۋالغان بولۇپ، يەنىمۇ مەزگىللىدىكى تۈزۈلمە ھەرىكىتىنىڭ تەسىرى روشەن بولمىغان، كاينوزوي ئېرا تېمى مېزوزوي ئېرا تېمىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان، چۆكۈندىلەردىن ھاسىل بولغان غايەت زور قېلىنلىقتىكى قۇرۇقلۇق فاتسىيىلىك يەر قاتلىمى، پەرقلىق چۆكۈنلىش رولى ۋە ۋارىسلىق خاراكتېرىدىكى ئۈزۈلمە ھەرىكىتى مېزوزوي ئېراسى، فاينوزوي ئېراسىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھېسابلىنىدۇ،

مېزوزوي ئېرا تېمى، كاينوزوي ئېرا تېمىدىكى نۇرغۇن توزۇلمىلەر ياپا توزۇلمىنەردىن ئىبارەت.

2. يەر قاتلىمى

بۇ رايوننىڭ يەر يۈزىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى 4 - سىستېمىغا تەۋە يەر قاتلىمى بىلەن قاپلانغان، ئۇنىڭ يەر قاتلىمى سىستېمىسى تۆۋەندىكىدەك قىسقىچە بايان قىلىنىدى:

4 - سىستېما Q: ئۇستۈنكى قىسمى سۇس كۇلرەڭ سېغىزلىق چاچما قۇمدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى نەچچە مېتىردىن 200 مېتىرغىچە كېلىدۇ، بۇ رايونغا كەڭ تارقالغانلىرى ئاساسلىق شامال چۆكۈندىسى، ئېقىندى، لاتقىلىق چاچاقۇم، شېغىل، قۇمىڭ سېغىز تۈپراقتىن ئىبارەت. ئاستىنقى قىسمى غايەر زور قېلىن قاتلاملىق شېغىل تاش ئارىلاش كۇلرەڭ قۇملۇق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 442 — 3022 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

يېڭى 3 - سىستېما N كۆچا گۇرۇپپىسى: بۇ گۇرۇپپىدىكى يەر قالتىمى سۇس قوڭۇر، سۇس سېرىق، سۇس كۇلرەڭ گىل تاش، قۇملۇق گىل تاش ئارىلاش كۇلرەڭ، سېرىق ئەشمە قۇمتاش، سېغىزلىق قۇمتاشتىن، قىسمەنلىرى كۆكۈچ گېپىس قىستۇرۇلغان نېپىز قەۋەتتىن تەركىب تاپقان. ئۇنىڭ قېلىنلىقى 2446 — 3400 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

كان كەنتى گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۇستۈنكى قىسمى سۇس كۇلرەڭ ئەشمە قۇمتاش ۋە قوڭۇر، قوڭۇر قىزىل، كۇلرەڭ قوڭۇر، بېغىر رەڭ گىل تاشتىن ئىبارەت قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان كىرىشكەن قاتلام ھېسابلىنىدۇ. ئاستىنقى قىسمى كۇلرەڭ قوڭۇر، قوڭۇر سېرىق، بېغىررەڭ گىل تاش ئارىلاش سۇس كۇل سېرىق سېغىزلىق ئەشمە قۇمتاش، سۇس كۇلرەڭ ئەشمە قۇمتاشتىن ئىبارەت نېپىز قاتلامدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 300 — 800 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

جىدىك گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۇستۈنكى قىسمىقى كۇلرەڭ يېشىل، قوڭۇر، سۇس قوڭۇر رەڭلىك گىل تاش ۋە كۇلرەڭ، كۇلرەڭ قوڭۇر ئەشمە قۇمتاش، سېغىزلىق قۇمتاشتىن ئىبارەت قېلىنلىقى ئوخشاش بولمىغان كىرىشكەن قەۋەتتىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى قىسمى قوڭۇر، قارامتۇل قوڭۇر رەڭلىك گىل تاش ئارىلاش گېپىسلىق گىل تاش، سېغىزلىق ئەشمە قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 390 — 740 مېتىرغىچە كېلىدۇ، يەر قاتلىمى ئوخشاش ئەمەس.

پالېئوگېن سىستېمىسى E: بۇنىڭ ئۇستۈنكى قىسمى قوڭۇر قىزىل، قوڭۇر رەڭلىك ئوتتۇرا ھال - ئۇششاق دانلىق قۇمتاش، گىل تاش كىرىشكەن قاتلام، نەچچە قەۋەت قىستۇرۇلغان بېغىررەڭ، كۇلرەڭ شېغىلدىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى تەخمىنەن 200 — 571 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ئاستىنقى قىسمى ئاساسەن قوڭۇر، بېغىررەڭ قۇملۇق گىل تاش، گىل تاش ئارىلاش ئوخشاش رەڭلىك ئۇنۇملۇك گىل تاش، بېغىررەڭ، سېرىق يېشىل گىل تاش كىرىشكەن قاتلام، قىستۇرۇلما نېپىز قەۋەتلىك گېپىس، مارىلدىن، ئۇل قىسمى ئادەتتىكى شېغىللاردىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى تەخمىنەن 120 — 590 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

بور سىستېمىسى K: ئۇنىڭ ئۇستۈنكى قىسمىدىن تارتىپ ئاستىنقى قىسمىغىچە باش جىچىك گۇرۇپپىسى، قاپسالاڭ توپ گۇرۇپپىسىدىن تەركىب تاپقان.

باش جىچىك گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۇستۈنكى قىسمى ھالرەڭ ئوتتۇراھال - ئۇششاق دانچە ئەشمە قۇمتاشتىن، ئاستىنقى قىسمى بىنەپشە كۇلرەڭ، بېغىررەڭ شېغىل ئارىلاش ئۇششاق - ئوتتۇراھال دانچە قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 128 مېتىر كېلىدۇ.

قاپسالاڭ توپى: بۇ، باش ئۇزگەرمە گۇرۇپپىسى، شۇشەنچە دەريالىق گۇرۇپپىسى ۋە ياغلىم

گۈرۈپپىسى دەپ ئايرىلىدۇ.

باش ئۆزگەرمە گۈرۈپپىسى: بۇ، قوڭۇر قىزىل، ھالرەڭ قۇملۇق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، قېلىنلىقى 366 مېتىر كېلىدۇ.

شۇشەنخي دەريا سى گۈرۈپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قوڭۇر قىزىل گىل تاش، كۇلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاش كىرىشكەن قاتلامدىن، ئاستىنقى قىسمى قېلىن قاتلاملىق قوڭۇر قىزىل گىل تاشتىن، ئۇل قىسمى قىستۇرۇلما كۇلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 1156 مېتىر كېلىدۇ.

ياغلىم گۈرۈپپىسى: غايەت زور قېلىن قەۋەتلىك بىنەپشە كۇلرەڭ شېغىلدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 122 مېتىر كېلىدۇ.

يۇرا سىستېمىسى J: بۇ، قارا زاگۇرۈپپىسى، چىمەن - گۇلباغ گۈرۈپپىسى، چاقماق گۈرۈپپىسى، قىزىلنۇر گۈرۈپپىسى، يېڭسار گۈرۈپپىسى، ئاق گۈرۈپپىسىدىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 550 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

قارازا گۈرۈپپىسى: بۇ، بىر يۈرۈش بىنەپشە كۇلرەڭ، قوڭۇر قىزىل شېغىللىق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 2 — 92 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

چىمەن - گۇلباغ گۈرۈپپىسى: بۇ، قارامتۇل قوڭۇر قىزىل قۇملۇق گىل تاش قىستۇرۇلغان نېپىز قەۋەتلىك ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 50 — 406 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

چاقماق گۈرۈپپىسى: بۇ، ئاساسەن يېشىل، بېغىرەڭ قۇملۇق گىل تاش، ئەشمە قۇمتاش، قىسمەنلىرى قارامتۇل كۇلرەڭ مايلىق سىلانېتس، كۆكۈچ مارىلدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 100 — 178 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

قىزىلنۇر گۈرۈپپىسى: بۇ، كۇلرەڭ يېشىل ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كاربوناتلىق سىلانېتس، كۆكۈچ رەڭلىك كۋارتسلىق قۇمتاش كىرىشكەن قاتلامدىن، قىسمەنلىرى قىستۇرۇلما كۆمۈر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 500 — 870 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

يېڭسار گۈرۈپپىسى: بۇ، كۆكۈچ، سېرىق كۇلرەڭ يېرىك قۇمتاش، كۇلرەڭ يېشىل يۇمشاق ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كۇلرەڭ گىل تاش، كاربونلۇق گىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن، قىستۇرۇلما كۆمۈر قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 400 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

ئاق گۈرۈپپىسى: بۇ، سۇس كۇلرەڭ يېشىل كاللەكسىمان قۇمتاش، شېغىللىق قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 200 — 517 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

تىرىئاس سىستېمىسى T: بۇ يەر قاتلىمىنىڭ ئومۇمىي قېلىنلىقى 1900 مېتىر، ئۈستۈنكى تىرىئاس ئوتدېلى تالچىك گۈرۈپپىسىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى تەخمىنەن 177 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ، كۆكۈچ رەڭلىك شېغىل تاش، شېغىل تاش، سېرىق يېشىل ئەشمە قۇمتاش، قارامتۇل كاربونلۇق سىلانېتس، كۆمۈر سىزىقلىرى كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. خۇاڭشەن كوچىسى گۈرۈپپىسىدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 299 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ، كۇلرەڭ يېشىل قۇمتاش ۋە كۇلرەڭ قارامتۇل كاربونلۇق گىل تاش كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. ئوتتۇرا تىرىئاس ئوتدېلىدىكى قاراماي گۈرۈپپىسى 885 مېتىر كېلىدىغان كۇلرەڭ يېشىل قۇمتاش، شېغىل تاشلار كىرىشكەن قاتلامدىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى تىرىئاس ئوتدېلىدىكى

ئوقۇر بۇلاق توپىغا تەۋە يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 547.6 مېتىر كېلىدۇ، ئۇ يېشىل قۇمتاش، قۇملۇق گىل تاش ۋە بىنەپشە رەڭلىك قۇملۇق شېغىل تاش كىرىشكەن قاتلاملاردىن تەركىب تاپقان.

كېيىنكى پېرىم ئوتدېلى P_1: ئۇنىڭ قېلىنلىقى 286 مېتىر بولۇپ، قوڭۇر كۇلرەڭ، كۇلرەڭ يېشىل گىل تاش، شېغىل تاش ئارىلاش قارامتۇل كاربوناتلىق سلانېتستىن تەركىب تاپقان.

ئىلگىرىكى پېرىم ئوتدېلى P_2: بۇ ئۈستۈنكى تاشكۆمۈر ئوتدېلى C_2يەر قاتلىمىغا قارىغاندا تولۇق بېتىلمىگەن.

ئاستىنقى تاشكۆمۈر ئوتدېلى C_1: بۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى جانلىقلار ئۆۋىنداسىدىن ھاسىل بولغان كۇلرەڭ، قارامتۇل كۇلرەڭ ئارا قاتلامسىمان ھاك جىنس ئارىلاش يېغىررەڭ قۇم ئارىلاش دولومىتلىق گىل تاشتىن تەركىب تاپقان. ئاستىنقى قىسمى يېغىررەڭ دولومىتلىق گىل تاش بىلەن سۇس كۇلرەڭ يېشىل، كۆكۈچ ئۇششاق قۇمتاش كىرىشكەن قاتلاملاردىن، ئۈل قىسمى قېلىن قاتلاملىق ئۇششاق - ئوتتۇراھال دانىچە كۆكۈچ كۋارتسلىق قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 210.4 مېتىر كېلىدۇ.

دېۋون سىستېمىسى D: ئۇنىڭ يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 408 مېتىر كېلىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمى قېنىق كۇلرەڭ، سۇس يېشىل قۇمتاش، ئەشمە قۇمتاش ئارىلاش قېنىق كۇلرەڭ، قوڭۇر قىزىل گىل تاشتىن، ئاستىنقى قىسمى كۆكۈچ، بىنەپشە رەڭلىك ئەشمە قۇمتاش، يۇمشاق قۇمتاش ئارىلاش ئاز ساندىكى گىل تاش، كۆكۈچ كۋارتسلىق قۇمتاشتىن، ئۈل قىسمى قىستۇرۇلما قارامتۇل تۇختىن تەركىب تاپقان.

سىلۇر سىستېمىسى S: بۇ 164 مېتىر قېلىنلىقتىكى كۇلرەڭ يېشىل، سۇس كۇلرەڭ گىل تاش، ئەشمە قۇمتاش قىستۇرۇلغان ئارىلاش رەڭلىك گىل تاش، كۆكۈچ ئەشمە قۇمتاشتىن تەركىب تاپقان.

ئۈستۈنكى ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_3: بۇ، تىپىك تاغ جىنس بىرىكمىسى بولۇپ، كۇلرەڭ يېشىل، يېغىررەڭ ئۆسمىسىمان ھاك جىنس، ئەشمە قۇمتاش، كۇلرەڭ قارامتۇل كالتسىيلىق گىل تاش ۋە ئۆۋىندىلىق كۇلرەڭ ھاك جىنس، دولومىت جىنستىن تەركىب تاپقان.

ئوتتۇرا ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_2چىلان گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى كۇلرەڭ ئۆسمىسىمان ماربل ۋە يېشىل كۇلرەڭ، كۇلرەڭ كالتسىيلىق گىل تاش كىرىشكەن قاتلاملاردىن ئاستىنقى قىسمى نېپىز قەۋەتلىك كۇلرەڭ سېغىز كرىستاللىق ھاك تاش ۋە كالتسىيلىق گىل تاش، ماربل كىرىشكەن قاتلاملاردىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 173 مېتىر كېلىدۇ.

كەڭلىك گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى يېغىررەڭ، كۇلرەڭ يېشىل ئۆسمىسىمان سېغىز كرىستاللىق ھاك جىنستىن، ئاستىنقى قىسمى سۇس كۇلرەڭلىك نېپىز - ئوتتۇراھال قاتلاملىق سېغىز كرىستاللىق ھاك جىنستىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 17 — 36 مېتىرغىچە كېلىدۇ.

سارغان گۇرۇپپىسى: ئۇنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى قارامتۇل كۇلرەڭ، ئاستىنقى قىسمى سۇس يېشىل كۇلرەڭ كالتسىيلىق سلانېتس، قىستۇرۇلما كۇلرەڭ نېپىز قاتلاملىق ھاك جىنستىن تەركىب تاپقان، ئۇنىڭ قېلىنلىقى 14 مېتىر كېلىدۇ.

ئاستىنقى ئوردوۋىك ئوتدېلى Q_1: بۇ، ئوتدېلدىكى يەر قاتلىمىنىڭ قېلىنلىقى 271 مېتىر بولۇپ، قارامتۇل كۇلرەڭ، قېنىق كۇلرەڭ گىل تاش، ئەشمە قۇمتاشلار رېتمىلىق كىرىشكەن قاتلاملاردىن، ئۈل قىسمى 47 مېتىر قېلىنلىقتىكى قارامتۇل كرىنىلىق سلانېتستىن تەركىب تاپقان.

3. قېزىلما بايلىق

ناھىيە تەۋەسىدە قېزىلما بايلىق تۈرلىرى ئازراق، مېتال بايلىقى يوق دېيەرلىك، مېتاللوئىد بايلىقىدىن

ساپال توپىسى، تۆز، سېلىترا قاتارلىقلارنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، لېكىن سۈپىتى ناچار، سانى ئاز بولۇپ، ئومۇمەن كەڭ كۆلەمدە ئېچىش قىممىتى يوق.

ساپال توپىسى (سېغىز توپا) : بۇ خىل توپا ئۆگەن دەريا‌سى ۋادىسىدىكى تىنما تۆزلەڭلىكتىكى تىنما پەس رايونغا تارقالغان، ئادەتتە توپا قەۋىتى نېپىزرەك، تەركىبىدە قۇم بار. قېلىنراق ساپال توپىسى (سېغىز توپا) بار جايلار قايلور يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى قىزىلتام كەنتىنىڭ شىمالى ۋە شەرقىي شىمالىغا، توۋىبولدى يېزىسىدىكى يېڭىباغ كەنتىنىڭ غەربىي - شىمالىي ئەتراپلىرىغا تارقالغان.

تۆز، سېلىترا تەڭ پەيدا بولغان، شور يىغىلىپ قالغان يەر بىرقەدەر كەڭ تارقالغان. بۇ خىل يەر تارىم ۋادىسى تۆزلەڭلىكىدىكى ئويمانلىقلار ۋە ئۆگەن دەريا‌سى ۋادىسى تۆزلەڭلىكىدىكى شور توپلانغان جايلارغا دېگۈدەك تارقالغان. ئۇنىڭ تەركىبىدە توپا - قۇم بولۇپ، توپا - قۇم، تۆز، سېلىترا بىر گەۋدىلەشكەن قوڭۇر رەڭلىك كاللەك ھاسىل بولغان، بۇلار كۆپىنچە شورداش، سۇزۇك، قارا چۆماق، قۇربانچۆل قاتارلىق ئوتلاقلاردا ۋە يېشىل كۆل، ئالتۇنداش، جىرىقداش، داشلىق، قارا چىلان، كۆكساراي، توتى قاتارلىق تۆزلۇق كۆل ئەتراپلىرىدا، ئۇنىڭدىن قالسا داراي سۇ ئامبىرىنىڭ غەربى، توڭگۈزباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا، يانتاق قەدىمىي شەھىرى ئەتراپلىرىدا پەيدا بولغان. شۇ يەردىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئۇ جايلاردىن تۆز ئېلىپ كېلىپ چىلاپ ئىچىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان بۇ خىل تۆزنى ئىستېمال قىلىشقا ئاساسىي جەھەتتىن خاتىمە بېرىلدى (چۈنكى ئۇنىڭ تەركىبىدە يود ماددىسى كەمچىل، سالامەتلىككە پايدىسىز بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۇنى ئىستېمال قىلىشنى چەكلەش توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى).

ئېنىبرگىيە بايلىقى: نېفىت ۋە تەبىئىي گاز زاپىسى مول. شايار كۆتۈرۈلمىسىدىكى «ئۈچ ئويۇلما ۋە ئىككى چوقچايما» (جۈملىدىن كۆچا رايونى) لار نېفىت ۋە تەبىئىي گاز كۆپ توپلانغان تۈزۈلمە بەلۋاغ ھېسابلىنىدۇ. 1989 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە بۈرغىلانغاندىن تارتىپ 1993 - يىل 10 - ئايغىچە قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە يېزىلىرى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ مەركىزى ۋە ناھىيىلىك 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق جايلاردىكى نېفىت گاز قۇدۇقلىرىدىن نېفىت ئېتىلىپ چىقتى، گېئولوگىيە - قېزىلما بايلىق مۇنىستىرلىكى، نېفىت - تەبىئىي گاز باش شىركىتى ئۇ جايلاردا كۆمۈلۈپ ياتقان نېفىت «گاز» نىڭ گېئولوگىيىلىك تۈزۈلمىسىگە ئاساسەن، شاسەن، دۆڭچى، ساڭتام، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، ئونتۇرا تارىم دېگەن نامىلارنى بەردى. نېفىت گاز ئېتىلىپ چىققان چارلاش قۇدۇقلىرى تۆۋەندىكى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى نېفىت گاز فونتان قۇدۇقلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 1

نامى	نېفىت (گاز) ئېتىلىپ چىققان ۋاقىت	ئېتىلىپ چىققان نېفىت (گاز) مىقدارى	ئىزاھ
«يېڭىمەھەللە — 1» قۇدۇقى	1989 - يىل 2 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $250m^3$	جەرىنلىك سۇ ئامبىرىنىڭ غەربىي يېنى، قايلور يېزىسى پاسىلى، چوڭقۇرلۇقى 5400 مېتىر
«يېڭىمەھەللە — 2» قۇدۇقى	1993 - يىل 10 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $45m^3$	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ 10 كىلومېتىر غەربىي شىمالى، 1993 - يىل 3 - ئايدا بۈرغىلاش باشلانغان

«بېشىمەھەللە — 202» قۇدۇقى	1993 - يىل 10 - ئاي	تەكشۈرۈش ئالدىدا تۇرۇۋاتىدۇ	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ئورگىنىنىڭ 23 كىلومېتىر غەربىي شىمالى، 1993 - يىل 3 - ئايدا بۇرغىلاش باشلانغان
«بېشىمەھەللە — 6» قۇدۇقى	1993 - يىل 1 - ئاي	كۈنلۈك بېنىك نېفىت مىقدارى $93.5m^3$ كۈنلۈك گاز مىقدارى $150000m^3$	قايلوردىكى توقسۇ - شايار باش زەيكىشىنىڭ 2 كىلومېتىر شەرقىدە
«قىزىلبايراق — 101» قۇدۇقى	1993 - يىل 10 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $375m^3$ كۈنلۈك گاز مىقدارى $50000m^3$	بېشىمەھەللە بېزىسىنىڭ غەربىي، توقسۇ - شايار تاشيولىنىڭ 23 كىلومېتىرلىق بۇلىكى
«دۇڭخې — 4» قۇدۇقى	1991 - يىل 9 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $50m^3$	قىزىلبايراق چوڭ ئەترىتى
«دۇڭخې 4 - رەت — 4» قۇدۇقى	1992 - يىل 11 - ئاي	كۈنلۈك نېفىت مىقدارى $50m^3$	قىزىلبايراق 4 - چوڭ ئەترىتى

ئىزاھ: يۇقىرىدىكى نېفىت (گاز) فونتان قۇدۇقلىرىنىڭ ھەممىسى چارلاش قۇدۇقى، شايارنىڭ نېفىت گاز زاپاس مىقدارى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ قىدىرىپ تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ.

§ 2 . يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

شايار ناھىيىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئۆگەن دەرياسى تىنىما - چۆكۈندە تۈزلەڭلىكى، تارىم دەرياسى ۋادىسى تۈزلەڭلىكى، تەكلىماكان قۇملۇقىدىن ئىبارەت 3 قىسىمغا ئايرىلىدۇ.

1. ئۆگەن دەرياسى تىنىما - چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى

ئۆگەن دەرياسى تىنىما - چۆكۈندى تۈزلەڭلىكى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. يېزا - قىشلاق ۋە باغ - بوستانلىقلار ئۆگەن دەرياسى ۋە ئۇنىڭ تارماق ئېقىنى غول، تارماق ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان. يېڭىمەھەللە يېزىسى، قايلور يېزىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە شىمالىي قىسمى، تويبولدى يېزىسىنىڭ شىمالىي قىسمى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ غەربىي، شىمالىي قىسىملىرى ئۆگەن دەرياسى سۇغىرىش رايونىنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، يەر شەكلى تەكشى، غەربتىن شەرققە سوزۇلغان جايلار سەل دولقۇنسىمان ئېگىز-پەس ھالەتتە بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭ ۋە تېرىلغۇ يەرلەر، كەنت - مەھەللىلەر ئېگىزرەك يەرگە جايلاشقان، پەسرەك جايلارنىڭ كۆپىنچىسى شورلۇق، شور توپلانغان چۆل ۋە يېرىم چۆللۈكتىن ئىبارەت. بۇ تۈزلەڭلىك شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ داراي سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چۈشۈرۈش ئۆستەڭگىچە بارىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 42 كىلومېتىر كېلىدۇ. غەربتە يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ پورتوغراق كەنتىدىن نۇرباغ يېزىسىنىڭ بوستان توغراق چارۋىچىلىق نۇقتىسىغىچە سوزۇلغان، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 47 كىلومېتىر كېلىدۇ، شەكلى رومبىغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. ناھىيە بازىرى ۋە ئۇنىڭ شىمالىدىكى دېھقانچىلىق رايونى ئەتراپىدىن قايلور، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان جايلار تىنىما - يەلپۈگۈچسىمان چۆكۈندى رايونلارنىڭ چېتى ھېسابلىنىدۇ. ئېقىندى چۆكۈندىلەر ئومۇمەن ھەرخىل چوڭ - كىچىك دانىچە قۇم قەۋىتىدىن تەركىب

تاپقان. كەلكۈن چۆكۈندىلىرى سېغىز توپىنى ئاساس قىلىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمىدا بىرقەدەر تار يىرىك دانچە فاتسىيە بەلۋېغى بار، جىنس خۇسۇسىيىتى، جىنس فاتسىيىسىنىڭ ئۆزگىرىشى مۇرەككەپ بولۇپ، شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغانسېرى ئېقىندى چۆكۈندىلىرىنىڭ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى ئېشىپ، قۇم قەۋىتى قېلىنلىشىپ، دانچىلىرى يۇمشاقلىشىپ بارىدۇ، لېكىن يەلپۇگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ يان تەرىپى يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق يېزىلىرى ئەتراپىدىكى ئېقىندى چۆكۈندىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمى ئوتتۇراھال ھالەتتىن قېلىنلاپ بارغان سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا قاتلام ۋە ئوتتۇراھال - ئۇششاق قۇم قاتلاملار كىرىشكەن قەۋەت ھېسابلىنىدۇ. ئاستىنقى قىسمى قېلىن قەۋەتلىك سېغىز توپا قاتلىمى بولۇپ، دېگۈدەك كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان. ۋېرتىكاللىق فازا ئۆزگىرىشى بىرقەدەر زور بولغاچقا، قايلور بىلەن نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى يەلپۇگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ سىرتىدىكى جايلاردا جىنس خۇسۇسىيىتى كۈلرەڭ، كۆكۈچ يۇمشاق ئەشمە قۇم ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۈستۈنكى قىسمى كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان قوڭۇر قىزىل، قوڭۇر سېرىق، سېرىق كۈلرەڭ، كۈلرەڭ يېشىل سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا بىلەن ئۆزئارا كىرىشكەن قاتلام ھېسابلىنىدۇ.

2. تارىم دەريا ۋادىسى

تارىم دەريا ۋادىسى تۆزلەڭلىكى ئاساسەن ناھىيە زېمىنىنىڭ مەركىزىنىڭ قىيپاش شىمالىغا جايلاشقان، غەربتە كامايالاڭنىڭ شەرقىدىن باشلىنىپ خادا دۆڭگىچە بارىدۇ، ناھىيە تەۋەسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 كىلومېتىر كېلىدۇ، جەنۇبتىن شىمالغا 20 — 60 كىلومېتىرغىچە بولۇپ، كەڭ - تارلىقى ئوخشاش ئەمەس، ئۇزۇنچاقراق ھالەتنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ تۆزلەڭلىك — ساي ئوقۇرى ھېسابلىنىدۇ، لېكىن يانتۇلۇقى زور ئەمەس. دەريا قىنى تېپىز ھەم پەس، ئىككى قىرغىقى قۇمسالڭ تۆپراق، ھەمىشە كەلكۈن يېپىلىپ ئاقىدۇ، دەريا ئاسان ئېقىن ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ، كۆچمە كۆللەر، قەرەللىك كۆللەر يۇلتۇزدەك تارقالغان، دەريانىڭ غول ئېقىنى ۋە تارماق ئېقىنلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن، سۇ يۈزى 410 مىڭ مو كېلىدۇ. دەريا ئېقىنى جەھەتتە تىنما قاتلام ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، دەريا قىنى فاتسىيىلىك، تاشقىن ساھىلى فاتسىيىلىك، بويۇنتۇرۇقسىمان كۆل فاتسىيىلىك ماددىلار دۆۋىلەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىنىي كەڭ كۆلەمدىكى قۇم بارخانلىرى قاپلىغان. دەريا قىنى فاتسىيىسى كۈلرەڭ، كۆكۈچ ساپ ئەشمە قۇم قاتلىمىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تاللىنىشچانلىقى ياخشى، گىرۋەكلىك، يۇمشاق قەۋەتلەشكەن (جۈملىدىن قاينامسىمان قەۋەتلەشكەن) . مىنېرال تەركىبى تۆۋانلىق، كۋارتس %50 نى، چىرىمتال تەخمىنەن %15 نى، دالا شپاتى %20 نى ئىگىلەيدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئاز ساندىكى قارامتۇل مىنېرال ماددىلار بولۇپ، بوش، كۆچمە قۇم ھالىتىنى شەكىللەندۈرگەن، كاۋاكلىرى يېتىلگەن، بۇلار ئاساسەن قەدىمكى دەريا رايونىغا تارقالغان. تاشقىن ساھىلى فاتسىيىسى ئاساسەن كۈلرەڭ، كۆكۈچ ئەشمە قۇم ۋە نېپىز قەۋەتلىك كۈلرەڭ، كۈلرەڭ سېرىق سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپىلار ئۆزئارا ئارىلاشقان قاتلامدىن ئىبارەت، ئېنىق گورىزونتاللىق قەۋەتلەشكەن، تەركىبىدە بۇرمىسىمان تاش قاتمىلار بار، بۇلار بىپايان تىنما تۆزلەڭلىك ۋە تارىم دەريا قىرغىقىغا تارقالغان. بويۇنتۇرۇقسىمان كۆل فاتسىيىلىك چۆكۈندىلەر كۈلرەڭ، كۆكۈچ ئەشمە قۇم ياكى ئوتتۇراھال قۇم، قىستۇرۇلما كۈلرەڭ سېرىق، كۈلرەڭ قوڭۇر سېغىزسىمان توپا، قۇمسىمان توپا، نېپىز قاتلام ياكى لىنزىسىمان گەۋدىدىن تەركىب تاپقان، گورىزونتال يۇمشاق قەۋەتلەشكەن، تەركىبىدە سېغىزسىمان كاللەك ۋە پۇرمىسىمان تاش قاتمىلار بار. سىرتقى يۆزىنىڭ ھەممىسىنى نېپىز قەۋەتلىك قۇمسىمان توپا قاپلاپ تۇرىدۇ، ۋېرتىكاللىق يۆنىلىشى روشەن ئىككى ئاساسلىق قۇرۇلمىغا ئىگە، بۇلار بويۇنتۇرۇقسىمان كۆللەر

ۋە توپوگرافىك ئويمانلىقلار، تاقىسىمان ئويمانلىق رايونلارغا تارقالغان.

بۇ رايونغا توغراق قويۇق تارقالغان، يۇلغۇن، ئوت - چۆپلەر ئارىلاش بۇك - باراقسان ئۆسكەن بولۇپ، تەبئىي يېشىل كارىدورنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ ئېقىن ۋادىسى ناھىيىلىك 1 - ۋە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ئەدلىيە نازارىتىنىڭ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش 3 - تارماق ئەترىتى دېھقانچىلىق مەيدانى، توپبولدى يېزىسىنىڭ تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى كەنتلىرى ۋە يېڭىمەھەللە، قايلۇر يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆللۈك ئوتلاقلار، گۇلباغ، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چۆل ئوتلاقلار ۋە تارىم يېزىسىنىڭ بارلىق زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

تارىم دەرياسىنىڭ چۆكۈندى بەلۋېغى بىلەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئىنىما - لاتقا بەلۋېغى ئوتتۇرىسىدا خېلى كەڭ كەتكەن ئۆتكۈنچى بەلۋاغ بار، گۇلباغ، توپبولدى، نۇرباغ يېزىلىرىنىڭ بىر قىسمى مۇشۇ رايونغا تەۋە. بۇ رايون تارىم دەرياسى چۆكۈندىسى بىلەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ كەلكۈن چۆكۈندىسى ياكى چۆكمىلىرى گىرەلەشكەن بەلۋاغ ھېسابلىنىدۇ.

3. تەكلىماكان قۇملۇق رايونى

تەكلىماكان قۇملۇق رايونى ناھىيىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى بەكمۇ كەڭ. جەنۇبتىن شىمالغا ئۆزۈنلۇقى تەخمىنەن 160 كىلومېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 170 كىلومېتىر بولۇپ، ناھىيە كۆلىمىنىڭ 80.4% نى ئىگىلەيدۇ. تۇراقلىق ۋە يېرىم تۇراقلىق قۇم بارخانلىرىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى كۆرەڭ، كۆرەڭ سېرىق يۇمشاق ئەشمە قۇمنى ئاساس قىلىدۇ، تاللىنىشچانلىقى بىرقەدەر ياخشى، مىنېرال تەركىبلىرى كۆزارتىس (تەخمىنەن 40% نى ئىگىلەيدۇ)، چىرىمتال (تەخمىنەن 15% نى ئىگىلەيدۇ) نى ئاساس قىلىدۇ، قارامتۇل مىنېراللار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قۇرۇلمىسى بوش، گورىزونتال قەۋەتلەشكەن ۋە شامالدا روشەن گىرەلەشمە قەۋەتلەشكەن، قەۋەتلەنگەن ۋە قەۋەتلەنمىگەن كۆپ مىقداردىكى ئورگانىك ماددا ۋە ئاز مىقداردىكى ئەشمە قۇم تەركىبلىرى بار. ئۆسۈملۈك يىلتىز سىستېمىسىنىڭ كاپىللىيارلىق تەسىرى تۆپەيلىدىن، يەر ئاستىدىكى شور قاينا ئۆرلەپ، يەر ئۈستىگە كۆپلەپ توپلىشىپ، قۇم بارخانلىرىنىڭ سىرتقى قەۋىتىنىڭ شورلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. ھەربىرىكەتچان قۇم بارخانلىرىنىڭ جىنس خۇسۇسىيىتى كۆرەڭ، كۆكۈچ، كۆرەڭ سېرىق ئوتتۇراھال يۇمشاق قۇمدىن ئىبارەت. مىنېرال تەركىبلىرى كۆزارتىس (50% نى ئىگىلەيدۇ)، دالا شىپاتى (30% — 35% نى ئىگىلەيدۇ)، چىرىمتال (10% — 15% نى ئىگىلەيدۇ) نى ئاساس قىلىدۇ، قارامتۇل مىنېراللار 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ تاللىنىشچانلىقى ياخشى، پاكىز، قۇرۇلمىسى بوش، كاۋاكلىرى يېتىلگەن، يوسىلاقلىق دەرىجىسى خېلى ياخشى، تىپىك كۆچمە قۇم ھالىتىگە ئىگە بولۇپ، شامال تەسىرىدە قاتلام بولۇپ شەكىللەنگەن. تۇراقلىق، يېرىم تۇراقلىق ۋە كۆچۈپ تۇرىدىغان كەڭ كۆلەمدىكى قۇملۇقلاردا قۇرۇپ كەتكەن گۈللەردىن شەكىللەنگەن شورلۇق جايلار بار، ئالمىشىپ تۇرىدىغان سۇس سېرىق ياكى ساغۇچ ئاق رەڭلەر شەكىللەنگەن ۋە قوڭۇر رەڭلىك قاقشال توغراق تۆپلىرى تارقالغان، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تىك تۇرىدۇ، بەزىلىرى يەردە يېتىپ گىرەلىشىپ كەتكەن. قەدىمكى دەريانى بويلاپ قاقشال توغراقلار تارقالغان بولۇپ، گويا كۆرەڭ توسمىدەك كۆرۈنىدۇ. يەنە كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان قۇرۇق يەر ئۆسۈملۈكلىرى ئاندا-ساندا ئۆسكەن بىرقەدەر تەكشى يەرلەرمۇ بار. يېقىندىن قارىسا قۇملۇق، كۆچمە قۇملار دولقۇنىدەك كۆرۈنىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ھىلال ئاي شەكلىدە بولۇپ، شامال يۆنىلىشى بويىچە بېلىق سىرتى رەتمۇ رەت تىزىلغان، چوقچىيىپ چىققان بۆلىكى كۆپىنچە شامالغا ئۇدۇل شىمالىي ۋە شەرقىي يۆنىلىشتە تۇرىدۇ.

Ⅱ باب

كىلىماتى

شايار ناھىيىسى قۇرۇقلۇق تىپىدىكى مۇتىدىل بەلۋاغنىڭ قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ، ناھىيىنىڭ شىمالىنى تەڭرىتاغ توسۇپ تۇرىدۇ، جەنۇب تەرىپى تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك، ھۆل - يېغىن ئاز، كىلىماتى قۇرغاق، يازدا پۈتۈنرەم ئىسسىق، قىشتا قۇرغاق سوغۇق بولىدۇ، سوتكىلىق ۋە يىللىق تېمپېراتۇرا پەرقى بىرقەدەر چوڭ، ئادەتتىكى يىللاردىكى شامال يۆنىلىشى قىيپاش شىمال شامىلى ياكى غەربىي شىمال شامىلىدىن ئىبارەت.

شايار ناھىيىسىدىكى مېتېئورولوگىيە ئاممىلىرىنىڭ قىسقىچە مەزمۇنى

جەدۋەل: 2 — 2

نۇرى	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى (℃)					يىللىق ئوتتۇرىچە يېغىن - ھۆل مىقدارى (مىللىمېتىر)	سوتكىلىق ئەڭ زور ھۆل - يېغىن مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق ئوتتۇرىچە 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە تۆلدۈرلۈك كۈن سانى (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - بوراننىڭ كۈن سانى (كۈن)	يىللىق ئوتتۇرىچە لەيلىمە چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)	قىش پەسلىدىكى ئەڭ زور يېغىندى قار قېلىنلىقى (سانتىمېتىر)	قىش پەسلىدىكى ئەڭ زور توڭ تۇيراق چوڭقۇرلۇقى (سانتىمېتىر)	مۇنداق يىللىق پارما ئايلىنىش مىقدارى (مىللىمېتىر)	يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم - بوران، چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)
	يىللىق ئوتتۇرىچە	1 - ئايدا ئوتتۇرىچە	7 - ئايدا ئوتتۇرىچە	يىللىق مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرا	يىللىق مۇتلەق مىنىمۇم تېمپېراتۇرا									
	10.7	-8.8	24.8	41	-28.7	43.5	45.1	1.2	11.8	36.7	12.4	10	82	1992	53

§1. مېتېئورولوگىيە ئاممىلىرى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيىتى

1. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى ۋە قۇياش رادىئاتسىيىسى

1959 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3031.2 سائەت كۈن نۇرى چۈشتى. 7 - ئايدا ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، 308.3 سائەتكە، بىر كۈندە ئوتتۇرىچە 9.9 سائەتكە يەتتى؛

1 ـ ئايدا ئاق قىستا بولۇپ، ئاران 202.5 سائەتكە، بىر كۈندە ئوتتۇرىچە 6.58 سائەتكە يەتتى. 10 ـ ئايدا كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش نىسبىتى ئاق يۇقىرى بولۇپ %77 كە، 4 ـ ئايدا ئاق تۆۋەن بولۇپ، %59 كە يېتىدۇ، 8 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا %70 تىن يۇقىرى بولىدۇ. قۇياش رادىئاتسىيىسى كۆچلۈك بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي رادىئاتسىيە مىقدارى 144.6 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا، فىزىئولوگىيىلىك رادىئاتسىيە مىقدارى 72.3 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىرغا يېتىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1959 ـ يىلىدىن 1981 ـ يىلغىچە بولغان ئايلىق ئوتتۇرىچە كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت، كۈن نۇرى چۈشۈش پىرسەنتى ۋە رادىئاتسىيە مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 3 بىرلىكى: كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتىر

ئايلار / تۈرلەر		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
تۇرى	ۋاقىت (سائەت)	200.8	201.9	232.9	232.9	282.7	299.2	308.3	302.4	278	264.5	225	201.1	3031.5
	پىرسەنتى (%)	68	67	63	59	63	67	67	71	75	77	76	70	68
قۇياش رادىئاتسىيىسى		6.6	7.8	11.2	13.1	16.9	17.8	18	16.5	12.7	10.4	7.4	6	144.6

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 — 1992 ـ يىلغىچە بولغان ھەرقايسى ئايلاردا كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت، پىرسەنت

جەدۋەل: 2 — 4 بىرلىكى: سائەت

يىللار / ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
1980	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	201	202.8	232.5	231.6	282.7	300.1	310	301.1	278.6	266.6	225.3	203	3035.3
	پىرسەنت (%)	68	67	63	58	63	67	68	71	75	78	77	72	68
1981	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	234.3	170.6	263.1	244.8	228.5	273.2	273.1	278.5	278.1	228.4	228.3	228	2925.9
	پىرسەنت (%)	79	57	71	61	51	61	60	65	75	67	77	80	66
1982	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	206.1	183.5	240.1	275.8	308.9	306.5	324.8	216.9	273.6	253.2	295.5	286.3	3000.7
	پىرسەنت (%)	69	62	65	69	69	68	71	63	74	74	59	65	68
1983	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	180.4	227.7	215.5	241.9	266.7	333.4	324.9	291.3	261.3	248.1	209.7	210	3010.9
	پىرسەنت (%)	61	76	58	61	60	74	71	70	70	72	71	73	68

1984	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	209.1	186.1	239.9	168.1	244.6	285.1	333.5	258.1	268.7	282.9	228.6	182	2916.7
	پىرسەنت (%)	70	60	65	42	55	63	73	68	72	83	77	64	66
1985	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	209.3	207.1	200.3	251.4	291.2	320.7	359.3	276.2	276.4	267.2	224.5	205.3	3089.4
	پىرسەنت (%)	71	69	54	63	65	71	79	65	74	78	76	72	70
1986	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	240.3	204.5	212.6	297.1	286.9	290.6	294.8	263.6	304.7	267.6	163.2	205.1	3031
	پىرسەنت (%)	81	69	58	75	64	65	65	62	82	78	55	72	68
1987	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	221.6	195.6	203.6	240.3	293.4	303.3	318	344	294.5	196.3	227.9	206	3044.5
	پىرسەنت (%)	75	66	55	60	66	61	70	81	79	57	77	72	69
1988	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	209.7	170	209.1	2.8	278.8	313.7	355.7	280.3	274.2	263.8	223.7	203.3	3051.1
	پىرسەنت (%)	71	55	57	67	62	70	78	66	74	77	76	71	69
1989	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	221.8	196.7	238.4	248.4	260.4	290.8	262	302.3	273.1	262	209.5	216.5	2981.9
	پىرسەنت (%)	71	66	65	62	58	65	57	71	76	76	71	76	67
1990	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	195.8	187.8	237.4	242	326.5	342.8	315.8	321	296.9	281	222.5	179.2	3148.7
	پىرسەنت (%)	66	63	64	61	73	76	69	75	80	82	75	63	70
1991	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	193.8	149.7	217.6	243.5	307.3	301.6	308.9	299.2	282	276.1	224.3	154.8	2958.8
	پىرسەنت (%)	65	50	59	61	69	67	68	70	76	81	75	54	57
1992	كۈن نۇرى چۈشكەن ۋاقىت	148.8	195.8	156.6	253.1	282.1	287.5	317.6	275.4	256	255.5	234	203.5	2859
	پىرسەنت (%)	50	63	42	63	63	64	70	65	67	75	79	71	64

2. ھاۋا تېمپېراتۇرىسى

شايار تۈزلەڭلىكىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 10.7℃ قا يېتىدۇ. 7 - ئايدا ئەڭ يۇقىرى

بولۇپ، ئوتتۇرىچە 24.9℃ قا يېتىدۇ، 1 - ئايدا ئەڭ سوغۇق بولۇپ، ئوتتۇرىچە 8.4℃- قا چۈشىدۇ؛ مۇتلەق ماكسىمۇم تېمپېراتۇرىسى 41℃، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى 28.7℃- بولىدۇ. بىر يىلدا كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 0℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان 30 يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 272 كۈنگە، جۇغلانما تېمپېراتۇرا 4509.7℃ قا يېتىدۇ. كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 5℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 237 كۈنگە، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 15℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 164 كۈنگە، كۈنلۈك ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا 20℃ تىن يۇقىرى ياكى شۇنىڭغا تەڭ بولغان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 103 كۈنگە يېتىدۇ. 1961 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە بولغان 30 يىلدا تېمپېراتۇرا 35℃ تىن ئاشقان مەزگىل 5 - ئايدىن 9 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلارغا توغرا كەلدى. ئوتتۇرىچە بىر يىلدا 14.7 كۈننى ئىگىلەيدۇ، لېكىن 7 - ۋە 8 - ئايلاردا 5.4 كۈننى ئىگىلەيدۇ، 40℃ تىن ئاشقان يىللىق ئوتتۇرىچە ۋاقىت 0.2 كۈننى ئىگىلەيدۇ، بۇنداق ئەھۋال 7 - ئايدا كۆرۈلىدۇ، 20℃- تىن تۆۋەن بولغان ھاۋارايى 12 - ئايدىن 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا كۆرۈلىدۇ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئاران 2 — 4 كۈن كۆرۈلىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرىچە 2.7 كۈننى ئىگىلەيدۇ؛ لېكىن ئايرىم يىللاردا سەل كۆپىيىپ قالىدۇ، مەسىلەن: 1966 - يىلى قىشتا ناھىيە بويىچە تېمپېراتۇرا 24 كۈن 20℃- تىن تۆۋەن بولغان ھاۋارايى كۆرۈلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 — 1992 - يىلغىچە بولغان ئايلىق ھاۋا تېمپېراتۇرىسى ۋە 2 - ئايدىن 5 - ئايغىچە بولغان يەر تېمپېراتۇرىسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 5　　بىرلىكى: ℃

يىللار	ئايلار		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1960 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	6.1	15.1	26.9	34.9	36.6	39.7	41	39.3	36.3	29.5	21.8	8.5
		ئەڭ تۆۋەن	-28.7	-21.7	-9.1	-3.4	3.6	7.2	9.7	7.8	2.1	-4.4	-15.1	-23.4
		ئوتتۇرىچە	-8.6	-2.6	6.9	14.9	20.5	23.8	24.9	24	19	11	1.6	-6.4
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-3.15	5.3	13.8	20.4							
1981 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	5.6	11.1	23.2	32.5	36.1	38.2	39.7	41.2	34.6	30	17.9	7.7
		ئەڭ تۆۋەن	-19.9	-15.1	-9.1	1.5	3.7	8	13.6	10	5.1	-3.2	-10.7	-22.6
		ئوتتۇرىچە	-7.48	-1.64	7.16	15.42	20.54	23.98	25.54	24.92	19.04	11.02	1.44	-6.58
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-1.74	6.46	14.68	20.72							

1986 - يىلدىن يىلغىچە	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	5.9	13.3	25	35.6	35.3	37.3	39.6	38.6	33	28.7	17.5	9.7
		ئەڭ تۆۋەن	-17.2	-14.3	-9.7	0.2	2.2	9.7	10.9	12	6.2	-2.1	-14.2	-15.9
		ئوتتۇرىچە	-5.96	-1	6.36	14.82	20.36	23.54	25.82	24.94	20	11.52	2.3	-4.24
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-0.62	6.20	15.24	21.88							
1991 - يىلى	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	7.6	9.2	18.7	29	34.3	34.4	35.2	35.1	32.8	23.6	20.5	8.4
		ئەڭ تۆۋەن	-14.5	-14.1	-4.1	2.8	7.3	11.5	16.7	9.7	10.9	-0.6	-7.3	-16.2
		ئوتتۇرىچە	-6.5	-2.4	7	15.2	20.5	24.5	26.1	23.1	20.8	11.5	1.4	-3.7
	يەر تېمپېراتۇرىسى			-1.2	69	14.1	20.3							
1992 - يىل	ھاۋا تېمپېراتۇرىسى	ئەڭ يۇقىرى	4.5	14.7	20	30.1	32.9	36.1	36.5	35	32.1	25.3	16.7	6.7
		ئەڭ تۆۋەن	-16.6	-9.7	-2.4	2.1	5.1	10.9	12.7	13.5	10	0.3	-8.2	-12.4
		ئوتتۇرىچە	-7.1	0.05	6.7	17.4	19.5	23.1	25.5	23.5	19	10.7	1.4	-4.3
	يەر تېمپېراتۇرىسى				7.2	15	21.8							

3. ھوّل - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى

ناھىيىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ھوّل - يېغىن مىقدارى 43.5 مىللىمېتىر (كەڭ قۇملۇقلار بۇنىڭ سىرتىدا، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) غا، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 1992 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ، پارغا ئايلىنىش مىقدارى ھوّل - يېغىن مىقدارىنىڭ 45.79 ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. يازدا ھوّل - يېغىن كۆپرەك بولۇپ، يىللىق ھوّل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 50% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ؛ قىشتا ھوّل - يېغىن ئازراق بولۇپ، يىللىق ھوّل - يېغىن مىقدارىنىڭ تەخمىنەن 10% تىگىمۇ يەتمەيدۇ.

تۇنجى قار ئەڭ بالدۇر ياغقاندا 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ياغىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، 32 يىل مابەينىدە ئەڭ زور يېغىندى قارنىڭ قېلىنلىقى 10 سانتىمېتىرغا يەتكەن.

باش قىرو 10 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، ئاخىرقى قىرو 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى چۈشىدۇ، يىللىق ئوتتۇرىچە قىرووسىز مەزگىلى 209 كۈن بولىدۇ. 32 يىل مابەينىدە ئۇششۇك ئەڭ بالدۇر بولغاندا 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، ئەڭ كېچىككەندە 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كۆرۈلدى، ئارىلىقتىكى پەرق 34 كۈن بولدى؛ ئۇششۇك ئەڭ بالدۇر بولسا 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ، ئەڭ كېچىككەندە 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنىگىچە سوزۇلىدۇ، ئارىلىقتىكى پەرق 69 كۈن بولىدۇ.

شەبنەم: ھاۋا قۇرغاق بولغاچقا، شەبنەم ئاز چۈشىدۇ، پەقەت سازلىقلاردا ۋە ئېتىز - ئېرىقلارنى سۇغىرىدىغان ۋاقىتتا ناسادىپىي شەبنەم چۈشىدۇ، لېكىن كۆپ چۈشمەيدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئايلىق ھاۋا - يېغىن ۋە سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 6

بىرلىكى: مىللىمېتىر

يىللار	ئايلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق	ئىزاھ
1960 - 1980 - يىلدىن بۇلغىچە ھاۋا - يېغىن	ئەڭ كۆپ	7	7.7	5.3	11.5	22.2	54.9	29.4	34.7	7.6	14.9	12.5	6.4	106	
	ئوتتۇرىچە	1.5	1.2	1	1.4	4.9	9.3	9.6	6.6	3.6	2.4	0.9	0.7	42.8	1976
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	22.7	45.2	129.1	231.3	300.2	315.1	299.9	263.2	188.9	124.7	52	22.7	2006.7	
1981 - 1985 - يىلدىن بۇلغىچە ھاۋا - يېغىن	ئەڭ كۆپ	3.8	4.8	10.3	0.8	52.9	21.8	7.6	19.7	17.1	0.9	0.3	2.2	105.5	
	ئوتتۇرىچە	1.2	2.5	2.7	0.34	15.2	10.8	5.4	7.5	9.4	0.3	0.15	1.13	66.5	1981
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	22	47.2	144.5	250	326.2	354.4	358.1	309.5	203.7	127.7	53.5	24.3	2220.8	
1986 - 1990 - يىلدىن بۇلغىچە ھاۋا - يېغىن	ئەڭ كۆپ	7.4	1.1	4.8	14.1	47.1	78.1	54.3	13.6	16.4	16.2	7.2	0	145.4	
	ئوتتۇرىچە	3.7	0.7	2	6.6	18.7	24.9	25.4	6.9	5.6	7.5	2.5	0	101.1	1987
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	27.2	50.7	130	235	310.9	345.4	348.2	304	205.6	115.9	51.3	24.4	2148.7	
1991 - يىلى ھاۋا - يېغىن	ئەڭ كۆپ	0	4.3	0.2	0.4	0.6	4.9	3	21.4	0	1.2		2	21.4	
	ئوتتۇرىچە	0	12.5	0.2	0.3	0.8	6.8	4.3	37.7	0	1.2		2.9	67.2	
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	23.5	26.8	117.2	215.4	283.6	311.7	314	250.1	188.8	109.3	49.9	20.6	1910.9	
1992 - يىلى ھاۋا - يېغىن	ئەڭ كۆپ	1.5	0.4	0.9		7.5	40.2	7.6	3	0.4	1.5			40.2	
	ئوتتۇرىچە	1.9	1	1.7		16.5	45.1	3.6	11.4	0.4	1.5			37.3	
	سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى	16.1	47.6	99.7	242.5	258.7	263.7	302.1	237.7	180	97.9	48.3	23.4	1817.6	

§ 2 . تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى

ئەتىياز پەسلى كۆلتۇك قارلار ۋە تۇپراقتىكى توڭ ئېرىشكە باشلايدۇ، ئادەتتىكى چاغلاردا 2- ئاينىڭ ئاخىرلىرى باشلىنىپ، 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئاياغلىشىدۇ. ناھىيە بويىچە باش باھار ئادەتتە كۆپ يەرقىلىنىپ كەتمەيدۇ، ئۆگەن دەريا تۆزلەڭلىكىنىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن تارىم دەريا تۆزلەڭلىكى 2 — 3 كۈن يەرقىلىنىدۇ؛ جەنۇبىي قىسىمدا باھار بالدۇرراق، توغراقلىق رايونلاردا 4 — 5 كۈن بالدۇر

كېلىدۇ. قىش پەسلىدە سوغۇق ھاۋا ھەرىكىتى كۈچەيىپ، ھاۋا كۆپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ، تېمپېراتۇرا بىردەم ئۆرلەپ، بىردەم تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ، ئاخىرقى قىرو ۋاقتى تۇراقسىز. ئادەتتە ئاخىرقى قىرو مەزگىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىغا توغرا كېلىدۇ. بوران كۆپ ھەم كۈچلۈك چىقىدۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 — 8 كۈن قۇم بوران چىقىدۇ، ئايرىم يىللاردا ئەتىيازدا بوران 10 — 12 بالغا يېتىدۇ، ھۆل ـ يېغىن مىقدارى ئاز بولۇپ، يىللىق ھۆل ـ يېغىن مىقدارىنىڭ 20% نىلا ئىگىلەيدۇ، بوران ۋە سوغۇق ھاۋا ئېقىمىنىڭ ئۈشتۈمتۈت ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن دائىم قايتىلىما سوغۇق ھاۋارايى كۈرۈلىدۇ. دەريا سۇيى ئازىيىپ، سۇغىرىش ئىشلىرىغا بىۋاسىتە تەسىر يەتكۈزىدۇ، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق ئېغىر بولىدۇ.

ياز پەسلى يازدا ھاۋا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى بۈك ـ باراقسان ئۆسىدۇ. ئادەتتە 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ياز كىرىدۇ، ئۆزگىرىش بولغان يىللىرى 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ياز كىرىدۇ، ياز ئادەتتە 9 ـ ئاينىڭ باشلىرى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ چاغدا پىژغىرىم ئىسسىق، ھاۋا قۇرغاق بولىدۇ، سوتكىلىق تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى 12℃ تىن ئاشىدۇ. قىيپاش شىمال شامىلى، شەرقىي شىمال شامىلى كۈچلۈك چىقىدۇ؛ گۈلدۈرماما‌سلىق ئۆتكۈنچى يامغۇر، مۆلدۈر كۆپ ياغىدۇ.

كۈز پەسلى كۈزدە ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ، ئاز ئۆزگىرىدۇ، ھۆل ـ يېغىن ئازىيىدۇ، كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ. گۈلدۈرماما‌سلىق يامغۇر ۋە مۆلدۈر بارا ـ بارا ئازىيىدۇ ھەم توختايدۇ. كۈز پەسلىدە قۇم ـ بوران، چاڭ ـ توزانلىق ھاۋارايىمۇ ئەتىياز پەسلىدىكىدىن ئازىيىدۇ. ياز بىلەن كۈز پەسلى ئالماشقان چاغدا بەزىدە بورانلىق، يامغۇرلۇق، تۈۋەن تېمپېراتۇرىلىق كىلىمات پەيدا بولىدۇ. كۈز بىلەن قىش ئارىلىقىدا سوغۇق ھاۋا ئېقىمى كۈرۈپ، تېمپېراتۇرىنىڭ تۇراقسىزلىقى بارا ـ بارا ئازىيىدۇ.

قىش پەسلى قىشتا ھاۋا سوغۇق ھەم تۇراقلىق، ھاۋا ئوچۇق كۈنلەر كۆپ بولىدۇ، شامالنىڭ تېزلىكى تۆۋەنلەيدۇ، قار ئاز ياغىدۇ، ھاۋانىڭ مۇتلەق نەملىكى ئاز، ئەمما نىسپىي نەملىكى زور بولىدۇ. ئادەتتە 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى قىش كىرىدۇ.

تارىم دەريا‌سىنىڭ قىرغىقى توغراقلىق رايون بولۇپ، سوغۇق ھاۋا ئېقىمى مۇشۇ جايغا توپلىشىۋالىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوندا كۆپلىگەن توغراق ۋە پاكار چانقاللىقلار بولغاچقا، سوغۇق ھاۋا ئاسانلىقچە تارقىلىپ كەتمەيدۇ، شۇڭا قىش پەسلىدە بۇ جايىنىڭ ھاۋا تېمپېراتۇرىسى تۆزلەڭلىكىنىڭ شىمالىدىكىدىن تۆۋەنرەك بولىدۇ. تارىم دەريا‌سىدا 11 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 12 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا مۇز تۇتىدۇ، 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ. قار ئاز ياغقاچقا، يەر يۈزىدە يىغىندى قار ناھايىتى ئاز توپلىنىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە تۆت پەسلىنىڭ ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 7

پەسىل / ئايرىمىسى / كۈن	ئەتىياز پەسلى	ياز پەسلى	كۈز پەسلى	قىش پەسلى
باشلانغان كۈن	2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى	6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى	9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى	11 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى
ئاخىرلاشقان كۈن	5 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى	9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى	11 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى	2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى
ئارىلىقتىكى كۈن	96	97	77	95

II باب

گىدرولوگىيە

ناھىيە تارىم ئويمانلىقىغا جايلاشقان، دەريا - ئېقىنلارنىڭ سۈيى ئېگىز تاغلاردىكى ئېرىگەن قارلاردىن كېلىدۇ. ئۆگەن دەريالىرى بىلەن تارىم دەريالىرى ناھىيىدىكى ئاساسلىق دەريا ھېسابلىنىدۇ. تارىم ۋادىسىدىكى تۆزلەڭلىكتە يەنە سەيلاق دەريالىرى، ئەمگەن دەريالىرى، تۆزۈن دەريالىرى بار، ئالدىنقى ئىككىسى تارىم دەريالىرىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ، ئۇلار پەسىللىك دەريا بولۇپ، ھەر يىلى 3 - ئايدىن 6 - ئايغىچە سۈيى ئۆزۈلۈپ قالىدۇ.

§ 1 . دەريا - ئېقىنلار

1. ئۆگەن دەريالىرى سۇ سىستېمىسى

ئۆگەن دەريالىرى «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا غەربىي دەريا دەپ ئاتالغان، باشقا ماتېرىياللاردا يەنە مۇسۇر دەريالىرى، كۇسەن دەريالىرى، ئاق ئات دەريالىرى، ئېگىز دەريالىرى دەپ ئاتالغان. بۇ دەريا تەڭرىتاغدىكى باي ناھىيىسى تەۋەسىدىكى مۇزتاغنىڭ مۇسۇر چوققىسىدىن باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ يۇقىرى ئېقىمى بولغان مۇزارت دەريالىرى باي، ئونسۇ ناھىيىسىنىڭ چېگرىسىدىن بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ تاغدىن چىققاندىن كېيىن، كاپچىلاق، قەلۇەچۆك، قاراسۇ قاتارلىق ئېقىنلار قوشۇلۇپ، قىزىل يېزىسىنىڭ قارىغاي مەھەللە كەنتىدە قىزىل دەريانىڭ قوشۇلغاندىن كېيىن ئۆگەن دەريالىرى دەپ ئاتىلىدۇ. يىلان باغرى 36 كىلومېتىر ئېقىپ تۆزلەڭلىككە كىرىدۇ. قۇمتۇرا گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە، يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى 2 مىليارد 171 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر، توپلانما ئېقىن كۆلىمى 16 مىڭ 784 كۋادرات كىلومېتىر، دەريانىڭ ئېقىن مۇساپىسى 452 كىلومېتىر ئىكەن. ئۇنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى تومىدا سۇ تەقسىملىنىدۇ. شايار ناھىيىسىگە يىلىغا 688 مىليون 900 مىڭ كۇب مېتىر سۇ تەقسىملىنىدۇ، بۇ ئومۇمىي ئېقىم مىقدارىنىڭ 31.7% نى ئىگىلەيدۇ. سۇ تەقسىملەش نىسبىتى جەھەتتە، شايار ناھىيىسى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، يىلىغا 706 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىر (يەنى 32.5% نى ئىگىلەيدۇ) سۇنى ئىگىلىشى كېرەك ئىدى، لېكىن قىسىملارنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانلىرى نورمىلىق سۇ بىلەن تەمىنلەنگەنلىكى ۋە ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ ھەر يىلى 2 قېتىم لاي ئېقىتىش ئۈچۈن سۇ ئىشلىتىشى تۈپەيلىدىن، شايارغا كىرىدىغان سۇ مىقدارى 17 مىليون 300 مىڭ كۇب مېتىر ئازىيىپ كەتتى. گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆستىدە كەلكۈن چۈشۈرۈلىدىغان 2 ئېقىن بار، ئۇنىڭ بىرى غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا ئاقىدىغان كەلكۈن چۈشۈرۈش ئېقىنى بولۇپ، ئۇ، كۆچا تەۋەسىدە، يەنە بىرى (كونا دەريا ئېقىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) كۆچا، توقسۇ چېگرىسىنى بويلاپ جەنۇبقا ئېقىپ شايارغا كىرىپ كېتىدۇ. بۇ دەريا ئېقىنى ئەسلىدە ئۆگەن دەريالىرىنىڭ ئاساسلىق كەلكۈن چۈشۈرۈش ئېقىنى ئىدى. 1950 - يىلى بىخەتەر كەلكۈن چۈشۈرۈش مىقدارى سېكۇنتىغا 2000 كۇب مېتىر ئىدى. كېيىن سۇ باشلاش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن دەريا قىنىغا نۇرغۇن لاتقا تىنىپ كەتتى، دەريا قىنىنىڭ بەزى بۆلەكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن

تۆزلىنىپ كەتتى، ھەر يىلى كەلكۈن پەللىسى مەزگىلىدە سېكۇنتىغا 400 كۇب مېتىردىن ئاشىدىغان كەلكۈن ئېقىنى خەتەرلىك ئەھۋال پەيدا قىلمىدىغان بولۇپ قالدى.

ئۇزۇن دەريا بىلەن مىتاك دەريا ئۆگەن دەريانىڭ ئەسلىدىكى كەلكۈن چۇشۇرۇش ئېقىنى ئىدى، ھازىر پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى. ئۇزۇن دەريا ئەسلىدە ئۆگەن دەريانىڭ كەلكۈن جىلغىسى بولۇپ، ئۇزۇنداش يەنى «ئۇزۇنچاق كۆل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇ، شورداش ئوتلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان. ئۆگەن دەريانى تىزگىنلەنگەندىن كېيىن قۇرۇپ قالدى. ھازىر كەڭلىكى 6 — 12 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 2 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 15 كىلومېتىر كېلىدىغان دەريا يولىنىلا كۆرگىلى بولىدۇ. مىتاك دېگەن سۆز «ماتاك» دېگەن سۆزدىن ئۆزگەرگەن بولۇپ، «چۆلدەرىپ قالمايدىغان جاي» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ دەريانىڭ ئەسلى ئىسمى «ئۆگەن دەريانىڭ ئايمىتاك دەريا» ئىدى. ئۇزۇن دەريا شامالىلىق ئېقىن جىلغىسىدىن باشلىنىپ، ھازىرقى شىما دېگەن يەرنىڭ غەربىدە ئاخىرلىشىدۇ، ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 55 كىلومېتىر كېلىدۇ.

ئۆگەن دەريانى شايارغا كىرگەندىن كېيىن ئۇنىڭ سۇيى ئېتىز - ئېرىقلارغا تارقىلىدۇ. 1988 - يىلى سۇ سىغىمىلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى باشلىنىپ، 1993 - يىل 9 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى پۈتكۈزۈلدى، 25 كىلومېتىر سۇ سىغىمى دەريا پۈتكۈزۈلدى. بۇ تۈرگە «بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى دۇنيا ئاشلىق - پاختىچىلىق تەشكىلاتى تەرەققىيات مەھكىمىسى» بانكىسىدىن پۇل كىرگۈزۈلۈپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 37% ئۆستۈرۈلدى. ھەر بىر كۇب دەريا سۇيىنىڭ تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى 4.39 كىلوگرام، سۇيىنىڭ ئېقىش تېزلىكى سېكۇنتىغا 1.34 — 2.91 مېتىر، ئەڭ زور مۇز قېلىنلىقى 0.11 مېتىر، ھەر كۇب مېتىر سۇ تەركىبىدىكى ئەڭ كۆپ قۇم مىقدارى 132 كىلوگرامغا يېتىدۇ. ھەر يىلى 12 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرىدىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئايىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ۋاقىت ئاقما مۇز مەزگىلى ھېسابلىنىدۇ، يىللىق ئاقما مۇز مىقدارى 984 مىڭ كۇب مېتىرغا، ئەڭ كۆپ بولغاندا سېكۇنتىغا 6.64 كۇب مېتىرغا يېتىدۇ، ئۆگەن دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى كەڭلىكى 50 — 120 مېتىرغىچە كېلىدۇ، دەريانىڭ يانتۇلۇقى 1% — 1.4%.

ئۆگەن دەريانىڭ ئاساسلىق ئېقىن ئالاھىدىلىكى:

1. دەريا سۇيى كۆپ خىل تولۇقلىنىش تېپىگە تەۋە. بۇ دەريانىڭ سۇ مەنبەسى ئاساسەن مۇزلۇق، جۇغلانما قار سۇيى، يامغۇر سۇيى ۋە يەر ئاستى سۇيىدىن ئىبارەت. مىكۈۋي گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئۆلچىشىچە، مۇز ۋە قار سۇيى 30.8% نى، يامغۇر سۇيى 16% نى، يەر ئاستى سۇيى 53.2% نى ئىگىلەيدىكەن.

2. يىللار ئارا ئېقىن ئۆزگىرىشى چوڭ ئەمەس، يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە سۇ ئەڭ مول بولغان 1987- يىلى 855 مىليون كۇب مېتىر، سۇ ئەڭ ئاز بولغان 1975 - يىلى 561 مىليون كۇب مېتىر سۇ تەقسىم قىلىندى، نىسبەت پەرقى 1.52 ھەسسە (ئادەتتە يامغۇر سۇيى تېپىدىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ نىسبەت پەرقى 6 — 10 ھەسسە) بولۇپ، ئېقىن ئۆزگىرىشى نىسپىي تۇراقلىق بولدى.

3. يىل ئىچىدىكى زامان بويىچە تارقىلىشى تەكشى ئەمەس. ئەتىياز پەسلىدە تەقسىم قىلىنغان سۇ ئېھتىياجلىق يىللىق سۇنىڭ 14.5% نى ئىگىلەپ، ئەتىيازدا سۇ قىس بولۇشتەك ئەھۋالنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ياز پەسلىدە تەقسىم قىلىنغان سۇ بىر يىلدا تەقسىم قىلىنغان سۇنىڭ 48.3% نى ئىگىلەيدۇ، يەنە كېلىپ مۇشۇ ۋاقىتقا بىرقەدەر مەركەزلىشىدۇ.

4. دەريا قىنى ئېغىر دەرىجىدە تىنىپ كەتكەچكە، دەريانىڭ تېگى كۆرۈنۈپ قالغان، دەريا تېبىز، ئىككى قىرغاق پەس بولغاچقا، يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق قار - يامغۇر پەسلىدىكى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ۋاقىتلاردا كەلكۈن يامراپ يوشۇرۇن ئاپەت پەيدا قىلىدۇ.

ئۆگەن دەريانىڭ ئوخشاش بولمىغان تىپلىك يىللاردىكى ئايلىق ئېقىن مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 8 بىرلىكى: 100 مىليون كۇب مېتىر

ئايلار / تىپلىك يىللار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	نامىيە يوپچە
سۇ مول يىلى	0.370	0.350	0.408	0.258	0.463	0.850	1.540	1.528	0.776	0.482	0.423	0.481	8.030
سۇ نورمال يىلى	0.325	0.347	0.398	0.266	0.333	0.707	1.211	1.333	0.672	0.435	0.387	0.395	6.889
سۇ سەل ئازايغان يىلى	0.306	0.351	0.387	0.258	0.292	0.541	1.106	1.223	0.589	0.409	0.370	0.371	6.205
سۇ ئاز ئازايغان يىلى	0.311	0.332	0.342	0.208	0.181	0.416	0.927	1.262	0.560	0.407	0.369	0.300	5.615

ئىزاھ: ئۆگەن دەريانىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىن مىقدارى سۇ مول يىللىرى 2 مىليارد 544 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىرغا، سۇ نورمال بولغان يىللىرى 2 مىليارد 184 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىرغا، سۇ ئازايغان يىللىرى 1 مىليارد 966 مىليون 200 مىڭ كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

2. تارىم دەريا سۇ سىستېمىسى

تارىم دەريا ئېلىمىزدىكى ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا بولۇپ، ئاساسەن كوئېنلۇن تېغى، قارا قۇرۇم تېغىدىن باشلانغان خوتەن دەريا، يەكەن دەريا، تەڭرىتاغ بىلەن پامىر ئېگىزلىكىدىن باشلانغان قەشقەر دەريا ۋە تەڭرىتاغدىن باشلانغان ئاقسۇ دەريالىرىدىن ئىبارەت 4 چوڭ تارماق ئېقىنلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان. ئىنسانلار ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتىنىڭ ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەسلىدە مۇكەممەل بولغان تارىم دەريالىرىنىڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق سۇ سىستېمىسى پارچىلىنىپتىلدى. قەشقەر دەريا مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىدا تارىم دەريالىرى سۇ بىلەن تولۇقلىمايدىغان بولۇپ قالدى. 70 - يىللاردىن بۇيان، يەكەن دەريالىرىنىڭ سۈيىنى ئاساسەن تاغ ئېتىكىدىكى بوستانلىق رايونلار پاك - پاكىز سۇمۇرۇپ كەتتى، خوتەن دەريالىرىنىڭ يازلىق پەسلىدىكى ئازغىنە كەلكۈن سۈيى تارىم دەريالىرىغا قوشۇلىدۇ، پەقەت ئاقسۇ دەريالىرىنىڭ كۆپ مىقدارلىق سۈيىلا يىلبويى تارىم دەريالىرىغا قۇيۇلۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئاقسۇ دەريا ھازىرقى تارىم دەريالىرىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى بولۇپ قالدى. تارىم دەريا تەڭرىتاغ، كوئېنلۇن تېغىدىن ئىبارەت 2 چوڭ تاغ تىزمىسىدىكى سۇ سىستېمىسىنىڭ قوشۇلمىسى بولۇپ، تاغلاردا سۇ مەنبەسىنى تولۇقلاپ تۇرىدىغان 40 تەن كۆپرەك تارماق ئېقىن بار، بۇ تارماق ئېقىنلارنىڭ قوشۇلۇش ئەھۋالى مۇنداق:

- تارىم دەريا
  - يەكەن دەريا
    - تىزناپ دەريا
    - ئۇلۇقئۆستەڭ دەريا
    - كۆكيار دەريا
  - قەشقەر دەريا
  - خوتەن دەريا
    - يۇرۇڭقاش دەريا
    - قاراقاش دەريا
  - ئاقسۇ دەريا
    - توشقان دەريا
    - قۇمئېرىق دەريا

تارىم دەرياسى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىشۇخي دەرياسى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شىمالىي دەريا ھەم جىغۇشۇ دەرياسى دەپ ئاتالغان، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن تارىم دەرياسى دەپ ئاتالغان، بۇ دەريا قەشقەر، خوتەن، قىزىلسۇ، ئاقسۇ، بايىنغولىلىندىن ئىبارەت 3 ۋىلايەت، 2 ئوبلاستتىن ئىبقىپ ئۆتىدۇ، ئىبقىن دائىرىسى 198 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. يەكەن دەرياسىدىن تېتىما كۆلىگىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 2179 كىلومېتىر، ئاقسۇ، خوتەن، يەكەن دەريالىرى قوشۇلغان جايدىكى ئارال (شورجاق) دىن ھېسابلىغاندا ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1280 كىلومېتىر كېلىدۇ. شايار بۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى ئىبقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريا سۇيى ئەڭ كۆپ بولغان جاي ھېسابلىنىدۇ.

تارىم دەريانىڭ ئاقسۇنىڭ توقاي چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن چىقىپ شايارىدىكى كامايالاڭ چارۋىچىلىق نۇقتىسى ئارقىلىق ناھىيە تەۋەسىگە كىرىدۇ، يول بويى شەرقە قاراپ يىلانباغرى سوزۇلۇپ، ناھىيە دائىرىسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، بۈاستە ئەڭ شەرقتىكى خادادۆڭگە كېلىپ، ئاندىن كۆچا ناھىيىسى تەۋەسىگە كىرىپ كېتىدۇ، شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىر (ئۇدۇل ھېسابلىغاندا 180 كىلومېتىر)، دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قىسمىنىڭ ئاستى ئېروزىيىلەنگەن، يانتۇلۇقى چوڭراق، چۆكمىش كۆچلۈك، يان تەرىپىنىڭ يالىنمىشى ئېغىر، دەريا ساھىلى كەڭ. تىنما تۈزلەڭلىكنىڭ كەڭلىكى 15 — 20 كىلومېتىر كېلىدۇ، تۈپرىقى ئاساسەن ناھايىتى قېلىن ئەشمە قۇم، يۇمشاق قۇم ۋە ئۇششاق شېغىل ئارىلاش سېغىز توپىدىن تەركىب تاپقان، قەدىمكى تىنما تۈزلەڭلىككە قۇم - بوراندا شەكىللەنگەن يەر شەكلى كەڭ تارقالغان. تارىم دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا بۆلىكىدە يېڭىچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتى بار. بۇ پونكىتنىڭ كۆپ يىللىق ئۆلچىشىگە قارىغاندا، يىللىق ئوتتۇرىچە ئىبقىن مىقدارى 418 مىليون كۇب مېتىر، ئۆزگىرىش كوئىففىتسېنتى 0.21Cv بولغان. 30 يىل ئىچىدە ئۆلچەپ بېكىتىلگەن كۈنلۈك ئىبقىن مىقدارى ئەڭ كۆپ ۋاقىت 1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 12 - كۈنى («ئاقسۇ - تارىم دەريالىرى ۋادىسىدىكى سۇ - تۇپراق بايلىقىدىن مۇۋاپىق پايدىلىنىش ۋە مۇھىت ئاسراش تەدبىرى» دىن ئېلىنىدى) بولۇپ، ئىبقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 1700 كۇب مېتىرغا يەتكەن، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 1960 - يىل 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بولۇپ، ئىبقىن مىقدارى سېكۇنتىغا 0.10 كۇب مېتىر بولغان. يىللىق ئىبقىن مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان ۋاقىت 1978 - يىلى بولۇپ، 5 مىليارد 790 مىليون كۇب مېتىرغا يەتكەن، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 1979 - يىلى بولۇپ، 2 مىليارد 550 مىليون كۇب مېتىر بولغان.

ئەمگەن دەريالىرى 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ كۆكچۆل چارۋىچىلىق نۇقتىسىدىن ئۆتۈپ تارىم دەريالىرىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ، بۇ دەريا شەرقتىن سەل قىيىپاش شىمالغا قاراپ ئىبقىپ، سەيلاڭ دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ، تارىم يېزىسىنىڭ چىگە گېرىم، يانتاقباش قاتارلىق كەنتلىرىدىن ئۆتىدۇ. ئىبقىن مۇساپىسى 35 كىلومېتىر. دەريا قىسمىنىڭ كەڭلىكى 40 — 50 مېتىر، 5000 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغىرىدۇ. «ئەمگەن» دېگەن نام ئىككى دەريانىڭ بىر - بىرىگە تايىنىپ بىرلىكتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدەك مۇناسىۋىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

سەيلاڭ دەريالىرى ئەسلىدە ئۆگەن دەريالىرىنىڭ كەلكۈن چۈشۈرۈلىدىغان كونا دەريا ئىبقىنى ئىدى. كۆپ يىللىق قۇم تىنىپ قېلىش ۋە ئۆگەن دەريالىرىدىن كەلكۈن ئايرىپ چىقىلىپ سۇغىرىشقا ئىشلىتىش، كەلكۈن سۈيى ئۈنى تولۇقلىيالماسلىق تۈپەيلىدىن، پەسىللەر (ياكى قۇرۇق) دەريالىرىغا ئايلىنىپ قالدى. بۇ دەريا قىسمى شورداشنىڭ جەنۇبىدىن ئۆتۈپ ئەمگەن دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئەمگەن دەريالىرىنىڭ سۈيىنى تولۇقلايدۇ، تارىم يېزىسىدىكى 5 كەنت ئاھالىلەر كومىتېتىدىن ئىبقىپ ئۆتىدۇ. 1972 - يىلى پامان سۇ ئامبىرى ياسالغاندىن كېيىن، بۇ دەريا سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ چۈشۈرۈش ئۆستىگى بولۇپ قالدى. بۇ دەريانىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 50 كىلومېتىر، دەريا قىسمىنىڭ كەڭلىكى 30 — 50 مېتىر، سۈيىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 0.5 —

1.5 مېتىرغىچە كېلىدۇ. 15 مىلۇ مو ئېتىز - ئېرىنلىق سۇغارغاندىن سىرت، يەنە كۆچانلىق سوغۇ ئەتراپىغىچە بارىدۇ.

تارىم دەريالىرىنىڭ شايار بۆلىكىدىكى ئېقىن مىقدارى

بىرلىكى: 100 مىليون كۇب مېتىر

جەدۋەل: 2 — 9

ئىزاھ	1980 — 1987 (8 يىل)			1957 — 1971 (15 يىل)			ئايلار
ئىزاھ	يىللىق ئىگىلىگىنى (%)	پەسىللىك ئېقىنى	ئايلىق ئېقىنى	يىللىق ئىگىلىگىنى (%)	پەسىللىك ئېقىنى	ئايلىق ئېقىنى	
			1.36			1.87	12
	11.3	4.05	1.39	11.9	5.28	1.68	1
			1.30			1.73	2
			1.12			1.39	3
	5.2	1.85	0.37	6.1	7.72	0.52	4
			0.36			0.31	5
			0.5			2.04	6
	63.4	22.62	5.83	60.9	26.98	8.89	7
			16.28			15.95	8
			4.44			5.86	9
	20.1	7.17	1.92	21.1	9.34	2.12	10
			0.81			0.36	11
	100	35.69	35.69	100	44.32	44.32	يىللىق

1956 - يىلدىن كېيىن تارىم دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا ئورغۇنلىغان دېھقانچىلىق بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈۋن - مەيدانلىرى قۇرۇلۇپ، نەچچە مىليون مو بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈلدى، بۇ تۈۋن - مەيدانلار سۇ باشلاپ كېلىپ ئېتىز - ئېرىنلارنى سۇغاردى، زەي چىقىرىۋېتىپ شور تىزگىنلىدى، نەتىجىدە دەريا سۇيى ئېقىن مىقدارىنىڭ يىللىق تەقسىملىنىش نىسبىتىدە چوڭ پەرق (ياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارى ئەتىياز پەسلىدىكى سۇ مىقدارىنىڭ 10 — 12 ھەسسىسىگە باراۋەر بولدى، ئۇنىڭ چوڭ قىممەت بىلەن ئالماشقىنى قىممەت ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نەچچە مىڭ ھەسسە بولدى) پەيدا بولۇپلا قالماي، بەلكى سۇ مىقدارى كۆندىن كۆنگە ئازىيىپ كەتتى، سۇنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسىمۇ كۈندىن كۈنگە ئۆرلەپ، تۈزسىز سۇ مىقدارى يىلمۇيىل ئازىيىپ كەتتى. بېكىچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ 1986 - يىل 8 - ئايدىن 1987 - يىل 7 - ئايغىچە ئايمۇئاي ئەۋرىشكە ئېلىپ خىمىيىلىك تەكشۈرۈش ئەھۋالى مۇنداق بولدى:

تارىم دەريياسىنىڭ 1986 - يىل 8 - ئايدىن 1987 - يىل 7 - ئايغىچە بولغان سۇ سۈپىتىنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسىنى ئۆلچەپ بېكىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 10

ئەۋرىشكە ئېلىنغان ۋاقىت	8.15	9.15	10.17	11.16	12.23	1.15	2.15	3.17	4.19	5.14	6.18	7.17	يىللىق
مىنېرالللىشىش دەرىجىسى (گرام / لىتىر)	0.476	4.136	0.784	1.58	1.040	0.720	0.720	1.904	4.528	5.804	2.592	1.756	3

ھەر يىلى 7 - ئايدىن 9 - ئايغىچە كەلكۈن مەزگىلى بولۇپ، ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.7 — 2.3 مېتىرغا، سۇ چوڭقۇرلۇقى 1.5 — 7.5 مېتىرغا، سۇنىڭ كەڭلىكى 40 — 1500 مېتىرغا يېتىدۇ. سۇ نورمال بولغان يىللىرى ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.3 — 1 مېتىرغا، سۇ چوڭقۇرلۇقى 0.4 — 4 مېتىرغا، سۇنىڭ كەڭلىكى 15 — 100 مېتىرغا يېتىدۇ. دەريا يولىدا شاخاپچىلار كۆپ. 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا مۇز توڭلايدۇ، 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا مۇز ئېرىيدۇ، مۇزنىڭ قېلىنلىقى 0.3 — 0.55 مېتىرغىچە كېلىدۇ. تەركىبىدىكى قۇم مىقدارى تۆۋەندىكىچە:

تارىم دەريياسىنىڭ 1962 - يىلدىن 1969 - يىلغىچە بولغان ئوتتۇرىچە قۇم يوللاش نىسبىتى ۋە قۇم يوللاش مىقدارى

جەدۋەل: 2 — 11

تۈرلەر	6 - ئاي- دىن 8 - ئايغىچە يىللىق ئېگىلمىگىنى (٪)	12	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	يىل- لىق ئو- تتۇر- چە
ئايلىق يوللا- نغان قۇم نىسبىتى (كىلوگرام/ كۇب مېتىر)		54.19	32.26	50.58	73.35	8.38	30.19	423.95	1576.13	4186.4	5555	85.76	32.54	600
ئايلىق يول- لانغان قۇم مىقدارى (تۇمەن تونا)	87.3	14.5	8.6	12.3	19.6	2.2	8.1	109.9	422.2	1121.2	144	23	8.4	1894

§ 2 . كۆللەر

ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆللەرنىڭ كۆپىنچىسى تارىم دەريياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىغا مەركەزلەشكەن، ئۇلارنىڭ

ئالاھىدىلىكى شۇكى، داشلىرىنى چوڭ ئەمەس، سۇيى تۆزلۈق بولۇپ، ھەممىسى سازلىق ۋە چۆللۈك جايلارغا تارقالغان، باقمىچىلىق قىممىتى يوق.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق كۆللەر

جەدۋەل: 2 — 12

نامى	ئورنى	سۇ چوڭقۇرلۇقى	سۇ كۆلىمى	سۇ سۈپىتى	سۇ مەنبەسى	كۆل نامىنىڭ مەنىسى
بېشىل كۆل	توبيولدى يېزىسىنىڭ جەنۇبىدا، ئۈدۈل ئارىلىقى 30.3 كىلومېتىر	1.5 ـ 2.5 مېتىر	بىر كۈنلۈك كۆلىمى 1.5 مىليون توننا	تاتلىق سۇ	تارىم دەريا سىنىڭ كەلكۈنى	بېشىل سۇلۇق كۆل
ئالتۇنداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈدۈل ئارىلىقى 22 كىلومېتىر	1 ـ 1.5 مېتىر	1.25 كۈنلۈك كۆلىمى 1.5 مىليون توننا	تۇزلۇق	توقسۇ ـ شايار زەيكەش	ئالتۇنكۆل
جەرەنلىكداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە، ئۈدۈل ئارىلىقى 13.5 كىلومېتىر	1 ـ 3 مېتىر	0.75 كۈنلۈك كۆلىمى 1 مىليون توننا	تۇزلۇق	سىڭگەن زەي سۇ	كەگىرى ـ بۇگىرى كۆل
ئاچچىقداش	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈدۈل ئارىلىقى 20 كىلومېتىر	1 ـ 2 مېتىر	0.3 كۈنلۈك كۆلىمى 0.3 مىليون توننا	تۇزلۇق	سىڭگەن زەي سۇ	ئاچچىقسۇلۇق كۆل
داشلىق	ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈدۈل ئارىلىقى 14.7 كىلومېتىر	1 ـ 2 مېتىر	1.2 كۈنلۈك كۆلىمى 1.2 مىليون توننا	تۇزلۇق	توقسۇ ـ شايار زەيكەش جۇغلاپ نما سۇ بولۇپ، چىقىش ئېغىزى يوق	كۆل

ئىزاھ: ① «داش» ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، «كۆل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ «لىق» قوشۇمچىدىن ئىبارەت.

② تارىم دەريا سىغا كەلكۈن كەلگەن، قار ـ يامغۇر يېغىنىدىن كېيىن دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا قىسقا مەزگىللىك قەرەللىك كۆل، كۆچمە كۆللەر پەيدا بولىدۇ. كۆپىنچىسىنىڭ نامى يوق.

§ 3 . يەر ئاستى سۇيى

ئومۇمەن شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئاز، جەنۇبىي قىسمىدىكى كەڭ قۇملۇق رايونغا دائىر ماتېرىيال يوق، لېكىن يېقىنقى يىللاردىكى نېفىت چارلاش قۇدۇقلىرىغا دائىر ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، يەر ئاستى سۇيى بارلىقى، بەزى جايلاردا يەر ئاستى سۇيى خېلى مول ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى، ئۇنتۇرا قىسمىدىكى تارىم دەريا سى ۋادىسى تۆزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۇيى تېخى ئۆلچەنمىدى، ئۆگەن دەريا سى سۇغىرىش رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئەھۋالى مۇنداق:

ئۆگەن دەريا سى تۆزلەڭلىكى يەلپۈگۈچسىمان تىنما قاناتىنىڭ تۆۋەن قىسمىغا جايلاش بولۇپ، بەك قېلىن شېغىل قەۋەتلىك چۆكۈندىلەر ساقلانمىغان، شېغىل، قۇم ۋە قۇملۇق توپا كىرىشكەن قاتلام پەقەت يېگىمەھەللە،

قىزىلبايراق يېزىلىرىنىڭ شىمالىدىكى قىسمەن جايلاردا ساقلىنىپ قالغان، يەلپۈگۈچسىمان قەۋەتنىڭ ئاستىنقى قىسمىدىكى سۇلۇق قەۋەتنىڭ دانچىلىرى بارا - بارا ئۇششاقلىشىشقا قاراپ ئۆزگىرىدۇ، يانتۇلۇق ئۆزگىرىشى ئاستا، گىدراۋلىكلىق نوكلونى پەقەت 0.6%. يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئېقىپ چىقىشى راۋان ئەمەس. سۇغىرىش رايونىدىكى يەر ئاستى سۇ ئورنى ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى، يەر ئاستى سۇيى ئاساسەن ساھىللاردىكى كۆلچەك ۋە يەر يۈزى ئارقىلىق پارغا ئايلىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن شور يىغىلىپ، تۇپراقتا قايتىدىن شور ئۆرلەيدۇ. يەلپۈگۈچسىمان گىرۋەكنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى رايونلار، يەر ئاستى سۇيى تېپىز رايونلار، ئويمانلىق جايلاردا سۇنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسى ئادەتتە 5 گرام/لىتىردىن ئاشىدۇ، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 30 گرام/لىتىرغا يېتىدۇ، سۇ ئېقىنى ژېرتىكاللىق يۇنىلىشتە بولغان جايلاردا مىنېرالللىشىش دەرىجىسى يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قاراپ ئازىيىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ، ئوتتۇراھال قېلىن قەۋەتسىمان يۇمشاق قۇم ۋە ئەشمە قۇمدىن ئىبارەت. سېغىزلىق توپا قەۋىتى قىستۇرۇلغان جايلارنىڭ سۇ ساقلاش ئىقتىدارى ناچار بولۇپ، ئۇ جايلاردىكى يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىشقا بولمايدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دەللىلىشىچە، شايارىدىكى ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە زاپىسى 200 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدىكەن.

تارىم دەريالىق تىنىما تۈزلەڭلىكى قېلىن بولغان 4 - دەۋردىكى تىنىما قاتلامغا ئىگە بولۇپ، يەر ئاستى سۇيى يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان سۇلۇق قەۋەت ئارىسىغا تارقالغان. يەر ئاستى سۇ بايلىقى ئاساسەن، يەر يۈزىدىكى سۇلارنىڭ يەر ئاستى سۇيىگە ۋە رايون سىرتىدىكى يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ يان تەرەپكە يوشۇرۇن ئېقىپ تولۇقلىشىدىن تەركىب تاپقان. ناھايىتى ئاز مىقداردا ھۆل - يېغىن بىلەن تولۇقلىنىدۇ، ئېچىشقا بولىدىغان يەر ئاستى سۇيى 121 مىليون كۇب مېتىر. يەر ئاستى سۇيى دەريا ساھىلىدىكى جايلاردا 1 — 2 مېتىرغىچە چوڭقۇرلۇقتا كۆمۈلگەن، مىنېرالللىشىش دەرىجىسى تەخمىنەن بىر گرام/مىللىمېتىر، ھازىرقى دەريا قىنى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3 — 5 كىلومېتىر، كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 5 — 8 مېتىر، مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 5 — 10 گرام/مىللىمېتىر، قەدىمكى تىنىما تۈزلەڭلىكتە يەر ئاستى سۇيىنىڭ كۆمۈلۈش چوڭقۇرلۇقى 7.8 — 10 مېتىر، مىنېرالللىشىش دەرىجىسى 10 — 30 گرام/مىللىمېتىر.

شايار ناھىيىسىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ خىمىيىلىك تىپى ۋە ئۇنىڭ مىنېرالللىشىش دەرىجىسىنىڭ ئۆلچەپ بېكىتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 13

خىمىيىلىك تىپى	مىنېرالللىشىش دەرىجىسى (گرام/لىتىر)	دائىرىسى
$SO_4-Cl-Na-Mg$ سۇلفات خلورىدلىق ماگنىي ناترىي	1 — 3	ناھىيە بازىرى رايونى
$Cl-SO_4-Na-Mg$ خلورىدلىق سۇلفات ماگنىي ناترىي	5 — 10	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي ئېتراپىدا، شەپەرەك، بەشتوغراق، تارىم يېزىسى، قاراقۇم ئېتراپلىرى
$Cl-SO_4-Na-Mg$ خلورىدلىق سۇلفات ماگنىي ناترىي	3 — 10	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ غەربىي - جەنۇبىي ئېتراپلىرى، جۇملىدىن قۇمئېرىق، جەرەنلىك، قاسقان ئېتراپلىرى
$Cl-Na$ ناترىي خلورىد	10 — 50	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ غەربىي قىسىم ئېتراپلىرى، جەرەنلىك سۇ ئامبىرىنىڭ 2 - نومۇرلۇق سۇ باشلاش غول ئۇستىگىنىڭ شىمالىدىن توڭگۇزباشنىڭ غەربىگىچە بولغان جايلار
$HCO-SO_4-Na-Mg$ سۇلفات كاربوناتلىق ماگنىي ناترىي	3 — 7	باش زەيكەشنىڭ ئاياغ ئۇچىنىڭ جەنۇبى، جۇملىدىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى، 1 - دېھقانچىلىق مەيدانى، پامان سۇ ئامبىرى ئېتراپلىرى

Ⅳ باب

تۇپراق ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر

§ 1 . تۇپراق

تېرىشقا بولمايدىغان تۇپراقلاردىن چىملىق تۇپراق، شور تۇپراق، سازلىق تۇپراق، قۇم تۇپراقتىن ئىبارەت 4 تۇپراق تىپى، قاراتاقى چىم تۇپراق، چانقال چىملىق تۇپراق، قۇمساڭغۇ چىملىق تۇپراق، چىملىق شور تۇپراق، تىپىك شور تۇپراق، چىملىق سازلىق تۇپراق، كۆچمە قۇم - بوران تۇپراقتىن ئىبارەت 7 كەنجى تىپى بار.

تېرىلغۇ تۇپرىقىدىن چىملىق تۇپراق، نەم تۇپراق، سۇغىرىلما تىنما تۇپراق، يېڭى تىنما تۇپراقتىن ئىبارەت 4 تۇپراق تىپى بار، 4 تۇپراق تىپى يەنە 5 كەنجى تىپ، 6 تۇپراق ئورۇقدىشى، 16 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ: يەنى كۆلرەڭ تۇپراق، چالا ھەيدەلگەن كۆلرەڭ سېغىز تۇپراق، يېنىك شورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، ئېغىرشورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، ئېغىرشورلاشقان كۆلرەڭ نەم تۇپراق، سېرىق نەم تۇپراق، چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سېرىق نەم تۇپراق، قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، يېنىك شورلاشقان سېرىق نەم تۇپراق، يېنىك شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، ئوتتۇراھال شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۇپراق، سېرىق تۇپراق، قېلىن سېرىق تۇپراق، سېغىز تۇپراقتىن ئىبارەت.

ناھىيە بويىچە تۇپراق 7 تۇپراق تىپى، 12 كەنجى تىپ، 22 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ. تۇپراقنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىشىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىڭ.

شايار ناھىيىسىدىكى تۇپراقنىڭ تۈرلەرگە ئايرىلىش سىستېمىسى

جەدۋەل: 2 — 14

تۇپراق تىپى	كەنجى تىپ	تۇپراق ئورۇقدىشى	تۇپراق تۈرى
چىملىق تۇپراق	شورلاشقان چىملىق تۇپراق		
	ئورمان - سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق		
	سۇغىرىلىدىغان چىملىق تۇپراق	نەم كۆلرەڭ تۇپراق	نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق نەم كۆلرەڭ تۇپراق
	يېنىك شورلاشقان سۇغىرىلما چىملىق تۇپراق	شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق	يېنىك شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق
			ئېغىر شورلاشقان نەم كۆلرەڭ تۇپراق

تىنما تۇپراق	يېڭى تىنما تۇپراق	قىزىل تۇپراق	قىزىل سېغىز تۇپراق
شور تۇپراق	چىملىق شور تۇپراق		
	تىپىك شور تۇپراق		
ئەم تۇپراق	سۇغىرىلىدىغان لاتا ئەم تۇپراق	سېرىق ئەم تۇپراق	سېرىق ئەم تۇپراق
			چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سېرىق ئەم تۇپراق
			قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
	شورلۇق ئەم تۇپراق	شورلۇق سېرىق ئەم تۇپراق	يېنىك شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			ئېغىر شورلاشقان سېرىق ئەم تۇپراق
			يېنىك شورلاشقان قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
			ئوتتۇراھال شورلاشقان قېلىن سېرىق ئەم تۇپراق
سازلىق تۇپراق	چىملىق سازلىق تۇپراق		
قۇم - بوران تۇپراق	كۆچمە قۇم - بوران تۇپراق		
سۇغىرىلما تىنما تۇپراق	سۇغىرىلما لاتا تۇپراق	سېرىق تۇپراق	سېرىق تۇپراق
			قېلىن سېرىق تۇپراق

قاراتاقى چىم تۇپراق　كەسمە يۈزى چىرىندى قاتلام، دات رەڭلىك ئالىچىپار قاتلام دەپ ئايرىلىدۇ؛ سۈپىتى يېنىك ئەتلىكتىن قارا ئەتلىككىچە، تەڭگىسىمان كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، بوش ھەم ئاغدۇرۇش ئاسان، توپىسى نەمخۇش، قارا ياكى قارامتۇل كۆلرەڭ. يەر ئۈستىدە ئاق تۈز قىروسى بار، بىر مېتىر تۇپراق قەۋىتىنىڭ تەركىبىدىكى تۈز مىقدارى 0.36% —0.57% —1.27%كە يېتىدۇ، كۆلىمى 450 مىلگە مو بولۇپ، بوزيەر كۆلىمىنىڭ 1.73%ىنى ئىگىلەيدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەردىن توغراق، يولغۇندىن باشقا يەنە ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەن، چىغ، قومۇش قاتارلىقلار بار، ئادەتتە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلىنىش دەرىجىسى زور بولۇپ، قۇرۇپ تۆكۈلگەن شاخ - يوپۇرماق قەۋىتى بار، چىرىندى قەۋىتى قېلىنراق، تۇپرىقى ئىشقارلىق خۇسۇسىيەتكە ئىگە.

شورلاشقان چىملىق تۇپراق　«كەسمە يۈزى — 1» بۇ تۇپراق تارىم دەرياسى توسمىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى تەبىئىي توغاننىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىنىڭ ئۈستۈنكى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىق قومۇش، ئاز مىقدارda يولغۇن ۋە ياۋا كەندىر ئارىلاش ئۆسىدۇ. ئومۇمىي كەسمە يۈزىدىكى كۆپۈكچىلەرنىڭ رېئاكسىيىسى ناھايىتى كۈچلۈك. 0 — 10 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، كۆلرەڭ قوڭۇر، قارائەت، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، زىچ بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىز سىستېمىسى كۆپ، ئۈتكۈنچى خۇسۇسىيىتى روشەن.

10 — 15 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قوڭۇركۆلرەڭ، قارائەت، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، زىچ بولۇپ، قومۇش يىلتىزى ۋە غوللىرى بار.

50 — 72 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇس كۆلرەڭ ئارىلاش قوڭۇر رەڭلىك، قۇمسالق، قەۋەتلىرى ياپراقسىمان، سەل زىچ بولۇپ، ئاز ساندا ئۈششاق تومۇرى ۋە دات داغلىرى بار.

72 — 97 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇس قوڭۇر كۇلرەڭ، قارا ئەت، قەۋەتلىرى ئېنىق بولمىغان ياپراقسىمان قۇرۇلمىلىق، زىچ بولۇپ، دات داغلىرى كۆپرەك.

97 — 130 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، سۇز كۇلرەڭ، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

چانقال چىمىلىق تۇپراق «كەسمە يۈزى —2» تارىم دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئاۋۇدىڭ دېگەن جايلىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇك - باراقسان توغراق ئورمىنى ئۆسكەن.

0 — 4 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قۇرۇپ كەتكەن شاخ - يوپۇرماق قەۋىتىدىن ئىبارەت. 4 — 16 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى كۇلرەڭ قوڭۇر، يىرىك چىرىندى قەۋەتلىك، يېنىك ھەم بوش بولۇپ، قەۋەتلىرىگە ئاز ساندا يىرىك قۇم توپا ئارىلاشقان.

16 — 24 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر يۈمشاق قۇم بولۇپ، چىرىگەن تومۇرى كۆپرەك، ئاز ساندا ئۆسۈملۈك يىلتىزى بار، سەل زىچ، قەۋەتلىرى روشەن بولمىغان ياپراقسىمان كەلگەن، ياپراقسىمان قەۋەت ئارىسىدا يېڭىدىن شەكىللەنگەن ئاق پاراشوكسىمان تۈز تەكىلىك جىسىملار بار.

24 — 33 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر كۇلرەڭ، قارائەت، تومۇرى ئاز ساندا چىرىگەن، سەل زىچ، ئۈششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، بىلىنەر - بىلىنمەس تىك يېرىقلىرى بار.

33 — 54 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سۇس كۇلرەڭ، قارائەت، چالا چىرىگەن تومۇرى كۆپ، زىچ، كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق بولۇپ، يېرىقلىرى بار.

54 — 77 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى قوڭۇر كۇلرەڭ، قارائەت، زىچ، يېرىقلىرى بار، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

77 — 100 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سۇس سېرىق قوڭۇرراڭلىك، يېنىك ئەت ۋە قارائەت، دات داغلىرى ناھايىتى كۆپ.

سۇغىرىلما چىمىلىق تۇپراق بۇ، چىمىلىق تۇپراقنىڭ بىر كەنجى تۈرى. ئۆزلەشتۈرۈلگىنىگە ئانچە ئۇزۇن بولمىغان تېرىلغۇ يەر تۇپرىقىغا مەنسۇپ، كەسمە يۈزى سىرتقى قەۋەت ۋە تېرىلغۇ قەۋەت دەپ ئايرىلىدۇ، كۇلرەڭگە مايىل، قىسمەنلىرىنىڭ سىرتقى يۈزىدە سۇغىرىشتىن ھاسىل بولغان ناھايىتى نېپىز بىر قەۋەت لانتا قەۋەت بار؛ ئۇنىڭ تېگىدە روشەن دات داغلىرى بولغان ئۆل توپا قەۋىتى بار. بۇ خىل تۇپراقنىڭ پىشىش دەرىجىسى ناچار، قۇۋۇتى يۇقىرى ئەمەس، بۇ خىل تۇپراق ئاساسەن يېڭىدىن ئۆزلەشتۈرۈلگەن رايونلارغا يەنى تارىم، تويبولدى يېزىلىرىدىكى تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبىدىكى نۇرغۇن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن رايونلار، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، گۈلباغ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى چەت جايلار، غول دېلتا بەلۋاغلىرىدىكى قەدىمكى دەريا يولىنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان. بۇ خىل تۇپراق نەم كۇلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 50 مىڭ مو)، چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق نەم كۇلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 63 مىڭ مو)، يېنىك شورلاشقان نەم كۇلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 118 مىڭ مو)، ئوتتۇراھال شورلاشقان نەم كۇلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 58 مىڭ 600 مو)، ئېغىر شورلاشقان نەم كۇلرەڭ تۇپراق (كۆلىمى 7450 مو) تىن ئىبارەت 5 خىل تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ، ئومۇمىي كۆلىمى 297 مىڭ مو.

نەم تۇپراق بۇ، مۇشۇ ناھىيىدىكى ئاساسلىق تېرىلغۇ يەر تۇپرىقى ھېسابلىنىدۇ، كەسمە يۈزىدە سۇغىرىشتىن ھاسىل بولغان قېلىنراق لانتا قەۋەت بار، تېرىلغۇ قەۋىتىنىڭ پىشىش دەرىجىسى، ئورگانىك ماددا مىقدارى يۇقىرى. تۇپراق سۇپىتى بوش، كاۋاكچىلىرى كۆپ، گورىزونتال قەۋەتلەشكەن. تۇپراق تەركىبىدە سۇ مىقدارى يۇقىرى، تۇپراق 5 - ئايدىن 6 - ئايغىچە نەمخۇش، 7 - ئايدىن يانداۋۇرقى يىلى 4-ئايغىچە زەي ھالەتتە تۇرىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 2 - ئايدىن 3 - ئايغىچە سۇ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدۇ. رەڭگى قوڭۇر كۇلرەڭ ۋە سۇس كۇلرەڭ ھالەتتە كېلىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە يەر يۈزىدە نېپىزراق ئاق شور قىراۋسى

پەيدا بولىدۇ. بۇ خىل تۆپراقنىڭ كۆلىمى 330 مىڭ مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 49.35%نى ئىگىلەيدۇ، ئۇ، 2 كەنجى تىپ، 2 تۆپراق ئۈرۈقدىشىغا تەۋە 8 خىل تۆپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ. بۇ خىل تۆپراققا دائىر ئەھۋاللارنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى نەم تۆپراققا تەۋە 8 خىل تۆپراق تۈرىنىڭ كۆلىمى ۋە تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 15　　بىرلىكى: تۆمەن مو، (%)

تۆپراق تۈرى	يەر كۆلىمى	ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	تارقىلىشى	سۈپىتى
سېرىق نەم تۆپراق	5.1	7.07	تۇيۇلدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم، يېڭى ئىگەرچى، تۇيۇلدى كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتىنىڭ ئېتراپى، قايلۇر يېزىسىنىڭ توقاي، نورۇز قۇم، كۆكيۇيۇن كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتى ئېتراپى	ئونتۇرا ھوسۇللۇق ئېتىز
چالا ھەيدەلگەن قۇملۇق سېرىق نەم تۆپراق	2	3.05	قەدىمكى دەريا بولىنىڭ ئىككىسى يانىسى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
قېلىن سېرىق نەم تۆپراق	10.1	15.17	ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ شىمالىدىكى بۇرۇنقى سۇغۇرۇش رايونىنىڭ ئېگىز - پەس يېرىنىڭ ئېگىز تەرىپى	يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىز
يېنىڭ شورلاشقان سېرىق نەم تۆپراق	8	12.03	تۇيۇلدى يېزىسىنىڭ جەنۇبى، قايلۇر يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىي ئېتراپى	ئونتۇرا ھوسۇللۇق، سەل تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
ئونتۇراھال شورلاشقان سېرىق نەم تۆپراق	2.6	3.95	تۇيۇلدى يېزىسىنىڭ جەنۇبىي قىيپاش شەرق تەرىپى	سەل يۇقىرى تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
يېنىڭ شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۆپراق	3.96	5.92	يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، قايلۇر، نۇرباغ قاتارلىق يەر شەكلى بىر قەدەر پەس جايلار ۋە ناھىيىلىك ئۈرۈقچىلىق مەيدانى	ئونتۇرا ھوسۇللۇق ئېتىز
ئېغىر شورلاشقان سېرىق نەم تۆپراق	0.54	0.8	يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھەر ئېتراپى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز
ئونتۇراھال شورلاشقان قېلىن سېرىق نەم تۆپراق	0.58	0.87	يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ يەكشەنبە بازار كەنتى ئاھالىلەر كومىتېتى ئېتراپى	تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز

سۇغۇرلىمىپ لانقىلاشقان تۆپراق　كەسمە يۈزىدە 30 سانتىمېتردىن قېلىن سۇغۇرلىمىپ لانقىلاشقان قەۋەت (يەر ئۈستىدە 1 — 5 مېتىرغىچە يېڭى تىنما قەۋەت بار)، ئۇنىڭ تېگى قۇملۇق قەۋەتتىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆزئارا ئورۇن ئالماشقان، قېلىنلىقى نەچچە 10 سانتىمېتردىن 2 مېتىرغىچە كېلىدۇ. ئۇ، كۈلرەڭ قوڭۇر، يېنىك ئەتلىك، ئۇششاق كاللەك قۇرۇلمىلىق، بوش ھەم ئاغدۇرۇش ئاسان، گورىزونتاللىق

تىنما قەۋىتى يوق، روشەن قەۋەتلىنىشتەك خۇسۇسىيەتكە ئىگە، كۆلىمى 33 مىڭ مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 4.94% نى ئىگىلەيدۇ، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزغا تەۋە. ئۇنىڭ ئاستىنقى بۆلىكى بىر كەنجى تىپ، 2 تۇپراق تۈرىگە ئايرىلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە سېرىق تۇپراق كۆلىمى 5030 مو بولۇپ، ئاساسەن تويبولدى يېزىسىنىڭ يېڭىباغ كەنتى ئاھالىلەر كوستېتى ئەتراپىغا تارقالغان؛ قېلىن سېرىق تۇپراق كۆلىمى 27 مىڭ 900 مو بولۇپ، ئاساسەن يېڭىسېرىق ئەتراپىدىكى بىر نەچچە كەنت ۋە «ئىتتىپاق» ئۆستىڭىنىڭ ئىككى يېنىغا تارقالغان.

يېڭى تىنما تۇپراق (چۆكۈندى تۇپراق)　بۇ تېرىلغۇ تۇپراقنىڭ بىر خىلى بولۇپ، كەسمە يۈزىدىكى تېرىلغۇ قەۋىتى نېپىز، پىشىش دەرىجىسى ناچار، يېنىك ئەتتىن قاراكەتكىچە بولۇپ، كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق، چېڭراق، رەڭگى سۇس قوڭۇر سېرىق. تېرىلغۇ قەۋىتىنىڭ ئاستى كەلكۈن چۆكۈندىسىدىن ھاسىل بولغان قىزىل قوڭۇر توپا قاتلىمى بولۇپ، بىر قەدەر يېپىشقاق، ئۇنىڭمۇ ئاستىنقى قىسمى بۇرۇنقى تېرىلغۇ قەۋىتى ھېسابلىنىدۇ. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزغا تەۋە. توپا خۇسۇسىيىتى سوغۇق، ئېغىر دەرىجىدە ئىشقارلاشقان، ئارىلاشما ئوت - چۆپلەر كۆپ، كۆلىمى 8698 مو بولۇپ، كۆپىنچىسى ئورمانلىقلاردىكى تاشقىن يەرلەرگە تارقالغان.

شور تۇپراق (سېرىق تۇپراق)　تىپىك كەسمە يۈزى 3 قەۋەت، سىرتقى قەۋىتى 2 — 9 سانتىمېتىرغىچە قېلىن شور پوستىدىن تەركىب تاپقان، تەركىبىدىكى شور مىقدارى 1.8% —18%كە يېتىدۇ، ئۇنىڭمۇ ئاستىنقى بۆلىكى ئۇل توپا قەۋىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، روشەن گورىزونتال قەۋىتى ۋە كۆپ مىقدارداتات داغلىرى بار. سىرتقى يۈزى سېرىق ئېقىش ۋە كۆكۈچ كېلىدۇ، بوش ھەم كۆپۈپ پۈرمىلەشكەن. شور تۇپراق كۆلىمى 400 مىڭ مو بولۇپ، بۇ يەر تۇپراقلىرى ئىچىدىكى ئالاھىدە كۆپ تۇپراق تۈرى ھېسابلىنىدۇ. كۆپىنچە ئويمانلىقلاردىكى شورلۇق ۋە شور توپلاشقان يەرلەرگە مەسلەن: تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئويمانلىق - شورلۇق يەرلەر، ئۇگەن دەرياسى تۈزلەڭلىكىدىكى ئويمان جايلارغا تارقالغان.

تىپىك شور تۇپراق　«كەسمە يۈزى — 3» تارىم دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى «غالىبىيەت» 15 - مەيدانىغا جايلاشقان، يەر ئۈستىدە سۆكسۈك، ياۋا كەندىر، يۇلغۇن ۋە قومۇشلار ناھايىتى شالاڭ ئۆسكەن.

0 — 7 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى كۆلرەڭ شور قاتما پوستىلاق بولۇپ، زىچ، كۆنەكسىمان كاۋاكلىرى ناھايىتى كۆپ، يەر يۈزى شور قاتما پوستىلاق تۆپەيلىدىن ئېگىز - پەس بولۇپ قالغان.

7 — 11 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىنىڭ تۈز تەركىبى ئاق كرىستال ھالەتتە بولۇپ، ئاز ساندا كۆك كۆلرەڭ توپا دانچىلىرى ئارىلاشقان. 11 — 19 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى ئاق شور كرىستاللىرى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاز، توپا قەۋىتىنى نەمخۇش، سۇس كۆكۈچ كۆلرەڭ، قارائەت بولۇپ، ئۇششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىسى ئېنىقراق كېلىدۇ.

19 — 32 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى ئاق شور داغلىرى ناھايىتى كۆپ، توپىسى سەل نەمخۇش كېلىدۇ، سۇس كۆلرەڭ قوڭۇر، ئەشمە قۇم تۆپىسى سەل زىچ، بىر قىسىم ئىنچىكە تومۇرى ھەم دات داغلىرى بار.

32 — 48 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىنىڭ ئاق شور داغلىرى ئۈستۈنكى قەۋىتىگە قارىغاندا ئاز، توپىسى سەل نەمخۇش، سۇس كۆلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش سەل قىزغۇچ كېلىدۇ، ئەشمە قۇمسالىق توپىدىن ھاسىل بولغان، سەل نەمخۇش، كىچىك كاۋاكلىرى كۆپ، قىسمەن ئىنچىكە تومۇرى بار.

48 — 71 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرىدا ئاق شور داغلىرى ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدۇ، توپىسى سەل نەمخۇش، كۆلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش قىزىل كېلىدۇ، يېنىك ئەت توپا ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ، ئارىسىغا ئېغىر ئەت توپا قىستۇرۇلغان بولۇپ، ئۈستۈنكى قەۋىتىگە قارىغاندا مۇستەھكەم، ئاز ساندا كاربونلۇق يىلتىز تۈگۈنەكلىرى

بار.

71 — 103 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى سەل نەمخۇش، سۇس كۈلرەڭ قوڭۇر يۇمشاق قۇمدىن تەركىب تاپقان، زىچراق، تومۇر سىستېمىسى بار.

103 — 140 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك، ئېغىر ئەت، كاللەكسىمان، زىچ كېلىدۇ، چوڭ يېرىقلىرى، تومۇر سىستېمىسى ۋە دات داغلىرى بار.

140 — 160 سانتىمېتىرغىچە بولغانلىرى نەمخۇش، قارامتۇل كۈلرەڭ قوڭۇر ئارىلاش قىزغۇچ، ئېغىر ئەت، كاللەكسىمان، زىچ كېلىدۇ، ئىنچىكە تومۇرى بار.

چىم سازلىق تۇپراق　بۇ خىل تۇپراق دائىم نەمخۇش ھالەتتە تۇرىدۇ، ئەتىياز - كۈز پەسلىدە يەر يۈزىگە سۇ يېغىلىپ قالىدۇ، شورلىشىش ھادىسىسى ۋە روشەن ئاق شور قىروسى پەيدا بولىدۇ. سىرتقى يۈزى قېلىن ئوت - چۆپ قاتلىمى ۋە چىرىندى قاتلىمىدىن ئىبارەت. كۈلرەڭ، قارامتۇل كۈلرەڭ دانىچە قۇرۇلمىلىق ياكى ئۇششاق كاللەكسىمان قۇرۇلمىلىق كېلىدۇ، كۆلىمى 99 مىڭ 500 مو، بۇ خىل تۇپراق ئاساسەن، ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ قارا چىلان، كۆكساراي، گۈلباغ يېزىسىنىڭ تۈدى ۋە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى نۇرباغ، قىزىلبايراق ۋە تارىم يېزىلىرى تۇتاشقان شورداش ئەتراپىغا تارقالغان.

قۇم تۇپراق　چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمىغان قۇم بارخانلىرىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، كۆچمە، يېرىم تۇراقلىق ياكى تۇراقلىق تىپقا كىرىدۇ. قۇم بارخانلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 1 — 10 مېتىرغىچە (قۇملۇق رايونلار بۇنىڭ سىرتىدا)، دىئامېتىرى 2 — 10 مېتىرغىچە كېلىدۇ، كۆپىنچىسى يۇمشاق قۇم ۋە ئەشمە قۇمدىن ئىبارەت، تەركىبىدە سۇ مىقدارى ناھايىتى ئاز.

قۇملۇق رايونىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىمى قۇم - بوران تۇپراق بولۇپ، ئارىسىغا شور تۇپراقلار تارقالغان.

§ 2 . يېپىنچا ئۆسۈملۈك

1. ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكىدىكى بوستانلىقلار: كۆلىمى 880 كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، تەخمىنەن 1 مىليون 320 مىڭ مو كېلىدۇ، 693 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر (تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) نى ھېسابقا ئالمىغاندا، 26 مىڭ 800 مو بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق، 15 مىڭ مو مېۋىلىك باغ بار، ئۆستەڭ - دەريا يوللىرى ۋە توسمىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 380 مىڭ مو. توسما ۋە باشقا بوز يەرلەردە مۇڭۇز، زاغراق، قومۇش، چۇچۇكبۇيا، يانتاق، چىغ، ئىجىرىق، ئۆكۈزتىلى، سەلەۋ، سۇ قامچا ئوتى، تارغاق ئوت، تۈگۈنەكلىك پىيزەك، بوز تىكەن، بۇيا، مامكاپ، گوئېرىيالگ، ئەمەن، ياۋا بېدە، يالپۇز، بۇدۇشقاق، كەرمان، ئىت سىيگەك، چوڭ خوغا، كىچىك خوغا، ئوغرى تىكەن، پاقا يوپۇرمىقى، پايزا، كۈرمەك ئوت، كالىقۇلاق قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. شور تۇپراق ۋە سازلىق تۇپراقلىق يەرلەردە شۇۋاق، ياۋا كۆرۈك، قىرىق بوغۇم، پىيزەك، يانتاق، مۆكسۈك، زاغزاق، يۇلغۇن، مۇڭان قاتارلىقلار ئۆسىدۇ.

2. تارىم ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك توغراق ئورمان رايونى: تارىم دەريالىق مەركىزىي ئوق قىلىنىپ، جەنۇبتىن شىمالغا كېڭەيگەن جايلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر كۆپ، ئومۇمىي كۆلىمى 8 مىليون 44 مىڭ 500 مو (5363 كۋادرات كىلومېتىر) كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دائىرىلەر بويىچە ئۆسكەن 786 مىڭ مو توغراق ئورمىنى، 214 مىڭ مو پارچە - پۈرات ئۆسكەن توغراق ئورمىنى، 300 مىڭ مو يۇلغۇن، ئاق تىكەن، قوڭغۇراق تىكەندىن تەركىب تاپقان چاتقال ئورمىنى، 4 مىليون 660 مىڭ مو ھەر خىل ئوتلاق بار. بۇ رايوندا

يۇقىرىدا ئېيتىلغان غوللۇق چاتقاللىقلاردىن باشقا يەنە تەخمىنەن 250 مىڭ مو ياۋا چۆچۈكبۇيا، 300 مىڭ مو لوپنۇر كەندىرى ۋە باشقا چاكاندا، ئىت سىيگەك قاتارلىقلار ئالمىشىپ ئۆسىدىغان جايلاردا قۇرغاقچىلىقتا چىداملىق يېپىنچا ئۆسۈملۈك ۋە سازلىق يەرلەر، كۆللەرنىڭ ئىككى قىرغىقىدا شورغا چىداملىق ھەر خىل يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر، پىتىرىدىلار بار. مەسىلەن: قومۇش، قۇرغاق قومۇش، سۇلۇق قاپاق، خۇ ئۇنتۇپىنىيە ئوتى، جامىكا، شەرق قامچا ئوتى، سۇ قامچا ئوتى، سۇ يوسۇنى، سۇ سۆكسۈك ئوتى، تاش ئىگىر، قامچا ئوت، ئۇچ قىرلىق سىرىپ، پىيىزەك، سۇ پىيىزى، شورتاق، قوي كۆز ئوت، قامغاق، رەۋەن، قامىراق قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئورمانلىقلار ئاز سىدىكى ئوتلاق ۋە سايلىقلاردا ھەر خىل باشاقلىقلار ئائىلىسى، پۇرچاق ئائىلىسىدىكى ئوت - چۆپلەردىن سىمبو پوگۇن ئوتى، نىجىم، قاشقىبېدە، ياۋا بېدە، قوغۇر باش، ياۋا سۇلۇ قاتارلىقلار بار.

ئويمانلىقلار ۋە ئېتىز - ئېرىقلاردا باكتېرىيە خىلىدىكى ئۆسۈملۈكلەردىن ئاق موگۇ، قېرىنسىمان موگۇ، دولقۇنسىمان موگۇ، يەر توزغىقى قاتارلىقلار بار.

3. جەنۇبىي قۇملۇق رايون: قۇملۇقلاردا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر شالاڭ، قىسمەن رايونلاردا توغراق، يۇلغۇنلار تارقاق ئۆسىدۇ، كۆلىمى ئوخشاش بولمىغان دائىرىدە چاكاندا، جىغان، ئىت سىيگەك، يانتاق، بۇدۇشقاق قاتارلىقلار بار.

V باب

ياۋايى ھايۋانلار ۋە ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى

§ 1. ياۋايى ھايۋانلار

1. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلار

سۈت ئەمگۈچىلەر ياۋا توشقان، بۇغا (*Cerrus elaphus*)، كىرپە (*Erinaceus europaeus*)، سۇغۇر (*Marmota marmota*)، تۈلۈمچاشقان (*Microtus fortis*)، تۈلكە (*Vulpes vulpes*).

قۇشلار (ئۆگەن دەريالىق ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىك بىلەنلا چەكلىنىدۇ) ئاق قۇشقاچ (*Passe montanus sataratus*)، كۆك قۇشقاچ (*Parus major*)، تۇرۇلغا (*Streptopelia orientalis*)، تۆمۈر تۇمشۇق (*Dendrocopos major*)، قار چۈغا (*Accipiter gentilis schuedowi*)، دېڭىز بۈركۈتى (*Phalacrocorax carbo sinensis*)، لاچىن، سىبغىزخان (*Pice pice sericea*)، ياۋا ئۆردەك (*Anas platyrhynchos platyrhchos*)، ھاڭگىرت، چايكا (*Larus csnus Ramtschatschensis*)، قاغا، سىسىق كاككۇك

(*Cuculus canorus canorus*)، سۆسۈن قارلىغاچ، سوپتورغاي، سېرىق قۇشقاچ، ياۋا غاز، قارا قۇشقاچ، قارا ھەيران، كانارىيە سېرىق قۇشقىچى (*Serinus canaria*)، كاككۇك (*Cuculus*)، سوپسوپىياك (*Oriolus chinensis diffusus*)، ئۇقار، بوز تورغاي (*A. aruensis intermedia*)، كۆك كەپتەر، مۇشۇكياپىلاق، ھۆپۈپ (*Upupa epops epops*)، كەكلىك (*Syrrhaptes paradoxus*) (چىل) قاتارلىقلار. ئادەتتە قۇشلاردىن توغراقلىق ئورمان رايونىغا چىل، ياۋا ئۆردەك، قارا ھەيران، ھاڭگىرت قاتارلىقلار بىر قەدەر كۆپ تارقالغان.

يەر باغىرلىغۇچىلار　يىلان (قۇملۇق رايوندا زەھەرلىك يىلان كۆپ، زائوتسىس يىلىنى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ تۈرى بار) (*Serpentiformes*)، كەسلەنچۈك (*lacertilia Lac ertiformes*) قاتارلىقلار.

قوش ماكانلىقلار　(قۇملۇقلاردىكىسى بۇنىڭ سىرتىدا) يېشىل پاقا (*Rana nigromaculata*)، چار پاقا (*Bufo bufo gargarizans*) قاتارلىقلار.

ئولىگو خېتاقۇرۇتى تۈرىدىكىلەر　(قۇملۇقلاردىكىسى بۇنىڭ سىرتىدا) سازاك قۇرۇت (*Pheretima tschiliensis*).

پۈتسىمانلار　ئۆمۈچۈك (*Araneida*) (قۇملۇقتا بۇنىڭ تۈرلىرى كۆپ بولۇپ، كۆپىنچىسى زەھەرلىك؛ باشقا جايلاردا كۆپ تۈرى بار)، چايان (*Buthus martensi*)، كۆپ خىل سالجا (*Acarina*) (توغراق ئورمانلىقىدا كۆپرەك).

كۆپ ئاياغلىقلار　سەكسەن پۇت (*Scolopendra*)، مىڭئاياغ (*Thereuopoda*) (ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكىدە تارىم ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكتىكىدىن ئازراق، قۇملۇقتىكىدىن تېخىمۇ ئاز).

ھاشاراتلار　چۈمۈن (ئۇنىڭ تۈرى كۆپ بولۇپ، قۇملۇقلاردا كۆپرەك)، يوندى چۈمۈن، چىبار چۈمۈن (*Saracophaga*)، ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكىدە چۈمۈنخورلار، چۈمۈن (*Musca domestica uicina*)، پاشا (*Anopheles Culex Acdes*)، كۆكۈيۈن (*Tabanus mandarinus chrysops sinensis*)، تومۇزغا قاتارلىقلار كۆپ.

2. قۇملۇق رايونلار بىلەن توغراقلىق رايونلاردا ياشايدىغان ياۋايى ھايۋانلار

سۇت ئەمگۈچىلەر　ياۋا توڭگۇز (*Sus scrofa*)، ياۋا تۆگە (*C. bactrianus*) (توغراقلىق رايونلاردا بىر قەدەر كۆپ)، بېنگال مولۇنى (*Felis ben. galensis*).

3. توغراقلىق ئورمان رايونلىرى بىلەنلا چەكلىنىدىغان ھايۋانلار

بۇلاردىن ئاساسلىقى ئاق قۇ (*Cygnus*)، لەيلەك، قارا لەيلەك (*Ciconia nigra*)، سوپسوپىياك بار.

4. ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكى ۋە توغراقلىق رايونلاردا ياشايدىغان ھاشاراتلار

سۇۋەرەك (*Paratenodera sinensis*)، چېكەتكە، قارا چېكەتكە (*Gryllulus chinensis*)، سېرىق ھەرە، چاقچىقمىز (*Mecop da elongata*)، ھەر خىل كېپىنەك (*Rhopalocera*)، يىڭنانۇچ (*Aeschna melanictera*)، ھەرە، چۈمۈلە (*Oecophylla smaragdina*). ئۆگەن دەريالىق تۈزلەڭلىكىگە كۆپرەك تارقالغانلىرىدىن كۆك پەت، خانقىز، سۇۋەرەك (*Blattaria*) بار. توغراقلىق رايونلارغا كۆپرەك تارقالغانلىرىدىن كۆمۈتا (*Lasiohelea taiwana*)، قەدەمچى قۇرۇت (*Mecotoda elongata*) بار.

§ 2 . ياۋا ئۆسۈملۈكلەر

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ياۋا ئۆسۈملۈكلەر مۇنۇلار:

قاش ئوت، چاكاندا ئائىلىسى	*Ephedraceae*
چۆپسىمان چاكاندا	*E. Przewalskii Stapf*
يوپۇرماقلىق تال	*Salix Capusii Franck*
توغراق	*Populus euphtatica Oliv*
كۈلرەڭ يوپۇرماقلىق توغراق	*P. Pruinosa Schrenk*
شاخلىق قامچىئوت	*Polygonum Patulum M. Bieb*
تاغ قامچىگۈلى	*Ouyria elatior R. Br. ex Meissn*
جۈزغۇن	*Chenopodiaceae*
كۈلرەڭ يېشىل لويلا	*C. glaucum L*
دەرەخسىمان شورا	*Suaeda Dendroide (C. A. Mey) Moq*
سۇۋان	*S. glauca (Bunge) Bunge*
شورلۇق سۇۋان	*S. salsa (L.) Pall*
ياۋا سۇپۈرگە	*Kochia prostrata (L.) Schrad*
تىكەنلىك قويانجىن	*Salsola ruthenica Iljin*
چانقالسىمان قامغاق	*S. arbuscula Pall*
ئەمەن يوپۇرماقلىق قامغاق	*S. abrotanoides Bunge*
قويانجىن	*Agriophyttilm Squarrosum (L.) Moq*
تەسكەن	*Ceratoldes latens (J. F. Gmel) Reveal*
يوپۇرماقسىز ئىت سىيگەك	*Anabasis Aqhylla L.*
قوتۇر ئىت سىيگەك	*A. pelliotii Danguy*
قىسقا يوپۇرماقلىق ئىت سىيگەك	*A. brevifolia C. A. Mey*
شورلۇق ئىت سىيگەك	*A. salsa (C. A. Mey) Benth*
ياۋا كۆرۈك	*Kalidium foliatum (Pall) Moq*
ئۇچلۇق يوپۇرماقلىق ياۋا كۆرۈك	*K. cuspidatum (Ung—Sternb) Grub*
يۇمىلاق يوپۇرماقلىق ياۋا كۆرۈك	*K. schrenkianum Benge ex Ung Sternb*
شورۇاش	*Halostachys Caspica (Bied) C. A. Mey*
پوزمان	*Halocnemum Strobilaceum (Pall) Bieb*
سۆكسۈك	*Haloxyon ammodendron (C. A. Mey) Bunge*
بۈدۈشقاق	*C. caespitosum Gilib var glandulosum Weragen*
جۇڭگو ئېيىق تاپىنى	*R. chinensis Bunge Enum*
(سازلىق، ئورمانلىق ئارىسىدىكى كۆللەرنىڭ چېتىدە ئۆسىدۇ)	
چاتاغان	*Halerpestes cymbalaris (Pursh) Greene*
(سازلىق، ئورمانلىق ئارىسىدىكى كۆللەرنىڭ چېتىدە ئۆسىدۇ)	

A. sulcatus L.	كەتىرا
A. Pseudobrachytropis Gontsh	قىسقا ساپلىق كەتىرا
Alhagi Sparsifolia (B. keller etshap) Shap	شالاڭ يوپۇرماقلىق يانتاق
A. mauronum Medic	يانتاق
Cotoneaster melanocarpus Lodd	قارا مېۋىلىك ئىرغاي
Rosa Spp	ئەتىرگۈل
A. dasycarpa Borkh	سۆسۈن ئۈزۈك
Rosularia platyhylla (Schrenk) Berger	كەڭ يوپۇرماقلىق جۇڭگو پىستىسى
Orostachys Spinosa (L.) C. A. Mey	سېرىق گۈللۈك قوي كۆز ئوت
B. campestris L.	قىچا
E. sativa Miller	قارا تىزاق
Capsella Bursa—pastoris (L.) Medic	چۈپۈرشاڭ
D. nemorsa L.	خاكىشى
P. croceum Ldb	ئەپيۇنگۈل
Corydalis Stricta Steph	تىك غوللۇق تاغدېنى
Peganum harmala L.	ئادىراسمان
Nitraria sphaerocarpa Maxim	دۆڭساق مېۋىلىك ئاق تىكەن
Reaumuria soongorica (Pall) Maxim	قامراق
R. kaschgarica Rupr	شىنجاڭ قامرىقى
Tamarix hispida Willd	تۈكلۈك يۇلغۇن
T. ramosissima Ldb	كۆپ شاخلىق يۇلغۇن
T. korolkowii Rgl	تىك شاخلىق يۇلغۇن
Geranium albiflorum Ldb	ئاق گۈللۈك قاقىرا تۇمشۇق
Plumbaginaceae	ئاق كەندىر
Lonicera hispida Pall	تىكەنلىك ئۈچقات
Rubuaceae	نيۇماۋشياۋ
Rubia deserticola Pojark	چۆل رويانى
Valerianaceae	شىمال چاكا مۇخى
C. truticosus Turcz	تىكەنلىك يۆگمەچگۈل
C. arvensis L.	ئېتىز يۆگمىيى
Cusuta europaea L.	سېرىق يۆگەي
Plantago stepposa Kupr	ئوتلاق پاقا يوپۇرمىقى
P. depressa Willd	ياتما پاقا يوپۇرماق
Gentinaceae	چولاق پاقا يوپۇرماق
Macrotomia euchromu (Royle) Pauls	شىنجاڭ ئەڭلىك ئوتى
Mentha aciatica Boriss	ئاسىيا يالپۇزى (ياۋا يالپۇز)
Malva sylvestris L.	تۆگمىگۈل
Hibiscus trionum L.	تاۋۇزەك

Euphorbiaceae	لەيلىگۈل
Rincinus communis L.	ئىنەكىپىتى
Euphorbia humifusa Willd	يالمان قۇلاق
Sopanaceae	كۈنباقار
Lycium ruthenicum Murr	قارا مېۋىلىك ئالقات
Sopanum nigrum L.	ئىت ئۈزۈمى
Compositae	شۇمبۇيا
Heteropaput altaicus (Willd) Novopokr	تۈرۈنقاي
Erigeron acer L.	سەربىز
A. tournefortiana Rchb	ياۋاشۇاق
A. repens (L.) Dc	كەكرە
A. so	ئەمەن
P pyrothraides (K. et k.) B. Fedtsch ex Krasch	جۇغارگۈل
C. sp	چولاق خوخا تىكەن
Pyrethrum transiliense (Herd) Rgl et schamalh	ئاق گۈللۈك ئاقسرقەرها
P. pyrethroides (K. et k.) B. Fedtsch er Krasch	كۈلرەڭ يوپۈرماقلىق ئاقسر قەرىما
Taraxacum Sp	مامكاپ
Jnula salsoides (Turcz) Osteaf	كاركاس دەرىخى
Karelinia Caspica (Pall) Less	زاغراق
Cephalanoplos segetum (Bge) Kitam	خوخاتىكەن
I. salsoloides (Turcz) Ostenf	قارا ئەندىر
Sonchus palistris L.	سازلىق بوز تىكىنى
Cichrium intybus L.	كاسنە
Phragmites australis (Cav) Trin ex steud	قومۇش
P. australis subsp altissimus (Benth) W. clayt	ئېگىز قومۇش
F. ovina subsp ovina — F. ovina L.	تىپچاق
P. pratensis L.	ئوتلاق چىلگە باشقى
P. calliopsis Litv	كىچىك ئوتلاق چىلگە باشقى
P. hauptiana krecz	جەنۇبىي شىنجاڭ تارانبېشى
P. distans (Jacq) Parl	تارانباش
B. edrosianus Penzes	جەنۇبىي شىنجاڭ ئارپىغىنى
Roegneria kamoji subsp Kamoji	كىرپە باش
E. repens subsp repens	رەگرەس
Agropyron cristatum (L.) Beauv	نىجىم
H. vulgare L.	ئارپا
Calamagrostis macrolepis Litv	ئايراۋۇق
S. capillata L.	سەلەۋ
Achnatherum splendes (Trin) Nevski	چىغ

كىچىك ئىجرىق	*Aeluropus pungens (M. Bied) C. Koch*
سۈپۈرگە قوناق	*Sorghum bicolor(L.) Moench*
ئاققوناق	*S. cernuum (Ard) Host*
پايزا	*Setaria viridis (L.) Beauv*
سۇ پىيىزى	*S. tabernaemontani C. C. Gmel*
سازلىق پىگان گۈلى	*E. sp*
ئەمەن	*Kobresia myosuroides (Vill) Fiori*
ياۋا كۈدە	*A. odorum L.*
شاخلىق ئارچا	*Juniperus pseudosabina Fisch*
قازاق ئارچىسى	*Elaeagnaceae*
جىغان	*Hippophae rhamnoides L.*
ئۇچلۇق مېۋىلىك جىگدە	*Elaeagnus oxycaparpa schlesht*
نان جىگدە	*Araceae*
ئىگىر	*Acorus calamus L.*

VI باب

تەبىئىي ئاپەت

كۆپ خىل تەبىئىي ئامىللار تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدە ئاپەت خاراكتېرلىك ھاۋارايى كۆپ كۆرۈلىدۇ. كەلكۈن، قۇرغاقچىلىق، بوران، قۇم، چالما - توزان، يامغۇر قاتارلىق ئاپەتنىن باشقا، مۇلدۇر ئاپىتى تېخىمۇ ئېغىر، مۇلدۇر پەيدا قىلىدىغان تەبىئىي ئامىللار كۆپرەك، شۇ سەۋەبتىن مۇلدۇر ئاپىتى تارىختا يىلمۇ يىل دېگۈدەك يۈز بېرىپ تۇردى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، جەمئىيەتنىڭ ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈنسايىن كۈچەيدى، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش كونكرېت تەدبىرلىرىمۇ بىر قەدەر ئىلمىيلەشتى. مەسىلەن: مۇلدۇر ئاپىتىنى ئالساق، ناھىيىدە مۇلدۇردىن مۇداپىئەلىنىش ئېتىتى قۇرۇلۇپ، مۇلدۇردىن سۇنۇشى ئۈسۈلدا مۇداپىئە كۆرۈلگەندىن كېيىن، مۇلدۇر كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان زىيان زور دەرىجىدە ئازايدى.

§1. كەلكۈن ئاپىتى

ناھىيە تەۋەسىدە ھۆل - يېغىن ئاز بولۇپ، ئەسلىدىلا كەلكۈن ئاپىتى كۆرۈلۈپ باقمىغان. لېكىن ناھىيىنىڭ ھەممە يېرى ئۆستەڭ چېچىپ سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىلىدىغان بولغاچقا، ئېرىق - ئۆستەڭ، دەريالار

سۇغىرىش ئېھتىياجى تۇپەيلىدىن ئېگىز جايغا چېچىلغان؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە دەريا سۈيى لاي ـ لاتقىلارنى ئېقىتىپ كېلىپ بارا ـ بارا ئاسما دەريا، ئاسما كۆژرۈكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. يەنە كېلىپ ئۇگەن دەريالىق سۇيىنىڭ داۋىمىيلىق ئېقىن مىقدارىدا پەرق چوڭ، ئىككى قىرغىقىدىكى توسمىنىڭ كۆپىنچىسى قۇم توپا، بوش بولغاچقا، توسمىدىن ئاسانلا يار ئېلىپ كېتىدۇ، داۋىم 7 — 8 ـ ئايلاردا قىيان كېلىپ، دەريا سۈيى تېز ئۆرلەپ دەريا قىنىغا سىغماي قالىدۇ ـ دە، ئەتراپقا يامراپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ. 1 — 2 ـ ئايلاردا ھاۋا تېمپېراتۇرىسى 6℃ بولغان، ئېقىن تېزلىكى سېكۇنتىغا 0.5 مېتىرغا يەتمىگەن تەمۇالدا، ئېرىق ـ ئۆستەڭ، دەريا قىنىدا مۇز لەيلەپ دۆۋىلىشىپ قېلىپ، سۇ توسۇلۇپ قالىدۇ ـ دە توسمىدىن يار كېتىپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ.

تارىم دەريالىنىڭ سۈيى قارلىق تاغلاردىكى ئېرىگەن سۇلار بىلەن تولۇقلىنىدۇ، ئادەتتىكى يىللاردىكى ئېقىن مىقدارىدىمۇ پەرق ناھايىتى زور، «7 ـ ئايدا دولقۇن مىڭ گەز ئۆرلىسە، 3 ـ ئايدا بىر تۇز سىزىق بويىچە ئېقىش» تەك تەمۇال كۆرۈلىدۇ. 7 — 8 ـ ئايلاردا ھاۋا تازا ئىسسىپ، قار ئېرىپ قىيان بىلەن قوشۇلۇپ، جىلغىنى بويلاپ تۆۋەنگە ئېقىپ، دەريا سۈيىنى جىددىي ئۇلغايتىپ، ئورمانلىقلارغا تېشىپ كېتىدۇ. ئوتلاقلارنى سۇ بېسىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى قىرغاق قۇم، دەريا قىنى تېيىز، تەكشى، ئەگرى-توقاي بولغاچقا، دەريا بويى داۋىم ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇڭا كىشىلەر ئادەتتە «تارىم دەريالىق يوگەنسىز ياۋا ئات» دەپ تەسۋىرلىشىدۇ، دەريا توغرىسىغا خالىغانچە ئېقىۋېرىدۇ. 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا پەقەت كۆچمە چارۋىچىلار بولۇپ، ئولتۇراقلاشقانلار ناھايىتى ئاز ئىدى، كەلكۇن قوتان ـ كەپىلەرنى بېسىۋالاتتى، كىشىلەر دەرھال كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى، ئاپەت بولسىمۇ، لېكىن ئېغىر زىيان بولمايتتى. 1949 ـ يىلدىن كېيىن كىشىلەر دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۆي سېلىپ ماكانلاشتى، كەلكۇن كىشىلەرگە خېلى ئېغىر ئاپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. مەسىلەن: ناھىيىلىك 1 ـ چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورگىنى تارىم دەريالىنىڭ ئېقىنى ئۆزگەرگەنلىكتىن، 3 قېتىم كۆچۈرۈلدى، فېرما نەچچە مىڭ ئېغىز ئۆينى باشقا جايغا كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىمۇ نەچچە قېتىم كۆچۈرۈلدى.

ئۇگەن دەريالىقىدىكى سۇ ئاپىتى ئەڭ بالدۇر شايار كەنتى كۆچۈرۈلگەن چاغدا خاتىرىلەنگەن. 1982 ـ يىلى باش قىشتا ئۇگەن دەريالىق توسمىسى كېچىدە يار كېتىپ يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى (ھازىرقى ئۇرۇقچىلىق مەيدانى) نى سۇ بېسىپ كەتتى، 2 ئادەم ئۆلدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى.

شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى يىللاردا يۈز بەرگەن ئېغىر كەلكۈن ئاپىتى

جەدۋەل: 2 — 16

ۋاقتى	ئاپەت تەمۇالى	ئىقتىسادىي زىيان
1912 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 2ـ كۈنى	ئۇگەن دەريالىق يار ئېلىپ كېتىپ، ياقا بۆلاق قاتارلىق 4 كەنتنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق، ئۆيلىرىنى سۇ بېسىۋالدى	2570 مو زىرائەتلىك ھوسۇل چىقىمدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1950 ـ يىل 7 ـ ئاي	ئۇگەن دەريالىق يار ئېلىپ كېتىپ، قايلوز، ئاقدۆڭ قاتارلىق 3 كەنتنى سۇ بېسىۋالدى	375 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى، 3 كەنتنىڭ داۋالىق زىرائەتلىرىدىن ھوسۇل ئېلىنمىدى
1950 ـ يىل 12 ـ ئاي	ئۇگەن دەريالىق يار ئېلىپ كېتىپ ئاق ئېرىق كەنتىنى سۇ بېسىۋالدى	بىر كالا، 15 قوي ئۆلدى، 37 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشتى
1957 ـ يىل 8 ـ ئاي	ئۇگەن دەريالىق يار ئېلىپ كېتىپ، نۇرباغ، يانتاقشەھەر، ئاچادۆڭ، قايلوز يېزىلىرى سۇ ئاپىتىگە ئۇچرىدى	21 مىڭ 300 مو زىرائەت زىيانغا ئۇچرىدى، ئاشلىق ھوسۇلى 20% — 50% كېمەيىپ كەتتى

1958 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 13ـ كۈنىدىن 23 ـ كۈنگىچە	ئۆگەن دەريالىرىغا پەۋقۇلئاددە زور كەلكۈن كېلىپ، دەريا توسمىسى 25 جايدىن يار ئېلىپ كېتىپ، كىشىلەرنى سۈ بېسىۋالدى	105 مىڭ جىڭ ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى، 33 قوي ئۆلدى، 354 ئېغىز ئۆي، 149 ئېغىز قوتان ئۇرۇلۇپ چۈشتى
1966 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 20ـ كۈنى	تارىم دەريالىرىدا كەلكۈن جىددىي ئۇرلەپ كەتتى، كەلكۈن 1 ـ چاڑۋېچىلىق فېرمىسى ئورگىنىغا قىستاپ كەلدى، فېرما ئورگىنى كۆچۈرۈلدى	نەچچە يۈز مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى
1973 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى	«شەرق قىزارىدى» ئېلكېتر ئىستانسىسى تىزگىنسىز قالدى. كەلكۈن بىراقلا تۆۋەن تەرەپكە ئېقىشقا باشلىدى، توسما يار ئېلىپ كەتتى	4342 مو كۆزگى بۇغداي پۈتۈنلەي توڭلاپ نابۇت بولدى، 6 تۆستەك ۋەيران بولدى
1982 ـ يىل 12 ـ ئاي	قىشتا ئۆگەن دەريالىرىدا كەلكۈن سۈيى ئۇرلەپ توسما يار ئېلىپ كېتىپ يېڭى يوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى سۈ بېسىۋالدى	2 ئادەم سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، نەچچە 10 ئېغىز ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشتى
1984 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى	تارىم دەريالىرىدىن كەلكۈن تېشىپ كېتىپ، تارىم يېزىلىق ھۆكۈمىتىنى سۈ بېسىۋالدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت كۆچۈشكە مەجبۇر بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، 1 ـ چاڑۋېچىلىق فېرمىسىنىڭ ئورگىنى، بەشتوغراق كەنتىنى سۈ بېسىۋالدى	نەچچە 100 ئېغىز ئۆي ئۇرۇلۇپ چۈشتى، 1000 دىن كۆپرەك قوي ـ كالا ئۆلدى، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى
1986 ـ يىل 7 ـ ئاي	ئۆگەن دەريالىرى توسمىسى يار كەتتى، 520 كەنت ئاھالىلەر گۈزۈپپىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى	370 مىڭ يۈەن بىۋاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولدى

§ 2 . قۇرغاقچىلىق ئاپىتى

شايار ناھىيىسىنىڭ يەرلىرى ئۆستەك سۈيىگە تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ، ئۆگەن دەريالىرىنىڭ ئەك ئۆۋەنكى ئېقىمىدا ھەمىشە ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە سۇ يېتىشمەي قۇرغاقچىلىق كۆرۈلىدۇ. ئەگەر شۇ يىلى ئەتىياز سوغۇقى كۆرۈلسە ياكى كىلىمات سوغۇقراق بولسا، دەريا سۈيى يېتىشمەيدۇ ـ دە، قۇرغاقچىلىق مۇناسىپ ھالدا ئېغىرراق بولىدۇ. ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق ئاپىتى سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولىدۇ، ئۇنىڭ دائىرىسى كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ، ئادەتتە ئاز كەم 100 كۈن (3 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە) داۋاملىشىدۇ، دەل بۇغدايلار بوغۇم سۇرىدىغان، باشاق تارتىدىغان، دان تۇتىدىغان مەزگىل شۇنداقلا كېۋەز، كۆممىقوناق تېرىلىدىغان ۋاقىت بولغاچقا، ناھايىتى زور ئىقتىسادىي زىيان بولىدۇ.

1984 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدە يىلمۇ يىل ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى رېمونت قىلىش ـ تۈزەش، ئۇدۇللاش بولۇپمۇ سۇ سىڭمەسلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ھەمدە تاقاق، سۇئۆگۈچ ياساش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى، ئۇنىڭ ئۆستىگە 1960 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆگەن دەريالىرى بويىدا ياسالغان يېڭىئېرىق سۇ ئامبىرى، كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى، خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىدا تەڭشەش خاراكتېرلىك سۇ ساقلىنىپ، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق پەيدىنپەي ئازايتىلدى. شۇنداق بولسىمۇ ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق ۋە قۇرغاقچىلىق يەنىلا يىلمۇ يىل يۈز بېرىپ تۇردى.

قۇرغاقچىلىق يىللىرى بەزىدە ھاشارات زىيانداشلىقىغا قوشۇلۇپ يامغۇر ئاپىتىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىمۇ

پەيدا بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقتا زور زىيان سالىدۇ. 1993 - يىلى باش ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق يازنىڭ ئاخىرى، كۆزنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملىشىپ، ھاشارات ئاپىتى پەيدا بولدى، بۇنىڭ بىلەن 280 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى، تەخمىنەن 650 تونىنا ئاشلىق، 1680 تونىنا پاختا ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى.

3 § . بوران ئاپىتى

شايار ناھىيىسىدە چىقىدىغان بوراننىڭ %85تىن كۆپرەكى قىيپاش شىمال بورىنى ياكى غەربىي شىمال بورىنىدىن ئىبارەت. كۆچانىڭ غەربىي شىمالى ۋە شىمالىدا ئۆگەن دەريالىق بىلەن كۆچا دەريالىنىڭ دەريا جىنسلىرىدىن ھاسىل بولغان شامال ئېغىزى بولغاچقا، سوغۇق ھاۋا ئېقىمى شىمال تەرەپتىن ھالقىپ ئۆتۈپ تەكرىتاغقا كەلگەندە، ئىككى دەريانى بويلاپ بوغۇز ئېففېكتى ھاسىل بولۇپ بوران پەيدا بولىدۇ. بوران (يەنى شامال تېزلىكى سېكۇنتىغا 17 مېتىردىن ئاشىدۇ) ئادەتتە 3 - ئايدا چىقىشقا باشلايدۇ، 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا توختايدۇ؛ 11 - ئايدىن ياندۇرقى يىلى 2 - ئايغىچە ئاندا - ساندا بوران چىقىدۇ. يىل پەسلىدە ئالە كۆپ بولۇپ، يىللىق بوران مىقدارىنىڭ %52 — %58نى ئىگىلەيدۇ.

ئۇنىڭدىن قالسا ئەتىياز پەسلىدە كۆپ بولۇپ، تەخمىنەن %30 — %40نى ئىگىلەيدۇ، كۆز پەسلىدە كۆرۈنەرلىك ئازىيىدۇ، قىش پەسلىدە تېخىمۇ ئازىيىدۇ. بوران كۆپ ھاللاردا گۈلدۇرماسلىق ئۆتكۈنچى يامغۇردىن ئاۋۋال چىقىدۇ، كۆپىنچە قىيپاش شىمال بورىنى چىقىدۇ. ئەتىياز پەسلىدە دائىم بوران بىلەن تەڭ قۇم بوران، چاڭ - توزانلىق ھاۋارايى پەيدا بولىدۇ. بوران قۇم - شېغىللارنى ئۇچۇرتىۋېتىدۇ، ھەمدە ئەتراپنى قارانغۇلۇق قاپلايدۇ. شۇڭا ئامما ئۈنى قارا بوران دەپ ئاتايدۇ. بوران ئاپىتى ئۇرۇق سېلىشقا تەسىر يەتكۈزۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۇرۇق سېلىنغان ئېتىزلارنىڭ يۈزىدىكى توپىنى ئۇچۇرتۇپ كېتىپ، مايسىلارنى تولۇقلاشقا مەجبۇر قىلىدۇ، ھەتتا يۇمران مايسىلارنى يىلتىزى بىلەن قوشۇپ ئۇچۇرتۇپ كېتىدۇ. 1966 - يىل 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بوران چىقىپ، توپىبولدى يېزىسىنىڭ يېڭى ئىگەرچى كەنتىدىكى بىر دۆڭە كۆچمەس قۇم بارخىنىنى يۆتكەۋەتتى، 3 مو مۇنبەت ئېتىز قۇمنىڭ ئاستىدا قالدى. 1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چىققان بوراننىڭ سېكۇنتلۇق تېزلىكى 24 مېتىر (9 بالدىن يۇقىرى) دىن ئېشىپ، 7 سائەت داۋاملاشتى؛ تېمپېراتۇرا ئۇشتۇمتوت 7.7℃ 11تىن تۆۋەنلەپ 1.4℃ - قا چۈشۈپ قالدى، كۆمىسقوناق، بۇغداي، كېۋەز، قىچىدىن ھوسۇل چىقىدىغان ياكى كەڭ ھەجمىدە ھوسۇلى كېمىيىپ كەتتى. بەزى زىرائەتلەرنى بوران ئۇچۇرتۇپ كەتتى. بەزىلىرىنى پاك - پاكىزە ئۇچۇرتۇپ نابۇت قىلىۋەتتى، بەزىلىرىنى قۇم بېسىۋالدى، 70 مىڭ مو يەردىكى بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 8000 مو يەردىكى بۇغدايدىن ھوسۇل چىقىدىغان، كۆمىسقوناق ئېغىر ئاپەتكە ئۇچراپ، 280 مو يەردىن ھوسۇل چىقىدىغان، 244 مو كېۋەز، 8000 مودىن كۆپرەك قىچا، يازلىق بۇغدايدىن ھوسۇل چىقىدىغان، 108 تۈياق چوڭ چارۋا، 578 تۈياق ئۇششاق چارۋا ئۆلدى. بۇ قېتىمقى بوران شايار ناھىيىسى بويىچە مۇشۇ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن 1979 - يىلغىچە بولغان 60 يىل ئىچىدە ئەڭ ئېغىر بولغان بىر قېتىملىق بوران ئاپىتى ھېسابلىنىدۇ.

1967 - يىل 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئەڭ زور بوران كۆچى 12 بالغا يەتتى، ئۇ شىمال بورىنى ھېسابلىنىدۇ. 1960 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان 19 يىل ئىچىدە بوران ئەڭ كۆپ چىققان ۋاقىت 25 كۈن (1968 - يىلى ۋە 1970 - يىلى) گە، ئەڭ ئاز بولغان ۋاقىت 3 كۈن (1974 - يىلى، 1976 - يىلى ۋە 1978 - يىلى) گە يەتتى.

8 بالدىن يۇقىرى بوراندىن باشقا، ئەتىياز، ياز پەسلىدە ھاۋارايىدا ئاجىز شامال كۆرۈلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە

بىر كۈندە ئىككى يۆنىلىشتىن چىقىدۇ، تالاي سەھەردە كۆپىنچە جەنۇب شامىلى، چۈشتىن كېيىن شىمال شامىلى چىقىدۇ، بۇ، قۇملۇقنىڭ بىر سوتكا ئارىلىقىدىكى ھاۋا تېمپېراتۇرىسى پەرقىدىن شەكىللەنگەن ھاۋا ئېقىمى ھېسابلىنىدۇ. قۇملۇقتا كۆپىنچە قۇيۇن پەيدا بولىدۇ، بەزىلىرى ھەتتا ناھايىتى كۈچلۈك چىقىدۇ، لېكىن بۇ جايلارغا ئادەم ئاياغ باسمىغاچقا، بۇ ھەقتىكى خاتىرە ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاپەت ئەھۋالى ئېنىق ئەمەس.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئونتۇرىچە ھەر ئايلىق بوران ئەھۋالى

جەدۋەل: 2 — 17　　بىرلىكى: كۈن، سائەت، مېتىر/سېكۇنت

ئايلار / تۈرى	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
بورانلىق كۈن سانى		0.1	0.3	2.4	2.1	3.3	1.7	1.7	0.8	0.1			12.5
ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ۋاقىت		1.15	0.54	7.49	7.1	3.08	2.25	2.47	2.15	1.07			7.49
ئەڭ زور شامال تېزلىكى	8	9	13	14	14	14	18	12	12	12	8	8	18
ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان ۋاقىت		1	1	4	3	3	2	2	2	1			4
شامال يۆنىلىشى	WNE	E	NE	3	NNW	N	N	NNEN	NE	ENE	ESE	NE	N

ئىزاھ: شامال يۆنىلىشى W: غەرب، N: شىمال، E: شەرق، S: جەنۇب.

§ 4 . يامغۇر ئاپىتى

شايارىدا يامغۇر ئاز يېغىدۇ، دائىم قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇرىدۇ. ھاۋا تەركىبىدىكى نىسپىي نەملىك ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پارغا ئايلىنىدۇرۇشى، يەر ئوستىدىكى سۇلارنىڭ پارغا ئايلىنىشىنى پارغا ئايلىنىش مىقدارىنىڭ زور بولۇشىدەك ھادىسىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەر ئاستىدىكى ئېرىيدىغان تۇزلار يەر ئاستى سۈيىنىڭ پارغا ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىدۇ، يەر ئوستىدىكى سۇلارنىڭ پارغا ئايلىنىشى بىلەن قويۇلۇپ يىغىلىپ يەرنىڭ شورلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دائىم يامغۇر يېغىقاندا يامغۇر سۈيى يەر يۈزىدە شور قاتما پوستىلاقلارنى پەيدا قىلىدۇ، تۆرەلمە بىغ، ھەقىقىي يوپۇرماق، يۇمران مايسىلارنى شوردىن ھاسىل بولغان پوستىلاق قىسىپ نابۇت قىلىۋېتىپ، ناھايىتى ئېغىر ئاپەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، يەنى زىرائەتلەر بېجىرىم مايسا مەزگىلىگە كىرگەندە، ئېرىگەن شورلار ئۆسۈملۈكنىڭ يوپۇرماق غولى ئوستىگە چاچراپ چىقىۋېلىپ يىلتىزنىڭ چىرىپ كېتىشىنى، يوپۇرماق پىلاستىنكىسىنىڭ شورلىشىپ قۇرۇپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. يامغۇر شايارغا قىلچە پايدا يەتكۈزمەستىن، ئەكسىچە كۆپ ئاپەت پەيدا قىلىدۇ. يامغۇر ئاپىتى يىلمۇ يىل بولۇۋەرمەيدۇ، 5 مىللىمېتىردىن يۇقىرى يامغۇر يېغسا ئاپەت پەيدا قىلىدۇ، يامغۇر ئاپىتى ئادەتتە 10 يىلدا 3 قېتىم كۆرۈلىدۇ. لېكىن ھەر يىلى يامغۇر ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان زىيان تەخمىنەن تېرىلغان زىرائەت كۆلىمىنىڭ %10نى ئىگىلەيدۇ.

يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچراش دەرىجىسىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى يەرنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى بىلەن بىۋاستە

مۇناسىۋەتلىك، ئومۇمەن شورلىشىش ئېغىر بولسا ئاپەتمۇ ئېغىر بولىدۇ، يەر شەكلى پەس بولغانسېرى ئاپەتمۇ شۇنچە ئېغىر بولىدۇ، تۆپراقنىڭ يېپىشقاقلىقى زور بولسا ئاپەتمۇ ئېغىر بولىدۇ. گۈلباغ، توپىبولدى يېزىلىرى ھەمدە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ئەتراپلىرى يامغۇر ئاپىتىگە ئۇچرايدىغان ئېغىر ئاپەت رايونى ھېسابلىنىدۇ.

شايارداھ ھۆل - يېغىن ئازراق يافىدۇ، لېكىن ئايرىم يىللاردا ئاپەت بىر قەدەر ئېغىر بولىدۇ، مەسىلەن: 1972 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە، 1974 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 19- كۈنگىچە، 1976 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 18 - كۈنگىچە، 8 - ئاينىڭ 5 — 6 - كۈنلىرى ئۆتكۈنچى يامغۇر يافىدى، ئەڭ زور ھۆل - يېغىن مىقدارى كۈنىگە 45.1 مىللىمېتىرغا يەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە گۈلدۈرماما، قۇم بوران، بوران، مۆلدۈر قاتارلىقلار قوشۇلۇپ، يېزا ئىگىلىكىگە زور زىيان سالدى.

§ 5 . چاڭ - توزانلىق يامغۇر

شايارداھ بەزىدە چاڭ - توزانلىق يامغۇر يافىدۇ. چاڭ - توزانلىق يامغۇر ئارىلاش بوران چىقىدۇ، بۇنداق يامغۇر بوران بىلەن تەڭ يافىدۇ ياكى بوراندىن كېيىنمۇ يېغىۋېرىدۇ؛ بوران چىققاندا قۇم ئارىلاش چاڭ - توزان كۆتۈرۈلۈپ كۈن نۇرىنى توسۇۋېلىپ، كېچە بىلەن كۈندۈز خۇددى قارا ئاغۇ كېچىگە ئوخشاپ قالىدۇ. 5 بارماقنىمۇ كۆرگىلى بولمايدۇ. چاڭ - توزانلىق يامغۇر بىلەن تەڭ تېمپېراتۇرىمۇ تېز تۆۋەنلەيدۇ، بوران توختىسىمۇ، چاڭ - توزانلىق يامغۇر توختىمايدۇ، تۇمان دېمە تۇمانغا ئوخشىمايدىغان، غۇۋا ھەم تۇتۇق كۈنلەر بىر ئاي ئىچىدە 25 كۈنگە يەتكەن كۈنلەرمۇ، بىر قېتىمدىلا چاڭ - توزانلىق يامغۇر 10 كۈندىن كۆپرەك داۋاملاشقان كۈنلەرمۇ كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. چاڭ - توزانلىق يامغۇر پەيدا بولغان چاغدا ھاۋا بېسىمى ئېغىرلىشىپ كېتىدۇ، كىشىلەرنىڭ نەپەسلىنىشىمۇ راۋان بولماي دېمى سىقىلىپ قالىدۇ؛ لەيلىمە چاڭ - توزان ياكى ئۇششاق قۇملار چۈشۈپ، يەر - زېمىندىكى مەۋجۇداتلارنى پۈتۈنلەي چاڭ - توزان بېسىپ كېتىدۇ، بەزىدە چاڭ - توزانلىق قېلىنلىقى نەچچە مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاڭ - توزانلىق يامغۇر ئەتىياز پەسلىدە 3 - ئايدىن كېيىن، 7 - ئايدىن بۇرۇن پەيدا بولغاچقا، ئەتىيازدا تېرىلغان زىرائەتلەرگە ھەمدە دەل ئۈسۈپ يېتىلمۇاتقان بۇغدايلارغا بىۋاسىتە ئاپەت خاراكتېرلىك تەسىر يەتكۈزىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرىكى يىللاردا كۆرۈلگەن ھەر ئايلىق لەيلىمە چاڭ - توزان (چاڭ - توزانلىق يامغۇر)لىق كۈن سانى

جەدۋەل: 2 — 18 بىرلىكى: كۈن

يىللار \ ئايلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىللىق
1960 - 1980 - يىللىرى ئوتتۇرىچە	0.2	4.2	11.5	11.7	6.7	4.1	2.9	1.9	2.9	3.1	0.8	0.9	50.9
ئەڭ كۆپ	2	15	28	27	16	10	11	8	9	12	9	9	156
ئەڭ ئاز	0	0	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	4
1981	2	4	10	8	22	9	3	4	1	7		1	71

49	2		2		2	4	3	13	13	10			1982
129		5	5	5	8	3	6	25	24	24	22	2	1983
75		2	6	8	11	6	5	10	9	9	9		1984
22				2			2	7	6	2	3		1985
28				3		4		8	4	7	2		1986
12		1	3				2	2	3	1			1987
11									4		7		1988
24				1				9	7	7			1989
10		2				1	1	1	2		3		1990
6				1				3	2				1991
10						1		2	4	3			1992

§ 6 . مۆلدۈر

شايار ناھىيىسىدە مۆلدۈر بىر يىل ئىچىدە ئەڭ بالدۇر دېگەندە 4 - ئايدا، ئەڭ كېچىككەندە 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا ياغدۇ، 5 - ئايدىن 7 - ئايغىچە مۆلدۈر يېغىش ئېھتىمالى ناھايىتى زور بولۇپ، مۆلدۈر يېغىش نىسبىتىنىڭ %70نى ئىگىلەيدۇ. بىر كۈندە سائەت 12 دىن 20 گىچە بولغان ئارىلىقتا ئەڭ كۆپ ياغدۇ. 1960 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان 19 يىللىق ماتېرىيالدىن قارىغاندا، 13 يىل مۆلدۈر ئاپىتى كۆرۈلگەن بولۇپ، يىللىق يېغىش نىسبىتىنىڭ %68.4نى ئىگىلىگەن؛ بىر يىل ئىچىدە مۆلدۈر ئەڭ كۆپ بولغاندا 4 قېتىم ياغقان. مۆلدۈر شايارنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىغا زور تەھدىت سېلىپ كەلدى ۋە بۈزغۇنچىلىق رولىنى ئويناندى.

شايار ناھىيىسىدە مۆلدۈر پەيدا بولىدىغان مەنبەلەرنىڭ بىر قىسمىنى ئۆگەن دەريانى بويىدىكى تومۇ مىڭئۆي ئەتراپلىرىدا، يەنە بىر قىسمىنى كۆچا دەريانى بويىدىكى تومۇنىڭ لەڭگەر دېگەن يېرىدە بولۇپ، ئىككى جىلغىدىكى تېمىز تاغلىق يەرلەر ئارقىلىق تۈزلەڭلىككە بېسىپ كىرىدۇ. بىر قىسمى توقسۇنىڭ دايۇلتۈز ئارقىلىق شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ شايارنىڭ قايلۇر يېزىسىدىكى ئاقدۆڭ، تويبولدى يېزىسىنىڭ پەيزاۋات، يېڭىچىمەن، كونا چىمەن، قاراقۇم ئەتراپلىرىغا بېسىپ كىرىپ شەرقە بۇرۇلۇپ، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم يېزىسىغا زىيان سالىدۇ، بۇ، شايار ناھىيىسى بويىچە زىيىنى ئەڭ ئېغىر بولغان مۆلدۈر قىسمىنى ھېسابلىنىدۇ. ئىككىنچى قىسمى توقسۇنىڭ شويۇلتۈز ئارقىلىق جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئىچكىرىگىتىن شايارغا كىرىپ، قىزىلبايراق يېزىسى ئەتراپلىرىغا زىيان سالىدۇ. 3 - قىسمى توپا شەھەر ئارقىلىق شەرقە بۇرۇلۇپ، ئۆگەن دەريادىن ھالقىپ ئۆتۈپ شايارغا كىرىپ، قىزىلبايراق يېزىسى ئەتراپلىرىغا زىيان سالىدۇ.

1987 - يىلى ناھىيىدە مۆلدۈردىن مۇداپىئەلىنىش ئەتىرىتى قۇرۇلدى، دىئامېتىرى 37 سانتىمېتىرلىق قوش ستۆوللۇق زىنىت زەمبىرەك سېتىۋېلىندى، بۇ ئەترەت 1993 - يىلغىچە 14 زەمبىرەك سېتىۋېلىپ، مۆلدۈرنى تارقىتىۋېتىپ ئاپەتنى ئاساسىي جەھەتتىن توڭەتتى.

شايار ناھىيىسىدە 1950 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ياغقان بىر قەدەر ئېغىر مۆلدۈر

جەدۋەل: 2 — 19

ۋاقتى	زىيان ئەھۋالى	ئىزاھات
1954 - يىلى	309 مو بۇغداي زىيانغا ئۇچرىدى	
1960 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى	سائەت 12 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە مۆلدۈر يېغىشقا باشلىدى، ئەتىسى كېچىدە يەنە بىر قېتىم مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈرنىڭ كىچىكلىرى سىرىق پۇرچاقتەك، ئەڭ چوڭلىرى ئۈزۈكتەك بولۇپ، 4794 مو كېۋەز، 1414 مو كۆمىسقوناق، 2905 مو بۇغداي ئاپەتكە ئۇچرىدى، 911 مو قىچا پوتۇنلەي نابۇت بولدى	يېڭىمەھەللە، قايلور، قىزىلبايراق يېزىلىرى زىيانغا ئۇچرىدى
1961 - يىل 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى	ئۇششاق مۆلدۈر ياغدى، 70% — 80% چىلگە كۆمىسقوناق ئاپەتكە ئۇچرىدى، 1066 مو يەردىكسى نابۇت بولدى، 250 مو بۇغدايىنى يانقۇزۇۋەتتى	قىزىلبايراق يېزىسىدىكى بارلىق رايونلار
1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	10 — 50 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى، تاغ-تاشتە كىچىكلىرى كۆمىسقوناقتەك، ئەڭ چوڭلىرى ياڭاقتەك چۈشتى، زىيانغا ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 12 مىڭ 887 موغا يەتتى	يېڭىمەھەللىدىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغا بېرىپ، ئاندىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ شەرققە سۈرۈلدى
1965 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	9 تادەم يارىلاندى، 4600 مو كېۋەزدىن ھوسۇل چىقمىدى، 5 مىليون جىڭ ئاشلىق كېمەيىپ كەتتى	يېڭىمەھەللە قاتارلىق 3 يېزىدىكى 20 چوڭ ئىتىرمە ئاپەتكە ئۇچرىدى
1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى	8 مىنۇت توختىماي مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈر دانچىلىرىنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3 سانتىمېتىر، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 11 مىڭ بىر موغا يەتتى، 2278 مو يەردىكى باشاقلىق مايسا نابۇت بولدى	توپبولدى يېزىسىنىڭ ئەترابى
1972 - يىل 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	مۆلدۈرنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى تەخمىنەن 4 گرام، ئەڭ چوڭلىرىنىڭ 19 گرام، دىئامېتىرى 4 سانتىمېتىر كەلدى، 2 تادەم يارىلاندى، 30 مىڭ مو زىرائەت ئاپەتكە ئۇچرىدى	گۈلباغ، قايلوردىكى 5 چوڭ ئەترەت
1976 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى	ئىلگىرى - كېيىن 15 — 30 مىنۇت مۆلدۈر ياغدى، مۆلدۈر دانچىسىنىڭ ئەڭ چوڭىنىڭ دىئامېتىرى 3 — 4 سانتىمېتىرغا يەتتى، كۆپ تادەم يارىلاندى، 4 كالا، 464 قوي ئۆلدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر 55 مىڭ مودىن ئاشتى، 6 مىليون 500 مىڭ جىڭ كۆزلۈك ئاشلىق كېمەيىپ كەتتى، 1 مىليون يۆەندىن كۆپرەك زىيان بولدى	
1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى	9 - كۈنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، 17 -، 22 -، 24 - كۈنلىرى 4 قېتىم مۆلدۈر ياغدى، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 16 مىڭ موغا، زىيان ئاز كەم 10 مىليون يۆەنگە يەتتى	ناھىيىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرى دېگۈدەك ئاپەتكە ئۇچرىدى
1987 - يىل 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنى	كېچىدە مۆلدۈر ياغدى، 108 كەنت ئاھالىلەر گۈرۈپپىسى زىيانغا ئۇچرىدى، ئېغىر ئاپەت بولغان يەر كۆلىمى 47 مىڭ موغا يەتتى	
1992 - يىل 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى	2 تادەم مۆلدۈر سوقۇۋېتىپ ئۆلدى، 15 چوڭ چارۋا، 2021 قوي ئۆلدى، ئېغىر ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 2180 موغا يەتتى	

گوجسچی قسسم

ئوپۇس

ئۇچىنچى قىسىم

نوپۇس

I باب

نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى ۋە تارقىلىشى

§ 1 . نوپۇسنىڭ تەرەققىياتى

1. تارىخىي دەۋرلەردىكى نوپۇس

گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە بويىچە 7600 ئائىلە، 33 مىڭ 600 نوپۇس (بۇنىڭ ئىچىدە، گەر 16 مىڭ 900، ئايال 16 مىڭ 700) بار ئىدى. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ناھىيىدىكى ئائىلە 7742 گە، نوپۇس 34 مىڭ 28 گە، مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) ئائىلە 9737 گە، نوپۇس 43 مىڭ 395 كە، مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئائىلە 14 مىڭ 630 غا، نوپۇس 65 مىڭ 195 كە يەتتى. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) توقسۇ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاچقا شايار ناھىيىسىنىڭ 18 مۇسۇلمانلار كەنتى توقسۇ ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ نوپۇسى 22 مىڭ 913 كە ئازايدى. ناھىيىنىڭ نوپۇسى مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 23 مىڭ 833 كە، مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 60 مىڭ 632 گە يەتتى، مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئائىلە 14 مىڭ 618 گە، نوپۇس 65 مىڭ 195 كە يەتتى.

1949 - يىلى ناھىيىدىكى ئائىلە 14 مىڭ 730 غا، نوپۇس 65 مىڭ 113 كە يەتتى. خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشى، تىببىي داۋالاش - مەھىيە ئەھۋالىنىڭ تەدرىجىي ياخشىلىنىشى بىلەن نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى يىلمۇ يىل تۆۋەنلىدى. 1949 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰23.1 — ‰24.6 ئارىلىقىدا بولدى. 1953 — 1981 - يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰20.2 — ‰37.7 بولۇپ،

بۇنىڭ ئىچىدە، 1963 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى يۇقىرىراق، ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك تەبىئىي كۆپىيىش تېپى كۆرۈلۈپ، يىللىق ئوتتۇرىچە تۇغۇلۇش نىسبىتى %26.7 بولدى. 1981 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قانات يېيىشى بىلەن نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى كونترول قىلىنىپ، تۇغۇلۇش نىسبىتى 1979 - يىلدىكى %23.2 تىن 1992- يىلى %16.4 كە چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى، ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك تۆۋەن تەبىئىي كۆپىيىش تېپىغا بۇرۇلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شاياڭ ناھىيىسىدە 4 قېتىم ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈلدى، ئاساسىي نوپۇس سانى تۆۋەندىكىچە بولدى:

1953 - يىلى 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 15 مىڭ 33، نوپۇس 70 مىڭ 67 بولۇپ، 1949 - يىلدىكىدىن 4954 ئادەم كۆپەيگەنلىكى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %1.76 تىن ئاشقانلىقى مەلۇم بولدى.

1964 - يىلدىكى 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 20 مىڭ 969، نوپۇس 87 مىڭ 912 بولۇپ، 1 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 17 مىڭ 845 ئادەم كۆپەيىپ، %20.2 ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %1.8 تىن كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 33 مىڭ 700، نوپۇس 145 مىڭ 477 بولۇپ، 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 58 مىڭ 565 ئادەم كۆپەيىپ، %39.98 ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %2.22 تىن كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ناھىيىدىكى ئائىلە 33 مىڭ 44، نوپۇس 165 مىڭ 391 بولۇپ، 3 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكىدىن 19 مىڭ 914 ئادەم كۆپەيىپ، %11.4 ئاشقانلىقى، يىلىغا ئوتتۇرىچە %1.43 كۆپەيگەنلىكى مەلۇم بولدى.

بازار، يېزا نوپۇسى

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) بازار نوپۇسى 1089 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %4.8 نى، يېزا - كەنت نوپۇسى 21 مىڭ 824 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %95.2 نى تەشكىل قىلدى. 1949 - يىلى بازار نوپۇسى 3986 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %6.1 نى، يېزا - كەنت نوپۇسى 61 مىڭ 127 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %93.9 نى تەشكىل قىلدى. 1982 - يىلى بازار نوپۇسى 11 مىڭ 801 بولۇپ، 1949 - يىلدىكىدىن 2.9 ھەسسە كۆپەيدى. 1990 - يىلى بازار نوپۇسى كۆپىيىپ، 23 مىڭ 158 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %14 نى، يېزا - كەنت نوپۇسى 140 مىڭ 562 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %85 نى تەشكىل قىلدى. 1992 - يىلى بازار نوپۇسى 27 مىڭ 984 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %16.7 نى، يېزا - كەنت نوپۇسى 139 مىڭ 238 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %83.3 نى تەشكىل قىلدى.

يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ۋە غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى

1949 - يىلى ناھىيىدىكى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 59 مىڭ، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 6100 بولۇپ، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %9.3 نى تەشكىل قىلدى.

شايار ناھيىسىنىڭ 1902 — 1993 - يىلغىچە بولغان نوپۇس ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 1

بىرلىكى: نەپەر

يىللار	ئومۇمىي نوپۇس	ئومۇمىي ئائىلە	بۇنىڭ ئىچىدە			ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە		نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى								
			ئەر	ئايال	جىنس ئايرىمىسى نىسبىتى	بازار نوپۇسى	يېزا نوپۇسى	تۇغۇلۇش	تۇغۇلۇش نىسبىتى %	تۇغۇلۇش	ئۆلۈش نىسبىتى %	ئۆلۈش	تەبىئىي كۆپەيمە نىسبىتى %	تەبىئىي كۆپەيمە	مېخانىكىلىق ئۆزگىرىش		
								تەبىئىي ئۆزگىرىش								
															مېخانىكىلىق ئۆزگىرىش		
															نوپۇسنىڭ كۆچۈشى، كېلىشى	كۆچۈپ كەتكەنلەر	كۆچۈپ كەلگەنلەر
1902	33600	7600	16900	16700													
1916	34028	7742															
1928	43395	9737															
1936	65195	14630															
1939	22913																
1941	23833																
1944	60632																
1948	65195	14618															
1949	65113	14730	34423	30690	112	3986	61127										
1950	65959	14923	34870	31089	112	4089	61870										
1951	66948	15147	35393	31555	112	4100	62848										
1952	68220	15435	36065	32155	112	4061	64159										
1953	70067	15033	37041	33026	112	4113	65954										
1954	72077	15145	38060	34017	112	4390	67687										
1955	73199	15350	38580	34619	111	4588	68611										
1956	74191	15756	39099	35092	112	4651	69540										
1957	75516	66577	39754	35762	111	4847	70669										
1958	76902	16556	40359	36543	110	5204	71698										
1959	77092	16873	39344	37748	104	5194	71898										
1960	74536	18638	37879	36657	103	5434	69102										
1961	83669	19315	43409	40260	107	6711	76958										
1962	82631	21183	42427	40204	106	5902	76729										
1963	83238	20312	43149	40089	108	4462	78776	3099	23,2	1242	149	1857	22,3				

			1989	1749	17.8	1569	37.7	3318	82864	5048	118	40365	47547	87912	20969	1964
			12.45	1139	8.6	787	21.1	1926	85336	6124	118	41947	49513	91460	22000	1965
			26.39	2470	10.4	1015	36.8	3485	89396	7854	121	44086	53164	97250	25022	1966
			17.29	1708	9.8	970	27.1	2678	93413	5374	119	45150	53637	98787	24227	1967
			23.27	2379	7.2	733	30.4	3112	96563	5644	117	47034	55173	102207	24523	1968
			22.67	2364	7.2	749	29.9	3113	99190	5087	113	49051	55226	104277	27719	1969
			10.09	1582	8.6	981	22.1	2539	109623	5053	112	53968	60708	114676	32868	1970
			16.62	18.52	6.4	709	23	2561	106429	4981	108	52961	58449	111410	29881	1971
			19.92	2396	8.3	103	28.3	3399	114799	5447	118	55063	65183	120246	36961	1972
			18.61	2160	9.6	1109	28.2	3269	109509	6571	117	53503	62577	116080	32491	1973
			23.24	2801	11	1321	34.2	4122	114443	6131	113	56703	63871	120574	34615	1974
			21.37	2668	8.7	1086	30.1	3754	118390	6430	110	59317	65503	124820	37176	1975
2002	3870	1868	15.66	2016	7.6	980	23.3	2996	121352	7352	111	61133	67571	128704	36522	1976
3157	5101	1944	13.09	1734	9.8	1301	22.9	3035	124439	7943	108	63749	68633	132382	36671	1977
1658	2743	1085	14.15	1916	9.4	1268	23.5	3184	127115	8268	111	63967	71416	135383	34153	1978
3900	3682	.218	12.06	1666	11.1	1538	23.2	3204	129032	9093	109	66217	71908	138125	32852	1979
3728	3393	.335	10.07	1408	13.4	1882	20.2	3230	129522	10252	110	66550	73224	139774	33279	1980
3076	2892	.184	12.33	1747	12	1699	24.3	3446	130630	11047	107	68480	73197	141677	33508	1981
1742	4102	2360	17.71	2623	9.5	1403	27.2	4026	136278	11801	109	70906	77173	148079	34107	1982
4016	1763	.2253	18.61	2724	8.8	1292	27.4	4016	134186	12137	107	70614	75709	146323	32490	1983
4060	3902	.158	14.68	2158	8.9	1314	23.6	3472	133157	13821	107	71065	75913	146978	32692	1984
4739	7334	.2404	13.59	2290	8.5	1249	24.1	3539	132095	14769	109	70210	76654	146864	32417	1985
2845	1849	.996	11.5	1705	9.3	1380	20.9	3085	129636	17937	107	71288	76285	147573	31564	1986
			16.15	2431	7.3	1098	23.4	3529	131568	18957	108	72234	78291	150525	31482	1987
2042	2678	636	14.08	2179	7.8	1215	21.9	3394	128906	25802	107	74669	80039	154708	31450	1988
1961	2970	1009	12.98	2048	5.8	918	18.8	2966	130747	27024	107	75875	81896	157771	32542	1989
1500	4527	3027	10.3	1688	5.6	917	15.6	2605	140562	23158	109	78434	85286	163720	33352	1990
4351	3395	.956	11.3	1871	6.5	1071	17.8	2942	137353	27984	108	79554	85783	165337	33693	1991
2130	2979	849	10.4	1743	5.99	1002	16.4	2745	139238	27984	108	80529	86693	167222	35886	1992
4019	4392	373	11.4	1924	6.13	1037	17.5	2961	140915	28387	110	80713	88589	169302	35404	1993

ئىزاھ: ① 1941 - يىلدىكى نوپۇس مەلۇماتى ئەمەلىي ئەمەس، شايارىدىكى چەت - ياقا جايلار، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى توغراقلىق رايونىدىكى نوپۇسنىڭ كۆپىنچىسى ستاتىستىكىلانمىغان. 1944 - يىلى گومىندالڭ شىنجاڭ شۆبەي ھاكىمىيىتىنى ئۆزگۈزۈۋالغاندىن كېيىن باۋ - جيا ئۆزۈمىنى يولغا قويۇپ جيانى بىرلىك قىلىپ نوپۇسنى ستاتىستىكىلىغان. شۇڭا ئۇ خېلى توغرا. شۇڭا 1941 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە بولغان نوپۇسنىڭ پەلەمپەيسىمان ئۆشۈشى ئىشەنچلىك ئەمەس.

② جەدۋەلدىكى تىزىملانغان نوپۇس يىل ئاخىرىدىكى ئەمەلىي سان.

§ 2 . نوپۇسنىڭ تارقىلىشى

ناھىيە بويىچە نوپۇسنىڭ تارقىلىشى شىمالدا ئۆگەن دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى رايونلارغا، جەنۇبتا قۇملۇق رايونىغا تارقىلىشتەك ئۆچ تىپقا ئايرىلغان، قۇملۇقتا ئادەم ئايىغى تەگكەن جاي ناھايىتى ئاز. 1986-يىلدىن كېيىن نېفىت تەكشۈرۈش باشلاندى، بۇنىڭ بىلەن كۆچمە نوپۇس پەيدا بولدى، ئۇلار نوپۇسقا كىرگۈزۈلمىگەچكە ستاتىستىكىلانمىدى. تارىم دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقى قەدىمدىنلا چارۋا بېقىلىدىغان رايون ئىدى، دېھقانچىلىق رايونىدىكى پەسىلگە قاراپ مال باقىدىغانلار بۇ رايونغا كەلگەندىن باشقا، دائىملىق ئولتۇراقلاشقان چارۋىچىلار ناھايىتى ئاز. 1958 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق رايونىدىكى نوپۇس تارىم دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئورمانلىقتا بوزىيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، بولۇپمۇ 1960 - يىلدىن كېيىن ئىچكىرىدىن نەچچە مىڭ خەنزۇ شايارنىڭ تارىم يېزىسى، توبىولدى يېزىلىرىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا بوزىيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ جايدا كەنت پەيدا بولۇشقا باشلىدى، نوپۇس يىلمۇيىل كۆپەيدى. تارىم دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 2853 كۇادرات كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا پەقەت تارىم يېزىسى، توبىولدى يېزىسىنىڭ 3 كەنت ئاھالە كومىتېتى ۋە ئۆگەن دەريا سىدىن ھاسىل بولغان تۆزلەڭلىك دېھقانچىلىق رايونىدىكى بىر قىسىم كۆچمە نوپۇس بار، 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ مۇشۇ جايدا. 1990 - يىلدىكى ئومۇمىي نوپۇس 163 مىڭ 720 بولۇپ، ھەر كۇادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 5.1 ئادەم توغرا كەلدى. ئۆگەن دەريا سىنىڭ سۇغىرىش رايونىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 877 كۇادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسى 148 مىڭ 650، ھەر كۇادرات كىلومېتىر يەرگە ئوتتۇرىچە 169.5 ئادەم توغرا كەلدى.

1951 - يىلى ھەممە ئىشلارنى قايتىدىن ئىشلەشكە توغرا كەلدى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى كۆپىيىپ 7500 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 11.2% نى ئىگىلىدى. 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 130 مىڭغا يەتتى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 18 مىڭ 100 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 12.2% نى ئىگىلىدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 148 مىڭغا يەتتى، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 24 مىڭ 800 گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 16.8% نى ئىگىلىدى، 1993 - يىلى يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 140 مىڭ 915 كە، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسى 28 مىڭ 387 گە يەتتى.

شايار ناهيىسىنىڭ 1982 ـ، 1990 ـ يىللاردىكى يېزا، بازار، مەيدان نوپۇسى

جەدۋەل: 3 — 2

ئورۇن	يىللار	ئومۇمىي نوپۇس سانى			ئومۇمىي نوپۇس										نوپۇسنىڭ ئاشقىنى (كېمەيگىنى) %	يىلنىڭ ئوتتۇرىچە ئاشقىنى (كېمەيگىنى) %
		جەمئىي	ئائىلە نوپۇسى	كوللېكتىپ نوپۇس	جەمئىي	ئەر	ئايال	ئائىلە نوپۇسى						كوللېكتىپ نوپۇس		
								جەمئىي	ئەر	ئايال	ئوتتۇرىچە	ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئىگىلىگىنى %	100 ئايالغا ھېسابلاندى			
شايار بازىرى	1982	3944	3930	14	17557	9327	8230	16802			4.3	46.86	113.33	755		
	1990	5352	5323	29	24802	13249	11553	23206	11483	4.39	1596	46.58	114.68	1526	70	29.21
گۈلباغ يېزىسى	1982	4142	4140	2	17069	9004	8065	17055			4.1	47.25	111.64	14		
	1990	3609	3609		17735	9277	8458	17735	9277	6458	4.91	46.69	109.68			3.76
تويبولدى يېزىسى	1982	6658	6658		28690	15073	13617	38690	15073	13617	4.3	47.46	110.69			
	1990	5900	5900		30565	15990	14575	30565	15990	14575	5.18	47.69	109.71			6.13
قىزىلبايراق يېزىسى	1982	4661	4661		20436	10655	9781	20436	10655	9781	4.4	47.86	108.94			
	1990	4464	4464		23342	12080	11262	23342	12080	11262	5.23	48.25	107.26			12.45
نۇرباغ يېزىسى	1982	1739	1736	3	7835	3967	3868	7818			4.5	49.37	102.56	17		
	1990	1673	1673		8600	3445	4255	8600	4345	4255	5.14	49.48	102.12			8.9
يېڭىمەھەللە يېزىسى	1982	6295	6295		27574	14347	13227	27574	14347	13327	4.4	47.97	108.47			
	1990	6205	6205		31991	16630	15361	31991	16630	15361	5.16	48.02	108.36			13.81
قايلوار يېزىسى	1982	3852	3851	1	16864	8751	8113	16856			4.4	48.11	107.86	8		
	1990	3616	3616		18070	9320	8750	18070	9320	8750	5	48.42	106.51			6.67
تارىم يېزىسى	1982	964	960	4	3797	2026	7171	3784			3.9	46.64	114.40	13		
	1990	909	909		4382	2322	2060	4382	2322	2060	4.82	47.01	112.72			13.35

يېڭى بوز-يەر دېھقان-چىلىق مەيدانى	1982	144	144		551	275	49.91	276	50.09	99.64	551	275	3.8					
ئۇرۇقچى-لىق مەيدا-نى	1990	165	165		776	404	52.06	372	47.94	108.60	776	404	4.7					
1 - چارۋە-چىلىق فېرمىسى	1982	282	282		1185	635	53.59	550	46.41	115.45	1185	635	4.2					
	1990	307	307		1411	713	50.53	698	49.47	102.15	1411	713	4.6				16.02	2
2 - چارۋە-چىلىق فېرمىسى	1982	244	244		1115	577	51.75	538	48.25	107.25	1115	577	4.6					
	1990	217	217		1074	548	51.02	526	48.98	104.18	1074	548	4.95				3.68	0.46
ئەسىللىك چارۋا فېرمىسى	1982	141	143	2	585	296	50.94	287	49.06	103.83	544				4.1	3.9		
	1990	49	49		229	118	51.53	111	48.47	106.31	229	118	111	4.67			41.79	5.22

ئىزاھ: ① 1983 - يىلى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

② جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى نوپۇس بۇنىڭغا سىرتتىدا.

③ جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار 3 ،، 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى سانلىق مەلۇماتلاردۇر.

شايار ناھىيىسىدىكى نوپۇسنىڭ زىچلىقى

جەدۋەل: 3 — 3

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي نوپۇس	ئومۇمىي كۆلەم (كۋادرات كىلومېتىر)	زىچلىقى ئادەم/ كۋادرات كىلومېتىر	پىشىللىقتىكى نوپۇسنىڭ زىچلىقى ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر	تارىم دەريالىق سۇغۇرۇش رايونى (ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر)	ئۆگەن دەريالىق سۇغۇرۇش رايونى (ئادەم / كۋادرات كىلومېتىر)
1949	65113	31972.5	2.04	10.43		
1982	148079	31972.5	4.63	23.73	2.50	151.2
1990	163720	31972.5	5.1	26.5	3.02	169.5
1993	169302	31972.5	5.30	27.13	3.43	172.5

II باب

نوپۇس قۇرۇلمىسى

§1. مىللەت قۇرۇلمىسى

«قەدىمكى كۆسەن خانلىقى تارىخى» دا ئانالىز قىلىنىشىچە، كۆسەن خانلىقىدا ئاساسلىق دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىرقىي جەھەتتە شەرقتىكى موڭغۇللار ئىرقى ۋە غەربتىكى ياۋروپالىقلار ئىرقى بولغان؛ مىللەت تەركىبىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا كۆسەن تەۋەلىكىدە چاڭلار، ساكلار، توخرىلار، ئۇسۇنلار، ھونلار، تۈرك، ئۇيغۇر ۋە خەنزۇلار بار ئىدى. ئۇلار ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي يۇغۇرۇلۇپ كۆسەنلىكلەرنى شەكىللەندۈرگەن. ھازىرقى شايار ناھىيىسىدە ئۇيغۇرلار ئاساسىي گەۋدە قىلىنغان، خەنزۇ، خۇيزۇلار ئاساسىي تەركىب قىلىنغان كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون، ئۇيغۇرلاردىن باشقا مىللەتلەرنىڭ كۆپىنچىسى خىزمەت ۋە بوزەك ئېچىش سەۋەبى بىلەن ناھىيىگە كۆچۈپ كەلگەن. 1949 - يىلى ناھىيىدە 9 مىللەت بار ئىدى. 1964 - يىلى 12 گە، 1982 - يىلى 20 گە يەتتى. 1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە ستاتىستىكىلىنىشچە ناھىيىدە 20 مىللەت بارلىقى مەلۇم بولدى.

شايار ناھىيىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ 1964 -، 1982 -، 1990 - يىللاردىكى نوپۇسى

جەدۋەل: 3 — 4

مىللەت ئايرىمىسى	1964	1982		1990		1990 - يىلى 1982 - يىلدىن كېيىن ئاشقىنى (كېمەيگىنى) ئادەم
	نوپۇسى (ئادەم)	نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	نوپۇسى (ئادەم)	ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	
ئۇيغۇر	80752	126045	86.05	144961	87.65	18916

خەنزۇ	5252	19034	13	18919	11.44	.115
خۇيزۇ	626	1127	0.77	1230	0.74	103
دۇڭشيانگ		98	0.07	74	0.05	.24
جۇاڭزۇ		49	0.03	55	0.03	6
موڭغۇل	14	6		28	0.02	22
رۇس	2	2		28	2.02	26
قازاق	154	29	0.02	27	0.02	.2
قىرغىز	8	24	0.01	13		.11
مانجۇ	9	10		18		8
مياۋزۇ		6		13		7
باۋئەن		23	0.1	7		.16
زاڭزۇ		9	12		3	.9
شىبە	3	4		2		.2
بويى	1		3		2	
تاتار	3	3		2		.1
ئۇزبېك	9	1		2		1
چاۋشەن				2		2
تۇزۇ				3		3
تۇجيازۇ				1		1
بەيزۇ		1				.1
شۇيزۇ		1				.1
يۇگۇزۇ		1				.1
جەمئىي		146477	100	165391	100	18914

2 §. جىنس ۋە ياش قۇرۇلمىسى

1. جىنس قۇرۇلمىسى

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) شايار ناھىيىسىنىڭ نوپۇسىدا ئەرلەر 12 مىڭ 363، ئاياللار 10 مىڭ 550 بولۇپ، جىنس نىسبىتى 100:118 (ئاياللار 100)، (تۆۋەندىمۇ شۇنداق) بولغان. 1949- يىلى ئەرلەر 34 مىڭ 423 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %52.9 نى، ئاياللار 30 مىڭ 690 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %47.1 نى ئىگىلىدى، جىنس نىسبىتى 100:113 بولدى. 1982 - يىلى ئەرلەر 77 مىڭ 178 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %52.1 نى، ئاياللار 70 مىڭ 906 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %47.9 نى ئىگىلىدى، جىنس نىسبىتى 100:109 بولدى. 1990 - يىلى ئەرلەر 85 مىڭ 826 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %52.2 نى، ئاياللار 78 مىڭ 434 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %47.8 نى ئىگىلىدى. جىنس نىسبىتى 100:109 بولدى. 1993 - يىلى ئەرلەر 88 مىڭ 859، ئاياللار 80 مىڭ 713 بولۇپ، جىنس نىسبىتى 100:110 بولدى. 1949 - يىلدىن بېرى ناھىيە نوپۇسنىڭ جىنس نىسبىتى 109 — 121 ئارىلىقىدا تۇراقسىز بولدى (جەدۋەل 3 — 1گە قارالسۇن).

2. ياش قۇرۇلمىسى

شايار ناھىيىسى نوپۇسىنىڭ ياش قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە: ئاز سانلىق مىللەت نوپۇسى ياشلار تەپسىلىي ئەنزۇلار نوپۇسى چوڭلار تەپسىلىي كىرىدى. 1953 - يىلى سايلام كومىتېتىنىڭ ياش قۇرۇلمىسى ستاتىستىكىسىدا تۆۋەندىكىلەر مەلۇم بولدى:

0 — 9 ياشقىچە بولغان نوپۇس 18 مىڭ 422 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %26.42 نى، 10 — 19 ياشقىچە بولغان نوپۇس 13 مىڭ 687 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %19.63 نى، 20 — 49 ياشقىچە بولغان نوپۇس 27 مىڭ 320 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %39.18 نى، 50 — 69 ياشقىچە بولغان نوپۇس 9801 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %14.05 نى، 70 — 99 ياشقىچە بولغان نوپۇس 480 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %0.69 نى ئىگىلىدى.

100 ياشتىن يۇقىرى (100 ياشنۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ياشانغانلار 11. بۇلار ئىچىدە يېشى ئەڭ چوڭى 115 ياش، ئەڭ كىچىكى 100 ياش، ئوتتۇرىچە يېشى 104 ياش ئەتراپىدا.

1990 - يىلدىكى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا نوپۇسنىڭ ياش قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىدەك بولدى:

0 — 9 ياشقىچە بولغان نوپۇس 47 مىڭ 362 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %28.64 نى، 10 — 19 ياشقىچە بولغان نوپۇس 36 مىڭ 17 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %21.78 نى؛ 20 — 49 ياشقىچە بولغان نوپۇس 60 مىڭ 115 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %36.35 نى؛ 50 — 69 ياشقىچە بولغان نوپۇس 16 مىڭ 992 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %10.27 نى؛ 70 — 99 ياشقىچە بولغان نوپۇس 4895 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %2.96 نى ئىگىلىدى.

100 ياشتىن يۇقىرى نوپۇس 10 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ كىچىكى 103 ياش، يېشى ئەڭ چوڭى 113 ياش، ئوتتۇرىچە يېشى 106.7 ياش، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇيغۇر.

3. ئۆمرى

1990 - يىلى ناھىيە نوپۇسىدا 70 ياشتىن يۇقىرىلار 4905 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %2.96 نى ئىگىلىدى؛ 100 ياشتىن يۇقىرىلار 10 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى ئەڭ كىچىكى 103 ياش، يېشى ئەڭ چوڭى 113 ياش، شايار ناھىيىسىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 60.1 ياش بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەرنىڭ 60.19 ياش، ئاياللارنىڭ 60.01 ياش.

§3. نىكاھ، ئائىلە قۇرۇلمىسى

1. نىكاھ ئەھۋالى

«ئىچكى ئىشلار ئاخباراتى» دا خاتىرىلىنىشچە مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ناھىيىدىكى 34 مىڭ 28 ئادەم ئىچىدە نىكاھلانمىغانلار 5688، نىكاھلانغانلار 28 مىڭ 340 بولغان. 1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە نىكاھلانمىغانلار 20 مىڭ 898 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ %20.86 نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە: ئەرلەر 14 مىڭ 164، ئاياللار 6734. جۈرىسى بارلار 67 مىڭ 697 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ %67.58 نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە: ئەرلەر 33 مىڭ 925،

ئاياللار 33 مىڭ 772؛ جۇرىسىدىن ئايرىلغانلار 4849 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 4.8% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 1351، ئاياللار 3988.

1950 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە كۆپىنچە جايلاردا ئوغۇل - قىزلار 15 — 18 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا نىكاھلىناتتى، بولۇپمۇ بىر قىسىم چەت يېزا - كەنتلەردە، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قىزلار 10 ياشقا توشمايلا نىكاھلىناتتى. 1950 - يىلى «نىكاھ قانۇنى» ئىلان قىلىنغاندىن كېيىن، فېئوداللىق نىكاھ تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نىكاھ ئىشىدا ئۆز - ئۆزىگە خوجا بولۇش يولغا قويۇلدى، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلغاندىن كېيىن كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش تەشەببۇس قىلىنىپ، بۇنىڭغا ياش ئوغۇل - قىزلار ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى. 1982 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇلارنىڭ ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 25.7 ياش، ئاياللار 23.6 ياش؛ ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 23.9 ياش، ئاياللار 20.4 ياش؛ يېزا - كەنتلەردە ئوتتۇرىچە نىكاھلىنىش يېشى: ئەرلەر 21.6 ياش، ئاياللار 19.7 ياش بولدى، نىكاھلانغۇچىلار ئىچىدە قانۇنلۇق نىكاھلىنىش يېشىغا توشمىغانلار نوپۇسنىڭ 10.6% نى ئىگىلىدى.

ئائىلە 80 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆپىنچە ئائىلىلەردە كۆپ ئەۋلاد كىشىلىرى بىر ئۆيدە تۇرۇش، ئورتاق ئىزالىنىشنى شەرەپ بىلىش، ئۇي ئايرىپ تۇرۇشنى نومۇس بىلىش ئەھۋاللىرى بار ئىدى. چوڭ ئائىلىلەردە ئائىلە ئىقتىسادى ۋە ئائىلە ئىشلىرىنى تەقسىملەش ھوقۇقى ئاتا - ئانىلاردا بولاتتى. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە كىشىلەرنىڭ ئىدىيىۋى قارىشىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كۆپ ساندىكى چوڭ ئائىلىلەر تەدرىجىي ئايرىلدى، پەرزەنتلىرى توي قىلغاندىن كېيىن ئىقتىسادتا مۇستەقىل كىچىك ئائىلە قۇرىدىغانلار كۆنسېرى كۆپەيدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەربىر ئائىلىدە 4.4 ئادەم بولغان بولسا، 1982 - يىلى 3.6 ئادەمگە ئازايدى. ھازىر ناھىيە بازىرىدا پەرزەنتلەر توي قىلغاندىن كېيىن كۆپىنچىسى ئۆي ئايرىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. خەنزۇ ئەر - خوتۇنلارنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 30 ئەتراپىدا بولۇپ، كۆپىنچىسى 3 جانلىق ئائىلە. ئاز سانلىق مىللەتلەر ئادەتتە 2 - 3 پەرزەنتلىك بولىدۇ. يېزا - كەنتلەردىكى خەنزۇ ئائىلىلىرىدە كېلىن ئەكىرىسمۇ، قىز چىقارسىمۇ ئۆيىنى ئايرىپ بېرىدۇ. ئۇيغۇر ئائىلىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە 4 تىن كۆپ، بەزىلىرىدە 5 — 7 گىچە ھەتتا ئونىگىدىنمۇ كۆپ بالا بولىدۇ. 1990 - يىلى ناھىيىدىكى ھەر بىر ئائىلىگە 5.01 ئادەم توغرا كېلىپ، ھەربىر ئائىلىگە توغرا كەلگەن ئادەم سانى جەھەتتە ئۇرلەش ۋەزىيىتى شەكىللەندى.

§ 4 . مەدەنىيەت قۇرۇلمىسى

مىنگو دەۋرىدە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلار كۆپ سانلىق ئىگىلەيتتى، تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغانلار كەمدىن كەم ئۇچرايتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن مەكتەپ قۇرۇلدى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى، باشلانغۇچ مەكتەپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تەدرىجىي كۆپەيدى. 1964- يىلدىكى ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 119، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 764، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 4211، باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى يىللىق مەلۇماتىغا ئىگىلەر 9949، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تۆۋەن يىللىق مەلۇماتىغا ئىگىلەر 9682، ساۋاتسىزلار 38 مىڭ 334. 70. يىللاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن ساۋاتسىزلار تەدرىجىي ئازايدى. 1982 - يىلى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەنلەر 197 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 0.13% نى، تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 4506 بولۇپ، 3.1% نى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 14 مىڭ 936 بولۇپ،

10.1% نى؛ باشلانغۇچنى پۈتتۈرگەنلەر 41 مىڭ 283 بولۇپ، 28.2% نى؛ ساۋاتسىزلار، چالا ساۋاتلار 40 مىڭ 87 بولۇپ، 27.9% نى ئىگىلىدى. ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە ئالىي مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگىلەر 1.34، تولۇق ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 30.76، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەلۇماتىغا ئىگىلەر 102.15. 1990-يىلى ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 2355 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن 11.93 ھەسسە؛ تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەنلەر 4715 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن 0.46% ؛ تولۇقسىزنى پۈتتۈرگەنلەر 18 مىڭ 548 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن 24.18% ؛ باشلانغۇچنى پۈتتۈرگەنلەر 74 مىڭ 848 بولۇپ، 1982-يىلدىكىدىن 81.31% ئاشتى؛ ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 27 مىڭ 253 بولۇپ، 1982 - يىلدىكىدىن 36.74% ، ساۋاتسىزلىق ۋە چالا ساۋاتلىق نىسبىتى 29.4% تىن 27.2% كە تۆۋەنلەپ، 1982 - يىلدىكىدىن 2.2% ئازلىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ نوپۇسىنى 3 - قېتىم (1982 - يىلى)، 4 - قېتىم (1990 - يىلى) ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە دائىر مەلۇمات تەھلىلى

جەدۋەل: 3 — 5

بىرلىكى: ئادەم

رايون	يىل	تولۇق كۇرس	مەخسۇس كۇرس	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	باشلانغۇچ	15 ياشتىن يۇقىرىلار نوپۇسى		ساۋاتسىزلىق نىسبىتى %
								جەمئىي	ساۋاتسىزلار باكى چالا ساۋاتلار	
شايار ناھىيىسى	1982	197			4506	14963	41283		43078	29.41
	1990	123	375	1857	4715	18548	74848	100192	27253	27.20
شايار بازىرى	1982	120			1572	3162	4514		3893	
	1990	96	255	1160	2360	5979	8155	16971	2900	17.09
گۇلباغ يېزىسى	1982	5			374	1454	4320		5847	
	1990	1	7	93	307	1801	8643	10715	2877	26.85
توبيولدى يېزىسى	1982	8			804	3364	7618		7802	
	1990	1	18	116	649	3324	13562	17597	4953	28.15
قىزىلبايراق يېزىسى	1982	12			336	1726	7090		5703	
	1990	5	12	104	304	1549	11464	13774	4148	30.11
ئۇرباغ يېزىسى	1982	1			196	723	2503		2213	
	1990	2	6	49	123	1005	3750	5093	1606	31.53
بېگىمەھەللە يېزىسى	1982	11			430	2000	7687		8984	
	1990	5	22	130	370	2066	16419	19038	5453	26.64
قايلور يېزىسى	1982	9			299	1136	4856		5578	
	1990	4	5	56	187	1349	8701	10630	3420	32.17

	1215		1076	359	79	1			1982	تارىم بېزىسى
28.47	722	2536	2011	463	93	26	6	3	1990	
	806		778	640	322	29			1982	ع خ دېھقانچىلىق مەيدانى
26.70	506	1895	692	630	245	97	42	5	1990	
101			141	93	21				1982	بېغىي بوزېر دېھقانچىلىق مەيدانى
22.97	102	444	310	168	37	6			1990	ئۇرۇقچىلىق مەيدانى
	426		256	109	31				1982	1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
39.06	300	768	538	128	23	8	2		1990	
	363		297	88	13	1			1982	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى
34.28	206	601	508	64	14	11		1	1990	
	147		147	109	29				1982	ئەسلىمە چارۋا فېرمىسى
46.15	60	130	95	22	3	1			1990	

§ 5 . كەسىپ قۇرۇلمىسى

1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسىدىن مۇنۇلار مەلۇم بولدى: ناھىيىدىكى كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىم 82 مىڭ 387 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرى نوپۇسنىڭ 82.23% نى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق شۇنداقلا سۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 71 مىڭ 238 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئىشقا ئورۇنلاشقان نوپۇسنىڭ 86.47% نى؛ سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2942 بولۇپ، 3.57% نى؛ گېئولوگىيىلىك قىدىرىپ تەكشۈرۈش، ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 92 بولۇپ، 0.11% نى؛ كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 937 بولۇپ، 1.14% نى؛ قاتناش، پوچتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 411 بولۇپ، 0.5% نى؛ سودا - سېتىق، يېمەك - ئىچمەك، ماددىي ئەشيا، تەمىنات - سودا ۋە ساقلاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2039 بولۇپ، 2.47% نى؛ ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش، جامائەت پاراۋانلىقى، ئاھالە مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 396 بولۇپ، 0.48% نى؛ ئىجتىمائىي پاراۋانلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 535 بولۇپ، 0.68% نى؛ ماۋارىپ، مەدەنىيەت - سەنئەت ۋە رادىئو - تېلېۋىزىيە كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1588 بولۇپ، 1.93% نى؛ ئۇنىۋېرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 24 بولۇپ، 0.03% نى؛ پۈل مۇئامىلە، سۇغۇرتا كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 247 بولۇپ، 0.3% نى؛ دۆلەت ئورگىنى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا ئىشلەيدىغانلار 1865 بولۇپ، 2.26% نى ئىگىلىگەن.

كەسىپسىزلەر 17 مىڭ 805 بولۇپ، 15 ياشتىن يۇقىرىلارنىڭ 17.77% نى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە

مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 2385 بولۇپ، كەسىپسىزلەرنىڭ %13.4 نى؛ ئۆي ئىشى بىلەن مەشغۇل بولىدىغانلار 6044 بولۇپ، %33.95 نى؛ يۇقىرى ئۆرلەپ ئوقۇشنى كۆتۈپ تۇرغانلار 282 بولۇپ، %1.6 نى؛ بازاردا ئىش كۆتۈپ تۇرغانلار 1024 بولۇپ، %5.8 نى، دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققانلار 1456 بولۇپ، %8.2 نى؛ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلار 5545 بولۇپ، %31.14 نى؛ باشقا خادىملار 1069 بولۇپ، %6 نى ئىگىلىدى.

Ⅲ باب

پىلانلىق تۇغۇت

§ 1 . ئاپپاراتلار

1977 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، گۇرۇپپا قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىنىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ناھىيە بويىچە قانات يايدۇرۇلدى، ھەرقايسى يېزا، مەيدانلاردا پىلانلىق تۇغۇت ئىشىغا بىر مەخسۇس كادىر قويۇلدى، ھەرقايسى كەنت، ئەترەتلەردە پىلانلىق تۇغۇتنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان رەھبەر بېكىتىلدى، ناھىيىگە بۈاسىتە قاراشلىق ئىدارە - ئورۇنلاردا بىر كادىر بۇ خىزمەتنى قوشۇمچە ئىشلىدى. ناھىيە، يېزا، كەنتلەردە 3 دەرىجىلىك پىلانلىق تۇغۇت تورى شەكىللەندى. 1986 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى قۇرۇلدى. 5 شتات بېرىلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات - تېخنىكا بېتەكچىلىك پونكىتى تەسىس قىلىنىدى، 7 شتات بېرىلدى.

§ 2 . تەشۋىقات - تەربىيە

پۈتكۈل پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى 4 باسقۇچقا بۆلۈپ يولغا قويۇلدى: 1 - باسقۇچ: تەشۋىقات - تەربىيىنى كەڭ ۋە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، جەمئىيەتتە جامائەت پىكرى پەيدا قىلىپ، ھەممە ئائىلىلەرگىچە يەتكۈزۈش؛ 2 - باسقۇچ: ئالدى بىلەن كادىرلار ئارىسىدا ئاندىن ئامما ئارىسىدا يولغا قويۇش، ئالدى بىلەن نۇقتىدا سىناق قىلىپ ئاندىن كېڭەيتىش، ئالدى بىلەن بازاردا كېيىن يېزىلاردا پىلانلىق يولغا قويۇش، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش، 2 بالىلىق بولۇشنى قاتتىق تىزگىنلەش، كۆپ بالىلىق بولۇشقا قەتئىي يول قويماسلىق، كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇشنى تەشەببۇس قىلىش؛ 3 - باسقۇچ: ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا - سايمانلىرىنى تارقىتىش، تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى ياخشىلاش، ئوپېراتسىيە سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش؛ 4 - باسقۇچ: رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، مەخسۇس ئاپپاراتلارنى قۇرۇش، مەخسۇس كادىر سەپلەپ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ مۇقىم ئىلگىرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىش.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1988 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە تۇغۇت چەكلەش تەدبىرى قوللىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 — 6

تۇرلەر / يىللار	تۇغمايدىغانلار				تۇزۇك سالدۇرغانلار				ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورىسى ئىشلەتكەنلەر				ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ئوكۇلى (قاپچوقى) ئىشلەتكەنلەر				باشقىلار			
	بازار		بېزا		بازار		بېزا		بازار		بېزا		بازار		بېزا		بازار		بېزا	
	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	قاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ
1988	29	68	116	534	69	61	534	140	407	129	4871	256	212	45	2285	290		5		149
1989	36	228	123	616	121	29	665	252	746	168	6830	673	545	85	36902	249	78			8
1990	26	214	182	654	231	123	1286	370	351	71	5867	376	409	60	3828	218	36	2	25	7
1991	54	225	266	645	407	179	1759	505	435	89	5526	422	404	140	5682	161	397	28		34
1992	40	197	291	578	666	211	5683	632	449	139	5062	367	351	135	3830	365	293			20
1993	105	111	1031	696	754	272	6642	856	895	182	4526	420	702	282	2841	167	292			39

1990 - يىلى نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰15.6 بولۇپ، 1976 - يىلىنىڭ ئاخىرى پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن 7.4 پىرسەنت پونكىتى تۆۋەنلىدى، نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپەيىش نىسبىتى ‰10.3 بولۇپ، 1976 - يىلدىكىدىن 5.36 پىرسەنت پونكىتى تۆۋەنلىدى. 1992 - يىلى نوپۇسنىڭ تەبىئىي كۆپەيىش نىسبىتى ‰10.4، تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰16.4 بولدى. 1993 - يىلى نوپۇسنىڭ تۇغۇلۇش نىسبىتى ‰17.5، تەبىئىي كۆپەيىش نىسبىتى ‰11.4 بولدى.

§ 3 . تۇغۇت چەكلەش

1 . تۇغۇت چەكلەش

1977 - يىلى پىلانلىق تۇغۇت تەربىيىسى ۋە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش بىلىملىرى تەشۋىق قىلىنغاندىن كېيىن تۇغۇت چەكلەش ھالقىسى، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش قاپچۇقى قاتارلىق دورا - سايمانلار تەدرىجىي كېڭەيتىلىپ، ھامىلدارلىقنىڭ ئالدى ئېلىنىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا-سايمانلىرىدىن ئاساسلىقى قىسقا ئۇنۇملۇك دورا، ئۇزۇن ئۇنۇملۇك دورا، دورىلىق ئالكانول ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش پەردىسى، كورونىيلىق قاپچۇق، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ھالقىسى، ئوكۇل قاتارلىقلار بار. ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش نىسبىتى ئۇزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1987 - يىلى ناھىيە، يېزا، كەنت دەرىجىلىك دورا - سايمان باشقۇرۇش نىزامى تۈزۈلۈپ، تارقىتىش يوللىرى راۋانلاشتۇرۇلۇپ، ئامىنغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىلدى. ئاز سانلىق مىللەتتىن بولغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللاردىن ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن كېلىپ، خىلمۇخىل ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش تەدبىرلىرىنى قوللىنىدىغانلار ئۇزلۇكسىز كۆپەيدى. 1992- يىلى ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن ھەرخىل ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش تەدبىرى قوللانغانلار نىكاھلانغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ ‰85 تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. بىر قىسىم ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرى ئارىسىدا يولدىشى ئايالىغا، قېينىئانا كېلىنگە ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورىلىرىنى ئالمىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلدى. 1993- يىلغىچە ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن 251 جۈپ ئاز سانلىق مىللەت ئەر - ئايال، 381 جۈپ خەنزۇ ئەر - ئايال «يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالدى. ناھىيە بويىچە دورا يېيىش ئارقىلىق ھامىلدارلىقتىن ساقلانغانلار 6023، ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ئۇزۇكى سالدۇرغانلار 8506، ئوكۇل دورىسى ئارقىلىق ھامىلدارلىقتىن ساقلانغانلار 3992 بولۇپ، ناھىيىدىكى تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ ‰57.7 نى ئىگىلىدى.

2 . تۇغماس قىلىش

شايار ناھىيىسىدىكى ئاياللار تۇغماس قىلىشتا كۆپىنچە تۇخۇم ئەيچىسىنى بوغدۇرۇش ئۇسۇلى قوللاندى. 1985 — 1990 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئايال 1141 گە يەتتى. ئەنئەنىۋى قاراش تۆپەيلىدىن تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئاياللار، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللار كۆپ، ئەرلەر ناھايىتى ئاز.

3 . كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى نوپۇس تەبىئىي كۆپەيىش ھالىتىدە تۇرغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بالدۇر نىكاھلانغانلىقى، تۇغۇش مەزگىلى ئۇزۇن بولغانلىقى ئۈچۈن تۇغۇت نىسبىتى يۇقىرى

بولغاندى. خاتىرىلىنىشچە يېڭىمەھەللىدە بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بولۇپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 19 بالىلىق بولغان، 11ى ھايات قالغان. ئادەتتىكى ئائىلىلەردە ئوتتۇرىچە 5 تىن كۆپرەك بالا بولغان. مىنگونىڭ 32. يىلى (1943 - يىلى) ستاتىستىكىلىنىشچە شۇ يىلى نىكاھلانغان 173 جۈپ قىز - يىگىتنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى ئوغۇللارنىڭ 18.7 ياش، قىزلارنىڭ 16.4 ياش بولغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە نوپۇس ياش تېپتا بولۇپ، پىلانلىق تۇغۇت يولغا قويۇلمىغاندى، شۇڭا نوپۇس بىرقەدەر تېز كۆپەيگەنىدى. 1977 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ ياشلار ئارىسىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش نۇقتىدا سىناق قىلىنىدى. 1979 - يىلى ناھىيە بويىچە كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى پىلانلىق تۇغۇتنى يولغا قويۇش داۋامىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈشكە قارىتا ئېنىق بەلگىلىمە چىقاردى: ئەرلەر 25 يېشىدا، ئاياللار 23 ياشتىن كېيىن نىكاھلانسا كېچىكىپ نىكاھلانغان، ئاياللار 24 ياشتىن كېيىن پەرزەنتلىك بولسا كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەن بولىدۇ. كېچىكىپ نىكاھلانغان، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولغانلار مۆكاپاتلىنىدۇ. شۇ يىلى توي قىلغان 22 جۈپ خەنزۇ ئوغۇل - قىزنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى ئەرنىڭ 26.3 ياش، ئايالنىڭ 24.2 ياش بولدى. 1985 - يىلى ناھىيە بازىرىدا كېچىكىپ نىكاھلىنىش نىسبىتى 84% بولۇپ، بىر پەرزەنتلىك بولغان تۇغۇت يېشىدىكى ئاياللارنىڭ ئوتتۇرىچە تۇغۇت يېشى 24.4 ياش بولدى. يېزا - كەنتلەردە نىكاھلىنىشنى تىزىملاش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا توشمىغان (تۇنجى نىكاھلىنىش يېشى خەنزۇلارنىڭ ئەرلەر 22 ياش، ئاياللار 20 ياش، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەرلەر 20 ياش، ئاياللار 18 ياش) لارنى تىزىملىماسلىق بەلگىلەندى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە تىزىملىتىپ گۇۋاھنامە ئالغانلار 3760 جۈپ بولۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن نىكاھلىنىش يېشىغا توشۇپ گۇۋاھنامە ئالغانلار 98% نى ئىگىلىدى.

پىلانلىق تۇغۇت، كېچىكىپ نىكاھلىنىش، كېچىكىپ پەرزەنت كۆرۈش، ئاز تۇغۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇش جەريانىدا ناھىيە بازىرىدىكى خەنزۇ ئەر - ئايال پەقەت بىرلا پەرزەنتلىك بولۇش، ئاز سانلىق مىللەت ئەر - ئاياللىرى 1 - 2 گىچە پەرزەنتلىك بولۇش، يېزا - كەنتلەردە خەنزۇ ئەر - ئاياللار 2 پەرزەنتلىك بولۇش، ئاز سانلىق مىللەتلەر 3 پەرزەنتلىك بولۇش يولغا قويۇلۇپ، نوپۇسنىڭ كۆپىيىپ كېتىشى ئونۇملۇك تىزگىنلەندى.

1993 - يىلى ناھىيە بويىچە 3841 ئادەم «تۆت خىل ئوپېراتسىيە» (بالا چۈشۈرۈۋېتىش، تۇغۇت چەكلەش ئۇزۇكى سالدۇرۇش ۋە ئالدۇرۇش، ئۇرۇق نەيچىسىنى بوغدۇرۇش، تۇخۇمدان نەيچىسىنى بوغدۇرۇش) قىلدۇردى، ناھىيە بويىچە 682 جۈپ ئەر - خوتۇن «يالغۇر پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالدى.

§ 4. مۆكاپاتلاش، جازالاش

1. مۆكاپاتلاش

1) ھەقسىز تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش

1979 - يىلدىن باشلاپ پىلانلىق تۇغۇتقا تەۋە 4 تۈرلۈك تېخنىكا ۋە تىببىي دورا پۈتۈنلەي ھەقسىز قىلىنىپ، بارلىق ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش دورا - سايمىنى بىلەن ھەقسىز تەمىنلەندى. 1990 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 199 مىڭ يۈەن پىلانلىق تۇغۇت خىراجىتى سەرپ قىلىندى.

2) كېچىكىپ توي قىلغان، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولغانلارنى مۇكاپاتلاش

دۆلەت كادىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىر يىل كېچىكىپ توي قىلسا توي دەم ئېلىشىدىن سىرت يەنە 3 كۈنلۈك دەم ئېلىش قوشۇپ بېرىلدى، دەم ئېلىشى 15 كۈندىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى. كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەنلەرگە بەلگىلەنگەن تۇغۇت دەم ئېلىشىدىن باشقا يەنە 15 كۈن قوشۇپ بېرىلدى، توي دەم ئېلىشى ئېلىۋاتقان ۋە تۇغۇت مۇناسىۋىتى بىلەن دەم ئېلىۋاتقانلار خىلمۇ خىل پاراۋانلىقتىن ۋە مۇكاپاتتىن بەھرىمەن بولدى. يېزا - كەنتلەردە كېچىكىپ پەرزەنت كۆرگەنلەرمۇ مۇكاپاتلاندى.

3) يالغۇز پەرزەنت مۇكاپاتى

1983 - يىلدىن باشلاپ «يالغۇز پەرزەنت شەرەپ گۇۋاھنامىسى» ئالغان ئەر - خوتۇنلارغا بىر قېتىمدىلا 150 يۈەن مۇكاپات بېرىلدى، يالغۇز پەرزەنت تۇغۇلۇپ 10 ياشقا كىرگۈچە يىلىغا 60 يۈەندىن ھالالرنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىراجىتى بېرىلدى ياكى قانۇندا بەلگىلەنگەن تۇغۇت دەم ئېلىشى ئاساسىدا يەنە بىر يىللىق دەم ئېلىش قوشۇپ بېرىلدى، تۇغۇت مەزگىلىدە ماتاشى ئادەتتىكىدەك تارقىتىلدى، ماتاش تەڭشەش، ئۆستۈرۈشتە ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمىدى. يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ يەسلى پۇلى، ئوقۇش پۇلى (بىر ياشتىن 10 ياشقىچە)، داۋالىنىش ھەققى، تەكشۈرتۈش ھەققىنى ئاتا - ئانىسى تۇرۇشلۇق ئورۇن ئانچوت قىلدى. يۇقىرىدىكى مۇكاپاتلاش ئۆسۈلىدا ئەر - خوتۇن ئىككىلا تەرەپ دۆلەتنىڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىسى بولسا، ئەر - ئايال ئىككى تەرەپنىڭ ئىدارىسى 50% تىن ئۆستىگە ئالدى، بازار-ئاھالىلىرىنىڭكىنى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى ئۆستىگە ئالدى. ئىشچى قوبۇل قىلىش، ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش، كادىر قوبۇل قىلىش، ئەسكەر قوبۇل قىلىشتا ئوخشاش شارائىتتا يالغۇز پەرزەنتلەر ئالدىن قوبۇل قىلىنىدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ يالغۇز پەرزەنتلەر ياشىنىپ پېنسىيەگە چىققاندا 5% پېنسىيە پۇلى قوشۇپ بېرىلدى. يالغۇز پەرزەنتلەرنىڭ ئائىلىلىرى قەرەلسىز يوقلاپ تۇرۇلدى شۇنداقلا مۇكاپاتلاندى.

2. ئالاھىدە بەلگىلىمە

1985 - يىلدىن باشلاپ تۆۋەندىكى شارائىتلارنىڭ بىرىنى ھازىرلىغانلار، شۇنداقلا بىرىنچى پەرزەنتنى 3 ياشقا توشقانلار 2 - پەرزەنتلىك بولۇشقا يول قويۇلدى.

1) تۇنجى پەرزەنتنى ئېرىسىيەت خاراكتېرىنى ئالمىغان كېسەل بولۇپ، نورمال ئەمگەك ئىقتىدارى يېتىلمىگەن؛ 2) قايتا نىكاھلانغان ئەر - خوتۇننىڭ پەقەت بىرلا پەرزەنتى بولۇپ، بىر تەرەپ تېخى پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن، يەنە بىر بالىلىق بولۇشنى تەلەپ قىلغانلار؛ 3) ئۇزۇن يىل پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن، بىر بالا بېقىۋالغاندىن كېيىن بويىدا قېلىپ، تۆنۈشنى تەلەپ قىلغانلار؛ 4) چارۋىچىلىق رايونى، ئېگىزلىكتىكى تاغلىق رايون ۋە نوپۇس شالاڭ چەت - يېراق رايونلاردا تۇرىدىغان ئەر - خوتۇنلار؛ 5) خەنزۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەت توي قىلغان ئەر - ئايالار؛ 6) تۇنجى پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن تۆنمىلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان ئەمما كېيىن يەنە ھامىلدار بولۇپ قالغان، تەكشۈرتۈش ئارقىلىق بالىنى چۈشۈرۈۋېتىشكە بولمايدىغانلىقى ئېنىقلانغانلار؛ 7) يالغۇز پەرزەنت (ئوغۇل) بىلەن يالغۇز پەرزەنت (قىز) توي قىلغان ئەر-خوتۇن (يالغۇز ئوغۇل، يالغۇز قىز بولۇپ باشقا قېرىندىشى بولمىغانلار، تۆۋەندىمۇ شۇنداق)؛ 8) ئەر- خوتۇن ئىككەيلەندىن بىرى قۇدۇق ئاستىدا ئۇدا 5 يىلدىن يۇقىرى ئىشلىگەنلەر، شۇنداقلا ئىرچىل مۇشۇ خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار؛ 9) ئەر - خوتۇن ئىككىيلەندىن بىرى ئېنىقلابىي قۇربانلىق يالغۇز پەرزەنتى بولغانلار؛ 10) ئەر - خوتۇن ئىككەيلەندىن بىرى 2 ئۆلاد يالغۇز ئوغۇل ياكى يالغۇز قىز بولغانلار؛ 11) 2 دىن ئارتۇق (2 نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قېرىنداشتىن بىرىنىڭلا بالىلىق بولۇش شارائىتى بولسا؛ 12) تۇنجى نىكاھلانغان (پەرزەنت يۈزى كۆرمىگەن) ئەر (32 ياشتىن يۇقىرى) ياكى ئايال (30 ياشتىن يۇقىرى) 2 بالىسى بار جۈرىسى ئۆلۈپ كەتكەنلەر بىلەن توي قىلغانلار يەنە بىر بالىلىق بولۇشقا يول قويۇلدى.

3. تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا ئېتىبار بېرىش تۇزۇمى

تۇغۇت چەكلەش، تۇغماس قىلىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا ئوخشىمىغان ئەھۋالغا قاراپ دەم ئېلىش بېرىلىدۇ، ئۇزۇك سالدۇرغانلارغا 2 كۈن، ئۇزۇك ئالدۇرغانلارغا بىر كۈن؛ ئىسپېرما نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 7 كۈن؛ تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 21 كۈن؛ بالا چۈشۈرۈۋەتكەنلەرگە 15 كۈن؛ بالىنى چۈشۈرۈۋېتىش بىلەن بىللە تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 30 كۈن؛ يېتىلگەن بالىنى چۈشۈرۈۋەتكەنلەرگە 30 كۈن؛ يېتىلگەن بالىنى چۈشۈرۈۋېتىش بىلەن بىللە تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا 40 كۈن؛ تۇغۇتتىن كېيىن تۇخۇم نەيچىسىنى بوغدۇرغانلارغا تۇغۇت دەم ئېلىشىدىن سىرت يەنە 14 كۈنلۈك دەم ئېلىش بېرىلىدى، تۇغماسلىق ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغانلارغا مۇۋاپىق مىقداردا ئوزۇقلۇق تولۇقلاپ بېرىلىدى، خىراجىتىنى شۇ كىشى تۇرۇشلۇق ئورۇن ئۈستىگە ئالدى.

4. جازالاش

1983 - يىلدىن باشلاپ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن پىلاندىن ئاشۇرۇپ پەرزەنتلىك بولغانلارغا مەمۇرىي جازا بېرىلىپ، ماڭاشى بىر دەرىجە تۆۋەنلىتىلدى، 3 يىل ئىچىدە ماڭاشى تەڭشەلمىدى، 800 يۈەن جەرىمانە تۆلىدى، بىر يىل ئىچىدە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالىنىشقا، مۇكاپات بېرىشكە يول قويۇلمىدى، پارتىيە ئەزاسى بولسا تەشكىلىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى، ئەگەر توختاملىق ئىشچى ياكى ۋاقىتلىق ئىشچى بولسا خىزمەتتىن بوشىتىۋېتىلدى.

يېزا - كەنتلەردىكى خەنزۇلاردىن 3 بالىلىق بولۇشتا چىلە تۇرۇۋالغانلارغا بىر قېتىمدىلا 800 — 1000 يۈەنگىچە، 4 - بالىلىق بولغانلارغا 1000 — 1200 يۈەنگىچە جەرىمانە قويۇلدى، نورمىدىن ئارتۇق تۇغۇلغان بالىلارغا مەسئۇلىيەت يېرى، نورما ئاشلىق، قالدۇرۇق يەر ئايرىپ بېرىلمىدى.

تۆتىنچى قىسىم

پېڑا ئىگىلىكى

تۆتىنچى قىسىم

يېزا ئىگىلىكى

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك رايونلىرى ئۆگەن دەريالىرى بوستانلىقىغا، تارىم دەريالىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان، يەر شەكلى تۈز، دەريا - ئۆستەڭ سۇلىرى مول بولۇپ، قەدىمدىن تارتىپ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاجلانغان، ئورمان قوينۇق ئۆسكەن. ناھىيە تەۋەسى تىپىك مۆتىدىل بەلۋاغىنىڭ قۇرغاق كىلىماتىغا كىرىدۇ، ھەر خىل دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈشىگە ئىنتايىن پايدىلىق بولۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ياخشى تەبىئىي شارائىت ھازىرلانغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) دېھقانلار كالىندارى بويىچە 2 - ئاينىڭ 20 - كۈنى لىن زېشۈي تويبولدىنىڭ يەرلىرىنى ئۆلچەشكە باشلاپ، نەچچە ھەپتە ئۆلچەش ئارقىلىق 68 مىڭ مودىن ئارتۇق زېمىننى ئۆلچىگەن. شايار ناھىيىسى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاجلانغان يۇرت ئىدى.

شايار ئۆگەن دەريالىرىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىغا جايلاشقان بولغاچقا، سۇ مەنبەسى چەكلىك. تارىم دەريالىرىنىڭ ئېقىم مىقدارى پەسلىگە قاراپ زور پەرقلىنىدۇ، شۇڭا ئەتىياز پەسلىدە سۇ قىس بولىدۇ، يازنىڭ ئاخىرى، كۈزنىڭ باشلىرىدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىدۇ، ئىلگىرى تەبىئىي ئاپەت كۆپ، دائىم ئۇرۇش بولۇپ تۇرغاچقا، مەدەنىيىتى ئارقىدا قالغان، ئىقتىسادى ئاجىز ئىدى، بۇ ھال دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى چەكلەپ قويغانىدى، ئۇزۇندىن بۇيان ئاشلىقتا ئۆزىنى ئۆزى قامداپلا كەلگەنىدى، ئاپەت يۈز بەرگەن يىللىرى تېخى ئۆزىنىمۇ قامدىيالماي قالاتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا كىرىشىپ، خەلقنى كىيىمى پۈتۈن، قورساق توق قىلىش، ئاخىرىدا ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈش ئۈچۈن يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۆتۈش قىلىنىدى. نەچچە ئون يىل بوشاشماي سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى قىلىش، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش، ئالا سورتلارنى كىرگۈزۈش، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، يېزا ئىگىلىكى مىسلى كۆرۈلمىگەن ھالدا زور تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ئاشلىقنىڭ بىرلىك ھوسۇلى، ئومۇمىي ھوسۇلى ئاشتى، قولدا قالغان چارۋا كۈنسايىن كۆپەيدى. لېكىن 1976 - يىلدىن ئىلگىرىكى 27 يىلدا يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتى دولقۇنسىمان ھالەتتە بولۇپ، تەرەققىيات قەدىمى ئانچە زور بولمىدى؛ بۇنىڭدىكى سەۋەب مۇنۇلار: 1) قارىغۇلارچە كېڭەيتىش ۋە كىرگۈزۈش، مەبلەغ سېلىنمىسى كۆپ، ئۈنۈم ئاز بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى زەربىگە ئۇچرىدى؛ 2) چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە باشقۇرۇش سەۋىيىسىنىڭ يېتەرسىزلىكى يېزا ئىگىلىكىنىڭ زور تەرەققىياتىغا مەلۇم دەرىجىدە توسالغۇ بولدى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېكى 10 يىل ۋە «داشقازان تامىقى» يېيىش، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» تىن ئىبارەت سولچىل لۇشيەننىڭ يولغا قويۇلۇشى ئىشلەرنىڭ ھورۇنلۇقىنى كۈچەيتىۋەتتى؛ 3) ئىقتىسادنىڭ ئارقىدا قېلىشى ۋە نامراتلىق دېھقانچىلىق،

چارۋىچىلىق سېلىنمىسىنىڭ ئازىيىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى، نەتىجىدە يەرنىڭ مۇنبەتلىكى يۇقىرى ھوسۇل شەرتلىرىگە ماسلىشالمىدى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردا ساقلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە قارىتا يېڭى سىياسەتلەر تۈزۈلدى، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلدى، بولۇپمۇ پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن بازار ئىگىلىكى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىكىدە دەۋر بۆلگۈچ تەرەققىيات بولدى. ئاشلىق، پاختىدىن ئۇدا 11 يىل مول ھوسۇل ئېلىندى، قولدا قالغان چارۋا ۋە چارۋىنىڭ تاۋار نىسبىتى ئۇدا 10 يىل ئاشتى، ھويلا - ئارام ئىگىلىكى ۋە ئىھاتە ئورمىنى، ئىقتىسادىي ئورمان ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بۇ ئاساسلىقى تۆۋەندىكىلەردە ئىپادىلەندى: 1) ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى ۋە كەسىپ قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپچانلىقى قوزغالدى: 2) مۆلدۈردىن سۈنئىي ئوسۇلدا مۇداپىئە كۆرۈلۈش ئارقىلىق، ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى؛ 3) مۇڭاپىق سۇغىرىش ۋە سۇ سىڭمەس ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ياساش ئارقىلىق، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى؛ 4) يېزا ئىگىلىك سېلىنمىسىنىڭ ئېشىشى ھوسۇلنىڭ ئېشىشىنى كاپالەتلەندۈردى؛ 5) جايلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، يېڭى تېخنىكىلارنى ئىلمىي ئوسۇلدا كېڭەيتىش ۋە يېڭى سورتلارنى كىرگۈزۈش دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ مۇقىم ئالغا ئىلگىرىلىشىنى كاپالەتلەندۈردى؛ 6) ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ۋە تەبىئەتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئومۇميۈزلۈك راۋاجلاندۇرۇلغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ياخشى ئايلىنىش يۈزلىنىشى شەكىللەندى.

يۇقىرىقىدەكىلەر ئارقىلىق، شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش ناھىيىسى، ئاپتونوم رايون بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتىكى بازا ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

I باب

ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى

§ 1 . ئېئودال يەر مۇلۈكچىلىك تۈزۈمى مەزگىلىدىكى يېزىلارنىڭ ۋەزىيىتى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 13 - يىلى (1887 - يىلى) غىچە، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە يانچىلىق تۈزۈمى بىلەن يېرىم ئېئودالللىق تۈزۈمدىكى ئىشلەپچىقىرىش يولغا قويۇلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئېكىنمە شەكلىدىكى ئىگىلىك ھالىتىدە ئىدى. ھۆكۈمەت يېرى ۋە ئىجارە يېرىنى تېرىغان دېھقانلار ھوسۇلنىڭ يېرىمىنى ئىجارە ھەققى ئۈچۈن تاپشۇراتتى، يەر قىسىم ھەقسىز ئەمگەكلەرنىمۇ قىلاتتى؛ دېھقانلار باج نىسبىتى بويىچە ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى يەر بېجى قىلىپ تاپشۇراتتى؛

يەنە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە ئۆشرە - زاكات بېرەتتى. بەگلەرنىڭ پېنسىيە بېرىنى تېرىيدىغان دېھقانلار بەگلەرنىڭ يانچىسى بولۇپ، ھوسۇلنىڭ ھەممىسى بەگلەرگە تەۋە بولاتتى. 1987 - يىلدىن كېيىن بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كۆپلىگەن يانچىلار ئىقتىسادىي جەھەتتە ئۆز ئۆزىگە چەكلىك خوجا بولۇش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن ھەر قايسى يېزىلاردىكى شائېئو، پومېشچىك، سۇ زومىگەرلىرى كۆپلىگەن تېرىلغۇ يەر ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلىۋالغاچقا، دېھقانلار يەنىلا ئۇلارنىڭ ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ كەلدى.

مىنگو دەۋرىدە توپبولدى يېزىسى سىرىماق كەنتىدىكى ھامۇت ياري ھاجىنىڭ نەچچە مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى، 10 نەچچە مىڭ قويى بار ئىدى، ئوغلى ئابلادورغا بەگ (رايون باشلىقى) ئىدى. سېغىزلىق كەنتىدىكى ئابلا تۆڭغۇسنىڭ 10 نەچچە مىڭ قويى، 300 نەچچە مىڭ ئېتى، 200 نەچچە كالىسى، مىڭدىن ئارتۇق ئېشىكى بار ئىدى. ئۇ 20 نەچچە مىڭ مو ئوتلاق، 5000 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەرنى زومىگەرلىك بىلەن ئىگىلىۋالغانىدى. پەيزاۋات كەنتىدىكى ئىبراھىم سۇ زومىگىرى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى ئىدى. رىشىت ھەم رايون باشلىقى، ھەم سۇ زومىگىرى بولۇپ، نۇرغۇن تېرىلغۇ يەر، ئوتلاق ۋە چارۋىلارنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئىلەك خوجىنىڭ 14 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى، 96 ئائىلىلىك ئوتاقچى دېھقىنى بار ئىدى؛ يان ئېرىق، پاشالىق، سەككىز ئوتاق كەنتلىرىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئوتاقچى دېھقانلىرى ئىدى. مويىندىن ئاقيولنىڭ بۇغۇز، لوپنۇرلاردا نەچچە ئون مىڭ مو ئوتلىقى بار ئىدى.

1950 - يىلدىكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناھىيە ئاھالىسىنىڭ 6.5% نى ئىگىلەيدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 31.4% نى، ئەمما ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 43.1% نى ئىگىلەيدىغان كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ ئاران 16.7% نى ئىگىلىگەن، ھەر بىر پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەر كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلار ئوتتۇرىچە ئىگىلىگەن تېرىلغۇ يەردىن 28 ھەسسە كۆپ بولغان. توپبولدى يېزىسى تېرەك كەنتىدىكى 14 پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى پۈتۈن يېزىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يەرنىڭ 60% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىۋالغان. ئۇنىڭدىن باشقا، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى ئادەتتە سۇ مەنبەسى قۇلايلىق، بېتەرلىك، تۇپرىقى مۇنبەت ۋە تۆز، يېنىكرەك، شورلاشقان ياكى شورسىز 1 -، 2 - دەرىجىلىك يەرلەر؛ ئەمما كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى بىر قەدەر ئېغىر شورلاشقان، مۇنبەتسىز 3 -، 4 - دەرىجىلىك يەرلەر ئىدى. ئۇ چاغلاردا 373 پومېشچىك ئائىلىسى يەرلىرىنى ئوتاقچىلارنىڭ تېرىشىغا بېرىش ۋە ئىجارىگە بېرىش ئارقىلىق ئاشلىققا ئېرىشەتتى، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىم پومېشچىكلار ياكى ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئېلىپ ياكى ھوقۇقدارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، سۇچىلىق مۇئەسسەسىلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان، دېھقانلارنى ھەقسىز ھاشارغا سېلىپ، شەپقەتسىز ئېكسپلاتاتسىيە قىلغان.

يالانما دېھقانلار جىسمانىي كۈچىنى سېتىشنى ئاساس قىلغان بولۇپ، بارلىق ئېتىز ئىشنى قوشۇمچە ئوت ئورۇش، ھارۋا سۈرەش، مال بېقىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ قىلاتتى. بىر يىلدا ناچار، يېرىك تاماقتىن باشقا، ئادەتتە 280 - 320 كىلوگرام ئاشلىق ئىش ھەققى ئالاتتى، يالانما بالىلارنىڭ ئىش ھەققى ئۇنىڭ بېرىمى ياكى بېرىمىدىنمۇ ئاز ئىدى.

كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ يېرى ئاز بولغاچقا، تۇرمۇشنى قامداشقا ئامالسىز قېلىپ، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىيتتى، يەردىن چىققان ھوسۇلنىڭ 50% — 60% نى يەر ئىجارىسى ئۈچۈن تاپشۇراتتى. يەر سۈغىرىش ئۈچۈن يەنە سىرابقا ھەقسىز ئەمگەك قىلاتتى ياكى قوي، ماددىي نەرسىلەرنى بېرەتتى، بولمىسا سۇ بېرىلمەيتتى ياكى سۇ ۋاقتىدا بېرىلمەيتتى، نەتىجىدە ھوسۇل كېمىيىپ كېتەتتى ياكى پەقەت ھوسۇل چىقمايتتى. ئەمەلىي ساپ كىرىمى ھوسۇلنىڭ ئاران 20% — 30% گە

باراۋەر كېلەتتى.

جازانىخورلۇق قىلىش ئىسلام دىنىدا چەكلەنگەن، لېكىن ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى پومېشچىكلار ۋە قوشۇمچە سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پومېشچىكلار ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە خىلاپلىق قىلىپ، جازانىخورلۇق قىلاتتى. شايار ناھىيىسىدە مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا جازانىخورلار ئالىدىغان ئۆسۈم كۆنىگە 10% — 20%كە يەتكەن.

چارۋىدارلار ئوتلاقلارنى كۆپلەپ ئىگىلىۋالغان بولۇپ، چارۋىلىرىنى ئادەم ياللاپ باقتۇراتتى. ئوتلىقى يوق چارۋىچىلار چارۋا بېقىش ئۈچۈن چارۋىدارلارغا قوي تاپشۇراتتى. مىنگو يىللىرىدا ئوتلىقى يوق چارۋىچىلار 40 قويى بولسا بىر قوي ياكى 30 قوي بولسا بىر قوي تاپشۇرۇشتەك ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىغانىدى. چارۋىچىلارنىڭ تارتقان جاپاسى ئىجارىكەش دېھقانلارنىڭكىگە ئوخشاش ئىدى.

§ 2 . ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى

1. فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى

مۇقىم ئىجارە　بۇنىڭدا ئالدى بىلەن ئىجارە سوممىسى مۇقىم بېكىتىلىدۇ، يىلنىڭ قانداق بولۇشى، ھوسۇلنىڭ ئاز - كۆپ بولۇشىغا قارىماي، بىردەك مۇقىم ئىجارەت نورمىسى بويىچە ئىجارە تاپشۇرىدۇ، ئىجارە تاپشۇرمىغانلار 2 - يىلى دەرھال ئىجارىگە بېرىلىدىغانلار قاتارىدىن چىقىرىۋېتىلىپ، ئىجارىكەش دېھقان قوغلىۋېتىلەتتى، ئۇلاغلىرى گۆرۈگە تۇتۇپ قېلىناتتى. پومېشچىكنىڭ ساپ كىرىمى 46.2%، دېھقاننىڭ ئومۇمىي كىرىمى 53.8% بولاتتى.

جانلىق ئىجارە　بۇنىڭدا زىرائەتنىڭ ئۈسۈش ئەھۋالىغا قاراپ ئىجارە بېكىتىلىدۇ. يەر ئىجارىسى 4:6 نىسبەتتە بولىدۇ، ئىجارىگە ئالغۇچى 6 ئۇلۇشنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئۇرۇق، غەللە - پاراق تەك چېچىلىدۇ. بۇ خىل ئىجارىدە پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ ساپ كىرىمى 48.8%، دېھقانلارنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 51.2% بولىدۇ.

مۇقىم ئىجارە بىلەن جانلىق ئىجارىگە غەللە - پاراق، سۇ پۇلى ۋە باشقا باجلار قوشۇلىدۇ، دېھقانلارنىڭ ئەمەلىي كىرىمى 20%كىمۇ يەتمەيدۇ. كەم ھوسۇللۇق يىللىرى، ھەتتا ھېچقانداق ھوسۇل ئېلىنمىغان يىللىرىمۇ ئىجارە ھەققى، غەللە - پاراق قاتارلىقلارنى يەنىلا تاپشۇرىدۇ.

2. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ھاشلىنىپ 1952 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاخىرلاشتى. بۇ خىزمەت (1) ئەھۋال ئىگىلەش، سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش؛ (2) ئاممىۋى شىكايەت قىلىش يىغىنى ئېچىش؛ (3) ئاممىنى زاكونلىشىش كۇرىشىگە سەپەرۋەر قىلىش، ئىجارىگەش دېھقانلارغا ئىجارىنى قايتۇرۇش؛ (4) كۆرەش مېۋىلىرىنى تەقسىم قىلىشتەك 4 باسقۇچ بويىچە ئىشلەندى.

ئىجارە قايتۇرۇش چارىسى ئىجارىگە بېرىش شەكلى بويىچە بېكىتىلدى. ئىجارىكەشلىك مۇناسىۋىتىدە پومېشچىك، باي دېھقانلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ 25% — 62.5%نى ئىجارىكەش دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى. ئوتاقچىلىق مۇناسىۋىتىدىكى پومېشچىكلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ 19% — 37%نى

كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى، باي دېھقانلار ئەسلىدىكى ئىجارە نورمىسىنىڭ %17 — %32نى كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلارغا قايتۇرۇپ بەردى. 4 رايون ئىچىدە، قايتۇرۇلغان ئىجارە نىسبىتى 1-رايوندا بىر قەدەر يۇقىرى، 2 - رايوندا ئەڭ تۆۋەن بولدى. ناھىيە بويىچە يەر ئىجارىسى مۇناسىۋىتىدىكى پومبىشچىكلار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئەسلى ئىجارە نورمىسىنىڭ %27.7نى، يەنى 13 مىڭ 3.84 كىلوگرام ئاشلىقنى قايتۇرۇپ بەردى، باي دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە قايتۇرغان ئىجارە نورمىسى %32.4، يەنى 2154.5 كىلوگرام ئاشلىق بولدى. يېرىنى ئىجارىگە بېرىدىغان پومبىشچىكلار 9554.5 كىلوگرام ئىجارە ئاشلىقنى قايتۇرۇپ بەردى. يەنە بىر خىل ئوتاقچىلىق مۇناسىۋىتىدىكى پومبىشچىكلار قايتۇرغان ئىجارە نىسبىتى ئوتتۇرىچە %27، باي دېھقانلارنىڭ قايتۇرغىنى %23.5 بولدى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققى كېمەيتىلىپ ئۆسۈمى قايتۇرۇلغىنى (مال - مۈلۈك بۇغدايغا سۈندۈرۈلدى) 374 مىڭ 193.4 كىلوگرام، ھېساب ئېلىنىپ قايتۇرۇلغىنى (مال - مۈلۈك بۇغدايغا سۈندۈرۈلدى) 510 مىڭ 896.4 كىلوگرام . كۆرەش مەۋسىمىگە ئېرىشكەن دېھقان ئائىلىسى 7760 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %54.4نى ئىگىلىدى، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرىچە 65.2 كىلوگرام ئاشلىق تەقسىم قىلىنىپ بېرىلدى، ئاشلىق ئەڭ كۆپ تەقسىم قىلىنغان دېھقان ئائىلىسىگە 437.5 كىلوگرام، ئەڭ ئاز تەقسىم قىلىنغىنىغا 6.4 كىلوگرام تەگدى.

بۇ قېتىمقى كۆرەشتە ناھىيە بويىچە 55 زومىگەر پومبىشچىك كۆرەش قىلىندى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش-زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرىشى ئارقىلىق، يېزىلاردىكى فېئودال كۈچلەر ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان ئېزىلگەن، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغان جاپاكەش دېھقانلار ئۆزۈل - كېسىل قەد كۆتۈردى، ئۇلارنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە قوزغالدى، نۇرغۇن كىشىلەر ئېرىشكەن غالىبىيەت مەۋسىمگە ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايىسىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈردى.

3. يەر ئىسلاھاتى

يەر ئىسلاھاتى 1952 - يىل9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى باشلىنىپ 1953 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى پۈتۈنلەي ئاخىرلاشتى. يەر ئىسلاھاتى 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. 1 - قارارنى 3 يېزا، 11 كەنت، 3890 ئائىلە، 18 مىڭ 711 كىشى، 2 - قارارنى 6 يېزا، 10 كەنت، 6211 ئائىلە، 29 مىڭ 321 كىشى؛ 3 - قارارنى 4 يېزا، 17 كەنت، 4172 ئائىلە، 20 مىڭ 366 كىشى قاتناشتى. ھەر بىر قارارنى ئەھۋال ئىگىلەش، سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، سىنىپىي تەركىبلەرنى ئايرىش، مۇسادىرە قىلىش، يىغىۋېلىش، كۆرەش مەۋسىمىنى تەقسىم قىلىش قاتارلىق 5 باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا، «ئېھتىياتچان بولۇش، تەدرىجىي قانات يايدۇرۇش، دادىل ئالغا ئىلگىرىلەش» ۋە «كەمبەغەل دېھقان، يالانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، فېئودال ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى قەدەم باسقۇچلۇق، پەرقلىق يوقىتىش، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت باش ۋاقىچىن ۋە باش ۋەزىپە ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىندى. ئالدى بىلەن 4 - رايوندا نۇقتىدا سىناق قىلىنىپ تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى.

بۇ قېتىمقى يەر ئىسلاھاتى جەريانىدا 13 مىڭ 144 ئائىلە، 62 مىڭ 720 ئادەمگە 105 مىڭ 3 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يالانما دېھقان 2893 ئائىلە، 8437 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 42 مىڭ 316 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا 5.02 مودىن توغرا كەلدى؛ كەمبەغەل دېھقان 5114 ئائىلە، 21 مىڭ 19 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 40 مىڭ 136 مو، كىشى بېشىغا 2.03 مودىن توغرا كەلدى؛ ئوتتۇرا دېھقان 4511 ئائىلە، 29 مىڭ 855 ئادەم، ئۇلارغا تەقسىم قىلىنغان يەر 17 مىڭ 146 مو، كىشى بېشىغا 0.57 مودىن توغرا كەلدى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يالانما دېھقانلارغا ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن يەر 5.01 مو بولۇپ، يەر

ئىسلاھاتتىن ئىلگىرىكىدىن 10.5%، كەمبەغەل دېھقانلارغا ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن يەر 5.16 مو بولۇپ، 24.9% ئاشتى. ئۇنىڭدىن باشقا، كەمبەغەل دېھقان، يالاڭنما دېھقانلارغا يەنە 34 مىڭ 959 ئۇلاغ، 3425 ساپان - تىرنا، 1986 پارىيار ھارۋا، 5 شامالدۇرغۇچ، 17 مىڭ 416 دانە باشقا كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 10 مىڭ 323 ئېغىز ئۆي، 19 مىڭ 382 كىلوگرام ئاشلىق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۈرەش مېۋىسىنى تەقسىم قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 1　　بىرلىكى: كىلوگرام

قايتۇرغان ۋە مۇسادىرە قىلىنغان كۈرەش مېۋىسى			ئېرىشكەن كۈرەش مېۋىسى		
تەركىبى	ئائىلە سانى	قايتۇرغان ۋە مۇسادىرە قىلىنغان كۈرەش مېۋىسىنىڭ بۇغدايغا سۈندۈرۈلۈشى	تەركىبى	ئائىلە سانى	ئېرىشكەن كۈرەش مېۋىسىنىڭ بۇغدايغا سۈندۈرۈلۈشى
پومبىچىك	128	222224.4	يالاڭنما دېھقان	2594	235873.1
باي دېھقان	130	89589.1	كەمبەغەل دېھقان	3899	216192.2
زومىگەر	55	155948.9	ئوتتۇرا دېھقان	839	30994.6
1950 - يىلى قايتۇرۇلغىنى		33092.1	ھاللىق ئوتتۇرا دېھقان	5	110.4
قانۇنسىز پومبىچىك	4	10041.5	قول ھۈنەرۋەن	246	12300.1
			ئۇششاق سودىگەر	2	144
			باشقىلار	175	8146
			دېھقانلار ئۇيۇشمىسى		2152.1
جەمئىي	317	510896	جەمئىي	7760	505912.5

شايار ناھىيىسىدىكى سىنىپىي قاتلاملارنىڭ يەر ئىسلاھاتتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى يەر ئىگىلىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 2

سىنىپىي قاتلام	ئائىلە سانى		ئاھالە		يەر ئىسلاھاتتىن ئىلگىرى		يەر ئىسلاھاتتىن كېيىن		يەر ئىسلاھاتتىن كېيىن يەر ئىسلاھاتتىن بۇرۇنقىغا قارىغاندا ئاشقىنى، ئازايغىنى (مو)
	ئائىلە	%	نەپەر	%	يەر (مو)	%	يەر (مو)	%	
پومبىچىك	373	2.62	2697	3.9	106052.64	24.2	12028.59	2.7	-94024.05
يېرىم پومبىچىك شەكلىدىكى باي دېھقان	23	0.16	223	0.3	5642.83	1.3	3097.38	0.7	-2545.45

باي دېھقان	147	1	1549	2.24	25663.95	5.9	25509.95	5.8	-154
ئوتتۇرا دېھقان	4511	31.6	29855	43.27	193630.99	44.3	210777.2	48.1	+17146.21
تاز بېرىنى ئىجا. رىگە بەرگۈچى	275	1.92	1730	2.5	23678.24	5.4	13624.46	3.2	-10053.78
قول ھۈنەرۋەن	458	3.21	1628	2.4	1283.41	0.3			
كەمبەغەل دېھقان	5114	35.86	21091	30.57	68881.12	15.8	109017.47	24.9	+40136.35
يالالانما دېھقان	2893	20.28	8437	12.22	3882.91	0.9	46198.99	10.5	+42316.08
باشقىلار	479	3.35	1788	2.6	8683.57	1.9	13978.75	3.2	+5295.18
ۋەخپە بەر							4130.41	0.9	
جەمئىي	14273	100	68998	100	437399.66	100	438362.2	100	

§ 3 . ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىش

1. ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، تېرىلغۇ ئۇلىغى، ئەمگەك كۈچى، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ پېتىشىمەسلىكىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، كەنتلەردىكى قوشنىلار ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن ئەمگەك ئىشلىرىدا ھەمكارلىشىپ، يېزا ئىگىلىكىدە ھوسۇلنى ئاشۇرۇشقا تىرىشتى، ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىش يولىدا مېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق گۈرۈپپىلىرىنى قۇرۇشقا يېتەكلىدى. 1951 - يىلى 804 ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى، ئۇلارغا قاتناشقان ئادەم، 7376گە يەتتى. ھەمكارلىق گۈرۈپپىسىنىڭ ئەۋزەللىكىنى كەڭ دېھقانلار بارغانسېرى تونۇپ يەتتى، ھەمكارلىق گۈرۈپپىلىرىنىڭ شەكلىمۇ ئىلگىرىكى «ئەتىيازدا تەشكىللىنىش، يازدا تارقاپ كېتىش، 2 - يىلى ئەتىيازدا قايتا تەشكىللىنىش» ھالىتىدىن ئۆزگەردى. 1953 - يىلى، ناھىيە بويىچە ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى 804 تىن 1812گە يەتتى، ئۇلارغا قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 9616گە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 67.3% نى ئىگىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 26 دائىملىق ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى بارلىققا كەلدى.

ھەمكارلىق گۈرۈپپىلىرىدا ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغلارنى ئەمگەككە ئايلاندۇرۇپ ھەمكارلىشىش بولغا قويۇلدى، ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى دائىملىق ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى ۋە پەسىللىك ھەمكارلىق گۈرۈپپىسى دېگەندەك كۆپ خىلغا بۆلۈندى، گۈرۈپپا ئىچىدە مەشغۇلات تەرتىپى ۋە ھەمكارلىشىش لايىھىسى، ئەمگەككە ئەمگەك، ئۇلاغقا ئەمگەك ئالماشتۇرۇپ، ئەمگەكنىڭ ئۆزگىرىشىگە دائىر ھېسابات ئىشلىرىنى چارىسىنى كېڭىشىپ بېكىتىلدى. ئەمگەك ئالماشتۇرۇپ ھەمكارلىشىش كەمبەغەل دېھقان، نامرات دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى بەزى قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ، ئەينى چاغدىكى ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش رولىنى ئويناندى.

2. باشلانغۇچ كوپېراتىپ

ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيلىشىش ھەرىكىتى پۈختا راۋاجلانغان ئاساستا، ناھىيىلىك

پارتكوم 1954 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈندىن 3 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنگىچە، 1 ـ رايون (ھازىرقى گۇلباغ يېزىسى) چوڭ گۇلباغ يېزىسى چوڭ گۇلباغ كەنتىدە تۇنجى باشلانغۇچ كوپىراتىپ — «ئاۋانگارت 01»نى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى، بۇ كوپىراتىپقا قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 18 (بۇنىڭ ئىچىدە كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسى 7، ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسى 6، يالالانما دېھقان ئائىلىسى 5)، تېرىلغۇ يەر 460 مو، كالا، ئات 17، چوڭ ھارۋا 9، ساپان 9؛ 1955 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىندا رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «كوپىراتسىيىلىشىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن يوليورۇقى يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە تېزدىن يېزا ئىگىلىكىنى كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنى قوزغالدى. 1955 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنگىچە، ناھىيە بويىچە 15 باشلانغۇچ كوپىراتىپ قۇرۇلدى، قاتناشقان دېھقان ئائىلىسى 421گە يەتتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %58.2نى ئىگىلىدى. 1956 ـ يىلنىڭ باشلىرىغىچە، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپىراتىپ 210غا يەتتى، كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 11 مىڭ 210غا يەتتىپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %80.11نى ئىگىلىدى، كوپىراتىپقا قاتناشتۇرۇلغان تېرىلغۇ يەر 190 مىڭ مودىن ئاشتى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپىراتسىيىلىشىش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

باشلانغۇچ كوپىراتىپتا كوپىراتىپ باشلىقى، بوغالتىر قاتارلىق ۋەزىپىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىدى، ئۇلارنى كوپىراتىپ ئەزالىرى سايلىدى. كوپىراتىپقا قاتناشتۇرغان يېرى ۋە ئەمگەك كۈننىڭ ئاز ـ كۆپلىكىگە قاراپ پايدا تەقسىم قىلىندى، تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە دېھقانچىلىق سايمانلىرى باھاغا سۈندۇرۇلۇپ، كوپىراتىپقا ئۆتكۈزۈلدى، پۈلى مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ھارۋىلارغا مۇۋاپىق ھەق بېرىلدى. ئىشلەپچىقىرىشنى كوپىراتىپ باشلىقى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇردى، ئادەم كۈچى، ئۇلاغ كۈچى بىر تۇتاش تەڭشەپ ئىشلىتىلدى، يەر بىر تۇتاش باشقۇرۇلدى، كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ ئەمگەك ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، يېڭى دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرى كېڭەيتىلدى، نەتىجىدە 1954 ـ يىلى ئومۇمىي ئاشلىق 1953 ـ يىلدىكىدىن %70 ئاشتى.

3. ئالىي كوپىراتىپ

1956 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا سىناق نۇقتىلىرىدا 10 ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلۇپ، تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەت ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. يىل ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە 67 ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلدى (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىق بىرلەشتۈرۈلگەن كوپىراتىپ بىر)، شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر قىسىم باشلانغۇچ كوپىراتىپلار بىرلىشىپ ئالىي كوپىراتىپ بولدى، ئالىي كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 11008 بولۇپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %67.78نى ئىگىلىدى. 1957 ـ يىل 2 ـ ئايغىچە، ناھىيە بويىچە 88 ئالىي كوپىراتىپ قۇرۇلدى، كوپىراتىپقا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 13 مىڭ 757گە يەتتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ %91.11نى ئىگىلىدى.

ئالىي كوپىراتىپتا يەرلەر كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇپ، «ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، نورما بەلگىلەپ ھەق ھېسابلاش ياكى ئىشنى كىچىك بۆلەكلەر، گۇرۇپپىلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ھەق ھېسابلاندى ھەمدە مۇكاپاتلاش، جازالاش تۈزۈمى تولۇقلىما قىلىندى. 1957 ـ يىلى، ناھىيىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدا 3نى ھۆددىگە بېرىش (ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش) مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارغا نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىش» چارىسى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ ئۈنۈمى ئىنتايىن ياخشى بولدى. 1958 ـ يىلى، بۇ «كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش» مەسىلىسى دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى.

باشلانغۇچ كوپىراتىپتىن ئالىي كوپىراتىپقا ئۆتۈشنىڭ ۋاقتى قىسقا بولۇش، بەزى شەرت - شارائىتلار تېخى پىشىپ يېتىلمەي تۇرۇپلا ئالدىراپ - تېنەپ ئۆزگەرتىلىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەگەك كۆچلىرىنى باشقۇرۇش ياخشى بولماسلىق، دارامەت تەقسىماتى مۇۋاپىق بولماسلىق قاتارلىق مەسىلىلەر ئامما‌نىڭ نارازىلىقىنى قوزغىدى، نەتىجىدە كوپىراتىپ ئەزالىرى بۇغداينى ئۆزى ئورۇۋالمىغان، كوپىراتىپتىن چېقىپ كېتىش دەۋاسى قىلىنغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. ئامما‌نى چۈشەندۈرۈش، تەشۋىق قىلىش ھەمدە كوپىراتىپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى باشقۇرۇشنى ھەقىقىي كۈچەيتىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، «كوپىراتىپتىن چېقىپ كېتىش» دەۋاسى تېزلا تىنچلاندى. شۇنداق قىلىپ ئاھىيىسىدىكى دىنىي ئۇلىما ئىمىن دامۇللىنىڭ بىر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىغا كەلگەن مۇسۇلمانلارغا كوپىراتسىيىلىشىش سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ سۆزلىگەن سۆزى ئىنتايىن ياخشى رول ئوينىدى.

§ 4 . خەلق گۇڭشېسى

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى 1 - رايون (ھازىرقى گۇلباغ يېزىسى) كىچىك گۇلباغ يېزىسى ۋە ئاھىيە بازىرىدا گۇڭشې قۇرۇشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى، ئارقىدىنلا ئاھىيىدىكى 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپىراتىپى 15 خەلق گۇڭشېسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. گۇڭشېغا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 16 مىڭ 541گە يېتىپ، ئاھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 98.99% نى ئىگىلىدى، ئاھىيىنىڭ يېزىلىرىدا خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشتى. 1959 - يىل 3 - ئايدا، گۇڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ئاھىيىدىكى 15 گۇڭشې بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاساسەن ئەسلىدىكى رايونلار ئاساس قىلىنىپ مەمۇرىيەت بىلەن گۇڭشې بىرلەشكەن 6 خەلق گۇڭشېسى قىلىندى (1 - رايون گۇلباغ گۇڭشېسى، 2 - رايون توبيولدى گۇڭشېسى، 3 - رايون قىزىلبايراق گۇڭشېسى، 4 - رايون يېڭىمەھەللە گۇڭشېسى، 5 - رايون قايلۇر گۇڭشېسى، بازار گۇڭشېسى) ، ئەسلىدىكى 15 گۇڭشې باشقۇرۇش رايونى قىلىندى. گۇڭشېدا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، گۇڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيى ئالىي ھوقۇقلۇق ئاپپارات بولدى.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش ۋەزىيىتىدە، بىر مەزگىل «تۇرمۇشتا كوللېكتىپلىشىش، ھەربىلەشتە جەڭگىۋارلىشىش، تەشكىلدە ھەربىيلىشىش» دولقۇنى بارلىققا كەلدى. ناھىيە بويىچە 397 ئاشخانا قۇرۇلدى، ئاشخانىدا غىزالىنىدىغان ئائىلە 8729غا يېتىپ، گۇڭشېغا كىرگەن ئائىلىنىڭ 52.3% نى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بىر تەرەپلىمە ھالدا «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي بولۇش» تەكتىلەنگەچكە، چوڭ ئەترەت، كىچىك ئەترەتلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق ئۇلاغ، قالدۇرۇق دەرەخ، قالدۇرۇق مېۋىلىك باغلار قايتۇرۇۋېلىندى. كەڭ كۆلەمدە مۇلۇكنى ئومۇمىنىڭ قىلىۋېتىش شامىلى چىقىپ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئۆي، ئۇلاغ ھارۋا، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ھەقسىز ئىشلىتىلدى، ھەتتا گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ماتېرىياللىرىمۇ ئېلىپ كېتىلىپ، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ مەنپەئىتىگە دەخلى - تەرۇز يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن ئامما‌نىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى زەربىگە ئۇچرىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ، يېزا ئىقتىسادى ئىنتايىن قىيىنچىلىق مەزگىلىگە كىرىپ قالدى.

1962 - يىلدىن كېيىن، خەلق گۇڭشېلىرى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 2 - قېتىملىق جېڭجۇ يىغىنىنىڭ روھىنى بىر قەدەر ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى تارقاتقان «يېزا خەلق گۇڭشېسى نىزامى» ۋە «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدا يولىيورۇق» قاتارلىق ھۆججەتلەرگە ئاساسەن، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» خاتالىقىنى

تۆزىتىپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ مال - مۈلۈكلىرىنى ئېنىقلاپ قايتۇرۇپ بەردى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ بەزى كونكرېت مەسىلىلىرىنى (مەسىلەن: تەقسىمات نىسبىتى، ئۇچ قالدۇرۇق قاتارلىقلارنى) توغرا ھەل قىلدى، كوللېكتىپ ئاشخانىلارنى تاقىۋەتتى ۋە ئاشلىق تەقسىماتىدىكى تەمىنلەش تۆزۈمىنى بىكار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ناھىيىلىك پارتكوم مەركەزنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، خەلق گۈڭشىلىرىدا «ئەترەتنى ئاساس قىلغان ئۈچ دەرىجىلىك مۇلۈكچىلىك» تۆزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىدە «ئىشنى باھالاپ نومۇر قويۇش، ئەمگەكنىڭ قاراپ تەقسىم قىلىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەرگە تەقسىم قىلماسلىق» پرىنسىپى يولغا قويۇلۇپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىدېئولوگىيە كەيپىياتى مەلۇم دەرىجىدە پەسكويغا چۈشۈرۈلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى، «ئۇچنى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ئىشنى، مەھسۇلاتنى، تەننەرخنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاش) تىن ئىبارەت ئاشقۇرۇش تۆزۈمى تەنقىد قىلىنىپ، «سىياسىي ئېپادىسىگە قاراپ نومۇر خاتىرىلەش»، ئۇزۇن قىلسا ئومۇم كېڭىشىپ ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى، ئىقتىسادىي تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى، مەلۇم قىلسا ئومۇم كېڭىشىپ ھەق ھېسابلاش يولغا قويۇلدى، ئىقتىسادىي تەرتىپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى، تەقسىمات نەقلەشمىدى، يېزا ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسى بىر خىللا بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئاستىلاپ كەتتى، يېزا ئىگىلىكى بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى.

1984 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا، كەنت تۆزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، خەلق گۈڭشىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

5 §. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈمى

1979 - يىل 9 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىشتىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»ىغا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىدە نورمىلىق باشقۇرۇش، كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش؛ «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش» (ئەمگەك كۈچىنى، يەرنى، تەننەرخنى، مەھسۇلاتنى، ئەمگەك نومۇرىنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتنى كېمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالاش)؛ مەھسۇلاتنى گۈرۈپپىلارغا ھۆددىگە بېرىپ بىر تۇتاش باشقۇرۇش؛ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئەمگەك كۆچى كەسپلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش؛ مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش؛ چوڭ ھۆددىگە بېرىش؛ ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ بېرىشتەك 7 خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈمى يولغا قويۇلدى. 1981 - يىل 4- ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ھەر خىل شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈملىرى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. شۇ يىللىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 639 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ 478دە «كىچىك بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىش، نورمىلىق باشقۇرۇش»، 84دە «مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»، 24 دە «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش - جازالاش»، «مەھسۇلاتنى گۈرۈپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش»، 26 سىدە «ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزى» تۆزۈمى، 13دە ئەمگەكنى باھالاپ نومۇر قويۇش يولغا قويۇلغان. شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا، ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۆزۈمىنى يەنمۇ كۈچەيتىش ۋە

مۇكەممەللەشتۈرۈشكە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» نىڭ ئاساسىدا، كادىر ئاجرىتىپ، 7 خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، گۇڭشىلارغا ئۆتۈپ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى، گۇڭشى، ئىتىرەت كادىرلىرىنى چېنىقتۇردى، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى مۇكەممەللەشتۈردى. 1982 - يىلى، تۈرلۈك شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزىلمىرىنى يەنمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. شۇ يىلى ناھىيىدىكى 672 ئىشلەپچىقىرىش ئىتىرىتىنىڭ 45دە «نورمىلىق باشقۇرۇش»، 154دە «مەھسۇلاتنى ئەمگەك كۆچىگە ھۆددىگە بېرىش»، 254 دە «ئوز ۋاقلۇق ئاشلىق ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزىنى قوشۇپ بېرىش»، 35دە «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»، 18دە «ئىشنى چوڭ ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلدى؛ دېمەك ناھىيىدىكى 670 ئىشلەپچىقىرىش ئىتىرىتىنىڭ ھەممىسىدە يۇقىرىقىدەك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى، ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش ئاساس قىلىنغان مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشتى.

1984 - يىلى ئەتىيازدا، «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1984 - يىللىق يېزا خىزمىتى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشى» تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى داۋاملىق مۇقىملاشتۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، يەرنىڭ ھۆددىگەرلىك مۇددىتى ئۇزارتىلىپ، دېھقانلارغا يەردىن ئۇزۇن مۇددەت پايدىلىنىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلىلەر يېزىلاردىكى يېڭى شەيئى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى.

1985 - يىلى، ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى كەسپىي ئائىلە، نۇقتىلىق ئائىلە 2091گە يېتىپ، يېزىلاردىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 12.4%نى ئىگىلەپ، تاۋار ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاساسىي كۈچىگە ئايلاندى.

Ⅱ باب

تېرىقچىلىق

شايار ناھىيىسىنىڭ تېرىقچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

شايار ناھىيىسىنىڭ تۆپراق، يور ۇقلۇق، ئىسسىقلىق، سۇ مەنبەسى شارائىتى بۇغداي، كۆممىقوناق، شال، كېۋەز، قىچا قاتارلىق ئىللىق مۇتىدىل بەلۋاغ زىرائەتلىرىنى ئۆستۈرۈشكە مۇۋاپىق كېلىدۇ. لېكىن ئۇزۇندىن بۇيان ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى ئاددىي، تېخنىكا قالاق، تۆپراقنى مۇنبەتلەشتۈرۈش ۋە يەرگە سېلىنغان سېلىنما ئاز بولغاچقا، ھوسۇل ئىزچىل تۆۋەنرەك بولۇپ كەلدى، 1950 - يىلغا كەلگەندە، پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 9.2 كىلوگرام ئىدى.

1938 - يىلدىن 1940 - يىلغىچە، سۇۋېت ئىتتىپاقىدىن تراكتور قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، لېكىن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ئىشلىتىش تېخنىكىسىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئىشلىتىلمەي تاشلاپ قويۇلدى.

1956 - يىلدىن كېيىن، يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى، 1958 - يىلدىن كېيىن

چوڭ تېپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، شۇنداق بىلەن بىللە، تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنغان دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكتى (بىر مەزگىل يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، بۇ پونكىت سۇيەتلىك ئۇرۇق كىرگۈزۈپ، تېمەنلەشتۇرۇپ كۆپەيتىپ كېڭەيتتى.

1955 - يىلى، تېرىقچىلىق ئۆسۈلى ئۆزگەرتىلىشكە باشلاپ، چوڭقۇر ئاغدۇرۇپ ئىنچىكە تىرنىلاش، كولتىۋاتسىيە قىلىپ ئوتاش قاتارلىق تۇجۇپىلەپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۆسۈللىرى قوللىنىلدى، 1960 - يىلدىن كېيىن، ئوغۇت مەنبەسىنى كەڭ كۆلەمدە ئېچىش، ئوغۇتلاش مىقدارىنى كۆپەيتىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ھاجەتخانا، ئېغىل - قوتان ئوغۇتى، كۆك ئوت - چۆپلەرنى ئېچىتىپ ئوغۇت قىلىش، يېشىل ئوغۇت ئۆستۈرۈش ئۆسۈللىرى قوللىنىلدى. 1968 - يىلدىن باشلاپ ئانئورگانىك ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىدى.

1986 - يىلدىن كېيىن، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىشكە باشلىدى. شال تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايدى، بۇغداي، كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيدى، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيدى، قىچا تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايدى، 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىشنى كېڭەيتىپ يۇرۇشلەشتۇرۇش، كۆممىقوناقنى ئېگىزغا تېرىش يولغا قويۇلدى، يىللىق ئېگىزغا تېرىش كۆرسەتكۈچى يىلمۇ يىل ئاشتى. 1993 - يىلىنداق ئاخىرىغا كەلگەندە، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 37.5%نى ئىگىلىدى. پاختا بىرلىك ھوسۇلى 81 كىلوگرامغا يەتتى. بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى 217 مىڭ 300 موغا، بىرلىك ھوسۇلى 170 كىلوگرامغا يېتىپ، دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاشلىق، پاختا ئىشلەپچىقىرىش بازلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

§ 1 . ئاپپارات

1. مەمۇرىي ئاپپارات

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى دەسلەپتە 1955 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ چاغدا دېھقانچىلىق بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1959 - يىل 9 - ئايدا، نامى يېزا ئىگىلىك ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى، قارىمىقىدا دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، مېتېئورولوگىيە، ئۇرۇقچىلىق، كاتىبات بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. 1962-يىلى، ئىدارە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا بىرلەشتۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇ ئىشلىرى گۇرۇپپىسى دەپ ئاتالدى، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىغا قاراشلىق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى بولدى. 1977-يىل 7 - ئايدا يېزا ئىگىلىك كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1984 - يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئايرىم ئىش بېجىردى.

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكتى

بۇ پونكىت 1955 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى، 1958 - يىل 1 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكا بۆلۈمچىسى دەپ ئاتالدى، 1966 - يىل 8 - ئايدا «دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتى»غا قوشۇۋېتىلدى، 1974-يىل 3 - ئايدا ئايرىپ چىقىلىپ، «دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەتقىقات ئورنى» دەپ ئاتالدى. 1985 - يىل 3 - ئايدا ھازىرقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۆسۈملۈك ئاسراش، باغۋەنچىلىك، ئۈجمە - پىلىچىلىك، زىرائەت ئۆستۈرۈش، تۈپراق ئوغۇتچىلىق قاتارلىق 5 كەسپىي تېخنىكا ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، پونكىت قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك 7 دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكتى بار.

2) يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش پونكتى

1980 - يىلى، ھەر قايسى گۇڭشىلار 10 نەچچە كادىرنى يالالاپ، ناھىيىدىكى يېزىلارنىڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش خىزمىتىنى باشقۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى رەسمىي كادىرلىققا ئۆتكۈزۈلۈپ، دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىلەن بىللە ئىش بېجىردى. 1992 - يىل 9 - ئايدا، ئايرىلىپ چىقىپ، مۇستەقىل ئىش بېجىرىشكە باشلىدى. بۇ پونكىت يېزىلارنىڭ مالىيىسىنى باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك، تەننەرخ ھېساباتى، دارامەت تەقسىماتى، ستاتىستىكا ۋە يېزا ھۆددىگەرلىك توختاملىرىنى باشقۇرۇش بىلەن شۇغۇللىنىپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىن ئىلگىرى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدا ۋە ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىن مۇلازىمەت قىلىدۇ. 7 يېزا، بىر بازاردا 8 قاراشلىق پونكىت بار.

3) مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەترىتى

بۇ ئەترەت 1989 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغاندا 3 چوڭ زەمبىرەك، 20 خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلگەنىدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، چوڭ زەمبىرەك 12گە، زەمبىرەك مەشغۇلاتچىسى 55كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 2، ئىشچى 47. بۇ ئەترەت مۇلدۇردىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

4) ئۇرۇقچىلىق پونكىتى

بۇ پونكىت 1990 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتى قارىسىدىكى بۇلۇمچە - ئىشخانا بولۇپ، شۇ يىلى 6 - ئايدا ئايرىلىپ چىقتى. بۇ ئورۇن ئۇرۇقچىلىقنىي باشقۇرۇش، ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش، تىجارەت خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1993 - يىلى پونكىتتا 18 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە پونكىت باشلىقى بىر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئاگرونوم 2.

يۇقىرىدىكى كەسپىي ئاپپاراتلار دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، مۇستەقىل تىجارەت، ئايرىم ھېسابات قىلىدۇ.

§ 2. زىرائەت سورتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىشى

1. ئاساسلىق زىرائەتلەر

باشاقلىقلار ئائىلىسى بۇغداي، كۆممىقوناق، ئارپا، شال، تېرىق، ئاققوناق قاتارلىقلار.

پۇرچاق ئائىلىسى سېرىق پۇرچاق، كۆك پۇرچاق، باقلا، يېسى پۇرچاق، قىزىل پۇرچاق، ئاشپۇرچاق، قىزىل ئۇششاق پۇرچاق، ياپىلاق پۇرچاق، جاڭدۇ.

قوغۇن - تاۋۇز، قاپاق - كاۋا تۇرىدىكىلەر قوغۇن، تاۋۇز، تەرخەمەك، كۆك كاۋا، سەي كاۋىسى، ئاچچىق كاۋا، چاقما كاۋا، يۇغۇچ، قارا گازىر قاتارلىقلار.

كۆكتات تۇرىدىكىلەر تۇرۇپ، ئەتىيازلىق تۇرۇپ، يۇمىلاق تۇرۇپ، چامغۇر، سەۋزە، كۆزلۈك يېسۈلەك، يازلىق يېسۈلەك، مايلىق يېسۈلەك، قارا يېسۈلەك، كاپوستا، ياڭيۇ، تاتلىق ياڭيۇ، پالەك، كەرەپشە، قىچا (چامغۇرغا ئوخشاش باش ئالىدۇ)، غولپىياز، سامساق، پىياز، يۇمغاقسۇت، كاھو (ئۇسۇلۇك)، شوخلا، پېدىگەن، خەنمەك مۇچ، ئۇچلۇق مۇچ، تاتلىق ياڭيۇ، زەنجۈبىل، جۇلاغ، بۇغداش، ئەركەك ئەمەن، شېڭسەي، چېچەكسەي قاتارلىقلار.

باشقا زىرائەتلەر كېۋەز، قىچا، زېغىر، زاراڭزا، كۈنجۈت، ياغلىق ئاپتاپپەرەس، ئاپتاپپەرەس، تاماكا، كەندىر، ئابدىسىلىك، زىرە، قىزىلچا، قۇلماق، بېدە، قاشقا بېدە قاتارلىقلار.

2. ئاساسلىق زىرائەت سورتلىرى

بۇغداي　كۆزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يازغى بۇغدايىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئازراق ئىدى. 1966 - يىلدىن كېيىن يىلمۇ يىل ئازايدى، 1980 - يىلدىن كېيىن تېرىلمايدىغان بولدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۆزگى بۇغداي سورتلىرىدىن ناۋاتر،ك، مەللىۋاش، ئاق قوشقۇ تېرىلىپ كەلگەن. 50 - يىللاردا ئوكرائىنا 0346، ئوكرائىنا 83، مەللىۋاش، ناۋاتر،ك، قىزىل كۆزگى، ئاق كۆزگى، لىياڭشەن، ژۇجۇالۇك قاتارلىقلار تېرىلدى، 60 - يىللاردا 5606، رېنچيۇجيەنمەي، يايلاق 135، شالغۇت 186، ئاۋدې 16، گەنسۇ 407، قىلتىرىقسىز 4 قاتارلىقلار تېرىلدى.

70 - يىللاردا شىنجاڭ كۆزگىسى - 2، 1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئۇنىۋېرسىتېتى 7416، مىكسىكا قاتارلىق سوتلار كېڭەيتىلدى. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قەشقەر كۆزگىسى - 5، خۇڭشۇەن 501، قەشقەر باقبۇقى قاتارلىق سورتلار كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن خۇڭشۇەن 501، تاڭشەن 6898 كېڭەيتىلدى، 90 - يىللاردا قەشقەر كۆزگىسى - 5، جىمەي - 26، ئاپتاپپەرەس-1، 5418، 1 - 83، بېيجىڭ كۆزگىسى - 6 قاتارلىقلار كېڭەيتىلدى.

كۆممىقوناق　ئەسلىدە ناھىيە بويىچە ئاساسلىق تېرىلىدىغان زىرائەت ئىدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۆپىنچە ئۇششاق دانلىق يەرلىك چىلگە سورت تېرىلىپ كەلگەنىدى. 50 - يىللاردا ئاقسۇ چىلگە كۆممىقونىقى كېڭەيتىلدى، كېيىن ئاق ئاتچىشى، ئالتۇن خانىش، قوش شالغۇت 156 سورتلىرى كېڭەيتىلدى. 70 - يىللاردا، چاۋشەن ئاق ئاتچىشى، قەشقەر سېرىق كۆممىقونىقى، يىخۇاڭ تاق شالغۇت سورتى كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسلىقى جىندا تاق شالغۇت، خەيدى 101 سورتلىرى تېرىلدى. 90 - يىللاردىن كېيىن، كېيىن پىشار كۆممىقوناق سورتى دەن - 1، جۇڭنەن -1، خەيدى 101 قاتارلىقلار كېڭەيتىلدى.

ياغلىق دان زىرائىتى　شايار ناھىيىسىدە ياغلىق دان زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى ۋە نىسبىتى ئەسلىدە كۆپرەك ئىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى زور دەرىجىدە كۆپەيگەچكە، چىگىت يېغى قىچا، زىغىر يېغىنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن ياغلىق دان زىرائىتى كۆلىمى ئازايدى، ھازىر ياغلىق دان زىرائىتى سورتلىرىدىن يەرلىك كىچىك قىچا، باي سېرىق قىچىسى قاتارلىقلار بار.

شال　شال تېرىلغۇ كۆلىمى 1949 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە 30 مىڭ مو ئەتراپىدا ئىدى، مۇغىرىش جەھەتتىكى چەكلىمە تۈپەيلىدىن تەدرىجىي ئازايدى، شال سورتلىرىدىن قارا قىلتىرىقلىق شال ۋە يەرلىك سورتلار بار.

3. جايلىشىشى

بۇغداي، كۆممىقوناق، كېۋەز — شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق زىرائەتلىرى بولۇپ، يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك تېرىلىدۇ. كېۋەز كۆپىنچە يەر ئاستى سۇيى ئورنى تۆۋەن، شورلىشىش يېنىك ھەمدە تۈپرىقى مۇنبەت يەرلەرگە جايلاشقان. شال ئۆگەن دەريالىرىنىڭ شايارغا كىرىدىغان مەنبەسىنىڭ ئىككى تەرىپى (قىزىلبايراق، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ بىر قىسىم كەنتلىرى) گە جايلاشقان. 70 -، 80 - يىللاردىن كېيىن، مۇغىرىش، زەي چىقىرۇېتىش سىستېمىسى كۆندىن - كۈنگە مۇكەممەللەشتى، ئىلمىي تېرىقچىلىق تېخنىكىسى كۆندىن - كۈنگە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، زىرائەتلەرنىڭ جايلىشىشىدا يېڭى ھالەت بارلىققا كەلدى، ئىلگىرىكى يەر چەكلىمىسى بۇزۇپ تاشلاندى، ئادەتتە جەنۇبىي قىسىمدا كېۋەز ئاساس قىلىنىدۇ، ئۇنىڭدىن قالسا ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلىدۇ؛ شىمالىي قىسىمدا ئاشلىق بىلەن كېۋەز تېرىلىدۇ.

§3 . زىرائەت هوسۇلى

1949 - يىلى، شايار ناهىيىسىدە گەرچە 306 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بولسىمۇ، تېرىلىش كۆلىمى ئاران 196 مىڭ 200 مو، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 161 مىڭ 800 مو، ئومۇمىي هوسۇلى 12 مىليون 680 مىڭ كىلوگرام، بىرلىك هوسۇلى 88.4 كىلوگرام ئىدى. 1960 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 571 مىڭ 500 موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 472 مىڭ 400 موغا يەتتى، ئومۇمىي هوسۇلى 21 مىليون 660 مىڭ كىلوگرام، بىرلىك هوسۇلى 45.8 كىلوگرام بولۇپ، ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىلدىكىنىڭ تەخمىنەن يېرىمىغا باراۋەر كەلدى. 1976 - يىلى، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 648 مىڭ موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 378 مىڭ موغا، ئومۇمىي هوسۇلى 43 مىليون 990 مىڭ كىلوگرامغا، بىرلىك هوسۇلى 116.4 كىلوگرامغا يەتتى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناهىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 693 مىڭ 700 موغا، ئاشلىق زىرائىتى تېرىلغۇ كۆلىمى 307 مىڭ 300 موغا، ئومۇمىي هوسۇلى 66 مىڭ تونناغا، بىرلىك هوسۇلى 216 كىلوگرامغا يەتتى.

سۇ ناهىيىسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى چەكلەپ تۇرىدىغان ئاساسلىق ئامىل، شۇڭا كىشىلەر دائىم «سۇ چەكلىك، يەر چەكسىز» دەيىشىدۇ. سۇ ئىنشائاتى شارائىتى، سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسىدا ئۆزگىرىش بولمىغان ئەهۋالدا تېرىلغۇ يەرنى كېڭەيتكىلى بولمايدۇ. 1960 - ۋە 1976 - يىللىرى تېرىلغۇ يەر قارىغۇلارچە كېڭەيتىلگەنلىكى، ئەمما سۇغىرىشقا كاپالەتلىك قىلغىلى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىرلىك هوسۇل تۆۋەنلەپ كەتتى، ئومۇمىي هوسۇلدىمۇ زور يۇكسىلىش بولمىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، تېرىقچىلىق شارائىتى ۋە سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلانغاچقا، تېرىلغۇ يەر كۆلىمىمۇ كۆپەيدى.

شايار ناهىيىسىنىڭ 1949 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى ۋە هوسۇل ئەهۋالى

جەدۋەل: 4 — 3 بىرلىكى: تۇمەن مىڭ مو، تونىا، كىلوگرام

يىللار	تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	تېرىلغۇ كۆلىمى	ئاشلىق زىرائىتى			ئىقتىسادىي زىرائەت	بۇتىلگە تېچىدە							
			كۆلىمى	ئومۇمىي هوسۇل	بىرلىك هوسۇل		كېۋەز			ياغلىق دان زىرائەتلىرى			كۆكتات كۆلىمى	قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى	پىيە كۆلىمى
							كۆلىمى	ئومۇمىي هوسۇل	بىرلىك هوسۇل	كۆلىمى	ئومۇمىي هوسۇل	بىرلىك هوسۇل			
1949	30.60	19.62	16.18	12681.5	78.4	2.40	1.29	51.5	4	1.11	399.5	36	0.05	0.49	0.50
1950	31.62	20.17	16.42	14588.5	88.65	2.71	1.60	73.5	4.6	1.11	443	39.9	0.05	0.49	0.50
1951	33.31	23.68	19.25	15612.5	81.1	3.11	1.03	51.5	5	2.08	959.5	46.15	0.11	0.68	0.53
1952	33.17	23.41	17.18	1741.70	101.4	4.95	1.27	79.5	6.25	3.68	1932	52.5	0.13	0.71	0.41
1953	35.93	23.02	18.21	17424.5	95.7	3.60	1.89	141.5	7.5	1.71	701.5	41.25	0.12	0.62	0.41
1954	37.59	28.64	22.98	21727.5	94.55	4.15	1.86	91	4.9	2.29	943.5	41.2	0.15	0.66	0.53
1955	39.25	30.79	24.57	22914.5	93.25	4.64	2.20	249	113	2.44	1035	42.4	0.07	0.79	0.59
1956	39.27	30.85	23.31	22873	98.15	6.26	3.52	897	25.5	2.74	1177	42.95	0.07	0.64	0.53
1957	39.36	33.47	23.46	13785	58.75	7.20	3.92	554	14.15	3.25	855	26.3	0.21	0.56	0.65
1958	41.48	37	26.70	20833.5	78.05	6.54	3.82	825	21.7	2.72	952.5	35	0.83	0.89	0.54
1959	49.59	44.89	34.06	26463	77.7	8.75	5.82	1797.5	30.9	293	1693.5	57.8	0.61	0.54	0.71

0.25	0.46	1.25	19.3	566	2.93	8.3	520	6.20	9.28	45.85	21666.5	47.24	58.64	57.5	1960
0.04	0.57	1.11	9.75	295.5	3.03	10.05	566	5.63	8.95	45.85	19095.5	41.66	52.53	54.36	1961
0.20	0.51	0.73	14	404	2.89	8.65	403	4.66	7.69	53.65	20006.5	37.26	46.49	53.86	1962
0.40	0.48	0.25	10.2	271	2.66	6.4	306	4.79	7.54	58.8	23640	40.19	49.30	54.94	1963
0.50	0.35	0.46	23.45	490.15	2.09	14.4	776.15	5.40	7.53	66.65	24797.6	37.21	46.39	54.41	1964
0.43	0.30	0.42	23.9	499.4	2.09	19.5	1029.9	5.28	7.64	70.15	25528.75	36.38	45.05	54.86	1965
0.45	0.36	0.36	29.45	597.65	2.03	22.4	1284.5	5.73	7.82	82.35	30984.4	37.62	46.69	57.90	1966
0.29	0.62	0.28	30.35	628.65	2.07	26.05	1777	6.82	9.04	63.6	25979.4	40.85	51.17	56.58	1967
0.18	0.53	0.27	19.1	339.85	1.78	27.75	1572.5	5.67	7.72	56.4	21490	38.09	47.02	52.95	1968
0.23	0.59	0.16	27.6	450.25	1.63	23.2	1173.6	5.06	6.80	71.4	26988.25	37.81	45.86	53.86	1969
0.18	0.59	0.33	32.95	497.5	1.51	21.9	1129.1	5.15	6.67	83.95	28777.2	34.28	42.14	54.18	1970
0.18	0.52	0.37	29.8	536	1.80	16.6	828	4.99	6.82	80.2	30346	37.83	45.90	52.99	1971
0.31	0.78	0.28	30.45	612.5	2.01	11.5	583.5	5.10	7.24	75.65	28845	38.14	46.85	50.63	1972
0.33	0.67	0.29	28.1	541.85	1.93	25.65	1346.5	5.25	7.83	83.5	31980.5	38.20	47.76	59.50	1973
0.26	0.69	0.58	29.15	492.25	1.69	26.95	1373.5	5.10	6.90	86.7	32951.7	38	46.79	61.71	1974
0.36	0.78	0.29	35.85	634.45	1.77	21.7	1103.2	5.08	7.07	100.3	37470.35	37.36	45.88	63.47	1975
0.30	0.55	0.40	40.55	802.8	1.98	17.45	887.45	5.09	7.29	116.4	43997.15	37.8	47.08	64.60	1976
0.43	0.73	0.34	31.7	567.75	1.79	16.25	876.25	5.40	7.28	116.75	46242	39.6	48.59	57.88	1977
0.40	0.79	0.33	27.6	839.65	3.04	16.1	885.25	5.50	8.75	123.35	52590.65	42.64	52.99	60.61	1978
1.39	0.1	0.45	25.4	630.5	2.48	17.25	1084	6.29	9.04	118.2	54903	46.44	57.04	60.72	1979
0.34		0.26	23.65	553.75	2.34	20.6	1283.55	6.23	8.64	108.8	49275.5	45.30	55.05	61.19	1980
0.85	0.04	0.18	28.6	557.5	1.95	27.35	1956	7.15	9.35	108.8	45101.5	41.45	52.34	57.25	1981
0.66	0.02	0.34	34.4	392.15	1.14	25.4	1926.45	7.59	8.93	110.65	45397.8	41.03	52.27	56.42	1982
0.07	0.86	0.75	40	526.5	1.31	29.5	2053	6.98	8.71	125	48524	38.80	52.56	56.34	1983
0.33	0.36	0.59	52	751	1.44	27.74	2011	7.25	8.93	126	46877.5	37.19	49.05	56.47	1984
0.35	0.76	0.75	67	836.5	1.25	33.46	2031	6.07	7.77	139	55000.5	39.52	49.27	56.18	1985
0.78	1.39	1.34	90	1352	1.50	39	2352	6.03	8.38	160	62250	38.92	51.62	53.68	1986
2	0.98	1.53	76	1418	1.86	39.89	3750	9.40	12.10	164	63781	38.98	54.56	53.06	1987
2.35	0.79	1.33	75.4	1448	1.92	32.4	4250	13.10	15.62	173.8	65543	37.72	57.88	52.76	1988
2.42	0.62	1.37	84	1448	1.73	37.69	4900	13	15.14	171	67044	39.12	58.14	53.17	1989
2.49	0.33	0.52	96	1574	1.64	50.20	8982	17.89	22.87	158.3	67800	42.82	62.69	58.68	1990
2.46	0.45	0.45	97	1064	1.10	87.89	18449	20.99	25.45	153.5	68038	44.32	69.77	61.29	1991
2	0.36	0.74	118	870	0.74	75.08	17000	22.64	26.29	149.8	68759	45.89	72.18	65.45	1992
2	0.35	0.68	88	7853	0.89	80.76	17501	21.67	25.59	131.9	66249	50.22	75.81	69.37	1993

شايار ناهيىسىنىڭ 1990 — 1993 - يىلغىچە بولغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى

جەدۋەل: 4 — 4

بىرلىكى: تۇمەن مو

يىللار / بېزا - بازار	1990	1991	1992	1993
گۇلباغ بېزىسى	7.61	7.62	7.65	8.66

توپبولدى يېزىسى	11.95	12.01	12.49	16.46
قايلور يېزىسى	9.96	9.98	10.99	
قىزىلبايراق يېزىسى	7.34	7.35	7.37	7.87
تۆرباغ يېزىسى	3.72	3.73	3.73	4.23
يېڭىمەھەللە يېزىسى	8.99	8.99	9.01	9.51
نارىم يېزىسى	3.02	3.08	4.02	4.64
شايار بازىرى	0.45	0.45	0.46	0.46
يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانى	0.31	2.72	3.75	3.85
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	0.39	0.39	0.40	0.40
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	0.17	0.17	0.21	0.21
ئەسىللىك چارۋا فېرمىسى	0.16	0.16	0.18	0.18
بايلاق پونكىتى	0.79	0.79	0.79	0.79
ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى	3.82	3.85	4.38	4.48
جەمئىي	58.68	61.29	65.45	69.30

§ 4 . كېۋەز

شايار ناھىيىسىدە كېۋەز تېرىش خەن، ژېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىلا باشلانغان، لېكىن ھوسۇلى ئىزچىل ئىنتايىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەن، كۆلىمىمۇ ئاز ئىدى، شۇڭا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا پەقەت شۇ جايدىكى كىشىلەرنىڭ يەرلىك ئۇسۇلدا يىپ ئېگىرىپ ئۆزلىرىنىڭ ئىشلىتىشىگىلا يېتەتتى. 1960 - يىلدىن كېيىن، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيدى، پاختا تاۋار سۈپىتىدە سىرتقا يۆتكىلىشكە باشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئاشلىقنى تۆتقا قىلىش، باشقىلارنى قىرقىش» سىياسىتى يولغا قويۇلغاچقا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئانچە كۆپەيمىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي شارائىتى ۋە جۇغراپىيىلىك ئورنى كېۋەز ئۆستۈرۈشكە ئىنتايىن پايدىلىق. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىدا ئۆزگىرىش بولدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار ئېھتىياجى بولغاچقا، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئامما-نى پائال يېتەكلەپ، كېۋەز تېرىشنى زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلدى. ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق سىستېمىسىدىكى پەن-تېخنىكا كادىرلىرى پاختا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى پەن - تېخنىكا ئۆتكىلىگە ھۆجۇم قىلىشنىڭ ئاساسىي تېمىسى قىلدى، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىلگىرىكى، ئىشلەپچىقىرىش جەريانىدىكى، ئىشلەپچىقىرىشتىن كېيىنكى مۇلازىمەتنى ياخشى قىلدى، پاختا ئىشلەپچىقىرىش شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسىي كەسىپىگە ئايلاندى. 1985 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 60 مىڭ 700 مو ئىدى، 1989 - يىلى 130 مىڭ موغا، 1993 - يىلى 210 مىڭ موغا يەتتى. 1990 - يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە سۈپەتلىك پاختا ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بازا ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

1. سورت

كېۋەز سورتىنىڭ ئۆزلۈكسىز يېڭىلىنىشى شايار ناھىيىسىدە پاختا ھوسۇلىنىڭ ئېشىشىدىكى ئاساسلىق ئامىللارنىڭ بىرى.

ئاساسلىق كېۋەز سورتلىرى

جەدۋەل: 4 — 5

رەت نومۇرى	سورتى	سورت پەيدا قىلىنغان جاي	تېرىلىشقا باشلانغان ۋاقىت	تۈپ ئېگىزلىكى (سانتىمېتر)	پىشىپ يېتىلىش كۈن سانى	يەككە غوزا ئېغىرلىقى (مىللىگرام)	پاختا چىقىش نىسبىتى (%)	تالا ئۆزۈنلۈقى (مىللىمېتر)
1	3173	كىرگۈزۈلگەن	1960	60 — 70	150	4	33 — 37	31
2	1740	كىرگۈزۈلگەن	1965	70 — 90	125	6.7	39	26 — 27
3	4744	كىرگۈزۈلگەن	1965	80 — 90	144	6	36 — 38	27 — 29
4	108	كىرگۈزۈلگەن	1970	80 — 100	148	7	36 — 38	27 — 29
5	شىنجاڭ قۇرۇقلۇق كېۋەز ئى 202	شىنجاڭ	1980	69	134	4.5	38	29.7
6	شىنجاڭ قۇرۇقلۇق كېۋەز ئى 201	شىنجاڭ	1985	70	132	6.7	38.1	29.9
7	چولاق غوزەك كېۋەز	شىنجاڭ	1990	74	147	8	38 — 40	29 — 31
8	شىنخەي كېۋەز ئى	شىنجاڭ	1990	60 — 80	155	8	31	35 — 36
9	شىنلۇزاۋ — 1	شىنجاڭ	1993	80	132	5.6	37 — 40	29 — 31
10	ھەربىيلەر كېۋەز ئى — 1	شىنجاڭ	1993	60	133	7.3	38 — 42	28 — 31

2. كۆلىمى ۋە ھوسۇلى

مىنگۇنىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 5080 مو، ئومۇمىي ھوسۇلى 3280 كىلوگرام، بىرلىك ھوسۇلى 0.65 كىلوگرام ئىدى؛ مىنگۇنىڭ 28 - يىلى (1939- يىلى) چىگىتلىك پاختىنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك ھوسۇلى 18 كىلوگرام بولدى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 12 مىڭ 900 موغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 4 كىلوگرامغا، 1956 - يىلى تېرىلغۇ كۆلىمى 35 مىڭ 200 موغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 25.5 كىلوگرامغا يەتتى. 1957 -، 1958 - يىللىرى ئومۇمىي ھوسۇل كېمەيدى، 1959 - يىلى سەل ئاشتى. 1960 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە يەنە يىلمۇ يىل ئازىيىپ 80.4% كە چۈشۈپ قالدى، 1979 - يىلدىن كېيىن توز سىزىق بويىچە ئۆرلەشكە باشلىدى. 1949- يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان 44 يىلدا تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغان يىل 1992 - يىل بولۇپ، 246 مىڭ 300 مو بولدى، ھوسۇل ئەڭ يۇقىرى بولغان يىل 1991 - يىلى بولۇپ، ئومۇمىي ھوسۇل 18 مىڭ 449 تونناغا، ساپ پاختىنىڭ بىرلىك ھوسۇلى 88 كىلوگرامغا يەتتى.

3. كېۋەز ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

1) ئۇرۇقلۇق چىگىتىنى بىر تەرەپ قىلىش

ئىلگىرى ئۇرۇقنى ئىلمان سۇغا چىلاش، دورىلاش، سۈلفات كىسلاتاسى ئارقىلىق تۈتىنى ئايرىش ئۈسۈللىرى قوللىنىلغاندى، 90 - يىللاردا كۆپۈكچە كىسلاتا ئارقىلىق تۈتىنى ئايرىش ئۈسۈلى قوللىنىلدى.

2) تېرىش

50 - يىللاردا كېۋەز دېھقانلار ئۆزلىرى ياسىغان «قۇر ئېچىش ئەسۋابى» بىلەن قۇرلاپ تېرىلاتتى. 60-يىللاردا ئۇلاغ ۋە ماشىنا ئارقىلىق قۇرلاپ تېرىلىپ، ھەر مودا 6000 — 8000 تۇپ مايسا قالدۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، يەنى دى ھىدرو فوسفات، ئورىيە، كالىي دى ھىدرو فوسفات، 3911، سىنىك ئوغۇت، ھوسۇل ئاشۇرۇش زەمبۇرۇغى قاتارلىقلار تېخنىكا تەلىپىدىكى نىسبەت بويىچە ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 960 تونىنا كالىي دى ھىدروفوسفات، 5 تونىنا 3911 ئىشلىتىلدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ، پاكار، زىچ، بالدۇر ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلىپ، قۇر ئارىلىقىنى 45 سانتىمېتىر، تۇپ ئارىلىقىنى 12 سانتىمېتىر قىلىش، ھەر مودىكى مايسا سانىنى 10 مىڭ تۇپتىن ئاشۇرۇش تەلەپ قىلىندى. كېۋەزلىكلەرنىڭ ھەممىسىگە سۈلياۋ يوپۇق يېپىلىپ، ئىنچىكىلەپ تاللانغان ئۇرۇق ھەر موغا 8 — 10 كىلوگرامدىن، 4 — 5 سانتىمېتىر چوڭقۇرلۇقتا سېلىندى.

3) ئوغۇتلاش ۋە خىمىيىۋى ئۇسۇلدا تىزگىنلەش

50 - يىللاردىن 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئاساسلىقى مەھەللىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلگەنىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، مەھەللىۋى ئوغۇتتىن باشقا يەنە خىمىيىۋى ئوغۇت ئىشلىتىلىشكە باشلىدى ھەمدە ئىشلىتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى، فوسفورلۇق ئوغۇت ئاساسىي ئوغۇت، ئورىيە قوشۇمچە ئوغۇت قىلىندى. ھەرموغا ئىشلىتىش مىقدارى 30 — 50 كىلوگرام ئارىلىقىدا بولدى؛ 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، مىكرو مىقدارلىق ئوغۇت، يوپۇرماق ئوغۇتى ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئۆسۈشىنى تەڭشەش - تىزگىنلەش دورىلىرى ئىشلىتىلىشكە باشلاندى. 1993 - يىلى 70 تونىنا كالىي دى ھىدروفوسفات، 650 مىڭ قۇتا پۈركۈش گۈھىرى، 10 تونىنا بور ئوغۇتى، 2.6 تونىنا سوجىيىدىن ئىشلىتىلدى.

4) ئېتىز پەرۋىشى

50 - يىللاردا، ئېتىز پەرۋىشى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، لېكىن يەنىلا ئىنچىكىلەپ ئىشلەنمىدى. 60-يىللاردا، كېۋەزلىكلەردە مايسا قالدۇرۇش، مايسا تولۇقلاش، سۇغىرىش ۋە كولتىۋاتسىيە قىلىپ ئوتاش، شاخ رەتلەش ئىشلىرى قىلىندى. 1976 - يىلدىن كېيىن شاخ رەتلەشنى سىستېمىلاشتۇرۇش، ئىلمىيلاشتۇرۇش كېڭەيتىلدى، پايپاق شاخلارنى پۈتاش، ھارام بىخلارنى ئېلىۋېتىش، يان شاخلىرىنىڭ ئۇچىنى ئۈزۈش، ئۇچىنى ئۈزۈش ئىشلىرى قىلىندى. 80 - يىللاردىن كېيىن ئۆسۈشنى تەڭشەش - تىزگىنلەش دورىلىرى ئىشلىتىپ تېزگىنلەنگەچكە، شاخ رەتلەش ئازايدى.

5) كېسەللىك، زىياندائ ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

7 پاراگرافتا تونۇشتۇرۇلغان كېۋەزنىڭ كېسەللىك، زىياندائ - ھاشاراتلىرىدىن باشقا، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كېۋەز كۆكپىتى، كېۋەز تىرىپىسى قاتارلىق زىياندائ ھاشاراتلار ئىنتايىن يامراپ كەتتى. شايار ناھىيىسىدە بالدۇر تەكشۈرۈش، بالدۇر ئالدىنى ئېلىش، بالدۇر يوقىتىش يولغا قويۇلدى، كېۋەز تۇپلىرىنىڭ قۇرلىرى ئېنىق كۆرۈنۈشكە باشلىغاندا روگور پۈركۈلدى، قىش پەسلىدە گۈل تەشتەكلىرىگە دورا سېلىندى،

ئادەتتە تەبىئىي كۆشەندىلەردىن پايدىلىنىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئېلىپ بېرىلدى، ھاشارات زىيىنى ئېغىر كېۋەزلىكلەردە غولىغا دورا سۈرۈش، ئۆچىنى ئۈزۈش، «ددۋ» بىلەن ئىسلاش قاتارلىق ئۇنۇملۇك ئۇسۇللار قوللىنىلدى.

§ 5 . تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

1. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يەر كالا قوشۇلىدىغان ساپان بىلەن ئاغدۇرۇلاتتى، يەرنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى تېيىز ئىدى. چېچىپ تېرىش ۋە ئۈۋىلاپ تېرىشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلاتتى، كەڭ كۆلەمدە تېرىغاندا بەزىدە ئاتقا مىنىپ يۇرۇپ ئۇرۇق چېچىلاتتى. ئوتاش، يەر تۈزلەش ئىشلىرى كەتمەن بىلەن قىلىناتتى، ئوغۇت تاغار بىلەن توشۇلاتتى، بۇغداي ئورغاق بىلەن ئورۇلۇپ، ئۇلاغ كۈچى بىلەن خامان تېپىلەتتى. تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئىپتىدائىي ۋە قالاق ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن، ئىپتىدائىي تېرىقچىلىق تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلىشكە باشلىدى.

1) ئۇرۇق تاللاش

50 - يىللاردا ئەلۋىردە تاللاش، شامالدا تاللاش ۋە سۈدا تاللاش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا بۆلەكلەر بويىچە تاللاش، ئايرىم ئورۇپ، ئايرىم خامان تېپىش ئۇسۇلى قوللىنىلىشقا باشلىدى، باشاق بويىچە تاللاش ئۇسۇلى قوشۇمچە قىلىندى. 90 - يىللاردا ناھىيىدە سۈپەتلىك ئۇرۇق مەيدانى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس سۈپەتلىك ئۇرۇق كىرگۈزۈشكە مەسئۇل قىلىندى. كىرگۈزۈلگەن ئۇرۇقلار سىناپ تېرىلىپ مۇۋاپىقىيەت قازىنىلغاندىن كېيىن، كۆپەيتىلىپ تېمەنلەشتۈرۈلۈپ كېڭەيتىلدى. 1990 - يىلى ئۇرۇقچىلىق پونكىتى (كېيىن ئۇرۇقچىلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى) دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ناھىيىدىكى ئۇرۇق تەييارلاش، سۈپەتلىك ئۇرۇق كۆپەيتىش، تېمەنلەشتۈرۈش ۋە مەۋرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولۇپ قالدى، ئۇرۇق تاللاش سىستېمىلىق، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

2) يەر ئاغدۇرۇش

50 - يىللاردا 7 سۇغلۇق ساپان ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قوش غالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپان، چوڭ تىپتىكى تراكتورلار (شەرق قىزارىدى 54، شەرق قىزارىدى 75) ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 90 - يىللاردا يەر ئاغدۇرۇشتا ئومۇمىيۈزلۈك كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور ئىشلىتىلدى، كەڭ دائىرىدىكى مەشغۇلاتتا يەنىلا زەنجىر تاپانلىق تراكتور ئىشلىتىلدى، لېكىن ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورنىڭكىدىن ئاز بولدى. ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان مەشغۇلات مىقدارى ئومۇمىي كۆلەمنىڭ %80تىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى.

3) تېرىش

50 - يىللاردا بۇغداي يەنىلا چېچىپ تېرىلدى، كۆممىقوناق تېرىشتا ئاغدۇرۇشتىن ئىلگىرى چېچىپ تېرىش، ئاغدۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ چېچىپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلدى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي ئاتقا سۈرىتىلىدىغان 10 قۇرلۇق ۋە 24 قۇرلۇق سېيالكا بىلەن قۇرلاپ تېرىلىشقا باشلىدى. 90 - يىللاردا پۈتۈنلەي تراكتور بىلەن قۇرلاپ تېرىلىدىغان بولدى، كۆممىقوناق كەڭ كۆلەمدە قۇرلاپ تېرىلدى، كىچىك كۆلەمدە يەنىلا توچكىلاپ، ئۈۋىلاپ تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

4) ئېتىز پەرۋىشى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ئېتىز - ئېرىق ئىنچىكە پەرۋىش قىلىنمايتتى، ئوتاش، كولتىۋاتسىيە قىلىش ئىشلىرى ئىنتايىن تاز ئىدى. بۇغداي، كۆممىقوناقلارغا ئادەتتە بىر قېتىملا مايسا سۇيى قۇيۇلاتتى. 1949- يىلدىن كېيىن، ئېتىز پەرۋىشى بارغانسېرى ئىنچىكە ئىشلىنىشكە باشلىدى، 80 - يىللاردا ئوتاش، چۆنەك تارتىش، ئوغۇتلاش ئىشلىرى كولتىۋاتور (ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان) ئىشلەندى. 90 - يىللاردىن باشلاپ كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورغا چېتىلىدىغان ماتورلۇق دورا پۈركۈگۈچ تارقىلىق يوپۇرماق ئۈستىدىن ئوغۇتلاش، ھاشارات يوقىتىش ۋە دورا تارقىلىق ئوتاش ئىشلىرى ئىشلەندى.

2. دېھقانچىلىق تېخنولوگىيىسى

ئاساسلىقى تۆۋەندىكىدەك دېھقانچىلىق تېخنولوگىيىلىرى قوللىنىلدى:

1) شۇدىگەر قىلىش

يەنى تېرىلغۇ يەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش. مەسىلەن: بۇ يىل تېرىلغان تېرىلغۇ يەرنى كېلەر يىلى ئاغدۇرۇپ شۇدىگەر قىلىش ئارقىلىق يەرنىڭ قۇۋۋىتى ئاشۇرۇلۇپ، ئوت - چۆپلەر يوقىتىلىدۇ. بۇ ئۇسۇلنى 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۆپىنچە پومېشچىك، باي دېھقانلار قوللىناتتى، ئادەتتە دېھقانلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى ئاز، تۇرمۇشى قىيىن بولغاچقا، ئۇلار بۇ ئۇسۇلنى قوللانمىغانىدى.

2) نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش، ئېڭىز ئالماشتۇرۇش

60 ،، 70 - يىللاردا نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش يولغا قويۇلدى، 70 - يىللاردىن 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە كۆپ قىسىم دېھقانلار ئېڭىز ئالماشتۇرۇشتەك تېرىقچىلىق تېخنولوگىيىسىنى قوللاندى، يەنى 3 يىلدىن 5 يىلغىچە تېرىلغۇ يەرگە ئوخشاش بولمىغان زىرائەتلەرنى تېرىپ، يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇردى، ئۇنىڭدا مۇنداق شەكىللەر قوللىنىلدى.

1. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — كۆممىقوناق (1 — 2 يىل) — كېۋەز (1 — 2 يىل) — قىچا (بىر يىل) — كۆزگى بۇغداي.

2. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — كۆممىقوناق (1 — 2 يىل) — كېۋەز (1 — 2 يىل) — قىچا (بىر يىل) — كۆزگى بۇغداي.

3. كۆزگى بۇغداي (2 — 3 يىل) — بېدە (3 — 5 يىل) — بۇغداي (ياكى كۆممىقوناق) — كېۋەز.

3) كىرىشتۈرۈپ تېرىش

كىرىشتۈرۈپ تېرىش تېخنولوگىيىسى بىر قەدەر بالدۇر يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن باغ - ئورمانلاردا ۋە كۆكتاتلىقلاردىلا قوللىنىلغانىدى؛ كەڭ كۆلەمدە كىرىشتۈرۈپ تېرىش 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قوللىنىلىشقا باشلىدى، 90 - يىللارغا كەلگەندە يەنە تەدرىجىي ئازايدى. ئۇنىڭ شەكلى مۇنداق بولدى:

(1) كېۋەز تارىسىغا زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (2) قوغۇن تارىسىغا كۆكتات، زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (3) چىلگە كۆممىقوناق تارىسىغا زىرە كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى؛ (4) كېيىن پىشار كۆممىقوناق تارىسىغا سېرىق پۈرچاق كىرىشتۈرۈپ تېرىلدى.

4) ئېڭىزغا تېرىش

بۇ ئۇسۇل 1957 - يىلى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭدا بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش ياكى 2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئېلىش مەقسەت قىلىنغان. ئۇ چاغلاردا يەرنىڭ مۇنبەتلىكى ۋە سۇ مەنبەسى يېتەرلىك بولمىغاچقا، ئۇنۇمى ئانچە ياخشى بولماي، دېھقانلار قوللىنىشنى خالىمىدى، ئېڭىزغا تېرىش كۆلىمى بەزىدە كۆپەيسە بەزىدە ئازايدى. 1987 - يىلدىن كېيىن، سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى يۈرەشلەشتى،

سۇ مەنبەسى ئېھتىياجىنى قاندۇرىدىغان بولدى، دېھقانلار ئىشلىتىدىغان خىمىيىۋى ئوغۇت بارغانسېرى كۆپەيدى، تۆپراقنىڭ قۇۋۇتى كۈنسايىن ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلگەچكە، زىرائەتلەرنىڭ تۈسۈش دەۋرى نىسپىي قىسقاردى، يەنە بالدۇر پىشار ئەلا سورتلار كىرگۈزۈلدى. يۇقىرىدىكى ئامىللار پىشىپ يېتىلگەن ئاساستا، ئىككى بالدۇر پىشار سورتنى يۇرۇشلەشتۈرۈش تېخنولوگىيىسى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى. ئېنىقراق تېرىش كۆلىمى 80 - يىللاردىن ئىلگىرى 4000 مودىن 46 مىڭ موغا يېتىپ، تەدرىجىي 60 مىڭ مودىن ئاشتى. ئېنىقراق تېرىشنىڭ شەكىللىرى مۇنداق بولدى:

بىر يىلدا 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش: 1) كۈزگى بۇغداي — كېيىن پىشار كۆممىقوناق؛ 2) زىرە— ئارا پىشار كۆممىقوناق؛ 3) زىرە — قىشلىق كۆكتات؛ 4) قوغۇن — تاۋۇز - قىشلىق كۆكتات؛ 5) قىچا — كۆممىقوناق؛ 6) زىرە — كېيىن پىشار قىچا.

2 يىلدا 3 قېتىم ھوسۇل ئېلىش: 1) زىرە — ئارا پىشار كۆممىقوناق — كېۋەز (ياكى كۈزگى بۇغداي)؛ 2) كېيىن پىشار كۆممىقوناق — كۈزگى بۇغداي — چىلگە كۆممىقوناق؛ 3) چىلگە كۆممىقوناق — كۈزگى بۇغداي — چىلگە كۆممىقوناق.

1990 - يىلدىن كېيىن، چىلگە كۆممىقوناق تېرىش كۆلىمى بارغانسېرى ئازايدى، ئېنىقراق تېرىلغان كېيىن پىشار كۆممىقوناق كۆلىمى ئومۇمىي كۆممىقوناق كۆلىمىنىڭ %95نى ئىگىلىدى، 2 قېتىم ھوسۇل ئېلىش كۆلىمى 80 مىڭ مودىن ئاشتى.

3. سورتلارنى ياخشىلاش

1949 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، شايار ناھىيىسى زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى ئۆزى كۆپەيتەتتى، ئۆزى تاللايتتى، ئۆزى ئۇرۇق قالدۇراتتى. 1958 - يىلى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇق باشقۇرۇش ئاپپاراتى بارلىققا كەلدى. 1966 - يىلى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ قارىمىقىدا ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش ئاپپاراتى تەسىس قىلىندى، يېزىلىق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتلىرى ئۇرۇق سۈپىتىنى ياخشىلاشنى قوشۇمچە ۋەزىپىگە ئېلىپ، گۈڭشې، ئەترەتلەرنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدىن مەلۇم رايونىنى ئۇرۇق كۆپەيتىشكە ئاجرىتىپ، «ساپلاشتۇرۇپ ياشارتىش» خىزمىتىنى يولغا قويدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى قۇرۇلۇپ، ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش رايونلاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى.

1975 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى) خەنياندۇغا 4 قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ، جەنۇبتا ئۇرۇق كۆپەيتىپ شىمالدا يېتىشتۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1990- يىلغا كەلگەندە، بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش- كۆپەيتىش تۈزۈمى ۋە ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بەرپا قىلىندى. «سورتلارنىڭ تېرىلىشىنى رايونلاشتۇرۇش، ئۇرۇق ئىشلەپچىقىرىشنى كەسىپلەشتۈرۈش، تېرىشتىن بۇرۇن بىر تەرەپ قىلىشنى ماشىنىلاشتۇرۇش، سۈپەت تەكشۈرۈشنى ئۆلچەملەشتۈرۈش، پىلان بويىچە ئۇرۇق بىلەن بىر تۇتاش تەمىنلەش» خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

بۇغداي، كۆممىقوناق ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈشنى سۈپەتلىك ئۇرۇق كۆپەيتىش مەيدانى قۇرۇلغاندىن تارتىپلا ئۈستىگە ئالدى. دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۈرۈش مەيدانى دېھقان ئائىلىلىرى بىلەن توختام ئىمزالاپ، پىلان بويىچە ئۇرۇق ئىشلەپچىقاردى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇقچىلىق شىركىتى بۇ كەسىپنى ئۈتكۈزۈۋېلىپ، ئۇرۇقنىڭ ئارتۇق - كەمىنى بىر تۇتاش تەڭشەيدىغان بولدى. ئۇرۇقلۇق چىگىت ئىشلەپچىقىرىشقا ئارىلىقى بىر قەدەر يىراق، باشقۇرۇشقا قولايلىق بولغان تۈۋىبولدى يېزىسىنىڭ 2 -، 4 - دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋە تارىم يېزىسى مەسئۇل بولدى، ئۇلار تېخنىكىلىق يەرۋىش قىلىشقا بىر تۇتاش

مەسئۇل بولدى، دېھقانچىلىق تېخنىكا كېڭەيتىش پونكتى مەخسۇس تېخنىك خادىملارنى ئۆزىتىپ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكچىلىك قىلدى.

6 § . تۆپراقنى ياخشىلاش

شايار ناھىيىسىنىڭ يەر ئاستى سۇ ئورنى يۇقىرى، زەيلىشىش ئەھۋالى بىر قەدەر گەۋدىلىك بولۇپ، سىرتقا چىقىرىلغان شورنىڭ توپلىنىش سورۇنى بولۇپ قالغان. شۇڭا شورلىشىش دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى. 1949-يىلدىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئامما‌نى شورنى تىزگىنلەشكە تەشكىللىدى، سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەل بولماسلىق، ئىقتىسادىي كۈچى ئاجىز بولۇش، سۇ بىلەن تەمىنلەش يېتەرلىك بولماسلىق قاتارلىق كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، 1980 - يىلغىچە شورلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۆرلەپ كەتتى. 1982 - يىلدىكى تۆپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە مەلۇم بولۇشچە، ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەرنىڭ %50دىن كۆپرەكى ئېغىر شورلاشقان، %30ى ئوتتۇرا دەرىجىدە شورلاشقان، شورلاشمىغان تېرىلغۇ يەر كۆلىمى %10 كىمۇ يەتمەيدۇ.

شورلاشقان تۆپراقتىن باشقا، يەنە 20 مىڭ مودىن ئارتۇق قۇملۇق سېرىق زەي تۆپراق بار، بۇ خىل تۆپراقلىق يەرلەر — چىرىندى ماددا دەرىجىسى تۆۋەن، قۇرغاقچىلىققا چىدامسىز، ئۇنۇمدارلىقى، ھوسۇلى تۆۋەن يەرلەر. 1982 - يىلدىكى تۆپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئاگروخىمىيىلىك ئانالىزدىن قارىغاندا، ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىدىكى ئازوت، فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك ئىكەن.

شايار ناھىيىسى تۆپرىقىنىڭ ئاگروخىمىيىلىك ئانالىز ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 6

تۈرلەر / نەتىجىسى	ئورگانىك ماددا %	ئومۇمىي ئازوت %	ئومۇمىي فوسفور %	ئىشقارداڭ ئېرىيدىغان ئازوت	تېز ئۇنۇملۇك فوسفور	تېز ئۇنۇملۇك كالىي
ئىڭ چوڭ قىممىتى	2.50	0.08	0.15	68	15	320
ئەڭ كىچىك قىممىتى	0.60	0.04	0.08	11	1	90
ئوتتۇرىچە قىممىتى	1.32	0.074	0.12	28	5	173

1980 - يىلدىن كېيىن، دېھقانچىلىق تارماقلىرى كۆپ يىللاردىن بۇيانقى تۆپراقنى ياخشىلاش تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنۇمۇبرسال تۆزەش فاكتورىنى تۈزۈپ چىقتى. 1982 - يىلى تۆپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تۆزەش نىشانى ئايدىڭلاشتى. بىر تەرەپتىن ئازوتلۇق، فوسفورلۇق ئوغۇتلار تولۇقلاپ بېرىلىپ، تۆپراقنىڭ مۇنبەتلىكى ئاشۇرۇلدى، يەنە بىر تەرەپتىن سۇغىرىش-زەي چىقىرىۋېتىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، سالا ئېتىزلار ياسالدى، زەيكەش چېپىلىپ شور ئاققۇزۇلدى، يەر ئىلمىي ئۇسۇلدا سۇغىرىلدى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. 1984-يىلى ئۆگەن دەريا‌سى دېھقانچىلىق رايونىنىڭ 1 -، 2 - دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرلىرى «دېھقانچىلىق بىلەن

چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق يۇقىرى ھوسۇللۇق مۇنبەتلەشتۈرۈلمىغان رايون» دەپ ئايرىلدى؛ 3، 4 - دەرىجىلىك تېرىلغۇ يەرلەر «دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاش رايونى» قىلىپ ئايرىلدى؛ تارىم دەريا ۋە تارىم دەريا سىستېمىسى جەنۇبىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونلىرى تۇپراقنى مۇنبەتلەشتۈرۈش بىلەن تۇپراقنى ياخشىلاش تەڭ ئېلىپ بېرىلمىغان رايون قىلىپ ئايرىلدى، ناھىيە بويىچە 'ئورمانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى بىرلەشتۈرۈپ، بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، تۇپراقنى ياخشىلاش فاكتورىنى يولغا قويۇلدى. 90 - يىللاردا تۇپراقنىڭ شورلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلەپ، تۇپراقنىڭ ئۇنۇمدارلىقى ئاشتى.

§ 7 . ئوغۇت

1. مەھەللىۋى ئوغۇت

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يېزىلاردا يەرنى ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى، پەقەت ئاز ساندىكى تېرىلغۇ يەرگە مەھەللىۋى ئوغۇت بېرىلەتتى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئوغۇتلاشقا ئەھمىيەت بېرىلىشكە باشلىدى، ئېغىل - قوتان ئوغۇتىدىن باشقا، كونا تام توپىسى، كالا توپىسى، كۆنجۈرە بېرىلدى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا يۇقىرىدىكى ئوغۇت مەنبەلىرىدىن باشقا، ھەر قايسى گۈڭشې، ئەترەتلەر كەڭ كۆلەمدە يېشىل ئوغۇت ياسىدى، 70 - يىللاردا قاشقا بېدە، بېدە، ياغلىق ئاپتاپپەرەس، قىچىلار باستۇرۇلۇپ يېشىل ئوغۇت قىلىندى. 1964 - يىلى قاشقا بېدە كۆلىمى 54 مو ئىدى. 1966 - يىلى 558 موغا، 1983 - يىلى 32 مىڭ موغا يەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتى ئېشىپ، يېشىل ئوغۇت باستۇرۇش كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازايدى. 1993 - يىلى، پۈتۈن ناھىيىدە ئىشلىتىلگەن مەھەللىۋى ئوغۇت تۈرلىرىدىن: ھاجەتخانا ئوغۇتى، ئېغىل - كاتەك ئوغۇتى، كۆنجۈرە ئوغۇتى (قىچا كۆنجۈرىسى، چىگىت كۆنجۈرىسى، زىغىر كۆنجۈرىسى، ئاپتاپپەرەس كۆنجۈرىسى ۋە زاراڭزا كۆنجۈرىسى)، توپا - كۆل ئوغۇتى (كۆل توپا، ئام توپىسى، كالا توپىسى)، چىرىمدان ۋە دەرەخ يوپۇرماقلىرىدىن ئېچىتىلغان يېشىل ئوغۇت، ياۋا يېشىل ئوغۇت (بۇيا، يانتاق ھاجەتخانا ئوغۇتىغا ئارىلاشتۇرۇلۇپ ئېچىتىلىدۇ) ھەمدە ھەر يىل يېشىل يوپۇرماقلىق ئۆسۈملۈكلەردىن ئىشلەنگەن يېشىل ئوغۇت قاتارلىقلار بار. 1980 - يىلدىن كېيىن، تېرىشتىن ئىلگىرى يېزا - كەنت كادىرلىرى تەكشۈرۈپ، يەرلەرنى ئوغۇتلىماي تېرىشقا يول قويمىدى.

2. خىمىيىۋى ئوغۇت

50 -، 60 - يىللاردا ئاممۇنىي سۇلفات، كالتسىي سۇپېرفوسفات ئۇرۇق ئوغۇتى، ئاساسىي ئوغۇت، قوشۇمچە ئوغۇت قىلىپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، ئەمما ئىشلىتىلىش مىقدارى ئىنتايىن ئاز، ئومۇملاشمىغانىدى. 60- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاممونىي سۇلفاتنىڭ ئورنىغا ئاممونىي نىترات ئىشلىتىلدى ھەمدە ئورىيە ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. 70 - يىللاردا ئورىيە ئىشلىتىش ئومۇملاشتى ھەمدە ئاممونىي ھىدروكاربونات ئىشلىتىلدى، بۇ خىل ئەھۋال 1984 - يىلغىچە داۋاملاشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ئاممونىي نىتروفوسفات، مونوئاممونىي فوسفات، دى ئاممونىي فوسفاتلار باشقا ئاساسىي ئوغۇتلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوغۇت، ئازوتلۇق - فوسفورلۇق - كالىيلىق بىرىكمە ئوغۇت، ئازوتلۇق فوسفورتلۇق بىرىكمە ئوغۇت قاتارلىقلار 70 - يىللاردىن باشلاپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، ئىشلىتىلىش كۆلىمى ۋە مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 80- يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ سىنىك، بور ۋە كالىي دى ھىدورفوسفات قاتارلىق مىكرو ئوغۇتلار، پوركۇش گۆھىرى، يوپۇرماق گۆھىرى قاتارلىق يوپۇرماق ئوغۇتلىرى ئىشلىتىلدى. 1990-

يىلى 96 مىڭ مو كېۋەزلىككە ئالىي دى ھىدروفوسفات، 80 مىڭ مو يەرگە پۈركۈش گۈھىرى ئىشلىتىلدى؛ 1993 - يىلغا كەلگەندە كالىي دى ھىدروفوسفات ئىشلىتىلگەن كۆلەم 175 مىڭ موغا، پۈركۈش گۈھىرى ئىشلىتىلگەن كۆلەم 210 مىڭ موغا يەتتى.

3. باكتېرىيە ئوغۇتى

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يەرلىك ئۈسۈلدا ئىشلەپچىقىرىلغان «5406» باكتېرىيە ئوغۇتى كېڭەيتىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن 90 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ھوسۇل ئاشۇرۇش زەمبۇرۇغى ئىشلىتىلدى. ئۇ دەسلەپتە كېۋەزگىلا ئىشلىتىلگەنىدى، 1990 - يىلدىن كېيىن بۇغدايغىمۇ ئىشلىتىلدى. 1998 - يىلى 3500 مو كېۋەزلىككە ئىشلىتىلگەنىدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە 200 مىڭ مو كېۋەزلىككە، 210 مىڭ مو بۇغداي ئېتىزىغا ئىشلىتىلدى.

4. ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورا

70 - يىللاردا «D—24»، «920»لار كىرگۈزۈلۈپ قىسمەن تەجرىبە ئېتىزلىرىدا ۋە پەن تەتقىقات ئورۇنلىرىدا كىچىك كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنىدى، لېكىن ئۇنۇم جەھەتتە نۇرغۇن مەسىلە كۆرۈلدى («ئۆسۈشكە ياردەم بەرگۈچى نېفتىلىك دورا»نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، شۇڭا ئۇ كېڭەيتىلمىدى ۋە داۋاملىق ئىشلىتىلمىدى. 80 - 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئەيجۇاڭسۇ ئىشلىتىش كېڭەيتىلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، سوجيېئەن، ئېتېبغون قاتارلىق ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورىلار ئارقا - ئارقىدىن ئىشلىتىلدى ھەمدە ناھايىتى تېز كېڭەيتىلدى. 1989- يىلى، كېۋەزلىكلەرگە 20 كىلوگرام سوجيېئەن 6000 مو (قېتىم) پۈركۈلدى، 1993 - يىلى 650 مىڭ مو (قېتىم) پۈركۈلدى؛ شۇ يىلى كېۋەز ۋە كۆممىقوناقلارغا 15 تونىنا ئېتېبغون ئىشلىتىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 - يىلدىن 1994 - يىلغىچە بولغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 7 — بىرلىكى: تونىنا

يىللار	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994
ئازوتلۇق ئوغۇت	1986	1094	1354	2114	1030	2462	2287	3576	5693	5186	3853	8043	7530	6326	10483
فوسفورلۇق ئوغۇت	774	1093	780	1436	2015	569	789	1927	2101	1441	4519	10720	12152	7955	10427
دېھقانچىلىق دورىسى	21.7	29	56.7	28	14.2	5.2	0.12	4.3	12.9	21	23	9.3	19.6	15.2	14.2

ئىزاھ: 1) بۇ جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدىن، شۇ يىلدىكى مال كىرگۈزۈش مىقدارىدىن ئېلىنىدى (بۇ ناھىيىگە كىرگۈزۈلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشى ئىنتايىن ئاز).

2) دېھقانچىلىق دورىلىرى ئۆسۈشنى تەڭشىگۈچى دورا، ئوت - چۆپ يوقىتىش دورىسى، باكتېرىيە ئوغۇتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

3) ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىدىن باشقا ئورۇنلار سېتىۋالغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى (دېھقانچىلىق تېخنىكا) پونكىتى، زىرائەت دوختۇرخانىسى، شەخسلەر كىرگۈزگىنى ھېسابلانمىدى.

§8 . ئۆسۈملۈك ئاسراش

1. ئاساسلىق كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلار

60 - يىللاردىن ئىلگىرى، شايار ناھىيىسىدە زىرائەتلەرگە خەۋپ سالىدىغان ئاساسلىق كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلاردىن، بۇغدايدا: سېرىق چۈشۈش كېسىلى، دات كېسىلى، بۇغداي غول قارا توزان كېسىلى، قىل قۇرت، غۇجمەك باشاق كېسىلى؛ كۆممىقوناقتا: تۈگمىنەك قارا توزان كېسىلى، يىپسىمان قارا باشاق كېسىلى، يوللۇق داغ كېسىلى؛ كېۋەزدە: تىك قۇرۇش كېسىلى، بۇرجەكسىمان داغ كېسىلى، يۇمشاپ چىرىش كېسىلى، يىلتىز سېسىش كېسىلى، قارا غوز كېسىلى، كۆك پىت، قارىغۇ چىرپاشكا، كېۋەز ئۈزۈن نەيچىلىك پىتى؛ شالدا: شال ۋاباسى، سۇ چۈنى، كۈلرەڭ شال پىتى؛ قىمچىدا: سېرىق كەڭ يوللۇق بۈرگە؛ قىزىلچىدا: ئاق توزان كېسىلى، تۈمشۇقلۇق قۇرت؛ يەر ئاستى زىياندash ھاشاراتلىرىدىن: يەر يولۇسى قاتارلىقلار بار. 1954 - يىلى، 5 - رايوندىكى تاللىققوتان يېزىسىدىكى 3 كەنتتە 2933 مو بۇغداي تېرىلغان، ئەمما سېرىق چۈشۈش كېسىلى زىيان سالغانلىقتىن، 1895 مو بۇغدايلىك ھوسۇلى تۆۋەنلەپ كەتكەن، ھوسۇلنىڭ تۆۋەنلەش نىسبىتى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 64.7% بولغان. 1960 - يىلى، بۇغداي دات كېسىلى كەڭ تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 69 مىڭ 585 مو بۇغدايدا بۇ كېسەل پەيدا بولغان.

60 - يىللاردىن كېيىن، زىرائەت ئەلا سورتلىرىنىڭ ئۆزلۈكسىز كىرگۈزۈلۈشى، ئوغۇتلاش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى، تېرىنچىلىق تۈزۈمىنىڭ تەدرىجىي مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، زىرائەتلەردىكى كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلارنىڭ تۈرلىرىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى. ئەسلىدىكى بەزى كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلار 2 - ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى ياكى تۈپتىن يوقالدى؛ 2 - ئورۇندا تۇرىدىغان ياكى ئىلگىرى يوق بەزى كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلار ئاساسلىق كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلارغا ئايلاندى. 90 - يىللاردا، بۇغدايدا دات كېسىلى، ئاق توزان كېسىلى، كۆك پىت، قىل قۇرت، پوستلاق تىرىپسى؛ كۆممىقوناقتا يىپسىمان قارا توزان كېسىلى، يوللۇق ۋېرۇس كېسىلى، چوك داغ كېسىلى، كېۋەزدە كۆك پىت، يىلتىز سېسىش كېسىلى، كېۋەز ئۈزۈن نەيچىلىك كۆك پىتى، كېۋەز غوزا قۇرتى؛ قىمچىدا كۆكتات پىتى، بۈرگە، توزانسىمان كېپىنەك؛ يەر ئاستى زىياندash ھاشاراتلىرىدىن يەر يولۇسى بار بولدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدىن 90 - يىللارغىچە، يەر يولۇسىنىڭ سانى ئازايدى، زىيان سېلىشىمۇ يېنىكلىدى، پوستلاق تىرىپسى، كېۋەز غوزا قۇرتىنىڭ مىقدارى كۆپەيىپ، زىيىنى ئېغىرلاشتى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلار ئوخشاش بولمىغان يىللاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە پەيدا بولدى، لېكىن ئادەتتە كۆلىمى كۆپ ئەمەس، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئىشى ۋاقتىدا ئىشلەنگەچكە، زىيىنى ئانچە ئېغىر بولمىدى. 1990 - يىلى، ناھىيە بويىچە كېۋەز كۆك پىتى ئومۇمىيۈزلۈك پەيدا بولۇپ، پاختا ھوسۇلى 10%تىن ئارتۇق كېمەيىپ كەتتى. ھاشارات زىيىنىغا ئېغىر ئۇچرىغان بەزى كېۋەزلىكلەردە پاختا ھوسۇلى 26% كېمەيىپ كەتتى.

2. ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش فاكتورى

50 - يىللاردا كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشتا «ئومۇمىيۈزلۈك ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش، زامانىۋى ئۇسۇل بىلەن يەرلىك ئۇسۇلنى بىرلەشتۈرۈش» ، «ئومۇمىيۈزلۈك يوقىتىش، ئۇقتىلىق تازىلاش» فاكتورى يولغا قويۇلدى. كېسەللىك، زىياندash ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش مىقدارى، پەيدا بولۇش يۈزلىنىشىگە قارىتا ئىلمىي بولغان ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش تەدبىرلىرى كەمچىل بولغاچقا،

كېسەللىك، زىياندائ ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەننەرخى ئېشىپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنى زىياندائ ھاشاراتلارنىڭ دورىغا تاقابىلچانلىقى كۈچەيگەنلىكتىن، ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئىشى ئىشلەنگەنسېرى زىيان شۇنچە ئېغىرلىشىپ كېتىدىغان ئەھۋال كۆرۈلدى. 70 - يىللاردىن كېيىن، «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئۈنۈمۈرسال ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش» فائىجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ھەم دورا ئىشلىتىش مىقدارى ئازايتىلدى، ھەم ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۈنۈمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بىر مەزگىللىك تەرەققىيات ئارقىلىق، 90 - يىللاردا بۇ فائىجېن ئومۇميۈزلۈك ئىزچىل ئەملىيلەشتۈرۈلدى ھەمدە بىر قەدەر ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈم قولغا كەلتۈرۈلدى.

3. ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ زىرائەتلەردىكى كېسەللىك، زىياندائ ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 8

ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش تەدبىرى	كېڭەيتىلگەن يىللار	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئۈسۈلى
ئادەم كۈچى بىلەن ئالدىنى ئېلىش يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى	ئېتىزدا يۇلۇش، كۆيدۈرۈش
دېھقانچىلىق تەدبىرلىرى ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللار	قىرىۋۇزۇش، قورچاق يوقىتىش، كۆزدە ئاغدۇرۇپ تولۇق يانتۇزۇش
	70 - يىللار	پەرۋانىنى جەلپ قىلىش، «چىراغ ئارقىلىق جەلپ قىلىپ يوقىتىش» نى كېڭەيتىش
ئۇرۇقنى بىر تەرەپ قىلىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ ئاخىرى	ئۇرۇقنى تۈز سۈيىگە چىلاش، سۇ پۈركۈش، ئۇرۇقنى ئىلمان سۇغا چىلاش، ئۇرۇقنى دورىلاش
	80 ،، 90 - يىللار	ئۇرۇقلۇق چىگىتنىنى كۆپۈكچە سۇلفات كىسلاتاسى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىش (كېۋەز)
دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش	50 - يىللارنىڭ باشلىرى	ھاك، كۈل، ياغاچ شاخلىرى، تۈز، ئوتۇن كۈلى ئارىلاشمىسى قاتارلىقلارنى چېچىش، ناماكا سۈيى، گۈڭگۈرتلۇك ھال سۈيى چېچىش
	50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا، ئاخىرلىرى	«666»، «223» ئېمۇلسىيسى، بۇغداي فېنىل مېركۇرىل ئاتسېتاتى، پاپونىيە فېنىل مېركۇرىل ئاتسېتاتى
	60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن	دىفتېرىكس، ددۋ، روگور، 1059، 1605، 3911، دىمۇلفوتون، فېنتروتئون قاتارلىق 30 نەچچە خىل دورا

ئېتىزلاردىكى ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىشتا ئەزەلدىن ئوتسۇچ بىلەن ياكى قول بىلەن ئوتاش ئۈسۈلى قوللىنىلىپ كەلگەنىدى، 60 - يىللاردا ئوت - چۆپ كولتىۋاتسىيە قىلىش ئارقىلىق يوقىتىلدى، 80 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ خىمىيىلىك دورىلار ئارقىلىق يوقىتىلدى.

Ⅲ باب

ئورمانچىلىق

جۇغراپىيىلىك شارائىتىنىڭ پەرقلىق بولۇشى تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدە شىمالدىن جەنۇبىغا قاراپ، ئۈچ خىل ئوخشاش بولمىغان ئورمان ئېكولوگىيىلىك رايونى شەكىللەنگەن.

ئۈگەن دەرياسى ۋادىسى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى تېرىقچىلىق رايونلىرىدا شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، سۇۋادان تېرەك، جىگدىدىن تەركىب تاپقان ھەر خىل ئىھاتە ئورمىنى ۋە ئۈجمە، قارىياغاچ ھەمدە ھەر خىل مېۋىلىك دەرەخلەردىن تەركىب تاپقان ئىقتىسادىي ئورمان ئاساس قىلىنغان. بۇ رايوندا مەسچىت، قەبرىستانلىق، قۇم دۆڭلىرى بىلەن ئېتىزلار ئارىسىدا تۇتاش توغراقلار بار بولۇپ، ئادەتتە كۆلىمى 1 — 10 مو كېلىدۇ. مەسچىت، قەبرىستانلىقلاردىكى توغراقلاردىن باشقا توغراقلار كېسىۋېتىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مەسچىت، قەبرىستانلىقلاردىكى ئېتىدائىي توغراقلارمۇ كېسىۋېتىلدى، 1976 - يىلغا كەلگەندە ئانچە كۆپ قالمىدى.

تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئېتىدائىي توغراق ئورمىنى رايونى. بۇ رايوننىڭ كۆلىمى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، تارىختا كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ ماتېرىيال ئورمىنى ۋە ناھىيە، يېزىلاردىكى كىشىلەرنىڭ ئوتۇن ئورمىنى بازىسى ئىدى. 1955 - يىلى، دۆلەتنىڭ تەكشۈرۈشىدە، كۆلىمى 960 مىڭ مو چىقتى. 1978 - يىلى ئاۋىئاتسىيىلىك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ساقلىنىپ قالغان كۆلىمى 790 مىڭ مو بولۇپ، 23 يىلدا 180 مىڭ مو، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 7900 مو ئازايغان. توغراق ئورمىنى رايونىدا كەڭ كۆلەمدە يۇلغۇن ۋە ئاز مىقدارداً ياۋا جىگدە، كۆلرەڭ تېرەكلەر بار، ئورمان ئارىلىرىدا ئاقتېكەن، قوڭغۇراق تېكەن قاتارلىق چاتقاللار بار.

تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىن 30 — 100 كىلومېتىر يىراقلىققا تەكلىماكان قۇملۇقى جايلاشقان. بۇ رايوننىڭ كۆپىنچە جايلىرى قۇملۇق چۆل، لېكىن تارىم دەرياسىنىڭ كونا ئىزى، پەسىللىك دەريالارنىڭ ئېككى قىرغىقى، كۆچمە كۆللەرنىڭ ئەتراپىدا يەنىلا ئۇزۇن بەلۋاغسىمان ياكى پارچە ئۆسكەن توغراقلار ۋە قۇم دۆڭلىرى، قۇم جىلغىلىرىدا ئاز ساندىكى پارچە توغراق ئورمىنى بار. 200 نەچچە يىلدىن بۇيان تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىغا يۆتكىلىشى ۋە يېقىنقى 50 يىلدىن بۇيان يۇقىرى ئېقىمنى توسۇپ مۇغرىش تۈپەيلىدىن، قۇملۇقتىكى توغراقلارنىڭ كۆپىنچىسى قۇرۇپ كەتتى (ئايروپىلان ئارقىلىق كۆزىتكەندە نۇرغۇن توغراق تىك پېتى قۇرۇپ كەتكەن توغراق ئورمىنى بەلۋاغلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ)، لېكىن پۈتۈنلەي تۈگەپ كەتكىنى يوق.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسى دۆلەتنىڭ «ئۈچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلدى، بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، 1989 - يىلى، ئېتىز - ئېرىق بويلىرىنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى؛ 1990- يىلى ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە «كۆكەرتىشتىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن نامغا ئېرىشتى، 1991 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە قۇمنى تىزگىنلەپ ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇلۇشىدىكى نۆۋەتلىك ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان بايلىقى ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 9

بىرلىكى: مو

تۈرى / يىللار	ئومۇمىي يەر كۆلىمى	ئومۇمىي بوستانلىق كۆلىمى	ئورمان كۆلىمى					ناھىيە بويىچە ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %	بوستانلىق ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى %
			جەمئىي	تەبىئىي ئورمان			بەرپا قىلىنغان ئورمان		
				كىچىك جەمئىي	توغراق	چاتقال	كىچىك جەمئىي		
1955	47958750	9360000	1330289.5	1330272	959618	370654		2.77	14.21
1960	47958750	9360000	1319404.5	1319387	959618	359769		2.75	14.10
1965	47958750	9360000	1293043.5	1288464	940844	347620	4579.5	2.70	13.81
1970	47958750	9360000	1249437	1242146	907918	334228	7291	2.61	13.35
1975	47958750	9360000	1157610	1147914	828325	319589	9696	2.41	12.37
1980	47958750	9360000	1104170.2	1089990	786285	303705	14180.2	2.30	11.80
1985	47958750	9360000	1627298.7	1583620	1011640	571980	43678.7	3.39	17.39
1990	47958750	9360000	2162875	2077260	1237005	840255	85615	4.51	23.11
1992	47958750	9360000	2180680	2077260	1237005	840255	103420	4.55	23.30

§ 1 . تەبىئىي ئورمان

1 . جايلىشىشى

غەربتە كامايلاڭدىن شەرقتە خاداۋڭگىچە تارىم دەريالىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىنى بويلاپ، شەرق - غەرب يۆنىلىشىدە 220 كىلومېتىرچە، جەنۇب - شىمال يۆنىلىشىدە 50 — 100 كىلومېتىرچە دائىرىگە، يەنى تارىم يېزىسى، 1 ـ، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىڭ دائىرىسىدە ۋە تويبولدى، گۈلباغ، قايلور يېزىلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى دەريا بويى ئەتراپلىرىغا كەڭ كۆلەمدە تەبىئىي ئورمان تارقالغان. نۇرباغ ۋە قىزىلبايراق يېزىلىرى تۇتاشقان جايىدىكى شورداشتا پارچە - پۈرات تۈسكەن ئورمان بار، يېڭىسەھەللە يېزىسىنىڭ غەربىي ۋە غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرىدا، جەرەنلىك جىلغىسى ئەتراپىدا ھەمدە يايلاق پونكىتىنىڭ شىمالىدا، گۈلباغ يېزىسى 2- دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا تۇتاش ۋە پارچە - پۈرات توغراق ئورمىنى بار. توغراقلار ۋە چاتقاللار گىرەلىشىپ تۈسكەن، ئورمان ئارىسى ۋە ئورمانلىقنىڭ چېتىدە باراقسان تۈسكەن چاتقاللار بار.

2 . دەرەخ تۈرلىرى

1) غوللۇق دەرەخلەر: توغراق، كۆلرەك تېرەك، جىگدە. بۇنىڭدا توغراق ئاساس قىلىنغان بولۇپ، كۆلرەك تېرەك، جىگدىلەر تارقاق تۈسكەن.

2) چاتقاللار: يۇلغۇن، ئاقتىكەن، قوڭغۇراق تىكەن. بۇنىڭدا يۇلغۇن ئاساس قىلىنغان بولۇپ، چاتقاللارنىڭ يېرىمىدىن كۆپەرەكىنى ئىگىلەيدۇ. يۇلغۇن، ئاقتىكەن، قوڭغۇراق تىكەنلەر توغراق ئورمانلىرى ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە گىرەلىشىپ تۈسكەن.

3. كۆلىمى

شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي ئورمان كۆلىمى ئىنتايىن كۆپ. 1978 - يىلدىن ئىلگىرى، تەبىئىي مۇھىتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە زىيادە كېسىش تۆپەيلىدىن تەبىئىي ئورمان كۆلىمى يىلمۇ يىل ئازىيىپ كەتكەنىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، يېتىشتۇرۇش ۋە كەلكۈن باشلاپ مۇغدىرىش، ئىككىلەمچى ئورمانلارنى ئۆزگەرتىش، كېسىشنى چەكلەپ يېتىشتۇرۇش قاتارلىق بىر قاتار ئىسلاھ كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە توغراق ئورمىنى 55 مىڭ مو كېڭەيدى، پۈتكۈل تەبىئىي ئورمانىنىڭ ئازىيىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەنىدى ھەمدە تەدرىجىي ئىسلاھ كەلدى.

توغراقنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتى 7.19%، يىللىق قۇرۇپ زىيانغا ئۇچراش نىسبىتى 1.8%. ياغىشى پەرۋىش قىلىنسا، كېسىلمە يىللىق ساپ ئۆسۈش نىسبىتى 5.39%كە يېتىدۇ. 1955 - يىلى، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈش ئەترىتى 1 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراقلىق ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 959 مىڭ 600 مو، چاتقال ئورمىنى كۆلىمى 303 مىڭ 700 مو، تارقاق ئورمان كۆلىمى 2 مىليون 140 مىڭ مو ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1978 - يىلى، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئاۋىئاتسىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 795 مىڭ مو ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1980 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى تەشكىللەپ قايتا تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى كۆلىمى 786 مىڭ مو، ئۆسۈۋاتقان دەرەخ زاپىسى كۆلىمىنىڭ 545 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1990 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى يېڭى ئۇلچەش ئۆسۈلى ئارقىلىق يەنە بىر قېتىم تەكشۈرگەندە، شايار ناھىيىسىدىكى توغراق ئورمىنى بار كۆلەمنىڭ 13 مىڭ 431 گېكتار (207 مىڭ مو)، شالاڭ ئورمان كۆلىمىنىڭ 69 مىڭ 36 گېكتار، چاتقال ئورمىنى كۆلىمىنىڭ 56 مىڭ 17 گېكتار (840 مىڭ 300 مو)، ئۆسۈۋاتقان دەرەخ زاپىسى كۆلىمىنىڭ 2 مىليون 833 مىڭ كۇب مېتىر ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. ھېسابلاش ئۆسۈلى ئۆزگەرگەنلىكتىن، بۇ قېتىملىق تەكشۈرۈش نەتىجىسى بىلەن ئالدىنقى بىر قانچە قېتىملىق تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە پەرق كۆرۈلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا، كەنتلەرنىڭ كېڭىيىشى، كۆپىيىشى ۋە بوز يەر ئېچىش تۆپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان كۆلىمىدە يېقىنقى بىر قانچە يىلدا ئازىيىپ بېرىش يۈزلىنىشى كۆرۈلدى (يېقىنقى تەكشۈرۈش ئۇلچىمىدە دەرەخ تاجىسىنىڭ تىك پروېكسىيىسىنىڭ يەر يۈزىدە ئىگىلىگەن كۆلىمى 0.3 تىن چوڭ بولغىنى ئورمان بار يەر؛ 0.3 تىن كىچىك بولغىنى شالاڭ ئورمان بار يەر؛ 0.1 دىن كىچىك بولغىنى تارقاق ئورمان بار يەر بولىدۇ دەپ بەلگىلەنگەن).

§ 2. بەرپا قىلىنغان ئورمان

1. جايلىشىشى

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتەك ياخشى ئادىتى بار، ئادەملەر ئولتۇرقالاشقان جايلارنىڭ ھەممىسى دەل - دەرەخ بىلەن قاپلانغان، لېكىن بەرپا قىلىنغان ئورمان پەقەت مەھەللىلەر، ھويلا ئارامىلارنىڭ ئەتراپلىرى، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ قىرغاقلىرى بىلەنلا چەكلەنگەن، 1949 - يىلدىن ئىلگىرى كەڭ كۆلەمدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان شەكىللەنمىگەنىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان ئاساسەن ئۆگەن دەريالىق دېھقانچىلىق رايونىغا جايلاشقان. 1949- يىلدىن كېيىن، مەھەللە ئەترابى ۋە غول ئۆستەڭ قىرغاقلىرىدىن ئېتىزلىقلارغا راۋاجلاندى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىلىرىدا يېزا تاشيوللىرى پىلانلىنىپ ياسىلىشقا باشلىدى، گۈڭشې بىلەن گۈڭشې، چوڭ ئەترەت بىلەن چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ئارىسىدىكى تاشيوللارنىڭ بويىغا ئورمان بەلۋاغلىرى بەرپا قىلىندى. 60 - يىللاردا ئېتىز - ئېرىق ئىھاتە ئورمىنى بەرپا قىلىنىشقا باشلىدى. 1978 - يىلى، دۆلەتنىڭ «ئۇچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى سىستېمىسى»غا كىرگۈزۈلدى. 1985 - يىلى، 1 - قارارلىق قۇرۇلۇش تاماملاندى؛ ھازىر 2 - قارارلىق قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا، بازارلارنىڭ ئورمان بەرپا قىلىش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 10

بىرلىكى: تۈمەن مو

يىللار / ئورمان يېرى ئورۇن	1980		1985		1990		1992	
	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %	ئورمان يېرى كۆلىمى	تېرىلغۇ يەردە ئىگىلىگىنى %
ناھىيە بويىچە جەمئىي	1.422	2.5	4.37	7.6	8.56	14.9	10.34	18
گۈلباغ	0.21	2.7	0.75	9.8	1.71	22.4	1.85	24.2
توپبولدى	0.26	2.4	0.78	7.3	1.78	16.6	2.32	21.7
قىزىلبايراق	0.22	3	0.77	10.6	1.25	17.2	1.48	20.3
ئۈرباغ	0.07	2.1	0.32	9.6	0.53	15.8	0.65	19.5
بېشمەللە	0.44	4.9	0.93	10.3	1.60	17.8	1.84	20.4
قايلوار	0.18	1.9	0.52	5.5	1.12	11.9	1.46	15.5
تارىم	0.002	0.1	0.03	1	1.09	3	0.15	4.9
شايار بازىرى	0.03	6.5	0.07	15.2	0.21	44.7	0.28	59.6
باشقىلار	0.01	0.2	0.2	3.1	0.27	4.2	0.31	4.8

2. دەرەخ تۈرى

بەرپا قىلىنغان ئورمانىدىن 17 ئائىلە، 26 ئۈرۈقداش، 130 سورت بار.

1) ئارچا ئائىلىسى: كۆلى ئارچىسى ئۈرۈقدىشى، قازاق ئارچىسى ئۈرۈقدىشى (ئىككى خىل). بۇ ئائىلىدىكى دەرەخلەر بىر قەدەر ئاز بولۇپ، كۆپىنچىسى ھويلا - ئارام ۋە ئىشخانىلارنىڭ ئالدى - كەينىگە ھەمدە كوچىلارنى كۆكەرتىشكە ئۆستۈرۈلگەن.

2) تال، تېرەك ئائىلىسى: تېرەك ئۈرۈقدىشىدىكىلەردىن شىنجاڭ تېرىكى، ئاق تېرەك، سۇۋادان تېرەك، كانادا تېرىكى، ھاڭگا تېرەك (كۆلرەك تېرەك)، توغراق قاتارلىق 6 خىلى بار، بۇلار شايارىدىكى بەرپا قىلىنغان ئەڭ ئاساسلىق دەرەخ تۈرلىرى بولۇپ، ناھىيىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمىنىڭ %80ىدىن كۆپرەكىنى

ئىگىلەيدۇ. ناھىيىدىكى ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ھەممىسى بۇ خىل ئۇرۇقداشتىكى دەرەخلەر، ئۇلار يەنە قىرغاق ئىھاتە ئورمىنىدىكى دەرەخ تۈرلىرىنىڭ بىرى.

تال ئۇرۇقدىشىدىكىلەردىن قارا سۆگەت، چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن، ئۆستەڭ سۆگىتى قاتارلىق 3 خىلى بار. چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن كوچىلارنى كۆكەرتىدىغان ۋە ھويلا ـ ئارامىلارنى گۈزەللەشتۈرىدىغان دەرەخ تۈرى بولۇپ، ناھىيە ئىچىدە ئومۇميۈزلۈك ئۆستۈرۈلگەن. ئۆستەڭ سۆگىتى، قارا سۆگەت — قىرغاق ئىھاتە دەرىخى ھېسابلىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۆستەڭ سۆگىتى — ئىھاتە ئورمىنىنىڭ ئاساسلىق دەرەخ تۈرىدۇر.

3) قارىياغاچ ئائىلىسى، قارىياغاچ ئۇرۇقدىشى: سېدە، ئاق قارىياغاچ، چوڭ يوپۇرماقلىق قارىياغاچ قاتارلىق 3 خىلى بار. سېدىنىڭ دەرەخ تاجىسى قالپاققا ئوخشاش بولۇپ، يوپۇرماق، شاخلىرى زىچ، غۇنچەك ئۆسكەن، شېخىنى پۈتاپ رەتلىمىسىمۇ كۆركەم كۆرىنىدۇ، ئۇ ھويلا ـ ئارامىلارغا تىكىلىدىغان دەرەخ تۈرىدۇر، يېڭى مەھەللە كەنتىنىڭ شەرقىدىكى بىر تۈپ 500 يىللىق قەدىمىي سېدىنىڭ غول ئايلانمىسى 5.2 مېتىر، دەرەخ تاجىسى 46 مېتىر، غول ئېگىزلىكى 4 مېتىر، ئاز كەم 500 يىل ئۆسكەن.

4) ئۆجمە ئائىلىسى: ئۆجمە ئۇرۇقدىشىدىكىلەردىن ئاق ئۆجمە، شاتۇت، قارا ئۆجمە، پاكار ئۆجمە، ئوتتۇرا غوللۇق ئۆجمە، چوڭ يوپۇرماقلىق ئۆجمە قاتارلىق 6 خىلى بار. 1987 ـ يىلدىن كېيىن كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش تەشەببۇس قىلىنىپ، پاكار ئۆجمە، ئوتتۇرا غوللۇق ئۆجمە تىكىلىشكە باشلىدى. 1990 ـ يىلدىن كېيىن چوڭ يوپۇرماقلىق ئۆجمە كىرگۈزۈلدى.

ئۆجمە ئائىلىسىگە تەۋە ئەنجۈر ئۇرۇقدىشىكىلەردىن بىر خىلى بار بولۇپ، ئۆستۈرۈلۈش كۆلىمى كۆپ ئەمەس، كۆپىنچە ھويلا ـ ئارامىلاردا ئۆستۈرۈلىدۇ.

5) چىنار ئائىلىسى: 1989 ـ يىلى كوچىلارنى كۆكەرتىش ئۈچۈن تىكىلگەندىن بۇيان ياخشى ئۆستى.

6) ئەتىرگۈل ئائىلىسى: نەشپۈت ئۇرۇقدىشىكىلەردىن 14 سورت، ئالما ئۇرۇقدىشىكىلەردىن ئاز كەم 20 سورت، گىلاس ئائىلىسىدىكىلەردىن شاپتۇل، ئەينۇلا، ئۈرۈك، قارا ئۈرۈك، گىلاس، بەھى قاتارلىق 39 سورت بار.

7) پۇرچاق ئائىلىسى: سىرىس ئۇرۇقدىشى. شايارا ئانچە كۆپ ئۆستۈرۈلمەيدۇ. تۈخۈمەك ئۇرۇقدىشىكىلەردىن 2 خىلى (غوللۇق دەرەخ)، ئامورپا ئۇرۇقدىشىكىلەردىن بىر خىل (چانتال بولۇپ، بۇرۇن ئىھاتە ئورمىنىدا پەس قەۋەتلىك دەرەخ قىلىنغان) بار.

8) سۇزاپ ئائىلىسى: كاۋاۋۇچمن ئۇرۇقدىشىدىن بىر خىلى بار، كاۋاۋۇچمن دەرىخى شايار ناھىيىسىدە ئىنتايىن ئاز.

9) چۇلۇك ئائىلىسى: چۇلۇك.

10) ئازادى ئائىلىسى: تونا دەرىخى.

11) خوزۇر ئائىلىسى: چىلان، چۇغان، خۇرما قاتارلىق ئاز كەم 10 خىلى بار بولۇپ، ئىقتىسادىي ئورمان ھېسابلىنىدۇ.

12) جىگدە ئائىلىسى: جىگدە ئۇرۇقدىشىدىكى جىگدىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇلانغان چوڭ جىگدە ۋە ياۋا قاغا جىگدىلەر بار. جىگدىنىڭ ئۆستۈرۈلۈش مىقدارى بىر قەدەر كۆپ. جىغان ئۇرۇقدىشى: جىغان چانتال تۈرىگە كىرىدۇ، مىقدارى ئىنتايىن كۆپ بولۇپ، قاقاس چۆللۈكلەرگە ۋە قۇم بارخانلىرىغا تارقالغان. ئۇ بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈپ قۇمنى تۇراقلاشتۇرىدىغان ياخشى دەرەخ تۈرى، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئۆستۈرۈلگىنى كۆپ ئەمەس.

13) ئەرمىدۇن ئائىلىسى: چوڭ يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇن ۋە كىچىك يوپۇرماقلىق ئەرمىدۇندىن ئىبارەت 2 خىل بار.

14) پېدىگەن ئائىلىسى: ئالقات، چانتال تۈرىگە كىرىدۇ، ئەسلىدە ھويلا ـ ئارامىلارغا، كۆكتاتلىقلارنىڭ

ئەتراپىغا تىكىلىپ، قاشالاش رولىنى ئويناپتتى؛ ئۆتىلىك شىمالىق قىسمىتى ئىنتايىن يۇقىرى ۋە ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، 1993 - يىلى كەلگە كۆلەمدە ئۆستۈرۈش چاقىرىق قىلىندى.

15) چوقا ئائىلىسى: ئاق چىنار ئۇرۇقدىشى، ئاق چىنارنىڭ شاياردا ئۆستۈرۈلگىنى ئىنتايى ئاز، توپبولدى باغۋەنچىلىك مەيدانىدا بىر تۈپ، ناھىيىلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كۆچەتخانىدا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن بىر نەچچە تۈپ بار.

16) ئۇزۇم ئائىلىسى: ئۇزۇمنىڭ 10 نەچچە سورتى بار.

17) ياڭاق ئائىلىسى: ياڭاقنىڭ 2 سورتى بار، ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلىدۇ، كۆلىمى بىر قەدەر زور.

18) ئانار ئائىلىسى: ئانار ئۇرۇقدىشىدىكى بىر قانچە سورتى بار. توپبولدى يېزىسى يېڭىباغ كەنتى ئەتراپىدا بىر قەدەر كۆپ، باشقا يېزىلار ۋە بازاردىكى ھويلا - ئارامىلاردىمۇ ئۆستۈرۈلىدۇ.

3. بەرپا قىلىنغان ئورمانلىق تۈرگە ئايرىلىشى

شايار ناھىيىسى بىر قانچە يىلدا بەرپا قىلغان ئورمانلىق تۈرگە ئايرىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 11 بىرلىكى: تۈمەن مو

يىللار	ئىھاتە ئورمىنى	ئىقتىسادىي ئورمان	ماتېرىيال ئورمىنى	ئوتۇن ئورمىنى	ئالاھىدە ئورمان	جەمئىي
1985	1.76	0.9	0.19	0.05	1.46	4.36
1990	3.64	2.42	0.66	0.47	0.46	7.65
1991	4.02	2.57	0.66	0.48	1.46	9.19
1992	4.32	3.25	0.73	0.58	1.46	10.34

§ 3 . ئىگىلىك باشقۇرۇش

1. باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1) ئورمانچىلىق ئىدارىسى: 1984 - يىلى ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك كومىتېتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئورمانچىلىقنى باشقۇرىدىغان فۇنكسىيىلىك ئاپپارات بولدى. قارىمىقىدا ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ۋە ئورمانچىلىق مەيدانى تەسىس قىلىندى. ھازىر «ئۈچ شىمال ئىھاتە ئورمىنى» ئىشخانىسىدىكى خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 8 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار.

2) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى: 1956 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا بۇ پونكىتتا 7 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1966 - يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى، 1975 - يىلى، ئورمانچىلىق مەيدانىدىن ئايرىلىپ چىقتى، ھازىر شتاتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 25.

3) ئورمانچىلىق مەيدانى: ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى 1959 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا 29 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1966 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق پونكىتىغا قوشۇۋېتىلدى.

1975 - يىل 5 - ئايدا ئورمانچىلىق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، ئۇ چاغدا 51 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1993 - يىلى، شتاتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 76گە، ۋاقىتلىق ئىشچى 12گە يەتتى.

4) ئورمان ئاسراش پونكىتى: 1958 - يىلى 4 ئورمان ئاسراش پونكىتى قۇرۇلدى. ھەر بىر پونكىتتا بىردىن ئىككىگىچە ئادەم بار ئىدى. 1973 - يىلى ئورمان ئاسراش پونكىتى 3كە قىسقارتىلدى، ھەر بىر پونكىتتا 7 — 9 غىچە ئادەم بار، قارىمىقىدا بىر ياغاچ كېسىش ئەترىتى بار. 1987 - يىلدىن ھازىرغىچە 5 ئورمان ئاسراش پونكىتى، ھەر بىر پونكىتتا 8 — 9 غىچە ئادەم بار بولدى، بۇ پونكىتلار ئورمانچىلىق مەيدانىغا قارايدۇ.

5) ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى: 1987 - يىل 10 - ئايدا ئورمانچىلىق ساقچىخانىسى قۇرۇلدى، دەسلەپتە ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىغا قارىغانىدى، 1990 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىغا قارايدىغان بولدى.

2. ئورمان ھوقۇقى

شايار ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان بولۇپ، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى بىۋاسىتە باشقۇرىدۇ. 1990 - يىل 8 - ئايدا، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورمانچىلىق مەيدانىغا دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمانلارنىڭ ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى بەردى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ ئورمان ھوقۇقى قەدىمدىن تارتىپ 1958 - يىلغىچە شەخسلەرنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەنىدى. مەسچىت، مەكتەپ ئەتراپىدىكى ۋە ئومۇمغا قاراشلىق يەرلەردىكى ئورمان ھوقۇقى شۇ يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئورۇنغا تەۋە ئىدى. ئۇ چاغدا مەسچىت، مەكتەپ، ئورگان، تەشكىلات قاتارلىق ئومۇم ئىگىدارلىقىدىكى ئورمانلارنىڭ مىقدارى %20كىمۇ يەتمەيدۇ. 1958 - يىلى، گۇڭشېلىشىشتىن كېيىن بەرپا قىلىنغان ئورمان ھوقۇقىنىڭ %84ى كوللېكتىپقا، %15ى خۇسۇسىيلارغا تەۋە بولدى، تەخمىنەن %1ى دۆلەت ئىلكىدە بولدى.

1981 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىشنى مەركەز قىلغان ئورمانچىلىقتا ئورمان ھوقۇقىنى بېكىتىش، كىشىلەر كۆڭلىنى تۇراقلاشتۇرۇش، دەرەخ يىلتىزىنى مۇقىملاشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلىنىشكە باشلىدى، يېزىلاردىكى كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرگە ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى. بەلگىلىمە بويىچە «كىم تىكسە شۇ باشقۇرۇش، شۇ مەنپەئەتلىنىش» يولغا قويۇلدى، شەخسلەر ھۆددە ئالغان يەرلەرگە شەخسلەر تىككەن كۆچەتلەرنىڭ ئورمان ھوقۇقى شەخسلەرگە تەۋە بولغاندىن تاشقىرى، باشقا ئومۇم ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرگە يەنى ئېرىق - ئۆستەڭ قىرغىقى، يول بويلىرىغا تىكىلگەن كۆچەتلەرگە نىسبەتەن «كىم تىكسە شۇنىڭغا تەۋە بولۇش» يولغا قويۇلدى. 1993 - يىلى بەرپا قىلىنغان ئورمان جەھەتتە خۇسۇسىي ئورمان ھوقۇقى %16نى، كوللېكتىپ ئورمان ھوقۇقى %80نى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى %4نى ئىگىلىدى.

3. بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ۋە ئارخىپلاشتۇرۇش

1961 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە، ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئاقسۇ ئۆلكىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىق خىزمەتچىلىرى بىلەن بىرلىكتە شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنغان ياش ئورمانلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى.

1979 - يىلى ئورمانچىلىق نازارىتىنىڭ تەكشۈرۈش - لايىھىلەش يۈرتى شايار ناھىيىسىدىكى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك، سىستېمىلىق تەكشۈردى.

1982 - يىل 4 - ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق بۆلۈمىدىكى فەن شەنخي، ئابدۇۋايىت،

ئورمانچىلىق مەيدانىدىكى مەھەممەت توقا قاتارلىقلار توغراق ئورمان بايلىقىنى رايونلارغا ئايرىپ تەكشۈرۈش ئىشىنى تاماملىدى.

1984 - يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ، ئورمان باشقۇرۇش پونكتىسى، ئورمانچىلىق مەيدانى ئورتاق ھەمكارلىشىپ، لېۋ لىگۇڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى دالىدا تەكشۈرۈش ۋە ئىشخانىدا ئانالىز قىلىپ رەتلەش خىزمىتىنى تۈنجى قېتىم تاماملىدى ھەمدە 1989 - يىلى «شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈش خىزمىتى» دېگەن تېمىدىكى ماتېرىيالنى يېزىپ چىقتى.

1990 - يىلى، دۆلەت ئىلكىدىكى ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسىنى تارقاتقاندا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەبىئىي ئورمان بايلىقى كۆلىمىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچىدى، شۇ يىلى ئورمانچىلىق نازارىتى تەبىئىي ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈپ ستاتىستىكىلاشنى يەنە بىر قېتىم ئورۇندىدى.

1991 - يىلى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى، ئورمان باشقۇرۇش پونكتى ۋە يېزىلىق (بازارلىق) پونكتىلار 1989 - يىلدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقىنى 2 - تۈركۈمدە تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسەن، ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك بەرپا قىلىنغان ئورمان بايلىقى ئارخىپىنى تۈرغۈزدى.

4. باشقۇرۇش - قوغداش ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش

1978 - يىلدىن ئىلگىرى، تەبىئىي ئورمانچىلىق رايوندا كېسىشلا بولۇپ، يېتىشتۈرۈش يوق ئىدى.

1979 - يىلى، تەبىئىي ئورمانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، ئورمانچىلىق مەيدانى پەرۋىش قىلىش - يېتىشتۈرۈش، ئارىلاپ كېسىشكە باشلىدى، كۆلىمى 281.47 گېكتار بولدى؛ 1980 - يىلى كۆپەيتىپ 380 گېكتارغا يەتتى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن، دەريا ساھىلىنى قورشاپ ئورمان يېتىشتۈرۈش، كەلكۇن باشلاپ سۇغىرىش، پەرۋىش قىلىش - ئارىلاپ كېسىش، ئىككىلەمچى ئورمانلارنى ئۆزگەرتىش قاتارلىقلار بىرلەشتۈرۈلگەن ئۇنىۋېرسال پەرۋىش قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىشقا باشلىدى.

1958 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شى 14 - تۈەن، ناھىيىلىك 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى، تارىم يېزىسى ۋە كۆچا نەسىللىك قوي فېرمىسىدا 4 تەبىئىي ئورمانلارنى قوغداش پونكتى قۇرۇلدى، ھەربىر پونكتتا 1 — 2 ئورمان قوغداش خادىمى قويۇلدى. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسىمۇ ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش، دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كېسىشنى توسۇش، ئورماننى كۆزىتىش قاتارلىقلار بولدى. لېكىن، ئۇ چاغلاردا ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچى ئورماننى پىيادە چارلايتتى، ئىنتىزام بوش بولۇپ، ئورمان ئاسراش ۋەزىپىسىنى تولۇق ئورۇندىتىش سۇر ئاچقىلى بولمايتتى.

1978 - يىلدىن كېيىن، يۇقىرىدا ئېيتىلغان 4 پونكتتىن باشقا، يەنە بازار ئورمان قوغداش پونكتى قۇرۇلدى، خادىملار كۆپەيتىلدى، قاتناش قوراللىرى سەپلەپ بېرىلدى، مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، ئىنتىزام تەربىيىسى كۈچەيتىلدى؛ دەل - دەرەخلەرنى ئوغرىلىقچە كەسكەنلەر قاتتىق جازالاندى، توغراقنى كېسىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش بىلەن بىللە، يۇلغۇن قاتارلىق چاتقاللارنى كېسىشكىمۇ نورما بەلگىلەپ بېرىلدى، مەلۇم مىقدارداً ئورمان بايلىقى ھەققى ئېلىندى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلارغا قارىتا «كىم تىكسە، شۇنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇش، شۇ باشقۇرۇش - قوغداش» پرىنسىپى بويىچە پەرۋىش قىلىش - باشقۇرۇش، قوغداش تەدبىرلىرى قوللىنىلدى، ئىقتىسادىي ئورمانلارغا قارىتا سۇغىرىش، ئوغۇتلاش، ئوتاش، شاخلىرىنى رەتلەش قاتارلىق پەرۋىش قىلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، باشقا ئورمانلار ئادەتتە پەقەت سۇغىرىپلا قويۇلدى، باشقا پەرۋىش تەدبىرلىرى قوللىنىلمىدى.

ئورمان ئوت ئاپىتىنىڭ ھەممىسى تەبىئىي ئورمانلاردا يۈز بەردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە بىر قانچە يىلدىكى ئورمان ئوت ئاپىتىگە دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 4 — 12

يىللار	ئورمان ئوت ئاپىتى (قېتىم)	زىيانغا ئۇچرىغان كۆلەم (گېكتار)	ئاساسلىق ئوت مەنبەسى	ئىزاھات
1969	1	33.33	دالىدا تاماكا چېكىش	
1977	1	8	دالىدا تاماكا چېكىش	
1978	1	0.53	دالىدا تاماكا چېكىش	
1980	8	42.33	ئوتلاق كۆيدۈرۈش، دالىدا تاماكا چېكىش	
1981	1	3.33	دالىدا تاماك چېكىش	
1982	10	118.67	ئوتلاق كۆيدۈرۈش، دالىدا تاماكا چېكىش	
1986	4	26.67	دالىدا تاماكا چېكىش	
1988	5	31.9	ئوتلاق كۆيدۈرۈش	4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يۈز بەرگەن ئوت ئاپىتىدە ئوت تۇتاشقان كۆلەم 36.67 گېكتار، ئاپتونوم رايون ۋە گۇۋۇيۈەننىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە ئېرىشتى
1989	11	30.2	دالىدا تاماكا چېكىش	
1990	1	0.72	دالىدا تاماكا چېكىش	
1992	1	0.27	دالىدا تاماكا چېكىش	ئوت تۇتاشقان كۆلەم 0.53 گېكتار

ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى ياخشى تۇتۇش ئۈچۈن، 1979 - يىل 12 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شايار ناھىيىلىك ئورمان قوغداش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش قوماندانلىق ئورنى قۇرۇلدى، قارمىقىدا ئورمان قوغداش - ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، بۇ ئىشخانا كۈندىلىك ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. 1993 - يىلغىچە، ناھىيىلىك ئورمان قوغداش - ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئورنى 2 قېتىم تەكشىلدى ۋە تولۇقلاندى. 1991 - يىل 2 - ئايدا، ئورمان قوغداش ئىشخانىسى ئاساسىدا «ئوچتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىشخانىسى» قۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس كادىر سەپلەندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان ئوت ئاپىتىدىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش، تەشكىللەشكە ناھىيىلىك ئورمان قوغداش - ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئىشخانىسى ۋە ئورمانچىلىق ئاساسىي مەسئۇل تارمىق مەسئۇل بولدى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانى كونكرېت يولغا قويۇشنى ئۈيۈشتۇردى.

1992 - يىل 12 - ئايدا، لىيۇ لىگۇك، ۋېي خۇڭبىن، سۇن شىگولار دۆلەتلىك بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تۇزۇپ چىققان «شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمان ئوت ئاپىتى خەتىرىنى رايونلارغا ئاگاھلاندۇرۇش» دېگەن مەخسۇس تېمىدىكى ماتېرىيال يۇقىرىغا يوللاندى. يۇقىرىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزدىكى 1 - دەرىجىلىك ئوت ئاپىتى خەتەر رايونى بېكىتىلدى ۋە مەبلەغ، ماددىي ئەشيا، مۇئەسسەسە قاتارلىق جەھەتلەردە ئېتىبار

بېرىلدى.

مەملىكەت بويىچە 1990 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئۈدا 3 يىل ئېلىپ بېرىلغان ئورمان ئوت ئاپىتىدىن خالىي ئورۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ باھالاش پائالىيىتىدە، شايار ناھىيىلىك ئورمان قوغداش - ئوت مۇداپىئە قوماندانلىق ئورنى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ، كادىرلار مىنىستىرلىكى، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئارقىلىق تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

ئىزاھ: ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكىنىڭ [1981]087 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدە شايار ناھىيىسىنىڭ توغراق ئورمىنى رايونى مەملىكەت بويىچە تەبىئىي قوغدىلىدىغان رايونلارنىڭ بىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن، لېكىن ئاپتونوم رايون ھازىرغىچە ئۇنىڭغا مۇناسىپ ھوقۇق ۋە مۇئەسسەسىلەرنى بەرمىدى.

5. ئورماندىكى كېسەللىك، زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ۋە كارانتىن قىلىش

تەبىئىي ئورماندا بولىدىغان كېسەللىك ۋە زىياندىاش ھاشارات ئاساسلىقى توغراق ماڭدامچى قۇرتىدىن ئىبارەت. ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش خىزمىتى ئىشلەنمىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەرپا قىلىنغان ئورمانغا زىيان سالىدىغان ھاشاراتلاردىن ئوسما يوپۇرماقسىمان تومۇزغا، تۈكلۈك كېچىك قاپلىق قۇرت، ئۆزەك قۇرتى، ئالما قاراداغ كېسىلى، شاپتۇل ئاق توزان كېسىلى قاتارلىقلار بار، بۇنىڭ ئىچىدە تېرەك چىرىش كېسىلى ۋە شاپتۇل ئاق توزان كېسىلى ئېغىرراق.

بەرپا قىلىنغان ئورماندىكى كېسەللىك، زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشتا، كىچىك كۆلەمدە دورا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈش ئېلىپ بېرىلغاندىن باشقا، ئاساسلىقى تەبىئىي كۈشەندىلەردىن پايدىلىنىپ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئېلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ كۆچەتلەرنى ۋە ياغاچ ماتېرىياللىرىنى كارانتىن قىلىش خىزمىتى 1985 - يىلى باشلاندى. شايار ناھىيىسىنىڭ بۇ جەھەتتىكى كۈچى ئاجىزراق بولۇپ، بۇ خىزمەت باشلانغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە، پەقەت بىر مەخسۇس كارانتىن خادىمىلا سەپلەندى.

§ 4. كۆچەت تىكىش ئورمان بەرپا قىلىش

1. كۆچەت يېتىشتۇرۇش

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئاساسىي ئىستىخسىلىك ھالدا ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپلىرىدا كىچىك تاختىلاردا كۆچەت يېتىشتۇرۇپ، ئۆزى تىكەتتى ياكى بازاردا ساتاتتى؛ 1958 - يىلدىن كېيىن، خەلق گۈڭشىلىرى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنى بىرلىك قىلىپ كۆچەت يېتىشتۇرۇپ تىكتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش چىڭ تۇتۇلۇپ، ئورمان بەرپا قىلىش قۇرۇق شەكىلگە ئايلىنىپ قالدى. «ۋەزىپە يىلمۇ يىل چۈشۈرۈلۈپ تۇردى، كۆرسەتكۈچ يىلمۇ يىل ئۆستۈرۈلدى، ئەترەتلەر كۆچەت يېتىشتۇرمەي يىلمۇ يىل ئېلىپ-سېلىپ ئۇتكۈزۈۋەتتى»، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كۆچەت يېتىشتۇرۇش خىزمىتى گۈڭشى، ئەترەتلەردە رەسمىي يولغا قويۇلۇپ، ئەستايىدىل ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1991- يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ئورمانچىلىقنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، «بەش تۈرلۈك پىكىر»نى تۈزۈپ چىقىپ، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا يوللىدى، ھۆججەت شەكىللەندۈرۈلۈپ، تۆۋەنلىك ئىجرا قىلىشىغا چۈشۈرۈلدى. يەنى، «ئاساسلىق

رەھبەر تۆتۈش» ، «ئىككىگە (يەنى ئەتىيازلىق، كۈزلۈك كۆچەت تىكىشكە) دەخلى يەتكۈزمەسلىك» ، «ئۈچ چوڭ بولۇش» (كۆچەت چوڭ، ئورەك چوڭ، قۇر - تۆپ ئارىلىقى چوڭ بولۇش) ، «تۆتلەشتۈرۈش» (ئېتىز-ئېرىقلارنى ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش، يول بويلىرىنى ئورمان بىلەن سايىلاشتۇرۇش، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى باغۋارانلاشتۇرۇش، كەنتلەرنى باغچىلاشتۇرۇش) ، «بەشنى بىر تۆتاش قىلىش» (بىر تۆتاش پىلانلاش، بىر تۆتاش تېخنىكا تەدبىرلىرىنى قوللىنىش، بىر تۆتاش پەرۋىش قىلىش، قوغداش، بىر تۆتاش مۇنبىرىش، كېسەللىك، زىياندا ش ھاشارا تلارنىڭ بىر تۆتاش ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش) يولغا قويۇلدى. بۇ ھۆججەتنى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ئارقىلىق، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشتا يېڭى بۆسۈش بولۇپلا قالماستىن، بەلكى كۆچەت يېتىشتۇرۇشمۇ تەدرىجىي كەڭ كۆلەملىشىش، ئىلمىيلىشىش يولىغا ماڭدى، ئورمانچىلىق تارماقلىرى ۋە ئورمانچىلىق كەنت، گۇرۇپپىلىرى كەڭ كۆلەمدە كۆچەت يېتىشتۇرگەندىن تاشقىرى، يەككە دېھقان ئائىلىلىرىمۇ كەڭ كۆلەمدە كۆچەت يېتىشتۇرىدىغان ھالەت شەكىللەندى.

ناھىيە بويىچە بىر دۆلەت ئىلكىدىكى كۆچەتخانا بولۇپ، كۆلىمى 141 مو كېلىدۇ، يېزا (بازار) ، كەنت، گۇرۇپپىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ كوللېكتىپ، ھۈسۈسىي كۆچەتخانىلىرى بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1953 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان كۆچەت يېتىشتۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 13　　بىرلىكى: مو

يىللار	يېتىشتۇرۇلگەن كۆچەت كۆلىمى	يىللار	يېتىشتۇرۇلگەن كۆچەت كۆلىمى	يىللار	يېتىشتۇرۇلگەن كۆچەت كۆلىمى
1953	4.2	1973	1359	1984	3329
1954	7	1974	438	1985	7000
1957	249.6	1975	801	1986	9148.5
1961	420	1976	3853	1987	5341
1962	34	1977	1403	1988	2810.9
1963	33	1978	959	1989	1644
1964	217	1979	1219	1990	2940
1965	203	1980	886	1991	2029.7
1966	385	1981	1219	1992	2419.1
1969	763	1982	2749	1993	2286
1972	957	1983	6136		

2. كۆچەت تىكىپ ئۆستۈرۈش

1961 - يىلدىن ئىلگىرى ئورمان بەرپا قىلىشتا ئاساسا ئىستىخىلىك ھالدا ئۆيلەرنىڭ ئالدى - كەينىگە ۋە ئېتىز باشلىرىغا تېرەك، سۆگەت، جىگدە، ئۇجمە ۋە شاپتۇل، نەشپۈت، ئۈرۈك، ئالما، ئۈزۈم، ياڭاق قاتارلىقلارنى پارچە - پۈرات تىكىپ ئۆستۈرۈپ كەلگەنىدى. 1962 - يىلدىن كېيىن تەشكىللىك ھالدا كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش باشلاندى.

ئاقىبەر كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى　1990 - يىلى شايار بازىرىنىڭ جەنۇبىدا، ناھىيە بازىرىدىن تويبولدى يېزىلىق ھۆكۈمەتكە بارىدىغان تاشيولنىڭ ئىككى تەرىپىدە بويلاپ، كەڭ كۆلەمدە كۆكەرتىش قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ ئەسلىدە شورلۇق يەر بولۇپ ئاقىبەر قۇرۇلۇشى دەپ ئاتالدى. قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابى

قۇرۇلدى، ئېرىق - ئۆستەك چېچىلىپ شور تىزگىنلىنىپ، يەر تۈزلىنىپ، مۇنبەتلەشتۈرۈلۈپ كۆچەت تىكىلدى. قۇرۇلۇشنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 2000 مو، ئەچچە يىل ئۈدا تىرىشىش ئارقىلىق، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 120 مو ئىمارەت ئورمىنى يېتىشتۈرۈلدى. بۇ قۇرۇلۇشنى ناھىيە بازىرىدىكى ئورگان، تەشكىلاتلار خالىسانە ئەمگەك قىلىش ئارقىلىق ئېلىپ باردى، قۇرۇلۇش قوماندانلىق شتابىدىكى خادىملار ئوتاش، سۇغىرىش ۋە ئاسراش قاتارلىق پەرۋىش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل بولدى. بۇ قۇرۇلۇش ھازىر ناھىيىلىك ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1985 - يىلى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگان، تەشكىلاتلار خالىسانە كۆچەت تىكىش دولقۇنىنى قوزغىدى، شايار - توقسۇ تاشيولىنىڭ شەرق تەرىپى، نېغىت ئامبىرىنىڭ جەنۇبىدا 500 مو بوز يەر ئېچىلىپ، كۆچەت تىكىلىپ ئورمان بەرپا قىلىندى، 1991 - يىلغا كەلگەندە، بۇ يەردىكى دەل - دەرەخلەر ئۆسۈپ يېتىلدى، 5. 22 مو يەردىكى ئۇزۇم مېۋىگە كىرىپ بازاردا سېتىلىشقا باشلىدى. ھازىر بۇ ئورمان ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى تەجرىبە ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

3. يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش

تەبىئىي ئورمانلاردا ئادەتتە كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىش ياكى ئادەم كۈچى بىلەن چۈنەك ئېچىپ دەرەخ يىلتىزىنى ئۈزۈۋېتىپ بىخلاندۇرۇش، يىلتىزدىن بىخلاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىپ يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلدى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلاردا بىر قىسىم يېزىلاردا بىخلاندۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلغاندىن تاشقىرى، كۆپىنچە جايلاردا ئادەم كۈچى بىلەن كېسىلگەندىن كېيىن كۆچەت تىكىش ئۇسۇلى ئارقىلىق يەڭگۈشلەپ يېڭىلاش ئېلىپ بېرىلدى. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى، كەلكۈن باشلاپ سۇغىرىشتىن باشقا تەدبىرلەر قوللىنىلمىغانىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن، ئورمان قوغداش پونكىتلىرى كۆچەيتىلدى ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار يالاپ ئىشلىتىلدى. ئۇلار: 1) غازاڭ، شاخلارنى تازىلاپ ھاۋا ئالمىشىشنى ياخشىلاپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئالدى؛ 2) مۇڭاپىق پەيتتە شاخ پۇتىدى؛ 3) يىلتىز ئۈزۈش ئېرىقچىلىرىنى چاپتى. تارىم يېزىسى ۋە 1. چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 55 مىڭ مو ئىككىلەمچى ئورمان ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

4. كېسىش

توغراق ئورمانلىرىنى كېسىش 1959 - يىلدىن ئىلگىرى توغراق ئورمانلىرىنى قوغدايدىغان ئادەم يوق ئىدى، ئوغرىلىقچە كېسىش، كەلسە - كەلمەس كېسىش مىقدارى يىلىغا 60 مىڭ كۇب مېتىردىن ئاشاتتى. 1960 - يىلدىن كېيىن، ئورمانچىلىق مەيدانى تەشكىللىنىك كېسىشنى باشلىدى، 80 - يىللاردىن ئىلگىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى ئاھالىلەر رايونلىرىغا يېقىنراق جايلاردىكى توغراق ئورمىنى رايونىدا ماتېرىيال قىلغىلى بولىدىغان توغراقلار يوق ئىدى، دىئامېترى 50 سانتىمېتىردىن ئاشىدىغانلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كېسىلىپ بولغانىدى. 80 - يىللاردىن كېيىن، ئورمانچىلىق نازارىتى 2360 گېكتار توغراق ئورمىنىنى ماتېرىيال ئورمىنى كېسىش بازىسى قىلىپ بېكىتتى، ئورمانچىلىق نازارىتى، ئورمانچىلىق باشقارمىسى كېسىش چەك نورمىسىنى يىلمۇ يىل تۆۋەنگە چۈشۈردى. ئورمانچىلىق مەيدانى كېسىشتىن ئىلگىرى كېسىش لايىھىسى چۈشەندۈرۈشنامىسى يوللىدى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى پىكىرىنى قوشۇپ ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق باشقارمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا يوللىدى، ئورمانچىلىق ئىدارىسى كېسىش گۇۋاھنامىسى بېجىرىپ بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن ياغاچ كېسىلدى.

1960 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان 33 يىلدا 610 مىڭ كۇب مېتىر ياغاچ كېسىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەكشۈرۈشكە بولىدىغان ئاساسىيار توغراق مىقدارى 92 مىڭ 336 كۇب مېتىر، قالغان 60 مىڭ كۇب مېتىردىن

ئارتۇقى ئوغرىلىقچە كېسىلگەن.

سىياسەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، توغراق ئورمانلىرىنى كېسىش مۇنداق 4 باسقۇچقا بۆلۈندى: 1) 1959 - يىلدىن ئىلگىرىكى كەلىمەس كېسىش باسقۇچى؛ 2) 1960 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ تەشكىللىك كېسىش باسقۇچى؛ 3) 1969 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە كەلكۈنمەس كېسىش باسقۇچى؛ 4) 1981 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە چەكلىك نورمىدا كېسىش باسقۇچى.

بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنى كېسىش شايار ناھىيىسىدە 1978 - يىلدىن ئىلگىرى بەرپا قىلىنغان ئورمانلارنىڭ كېسىلىش مىقدارى بىر قەدەر تاز ئىدى، 1978 - يىلدىن كېيىن كۆپەيمىشكە باشلىدى، يىللىق كېسىش مىقدارى 200 — 500 كۇب مېتىر ئارىسىدا بولدى. 1984 - يىلدىن كېيىن، ئورمان كېسىش چەك نورمىسى ۋە كېسىش ئىجازەتنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن، شايار ناھىيىسىنىڭ 8 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى كوللېكتىپنىڭ بەرپا قىلىنغان ئورمانلىرىنى كېسىشنىڭ يىللىق چەك نورمىسى 500 كۇب مېتىر بولدى، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى بۇ چەك نورمىسىنى يېزا، بازار، مەيدانلارغا تەقسىم قىلىپ بەردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە تەبىئىي ئورمانلارنى كېسىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 14

يىللار	كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	يىللار	كېسىش مىقدارى (كۇب مېتىر)	ئىزاھ
1960	597	1977	4021	
1961	820	1978	5533	
1962	2352	1979	4013	
1963	652	1980	3570	
1964	1712	1981	2500	
1965	2548	1982	1304	
1966	2000	1983	1972	
1967	2393	1984	2297	
1968	2510	1985	714	ئۆستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1969	4000	1986	273	ئۆستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1970	3274	1987	67	ئۆستۈرۈش پەرۋىشى جەريانىدا ئارىلاپ كېسىش
1971	4600	1988	420	ئۆزگەرتىش - كېسىش
1972	7694	1989	1800	
1973	10279	1990	513	
1974	5000	1991	781	
1975	6696	1992	900	
1976	4531	جەمئىي	92336	

5 § . ئورمانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

شايار ناھىيىسى 1978 - يىلى «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى سىستېمىسىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق بۆلۈمى 1979 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى يىرىك پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى (گەرچە ئۇ تەبىئىي ئورمانىنى ئۆز ئىچىگە ئالسىمۇ، لېكىن مۇھىم نۇقتا بەرپا قىلىنغان ئورمان بولدى، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) . 1984 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە شايار ناھىيىسىنىڭ «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنى قۇرۇلۇشى ئومۇمىي پىلانى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى ھەمدە 2 - قارارلىق قۇرۇلۇش ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى.

1982 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «شايار ناھىيىسىنىڭ بەرپا قىلىنغان ئورمانلىرىنى رايونلارغا ئايرىش» ۋە «شايار ناھىيىسىنىڭ توغراق ئورمىنى بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە رايونلارغا ئايرىش» ئىشى تاماملاندى. 1986 - يىلى، يەنە «ئورمانچىلىقنىڭ راۋاجلاندۇرۇش ئومۇمىي پىلانى (1988 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە)» تۈزۈپ چىقىلدى.

1991 - يىلى، شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن قۇملۇقنى تىزگىنلەش ناھىيىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ئورمانچىلىق ئىدارىسى «شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 - يىلدىن 2000 - يىلغىچە بولغان قۇملۇقنى تىزگىنلەش ئومۇمىي پىلانى لايىھىسى»نى پۈتتۈردى، قۇملۇقنى تىزگىنلەپ ئورمان بەرپا قىلىشنى مەقسەتلىك - پىلانلىق ئېلىپ بېرىشقا باشلىدى.

1981 - يىلى يېزىلىق (بازارلىق) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى، 1991 - يىلى تويبولدى يېزىلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ يېزىلىق پونكىت قۇرۇلۇشى ئورمانچىلىق ئىدارىسى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ تۇتۇلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 8 يېزىلىق (بازارلىق) ئورمان باشقۇرۇش پونكىتى ئىشخانىسى (بۇنىڭ ئىچىدە بازارلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكىتىنىڭ بىناسى 2 قەۋەتلىك) ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشى پۈتتى. ئورمانچىلىق ئىدارىسى مەبلەغ سېلىپ ھەر بىر يېزىلىق پونكىتقا تېلېفون ئورنىتىپ بېرىپ، ئورمان باشقۇرۇش پونكىتلىرىنىڭ خىزمەت شارائىتىنى زور دەرىجىدە ياخشىلىدى.

Ⅳ باب

چارۇچىلىق

شايار ناھىيىسىنىڭ چارۇچىلىقى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان «يېزا - قىشلاق تەزكىرىسى»دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن: «. . . بۇ يەردىكى 10 ئادەمنىڭ 5ى دېھقانچىلىق بىلەن، 10 ئادەمنىڭ بىرى ھۈنەرۋەنلىك ياكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، كۆچمە چارۇچىلار ئۇلارنىڭ بىر قانچە ھەسسىسىگە توغرا كېلىدۇ. . . .» ناھىيىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى پۈتۈنلەي ئوتلاق بولۇپ، بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى چارۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ ھەممىسى قوشۇمچە چارۇچىلىق بىلەن

شۇغۇللىنىدۇ». 1902 - يىلى شايار ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ناھىيە بويىچە 108 مىڭ چارۋا بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.2 تۇياقتىن چارۋا توغرا كېلەتتى. 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا 238 مىڭ تۇياققا يەتتىپ، كىشى بېشىغا 6.4 تۇياقتىن توغرا كەلدى. 1949 - يىلغا كەلگەندە چارۋا ئازىيىپ 161 مىڭ تۇياققا چۈشۈپ قېلىپ، كىشى بېشىغا ئاران 2.47 تۇياقتىنلا توغرا كەلدى. 1949 - يىلدىن كېيىن چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تەكشىسىز بولدى، 1952 - ، 1958 - ، 1970 - ، 1976 - يىللىرى چارۋىچىلىق ئۆڭ تۆۋەن سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى، يۇقىرىدىكى 4 يىل دەل سىياسىي ۋە ئىشلەپچىقىرىش مۇلازىمىدە زور ئۆزگىرىش بولغان يىللار ھېسابلىنىدۇ. ۋاھالەنكى ھەرىىر داۋالغۇشتىن كېيىن تېخىمۇ زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى، بۇنىڭدىن شايار ناھىيىسىدە چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەبىئىي ئەۋزەللىككە ۋە كىشىلەرنىڭ سۇبيېكتىپ ئارزۇ ئەۋزەللىكىگە ئىگە كەسىپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

1 § . ئاپپاراتلار

1. مەمۇرىي ئاپپاراتلار

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى چارۋىچىلىق ئىدارىسىغا ئۆستۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا چارۋىچىلىق بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى. 1962- يىلى بۇ بۆلۈمچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە، 1969 - يىلى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسىغا قارىدى. 1981 - يىلى يەنە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە قارايدىغان بولدى. 1984 - يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

2. كەسپىي ئاپپاراتلار

1) مال دوختۇرلۇق پونكىتى

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى شايار ناھىيىسىدە شۆبە پونكىت قۇردى. 1949 - يىل 10 - ئايدا، شايار ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، كەسپىي جەھەتتە كۆچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا قارىدى. 1956 - يىلى كۆچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، كەسپىنى مۇستەقىل قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە گۈلباغ، مازار (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى)، تويبولدى، يېڭىمەھەللە، قايلور قاتارلىق رايونلاردىمۇ مال دوختۇرلۇق پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1958 - يىلى 1 -ۋە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى تارىم گۈزىشىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى. 1966 - يىل 8 - ئايدا مال دوختۇرلۇق پونكىتى يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى، ھاۋارايى پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، نەسىللىك چارۋا پونكىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى تەشكىل قىلىندى. 1972- يىلى ئەسلىدىكى ئاپپارات ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1978 - يىلى نۇرباغ مال دوختۇرلۇق پونكىتى، 1989- يىلى ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق - سەھىيە نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، 1992 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە بىر مەركىزىي پونكىت، 10 يېزىلىق پونكىت، 7 يېزىلىق شۆبە پونكىت بارلىققا كەلدى، ئىشچى-خىزمەتچىسى 159غا يەتتى. يېزىلىق پونكىتلاردا 10 ئامبولاتورىيە، بىر لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش بۆلۈمى، 24 چوڭ چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 47 ئۇششاق چارۋىلارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش پونكىتى، 21 دورا كۆلچىكى بار بولدى.

2) ئوتلاق پونكىتى

1978 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتنىڭ 17 خىزمەتچى خادىمى بار بولۇپ، ئۇلار ئوتلاق بەرپا قىلىش ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1982 - يىلى راۋاب ئوتلاق تەجرىبە بازىسى بەرپا قىلىندى، بازىدا 4900 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، سۈپەتلىك ئوت - چۆپ تېرىش ۋە كېگەيتىش بويىچە ئۇلگە كۆرسىتىلدى. 1990 - يىلى ئوتلاق پونكىتى قارىمىقىدا ئوتلاق نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن ئوتلاقلارنى قوغداش ۋە ئوتلاق ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش بىلەن شۇغۇللاندى.

3) نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

بىرىنچى قىسىم V بابنىڭ 3 پاراگرافىغا قارالسۇن.

§2. فېرما ۋە فېرمىلارنى رايونلارغا ئايرىش

1. دۆلەت ئىلكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى

بىرىنچى قىسىم V بابنىڭ 1 -، 2 - پاراگرافلىرىغا قارالسۇن.

2. يېزىلار باشقۇرغان فېرما

تويبولدى يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا، ئارقاچاچاق كەنتىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان. بۇ فېرما 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 50 مىڭ مو كېلىدۇ، 17 مىڭ تۈياق چارۋا بار.

گۈلباغ يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى كەتمەن كەنتىگە جايلاشقان. بۇ فېرما 1958 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 36 مىڭ مو كېلىدۇ، 12 مىڭ تۈياق چارۋا بار.

قايلور يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى بۇ فېرما تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئۆچكە ئۆلدى كەنتىگە جايلاشقان، تەبىئىي ئوتلاق كۆلىمى 68 مىڭ مو كېلىدۇ.

3. چارۋىچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

1988 - يىل 1 - ئايدا چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلانى تۈزۈلدى. بۇ پىلاننىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى چارۋىچىلىقنى دېھقانچىلىق رايونى، چارۋىچىلىق رايونى ۋە شەھەر ئەتراپى چارۋىچىلىق رايونىدىن ئىبارەت 3 تىپقا ئايرىپ، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇپ، ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش بويىچە ئوخشاش بولمىغان ئومۇمىي پىلاننى يولغا قويۇشتىن ئىبارەت بولدى.

دېھقانچىلىق رايونى چارۋىچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىندى. دېھقانچىلىق رايونلىرى بىلەن چارۋىچىلىق رايونلىرى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت ئورنىتىلىپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپەيتىش، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا بورداش، كالا، قوي، چوشقا، ئۈي قۇشلىرى ۋە توشقان ئاساس قىلمىغان ئېغىلدا بېقىش يولغا قويۇلدى. چارۋا نەسلى جەھەتتە گۈشدىنمۇ، سۈتىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان ياكى سۈتىدىنمۇ، گۈشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان تىپ ئاساس قىلىنغان شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، ئالا سۈت كالىسى، سۈتىدىنمۇ، گۈشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدىغان سىمېنتال سۈت كالىسى، قاراكۆل قويى ياكى گۈشىدىن ۋە تېرىسىدىن، گۈشىدىن ۋە يۇڭىدىن تەڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان قوي، چاڭبەي چوشقىسى، دوروك

قارا گۆشلۈك چوشقىسى، شۇنىڭدەك گۆشىدىنمۇ، تۇخۇمىدىنمۇ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئەلا نەسىللىك ئۇي قۇشلىرى كۆپەيتىلدى. چارۋىچىلىق رايونى چارۋىچىلىقى شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاساسى. چارۋىچىلىق جەھەتتە چارۋا بېقىشنى ئاساس قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش، ئۇنۇمۇبرسال تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش فاكتورىنىڭ چىڭ تۇرۇلدى. شەھەر ئەتراپى چارۋىچىلىقىدا تۇجۇپىلەپ باشقۇرۇش ۋە زامانىۋى بېقىش سەۋىيىسىنى نۇقتىلىق ئۆستۈرۈش شەھەرنى چارۋا مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش نۇقتىسى بولۇپ قالدى.

چارۋىچىلىقنىڭ باش فاكتورى ئوتلاق كۆلىمىگە قاراپ چارۋا بېكىتىش، چارۋىغا قاراپ مەھسۇلاتنى بېكىتىش، سۈپەتنى ئۆستۈرۈش، ئوبوروتنى تېزلىتىش، كۆپ خىل ئىگىلىكنى يولغا قويۇش، ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش، سان ۋە سۈپەتكە تەڭ ئېتىبار بېرىشتە چىڭ تۇرۇش، سۈپەتنى ئۆستۈرۈشنى ئاساس قىلىش، چارۋا پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسىنى تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا نىسبىتى، قولدىن چىقىرىش نىسبىتى، ئومۇمىي ئېشىش نىسبىتى ۋە تاۋار نىسبىتىنى ئۆستۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى.

3 § . ئوتلاق ۋە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش - ئوتلاق باشقۇرۇش

ناھىيە تەۋەسىدە 4 مىليون 666 مىڭ مو تەبىئىي ئوتلاق، 2 مىليون 624 مىڭ 200 مو ئورمانلىق، چاتقاللىق ۋە شالاڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈك، 6 مىليون 450 مىڭ مو پايدىلانغىلى بولمايدىغان چۆل ئوتلاق ۋە ئېتىز ئارىسىدىكى بوش يەر، 760 مىڭ مو بۇغداي، كۆمىسقوناق، كېۋەز ۋە قوغۇن - تاۋۇز يېرىدىن چىقىدىغان ئوت - سامان، 16 مىڭ مو يەردە تېرىپ ئۆستۈرۈلگەن ئوت - چۆپ بار، ئوت - چۆپ مىقدارى 1 مىليارد 470 مىليون كىلوگرامغا يېتىدۇ.

1. ئوتلاق

1) تەبىئىي ئوتلاق تىپلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

ناھىيە تەۋەسىدە 3 ئوتلاق تۈرى، 6 ئوتلاق كەنجە تۈرى، 66 ئوتلاق تىپى بار، بۇلارنىڭ جايلىشىشىدا روشەن بەلۋاغ ئايرىمىسى يوق، ئوتلاق تۈرلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ تەركىبى ئاددىي بولۇپ، 4 پەسىلنىڭ ھەممىسىدىلا چارۋا بېقىلىدۇ، ياز ۋە كۈز پەسلىدە ئوت - چۆپ مول بولىدۇ، قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە ئوت - چۆپ كەمچىل بولىدۇ.

(1) تۈزلەڭلىكتىكى چۆل ئوتلاق. ناھىيە تەۋەسىدىكى بۇ خىل ئوتلاقنىڭ بىر كەنجى تۈرى، 3 تىپى بار. تۈزلەڭلىكتىكى چۆل ئوتلاق: بۇ خىل ئوتلاق ئاساسەن ئۆگەن دەرياسىدىن ھاسىل بولغان تىنما قاناتقا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 131 مىڭ 200 موغا يېتىدۇ، ئۆچكە ۋە تۆگە بېقىشقا باب كېلىدۇ.

(2) پەس چىملىق ئوتلاق. بۇ ئاساسلىقى تەبىئىي ئوتلاق بولۇپ، كۆلىمى 4 مىليون 452 مىڭ 800 مو كېلىدۇ، ناھىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تاقىر قۇملۇقتىن باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدىلا مۇشۇ خىلدىكى ئوتلاق بار، بۇ خىل ئوتلاقنىڭ 4 كەنجى تۈرى، 62 تىپى بار.

سازلىق ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاق ئاساسەن تارىم دەرياسى بويىدىكى سازلىقلارغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 116 مىڭ موغا يېتىدۇ. بۇ كەنجى تۈردىكى ئوتلاق مال بېقىشقا تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ، ئوت - چۆپ مۇقىم بولۇپ، قوي ۋە كالىغا ئوخشاش ئۇي چارۋىلىرىنى بېقىشقا باب كېلىدۇ.

شورلۇق چىملىق ئوتلاق: كەنجى تۈردىكى بۇ خىل ئوتلاقنىڭ تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ھەممە يەرگە تارقالغان، كۆلىمى 924 مىڭ مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 877 مىڭ 500 موغا يېتىدۇ،

يىلىغا 146 مىليون 260 مىڭ 600 كىلوگرام ئوت - چۆپ ئېلىنىدۇ، 100 مىڭ 100 تۈياق چارۋىنى بېقىشقا بولىدۇ.

چاتقاللىقتىكى چىملىق ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 2 مىليون 624 مىڭ 200 مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 2 مىليون 440 مىڭ موغا يېتىدۇ، بۇ خىل ئوتلاقتىن يىلىغا 245 مىليون 583 مىڭ 700 كىلوگرام ئوت - چۆپ ئېلىنىدۇ.

شالاڭ ئورمانلىقلاردىكى چىملىق ئوتلاق: بۇ خىل ئوتلاقلار ئاساسەن تارىم دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى توغراقلىقلارغا جايلاشقان، كۆلىمى 869 مىڭ مو، پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى 852 مىڭ موغا يېتىدۇ.

(3) سازلىقتىكى ئوتى ئورۇقلىنىدىغان ۋە مال بېقىلىدىغان ئوتلاق. بۇ خىل ئوتلاقنىڭ بىر كەنجى تۈرى، بىر تىپى بار.

ئېگىز سازلىقتىكى ئوتى ئورۇقلىنىدىغان ئوتلاق: بۇ خىلدىكى ئوتلاقلىق ئاساسەن قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ تاللىققوتان كەنتى ئەتراپىغا جايلاشقان، كۆلىمى 1900 مو كېلىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر خىل ئوتلاقلارنىڭ كۆلىمى ۋە چارۋا - مال سىغدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 15 بىرلىكى: تۇمەن مو، تۇمەن كىلوگرام، كىلوگرام، كۈن، تۈياق، مو

تۈرى / ئوتلاق ئايرىمىسى		ئوتلاق كۆلىمى: ئومۇمىي كۆلىمى	ئوتلاق كۆلىمى: پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلىمى	ھۆل ئوت - چۆپ مىقدارى	قوينىڭ كۈنلىگە ئوتلاش مىقدارى	مال بېقىلىغان كۈن	ئەزەلىيۈزى چارۋا مال سىغدۇرۇش مىقدارى	بىر قوي ئىگىلىگەن ئوتلاق
جەمئىي		466.6	440.48	6103976	4	365	417714	
تۈزلەڭلىك چۆل ئوتلىقى	تۈزلەڭلىكتىكى شورلۇق ئوتلاق	13.1	11.79	1417.78	4	365	9710	13.5
تۈزلەڭلىكتىكى ئوتى ئورۇقلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق	ئوتى ئورۇقلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق	11.6	111.45	1244.02	4	365	8520	13.7
	ئوتى ئورۇقلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان شورلۇق	92.4	87.75	1462.06	4	365	100178	9.2
	ئوتى ئورۇقلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان چاتقاللار ئارىسىدىكى چىملىق ئوتلاق	262.42	244	24558.37	4	365	168212	15.6
	شالاڭ ئورمانلىقتىكى پەس يەر ئوتلىقى	86.9	85.2	18724.32	4	365	128248	6.8
ئوتى ئورۇقلىنىدىغان، مال بېقىلىدىغان سازلىق ئوتلىقى	ئوتى ئورۇقلىنىدىغان مال بېقىلىدىغان ئېگىز سازلىق ئوتلىقى	0.19	0.19	415.5	4	365	2846	0.6

ئىزاھ: ئۇلۇقسىلىك چارۋىغا سۇندۇرۇپ ھېسابلاش ئۆسۈلى: قوي -1، ئۆچكە - 0.7، چوشقا - 2، ئات - 6، كالا- 5، ئېشەك، بۇغا - 4، قېچىر - 5، تۆگە - 8.

2) ئاساسلىق ئوت - چۆپلەر

ئەلا سورتلۇق ئوت - چۆپ: بېدە

ياخشى ئوت - چۆپ: چۆچۈكبۇيا، يانتاق، ئېجىرىق، ئايراۋۇق، بىدايىق، ماماكاپ، جەيرە قاتارلىقلار.

ئوتتۇراھال ئوت - چۆپ: يوغان قومۇش، ئۇششاق قومۇش، ئاچماق ئېشەك قومۇچى، قاشقا بېدە، ئەمەن، چىگىلىك شۇنىڭدەك توغراق ۋە جىگدە يوپۇرمىقى قاتارلىقلار.

تۆۋەن دەرىجىلىك ئوت - چۆپ: يۇلغۇن، لوپنۇر كەندىرى، سارسازان، قوڭغۇراق تىكەن، ئېگىز قومۇش، بۇيا قاتارلىقلار.

ناچار ئوت - چۆپلەر: كۆرۈك، ياۋا كۆرۈك، ئالقات، قارا ئالقات، يۇمىلاق يوپۇرماقلىق شەبنەم ئوت قاتارلىقلار

3) ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ۋە ئوتلاق باشقۇرۇش ئەھۋالى

مىلك، چىلك سۇلالىلىرى دەۋرىدە چارۋىچىلار كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقاتتى، مۇقىم مال بېقىش سورۇنى يوق ئىدى، چارۋىنىلك كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئوتلاقلار ناچارلىشىپ، پايدىلىنىشقا بولمايدىغان ئوتلاق تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. بەزى چارۋىچىلار ۋە چارۋىدارلار ئوتلاقلارنى ئۆزلىرىنىلك مال بېقىش ئادىتى ۋە تۇرمۇش ئادىتىگە ئاساسەن ئىگىلىۋالدى، بولۇپمۇ كۆچى زور چارۋىدارلار، پومپىشچىكلار، مەسچىتلەر ۋە دىنىي خادىملار زورلۇق بىلەن كەلك كۆلەمدىكى ئوتلاقلارنى ئىگىلىۋالدى ۋە ئۆزلۈكسىز كېڭەيتىۋالدى. مىنگو دەۋرىگە كەلگەندە نوپۇسىنىلك %17 نىملا ئىگىلەيدىغان چارۋىدارلار، پومپىشچىكلار ۋە دىنىي زاتلار %50 چارۋىنى ۋە %52 ئوتلاقنى ئىگىلىۋالدى. تارىم بېزىسىدىكى بىر چوك چارۋىدار 70 مىلك مودىن ئارتۇق يايلاقنى ئىگىلىۋالدى. ئۇلار ئىگىلىۋالغان ئوتلاقنىلك كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، بارلىق ئوتلاقتىن تولۇق پايدىلىنىشقا بولمايدىغان بولۇپ قالدى، چارۋىدارلار پايدىلىنىپ بولالمىغان ئوتلاقلىرىنى ئوتلىقى يوق ياكى ئوتلاق يېتىشمەيدىغان چارۋىچىلارغا ئىجارىگە بېرىپ ئىجارە ھەققى ئالدى. ئوتلاق ئىگىلەش جەريانىدا، ئوتلاقلارنىلك ئىگىلىك ھوقۇقى، پايدىلىنىش ھوقۇقى، ئوتلاق پاسىلى، ئىجارە مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆزلۈكسىز جېدەل - ماجىرا بولۇپ تۇردى. بۇنداق ئەھۋال تاكى 1949 - يىلغىچە داۋاملاشتى. 1953 - يىلدىن 1958- يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى مەزگىلىدە، شەخسلەر ئىگىلىۋالغان ئوتلاقتىن چارۋىچىلىق كوپېراتىپلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرى بىر تۇتاش پايدىلاندى، لېكىن ھەق تاپشۇرۇلمىدى، ئوتلاق پاسىلى تارىختىكى چارۋا - مال بېقىش ئادىتى ۋە مەھەللىلەر بويىچە ئايرىلدى. 1958- يىلدىن كېيىنكى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىگىلىكنى يولغا قويۇش مەزگىلىدە، ئوتلاقلار بىر تۇتاش خەلق گۈڭشېسى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنىلك ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئاندىن گۈڭشې، چارۋىچىلىق فېرمىلىرى تەرىپىدىن چوك ئەترەت ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىگە ئايرىپ بېرىلدى؛ چارۋا سانى ۋە ئوتلاق ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوتلاقلار تەڭشەلدى ھەم قايتا تەقسىم قىلىندى. 1978 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە مەسئۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، بۇنىلك بىلەن ئوتلاقلار چارۋىچىلارغا ھۆددىگە بېرىلدى، ئوتلاقلارنىلك ئىگىلىك ھوقۇقى دۆلەتكە تەۋە بولدى. 1989 - يىلى ئوتلاقتىن ھەقلىق پايدىلىنىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ھۆددە ئالغان ئائىلىلەر ھۆددە ئالغان ئوتلاق كۆلىمى بويىچە دۆلەتكە باشقۇرۇش ھەققى تاپشۇرىدىغان بولدى. 1991 - يىلى ناھىيە چېگرىسىنى تەكشۈرۈش تاماملىنىپ، بېزا، مەيدانلارنىلك ئوتلاق كۆلىمى ۋە چېگرىسى بېكىتىلىپ، ئوتلاقتىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئوتلاق چېگرىسى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى ۋە پايدىلىنىش ھوقۇقى ئايدىڭلاشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە 1200 ئائىلىگە ئوتلاقتىن پايدىلىنىش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى، مۇقىم پايدىلىنىش ھوقۇقى بار ئوتلاق كۆلىمى 855 مىلك موغا يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا - بازارلارنىڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە چارۋا سىغدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 16

نامى	ناھىيە بويىچە ئوتلاق كۆلىمى (تۆمەن مو)	پايدىلىنىشقا بولىدىغان كۆلەم (تۆمەن مو)	چارۋا سىغدۇرۇش مىقدارى (قوي بىرلىك قىلىندى)
جەمئىي	466.5	440.4	407807
توپبولدى يېزىسى	53.1	49.7	44723
كۆلباغ يېزىسى	40.1	37.9	37433
قىزىلبايراق يېزىسى	16.5	15.7	15600
تۆرباغ يېزىسى	66.2	62.1	57660
يېڭىمەھەللە يېزىسى	29.2	27.4	26982
قابلور يېزىسى	50.2	47.2	36426
تارىم يېزىسى	58.6	55.8	69853
بازار	0.9	0.8	621
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	56.6	53.6	58044
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	90.3	85.6	56056
چ خ ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانى	4.8	4.6	4409

ئىزاھ: قۇملۇق ئەتراپىدىكى پارچە - پۈرات ئوتلاقلىقلار ھېسابلانمىدى.

4) ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ۋە ئوتلاق قۇرۇلۇشى

كۆچمە چارۋىچىلىق قىلىش مەزگىلىدە، ئاز ساندىكى چارۋىدارلار ئۆز ئوتلىقىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ئىگىۋېلىنىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، ئاندا - ساندا قاشا ياسىغان، قۇدۇق كولاپ ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇنى ھەل قىلغانىدى، ئايرىم چارۋىدارلار ئاددىي ئۇسۇلدا كەلكۈن باشلاپ ئوتلاق سۇغارغانىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىك تۈزۈمى ئۆزلۈكسىز ئۆزگەردى، ئوتلاقچىلىق كۆز قارىشى سۇس، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەشكىللەش ۋە رەھبەرلىك قىلىش يېتەرسىز، سېلىنما ئاز بولغاچقا، ئوتلاق قۇرۇلۇشىنىڭ قەدىمى ئاستا بولدى. تېرىقچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوتلاقلاردا ئۆزلۈكسىز بوز يەر ئېچىلىپ تېرىقچىلىق قىلىندى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇچىلىق مۇئەسسەسلىرى كەمچىل بولغاچقا، كۆپ ساندىكى ئوتلاقلار سۇغۇرۇلماي قېلىپ، بارا - بارا قۇملىشىپ، شورلىشىپ كەتتى، تېخىمۇ يامان بولغىنى ئوتلاقتىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى قالايمىقان كېسىش، دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى كولاش قاتارلىق كەڭ كۆلەملىك سۈنئىي بۇزغۇنچىلىق ۋە چارۋىنىڭ كۆپەيمىشى بىلەن سىغمىچانلىقىنىڭ ئېشىپ كېتىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئوتلاقلار ناچارلىشىپ كەتتى، ئۇنۇملۇك ئوتلاق كۆلىمى ئۆزلۈكسىز ئازىيىپ كەتتى. 1949 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق 2 مىليون 224 مىڭ مو ئازىيىپ كەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بوز يەر ئېچىلغىنى 321 مىڭ مو، قۇم بېسىپ كەتكىنى 1 مىليون 187 مىڭ مو، شورلىشىپ كەتكىنى 684 مىڭ مو، باشقا ئۇسۇللاردا ئىگىلىۋېلىنغىنى 32 مىڭ مو. ئوتلاق كۆلىمىنىڭ كەڭ كۆلەمدە كېمىيىپ كېتىشى، سۇيىتىنىڭ ناچارلىشىپ

كېتىشى ۋە قۇرغاقچىلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى تۆپەيلىدىن، ئوتلاقلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، ئوتلاق بىلەن چارۋا ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسايىن گەۋدىلەندى، بولۇپمۇ قىش ۋە ئەتىياز پەسلىدە ئوت - چۆپ ئېغىر دەرىجىدە كەمچىل بولۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلار 3 ئاي ئاچ قالدى.

1978 - يىلى «ئوتلاققا قاراپ چارۋا سانىنى بېكىتىش»تىن ئىبارەت تەرەققىيات فاكتورى بېكىتىلىپ، ئوتلاقلارغا نىسبەتەن «قوغداشنى كۈچەيتىش، نۇقتىلىق قۇرۇش، مۇۋاپىق پايدىلىنىش» يولغا قويۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئوتلاق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 350 مىڭ مو تەبىئىي يايلاقنىڭ سۇپىتى ياخشىلاندى، 23 مىڭ مو ئوتلاق قاشالاندى، ئوتى ئورۇۋېلىنىدىغان تەبىئىي ئوتلاقتىن 90 مىڭ مو قۇرۇلدى، 45 مىڭ مو ئوتلاق بەرپا قىلىندى، 450 كىلومېتىر ئۆستەڭ چېپىلدى، 214 كىلومېتىر كۆچ يولى ياسالدى، 1260 قۇدۇق قېزىلدى، 260 كۆل، 320 كۆۋرۈك، سۇغۇچ ۋە توما ياسالدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشىلىنىپ، چارۋىچىلىق مەلۇم كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

2. يەم - خەشەك

1) يىرىك يەم - خەشەك. ئاساسلىقى قۇرۇق ئوت - چۆپ، زىرائەتلەرنىڭ غول - سامانلىرى، پۇچەك دان ۋە توپان قاتارلىقلار. پۇچەك دان ۋە توپان دېگىنىمىز بۇغداي قاتارلىق زىرائەتلىرىنىڭ كېپىكى، ھەر خىل پۇرچاق ۋە ياغلىق دان زىرائەتلەرنىڭ تېرىپلىرى، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنىڭ قالدۇق قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، بۇلار ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئاساسلىق بوغۇزلىرى ھېسابلىنىدۇ.

2) يېشىل يەم - خەشەك. تەبىئىي يېشىل يەم - خەشەك ئاساسەن يېتىشتۇرۇلگەن توغراق قاتارلىقلارنىڭ يوپۇرماقلىرى، شاخ - شۇمبىلىرىدىن ئىبارەت. تېرىلغان يېشىل يەم - خەشەكلەر ئاساسەن بېدە، قىزىلچا ۋە باشقا يېشىل ئوغۇت ئۈسۈملۈكلەرنىڭ شاخ - شۇمبىلىرىدىن ئىبارەت.

3) سىلوس يەم - خەشەك. سىلوس يەم - خەشەك ئىنتايىن مول بولۇپ، باشاقلىق ئوت - چۆپلەر، كۆممىقوناق، قوناق شېخى قاتارلىقلار ئاساس قىلىنىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە قومۇش، دەرەخ يوپۇرمىقى قاتارلىق يېشىل يەم - خەشەك زىرائەتلىرىمۇ بار. 50 - يىللاردا باشلانغان يەم - خەشەكنى سىلوسلاش تېخنىكىسى ئەينى چاغدىكى ئىجتىمائىي شارائىت، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە تېخنىكا كۈچى قاتارلىق ئامىللارنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتىلمىدى ۋە داۋاملاشمىدى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئۇزۇلۇپ قالدى. 1985 - يىلى بۇ تېخنىكا قايتا كېڭەيتىلدى ۋە تېز تەرەققىي قىلدى، 1986 - يىلى پىششىقلاش مىقدارى 4000 تونىنغا، 1987 - يىلى 33 مىڭ تونىنغا، 1988 - ، 1989 - ۋە 1990 - يىللىرى 80 مىڭ تونىنغا يەتتى. 1991 - يىلدىن كېيىن تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئازايتىلدى، بۇنىڭ بىلەن پىششىقلاش مىقدارىمۇ ئازىيىپ كەتتى.

4) دانلىق زىرائەتتىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەك. بۇ خىل يەم - خەشەك ئاساسلىقى كۆممىقوناق، ئارپا، ئاق قوناق، شۇنىڭدەك دانلىق ئاشلىقلارنىڭ كېپىكى ۋە ياڭيۇ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

5) ئاقسىللىق يەم - خەشەك. ئۈسۈملۈك ئاقسىلىدىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەكلەردىن ئاساسلىقى سويا، باقلە، كۆك پۇرچاق، سىرىق پۇرچاق، چىگىت، تېرىپ، پۇرچاق تېرىپى، جاڭيۇ تېرىپى، ھاراق تېرىپى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. ھايۋانات ئاقسىلىدىن ئىشلەنگەن يەم - خەشەكلەردىن ئاساسلىقى بېلىق تالقىنى، پىلە قۇرۇتى تالقىنى قاتارلىقلار بار.

6) ئامىنياكلاشتۇرۇلغان يەم - خەشەك. 1986 - يىلى مال دوختۇرلۇق پونكىتى كىچىك كۆلەمدە سىناق قىلىپ، 1.3 تونىنا پىششىقلاپ ئىشلىدى، شارائىت پىشىپ يېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، داۋاملىق كېڭەيتىلمىدى.

4 §. چارۋا نەسلى ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش

1. چارۋا نەسلى

ناھىيىدىكى چارۋا ۋە ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلى 48 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي نەسلى 7 خىل، ئۆچكە نەسلى 4 خىل، كالا نەسلى 6 خىل، ئات نەسلى 3 خىل، ئېشەك نەسلى 2 خىل، قېچىر نەسلى بىر خىل، تۆگە نەسلى بىر خىل، بۇغا نەسلى بىر خىل، چوشقا نەسلى 7 خىل، ئۆي قۇشلىرى نەسلى 16 خىل.

قوي قوي مۇھىم چارۋا تۈرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ 34% — 36%نى تەشكىل قىلىدۇ. ئاساسلىق نەسلى شايار قويى، قارا كۆل قويى، مەكىت قويى، ئالتاي قويى، خوتەن قويى، قازاق قويى ۋە بىرىك يۇڭلۇق قويىدىن ئىبارەت. 1992 - يىلى قولدا قالغان قوي 190 مىڭ 800 تۇياق.

شايار قويى بۇ مۇشۇ جايدىكى قەدىمىي قوي نەسلى ھېسابلىنىدۇ، بۇ خىل قوي سەل قاڭشارلىق، يوغان سالپاق قۇلاق، ساغلىقنىڭ مۇكۈزى بولمايدۇ، قوشقارنىڭ يۆگىمەچ مۇكۈزى بولىدۇ. قۇيرۇقى ئاچىماق، ئۇچلۇق، ئاچىمىقى قۇيرۇق تۈۋىدە بولىدۇ، رەڭگى كۆپىنچە قوڭۇر ياكى كۈلرەڭ بولىدۇ. يىلىغا 1.3 كىلوگرام يۇڭ چىقىدۇ. كۆرپىسى بۇدۇر ۋە يېرىم بۇدۇر كېلىدۇ، بەزىلىرى بۇدۇر بولمايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، يېرىك بېقىشقا چىداملىق، بىر يىلدا بىرنى قوزىلايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ نەسلى ياخشىلانغاچقا، ئەسلى نەسىل 1978 - يىلى قۇرۇپ كەتتى.

قاراكۆل قويى بۇ خىل قوي يەرلىك قويلار ئىچىدە ئاساسلىق قوي بولۇپ، ئومۇمىي قوينىڭ 98.5%نى ئىگىلەيدۇ. كۆرپىنىڭ رەڭگى قارا، كۈلرەڭ ۋە قوڭۇر كېلىدۇ. قارا كۆل قويى ساپ نەسىللىك قاراكۆل قوشقىرى بىلەن شايارنىڭ يەرلىك ساغلىقىنى چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۇرۇلگەن، تېرىسىدىنمۇ، گۆشىدىنمۇ پايدىلانغىلى بولىدۇ، قاراكۆل كۆرپىسى دۇنياغا داڭلىق، بۇ قوي قاڭشارلىق، يوغان سالپاق قۇلاق، ماڭلىيىدا بۇدۇر كوكۈلسى بار. قۇيرۇقى S شەكىلدە ساڭگىلاپ تۇرىدۇ، يۇڭى يېشىنىڭ ئۈزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. يىلىغا 1.5 كىلوگرام يۇڭ چىقىدۇ، سويۇلۇش نىسبىتى يۇقىرى، گۆشى تەملىك. بىر يىلدا بىرنى قوزىلايدۇ، بىردىن قوزىلايدۇ، بەزىدە قوشكېزەكمۇ قوزىلايدۇ. بۇ خىل قوينىڭ قوزىسى تۇغۇلۇپ 2 كۈنلۈك بولغاندا تېرىسى سويۇۋېلىنسا، تېرىسى چىلك، ئەۋرىشىم بولىدۇ، يۇڭى ياتما شەكىللىك، قووۇزغا شەكىللىك، ھالقا شەكىللىك، توز شەكىللىك يۇمشاق شەكىللىك ۋە پۈرچاق شەكىللىك بولىدۇ. كۆرپە يۇڭى مەيلى بۇدۇر، مەيلى توز، مەيلى توگۈر، مەيلى كىرىشىپ كەتكەن ياكى قانۇنىيەتسىز بولسۇن، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك چىرايلىق كۆرۈنەشلەرنى ھاسىل قىلىدۇ، كۆرپە پارقىراق ھەم ئەۋرىشىم بولۇپ، ئالىي دەرىجىلىك تېرە، ياسالمىلىرى ئىشلەشنىڭ خام ئەشيا - ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. چارۋىچىلار ئۇنى ئوتلاقتىكى «قارا مەرۋايىت»، «بىر تال گۈل» دەپ تەرىپلىشىدۇ. قاراكۆل كۆرپىسى بۇ جاينىڭ داڭلىق يەرلىك مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ.

ئۆچكە ئۆچكە سانى ئەك كۆپ چارۋا تۈرى بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ 49% — 50%نى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆچكە ئەك كۆپ بېقىلىدىغان ناھىيە. شەھەرلەرنىڭ بىرى، ئۆچكە ئەك كۆپ بېقىلغاندا 302 مىڭ تۇياققا يەتتى. يەرلىك ئۆچكىلەر ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت ۋە بىرىك پەرۋىش شارائىتىدا يېتىلگەن قەدىمىي نەسىلدىن ئىبارەت. بۇ ئۆچكىلەرنىڭ مۇكۈزى سەل

چاسا شەكىلدە، رەڭگى ئاق، كۆكۈش، قارامتۇل ياكى ئالا - چىپار كېلىدۇ. چۈپۈرى، تىۋىتى، گۈشى، سۈتىدىن پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بىر تۈچكە بىرنى ياكى ئىككىنسى تۇغىدۇ، بىر تۈچكىدىن كۈنىگە 0.3 ـ 0.5 كىلوگرام سۈت چىقىدۇ. بېقىش تەننەرخى تۆۋەن، بېقىش ئاسان، يەرلىك دېھقان ، چارۋىچىلار ياخشى كۆرىدۇ. كىرگۈزۈلگەن نەسىللەردىن جۈگۈيې تۈچكىسى، سانېلك سۈت تۈچكىسى ۋە لياۋنىلك تىۋىت تۈچكىسى بار. 1993- يىلىنلك ئاخىرىدا 245 مىڭ 700 تۈياق تۈچكە قالدى.

كالا بۇ يەردە ئاساسەن يەرلىك كالا بېقىلىدۇ، كىرگۈزۈلگەن نەسىللەردىن ئالاۋۇ قوتىزى، بىگجۇ كالىسى، ئالا كالا، شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى ۋە سىمېنتال كالىسى بار. چوڭ چارۋا ئىچىدە يەرلىك كالىنىلك سانى كۆپ بولۇپ، ئەڭ كەڭ تارقالغان، ئۇ ئومۇمىي چارۋىنىلك 7% — 8% نى ئىگىلەيدۇ.

ئات بۇ يەردە يەرلىك نەسىل يوق. سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن نەسىللەردىن ئىلى ئېتى، قاراشەھەر ئېتى ۋە قازاق ئېتى بار. ئات چوڭ چارۋىنىلك 1.5% — 2% نى ئىگىلەيدۇ.

ئېشەك بۇ يەردىكى ئاساسلىق نەسىل كۆچا ئېشىكىدىن ئىبارەت، كىرگۈزۈلگەن سورتلاردىن ئاساسلىقى گۈەنجۇلۇك ئېشىكى بار، ئېشەك چوڭ چارۋىنىلك 5% — 6% نى ئىگىلەيدۇ.

قېچىر ئات بىلەن ئېشەكنى چېتىشتۇرۇش ئارقىلىق يېتىشتۇرۇلگەن بولۇپ، مۇقىم نەسىل سىستېمىسى يوق، سانى ئازراق، ئازكەم 20 يىلدا ناھىيە بويىچە بېقىلغان قېچىر 100 گىمۇ يەتمەيدۇ.

تۆگە بۇ يەردە ئاساسەن قوش لوككىلىق تۆگە بار، سانى ناھايىتى ئاز، 1993 - يىلدىكى تۆگە 200.

چوشقا بۇ يەردە چوشقىنىلك يەرلىك نەسلى يوق، سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن نەسىللەردىن شىنجاڭ چوشقىسى، شىنجاڭ قارا چوشقىسى، نىڭشياڭ چوشقىسى، چاڭبەي چوشقىسى، دۇڭجاڭ چوشقىسى، يوكشا چوشقىسى ۋە دوروك چوشقىسى بار. بۇ چوشقىلار قالايمىقان ئۈرۈقلاندۇرۇلغاچقا، ناھىيە بويىچە نەسىل شەكىللەنمىدى.

بۇغا شايار ناھىيىسىدىكى بۇغىلار تىپىك تارىم بۇغىسىغا تەۋە بولۇپ، ئاساسەن تارىم دەرياسىنىلك ئىككى يېقىسىدىكى توغراقلىق، چاتقاللىق بەلۋاغقا تارقالغان. بۇ يەردىكى بۇغىنىلك بېشى كىچىك، كۆزى يوغان، يازدا يۇڭىنىلك رەڭگى قىزغۇچ قوڭۇر ياكى قارامتۇل كېلىدۇ. قىشتا يۇڭىنىلك رەڭگى سۈسراق، روشەن داغلار بولىدۇ، قورساق قىسمى ئاق كېلىدۇ. مىجەزى شاش، يۈگرەك، باشاقلىقلار ئائىلىسىگە تەۋە ئوت - چۆپ، چاتقال شاخلىرى، ھەرخىل زەمبۇرۇغ تۇرىدىكى ئۆسۈملۈك، يۇسۇنلەر ۋە بەزى دورىلىق ئۆسۈملۈكلەرنى يەيدۇ، قەرەللىك سۇ ئىچىدۇ. يېتىلگەن ئەركەك بۇغىنىلك مۇڭگۈزى بولىدۇ، بۇ مۇڭگۈز باش باھاردا ئۆزلۈكىدىن چۈشۈپ كېتىدۇ، مۇڭگۈزى چۈشۈپ 20 نەچچە كۈندىن كېيىن يۇمران مۇڭگۈز ئۆسۈشكە باشلايدۇ، يەنە 50 نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن مۇڭگۈز يېتىلىدۇ. يۇمران مۇڭگۈز ئادەتتە 0.5 — 5 كىلوگرامغىچە، چوڭلىرى 8 — 13 كىلوگرام كېلىدۇ. ئازراق ۋاقىتتىن كېيىن مۇڭگۈز قېتىپ قالمىدۇ. يېتىلگەن ئەركەك بۇغىنىلك گەۋدە ئېگىزلىكى ئادەتتە 1 — 1.4 مېتىر، ئېغىرلىقى 200 — 350 كىلوگرام كېلىدۇ. چىشى بۇغىنىلك جۈغى كىچىكرەك كېلىدۇ، مۇڭگۈزى بولمايدۇ. ئۇلار توپلىشىپ ئوتلايدۇ. ھەر يىلى كۈزدە بوغاز بولىدۇ، كېيىنكى يىلى 6 — 7 ـ ئايلاردا 1 — 2 نى تۇغىدۇ، بۇغا بالىسى چىشى بۇغا توپىغا ئەگىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، يېتىلگەندىن كېيىن توپتىن ئايرىلىپ مۇستەقىل تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە بۇغىنى كۆندۈرۈپ بېقىش تارىخى ئۇزۇن، لېكىن كۆلەملەشتۈرۈپ بېقىش 1948 - يىلدىن كېيىن شەكىللەندى. 1959 - يىلى ناھىيە بويىچە 23 بۇغا بېقىلدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى شايار ناھىيىسى بويىچە تۇنجى بۇغا فېرمىسى قۇرۇپ 24 بۇغا باقتى. كېيىن توۋېبولدى، قايلور، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، نۇرباغ، گۈلباغ، تارىم، 1-، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېڭى بوزىەر دېھقانچىلىق مەيدانى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمىنىلك چارۋىچىلىق ئىشخانىسى 15 بۇغا فېرمىسى قۇردى. 1976 - يىلى بېقىلغان بۇغا 1025 كە يەتتى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە بېقىلغان بۇغا 1900 گە يەتتى، 1000

كىلوگرامدىن ئارتۇق تاۋار يۈمران بۇغا مۇڭگۈزى ئېلىندى. بۇغا توپى قېرىلىشىپ كەتكەنلىكى، كۆپەيتىشكە ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكى شۇنىڭدەك دۆلەت ياۋا بۇغىنى تۇتۇشنى مەنئى قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇغىنى تولۇقلاپ تۇرۇشقا ئىمكان بولمىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بېقىش جەھەتتىكى پەرۋىش مۇۋاپىق بولمىغاچقا، بۇغىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بېقىلىۋاتقان بۇغا تېز ئازىيىپ كەتتى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە 400 بۇغا قالدى.

ئۇزۇن مەزگىل بېقىش ۋە يۈمران بۇغا مۇڭگۈزىنى پىششىقلاش ئارقىلىق ناھىيىدە مول تەجرىبىگە ئىگە بۇغا بېقىش ئىختىساسلىقلىرى مەيدانغا كەلدى. توپبولدى بۇغا فېرمىسىنىڭ سابىق باشلىقى شى فېڭتيەن يۈمران بۇغا مۇڭگۈزىنى پىششىقلاشنىڭ بىرىۋرۇش ئۇسۇلىنى تېپىپ چىقتى. يۈمران بۇغا مۇڭگۈزىنى پىششىقلاپ تاۋارغا ئايلاندۇرۇش نىسبىتى 1972 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى %100 بولدى؛ 1974 - 1976 - يىلغىچە ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى توپبولدى بۇغا فېرمىسىدا يۈمران بۇغا مۇڭگۈزىنى پىششىقلاش پىراكتىكىسى قىلغاندا، شى فېڭتيەن لېكسىيە سۆزلىدى. ئۇ بۇغا بېقىش ۋە بۇغا كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش- داۋالاش ئىشلىرىغىمۇ كۆپ تۆھپە قوشتى. 1979 - يىلى ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نەمۇنىچىسى بولدى.

توشقان بۇ يەردىكى توشقان نەسلى ئاساسەن كەلتۈرۈلگەن، گۆش توشقىنىدىن باشقا، ئۇزۇن يۇڭلۇق توشقان، تارىم توشقىنى، قۇمۇل توشقىنى، ياپونىيە چوڭ قۇلاقلىق توشقىنى بار.

بۇلغۇن 1974 - يىلى توپبولدى يېزىسى 60 نەچچە بۇلغۇن كىرگۈزۈپ بۇلغۇن فېرمىسى قۇردى، بېقىش جەھەتتىكى پەرۋىش ياخشى بولمىغانلىقى، بېقىش تەننەرخى يۇقىرى بولغانلىقى، ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، توشقانلار بىربىرلەپ ئۆلۈپ كەتتى، 1976 - يىلى پۈتۈنلەي ئۆلۈپ تۈگىدى.

ئىپار كېپىكى 1976 - يىلى ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى 20 نەچچە ئىپار كېپىكى كىرگۈزدى، بۇ كېپىكلەر شارائىتقا ماسلىشالمىغاچقا، 1977 - يىلى ئۆلۈپ تۈگىدى.

ئۆي قۇشلىرى

(مۇشۇ قىسمىنىڭ VI باب 1 پاراگرافىغا قارالسۇن).

2. چارۋا - مال تەرەققىياتى

1902 - يىلى ناھىيە قۇرۇلغاندىن بۇيان، چارۋا - مال تەرەققىياتىدا جەمئىيەتنىڭ، ئىشلەپچىقىرىش مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىنىڭ ئۆزگىرىشى شۇنىڭدەك ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈمىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا ئەگىشىپ ئۆزلۇكسىز ئۆزگىرىش بولدى، 3 قېتىم ئۇرلەش، 3 قېتىم تۆۋەنلەشتەك تەرەققىيات جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە چارۋا - مالنىڭ 1902 — 1993 - يىلغىچە ئازىيىش - كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 17 بىرلىكى: تۇمەن تۇياق

يىللار	قوتاندىكى سانى	مۇۋاپىق باشتىكى چېشى چارۋا	ئەي بولغان تۆل	ھەرخىل چارۋا						
				كالا	ئات	ئېشەك	قېچىر	تۆگە	چوشقا	ئۆچكە	قوي
1902	10.81										
1930	18.64										
1943	25.94										

										23.80	1945
7.92	4.66			0.03	0.95	0.61	1.94	4.02	5.37	16.10	1949
7.98	5.19			0.02	1.04	0.67	2.02	4.25	5.67	17.02	1950
6.56	5.05			0.02	1.07	0.64	2.10	3.86	5.45	15.44	1951
5.79	4.81			0.02	1.10	0.61	2.08	3.35	4.80	14.41	1952
8.83	7.86			0.02	1.31	0.67	2.59	5.32	7.09	21.28	1953
9.46	8.36			0.02	1.19	0.66	2.55	5.56	7.41	22.24	1954
9.46	8.51			0.01	1.30	0.68	2.65	5.65	7.54	22.61	1955
9.58	8.67			0.01	1.30	0.62	2.18	5.59	7.14	22.36	1956
8.09	7.71			0.01	1.26	0.52	1.83	4.86	6.47	19.42	1957
7.80	7.16	0.01		0.01	1	0.49	1.69	14.54	6.05	18.16	1958
8.59	8.50	0.02		0.01	0.91	0.43	1.57	5.01	6.68	20.03	1959
9.79	10.65	0.04		0.01	0.82	0.41	1.67	5.85	7.80	23.39	1960
11.03	12.37	0.08		0.01	0.81	0.37	1.79	6.61	9.15	26.46	1961
12.23	13.54	0.04		0.01	0.95	0.38	2.02	10.21	10.25	29.17	1962
13.87	15.45	0.05		0.01	1.07	0.39	2.23	8.67	13.36	33.07	1963
14.27	15.48	0.08		0.01	1.35	0.39	2.50	8.21	15.51	34.08	1964
14.91	16.10	0.11		0.01	1.47	0.41	2.82	10.48	18.36	35.83	1965
12.90	14.14	0.18		0.01	1.39	0.40	2.95	6.13	16.89	31.97	1966
12.60	14.21	0.16		0.01	1.73	0.43	3.13	9.70	15.57	32.27	1967
12.51	14.83	0.09		0.02	1.77	0.49	2.98	10.32	13.66	32.69	1968
11.60	12.91	0.10		0.01	1.57	0.46	2.91	9.29	14.27	29.56	1969
11.08	13.25	0.13		0.02	1.51	0.50	2.85	8.40	12.60	29.34	1970
11.79	14.32	0.33		0.03	1.51	0.50	2.63	4.58	13.61	31.11	1971
11.66	13.78	0.10		0.03	1.47	0.50	2.68	5.93	11.14	30.72	1972
13.12	15.34	0.25		0.04	1.42	0.53	2.76	7.83	15.77	33.46	1973
12.82	14	0.14		0.04	1.44	0.51	2.75	7.67	14.42	31.70	1974
11.13	13.94	0.09		0.04	1.43	0.54	2.74	7.37	15.38	29.91	1975
10.37	13.17	0.17		0.04	1.48	0.54	2.61	7.71	14	28.38	1976
11.14	14.62	0.29		0.05	1.74	0.59	2.62	10.13	14.79	31.05	1977
11.79	15.63	0.36		0.05	1.92	0.59	2.77	10.82	15.92	33.11	1978
13.33	17.82	0.33	0.01	0.05	2.17	0.63	2.93	11.38	15.96	37.27	1979
13.91	19.69	0.28	0.01	0.06	2.25	0.67	3.05	13.24	19.07	39.92	1980
14.38	20.15	0.26	0.01	0.06	2.27	0.62	3.10	13.63	20.61	40.85	1981
14.62	20.98	0.23	0.01	0.06	2.25	0.58	3.14	16.95	22.59	41.87	1982
15.84	21.06	0.24	0.02	0.06	1.94	0.57	3	13.35	21.75	42.73	1983
17.27	21.99	0.18	0.02	0.06	2.17	0.68	3.25	12.02	21.72	45.52	1984
17.18	22.28	0.25	0.02	0.07	2.09	0.60	3.23	15.92	22.14	45.72	1985
17.53	22.05	0.22	0.02	0.10	1.90	0.68	3.51	15	21.66	46.01	1986
17.96	22.63	0.24	0.02	0.10	1.77	0.72	3.63	16.45	23.18	47.07	1987
18.19	23.31	0.24	0.03	0.11	1.82	0.70	3.71	17.50	22.98	48.11	1988
18.72	23.99	0.26	0.25	0.13	1.83	0.72	3.73	16.85	24.06	49.63	1989
18.92	24.56	0.26	0.03	0.13	1.84	0.69	3.77	18.13	24.13	50.20	1990
18.51	25.35	0.24	0.04	0.15	1.59	0.71	3.78	18.35	24.33	50.37	1991
19.09	25.02	0.25	0.02	0.17	1.43	0.76	3.78	18.85	24.53	50.52	1992
19.08	24.57	0.28	0.02	0.19	1.41	0.78	3.79	19.76	24.60	50.12	1993

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1994 - يىلغىچە بولغان 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدىكى چارۋا

جەدۋەل: 4 — 18

بىرلىكى: تۆمەن تۆياق

تۈرى / يىللار	جەمئىي	كالا	ئات	گېشەك	قېچىر	تۆگە	تۆچەك	قوي	چوشقا	يۆغا
1949	17.10	1.98	0.61	0.96	0.02		5.02	8.51		
1950	18.15	2.16	0.69	1.05	0.02		5.55	8.68		
1951	16.66	2.14	0.66	1.08	0.02		5.32	7.44		
1952	15.02	2.13	0.62	1.11	0.02		5.06	6.08		
1953	22.64	2.64	0.68	1.40	0.02		8.50	9.40		
1954	23.78	2.61	0.66	1.21	0.02		8.90	10.38		
1955	24.25	2.80	0.70	1.31	0.02		9.06	10.36		
1956	24.13	2.49	0.66	1.31	0.01		9.17	10.49		
1957	21.01	1.87	0.57	1.31	0.01		8.39	8.86		
1958	19.62	1.72	0.49	1.21	0.01		7.87	8.32		
1959	21.38	1.60	0.44	0.92	0.01		9.14	9.24	0.03	
1960	24.96	1.70	0.41	0.83	0.01		11.43	10.53	0.05	
1961	28.20	1.82	0.37	0.82	0.01		13.23	11.83	0.12	
1962	31.07	2.06	0.39	0.96	0.01		14.46	13.08	0.11	
1963	33.08	2.24	0.39	1.07	0.01		15.45	13.87	0.05	
1964	35.57	2.55	0.42	1.29	0.01		16.16	15.06	0.08	
1965	39.16	2.87	0.43	1.51	0.01		17.53	16.68	0.13	
1966	36.77	3.08	0.46	1.61	0.01		16.53	14.87	0.21	
1967	36.97	3.09	0.47	1.63	0.01		16.58	14.91	0.28	
1968	37.16	3.38	0.52	1.71	0.01		16.61	14.52	0.41	
1969	33.78	3.07	0.54	1.74	0.01		15.33	12.83	0.26	
1970	32.68	3.08	0.50	1.75	0.01		14.78	12.42	0.14	
1971	34.08	2.86	0.50	1.62	0.02		15.87	12.96	0.24	0.01
1972	35.33	2.81	0.51	1.65	0.03		16.06	13.67	0.58	0.02
1973	36.90	3.42	0.51	1.74	0.03	0.01	17.26	13.55	0.35	0.03
1974	38.94	3.08	0.59	1.63	0.04	0.01	17.54	15.67	0.33	0.05
1975	37.68	3.09	0.61	1.66	0.04	0.01	17.09	14.87	0.24	0.07
1976	35.07	2.83	0.62	1.58	0.05	0.01	16.45	13.14	0.30	0.09
1977	36.15	2.77	0.55	1.80	0.05		17.09	13.58	0.21	0.10
1978	38.98	2.86	0.60	1.96	0.05		18.39	14.63	0.36	0.13
1979	43.61	3.02	0.62	2.18	0.05		21.28	15.95	0.36	0.15
1980	48.90	3.20	0.65	2.35	0.05	0.01	24.04	18.07	0.36	0.17
1981	51.16	3.16	0.67	2.37	0.05	0.01	25.42	19.10	0.28	0.19
1982	50.89	3.20	0.60	2.32	0.06	0.01	25.49	18.85	0.19	0.17
1983	47.97	3.15	0.59	2.19	0.06	0.02	23.79	17.81	0.20	0.16

0.14	0.22	18.22	24.80	0.02	0.07	2.05	0.57	3.25	49.34	1984
	0.19	18.55	25.16	0.02	0.07	2.02	0.58	3.32	49.91	1985
	0.23	18.59	23.80	0.02	0.09	1.81	0.64	3.48	48.66	1986
	0.27	19.18	24.67	0.02	0.10	1.81	0.63	3.78	50.46	1987
	0.22	18.71	25.96	0.03	0.13	2.40	0.76	4.57	52.78	1988
	0.26	19.56	28.09	0.02	0.13	1.68	0.69	3.71	54.14	1989
	0.27	20.47	29.05	0.02	0.14	1.69	0.69	3.82	56.15	1990
	0.22	20.83	29.66	0.04	0.15	1.57	0.72	3.81	57	1991
	0.22	20.26	30.25	0.03	0.17	1.61	0.76	3.36	56.66	1992
	0.28	19.79	29.33	0.03	0.18	1.54	0.74	3.36	55.25	1993
	0.29	20.08	29.15	0.03	0.18	1.53	0.78	3.37	55.41	1994

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1993 - يىلغىچە تۆللەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى

جەدۋەل: 4 — 19

بىرلىكى: تۇمەن تۇياق

يىللار	قوتاندىكى چارۋا سانى	تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋا	تۇغۇش يېشىدىكى چارۋا. نىڭ قوتاندىكى چارۋىدا ئىگىلىگەن نىسبەتى (%)	ئەي بولغان تۆل	كۆپەيگەن يېتىلگەن چارۋىنىڭ تۇغۇش يېشىدىكى چىشى چارۋىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	يېتىلگەن چارۋا، كىچىك چارۋا، تۆللىگەن چارۋا	تۆللىگەن چارۋىنىڭ ئەي بولغان تۆلدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
1949	16.1	5.37	33.35	4.02	74.86	1.93	48.01
1950	17.02	5.67	33.31	4.25	74.96	1.70	40
1951	15.44	5.45	35.30	3.86	70.83	1.54	39.90
1952	14.41	4.80	33.31	3.35	69.79	1.87	55.82
1953	21.28	7.09	33.32	5.32	75.04	2.34	43.98
1954	22.24	7.41	33.32	5.56	75.03	2.45	44.06
1955	22.61	7.54	33.35	5.65	74.93	2.26	40
1956	22.36	7.14	31.93	6.59	92.30	2.24	33.99
1957	19.42	6.47	33.32	4.86	75.12	1.94	39.92
1958	18.16	6.05	33.31	4.54	75.04	1.27	27.97
1959	20.03	6.68	33.35	5.01	75	1.86	37.13
1960	23.39	7.80	33.35	5.85	75	1.64	28.03
1961	26.46	9.15	34.58	6.61	72.24	1.85	27.99
1962	29.17	10.29	35.27	10.21	99.22	2.92	28.60
1963	33.07	13.35	40.37	8.67	64.94	3.66	42.21
1964	34.08	15.51	45.51	8.21	52.93	5.67	69.06
1965	35.83	18.36	51.24	10.48	57.08	5.75	54.87
1966	31.97	16.69	52.21	6.13	36.73	4.20	68.52
1967	32.27	15.57	48.25	9.70	62.30	2.32	23.92
1968	32.64	13.66	41.85	10.32	75.55	2.36	22.87

23.25	2.16	65.10	9.29	48.27	14.27	29.56	1969
24.52	2.06	66.67	8.40	42.94	12.60	29.34	1970
47.60	2.18	33.65	4.58	43.75	13.61	31.11	1971
36.08	2.14	53.23	5.93	36.38	11.14	30.62	1972
28.22	2.21	49.65	7.83	47.13	15.77	33.46	1973
42.11	3.23	53.19	7.67	45.49	14.42	31.70	1974
51.02	3.76	47.92	7.37	51.42	15.38	29.91	1975
28.66	2.21	54.84	7.71	49.54	14.06	28.38	1976
18.16	1.84	68.49	10.13	47.63	14.79	31.05	1977
19.69	2.13	67.96	10.82	48.08	15.92	33.11	1978
21.44	2.44	71.30	11.38	42.82	15.96	37.27	1979
29.53	3.91	69.43	13.24	47.77	19.07	39.92	1980
31.47	4.29	66.13	13.63	50.45	20.61	40.85	1981
28.08	4.76	75.03	16.95	53.95	22.59	41.87	1982
24.57	3.28	61.38	13.35	50.90	21.75	42.73	1983
22.05	2.65	55.34	12.02	47.72	21.72	45.52	1984
20.98	3.34	71.91	15.92	48.43	22.14	45.72	1985
16.07	2.41	69.25	15	47.08	19.87	46.01	1986
15.26	2.51	70.97	16.45	49.25	23.18	47.07	1987
17.26	3.02	76.15	17.50	47.77	22.98	48.11	1988
12.94	2.18	70.03	16.85	48.48	24.06	49.63	1989
9.38	1.70	75.13	18.13	48.06	24.13	50.20	1990
13.95	2.56	75.42	18.35	48.30	24.33	50.37	1991
9.50	1.79	76.84	18.85	48.56	24.53	50.52	1992
8.60	1.70	80.33	19.76	49.08	24.60	50.12	1993

§ 5 . نەسىل ياخشىلاش

بۇ يەردىكى ئەسلى چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرى نەسلىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى ياخشى، يىرىك بېقىشقا چىداملىق، كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچلۈك، بىراق جۈغى كىچىك، تۇغۇش ئىقتىدارى تۆۋەن، چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرىنىڭ تۇغۇش ـ چىقىرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇزۇندىن بۇيان، يەرلىك چارۋا ۋە ئۇي قۇشلىرى نەسلى ئۇزلۇكسىز ياخشىلاندى.

1. قوي نەسلىنى ياخشىلاش

1958 ـ يىلى كۆچا نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن ساپ نەسىللىك قاراكۆل قوشقىرىدىن 13 ى كىرگۈزۈلۈپ، شايار قويى بىلەن سۇنئىي ئۇسۇلدا ئۇرۇقلاندۇرۇش ئۇسۇلى بويىچە چېتىشتۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 2000 تۇياق قوينىڭ نەسلى ياخشىلاندى، ئاندىن ئارىلاش نەسىل ئەۋلادلار بويىچە تاللاپ يېتىشتۇرۇلدى. 1963-

يىلى خۇاڭدەن چارۋىچىلىق فېرمىسىدا قاراكۆل قويى كونسۇلتاتسىيە پونكتى قۇرۇلدى. 1972 - يىلى قاراكۆل قويى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىشخانا قاراكۆل قويى ئىشلەپچىقىرىش ئاپپاراتلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى. 1978 - يىلى قويلارنىڭ نەسلى پوتۇنلەي ياخشىلىنىپ بولدى، نەسلى ياخشىلانغان قوي 117 مىڭ 900 تۇياقتا يەتتى. 1980 - يىلى ئىچكى موڭغۇلدىن كۆلرەڭ قاراكۆل قويىنىڭ نەسىللىك قوشقىرى كىرگۈزۈلۈپ، 5300 تۇياق كۆلرەڭ، قوڭۇر رەڭلىك قاراكۆل قويى يېتىشتۇرۇلدى، بۇ شىنجاڭدىلا بار نەسىل بولۇپ قالدى. 1992 - يىلى نەسىللىك قوي 191 مىڭ تۇياقتا يەتتى. 34 يىلدا 4000 تۇياق نەسىللىك قوي كىرگۈزۈلۈپ، 9000 تۇياق ساپ نەسىللىك قوي يېتىشتۇرۇلۈپ، 440 مىڭ پارچە كۆرپە ئىشلەپچىقىرىلدى، باشقا ۋىلايەتلەر 4700 تۇياق نەسىللىك قوي بىلەن تەمىنلەندى.

2. ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش

7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە 670 تۇياق لياۋنىڭ تىۋىت ئۆچكىسى ۋە 100 تۇياق ئىنگىشيا جۇڭۇبي ئۆچكىسى كىرگۈزۈلۈپ، يەرلىك ئۆچكىلەرنىڭ نەسلى سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش يولى بىلەن ئۆزگەرتىلدى، 1992 - يىلغا كەلگەندە 152 مىڭ تۇياق يەرلىك ئۆچكىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، تىۋىت مىقدارى %124 ئۆستى، نەسىل ياخشىلاش كۆلىمى %60 كە يەتتى.

3. كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1968 - يىلى خېيلاردىن 15 بىنجۇ كالىسى كىرگۈزۈلۈپ يەرلىك كالا بىلەن چېتىشتۇرۇلدى. 1978- يىلى سىمېنتال كالىسى، ئالا كالىنىڭ توڭلىتىلغان ئىسپېرمىسى كىرگۈزۈلۈپ، قايلور، يېڭىمەھەللە يېزىلىرىدا سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش يولى بىلەن 500 تۇياق كالىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1979 - يىلى گۇلباغ، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا كېڭەيتىلدى. 1984 - يىلى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازار، 3 دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىسىغا كېڭەيتىلدى. 1985 - يىلى موڭغۇلكۇرەدىن 24 شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى كىرگۈزۈلدى. 1986 - يىلى شەرقىي شىمالدىن 5 ئالاتوۋ كالىسى كىرگۈزۈلدى. 1992 - يىلى ئۇرۇمچىدىن 12 ئالا كالا كىرگۈزۈلدى، شۇ يىلى نەسلى ياخشىلانغان كالا 19 مىڭ 600 گە، نەسىل ياخشىلاش كۆلىمى %66.8 كە يەتتى.

4. باشقا چارۋىلارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1976 - يىلى گۈەنجۇڭ ئېشكى كىرگۈزۈلۈپ 1400 يەرلىك ئېشەكنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1962 - يىلى يورۇكشا چوشقىسى كىرگۈزۈلدى. 1966 - يىلى ئىنگىلىز چوشقىسى، 1980 - يىلى چاڭبەي چوشقىسى، 1983 - يىلى دوروك چوشقىسى كىرگۈزۈلدى. 1992 - يىلى رۇڭچاڭ چوشقىسى كىرگۈزۈلۈپ يەرلىك چوشقىنىڭ نەسلى ياخشىلاندى، قولدا قالغان نەسلى ياخشىلانغان چوشقا 1700 تۇياقتا يەتتى.

5. ئۇي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش

1967 - يىلى لۇخۇا توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 24 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1982 - يىلى لەيكاڭ توخۇسى، نىك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 112 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1980 -، 1981 -، 1982- يىللىرى لومەن توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 23 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى. 1984 - يىلى بروك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 16 مىڭ توخۇنىڭ، 1986 - يىلى «شىگزا 288» توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 41 مىڭ توخۇنىڭ، 1988 - يىلى سەنخۇاڭ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 31 مىڭ توخۇنىڭ، 1990 -، 1992 - يىللىرى ئىساخ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ 14 مىڭ توخۇنىڭ نەسلى ياخشىلاندى.

§ 6 . كېسەللىك ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش

1. كېسەللىك

يۇقۇملۇق كېسەللىك كۆيدۈرگە، ئاقسىل، بروتسېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، تۈبېركۇلىيۇز، تېتانوس (قاتما)، چوك تۈچەي تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، لىتېل تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، گازلىق ئىششىق گانگرېنا، تىل چىرىش كېسىلى، ئاتلاردا بولىدىغان موررى سالمونېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى، ماڭقا كېسىلى، قان ئازلىق، يۇقۇملۇق زۇكام، بەز كېسىلى، چوشقا كۆچكى پارا تىخى، چوشقا كۆچكى چىچاق كېسىلى، چوشقا ژاباسى، چوشقا ئۆپكە كېسىلى، چوشقا تىلمىسى، چوشقا ھەسرەش كېسىلى، يۇقۇملۇق ئاشقازان - ئۆچەي ياللۇغى، قوي موكسىمان باكتېرىيە كېسىلى، قوزا چىچاق كېسىلى، قوي چېچىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە، ئۆپكە ياللۇغى، قوي زەنجىرسىمان باكتېرىيە كېسىلى، ئۆچكە بالا تاشلاش كېسىلى، توخۇ ساختا ژاباسى، ئۆي قۇشلىرى خولېراسى، توخۇ چىچاق كېسىلى، ئىت ژاباسى قىزىتمىسى قاتارلىقلار.

پارازىت قۇرۇت كېسىلى كۆشگۈچى ھايۋانلارنىڭ ھەزىم قىلىش يوللىرىدا بولىدىغان يىپچە قۇرۇت كېسىلى، ئۆپكە يىپچە قۇرۇتى، جىگەر قان شورىغۇچ قۇرۇتى، شارسىمان لەيلىگەك قۇرۇت كېسىلى، ئىنچىكە بويون خالتىسى قۇيرۇقلۇق لەيلىگەك قۇرۇت، كالا تايلور كۆيۈك قۇرۇت كېسىلى، ئات كۆيۈك قۇرۇت كېسىلى، قوي چۈنى، ئات چۈنى، بۇغا چۈن كېسىلى، سازاق مەددە، پىت، يۈمشاق سالجا قاتارلىقلار.

زەھەرلىنىش كېسەللىكى گىدرو سىئانىد كىسلاتاسى، چوشقا نىترىتى، دېھقانچىلىق دورىسى، كادىرا ئوت، گوتسپول قاتارلىقلار.

ئومۇمىيۈزلۈك كېسەللىك ژېتامىن A D يېتىشمەسلىك كېسىلى، ئېغىز بوشلۇقى ياللۇغى، تاماق ھەزىم بولماسلىق، ئالدىنقى ئاشقازان بوشاپ كېتىش، ئاشقازان توسۇلۇپ قېلىش، ئاشقازان جىددىي كېڭىيىش، چىگىلەش، گىرىژ ئاشقازان ئۆچەي ياللۇغى، ئاشقازان، ئۆچەي كانارى، شاخچە كاناي ياللۇغى، كۆكرەك پەردە ياللۇغى، ئۆپكە گازلىق ئىششىقى، سۈيدۈك يولى ياللۇغى، بۆرەك ياللۇغى، سۈلۈق ئىششىق، چاقا، زىدە، رېماتىزم، ئەمچەك ياللۇغى، كۆز ئاغرىقى، بالا ھەمرىھى چۈشمەسلىك، تۇغۇت قىيىن بولۇش، بالىياتقۇ ئاجراپ كېتىش، بالىياتقۇ ياللۇغى، ئىگەر يارىسى، قان ئازلىق، يىرىڭلىق ئىششىق، ئاقاش قاتارلىقلار.

2. ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

30 - يىللاردىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت تەرىپىنىڭ مال دوختۇرلۇق ئاپپاراتى كەمچىل ئىدى، خەلق ئارىسىدىكى مال دوختۇرلىرى يۇقۇملۇق بولمىغان قىسمەن كېسەللىكنى داۋالايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يۇقۇملۇق كېسەللەردىن ماڭقا، قىچىشقاق، ئۆپكە ياللۇغى قاتارلىق ئاددىي كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى. 40 - يىللاردىن 50 - يىللارغىچە مال دوختۇرلىرىنىڭ تېخنىكىسى قالاق، ئۈسكۈنە، دورا كەمچىل بولغاچقا، يۇز بەرگەن كېسەللىك پاسسىپ ھالدا داۋالاندى. 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش، ئالدىنى ئېلىش بىلەن داۋالاشنى بىرلەشتۈرۈش يولغا قويۇلدى. 80 - يىللاردا كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بىلەن كارانتىن قىلىش بىرلەشتۈرۈلۈپ، كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى، بىر

تۆتاش كارانتىن قىلىش، بىر تۆتاش ئالدىنى ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 90 - يىللاردا مال دوختۇرلۇق تېخنىكىسى بويىچە توختاملىق مۇلازىمەت قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مال دوختۇرلۇق تېخنىكا ئاپپاراتلىرى توختام شەكلى ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشنى ھۆددىگە ئالدى.

كۆيدۈرگە كېسىلى 1950 ـ، 1951 ـ، 1954 ـ، 1957 ـ، 1961- يىللىرى يېڭىمەھەللە، قايلور، قىزىلبايراق، تويبولدى، نۇرباغ قاتارلىق جايلاردا كۆپ قېتىم تارقالدى، 347 تۈياق چارۋا كېسەل بولدى، 338 تۈياق چارۋا ئۆلدى. 27 ئادەم يۇقۇملىنىپ 4 ئادەم ئۆلدى. كۆچلۈك ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش تەدبىرىنى قوللىنىش ئارقىلىق، يۇقۇم مەنبەسى يوقىتىلدى، ۋاكسىنا ئەملەندى. 1967 - يىلدىن كېيىن بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

ئاقسىل كېسىلى 1950 ـ، 1953 ـ، 1955 ـ، 1962 ـ، 1963 ـ، 1966 ـ، 1972- يىللىرى ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا تارقالدى، 9001 چارۋا كېسەل بولدى، 80 چارۋا ئۆلدى، يۇقۇم مەنبەسىنى يوقىتىش ۋە ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى. 1973 - يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

تۇبېركۇلىيۇز كېسىلى ئۆزۈن يىللارغىچە ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا تارقاق يۈز بەردى، 1986 - يىلى كارانتىن قىلىش باشلىنىپ، ۋاكسىنا ئەملەش ئارقىلىق ئالدى ئېلىندى، 1992 - يىلى يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1.6%تىن 0.6%كە تۆۋەنلىدى.

بىر ۋېتېللا تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى ئۆزۈندىن بۇيان ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا كەڭ دائىرىدە تارقالدى، ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 10% — 12%كىچە بولدى، 1975 - يىلى ۋاكسىنا ئەملەپ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش باشلاندى، 1990 - يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

ماڭقا كېسىلى بۇ تارقالغىنىغا ئۆزۈن بولغان كېسەللىك بولۇپ، ئاتىنىڭ يۇقۇملىنىشى 2% — 3%كىچە بولدى، 1980 - يىلى قىشتا ناھىيە بويىچە ئات ئۈرۈقدىشىدىكى ئۆي ھايۋانلىرى ئومۇمىيۈزلۈك كارانتىن قىلىندى. بۇ كېسەل رەسمىي يۇققان ئاتتىن 53ى، كېسەل مۇسابەت ئاتتىن 87سى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، مال دوختۇرلىرىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىشى، نازارەت قىلىشى بىلەن، 1981 - يىل 3 - ئايدا تويبولدى يېزىسى كونا چىمەن كەنتىدە كېسەل ئاتلار ئۆلتۈرۈلۈپ، بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

تارقىلىشچان زۇكام 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تارقالدى، 11 مىڭ 900 تۈياق چارۋا كېسەل بولدى. شۇ يىلى تىزگىنلەندى.

قوي چېچىكى 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە پارتلاش خاراكتېرىدە تارقالدى، 2100 تۈياق قوي كېسەل بولدى، 520 تۈياق قوي ئۆلدى. 1961 - يىلى يەنە تارقالدى، 1230 تۈياق قوي كېسەل بولدى، 210 تۈياق قوي ئۆلدى. 1987 - يىلى يەنە بىر قېتىم توقسۇ ناھىيىسىدىن تارقىلىپ، داۋاملىق تارقالدى، 4000 دىن ئارتۇق قوي كېسەل بولدى، 1000 دىن ئارتۇق قوي ئۆلدى،

ئۆچكە يۇقۇملۇق كۆكرەك پەردە، ئۆپكە ياللۇغى 1956 - ۋە 1957 - يىللىرى ناھىيە بويىچە پارتلاش خاراكتېرىدە تارقالدى، 33 مىڭ 900 تۈياق ئۆچكە كېسەل بولدى، 16 مىڭدىن كۆپرەك ئۆچكە ئۆلدى. ۋاكسىنا ئەملەش، ئالدىنى ئېلىش ئارقىلىق، 1960 - يىلى بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

چوشقا چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيە كېسىلى 1983 — 1989 - يىلغىچە يېمەكلىك شىركەتلىرىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا 5 قېتىم تارقالدى، 329 چوشقا كېسەل بولدى، 131 چوشقا ئۆلدى.

چوشقا ئۆپكە ياللۇغى 1975 - يىلى يېمەكلىك شىركەتلىرىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا يۈز بەردى، 275 چوشقا كېسەل بولدى، 133 چوشقا ئۆلدى، شۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق تارقالدى.

چوشقا ۋاباسى 1979 — 1993 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا 11 قېتىم تارقالدى. 1982 - يىلى بىر قېتىمدىلا يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسىدا 537 چوشقا مۈشۈ كېسەل بىلەن ئۆلدى، كېسەل بولغان 137 چوشقا چوڭقۇر كۆمۈۋېتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە داۋاملىق تارقالدى.

چوشقا تىلمىسى 1965 — 1992 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ جاي جايلىرىدا 1600 دىن ئارتۇق چوشقا كېسەل بولدى، 500 دىن ئارتۇق چوشقا ئۆلدى.

قوزا چىچقاق كېسىلى ھەر يىلى تۆل ئېلىش پەسلىدە، ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدا كەڭ تارقىلىپ، ھەر يىلى 5000 دىن 15 مىڭغىچە قوزا كېسەل بولدى، 1000 — 3000 غىچە قوزا ئۆلدى.

توخۇ ساختا ۋاباسى ھەر يىلى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۇز بەردى. 1987 - ، 1989- يىللىرى كەڭ دائىرىدە يۇز بەردى، ناھىيە بويىچە 26 مىڭ توخۇ كېسەل بولدى، 20 مىڭدىن ئارتۇق توخۇ ئۆلدى.

پارازىت قۇرۇت كېسىلى چارۋا، ئۇي قۇشلىرىدىكى پارازىت قۇرۇت كېسىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كەڭ تارقالدى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى يۇقىرى، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن بولدى. ئەسلىدە بۇ كېسەللىك ئۆزلەشتۈرۈلمىگەن توغرىقۇلاق يەرلەردە ۋە چۆل - ئوتلاقلاردا تارقالغانىدى. مەدەد قۇرۇت كېسىلىنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يۇقۇملىنىش نىسبىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىنىكىدىن يۇقىرى بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئۆپكە يىپ قۇرۇت كېسىلى، ئۇچەي يىپ قۇرۇت كېسىلى ۋە تاسما قۇرۇت كېسىلىنىڭ چارۋا، ئۇي قۇشلىرىغا يۇقۇش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكىدىن يۇقىرى بولدى. 50 - يىللاردا پارازىت قۇرۇت كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش باشلاندى، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە چارۋىلارنى ۋاننىلاش ۋە دورا يېگۈزۈش ئارقىلىق قۇرۇت چۈشۈرۈلدى، ئارىلىقتىكى پارازىت خوجايىنى ئىممۇنىتېتلىنىپ چۈشۈرۈلدى.

گۆش كارانتىنى 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە مال دوختۇرلۇق پونكىتى ئاز ساندىكى تاۋار چارۋىنى ۋە چارۋا مەھسۇلاتىنى داۋاملىق ئاددىي كارانتىن قىلدى. گۆشنى كارانتىن قىلىش ئىشىنى يېمەكلىك شىركىتىلا ئېلىپ باردى. بازاردا كارانتىن قىلىنمىدى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى سودا بازارلىرى كېسەل تارقىلىشنىڭ مەنبەيى بولۇپ قالدى. 1985 - يىلى شەھەر - بازارلاردىكى بازاردا گۆشنى نورمال كارانتىن قىلىش كەسپى باشلاندى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە بىر بازار، 6 يېزىدا كالا، قوي سويۇش نۇقتىسى ۋە يېمەكلىك شىركىتىنىڭ قۇشخانىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن نۇقتا بەلگىلەپ مال سويۇش ۋە كارانتىن قىلىش يولغا قويۇلدى، بۇنىڭدىن سىرت، ناشقى سودا شىركىتى، چايى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى سىرتقا يۆتكەيدىغان چارۋىلار ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى كارانتىن قىلىندى، تەكشۈرۈلدى، دېزىنفېكسىيە قىلىندى. 1989 - يىلى، مال دوختۇرلۇق - سەھىيە نازارەتچىلىك باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلۇپ، ئاشخانىلارنىڭ مال دوختۇرلۇق سەھىيە لايىقەتنامىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئاشخانىلار ئىشلىتىدىغان گۆش مەخسۇس تەكشۈرۈلدى.

§ 7 . بېقىش - پەرۋىش قىلىش ۋە ئۇنۇم

1. بېقىش

ئوتلاقتا مال بېقىش ئىلگىرى چارۋىدار مالچى يالاپ مال باقتۇراتتى ياكى ۋاكالىتەن بېقىپ بېرىشنى ھاۋاله قىلاتتى ۋە ياكى دېھقانلارنى ۋاكالىتەن بېقىپ بېرىشكە تەكلىپ قىلاتتى، چارۋىلارنى ئوتلاققا

ئورۇنلاشتۇرۇلتى، ئۇلار ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئېلىپ يۈرۈپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ مال باقاتتى، مۇقىم مال باقىدىغان ئورۇن ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئورنى يوق ئىدى. سوغۇق ئۈزۈنغا سوزۇلىدىغان قىش پەسلىدە ۋە سېرىقتال ئەتىياز پەسلىدە، ئوت - چۆپ كۇنسېرى ئازىيىپ كېتەتتى، بۇنداق ېلەن چارۋىلار ئورۇقلاپ كېتەتتى. يەنە كېلىپ، ھەمىشە بوران، قار، ئۇششۇكنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى، ئادەتتىكى يىللاردا يېتىلگەن چارۋىنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى %80تىن، ياش چارۋىلارنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى %65تىن يۇقىرى بولمايتتى. ئاپەت يۈز بەرگەن يىللاردا چارۋىلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتەتتى. 1948 ـ، 1952 ـ، 1966 - يىللىرى ياش چارۋىنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى %40تىن تۆۋەن بولدى. 60-يىللاردىن 70 - يىللارغىچە 7 يىلدا 40 مىڭدىن ئارتۇق يېتىلگەن چارۋا ئۆلدى. 1964 ـ، 1965 - يىللىرى ئۆلگەن يېتىلگەن چارۋا 55 مىڭ تۇياقتىن ئېشىپ كەتتى. ئوتلاقتا چارۋا بېقىشتا «يازدا تېمەن، كۈزدە سېمىز، قىشتا ئورۇق، ئەتىيازدا ئۆلۈش» قانۇنىيىتى شەكىللەندى. 70 - يىللاردىن كېيىن چارۋىچىلار ياز، كۈز پەسىللىرىدە قىشلىق ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇزنى زاپاس ئەپيارلاشقا باشلىدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ زىرائەتلەرنىڭ شاخ - شۈمبىلىرىنى، ئوت - چۆپ، يەم - بوغۇزلارنى سېتىۋالدى، قوتان، لاپاس ياسىدى، قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە چارۋىلارغا بوغۇز بەردى، بۇنداق بىلەن، چارۋىلارنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى داۋاملىق ئۆستى. چارۋىلار ئاساسلىقى تارىم دەريالىسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا بېقىلىدۇ، بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %47ىنى ئىگىلەيدۇ (جەدۋەل: 4 — 4، — 5 لەرگە قارالسۇن).

ئەتراپتىكى ئېتىزدا بېقىش　دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئوتلاق كەمچىل بولغاچقا، دېھقانلار ئېتىز بويلىرىدىكى پارچە - پۇرات ئوتلاقتىن ۋە زىرائەتلەرنىڭ ئېڭىزلىرىدىن، ئېتىزلاردىكى ھەر خىل ئوت-چۆپلەردىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدۇ. ئەتىياز، قىش پەسىللىرىدە زىرائەت شاخ - شۈمبىلىرى، غازالق، قۇرۇق ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدۇ. ئادەتتە چارۋىلارغا يەم - بوغۇز بەرمەيدۇ، دېھقانچىلىق قاتلىمىغا كىرىدىغان ئۇلاغلىرىغا بوغۇز بېرىدۇ. 80 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن دېھقانلار سىلوستىن پايدىلىنىپ چارۋا باقىدىغان بولدى. ئەتراپتىكى ئېتىزلاردا بېقىلىدىغان چارۋا ناھىيىدىكى ئومۇمىي چارۋىنىڭ %40ىنى ئىگىلەيدۇ.

يېرىم ئوتلىتىپ، يېرىم قوتاندا بېقىش　يار، كۈز پەسىللىرىدە ئوتلاقتىكى ئوت -چۆپ بولۇق ئۆسىدۇ. چارۋىسى كۆپرەك بەزى چارۋىدارلار ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ئوتلاقتا چارۋا باقىدۇ، كۈزدىن كېيىن، قىش كىرىشتىن بۇرۇن چارۋىسىنى دېھقانچىلىق رايونىغا قايتۇرۇپ كېلىپ، زىرائەتلەرنىڭ شاخ - شۈمبىلىرى، غازالق، قۇرۇق ئوت - چۆپتىن پايدىلىنىپ، چارۋىسىنى قوتاندا باقىدۇ.

قوتاندا بېقىش　بەزى باقمىچى كەسىپى ئائىلە، بورداقچى ئائىلىلەر ۋە بازار رايونىدىكى باقمىچى ئائىلىلەر پىششىقلاپ ئىشلەنگەن يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، يەم - بوغۇزدىن پايدىلىنىپ، چارۋىلىرىنى قوتاندا باقىدۇ.

2. ئىگىلىك باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، چارۋىلارنىڭ ھەممىسى خۇسۇسىيلارغا تەۋە ئىدى ياكى مەسچىت، ئىبادەتخانا، بۇتخانىلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا ئىدى. چارۋىلارغا بولغان خۇسۇسىي ئىگىدارلىق تۈزۈمى 1953 - يىلغىچە داۋاملاشتى. چارۋىچىلىق كوپېراتىپى، خەلق كۆمۈنىسى مەزگىلىدە خۇسۇسىيلارنىڭ ئىلكىدىكى چارۋا تەدرىجىي ئازايدى.

چارۋىچىلىق كوپېراتىپى 1956 - يىل 8 - ئايدا چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش باشلاندى، باشلانغۇچ كوپېراتىپ شەكلىدە، چارۋىلارنى باغاغا سۈندۈرۈپ كوپېراتىپ سېتىۋېلىپ، چارۋا پۈلىنى قېتىمغا بۆلۈپ قايتۇرۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1956 - يىل 12 - ئايدا 1 - رايونلۇق دۆڭمەھەللە يېزىسىدا تۆنجى چارۋىچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 165 ئائىلىلىك دېھقان، چارۋىچى، 3000 تۆياق چارۋا كوپېراتىپقا كىردى.

1958 - يىلى خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇلازىمچىلىك شەكلى مۇنداق بولدى: كوللېكتىپ چارۋا گۈڭشې (چارۋىچىلىق فېرمىسى) لىك ئىگىدارچىلىقىدا بولدى. بۇنىڭدا گۈڭشې (چارۋىچىلىق فېرمىسى) بىرلىك قىلىندى، مەركەزلەشتۈرۈلۈپ گۈڭشېلىك ئىگىدارلىقىغا ئېلىنغان چارۋىلار پادىلارغا ئايرىلىپ چوڭ ئەترەتلەرگە بېرىلدى، چوڭ ئەترەتلەر بىر تۆتاش باشقۇرۇپ ھېسابات قىلدى.

كوللېكتىپ چارۋا چوڭ ئەترەتلەرنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، چوڭ ئەترەت بىر تۆتاش بېقىپ ۋە باشقۇرۇپ ھېسابات قىلدى.

كوللېكتىپ چارۋا ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر تۆتاش ھېسابات قىلىپ باشقۇرۇپ ھەق ھېسابلىدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۆزۈمى تۆنچى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش. 1960 - يىلى ئەمگەك كۈچى، چارۋا، ئوتلاق، ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىش كۈنى، مەھسۇلات، مەبلەغنى ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرسا مۇكاپاتلاشتىن ئىبارەت «تۆنچى ھۆددىگە بېرىش، بىرنى مۇكاپاتلاش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ تۈزۈم تاكى 1976 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

چارۋا پادىلىرىنى چوڭ ھۆددىگە بېرىش 1982 - يىلى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا، 100 — 200 تۆياق چارۋا بىر پادا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 200 — 400 تۆياق چارۋا بىر پادا قىلىپ ئايرىلىپ، چارۋا پادىلىرى دېھقان، چارۋىچىلارغا توختام شەكلىدە ھۆددىگە بېرىلدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلىلەر ئۆزۈن مۇددەت مەسئۇل بولدى، دىرىنى، قىممىتىنى ساقلىدى. ھۆددىگە بېرىلگەن چارۋا كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلە مالچى، چارۋا پادىسى، ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى، چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ۋە كوللېكتىپقا پىرسەنت قالدۇرۇشنى ھۆددىگە ئالدى. كۆپەيگەن ياش چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتىدىن نىسبەت بويىچە پىرسەنت ئايرىلدى. كۆپەيگەن چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتى ھۆددىگە ئالغان ئائىلىگە تەۋە بولدى، ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىنى ئۆزى ئۈستىگە ئالدى. كوللېكتىپ بىر تۆتاش رەھبەرلىك قىلدى ۋە باشقۇردى، نەسىل ياخشىلاش ۋە كېسەللىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشى بىر تۆتاش ئېلىپ بېرىلدى.

چارۋا پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلاش 1983 - يىلى 1 - 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسى «بەشنى بېكىتىش، بىرنى مۇكاپاتلاش»، «چارۋا پادىلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»نى يولغا قويدى. فېرما شتابى بىر تۆتاش رەھبەرلىك قىلىش، بىر تۆتاش پىلانلاش، بىر تۆتاش ھېسابلاپ تەقسىم قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، چارۋا پادىلىرى ئەمگەك كۈچىگە ياكى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى. ئەمگەك كۈچى، ھەق، چارۋا پادىسى، ئوتلاق بېكىتىلدى، يېتىلگەن چارۋىلارنىڭ ساق قېلىش نىسبىتى، كۆپىيىش نىسبىتى، چارۋا مەھسۇلاتى ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسى ھۆددىگە بېرىلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلار مۇكاپاتلاندى، كېمەيتىۋەتكەنلەر جازالاندى. «بېكىتىش، ھۆددىگە بېرىش، مۇكاپاتلاش» يولغا قويۇلغان چارۋا پادىسى 132گە،

چارۋا 50 مىڭ 500 تۆياقتا يەتتى.

ئائىلىلەر بويىچە بېقىشنى ھۆددىگە بېرىش كوللېكتىپ چارۋا ئائىلىلەرگە تەقسىم قىلىندى، ئىگىدارلىق ھوقۇقى كوللېكتىپتا بولدى. ئائىلىلەر بويىچە بېقىشقا ھۆددىگە بېرىلدى، كوللېكتىپ چارۋىنىڭ دېرى ساقلاپ قېلىندى. ھەر يىلى ھۆددىگە بېرىلگەن چارۋا سانى بويىچە، ياش چارۋىلاردىن 10% — 20% ئاجرىتىلىپ (گۆشلۈك، چوڭ ئىتىرىتىلەرنىڭ پەرقلىنىدۇ)، تەكرار ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە ۋە ئادەتتىكى سەرپىياتقا ئىشلىتىلدى. دۆلەتنىڭ چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ۋەزىپىسى ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ باققان چارۋا بويىچە ئائىلىلەرگە چېچىلدى، كىرىم ھۆددىگە ئالغان ئائىلىگە تەۋە بولدى. ھۆددىگە ئالغان ئائىلە پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولدى.

باھاغا سۈندۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش ۋە مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش بۇ، ئاساسلىقى، 1 ،، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، توپبولدى يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، گۈلباغ يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، قايلۇر يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسى، يېڭىمەھەللە يېزىلىق چارۋىچىلىق فېرمىسىدا يولغا قويۇلدى. چارۋا فېرمىسىنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولدى، چارۋا باھاغا سۈندۈرۈلۈپ چارۋىچىلارغا ھۆددىگە بېرىلدى. چارۋىچىلار فېرمىغا ھۆددە ھەققى ياكى چارۋا تاپشۇردى. 63 مىڭ 500 تۆياق چارۋا باھاغا سۈندۈرۈلۈپ، 284 چارۋىچى ئائىلىسىگە ھۆددىگە بېرىلدى.

3. ئۇنۇم

1) قۇرۇلمىسى

1949 - يىلى شايار ناھىيىسىدە بېشىغا يەتكەن چىشى چارۋا 53 مىڭ 700 تۆياقتا بېتىپ، ئومۇمىي چارۋىنىڭ 33.35%نى ئىگىلىگەنىدى. 1993 - يىلى 246 مىڭ تۆياقتا بېتىپ، 49.08%نى ئىگىلىدى. 44 يىلدا ناھىيە بويىچە بېشىغا يەتكەن چىشى چارۋىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 15.73% تۇرىتى.

چوڭ - ئۇششاق چارۋا نىسبىتى 1949 - يىلى چوڭ چارۋا 21.86%نى، ئۇششاق چارۋا 78.14% ئىگىلىگەنىدى. 1993 - يىلى چوڭ چارۋا 12.35%نى، ئۇششاق چارۋا 87.65%نى ئىگىلىدى. چوڭ چارۋىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى 1949 - يىلدىكىدىن 9.51% تۆۋەنلىدى، ئۇششاق چارۋىنىڭ نىسبىتى 9.51% تۇرىتى.

2) ھاسىلات

مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 33 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 37.24%نى، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 33.89%نى ئىگىلىگەنىدى. 1993 - يىلى چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 39 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 16.55%نى، سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 9.66%نى ئىگىلىدى.

گۆش 1978 - يىلى 189 تونىنا گۆش ئېلىنغانىدى، 1993 - يىلى 3119 تونىنا گۆش ئېلىنىدى.

ئوتتۇرىچە توغرا كەلگەن چارۋا 1949 - يىلى يېزىلاردا ئوتتۇرىچە 2.63 تۆياق چارۋا توغرا كەلگەنىدى، 1993 - يىلى 3.56 تۆياق توغرا كېلىپ، 1993 - يىلى 1949 - يىلدىكىدىن 0.93 تۆياق كۆپەيدى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە 1.4 كىلوگرام گۆش توغرا كەلگەنىدى، 1993- يىلى 18.42 كىلوگرام توغرا كەلدى.

شاپار ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 - يىلغىچە بولغان چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى

جەدۋەل: 4 — 20

بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	پەزا ئىگە- لىك مەھسۇ- لات قىممە- تىنىڭ ئىگىلە- گەنلىي (%)	سانائەت، پەزا ئىگە- لىك مەھسۇ- لات قىممە- تىنىڭ ئىگىلە- گەنلىي (%)	يىللار	چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى	پەزا ئىگە- لىك مەھسۇ- لات قىممە- تىنىڭ ئىگىلە- گەنلىي (%)	سانائەت، پەزا ئىگە- لىك مەھسۇ- لات قىممە- تىنىڭ ئىگىلە- گەنلىي (%)
1949	203.36	37.24	33.87	1972	713.02	28.28	25.73
1950	218.46	33.83	31.22	1973	769.96	26.41	23.98
1951	196.53	29.27	26.83	1974	721.31	25.11	21.33
1952	175.63	23.92	21.99	1975	699.87	23.6	20.14
1953	255.7	30.18	27.82	1976	756.16	23.46	20.19
1954	271.45	29.78	27.74	1977	833.27	24.62	21.02
1955	277.52	28.66	26.50	1978	856.65	24.68	21.35
1956	273.42	26.59	24.60	1979	652.75	18.46	15.78
1957	288.23	29	26.81	1980	667.41	19.97	16.50
1958	261.77	24.57	22.63	1981	614.80	17.61	12.95
1959	301.04	21.54	18.43	1982	713.75	18.08	14.58
1960	371.60	34.68	28.97	1983	655.42	15.23	12.05
1961	436.07	38.99	35.45	1984	642.88	15.87	10.59
1962	492.97	39.81	35.90	1985	699.99	14.96	9.93
1963	549.67	40.21	36.18	1986	801.41	14.78	10.10
1964	573.31	36.55	32.74	1987	860	13.96	9.32
1965	608.49	37.61	33.62	1988	876.43	13.24	10.28
1966	518.66	31.47	26.67	1988	921.10	12.21	9.13
1967	548.43	33.05	27.58	1990	3361.28	18.95	13.84
1968	576.60	32.07	24.52	1991	3681.15	15.69	10.21
1969	519.42	28.21	24.88	1992	3780.07	16.05	9.67
1970	505.51	26.42	21.46	1993	3787	16.55	9.66
1971	737.18	27.87	24.43				

شاپار ناھىيىسى بويىچە 1978 - 1993 - يىلغىچە بولغان يىللىق ئونتۇرىچە گۆش

جەدۋەل: 4 — 21

بىرلىكى: تونىنا، كىلوگرام/ئادەم

يىللار	ئېلىنغان گۆش	يىللىق ئونتۇرىچە گۆش	يىللار	ئېلىنغان گۆش	يىللىق ئونتۇرىچە گۆش
1978	189	1.40	1986	1560	10.57
1979	190	1.38	1987	2980	13.15
1980	216	1.54	1988	2200	14.22
1981	397	2.80	1989	2884	18.28
1982	355	2.40	1990	2700	16.49
1983	438	2.99	1991	3272	19.79
1984	627	4.27	1992	3305	19.76
1985	1183	8.06	1993	3199	18.42

ئىزاھ: 1. ستاتىستىكا قىلىش ئۇسۇلى ئۆزگەرگەچكە، ئىلگىرى ھەر بىر قوي 12 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىناتتى، ھازىر 14 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىنىدىغان بولدى.
2. قولدىن چىقىش نىسبىتى ئۆستى، ئىلگىرى قولدىن چىقىش نىسبىتى 10% ئىدى، ھازىر 30% — 40% بولدى.
3. خۇسۇسىيلار باققان توخۇ، يىلىق، ئۆردەك قاتارلىقلار كۆپلەپ بازارغا سېلىنىدى (بۇلار ستاتىستىكا قىلىنمىدى).

شايار ناھىيىسى بويىچە 1949 — 1993 - يىلغىچە يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا

جەدۋەل: 4 — 22 بىرلىكى: تۆياق/ئادەم

يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا	يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا	يىللار	يېزىلاردىكى ئوتتۇرىچە چارۋا
1949	2.63	1964	4.11	1979	2.89
1950	2.75	1965	4.20	1980	3.08
1951	2.46	1966	3.58	1981	3.13
1952	2.25	1967	3.45	1982	3.07
1953	3.23	1968	3.38	1983	3.18
1954	3.29	1969	2.97	1984	3.42
1955	3.29	1970	2.67	1985	3.46
1956	3.22	1971	2.92	1986	3.55
1957	2.77	1972	2.68	1987	3.58
1958	2.53	1973	3.06	1988	3.73
1959	2.79	1974	2.77	1989	3.80
1960	3.38	1975	2.53	1990	3.53
1961	3.44	1976	2.34	1991	3.67
1962	3.80	1977	2.50	1992	3.63
1963	4.20	1978	2.60	1993	3.56

V باب

باغۋەنچىلىك

§1. مېۋە تۈرلىرى

شايارنىڭ جۇغراپىيىلىك ۋە تەبىئىي مۇھىتى مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، مېۋىنىڭ سۈپىتى ياخشى، ھوسۇلى كۆرۈنەرلىك. باغۋەنلەرنىڭ ئۇزۇن مۇددەت كۆكۈل قويۇپ يېتىشتۈرۈشى ئارقىلىق، كۆسەن ئاق كىشمىشى قاتارلىق ياخشى سورتلار بارلىققا كەلدى. يېقىنقى دەۋرلەردە نەشپۈت، ئالما، چىلان، دولانا قاتارلىق ياخشى سورتلار كىرگۈزۈلۈپ، يەرلىك سورتلار بىلەن شالغۇتلاشتۇرۇلدى. بەزىلىرى بۇ يەردىكى مېۋىلىك دەرەخنىڭ كۆتىكىگە ئۇلىنىپ، مېۋە تۈرلىرى كۆپەيتىلدى. شايارداىن چىقىدىغان ئۈزۈك، ئۇزۇم، ياڭاق، نەشپۈتنىڭ دۆلەت ئىچىدە داڭقى بار. شايارنىڭ «مېۋە - چېۋە كانى» دېگەن گۈزەل نامى بار. بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان سورتنى ياخشىلاش ۋە كۆپلەپ ئۆستۈرۈش ئارقىلىق، ھۆل مېۋە بىلەن ئۇزۇننى تەمىنلەپلا قالماستىن، بەلكى مېۋىلەر سىرتقا سېتىلىدىغان

بولدى، ئۇرۇك، شاپتۇل قاقلىرى ئاپتونوم رايون سىرتىغا سېتىلدى. ھۆل، قۇرۇق مېۋە بازارنى كۇنسېرى ئىگىلىدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم «ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، باغۋەنچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش، پىلىچىلىكنى يۇكسەلدۇرۇش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش باش فاكىچىنىنى ئونتۇرىغا قويغاندا، ناھىيە خەلقى بۇنىڭغا دەرھال ئاۋاز قوشتى، بۇنىڭ بىلەن باغۋەنچىلىك ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادتا تۇۋرۇك كەسپىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

1. تۈرى ۋە سورتى

ئاساسلىق مېۋىلىك دەرەخلەردىن ئۇرۇك، شاپتۇل، نەشپۈت، ئالما، ئۈزۈم، ياڭاق، ئانار، ئەنجۈر، ئەمەي، چىلان، جىگدە، قارا ئۇرۇك، گىلاس، ئامۇت قاتارلىق 7 ئائىلە، 14 ئۇرۇقداش، 20 نەچچە سورت بار.

1) شاپتۇل

ئىلگىرى شايارداا ئاساسلىقى 5 خىل شاپتۇل سورتى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى سوغۇققا، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، ئۆمرى ئۇزۇن، ھۆل مېۋىسىنىڭ قەنت تەركىبى يۇقىرى، ئوزۇقلۇق مادىدىسى مول، ناتلىق، مېزىلىك بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇنىڭ سورتلىرى تۆۋەندىكىچە:

چىلگە شاپتۇل پوستى ئاچ سېرىق، ئېتى ساغۇچ ئاق، 9 - ئايدا پىشىدۇ.

ئەنجۈر شاپتۇل پوستى ئاچ سېرىق، قىزىللىرىمۇ بار؛ ئېتى ئاق، يۇمشاق، 8 - ئايدا پىشىدۇ، ھوسۇلى تۆۋەن.

ئاق شاپتۇل ئېتى شىرنىلىك، 9 - ئايدا پىشىدۇ. يەنە بىر خىل ئاق شاپتۇلنىڭ ماسلىشىچانلىقى ۋە كېسەلگە تاقابىلچانلىقى كۈچلۈك، دانىسى چوڭ، پوستى قىزىل.

مېغىز شاپتۇل (مېغىزى ناتلىق شاپتۇل دەپمۇ ئاتىلىدۇ) پوستى نېپىز، ئېتى ئاق، ئۇرۇقچىسى ئاجرايدۇ، مېغىزى ناتلىق، 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا پىشىدۇ.

شايارداكى ئەسلى شاپتۇل سورتلىرى ئادەتتە كېسىرەك پىشاتتى، دانىسى يېنىك، شەكلى كۆرۈمسىز ئىدى، 1987 - يىلدىن كېيىن، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىن زاۋغۇالۇ، چۈنلىي، داجيۈباۋ، ئۈيۈشيەن قاتارلىق ئېسىل سورتلار كىرگۈزۈلۈپ ئۇلىنىپ شاپتۇل سورتى ياخشىلاندى، ھازىر بۇ خىل شاپتۇللار بازارغا كىردى، ئەسلى شاپتۇل سورتلىرىدىن يۇقىرىدىكى 5 خىل سورتتىن باشقا، يەنە ئۇچلۇق شاپتۇل، سېرىق ياما، قارا، چىلگە قىزىل قاتارلىق كۆپلىگەن سورتلار بار، بۇلار ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكى ۋە پېتەرسىزلىكى بار.

2) ئۈزۈم

شايارداا ئۈزۈم كەلكۈمدە ئۆستۈرۈلىدۇ، پىزىلاردىكى ھويلا - ئارامىلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدۇ، بازارلاردىمۇ ئانچە - مۇنچە ئۈزۈم ئۆستۈرۈلىدۇ. ئۈزۈم سورتى كۆك، سايئۈزۈم، قىزىلسايۇا، مۇناقى، قارا، سوقا ئۈزۈم قاتارلىق 10 خىلدىن ئاشىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە، قىزىلسايۇىنىڭ رەڭگى ساغۇچ، قىزىل بولىدۇ، كۆركەم، پوستى قېلىن، ساقلاش، توشۇشقا چىداملىق، ئېتى چۈرۈك، تەمى چۈچمەل بولۇپ، ئېسىل سورت ھېسابلىنىدۇ. سوقا ئۈزۈم بوش، لېكىن دانىسى چوڭ، شىرنىلىك كۆك ئۈزۈمنىڭ پوستى نېپىز، دانىسى زىچ، ئۇششاق، شىرنىلىك، ناتلىق، مېزىلىك، بالدۇر پىشىدۇ. بۇلار كىشىلەر ياخشى كۆرىدىغان سورتلاردۇر. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاق كىشمىش، جۈيفېك، بەيبۇ، ئاق ئەتىرگۈل قاتارلىق 10 نەچچە خىل سورت كىرگۈزۈلدى.

3) ئالما

پىشىش ۋاقتىغا قاراپ يازلىق ئالما، قىشلىق ئالما دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. يازدا پىشىدىغىنى كۆپىنچە يەرلىك سورت بولۇپ، دانىسى كىچىكرەك، تەمى ناتلىق، ئېتى مېزىلىك، بالدۇر پىشىدۇ، ساقلىغىلى

بولمايدۇ. مەسىلەن: يەرلىك ئاق ئالما، يەرلىك قىزىل ئالما قاتارلىقلار. قىشلىق ئالمىدىن كۈزلۈك قىزىل ئالما قاتارلىق سورتلار يەرلىك سورت بولۇپ، دانىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 78 گرام كېلىدۇ، ئېتى چۈرۈك، مېزىلىك، شىرىنلىك، تەمى چۈچىمەل. 9 - ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پاكى ئاخىرلىرىدا پىشىدۇ، ساقلىغىلى بولىدۇ. 1987 - يىلدىن كېيىن شەنشىنىڭ جۇجى، ژۇگۇڭ دېگەن جايلىرىدىن دۆلەتنۇر، مارشال، كۆك ئالما، كۆك مارشال، فۇشى، جيۇگۇڭ، خۇڭيۇ قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ- كىچىك دۆلەتنۇر، قىزىل، سېرىق مارشال، كۆك، تاتلىق ئالما، كۆك مارشال، خۇڭيۇ قاتارلىقلار تاۋار بولۇپ شەكىللىنىپ، ئاپتونوم رايون ئىچى، سىرتىدا سېتىلدى.

4) نەشپۈت

بۇ يەردە «جۇجۇلە» ئاساس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭ دانىسى كىچىك، ئۇرۇقلۇقى چوڭ بولۇپ، %57نىلا ئىستېمال قىلىشقا بولىدۇ. بىراق شىرىنلىك، تاتلىق، ساقلاشقا بولىدۇ. 1987 - يىلدىن كېيىن كورلا نەشپۈتى، قوتۇر ئامۇت، قۇم ئامۇت، سوقمىچاق ئامۇت، سوقمىچاق نەشپۈت، قىزىل نەشپۈت قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى. سوقمىچاق نەشپۈت، قىزىل نەشپۈت ئازراق ئۇستۇرۇلگەندىن سىرت، قالغان سورتلار پىشقان مەزگىلدە تاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈردى، بولۇپمۇ كورلا نەشپۈتى، قۇم ئامۇت، سوقمىچاق ئامۇت ھەر يىلى ئۇرۇمچى شەھىرىدە سېتىلدى.

5) ياڭاق

ياڭاق ئەسلىدە ناھىيە تەۋەسىدە كەڭ كۆلەمدە ئۇستۇرۇلەتتى. ئاساسلىقى، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا تارقالغانىدى، ئېسىل سورتلاردىن قەغەز ياڭاق، رۇجەكلىك ياڭاق بار ئىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن بۇ خىل سورت تەرەققىي قىلدۇرۇلمىدى، بولۇپمۇ 1958 - يىلى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا، كۆپرەك كېسىۋېتىلدى. 1960 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە تويبولدى يېزىسى باغۋەنچىلىك مەيدانى 10 نەچچە مو يەرگە ياڭاق كۆچىتى تىككەنىدى، بىراق كېڭەيتىمىدى. ياڭاق دەرىخىنىڭ تاجسىمان چوڭ، ئىگىلىگەن يەر كۆپ، ھوسۇلى ئاز، بازاردىكى باھاسى تۆۋەن بولغانلىقى، ئىقتىسادىي پايدىسى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن، باغۋەنلەر ئۇستۇرۇشنى خالىمىدى.

6) باشقىلار

ئەنجۈر　كۆپىنچە ھويلا - ئارامىلاردا، پارچە - پۈرات، تارقاق ئۇستۇرۇلىدۇ. تاۋار بولۇپ شەكىللەنمىگەن.

ئانار　تويبولدى يېزىسىنىڭ يېڭىباغ، قىزىلتاتا، تېرەك، غالىبىيەت قاتارلىق كەنتلىرىدە، قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ بورقاي، بۇژتا ئەتراپلىرىدا كۆپرەك ئۇستۇرۇلىدۇ، لېكىن كۆلەملەشمىگەن، پارچە- پۈرات ئۇستۇرۇلىدۇ. ناھىيە بازىرىدىكى ھويلا - ئارامىلاردىمۇ ئۇستۇرۇلىدۇ. ئۇنىڭ قىزىل، ئاق، چۈچۈمەل، تاتلىق قاتارلىق بىر نەچچە خىل سورتى بار.

بەھى　بەھىمۇ پارچە - پۈرات ئۇستۇرۇلىدۇ، بىراق ھەممە يەردە بار، بازار - يېزىلارغا تارقالغان.

جىگدە　كەڭ تارقالغان، كۆلىمى چوڭ، بولۇپمۇ ئىھاتە ئورمان بەلۋاغلىرىدا رەت بويىچە ئۇستۇرۇلىدۇ. جىگدە نان جىگدە ۋە قاغا جىگدىسى دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. نان جىگدە قۇرۇق مېۋىلەرنىڭ بىرى، ئېتى قۇرۇق ھەم قۇمسالىق، تاتلىق ھەم سەل قىرتاق، تەركىبىدە ئاقسىل، مېۋە كىسلاتاسى ۋە لاك كىسلاتاسى، تانىن كىسلاتاسى مول، ئىچى سۇرۇشنى توختىتىدۇ.

چىلان　يەرلىك سورتىنىڭ دانىسى كىچىك، پوستى قىزغۇچ، رەڭگى سۇزۇك، قۇرتقاندىن كېيىن قورۇلۇپ قالمايدۇ، تەمى تاتلىق، ئۇستۇرۇش كۆلىمى چوڭ ئەمەس. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، لېڭباۋ، شىنجېڭ، لېلىڭ قاتارلىق ئېسىل سورتلار كىرگۈزۈلدى، تېخى تاۋار ئەۋزەللىكى شەكىللەنمىدى.

ئۇجمە خېلى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆستۈرۈلىدۇ، ئاساسا ئىستېمال قىلىشقا ئامراق، خالىغان چاغدا يەيدۇ، تەمى تاتلىق، ئۆپكىنى سىلىقلاشتۇرۇپ، يۆتەلنى توختىتىپ، بەلغەمنى بوشىتىدۇ.

گىلاس، ئالۇچا، قارا ئۈرۈك ئاز ئۆستۈرۈلىدۇ.

2. كۆلەم ۋە هوسۇل

ئۇيغۇرلار مېۋە، يېيىشكە ئامراق، ئۇلارنىڭ مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرىدىغان ياخشى ئادىتى بار. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى مېۋىلىك دەرەخ كۆلىمى چوڭ ئەمەس ئىدى، لېكىن تېرىلغۇ يەر كۆلىمى بىلەن بولغان نىسبىتى ئانچە كىچىك ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا، نۇرغۇن كونا باغلار بۇزۇۋېتىلدى، يېڭى باغ بەرپا قىلىنمىدى. 1987 - يىلدىن كېيىن ئاندىن تەرەققي قىلدى.

يەرلىك سورتلار كۆنسېرى ناچارلىشىپ كېتىش، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەرۋىش يۈزەكى بولۇش تۈپەيلىدىن، نەچچە يىلدىن بېرى يېرلىك هوسۇل ئىزچىل تۆۋەن بولدى؛ 1987 - يىلدىن كېيىن بىر تەرەپتىن يېڭى سورتلار كىرگۈزۈلدى، يەنە بىر تەرەپتىن كونا باغلار ئۆزگەرتىلدى، پەرۋىشمۇ كۈچەيتىلدى، هوسۇل كۆنسېرى ئاشتى.

3. ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

شايارىدا مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ئىپتىدائىيراق، نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەسلى سورتى كۆچۈرۈپ كېلىنگەن. ئەسلى سورت شارائىتىدا ئاللاپ يېتىشتۈرۈلگەن ئايرىم سورتلار مەسىلەن: جىگدە، ئۈرۈك، ئۇجمە ئۇلانغان بولسىمۇ، لېكىن سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، چاتاش، شاخلىرىنى رەتلەش، مېۋىسىنى شالاڭلىتىش، هاشارات يوقىتىش قاتارلىق پەرۋىش قىلىش تېخنىكىسىنىمۇ ئانچە بىلمەيتتى، تېخىمۇ يامىنى مېۋىلىك دەرەخ ئوغۇتلانمايتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن هەر يىلى تەشۋىق قىلىنغان، ئىلمىي ئۆسۈلدا ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى كېڭەيتىلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇنۇمى چوڭ بولمىدى. پەرۋىش يەنىلا يۈزەكىي بولۇپ كەلدى. بۇ خىل ئەھۋال 1980 - يىلدىن كېيىن ئاندىن ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئالمىنىڭ يېڭى سورتلىرى ئارقا - ئارقىدىن كىرگۈزۈلدى، يەرلىك سورتلار ئۆزگەرتىلدى. يۇقىرى تېخنىكا قاتارلىق كۆپ خىل ئۆسۈللار ئارقىلىق ئۇلاش قاناتلايدۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، نەشپۈت، شاپتۇل، چىلانىنىڭ چوڭ كۆچەتلىرى كىرگۈزۈلدى ۋە ئۇلاندى، 1990 - يىلغا كەلگەندە شۇ جايدىكى سۈپىتى ناچار ئالما، نەشپۈت، شاپتۇل سورتلىرى شاللىۋېتىلدى، ئۈزۈم ۋە يۇقىرىدىكى سورتلار ئۇلاندى، شاخلىرىنى رەتلەش، چاتاش، مېۋىسىنى شالاڭلىتىش، ئوغۇتلاش، مۇزلاپىق سۇغىرىش، ئوتاش قاتارلىق پەرۋىشلەر قىلىندى. ئۈرۈك ۋە باشقا مېۋىلىك دەرەخلەر، مەسىلەن: گىلاس، ئالۇچا، قارا ئۈرۈك، ئەنجۈر، ئانار قاتارلىق ناھايىتى ئاز مېۋىلىك دەرەخلەرنى ئوغۇتلاش ۋە توزەشتۇرۇش يەنىلا ئاز ئېلىپ بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 - يىلغىچە بولغان قوغۇن - ناۋۇز، مېۋە - چېۋە هوسۇلى

جەدۋەل: 4 — 23

تۈرى / يىللار	كۆلىمى (مو)	مېۋە - چېۋە هوسۇلى (تونна)	بۇنىڭ ئىچىدە						قوغۇن - ناۋۇز هوسۇلى (تونا)
			ئالما	نەشپۈت	ئۈزۈم	شاپتۇل	ئۈرۈك	باشقا	باشقىلار
1949	2235	363.5	20	3.5	70	70	200	6	—	245

2469	—	6.5	205	72.5	70	3.5	20.5	378	2814	1950
4005.5	—	7	215	75	70	4	21	392	2269	1951
3626	—	7.5	215	76	70	4	21.5	394	3463	1952
3189.5	—	8	214	76.5	74.5	4	22	399	3817	1953
5296	—	9	162	118	369	11.5	22.5	692	4216	1954
5893.5	—	10	148.5	140.5	314	8	157	778	4376	1955
3943	—	12.5	149	140.5	310	8.5	159	779.5	4481	1956
624.5	—	13.5	150	160	300	7.5	155	786	4625	1957
5466	—	15	493.5	224.5	185.5	15.5	158	1092	5062	1958
1319.5	—	8	105.5	197.5	119	39.5	418.5	888	4916	1959
2110.5	—	8.5	305.5	235	408.5	32.5	425.5	1415.5	5224	1960
4208.5	—	9	310	250	400	325	430	1724	5793	1961
2024	—	4.5	345	790	379	184.5	284	1987	5964	1962
445	314	26	496	848	999	49	999.5	3731.5	6416	1963
7695.4	1264	17	571	1022.5	412.5	27.5	138.5	3453	7333	1964
2933	10	11.5	2004.5	3811	126	31	73	6067	6592	1965
2882.5	117.5	9.5	216	882.5	313	5.5	49.5	1593.5	4212	1966
3508	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1967
3450	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1968
4150	0.5	1	47	50	36.5	2.5	1	138.5	4212	1969
4050	115	1	695	1400	2120	15	977	5323	4868	1970
5145	135	25	775	1072.5	555	90	185	2837.5	5676	1971
2018	110.5	10	437.5	633.5	529.5	40	73	1834	4191	1972
4860	596	5.5	2775.5	4397.5	1202.5	70	213.5	9260.5	4037	1973
4882.4	675	7.5	3030	4340	450	400	200	9102.5	4575	1974
2456.1	15	10	3235	3970	465	80	190	7965	4898	1975
6070	45	13.5	256	641.5	302.5	54	745	2057.5	5546	1976
2295.5	43	13.5	302	401.5	301	65	175	1301	7682	1977
1694.2	39.5	5.5	322.5	267	313	16	25	991.5	7237	1978
2719.5	18.5	10	310	52	457.5	25	50.5	923.5	6630	1979
2530.5	23.5	10.5	506	659.5	464.5	47.5	54	1765.5	7789	1980
2164	29.5	27.5	1217.5	1667.5	1829.5	119.5	287	5178	12779	1981
1157.9	67	44.4	1433	2022.5	2065.5	142	265	6039.4	15675	1982
1327	38.5	56.5	1082.5	1071.5	2425	228	685.5	5587.5	21026	1983
947.5	22	37	1404	1431.5	3661	311	326.5	7193	16722	1984
4161.5	63.5	47	1481	1332.5	3279.5	585	561.5	7350	23766.2	1985
6606.5	32.3	—	1007.1	829.6	2668	321.8	304.5	5163.3	23394	1986
7404	120	—	2079	1589	5599	723	669	10779	28948	1987
6894	98	—	2609	1874	4965	855	916	11317	29359	1988
5379	103	—	2571	1632	4803	890	1095	11094	33879	1989
3200	122	—	1600	3591	4910	800	1025	12048	29234	1990
3502	139	—	3247	1117	5781	1991	1723	13998	29652	1991
3825	65	—	2972	1014	6198	1970	1769	13988	28140	1992

4. تارقىلىشى

1) جۇغراپىيىلىك تارقىلىشى: ئاساسلىقى، تويبولدى، گۇلباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلۇر يېزىلىرىغا تارقالغان. باشقا جايلاردا پارچە - پۇرات ئۇستۇرۇلىدۇ.

2) سورتلارنىڭ تارقىلىشى: ئۇرۇك ئاساسلىقى، قايلور، گۇلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق يېزىلىرىغا، شاپتۇل ئاساسلىقى، يېڭىمەھەللە، قايلور يېزىلىرىغا، ئالما ئاساسلىقى، تويبولدى، قىزىلبايراق، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا تارقالغان.

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ 1985 - يىلدىكى تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 24

تۈرى / ئورۇن	مېۋىلىك دەرەخ كۆڭلىسى (مو)	مېۋىلىك دەرەخ تۈپ سانى (تۈپ)	ئۇرۇك		شاپتۇل		ئۈزۈم		ئالما		ئەشپۇت		باشقىلار	
			كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)	كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)	كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)	كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)	كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)	كۆلىمى (مو)	تۈپ سانى (تۈپ)
گۇلباغ	2738.3	106659	1101	15872	747.6	8914	467.5	63165	242.7	9521	129.9	6986	49.6	2201
تويبولدى	4158.8	246135	1515.4	77827	1189	90650	452.8	27390	529	27851	447.5	21488	25.1	9.29
قىزىلباي-راق	5618	363652	1402	84175	1408	84500	1429	114335	473	28413	396	23790	510	28439
يېڭىمە-ھەللە	3743.5	327577	1111.4	89056	1226	95893	611	100477	323	14527	298.9	17087	173.2	10537
قايلور	4586.5	305232	1813	121471	1162.5	79050	1081	88428	246.5	1331	217.5	12180	66	2772
نۇرباغ	2279.6	93327	798	29840	981	42797	207	9842	127	4795	108.6	4005	58	2048
تارىم	246.5	12580	77	4558	121	6643	4.5	129	28	900	16	350		
بازار	395	13153	60	2800	65	3500	62	3645	51	1939	132	547	24.5	722
جەمئىي	23766.2	1468315	7877.8	425599	6900.1	411947	4314.8	407411	2020.7	89277	1746.4	86433	906.4	47648

§2. ئۇرۇك

ئۇرۇك ناھىيىدە كۆپرەك ئۇستۇرۇلىدىغان، تارقىلىشى كەڭ كۆپ مېۋە بولۇپ، تاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈرگىنى 18 خىل. بۇنىڭ ئىچىدە كەڭ داڭقى چىققىنى كۆچا ئاق كىشمىشى يەرلىك سورتىنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك، شورغا چىداملىق، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرالايدۇ.

ئاق كىشمىش دەرەخ تاجىسى يېرىم ئېچىلىدۇ. شاخ، يوپۇرماقلىرى باراقسان ئۇسىدۇ، ماسلىشىشچانلىقى كۆچلۈك، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، بورانغا تاقابىل تۇرۇشى

ناچار، يىل ئارىلاپ مېۋە بېرىدىغان ئادەتتى بار. دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 18 گىرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، پوستى ئاقۇش ساغۇچ، تۆكسىز، شىرنىلىك، ئېتى ئوتتۇراھال يىرىك؛ تەمى تاتلىق ۋە مېزىلىك، مېغىزى تولغان، تاتلىق چۈرۈك. 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ. بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكە ۋە قۇرۇتۇپ قاق قىلىشقا بولىدىغان ئېسىل سورت.

ساي كىشمىشى　دەرىخى ھالقىسىمان، تىمەن، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، شورغا چىداملىق، مول ھوسۇللۇق، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 18 گرام مېۋە شەكلى تەكشى، ئېتى سىمېترىك، پوستى ساغۇچ ئاق، پارقىراق، تۆكسىز، ئېتى ساغۇچ ئاق، يۇمشاق، شىرنىلىك، ئۇرۇقچىسى ئايرىلىدۇ، مېغىزى تولغان، تەمى تاتلىق ۋە مېزىلىك، 4 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا چېچەكلەپ، 6ـ ئاينىڭ ئاخىرى، 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكە، قۇرۇتۇپ قاق (گۈلە) قىلىشقا بولىدىغان ئېسىل سورت.

ئاق قۇممەت　دەرىخى سەل يۇمىلاق، تاجسى يېرىم ئېچىلىدۇ، شاخ، يوپۇرماقلىرى بۈك ـ باراقسان ئۆسىدۇ، ماسلىشىچانلىقى كۆچلۈك، سوغۇققا تاقابىل تۇرالايدۇ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 30 گرام كېلىدۇ، مېۋىسى سوقىچاق، پوستى ئاچ سېرىق، قېلىن ھەم پارقىراق، شىرنىسى ئوتتۇراھال، ئېتى سەل يىرىك، تەمى چۈچىمەل، مېغىزى تاتلىق، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، كۇنسېرۋا قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

قىزىل قۇممەت ـــ 1　دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 28 گرام كېلىدۇ، پوستى سېرىق، شىرنىسى ئوتتۇراھال، تەمى چۈچىمەل ۋە مېزىلىك، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ. مېغىزى تاتلىق، سۈپىتى ياخشى. 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، ئۇزۇك خورمىسى قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

قىزىل قۇممەت ـــ 2　دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 40 گرام كېلىدۇ، پوستى پارقىراق، تۆكسىز، ئېتى سېرىق، شىرنىلىك، تەمىنىڭ چۈچىمەللىكى مۇزاپىق، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، 7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پىشىدۇ. ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، كونسېرۋا قىلىشقىمۇ بولىدۇ.

ئاق ياغلىق ئۈزۈك　دەرەخ شەكلى يېرىم يۇمىلاق، بۈك ـ باراقسان ئۆسىدۇ، دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 25 گرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، ئېتى ئاق، شىرنىلىك، ئەت تالاللىرى ئاز ۋە بوش، چۈچىمەللىكى مۇزاپىق، ئۇرۇقچىسى يېرىم ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، سۈپىتى ياخشى، 6 ـ ئاينىڭ 20ـ كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، بۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، قۇرۇتۇپ قاق (گۈلە) قىلىشقىمۇ بولىدىغان ئەلا ياخشى سورت.

جانان ئۈزۈك　دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 25 گرام كېلىدۇ، سەل يۇمىلاق، كۆنگە قاراپ تۇرغان تەرىپى قىزىل (تاز ساندىكىلىرى پۈتۈنلەي قىزىل)، ئېتى سېرىق، چۈچىمەللىكى مۇزاپىق، سۈپىتى ياخشى، 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، كونسېرۋا قىلىشقا بولىدۇ.

كۆك پىشما　دەرىخى يۇرەك شەكىللىك، تاجسى يېرىم ئېچىلىدۇ، مېۋىسى سەل يۇمىلاق، پوستىنىڭ ئاستى ساغۇچ ئاق، رەڭگى قىزىل، ئېتى ئاق، شىرنىلىك، تاتلىق، ئۇرۇقى ئايرىلىدۇ، مېغىزى تاتلىق، 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنلىرى ئەتراپىدا پىشىدۇ، ھۆل پېتى يېيىشكىمۇ، قاق (گۈلە) قىلىپ قۇرۇتۇشقىمۇ بولىدۇ. يۇقىرىدىكى سورتلاردىن سىرت، يەنە ياغلىق ئۈزۈك، قىزىل قاچا، توختى قوتو ئۈزۈك، قىزىل تويۇن، ئاق تويۇن، تەلۋە كىشمىش، قىز قاچا، مېغىز ئۈزۈك، ئاچچىق ئۈزۈك، خوندەك ئۈزۈك قاتارلىق سورتلار بار.

§ 3 . قوغۇن - تاۋۇز

1. قوغۇن - تاۋۇزنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

قوغۇن - تاۋۇزنىڭ سورتلىرى ناھايىتى كۆپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاۋۇز، قوغۇن ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شايار ناھىيىسى بۇرۇندىنلا قوغۇن - تاۋۇز چىقىدىغان رايون، قوغۇن - تاۋۇز تېرىش تارىخىنى 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتقىچە سۈرۈشكە بولىدۇ. 4 - ئاينىڭ ئاخىرى، 5 - ئاينىڭ باشلىرىدا چۆنەك تارتىلىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ، يەر تېمپېراتۇرىسى 14℃تىن يۇقىرى بولغاندا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. چۆنەكنىڭ كەڭلىكى 0.80 سانتىمېتىردىن 1.20 سانتىمېتىرغىچە بولىدۇ، تۆپ ئارلىقى 30 سانتىمېتىر قالدۇرۇلىدۇ، چۆنەك يېنىدىكى ئېرىقچىغا سۇ قۇيۇلۇپ، يىلتىزى نەمدىلىدۇ.

قوغۇن كۆزلۈك قوغۇن ۋە يازلىق قوغۇن دەپ ئايرىلىدۇ. كۆزلۈك قوغۇن كېيىنرەك پىشىدۇ، شاپىقى قېلىن، شىرنىسى يازلىق قوغۇنىنىڭكىدىن ئازراق، ئېتى قېلىن، ساقلاشقا چىداملىق، تېرىش ۋاقتى ۋە تېخنىكىسى تاۋۇزنىڭكىگە ئوخشايدۇ.

بۇيا قوغۇن، تاۋۇزنىڭ ئەڭ ياخشى ئوغۇتى، 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇيا يۇلۇپ كېلىنىپ قۇرۇتۇپ قويۇلىدۇ، قوغۇن - تاۋۇزنىڭ پېلىكى 30 سانتىمېتىر ئۆسكەندە، يىلتىزىنىڭ يان تەرىپى كولىنىپ بۇيا كۆمۈلۈپ، سۇ قويۇلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇن - تاۋۇز پېلىكى تېمەن ئۆسۈپلا قالماستىن، بەلكى قوغۇن-تاۋۇز تاتلىق بولىدۇ، بۇ ئۇسۇل تارىختىن بۇيان قوللىنىلىپ كەلگەن.

ئۈيغۇرلار قوغۇن - تاۋۇز يېيىشكە ئامراق، يازنىڭ ئوتتۇرىلىرى قىشنىڭ باشلىرىدا، مېھمانىنى قوغۇن-تاۋۇز بىلەن كۈتىدۇ، ئادەتتە ئۆزىمۇ يەيدۇ. كونىلاردا «ئۈيغۇرلار بىر كۈندە، تاماق يېمىسە يېمەيدۇكى قوغۇن-تاۋۇز پىشقاندا، قوغۇن - تاۋۇز يېمىسە پۇخادىن چىقمايدۇ» دەيدىغان گەپ بار.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۆزلىرىنىڭ ھويلا - ئارامليرىغا ۋە ئۆيلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئېتىزلارغا قوغۇن - تاۋۇز تېرىپ ئۆزلىرى يەيتتى.

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىش تېز تەرەققىي قىلدى. ھوسۇلى 1949 - يىلدىكى 245 مىڭ كىلوگرامدىن 1952 - يىلى 3 مىليون 625 مىڭ كىلوگرامغا يەتتى. 1955 - يىلى تەرەققىي قىلىپ يۇقىرى پەللىگە يېتىپ، 5 مىليون 893 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى، ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىمۇ مۇناسىپ ئۆستى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئاشلىقنى تۇنجا قىلىش»تىن ئىبارەت يېزا ئىگىلىك فاڭجېنىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشقا بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا ئەھمىيەت بېرىلگەچكە، قوغۇن - تاۋۇز كۆلىمى ئازىيىپ كەتتى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ قوغۇن ھوسۇلىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قوغۇن - تاۋۇز ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى، 1985 - يىلى قوغۇن - تاۋۇز ھوسۇلى 4 مىليون 161 مىڭ 500 كىلوگرامغا يەتتى.

2. ئاساسلىق سورتلار

تاۋۇز سورتىدىن قارا تاۋۇز، ئالاتاۋۇز، سۇس يېشىل تاۋۇز قاتارلىق كۆپ خىل سورتلار بار. دانىسى چوڭ، شاپىقى قېلىن، ساقلاشقا چىداملىق. 50 — 60 - يىللاردا «سەنبەي»، «ئۇرۇقسىز» قاتارلىق سورتلار كىرگۈزۈلدى، 80 — 90 - يىللاردا «خۇڭيۇ» سورت سىستېمىسى، بالدۇر چېچەكلەيدىغان، بالدۇر پىشىدىغان سورتلار كىرگۈزۈلدى. سورتلارنىڭ دانىسى كىچىك، لېكىن تەكشى، شاپىقى نېپىز، شىرنىلىك، ئېتى قىزىل،

ئۇرۇقى ئاز ھەم كىچىك. بۇ سورتلار يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى. ئەسلىدىكى قارا تاۋۇز، قاپاق تاۋۇز، چىلگە تاۋۇز قاتارلىقلارنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئازيىپ كەتكەن بولسىمۇ، بىراق بۇلار قىشتا ساقلاشقا بولىدىغان ياخشى سورت بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۇرۇقى خەلق ئىچىدە ساقلاپ كېلىنمۇاتىدۇ.

قوغۇن سورتىدىن ئاساسلىقى، قارا چىلگە، ناشپىكەر، بەگزادە، بېشەكچى، ئاق كۆكچى، قارا كۆكچى، كۆزلۈك كۆكچى قاتارلىق سورتلار بار.

بەگزادە دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 4 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، سىلىندىر شەكلىدە، شاپىقى ساغۇچ يېشىل، قېنىق يېشىل چېكىت ۋە ساغۇچ يېشىل چېكىت بار. شاپىقى نېپىز، ئېتى سۇس يېشىل، تەركىبىدىكى ئېرۇچان قاتتىق ماددا %13، چۈرۈك ھەم تاتلىق، 92 كۈندە پىشىدۇ.

بېشەكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 5 كىلوگرام كېلىدۇ، يۇمىلاق، شەكلى كاۋۇنغا ئوخشايدۇ، ئۈستىدە كۆلرەڭگە مايىل 10 يولى بار، سېرىق قىسمى كۆتۈرۈلۈپ چىققان، تورلاشمايدۇ، شاپىقى نېپىز، ئېتىنىڭ رەڭگى ئاچ يېشىل، يۇمشاق، شىرنىلىك، تەركىبىدىكى ئېرۇچان قاتتىق ماددا %8 — %9، 100 كۈندە پىشىدۇ.

ئاق كۆكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن 3 — 4 كىلوگرام كېلىدۇ، تۇخۇمسىمان، شاپىقى سۇت رەڭگىدە، نېپىز، ئېتى چۈرۈك، ئوڭايلا يېرىلىپ كېتىدۇ. توشۇغاندا پەم بىلەن قاچىلاش كېرەك. ئېتى بوش، چۈرۈك، شىرنىلىك ھەم تاتلىق، تەركىبىدىكى ئېرۇچان ماددا %11 — %12، 100 كۈندە پىشىدۇ.

قارا كۆكچى دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 3 كىلوگرام كېلىدۇ، توخۇمسىمان ياكى سىلىندىر شەكلىدە، شاپىقى قېنىق يېشىل (تۆمۈرى بوزغا مايىل يېشىل)، شاپىقى نېپىز، ئىلاستىك.

1986 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ناھىيە بويىچە قوغۇن-تاۋۇز مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىغا قوغۇن سورتىدىن 28ى، تاۋۇز سورتىدىن 21ى قاتناشتۇرۇلدى، قوغۇن ئىچىدە تورلۇق قوغۇن ئەڭ ياخشى بولدى، تاۋۇزدىن «خۇشيۇ 2 - نومۇر» بىلەن قاراتاۋۇز ئەلاراق بولدى (باھالاشتا سۈپىتى ئۆلچەم قىلىندى، ھوسۇلى ھېسابلانمىدى).

§ 4 . ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

1. مېۋە - چېۋىنى ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

قۇمغا كۆمۈپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئۈيغۇرلار ھەمىشە مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ نەشپۈت ساقلايدۇ. كېسەك ئۆينىڭ ئاستىغا كەڭلىكى بىر مېتىر، قېلىنلىقى 3 — 5 سانتىمېتىر كېلىدىغان قۇرۇق قۇم ۋە ھاكتىن ياتما ياسايدۇ، ئادەم مېڭىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تامنىڭ تۈۋىدىن 30 سانتىمېتىر ئارىلىق قالدۇرىدۇ، ئۈي سىرتىدىكى سوغ نېپىز مۇز تۇتقاندا (4℃ — 6℃)، ئاپتاپقا سېلىنغان نەشپۈت ئۈيگە ئېلىپ كىرىلىپ، ياتمىغا تىزىلىپ، ئۈستىگە 3 — 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بىر قەۋەت قۇم ياتقۇزۇلىدۇ، ئاندىن 2 - قەۋەتمۇ مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە بولىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق نەشپۈت كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ساقلىنىدۇ.

سامان يېپىپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئالما ساقلاشتا مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىدۇ: كېسەك ئۆينىڭ ئاستىغا 5 — 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا، بىر مېتىر كەڭلىكتە ياتما ياسىلىدۇ،

ئۈزۈنلۈقى ئۈينىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ بەلگىلىنىدۇ، تامنىڭ تۈۋىدىن 20 — 30 سانتىمېتىر ئارىلىق قالدۇرۇلىدۇ، ئۇي سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ - ئەتراپىغا چۈشكەندە ئالما ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ ساماندا ياتقۇزۇلىدۇ، ھەر بىر قەۋەت تىزىلىدۇ، ئاندىن ئۈستىگە 5 — 7 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا بىر قەۋەت سامان يېپىلىدۇ، 2 - قەۋەتسىز مۇشۇ ئۇسۇل بويىچە بولىدۇ، كېيىنكى يىلى 2 - ئايغىچە ساقلايدۇ.

ئۆي ئىچىگە ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلى بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئۈزۈمنى مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ ساقلايدۇ: كېسەك ئۆيگە 1.3 — 1.6 مېتىر ئېگىزلىكتە بىر نەچچە تال ئاغامچا ياكى سىم تارتىلىدۇ، تالادا قىرو چۈشۈپ، تېمپېراتۇرا 4℃-قا چۈشكەندىن كېيىن، ئۈزۈڭلىنىپ 3 — 4 كۈن ئاپتاپقا سېلىنغان ئۈزۈم ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ، ئاغامچا ياكى سىمغا قاتار ئېسىلىدۇ، مۇشۇ ئۇسۇل ئارقىلىق ئۈزۈمنى كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.،

ئورىدا (گەمىدە) ساقلاش ئۇسۇلى بۇ ئۇسۇل ئالما، نەشپۈت ساقلاشتا قوللىنىلىدۇ. قۇرۇق، ئېگىز يەر تاللىنىپ، چوڭقۇرلۇقى 1.3 مېتىردىن يۇقىرى، ئۈزۈنلۈقى 5 مېتىر، كەڭلىكى 2 مېتىر كېلىدىغان ئورا (گەمە) كولىنىپ، تېگىگە خىش ياتقۇزۇلۇپ، خىش ئۈستىگە 5 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا قۇم ياتقۇزۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستى 5 — 10 سانتىمېتىر قېلىنلىقتا توپا بىلەن كۆمۈلىدۇ، ئىشىكى غەربكە قارىتىلىدۇ. ئورنىڭ ئېگىزلىكى 80 سانتىمېتىر بولىدۇ، ياغاچتىن تاختىپەر ياسىلىدۇ، تاختىپەر بىلەن قۇم قەۋىتى ئوتتۇرىسىدا 10 — 20 سانتىمېتىر ئارىلىق قالىدۇ، ئۈزۈڭلىنىغان مېۋە لاپاس ياكى بوش ئۆيدە 2 — 3 ھەپتە تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، تاللاپ يەشكەكە قاچىلىنىپ (كېسەل تەككەن، زىيدە بولغانلىرى ئىلغىۋېتىلىدۇ) ساقلاشقا تەييارلىنىدۇ.

ئۇي سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃-تىن چۈشكەندە ئودا (گەمە) گۈڭگۈرت، ھاك بىلەن ئىسلاپ دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ، يەشىك ئورىغا (گەمىگە) ئېلىپ كىرىلىپ، تاختىپەر ئۈستىگە رەتلىك تىزىلىدۇ، ئورىغا شامال ئۆتۈشتۇرۇش ئۈچۈن تۆشۈك ئېچىپ قويۇلىدۇ، بۇ تۆشۈكتىن شامال ئۆتۈشۈپ، ئورنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەيدۇ، ئورنىڭ تېمپېراتۇرىسى 2℃ — 4℃ قا چۈشكەندە ئىشىك ۋە شامال ئۆتۈشتۇرۇش تۆشۈكى ئېتىلىپ، تېمپېراتۇرا 4℃ — 4℃ ئارىلىقىدا ساقلىنىدۇ.

گۈلە قۇرۇتۇش

گۈلە قۇرۇتۇشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان سورت تاللىنىپ، تەبىئىي قۇرۇتۇلىدۇ؛ گۈلە قۇرۇتۇشنىڭ جەريانى ئاساسلىقى مۇنداق بىر نەچچە قەدەم - باسقۇچتىن ئىبارەت:

1) **ئاپتاپقا سېلىش** كېسەل تەگمىگەن، قۇرۇت چۈشمىگەن، 80% — 90% پىشقان ئۈزۈك تاللىنىپ، بوربغا يېيىلىپ، بىر - بىرىگە چاپلاشتۇرماي ئاپتاپتا قۇرۇتىلىدۇ (ئادەتتە ياز كۈنلىرى 10 كۈن ئەتراپىدا قۇرۇيدۇ).

2) **گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلاش** ئاپتاپتا قۇرۇتۇلغان گۈلىنى ساقلاش جەريانىدا قۇرۇتلاپ قېلىشتىن ساقلاش ۋە گۈلىنى كۆركەم، پارقىراق قىلىش ئۈچۈن، گۈلە ئۆيگە ئېلىپ كىرىلىپ 1 — 2 كۈن يۆمشىتىلىپ، گۈڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىدۇ، گۈلە ئۆيدە ئىسلىنىدۇ، ئۆيگە بىر نەچچە قەۋەت ياغاچ تاختا - پەر ئورنىتىلىدۇ، ھەر بىر قەۋەتنىڭ ئارىلىقى 60 سانتىمېتىر ئەتراپىدا بولىدۇ، ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر نەچچە ئىسلاش تەخسىسى قويۇلىدۇ، ئالدى بىلەن مېۋەتتىكى ئۈزۈك 1 — 3 قەۋەت قىلىپ تىزىلىپ، تەخسىگە مۇۋاپىق مىقدارىدا گۈڭگۈرت پاراشوكى قويۇلۇپ، ئوت يېقىلغاندىن كېيىن ئىشىك دېرىزىلەر تاقىلىپ، گۈلە 4 — 6 سائەت ئىسلىنىدۇ. ئەگەر ئۆيدە ئازراق ئىسلىماقچى بولسا، كۆپتە ئىسلىسىمۇ بولىدۇ.

گۈلە قۇرۇتۇلغاندىن باشقا يەنە شاپتۇل قېقى، ژالىلغۇ، قوغۇن قېقى قاتارلىقلارمۇ قۇرۇتۇلىدۇ، بۇلارنى قۇرۇتۇش ئۇسۇلىمۇ گۈلە قۇرۇتۇشتىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ، قوغۇن قېقى قۇرۇتۇشتا، قوغۇنىنىڭ شاپىقى،

ئۇرۇقى ئېلىۋېتىلىپ، تىلىم - تىلىم قىلىنىپ، ئاغامچىغا ئېسىپ قۇرۇتىلىدۇ. ۋاسالغۇ قۇرۇتۇشتا پىشقان ئۈجمە ئېگىز بەرگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ.

مېۋە خورمىسى ياساش 1988 — 1989 - يىللىرى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى ئۆرۈك، شاپتۇل خورمىسى ياسىدى، بۇنىڭ تېخنىكىسى تۆۋەندىكىچە:

ماتېرىيال تاللاش — ئۇرۇقچىنى ئېلىۋېتىش — يۇيۇش — شېكەرگە چىلاش (ۋاكۇئوم ناسوسى) — لېسقا قويۇپ قۇرۇتۇش — شامالدۇرغۇچتا قۇرۇتۇش — يېكى قۇرۇتۇش ئۈيىدە قۇرۇتۇش (تېمپېراتۇرا 40℃ — 55℃ بولۇش، 8 — 10 سائەت قۇرۇتۇش)، پۈتۈنلىرىنى قاچىلاش.

مېۋە مۇراببىسى ياساش ئاساسلىقى ئۆرۈك مۇراببىسى ياسىلىدۇ.

ئالدى بىلەن، پىشقان ئۆرۈك پاكىز يۇيۇلۇپ، ئۇرۇقچىسى ئېلىۋېتىلگەندىن كېيىن ئۇماچلاش ماشىنىسىغا سېلىنىپ ئۇماچ قىلىنىپ، ئالكىد مېيى قوشۇلۇپ، ناتلىقلىق، كىسلاتالىق دەرىجىسى تەڭشىلىپ، ئۆلچەم كۆرسەتكۈچىگە يەتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن بوتۇلكىغا قاچىلىنىپ باكتېرىيە ئۆلتۈرۈلۈپ سۇۋۇتۇلغاندىن كېيىن يەشىككە قاچىلىنىپ ساقلىنىدۇ.

كونسېرۋا ياساش ئاساسلىقى ئۆرۈك، ئالما، نەشپۈت، ئۈزۈم قاتارلىقلاردىن كونسېرۋا ياسىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى 3 خىل ئۇسۇلنىڭ ھەممىسى 1988 - يىلدىن كېيىن باشلاندى، ياساش ئۇسۇلى جەھەتتە ماشىنىلاشقان ياكى يېرىم ماشىنىلاشقان ئۇسۇل قوللىنىلىپ، زاۋۇتلاشتۇرۇلۇپ ئىشلەپچىقىرىلدى. ئۈزۈم ھارىقى ئېچىتىش ئالدى بىلەن ھۆل ئۈزۈم ئىدىشقا سېلىنىپ ئېزىپ شىرنىسى چىقىرىلىدۇ، ئاندىن ئېچىتىش قاچىسىغا قۇيۇلۇپ، ئېچىتقۇ قوشۇلۇپ ئېچىتىلىدۇ. ئېچىتىش قاچىسىنىڭ ئىچىدىن پورۇقلىغان ئاۋاز ئاڭلانغاندا ئىچىشكە بولىدۇ. ئۇيغۇرلار بۇنى «مۇسەللەس» دەيدۇ. ئۇنىڭ تەمى چۈچىمەل، ئىسپىرت تەركىبى بولغاچقا، ئادەم كۆپرەك ئىچىپ قويسا مەست قىلىدۇ.

2. قوغۇن ساقلاش ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش

قوغۇننى سوغۇق ئۈيدە ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلى شاپتى قېلىن، قاتتىق، 70% — 80% پىشقان قوغۇن تاللىنىپ بىر ھەپتە ئاپتاپقا سېلىنغاندىن كېيىن، سېۋەتكە سېلىنىپ سوغۇق ئۆينىڭ لىم ياغىچىغا بىر بىرلەپ ئېسىلىدۇ، ئاندىن ئۆڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىپ 2 سائەت دېزىنفېكسىيە قىلىنىدۇ. سوغۇق ئۆينىڭ تېمپېراتۇرىسى 3℃ - بولسا بولىدۇ، ئۆي قۇرغاق بولۇشى كېرەك. قوغۇننى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كېيىنكى يىلى 3 - ئايغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.

تاۋۇزنى ئورا (گەمە) دا ساقلاش ئۇسۇلى 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا ۋە ئوتتۇرىلىرىدا تاۋۇز ئۈزۈلۈپ، لىزول سۇيى بىلەن يۇيۇلۇپ دېزىنفېكسىيە قىلىنىپ، بىر ھەپتە قويۇپ قويۇلىدۇ. ئورا ئىچىگە قەۋەتلىك تاختىپەر ئورنىتىلىپ، ئورا ئۆڭگۈرت بىلەن ئىسلىنىدۇ، خام ھاك چېچىلىدۇ، تاۋۇز تاختىپەر ئۈستىگە تىزىپ قويىلىدۇ. تېمپېراتۇرا 3℃ - بولسا بولىدۇ. داۋاملىق شامالدىتىپ تۇرۇش كېرەك. تاۋۇزنى مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ساقلىغى بولىدۇ.

§ 5 . كۆكتات

1. كۆكتات ئۆستۈرۈشنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىنىڭ كۆكتات ئۆستۈرۈش تارىخى ئۇزۇن، ئائىلىلەر قوشۇمچە كۆكتات ئۆستۈرۈپ ئۆزلىرى

يەيدۇ. 50 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ھەيرى يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، مەخسۇس كۆكتاتچى دېھقانلار ۋە تۇرغۇن كۆكتات سورتلىرى بارلىققا كەلدى.

ئەنئەنىۋى كۆكتاتلاردىن ئاساسلىقى، چامغۇر، باش پىياز، سەۋزە، شوخلا قاتارلىقلار بار.

بازار نوپۇسىنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، كۆكتاتقا بولغان ئېھتىياج كۈنسىرى ئاشتى. 60 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا كۆكتات چوڭ ئەترىتى قۇرۇلدى، 70 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا كۆكتات چوڭ ئەترىتى گۈلباغ گۈڭشېسىغا كۆچۈرۈلۈپ، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى يەنمۇ كېڭەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ھوسۇلى زور دەرىجىدە ئاشتى.

2. سورتلار

ناھىيە تەۋەسىدىكى كۆكتاتنى يېزا ئىگىلىك بىئولوگىيىسى بويىچە 9 خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ:

يىلتىزلىق كۆكتاتلار تۇرۇپ (ئەتىيازلىق تۇرۇپ قاتارلىق 10 نەچچە خىلى بار)، سەۋزە، چامغۇر، تاتلىق تۇرۇپ، ھېيجىك تۇرۇپى، توپىنامپور، غولكۆك قاتارلىقلار.

يېسىۋىلەك تۇرلىرى يېسىۋىلەك، كاپوستا، چېچەكسەي.

يېشىل يوپۇرماقلىق كۆكتات تۇرلىرى مايلىق يېسىۋىلەك، كەرەپشى، پالەك ئەركەك ئەمەن، بۇغداش، كۆزلۈك يېسىۋىلەك، يۇمغاقسۇت، ئارپىبەدىيان، چامغۇرسىمان قىچا؛

باش پىياز، ساماق تۇرىدىكى كۆكتاتلار باش پىياز، ساماق، غول پىياز، كۆدە.

شوخلا تۇرىدىكى كۆكتاتلار پىدىگەن، شوخلا، مۇچ.

كاۋا تۇرىدىكى كۆكتاتلار كاۋا، تەرخەمەك، سەي قاپىقى، كۆك كاۋا، ئاغچە، قاپاق، كۆك شاپاقلىق سەي كاۋىسى، ئاچچىق كاۋا.

پۇرچاق تۇرىدىكى كۆكتاتلار دادۇر، باقلا، سەي پۇرچاق، پۇرچاق، يېسىۋق، كۆك پۇرچاق، ماش، باقلا.

ياڭيۇ تۇرىدىكى كۆكتاتلار ياڭيۇ، تاتلىق ياڭيۇ.

يېمەكلىك زەمبۇرۇغى موگۇ.

3. ھوسۇلى

شاياردا ئەتىياز كېچىكىپ كېلىدۇ، ئەتىيازدا كۆكتات بازارلىرىدا كۆكتات قىسراق بولىدۇ، تۇرلىرىمۇ ئاز، كۆدە، كەرەپشە بالدۇرراق بازارغا كىرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن كېچىك يېسىۋىلەك، ئەتىيازلىق تۇرۇپ بازارغا كىرىدۇ. 5 — 6 ـ ئايلاردا كۆكتات كۆپلەپ بازارغا كىرىدۇ. 11 — 12 ـ ئايلاردا ئاھالىلەر كۆزلۈك يېسىۋىلەك، تۇرۇپ، سەۋزە، ياڭيۇ، كاپوستىلارنى كۆپلەپ ساقلاپ، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە يەيدۇ. بۇ ئەھۋال بۇرۇندىن تاكى 80 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە داۋاملىشىپ كەلدى، 80 ـ يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئەدرىجىي ئۆستى، بۇنىڭ بىلەن يېگى، ياخشى، كۆپ خىل كۆكتات يېيىشنى ئەلەپ قىلىدىغان بولدى، كۆكتات ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى يېڭىلاندى، سۈلياۋ لاپاس، پارنىكلار ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى، پارنىكتا ئۆستۈرۈلگەن كۆكتاتلار بالدۇر بازارغا كىرىدىغان بولدى، خەلق تۇرمۇشى بېيىدى، قىشلىق كۆكتاتنىڭ ساقلىنىش مىقدارى مۇناسىپ ئازايدى.

شايار ناھىيىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى كۆكتات ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 25　　يېرلىكى: مو، تونна

يىللار	كۆلىمى	مەھسۇلاتى	يىللار	كۆلىمى	مەھسۇلاتى
1949	500	45	1972	2800	461
1950	500	47	1973	2900	2355
1951	1100	121.5	1974	5800	5055
1952	1300	453.5	1975	2900	3704.15
1953	1200	491.5	1976	4000	6955
1954	500	70	1977	3400	1829.5
1955	700	162	1978	3300	1350
1956	700	723.5	1979	4500	2129
1957	2100	856.5	1980	2600	1967.25
1958	8300	650	1981	1800	1235
1959	6100	1163	1982	3400	5048.6
1960	12500	1160.5	1983	7500	2310.5
1961	1100	442.5	1984	5900	3465
1962	7300	1398	1985	7500	5379.5
1963	2500	954.5	1986	13400	11463.9
1964	4600	2848.95	1987	13300	8655
1965	4200	1198.7	1988	13300	6794
1966	3600	1792	1989	13700	9175
1967	2800	1411	1990	5200	3381
1968	2700	1500	1991	4500	4400
1969	1600	1600	1992	4900	6496
1970	3300	1600	1993	6750	6520
1971	3700	1655			

§6 . گۈل

1. گۈل

ئۈيغۇرلار گۈلگە ئامراق، بازار - يېزىلاردىكى ھويلا - ئارامىلاردا ناشتەكتە گۈل ئۆستۈرىدۇ، كۆپىنچە ئاسان تۇتىدىغان، بېقىش ئاسان سورتلارنى ئاساس قىلىدۇ. ئەنئەنىۋى گۈل تۈرلىرىدىن سۆگەتگۈل، لەيلىگۈل، قوناقگۈل، ئازغان گۈل، سوقمىچاق كامكۈت، ئانارگۈل، ھەشقىپىچاك، قىزىل ئامارىللىس، گۈلچىمەن ۋە تۈرلۈك جۇخار گۈل قاتارلىقلار بار. 80 - يىللاردىن بۇيان كىشىلەرنىڭ تۈرمۇشى تىنچ، كۈنسېرى بايىشات بولدى. گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈش شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ تۈرمۇشىدىكى خوشاللىق بولۇپ قالدى، يېزا - كەنتلەردىكى دېھقان، چارۋىچىلارمۇ گۈل ئۈرۈقلىرىنى كىرگۈزدى. بۇنىڭ بىلەن گۈللەرنىڭ تۈرى كۈنسېرى كۆپەيدى. بازار ئاھالىلىرى ئۆيلىرىدە گۈل باقىدىغان، چوڭ كوچىلارنىڭ ئىككى يانىسىغا گۈل تېرىلىدىغان

بولدى. يىنا ئۆيلەرنىڭ بالكونلىرى گۈل بىلەن زىننەتلەندى، تۆت پەسىلنىڭ ھەممىسىدە گۈللەر ئېچىلىپ تۇرىدىغان بولدى. ناھىيە تەۋەسىدە گۈل تۈرى 100 خىلدىن ئاشتى، گۈل ۋە باشقا كۆرۈپ ھوزۇرلىنىدىغان ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ئاساسلىق تۈرلىرى مۇنۇلار:

بىر يىللىق سامان غوللۇق گۈللەر چۆل يالپۇزى، تاجىگۈل، زىننىيە جۇخارگۈلى، كېپىنەكگۈل، بۆرتمە گۈل، كۆك جۇخار، پاقىيوپۇرماقسىمان جۇخۇرگۈل، كاۋا يوپۇرماقلىق روشەنگۈل، سېرىق يوپۇرماقلىق جۇخارگۈل، خېنىگۈل (تىرناقگۈل، شاپتۇل چېچىكى)، كالېندۇلا، مىرزىگۈل، لانتانا چانقىلى، لەيلىقازاق، مىمۇسا، بەلىزار، ئوتلۇق قىزىل، قىسماقگۈل، ھەشقىپىچەك قاتارلىقلار.

ئىككى يىللىق ۋە كۆپ يىللىق سامان غوللۇق گۈللەر شاھزادىگۈل، كۆلگۈنچەك شاھزادىگۈل، تۈياقسىمان نىلۈپەر (سېرىق، ئاق دەپ ئايرىلىدۇ)، ئالوكازىيە ئوتى (مەسىلەن: تۈياقسىمان نىلۈپەر، چېچەكسىز، يوپۇرمىقى كەلك)، توشقانگۈل، نازاكەت، گۈلسۈسەر، داخلىيە بىنەپشىسى (ھەر خىل رەڭلىك)، قوناقگۈل (قىزىل، سېرىق، ئاق)، جۇخارگۈل (كۆپ خىل)، سېستقيار، كېپىنەكسىمان ناشگۈل، تۆت پەسىللىك ناشگۈل (كىچىك يوپۇرماقلىق)، مونىستېرا دېلتىسىئوزا بامبۇكى، ئىنچىكە يوپۇرماقلىق راپىس بامبۇكى، ئالا يوپۇرماق بامبۇك، رۇخسارگۈل، ياپون رودىيىسى، چىنىگۈل، جۇڭگو پىستىسى، ئاسماگۈل، چىغىرتماقگۈل، قىزىل ئامارىللىس، تۇكلۇك ئاسماگۈل، خەنجەرسىمان بامبۇك، كۈمۈشرەڭ ئاسماگۈل، سانسېۋېرىيە چىغىرتمىقى، تۆمۈر دەرەخ قاتارلىقلار.

سېمىز ۋە ياغاچ غوللۇق گۈللەر كاكتۇس، چىلگىسىمان كاكتۇس، چوققىسىمان كاكتۇس، تاياقچىسىمان كاكتۇس، تاغسىمان كاكتۇس، قىسقۇچپاقا كاكتۇسى (قىزىل، ئاق)، نەيزىسىمان كاكتۇس، ھۆرىگۈل، سەمشىت دەرىخى، ئامېرىكا ئاگاۋىسى، ئەنجۈر، پىكىس، لانتانا چانقىلى، ئالتۇن قوڭغۇراق (پانۇسگۈل)، چوك يوپۇرماقلىق سەمشىت دەرىخى، پەرەڭگۈل، ئۇجمە يوپۇرماقلىق مۇدەن، ئەتىرگۈل، سۇگۈتگۈل، ياپونىيە كامېلىيىسى (سانى كۆپ ئەمەس)، يەسمەنگۈل، بىسكاس دەرىخى، تىەننەنجۇ، ئانارگۈل، سوقمچاق كامكۈت، بۈرجۇن (سانى كۆپ ئەمەس) قاتارلىقلار.

§ 7 . كېسەللىك، ھاشارات زىيىنى

1. ئاساسلىق كېسەللىك زىيىنى شاپتۇل: ئاق توزان كېسىلى، يوپۇرماق قورۇلۇش كېسىلى. ئۆرۈك: يىلىم ئېقىش كېسىلى، قاقاچ كېسىلى. ئالما: ۋىرۇس كېسىلى، ئاچچىق بولۇپ قېلىش كېسىلى، دەرەخ چىرىش كېسىلى، داغ چۈشۈش كېسىلى. نەشپۈت: ھالقىسىمان چىرىش كېسىلى قاتارلىقلار.

2. ئاساسلىق زىيانداش ھاشاراتلار شاپتۇل: كىچىك ئۆزەك قۇرۇتى. ئالما: كىچىك ئۆزەك قۇرۇتى، ئالما كېپىنىكى، باھار موچى قۇرۇتى. ئۆرۈك: مېغىز ھەربىسى، سېرىق ھەرە، چىپار قاناتلىق قوڭۇر قويرۇقلۇق زەھەرلىك پەرۋانە. باش ئەتىيازدا، ئالما، نەشپۈتلەرنىڭ چېچەك، بىخلىرىنى يەيدۇ، مېۋە پىشقاندا ئۆزەك قۇرۇتىنىڭ زىيىنى ئېغىر بولىدۇ. ئالما، نەشپۈتكە قۇرۇت چۈشۈش نىسبىتى يۇقىرى، ئەگەر يۇقىرى بولغاندا %80تىن ئاشىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، سېرىق ھەرە نەشپۈت، ئۆزۈم پىشقاندا ئۆزۈمنى كۆپلەپ يەپ، مېۋىنىڭ كۆپلەپ بۇزۇلۇشىنى، چىرىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا، تەبىئىي كۈشەندە ئارقىلىق ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ، ئېغىر بولغاندا، مۇناسىپ ھالدا دورا ئارقىلىق ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ، ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ مېۋىلىك دەرەخلەردىكى كېسەللىك، زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش يىللىق خىزمەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 26

فېنولوگىيىلىك مەزگىللىكى ئالما	ۋاقتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئوبيېكتى	ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش ئەپسىرى	كىزاھ
ئۆچەككە كىرىش	12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	زىياندىش ھاشارات تۆخۈمى، قىشلايدىغان لىچىنكا، يېتىلگەن قۇرۇت	دەرەخ قولىدىكى ھاشارات ئۆزۈمىنى چۈزۈپ، مەركەزلەشتۈرۈپ كۆيدۈرۈش	مېۋىلىك دەرەخلىكى كېسەللىك زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىشنىڭ ئاچقۇچ تۈرلۈك كېسەللىكلەر، زىياندىش ھاشاراتلارنىڭ دەرەقىي قىلىش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، مۇۋاپىق مەزگىلدە دورا چېچىپ زىياندىش ھاشاراتنى يېغ ھالىتىدە يوقىتىشتىن ئىبارەت.
ئۆچەككە كىرىش	1 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	تۈرلۈك كېسەللىك باكتېرىيىسى	كەسكەن ياكى زەھەر بولغان ئېغىزغا %50لىك ئورىباتسىد ياكى «843» سالامەتلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش دورىسى سۈركەش	
بىخلىنىش	2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى	ھەر خىل كېسەللىك باكتېرىيىسى	5Be گۈڭگۈرت ھىركىمىسى سۈركەش	
چېچەكلەش	4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن 11 - كۈنگىچە	باھار موچى قۇرۇتى، مېۋە پەرۋانىسى	قاراڭغۇ تۈرلۈق چىراغ، ئالداش دورىسى قويۇش، %80لىك DDV ياكى %40لىك روگور پۈركۈش	
يوپۇرماق چىقىرىپ مېۋىلەش	5 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 23 - كۈنگىچە	دەشپۈت كېچىك ئۆزەك قۇرۇتى، ئالما كېپىنىكى، مېۋە پەرۋانىسى	%25لىك ئىممىنو گۈڭگۈرت فوسفىد، شۆپەين، روگور پۈركۈش 0.5Be گۈڭگۈرت ھىركىمىسى ئالماشتۇرۇپ پۈركۈپ مېۋە پەرۋانىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش	
ھېڭى نوتا ئۆسۈش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش	6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 27 - كۈنگىچە	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	
مېۋە پىشىپ يوغىناش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش	7 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 19- كۈنگىچە	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	
كۆزلۈك نوتا ئۆسۈش، چېچەك بىخلىرى ئايرىلىش، مېۋە ئۆسۈپ رەڭ ئېلىش	9 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 16 - كۈنگىچە	كۆك يوپۇرماق تومۇزغىسى	پولى ئېتىر تېھىدىكى دېھقانچىلىق دورىسىنى ياكى روگور پۈركۈش	
مېۋە پىشىش	10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە	تۈرلۈك كېسەللىك، ھاشارات	كېسەل تەگكەن شاخنى كېسىۋېتىش، قۇرۇت چۈشكەن مېۋىنى يىغىپ كۆيدۈرۈش	
غازاڭ چۈشۈش	11 - ئاينىڭ باشلىرى	قىشلايدىغان زىياندىش ھاشارات	دەرەخ قولىدىكى زىياندىش ھاشاراتنىڭ قىشلايدىغان ئۆزۈمىنى چۈزۈپ تاشلاش	
ئۆچەككە كىرىش	12 - ئاينىڭ 20 - كۈنى	قىشلايدىغان زىياندىش ھاشارات، تۆخۈم	دەرەخ قوۋزىقىنى سوغۇش، دەرەخ قولىغا ھاك سۈركەش، زىياندىش ھاشارات تۆخۈمىنى يوقىتىش	

VI باب

قوشۇمچە كەسىپ

ئۆي قۇشلىرىنى بېقىش، جابدۇق توقۇش، پىلە قۇرتى بېقىش، قارچىغا بىلەن توشقان تۆتۈش، ھەسەل ھەرىسى بېقىش قاتارلىقلار يېزىلاردا ئومۇملاشقان قوشۇمچە كەسىپ ھېسابلىنىدۇ. 1950 - يىلدىن ئىلگىرى ئائىلە قوشۇمچە كەسپى كۆپىنچە تارقاق ھالەتتە بولۇپ كۆلىمى كىچىك، پايدىسى ئاز ئىدى. كوپېراتسىيىلىشىشتىن كېيىن نۆرغۇن قوشۇمچە كەسىپ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ كوللېكتىپ تەرىپىدىن مەخسۇس ئادەم قويۇپ باشقۇرۇلىدىغان بولدى، نامى قوشۇمچە كەسىپ گۇرۇپپىسى (قوشۇمچە كەسىپ ئەتىرىتى) دەپ ئاتالدى، يەككە ئائىلىلەر قوشۇمچە كەسپى ناھايىتى ئاز قالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 - يىللارغىچە «ئاشلىقنى تۆنگا قىلىش» تەكىتلىنىپ، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى تۆتۈلمىدى، كوللېكتىپ قوشۇمچە كەسىپ قىرقىۋېتىلدى، يەككە قوشۇمچە كەسىپ «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ تەقىد قىلىندى. 80 - يىللاردا قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىپ ئارقا - ئارقىدىن تەرەققىي قىلىپ «كەسپىي ئائىلە» لەر مەيدانغا كەلدى، توخۇ، پىلە، ھەسەل ھەرىسى بېقىش، بورا توقۇش قاتارلىق نۆرغۇن قوشۇمچە كەسىپلەر ئائىلىلەردىكى ئاساسىي كەسىپكە ئايلاندى.

§ 1 . ئۆي قۇشلىرى

توخۇ شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدىكى توخۇ نەسلى بىرقەدەر ئارىلاش بولۇپ، پەيلىرى پارقىراق، قۇيرۇق پېيى ئۇزۇن، جۇغى چوڭراق ئىدى. ئادەتتە ئېغىرلىقى خورىزىنىڭ 2 — 3 كىلوگرامغىچە، مېكىيىنىنىڭ 1 — 2 كىلوگرامغىچە كېلەتتى؛ كېسەلگە تاقابىل تۇرۇش كۈچى كۈچلۈك، توخۇملاش نىسبىتى تۆۋەن، كاتەككە ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك ئىدى، مېكىيىنىنىڭ يىلدا تۇغقان توخۇمى 100 گە يەتمەيتتى؛ توخۇلار ئائىلىلەردە تارقاق بېقىلاتتى، توخۇلار يەمنى ئۆزى تېپىپ يەپ توخۇملايتتىي؛ نۆرغۇن دېھقان ئائىلىلىرىدە توخۇ كاتىكى بولمىغاچقا توخۇلار كېچىنى ئېغىل - قوتان، موما - بارائ، دەرەخ شاخلىرىدا ئۇنكۈزەتتى؛ ياز ۋە كۈز ئارىلىقىدا ئۆزى تۇخۇم بېسىپ چوجە چىقىراتتى، چىتلاق تۇۋۇق، ئوت - چۆپلەر ئارىسى، جانقاللىقلاردا تۇخۇم بېسىپ چوجە چىقىرىدىغان ئەۋزال دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىلىدا ناھىيە بويىچە بېقىلغان توخۇلارنىڭ سانى 100 مىڭغا يەتمەيتتى.

50 — 70 - يىللارغىچە توخۇچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئانچە زور بولمىدى، گەرچە لىگورىن توخۇسى، ئاۋسترالىيە قارا توخۇسى، چىپار توخۇ قاتارلىق توخۇ سورتلىرى كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ناھىيە مىقياسىدا زور تۈركۈمدە توخۇ باقىدىغانلار يوق ئىدى، توخۇ فېرمىسىمۇ قۇرۇلمىغانىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن توخۇ

ئەسلى زور تۈركۈمدە كىرگۈزۈلدى، سۈنئىي ئۇسۇلدا چوڭە چىقىرىلىشقا باشلىدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى ئىنكۇباتۇردىن بىرنى كىرگۈزدى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى تېخنىك خادىملارنى ئۆەتتىپ، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىدا توخۇ فېرمىسى قۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى، كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىر توخۇ فېرمىسى قۇردى، ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىمۇ بىر توخۇ فېرمىسى قۇردى، بۇ فېرمىلارنىڭ ھەر بىرى 1000 دىن ئاشۇرۇپ توخۇ باقتى، بىراق باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن ئىلگىرى-ئاخىر تاقىلىپ قالدى. بۇ مەزگىلدە يەككە توخۇ فېرمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، يېڭى ئەسلىلەر ئۈزلۈكسىز كىرگۈزۈلدى. توخۇچىلىق كەسپىي ئائىلىلىرى يەمنى ئۆزى سېتىۋالدى، بۇنىڭدا رەسمىيەت مۇرەككەپ بولۇپ، ۋاقتىمۇ كۆپ كېتەتتى. ناھىيىدە بىرەر يەم - خەشەك شىركىتى ۋە زاۋۇتى يوق ئىدى، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئىلگىرى «7 - ماي» يەم - خەشەك زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغانىدى، بۇنىڭدا ئائىلە تاۋابىئاتلار ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئامبىرىدىن كېپەك سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا كۆمىسقوناق، چىگىت تېرىپى ئارىلاشتۇرغاندىن كېيىن باھا قوشۇپ ساتاتتى، بۇ خىل يەم - خەشەك بىرنىكمە يەم - خەشەككە ئوخشىمايتتى، يەنە كېلىپ ۋاقتىدا تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىنمايتتى، شۇڭا ئامما بۇنداق شۇلۇۋېلىشنى قوبۇل قىلالمىدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت ئېپلەپ - سەپلەپ 6 يىل تىجارەت قىلغاندىن كېيىن 1991 - يىلىغا كەلگەندە تاقىلىپ قالدى، توخۇ باقمىچىلىقى ناھايىتى زور توسالغۇغا ئۇچرىدى. شۇنداقتىمۇ توخۇ باقمىچىلىقى ئومۇمەن ئالغاندا يەنىلا بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توخۇ سانى ئازكەم 400 مىڭغا يەتتى.

1980 - يىلدىن كېيىن سۈنئىي ئۇسۇلدا چوڭە چىقىرىش باشلىنىپ، يېقىنقى 10 يىلدىن بۇيان ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، بىراق چوڭە چىقىرىشتا كۆپىنچە ئەل ئىچىدىكى يەرلىك ئۇسۇل (مەسىلەن: كاڭدا، ئىلمان سۇدا، ساندۇقتا، توك كۆرپىدە چوڭە چىقىرىش دېگەندەك) قوللىنىلدى، 1993 - يىلى ئەتىياز پەسلىدە مەخسۇس سۈنئىي ئۇسۇلدا چوڭە چىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلىدىن 7 سى بار بولدى. ئاساسلىق توخۇ نەسىللىرىدىن يەرلىك توخۇ، لېگورن توخۇسى، ئاۋسترالىيە قارا توخۇسى، بەرۋك، نىك، لۇخۇا، سەنخۇاڭ، لومان، ئىساغ، قارا سۆڭەكلىك توخۇ قاتارلىقلار بار بولدى. سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن نەسىللەر ئىچىدە بەرۋك، نىك، سەنخۇاڭ قاتارلىقلار كۆپ سانلىق ئىگىلەيدۇ.

ئۆردەك، غاز شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆردەك، غاز بېقىش تارىخى بىرقەدەر قىسقا بولۇپ، 1980-يىلدىن كېيىن ئۆردەك، غاز سورتلىرى كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى. ئۆردەك سورتلىرىدىن تادورنا ئۆردىكى، ھېيچىڭ ئۆردىكى بار؛ غاز سورتلىرىدىن شىرباش غاز، ئاق غاز بار، بىراق سانى ئازراق.

كەپتەر شايار خەلقى كەپتەر بېقىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بازار - يېزىلاردىكى دېھقان ئائىلىلىرى ئىچىدە پېشايۋان ئاستىدا كەپتەرخانا ياساپ كەپتەر باققانلار ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ ئوندىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە نەچچىدىن، نەچچە ئوندىن كەپتەر باقىدىغانلار بار، 100 دىن ئارتۇق كەپتەر باقىدىغان ئائىلىلەرمۇ ئاز ئەمەس، كەپتەرنىڭ ئومۇمىي سانى توخۇنىڭكىدىن سەل ئاز. كەپتەر نەسلى بىرقەدەر ئارىلاش بولۇپ، ئادەتتە كۆلرەڭ قارا پەيلىك گۆش كەپتىرى كۆپرەك، يۇخۇا، ئاق تۆش كەپتەر قاتارلىق داڭلىق ۋە قىممەتلىك كەپتەر نەسلى ئازراق. بازار كۆنلىرى كەپتەرلەر توخۇ باھاسىنىڭ 4 تىن بىرىگىچىلىك باھادا سېتىلىدۇ.

ئۆي قۇشلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش 1967 - يىلى لۇخۇا توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ چوڭە چىقىرىلىپ 24 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1977 — 1982 - يىللىرى لېگورن، نىك توخۇ نەسلى كىرگۈزۈلۈپ نەسلى ياخشىلىنىپ 112 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1980 -، 1981 -، 1992 - يىللىرى لومەن توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، نەسلى ياخشىلىنىپ، 23 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1984 - يىلى بەرۋك توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، نەسلى ياخشىلىنىپ، 16 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1986 - يىلى «شىڭزا — 288» نامىلىق توخۇ كىرگۈزۈلۈپ،

ئەسلى ياغلىنىپ، 41 مىڭغا يەتكۈزۈلدى، 1988 - يىلى مەنخۇالۇق توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ ئەسلى ياغلىنىپ، 31 مىڭغا يەتكۈزۈلدى. 1990 — 1992 - يىللىرى ئىساغ توخۇسى كىرگۈزۈلۈپ، ئەسلى ياغلىنىپ، 14 مىڭغا يەتكۈزۈلدى.

§ 2 . پىلىچىلىك

ئورمانچىلىق بابىدا بايان قىلىنغىنىدەك، شايارىدا قەدىمدىن تارتىپلا ئۇيغۇر دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن بولۇپ، پىلە ببقىپ يىپەك چىقىرىش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. جەنۇبىي، شىمالىي سۇالالىلەر دەۋرىدە «كۆسەن كىمخابى» ئالدە داڭلىق ئىدى، چىلك سۇالالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭنىڭ پىلە غوزىكى 80 نەچچە مىڭ سەر كۆمۈشكە سېتىلغان، بۇ چاغدا شايار ناھىيىسى يىپەك ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. چىلك سۇالالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھۆكۈمەت پىلىچىلىك ئىدارىسى قۇرۇپ، پىلە ئۇرۇقى تارقىتىش نامىدا خەلقنى قاقتى - سوقتى قىلدى، بىرقاپ پىلە ئۇرۇقىنىڭ باھاسى ھېچقانچە كۆمۈش پۇلغا يارىمسىمۇ، پىلە غوزىسى سېتىۋالغاندا 5 - 6 سەر كۆمۈش پۇلنى تۆتۈپ قالدى. نەتىجىدە دۆلەتنى بېيىتىپ خەلقنى روناق تاپقۇزىدىغان پىلىچىلىك خەلقنە زىيان سالىدىغان كەسىپكە ئايلاندى، شۇنىڭ بىلەن پىلىچىلىك نابۇت بولدى. 1943 - يىلى ناھىيە بويىچە 6760 تۇپ ئۇيغۇ دەرىخى بولسىمۇ، پىلە باقىدىغانلار يوق دېيەرلىك ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن پىلىچىلىك يەنە ئەسلىگە كەلدى، 1956 - يىلى مازار غوجام يېزىسىنىڭ مازار غوجام ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپى پىلىچىلىكنى يولغا قويۇپ، ھەر قاپ پىلە ئۇرۇقىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17. 39 كىلوگرام غوزەك ئالدى، ئەك جىق بولغاندا 7. 59 كىلوگرامغا يەتكۈزدى، بۇ كوپېراتىپ نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن مەملىكەتلىك «1 - ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى كۆرەك پائالىيىتىگە قاتنىشىپ گوۋۇيۈەننىڭ مۇكاپاتىغا ئېرىشتى ھەمدە تەقدىرنامە ئالدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە پىلىچىلىك زور زەربىگە ئۇچرىدى، پىلىچى دېھقانلار ئاساسەن قالمىدى، كوللېكتىپ پىلىچىلىكىمۇ زور دەرىجىدە چېكىنىپ كەتتى. 1957 - يىلى ناھىيە بويىچە 75 مىڭ تۇپ ئۇيغۇ دەرىخى بار بولۇپ، 6. 46 مو يەردە ئۇيغۇ كۆچىتى ئۆستۈرۈلدى؛ 1960- يىلى ئۇيغۇ دەرىخى 393 مىڭ تۇپكە يەتتى، 1966 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئۇيغۇ دەرىخى 50 مىڭ تۇپكىمۇ يەتمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى كېسىلگەچكە، 1976 - يىلىغا كەلگەندە 10 مىڭ تۇپكىمۇ يەتمىدى. 1979 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇ كۆچىتى تىكىلگەن كۆلەم زور دەرىجىدە ئاشتى، كۆپىنچە پاكار غوللۇق ئۇيغۇ كۆچىتى كىرگۈزۈلدى، بۇ ئۇيغۇ كۆچىتىنىڭ ئاساسىي غولى پاكار بولغىنى بىلەن شېخى توم، يوپۇرمىقى يوغان، ئۇزۇشكە ئەپلىك. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيغۇ دەرىخى 1 مىليون 280 مىڭ تۇپكە يەتتى، 143 مو يەردە ئۇيغۇ كۆچىتى ئۆستۈرۈلدى. 1990 - يىلدىن باشلاپ چولۇ يوپۇرماقلىق ئۇيغۇ دەرىخى كىرگۈزۈلدى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي ئەۋزەللىكىگە ئاساسەن «ئاشلىقنى مۇقىملاشتۇرۇش، پاختىنى ئاشۇرۇش، مېۋىچىلىكنى ئىلگىرى سۈرۈش، پىلىچىلىكنى يۈكسەلدۈرۈش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە بۇنىڭغا ئاساسەن تەرەققىيات پىلانى تۈزۈپ، ھەر بىر ئائىلىدىن بىرمۇ يەردە ئۇيغۇ دەرىخى ئۆستۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا چولۇ يوپۇرماقلىق ئۇيغۇ دەرىخى ئۆستۈرۈلگەن كۆلەم 30 مىڭ موغا يەتتى، بىراق سۇ ۋە ئوغۇت بەك بېرىلىپ كەتكەچكە، شۇ يىلى ئۆسۈپ چىققان نوتىلار بەك يۇمران بولۇپ قېلىپ تولىسى قىشتا ئۆشۈپ قالدى. 1993- يىلى ئىلمىي ئۇسۇلدا باشقۇرۇش يولغا قويۇلغانلىقتىن قۇرۇپ كەتكەن ئۇيغۇ دەرەخلىرىنىڭ يىلتىزىدىن يېڭى نوتىلار ئۆسۈپ چىقتى، يەنە يېڭىدىن كۆچەت قويۇلۇپ، يېڭى كۆلەم شەكىللەندۈرۈلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئەسلىدىكى ئۇيغۇ دەرەخلىرى ئېگىز بولۇپ، دەرەخ تاجىسىنىڭ دىئامېتىرى 10—

30 مېتىرغىچە كېلىدۇ، مېۋىسى ئاق، قارا، قىزغۇچ رەڭلەردە بولىدۇ، مېۋىسى شىرنىلىك، تاتلىق بولۇپ، قۇۋۇەتلىك ساغلاملىق يېمەكلىكى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، ئۇ يۈتەلنى توختىتىپ بەلغەمنى چۈشۈرۈش، ئۆپكىنى ياشارتىش، كۆزنى روشەنلەشتۈرۈش رولىغا ئىگە، بەزى دېھقان ئائىلىلىرى ئۆجمە شىرنىسىنى قويۇقلاشتۇرۇپ ئۆجمە مۇرابباسى تەييارلايدۇ، ئۇنى ئۇزۇن يەيدۇ ياكى ئۇرۇق - تۇغقان، دوست يارانلىرىغا سوۋغا قىلىدۇ. ئادەتتە دېھقان ئائىلىلىرى ئۆجمە قۇرۇتىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 — 1993 - يىللىرىدىكى پىلە غوزىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 27 بىرلىكى: تونىا

يىللار	ئومۇمىي مەھسۇلات
1957	7.7
1958	17.8
1959	47.1
1960	2.8
1961	1.36
1962	1.12
1963	1.69
1964	2.89
1965	2.66
1966	3.08
1967	2.95
1968	9.95
1969	1.41
1970	0.91
1971	2.91
1972	3.38
1973	2.34
1974	2.56
1975	2.43
1976	1.98
1977	2.03
1978	2.52
1979	2.37
1980	2.32
1981	3.14
1982	3.28
1983	2.66
1989	47.6
1990	38.8
1991	40.6
1992	42.4
1993	45

1975 - يىلدىن كېيىن ناھىيىدىكى پىلىچىلىك تېخنىكىسى كەسپىي خادىملىرى پىلىچىلىك يېڭى تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا باشلىدى، پىلىچىلىك تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، مۇنتىي ئۇسۇلدا تېز كۆكەرتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، ئەسلىدىكى تارقاق ئۇسۇلدا كۆكەرتىش - ئىنكۇباتسىيە قىلىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇشتەك ھالەتنى ئۆزگەرتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ژىلايىتى بويىچە كىچىك پىلە قۇرۇتلىرىنى بىللە بېقىشنى تۈنجى بولۇپ يولغا قويۇپ، تېز ئىنكۇباتسىيە قىلىپ چىقىلغان پىلە قۇرۇتىنى 7 — 8 كۈن بىللە باققاندىن كېيىن ئاندىن پىلىچى دېھقانلارغا تارقىتىپ بەردى، ھەر بىر قاپتا 25 مىڭ دانە پىلە قۇرۇتى بولۇشقا كاپالەتلىك قىلدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، پىلىچىلەر پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولۇپ، ئاكتىپلىقى زور دەرىجىدە ئاشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانچىلىق تېخنىكىسى خادىملىرىنىڭ كونكرېت يېتەكچىلىك قىلىشى، پىلىچىلىكنىڭ پۈتۈن جەريانىدا سەييارە تەكشۈرۈپ تۇرۇشى، پىلىخانىنىڭ ئىچىنى پاكىزلاپ دېزىنفېكسىيە قىلىشى، تېمپېراتۇرىغا كاپالەتلىك قىلىشى، كېسەلنىڭ ئالدىنى ئېلىپ تىزگىنلىشى، يوپۇرماقلارنىڭ تولۇق بولۇشى، پىلە قۇرۇتلىرىنىڭ تويۇنۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى نەتىجىسىدە مەھسۇلات مۇقىم، يۇقىرى بولدى.

§ 3 . ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1. ھەرە نەسلى

1960 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە يەرلىك نەسىللىك ھەسەل ھەرىسى بار ئىدى، ئۇ ھويلىسىنىڭ ئەتراپىدا باغ كۆپ دېھقان ئائىلىلىرىدە تارقاق بېقىلاتتى. يەرلىك نەسىللىك ھەرىلەرنى باشقۇرۇش قوپال بولۇپ ھەرە ساندۇقى ۋە كۆنەك ھۆلى يوق ئىدى، ھەرىلەر دەرەخ كاۋاكلىرىغا، پىشايۋان ئاستىغا ياكى دەرەخ غوللىرىغا كۆنەك ياساپ ھەسەل چىقىراتتى، ھەسەل مىقدارى ئاز ئىدى، قىشتا ھەرىلەرنىڭ تولىسى ئۆلۈپ كېتەتتى، قۇچقاچ ياكى يىلان يەۋالاتتى، شۇڭا ھەرىلەر توپى دائىم كۆچۈپ يۈرەتتى. 1960 - يىلى خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ مۇڭزى ناھىيىسىدىن 100 توپ ئىتالىيە ھەرىسى سېتىۋېلىندى، كېيىنكى يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى 230 تۇپ ھەرە يۆتكەپ بەردى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ ھەرە نەسلىنىڭ كۆپىنچىسى ئىتالىيە ھەرىسى بولۇپ قالدى، باشقا ھەرە نەسىللىرى ۋە يەرلىك ھەرىلەر توپى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ ھازىر نەسلى قۇرۇپ كەتتى.

ئىتالىيە ھەرىسى كىرگۈزۈلگەن دەسلەپكى يىللاردا بىرىنچىدىن باشقۇرۇش تېخنىكىسىنىڭ ناچارلىقى، ئىككىنچىدىن ھەرىلەرنىڭ ماسلىشىش ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن ھەرىلەر قىشتىن ئۆتەلمەي ئۆلۈپ كېتىدىغان ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى، كۆپ يىل بېقىش ئارقىلىق ھەرىلەر ئاستا - ئاستا كۆنۈپ قالدى، يەنە كېلىپ كۆڭۈل قويۇپ بېقىلغانلىقتىن بارغانسېرى ساپلىشىپ ۋە تىمەنلىشىپ شايارنىڭ يەرلىك ھەرىلىرىنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق ھەرە نەسلى بولۇپ قالدى.

2. ھەسەل مەنبەسى

شايار ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى مۇتىدىل، چېچەك مەزگىلى ئۇزۇن بولغاچقا، ھەرە بېقىشقا باب ياخشى جاي. 3 — 5 - ئايلاردا شاپتۇل، ئامۇت، ئۈرۈك، نەشپۈت، ئالمىلار ئارقا - ئارقىدىن چېچەكلەيدۇ، بولۇپمۇ جىگدە چېچىكى ناھايىتى ياخشى ھەسەل مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ؛ 5 — 6 - ئايلاردا قىچا چېچەكلەپ ھەسەل

مەنبەسى موللىشىدۇ؛ 6 — 8 ـ ئايلاردا قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتات، زاراڭزا، ئاپتاپپەرەسلەر ھەمدە ئېرىق بويلىرى، يول قاسناقلىرىدىكى مامىكاپ، ياۋا جۈخۇا گۈللىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېچىلىپ، ھەسەل مەنبەسى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ، زور كۆلەمدىكى قاقاس يەرلەر ۋە يېرىم قۇملۇق يەرلەردە ئۆسىدىغان جىغان، قوڭغۇراق تىكەن، يانتاقلارنىڭ ھەممىسى كۈز ۋە كەچ كۈزدىكى ئەڭ ياخشى ھەسەل مەنبەسى، بولۇپمۇ لوپنۇر كەندىرىدىن ھەسەل كۆپ چىقىدۇ.

شايار ناھىيىسىدە كېۋەز كەڭ كۆلەمدە تېرىلغاچقا ناھايىتى ياخشى ھەسەل مەنبەسى ئىدى، بىراق يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئومۇملاشتۇرۇلغان يېڭى كېۋەز سورتلىرىدىن ھەسەل چىقمايدىغانلىقى، يەنە كېلىپ دېھقانچىلىق دورىلىرى كەڭ كۆلەمدە ئىشلىتىلگەنلىكى ئۈچۈن ھازىر ھەسەل مەنبەسى بولىدىغان كېۋەز قالمىدى. قىچا، ئاپتاپپەرەسلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازايغانلىقتىن، يېقىنقى يىللاردا ھەسەل مەنبەسى ئىلگىرىكى مەزگىللەردىكىدىن ئازىيىپ كەتتى.

3. ھەرە بېقىش

شايار ناھىيىسىنىڭ ھەرە توپلىرى باشقا ناھىيىلەرگە ئاپىرىلماي ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا، كەنتلەردە ئايلاندۇرۇپ بېقىلىدۇ.

1961 ـ يىلى ناھىيىلىك ھەرە فېرمىسى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىل 7 ـ ئايدا ۋىلايەت شايار ناھىيىسىگە ھەرە بېقىش، ئادەم تەربىيىلەشكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن لياۋ ئۇستىنى ئەۋەتتى، كېيىنكى يىلى ئەتىيازغىچە 37 ساندۇق ھەرە يېتىشتۇرۇلدى؛ ناھىيىلىك ھەرە فېرمىسى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى يۆتكەپ بەرگەن 230 توپ ھەرىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارنى قوشۇپ 99 توپ قىلدى، ئومۇمىي ھەرە توپى 160 قا يەتتى. 1962 ـ يىلى 126 توپ ھەرە يېتىشتۇرۇلدى، قىش كىرىش ئالدىدا 205 توپقا يەتتى؛ شۇ يىلى قىشتا سوغۇق بەك قاتتىق بولغانلىقتىن يەنە كېلىپ باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقتىن 1963 ـ يىلى ئاران 53 توپ ھەرە قالدى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ھەرە توپى 184 بولۇپ، ناھىيىلىك چەمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا 50 توپ تەقسىملەپ بېرىلدى. 1964 ـ يىلى ھەرە فېرمىسى يەنە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىغا 192 توپ، كۆچاغا 84 توپ ھەرە سېتىپ بەردى، شۇ يىلى قىش كىرىش ئالدىدا يەنىلا 367 توپ ھەرە بار ئىدى. 1966 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىدە «4 پونكىت بىر مەيدان» قۇرۇلۇپ، ھەرە فېرمىسى شۇنىڭغا قاراشلىق ئورۇن بولدى، باشقۇرۇش پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالغاچقا ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈشسىزلىققا ئۇچرىدى. 1978 ـ يىلى ھەرە توپلىرى شەخسلەرگە كۆتۈرە بېرىلىپ، ھەرە فېرمىسى تارقىلىپ كەتتى. 1993 ـ يىلى ناھىيە بويىچە (چ خ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ھەرە باقۇچى ئائىلە 24 بولۇپ، ھەرە توپى 300 ساندۇققىمۇ يەتمەيتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1967 — 1983 ـ يىلغىچە ھەرە بېقىش ۋە ھەسەل ئىشلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 28　　بىرلىكى: توپ، كىلوگرام

يىللار	ھەرە توپى	ھەسەل مىقدارى	يىللار	ھەرە توپى	ھەسەل مىقدارى
1967	359	2500	1976	92	1500
1968	209	500	1977	24	600
1969	150	150	1978	82	3835

2750	119	1979	65	80	1970
710	19	1980	100	15	1971
750	19	1981	250	20	1972
2150	59	1982	3000	173	1973
1900	57	1983	716	87	1974
			1000	182	1975

§ 4 . بېلىقچىلىق، ئوۋچىلىق

1. بېلىقچىلىق

1) تەبىئىي سۇ دائىرىسى ۋە باقمىچىلىق كۆلىمى

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەريالىق بىلەن تارىم دەريالىق ۋادىسىغا جايلاشقان بولۇپ، تەبىئىي سۇ دائىرىسىنىڭ كۆلىمى 803 مىڭ 400 مو (ج خ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 72 مىڭ 400 مو سۇ كۆلىمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە باقمىچىلىق سۇ يۈزى 450 مىڭ مو، دەريا - ئېقىن سۇ يۈزى 171 مىڭ 400 مو، سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۇ يۈزى 222 مىڭ 500 مو، كۆل - كۆلچەكلەرنىڭ سۇ يۈزى 103 مىڭ 200 مو، ئوتلاق سۇ يۈزى 400 مو، سۇغىرىش ئۆستەڭلىرىنىڭ سۇ يۈزى 96 مىڭ 800 مو، زەيلىكلەرنىڭ سۇ يۈزى 26 مىڭ 900 مو، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ سۇ يۈزى 2900 مو، دەريا، ئامبار، ساھىللارنىڭ سۇ يۈزى 179 مىڭ 300 مو.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىسمىقلىق بايلىقى بېلىق يەيدىغان جانلىقلارنىڭ كۆپەيىشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە باب كېلىدۇ، تارىم دەرياسىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىرغا يېتىدۇ، سۇ ئېقىمىنىڭ سۈرئىتى، سۇ سۈپىتى، سۇ تېمپېراتۇرىسى قاتارلىق مۇھىت شارائىتلىرى ئوتخور بېلىق، لاققا بېلىق، خاپانباش بېلىق، گاراس بېلىق، ياپىلاق بېلىق قاتارلىق 20 نەچچە خىل بېلىقنىڭ كۆپەيىشى ۋە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە پايدىلىق. ھەربىر تاشقىن پەسلى كەلگەندە كەلكۈن يامراپ، بېلىقلار ھەرقايسى دائىرىلىرىگە تارايدۇ، قايىردە سۇ بولسا شۇ يەردە بېلىق بولىدۇ. شۇڭا بېلىقچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى يوشۇرۇن كۈچ ناھايىتى زور. بىرقەدەر ياخشى باقمىچىلىق شارائىتى ھازىرلانغان سۇ دائىرىسىنىڭ كۆلىمى 82 مىڭ 800 موغا يېتىدۇ.

2) بېلىق نەسلى

شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدە قورسىقى يېرىق بېلىق (قىسماق ئېغىز بېلىق، سېرىق بېلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ياپىلاق بېلىق (يوغانباش بېلىق دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىت بېلىقى بار ئىدى. 1972 - يىلدىن كېيىن يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى، ھازىرغا كەلگەندە ئىت بېلىقىدىن باشقا بېلىقلارنىڭ نەسلى ئاساسەن قۇرۇپ كەتتى.

سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن بېلىقلاردىن سېلد بېلىقى، ئوتخور بېلىق، خاپانباش بېلىق، لاققا بېلىق، كارىپ بېلىقى، ياپىلاق بېلىق، گاراس بېلىقى، ئاق سىزىقلىق بېلىق قاتارلىقلار بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇ دائىرىسى ۋە سۇ باقمىچىلىق كۆلىمىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 29　　بىرلىكى: تۈمەن مو

سۇ دائىرىسىنىڭ نامى	كۆلىمى	باقمىچىلىق كۆلىمى	سۇغىرىش رايونى
جەرەنلىك سۇ ئامبىرى	8.10	2.4	تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى
ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى	3.70	1.08	تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى
پامان سۇ ئامبىرى	4	1.17	تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى
داراي سۇ ئامبىرى	4.09	1.20	تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى
كۆل، كۆلچەك، سازلىق	10.32	2	تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى
ئەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى	1.40	0.20	ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونى
باغئىبرىق سۇ ئامبىرى	0.60	0.15	ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونى
كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى	0.36	0.05	ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونى
سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى بېلىقچىلىق مەيدانى	0.03	0.03	ئەسىللىك بېلىق مەيدانى بېلىق پەرۋىش قىلىش مەيدانى
جەمئىي	32.60	8.28	

ئىزاھ: 1. تارىم دەريالىق زەيكەشلەر بېلىق بېقىشقا باب كەلمىگۈ بېقىش، باشقۇرۇش تەس بولغاچقا باقمىچىلىق سۇ يۈزى دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمىدى.
2. باقمىچىلىققا باب سۇ يۈزى ئىچىدە تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونى 78 مىللىق 500 مو بولۇپ، 94.81% نى، ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونى 4300 مو بولۇپ، 5.19% نى ئىگىلەيدۇ.

3) بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى

تارىم دەريالىق ئۆزىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى سۇ يۈزىنى بېلىجان بىلەن تەمىنلەپ تۇرىدۇ، ئۇ بېلىقلارنىڭ كۆپەيمىشىگە باب كېلىدىغان بىرقەدەر ياخشى ماكان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بىراق 1977 - يىلدىن ئىلگىرى بېلىقچىلىققا مەسئۇل بولىدىغان مەخسۇس ئادەم يوق بولۇپ «بىر مو تېرىلغۇ يەرنى باشقۇرىدىغان ئادەم بار، 10 مىللىق مو سۇ يۈزىنى باشقۇرىدىغان ئادەم يوق» دېگەندەك ۋەزىيەت شەكىللىنىپ قالغانىدى. سۇغا زەھەر ۋە پارتلاتقۇچ تاشلايدىغان سۈنئىي بۇزغۇنچىلىقلارمۇ دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى 1977 - يىلدىن باشلاپ سۇ مەھسۇلاتلىرى بۆلۈمچىسى قۇرۇدى، بۇنىڭ بىلەن بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا مەسئۇل بولىدىغان ئادەم بار بولدى. ھەرقايسى سۇ يۈزلىرىدە مەشغۇلات قىلىدىغانلارغا بېلىق تۇتۇش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلدى، مەشغۇلات كۆلىمى بەلگىلەندى. 1980 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى بېلىقچىلىق سىياسىتىنى قويۇۋەتتى، بېلىق بېقىلىدىغان كىچىك كۆلەمدىكى سۇ يۈزلىرى مۇستەقىل كۆتۈرە بېرىلدى، بىرقەدەر چوڭ سۇ يۈزلىرىنى بىرقانچە ئائىلە بىرلىشىپ كۆتۈرە ئالدى، ئۇلارغا قارىتا نورمىلىق ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، نەتىجىدە بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىرقەدەر تېز تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى كۆلىمى 85 مو كېلىدىغان

بېلىق ئەسلىنى يېتىشتۇرۇش كۆلچىكىدە ۋە پامان سۇ ئامبىرىنىڭ 20 مو سۇ يۈزىدە يىلىغا 1 مىليون 200 مىڭدىن 1 مىليون 500 مىڭغىچە بېلىجان يېتىشتۇرۇپ، سۈنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىشقا شارائىت يارىتتى، بىراق بۇنىڭ بىلەن ئاران 4000 مو سۇ يۈزىنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىغىلى بولدى، بۇ بېلىقچىلىق سۇ يۈزىنىڭ 4.80% نى ئىگىلەيدۇ. شۇڭا شايارنىڭ بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا يەنىلا تەبىئىي ئۇسۇلدا كۆپەيتىپ بېقىش ئاساس، سۈنئىي ئۇسۇلدا بېقىش قوشۇمچە قىلىنىدى، يەنە كېلىپ قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن ۋە تۇراقسىز بولدى.

ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدە 6 سۇ مەھسۇلاتلىرى تېخنىكى، 11 ئىشچى بار. ناھىيە بويىچە سۇ يۈزىنى كۆتۈرە ئالغان بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىسىدىن 106 سى بار، ئۇلار كۆتۈرە ئالغان كىچىك سۇ يۈزىنىڭ كۆلىمى 8502 موغا، ئالغان سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىش سۇ كۆلىمى 36 مىڭ 750 موغا يېتىدۇ، بىر يىلدا 130 تونىنا ئەتراپىدا بېلىق تۇتۇلىدۇ. سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى قارمىقىدىكى بېلىق كۆلچىكىنىڭ كۆلىمى 185 مو بولۇپ، يىلدا 3 تونىنا بېلىق تۇتۇلىدۇ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 16.21 كىلوگرامغا يېتىدۇ. يەككىلەر كۆتۈرە ئالغان سۇ يۈزىدىن يىلىغا 53 تونىنا ئەتراپىدا بېلىق تۇتۇلىدۇ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 7.4 كىلوگرامغا يېتىدۇ، تارىم دەرياسىدىن يىلىغا 35 تونىدىن ئارتۇق بېلىق تۇتۇلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1967 — 1993 - يىللىرىدىكى بېلىق تۇتۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 30

يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (تونىنا)	يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (تونىنا)	يىللار	تۇتۇلغان بېلىق (تونىنا)
1967	10	1976	14.5	1985	100
1968	25	1977	7.20	1986	119
1969	15	1978	30	1987	215
1970	8	1979	106	1988	176
1971	2	1980	95	1989	230
1972	3.3	1981	55	1990	174
1973	65.6	1982	75	1991	122.7
1974	66.9	1983	95	1992	221.2
1975	30	1984	96	1993	226.9

2. ئوۋچىلىق

شايار ناھىيىسىدە كەلكۈمدە ئورمان، ئوتلاق ۋە چۆل - جەزىرىلەر بولسىمۇ، تاغ بولمىغاچقا، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تۈرى كۆپ ئەمەس، شۇڭا ئوۋچىلىقنى كەسىپ قىلغانلار ھەققىدە خاتىرە يوق. چىلىك سۆلالىسى، مىنگو دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا بەزى چارۋىچىلار مۇۋاپىق پەسىلنى تاللاپ، بۇغا ئوۋلاپ كۆندۈرگەن ۋە مۇڭگۈزىنى كېسىۋېلىپ پايدىلانغان. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇغىلارنىڭ سانى ئازىيىپ

كەتكەنلىكتىن، ناھايىتى ئاز ئوۋلانغان. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا ياۋا چوشقىلار توپ - توپ يۈرەتتى، دېھقان، چارۋىچىلار ئۆز مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئۇلارنى توپلىشىپ ئوۋلايتتى، بىراق ئۇلار ھامان قوغلۇۋېتىشنى ئاساس قىلاتتى، كېيىنچە ياۋا چوشقىلار ناھايىتى بەك ئازىيىپ كەتتى ھەمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن يىراقلاپ كەتتى، بېقىنقى يىللاردىن بۇيان ناھايىتى ئاز ئوۋلىنىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىدە دېھقان، چارۋىچىلار قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردا لاچىن، قارچىغىلىرىنى ئېلىپ، ئاتلىق يۈرۈپ، ئورمان ۋە چۆل - جەزىرىلەردە ياۋا توشقان، تولكە، چىل، قىرغاۋۇل ئوۋلايدۇ. بۇ يەردە ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل كۆپ بولۇپ، ھەر يىلى قىشنىڭ بېشىدىن كېيىنكى يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرىغىچە 10 مىڭدىن ئارتۇق ياۋا توشقان، 5000 — 6000 ئەتراپىدا قىرغاۋۇل ئوۋلىنىدۇ.

VII باب

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

شايار ناھىيىسىدە ئەنئەنىۋى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى كۆپىنچە قولدا ئىشلەنگەن بولۇپ، ھۆنەر-سەنئىتى ئاددىي، قوپال ئىدى، شۇڭا بۇلار بىلەن قىلىنىدىغان ئېتىز مەشغۇلاتىنىڭ ئۈنۈملى قالاق، ئۈنۈمى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى. مەسىلەن: بوقۇسا، ياغاچ تىرنا، قول بىلەن ئايلاندۇرۇلىدىغان ياغاچ سېيالكا، كەتمەن، ئورغاق دېگەندەك. مەشغۇلات ئۈسۈلى جەھەتتە كالا قوشۇپ ساپان بىلەن يەر ھەيدىلەتتى، ئۇرۇق چاچىدىغانلار ئات مىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇق چاچاتتى، كەتمەن بىلەن كولتۇۋاتسىيە قىلىناتتى، بۇ خىل ئەھۋال كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە يەنى 50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە داۋاملاشتى. 50 - يىللاردىن باشلاپ يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى كېڭەيتىلدى؛ 60 - يىللاردا تراكتور ۋە ئۈنىڭغا مەپلىنىدىغان تېرىقچىلىق سايمانلىرى سېتىۋېلىندى؛ 70 - يىللاردا ئېلېكتر سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ دىنامىلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرىمۇ بىرقەدەر تېز كىرگۈزۈلدى ۋە ئىشلىتىلدى؛ 80 — 90 - يىللاردا ئېتىز مەشغۇلاتىغا باب كېلىدىغان ھەرخىل دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۈزلۈكسىز كىرگۈزۈلۈپ، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىتىلدى.

§ 1 . دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

1. تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى

1) تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىدىن ئاساسلىقى بويۇنتۇرۇق، چىشى يوق بېشىلا بار يەرلىك ساپان ئىشلىتىلەتتى. دېھقانچىلىق سايمانلىرى قوپال بولغاچقا ئاغدۇرۇلغان يەرنىڭ ئاستى - ئۈستى

تەكشى چىقمايتتى. ئېگىز كۆمۈپ قويىدىغان ۋە چالا ئاغدۇرىدىغان ئەھۋال بىرقەدەر كۆپ ئۇچرايتتى. 1954-يىلدىن كېيىن 5 سۈڭلۈق، 7 سۈڭلۈق، قوش غالتەكلىك، قوش چىشلىق ساپانلار ۋە 23 - نومۇرلۇق ساپانلار ئومۇملاشتۇرۇلۇپ ئىشلىتىلدى (23 - نومۇرلۇق ساپاننىڭ ئىقتىدارى ياخشى بولغاچقا دېھقان، چارۋىچىلار ياقتۇرۇپ قالدى). 70 - يىللاردا ئېنېرگىيە ماشىنىلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، 5 چىشلىق ئېغىر ساپان، دېسكىلىق تىرنا، يۇلتۇز تىرنا، ئاسمىلىق 3 چىشلىق ساپان، چۆنەك تارتىدىغان ئېغىر ساپان، چىشلىق ئېغىر تىرنا قاتارلىق دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئارقا - ئارقىدىن شايارغا كىردى. 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيىدىكى تېرىقچىلىق ماشىنا - سايمىنى 1668 گە يەتتى.

2) ئۇرۇق چېچىش ماشىنىسى

تارىختىكى خېلى ئۇزاق مەزگىلدە، شايار ناھىيىسىدە يۇقىرىدا دېيىلگەندەك ئاتلىق يۇرۇپ ئۇرۇق چېچىشتىن باشقا يەنە كەتمەن بىلەن توپىكلاپ ئۇرۇق سېلىناتتى. ئاتلىق يۇرۇپ چېچىشقا قارىغاندا، كەتمەن بىلەن توپىكلاپ ئۇرۇق سالغاندا، گەرچە ئۇرۇقنى تېجىگىلى بولسىمۇ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى.

مىنگو يىللىرىدا ياغاچ سېيالكىنىڭ بىر خىلى بولغان چاناق كىرگۈزۈلدى. چاناق ئىككى قۇرلۇق، ئۈچ قۇرلۇق دەپ ئىككى خىل شەكىلدە بولۇپ ئۇلاققا (بەزىدە ئاتەمگە) سۆرىتىلىدىغان قۇرلاپ تېرىش سېيالكىسى ئىدى. چاناق چاناق جازىسى (قۇرۇلمىسى ھەمدە سۆرىتىلىدىغان جازىسى)، سۈگەن (ئۇرۇق ئامبىرى)، چاناق پۇتى (ئوتتۇرىدىكى بوشلۇق، ئۇرۇق مۇشۇ يەردىن ئۆتۈپ تۆپراققا چۈشىدۇ)، چاناق چىشى (ساپاننىڭ چىشىغا ئوخشاپ كېتىدىغان تۆمۈر سايمان، توپا ئاغدۇرۇش رولىغا ئىگە) دىن تەركىب تاپقان. چاناق سۈگىنى بىلەن چاناق پۇتىنىڭ ئارىلىقىدا كىلاپان بار بولۇپ سېلىنىدىغان ئۇرۇق مىقدارىنى كونترول قىلغىلى بولىدۇ. 2 ئادەم بىر چاناق بىلەن كۈنىگە تەخمىنەن 10 مو يەرگە ئۇرۇق سالالايدۇ. چاناق 50 - يىللارغىچە ئىشلىتىلدى، كېيىن دېھقان، چارۋىچىلار ئۆزلىرى ياغاچتىن ياسىۋالغان چۆنەك تارتىپ ئۇرۇق سېلىش سېيالكىسى ۋە ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان توپىكلاپ ئۇرۇق سېلىش سېيالكىسى چاناقنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. 70 - يىللاردا ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان سېيالكا كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە 24 قۇرلۇق چوڭ سېيالكا ۋە 24 قۇرلۇق ھەم ئوغۇتلايدىغان ھەم ئۇرۇق سالىدىغان سېيالكا كىرگۈزۈلدى، كېيىن يەنە 4 قۇرلۇق كېۋەز سېيالكىسى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ ئۇرۇق سېلىش مەشغۇلات ئۈنۈمى زور بولدى. 80 - يىللاردىن 90 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە سېيالكا كۆپىنچە كېۋەز تېرىشقا ئىشلىتىلدى، بۇغداينىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتكەچكە، بۇغداي سېيالكىسى ئىشلىتىلىدىغان كۆلەمۇ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى.

3) كولتىۋاتسىيە ماشىنا - سايمانلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە ئاساسلىقى كەتمەن كولتىۋاتسىيە سايمىنى ئورنىدا ئىشلىتىلدى. 60 - يىللاردا ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان كولتىۋاتور (يەنى ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان چۆنەك تارتىش سايمىنى) بار بولدى. 70 - يىللاردا «50 — X» چۆنەك ساپىنى كىرگۈزۈلۈپ كولتىۋاتسىيە قىلىشقا ئىشلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە «EKG» تىپلىق كولتىۋاتسىيە قىلىش - چۆنەك تارتىپ قىر چىقىرىش ماشىنىسى ۋە «KGX—0.4» تىپلىق ئاسمىلىق 5 خىل ئىشلىتىلىدىغان چۆنەك تارتىش - قىر چىقىرىش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى. 80 - يىللاردىن 90 - يىللارغىچە كىچىك تراكتور كەلگە دېھقان، چارۋىچىلار تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلگەنلىكتىن كولتىۋاتسىيە قىلىشتا كىچىك تراكتورغا سەپلىنىدىغان يېڭىك كولتىۋاتسىيە ماشىنا - سايمانلىرى ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

2. ئۇسۇملۇق ئاسراش ماشىنا - سايمانلىرى

كونىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىچىدە ئۇسۇملۇق ئاسراش ماشىنا - سايمانلىرى يوق ئىدى. 1970 -

يىلى ئاندىن «ئىشچى - دېھقان - 36» تىپلىق نوسۇلكىلىق پۇركۈگۈچ ۋە «شەرق - 18» تىپلىق يۇدۇمە پۇركۈگۈچ ھەمدە «36 — TJ» تىپلىق ئۇلاغقا سۈرىتىلىدىغان پۇركۈگۈچ ئىشلىتىلدى، كېيىن بۇ پۇركۈگۈچلەر ئىشلىتىشكە قۇلايسىز بولغانلىقى ئۈچۈن تەدرىجىي شاللىنىپ قالدى، يۇدۇمە پۇركۈگۈچ ئىشلىتىشكە قۇلاي، يەڭگىل، پۈختا بولغاچقا يەنە كېلىپ مەھسۇلات ئۈزلۈكسىز تۇرده يېڭىلىنىپ تۇرغاچقا تاكى بۈگۈنگە قەدەر ئىشلىتىلمەكته. بۈنىڭدىن باشقا ئىنتايىن ئاز ساندىكى دېھقانچىلىق تېخنىك خادىملىرى ئۆزى ياسىۋالغان دېزىلماتورلۇق يۇقىرى بېسىملىق پۇركۈگۈچمۇ بار.

50 — 60 - يىللاردا دېھقانلار قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان پۇركۈگۈچ سېتىۋېلىپ ھاشارات يوقىتىشقا ئىشلەتتى. دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ تېپىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بۇ پۇركۈگۈچلەرمۇ شاللىنىپ قالدى.

3. سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنا - سايمانلىرى

70 - يىللاردا ۋىلايەت شايار ناھىيىسىگە تۇركۈمگە بۆلۈپ 8 سۇ ناسوسى، 2 دېزىلماتورى، 2 ېىنزىن ماتورى ئاجرىتىپ بەردى. بۇ ماشىنا - سايمانلار قىسمەن گۈڭشىلارغا تەقسىملىنىپ سىناق تەرىقىسىدە ئومۇملاشتۇرۇپ ئىشلىتىلدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۆزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى يىلمۇيىل كۆپەيگەنلىكتىن، ئەسلىدە تەبىئىي سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇ كۇنسايىن قىسلىشىپ كەتتى، سۇ مەنبەسىگە يېراق يېزا، بازار، مەيدانلار يەر سۇغىرىشتا تەدرىجىي بورۇڭاي قۇدۇق قېزىپ يەر ئاستى سۇيىنى سۇغىرىشقا ئىشلەتتى، سۇ چىقىرىۋېتىش - سۇغىرىش ماشىنا - سايمانلىرىنى قۇدۇقلارغا مەپلىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 1019 دانە سۇ ناسوسى بار بولدى. قۇدۇق سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىش يەرنىڭ شورلىشىش دەرىجىسىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن دېھقان، چارۋىچىلار قۇدۇق سۇيى ئىشلىتىشنى توختاتتى، سۇ ناسوسلىرى سېتىۋېتىلدى ياكى باشقا جەھەتلەرگە ئىشلىتىلدى. 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇ ناسوسىدىن 319 ى، ئۇنىڭغا مەپلىنىدىغان دىنام (ياكى دىزىلماتورى) دىن 319 ى قالدى.

4. ھوسۇل يىغىش ماشىنا - سايمانلىرى

1) ئورۇش ماشىنا - سايمانلىرى

كونىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئىچىدە ئورغاق ئاساسلىق ئورۇش سايمىنى ئىدى (ئورغاق ئۆزۈن ساپلىق ۋە قىسقا ساپلىق دەپ ئىككى خىل بولىدۇ). 1966 - يىلى ناھىيىگە 2 كومبايىن كىرگۈزۈلدى. 1970 - يىلى يەنە بىر ئوت ئورۇش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى. 1980 - يىلى كومبايىن 10 غا، ئوت ئورۇش ماشىنىسى 6 گە يەتتى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۇرۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش تۆزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تېرىلغۇ يېرى تارقاقلىشىپ، كومبايىنلار مەشغۇلات شارائىتىدىن ئايرىلىپ قالدى، نەتىجىدە تەدرىجىي ھالدا باشقا رايونلارغا سېتىۋېتىلدى. 1991 - يىلىغا قەدەر ناھىيىدە 3 كومبايىن، 32 ماتورلۇق ئوت ئورۇش ماشىنىسى، 9 ئوت ئورۇش ماشىنىسى قالدى، كۆپ ساندىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئورۇش سايمىنى سۇپىتىدە يەنىلا ئورغاق ئىشلىتىدىغان بولدى.

2) خامان تېپىش ماشىنا - سايمانلىرى

ئېتىتىدائىي خامان تېپىش سايمىنى تاش تۆلۈق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا خامان تېپىشتە تېخىمۇ ئېتىتىدائىي ئۇسۇل ئات، ئېشەك، كالىغا دەسسىتىش ئىدى. بۇنىڭدا يىغۇۋېلىنغان زىرائەت يېيىتىلىپ ئوتتۇرىغا موما قادىلىدۇ، ئات، كالا ياكى ئېشەكلەر موسىغا قاتار باغلىنىدۇ، بىر ئادەم ئۆلاغ ھەيدىسە، بىر ئادەم ئۆنچىنى ئۆرۈپ تۇرىدۇ، بۇ ئۇسۇل 1970 - يىلغىچە قوللىنىلغاندىن كېيىن ئاز - تولا ياخشىلىنىش بولدى. كۆمىستوناق

دېنىنى ئىلگىرى ئادەم قولى بىلەن تۇڭۇلاپ ئايرىيتتى. 70 - يىللاردا كۆممىقوناق دېنىنى ئايرىش ماشىنىسى كىرگۈزۈلدى، 90 - يىللاردا بۇ ماشىنىنى ئىشلىتىش خېلىلا ئومۇملىشىپ قالدى، بىراق كۆممىقوناقتىن باشقا، بۇغداي ۋە باشقا زىرائەتلەر يەنىلا تۇلاغ قوشۇلغان ئاش تۇلۇق ۋە تراكتورغا چېتىلغان بېسىش سايمىنى بىلەن تېپىلىدىغان بولدى.

5. توشۇش سايمانلىرى

ئىلگىرى نەرسە - كېرەكلەر ئادەم يۈدۈپ، تۇلاغقا ئارتىپ توشۇلغاندىن باشقا يەنە بىرقەدەر ئىپتىدائىي توشۇش سايمىنى بولغان زەمبىل بىلەن ياكى بىلەكتەك تومۇلۇقتىكى ئىككى تال ياغاچ (1.2 — 1.5 مېتىرغىچە تۇزۇنلۇقتا) نىلە ئوتتۇرىسىغا سوڭەت چېتىپ (ياكى يۇلغۇن چېتىپ) دىن تەخمىنەن 0.7 مېتىر تۇزۇنلۇقتا، 0.5 مېتىر كەڭلىكتە تىك تۆت چاسا قىلىپ توقۇلغان سېۋەت بىلەن توشۇلاتتى ياكى قوي يۇڭىدىن (ياكى پاختا يېپتىن) ئېشىلگەن ئارغامچىدىن يۇقىرىقىغا ئوخشاش قۇرۇلمىدا توقۇلغان سېۋەت بىلەن توشۇلاتتى. ئۇنىڭدىن قالسا ياغاچتىن ياسالغان يارىيار هارۋا ئىشلىتىلەتتى، بۇ هارۋا پۈتۈنلەي ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، چاقى يوغان (بۇ خىل هارۋىنىڭ چاقى سوڭەت چېتىلغىق چاق، ياغاچ چاق دەپ 2 خىل بولىدۇ)، ئېلىشى كىچىك، ئۆزى ئېغىر بولۇپ، بېسىلىدىغان يۈك مىقدارى ئاز ئىدى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا سودا تارماقلىرى تۆمۈر چاقلىق، رېزىنكە تاپانلىق قول هارۋىسى، تۇلاغ هارۋىسى كىرگۈزدى. بۇ خىل هارۋىلار كىچىك هەم ئېچىل، چىدامليق، يېنىك بولغاچقا، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يارىيار هارۋىنىڭ ئورنىنى ئالدى. 70 - يىللاردا تراكتور ۋە ئۇنىڭغا سەپلىنىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىشلىتىلىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن يۈك توشۇشتا پۈتۈنلەي تۇلاغ كۆچمە تايىنىدىغان ئەھۋالدا تۇزگىرىش بولدى. 80 — 90 - يىللاردا دېھقانچىلىق ترانسپورتىدا رېزىنكە چاقلىق ۋە تراكتور پرېتسىپى ئىشلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە دېھقانچىلىق ئاپتوموبىللىرىمۇ ئاز مىقداردا ئىشلىتىلىدىغان بولدى.

6. يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنا - سايمانلىرى

يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاشتا ئىشلىتىلىدىغان ئىپتىدائىي ماشىنا - سايمانلار ناھايىتى قوپال ئىدى. ئۇن تارتىدىغان سايمانلاردىن سۇ تۇگمىنى، يارغۇنچاق ۋە ئۇلاغ تۇگمەنلىرى بار ئىدى. ياغ تارتىشتا جۇۋاز ئىشلىتىلەتتى، بۇنىڭدا بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى تۇم ياغاچ يەرگە قېقىلىدۇ، ئۇ يەردىن 70 — 90 سانتىمېتىرغىچە چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسى U شەكلىدە ئۇۋىغا ئوخشاش ئويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئىچىگە چىننىڭ ئاغزىچىلىك تومۇلۇقتىكى 3 مېتىر ياغاچ تىك قىلىپ ئورنىتىلىدۇ، بۇ ياغاچنىڭ ئۈستۈنكى ئۇچىدىن توغرىسىغا بىر تۆشۈك ئويۇلۇپ ئۇنىڭغا بىر ياغاچ پىشاڭ ئورنىتىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئۇلاغ باغلىنىدۇ، ئۇلاغ ياغاچ پىشاڭنى ئىتتىرىپ، ئوتتۇرىدىكى ياغاچ تۆۋرۈكنى چۆگىلەپ ماڭىدۇ، ياغلىق دان قىسقا ياغاچ تۆۋرۈكنىڭ ئىچىدىكى ئۇۋىغا قويۇلىدۇ، ئۇلاغنىڭ مېڭىشى بىلەن، ئۇۋىغا تىك قادالغان ياغاچ قويۇلغان داننى قىسىدۇ-دە، ئۇنىڭدىن ياغ چىقىرىدۇ. چىگىت ئايرىشتىمۇ ياغاچتىن ياسالغان چىغرىق ئىشلىتىلەتتى (بۇنىڭدا ئىككى تال يۇمىلاق ياغاچ قاتتىرىسىغا ئورنىتىلىدۇ؛ ئۇنىڭ بىر تىلىنىڭ تۆتقۇچى بولىدۇ، يەنە بىر تىلىنىڭ چىشى بولۇپ، ئىككى يۇمىلاق ياغاچنى چىشلەشتۈرۈپ تۇرىدۇ. تۆتقۇچ قول بىلەن ئايلاندۇرۇلغاندا، چىشلارنىڭ هەربىرىنى تەڭدۇرۇشى بىلەن 2 تال يۇمىلاق ياغاچ ئۆزئارا قارىمۇقارشى تەرەپكە قاراپ ئايلىنىدۇ. كېيىنكى 2 تال يۇمىلاق ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغاندا چىگىتنى سىقىپ چىقىرىدۇ)، بۇ خىل چىگىت ئايرىش ماشىنىسىنىڭ ئىش ئۈنۈمى تۆۋەن ئىدى.

شایار ناهیسده 1962 — 1993 ـ یللری ئشلتیلگهن بیرا ئگلنلك ماشینا ـ سایمانلری

جەدۆل: 4 — 31

توری / ماشینا توری / سانی / یللار	ئیتمز دیهقانچلنق ماشینلری							باشقا دیهقانچلنق ماشینا ـ سایمانلری													
	تراکتور (تونیوبرسال)	تۆت چاقلنق قول تراکتوری	ماشینفا سۆرتیلدیغان دیهقانچلنق سایمانلری	مایا تمکش ماشینی	کومباین	ماتورلنق ئورۇش ماشینی	ئوت ئورۇش ماشینی	دیزیلماتور	دئنام	ماتورلنق دان تاپرش ماشینی	دیهقانچلقتا ئشلتیلدیغان مۆ تاسوسی	دیهقانچلقتا ئشلتیلدیغان تراکتوسیکل پرئتسپ	دیهقانچلقتا ئشلتیلدیغان پیچاق	ئۆزئتش ماشینی	ماتورلنق یۆلك ترەتش ماشینی	ریزینکه چاقلنق هیرلك ماروژنا	ریزینکه چاقلنق قول ماروژنی	تۆن تارتش ماشینی	چمکت تاپرش ماشینی	یاغ تارتش ماشینی
1962	2		5					1					1			23		6	2	
1963	3		5					1				2	1			23		3	2	
1964	4		12					1				3	7			31	10	2	2	
1965	26		53					1				6	6			46	455	2	2	
1966	34		101		2			1				6	6			187	487	6	2	
1967	43		121		2			1				6	7			289	513	6	2	
1968	43		86		2			7				7	7			346	741	65	2	
1969	43		77		2			7			9	8	16			374	741	43	2	
1970	66		98		2		1	7			9	8	26	5		374	740	62	5	8
1971	67		121		2		1	12			98	26	10		461	740	68	9	12	
1972	73		119		2		1	12		14	19	8	26	18		462	740	87	9	14
1973	77	5	111		3		1	12		15	19	8	39	18		464	900	103	9	19
1974	103	5	116		3		1	12		15	19	8	39	19		757	1055	110	10	17
1975	119	18	146	2	3	4	1	15		50	36	8	54	19		1119	1354	117	16	17
1976	117	22	157	2	3	4	1	15	5	54	33	8	59	19		1208	1843	170	17	25
1977	142	27	175	2	3	7	1	28	10	94	39	8	59	19		1293	3460	209	28	46
1978	171	48	175	2	5	7	1	219	32	115	121	11	72	16	4	1029	5386	241	35	49
1979	256	91	268	2	10	6	6	333	179	133	472	15	146	16	4	1090	9631	240	73	68
1980	376	110	308	2	9	8		557	151	96	405	43	242			1150	9942	263	89	70
1981	355	121	353		8	6		731	449	145	980	50	364			1161	13636	282	83	78
1982	381	113	353		8	6		900	267	149	985	54	224			1129	15670	286	94	78
1983	359	130	400		5	7		860	330	77	1019	45	272			1104	18840	262	108	74
1984	408	190	424		7	6		980	390	95	810	46	462			3158	21248	369	97	118
1985	292	125	276		2	2		839	210	103	895	44	350			584	27387	422	62	142
1986	272	183	393			2	2	658	201	107	529	43	389			4422	28072	380	53	124
1987	214	168	568			1	3	559	50	88	745	45	390	76		4793	20493	391	63	121
1988	214	254	752			4	3	455	73	98	460	45	503	128		5312	21112	381	109	142
1989	186	457	1150			7	3	396	76	103	402	45	675	137		4847	21944	356	53	141
1990	238	863	113			1		344	71	138	389	33	812	112				344	43	152

210	41	401				37	1539	31	319	144	94	398	9	32	3		96	1293	279	1991
220	42	429			1	57	1790	31	343	150	59	334	9	1	3		147	1532	304	1992
231	42	449			1	72	1954	31	369	152	93	334	9	1	3		159	1764	340	1993

§ 2 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى

1974 - يىلدىن ئىلگىرى مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ ئىچىدە قۇۋۋىتى بارلىرى يوق ئىدى، شۇڭا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى ناھايىتى كىچىك ئىدى. 1974 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 5327 ئات كۈچى بولدى، 70- يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندىمۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى يەنىلا ناھايىتى كىچىك بولدى. مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن يەرنى ئۇز ئالدىغا باشقۇرۇش ھوقۇقى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، بۇنىڭ بىلەن سېتىۋېلىنغان دېھقانچىلىق ماشىنا-سايمانلىرىنىڭ مىقدارى كۆپەيىپ قۇۋۋىتىمۇ ناھايىتى تېز ئاشتى. 1984 - يىلى ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 51 مىڭ 600 ئات كۈچىگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1960 — 1993 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى

جەدۋەل: 4 — 32 بىرلىكى: كىلوۋات

تۈرلەر / قۇۋۋىتى / يىللار	ئومۇمىي قۇۋۋىتى	تېرىقچىلىق ماشىنىلىرى	سۇ چىقىرۇۋېتىش-سۇغۇرۇش ماشىنىلىرى	ئورۇش ماشىنىلىرى	يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاش ماشىنىلىرى	ترانسپورت ماشىنىلىرى	چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى
1960	41.16	41.16					
1961	41.16	41.16					
1962	41.16	41.16					
1963	277.83	83.05	33.08		95.55	66.15	
1964	381.47	120.54	33.08		95.55	132.3	
1965	960.65	633.57	33.08		95.55	198.45	
1966	1635.38	999.6	33.08	110.25	95.55	396.9	
1967	2388.02	1752.24	33.08	110.25	95.55	396.9	
1968	2454.17	1752.24	33.08	110.25	95.55	463.05	
1969	2482.83	1752.24	61.74	110.25	95.55	463.05	
1970	3239.88	2501.94	61.74	110.25	95.55	470.4	
1971	3054.66	2274.82	61.74	80.85	166.85	470.4	
1972	3092.15	2267.47	106.58	80.85	166.85	470.4	
1973	3150.96	2307.9	106.58	99.23	166.85	470.4	
1974	3915.36	3072.3	106.58	99.23	166.85	470.4	
1975	4720.18	3652.95	264.6	165.38	166.85	470.4	

	470.4	2806.96	165.38	264.6	3633.84	7341.18	1976
	470.4	2837.1	165.38	324.87	6140.19	9937.94	1977
	589.47	3079.65	202.13	2035.22	6679.68	12586.15	1978
	1183.35	3959.45	294.74	3772.75	9463.86	18674.15	1979
1187.03	2855.48	3861.69	261.66	6133.58	14752.11	28871.55	1980
1259.79	3098.76	5029.61	389.55	7108.92	14651.49	31538.12	1981
694.58	3016.44	5084.73	275.63	6960.45	14553.74	30585.57	1982
638.72	2924.57	5702.13	253.58	7013.37	15321.08	31853.45	1983
442.47	2969.4	5460.32	319.73	10895.64	14982.98	35075.54	1984
374.12	2693.78	6244.56	80.85	8543.64	12809.58	30746.53	1985
361.62	4750.31	9058.14		7573.44	10426.71	32170.22	1986
599.76	4169.66	8329.02	133.04	5263.34	11654.16	30148.98	1987
573.3	4593.75	6733.34	53.66	4964.19	12159.11	29077.35	1988
731.33	4967.34	5569.10	37.49	4368.84	11183.76	20859.86	1989
71	2460	5704		3804	8547	20586	1990
431	2304	7703	217	3854	10812	25321	1991
430	2541		219	2828	15211	21229	1992
408	2541		219	3018	29652	35838	1993

§ 3 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى ۋە ئۈنۈمى

1. خادىملار ۋە مەشغۇلات مىقدارى

1974 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سانى ئاز، تېخنىكا كۆچى ئاجىز، ئىشلەپچىقىرىش كۆچى تۆۋەن، مەشغۇلات سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن ئىدى. ناھىيىدىكى سانى ئانچە كۆپ بولمىغان دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىدا تېخنىك كۆچلەرنىڭ ئاجىز بولۇشى تۈپەيلىدىن بۇزۇلۇش ئېغىر ئىدى. بۇ مەزگىلدە ناھىيە بىرقانچە قېتىم قەرەلسىز شوپۇر تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، ۋاقىتنىڭ قىسقىلىقى ۋە باشقا سەۋەبلەردىن مەسىلە تۈپتىن ھەل بولمىدى. 1978 - يىلى ناھىيىدە بىر قېتىم ۋاقتى خېلى ئۇزۇن بولغان تراكتور شوپۇرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلىپ، تېخنىكا كۆچى ئۆستۈرۈلدى. 1976 - يىلى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەيدىغان ۋە تېخنىكا ئومۇملاشتۇرىدىغان مۇقىم قۇرۇن ۋە مەخسۇس ئادەم بار بولدى، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە تېخنىكا خادىملىرىنى يەنە ھەرقايسى يېزا - كەنتلەرگە بېرىپ تېخنىكا جەھەتتىن يېتەكلەش ۋە تېخنىكا كېڭەيتىشنى يولغا قويدى. 1991 - يىلىغا قەدەر تېخنىكا خادىملىرىدىن جەمئىي 1289 ى تەربىيىلىنىپ، تەربىيىلەش ۋەزىپىسى %320 ئورۇندالدى. ھازىر ئۇلارنىڭ مەشغۇلات سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى.

2. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۈنۈمى

1985 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۈنۈمى ئانچە يامىشى ئەمەس ئىدى،

ئۇلارنىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىمى نەچچە ئون مىڭ يۈەندىن نەچچە يۈزمىڭ يۈەنگىچە ئىدى. 1985 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئۇنۇمى بىرئاز ئۆستى. بولۇپمۇ 1988 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىم 2 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

شايار ناھىيىسىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ 1980 — 1993 - يىلغىچە ئۇنۇمى

جەدۋەل: 4 — 33

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى- نىڭ ئومۇمىي تىجارەت كىرىمى (تۇمەن يۈەن)	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى- نىڭ ساپ تىجارەت كىرىمى (تۇمەن يۈەن)	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى (تۇمەن تۇل- چەملىك مو)	ماشىنىلىشىش دەرىجىسى		ماشىنا بىلەن سۈلياۋ يو- پۈق يېپىل- غان كېۋەز- لىك (تۇمەن مو)
				ماشىنا بىلەن ئاغدۇرۇلغان يەر- نىڭ ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ماشىنا بىلەن ئۇرۇق سېلىنغان يەرنىڭ تېرىلغان ئومۇمىي يەر كۆلىمىدە ئىگە- لىگەن نىسبىتى (%)	
1980		30.2	198.9	54.7		
1981		31.3	167.9	72.6	32.4	
1982		6.07		67.1	22.18	
1983				38.7	26.2	
1984				23.36	16	0.08
1985	223.5	134.67	141.4	25.6	26.5	0.34
1986	159.5	87.6	154.9	19.43	19.77	0.34
1987	249.8	133.6	158	43.72	24.8	0.99
1988	557.2	219.9	185.7	51	29.35	3.3
1989	707.6	247.5	229	42.8	32.9	8.55
1990	862.7	438.5	254.79	69.2	66	14.09
1991	863.7	345.5	273	84.2	89	20
1992	990	396	330	67.5	87	23.78
1993	990	396	340.02	66	98	22

§ 4 . رېمونت قىلىش، ياساش

1. رېمونت قىلىش

1971 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئاساسەن قىشتا رېمونت قىلىناتتى. كونكرېت ئېيتقاندا، گۈڭشېلارنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرى قىشلىق رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى يۇقىرىغا يوللايتتى، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار ھەل قىلىپ بېرەتتى، يېزىلارنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئۈسۈلى ئوخشىمىغاچقا، كېيىنچە رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك ماتېرىياللارنى يېزىلار ئۆزى ھەل قىلىدىغان بولدى. مەسئۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلگەچكە، رېمونت مەسلىسىنى شەخسلەر ئۆزى ھەل قىلدى. 80 - يىللاردىن كېيىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرى شەخسلەرگە تەۋە بولدى.

شەخسلەر ئۆلارنى يەككە رېمونتخانىلارغا ئاپىرىپ رېمونت قىلدۇرىدىغان ياكى زاپچاسلارنى سېتىۋېلىپ ئۆزى رېمونت قىلىدىغان بولدى.

2 . ياساش

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتى دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرىنى ياسىيالمايتتى، پەقەت تېخنىكىلىق تەلىپى تۆۋەنرەك دېتال ـ زاپچاسلارنىلا ياسىيالايتتى. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ تولىسى سىرتتىن سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن ژىلايەت ناھىيىلەرگە، ناھىيىلەر تۆۋەنگە تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، بەزى ماتورسىز ماشىنا ـ سايمانلارنى يەككە ھۇنەرۋەنلەر قولىدا ياسايتتى. 1984 ـ يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە دېتاللارنى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى سېتىۋالىدىغان بولدى.

§ 5 . دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەش

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ماي بىلەن تەمىنلەشنى ژىلايەت ناھىيىلەرنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ساقلىنىش مىقدارى ۋە پىلانلىق ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇپ، مايىنى تەكسە باھادا ناھىيىلەرگە ئاجرىتىپ بېرەتتى، ئاندىن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى مايىنى يېزىلاردىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ساقلىنىش مىقدارى ۋە پىلانلىق ئورۇندىلىش ئەھۋالىغا ئاساسەن يېزىلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتلىرىغا ئاجرىتىپ بېرەتتى، يېزىلاردىكى پونكىتلار دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ رويخەتتىكى سانىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ماشىنىسى ئىگىلىرىگە ماي بىلەن تەمىنلەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرەتتى، ماي ئىشلەتكۈچىلەر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتىغا بېرىپ كىنىشكىگە ئاساسەن ماي سېتىۋالاتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردا ماي بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 34　　بىرلىكى: تونىا

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	ژىلايەت يۈتكەپ بەرگىنى	توپبولدى بېزىسى	گۈلباغ بېزىسى	قايلۇر بېزىسى	يېڭىمەھەللە بېزىسى	قىزىلبايراق بېزىسى	تۇرباغ بېزىسى	تارىم بېزىسى	بازار	ئورگان
1974	402	100	40	46	40	80		10	10	76
1985	807.346	191.787	66.044	55.327	53.763	58.450	40.598	68.848	7.503	265.026
1989	980	274	151	77	68	64.5	29	95	60	161.5
1990	1148	308	162	81	92	77	37	139	61	191
1991	1133	276	158	80	93	80	36	148	61	201
1992	827.543	204	128	59	74	61	18	125	41	117.543

6 §. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش

1. دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش ئاپپاراتلىرى

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1970 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى، دېھقانچىلىق- چارۋىچىلىق بۆلۈمى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق گۇرۇپپىسى باشقۇرغاندى. نازارەت قىلىش كەسپىنى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تەمىنلەش پونكتى ۋە گۈڭشىلاردىكى تراكتور خىزمىتى پونكتلىرى بۆلەكلەر بويىچە باشقۇردى. ئەينى چاغ گۈڭشىلىشىش مەزگىلىدىكى چوڭ كوللېكتىپ ۋاقتى بولغاچقا، بارلىق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كوللېكتىپ ئىگىدارلىقىدا بولۇپ، نازارەت قىلىش كەسپىي خىزمىتى بىرقەدەر ناچار ئىدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى قارمىقىدا گۇلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى، نازارەتچىلىك كەسپىگىمۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى مەسئۇل بولدى. باشقا گۇڭشىلارنىڭ نازارەتچىلىك كەسپىنى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى قارمىقىدا نازارەت قىلىش پونكتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت پۈتۈن ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىگە بىر تۇتاش مەسئۇل بولدى، پونكتقا 3 شتات بېرىلدى، نازارەت قىلىش خىزمىتى نورمال ئىزغا سېلىنىدى.

1980 - يىلى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋال ۋە يۇقىرىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا ئائىت بەلگىلىمىلەر داۋاملىق چوڭقۇر تەشۋىق قىلىنىپ، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىغا قارىتىلغان نازارەتچىلىك چىڭ تۇتۇلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ ئەھۋالى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. 1982 - يىلى 2464 دېھقانچىلىق ماشىنىسى تەكشۈرۈلۈپ، 102 ئادەم (قېتىم) نىڭ قائىدىگە خىلاپ قىلمىشى تۈزىتىلدى، «قاتناش قائىدىسى» دىن 300 نۇسخا، «ماشىنا ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» دىن 100 نۇسخا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى ئاسراش چۈشەندۈرۈشى قاتارلىقلاردىن 75 نۇسخا تارقىتىلدى. كېيىنكى يىلى يولدا 2365 قېتىم تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى كىنىشكىلىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە ئېنىقلاندى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىسىلا بولىدىكەن كىنىشكىسى بولۇش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى ھەمدە ناھىيىدىكى چوڭ، ئوتتۇرا تراكتورلارغا نومۇر بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1985 — 1993 - يىلغىچە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 35

تۈرلەر / مىقدارى / يىللار	تەربىيىلەنگەن شوپۇرلار (ئا- دەم - قېتىم)	ئۆگىنىشكە مەجبۇرىي قاتناشتۇرۇلغان پراۋىسى يوقلار (ئادەم سانى)	يولدا تەكشۈرۈلگەنلەر (ئا- دەم - قېتىم)	قائىدىگە خىلاپلىق قىلغانلاردىن تۈزەتكەنلەر (ئادەم سانى)	ۋاكالىتەن بېجىرىلگەن سۈغۇرتا (ماشىنا سانى)	يېڭىدىن كۆپەيگەن ماشىنا سانى (دانە)
1985	210		494	149		—65
1986	178		1296	440		58
1987	121		847	287		—15
1988	160		1348	330		—14

203		321	1230	7	260	1989
458	123	641	1448	29	180	1990
471	564	524	2341	350	594	1991
264	1748	781	3939	128	332	1992
268	1569	643	5218	76	241	1993

VIII باب

سۇچىلىق

شايار خەلقى سۇ بويلاپ تېرىقچىلىق ۋە چارۋىچىلىق قىلىدۇ، شۇڭا سۇچىلىق بۇ يەردە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. شايار خەلقى ئۆگەن، تارىم دەريالىرىنى بويلاپ ئۆستەڭ چاپقان. ئۆستەڭ ئادەتتە ئېگىزرەك جايغا چېپىلىدۇ، بۇنىڭدا سۇغىرىشقا قولايلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلغان، يەنە كېلىپ سۇ قۇمنى ئېقىتىپ كېلىپ، ئېقىپ كەلگەن قۇم تىنىپ، ئۆستەڭ ئەتراپىدا ئېتىز، ئېتىز ئوتتۇرىسىدا ئۆستەڭ بولۇشتەك ۋەزىيەت شەكىللەنگەن. قېنىۋاللىق جەمئىيەتتە سۇ باشقۇرىدىغان مىراب قويۇلاتتى، مىرابلىق نەپ تېگىدىغان مۇھىم ئەمەل بولغاچقا، بۇ ھوقۇقتىن پايدىلىنىپ باشقىلارنى قاقتى - سوقتى قىلىدىغان ئەھۋال تارىختىن بۇيان بار ئىدى. شۇغىنىسى شايارنىڭ سۇچىلىق مۇئەسسەسىلىرى ئاددىي ۋە كونا ئىدى، ئۆستەڭ ئادەتتىكى توپا ئۆستەڭ، چۇشۇرگىسى ياغاچ چۇشۇرگە ئىدى، يار ئېلىپ كەتسە سۇ ھەممە يەرگە يامراپ، ئېتىز ۋە ئۆيلەرنى بېسىپ كېتىپ، كىشىلەر كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى. توپا ئۆستەڭلەردە سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشى ئېغىر بولۇپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەن ئىدى. سۇ مول يىللىرىمۇ قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇراتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمىدا 1 - ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتتە، بولۇپمۇ ئادەم كۈچى جەھەتتە ناھايىتى زور سېلىنما سالدى. 1949 — 1958 - يىلغىچە نۇرغۇن كونا ئۆستەڭلەر ئۆزگەرتىلدى، ئۆتمۈشتە بايلار، سۇ زومىگەرلىرى ئىگىلىۋالغان ئۆستەڭلەر مەمۇرىي رايون ۋە يەر شەكلى بويىچە بىر تۇتاش پىلانلىنىپ ئۆزگەرتىلدى، مەسىلەن: ھازىرقى چىمەن باش غول ئۆستىگى قانۇنىيەتسىز جايلاشقان 6 ئۆستەڭنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن يېڭى ئۆستەڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1958 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى قىش - ئەتىياز ئارىلىقىدىكى بوش ۋاقىتتا كەڭ كۆلەمدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىندى، بۇ ۋاقىتتا ئەر - ئايال، قېرى - ياش ھەممەيلەن تەڭ ئاتلىنىپ، پۈتۈنلەي كەتمەن، گۈرجەك قاتارلىق سايمانلار بىلەن ئۆستەڭ چاپتى؛ گەرچە ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، قىسمەن ئۆستەڭلەرنىڭ ئەمەلىي ئىشلىتىلىش قىممىتى بولماي، نۇرغۇن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ بىكار كەتتى. قىسمەن ئۆستەڭلەردىن يېرىم ياتا پايدىلىنىلدى، بۇ خىل ئەھۋال 1982 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

1975 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەممەيلەن جەرياننىڭ سۇ ئامبىرىنى ياساشقا ئومۇميۈزلۈك سەپەرۋەر قىلىندى (ئەينى ۋاقىتتا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش سۇ ئامبىرى» دەپ ئاتالغان)، بۇ قۇرۇلۇشقا 1 مىليون 591 مىڭ 100 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. سۇ ئامبىرى پۈتۈپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن، يۇرۇشلەشكەن زەي

چىقىرۋېتىش قۇرۇلۇشى بولمىغاچقا، توپبولدى يېزىسى 2 ـ، 4 ـ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ، قاراقۇم كەنتى ھەمدە گۈلباغ يېزىسى 1 ـ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ۋە يېقىن كەتراپتىكى نەچچە 10 مىڭ مو يەر ئوخشىمىغان دەرىجىدە شورلىشىپ، زەيلىشىپ كەتتى، قىسمەن يەرلەرنى تېرىش مۇمكىن بولمىدى. 1972-يىلى يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىش پىلانلىنىپ، قۇدۇق قېزىش باشلاندى، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 10 يىلدا دۆلەت 8 مىليون 88 مىڭ يۈەن قۇدۇق قېزىش خىراجىتى ئاجراتتى، ئۇنىڭغا ئېلېكتىرماتور، سۇ ناسوسى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئۈچى قاتارلىق يۈرۈشلەشكەن مۇكەممەللەشكەن سەرپ قىلىنغان خىراجەت قوشۇلسا، كىشىنى چۆچۈتىدۇ، بىراق قۇدۇق سۇيىنىڭ شور تەركىبى يۇقىرى بولغاچقا، بۇنداق سۇ بىلەن ئېتىز سۇغارغاندا پايدىسىدىن زىيىنى تولا بولدى، شۇنىڭ بىلەن بۇ قۇدۇقلار دېھقانلار تەرىپىدىن تاشلىۋېتىلدى.

1984 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىجابىي، سەلبىي جەھەتلەردىكى تەجرىبە ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ تەكلىپلىرىنى كەڭ كۆلەمدە قوبۇل قىلىپ، پىكرىنى ئاڭلاپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئىلمىيلىقىنى كۈچەيتتى ھەمدە قېزىش ماشىنىسى بىلەن تېخنىكىلىق پىلان بويىچە زەيكەش چاپتۇردى. 1993 ـ يىلىغا قەدەر ناھىيە بويىچە زەيكەشلەر ئاساسىي جەھەتتىن سىستېمىلاشتى، ئاساسلىق غول ئۆستەڭلەرنۇ ئاساسىي جەھەتتىن سۇ سىڭمەس ئۆستەڭگە ئايلاندۇرۇلدى، نەتىجىدە يەر ئاستى سۇ ئورنى تۆۋەنلىدى، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ شورلىشىش ـ زەيلىشىش دەرىجىسى تۆۋەنلىدى، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئۆستى.

§ 1 . سۇ بايلىقى

1. يەر ئۈستى سۇ بايلىقى

1) ئۆگەن دەريا سۇ بايلىقى

ئۆگەن دەريا سىستېمىسى سۇيى — كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئورتاق پايدىلىنىدىغان سۇ بايلىقى، سۇ بايلىقىنى مۇڭاپىق تەقسىملەش، سۇ ماجىرالىرىنى ئازايتىش ئۈچۈن، مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ئۆگەن دەريا سىستېمىسىنىڭ سۇيى كۆچاغا 38.5%، شايارغا 32.5%، توقسۇغا 28% نىسبەت بويىچە تەقسىملىنىدىغان بولدى. سۇنى ئۆلچەپ تەقسىملەشكە ئۆگەن دەريا سۇ باشقارمىسىنىڭ ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى قۇمتۇرا باش تومۇسىدىكىلەر مەسئۇل بولدى.

ئۆگەن دەريا سىستېمىسىنىڭ كۆپ يىللىق گېدرولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدىكى تەھلىلدىن قارىغاندا، دەريانىڭ يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 228 مىليون 100 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتىدىكى يىللىق سىرغىم مىقدارى مۇنداق بولغان: كاپالەت نىسبىتى 20% بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 556 مىليون كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى 50% بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 2 مىليارد 160 مىليون كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى 75% بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 916 مىليون 400 مىڭ كۇب مېتىر بولغان؛ كاپالەت نىسبىتى 95% بولغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى 1 مىليارد 643 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتىر بولغان. سۇ بايلىقىنى ھېسابلاشتا، ئادەتتە ئوتتۇرا سۇ يىلىدىكى 2 مىليارد 160 مىليون كۇب مېتىر قوللىنىلىدۇ. شۇنىڭغا ئاساسەن ئۆگەن دەريا سىستېمىسىنىڭ شايارغا تەقسىملىنىدىغان سۇ بايلىقى 702 مىليون كۇب مېتىر بولۇشى كېرەك.

ئۆگەن دەريا ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكىتى 1960 — 1993 ـ يىلغىچە (34 يىل) شايار ناھىيىسىگە ئەمەلىي تەقسىملەپ بەرگەن سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە سىرغىم مىقدارى 690 مىليون كۇب مېتىر بولۇپ، بۇنى كاپالەت نىسبىتى 50% بولغاندىكى يىللىق سىرغىم مىقدارى بىلەن سېلىشتۇرغاندا 1.7% پەرق بار.

ئۇگەن دەرياسى مىڭئۇي گېدرولوگىيە پونكىتىنىڭ ئوخشىمىغان كاپالەت يىللىرى ۋە ئايلىرىدىكى ئېقىش مىقدارى، سىرغىم مىقدارىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل: 4 — 36

تۈرلەر / ئايلار			3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	يۇتۇن يىل
كۆپ يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت		ئېقىش مىقدارى (كۆب مېتىر/سېكۇنت)	46.2	34.7	40.1	82	159	165	85.4	53.50	47.6	46.30	38.7	43.4	70.65
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۆب مېتىر)	1.237	0.899	1.074	2.196	4.259	4.419	2.203	1.433	1.234	1.240	1.037	1.050	22.281
ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتى	20%	ئېقىش مىقدارى (كۆب مېتىر/سېكۇنت)	50.4	41.3	50.5	102	184	188	99.1	59.4	50.9	50.5	43	47.3	81.05
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۆب مېتىر)	1.350	1.070	1.353	2.644	4.928	5.035	2.569	1.591	1.319	1.353	1.152	1.144	25.560
	50%	ئېقىش مىقدارى (كۆب مېتىر/سېكۇنت)	45.7	33.3	36.5	76.3	154	162	82.5	53	47.6	45.3	38.3	43	68.49
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۆب مېتىر)	1.224	0.863	0.978	1.978	4.125	4.339	2.146	1.420	1.234	1.227	1.026	1.040	21.60
	75%	ئېقىش مىقدارى (كۆب مېتىر/سېكۇنت)	42.5	28.5	29.3	61.5	137	144	72.60	48.7	44.7	42.6	34.8	39.9	60.77
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۆب مېتىر)	1.138	0.739	0.785	1.594	3.669	3.857	1.881	1.304	1.159	1.141	0.932	0.965	19.164
	95%	ئېقىش مىقدارى (كۆب مېتىر/سېكۇنت)	38.3	213.2	23.3	49.2	114	124	60.6	43.3	41.9	38.4	30.6	36	52.12
		سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۆب مېتىر)	1.026	0.601	0.624	1.275	3.053	3.321	1.571	1.160	1.086	1.029	0.820	0.871	16.437

ئۇگەن دەرياسى ئېلىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكتى ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتىدە شايارغا تەقسىملىگەن سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى، سىرغىم مىقدارى

جەدۋەل: 4 — 37

تۇرلەر / ئايلار		3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	1	2	يۇتۇن يىل
كۆپ يىللىق ئوتچۆپ قىممىتى		15.02	11.28	13.03	26.65	51.68	53.63	27.75	17.39	15.47	15.47	15.05	14.11	22.96
	سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.402	0.292	0.349	0.714	1.384	1.436	0.716	0.466	0.401	0.403	0.337	0.341	7.241
ئوخشىمىغان كاپالەت نىسبىتى	20% ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	16.38	13.42	16.41	33.15	59.8	61.1	32.21	19.31	16.54	16.41	13.98	15.37	26.34
	20% سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.439	0.348	0.440	0.859	1.602	1.636	0.835	0.517	0.429	0.440	0.374	0.372	8.307
	50% ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	14.85	10.82	11.86	24.80	50.05	52.65	26.81	17.22	15.47	14.72	12.45	13.98	22.259
	50% سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.398	0.280	0.318	0.683	1.341	1.410	0.697	0.461	0.401	0.399	0.334	0.338	7.02
	75% ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	13.81	9.26	9.52	19.99	44.52	46.8	23.60	15.83	14.53	13.85	11.31	12.97	19.75
	75% سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.370	0.240	0.255	0.518	1.192	1.254	0.611	0.424	0.377	0.371	0.303	0.314	6.228
	95% ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	12.45	7.54	7.57	15.99	37.05	40.3	19.70	14.07	13.62	12.48	9.95	11.10	16.94
	95% سىرغىم مىقدارى (100 مىليون كۇب مېتىر)	0.333	0.195	0.203	0.414	0.992	1.079	0.511	0.377	0.353	0.33	0.266	0.283	5.342

ئۈگەن دەريالىرى ئېقىش بېشى سۇ تەقسىملەش پونكتى 1960 — 1993 - يىلغىچە شاياڭغا تەقسىملەپ بەرگەن سۇنىڭ سىرغىم مىقدارى

جەدۋەل: 4 — 38 بىرلىكى: يۈز مىليون كۇب مېتىر

ئايلار / سىرغىم مىقدارى / يىللار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	جەمئىي
1960	0.279	0.329	0.379	0.302	0.455	0.912	1.525	1.422	0.839	0.495	0.473	0.624	8.034
1961	0.447	0.098	0.540	0.286	0.581	0.897	1.477	1.525	0.936	0.511	0.438	0.573	8.309
1962	0.146	0.167	0.449	0.283	0.255	0.742	1.356	1.732	0.801	0.449	0.371	0.124	6.874
1963	0.563	0.494	0.445	0.263	0.599	1.075	1.284	1.502	0.696	0.420	0.429	0.547	8.314
1964	0.283	0.173	0.389	0.269	0.219	0.664	1.364	1.536	0.588	0.421	0.384	0.398	6.688
1965	0.161	0.424	0.323	0.248	0.261	0.591	1.209	1.223	0.540	0.399	0.373	0.450	6.202
1966	0.171	0.471	0.317	0.237	0.202	0.759	1.068	1.419	1.030	0.512	0.381	0.470	7.037
1967	0.234	0.316	0.402	0.313	0.242	0.581	0.980	1.110	0.613	0.428	0.381	0.305	5.905
1968	0.287	0.402	0.425	0.254	0.251	0.550	1.155	1.128	0.443	0.433	0.357	0.427	6.112
1969	0.367	0.555	0.424	0.266	0.409	0.609	1.139	1.146	0.548	0.393	0.375	0.453	6.684
1970	0.387	0.337	0.324	0.273	0.332	0.307	0.911	1.044	0.773	0.317	0.326	0.331	5.662
1971	0.369	0.296	0.446	0.231	0.198	0.582	1.605	1.178	0.866	0.485	0.391	0.398	7.045
1972	0.354	0.394	0.392	0.323	0.753	0.642	1.188	1.304	0.641	0.471	0.404	0.448	7.319
1973	0.393	0.372	0.474	0.373	0.225	0.512	1.638	1.173	0.649	0.410	0.397	0.403	7.019
1974	0.318	0.337	0.424	0.232	0.302	0.564	1.313	1.181	0.453	0.387	0.344	0.312	6.167
1975	0.273	0.348	0.369	0.234	0.181	0.388	1.012	1.171	0.574	0.408	0.355	0.270	5.583
1976	0.316	0.385	0.409	0.305	0.217	1.060	1.564	1.089	0.431	0.420	0.351	0.250	6.797
1977	0.299	0.307	0.446	0.235	0.204	0.711	0.862	1.159	0.741	0.436	0.412	0.498	6.310
1978	0.347	0.293	0.413	0.218	0.334	0.794	1.355	1.506	0.625	0.405	0.381	0.505	7.186
1979	0.349	0.310	0.314	0.182	0.179	0.445	0.842	1.353	0.546	0.405	0.383	0.331	5.396
1980	0.318	0.270	0.380	0.251	0.639	0.552	1.155	1.017	0.631	0.431	0.396	0.353	6.393
1981	0.323	0.361	0.349	0.209	0.457	0.807	1.637	1.350	0.635	0.454	0.339	0.328	7.249
1982	0.421	0.306	0.351	0.282	0.318	1.154	1.291	1.158	0.628	0.381	0.393	0.379	7.062
1983	0.278	0.384	0.386	0.258	0.416	0.559	1.323	1.718	0.805	0.410	0.395	0.351	7.279
1984	0.375	0.351	0.407	0.260	0.254	0.699	1.311	1.563	0.737	0.435	0.382	0.383	7.157
1985	0.320	0.365	0.427	0.349	0.347	0.588	1.094	1.412	0.534	0.433	0.376	0.328	6.673
1986	0.355	0.377	0.389	0.241	0.223	0.479	1.213	1.417	0.574	0.402	0.374	0.348	6.392
1987	0.311	0.371	0.331	0.215	0.266	1.426	1.878	1.527	0.724	0.587	0.444	0.403	8.483
1988	0.319	0.380	0.441	0.450	0.423	0.618	1.620	1.622	0.692	0.540	0.397	0.411	7.913
1989	0.291	0.313	0.348	0.183	0.263	0.614	1.554	1.310	0.723	0.456	0.374	0.405	6.824
1990	0.309	0.330	0.326	0.212	0.490	0.903	1.291	1.357	0.833	0.521	0.379	0.441	7.392
1991	0.327	0.370	0.381	0.241	0.419	1.411	1.524	1.246	0.649	0.459	0.382	0.339	7.748
1992	0.235	0.175	0.575	0.464	0.436	0.978	1.176	0.826	0.732	0.413	0.459	0.286	6.755
1993	0.286	0.252	0.354	0.597	0.367	0.620	1.279	0.915	0.679	0.533	0.480	0.249	6.611
ئوتتۇرىچە	0.318	0.335	0.398	0.280	0.344	0.729	1.299	1.304	0.676	0.442	0.390	0.385	6.900

شا

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 - يىلدىكى سۇغۇرۇش رايونىنىڭ سۇ سىستېمىسى كۆرسەتمىلىك خەرىتىسى

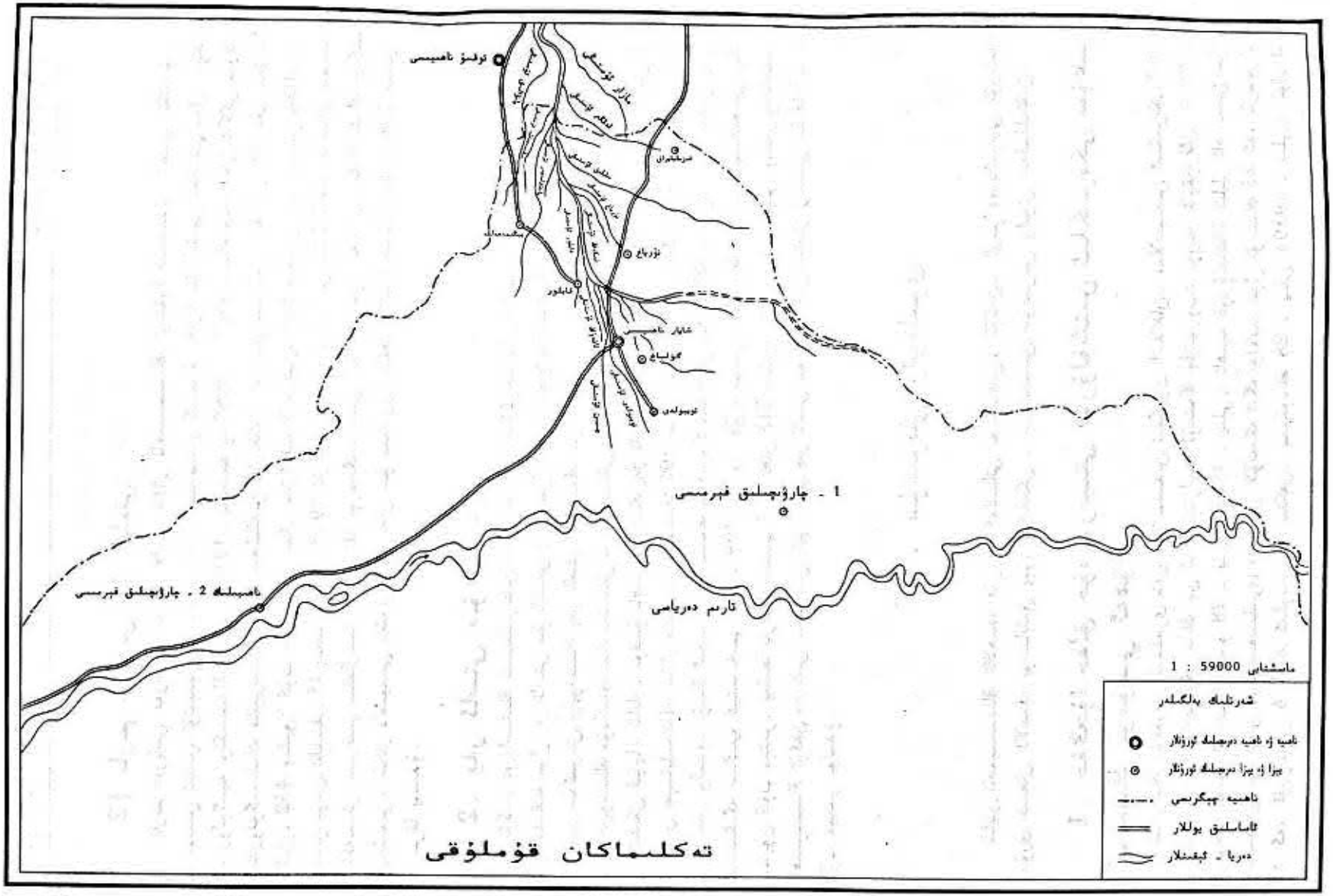

سىزىلغان: 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرى - كېيىنكى ئۆزگەرتىشلەر ناھىيىلىك سۇ باشقارمىسىدىكى ئۆزىمىز قىلغان 61 ق پار بويۇچە، 216 سانلىق 300 مو يېرنى سۇغۇرۇشقا - 1957 - يىلى قىسمەن ئۆتكەللىرى قوشۇلۇپ جەمئىي 27 ئۆتكەلگە قىلىندى، سۇغۇرۇش كۆلىمى 378 سانلىق 260 مودا بەلگىلەنگەن.

2) تارىم دەريالىرى سۇ بايلىقى

تارىم دەريالىرى غەربتىن شەرققە قاراپ شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ، ناھىيە تەۋەسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان مۇساپىسى 220 كىلومېتىر كېلىدۇ، دەريا سۇ بايلىقى ناھايىتى مول. يېڭىچىمەن گىدرولوگىيە پونكىتىنىڭ 1957 — 1971 - يىلغىچە ۋە 1980 — 1987 - يىلغىچە بولغان ئىككى مەزگىلدىكى گىدرولوگىيىلىك ماتېرىياللىرىدىكى تەھلىلدىن قارىغاندا، يىللىق سىرغىم مىقدارى ئالدىنقى مەزگىلدە 4 مىليارد 432 مىليون كۇب مېتىر، كېيىنكى مەزگىلدە 3 مىليارد 569 مىليون كۇب مېتىر بولغان، 1985-يىلدىن بۇيان ئالدىنقى 15 يىلدىكىدىن 19.5% ئازايغان، بۇ تارىم دەريالىرى سۇ بايلىقىنىڭ شايار ناھىيىسىدىن ئۆتكەندىكى سىرغىم مىقدارىنىڭ ئازىيىشقا يۈزلەنگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. تەبىئىي شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسى باشلاپ كېلىدىغان سۇ مىقدارى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 276 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ.

2. يەر ئاستى سۇ بايلىقى

ئۆگەن دەريالىرىنىڭ تېنىملىرىدىن شەكىللەنگەن يەلپۈگۈچسىمان تۈزلەڭلىك ۋە تارىم دەريالىرى ۋادىسىدىكى تۈزلەڭلىكتە مول يەر ئاستى سۇ بايلىقى بار، بىراق، ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتىنى نەزەردە تۇتقاندا، ئۆگەن دەريالىرى سۇغىرىش رايونىنىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ سۇ سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى، «ئۆگەن دەريالىرى تۈرىنى يولغا قويۇشنىڭ مۇمكىنچىلىك تەتقىقاتى توغرىسىدىكى دوكلات» تا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆگەن دەريالىرى سۇغىرىش رايونىدىكى كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ سىرغىم مىقدارى توغرىسىدىكى ئانالىزغا ئاساسەن ھېسابلىغاندا، شايار ناھىيىسىدە يىلىغا 506 مىليون كۇب مېتىر تولۇقلىما يەر ئاستى سۇ مىقدارى بار بولغان بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە دەريا قىنىغا سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 139 مىليون كۇب مېتىر، سۇغىرىش ئۆستەڭگە سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 309 مىليون كۇب مېتىر؛ ئېتىزغا سىڭىپ كېتىدىغىنى يىلىغا 58 مىليون كۇب مېتىر. يىلىغا پارغا ئايلىنىپ كېتىدىغان 313 مىليون كۇب مېتىر سۇنى چىقىرىۋەتكەندە، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆگەن دەريالىرى سۇغىرىش رايونىدىكى يەر ئاستى سۇيىنىڭ ھەرىكەتچان زاپىسى يىلىغا 193 مىليون كۇب مېتىر بولىدۇ.

§ 2. سۇغىرىش رايونلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ ئالاھىدە قۇرغاق كىلىماتى تۈپەيلىدىن، ئۆگەن، تارىم دەريالىرىنى ئۆزىنىڭ جان تومۇرى قىلغان ئالاھىدە بوستانلىق يېزا ئىگىلىكى - چارۋىچىلىق سۇغىرىش رايونى شەكىللەنگەن.

1. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى سۇغىرىش رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

شايارنىڭ سۇغىرىش ئىشلىرى خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى باشلانغان، مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى غەربىي يۈرت قورۇقچىبېگى جېك جى شايار ئەترابىدا ئۆستەڭ چاپتۇرۇپ، بوزىيەر ئاچقۇزغان. 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتۈپ گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلغاندا، شايار ناھىيىسى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىش مۇئەسسەسلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولۇپ، غول ئۆستەڭ 23 كە، تارماق ئۆستەڭ 37 گە، ئۆزۈنلۇقى 893.6 كىلومېتىرغا يەتكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) غول ئۆستەڭ

30 غا، تارماق تۆستەك 53 كە، ئۇزۇنلۇقى 1058 كىلومېتىرغا، سۇغىرىش كۆلىمى 176 مىڭ 382.8 موغا يەتكەن. 1949 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىدىكى غول تۆستەك 61 گە، تارماق تۆستەك 278 گە، سۇغىرىلىدىغان ئېتىز كۆلىمى 216 مىڭ 323.4 موغا يەتكەن.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار سۇغىرىش رايونىنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى، سۇ باشلاش، سۇ قاچىلاش، سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش قاتارلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسلىرى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتىمۇ كۆنسايىن ئاشتى، 1993- يىلىغا كەلگەندە ناھىيىنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 762 مىڭ 900 موغا يېتىپ، يېزا ئىگىلىكى ۋە چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

1) ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونى

ئۆگەن دەريالىق ئېلىش بېشى (توقسۇ ناھىيىسى تەۋەسىدە) دىن باشلىنىپ شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ ناھىيە تەۋەسىگە كىرىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 56 كىلومېتىر، كەڭلىكى 100 — 300 مېتىرغىچە كېلىدۇ، سۇغىرىش رايونى بۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا، تۆۋەن ئېقىنىنىڭ ئىككى قاسىنقىدىكى 15 - 20 كىلومېتىرغىچە بولغان دائىرىگە جايلاشقان. بۇ سۇغىرىش رايونىدىن گۇلباغ، توۋىبولدى، نۇرباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، شايار بازىرى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى، نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدىن ئىبارەت 9 يېزا (مەيدان - فېرما) مەنپەئەتلىنىدۇ، 1993- يىلىغا قەدەر بۇ سۇغىرىش رايونىدا تۆۋەندىكىدەك سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسلىرى بار بولدى:

(1) ئوتتۇراھال سۇ ئامبىرى بىر، سۇ قاچىلاش سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر؛ كىچىك سۇ ئامبىرى 2، ئۇلارنىڭ سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر، بۇنىڭ بىلەن قىشتا سۇنى تەڭشەپ قاچىلاپ، ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدىكى سۇ قىسلىقىنى پەسەيتكىلى بولىدۇ.

(2) كونا دەريادىن سۇ باشلاشنى ئۇزگەرتىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسى 1. 48 كىلومېتىرلىق باش غول ئۆستەك چاپتى. بۇ ئۆستەكنىڭ باش قىسمىنىڭ 3 - نومۇرلۇق چۈشۈرگىسىنىڭ ئۈستى تەرىپى 13 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=60 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1970 - يىل 10 - ئايدا پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. ئوتتۇرا بۆلىكى 12 كىلومېتىر بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=50—55 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1976 - يىل 5 - ئايدا پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى. تۆۋەن بۆلىكى 23.1 كىلومېتىر (سۇ سىغىمى قىسمى 18.1 كىلومېتىر) بولۇپ، ئېقىم مىقدارى Q=25—50 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىدۇ، 1993- يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى سۇ باشلاندى. يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۈيى مۇشۇ باش غول ئۆستەكدىن تەقسىملىنىدۇ. ئېلىش بېشىدىن تارتىپ يېزىلارنىڭ ئۆستەكلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 1976 - يىلدىكى 71.2% تىن ئۆرلەپ 84.76% كە يەتتى.

(3) كونا سۇغىرىش رايونىدىكى يېزا، كەنتلەردە ئەسلىدىكى ئۆستەكلەر ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزگەرتىلىپ، 15 غول ئۆستەك چېپىلدى، ئۇزۇنلۇقى 308 كىلومېتىر كېلىدۇ (بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىغىمى ئۆستەك 21.57 كىلومېتىر، تارماق ئۆستەك 79، ئۇزۇنلۇقى 634.5 كىلومېتىر، ئوق ئېرىق 402، ئۇزۇنلۇقى 1531.5 كىلومېتىر).

(4) شايار باش غول زەيكەشتىن بىرى چېپىلدى، ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئاساسلىق غول، تارماق زەيكەشتىن 12 سى چېپىلدى، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 224.07 كىلومېتىر كېلىدۇ.

سۇغىرىش رايونىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسلىرى مۇكەممەللىشىپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتىنىڭ ئۆسۈشى بىلەن، سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىلىدىغان كۆلەم 1949 - يىلدىكى 198 مىڭ 400

مودىن كېچىسىپ، 1993 - يىلىغا كەلگەندە 626 مىڭ 800 موغا يېتىپ، 2.16 ھەسسە ئاشتى.

2) تارىم دەريالىق سۇغۇرۇش رايونى

تارىم دەريالىق سۇغۇرۇش رايونى شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، بۇ رايوندا يېڭىمەھەللە، قايلور، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، توپبولدى، گۈلباغ، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى، تارىم، ئوتلاق پونكىتى قاتارلىق 8 ئورۇن بار. 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرى، تارىم يېزىسى، ئوتلاق پونكىتى سۇغۇرۇشتا پۈتۈنلەي تارىم دەريالىق سۇيىگە تايىنىدۇ، تارىم دەريالىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 25 يەردە سۇ باشلاش ئېغىزى بار، بۇ ئېغىزلارنىڭ 11 ى تارىم دەريالىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، 14 ى جەنۇبىي قىرغىقىدا. بۇ سۇغۇرۇش رايونىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسىلىرى ناچار بولۇپ، 3 ئوتتۇراھال سۇ ئامبىرى بار، سۇ قاچىلاش سىغىمى 140 مىليون كۇب مېتىر، سۇغۇرۇش كۆلىمى 1949 - يىلدىكى 17 مىڭ 900 مودىن كېچىسىپ، 1993 - يىلىغا كەلگەندە 136 مىڭ 100 موغا يېتىپ، 6.60 ھەسسە ئاشتى.

تارىم دەريالىق سۇغۇرۇش رايونىنىڭ سۇ باشلاپ سۇغۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 39

رايونلار	ئۆستەڭ نامى	ئۈزۈندۈلۈقى (كىلومېتىر)	ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	باشلىنىدىغان سۇ مىقدارى (تۆمەن كۇب مېتىر)	سۇغۇرۇلىدىغان كۆلەم			ئىزاھ
					كېچىك جەمئىي	تېرىلغۇ يەر	ئوتلاق	
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	يېڭى توبان ئۆستىكى	60	8	6125	10	0.25	9.75	يۇقىرىقى ئۇچ ئۆستەڭ تارىم دەريا-سىنىڭ جە-نۇبىدا
	كۆكقىر ئۆستىكى	10						
	ئاسناق ئۆستىكى	5						
	ئاققۇم ئۆستىكى	10.5	2	2250	2	0.5	1.5	ئۆۋەنكى ئىككى ئۆس-ئەڭ توبان ئۆستىڭگە قوشۇلىدۇ
	پامان سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ				1.65	0.15	1.5	
	كېچىك جەمئىي	85.5	10	8375	13.65	0.9	12.75	
تارىم يېزىسى	مەدەنىيەت ئۆستىكى	27	6	7450	7.3	0.3	7	تارىم دەريا-سىنىڭ جە-نۇبىدا تارىم دەريا-سىنىڭ شى-مالىدا تارىم دەريا-سىنىڭ شى-مالىدا
	جىگدەداش ئۆستىكى	31.5	5	2500	2.3	0.3	2	
	پامان سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ			10000	6.4	3.75	2.65	
	كېچىك جەمئىي	58.5	11	9950	16	4.35	11.65	
توپبولدى يېزىسى	قارادۆلەڭ ئۆستىكى	5	1	1420	1.41	0.01	1.4	4 ئۆستەڭ-نىڭ ھەممە-سى تارىم دەريا-سىنىڭ جەنۇبىدا
	تارقاچاپاق ئۆستىكى	11	15	7500	5.8	3	2.8	
	كۆكچۆر ئۆستىكى	15	2.4	3150	3.1	0.1	3	
	قاراداش ئۆستىكى	10	2	2150	2.1	0.1	2	
	كېچىك جەمئىي	41	20.4	14200	12.41	3.21	9.2	

قاپلور يېزىسى	چاتاق ئۆستىگى	7	1.5	2000	1.92	0.17	1.75	3 ئۆستەڭ. خىلاف ھەممە- سى تارىم دەريا سىستېمىسىغا جەنۇبىدا
	ئۆشكە ئۆلدى ئۆستىگى	14	2	2220	2.08	0.28	1.8	
	بوزدۆلەڭ ئۆستىگى	22	3.5	4300	4.2	0.2	4	
	كىچىك جەمئىي	43	7	8520	8.2	0.65	7.55	
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	ئەگرى توغراق ئۆستىگى	5	0.5	600	0.75	0.25	0.5	تارىم دەريا- سىستېمىسىغا جە- نۇبىدا
	سايلىق ئۆستىگى	28	5	6500	6.44	0.14	6.3	
	سېغىزلىق ئۆستىگى	20	5	6800	6.7	0.2	6.5	
	قاپاق توغراق ئۆستىگى	2	0.5	100	0.06	0.06		3 ئۆستەڭ. خىلاف ھەممە- سى تارىم دەريا سىستېمىسىغا شىمالىدا
	خاس غول ئۆستىگى	5.5	0.5	425	0.15	0.15		
	كىچىك جەمئىي	60.5	11.5	14425	14.1	0.8	13.3	
يېڭىسەھەللە يېزىسى	كالۇا ئۆستىگى	40	3	3000	3		3	ھەممىسى تارىم دەريا- سىستېمىسىغا شى- مالىدا
	1 - نومۇرلۇق سۇ باشلاش ئۆستىگى	22.5	25	20400	12	3.5	8.5	
	2 - نومۇرلۇق سۇ باشلاش ئۆستىگى جەرەنلىك سۇ ئامبىرى	44.5	16					
	كىچىك جەمئىي	107	44	23400	15	3.5	11.5	
گۈلباغ يېزىسى	توبان ئۆستىگى	30	5	7000	6.4	0.4	6	تارىم دەريا- سىستېمىسىغا جە- نۇبىدا
جەمئىي		425.5	109	95870	8556	13.61	71.95	

شايار ناھىيىسىنىڭ يىرقانچە يىلدىكى سۇغىرىش كۆلىمى

جەدۋەل: 4 — 40

نامى / يىللار	جەمئىي سۇغىرىش كۆلىمى (تۆمەن مو)			بۇنىڭ ئىچىدە (تۆمەن مو)					
				ئۆگەن دەريا سۇغىرىش رايونى			تارىم دەريا سۇغىرىش رايونى		
	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ - ئورمان	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ - ئورمان	كىچىك جەمئىي	ئېتىز	باغ - ئورمان
1949	21.63	21.47	0.22	19.84	19.62	0.22	1.79	1.79	
1957	39.82	39.36	0.46	37.82	37.36	0.46	2	2	
1966	53.58	52.46	1.12	50.58	49.46	1.12	3	3	
1976	59.35	57.80	1.55	53.35	51.80	1.55	6	6	
1993	76.29	69.99	6.30	62.68	56.38	6.30	13.61	13.61	

§ 3 . سۈچىلىق قۇرۇلۇشى

1. 1949 - يىلدىن ئىلگىرىكى سۈچىلىق قۇرۇلۇشى مۇئەسسەسلىرى

1) قەدىمكى سۈچىلىق

1928 - يىلى ئارخېئولوگ خوالڭ ژېنبى شايار ناھىيىسىدىكى شەرقىي قاراقوتان ئەتراپىدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان قەدىمىي تۆستەكتىن بىرنى بايقىغان، بۇ تۆستەكلەر گىلدىن ياسالغان بولۇپ، ساقلىنىپ قالغان قىسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 100 نەچچە كىلومېتىر، كەڭلىكى 8 مېتىر، چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدۇ، بۇ تۆستەكنىڭ ئىككى چېتىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئېتىز ئىزلىرى بار، شۇڭا بۇگۈنكى كىشىلەر بۇ تۆستەكنى «خەنزۇ تۆستىكى» دەپ ئاتايدۇ.

2) 1902 - يىلى شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۈچىلىق

تارىختىكى ھۆكۈمەتلەر غەللە - پاراق ۋە تەمىنات ئاشلىقىنى كۆپرەك يىغىۋېلىش ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا دېھقانلارنىڭ سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشىنى تەشەببۇس قىلغان، بىراق ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى تۆۋەنلىدىن ئادەتتە پەقەت كىچىك - كىچىك ئېرىق - تۆستەكلا چېپىلغان ۋە ئاددىي ياغاچ قۇرۇلۇشلارلا قىلىنغان، كېرەكلىك خىراجەت ئاساسلىقى پۇقرالارغا سېلىق سېلىش ۋە شەخسلەردىن ئىئانە ئېلىش يولى بىلەن ھەل قىلىنغان.

1) مىنگونىڭ 5 - يىلى (مىلادىيە 1916 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يوللانغان «شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى لى رۇڭنىڭ ئۆگەن دەريا سىنىڭ پوپالڭ كەنتىدىكى قىسمىنىڭ ئىككى قېتىنى ياساش ئەھۋالىدىن بەرگەن مەلۇماتىغا قارىتىلغان پەرمان» دا مۇنداق دېيىلگەن: «جەنۇبىي شىنجاڭدا ھۆكۈمەتنىڭ نامىنى سېتىپ پۇقرالارغا ئېغىر سېلىق سالىدىغان ئەھۋال ھەمىشە كۆرۈلۈپ كەلدى. مەزكۇر ناھىيىدىكى ئۆگەن دەريا سىنىڭ پوپالڭ كەنتىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىككى توسمىنى رېمونت قىلىشقا ھەر يىلى 3000 سەر كۈمۈش كېتىدىكەن، بۇ خىراجەت پۇقرالارغا چېچىلغان، بىراق ئۇنى بەرلىك ئەمەلدارلار ۋە مۇشتۇمزورلار چۆنتىكىگە سېلىپ، كەمبەغەللەرنى قاخشاتقان. . . »

2) مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئايدا «كۆچار شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئارىسىدا ئۆگەن دەريا سىدىن سۇ باشلايدىغان سۇ ماجىراسى كۆرۈلدى، سۈچىلىق ئىدارىسى ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ ئۆلچەش ئارقىلىق، سۇنى ئادىل تەقسىملەش ئۈچۈن سۇ ئايرىش تومىسى ئورناتماقچى بولدى، بىراق بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن بۇ ناھىيىلەرنىڭ يەرلىرىنى ئۆلچەشكە توغرا كېلەتتى، يەر ئۆلچەش خىزمىتى بەك قىيىن بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە 3 ناھىيىدىكى خەلق ئارىسىدا پىكىر ئىختىلابى تۇغۇلغانلىقى ھەم خىراجەت قىس بولغانلىقى ئۈچۈن، پىلان تۈزۈلۈپ بولغان بولسىمۇ يولغا قويۇشقا مۇمكىن بولمىدى. . . »

1949 - يىلىغا قەدەر ناھىيىدىكى غول تۆستەكلا 61 (گەمەلىيەتتە چوڭ دەريادىن بۆلۈنۈپ چىققان ئىككى تارماق ئېرىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 278 كىلومېتىر بولىدۇ. 10 مىڭ مودىن ئارتۇق يەر سۈغۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇزۇنلۇقى 10 كىلومېتىر كېلىدىغان 3 تۆستەك بار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئوڭ قىرغىقىدا ئىشلەتكىلى بولىدۇ.

2. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سۈچىلىق قۇرۇلۇشى

«سۈچىلىق — يېزا ئىگىلىكىنىڭ جان تومۇرى»، خەلق ھۆكۈمىتى ئېتىز - ئېرىق سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا

ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپ، مالىيە جەھەتتىن زور كۆچ بىلەن قوللاپ كەلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئۆزى باشلامچى بولۇپ، ئامما‌نى بوشاشماي قوزغاپ، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى كەڭ تۈردە ئېلىپ بارىدى، بۇنىڭ بىلەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئىشلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1993 - يىلىغا قەدەر قولغا كەلتۈرۈلگەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز:

1) سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىدىكى بىرقانچە تارىخىي مەزگىللەر

(1) 1949 — 1957 - يىللاردىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققي قىلىشى

بۇ مەزگىلدە دۆلەت مالىيىسىدە قىيىنچىلىق كۆرۈلگەچكە، سۇچىلىق قۇرۇلۇشى قىلىشتا ئاساسلىقى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئەمگەك كۈچى، ماتېرىيال چىقىرىشىغا تايىنىلدى. 1952 — 1957 - يىلىغىچە جەمئىي 757 مىڭ 200 ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى، دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 126 مىڭ 200 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. ئەڭ يۇقىرى بولغان يىلى 177 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى. تۆۋەندىكى قۇرۇلۇشلار قىلىندى:

1. 1950 — 1952 - يىللىرى چوڭ دەريادىن سۇ باشلىنىدىغان ئەسلىدىكى 61 ئۆستەڭنىڭ لاي - لاتقىسى تازلىنىپ پۈختىلاندى، سۇغىرىش رايونىدا 151 ئېرىق چېپىلىپ، 32 يىغاچ توما ياسالدى، 3 زەيكەش چېپىلدى، بۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان سۇغا كاپالەتلىك قىلىندى.

2. 1953 — 1957 - يىللىرى ئەسلىدىكى 61 ئۆستەڭ ئەگرى - بۈگرى بولۇپ، سۇ باشلاش تارقاق، پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى تۆۋەن (0.167)، ئېچىش - تاقاش قىيىن ۋە لېيى كۆپ ئىدى، ئۇلارنىڭ لېيىنى تازىلاشقا كۆپ ئەمگەك كېتەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشقىن پەسلىدە دەريا قاشلىرىدىن ھە دېگەندە چاتاق چىقىپ، باشقۇرۇش تەس ئىدى. شۇڭا ئاساسىي كۆچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئۆزگەرتىپ چىقىلدى. ئەسلىدىكى ئۆستەڭلەر قوشۇۋېتىلىپ، 27 ئۆستەڭ قىلىندى، 278 تارماق ئۆستەڭ قوشۇۋېتىلىپ 201 ئۆستەڭ قىلىندى. قوشۇۋېتىش تەدبىرى ئارقىلىق سۇدىن كۆرۈلىدىغان ئىسراپچىلىق ۋە زىيان ئازايتىلدى، سۇغىرىلىدىغان كۆلەم كېڭەيتىلدى، نەتىجىلەر كۆرۈنەرلىك بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە 1956 - يىلى 1339 ئادەم تەشكىللىنىپ، 12 كۈن كۆرەش قىلىش ئارقىلىق تارىم دەريا‌سى سۇغىرىش رايونىدىكى شامالقمرچىندا 2 سۇ باشلاش ئۆستىگى چېپىلىپ، تېرىلغۇ يەر 10 مىڭ مو كېڭەيتىلدى، 30 مىڭ مو ئوتلاقنىڭ سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلاندى.

1953 — 1957 - يىللىرى شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆستەڭ سىستېمىسى ئۆزگەرتىلىپ قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىنكى سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 41

رەت نومۇرى	سۇ باشلاش ئۆستەڭلىرىنىڭ نامى	كۆلىمى			ئېقىم مىقدارى (كۆپ مېتىر/سېكۇنت)	سۇغىرىش كۆلىمى (تۇمەن مو)
		ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	كەڭلىكى (مېتىر)	چوڭقۇرلۇقى (مېتىر)		
1	ئىگەرچى ئۆستىگى	3.93	6	1	3	1.81
2	بوز ئۆستەڭ	7.5	2.5	0.5	1.5	0.6
3	چوڭ گۈلباغ ئۆستىگى	17.9	4	0.5	2.5	1.62
4	كۆلداش ئۆستىگى	16.68	1	0.25	1.5	0.5
5	ئاقئېرىق ئۆستىگى	5.4	1.5	0.5	1	0.5

6	بوزدۆلەك ئۆستەڭى	1.93	3	1.5	0.5	0.15
7	قارائوغلاق ئۆستەڭى	15	2	0.25	1	0.5
8	چىمەن چولاق ئۆستەڭى	35	4.5	1	3.5	6.32
9	توبيولدى ئۆستەڭى	33	2	1	2	1.46
10	مازار ئۆستەڭى	40			4	2.70
11	شەرقىي غول ئۆستەڭ	8			1.5	1.1
12	بۇزتا ئۆستەڭى	12	2	0.5	1.5	2.27
13	سايئېرىق ئۆستەڭى	1.25	1.5	0.3	0.5	0.2
14	لىكەڭ ئۆستەڭى	3			0.5	0.2
15	ئۈرباغ ئۆستەڭى	15.5	3	1	1.5	2.2
16	باڭئېرىق ئۆستەڭى	45.79	4	0.5	1.5	1.59
17	يېڭىمەھەللە ئۆستەڭى	20.29	3	0.5	2	1.18
18	يانتاقشەھەر ئۆستەڭى	28.28	4	1	2.5	2.55
19	ياقسۇلاق ئۆستەڭى	5	2	0.5	1	0.31
20	قايلور ئۆستەڭى	12	2	0.5	2	1.2
21	تۆگەنبېشى ئۆستەڭى	1.5	1	0.5	0.5	0.1
22	ئوسالە ئۆستەڭى	1.77	1	0.2	0.7	0.5
23	توق ئۆستەڭى	1.7	1.5	0.5	0.8	0.22
24	ئوساڭشالىق ئۆستەڭى	3.73	1	0.5	0.5	0.18
25	ئاچادۆلەك ئۆستەڭى	12.05	3.5	0.5	1	0.95
26	تېكە ئۆستەڭى	20.29	3	0.5	1.5	1.18
27	قارلىغاچ ئۆستەڭى	19.61	4	1	1.5	2.38
جەمئىي		388.10			41.5	34.47

سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى بىلەن سۇغىرىش كۆلىمى كېڭەيدى، 1957- يىلى سۇغىرىش كۆلىمى 398 مىڭ 200 مو (ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونىدىكى كۆلەم 378 مىڭ 200 مو، تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونىدىكى كۆلەم 20 مىڭ مو) غا يېتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 181 مىڭ 900 مو ئاشتى.

(2) 1958 — 1966 - يىللىرىدىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى

بۇ مەزگىلدە دۆلەت «خەلق باشقۇرۇش، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىش» چارىسىنى يولغا قويۇپ، «ئۇچ خىل ماتېرىيال» نى ياردەم قىلىش شەكلىدە مەبلەغ سالدى. سۇچىلىق نازارىتى سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى پىلانلاش، ئۆلچەپ لايىھىلەشكە ياردەملىشىش ئۈچۈن شايار ناھىيىسىگە ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى شۆبە خىزمەت ئەترىتى ئەۋەتتى. ھەر مىللەت كادىرلىرى ۋە كەڭ دېھقان، چارۋىچىلار سۇغىرىش رايونىنىڭ كونا قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى ئەمگىكىگە ئاتلاندى، بۇ چاغدا ئورۇندالغان ئاساسلىق قۇرۇلۇش مىقدارىنىڭ كۆپلۈكى تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان. ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 9 يىل ئىچىدە سۇچىلىق

قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 5 مىليون 341 مىڭ ئىش كۈنى ئەمگەك سەرپ قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇشقا سەرپ قىلىنغىنى 551 مىڭ 300 ئىش كۈنى، ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارغا سەرپ قىلىنغىنى 2 مىليون 408 مىڭ 200 ئىش كۈنى، يىلىغا ئوتتۇرىچە 593 مىڭ 400 ئىش كۈنىدىن توغرا كېلىدۇ. «دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش پەيتلىرىدە كىچىك كۆلەمدە ئىشلەش، دېھقانچىلىقنىڭ بوش پەيتلىرىدە چوڭ كۆلەمدە ئىشلەش، ئۇزمەي ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرۇش» يولى تۇتۇلۇپ، ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى خىزمىتى زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭغا جەمئىي 6 مىليون 598 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت مالغان يارىدەم مەبلەغ 457 مىڭ 200 يۆەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۈندۈرغاندىكى مەبلەغ 6 مىليون 140 مىڭ 800 يۆەن. توشۇلغان توپا - تاش قۇرۇلۇش مىقدارى 11 مىليون 316 مىڭ 500 كۇب مېتىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ توپا - تاش قۇرۇلۇش مىقدارى 5 مىليون 102 مىڭ 500 كۇب مېتىر) . ياسالغان نۇقتىلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشى تۈرلىرى تۆۋەندىكىچە: كىچىك سۇ ئامبىرى 2، سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر، كونا سۇغىرىش رايونىدا زور مىقدارداپ پىلانلاش قۇرۇلۇشى يولغا قويۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئۆستەڭلەر مۇڭاپىق دەرىجىدە تۈزلەندى ھەمدە تارماق ئۆستەڭلەر غول ئۆستەڭگە قوشۇۋېتىلدى؛ 216.1 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى 12 غول ۋە تارماق ئۆستەڭ ئۆزگەرتىپ ياسالدى، كونا سۇغىرىش رايونىدىكى ئۆستەڭ سىستېمىسىنىڭ جايلىشىشىنىڭ نامۇڭاپىق بولۇش مەسىلىسى ۋە دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ماسلىشالماسلىق ھالىتى ئۆزگەرتىلدى. 113 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا 5 غول زەيكەش چېپىلدى. 1964 - يىلدىن باشلاپ سۇغىرىش رايونىدا يېزا «بەشتە ياخشى قۇرۇلۇش» (ياخشى ئېرىق-ئۆستەڭ، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى يول، ياخشى ئاھالىلەر نۇقتىسى) كەڭ يولغا قويۇلدى. 1966 - يىلغا قەدەر يېزىلاردا ئۆستەڭ، ئېتىز، ئورمان، يوللارنىڭ رامكىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى، ئاھالىلەر نۇقتىلىرىنى پىلانلاشتىمۇ نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلىنىپ، سوتسىيالىستىك يېڭى يېزىلارنىڭ قىياپىتى دەسلەپكى قەدەمدە بارلىققا كەلدى. سۇغىرىش رايونىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تېز تەرەققي قىلىشى، سۇچىلىق مۇئەسسەسلىرىنىڭ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىشى نەتىجىسىدە، 1966- يىلى ناھىيىنىڭ سۇغىرىش كۆلىمى 535 مىڭ 800 موغا يېتىپ، 1957 - يىلدىكىدىن 137 مىڭ 600 مو ئاشتى.

شايار ناھىيىسىدە 1958 — 1966 - يىللىرى پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى

جەدۋەل: 4 — 42

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش تۈرى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	قۇرۇلۇش باشلانغان، پۈتكەن ۋاقىت		قۇرۇلۇش مىقدارى	سەرپ قىلىنغان ئىش كۈنى (تۆمەن ئىش كۈنى)
			باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا - تاش (تۆمەن كۇب مېتىر)	
كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى	قاپلور	سىغىمى 4 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر	1958.9	1958.12	19.52	14.19
يانئېرىق سۇ ئامبىرى	يېڭىسەھەللە	سىغىمى 7 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر	1958.9	1958.12	18.47	17.88
يېڭى شور ئېقىن كەلكۈن ئاققۇزۇش ئۆستىڭى	قىزىلبايراق	10 كىلومېتىر	1959.5	1960.6	25.99	4.07

ئىتتىپاق غول ئۆستىگى	يېڭىمەھەللە	31.95 كىلومېتىر	1959.1	1959.2	41.9	25.26
پوتوغراق ئۆستىگى	يېڭىمەھەللە	23 كىلومېتىر	1959.11	1959.11	11.97	3.38
توۋېبولدى غول ئۆستىگى	توۋېبولدى	40 كىلومېتىر	1959.11	1961.10	22.2	24.52
بورقاي تارماق ئۆستىگى	قىزىلبايراق	30 كىلومېتىر	1959.1	1959.2	9.72	6.62
نۇرباغ ئۆستىگى	نۇرباغ	21 كىلومېتىر	1959.11	1959.11	20.11	2.36
جەرىنلىك ئۆستىگى	يېڭىمەھەللە ساۋغۇ	10 كىلومېتىر	1959.12	1959.12	9.95	2.84
ئاچىدۆلەڭ تارماق ئۆستىگى	يېڭىمەھەللە	8 كىلومېتىر	1959.11	1959.12	6.7	1.09
يالىق ئۆستىگى	گۈلباغ ساۋغۇ	10 كىلومېتىر	1960.8	1960.8	10.39	2.08
يېڭىمەھەللە تارماق ئۆستىگى	يېڭىمەھەللە	8 كىلومېتىر	1960.1	1960.12	7.65	2.48
قاراداش ئۆستىگى	توۋېبولدى	6.35 كىلومېتىر	1961.11	1961.11	13.28	2
چوڭ گۈلباغ ئۆستىگى	گۈلباغ	9.85 كىلومېتىر	1963.11	1964.2	13.3	1.8
شايار - توقسۇ باش زەيكىشى	شايار ناھىيىسى	23.6 كىلومېتىر	1964.4	1964.9	45	19.9
ئوتتۇرا غول زەيكەش	شايار ناھىيىسى	17.7 كىلومېتىر	1964.10	1965.8	44.63	30.65
شايار - توقسۇ ھەمكارلىق غول زەيكىشى	شايار ناھىيىسى	28.5 كىلومېتىر	1964.9	1965.2	48	29.31
قايلوار زەيكىشى	قايلوار	16.2 كىلومېتىر	1964.9	1964.9	10.44	1.74
شايار باش غول زەيكەشىنىلىك تۆۋەنكى بۆلىكى	شايار ناھىيىسى	20.75 كىلومېتىر	1965.10	1965.12	44	26.7
شايار باش غول زەيكەشىنىلىك يۇقىرى بۆلىكى	شايار ناھىيىسى	13 كىلومېتىر	1966.4	ئىش كۈنى ۋە قۇرۇلۇش مىقدارى 1967 - يىلىغا قوشۇۋېتىلدى		
شىمالىي چوڭ ئۆستەڭ	يېڭىمەھەللە ساۋغۇ	17.85	1960.2	1960.8	59	14.75
يېڭىمەھەللە زەيكىشى	يېڭىمەھەللە	27 كىلومېتىر	1960.11	1960.12	28.08	7.2

(3) 1967 — 1976 - يىلغىچە بولغان مەزگىل

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە نۇرغۇن خىزمەتلەر كاشىلىغا ئۇچرىدى، بىراق دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان، كىلىماتى قۇرغاق، سۇيى قىس بولغان شايار ناھىيىسى يەنىلا ئېتىز - ئېرىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى بوشاشماستىن داۋاملىق كەڭ كۆلەمدە يولغا قويدى، دۆلەتنىڭ سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئاجرىتىلغان سىلىنمىسى بىرقەدەر زور دەرىجىدە ئاشتى. 10 يىلدا جەمئىي 7 مىليون 481 مىڭ 600 ئىش كۈنى سەرپ قىلىندى، بۇ يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 748 مىڭ 200 ئىش كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. 10 يىلدا جەمئىي 13 مىليون 416 مىڭ 800 يۇەن مەبلەغ سىلىندى؛ بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 3 مىليون 809 مىڭ يۇەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندىكى مەبلەغ 9 مىليون 607 مىڭ 800 يۇەن. ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى مۇنۇلار: شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۆلىكى قۇرۇلۇشى (1976 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى) ياسالدى، جەرىنلىك سۇ ئامبىرى ياسالدى. يېزىلاردا ئەتىيازدىكى قۇرغاقچىلىق، سۇ قىس بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1968 — 1971- يىلغىچە ھەر مىللەت خەلقى ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ، ئوتتۇراھال، كىچىك سۇ ئامبىرىدىن 19 نى ياسىدى. توۋېبولدى يېزىسىدىكى سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىنى ئۆلچەش، قۇرۇلۇش قىلىشقا تېخنىكا- قاتناشقانلىقتىن، قۇرۇلۇش سۈپىتى بىرقەدەر ياخشى بولغاچقا 2 سۇ ئامبىرى ساقلاپ قېلىندى، قالغان 17 سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇش سۈپىتى ناچار بولۇپ، سۇغىرىش رايونىدا شورلىشىشنى پەيدا قىلغانلىقتىن بىكار قىلىندى. 1973 — 1976 - يىلغىچە راكىتا ئۇچقە ئارقىلىق چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇقتىن 67 سى

قېزىلدى (دىئامېتىرى بىر مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 20 مېتىر گەتراپىدا)، بۇ قۇدۇقلار گەينى ۋاقىتتا يەر ئاستى سۇيىدىن پايدىلىنىپ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى؛ 1976 - يىلىغا قەدەر ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 646 مىڭ موغا، سۇغىرىش كۆلىمى 700 مىڭ موغا يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1968 — 1971 - يىلغىچە سۇ ئامبىرى ياساش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 43

يىللار / تۈرلەر / يېزا نامى	1968			1969			1970			1971			ئىزاھ
	ئامبار سانى	ئىگىلىگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	ئامبار سانى	ئىگىلىگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	ئامبار سانى	ئىگىلىگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	ئامبار سانى	ئىگىلىگەن كۆلىمى (مو)	سىغىمى (كۇب مېتىر)	
گۈلباغ							7	4400	705				7 سى بىكار قىلىندى
توپبولدى							1	37000	2500	1	14000	1200	ساقلاپ قېلىندى
قىزىلبايراق	2	2900	400	1	900	170	2	3000	300	2	2513	250	7 سى بىكار قىلىندى
بېشمەھەللە							1	2000	700				بىرى بىكار قىلىندى
قايلور							1	100	80	1	30000	2000	2 سى بىكار قىلىندى
كىچىك جەمئىي	2	2900	400	1	900	170	12	46200	4285	4	46513	3450	

شايار ناھىيىسىدە 1967 — 1976 - يىلغىچە پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 44

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش تۈرى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئىش باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا - تاش (تۇمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سەرپ قىلىنغان ئىش (تۇمەن ئىش كۈنى)
شايار باش فول ئۆستەڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۇلىكى	شايار ناھىيىسى	259=65~60m/s كىلومېتىر	1966.4	1976.5	184.01	3034	170.9
ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى	توپبولدى	سىغىمى 25 مىليون كۇب مېتىر	1970.8	1970.9	16		2.75
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى	توپبولدى	سىغىمى 12 مىليون كۇب مېتىر	1971	1971	15		3.2
جەرەنلىك سۇ ئامبىرى	بېشمەھەللە	سىغىمى 68 مىليون كۇب مېتىر	1975.11	1980	ماتېرىياللار 1977 - يىلدىن كېيىنكە كەرگۈزۈلدى		
راكىتا قۇدۇق گۈچكىدە قېزىلغان	پۈتۈن ناھىيە	67، چوڭقۇرلۇقى 20 — 25 مېتىرغىچە				500	

(4) 1977 — 1993 - يىلغىچە سۈچىلىق قۇرۇلۇشى

70 - يىللاردىن بۇيانقى مەزگىل شايار ناھىيىسىنىڭ سۈچىلىق قۇرۇلۇشى تارىخىدىكى ئالاھىدە ياخشى تەرەققىيات مەزگىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، دېھقانلارنىڭ ئېغىر ئەمگەك سەجىللىقىنى يەڭگىللىتىش ئۈچۈن، 1983 - يىلى قېزىش ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن قېزىش ماشىنىلىرىنىڭ سانى يىلمۇيىل ئېشىپ، 1993 - يىلغا كەلگەندە 8 گە يەتتى، بۇ ماشىنىلار سۈچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ سۈرئىتىنى تېزلەتتى. دۆلەت سۈچىلىقنى ئاساس كەسىپلەر قاتارىغا كىرگۈزۈپ، سېلىنمىنى ئاشۇردى. 1991 - يىلى ئۆگەن دەريا‌سى سۈغىرىش رايونى «دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۇر» قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا سېلىنمىدىغان سېلىنما ئاشۇرۇلدى، بۇ رايوندا ئۆستەڭلەرنى سۇ سىڭمەس قىلىپ سۇ تېجەش قۇرۇلۇشى ئاساس قىلىنغان يۇقىرى ئۈنۈملۈك، يۇقىرى سۈيەتلىك قۇرۇلۇشلار ئىشلىتىشكە باشلىدى. 1977 — 1993 - يىلغىچە سۈچىلىق قۇرۇلۇشىغا 4 مىليون 611 مىڭ 500 ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئاجرىتىلغىنى 228 مىڭ 900 ئىش كۈنى، جەمئىي 88 مىليون 92 مىڭ 300 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 26 مىليون 879 مىڭ يۈەن، دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارغا 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يېزا - كەنتلەر 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلىدى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ پۇلغا سۇندۇرۇلغان ئەمگىكى 7 مىليون 687 مىڭ 600 يۈەن بولدى.

شايار ناھىيىسىدە 1977 — 1993 - يىلغىچە پۈتكۈزۈلگەن ئاساسلىق سۈچىلىق قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 45

قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش ئورنى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	ئىش باشلانغان يىل، ئاي	پۈتكەن يىل، ئاي	توپا - تاش (تۆمەن كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سەرپ قىلىنغان ئىش (تۆمەن ئىش كۈنى)
قىزىلباياراق تارماق زەيكىشى	قىزىلباياراق بېزىسى	31.75 كىلومېتىر	1980	1981	56	600	56
جەرىنلىك سۇ ئامبىرى	شايار ناھىيىسى	سىغىمى 68 مىليون كۇب مېتىر	1975.11	1980.12	341	927.6	159.11
ئۆگەن دەريا‌سى كەلكۈن ئاققۇزۇش ئۆستىكى		ئۆزۈنلۇقى 36 كىلومېتىر پۈتكىنى 18 كىلومېتىر	1977.11	1978.11	113.15		49.42
ماشىنىلاشقان قۇدۇق	ناھىيە بويىچە	1094	1977	1981		3909	
شايار غول زەيكىشى		ئۆزۈنلۇقى 80 كىلومېتىر، ئىنشائات 33	1979.9	1986	228.89	2484	53.49
شايار باش غول ئۆستىدىكى ئۆۋەنكى بۆلىكىدىكى سۇ سىڭمەس ئۆستەڭ		ئۆزۈنلۇقى 23.1 كىلومېتىر	1987.4	1993.6	192.52	34948.9	
توبىبولدى تارماق زەيكىشى		ئۆزۈنلۇقى 22.5 كىلومېتىر	1989.7	1990.6	61.02	1102.6	
گۈلباغ تارماق زەيكىشى		ئۆزۈنلۇقى 29.3 كىلومېتىر	1987	1991	56.02	388	
شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشىنى لايداش، پۈختىلاش		25.6	1989.7	1990.6	37.92	525.8	

قايلور تارماق زەيكىشى (شەرقىي - غەربىي تارماق زەيكەش)		32.5	1991	1992	56.85	1367.8	
يېزىلاردىكى «بەشتە باغشى» قۇرۇلۇش		ئىنشائات 1179	1984	1992		21220	
قىزىلبايراق زەيكىشىنى لايداش، تۆزگەرتىپ ياساش		32.28	1992	1993	54.48	537	
تۇرباغ تارماق زەيكىشى		14.82	1993.4	1993.10	26.12		1445
«يېڭى بوزيەر» تارماق زەيكىشى		18.13	1993.4	1993.10	46.11		
قايلور غول تۆستىنى سۇ سىڭمەس قىلىش		5.15	1992	1993	4.38	4125	
ئىتتىپاق غول تۆستىنى سۇ سىڭمەس قىلىش		9.3 كىلومېتىر	1992.10	1993.10	9.95	6118	
توبولدى غول تۆستىنى سۇ سىڭمەس قىلىش		7.12	1993.4	1993.11	9.63	5073.1	
ھەمكارلىق زەيكىشى		9.95 كىلومېتىر	1991	1991	21.98	194.46	
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىنىڭ خەتىرىنى تۇغدۇرۇش، پۈختىلاش			1991	1993			

2) سۇچىلىق قۇرۇلۇشىدىكى نەتىجىلەر

1. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا يىللاردا سېلىنغان مەبلەغ، تۇرلۇك ئاساسلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئەھۋالى

(1) يىللاردا سېلىنغان مەبلەغ

1958 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 108 مىليون 107 مىڭ 100 يۈەن مەبلەغ سېلىندى (1991-يىلى شايار ناھىيىسى دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى باشلىدى، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ مەبلەغ مەنبەسى مۇرەككەپ، يەنە كېلىپ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرزى بىلەن ئىشلىنىدىغان قۇرۇلۇش تۇرلىرىدە ئاۋۋال قۇرۇلۇش قىلىپ كېيىن ھېسابانتا ئۆتكۈزۈش چارىسى قوللىنىلىدۇ، قىلىنغان قۇرۇلۇش تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىنمىدى، تۇرلۇك مەبلەغلەرنىڭ كېلىش مەنبەسىنى ئېنىقلاش ۋاقتىنچە قىيىن بولدى، شۇڭا دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن سېلىنغان مەبلەغنىڭ ئومۇمىي سوممىسىلا بېرىلدى، ھەرخىل مەنبەدىن كەلگەن مەبلەغلەرنىڭ مىقدارىنى كېيىن تولۇقلاپ بېرىشكە توغرا كېلىدۇ) . مەبلەغ مەنبەسى بويىچە ئايرىغاندا: دۆلەت مالىغىنى 31 مىليون 145 مىڭ 200 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە: كىچىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا بېرىلگەن ياردەم پۇل 6 مىليون 214 مىڭ 200 يۈەن؛ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش - قۇدۇق قېزىشقا سەپلەنگەن مەبلەغ 8 مىليون 83 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى 12 مىليون 134 مىڭ يۈەن (شايار باش غول تۆستىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىگە سېلىنغىنى 380 مىڭ يۈەن، توقسۇ — شايار 35 كىلوۋولتلۇق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىشقا سېلىنغىنى 950 مىڭ يۈەن؛ جەرىلىك سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشىغا سېلىنغىنى 1 مىليون 304 مىڭ يۈەن؛ شايار باش غول زەيكىشىگە سېلىنغىنى 2 مىليون 900 مىڭ يۈەن، شايار باش غول تۆستىنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكىنى سۇ سىڭمەسلەشتۈرۈش قۇرۇلۇشىغا سېلىنغىنى 6 مىليون 300 مىڭ يۈەن)؛

سۇ - تۆپراقنى ئېچىش مەبلىغى 2 مىليون 560 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئوبوروت مەبلىغى 800 مىڭ يۈەن، سەپلىمە مەبلەغ 1 مىليون 760 مىڭ يۈەن بولۇپ، 50% ى قايتۇرۇلدى) ؛ سۇ ئامبارلىرىنىڭ خەتىرىنى تۆۋەنتىش - پۈختىلاش مەبلىغى 800 مىڭ يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىدار سۇ ئامبىرىغا سېلىنغىنى 750 يۈەن مىڭ يۈەن) ؛ كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش - سۈنى ياخشىلاش مەبلىغى 709 مىڭ يۈەن؛ باشقا مەبلەغ 640 مىڭ يۈەن (يېڭىمەھەللە بېزىسى — قىزىلبايراق بېزىسى 10 كىلوۋولتلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىشقا سېلىنغىنى 550 مىڭ يۈەن) . بېزا، كەنتلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن (بۇنىڭدىن گۇلباغ زەيكىشىگە 257 مىڭ يۈەن، توپبولدى زەيكىشىگە 570 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى؛ گۇلباغ بېزىسى 190 مىڭ 200 يۈەن، توپبولدى بېزىسى 379 مىڭ 800 يۈەن مەبلەغ تەييارلىدى؛ خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىغا 80 مىڭ يۈەن ئىشلىتىلدى، بېزىلار 5 مىليون 450 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلاپ سالا ئېتىزلىرى - ئىنشائاتلارنى يۇرۇشلەشتۇرۇشكە ئىشلەتتى) ؛ خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكىنى پۇلغا سۈندۇرغاندىكى مەبلەغ 23 مىليون 436 مىڭ 200 يۈەن بولدى، دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۇرلەرگە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ يىللاردىكى سۇچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئەمگەك كۈچى، مەبلەغ سېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 46

يىللار	ئەمگەك كۈچى (تۆمەن ئىش كۈنى)		سېلىنغان مەبلەغ (تۆمەن يۈەن)										
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىشكە مەجبۇر قىلىنغان ئىش	جەمئىي	دۆلەت سالغان مەبلەغ								بېزا - كەنتلەر ئۆزى تەييارلىغىنى	دۇنيا بانكىسى تۇرلىرىگە سېلىنغىنى
				كېچىك جەمئىي	كېچىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى	قېرىلغان قۇدۇق	تاماسىي قۇرۇلۇش	سۇ - تۆپراقنى ئېچىش	سۇ ئامبارلىرىنىڭ خەتىرىنى تۆۋەنتىش	كېسەلدىن مۇداپىئە كۆرۈش - سۈنى ياخشىلاش	باشقىلار		
1958	57.37	19.63	71.37	4	4								67.37
1959	103.89	14.67	115.19	1.30	1.30								113.89
1960	80.74	9.04	96.94	6.20	6.20								90.74
1961	31.25	2.78	46.80	5.55	5.55								41.25
1962	34.34	2.01	35.54	1.20	1.20								34.34
1963	23.65	2.32	42.33	8.70	8.70								33.63
1964	47.19	1.39	63.56	6.37	6.37								57.19
1965	75.67	1.50	90.67	5	5								85.67
1966	80	1.79	97.40	7.40	7.40								90
1967	52	3	66.50	4.50	4.50								62
1968	68.30	15	128.30	50.30	50.30								78
1969	45	5	65.50	10.50	10.50								55
1970	50	8	73.30	8.30	13.30		5						60
1971	111.37	7.60	147.87	26.50	26.50								121.37
1972	57.50	1.9	88.21	20.7	20.7								67.51

	82						20	3.4	14	37.4	119.40	2	75	1973
	112.70						13	20	12	45	157.70	2.50	80.48	1974
	170.20						95	15.7	18	128.70	298.90	2.50	113.50	1975
	152				5		10	9	20	44	196	2.50	95	1976
	181.50						24	8.50	22.20	54.70	236.20	2.50	110	1977
	156						70	103.6	23.5	202.10	358.10	2.50	97.5	1978
	110		20				40	171.4	47	278.4	388.4	2.50	64.7	1979
	125		23				7.8	388.4	49.30	468.50	593.50	2.50	73.53	1980
	90.92		12				8.6	62.6	36.50	119.70	215.92	2.50	53.49	1981
	52.25		3				50	21.20	7.40	81.60	133.85	2.66	30.73	1982
	53.09		4				30		22.40	56.4	109.49	7.73	31.20	1983
		2.28	2				80		38	120	122.28			1984
		134.7		2.50			60		32.20	94.70	229.40			1985
		283.20		9.90			130		26.20	166.10	449.30			1986
		25.4		22			120		20.30	162.30	187.70			1987
		16.86		6		80	140		20.30	246.30	263.16			1988
		18.96		4.5		89	160		20.30	273.8	292.76			1989
		76.6		15		87	150		20.30	272.30	348.90			1990
676.41		56.7		11	20					31	764.11			1991
1701.68		21			35					35	1757.68			1992
2338.79					20				5	25	2363.79			1993
4716.88	2343.62	635.7	64	70.9	80	256	1213.4	808.8	621.42	3114.52	10810.72	128.02	1743.41	كۆچمە يەكۈن

ئىزاھ: 1. خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 1984 - يىلدىن كېيىنكى ئەمگىكى ۋە پۇلغا سۈندۈرۈلغان ئىش ھەققى جەدۋىلگە كىرگۈزۈلمىدى، سەۋەبى: شايار ناھىيىسى 1983 - يىلى توپا قېزىش ماشىنىسى كىرگۈزگەندىن كېيىن ئاساسلىق غول قۇرۇلۇشلارغا ماشىنا ئىشلىتىلىپ خەلق ئىشچىلىرى ئىشلىتىلمىدى، خەلق ئىشچىلىرى ئاساسلىقى ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئادالاش، يەر تۈزلەش قاتارلىق ئىشلارنى قىلدى، يىلنىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 400 — 600 مىڭ ئىش كۈنى سەرپ قىلدى. 2. يېزا-كەنتلەر 6 مىليون 357 مىڭ يۈەن مەبلەغ تەييارلىدى، يۇنىڭدىن «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا سەپلەنگىنى 5 مىليون 450 مىڭ يۈەن، گۇلباغ غول زەيكىشى ۋە تويبولدى تارماق زەيكىشىگە 907 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى؛ 3. دۇنيا بانكىسى تۈرلىرىگە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، يۇنىڭ ئىچىدە دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلى، دۆلەت ئىچىدە سەپلەنگەن مەبلەغ، خەلق ئىشچىلىرى ئەمگىكىنىڭ پۇلغا سۈندۈرۈلغان ھەققى قاتارلىقلار بار، مالىيە نەق چوت قىلىنىپ قۇرۇلۇش تەكشۈرۈپ ئۇتكۈزۈۋېلىنغاندىن كېيىن، ھەرقايسى مەنبەلەردىن كەلگەن مەبلەغلەر تۈز دائىرىسىگە كىرگۈزۈلىدۇ.

2) تۈرلۈك قۇرۇلۇشلارنىڭ پۈتۈش ئەھۋالى

ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى 40 نەچچە يىل بوشاشماي تىرىشىپ يولغا قويۇش ئارقىلىق سۈغىرىش رايونىدىكى سۈچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنىڭ قىياپىتى پېگىلاندى، بولۇپمۇ قىزىل سۇ ئامبىرىنىڭ پۈتۈشى، شايار باش غول ئۆستەڭنىڭ پۈتۈپ ئىشلىتىلىشى بىلەن ئۇزاقتىن بۇيان كونا دەريادىن سۇ باشلاش ئەھۋالى ئۆزگەردى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بەزى قۇرۇلۇشلارنىڭ ياسالغىنىغا ئۇزاق بولغاچقا كونىراپ كەتتى، بەزى قۇرۇلۇشلار بىرقانچە قېتىم قوشۇۋېتىلىپ نامى ئۆزگەرتىلدى ياكى ئۆزۈنلۇقى ئۆزگەرتىلدى، باشلىنىدىغان سۇ مىقدارىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، يۇنىڭدىن كېيىن ماتېرىياللاردىن تېپىشقا ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، تۈرلۈك ئاساسلىق تايانچ سۈچىلىق قۇرۇلۇش مۇئەسسەسلىرىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز:

A: سۇ ساقلاش قۇرۇلۇشلىرى

شايار ناھىيىسىدە 23 سۇ ئامبىرى ياسالدى (پامان سۇ ئامبىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئومۇمىي سىغىمى 210

مىليون 50 مىلك كۆپ مېتىر، ئەملىيەتتە پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئۇنۇملۇك سۇ ئامبىرى 6، ئومۇمىي سىغىمى 164 مىليون كۆپ مېتىر، ئۇلارنى سۇغىرىش رايونى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئايرىشقا بولىدۇ:

a: ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونىدىكى سۇ ئامبىرى 3، سىغىمى 24 مىليون كۆپ مېتىر.

(a) يانئېرىق سۇ ئامبىرى، سىغىمى 7 مىليون 500 مىلك كۆپ مېتىر، ئورنى يېڭىمەھەللە يېزىسى تەۋەسىدە، بۇ قىش پەسىللىك، قارشى تەڭشىلىدىغان (قىش پەسلىدە سۇ ساقلىنىپ ئېتىياز پەسلىدىكى قۇرغاقچىلىق مەزگىلىدە سۇيى تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان) سۇ ئامبىرى بولۇپ، يانتاقشەھەر كەنتىدە، سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستىگى بار، توسمىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 7 كىلومېتىر، سۇڭگۈچ شەكىللىك بېتون چۈشۈرگىسىدىن بىرى بار.

(b) كۆكبويۇن سۇ ئامبىرى، سىغىمى 4 مىليون 500 مىلك كۆپ مېتىر، قايلور يېزىسى تەۋەسىدە بولۇپ، قارشى تەڭشىلىدىغان سۇ ئامبىرىغا كىرىدۇ، ئۇنىڭغا «چولاق سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئۆستىگىدىن سۇ باشلىنىدۇ، توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9.7 كىلومېتىر، سۇڭگۈچ شەكىللىك بېتون چۈشۈرگىسىدىن بىرى بار.

(c) خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرى، سىغىمى 12 مىليون كۆپ مېتىر، تويبولدى يېزىسى تەۋەسىدە، 1971 - يىلى ياسالغان بولۇپ، قارشى تەڭشىلىدىغان سۇ ئامبىرىغا كىرىدۇ، 1991 - يىلى بۇ سۇ ئامبىرى خەتىرىنى تۆگىتىش - پۈختىلاش پىلانىغا كىرگۈزۈلگەن، بۇنىڭغا دۆلەت 750 مىلك يۈەن مەبلەغ سالدى، يېزا 80 مىلك يۈەن تەييارلىدى، خەتىرىنى تۆگىتىش - پۈختىلاش قۇرۇلۇشى 1993 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، ئاساسىي توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 4 كىلومېتىر كېلىدۇ، توسمىنىڭ 1.9 كىلومېتىر كېلىدىغان سۇ باشلاش بۆلىكىنىڭ يان باغرىغا سۇ سىڭىشتىن، دولقۇن يالاشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن بېتون تاختا قۇيۇلدى (تېگىگە سۇلياۋ يوپۇق يانقۇزۇلدى)، يېڭىدىن بىر بېتون چۈشۈرگە ياسالدى، بۇ سۇ ئامبىرىغا 9 - نومۇرلۇق چۈشۈرگىدىن سۇ باشلىنىدۇ.

b: تارىم دەريالىق سۇغىرىش رايونىدىكى سۇ ئامبىرى 3، سىغىمى 140 مىليون كۆپ مېتىر.

(a) جەرەنلىك سۇ ئامبىرى، سىغىمى 68 مىليون كۆپ مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ باشلىغىلى بولمايدىغان سىغىم 8 مىليون 700 مىلك كۆپ مېتىر، بۇ سۇ ئامبىرى ناھىيە بازىرىنىڭ 22 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا، بۇ سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا 1975 - يىل 11- ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى پۈتتۈرۈلدى، ئاساسىي توسمىسى 5 كىلومېتىر، قوشۇمچە توسمىسى 12 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا 68 كىلومېتىرلىق 2 سۇ باشلاش ئۆستىگى ئارقىلىق سۇ باشلىنىدۇ، 37.3 كىلومېتىرلىق سۇ ئاققۇزۇش ئېرىقى ۋە كۆۋرۈك، سۇڭگۈچ، نور، توما دېگەندەك 19 يۇرۇشلەشكەن ئىنشائاتى بار، ئورۇندالغان توپا - تاش مىقدارى 3 مىليون 410 مىلك كۆپ مېتىر، ئىشلىتىلگەن بېتون 927.6 كۆپ مېتىر، سېلىنغان ئومۇمىي مەبلەغ 4 مىليون 39 مىلك 400 يۈەن.

(b) ئارقاچاچاق سۇ ئامبىرى، سىغىمى 25 مىليون كۆپ مېتىر، ئورنى ناھىيە بازىرىنىڭ 29 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا، ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 30 مىلك مو (تويبولدى يېزىسى مەنپەئەتلىنىدۇ)، توسمىسى 9.7 كىلومېتىر، بىر سۇ باشلاش ئۆستىگى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 11 كىلومېتىر، 2 سۇ ئاققۇزۇش ئۆستىگى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ سۇ ئامبىرى 1993- يىلى سۇچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن خەتىرىنى تۆگىتىش - پۈختىلاش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى.

(c) پامان سۇ ئامبىرى، ناھىيە بازىرىنىڭ 38.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان، سىغىمى 47 مىليون كۆپ مېتىر، ئاساسىي توسمىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11.2 كىلومېتىر، سۇ ئامبىرى 1968 - يىلى ياسلىشقا باشلىنىپ، 1972 - يىلى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن،

بۇ سۇ ئامبىرىنى ئۆگەن دەريانى باشقارمىسى باشقۇرىدۇ، شايار ناھىيىسىگە تەقسىملىنىدىغان سۇنىڭ نىسبىتى 66.7%، سۇغىرىش كۆلىمى 55 مىڭ مو، ئوتلاق 130 مىڭ مو.

B: ئاساسلىق سۇغىرىش ئۇستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالى

ناھىيىدە 15 غول ئۇستەڭ بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 524.9 كىلومېتىر، تارماق ئۇستەڭ، ئوق ئېرىقلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 3924.6 كىلومېتىر، جەملىگەندە 4449.5 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆگەن دەريانى سۇغىرىش رايونىدىكىسى 2473 كىلومېتىر، تارىم دەريانى سۇغىرىش رايونىدىكىسى 1976.5 كىلومېتىر. ئۆگەن دەريانى سۇغىرىش رايونىدا ئۇستەڭ سىستېمىسى پىلان بويىچە ئۆلچەپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، كونا ئۇستەڭلەر ئۆزۈل - كېسىل ئۆزگەرتىلىپ، قېلىپقا چۈشۈرۈلدى، بۇ 1991 - يىلدىن باشلاپ دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان «يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - سۇ چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشى ۋە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشىنىڭ 1 - قارارلىق قۇرۇلۇشى» دىكى تۈرلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى. باش غول ئۇستەڭ 1993 - يىل 6 - ئايدا پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلاندى، يېزا (مەيدان) لاردىكى ئۇستەڭلەرگە باشلىنىدىغان سۇ باش غول ئۇستەڭدىن تەقسىملىنىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەريانى سۇغىرىش رايونىدىكى غول سۇغىرىش ئۇستەڭلىرى قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 47

ئۇستەڭ نامى	تەۋەسىدىكى تارماق ئۇستەڭلەر نامى	ئۇستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	بۇنىڭ ئىچىدىكى سۇ سىغىمى ئۇستەڭلىرى ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	ئىقتىدار مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	تىركىلىدىغان كۆلەم (تۇمان مو)	ئىنشائات (دانە)				ئىزاھ
						كېچىك ھېمشى	نور	تورا	كۆۋرۈك - سۇئاكۇچ	
شايار ناھىيىسى باش غول ئۇستەڭى	شايار باش غول ئۇستەڭ- ئىنشائاتى يۇقۇرى بۆلىكى	13		60		1		1		1970 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى، 1994 - يىلى دۇنيا بانكىسى تۇرىگە كىرگۈزۈلدى، 11.3 كىلومېتىر قىسمى ئۆزگەرتىلدى، 7.1 كىلومېتىر قىسقارتىلدى
	شايار باش غول ئۇستەڭ- ئىنشائاتى ئوتۇرا بۆلىكى	12		50		3		1	2	1976 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى پۈتتى
	شايار باش غول ئۇستەڭ- ئىنشائاتى ئۆۋەنكى بۆلىكى	23.10	18.1	42—25		8		6	2	1993 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلاندى، سۇ سىغىمىدىن ئىشتۇرۇلدى

مىنتېباق غول تۆستىكى		24.15	9.30	7.4	9	20		6	14	1959 - يىلى پۈتتى، 1993 - يىلى سۇلياۋ بوغۇق ۋە بېتون قۇيۇلمىلار تارقىلىق سۇ سىستېمىسى قىلىندى. بۇ تۆستەكنىڭ شايار غول تۆستىكىنىڭ 4 - نومۇرلۇق تومۇستىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	بوستان تۆستىكى	15.05		1.5	1.8					
	يانتاقشەھەر تارماق تۆستىكى	5.80		3	4.2	4			4	
	ئاچىدۆلەڭ تۆستىكى	14.15		1.4	1,67					
	تەۋەسىدىكى ئوق ئېرىقلار				1.33					
يانتاقشەھەر تۆستىكى		15.35		5.5	5.25	7		1	6	بۇ تۆستەڭ يەنە يانئېرىق سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ باشلاش تۆستىكى بولۇپ، شايار باش غول تۆستىكىنىڭ 5 - نومۇرلۇق تومۇستىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	قۇرما تۆستىكى	8.4		3.8	3.6					
	تەۋەسىدىكى ئوق ئېرىقلار				1.65					
قايلوار غول تۆستىكى		9.3	5.15	5.1	5.10	11		5	6	باش غول تۆستەڭ- خىلاق 8 - نومۇر- لۇق تومۇستىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	دۇشەنبەبازار تۆستىكى	2.8		0.93	0.93					
	كۆكبويۇن 2 - تارماق تۆستىكى	4.15		1.17	1.17	6		1	5	
	قايلوار تارماق تۆستىكى	9.7		3	3					
چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش غول تۆستىكى		17.6		4	5.7	7		1	6	بۇ تۆستەڭ يەنە كۆكبويۇن سۇ ئامبىرىنىڭ سۇ باشلاش تۆستىكى بولۇپ، شايار باش غول تۆستىكىنىڭ 6 - نومۇرلۇق تومۇستىدىن سۇ باشلىنىدۇ

دۆڭىەھەللە تارماق ئۆسۈشتىكى		14.5		2	1.38	8		1	شابار باش غول ئۆستەڭلىك 9 - نومۇرلۇق تومۇسۇنلۇق ئۆستىدىن سۇ باشلىنىدۇ	7
خەلق ئەسكەرلىرى سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلاش ئۆسۈشتىكى		18.1		3	3.84	6		2	باش غول ئۆستەڭلىك 9 - نومۇرلۇق تومۇسۇندىن سۇ باشلىنىدۇ	4
توپبولدى غول ئۆستىكى		7.12	7.12	11.6	12	5		1	1993 - يىلى سۇ سىغىمى قىلىندى، شابار باش غول ئۆستەڭلىك 9 - نومۇرلۇق تومۇسۇندىن سۇ باشلىنىدۇ	4
	تېرەك ئۆسۈشتىكى	5.4		1.45	1.5					
	توپبولدى تارماق ئۆسۈشتىكى	17.5		8.10	8.4	6	1	2	1994 - يىلى ئۆزگەرتىش پىلانغا كىرگۈزۈلدى	3
	تەۋسىدىكى غول ئېرىقلار					2.10				
گۈلباغ غول ئۆستىكى		2.37	2.37	12.2	19	3		1	1993 - يىلى پۈتتى، باش غول ئۆستەڭلىك 9 - نومۇرلۇق تومۇسۇندىن سۇ باشلىنىدۇ	2
	چوڭ گۈلباغ تارماق ئۆسۈشتىكى	20.4		6.4.3	5.7	5		4	1994 - يىللىق پىلانغا كىرگۈزۈلدى	1
	كىچىك گۈلباغ تارماق ئۆستىكى	27.7		3	3.2	1		1		
	يېڭى بوزيەر تارماق ئۆسۈشتىكى	15.99		3	5				1993 - يىللىق پىلانغا كىرگۈزۈلدى، پۈتمىدى	
	قىزىلسا ئۆستىكى	23.10		3	5.1					
ئۇرباغ غول ئۆستىكى		30.1		4	4.7	4		2	1994 - يىللىق ئۆزگەرتىش پىلانغا كىرگۈزۈلدى، شابار باش غول ئۆستەڭلىك 6 - نومۇرلۇق تومۇسۇندىن سۇ باشلىنىدۇ	2
	بوز ئۆستىكى	8.9		1.8	2.1					
	تەۋسىدىكى ئوق ئېرىقلار				2.60					

بورقاي غول ئۆستۈش		17.6			5.30	7.34	16	9	7	شايار باش غول ئۆستۈشنىڭ 3 - نومۇرلۇق تومۇر سىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	بۇزتا ئۆستۈرۈش	9.96			0.96	1.32	6	5	1	
	بورقاي تارماق ئۆستۈرۈش	7.64			0.47	0.65				
	قىزىلسار ئۆستۈش	8.52			0.36	0.45	9		9	
	تاللىقتوتان ئۆستۈش	10.5			1.19	1.62	7	2	5	
	لەنگەر تارماق ئۆستۈرۈش	8.18			0.92	1.25	2		2	
	باشقا غول ئۆستەڭلەر					2.05				
بازار غول ئۆستۈش		39.55			5	6.78	44	15	29	كۆچار ناھىيىسى «قىزىل يۇلتۇز» سۇ ئامبىرىدىن سۇ باشلىنىدۇ
	ياڭىبرىق ئۆستۈش	8.37			0.91	1.23	12	5	7	
	پەيشەنبە بازار تارماق ئۆستۈش	6.04			0.57	0.78	3		3	
	دولقۇن ئۆستۈش	12.18			0.82	1.11	13		13	
	باشقا ئۆستەڭلەر	39.07				3.66				
	533.34			1	80.09	217	72	144		

C: زەيكەش سىستېمىسى

1960 - يىلدىن ئىلگىرى شايار سۇغىرىش رايونىدا بىرمۇ مۇنتىزىم زەيكەش يوق ئىدى، سۇغىرىش رايونىدا زەي چىقىرىۋېتىش تەبىئىي ئازگال، ساھىللارنىڭ تەبىئىي پارلاندۇرۇشى بىلەن بولاتتى. زەي چىقىرىۋېتىشنىڭ باشقا يولى بولمىغاچقا، تۆپراقنىڭ شورلىشىشى كۈنسايىن ئېغىرلىشىپ كەتكەنىدى، ھەتتا شايار ناھىيە بازىرىمۇ قومۇشلۇق، شورلۇقلارنىڭ قورشاۋىدا قالغانىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە، شايار ناھىيىسى شايار - توقسۇ باش غول زەيكىشى، شايار - توقسۇ ھەمكارلىق غول زەيكىشى، شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشى قاتارلىق تايانچ قۇرۇلۇشلارنى ئېلىپ بارىدى، بۇنىڭغا زور مىقداردا ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ سەرپ قىلدى، بۇ قۇرۇلۇشلار سۇغىرىش بىلەن زەي چىقىرىۋېتىش ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى پەسەيتىش، تۆپراقنى ياخشىلاشتا مەلۇم رول ئويناندى. بىراق، مۇنتىزىم زەيكەش تېمىز بولۇپ قالغانلىقى، قۇرۇلۇش يۈرۈشلەشمىگەنلىكى، ئىنشائاتلار ياغاچ قۇرۇلمىلىق ۋاقىتلىق ئىنشائات بولغانلىقى، چىقىرىلغان زەينى قوبۇل قىلىش رايونىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۆستىگە «قايتا قۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ باشقۇرۇشقا سەل قاراش» خاھىشى بولغانلىقى ئۈچۈن، زەيكەشلەر تىنىپ كېتىپ، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنىنى پەسەيتىش رولىنى ئويناپالمىدى، بۇنىڭ بىلەن تۆپراقنىڭ ئىككىلەمچى شورلىشىشى يەنىلا ئېغىرلىشىپ كەتتى. 1980 - يىلدىكى

تۆپراقنى ئوغۇمىيۇزلۇك تەكشۈرۈشتىكى تەھلىلگە قارىغاندا، سۇغىرىش رايونىدىكى 308 مىڭ 800 مو تېرىلغۇ يەردە تۆپراقنىڭ شورلىشىش مەسلىسى ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇت ئىكەن. 80 - يىللاردىن باشلاپ زەي چىقىرىپ شورنى تىزگىنلەش، تۆپراقنى ياخشىلاشقا كەڭ تۈتۈش قىلىنىپ، ئەسلىدىكى زەيكەشلەر ئادالاندى ۋە ئۆزگەرتىپ چېچىلدى ھەمدە بىر تۈركۈم تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشلىرى ياسالدى، سۇغىرىش رايونىدىكى ئوق ئېرىق ۋە زەيكەشلەر رېمونت قىلىندى ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈلدى، 1993 - يىلغا قەدەر ناھىيىدىكى ئاساسلىق تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشى 13 كە، ئۇزۇنلۇقى 304.07 كىلومېتىرغا، تىزگىنلەنگەن زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى 583 مىڭ 100 موغا يەتتى، كۆۋرۈك، سۇئۆتكۈچ، كۆچۈرمىدىن 178 ى ياسالدى.

شايار ناھىيىسىدىكى تايانچ زەيكەش قۇرۇلۇشلىرى

جەدۋەل: 4 — 48

زەيكەش نامى	قوشۇلىدىغان جايى	ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	چىقىرىۋېتىلىدىغان زەينىڭ قىسىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	تىزگىنلەنگەن زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى (تۆمەن مو)	ئىنشائات (دانە)	ئىزاھ
شايار باش غول زەيكىشى	تارىم دەرياسى	80	4	43.01	33	توقسۇ ناھىيىسىنىڭ زەي سۇيى بۇ ئۆستەڭگە قۇيۇلىدۇ، شۇڭا ئېقىم مىقدارىنى 7 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا كۆپەيتىشكە توغرا كېلىدۇ
ھەمكارلىق 2 - غول زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	29.78	1.5	7.43	29	1993 - يىللىق ئادالاش - ئۆزگەرتىش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى
شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	25.6	1.5~0.5	(12.33) 3.48	16	1990 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
ھەمكارلىق غول زەيكىشى	شايار ئوتتۇرا غول زەيكىشى	9.5	1.10	(8.85)	5	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
قايلوار غەربىي تارماق زەيكىشى	ھەمكارلىق غول زەيكىشى	16.8	0.7	5.70	13	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
قايلوار شەرقىي تارماق زەيكىشى	ھەمكارلىق غول زەيكىشى	15.7	0.4	3.15	13	1991 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
توبىولدى تارماق زەيكىشى	شايار ناھىيىسى باش غول زەيكىشى	22.5	1	6	22	1990 - يىلى ئۆزگەرتىلدى
تېرەك - يېڭىچىمەن تارماق زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	16.5	0.5	3	13	1993 - يىلى يېڭىدىن چېچىلدى
گۈلباغ تارماق زەيكىشى	شايار باش غول زەيكىشى	29.3	1.5~0.5	(14.25) 9.9	7	1990 - يىلى پۈتتى
يېڭى بوزبەر دېھقان چىلىق مەيدانى تارماق زەيكىشى	گۈلباغ تارماق زەيكىشى	18.13	0.6	4.35	13	1993 - يىلى يېڭىدىن چېچىلدى

نۇرباغ تارماق زەيكەشى	ئۆگەن دەريا سۇ كونا جىلغىسى	14.82	2.2～0.6	4.05	4	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقەرمۇبتىش بولسا تولۇق ھەل بولمەيدى
قىزىلباياق غەربىي تارماق زەيكىشى	نۇرباغ تارماق زەيكەشى	10.16	1.6～0.6	5.25	6	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقەرمۇبتىش بولسا تولۇق ھەل بولمەيدى
قىزىلباياق شەرقىي تارماق زەيكىشى	ئۇزۇنداش دەريا سۇ كونا جىلغىسى	15.28	0.7	6	4	1993 - يىلى پۈتتى، زەي چىقەرمۇبتىش بولسا تولۇق ھەل بولمەيدى

D: يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى (بازار - يېزا قۇرۇلۇشى قىسمىغا قارالسۇن)

E: كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى ئۆگەن، تارىم دەريالىرىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان قۇرۇلۇش يوق.

ئۆگەن دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى 80 كىلومېتىرلىق دەريا قېشى كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىدىغان چوڭ توسما ھېسابلىنىدۇ. بۇ توسمىنى ھەر يىلى كەلكۈن كېلىشتىن ئاۋۋال خەلق ئىشچىلىرى شاخ - شۇمبا، ياغاچلار بىلەن پۈختىلاپ تۇرىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 60 مىڭ ئىش كۈنى ئەمگەك كۈچى سەرپ قىلىنىدۇ، بۇنىڭغا ماتېرىيالنى قوشقاندا 500 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق سېلىنما سېلىنىدۇ.

تارىم دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش توسمىسىدىن 2 سى بار، بىرىنى 1965-يىلى تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى تارىم دەريا سىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا ياسىغان. بىرىنى 1971- يىلى تويبولدى يېزىسى تارىم دەريا سىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا ياسىغان، ئۇزۇنلۇقى نەچچە 10 كىلومېتىر، ئاق ئېگىز يېرى 2 مېتىر، ئاق پەس يېرى 0.5 — 0.6 مېتىر كېلىدۇ.

§ 4 . سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. ناھىيىدىكى 61 ئۆستەڭنىڭ سۇيىنى ئىشلىتىش مىرابلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدىكى 13 ئۆستەڭنى ناھىيىدىكى باش مىراب 5 — 40 يامبۇغا سېتىۋېلىپ ئىگىلىۋالغان، قالغانلىرىنى 100 دىن ئارتۇق ھەر دەرىجىلىك مىرابلار ئىگىلىۋالغانىدى. ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، لايداش، كەلكۈندىن مۇداپىئەلىنىش ئىشلىرىدا دېھقانلارغا ھاشا سېلىق سېلىناتتى؛ سۇ تەقسىملەشتە كۈمۈش، ئاشلىق، كالا - قوي ئېلىناتتى.

1950 - يىلى سۇ باشقۇرۇشتىكى فېئودال مىرابلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى ھەمدە رايوندا بىردىن، يېزىلاردا 20 دىن سۇ ئەزاسى قويۇش بەلگىلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ سۇ باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىندى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك سۇچىلىق كومىتېتى ناھىيىلىك سۇچىلىقنى باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 5 مەخسۇس كادىر ئىشلىدى. 1953 - يىلى دېموكراتىك كېڭىشىش ئارقىلىق رايون، يېزا، كەنتلەردە سۇچىلىق كومىتېتى قۇرۇلۇپ، سۇچىلىقنى باشقۇرۇش

خىزمەتىدە دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنىڭ تېز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، سۇچىلىقنى باشقۇرۇش خىزمىتىمۇ شۇنىڭغا يارىشا يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1956 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىدە سۇچىلىق بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتى تولۇقلاندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، باشقۇرۇش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى تۈرغۇزۇلدى، سۇنى مۇۋاپىق تەقسىملەش، قۇرۇلۇشنى بىخەتەر ھەرىكەتكە سېلىش تەلىپى ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1. تەشكىلىي باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى «كىم قىلسا شۇ مەنپەئەتلىنىش، شۇ باشقۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە ئاساسەن مۇناسىپ باشقۇرۇش ئورگىنى قۇرۇلۇپ، مەخسۇس باشقۇرغۇچى خادىم قويۇلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى پرىنسىپ جەھەتتىن مۇنداق بولدى: ئىككىدىن ئارتۇق يېزا مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارنى ناھىيە باشقۇردى؛ بىر يېزا مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشلارنى يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكىتى باشقۇردى؛ بىر كەنت مەنپەئەتلىنىدىغان قۇرۇلۇشنى كەنت باشقۇردى، ھەر دەرىجىلىك سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرىنى باشقۇرۇشتا مەخسۇس ئادەم باشقۇرۇش بىلەن ئامما باشقۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش يولى تۇتۇلدى. 1993 - يىلغا قەدەر ناھىيىلىك سۇچىلىق ئىدارىسىدە 370 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 84، ئىشچى 286، بۆلۈمچە دەرىجىلىك ئورۇن 25. بۇ 25 ئورۇن ئىچىدە سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرىدىغان ئورۇندىن سۇ باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، شور ئېقىن سۇ تەقسىملەش پونكىتى (ھازىر شايار باش غول ئۆستىگى سۇ تەقسىملەشنى باشقۇرۇش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى)، جەرىنلىك سۇ ئامبىرى، شايار باش غول زەيكىشى ۋە ئوتتۇراغول زەيكىشىنى باشقۇرۇش پونكىتى، قاراساغال، گۈلباغ، تويبولدى، نۇرباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم يېزىلىرىنىڭ سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى بار، شايار بازىرى، 1 ،، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدىمۇ سۇچىلىقنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس خادىم بار. سۇ باشقۇرىدىغان مەخسۇس خادىم 199.

2. سۇچىلىق قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش

ھەر يىلى قىش ۋە ئەتىيازدا قۇرۇلۇش پاكى سۇغىرىش رايونى بىرلىك قىلىنىپ، سۇ تەقسىملەش نىسبىتى ۋە مەنپەئەتلىنىدىغان كۆلەمگە ئاساسەن، مەنپەئەتلىنىدىغان يېزا، كەنت ئامما تەشكىللىنىپ، كۆچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى بىر - ئىككى قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك رېمونت قىلىنىپ، لايدىلىپ پۈختىلىنىپ تۇرۇلدى، مەنپەئەتلىنىدىغان ئورۇنلاردىن يۇرۇشلەشكەن ئىشئاتلارنى رېمونت قىلىشقا كېرەكلىك 3 خىل ماتېرىيال چىقىرىشتا قىيىنچىلىقى بارلىرىغا دۆلەت مۇۋاپىق دەرىجىدە قوشۇمچە ياردەم بەردى.

3. سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

سۇغىرىشقا سۇ ئىشلىتىشتە «سۇ ھوقۇقىنى مەركەزلەشتۈرۈش، بىر تۇتاش تەڭشەپ تەقسىملەش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» پرىنسىپىدا چىك تۇرۇلدى، سۇغىرىش رايوندا سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلۇپ، كۆپ مېتىر بويىچە ھەق ئېلىندى، ئۆگەن دەريا‌سى سۇغىرىش رايونىدىكى سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان سۇنى شايار باش غول ئۆستىگى سۇ تەقسىملەش باشقۇرۇش پونكىتى سۇ مىقدارىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى سۇ تەقسىملەش نىسبىتى بويىچە يېزا (مەيدان) لارغا تەقسىملەپ بەردى: گۈلباغ يېزىسىغا 14%، تويبولدى يېزىسىغا 25%، نۇرباغ يېزىسىغا 7%، قىزىلبايراق يېزىسىغا 17%، يېڭىمەھەللە يېزىسىغا 20.5%، قايلور يېزىسىغا 14%، شايار بازىرىغا 1.5%، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىغا 1% سۇ تەقسىملەندى. يېزىلىق سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئۆزىگە تەقسىملەنگەن سۇنى كەنتلەرگە مەنپەئەتلىنىش كۆلىمىگە قاراپ تەقسىملەپ

بەردى، ھەمدە سۇ مىقدارىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ «سۇ ئۇلۇغ بولسا بۆلۈپ سۇغىرىش، سۇ ئاز بولسا مەركەزلەشتۈرۈپ نۆۋەت بىلەن سۇغىرىش» يولىنى تۇتۇپ، سۇدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈردى.

ئۆگەن دەريالىق سۇغىرىش رايونىدا سۇدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىش نىسبىتى 1949 - يىلى %16.7 ئىدى، 1976 - يىلى سۇغىرىش ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %32 بولدى (ئۆگەن دەريالىق ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىگى ئېغىزىغىچە بولغان ئارلىقتا دەريا - ئۆستەڭدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %71.2، يېزا ئۆستەڭ ئېغىزىدىن كېنت تارماق ئۆستىگى ئېغىزىغىچە بولغان ئارلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %56.2، تارماق ئۆستەڭدىن ئېتىزغىچە بولغان ئارلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %80). 1976 - يىلى شايار باش غول ئۆستىڭىنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا بۆلىكى پۈتۈپ ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆگەن دەريالىق ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىگى ئېغىزىغىچە بولغان ئارلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئۆسۈپ %80.12 كە يەتتى؛ 1980 - يىلى پۈتكۈل ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %36 بولدى. باش غول ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 23.1 كىلومېتر قىسمىنى سۇ سىغىمى قىلىش قۇرۇلۇشى 1993- يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلاندى، ئېلىش بېشىدىن يېزا ئۆستىگى ئېغىزىغىچە بولغان ئارلىقتا سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %76.84 بولدى، يېزا دەرىجىلىك ئۆستەڭلەردىن قايلور غول ئۆستىگى، يېڭىمەھەللە «ئىتتىپاق» غول ئۆستىگى، توبيولدى غول ئۆستەڭلىرىنى سۇ سىغىمى قىلىش قۇرۇلۇشى پۈتۈپ ئىشلىتىلگەندىن كېيىن سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %58.25 كە يەتتى، پۈتكۈل ئۆستەڭ سىستېمىسىدىن پايدىلىنىش نىسبىتى %39.5 بولدى.

4. سۇ ھەققى ئېلىش

سۇ ھەققى ئېلىشتا، 1954 - يىلدىن باشلاپ تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ دەرىجە ئۇلچىمى بويىچە مو سانىغا قاراپ بۇغداي ئېلىش چارىسى قوللىنىلدى، 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن بىر كىلوگرام، 2 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 0.75 كىلوگرام، 3 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 0.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، باغ، كۆكتاتلىقتىن 1 - دەرىجىلىك يەرنىڭ ئۇلچىمى بويىچە سۇ ھەققى ئېلىندى. 1954 — 1955 - يىللىرى 299 مىڭ 605 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، بۇنى پۈلغا سۈندۈرغاندا 47 مىڭ 600 يۈەن بولىدۇ. 1956 - يىلى دەرىجە بويىچە ھەق ئېلىش بىكار قىلىنىپ، زىرائەتلەرنىڭ سۇ ئىشلىتىش مىقدارىغا ئاساسەن ھەق ئېلىنىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئۇلچىمى: ئاشلىق، كېۋەز زىرائەتلىرىنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن بىر كىلوگرام بۇغداي؛ كۆكتاتنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 1.5 كىلوگرام بۇغداي، شالنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 2.5 كىلوگرام بۇغداي ئېلىندى، بۇ ئۇلچەم تاكى 1978 - يىلغا قەدەر قوللىنىلدى. 1979- يىلى «كۇب مېتىرغا قاراپ ھەق ئېلىش» قا ئۆزگەرتىلدى، يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۇ باشلاش ئېغىزى بويىچە ھېسابلىنىپ، ھەر 100 كۇب مېتىر سۇ ئۇچۇن 0.06 يۈەن ھەق ئېلىندى، سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلمىغان باشقا تۇرلەردىن يەنىلا مو سانىغا قاراپ ھەق ئېلىندى. 1984 - يىلى كۇب مېتىرغا قاراپ ھەق ئېلىش ئۇلچىمى 1.2 لىغا ئۆستۈرۈلدى. 1990 - يىلى ش ئۇ ئا ر خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ سۇ ھەققى ئۇلچىمىنى تەڭشەش ھەققىدىكى تەستىق جاۋاب» نغا ئاساسەن، يېڭى ئۇلچەم بەلگىلىنىپ، ئۆگەن دەريالىق ئېلىش بېشىدىن باشلىنىدىغان ئومۇمىي سۇ مىقدارى بويىچە ھېسابلاپ، 3 — 11 - ئايغىچە ھەر كۇب مېتىر سۇ ئۇچۇن 6 لى، 12 — 2 - ئايغىچە ھەر كۇب مېتىر سۇ ئۇچۇن 3.5 لى ھەق ئېلىندى. يېزا (مەيدان) لارنىڭ سۇ باشلاش ئېغىزىدا ھەر 100 كۇب مېتىر سۇ ئۇچۇن 0.72 يۈەن ھەق ئېلىندى. سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش يولغا قويۇلمىغان سۇغىرىش رايونلىرىدا ھەر مو يەر ئۇچۇن 7 يۈەندىن سۇ ھەققى ئېلىندى. 1993 - يىلى سۇ ھەققى كۆرسەتكۈچى 3 مىليون 975 مىڭ يۈەن قىلىپ پىلانلاندى، 1954 — 1993 -

يىلغىچە 21 مىليون 643 مىڭ 700 يۈەن سۇ ھەققى ئېلىنىدى. سۇ ھەققىنىڭ %35 ى ئۆگەن دەريا‌سى باشقارمىسىغا، %20 ى يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1954 — 1993 - يىلغىچە سۇ ھەققى يىغىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 49

يىللار	سۇ ھەققى (تۆمەن يۈەن)	يىللار	سۇ ھەققى (تۆمەن يۈەن)	يىللار	سۇ ھەققى (تۆمەن يۈەن)
1955~1954	4.76	1969	6.41	1983	29.37
1956	5.08	1970	6.41	1984	41.10
1957	5.66	1971	9	1985	62.41
1958	6	1972	9	1986	81.30
1959	7	1973	9	1987	82.40
1960	7	1974	9	1988	83.50
1961	7	1975	9	1989	86.0
1962	8.50	1976	9	1990	122.1
1963	7	1977	9	1991	442.78
1964	7.50	1978	9	1992	463
1965	8	1979	21.54	1993	397.5
1966	6.41	1980	22.60	جەمئىي	2164.37
1967	6.41	1981	25.59		
1968	6.41	1982	25.63		

§5. ئۆگەن دەريا‌سى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى

شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەريا‌سى سۇغىرىش رايونىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش - زەي چىقىرىۋېتىش ھەمدە مۇھىت ئاسراش قۇرۇلۇشى تۈرلىرى 1991 - يىلى «دۇنيا بانكىسىدىن ئېلىنغان قەرز پۇل بىلەن قىلىنىدىغان قۇرۇلۇش تۈرلىرىنى كىرگۈزگەن ناھىيە» تۈرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇ تۈرگە پىلانلانغان مەبلەغ 167 مىليون 637 مىڭ 700 يۈەن.

1. غول، تارماق سۇ باشلاش ئۆستىكى قۇرۇلۇشى پىلانى

شايار ناھىيىسىنىڭ غول، تارماق سۇ باشلاش ئۆستىكى قۇرۇلۇشى پىلانىدىكى تۈر 13، ئۆستەڭلەرنىڭ

ئۇزۇنلۇقى 191.3 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىغىمى تۆۋەنلىگەن ئۇزۇنلۇقى 125.98 كىلومېتىر، ئىنشائات 42، قۇرۇلۇش پوتكەندىن كېيىن تۆۋەنلىگەن سىغىمىنىڭ پايدىلىنىش كوئېففىتسېنتى 0.36 دىن تۆۋەن 0.51 گە يېتىدۇ، 185 مىڭ مو بوزيەر ئېچىپ، ئۇنى سۇغىرىشقا شارائىت يارىتىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇ باشلايدىغان غول، تارماق تۆۋەنلىگەن قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 50

رەت نومۇرى	قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى				قۇرۇلۇش مىقدارى						ئەمگەك كۆچى (مىڭ كىشى كۈنى)
		ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	سۇ سىغىمى تۆۋەنلىگەن (كىلومېتىر)	ئىنشائات (دانە)	لايىھىدىكى ئېقىم مىقدارى (كۇب مېتىر/سېكۇنت)	توپا - تاش (مىڭ كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	سۇلياۋ يوپۇق (مىڭ كۋادرات مېتىر)	سۇلياۋ ماي يالتىلغان (كۇب مېتىر)	تىندۇرما قۇۋۇت (مىڭ كۇب مېتىر)		
1	شايار باش غول تۆۋەنكى	1.6	1.6	1	90	3.05	7055	40	19	18.96		4.908
2	شايار باش غول تۆۋەنكىنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	25	10.8		60	111	19759	178.69	117	0.30		10.764
3	شايار باش غول تۆۋەنكىنىڭ تۆۋەنكى بۆلىكى	21.9	11	2	35	60.69	17499	141.68	69	61.82		13.789
4	گۈلباغ غول تۆۋەنكى	6	6	2	9.2	4	5268	60		26.50		4.020
5	چوڭ گۈلباغ تارماق تۆۋەنكى	14	8	3	6.4	5	2795	73.6		9		3.040
6	كىچىك گۈلباغ تارماق تۆۋەنكى	8	6.78	2	3	1.36	3220	51		1.70		2.850
7	توۋبولدى غول تۆۋەنكى	8	8	2	11.6	4.8	8290	93		33.20		6.750
8	توۋبولدى تارماق تۆۋەنكى	17.5	11.5	3	8.1	7	7260	106		27.2		6.340
9	بورقاي تارماق تۆۋەنكى	26.7	13	5	5.3	6.5	7061	108.4		27.8		6.310
10	قايلور غول تۆۋەنكى	12	9	5	5.5	4.5	5265	75		19.30		4.540
11	ئىتتىپاق غول تۆۋەنكى	26	21	7	7.4	10.3	5295	193		17.10		6.850
12	نۇرباغ غول تۆۋەنكى	10.6	5.3	3	7	2.5	3120	19		12.60		2.820
13	يېڭى بوزيەر تارماق تۆۋەنكى	14	14	7	3.5	5.6	7500	105		27.80		6.600
جەمئىي		191.3	125.98	42		226.30	99387	1244.37	205	283.28		795.81

2. زەيكەش قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى پىلانلىنىدىكى تۇر 9، زەيكەشلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 312.65 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇزۇنلۇقى 108.75 كىلومېتىر، يېڭىدىن ياسىلىدىغىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 142.4 كىلومېتىر، ئىنشائات 95، قۇرۇلۇش پوتكەندىن كېيىن تىزگىنلىنىدىغان زەي چىقىرىۋېتىش كۆلىمى 818 مىڭ 600 موغا يېتىدۇ، سۇغىرىش رايونىدىكى 350 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزنى زەيسىزلەندۈرۈپ ئۇزۇنلۇقى شارائىت يارىتىلىدۇ.

شايار ناھىيىسىنىڭ غول، تارماق زەيكەش قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 51

رەت نومۇرى	قۇرۇلۇش نامى	قۇرۇلۇش كۆلىمى				قۇرۇلۇش مىقدارى			ئىگىلىك كۆچى (نومۇس ئىش كۈنى)	ئىزاھ
		زەيكەش تۇرۇنلۇقى (كىلومېتىر)	تۇرۇكەرتىلگەندىن كېيىنكى تۇرۇنلۇقى (كىلومېتىر)	يېڭى چېپىلغان زەيكەشنىڭ تۇرۇنلۇقى (كىلومېتىر)	قىشتاقلار (دانە)	توپا - تاش (نومۇس كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	تېمىدۇرما قۇرۇلما (مىڭ كۇب مېتىر)		
1	ھەمكارلىق 2 - زەيكەشى	35	35		14	42.0	1114	0.15	0.78	
2	ھەمكارلىق غول زەيكەشى	20.2	9.5		5	14.25	317	0.05	0.25	
3	شايار ئوتتۇرا زەيكەشى	25.8			6		743	0.15	0.24	
4	نۇرباغ يېڭى بوزيەر تارماق زەيكەشى	35		35	10	98.50	975	0.13	1.30	
5	قايلۇر تارماق زەيكەشى	32.5	32.5		10	39	610	0.09	1.59	قايلۇر شەرقىي، غەربىي زەيكەشلىرى
6	توبيولدى تارماق زەيكەشى	22.5		12.5	14	27.45	612	0.18	0.45	
7	گۇلباغ تارماق زەيكەشى	29.9		14.9	5	37.72	425	0.31	0.67	
8	قىزىلبايراق تارماق زەيكەشى	31.75	31.75		8	48.8	709	0.09	0.89	
9	باش زەيكەشتىن ئۆچۈپ-قىنغىچە	80		80	23	400	636	0.21	4.06	
كىچىك جەمئىي		312.65	108.75	142.4	95	707.72	6141	1.36	10.23	

3. بوزيەر ئېچىش

شايار ناھىيىسىدە 185 مىڭ مو بوزيەر ئېچىلدى، پىلانلانغان مەبلەغ 38 مىليون 312 مىڭ 500 يۈەن، بۇ سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ 28.53% نى ئىگىلەپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر مو يەرگە 207.09 يۈەندىن مەبلەغ توغرا كەلدى.

4. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش

350 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى، پىلانلانغان مەبلەغ 23 مىليون 377 مىڭ 300 يۈەن بولۇپ، سۈچىلىق ئومۇمىي مەبلىغىنىڭ 17.41% نى ئىگىلەيدۇ.

5. مەيدان ئىچى - سىرتىنى تۇتاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى

پىلانلانغان مەبلەغ 1 مىليون 226 مىڭ 100 يۈەن.

6. يول قۇرۇلۇشى

پىلانلانغان مەبلەغ 1 مىليون 940 مىڭ 200 يۈەن.

7. چارۋىچىلىق رايونى سۇچىلىقى

پىلانلانغان مەبلەغ 2 مىليون 881 مىڭ 400 يۈەن.

8. ئىلمىي تەتقىقات، تەكشۈرۈش، تەربىيىلەش، مەسلىھەت بېرىش

پىلانلانغان مەبلەغ 2 مىليون 35 مىڭ 300 يۈەن.

يۇقىرىقى پىلاندىكىلەر ناھىيىلىك دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلى بىلەن ئىشلىنىدىغان تۈرلەر ئىشخانىسى تەشكىللەپ يولغا قويىدىغان تۈرلەر، بۇ تۈرلەرگە 1991 - يىلدىن باشلاپ 1993 - يىلغىچە 47 مىليون 168 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىنىدى، بۇ سۇچىلىق قىسمى ئۇچۇن پىلانلانغان مەبلەغنىڭ %13.35 نى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە چېپىلغان تارماق تۆستەكنىڭ ۋە سۇ سىغىمى تۆستەكنىڭ 42.11 كىلومېتىر، زەيكەش 192 كىلومېتىر، ئېچىلغان بوزيەر 50 مىڭ مو، ئۇزگەرتىلگەن تۇۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز 90 مىڭ مو.

1991 — 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىنىڭ دۇنيا بانكىسى قەرز پۇل تۇرىگە كىرگۈزۈلگەن قۇرۇلۇشلارنى پۈتتۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 52

نامى	پۈتۈش ئەھۋالى	سېلىنغان مەبلەغ (مىڭ يۈەن)	قۇرۇلۇش مىقدارى			ئىزاھ
			تۆستەك ئۇزۇلۇقى (كىلومېتىر)	ئىنشائات (داۋە)	توپا - تاش (مىڭ كۇب مېتىر)	بېتون (كۇب مېتىر)	
1. غول، تارماق تۆستەنلەرنى سۇ سىغىمىغا ئاشتۇرۇش		2005.48	42.11	32	203.64	41330	
شايار باش غول تۆستەنىڭ يۇقىرى بۆلىكى	1992 - يىلى پۈتتى	689.51	10.22	10	106	19366	ئۇزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر قىسمى بۇنىڭ سىرتىدا
قايلور غول تۆستىكى	1992 - يىلى پۈتتى	215.30	5.15	8	4.38	4125	
گۈلباغ غول تۆستىكى	1993 - يىلى پۈتتى	170.75	3.55	3	6.25	3552	ئۇزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر باش غول تۆستەكنىڭ بۇنىڭ ئېچىدە
توپبولدى غول تۆستىكى	1993 - يىلى پۈتتى	298.18	8.30	5	13.90	5739	ئۇزارتىلغان 1.18 كىلومېتىر باش غول تۆستەكنىڭ بۇنىڭ ئېچىدە

ئىنتىپاق غول ئۆستىگى	1993 - يىلى پۈتتى	324.38	9.30	5	9.95	6118	
شايار باش غول ئۆستە-ڭلىنىلاق تۆۋەنكى بۆلىكى	1993 - يىلى باشلاندى	135			54.96		
يېڭى بوزىەر غول ئۆستىگى	1993 - يىلى باشلاندى	171.85	5.6	1	8.2	2430	ئومۇمىي ئۇزۇنلۇ-قى 15.99 كىلو-مېتىر، تېخى پۈتمىدى
2. زەي چىقىرىۋېتىش قۇرۇلۇشلىرى	1993 - يىلى باشلاندى	871.8	192.72	100	404.82	5337	
گۈلباغ تارماق زەيكىشى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	36.34	29.30	7	56	388	
توبېبولدى تارماق زەيكە-شى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	113.74	22.50	22	59.4	1089	
شايار ئوتتۇراغول زەي-كىشى	داۋاملاشتۇرۇلۇۋاتىدۇ	68.65	25.6	17	37.9	525	
ھەمكارلىق غول زەيكە-شى	1991 - يىلى پۈتتى	40.85	9.59	4	21.95	230	
قايلۇر تارماق زەيكىشى	1991 - يىلى پۈتتى	136.75	32.5	25	56.85	1113	شەرقىي، غەربىي 2 زەيكەش
قىزىلبايراق تارماق زەيكىشى	1992 - يىلى پۈتتى	102.10	32.28	8	54.48	537	شەرقىي، غەربىي 2 زەيكەش
نۇرباغ تارماق زەيكىشى	1993 - يىلى پۈتتى	232.37	32.95	17	72.24	1455	يېڭى بوزىەر تار-ماق زەيكىشى شۇنىلاق ئىچىدە
شايار - توقسۇ ھەمكار-لىق 2 - زەيكىشى	1993 - يىلى باشلاندى	91	8		46		ئومۇمىي ئۇزۇنلۇ-قى 29.78 كىلو-مېتىر
3. بوزىەر ئۆزلەشتۈ-رۈش	50 مىڭ مو بوزىەر ئۆزلەشتۇرۇلدى	1037.88	119.51	61	233.21	1221.30	سۇغىرىش، زەي چىقىرىۋېتىش ئۆستەڭلىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى
4. تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش	90 مىڭ مو تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىز ئۆزگەرتىلدى	603.06	51.60	36	82.26	1885.4	زەيكەش ئۇزۇنلۇ-قى
5. يول قۇرۇلۇشى	ئۇزۇنلۇقى كىلومېتىر	198.65					ئاسفالت يول
جەمئىي		4716.87					

IX باب

يېزا ئىگىلىك قۇرۇلمىسى ۋە ئۇنۇم

§1 . كەسىپ قۇرۇلمىسى

شايار ناھىيىسى — دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان يېزا ئىگىلىك ناھىيىسى، مىنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۇ ناھىيىدە مۇتلەق ئۈستۈن ئورۇندا تۇراتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت تارماقلىرىنى باشلاندى، شۇنداقتىمۇ يېزا ئىگىلىكى يەنىلا يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. 1986 - يىلدىن كېيىن سانائەت تارماقلىرىنىڭ تەرەققىياتى تېزلىشىپ، سالمىقى ئۆرلىدى، لېكىن يەنىلا يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىنىڭ نىسبىتىدىن ئېشىپ كېتەلمىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى

جەدۋەل: 4 — 53

يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى	يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى	يىللار	سانائەت	يېزا ئىگىلىكى
1949	9	91	1964	10.43	89.57	1979	14.50	85.50
1950	7.70	92.30	1965	10.60	89.40	1980	17.40	82.60
1951	8.33	91.67	1966	15.25	84.75	1981	26.46	73.54
1952	8.05	91.95	1967	16.55	83.45	1982	19.39	80.61
1953	7.81	92.19	1968	23.55	76.45	1983	20.83	79.17
1954	6.86	93.14	1969	11.79	88.21	1984	33.27	60.73
1955	7.57	92.43	1970	18.76	81.24	1985	33.62	66.73
1956	7.48	92.52	1971	12.35	87.65	1986	31.64	68.36
1957	7.58	92.42	1972	9	91	1987	33.18	66.82
1958	7.90	92.10	1973	9.20	90.80	1988	22.36	77.64
1959	14.44	85.56	1974	15.06	84.94	1989	25.18	74.82
1960	16.46	83.54	1975	14.65	85.35	1990	26.94	73.06
1961	9.07	90.93	1976	13.96	86.04	1991	34.93	65.07
1962	9.84	90.16	1977	14.62	85.38	1992	39.78	60.22
1963	10.01	89.99	1978	13.53	86.47	1993	41.64	58.36

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا تېرىقچىلىق ئاساسىي گەۋدە بولدى؛ ناھىيىدىكى سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلايدىغان كارخانىلار ئاساسىي گەۋدە بولدى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولغان بولسىمۇ، ئىقتىسادىي قۇرۇلما شەكىلىدە قەدىمدىن ھازىرغىچە تېرىقچىلىقنى ئاساس قىلىدىغان ئەھۋال ئۆزگەرمىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بەش چوڭ كەسىپنىڭ قىسمەن يىللاردىكى مەھسۇلات قىممىتى

جەدۋەل: 4 — 54

كۆرسەتكۈچ / يىللار	سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكىنىڭ سانائەت يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	تېرىقچىلىق		ئورمانچىلىق		چارۋىچىلىق		قوشۇمچە كەسىپ		بېلىقچىلىق		دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ساپ كىرىمى (يۈەن)
				مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن (%)	
1950	699.72	645.85	92.3	353.23	54.7	37.06	5.7	218.46	33.8	36.33	5.6	0.77	0.2	32.03
1955	1047.33	968.07	92.4	605.18	52.5	45.46	4.6	277.52	28.7	39.28	4.1	0.66	0.1	36.09
1960	1282.56	1071.43	83.5	603.44	56.3	48.11	4.4	371.60	34.7	47.72	4.5	0.56	0.1	43.25
1965	1809.68	1617.93	89.4	878.22	54.3	61.24	3.8	608.49	37.6	69	4.2	0.98	0.1	57.83
1970	2355.54	1913.68	81.2	1266.14	66.2	46.45	2.4	505.51	26.4	94.71	4.9	0.87	0.1	60.93
1975	3474.37	2965.37	85.3	2044.08	68.9	32.14	1.1	699.87	23.6	185.08	6.2	4.20	0.2	62.76
1978	4013.22	3470.36	86.5	2291.88	66	56.07	1.6	856.65	24.7	263.69	7.6	2.07	0.1	91.22
1980	4045.79	3341.83	82.6	2384.41	71.4	78.05	2.3	667.41	19.9	205.41	6.1	6.55	0.2	120.94
1983	5437.52	4304.68	79.2	3188.69	74.1	178.68	4.2	655.42	15.2	271.86	6.3	10.03	0.2	169.31
1987	9220.22	6161	66.8	4803	78	245	4	860	14	229	3.7	24	0.3	429.80
1989	10082.94	7544.44	74.8	6111.34	81	208.53	2.8	921.10	12.2	265.71	3.5	37.26	0.5	460.64
1991	36055.57	23459.57	65.1	18548.55	79.1	429	1.8	3681.15	15.7	691.77	2.9	109.10	0.5	664.33
1993	41281.88	24091.88	58.4	18496.56	76.8	557	2.3	3987	16.5	950.33	3.9	100.99	0.5	689

ئىزاھ: جەدۋەلدىكى مەھسۇلات قىممىتى 1990 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلاندى.

ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا چارۋىچىلىقنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلىدى. بۇنىڭدا ئەھۋال مۇنداق: چارۋىچىلىقنىڭ شايار ناھىيىسى قۇرۇلغاندا ئىگىلىگەن نىسبىتى مىنگو يىللىرىدىكىدىن يۇقىرى بولدى، مىنگو يىللىرىدا جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكىدىن يۇقىرى بولدى؛ ئۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇيىل تۆۋەنلەش يۆزلىنىشى شەكىللەندى. بىراق چارۋىچىلىق ئىقتىسادى يەنىلا «بەش كەسىپ» نىڭ ئىچىدە 2 - ئورۇندا تۇردى، يەنە كېلىپ چارۋا پادىلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى يىلمۇيىل مۇۋاپىقلاشتى ۋە ئىلمىيلەشتى، چارۋىلارنىڭ قولدىن چىقىرىلىش نىسبىتى يىلمۇيىل ئاشتى، تاۋارلىشىش نىسبىتىمۇ ئاشتى.

تېرىقچىلىقتا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئاساس قىلىندى، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشتا بۇغداي تېرىقچىلىقى ئاساس قىلىندى. 1987 - يىلدىن ئىلگىرى تېرىقچىلىقنىڭ نىسبىتىدە ئاشلىقنىڭ 8، پاختىنىڭ بىر، باشقىلارنىڭ بىر ئىدى؛ 1990 - يىلى ئاشلىقنىڭ 6، پاختىنىڭ 3، باشقىلارنىڭ بىر قىلىپ تەڭشەلدى؛ 1993- يىلى ئاشلىقنىڭ 5، پاختىنىڭ 4، باشقىلارنىڭ بىر قىلىپ تەڭشەلدى. گەرچە ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭكىگە تەڭلىشەلمىسىمۇ، مەھسۇلات قىممىتى ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئومۇمىي قىممىتىدىن ئېشىپ كەتتى، بۇ ھال ئىقتىسادىي زىرائەت تېرىقچىلىقىنىڭ قىممىتىنى ۋە كۆپ خىل ئىگىلىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى نامايەن قىلدى. ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ نىسبىتى سەل تۆۋەنلىگەن بولسىمۇ، «ئىككى قېتىم پىشارنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» يولغا قويۇلۇپ، ئېچىز ئورنىغا كۆممىقوناق تېرىلمىدىغان كۆلەم كېڭەيتىلگەنلىكتىن ۋە تۆجۈپىلەپ پەرۋىش قىلىنغانلىقتىن، ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى كېمەيمەپ كەتمىدى، ئەكسىچە ئاز - ئازدىن ئېشىپ باردى. 1993 - يىلى ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمى 305 مىڭ مو بولۇپ، 1987 - يىلدىكىدىن 84 مىڭ 800 مو كېمەيمەپ كەتتى، ئەمما ئومۇمىي ھوسۇل 66 مىڭ 248.5 تونىنغا يېتىپ، 1987 - يىلدىكىدىن 3.9% ئاشتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ يىرقانچە يىلدىكى تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 4 — 55

مەزمۇنى / يىللار	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى (تۆمەن مو)	ئاشلىق زىرائىتى				ئىقتىسادىي زىرائەت					
		تېرىلغۇ كۆلىمى (تۆمەن مو)	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	ئومۇمىي ھوسۇلى (تونا)	بىر يىلىك مەھسۇلاتى (كىلوگرام)	بۇنىڭ ئىچىدە					
						تېرىلغۇ كۆلىمى (تۆمەن مو)	ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)	كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى (تۆمەن مو)	ئومۇمىي ھوسۇلى (تونا)	پاختا بىر يىلىك ھوسۇلى (كىلوگرام)
1949	19.62	16.18	82.5	12681.5	78.5	2.40	12.2	1.29	51.5	6.6
1965	46.27	37.24	80.5	25981.5	70	7.64	16.5	5.30	1035	11.5
1975	51.26	41.48	80.9	39676.5	95.5	7.64	14.9	5.33	1127.5	10.4
1980	55.05	45.30	82.3	49275.5	109	8.64	15.1	6.23	1283.5	11.3
1985	49.27	39.52	80.2	55000.5	139	7.77	15.8	6.07	2031	12.3
1990	62.69	42.82	65.18	67800	158.3	22.87	34.82	17.89	8982	27.23
1993	75.81	50.22	66.24	66249	131.9	25.59	33.76	21.67	17501	28.58

ئورمانچىلىقنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا تۇتقان نىسبىتى تۆۋەنرەك بولسىمۇ، سالمىقى يىلمۇيىل ئاشتى. 50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىقىدا ئاساسلىقى تەبىئىي ئورمان ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى، سۈنئىي ئورمان تارقاق ھەم ئاز ئىدى، ئۇنىڭ كۆلىمى ۋە ئىقتىسادىي مەھسۇلات قىممىتى تۆۋەن ئىدى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىر مەھەل زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى، بىراق تېزلا يەنە «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» نىڭ زەربىسىگە ئۇچرىدى، 80 - يىللاردىن كېيىن ئاندىن پۈختا قەدەمدە راۋاجلاندى.

ئورمانچىلىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا ئىھاتە ئورمىنىنىڭ سالمىقى بىرقەدەر زور بولدى ھەمدە ئىزچىل تۇرغە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ ئىقتىسادىي ئورمانىنىڭ سالمىقىدىمۇ ناھايىتى زور تەرەققىيات بولدى.

يېلىقچىلىق، قوشۇمچە كەسىپنىڭ تەرەققىياتى ئىزچىل ئاستا بولۇپ، پۈتكۈل يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى تۆۋەن بولدى، ئەمما 1980 - يىلدىن كېيىنكى تەرەققىيات سۈرئىتى تارىختىكى ھەرقانداق دەۋردىكىدىن يۇقىرى بولدى.

§ 2 . ھاسىلات ئۈنۈمى

يېزا نوپۇسى ۋە ئەمگەك كۈچىنىڭ پۈتۈن ناھىيە نوپۇسى ۋە ئەمگەك كۈچى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى يىلمۇيىل تۆۋەنلىدى، بۇ 50 - يىللاردا بىرقەدەر گەۋدىلىك بولدى، بۇنىڭ سەۋەبى تۆۋەندىكىچە: (1) خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى ئىختىساسلىقلارغا ئېھتىياجلىق بولدى، ئۇلار تولىسى يېزىلاردىن كەلدى؛ (2) ئەينى ۋاقىتتا سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكىنىڭ پەرقى بىرقەدەر زور بولغاچقا، يېزا نوپۇسى سانائەتكە جەلپ قىلىندى. 1960 — 1963 - يىللىرى نوپۇسنىڭ شەھەرگە كىرىشى سىياسەت جەھەتتىن چەكلىنىپ، يېزا نوپۇسى نىسبىتىنىڭ تۆۋەنلىشى ۋاقىتلىق ئاستىلىتىلغان بولسىمۇ، ئۇزلۇكسىز شەھەرگە ئېقىپ كىرىدىغانلار يەنىلا كۆپ بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يېزا نوپۇسىنىڭ نىسبىتى ئانچە تۆۋەنلەپ كەتمىدى. ج ك پ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىقتىساد جانلاندۇرۇلۇپ، ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن يېزا نوپۇسىنىڭ نىسبىتى يەنە تۆۋەنلىدى.

1949 - يىلى يېزا ئاھالىسىنىڭ ئىلكىدىكى تېرىلغۇ يەر 3.4 مو ئىدى، 1950 - يىلى كۆپەيىپ 8.72 موغا يەتتى؛ 1970 - يىلى 3.71 مو بولدى، 1980 - يىلى 4.45 مو بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆزگىرىش چوڭ بولمىدى. گەرچە ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يېرى 1949 - يىلدىكىدىن ناھايىتى زور دەرىجىدە كۆپەيگەن بولسىمۇ، بىراق، نوپۇسنىڭ ئېشىش سۈرئىتى تېرىلغۇ يەرنىڭ كۆپىيىش كۆرسەتكۈچىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتتى.

يېزا نوپۇسى يىلمۇيىل كۆپەيگەن ۋەزىيەتتە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشى يەنىلا ئۇزلۇكسىز ئاشتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مىقدارىمۇ تەدرىجىي ئاشتى.

يېزا ئىگىلىكىدە كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان مەھسۇلات قىممىتى 1955 - يىلى 141 يۈەن ئىدى، 1975 - يىلى 250 يۈەنگە، 1993 - يىلى 1708 يۈەنگە يەتتى.

به شنجی قسم

سانائدت، پیزا - بازار کارخانسلری

بەشىنچى قىسىم

سانائەت، يېزا - بازار كارخانىلىرى

I باب

سانائەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە پەقەت كۆلىمى كىچىك بىر قىسىم قول ھۈنەرۋەنچىلىك دۇكىنىلا بار ئىدى. ئۇلار ئاساسلىقى ياغاچچىلىق، ئىگەر - جابدۇق ياساش، باپكارلىق، كىگىزچىلىك، تېرە - يۇڭ پىششىقلاش، جۇۋازچىلىق، قاداقچىلىق، تۆمۈرچىلىك، قاڭالتىرچىلىق قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قول ھۈنەرۋەنچىلىك بۇرۇنقى ئاساستا سەل تەرەققي قىلدى. 1956 - يىلى قول ھۈنەرۋەنچىلىك سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ يەككە ئىگىلىك كوللېكتىپ ئىگىلىككە ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىلى شايارda كۆلىمى كىچىك 2 سانائەت كارخانىسى، 288 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، شۇ يىلى 815 مىڭ يۈەنلىك سانائەت مەھسۇلات قىممىتى يارىتىلىپ، شايار سانائىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى يارىتىلدى. 1958 - يىلى شايار ناھىيىسى مەملىكەت بويىچە يەرلىك سانائەتنى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇش فاڭجېنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قارىغۇلارچە پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئايىغ كىيىم زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش- سەپلەش زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت، كانلارنى قۇردى. 1959 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە سانائەت كارخانىسى 15 كە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 372 گە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 359 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1962 - يىلى «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پولات- تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئايىغ كىيىم زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى، ئۇلارنىڭ ئىشچىلىرى 1961- يىلدىكى 706 دىن 430 غا قىسقارتىلدى. سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 351 مىڭ 100 يۈەنگە چۈشۈپ قېلىپ، 1959- يىلدىكىدىن 1 مىليون 7900 يۈەن كېمەيدى.

10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشى بىنورمال بولۇپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون — 5 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا ئايلاندى.

70 - يىللارنىڭ ئاخىرى قالايمىقانچىلىق ئوڭشىلىپ ناھىيە بويىچە كارخانىلار يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە

قەدەم قويدى. 1980 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 39 مىڭ يۈەنگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن يېزا - بازار كارخانىلىرى ۋە يەككە سانائەت خېلىلا تەرەققىي قىلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلاردا ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى تەدرىجىي يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنى تەرتىپكە سېلىش ۋە تېخنىكا ئۆزگەرتىش خىزمەتلىرى زور كۈچ بىلەن ئىشلەندى. 1983 - يىلغا كەلگەندە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 10 مىليون يۈەنلىك چوڭ ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، 11 مىليون 328 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1980 - 1989 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى كۆپەيمىدى، لېكىن يېزا - بازار كارخانىلىرى (ئىلگىرىكى گۈڭشې، ئەترەت كارخانىلىرى) بىر ئاز كۆپەيدى، 1989 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 25 مىليون 187 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 291 مىڭ يۈەن. 1991 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ سانائىتى ئىلگىرىكىگە قارىغاندا تېز تەرەققىي قىلدى. بۇ مەزگىلدە ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتىنىڭ تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلدى؛ يېڭىدىن يىپەك تارتىش زاۋۇتى قۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، ياساش زاۋۇتى ساھە ھالقىپ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللاندى. كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى سانائەتنىڭ تەرەققىياتىمۇ تېز بولدى، مەسىلەن، تەمىنات - سودا سىستېمىسىنىڭ پاختا زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى ئۆزگەرتىلدى ۋە كۆلىمى كېڭەيتىلدى، يېڭىدىن سۇلياۋ ياسالما زاۋۇتى، پاختا بوتقىسى تاختاي زاۋۇتى قۇرۇلدى، 2 - يېنىك سانائەت سىستېمىسىنىڭ ماي ئايرىش، پار قازىنى ياساش قاتارلىق كەسىپلىرى تەرەققىي قىلدى؛ يېزا - بازار كارخانىلىرىمۇ تەرەققىي قىلىپ 1987 - يىلدىكى 78 دىن 1993- يىلى 1056 گە (يەككە سانائەت ئورۇنلىرىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) يەتتى. 1993 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 174 مىليون 489 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 23 مىليون 420 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ 148 مىليون 480 مىڭ يۈەن؛ يارىتىلغان پايدا - باج 5 مىليون 980 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 2 مىليون 340 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانىلارنىڭ 3 مىليون 640 مىڭ يۈەن (يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ 1 مىليون 450 مىڭ يۈەن). ئىشچى- خىزمەتچى 1104، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 13 مىليون 183 مىڭ يۈەن، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ 7 مىليون 835 مىڭ يۈەن.

§ 1 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت 1956 - يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، ئەسلىدىكى يەككە مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشلەپچىقىرىش شەكلى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىگە ئۆزگەرتىلدى؛ كېيىنكى يىلى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى قول سانائەت دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى. ئۇ چاغدا پەقەت يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى بىلەن توقۇمىچىلىق فابرىكىسى ۋە ئاز كەم 100 ئىشچى - خىزمەتچىلا بار ئىدى. 1958 - يىلى جايلار كەڭ كۆلەمدە سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھېچقانداق شارائىت ھازىرلانمىغان ئەھۋالدا، پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، كۆمۈر كېنى، ئېنېرگىيە پونكىتى، قۇرۇلۇش ئەترىتى، يىپەك زاۋۇتى، ئاياغ كىيىم زاۋۇتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىقلارنى قۇرۇپ، ئىشچىلىق سالاھىيىتىگە توشمايدىغان نۇرغۇن ئادەملەر(يەنى كەسپىي تېخنىكىسى يوق ۋە كەسپىي ئىشلەپچىقىرىش بويىچە

تەرىپىلەنمىگەن ئادەملەر) نى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلدى . شۇنىڭدىن كېيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى يىلسېرى كۆپەيىپ، 1961- يىلىغا كەلگەندە 706 گە يەتتى. 1962 - يىلى ئالدىراپلا قۇرۇلغان نۇرغۇن سانائەت كارخانىلىرى تاقىلىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى (كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى) ، توقۇمىچىلىق فابرىكىسى (كېيىن ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا ئۆزگەرتىلدى) ، پاختا - چىگە زاۋۇتى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى، يېمەكلىك زاۋۇتىدىن ئىبارەت بىرقانچە زاۋۇتلا ساقلاپ قېلىنىدى، ئىشلەۋاتقان ئىشچىدىن 430 ى قالدى. 1960- يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان «سۇنئىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى، 1973 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى، 1970 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا قۇرۇلغان «قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىقلار ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشمەي تۇرۇپلا ياكى ئەمدىلا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختاپ قالدى. 1980 - يىلى ئەسلىدىكى شېكەر زاۋۇتى ئاساسىدا چوڭچوكبۇيا مەلھەمى زاۋۇتى قۇرۇلدى(1985 - يىلى ۋەيران بولدى) . 1984 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ئۆزگەرتىلدى. 1988 - يىلى ئۇن - ياغ زاۋۇتى يەنە بىر قېتىم ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1992 - يىل 8 - ئايدا قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك زاۋۇتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 4 - ئايدا يېزا - بازار كارخانىلىرىدىن ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى(1993- يىل 7 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى) ۋە يەنىلا تارتىش زاۋۇتى (1993- يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى) قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلدى، 8 - ئايدا چوپۇن پارقازان زاۋۇتى بىلەن سۇلياۋ ياسالما زاۋۇتى قۇرۇلدى(1992 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى) .

1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق قىلىنىپ كېيىنكى يىلى 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى ياخشى باشقۇرۇلمىغانلىقتىن 1993 - يىلى ۋەيران بولدى. 1980 - يىلى باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلگەن چوڭچوكبۇيا مەلھەمى زاۋۇتى 1985 - يىل 1 - ئايدا يەنە باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ ناھىيىلىك ئۇنۇمۇرسال زاۋۇت بولدى، 1987 - يىلى يەنە باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ ناھىيىلىك يېمەكلىك زاۋۇتى بولدى، 1993 - يىلى ۋەيران بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسى 7گە، ئىشچىسى 598گە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 23 مىليون 420 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى سانائەت 1956 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىدە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى سانائەت كارخانىسى يوق ئىدى، سېدەباغ كوچىسىدىكى چوپۇن بىلەن مەش پىلىتى ۋە ساپان چىشى ئىشلەپچىقىرىدىغان دۇكانلار ئائىلىۋى كارخانا بولۇپ، مەبلەغ قەرز ئالغان بولسىمۇ پايدىسىنى ئايرىمايتتى. كېيىن قول سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانىلار بارلىققا كەلدى. مەسىلەن، باش كىيىم - ئاياغ كىيىم كوپېراتىپى، تۆمۈرچىلىك - ياغاچچىلىق كوپېراتىپى، قاۋالتىرچىلىق كوپېراتىپى، تېرە ئەيلەش كوپېراتىپى قاتارلىقلار، بۇنىڭدىن باشقا ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدا 3 كۆك خىش خۇمدىنى بار بولۇپ، يىلىغا 1 مىليون دانە ئەتراپىدا خىش ئىشلەپچىقاردى؛ 1980 - يىلى قايلور گۈڭشىسى خىش زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر ئايلانما خۇمدان سېلىپ، يىلىغا 8 مىليون 750 مىڭ دانە ئەتراپىدا خىش ئىشلەپچىقاردى؛ 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى گۈلباغ يېزىلىق خىش زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 8 مىليون دانە خىش ئىشلەپچىقاردى. يۇقىرىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسىنى يېزا(كوپېراتىپ) لار قۇرغان بولۇپ، كوللېكتىپنىڭ ئىلكىدە بولدى.

1956 - يىلدىن باشلاپ يېزا - كەنتلەر كىچىك ئۇن زاۋۇتلىرىنى قۇردى، 1970 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك ئۇن زاۋۇتى كۆپەيىپ 100 گە يەتتى، ئۇلارنىڭ پەقەت بىرلا ياكى 2 دىن 3كە پولات تۈگمىسى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ماشىنىلىرى كونا، ئىشلەپچىقىرىشى قالاق بولغاچقا 80 - يىللاردىن كېيىن ناقالدى، ئىشتىن

توختىتىلدى ياكى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى؛ 90 - يىللاردىن كېيىن پەقەت نەچچە 10لا قالدى، يەنە كېلىپ شەخسلەرگە مۇددەتگە بېرىلدى.

يەككە مۇلۈكچىلىكتىكى سانائەت 1992 - يىلى شىنشاڭ دۇكىنىنىڭ خوجايىنى جاۋ باۋجىن گۈلباغ پېزىسىنىڭ ئېگىزدۆڭ كەنتىدە(كۆكتاتچىلىق ئەتىرىتى) كۈنىگە 25 تونىنا ئۈن تارتالايدىغان بىر ئۈن زاۋۇتى قۇردى ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە مەھسۇلاتى بولغان كېپەكتىن پايدىلىنىپ ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقاردى. گەرچە بۇنىڭدىن ئىلگىرى شەخسلەر قۇرغان ئۈن - ياغ تارتىش كەسپى بار بولسىمۇ، لېكىن زامانىۋى سانائەت بىلەن پەرقى چوڭ بولۇپ، ئائىلىۋى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ئىشچىلىرى ئائىلە ئەزالىرىدىن تەركىب تاپقان، كۈندىلىك مەھسۇلات مىقدارى ئاز بولۇپ، ئائىلىۋى دۇكانغا ئوخشاپ قالغانىدى. مۇشۇنىڭغا ئوخشاپ كېيىنكى كارخانىلاردىن ياغاچ ئۈي سايمانلىرى زاۋۇتى، تۆمۈر ئوسكىنىلەرنى ياساش زاۋۇتى قاتارلىق نەچچە 10ى بار. بۇلارنىڭ ھەممىسى قول سانائەت شەكلىدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1977 — 1993 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 - 1　　بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	تۈراقلىق مۇلۈكنىڭ ئەسلى قىممىتى	تۈراقلىق مۇلۈكنىڭ ساپ قىممىتى	نورمىلىق تۈراقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىگىنى	مەھسۇلات سېتىش پېچى	پايدا ئالىدىغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى	زىيان تارتىدىغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى	ئومۇمىي پايدا
1977	295.10	239.50	171	13.70	31.40	12.80	18.60
1978	340.69	273.96	181.46	8.39	14.45	4.25	10.20
1979	289	248.70	176.30	20.69	18.70	4.50	14.20
1980	307.90	224.20	577.50	21.30	42.70	10.10	32.60
1981	319.60	249	1042.71	14.43	14.28	10.47	4.51
1982	328.61	246.41	1198.15	15.29	24.01	13.10	10.91
1983	339.86	241.79	1005.59	20.20	25.73	6.06	19.67
1984	280.87	184.84	128.83	17.89	8.61	7.09	1.52
1985	298	203.40	161.32	18.01	13.20	2.10	11.10
1986	303.40	190.71	172.80	18.81	21	3.70	17.30
1987	345.40	221.90	413	22.20	22	0.30	21.70
1988	256.2	210.2	213.1	24.9	23.3	11.4	11.7
1989	302.5	145.7	265.9	23.9	28.7	6.9	21.8
1990	416	372.6	385.1	22.7	59.9	11.4	48.5
1991	556	391	405	27	187		187
1992	714.7	522.5	417.8	24	286.6		286.6
1993	1318.3	1028.6	675.1	87.1	198.3		198.3

شايار ناھىيىسىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1949 — 1993 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 2

تۈرى / يىللار	كارخانا سانى		گىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىل ئاخىرىدىكى سانى		سانائەت مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمى خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكىسى
1949					54.02	
1950					53.87	
1951					61	
1952					64.26	
1953					71.74	
1954					67.18	
1955					79.26	
1956					83.14	
1957	2	2	288	288	81.50	81.50
1958	6	6	165	182	91.40	75.10
1959	9	15	233	372	235.9	209.7
1960	6	22	447	552	211.13	176.1
1961	5	12	258	706	111.5	104.2
1962	4	14	266	430	135.11	92.4
1963	4	15	162	599	152.13	102.3
1964	4	15	162	599	182.6	151.2
1965	5	15	277	610	191.8	127.5
1966	6	16	400	737	296.7	236.1
1967	5	16	413	761	328.9	201.6
1968	7	22	413	774	554	440
1969	6	13	489	1088	246.1	217.5
1970	8	15	411	851	441.9	400.4
1971	8	19	557	1065	372.8	294
1972	7	17	460	1007	249.3	186.9
1973	6	17	432	1032	295.3	224.2
1974	6	18	452	1042	509.4	432.2
1975	6	17	402	1102	509	384
1976	6	19	443	1204	522.9	422.9
1977	6	20	484	1373	579.8	469.2
1978	8	22	637	1682	542.9	411.3
1979	8	23	588	1481	599.9	467.7
1980	7	26	692	1782	703.9	549.8
1981	7	25	739	1719	927.8	556.8
1982	7	28	694	1592	949.4	839.4

1006.9	1132.8	632	1461	7	27	1983
356.9	2019.8	437	1461	6	28	1984
391.8	2370.1	391	1147	6	29	1985
453.7	2510.6	436	1426	7	29	1986
375.8	3059.2	394	1297	5	23	1987
463.3	1905.8	323	1198	4	21	1988
629.1	2518.7	321	1144	5	20	1989
698.8	6541	433	1289	5	18	1990
1742.5	12595.5	431	1281	5	18	1991
2155.3	15558.4	450	1244	5	15	1992
2342	17190	598	1104	7	19	1993

كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ 1979 — 1993 - يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 3　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار / تۈرى	تۈزاقلىق مۇلۈكنىڭ ئەسلى قىممىتى	تۈزاقلىق مۇلۈكنىڭ ساپ قىممىتى	تۈزاقسىز مەبلەغنىڭ ئىگىلىگىنى	مەھسۇلات سېتىش پېچى	پايدا ئالىدىغان كارخانىلارنىڭ پايدىسى	زىيان تارتىدىغان كارخانىلارنىڭ زىيىنى	ئومۇمىي پايدا
1979	194.10	170.30	19	2.10	18.70		18.70
1980	177.60	145.70	14.80	3.30	29.20	0.2	28.9
1981	181.33	152.53	48.57	2.40	14.58	0.41	14.17
1982	222.50	186	62.05	3.29	10.21	2.97	7.24
1983	239.51	191.91	60.93	1.99	13.20	0.53	12.67
1984	251.37	168.49	450.23	4.18	31.71	0.16	31.55
1985	284.31	244.40	176	4.89	21.39		21.39
1986	324.20	276.60		7.58	21.78	0.40	21.30
1987	342.90	312.90	125.60	10	27.10	5	22.10
1988	416.90	367.92	88	17.8	28.20		28.20.
1989	521.70	465	123.90	9.2	47.60		47.60
1990	543.7	515.2	490.35	41.5	60.90	11.4	49.50
1991	777	656	670.40	33	131		131
1992	713.90	579.20	280.29	42.20	122.20		122.20
1993	783.50	743.60	209.7	22.30	107.3		107.30

§ 2 . سانائەت تۈرلىرى

1. ماشىنىسازلىق سانائىتى

پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش　　شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى 1958- يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك قول سانائەت كوپېراتىپى تۈمۈرچىلىك كوپېراتىپى، ياغاچچىلىق كوپېراتىپى

قاتارلىق كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى كارخانىلار ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇشنى قارار قىلدى. شۇ چاغدا بۇ زاۋۇتنىڭ 30 ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ، كۆلتىۋاتور، كۆممىقوناق دېھىنى ئايرىش ماشىنىسى، كومبايىن، قوش چىشلىق ساپان، ساقلىق ئوق قازان، چۆنەك ئاچقۇچ، ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان تىرنا قاتارلىق ئۇلاغقا سۆرىتىلىدىغان كىچىك ۋە ئاددىي دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى قۇيۇش، رېمونت قىلىش، سەپلەشنى ئاساس قىلدى. 1960 - يىلى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 110 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1962 - يىلى 5184 دانە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 36 رېزىنكە چاقلىق ھارۋا ياسالدى ھەم قەشقەر ساپىنى سىناق تەرىقىسىدە ياساپ چىقىلدى.

1965 - يىل 4 - ئايدا يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتىنىڭ نامى تراكتور پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 62 گە يەتتى، 1966 - يىلى بۇ پونكىتنىڭ قارىمىقىدا كادىرلار-كاتىبات بۆلۈمچىسى، تېخنىكا بۆلۈمچىسى، مالىيە بۆلۈمچىسى، تەمىنلەش بۆلۈمچىسى؛ رېمونت قىلىش-سەپلەش سېخى، ياغاچچىلىق سېخى، تۆمۈرچىلىك سېخى، قۇيمىچىلىق سېخى ۋە تراكتور بىلەن يەر ھەيدەيدىغان 4 ئەترەت تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 135 كە، سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 249 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى. 1970 - يىلى پونكىت قارىمىقىدىكى ئاساسىي قاتلام تراكتور بىلەن يەر ھەيدەش ئەترىتى، ئادەملىرى ۋە ماشىنىلىرى گۈڭشىلارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى 12 - ئايدا تراكتور پونكىتىنىڭ نامى شايار ناھىيىلىك «قىزىلبايراق» يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. شۇ يىلى قەشقەر ساپىنىدىن 120 سى ئىشلەپچىقىرىلدى. 1978 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتىنىڭ نامى ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش قوش زاكاز زاۋۇتى(ئۇزۇن ئۆتمەي بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى) غا ئۆزگەرتىلدى، بۇ زاۋۇتنىڭ 12 يونۇش ئىستانوكى، 2 سوقۇپ پرېسلاش ئۈسكۇنىسى، 124 مىڭ يۈەنلىك تۈراقلىق مۇلكى بار بولۇپ، بىر يىلدا 22 تراكتورنى چوڭ، ئوتتۇراھال رېمونت قىلدى، 33 ئاپتوموبىل تەگلىكىنى، ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ 860 دانە سەپلىمىسىنى، يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ 2300 دانە سەپلىمىسىنى، 150 دانە ساپانىنى، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان 3.5 تونناقلىق پرىتسىپتىن 12 نى، بىر تونناقلىق پرىتسىپتىن 24 نى رېمونت قىلدى. ھەر خىل ئۇرۇقلارنى بىر تەرەپ قىلىش ماشىنىسىدىن بىرنى، كۆممىقوناق دېنى ئايرىش ماشىنىسىدىن 12 نى، ئۇن تارتىش ماشىنىسىدىن 5 نى، پاختا چىقىرىش ماشىنىسىدىن 12 نى ئىشلەپچىقاردى. 1980 - يىلى 3000 تونىنا پولات ماتېرىيال سەرپ قىلىپ تراكتورنىڭ ئېچىدىن يانىدىغان ماتورىنىڭ سەپلىمىسىدىن 100 نى، 21.7 تونىنا پولات ماتېرىيال سەرپ قىلىپ ماي باكىدىن 39 نى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپى 30 تونىنا ماتېرىيال سەرپ قىلىپ قاتالتىر بۇيۇمىدىن 12 مىڭ 145 نى، تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنىدىن 7190 نى ياسىدى. بۇنىڭ ئېچىدە ئورغاق 645، كەتمەن 2100، ھارۋا، ئۇلاغ جابدۇقى 141. يېزا ئىگىلىك سايمىنىدىن 44 نى ئىشلەپچىقاردى، بۇنىڭ ئېچىدە ساپان 28، تىرنا 11، كولتىۋاتور 5.

1984 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى ئىقتىسادىنى جانلاندۇرۇشنى مەركەز قىلىپ، تىجارەت ئۇسۇلىنى ياخشىلاپ، تىجارەت دائىرىسىنى كېڭەيتتى، زاپچاسلارنى قىرىش، يونۇش، بىلەش، تېشىش، كەپشەرلەش، قىسىش، بازغانلاش ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئېلىپلا قالماي يەنە سىرت بىلەن بولغان توغرا لىنىيىلىك بىرلىشىشنى پائال كۈچەيتتى، ساھە ھالقىپ ئىشلەپچىقىرىش، تىجارەت قىلىشنى قانات يايدۇردى. 1985 - يىلى پار قازىنى، سۇ - پار تۇرۇبىسى ئورنىتىش قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت 1993 - يىلغىچە چوڭ، كىچىك پار قازىنىدىن 7 نى ئورنىتىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 100 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى. بۇ زاۋۇت 1988 - يىلى يېزا ئىگىلىك 2 -

شىسى بىلەن بىرلىشىپ شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتى قۇرۇپ، ھەر خىل ئاپتوموبىل، تراكتورلارنى رېمونت قىلدى.

يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىنىڭ 1960 — 1993 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 4

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى	يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى
1960	11	30	1977	16.2	84
1961	8.5	35	1978	24.7	82
1962	5.8	42	1979	24	92
1963	3.5	48	1980	22	89
1964	9.5		1981	12.9	92
1965	0.51	34	1982	17.1	75
1966	16.89	35	1983	14.9	50
1967	15.9	36	1984	13.6	43
1968	22		1985	13	49
1969	1.5	44	1986	18	41
1970		57	1987	24.3	42
1971	9	63	1988	30.4	
1972	7.5	66	1989	57.5	42
1973	7.6	66	1990	89.9	49
1974	6.1	68	1991	130	49
1975	6	68	1992	160	50
1976	10.6	73	1993	198.5	53

2. ئېلېكتر ئېنېرگىيە سانائىتى

«قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى　شايار ناھىيىسى يەرلىكتە كىچىك سانائەت كارخانىلىرىنى بەرپا قىلىش ۋەزىيىتىگە يېتىشۈپلىش ئۈچۈن، 1970 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا سەدەباغ كوچىسىنىڭ جەنۇبىغا (ھازىرقى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ ھويلىسىدا) دىزېلماتورلۇق كىچىك ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇردى، ئۇنىڭ 3 گېنېراتورلار گۇرۇپپىسى، 10 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقى 220 كىلوۋاتقا يېتەتتى. بۇ ئىستانسا 1972 - يىل 12 - ئايدا يورۇتۇشقا كىرەكلىك توك تارقاتتى، كېيىنكى يىلى يەنە 2 دىزېلماتورنى كۆپەيتىپ، گېنېراتورلار سىغىمچانلىقىنى 470 كىلوۋاتقا يەتكۈزۈپ، بىر يىلدا 597 مىڭ 120 كىلوۋات سائەت توك تارقاتتى. 1973 - يىل 6 - ئايدا ئېلېكتر ئىستانسىسى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، 10 - ئايدا يەنە ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1975 - يىل 11 - ئايدا «قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 - يىلى «شەرق قىزارىدى» ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى توك بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئەمما شايار ناھىيىسىگە يەنىلا توك يېتىشمىدى.

1979 - يىلى شايار ناھىيىسى 9 خىل تىپتىكى 18 دىزىلماتورلار گۇرۇپپىسىنى كىرگۈزدى، سانائەت كارخانىلىرىدىكى توك ئىشلىتىدىغان ئۇسكۇنە 429 غا، قۇۋۋىتى 2610.1 كىلوۋاتقا يەتتى، 1 — 10 - ئايغىچە ئەملىي ئىشلىتىلگەن توك 731 مىلۇ 500 كىلوۋات - سائەتكە يەتتى. 1980 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كىچىك سانائەت كارخانىلىرى ئۈزلىرى 230 مىلۇ كىلوۋات سائەت توك ئىشلەپچىقاردى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرى بىر قىسىم ئورگان، ئىدارىلەر يەنە توك يېتىشمىگەندە ئىشلىتىش ئۈچۈن كىچىك گېنېراتورلارنى تەييارلىۋالدى.

«قىزىلبايراق» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ شايارنىڭ بازار، يېزىلىرىنى توك بىلەن تەمىنلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 5

مۇ مەزگىلى	ۋاقتى	تەمىنلەنگەن توك مىقدارى
كەلكۈن مەزگىلى	6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە (4 ئاي)	400 — 500 كىلوۋات
نورمال سۇ مەزگىلى	10 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن كېيىنكى يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنىگىچە (6 پېرىم ئاي)	250 كىلوۋات
سۇ ئازايغان مەزگىل	5 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنىگىچە (بىر پېرىم ئاي)	200 كىلوۋات

شايار ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى 1976 - يىل 5 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ، قارىسىغدا بېكىمەھەللە ترانسفورماتور پونكىتى تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 8 - ئايدا توقسۇ ناھىيىسى بىلەن شايار ناھىيىسى ئارىسىغا 43 كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتا 35 كىلوۋولتلۇق توك سىمى تارتىلدى ۋە 2×1000 كىلوۋولت ئامپىرلىق ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلۇپ توك تارقاتتى، 13 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1993 - يىلى ترانسفورماتور پونكىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 63 كە، 35 كىلوۋولتلۇق ترانسفورماتور پونكىتى 6گە، بېسىم ئۆزگەرتىش سىغىمچانلىقى 6580 كىلوۋولت ئامپىرغا، يىللىق توك بىلەن تەمىنلەش مىقدارى 13 مىليون 910 مىلۇ كىلوۋات - سائەتكە يەتتى. ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلىپ ئەتراپتىكى يېزا- كەنتلەرنى توك بىلەن تەمىنلەيدىغان ئېلېكتر تورى ئاساسەن شەكىللەندى، لېكىن خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلقنىڭ تۇرمۇش مەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، توك يەنىلا جىددىي بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 - يىل 1 — 12 - ئايغىچە بولغان توك بىلەن تەمىنلەش، توك سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 6 بىرلىكى: كىلوۋات سائەت

ئايلار	تەمىنلەنگەن توك	سېتىلغان توك	زىيان بولغان توك	سىمدا زىيان بولۇش نىسبىتى (%)
1	1032500	924055	108445	10.5
2	1209600	1008634	200966	16.61
3	1313725	992221	321504	24.47
4	1197525	996110	201415	16.82

5	868350	702479	165871	19.1
6	931875	749126	182749	21.05
7	732900	616339	116561	15.91
8	941850	724066	217784	23.12
9	1042650	791112	251538	24.12
10	1275750	968792	306958	24.06
11	1613850	1203717	410133	25.41
12	1751400	1390054	361346	20.63
جەمئىي	1311975	11066705	2845270	20.5

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 - يىل 1 — 12 - ئايغىچە بولغان توك ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 7

بىرلىكى: كىلوۋات سائەت

ئايلار	باش سائەتتىكىسى	ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن توك	ساناەتتكە ئىشلىتىلگەن توك	پورۇتوشقا ئىشلىتىلگەن توك
1	1013580	924055	560829	363226
2	1064980	1008634	690698	317936
3	1065660	992221	661028	331193
4	1057800	996110	629556	366554
5	781180	702479	436683	265796
6	793180	749126	460622	288504
7	675860	616339	398736	217603
8	773740	724066	379228	344838
9	870980	791112	500840	290272
10	1107360	968792	615154	353638
11	1325740	1203717	789867	413850
12	1469200	1390054	909651	480403
جەمئىي	11986260	11066705	7032892	4033813

شايار ناھىيىسى بويىچە ترانسفورماتورلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 8

سىغىمى / سانى / تۈرى	10 كىلوۋولت ئامپېر	20 كىلوۋولت ئامپېر	30 كىلوۋولت ئامپېر	50 كىلوۋولت ئامپېر	80 كىلوولت ئامپېر	100 كىلوۋولت ئامپېر	160 كىلوۋولت ئامپېر	180 كىلوۋولت ئامپېر	320 كىلوولت ئامپېر	500 كىلوولت ئامپېر
يېڭىمەھەللە			12	4			1	1		1

قايلور بېزىسى	2		10	11		1	1		1	
قىزىلبايراق بېزىسى	1	4	15	6	2		1		1	
توبيولدى بېزىسى	2		19	6						
ئۇرباغ بېزىسى		1	4	3						
گۈلباغ بېزىسى	1	1	9	3						
جەمئىي	6	6	69	33	2	1	3	1	2	1
ئومۇمىي سانى	124									

3. توقۇمىچىلىق سانائىتى

1949 - يىلدىن بۇرۇن خەلق ئارىسىدا يىپ چاق ۋە پىرقىرىغۇچتا ئىگىرىلەتتى، ياغاچتىن ياسالغان پۇت دەستىگاهى بىلەن قول دەستىگاهىدا ماتا ۋە تاغار توقۇلاتتى، ياغاچتىن ياسالغان گۈل بېسىش قېلىپى بىلەن ھەر خىل ماتالارغا گۈل بېسىلاتتى، بۇ مەشغۇلاتلارنىڭ ھەممىسى قولدا قىلىناتتى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 413گە، كەسپكار 590غا، يارانقان مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليارد 378 مىليون (كونا پۇل) يۇەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: ماتا توقۇش ئورنى 300، كەسپكارى 441، تاغار 60، كەسپكارى 89، بوياش ئورنى 44، كەسپكارى 51، پاختا ئېتىش ئورنى 9، كەسپكارى 9. 1956 - يىلدىن باشلاپ سانائەت سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى توقۇمىچىلىق كوللېكتىپ ئىلكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىنىدى، شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، پاختا زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى.

1) ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى

1960 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسى شائخەيدىن 14 يۇرۇش يېرىم ئاپتوماتىك رەخت توقۇش ماشىنىسى كىرگۈزۈپ، ناھىيىلىك پاختا - چىگە تىجارەت بۆلۈمىنىڭ رەخت توقۇش سېخى بىلەن ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ گىلەمچىلىك سېخىنى بىرلەشتۈرۈپ، تېرەك كوچىسىدا ناھىيىلىك توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇردى. بۇ فابرىكا 1962 - يىل 8 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، فابرىكىنىڭ ياغاچتىن ياسالغان 46 رەخت توقۇش ماشىنىسى بولۇپ، ئاساسلىقى باش ياغلىقى توقۇدى. 1964 - يىلى بۇ فابرىكا ئۇنىۋېرسال زاۋۇت بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك يېنىك سانائەت ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، كېيىنكى يىلى ئەسلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، «خەلق» يولىغا كۆچۈرۈلدى، 80 مو يەرنى ئىگىلىدى. 1969 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق توقۇمىچىلىق تارماقلىرى 100 نەچچە مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىپ كېڭەيتىپ قۇرغاندىن كېيىن، يىلىغا 600 مىڭدىن ئارتۇق باش ياغلىقى ئىشلەپچىقىرىپ، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىغا ساتتى. 1971 - يىلى ئۇنىڭ نامى «شايار ناھىيىلىك ئىلمە توقۇمىچىلىق فابرىكىسى» غا ئۆزگەرتىلىپ، پاختا، يۇڭ، ئارىلاشما يىپلاردىن مىللىيچە تۆت چاسا باش ياغلىقى، نىترىلون رەختلىك تەنتەربىيە كىيىمى، مايكا، يىپ پەلەي، پاختا نىترىلون ئارىلاشمىلىق ئىچ كىيىم، يىپەك مايكا، يۇڭ پوپايكا، ئاسما مايكا، يۇڭ پوپايكا، يۇڭ يوپكا، يۇڭ ئىشتان، فىگورا ئىشتىنى، ئاق پاختا رەخت قاتارلىق نەچچە 10 خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىلمە توقۇلما فابرىكىسىنىڭ 1960 — 1993 - يىلغىچە بولغان ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 9

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى	يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى
1960		80	1978	93.7	197
1963	8		1979	128.1	195
1964	29.6		1980	143.7	239
1965	36.6		1981	117.24	234
1966	40.2	172	1982	132.4	222
1967	40.3	174	1983	169.6	212
1968	35		1984	173.8	193
1969	24	166	1985	203.6	203
1970	24.8	178	1986	238.3	197
1971	38		1987	138.4	173
1972	15.1	219	1988	236.8	
1973	41.4	216	1989	311.6	205
1974	70.4	194	1990	885.4	237
1975	76	187	1991	781.2	182
1976	99.9	188	1992	747.4	156
1977	150.9	198	1993	635.5	148

2) پاختا پىششىقلاش كەسپى

1954 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گۈللۈك داكا شىركىتى شايار ناھىيىسىدە سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلدى، 1956 - يىلى بۇ گۇرۇپپا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قاردى، 1958 - يىلى سودا ئىدارىسى قارمىقىدىكى پاختا - چىگە تىجارەت ئورنىغا قاردى؛ 1962 - يىلى قايتىدىن تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قاراپ، «خەلق» يولىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈلدى. كېيىن تېرىلغۇ كۆلىمى بارغانسېرى كېڭىيىپ، پاختا مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئاشقاچقا، «قىزىلبايراق»، توپبولدى، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم قاتارلىق يېزىلاردا پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىن 14 ى، پاختا زاۋۇتىدىن 10 ى قۇرۇلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 252 گە يەتتى. زاۋۇتلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ھەر، چىشلىق چىگىت ئايرىش ماشىنىسى، تاسما تۈلۈقلۇق چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرىدىن تەدرىجىي ئاپتوماتلاشقان چىگىت ئايرىش ماشىنىلىرىغا ئۆزگەردى. 1993 - يىلى پايدا - بېجى 881 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە پايدا - باج تاپشۇرغان ئەڭ چوڭ كارخانىغا ئايلاندى.

3) يىپەك زاۋۇتى

1992 - يىلى ناھىيىلىك يىپەك زاۋۇتى قۇرۇلدى، 1993 - يىلى 1200 باشلىق بىر قەدەر ئىلغار يىپەك زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنى 5 مىليون يۈەنگە يەتكۈزۈش مۆلچەرلەندى. 1993- يىلى بىر ئاي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، مەھسۇلات قىممىتى 200 مىڭ يۈەنگە، زاۋۇتنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 123 كە يەتتى.

4. مېتال تاۋلاش سانائىتى

1958 - يىلدىكى كەلگۈسىدە پولات - تۆمۈر تاۋلاش ھەرىكىتىدە، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى «سانائەتتە سەكرەپ ئىلگىرىلەش كومىتېتى» قۇرۇپ، 4805 كىشىلىك «پولات - تۆمۈر تاۋلاش چوڭ قوشۇنى»نى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، تۈركۈملەپ كۆچا كان رايونىغا ئەۋەتتى. 12 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 120 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىپ، پولات - تۆمۈر تاۋلايدىغان چوڭ - كىچىك پېچتىن 116 نى ياساپ، 200 تونىنا «تۆمۈر» تاۋلىدى، يۇنىڭ ئىچىدە ساپ تۆمۈر بىر تونىنا، ياخشى تاۋلانغان كاللەك تۆمۈر 5 تونىنا، ناچارراق تاۋلانغان كاللەك تۆمۈر 194 تونىنا. 920 تونىنا رۇدا، 1840 تونىنا كۆمۈر، 184 تونىنا ھاك تېشى تاۋلاندى، كۆمۈر كاندىن 35 مىڭ كۈب مېتىر توپا - تاش قېزىلدى. قارىغۇلارچە ئىشلەپچىقىرىش، تېخنىكىنى ۋە بىخەتەرلىك قوغدىنىش تەدبىرلىرىنى بىلەمەسلىك تۈپەيلىدىن قىسقىغىنە 3 ئاي ئىچىدە 13 قېتىم يارىلىنىش - ئۆلۈش ھادىسىسى كۆرۈلدى، 8 ئادەم ئۆلدى، 5 ئادەم مېيىپ بولدى، 27 ئات، 253 ئېشەك ۋە قېچىر ئۆلدى.

1959 - يىل 3 - ئايدا پولات تاۋلاش قوشۇنى يەنە بىر قېتىم ھەرىكەتلەندۈرۈلۈپ، يىلغا، لېيەن، پەي، بەنلەر تەشكىل قىلىنىدى، ئۇلار 9 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە 3200 تونىنا زەمچە، 20 تونىنا ھاك، 200 تونىنا كۆمۈر، 1000 تونىنا كوكس، 167 تاش تۆلۈق ، 10 جۈپ تاش تۆگمەن ئىشلەپچىقاردى، يەرلىك دومنا پېچتىن 2نى ياساپ 235 كىلوگرام تۆمۈر ئىشلەپچىقاردى، تېخنىكا ۋە شارائىتىنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن، زادىلا پولات تاۋلاپ چىقالمىدى.

1960 - يىلى شايار ناھىيىلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى بىلەن توقۇ ناھىيىلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى بىرلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، داۋاملىق كان رايوندا پولات تاۋلىدى. يىل ئاخىرىغا كەلگەندە 596 ئىشچى - خىزمەتچىسى (شايار ناھىيىسىنىڭ 324) ، 6 كەسىپي ئەتىرىتى (يەنى كان ئېچىش، ئاساسىي قۇرۇلۇش، كۆمۈر قېزىش، تىرانسپورت، يول ئاسراش، قوشۇمچە كەسىپ ئەتىرەتلىرى) ۋە بىر پولات تاۋلاش سېخى بار بولدى. ئۇلار 20 ئازگال قازدى، بىر يەرلىك دومنا پېچ ياسىدى، 700 تونىنا كۆمۈر قازدى، 200 تونىنا كوكس، 3194 تونىنا زەمچە، 2 تونىنا چويۇن ئىشلەپچىقاردى، 12 - ئايغىچە 2 ناھىيە 199 مىڭ يۆەندىن ئارتۇق مەبلەغ سالدى، يۇنىڭ ئىچىدە پۈلغا سۈندۈرۈلغان ماددىي ئەشيا سېلىنمىسى 100 نەچچە مىڭ يۆەنلىك. قارىغۇلارچە ئىش كۆرۈلگەچكە، ئېغىر زىيان كۆرۈلدى، يىل ئاخىرىدا بۇ ئىش بىكار قىلىنىدى.

چويۇن پار قازان زاۋۇتى 1992 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك سانائەت تۈرلىرى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى شايار ناھىيىسىگە 200 مىڭ يۆەن مەبلەغ سېلىپ، يىلىغا 100 دانە چويۇن پار قازان ئىشلەپچىقىرىپ مەھسۇلات قىممىتىنى 3 مىليون 360 مىڭ يۆەنگە، پايدا - باجنى 1 مىليون 160 مىڭ يۆەنگە يەتكۈزىدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى چويۇن پارقازان زاۋۇتى قۇرۇشنى، زاۋۇتنىڭ ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە تەۋە بولۇشىنى قارار قىلدى. زاۋۇت ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆلىمى 30 مو كېلىدۇ. زاۋۇت قۇرۇلۇشى 1992 - يىلى باشلىنىپ، 1993 - يىل 10 - ئايدا پۈتتى، يىل ئاخىرى سىناق تەرىقىسىدە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى.

5. يېمەكلىك سانائىتى

1) ئۇن - ياغ تارتىش

مىنگو دەۋرىدە شايار ناھىيىسىدە ئۇن ئاساسلىقى سۇ تۆگمىنى، تاش تۆگمەن، يارغۇنچاق، لەڭزە، تۆلۈقى قاتارلىق 4 خىل سايمان بىلەن تارتىلاتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيە بويىچە 51 تۆگمەن

بار ئىدى. 1950 - يىلى سۇ توگمىنى 133 كە، تاش توگمەن 66 گە، يارغۇنچاق 3000 غا يەتتى. ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئاشلىق ئىستېمال قىلىش مەسلىسىنى ھەقىقىي ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1957 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئۈن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى. زاۋۇت قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بىرلا ئاددىي سېخ، 20 ئىشچى - خىزمەتچى ۋە 3 قاناتلىق (چاقپەلەكلىك) 2 تىك تاش توگمەن، 2 كىچىك پولات توگمەن بار بولۇپ، تىك توگمەندە كۈنىگە 350 كىلوگرام، پولات توگمەندە كۈنىگە 3850 كىلوگرام ئۈن تارتىلاتتى؛ 1959 - يىلى قىشتا ئۈن - ياغ زاۋۇتى كېڭەيتىپ قۇرۇلۇپ، 3 قاناتلىق (چاقپەلەكلىك) تىك تاش توگمەندىن بىرى ئۇزگەرتىلدى، چوڭ پولات توگمەندىن 2سى، شال ئاقلاش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىندى. توك كۈچى يېتىشمىگەچكە تاش توگمىنىدىن باشقىلىرى ئىشتىن توختىتىلدى. 1960 - يىلى 100 ئات كۈچىگە ئىگە دىزېلماتوردىن بىرى يۆتكەپ كېلىنىپ، كۈنىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4500 كىلوگرام ئۈن تارتىلدى. 1965- يىلى يېڭىدىن بىر ئۈن تارتىش سېخى قۇرۇلدى، ئۈن تارتىش ماشىنىسىدىن 5ى، بۇغداي يۇيۇش ماشىنىسىدىن بىرى، ئۈن تاسقاش ماشىنىسىدىن بىرى ئورنىتىلدى، بۇلار 1966 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە 11 مىڭ 250 كىلوگرام ئۈن تارتىلدى.

1975 - يىلى ئۈن زاۋۇتى تېخنىكىنى قاتتىق ئىسلاھ قىلىپ، شامال كۈچى بىلەن ئۈن ئېلىش يېڭى تېخنىكىسىنى تاماملىدى. 1978 - يىلى كارخانا تەرتىپكە سېلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى كېڭەيتىلىپ، يىلىغا 2381 تونىنا ئۈن تارتىلدى.

1988 - يىلى يەنە تېخنىكا ئۆزگەرتىلدى، 2.2163 كۋادرات مېتىرلىق بىر زاۋۇت بىناسى سېلىندى، 80 - يىللاردىكى ئىلغار سەۋىيىلىك ئۈن تارتىش ئۈسكۇنىسىدىن بىر يۇرۇش سېتىۋېلىندى، كۈنلۈك ئۈن تارتىش ئىقتىدارى 1500 خالتا (33 مىڭ 750 كىلوگرام) غا يەتكۈزۈلدى.

ئۈن - ياغ زاۋۇتى كەسىپلەشكەن ئىشلەپچىقىرىشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن 1989 - يىل 10 - ئايدا ئاشلىق ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۈن زاۋۇتى ۋە ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى بولۇپ قۇرۇلدى. ئۈن زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى 1989 - يىل 11 - ئايدا ئاياغلىشىپ، 1990 - يىل 1 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 510 مىڭ يۈەنگە، يارانقان پايدىسى 270 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 - يىل 4 - ئايدا ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش ئۇزۇلمىسى ئىسلاھاتىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش مىقدارى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى، يىل ئاخىرىغا كەلگەندە مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 664 مىڭ يۈەنگە، يارانقان پايدىسى 80 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. يىل ئاخىرىدا 41 ئىشچى - خىزمەتچىسى قالدى.

1980 - يىلدىن كېيىن شەخسلەرنىڭ ئۈن تارتىش كەسپى تەرەققىي قىلىشقا باشلاپ، يېزا - كەنتلەردە كىچىك ئۈن تارتىش زاۋۇتلىرى بەس - بەستە قۇرۇلدى. 1990 - يىلدىن كېيىن كوللېكتىپ ۋە يەككە مۇلۇكچىلىكتىكى كۆلىمى چوڭراق ئۈن زاۋۇتلىرى 10 نەچچىگە يەتتى، ئۇلار 50 مىڭ — 100 مىڭ يۈەنگىچە مەبلەغ سېلىپ، ئۈز ئالدىغا بىر يۇرۇش ئىشلەپچىقىرىش لىنىيىلىرىنى قۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە يەككە ئائىلە جاۋ باۋجىنىڭ ئۈن زاۋۇتىغا 120 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بولۇپ، كۈنىگە 25 تونىنا ئۈن تارتالايدۇ.

2) ياغ تارتىش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى خەلق ئارىسىدا ئۈزۈن مۇددەت ياغ جۇۋاز بىلەن تارتىلىپ كەلگەنىدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيىدە 92 جۇۋازخانا، 713 جۇۋاز بار ئىدى. بۇ جۇۋازخانىلاردا ئاساسلىقى قىچا، چىگىت، زىغىرلاردىن ياغ تارتىلاتتى، جۇۋاز بىلەن ياغ تارتىدىغان بۇ خىل ئۇسۇلنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھازىرمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. 1957 - يىلغا كەلگەندە ئۈن - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلۇشقا باشلاپ، 3 ياغ تارتىش ماشىنىسى، بىر پوست ئاقلاش ماشىنىسى ئورنىتىلىپ ئاساسلىقى چىگىت يېغى تارتىلدى. 1960 - يىلى يەرلىك ئۇسۇل بىلەن يېڭىدىن ياغ تارتىش سېخى قۇرۇلدى، كېيىن ئۇنۇمى تۆۋەن بولغاچقا

ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى. 1965 - يىلغا قەدەر شايار ناھىيىسىدىن سېتىۋېلىنغان ياغلىق دانىلىق ھەممىسى كۆچا ناھىيىسىگە ئاپىرىپ ياغ تارتىلدى؛ شۇ يىلىنىڭ ئاخىرى توقسۇ ناھىيىلىك ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئاپىرىلىپ، توختام شەكلى بويىچە ژاكالىتەن ياغ تارتىلدى. بۇ مەزگىلدە خەلقنىڭ قولىدىكى سۇ يېغى يەنىلا جۈژازدا تارتىلدى. 1969 - يىل 10 - ئايدا ئەسلىدىكى ياغ تارتىش ئۈسكۈنىلىرى ئۆزگەرتىلىپ، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇ يىلى 5. 127 تونىنا ياغ تارتىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ناھىيىنىڭ چىگىتى ياغ تارتىش ئۈچۈن سىرتتا توشۇلمايدىغان بولدى. 1975 - يىلى ياغ تارتىش سېخى كېڭەيتىلىپ، ياغلىق دان قورۇيدىغان چوڭ قازاندىن بىرى، 200 تېپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ياغلىق دان كىرگۈزۈش، چىقىرىشتا يەل ئارقىلىق يەتكۈزۈش ھۇنەر-سەنئىتى ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، يىلىغا 108 تونىنا ياغ تارتىلدى. 1976 - يىلى ياغ ۋاستىلىك پار قازىنىدىن (ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى قازان بولۇپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇھىم پەن تەتقىقات نەتىجىسى مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن) پايدىلىنىپ، يۇقىرى تېمپېراتۇرىدا ياغ تارتىش يېڭى ھۇنەر - سەنئىتى قوللىنىلىپ، 4. 287 تونىنا ياغ تارتىلدى، بۇ ئۈسۈل ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلغىچە بولغان ئۇزۇن ۋاقىتقىچە داۋاملاشتى. بۇ زاۋۇت يىلىغا 300 تونىنا ئەتراپىدا ياغ تارتىپ، ئاساسلىقى بازار- يېزا ئاھالىلىرىنىڭ، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ۋە كەسىپلەرنىڭ ياغ ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

(1) ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى　بۇ زاۋۇت ئەسلىدىكى ئۇن - ياغ زاۋۇتىنىڭ ياغ تارتىش سېخى ئاساسىدا پوتۇنلەي تېخنىكا ئۆزگەرتىش ئارقىلىق قۇرۇلغان.

1989 - يىلدىن كېيىن كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇيىل ئېشىپ، پاختا مەھسۇلاتى شىددەت بىلەن ئاشتى، ئۆز جايىنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، شۇ يىلى 10 - ئايدا ياغ تارتىش سېخى ئەسلىدىكى ئۇن - ياغ زاۋۇتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قىلىپ قۇرۇلدى، 2 مىليون 400 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 202 تېپلىق ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن بىرى سېتىۋېلىنىپ، ياغنى ئىنچىكە پىششىقلاش ئىقتىدارى كېڭەيتىلدى، يېڭىدىن چىلاش سېخى ۋە ئۈسكۈنىلىرى كۆپەيتىلىپ، 4 تونناللىق پار قازىنىدىن بىرى، 160KM/H لىق گېنېراتورلار گۇرۇپپىسىدىن 2سى سەپلەندى، يىلىغا 10 مىڭ تونىنىدىن ئارتۇق چىگىتنى بىر تەرەپ قىلالايدىغان ۋە دۆلەتنىڭ 2 - دەرىجىلىك ئۇلۇچىمىگە لايىق ئىنچىكە پىششىقلانغان چىگىت يېغىدىن 2000 تونىنا (چىلاپ ئېلىنغان ياغمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت شۇ يىلى 430 تونىنا چىگىت يېغى ئىشلەپچىقاردى. بۇ زاۋۇت تېخنىكا ئۆزگەرتكەندىن كېيىن ماشىنىلارنىڭ ياغ تارتىش نىسبىتى ئەسلىدىكى %12 تىن %16 — %18 كىچە ئۆستى. كېيىنكى يىلى ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى باشقۇرۇشى ناچار، ئۇنۇمى تۆۋەن بولغان قىسقا پاختا تىنۇتى ئايرىش زاۋۇتىنى قوشۇۋالدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يۇرۇشلەشتۇرۇپ پىششىقلاش يولىغا قەدەم قويدى.

شايار ناھىيىلىك ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتىنىڭ تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 5 — 10

يىللار	مەھسۇلات قىممىتى (تۇمەن يۈەن)	پايدىسى (تۇمەن يۈەن)	ئىشچى - خىزمەتچى	سىرتتا توشۇلغان چىگىت يېغى (تونىنا)
1990	152. 9	22. 5		
1991	487	125	114	918
1992	863. 9	163. 9	128	1900
1993	999	162	125	1884

(2) يېزا - بازار كارخانىسى ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى　ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى ناھىيىدىكى چىگىتلەرنى بىر تەرەپ قىلىپ بولالمىغاچقا چىگىتلەر يېغىلىپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن 1992 - يىل 4 - ئايدا ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى بىلەن ئوخشاش كۆلەملىك يېزا - بازار كارخانىسى ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىك خاراكتېرىدىكى يېزا - بازار كارخانىسى بولدى. زاۋۇتنىڭ كۆلىمى 1431 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 1993 - يىل 7 - ئايدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. يىل ئاخىرىغىچە 5700 تونىنا چىگىتنى پىششىقلاپ، ئىنچىكە چەككىلەنگەن چىگىت يېغىدىن 1002 تونىنا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى GB—86 2 - دەرىجىلىك چىگىت يېغى ئۆلچىمىگە يېتىپ، يارانقان مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە، پايدا - بېجى 1 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 70 ئىشچى-خىزمەتچىسى بار بولدى.

3) شېكەر ياساش

شايار خەلقىنىڭ شېكەر ياساش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. يەرلىك ئامما گۈرۈچنى ئېزىپ قاينىتىش، پارلاندۇرۇش، ئېچىتىش قاتارلىق بىر يۈرۈش ھۈنەر - سەنئەت، ئارقىلىق سولور شېكىرى ياساپ، ئۇنى قويۇلدۇرغاندىن كېيىن يەنە كاللەك شېكەر ياسىغان، ئامما ئۇنى «تاڭگازا» (ئارپا ئۇندۇرمىسى شېكىرى) دەپ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىدىن بۇرۇن شېكەر سىرتتىن توشۇپ كېلىنەتتى، شايار چەت ياقا رايونغا جايلاشقان بولۇپ، قاتنىشى قۇلايسىز بولغاچقا، ئامما ئۆزلىرى ياسىغان شېكەرنىلا ئىستېمال قىلاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى 7 ئائىلىلىك كىشى مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن 1949 - يىلغىچە شېكەر چىلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان. بۇنىڭدىن باشقا ئامما ئۆزلىرى ئىستېمال قىلىدىغان ھەر خىل ماتېرىياللار بىلەن ئۆزلىرى ياسۇالاتتى. يەنە قىزىلچا، كۆممىقوناق، ئاققوناق قاتارلىق ماتېرىياللاردىن ياسىلىدىغان سولور شېكىرى بولۇپ، ئۇنىڭ قوڭۇر رەڭ، قوڭۇر قىزىل رەڭ ۋە جىگەر رەڭدىكىلىرى بار ئىدى؛ تەمى تاتلىق ئارىلاش ئاچچىق - چۈچۈك بولغاچقا، ئامما ئۇنى ناچار شېكەر دەپ قارايدۇ، شېكەر ياسايدىغانلار بۇ خىل شېكەرنى كۆپرەك ياشاق مېغىزى، شاپتۇل قېقى ۋە ئۈرۈك قېقىغا ئارىلاشتۇرۇپ مېغىز تاڭگازا ياساپ پارچىلاپ ساتىدۇ. 1980 - يىلدىن كېيىن بۇنداق كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار بارغانسېرى كۆپەيدى، يېزا، كەنت، بازارلاردىمۇ ئۇنى ياسايدىغانلار بار، لېكىن ئائىلىلەردە پەسىلگە قاراپ ئاز مىقداردا (قىشتا تاڭگازا ياسايدۇ، يازدا دېھقانچىلىق قىلىدۇ) ياسايدۇ، ئەمما تىزىمغا ئالدۇرغانلار 10نەك بىرىگىمۇ يەتمەيدۇ. 1993 - يىلى 13 ئائىلە (بازاردىن 7 ئائىلە، يېڭىمەھەللىدىن 6 ئائىلە) سودا- سانائەت ئىدارىسىگە تىزىمغا ئالدۇرۇپ مۇشۇ خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇلار بىر يىلدا 20 تونىنىدىن ئارتۇق 1 - دەرىجىلىك ئاق ئارپا ئۇندۇرمىسى شېكىرى ئىشلەپچىقىرىپ ناھىيە ئېچىدە ساتتى.

1960 - يىل 11 - ئايدا گۈلباغ گۈڭشېسىدا شايار ناھىيىلىك يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «سۇنئىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلدى، 1973 - يىل 4 - ئايدا ئەسلىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى «سۇنئىي ھەمراھ» شېكەر زاۋۇتى ئاساسىدا شايار ناھىيىلىك شېكەر زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىدىكى سايباغ يولىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈرۈپ كېلىندى، بۇ دۆلەت كارخانىسى بولۇپ، 31 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. بۇ زاۋۇت 1975 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، شۇ چاغدا بۇ زاۋۇتنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 530 مىڭ يۈەن، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 39 مىڭ 500 يۈەن، ئىشچى - خىزمەتچىسى 65 ئىدى. پىلان بويىچە شېكەر ئىشلەپچىقىرىلدى. زاۋۇت قۇرۇلۇپ باشقا خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆتكۈچە بولغان 5 يىلدا 21 تونىنا شېكەر (بۇنىڭ ئېچىدە ئاق شېكەر 16 تونىنا، قارا شېكەر 5 تونىنا) ئىشلەپچىقاردى. 1980- يىل 7 - ئايدا خام ئەشيا يېتىشمەسلىك، مەھسۇلاتنىڭ سۈپىتى ناچار بولۇش، سېتىش يوللىرى راۋان بولماسلىقتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باشقا مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا ئۆزگەرتىلىپ، زاۋۇت نامى شايار ناھىيىلىك ئۇنسۈبرسال زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلدى، چۈچۈكبۇيا مەلھىمى ئىشلەش ئاساسلىق تىجارەت تۈرى قىلىندى، شېكەر زاۋۇتى شۇنىڭدىن

باشلاپ ئىشتىن توختىتىلدى.

4) قوشۇمچە يېمەكلىك ئىشلەش

1963 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىدە قوشۇمچە يېمەكلىك زاۋۇتى يوق بولۇپ، شەخسلەر ئاز مىقداردا جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، ئاق ھاراق ۋە پۇرچاق ئۈيۈتمىسى قاتارلىقلارنى ياسايتتى. شۇ يىلى 1 - ئايدا ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتى قارمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش - پىششىقلاش بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، بۆلۈمچە قارمىقىدا ھاراق سېخى، يېمەكلىك سېخى، ياغ تارتىش سېخى ۋە سولور شېكىرى سېخى تەسىس قىلىنىدى. 9 - ئايدا ئاچچىقسۇ سېخى، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخى، ئۇن تارتىش سېخى قاتارلىقلار ساقلاپ قېلىنغاندىن سىرت، قالغان سېخلار ناھىيىلىك يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1965 - يىلى ئۇنىۋېرسال زاۋۇت يېمەكلىك سېخىنى يەنە يېمەكلىك شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى، كېيىن ئۇنىڭ نامى يېمەكلىك زاۋۇتى دەپ ئاتالدى.

1975 - يىلى ناھىيە بويىچە يېمەكلىك سانائەت كارخانىسى 11 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېمەكلىك ئىشلەش كەسپىگە تەۋە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى يېمەكلىك ئىشلەش كارخانىسى 3، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كارخانا 8 بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 660 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. 1985 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك يېمەكلىك زاۋۇتىنىڭ ئاق ھاراق سېخى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى، ئاچچىقسۇ، پېچىنە - پىرەنىك، چوكامۇز ۋە پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى. بۇ مەزگىلدە ناھىيە بويىچە پېچىنە - پىرەنىك زاۋۇتىدىن 3ى، ئاچچىقسۇ سېخىدىن 3ى، پۇرچاق ئۈيۈتمىسى سېخىدىن 6سى، سوغۇق يېمەكلىك ياساش ئورنىدىن 8ى بار ئىدى. 1987- يىلى يېمەكلىك زاۋۇتى بۇرۇنقى شېكەر زاۋۇتىنىڭ ئورنىغا كۆچۈرۈلۈپ، شېكەر، تاماكا، ھاراق شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى ۋە مۇستەقىل ھېسابات قىلدى. 1986 - يىلى زاۋۇت نامى «شۇاڭلې» يېمەكلىك زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلىپ، مۇستەقىل تىجارەت قىلىپ، ئۇزۇم شەربىتى، ھەر خىل مېۋە كونسېرۋاسى، بالاق، شامپان، گازلىقسۇ قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلىدى، 1989 - يىلى 117 تونىنا كونسېرۋا ئىشلەپچىقاردى.

1993 - يىلى پېچىنە - پىرەنىك زاۋۇتىدىن 3ى، سوغۇق ئىچىملىك، يېمەكلىك زاۋۇتىدىن 2سى بار بولدى، ئىچىملىكنى «شۇاڭلې» يېمەكلىك زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا ئىچىملىك مۇلازىمەت شىركىتىمۇ 1992- يىلى شامپان، گازلىقسۇ ئىشلەپچىقاردى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 1003 تونىنغا يەتتى.

6. بىناكارلىق ماتېرىياللىرى سانائىتى

1) خىش قۇيۇش

1956 - يىلى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى خىش زاۋۇتى قۇردى، زاۋۇتتا 3 خۇمدان سېلىپ پەسلىگە قاراپ خىش پىشۇردى، 1958 - يىلى 960 مىڭ دانە كۆك خىش ئىشلەپچىقاردى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىشى، خىشقا بولغان ئېھتىياجنىڭ بارغانسېرى ئېشىشى ۋە ئۇنىڭغا قوشۇپ زاۋۇت ئەتراپىدىكى خىش توپىسىنىڭ تەدرىجىي ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، 1977 - يىلى بۇ خىش زاۋۇتى گۈلباغ يېزىسى گۈلباغ ئۆستەڭىنىڭ يېنىدىكى تار ئۇزۇن قاقاسلىققا كۆچۈرۈلدى، زاۋۇت تەخمىنەن 300 مو يەرنى ئىگىلىدى، 1978 - يىلى 6 مىليون 644 مىڭ دانە كۆك خىش پىشۇردى.

1980 - يىلى قايلور گۈڭشېسى خىش زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر ئايلانما خۇمدان سالدى، شۇ يىلى 2 مىليون 475 مىڭ دانە خىش پىشۇردى، كېيىن يىلىغا 8 مىليون — 9 مىليون دانىغىچە خىش پىشۇردى، 1989- يىلى زاۋۇتىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 254 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1989 - يىلى توپىبولدى يېزىسى خىش زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى 9 مىليون 100 مىڭ دانە خىش پىشۇرۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 86 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى. بۇ زاۋۇت پىشۇرغان خىشلار پۇقرالارنىڭ ئادەتتىكى ئۆيلىرى

ۋە 2 — 4 قەۋەتكىچە بولغان بىنالارنى سېلىشقا ئىشلىتىلدى.

شايار ناھىيىسى 1993 - يىلغىچە جەمئىي 28 مىليون 620 مىڭ دانە خىش پىشۇردى.

2) قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك ياسالمىلىرى

1992 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىسى قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك زاۋۇتى قۇردى، ئۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى يېزا - بازار كارخانىسى بولۇپ، شۇ يىلى 11 - ئايدا زاۋۇت ئوسكۇنىلىرى ئەقلەشكەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى يېمەكلىك شىركىتى پىششىقلاش زاۋۇتىنىڭ تەخمىنەن 5400 كۋادرات مېتىرلىق بىكار تۇرغان زاۋۇت ئۈيىگە قۇراشتۇرۇلۇپ، تەڭشەپ سىناق قىلىنغاندىن كېيىن، 12 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە بۇ زاۋۇت يارانقان مەھسۇلات قىممىتى 746 مىڭ يۈەنگە، پايدا- ىيجى 28 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ زاۋۇت ئىشلەپچىقارغان ئاساسلىق مەھسۇلاتلار تۆۋەندىكىچە: (1) ھەر خىل شامالدۇرغۇچ، شامال ئۆتۈشتۇرۇش شامالدۇرغۇچى؛ (2) چىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان كۆپ پاپراقلىق شامال ئېغىزى، تۇرۇبا كېپىنەكسىمان قاپقىقى، ھەر خىل ئېقىن تارقاقلاشتۇرغۇچ، شامال ئۆتۈشتۇرۇش ئىشكابى، سۇ توسۇش تاختىسى، چىرىشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان زاپچاسلار، تۇرۇبا قاتارلىقلار؛ (3) ھاۋا تەڭشىگۈچكە ئىشلىتىلىدىغان چاڭ سۈزگۈچ، مۇنچا، سوۋۇتۇش مۇنارى، قىزىتقۇچ قاتارلىقلار.

3) سېمونت قۇيۇلمىلار

ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى 1988 - يىل 4 - ئايدا سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇپ، بىر يىلدا 541 كۇب مېتىر كاۋاك بېتون تاختا قۇيۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 200 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، كېيىن مەھسۇلات مىقدارى بارغانسېرى ئاشتى. 1993 - يىلى 1900 كۇب مېتىردىن ئارتۇق سېمونت قۇيۇلما قۇيۇپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 804 مىڭ 500 يۈەنگە يەتكۈزدى. سۇچىلىق ئىدارىسى ئۆگەن دەريالىنى سۇ سىغىمىلاشتۇرۇشكە ماسلىشىش ئۈچۈن 1985 - يىلى سېمونت قۇيۇلما زاۋۇتى قۇردى، بۇ زاۋۇتنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 505 كۇب مېتىرغا، مەھسۇلات قىممىتى 176 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى.

4) سۇۋالغۇ

ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى 1985 - يىل 6 - ئايدا جياڭسۇ ئۆلكىسى جېنجياڭ شەھىرى چۇنيى سۇۋالغۇ زاۋۇتى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىپ سۇۋالغۇ زاۋۇتى قۇرۇپ، كېيىنكى يىلى 50 تونىنا سۇۋالغۇ ئىشلەپچىقاردى. 1993 - يىلى ئىشلەنگەن سۇۋالغۇ 30 تونىنغا، سېتىلىش سوممىسى 26 مىڭ يۈەنگە يەتتى، ھەمدە يېڭى تېپلىق چاقچۇقسىمان سۇۋالغۇ ئىشلەپچىقاردى. سېتىش يولى راۋان بولمىغاچقا بۇ خىل سۇۋالغۇ 300 كىلوگرام ئىشلەپچىقىرىلىپلا ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىتىلدى. 1992 - يىلى بىر يەككە ئائىلە چاقچۇقسىمان سۇۋالغۇ زاۋۇتى قۇرۇپ، يىلىغا 20 تونىنا مەھسۇلات ئىشلەپچىقاردى.

7. سۇلياۋ ياسالما

يېزا ئىگىلىكىدە تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىقچىلىق قىلىشنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ خىل تېرىقچىلىق ئۇسۇلى 1980 - يىلدىن باشلىنىپ 1993 - يىلغىچە داۋاملاشتى، ناھىيە بويىچە 98% كېۋەز، 30% كۆممىقوناق، 80% تىن ئارتۇق قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتاتلا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى، ئورمانچىلىقتا كۆچەت يېتىشتۇرۇشتە ۋە چارۋىچىلىقتىمۇ مەلۇم مىقدارda سۇلياۋ يوپۇق ئىشلىتىلدى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇلياۋ زاۋۇتى 1992 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات، سودا كوپېراتىپى بىلەن بىرلىشىپ شايار ناھىيىسىدە سۇلياۋ زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى 363 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقىرىپ مەھسۇلات قىممىتىنى 870 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى؛ 1993 - يىلى 459 تونىنا سۇلياۋ يوپۇق ئىشلەپچىقاردى.

8. قەغەزچىلىك سانائىتى

ئاقارتىلغان پاختا بوتقا تاختىسى ئالىي دەرىجىلىك سالفېتكا قەغىزى، تازىلىق قەغىزى، سۈزگۈچ قەغىزى، يورۇتۇپ نۇسخا ئېلىش قەغىزى، پۇل قەغىزى قاتارلىقلارنى ياسايدىغان خام ئەشيا ھېسابلىنىدۇ. شايار ناھىيىسى مول قىسقا پاختا تېۋىتى بايلىقىغا ئىگە، 1992 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك پاختا بوتقا تاختىسى زاۋۇتى قۇرۇلدى، ئۇ كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا بولۇپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. زاۋۇت ئورنى قايلور يېزىلىق پاختا زاۋۇتىنىڭ ئىچىگە تەسىس قىلىندى. زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى 1993- يىل 4 - ئايدا باشلىنىپ يىل ئاخىرىغىچە %70 قۇرۇلۇش پۈتكۈزۈلدى.

1992 - يىلىنىڭ بېشىدا ناھىيە بازىرىدىن گۈلباغ يېزىسىغا تۇتىشىدىغان يولنىڭ يېنىغا تۇرمۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قەغەز ياسايدىغان بىر خۇسۇسىي قەغەز زاۋۇتى قۇرۇلدى. بۇ زاۋۇت كېرەكسىز كونا قەغەزلەرنى خام ئەشيا قىلىپ، تازىلىق قەغىزى ئىشلەپچىقاردى، قەغەزنىڭ سۈپىتى تۆۋەن بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 30 تونىنىمۇ يەتمىدى. بۇ قەغەزلەر ناھىيە تەۋەسىدە ئەرزان باھادا سېتىلدى.

9. خۇرۇم سانائىتى

1985 - يىل 6 - ئايدا ناھىيە بازىرىنىڭ 1.5 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىنچىكە كەنتنىڭ شەرقىدە شايار ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى كوللېكتىپ مۈلۈكچىلىكتىكى كارخانا، زاۋۇتنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 166 مو، زاۋۇت ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 3200 كۋادرات مېتىر. زاۋۇت 1986 - يىل 5 - ئايدا سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، كېيىنكى يىلنىڭ 1 - ئېيىدا رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، شۇ يىلى كېسىم تېكىلىدىغان قوي خۇرۇمىدىن 130 مىڭ كۋادرات گەز ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 350 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، 1988 - يىلى 280 مىڭ كۋادرات گەز كۆن - خۇرۇم ئىشلەپچىقىرىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 300 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى. كېيىن ئۈسكۈنىلەر كونا، تېخنىكا قالاق بولۇش قاتارلىق ئامىللار تۈپەيلىدىن كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تىجارىتىدە چېكىنىش بولدى. 1989 - يىلى زاۋۇتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون يۈەنگە يەتتى، 1990 - يىلى 800 قۇر خۇرۇم كېسىم - كېچەك، 1000 جۈپ خۇرۇم پەلەي تىكىپ، مەھسۇلات قىممىتىنى 583 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى؛ 10 - ئايدا ماناس ناھىيىلىك كۆن - خۇرۇم سانائىتى باش شىركىتى بىلەن تېخنىكا جەھەتتە ھەمكارلاشقانلىقتىن ، كېيىنكى يىلى تىجارەت ئەھۋالى سەل ياخشىلىنىپ، مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 473 مىڭ يۈەنگە، پايدا ئالتان پايدا - بېجى 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى. كېيىن زاۋۇتنىڭ تىجارەت ۋە باشقۇرۇشى ناچار بولغاچقا 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ۋەيران بولدى.

§ 3 . باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

شايار ناھىيىسىنىڭ سانائەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى مەملىكەتنىڭ سانائەت باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى بىلەن بىردەك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش، خادىم، ماتاش پاراۋانلىق، تەمىنات، تەمىنلەش، سېتىشتا پىلانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى.

1. پىلانلىق باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1953 — 1957 - يىلغىچە) دە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە ھۆكۈمەت

بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارنى بىۋاستە پىلان ئارقىلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى بۇيرۇق خاراكتېرلىك پىلان كۆرسەتكۈچى چۈشۈردى، ئىشلەپچىقىرىشقا كېرەكلىك ئاساسلىق ماددىي ئەشيالارنى مەسئۇل تارماقلار پىلان بويىچە تەمىنلىدى، مەھسۇلاتلارنى سودا ماددىي ئەشيا تارماقلىرى سېتىۋالدى ۋە تەقسىم قىلدى. قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى كارخانىلاردا ۋاستىلىك پىلان يولغا قويۇلدى.

2. ماددىي ئەشيالارنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1953 - يىلدىن باشلاپ 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە مەملىكەت مىقياسىدا ماددىي ئەشيالارنى بىر تۇتاش تەقسىملەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ مەزگىلدە شايار ناھىيىسى چەكلىك ماددىي ئەشيالارنى يىغىپ تەقسىملەپ، نۆۋەتلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ ئېھتىياجىنى كاپالەتلەندۈرۈشتىن ئىبارەت ماددىي ئەشيا باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويدى. 1976 - يىلى ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلغاندا، ئېھتىياجلىق ماددىي ئەشيالار باشقا ئورۇنلاردىن يۆتكەپ كېلىندى. 80 - يىللارغا قەدەم قويغاندىن بۇيان پىلانلىق تاۋار ئىگىلىكى تۈزۈلمىسى بەرپا قىلىندى، ماددىي ئەشيا باشقۇرۇشتا ھەقسىز تەقسىملەش ھەقلىق سېتىۋېلىشقا ئۆزگەرتىلدى.

3. كارخانا رەھبەرلىك تۈزۈمى

1957 - يىلى شايار ناھىيىسىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى 2 سانائەت كارخانىسى بار ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە كارخانىنىڭ شۇجى، زاۋۇت باشلىقى، مۇئاۋىن شۇجى، مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، سېخ مۇدىرى قاتارلىقلارنى ھۆكۈمەت تەيىنلەيتتى؛ شۇنىڭ بىلەن تەڭ خادىملار شىتاتىنى بېكىتەتتى، كەسىپ دائىرىسىنى ۋە ھېسابات ئۇسۇلى قاتارلىقلارنى بەلگىلەپ بېرەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن تارتىپ 1984-يىلغىچە كارخانىلار پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەتنى ئايرىماسلىق، پارتىيە ھۆكۈمەتكە ۋەكىللىك قىلىش، ھۆكۈمەت كارخانىغا ۋەكىللىك قىلىشتەك قالايمىقان ھالەتتە تۇردى؛ كېيىن گەرچە ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئورنىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇرالمىدى. 1984 - يىلى زاۋۇت باشلىقى (دىرېكتور) مەسئۇل بولۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، زاۋۇت باشلىقىنىڭ كارخانىدىكى مەركەزلىك ئورنى تۇرغۇزۇلدى، پارتىيە تەشكىلى يادرولۇق ئورۇندا تۇردى، ئىشچى-خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى ھەم پارتىيىنىڭ لۇشىەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى ھەم ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىلگە نازارەتچىلىك قىلىش رولىنى ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەمگەك باشقۇرۇش، ئەمگەك مائاش باشقۇرۇش خىزمىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشمۇ قانات يايدۇرۇلدى.

Ⅱ باب

قول سانائىتى

§1. قول سانائىتى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ كۈندىلىك

ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملار ئاساسلىقى قول سانائىتى ئارقىلىق ئىشلەپچىقىرىلاتتى. مىنگو دەۋرىدىن بۇرۇن قول سانائىتى خېلى تەرەققىي قىلغانىدى، مەسىلەن قاداقچى، تېرىچى، تۈمۈرچى قاتارلىق ئۇستىلارنىڭ ھۈنىرى ئاجايىپ كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، مەھسۇلاتلىرى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى. مىنگو يىللىرىدا ئەنگلىيە، روسىيىلەرنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرى شايار بازىرىغا كىردى، بۇنىڭ بىلەن قول سانائەت زەربىگە ئۇچراپ تەدرىجىي خارابلاشتى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى ناھىيە خەلقى تۈرمۇشتا ئىشلىتىدىغان گەز مالنىڭ %90 تىن كۆپرەكى يەرلىك كىشىلەر ئۆزلىرى يېپ ئېگىرىپ، ئۆزلىرى توقۇغان ماتا ئىدى. پەقەت ناھايىتى ئاز بىر قىسىم ئەمەلدارلار، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى زاتلارلا چەت ئەل رەختلىرىدىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كىيەلەيتتى. مىنگونىڭ ئاخىرقى يىللىرى يېپنى قول بىلەن ئېگىرىپ، رەخت توقۇيدىغان توقۇمىچىلىق كەسپى تەدرىجىي مۇسلاشتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن بۇرۇن ناھىيە خەلقى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىدىغان كەتمەن قاتارلىق سايمانلارنىڭ ھەممىسىنى ناھىيىنىڭ تۈمۈرچىلىرى سوقاتتى، ھەمدە كۆچا، توقسۇ، باي قاتارلىق ناھىيىلەرگىمۇ سېتىلاتتى، يەر ھەيدەشكە ئىشلىتىدىغان ساپانلارنىمۇ ناھىيىنىڭ تۈمۈرچىلىرى سوقاتتى. 1947 - يىلى ناھىيە بويىچە قۇيمىچىلىق قىلىدىغان ئورۇن 28 بولۇپ، ئۇلار چويۇن قازان، ساپان، مەش قاتارلىق چويۇن مەھسۇلاتلىرىنى ياسىدى. شۇ چاغدىكى قاداقچىلارنىڭ ھۈنىرىمۇ قالتىس ئىدى، تاشخان ئۇستامنىڭ نەقىشلىك قەلەمتىرچى جەنۇبىي شىنجاڭدا داڭقى چىقارغانىدى ، ئۇ غەربىي ئاسىياغىمۇ سېتىلاتتى. ئۇزەڭگە، ئىگەر جابدۇقلىرىنىڭ ئىشلىنىشىمۇ ناھايىتى نەپىس ئىدى. يۇقىرىقىدەك بىر قەدەر داڭقى چىققان مەھسۇلاتلارنى ياسايدىغان ئۇستىلاردىن باشقا يەنە مىسكەر، زەرگەر، قەلەيچى، تىككۈچى، موزدوز، تۈماقچى، تېرىچى، ئىگەرچى، جۇۋازچى، تۇگمەنچى، بورىچى، كىگىزچى، ئاچچىقسۇ، جاڭىيۇ ياسىغۇچىلار ۋە ھارۋا، ياغاچ ئۈي سايمانلىرىنى ياسايدىغان ياغاچچى قاتارلىقلار بار بولۇپ، ھەر خىل كۆلەمدە ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ، مەھسۇلاتى بىلەن شايار ناھىيىسىنى تەمىنلەيتتى. بىر قىسىم قول سانائىتى مەھسۇلاتلىرى مەزكۇر ناھىيىدە سېتىلغاندىن سىرت يەنە باشقا ناھىيىلەرگىمۇ سېتىلاتتى.

1953 - يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائىتى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، سىناق تەرىقىسىدە كۆن - خۇرۇم، ياغاچ سايمان، تۈمۈرچىلىك، قاداقچىلىق قاتارلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرى قۇرۇلدى، لېكىن قول سانائىتى ناھىيە بازىرىغىلا مەركەزلىشىپ قالدى. 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە قول سانائەت ئورنى 1266 گە، كەسپكارى 1679 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ناھىيە بازىرىدىكى قول سانائەت ئورنى 382، كەسپكارى 520. 1956 - يىلى قول سانائەتچىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، كوللېكتىپ ھەمكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، 4 - ئايدا قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا تۈمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، تېرىچىلىك، موزدوزلۇق ۋە دوپپىچىلىق، تىككۈچىلىك، رەخت توقۇش قاتارلىق 7 ھەمكارلىق كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى، كوپېراتىپقا ئەزا بولغان قول سانائەت ئورنى 196 گە، كەسپكار 225 كە يەتتى. 1957 - يىلى كۆلەمى كېڭىيىپ قول سانائەت ئورنى 558 گە، كەسپكارى 683 كە يەتتى؛ بۇنىڭ ئىچىدە داۋاملىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قول سانائەتچى 259، بۇنىڭدىن باشقا باشقۇرغۇچى 17، پاي مەبلىغى 40 مىڭ يۈەن، ئىجارىگە ئالغان مەشغۇلات ئۈيى 2500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 450 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1958 - يىل 2 - ئايدا رەسمىي ئىشچى - خىزمەتچى ئوتتۇرىچە يىلدىكى 259 دىن 380 گە، باشقۇرغۇچى 23 كە كۆپەيدى، 90 نەچچە خىلدىن ئارتۇق تاۋار ئىشلەپچىقىرىلىپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 500 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈلدى. 1959 - يىل 2- ئاينىڭ 16 - كۈنى قول سانائەت ھەمكارلىق كوپېراتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تۈمۈرچىلىك

كوپىراتىپى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش ياساش زاۋۇتىغا، كۆن - خۇرۇم، باش كىيىم كوپىراتىپى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، تىككۈچىلىك كوپىراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، قالغان باشقا كەسىپلەردىكى كوپىراتىپلار ناھىيىلىك سودا - قاتناش بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 - يىلى مەركەزنىڭ قول سانائەتكە ئالاقىدار 35 ماددىلىق سىياسىتىگە ئاساسەن، «كوپىراتىپلار خەلققە قايتۇرۇلۇپ»، قول سانائەت ھەمكارلىق كوپىراتىپىنىڭ تەشكىلى ۋە ئىگىلىك خاراكتېرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 350 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1966. يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى قول سانائەتچىلەر بىرلەشمە كوپىراتىپى قارىمىقىدىكى كۆن - خۇرۇم كوپىراتىپى بىلەن باش كىيىم كوپىراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تېرە - يۇڭ پىششىقلاش ھەمكارلىق كوپىراتىپى قىلىندى، تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى بىلەن قۇيمىچىلىق (چويۇن قۇيمىچىلىقى) كوپىراتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تۆمۈرچىلىك كوپىراتىپى قىلىندى، مىللىي، خەنزۇ بىناكارلىق كوپىراتىپى بىلەن خۇمدان بىرلەشتۈرۈلۈپ بىناكارلىق ھەمكارلىق كوپىراتىپى قىلىندى.

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتى توختاپ قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۈپىتى ۋە ھۈنەر - سەنئىتىدە زور دەرىجىدە يۇكسىلىش بولدى، پەقەت بىناكارلىق تۈرىدىلا ئەسلىدىكى بىناكارلىق ھەمكارلىق كوپىراتىپى تەرەققىي قىلىپ بىناكارلىق شىركىتىگە (1985 - يىلى) ئايلاندى، كېيىن داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ 4 شىركەتكە كېڭەيدى، قول سانائىتىمۇ قولدا مەشغۇلات قىلىپ كېسەك - ياغاچ، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك ئادەتتىكى ئۆيلەرنى سېلىشتىن ماشىنىلاشقان مەشغۇلات ئارقىلىق ئېگىز بىنالارنى سېلىشقا تەرەققىي قىلىپ بىناكارلىق سانائىتى قاتارىغا كىردى.

بىناكارلىق كەسپى بىلەن ئوخشاش بىر قىسىم كەسىپلەرمۇ مەسىلەن: ياغ تارتىش، ئۇن تارتىش، توقۇمىچىلىق كەسىپلىرىمۇ قول سانائەتتىن ماشىنىلاشقان سانائەت قاتارىغا كىردى، چەت، ياقا جايلاردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ھازىرمۇ ناھايىتى ئاز بىر قىسىم قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئىزلىرى ساقلانماقتا. قول بىلەن سوپۇن ئىشلەپچىقىرىش بارغانسېرى خارابلاشتى، تىككۈچىلىك، موزدوزلۇق ۋە باش كىيىم كەسپى بىلەن كۆپىنچە كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر شۇغۇللىنىدۇ، ئادەم، تېخنىكا ۋە ھۈنەر - سەنئەت سەۋىيىسى قاتارلىقلار زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى ۋە ئىلگىرىلىدى؛ كۆن - خۇرۇمچىلىق ۋە سانائەتنىڭ سەۋىيىسى بىلەن مىقدارىنىڭ نىسبىتى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭكىدىن زور دەرىجىدە ئۈستۈن تۇردى. تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق قول سانائىتىمۇ ماشىنىلىشىش ۋە يېرىم ماشىنىلىشىش باسقۇچىغا كىردى، پەقەت قاداقچىلىق بىلەن قاتالتىرچىلىقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە مىقدارى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتتى.

1985 - يىلى قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپىنىڭ نامى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئىدارە قارىمىقىدا بىناكارلىق شىركىتى، تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى، تۆمۈر سايمانلار كوپىراتىپى، خۇرۇم ئۆتۈك، ئاياغ ۋە باش كىيىم كوپىراتىپى، مەرۋايىت، زىبۇ - زىننەت دۇكىنى، تىككۈچىلىك كوپىراتىپلىرى تەسىس قىلىندى؛ تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى قارىمىقىدا بىر كىچىك نېفت چەككىلەش زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1993 - يىلى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 340 مىڭ يۈەنگە، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 973 مىڭ يۈەنگە، باج - پايدىسى 312 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 2 . ئاساسلىق قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى

1. ماتا، تاغار پالاز

چاقتا ئېگىرلىگەن پاختا يىپ بىلەن ياغاچتىن ياسالغان پۈت دەستىگاھىدا توقۇلغان ماتانىڭ ئادەتتە ئېنى 50 سانتىمېتىر ئەتراپىدا، ئۇزۇنلۇقى 7 — 9 مېتىر ئارىلىقىدا بولىدۇ. ماتانىڭ بەزىلىرىگە قېلىپ، يۇلغۇن چېچىكى، يوپۇرماق، ئانار پوستى قاتارلىقلار بىلەن گۈل بېسىلىپ گۈللۈك رەخت قىلىنىاتتى. 1949 - يىلدىن بۇرۇن ماتا ناھىيە بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك ئىشلىتىلدى، كېيىن يىلمۇيىل ئازايدى، ھازىر ماتا كۆپىنچە دەسمال ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. تاغار پالىزى چۆپۈر ماتېرىيال قىلىنىپ پىرقىرىغۇچتا يىپ ئېگىرلىپ ، ئۇرۇش قولدا كۆتۈرۈپ توقۇلىدۇ. تاغار پالىزىنىڭ ئېنى ئادەتتە 40 — 50 سانتىمېتىرغىچە بولۇپ، 2 — 4 كىچە پالازنى ئۆلاش ئارقىلىق تاغار تىكىلىدۇ، تاغارنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن بىر مېتىر كېلىدۇ. تاغار پالىزى قېلىن، پىششىق بولۇپ، دېھقان، چارۋىچىلار ئۈنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئىشلىتىدۇ، ئىشلىتىلىش تارىخى ئۇزۇن، بەزى چەت، ياقا رايونلاردا ھازىرمۇ توقۇلىدۇ.

2. تۆمۈرچىلىك

بۇرۇنقى زامانىدا تۆمۈرچىلەر يۇلغۇن كۆمۈرىنى يېقىلغۇ، تۆلۈمنى شامالدۇرغۇچ ئورنىدا ئىشلىتىپ، كەتمەن، ئورغاق، تۆمۈر ئارا، شوشاق ئوتىغۇچ، ئوت - چۆپ توغراش پىچىقى قاتارلىق تۈرمۈش سايمانلىرى، ئۈزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق ئۆلاغ جابدۇقلىرى ۋە پىچاق، گۈرجەك قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرىنى سوقاتتى. مىنگو يىللىرىدىن باشلاپ تۆمۈرچىلەر كوكسىنى يېقىلغۇ، ياغاچ شامال ساندۇقىنى شامالدۇرغۇچ قىلدى؛ يېقىنقى 20 يىلدا قولدا ھەرىكەتلەندۈرىلىدىغان شامالدۇرغۇچ كۆپرەك ئىشلىتىلدى. 50 — 60 - يىللاردا شايارىدىكى يولۇاس ئۈستام سوققان كەتمەن كۆچا، شايار، توقسۇ، باي ناھىيىلىرىدە داڭق چىقاردى.

3. تاشخانىنىڭ ياقۇت كۆزلۈك قەلەمتىرىچى

تاشخان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۆتكەن قاداقچى ئۈستام، ئۇ ئالىي دەرىجىلىك پولات ماتېرىيال ئىشلىتىپ تاۋلاش ئارقىلىق قەلەمتىراچ ۋە پىچاق سوقاتتى، پىچاقنىڭ مىس دەستىسىگە كالا سۆڭىكى، پىل چىشى، بۇغا مۈڭگۈزى، يېشىل تاش، ياقۇت قاتارلىقلارنى ئورنىتاتتى، ئۇنىڭ پىچاقلىرى نۇسخىسى كۆركەم، بىسى ئۆتكۈر، چاققانلىقى بىلەن داڭ چىقارغان ھەم شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلغان، كىشىلەر بۇ پىچاقلارنى «تاشخان ياقۇت كۆزلۈك قەلەمتىرىچى» دەپ ئاتاشقان. ئەينى چاغدا كۆچا بىلەن شايار بىر مەمۇرىي رايونغا تەۋە بولۇپ، «كۆسەن قەلەمتىرىچى» ، «كۆچا قەلەمتىرىچى» بىلەن داڭ چىقارغان. تاشخان ئۈستام ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ بىر قانچە ئۈستا شاگىرتلىرى كۆچا، شايار بازارلىرىدا داۋاملىق پىچاق سوقۇپ، ئۈستىسىنىڭ شۆھرىتىنى داۋاملاشتۇردى. 1958 - يىلدىن كېيىن بۇ خىل ھۈنەر - سەنئەت تۈزۈك تەرەققىي قىلالماي ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلار يوقىلىپ كېتەي قالدى. 1980 - يىلدىن كېيىن 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى (بۇرۇنقى قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى) ئۈستىلارنى كەڭ كۆلەمدە يىغىپ، ماتېرىيال توپلاپ، تېخنىكا يېڭىلاش ئارقىلىق بۇ خىل مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە تەرەققىي قىلدۇردى. 1991- يىل 5- ئايدا بۇ خىل پىچاقلار مەملىكەتلىك «ئۈچقۇن» پىلانى ئەتىجىلىرى ئۈرۈمچى يەرمەنكىسىدە كۆرۈش مېدالغا ئېرىشتى. نۆۋەتتە بۇرۇنقى قول ھۈنەرۋەنچىلىكى بىلەن پىچاق ئىشلەپچىقىرىش بېرىم ماشىنىلاشقان پىچاق ئىشلەپچىقىرىشقا تەرەققىي قىلىپ، يىللىق پىچاق مەھسۇلات مىقدارى 20 مىڭدىن ئاشتى.

4. چويۇنچىلىق

شايار ناھىيىسىدە چويۇنچىلىقنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، خەن، تاڭ سۇلالىلىرىغىچە يېتىپ بارىدۇ. 1949- يىلدىن بۇرۇن ناھىيە بويىچە چويۇنچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇندىن 28ى بار بولۇپ، شۇ چاغدا شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ناھىيە دەرىجىلىك چويۇنچىلىق گۇللەنگەن ناھىيىلەرنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ چاغلاردا چويۇن قازان، ھارۋا ئوقى، ھارۋا قازىنى، ساپان چىشى، مەش، پىلىت قاتارلىقلارنى قۇيۇش بىلەنلا چەكلىنەتتى. 1956 - يىلدىن كېيىن ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ زەربىسىگە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىشنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن، بۇ كەسىپنى قىلىدىغان ئورۇن ۋە كەسىپكارلار تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى، لېكىن قۇيمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى تەرەققىي قىلىپ ئەسلىدىكى مەھسۇلاتلاردىن باشقا يەنە ماشىنا سەپلىمىلىرىمۇ چويۇندا قۇيۇلىدىغان بولدى.

5. كۆن - خۇرۇمچىلىق

شايار ناھىيىسىدە كۆنچىلىك تېخنىكىسىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كۆنچى مەھەللىسى (كۆنچىلەر كەنتى) بۇرۇن شايار بازىرىدىكى ئاساسلىق ئاھالىلەر رايونى بولۇپ، بازارنىڭ ئۇچتىن بىرىنى ئىگىللەيتتى، ھازىرقى چىنەباغ كوچىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئۇزۇندىن بۇيان كۆن - خۇرۇمچىلىقنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى تۈزۈك يېڭىلانماي قالاقلىشىپ ئارقىدا قالغاچقا، ئەيلەنگەن تېرىلەرنىڭ سۈپىتى ھازىرقى زامان سانائىتىنىڭ تەلىپىگە قەتئىي ماسلىشالماي، جەمئىيەت تەرىپىدىن تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن كۆن - خۇرۇمچىلىق ئورنى بىلەن كەسىپكارلار تېزلا ئازلاپ كەتتى؛ ھازىر ئۇلار پەقەت ئۇلاغ جابدۇقلىرىغا لازىملىق خۇرۇم ۋە تاسمىنىلا ئىشلىمەكتە. ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ كۆن - خۇرۇم كوپېراتىپى 1987 - يىلدىن كېيىن بىر قەدەر يېڭى ھۈنەر - سەنئەت قوللانغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆسكۈنىلىرى قالاق بولغاچقا، ئەيلىگەن تېرىلىرى يەنىلا مەملىكەت ئىچى - سىرتىنىڭ ئىلغار سەۋىيىسىگە يېتەلمەي، ئەيلىگەن تېرىلىرىنىڭ سېتىلىشى ياخشى بولمىدى. كۆنچىلىك بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان موزدوزلۇق ۋە ئۇلاغ جابدۇقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىشىمۇ ماس قەدەمدە ئازىيىپ كەتتى.

6. باش كىيىم تىكىش كەسپى

ئۇيغۇرچە كىيىم - كېچەكلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شايار ناھىيىسىنىڭ قولدا دوپپا تىكىش تېخنىكىسىغا ماسلىشىش ئۇچۇن، باش كىيىم تىكىش كەسپى يەنىقى يىللاردىن بۇيان ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلىپ خېلى گۈللەندى. ئالىي دەرىجىلىك كۆرپە بىلەن تۇجۇپىلەپ قۇلاقچا، سەرپىش، ئىسپانكا قاتارلىق ھەر خىل تۇماقلار تىكىلگەندىن سىرت، يەنە بىر قەدەر مودا بولۇۋاتقان بادام دوپپا، چىمەن دوپپا، مارجان دوپپا قاتارلىق ھەر خىل گۈللۈك دوپپىلارمۇ تىكىلدى.

7. مىسكەرچىلىك

1949 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى داڭلىق مىسكەرچى ئۇستىلار قېلىپ، پرېسلاش سايمىنى بىلەن مىس تاختىنى سوقۇپ گېئومېتىرىك شەكىل چىقىرىپ، ئاندىن كەپشەرلەپ، مىس چۆگۈن، مىس پەتنۇس، مىس داڭقان قاتارلىق تۇرمۇشقا كېرەكلىك بۇيۇملارنى ياسايتتى. بۇ بۇيۇملارنىڭ ھۈنەر - سەنئىتى مۇرەككەپ، ياساشتىكى قىيىنلىق دەرىجىسى يۇقىرى، نۇسخىسى كۆركەم بولۇپ، ئىشلىتىش قىممىتىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، يەنە كۆرۈپ ھوزۇرلىنىش قىممىتىگىمۇ ئىگە. مىسكەرچىلەر ئىچىدە قۇربان ۋاسىل ھەممىدىن داڭلىق. ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلگىنى تۆمۈر چۆگۈن بولۇپ، يۇز ۋە قوللارنى يۇيۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

8. زەرگەرلىك

2 - يېنىك سانائەت سىستېمىسى قارىسىقىدىكى ئۇنچە - مەرۋايىت، زىبۇ - زىننەت دۇكىنىدا بىر قانچە زەرگەر ئۇستام بار بولۇپ، مەخسۇس ھەر خىل ئوسخىلىق ئالتۇن - كۈمۈش زىبۇ - زىننەتلەرنى ياساش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. مەسئۇلاتلىرىدىن مارجان ھالقا، ھالقا، زەنجىر، ئۈزۈك، بىلەزۈكلەر بار، ئۇلارنىڭ ئوسخىلىرى كۆپ، ياسىلىشى سىپتا، كۆركەم. 1990 - يىلدىن كېيىن يەنە 3 ئۇستام زەرگەرلىك دۇكىنى ئاچتى.

9. گۈللۈك ياغاچ ساندۇق

1) مىخلىما ساندۇق بۇ ساندۇق ئىنچىكە تىلىنغان ھەر خىل رەڭلىك قەلەملەر ۋە مىلارنى ھەر خىل رەڭ بېرىلگەن ياغاچ ساندۇقلارغا تور شەكلىدە، تۆت چاسا شەكلىدە ۋە رومبا شەكلىدە مىخلاش ئارقىلىق ياسىلىدۇ.

2) گۈل سىزىلغان رەڭلىك ياغاچ ساندۇق بۇنىڭدا ئاۋۋال ياغاچ ساندۇق مەلۇم رەڭدە سىرلىنىپ، ئاندىن ساندۇقنىڭ ئوتتۇرىغا، ئىككى يېنىغا ياكى ئۈستىگە گۈللەر ۋە تاغ - دەريالار رەڭلىك سىزىلىدۇ.

3) ئويما ساندۇق بۇنىڭدا رەسىم ئوسخىسى ئاۋۋال ياغاچ ساندۇققا ئويۇلۇپ ئاندىن سىرلىنىدۇ، ساندۇقلارغا كۆپىنچە گۈل، مېۋە ۋە لوڭقا ئوسخىلىرى ئويۇلىدۇ.

4) گۈللۈك ئىشكاپ ياغاچ ساندۇققا ئوخشاش رەڭلىك رەسىم سىزىلغان، نەقىش قىستۇرۇلغان ۋە نەقىش ئويۇلغان ھەر خىل ئىشكاپلار بار. شايارىدىكى ياغاچچى ئۇستىلار ياسىغان ئىشكاپلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز جايىدا سېتىلىدۇ، ئۇلار ئادەتتە كاڭغا قويىدىغان ئۇزۇن، قىسقا ئىشكاپ، ئۆرە ئىشكاپ ۋە باشقا ھەر خىل شەكىللەردىكى ئىشكاپلارنى ياسايدۇ.

10. كىگىزچىلىك

شايار ناھىيىسىنىڭ كىگىزچىلىك تارىخى ئۇزۇن، كىگىزچىلەر يۇلۇڭ ئېتىپ، بويۇپ، يېيىتىپ، يۆگەپ، ئىسسىق سۇ پۈركۈپ بېسىپ ئاق ياكى قارا رەڭلىك، ئاق - قارا ئارىلاش رەڭلىك كىگىزلەر ۋە ھەر خىل رەڭلىك تەڭلىماتلارنى ئېتىدۇ. ئاق - قارا ئارىلاش رەڭلىك كىگىزلەر ۋە ھەر خىل رەڭلىك تەڭلىماتلاردا چىرايلىق شەكىللەر بار بولۇپ، قويۇق مىللىي ئالاھىدىلىككە ۋە بەدىئىي قىممەتكە ئىگە.

Ⅲ باب

يېزا - بازار كارخانىلىرى

§1. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى 1958 - يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»

ۋە گۈڭشېلىشىش ھەرىكىتى مەزگىلىدە باشلاندى. خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى داۋامىدا يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا بىر گەۋدە قىلىنغان كوللېكتىپ ئىگىلىك ۋەزىيىتىدە كىچىك خىمىيىۋى ئوغۇت زاۋۇتى، كىچىك پولات (تۆمۈر) تاۋلاش زاۋۇتى قاتارلىقلار ئالدىراپ - تېنەپلا قۇرۇلدى، كېيىن بۇ زاۋۇتلار تېزلا ۋەيران بولغان بولسىمۇ، لېكىن كوللېكتىپنىڭ بىر قىسىم ماددىي ئەشيالىرى ۋە مەبلىغى ساقلىنىپ قالدى. 1962-يىلى گۈلباغ ۋە «قىزىلبايراق» گۈڭشېلىرىدا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ياساش، سانائەت قوشۇمچە كەسپى بويىچە ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش ئاساس قىلىنغان گۈڭشې. ئەترەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى، بازار گۈڭشېسىدا تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق كوپېراتىپلىرى ۋە ئۇن - ياغ تارتىش، بېمەكلىك ئىشلەش، ئايغا، باش كېيىم تىكىش، تىككۈچىلىك قاتارلىق گۈڭشې - ئەترەت شەكلىدىكى كارخانىلار تەشكىل قىلىندى. گۈڭشې، مەيدانلارنىڭ ھەممىسىدە گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، لېكىن بازار گۈڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش كارخانىسىدىن باشقا كارخانىلارنىڭ تەۋەلىكى نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلىپ (مەسىلەن: توقۇمىچىلىق فابرىكىسى نەچچە قېتىم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما فابرىكىسى قىلىپ قۇرۇلدى دېگەندەك)، ئاخىرى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ بىر ئۆتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىلدىن باشلاپ گۈڭشېلار قۇلماق تېرىدى، بۇغا ۋە پىلە باقتى. 70 - يىللاردا گۈڭشې باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنىڭ تۇرى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، چويۇنچىلىق، كەپشەرلەش، پاختا پىششىقلاش (چىگىت ئايرىش، ياغ تارتىش)، ئۇن تارتىش قاتارلىق 8 تۈرگە يەتتى، 1971 - يىلى كەسپكارى 508 گە يەتتى؛ 1975 - يىلى تەرەققىي قىلىپ، كارخانا 11 گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 680 گە يەتتى؛ كېيىنكى يىلى ناھىيە بويىچە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ كىرىمى 3 مىليون يۈەندىن ئاشتى. 1976 - يىلدىن كېيىن بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى يەنمۇ تەرەققىي قىلدى. 1982 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى، تىجارىتى ۋە باشقۇرۇلۇشى سىستېمىلاشتۇرۇلدى ۋە قېلىپلاشتۇرۇلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۈڭشې ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا، كەنت ھاكىمىيىتىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىمۇ 9 - ئايدا ئۆز ۋاقتىدا قۇرۇلدى. بۇرۇن گۈڭشې، چوڭ ئەترەت ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارمۇ يېزا، كەنتلەر باشقۇرىدىغان، كەنتلەر بىرلىشىپ باشقۇرىدىغان، بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرىدىغان، يەككە ئائىلىلەر باشقۇرىدىغان كۆپ خىل ئىگىلىك شەكلىگە ئۆزگەرتىلدى. 1982 — 1984 - يىلغىچە بولغان 2 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ۋە ئىقتىسادىي، تەشكىلىي شەكىلنىڭ ئوزگىرىشىسىمەۋىبىدىن، يېزا - بازار كارخانىلىرى خارابلىشىشقا باشلىدى، گۈڭشېلار باشقۇرۇشىدىكى ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1984 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېزا، كەنتلەر قۇرۇلۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، يېڭى ۋە تېخنىكا مۇژايىق بولغان ئىقتىسادىي بىرلىشىش شەكلى ۋە تەقسىمات شەكلى بېكىتىلىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

1987 - يىلى يېزا - بازار كارخانىسى 78 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانا 64، كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانا 11، يېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىگە بىۋاسىتە قارىشىلىق كارخانا 3؛ تۇرلەر بويىچە ئايرىغاندا سانائەت كارخانىسى 21، تېرىقچىلىق كارخانىسى 18، باقمىچىلىق كارخانىسى 2، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا سودا كارخانىسى 16، قاتناش كارخانىسى 9، بىناكارلىق كارخانىسى 2 (مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان بىناكارلىق ئەترىتى 12)، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 10 مىليون 452 مىڭ يۈەن. 1988 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە يېزا - بازار كارخانىسى 723 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە

يېزا باشقۇرغىنى 55، كەنت باشقۇرغىنى 12، يەككە ۋە بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرغىنى 656. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى يېزا - بازار كارخانىسى 1056 گە يەتتى، ئىشلەپچىقىرىش تۈرلىرى بويىچە ئايرىغاندا خىشچىلىق، كۆن - خۇرۇمچىلىق، قەغەزچىلىك، ئۇن - ياغ تارتىش قاتارلىق سانائەت كارخانىسى 168؛ تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق قاتارلىق يېزا ئىگىلىك كارخانىسى 888؛ ئىگىلىك شەكلى بويىچە ئايرىغاندا يېزا (بازار) باشقۇرغىنى 42، كەنت باشقۇرغىنى ياكى كەنتلەر بىرلىشىپ باشقۇرغىنى 13، ئائىلە ياكى بىرلەشمە ئائىلىلەر باشقۇرغىنى 1001، كەسىپكارى 3224. بۇ كارخانىلارنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش قىممىتى 24 مىليون 326 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 4 مىليون 479 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 2 . كەسىپ ۋە مەھسۇلات

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، بىناكارلىق، قاتناش ترانسپورت، يېمەك - ئىچمەك ۋە باشقا مۇلازىمەت تۈرىدىكى سودا قاتارلىق تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

1. يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى

يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى ئىچىدىكى تېرىقچىلىققا تەۋە كەسىپ قۇلماق تېرىش ۋە باغۋەنچىلىكتىن ئىبارەت. 1973 - يىلى گۈلباغ گۈڭشېسى قۇلماق تېرىشنى باشلىدى، كېيىن تويبولدى، قايلوز، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق ۋە بازار گوڭشېلىرى كەينى - كەينىدىن قۇلماق تېرىدى، 1981 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە قۇلماق مەيدانى 7گە، تېرىلغۇ كۆلىمى 1250 موغا، قۇلماقنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 3. 112 تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 873 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1982 - يىلدىن كېيىن قۇلماقنىڭ بازىرى كاساتلاشقانلىقى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن، يېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قىزىلبايراق يېزىسىنىڭ قۇلماق تېرىش مەيدانىدىكى قۇلماقلار ئائىلاج كېسىپ تاشلاندى، بازار قۇلماق مەيدانىنىڭ ئەھۋالىمۇ ئىزچىل ياخشى بولماي كەلدى، تېرىلغۇ كۆلىمى ئۈزلۈكسىز ئازايدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارىمۇ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. 1987- يىلى 79 تونا قۇلماق ئېلىندى. 1989 - يىلدىن كېيىن قۇلماقنىڭ بازار باھاسى ئۆرلىدى، بۇنىڭغا قوشۇپ تېرىش تېخنىكىسى بىلەن باشقۇرۇشمۇ بارغانچە ئىلمىيلىشىپ، بىرلىك كۆلەمنىڭ مەھسۇلات مىقدارى يىلسېرى ئاشتى، مۇشۇ يىلى 96 تونىنا تاۋار قۇلماق ئېلىندى. 1993 - يىلى كۆلەم كېڭەيتىلمىگەن ئەھۋالدا، قۇلماقنىڭ مەھسۇلات مىقدارى 108 تونىنغا يەتتى.

گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ كارخانا خاراكتېرىدىكى مېۋىلىك باغلىرى 1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىللىرىدە قۇرۇلۇشقا باشلىدى، لېكىن يېتىشتۇرۇش تېخنىكىسى، سورتلارنى كىرگۈزۈش ۋە باشقۇرۇش جەھەتلەردىكى يېتەرسىزلىكلەر تۈپەيلىدىن، تاۋار ئەۋزەللىكىنى زادىلا شەكىللەندۈرەلمىدى، مەھسۇلات مىقدارى تۆۋەن، مېۋىلەرنىڭ سۈپىتى ئادەتتىكىدەك بولۇپ، ناھىيە ئىچىدىلا سېتىلدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، «ئاشلىقنى تۈنقا قىلىش» شوئارى ئىجرا قىلىنىپ، مېۋىلىك باغلار تەرەققىي قىلدۇرۇلماي، ئەكسىچە نۇرغۇن مېۋىلىك دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، بولۇپمۇ شايار ناھىيىسىدىن چىقىدىغان ئىلا سورتلۇق ئاق ئۈرۈك دەرىخىنىڭ 60% دىن كۆپرەكى كېسىۋېتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «كۆپ خىل ئىگىلىك» يولغا قويۇلۇپ، گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ كارخانا خاراكتېرىدىكى مېۋىلىك باغلىرى باشقىدىن تەرەققىي قىلدى. ئەڭ ئاۋۋال تويبولدى يېزىسى بىلەن گۈلباغ يېزىسىنىڭ مېۋىلىك باغلىرى ناۋار مېۋە ئېلىنىدىغان باغ قىلىنىپ، مېۋىلىرى بازارغا

سېلىندى. 1987- يىلىغا كەلگەندە بازار، توپبولدى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، نۇرباغ ۋە تارىم يېزىلىرىدا يېزا باشقۇرۇشىدىكى كارخانا خاراكتېرلىك مېۋىلىك باغ بار بولدى، ئۇلارنىڭ كۆلىمى 40 مودىن تارتىپ 580 موغىچە بولدى. كەنت باشقۇرۇشىدىكى ۋە ئائىلىلەر باشقۇرۇشىدىكى باشقا مېۋىلىك باغلار تېز كۆپەيىپ، 1993- يىلىغا كەلگەندە مېۋىلىك باغ كۆلىمى 20 مىڭ مودىن كۆپرەككە، يىللىق مەھسۇلاتى 14 مىڭ تونىغا يەتتى.

بۇغا باقمىچىلىقىمۇ يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ بىر قىسمى (تۆتىنچى قىسىم IV باب 4 - پاراگرافقا قارالسۇن) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1986 - يىلدىن كېيىن يېزا باشقۇرۇشىدىكى كالا، قوي، توخۇ، توشقان، بېلىق باقمىچىلىقى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، لېكىن كالا، قويدىن باشقىلىرى تاۋار ئەۋزەللىكىنى شەكىللەندۈرەلمىدى، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى باقمىچىلىق قىلىنىدىغان سۇ ۋە بېڭىمەھەللە يېزىسى بىلەن قايلۇر يېزىسىنىڭ سۇ ئامبىرى قاتارلىق بىر قىسىم پايدىلىق باقمىچىلىق شارائىتلىرى شەخسلەرگە ھۆددىگە بېرىۋېتىلدى، باشقۇرۇش ياخشى بولمىغاچقا مەھسۇلات مىقدارى يەنىلا يۇقىرى بولمىدى. 1982 - يىلى گۈلباغ يېزىسى ئۈزۈن يۇڭلۇق توشقان كىرگۈزدى، توپبولدى يېزىسى قاما، بۇلغۇن، ئاققۇيرۇق كىرگۈزدى، ئەمما تېخنىكا ۋە يەم - خەشەك شارائىتى ياخشى بولمىغاچقا ۋەيران بولدى.

2. سانائەت كارخانىلىرى

1958 - يىلى خەلق گۈڭشېنى قۇرۇلغاندىن كېيىن گۈڭشېلاردا يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى قۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنا، سايمانلىرىنى كۆنسېرى كۆپەيدى، گۈڭشېلارنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى كۆنسېرى كېڭەيدى، تېخنىكا كۈچى ۋە ئۈسكۈنىلىرىنى بارغانسېرى كۈچەيدى. توپبولدى گۈڭشېنى بىلەن گۈلباغ گۈڭشېسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - سەپلەش زاۋۇتلىرى بىر قەدەر چوڭ بولۇپ، قىرىش، يونۇش، تۆشۈك تېشىش، بارغانلاش ئىستانوكلىرى ۋە سېخى بار. قايلۇر يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى زاۋۇتى ئاپتونوم رايون تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى بىلەن، «ئېلېكترونلۇق تىزگىنلىنىدىغان يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسى سىناق سۇپىسى»نى تەتقىق قىلىپ ياساپ، ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ سانائەت تۈرى كەينى - كەينىدىن كېڭەيدى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش، سەپلەشتىن باشقا يەنە خۇرۇمچىلىق، ياغ تارتىش، ئۇن - ياغ تارتىش، خىش قۇيۇش، قاتتىقلاشتۇرۇلغان ئەينەك ياساش، تىككۈچىلىك، تۆمۈر - ياغاچ سايمانلارنى ياساش، يېمەكلىك ئىشلەش قاتارلىقلار كۆپەيدى. 1990- يىلى سانائەت كارخانىسى 250 كە، كەسپىكارى 782 گە، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 49 مىڭ يۈەنگە، ساپ پايدىسى 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 - يىلى سانائەت كارخانىلىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 9 مىليون 225 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 7 مىليون 517 مىڭ يۈەن، كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنىڭ 29 مىڭ يۈەن، يەككىلەرنىڭ 1 مىليون 679 مىڭ يۈەن.

3. بىناكارلىق كارخانىلىرى

1960 — 1962 - يىلغىچە بىر قىسىم تۆمۈرىول ئىشچى - خىزمەتچىلىرى قىسقارتىلىپ، شايار ناھىيىسىگە دېھقانچىلىق قىلىشقا چۈشۈرۈلدى، ئۇلارنىڭ بىر قىسىملىرى ناھىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپىغا بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىناكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن بىناكارلىق كەسپى تېز ئاشتى، بىناكارلىق ئەترىتى، تېخنىكا خادىملار ۋە ئۈسكۈنىلەر تەدرىجىي

مۇكەممەللەشتى، 1993 - يىلىغا كەلگەندە بىناكارلىق شىركىتى 4كە، كەسىپكارى 294 كە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 903 مىڭ يۈەنگە يەتتى (تەپسىلاتىنى ئوننىچى قىسىم I باب 1 - پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

4. قاتناش ترانسپورت كەسپى

بۇرۇن بىناكارلىق ئەترەتلىرى قارىمىقىدىكى ئېشەك، ئات ھارۋىلىرى بىناكارلىق كەسپىنىڭ قۇرۇلۇشىغا شېغىل، تاش ۋە خىشلارنى توشۇپ بېرەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاپتوموبىل ۋە ھەر خىل تراكتورلار تېزدىن سەپلىنىپ، يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى توشۇدى. 1986 - يىلى خۇسۇسىي ئاپتوموبىللار بىرلەشتۈرۈلۈپ بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلۇپ يۈك توشۇدى. 1990 - يىلى كەسپىكارى 60 قا، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1991 - يىلى بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى ناھىيىلىك 2 - ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ئاپتوموبىلى 17 گە يەتتى. بۇ چاغدىكى تەشكىل سىرتىدىكى ئاپتوموبىل ترانسپورت ئائىلىسى 21گە، چوڭ، كىچىك تراكتورلۇق ترانسپورت ئائىلىسى 68گە يەتتى. ناھىيە بويىچە يىللىق ترانسپورت ئوبوروت مىقدارى 25 مىڭ تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى.

5. سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى

1986 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك تەمىنات - سودا شىركىتى قۇرۇلۇپ، 3 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، 1987- يىلى يىللىق سېتىش سوممىسى 360 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلىغا كەلگەندە، شىركەتنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 20 گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 245 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 265، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا باشقۇرۇشىدىكى ئورۇن 5، يەككىلەرنىڭ 260، 1993 - يىلى بۇ ساھەنىڭ كەسپىكارى 634 كە، يىللىق كىرىمى 5 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§ 3. يېزا - بازار كارخانىلىرىنىڭ تىجارىتىنى باشقۇرۇش

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ گۇڭشې - ئەترەتلەرنىڭ سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى كەسىپلەر بويىچە بىرىكتۈرۈلدى، بۇ گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. بۇ چاغدا ئىشلەپچىقىرىشقا قۇلايلىق بولۇش كۆزدە تۇتۇلۇپ، ئىقتىسادىي ئۇنۇم كۆزدە تۇتۇلمىدى؛ ئىشلارنى كوپېراتىپ-ئەترەتلەر بىر تۇتاش باشقۇردى.

1970 - يىلدىن كېيىن مەملىكەتلىك شىمال يېزا ئىگىلىك يىغىنىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئۆز يېرىنىڭ بايلىقىدىن پايدىلىنىش، ئۆز يېرىدىن ماتېرىيال ئېلىش ئارقىلىق، «بەش كىچىك»نى تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكتورى بويىچە گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى قۇرۇلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن گۇڭشې - ئەترەتلەردە گۇڭشې - ئەترەت كارخانىلىرى ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بىرىدىن 2گىچە مەخسۇس كادىر سەپلەندى، بۇ ئىشخانا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىگە تەۋە بولدى. 1982 - يىلى گۇڭشې- ئەترەت كارخانىلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىل 9 - ئايدا بۇ بۆلۈم ئىدارىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئىدارىدە تۆت مەخسۇس كادىر بولۇپ، كەنت ۋە ئائىلىلەر باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلارنى بىر تۇتاش باشقۇردى.

1982 - يىلدىن بۇرۇن گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ كادىرلار، مالىيە ھوقۇقىنى گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇپ، «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»تىن ئىبارەت «چوڭ قازان تامىقى» ئۇسۇلۇبىدىكى باشقۇرۇشنى يولغا قويدى، ئىقتىساد ھېسابات قىلىنماي، پايدا - زىيان نەزەرگە ئېلىنمىغاچقا ئىقتىساد قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1982 - يىلدىن كېيىن نورمىلىق باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، كارخانا تىجارەت كىرىمىنىڭ ئىشچىلارنىڭ ماڭاشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتىدىن باشقىسىنىڭ ھەممىسى گۈڭشې - ئەترەتلەرگە تاپشۇرۇلدى، باجنى گۈڭشې - ئەترەتلەر يۇقىرىغا بىر تۇتاش تاپشۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن «ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى توغرىسىدىكى قارار» ئىجرا قىلىنىپ، ئىسلاھات لايىھىسى تەدرىجىي مۇكەممەللەشتى، كارخانىنىڭ باشقۇرغۇچى خادىملىرى ئۆزى كۆرسىتىش، دېموكراتىك سايلاپ كۆرسىتىش، تەكلىپ قىلىش قاتارلىق ئوخشىمىغان شەكىللەر ئارقىلىق تاللىنىپ، كارخانا تىجارىتى ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلدى.

ئەمگەك ھەققى جەھەتتە مۇنداق ئىككى مەزگىل بېجىرىپ ئۆتۈلدى: دەسلەپتە گۈڭشې - ئەترەت كارخانىلىرىنىڭ ئەمگەك ھەققى ئەمگەك نومۇرى تۈزۈمى بويىچە تەقسىملەندى، ئادەتتە تېخنىكىغا پىشىق ئادەملەرنىڭ ئەمگەك نومۇرى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى، لېكىن ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا پەرق چوڭ بولمىدى. ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتە تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ماڭاش تۈزۈمىي يۇرگۈزۈلدى، «ۋەزىپە، مەھسۇلات قىممىتى، خىراجەتنى بېكىتىش» يولغا قويۇلۇپ، شۇ بويىچە ھەق ھېسابلاندى. 1990 - يىلدىن كېيىن تۇراقلىق ماڭاش، مۇكاپات ماڭاش، تۇراقسىز ماڭاش، ئىشقا قاراپ بېرىلىدىغان ماڭاشلارنى بىرلەشتۈرۈش شەكلى يولغا قويۇلدى. پېزىلار باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلار ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %1 ى بويىچە باشقۇرۇش ھەققى ئالدى. كەنت باشقۇرۇشىدىكى كارخانىلار ۋە يەككە كارخانىلارنىڭ باشقۇرۇش ھەققى كەچۈرۈم قىلىندى. باشقۇرۇش ھەققىنىڭ %50 ى پېزىلىق كارخانا باشقۇرۇش ئىشخانىسىغا قايتۇرۇلۇپ، كەسپىي خادىملارنىڭ ماڭاشى ۋە خىزمەت خىراجىتى قىلىندى، %20 ى ۋىلايەتلىك پېزا - بازار كارخانىسى باشقارمىسىغا تاپشۇرۇلدى، قالغان %30 ى ناھىيىلىك پېزا - بازار كارخانىسى ئىدارىسىنىڭ تېخنىكا، كەسپىي، مالىيە خادىملىرىنىڭ تەربىيىلىنىشىگە، يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتىش قوشۇمچە پاردىسىگە ۋە ئىش بېجىرىش خىراجىتىگە ئىشلىتىشكە بېرىلدى. شايار ناھىيىسىدىكى پېزا - بازار كارخانىلىرى يېقىنقى يىللاردا يۇكسىلىشكە باشلىدى، باشقۇرۇش ھەققى ئېلىشمۇ ئازايدى، ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئېلىنمىدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك پېزا - بازار كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 34 مىڭ يۈەن يىغدى.

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش ، پوچتا - تېلېگراف

ئالتىنچى قىسىم

قاتناش . پوچتا - تېلېگراف

I باب

قاتناش

§ 1 . رابات ۋە قەدىمىي يوللار

1 . ئۆتەڭ

گۇاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئۆلكە قۇردى. بۇنىڭ بىلەن بىرلا ۋاقىتتا، چارۋىچىلىق ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي قىلىش بىلەن بىللە، قاتناش ۋە ئۆتەڭلەر خېلى تېز كۆپەيدى. ئۆتەڭلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرى دەۋرىدىكىدىنمۇ تەرەققىي قىلدى، نۇرغۇن تەرەپلەر كۆچەيتىلدى ۋە ئۆزگەرتىلدى، ئۆتەڭلەرنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، ۋەزىپىسىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئادەم، ئات ۋە خىراجەت نورمىسى بېكىتىلدى، يەنى ھەربىر ئۆتەڭگە بىر پۇتۇكچى قويۇش، ئۇنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى 4 سەر 8 مىسقال كۈمۈش بولۇش؛ 2 ئات، بىر ئات ئاقار قويۇش، ئۇنىڭ ئايلىق ئىش ھەققى 3 سەر كۈمۈش بولۇش؛ ئاتنىڭ ئايلىق يەم - بوغۇزى ئۈچۈن 2 سەر 4 مىسقال كۈمۈش بېرىش؛ ھەربىر ئۆتەڭگە ئايدا ياغ، شام، قەغەز ئۈچۈن 3 سەر كۈمۈش بېرىش بەلگىلەندى. شايار ناھىيىسىدىكى دېنى ئۆتكىدە بىر پۇتۇكچى، 3 ئات ئاقار، 6 ئات بار ئىدى، ئېيىغا 31.2 سەر كۈمۈش، يىلىغا 29.55 سەر كۈمۈش، 12 ئايلىق چىقىمغا يىللىق چىقىمنى قوشقاندا 403.95 سەر كۈمۈش چىقىم قىلىنىدى. لەڭگەر ئۆتكىنىڭمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ئىدى.

2 . ئۆتەڭ يولى

ناھىيە بازىرىدىن شىمالغا قاراپ 7.5 كىلومېتىر مېڭىپ ئۆگەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ يەنە شىمالغا قاراپ 7.5 كىلومېتىر ماڭسا پەس كەنتىگە بارغىلى بولىدۇ، يەنە شىمالغا قاراپ 30 كىلومېتىر ماڭسا لەڭگەر ئۆتكىگە بارغىلى بولىدۇ، ناھىيە چېگرىسىدىن چىقىپ 45 كىلومېتىر ماڭسا كۆچا ئايمىقىغا يېتىپ بارىدۇ، بۇ شايارىدىكى بىردىنبىر ئۆتەڭ يولىدۇر؛ بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 كىلومېتىر. شۇەنتۇڭ 3 - يىلى (1910 - يىلى) شايار ناھىيىسىدىكى دېنى ئۆتكىلى بىلەن لەڭگەر ئۆتكىدە بىر يارەمچى ئۆتەڭ ئەمەلدارى،

2 پۇتۇكچى، 6 ئات باقار، 12 ئات بار ئىدى.

3. قەدىمىي يوللار

شايار چەت جايغا جايلاشقان بولغاچقا، قاتناش شارائىتى ناچار، ئەزەلدىن چوڭ يول يوق ئىدى، پەقەت ناھىيە سىرتىغا چىقىپ كېتىدىغا 4 ھارۋا يولىلا بار ئىدى.

1) ناھىيە بازىرىدىن شەرققە 170 كىلومېتىر مېڭىپ، ئۇچئېرىق ئارقىلىق بۈگۈرگە بارىدىغان يول؛ 2) ناھىيە بازىرىدىن شەرققە 160 كىلومېتىر مېڭىپ، تارىم قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق كېرىيەنگە قىيالىق دېگەن يېرىگە بارىدىغان يول؛ 3) ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 150 كىلومېتىر مېڭىپ، سەللالىق قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق ئونسۇنغا بەگيافا دېگەن يېرىگە بارىدىغان يول؛ 4) ناھىيە بازىرىدىن غەربكە 140 چاقىرىم مېڭىپ، تېجىك قاراۋۇلخانىسى ئارقىلىق بايغا بارىدىغان يول. يەنە غەربكە ماڭىدىغان ئونسۇنغا قاراتال (ھازىرقى ئاقسۇنغا قاراتال يېزىسى) غا بارىدىغان يولمۇ بار ئىدى. بۇ قەدىمىي 4 يول تۈرۈپ ئوت - چۆپلۈكتىن، تۈرۈپ چۆللۈكتىن ئۆتەتتى، يول بويىدا ئادەم ناھايىتى ئاز ئىدى، سودىگەرلەرمۇ ناھايىتى ئاز ئۆتەتتى. يول بويىدىكى قاراۋۇلخانىلارنى يەرلىك كىشىلەر قوغدايتتى.

§ 2. ئۇلاغ كۈچى ترانسپورتى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن مىلاد سۇلالىسى دەۋرىگىچە شايارنىڭ ترانسپورت قوراللىرى ئاساسەن ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك، قېچىر بولۇپ، يۈك يۆتكىرىدىكى ھايۋانلارغا ئارتىپ توشۇلاتتى، يەنە ياغاچتىن ياسالغان كالا ھارۋىسى، ئات ھارۋىسى بار ئىدى، ھارۋىنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، شەكلى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ تەرەققىي قىلغانىدى، ئۇنى غەربىي يۇرتتىكى قۇرۇقلۇق يولى قاتناش قوراللىرى تەرەققىياتىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى دېيىشكە بولىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگو دەۋرىدە شايار تەۋەسىدە تۆۋەندىكىدەك ئۇلاغ ھارۋىلىرى بولغان:

1. يارىيار

بۇ خىل ھارۋا شوتا، كۈدا، چاق، قازاندىن تەركىب تاپىدۇ، پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسىلىدۇ، چاقنىڭ دىئامېترى 1.5 مېتىر، ئوقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1.2 مېتىر كېلىدۇ، 200 ـ 300 كىلوگرام يۈك كۆتۈرەلەيدۇ، بىر ياكى 2 ئۇلاغ قوشۇلىدۇ، قىغ، ئاشلىق توشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

2. كۆتەك ھارۋا

كۆتەك ھارۋا يارىيار ھارۋا ئاساسىدا ياغاچتىن گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى ئەمەلدارلارنىڭ مەپىسى دەپ ئاتايدۇ، بۇ ھارۋىغا 2 ـ 4 كىچە ئات قوشۇلىدۇ، ئۇ ھۆكۈمەت ۋە پۇقرالارنىڭ بولۇچى توشۇش قوراللىدۇر.

3. خادىك

بۇ 4 چاقلىق، ئۈستى يېپىق ئات ھارۋىسىدىن ئىبارەت. ھارۋا شوتىسى كۆتەك ھارۋا شوتىسىدىن بىر مېتىر ئۇزۇن، كەينىكى 0.5 مېتىر، چاقى كىچىك، ئۇنى ئەمەلدارلار ۋە بەگ - غوجاملار ئىشلىتىدۇ.

4. ئالته شادىلىق هارۋا

بۇ تۆت چاقلىق ئات هارۋىسى بولۇپ، هارۋا شوتىسىغا 6 تال يۇمىلاق كالتەك ئىشلىتىلگەچكە شۇ نام بىلەن ئاتالغان. بۇ هارۋىنىڭ ئالدى چاقى كىچىك، كەينى چاقى چوڭ، هارۋا شوتىسىنىڭ ئالدى ئۇچىدا 2 تال يۇمىلاق ياغاچ بولۇپ، ئۇ ئالدى تەرەپتىكى چاق ئوقىنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئورنىتىلىدۇ، ئات ئەشۇ ئىككى تال ياغاچنىڭ ئارىلىقىغا قوشۇلىدۇ، 300 كىلوگام ئەتراپىدا يۈك كۆتۈرىدۇ.

§ 3. تاشيول

1. يول، تاشيول قۇرۇلۇشى

1949 - يىلدىن كېيىن قاتناش ئىشلىرى خېلى تەرەققىي قىلدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە شايار ناهىيىسىدە رايونغا قاراشلىق تاشيولدىن 2 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 93 كىلومېتىر كېلىدۇ، ناهىيە بازىرىدىن يېزىلارغا بارىدىغان يولدىن 6 سى بار بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ، ناهىيە تەۋەسىدىكى غول يوللارنىڭ ئىككى تەرىپىنى دەل - دەرەخ بىلەن كۆكەرتىش، كۆۋرۈك - سۇئۆگۈچلەرنى مۇستەهكەملەش، يول ئاسراشنى ماشىنىلاشتۇرۇش، يول يۈزىنى ئاسفالىتلاشتۇرۇش، لىنىيىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش ئاساسىي جەهەتتىن ئىشقا ئاشتى. تارماق لىنىيىلىك تاشيول بىلەن يېزا - كەنت يوللىرىنى غول تاشيولغا ماسلاشتۇرۇش ئارقىلىق، يەرلىك يول توري شەكىللەندى.

1) ئۆلكە يولى

(1) كۇچا - شايار لىنىيىسى (29 - 47 - لىنىيە)، ئۇزۇنلۇقى 57 كىلومېتىر، ناهىيە تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 36.5 كىلومېتىر. بۇ يول مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) ياسلىشقا باشلىغان، كۇچا، شايار ناهىيىلىرى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كۇچا - شايار ئاددىي تاشيولىنى ياسىغان.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) كۇچا ناهىيىلىك ھۆكۈمەت 1000 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ كۇچا - شايار تاشيولىنى ياسىغان، تېخنىكا جەهەتتىكى يېتەكچىلىك كەمچىل بولغاچقا، پەقەت ئۆلچەمگە توشمايدىغان 30 نەچچە كىلومېتىر هارۋا يولىلا ياسالغان.

1956 - يىلدىكى كەڭ كۆلەمدە يەرلىك تاشيول ياساش دولقۇنىدا، قاتناش نازارىتىنىڭ 4 - تېخنىكا خىزمەت ئەترىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، كۇچا، شايار ناهىيىلىرى 2500 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 600 نەچچە هارۋا ئىشلىتىپ، كۇچا - شايار تاشيولىنى ياسىدى، ئاسراش ۋە ئۇزلۇكسىز ياخشىلاش ئارقىلىق، 49.8 كىلومېتىر يول 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە، 7.2 كىلومېتىر يول 4 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى، 22.8 كىلومېتىر يولغا شېغىل يانتۇزۇلدى، 7.2 كىلومېتىر ئاددىي يول، 27 كىلومېتىر توپا يول ياسالدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 127 مېتىر كېلىدىغان 4 مۇستەهكەم كۆۋرۈك، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 162 مېتىر كېلىدىغان 12 ۋاقتىلىق ياغاچ كۆۋرۈك، ئۇستى سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 12 سۇئۆگۈچ، 44 يۇمىلاق سۇئۆگۈچ، 27 ياغاچ سۇئۆگۈچ ياسالدى، 48 كىلومېتىر يولنىڭ ئىككى تەرىپى كۆكەرتىلدى. 1985 - 1992 - يىلغىچە نۇرباغ كۆۋرۈكى بىلەن گۈلباغ غول ئۆستىگى كۆۋرۈكى ياسالدى. دېمەك، كۇچا - شايار تاشيولىدىكى ئىنشاتالارنى مۇستەهكەملەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

(2) توقسۇ - شايار لىنىيىسى (29 - 48 - لىنىيە)، ئۇزۇنلۇقى 42 كىلومېتىر. بۇ يول مىنگونىڭ

27 - يىلى (1938 - يىلى) ياسىلىشقا باشلىغان. توقسۇ، شايار ناھىيىلىرى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 48 كىلومېتىر يول ياسىغان. 1957 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز كەڭ كۆلەمدە يەرلىك تاشيول ياساش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرى 1000 دىن ئارتۇق خەلق ئىشچىسىنى سەپەرۋەر قىلىپ، 100 نەچچە ھارۋا ئىشلىتىپ، 39 كىلومېتىر ئاددىي تاشيولنى تۈزلىدى. ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 81 مېتىر كېلىدىغان 8 ياغاچ كۆۋرۈك، 27 ياغاچ سۆڭگۈچ ياسىدى. شېغىل ئېلىپ كېلىنىدىغان ئارىلىق يىراق بولغاچقا، ئاران 4 كىلومېتىر يولغا شېغىل يانتۈزۈلدى، قالغان قىسمى توپا يول پېتى تۈرىۋەردى. بۇ يولنىڭ ھەر يىلى لۆمشۈپ ئاپتوموبىل قاتناش قىيىن بولۇش ھالىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، قاتناش نازارىتى، ئاقسۇ ئۆلكىلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، 1983 - 1984 - يىللىرى يول ئۈلى ئۆزگەرتىلدى، مۇستەھكەم كۆۋرۈك ياسالدى ۋە يولغا شېغىل يانتۈزۈلدى. 1985 - 1986 - يىللىرى يولغا ئاسفالت يانتۈزۈلۈش بىلەن بىللە، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 115 مېتىر كېلىدىغان 11 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 5 سۆڭگۈچ، 47 يۆمىلاق سۆڭگۈچ ياسالدى، پۈتۈن قۇرۇلۇشقا 2 مىليون 547 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە قاتناش نازارىتى سالغان مەبلەغ 790 مىڭ يۈەن، ئۆلكەت ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن قوشۇمچە ياردەم بەرگىنى 1 مىليون 757 مىڭ 900 يۈەن، ھەر كىلومېتىر يولنىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈش باھاسى 60 مىڭ 200 يۈەن.

2) ناھىيە - يېزا تاشيولى

شايار ناھىيىسىدە ناھىيە - يېزا تاشيولىدىن 6 سى بولۇپ، ئومۇمىي ئۈزۈنلۇقى 140 كىلومېتىر كېلىدۇ.

29 - 48 - غول لىنىيىدىن يېگىمەھەللە يېزىسىغا بارىدىغان تاشيولنىڭ ئۈزۈنلۇقى 2.5 كىلومېتىر. 1957- يىلى يېگىمەھەللە يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1985 - يىلى ناھىيە، يېزا 116 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ توپلاپ بۇ يولغا ئاسفالت يانتۈزدى، بۇ يول 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتتى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

29 - 48 - لىنىيىدىن قايلور يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۈزۈنلۇقى 2.5 كىلومېتىر. بۇ يول ئەسلىدە توپا يان يول ئىدى، 1956 - يىلى قايلور يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1985 - يىلى ناھىيە، يېزا 178 مىڭ 900 يۈەن مەبلەغ توپلاپ يولغا ئاسفالت يانتۈزدى، يول 3 - دەرىجىلىك ئۆلچەمگە يەتتى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن تويبولدى يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۈزۈنلۇقى 13 كىلومېتىر. بۇ يول ئەسلىدە ئاددىي ھارۋا يولى ئىدى، 1958 - يىلى تويبولدى يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1984 - يىلى 3 - دەرىجىلىك تاشيولغا ئۆزگەرتىلدى، يول ئۆلچىمىگە كەڭلىكى 10 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر. 1985 - يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 375 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى، ئۆلكەتنىڭ ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن 225 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىشى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 180 مىڭ يۈەنلىك ئەمگەك قىلىشى نەتىجىسىدە يولغا ئاسفالت يانتۈزۈلدى. 5 مېتىر ئۈزۈنلۇقتا بىر مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان 4 سۆڭگۈچ، 8 يۆمىلاق سۆڭگۈچ ياسالدى، ھەر كىلومېتىر يولنىڭ ئوتتۇرىچە پۈتۈش باھاسى 67 مىڭ 700 يۈەن بولدى، پۈتۈن لىنىيە كۆكەرتىلدى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن تارىم يېزىسىغا بارىدىغان تاشيول، ئۈزۈنلۇقى 52.5 كىلومېتىر. بۇ ئەسلىدە ئاتلىق ماڭىدىغان يول ئىدى، 1958 - يىلى ئاددىي يول ياسالدى (توپا يول). 1985 - يىلى قاتناش نازارىتىنىڭ 125 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىشى، ئۆلكەتنىڭ ئاشلىق، پاختا، رەخت ئۈچۈن 75 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ياردەم بېرىشى، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ 60 مىڭ يۈەنلىك ئەمگەك قىلىشى نەتىجىسىدە 5 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت يانتۈزۈلدى، 47.5 كىلومېتىر قىسمى يەنىلا ئاددىي تاشيول پېتى تۈرىۋەردى. 1990 - 1992 - يىلغىچە 28.5 كىلومېتىر شېغىل يول ياسالدى، بۇ يولنى ئاساسلىقى نېفىت تارماقلىرى مەبلەغ سېلىپ ياسىدى،

قالغان 19 كىلومېتىر قىسمى يەنىلا ئاددىي تاشيول. تارىم بېزىسى 160 مىلگە يۆنەلگەن توپلاپ 4 كىلومېتىر يولغا شېغىل يانقۇزدى. ھازىر ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 22 مېتىر كېلىدىغان 4 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، سىمونت تاختاي بىلەن يېپىلغان 5 سۇئۆگۈچ، 18 يۇمىلاق سۇئۆگۈچ، 16 ياغاچ سۇئۆگۈچ ياسالدى، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

شايار ناھىيە بازىرىدىن 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىغا بارىدىغان يول، ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتىر. بۇ ئەسلىدە ئاتلىق ماڭىدىغان يول ئىدى. 1959 - يىلى شايار ناھىيىسى يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. كېيىن نەچچە قېتىم تۈزەش ئارقىلىق 20 كىلومېتىر يولغا شېغىل يانقۇزۇلدى ھەمدە 4 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 35 مېتىر كېلىدىغان 2 مۇستەھكەم كۆۋرۈك، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36 مېتىر كېلىدىغان 2 ياغاچ كۆۋرۈك، سىمونت تاختاي بىلەن يېپىلغان 11 سۇئۆگۈچ، 11 يۇمىلاق سۇئۆگۈچ، 5 ياغاچ سۇئۆگۈچ بار.

2. يېزا - كەنت يولى قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى يېزا - كەنت يولى تاشيول قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ يىلمۇيىل ياسالدى. 1992 - يىلدىكى يول ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش خاتىرىسىگە قارىغاندا، ناھىيە تەۋەسىدە يېزا - كەنت يولىدىن 66 سى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 992.05 كىلومېتىر كېلىدىكەن، ھەممىسى دەرىجىگە توشمايدىغان قۇم - توپا يول ئىكەن.

1) يېزا - كەنت يولى

شايار ناھىيىسى بويىچە 1993 - يىلدىكى يېزا - كەنت يولى

جەدۋەل: 6 — 1 بىرلىكى: كىلومېتىر

يېزىلار	باشلانغان نۇقتا	ئاخىرلاشقان نۇقتا	مۇساپىسى
يېڭىمەھەللە يېزىسى	يېڭىمەھەللە كەنتى	پاشالىق	18.1
	يېڭىمەھەللە كەنتى	يانئېرىق	21.7
	تېرىقئېرىق	بوستان	7.8
	يېڭىمەھەللە كەنتى	ئاچادۆڭ	40.2
	يېڭىمەھەللە كەنتى	يانتاقشەھەر	52.6
	يېڭىمەھەللە كەنتى	يورۇقشەھەر	25.9
	يېڭىمەھەللە كەنتى	پوتوغراق	26.25
قايلۇر يېزىسى	قايلۇر كەنتى	جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسى	86
	قايلۇر كەنتى	قۇمئېرىق	73
	قايلۇر كەنتى	باغۋەنچىلىك مەيدانى	3.3
	قايلۇر كەنتى	تاللىقباغ	15.17
	كۆكبويۇن	ياقاباۋلاق	12.6
	دۈشەنبە بازار	نۇرۇمقۇم	5.3
	چوغتېرەك	ئىگەرچى	8.5
	ئاقدۆڭ	دۆڭلىمە	17.1

گۈلباغ پېرىسى	چولاق گۈلباغ كەنتى	پېرىلىق ئوتلاق پونكىتى	25
	چولاق گۈلباغ كەنتى	پېگىلوتان	5
	چولاق گۈلباغ كەنتى	سېرىقسۆگەت	5
	چولاق گۈلباغ كەنتى	ئالدىر	4
	ناھىيىلىك پېرىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى	ئاق	15
	چوڭكۆلداش	قۇمتوقاي	6
	شايار - تارىم لىنىيىسى	پېگىلوتان	8
	چوڭكۆلداش	ئاللىق	7
	پېرىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	ئاق ئېرىق	10
	ناھىيە بازىرى	ئاللىق	10
توپبولدى پېرىسى	توپبولدى كەنتى	قۇمئېرىق	10
	توپبولدى كەنتى	پېگىباغ	11
	توپبولدى كەنتى	يالغۇز تېرەك	24
	توپبولدى كەنتى	تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى	20
	توپبولدى كەنتى	4 - دېھقانچىلىق مەيدانى	20
	ئاقئېرىق	3 - دېھقانچىلىق مەيدانى	13
	ئاللىقبۇلۇنلۇق	قاراقۇم	20
قىزىل بايراق پېرىسى	مازارجاڭزا	سايقۇدۇق	38
	مازارجاڭزا	ئىلغار	9
	كۆچا - شايار لىنىيىسى	بۇژتا	2.4
	كۆچا - شايار لىنىيىسى	ئاللىق	24
	ئىلغار	بۇژتا	5
	سايقۇدۇق	دولقۇن	18
	مازارجاڭزا	ئاقباش	1.5
	بۇژتا	بورقاي	3
	بۇژتا	قىزىلسای	3
نۇرباغ پېرىسى	نۇرباغ كەنتى	ئارال	10
	نۇرباغ كەنتى	كۆچا - شايار لىنىيىسى	4
	نۇرباغ كەنتى	سۆگەتتوقاي	1
	نۇرباغ كەنتى	تۆگمەنبېشى	7
	نۇرباغ كەنتى	لىكەلىك	8
	نۇرباغ كەنتى	قوشدۆلۈك	5
	يارداڭ كەنتى	تۆگمەنبېشى	4
	يارداڭ كەنتى	قوشدۆلۈك	5
	پېگىشاۋات كەنتى	كۆچا - شايار لىنىيىسى	10
	پېگىشاۋات كەنتى	لىكەلىك	10

1. تارىم بېزىسى	قۇمئېرىق كەنتى	بەشتوغراق	5
	قۇمئېرىق كەنتى	قۇمكۆل	3
	قۇمئېرىق كەنتى	دۆڭقوتان	10
	قۇمئېرىق كەنتى	قەلىيەت	23
	قۇمئېرىق كەنتى	يانتاقباش	44
	قۇمئېرىق كەنتى	ساڭتام	14
	قۇمئېرىق كەنتى	چىگەگبېرەم	13
2. چارۋىچىلىق فېرمىسى	قاسقان	شاللىقتام	5
	قاسقان	ئەگرىتوغراق	6
	قاسقان	قاپاقتوغراق	25.5
بازار	بازار	ئېگىزدۆڭ	1
	ئېگىزدۆڭ	يېڭى كەنت	3
	بازار	چىنەباغ	3
	بازار	يېڭى كەنت 2 - ئەترەت	3
	بازار	يېڭى كەنت 3 - ئەترەت	6

2) بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونى تاشيولى

شايار ناھىيە بازىرىدىن يېڭى بوزىيەر دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە بولغان تاشيولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 11.2 كىلومېتىر كېلىدۇ، بۇ ئەسلىدە توپا يان يول ئىدى. 1991 - يىلى گۈلباغ يېزىسى خەلق ئىشچىلىرىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ ئاددىي تاشيول ياسىدى. 1992 - يىلى دۇنيا بانكىسى قەرز پۇل تۇرى ئىشخانىسىنىڭ 1 مىليون 910 مىڭ يۈەن مەبلەغ توپلىشى بىلەن يولغا ئاسفالت ياقۇزۇلۇپ، 3 - دەرىجىلىك يول ئۆلچىمىگە يەتكۈزۈلدى، يولدا 11 سۇئۆگۈچ بار، يول ئۆلىنىڭ كەڭلىكى 8 مېتىر، يول يۈزىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

3) مەخسۇس تاشيول

تارىم نېفىت قوماندانلىق شتابىغا قاراشلىق مەخسۇس تاشيول (شېغىل يول)

جەدۋەل: 6 — 2

باشلانغان ۋە بارىدىغان نۇقتا	مۇساپىسى (كىلومېتىر)
يېڭىمەھەللە كەنتى - يانتاقشەھەر	38
يېڭىمەھەللە كەنتى - ئاچادۆڭ	18
يېڭىمەھەللە كەنتى - قالغاچ	3
قايلور كەنتى - كۆكبويۇن	7
قىزىل بايراق كەنتى - سايقۇدۇق	25
شايار ناھىيە بازىرى — 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	30

شايار ناھىيە بازىرى - تارىم دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى مازىقۇم	56
شايار ناھىيە بازىرى - تارىم	36
شايار ناھىيە بازىرى - گۇلباغ	6

3. بازار رايونىدىكى يول

شايار ناھىيە بازىرىدىكى يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 18.4 كىلومېتىر، تېخى ئاسفالت يانقۇزۇلمىغان 1150 مېتىر يولدىن باشقا 17 كىلومېتىر يول ئادەم ۋە ئاپتوموبىل ئايرىم ماڭىدىغان قىلىپ ياسالغان (جەدۋەل: 10 - 1 گە قارالسۇن).

1978 - يىلى ۋىلايەت مەبلەغ توپلاپ ناھىيىلىك ئاپتوموبىل كالونىدىن پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغىچە بولغان 2 كىلومېتىر يولغا ئاسفالت يانقۇزدى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىدىن ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىگىچە بولغان يولغا، ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىگىچە بولغان يولغا ئاسفالت يانقۇزۇلدى. 1985 - 1986 - يىللىرى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ «ئۇچ تۇرلۇك قوشۇمچە ياردەم» پۇلى ئاجرىتىشى ۋە يەرلىك مالىيىنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن باشقا يول بۆلەكلىرىگە ئاسفالت يانقۇزۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنى ئاسراشقا ۋە باشقۇرۇشقا شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، بازار رايونىدىكى يوللارغا مۇستەھكەم كۆۋرۈك سېلىندى ۋە سۇئگۈچ ياسالدى، يول يۇزىنىڭ كەڭلىكى 10 - 42 مېتىرغىچە بولۇپ، كۆكەرتىلىشى ياخشى.

4. تاشيول ئاسراش ۋە كۆكەرتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يول ئوچاستىكىسى ئاز، شارائىت ناچار بولغانلىقى ئۈچۈن، يول جىددىي پەيتلەردە ئاسرىلاتتى، يول ئاسراشتا يولنى راۋانلاشتۇرۇش مەقسەت قىلىناتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تاشيول ئاسراشتا «دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش، ئايرىم ئاسراش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. دۆلەت يولى بىلەن ئۆلكە يولىنى مەخسۇس يول ئاسراش ئوچاستىكىلىرى باشقۇردى ۋە ئاسرىدى، ناھىيە يولىنى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەتىرىتى ئاسرىدى، يېزا - كەنت يوللىرىنى ئاساسلىقى دېھقان، چارۋىچىلار خالىسانە ئاسرىدى.

يېزا - كەنت يوللىرىنى ئاساسا ئاسراشنىڭ شەكلى مۇنداق 2 خىل بولدى: بىرى، يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار ئائىلىلەر بويىچە بۆلۈشۈۋېلىپ، دائىم رېمونت قىلىپ ئاسرىدى؛ يەنە بىرى، ئاسرىلىدىغان مەسئۇلىيەت دائىرىسى بېكىتىلىپ، كەنت ئاھالىلىرى گۇرۇپپىسى بۆلەكلەر بويىچە ھۆددە ئېلىپ ئاسرىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت ۋە كەنت كومىتېتى قەرەللىك تەكشۈرۈپ، يولنىڭ راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. 1992 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئەتىرىتى 29 - 47 - لىنىيە، 29 - 48 - لىنىيە بولۇپ، 55 كىلومېتىر يولنى ئاسراش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. 1992 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن كېيىن تاشيول باش ئوچاستىكىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

تاشيول بويىنى كۆكەرتىشتە ئاساسەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، يېزا، كەنتلەرنىڭ يولنىڭ ئىككى يېقىغا كۆچەت تىكىشىگە تاينىلدى. ئۆلكە يولىنىڭ 14 كىلومېتىر قىسمى كۆكەرتىلدى، 570 تۈپ دەرەخ كېسىلدى، 1860 تۈپ دەرەخ يېڭىدىن تىكىلدى. 405 كىلومېتىر ناھىيە، يېزا يولى كۆكەرتىلدى، 86 مىڭ تۈپ دەرەخ كېسىلدى، يېڭىدىن 151 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلدى.

1960 - يىلدىن ئىلگىرى تاشيول بويلىرىنى كۆكەرتىشتە ئاساسەن ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىشقا تاينىلدى، غول لىنىيە ۋە ئۆلكە يولىنى كۆكەرتىشتە تاشيول ئىدارىسى ھەر يىلى كۆكەرتىش قوشۇمچە ياردەم پۇلى بەردى، يول بويىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى خالىسانە كۆچەت تىكىشكە سەپەرۋەر قىلدى، دەرەخ ھوقۇقى ئېنىق

بولمىغانلىقى، كۆچەتنى تىكىپ قويۇپ پەرۋىش قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، كۆچەتلەرنىڭ تۈنۈش نىسبىتى تۆۋەن بولدى، ئۈنۈمى ئانچە ياخشى بولمىدى.

1963 - يىلدىن بۇيان شايار ناھىيىسى «دۆلەت بەرپا قىلسا دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، كەتمەت بەرپا قىلسا كەتمەت ئىلكىدە بولۇش، ھەمكارلىشىپ بەرپا قىلىنسا نىسبەت بويىچە پىرسەنت ئايرىش» تىن ئىبارەت ئورمان سىياسىتىنى كەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

1978 - يىلدىن كېيىن ئورمانغا نىسبەتەن «كىم تىكسە شۇنىڭ بولۇش، كىم ئاسرىسا شۇ مەنپەئەتدار بولۇش» پىرىنسىپى يولغا قويۇلدى، بۇنىڭ بىلەن تاشيولنىڭ ئىككى تەرىپىنى كۆكەرتىش زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. 1993 - يىلغا كەلگەندە توقسۇ - شايار، كۆچا - شايار تاشيولىنىڭ ئايرىم يول بۆلەكلىرىدە شورلىشىش ئېغىر بولغاچقا كۆكەرتىش ناچارراق بولغاندىن سىرت، باشقا ناھىيە بازىرىدىن يېنىزا، كەنتلەرگە بارىدىغان يوللار ئاساسەن پۈتۈن لىنىيە بويىچە كۆكەرتىلدى.

5. كۆۋرۈك - سۆڭگۈچ

1) نۇرباغ كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك ناھىيە بازىرىنىڭ 6.2 كىلومېتر شىمالىغا جايلاشقان، 1940 - يىلى سېلىنغان، 1962- يىلى رېمونت قىلىنغان، 1982 - يىلى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان. ئۇ ئەسلىدە ياغاچ كۆۋرۈك بولۇپ، 4 تۈشۈكلۈك، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كەڭلىكى 5 مېتىر، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 15 تونىنا ئىدى، بۇ كۆۋرۈك كۆچا - شايار تاشيولىدىكى ئۆگەن دەرياسىغا سېلىنغان.

1991 - يىلى كۆچا - شايار تاشيولى قايتا ياسالغاندا بېتون قۇرۇلمىلىق كۆۋرۈك سېلىندى، يېڭى كۆۋرۈك يول تۈزلەنگەندىن كېيىن 2 كىلومېتىرچە شىمالغا يۆتكەلدى.

2) توۋىبولدى ئۆستىڭى كۆۋرۈكى

بۇ كۆۋرۈك ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىغا، 29 - 48 - لىنىيىنىڭ 37 كىلومېتىرلىق جايىغا سېلىنغان. كۆۋرۈك 1978 - يىلى سېلىنغان بولۇپ، پولات چۆنقلىق سېمونت كۆۋرۈك، ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئېغىرلىق كۆتۈرۈش ئىقتىدارى 15 تونىنا، ئۇ توۋىبولدى غول ئۆستىڭگە سېلىنغان بولۇپ، توقسۇ - شايار تاشيولىدىكى غول ئۆستەڭ كۆۋرۈكىدۇر.

3) 29 - 47 - لىنىيىدىكى باشقا كۆۋرۈكلەر

گۈلباغ ئۆستىڭى كۆۋرۈكى، ئۆگەن دەرياسى كۆۋرۈكى، قىزىل بايراق ئۆستىڭى كۆۋرۈكى بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 72 مېتىر، يۇمۇلاق سۆڭگۈچ 26، ئۆستى سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان سۆڭگەۋچ 6، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 42 مېتىر (شايار بۆلىكىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

4) 29 - 48 - لىنىيىدىكى باشقا كۆۋرۈكلەر

بۇ تاشيولدا چوڭ - كىچىك 10 كۆۋرۈك بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 114 مېتىر، 23 يۇمىلاق سۆڭگۈچ، 6 سېمونت تاختا بىلەن يېپىلغان سۆڭگۈچ بار، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40.4 مېتىر.

§ 4. تىرانسپورت

1. ئادەم، ئۇلاغ كۈچى تىرانسپورتى

جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ناھىيىدە تىرانسپورت ئاپتوموبىلى يوق بولۇپ،

ترانسپورت جەھەتتە پۈتۈنلەي ئادەم كۈچى، ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىلاتتى. تاۋار ۋە ماددىي ئەشيالاردىن شېكەر، چاي، رەخت، تېرە، يۇلۇق قاتارلىقلار ئاساسەن ئۇلاغقا ئارتىپ توشۇلاتتى، ھارۋىدا توشۇش قوشۇمچە قىلىناتتى. كىشىلەر يىراق سەپەرگە چىقسا ياكى ئات، ئېشەككە مىنىپ ماڭاتتى، ياكى پىيادە ماڭاتتى، سەپەر قىلىش ناھايىتى مۇشەققەتلىك ئىدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) ناھىيىدە مەخسۇس ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارنىڭ 7 رېزىنكە چاقلىق ئات ھارۋىسى بار ئىدى، ئۇلار بۇگۇر، ئۇرۇمچىدىن ناھىيە بازىرىغا ئېلىپ كېلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنى توشۇيتتى، ئاز مىقداردىكى ماددىي ئەشيالارنى شىڭشىڭشياغا ھەتتا لەنجۇغىچە توشۇيتتى. ھەر يىلى ھەربىي ئاشلىق يۆتكەشتە پۇقرالار يىغىلىپ، ئاشلىق ئات، ئېشەككە ئارتىپ توشۇلاتتى، بۇگۇرگە 6 كۈندە، قاراشەھەرگە 13 كۈندە بارغىلى بولاتتى. مىنگونىڭ 33 ـ 34 - يىللىرى (1944 ـ 1945 - يىللىرى) شايار 40 مىڭ تونىدىن ئارتۇق ھەربىي ئاشلىق يۆتكىگەن، بۇنىڭ 90% تىن كۆپرەكى ئېشەككە ئارتىپ توشۇلغان، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قېتىم 11 مىڭ ئېشەكتە ئاشلىق توشۇلغان. ترانسپورت ئىقتىدارى تۆۋەن، خىراجەت كۆپ بولغاچقا، ھەربىي ئاشلىق توشۇغاندا كۆپلىگەن پۇقرالار ئېغىر زىيان تارتىپ، يۇرت - ماكانلىرىنى تاشلاپ سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتەتتى.

1961 - يىلى ئەسلىدىكى شايار ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئەترىتى ئاساسىدا ياغاچ ھارۋىدىن 10 ى كۆپەيتىلىپ شايار ناھىيىلىك ئۇلاغ ترانسپورت كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ترانسپورت كەسپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1978- يىلى ياغاچ ھارۋا 70 كە يەتكۈزۈلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن ئاپتوموبىل ترانسپورتى تېز تەرەققىي قىلدى، ئۇلاغ ترانسپورتى تەدرىجىي شاللىۋېتىلدى، 1981 - يىلى ئۇلاغ ترانسپورتى كوپېراتىپى تارقىتىۋېتىلدى. 1990- يىلى بازار - يېزا ئاھالىلىرىنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەنە يەككە ئۇلاغ ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەيدانغا كەلدى، ئۇلار ئاز مىقداردا يولۇچى ۋە يۈك توشۇدى.

2. ئاپتوموبىل

1954 - يىلى شايار ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تۇنجى بولۇپ ئاپتوموبىل سېتىۋېلىپ يۈك ترانسپورتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1969 - يىل 4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىنىڭ 5 ئاپتوموبىلى، 14 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1978 - يىل 12 - ئايدا ئاپتوموبىل ترانسپورت گۇرۇپپىسى ئاپتوموبىل كالونىغا ئۆزگەرتىلدى، كالوننىڭ بىر ئاپتوبۇسى، 4 يۈك ئاپتوموبىلى، 28 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى. 1985 - يىلى كالوننىڭ ئاپتوموبىلى 13 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوبۇس 4، ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 600 مىڭ يۈەنگە، ئىشلەتكەن يېرى 8000 كۋادرات مېتىرغا يەتتى. 1987 - يىلى ھەرخىل ئاپتوموبىلى 14 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ - كىچىك ئاپتوبۇس 5 بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن يېزىلار ئارىلىقىدا يولۇچى توشۇدى. 1990- يىلى شايار ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلدى، شىركەتنىڭ 10 ئاپتوبۇسى، 8 يۈك ئاپتوموبىلى بار. شىركەت يارانقان مەبلەغ قىممىتى 1 مىليون 36 مىڭ يۈەنگە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 2391 تونىغا، توشۇغان يولۇچى 360 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يولۇچى توشۇش تىجارىتى قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدە شەخسلەرنىڭ تىجارەت مىنىبۇسى ۋە ھەرخىل ئاپتوبۇسلار كۆپەيدى، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا مىنىبۇس ۋە ئاپتوبۇس 33 كە يەتتى.

1980 - يىلدىن كېيىن شەخسلەر يۈك ئاپتوموبىلى سېتىۋېلىپ يۈك توشۇشقا باشلىدى، 1985 - يىلى يۈك توشۇيدىغانلار كۆنسېرى كۆپەيدى. 1986 - يىل 7 - ئايدا بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى قۇرۇلۇپ، يەككە ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 30 نەچچە ئاپتوموبىل بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى ۋە مۇستەقىل ھېسابات قىلىندى. 1990 - يىلى بىرلەشمە ترانسپورت شىركىتى شايار ناھىيىلىك 2 - ترانسپورت شىركىتى دەپ ئاتالدى، بۇ شىركەت «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوموبىلدىن 8 نى سېتىۋالدى؛ 1992-

يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. بۇنىڭدىن باشقا قىدارە - گورۇنلارنىڭ يۈك ئاپتوموبىلى ۋە ئاپتوبۇسى، شەخسلەرنىڭمۇ يۈك ئاپتوموبىلى بار.

شايار ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ 1985 - 1993 - يىلغىچە بولغان قىشچى - خىزمەتچى، ئاپتوموبىللىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 3

يىللار	قىشچى - خىزمەتچى سانى (نەپەر)	ئاپتوموبىل (دانە)		
		جەمئىي	ئاپتوبۇس	يۈك ئاپتوموبىلى
1985	29	13	4	9
1986	29	13	4	9
1987	31	14	5	9
1988	35	14	5	9
1989	41	16	8	8
1990	42	18	10	8
1991	48	20	12	8
1992	49	20	12	8
1993	43	21	18	3

شايار ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ 1985 - 1993 - يىلغىچە بولغان يولۇچى، يۈك توشۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 4

يىللار	يولۇچى		يۈك	
	يولۇچى (تۈمەن كىشى)	ئوبوروت مىقدارى (تۈمەن تاۋار - كىلومېتىر)	يۈك (تونا)	ئوبوروت مىقدارى (تۈمەن تونا - كىلومېتىر)
1985	10.9	52.3	0.11	68.3
1986	9.2	69.89	0.122	80.72
1987	18.45	910	0.196	100.9
1988	22.72	1144	0.192	31
1989	41.08	1589.8	0.24	95.12
1990	36.17	1637	0.24	105.6
1991	38.4	2406	0.28	101
1992	18.7	2557	0.2	104.7
1993	14	2350	0.2	552

شايار ناھىيىسىدىكى يولۇچى توشۇش لىنىيىسىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 5

باشلىنىش - ئاخىرلىشىش نۇقتىسى	مۇساپىسى (كىلومېتىر)	نۆۋىتى (قېتىم)	قاتناش باشلانغان ۋاقىت
ناھىيە بازىرى - تارىم بېزىسى	47	2	1988
ناھىيە بازىرى - توبېولدى بېزىسى	13	1	1979
ناھىيە بازىرى - قىزىل بايراق بېزىسى	27	2	1976
ناھىيە بازىرى - نۇرباغ بېزىسى	12	2	1976
ناھىيە بازىرى - بېگىمەللە بېزىسى	22	4	1966
ناھىيە بازىرى - ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى	30.5	1	1979
ناھىيە بازىرى - گۈلباغ بېزىسى	5	2	1988

بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل كالونى بار.

شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونى بۇ كالون 1980 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، 1993 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئاشلىق - ياغ ترانسپورت شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ھازىر 10 يۈك ئاپتوموبىلى، 20 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، بۇ شىركەت 1993 - يىلى توشۇغان يۈك 3763 تونناغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 128 مىلۇ 500 تونا - كىلومېتىرغا يەتتى.

شايار ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاپتوموبىل كالونى بۇ كالون 1991 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى، ھازىر 16 يۈك ئاپتوموبىلى، 27 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. 1993 - يىلى بۇ كالون توشۇغان يۈك 4827 تونناغا، يۈك ئوبوروت مىقدارى 259 مىلۇ 600 تونا - كىلومېتىرغا يەتتى.

3. تراكتور ترانسپورتى

1958 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى 2 تراكتور سېتىۋېلىپ گۈلباغ گۈڭشېسى بىلەن چەمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك تراكتور 2020 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم تراكتورلار يۈك ترانسپورتىغا ئىشلىتىلمەدۇ.

§5. قاتناش باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قاتناش باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. قاتناش باشقۇرۇشقا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ناھىيىلىك سانائەت - قاتناش بۆلۈمى، قاتناش ئىدارىسى، قاتناشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش تارمىقى مەسئۇل بولدى. 1988 - يىلى قاتناش باشقۇرۇش جامائەت خەۋپسىزلىكى

ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى تەسىس قىلىندى، 4 شتات بېرىلدى، 1990-يىلدىن كېيىن شتاتى ۋە خادىملىرى كۆپەيتىلدى.

1. قاتناش تەرتىپىنى باشقۇرۇش

1988 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «قاتناش باشقۇرۇش قائىدىسى» توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنى تارقاتتى ھەمدە رادىئو، مۇزىت، كۆرگەزمە قىلىش قاتارلىق كۆپ خىل شەكىللەردىن پايدىلىنىپ ئاممىغا تەشۋىق قىلدى ھەم يېڭا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش تارماقلىرىغا ماسلىشىپ بىخەتەرلىكنى تەكشۈرۈش ۋە ماشىنىلارنىڭ ئەھۋالى، تېخنىكا جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇپ، قاتناش تەرتىپىنى سىستېمىلىق رەتكە سالدى. قاتناش ھادىسىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش داۋاسىدا «تاشيول قاتنىشىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئامانلىق باشقۇرۇش جازالاش نىزامى» غا ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر بويىچە، ۋەقە پەيدا قىلغۇچى سادىر قىلغان ۋەقەنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى، مەسئۇلىيىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، تونۇشنىڭ ياخشى - يامانلىقىغا قاراپ، تەنقىد - تەربىيە بېرىش، ئاگاھلاندۇرۇش، جەرىمانە قويۇش، شوپۇرلۇق كىنىشكىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قاتارلىق جازالارنى بەردى. قىلمىشى ۋە ئاقىۋىتى ئېغىرلارنىڭ قانۇن بويىچە جىنايى مەسئۇلىيىتى سۈرۈشتۈرۈلدى. ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى ياخشى باشقۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ناھىيە بويىچە ۋېلىسىپىتكەمۇ پولات نومۇر ئۇرۇپ، كىنىشكا تارقىتىلىپ نومۇر بىلەن كىنىشكىنى بىر بىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاساسلىق يول ۋە قاينام بازار رايونلىرىغا سىزىق سىزىپ ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنىڭ يول بەلگىسى ئورنىتىلدى، ئادەم ۋە ئۇلاغ ھارۋىلىرىغا يول ئايرىپ بېرىلدى، ئاساسلىق كوچىلاردا تۇرۇپ ۋەزىپە ئىجرا قىلىشقا ئادەم كۆچى ئۈيۈشتۈرۈلۈپ، قاتناش تەرتىپى قوغدىلىپ، ناھىيە بازىرىنىڭ قاتنىشى تەدرىجىي ئىزغا چۈشۈرۈلدى.

2. شوپۇرلارنى باشقۇرۇش

1989 - يىلى ناھىيە بويىچە 373 شوپۇر بار ئىدى. 1990 - يىلى 475 كە كۆپەيدى. ۋىلايەتلىك شوپۇر تەربىيەلەش مەكتىپى شوپۇر تەربىيەلەشكە مەسئۇل بولدى، كېيىن ۋىلايەتلىك ماشىنا باشقۇرۇش ئورنىدا ئارخىپ تۇرغۇزۇلۇپ، پراكتىكا قىلىپ، ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق شوپۇرلۇق كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى. 1991 - يىلىنىڭ بېشىدا ناھىيە تەۋسىدە موتسىكلىتنىڭ تېز كۆپەيىپ كېتىشى ھەم قالايمىقان بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، قاتناش ساقچى چوڭ ئەترىتى ئونجى قارارلىق موتسىكلىت مىنگۈچىلەرنى تەربىيەلەش كۇرسى ئاچتى، 211 كۇرسانت تەربىيەلەندى. سىناقتىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلار 3 چاقلىق، 2 چاقلىق موتسىكلىتنى مىنىش كىنىشكىسى ئالدى. 1993 - يىلى موتسىكلىت بويىچە 2 - قارارلىق تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىلدى، كۇرسقا 220 كىشى قاتناشتى. تراكتور شوپۇرلىرى ناھىيىلىك يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپىدە ھەر يىلى 2 قارار تەربىيەلەندى. لايا‌قەتلىك بولغانلارغا تراكتور ھەيدەش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى.

3. ماشىنا باشقۇرۇش ۋە تەكشۈرۈش

قاتناش نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش ئورنى ھەر يىلى ناھىيە بازىرىدا قاتناش قائىدە - نىزاملىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەم ئۆز ۋاقتىدا قاتناش ھادىسىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشتىن سىرت، يەنە ھەر يىلى ماشىنىلارنى تەكشۈرۈش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى (ماشىنا ئەھۋالى، سانى، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان - قىلمىغانلىقى قاتارلىقلار) ھەمدە قاتناش يوللىرىنى تەكشۈرۈپ، قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرىنى تەكشۈرۈپ ۋە بىرتەرەپ قىلىپ، قاتناش تەرتىپىنى ساقلىدى.

شايار ناھيىسسدىكى ماشىنىلارنىڭ 1988 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 6

بىرلىكى: دانە

يىللار / تۈرى	چوڭ ئاپتوموبىل	كىچىك ئاپتوموبىل	تراكتور	موتسىكلىت
1988	92	57	382	
1989	109	76	643	
1990	124	132	1101	
1991	129	181	1572	1944
1992	118	219	1836	
1993	135	227	2020	

ئىزاھ: تراكتور ھەرخىل تېپتىكى تراكتورنى ھەم توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، كولاش ماشىنىسى قاتارلىق دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماتورلۇق ماشىنىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شايار ناھيىسسدە 1988 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە يۈز بەرگەن قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ ستاتىستىكىلىق مەلۇماتى

جەدۋەل: 6 — 7

يىللار / سانى / تۈرى	ۋەقە سادىر قىلغان ماشىنا			
	سانى	يارىلانغانلار	ئۆلگەنلەر	ئىقتىسادىي زىيان (يۈەن)
1988	12	7	4	8050
1989	7	3	2	10100
1990	6	2	2	202500
1991	10	7	4	20000
1992	11	10	4	25000
1993	13	6	8	15000

Ⅱ باب

پوچتا - تېلېگراف

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ 11 - يىلى (1885 - يىلى) شىنجاڭدىكى ھەربىي راباتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۆزگەرتىلىدى، شايارىدا تەسىس قىلىنغان لەڭگەر ئۇنىڭ كۈچاغا قارىدى. ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەت، خەت - چەكلىرىنى مەخسۇس توشۇيتتى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) كۆچا پوچتا ئىدارىسى شايارداا بىر پوچتا ژاكالەت پونكىتى تەسىس قىلىپ، خەت - چەك، پوسۇلكا كەسپىنى يولغا قويىدى.

1952 - يىل 11 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ژاكالەت ئورنىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ 5 - دەرىجىلىك پوچتا ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، پېرېۋوت كەسپى كۆپەيتىلدى، يەنىلا كۆچا پوچتا ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى.

1954 - يىلى ئەتىيازدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ دەرىجىسى 5 - دەرىجىلىكتىن 4 - دەرىجىلىككە ئۆستۈرۈلدى. 1955 - يىلىنىڭ بېشىدا بۇ ئىدارىنىڭ كەسپى ۋە خادىملىرى كۆچا پوچتا ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلىنىدى. 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسى يەنە 4 - دەرىجىلىكتىن 7 - دەرىجىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1957 - يىل 3 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پارتكوم مەخپىيەتلىك كەسپىنى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1958 - يىلى بازار ئىچى تېلېفونى ۋە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى. 1959 - يىلى مەسكەتلىك پوچتا - تېلېگراف يىغىنىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ناھىيە دەرىجىلىكتىن ئۆۋەن پوچتا - تېلېگراف كارخانىلىرى يەرلىك ھۆكۈمەت ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ قوش باشقۇرۇشىدا بولدى. 1961 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يەنە پوچتا - تېلېگراف كارخانىسىنىڭ ئادەم، مالىيە كۆچى، ماددىي كۆچلىرىنى پوچتا - تېلېگراف تارماقلىرىنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. بۇ ئىدارە خەلق يولى بىلەن قۇملۇق كوچىسىنىڭ كېسىشكەن يېرىگە جايلاشتى. مەركەزگە بىۋاستە قاراشلىق كارخانا بولدى.

1966 - يىل 5 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ خىزمىتىگە «ئۆتنى ئېنىقلاش» خىزمىتى گۇرۇپپىسى رىياسەتچىلىك قىلدى. 11 - ئايدا خىزمەت گۇرۇپپىسى چېكىندى. ئىسيانچىلار ھوقۇقنى تارتىۋالدى، پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى تەنقىدكە ئۇچراپ، ئورگان پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىلى ئىدارىدىكى ئىشچى-خىزمەتچىلەر 2 چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈندى. 1969 - يىل 3 - ئايغا كەلگەندە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەربىي ۋەكىل ئەۋەتىپ «سولچى» لارنى قوللىدى ھەمدە پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويىدى. 6 - ئايدا 2 گۇرۇھتىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلەشتۈرۈلدى ھەمدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1970 - يىل 1 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، پوچتا ئىدارىسى، تېلېگراف ئىدارىسى بولۇپ ئايرىپ قۇرۇلدى. گۇڭشېلاردىكى پوچتا - تېلېگراف پونكىتلىرىمۇ پوچتا پونكىتى بىلەن تېلېگراف پونكىتىغا ئايرىلدى. پوچتا ئىدارىسى يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل تارماقلارنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. تېلېگراف ئىدارىسى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1973 - يىل 10 - ئايدا پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ئەسلىدىكى نامى ۋە ئايپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1974 - يىل 2 - ئايدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا پوچتا گۇرۇپپىسى بىلەن تېلېگراف گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا ھەرخىل تۈزۈملەر تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 - يىلى ئىدارىنىڭ ئىنقىلابىي كومىتېت دېگەن نامى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1987 - يىل 7 - ئايدا پوچتا ئامانەت كەسپى يولغا قويۇلدى.

1988 - يىلى ئىدارە باشلىقى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ۋە تىجارەتنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، پوچتا تېز يوللانما كەسپى ئېچىلدى ھەم پوچتا - تېلېگراف مۇلازىمەت كوپېراتىپى تەسىس قىلىنىدى. 1989 - يىل 10 - ئايدا 500 توچكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون تۇتاشتۇرۇلدى ھەم ئۇلىچەملەشكەن كونۇپرت ئىشلىتىش ۋە پوچتا نومۇرى يېزىش تەشۋىق قىلىنىدى. 1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى پوچتا ھەققى تەڭشەپ ئۆستۈرۈلدى. 1992 - يىل 3 - ئايدا يېزا تېلېفون ھەققى تەڭشەلدى. 10 - ئايدا تېلېگرامما

ھەققى تەڭشەلدى. 1993 - يىل 3 - ئايدا پوچتا ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى بولغا قويۇلدى. 5 - ئاينىڭ 15- كۈنى شاياز ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرى پوچتا. تېلېگراف ئىدارىسىدا مەمۇرىي گۇرۇپپا، ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى، فۇنكسىيىلىك ئىشخانا بار ئىدى. ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا پوچتا گۇرۇپپىسى، تېلېگراف گۇرۇپپىسى، پوچتا ئامانەت گۇرۇپپىسى، پوچتا توشۇش گۇرۇپپىسى، تارماق ئىدارە - پونكىت ۋە كىچىك ئىسمېنا - گۇرۇپپا، ئۇنىڭدىن باشقا «ياۋاغاز» مۇلازىمەت كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى. ئىدارىنىڭ قارىمىقىدا 8 يېزا - بازارلىق پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى (پونكىتى) ، 88 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار. 1993 - يىلى چەت ئەلگە 35 مىڭ 600 پارچە خەت، 3000 پوسۇلكا، 22 مىڭ 500 پارچە پېرىۋوت چېكى يوللاندى، پوچتا ئامانەتلىنىڭ يىل ئاخىرىدىكى قالدۇقى 15 مىليون 699 مىڭ يۈەنگە، تارقىتىلغان گېزىت 1 مىليون 566 مىڭ نۇسخىغا، ژۇرنال 149 مىڭ 500 نۇسخىغا، پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىنىڭ مىقدارى 44 مىڭ 94 دانىگە يەتتى. ناھىيىلەر ئارا پوچتا يولى بىر (شاياز — توقسۇ) بولۇپ، تاق مۇساپىسى 43 كىلومېتىر كېلىدۇ. ناھىيىدىكى پوچتا يولى 3، تېلېگرامما توك يولى 2، بۇنىڭ ئىچىدە شاياز — ئۈرۈمچى تېلېگرامما توك يولى بىۋاسىتە مەملىكەتلىك تېلېگرامما ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى. چەت ئەلگە 30 مىڭ 471 نۇسخا تېلېگرامما يوللاندى. ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسى 10، شەھەر تېلېفونى ستولبا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 19 كىلومېتىر، ئابونېنتى 489، يېزا تېلېفونى ستولبا يولىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 133 كىلومېتىر، كوممۇتاتور سىغىمچانلىقى 250 توچكا، ئابونېنتى 140، سىمسىز كۆچمە خەۋەرلىشىش شىركىتىنىڭ 2 - ئەۋلاد يانفون ئابونېنتى 55، چاقىرغۇ ئابونېنتى 54. پوچتا — تېلېگراف كەسپىنىڭ تىجارەت سوممىسى 1 مىليون 206 مىڭ 700 گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ ئەسلى قىممىتى 3 مىليون 523 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسىغا قاراشلىق يېڭىمەھەللە تارماق ئىدارىسى 1954 - يىل 10 - ئايدا، قىزىلبايراق تارماق ئىدارىسى 1954 - يىل 4 - ئايدا، توبېبولدى تارماق ئىدارىسى 1959 - يىل 6 - ئايدا، تارىم تارماق ئىدارىسى، قايلۇر تارماق ئىدارىسى 1960 - يىلى، تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى تارماق ئىدارىسى 1965 - يىل 8 - ئايدا، گۈلباغ تارماق ئىدارىسى 1971 - يىلى، نۇرباغ ئىدارىسى 1980 - يىلى قۇرۇلدى.

§1 . پوچتا

1. پوچتا يولى

1) ئۆزى باشقۇرىدىغان ناھىيىلەر ئارا پوچتا يولى

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) كۈچا — كۈچا 6 - رايونى — مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى) شاياز پوچتا يولى ئېچىلدى. بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 2. 115 كىلومېتىر، بۇ يولدا پوچتا يوللانمىلىرى ئاتقا ئارتىپ توشۇلاتتى، 2 پوچتىكەش، 2 ئات بار بولۇپ، ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنايتتى. 1952 - يىلى ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇلىدىغان بولدى. 1954 - يىل 8 - ئايدا ھەپتىدە 3 قېتىم قاتنايدىغان بولدى. 1958- يىل 5 - ئايدىن 1966 - يىلغىچە كۈچا — شاياز پوچتا يولى شاياز — توقسۇ ئۆزى باشقۇرىدىغان پوچتا يولىغا ئۆزگەرتىلدى. پوچتا يوللانمىلىرى ئات ھارۋىسى ۋە ئېشەك ھارۋىسى بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم توشۇلدى. پوچتا يوللانمىلىرى يېڭىمەھەللىدە ئالماشتۇرۇلدى. پوچتا يوللانمىلىرى توقسۇدىن يېڭىمەھەللىگە، شايارىدىن يېڭىمەھەللىگە يەتكۈزۈلۈپ ئالماشتۇرۇلغاندىن كېيىن پوچتا - تېلېگراف ئىدارىلىرىغا يەتكۈزۈلدى. 1967 -

يىلدىن 1973 - يىلغىچە ئاپتوموبىلغا ھاۋالە قىلىپ توشۇلىدىغان بولدى، توقسۇ پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى مەسئۇل بولۇپ كۆزىتىپ يەتكۈزدى. 1975 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە شايار ئۆزى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇيدىغان بولدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتىر. 1993 - يىلغىچە ھەپتىدە 4 قېتىم پوچتا قاتنايدىغان بولدى. يول ئۈستىدە قايلور، يېڭىمەھەللە پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىلىرىدا پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلدى.

2) ناھىيە - يېزا پوچتا يوللىرى (3 - دەرىجىلىك پوچتا يولى)

(1) شايار ناھىيىسىدىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى تارماق ئىدارىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1965 - يىلى ئېچىلدى، بۇ پوچتا يولىنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر، پوچتا يوللانمىلىرى توپبولدى پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسىدا ئالماشتۇرۇلدى، پوچتا يوللانمىلىرى قول تراكتورى بىلەن توشۇلدى. 1993 - يىلى موتسىكلىت بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى.

(2) شايار ناھىيىسىدىن مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى) پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1954 - يىلى ئېچىلدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتىر. 1957 - يىلى پوچتا يوللانمىلىرى ئات بىلەن توشۇلدى، 1958 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇلدى. 1967 - يىلدىن كېيىن ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇلدى. 1980 - يىلدىن 1993- يىلغىچە موتسىكلىت بىلەن توشۇلدى، پوچتا يوللانمىلىرى ئارىلىقتا نۇرباغ پوچتا - تېلېگراف پونكىتىدا ئالماشتۇرۇلدى، ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى.

(3) شايارىدىن تارىم يېزىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1960 - يىلى ئېچىلدى، ئۇزۇنلۇقى 93 كىلومېتىر، ھەپتىدە 2 قېتىم پوچتا قاتنىدى، 1976 - يىلى بۇ يول بىكار قىلىندى. تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدىن تارىم گۈڭشېسىغىچە بولغان پوچتا يولى كۆپەيتىلدى، ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتىر. 1988 - يىل 3 - ئايدا يەنە ئەسلىدىكى شايار — تارىم يېزىسى پوچتا يولى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ يولنىڭ تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 43 كىلومېتىر، پوچتا ئەسلىدىكى ھەپتىدە 2 قېتىم قاتناشتىن ھەپتىدە بىر قېتىم قاتناشقا ئۆزگەرتىلدى، پوچتا يوللانمىلىرى يەنىلا ئېشەك ھارۋىسى بىلەن توشۇلدى.

(4) شايارىدىن توپبولدى يېزىسىغىچە بولغان پوچتا يولى 1959 - يىلى ئېچىلدى. 1965 - يىلى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدا پوچتا - تېلېگراف پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يول شايارىدىن تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە بولغان پوچتا يولىنىڭ بىر بۆلىكى قىلىنىپ، ئەسلىدىكى پوچتا يولى بىكار قىلىندى، بۇ يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 26 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئارىلىقتا توپبولدى يېزىسىدىكى پوچتا - تېلېگراف پونكىتىدا پوچتا يوللانمىلىرى ئالماشتۇرۇلدى.

1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بازىرى 2 - دەرىجىلىك ئۆزى باشقۇرىدىغان ئاپتوموبىل پوچتا يولىدىن بىرى، ناھىيىدىن ھەرقايسى تارماق ئىدارە، پونكىتلارغا قاتنايدىغان موتسىكلىت قاتنايدىغان پوچتا يولىدىن 2 سى، ئېشەك ھارۋىسى پوچتا يولىدىن بىرى بار بولدى. بازار ئەتراپى ۋە يېزىلارنىڭ ئۆزى باشقۇرىدىغان پوچتا يولى 19، ھاۋالە پوچتا يولى بىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 989.6 كىلومېتىر، تاق مۇساپە بويىچە ئۇزۇنلۇقى 684.5 كىلومېتىر، ئېشەك ھارۋىسى قاتنايدىغان پوچتا يولىدا ھەپتىدە 2 قېتىم قاتنىغاندىن تاشقىرى، باشقىلىرىدا ۋېلىسىپىت بىلەن ھەپتىدە 3 قېتىم پوچتا قاتنىدى. پوچتالىيونىنىڭ پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش قورالى (ۋېلىسىپىت، ئېشەك ھارۋىسى) شەكلىدە تەۋە بولۇپ، بەلگىلىمە بويىچە ئۇلارغا ھەر ئايدا باشقۇرۇش ھەققى بېرىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1993 - يىلى ئۈزى باشقۇرىدىغان پوچتا بولىدا يۈرۈش ۋاقىت جەدۋىلى

جەدۋەل: 6 — 8

يول بويىدىكى ئىدارە - پونكتلارنىڭ نامى	پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش ئۇسكۇنىسى	ئىدارە - پونكتلار ئارىلىقىدىكى ئاق مۇساپە ئۈزۈنلۈقى (كىلومېتىر)	ئىزاھ
شايار — توقسۇ	ئاپتوموبىل	43	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئۇلاق ئىچىدىكى 2 - دەرىجىلىك پوچتا يولى)
شايار — يېڭىمەھەللە	ئاپتوموبىل	22	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — قايلور	ئاپتوموبىل	10	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — قىزىلبايراق	موتسىكلىت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم (3 - دەرىجىلىك پوچتا يولى)
شايار — نۇرباغ	موتسىكلىت	11	ھەپتىدە 3 قېتىم (ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى)
شايار — توبىولدى	قول تراكتور	10	ھەپتىدە 3 قېتىم (1965 - يىل 8 - ئايدىن كېيىن ئالماشتۇرۇش نۇقتىسى قىلىندى)
شايار - تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى (1965 - يىل 8 - ئايدىن 1986 - يىلغىچە)	قول تراكتور	26	ھەپتىدە 3 قېتىم (3 - دەرىجىلىك پوچتا يولى)
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — تارىم يېزىسى (1986 - يىلدىن 1988 - يىل 3 - ئايغىچە)	ۋېلىسىپىت	40	ھەپتىدە 2 قېتىم
شايار — تارىم يېزىسى (1988 - يىل 3 - ئايدىن ھازىرغىچە)	ئېشەك ھارۋىسى	43	ھەپتىدە 2 قېتىم (ئومۇمىي مۇساپە 148 كىلومېتىر)

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزىلاردىكى يەتكۈزۈش لىنىيىسىنىڭ 1993 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 9

باشلانغان — ئاخىرلاشقان نۇقتا	پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇش قورالى	ئاق مۇساپە ئۈزۈنلۈقى (كىلومېتىر)	ئىسمېنا مۇددىتى	يەتكۈزۈش نۇقتىسى
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — 2 - ئوتتۇرا ئەترەت	ۋېلىسىپىت	37	ھەپتىدە 3 قېتىم	23
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — 6 - ئوتتۇرا ئەترەت	ۋېلىسىپىت	20	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى — جەنۇبىي تارىم	ۋېلىسىپىت	60	ھەپتىدە 2 قېتىم	20
توبىولدى — قاراقۇم	ۋېلىسىپىت	34	ھەپتىدە 3 قېتىم	20

توبېولدى — كوناچىمەن	ژېلىسىپىت	34	ھەپتىدە 3 قېتىم	22
توبېولدى — يېڭىباغ	ژېلىسىپىت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم	46
يېڭىمەھەللە — ئاچادۆڭ	ژېلىسىپىت	32	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
يېڭىمەھەللە — يانتاقشەھەر	ژېلىسىپىت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	18
يېڭىمەھەللە — يېڭىشەرىق	ژېلىسىپىت	36	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
قايلوار — ئاقدۆڭ	ژېلىسىپىت	29	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
قايلوار — ياقاباۋلاق	ژېلىسىپىت	49	ھەپتىدە 3 قېتىم	14
مازارغوجام (قىزىلبايراق) — گۈزەل	ژېلىسىپىت	30	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
مازارغوجام (قىزىلبايراق) — بۈزتا	ژېلىسىپىت	35	ھەپتىدە 3 قېتىم	20
ئۈرباغ — يېڭى بوزبەر دېھقانچىلىق مەيدانى — لەڭگەر	ژېلىسىپىت	49	ھەپتىدە 3 قېتىم	16
كىچىك گۈلباغ — چوڭ گۈلباغ	ژېلىسىپىت	44	ھەپتىدە 3 قېتىم	29
گۈلباغ — كىچىك گۈلباغ	ژېلىسىپىت	57	ھەپتىدە 3 قېتىم	25
تارىم — ئىتتىپاق يېزىسى، غالىبىيەت كەنتى، دۆڭقوتان، كۆچا قوي خوجىلىقى	ئېشەك ھارۋىسى	75	ھەپتىدە 2 قېتىم قاتناشتىن بىر قېتىم قاتناشقا ئۆزگەرتىلدى	
تارىم — قۇملۇق، بەشتوغراق	ئېشەك ھارۋىسى	90 (2 پوچتا يولى)	يۇقىرىدىكىگە ئوخشاش	31

2. پوچتا كەسپى

پوچتا خەۋەرلىشىشتە ئاساسلىق خەت - چەك، ھۆججەت، نەرسە كېرەك ۋە گېزىت - ژۇرنال قاتارلىق ماددىي بۇيۇملار توشۇلدى. شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچىدىكى يوللانما، خەلقئارا يوللانما (خەت - چەك، پوسۇلكا)، پوچتا پېرېۋوتى، گېزىت - ژۇرنال تارقىتىش، مەخپىي ھۆججەت ئالاقىسىدىن ئىبارەت كەسىپلەرنى بېجىردى. تىجارەت، ئايرىش، توشۇش، يەتكۈزۈش قاتارلىق پوچتا ئىشلىرى ئىشلەندى. 1987 - يىل 7 - ئايدا پوچتا ئامانەت كەسپى كۆپەيتىلدى.

1) خەت - چەك

(1) تۇرى

1950 - يىل 2 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پوچتا ۋاكالەت پونكتى يەنە مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن پوچتا ھەققى تۈزۈمىنى ئىجرا قىلدى. 1952 - يىل 8 - ئايدا جەڭچىلەرنىڭ ئادەتتىكى خەت - چەكلىرى ھەقسىز يەتكۈزۈلىدىغان بولدى. 1960 - يىل 10 - ئايدا ئالاھىدە زاكاز خەت كەسپى يولغا قويۇلدى. 1966 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى بىرەڭ ھەقسىز زاكاز باسما بۇيۇم قاتاردا يەتكۈزۈش يولغا قويۇلدى (1969 - يىل 5 - ئايدا بىكار قىلىندى) 5 - ئايدا ھەربىي پوچتا يوللانمىلىرىنى ھەقسىز يەتكۈزۈش بىكار قىلىندى. 1981 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت ئىچىدىكى ھۆججەتلەرنى يەتكۈزۈش كەسپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا ھەربىي پوچتا يوللانمىلىرىنى ھەقسىز يەتكۈزۈش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1989- يىل 10 - ئايدا ئۆلچەملەشكەن كونۇبرت ئىشلىتىش ۋە پوچتا نومۇرى يېزىش تەشۋىق قىلىنىپ، ماشىنا ئارقىلىق پوچتا نومۇرى بويىچە ئايرىشنى تەدرىجىي يولغا قويۇشقا ئاساس سېلىندى.

1990 - يىل 7 - ئايدا ئادەتتىكى خەت، باسما بۇيۇمى، خەت - ئالاقىلارنىڭ زاكاز ھەققى تەڭشەلدى،

باشقا پوچتا ھەققىمۇ مۇۋاپىق ئۆستۈرۈلدى. 1993 - يىل 3 - ئايدا ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 4 - ئايدىن باشلاپ ھەر بىر پارچە خەت - چەكتىن 0.20 يۈەن پوچتا قوشۇمچە ھەققى ئېلىنىپ ئىشقا ئېشۈرۈلدى. يىل ئاخىرىغىچە ئادەتتىكى خەت، زاكاز خەت، ئالاھىدە زاكاز خەت، باسما بۇيۇمى، قەغەز پوسۇلكا، ئاتكرىتكا، تېز يوللانما، ئەمالار ئوقۇشلۇقىنى يوللاش قاتارلىق خەت - چەك كەسىپلىرى يولغا قويۇلدى.

(2) كەسىپ مىقدارى

شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ كەسپى 1955 - يىلىنىڭ بېشىدا كۆچا پوچتا ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. شۇ يىلى 13 مىڭ 700 پارچە خەت - چەك ماڭدۇرۇلدى، ئاران 1200 يۈەن كىرىم قىلىندى، 1966 - يىلى يوللىنىدىغان خەت تېز كۆپەيتىپ، 180 مىڭ 300 پارچىغا، كىرىم 13 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن خەت - چەك كەسپى مۇقىم راۋاجلىنىپ، خەت - ئالاقە كىرىمى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1993 - يىلدىكى كەسىپ مىقدارى 1986 - يىلدىكىدىن %49، كەسىپىي كىرىم 3.42 ھەسسە ئاشتى.

2) پوسۇلكا

(1) تۈرى: پوسۇلكا كەسپى مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان. بۇ كەسىپ شۇ چاغدا كۆچا ناھىيىلىك پوچتا ئىدارىسىغا قاراشلىق ئىدى، پوسۇلكىنىڭ ئېغىرلىقىغا قاراپ ھەق ئېلىش بىرلىكى 500 گرام ئىدى. 1957 - يىل 4 - ئايدا 100 گرامدىن باشلاپ ھەق ھېسابلاندى، تېز يەتكۈزۈلىدىغان كىچىك پوسۇلكىنىڭ ئېغىرلىق چېكى 500 گرام قىلىنىپ، خەت - چەك تەرتىپى بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى ھەم ئادرېسى بويىچە يەتكۈزۈلدى، ھەق نىسبىتى ئادەتتىكى پوسۇلكىنىڭكىدىن %50 يۇقىرى بولدى. 1979- يىل 7 - ئايدا «ب» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىش پوسۇلكا كەسپى يولغا قويۇلدى، مۇددىتى ئۆتۈپ كەتكەن پوسۇلكىدىن ساقلاش ھەققى ئېلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق زىبۇ زىننەت بۇيۇملىرىنى ئۆتۈش چارىسى يېڭىۋاشتىن بەلگىلەندى، يەنى ئورگان، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردىكى ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئەرسە - كېرەك ئۆتكۈچىلەر ئەرسە - كېرەك ئۆتىدىغان ئورۇنلىنىڭ ئىسپاتىنى كۆرسىتىشى؛ شەخسلەر ئالتۇن - كۈمۈش ئۆتكەندە جەزمەن ئۆزىنىڭ كىملىكىنى ياكى دۆلەت ئىچىدە ئالتۇن - كۈمۈش بۇيۇملىرى تىجارىتى قىلىدىغان ئورۇنلىنىڭ مال تارقىتىش تالونىنى كۆرسىتىش تەلەپ قىلىندى. بۇلار بىردەك «ئا» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىش پوچتا يوللانمىسى بويىچە ئۆتىلدى. 1993- يىلى پوسۇلكا كەسپىدىن ئادەتتىكى پوسۇلكا، تېز يەتكۈزۈلىدىغان پوسۇلكا، باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان پوسۇلكا، «ب» تۈردىكى باھاسىغا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان پوسۇلكا قاتارلىقلار بېجىرىلدى.

(2) كەسىپ مىقدارى: ئىدارە دەسلەپ قۇرۇلغان 1955 - يىلى 189 پوسۇلكا ماڭدۇرۇلدى، 199 يۈەن كىرىم قىلىندى. 1986 - يىلدىن كېيىن يېمەكلىك ئاساس قىلىنغان پوسۇلكا، كىيىم - كېچەك ئاساس قىلىنغان تاۋار پوسۇلكىغا، كىچىك پوسۇلكا چوڭ پوسۇلكىغا ئۆزگەردى؛ پوسۇلكا سانى ئانچە كۆپەيمىگەن بىلەن پوسۇلكىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقى خېلى زور ئاشتى. 1988 - يىلى كەسىپىي كىرىم 52 مىڭ 600 يۈەنگە يېتىپ، 1986 - يىلدىكىنىڭ 4.23 ھەسسىسىگە تەڭ كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كەسىپ مىقدارى يىلدىن يىلغا تۆۋەنلىدى. بولۇپمۇ 1990 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى دۆلەت ئىچىدىكى پوسۇلكىنىڭ پوچتا ھەققى تەڭشەلگەندىن كېيىن (%150 ئاشتى) 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئاران 3000 پوسۇلكا يوللاندى، كەسىپىي كىرىم 22 مىڭ 600 يۈەن بولدى. بۇ 1988 - يىلدىكىنىڭ ئاران %43 نى ئىگىلىدى.

3) پېرېۋوت

پېرېۋوت كەسپى ئادەتتىكى پېرېۋوت ۋە تېلېگرامما پېرېۋوتىدىن ئىبارەت 2 خىل.

1953 - يىلى پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى بىلەن بانكا ئىش تەقسىم قىلىشىپ، شەخسلەرنىڭ پۇل

پېرېۋوتىنى پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى بېجىردى، ھەر بىر پارچە پۇل پېرېۋوتىنىڭ ئالدى يۆقىرى چېكى 300 يۈەن قىلىپ بەلگىلەندى. 1954 ـ يىل 10 ـ ئايدا «ئىسپاتلا قاراپ پۇل بېرىش» چارىسى يولغا قويۇلۇپ، ئامىنىڭ پۇل ئېلىشىغا قولايلىق يارىتىلدى. 1955 ـ يىلى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈستىدىغان پېرېۋوت تەكشۈرگۈچى مەپلىنىپ، پېرېۋوت چېكى قايتا تەكشۈرۈلدى. 9 ـ ئايدا نورمىلىق پېرېۋوت چېكى كەسپى توختىتىلىپ، ئادەتتىكى پېرېۋوت چېكىگە ئۆزگەرتىلدى. 1958 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن باشلاپ پوچتا يول پېرېۋوتىنىڭ پېرېۋوت پۇل سوممىسىنىڭ 1% ى بويىچە بىرتۇتاش ھەق ئېلىنىدىغان بولدى. ھەر بىر پارچە پۇل پېرېۋوتىنىڭ ئالدى ئۆۋەن پېرېۋوت ھەققى 10. 0 يۈەن بولدى. 1982 ـ يىلى پېرېۋوت پۇلىنىڭ ئالدى يۆقىرى چېكى 300 يۈەندىن 5000 يۈەنگە كۆپەيتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن كەسپىي كىرىم ئۆزلۈكسىز كۆپەيدى. 1993 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىدىكى 7 ئىدارە ـ پونكىت پېرېۋوت كەسپىنى بېجىردى. بۈنىڭ ئىچىدە 2 ئىدارە ـ پونكىت پەقەت ئادەتتىكى پېرېۋوت كەسپىنى بېجىردى. بىر يىلدا 22 مىڭ 500 پارچە پېرېۋوت چېكى ماشىنىدا ئۆزلىدى، پېرېۋوت كەسپىدىن 48 مىڭ 700 يۈەن كىرىم قىلىندى.

4) گېزىت ـ ژۇرنال تارقىتىش

مىنگو يىللىرىدا گېزىت ـ ژۇرنال تارقىتىشنى گەرچە پوچتا ئاكالەت پونكىتى بېجىرىدىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاران ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە باشقا ئورۇنلار بىرنەچچە نۇسخا ئۆلكە گېزىتىگە يېزىلاتتى.

1953 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «پوچتا ئارقىلىق يەتكۈزۈش بىلەن تارقىتىشنى بىرلەشتۈرۈش» يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە گېزىت ۋە ژۇرنال تارقىتىش كەسپى بېجىرىلىشكە باشلىدى. 1958ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە ئىشلەك ئالدىغىچە بېرىپ مۇلازىمەت قىلىش يولغا قويۇلۇپ، ھەرخىل گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا نۇرغۇن گېزىت ـ ژۇرنال چىقىرىدىغان ئورۇنلار ئىشتىن توختىتىلدى، شايار ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ ژۇرنال تارقىتىش مىقدارى تېزدىن تۆۋەنلەپ كەتتى؛ 1969 ـ يىلى تارقىتىلغان ژۇرنال سانى 1965 ـ يىلدىكىدىن 46. 7 ھەسسە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن نەشرىيات تارماقلىرى قەغەزنىڭ قىسلىقى تۈپەيلىدىن مۇشتەرىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قامدىيالماي قالغاچقا نورما بەلگىلەش ۋە تەقسىملەش چارىسىنى قوللىنىپ گېزىت ـ ژۇرنال تارقاتتى. 1981 ـ يىلدىن كېيىن تۈرلۈك گېزىت ـ ژۇرناللار كەڭتاشا تارقىتىلدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ، تارقىتىش مىقدارى بۈسۈش خاراكتېرلىك يۆقىرى ئۆرلىدى. شۇ يىلى ھەرخىل گېزىتكە 1 مىليون 195 مىڭ، ژۇرنالغا 65 مىڭ 700 مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى، كەسپىي كىرىم 11 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى. 1989 ـ يىلدىن كېيىن قەغەز باھاسىنىڭ ئۆرلىشى سەۋەبىدىن گېزىت ـ ژۇرنالنىڭ باھاسىمۇ ئۆرلىدى، بۇنىڭ بىلەن گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى بىرئاز تۆۋەنلىدى، ئەمما كەسپىي كىرىم يەنىلا خېلى يۆقىرى ئۆرلىدى. شۇ يىلى ھەرخىل گېزىتكە 1 مىليون 86 مىڭ، ژۇرنالغا 104 مىڭ 100 مۇشتەرى قوبۇل قىلىندى، كەسپىي كىرىم 34 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى، دېمەك 1989 ـ يىل تارقىتىش تارىخىدىكى ئالدى ياخشى بىر يىل بولدى.

5) مەخپىيەتلىك خەۋەر ـ ئالاقىسى

1957 ـ يىل 3 ـ ئايدىن بۇرۇن شايار ناھىيىسىنىڭ مەخپىيەتلىك خەۋەر ـ ئالاقە ئىشىنى ناھىيىلىك پارتكوم بېجىردى. شۇ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى گوۋۇيۈەننىڭ «مەملىكەت بويىچە پوچتا ـ تېلېگراف تارماقلىرىدا مەخپىيەتلىك خەۋەر ـ ئالاقە ئاپپاراتى قۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» ى بويىچە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەخپىيەتلىك خەۋەر ـ ئالاقە ئىشى ناھىيىلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، مەخپىي پوچتا يوللانمىسى ئادەتتىكى پوچتا يوللانمىلىرى بىلەن بىللە قوغداپ توشۇلدى. ناھىيە بازىرىدا يەتكۈزۈش نۇقتىسى 20 گە، يەتكۈزۈش لىنىيىسى 6 — 7 كىلومېتىرغا يەتتى. 1986 ـ يىلدىن بۇيان

مەخپىيەتلىك خەۋپر - ئالاقىسىنىڭ 10 چوڭ ئىنتىزامىدىكى مەخپىيەتلىكنى ساقلاش نىزامى، ئىسمبنا ئالمىشىش سۈپىتى، تەكشۈرۈش تۈزۈمى ۋە ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈمى، مەخپىيەتلىك خەۋپر - ئالاقىسى تۈزۈمى قەتئىي ئىجرا قىلىنىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھەربىي ھەم كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنىڭ قەتئىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىندى. 1986 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە مەخپىيەتلىك خەۋپر ئالاقىسىدا ھېچقانداق خاتالىق كۆرۈلمىدى. 1990 - يىلى ۋىلايەت شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنى سۈپەت جەھەتتە پۈتۈنلەي قىزىللاشقان ئورۇن دەپ باھالىدى.

6) پوچتا پۇل ئامانىتى

1987 - يىل 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى پوچتا پۇل ئامانەت كەسپى رەسمىي يولغا قويۇلدى. شۇ چاغدا ناھىيە بازىرى، توپبولدى، تارىم جامائەت خەۋپسىزلىكى، دېھقانچىلىق مەيدانى، پوچتا - تېلېگراف پونكىتلىرىدا ئامانەت كەسپى يولغا قويۇلۇپ، قەرەلسىز، قەرەللىك، قەرەللىك - قەرەلسىز ئىككىگە قۇلايلىق، پارچە قويۇپ توپ ئېلىش، پېرېۋوتنى ئامانەتكە ئۆزگەرتىش، ئامانەتنى پېرېۋوتقا ئۆزگەرتىش قاتارلىق پۇل ئامانەت كەسىپلىرى بېجىرىلدى، پوچتا پۇل ئامانىتىدە خەلق بانكىسىنىڭ بىر تۈتاش ئامانەت پۇل ئۆسۈم نىسبىتى ئىجرا قىلىندى. ئامانەت قويۇلغان پۇللار خەلق بانكىسىغا تاپشۇرۇپ ئامانەت قويۇلدى.

7) پوچتا ماركىسى توپلاش

پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى 1984 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى خاتىرە پوچتا ماركىسى ۋە ئادەتتىكى پوچتا ماركىسى تەڭلا سېتىلاتتى. 1988 - يىلدىن كېيىن پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپى مۇنتىزىم ئىزغا چۈشتى. ۋاقىتلىق پوچتا ماركىسى توپلايدىغان ئابونېنتلارنىڭ كۆپ قىسمى دائىملىق پوچتا ماركىسى توپلايدىغان ئابونېنتقا ئۆزگەردى. ھەر يىلنىڭ بېشىدا پوچتا ماركىسى توپلايدىغانلار بىر قېتىمدىلا ئالدىنئالا پۇل تاپشۇرۇپ، يىل ئاخىرىدا ئاشقان قىسمىنى ھېسابات قىلدى. پوچتا ماركىسى توپلايدىغانلارغا كەسىپ قوشۇمچە بېجىرىپ بېرىلدى. 1993 - يىل 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى قۇرۇلۇپ، بۇ خىزمەت تەشكىلى، رەھبەرلىكى بولغان ئىزغا سېلىندى.

1993 - يىلنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا توپلىنىدىغان پوچتا ماركىلىرىدىن خاتىرە پوچتا ماركىسى، ئالاھىدە پوچتا ماركىسى، خاتىرە كونۋېرت، خاتىرە كارتىسى، خاتىرە پۇل، پۈكلىمە پوچتا ماركىسى، پوچتا ماركىسى توپلاش بۈيۈمى، پوچتا ژۇرنىلى ۋە باشقا پوچتا ماركىسى توپلاش بۈيۈملىرى سېلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىنىڭ مىقدارى ۋە كەسپىي كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 10

يىللار	پوچتا ماركىسى توپلاش بۈيۈملىرى (پارچە)	پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىي كىرىسى (يۈەن)	يىللار	پوچتا ماركىسى توپلاش بۈيۈملىرى (پارچە)	پوچتا ماركىسى توپلاش كەسپىي كىرىسى (يۈەن)
1988	3655	3655	1991	49491	23641
1989	12275	11275	1992	40030	20220
1990	11925	11925	1993	44094	30114

8) پوچتا تېز يوللانمىسى

پوچتا تېز يوللانمىسى 1988 - يىلى يولغا قويۇلدى، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە كەسىپ مىقدارى 30 مىڭ 900 گە، كەسىپي كىرىمى 28 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا تېز يوللانما كەسىپنىڭ مىقدارى ۋە كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 11

يىللار	كەسىپ مىقدارى (پارچە)	كەسىپي كىرىمى (يۈەن)	يىللار	كەسىپ مىقدارى (پارچە)	كەسىپي كىرىمى (يۈەن)
1988	393		1991	21529	19705
1989	9374	796	1992	29998	26617
1990	21148	12717	1993	30871	28020

يۇقىرىقى كەسىپلەردىن باشقا، 1993 - يىل 3 - ئايدا يەنە ئالاھىدە تېز يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى.

3. پوچتا ئۇسكۇنىلىرى

1952 - يىلى پوچتا ۋاكالەت پونكتى خۇسۇسلارنىڭ ئۆيىنى ئىجارىگە ئېلىپ كەسىپ بېجىردى. كېيىن كۆلىمى 150 كۋادرات مېتىرغا يەتمەيدىغان 3 ئېغىز كېسەك ئۆيىنى سېتىۋېلىپ ئىشخانا قىلدى. 1960- يىلى 620 كۋادرات مېتىرلىق كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىشخانا سالدى؛ 1980 - يىل 6 - ئايدا 760 كۋادرات مېتىرلىق خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق خىزمەت بىناسى سالدى. پوچتا - تېلېگراف كەسىپىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، 1993 - يىلى پوچتا ۋاكالەت پونكتىنىڭ ئەسلىدىكى ئورنىغا كۆلىمى 1940 كۋادرات مېتىرلىق، پولات - بېتون قۇرۇلمىلىق، 3 قەۋەتلىك بىر كورپۇس خىزمەت بىناسى سېلىندى (تىجارەت ئۆيى ۋە مېھمانخانا بۇنىڭ سىرتىدا)، بىنانىڭ ئاستىغا تىجارەت ئۆيى، ئۇستىگە مېھمانخانا جايلاشتى. 8 ئاساسىي قاتلام پوچتا-تېلېگراف پونكتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۆيى خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كۆلىمى 1181.6 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. يىل ئاخىرىغىچە 69.5 مېتىر ئېگىزلىكتە سىمسىز خەۋەرلىشىش ئۇنۇمۇرسال ئانتېننىسى ياسالدى.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پوچتا يوللانمىلىرىنى توشۇيدىغان 5 توننىلىق چاتما كوزۇپلۇق ئاپتوموبىلدىن بىرى، «121 تېپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، 212 تېپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، 5020 تېپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى، ئەنجىلىك 136 تېپلىق ئاپتوموبىلدىن بىرى»، ئىككى چاقلىق موتسىكلىتتىن 2 سى، ئۈچ چاقلىق موتسىكلىتتىن 2 سى، 28 تېپلىق تراكتوردىن بىرى، قول تراكتوردىن بىرى، پوچتا يوللانمىلىرىنى يەتكۈزۈش ۋېلىسىپىتىدىن 54 ى بار بولدى. پوچتا ئۇسكۇنىلىرىدىن، يەرگە قويۇلىدىغان تامغا بېسىش ماشىنىسىدىن بىرى، كومپيۇتېرلىق پوچتا نومۇرىنى كۆرسەتكۈچتىن بىرى، ئېلېكترونلۇق پوچتا تاراز سىدىن بىرى، 4201 تېپلىق ئېلېكترونلۇق تېلېتايپىتىن بىر يۈرۈشى، 330 — 386 تېپلىق كومپيۇتېردىن بىرى، 500 تېپلىق كومپيۇتېرلىق باش ئاپپاراتتىن بىرى، قوشۇمچە ئاپپاراتتىن 2 سى بار بولدى.

§2. تېلېگراف

شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى دۆلەت ئىچى - سىرتىغا تېلېگرامما يوللاش، ئۇزۇن يوللۇق

تېلېفون، يېغىن تېلېفونى، شەھەر ئىچى تېلېفونى ۋە يېزا تېلېفونى قاتارلىق تېلېگراف كەسىپلىرىنى يولغا قويدى.

1. تېلېگراممـا

1955 - يىل 4 - ئايدا شايار — ئاقسۇ تېلېگراممـا توك يولى تۈتاشتۇرۇلۇپ، 55 تېپلىق سىمسىز تېلېگراممـا قوبۇللاش - يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى ئورنىتىلدى. شۇ چاغدا كەسىپ مىقدارى ئاز بولۇپ، بىر يىلدا ئاران 560 پارچە تېلېگراممـا يوللاندى. 1966 - يىلدىن باشلاپ شايار — كۇچا سىملىق تېلېگراممـا توك يولى تۈتاشتۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى شايار — ئاقسۇ سىمسىز تېلېگراممـا توك يولى ئىشلىتىشتىن توختىتىلدى. 1971- يىلى ئۇرۇش تەييارلىقى خەۋەرلىشىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى (2 - يىلى تارقىتىۋېتىلدى)؛ 1973- يىلى يېزا تېلېفونىدىن پايدىلىنىپ شايار — تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىدا تېلېفون ئارقىلىق تېلېگراممـا يەتكۈزۈش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1980 - يىلى تېلېتايپىتىن بىرى ئورنىتىلدى ھەم ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى شايار — كۇچا سىملىق توك يولى بىكار قىلىنىپ، شايار — ئاقسۇ سىملىق توك يولى تۈتاشتۇرۇلدى. 1984- يىلى يېزا تېلېفون لىنىيىسىدىن پايدىلىنىپ ناھىيە بازىرى — تويبولدى يېزىسى، ناھىيە بازىرى — تارىم يېزىسىغا تېلېفون ئارقىلىق تېلېگراممـا يەتكۈزۈش توك يولى تۈتاشتۇرۇلدى. 1989 - يىل 9 - ئايدا تېلېگراممـا توك يولى مەملىكەتلىك ئاپتوماتىك تېلېگراممـا ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە تېلېگراممـا توك يولىدىن 2 سى بار بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە شايار — ئۈرۈمچى تېلېگراممـا توك يولى بىۋاستە مەملىكەتلىك تېلېگراممـا ئالماشتۇرۇش تورىغا ئۇلاندى، ناھىيە بويىچە 8 تارماق ئىدارە (پونكىت)، 6 ئورۇندا تېلېگراممـا كەسپى بېجىرىلدى. ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدا تېلېگراممـا ئىسمېنىسى تەسىس قىلىندى. 55 تېپلىق تېلېگراممـا قوبۇللاش - يوللاش ئاپپاراتىدىن بىرى، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە كود تەرجىمە قىلغۇچتىن بىرى بار بولدى. 1993 - يىلى 30 مىڭ 500 تېلېگراممـا يوللىنىپ، كەسپىي كىرىم 73 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.

2. تېلېفون

1) ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون

1958 - يىلى شايار — مازار غوجام (ھازىرقى قىزىلباياق يېزىسى) يېزا تېلېفون سىمى تارتىلغاندىن كېيىن، مازار غوجام — كۇچا 6 - رايون لىنىيىسى بىلەن تۈتاشتۇرۇلۇپ ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلدى. 1966 - يىلى شايار — توقسۇ ئارىلىقىدىكى 45 ستولىلا - كىلومېتىرلىق ئوچۇق سىملىق لىنىيە تۈتاشتۇرۇلدى ھەمدە شايار — كۇچا ئاق يوللۇق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېرمىنال ئاپپاراتى تۈتاشتۇرۇلۇپ، تېلېگراممـا قوبۇللاش - يوللاشقا ئىشلىتىلدى. 1977 - يىلى رايونلۇق باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن شايار — كۇچا ئارىلىقىدا ئوچۇق سىملىق لىنىيىدىن بىرى تارتىلدى. 3 تال تۆمۈر سىملىق يۆكلىمە دولقۇنلۇق تېرمىنال ئاپپاراتى ئورنىتىلدى، شايار — ئاقسۇ ئارىلىقىدا ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون توك يولىدىن 2 سى ئېچىلدى. 1986 - يىل 6 - ئايدا IM305 تېپلىق 12 لىنىيىلىك يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپارات ئورنىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «173» (ئوچ تال تۆمۈر سىملىق) ئاپپارات IM×201 تېپلىق ئوچ تال مىس سىملىق يۆكلىمە دولقۇنلۇق ئاپپاراتقا ئالماشتۇرۇلدى. ئۇسكۇنە بېكىتىلىپ لىنىيە كۆپەيگەنلىكتىن شايار — ئاقسۇ ئارىلىقىدا ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون لىنىيىسىدىن 4 ى ئېچىلدى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونىنىڭ يىلىغا ئوتتۇرىچە چەكتىن ئېشىپ كېتىش نىسبىتى 0.49 بولدى، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفونىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۈنۈملۈك ئۇلىنىش نىسبىتى 90.37% بولدى. 1987 - يىل 4 - ئايدا «173» ئالاھىدە تېز ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپى يولغا قويۇلۇپ، ئابونېنتلارغا قۇلايلىق يارىتىلدى. 1991 - يىل 9 - ئايدا TO—6 تېپلىق جازا ئورنىتىلىپ ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونى بىرلەشتۇرۇلگەن كومۇتاتور ئىشقا

كىرىشتۈرۈلدى. 30 توپكىلىق ماگنىتلىق كومموتاتور بىكار قىلىنىپ، پروگراممىلىق كومموتاتور ئىشلىتىلىپ، قول بىلەن چۆرۈيدىغان كومموتاتور بىكار قىلىنىدى. 1993 - يىل 8 - ئايغىچە ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىنىڭ مىقدارى 1986 - يىلدىكىدىن 2.9 ھەسسە، كەسپىي كىرىم 8.47 ھەسسە ئاشتى. 1993- يىلى ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون كەسپىنىڭ مىقدارى ئومۇمىي كەسپىي كىرىمنىڭ 30.1% نى ئىگىلىدى.

2. شەھەر تېلېفونى

1958 - يىل 5 - ئايدا شەھەر تېلېفونى بارلىققا كەلدى. 20 توپكىلىق ماگنىتلىق كومموتاتوردىن بىرى ئورنىتىلدى، كېيىنكى يىلى 50 توپكىلىق ماگنىتلىق كومموتاتوردىن بىرى كۆپەيتىلىپ، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى ۋە يېزا تېلېفونىغا ئورتاق ئىشلىتىلدى، شەھەر تېلېفونى ئوچۇق سىمى ئۈزىراپ 5.3 سىم جۈپ - كىلومېتىرغا، 1.45 ستولبا كىلومېتىرلىق ئابونېنت تېلېفونى 43 كە يەتتى. 1967 - يىلى شەھەر تېلېفونىنىڭ ماگنىتلىق كومموتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى كۆپەيىپ 100 توپكىغا، كومموتاتورنىڭ ئەملىي ئىگىلىگەن سىغىمچانلىقى 75 توپكىغا يەتتى. شەھەر تېلېفونى كومموتاتورىغا ئۇلانغان تېلېفون 69 توپكىغا، شەھەر تېلېفونى لىنىيىسى 10 ستولبا - كىلومېتىرغا، شەھەر تېلېفونىنىڭ ئوچۇق سىمى 24 سىم جۈپ - كىلومېتىرغا، كابېلنىڭ ئۈزۈنلۇقى 0.5 كىلومېتىرغا، كابېل ئۈزۈكىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 36 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى. 1983 - يىلى بازار ئىچىدىكى ماگنىتلىق كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى كۆپەيىپ 200 توپكىغا، ئەملىي ئىگىلىگىنى 135 توپكىغا، شەھەر تېلېفونىغا ئۇلانغان كومموتاتور 131 توپكىغا يەتتى. ئابونېنتلار كىچىك كومموتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 50 توپكىغا، ئەملىي ئىگىلىگىنى 40 توپكىغا، ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 16 كىلومېتىرغا، بوشلۇققا تارتىلغان ئوچۇق سىمنىڭ ئۈزۈنلۇقى 34 سىم جۈپ- كىلومېتىرغا، كابېل ئۈزۈنلۇقى 4.1 كىلومېتىرغا، كابېل ئۈزۈكىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 136 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى. 1989 - يىل 10 - ئايدا 400 نەچچە مىڭ يۈەن مەبلەغ جۇغلىنىپ، 500 توپكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون بولغا قويۇلدى، بۇ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندۇ. 1991 - يىلى تېلېفون ئابونېنتى 321 گە يەتتى؛ 9 - ئايدا TO—6 تىپلىق جازا ئورنىتىلىپ ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونى كومموتاتورىغا ئورتاق ئىشلىتىلدى، شەھەر تېلېفونىدا 164 ستولبا، 29.4 كىلومېتىر كابېل، 4 كىلومېتىر ئوچۇق سىم ئالماشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى 110 توپكا تېلېفونغا نومۇر بېرىلدى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىدىن باشلانغان كابېل 2 كىلومېتىرغا يەتتى. 1993 - يىلى 175 توپكا شەھەر تېلېفونىغا نومۇر بېرىلدى، شۇنىڭغا قەدەر 500 توپكا ئاپتوماتىك تېلېفون شايار خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغانلىقتىن، يىل ئاخىرىدا 2000 توپكىلىق ئاپتوماتىك تېلېفون ئۈسكۇنىسى ئورنىتىلدى. تېلېفون نومۇرى خانىسى كۆپەيتىلگەندىن كېيىن بىراقلا مەملىكەتلىك ئاپتوماتىك تېلېفون تورىغا ئۇلاندى. شەھەر تېلېفونى ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 19 كىلومېتىرغا، كابېل ئۈزۈنلۇقى 7.7 كىلومېتىرغا، ئەملىيەتتە ئىشلىتىلگەن ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون، شەھەر تېلېفونى، يېزا تېلېفونىنىڭ ئارىلىقىدىن ئۆتۈشتۈرۈش لىنىيىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 16.5 كىلومېتىرغا يەتتى. 1993 - يىلى شەھەر تېلېفونى 506 توپكىغا، كەسپىي كىرىم 148 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

3. يېزا تېلېفونى

يېزا تېلېفونى كەسپى 1958 - يىلى باشلاندى. 1966 - يىلى ناھىيە بويىچە 6 گۈڭشېنىڭ 5 گە تېلېفون ئۇلاندى. تېلېفون كومموتاتورىنىڭ سىغىمچانلىقى 160 توپكىغا، يېزا تېلېفونىنى ئالماشتۇرۇش نۆۋىتىمۇ 6 غا، ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 239 ستولبا - كىلومېتىرغا، بوشلۇققا تارتىلغان ئوچۇق سىم 256 جۈپ كىلومېتىرغا، تېلېفون 79 توپكىغا يەتتى. ناھىيە بويىچە 97 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىنىڭ 39 غا تېلېفون تۇتاشتۇرۇلدى. 1970 - يىلى پوچتا - تېلېگراف ئۈزۈلمىسىدە ھوقۇق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن

شايار ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ 1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە پوچتا - تېلېگراف كەسپى ئەھۋالى

جەدۋەل: 6 — 12

نامى / يىللار	بولالمغان خەت - قالاق (پارچە)	خەت - قالاق كىرىمى (يۈەن)	بولالمغان پوسۇلكا (دانە)	پوسۇلكا كىرىمى (يۈەن)	بولالمغان پېرېۋوت سانى (پارچە)	پېرېۋوت كەسپى كىرىمى (يۈەن)	گېزىت ژۇرنىل سانى (نۇسخا)	ژۇرنال ئومۇمىي سانى (نۇسخا)	گېزىت كەسپى كىرىمى - ژۇرنال (يۈەن)	بولالمغان مەخپى تالاقسىلار نىڭ مىقدارى (پارچە)	بولالمغان تېلېگرامما سانى (پارچە)	كەسپى كىرىم (يۈەن)	ئۇزۇن بولۇق تېلېفون سانى	كەسپى كىرىم (يۈەن)	شەھەر تېلېفونى قابونېنتى	كەسپى كىرىم (يۈەن)	پېرا تېلېفونى قابونېنتى	كەسپى كىرىم (يۈەن)
1954								87176	959									
1955	13741	1237	199	189	350	65		89256	981		560	436						
1956	23786	2140	276	419	1139	570		85639	942		1988	1511						
1957	17373	1563	311	473	1440	720	8252	160900	1868	942	1640	1246						
1958	20569	1851	719	1093	1920	960	14635	276328	3200	1492	2493	1894	323	1524	446	18	1525	21	3288
1959	29019	2612	1200	1824	2235	1118	5837	217612	2437	908	3062	2327	1524	2103	43	3643	53	8299
1960	63176	5686	2359	3586	2553	1277	18961	591879	6720	1614	4749	3609	2972	4101	46	3898	69	1061
1961	120832	8810	3350	3529	2807	703	16039	223739	2197	1113	4776	9120	3360	9035	54	5587	70	1096
1962	93942	8455	2078	3158	1887	944	15433	222689	2619	1086	5435	4131	3404	4697	55	4660	73	11431
1963	60628	5457	2834	4307	1831	916	8958	248199	2829	2831	4473	3399	3340	4609	63	5338	64	10021
1964	73286	6569	1777	2701	3079	1540	18707	310101	3617	1488	4349	3305	3725	5140	76	6440	68	10648
1965	82610	7435	2480	3769	5192	2596	22125	362589	4232	1665	4497	3418	3287	4536	72	6017	56	8769
1966	180271	13677	2439	3610	6632	2241	29462	567959	5488	9315	4516	5710	5337	10274	77	6525	75	14114
1967	179421	12333	3279	2386	7223	2196	14711	758667	2993	2041	4999	5332	4182	5854	76	5603	82	10249
1968	151666	11566	4763	3477	7812	2390	2020	814150	3496	1701	3325	3340	4096	2270	69	4251	84	8232
1969	168917	12877	7021	5125	7484	2291	2965	915850	3993	1072	2919	2944	3912	1792	60	3738	80	8471
1970	176884	14082	3819	2788	7010	2146	2358	923903	5224	3188	3432	3150	4167	1800	64	3450	85	8500
1971	139916	12311	4376	3221	5240	2103	11626	866960	5062	532	4138	3244	4686	1854	75	3553	127	11971
1972	128354	12160	5309	4062	5877	4587	13535	912141	6633	532	5709	3180	4236	1890	68	2730	131	11822

10924	141	7894	73	4216	2968	4918	6963	686	7181	28201	1023699	3133	9513	5742	4299	11566	232495	1973
16622	152	9463	77	2878	2555	5600	8719	850	8360	12360	1092312	4542	7931	5375	3925	12037	210341	1974
20451	205	11387	81	3196	2730	7098	9123	1073	9119	37317	1255009	4168	8368	6183	4655	13103	301132	1975
19645	154	11200	88	2799	2519	8839	9669	882	10644	40212	1248518	3542	6173	5969	5359	11871	328282	1976
22263	176	12007	100	2754	2100	8323	10547	850	8835	43590	1134404	3695	8295	5570	4030	13692	167200	1977
24967	182	15812	109	8827	6124	7871	10549	1156	10119	50190	1319801	3825	8535	5333	5065	15221	203191	1978
32691	186	13400	113	13437	8289	11944	14255	1499	10686	58317	1429727	5251	9488	3237	4384	18058	180383	1979
32297	186	12826	111	15957	8506	13270	15896	1426	13289	71123	1418244	8422	13578	6226	4738	20865	231290	1980
30744	186	17254	128	14773	7943	13657	16315	1245	11582	65688	1195014	9390	13241	5286	4473	17661	219168	1981
31320	152	17737	125	13666	8449	13561	15937	1014	13981	90939	1087410	9636	11960	6353	4668	16363	189824	1982
36871	150	17752	133	19891	8245	17873	18985	1032	14702	112082	1429443	14276	14060	7730	5311	17599	220763	1983
60864	170	16326	139	23131	9511	27228	16506	1281	18020	136190	1477889	14178	13198	7597	5377	19220	216160	1984
49260	166	20746	151	25378	10268	21447	15630	1165	24586	155801	1590553	15269	14081	8373	5510	17616	266351	1985
52267	142	25530	146	36591	12370	26526	15218	826	26982	136834	1513905	17125	15404	12423	5287	21806	237464	1986
44275	130	28621	163	52917	17234	31168	18348	441	15190	130922	1399886	24157	16590	32775	5071	25127	195603	1987
70850	135	34372	181	80570	22287	29037	21812	403	17912	143032	1640910	25947	16850	52623	7077	29395	271691	1988
96945	138	42889	200	80951	23772	40248	22780	393	34219	104144	1086045	30887	15540	15015	4831	34217	273557	1989
61661	144	88773	243	87312	22513	39715	22739	307	42202	110383	1108306	42180	15711	27801	4570	24573	284985	1990
63006	137	80340	321	110160	27289	43234	27324	257	34681	138397	1296903	45823	19640	49031	3617	54148	284786	1991
96232	140	93606	420	123805	32360	73149	30074	233	95248	145546	1314921	61183	20854	30844	3341	48940	256445	1992
132255	146	148165	489	319832	32883	73663	30471	357	81630	149492	1566205	48745	22501	22616	2998	74632	355570	1993

كېيىن، ئۇرۇش تەييارلىقى خەۋەرلىشىشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك پارتكوم تېلېفون، رادىئو، ئۇرۇش تەييارلىقى تېرىۋوگىسىدىن ئىبارەت «ئۈچ تورنى بىرلەشتۈرۈش» قارارىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 2 يىلدىن كۆپرەك ئەملىيەت جەريانىدا رادىئو بىلەن تېلېفون بىر سىمدا قويۇپ بېرىلىپ، بىر بىرىگە كاشىلا قىلدى. «ئۈچ تورنى بىرلەشتۈرۈش» 1972 - يىلى ئاخىرلاشتى. 1987 - يىل 10 - ئايدا شايار — تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى پوچتا - تېلېگراف پونكىتىغا ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق ئاپپاراتتىن بىرى ئورنىتىلىپ 3 لىنىيە كۆپەيتىلدى. 1993 - يىل 4 - ئايدا شايار — تارىم يېزىسى ئارىلىقىدىكى ئوچۇق سىم بىكار قىلىنىپ، ئالاھىدە يۇقىرى چاستوتىلىق ئاپپارات ئورنىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن بىر لىنىيە 3 كە كۆپەيتىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر كومۇتاتورنىڭ سىغىمچانلىقى 250 توچكىغا، ئەملىي ئىگىلىگىنى 140 توچكىغا؛ ستولبا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 133 كىلومېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تارتىلغان ستولبا لىنىيىسى 70 كىلومېتىر؛ ئوچۇق سىم لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 261 كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە ئارىلىقتىن تۆتاشتۇرۇش لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 106 كىلومېتىر. ئومۇمىي لىنىيە ئۇزۇنلۇقىدا تاق سىملىق قايتما لىنىيەنىڭ ئۇزۇنلۇقى 172 كىلومېتىر، كابېل ئۇزۇنلۇقى 5.7 كىلومېتىر. ناھىيە بويىچە 8 يېزىدىكى پوچتا - تېلېگراف ئىدارە-پونكىتتا كومۇتاتور بار بولدى، ناھىيىلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدا يېزا تېلېفونى گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 28 تېپلىق تراكتوردىن بىرى، 2 چاقلىق موتسىكلىتتىن بىرى، 3 چاقلىق موتسىكلىتتىن بىرى بار بولدى. يېزا تېلېفونىنىڭ كەسپىي كىشى 132 مىڭ 300 يۈەنگە يەتتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ پوچتا - تېلېگراف كەسپى ئومۇمىي مىقدارى ۋە كەسپىي كىشىم ئەھۋالى (1955 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە)

جەدۋەل: 6 — 13　　بىرلىكى: يۈەن

يىللار	كەسىپ ئومۇمىي مىقدارى	ئومۇمىي كەسپىي كىشىم	ئومۇمىي كەسپىي چىقىم	يىللار	كەسىپ ئومۇمىي مىقدارى	ئومۇمىي كەسپىي كىشىم	ئومۇمىي كەسپىي چىقىم
1955	4343	1089		1975	114395	75082	
1956	9139	8815		1976	119649	74707	
1957	9468	10376		1977	104969	77453	
1958	21134	17257		1978	128864	95642	
1959	40295	32755		1979	138347	109243	
1960	76320	53369		1980	145590	123947	
1961	60891	39817		1981	144801	121056	
1962	59227	33951		1982	144857	123141	
1963	51220	29995		1983	155197	147242	
1964	57420	32009		1984	158842	167247	
1965	51284	33536		1985	185179	194198	
1966	77728	64714		1986	195649	219699	262482
1967	75627	47083		1987	208090	254755	250437
1968	73350	39022		1988	261422	366070	342679
1969	75777	41231		1989	305909	426078	408322
1970	73103	41564		1990	343691	495735	542073
1971	73486	43811		1991	754392	659624	981566
1972	78709	45323		1992	949577	936067	1055211
1973	94275	56390		1993	1206740	1234334	1628799
1974	95197	56242					

همسة ريحانية

هلسالغمه باغي دلي هيماله

يەتتىنچى قىسىم

مالىيە، باج، پۇل مۇئامىلە

I باب

باج

§ 1 . باج ئاپپاراتلىرى

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەر بېجى، ئۆي - زېمىن بېجى، شىرىنكانە بېجى ۋە تۇرلۇك پارچە - پۇرات باجلارنى جايلاردىكى مەمۇرىي ئىمەلدارلار باشقۇرىدىغان بولدى. تۇرلۇك مالىلارنىڭ باھاسى ئۆرلەش، چۈشۈش بېجىنى ئۆلكىلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى، گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908- يىلى) باھا ئۆرلەش، چۈشۈش بېجى بىر تۇتاش ئېلىنىدىغان باجغا ئۆزگەرتىلدى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ھۆكۈمەتكە باج يىغىش شۇ جايدىكى ھاللىق ئاھالىلەرگە كۆتۈرە بېرىلدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) كۆچادا بىر تۇتاش باج ئېلىش ئىدارىسى تەسىس قىلىندى ھەم شايار، توقسۇ، باي ۋە بۈگۈر ناھىيىلىرىنىڭ باج ئىشلىرىغا ئىگە بولدى، باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بۇ ئىدارە ئىستېمال بېجى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ئىستېمال بېجى ئىدارىسى كۆچا مالىيە ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، كەيىنىدىنلا يەنە ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، شايار شۆبە باج ئىدارىسى ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى، مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) شايار باج ئىدارىسى مۇستەقىل بولدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946- يىلى) شايار ناھىيىلىك باج يىغىش ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا باج يىغىش ئىدارىسى شايار ناھىيىلىك باج ئىشلىرى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، بىر ئىدارە باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر بوغالتىر، بىر ستاتىستىكچى، بىر خوجىلىق خادىمى، 3 باجگىر، 3 تەپتىش، بىر باج تەپتىشى قويۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا يېڭىمەھەللە ۋە قىزىلبايراق (مازار خوجام) دا 2 باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1955 - يىلى باج ئىدارىسىدا بىردىن پىلانچى، بوغالتىر، كاتىپ، 2 نەپەر باج ئىشلىرى بۆلۈمچىسى باشلىقى (4 -، 5 - رايونلاردا بىردىن باج پونكىتى باشلىقى) بولۇپ جەمئىي 13 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. 1959 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باج ئاپپاراتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش توغرىسىدىكى ئالاقىدار ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن،

گۇلباغ، توپبولدى ۋە قايلور باج پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.

1960 - يىل 11 - ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن مالىيە بۆلۈمى بىرلىشىپ مالىيە ئىدارىسى تەشكىل قىلىندى، 1962 - يىل 1 - ئايدا، مالىيە بىلەن باج يەنە ئايرىۋېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدىكى مالىيە - سودا گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا يەنە مالىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1971 - يىلى شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ئەسلىگە كەلدى. 1971 - يىل 11 - ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن بازار باشقۇرۇش كومىتېتى بىرلەشتۈرۈلدى، 1973- يىل 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئايرىۋېتىلدى.

1978 - يىل 12 - ئايدا، بازارلىق باج پونكىتى، نۇرباغ باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1980- يىلى باج ئىدارىسى يەنە باج تاپشۇرۇشنى نازارەت قىلىش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسى تېك يۆنىلىشلىك باشقۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئىشخانىدا (كادىرلار، ماتارىپ خىزمىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان) باج يىغىش 1 - بۆلۈمچىسى، باج يىغىش 2 - بۆلۈمچىسى، پىلان - بوغالتىرلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، توپبولدى، گۇلباغ، نۇرباغ، قايلور، تارىم، بازارلىق باج پونكىتىدىن ئىبارەت 8 باج پونكىتى ئۈنىڭ تەۋەلىكىدە بولدى.

1989 - يىلى باج ئىدارىسىدا كادىرلار - ماتارىپ بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، 1990 - يىلى تەپتىش ئەتىرىتى قۇرۇلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 62گە يەتتى.

2 § . چېك سۇلالىسى ۋە مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

1. چېك سۇلالىسى دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

گۈاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرگە قاراپ بىر تۈتاش باج ئېلىنىدىغان بولدى. شۈنىڭ بىلەن تەڭ باج نىزامى تۈزۈلدى، تېرىلغۇ يەرلەر 3 دەرىجىگە ئايرىلدى. 1 - دەرىجىلىك يەرلەردىن يىلىغا ھەر موسىدىن 4 — 5 شىڭ ئاشلىق، 5 جىڭدىن ئوت - سامان؛ 2 - دەرىجىلىك يەرلەردىن ھەر موسىغا 3 شىڭ ئاشلىق، 3 جىڭ ئوت - سامان؛ 3 - دەرىجىلىك يەرلەردىن ھەر موسىغا 1 — 1.5 شىڭ ئاشلىق، 2 جىڭ ئوت - سامان ئېلىنىدى، بىردەك خوراش ھەققى ئېلىنمىدى. ئەللە - پاراق بۇغدايدىن 6 ئۇلۇش، كۆممىقوناقتىن 4 ئۇلۇش بويىچە ئېلىنىدى. ناھىيە بازىرىدىن 200 چاقىرىمدىن يىراق، ئاشلىق تاپشۇرۇش قۇلايسىز بولغانلاردىن شۇ چاغدىكى باھا بويىچە بىر كۈرە بۇغداي بىر سەر كۈمۈشكە، كۆممىستوناق 6 مىسقال كۈمۈشكە سۈندۈرۈلۈپ، پۇل تاپشۇرۇشقا رۇخسەت قىلىندى.

گۈاڭشۈنىڭ 13 - يىلى (1887 - يىلى) شىنجاڭنىڭ بوز يەر ئېچىش نىزامىدا، ھەر بىر ئائىلىگە 60 مودىن يەر بېرىش بەلگىلەندى، «ئاتا - بالا بىللە ئاچسا، قېرىنداشلار بىللە تۇرۇشقان بولسىمۇ، ياكى يالانما- شېرىكلەر بىلەن بىللە ئىش قىلغان بولسىمۇ، ھەر 2 ئادەم بىر ئائىلە دەپ ھېسابلاندى». 3 كۈرە ئۇرۇقلۇق ۋە 8 ئايلىق ئوزۇقلۇق ئاشلىق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تېرىلغۇ كالىسى سېتىۋېلىش ۋە ئۆي سېلىش خىراجىتى ھەم 8 ئايلىق تۇز، چاي پۇلى ئۈچۈن 73 سەر كۈمۈش قەرز بېرىلىپ، دەسلەپكى يىلى بېرىمىنى، كېيىنكى يىلى ھەممىسىنى قايتۇرۇش بەلگىلەندى. دەرىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، مو بويىچە ھېسابلاپ، دېھقانچىلىق ېچى ئېلىنىدى، 3 - يىلى يېرىمى كېمەيتىپ ئېلىنىدى، 4 - يىلى ئۆلچەم بويىچە باج ئېلىنىدى. بوز يەر ئاچقۇچى خەلقنىڭ دەسمىيىنى ئېلىۋېلىپ، قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، گەزەرمە يېرى تۇزۇمىگە تەقلىد قىلىپ ھەيئەت، مەھەللە باشلىقلىرى قاتارلىق ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار تەسىس قىلىندى

ھەم 10 ئائىلە بىر - بىرىگە كېپىللىك قىلىنىپ، بوز يەر ئاچقۇچى خەلقنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى.

2. مىنگو دەۋرىدىكى باج ئىشلىرى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باجنى كۆتۈرە بېرىپ يېغىش يولغا قويۇلدى، كونكرېت چارىسى مۇنداق: ساھەلەر ئىچىدىكى ھاللىق، باي ئائىلىلەر، يېزىلاردىكى بايلار باشلامچىلىق بىلەن كۆتۈرە ئالدى ھەم شۇ جايدىكى ئاپروپلۇق كىشىلەر كېپىللىك بېرىپ، باج نىسبىتى بويىچە باج يېغدى، خىلاپلىق قىلغۇچىلار جازالاندى، ئارتۇق يىغقۇچىلارغا پايدا بۆلۈپ بېرىلدى.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) شايارىدا مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) شىمالىي سىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى تارقاتقان دۆلەت بېجى، يەرلىك باج قانۇن لايىھىسى بويىچە، دۆلەت بېجى، يەرلىك باج ئايرىپ يىغىلدى.

دۆلەت بېجى 17 خىل: رەسمىي غەللە - پاراق، ئوت - سامان، ھۆكۈمەت ئىجارىسى، خوراش ھەققى، باغ بېجى، تۇغمەن - جۇۋاز بېجى، سۇ ئوغۇرى بېجى، ئۆزۈم بېجى، پاختا بېجى (ھەر مو يەرگە 6 مىسقال 8 پۇلۇك كۆمۈش ئېلىنغان، ئايرىم ئاشلىق، ئوت - سامان ئېلىنمىغان)، شىرىنكانە بېجى، كۆمۈر بېجى، پىلە - يىپەك بېجى (ھەر مو يەرگە بىر پۇلۇك كۆمۈش ئېلىنىدى)، ئۆي ئىجارىسى، تۇز بېجى، بىر تۇتاش ئېلىنمىدىغان باج، ئۆي - زېمىن بېجى، ھاراق بېجى (ھەر 100 جىڭگا بىر سەر كۆمۈش ئېلىنىدى، كېيىن تاماكا، ھاراق ئايرىپ باج ئېلىنمىدىغان بولدى)، ھۆكۈمەت پۇلىنىڭ ئۆسۈمى (چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىلىرىدىن باشلاپ باشقۇرغۇچىلار كىرىم - چىقىم قىلغان خىراجەت ئامانەت قويۇلسا، ئۆسۈم بېرىلەتتى، بۇ ئۆسۈم ھۆكۈمەتكە مەنسۇپ بولاتتى).

يەرلىك باج 15 خىل ئىدى: غەللە - پاراق قوشۇمچە بېجى، (2 دە 5 ئۇلۇش خوراش ھەققى)، يەر بېجى، ئوتلاق بېجى (ھەر موسىغا 2 پۇلۇك 5 خاۋ كۆمۈش ئېلىنىدى)، چارۋا بېجى (ئات، كالا، قويلاردىن 4% نىسبەتتە باج ئېلىنىدى)، ياغ بېجى (ھەر 100 جىڭدىن 2 مىسقال ياكى 4 مىسقال كۆمۈش ئېلىنىدى)، كۆرە - تارازا بېجى (بىر مىسقال قىممەتتە ئاشلىق سودىسى قىلىنسا 3 پۇلۇك كۆمۈش ئېلىنىدى)، مىلىچمال بېجى، دۇكان بېجى، ئۆي بېجى، چايخانا بېجى، قان بېجى، گۆش بېجى، ھارۋا بېجى، كەسىپ بېجى، باشقا ھەر خىل باجلار. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، يەرلىك باج تۇرى بەك كۆپ ئىدى.

دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج ئايرىپ ئېلىنغان بولسىمۇ، كىرىمى چېقىمنى قاپلىيالمىغانلىقى ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئۆزىدىلا بىر تۇتاش باشقۇرۇشقا يول قويىلاتتى.

يالۇ زېڭشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىلگىرىكى دەۋردىكى يەر بېجى نىزامى قوللىنىلدى، لېكىن، باج تۇرى بەك كۆپ بولۇپ، ئەمەلدارلار ئۇنىڭدىن خىيانەت قىلغاچقا، مالىيىدە قىيىنچىلىق بولۇپ، كىرىم چېقىمنى قاپلىيالمىدى. يەر بېجى يەنىلا 3 دەرىجە بويىچە ئۆزگەرتىلمەي ئېلىنىدى، ئەمما، ۋاقىت ئۆزارغانسېرى، يەرلەردە ئۆزگىرىش ناھايىتى چوڭ بولۇپ، 1 - دەرىجىلىك يەرلەر 3 - دەرىجىلىك يەرگە چۈشۈپ قالىدىغان، 3 - دەرىجىلىك يەرلەر 1 - دەرىجىلىك يەرگە ئۆزگىرىپ كېتىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى، نەتىجىدە يەر بېجىدا پەرق بەك چوڭ بولدى.

ئۇنىڭدىن باشقا قەغەز پۇل كۆپلەپ تارقىتىلدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) ئاشلىق، ئوت-سامان بېجى قەغەز پۇلغا سۈندۈرۈپ ئېلىندى، يارماق ئېلىنمايدىغان بولدى، بۇ ئارقىلىق قەغەز پۇلنىڭ كىرزىسىدىن ساقلىنىشقا توغرا كەلدى. 1928 - يىل 7 - ئايدا مال باھاسى ئۆرلەپ، شىنجاڭنىڭ 2 مىسقال 5 پۇڭلۇق ئۇلكە پۇلىغا بىر دوللار تەڭگە ئالماشتۇرۇلىدىغان بولدى. 1929 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 15 سەرلىك ئۇلكە پۇلىغا بىر دوللار تەڭگە ئالماشتۇرغىلى بولىدىغان بولدى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، مالىيە تەرتىپكە سېلىنىپ، باج تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى، يەر بېجىنىڭ 2 دە 5 ئۈلۈشلۈك قوشۇمچە خوراش ھەققى ۋە بىردە 5 ئۈلۈشلۈك ھۆكۈمەت خوراش ھەققى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رەسمىي باجغا 6 ئۈلۈش قوشۇمچە باج قوشۇپ ئېلىنىدىغان بولدى. يېڭىدىن ئالاھىدە باج، سېلىق %25، يەرلىك مېۋە بېجى %5 ئېلىنىدىغان قىلىپ بەلگىلەندى، %5 ئىستېمال بېجى نورمال ئېلىنغاندىن باشقا، يەنە 2 قېتىم ئىستېمال بېجى ئېلىش تەسىس قىلىندى، يەنى، 1 - قېتىمدا %5، 2 - قېتىمدا يەنە %5 باج ئېلىنىدى. 1941 - يىلى كۆڭۈل ئېچىش بېجى، زىياپەت بېجى، تىجارەت بېجى، تىجارەت كىنىشكىسى بېجى، مىراس بېجى، يول ئاسراش بېجى قاتارلىق 20 نەچچە خىل باج يولغا قويۇلدى.

ھەر قايسى باجلار توغرىسىدىكى ئاساسىي بەلگىلىمىلەر ۋە باج نىسبىتى مۇنداق بولدى:

1) تىجارەت بېجى　تىجارەت كىرىمى سومىسىنى ئۆلچەم قىلىنغانلاردىن ئەسلىدىكى %3 باج %1.5كە چۈشۈرۈلدى؛ تىجارەت دەسمايىسى ئۆلچەم قىلىنغانلاردىن ئەسلىدىكى %6 باج %3كە چۈشۈرۈلۈپ ئېلىنىدى.

2) تىجارەت كىنىشكىسى بېجى　ئەسلىدىكى پەسلىدە %2 ئېلىنىدىغان باج %0.5كە تۆۋەنلىتىپ ئېلىنىدى.

3) ئۇي - زېمىن بېجى　زېمىن ساتقانلاردىن %9، زېمىنىنى گۈرۈگە قويغانلاردىن %6، ئاۋال گۈرۈگە قويۇپ، كېيىن ساتقانلاردىن باھاسىنىڭ %3ى بويىچە باج ئېلىنىدى.

4) يەر باھاسى بېجى　يەنى يەر بېجى، باج نىسبىتى %2.

5) چارۋا بېجى　ئەسلىدىكى %6 باج %2كە چۈشۈرۈلدى.

6) قان بېجى　ئەسلىدىكى %6 باج %5كە چۈشۈرۈلدى.

7) ماركا بېجى　دوكومېنتلىق خاراكتېرىگە ئاساسەن 4 تۈرگە ئايرىلىپ، بىر پۈتىدىن 2 دوللارغىچە ئېلىنىدى.

8) تۇز بېجى　ئەسلىدىكى ھەر بىر جىڭ تۇزدىن ئېلىنىدىغان 2 دوللار باج، 3 دوللارغا ئۆستۈرۈلدى.

9) زىياپەت بېجى　ئەسلىدىكى %15 باج، %20 كە ئۆستۈرۈلدى.

10) تاماكا، ھاراق ئالاھىدە بېجى　موخۇركا بېجى ئەسلىدىكى %30تىن %80كە ئۆستۈرۈلدى؛ ھاراقلارنىڭ بېجى ئەسلىدىكى %15تىن %60كە ئۆستۈرۈلدى.

11) ئورمان بېجى　شەخسلەرنىڭ ئورمانلىرىدىن ئەسلىدە ئېلىنىدىغان %5 باج، %10كە ئۆستۈرۈلدى؛ ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدىكى ئورمانلاردىن ئېلىنىدىغان %50 باج %80كە ئۆستۈرۈلدى.

12) نومۇر تاختىسى ئىشلىتىش بېجى　ئات، كالا، تۆگە، ئېشەك ھارۋىلىرىدىن بىردەك پەسىل بويىچە 20 دوللاردىن 35 دوللارغىچە باج ئېلىنىدى.

13) مىراس بېجى　%5 بويىچە ئېلىنىدى.

14) ئاشلىق سېتىش بېجى　سېتىش باھاسىنىڭ %5ى بويىچە باج ئېلىنىدى. باجنى ئاشلىق ساتقۇچى تاپشۇردى.

15) كۆڭۈل ئېچىش بېجى　بىلەت سانى بويىچە ھەر بىر بىلەتتىن 0.10 دوللاردىن باج ئېلىنىدى. 1943 - يىل 7 - ئايدا توختىتىلدى.

16) يەر بېجى ئەسلىدىكى %10تىن %3كە چۈشۈرۈلدى.

1942 - يىل 2 - ئايدا كومپارتىيە ئەزاسى گاۋ دىڭبالنىڭ بۇيرۇق بويىچە شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، باج ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ، باج نىسبىتىنى تەڭشىدى. «يۇقىرىدا ھۆكۈمەتكە زىيان يەتكۈزمەسلىك، تۆۋەندە خەلقنە ئېغىرچىلىق سالماسلىق» ئاساسىي پرىنسىپى تەدرىجىي يولغا قويۇلدى. ئالدى بىلەن «يەر خېتىنى، يەرلەرنى تەكشۈرۈش» يولغا قويۇلۇپ، يەرگە قاراپ باج ئېلىنىپ، بىر قىسىم بايلار، يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ يەر بېجىنى يوشۇرۇش يوچۇقلىرى ئېتىلدى ھەم غەللە - پاراق كېمەيتىلدى. تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن ھوسۇل كېمەيىپ كەتكەن، شور ئۆرلەپ كېتىپ ھوسۇل بەرمىگەن ئېتىزلاردىن يەر بېجى كېمەيتىپ ئېلىنىدى ۋە كەچۈرۈم قىلىندى، چارۋا بېجى ئوتلاقنىڭ ئەۋزەللىكى، چارۋىنىڭ سانىغا قاراپ نىسبەت بويىچە ئېلىندى. مەبيار، سودىگەرلەر، يۇك توشۇغۇچىلار، مۇقىم تىجارەتچىلەردىن دەسمايىسىگە قاراپ باج ئېلىندى، پەرقىگە قاراپ تىجارەت كىنىشكىسى بېجى ئېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، غەللە - پاراق زاپاس ئاشلىقىدىن پايدىلىنىپ، 4 — 6 - ئايغىچە بولغان سېرىقتال مەزگىلدە، ئاشلىق دۆلەت باھاسى بويىچە سېتىپ بېرىلىپ، ئاشلىق باھاسى مۇقىملاشتۇرۇلدى ھەم ئاشلىق بىسمىدارلىرىغا زەربە بېرىلىپ، شۇ يىلدىكى باج كىرىمى كۆپلەپ ئاشۇرۇلدى، خەلق نەپكە ئېرىشتى، باج يىغىشتىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشىلىپ، خەلقنىڭ سېلىقىنى يېنىكلىتىلدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىشلىگەن ۋاقتى بەك قىسقا بولۇپ، 11 - ئايدا يەنە يۆتكەپ كېتىلدى.

3 § . باج تۈزۈمى ئىسلاھاتى

1949 - يىلدىن كېيىن مەركەزنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن «ۋاقتىنچە كونا باج قانۇنى قوللىنىلىپ، بىر قىسمى بىكار قىلىندى، باج تەدرىجىي تەرتىپكە سېلىش پرىنسىپى بويىچە ئېلىندى».

دېھقانچىلىق بېجى پروگرېسسىيلىك باج نىسبىتى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىندى، يەنى 75.5 كىلوگرامغا يەتكەنلەرنى باج ئېلىشنى باشلاش نۇقتىسى قىلىپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان يىللىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 87.5 كىلوگرامغا يەتمىگەنلەردىن باج ئېلىنمىدى. 1958 - يىلى نىسبەتلىك باج تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مەھسۇلاتى 170 كىلوگرامغا يەتكەنلەر باج ئېلىشنى باشلاش نۇقتىسى قىلىندى.

1950 - يىل 1 - ئاينىڭ 27 - كۈنى مەمۇرىي كېڭەش «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشتا يولغا قويۇلىدىغان مۇھىم پرىنسىپ»نى تارقىتىپ، مەملىكەت بويىچە باج سىياسىتىنى بىرلىككە كەلتۈردى. شايار ناھىيىسىدە 1950 - يىلى يېڭى باج سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. يولغا قويۇلغان باجلار: مال بېجى، سودا - سانائەت بېجى، ماركا بېجى، ئۈسۈم تاپاۋىتى بېجى، قان بېجى، سودىلىشىش بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى.

1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشتا يولغا قويۇلىدىغان مۇھىم پرىنسىپ» ئاساسىدا باج قانۇنى يەنە بىر قېتىم تۈزىتىپ بېكىتىلدى. شايار ناھىيىسىدە ئەمەلىيەتتە، تاۋار ئوبوروت بېجى، مال بېجى، سودا - سانائەت بېجى، ماركا بېجى، ئۈسۈم تاپاۋىتى بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى (1956 - يىلى كىنودىن ئېلىنغان)، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ

نومۇر تاختىسى بېجىدىن ئىبارەت 9 خىل باج ئېلىنىدۇ.

باج تۈزۈمىنى ئوبيېكتىپ ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ئەسلىدىكى باجنىڭ ئاساسىدا باج تۈزۈمىنى ئاددىيلاشتۇرۇش فاكتورىغا ئاساسەن، 1958 - يىل 9 - ئايدىن 1972 - يىلغىچە مەملىكەت بويىچە 2 - قېتىم باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىنى يولغا قويىدى. سودا - سانائەت بېجى تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، 11خىل باج ساقلىنىپ قالدى. شايار ناھىيىسىدە 8 خىلى يېغىلدى. ئۇلار: سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، بازار سودىسى بېجى، ئۈي-زېمىن بېجى.

شۇ ۋاقىتتىكى باج تۈزۈمى ئىسلاھاتىنىڭ مەزمۇنى:

(1) مال بېجى، تاۋار ئوبوروت بېجى، ماركا بېجى، تىجارەت بېجى بىرلەشتۈرۈلۈپ، سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى قىلىندى. سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى مەھسۇلاتلىرىدىن مەھسۇلات بېجى ئېلىنغاندىن سىرت، يەنە سېتىش - تىجارىتى بېجى ئېلىندى.

(2) سودىدىكى توپ سېتىشتىن باج ئېلىنمىدى، پەقەت پارچە سېتىش ھالقىسىدىنلا پارچە سېتىش تىجارەت بېجى ئېلىندى.

(3) تاپاۋەت بېجى سودا - سانائەت بېجى ئىچىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھالدا سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى قىلىندى.

(4) ئۈسۈم تاپاۋىتى بېجى 1959 - يىلى توختىتىلدى.

(5) 1962 - يىلدىن باشلاپ بازار سودىسى بېجى تەسىس قىلىندى، ئېلىنمىدىغان باج تۈرلىرى: چوشقا، قوي، ئۈششاق چارۋا، ۋېلىسىپىت، سائەت، قورۇق - ھۆل مېۋىلەر بولدى.

(6) 1966 - يىلى مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى توختىتىلىپ، كىنو كىرىمىدىن باج ئېلىنمايدىغان بولدى.

1973 - يىلى ناھىيە بويىچە «سودا - سانائەت بېجى نىزامى» يولغا قويۇلدى. ئاپتوموبىل - كېمىلەرنى ئىشلىتىش بېجى، تۇز بېجى، قان بېجى، سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجى ۋە ئۇلارنىڭ قوشۇمچە بېجىدىن ئىبارەت 5 باج قوشۇۋېتىلىپ، «سودا - سانائەت بېجى» دەپ ئاتالدى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بىر تۇتاش بېجىلا ئېلىندى؛ كوللېكتىپ كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجى ۋە تاپاۋەت بېجى ئېلىندى؛ يەككە سودا - سانائەتچىلەردىن تاپاۋەت بېجى ئېلىندى. شۇ چاغدىكى باج تۈرلىرى: چارۋا سودىسى بېجى، سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى ۋە قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىنكى سودا - سانائەت بېجى.

1983 - يىل 4 - ئايدا، گوۋۇيۈەن مالىيە مىنىستىرلىكى تارقاتقان «دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن تاپاۋەت بېجى ئېلىش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمە»نى تەستىقلىدى. 1984 - يىل 7 - ئايدا، يەنە قوشۇلما قىممەت بېجى ئېلىش يولغا قويۇلدى. 1985 - يىلى 2 - قەدەملىك پايدىنى باجغا ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ پايدا قالدۇرۇش ئۇلۇشىنى قايتىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى.

1984 - يىل 10 - ئايدىن 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە كەينى - كەينىدىن 33 خىل سودا - سانائەت بېجى ئېلان قىلىنىپ ئىجرا قىلىندى، شايار ناھىيىسىدە 20 خىل باج ئېلىندى. ئەمەلىي يولغا قويولغا باجلار: مەھسۇلات بېجى، تىجارەت بېجى، قوشۇلما قىممەت بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ مۇكاپات پۇل بېجى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ماتاش تەڭشەش بېجى، شەھەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئاسراش بېجى، ماتارىپ قوشۇمچە بېجى، بايلىق بېجى، كوللېكتىپ

كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى، كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ مۇكاپات بېجى، شەھەر - يېزىلاردىكى يەككە سودا-سانائەتچىلەرنىڭ شەخسىي تاپاۋەت بېجى، تۇراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش يۆنىلىشى بېجى، ماركا بېجى، ئاپتوموبىل - كېمىلەرنى ئىشلىتىش بېجى، قان بېجى، چارۋا سودىسى بېجى، شەخسى كىرىمنى تەڭشەش بېجى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دۆلەت ئۈچۈن ئېنېرگىيە - قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇشى فوندى، دۆلەت خام چوتنى تەڭشەش فوندى بېجى ئېلىنىدى.

§ 4 . باجنى باشقۇرۇش

1. 1952 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە باجنى باشقۇرۇش

1952 - يىلى باجنى باشقۇرۇش شەكلى جەھەتتە، شايار ناھىيىسىدە ساھەلەر بويىچە خىزمەت تەقسىم قىلىپ مەسئۇل بولۇپ باجنى باشقۇرۇش، ھەر قايسى باجنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، باج ئېلىشنى باشقۇرۇش، باشقۇرۇشنى تەكشۈرۈش قاتارلىق چارىلار يولغا قويۇلدى، شەھەر - بازارلاردىكى سودا - سانائەتچىلەردىن ئاساسلىق سودا - سانائەت بېجى (تىجارەت بېجى ۋە تاپاۋەت بېجى)، مال بېجى ئېلىنىدى.

باج ئېلىش ئۇسۇلى جەھەتتە، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنى دېموكراتىك باھالاش ۋە قەرەلنى، نورمىسىنى بەلگىلەشتىن ئىبارەت 2 خىل ئۇسۇل قوللىنىلدى. كەسىپلەر بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك دەپ 3 دەرىجىگە ئايرىلدى. ۋەكىل سودىگەر سايلاپ تەكشۈرۈلدى، ئادەتتىكى سېتىش مىقدارىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش، سۈرۈشتۈرۈپ تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، سودا - سانائەتچىلەر ئۆزى يوللىغانلىرىغا بىرلەشتۈرۈپ، بىرلىكتە مۇھاكىمە قىلىپ، دەرىجىگە ۋە گۇرۇپپىلارغا ئايرىلدى، باج ئىدارىسى تەكشۈرۈپ، دەرىجىگە تۇرغۇزدى، پەسلەدە ياكى يېرىم يىلدا باھالاندى، ئاي بويىچە پۇل تاپشۇرۇلدى. خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تاپاۋەت بېجى پەسل بويىچە ئالدىن ئېلىنىپ، يېرىم يىلدا مۆلچەر بويىچە ئېلىنىپ، يىل ئاخىرىدا جەملەپ ھېسابلاپ، تاپشۇرۇپ تۈگىتىش ئۇسۇلى بويىچە ئېلىنىدى. يېزا بازارلىرىدا بارلىق باج كادىرلىرى چېكىپ باج يىغدى. يېزىلاردا سودا خادىمى يالاپ يارەملەشتۈرۈپ باج يىغىلدى، «مۇھىم نۇقتىنى ئىگىلەش، ئادەتتىكىلىرىگە ئېتىبار بېرىش» ئاساسەن، دائىرىلەرگە بۆلۈپ، نۇقتا بەلگىلەش، باج پونكىتى تەسىس قىلىش، باج يىغۇچىلار سەييارە يىغىش، كەسىپي كادىر سەپلەش، دائىرىگە ئايرىپ ھۆددىگە بېرىش، قەرەللىك ئارىلاپ باج يىغىش باشقۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى.

2. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە باجنى باشقۇرۇش

1958 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، يېزىلاردا باجنى ھۆددىگە بېرىش چارىسى قوللىنىلدى، 1959 - يىل 5 - ئايدا ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى باجنى ھۆددىگە بېرىش چارىسى ۋاقتىنچە كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، ئەسلىدىكى ھۆددىگە بېرىلگەن باجنى ئېنىقلاپ قايتۇرۇش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى، شايار ناھىيىسى ئاچىدۇڭ باشقۇرۇش رايوندا 1958 - يىل 11 - ئايدىن 12- ئايغىچە ھۆددىگە بېرىپ يىغۇۋېلىنغان 3000 يۈەن باج ئېنىقلاپ قايتۇرۇلدى.

1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى «سودا - سانائەت بېجىنى يىغىش - باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدا پىكىر» نى تارقىتىپ، ئادەمنى، ئائىلىنى، ۋاقىتنى، قەرەلنى بەلگىلەپ دوكلات قىلىش

تۈزۈمىنى يولغا قويىدى. باجنى باشقۇرۇش تۈزۈمىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ باج ئىشلىرىنى تىزىملاش، باج تاپشۇرۇش مەلۇماتى، باج تاپشۇرۇشنى بېكىتىش، باج تاپشۇرۇش قەرەلى، باج تاپشۇرۇشنى تەكشۈرۈش، باج تەپتىشلىكى قوللانمىسى ۋە باج تاپشۇرۇش ماتېرىياللىرى ئارخىپىنى ساقلاش قاتارلىق تۈزۈملەر ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، باج خىزمىتى كاشىلا ۋە بۈزغۇنچىلىققا، شۇنىڭدەك «سول» چىل ئىدىيىنىڭ خاتا تەسىرىگە ئۇچراپ، باج خىزمىتى ئاجىزلاشتى، باج كادىرلىرىنىڭ ئىدىيىسىدە خىلمۇ خىل ئەندىشىلەر پەيدا بولۇپ، خىزمەتتە پۈت - قولى چۈشلىپ قالدى، سوراشقا، تەكشۈرۈشكە، باشقۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى بىر مەزگىل ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، باجنى يىغىدىغان ئادەم يوق بولۇش، بەزى كىشىلەر باج تاپشۇرماسلىق ھادىسىسى كېلىپ چىقتى. باجنى باشقۇرۇش بوشاپ كەتتى.

1973 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە باج تۈزۈمىنى ئادەتىلاشتۇرۇش، قوشۇۋېتىش يولغا قويۇلۇپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجىلا ئېلىنىدى، كوللېكتىپ كارخانىلاردىن سودا - سانائەت بېجى ۋە سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجىلا ئېلىنىدى. بۇ خىل ھەدەپدىن ئارتۇق ئاددىي باج تۈزۈمى باج ئارقىلىق مالىيە كىرىمىنى تەشكىللەشنى ۋە ئۇنىڭ ئىقتىسادىي پىشقىلىق رولىنى جارى قىلدۇرۇشنى ئېغىر چەكلىمىگە ئۇچراتتى.

3. 1978 - يىل 12 - ئايدىن كېيىنكى باجنى باشقۇرۇش

11 - نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدا پۈتۈن پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەش ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. باج ئورگىنى ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئىقتىساد باشقۇرۇش تارمىقى سۈپىتىدە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى باشتىن - ئاخىر بىر مۇھىم خىزمەت سۈپىتىدە تۇتۇپ، سىياسىي كۆز قاراش، ئىشلەپچىقىرىش كۆز قارىشى، مۇلازىمەت كۆز قارىشىنى مۇستەھكەم تۇرغۇزۇپ، باج ئېلىشنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، كىرىمنى ئاشۇرۇش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى.

يېڭى ۋەزىيەتتىكى باج خىزمىتىگە ماسلىشىپ، باج كىرىمىنىڭ مۇقىم ئاشۇرۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، باج تاپشۇرۇشنى تىزىملاش، باج تاپشۇرۇش مەلۇماتى، باج تاپشۇرۇشنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، مال تارقىتىش تالونىنى باشقۇرۇش قاتارلىق تۈزۈملەرنى تۈرغۇزدى، باج يىغىشنى نىشانلىق باشقۇرۇش تۈزۈمىنى بەلگىلىدى. باج قانۇن - تۈزۈمىنى چىڭىتىش ئۈچۈن باجنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتا چىڭ تۇرۇشنى تەكىتلىدى، باجنى قالايمىقان كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش يوچۇقلىرىنى قەتئىي توسۇپ، باج قانۇنىنىڭ بىردەكلىكى، قەتئىيلىكلىكىنى قوغدىدى. ئالاقىدار تارماقلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، باج تاپشۇرۇش بويىچە چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، باج ئوغرىلاش، باج يوشۇرۇش ئەھۋاللىرىنى بىر تەرەپ قىلدى ھەمدە باج قانۇنى تەشۋىقاتىنى كۈچەيتىپ، بارلىق پۇقرالارنىڭ باج تاپشۇرۇش ئېڭىنى ئۆستۈرۈپ، ياخشى باج تەرتىپىنى ئورناتتى. قانۇن بويىچە باجنى ئىدارە قىلىش، باج ئورگانلىرىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىنى مۇستەقىل يۈرگۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، گوۋۈيۈەن 1988 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا باج ئورگانلىرىغا يۇقىرى دەرىجىلىك باج ئورگانلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر قوش رەھبەرلىك قىلىش، باج ئورگانلىرى تىك يۇنىلىشلىك رەھبەرلىك قىلىش باشقۇرۇش تۈزۈلمىسىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلدى.

1989 - يىلى گوۋۈيۈەن «شەھەر، يېزىلاردىكى يەككە سودا - سانائەتچىلەر بىلەن خۇسۇسىي كارخانىلاردىن

باج ئېلىشنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى زور كۆچ بىلەن كۆچەيتىش توغرىسىدىكى قارار»نى تارقاتتى. دۆلەتلىك باج ئىدارىسى بىلەن ش ئو ئا ر باج ئىدارىسى شۇنىڭغا مۇناسىپ ئىزچىل ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ھۆججەت تارقاتتى. باجنى باشقۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆيغۇنلىشىش ئۆچۈن، ناھىيىلىك باج ئىدارىسى باج يىغىش، باشقۇرۇش، تەكشۈرۈشتىن ئىبارەت 3 لىنىيىلىك باشقۇرۇش چارىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويدى. يەنە «باج قانۇنى، باج ئېلىشنى باشقۇرۇش، جازالاش، باجنى كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش، ئىنتىزام» دىن ئىبارەت 5 نى ئاشكارىلاش باج بېجىرىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. ئىلگىرىكى باج ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرغۇچى «بىر ئادەم زاۋۇتقا كىرىش، ھەر قايسى باجنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش» ئۇسۇلى ئۈزگەرتىلىپ، باشقۇرۇش، تەكشۈرۈشنى ئايرىۋېتىشتىن ئىبارەت باجنى باشقۇرۇش ئەندىزىسى يولغا قويۇلۇپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

باج ئېلىشنى باشقۇرۇش نىزامى ئاساسىدا، 1992 - يىل 9 - ئايدا «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ باج ئېلىشنى باشقۇرۇش قانۇنى» چىقىرىلدى. شايار ناھىيىسىدىكى باج ئورگىنى بىلەن باج تاپشۇرغۇچىنىڭ باج ئېلىش، تاپشۇرۇش ھەرىكىتىدە بۇ باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى.

§ 5 . سودا - سانائەت بېجى

ھەر قايسى سودا - سانائەت بېجى ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. 1953-يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان 33 يىلدا جەمئىي 16 مىليون 770 مىڭ 700 يۈەن ھەر خىل سودا- سانائەت بېجى يىغىلدى. ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىم 508 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. 1986 - يىلدىن باشلاپ يېڭى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى. 1986 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە 10 مىليون 695 مىڭ 200 يۈەن كىرىم بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە كىرىم 2 مىليون 139 مىڭ يۈەندىن توغرا كەلدى. 1991 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە 15 مىليون 896 مىڭ 600 يۈەن كىرىم بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرىچە ھېساب بىلەن 5 مىليون 298 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1953 - يىلى 164 مىڭ 900 يۈەن، 1993 - يىلى 7 مىليون 744 مىڭ 500 يۈەن كىرىم بولدى.

ھەر قايسى ئوخشىمىغان دەۋرده سودا - سانائەت بېجىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى مۇنداق بولدى: 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1953 — 1957 - يىللار) 1 مىليون 279 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 255 مىڭ 800 يۈەندىن؛ 2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1958 — 1962 - يىللار) 1 مىليون 644 مىڭ يۈەن بولۇپ، يىلىغا 328 مىڭ 700 يۈەندىن؛ ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش مەزگىلىدە (1963 — 1965-يىللار) 1 مىليون 204 مىڭ يۈەن بولۇپ، يىلىغا 401 مىڭ 300 يۈەندىن؛ 3 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1966 — 1970 - يىللار) 1 مىليون 822 مىڭ 100 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 364 مىڭ 400 يۈەندىن؛ 4-بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1971 — 1975 - يىللار) 2 مىليون 349 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 469 مىڭ 800 يۈەندىن؛ 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1976 — 1980 - يىللار) 3 مىليون 558 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 711 مىڭ 700 يۈەندىن؛ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1981 — 1985 - يىللار) 4 مىليون 953 مىڭ 700 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 990 مىڭ 700 يۈەندىن؛ 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1986 — 1990 - يىللار) 10 مىليون 695 مىڭ 200 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 2 مىليون 139 مىڭ يۈەندىن؛ 1991 — 1993 - يىللاردا 15 مىليون 896 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، يىلىغا 5 مىليون 298 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شايار ناھيىسىنىڭ 1953 - يىلدىن 1993 - يىلىغىچە بولغان سودا - سانائەت بېجى پىلانىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 1　　بىرلىكى: يۈەن

تۈرى / يىللار	باجلارنىڭ پىلاندىكى سانى	ئەمەلىي ئورۇندالغىنى	تۈرى / يىللار	باجلارنىڭ پىلاندىكى سانى	ئەمەلىي ئورۇندالغىنى
1953		164887	1974	400000	483686
1954		319512	1975	440000	610899
1955	352424	275031	1976	480000	554249
1956		253397	1977	550000	672337
1957		266386	1978	660000	622413
1958		305671	1979	640000	816595
1959		307301	1980	760000	893107
1960		309959	1981	740000	804813
1961		322157	1982	800000	869667
1962		398872	1983	870000	957721
1963		400086	1984	870000	1048075
1964		370149	1985	1150000	1273437
1965		433674	1986	1300000	1448756
1966	355000	361634	1987	1875000	2065198
1967	355000	385647	1988		2165457
1968		331961	1989	2150000	2333055
1969	380000	341574	1990		2682806
1970	380000	401262	1991	2830000	3112505
1971	380000	396303	1992	3750000	5039535
1972	380000	396569	1993	5200000	7744528
1973	400000	461701			

6 § . فوند يىغىش ئەھۋالى

1983 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ دۆلەت ئېنېرگىيە قاتناش نۇقتىلىق قۇرۇلۇش فوندى يىغىلدى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا كەسىپىي ئورۇنلار، ئورگان - ئامما‌ۋى تەشكىلاتلار، جايلاردىكى ھۆكۈمەتلەرنىڭ خام چوت سېرتىدىكى تۇرلۇك كىرىملىرى ۋە كوللېكتىپ كارخانىلارنىڭ تاپاۋەت بېجى تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسى فوند يىغىش دائىرىسىگە كىردى. فوند يىغىش نىسبىتى 10% بولدى، 1984 - يىلى 15%كە ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلى 110 مىڭ 700 يۈەن يىغىلدى. 1993 - يىلى 458 مىڭ 500 يۈەن، 1983- يىلدىن 1990 - يىلغىچە جەمئىي 2 مىليون 676 مىڭ 500 يۈەن يىغىلدى.

1989 - يىلدىن باشلاپ تەڭشەش فوندى يىغىلدى، ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار، خۇسۇسىي

كارخانىلار ۋە يەككە سودا. ساناقتىكى بىجى تاپشۇرغاندىن كېيىنكى پايدىسىدىن دۆلەت خام چوتىنى تەڭشەش فوندى تاپشۇردى، فوند يىغىش نىسبىتى %10 بولدى. 1989 - يىلى 97 مىڭ 900 يۈەن؛ 1993- يىلى 417 مىڭ 500 يۈەن؛ 1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 1 مىليون 500 مىڭ 500 يۈەن يىغىلدى.

II باب

مالىيە

§ 1 . مالىيە كىرىمى

چەك سۇلالىسى دەۋرىدە، شايار چەت، ئىقتىسادى قالاق بولغاچقا مالىيىنىڭ ھېچقانچە كىرىمى يوق ئىدى، گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) ناھىيە بويىچە مالىيە كىرىمى كۈمۈشكە سۈندۈرغاندا ئاران 6060 نەچچە سەر بولغانىدى.

مىنگو دەۋرىدە ئۇرۇش - جېدەل كۆپ بولۇپ، ھۆكۈمرانلار دائىم ئالمىشىپ تۇرغان، زورلۇق بىلەن ئالۋان - سېلىق ئېلىنغان بولسىمۇ، مالىيە كىرىمى ئىنتايىن چەكلىك ئىدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919- يىلى)، ناھىيە بويىچە مالىيە كىرىمى 93 مىڭ 841 دوللار (كۈمۈش دوللار) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك كىرىم پەقەت 37 مىڭ 528 دوللار ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن مالىيە كىرىمى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە (1986- 1990 - يىللار) 10 مىليون 695 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان (1953 — 1957- يىللار) مەزگىلىدىكى 2 مىليون 390 مىڭ يۈەندىن 8. 4 ھەسسە ئاشتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلغا 280 نەچچە مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق بىجى كىرىمى %59. 82نى ئىگىلىدى، كېيىن يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىگە كەلگەندە، دېھقانچىلىق بىجى كىرىمىنىڭ نىسبىتى %9. 34نى ئىگىلىدى؛ ئەمما، سودا - ساناقت بىجى تۈرىدىكى كىرىم يىلدىن يىلغا ئېشىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە %85. 12 بولدى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە %8. 84كە يەتتى. 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، كارخانىلارنىڭ كىرىمى مىنۇس 2 مىليون 729 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي مالىيە كىرىمىدىكى نىسبىتى %66. 23- بولدى. كارخانا كىرىمىدە 4 - بەش يىللىق پىلان (1971 — 1975 - يىللىرى) مەزگىلىدىن باشلاپ زىيان كۆرۈلۈشكە باشلىدى. 4 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى زىيىنى 478 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %4. 107 نى ئىگىلىدى، 5 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 1 مىليون 267 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %38. 24نى، 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 1 مىليون 330 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %83. 20نى، 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە زىيان 2 مىليون 729 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي كىرىمىنىڭ %66. 23نى ئىگىلىدى.

§ 2 . مالىيە چىقىمى

1956 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ مالىيە چىقىمى (خام چوت ئىچىدىكى) 569 مىڭ يۈەن بولدى، 1992- يىلى 27 مىليون 80 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئوتتۇرا ھېساب ھىسابلىغا 736 مىڭ 400 يۈەندىن كۆپەيدى. خام چوت سىرتىدىكى چىقىم 1992 - يىلى 1957 - يىلدىكى 730 مىڭ يۈەندىن كۆپەيىپ 690 مىڭ يۈەنگە يەتتىپ، ئوتتۇرا ھېساب ھىسابلىغا 17 مىڭ 600 يۈەن كۆپەيدى.

1958 - يىلدىن باشلاپ تاكى 1989 - يىلغىچە، ئاساسىي قۇرۇلۇشقا 16 مىليون 924 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب ھىسابلىغا 545 مىڭ 900 يۈەندىن توغرا كەلدى.

ئاساسىي قۇرۇلۇشقا سېلىنغان مەبلەغ ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش ساناقتىكى مەبلەغ سېلىنغاندىن سىرت، يەنە زور مىقداردا يېزا ئىگىلىك ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغى ۋە يېزا ئىگىلىك كەسىپي خىراجىتى ئاجرىتىلدى. 1958 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىكىگە 19 مىليون 796 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب ھىسابلىغا 638 مىڭ 600 يۈەندىن توغرا كېلىپ، ئېرىق - ئېرىق، سۇچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا كۆچلۈك مەدەت بېرىلدى. ئىلغار تېخنىكا كېڭەيتىلىپ ۋە ئەلا سورتلۇق ئۇرۇق، نەسىللىك چارۋا كىرگۈزۈلۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىنىپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىن بۇيان، سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، تۈرلۈك كەسىپي ئائىلىلەرگە مالىيە جەھەتتىن كۆچلۈك ياردەم بېرىلدى، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، چارۋىچىلىق كەسىپلىرىگە سېلىنىدىغان مەبلەغ يىلدىن يىلغا كۆپەيىپ، دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا زور دەرىجىدە ئۈدا مەسئۇلات ئېشىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، ئىلىم - پەن، تەنتەربىيە ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش مالىيە چىقىمىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم مەزمۇنى، 1958 - يىلدىن 1989 - يىلغىچە، يۇقىرىقى ھەر قايسى تۈرلەر ئۈچۈن مالىيەدىن 62 مىليون 390 مىڭ يۈەن چىقىم قىلىنىپ، ئوتتۇرا ھېساب ھىسابلىغا 2 مىليون 12 مىڭ 600 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1958 - يىلدىن كېيىنكى ھەر قايسى دەۋرلەردىكى خام چوت ئىچىدىكى 5 تۈرلۈك ئاساسلىق چىقىمنىڭ نىسبىتى

جەدۋەل: 7 — 2　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

مەزگىللەر	خام چوت ئىچىدىكى ئومۇمىي چىقىم	ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسى		يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش		مەدەنىيەت - مائارىپ، ئىلىم - پەن، ساھىيە		مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى		كارخانىلارنىڭ پوشۇرۇن كۆچمىنى قېيرىش، ئۇزگەرتىش مەبلىغى	
		چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %	چىقىم	ئومۇمىي چىقىمدا ئىگىلىگىنى %
2 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى (1958—1962 - يىللار)	479.4	146.5	30.56	28	5.84	169.7	35.4	153.2	31.96		

ئىگىلىك. ئى تەرتىپ- كە سېلىش مەزگىلى (1963— 1965 . يىللار)	312.9	80.6	25.76	6.6	2.11	142.2	45.45	92.6	29.6	
3 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1966— 1970 . يىللار)	632.9	69.8	11.19	65.9	16.56	223.3	35.79	184.7	29.6	
4 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1971— 1975 . يىللار)	1615	461.4	30.44	231.1	20	416.1	27.44	259.2	17.1	12.8	0.84
5 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1976— 1980 . يىللار)	2805.7	390.6	13.9	657.6	23.47	687.4	24.5	384.3	13.7	27.8	0.99
6 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1981— 1985 . يىللار)	4251.3	220.1	5.17	455.2	10.71	1649.1	38.79	706.5	16.62	73.4	1.73
7 - بەش يىللىق پىلان مەز- گىلى (1986— 1990 . يىللار)	9205	317.4	3.45	535.1	58.1	2951.2	32.08	1346	15.6	50.9	5.53

1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىم - چىقىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 3

بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

يىللار	ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىمى					ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە چىقىمى			ناھىيە مالىيىسىنىڭ قالدۇقى		
	سوممىسى	شۇ يىللىق خام چوت ئو-مۇمىي كىرە-مى	كېمەيگىنىسى: كىرىمدىن يۇقىرىغا تاپ-شۇرغان قىسىمى	قوشۇلغىنى: يۇقىرى بەر-گەن قوشۇمچە يارەم ۋە تۆتكەن يىل-دىكى قالدۇق	قوشۇلغىنى: خام چوت سىرتقىكى كىرىم	سوممىسى	خام چوت ئىچكىدىكى چىقىم	خام چوت سىرتقىكى چىقىم	سوممىسى	خام چوت ئىچكىدىكى قالدۇق	خام چوت سىرتقىكى قالدۇق
	1=2−3+4+5	2	3	4	5	6=7+8	7	8	9=10+11	10	11
1954	41.5	41.5									
1955	43.8	43.8									
1956	54.3	54.3				56.9	56.9		.2.6	.2.6	
1957	60.8	60.8				60.4	53.1	7.3	0.4	0.4	
1958	119.2	119.2				65.2	65.2		54	35	19
1959	111.6	121.3	25.4		15.7	103.4	84.8	18.6	8.2		8.2
1960	125	93.4	41	61.4	11.2	122	106.9	15.1	3	3	
1961	98.6	98.6				85.5	85.5		13.1	13.1	
1962	120.1	80.8	27.4	50	16.7	103.4	93.9	9.5	16.7	10.6	6.1
1963	102	53.8		36.8	11.4	95.4	77.8	17.6	6.6	3.3	3.3
1964	99.3	74.3		12.1	12.9	87.3	71.1	16.2	12	7.3	4.7
1965	149.7	105	6.5	33	11.7	142.9	130.2	12.7	6.8	5.3	1.5
1966	104.9	98			13.4	102.9	88.4	14.5	2	1.7	0.3
1967	168.2	108		38.6	21.6	136.1	120.9	15.2	32.1	27.6	4.5
1968	156	110	85	131		142	142		14	14	
1969	136.7	105	84	115.7		107	107		29.7	29.7	

	29.5	29.5		161.3	161.3		176.3	74	88.5	190.8	1970
	36.7	36.7		238	238		217.2	26.9	84.4	274.7	1971
	.1.2	.1.2		302	302		237.8		63	300.8	1972
	19	19		344	344		259	26	130	363	1973
20.7	21	41.7		321	321		289.7	11	84	362.7	1974
29.5	22	51.5	12.5	311	323.5	21.3	275	4.9	83.6	375	1975
24.5	33	57.5	17.3	318	335.3	12.5	303.2	9	86.5	392.8	1976
20.9	31	51.9	17	326	343	13.4	301.5	16	96	394.9	1977
28.2	30	58.2	17.2	584	601.2	24.50	532.9	6	108	659.4	1978
100.1	31.7	131.8	3.3	666.3	669.6	75.2	622.4	9.4	113.2	801.4	1979
76	126.4	202.4	23.3	921.5	944.8	.0.8	1030.6	3.2	120.6	1147.2	1980
102.5	111.7	214.2	5.1	663.3	668.4	31.6	766.4	3.8	88.4	882.6	1981
109.1	111.4	220.5	21.4	697.6	719	28	802	2.8	112.3	939.5	1982
76.8	100.2	177	54.5	799	853.5	22.2	865.3		143	1030.5	1983
60.4	71.8	132.2	29.2	1065.8	1095	12.8	1074.1	12	152.3	1227.2	1984
69.9	89.3	159.2	23.6	1043	1066.6	33.5	973.3		219	1225.8	1985
26.4	55.7	82.1	49.6	1552.9	1602.5	6.1	1496.1		182.4	1684.6	1986
16.8	39.7	56.5	15.1	1644.1	1659.2	5.5	1472.7		237.5	1715.7	1987
69.9	16.5	86.4	8.1	1756.3	1764.4	61.2	1548.6	3.3	244.3	1850.8	1989
43.6	.81.7	.38.1	41.7	1948.7	1990.4	15.4	1581.5	0.2	355.6	1952.3	1990
82.8	.388.3	.305.5	5	2394.4	2399.4	44.2	1704.9		344.8	2093.9	1991
99.3	.421	.321.7	0.2	2142	2142.2	16.7	1307.8		496	1820.5	1992
96	.430	.334	69	2639	2708	101	1695	2	580	2374	1993

§ 3 . زايوم تارقىتىش ئەھۋالى

مىنگو دەۋرىدە، ئەنجاق ھۆكۈمەتنى مالىيەدىكى قىزىل رەقەمنىڭ ئورنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، 1947-يىلى زايوم تارقاتقان. لېكىن، پۈلنىڭ كۆرسى چۈشۈپ كەتكەنلىكتىن، گەرچە دېرى يىلەن ئۆسۈمى قايتۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە قىممىتى چۈشۈپ كەتتى.

1954 - يىلى، ئېلىمىز قۇرۇلۇش زايومى تارقىتىپ، ھەر يىلى 8% ئۆسۈم بەردى، دېرى 8 يىلدا مۇددەتكە بۆلۈپ قايتۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى نامرات ئىدى، شۇ يىلى 61 مىڭ 700 يۈەنلىك زايوم تارقىتىلدى. 1955 — 1958 - يىللىرى جەمئىي 156 مىڭ يۈەنلىك زايوم تارقىتىلدى.

1980 - يىلى دۆلەت قەرزى تارقىتىلغاندىن كېيىن، بىرىنچىدىن، دۆلەت قەرزىنىڭ ئىگىلىكنى ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئىشلىتىلىدىغانلىقى كەلگۈسىدە تۇرە، تەشۋىق قىلىنىپ، ئۇنىڭ ئەھمىيىتى كىشىلەرنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانلىقى، ئىككىنچىدىن، قىممىتىگىلا كاپالەتلىك قىلىنىپ قالماستىن، بەلكى، ئۆسۈم نىسبىتى بانكا پۈل ئامانەتلىرىنىڭكىدىن يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى چۈشۈرۈلگەن ۋەزىپىلەر تولۇق ئورۇندالدى.

شايار ناھىيىسىدە 1981 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە زايومنىڭ تارقىتىلىش ۋە سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 4　　بىرلىكى: تۈمەن

يىللار	زايوم	ئالاھىدە زايوم	جەمئىي
1981	6.4		6.4
1982	9.81		9.81
1983	9.1		9.1
1984	16.79		16.79
1985	24.8		24.8
1986	27.5		27.5
1987	27.91		27.91
1988	42.2		42.2
1989	36.9	6.43	43.33
1990	37	5.9	42.9
1991	40.5	2.5	43
1992	107.77		107.77

Ⅲ باب

پۇل مۇئامىلە

مىنگودىن ئىلگىرى شايارىدا ھۆكۈمەت پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرى يوق ئىدى، ھۆكۈمەت ئەمەلدار، خىزمەتچىلىرىنىڭ تەمىناتى كۆچا، ئاقسۇلاردىن بېرىلەتتى. سودىگەرلەر كۈمۈش، پۇل پېرېۋوت قىلىش ئۈچۈن دائىم كۆچاغا بېرىپ بېجىرەتتى. شايارىدا پۈقرالار ئارىسىدا خەنجى گۈرۈخانىسى بولۇپ، ئۇ پۈقرالارنىڭ ئىقتىسادىي ئېشىنچىسى، ئۆكسۈكلىرىنى يۈرۈشتۈرىدىغان بىردىنبىر سورۇن ئىدى.

§1. پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى

1. جۇڭگو خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1950 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسى يالڭ شېڭخۇنى شايارغا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسىنىڭ شايارىدا تۇرۇشلۇق ئىش بېجىرىش ئورنىنى قۇرۇش تەييارلىقىنى قىلىشقا ئەۋەتتى، شۇ يىلى 6 - ئايدا، ئۇلكىلىك خەلق بانكىسىنىڭ تەستىقى بىلەن جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى رەسمىي قۇرۇلدى، يالڭ شېڭخۇ مۇۋەققەت بانكا باشلىقى بولدى.

ناھىيىلىك خەلق بانكىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، 3 خىزمەتچى بار ئىدى. 1952 - يىل 1- ئايدا، تارماق بانكىدا تارقىتىش خىزمىتى تەسىس قىلىندى. 1953 - يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بوغالتىرىيە، كاتىبات، مەمۇرىي بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى. 1955 - يىل 8 - ئايدا، پىلان - كىرىدىت، پېزا پۇل مۇئامىلىسى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

1953 - يىل 11 - ئايدا يەكشەنبە (يېڭىمەھەللە) تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى، قايلور، گۈلباغ، توپبولدى، مازار (قىزىلبايراق) قاتارلىق رايونلارغا بانكا خىزمەت گۇرۇپپىسى ۋە سەييارە مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىلدى. 1954 - يىل 10 - ئايدا، توپبولدى، مازارلاردا كەينىدىن تىجارەت پونكىتى قۇرۇلدى، 1955 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، خەلق بانكىسى ئاپتونوم رايونلۇق شۆبە بانكىنىڭ تەستىقى بىلەن قايلور (3 - رايون)، گۈلباغ (1 - رايون) تىجارەت پونكىتلىرى قۇرۇلدى. شۇنىڭغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر قايسى رايونلاردا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى تورى بەرپا قىلىندى. 1956 - يىلى پېزىلاردا كوپېراتسىيىلىشىش ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، تارماق بانكا «پېزا پۇل مۇئامىلىسى بۆلۈمچىسى» نى «ئامانەت - قەرز بۆلۈمچىسى» گە ئۆزگەرتتى، كېيىنكى يىلى يەنە «پۇل ئوبوروت بۆلۈمچىسى» نى تەسىس قىلدى ھەم مەدەنىيەت كوچىسى پۇل ئامانەت پونكىتىنى (ھازىرقى ئىگەرچى كوچىسىنىڭ شەرقىي چېتىدە) تەسىس قىلدى. 1961 - يىل 3 - ئايدا تارىم گۈڭشېسى تىجارەت پونكىتى قۇرۇلۇش بىلەن بىر

ژاقىتتا، 1956 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان قايلور، گۈلباغ تىجارەت پونكتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھەممە گۈڭشىدا تىجارەت پونكتى بار بولدى.

1964 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى خەلق بانكىسىدىن ئايرىپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا بوغالتىرىيە، كاتىبات، كاسسىرلىق، شەھەر - بازار پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى، مەدەنىيەت كوچىسى پۇل ئامانەت پونكتى، يېڭىمەھەللە گۈڭشىسى شۆبە ئىش ھېجىرىش ئورنى تەسىس قىلىندى. باشقا تىجارەت پونكتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1965 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى بىرلىشىپ ئىش ھېجىردى، خەلق بانكىسى ئەسلىدىكى بۆلۈمچە ئىشخانىلارنىڭ ئاساسىدا «يېزا پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى» تەسىس قىلدى.

1980 - يىل 1 - ئايدا خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى يەنە بىر قېتىم ئايرىلدى. ئاساسىي قاتلام تىجارەت پونكتلىرى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي (كادىرلار، كاتىبات ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇردى)، بوغالتىرىيە، كاسسىر، پىلان - كرېدىت، پۇل ئامانىتى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

1984 - يىل 1 - ئايدا، خەلق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى بىلەن سودا - سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى بىرلىشىپ ئىش ھېجىردى. تاكى كېيىنكى يىلى 1 - ئايغىچە خەلق بانكىسى ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ كەسپىنى ناھىيىلىك سودا - سانائەت بانكىسى ۋاكالىتەن ھېجىردى.

1989 - يىل 3 - ئايدا، خەلق بانكىسى ئاپتونوم رايونلۇق شۆبىسىنىڭ تەستىقى بىلەن خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى بىناسىنىڭ 1 - قەۋىتىنى ئىجارىگە ئېلىپ رەسمىي تىجارەت باشلىدى. 1990- يىل 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى، يېڭى بىنافا كۆچۈپ كىرىپ، تىجارەت قىلدى.

1992 - يىلى خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك تارمىقى ئىچىدە ئىشخانا، بوغالتىرىيە - تارقىتىش، ئۇنۇمۇبرسال كەسىپ قاتارلىق 3 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە، ئىشخانىلار تەسىس قىلىندى.

2. جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1964 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شايار ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا بوغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، مەمۇرىي بۆلۈمچە، كادىرلار بۆلۈمچىسى، يېزا ئىگىلىكىگە پۇل بۇيرۇپ بېرىش بۆلۈمچىسى، گۈڭشى مەبلىغىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى بۆلۈمچىسى قاتارلىق 6 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا گۈلباغ، تويمولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم گۈڭشىلىرىدىكى ئاساسىي قاتلام تىجارەت پونكتلىرى بولدى. 1965 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئەسلىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ كەسىپلىرى ناھىيىلىك خەلق بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1980 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك بانكىسى رەسمىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سىرتقا قارىتا تىجارەت قىلدى. ئىچكى قىسىمدا بوغالتىرىيە (تىجارەت بۆلۈمىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، پىلان - كرېدىت، يېزا ئىگىلىكىگە مەبلەغ بۇيرۇپ بېرىش، يېزا پۇل - مۇئامىلىسى، مەمۇرىيەتتىن ئىبارەت 5 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە - ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1984 - يىلى كادىرلار ئىشلىرى تەپتىشلىكى، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، پۇل بۇيرۇپ بېرىش بۆلۈمچىسى، يېزا پۇل مۇئامىلە بۆلۈمچىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1985- يىلى، پىلان - كرېدىت بۆلۈمچىسى ئايرىپ 2 بۆلۈمچە قىلىندى. 1980 - يىلى قۇرۇلغان چاغدا ئامانەت- قەرز كوپىراتىپىنىڭ بىرلەشمە ئىشخانىسىدا تىجارەت قىلغانىدى. 1986 - يىلى خەلق يولىدىكى بۇرۇنقى ئورنىغا

خىزمەت بىناسى سالدى، 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، يېڭى بىنافا رەسمىي كۆچۈپ كىرىپ ئىش باجىردى.
1980 - يىلى گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىن ئىبارەت 6 جايدا تىجارەت پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1981 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا تارىم، نۇرباغ تىجارەت پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.
1992 - يىلى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قارمىقىدا ئىشخانا، پىلان بۆلۈمچىسى، بوغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، كرېدىت بۆلۈمچىسى، پۇل ئامانەت بۆلۈمچىسى، مۇپەتتىش بۆلۈمچىسى، كادىرلار بۆلۈمچىسى، تەپتىش بۆلۈمچىسى، ئامانەت - قەرز بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا تارماق بانكا تىجارەت بۆلۈمى، گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، نۇرباغ، تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانلىرىدىكى 9 تىجارەت پونكىتى (بۆلۈمى)، جەنۇبىي بازار پۇل ئامانەت پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانى پۇل ئامانەت پونكىتى، قىزىلبايراق خەنزۇلار ئەترىتى ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنىدىن ئىبارەت 3 پۇل ئامانەت ئاپپاراتى بولدى.

3. جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1984 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭگو سودا - سانائەت بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى ھەم خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقىنىڭ كەسپىنى (تارقىتىش خەزىنىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) ۋاكالىتەن بېجىردى. 1985 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى رەسمىي تامغا ئىشلەتتى.
ناھىيىلىك سودا - سانائەت بانكىسى قۇرۇلغاندا، ئىچكى قىسمىدا مەمۇرىيەت، پىلان، كرېدىت، بوغالتىرىيە، كاسسىرلىق، پۇل ئامانەتتىن ئىبارەت فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچىلەر تەسىس قىلىنغانىدى. 1985- يىل 10 - ئايدا، يۇقىرىنىڭ تەستىقى بىلەن مەركىزىي سودا بازىرى پۇل ئامانەت پونكىتى، سايباغ يولى پۇل ئامانەت پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1987 - يىل 8 - ئايدا، جەنۇبىي خەلق يولى، شىمالىي خەلق يولى پۇل ئامانەت پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى. 1988 - يىل 7 - ئايدا، يەنە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى، نېفىت ماددىي ئەشيا قىدىرىپ تەكشۈرۈش 3 - ئەترىتىنىڭ ئايرودرومىدا پۇل ئامانىتىنى ۋاكالىتەن بېجىرىش پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى.
1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىلىك سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا تىجارەت بۆلۈمى، كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمچىسى، پىلان - كرېدىت بۆلۈمچىسى، بوغالتىر - كاسسىرلىق بۆلۈمچىسى، پۇل ئامانەت بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسى، تىجارەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارمىقىدا 4 پۇل ئامانەت پونكىتى، 5 ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش پونكىتى بولدى.

4. جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1984 - يىل 4 - ئايدا، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەركىزىي تارماق بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى. ئەينى ۋاقىتتا، بۇ باشقارما مالىيە ئىدارىسىنىڭ 1 - قەۋىتىگە جايلاشقانىدى. تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق 1988 - يىل 10 - ئايدا، جۇڭگو خەلق قۇرۇلۇش بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى رەسمىي قۇرۇلدى. بازارلىق ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ 1 - قەۋىتىدىكى سىرتىغا قارايدىغان 2 ئېغىز ئۆينى ئىجارىگە ئېلىپ تىجارەت قىلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ئۈنۈمۈرسال كەسىپ، بوغالتىرلىق، مەمۇرىيەت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. 1991 - يىل 2 - ئايدا، خەلق يولىدىكى تۆت كوچىغا سېلىنغان يېڭى خىزمەت بىناسىغا كۆچتى.
1990 - يىل 3 - ئايدىن 9 - ئايغىچە، خەلق بانكىسىنىڭ تەستىقى بىلەن خەلق يولى پۇل ئامانەت پونكىتى، نېفىت باشقارمىسى پۇل ئامانەت پونكىتى (ھازىر كۆچۈپ كەتتى، نامى سايباغ يولى پۇل ئامانەت پونكىتىغا

ئۆزگەردى) قۇرۇلدى، 1992 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئىچكى قىسىمدا مەمۇرىيەت ئىشخانىسى، بوغالتىرىيە بۆلۈمچىسى، مەبلەغ تەييارلاش بۆلۈمچىسى، مەبلەغ سېلىش - كرېدىت بۆلۈمچىسى، قۇرۇلۇش ئىقتىسادىي بۆلۈمچىسى، قوغداش بۆلۈمچىسىدىن ئىبارەت 6 فۇنكسىيىلىك بۆلۈمچە - ئىشخانا قۇرۇلدى.

ئۇيغۇر ئىسلاھاتى پۇل مۇئامىلە خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، 1992 - يىل 6 - ئايدا، شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇيغۇر ئىسلاھاتى پۇل مۇئامىلىسىنى يۇرۇشلاشتۇرۇش كەسپىنى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى بېجىردى. 1992 - يىل 7 - ئايدا، ئۇيغۇر - زېمىن كرېدىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى.

5. جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى شايار ناھىيىلىك تارمىقى

1956 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ تەركىبىدا «جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتى ئاقسۇ تارمىقىنىڭ شايار ناھىيىلىك ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورنى» تەسىس قىلىندى، 1985 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى، سودا - سانائەت بانكىلىرىدا سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ ۋاكالىتەن ئىش بېجىرىش ئورۇنلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، 1986 - يىل 5 - ئايدا «جۇڭگو خەلق سۇغۇرتا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى» رەسمىي قۇرۇلدى. 1989 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ھەر قايسى بانكىلار ۋاكالەتچىلىك كەسپىنى توختاتتى. شىركەت ئۆز ۋەزىپىسىنى مەخسۇس بېجىردى.

6. ناھىيىلىك يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى

يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ئەمگەكچى خەلق پاي توپلاش ئارقىلىق تەشكىللەنگەن كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېزا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، ئۇ مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ. 1954 - يىل 9 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى پۈتۈن مەملىكەتنىڭ يېزا خىزمىتى ۋە يېزا جەمئىيىتىنىڭ تەلىپىگە شۇنىڭدەك يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن قۇرغان (تەپسىلىي ئەھۋالىنى 10 پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

7. پۇل مۇئامىلە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى قوشۇنى

1951 - يىلدىن 1954 - يىلغىچە پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىغا مەسئۇل تارماقلار بىلەن شۇ جايدىكى پارتىيە-ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى قوش رەھبەرلىك قىلاتتى، بانكا سىستېمىسى ئاساس قىلىنىپ، كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەشتە شۇ جايدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا تەستىقلىتىپ ئالاقىدار رەسمىيەتلەرنى بېجىرەتتى.

1955 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە شۇ جايدىكى پارتكوم يۆنكەپ سەپلەش، ئۆستۈرۈش - قالدۇرۇش، ۋەزىپىگە تەينىلەش ئىشىغا ئىگە بولدى.

1980 - يىلدىن باشلاپ، بانكا بىلەن شۇ جايدىكى پارتكوم قوش رەھبەرلىك قىلىدىغان، بانكىنى ئاساس قىلىدىغان بولدى. مۇئاۋىن بانكا باشلىقىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك كادىرلارنى ۋەزىپىگە تەينىلەشتە شۇ جايدىكى پارتكومنىڭ ماقۇللىقى ئېلىنىدىغان بولدى.

بانكا قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەنرەك ئىدى. ھەر ھەپتىدە 3 ئاخشام كەسپىي ئۆگىنىش قىلىناتتى ھەم كونىلار يېڭىلارنى يېتەكلەش، ئۆز ئارا ئۆگىنىش - ئۆگىنىش قانات يايدۇرۇلاتتى. 1960 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدىن 8 كىشى قەشقەر مالىيە مەكتىپىنىڭ بانكا سىنىپىغا خىزمەتتىن ئايرىلىپ بېرىم يىلدىن 2 يىلغىچە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى، بانكا دەرىجىلىك رەھبىرى خادىملار غەربىي شىمال بانكا مەكتىپىگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. 1980- يىلدىن بۇيانقى 12 يىلدا، ناھىيە بويىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسى چوڭلار ماۋارىپى، ئۆزلۇكىدىن ئۆگىنىش، ماتېرىيال ئارقىلىق تەربىيىلەش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ تەربىيىلەنگەنلەر ئىچىدە 19 ئادەم ئالىي تېخنىكوم، 28 ئادەم ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە بولدى. 1993 - يىلغىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 285 كە يەتتى.

شايار ناھىيىسى بويىچە پۇل مۇئامىلە سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى

جەدۋەل: 7 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم سانى	خەلق بانكىسى			سودا - سانائەت بانكىسى			پېزا ئىگىلىك بانكىسى			قۇرۇلۇش بانكىسى			سۈغۇرتا شىركىتى			ناھىيىلىك پېزا ئاساسات - قەرز كوپېراتىپى		
		ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ	ئادەم سانى	مىللىي	خەنزۇ
1950		13	7	6															
1954		35	23	12															
1958		38	25	13															
1960																	40	40	
1965																	45	45	
1966		62	45	17															
1970																	50	50	
1975																	60	61	1
1976		50	17	33															
1980		28	10	18													70	76	6
1981								52	36	16									
1982								60	43	17									
1983		39	14	25				60	43	17									
1984								62	46	16									
1985					45	14	31	73	55	18							73	81	9
1986					45	15	30	74	56	18				3		3			
1987					47	16	31	74	55	19				4		4			
1988						45	14	31	71	53	18	10	1		4	9		4	
1989		13	4	9	45	15	30	75	59	16	12	2	10	3		3			
1990	250	24	8	16	48	16	32	77	61	16	15	2	13	3		3	74	83	9
1991	254	26	8	18	46	16	30	78	62	16	15	5	10	3	1	4	74	85	11
1992	276	27	8	19	47	16	31	81	62	19	23	6	17	4	2	6	78	92	13
1993	285	29	8	21	49	15	34	84	62	22	23	7	16	4	2	6	80	94	14

2 §. پۇل ۋە ئوبوروت

1. مېتال پۇل

كۈسەن ئىككى خىل يېزىقلىق 5 جولۇق پۇلى خەنزۇ ۋە كۈسەن يېزىقلىرى چۈشۈرۈلگەن مىس پۇل شايار، كۆچا، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردىن كۆپ تېپىلغان، بۇ خىل مىس پۇلنىڭ شەكلى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى مىس پۇللارنىڭ شەكلىگە ئوخشاش، سىرتى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈكى بار، قىرغىقى تار، تۆشۈكى چوڭ، نېپىز، سىرتقى دىئامېترى 13 — 22 مىللىمېتىر، تۆشۈكنىڭ دىئامېترى 5 — 8 مىللىمېتىر، قېلىنلىقى 1 — 1.5 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 0.9 — 2 گرام بولۇپ، كۆپىنچىسى قىزىل مىستىن قۇيۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىدە خەنزۇچە «بەش جو» ۋە كۈسەن يېزىقىدا «30» دېگەن يېزىقلار بار، بېيجىڭ ئونىۋېرسىتېتىدىكى پروفېسسور جى شيەنلىن بۇنى كۆرۈپ «3» دېگىنى «50» نى بىلدۈرىدۇ، «0» ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى «لى» گە باراۋەر، 10 لى بىر جو بولىدۇ، «30» 50 لى دېگىنى يەنى 5 جو دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، دەپ قارىغان. بۇ خىل ھىندى سانسكرىت ھەرپىدىن كېلىپ چىققان كۈسەن يېزىقى 3. ئەسىردە كۈسەنلىكلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ قوللىنىلغان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە تاڭ ژۇدىنىڭ 1 - يىلى (621 - يىلى) «بەش جولۇق پۇل بىكار قىلىنىپ، يېڭى پۇل قۇيۇلغان»، بۇنىڭدىن خەنزۇچە، كۈسەنچە ئىككى خىل يېزىقلىق 5 جولۇق پۇل تەخمىنەن مىلادىيە 3 — 7 - ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قۇيۇلۇپ، ئوبوروت قىلىنغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

كۈسەن كىچىك مىس پۇلى ئىككىلى يۈزىدە خەت يوق، نېپىز ھەم كىچىك، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان، سىرتقى شەكلى قوپال، ئاساسىي جەھەتتىن سىرتى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈكلۈك شەكلىنى ساقلىغان. سىرتقى دىئامېترى 12 — 19 مىللىمېتىر، تۆشۈكنىڭ دىئامېترى 5 — 9 مىللىمېتىر، قېلىنلىقى 2.2 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى 0.4 — 1.2 گرام. بۇ خىل گۇل بېسىلغان پېرىم تەييار پۇل كۆچادىكى «چوڭ خىتايچىن»، شايارىدىكى يانتاقشەھەر، تۆڭگۈزباش قاتارلىق قەدىمىي خارابىلار ئىچىدىن قېزىۋېلىندى، تەخمىنەن مىلادىيە 5 — 8 - ئەسىرلەردە قۇيۇلۇپ، ئوبوروت قىلىنغان.

پۇل جۇڭغار خانلىقى دەۋرىدە قۇيۇلغان، ھەر 50 پۇلنىڭ بىر تەڭگە ھېسابلىنىدۇ، شەكلى يارىماقتىن كىچىكرەك، قېلىن، تۆشۈكى يوق، «ياركەنت» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن، ئېغىرلىقى بىر مىسقال 4 — 5 پۇلنىڭ بولۇپ، سوقۇپ بېسىش ئۇسۇلىدا ياسالغان، ئىللىپسىس شەكىللىك، بىر ئۈچى ئۇچلۇق بولۇپ، شاپتۇل مېغىزىغا ئوخشايدۇ، ئۇچلۇق ئۈچىدىن ئۆلچىگەندە تىك دىئامېترى 17 — 18 مىللىمېتىر، توغرىسىغا دىئامېترى 15 مىللىمېتىر كېلىدۇ. قېلىنلىقى 4 — 5 مىللىمېتىر، ئېغىرلىقى تەخمىنەن 6.3 — 8.2 گرام كېلىدۇ.

چىيەنلۇڭ تۇڭباۋسى چىيەنلۇڭنىڭ 25 — 26 - يىللىرى (1760 — 1761 - يىللىرى) ئاقسۇدا قۇيۇلغان، ھەر بىر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 2 مىسقال، قىزىل مىستىن قۇيۇلغان، سىرتقى شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىسىدا چاسا تۆشۈك بار، ئوڭ يۈزىگە خەنزۇ يېزىقىدا «چىيەنلۇڭ تۇڭباۋ»، ئارقا تەرىپىگە ئوڭ - سول چېتىگە مانجۇ، ئۇيغۇر يېزىقىدا «ئاقسۇ» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن.

بۇنىڭدىن باشقا، يەنە شيەنفېڭ تۇڭباۋسى، تۇڭجى تۇڭباۋسى، گۇاڭشۇ تۇڭباۋسى، ئۇيغۇر يېزىقىدىكى راشىدىن پۇلى قاتارلىقلار شايار ناھىيىسىدە ئوبوروت بولغان. «باش مۇپەتتىش لىيۇ جىنتاڭ 10 مىڭ سەر كۈموش ئاجرىتىپ، ئۇلكە مەركىزىدىكى ھۆكۈمەت پۇل ئىدارىسىغا داچەن قۇيدۇرغان ھەم قاراشەھەر، كۆچا،

تۇرپان قاتارلىق يەرلەرگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆلكىدىن داچەن يۆتكەپ، جەنۇب - شىمال ئىككى تەرەپنىڭ پۇل تۇزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن».

كۈمۈش تەڭگە　　ياقۇبېگ جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندا، قەشقەردە ياسىغان، قىممىتى 5 پۇلۇك، 3 پۇلۇك، 2 پۇلۇك 3 خىل.

كۈچا كۈمۈش پۇلى　　چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) جالۇ ياۋ كۈچادا ئەسكەر تۇرغۇزغاندا تەڭگە قۇيدۇرغان، ھەر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى 5 پۇلۇك، ئوڭ يۈزىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا «بەش پۇلۇك ساپ كۈمۈش» دېگەن خەت؛ كەينى تەرىپىگە ئەرەبچە نەقىش چۈشۈرۈلگەن، گۈاڭشۈنىڭ 4 - يىلى (1878- يىلى) كۈمۈش پۇل قۇيدۇرغان، ھەر دانىسىنىڭ ئېغىرلىقى بىر مىسقال، ئۈنىڭغا ئۇيغۇر يېزىقىدا «ياخشى كۈمۈش»، «ساپ كۈمۈش پۇل» دېگەن خەتلەر چۈشۈرۈلگەن، بىر يۈزىگە ئۇيغۇر يېزىقىدا «گۈاڭشۇ 4 - يىلى» دېگەن خەت چۈشۈرۈلگەن.

يامبو　　چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۇ يىللىرىدا ئىشلىتىلگەن، ھەر بىر يامبو 25، 35، 45 سەردىن بولۇپ (16 سەرلىك تۇزۇمدە)، ئېغىرلىقى ئوخشىمايتتى. گۈاڭشۈنىڭ 12 - يىلى (1866 - يىلى) ياقۇبېگنىڭ كۈمۈش تەڭگىسىنى ئىشلىتىش چەكلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن يامبونى ئىشلىتىش قۇلايسىز بولغاچقا، تەڭگىنى يەنىلا چەكلىگىلى بولمىغان.

كۈمۈش دوللار　　مىنگو يىللىرىدا ئاقسۇ پۇل قۇيۇش ئىدارىسىدا قۇيۇلغان «گۈاڭشۇ كۈمۈش دوللار» كۆپرەك ئوبوروت بولغان، ئۈنىڭ قىممىتى 5 مىسقال، 3 مىسقال، 2 مىسقال، بىر مىسقال 4 خىل ئىدى. چىڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ئەجدىھار سۈرەتلىك تەڭگە، يۈەن شىكەينىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، سۇن جۇڭشەننىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن كۈمۈش دوللار قاتارلىق پۇللارمۇ ناھىيە بويىچە ئوبوروت قىلىنغان.

2. ھۆكۈمەت پۇلى، ئۆلكە پۇلى، ئالماشتۇرۇش چېكى

(1) شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلى (مايلىق پۇل): ھەر پارچىسى 400 داچەنگە تەڭ (ئاساسلىق پۇل)، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ. چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوبوروت بولغان.

(2) چولۇق، كىچىك ئەجدىھار سۈرەتلىك پۇل: ھەر بىر پارچىسىنىڭ قىممىتى 400 داچەنگە تەڭ (ئاساسلىق پۇل)، تىك شەكىللىك، ئۆلچىمى 130×260 مىللىمېتىر، قەغەزى چىرايلىق، سىپتا بېسىلغان، رەڭلىرى ئېنىق، ئۈنىڭغا قارا رەڭدە خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئىككى خىل يېزىق چۈشۈرۈلگەن، خەنزۇچە يېزىقتا «شىنجاڭ ھۆكۈمەت پۇلى باش ئىدارىسى، مۇشۇ پۇلغا 400 داچەن بېرىلىدۇ» دەپ يېزىلغان. گەنسۇ، شىنجاڭ پەرمانبەردار مەھكىمىلىرىنىڭ تامغىلىرى بېسىلغان. پۇقرالار ئۇنى «ياغ پۇل» ياكى «ياغ تېنزا» دەپ ئاتايتتى. مىنگودىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئوبوروت قىلىشتىن توختىتىلدى.

(3) ئاقسۇ گوللۇك پۇلى: قىممىتى 400 داچەن (ئاساسلىق پۇل)، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلىدۇ، يەقەت ئاقسۇ ۋىلايىتىگە تەۋە رايونلاردىلا ئوبوروت بولغان. گۈاڭشۈنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) تارقىتىلغان، گۈاڭشۈنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) قەغەزى بەك ناچار بولغاچقا پۈتۈنلەي يېغىۋېلىنىپ، كۆيدۇرۇۋېتىلدى.

(4) شىنجاڭ پۇلى، ئۆلكە پۇلى: مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك مالىيە مەھكىمىسى تارقاتقان، قىممىتى 400 داچەن (ئاساسلىق پۇل، بىر سەر كۈمۈشكە سۇندۇرۇلغان)، تىك شەكىللىك، چولۇق ھۆكۈمەت پۇلى، بەيداۋلىن قەغەزىگە بېسىلغان، ئۆلچىمى 113×215 مىللىمېتىر بولۇپ، چولۇق، كىچىك ئەجدىھا پۇلغا ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ مىنگو دەۋرىدە تۇنجى قېتىم تارقىتىلغان قەغەز پۇل.

كېيىن قىممىتى 100 داچەن (قوشۇمچە پۇل، 2 مىسقال 5 پۇلۇك كۈمۈشكە سۈندۈرۈلغان) لىك كىچىك پۇل، خەلق ئىچىدە «كۈچۈك» پۇل دەپ ئاتالغان.

(5) ھۆكۈمەت پۇلى: مىنگونىك 6 - يىلىدىن 8 - يىلىغىچە (1917 - يىلدىن 1919 - يىلغىچە) ئەنجىلىك مالىيە مىنىستىرلىكى بېسىپ تارقاتقان. قىممىتى 400 داچەن (بىر سەر كۈمۈشكە سۈندۈرۈلىدۇ)، يەنە 3 سەر، 5 سەر كۈمۈشكە سۈندۈرۈلىدىغان ئاساسلىق پۇللىرىمۇ بار؛ بۇنىڭدىن باشقا 100 داچەنلىك (2 مىسقال 5 پۇلۇك كۈمۈشكە سۈندۈرىلىدۇ)، 40 داچەنلىك (بىر مىسقال كۈمۈشكە سۈندۈرۈلىدۇ) پارچە پۇللىرىمۇ بار. ھۆكۈمەت پۇلى شايارىدا 1928 - يىلدىن كېيىن يەنى يالۇ زېڭشىن قەستكە ئۇچراپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان ۋاقىتلاردا ئوبوروت قىلىنغان.

(6) يېڭى ئۆلكە پۇلى: مىنگونىك 27 - يىلى (1938 - يىلى) ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندىن كېيىن، «سەرنى بىكار قىلىپ، دوللارغا ئۆزگەرتىپ، يېڭى پۇل تارقىتىش»نى تەشەببۇس قىلغان، مىنگونىك 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئاينىك 1 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك سودا بانكىسى «دوللار»نى بىرلىك قىلىپ يېڭى پۇل تارقاتقان، ئاساسلىق پۇلىنىك قىممىتى: 1، 3، 5، 10 دوللارلىق 4 خىل، پارچە پۇلىنىك قىممىتى 5، 2، 1 جو، 5، 3، 1 پۈتۈلۈق 6 خىل بولغان. مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، قىممىتى 20، 50، 100 دوللارلىق 3 خىل يېڭى ئۆلكە پۇلى باستۇرۇلغان. مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىن كېيىن، ئەملىي قىممىتى 2000 دوللار، 300 تۆمەن دوللار، 600 تۆمەن دوللار، 3000 تۆمەن دوللار، 6000 تۆمەن دوللار، 600 مىليون دوللار ۋە 3 مىليارد دوللارلىق يېڭى ئۆلكە پۇلى تارقىتىلدى. پۇلىنىك كۆرسى ئېغىر دەرىجىدە چۈشۈپ كەتتى.

(7) شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ كۈمۈش دوللار پۇلى: مىنگونىك 38 - يىلى (1949 - يىل 5 - ئاينىك 20 - كۈنى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۇل ياخالليق ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكتىن «پۇل ئۆزگىسى ئىسلاھ قىلىش، ۋاقتىنچە كۈمۈش دوللارنى بىرلىك قىلىش»نى قارار قىلىپ، «شىنجاڭ ئۆلكىلىك بانكىنىڭ كۈمۈش دوللار پۇلى»نى تارقاتتى، بۇ پۇلىنىك قىممىتى بىر دوللار، 5 جو، 2 جو، بىر جو، 5 پۇلۇك، بىر پۇلۇك بولدى، ھەر بىر دوللارنىڭ ئېغىرلىقى 7 مىسقال 2 پۇلۇك خەزىنە كۈمۈشى بولۇش، كۈمۈش تەركىبى 90%بولۇش بەلگىلەندى.

3. فابى پۇلى، ئالتۇن دوللار پۇلى

(1) فابى پۇلى: مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى) ئوبوروت بولۇشقا باشلىغان، قىممىتى بىر، 2، 5، 10، 20، 100 دوللارلىق 6 خىل ئىدى. مىنگونىك 26 - يىلى (1937- يىلى) ماۋ زېمىن شىنجاڭنىڭ مالىيىسىگە رىياسەتچىلىك قىلغاندا، يېڭى ئۆلكە پۇلىنىك ئىناۋىتىنى ساقلاش ئۈچۈن «فابى پۇلىنى ئىشلىتىشنى رەت قىلىش»نى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئوبوروت قىلدۇرمىغان. مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) شېڭ شىسەي ئاشكارا جىياڭ جېيشىغا يېقىنلاشقاندىن كېيىن، فابى پۇلى يەنە ئوبوروت قىلىنىشقا باشلىغان.

(2) ئالتۇن دوللار پۇلى: مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) 8 - ئاينىك 23 - كۈنىدىن باشلاپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تارقاتقان، ئالتۇن دوللار پۇلىنى ئاساسىي پۇل قىلىشنى بەلگىلىگەن، ھەر بىر دوللارنىڭ ئالتۇن تەركىبى 4434. 4 گرام بولدى، بىر دوللار 300 تۆمەن دوللار فابى پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە 1، 5، 10، 50، 100 دوللارلىق 5 خىل پۇل ئوبوروت قىلىندى.

4. خەلق پۇلىنىڭ تارقىتىلىشى ۋە باشقۇرۇلۇشى

(1) خەلق پۇلىنى تارقىتىش: 1949 - يىل 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن،

جۇڭگو خەلق بانكىسى تارقاتقان خەلق پۇلى 1950 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ پۇل ئوبوروت بازىرىغا كىردى، قىممىتى بىر يۈەن، 5 يۈەن، 10 يۈەن، 20 يۈەن، 50 يۈەن 100 يۈەن، 200 يۈەن، 500 يۈەن، 1000 يۈەنلىك 9 خىل ئىدى. كېيىن يەنە 5000 يۈەن، 1 تۈمەن يۈەن، 5 تۈمەن يۈەنلىك 3 خىلى (يۇقىرىقىلار قىسقارتىلىپ كونا خەلق پۇلى دەپىلىدۇ) تارقىتىلدى، ئەينى ۋاقىتتا خەلق پۇلى بىلەن بىللە يەنە بېيجىڭ ئۆلكە پۇلى — كۈمۈش دوللار بىلەن كۈمۈش تەڭگە ۋە مىس يارماق تەڭگە ئوبوروت قىلىندى. 1950 - يىل 6 - ئايدا خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۈمۈش دوللار، مىس يارماقلارنى بازاردا ئوبوروت قىلىشنى چەكلىدى ھەم ئۇلارنى خەلق پۇلىغا تېگىشىشكە باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق پۇلىنىڭ ئاساسىي پۇللۇق ئورنى قوغدالدى. 1951 - يىلىنىڭ بېشىدا ناھىيە بويىچە 3 مىليون 571 مىڭ 519 دوللار كۈمۈش دوللار پۇلى ئالماشتۇرۇپ يىغۇۋېلىندى، بۇنى كونا خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليارد 188 مىليون 990 مىڭ 600 يۈەن بولىدۇ.

1955 - يىل 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەمۇرىي كېڭەش «بېيجىڭ خەلق پۇلىنى تارقىتىش ۋە ھازىر ئىشلىتىلىۋاتقان خەلق پۇلىنى يىغۇۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق» چىقىرىپ، جۇڭگو خەلق بانكىسى بېيجىڭ بېسىلغان خەلق پۇلىنى تارقاتتى، بېيجىڭ، كونا خەلق پۇللىرىنىڭ سېلىشتۇرما باھاسى: بىر يۈەن بېيجىڭ خەلق پۇلى 1 تۈمۈن يۈەن كونا خەلق پۇلىغا تەڭ بولدى، شايار ناھىيىسىدە 1955 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 -كۈنىدىن باشلاپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن نىسبەت بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. تارقىتىلغان بېيجىڭ خەلق پۇلىنىڭ يۇزىدىكى قىممىتى: ئاساسلىق پۇل بىر يۈەن، 2 يۈەن، 3 يۈەن، 5 يۈەن، پارچە پۇل بىر پۈڭ، 2 پۈڭ، 5 پۈڭ، بىر مو، 2 مو، 5 مودىن ئىبارەت 10 خىل بولدى. 1958 - يىل 1 - ئايدا 10 يۈەنلىك پۇل تارقىتىلدى. 3 ئايدىن تارتۇق ۋاقىتتا، ناھىيە بويىچە 684 مىليون 40 مىڭ يۈەن كونا خەلق پۇلى يىغۇۋېلىندى. 283 مىڭ 86 يۈەن بېيجىڭ پۇل تارقىتىلدى. يىغۇۋېلىنغان كونا خەلق پۇلى بىلەن تېخى تارقىتىلمىغىنى بولۇپ، جەمئىي 5 مىليارد 240 مىليون 274 مىڭ 700 يۈەن يەنى 884 مىڭ 760 پارچە پۇل 1955 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ نازارىتىدە كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

1957 - يىلى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئۈيغۇنلىشىش ئۈچۈن، بىر پۈڭ، 2 پۈڭ، 5 پۈڭلۇق نىكېل پارچە تەڭگە پۇل تارقىتىلدى. 1980 - يىل 4 - ئايدا، بىر مو، 2 مو، 5 مولۇق مىس تەڭگە پارچە پۇل ۋە بىر يۈەنلىك نىكېل تەڭگە تارقىتىلدى.

1964 - يىل 4 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن قارار چىقىرىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاكالىتەن بېسىپ بەرگەن، 1953 - يىلى بېسىلغان 10 يۈەن، 5 يۈەن، 3 يۈەنلىك خەلق پۇلىدىن جەمئىي 326 مىڭ 319 يۈەن بىر تۈتاش يىغۇۋېلىندى.

1988 - يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى 1980 - يىلى ۋە 1990 - يىلى بېسىلغان 50 يۈەن، 100 يۈەنلىك خەلق پۇلىنى تارقاتتى.

(2) نەق پۇل باشقۇرۇش: 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي كېڭەش «دۆلەت ئورگانلىرىدا نەق پۇلنى باشقۇرۇش توغرىسىدا قارار»نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئاساسلىقى مۇنداق تەدبىرلەرنى قوللاندى: (1) نەق پۇل باشقۇرۇشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى تەشۋىق قىلىش؛ (2) ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ قالدۇق پۇل سوممىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش، ھەر ئايدا نەق پۇل كىرىم - چىقىم پىلانى مەلۇماتى تۈزۈپ، تەستىقلىتىپ ئىجرا قىلىش؛ (3) نەق پۇلنى تەستىقلاش تۈزۈمى ۋە راسچوت ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، شۇڭلاشقا نەق پۇل باشقۇرۇش خىزمىتى نورمالاشتى. ئىسلاھات يولغا قويۇلغاندىن بۇيان، تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئىشلىتىلىدىغان نەق پۇل مىقدارى كۆپەيدى، بانكىمۇ ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش ئۈچۈن، نەق پۇل باشقۇرۇش ئۇلچىمىنى نىسپىي كەڭ قويۇپ بەردى.

(3) ماتاش فوندىنى باشقۇرۇش: ئەمگەك، ماتاش پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى نازارەت قىلىش، ماتاش فوندىنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانىنى ۋە ماتاش ئومۇمىي سوممىسىنى قاتتىق تىزگىنلەش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1959 - يىل 12 - ئايدا دۆلەت پىلان كومىتېتى، ئەمگەك مىنىستىرلىكى، مالىيە مىنىستىرلىكى، جۇڭگو خەلق باش بانكىسى تارقاتقان «ماتاش فوندىنى باشقۇرۇشتا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى»نى تارقاتقانلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. 1960 - يىل 1- ئايدىن باشلاپ، شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار، ئورگانلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار قاتارلىق ئورۇنلاردا ماتاش فوندىنى باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. شايار ناھىيىسىدە 1960 - يىل 3- ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ ناھىيىدىكى 28 ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇندا يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك ئەمگەك - ماتاش تارماقلىرى تىزگىنلەپ تەستىقلىدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى چىقىمنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. 1967 - يىل 2 - ئايدىن 1971 - يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ تەسىرىدە، ماتاش فوندىنى باشقۇرۇش ىسر مەزگىل زەربىگە ئۇچرىدى، 1972 - يىلى نورماللاشتى. 1973 - يىلى يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن ماتاش فوندىنى باشقۇرۇش كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارغىچە كېڭەيتىلدى.

1984 - يىل 6 - ئايدىن كېيىن، ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنىڭ ئېھتىياجىغا ۋە كارخانىلاردا ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويۇشقا ئۈيغۇنلىشىش، كارخانىلارنىڭ ئۆز ئۆزىگە خوجىلىق ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىش ئۈچۈن، ماتاش، مۇكاپات پۇلىنى تەستىقلاش ھوقۇق چەكلىمىسى مۇناسىپ كەڭ قويۇپ بېرىلدى.

5. ھەر قايسى دەۋرلەردە پۇل ئوبوروتىدىكى ئۆزگىرىشلەر

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پۇل كۆرسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەت ماددىي ئەشيا ئاجرىتىپ بېرىش، مالىيە، نەق پۇل كىرىم - چىقىمىدىن ئىبارەت «ئۈچىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش»نى قارار قىلدى، پۇل ئېلىش ۋە پۇلنى قايتۇرۇپ يىغىۋېلىش پىلان بويىچە ئىجرا قىلىندى.

1958 - يىلدىن كېيىن قارىغۇلارچە ئىقتىسادىي تەرەققىيات سۈرئىتىنى قوغلىشىش ۋە تەبىئىي ئاپەت سەۋەبىدىن، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىشنىڭ تەڭپۇڭلۇقى يوقىتىلىپ، ماددىي ئەشيا، تاۋار ئازىيىپ كەتتى، تارقىتىلغان پۇل كۆپەيدى، باھا ھەسسىلەپ يۇقىرى ئۆرلىدى. 1962 - يىلى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن «بانكا خىزمىتىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىرلىككە كەلتۈرۈشنى كۈچەيتىش، پۇل تارقىتىشنى قاتتىق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى قارار»نى تارقىتىپ، خەلق ئىگىلىكىنى مەملىكەت بويىچە تەرتىپكە سالدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەركەزنىڭ قارارىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، بىر قاتار كونكرېت تەدبىرلەرنى قوللانغاندىن كېيىن، شۇ يىلى تارقىتىلغان پۇل 1961 - يىلدىكىدىن 23.9% كېمەيدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، كرېدىت تارقىتىش زورايدى، پۇل ئوبوروتى كۆپەيدى، ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش قىسلىشىپ كەتتى، بازاردا يەنە پۇل بولسىمۇ مال ئالالمايدىغان ئەھۋال قايتا پەيدا بولدى.

1978 - يىلدىن كېيىن «ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، سىياسەتنى كەڭ قويۇۋېتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش» فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، شەھەر، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىدا چوڭقۇر ئۆزگىرىش بولدى، ئىقتىسادنىڭ شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىستېمال فوندى ئاشتى، پۇلنىڭ تارقىتىلىشى زور دەرىجىدە ئاشتى. 1980 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە جەمئىي 319 مىليون 540 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلىغا 24 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، شايار ناھىيىسىنىڭ تارقاتقان پۇلى 247 مىليون 40 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1544 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شابار ناھىيىسىدە 1951 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە پۇل ئوبوروت ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 6 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	دەق پۇل كىرىمى	دەق پۇل چىقىمى	تارقىتىلغىنى (-) يىغىۋېلىنغىنى (+)	يىللار	دەق پۇل كىرىمى	دەق پۇل چىقىمى	تارقىتىلغىنى (-) يىغىۋېلىنغىنى (+)
1951	619	593	+26	1976	1207	1186	+21
1952	793	858	-65	1977	1255	1272	-17
1953	169	170	-1	1978	88	72	+16
1954	305	301	+4	1979	72	95	-23
1955	156	152	+4	1980	2284	2998	-714
1956	314	313	+1	1981	2672	3480	-808
1957	491	488	+3	1982	3045	3991	-946
1958	542	543	-1	1983	1752	2894	-1142
1959	759	756	+3	1984	3626	4026	-400
1960	979	967	+12	1985	4589	5271	-682
1961	703	711	-8	1986	10991	14438	-3441
1962	544	541	+3	1987	6693	8092	-1399
1963	490	487	+3	1988	9758	10264	-506
1964	485	492	-7	1989	10479	12677	-2198
1965	636	626	+10	1990	13149	18435	-5286
1973	74	50	+24	1991	18716	26051	-7335
1974	50	86	-36	1992	17612	24704	-7092
1975	86	92	-6	1993	31565.5	41790.8	-10225.3

ئىزاھ: 1966 — 1972 - يىلغىچە بولغان سانلىق مەلۇمات كەم.

§ 3 . تۇرلۇك ئامانەت پۇللار

1. ھۆكۈمەت پۇل ئامانىتى

1951 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئورگان - ئىدارىلارنىڭ پۇل ئامانىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، قالدۇقى ئاران 70 مىڭ يۈەن ئىدى. 3 يىللىق ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتىن كېيىن، 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 217 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1972 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قالدۇق 1 مىليون 214 مىڭ يۈەنگە يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ۋەزىيىتى يىلدىن يىلغا تەرەققىي قىلىپ، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، قالدۇق 55 مىليون 430 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلىدىكىدىن 22 ھەسسە كۆپەيدى.

2. يېزا پۇل ئامانىتى

كوللېكتىپ، شەخسىي پۇل ئامانىتى، ئامانەت قەرز كوپېراتىپىدىن ئاغدۇرۇلغان ئامانەت پۇللار، يېزا-بازار كارخانىلىرى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىقنىڭ پۇل ئامانىتى يېزا پۇل ئامانىتىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. 1965 - يىلدىن ئىلگىرى، يېزا پۇل ئامانىتى قالدۇقى 1 مىليون 550 مىڭ يۈەن

(ئامانەت - قەرز كوپىراتىپىدىن ئاغدۇرۇلغان) گە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئامانەت پۇلنىڭ %61.5نى ئىگىلىدى. 1965 - يىلدىن كېيىن، گۈڭشىلاردا پىششىقلاش زاۋۇتلىرى، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، يېزا ئىگىلىك پۇل ئامانىتى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى، 1967 - يىلى، قالدۇق 2 مىليون 860 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1957 - يىلدىكىدىن 28 ھەسسە كۆپەيدى.

1978 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىگىلىكىدە ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ كىرىمى تېز كۆپەيدى، ئامانەت پۇلىمۇ كۆپەيىپ، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، 28 مىليون 490 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 6.3 ھەسسە ئاشتى.

3. شەھەر - يېزىلاردىكى خەلق پۇل ئامانىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ھەر قايسى بانكا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قەرەللىك، قەرەللىك، مۇقىم سوممىلىق خەلق پۇل ئامانىتى، پارچە ئامانەت قويۇپ، توپ ئېلىش، قەرەللىك - قەرەللىك ئىككىگە قۇلايلىق خەلق پۇل ئامانىتى، مۇكاپاتلىق خەلق پۇل ئامانىتى، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان خەلق پۇل ئامانىتى، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىپ، ئۆسۈم قوشۇپ بېرىلىدىغان پۇل ئامانىتى قاتارلىقلارنى يولغا قويدى.

1950 - يىلى، شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى «دېرىگە، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىش پۇل ئامانىتى» نى يولغا قويدى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك بىر جىڭ گۈرۈچ يا‌كى ئۇن، بىر گەز خەسە قاتارلىق 5 خىل ماددىي بۇيۇمنىڭ بازار باھاسى ئامانەت قويۇشتا ناتۇرا بىرلىك قىلىندى، ئامانەت پۇلنى ئالىدىغان چاغدا ئەڭەر مال باھاسى چۈشۈپ كەتكەن بولسا، ئەسلى ئامانەت قويۇلغان پۇلغا %20 ئۆسۈم قوشۇپ چېقىم قىلىنىپ، دېرىگە كاپالەتلىك قىلىندى؛ ئەڭەر مال باھاسى ئۆرلىگەن بولسا، ناتۇرا بىرلىك بويىچە دېرى قايتۇرۇلۇپ، ئۆسۈم بېرىلىپ، قىممىتىگە كاپالەتلىك قىلىندى. 1989 - يىلى، ھەر قايسى بانكا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، «يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مۇكاپاتلىق پۇل ئامانىتى»، «مۇكاپاتلىق چەك تارتىش پۇل ئامانىتى»، «ئايالار ۋەتەنپەرۋەرلىك پۇل ئامانىتى» قاتارلىقلارنى يولغا قويدى، پوچتا پۇل ئامانىتى كەسپىدە بۇ خىل ئامانەتلەر يولغا قويۇلدى، رىقابەت كەسكىن بولۇپ، پۇل ئامانىتى كەسپىنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى.

ھەر دەرىجىلىك پۇل ئامانىتى ئاپپاراتلىرى جۇڭگو خەلق بانكىسى بىر تۇتاش بەلگىلىگەن ئۆسۈم نىسبىتىنى ئىجرا قىلىپ، پۇل ئامانەت قويۇشتا ئىختىيارىي بولۇش، پۇل ئېلىشتا ئەركىنلىك بولۇش، ئامانەت قويسا ئۆسۈم بېرىش، ئابونتلارنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، بازار- يېزىلارنىڭ پۇل ئامانىتى قالدۇقى 67 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ناھىيە بويىچە تۇرلۇك پۇل ئامانىتىنىڭ %49.44نى ئىگىلىدى.

1951 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى تۇرلۇك پۇل ئامانىتى قالدۇقى

جەدۋەل: 7 — 7　　بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

يىللار	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە:				باشقىلار
		كارخانا پۇل ئامانىتى	مالىيە پۇل ئامانىتى	دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق پۇل ئامانىتى		
				جەمئىي	جەمئىيەتنىڭ كوللېكتىپ پۇل ئامانىتى	ئامانەت - قەرز كوپىراتىپىنىڭ پۇل ئامانىتى	بازار - يېزىلارنىڭ پۇل ئامانىتى
1951	8	3	4				1
1952	14.9	0.8	10	0.1	0.1		4

	2		1	1	7	3	13	1953
	4		4.5	4.5	10.6	1.7	20.8	1954
	4.9	3.8	0.7	4.5	18.5	3.2	31.1	1955
	6.9	14.6	3.8	18.4	7.8	8.2	41.3	1956
	7.9	10.3		10.3	14	8.2	40.4	1957
	20	47.3		47.3	18.6	14.3	100.2	1958
	33.1	114.3	11.2	125.5	24.3	20.2	203.1	1959
	42.7	56.2	6.8	67	31.2	16.3	153.2	1960
	30.2	69	7.5	76.5	30.1	10.9	147	1961
	81.3	61.3	8.9	70.2	14	23	125.5	1962
	15.3	52.6	28.6	81.2	15.8	34.2	146.5	1963
	23.4	78.4		78.4	17.6	28.1	147.5	1964
	33.2	116.9	38.4	155.3	9.9	50.6	249	1965
	40.3	134.4	75.6	210	16.5	54.4	321.2	1966
	50.4	171.2	114.8	286	37.8	50	424.2	1967
	49.3	167.1	87.1	254.8	48	75.3	427.4	1968
	42.7	140	121	261.7	46.7	76.6	427.7	1969
	48.1	168	42	210	46	61.2	365.3	1970
	61.8	127.4	58.9	186.3	37.2	98	383.3	1971
	69.5	109.6	65.5	175.1	32.5	88.9	366	1972
	77.6	224.1	118	342.2	60.3	92.1	572.2	1973
	91.5	236.5	116	353.2	73.4	102.1	620.2	1974
	93.9	192.3	46.4	238.7	49.8	86.3	468.7	1975
	97.6	268.8	130	399.7	102.9	151.7	751.9	1976
	104.4	291.1	98.6	389.7	81.8	95.4	671.3	1977
	114.7	334.7	124	459.4	73.3	126.9	774.2	1978
	138.7	295.8	94.2	390	135.4	114.7	778.8	1979
	209.2	445	9	454	137.2	297.3	1097.7	1980
120	288.1	524	4	528	223.4	310.8	1470.3	1981
10	379.8	457	10	467	313	340.2	1510	1982
4	495.7	454	49	503	219.3	367.8	1589.8	1983
5	646.9	278	71	349	377.3	349.6	1727.8	1984
11	771.8	241	157	398	117.6	506.6	1805	1985
9	1088.4	328	145	473	156.9	569.6	2296.9	1986
25	1466.2	490	100	590	234.6	949.5	3565.3	1987
27	1995.4	688	120	808	154.5	1039	4023.9	1988
11	2727.9	997	281	1278	153.6	1351.6	5522.41	1989
24	4257.6	1777	781	2558	265.1	1364.7	8469.4	1990
50	5084.1	2265	1064	3329	347.4	1850.6	10661.1	1991
78	6788.3	1632	1217	2849	363.8	5179.1	15258.2	1992
489.9	8558.3	2384.7	51.8	35277	107.1	2811.9	15979.4	1993

ئىزاھ: 1992 - يىلدىن كېيىن ستاتىستىكا قىلىش تۈرلىرىدە ئۆزگىرىش بولدى. ھازىر دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق پۇل ئامانىتىدىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ئايرىۋېتىلدى، يېزا - بازار كارخانىلىرى، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ تۈرلۈك پۇل ئامانىتى ئىچىدىن ئورگان - ئاممىۋى تەشكىلاتلار، ھاۋالە پۇل ئامانىتىدىن ئىبارەت 2 تۈر ئايرىۋېتىلدى، ئايرىۋېتىلگەن تۈرلەر بۇ جەدۋەلگە كىرگۈزۈلمىدى.

§ 4 . كرېدىت

1. سودا ـ سانائەت كرېدىتى

(1) كرېدىت مەبلىغىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى　كرېدىت مەبلىغىنى باشقۇرۇشتا باش بانكىنىڭ بەلگىلىمىسى بىر تۈتاش ئىجرا قىلىنغان. 1949 ـ يىلدىن 1957 ـ يىلغىچە بىر تۈتاش كىرىم قىلىش، بىر تۈتاش چىقىم قىلىشتەك باشقۇرۇش يولغا قويۇلغان، ئامانەت پۇل پۈتۈنلەي يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ، قەرز پۇل كۆرسەتكۈچى دەرىجىسۇ دەرىجە چۈشۈرۈلۈپ، مەخسۇس پۇل مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىلدى، ئىگىلىۋېلىشقا، يۆتكەپ ئىشلىتىشكە يول قويۇلمىدى. 1958 ـ يىلدىن 1960 ـ يىلغىچە ئارتۇق سوممىلىق ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى يەنى كرېدىت مەبلىغى ناھىيىلەرگە چۈشۈرۈپ بېرىلىپ، ناھىيىلىك تارماق بانكا ھۆددىگە ئالغان دائىرىدە ئىشلىتىلدى، كۆپ ئامانەت قويغانلارغا قەرز پۇل كۆپرەك بېرىلدى، ئۇزى تەڭشىدى. 1961 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە كۆرسەتكۈچ بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى يەنى مەركەز بىر تۈتاش پىلانلىدى، ھەر قايسى شۆبە بانكا پەسىل بويىچە پىلاننى تۈزۈپ يوللىدى، قەتئىي پىلان بويىچە ئىش قىلدى، ئۈنىڭدىن ئاشۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمىدى. 1980 ـ يىلدىن 1984 ـ يىلغىچە «بىر تۈتاش پىلانلاش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش، ئامانەت بىلەن قەرزنى بىر ـ بىرىگە باغلاش، ئارتۇق سومما بويىچە تىزگىنلەش» تىن ئىبارەت باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1985 ـ يىلدىن ھازىرغىچە «بىر تۈتاش پىلانلاش، مەبلەغنى بۆلۈپ بېرىش، ئەملىي قەرزگە قاراپ ئامانەت قويۇش، ئۆز ئارا يۆرۈشتۇرۇش» تەك باشقۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلدى.

(2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سانائەت قەرز پۇلى　1958 ـ يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» سەۋەبىدىن بانكىنىڭ ھوقۇقى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ، بانكا مالىيىنىڭ ئورنىنى بېسىش، پۇل تارقىتىپ، پولات تاۋلاش بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، زىيانىنىڭ ئورنىنى ۋاكالىتەن تولدۇرۇپ تۇرۇش قاتارلىق مەسىلەلەر كېلىپ چىقتى. 1961 ـ يىلى بۇ مەسىلەلەر تۈزىتىلدى.

1961 ـ يىلى ناھىيىلىك ئىلمە ـ توقۇمىچىلىق فابرىكىسى قۇرۇشقا تۆتۈش قىلىندى، بانكا ئۈنى قوللاپ 100 مىڭ يۈەن قەرز بەردى، 1969 ـ يىلى ناھىيىدە ئوت ئېلېكتر ئىستانسىسى، ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ئەترىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 120 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، 1977 ـ يىل 10 ـ ئايدا، ناھىيىلىك ئىلمە-توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنىڭ خام ئەشيا سېتىۋېلىشى ئۈچۈن 420 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، 1986 ـ يىلى ئىلمە ـ توقۇمىچىلىق فابرىكىسىغا 875 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ فابرىكىنىڭ تۇراقلىق مۇلكى 1 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە، سېتىش كىرىمى 1 مىليون 972 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 114 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ تايانچ كارخانىلىرىدىن بولۇپ قالدى. 1990 ـ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ياغ خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قۇرۇشنى تۇرگە تۈرغۇزۇش توغرىسىدىكى قارارىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك سودا-سانائەت بانكىسى 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى، يىلىغا 1800 تونا چىگىت يېغى تارتىدىغان بۇ زاۋۇتنىڭ قۇرۇلۇشى شۇ يىلى باشلىنىپ، شۇ يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، بۇ زاۋۇت بارلىق قەرز پۇلنى 2 يىلدا تولۇق قايتۇردى ھەمدە يۇقىرىغا 2 مىليون 800 نەچچە مىڭ يۈەن پايدا-باج تاپشۇردى.

(3) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ۋە باشقا كارخانىلارغا قەرز پۇل بېرىش　ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق بانكىسى «بارلىق مەبلەغ كۆچمىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ياردەم بېرىش» قاتىجىنىغا ئەمەل

قىلىپ، 1952 - يىلى 12 مىڭ يۈەن تەمىنات - سودا قەرز پۇلى تارقاتتى. 1955 - يىلى، بانكا «مەبلەغ بىلەن تەمىنلەش تۈزۈمى»نى ئۆزگەرتتى، بانكا تۈراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلىنىلا ھەل قىلىپ بېرىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا 378 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا 153 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى، تۇنجى قېتىم 752 مىڭ يۈەن ئاشلىق قەرز پۇلى تارقاتتى.

1958 — 1960 - يىلغىچە داۋاملاشقان چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش داۋامىدا، قەرز پۇل بەك كۆپ تارقىتىۋېتىلدى. 1958 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ قەرز پۇل قالدۇقى 4 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1960 - يىلغا كەلگەندە، 5 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1958- يىلدىكىدىن 1 مىليون 550 مىڭ يۈەن كۆپەيدى، شۇ يىلى 12 - ئايدا، باش بانكىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، سودا سىستېمىسىنىڭ «ئامبار قالدۇقىنى ئېنىقلاش، سۈرەپ كېلىنگەن قەرزنى ئۈزۈش، بېسىلىپ قالغان مالنى ئېنىقلاش» خىزمىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىلدى.

1983 - يىلى گوۋۈيۈەننىڭ تۈراقسىز مەبلەغنى خەلق بانكىسى بىر تۇتاش باشقۇرۇش توغرىسىدىكى قارارى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ناھىيىلىك بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئىشخانىسى «تەشكىللىگەن» 11 ساناقەت كارخانىسىنىڭ «ئىككىنچى ئېنىقلاش» (مەبلەغنى، ماددىي ئەشيانى) خىزمىتىگە قاتنىشىپ، 1 مىليون 227 مىڭ 563 يۈەن ئورۇنسىز مەبلەغنى تېپىپ چىقىپ، ئۇنى بىر تەرەپ قىلىشقا ھەيدەكچىلىك قىلدى، ناھىيىلىك بېزا ئىگىلىك بانكىسى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىدىن ئىبارەت ئىككى كارخانىنىڭ 785 مىڭ 645 يۈەن پۇلىدا چاتاق بارلىقىنى، بۇ چاتاقنىڭ ئاساسلىقى تاۋارلارنىڭ سېپىشى ۋە بۆزۈلۈشىدىن كېلىپ چىقىقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك سودا - سانائەت بانكىسى تۇنجى قېتىم كىرېدىت مۇناسىۋىتى بار 21 سودا - سانائەت كارخانىسىنىڭ ئىناۋىتىنى باھالىدى، 14 كارخانىنىڭ مەبلىغىنى تەكشۈرۈپ، قەرزىنى بېكىتتى. ئاشلىق ئىدارىسى ئۇن زاۋۇتىنىڭ ئۈچ خىل ئۇن سېخىغا 300 مىڭ يۈەن قەرز بەردى.

(4) باشقا سودا - سانائەت قەرز پۇلى 1951 - يىلى، ناھىيە بازىرىدىكى 3 خۇسۇسىي كارخانىغا 15 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى، قەرز قالدۇقى 10 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1955 — 1956 - يىللىرى، قول سانائەتنى كوپىراتسىيەلەشتۈرۈش ۋە خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشىنىڭ ئورۇندىلىشىغا ئەگىشىپ، قول سانائەت كوپىراتىپىغا 5 مىڭ يۈەن، قول سانائەتچىلەرگە 16 مىڭ 600 يۈەن، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شىركەتچىلىكىدىكىلەرگە 132 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، 1958 - يىلدىن 1978- يىلغىچە، يۇقىرىقىدەك قەرز پۇل بېرىش توختىتىلدى.

1983 - يىلى خەلق بانكىسى بىلەن بېزا ئىگىلىك بانكىسى كوللېكتىپ سودىغا 152 مىڭ يۈەن، يەككە سودا - سانائەتكە 631 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى.

1984 - يىلى، كىرېدىتنى باشقۇرۇش تىزگىنسىز قالدى، شۇ يىلى كوللېكتىپ سودىغا 330 مىڭ يۈەن، يەككە سودىغا 2 مىليون 321 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 1983 - يىلدىكىدىن 268.2% ئېشىپ كەتتى.

1986 - يىلدىن كېيىن كوللېكتىپ، يەككە ئورۇنلارغا بېرىلىدىغان قەرز پۇل قىسقارتىلدى، 1992- يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ، يەككە سودا - سانائەتچى 1669 غا يېتىپ، قەرز پۇل قالدۇقى 982 مىڭ يۈەن بولۇپ، 1984 - يىلدىكىدىن 28.4% كېمەيدى.

(5) ئۇسكۇنە قەرز پۇلى 1987 - يىل 7 - ئايدىن 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيىلىك بېزا ئىگىلىك بانكىسى ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ تىجارەت ئايرىش زاۋۇتى، توپبولدى يېزىلىق، يېڭىمەھەللە يېزىلىق پاختا زاۋۇتلىرى، ناھىيىلىك 1 - پاختا زاۋۇتى، قايلور يېزىلىق پاختا زاۋۇتى،

تاللىققوتان پاختا ئايرىش زاۋۇتىنىڭ تېخنىكا ئۆزگەرتىشى ۋە يانتاقشەھەر سېمونۇپلىش پونكىتى قاتارلىق 7 تۈرگە مەدەت بېرىپ 1 مىليون 980 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى.

2. يېزا ئىگىلىك كرېدىتى

(1) ئادەتتىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى خىزمىتىنىڭ فائىزىنى: «يېزىغا چوڭقۇر چۆكۈش، دېھقانلارغا ياردەم بېرىش، قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش» ئىدى. 1953 - يىل 9 - ئايدا شاياڭ ناھىيىسىدە يېزا كرېدىتى كوممىتېتى قۇرۇلۇپ، شۇ يىلى 89 مىڭ 800 يۈەن قەرز تارقىتىلىپ، 59 مىڭ 900 يۈەنى يىغىۋېلىندى. 1955 - يىلى، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاپ 110 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن 16 يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، 23 دائىمىي ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، 3658 ئائىلىلىك يەككە دېھقانىنىڭ 115 كالا، 43 ئات، 180 مىڭ كىلوگرام ئوغۇت، 124 چوڭ ھارۋا، 1597 كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى، 9730 كىلوگرام چېگىت سېمونۇپلىشىغا ياردەم بېرىلدى. 1958 - يىلى، گۈڭشېلاشقاندىن كېيىن، بانكا تىجارەت ئورنى گۈڭشېلارغا چۈشۈرۈلدى، 1958 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە، 1 مىليون 250 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 1 مىليون 92 مىڭ يۈەنى يىغىۋېلىندى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قەرز قالدۇقى 343 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1961 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە، يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنىڭ قالدۇقى 479 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 6 يىل ئىچىدە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.6% ئاشتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يىل ئاخىرىدىكى قالدۇق ئىزچىل تۆردە 400 مىڭ — 500 مىڭ يۈەن ئارىلىقىدا بولۇپ كەلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كوممىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلىدىغان قەرز پۇل كۆپەيدى، 1979 - يىلى، 100 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىشقا 800 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى. 1985- يىلى مەبلەغ جىددىي بولدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ماددىي ئەشيا چۈشۈرۈپ بېرىش چارىسىنى قوللىنىپ، بۇ بىر يىلدا 5 مىليون 710 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقاتتى، بۇ 1984- يىلدىكىدىن 1 مىليون 420 مىڭ يۈەن ئاشتى. 1987 - يىل 6 — 8 - ئايلاردا، ناھىيە بويىچە 6 يېزا، بىر بازار، بىر مەيدان بىر قانچە قېتىم يامغۇر، بوران، مۆلدۈر ئاپىتىگە ئۇچرىدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى 330 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلىنى، 220 مىڭ يۈەن قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش قەرز پۇلىنى كۆپەيتىپ تارقىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇشىغا ئىشلەتتى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە «بەش بىر تۆتاش» مەركەز قىلىنغان قوش قاتلاملىق ئىگىلىك باشقۇرۇش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، جەمئىي 20 مىليون 420 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «5 بىر تۆتاش» قەرز پۇلى 9 مىليون 315 مىڭ يۈەن بولدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك قەرز پۇل قالدۇقى 16 مىليون 180 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1982 - يىلىدىكى مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھەق ھېسابلىغان مەزگىلىدىكىدىن 14 مىليون 60 مىڭ يۈەن كۆپەيىپ، 663.2% ئاشتى.

(2) دۆلەت ئىگىلىكىدىكى يېزا ئىگىلىك كارخانىلىرى قەرز پۇلى

1959- يىلى ناھىيە باشقۇرغان چېمەن دېھقانچىلىق مەيدانىغا 100 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بېرىلدى. 1983 - يىلى، 1 - چارۇچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىلگەندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 مىڭ يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى بېرىلدى. 1984 - يىلى، تارىم ج خ دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەرلىرى ئىشچى -

خىزمەتچىلەرگە مۇددەتگە بېرىلگەندىن كېيىن، 85 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى.
1983 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە، جەمئىي 3 مىليون 6 مىڭ يۈەن بېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، قەرز پۇل قالدۇقى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يىغۇلىش نىسبىتى بىر قەدەر يۇقىرى بولدى.

3. بېزا - بازار (گۈششې، ئەترەت) كارخانىلىرى قەرز پۇلى

(1) 1983 - يىلى 90 مىڭ يۈەن بېزا - بازار كارخانىلىرى ئۈسكۈنە قەرز پۇلى تارقىتىلىپ، قايلور خىش زاۋۇتىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىلدى، 1986 - يىلى يەنە بۇ زاۋۇتقا 50 مىڭ يۈەن تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى بېرىلدى.
(2) 1985 - يىلى بېزا ئىگىلىك بانكىسى كۆن - خۇرۇم زاۋۇتىغا 800 مىڭ يۈەن ئۈسكۈنە قەرز پۇلى بەردى، 1986 - يىلى يەنە بۇ زاۋۇتقا 450 مىڭ يۈەن تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى بەردى، ھازىر يۇقىرىقى قەرز پۇللار تۇرۇپ قالدى.
(3) 1987 - يىلى بېزا ئىگىلىك بانكىسى خەلق بانكىسىغا ژاكالىتەن توپبولدى خىش زاۋۇتىغا 80 مىڭ يۈەن قەرز پۇل بەردى.
(4) 1988 - يىلى بېزا ئىگىلىك بانكىسى بېزا - بازار كارخانىلىرى تەمىنات - سودا شىركىتىگە 150 مىڭ يۈەن تۇراقلىق مۇلۇك قەرز پۇلى بەردى، بۇ پۇل تۇرۇپ قالدى.
(5) 1992 - يىلى ناھىيىلىك بېزا ئىگىلىك بانكىسى 2 - ياغ زاۋۇتىغا 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن ئۈسكۈنە قەرز پۇلى بەردى.

4. مەخسۇس تۇردىكى قەرز پۇل

(1) كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلى 1955 - يىل 8- ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى يۇقىرىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى كىچىك گۈلباغ يېزىسىدىكى 4 بېزا ئىگىلىك كوپېراتىپنى سىناق نۇقتىسى قىلىپ، تېرىلغۇ يەر، چارۋا، ئەمگەك كۈچىنىڭ نىسبەتىدىن پايدىلىنىپ، 54 كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسى، 2 تۈۋەن ئوتتۇرا دېھقان ئائىلىسىگە كەمبەغەل دېھقانلار ھەمكارلىق فوندى قەرز پۇلىدىن 609 يۈەن قەرز بەردى. 1956 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 15 ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىغا مۇشۇ خىل قەرز پۇلىدىن 164 مىڭ يۈەن قەرز بەردى. 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا جەمئىي 267 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلىپ، 218 مىڭ 500 يۈەن يىغۇلىنىدى. 2555 ئائىلىنىڭ 49 مىڭ 56 يۈەن 70 پۇلۇك قەرزى كەچۈرۈم قىلىندى.

(2) بېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئۆسۈمسىز قەرز پۇلى 1975 - يىلى، دۆلەت توپبولدى گۈڭشېنى بىلەن بېڭىمەھەللە گۈڭشېنى بېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىغا 50 مىڭ يۈەن بېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئۆسۈمسىز مەخسۇس قەرز پۇلى كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى. 1987 - يىلى يۇقىرىدىن تەستىقلاپ بۇ پۇلنى كەچۈرۈم قىلدۇرۇلدى.

(3) ئېچىش خاراكتېرلىك قەرز پۇل 1985 - يىلى بېڭىمەھەللە بېزىسى يانئېرىق كەنتى ئىمپازدا 2100 مو جاڭگالنى ئېچىپ ئورمان بەرپا قىلىش ئۈچۈن، بېزا ئىگىلىك بانكىسىدىن 122 مىڭ يۈەن قەرز بېرىلدى، ئۇنۇمى بولمىغاچقا قەرز پۇل تۇرۇپ قالدى.
(4) 1989 - يىلى سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ تەتقىقات تېمىسىنى يولغا قويۇپ، نۇرباغ چوڭ كۆۋرۈكى يېنىدا شەھەر ئەتراپى بېلىقچىلىق مەيدانى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىپ، بېزا ئىگىلىك

بانكىسىدىن 130 مىڭ يۈەن قەرز ئالدى، ئۇنۇمى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇپ، قەرز پۈلىنى 3 يىل ئىچىدە قايتۇرۇپ بولدى.

5. دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۈلى (چەت ئەل مەبلىغىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش قەرز پۈلى)

1990 - يىلى دۇنيا بانكىسى ئىلمىزنى تۆۋەن مەھسۇلاتلىق ئېتىزلارنى ئۆزگەرتىش يېزا ئىگىلىك قەرز پۈلى بىلەن تەمىنلىدى، دېھقانچىلىق نازارىتى بىلەن ئاپتونوم رايون ئۆگەن دەريا ۋادىسىنى «تارىم يېزا ئىگىلىك سۇغىرىش قۇرۇلۇشى» قىلىپ بېكىتتى، شايار ناھىيىسىگە 3 تۈرنى تەقسىم قىلدى. دۇنيا بانكىسى شايار ناھىيىسىگە جەمئىي 96 مىليون 412 مىڭ 800 يۈەن قەرز بەردى، دۆلەت ئىچىدىكى يۇرۇشلەشتۇرۇش مەبلىغىدىن 64 مىليون 100 مىڭ يۈەن بېرىلدى، جەمئىي مەبلەغ 160 مىليون 512 مىڭ 800 يۈەن بولدى، دۇنيا بانكىسى قەرز پۇلىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى 3% قىلىنىدى، 15 يىلدا دېرى بىلەن قايتۇرۇپ بولۇشقا كېلىشىلدى.

6. تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۈلى

1991 - يىلى شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ شايارىدىن تارىم يېزىسىغىچە 53KV41 كىلومېتىر، تارىمدىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىغىچە 10KVA21 كىلومېتىر يېسىم ئۆزگەرتىش توك يولىغا 1 مىليون يۈەن تېخنىكا ئۆزگەرتىش قەرز پۈلى بېرىپ، چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىگە جايلاشقان تارىم يېزىسىدىكى ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كىرسىن چىراغ يېقىش تارىخىغا خاتىمە بەردى.

7. زاكالەت سوممىسى

1958 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق ئىدارىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، خەلق بانكىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، تۇنجى قېتىم ئاشلىق زاكالەت سوممىسى تارقىتىش كەسپى يولغا قويۇلۇپ، 181 مىڭ يۈەن تارقىتىلدى، شۇ يىلى 179 مىڭ يۈەن يىغۇۋېلىندى. 1961 - يىلى، 192 مىڭ يۈەن تارقىتىلىپ، 149 مىڭ يۈەن يىغۇۋېلىندى، بۇ قەرز پۇل ئادەتتە سېتىۋېلىش مىقدارىنىڭ 10% —20% بويىچە تارقىتىلدى، پاختىغا تېرىلغۇ مو سانىغا قاراپ تارقىتىلدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ، بۇ كەسىپ توختىتىلدى.

8. يېزا ئىگىلىك قەرزىنى ئېنىقلاش ۋە كەچۈرۈم قىلىش

1962 - يىل 11 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى «ئىلگىرىكى يىللاردىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۈلىنى ئېنىقلاش چارىسى» نى بەلگىلىدى، 1963 - يىلىنىڭ باشىدا ناھىيىلىك تارماق بانكا كۆچ تەشكىللەپ، 1961- يىلدىن ئىلگىرىكى يېزا ئىگىلىك قەرز پۈللىرىنى ئېنىقلىدى، بىر تەرەپ قىلىشقا تېگىشلىك 206 مىڭ 300 يۈەن قەرز پۇل ئېنىقلىنىپ، يۇقىرىغا تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىشكە بوللاندى، كېيىن، «كىچىك تۆتنى ئېنىقلاش»، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكەتلىرى كەينىدىن ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، ئۇنى سۈرۈشتۈرىدىغان ئادەم چىقمىدى، تاكى 1972 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە شايار ناھىيىسىنىڭ 1961 - يىلدىن ئىلگىرىكى 163 مىڭ 300 يۈەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۈلى تەكشۈرۈپ ھېسابتىن كۆتۈرۈۋېتىلدى.

1982- يىل 9 - ئايدا گوۋۈيۈەننىڭ 45 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، 1978 - يىلدىن ئىلگىرىكى كونا قەرز پۇللار ئېنىقلاندى، مەسىلە بار قەرز پۇلدىن 294 مىڭ يۈەن (ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ 61 مىڭ يۈەن) تېپىپ چىقىلدى.

9. يېزا ئىگىلىكىگە پۇل بۇيرۇپ بېرىش

1980 - يىلى گوۋۇيۈەن يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش مەبلىغىنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى باشقۇرۇش ۋە بۇيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىشنى بەلگىلىدى، دۆلەتنىڭ خام چوتىغا كىرگەنلىكى دېھقانچىلىق، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق، سۇ مەھسۇلاتلىرى، زىيالىي ياشلار قاتارلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا - كەسىپىي ئورۇنلار ۋە دۆلەتنىڭ يېزىلارغا ياردەم بەرگەن تۈرلۈك يېزا ئىگىلىك قەرز پۇللىرى بۇيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. 1982 - يىلى يەنە خەلق ئىشلىرى ۋە مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كەسىپىي خىراجىتىنى بۇيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىشنى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئۈتكۈزۈۋالدى. لايىھەتسىز بۇيرۇپ بېرىش بەلگىلەنگەن 24 ھېسابتىكى 52 مىڭ 255.50 يۈەن پۇل نازارەت قىلىپ توسۇپ قېلىندى. 1983 - يىلى، بۇيرۇپ بېرىشنى نازارەت قىلىش تەرتىپى توختىتىلدى.

§ 5 . تۇراقلىق مۇلۈككە مەبلەغ سېلىشنى باشقۇرۇش

1. ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسىنى باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

1950 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مەمۇرىي كېڭەش ھەر قايسى كارخانىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا بۇيرۇپ بېرىلگەن پۇلنى بانكىنىڭ نازارەت قىلىشىغا ئاپشۇرۇشنى، پىلان بويىچە پۇل بۇيرۇپ بېرىشنى بەلگىلىدى، ئۇ چاغدا، شايار ناھىيىسىدە بۇ كەسىپ قانات يايدۇرۇلدى. 1954 - يىلى، ئاقسۇ ئۆلكەتلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلۇپ، سىستېما بويىچە بۇيرۇپ بېرىلگەن ئاساسىي قۇرۇلۇش مەبلىغىنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلار ناھىيىلىك خەلق بانكىسىغا بۇيرۇپ بېرىپ، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەخسۇس ھېساب ئېچىپ، نازارەت قىلىپ چىقىم قىلدى. 1984 - يىل 4 - ئايدا، شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ ئىش بېجىرىش ئورنى قۇرۇلدى، 1988 - يىل 10 - ئايدا، قۇرۇلۇش بانكىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلدى، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ تۈرلۈك مەبلىغىنى بۇ بانكا باشقۇرۇپ، نازارەت قىلىپ بۇيرۇپ بېرىدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1961 — 1995 - يىلغىچە ئاساسىي قۇرۇلۇشقا پۇل ئاماناەت قويۇش ۋە چىقىم قىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 8 بىرلىكى: تۈمەن يۈەن

يىللار	ئاماناەت قويۇلغىنى	چىقىم قىلىنغىنى	يىللار	ئاماناەت قويۇلغىنى	چىقىم قىلىنغىنى
1961	8.4	4.5	1980	61.8	58.6
1962	0.5	0.8	1981	59.3	58.1
1963	20	19	1983	113.2	95.2
1964	59	59.4	1986	489	480
1965	44.9	42.8	1987	439	364
1971	7.4	7.4	1988	112	39
1972	9.6	9.6	1989	401	432
1973	4	14.8	1990	806	844
1974	158	158.8	1991	1276	934
1975	38.6	32.4	1992	2158	2180
1976	42.4	42	1993	3646	3722
1977	44	53	1994	3268	3159
1978	320	320	1995	4285	4342
1979	477.6	478.2			

2. ئۆزى تەيىارلىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش سېلىنمىسىنى باشقۇرۇش

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، بىردەك مالىيە تۈزۈمى بويىچە ئاساسىي قۇرۇلۇش ھېسابىغا كىرگۈزۈلۈپ، مەخسۇس پۇلنى مەخسۇس ئىشقا ئىشلىتىش تەلەپ قىلىناتتى؛ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش كۆلىمىنى قاتتىق تىزگىنلەش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسى بويىچە «ئاۋۋال ئامانەت قويۇپ، كېيىن تەستىقلاش، ئاۋۋال تەستىقلاپ، كېيىن ئىشلىتىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى.

3. قەرز پۇل ۋە ئامانەت پۇل

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى ئىش بېجىرىش ئىلگىرى قۇرۇلۇپ، تاكى قۇرۇلۇش بانكىسى قۇرۇلغىچە (1984 — 10. 1988) پۇل ئامانىتىلا بېجىرىلگەنىدى. 1989 - يىلدىن باشلاپ قەرز پۇل بېجىرىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇش ئۈسكۈنە قەرز پۇلى، تېخنىكا تەدبىرى قەرز پۇلى، ئېچىش خاراكتېرلىك قەرز پۇل، قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىنىڭ تۇراقسىز مەبلەغ قەرز پۇلى قاتارلىق تۈرلىرى بار ئىدى. 1989- يىلدىن 1992 - يىلغىچە 7 مىليون 650 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. 1992 - يىلى ناھىيىدىكى يېزا-بازار كارخانىسى ياغ زاۋۇتىنى قۇرۇشقا تۈتۈش قىلغاندا مەبلەغ جەھەتتە قىيىنچىلىق بولدى، ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بانكىسى تۈرلۈك ئامالالارنى قىلىپ، ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلاردىن يولىيورۇق سورىغاندىن كېيىن، تۆۋ كەسپىدىن سىرت 1 مىليون يۈەن قەرز پۇل بېرىپ، بۇ كارخانىنىڭ ئوڭۇشلۇق پۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىشگە شەرت ھازىرلاپ بەردى.

ئامانەت پۇل قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانا، قۇرۇلۇش ئورنى، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ۋە يەرلىك مالىيە ئورۇنلىرىنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەخسۇس ئىشلىتىدىغان مەبلەغلىرىنى تۆۋ ئېچىگە ئالىدۇ. 1990 - يىلدىن كېيىن يەنە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلارنىڭ خەلق پۇل ئامانىتىنىمۇ قوبۇل قىلىدىغان بولدى، 1989 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئوتتۇرىچە ئامانەت پۇل قالدۇقى 3 مىليون 810 مىڭ يۈەنگە، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 6 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

4. بىناكارلىق قۇرۇلۇش ئىقتىسادىنى باشقۇرۇش

قۇرۇلۇش قىلغۇچى كارخانىلار مالىيە باشقۇرۇش جەھەتتە تۆۋ مەبلىغىگە قارىتا بىردەك قۇرۇلۇش بانكىسىدا ھېساب ئاچتى، ھېساب ئاچقان بانكا بۇ مەبلەغنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىدىغان، نەق پۇلنى باشقۇرىدىغان بولدى. ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ خام چوت، نەق چوتى خىزمىتىنى ئەسلىدە پىلان كومىتېتى، شەھەر قۇرۇلۇشى تارمىقى تەكشۈرەتتى، 1990 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدىن باشلاپ، قۇرۇلۇش بانكىسى تەكشۈرىدىغان بولدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قۇرۇلۇش قىلىشتا، ئىشنى، ماتېرىيالنى كۆتۈرە، بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

§ 6 . سۇغۇرتا

1957 - يىل 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا سۇغۇرتا ۋاكالەتچىلىك ئورنى تەسىس قىلىنىپ، تۇنجى قېتىم پاختا سۇغۇرتىسى كەسپىنى بېجىردى. 1958 - يىلى، «سول» چىل ئىدىيىنىڭ

شايار ناھىيىسىنىڭ سۇغۇرتا كەسپى ئەھۋالى

جەدۋەل: 7 — 9

بىرلىكى: يۈەن

يىللار / سۇغۇرتا تۈرى	1988				1989				1990				1991				1992			
	سۇغۇرتىلاندۇرما خىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلاندۇرما خىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلاندۇرما خىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلاندۇرما خىنى		تۆلەم بېرىلگىنى		سۇغۇرتىلاندۇرما خىنى		تۆلەم بېرىلگىنى	
	ھېسابلىنىش سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېسابلىنىش سانى	تۆلەم پۇلى	ھېسابلىنىش سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېسابلىنىش سانى	تۆلەم پۇلى	ھېسابلىنىش سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېسابلىنىش سانى	تۆلەم پۇلى	ھېسابلىنىش سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېسابلىنىش سانى	تۆلەم پۇلى	ھېسابلىنىش سانى	سۇغۇرتا ھەققى	ھېسابلىنىش سانى	تۆلەم پۇلى
كارخانا مۇلكى سۇغۇرتىسى	22	86989	4	6953	23	124611	3	2491	30	188000	8	14000	25	235000	7	11000	2	279000	2	10100
ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى سۇغۇرتىسى	406	107314	61	58367	355	128066	47	44136	560	14600	87	7700	765	185000	96	106000	963	266000	120	21400
ئائىلە مۇلكى سۇغۇرتىسى	137	646	23	3342	67	418	13	2292	67	1000	11	3000	71	6000	20	7000	65	2000	28	9000
ئاددىي جىسمانىي سۇغۇرتا									697	91000	5	1000	234	66000	4	11000	389	99000	9	10000
كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتا	363	17795	2	49	166	24130	2	5401	251	24000			797	46000	4	1000	950	71000	2	6000
ئوقۇغۇچىلار كوللېكتىپ جىسمانىي سۇغۇرتىسى									928	2000			3482	8000			18497	41000	49	36000
مال ترانسپورت سۇغۇرتىسى	28	4765	2	1357	51	6350	2	4507	36	5000	3	4000	71	16000	2	4000	59	18000	3	6000
دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىقچىلىق سۇغۇرتىسى																	230000	1308000	3	460000

تەسىرىگە ئۇچراپ، 10 - ئايدا (شىئەن مالىيە - سودا يىغىندىن كېيىن) مۇغۇرتا كەسپىنى بېجىرىش توختىدى.

1982 - يىل 2 - ئايدا گوۋۇيۈەن خەلق باش بانكىسىنىڭ دۆلەت ئىچىدە مۇغۇرتا كەسپىنى يولغا قويۇشنى تەستىقلىدى. 1983 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئىچىدە مۇغۇرتا ۋاكالەتچىلىك ئورنى تەسىس قىلىنىپ، كارخانىلارنىڭ مۇلكى، ئائىلە مۇلكى، ئاپتوموبىل ۋە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى قاتارلىق 4 خىل مۇغۇرتا بېجىرىلدى. 1984 - يىلى مۇغۇرتا سوممىسى 2 مىليون 360 مىڭ يۈەنگە، مۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 20 مىڭ 336 يۈەنگە يەتتى، تۆلەم دېلوسىدىن 10ى كۆرۈلۈپ، 7171.50 يۈەن تۆلەم بېرىلدى.

1986 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك مۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلۇپ، خەلق بانكىسى (سودا - سانائەت بانكىسى)، يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىكى ۋاكالەتچىلىك ئورۇنلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، يولغا قويۇلغان مۇغۇرتا 3 چوڭ تۈر، 17 خىلغا يەتتى، شۇ بىر يىللىق مۇغۇرتا ھەققى كىرىمى 2 مىليون 157 مىڭ 22 يۈەن 8 پۇڭغا يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 100 ھەسسە ئاشتى.

1992 - يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك مۇغۇرتا شىركىتىدە دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى تېرىقچىلىق مۇغۇرتىسى يولغا قويۇلۇپ، شۇ يىلى 230 مىڭ مو كېۋەز مۇغۇرتىغا قاتناشتۇرۇلدى، ھەر بىر مو كېۋەزنىڭ مۇغۇرتا ھەققى 6 يۈەن بولدى، بۇنى پاختا - چىگە شىركىتى ئاۋۋال ۋاكالىتەن تاپشۇرۇپ تۇردى، ئاپەتكە ئۇچرىغاندا تۆلەم بېرىلدى.

7 §. بوغالتىر ھېسابات ۋە ھېسابنى سىلىشتۇرۇپ راسچوت قىلىش

1. بوغالتىرلىق ھېسابات تەرەققىيات جەريانى

1950 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسى شايار ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باش بانكا بەلگىلىگەن بوغالتىرلىق ھېساب تۈرلىرىنى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، دەپتەت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلىغا ئاساسەن مۇلۇك تۈرى، قەرزدارلىق تۈرى، كىرىم - چىقىم ئورتاق تۈرى، ساپ قىممەت تۈرى، پايدا - زىيان تۈرلىرىگە ئايرىپ، 51 خىل بوغالتىرلىق تۈرى ئىشلىتىلدى. 1952 - يىل 10 - ئايدا، باش بانكا كىرىم - چىقىم ھېسابنى خاتىرىلەش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى، 183 ھېساب تۈرى تەسىس قىلىندى، شايار ناھىيىسىدە 76 ھېساب تۈرى ئىشلىتىلدى. 1955 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ، باش بانكا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بانكا بوغالتىرلىقى ھېساباتى ئۇسۇلىنى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇپ، «پىرېۋوت قىلىش، پۇل بۇيرۇپ بېرىش، مۇئامىلىلەرنىڭ ھېسابنى تارقاق توغرىلاش» مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلە تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، باش بانكا ھېساب توغرىلاش جەدۋىلىنى مەركەزلەشتۈرۈپ تۈزۈپ چىقتى؛ كىرىم - چىقىم ھېسابنى خاتىرىلەش دەپتەت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلىغا ئۆزگەرتىلدى؛ تاق نۇسخىلىق دوكومېنت قوش نۇسخىلىق دوكومېنتقا ئۆزگەرتىلىپ، قوش لىنىيىلىك ھېسابات قىلىش ئىجرا قىلىندى. تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە بانكا تۆمۈر پۇل، تۆمۈر ھېساب، تۆمۈر چوتتىن ئىبارەت «ئۈچ تۆمۈر» دېگەن شۇھرەتكە ئېرىشكەنىدى. 1966 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى دەپتەت - كرېدىت بويىچە ھېسابقا چۈشۈرۈش ئۇسۇلى يەنە كىرىم - چىقىم ھېسابنى خاتىرىلەشكە ئۆزگەرتىلدى، ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى نەق پۇلنى ئوبيېكت قىلىپ ھېساباتنى تەڭپۇڭلاشتۇرىدۇ.

2. كەسىپ مىقدارى ۋە سۈپەت

50 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كەسىپ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە، كەسىپ ئىزدىگۈچىلەرنىڭ كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، بانكىنىڭ كەسىپ مىقدارى نىسبىي كۆپەيدى. 1960 - يىلى ناھىيىلىك بانكا سىستېمىسى 9193 ئابونېنت (قېتىم)، 19 مىڭ 462 ھېساب كەسپىنى بېجىردى، بۇ 1950 - يىلدىكىدىن 3.5 ھەسسە كۆپەيدى، 24 خاتالىق - سەۋەنلىك سادىر بولۇپ، ‰1.23نى ئىگىلىدى. 1980 - يىلى، ناھىيىلىك بانكا سىستېمىسى 4103 ئابونېنت (قېتىم)، 105 مىڭ 399 ھېساب كەسپ بېجىردى، 45 خاتالىق - سەۋەنلىك يۈز بېرىپ، ‰0.4نى ئىگىلىدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بانكىلارنىڭ پۈتۈن يىللىق كەسىپ مىقدارى جەمئىي 791 مىڭ 80گە يەتتى، يۈز بەرگەن خاتالىق - سەۋەنلىك 110 بولۇپ، ‰0.14نى ئىگىلىدى. كەسىپ مىقدارى 1980 - يىلدىكىدىن 7.8 ھەسسە كۆپەيىپ، خاتالىق - سەۋەنلىك نىسبىتى تۆۋەنلىدى.

3. ئىقتىسادىي ھېسابات

1979 - يىلدىن ئىلگىرى ئىقتىسادىي ھېساباتتا ئىزچىل تۈردە «پايدىنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، خىراجەتنى كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈش، كىرىم - چىقىم ئىككى لىنىيە بويىچە مېڭىش»تىن ئىبارەت ھېسابات قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. 1980 - يىلدىن باشلاپ، «بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش، دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش» ۋە «پايدىدىن پىرسەنت ئايرىپ قېلىش، مەسئۇلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ مۇكاپاتلاش» مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 1988 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە، پىزا ئىگىلىك بانكىسى دۆلەتنىڭ تەستىقى بىلەن ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ھۆددىگە بېرىش بويىچە نىشانلىق مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى ئاۋۇال يولغا قويدى.

4. بانكىلار ئارا ھېسابات قىلىش

بانكىلار ئارا مۇئامىلە مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا، ئۆلكە تەۋەسىدىكى بانكىلار ئارا، ناھىيە تەۋەسىدىكى بانكىلار ئارا مۇئامىلە دەپ 3 خىلغا بۆلۈنىدۇ. مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلىدە بانكا نومۇرى بار بانكا (باشقارما)لار ئارا بىۋاستە پېرېۋوت قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. شايار ناھىيىلىك خەلق بانكىسى 1954 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى بانكا نومۇرى تەستىقلانغاندىن كېيىن، يۇقىرىقى بەلگىلىمىنى ئىجرا قىلغان، پېرېۋوت قىلىپ چىقارغان ۋە پېرېۋوت قىلىپ كىرگۈزگەن مەبلەغنى ئۆلكە تەۋەسىدىكى شۆبە بانكا ھېسابىنى تەكشۈرۈپ توغرىلىدى، باش بانكا ھېسابلىدى، ئۆز ئارا ئۆسۈم ھېسابلىدى. ئۆلكە تەۋەسىدىكى بانكىلار كەسىپي بانكىلارغا ئايرىلىشتىن ئىلگىرى بىر دەۋرىك مەملىكەت بويىچە بانكىلار ئارا مۇئامىلە قىلىدىغان بانكا دەپ قارالدى. كەسىپي بانكىلار قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر قايسى بانكا ئۆز ئالدىغا بىر سىستېما بولۇپ، ئۆز ئارا پېرېۋوت قىلىشمىدى، ئالماشتۇرۇپ مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كەلگەندە، خەلق بانكىسى مەبلەغنى بۆيرۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئالاقىدار كەسىپي بانكىلار بىلەن پېرېۋوت قىلىشتى. ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇئامىلە كەسىپي بانكىلارنىڭ ناھىيە ئىچىدىكى قىسمىدىكى مۇئامىلىدىن ئىبارەت بولدى. ئۇ بەلگىلىمە بويىچە ھېسابقا قىلىنمىدىغان، ھېساب توغرىلاپ دەپتەردىن ئۆچۈرىدىغان بولدى.

5. مېمورىئال راسچوت قىلىش

بۇ ئۆز شەھىرى، باشقا جايلار، يېزىلار بىلەن مېمورىئال راسچوت قىلىش دەپ ئايرىلىدۇ. 1985 - يىلى كۆزدىن كېيىن، پىزا ئىگىلىك بانكىسى دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىشتا نورما

بەلگىلەپ، مېمورىئال چەك ئارقىلىق راسچوت قىلىنىدى. مېمورىئال راسچوت قىلىنغاندىن كېيىن، نەق پۇل تارقىتىش ئازايدى.

6. يېزا بوغالتىرلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتى

1965 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى گۇڭشې، ئەترەت بوغالتىرلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش خىزمىتىنى يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىدىن ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى قارار قىلدى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى 2 - قېتىم قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك مەبلىغى بۆلۈمچىسى باشقۇردى، 1980 - يىلى، خەلق بانكىسى بىلەن يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئايرىلغاندىن كېيىن، يەنە يېزا ئىگىلىك بانكىسى باشقۇرىدىغان بولدى، 1982 - يىلى، يېزا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەت ئاخىرلاشتى.

§8. نەق پۇل كاسسىسى

1950 - يىلى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن (1953 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى)، تارماق بانكىنىڭ تارقىتىش خەزىنىسىنى قۇرۇش تەستىقلىنىپ، پۇل تارقىتىش خىزمىتىنىڭ توغرا يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1950 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە نەق پۇل كىرىسى 1 مىليارد 161 مىليون 850 مىڭ يۈەنگە، چىقىمى 1 مىليارد 458 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، خەلق ئىگىلىكىنىڭ ھەر قايسى تارماقلىرىنىڭ نەق پۇل ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى. 1991 - يىلى تويبولدى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى جەنۇبىي تارىم شۆبە كوپېراتىپىغا پۇل ئېلىپ ماڭغاندا «13 - نويابىر» زور نەق پۇل بۇلاش دېلوسى يۈز بەرگەندىن باشقا، ئاساسىي جەھەتتىن زور جاۋابكارلىق ھادىسىسى سادىر بولمىدى. ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى 1980 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە جەمئىي 944 مىليون يۈەن نەق پۇل تارقاتتى، بۇ خەلق بانكىسى (سودا - سانائەت بانكىسى) 1951 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان 35 يىلدا جەمئىي تارقاتقان 490 مىليون يۈەندىن ئاز كەم بىر ھەسسە ئېشىپ كەتتى.

خەزىنە پۇللىرى يۆتكەش بانكىنىڭ چوڭ ۋەزىپىسى، 50 - يىللاردا، بانكا ئاساسىي قاتلام ئاپپاراتلارغا پۇلنى ئات ھارۋىسى بىلەن توشۇيتتى، بىر ئادەم قوراللىق قوغداپ ماڭاتتى، 60 - يىللاردىمۇ ئوخشاش بولدى، 70-يىللاردا، ۋېلىسىپىت بىلەن توشۇيدىغان بولدى. 1980 - يىللاردىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا «شەرق شامىلى» ئاپتوموبىلى سەپلەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئېھتىياجنى قاندۇرالمىدى، يەنىلا ئات ھارۋىسى، ۋېلىسىپىت، موتسىكلىت بىلەن توشۇشقا توغرا كەلدى. 1985 - يىلى بولكىۋاي سەپلىنىپ، ئات ھارۋىسى، ۋېلىسىپىتلار بىلەن پۇل توشۇش توختىتىلدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ پۇل توشۇش ئاپتوموبىلى سەپلەندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشقا ۋاستىلار بىلەن پۇل توشۇشقا خاتىمە بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «پۇل ئىشلىتىش، كۆمۈش ئىشلەتمەسلىك» تىن ئىبارەت ئالتۇن، كۆمۈش ئارقىلىق باھا ھېسابلاپ ئوبوروت قىلىش چەكلەنگەن ۋاقىتتا، ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدا ئالتۇن - كۆمۈشنى يىغىۋېلىپ، ئالماشتۇرۇپ بېرىش كەسپى يولغا قويۇلدى. 1952 - يىلى ھەر سەر ساپ ئالتۇن (16 سەرلىك تۇزۇم بويىچە، تۆۋەندىمۇ شۇنداق) 95 — 100 يۈەن خەلق پۇلىغا، ھەر سەر ساپ كۆمۈش 0.60 — 0.80 يۈەن خەلق پۇلىغا، A خىلدىكى كۆمۈش تەڭگىنىڭ ھەر - بىرى 0.60 — 0.80 يۈەن، B خىلدىكىسى 0.57 — 0.76 يۈەن خەلق پۇلىغا ئالماشتۇرۇلدى، شىنجاڭ تەڭگىسىنىڭ A

خىلدىكىسى كۆمۈش دوللارنىڭ باھاسى بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇلكىسىدە ياسالغان ئۈيغۇرچە يېزىقلىق كۆمۈش دوللار ۋە يۈەن شىكەينىڭ باش سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن تەڭگىگە تەقلىد قىلىپ ياسالغان تەڭگىلەر B خىلدىكى كۆمۈش دوللارغا ئوخشاش باھادا ئالماشتۇرۇلدى. 1952 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە، جەمئىي 18 مىڭ 488 گرام ئالتۇن، 1 مىليون 416 مىڭ 665 سەر كۆمۈش، 6676 دانە كۆمۈش تەڭگە، 6886 سەر ھەر خىل كۆمۈش ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىندى. 1982 - يىلدىن كېيىن، ئالماشتۇرۇپ يىغىۋېلىش توختىتىلدى.

§ 9 . ۋاكالەتچىلىك كەسپى

1953 - يىل 1 - ئايدا شايار تارماق خەزىنىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەمۇرىي كېڭىشىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەرلىك مالىيىنىڭ خام چوت كىرىمى ۋە چىقىمىنى ۋاكالىتەن بېجىردى. 1954 - يىلى، تۇنجى قېتىم 61 مىڭ 689 يۈەنلىك دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومىنى ۋاكالىتەن تارقاتتى. 1955 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە، 156 مىڭ يۈەنلىك زايومنى ۋاكالىتەن تارقاتتى، 1981 - يىلدىن باشلاپ دۆلەت خەزىنە چېكىنى ۋاكالىتەن تارقاتتى، ھەر خىل دۆلەت قەرزى چەكلىرىنى مۇناسىپ ھالدا ۋاكالىتەن ئەقلەشتۇردى.

§ 10 . يېزا ئامانەت قەرز كەسپى

يېزا ئامانەت قەرز كوپېراتىپى ئەمگەكچى خەلق پاي توپلاپ تەشكىللىگەن كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى يېزا پۇل مۇئامىلە تەشكىلاتى، ئۇ مۇستەقىل ھېسابات قىلىپ، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى ئىگە بولىدۇ.

1954 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى مەملىكەتلىك يېزا خىزمىتى يىغىنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، گۇلباغ يېزىسىنىڭ 7 - ئەترىتىدە كوپېراتىپ قۇرۇشنى سىناق قىلىپ، 12 - ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنى قۇردى. كوپېراتىپقا 642 ئادەم كىرىپ، 714 پاي سېتىۋالدى، پاي قوشۇلغان مەبلەغ 1350 يۈەنگە يەتتى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1955 - يىل 9- ئايدا ناھىيە بويىچە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى كۆپەيىپ 23كە يەتتى. 11 مىڭ 259 ئائىلە كوپېراتىپقا كىردى، بۇ ناھىيە بويىچە دېھقانلار ئائىلىسى سانىنىڭ 81.8%نى ئىگىلىدى، كوپېراتىپ ئەزاسى 20 مىڭ 294 كىشىگە، پاي مەبلىغى 61 مىڭ 977 يۈەنگە يېتىپ، ھەممىلا يېزىدا ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى بار بولدى.

1958 - يىلى كۆزدە يېزىلىق ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى شۆبە ئامانەت - قەرز بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1962 - يىلى ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1964 - يىلى كىچىك كوپېراتىپلار بىرلەشتۈرۈلۈپ، چوڭ كوپېراتىپ قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 6 ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى بولدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 25 ئامانەت - قەرز پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۈڭشې ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا قۇرۇلغاندا 17 ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى تەسىس قىلىندى. 1988 - يىلى، كەسىپنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن يەنە بىرلەشتۈرۈلۈپ، 8 ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 46 ئامانەت - قەرز پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1992 - يىل 1 - ئايدا يېزا دەرىجىلىك 7 ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ 46 ئامانەت - قەرز پونكىتى 18 ئامانەت - قەرز ئۇقتىسىغا قىسقارتىلىپ، ئۇقتا بەلگىلەپ مۇلازىمەت قىلىش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر ئۇقتىدا 3 دىن ئادەم قويۇلۇپ، بىخەتەرلىككە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىندى.

1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك ئامانەت - قەرز ھەمكارلىق بىرلەشمە كوپىراتىپى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ مەبلىغى ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلار قوشقان پايدىن تەشكىللەندى. ناھىيىلىك بىرلەشمە ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى تىجارەت ۋە باشقۇرۇشتىن ئىبارەت قوش فۇنكسىيىگە ئىگە بولدى.

1955 - يىلى كوپىراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئامانەت پۇل قالدۇقى 19 مىڭ 479 يۈەن ئىدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 32 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانلارنىڭ پۇل ئامانىتى 29 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1955 - يىلى كوپىراتىپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قەرز پۇل قالدۇقى 32 مىڭ 164 يۈەن ئىدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 11 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى يەنە بانكىنىڭ پىزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىش، قەرز پۇلنى يىغىۋېلىش، زايومنى، دۆلەت خەزىنە چېكىنى ئەقلەشتۇرۇش كەسىپلىرى جەھەتتىكى ھاۋالىسىنى قوبۇل قىلىپ، مۇئەييەن رەسمىيەت ھەققى ئالدى.

ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى 50 - يىللارنىڭ بېشىدا دەسلەپ قۇرۇلغان مەزگىلدە، كادىرلىرى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلىپ ياكى بېرىم ئايرىلىپ ئىشلەيتتى، ئايلىق ماڤاشى، قوشۇمچە يارەم پۇللىرى يوق ئىدى. بېجىرىدىغان كەسىپ ئاز بولغاچقا ئاساسىي جەھەتتىن خالىسانە ئەمگەك ھېسابىدا بولاتتى. 1956 - يىلىنىڭ بېشىدا، ئىشلەپچىقىرىشتىن بېرىم ئايرىلغانلارغا يىلىغا 30 يۈەن، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغانلارغا يىلىغا 10 — 20 يۈەن قوشۇمچە يارەم پۇلى بېرىلدى، 1957 - يىلدىن كېيىن ماڤاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلدىن كېيىن، كوللېكتىپ ئەمگەك ماڤاش پىلانىغا كىرگۈزۈلدى.

سه کنج قسم

سودا

سەككىزىنچى قىسىم

سودا

خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە شايار يېپەك يولىنىڭ تۈگۈنلۈك بەلۋېغىغا جايلاشقان بولۇپ، كۆپلەپ تاۋار ئوبوروتى ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش بولۇپ تۇراتتى. مۇبادا يەرلىك تەپرىقىچىلىك ئۇرۇشى كەينى - كەينىدىن يۈز بېرىپ قالسا، يېپەك يولى توسۇلۇپ قېلىپ، شايارنىڭ سودا ئىشلىرىدا يېپىق ياكى يېرىم يېپىق ھالەت شەكىللىنەتتى. كۆپىنچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، قول سانائەت ئارقىلىق ياسالغان كىچىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى قاتارلىق تاۋارلار ئالماشتۇرۇلاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى شايارغا كىردى، ئۇلار ئاز مىقداردىكى ماشىنا سانائىتى تاۋارلىرىنى ئېلىپ كەلدى، بۇ تاۋارلارنىڭ باھاسى بەك قىممەت ئىدى.

ناھىيە بازىرى ۋە يېزا - كەنت ئاھالىلىرى مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان كەنت - بازارلاردا بازار بولاتتى، بازار ھەپتىدە بىر قېتىم بولاتتى، بازارغا ناھىيە تەۋەسىدىكى سودىگەرلەر كەلگەندىن باشقا، كۆچا، توقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن سەييارە سېتىقچىلار كوچىنى بويلاپ يايما يېيىپ نەرسە - كېرەك ساتاتتى. 4 يېزىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار دېھقانچىلىق ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى ياكى ئۆزىگە لازىملىق نەرسىلەرگە ئالماشتۇراتتى، ياكى بۇ نەرسىلەرنى سېتىقچىلار سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكەيتتى. ناھىيە بازىرىدىكى بازار ۋە دۇكانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىگەرچى كوچىسى، كۆچا كوچىسى، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىغا جايلاشقانىدى. ھەر جۈمە كۈنى بازار بولاتتى. يېزا، كەنتلەردىكى بازار ھەپتىنىڭ ھەربىر كۈنى بويىچە تىزىلغان بولۇپ، تاۋارلار ئوبوروت قىلىناتتى.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شاياردا يەككە سودىلا بولۇپ، تىجارەت تۈرى بىرلا خىل ئىدى، مىلىچمال سېتىلىدىغان كىچىك دۇكانلار كۆپ ئىدى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىمۇ سىرتقا تۈركۈملەپ يۆتكەلمەيتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردا (1909 - يىلى) «ھەر يىلى 500 مىڭ جىڭ كالا، قوي تېرىسى، يۈڭ ئېكسپورت قىلىنىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) شايار ناھىيىسىدىكى سېتىقچىلار پاي قوشۇپ «يېشىن» يۈڭ - تېرە شىركىتى تەشكىللەپ، سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان 18 مادىدىنى تۈزۈپ چىقىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەنگە ئېلىشىغا يوللىدى. روسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە «بۇ شىركەت ئىككى دۆلەتنىڭ سودا ئىشلىرىغا توسالغۇ بولىدۇ» دەپ ئوچۇق ئاشكارا نوتا يوللىدى، نوتا شىنجاڭنىڭ تۈتۈقى قوشۇمچە مەمۇرى ئەمەلدارى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن رەت قىلىندى ھەمدە ئىككى دۆلەت خەلقىنى زىيانغا ئۇچراتماسلىق ئۈچۈن، قەشقەر ۋىلايىتىگە بارلىق سودا ئىشلىرىنى مۇۋاپىق بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى، جەمئىيەتتە خېلى ئابرويغا ئىگە، ئىقتىسادىي كۈچى خېلى كۈچلۈك خادىملار بىرلەشمە باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى ۋە خىزمەتچى

خادىملىقتا كۆرسىتىلدى، بۇ سودىگەرلەر بىلەن سودىگەرلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى، سودىگەرلەر بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۆزئارا ماسلاشتۇرىدىغان ئاپپارات ئىدى. ھۆكۈمەتنىڭ سودا ئىشلىرىغا ئالاقىدار پەرمانلىرى مەزكۇر بىرلەشمە ئارقىلىق تۆۋەنگە چۈشۈرۈلەتتى ھەمدە نازارەت قىلىنىپ ئىجرا قىلىناتتى، سودىگەرلەرنىڭ تەلەپلىرىمۇ مەزكۇر بىرلەشمە ئارقىلىق يۇقىرىغا يەتكۈزۈلەتتى، بۇ بىرلەشمە مال ئوبوروتىنى راۋانلاشتۇرۇشقا، باھانى مۇقىملاشتۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

1950 - يىل 5 - ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتى ئاقسۇ شۆبە شىركىتىنىڭ شايار سودا دۇكىنى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە تەۋەسىدە دۆلەت ئىلكىدىكى سودا باشلاندى، بۇ دۇكان يەنە قوشۇمچە سودا باشقۇرۇش ئاپپاراتى بولدى. 1955 - يىلى بۇ شىركەت شايار ناھىيىلىك تارماق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلىپ، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلاردىن بىرى، كوللېكتىپ ھەمكارلىق ماگىزىنىدىن 4ى قۇرۇلدى. 1957 - يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن بىلەن كوللېكتىپ ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى. 1962 - يىلىغا كەلگەندە ھەمكارلىق ماگىزىنى بىلەن كوللېكتىپ ماگىزىنلار مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولدى، لېكىن مال تەقسىماتى ۋە كەسپىي ئىشلىرىغا سودا شىركىتى يېتەكچىلىك قىلدى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە كۇندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئاساسەن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا شىركەتلىرى تەمىنلەيتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش»، «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇش يولىغا قويۇلۇپ، كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىلەن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا شىركىتى بىرلەشتۇرۇۋېتىلدى، ئۇنىڭغا سودا ئىدارىسى بىرتۇتاش رەھبەرلىك قىلدى، قارىمىقىدا 5 تىجارەت ئورنى، بىر ئۇنۇۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى تەسىس قىلىندى، ساناقەت تاۋارلىرى توپلىنىپ تۇرلەر بويىچە تىجارەت قىلىندى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىنىپ يۆتكەلدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى بىلەن تەمىنلەيدىغان ۋە ئۇلار ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىدىغان كىچىك تېپىتكى پىششىقلاپ ئىشلەش بىر گەۋدىلەشتۈرۈلدى. 1961 - يىل 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ج ك پ 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 9 - ئومۇمىي يىغىنىدا «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۈستۈرۈش» تىن ئىبارەت 4 سۆزلۈك فاڭچېن ئوتتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، 1962 - يىل 6- ئايدا دۆلەت سودىسى بىلەن ھۆكۈمەت - خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا، كوللېكتىپ سودا ئايرىلدى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسىغا قاراشلىق سودا ئىدارىسىغا قاراشلىق پاختا - چىگە تىجارەت ئورنى، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاسىتىلىرى تىجارەت ئورنى ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، گۈڭشېلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىمۇ شۇنىڭ بىلەن بىللە ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى باشقۇرىدىغان قىلىندى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسىغا قاراشلىق ساناقەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى 1963 - يىل 3 - ئايدا توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى، تۇرلۇك مالىلار شىركىتى قىلىپ قۇرۇلدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى يېمەكلىك شىركىتى دەپ ئاتالدى، بۇ شىركەتنىڭ كەسىپ دائىرىسى يېمەك - ئىچمەك، گۆش، يېمەكلىك، شېكەر، تاماكا، ھاراق تىجارىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى يېمەكلىك شىركىتىگە ئايرىپ بېرىلدى، بۇ شىركەت جاڭيۇ، ئاچچىقسۇ، پۇرچاق ياسالمىسى، پېچىنە - پىرەنىك ئىشلەپچىقاردى. ئەسلىدىكى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارىمىقىدا سودا بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ، سودا ئىشلىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن باشقۇرىدىغان ئاپپارات بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دۆلەت سودىسى پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى ئاستىدىكى سودا ئاپپاراتىنى مۇكەممەللەشتۈردى، مالنى دۆلەت ھەرقايسى كەسىپى شىركەتلەرگە نوپۇس نىسبىتى بويىچە تەقسىملەپ بەردى، ئاندىن كەسىپى شىركەتلەر گۈڭشېلارنىڭ نوپۇس

نسبىتى بويىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزا، بازارلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى 10 يىلدا تاۋار تەقسىملەش تۈرى كۈنسېرى كۆپەيدى، ھەتتا پىچاق، تىرناقئالغۇچ، چاچ قىستۇچقا ئوخشاش ئۇششاق تۈرلۈك مال، ئۇششاق تاۋارلارمۇ نوپۇس نسبىتى بويىچە تەقسىملەندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پىلانلىق تاۋارلار يىلمۇيىل ئازايدى، 1987 - يىلدىن كېيىن پاسپورتى، ھاراق مونوپوللۇق سېتىلغاندىن باشقا، قالغان تاۋارلار پۈتۈنلەي قويۇۋېتىلدى، تاۋار ئوبوروتىنىڭ كۆپ يوللۇق بولۇشى، ئىقتىسادنىڭ كۆپ تەرىكىبلىشىشى، ئىگىلىك باشقۇرۇشنىڭ كۆپ خىل شەكىللىك بولۇشى ۋە ھالقىلارنىڭ ئازىيىشى تاۋار تۈرلىرىنى كۆپەيتتى، مال مەنبەسى تولۇق بولدى، بۇنىڭ بىلەن بازارلار ئاۋاتلاشتى. ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى جەھەتتە دۆلەت سودىسىدا ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى، ئىقتىسادنى نىشانلىق باشقۇرۇش تۈزۈمى، «دۆلەت ئىلكىدە بولۇش، خەلق باشقۇرۇش» تىن ئىبارەت بىرىكمە ئىگىلىك باشقۇرۇش شەكلى قاتارلىق شەكىللەر؛ كوللېكتىپ سودىدا شېرىك تىجارەت قىلىش، پاي قوشۇش قاتارلىق شەكىللەر يولغا قويۇلدى. بازار ئىگىلىكى شارائىتىدىكى يېڭى ۋەزىيەتتە ئالغا بېسىش يولى ئۈستىدە پائال ئىزدىنىلدى.

I باب

بازار سودىسى

§ 1 . بازارلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە ئۆزگىرىشى

شايارنىڭ ئەزەلدىن بازار ئارقىلىق ماددىي ئەشيا ئوبوروت قىلىنىدىغان سودا ئەنئەنىسى بار. ھەر بازار كۈنى كىشىلەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئاتقا ئارتىپ، ھارۋىغا بېسىپ ياكى قولىدا كۆتۈرۈپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ ۋە لازىملىق نەرسىلەرنى سېتىۋالىدۇ، سەييارە سودىگەرلەرمۇ بازارغا بېرىپ، كوچا ياقىسىغا يايما يېيىپ سودا قىلىدۇ، دۇكانداrلار دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىدۇ. باشقا ئولتۇراق تىجارەتچى ۋە سودىگەرلەرمۇ بازارغا نەرسە - كېرەك ئېلىپ كېلىپ سودا قىلىدۇ، بازار كۈنى توپ - توپ كىشىلەر تاماشا قىلىپ بازارنى ناھايىتى قىزىتىۋېتىدۇ، دائىم پول توسۇلۇپ قېلىشتەك ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئۇيغۇرلار بازارغا بېرىشقا ئامراق كېلىدۇ، ئەر - ئايال، قېرى - ياشلار چىرايلىق كىيىنىپ - تارىنىپ، ئېشەككە مىنىپ ياكى ھارۋىغا ئولتۇرۇپ، بىرنەرسە ساتمىسىمۇ ياكى ئالمىسىمۇ، نەچچە ئون كىلومېتىر يول يۈرۈپ بازارغا بېرىپ چايخانىلارغا، ئاشخانىلارغا، كوچا بويلىرىغا، دەرەخ سايىسىغا يىغىلىپ پاراڭلىشىدۇ، ئۆتكەن كۈنلىرىنى ئەسلىشىدۇ، ئۈچۈر، ھېسسىيات ئالماشتۇرىدۇ. مەيلى دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش ۋاقىتلىرى ياكى ئارىسال ۋاقىتلىرى بولسۇن، ئىشى ھەرقانچە ئالدىراش بولسۇن ياكى بىكار بولسۇن بازاردىن قالمايدۇ.

بازار كۆپىنچە ئاھالە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان كەنت - بازار ياكى مەمۇرىي مەركەزدە تەسىس قىلىنىدۇ، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم بازار بولىدۇ، ناھىيە بويىچە يېزا - كەنتلەردىكى بازارلارنىڭ ۋاقتى ئوخشىمايدۇ، سېتىنچىلار نەرسە - كېرەكلىرىنى نۆۋەت بىلەن بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ. شايارنىڭ قەدىمىي بازارلاردىن

شايار بازىردىن باشقا يەنە مازارغوجام، يېڭىمەھەللە، كونا چىمەن قاتارلىقلار بار. 1949 - يىلغا كەلگەندە شايارىدا ناھىيە بازىرى (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، ئۈرباغ (پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، كونا چىمەن (سەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، قايلۇر (چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، يېڭىمەھەللە (يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، يانتاقشەھەر (پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، يانئېرىق (چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، قىزىلبايراق (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، بۈۋتا (دۈشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ) دىن ئىبارەت 9 بازار بار ئىدى.

كونا چىمەن بازىرى 1953 - يىلى يازدا مەمۇرىي ئورگان تويبولدىغا كۆچۈش تۈپەيلىدىن مۇشۇ جايغا كۆچۈرۈلدى.

1958 - يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىشنى كوللېكتىپلاشتۇرۇش، چوڭ بىكتۈەننىڭ ئۇرۇش قىلىش شەكلى بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلغاچقا، بازارغا بېرىش ئادىتى چەكلىمىگە ئۇچرىدى؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە خۇسۇسىي سودىنىڭ ئازىيىشىغا ئەگىشىپ، يەككە ئورۇنلار ئىشلەپچىقىرىدىغان يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئازايدى، يېزىلاردىكى سودا بازىرىنىڭ كۆلىمى ۋە پۈتۈشۈش سوممىسىمۇ مۇناسىپ ھالدا كىچىكلىدى ياكى تۈۋەنلىدى. 1964 - يىلدىن كېيىن بىرقىسىم بازارلار تاقالدى، ناھىيە بويىچە قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، ناھىيە بازىرىدىن ئىبارەت 3 بازار قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىدىكى بازارلارنىڭ ھەممىسى تاقالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلاردىكى بازار سودىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە بىرقىسىم يېڭى سودا بازارلىرى ئېچىلدى. 1978 - يىلى تارىم يېزىسىدا بەشتوغراق بازىرى (يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ)، 1984 - يىلى قۇمئېرىق بازىرى (جۈمە كۈنى بازار بولىدۇ)، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا شامالقىرچىن بازىرى (شەنبە كۈنى بازار بولىدۇ) ئېچىلدى.

تېرەكشەھەر (يېڭىمەھەللە)، تاللىققوتان (قىزىلبايراق يېزىسى) قاتارلىق كەنت - بازارلاردىمۇ كىچىك بازارلار ئېچىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى بازارلارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 1

يېزا - بازار	بازار بولىدىغان جاي	بازار ۋاقتى	ئىزاھ
شايار بازىرى		جۈمە	1977 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
تويبولدى يېزىسى	تويبولدى	سەيشەنبە	1977 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
	كونا چىمەن	چارشەنبە	1992 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
يېڭىمەھەللە يېزىسى	يېڭىمەھەللە	يەكشەنبە	1977 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
	يانئېرىق	چارشەنبە	1990 - يىلى ئېچىلدى
	يانتاقشەھەر	پەيشەنبە	1990 - يىلى ئېچىلدى
قىزىلبايراق يېزىسى	مازارغوجام	جۈمە	1978 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
	بۈۋتا	دۈشەنبە	1992 - يىلى ئېچىلدى
قايلۇر يېزىسى	قايلۇر	چارشەنبە	1984 - يىلى ئەسلىگە كەلدى
تارىم يېزىسى	قۇمئېرىق	جۈمە	1978 - يىلى ئېچىلدى
	بەشتوغراق	يەكشەنبە	1984 - يىلى ئېچىلدى
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	شامالقىرچىن	شەنبە	1982 - يىلى ئېچىلدى

§ 2 . بازارلاردىكى تاۋار سودىسى

ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى بازارلاردا سودا قىلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ناھايىتى كۆپ. دېھقان، چارۋىچىلار ئاساسەن ئاشلىق، ئوتۇن - سامان، ياغاچ ماتېرىيال، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە-چېۋە، كۆكتات قاتارلىقلارنى ساتىدۇ، بىرقىسىم يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم سانائەت ياكى يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلارمۇ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى، چارۋىچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدىن پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تاۋارلارنى، مەسىلەن: ئارا، تېرنا قاتارلىق ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى، تاسما، ھەرخىل جابدۇق، كىگىز، ماتا قاتارلىقلارنى ساتىدۇ.

دېھقان، چارۋىچىلار ساتىدىغان مەھسۇلاتلارنىڭ قەرەلى ۋە مىقدارى بولمايدۇ، ئۇلار قاچان پۇلغا ئېھتىياجلىق بولسا شۇ چاغدا ساتىدۇ؛ يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق، يېرىم قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار مەھسۇلاتلىرىنى پەسلىگە قاراپ ساتىدۇ. سىرتتىن كەلگەن تىجارەتچىلەر يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى كۆپرەك سېتىۋالىدۇ، شۇ يەرلىك ئاھالىلەر كەم نەرسىلىرىنى تولۇقلىۋالىدۇ. مەخسۇس تىجارەت قىلىدىغان يايمىچىلار نەرسە - كېرەكلىرىنى ھارۋىغا بېسىپ، ئاتقا ئارتىپ بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتىدۇ، ئۇلار ساتىدىغان تاۋارلارنىڭ كۆپىنچىسى سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن ئىبارەت، ھەر بازار كۈنى ئوخشاش بولمىغان ئولتۇراق تىجارەتچىلەر ۋە دۇكانداراللار بازارغا كېلىپ كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە تۇرلۇك ماللار تىجارىتى قىلىدۇ. 1949 - يىلدىن كېيىن دۆلەت سودىسى ۋە كوللېكتىپ سودا (تەمىنات-سودا كوپېراتىپى سودىسى) گۈللەندى، بازارلاردا ناھىيە دەرىجىلىك شىركەتلەر ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ شۆبە ئاپپاراتلىرى بار بولدى. گەرچە بىر مەزگىل بازار سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى بازارلاردا يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە يېزا بازارلىرىدا كۈندىلىك پۈتۈشۈش سوممىسى 50 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان بازاردىن يېگىمەھەللە، تويبولدى، قىزىلبايراق (مازارغوجام) بازىرى بار بولدى؛ 1985 - يىلدىن كېيىن يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بازارلارنىڭ پۈتۈشۈش سوممىسى 200 مىڭ يۈەندىن ئاشتى، باشقا بازارلارنىڭ كۈنلۈك پۈتۈشۈش سوممىسىمۇ 100 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

Ⅱ باب

خۇسۇسىي سودا

§ 1 . خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىياتى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە چوڭ سودا سارىيى يوق ئىدى، خۇسۇسلارنىڭ بىرنەچچە دۇكان - سارايلىرىلا بار ئىدى، ئۇلارنىڭ دەسمايىسى ناھايىتى ئاز ئىدى. كۆچادىن شايارغا كۆچۈپ كەلگەن

ئۇششاق تىجارەتچىلەرمۇ بار ئىدى، ئۇلار ئاز دېگەندە بىلەن كۈندىلىك بۇيۇم، تۇرلۇك ماللار، شېكەر، ھاراق، چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىتتى. شايارنىڭ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئۆزىدە ئىشلەپچىقىرىلىپ، ئۆزىدە سېتىلاتتى، ئاز بىر قىسمى كۆچا ئارقىلىق سىرتقا چىقىرىلاتتى. «شايارىدىكى يۇرت - مەھەللىلەر تەزكىرىسى» دە: «كالا، قوي تېرىلىرى ۋە يۇڭ كۆچاغا توشۇلىدۇ، روسىيىلىك سېتىقچىلار چەت ئەلگە توشۇيدۇ، مال ئانچە كۆپ ئەمەس» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۆپ ساندىكى ئاۋارلار ئەتىگەندە قىزىپ، چۈشتىن كېيىن تارقاپ كېتىدىغان بازاردىلا ئوبوروت قىلىناتتى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ئەرسىگە ئەرسە تېگىشىش يولى بىلەن ئالماشتۇرۇلاتتى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 708 سودا - سېتىق ئورنى، 1018 كەسىپكار بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دەسمايىسى 6000 يۈەندىن ئاشىدىغان ئۇرۇن 6 ئىدى.

1949 ـ 1956 - يىلغىچە خۇسۇسىي سودا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، سودا ئورنى ۋە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم، تىجارەت دەسمايىسى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىدىن خېلى كۆپەيدى.

1956 - يىل 3 - ئايدىن باشلاپ خۇسۇسىي كارخانىلار سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىلدى، خۇسۇسىي سودا ساھەلەر بويىچە پاختا رەخت، گۆش، تۇرلۇك مال، سەيياره تىجارەت دەپ ئايرىلدى؛ ئۇلار تۇرى بويىچە ناھىيىلىك سودا ماگىزىنىغا تەۋە قىلىندى. ناھىيىلىك سودا ماگىزىنىدا خۇسۇسىي سودىنى ئۆزگەرتىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، تەشۋىقات ئارقىلىق مۇلۇك ئېنىقلىنىپ، مەبلەغ تەكشۈرۈلۈپ، كەسىپكارلار 3 باسقۇچ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خۇسۇسىي سودىنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى شۇ يىلى 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تاماملاندى. جەمئىي 4 ساھە ئېنىقلاندى، بۇ ساھەلەردىكى تىجارەت ئورنى 75، كەسىپكار 372، مەبلىغى 90 مىڭ 740 يۈەن؛ 72 تىجارەت ئورنى تەشكىللەندى، بۇ ئورۇنلارنىڭ كەسىپكارى 357، مەبلىغى 76 مىڭ 753 يۈەن (پاختا رەخت ساھەسىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدىكى تىجارەت ئورنى 4، كەسىپكارى 4، مەبلىغى 20 مىڭ 329 يۈەن؛ ۋاكالىتەن سېتىش گۇرۇپپىسى 5، ۋاكالىتەن سېتىش ئورنى 15، كەسىپكارى 15، مەبلىغى 16 مىڭ 463 يۈەن؛ تۇرلۇك ماللار ساھەسىدىكى ۋاكالىتەن سېتىش گۇرۇپپىسى 6، ۋاكالىتەن سېتىش ئورنى 31، كەسىپكارى 36، مەبلىغى 11 مىڭ 898 يۈەن؛ گۆش ساھەسىدە 19 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى، كەسىپكارى 20، مەبلىغى 2563 يۈەن؛ سەيياره سېتىقچىلار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدە كېچىك زاۋۇتتىن 3 نى قۇردى، بۇ زاۋۇتلارنىڭ كەسىپكارى 6، مەبلىغى 25 مىڭ 500 يۈەن). دۆلەت شىركەت كارخانىلارغا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ۋەكىلىنى ئەۋەتىپ ئىگىلىك باشقۇرۇشقا قاتناشتۇردى، دۆلەت كارخانىلىرى ئەسلىدىكى خۇسۇسىي مۇلۇك ئاساسىدا قەرز پۇل كىرگۈزدى ۋە باشقا دەسمايە سالدى. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىلەشكەن 1956 - يىلدىن باشلاپ، خۇسۇسلارغا ھەر يىلى پايدا شەكلىدە 10% مەبلەغ قايتۇرۇلدى، مۇشۇ شەكىلدە 10 يىل قايتۇرۇلۇپ، 1966 - يىلى تولۇق قايتۇرۇلۇپ بولدى. دەسمايىسى 200 يۈەندىن تۆۋەنلەرگە «ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش، باھانى بىرلەككە كەلتۈرۈش، تارقاق تىجارەت قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» شەكلى قوللىنىلدى ھەمدە ئىختىيارىي ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىشقا يول قويۇلدى. 1966 - يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئەسلىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركىچىلىكىدىكى كارخانىلار ناھىيىلىك سودا شىركىتى تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ خادىمى، كەسپى، مەبلىغىنى سودا شىركىتى باشقۇردى، ئۇلار سودا شىركىتىگە قاراشلىق ماگىزىن بولدى، مۇستەقىل ھېسابات قىلدى. بۇ ماگىزىنلار دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئاز مىقداردا ساتتى ۋە خەلق تۇرمۇشىغا كېرەكلىك بۇيۇملارنى سېتىۋالدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خۇسۇسىي سودا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدىكى يەككە سودا ئورنى تېز كۆپەيدى، 1984 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى خۇسۇسىي سودا ئورنى (تۇرلۇك مال، توشۇش،

يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت) 488 گە، كەسپكارى 776 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 219 مىلىئارد يۈەنگە يەتتى، 1993 - يىلغا كەلگەندە سودا ئورنى 1227 گە، كەسپكارى 1827 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 3 مىليون 244 مىلىئارد يۈەنگە يەتتى؛ يېزىلاردىكى خۇسۇسىي سودا ئورنى 1984 - يىلى 336، كەسپكارى 497، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 330 مىلىئارد يۈەن ئىدى، 1993 - يىلى سودا ئورنى 778 گە، كەسپكار 1283 كە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 2 مىليون 14 مىلىئارد يۈەنگە يەتتى. خۇسۇسىي سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ماددىي ئەشيا ئوبوروتى ۋە بازارلارنىڭ ئاۋاتلىشىشىنى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈردى.

§ 2 . خۇسۇسىي سودا جەھەتتىكى سېتىۋېلىش - سېتىش

1956 - يىلدىن كېيىن خۇسۇسىي سودا ئورۇنلىرىنىڭ سانى ۋە تىجارەت سوممىسى كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كەتتى، بازاردا كىچىك يايمىلارلا قالدى، دېھقان، چارۋىچىلار ئىشلەپچىقارغان بىرقىسىم ئېشىنچا مەھسۇلاتلار بازارغا سېلىنغاندىن باشقا، يەنە ئىنتايىن ئاز ساندىكى قۇرۇق مېۋە يايمىسى ۋە كىچىك يېمەك - ئىچمەك يايمىسىلا بار ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، دېھقانلارنىڭ ھويلاتارام ئىگىلىكى چەكلىنىمگە ئۇچرىدى، كۆكتات، مېۋە - چېۋە، تۇخۇم تۇرىدىكى مەھسۇلاتلارمۇ بازارغا ئاز كىرىدىغان بولدى، شۇ سەۋەبتىن بۇ خىل ئەرسىلەرنىڭ سېتىۋېلىنىش، سېتىلىش مىقدارىمۇ ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى. 1956 - 1978- يىلغىچە بولغان 23 يىلدا يىراقتا ئاپىرىپ سېتىش قاتتىق چەكلەندى، ھەم سىرت جايلاردىكى خۇسۇسىي سېتىۋالغۇچىلار ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلارغا كىرەلمىدى، ھەم ناھىيە تەۋەسىدىكى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سىرتقا يۆتكەشكە رۇخسەت قىلىنمىدى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىلدا ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلاردا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى يېمەك - ئىچمەك دۇكىنىدىن بىرسىمۇ قالمىدى، ھەتتا خۇسۇسىي چايخانىلارمۇ يوق ئىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودا تېز تەرەققىي قىلدى، سېتىۋېلىش، سېتىش سوممىسى كۈنسېرى ئاشتى. 1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيىدە نۇرغۇن كۆچمە سېتىقچىلار بارلىققا كەلدى، سېتىقچىلار ناھىيىدىكى كالا، قوي تېرىسى، ئۈچەي، يۇڭ قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكىدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك دۆلەت ئىلكىدىكى چاي - چارۋا شىركىتى سېتىۋالمىغان يۇڭ، تېرە قالمىدى، ئازكەم 200 مىلىئ پارچە كالا، قوي تېرىسى ۋە ئات، ئېشەك تېرىسىنى پۈتۈنلەي خۇسۇسىي سودىگەرلەر سېتىۋېلىپ سىرتقا يۆتكىدى، پەقەت مۇشۇ تۇرىدىكى سودا سوممىسىلا 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى.

1988 - يىلدىن كېيىن سىرتىنىڭ مەبلىغى كىرگۈزۈلۈپ، سىرت جايلاردىكى سودىگەرلەر شايار ناھىيىسىنىڭ بازارلىرىغا كىرىشكە ئىلھاملاندۇرۇلدى، مەملىكەتنىڭ جاي - جايلىرىدىن شايارغا كېلىپ تىجارەت قىلىدىغانلار كۈنسايىن كۆپەيدى، كۆچمە سېتىقچىلاردىن باشقا نەچچە 10 ئىجارىگە ئېلىنغان دۇكان - ساراي تىجارەت باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېڭ شىمىڭ ئائىلىسىنىڭ 12 ئورۇندا ئىجارە دۇكىنى بولۇپ، بۇ دۇكانلار كىيىم - كېچەك، تۇرلۇك مال، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللاندى، يىللىق سودا سوممىسى 5 مىليون يۈەندىن 7 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا بولدى. نۇرغۇن دېھقان، چارۋىچىلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېڭى ۋەزىيەتتە دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنى تاشلاپ تىجارەت قىلدى، مۇشۇنداق تىجارەت قىلغانلار بازار رايونىدىلا 200 دىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە جاۋ باۋجىن ئائىلىسى 1980 - يىلدىن كېيىن قەرز پۇل ئېلىپ تىجارەت قىلغاندى، 1993 - يىلغا كەلگەندە تۇراقلىق مۇلكىنىڭ

قىممىتى 3 مىليون يۈەندىن ئاشتى، ئۇ تۈرلۈك مال تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ (مېتال بۇيۇم، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى، كىيىم - كېچەك، يېمەكلىك، مېھمانساراي، سۈرەتخانىلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە)، ھازىر بىر دۇكاندىن «شىنشىڭ» سودا شىركىتىگە تەرەققىي قىلدى، يىللىق پۈتۈشۈش سوممىسى نەچچە مىليون يۈەندىن نەچچە 10 مىليون يۈەن ئارىلىقىدا بولىدۇ.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە خۇسۇسىي سودىنىڭ تىجارەت تۈرلىرى ۋە ماگىزىن، كەسىپكارى دۆلەت ئىلكىدىكى ۋە كوللېكتىپ ئىلكىدىكى سودىنىڭ جەمئىسىدىن ئېشىپ كەتتى، سودا سوممىسىمۇ ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سودا سوممىسىنىڭ 50% تىن كۆپرەكىنى ئىگىلىدى. مەسىلەن: بازارلاردىكى يېمەك - ئىچمەك تۈرىنى ئالساق، ناھىيىلىك مېھمانخانا (مېھمانساراي) بىلەن ئورگانلارنىڭ بىرنەچچە مېھمانخانىسىدىن باشقا، مېھمانخانىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى مېھمانخانىدۇر، چوڭراق نەچچە 10 قاۋاقخانا ۋە رېستۇرانىمۇ يەككە ئائىلىلەر ئاچقان.

Ⅲ باب

كوللېكتىپ سودا

1 § . ھەمكارلىق ماگىزىنى

1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن تەسىنات - سودا كوپېراتىپىدىن باشقا كوللېكتىپ سودا، ھەمكارلىق ماگىزىنى خۇسۇسىي سودىنىڭ بىر شەكلى سۈپىتىدە بارلىققا كەلدى. 1956 - يىلىنىڭ بېشىدا ئولتۇراق تىجارەتچى، سەييارە سودىگەر، ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە قارىتا ھەرخىل كەسىپلەر بويىچە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش يولغا قويۇلدى. ھۆكۈمەت تەرەپ بىر ۋەكىل ئەۋەتتى، مۇلۇكنى ئېنىقلاش، مەبلەغنى تەكشۈرۈش، نىزامنامە تۈزۈپ، «دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن خۇسۇسىي ئىگىلىككە تەڭ ئېتىبار بېرىش، ئىمگەك تەرەپكىمۇ، كاپىتال تەرەپكىمۇ پايدىلىق بولۇش، شەھەرلەر بىلەن يېزىلار ھەمكارلىشىش، ئىچكى - تاشقى ئالماشتۇرۇش» سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 329 ئورۇن (بۇنىڭ ئىچىدە ئولتۇراق تىجارەتچى 145، يېمەك - ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 164، ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 20) ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن قىلىپ تەشكىل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە پاختا رەخت، تۈرلۈك مال، گۆش، سەييارە سودىدىن ئىبارەت 4 ساھەگە تەۋەسى 75، تەشكىل قىلىنغىنى 72 ئورۇن.

مەبلىغى 200 يۈەنگە يەتمەيدىغان ئۇششاق تىجارەتچىلەرگە قارىتا «ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش، باھانى بىرلىككە كەلتۈرۈش، تارقاق تىجارەت قىلىش، پايدا - زىيانغا ئۆزى ئىگە بولۇش» ئۇسۇلى يولغا قويۇلۇپ، ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى، ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنى ۋە تارقاق تىجارەت قىلىپ پايدا- زىيانىنى بىللە ھېسابلاش گۇرۇپپىسى بولۇپ ئۈيۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى. ھەرخىل شەكىلدىكى بۇنداق كىچىك ھەمكارلىق سودىسىنىڭ تۈرى كۆپ، ئارىلاش، ئورۇن سانى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مەبلىغى، كەسىپكارى ئاز، خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا، ناھىيە بويىچە سودا پائالىيىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى

ئانچە چوڭ بولمىدى. ئەينى چاغدا ناھىيە بويىچە ھەمكارلىق ماگىزىنىدىن 4 ى بولۇپ، مەبلىغى 20 مىڭ 329 يۈەن ئىدى، بۇ ماگىزىنلار كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ئۇششاق تۇرلۇك مالىلار، پاختا رەخت تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى؛ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ۋە ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 11 ى بولۇپ، مەبلىغى 21 مىڭ 403 يۈەن ئىدى، ئۇلار قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارىتى، ناۋايخانا، كىچىك ئاشخانا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىاتتى، كەسىپكارى 49 ئىدى.

ھەمكارلىق ماگىزىنى (باشقا شەكىلدىكى كىچىكرەك ھەمكارلىق سودىسىمۇ شۇنداق ئىچىدە) نىڭ تەقسىمات ئەھۋالى مۇنداق بولدى: پايدىنىڭ %50 ى جامائەت فوندى ئۈچۈن قالدۇرۇلدى، %20 ى پايدا سۈپىتىدە كەسىپكارلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، %10 ى مۇكاپات سۈپىتىدە كەسىپكارلارغا ھەرخىل دەرىجىدە تەقسىم قىلىپ بېرىلدۇ، %15 ى پاي سوممىسى سۈپىتىدە پايدا قىلىپ ئايرىلىپ، ئىسلىدىكى ھەمكارلىق مەزگىلىدە سېلىنغان مەبلەغكە ئاساسەن سۈندۇرۇپ ھېسابلىنىپ، %5 ى دىرېكتور (مەسئۇل خادىم) ۋە بوغالتىر قاتارلىق مەمۇرىي باشقۇرغۇچى خادىملارنىڭ تۇراقلىق ماڭاشى قىلىندى. كەسىپكارلارنىڭ ماڭاشى ئۇلارنىڭ سېتىش سوممىسىنىڭ %5 — %10 ى بويىچە بولدى.

بۇ ئۇسۇل 1958 - يىلدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش باشلانغاندا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، بارلىق ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى سودا شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى، 1963 - يىلىسى «تۆت سۆزلۈك فاڭجېن» ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، مۇلۇك ئېنىقلىنىپ، مەبلەغ تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى. 4 يىل ئەپلەپ - سەپلەپ جاھاندارچىلىق قىلغاندىن كېيىن، 1966 - يىلغا كەلگەندە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلاندى، ئارقىدىنلا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى، بۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى دۆلەت كارخانىسى سۈپىتىدە باشقۇرۇلىدىغان بولدى، ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى شۇ بولدىكى، ساھەلەر بويىچە ماگىزىن تەشكىل قىلىندى، ناۋارلار بىرتۇتاش تەقسىم قىلىندى ۋە مال مەنبەسىگە چەك قويۇلدى (پىلان سىرتىدىكى ناۋارلار ۋە 3 - خىلدىكى بىرقىسىم ئۇششاق ناۋارلار)، مۇستەقىل ھېسابات قىلىندى، تەقسىمات شەكلى جەھەتتىمۇ پاي سوممىسى، ئەمگەك كۆچىگە قاراپ پايدا بۆلۈش چارىسى ئەستايىدىل يولغا قويۇلماي، كەسىپكارلارنىڭ تۇراقلىق ماڭاشىغا «بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشتىن ئىبارەت سىياسەت ئاستىدا كاپالەتلىك قىلىندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنى (1978 - يىلى) دىن كېيىن پاي قوشۇلغان مەبلەغ تەدرىجىي قايتۇرۇلدى.

1966 - 1978 - يىلغىچە ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى نامىدا بار، ئەمەلىيەتتە يوق بولۇپ قالدى.

1978 - 1980 - يىلغىچە پاي سوممىسى قايتۇرۇلدى، سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەسلىدىكى كەسىپكارلار قولىدىكى مەبلەغدىن پايدىلىنىپ خۇسۇسىي سودا بىلەن شۇغۇللاندى، بۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى قايتا مەۋجۇت بولمىدى.

1980 - يىلدىن كېيىن ئىختىيارىي بىرىككەن كوللېكتىپ سودا گۇللىنىشكە باشلىدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە كوللېكتىپ سودا ئورنى 41 گە، تىزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 150 مىليون يۈەنگە يەتتى، لېكىن ئۇنىڭ نامى ئۆزگەردى.

§ 2 . زىيالىي ياشلار ماگىزىنى

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن زور تۇرتكىمدە «تاغ ۋە يېزىلارغا بارغان» زىيالىي ياشلار ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كەلدى، بۇنىڭ بىلەن ئىشقا ئورۇنلىشىش جەھەتتە قىيىنچىلىق كۆرۈلدى. ھۆكۈمەت بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى»، «زىيالىي

ياشلار مۇلازىمەت كوپىراتىپى» قۇرۇش چارىسىنى قوللاندى. 1980 - يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇشقا باشلىدى، ناھىيىدىكى ئورگان ۋە تارماقلار ئارقا - ئارقىدىن «زىيالىي ياشلار ماگىزىنى»، «زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپىراتىپى» قۇردى.

زىيالىي ياشلار ماگىزىنىغا كېرەكلىك مەبلەغنى بىرىنچىدىن، ماگىزىن (كوپىراتىپ) قا كىرگەن زىيالىي ياشلار ئۆزلىرى توپلىدى، مەبلەغنىڭ سانى ئانچە كۆپ بولمىدى، كۆپىنچە 200 يۈەندىن 2000 يۈەنگىچە بولدى، بۇ مەبلەغنىڭ ئۆسۈمى ئەينى چاغدىكى بانكا ئۆسۈمى بويىچە شۇ يىلى قايتۇرۇلۇپ، دېرى ساقلاپ قېلىندى؛ ئىككىنچىدىن، ئورۇنلار ۋاقىتلىق ئوتتە بېرىپ تۇردى. مەزكۇر ئورۇنىڭ زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ۋاقىتلىق ئىشلىتىپ تۇرغان ئىدارە بېرىپ تۇرغان مەبلەغ خالىغان ۋاقىتتا ئېلىنىپ، خالىغان ۋاقىتتا قايتۇرۇلدى، ئۇ ئوبوروت ئۇچۇن ئىشلىتىلدى؛ ئۇچىنچىدىن، بانكىدىن قەرز پۇل ئېلىندى. بانكىدىن قەرز پۇل ئېلىشقا ئىدارە كېپىل بولدى، بۇ قەرز پۇل ئادەتتە تۇۋرۇن ئۆسۈملۈك، ئاز بىر قىسمى ئۆسۈمسىز بولدى.

دۆلەتنىڭ ئەينى چاغدىكى سىياسىتىگە ئاساسەن، زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ئومۇمەن 3 يىلدىن 5 يىلغىچە دۆلەت بېجى تاپشۇرمىدى، بەزى سودا - سانائەت بېجى، تىجارەت بېجىمۇ كېمەيتىلدى ۋە كەچۇرۇم قىلىندى.

شايار ناھىيىسىدىكى زىيالىي ياشلار ماگىزىنى ۋە مۇلازىمەت كوپىراتىپلىرى 1982 - يىلى 50 نەچچىگە يەتتى، ئۇلار تۇرلۇك مال، مېتال بۇيۇم، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ژېلىمىپت ۋە ئۇششاق دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنى رېھونت قىلىش - قۇراشتۇرۇش تىجارىتىنى بىلەن شۇغۇللاندى. كەسىپكارلارنىڭ يۆتكىلىشى ناھايىتى زور بولدى، ئەڭ كۆپ بولغاندا تەخمىنەن 1000 غا يەتتى. زىيالىي ياشلار ماگىزىنىنىڭ تەقسىمات شەكلى بىرتۇتاش بولمىدى، بۇ ھەقتە مۇئەييەن بەلگىلىمىمۇ چىقىرىلمىدى، ئادەتتە ماڭاش بىرقەدەر تۆۋەن بولۇپ، 80 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە بولدى، تىجارىتى ياخشىراق ماگىزىنلار ماڭاشتىن باشقا يەنە ئازتولا پاراۋانلىق قوشۇمچە ياردەمى بەردى.

1984 - يىلدىن كېيىن زىيالىي ياشلار ئارقا - ئارقىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتى، دۆلەت زىيالىي ياشلارغا قارىتىلغان باجنى كەچۇرۇم قىلىشتىن ئىبارەت ئېتىبار بېرىش سىياسىتىنى بىكار قىلدى، زىيالىي ياشلار ماگىزىنلىرى كىم ئارتۇق قىلىپ سېتىلىشقا باشلىدى، نەتىجىدە شەخسلەر ھۆددە ئېلىپ تىجارەت قىلمىدىغان بولدى. 1990 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىدە زىيالىي ياشلار ماگىزىنى قالمىدى.

§ 3 . باشقا كوللېكتىپ سودا

1985 - يىلدىن كېيىن شايارىدا ئازساندا مەبلەغ توپلاپ تىجارەت قىلىش سودىسى، ئىقتىسادىي بىرلەشمە گەۋدە سودىسى قاتارلىق شەكىللەر بارلىققا كەلدى.

شايار ناھىيىسىدە مەبلەغ توپلاپ سودا قىلمىدىغان ئورۇن كۆپ بولمىدى، بارلىرىمۇ ئاشكارا ۋىۋىسكا ئاسمىدى؛ مەبلەغ توپلاپ سودا قىلمىدىغان ئورۇنلارنىڭ چوڭراقلىرىدىن «شاتلىق» تانسىخانىسى، «خۇاشيا» تانسىخانىسى بار ئىدى، باشقا ساھەلەردىكى تۇرلۇك مال، كىيىم - كېچەك سودىسىنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك، سودا سوممىسىمۇ ئاز بولدى.

1990 - يىلى دۆلەت ئورگان ۋە كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارنىڭ شىركەت قۇرۇشىغا سىياسەت جەھەتتە يول قويدى، نەتىجىدە كۆپلىگەن ئورگانلار سودا بىلەن شۇغۇللاندى، 1991 - يىلغا كەلگەندە چوڭراق شىركەتلەردىن ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق ئىشخانىسى قارىمىقىدىكى «شايار ناھىيىلىك ئىقتىسادىي ھەمكارلىق تەرەققىيات باش شىركىتى»؛ ئاشلىق ئىدارىسى قارىمىقىدىكى «شايار ناھىيىلىك چېگرا سودىسى

شىركىتى» ، «خۇالى» سودا سارىيى (3 شۆبە ماگىزىنى بار) ؛ سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قارمىقىدىكى «شۇندا» مۇلازىمەت شىركىتى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قارمىقىدىكى «يېڭى قالقان» سودا باش شىركىتى بارلىققا كەلدى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتلەر ئەسلىدىكى ئورگان ۋە كەسپىي ئورۇنلاردىن ئايرىلىپ چىقىپ، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى سودا ئورنىغا ئايلاندى.

Ⅳ باب

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى كوللېكتىپ سودىنىڭ ئاساسلىق تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا يېزا تاۋار ئوبوروتىنىڭ ئاساسىي يولى، بۇلار ئالدىنقى مەخسۇس بابتا بايان قىلىندى.

§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

1. تەرەققىياتى

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى 1951 ـ يىلى دۆلەتنىڭ يارىدەك بولۇشى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ مەبلەغ توپلىشى بىلەن قۇرۇلغان سودا ئاپپاراتى. بۇ ئاپپارات دەسلەپتە «ئىشلەپچىقىرىش ـ ئىستېمال كوپىراتىپى» دەپ ئاتالغانىدى، 1954 ـ يىلدىن كېيىن نامى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىغا ئۆزگەرتىلدى.

تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئورنى ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى مەسچىتنىڭ يېنىدا بولۇپ، 7 ئىشچى ـ خىزمەتچىسى، 10 نەچچە كۆادرات مېتىرلىق بىر كىچىك دۇكىنى بار ئىدى. ئاپپاراتتا پاختا تىجارەت ئورنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى بار ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش تىجارىتى بىلەنمۇ شۇغۇللىناتتى.

1958 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلىپ، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپى تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى، 1962 ـ يىلى تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ خاراكتېرى ۋە تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1964 ـ يىلى قارمىقىدا پاختا ـ چىگە تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى؛ گۈلباغ، توپبولدى، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، قايلور، تارىمدىن ئىبارەت 6 ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى قۇرۇلدى. 5 ـ ئايدا كوپىراتىپقا پاي قوشقان ئەزا ئائىلە 4620 گە يەتتى، 1 ـ نۆۋەتلىك ئەزالار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كېڭەش، نازارەتچىلىك ھەيئىتى سايلاپ چىقىلدى، پاي سوممىسى 36 مىڭ 865 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى كوپىراتىپنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 587 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 775 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 177 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1965 ـ يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتى قۇرۇلدى، تەمىنات ـ سودا كوپىراتىپىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار

مبۇە. چېۋە تىجارەت ئورنى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ ئۈنۈۋېرسال تىجارەت ئورنى قۇرۇلدى، يەنە جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا تەمىنات - سودا ئۈنۈۋېرسال ماگىزىنى قۇرۇلدى. شۇ يىلى كوپېراتىپلىك ئىشچى - خىزمەتچىسى 241 گە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 4 مىليون 588 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 3 مىليون 461 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 166 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1966 - يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلاندى، ئۈنۈۋېرسال تىجارەت ئورنى ناھىيىلىك تەمىنات- سودا كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

1967 - يىلى كوپېراتىپنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 234 كە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 5 مىليون 773 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 4 مىليون 334 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 73 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1979 - يىل 12 - ئايدا كوپېراتىپ «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدىكى تۆت كوچىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا كۆچتى، ھازىرغىچە شۇ يەردە تۇرۇۋاتىدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش جەھەتتە تېز تەرەققىي قىلدى، ئاپپاراتىمۇ تېز زورايدى. 1980 - يىلى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن بازار، نۇرباغ ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى قۇرۇلدى، كوپېراتىپ بويىچە مۇستەقىل ھېسابات قىلىندىغان ئورۇن 12 گە، شۆبە ماگىزىن، ۋاكالىتەن سېتىش ماگىزىنى 176 گە يەتتى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 350 بولۇپ، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 13 مىليون 130 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 18 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە، پايدىسى 258 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلى مەركەزنىڭ (83) 1 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، مۇئاۋىن ھاكىم ۋۇ شۆجى گۇرۇپپا باشلىقلىقىدىكى تۈزۈلمە ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسى بويىچە تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ پاي سوممىسى ئېنىقلاندى. كوپېراتىپقا ئەزا بولغان ئائىلە 4620، قوشۇلغان پاي 4879، پاي سوممىسى 36 مىڭ 865 يۈەن بولۇپ، ئېنىقلانغاندىن كېيىن 16 مىڭ 3.807 يۈەن پايدا تارقىتىلدى. يېڭىدىن 13 مىڭ 157 ئەزا، 12 مىڭ 200 پاي قوبۇل قىلىندى، پاي سوممىسى 77 مىڭ 6.969 يۈەنگە يەتتى. يېڭى - كونا كوپېراتىپ ئەزاسى 17 مىڭ 628، قوشۇلغان پاي 16 مىڭ 519 غا، پاي سوممىسى 103 مىڭ 5.671 يۈەنگە يەتتى، پاي قوشقان كوپېراتىپ ئەزاسى ناھىيەدىكى 27 مىڭ 176 ئائىلىنىڭ 64.6% نى ئىگىلىدى.

1984 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ چاي - چارۋا سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئايرىپ بېرىلدى. شۇ يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 16 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 16 مىليون 290 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1985 - يىلى چاي - چارۋا شىركىتى مۇستەقىل ھېسابات قىلىشنى يولغا قويدى، يەنە بېزا ئىگىلىك 1 - شى 13 - تۈەن بىلەن بىرلىكتە باسما زاۋۇتى قۇردى، شۇ يىلى سېتىۋېلىش سوممىسى 14 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 18 مىليون 596 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1988 - يىل 9 - ئايدا بېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى كەسپى يەرلىك مەھسۇلاتلار مبۇە - چېۋە شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ بېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

1991 - يىل 6 - ئايدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلدى. كوپېراتىپتا 800 ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى، سېتىۋېلىش قىممىتى 174 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 149 مىليون 710 مىڭ يۈەنگە، پايدا ۋە باج 2 مىليون 110 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسىپي شىركەتنىڭ پايدا - بېجى 1 مىليون 270 مىڭ يۈەن، ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپلىرىنىڭ 845 مىڭ يۈەن.

1992 - يىل 6 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۆلياۋ زاۋۇتى بىلەن بىرلىكتە سۆلياۋ زاۋۇتى قۇردى. 10-

ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ماگىزىنى يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قارمىقىدا مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان 15 ئورۇن بار بولدى، بۇلار مۇنۇلار: پاختا - چىگە شىركىتى، ئىشلەپچىقىرىش ژاستىلىرى شىركىتى، يەرلىك مەھسۇلاتلار - مېۋە - چېۋە شىركىتى، چاي - چارۋا شىركىتى، سۇلياۋ زاۋۇتى، ئاپتوموبىل كالونى، مېھمانخانا، باسما زاۋۇتى ۋە 7 ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپى. شۇنىڭ ماگىزىن ۋە قوش ژاكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 176 سى بار بولدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 1090 نا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پېنسىيەگە چىققان ئىشچى - خىزمەتچى 210. يىللىق سېتىۋېلىش قىممىتى 173 مىليون 660 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 256 مىليون 780 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا ۋە باج 2 مىليون 318 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

2. ئىچكى قىسىمدا تەسىس قىلىنغان ئاپپاراتلار

1962 - يىلى مالىيە - بوغالتىرلىق بۇلۇمچىسى، كادىرلار - كاتىبات بۇلۇمچىسى ۋە كەسپىي بۇلۇمچىدىن ئىبارەت 3 بۇلۇمچە - ئىشخانا قۇرۇلدى.

1967 - يىلى قوشۇمچە كەسىپ يېتەكچىلىك بۇلۇمچىسى، ئاساسىي قاتلام يېتەكچىلىك بۇلۇمچىسى (كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سىياسىي ئىشخانا كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن بۇ ئىشخانا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1984 - يىلى كاتىبات - كادىرلار بۇلۇمچىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كادىرلار ئىشلىرى بۇلۇمچىسى بىلەن مەمۇرىي ئىشلار بۇلۇمچىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى.

1987 - يىلى ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك بۇلۇمچىسى قۇرۇلدى.

1990 - يىل 7 - ئايدا كادىرلار ئىشلىرى بۇلۇمچىسى بىلەن مەمۇرىي بۇلۇمچە بىرلەشتۈرۈلۈپ كادىرلار-كاتىبات بۇلۇمچىسى قىلىندى.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كادىرلار - كاتىبات بۇلۇمچىسى، كەسىپىي بۇلۇمچە، مالىيە - بوغالتىرلىق بۇلۇمچىسى، ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك بۇلۇمچىسى، ستاتىستىكا ئىشخانىسى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى.

§ 2. كەسىپىي شىركەتلەر

1. پاختا - چىگە شىركىتى

1952 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى پاختا - چىگە سېتىۋېلىش تىجارىتىنى باشلىدى، ئەينى چاغدا پاختا، ياۋا كەندىر، كەندىر سېتىۋالدى، كەسىپ مىقدارى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1956 - يىلى پاختا - چىگە شىركىتى قۇرۇلدى.

1958 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە بۇلۇمىنىڭ سودا ئاپپاراتلىرىنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشنىڭ روھىغا ئاساسەن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى، پاختا-چىگە شىركىتى ئۇنىڭغا قارىدى ۋە پاختا - چىگە تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى.

1962 - يىلى پاختا - چىگە تىجارەت ئورنى يەنىلا تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قارىدى. 1980- يىلى

نامى پاختا - چىگە شىركىتىگە ئۇزگەرتىلدى.

1962 - يىلى قىزىلبايراق، تويبولدى، يېڭىمەھەللىدە بىردىن سېتىۋېلىش پونكتى ۋە پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇتلار پاختا چىقىرىشنى ئۆستىگە ئالدى. 1987 - يىل 3 - ئايدا 3 يېزىدىكى پاختا زاۋۇتىنىڭ ئۈسكۈنىلىرى كونىراپ كەتكەچكە، پاختا - چىگە شىركىتى 2 مىليون 200 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلىدى ۋە ئۇزگەرتتى. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇبىي تارىم دەريالىرى، تارىم، بورقاي، يانتاقباش، قايلور، قاراقۇم، نۇرباغ، يانتاقشەھەر، يانئېرىقلاردا سېتىۋېلىش پونكتى ۋە پاختا زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1989- يىلى ناھىيە بويىچە پاختا چىقىرىش ئىشى ئاپتوماتلاشتى.

شۇنىڭدىن كېيىن پاختا - چىگە شىركىتى يەنە كۆپ خىل ئىگىلىكنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە پاختا - چىگە شىركىتى قارىمىقىدا 14 زاۋۇت، پونكىت، رېموونتخانا، ئاشخانا، كەشتىچىلىك دۇكىنى، دېھقانچىلىق مەيدانى، سەنئەت ئۆمىكى بار بولدى. بۇ ئورۇنلارنىڭ ئىشچى-خىزمەتچىسى 736 گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 12 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 137 مىليون 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1993 - يىلى 18 مىڭ 500 تونا پاختا سېتىۋېلىندى، سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى 128 مىليون يۈەنگە، سېتىش سومىسى 199 مىليون 560 مىڭ يۈەنگە، يۇقىرىغا تاپشۇرۇلغان باج 790 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 880 مىڭ يۈەنگە يەتتى. قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 550 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇ شىركەت پاختا سېتىۋېلىش، پىششىقلاش، يۆتكەش، تېرىقچىلىق، باقمىچىلىق، رېموونتچىلىق، مۇلازىمەت بىر گەۋدە قىلىنغان ئەمەلىي كۈچى كۆچلۈك ئىقتىسادىي گەۋدىگە شۇنىڭدەك تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى قارىمىقىدىكى ئاپپاراتلار ئىچىدىكى پايدا ئالمىدىغان چوڭ كارخانىغا ئايلاندى.

2. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتى

بۇ شىركەت 1952 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1980- يىلى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا قارىشىلىق سودا ئەمەلىي گەۋدىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1988- يىل 9 - ئايدا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى كەسپى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى، بۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ تىجارەت دائىرىسى، كەسپىي مىقدارى زور دەرىجىدە تارايدى ۋە ئازايدى.

شايار ناھىيىسى كىلىمات، سۇ - تۇپراق شارائىتى جەھەتتە ئەۋزەللىككە ئىگە بولغاچقا، ئالما، نەشپۈت، ئۈزۈم، ياڭاق، ئۆرۈك، شاپتۇل، ئالوچا، جىگدە، تاۋۇز، قوغۇن قاتارلىق مېۋە - چېۋىلەر شۇنىڭدەك پاختا، قۇلماق، يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى، چۇچۇكبۇيا، لوپنۇر كەندىرى، مۇچ، زىرە قاتارلىق يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپ، خېلى داڭقى بار. ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنىڭ چەكلىمىسى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قىسمەن يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىنىلا يولغا قويدى.

كوپىراتىپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلار يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش ۋە سېتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. 1964 - يىلى 300 تونىدىن ئارتۇق ھەرخىل قۇرۇق، ھۆل مېۋە سېتىۋېلىنىپ، بازار ئېھتىياجى قاندۇرۇلدى.

مۇچ شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىنىڭ بىرى، مۇچ ئەك كۆپ ئېلىنغان يىللىرى 2000 تونىدىن ئاشىدۇ. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار شىركىتى دېھقانلارنىڭ مۇچ سېتىشى قىيىن بولۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1982 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يولىۋۇقىغا ئاساسەن، مۇچ سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىنى يولغا قويدى. تەجرىبە بولمىغاچقا، كۆپ قىسىم مۇچ يۆتكەش جەريانىدا نەم

تارتىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ، يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى 190 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ كېرەكسىز تۆمۈر سېتىۋېلىش خىزمىتى 60 - يىللاردا باشلاندى، 1966-يىلى 30 تونىنا كېرەكسىز پولات - تۆمۈر سېتىۋېلىنىدى. 1970 - 1976 - يىلغىچە يىلىغا 5020 كىلوگرام كېرەكسىز تۆمۈر، 514 كىلوگرام ھەرخىل مىس، 1830 كىلوگرام كېرەكسىز رېزىنكە، 27 مىڭ 132 كىلوگرام ھەرخىل سوئېك، 4968 كىلوگرام كېرەكسىز قەغەز سېتىۋېلىنىدى. بۇخىل ھالەت 80 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشتى. شۇنىڭدىن كېيىن كېرەكسىز نەرسىلەرنى سېتىۋېلىش خىزمىتى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى.

1993 - يىلى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ 3 ماگىزىنى، بىر كېرەكسىز، كونا ماددىي ئەشيا سېتىۋېلىش پونكىتى، 38 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى. تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 3 مىليون 480 مىڭ يۈەنگە، يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 1 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 120 مىڭ يۈەنگە يەتتى. تىجارەت دائىرىسى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، ھەرخىل كۈندىلىك بۇيۇملار، ئىلمە توقۇلما - كىيىم - كېچەك، چوڭ - كىچىك تۇرلۇك مال، مېتال بۇيۇم، قاتناش، ئېلېكتر بۇيۇملىرى، يېمەك-ئىچمەك، شېكەر، تاماكا، ھاراق، چاي، قاچا - قۇچا، قازان - قۇمۇچ، قۇرۇق كۆكتات، دېڭىز مەھسۇلاتلىرى، ھەرخىل تەمخۇرۇچ قاتارلىقلارنى توپ ۋە پارچە سېتىس كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

3. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى

بۇ شىركەت 1988 - يىل 9 - ئايدا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلدى، ئەينى چاغدا 20 نەچچە ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەن ئىدى. بۇ شىركەتنىڭ تىجارەت دائىرىسى ھەرخىل خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىسى، سۈلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق دورىسى پۈركۈش ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى، ئوتتۇرا - كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى قاتارلىق يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى جەھەتتىكى ئىجتىمائىيلاشقان مۇلازىمەت سىستېمىسىنى پائال بەرپا قىلىپ ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈپ، تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش جەھەتتىكى ئاساسىي يوللۇق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، ناھىيە يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇدا ئېشىشىنى ئىلگىرى سۈردى، ئۆزىنمۇ زورايتتى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 47 گە يەتتى، 1200 كۋادرات مېتىرلىق تىجارەت ۋە خىزمەت بىناسى سالدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 740 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 12 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بىر يىلدا 20 نەچچە مىڭ تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 1100 تونىنا سۈلياۋ يوپۇق، 50 تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى، 30 مىڭ دانە ئوتتۇرا - كىچىك يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى ساتتى، سېتىۋېلىش سوممىسى 25 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 32 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، پايدا ۋە باج 330 مىڭ يۈەنگە يەتتى، دېمەك بۇ شىركەت تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپېراتىپى قاتارىسىدىكى 2 - چوڭ ئورۇن بولۇپ قالدى.

تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىنى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىپ كەلدى. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئىشلەپچىقىرىش ئۈسۈلى قالاق بولغاچقا، پەقەت كەتمەن، گۈرجەك، ساپان ۋە ھەرخىل ئېغىر - جابدۇق بىلەن تەمىنلىدى. ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1960 - يىلغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن مەخسۇس ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش

پونكىتى قۇرۇلدى، شۇنداق بىلەن تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنداق كۆپ قىسىم تىجارەت كەسىپى بىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن تەمىنلەش پونكىتىغا ئايرىپ بېرىلدى. تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنداق بىزا ئىگىلىك ماددىي ئەشيالىرى تىجارەت ئورنى يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئۇنۇۋېرسال تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى، بۇ تىجارەت ئورنى يەرلىك مەھسۇلاتلار، كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، شۇ يىلى 236 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 313 يۈرۈش ھەرخىل ئېگەر- جابدۇق بىلەن تەمىنلىدى.

تەمىنات - سودا كوپىراتىپى كىچىك بىزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى بىلەن تەمىنلەش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش ئۈچۈن، مەھسۇلاتنى چىققان بېرىدە پىششىقلاش، چىققان بېرىدە تەمىنلەش چارىسىنى قوللاندى، قول ساناقتىكى ھەرلەشمىسى بىلەن قول سانائەتچىلەر ھەرلەشمىسى ئىشلەپچىقىرىش ۋە پىششىقلاش، تەمىنات- سودا كوپىراتىپى تەمىنلەش توغرىسىدا توختام تۈزدى. 1967 - يىلى 3879 ئۆشاق دېھقانچىلىق سايمىنى بىلەن تەمىنلەندى، بۇنداق ئىچىدە كەتمەن 1985، گۈرجەك 600، تۆمۈر ئارا 1084.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، بىزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۈزگەن ئىشلەپچىقىرىش پىلانىغا ئاساسەن، مال مەنبەسىنى بېرىم يىل بۇرۇن ئۈيۈشتۈردى. مال سېتىۋېلىش نۇقتىسى شىنجاڭدىكى ماددىي ئەشيا پونكىتلىرى ۋە ئىچكىرىدىكى ئۆلكە - ئاپتونوم رايونلارغا تارقالدى. شىركەت بېكىچە بىزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى پائال كېڭەيتىپ، «تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش، مالنى ئىشلەپ ئالدىغا ئاپىرىپ بېرىش، ئېتىز بېشىدا راسچوت قىلىش، دېھقانلارغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش» تىن ئىبارەت مۇلازىمەت ئاساسىي مەقسىتىدە چىڭ تۇرۇپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىنى قاتتىق ئىجرا قىلىپ، مالنى ھەقسىز يەتكۈزۈپ بېرىش، نېسىگە سېتىش قاتارلىق مۇلازىمەتنى يولغا قويۇپ، دېھقانلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى. 90 - يىللاردا 8 زىرائەت دوختۇرخانىسى قۇرۇپ، زىرائەتلەرگە دىئاگنوز قويۇش، سەيياره دىئاگنوز قويۇش، تۇپراقنى نىسبەت بويىچە ئوغۇتلاش، شۇنىڭدەك پەن - تېخنىكىدا ئۆلگە كۆرسىتىش كەنتلىرىنىڭ نۇقتىدا سىناق قىلىشنى ھۆددە ئېلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1993 - يىلى تەمىنات - سودا بىرلەشمە كوپىراتىپى ئازوتلۇق ئوغۇت، فوسفورلۇق ئوغۇت، سۇلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق دورىسىنى سېتىۋالغان ۋە ساتقاندىن باشقا، يەنە ئوتتۇرا، كىچىك بىزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنىدىن 3430 نى سېتىۋېلىپ ساتتى.

4. چاي - چارۋا شىركىتى

1984 - يىل 12 - ئايدا چاي - چارۋا تىجارىتى كەسىپى ناھىيىلىك ناشقى سودا شىركىتىدىن تەمىنات- سودا بىرلەشمە كوپىراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئەسلىدىكى چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتىنىڭ ناشقى سودا ئورنى مەسئۇل بولدى. 1985 - يىلى چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 50 مىڭ يۈەن، بانكا قەرز پۇلى 200 مىڭ يۈەن ئىدى، 63 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. چېگرا رايوندا سېتىلىدىغان چاي بۇ شىركەت مەخسۇس ساتىدىغان تاۋار ئىدى، يەنە ھەرخىل چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىمۇ ساتىدۇ.

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتنىڭ قارىمىقىدا بىر چاي سېتىش پونكىتى، 5 چارۋا مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىش پونكىتى، بىر كۆپ خىل ئىگىلىك پونكىتى بار بولدى. تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 490 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 2 مىليون 990 مىڭ يۈەنگە، سېتىۋېلىش قىممىتى 2 مىليون 70 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 1 مىليون 210 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى كەسىپى ناشقى سودا تارماقلىرىدىن تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سىستېمىسىغا ئايرىپ بېرىلگەندىن كېيىن، چارۋا مەھسۇلاتلىرى بازىرى قويۇۋېتىلدى، بۇنداق بىلەن بىرمەزگىل تەرەپ -

تەرەپتىن تۇتۇش قىلىپ باھانى ئۆستۈرۈپ، سېتىۋېلىش شامىلى چىقتى، نەتىجىدە چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى كەسكىن بازار رىقابىتىگە دۇچ كەلدى. كارخانا مال مەنبەسىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۇچۇن، دېھقان، چارۋىچىلارغا قارىتا ۋەزىپە بەلگىلەپ توختام بويىچە سېتىۋېلىش، زاكالەت پۇلى تارقىتىش، يەم - بوغۇز ۋە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بىرىۋرۇش ئىلا مۇلازىمەت قىلىش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. لېكىن يەككە سودىگەرلەرنىڭ سېتىۋېلىشى جەھەتتىكى ھالقىلار ئاز، سېتىۋېلىش باھاسى يۇقىرىراق بولغاچقا، چاي - چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى تىجارەت جەريانىدا ئۇزۇن مۇددەت مۇداپىئەدە تۇردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 2 بىرلىكى: 100 پارچە، تونىنا

يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ (چۈپۈر)	يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ (چۈپۈر)
1949			1	1972	9	319.7	93
1950			1	1973	5	301	81
1951			1.6	1974	5	360	67
1952			1.3	1975	10	430	87
1953			2.1	1976	14	300	78
1954	29	138	92.4	1977	8	359	95
1955	5	305	118.2	1978	7.6	352	105
1956	30.2	535	117.5	1979	3	332	98
1957	16.7	482	105	1980	5	389	104
1958	42	667	158.8	1981	5	614	90
1959	17.4	2197	166	1982	6	775	102
1960	13	246.5	116	1983	16	840	111.3
1961	6	240	91.4	1984			
1962	3	277	259	1985	1.7	50	140.59
1963	7	236	108	1986	2.6	41	154.72
1964	8	280	119	1987	4.4	75.9	113.71
1965	8	328	128	1988	2.9	32	192.9
1966	11.2	440	117.6	1989	5.9	18.8	64.36
1967	13	455	118	1990	5.17	52	14.81
1968	13	394	102	1991	13.5	198.5	39.9
1969	15	427	81	1992	15.6	34.5	15.8
1970	13	430	102	1993	2	21.7	5
1971	16	256	86				

5. تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مېھمانخانىسى

تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ مېھمانخانىسى 1978 - يىلى قۇرۇلدى، 1980 - يىلى كېڭەيتىلدى، 1985- يىلى ئەسلىدىكى زىيالىي ياشلار كوپېراتىپىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندى.

1993 - يىلى مېھمانخانا ئومۇمىيۈزلۈك بېزەلدى، قارىمىقىدا بىر مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى، بىر ماگىزىن

بار. يىل ئاخىرىغا كەلگەندە تىجارەت سوممىسى 210 مىلىئارد يۈەنگە يەتتى.

6. سۇلياۋ زاۋۇتى

تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ سۇلياۋ زاۋۇتى 1992 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت تەمىنات. سودا كوپىراتىپى بىلەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇلياۋ زاۋۇتىنىڭ بىرلىشىش بىلەن قۇرۇلدى. دەسلەپتە زاۋۇت ئۆيى، ئامبار، ئىشخانا قاتارلىق تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 310 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 640 مىڭ يۈەنگە يېتەتتى.

بۇ زاۋۇتنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى ئۇلبىترا نېپىز سۇلياۋ يوپۇق ۋە لاپاس سۇلياۋ يوپۇقىدىن ئىبارەت، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 800 تونىنا.

1993 - يىل 10 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك سۇلياۋ زاۋۇتى ئادەملەرنى قايتۇرۇپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان ئورنى بولۇپ قالدى. 30 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 230 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مۇلكىنىڭ قىممىتى 4 مىليون 670 مىڭ يۈەنگە، يىلىغا ئىشلەپچىقارغان سۇلياۋ يوپۇق 480 تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 870 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

7. باسما زاۋۇتى

تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ باسما زاۋۇتى 1985 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى، بۇ تەمىنات - سودا كوپىراتىپى بىلەن يېزا ئىگىلىك 1 - شى 13 - تۈەن بىرلىكتە تىجارەت قىلىدىغان زاۋۇت بولۇپ، 6 ئىشچى-خىزمەتچىسى، 50 مىڭ يۈەن مەبلىغى بار.

1993 - يىل 8 - ئايدا 13 - تۈەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىشتىن چېكىنىپ چىقتى، بۇنىڭ بىلەن بۇ زاۋۇت تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ مۇستەقىل تىجارەت قىلىدىغان ئورنى بولۇپ قالدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە زاۋۇتنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 7 گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە، يىللىق تىجارەت سوممىسى 100 مىڭ يۈەنگە، يارتىلغان پايدا ۋە باج 14 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

8. ئاپتوموبىل تىرانسپورت كالونى

تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ ئاپتوموبىل تىرانسپورت كالونى 1991 - يىل 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قۇرۇلدى، كالون قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە چوڭ يۈك ئاپتوموبىلىدىن 7 سى بار ئىدى. بۇ كالون ئاساسەن تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سىستېمىسىنىڭ ئىچكى قىسىمدىكى ماددىي ئەشيالارنى ساقلاش - توشۇش خىزمىتى بىلەن قوشۇمچە باشقا ئورۇنلارنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنى توشۇش بىلەن شۇغۇللانىدى. 2 يىللىق تەرەققىي قىلىپ زورىيىش ئارقىلىق، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا، چوڭ يۈك ئاپتوموبىلى 16 گە، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 720 مىڭ يۈەنگە، بىر يىلدا توشۇغان يۈك 5 مىليون 120 مىڭ تونىنا. كىلومېتىرغا، تىجارەت كىرىمى 1 مىليون 280 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

9. ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى

1953 - يىلى تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ئالدى بىلەن يېڭىمەھەللىدە ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇرۇشنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى، كېيىن يەنە بازارغوجام، توبيولدى

رايونلىرىدا ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇردى.

ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە تۇرلۇك مال، يېمەكلىك، توقۇلما بۇيۇم، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، يەنە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ تەكسە باها ئاشلىقىنى ۋاكالىتەن ساتتى ۋە بازارنى گۈش، تۈمۈر دېھقانچىلىق سايمىنى قاتارلىقلار بىلەن تەمىنلىدى.

1958 - يىلدىن كېيىن تور - نۇقتىلارنى كېڭەيتىش ئۈچۈن يەنە قايلور، گۈلباغ، تارىم، بازار، نۇرباغلاردا ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى قۇرۇلدى. ئاھالە زىچ يېزا - كەنتلەردە سىناق تەرىقىسىدە شۆبە ماگىزىن، ۋاكالىتەن سېتىۋېلىش - سېتىش دۇكىنى ئېچىلدى.

1983 - يىلى سودا مىنىستىرلىكىنىڭ ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى يولىيۇرۇقىغا ئاساسەن، ئەسلىدىكى بازارلىق ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپى گۈلباغ ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

1991 - يىلى ئاساسىي قاتلام كوپىراتىپلىرى سودا مىنىستىرلىكىنىڭ «تۆت كىچىك» نى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش توغرىسىدىكى يولىيۇرۇقىنىڭ روھىغا ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، كۆپ خىل ئىگىلىكنى پائال راۋاجلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاساسىي قۇرۇلۇش بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىپ، دۇكان، ئىشخانا، ئامبارلارنى ئومۇميۈزلۈك يېڭىلىدى ۋە ئۆزگەرتتى. 1993 - يىلى سېتىۋېلىش قىممىتى 18 مىليون 300 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 22 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، يارىتىلغان پايدا ۋە باج 470 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

10. تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ ماگىزىنلىرى

تەمىنات - سودا كوپىراتىپى قۇرۇلۇش بىلەن ماگىزىن قۇرۇلدى، كېيىن تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ ئاپپاراتى كۆپەيدى، كەسىپ تۈرى كېڭەيدى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپىنىڭ ماگىزىنلىرى ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپىراتىپى تىجارەت ئورنىغا تەۋە بولدى.

ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپلىرى قارىمىقىدىمۇ تەمىنات - سودا كوپىراتىپى ماگىزىنى قۇرۇلدى، ھېسابات جەھەتتە ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپىراتىپىغا قارىدى.

1951 - يىلى پەقەت ناھىيە بازىرىدىلا بىر ماگىزىن بار ئىدى، بۇ ماگىزىن تۈرلۈك ماللار ۋە كۈندىلىك بۇيۇملارنى ساتقاندىن باشقا، يەنە ئاشلىق، ياغ، گۈش بىلەن تەمىنلەيتتى. جەمئىيەتتە سودا ئاپپاراتلىرى ئۆزلۈكسىز مۇكەممەللەشكەندىن كېيىن، ئاشلىق - ياغ، گۈش كەسپى ئايرىلىپ چىقىلىپ، تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەش تۈرى كېڭەيدى. 1954 - يىلى شۆبە ماگىزىن قۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرى بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتى ۋە كەسىپ تۈرى، كەسىپ مىقدارى يىلمۇيىل كېڭەيدى، تەمىنلىنىدىغان تۈرلەر تۈرلۈك مال، توقۇلما - ئىلمە توقۇلما بۇيۇم، قۇرۇق - ھۆل مېۋە - چېۋە، ھەرخىل تەمخۇرۇچ، يېمەكلىك، مېتال بۇيۇم - قاتناش - ئېلېكتر بۇيۇملىرى، گىرىم بۇيۇملىرى، شېكەر - تاماكا- ھاراق - چاي قاتارلىق 8 چوڭ تۈرگە يەتتى.

1988 - يىلدىن كېيىن تەمىنات - سودا كوپىراتىپى سېتىشنى ئىلگىرى سۈرىدىغان جانلىق، كۆپ خىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ، بازار كۈنى ماگىزىن ئالدىغا يايما پېيىپ، ئەتىياز ۋە كۈزدە كوپىراتىپ ھويلىسىدا تاۋار يەرمەنكىسى ئۈيۈشتۈرۈپ، كۆپ خىل، رەڭگارەڭ، دەرىجىسى كۆپ خىل تاۋارلار ئارقىلىق ھەرخىل قاتلامدىكى ئىستېمالچىلارنى جەلپ قىلىپ، خېلى ياخشى ئىقتىسادىي ئۈنۈمگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ 1975 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان تىجارەت ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 3 ېىرلىكى: تۇمەن يۇەن

يىللار	ئۈنۈمدار سان پايدا	ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى		يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى		چاي ـ چارۋا شىركىتى		پاختا ـ چىگە شىركىتى		تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى ماگىزىنى	
		سېتىش قىسمىتى	سېتىۋېلىش قىسمىتى	سېتىش قىسمىتى	سېتىۋېلىش قىسمىتى	سېتىش قىسمىتى	سېتىۋېلىش قىسمىتى	سېتىش قىسمىتى	سېتىۋېلىش قىسمىتى	سېتىش قىسمىتى	سېتىۋېلىش قىسمىتى
1975	9			94				322		29	
1976	5			47				222		27	
1977	4			30				66			
1978	5			48				108			9
1979	13			189				334		51	
1980	14		111	49	26			596	45	60	
1981	21		95	24	84			500	813	1	
1982	23		102	239	121			494	871	51	
1983	24		151	290	102			743	625	46	
1984	23		197	399	90			731	942	46	
1985	147		215	399	58			731	583	46	
1986	5		249	462	77	95	121	790	887	1	
1987	12		466	748	675	279	235	1681	1471	59	33
1988	26	145	691	750	651	265	2273	1582	1963	58	34
1989	26	1448	921	749	204	2645	375	1581	3142	50	53
1990	89	341	1101	1181	81	478	406	5131	9401	58	
1991	125	2257	2209	336	69	219	160	10262	12730	59	
1992	63	2322	1989	387	64	239	183	7566	9478		
1993	88	3256	2504	112	35	121	207	19956	12797		

V باب

دۆلەت ئىلكىدىكى سودا

1§ . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

1950 ـ يىل 5 ـ ئايدا غەربىي شىمال سودا شىركىتىنىڭ شايار ناھىيىلىك سودا ماگىزىنى قۇرۇلدى،

بۇ ماگىزىن ئاقمۇ سودا شىركىتىگە قارىدى. 1955 - يىل 10 - ئايدا دەرىجىسى ناھىيە دەرىجىلىك شۆبە سودا شىركىتى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى، 1954 - يىل 4 - ئايدا گۈللۈك رەخت شىركىتى قىلىپ قۇرۇلدى. 1957 - يىل 11 - ئايدا سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ سودا ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى، شۇنىڭ بىلەن سودا ئاپپاراتىنىڭ سودا ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان مەمۇرىي فۇنكسىيىسى ئاخىرلاشتى. ئۇ چاغلاردا خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى، سودا شىركىتى، گۈللۈك رەخت شىركىتى ۋە ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، بۇ ئورۇنلارغا سودا ئىدارىسى رەھبەرلىك قىلدى، قارمىقىدا 5 تىجارەت ئورنى، بىر پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى.

سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى (1963 - يىل 1 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) بۇ ئورۇن كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانىدى ھەمدە قوشۇمچە رەخت بىلىتى تارقىتىشنى باشقۇردى.

مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن قوشۇمچە يېمەكلىك، كۆكتات، گۆش، شېكەر، تاماكا، ھاراق تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانىدى ھەمدە شۇ خىلدىكى ئەرسىلەرنى كىرگۈزۈش، سېتىۋېلىش، سىرتقا يۆتكەش، بىرتۇتاش تەقسىم قىلىنىدىغان بىلەت - ئىسپاتلارنى تارقىتىش فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزدى.

ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن كىچىك دېھقانچىلىق ماشىنا - سايمانچى، دېھقانچىلىق دورىسى، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە باشقا بېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

يەرلىك مەھسۇلاتلار تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن ئۇرۇق قېقى، شاپتۇل قېقى، ئۇرۇق مېغىزى قاتارلىق قۇرۇق مېۋە، مېۋە - چېۋىلەرنى سېتىۋېلىپ يۆتكەشكە، خەلق تۇرمۇشىدا زۆرۈر بولغان چويۇن قازان، قاچا - قۇچا، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل.

پاختا - چىگە تىجارەت ئورنى بۇ ئورۇن پاختا، كەندىر، پاۋا كەندىر سېتىۋېلىشقا مەسئۇل.

ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتى 1958 - يىلدىكى «چوڭ سەكرەش ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە ناھىيە بازىرىدىكى قول سانائەتچىلەرنىڭ كىچىك كارخانىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئاساسەن جاكېۋ، ئاچچىقسۇ، پۇرچاق مەھسۇلاتى، پېچىنە - پىرەنىك، ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى (1959 ـ 1962 - يىلغىچە لاتا ئايغا، كىيىم - كېچەك، سوپۇن، ماشىنوگرە ئىشلەپچىقىرىلدى).

1962 - يىلى «دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن بىرلەشمە ئىگىلىك» نى ئىزچىل يولغا قويۇلدى، 2 - يىلى پاختا- چىگە، يەرلىك مەھسۇلاتلار، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى.

1963 - يىل 3 - ئايدا سانائەت مەھسۇلاتلىرى تىجارەت ئورنى تۇرلۇك ماللار شىركىتى بىلەن توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىگە ئايرىلدى. تۇرلۇك ماللار شىركىتى مېتال بۇيۇم، قاتناش، خىمىيە سانائىتى بۇيۇملىرى، كۈندىلىك تۇرلۇك ماللار، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە بۇيۇملىرى، نېفىت مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى بىلەن؛ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى پاختا، يۇڭ، يۇڭ توقۇلما، سوكنو، خىمىيىۋى تالادىن توقۇلغان رەخت قاتارلىق ھەرخىل توقۇلما بۇيۇم، ئىلمە توقۇلما بۇيۇم ۋە كىيىم - كېچەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. مۇلازىمەت تىجارەت ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېمەكلىك شىركىتى قىلىندى، بۇ شىركەت شېكەر، تاماكا، ھاراق، گۆش، يېمەك - ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتراشخانا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، ئۇنۇمبرسال پىششىقلاش زاۋۇتىنى باشقۇردى. گۆش تۇرى قارمىقىدا كالا، قوي بورداش فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى، كالا، قوي ساقلايدىغان چوڭ ئوتلاق تەسىس قىلىندى، گۆشنى، ئەترەتلەرنىڭ بىرتۇتاش سېتىۋېلىش، سېتىۋېلىش، بىلەتلىك تەمىنلەش، يۆتكەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. بۇ چاغدا سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1964 - يىلى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئۇ شىركەتلەرنىڭ بوغالتىرلىق،

ستاتىستىكا مەلۇمات جەدۋىلىنى جەملەشكە مەسئۇل بولدى، تاۋار ئوبوروت پىلانىنى تۈزۈپ چۈشۈردى.

1966 - يىلى تۈرلۈك مالىلار شىركىتى، توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇمۇسىلار شىركىچىلىكىدىكى ماگىزىن، تىببىي دورا ماگىزىنى بىرلەشتۈرۈلۈپ سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى.

1976 - يىل 2 - ئايدا نېفىت كەسپى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى قۇرۇلدى.

1978 - يىل 6 - ئايدا تىببىي دورا ماگىزىنى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى قۇرۇلدى، 1966 - يىل 5 - ئايدا شىركەت قارىمىقىدا بۇغا فېرمىسى، چۇچۇكبۇيا سېتىۋېلىش مەيدانى قۇرۇلدى.

1979 - يىلى سودا شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تۈرلۈك مالىلار شىركىتى بىلەن توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە ئەسلىدىكى كەسپى بويىچە تىجارەت قىلدى. شۇ يىلى 9 - ئايدا يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئەسلىدە يېمەكلىك شىركىتىگە قاراشلىق يېمەك - ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتىراشخانا، سۈرەت تارتىش كەسپى ئايرىپ چىقىلدى.

1988 - يىلى شېكەر - تاماكا - ھاراق تىجارىتى كەسپى يېمەكلىك شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، شايار ناھىيىلىك شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلدى. يېمەكلىك زاۋۇتى (يەنى ئۈنۈمبەرسال زاۋۇت) شېكەر-تاماكا - ھاراق شىركىتىنىڭ قارىمىقىدىكى سودا باشقۇرغان كارخانا (1994 - يىل 11 - ئايدا ۋەيران بولدى).

1984 - يىلى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش پونكتى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى ۋە ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتىگە ئايرىلدى؛ ئۇنىڭ تەكتى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قارىمىقىدىكى پىلانلىق يۆتكەش ئاپپاراتى ئىدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە دۆلەت سودىسىنىڭ 1978 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 4　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	دۆلەت ئىچىدە ساپ سېتىۋېلىنغىنى	دۆلەت ئىچىدە ساپ سېتىلغىنى	جەمئىيەت بويىچە تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسى			
			دېھقانلارنىڭ غەيرىي دېھقانلارغا ساتقىنى	يېمەك - ئىچمەك كەسپى	ئاھالىلەر ئىستېمالى	سانائەت	جەمئىي
1978	1220	1027		31.3	1192.8	65.5	1516.5
1979	1600	1240		38	1565	86	1786
1980	1784.8	1578		63.9	1766	39.5	2013.9
1981	1675.6	1661.2	119.8	45.6	1734	62.1	1981.1
1982	1748.7	1740.1	225.9	23	1487.1	75.1	2084
1983	1867.5	1599.4	208.7	13.8	1530	39.1	2173.4
1984	1999.2	1821.9	248.7	13.6	1572.5	34.6	2322.4
1985	2222.7	1368.7	252.8	72.1	2144.3	57.3	2553.6
1986	2148.8	1740.8	266.6	145	2408.7	65.8	3074.7

3527	73	2694	183	374	2929	2648	1987
4665	160	3779	211	337	3834	3064	1988
4482	75	3570	274	405	3805	4836	1989
5355	79	4456	292	394	4774	11355	1990
7102	89	5923	333	367	6609	14138	1991
7811	87	6354	353	428	7408	11105	1992
8617	68	6848	413	527	9766	15061	1993

ئىزاھ: 1. دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىۋېلىنغىنى ھەرخىل ئىقتىسادىي تېپتىكى كارخانىلارنىڭ ئېلىپ سېتىش ۋە پىششىقلىغاندىن كېيىن ئېلىپ سېتىش ئۈچۈن، ئىچكى بازار ئارقىلىق سودا ئورنىدىن باشقا ئورۇنلاردىن ۋە شەخسلەردىن سېتىۋالغان تاۋارلارنى كۆرسىتىدۇ.
2. دۆلەت ئىچىدە ساپ سېتىلغىنى ھەرخىل ئىقتىسادىي تېپتىكى كارخانىلارنىڭ ئىچكى بازار ئارقىلىق جەمئىيەتتىكى سودا ئورنىدىن باشقا ئورۇنلار ۋە شەخسلەرگە سېتىلغان تاۋارلارنى كۆرسىتىدۇ.
3. دۆلەت ئىچىدە ساپ سېتىۋېلىنغان بېرا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ بېرا ئىگىلىك مەسئۇلاتلىرىغا ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن سودا كارخانىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا سېرىتقا (ناھىيە سىرتىغا) يۆتكەلگىنى دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىشقا كىرمەيدۇ. يەككە سودا ئورۇنلىرى ناھىيە تەۋەسىدىكى سودا كارخانىلىرىدىن سېتىۋالغان تاۋارلار سېتىلغاندىن كېيىن دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىشقا كىرمەيدۇ. چۈنكى دۆلەت ئىچىدىكى ساپ سېتىش سودا كارخانىلىرىنىڭ ساتقىنىنى كۆرسىتىدۇ، يەككە سودا ئورۇنلىرىنىڭ ساتقىنىنى ئۆز ئىچىگە تالمايدۇ.

§ 2 . كەسپىي شىركەتلەر

1. تۈرلۈك مالىلار (سودا) شىركىتى

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شايارغا كېرەكلىك تۈرلۈك مال تاۋارلىرىنى ئۈششاق تىجارەتچىلەر سېتىۋېلىپ، بازاردا ساتاتتى.

1949 - يىلدىن كېيىن تۈرلۈك مال تاۋارلىرىنى دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى ئورۇنلار كىرىشتۈرۈپ تىجارەت قىلدى. 1950 ـ 1955 - يىلغىچە تۈرلۈك مال تاۋارلىرىنى ئاساسەن سودا ماگىزىنلىرى تىجارەت قىلدى. 1959 - يىلى بىرقىسىم تۈرلۈك مال تاۋارلىرى بىلەن تەمىنلەش كۈندىن كۈنگە جىددىيلەشتى، خەلق تۈرمۇشىنىڭ ئاساسىي ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، بىرقىسىم تاۋارلار (مەسىلەن: رېزىنكە ئاياغ كىيىم، بەتىنكە، يۈز سوپۇنى، سەرەڭگە) بىلەن چەكلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، كېيىن بېلەتلىك، كىنىشكىلىك چەكلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى ئۈزلۈكسىز كۆپەيدى. 1962 - يىلدىن كېيىن بېلەتلىك، كىنىشكىلىك چەكلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلار تەدرىجىي ئازايدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاۋار تۈرى بىرلا خىل، مىقدارى ئاز بولغاچقا، تەمىنلەشتە يەنە بىر قېتىم جىددىيلىك كۆرۈلدى، 1977 - يىلغا كەلگەندە تاۋار بىلەن تەمىنلەش ياخشىلىنىشقا باشلىدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ تۈرلۈك مال تاۋارلىرى بىلەن كەڭكۇشادە تەمىنلەندى، تاۋار تۈرى كۆپەيدى، سېتىلىش مىقدارىمۇ زور ھەجمىدە ئاشتى.

1954 ـ 1962 - يىلغىچە 47 مىلۇ 504 پار رېزىنكە ئاياغ كىيىم سېتىۋېلىنىپ، 30 مىلۇ 964 پار؛ 2395 ساندۇق سوپۇن سېتىۋېلىنىپ، 1757 ساندۇق؛ 3079 ساندۇق يۈز سوپۇنى سېتىۋېلىنىپ، 3195 ساندۇق؛ 2340 ساندۇق سەرەڭگە سېتىۋېلىنىپ، 3100 ساندۇق؛ 2780 چايدان سېتىۋېلىنىپ، 896 چايدان سېتىلدى.

شايار ناهيىسى بويىچه 1963 — 1993 - يىلغىچه بىرقسسم كۆندىلىك تۆرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 5

تۆرى / يىللار	رېزىنكە ئاياغ كىيىم (پار)	سوپۇن (ساندۇق)	چايدان (دانە)	كىيىم تىكىش ماشىنىسى (دانە)	قول سائىتى (دانە)	سەرەڭگە (بولاق)	سوپۇن پاراشوكى (بولاق)
1963	16505	942	789	282	27	740	
1964	19663	1130	915	168	24	1016	
1965	30196	1428	1235	222	66	1161	
1966	35013	1346	1921	313	63	1180	
1967	33262	1534	2917	474	72	1627	
1968	30379	922	1769	242	150	385	
1969	33302	1411	1246	439			
1970	28910	464	598	326		1254	
1971	22765	657	1929	445	121		
1972	68315	2143	5086	437	82		
1973	24183	1431	2380	335	141		
1974	22707	2298	2282	390	387		
1975	29840	924	3389	439	406	1890	22432
1976	41572	2250	1916	312	911	947	28840
1977	36495	2529	5374	708	360		5010
1978	23775	1486	5663	707	931	3307	88424
1979	28661	1344	6199	749	851	2250	41049
1980	22054	1139	7072	699	1317	4010	52544
1981	28834	1591	5116	767	1007	3114	49161
1982	21105	1889	4328	586	1828	2492	58723
1983	26958	1227	4103	661	1326	2590	61171
1984	18135	791	3440	585	1048	2104	41240
1985	17182	940	2685	302	1173	1294	38120
1986	23509	241	3425	259	658	1243	17900
1987	20049	302	3672	220	1057	505	19120
1988	37074	633	6668	570	1508	747	34290
1989	38901	542	3572	342	1483	3006	19210
1990	35797	618	5665	719	1206	3359	17856
1991	21793	262	6845	427	913	1383	16700
1992	9764	180	5560	352	1009	349	18120
1993	7722	167	1791	289	1308	277	1872

شايار ناھيىلىك تۆرلۈك مالىلار (سودا) شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل: 8 — 6 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق
1963	654038	593497	708062
1964	781002	814647	759038
1965	566584	1341565	727693
1966	2142757	2170853	1304084
1967	8554370	4107218	1291794
1968	3084043	3695881	1224875
1969	3216769	3440919	917259
1970	3682372	4027904	1246605
1971	3998373	3874731	1573984
1972	3167775	5419758	1372873
1973	3380344	1984408	1722316
1974	4098366	4532423	1553992
1975	5138791	5602130	2052515
1976	3614250	3607883	2159014
1977	5167846	5302939	2406701
1978	6886983	7507587	2888983
1979	7581051	8898720	2858767
1980	2700414	3083588	1158816
1981	2754916	2894867	1421051
1982	2271783	2865439	1391513
1983	2144581	2997351	1397372
1984	2425734	2792368	1339999
1985	2032440	3159529	1314732
1986	2555995	3214967	1528137
1987	3123045	3697143	1688461
1988	5450667	5769278	2321642
1989	4802073	5569523	2268379
1990	3123045	3697143	1688461
1991	6437359	10093681	3088941
1992	4896911	8613331	2993139
1993	4434111	7383385	2806246

ئىزاھ: 1980 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش سومىسى توغۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىش سومىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ.

1956 - يىلدىن كىلگىرى مېتال بۇيۇم، قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى ئاساسەن سودا شىركىتى قىلاتتى. 1954 - يىلدىن 1956 - يىلغىچە 2 ۋېلىسىپىت سېتىلدى، 1957 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە 157 ۋېلىسىپىت سېتىۋېلىندى، 129 ۋېلىسىپىت سېتىلدى. 1963 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە 20 مىڭ 130 ۋېلىسىپىت، 342 تونىا مىق، 301 تونىا سىم سېتىلدى.

1965 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە 9036 رادىئولۇق ئۇنئالغۇ، 1984 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە 446 توك شامالدۇرۇغۇچ، 463 كىرئالغۇ، 970 تېلېۋىزور، 16 توڭلاتقۇ سېتىلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1963 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە مېتال بۇيۇم، قاتناش - ئېلېكتر مەھسۇلاتلىرىنى سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 7

مەھسۇلات نامى / يىللار	ۋېلىسىپىت (دانە)	تېلېۋىزور (دانە)	توك شامالدۇرغۇچ (دانە)	رادىئولۇق ئۇنئالغۇ (دانە)	كىرئالغۇ (دانە)	توڭلاتقۇ (دانە)	مىق (كىلوگرام)	سىم (كىلوگرام)
1963	49						2250	1615
1964	56						7470	3354
1965	101			56			14665	23725
1966	205			33			7220	9067
1972	2095			27			14680	15650
1973	730			199			5400	12100
1974	545			401			2780	17940
1975	816			428			19890	14500
1976	569			726			25785	14425
1977	920			425			2150	9460
1978	1133			372			16405	20450
1979	909			532			26592	19810
1980	1030			666			23484	22850
1981	1026			1136			23023	15915
1982	1414			1340			24850	20741
1983	2512			696			31345	18283
1984	2232	67	118	394	130		27029	19626
1985	1391	270	10	469	62	5	18967	18781
1986	1289	228	81	362	89	3	13341	14819
1987	1108	405	237	624	182	8	10094	6980
1988	2480	501	273	1023	335	90	25195	18339
1989	2143	276	157	572	273	13	21434	28956
1990	3052	589	216	812	214	9	25612	29171
1991	4662	1010	281	2011	410	56	29865	32022
1992	3987	858	366	1095	313	109	44126	38489
1993	1635	737	163	529	262	99	23858	33895

2. توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى شىركىتى

چىلك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا ناھىيە تەۋەسىدە توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى يەككە تىجارەتچىلەر ئېلىپ ـ ساتاتتى. خۇسۇسىي دۇكاندىن نەچچە ئونى بار ئىدى، ئۇلار روسىيە ـ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە ئىچكى ئۇلكىلەرنىڭ تاۋارلىرىنى ئېلىپ كېلىپ ساتتى.

1955 ـ يىلدىن كېيىن پاختا رەختنى سودا شىركىتى بىرتۇتاش سېتىۋېلىپ بىرتۇتاش ساتتى؛ 1957ـ يىلى پاختا رەخت ۋە پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى؛ 1959 ـ يىلى پاختا توقۇلما مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش جىددىي بولدى، 1960 ـ يىلدىن باشلاپ پاختا رەخت، تور پاختا، يۇلۇك يىپ بىلەن كىنىشكىگە ئاساسەن چەكلىك تەمىنلەش يولغا قويۇلدى، كېيىن بېلەتلىك، كىنىشكىلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تۈرى يەنمۇ كۆپەيدى. 1960 ـ يىلدىن كېيىن ئىقتىساد تەدرىجىي ياخشىلاندى، تاۋارلارمۇ تەدرىجىي كۆپەيدى، كىنىشكىلىك، بېلەتلىك تەمىنلىنىدىغان تاۋارلار زور دەرىجىدە ئازايدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تاۋار تۈرى بىرلا خىل، مىقدارى ئاز بولۇپ، بېلەتلىك، كىنىشكىلىك تەمىنلەش دائىرىسى يەنە كېڭەيدى، 1977 ـ يىلى تەمىنلەش ياخشىلىنىشقا باشلىدى، 1980 ـ يىلى پاختا رەختتىن باشقا توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرى بىلەن كەڭكۆشادە تەمىنلەندى، 1983 ـ يىل 12 ـ ئايدا رەخت بېلىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن ھەر خىل تاۋارلارغا نىسبەتەن بىرتۇتاش سېتىش، پىلانلىق سېتىۋېلىش، بەلگىلەپ سېتىۋېلىش، تاللاپ سېتىۋېلىشتىن ئىبارەت 4 خىل سېتىۋېلىش ـ سېتىش شەكلى قوللىنىلدى، تاۋارلارنىڭ ئۈزلۈكسىز كۆپەيمىشىگە ئەگىشىپ، سېتىش مىقدارى ھەسسىلەپ ئاشتى.

1963 ـ 1987 ـ يىلغىچە 20 مىليون 854 مىڭ مېتىر پاختا رەخت، 1 مىليون 545 مىڭ مېتىر خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە تربلىن، 337 مىڭ مېتىر نىلون رەخت، 2 مىليون 89 مىڭ مېتىر تاۋار ـ دۇردۇن، 17 مىڭ 302 كىلوگرام يۇلۇك يىپ، 903 مىڭ 235 دانە لۆڭگە، 479 مىڭ 184 جۈپ پايپاق، 32 مىڭ 274 قۇر كىيىم ـ كېچەك سېتىلدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 1963 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 8

تاۋار نامى / يىللار	پاختا رەخت (مېتىر)	خىمىيىۋى تالالىق رەخ-ت، تربلىن (مېتىر)	نىلون (مېتىر)	تاۋار-دۇردۇن (مېتىر)	يۇلۇك يىپ (كىلوگرام)	لۆڭگە (دانە)	پايپاق (جۈپ)	كىيىم ـ كېچەك (قۇر)
1963					3.5	234	1632	740
1964								820
1965	131697		584	11955		1140	3600	86
1966	973146	18140	4872	102893	289	18925	23464	
1967	825525	12279	3995	165472	301	33731	10011	1401
1968	725037	16467	6020	103971	1818	30402	18288	2054
1969	891524	25804	4065	36008	1321	47520	19408	
1970	810381	23291	4430	48995	3039	31308	22759	
1971	1077634	19134	4125	40580	330	38261	15046	
1972	769843	16880	16037	159025	210	23510	25235	8782
1973	878867	33594	5256	25165	536	33165	28392	8062

8124	37550	37590	839	78049	4936	32400	967581	1974
4963	24290	31480	280	57207	4115	37958	1370536	1975
2802	10236	19008	1738	59120	3544	20695	939383	1976
2583	7600	8800	343	68543	3449	23166	1026240	1977
5909	19246	32185	233	107267	17944	26384	1241118	1978
13717	18340	38285	708	81118	20361	33397	1366330	1979
22841	25894	35752	498	125048	29209	93303	1367785	1980
8909	14853	30546	506	126897	14153	14544	1253044	1981
34438	44348	87265	903	110317	27830	106092	1279271	1982
37437	15518	49320	477	139222	39428	140939	599913	1983
50439	24170	66930	918	148627	30424	325218	686101	1984
40179	12038	124552	452	69517	40320	242851	560257	1985
38837	14436	40496	1153	116932	17681	169327	393582	1986
29635	42830	42830	410	108734	34621	103801	618977	1987
44469	84648	24508	1421	40274	5422	111054	628305	1988
25406	48747	26563	569	34829	3317	101093	719562	1989
4647		26823	5265	45461	5433	24052	613877	1990
31542		42692	2459	17243	8927	48740	719432	1991
19884		47386	2229	7351	3932	6065	177419	1992
11118		34565	1587	5240	3986	4386	95584	1993

شايار ناهيىسى بويىچە توقۇمچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ 1980 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىنىش - سېتىلىش ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل: 8 — 9

پىرلىكى: يۈەن

تۈرى / سوممىسى / يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق
1980	5703362	5847810	1462930
1981	5476732	5205074	2025315
1982	5064605	5032785	2439729
1983	4334683	4538313	2556463
1984	4382975	4776052	2431085
1985	3430334	3926180	1811672
1986	2704536	2934940	2118513
1987	2199714	2932038	1538115
1988	2848128	3880627	1275532
1989	3896146	4142707	1888935
1990	2835329	5314095	2905301
1991	3298475	5630233	4158876
1992	3078433	4237941	3677409
1993	1477150	4746457	1585029

3. يېمەكلىك شىركىتى

1963 - يىلى يېمەكلىك شىركىتى قۇرۇلغاندا ئىچكى قىسىمدا 4 بۆلۈمچە (كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە-بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، كادىرلار - كاتىبات بۆلۈمچىسى، مەۋزىي بۆلۈمچە)، 3 مەيدان - فېرما (كالا-قوي فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى، ئۇنىۋېرسال پىششىقلاش زاۋۇتى)، 8 پارچە سېتىش ماگىزىنى، 2 چوشقا سېتىۋېلىش پونكىتى (چوشقا فېرمىسىغا تەۋە)، بىر كالا، قوي ساقلاش ئوتلىقى (كالا - قوي فېرمىسىغا تەۋە) تەسىس قىلىندى، تىجارەت تۈرلىرى ئىنتايىن ئارىلاش ئىدى. 1979 - يىل 9 - ئايدا يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلۇپ، يېمەك - ئىچمەك، مېھمانخانا، ساتىراشلىق، سۈرەتچىلىك كەسىپلىرى ئايرىپ چىقىلدى؛ 1988 - يىلى شېكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى قۇرۇلۇپ، شېكەر - تاماكا - ھاراق تىجارىتى كەسپى ۋە يېمەكلىك زاۋۇتى (ئۇنىۋېرسال) ئايرىپ چىقىلدى، ئۇ مەخسۇس گۆش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى.

1963 - يىلى گۆشنى بېلەتلىك سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى، ھەربىر ئادەم ھەر ئايدا 500 گرام گۆش بىلەن تەمىنلەندى، شېكەر، ھاراقنىمۇ بېلەت تارقىتىلدى. بېلەتلىك تەمىنلەش بازارنىڭ قويۇۋېتىلىشى، مال مەنبەسىنىڭ يېتەرلىك بولۇشىغا ئەگىشىپ 1984 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1954 - 1960 - يىلغىچە 6162 كالا سېتىۋېلىنىپ، 1246 كالا سېتىلدى، 52 مىڭ 392 تۇياق قوي سېتىۋېلىنىپ، 51 مىڭ 60 تۇياق قوي سېتىلدى.

شايار ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 10 بىرلىكى: تۇياق، تونا

يىللار	سېتىۋېلىنىشى						سېتىلىشى					
	قوي		كالا		چوشقا		قوي		كالا		چوشقا	
	سانى	گۇمۇسىي قىممىتى	سانى	گۇمۇسىي قىممىتى	سانى	گۇمۇسىي قىممىتى	قوي	گۆش	كالا	گۆش	چوشقا	گۆش
1963	15760		218		98		8000	135.3		6.3		5.5
1964	18239		203		205			132.1		22.5		13.2
1965	19644		222		889		4517	1813		20.4	537	9.1
1966	20249		238		1419		4549	209.9		26.7	764	21.6
1967	18904		218		991		5482	147		21	440	22
1971	20833				432							
1972	20982				1540							
1977	21788		237		292			114		20.4		
1979	23083		195		265		11332	95	35	12	216	23
1980	21120		298		291		8314	132	40			59.6
1981	21849		193		60		10845	110.4		28.3	248	22.4
1982	20672		168		20		8267	98.7				23.9
1983	19602		106		38		8355	121.5	35	22		54.4
1984	14959		458		74		9734	128.1	155	72.4		30.3
1985	7452		228		24			84		43		19
1986	2832		200					25.6		46	91	32.9
1987	5948		314		16			43		43		18
1988	288	29387	660	176803	9723	260433	7562	79.56	436	47.61	281	15.9
1989	263	32643	396	111707	5299	141272	3727	40.87	508	61.38	261	19.07

25.6	290	60.25	369	78.98	4335	55327	2545	116667	430	36783	337	1990
		80.05	499	76.06	3112	52429	1990	115220	399	21161	192	1991
51.54	68	54.82	305	20.07	1052	123683	4273	25873	170	7914	66	1992
		24.44	152	35.6	3829	10377	202	36909	151			1993

4. شىكەر - تاماكا - ھاراق شىركىتى

1988 - يىلى يېمەكلىك شىركىتى تىجارەت كەسپىنى ئايرىپ چىقىپ شىركەت قۇرغاندىن باشلاپ شىكەر- تاماكا - ھاراقنى مونوپوللۇق سېتىشنى قوشۇمچە باشقۇردى. شىركەت قارمىقىدىكى يېمەكلىك زاۋۇتى ئۈزۈم شىرنىسى، ئىچىملىك، كونسېرۋا، توڭلىتىلغان يېمەكلىكلەرنى ئىشلەپچىقاردى، ئىگىلىك باشقۇرۇش جايىدا بولمىغانلىقى، باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقى ئۈچۈن، كارخانا ئېغىر دەرىجىدە زىيان تارتتى. 1991 - يىلى شەخسلەر ھۆددىگە ئېلىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى مەسئۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا، بىناكارلىق مەسئۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. باشقۇرۇش ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ زاۋۇت يەنە زىيان تارتتى. يېمەكلىك زاۋۇتى 1986 - يىلى ۋەيران بولدى، 30 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

شايار ناھىيىلىك شىكەر - تاماكا - ھاراق (يېمەكلىك) شىركىتىنىڭ 1963 — 1993 - يىلغىچە بولغان ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 11

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى (تۈمەن يۈەن)	سېتىلغىنى (تۈمەن يۈەن)	پايدا (تۈمەن يۈەن)
1963	79.4	85.8	
1964	68.4	67.2	
1965	55.2	76.6	
1966	83.6	99	
1967	99.3	108.4	3.1
1968	62.9	97.8	3.8
1969	74.8	102.7	2.6
1970	68.3	84.2	2.4
1971	77.4	88.9	1.4
1972	67.2	88.1	—1.2
1973	59.8	83.1	—2.2
1974	53.1	79	—1.4
1975	79.2	88.2	0.6
1976	75.2	94	1.8
1977	98.6	99.5	2.7
1978	111.2	120.8	4.3
1979	129	146.7	1.5
1980	125.5	159.2	5.4
1981	134.8	156.7	4.4
1982	140.1	162.4	2.7

2	110.1	71.8	1983
2.2	129.9	116.2	1984
2.5	149.1	156.7	1985
2.5	151.7	110	1986
2.5	130.5	131.3	1987
2.2	167.6	116.5	1988
3.2	180.7	198.2	1989
5.7	123.9	112.5	1990
5.2	532	472.6	1991
7.9	683.8	506.2	1992
7.6	518.1	362.5	1993

5. يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى

1979 - يىل 9 - ئايدىن ئىلگىرى بۇ شىركەت يېمەكلىك شىركىتىنىڭ بىر ئاساسىي قاتلام ئورنى بولۇپ، مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت بۆلۈمچىسىگە قارايتتى. ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتى بولۇپ قۇرۇلۇپ، ئاشخانا، مېھمانخانا، ساتىراشخانا، سۈرەتخانا، ناۋايخانا ئېچىش تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن بازار ئىگىلىكى تەدرىجىي قويۇۋېتىلىپ جانلاندۇرۇلدى، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تەركىب تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، يەككە ئىگىلىك ئۆزئارا رىقابەتكە چۈشتى، مۇلازىمەت كەسپى گۈللەندى ۋە جانلاندى. 1984 - يىلى يەككە تىجارەت ئورنىدىن 206 سى بار ئىدى، 1993- يىلى 329 غا يەتتى. مېھمانخانىدىن 1984 - يىلى 5 ى بار ئىدى، 1993 - يىلى 16 گە يەتتى (يۇقىرىدىكىسى ناھىيە بازىرىدىكى مېھمانخانىلارنىڭ سانى) . دۆلەت ئىلكىدىكى مۇلازىمەت كەسپى يەككە ئىگىلىك دائىرىسىدە بولدى، تىجارەت سوممىسى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1980 - 1988 - يىلغىچە تىجارەت كىرىمى 1 مىليون 140 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1980 - 1992 - يىلغىچە 270 مىڭ يۈەن زىيان تارتتى.

1992 - يىلى تۇرلۇك مال، ئاشلىق ئېلېكتر مايمانلىرىنى توپ ۋە پارچە سېتىش، چوكا مۇز ۋە سوغۇق ئىچىملىك كەسىپلىرى كۆپەيتىلدى، بۇنىڭ بىلەن تىجارەت كىرىمى 1988 - يىلدىكى 157 مىڭ 532 يۈەندىن 1993 - يىلى 391 مىڭ 545 يۈەنگە يەتتى، 11 مىڭ 793 يۈەن پايدا ئېلىندى.

شايار ناھىيىلىك يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ 1979 — 1993 - يىلغىچە ئالغان پايدىسى ۋە تىجارەت سوممىسى

جەدۋەل: 8 — 12

بىرلىكى: يۈەن

تىجارەت سوممىسى	پايدا - زىيان	يىللار	تىجارەت سوممىسى	پايدا - زىيان	يىللار
149165	—16000	1987		26616	1979
157532	—26257	1988	85886	—5657	1980
	—17300	1989	57948	18032	1981
	—65000	1990	195408	—19920	1982
	—38949	1991	139204	—17374	1983
	—18420	1992	140145	—6726	1984
	11397	1993	137501	7999-	1985
391545	270211	جەمئىي زىيان	128026	—12577	1986
1532860	38013	پايدا			

6. ناھىيىلىك نېفىت شىركىتى

1976 - يىل 2 - ئايدا نېفىت شىركىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، سېتىۋېلىش - سېتىش كەسپى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، ماي ئامبىرى ۋە باشقا ئۇسكۇنىلەر كۆنسايىن مۇكەممەللەشتى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشقا كېرەكلىك مايغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى نېفىت بىلەن پۈتۈنلەي پىلانلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندى، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئات كۈچى بويىچە تىزىملىنىپ، ماي كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلەتتى، كىنىشكىگە ئاساسەن ماي سېتىلاتتى؛ 1984- يىلدىن كېيىن ماي بىلەن پىلانلىق ۋە پىلانسىز تەمىنلەش تەڭ يولغا قويۇلدى، پىلان چوڭۇرۇپ بېرىلگەن پىلاندىكى ماي يەتمىسە پىلان سىرتىدىكى باھا بويىچە سېتىپ بېرىلدى (تەكسە باھادىن يۇقىرى بولدى) ؛ 1991- يىلغا كەلگەندە، پىلانلىق تەمىنلەپ سېتىپ بېرىش چارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭتاشا سېتىلدى. دۆلەت نېفىتنى قويۇۋېتىپ، شەخسلەر ۋە كوللېكتىپ ئورۇنلارنىڭ ئېلىپ - سېتىشىغا يول قويدى. 1993 - يىلى شايار بازىرىدا خۇسۇسىي ماي قاچىلاش پونكىتىدىن 7 سى بار بولدى، بېزىلاردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ شۆبىلىرى، شۆبە ماگىزىنلار كىرىسىنى ۋاكالىتەن سېتتى، باشقا سودا نۇقتىلىرى ۋە خۇسۇسىي دۇكانلارمۇ كىرىسىن ۋە نېفىت مەھسۇلاتلىرىنى ۋاكالىتەن سېتتى.

شايار ناھىيىلىك نېفىت شىركىتىنىڭ 1977 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 13 بىرلىكى: تۇنا، مىڭ يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى							سېتىلغىنى						
	ئومۇمىي قىممىتى (مىڭ يۈەن)	كېرىسىن	بېنزىن	دىزىلىن	سىلىقلاش مېيى	سولىدول	قارا ماي	ئومۇمىي قىممىتى (مىڭ يۈەن)	كېرىسىن	بېنزىن	دىزىلىن	سىلىقلاش مېيى	سولىدول	قارا ماي
1977	54.2	63	100	935	54	7	7.5	57.5	57.1	108	960	54	7.4	7.4
1978	81.8	93	166	1470	85	11	15	97.3	100	146	1476	85	10	15
1979	78.3	73	347	2218	124	18	23	126.9	116	343	2039	111	16	21
1980	78.8	88	589	2310	111	11	18.4	164.3	76	539.8	2469	100	12	16
1981	108.1	55	736	2187	164	33	24	151	56	571.4	2243	98	14	17
1982	96.1	68	823	1985	49		12	168.9	95	893	1854	98	10	16
1983	111.4	158	1002	1579	117	3.5	26	171.4	156	984	1680	106	9	12
1984	165.9	195	1086	2166	103	12	4.9	207	194	1954	1862	116	10.8	13
1985	171.5	156	1210	2089	78	6		243	142	1155	2395	112	6.7	12.4
1986	223.3	99	1778	2221	142	15	18.4	273	102	1648.9	2273	137	8	12.1
1987	211.6	126	1482	2267	145			266.1	133	1392	2296	146	7.5	
1988	227.6	177	1378	2242	158	5.3		277.8	185	1459	2165	160	7.5	
1989	284.7	259	1252	3236	162	6.8		355.7	250	1260	3012	169	7	
1990	284.6	242	1364	2902	187			356.3	249	1308	2971	199		
1991	370.4	159	1690	3231	200	9.6		482.8	229	1708	3171	198	8.2	
1992	393.7	184	1676	3482	200	4.5		697.8	156	1609	3478	205	6	
1993	793.4	91	1848	3066	140			822.3	92	1637	2830	105		

7. ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى

شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ تەۋەلىكى بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەردى، 1988 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بېۋاستە قارايدىغان بولدى. ئۇ ھەم تىببىي دورا سودا كارخانىسى، ھەم تىببىي دورا بازىرىنى باشقۇرۇش ئورگىنىدىن ئىبارەت. 1984 - يىلدىن ئىلگىرى بىرمۇ تىببىي دورا ماگىزىنى يوق ئىدى؛ پەقەت جۇڭيى دورىسى، تەييار جۇڭيى دورىسى، غەربچە دورىلار، ئوكۇل، دورا ماشىنا - سايمىنى قاتارلىق مەخسۇس پۇكەي بار ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن يىلمۇيىل يېڭى دورا ماگىزىنلىرى ئېچىلدى، 1993- يىلغا كەلگەندە «خەلق» يولىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى، تېرەك كوچىسى، گۈلباغ يولىدا 4 دورا دۇكىنى ئېچىلدى. بۇ دۇكانلار دورا تىجارىتى قىلغاندىن باشقا، قارىمىقىدا ىىر چوڭچوكبۇيا سېتىۋېلىش پونكىتى (مەيدانى) بار بولدى. 1966 - يىلدىن باشلاپ چوڭچوكبۇيا سېتىۋېلىنغاندىن بۇيان، ھەر يىلى نەچچە يۈز تونىدىن ئارتۇق چوڭچوكبۇيا سېتىۋېلىندى، 1972 - يىلى سېتىۋېلىنغان چوڭچوكبۇيا 2000 تونىنغا يەتتى. بۇنىڭدىن باشقا زاراڭزا چېچىكى، ئالقات قاتارلىق باشقا جۇڭيى دورىلىق ئۆسۈملۈكلىرىنىمۇ سېتىۋالدى. 1972 — 1979- يىلغىچە يىلىغا سېتىۋېلىنغان زاراڭزا چېچىكى 100 تونىدىن ئاشتى. ئۇنىڭدىن كېيىن زاراڭزا تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازىيىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئۈستىگە بازار قويۇۋېتىلگەچكە، ئۇششاق سېتىقچىلار زاراڭزا چېچىكىنى تالىشىپ سېتىۋېلىپ يۆتكەپ ساتتى، سېتىۋېلىنىدىغان زاراڭزا كۈنسايىن ئازايدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە بۇ كەسىپ توختاپ قالدى.

شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتىنىڭ 1961 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 14

يىللار	ئومۇمىي سېتىۋېلىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	ئومۇمىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	يىللار	ئومۇمىي سېتىۋېلىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	ئومۇمىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)
1961	19.7	12.9	1984	97	115
1966	23.2	20.8	1985	95	110.4
1967	52	50.6	1986	104	132.2
1971	61	58.5	1987	133	175
1972	65.7	80	1988	140	167
1978	132.1	161.5	1989	203.3	210.9
1979	135	215.3	1990	242.3	343.7
1981	77	97.3	1991	255.9	572.2
1982	80	102	1992	253	350
1983	88	105	1993	403	499.9

شايار ناھىيىسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى چوڭچوكبۇيا سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 15

يىللار	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مىقدارى	748 تونا	935 تونا	601 تونا	914 تونا	1062 تونا	725 تونا	657 تونا	594 تونا

8. ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتى

1984 - يىلى ماددىي ئەشيا بىلەن تەمىنلەش شىركىتى يەنە بىر قېتىم مۇستەقىل تىجارەت قىلغاندىن كېيىن شىركەت قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاساسلىقى پولات ماتېرىيال، سېمونت، ئەينەك ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ئالاقىدار پىلانلىق تەمىنلىنىدىغان ئاۋارلار تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن سودا مېخانىزمى ئىسلاھ قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن ماددىي ئەشيا شىركىتىمۇ يېڭا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى سېپلىمىلىرى ۋە ئۇششاق مېتال بۇيۇم، سۇ، پار ئۈسكۈنىلىرىنىڭ سېپلىمىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى. 1992 - يىلى تەبىئىي گاز ۋە قاچا - قۇچا، قازان - قۇمۇچ قاتارلىقلارنى قوشۇمچە باشقۇرۇشقا باشلىدى. ئەسلىدە بىر تىجارەت ئورنى بار ئىدى، 1992 - يىلى 2 گە كېڭەيدى. بۇ شىركەت ناھىيىلىك ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدۇ.

شايار ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا شىركىتىنىڭ 1984 — 1993 - يىلغىچە بولغان سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 16　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق	پايدا
1984	97.6	81.7	40.5	1.66
1985	132.2	154.2	33.3	2.9
1986	115	139.7	21.6	0.32
1987	90.8	105.9	42.8	2.8
1989	90.2	115	15.1	1.1
1990	17.2	106.2	40.7	—1.5
1991	249.8	265.7	64	5.3
1992	391.9	348	108.6	4.7
1993	325.2	361.2	127.8	12.8

9. ناھىيىلىك يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى

1984 - يىلدىن باشلاپ يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بىلەن ماددىي ئەشيا تىجارىتى ئايرىلغاندىن كېيىن، يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، بۇ شىركەت ئاساسەن يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1988 - يىلدىن كېيىن ئاساسلىقى يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن باشقا، قوشۇمچە مېتال بۇيۇم، قاتناش، ئېلېكتر ئۈسكۈنىلىرى ۋە ماشىنا سېپلىمىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، تىجارەت ئورنى بەردىن 3 كە كېڭەيدى.

شايار ناھىيىلىك يېڭا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ سېتىۋېلىش - سېتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 17　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	قالدۇق	پايدا
1986	75	99.5	58.6	7.1
1987	111.3	140.9	75	7.3

7.7	40.4	216.3	184.7	1988
8.5	87.1	280.1	192.9	1989
11.3	14.3	450.6	467.8	1990
17.5	140.2	737.5	708.1	1991
28.7	160	792.7	661.8	1992
29.3	250.2	586.6	639.2	1993

VI باب

ئاشلىق - ياغ

شايار ناھىيىسىدە 1946 - يىلى يەر - ئاشلىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ يەر بېجى ئېلىش باشلاندى، بۇ بۆلۈم ئاشلىق ساقلاش، توشۇش، سېتىش كەسپى بىلەن شۇغۇللاندى.

شايارىدىن ئاشلىق كۆپ چىقىدۇ، شۇڭا بۇ يەر «جەنۇبنىڭ ئاشلىقىنى شىمالغا يۆتكەش» تە ئاشلىق مەنبەسى بولۇپ كەلدى، يىلىغا تەخمىنەن 3500 داۋىن (766 مىڭ كىلوگرام، ھۆكۈمەت ھېسابى بويىچە ھەر داۋىن 437.5 جىڭ بولىدۇ) ئاشلىق سېتىۋېلىنىدى. بۇ ئاشلىقلار كۆپىنچە ئېشەك ۋە ھارۋىدا بۇگۇر ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە توشۇلدى.

1950 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىق ئامبىرى قۇرۇپ زاپاس ئاشلىق ساقلىدى. 1952 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، 1959 - يىلى ئاشلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1953 - يىلدىن كېيىن ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش - بىرتۇتاش سېتىش يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش بىرتۇتاش باشقۇرۇلدى. 1956 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مالىيە - بوغالتىرلىق، كادىرلار - كاتىبات، ئىگىلىك باشقۇرۇش، ستاتىستىكا، كەسپىي ئىشلار، يېزا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش، پىلان ۋە تەمىنلەش، پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە ساقلاش - توشۇش، سېتىۋېلىش - سېتىش - يۆتكەش، ياغ بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى، قارىمىقىدا يەنە 3 ئۇن - ياغ ماگىزىنى تەسىس قىلىندى. يېزا، مەيدانلاردا سېتىۋېلىش، تەمىنلەش پونكىتى ۋە ئاپتوموبىل كالونى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتى قاتارلىق قوشۇمچە زاۋۇتلار بار بولدى، نەتىجىدە ئاشلىق باشقۇرۇش قېلىپلىشىش ئىزىغا چۈشتى. 1993 - يىل 4 - ئايدا ئاشلىق بازىرى قويۇۋېتىلىپ، پىلان تېپى بازار تېپىغا ئۆزگەردى، لېكىن ئاشلىق تارماقلىرى ماكرولۇق تىزگىنلەش بىلەن ئاساسىي يوللۇق رولى جەھەتتە يەنىلا كۆچلۈك رول ئويناندى، مەسىلەن: شۇ يىلى 8 - ئايدىن 11 - ئايغىچە دۆلەتنىڭ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈشنى ئېلان قىلىشى بىلەن بىللە ئاشلىق باھاسى بىردىنلا ئۆرلەپ كەتتى، ئەمما ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئاشلىق دۆكىنى ئاشلىق باھاسىنىڭ مۇقىملىقىنى ساقلاپ، ئاشلىق باھاسىنى ناھايىتى تېزلا مۇقىملاشتۇردى.

§ 1 . ئاشلىق - ياغ بازىرى

مىنگو دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئاشلىق، ئۇن سودىسى بازاردا بولاتتى. ئاشلىق ۋە ئۇن بورا ئوستىگە تۆكۈپ قويۇلۇپ، كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىناتتى ۋە سېتىلاتتى. ئاشلىق باھاسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆسۈپ ۋە چۈشۈپ تۇراتتى. مول ھوسۇل ئېلىنغان يىللىرى ۋە يېغىمدىن كېيىن ئاشلىق باھاسى چۈشەتتى، بۇ چاغدا چوڭ سودىگەرلەر ۋە ھاللىق ئائىلىلەر ئاشلىقنى ئېلىپ بېسىۋالاتتى؛ كەم ھوسۇللۇق يىللاردا ئەتىيازدا ئاشلىق باھاسى توختىماي ئۆسۈپ كېتەتتى، دېھقانلار دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ يۈرەتتى. مىنگو ھۆكۈمىتى باھانى مۇقىملاشتۇرۇش ئۈچۈن «تەكسە باھا كومىتېتى» قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئانچە ئۈنۈمى بولمىدى. 1944 - يىلى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت جايلاردا يېمەكلىك تەكسە باھاسىنى بىكار قىلغاندىن كېيىن، بازاردا ئاشلىق باھاسى شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، نەتىجىدە ھۆكۈمەت ناھىيىلەرگە: «. . . باھانى ئۆز ئالدىغا ئۆستۈرۈپ ياكى ئاشلىقنى بېسىۋېلىپ ساتمىغانلار قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ جازالىنىدۇ ياكى ئاشلىقى مۇسادىرە قىلىنىدۇ» دەپ مەخپىي تېلېگراممىا بولىدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا سېتىۋېلىش باشقارمىسىنىڭ شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق تىزگىنلىگۈچىسى ئىسھاق قاتارلىقلار مۇپتى تىللا قاتارلىق 8 كىشىنى ئاشلىقنى ئوغرىلىقچە يۆتكەپ باھانى ئۆستۈرۈۋالغانلىقى ئۈچۈن جازالىدى، لېكىن ھاكىمىيەت بەك چېرىكلىشىپ كەتكەچكە، ئاشلىق بازىرى يەنىلا قالايمىقان بولدى.

1949 - يىلدىن كېيىن ئاشلىق ئەركىن سودىسى ساقلاپ قېلىندى، لېكىن ئەينى چاغدىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىلەن 1952 - يىلى قۇرۇلغان ئاشلىق تارماقلىرى ئاشلىق بازىرىنى ۋاقتىنچە تىزگىنلەپ، ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش بازىرىنى تەڭشەپ، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى.

1953 - يىل 11 - ئايدا بىرتۇتاش سېتىۋېلىپ، بىرتۇتاش سېتىش يولغا قويۇلۇپ، ئاشلىق ئەركىن سودىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، كېيىنكى يىلى ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلدى. 1956 - يىل 8 - ئايدا دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق سودىسىنىڭ بىرتۇتاش رەھبەرلىكىدە ئەركىن بازار سودىسى قويۇۋېتىلىپ، شەھەر ۋە يېزىلار ئارا ماددىي ئەشيا يۆرۈشتۇرۇلدى.

1957 - يىل 8 - ئايدىن 1959 - يىل 9 - ئايغىچە بازارلاردىكى ئاشلىق بازىرى يەنە بىر قېتىم ناقالدى، دېھقانلار تېرىيدىغان ئۇرۇقلۇق ۋە بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ئاشلىق تارماقلىرى ئۈستىگە ئالدى. كېيىن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە كۈنسېرى جىددىيلىك كۆرۈلدى. دۆلەت ئىلكىدىكى ئاشلىق دۇكانلىرىمۇ ئاھالىلەرنىڭ ئاساسىي نورمىلىق ئاشلىقىنى كېمەيتىپ، مۇناسىپ ھالدا بىرقىسىم ياۋا جىگدە ئۇنى، كۆممىسقوناق مەدىكى ئۈۋۈندىسىنى يېمەكلىك ئورنىدا ساتتى. 1962 - يىل 9 - ئايغا كەلگەندە بازاردىكى ئاشلىق سودىسى قاتتىق چەكلەندى ۋە ئاشلىق بازىرى ئۇزۇل - كېسىل ناقالدى.

1963 - يىلى دېھقانلار دۆلەتنىڭ سېتىۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىاپ بولغاندىن كېيىن ئېشىنغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى سېتىشقا يول قويۇلدى، شەخسلەر سېتىۋالغان ئاشلىقنى قايتا سېتىشقا ۋە يىراقتا يۆتكەشكە يول قويۇلمىدى. شۇ يىلى بازاردىكى ئاشلىق سودا مىقدارى 4 مىليون 679 مىڭ كىلوگرامغا، سوممىسى 889 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇخىل ئەھۋال 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشلىق ئىدارىسى ھۆكۈمەتنىڭ ھاۋالىسى بىلەن بازاردا ئاشلىقنىن يېمەكلىك پىشىرىش كەسپىنى يولغا قويۇپ، ھەر ئايدا 14 مىڭ جىڭ ئۇندا نان يېقىپ بازاردا ساتتى ھەمدە يېمەكلىك شىركىتى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىن، ھەمكارلىق ماگىزىنىغا ۋاكالىتەن تىجارەت قىلىشنى ھاۋالە قىلدى، لېكىن ئاشلىق بېلىتى ئېلىندى.

1967 ـ 1976 ـ يىلغىچە ئاشلىق بازىرى پۈتۈنلەي تاقالدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن ئاشلىق بازىرى يەنە قويۇۋېتىلدى؛ 1979 ـ يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىدا كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش ـ كېلىشىم باھادا سېتىش ئاپپاراتى قۇرۇلدى، 1982 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ-كىچىك بازارلارنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق، ئۇن ۋە ياغ سېتىش ئۆچۈن مەلۇم ئورۇن ۋە ياكى ئورنى كۆرسىتىپ بېرىلدى. 1984 ـ يىلى دۆلەت ئىلكىدىكى كېلىشىم باھالىق ئۇن ـ ياغ دۈكىنىدىن 3 ى، كوللېكتىپ ئۇن-ياغ دۈكىنىدىن 2 سى، يەككە ئۇن ـ ياغ دۈكىنىدىن 29 ى تىجارەت باشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە يەككە ئاشلىق تىجارىتى ئورۇنلىرى تىجارەت قىلغان ئاشلىق 400 مىڭ كىلوگرامدىن ئاشتى. 1993 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئاشلىق ـ ياغ بازىرى ئومۇميۈزلۈك قويۇۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن 40 يىللىق بىرتۈتاش سېتىۋېلىش-بىرتۈتاش سېتىش، چەكلىك باھا بويىچە نورمىلىق تەمىنلەش سىياسىتى ئاخىرلاشتى.

§ 2 . ئاشلىق ياغ سېتىۋېلىش ـ سېتىش

1 . سېتىۋېلىش

دېھقانلار يەر تېرىسا يەر بېجى تاپشۇرىدۇ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باج نورمىسى بېكىتىلگەنىدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى ـ كەينىدە يەرلەر ئۆلچىنىپ، ياخشى يەر، ئوتتۇراھال يەر، ناچار يەر دەپ ئايرىلىپ، يەر بېجى ئۇچۇن ئاشلىق ئېلىنغان، ئوتلاقلاردىن ئوتلاق ھەققى ئېلىنغان. مىنگونىڭ دەسلىپىدە ناھىيىلىك مەھكىمە يەر خېتىنى تەكشۈردى، غەللە ـ پاراق ئېلىش ئىدارىسى غەللە ـ پاراق ئالدى. مىنگونىڭ 5 ـ يىلى (1916 يىلى) ياڭ زېڭشىن شايارغا ئادەم ئەۋەتىپ تېرىلغۇ يەرلەرنى تەكشۈرۈپ دەرىجىگە ئايرىدى، ياخشى يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 4 شىڭ، ئوتتۇراھال يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 3 شىڭ، ناچار يەرنىڭ ھەر موسى ئۇچۇن 2 شىڭ ئاشلىق ئېلىنىدى، يەر خېتى تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن يەرلەر ئۆلچىنىپ تەكشۈرۈلۈپ، مۇشۇ ئۆلچەم ئىجرا قىلىنىدى، ھەر دادەن ئۇچۇن 2.5 كۈرە ئاشلىقنىڭ پۇلى قوشۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى چاغلاردا بەگلەر ۋە ئەينى چاغدىكى شاڭيۇ، دىنىي يۇقىرى قاتلام كىشىلىرى ھۆكۈمەت يەرلىرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ، نامراتلاردىن تارتىۋالغان يەرلەرنى يوشۇرۇپ مەلۇم قىلمىدى، يەر بېجى تاپشۇرمىغانلارنى جازالىدى (ئومۇمىي يەر بېجى، مۇسادىرە قىلىنغان يەرلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) . مەسىلەن: ئەينى چاغدا شايارلىق باي ئاقيولىنىڭ شايار، كۆچا، بۈگۈر ناھىيىلىرى تۈتىشىدىغان جايدىكى ئوتلىقىنى تەكشۈرگەندە ئاقيولباي ئوتلاق بېجىنى تولۇقلاپ تۆلىگەن.

مىنگونىڭ 8 ـ يىلى (1919 ـ يىلى) يەر بېجى ئۇچۇن ئاشلىق تاپشۇرغاندىن باشقا، ئات يەم ـ بوغۇزى، ھەربىي ئاشلىق قوشۇلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزا باشلىقى، بوجاخلار شەخسىي مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئۆزلىرى تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى باشقىلارغا يۈكلەپ قويۇپ، دېھقانلارنى بەرداشلىق بېرەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويدى. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە يەر بېجى ئۇچۇن 11 مىڭ 645 دادەن 8 كۈرە 5 خو ئاشلىق ئېلىنىدى، 5000 دادەندىن ئارتۇق ئاشلىق قەرز قالدى، ئىككى تۈر بويىچە ھېسابلىغاندا يەر بېجى ئۇچۇن ئېلىنغان ئاشلىق 7 مىليون 280 مىڭ جىڭ بولدى، بۇنىڭدىن يەر بېجىنىڭ ئىنتايىن ئېغىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) 189 مىڭ جىڭ ئوت ـ سامان يىغىلدى. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) 6000 دادەن ھەربىي ئاشلىق ئېلىنىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يېڭىچە يېزا ئىگىلىك بېجى يولغا قويۇلدى، ئېلىنغان ئاشلىقنى ئاشلىق تارماقلىرى باشقۇردى.

1953 - يىلدىن كېيىن ئاشلىقنى بىرتۇتاش سېتىۋېلىش - سېتىش يولغا قويۇلدى، ھەلله - پاراق ئېلىش ۋە سېتىۋېلىشقا بىردەك دۆلەتنىڭ ئاشلىق تارماقلىرى مەسئۇل بولدى، ئېشىنچا ئاشلىقنىڭ 80% - 90% ى قالدۇرۇلۇپ، ئارتۇق قىسمى سېتىۋېلىنىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىقتىسادىي تۈزۈلمىسى ئۆزگەردى، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى كۆزلۈك ئاشلىقنى يىغىۋالغاندىن كېيىن ئەمەلىي ھوسۇلنى ھېسابلاپ، ئوزۇقلۇق، ئۇرۇقلۇق، يەم - خەشەك ئاشلىقنى قالدۇرغاندىن كېيىن، قالغان ئاشلىقنى ئامبارغا تاپشۇردى. ئاشلىق ئىدارىسى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئىگىلەپ ئۇرغان تېرىلغۇ يەر ۋە يەرنىڭ دەرىجىسىگە ئاساسەن بىرقىسىم غەللە - پاراق ئاشلىقنى چىقىرۇېتىپ، قالغان ئېشىنچا ئاشلىقنى ئېشىنچا ئاشلىق قاتارىدا سېتىۋېلىپ، باھاسى بويىچە پۇل بەردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى ئاشلىق سېتىۋېلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 18　　بىرلىكى: تونىا

بىرتۇتاش سېتىۋېلىنغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىۋېلىنغان ئومۇمىي مىقدارى	يىللار	بىرتۇتاش سېتىۋېلىنغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىۋېلىنغان ئومۇمىي مىقدارى	يىللار
2503.9	2858.55	5362.45	1963	868.4	1500.75	2369.15	1953
2387.45	2262.6	4692.4	1964	2636.65	1534.6	4171.3	1954
2042.35	1999.95	4032.3	1965	1347.5	1583.7	2931.2	1955
3503.6	2257.75	5761.35	1966	1385.75	1187.7	2573.45	1956
1348.3	1931.4	3279.7	1967	846.5	1403.15	2249.65	1957
280.55	1724.9	2005.45	1968	2872.9	4145	7017.9	1958
1442.6	2512.3	3954.9	1969	6281.1	5251.65	11532.75	1959
2334.7	2877.15	5211.85	1970	4108.9	2995.6	7014.5	1960
	4947.75	4947.75	1971	1288.9	2159	3447.9	1961
	361685	3616.85	1972	1546.75	2295.8	3842.55	1962
1525	1500	3025	1984	1753.16	2307.25	4060.41	1973
10367.50		10367.50	1985	2545.45	1910.55	4156	1974
6035		11057.9	1986	2713.2	2518.8	5232	1975
8505		10461.4	1987	7369.05		7369.05	1976
10252.9		10261	1988	3956.7		3956.7	1977
10250		8381	1989	646.2		646.2	1978
8750		10559	1990	2221.2		2221.2	1979
10250		10805	1991	3268.5		3268.5	1980
10250		10954	1992	4137.35	1271.55	5408.9	1981
6300		6300	1993	1648.4	1744.8	3393.2	1982
				2845.85	1961.8	4807.65	1983

2. ئاشلىق - ياغ سېتىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاشلىق - ياغنى سودىگەرلەر ساتاتتى. ئۇششاق تىجارەتچىلەر ۋە بازارلاردىكى نامرات خەلق دېھقانلار بازاردا ساتقان ئېشىنچا ئاشلىققا تايىنىپ كۈن ئۆتكۈزەتتى؛ مەمۇرلار، ئەسكەرلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىغا كېرەكلىك ئاشلىقنى ناھىيىلىك مەھكىمە ئايمۇ ئاي ئاجرىتىپ بېرەتتى. بازاردىكى ئېشىنچا ئاشلىق سودىگەرلىرى سېتىۋېلىپ كۆچا ۋە ئۇرۇمچىلەرگە

يۆتكەيتتى.

1949 ـ 1953 ـ يىلغىچە ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە بازار سودىسى ئاساس قىلىنىدى.

1953 ـ يىل 1 ـ ئايدا شەھەر ـ بازار ئاھالىلىرى ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەندى، بۇ جەھەتتىكى چارە مۇنداق بولدى: 1) ئورگان، ئاممۇي تەشكىلات، مەكتەپ، كارخانا خادىملىرى تەشكىللىك تەمىنلەندى؛ 2) شەھەر ئاھالىلىرىگە ئائىلىلەر بويىچە ئاشلىق كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلدى، ئۇلار شۇ كىنىشكىگە ئاساسەن ئاشلىق سېتىۋالدى؛ 3) بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى مۆكۈمەتنىڭ سېتىش ئومۇمىي سانى چەكلىنىشى، ئاممىنىڭ دېموكراتىك باھالىشى تارقىلىشى، ئاشلىقى كەملەيدىغان ئائىلىلەر سېتىۋالمىدىغان ئاشلىقنىڭ مىقدارى بېكىتىلگەندىن كېيىن سېتىپ بېرىلدى.

1) بازارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەش

1957 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە بازار ئاھالىلىرىنى ئوزۇقلۇق ئاشلىق بىلەن كىنىشكىگە ئاساسەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا ئىش تۇرى، يېشىغا قاراپ نورما بېكىتىلدى، ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ھەربىرىگە ھەر ئايدا 21.5 كىلوگرام، 19.5 كىلوگرام، 17.5 كىلوگرام؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلارغا 17 كىلوگرام، 16 كىلوگرام، 15 كىلوگرام؛ شەھەر ئاھالىلىرىگە (كادىرلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) چوڭ، ئوتتۇرا، كىچىك نوپۇس دەپ ئايرىلىپ، چوڭ نوپۇسقا 13.5 كىلوگرام، ئوتتۇرا نوپۇسقا 11.5 كىلوگرام، كىچىك نوپۇسقا 10 كىلوگرام نورما بېرىلدى.

1959 ـ يىلدىن كېيىن ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش مۇنتىزىم ئىزغا چۈشتى. 1960 ـ يىلدىن كېيىن ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكچىنىڭ نورمىسى 17.5 ـ 18 كىلوگرامغىچە؛ يېنىك جىسمانىي ئەمگەكچىنىڭ نورمىسى 16 ـ 16.5 كىلوگرامغىچە، ئەقلىي ئەمگەكچىلەر ۋە قورامىغا يەتكەن شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ نورمىسى 14.5 كىلوگرام، 6 ياشتىن يۇقىرى 10 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ نورمىسى 9 ـ 10 كىلوگرامغىچە؛ 5 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ نورمىسى 3 ـ 7 كىلوگرامغىچە قىلىپ بېكىتىلدى. 1965 ـ يىلدىن كېيىنكى نورما ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى جەدۋەلدىن كۆرۈڭ:

شايار ناھىيىسىنىڭ 1965 ـ يىلدىن كېيىنكى ئوزۇقلۇق ئاشلىق نورما ئۆلچىمى

جەدۋەل: 8 — 19 بىرلىكى: كىلوگرام

تۈرى	ئېغىر جىسمانىي ئەمگەك			يېنىك جىسمانىي ئەمگەك			ئەقلىي ئەمگەك ۋە ئاھالە			بالىلار										
	1	2	3	1	2	3	1	2	3	0	1 ياش	2 ياش	3 ياش	4 ياش	5 ياش	6 ياش	7 ياش	8 ياش	9 ياش	10 ياش
دەرىجىسى	1	2	3	1	2	3	1	2	3											
نورمىسى	22 ~ 24.5	21 ~ 24	20 ~ 22.5	17 ~ 20.5	16.5 ~ 19	15 ~ 18	15 ~ 17	15 ~ 16.5	14 ~ 15											
ئوتتۇرىچە ئۆلچەم	23.5	22.5	21	18.5	18.5	16.5	16	15	15	3	5	6	7	8	9.5	10	11	11.5	12	13

ئىزاھ: ئەقلىي ئەمگەكچىلەر گىرايىسىدىكى سان ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە 10 ياشتىن يۇقىرى شەھەر ئاھالىلىرى، بالىلارنى كۆرسىتىدۇ.

بارلىق بازار ئاھالىلىرى بىردەك 0.25 كىلوگرام ياغ بىلەن تەمىنلەندى.

2) ھەربىي تەمىنات

شايارىدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم ۋە ساقچى قىسىم، دالا ئۇرۇشى قىسمى ئېھتىياجلىق ئاشلىق ـ ياغ ئاپتونوم رايون تارقاتقان ھەربىي ئاشلىق، ياغ بېلىتى بويىچە تەمىنلەندى. ھەرقايسى ئارمىيە خىللىرىدىكى

جەڭچىلەر، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، كادىرلار ئەسكىرىي خىللىرى، ئاشخانا تۈرىگە ئاساسەن تەمىنات تۆلچىمى بويىچە جەدۋەل تولدۇرۇلۇپ يۇقىرىغا يوللىنىپ بېلەت ئېلىنىدى.

ھەربىي ئاتلار بوغۇز بىلەن بېلەتلىك تەمىنلەندى، ھەربىر ئاتقا كۈنىگە 2 كىلوگرام ئاشلىق بېرىلدى، ئۇنىڭ نىسبىتى جەھەتتە قارا ئاشلىق (كۆممىقوناق، ئارپا، ھەرخىل پۇرچاق) 85% نى، كېپەك 15% نى ئىگىلىدى، ھەربىر ئات كۈنىگە 5 كىلوگرام ئوت ـ سامان بىلەن تەمىنلەندى.

3) قوشۇمچە يارداەم ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق

يېغىن قوشۇمچە يارداەم ئاشلىقى جەھەتتە 1950 ـ يىلدىن باشلاپ «ۋاقىتلىق تەمىنلەش ئۆلچىمى» ئاساسىدا ناھىيە دەرىجىلىك كېڭەيتىلگەن يېغىن، ۋەكىللەر يېغىنى، رايون باشلىقلىرى يېغىنى، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە ئۆلكىگە تەۋە يېغىنلار ئۇچۇن ھەربىر ئادەمگە كۈنىگە يېرىم جىڭ گۈرۈچ ياكى ئۇن قوشۇمچە يارداەم بېرىلدى. 1962 ـ يىلى ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار يېغىنى ئۇچۇن ھەربىر ئادەمگە ھەر كۈنى 100 گرام ئاشلىق قوشۇمچە يارداەم بېرىش بەلگىلەندى، بۇ بەلگىلىمە 1985 ـ يىلى توختىتىلدى.

دالىدا گىدرولوگىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش مەزگىلىدىكى نۆۋەتچى خادىملار، مېتېئورولوگىيە تارماقلىرىنىڭ كېچىلىك دېجورنى خادىملىرى، پىلە غوزىسى قوراۋتۇش ئىشچىلىرىغا ئوخشاش بولمىغان ئەھۋالغا ئاساسەن ئوزۇقلۇق ئاشلىق قوشۇمچە يارداەم بېرىلدى.

يېڭى يىل، باھار بايرىمى، «1 ـ ماي»، «1 ـ ئۆكتەبىر»، قۇربان ھېيت، روزا ھېيتلاردا ھېيت ـ بايراملىق ئاشلىق ـ ياغ قوشۇمچە يارداەمى بېرىلىپ، سۇ يېغى كۆپەيتىپ سېتىپ بېرىلدى ۋە ئاق ئاشلىقنىڭ نىسبىتى تەڭشەلدى.

يېزىغا چۆشكەن خىزمەتچى خادىملار، باللار ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقى يەتمىسە مۇۋاپىق قوشۇمچە يارداەم بېرىلدى.

4) يېزىلاردا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش

يېزىلاردا ئاشلىقنى قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق، كۆكتاتچىلىقنى ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش قىلغان، يىل بويى ئاشلىقى كەملەيدىغان دېھقان ئائىلىلىرى ۋە تەبىئىي ئاپەت تۆپەيلىدىن قىسمەن يىللاردا ئاشلىقى كەملەيدىغان دېھقان ئائىلىلىرىنى، مۇكاپاتلاپ سېتىپ بېرىلمىغان ئاشلىق، ئوزۇقلۇق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1985 ـ يىلدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق كۇنسايىن كۆپەيدى، كېلىشىم باھا بازىرى قويۇۋېتىلدى، شۇنىڭ بىلەن قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش توختىدى.

5) باشقا سودا ـ سانائەت ئۇچۇن ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق

يېمەكلىك سودىسىدا ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشتە بازارلاردا ئاشلىق بىلەن نورمىلىق تەمىنلەش يولغا قويۇلغاندىن باشلاپ، ئاشخانا، پېچىنە ـ پىرەنىك پىشۇرۇش دۇكىنى، قاتناش لىنىيىسى بويىدىكى ئاشخانا، ناۋايخانىلار بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئايدا پىلان تۇزۇپ ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىغا يوللاپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئالدىنقى ئايدا ئىشلىتىلگەن ئاشلىق ئۇچۇن يەرلىك ئاشلىق بېلىتى ياكى مەملىكەتلىك ئاشلىق بېلىتى ئېلىندى. سۇ يېغى ئىشلىتىلگەن ئاشلىقنىڭ 5.5% ى بويىچە تەمىنلەندى. شايار ناھىيىسىدە ھاراقچىلىق كەسپى يوق. 60 ـ يىللاردا يېمەكلىك شىركىتىنىڭ كالا-قوي فېرمىسى، چوشقا فېرمىسى تەمىنلىنىدىغان يەم ـ بوغۇز ئاشلىقنىڭ بىر قىسمىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن تەستىقلىغاندىن ۋە يېمەكلىك شىركىتى بىرتۇتاش پىلانلىغاندىن كېيىن ھاراق چىقىرىشقا ئىشلىتىلگەندى، 1984 ـ يىلى ھاراق چىقىرىش توختىتىلدى.

سانائەتكە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق ناھايىتى ئاز بولدى. 60 ـ يىللاردا توقۇمىچىلىق فابرىكىسى يىپ پاتلاش ئۇچۇن 432 كىلوگرام ئاشلىق ئىشلەتتى. 1960 ـ 1967 ـ يىلغىچە 3450 كىلوگرام ئاشلىق ئىشلىتىلدى،

بۇ چۈشۈرۈلگەن پىلاننىڭ %13 نىگىمۇ يەتمىدى.

3. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش

1962 - يىل 9 - ئايدا گوۋۇيۈەن رەھبەرلىكى بولغان ئەھۋالدا، يېزا ئاشلىق بازىرى سودىسىنى مۇۋاپىق قويۇۋېتىش كېرەكلىكى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بازارغا كىرگەن ئاشلىق ئەھۋالىغا قاراپ سېتىۋالىسمۇ، سېتمىسۇ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغان بولغان ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ بىرقىسىم ئېشىنچا ئاشلىقىنى كېلىشىم باھادا سېتىۋالىسمۇ بولىدىغانلىقى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شايار ناھىيىسى بۇ پەرماننى ئىجرا قىلغان بولسىمۇ، لېكىن يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق بەك ئاز بولغاچقا، بۇ پەرماننى ئىجرا قىلىش توختىتىلدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - كېلىشىم باھادا سېتىش كەسپىنى يولغا قويۇپ، كېلىشىم باھا بۆلۈمچىسى، كېلىشىم باھالىق ئاشلىق دۇكىنى قۇردى. 1983 - يىلى بۆلۈمچە كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىش - سېتىش شىركىتىگە كېڭەيتىلدى، بۇ شىركەت بازار رايونىدا 6 ئاشلىق دۇكىنى ئاچتى. يېزىلاردىكى ئاشلىق پونكىتلىرى ئاشلىق - ياغ سېتىۋېلىش - سېتىش ماگىزىنى ۋە تور - نۇقتىسى قۇردى. كېلىشىم باھالىق ئاشلىق دۇكىنى ۋە ماگىزىنلىرى ئاساسىي ئاشلىق (بۇغداي، گۈرۈچ)، قارا ئاشلىق (كۆممىقوناق، باقلا، سېرىق پۇرچاق، خاسلاق)، سۇ يېغى (قىچا يېغى، چىگىت يېغى، ئاپتاپپەرەس يېغى)، ئۇن تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى، مەھسۇلاتى 10 نەچچە خىلغا يەتتى.

شايار ناھىيىسى بويىچە قىسمەن يىللاردىكى ئاشلىق، ياغنىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 20 بىرلىكى: تونىنا

يىللار	سېتىلغان ئومۇمىي ئاشلىق	نورمىلىق سېتىلغىنى	سېتىلغان سۇ يېغى
1986	6413.6	4877	95.3
1987	6888.7	5057.1	93.7
1988	7028.5	5579.6	119.3
1989	6583.2	5206.9	122.5
1990	5767.5	5012.4	160.9
1991	6996.8	5970.5	39.3
1992	6997	5956.4	17.7
1993	6876.3		10

شايار ناھىيىسى بويىچە 1980 — 1993 - يىلغىچە كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىنغان - سېتىلغان ئاشلىق - ياغ

جەدۋەل: 8 — 21 بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	ئاشلىق		ياغ	
	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى	سېتىۋېلىنغىنى	سېتىلغىنى
1980	11577	5508		91

13	11.1	471.3	472.9	1981
20.5	14.1	300.6	203.3	1982
19.5	14.2	498	423.2	1983
26	32.9	300	397.4	1984
70.8	68.9	245	128.7	1985
472	621	1671	196.7	1986
56.8	43.1	181.6	191.7	1987
151.9	229.6	745.9	808.3	1988
209.2	140.3	971.2	2714.8	1989
139.1	139.7	678.1	583.3	1990
523.6	591	650.8	775	1991
108.1	415.3	666.2	343.5	1992
497.3	216	312.9	466.1	1993

3 §. ساقلاش ۋە توشۇش

1. ساقلاش

1944 - يىلى ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى «ئاشلىق توپلاش كوپېراتىپى» قۇردى، شايار ناھىيىسىدە ئۇنىڭ شۆبىسى قۇرۇلدى. ئۇرۇش ۋە ئىقتىسادنىڭ خاراپلىشىشى تۈپەيلىدىن، شۆبە كوپېراتىپ بولغان بىلەن توپلاشقا ئاشلىق تاپقىلى بولمىدى، سېتىۋېلىنغان ئاشلىق يۆتكەپ كېتىلسېپ، ئامبار قۇيقۇرۇق بولۇپ قالدى.

ئورنىغا كۆمۈپ ساقلاش　دېھقانلار ئېگىز، قۇرۇق يەرنى تاللاپ ئاشلىقنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە بېقىپ ئورا كولاپ، ئورنىڭ تېگىگە بىر قېرىچ قېلىنلىقتا سامان يېيىتىپ، ئاشلىقنى ئورنىغا تۆكىدۇ، ئورنىڭ چۆرىسىگىمۇ بىر قېرىچ قېلىنلىقتا سامان توشقۇزۇپ، ئورنىنى ئاشلىق بىلەن توشقۇزغاندىن كېيىن ئۈستىنى سامان بىلەن يېپىپ، سامانىڭ ئۈستىنى قۇرۇق توپا بىلەن كۆمىدۇ. ئورا كولانغان يەر قۇرۇق، سۈسز بولغانلىقى، ئورنىڭ ئاغزى ھەم ئېتىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئاشلىق ھاشاراتنىڭ زىيىنىغا ئاز ئۇچرايدۇ.

ئامباردا ساقلاش　مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆگەن دەريا سىنىڭ شەرقىدىكى دېھقانلار غەللە - پاراق ئاشلىقىنى كۆچاغا تاپشۇراتتى، ئۆگەن دەريا سىنىڭ غەربىدىكى دېھقانلار ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرىغا تاپشۇراتتى. ئىلگىرىكى ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ سىغىمى ناھايىتى كىچىك بولۇپ، كېسەك بىلەن سېلىنىپ، ئۆگزىسىگە لاي سېلىناتتى، ئامبارلار ناھايىتى كونا ئىدى، 4 ئامبارنىڭ سىغىمى 1000 تونىنىمۇ يەتمەيتتى.

1950 - يىلى ئاھالىلەرنىڭ 3 كورپۇس ئۆيى ئارىيەت ئېلىنىدى، بۇنىڭ سىغىمى 1000 تونىنا ئىدى؛ 1953- يىلى يەنە 11 كورپۇس ئاھالىلەر ئۆيى، مەسچىت ئۆيى ئارىيەت ئېلىنىدى، سىغىمى 1100 تونىنا ئىدى. 1956- يىلى سىغىمى 2500 تونىنا كېلىدىغان خىش تاملىق، ئاستىغا بېتون لاي سېلىنغان بىر كورپۇس ئامبار سېلىنىدى. 1958 - يىلى سىغىمى 5000 تونىلىق ئامباردىن 2سى سېلىنىدى، شۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى يېزىلاردىمۇ ئامبار سېلىنىدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئامبار 38 كورپۇسقا، سىغىمى 27 مىڭ تونىنىغا، بادالڭ ئامبار 13 كە، سىغىمى 650 تونىنىغا يەتتى. 1978 - يىلدىن كېيىن ئۇلچەم بويىچە «تۆتتىن خالىي» ئامبار سېلىنىدى، ژىلايەت، ئاپتونوم رايونىنىڭ «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبارلىرىنى

تەكشۈرۈپ باھالاپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۈسكىنىلىك تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، 1983 - يىلى ئومۇمىي ئامبار سىغىمىنىلىك 46% ى، 1984 - يىلى 53% ى «تۆتتىن خالىي ئامبار» بولدى؛ ناھىيىلىك ئاشلىق ئامبىرى ۋە قايلور يېزىلىق ئاشلىق پونكىتى «تۆتتىن خالىي» ئاشلىق ئامبىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

2. يۆتكەش

شايار ناھىيىسى ناھىيە قۇرۇلغاندىن بۇيان ئاشلىق يۆتكەش ناھىيىسى بولۇپ كەلدى. مىنگونىلىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) قارا شەھەرگە 200 مىلك دادەن ئاشلىق يۆتكەلدى، 2 - يىلى يەنە 12 مىلك 500 دادەن ئاشلىق يۆتكەلدى؛ مىنگونىلىك 37 - يىلى (1948 - يىلى) 6000 دادەن ھەربىي ئاشلىق يۆتكەلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاشلىق يۆتكەش باشلاندى. 1954 - يىلى 1970 تونىنا بۇغداي، 100 تونىنا كۆممىقوناق يۆتكەلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يۆتكەش مىقدارى يىلمۇيىل كۆپەيدى، 1958- يىلى سەل تۆۋەنلىدى. 1959 - 1961 - يىلغىچە ناھىيىدىكى خەلق «تۆۋەن تۆلچەمدە» بولۇش، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتنى ئاشلىق قورنىغا دەسسىتىش؛ يېرىم جىلك ئاشلىق، ئۇچ جىلك كۆكتات» ئارقىلىق تۇرمۇش كەچۈرۈش ئارقىلىق سىرتقا 1055.65 تونىنا ئاشلىق يۆتكەلدى، 1962 - يىلى توقسۇ ناھىيىسىگە 2500 تونىنا بۇغداي، 1000 تونىنا قارا ئاشلىق يۆتكەلدى، 1984 - يىلى گەنسۇغا 1000 تونىنا كۆممىقوناق يۆتكەلدى.

يۆتكەپ كېلىنگەن تەكشەش ئاشلىقى ئاساسەن گۈرۈچ، سېرىق پۇرچاق، ماش، ئۇرۇقلۇق ۋە سۇيىبغدىن تەيارەت بولدى.

شايار ناھىيىسىنىلىك 1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان ئاشلىق - ياغ يۆتكەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 - 22 بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	ئاشلىق		ياغ	
	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن يۆتكەلگىنى	سىرتقا يۆتكەلگىنى	سىرتتىن يۆتكەلگىنى
1954	1970.4	27.4		
1955	2679	17		
1956	28.1	25		
1957	632.2	55.2	29.6	19.9
1958	79.8	102.8	136.8	
1959	1040	58.9	10.9	
1960	7444	4.5	10.8	
1961	776		23.6	
1962	48.9	54.5		
1963	2608		66.4	
1964	2452	61.5	33	
1965	729.5	103.5	11.6	
1966		357.5	248.9	88.3
1967	518.5		229.1	69.3
1968	46.05	147.8	53.6	67.4
1969		1099.8	533.8	39

1.1	255.2		882.7	1970
	74.2	6.85	759.7	1971
	0.15	14.7	1103	1972
	11.1	505.9	1211	1973
	57.6	10.2	1847	1974
	66.2	31	2164	1975
	183.4	32.2	3041	1976
	137.5	46.7	8118	1977
	60.35	59.9	8041	1978
34	10.05	76.7	10057.6	1979
62.9	16.8	44.9	7085	1980
12.15	3.9	330.6	3278	1981
121.9	8.6	844.5	2380	1982
18.9	25	182.6	3066	1983
28.8		538.5	707.7	1984
12.6		7390	1545	1985
20.6		402.2	3171.1	1986
		324	4707.9	1987
926.7		926.7	4331	1988
5	63	113.8	3615.5	1989
28.7	0.8	333.9	1698.5	1990
		280	2000.3	1991
		394	3835.9	1992
		459.8	184.2	1993

3. توشۇش

مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى قاتناش قۇلايسىز بولغاچقا، توشۇش ئىنتايىن جاپالىق ئىدى، ئاشلىق - ياغ ئېشەكتە، قول ھارۋىسى ياكى ئۇلاغ ھارۋىسىدا توشۇلاتتى، يول ئېگىز- پەس، قورال - سايمانلار قوپال بولۇپ، يول يۈرۈش ناھايىتى قىيىن ئىدى. شايارىدىن بۈگۈرگىچە ھەربىر ھارۋىغا 10 دانەن يۈك بېسىلاتتى، ئارىلىقتا 6 بېكەت بارئىدى، قارا شەھەرگىچە 13 بېكەت بار ئىدى. كورلا، ئۈرۈمچىگە ئاپىرىشقا تېخىمۇ ئۇزۇن ۋاقىت كېتەتتى، بىر ھارۋا ئاشلىقنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بارغىچە ئادەم ۋە چارۋا ئاشلىقنىڭ يېرىمىنى يەپ بولاتتى، يولدا ئاشلىق ۋە چارۋىلارنى ئوغرى - قاراقچىلار بۇلاپ كەتكەنلىك ئۈستىگە ئادەملەرمۇ يارىلىناتتى ۋە ئۆلۈپ كېتەتتى. مىنگونلۇق 34 - يىلى (1945 يىلى) شايار 12 مىلۇق 500 دانەن ئاشلىق توشۇغان، بۇ ھەربىر ئايغا 2500 دانەندىن تۇغرا كەلگەن، ئاشلىق 11 مىلۇق ئېشەككە ئارتىپ توشۇلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاشلىق ۋىلايەت بويىچە بىرتۇتاش توشۇلدى. 1959 - يىلى ھارۋا ئەترىتى قۇرۇلدى، ئەترەتنىڭ 8 رېزىنكە چاقلىق ھارۋىسى، 24 قېچىرى بار ئىدى. 1975 - يىلى ئاشلىق ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى ئارقىلىق توشۇلىدىغان بولدى. 1985 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا

ئاپتوموبىللارنىڭ تونناژى 40 تونىغا يەتتى. 1993 - يىلى ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل كالونىسىنىڭ ئاپتوموبىلى 10 غا، تونناژى 65 تونىغا يەتتى.

§ 4 . ئۇن - ياغ تارتىش

1. ئۇن تارتىش

مىنگو يىللىرىدا ئۇن يارغۇنچاق، تاش توگمەن ۋە سۇ توگمىسىدە تارتىلاتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942-يىلى) ناھىيە بويىچە مەخسۇس توگمەندىن 51 ى بار ئىدى. 1950 - يىلى 133 سۇ توگمىسى، 66 تاش توگمەن، 3000 دىن ئارتۇق يارغۇنچاق بار ئىدى. 1958 - يىلى ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلدى، زاۋۇتنىڭ 3 قاناتلىق تىك شەكىللىك توگمەندىن 2 سى بولۇپ، كۈنىگە 350 كىلوگرام، ماتور ئارقىلىق ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان پولات توگمەندىن 3 ى بولۇپ، كۈنىگە 3500 كىلوگرام ئۇن تارتتى. 1960 - يىلى 100 ئات كۈچىگە تەڭ دىزېلماتوردىن بىرى، 6 كىلوۋاتلىق گېنېراتوردىن بىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە 4500 كىلوگرام ئۇن تارتىلدى. 1965 - يىلى بىر ئۇن تارتىش سېخى قۇرۇلۇپ، پولات توگمەندىن 5 ى، بۇغداي نەمدەش ماشىنىسىدىن بىرى، ئۇن تاسقاش ماشىنىسىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلۇپ، كۈنىگە 11 مىڭ 250 كىلوگرام ئۇن تارتىلدى. 1985 - يىلى ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، يىلىغا 3200 تونىنا ئۇن تارتىلدى. 1993 - يىلى 7. 4253 تونىنا ئۇن تارتىلدى.

2. ياغ تارتىش

ياغ ئىلگىرى كونا ئۇسۇل بويىچە جۇۋازدا تارتىلاتتى، كۈنىگە تارتىلغان ياغ 15 كىلوگرامغىمۇ يەتمەيتتى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) ناھىيە بويىچە 92 جۇۋازخانا، 713 جۇۋاز بار ئىدى. 1958 - يىلى ياغ تارتىش ماشىنىسىدىن 3 ى، چىگىتنىڭ پوستىنى ئايرىش ماشىنىسىدىن بىرى قۇراشتۇرۇلدى. 1960 - يىلى كىچىك ياغ تارتىش سېخى قۇرۇلدى، 1969 - يىلى ياغ تارتىش ئۇسكۇنىلىرى ئۆزگەرتىلدى، 2 - يىلى 5. 127 تونىنا ياغ تارتىلدى. 1990 - يىلى كۈنىگە 12 تونىنا چىگىت يېغى تارتالايدىغان ياغ زاۋۇتىدىن بىرى قۇرۇلدى، 1993 - يىلى ئوخشاش كۆلەمدىكى 2 - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى ۋە ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى، سۇ يېغى ئاپتونوم رايون ئىچى ۋە سىرتىدىكى بازارلارغا سېلىندى.

3. يەم - خەشەك پىششىقلاش

1957 - يىلدىن ئىلگىرى چارۋا - مال ئۆزى ئوت تېرىپ يەيتتى، 1958 - يىلدىن كېيىن قېچىر ۋە ئاتقا بىر يىلدا 150 كىلوگرام، كالىغا 120 كىلوگرام، ئېشەككە 48 كىلوگرام بوغۇز قالدۇرۇلدى. 1984-يىلى ئاشلىق ئىدارىسى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ يەم - خەشەك پىششىقلاش زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت پەقەت كۆممىقوناقنى ئۆڭۈتمەي، 10% كۈنجۈرە، 55% كېپەك، 35% كۆممىقوناق ئۇنىنى ئارىلاشتۇرۇپ بىرىكمە يەم - خەشەك ئىشلەپچىقاردى، زاۋۇتنىڭ كۆلىمى كىچىك، ئۇسكۇنىلىرى ناچار، خادىملارنىڭ ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا، ئىشلەپچىقارغان يەم - خەشكى ناھىيىلىك يېمەكلىك شىركىتىنىڭ چوشقا فېرمىسى، كالا-قوي فېرمىسىدىلا ئىشلىتىلدى، يەم - خەشەك تېز تەكرارلىنىپ تۇراتتى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى يەم - خەشەك زاۋۇتى قۇردى، زاۋۇتقا ئۆڭۈتىش ماشىنىسى، ئارىلاشتۇرۇش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى سېپىلدى، ئەھۋال يۇقىرىقىدەك بولغاچقا، تىجارەت تازا ياخشى بولمىدى.

VII باب

تاشقى سودا

§ 1 . ئاپپاراتنىڭ تەرەققىياتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ژاكالەتچىلىرى شايارغا كېلىپ كالا، قوي تېرىسى، يۇڭ سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن تاشقى سودا باشلاندى. مىنگو يىللىرىدا ئەنگلىيە ۋە روسىيىنىڭ تاۋارلىرى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى پورتلار ئارقىلىق شىنجاڭ بازارلىرىغا كىردى. ئېكسپورتتا يەنىلا چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئاساس قىلىندى، بىرقىسىم جۇڭىي دورا ماتېرىياللىرى 2 - گۇرۇندا تۇردى؛ ئىمپورتتا تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان سانائەت بۇيۇملىرى، مەسىلەن: ئەنگلىيە سودىگەرلىرىنىڭ گىرىم بۇيۇملىرى، توقۇلما بۇيۇملىرى، روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ سەرەڭگە، فارفور بۇيۇم، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ئاساس قىلىندى. 1933 - يىلدىن كېيىن شىمالىي شىنجاڭ ھاكىمىيىتى سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە ئېغىپ كەتكەچكە، ئەنگلىيىنىڭ مالىلىرى ئازىيىپ كەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك باشلانغان 1937 - يىلدىن كېيىن خەلقئارا مالىلار ۋە ھەربىي ماددىي ئەشيالار شىنجاڭ ئارقىلىق ئىچكىرىگە توشۇلدى، تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىمۇ بازارلاردا سېتىلىشقا باشلىدى، لېكىن مىقدارى ئاز ئىدى.

1951 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ناھىيىلىك سودا شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش كەسپىنى بېجىرىشنى ھاۋالە قىلدى. 1956 - يىل 7 - ئايدا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ئورنى قۇرۇلدى، يۇقىرى دەرىجىلىك تارماقلار سەپلىگەن خادىملار ئەسلىدىكى ژاكالىتەن بېجىرىش كەسپىنى ۋە خادىملارنى ئۆتكۈزۈۋالدى، بۇ ئورۇن ناھىيىلىك مالىيە - سودا، سودا - سانائەت بۆلۈمىگە قارىدى. ئەينى چاغدا چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، جۇڭىي دورىلىق ئۆسۈملۈكلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپى بار ئىدى. 1958 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى؛ 2 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا سودا ئىدارىسى بىلەن تاشقى سودا ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، تاشقى سودا تىجارەت ئورنى دەپ ئاتالدى. 1963 - يىل 9 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتى دەپ ئاتالدى؛ 1976 - يىل 10 - ئايدا تاشقى سودا ئىدارىسى دېگەن نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 12 - ئايدا ئەسلىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى تىجارىتى كەسپى، يۇڭ مەيدانى، 5 يېزىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، چاي - چارۋا شىركىتى، تاشقى سودا شىركىتى قۇرۇلدى.

§ 2 . سېتىۋېلىش ۋە پىششىقلاش

شايار ناھىيىسىدە تاشقى سودا تاۋارلىرى چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مەھسۇلات ۋە بىرقىسىم ئالاھىدە

مەھسۇلاتلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ.

چارۋا مەھسۇلاتلىرى كالا، قوي تېرىسى، ئات، ئېشەك تېرىسى، ھەرخىل تېرە، يۇڭ - چۈپۈر، ئۆچكە تۈۋىتى، مۇڭگۈز، ئۆچكە ساقىلى، ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى، ئۆچەي قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. 1964 ـ 1973-يىلغىچە كۆپ مىقداردا ئىپار چاشقان تېرىسى سېتىۋېلىنىدى، ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 20 مىڭ پارچىگە يەتتى، كېيىن تۈزلەڭلىك سۇ ئامبارلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىپار چاشقان كەلمەس - كەلمەس ئۆتۈلغاچقا، تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى. ئىلگىرى شايارىدىكى تەبىئىي توغراقلىق ۋە چۆل ئوتلىقىنىڭ كۆلىمى ناھايىتى كەڭ ئىدى، نوپۇس شالاڭ ئىدى، ياۋايى ھايۋان تېرىسى كۆپ ئىدى. قىممەتلىك تېرىلەرنى سېتىۋېلىپ يۆتكەپ سېتىش سودىگەرلەر كۆپ پايدا ئالىدىغان ۋاستە ئىدى، مەسىلەن: سۇغۇر تېرىسى، مولۇن تېرىسى، سۇر تۈلكە تېرىسى، كۆك تۈلكە تېرىسى بار ئىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن قىممەتلىك، ئاز ئۇچرايدىغان ھايۋانلارنىڭ تېرىسى ئازىيىپ كەتتى، 1958 - يىلدىن كېيىن تۈركۈملەپ تېپىلمايدىغان بولۇپ قالدى.

شايار ناھىيىسىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى 1950 - يىلدىن كېيىن چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى، كېيىن مۇناسىپ ئاپپاراتلار سېتىۋالدى، پىششىقلاپ ئىشلەنمەدى. سېتىۋېلىش پونكىتى پەقەت چېرىشتىن، ھاشاراتتىن ساقلايدىغان يىرىك پىششىقلاش مەشغۇلاتىنىلا قىلىپ، سىرتقا يۆتكىدى. كالا، قوي تۈيىقى، مۇڭگۈزى تۈركۈملەپ سېتىۋېلىنمەدى، سېتىۋېلىش بەزىدە توختاپ قالدى، بەزىدە داۋاملاشتى. پەقەت ئۆچكە تۈۋىتىلا ئىنچىكە پىششىقلاندى، تۈۋت تەركىبىدىكى چۈپۈر تازىلىنىپ، تۈۋت دەرىجىگە ئايرىلمەدى؛ ئات يايلى، ئات قۇيرۇقى، ئۆچكە ساقىلىمۇ شۇنداق قىلىندى.

چارۋا مەھسۇلاتى شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق تاشقى سودا تاۋىرى ھېسابلىنىدۇ. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى ئۇنى شەخسلەر توشۇپ ساتاتتى، كېيىن دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئاپپاراتلىرى مەخسۇس تىجارەت قىلدى، بولۇپمۇ 1958 ـ 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا شەخسلەر ناھايىتى ئاز مىقداردا توشۇپ ساتتى. 1980 - يىلدىن كېيىن بۇ خىل تاۋارلار قويۇۋېتىلدى، شەخسلەر كۈندىن كۈنگە كۆپلەپ توشۇپ ساتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرى سېتىۋالمىدىغان مال يوق دېيەرلىك بولۇپ قالدى. ئىلگىرى چارۋا مال تۈياق، مۇڭگۈز، ئۆچەي، ھەرخىل تېرە، پارچە - پۇرات سېتىۋېلىناتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا ئورۇنلىرىمۇ ئاكتىپ سېتىۋالمايتتى، خۇسۇسىي سودا جانلانغاندىن كېيىن، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى سېتىۋېلىنمەدىغان بولدى.

سېتىۋېلىنمەدىغان ئاساسلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار قۇلماق، زىرە، ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، ئۇ ھاشقا قۇرۇق مېۋە، زاراڭزا چېچىكى، چۇچۇكبۇيا، ئالقات قاتارلىق جۇڭيى دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن ئىبارەت. قۇلماقنى قۇرۇتۇش، ئوراپ قاچىلاش قاتارلىق يىرىك پىششىقلاش مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن سىرت، باشقا مەھسۇلاتلار ئۆلچەمسىزلا قاچىلىنىپ سىرتقا توشۇلىدۇ.

يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى، پاختا، پىلە غوزىسى شايارنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ. يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى سېتىۋېلىنىشتىن بۇرۇن تۈزلاش، سۇدا قاينىتىش، ئاپتاپقا سېلىش، ئوتقا قاقلاپ قۇرۇتۇش ئارقىلىق تاۋارغا ئايلاندۇرۇلىدۇ. پىلە غوزىسى 1993 - يىلدىن ئىلگىرى ئوتقا قاقلاپ قۇرۇتۇلغاندىن كېيىن سىرتقا يۆتكىلەتتى؛ 1993 - يىلدىن كېيىن شايار يېپەكچىلىك فابرىكىسى ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن پىلە غوزىسىدىن ئاق يېپەك تارتىلىپ سېتىلدى (پاختىنى 4 - قىسىمدىن كۆرۈڭ).

§ 3 . تاشقى سودا تاۋارلىرى

1. چارۋا مەھسۇلاتلىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ چارۋا مەھسۇلاتلىرى خام ئەشيا - ماتېرىيال سۈپىتىدە ئېكسپورت قىلىنىدۇ. 1985-

يىلى خۇرۇم زاۋۇتى قۇرۇلدى، كونا ئۇسكۇنىلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ۋە باشقۇرۇش ياخشى بولمىغانلىقى ئۈچۈن 1992 - يىلى ۋەيران بولدى. شايار ئۆچكىسىنىڭ تېرىسى يوغان، چىداملىق بولۇپ، ئوخشاش تېرىلەر ئىچىدە داڭقى بار، بازاردا تالىشىپ سېتىۋېلىنىدۇ.

شايار ناھىيىسى بويىچە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى سېتىۋېلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 _ 23 بىرلىكى: 100 پارچە، تونна

يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ	يىللار	كالا تېرىسى	قوي (ئۆچكە) تېرىسى	يۇڭ
1949			1	1972	9	319.7	93
1950			1	1973	5	301	81
1951			1.6	1974	6	360	67
1952			1.3	1975	10	430	87
1953			2.1	1976	14	300	78
1954	29	138	92.4	1977	8	359	95
1955	5	305	118.2	1978	7.6	352	105
1956	30.2	535	117.5	1979	3	332	98
1957	16.7	482	105	1980	5	389	104
1958	42	667	158.8	1981	5	614	90
1959	17.4	2197	166	1982	6	775	102
1960	13	246.5	116	1983	16	840	111.3
1961	6	240	91.4	1984			
1962	3	277	259	1985	1.7	50	140.59
1963	7	236	108	1986	2.6	41	154.72
1964	8	280	119	1987	4.4	75.9	113.71
1965	8	328	128	1988	2.9	32	192.9
1966	11.2	440	117.6	1989	5.9	18.8	64.36
1967	13	455	118	1990	5.17	52	14.81
1968	13	394	102	1991	13.5	198.5	39.9
1969	15	427	81	1992	15.6	34.5	15.8
1970	13	430	102	1993	2	21.7	5
1971	16	256	86				

2. يۈمران بۇغا مۇڭگۈزى

شايارىدىكى تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىدا ياۋا بۇغا بار. مىنگو يىللىرىدا ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كۆپىنچە بۇغا ئوۋلاپ تۇتۇلۇپ يۈمران بۇغا مۇڭگۈزى ئېلىنىاتتى، ئائىلىلەردە بۇغىنى كۆندۈرۈپ بېقىپ يۈمران بۇغا مۇڭگۈزى ئېلىش ناھايىتى ئاز ئىدى. 1962 - يىلى تويبولدى گۈڭشېسىدا بۇغا كۆندۈرۈش فېرمىسى قۇرۇلدى، ئەينى چاغدا ئوۋلاپ تۇتۇلغان ۋە شەخسلەردىن يىغىۋېلىنغان بۇغىدىن 11 ى بار ئىدى. 1978 - يىل 3 -

ئاينىڭ 11 - كۈنى بۇ فېرما ناھىيىنىڭ تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرى بازىسى قاتارغا كىرگۈزۈلدى، بۇ چاغدا تويبولدى گۈڭشېسىدا 3 فېرما بولغاندىن سىرت، قايلور، گۈلباغ، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە تىببىي دورا شىركىتىگە قاراشلىق 4 فېرما بار ئىدى، ناھىيە بويىچە 1465 بۇغا بولۇپ، 1361 كىلوگرام يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى ئېلىنىدى. 1982 - يىلدىن كېيىن يۇمران بۇغا مۇڭگۈزىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى سېتىلىشى راۋان بولىغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇغا بېقىشنى تارقاق ھۆددىگە ئالغان يەككە ئائىلىلەرنىڭ تېخنىكىسى ناچار بولغاچقا، قوتاندىكى بۇغا ۋە يۇمران بۇغا مۇڭگۈزى يىلمۇيىل ئازىيىپ كەتتى. 1989 - يىلدىن كېيىن يۇمران بۇغا مۇڭگۈزىنىڭ خەلقئارا بازاردىكى باھاسى ئۆرلىدى، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر بۇغا بېقىشقا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى، ئەسلىدە بار بۇغىلارنىڭ قېرىپ شاللىۋېتىلىشى ۋە ئۆزلۈكسىدىن ئۆلۈپ كېتىشى، ياش بۇغىلارنى ئاسان تۇتقىلى بولمىغانلىقى ۋە تۇتۇشقا يول قويۇلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، قوتاندىكى بۇغا 1984-يىلدىن ئىلگىرىكى سانغىمۇ يەتمىدى. 1993 - يىلى 370 بۇغا قالدى.

شايارىدىن چىقىدىغان يۇمران بۇغا مۇڭگۈزىنىڭ ئاچىماقلىرى رەتلىك، چىرايلىق، مۇڭگۈز تەنچىسى تويۇنغان، مۇڭگۈز تۈكلىرى قويۇق ھەم رەتلىك، رەڭگى پارقىراق، كۆرۈنۈشى كۆركەم. مۇڭگۈز تەنچىسىدىكى قان يېتەرلىك، مودۇر - چوقۇر بولۇپ قالمىدىغان، تېرىسى چۈشۈپ كېتىدىغان، مۇڭگۈز چۈشۈپ كېتىدىغان، قورۇلۇپ قالمىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلمەيدۇ، ئۇنىڭ سۈڭەكلىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، مۇڭگۈز ناھايىتى يۇمران، بازاردىكى ئىناۋىتى ناھايىتى يۇقىرى.

شايار ناھىيىسى بويىچە ئىلگىرىكى يىللاردىكى بۇغا سانى ۋە بۇغا تىجارىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 24

بىرلىكى: تۇياق، كىلوگرام، تۇمەن يۇەن

يىللار	بۇغا سانى	يۇمران مۇڭگۈز مىقدارى	مەھسۇلات قىممىتى
1965	19	21	0.84
1970	102	97	4.17
1971	147	152	6.53
1972	207	223	10.4
1973	271	259	11.65
1974	529	547	24.62
1975	600	598	29.90
1977	1257	1350	67.50
1978	1275	1370	75.35
1979	1380	1420	78.10
1980	1500	1480	81.40
1981	1900	1867	108.28
1982	1700	1801	104.46
1983	1630	1524	88.39
1984	1411	900	66.94
1985	758	700	54.17
1986	550	529	40.94
1987	512	737	57.04

58.04	750	560	1988
38.70	500	228	1989
93.30	321	359	1990
79.04	272	332	1991
69.29	250	320	1992
72.80	260	370	1993

3. زىرە

ناھىيە تەۋەسىدە زىرە ئۇرۇقى كىرگۈزۈلۈپ تېرىلغان ۋاقىت بىرقەدەر ئۇزۇن، كەلگ كۆلەمدە تېرىلمۇاتقىلىمۇ 20 يىلدىن ئاشتى. زىرە كاۋاپنىڭ زۆرۈرىي ماتېرىيالى ھېسابلىنىدۇ. شايارىدىن چىقىدىغان زىرىنىڭ تەمى ئاچچىق ، خۇشپۇراق ماي بىلەن زىرە مېيى تەركىبى يۇقىرى، خەلقئارا بازاردىكى ئىناۋىتى ياخشى. مالايسىيا، ېيگى زېلاندىيە، گوللاندىيە، گېرمانىيە ۋە شىمالىي ئافرىقىلارغا سېتىلمدۇ. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرى 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ېيزا ئىگىلىكىدە قۇر ئارىلاپ كىرىشتۇرۇپ تېرىش يولغا قويۇلدى، يىللىق ھوسۇلى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن 2 قېتىم پىشىدىغان زىرائەتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ كېڭەيتىلىشى نەتىجىسىدە زىرە ھوسۇلى كېمەيمەي كەتتى. 1974- يىلى 376 تونىنا زىرە سېتىۋېلىندى، 1990 - يىلدىن كېيىن يىللىق سېتىۋېلىنىش مىقدارى 100 تونىنىغمۇ يەتمىدى.

4. قۇلماق

1973 - يىلى قۇلماق تېرىلىشقا باشلىدى. ئەينى چاغدا تويبولدى، قايلور، قىزىلبايراق، ېيگىمەھەللە گۇڭشېلىرىدا 150 مو يەرگە قۇلماق تېرىلدى. 1975 - يىلى يۇقىرىدىكى 4 گۇڭشې ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلىنىپ، تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇيىل كېڭەيتىلدى. 1986 - يىلى دۆلەت ئىجىدىكى قۇلماق بازىرىنىڭ تويۇنۇپ قېلىشى، خەلقئارا قۇلماق بازىرىنىڭ كاسات بولۇشى نەتىجىسىدە قىزىلبايراق، ېيگىمەھەللە ېيزىلىرىدىكى قۇلماق بازىسى قىسقارتىلىپ، 580 مو تېرىلغۇ كۆلىمى ساقلاپ قېلىندى، يىللىق ھوسۇلى 100 تونىنا ئەتراپىدا بولدى. قۇلماق رۇمىنىيە، بۇلغارىيە، چېخ ۋەسلوۋاكىيە، پولشا، گېرمانىيە قاتارلىق جايلارغا ئېكسپورت قىلىندى. شايار ناھىيىسىدە تېرىلىدىغان قۇلماق سورتى «641» قۇلمىقى بولۇپ، تەمى ئاچچىق، ئۇرۇقى يوق، سۇس ېيشىل رەڭلىك، رەڭگى تەكشى، پارقىراق، پۈرىقى ناھايىتى ساپ.

5. گىلەم

شايارىدا خەلق ئارىسىدا گىلەم توقۇش ئادىتى بار، گىلەم كۆپىنچە خوتەن گىلىمىنىڭ نۇسخىلىرى ۋە نەقىشلىرىگە تەقلىت قىلىپ توقۇلىدۇ. 1975 - يىل 12 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئاشقى سودا شىركىتى گىلەم زاۋۇتى قۇردى، بۇ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئىدى. ئاشقى سودا ئىدارىسى گىلەم توقۇيدىغان زاۋۇت ئۈيى تەسىس قىلغاندىن سىرت، گىلەم كۆپىنچە تارقاق توقۇلدى، ئاشقى سودا ئىدارىسى نۇسخا ۋە خام ئەشيا - ماتېرىيال تارقىتىپ بەردى. سۈپىتىگە قاراپ باھا قويۇلۇپ سېتىۋېلىنغاندىن كېيىن ئېكسپورت قىلىندى ۋە ئىچكى بازاردا سېتىلدى. 1987 - يىل 12 - ئايدا بۇ زاۋۇت خەلقئارا بازارنىڭ تەسىرى ۋە باشقۇرۇشنىڭ ياخشى بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىشتىن توختىدى.

6. مۇچ

1970 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ېيگىمەھەللە ېيزىسىدىكى خەنزۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا كەلگ كۆلەمدە مۇچ

تېرىلىپ قۇرۇتۇپ سېتىلىشقا باشلىدى ۋە ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى. 80 - يىللاردا مۇڭ شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى، ھوسۇلى ئالدىنقى يۇقىرى بولغان يىللىرى 5000 تونناغا يەتتى.

شايارداً يامغۇر ئاز يېغىدۇ، نۇر ۋە ئىسسىقلىق يېتەرلىك بولۇپ، مۇڭ ئۆستۈرۈشتىكى ياخشى جاي، مۇچىنىڭ ئېتى قېلىن، رەڭگى قىپقىزىل، ئاق قالىدىغىنى، ھاشارات زىيىنى، چىرىپ كېتىش ئەھۋالى كۆرۈلمەيدۇ، ھەر مو يەردىن 800 كىلوگرام ئەتراپىدا قۇرۇق مۇڭ ئالغىلى بولىدۇ. ئەمما ئورىلىشى قوپال ياكى ئورالمىغان، سورتى تاللانمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە دېھقانلار نارقاق تېرىيدىغان بولغاچقا، سېتىلىش جەھەتتىكى ئىناۋىتى تۆۋەن، بازارنى ئىگىلىيەلمىدى. 1988 - يىلدىن كېيىن كېڭەز تېرىلغۇ كۆلىمى كېڭەيتىلگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېڭەزنى سېتىش كاپالەتكە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، مۇڭ ھوسۇلى كېمەيمەي كەتتى.

7. قۇرۇق مېۋە

شايارداً قۇرۇق مېۋىنىڭ ئاساسلىق سورتى ئۆرۈك قېقى بولۇپ، ھوسۇلى بارلىق قۇرۇق مېۋىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكىنى ئىگىلەيدۇ.

شايارداً قاق قۇرۇتىلىدىغان ئۆرۈكنىڭ خىلى كۆپ، ئاساسلىقى ئاق كىشمىش، ئاق قۇمەتتىن ئىبارەت. (تەپسىلاتىنى 4 - قىسىم 5 - باب 2 - پاراگرافتىن كۆرۈڭ).

شايارداً ئۆرۈك قېقىنى كۆپىنچە ئامما ئۆزى قۇرۇتىدۇ، ئۆرۈك قېقى قۇرۇتۇشنىڭ تارىخى ئۇزۇن. ممنگو يىللىرىدىن 60 - يىللارغىچە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى نەچچە يۈز تونىدىن يۇقىرى بولۇپ كەلدى، شايار ناھىيىسى شىنجاڭ بويىچە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى جەھەتتە چوڭ ناھىيە بولۇپ، كۆچادىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغاندىن باشلاپ تاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېكى «ئاشلىقنى تۈنگا قىلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلغانغا قەدەر كۆپلىگەن ئۆرۈك دەرەخلىرى كېسىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى يىلمۇيىل كېمەيمەي كەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كۆپ خىل ئىگىلىك يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئۆرۈك دەرىخىنىڭ ئۆسۈشى ئاستا بولغاچقا، بىرلىك ھوسۇلى تۆۋەن، پايدىسى ئاز بولدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئۆرۈك دەرىخى ئازايدىكى كۆپەيمىدى، نەتىجىدە ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى ئىزچىل كېمەيمەي كەتتى، دۆلەت ئىلكىدىكى سودا جەھەتتە ئۆرۈك قېقى سېتىۋېلىنمىدى.

شاپتۇل قېقى بىلەن ئۆرۈك قېقى ھوسۇلى ئوخشاشلا كېمەيمەي، ئېكسپورت مىقدارى يوق دېيەرلىك بولۇپ قالدى. شايارداً شاپتۇل قېقى قۇرۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان ھۆل شاپتۇل سورتى يەرلىك سورت بولۇپ، شاپتۇلنىڭ دانىسى كىچىكرەك، چىلىگە، ئەنجۇر، سۈرگەك قاتارلىق سورتلىرى بار، تەركىبىدىكى قەنت مىقدارى ناھايىتى يۇقىرى، قاق قۇرۇش نىسبىتىمۇ يۇقىرى. ھوسۇلنىڭ كېمەيمەي كېتىشىدىكى سەۋەب ئۆرۈك قېقى بىلەن ئوخشاش بولغاندىن سىرت، 1988 - يىلى ئالا سورت كىرگۈزۈلۈپ، ھۆل سېتىش ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى.

ۋاسالغى: ئامما ئۈجمىنى شاپتاپتا قۇرۇتۇپ ساقلايدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس، ئېكسپورت مىقدارى ئاز.

قوغۇن قېقى: قوغۇننىڭ شاپىقى سويۇۋېتىلىپ، تىلىنىپ شاپتاپتا قۇرۇتىلىدۇ. قوغۇن قېقى شايارداً 60-يىللاردىن ئىلگىرى تۈركۈملەپ ئېكسپورت قىلىناتتى، 60 - يىللاردىن كېيىن قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى كۈنسايىن ئازىيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قاتناش ئىلگىرىكىدىن قۇلايلىق، ھۆل قوغۇننىڭ سېتىلىش باھاسى ياخشى، ئىش تېجىلىدىغان بولغاچقا، قوغۇن قېقى ھوسۇلى كېمەيمەي كەتتى.

8. پىلە غوزىسى

شايارنىڭ ئۈجمە ئۆستۈرۈپ پىلە بېقىش تارىخى ئۇزۇن، ئۇ «كۆسەن كىمخابى» چىقىدىغان جايلارنىڭ

بىرى، پىلە غوزىسى قەدىمىي تاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىنىڭ بىرى. 1950 - يىلدىن كېيىن پىلە غوزىسى سېتىۋېلىش - سېتىش ئىشىنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، تاشقى سودا ئىدارىسى باشقۇرغاندى، 1989 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى باشقۇرىدىغان بولدى.

9. چاي

يەرلىك ئاھالە چاي ئىچىشكە ئادەتلەنگەن، ھەن سۇلالىسىدىن بۇيان چاي تىجارىتى بىلەن ھۆكۈمەت مەخسۇس شۇغۇللىنىپ كەلدى، سودىگەرلەر پايدىنى كۆزلەپ چاينى ئوغرىلىقچە يۆتكەپ پايدا ئالاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا بىر پارچە خىش چايغا بىر قوي تېگىشكىلى بولاتتى. 1950 - يىلدىن كېيىن چاينى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، تاشقى سودا ئىدارىسى، تەمىنات - سودا شىركىتى مەخسۇس تىجارەت قىلدى، 1984 - يىلدىن كېيىن چاي - چارۋا شىركىتى مەخسۇس تىجارەت قىلدى. چاي - چارۋا شىركىتى چاي تىجارىتى بىلەن شۇغۇللانغاندىن بۇيان پەقەت پەمىل چاينى مەخسۇس تىزگىنلەپ ساتتى، چېچەك چاينى كۆپ يوللۇق تىجارەت قىلىشقا يول قويۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىلگىرىكى يىللاردىكى چاي، پىلە غوزىسى تىجارىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 8 — 25　　بىرلىكى: تونىا

يىللار	سېتىۋېلىنغان چاي	سېتىلغان پىلە غوزىسى	يىللار	سېتىۋېلىنغان چاي	سېتىلغان پىلە غوزىسى
1957		7.67	1976	27.05	1.98
1958		17.82	1977	26.95	2.04
1959		47.13	1978	11.05	25.29
1960	2.75	28.68	1979	6.50	23.75
1961	5.40	13.65	1980	20.45	23.25
1962	6.85	11.2	1981	15.25	31.45
1963	2.45	16.92	1982	7.70	32.85
1964	1.05	28.95	1983	27.60	26.63
1965	1.45	26.6	1984	8.91	19
1966	2.61	30.8	1985	22.28	16
1967	1.60	29.5	1986	40.09	11.09
1968	1.75	9.95	1987	9.60	15
1969	0.30	14.12	1988	14.13	24.10
1970	13.35	0.92	1989	23.29	33
1971	27.60	29.12	1990	23.20	40
1972	16.95	33.85	1991	19.35	44
1973	4.85	23.4	1992	1.86	45
1974	31.85	25.6	1993	2.92	45
1975	13.05	2.44			

توقفوزىچى قسسم

ئىگىلىك ياشقۇرۇش

توققۇزىنچى قىسىم

ئىگىلىك باشقۇرۇش

شايار ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، تەبىئىي بايلىقى مول، تارىخى ئۇزۇن، بۇ ناھىيە — قەدىمىي يىپەك يولىدىكى ئىقتىسادى بىرقەدەر بالدۇر تەرەققىي قىلغان رايونلارنىڭ بىرى، بىراق فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئاسارىتى، فېئودالىق بۆلۈنمىلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تارىختىكى تۈرلۈك ئەكسىيەتچى كۈچ قاتارلىق ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇزاق مەزگىل ئۇچرىغانلىق تۈپەيلىدىن، سۇنۇق سۇلالىسىدىن بۇيان بۇ ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ كەلدى، بۇ ناھىيە ھازىرغا قەدەر دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلىدىغان دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ناھىيىسى بولۇپ كەلدى.

بۇ ناھىيىدە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى - خەلق ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ زور مىقدارىنى ئىگىلەيدۇ، «شىنجاڭدىكى يۇرتلار تەزكىرىسى. مەسئۇلات» قىسمىدا: «بۇ ناھىيىدە ئاساسەن بۇغداي، شال، ۋە كۆمىسۇناق تېرىلىدۇ»، ئاشلىقتا ئۇزۇنى تەمىنلەپ ئازراق ئېشىنىدۇ، قۇرغاقچىلىق، مۆلدۈر ۋە ھاشارات ئاپىتى قاتارلىق ئاپەتلەرگە ئۇچرىغان يىللاردا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، دېھقان - چارۋىچىلار ئاچلىقتىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ دەپ خاتىرىلەنگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ باشلىرىدا، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى يەنىلا ئىلگىرىكىدەك ناتۇرال ھالەتتە بولۇپ، شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەتمۇ ھېچقانداق تەدبىر كۆرەلمىگەنىدى. «يۇرتلار تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «يۇڭ - تېرە ئېكسپورتى زور سالماقنى ئىگىلەيتتى، كۆپ قىسمىنى رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئېلىپ چىقىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئەمەلىي سانىنى ئېنىقلاش مۇمكىن بولمىدى، چەت ئەللىك سودىگەرلەر رەخت، تۇمۇر، سىر، چىنە - قاچىلارنى ئېلىپ كىرەتتى. . . »، ئۇ چاغدا ئاقسۇڭدىك غوجاملار، فېئودال بەگلەر ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار تۈرلۈك يوللار بىلەن قاقتى - سوقتى قىلىپ ۋە شىلۋالاتتى، مەككار روس، ئېنگلىز سودىگەرلەر ھىيلىگەرلىك بىلەن بۇلاپ-تالاپ، ئىقتىسادنى چىدىغۇسىز دەرىجىدە ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئۇرۇش ئاپىتى بولدى. يەرلىك بۆلۈنمىلەر شەكىللىنىپ، ھاكىمىيەت ئالمىشىپ تۇردى، ئالۋان - ياساق ئۇستى - ئۇستىلەپ كۆپەيىپ، خەلق تېخىمۇ ئېغىر كۈنگە قالدى. شېڭ شىسەي شىنجاڭدا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەسلەپكى يىللاردا، ھالاكەت گىردابىغا بېرىپ قالغان ئىقتىسادىي كىرزىس، شېڭ شىسەينى جۇڭگو كومپارتىيەسىنى ئىقتىسادىي تەرتىپنى تۈزەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يارىدەم بېرىشكە تەكلىپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. ئۇ، قانات - قۇيرۇقى تولۇق يېتىلمىگەن ئەھۋالدا ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تەرەققىيەرۇھىر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ خەلقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولۇۋالدى. شۇ چاغدا ئۇ بېكىتكەن «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىنى ئاز - تولا ئالغا سىلجىتتى، لېكىن ئۇنىڭ ئەكسىيەتچىل ماھىيىتىنىڭ ئاشكارىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ خەلقنە قارانغۇ ئېكسپىلاتاتسىيىسى تېخىمۇ ھەددىدىن ئاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئىقتىساد يەنە ۋەيران بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى ئۇزۇل - كېسىل گۈمران بولۇش ھارپىسىدا مال باھاسى

ئۆرلەپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئەشيالىرى قىسلىشىپ كەتتى.

1949 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ قالايمىقانچىلىق ھالىتى تۈزۈلۈپ، ئىقتىسادى كۈندىن كۈنگە ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت، خۇسۇسىي سودا - سانائەتنى ئۆزگەرتىشكە ئوخشاش بىر قاتار دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى، بۇنىڭ بىلەن پىلانلىق ئىگىلىك تۈزۈلمىسى مۇستەھكەملىنىپ، ئىقتىساد خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. بىراق تۈزۈلمىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئاكتىپلىقى تولۇق جارى قىلدۇرۇلمىدى، ئۈزلۈكسىز ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈش، باشقۇرۇشنى قەدەممۇ قەدەم كۈچەيتىش ئارقىلىق ناھىيە ئىقتىسادى ساغلام ۋە مۇقىم ئىز بىلەن ئالغا ئىلگىرىلىدى. شۇبھىسىزكى، ئىقتىسادىي تەرەققىيات چوڭ مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي قالمايدۇ. 1993 - يىلغىچە بولغان 43 يىلدا، ئىقتىساد ھەمىشە تۈز سىزىق بويىچە ئۆرلەش ھالىتىدە، تۇرۇپ كېلىۋەرمىدى، ئۇنىڭ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ۋاقىتلىرى بولدى، چېكىنگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى، ئۆرلىگەن ۋاقىتلىرىمۇ بولدى؛ مەسىلەن: 1958 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1962 - يىلنىڭ بېشىغىچە ئېغىر مۇبالىغىچىلىك شامىلى چىقىپ، مال باھاسى بەك ئۆرلەپ كەتتى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى بەك قىسلىشىپ كەتتى. 1966 - يىلدىن 1976- يىلغىچە بولغان 10 يىلدا، ئىقتىساد يەنە ئارقىغا چېكىنىپ كەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيە ئىقتىسادى پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ لۇشەن، فاڭجىن، سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇنتىزىم، ساغلام تەرەققىيات يولىغا كىردى.

I باب

پىلان

1 § . پىلان تۈزۈش

1956 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئىقتىساد، پىلان خىزمىتى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارمىقىدىكى ناھىيىلىك مالىيە كومىتېتى ئىشخانىسىغا تەۋە ئىدى. ئىقتىسادىي پىلان كومىتېتى خەلق ئىگىلىكى تەرەققىيات پىلانىنى تۈزۈش ھەمدە ھەرقايسى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ پىلانىنى يولغا قويۇش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش ئىشلىرىنى ئىشلەپ، بېكىتىلگەن ئىقتىسادىي پىلانىنى ئۇنۇملۇك ئىجرا قىلدى. 1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قارمىقىدا مالىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيە دەرىجىلىك مالىيە كىرىم- چىقىمىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندى. 1953 - يىلى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىيات پىلانىنى ستاتىستىكا بۆلۈمى تۈزۈپ چىقىدىغان، ئۇنىڭ ئىجراسىنى نازارەت قىلىپ ھەم ۋاقتىدا خۇلاسىلاپ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە يوللايدىغان بولدى.

ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى قۇرۇلغاندا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇۋەققەت شۇجىسى ژېن يۈتاڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى. 1964 - يىل 9 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى، ئىقتىساد كومىتېتى پىلان

كومىتېتىغا قوشۇۋېتىلىپ، مالىيە ـ ئىقتىساد ـ پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى (ۋۇ شۈجى، خۇيزۇ، مۇدىر بولدى) ، بۇ كومىتېت پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي پىلان، ستاتىستىكا ۋە ئەمگەك ـ ئىش ھەققى قاتارلىق خىزمەتلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ «ھوقۇقى تارتىۋېلىنىدى» تەشكىل پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى بىلەن ئۈنىۋېرسال گۇرۇپپا پىلان خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1977 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ھەرقايسى گۇرۇپپىلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدىكى ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا، بۆلۈم تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. پىلان كومىتېتى يەنە مۇستەقىل ئىش بېجىرىپ كۈز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ستاتىستىكا ئىدارىسى، باھا ئىدارىسى، ئەمگەك ئىدارىسى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇرۇلدى، پىلان خىزمىتى سىرتىدىكى كەسىپلەرنى ئالاقىدار ئىدارىلار ئايرىۋېلىپ باشقۇرىدىغان بولدى.

پىلان كومىتېتى 1956 ـ يىل 7 ـ ئايدا قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇش پىلانىنى تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. ھەرقايسى «بەش يىللىق پىلان» نىشانى، بىر يىللىق پىلان لايىھىسى ۋە ئالدىنقى بىر يىلدا بېكىتىلگەن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش پىلانىنىڭ ئىجراسى قاتارلىقلارنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى (ياكى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى) نىڭ مۇھاكىمە قىلىپ ماقۇللىشىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ قاراپ چىقىپ ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ماقۇللىشىغا يوللىدى («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى 10 يىل بۇنىڭ سىرتىدا) .

1980 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىندا ناھىيىنىڭ تۈپرىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش قارار قىلىندى. پىلان كومىتېتى باش بولۇپ، يېزا ئىگىلىكى ئىشخانىسى ۋە ھەرقايسى ئالاقىدار كەسىپلەردىكى 50 تىن ئارتۇق پەن ـ تېخنىكا خادىمىنى تەشكىللەپ بۇ ئىشقا ئاتلىنىپ، 15 ئايدا تاماملاپ بولدى، 1 مىليون 830 مىڭ مو يەر تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 669 مىڭ مو.

تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاشقا ئاساس سالدى، شۇنىڭدىن كېيىنلا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش» خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. بۇ خىزمەت يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش (1981 ـ يىلى باشلاندى) ، مېۋىلىك دەل ـ دەرەخ بايلىقىنى تەكشۈرۈش (1982 ـ يىلى باشلاندى) ، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىپ ئېلىپ بېرىلدى. 1984 ـ يىلدىن بۇرۇن تاماملاندى. بۇ خىزمەتنى ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى بىر تۇتاش گۇرۇنلاشتۇردى، ھەرقايسى ئالاقىدار تارماقلاردىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى تاللاپ قاتناشتۇرۇلدى. ئادەم سانى بەزىدە 50 ـ 70 كە يەتتى. بۇ ئىشقا باشتا پىلان كومىتېتى باش بولدى، كېيىن رايونلارغا ئايرىش مەخسۇس ئىشخانىسى قۇرۇلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق رايونى ئىلمىي ۋاستىلەر بىلەن ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ ئىشەنچلىك بولغان 1 ـ قول ماتېرىيال قولغا كەلتۈرۈلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن تەبىئىي بايلىق، ئىجتىمائىي ـ ئىقتىسادىي شارائىت ۋە ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ھازىرقى ھالىتى قاتارلىقلارغا دائىر ماتېرىياللار ئاساس قىلىنىپ، ئومۇمىي پىلان تۈزۈلدى. بۇ ئومۇمىي پىلاندا رايونلار مۇۋاپىق ئايرىلىپ، تەرەققىياتنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ مۇھىم يۆنىلىشى بەلگىلەندى، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنى تەكشى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ كۆزلەنگەن نىشانى بېكىتىلدى شۇنىڭدەك بىرقەدەر ئىلمىي بولغان پايدىلىنىش ئاساسلىرى يەتكۈزۈپ بېرىلدى. 1987 ـ يىل 12 ـ ئايدا «شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ماتېرىياللىرى توپلىمى» تۈزۈلۈپ، كىتاب قىلىپ بېسىپ چىقىلدى.

1990 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي

كومىتېتىنىڭ 2 - يىغىنىدا «شايار ناھىيىسىنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي پىلانى» نى تۈزۈش قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىلىك پىلانلاش كومىتېتى قۇرۇلدى، ھاكىم ئەھمەت قاسىم مۇدىر بولدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى مەمتىمىن زاكىر پىلانلاش خىزمىتىنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى بولدى. يى جىڭجاڭ (1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) بىلەن لى چۈەن رېن (ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى) مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. بۇ خىزمەت شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەشكىللىشى، شىنجاڭ 1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتى بىلەن شىنجاڭ ئىگىلىك باشقۇرۇش كادىرلىرى ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى خادىملىرىنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا ئورتاق ئىشلەندى. پىلان تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىغا ئايرىلدى. پىلانلاش ئىشخانىسى كونكرېت مەسئۇل بولدى. تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىغا ۋالىق بۇ (1 - ئاۋغۇست يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى) باشلىق بولدى. جۇ بىڭياۋ (پىلان كومىتېتىنىڭ مۇدىرى) بىلەن لۇ زوگۇالىق (ئىقتىساد كومىتېتىنىڭ مۇدىرى) مۇئاۋىن باشلىق بولدى. بۇ گۇرۇپپا قارىمىقىدا ئۈنۈمبرسال گۇرۇپپا، جەمئىيەت گۇرۇپپىسى، يېزا ئىگىلىكى گۇرۇپپىسى، سانائەت، قاتناش، بىناكارلىق، مالىيە، سودا گۇرۇپپىسى قاتارلىق گۇرۇپپىلار ۋە پىلانلاش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى.

بۇ خىزمەت 1988 - يىلى كۈزدە باشلاندى. ناھىيىنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىنىڭ پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە رەھبەرلىرى ئاجرىتىلدى، بىۋاستە قاتناشقانلار 100 كىشىدىن ئاشتى، ئۇلار تۈرلەر بويىچە ئۆز سىستېمىسى ۋە تارمىقىنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تەبىئىي بايلىق، ئىقتىسادىي تەرەققىيات ئەھۋالى، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالىغا دائىر 1 - قول ماتېرىياللارنى ئىگىلىدى، ئاندىن پايدىلىق ۋە پايدىسىز ئامىللارنى تەھلىل قىلىپ، تەرەققىياتنىڭ دەسلەپكى پىلان لايىھىسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ لايىھىلەر تېما تەتقىقات گۇرۇپپىسىنىڭ بىر تۈتاش پىلانلىشى ئاساسىدىكى مۇزاكىرىسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھەرقايسى كەسىپلەردىكى پايدا - زىيىنى تولۇق، ئەتراپلىق تەتقىق قىلىنىپ ئاخىرقى تەرەققىيات لايىھىسى بېكىتىلدى. بۇ پىلاننىڭ كەلگۈسى نىشانى 2000 - يىلغىچە بولدى.

بۇ پىلاننىڭ تەرەققىيات يۆنىلىشى: بايلىق ئۈستۈنلۈكىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى ئاساسىي گەۋدە قىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ۋە بېلىقچىلىقنى ئۈنۈمبرسال تەرەققىي قىلدۇرۇش، بازارغا يۈزلىنىپ، يەرلىك يېزا ئىگىلىكى خام ئەشيالىرىنى پىششىقلاش ئاساس قىلىنغان سانائەت - قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ يۆنىلىشنىڭ بېكىتىشنىڭ ئاساسىي: ئالاھىدە جۇغراپىيىلىك ئورۇن ۋە رېئال ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ چەكلىمىسىدە، ئارتۇقچىلىقنى ۋە ئەۋزەللىكنى جارى قىلدۇرۇپ، يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىشتىن ئىبارەت. پىلاننى ئەملگە ئاشۇرۇشتا ئاساسلىق ھۆجۇم قىلمىغان بۆسۈش ئېغىزى: ئېنېرگىيە - ئېنېرگىيە سۈچىلىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا ھۆجۇم قىلىش، پاختا ئىشلەپچىقىرىشنى نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

بۇ پىلان 600 مىڭ خەتلىك يازما دوكلات قىلىپ يېزىپ چىقىلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ تەرەققىيات پىلانىدىن باشقىلىرى ئۈستىدە مودىللىق تەتقىقات ئېلىپ بېرىلدى، لى پېڭخەينىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1990 - يىلى رەتلىنىپ نەشر قىلدۇرۇلدى.

1992 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنى چاقىرىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى جاڭ لياڭجيېنىڭ تەكلىپى بىلەن، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ يېڭى نىشانى مۇھاكىمە قىلىش ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە بېكىتىلدى:

سانائەت ۋە مالىيە نىشانى: سانائەت تۈرلىرىگە ھەر يىلى 10 مىليون يۈەن مەبلەغ سېلىپ، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنى 10 مىليون يۈەن ساپ ئاشۇرۇش، مالىيە كىرىمىنى يىلىغا بىر مىليون يۈەن ساپ

ئاشۇرۇش. يېزا ئىگىلىك نىشانى: كىشى بېشىغا يىر مودىن توننىلىق ئاشلىق ئېتىزى توغرا كەلتۈرۈش، 100 كىلوگرام ساپ پاختا چىقىدىغان كېۋەز ئېتىزىنى كىشى بېشىغا 2 مودىن توغرا كەلتۈرۈش، ئائىلە بېشىغا يىر مودىن ئۈزمە ئۈستۈرۈپ 60 كىلوگرام پىلە غوزىكى ئېلىش. دېھقانلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى: ھەربىر ئائىلىنىڭ 100 كۋادرات مېتىرلىق خىش ئۆيى بولۇش، كىشى بېشىغا مالۇ جىڭدىن ئاشلىقى بولۇش، كىشى بېشىغا مالۇ يۈەندىن ئارتۇق كىرىمى بولۇش، 9 يىللىق ماۋارىپ ئومۇملاشقان بولۇش، ھەر بىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە يېشى 70 ياش بولۇش، مۇھىتى پاكىز، ئېلېكترلەشكەن بولۇش. بۇ پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەنلا يۇقىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىگە، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

2 § . پىلاننىڭ ئىجرا قىلىنىشى

1953 ـ يىلدىن 1962 ـ يىلغىچە، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادىي پىلانىنى تۈزۈپ چۈشۈرۈشتە بۇ‌ئاستە پىلان بىلەن ۋاستىلىق پىلانىنى تۈزۈتۈرا بىرلەشتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يىللىق پىلان كۆرسەتكۈچلىرى مەسىلەن: ياغاچ كېسىش، تىرانسپورت ئىشلەپچىقىرىش پىلانى، سودا تارماقلىرىنىڭ سېتىۋېلىش ـ سېتىش كۆرسەتكۈچى، ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرىنى سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچى قاتارلىق كۆرسەتكۈچلەر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا بۇ‌ئاستە چۈشۈرۈلدى، يېزا ئىگىلىكى ۋە قول سانائەتكە ۋاستىلىق پىلان يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك پىلان تارمىقى يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇن چۈشۈرگەن ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچىگە (بىرىنچى پىلان دەۋرى ئاتىلاتتى) ۋە ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا ئاساسەن، «4 ئۇلۇش — 6 ئۇلۇش بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش» يەنى ئەينى چاغدىكى ئىقتىسادىي پىلان سىياسىتى بويىچە، يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا قاتارلىق ئىقتىسادىي ساھەلەردە تەننەرخ چىقىمى (خام ئەشيا، ئاساسىي ماۋاش قاتارلىقلار) چىقىرۋېتىلگەندىن كېيىنكى پايدا يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ مەركەزلەشتۈرۈلدى. ناھىيىلىك پىلان تارمىقى پايدىسىنىڭ 6 ئۇلۇشىنى ئېلىپ قېلىپ، 4 ئۇلۇشنى قوشۇمچە يارەم سۈپىتىدە زىيان تارتقان ئورۇنلارغا بەردى. ئەگەر بۇ 4 ئۇلۇش بىلەن زىيانىنى تولۇقلىغىلى بولمىسا، «تەتۈر 4 ئۇلۇش — 6 ئۇلۇش» بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇش ۋاستىسىنى قوللاندى. قىسقىسى، داشقازانىنىڭ ئېشىنى تەڭ بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ئاساسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۈرمۇش قامدالدى. ئۇسۇلىنى قوللىنىپ شۇ يىللىق پىلان (ئىككىنچى پىلانمۇ دېيىلەتتى) نى تۈزۈپ چىقىپ، ئىجرا قىلىشقا چۈشۈردى. ناھىيىدىكى مەسئۇل تارماقلار پىلانىنى غەللە ـ پاراق ئېلىش ـ ئاشلىق سېتىۋېلىش، بىرتۇتاش سېتىش، مەھسۇلات بېجى ئېلىش، پىششىقلاپ ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ئىقتىسادىي ۋاستىلار ئارقىلىق يولغا قويدى. مەسىلەن: ئاشلىق تۈرىنى ئالساق، رېئال ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى، ئەمەلىي ئېلىنغان ئاشلىق ستاتىستىكىسى، سېتىۋېلىنغان ئەمەلىي سانغا ئاساسەن، نورما بېكىتىلىپ، يەم ـ بوغۇزغا قالدۇرۇلۇپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانى ۋە سانائەت ـ قوشۇمچە كەسىپلەرگە ئىشلىتىلىدىغان ئاشلىق پىلانى تۈزۈلدى. تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن ئاندىن يۇقىرىغا يۆتكەش ياكى تۆۋەننى تەمىنلەش پىلانى بېكىتىلدى.

1 ـ بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدە، ئىقتىسادىي پىلان ناھىيىنىڭ بايلىقىغا قاراپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ئاساسىدا تۈزۈلدى، شۇڭا ئىقتىساد بىرقەدەر مۇقىم ۋە سىجىل تەرەققىي قىلدى. 1958ـ يىلدىن كېيىن، ئەمەلىيەتكە ئۆيغۇن كېلىدىغان پىلان «ئوڭچىللىق» دەپ قارىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پىلان كۆرسەتكۈچى ئۆرلىتىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ نىسبىتى بۇزۇلدى. مەسىلەن: 1957 ـ يىلى بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 85. 61 كىلوگرام، پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 15. 14 كىلوگرام، ياغلىق

دان زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 26.3 كىلوگرام بولغاندى، شۇنىڭغا قارىماي بۇغداي كۆرسەتكۈچى 350 كىلوگرامغا، پاختا كۆرسەتكۈچى 100 كىلوگرامغا، ياغلىق دان 150 كىلوگرامغا كۆتۈرۈلدى، ئەمەلىي مەھسۇلات بولسا يىلدىن يىلغا تۆۋەنلەپ كەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ 1953 — 1963 - يىلغىچە بولغان بىرلىك مەھسۇلاتى

جەدۋەل: 9 — 1　　بىرلىكى: كىلوگرام

يىللار	بۇغداي	پاختا	ياغلىق دان	ئىزاھ
1953	81.5	7.5	41.25	(1 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلى)
1954	85.45	4.9	41.2	
1955	81.55	11.3	42.4	
1956	100.5	25.5	42.95	
1957	61.85	14.15	26.3	
1958	90.15	21.7	35	
1959	74.8	30.9	57.8	بۇ يىل مۇبالىغچىلىك شامىلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، سان توغرا ئەمەس
1960	58.5	8.4	19.3	
1961	37.25	10.05	9.75	
1962	45.65	8.65	14	
1963	39.35	6.4	10.2	

1959 - يىلى ساناقەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 359 مىڭ يۈەن ئىدى. 1961 - يىلى 1 مىليون 115 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى، 1966 - يىلدىن كېيىنكى 10 يىلدا پىلان خىزمىتى توختاپ قالدى. ھەر يىلى يۇقىرىدىن ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان ۋە چارۋىدىن ئىبارەت تۆت چوڭ كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈپ بېرىلدى؛ ناھىيە ئىچىدە بۇ كۆرسەتكۈچلەر ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسى ۋە مەھسۇلات مىقدارىغا ئاساسەن «تۆت ئۇلۇش — ئالتە ئۇلۇش» ياكى «ئۈچ ئۇلۇش — يەتتە يۇلۇش» بويىچە تەڭپۇڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. لېكىن بۇ 10 يىلدا «ئىنقىلابنى تۇتۇش» ئاساس قىلىنغاچقا، پىلاننىڭ كونكرېت ئىجراسىنى تەكشۈرۈش مۇمكىن بولمىدى. بۇ مەزگىلدە، ساناقەت ئىشلەپچىقىرىشىمۇ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولغان 1968 - يىلى ساناقەت مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 540 مىڭ يۈەنگە يەتكەندى. 1972 - يىلىغا كەلگەندە بىراقلا 2 مىليون 493 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. قىسقىسى، 1958 - يىلدىن كېيىن، ساناقەت، بېزا ئىگىلىكى گاھ ئۆرلەش، گاھ پەسىيىش ھالىتىدە تۇرۇپ، ھېچقانچە تەرەققىي قىلمىدى.

1984 - يىلدىن كېيىن، بېزا ئىگىلىكىگە بېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش پىلانىدىكى كۆرسەتكۈچلەر بويىچە يېتەكچىلىك قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بېزا ئىقتىسادى بىرقەدەر زور تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئاشلىق پاختا ئىشلەپچىقىرىشىدا زور بۆسۈش ھاسىل قىلىندى، بۇنداق بولۇشىدا تۆۋەندىكى بىرقانچە كۈچلۈك تەدبىر ئاچقۇچلۇق رول ئوينىدى: بىرىنچى، تېرىقچىلىق قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق زىرائەتلىرى تېرىلغۇ كۆلىمى

قىسقارتىلىپ، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى كۆپەيتىلدى؛ «ئىككى قېتىم ھوسۇل بېرىدىغانلىق كىرىشتۈرۈپ تېرىش» ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، ئاشلىقلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى ئاشۇرۇلۇپ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ تۆۋەنلەپ كەتمەي، بەلكى ھەر يىلى مۇقىم ئېشىپ بېرىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. ئىككىنچى، تۈپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى تىزگىنلەندى، بۇ جەھەتتىكى كونكرېت تەدبىرلەر: ① سۇ سىڭمەس ئۆستەڭلەر كۆپلەپ ياسىلىپ، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاشۇرۇلدى. ② زەي چىقىرىش - سۇغىرىش ئۆستەڭلىرى چېچىلىپ، سۇچىلىق قۇرۇلۇشلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، زەي چىقىرىش سىستېمىسى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ③ سۇغىرىشنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. ئۈچىنچى، تۈپراقنىڭ قۇۋۇتىنى كۆپ خىل ئۇسۇللار بىلەن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. تۆتىنچى، زىرائەتلەرنىڭ ئالا سورتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلدى. بەشىنچى، ئۇسۇملۇكلەرنى ئاسراش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. ئالتىنچى، ئەقىل بۇلىقى ئېچىلىپ، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى ئومۇملاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ بىرنەچچە يىللىق ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، چارۋا، مېۋە - چېۋە، كۆكتات پىلانى ۋە ئۇنىڭ ئىجراسى

جەدۋەل: 9 — 2

مەھسۇلات تۈرى / يىللار		1980	1985	1990	1993
ئاشلىق (تونا)	پىلاندىكى سان	58500	51000	70000	69758
	ئەمەلىي سان	49280	55000	67800	66248
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	84.24	107.84	96.86	94.97
پاختا (تونا)	پىلاندىكى سان	1350	2500	6800	20000
	ئەمەلىي سان	1284	2031	8628	18478
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	95.11	81.24	126.88	92.3
ياغلىق دان (تونا)	پىلاندىكى سان	700	500	1500	1000
	ئەمەلىي سان	550	837	1570	785
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	78.57	167.4	104.67	78.5
چارۋا (تۆمەن تۇياق)	پىلاندىكى سان	39	43.5	50.9	52
	ئەمەلىي سان	39.92	45.72	50.2	50.11
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	102.36	105.1	98.62	96.37
مېۋە - چېۋە (تونا)	پىلاندىكى سان	5200	4907	10000	8200
	ئەمەلىي سان	4498	11465	15248	17671
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	86.5	233.65	152.48	215.5
كۆكتات (تونا)	پىلاندىكى سان	2265	5850	10500	10400
	ئەمەلىي سان	1967	5380	7381	6520
	ئورۇندىلىش ئەھۋالى (%)	86.84	91.97	70.29	62.69

ئىزاھ: 1990 - يىلى پىلان تۈزگەندە قىزىلمۇچىنىڭ پىلانى ئايرىم تۈزۈلۈپ كۆكتات تۈرىگە كىرگۈزۈلمىگەن. بۇ جەدۋەلگە قىزىلمۇچىنىڭ پىلانى قايتا كىرگۈزۈلدى.

ئازادلىقتىنكېيىنكى دەسلەپكى مەزگىلدىن 1985 - يىلغىچە ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تاۋارلار ۋە پىزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىدا پىلانلىق تەمىنلەش - سېتىش، بىر تۈتاش سېتىۋېلىش - بىر تۈتاش سېتىش يولغا قويۇلدى. پولات ماتېرىيال، سېمونت، كىسلاتا - ئىشقار قاتارلىق سانائەت ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىگە ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ ياغاچ ماتېرىياللارغا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ پىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىغا ناھىيىلىك پىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ كوندىتىك سانائەت بۇيۇملىرى، تۇرمۇش ماتېرىياللىرىغا مەسئۇل: يېپ رەخت، سوپۇن، سەرەڭگە (بىر مەزگىل ئالىيومىن قاچىلارمۇ پىلانلىق تەمىنلەش قاتارىغا كىرگۈزۈلدى) قاتارلىقلارغا ناھىيىلىك سودا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ ئاشلىق، ياغ سېتىۋېلىش، سېتىشقا ناھىيىلىك ئاشلىق تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ گۆش تۇرىدىكىلەرگە يېمەكلىك شىركىتى مەسئۇل بولدى؛ ئارپىبەدىيان، تېرە، يۇڭ، قۇرۇق مېۋە، قۇلماق قاتارلىق ئاشقى سودا مەھسۇلاتلىرىغا ناھىيىلىك ئاشقى سودا تارمىقى مەسئۇل بولدى؛ خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى، سۇلياۋ يوپۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارغا ناھىيىلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپى مەسئۇل بولدى؛ ماددىي ئەشيا تارمىقى ناھىيە ئىچى ۋە سىرتىغا يۆتكەش، تەمىنلەش، ئامبارداۋ ساقلاش ئىشلىرىنى خېلى ئۇزاق مەزگىل تەكشۈرۈپ تۇردى. تەمىنات سودا تارمىقى سېتىۋېلىپ كىرگۈزۈش، سېتىش ئومۇمىي سوممىسى، ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرى بىلەن تەمىنلەش، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش، ئىجتىمائىي تاۋارلارنى پارچە سېتىش ئىشلىرىنى تەكشۈرۈپ تۇردى. 1953 - يىلى ئاشلىق، ياغلىق دان پىلان بويىچە تەمىنلەندى. 1955 - يىلدىن باشلاپ يېپ رەخت، پاختا يېپ بېلىتىگە قاراپ پىلانلىق تەمىنلەندى (1980 - يىلى ئەمەلدىن قالدى)؛ سوپۇن، سەرەڭگە، ژېلىسىپت، كىيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىق 18 خىل سانائەت مەھسۇلاتى 1980 - يىلدىن بۇرۇن پىلان بويىچە تەقسىم قىلىنىپ سېتىلدى. ھەرقايسى تارماقلار تەكشۈرۈش - مىناش ئەھۋالىنى ئومۇملاشتۇرۇپ پىلان كومىتېتى بىلەن ستاتىستىكا تارمىقىغا يوللاپ تۇردى.

1980 - يىلدىن كېيىن، ياغاچ ماتېرىيال، ئاشلىق، ياغ يەنىلا پىلان بويىچە بىرتۈتاش سېتىۋېلىنغان، بىرتۈتاش سېتىلغاندىن باشقا، جۈڭيى دورا ماتېرىياللىرى بولغان زاراڭزا چېچىكى، چۇچۇكبۇيا، ئارپىبەدىيان قاتارلىقلارنى ناھىيىلىك ئاشقى سودا شىركىتى سېتىۋالدى. 1993 - يىل 4 - ئايدا ئاشلىقنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، ئاشلىق، ياغ بىلەن پىلانلىق تەمىنلەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1987 - يىلدىن كېيىن، زاراڭزا چېچىكىنى پىلان بويىچە كونترول قىلىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1990 - يىلى بۇغا مۇڭگۈزىنى مەخسۇس سېتىۋېلىش پىلانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پىلانلىق مەخسۇس تىجارەت ئاساسىدا سېتىۋېلىنىدىغان، سېتىلىدىغان مەھسۇلاتلاردىن ياغاچ ماتېرىيال، چۇچۇكبۇيا يىلتىزى، قۇلماق، پاختىلا قالدى.

شاياڭ ناھىيىسىنىڭ 1949 — 1993 - يىلغىچە بولغان سانائەت، پىزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە دېھقانلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى

جەدۋەل: 9 — 3

كۆرسەتكۈچ / يىللار	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (تۆمەن يۈەن)	پىزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ۋە تەركىبى (تۆمەن يۈەن)						دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى (يۈەن)
		جەمئىي	تېرىقچىلىق	ئورمانچىلىق	چارۋىچىلىق	قوشۇمچە كەسىپ	بېلىقچىلىق	
1949	54.02	546.11	267.69	36.84	203.36	37.27	0.85	29.45
1950	53.87	645.85	353.23	37.06	218.46	36.33	0.77	32.03

31.83	0.69	31.26	196.53	36.14	406.76	671.38	61	1951
34.16	0.56	37.83	175.63	37.72	482.41	734.15	64.26	1952
38.21	0.71	31.87	255.7	39.29	519.77	847.34	71.74	1953
33.83	0.84	36.14	271.45	41.35	561.13	910.91	67.18	1954
36.09	0.66	39.28	277.52	45.46	605.18	968.1	79.26	1955
38.36	0.49	46.44	273.42	43.18	664.64	1028.17	83.14	1956
38.12	0.46	42.25	288.23	48.66	613.98	993.58	81.5	1957
37.88	0.63	48.34	261.77	52.14	702.44	1065.32	91.34	1958
45.04	0.82	46.19	301.04	51.33	998.11	1397.49	235.9	1959
43.25	0.56	47.72	371.6	48.11	603.44	1071.43	211.13	1960
48.37	0.48	50.14	436.07	52.22	579.56	1118.47	111.5	1961
42.39	0.76	63.87	492.97	61.41	619.14	1238.15	135.11	1962
42.49	0.81	69.52	549.67	69.89	677.14	1367.03	152.13	1963
55.07	1.18	72.4	573.31	72.47	849.32	1568.68	182.6	1964
57.83	0.98	69	608.49	61.24	878.22	1617.93	191.75	1965
73.61	0.86	72.54	518.66	69.73	986.44	1648.23	296.68	1966
75.3	0.69	76.48	548.43	33.92	999.89	1659.41	328.98	1967
75.46	1.24	83.10	576.6	42.36	1094.08	1797.38	554	1968
56.64	0.64	89.76	519.42	46.24	1185.15	1841.21	246.1	1969
60.93	0.87	94.71	505.51	46.45	1266.14	1913.68	441.86	1970
64.64	0.91	127.16	737.18	68.71	1711.12	2645.08	372.8	1971
59.77	0.83	136.47	713.02	69.84	1601.35	2521.51	249.3	1972
74.01	16.5	162.48	769.96	73.17	1893.11	2915.22	295.3	1973
70.66	17.5	174.26	721.31	37.22	1921.92	2872.21	509.44	1974
62.76	4.2	185.08	699.87	32.14	2044.08	2965.37	509	1975
70.66	2.14	189.89	756.16	98.42	2176.49	3223.1	522.9	1976
73.33	2.08	244.41	833.27	54.18	2251	3384.94	579.8	1977
91.22	2.07	263.69	856.65	56.07	2291.88	3470.36	542.86	1978
98.73	7.3	249.08	652.75	82.68	2545.12	3536.93	599.9	1979
120.94	6.55	205.41	667.41	78.05	2384.41	3341.83	703.96	1980
120.04	3.79	184.14	614.8	75.16	2613.75	3491.64	1256.05	1981
157.47	4.5	216.61	713.75	156.75	2855.22	3946.83	949.43	1982
169.31	10.03	271.86	655.42	178.68	3188.69	4304.68	1132.84	1983
169.3	16.02	194.53	642.88	212.24	2985.46	4051.13	2019.78	1984
281.47	15.12	285.59	699.99	210.44	3468.7	4679.84	2370.09	1985
389.52	18.22	235.06	801.41	405.22	3964.01	5423.92	2510.57	1986
429.8	24	229	860	245	4803	6161	3059.22	1987
453.78	28.34	286.57	876.43	123.12	5321.73	6618.19	1905.5	1988
460.64	37.76	265.71	921.1	208.53	6111.34	7544.44	2538.5	1989
595.45	98.17	694.98	3361.28	292.49	13294.13	17741.05	6541	1990
664.33	109.1	691.77	3681.15	429	18548.55	23459.57	12596	1991
636	91.28	758.1	3780.07	471.16	18447.3	23547.91	15558.4	1992
689	100.99	950.33	3987	557	18496.56	24091.88	17190	1993

II باب

ستاتىستىكا

1 § . ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

1954 - يىل 5 - ئايدىن 1956 - يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ستاتىستىكا بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر، نوپۇس، ئاشلىق، چارۋا قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىشقا ھەمدە ستاتىستىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش ۋە ئۇنىۋېرسال خۇلاسە دوكلاتى ئىشلەشكە مەسئۇل بولدى. يېزىلاردا ئىشلىتىلگەن خىمىيىۋى ئوغۇت مىقدارىنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتى 1954- يىلى باشلاندى، ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش سوممىسىنى ستاتىستىكا قىلىش خىزمىتى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى بولغان 1950 - يىلى باشلاندى. بۇلارنى ئىگىلىك شەكلى بويىچە ئايرىغاندا، دۆلەت ئىگىلىكى، ھەمكارلىق دۆكىنى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى ۋە خۇسۇسىي ئىگىلىكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛ ساھەلەر بويىچە ئايرىغاندا، كۆندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، يېمەك - ئىچمەك كەسپى (1992- يىلى ستاتىستىكا كەسپىگە كىرگۈزۈلگەن) ، سانائەت ساھەسىنىڭ پارچە سېتىش سوممىسى (1962 - يىلى ستاتىستىكا كەسپىگە كىرگۈزۈلگەن) ۋە باشقا ساھەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1956 — 1962 - يىلغىچە ستاتىستىكا كەسپى ئەسلىدىكى دېھقانچىلىق ۋاستىلىرىدىن يېزا ئىگىلىكى، سودا، باج، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ماددىي ئەشيا، ئەمگەك - ئىش ھەققى، باھا، مەدەنىيەت، ماۋارىپ قاتارلىق 8 تۈرگە كېڭىيىپ، مۇشۇ 8 تۈرنى ھەر تەرەپلىمە ستاتىستىكا قىلىش، ستاتىستىكىلىق تەھلىل يۈرگۈزۈش، ئومۇملاشتۇرۇپ دوكلات يوللاش ئىشلىرى ئىشلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ مەھسۇلات مىقدارىنى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى، بازار خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ئاربلاپ تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى ئىشلەندى.

1962 — 1964 - يىلغىچە ستاتىستىكا بۆلۈمى بىلەن پىلان كومىتېتى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، نامى پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، ئاساسىي قۇرۇلۇش، ماددىي ئەشيا، ئەمگەك- ئىش ھەققى، ئۇنىۋېرسال ستاتىستىكا قاتارلىق 7 تۈرلۈك كەسپىنىڭ ستاتىستىكىسىغا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا مەسىلەن، سودىدىكى سېتىۋېلىش - سېتىش، نوپۇس، ئاشلىق، يەر، باج قاتارلىقلارنىڭ ستاتىستىكىسىغا شۇلارغا مەسئۇل ئورۇنلار مەسئۇل بولدى، يېزىلارنى ئاربلاپ تەكشۈرۈش خىزمىتى توختاپ قالدى. ھەربىر كەسىپنىڭ پىلان ۋە ستاتىستىكا خىزمىتىگە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل بولدى. بىر ئادەم ئىككى كەسىپكە مەسئۇل بولغان ئەھۋالمۇ بولدى. 1964 - يىلدىن 1967 - يىلى 11 - ئايغىچە پىلان - ستاتىستىكا بۆلۈمى ئايرىلىپ ئىش بېجىردى، كەسىپ تۈرلىرى 1962 — 1964 - يىللاردىكىگە ئوخشاش بولدى.

1966 - يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىنقىلابىي كومىتېت ئىشلەپچىقىرىشقا قوماندانلىق قىلىش گۇرۇپپىسى قارمىقىدىكى ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپىغا قوشۇۋېتىلدى، ئۇنىڭ كونكرېت كەسىپلىرى يېزا ئىگىلىكى، سانائەت، سودا بىلەنلا چەكلەندى. ماتېرىيال تولۇق بولمىدى. 1972 - يىلدىن

1984 - يىل 8 - ئايغىچە، ستاتىستىكا كەسپى 1973 - يىلدىن ئېتىبارەن ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. تۈرلۈك ستاتىستىكا كۆرسەتكۈچلىرى يىلدىن يىلغا كۆپەيمەي ۋە ئۆزگىرىپ، 1962 — 1964 - يىلغىچە بولغان 7 تۈرلۈك مەزمۇن قەدەممۇقەدەم ئەسلىگە كەلدى. بۇ ئارىلىقتا 1977 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «تۆت چوڭ گۈرۈپپا» نى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا ۋە بۆلۈم قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ستاتىستىكا خىزمىتىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىنىڭ خىزمىتى تەركىبىگە كىرگۈزدى.

1984 - يىل 8 - ئايدا ستاتىستىكا ئىدارىسى قۇرۇلدى. ھەرقايسى يېزا - بازار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى، سانائەت - قاتناش، مالىيە - سودا، زاۋۇت كان - كارخانا ۋە مەدەنىيەت، ماۋارىپ سىستېمىلىرىدا مەخسۇس (ياكى قوشۇمچە ۋەزىپىلىك) ستاتىستىكا خادىمى سەپلەندى. 1988 - يىلى ھەرقايسى يېزا (بازار) دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرى ستاتىستىكا كومىتېتى تەسىس قىلدى، شتاتلىق ستاتىستىكا خادىملىرى ۋە ھەرقايسى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدىكى 8 نەپەر ستاتىستىكا خادىمى ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدارىسى بىلەن ستاتىستىكا تورى ھاسىل قىلدى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ ستاتىستىكىلىق ماتېرىيال ۋە سانلىق مەلۇمات ئامبىرى بولغان ستاتىستىكا ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، نوپۇسنىڭ ئۆزگىرىشى، يەرنىڭ ئازىيىشى ۋە كۆپىيىشى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى، مالىيە - سودا، پۇل - مۇئامىلە، قاتناش، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە قاتارلىق ساھەلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىپ ئومۇملاشتۇرۇپ، تەھلىل قىلىپ، يۇقىرىغا يوللاپ تۇردى.

1984 - يىلى سانائەتنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى تاماملىدى. 1982 - يىلى 3 - قېتىملىق، 1990- يىلى 4 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشنى تاماملىدى ھەمدە ج خ ئىدارىسى ۋە خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىغا ھەمكارلىشىپ، ھەر ئۈچ ئايدا بىر قېتىم نوپۇسنى يىللىق ستاتىستىكىلاش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى.

§ 2 . ستاتىستىكا نازارەتچىلىكى

1954 - يىلى ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇ ناھىيە دەرىجىلىك خەلق ئىگىلىكى قۇرۇلۇشى ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىيات پىلانى ئۈستىدە نازارەتچىلىك قىلىش رولىنى ئويناندى. 1958 — 1959- يىللىرى سولچىل لۇشيەننىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ستاتىستىكىسىنى يالغان مەلۇم قىلىدىغان ساختىلىق قىلمىشى كۆرۈلدى، نۇرغۇن سانلىق مەلۇماتلار قارىغۇلارچە مۆلچەرلەندى. 1962- يىلىدىن كېيىن، بۇنداق قارىغۇلارچە مۆلچەرلەيدىغان يالغانچىلىق ئىستىلى پەيدىنپەي تۈزىتىلىپ، ستاتىستىكا خىزمىتى ئاستا - ئاستا نورمال ئىزغا چۈشتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندا، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمىتى پۈتۈنلەي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. تەلەپچانلىق بىلەن ئىشلىنىدىغان ستاتىستىكا خىزمىتى سولچىل پىكىر ئېقىمىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، ساختا دوكلات، يالغان مەلۇمات يوللايدىغان ئەھۋال يەنە باش كۆتۈردى. ستاتىستىكا خادىملىرى خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرماي، خىزمەت ئىنتىزامىغا رىئايە قىلماي، نۇرغۇنلىغان ماتېرىيال ۋە سانلىق مەلۇماتلارنى ۋاقتىدا جەدۋەللەشتۈرۈپ يوللاپ تۇرمىدى ۋە ئومۇملاشتۇرمىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىنمۇ ئامما ئارىسىدا «ستاتىستىكا دېگەنىنىڭ ئۇچ ئۇلۇشى راست سان، يەتتە ئۇلۇشى مۆلچەر سان، راست ساننى دېسەڭ، باشلىق راۋا كۆرمەيدۇ» دېگەن گەپ تارقىلىپ يۈردى.

ستاتىستىكا خىزمىتىنى توغرا ئىزغا سېلىپ، ئىلگىرىكى خىزمەتتىكى سەۋەنلىكلەرنى تۈزىتىش ئۈچۈن، يۇقىرىقى مەزگىللەردىكى مۇھىم تۈرلەر، مەسىلەن: ئاشلىق، ياغلىق دان، پاختا، چارۋا قاتارلىق يېزا ئىگىلىك

ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچلىرىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى، سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى، نوپۇس، يەر، سودا قاتارلىقلارنىڭ سانلىق مەلۇماتلىرى نۇرغۇن جەھەتتىن تۈزىتىلدى ھەمدە 1984 - يىلى تۈزىتىلگەندىن كېيىنكى ئالاقىدار ماتېرىياللار كىتابچە قىلىپ بېسىلىپ، شۇ مەزگىلدىكى خىزمەتنىڭ تولۇقلىنىشى سۈپىتىدە ئورگانلارغا تارقىتىپ بېرىلدى.

ئارىلاپ تەكشۈرۈش — بىر تەرەپتىن، ئاساسىي قاتلام ستاتىستىكا خىزمىتى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلمىدىغان نازارەتچىلىك ۋە تەكشۈرۈش ھېسابلىنىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ تەلەپچانلىقىنى ئاشۇرىدىغان بىر خىل تەكشۈرۈش ئۇسۇلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

1984 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يېزا ئىقتىسادىنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسىغا بېۋاستە قارايدىغان ئورۇن بولۇپ، يېزىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋېلىش ۋە يەرگە سېلىنما سېلىش ئەھۋالى، مەھسۇلات مىقدارى ۋە مەھسۇلات قىممىتى (ئاشلىق، پاختا، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرى، مېۋە - چېۋە، سەي - كۆكتات قاتارلىقلارنىڭ)، ياغلىق دان زىرائەتلىرى، يەر ۋە تېرىلغۇ كۆلىمى، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىم ئەھۋالى ۋە تۇرمۇش سەۋىيىسى، ئىگىلىكنىڭ يېزا ئىگىلىكى ماشىنىلىرى مىقدارى، شۇنداقلا دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش سەۋىيىسى قاتارلىق بىرقاتار ئەھۋاللارنى قەرەللىك ۋە قەرەلسىز ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇردى.

ئالدىنقى يىلى يىل ئاخىرىدا يوللانغان ماتېرىياللارنىڭ توغرا - خاتالىقىنى تەكشۈرۈش، ستاتىستىكا خىزمىتىنىڭ توغرىلىقىنى سىناش ئۈچۈن، ئارىلاپ تەكشۈرۈش كۆپىنچە ھەر يىلنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئېلىپ بېرىلدى، سانلىق مەلۇماتلار توغرا بولمىغان ئەھۋال كۆرۈلسە، ۋاقتىدا تۈزىتىلىپ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنغاندىن باشقا، سەۋەنلىكىنىڭ سەۋەبى تەھلىل قىلىنىپ، ئىبرەت ئېلىندى.

1984 - يىلدىن كېيىنكى ئارىلاپ تەكشۈرۈشنىڭ نەتىجىسى يىل ئاخىرىدىكى ستاتىستىكىنىڭ بىرقەدەر توغرا بولغانلىقىنى كۆرسەتتى.

ستاتىستىكا ئىدارىسى ستاتىستىكا ماتېرىياللىرىنى ئومۇملاشتۇرۇپ يۇقىرىغا يوللىغاندىن كېيىن، ئۇلارنى ھەر تەرەپلىمە تەھلىل قىلىپ، مەسىلە بايقىسا ۋاقتىدا قايتا سېلىشتۇرۇپ چىقتى. تەدبىر بەلگىلىگەندە پايدىلىنىش ئۈچۈن، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە ناھىيە رەھبەرلىرىنى ئىشەنچلىك بولغان سانلىق مەلۇمات ماتېرىياللىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇردى.

1984 — 1993 - يىلغىچە بولغان يېزىلارنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 4

تەكشۈرۈلگەن ۋاقىت	يېزا	نۇقتا	ئائىلە	ئادەم	ئومۇمىي كىرىم (يۈەن)	ساپ كىرىم (يۈەن)	يەرگە قايتا سېلىنغان سېلىنما (يۈەن)	ئىشلەپچىقىرىش مۇقىم مەبلەغ سېلىنمىسى (يۈەن)
1984	4	8	40	206	57995	43088	9791	3731
1985	4	8	40	229	87384	64190	14693	43000
1986	4	8	40	233	110460	78016	20389	74573
1987	4	8	40	226	120241	76713	32184	88565
1988	4	8	40	227	142842	96345	31171	116639

119680	42609	115370	174181	225	40	8	4	1989
146311	59875	147485	229761	219	40	8	4	1990
143105	67575	188713	276195	288	50	10	5	1991
147948	81823	166867	269108	290	50	10	5	1992
160662	99443	184184	309288	288	50	10	5	1993

Ⅲ باب

باھا

1§ . ئۆزگىرىش جەريانى

1937 - يىلى ناھىيىدە سودا ساناۋچىلەر بىرلەشمىسى (قىسقارتىپ سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى دەپ ئاتىلىدۇ) قۇرۇلدى، ئۇ سودا ۋە باج يىغىش ئىشلىرىنى باشقۇرغاندىن سىرت يەنە باھانىمۇ قوشۇمچە باشقۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە باھا كومىتېتى تەسىس قىلىندى. سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسى ۋە ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى باھا كومىتېتى ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەرقايسى ساھەلەردىكى مەبلىغى كۆپرەك سودىگەرلەر ئىدى، ئۇلار باھانى كونترول قىلمۇالغاندى، ئامما ئۇلارنى «ساھە زومىگەرلىرى» دەپ ئاتىشاتتى. يامانغا يانتايىاق بولىدىغان بۇ كىشىلەرنىڭ مال باھاسىنى تەكشى تۇتۇپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلىپىدىكى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلدە، ئەنگلىيە، رۇسىيە سودىگەرلىرى شايارغا كېلىپ، قوي - كالا تېرىسى، يۇڭ ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازار باھاسىنى تىزگىنلىمۇالدى.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە 1327 - نومۇرلۇق» پەرمانىغا بىنائەن، ناھىيىلىك باھا كومىتېتىنى «ناھىيىلىك باھا ئىدارە قىلىش كومىتېتى» غا ئۆزگەرتتى. 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارىمىقىدا سودا ساناۋچىلەر بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، مال باھاسىنى قوشۇمچە باشقۇردى. 1957 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قارىمىقىدا باھا باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، سودا - ساناۋچىلەر بۆلۈمى باھا باشقۇرۇش كەسىپىگە ئالاقىدار خىزمەتلەرنى مۇشۇ كومىتېتقا ئۆتكۈزۈپ بەردى. 1966 - يىل 5 - ئايدا باھا باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ كەسىپلىرى 1953 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان بازار باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پىلان كومىتېتىدا مال باھاسىنى تەكشۈرۈش- تەرتىپكە سېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بازار باشقۇرۇش كومىتېتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1985 - يىل 10- ئايدا ناھىيىلىك باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ناھىيىلىك باھا تەكشۈرۈش ئورنى قۇرۇلدى.

2 § . باها باشقۇرۇش

50 - يىللاردىن بۇرۇن بازاردا باهانى كۆپىنچە خۇسۇسىي سودىگەرلەر مونوپول قىلىۋالغان ۋە تىزگىنلىۋالغانىدى. ھەرقايسى كەسىپلەردىكى پۈلى كۆپ سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ پۈلى ۋە مېلىغا تايىنىپ، بازارلارنى مونوپول قىلىۋېلىپ، بېسىمدارلىق قىلىپ، تۆۋەن باهادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باهادا خەلقنى قاقشىتاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىلا شىنجاڭ بازارلىرىغا كىرگەن ئەنگلىيە، رۇسىيە سودىگەرلىرى قوي، كالا تېرىسى، يۇڭ ۋە باشقا چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كېتىپ، رەخت، چىنە - قاچا، نېفىت ۋە سەرەڭگە، سوپۇن قاتارلىق كۈندىلىك بۇيۇملارنى ئېلىپ كېلىپ، يەرلىك مال باهاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە چۆشۈرۈش ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانىدى. شايار چەت جاي بولسىمۇ، بىراق رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى ئۈرۈمچى ۋە قەشقەردىكى كونسۇلخانىلىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ قارىمىقىدىكى سودا خادىملىرى ئارقىلىق، كۆچار ۋە شايارلاردا تىجارەت قىلىش شەكلى بىلەن ۋاكالەتچى سودىگەرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، بازاردىكى مال باهاسىنى تىزگىنلەشكە قول تىقاتتى ۋە قاتنىشاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىمۇ ئەھۋال مۇشۇنداق ئىدى. باها كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، باهانى ھۆكۈمەت باشقۇرغاندەك قىلسىمۇ، لېكىن بارلىق مال خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ قولىدا بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ قولىدا كاپالەتلىك قىلغۇدەك ماددىي ئەشيا يوق ئىدى، ھۆكۈمەت «باهاغا چەك قويۇش»، «سېتىۋېلىشقا چەك قويۇش» ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ، ئۇلار قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قېلىپ، ئىجرا قىلغىلى بولمايتتى. ئەڭ ياخشى ئەھۋالدارلار بىلەن سودىگەرلەر تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ، بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، نامدا «باهانى تەكشى تۆتىمىز» دېسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنداق قىلمىشىدى. 1937 — 1945 - يىلغىچە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، بازاردا مال كۆپ بولسىمۇ، لېكىن خەلقنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى قوللاش ئېڭى كۈچلۈك بولغاچقا، ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ ئۆزى ساتىدىغان ئىگىلىكتىكىلەر بىكىنمىچىلىك قىلغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا ساھەلەر ھۆكۈمەتنىڭ قىسمەن پەرمانلىرىغا ئىتائەت قىلدى. شۇڭا باهادا چوڭ داۋالغۇش بولمىدى. ئۇرۇشتىن كېيىن مىنگو ھاكىمىيىتى ھالاك بولۇش ھارپىسىغىچە، مەملىكەت بويىچە باهادا يۇز بەرگەن داۋالغۇشنىڭ يۇقىرى - تۆۋەن بولۇشىنىڭ تەسىرىدە باها شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، شايار بازارلىرىدا باها تىزگىنسىز قالدى. 1948 - يىل 11 - ئايدا شىنجاڭ 4 - مەمۇرىي ۋالىيى مەھكىمىسى باها ئىدارە قىلىش كومىتېتى شايار ناھىيىسىگە «مەككار سودىگەرلەرنىڭ بېسىمدارلىق قىلىشى» دىن ساقلىنىش ئۇچۇن، 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن باشلاپ، ئوتۇن، ئاشلىق، ياغ، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باهاسىغا، ئۇلارنى سېتىۋېلىشقا چەك قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، لېكىن بۇنىڭ ئانچە ئۈنۈمى بولمىدى.

1950 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت دۆلەت ئىلكىدىكى سودىنىڭ مەبلەغ ئۈستۈنلۈكىگە تايىنىپ مال سېتىۋېلىپ ۋە سېتىپ، مەككار سودىگەرلەرنىڭ باهانى ھە - ھۇ بىلەن ئۆزلىتىۋېتىشىگە زەربە بەردى، شۇنىڭ بىلەن مال باهاسى مۇقىم بولدى.

1959 — 1962 - يىلغىچە ماددىي ئەشيالار قىس بولۇپ، تەمىنلەشتە جىددىيلىك كۆرۈلۈپ، مال باهاسى تېز ئۆرلەپ كەتتى. ھۆكۈمەت مەمۇرىي تەدبىر بىلەن بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىشنى بىرلەشتۈرۈش ئۈسۇلىنى قوللىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىنىڭ ئاساسىي يوللۇق رولىنى ۋە پىلانلىق تەمىنلەشنىڭ ئەۋزەللىكىنى جارى قىلدۇردى. ئاشلىق، پاختا، توقۇلما بۇيۇم، ياغ قاتارلىق تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باهاسىغا ۋە مىقدارىغا چەك قويۇپ تەمىنلەشنى يولغا قويدى، مەسىلەن، سەرەڭگە، سوپۇن، كىرسىن، ۋىلىسىپىت قاتارلىق

كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى بىلەن پىلانلىق، چەكلىك تەمىنلەشنى يولغا قويۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى باھاسىنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

1950 - يىلدىن كېيىن، خۇسۇسىي سودىغا قەدەممۇ - قەدەم ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى. 1955 - يىلدىن كېيىن، سودا - سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلدى، بۇمۇ باھانىڭ مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ مۇھىم ئامىللىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1954 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سودا - سانائەت بۆلۈمى مال باھاسى ھەققىدە مۇنداق كونكرېت بەلگىلىمە چىقاردى: خۇسۇسىي سودىدىكى بارلىق تاۋارلار دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا دۇكانلىرىنىڭ تاختاي باھاسى بويىچە سېتىلىدۇ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلارنىڭ تاۋارلىرىنىڭ كىرگۈزۈش باھاسىغا مەلۇم نىسبەتتە ھەق قوشقاندىن كېيىن بازاردا سېتىش باھاسى قىلىنىدۇ، ھەمدە باھا ئېنىق يېزىپ چاپلىنىدۇ، بۇنىڭغا ئىستېمالچىلار بىلەن سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش خادىملىرى نازارەت قىلىپ، تەكشۈرۈپ تۇرىدۇ. يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ، مەسىلەن: كۆكتات، تۇخۇم، گۆشنىڭ باھاسىنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى (ياكى مۇناسىپ تارماق) تەكشۈرۈپ تەستىقلىغاندىن كېيىن ئىجرا قىلىنىدۇ، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى، تىككۈچىلىك كەسپى، قول سانائەت كەسپى (ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك، تۇنۇكچىلىك) كەسىپلىرىدىمۇ باھانى يۇقىرى بېكىتىپ بېرىدۇ؛ ئاشلىق، ياغ، پاختا قاتارلىقلارنىڭ باھاسى پىلان كومىتېتى تەرىپىدىن تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەندىن كېيىن ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئىجرا قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. بۇ چاغ خېلى ئۇزاققىچە يولغا قويۇلۇپ، 1984- يىلدىن كېيىن قەدەممۇ قەدەم ئۆزگەرتىلدى.

يېزا - كەنت بازارلىرى ۋە يېزا - كەنت دۇكانلىرىدىكى تاۋارلارنىڭ باھاسىنى باھا تارماقلىرى بىرتۇتاش باشقۇردى. ئارىلاپ، قەرەللىك ۋە تۈيۈقسىز تەكشۈرۈپ تۇردى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلار كوللېكتىپ دۇكانلار، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى دۇكانلىرى تاۋارلارغا ئېنىق باھا چاپلاپ ساتتى، باھاسى ناھىيە بازىرىدىكى باھا بىلەن بىردەك ياكى ئۇنىڭدىن %10 يۇقىرى (پىلان ئىچىدىكى تاۋارلار بۇنىڭ سىرتىدا) بولدى. كۆكتات، تۇخۇم، گۆش قاتارلىقلارنىڭ باھاسى ناھىيە بازىرىدىكى بىلەن ئوخشاش ياكى ئۇنىڭدىن تۆۋەن بولدى. باھا ھەققىدىكى بەلگىلىمىگە خىلاپلىق قىلغانلار جازالاندى. باھا باشقۇرۇشتا «مەركەزلەشتۈرۈپ رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش» چارىسى ۋە تۈزۈلمىسى يولغا قويۇلدى.

1976 - يىلدىن كېيىن باھا ئۇستىدە تەكشۈرۈش، نازارەتچىلىك ۋە باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى.

1985 - يىلدىن كېيىن، بىر قىسىم تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، يېتەكچى باھا (تەخمىنىي باھا)، كېلىشىم باھا دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلدى، ئىككى خىل باھا ئىككى خىل رەڭدە يېزىلىپ چاپلاندى. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئورۇنلار بەلگىلىگەن باھا، سېتىۋېلىش - سېتىشتىكى كېلىشىم باھا، كارخانا ئارا كېڭەشمە باھا، بازاردا سېتىش باھاسى قاتارلىق كۆپ خىل شەكىلدىكى باھا تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. باھاسى دۆلەت تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ئاشلىق، ياغ، رەڭلىك تېلېۋىزور، داڭلىق ۋىلسىپىت، شېكەر، داڭلىق تاماكا، داڭلىق ھاراق قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى ئۆستۈرۈش، چۈشۈرۈشكە يول قويۇلمىدى. كېلىشىم باھادا سېتىۋېلىپ، كېلىشىم باھادا سېتىلمىدىغان تاۋارلار ئىچىدىكى دۆلەتنىڭ يېتەكچى باھاسى يولغا قويۇلمىدىغان سېمونت، كۆمۈر قاتارلىقلارنىڭ باھاسىنى يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشەشكە يول قويۇلدى. لېكىن ناھىيىلىك باھا تارمىقىنىڭ يېتەكچىلىكى قوبۇل قىلىنىپ، بەلگىلىك ۋاقىت، بەلگىلىك نىسبەتتە يۇقىرى - تۆۋەن تەڭشەشكە يول قويۇلدى. بىر تىجارەتتە بىرنەچچە خىل باھانى ۋە بىر كۈندە بىرنەچچە خىل باھانى قوللىنىشقا يول قويۇلمىدى. باھاسى بازار ئارقىلىق تەڭشىلىدىغان تۈرلۈك مال (يىپ - يىگىنە، تۇگمە قاتارلىقلار)، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، تۇخۇم، قۇرۇق مېۋە قاتارلىقلار بازارغا قاراپ كېلىشىم باھادا سېتىلدى. مۇلازىمەت كەسپى (مەسىلەن، ساتىراشلىق، مېھمانخانا)، يېمەك - ئىچمەك كەسپىنىڭ باھاسىنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى، ھەمدە ھەق ئېلىش ئۇلچىمىنىڭ ئۆزگىرىپ تۇرۇشىغا يول قويۇلدى.

1990 - يىلدىن كېيىن باھاسىنى دۆلەت بېكىتمەيدىغان تاۋارلارنىڭ باھاسىمۇ قەدەممۇ - قەدەم قويۇۋېتىلدى. 1993 - يىلى يىل ئاخىرىدا، خەمسىمۇي ئوغۇت ۋە سۇلياۋ يوپۇق قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ماددىي ئەشيالىرىدىن باشقا ئاشلىق، ياغ، پاختا، نېفىت مەھسۇلاتلىرى، پولات ماتېرىيال، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بىرەڭ قويۇۋېتىلىپ، دۆلەتنىڭ بېتەكچى باھاسى يولغا قويۇلدى. چوڭچوكۈيا يەنىلا دۆلەتنىڭ چەكلىمە باھاسى بويىچە بىر تۇتاش سېتىۋېلىندى. ياغاچ ماتېرىيالمۇ (بازارلاردىكى پارچە - پۈرات ياغاچ ماتېرىياللار بۇنىڭ سىرتىدا) دۆلەتنىڭ بىر تۇتاش باھاسى بويىچە سېتىلدى.

1978 - يىلدىن كېيىن باھاسى قويۇۋېتىلگەن تاۋارلار

جەدۋەل: 9 — 5

ۋاقتى	تاۋار تۈرلىرى	
	تەڭشەلمە باھا	كېلىشىم باھا
21.2.1983	ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قەدەممۇ قەدەم قويۇۋېتىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى	1 - تۈركۈم
9.9.1983	ساپ پاختا رەخت ۋە دىلۇن - ئارىلاشما گۈللۈك رەختلەرنى سېتىشتا لەيلىمە باھا يولغا قويۇلدى	
12.10.1983	ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قەدەممۇ - قەدەم قويۇۋېتىلىپ، بازار ئارقىلىق تەڭشەش يولغا قويۇلدى	2 - تۈركۈم
27.5.1985	داڭلىق، ئالىي ماراقلار كېلىشىم باھا بويىچە سېتىلدى	كېلىشىم باھا
21.8.1986	چاينى سېتىشتا بېتەكچى باھا يولغا قويۇلدى	
9.9.1986	توڭلاتقۇ، كىر ئالغۇ، ئۈن ئالغۇ، رەڭسىز تېلېۋىزور، ۋېلىسىپىت، 80 ئۆرۈشتىن يۇقىرى پاختا يىپ ۋە بۇنىڭدا توقۇلغان ئونتۇرا - ئۈزۈن تالالىق رەختلەرنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلىپ، پەرقلىق نىسبەتتە كونترول قىلىندى	
17.10.1986	4 - تۈركۈمدىكى ئۇششاق تاۋارلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	
12.11.1986	پولات سىم ۋە ئوم مىقلار (پىلان سىرتىدا)	كېلىشىم باھا
1986 - يىلى	گۈش بىلەن پىلاتلىق تەمىنلەش بىكار قىلىنىپ، باھا قويۇۋېتىلدى	
24.3.1987	رايون ئىچىدىكى يۇڭ توقۇلما بۇيۇملارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا
13.4.1988	بىر قىسىم ئىستېمال سائالت تاۋارلىرىنىڭ ئالۋ يۇقىرى باھاسىغا چەك قويۇلدى. مەسىلەن، داڭلىق ۋېلىسىپىت، توڭلاتقۇ، رەڭسىز تېلېۋىزور، يەرلىك ھاتارىيە، تازىلىق قەغىزى، توم مىق قاتارلىقلار	
14.6.1988	رەڭلىك تېلېۋىزورلارغا لەيلىمە باھا يولغا قويۇلدى	
21.7.1988	داڭلىق ماراقلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا
24.7.1988	داڭلىق تاماكىلارنىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	كېلىشىم باھا

29.4.1989	رەئىلىك تېلېۋىزورلاردىن ئالاھىدە ئىستېمال بېجى ئېلىنىدىغان بولدى	
26.12.1989	يېپەك توقۇلمىلار ۋە يېپەك مەھسۇلاتلارنىڭ ئالى پۇقىرى باھاسىغا چەك قويۇلدى	
4.1993	ئاشلىق ۋە ماينىڭ باھاسى قويۇۋېتىلدى	

3 § . باھادىكى ئۆزگىرىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى ئۇزاق يىللاردا باھادا داۋالغۇش ناھايىتى چوڭ بولدى. ئۇنىڭ كونكرېت ئىپادىسى تۆۋەندىكىچە: ئۇرۇش مالىمانچىلىقى يىللىرىدا، سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى زور ھەجىمدە ئۆرلەپ كەتتى. ئاپەت يىللىرىدا يېمەكلىكلەرنىڭ باھاسى ھەسسىلەپ، نەچچە ھەسسىلەپ ئۆرلەپ كەتتى، قايسىلا خىلدىكى تاۋار بولسۇن، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تەبىئىي ئاپەت يىللىرىدا ھەممىسىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. ئادەتتىكى يىللاردا يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى ئىچىدىكى ئاشلىق، ياغ، پاختا ۋە كۆكتات، مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكىگە قارىغاندا بىرئاز تۆۋەن بولدى. بولۇپمۇ تېرە، قوي يۇڭى، تۇخۇم قاتارلىقلارنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكى بازار باھاسىدىن تۆۋەن بولدى. سانائەت مەھسۇلاتلىرى، يېنىك سانائەت، بولۇپمۇ توقۇلما بۇيۇملار، كۈندىلىك بۇيۇملار، گىرىم بۇيۇملىرى ۋە كۈندىلىك تۇرلۇك مىللارنىڭ باھاسى باشقا رايونلاردىكىگە قارىغاندا نەچچە ئون پىرسەنت، ھەتتا نەچچە ھەسسە يۇقىرى بولدى. مەسىلەن، گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلى (1908 ـ يىلى) يۇز جىڭ كالا تېرىسىنىڭ باھاسى يەتتە سەر كۈمۈشكە يەتمەيتتى، بىراق چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ رەختلىرىنىڭ بىر مېتىرىنىڭ باھاسى نەچچە ئون سەر كۈمۈش ئىدى. چەت ئەلنىڭ تۇمۇرى، سىرلىرى ۋە سىرلىق قاچىلىرىنىڭ باھاسى تېخىمۇ يۇقىرى ئىدى. ئاغزاكىي ماتېرىيالىلارغا قارىغاندا، بىر كۆرە (20 كىلوگرام) بۇغدايغا ئاران بىر قاپ (30 — 50 گرام) يۇزمېيى تېگىشىلگەن. بۇنىڭدىن ئاشلىقنىڭ ئەرزانلىقىدىن دېھقانلارنىڭ زىيان تارتقانلىقىنى ۋە مەككار سودىگەرلەرنىڭ دەردىنى تارتقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. 1900 ـ يىلدىن 1919 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، مەملىكەت ئىچىدە مىللىتارىستلارنىڭ ئۇرۇشى بولدى، روسىيىدە ئىنقىلاب پارتىلىدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرى بازارغا كىرەلمىدى، يەرلىكتە سانائەت بولمىغاچقا كۈندىلىك بۇيۇملار قىسلىشىپ، باھا ئۆرلەپ كەتتى. خەلقنىڭ تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى ئىپتىدائىي ئۇسۇللار بىلەن ئىشلەپچىقىرىلدى، سەرخىگە، سوپۇن قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇملىرى ئىجتىمائىي ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلام زاتلارغا خاس بۇيۇمغا ئايلىنىپ قالدى، شېرىس، تاۋار ـ دۇردۇنغا ئوخشاش توقۇلمىلار ئەمەلدارلار، بايۋەچچىلەر بەھرىمەن بولىدىغان مەخسۇس تاۋار بولۇپ قالدى. 1937 ـ يىلدىن كېيىن، ياپونىيە جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلدى، ئۇرۇش ئوتى ئەۋج ئېلىپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناش توسۇلۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭدىكى مىللىتارىستلارمۇ ئۆزئارا ئۇرۇشتى، بۇ ئۇرۇش جەنۇبىي شىنجاڭدا تېخىمۇ كەسكىن بولدى. ما جۇڭيىڭ، تۆمۈرئەلى، ما خۇسەن، خوجانىياز ھاجى قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنلىرى بۇلاڭچىلىق قىلدى. يەرلەر ئاق قېلىپ پۇقرالار نامراتلىشىپ كەتتى، مادىدىي ئەشيالار قىسلىشىپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىن ئەھۋال بىرئاز ياخشىلاندى، بىراق بۇ ھالەت ئۇزاققا بارمىدى. 1946 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئىقتىساد قاتتىق ۋەيران بولۇپ، مال باھاسى تۇز سىزىق بويىچە شىددەت بىلەن ئۆرلەپ كەتتى، تاۋارلارنىڭ باھاسى بىركۈندە نەچچە قېتىم ئۆزگىرىپ تۇردى. تۆۋەندە مىنگونىڭ قىسمەن يىللىرىدىكى ئاساسلىق تۇرمۇش تاۋارلىرىنىڭ باھاسىنى بېرىپ ئۆتىمىز.

1945 ـ يىلىنىڭ قىسمەن ئايلىرىدىكى تاۋار باھاسى

جەدۋەل: 9 — 6　　بىرلىكى: يۈەن

ئۇقۇشتا مەھسۇلات نامى		بىرلىكى	ھەرقايسى ئايلاردىكى باھا				
			8 ـ ئاي	9 ـ ئاي	10 ـ ئاي	11 ـ ئاي	12 ـ ئاي
تۇرمۇش بۇيۇملىرى	بۇغداي	دانە	4000	6000	6800	16800	8000
	قوناق	دانە	3800	4000	4000	4000	4000
	بۇغداي ئۇنى	100 جىڭ	2400	2800	8500	8500	10000
	قوناق ئۇنى	100 جىڭ	2000	2400	5100	5100	6000
	گۈرۈچ	بىر جىڭ	8000	8000	13600	13600	10000
	سۇ بېغى	1 جىڭ	130	160	300	300	200
	قوي گۆشى	1 جىڭ	50	60	70	70	70
	كالا گۆشى	1 جىڭ	40	50	50	50	60
	قوي بېغى	1 جىڭ	120	130	140	140	140
	كالا بېغى	1 جىڭ	100	120	170	110	110
	سويۇن	100 جىڭ	16000	16000	17000	17000	18000
	بېدە	100 جىڭ	1000	1000	1500	1500	2000
	گۈل ـ گىيا	100 جىڭ	180	180	300	300	320
	قىجا	دانە			10200	10200	10000
بىرلىك مەھسۇلاتلار	قارا كۆرپە	پارچە	550	750	800	800	400
	قوي تېرىسى	پارچە	60	90	160	80	650
	كۆچكە تېرىسى	پارچە	70	120	180	100	80
	كۆزلۈك يۇڭ	100 جىڭ	1800	2000	3000	500	3000
	بازلىق يۇڭ	100 جىڭ	1400	1800	1500	2000	1600
	پاختا	100 جىڭ	600	600	12000	10000	1300
	چۆپۈر ئارغامچا	تال	70	80	90	80	95
	مانا	توپ	150	190	200	140	160
	تاغار	دانە	400	600	400	500	300
	پاختا يىپ	1 جىڭ	150	200	220	170	180
ھۈنەرچىلىق مانېرياللىرى	تېرەك ياغچى	تال	300	500	500	800	300
	سۆگەت ياغچى	تال	200	400			
	قارايانغاچ ياغچى	تال	500	800	1500	600	400
	خىش	1000 دانە			2000	3000	1400
	كېسەك	1000 دانە			1000	1500	1200
	سۆگەت بادىرسى	100 تال			1500	200	1000

شايار ناھيىسىنىڭ مىنگونىڭ بەزى يىللىرىدىكى باھا ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 7 بىرلىكى: يۈەن

مەھسۇلات نامى		بىرلىكى	1944 - يىل 8 - ئايدەكى بازار باھاسى	1945 - يىل 8 - ئايدەكى بازار باھاسى	1946 - يىل 1 - ئايدەكى بازار باھاسى
يېمەكلىكلەر	گۈرۈچ	جىڭ	1.6		
	بۇغداي	جىڭ	0.7	22.6	26.6
	قوناق	جىڭ	0.5	13.3	10.6
	سۇ يېغى	جىڭ	8	130	280
	كالا گۆشى	جىڭ	3.5	40	60
	قوي گۆشى	جىڭ	4	50	70
	تۇز	جىڭ	2.2	35	
	كالا يېغى	جىڭ	4.5	100	140
كۈندىلىك بۇيۇملار	سەرەڭگە	قاپ	2		
	سوپۇن	دانە	8	17	
نوقۇلما بۇيۇملار	ماتا	مېتىر	6	25	30
	تېرىكە	مېتىر	10		
	پاختا	جىڭ	14	60	
	پاختا يىپ	جىڭ	28	150	190
	تاغار	دانە		400	500
چارۋا مەھسۇلاتلىرى	قارا كۆرپە	پارچە		500	700
	قوي تېرىسى	پارچە		60	150
	تۆچكە تېرىسى	پارچە		70	80
	يازلىق يۇڭ	جىڭ		14	1.6
	كۆزلۈك يۇڭ	جىڭ		18	3
ھۈنەرۋەنچىلىك مەھسۇلاتلىرى	خىش	1000 دانە		2000	1700
	كېسەك	1000 دانە		1000	1200
	تېرەك ياغچى	تال		500	300
	قارايا غاچ	تال		800	400
	سۆگەت بادىرىسى	100 تال		1500	1000
ياشىغىلار	خورۇم ئاياغ	جۈپ	80		800
	چاچ چۈشۈرۈش	باش	1.5		
	جاڭيۇ	جىڭ	1		20

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت بىرتەرەپتىن سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن مادديي ئەشيالارنى يۆتكەپ، تەمىنلەشنى كاپالەتلەندۈردى، ھەمدە مالىيە كىرىم - چىقىمىنى ۋە نەق پۇل باشقۇرۇشنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مال باھاسى ئۇچقاندەك ئۆرلەپ كەتكەن ئەھۋالنى ئوڭشىدى. تۆۋەندىكى جەدۋەلدە 1950 - يىل 9 -، 10 -، 11 - ئايلاردىكى باھا ئەھۋالى بېرىلدى.

1950 - يىل 9 -، 10 -، 11 - ئايلاردىكى باھا ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 8 بىرلىكى: يۈەن (كونا پۇل)

مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	9 - ئاي	10 - ئاي	11 - ئاي
قوي گۆشى	جىڭ	6750	7200	6750
سۇ بېلىقى	جىڭ	5850	6300	6750
تۇز	جىڭ	450	450	450
كۆكتات	جىڭ	900	1100	900
كىرىسىن	جىڭ	5850	6300	
سۆك	جىڭ	1575	1575	
بۇغداي	جىڭ	1350	1125	1350
سوپۇن	دانە	5450	5400	
كۆمۈر	جىڭ	216	205	270
چىش پاراشوگى	بولاق	4500	5400	5400
چىش چوتكىسى	دانە	9000	9000	9000
پاپىروس	قاپ	4500	4500	4050
مانا	گەز	585	900	787.5
سيامبۇ	گەز	2250	2700	2250
ئاق قەغەز	تاختا	1800	1800	1800
كەندىر قەغىزى	تاختا	135	135	135
خەسە	گەز	2250	2250	2250
پاختا	جىڭ	6750	8100	8100
ۋازىلىن	سەر	9450	11250	
باتارىيە	جۈپ	22500	27000	31500
قارا شېكەر	جىڭ	22500	23000	27000
لۆڭگە	دانە	13500		9000
توخۇ	دانە	9000	9000	10350

شام	تال	1350	1350	1800
توغۇم	دانە	360	450	450
موخۇركا	جىلك	9000	13500	13500

شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى ۋە دۆلەت بېكىتكەن بىرتۈتاش باھا ئىزچىل ئىجرا قىلىنىدى، 1950 — 1953 - يىلغىچە باھا مۇقىملىق ئىچىدە تۆۋەنلەشكە باشلىدى. 1958 — 1962 - يىلغىچە تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ باھاسى ئۆرلەپ كەتتى، بىراق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دۇكانلار ئاساسا ئىستېمال مىقدارىنىڭ 70% دىن ئارتۇقىنى ئىگىلەيدىغان 18 خىل تاۋارنى تەكسە باھادا نورمىلىق، بىلەتلىك تەمىنلىدى. 1966 — 1976 - يىلغىچە تاۋارلارنىڭ باھاسى توڭلىتىپ قويۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن نۇرغۇن تاۋارلارنىڭ باھاسى ئۆرلىدى. بىراق شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ۋاستىلىرىنىڭ مىقدارىغا قويۇلغان چەك يىلدىن يىلغا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كەڭئاشا تەمىنلەش يولغا قويۇلدى. ماتاشىنىڭ ئۆسۈش ھەجمى باھانىڭ ئۆرلەش ھەجمىدىن چوڭ بولغاچقا، خەلق تۇرمۇشى قەدەممۇقەدەم ياخشىلاندى.

شايار ناھىيىسىدە ئاشلىق، ياغ ۋە ئۇلاردىن ئىشلەنگەن مەھسۇلات باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 9 بىرلىكى: يۈەن

يىل \ تۈر	يۇغدای (كىلوگرام)	قوناق (كىلوگرام)	گۈرۈچ (كىلوگرام)	ياغلىق دان (كىلوگرام)	چىگىت يېغى (كىلوگرام)	سېرىق يۇرچاق (كىلوگرام)
1960	0.156	0.11		0.292		0.17
1965	0.56	0.24	1.33	0.366	3.50	
1975	0.48	0.28	1.15		3.50	
1982	0.33	0.16	1.18	0.55	3.80	
1987	0.54	0.36	1.15		2.80	
1990	0.76	0.56	1.85		3.60	

شايار ناھىيىسىدە چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 10 بىرلىكى: يۈەن، كىلوگرام، تۈياق

يىل \ تۈرى	ئات	كالا	قوي	ئۆچكە	ئېشەك	قېچىر	قوي يۇڭى	چۈپۈر	ئۆچكە تىۋىتى	ئات يايلىسى	كالا قۇيرۇقى
1960							1.37	0.88	7.78	1.95	2.34
1961		400	19	16							
1962		200									
1965	150	70	30	22	60		1				
1982	320	280			80	520					
1987	320	420			200	750					
1990	600	760			280						

شايار ناھىيىسىدە مېۋە - چېۋە ۋە قوغۇن - تاۋۇز باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 11　　بىرلىكى: يۈەن/كىلوگرام

مەھسۇلات نامى / يىل	ئالما	قوغۇن	تاۋۇز	ئۈزۈم	ئامۇت	شاپتۇل	قاق	ئۈرۈك
1960	0.15							
1971	0.14	0.10	0.08	0.10	0.18	0.10		
1972	0.15	0.10	0.09	0.11		0.10		
1973		0.08	0.08	0.12	0.15	0.12	0.53	
1974	0.15	0.13	0.13	0.13	0.13	0.15		
1982	0.27	0.11	0.13	0.21	0.16	0.11	0.72	0.2
1987	0.80	0.25	0.30	0.80	0.85			0.4
1990	1.20	0.30	0.20	0.40	2	0.50		0.55

شايار ناھىيىسىدە كۆكتات باھاسىنىڭ قىسمەن يىللاردىكى ئۆزگىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 12　　بىرلىكى: يۈەن/كىلوگرام

يىل / مەھسۇلات نامى	1971	1972	1973	1974	1975	1982	1987	1990
سوغا پىياز	0.18					0.25		0.35
كۆدە	0.15					0.59		0.40
پالدا	0.15	0.10				0.19		
ئوسۇغا	0.15			0.12				
پىياز	0.08	0.10	0.10	0.09		0.12		
سەۋزە	0.15	0.10	0.10	0.1				
پەمىدور	0.15	0.12	0.10	0.15		0.24		0.4
قىزىلمۇچ	0.20	0.15	0.08	0.2		0.12		0.3
سامساق	0.3	0.35	0.7	0.4		0.66		0.9
پىدىگەن	0.15	0.12	0.07			0.19	0.2	
تەرخەمەك	0.1							
كاللەك سەي	0.1	0.06	0.1			0.13		
چىڭسەي		0.1	0.1					0.6
بېسۇنلەك					0.09		0.15	0.2

شايار ناھىيىسىدىكى باھا نازمىقىنلىك يىللاردىكى باھا تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 13 بىرلىكى: يۈەن

يىل	تەكشۈرۈلگەن تۇرۇن	تۈرى	باھا جەھەتتە تەكشۈرۈپ چىقىلغان قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش ئەھۋالى	كىنتىزامغا خىلاپ پۇل	پەشۈپلىنىغان پۇل	بىرتەرەپ قىلىش چارىسى
1985	ئاشلىق ئىدارىسى كېلىشىم باھا دۆكىنى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	كېلىشىم باھا دۆكىنىنىڭ كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۆقتۇرۇش	2554	2554	مۇسادىر قىلىندى
	پاختا - چىگە شىر- كىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	باغ زاۋۇتىنىڭ باھا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	2747.3	2747.3	مۇسادىرە قىلىنغىنى 747.3، جەرىمانە 2000
1986	نېفىت شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	نېفىت شىركىتىنىڭ سىرتقا ئېنزىن سېتىپ ۋاقتا باشقا مايىنى قارىلاشتۇرۇپ يۇقىرى باھادا سېتىپ باھا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنسىز كىرىمىنى مۇسادىرە قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	13753.80	13753.80	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىر- كىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ كەم قالغان پاختا پۇلىنى مۇسادىرە قىلىش ھەققىدە ئۆقتۇرۇش	35820	35820	مۇسادىرە قىلىندى
1987	چاي - چارۋا شىركە- تى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	چاي - چارۋا شىركىتىنىڭ باھا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	55800	11160	مۇسادىرە قىلىندى
	پىزا كىگىلىكى، سانائەت - سودا، تەمىنات - سودا تىجارەت ئورنى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	تىجارەت ئورنىنىڭ مۇلياژ يوپۇق، ژېلىمېت ماتېرىالنى باھا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	14857.53	5379.32	مۇسادىرە قىلىندى
	تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئېغىر قىلمىش	كوپېراتىپنىڭ ھەق ئېلىش ئۇلچىمىنى ئۆستۈگەنلىكى ئۈچۈن بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	48900	48900	مۇسادىرە قىلىندى
1988	يەككە دۆكان (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	باھا چاپلاش تۈزۈمىنى ئىجرا قىلمىغان يەككە دۆكانلارنى جازالاش توغرىسىدا قارار	4832.50	4832.50	جەرىمانە قويۇلدى
	پەرلىك مەسئۇلات شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	باھا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلارنى جازالاش توغرىسىدا قارار	31559.60	31559.60	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىر- كىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	87 - يىلى چىگىت سېتىشتا كىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلارنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا ئۆقتۇرۇش	53665.39	53665.39	مۇسادىرە قىلىندى

1989	مەدەنىي كەشىيا شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	باھا ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىپ تاپقان كىرىمىنى مۇسادىرە قىلىش توغرىسىدا ئالاقە	44980	21800	مۇسادىرە قىلىندى
1990	پېزىلاردىكى بۇغا بېقىش ئورۇنلىرى (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	بۇغا مۇڭگۈزىنى بۇقىرى باھادا سېتىۋالغانلارنى جازالاش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	111720	111720	مۇسادىرە قىلىندى
	گۈلباغ پېزىلىق چۇجۇكبۇيا زاۋۇتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	زاۋۇتنىڭ چۇجۇكبۇيا سېتىۋېلىشتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگە لىمە	5593.94	5593.94	مۇسادىرە قىلىندى
	توك شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى قىلمىش	شىركەتنىڭ توك باھاسىدا قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈستىدە جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	8798.6	8798.6	مۇسادىرە قىلىندى
1991	توپبولدى پېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ سۇلياۋ پوپۇق تىجارىتىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگە لىمە	1525.1	1525.1	مۇسادىرە قىلىندى
	پاختا - چىگە شىركىتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	90 - يىلى پاختىنى پىششىقلاپ ئىشلەپ ئارتۇق تاپقان پۇلىنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش	40178.53	40178.53	مۇسادىرە قىلىندى
	يېزىق مەھەللە پېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ سۇلياۋ پوپۇق تىجارىتىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگە لىمە	17527	17527	مۇسادىرە قىلىندى
	توپبولدى پېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	كوپېراتىپنىڭ خىمىيىۋى ئوغۇت باھاسىنى ئۆستۈرۈپ گەنلىكتى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	10734.52		قايتۇرۇۋېلىندى
	خۇسۇسىي دۇكانلار (جەمئىي)	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	باھا چاپلاش ئۇزۇنىنى تولۇق ئىجرا قىلمىغانلارنى جازالاش توغرىسىدا بەلگە لىمە	1810	1810	جەرىمانە قويۇلدى
1992	گۈلباغ پېزىلىق شىباخانا	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	شىباخانىنىڭ قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	4228.8	4228.8	مۇسادىرە قىلىندى
	گۈلباغ پېزىلىق چۇجۇكبۇيا زاۋۇتى	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	چۇجۇكبۇيا سېتىۋېلىشتا باھاغا خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	6735.38	6735.38	مۇسادىرە قىلىندى
	يەر ھەققى ئۇلۇچىسىگە خىلاپلىق قىلغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگە لىمە	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى	1980	1980	مۇسادىرە قىلىندى
1993	دوختۇرخانا	باھادا قانۇنغا خىلاپ ئادەتتىكى دېلو	قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	3467.35	3467.35	مۇسادىرە قىلىندى
	شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى	باھادا قانۇنغا خىلاپ چوڭ دېلو	قالايمىقان ھەق ئالغانلىقىنى جازالاش توغرىسىدا بەلگىلىمە	74808.09		قايتۇرۇۋېلىندى

IV باب

ئۆلچەم

1§ . ئۆلچەمدىكى ئۆزگىرىش ۋە ئۆلچەم باشقۇرۇش

شايار ناھىيىسىدىكى خەلق ئارىسىدا ئۇزاقتىن بېرى ئۆلچەملىك بولمىغان ئاددىي ئۆلچەش ئۇسۇلى ۋە ئۆلچەش ئەسۋابلىرى قوللىنىلىپ كەلدى، تارىختا ئۆلچەم باشقۇرىدىغان ئاپپارات يوق ئىدى؛ 1977 - يىلى ئۆلچەم ئورنى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن گەرچە ئۆلچەملىك ئۆلچەش يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن قانۇن ئىجرا قىلىدىغان ئورگان يوق ئىدى، ئۆلچەش ئۇسۇلى ئارىلاش ھەم قالايمىقان ئىدى.

1 . ئۇزۇنلۇقنى ئۆلچەش ئۇسۇلى

1) گەز: قولىنىلىق ئۆچىدىن كۆكرەككىچە بولغان ئۇزۇنلۇق بىر گەز بولۇپ تەخمىنەن 70 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ كۆپىنچە رەخت، ئاغامچىغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلەتتى.

2) غۇلاچ: بىر غۇلاچ ئادەتتە بىر يېرىم مېتىر ھېسابلىناتتى.

3) چاقىرىم: بۇ ئادەتتە ئادەمنىڭ ئاۋازى يېتىدىغان ئارىلىقنى يەنى 500 مېتىردىن 1000 مېتىرغىچە بولغان ئارىلىقنى كۆرسىتەتتى.

4) پوتەي: بۇ ئىككى پوتەينىڭ ئارىلىقىنى كۆرسىتەتتى. تەخمىنەن 15 كىلومېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

5) قاراۋۇلخانا: بۇ سەپەر مۇساپىسىنى ھېسابلاش بىرلىكى بولۇپ، ئادەم ۋە ئۇلاغلارنىڭ بىر كۈندە ماڭغان مۇساپىسىنى كۆرسىتەتتى. تەخمىنەن 60 چاقىرىم كېلىدۇ.

2 . سىغىمچانلىقنى ئۆلچەش ئۇسۇلى

1. كەمچەن: بۇنىڭ مۇئەييەن قاچىسى ۋە ئۆلچىسى بولمايدۇ، كۆپىنچە سۇ يېغى، تاۋچىقسۇ، جىياڭيۇلارنى ئۆلچەشتە ئىشلىتىلىدۇ، تۇنۇكە قاچا، قاپاق، بوتۇلكا قاتارلىقلار كەمچەن قىلىنىدۇ. ئادەتتە 500 گراملىق، 250 گراملىق بولىدۇ.

2) شىلىق: ئاشلىق ئۆلچەش ئەسۋابى. بۇ تۆت چاسا بولۇپ، تېگى كىچىك ئاغزى چوڭ بولىدۇ، بۇنىڭغا نوگايمۇ ئىشلىتىلىدۇ. بىر شىلىق تەخمىنەن 1.5 كىلوگرام (بۇغداي ئۆلچەشتە) كېلىدۇ.

3. چارەك: ئەسلىدە خۇرجۇننىڭ بىر يېشىنىڭ سىغىمى بىر چارەك ئىدى، كېيىن بارا - بارا ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ قالغان. بىر چارەك تەخمىنەن 12.5 كىلوگرامغا (بۇغداي ئۆلچەش) تەڭ.

يۇقىرىقى ئىككى خىل ئۆلچەم چەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى قىسمەن جايلاردىكى دېھقانلار ئارىسىدا ھېلىمۇ ئىشلىتىلىدۇ.

3 . ماسسا (ئېغىرلىق) ئۆلچەش ئۇسۇلى

خەلق ئارىسىدا جىڭ، سەر دېگەندەك ئۆلچەملەر كۆپ قوللىنىلمايتتى. جىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى،

مىنگونىلىك باشلىرىدا، رۇسىيە، ئەنگلىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ سودا قىلغاندا، گىرام، كىلوگرام دېگەنلەرنى ئىشلىتىشكە باشلىدى. بۇلار قىممەت باھالىق تاۋارلارنى ئېلىش - سېتىشتا ئىشلىتىلدى. مەسىلەن: پاختا، يىپ، يىپەك، پىلە غوزىكى قاتارلىقلار جىلىك، سەر بىلەن ئۆلچەندى. ئالتۇن، كۈمۈش، بۇغا مۇڭگۈزى قاتارلىقلارنى ھۆكۈمەت تەرەپ پۇلىك، مىسقال، سەر بىلەن ئۆلچىسە، خەلق گىرام بىلەن ئۆلچىدى.

كۆكتات جىڭغا سېلىنماي، باغلام ياكى دۆڭسى بىرلىك قىلىنىدى.

مېۋە - چېۋىلەر ساناپ ياكى سېۋەت بىلەن ئۆلچەندى. قوغۇن تاۋۇزلارمۇ شۇنداق ئۆلچەندى.

ئوتۇن، ئوت - چۆپلەرنى ئۆلچەشتە ھارۋا بىرلىك قىلىندى. بېدە ھارۋا بىرلىك قىلىنىپ ھېسابلانغاندىن باشقا، باغلام بىرلىك قىلىنىپ سېتىلدى.

قوي، كالا گۆشلىرى دەسلەپتە تۇياق بىرلىك قىلىنىپ سېتىلدى، مىنگودىن كېيىن، تۇياق بىرلىك قىلىنغاندىن سىرت يەنە جىلىك كىلوگراملار بىرلىك قىلىنىدىغان بولدى.

4. كۆلەم

بۇنىڭدا گېكتار، مو، پۇلىك قاتارلىقلار بىرلىك قىلىنغان. جىلىك سۇلالىسىنىلىك باشلىرىدا بەگ - جاساق تۆزۈمى يولغا قويۇلغاندا، ۋالىك - غوجام، بەگلەرگە سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن يەرلەر «پاتمان» بىرلىك قىلىنىپ ئۆلچەندى، بىر پاتمان تەخمىنەن بىر چارەك بۇغداي ئۇرۇقى چېچىلىدىغان يەرنى كۆرسىتەتتى.

مىنگونىلىك 18 - يىلى (1929 - يىلى) «ئۆلچەم قانۇنى» ئېلان قىلىندى. بۇنىڭدا مۇنداق بەلگىلەندى: ئېغىرلىق جىلىك بىلەن ئۆلچەنسە، بىر جىلىك 16 سەر بولىدۇ، ئۇزۇنلۇق سۇلىك، چى، جالىك بىلەن ئۆلچىنىدۇ، سىغىم دادەن، كۆرە، شىلىك بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بىراق بۇ قانۇننى ھۆكۈمەتلا قوللىنىپ، خەلق ئەمەل قىلمىدى. مىنگونىلىك 31 - يىلى (1942 - يىلى) شىنجاڭدا «پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئىسلاھ قىلىش پەرمانى» ئېلان قىلىندى، پەرماندا ئۇزۇنلۇقتا «چى» نى، سىغىمدا ھۆكۈمەت كۆرەسىنى ئۆلچەم قىلىش بەلگىلەندى. جىڭدا «خۇنەن جىڭى» (16 سەر) نى بىرلىك قىلىش بەلگىلەندى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مۇشۇ پەرمان بويىچە ئىش كۆردى. بىراق نازارەتچىلىك - باشقۇرۇش ئورنى بولمىغاچقا ئۆلچەم يەنىلا قالايمىقان بولدى.

1959 - يىل 6 - ئايىنىلىك 25 - كۈنى، گۇۋۇيۈەن «ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش توغرىسىدا پەرمان» چىقىرىپ، خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئىلمىزنىلىك ئاساسىي ئۆلچەم بىرلىكى قىلىشنى، جۇڭگوچە دورىلاردا كونا بىرلىكلەرنى قوللانغاندىن باشقا، قالغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنى ئاساسەن بىرلىككە كەلتۈرۈشنى بەلگىلىدى.

1964 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىدىكى سودا ئورۇنلىرى سۈيۈق تاۋارلارنى ساتقاندا بىر دەك خەلقئارا ئۆلچەم بىرلىكلىرى قانۇنىدا بەلگىلەنگەن «كەمچەن» نى ئىشلەتتى.

1976 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلچەم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، شايارداتا ئۆلچەم باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات بولمىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. بۇ پونكىت 1986 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۆلچەم نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1989 - يىل 9 - ئايدا ئۆلچەم ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

1979 - يىل 1 - ئايدا جۇڭگوچە دورا رېتسېپلىرىدا بىر دەك گىرام، مىللىگرام ئۆلچەم بىرلىكى قىلىندى.

1984 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەخسلەرنىلىك پەلىپەتىش، لايىقەتسىز ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى ياسىشى، رېمونت قىلىش ۋە ئىشلىتىشنى مەنئى قىلدى.

شۇنىلىك بىلەن ئۆلچەم باشقۇرۇش قانۇنچىلىق يولغا كىردى. نەتىجىدە مەركەزلىك رەھبەرلىك قىلىش، دەرىجە بويىچە باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، ئۆلچەم ئەسۋابلىرىنى ياساش ۋە ئىشلىتىش ئۆلچەملەشتۈرۈلدى، قېلىپلاشتۇرۇلدى. دۆلەت سودا ئورۇنلىرى ۋە كارخانىلارنىلىك ئۆلچەم ئەسۋابلىرى قەرەللىك تەكشۈرۈپ

تۇرۇلدى ۋە مەقسەتلىك ھالدا نۇقتىلىق ئارىلاپ تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى، سودا بازارلىرى دائىم تەكشۈرۈلۈپ، تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلسىگەن جاۋاب ۋە كەمچىلىكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزۈلگەن ئۆلچەم ئەسۋاپلىرىغا بىر ئۇتاش تارقىتىلغان «ئىشلىتىشكە رۇخسەت» دېگەن ماركا چاپلاندى، ئۆلچەم ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغان، كەم جىڭلاپ ساختىلىق قىلغانلارغا قىلمىشىغا قاراپ جەرىمانە قويۇلدى، ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ئۆلچەم ئەسۋاپلىرى مۇسادىرە قىلىندى.

1984 - يىلى دائىم ئىشلىتىلىدىغان قانۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ۋە بىكار قىلىنغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى ئېلان قىلىنىپ، ناھىيىدىكى بازارلارغا ئۇقتۇرۇلدى ھەمدە سودا، كارخانا ۋە مەۋرىي ئورۇنلارغا بەلگىلىمە بويىچە ئىجرا قىلىش توغرىسىدا ھۆججەت تارقىتىلدى.

ئۆلچەم پونكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلچەم ئەسۋاپلىرىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى، رېمونت قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە سۈيەت ئۆلچىمىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار قۇرۇلدى.

شەھەر - يېزىلاردا ھازىرغىچە پۈرژىنىلىق جاۋاب، دەستىلىك جاۋاب، تەخسىلىك جاۋاب، ئۇستەل جىڭى، گىر، ماي كەمچىنى، ماي قاچىلاش ماشىنىسى (نېفىت)، ئېلېكترونلۇق جاۋاب (دوختۇرخانا ۋە زەرگەرچىلىك دۇكانلىرىدا تارازا ئىشلىتىلمىدۇ) يۇگەلمە مېتىر، تۇز مېتىر قاتارلىق ئۆلچەم ئەسۋاپلىرى ئىشلىتىلمەپ كەلمەكتە.

§ 2 . ئۆلچەشنى ئۆلچەملەشتۇرۇش

1984 - يىلى چې، سۇلۇك، جاۋاب، سەر، مىسقال دېگەندەك بىرلىكلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازارلىرىدا ئىشلىتىلمەپ كەلگەن چارەك، كۇرە، شىلك قاتارلىقلار ئاساسىي جەھەتتىن بىكار قىلىندى. بۇلار ئادەت بويىچە ئىشلىتىلگەندە، بىردەك بىر چارەك 12.5 كىلوگرام، بىر شىلك 1.5 كىلوگرام ھېسابلاندى.

يېمەكلىك ئىشلەپچىقىرىدىغان (مەسىلەن، پېچىنە - پېرەنىك) ئورۇنلارنىڭ ئىشلىتىلگەن خۇرۇچلارنىڭ نىسبىتىگە قاراپ تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى. يېمەك - ئىچمەك كەسىپلىرىدە سۈيەت ئاساسىي يېمەكلىك ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەرنىڭ مەسىلەن: تۇن، گۇش، كۆكتات قاتارلىقلارنىڭ ئىشلىتىلىش نىسبىتىگە قاراپ بېكىتىلدى.

1984 - يىلى ناھىيىلىك ئۆلچەم ئىدارىسى ئېلان قىلغان دائىم ئىشلىتىلىدىغان قانۇنلۇق ئۆلچەم بىرلىكلىرى ۋە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ سېلىشتۇرمىسى

جەدۋەل: 9 — 14

ئۆلچەم بىرلىكلىرى نامى	ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ ئۈيغۇرچە نامى		ئۆلچەم بىرلىكلىرىنىڭ توغرا بەلگىسى	
	توغرىسى	خەنزۇچە خاتاسى	خەلقئارالىق بەلگىسى	ئۈيغۇرچە بەلگىسى
ئۇزۇنلۇق	مېتىر	مېتىر（公尺）	M	مېتىر
	سانتىمېتىر	سانتىمېتىر（公分）	CM	سانتىمېتىر
	مىللىمېتىر	مىللىمېتىر（公厘）	MM	مىللىمېتىر
	مىكرومېتىر	مىكرومېتىر（公微）	UM	مىكرومېتىر
	كىلومېتىر	مىڭ مېتىر（千公尺）	Km	كىلومېتىر

كۆلەم	كۋادرات مېتىر	مىلە كۋادرات مېتىر（千米平方）	M^2	كۋادرات مېتىر
	كۋادرات مېتىر	مىلە كۋادرات مېتىر（千米平方）	Km^2	كۋادرات كىلومېتىر
ھەجىم	كۇب مېتىر	كۇب مېتىر（立方方）	M^3	كۇب مېتىر
	كۇب سانتىمېتىر	كۇب سانتىمېتىر（立方厘米）	CM^3	كۇب سانتىمېتىر
سىغىم	لىتىر	لىتىر（公井，厘井）	1(L)	لىتىر
	مىللىلىتىر	مىللىلىتىر（西西）	Ml(mL)	مىللىلىتىر
ماسسا	كىلوگرام		Kg	كىلوگرام
	گرام	گرام 工分	g	گرام
	توننا	توننا 公吨	T	توننا
كۈچ	نيۇتون		N	نيۇتون
توك	كىلوۋات سائەت		Kwh	كىلوۋات سائەت
قۇۋۋەت	ۋات		W	ۋات
تېمپېراتۇرا	سېلسىيە گىرادۇس		℃	سېلسىيە گىرادۇس

V باب

سودا ـ سانائەت مەمۇرىيىتى

1 §. ئاپپاراتلارنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بازار سودىسىنى بەگ، شاڭيۇلار باشقۇراتتى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سودا ئىشلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە باشقۇردى، ئۇنىڭدىن كېيىن سودا سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، سودا ـ سانائەت ئىشلىرىنى باشقۇردى. بىراق سودا ـ سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى پەقەت سودا بېجىنى تاپشۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ساھەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ۋە بىرەر ساھەنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلىرىنى كېلىشتۈرۈش، بازارلاردىكى يايمىلارنى باشقۇرۇش بىلەنلا چەكلەندى. ساراي، ئاشپۇزۇل، گۈرۈڭخانا، كىتابخانا ۋە كونا مال بازىرى قاتارلىق ئالاھىدە كەسىپلەرگە چ خ ئورۇنلىرى تەكشۈرۈپ تىجارەت كېنىشكىسى تارقىتىپ بېرەتتى، ئادەتتىكى كەسىپلەرگە باج ئىدارىسى تىجارەت كىنىشكىسى بېرەتتى.

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سودا ـ سانائەت بۆلۈمى بىلەن باج ئىدارىسى ھەمكارلىشىپ باشقۇردى. 1953 ـ يىل 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1968 ـ يىلى ھايانكەشلىككە زەربە بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1971 ـ يىلى بۇ ئىشخانا باج ئىدارىسىنىڭ

باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. 1973 - يىلى ئايرىلىپ چىقتى. نەچچە قېتىملىق بىرلىشىش - ئايرىلىشتىن كېيىن 1979- يىلىغا كەلگەندە، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ تەسىس قىلىندى.

سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن تەشكىلنى يىلمۇيىل كېڭەيتىپ، ئۇنكسىيىلىك تارماقلىرىنى مۇكەممەللەشتۈردى، يېزىلىق، بازارلىق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنى قۇردى.

§ 2 . سودا - سانائەتنى باشقۇرۇش

ناھىيە قۇرۇلۇش بىلەن تەڭلا يېڭى مەھەللە، مازار غوجام، كونامېمەن قاتارلىق جايلاردىكى بازارلارنى شياڭيۇلار باشقۇراتتى، شايار ناھىيە بازىرىنى بەگلەر باشقۇراتتى. بۇ تۈزۈم بىرقانچە يىل ئىجرا قىلىندى. 1937- يىلى سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى قۇرۇلغانغا قەدەر، ناھىيە بازىرىنى ئىلگىرى كېيىن بولۇپ، بەگ، ئامبال، ھاكىم قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلدى. مىنگو يىللىرىدا مازار غوجام، يېڭىمەھەللە بازارلىرىدا باج چارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇ يەرلەرگە باج ئىشلىرىنى قوشۇمچە بازارنى باشقۇرۇشقا تەكشۈرگۈچى ئەۋەتىلدى. باشقا يېزا - كەنت بازارلىرىنى باشقۇرۇشقا سودا خادىمى قويۇلدى. ناھىيە بازىرىنى ئىلگىرى - ئاخىر قۇرۇلغان چ خ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، باھا كومىتېتى قاتارلىقلار بۆلۈشۈپ باشقۇرۇپ، ھەرقايسىسى ئۆز مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلدى. مىنگونىاڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)، مىنگونىاڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بازارلارنى گۈش بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىككى قېتىم ئېلان چىقىرىپ، باشقا ناھىيە سودىگەرلىرىنىڭ شايارغا قوي، كالا گۈشى سېتىۋېلىپ يۈتكەپ كېتىشىنى مەنئى قىلدى.

شايار ناھىيىسى چەت - ياقا ناھىيە بولۇپ، نوپۇسى ئاز ھەم شالاڭ، بازار كۆلىمى كىچىك ئىدى، ناھىيە بازىرىمۇ شۇنداق ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ھارپىسىنچە شايار ناھىيە بازىرىدا پەقەت مىلىچمال ساتىدىغان ئىگەرچى كوچىسى ۋە ئىگەر - توقۇم، تېرە - كۆن ساتىدىغان كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىلا بار بولۇپ، بازار بىرقەدەر مۇقىم ئىدى. چوڭ شەھەرلەرگە يېراق، قاتناش قولايسىز بولغاچقا، بازاردىكى تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە تىجارەت مىقدارى ئاز ئىدى، شۇنداق بولغانلىقتىن 1945 - يىلىغا قەدەر شايار بازارلىرىدا نورمال يىللار (ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ۋە تەبىئىي ئاپەت بولمىغان) دا مال باھاسى بىرقەدەر مۇقىم، بازار تەرتىپى بىرقەدەر ياخشى بولدى؛ تاۋار تۈرلىرى ئاز بولۇپ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار، يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ئاساسىي ئورۇندا تۇراتتى؛ سانائەت مەھسۇلاتلىرى ۋە تۈرمۇش لازىمەتلىكلىرىنىڭ باھاسى بەك يۇقىرى ئىدى ياكى ئۇلارنىڭ ئورنىنى شايارنىڭ ئۆزىدە قالاق ئۆسۈلدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار ئالاتتى، بازار تۈجۈپىلەپ باشقۇرۇلمايتتى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بايلار بېسىمدارلىق قىلىدىغان، كەسىپ زومىگەرلىرى ئالدامچىلىق، زومىگەرلىك قىلىدىغان، مەككار سودىگەرلەر ھايانكەشلىك، پۇرسەتپەرەسلىك قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆپ ئىدى، ئەمەلدارلار ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن بەزىدە مەلۇم دەرىجىدىكى زەربە بېرىش ۋە چەكلەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ، ياخشى بولغان بازار تەرتىپىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ بازارلارنى ئاۋاتلاشتۇرماقچى بولۇشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشى ئارقىسىدا، ھەر قېتىملىق چەكلەش تەدبىرلىرىنىڭ ھېچقانچە ئۈنۈمى بولمىدى.

1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئالۋان - ياساقلىرى بەك كۆپىيىپ كەتتى. بازارلاردا تاۋارلار ئۆكسۈپ، باھا بەك ئۆرلەپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەغەز پۇل بولۇشىغا ئارقىتىلدى،

بۇنىڭ بىلەن بازار باشقۇرۇش قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ئومۇمىي ۋەزىيەت شۇنداق بولسىمۇ، لېكىن كۆچار ناھىيىسى ۋە ئۇرۇمچىگە سېلىشتۇرغاندا، بازار يەنىلا ئاز - تولا مۇقىم بولدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن بازار باشقۇرۇش قەدىمىمۇ قەدىم كۆچەيتىلدى. 1952 — 1957 - يىلغىچە ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، تەمىناتنى كاپالەتلەندۈرۈش ئاڭچىنىنى يولغا قويۇش ھۆكۈمەت سودا. سانائەتچىلەر بىلەن قول سانائەتچىلەرگە قەرز پۇل بەردى، قاتناش شارائىتىمۇ بۇرۇنقىدىن ياخشىلاندى، جەمئىيەت تەرتىپى تۈزەلدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت مەھسۇلاتلىرىمۇ بازارلارغا سېلىنىدىغان بولدى. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ۋە يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى بازارلاردا كۆپەيدى، باھاسىمۇ ئەرزان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بازارلار قەدىمىمۇ قەدىم ئاۋاتلاشتى. 1953 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بازار تەرتىپى ئاستا - ئاستا رەتكە سېلىنىدى. 1950 - يىل 5 - ئايدا سودا شىركىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى (1952 - يىلىسى)، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتى (1956 - يىلى)، يېمەكلىك شىركىتى (1957 - يىلى)، گۈللۈك رەخت شىركىتى قاتارلىق دۆلەت سودا ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى، بازارلار زور تۈرگۈمدىكى سانائەت ۋە قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بىلەن ئۈزلۈكسىز تەمىنلەندى. يېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار تۈركۈملەپ سېتىۋېلىنىپ سىرتقا توشۇلدى، بازارلار ئاۋاتلاشتى. 1956 - يىلى خۇسۇسىي سودا - سانائەت ئۆزگەرتىلىشكە باشلاپ، نۇرغۇن بىرلەشمە ماگىزىنلار، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلار بارلىققا كەلدى. دۆلەت سودىسى، كوللېكتىپ سودا ۋە بىرلەشمە سودا بازارلاردا ئاساسىي قوشۇن بولۇپ قالدى.

1958 — 1962 - يىلغىچە ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى چەكلىنىگە ئۇچراپ، قىسمەن يېزا بازارلىرى تاقىلىپ قالدى. ئوبوروت تۈزۈلمىسىدە دۆلەت ئىگىلىكى بىلەن كوللېكتىپ ئىگىلىكىنىڭ مونوپوللۇقى شەكىللىنىپ، يېزا ئىگىلىك - قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە يەرلىك مەھسۇلاتلارنى دۆلەت سودىسى بىلەن كوللېكتىپ سودا ئىگىلەپ، ئۈزلىرى سېتىۋېلىشنىمۇ، سېتىشنىمۇ ھۆددىگە ئېلىۋالدى. بازاردا تاۋارلار ئۈكسۈپ، تەمىنلەشتە جىددىيلىك تۇغۇلدى. ئاساسىي تۇرمۇش ئەشيالىرى چەكلىك، نورمىلىق سېتىلدى، يېمەكلىك ۋە ئاشلىق ئىشلەنمىلىرىنىڭ باھاسى ئۈرلەپ، بازارلار بىرمەھەل كاساتلىشىپ كەتتى. 1959 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايون پەرمان چۈشۈرۈپ ئاشلىق، پاختا، ياغ ۋە چارۋا قاتارلىقلارنىڭ بىرىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيا، تېرە ۋە ئۆي ھايۋانلىرىنىڭ ئىككىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيا ئىكەنلىكىنى، بۇلارنى دۆلەتنىڭ بىرتۇتاش باشقۇرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ ۋاقىتتىكى بازار باشقۇرۇشنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى بىرىنچى ۋە ئىككىنچى خىلدىكى ماددىي ئەشيالارنى توشۇپ ساتقۇچىلارنى تۇتۇش بولۇپ، «ھايانكەشلىكنى تۇتۇش» دەپ ئاتالدى.

1962 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا «ئۇچ قالدۇرۇق» (قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا، قالدۇرۇق باغ» قويۇۋېتىلىپ، يېزىلاردا ئائىلە ئىقتىسادى ئاز - تولا ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى. 1963 - يىلى يېزا بازار سودىسى ئەسلىگە كەلدى ۋە يېگىدىن ئېچىلدى ھەمدە دېھقان - چارۋىچىلارغا ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى خىلدىكى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزى ئىشلەپچىقىرىپ، ئۆزى سېتىش ئىجازەتنامىسى بېجىرىپ بېرىلىپ، دېھقانلارنىڭ دۆلەتكە سېتىپ بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىۋېلىش بولغاندىن كېيىن، ئىجازەتنامە بىلەن بازارلاردىكى ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇشقا قاتنىشىشقا مەدەت بېرىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، بازار سودىسى «كاپىتالىزم تۈپرىقى» دەپ قارىلىپ، قاتتىق چەكلەندى؛ بازارغا سېلىشقا رۇخسەت قىلىنغان كۆكتات، توخۇ، تۇخۇم قاتارلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى بازارلاردىلا سېتىلىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، ناھىيىنىڭ سىرتىغا يۆتكەپ سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمىدى. ھەرقايسى قاتناش ئېغىزلىرىدا چازا قۇرۇلۇپ، كېچە - كۈندۈز تەكشۈرۈلدى.

شايارىدىن توقسۇغا بارىدىغان تاشيولىنىڭ يېڭى مەھەللە، يانئېرىق يول ئېغىزلىرىغا توساق قۇرۇلۇپ، ماشىنىلاردىكى «چەكلەنگەن» ماددىي ئەشيالار تەكشۈرۈلدى. يېڭىمەھەللە، قىزىل بايراق ۋە توپبولدى قاتارلىق يېزا بازارلىرى تاقىلىپ، بازار سودىسى مەنئى قىلىندى. ناھىيە بازىرىدا بازار كۈنى جۈمەدىن يەكشەنبىگە ئۆزگەرتىلدى، بازار باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ خادىملىرى «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقلىرىنى تۈتىدىغان» ساقچىغا ئايلاندى. يەنە كېلىپ نۇرغۇن ئىسيانچى شۇنداق ساقچى بولۇۋالدى، بۇ مەزگىلدە بازارلار كاساتلىشىپ، تەمىنات جىددىيلىشىپ كەتتى.

1978 - يىلى يېزىلاردىكى بازار سودىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مۇلازىمەت ئارقىلىق باشقۇرۇشنى تۈتۈش، مۇلازىمەت ئارقىلىق باشقۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش يولى تۈتۈلۈپ، بىر قىسىم يېزا بازارلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلدى. 1985 - يىل 10 - ئايدا تېرەك كوچىسى بىلەن ئىگەرچى كوچىسى ئارىلىقىدا مەركىزىي يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 5 - ئايدا جىڭپالاق كوچىسىنىڭ جەنۇبى، گۈلباغ يولىنىڭ جەنۇبى ئۇچىدا مال بازىرى قۇرۇلدى. ناھىيە ۋە يېزا بازارلىرىنىڭ يايما ئورۇنلىرى مۇڭلۇپىق پىلانلىنىپ قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە سودا - سانائەت ئورۇنلىرى قەدىمۇ - قەدىم قۇرۇلۇش بىلەن بىرگە، سىياسەتلەردىن مەسلىھەت بېرىش، ئۇچۇرلاردىن مەسلىھەت بېرىش ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى، مەدەنىي تىجارەت قىلىش بويىچە تەربىيە - تەشۋىقات پائالىيەتلىرى قانات يايدۇرۇلۇپ، «قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش، شارائىت يارىتىپ بېرىش» كە ئوخشاش كۆپ خىل ئۇسۇللار بىلەن سىرتتىن سودىگەرلەر جەلپ قىلىندى ۋە ئۇلارنىڭ بازارلاردا تىجارەت قىلىشىغا ئىلھام بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇزۇلغان يېمەكلىكلەر، ناچار، ساختا تاۋارلارنىڭ بازارغا سېلىنىشى مەنئى قىلىندى، شەھۋانىي ئۇن - سىن بۇيۇملىرى ۋە كىتاب - ژۇرناللار بىكار قىلىندى، «ئادىل تارازا»، «ئادىل مېتىر» لار قويۇلۇپ، قانۇنغا خىلاپ تىجارەتكە زەربە بېرىلدى، سودا جەريانىدا يۈز بەرگەن ماجىرالار كېلىشتۈرۈلدى. بازارلارنىڭ ھەممىسىدە سودا - سانائەت ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىدىغان سودا - سانائەتنى باشقۇرغۇچى خادىملار ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. «سودا - سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ پاكلىق قائىدىسى»، «ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان تىجارەتچىلەرنى جازالاش چارىسى»، «ئاساسىي تۇرمۇش تاۋارلىرىنىڭ بۇگۈنكى باھاسى» قاتارلىق قائىدە - ئىنتىزاملار تاختىغا يېزىپ ئېسىلىپ، ئاممىنىڭ نازارەت قىلىشىغا قۇلايلىق يارىتىلدى.

1976 — 1993 - يىلغىچە بازار باشقۇرۇش پەيدىنپەي مۇكەممەللەشتى، مەۋرىي باشقۇرۇش مۇلازىمەت تىپىدىكى باشقۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە، كەسىپلەرنى تەڭشەپ ئايرىش، بازارلارنى قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتى ئىشلەندى، ئوتۇن - ئوت چۆپ بازىرى توشۇشقا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن توپبولدى يولى بىلەن چىنەباغ كوچىسىنىڭ تۇتاشقان جايىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ناھىيە بازىرىنىڭ تازىلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن مال بازىرى شەھەر ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، گۆش، كۆكتات، مۇڭ - چۇڭ بازىرى تازىلاش ۋە دىزىنفېكسىيە قىلىشقا قۇلايلىق بولسۇن ئۈچۈن، بەلگىلەنگەن ئورۇنلاردا تەسىس قىلىندى.

§ 3 . كارخانىلارنى تىزىملاش

مىنگو دەۋرىدە خوسۇسىي قول سانائەتچىلەر، سودىگەرلەر (مۇقىم سودىگەرلەر ۋە كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان سودىگەرلەر) ناھىيىلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا تىزىمغا ئالدۇرۇپ، كىنىشكا ئالغاندىن كېيىن تىجارەت باشلايتتى (يايما يايانتى) ۋە بەلگىلىمە بويىچە باج تاپشۇراتتى. شايارغا سىرتتىن كېلىپ تىجارەت قىلىدىغانلار كىنىشكىسىنى كۆرسىتىپ ئاندىن تىجارەت قىلاتتى. ساراي، ئاشپۇزۇل، گۆرۈخانا، كىتابخانا

ۋە مال بازارلىرىغا چ خ ئىدارىسى تەكشۈرۈپ كىنىشكا بېرەتتى؛ مىلىچ مال، تۇرلۇك مال، چاي، قەنت، گىزەك، ھاراق ـ تاماكا قاتارلىق ئادەتتىكى سودا كەسىپلىرىگە باج تارمىقى كىنىشكا تارقىتىپ باج ئالاتتى. مىنگونىاڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى)، شايار ناھىيىسىدە كىنىشكىسى بار سودا ـ سانائەتچىدىن 196 ئائىلە بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سودا سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، ناھىيىدىكى ئەسلىدە بار بولغان سودا ـ سانائەتچىلەرنى ئېنىقلاپ تىزىملاپ، تۇرمۇتۇر تەكشۈرگەندىن كېيىن كىنىشكا تارقىتىپ بەردى. 1953 ـ يىلدىن بۇرۇن ناھىيىدە دۆلەت كارخانىسىدىن سودا شىركىتىلا بار ئىدى، قالغىنى ھەممىسى خۇسۇسىي كارخانا ئىدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەت ئورۇنلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىنى باھالاپ، ئېنىقلاپ تەكشۈرگەندىن كېيىن قايتا كىنىشكا تارقاتتى. بۇ چاغدا ناھىيىدە كىنىشكىسى بار سودا ـ سانائەتچىدىن 578 ئائىلە بار ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇراقلىق مەبلىغى 155 مىڭ 700 يۈەن (يېڭى پۇلغا سۇندۇرغاندا) ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى 433 ئائىلە، سودىگەر 97 ئائىلە، مۇلازىمەت كەسىپدىكىلەر 16 ئائىلە، تىرانسپورت كەسىپدىكىلەر 27 ئائىلە ئىدى. 1956 — 1957 يىللىرى يەككە سودا ـ سانائەت ئۆزگەرتىلىپ، نۇرغۇن بىرلەشمە كارخانا، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ، كارخانىلارنىڭ خاراكتېرىدا ئۆزگىرىش بولدى. بۇ چاغدا سودا ـ سانائەتچىلەرنى تىزىملاش ئىماسەن كوللېكتىپ، بىرلەشمە گەۋدە سودا ـ سانائەت كەسپى ۋە دۆلەت ئىگىدىكى سودا ئورۇنلىرىغا كىنىشكا تارقىتىشقا قارىتىلدى. 1957 ـ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچى 500 ئائىلىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى 396 ئائىلە، سودىگەر 83 ئائىلە، تىرانسپورت كەسىپدىكىلەر 21 ئائىلە ئىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1957 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى سودا كەسىپلىرىنى تىزىملاپ كىنىشكا تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 16　　بىرلىكى: ئادەم، تۆمەن يۈەن

تۈر / كەسىپ	ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار			ھەمكارلىق دۆكان			يەككە تىجارەتچىلەر			
	ئائىلە	كەسىپكار	پاي سوممىسى	ئائىلە	كەسىپكار	پاي سوممىسى	كىنىشكىسى بارلار		كىنىشكىسى يوقلار	
							ئائىلە	كەسىپكار	ئائىلە	كەسىپكار
تۇرلۇك مال كەسىپى	13	81	2.25	25	135	1.95	12	36	53	62
مۇلازىمەت كەسىپى				1	36		4	16	8	12
ئىگىدار ـ توقۇم كەسىپى							20	58	69	124
تىرانسپورت كەسىپى							6	19	13	18

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» مەزگىلىدە تاقۇپتىلگەن تەركىن بازار (يېزا ئىگىلىكى مەھسۇلاتلىرى سودا بازىرى) لار 1961 ـ يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، كىنىشكىسىز سودىگەرلەر كۇنسېرى كۆپەيدى. قىسمەن ھەمكارلىق دۆكانلىرى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى دۆكانلار قايتىدىن ئايرىلدى، سودا تۈرلىرى بۇرۇنقى مەزگىللەردىكىدىن كۆپەيدى. بۇ ۋاقىتتا نوپۇسى شۇ جايدا بولغان، تىجارەت بىلەن جان باقىدىغانلارنى تىزىملاپ، كىنىشكا تارقىتىپ بېرىش، ۋاقىتلىق ياكى پەسىللىك تىجارەت قىلىدىغانلار ئۇششاق يايمىچىلار ۋە ھۆپىگەرلەرنى تىزىملاپ قويۇپ كىنىشكا تارقاتماسلىق بەلگىلەنگەن ئىدى. 1964 ـ يىلى قول

سانائەتچىلەر تەرتىپكە سېلىنىپ تىزىملاندى ۋە ئۇلارغا كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى، ھەم دېھقانچىلىق قىلىدىغان، ھەم قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار تىزىملاپ قويۇلۇپ، كىنىشكا بېرىلمىدى.

1966 — 1976 - يىلغىچە تىزىملاش خىزمىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1979 - يىلى سودا - سانائەتچىلەرنى تىزىملاپ باشقۇرۇش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلدىن باشلاپ مەملىكەت بويىچە بىرتۇتاش بېسىلغان «تىجارەت كىنىشكىسى» تارقىتىلدى. 1984 - يىلى دۆلەت، كوللېكتىپ، يەككە سودا - سانائەت كارخانىلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە تىزىملاندى. 1989- يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى كارخانىلارنىڭ ئىگىلىك خاراكتېرى، تىجارەت دائىرىسى، باشقۇرۇش شەكلى قايتىدىن قاتتىق تەكشۈرۈلۈپ بېكىتىلدى ۋە ئۇلار تىزىملىنىپ، كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى. بۇ چاغدا سودا - سانائەتچىلەرنى تىزىملاش خىزمىتى قانۇن - نىزام يولىغا كىرىدى، ھەر يىلى قەرەللىك تەكشۈرۈلۈپ، كىنىشكىسى ئالماشتۇرۇلدى، دۆلەت، كوللېكتىپ ۋە يەككە كارخانىلار بىرەڭ تىجارەت كىنىشكىسىنى ئېسىپ تىجارەت قىلىدىغان بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى سودا سانائەتچى 2232 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىلكىدىكىسى 247، شېرىك كارخانا بىر، يەككە تىجارەتچى 1984.

§ 4 . ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇنۇشتىن بۇرۇن، ئىقتىسادىي توختام كېلىشىم خېتى دېيىلەتتى، خەلق ئارىسىدىكى يەر، ئۆيلەرنى ئېلىپ - سېتىشتا ۋە باشقا ئىقتىسادىي ئېلىم - بېرىمدە ئىككى تەرەپ كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، كېپىللىك تۇرغۇزۇشاتتى، بەگ، شاگىرت، ئاخۇن قاتارلىقلار ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارنىڭ گۇۋاھچى بولۇشىدا ئىناۋەتلىك ئىسپات پۈتۈلەتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قانۇنۇلۇپ 1980 - يىلىغا كەلگىچە، ناھىيىدە ئىقتىسادىي توختاملارغا گۇۋاھلىق بېرىدىغان قانۇنلۇق ئاپپارات يوق ئىدى. توختام ئىككى تەرەپنىڭ كېڭىشىشى بىلەن تۈزۈلەتتى، ئۇنىڭ قانۇنىي چەكلەش كۈچى بولمايتتى. 1980 - يىلى توختام باشقۇرۇش خىزمىتى باشلاندى. ناھىيىلىك سودا - سانائەتنى مەسئۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىقتىسادىي توختاملارنى نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش ۋە ئىقتىسادىي توختام ماجىرالىرىنى كېلىشتۈرۈش، كېسىم قىلىشقا مەسئۇل بولدى. بانكا ۋە كرېدىت تارماقلىرى كرېدىت، راسچوت قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردىكى ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇردى. 1984 - يىلى سودا - سانائەت ئىدارىسىدە ئىقتىسادىي توختاملارنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى كېسىم كومىتېتى قۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىدە 1984 — 1993 - يىلغىچە ئىقتىسادىي توختاملارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 17 بېرلىكى: تۆمەن يۈەن

يىللار	توختام سانى	توختامدىكى سومما	بۇنىڭدىكى ماجىرا ئەھۋالى			
			دېلو	ماجىرادىكى سومما	كېلىشتۈرگەن سومما	ئىزاھ
1984	143	337.68	1	0.176	0.176	
1986	796	622.7	5	42	6	
1987			2	2.1	1.4	

		14.05	2	754.95	186	1990
				2485.5	191	1991
ئاخىرلاشمىغان		23.3	2	3010.49	311	1992
ئاخىرلاشقان	22.968	28.68	1	3948.12	149	1993

5 § . ماركا باشقۇرۇش

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) «جۇڭخۇا مىنگونىڭ ماركا قانۇنى» ئېلان قىلىندى، شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇ قانۇننى ئېلان قىلىپ، سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىغا ناھىيە تەۋەسىدىكى ماركىلارنى رويخەتكە ئېلىپ تىزىملاش خىزمىتىنى تاپشۇردى.

1993 - يىلى يىل ئاخىرىغا قەدەر شايار ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى ئىككى قېتىم ماركا تىزىملاشنى بېجىردى. بىرى، ناھىيىلىك ئىلمە توقۇلما زاۋۇتىنىڭ «چىپار بۇغا» ماركىلىق يۇرۇشلۇك ئېلمە توقۇلما مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماركىسىنى تىزىمغا ئالدى؛ يەنە بىرى، ناھىيىدىكى كوللېكتىپ كارخانا — سالقىن پالاز زاۋۇتىنىڭ «پىنگشۇن» ماركىلىق يۇرۇشلۇك سالقىن پالاز مەھسۇلاتلىرىنىڭ ماركىسىنى تىزىمغا ئالدى.

6 § . تاۋار باشقۇرۇش

1978 - يىلدىن كېيىن بازارلار كۆنسېرى ئاۋاتلىشىپ، تاۋارلارنىڭ تۈرى ۋە مىقدارى مىسلىسىز كۆپەيدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلقنىڭ مەنپەئىتىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئالاقىدار ھاكىمىيەت تارماقلىرىنى تاۋار بازارلىرىنى تەكشۈرۈشكە بۇيرىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى ياز پەسلىدە سوغۇق ئىچىملىك ۋە دوغاپ يايىسچىلىرىنى ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى تەكشۈردى. 1985 - يىلدىن كېيىن ياز پەسلىدە دوغاپ سېتىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى تەكشۈرۈشنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى سوغۇق ئىچىملىك زاۋۇتلىرى (مەسىلەن، چوكامۇز، مارۇزنى ۋە تۈرلۈك سوغۇق ئىچىملىكلەر) نى ياسايدىغان، يىمەك- ئىچمەك مۇلازىمىتى كەسپىدىكى ئاشخانىلار، ئاشپۇزۇللارنىڭ تازىلىق ئۇلچىمىنى تەكشۈرۈشكە قارىتىلى. 1986- يىلدىن كېيىن بازارلاردا ساختا، ناچار تاۋارلار كۆنسېرى كۆپەيدى، ناھىيىلىك سودا - سانائەت ئىدارىسى باش بولۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا، بازارلىرىدىكى تاۋارلارنى «ساختا، ناچار تاۋارلارغا زەربە بېرىش» بويىچە ھەر يىلى بىر، ئىككى قېتىم تەكشۈرۈپ تۇردى. تەكشۈرۈشكە سودا - سانائەت ئىدارىسى، مال ئىدارىسى، ئۇلچەم ئىدارىسى، ھاراق - تاماكا مونوپول ئىدارىسى ۋە ئىستېمالچىلار جەمئىيىتى ئاساس بولۇپ قاتناشتى، ج خ ئىدارىسى بىلەن تەپتىش تارمىقى ھەمكارلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، تەكشۈرۈلىدىغان مۇھىم نۇقتىلارغا ئاساسەن، ئالاقىدار تارماقلار تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلدى. مەسىلەن، قەنت- شېكەر، ھاراق، تاماكا قاتارلىقلار تەكشۈرۈلگەندە، سودا ئىدارىسى ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇرغاندىن سىرت، ناھىيىدىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قەنت- شېكەر، ھاراق، تاماكا شىركەتلىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى. تۈرلۈك مالالار ئىچىدىكى ساختا، ناچار تاۋارلار تەكشۈرۈلگەندە، تۈرلۈك مالالار شىركىتى بىلەن توقۇلما بۇيۇملار شىركەتلىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى. تىببىي دورىلار ئىچىدىكى ساختا، ناچار دورا - تاۋارلار تەكشۈرۈلگەندە، مەھىيە، دورا

شايار ناهىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسىنىڭ قىسمەن بىللاردا بەككە سودا ـ سانائەتچىلەرنى تىزىملاپ كىنىشكا بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 18

بىرلىكى: ئائىلە، ئادەم، تۇمەن يۈەن

تۈر / بىللار		بازارلاردىكى سودا ـ سانائەت كەسپى									پىيادا ـ كەنتلەردىكى سودا ـ سانائەت كەسپى									تۇمۇنى جەمئىي
		كىچىك سانائەت، قول ھۈنەرچىلىق كەسپى	قانىناش، تراكتور كەسپى	تۆتى رېمونتچىلىق	تۇرلۇك مال سودىسى	توشۇش كەسپى	پەيغەك ـ ئېچىمەك كەسپى	رېمونتچىلىق كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى	كىچىك جەمئىي	كىچىك سانائەت، قول ھۈنەرچىلىق كەسپى	قانىناش، تراكتور كەسپى	تۆتى رېمونتچىلىق	تۇرلۇك مال سودىسى	توشۇش كەسپى	پەيغەك ـ ئېچىمەك كەسپى	رېمونتچىلىق كەسپى	مۇلازىمەت كەسپى	كىچىك جەمئىي	
1984	ئائىلە سانى	76	12		216	8	105	38	33	488	11	12	3	191	16	63	32	9	336	824
	كەسىپكار	113	18		317	12	217	51	48	776	19	20	4	251	21	123	47	10	495	1271
	رويخەتتە كى مەبلەغى	1.3	3.1		11	1.1	1.7	1.8	1.9	21.9	0.3	11.6		13.5	1.3	2.1	0.3	3.9	33	54.9
1985	ئائىلە سانى	90	23		267	10	135	53	40	618	16	33	3	305	2	115	69	17	560	1178
	كەسىپكار	138	30		379	14	280	75	59	975	24	55	4	419	4	225	112	20	863	1838
	رويخەتتە كى مەبلەغى	0.07	37.3		25.9	3.1	0.7	0.4	2.4	69.87	2.6	24.6		31.8	0.2	5.3	2.5	9.1	76.1	145.97
1986	ئائىلە سانى	99	36	1	295	11	168	75	44	729	24	41	4	323	3	145	85	24	649	1378
	كەسىپكار	145	51	1	414	16	354	105	65	1151	35	66	5	451	6	286	137	29	1015	2166
	رويخەتتە كى مەبلەغى	0.2	60.1	0.1	4.8	3.1	1.9	3.8	6.3	74.3	2.8	36.8		33.3	0.2	6.3	10.2	2.5	92.1	166.4
1987	ئائىلە سانى	117	38	1	314	11	183	99	52	815	32	42	4	332	3	1671	90	26	696	1511
	كەسىپكار	167	52	1	443	16	381	145	75	1280	52	69	5	380	6	327	148	31	1018	2298
	رويخەتتە كى مەبلەغى		2.5	60.8	7	3.1	2.5	7.4	0.8	84.1	3	38.3		32.9		7	2.6	10.1	94.4	178.5

1760	833	29	33	206		392	5	41	127	927	31	59	255		351	1		197	ئائىلە سانى
2768	1378	47	41	406		603	6	68	207	1390	53	71	469		480	1		272	كەسپكار
165.5	105.7	2.3	0.3	6.7		25.3	0.2	59.9	10.1	59.8	2.8	2.4	6.6		20.3	0.1		6.4	رويخەتتە- كى مەبلە- غى
1174	446	9	24	100		240	2		71	728	39	42	192		285		1	169	ئائىلە سانى
	1962	822	16	33	251		394	3		125	1140	61	66	417		387	1	208	كەسپكار
139.3	51.6	0.8	1.4	6.6		33.9	0.02		8.9	87.7	5.1	3.4	14.5		48.3		3	13.4	رويخەتتە- كى مەبلە- غى
1335	519	10	29	111		284	2		83	816	47	55	213		313		8	180	ئائىلە سانى
2031	945	18	40	276		464	3		144	1086	73	86	260		431		10	226	كەسپكار
172	59.6	0.8	1.6	7.4		39.6	0.02		10.2	112.4	5.5	4.1	16.2		52.1		20.6	13.9	رويخەتتە- كى مەبلە- غى
1462	585	13	39	130		309	2		92	877	58	59	218		346		8	188	ئائىلە سانى
2228	1078	21	52	303		523	3		177	1149	91	85	272		451		10	240	كەسپكار
182	68.12	1.1	2.5	8.4		44.4	0.02		11.7	113.9	7	4.6	17.2		50.7		20.6	13.8	رويخەتتە- كى مەبلە- غى
1633	658	14	44	145		348	2		105	975	69	64	236		384		8	214	ئائىلە سانى
2571	1174	22	57	321		577	3		194	1396	104	91	410		499		10	282	كەسپكار
210.3	77	1.2	2.9	9.4		49.7	0.02	28	13.8	133.1	9.3	4.9	21.5		60.2		20.6	16.6	رويخەتتە- كى مەبلە- غى
1984	757	28	49	164		355	2	43	131	1227	102	79	286		451		50	259	ئائىلە سانى
3110	1283	36	65	345		571	3		220	1827	150	108	517		596		82	374	كەسپكار
525.8	201.4	3.5	3.6	10.4		54.3	0.02	108.3	21.3	324.4	18.8	6.1	27.7		91.2		149	31.6	رويخەتتە- كى مەبلە- غى

1988
1989
1990
1991
1992
1993

باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ خادىملىرى ۋە دورا شىركىتىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشتۇرۇلدى.

تەكشۈرۈپ چىقىلغان ساختا، ناچار تاۋارلار ئىچىدىكى تىببىي دورا تۈرىدىكىلەرنىڭ مال كىرگۈزۈش پوللىرى ۋە پارچە سېتىلىش ئەھۋالى تەكشۈرۈپ سۈرۈشتە قىلىندى، باشقا كۈندىلىك بۇيۇملار، گىرىم بۇيۇملىرى، قەنت ـ شېكەر، ھاراق، تاماكا، يېمەكلىك قاتارلىقلار كۆيدۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىندى ھەمدە ئەھۋالغا قاراپ جەرىمانە قويۇلۇش بىلەن بىرگە، ساختا مال ئىشلەش ئۈسكۈنىلىرى ئىز قوغلاپ سۈرۈشتە قىلىندى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 — 1993 ـ يىللاردا «ساختا، ناچار مالىلارغا زەربە بېرىش» بويىچە نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 19

ۋاقتى	قولغا چۈشۈرۈلگەن ساختا، ناچار تاۋارلارنىڭ تۈرلىرى	مۇندۇرۇلغان سومما-سى (تۆمەن يۈەن)	بىرتەرەپ قىلىش چارىسى
1992 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە	يېمەكلىك، تۈرلۈك مال، بەرلىك مەھسۇلات، مېتال بۇيۇملار، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى	0.8	كۆيدۈرۈلدى
1993 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىن 1994 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە	ھاراق، تاماكا، شېكەر، كەمپۇت، ئىچىملىك، دورا، ئاياغ، گىرىم بۇيۇملىرى، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى	3.3	15 مىڭ يۈەنلىك مال كۆيدۈرۈلدى

VI باب

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1984 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈنى شايار ناھىيىسىدە ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى قۇرۇلدى. ئىدارە قۇرۇلغاندا 7 خادىم سەپلەندى. 1993 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، بۇ ئىدارىنىڭ خادىمى 9 غا يەتتى. ئىدارە قۇرۇلغاندىن بۇيان، قەرەللىك تەپتىشلىك، مەخسۇس تەپتىشلىك، كارخانا تەپتىشلىكى بولۇپ جەمئىي 272 تۈرنى تەپتىش قىلدى، تەپتىشلىك سوممىسى 470 مىليون يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىزامغا ـ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىنغان سومما 10 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ، مالىيىگە تاپشۇرۇلىدىغان سومما 2 مىليون يۈەندىن ئاشىدۇ. مالىيىگە ئەملىي تاپشۇرۇلغان سومما 1 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

1990 ـ يىل 8 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئورنى قۇرۇلدى، بۇ ئورۇن تېرەك كوچىسىنىڭ شەرقىگە جايلاشتى. جەمئىيەتتىن ئۆچ نەپەر ئىقتىسادىي تەپتىش خادىمىنى تەكلىپ قىلدى، بۇ ئورۇن — مۇستەقىل ھېسابات قىلىدىغان، كىرىم ـ چىقىمغا ئۆزى ئىگە بولىدىغان، ھەقلىق مۇلازىمەت قىلىدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى كەسىپىي خاراكتېرلىك ئىجتىمائىي ۋاستىچىلىك ئاپپاراتى. بۇ ئورۇن كەسىپنى قانات يايدۇرغاندىن بۇيان تۈرلۈك ھاۋالە قىلىنغان كەسىپىي تۈردىن 246 نى تاماملىدى، ئالدى بىلەن ئاساسىي قۇرۇلۇشلارنىڭ خامچوت، نەقچوتىنى تەكشۈرۈش كەسپىنى قانات يايدۇردى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي تەپتىش خىزمىتىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 9 — 20　　بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

يىللار	تۇر سانى	تەپتىش قىلىنغان كومۇسسىيا سومما	ئىنتىزامغا خىلاپ كومۇسسىيا سومما	مالىيىگە تاپشۇرىدىغان سومما	مالىيىگە تاپشۇرغان سومما	ئىزاھ
1984						يۇ يىلدا ئىدارە يېڭى قۇرۇلغاچقا كەسىپ ئىشلەنمىدى
1985	34	2771.25	69.16	45.29	32.09	
1986	38	3097.28	139.2	23.47	24.3	
1987	42	3423.31	116.74	8.64	9.85	تاپشۇرۇلغان سان ئال-دىنقى يىلىي تولۇقلاپ تاپشۇرۇلغىنىي ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ
1988	32	2608.23	54.06	8.25	17.02	يۇقىرىقىغا كوخشاش
1989	27	1052.09	32.49	9.04	6.87	
1990	29	3849	97	33	9	
1991	26	2281.33	29.01	1.22	8.89	تاپشۇرۇلغان سان ئال-دىنقى يىلىي تولۇقلاپ تاپشۇرۇلغىنىي ئۈز ئىچىگە ئالىدۇ
1992	22	20000	419.65	50.62	50.62	
1993	22	7922	65	15.64	14.3	
جەمئىي	272	47004.49	1022.31	195.17	173.94	

گۈلسىچى قىسسىم

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

شايار ناهيه بازىرىنىڭ 50 - يىللاردىن ئىلگىرىكى كۆرسەتمىلىك خەرىتىسى

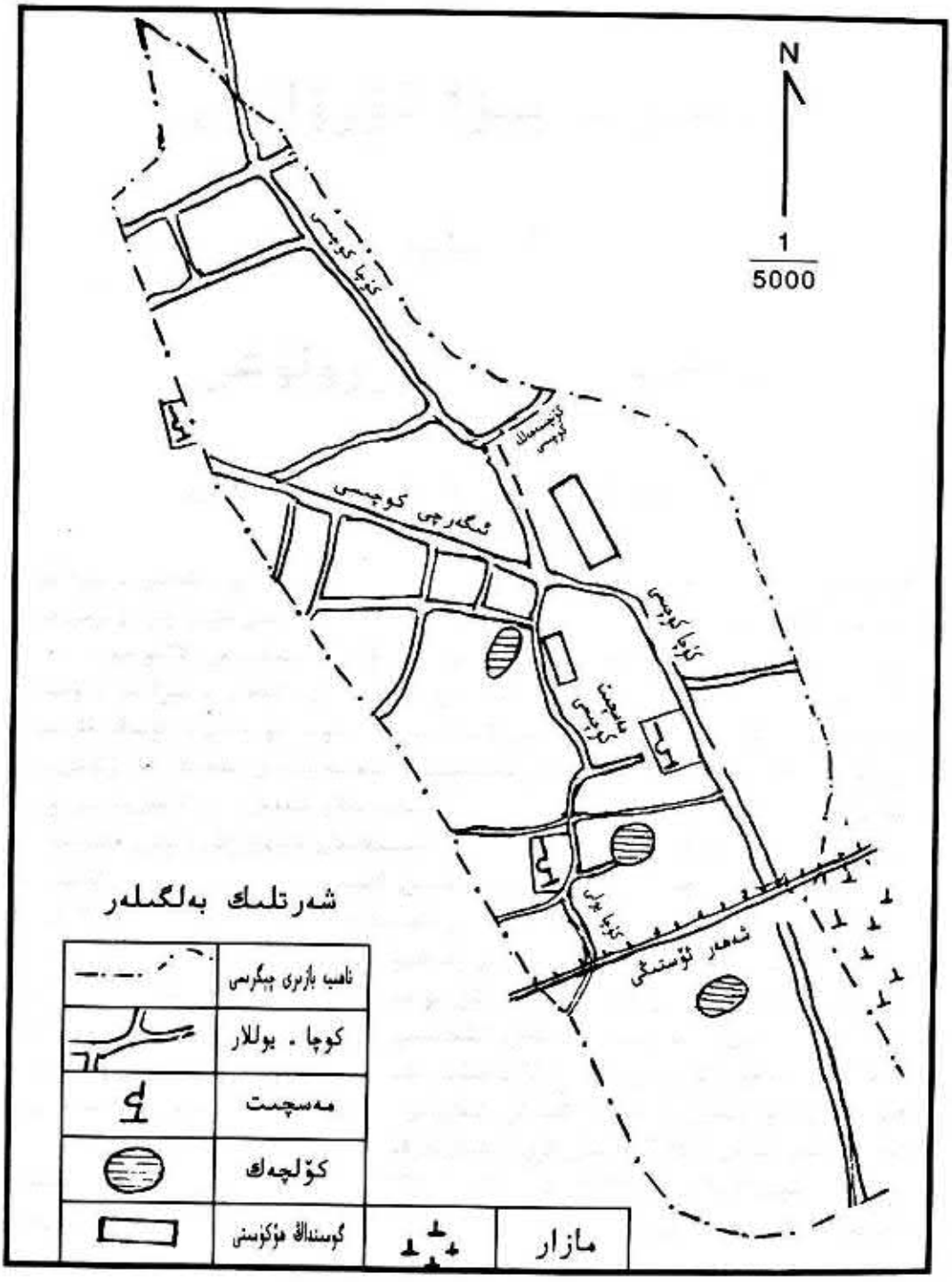

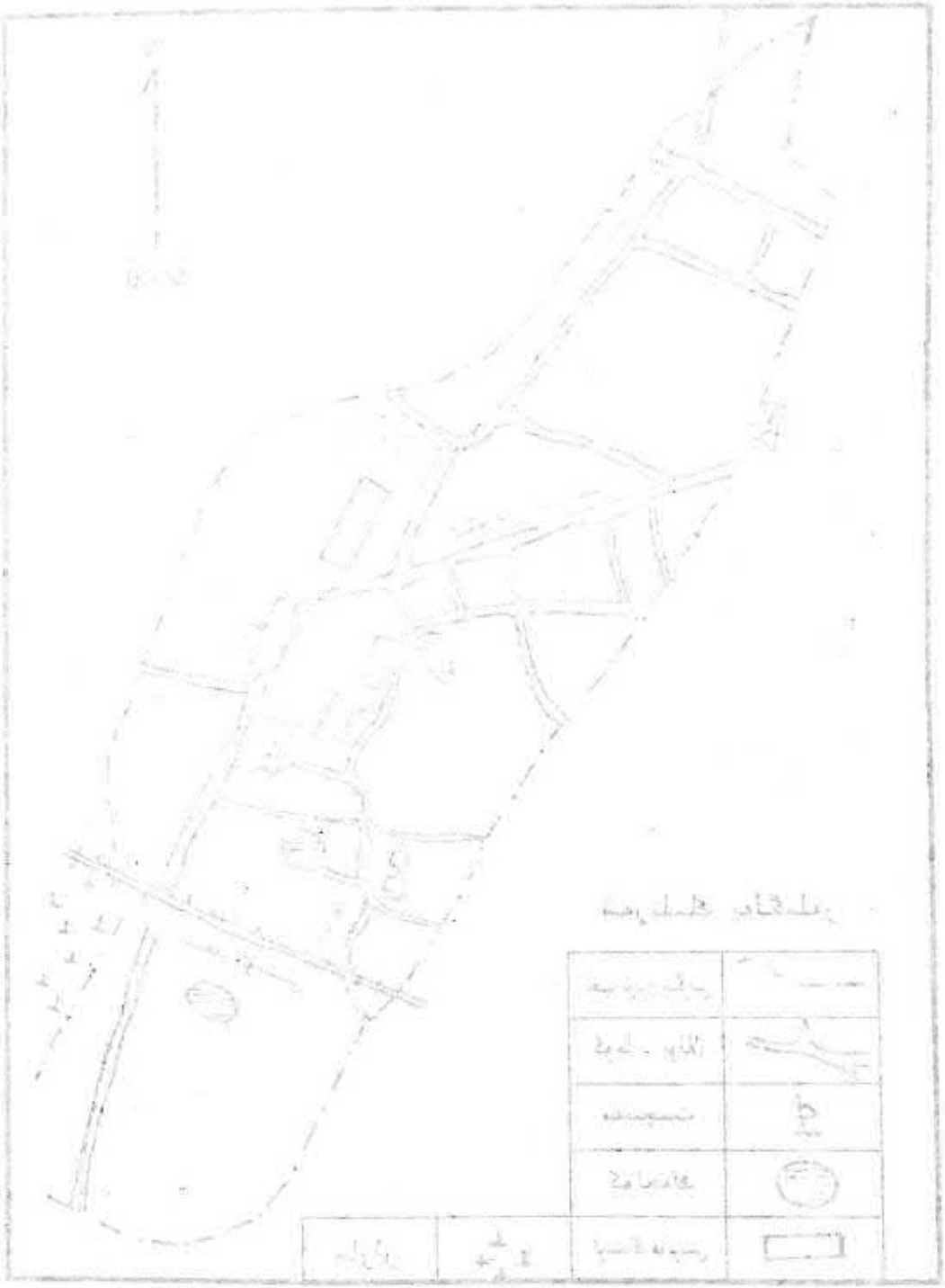

ئونىنچى قىسىم

شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى

I باب

شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى

§ 1 . ئاپپاراتلارنىڭ تەرەققىيات جەريانى

مىنگو يىللىرىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىنىدى. 1950 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ئىشلىرىنى باشقۇردى.

1959 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشىنى پىلان كومىتېتى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1969 - يىلى ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئۇنىۋېرسال گۇرۇپپىدا ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇش كومىتېتى ۋە ناھىيە بازىرى مەھەللە قۇرۇلۇشى، ئۆز سۆ مەنبەسى قۇرۇلۇشىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۆلار شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى ۋە مەھەللە يوللىرىغا ئاسفالت يانتۇ ئۇش، ئىدارىلەرنىڭ سۆ مەنبەسى ماشىنىلاشقان قۇدۇق قۇرۇلۇشى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى خىزمىتى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىغا تەۋە بولدى؛ 1982 - يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە شەھەر - يېزىلارنى پىلانلاش ئاساسىي قۇرۇلۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. يېزا - بازارلاردىمۇ مۇناسىپ ئاپپاراتلار قۇرۇلۇپ، يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» ئاساسىي قۇرۇلۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. شەھەر قۇرۇلۇشى خىزمىتىنى يەنىلا پىلان كومىتېتى باشقۇردى، پىلان كومىتېتىدا لايىھىلەش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ئاساسىي قۇرۇلۇشنىڭ خام چوت، نەق چوت ئىشلىرىنى ۋە قۇرۇلۇش سۈپىتىنى نازارەت قىلىش خىزمىتىگە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولدى. 1984- يىلى شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشى - مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنى ياساش خىزمىتىگە تەييارلىق كۆردى. 1986 - يىلى ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشىنى باشقۇرۇش كەسپى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتىدىن قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1990 - يىلى قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە مەمۇرىيەت، مالىيە ۋە لايىھىلەش ئىشخانىسىدىن ئىبارەت 3 بۆلۈمچە تەسىس قىلىنىدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قۇرۇلۇش سۈپىتىگە نازارەتچىلىك قىلىش پونكىتى، تۇرۇبا سۈيى شىركىتى، كۆكەرتىش ئەترىتى (نازىلىق ئەترىتى ئۇنىڭ ئىچىدە)،

ئۆي باشقۇرۇش ئورنى ۋە مۇھىت نازارەتچىلىك پونكىتى قاتارلىق 5 كارخانا، كەسپىي ئورۇن بار، ھازىرغىچە شۇ بويىچە بولۇپ كەلدى. ھازىر مەمۇرىي شتاتتىكى كادىر 8، كەسپىي شتاتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 69، شەھەر - بازارنى كۆكەرتىش مۇلازىمەت ئەترىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 28، 3 مۇھىت ئاسراش ئاپتوموبىلى، 5 تراكتور بار. كۆلىمى 1060 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر خىزمەت بىناسى بار.

§ 2 . ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش ۋە پىلاننى يولغا قويۇش

1. ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى شايار بازىرىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتىر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 600 مېتىر، ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 0.60 كۋادرات كىلومېتىر ئىدى. بازار ئىچىدە ئىگەرچى كوچىسى، كۆنچىمەھەللە كوچىسى، كۆچا كوچىسى، تېرەك كوچىسىدىن ئىبارەت 4 ئاساسلىق كوچا بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تار، ئەگرى - توقاي توپلىق يوللار ئىدى.

1949 - يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش باسقۇچىدا تۇرغاچقا، بىر قىسىم يېڭى ئىمارەتلەر سېلىنغان بولسىمۇ، ناھىيە بازىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي پىلانى بولمىغانلىقتىن، بازارنىڭ ئومۇمىي قىياپىتىدە ئۆزگىرىش ناھايىتى ئاز بولدى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى سۆچىلىق ئىدارىسىدىن تېخنىك كادىرلارنى ئاجرىتىپ، شايار بازىرىنىڭ دەسلەپكى پىلاننى تۈزۈپ چىقتى، پىلاندا جەنۇبتىن شىمالغا خەلق يولى، سايباغ يولى ۋە تويبولدى غول يولىنى ئېلىشنى؛ شەرقتىن غەربكە چىنە باغ كوچىسى، تېرەك كوچىسى، شەھەر ئوتتۇرا كوچىسى، قۇمۇق كوچىسى ۋە سېدە باغ كوچىسىنى ئېلىشنى بېكىتتى. 1988- يىلى «شەھەر پىلانلاش قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك شەھەر قۇرۇلۇش ئىدارىسى شايار بازىرىنىڭ شەھەر رايونىنى ئومۇمىيۈزلۈك پىلانلاپ چىقىپ سانائەت رايونى، تۇرمۇش رايونى، سودا رايونى، ئامبار رايونىنىڭ جايلىشىشىنى، ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانلانغان كۆلىمىنىڭ 7.5 كۋادرات كىلومېتىر بولۇشىنى، شەھەر رايونى نوپۇسىنى 50 مىڭغا يەتكۈزۈشنى بېكىتتى. 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى بەنگۆتكىچى نېفىت ئېچىلىۋاتقان رايوندىكى 4 ناھىيىدىن ناھىيە بازىرىنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىشنى تەلەپ قىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق، ناھىيە بازىرى رايونى جەنۇبقا يەنە 2.50 كۋادرات كىلومېتىر كېڭەيتىلىپ، ئومۇمىي كۆلىمى 10 كۋادرات كىلومېتىرغا يەتكۈزۈلدى. شايار بازىرىنىڭ تەرەققىيات پىلانى بويىچە غول يول، چوڭ يول، تارماق يول بولۇپ، 13 يول ئېلىش بېكىتىلدى. شايار بازىرىدىكى ئاساسلىق يوللار:

1) گۈلباغ يولى　بۇ يول ناھىيە بازىرىنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان. يولنىڭ غەربىي تەرىپى ناھىيە بازىرى، شەرقىي تەرىپى ئېتىز ۋە كەنتلەرگە تۇتىشىدۇ. يولنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 2800 مېتىر، ئىككى تەرىپىدە 3 مېتىر كەڭلىكتىكى ئورمان بەلۋېغى بار. 1988- يىلى يولنىڭ 800 مېتىر قىسمىغا، 1990 - يىلى 400 مېتىر قىسمىغا ئاسفالت يېتۈزۈلدى. (1600 مېتىر قىسمى يەنىلا توپا يول).

2) سايباغ يولى　بۇ يول خەلق يولى بىلەن گۈلباغ يولىنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان، جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 250 مېتىر. 1984 - يىلى 1350 مېتىر قىسمىغا 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يېتۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرەك كوچىسى بىلەن كېسىشكەن يېرىدىن چىنەباغ كوچىسى بىلەن كېسىشكەن

يېرىگىچە بولغان بۆلىكى 14 مېتىرغا كېڭەيتىلدى. بۇ يولغا ئاساسەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى، توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى جايلاشقان. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى بۇ كوچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بازار كۈنلىرىدە بۇ كوچىدا ئادەم ۋە ياپىلار ئەڭ كۆپ بولىدۇ.

3) خەلق يولى بۇ يول ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، شىمالدا توقسۇ - شايار تاشيولى بىلەن كۆچا - خوتەن تاشيولى تۆتاشقان ئاچالدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا 2 - ماي زاۋۇتىنىڭ دەرۋازىسىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2800 مېتىر. بۇ يول 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يول قىلىپ ياسالدى. 1988 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي پىلان لايىھىسى يولغا قويۇلۇپ، بۇ يولنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى 1050 مېتىر يەر 3 بۆلەكلىك ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى ۋېلىسىپىت يولىنىڭ كەڭلىكى 4.50 مېتىردىن، ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 1.50 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 5.50 مېتىردىن قىلىپ ياسىلىپ، ئومۇمىي كەڭلىكى 36 مېتىرغا يەتكۈزۈلدى. بۇ يول ناھىيە بازىرىنى ئۆزۈنسىغا، چىنەباغ، تېرەك، قۇملۇق، سېدەباغ كوچىلىرىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدۇ. بۇ يولدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى، ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قاتارلىق ئورۇنلار بار، بۇ ناھىيە بازىرىدىكى ئاساسلىق يول بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

4) توپبولدى يولى بۇ يول جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان، شىمالدا چىنەباغ كوچىسىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2500 مېتىر كېلىدۇ. 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى. 1984 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى. بۇ يولدا ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ، ئورمانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

5) چىنەباغ كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە توپبولدى يولىغىچە بارىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 1250 مېتىر. 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى؛ 1984 - يىلى توپىسى يۇتكۇلۇپتىلىپ، شېغىل تۆكۈلۈپ 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يول قىلىپ ياسالدى، 1988 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا ئۆزگەرتىلدى، ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 14 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ۋېلىسىپىت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن، ئورمان بەلۋېغى بىلەن ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 2 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن بولۇپ، ئومۇمىي كەڭلىكى 30 مېتىر كېلىدۇ. كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى، ياغاچچىلىق كوپېراتىپى، يول ئاسراش ئەترىتى، يولۇچى توشۇش بېكىتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

6) تېرەك كوچىسى بۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1150 مېتىر، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە توپبولدى يولىغىچە بارىدۇ. بۇ كوچا 60 - يىللاردا توپا يول قىلىپ ياسالغانىدى، 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يانقۇزۇلدى، 1988 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا ئۆزگەرتىلدى، ئومۇمىي كەڭلىكى 26 مېتىر كېلىدۇ، ئىككى تەرەپتىكى ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىردىن، ۋېلىسىپىت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىردىن كېلىدۇ (سايباغ يولىنىڭ شەرقىدىكى قىسمى ئۆزگەرتىلمىدى)، يول يانقىسىغا تەپتىش مەھكىمىسى، رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ماتارىپ ئىدارىسى، بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى

شايار ناھىيە بازىرىدىكى يوللار

جەدۋەل: 10 — 1

بىرلىكى: مېتىر

يول نامى	ئۆز ئۇلۇقى	قىزىل سىزىق- سىزىق كەڭلىكى	ئاپتوموبىل يولىنىڭ كەڭلىكى	كەسمە يۈز شەكلى	خاراكتېرى	ئىزاھ
خەلق يولى	2800	36	10	3 يۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش غول يولى	يۇنىڭ ئىچىدىكى 1750 مېتىر يۆلىكى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
چىنەباغ يولى	1250	30	10	3 يۆلەك	ئىچكى ئايلانما يول	سايباغ يولىنىڭ شەرقىدىكى 26 مېتىر يۆلىكى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
توپبولدى يولى	2500	26	14		ئىچكى ئايلانما يول	ئىككى تەرەپى ئۆزگەرتىلمىدى
سايباغ يولى	2500	26	14		ئىچكى ئايلانما يول	مەبلەغ يېتىشمىگەنلىكى- تىن لايىھە بويىچە ئۆزگەرتىشكە بولمىدى
تېرەك كوچىسى	1150	26	10	3 يۆلەك	قاتناش، سودا ئىككىلەمچى غول يولى	سايباغ يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنىڭ شەرقى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
شەھەر ئۆستەك كوچىسى	1950	26	14	3 يۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش غول يولى	لايىھە تەلىپى بويىچە 500 مېتىر قىسمىلا ئۆزگەرتىلدى
قۇملۇق كوچىسى	1350	26	10	3 يۆلەك	قاتناش، تۇرمۇش غول يولى	سايباغ يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنىڭ شەرقى تېخى ئۆزگەرتىلمىدى
سېدە باغ كوچىسى	1950	30	10	3 يۆلەك	ئىچكى ئايلانما يول	يول يۈزى كېڭەيتىلمىدى، ئۆزگەرتىلمىدى
گۈلباغ كوچىسى	2800	30	14		ناشقى ئايلانما يول	كېڭەيتىلمىدى، پەقەت 1200 مېتىر ئۆز ئۇلۇقىغا، 5 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يول ياسالدى
جىڭخاك كوچىسى	630	20	6			
تارىم كوچىسى (ۋاقىتلىق نامى)	850	26	10		ناشقى ئايلانما يول	ياسالمىدى، ھازىرمۇ توپا يول
ئىگەرچى كوچىسى	450	12	8		سودا ئىككىلەمچى غول يولى	1993 - يىلى ئاسفالت يانقۇزۇلدى
بازار كوچىسى (ۋاقىتلىق نامى)	600	26	10			
كۆنچى مەھەللە كوچىسى	450	20	8			

شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلار جايلاشقان. ئۇ جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان مەركىزىي كوچا بولۇپ، ئۇنىڭ خەلق يولى بىلەن كېسىشكەن يېرىنى كىشىلەر «تۆت كوچا» دەپ ئاتايدۇ. تۆت كوچىنىڭ مەركىزىگە گۈللۈك ياسالغان.

7) شەھەر ئۆستەڭ كوچىسى ئۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە توپبولدى يولىغىچە بارىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1950 مېتىر. 60 - يىللاردا كىچىك گۈلباغ تارماق ئۆستەڭىنىڭ شىمالىي قېشىنى بويلاپ 5 مېتىر كەڭلىكتە توپا يول ياسالغانىدى، 1984- يىلى بۇ يولغا 5 مېتىر كەڭلىكتە ئاسفالت يانتۇزۇلدى، 1988 - يىلى پىلان بويىچە بۇ يول كىچىك ئۆستەڭنى ئوق قىلغان قوش لىنىيىلىك يول قىلىپ ياسىلىپ، ھەر بىر لىنىيىنىڭ كەڭلىكى 7 مېتىر بولۇش تەلەپ قىلىنغان. ھازىر توپبولدى يولىدىن سايباغ يولىغىچە 500 مېتىر قوش لىنىيىلىك يول ياساپ پۈتتۈرۈلدى. يول ياقىسىغا ئاساسەن ئۆلچەم پونكىتى، سۇ ئېلېكتر ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار جايلاشقان.

8) قۇملۇق كوچىسى ئۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1350 مېتىر، شەرقتە گۈلباغ تاشقى ئايلانما يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىدۇ. بۇ كوچا 60 - يىللاردا ياسالغان بولۇپ، 1980 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يولغا ئۆزگەرتىلدى، 1988- يىلى كەڭلىكى 26 مېتىر ئاسفالت يول قىلىپ كېڭەيتىلدى. ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى يولىنىڭ كەڭلىكى 10 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ۋېلىسىپىت يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر، پىيادىلەر يولىنىڭ كەڭلىكى 3 مېتىر، ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى بىر مېتىر كېلىدۇ. يول بويىدا پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، ناھىيىلىك 3- باشلانغۇچ مەكتەپ، كىنو - فىلىم تارقىتىش - قويۇش شىركىتى، سوت مەھكىمىسى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

9) سېدەباغ كوچىسى ئۇ كوچا شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان بولۇپ، شەرقتە گۈلباغ يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىغا چىقىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1950 مېتىر، 1964 - يىلى ياسالغان. 1984 - يىلى 10 مېتىر كەڭلىكتىكى ئاسفالت يول قىلىپ ياسالغانىدى، 1990 - يىلى 3 بۆلەكلىك يولغا كېڭەيتىلدى. يول ياساشقا تاقاشقان ئۆي - ئىمارەتلەر چېقىۋېتىلدى، مەبلەغ يېتىشمىگەنلىكتىن يول ياساش تېخى باشلانمىدى. كوچىنىڭ ئىككى يېقىنىڭ كۆپ قىسمىغا ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان، شەرقى يېشىدا ئىلمە- توقۇلما زاۋۇتى، يېمەكلىكلەر زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلار بار.

2. ئۆي - ئىمارەت قۇرۇلۇشى

ناھىيە بازىرىدا ئەسلىدە خىش - ياغاچ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر يوق ئىدى، بازاردىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى ئاددىي، پاكار، كېسەك ئۆيلەر ئىدى. تۆمۈرچىلىك دۇكىنى، ئاياغ - باش كىيىم دۇكىنى، ماگىزىنلارنىڭ ئالدى تېمىدىن دېرىزە ئېچىلىپ سودا قىلىناتتى. ئاھالىلەر ئولتۇراق ئۆيىنىڭ تۆت تېمىدا دېرىزە بولمايتتى، تۆشۈكتىن يورۇق چۈشەتتى. كۆپ قىسىم ئۆيلەرنىڭ تېمى ياغاچ بىلەن جاھازلىنىپ ئارىسىغا كېسەك قىستۇرۇلۇپ ئىچى - تېشى لاي بىلەن سۇۋالاتتى. بەزى ئۆيلەر پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەن جاھازلىنىپ، يۇلغۇن بىلەن توقۇلۇپ، ئىچى - تېشى لاي بىلەن سۇۋالاتتى، بۇ «قورما تاملىق ئۆي» دەپ ئاتىلاتتى. ئاز ساندا كېسەك ئۆيلەرمۇ بار ئىدى. 60 - يىللاردا مەكتەپ ئىدارە - ئورگان ئىشخانىسى، ماگىزىنلار خىش - ياغاچ بىلەن سېلىنىدى؛ 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 2 قەۋەتلىك خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىنالار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى؛ 80 - يىللاردا ھەر خىل شەكىلدىكى بىنالار ئارقا - ئارقىدىن سېلىنىپ، بازاردىكى ئاساسلىق يوللاردا قاتار - قاتار بىنالار قەد كۆتۈردى. ھۆسۈسىي تۇرالغۇ ئۆيلەر 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى 90 - يىللارنىڭ

بېشىدا تېز تەرەققىي قىلدى، بۇ ئۆيلەرنىڭ كۆپ قىسمى خىش - بېتۇن قۇرۇلمىلىق، خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەر ئىدى، ئاز سانداكى كىشىلەر ئىككى قەۋەتلىك بىنالارنىمۇ سالدى. 1993- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بازىرىدا 74 بىنا سېلىنىپ، كۆلىمى 721 مىڭ 47 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

شايار ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ 1993 - يىلدىكى قۇرۇلمىسى

جەدۋەل: 10 — 2　　بىرلىكى: كۋادرات مېتىر

	تۈرى	جەمئىي	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۈزى باشقۇرغان مۇلكى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى قۇرۇلۇشلارنىڭ ئۈزى باشقۇرغان مۇلكى	خۇسۇسىيلارنىڭ مۇلكى	دىنىي قۇرۇلۇشلارنىڭ مۇلكى
ئىمارەت قۇرۇلمىسى بويىچە ئايرىغاندا	جەمئىي	721047	324821	114175	281101	950
	خىش - بېتۇن قۇرۇلمىلىق	137887	103446	30266	4175	
	خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق	273139	153445	64132	54962	600
	كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق	310021	67930	19777	221964	350
ئۆيلەرنى قەۋىتى بويىچە ئايرىغاندا	بىر قەۋەت	599338	238830	82642	276936	950
	2 — 3 قەۋەت	85433	58338	22910		
	4 — 5 قەۋەت	36276	27653	8623		
سېلىنغان يىلى بويىچە ئايرىغاندا	50 - يىللار	5848			5848	
	60 - يىللار	65340	35000	2615	277.25	
	70 - يىللار	162909	78601	45333	38975	
	80 - يىللار	299210	113230	22816	162464	700
	90 - يىللار	187740	97990	43411	46089	250
ئۆيلەرنى ئىشلىتىش ئورنى بويىچە ئايرىغاندا	جەمئىي	720147	348207	90789	281101	950
	ساناقەت، قاتناش، ئامبار	87996	54057	33939		
	سودا، مۇلازىمەت ئۇچۇن ئىشلىتىلگىنى	153813	102340	28003	23470	
	ماگارىپ، پەن تەتقىقاتىغا ئىشلىتىلگىنى	94135	92730	1405		
	مەدەنىيەت تەربىيە، كۆڭۈل ئېچىشقا ئىشلىتىلگىنى	5705	5191	514		
	ئىشخانا قىلغىنى	51278	44789	5539		950
	تۇرالغۇ ئۆي	328120	49100	21389	257631	

تۇلۇق ئۇرۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى بويىچە ئايرىغاندا	ئائىلە سانى	5682					
	نوپۇسى	24112					
	قۇرۇلۇش كۆلەمى	328120					
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	13.6					
	ئىشلەتكىش كۆلىمى	246090					
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	10.2					
	تۇرالغۇ كۆلىمى	180466					
	كىشى بېشىغا توغرا كەلگىنى	7.4					

شاپار ناھىيە بازىرىدىكى بىنالارنىڭ قۇرۇلۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 3

بىنا نامى	سېلىنغان يىلى	قەۋەت سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتىر)	قۇرۇلۇش قىلغۇچى تۈرۈن	قۇرۇلمىسى	قوغدىنىش تەدبىرلىرى	ئۈسكۈنە
تەمىنات - سودا كوپېراتسىيە خىزمىتى بىناسى	1980	2	1500	بازارلىق بىنا- كارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كىنو شىركىتى- نىڭ خىزمەت بىناسى	1980	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
كىنو شىركىتى تۇرالغۇ بىناسى	1980	2	390	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
ناشقى سودا شىر- كىتى خىزمەت بىناسى	1980	2	684	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سوت مەھسۇلى- نىڭ خىزمەت بىناسى	1981	3	560	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېمەك - ئىچمەك شىركىتى ئۈنۈم- ۈبرسال بىناسى	1981	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
ناھىيىلىك مەدەنىيەت سارىيى بىناسى	1982	2	537	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
يېزا - ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتى- نىڭ خىزمەت بىناسى	1982	2	420	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	

1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تەجرىبە بىناسى	1982	2	380	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مېھمانخانىسى	1984	3	1200	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كۆتۈپخانا بىناسى	1984	3	1018	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ تىجارەت بىناسى	1984	3	1300	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ تىجارەت بىناسى	1985	3	1300	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىناسى	1985	2	700	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
3 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتۇش بىناسى	1985	2	900	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرالغۇ بىناسى	1985	2	250	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
مادەنىي ئەشيا شىركىتى ئۈنۈم ۋېرسال بىناسى	1985	2	560	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
مىللىي بالىلار باغچىسى بىناسى	1985	2	570	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
دېھقانچىلىق مەيدانى ئىشچىرىش ئورنى-نىڭ تۇرالغۇ بىنا-سى	1985	2	742	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
ئورمانچىلىق مەيدانى ئىشخانا بىناسى	1986	4	960	جياڭسۇ خەيـ-ھېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
كىنو - تىياتىرخانا	1982	3	3469.2	جياڭسۇ خەيـ-ھېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى	1986	5	2650	جياڭسۇ خەيـ-ھېن	خىش - بېتون	مۇستەھكەملەنگەن	پارلىق
ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت بىناسى	1985	4	2250	جياڭسۇ خەيـ-ھېن	خىش - بېتون	مۇستەھكەملەنگەن	پارلىق
خەلق قۇرۇلتىيى خىزمەت بىناسى	1984	3	639.2	جياڭسۇ خەيـ-ھېن	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
مالىيە ئىدارىسى-نىڭ خىزمەت بىناسى	1986	3	800	بازارلىق بىنا-كارلىق شىركى-تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق

سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ ئالىلىكلەر بىناسى	1986	2	500	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	يەرلىك پار
خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى كاتىغۇ شىركىتىنىڭ بىناسى	1986	3	767	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ يانىق بىناسى	1986	3	2800	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
پەن - تېخنىكا خىزمىتى بىناسى	1986	3	762	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ لابوراتورىيە بىنا. سى	1986	3	477	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
1 - بىناكارلىق شىركىتىنىڭ خىزمىتى بىناسى	1986	2	350	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ تىجارىتى بىناسى	1987	3	1200	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
مىللىي شىپاخانە. نىڭ كېسەلخانىسى	1987	3	2300	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1987	3	536	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تەمىنات - سودا شىركىتى بىناسى	1987	3	750	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تىببىي دورا شىر. كىتىنىڭ ئونئوپر. سال بىناسى	1988	3	1300	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	
ئاشلىق ئىدارىسى خىزمىتى بىناسى	1988	4	2100	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ تىجارىتى بىناسى	1988	3	1200	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
بازارلىق ھۆكۈ. مىتى خىزمىتى بىنا. سى	1988	3	1200	بازارلىق بىنا. كارلىق شىركە. تى	خىش - بېتون	يوق	
دېھقانچىلىق ئىدارىسىنىڭ ئونئوپرسال بىنا. سى	1988	3	1327	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا ئىدارىسىنىڭ ئونئوپرسال بىنا. سى	1988	2	396	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	

1 - كونتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش بىناسى	1988	3	3300	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت بىناسى	1988	3	730	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	
سۈغۇرتا شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	686	بازارلىق بىنا كارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
باج ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	926	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	2	496	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	1215	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1989	3	754	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئىگەرچى كوچىسى سودا بىناسى	1989	2	250	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
خەلق سودا سارىيى بىناسى	1989	3	1500	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
يولۇچى توشۇش بېكىتى بىناسى	1989	2	510	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ ئۇنىۋېرسال بىناسى	1989	3	1080	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
خەلق بانكىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1990	5	1030	بازارلىق بىنا كارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
قاتناش ئىدارىسىنىڭ ئائىلىلىكلەر بىناسى	1990	5	800	بازارلىق بىنا كارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
2 - ئاھالە كومىتېتى خىزمەت بىناسى	1990	3	700	بازارلىق بىنا كارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق
تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1990	2	487	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	يوق	پارلىق
تۇرلۇق مالالار شىركىتى توپ سېتىش بۆلۈمىنىڭ بىناسى	1990	2	422	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلىق

تىككۈچىلىك كوپىراتىپىنىڭ ئۇنۇمپرسال بىناسى	1990	2	250	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
قۇرۇلۇش بانكا- سىنىڭ ئونۇمپر- سال بىناسى	1990	3	1100	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
ئاشلىق - باغ 1 - دۆكىنىنىڭ بىناسى	1990	3	600	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
بازارلىق ئورمان باشقۇرۇش پونكا- تىنىڭ بىناسى	1991	2	600	بازارلىق بىنا- كارلىق شىركە- تى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
باج ئىدارىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1991	4	1270	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
2 - يېنىك سانا- ئەت ئىدارىسىنىڭ خىزمەت بىناسى	1991	2	800	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ئونا- ۋېرسال بىناسى	1991	2	1536	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسىنىڭ ئۇنۇمپرسال بىناسى	1991	2	750	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1991	2	982	4 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	يەرلىك پار
پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتىنىڭ خىزمەت بىناسى	1992	3	1900	بازارلىق بىنا- كارلىق شىركە- تى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
مىللىي سودا ئۇنۇمپرسال بىنا- سى	1992	5	4000	بازارلىق بىنا- كارلىق شىركە- تى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
خەلق بانكىسىنىڭ تۇرالغۇ بىناسى	1993	3	1009	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
قاتناش چوڭ ئەت- رىتى خىزمەت بىناسى	1993	2	482	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
ئېلېكتر ئېنېر- گىيسى شىركىتى تۇرالغۇ بىناسى	1993	5	2244	1 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
ئۇرۇقچىلىق پونكتى ئۇنۇمپر- سال بىناسى	1993	4	1337	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
قۇرۇلۇش بانكا- سىنىڭ ئونۇمپر- سال بىناسى	1993	3	1780	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق
1 - باغ زاۋۇتى ئۇنۇمپرسال بىنا- سى	1993	3	453	2 - بىناكارلىق شىركىتى	خىش - بېتون	قوللىنىلغان	پارلاق

3. ئاممىۋى مۇئەسسەسىلەر

(1) توك بىلەن تەمىنلەش

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدا ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ («قىزىلبايراق ئېلېكتر ئىستانسىسى» دەپ ئاتالدى)، دېزىلماتوردا ھەر كۈنى كەچتە 4 سائەت توك چىقىرىلىپ، ناھىيە بازىرى يورۇتىلدى. كېيىن بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تاقىلىپ، «شەرق قىزارىدى» ئېلېكتر ئىستانسىسىنىڭ توكى ناھىيە بازىرىنى يورۇتۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى. كارخانا، زاۋۇتلار ئۆزلىرىنىڭ دېزىلماتورى ئارقىلىق توك چىقىرىپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللاندى. 1975 - يىلى ترانسفورماتور پونكىتى قۇرۇلدى، كېيىن يېزا توك يوللاش توري يىلدىن يىلغا كېڭەيتىلدى. 1993 - يىلى تارىم يېزىسى، تويبولدى يېزىسى، جەنۇبىي تارىمدىكى ھەر قايسى كەنتلەر ۋە 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرى ئۆز ئالدىغا توك چىقارغانغا ھېسابقا ئالمىغاندا، بازار رايونى ۋە ھەر قايسى يېزا، مەيدان، ئاھالىلەر زىچ توپلانغان كەنتلەرنىڭ ھەممىسىگە توك يەتكۈزۈلدى.

(2) سۇ بىلەن تەمىنلەش

60 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر كۆل سۇيى ئىچىپ كەلگەنىدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىدا قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە، ئورگانلارنىڭ ئائىلىلىكلەر رايونىدا ئوتتۇراھال، چوڭقۇر قۇدۇقتىن 27 سى قېزىلدى. (چوڭقۇرلۇقى 75 — 85 مېتىرغىچە)، 5 مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئاددىي سۇ مۇنارى ياسىلىپ، سۇلياۋ تۇرۇبا يانتۇزۇلدى، شايار بازىرىدا تۇرۇبا سۇيى بارلىققا كەلدى. ئوتتۇراھال، چوڭقۇر قۇدۇق سۇيىنىڭ تەركىبىدە فتور بىر قەدەر كۆپ، سىنېرالىلىشىش دەرىجىسى ئېغىر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزەتتى، چوڭقۇر قۇدۇق سۇيىنىڭ سۇپىتى بىر قەدەر ياخشى، زىيانلىق ماددىلار 1%تىن تۆۋەن بولدى. شۇڭا 1984 - يىلى تۇرۇبا سۇيى شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئاھالىلەر چوڭقۇر قۇدۇق سۇيى بىلەن تەمىنلەندى. 1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق گېئولوگىيە قىدىرىپ تەكشۈرۈش شىركىتى 117 مېتىر، 118 مېتىر چوڭقۇرلۇقتا 2 قۇدۇق قازدى؛ 1987 - يىلى سىغىمى 500 كۇب مېتىر كېلىدىغان سۇنى سۈزۈلدۈرۈش كۆلچىكى، 2 - دەرىجىلىك بېسىم كۈچەيتكۈچ ناسوسخانا ياسىلىپ، سۇ زاۋۇتى قۇرۇلدى. شۇ مەزگىلدە 3125 مېتىر غول تۇرۇبا يانتۇزۇلۇپ، سۇ قايتىش تۇرۇبا توري ھاسىل قىلىندى؛ 1989 - يىلى تارماق تۇرۇبىلار بىلەن ھەر قايسى ئورۇنلارنىڭ ئايرىم تۇرۇبىلىرى تۇتاشتۇرۇلۇپ، رەسمىي ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 1990 - يىلى 2 - قارارلىق تۇرۇبا توري يانتۇزۇلدى، بۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى 1575 مېتىر كېلىدۇ؛ 1993 - يىلى سانائەت رايونىنىڭ تۇرۇبا توري

ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيى تەركىبىدىكى فتور مىقدارى

جەدۋەل: 10 — 4

ئورۇنلار	تەكشۈرۈلگەن قۇدۇقلار	فتور تەركىبى مىللىگرام/لىتىردىن تۆۋەن بولغانلار	فتور تەركىبى 1 ~ 2 مىللىگرام/لىتىر	فتور تەركىبى 2 ~ 5 مىللىگرام/لىتىر
شايار بازىرى	37	21	12	4
گۈلباغ يېزىسى	8	5	3	
تويبولدى يېزىسى	15	2	9	4
تۇرباغ يېزىسى	6	5	1	
قىزىلبايراق يېزىسى	12	5	2	5
قايلۇر يېزىسى	6	2	2	2
تارىم يېزىسى	9	1	5	3
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	6	1	2	3
جەمئىي	99	42	36	21

تۆتاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئۈزۈنلۇقى 1370 مېتىر كېلىدۇ. 1993 - يىلغىچە جەمئىي 41.60 كىلومېتىر تۈرۈبا قۇراشتۇرۇلدى، مۇ ئىشلىتىشنىڭ ئومۇملىشىش نىسبىتى %80كە، مۇ ئىستېمال قىلىدىغان نوپۇس 22 مىڭغا يەتتى، مۇ يىلەن تەمىنلەش كۈچ بولغاندا كۈنىگە 2000 تونىنا، مۇ يىلەن تەمىنلەش ئاز بولغاندا كۈنىگە 880 تونىنا بولدى.

80 - يىللاردىن ئىلگىرى يېزا - كەنتلەردە ئادەم ۋە چارۋىچىلار پۈتۈنلەي كۆل ۋە ئېرىق سۈيى ئىچەتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن قۇدۇق سۈيى ئىشلىتىش باشلاندى، نىسبىتى %30كە يەتمەيتتى. 90 - يىللاردا «ئىچىملىك سۈنى ياخشىلاش قۇرۇلۇشى» باشلىنىپ، قىزىلبايراق يېزىسى، توپبولدى يېزىسىدىكى بىر قىسىم كەنتلەردە تۈرۈبا سۈيى بارلىققا كەلدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تارىم يېزىسىنىڭ ئىتتىپاق كەنتىدە تۈرۈبا سۈيى يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ماشىنىلاشقان قۇدۇق ياسالدى.

(3) سودا بازىرى

60 - يىللاردىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا مۇقىم سودا بازىرى بوق ئىدى، ھەر بازار كۈنىدە يايمىلار يول بويىغا يېيىلىپ، سودا قىلىناتتى، 1972 - يىلدىن باشلاپ يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى قۇرۇلۇشقا باشلىدى، 1993 - يىلغا كەلگەندە 4 يەردە سودا بازىرى بار بولدى.

يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى　　بۇ بازار 1972 - يىلى قۇرۇلغان، سايباغ يولىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان، كۆلىمى 10 مىڭ 20.104 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، ئاساسەن كۆكتات، مېۋە، ئاشلىق، توخۇ، ئۈردەك، بېلىق، تۇخۇم، كالا - قوي گۆشى قاتارلىق يېزا ئىگىلىك ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىلىدۇ.

مەركىزىي سودا بازىرى　　بۇ بازار 1985 - يىلى قۇرۇلغان، تېرەك كوچىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى 9.1766 كۋادرات مېتىر، تۆت تەتراپىدا 97 ئېغىز ئۆي، 81 لاپاس، 20 نەچچە ئاشخانا بار، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سودا - سانائەت بانكىسىنىڭ پۈل ئامانەت پونكىتى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش پونكىتى بار، بۇ بازار 1985 - يىلدىن ئىلگىرى جەنۇبىي شىنجاڭدىكى شەكلى كۆركەم، كۆلىمى زور، ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولغان سودا بازارلىرىنىڭ بىرى ئىدى. بازار كۈنلىرى ھەر يەردىن كەلگەن سودىگەرلەر بازارغا يىغىلىدۇ، بۇ بازاردا، گىلەم، ئاياغ - باش كىيىم، كىيىم - كېچەك، رەخت، ھەر خىل ئۇششاق تاۋارلارنىڭ ھەر قانداقى تېپىلىدۇ، كۈنىگە نەچچە 10 مىڭ ئادەم كېلىپ كېتىدۇ.

مال بازىرى　　بۇ بازار نەچچە قېتىم يۆتكەلگەن، 1989 - يىلى سايباغ يولىنىڭ جەنۇبىي بېشىنىڭ شەرق تەرىپىگە مۇقىملاشتۇرۇلغان، كۆلىمى 26 مىڭ 640 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، مەخسۇس قوي، كالا، ئات، ئېشەك، قېچىر قاتارلىق چارۋىلار ئېلىپ - سېتىلىدۇ.

ئوتۇن - سامان بازىرى　　بۇ بازار 1990 - يىلى قۇرۇلغان، كۆنچى مەھەللىسى كوچىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان، كۆلىمى 3998 كۋادرات مېتىر، ئوتۇن - سامان، ياغاچ ماتېرىياللار ئېلىپ - سېتىلىدۇ.

بازار كۈنلىرى ئىگەرچى كوچىسى، سايباغ يولى، چىنە باغ كوچىلىرىدىمۇ سودا بولىدۇ.

(4) ناھىيە بازىرىنىڭ قاتناش ئەھۋالى

1964 - يىلدىن ئىلگىرى باشقا ناھىيىلەرگە قاتنايدىغان يولۇچىلار ئاپتوموبىلى ھەپتىدە بىرلا قېتىم ماڭاتتى، يوللار پاتقاق بولۇپ كەتكەن پەسىللەردە نورمال قاتنىيالمايتتى. ماددىي ئەشيالارنى توشۇشتا 2 - بېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئۇلاغ تراسپورت كوپېراتىپىغا تايىنىلاتتى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومغا «بېيجىڭ 212» ماركىلىق جىپتىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى، مۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى «گاز» ماركىلىق ماشىنىدىن بىرنى، «ئازاد» ماركىلىق ماشىنىدىن 3نى سېتىۋالدى. 1976 - يىلى ناھىيىلىك تراسپورت شىركىتى قۇرۇلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە ناھىيىلىك تراسپورت شىركىتى، ناھىيىلىك بىرلەشمە تراسپورت

شىركىتى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ئاپتوموبىل ئەترىتى، ئاشلىق ئىدارىسى ئاپتوموبىل ئەترىتىدىن ئىبارەت 4 تراڭسپورت ئورنى بارلىققا كەلدى، يولۇچى توشۇش ئەۋجىگە چىققان چاغدا، يولۇچىلارنىڭ تۇرۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئىسمېنا قوشۇپ ئىشلىگەن ئاپتوموبىللار ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرىدىغان بولدى. ناھىيىلىك يولۇچى توشۇش بېكىتى خەلق يولىنىڭ شىمالىي بېشىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان. ماشىنا كۈتۈش ئۆيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 431.2 كۋادرات مېتىر، ئاپتوموبىل توختىتىش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، ئۇرۇمچى، كورلا، ئاقسۇغا كۈندە بىر نۆۋەت يولۇچىلار ئاپتوبۇسى ماڭىدىغان بولدى، كۈچا، توقسۇ ۋە ھەر قايسى يېزىلارغا نۆۋەتچى ئاپتوموبىل كۈنىگە 10 نەچچە قېتىم ماڭىدىغان بولدى، 1992-يىلى ناھىيە بويىچە توشۇلغان يولۇچى 798 مىڭ 720 ئادەم (قېتىم) غا، يۈك 118 مىڭ 320 تونىنا - كىلومېتىرغا يەتتى.

ناھىيە بازىرىدا ژىلسېپىت ئاساسلىق قاتناش قورالى ھېسابلىنىدۇ، 4 چاقلىق ئات ھارۋىلىرىمۇ بار، بېكەتتە ئۆلاغ ھارۋىلىرى بىلەن يولۇچىلار ۋە مالىلار توشۇلىدۇ، 1987 - يىلدىن كېيىن موتسىكلىت پەيدىنپەي كۆپەيدى. ناھىيە بازىرىدىكى يوللارنىڭ كۆلىمى 283.20 موغا يېتىپ، ناھىيە بازىرى ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 4.1% نى ئىگىلىدى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن يول كۆلىمى 9.45 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

(5) مەدەنىيەت - تەنتەربىيە مۇئەسسەسلىرى (تەپسىلاتىنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە قىسمىدىن كۆرۈڭ).

(6) ماتارىپ مۇئەسسەسلىرى (تەپسىلاتىنى ماتارىپ قىسمىدىن كۆرۈڭ).

4. كۆكەرتىش

شايار ناھىيە بازىرى رايونىنىڭ كۆلىمى كىچىك بولسىمۇ، لېكىن بېشىللىق بىلەن قاپلىنىشى ناھايىتى ياخشى ئىدى، يولىنىڭ ئىككى يېقىدىكى ئاسمان پەلەك ئۆسكەن كۆك تېرەك، ئاق تېرەك، شىنجاڭ تېرىكى كۆن بويى يولغا قويۇق سايە تاشلاپ تۇراتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا بازار رايونىنىڭ قۇرۇلۇش سۈرئىتى تېزلەشتى. يوللار كېڭەيتىلىپ رېمونت قىلىندى. كۆپلىگەن دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، 80 - يىللاردا يوللار يەنە بىر قېتىم كېڭەيتىلىپ، يەنە نۇرغۇن دەرەخلەر كېسىۋېتىلدى، يېڭى تىكىلىگەن كۆچەتلەر تېخى تولۇق يېتىلمىدى. 1992-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايار بازىرىنىڭ بېشىللىق بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1%-10كە، ئومۇمىي كۆلىمى 35.4 گېكتارغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغۋارانلاشتۇرۇلغان يەر 21 گېكتار، ئامىۋى كۆكۈلمەيدان 7 گېكتار، ئورمان بەلۋېغى، ئايرىش بەلۋېغىنىڭ كۆلىمى 7.4 گېكتار، كۆكەرتىش كۆلىمى ئادەم بېشىغا 10.82 كۋادرات مېتىردىن توغرا كېلىپ، دۆلەت بەلگىلىگەن، ئادەم بېشىغا توغرا كەلگەن كۆكەرتىش كۆلىمى 7 ~ 11 كۋادرات مېتىر بولۇش ئۆلچىمىگە ئاساسىي جەھەتتىن يەتتى، ناھىيە بازىرىدىكى خەلق يولىنىڭ شىمالىي بېشىنىڭ غەربىدە 19 گېكتار كېلىدىغان بىر باغ بار. بۇ باغنىڭ كۆكەرتىشكە كىرىشتۇرۇلگەن ۋاقتى قىسقا بولغاچقا، كۆكەرتىش ئۇنۇمى تېخىچە كۆرۈنەرلىك بولمىدى.

§ 3. بىناكارلىق

شايار ناھىيىسىدە كەسپىي بىناكارلىق قوشۇنى 1962 - يىلى بارلىققا كەلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى يېزا-

كەنت ۋە ناھىيە بازىرىدا ئاساسەن ئاددىي، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، بىر قەۋەتلىك ئۆيلەر سېلىناتتى، دېھقانلار بوش ۋاقىتلىرىدا قۇرۇلۇش قىلىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر تۈركۈم تۆمۈريول ئىشچىلىرى قىسقارتىلىپ، شايار ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئەۋەتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملىرى ناھىيىلىك قول ھۈنەرۋەنلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىدا بىناكارلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بىناكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن كەسىپىي بىناكارلىق قوشۇنى رەسمىي بارلىققا كەلدى. ئۇ ۋاقىتتا قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىملىرىمۇ، تېخنىك ئىشچىلارمۇ كەم ئىدى. چېلەك، ئەپكەش، قول ھارۋىسى، ياغاچ جازا قاتارلىق ئاددىي قوراللار بىلەن كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، بىر قەۋەتلىك ئۆيلەرنىلا سالغىلى بولاتتى. بىناكارلىق ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، بىناكارلىق قوشۇنى ئۈزلۈكسىز زورايدى، ئۈسكۈنىلەر پەيدىنپەي يېڭىلاندى، 1993 - يىلغا كەلگەندە بىناكارلىق شىركىتىدىن 4ى بارلىققا كەلدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 903 مىڭ يۈەنگە، كەسىپكارى 294كە يەتتى.

1. شايار ناھىيىلىك 1 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى

بۇ ئەسلىدە ناھىيىلىك قول ھۈنەرۋەنلەر بىرلەشمە كوپېراتىپىنىڭ بىناكارلىق كوپېراتىپى ئىدى. 1980- يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىشى بىلەن، شايار ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى بولۇپ قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيىلىك 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىگە قارايدىغان كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن بولدى. 1989 - يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ھەر قايسى بىناكارلىق شىركەتلىرىنىڭ نامىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يۈزىسىدىن بۇ ئورۇنغا «شايار ناھىيىلىك 1 - بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش شىركىتى» دەپ نام بېرىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە، ئىشچى - خىزمەتچى 107گە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 15، تېخنىك 15) ، تۇراقلىق مۇلكى 463 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 35 بىنا سالدى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 27 مىڭ 557 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

2. شايار ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى

1984 - يىلى يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى، 1989 - يىلى ئۇنىڭ نامى «شايار ناھىيىلىك 2 - بىناكارلىق شىركىتى»گە ئۆزگەرتىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە ئىشچى - خىزمەتچىسى 75كە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 13، تېخنىك 16) ، تۇراقلىق مۇلكى 200 مىڭ يۈەنگە، تۇرلۇك قۇرۇلۇش ماشىنىلىرى 11گە يەتتى، 8 بىنا سالدى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 7952 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

3. بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى (3 - بىناكارلىق شىركىتى)

1964 - يىلى شايار بازارلىق خەلق ھۆكۈمىتى بىناكارلىق ئەترىتى قۇردى، 1971 - يىلى «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى مەزگىلىدە، بىناكارلىق ئەترىتىدىكى قىسمەن خادىملار يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ ئەمگەككە سېلىندى، 1977 - يىلدىن كېيىن سىياسەت ئەھلىيلەشتۈرۈلۈپ، تۇڭۇەنگە چۈشۈرۈلگەن خادىملار قايتۇرۇپ كېلىندى، 1978 - يىلى بازارلىق بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى ئۇنىڭغا 3 - بىناكارلىق شىركىتى دەپ نام بېرىلدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 140 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56گە (بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى 6، تېخنىك 8) يەتتى، 19 بىنا سالدى، ئۇلارنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 210 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ.

4. شايار ناھىيىلىك 4 - بىناكارلىق شىركىتى

1982 - يىلى زىيالىي ياشلارنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش يۈزىسىدىن، ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسىگە بۇ‌ئاستە قاراشلىق ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى بىناكارلىق ئەترىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىلى ئۇنىڭغا ناھىيىلىك 4 - بىناكارلىق شىركىتى دەپ نام بېرىلدى. ھازىر تۇراقلىق مۇلكىنىك قىممىتى 100 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56 (باشقۇرغۇچى 10، تېخنىك 18) گە يەتتى، ئومۇمىي كۆلىمى 8352 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 5 بىنا سالدى.

5. يېزا - بازار بىناكارلىق ئەترەتلىرى

60 - يىللاردا يېزىلاردىكى «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن تويبولدى گۈڭشېسى 1.، 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىدىن بىناكارلىق تېخنىكىسى بار گۈڭشې ئەزالىرىنى يۆتكەپ، بىناكارلىق ئەترىتى قۇردى، بۇ ئەترەت ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشى بىلەن يۈرۈشلەشكەن كۆۋرۈك - سۇڭگۈچ ۋە شەخسىي ئۆيلەرنى سالدى، باشقا لايىھە چىرتيوژلاردىن پايدىلىنىپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى ۋە قىشلىق كىنوخانا قاتارلىق ئىمارەتلەرنى سالدى. كېيىن سۈپەت دەرىجىسى بولمىغاچقا قۇرۇلۇشلارنى ھۆددىگە ئالالمايۋ ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى. 1993 - يىلى يېزىلاردا ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، تويبولدى، قىزىلبايراق، نۇرباغ يېزىلىرىدا غەيرىي كەسىپىي بىناكارلىق ئەترەتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئېتىز- ئېرىق قۇرۇلۇشى ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى سېلىش بىلەن شۇغۇللاندى.

§ 4. لايىھەلەش، قۇرۇلۇش قىلىش ۋە تېخنىكا نازارەتچىلىكى

1. لايىھەلەش

1982 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى ئاساسىي قۇرۇلۇشقا مەسئۇل بولۇپ، بىناكارلىق لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇردى. 1986 - يىلى ئاساسىي قۇرۇلۇش كەسىپىي قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ قارمىقىدىكى كەسىپىي ئورۇن بولدى. ھازىر 14 ئىنژېنېر - تېخنىك بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر، يارىمچى ئىنژېنېر 4، تېخنىك 9. تېخنىكا كۆچى يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، دەرىجىگە ئېرىشەلمىدى. ھازىر ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھەلەش ئورنىغا قارايدۇ. لايىھەلەش ئىشخانىسى 3 قەۋەتتىن تۆۋەن بىنالارنى لايىھىلىسە بولىدۇ، 3 قەۋەتتىن ئېگىز ئىمارەتلەرنى لايىھەلەش ئىشخانىسى لايىھە تۈزۈپ ۋىلايەتلىك بىناكارلىق لايىھەلەش ئورنىنىڭ لايىھىلىشىگە تاپشۇرىدۇ. لايىھەلەش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ 1993 - يىلغىچە ئىمارەتتىن 34 نى، بىر قەۋەتلىك سېخىتىن 4نى لايىھىلىدى، 404 پارچە چىرتيوژ سىزدى.

2. قۇرۇلۇش قىلىش

ناھىيىدىكى 4 بىناكارلىق شىركىتىدە جەمئىي 294 كەسىپىي قۇرۇلۇش خادىمى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر بىر، قۇرۇلۇش تېخنىكىلىرى 11، 1 - دەرىجىلىك ئىشچى 14، 2 - دەرىجىلىك ئىشچى 20، 3- دەرىجىلىك ئىشچى 34، 4 - دەرىجىلىك ئىشچى 64، 5 - دەرىجىلىك ئىشچى 77، 6 - دەرىجىلىك ئىشچى 13. 1988 - يىلى ھەر خىل كەسىپىي قۇرۇلۇش خادىملىرى تەربىيىلەنگەن خادىملار ئىشچى- خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 67.4%نى ئىگىلىدى، 38 ئادەم ئوتتۇرا تېخنىكومدىن يۇقىرى مەكتەپلەرگە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلدى. 1993 - يىلغا قەدەر 4 بىناكارلىق شىركىتىدە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل 4كە، ترانسپورتقا ئىشلىتىلىدىغان تراكتور 2گە، قۇرۇلۇش لېفتى 17گە، بېتون لاي ئېتىش

ماشىنىسى 7گە، قۇم لاي ئېتىش ماشىنىسى 9غا، ياغاچچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان مەخسۇس ماشىنا 14كە، ئېلېكتر كەپشەرسى 8گە، تاختىپەر 3860قا، پولات قېلىپ 740 كۆتىرات مېتىرغا يەتتى. خەلق باكسىنىڭ 5 قەۋەتلىك خىزمەت بىناسى لايىھەتلىك، توك بىلەن تەمىنلەش شىركىتىنىڭ 4 قەۋەتلىك ئائىلىلىكلەر بىناسى ئەلا بولۇپ باھالاندى. مىللىي سودا سارىيى رامكا قۇرۇلمىلىق، 6 قەۋەتلىك ئىمارەت بولۇپ، كۆلىمى 4000 كۆتىرات مېتىر كېلىدۇ.

1984 - يىلدىن كېيىن ئېچكىرىدىن كەلگەن ئىشلەمچىلەر شايارىدا بىناكارلىق قۇرۇلۇشى بىلەن شۇغۇللاندى، ئۇلارنىڭ كۆپلىرى ئەتىيازدا كېلىپ، قىشتا كېتىپ پەسىل خاراكتېرلىك ئەمگەك قىلدى. كېيىن يىلدىن يىلغا كۆپەيىپ بىناكارلىق قۇرۇلۇشىدىكى زور قوشۇنغا ئايلاندى.

3. تېخنىكا نازارەتچىلىكى

ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىدە تېخنىكا نازارەتچىلىكى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. ھازىر ئۇنىڭ 3 نەپەر خىزمەتچىسى بار. ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ بىناكارلىق تېخنىكا نازارەتچىلىكى خىزمىتىگە مەسئۇل. شىركەتلەرنىڭ ھەممىسىدە سۈپەت تەكشۈرۈش ئىشخانىسى بار، ئۇلار ئۆز شىركىتىنىڭ قۇرۇلۇش سۈپىتىنى تېخنىكىلىق نازارەت قىلىشقا مەسئۇل. 13 سۈپەت نازارەتچىسى بار، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم ئوقۇش مەلۇماتىغا ئىگىلەر بىر، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگىلەر 8. ھەر بىر قۇرۇلۇشتا ئىش باشلانغان چاغدا، ئۇل كولاشتىن تارتىپ، قۇرۇلۇش تۈگىگىچە، تېخنىكا نازارەتچىسى قول قويغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قۇرۇلۇش قىلىشقا ياكى ئىشلىتىلىشكە تاپشۇرۇشقا بولىدۇ. لايىھەتلىك بولمىغان قۇرۇلۇشلار قايتا ئىشلىنىپ، شۇ ئارقىلىق قۇرۇلۇش سۈپىتىگە كاپالەتلىك قىلىنىدۇ.

II باب

يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى

§ 1. يېزا - بازار قۇرۇلۇشى

1993 - يىلغىچە ناھىيىدىكى 7 يېزىنىڭ ھەممىسىدە توك تارقىتىلدى، تاشيول ياسالدى (بۇنىڭ ئىچىدىكى 4 يېزىدا ئاسفالت يول ياسالدى)، كوچا ئاپتوبوسى قاتنىدى، يېزىلىق ھۆكۈمەت ئىشخانىسى يېڭىلاپ، كېڭەيتىپ ياسالدى، ماگىزىن، ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف پونكىتى، سودا - سانائەتنى مەۋرىي باشقۇرۇش پونكىتى، شىپاخانا، ئاشلىق پونكىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، مەكتەپ قاتارلىق ئاپپاراتلار يېڭىدىن سېلىندى، ئۆزگەرتىلدى. كېڭەيتىلدى، سودا بازىرى ياسالدى، بازار كۈنىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىر تۈتاش بەلگىلىدى.

1. گۈلباغ يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت چوڭ گۈلباغ كەنتىدە، 1989 - يىلى ئۆزۈنلۇقى 2050 مېتىر، كەڭلىكى 8 مېتىر كېلىدىغان ئاسفالت يول ياسالدى. 1992 - يىلى كۆلىمى 1300 كۆتىرات مېتىر كېلىدىغان 3 قەۋەتلىك يېزىلىق ھۆكۈمەت خىزمەت بىناسى سېلىندى. يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايدىكى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئىمارەتلىرىنىڭ كۆلىمى 1845 كۆتىرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىمارەتلەرنىڭ كۆلىمى 2173 كۆتىرات مېتىر، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ئۈيلەرنىڭ كۆلىمى 315 كۆتىرات مېتىر كېلىدۇ. خىش-

ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي تۇرالغۇ ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 67 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 11 مىڭ 168 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. بۇ يېزا ناھىيە بويىچە ناھىيە بازىرىغا ئالاھىدە يېقىن.

2. توپبولدى يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت توپبولدى كەنتىدە. ناھىيە بازىرىغا بارىدىغان ئاسفالت يول بار. كوچا - يوللار مۇڭلۇق گۇرۇنلاشتۇرۇلغان، بازار سودىسى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. ھازىر 3 بىنا بار، ئۇلارنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 1257 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 12 مىڭ 900 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 4514 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ. خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 848 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەرنىڭ كۆلىمى 8462 كۋادرات مېتىر، ئۇنىڭدىن باشقا كۆلىمى 4000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر سودا بازىرى بار.

3. قىزىلبايراق يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت مازار كەنتىدە، جەنۇبتا ناھىيە بازىرىغا، شىمالدا كۇچاغىچە بارىدىغان شېغىل يېيىتىلغان تاشيول بار. بازارنىڭ كۆلىمى 0.95 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. 1988 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى بازارنى كونكرېت پىلانلاپ چىقتى، 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 1550 مېتىر شېغىل يول ياسالدى، كۆلىمى 9600 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، 2 بىنا سېلىندى، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 7818.45 كۋادرات مېتىر جامائەت ئۆيلىرى، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 5527.03 كۋادرات مېتىر جامائەت ئۆيلىرى، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 550 كۋادرات مېتىر شەخسىي ئۆي، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 15 مىڭ 10 كۋادرات مېتىر شەخسىي ئۆي سېلىندى. 1992- يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سۇنى ياخشىلاش ئىشخانىسى 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 30 كۇب مېتىرلىق سۇ مۇنارىدىن بىرنى ياسىدى. بۇ يېزا كۇچا بىلەن شايار ناھىيىسى تۇتاشقان يەرگە جايلاشقان بولۇپ، قەدىمكى كارۋان ئۆتكىلى ئىدى، ھەر پەيشەنبە كۈنى بازار بولغاندا، سودىگەرلەر بۇ يەرگە تەرەپ تەرەپتىن كېلىپ، تۇرلۇك تاۋار سودىسى جانلىنىپ كېتىدۇ.

4. يېڭىمەھەللە يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت يېڭىمەھەللە كەنتىدە، توقسۇ - شايار تاشيولى بۇ يېزىنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدۇ. بازار ئىچىدە 2500 مېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئاسفالت يول، 2 بىنا، كۆلىمى 3872 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش- ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 3536 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك- ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 36 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر بار. 1990 - يىلى دۆلەتنىڭ 150 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىشى بىلەن، سۇ مۇنارى ياسالدى ۋە سۇ تۇرۇبىسى يانقۇزۇلدى، ئاھالىلەرنىڭ %70ى تۇرۇبا سۇيى ئىشلىتىدىغان بولدى، بۇ يېزىدا يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

5. قايلور يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت قايلور كەنتىدە. ھازىر 3500 مېتىر ئاسفالت يول، بىر بىنا، كۆلىمى 5780 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - بېتون، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 4902 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى بار؛ كۆلىمى 67 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر، كۆلىمى 11 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر، كۆلىمى 351 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىدىغان ئۆيلەر بار. بۇ يېزىدا چارشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

6. نۇرباغ يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت ئارامەھەللە كەنتىدە، ناھىيە بازىرىغا تۇتاشقان شېخىل يول بار. ھازىر بۇ يېزىدا 6 يول، كۆلىمى 3000 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيى، كۆلىمى 7028 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 23 مىڭ 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق شەخسىي ئۆيلەر بار. بۇ يېزىدا پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

7. تارىم يېزىسى

يېزىلىق ھۆكۈمەت قۇرۇلغان كەنتىدە. 1992 - يىلى بازار رايونىدىكى يولغا شېخىل ياتقۇزۇلدى. ھازىر كۆلىمى 5240 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى، كۆلىمى 6660 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق جامائەت ئۆيلىرى بار. شەخسىي ئۆيلەر ئازراق. بۇ يېزىدا يەكشەنبە كۈنى بازار بولىدۇ.

§ 2. يېزا كەنتلەرنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشى

1956 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىن 31 كادىرنى ئاجرىتىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، كىچىك گۇلباغ كەنتىدە يېزا قۇرۇلۇشى بويىچە 12 يىللىق ئومۇمىي پىلانىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە «كىچىك تېپتىكىلىرىنى ئاساس قىلىش، جۇغلاشنى ئاساس قىلىش، گۈڭشې باشقۇرغانلىرىنى ئاساس قىلىش» فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئامما ھەربىكەتلەندۇرۇلۇپ، 2 سۇ ئامبىرى ياسىلىپ، يېزىلاردىكى سۇ يېتىشمەسلىك ئەھۋالى ئۆزگەرتىلدى.

1964 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم «بىگتۈەننى نىشان قىلىش، گۈڭشېنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىش»تىن ئىبارەت يېزىلارنىڭ «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى ئىشلەش، يەنى، ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ، ياخشى مەھەللە بەرپا قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۆگەن دەريانى سۇ باشقۇرۇش ئورنى پىلانلاش ئەترىتى، چارۋىچىلىق نازارىتى پىلانلاش ئەترىتى، ج خ دېھقانچىلىق مەيدانى پىلانلاش ئەترىتىنىڭ ھەمكارلىقىدا ناھىيە بويىچە 500 مىڭ مو ئېتىز پىلانلاندى. يېرىك يېزا ئىگىلىكى نىشانى، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئاساسەن، سالا ئېتىزلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 500 — 800 مېتىر،

شايار ناھىيىسىنىڭ 1965 - يىلى يېزىلاردا «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى يولغا قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 5 بىرلىكى: كىلومېتىر

	گۈڭشې نامى		گۇلباغ	توپىولدى	تاللىقئور	يېڭىمەھەللە	قايلور	جەمئىي
سالا ئېتىز	تاختا سانى		97	10	31	20	0	158
	كۆلىمى (مو)		24148	4000	18000	11530		57678
	بۇنىڭ ئىچىدە: يۇرۇشلۇق تۇرۇلغىنى	سانى	10	0	28	18		56
		كۆلىمى (مو)	9170	0	15000	10000	0	34170

ئېرىق - ئۆستەڭلەر	مۇقىرىش ئېرىقى	غول تارماق ئېرىق	سانى	3	1	3	2	1	10
			ئۇزۇنلۇقى	18.6	5	20	9	11	63.6
		ئوق ئېرىق	سانى	137	6	38	16	0	197
			ئۇزۇنلۇقى	94.75	5	20	15	0	134.75
		كىچىك ئېرىقلار	سانى	182	15	32	14	0	243
			ئۇزۇنلۇقى	54.3	5.5	18.2	8.5	0	86.5
	زەيكەش	سانى		1	0	4	1	1	7
		ئۇزۇنلۇقى		8	0	12.5	60	8	88.8
يېزا دەرىجىلىك يوللار	سانى			45	4	5	41	1	96
	ئۇزۇنلۇقى			53.65	15	21	25.6	11	126.75
كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش	تۈپ سانى (تۈپ)			177294	75000	35000	127419	85100	714513
	ئۇزۇنلۇقى			26.64	12	15	25.39	12	91.03
	كۆلىمى (مو)			318	21	315	313.7	31	998.1
	كۆچەت يېتىشتۇرۇلگەن كۆلەم (مو)			34.6	85	110	65	90	384.6
ئاھالىلەر نۆۋىتى	ئورنى			1	1	1	1	0	4
	ئۆي (ئېغىز)			5	8	7	25	0	45
	كۆچۈرۈلگەن ئائىلە سانى			3	7	7	25	0	42
قىشلاق ئات	كۆۋرۈك، سۇئۆتكۈچ			—	—	—	—	—	—
	توغان			19	0	238	0	0	257
	ئازما			—	—	—	—	—	—
ئونتۇرىچە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۆچى (ئىش كۈنى)				700	750	650	500	100	2200
ئومۇمىي ئەمگەك كۈنى				21000	2000	35000	28716	15000	119716

ئىزاھ: 1. بۇنىڭ ئىچىدىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن سالا ئېتىز دېگىنىمىز ئېرىق - ئۆستەڭ، يول، ئورمانلارنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئېرىق - ئۆستەڭلەردىكى يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن قۇرۇلۇش مۇئەسسەسلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ؛ 2. ئونتۇرىچە سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۆچى دېگىنىمىز، سەرپ قىلىنغان ئەمگەك كۆچى، ۋاقىتنىڭ ئونتۇرىچە سانىنى كۆرسىتىدۇ.

كەڭلىكى 200 — 400 مېتىر بولۇش؛ گۈڭشې، ئەترەتلەر ئونتۇرىسىدىكى چوڭ يولنىڭ كەڭلىكى 8 — 10 مېتىر، ئېتىز ئارىسىدىكى يولنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، ئىككى تەرەپتىكى ئورمان بەلۋېغىنىڭ كەڭلىكى 4 — 6 مېتىر بولۇش بەلگىلەندى. ئادەتتە بىر ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بىر ئاھالىلەر نۆۋىتىي بولۇپ، ھەر بىر ئائىلىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1000=25×40 كۋادرات مېتىر، ئۇيۇنچۇق كۆلىمى 90=6×15 كۋادرات مېتىر بولدى. كوچىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر، ھەر بىر تەرىپىدىكى ئورمان بەلۋېغى 2 مېتىر بولدى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، دەسلەپكى قەدەمدە ئومۇمىي كۆلىمى 57 مىڭ مو كېلىدىغان، 158 سالا

ئېتىز بەرپا قىلىندى.

1984 - يىلغا كەلگەندە «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى يۈرۈشلەشتۈرۈش خىزمىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلدى. 1993 - يىلغا قەدەر 407 مىڭ 200 مو سالا ئېتىز پىلانلاش تەلەپ قىلىنغانىدى، 235 مىڭ 900 مو سالا ئېتىز يۈرۈشلەشتۈرۈلدى، 1179 يۈرۈشلەشكەن بېتون ئىنشائات ياسالدى، بۇنىڭ ئىچىدە كۆۋرۈك، سۇڭگۇچ 879، توغان 406، نور 94، بۇنىڭغا سۇ ئامبىرىغا سۇ باشلىنىدىغان ۋە سۇ چىقىرىۋېتىلىدىغان غول، تارماق ئۆستەڭدىن يۇقىرى يۈرۈشلەشكەن قۇرۇلۇشلارنى قوشقاندا ناھىيە بويىچە، يۈرۈشلەشكەن سۇچىلىق قۇرۇلۇشى 1608گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كۆۋرۈك، سۇڭگۇچ 1130، توغان 478.

1966 - يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پىلانلاش ئەترىتى مەركەزلىك ھالدا قايلور گۇڭشېسىدا 200 مىڭ مو يەرنى پىلانلىدى ۋە ئىش باشلىدى؛ 1967 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلاش ئەترىتى 3 گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ گۇلباغ، قايلور، يېڭىسەھەللە گۇڭشېلىرىدا داۋاملىق پىلانلىدى ۋە ئىش باشلىدى. تارىم، توپبولدى گۇڭشېلىرىدا چارۋىچىلىق نازارىتى ۋە ج غ دېھقانچىلىق مەيدانى پىلانلاش ئەترەتلىرى ئىش باشلاپ، جەمئىي 520 مىڭ مو يەرنى پىلانلاپ، 253 مىڭ مو يەردە ئىش باشلاپ، 719 تاغتا سالا ئېتىز بەرپا قىلدى؛ ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 4.141 كىلومېتىر كېلىدىغان 716 غول ئۆستەڭ؛ ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 6.531 كىلومېتىر كېلىدىغان 296 يول ياسىدى؛ ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 1134 كىلومېتىر كېلىدىغان 409 ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلدى؛ 33 يەردە ئاھالىلار ئۇقتىسى پىلانلاندى، 79 يۇرۇش، 346 ئېغىز ئۆي سالدى. 4 قۇيۇلما زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، جەمئىي 1000 پارچە بېتون قۇيۇلما قۇيۇلدى، 25 توغان، سۇڭگۇچ ياسالدى.

1970 - يىلى يۈرۈشلەشكەن ئېتىز - ئېرىق، سۇچىلىق مۇنەسسەسە قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا، توپبولدى گۇڭشېسى ئۆز كۈچىگە تايىنىپ جەنۇبىي تارىم داجەي سۇ ئامبىرىنى ياساپ، جەنۇبىي تارىمدىكى 30 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ۋە 20 مىڭ مو ئوتلاقنا سۇ يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

1974 - يىلى يەنە جەرەنلىك ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرىنى ياساپ، تارىمدا بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش، 25 مىڭ مو يەردە ئوتلاق بەرپا قىلىشقا ئېھتىياجلىق سۇ مەنبەسى بىلەن تەمىنلەندى.

1974 - يىلى يەر ئاستى سۇ بايلىقىدىن پايدىلىنىش ئۆچۈن، قۇدۇق قېزىش ئېتىرىتى قۇرۇلۇپ، 1980- يىلغا قەدەر 1019 قۇدۇق قېزىلىپ، 70 كىلومېتىر يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلىپ، يېزا - كەنتلەرنى توك بىلەن تەمىنلەش، يورۇتۇش، قۇدۇق سۈيى ئارقىلىق سۇغىرىش ئىشلىرىغا شارائىت يارىتىلدى.

1987 - يىلى ئۆستەڭ سۈيىدىن پايدىلىنىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش ئۆچۈن، ئۆگەن دەريا‌سى باش غول ئۆستىگى سۇ سىغىمىنى كۆپەيتىلدى.

1989 - يىلى ناھىيىلىك ئورمان بىلەن تورلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئاپتونوم رايونلىك تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ، ئۆلچەمگە يەتتى.

1992 - يىلى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى دۇنيا بانكىسىنىڭ قەرز پۇلىدىن پايدىلىنىپ، 5 كىلومېتىر تارماق غول ئۆستەڭ، 18 كىلومېتىر ئوق ئېرىق، 18 كىلومېتىر غول زەيكەش چېچىپ، 50 مىڭ مو يەردە بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز بەرپا قىلىش ئۆچۈن ئاساس سالدى.

80 - يىللاردىن ئىلگىرى يېزا ئاھالە ئۇقتىلىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى كېسەك - ياغاچ بىلەن سېلىنغانىدى. كېيىن مەكتەپ، كەنت ئاھالە كومىتېتى ئىشخانىلىرى خىش - ياغاچ بىلەن سېلىندى. 1987- يىلدىن كېيىن دېھقانلارمۇ خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىشقا باشلىدى ھەمدە بۇ بىر خىل يۈزلىنىش بولۇپ قالدى.

1949 - يىلدىن ئىلگىرى دېھقان ئۆيلىرى كۆپىنچە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى بويلاپ تارقاق جايلاشقانىدى،

كوچىلار ناھايىتى ئاز ئىدى. يوللار سۇنىڭ ئېغىشىغا ئەگىشىپ ئەگرى - توقاي سوزۇلۇپ كەتكەن، يول بويىغا دېھقان ئۆيلىرى جايلاشقانىدى. بازارلاردىن باشقا يەرلەردە مەھەللە تۈسىنى ئالغان يەرلەر ناھايىتى كەم ئۇچرايتتى. ئېتىزلار چوڭ - كىچىك، ئېگىز - پەس، ھەر خىل ئىدى، بۇنىڭ سەۋەبى بىرىنچىدىن ئادەتلىنىشتىن بولسا، تېخىمۇ ئاساسلىقى يېزا ئىقتىسادىنىڭ ناچارلىقىدىن بولغانىدى. يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىشقا چاقىرىق قىلىنىدى. ئامما ئۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى، لېكىن ئىقتىسادىي كۈچ يېتەرلىك بولمىغانلىقتىن، سۇرئەت ئاستا بولدى. گۈڭشې قۇرۇلغاندىن كېيىن، كوللېكتىپنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ سالا ئېتىز، ئېرىق - ئۆستەڭ، يوللار ياسىلىپ، ئورمان بەلۋېغى بەرپا قىلىنىپ، يېزىلارنىڭ قىياپىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. لېكىن ئىقتىساد قىيىن بولغانلىقتىن تۇرالغۇ ئۆي ئەھۋالى ئىزچىل ھەل بولماي كەلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىلا بىر ئاز ئۆزگىرىشكە باشلىدى. كەنت ئاھالە گۇرۇپپىسىدىكى ئاھالىلار توپلاشتى. كوچا - يوللار تەكشى، كەڭ ئېلىنىدى. مەدەنىيەت ئۆيى، كۈلۈب، قىرائەتخانا قاتارلىق ئامما‌ۋى مەدەنىيەت ۋە كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسىلىرى ئاساسەن تولۇقلاندى؛ كەنت ئاھالە كوموتېتى ئورۇنلاشقان يەردە ئادەتتە كىنوخانا ۋە يېغىن زالى بار بولدى؛ شۇنداقلا، يېغىن زالى كەنتتىكى چوڭ - كىچىك ھەممە ئادەمنى سىغدۇرالايدىغان كۆلەمدە بولۇپ، كۆپرەك قوشۇمچە ئامما‌ۋى مەدەنىي پائالىيەت ئورنى قىلىپ ئىشلىتىلدى. مەسىلەن: تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى، تويبولدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتلىرىدە 1991 - يىلى خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق، كۆلىمى 500 كۈادرات مېتىردىن ئاشىدىغان مەدەنىيەت ئۆيى ۋە قىشلىق كىنوخانا سېلىنىدى.

§ 3 . ئاھالىلەرنىڭ تۇرالغۇسى

1. تۇرالغۇ جايىنى تاللاش

يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرى سۇنى ئاساس قىلىپ سېلىنىتتى. ئېرىق - ئۆستەڭلەر ئاقىدىغان يەردىن ئېگىزرەك، دەرەخلەر زىچ بولغان ئورۇنلار تاللىناتتى. ئەگەر ئېگىز يەر بولمىسا توپا تېندۇرۇلۇپ، ئېگىزلىتىلەتتى؛ دەرەخلىق بولمىسا ئاۋۇال ئۆي سېلىنىپ، كېيىن دەرەخ تىكىلەتتى، سۇ ھەل قىلغۇچ ئامىل ئىدى. ئۆيلەر سۇنىڭ ئېقىش يۆنىلىشىگە پاراللېل ياكى توغرىسىغا سېلىنىتتى، تەرەپ يۆنىلىشىنىڭ توغرا بولۇش- بولماسلىقىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمەيتتى. كەنتلەر سۇنى بويلاپ ئۇزۇنسىغا جايلىشاتتى، كەنتلەر ئارىسىدا ئېنىق پاسىل بولمايتتى. كوچىلار سۇنىڭ ئېقىشىنى بويلاپ تار ھەم ئەگرى توقاي بولاتتى. بۇ ئەھۋال 1965- يىلدىكى يېزا - كەنت قۇرۇلۇشى مەزگىلىگە كەلگەندىلا بىر ئاز ئۆزگەردى، لېكىن، سۇ بويلاپ كەنت قۇرۇش ئادىتى بۇرۇنقىغا ئوخشاشلا داۋاملاشماقتا.

2. ئىمارەت شەكلى

1) قۇرما ئۆي

چاسا ياغاچتىن زەگىندە قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆۋرۈكلەر ئورنىتىلىپ، 4 تام ھەر 30 — 50 سانتىمېتىر ئارىلىقتا بىر تال ياغاچ بىلەن بالداقلىنىدۇ. بالداقلارنىڭ ئارىسى سۆگەت چىۋىقى ياكى يۇلغۇن چىۋىقى بىلەن توقۇپ چىقىلىدۇ، ئاندىن سامان لاي بىلەن ئىچى - تېشى تەكشى سۈۋىلىدۇ، ئۈستى يېپىلىدۇ.

ئۆگزىسى تۈز، ئازىراق يانتۇ يېپىلىدۇ. ئۈيغۇرچىدا «سىرىش تام» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ خىل ئۆيلەر 50 - يىللاردىن ئىلگىرى بىر قەدەر ئومۇملاشقانىدى، 70 - يىللاردا سېلىنمايدىغان بولدى، 90 - يىللاردا ناھايىتى ئاز قالدى.

2) قىستۇرما تام (سەلەپ تام)

ئۆز ۋنلۇقى 0.8 ~ 1 مېتىر، توملۇقى 0.1 — 0.2 سانتىمېتىر كېلىدىغان چاسا ياكى يۇمىلاق ياغاچتىن تەگلىك قويۇلۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە چاسا ياغاچتىن تامنىڭ قېلىنلىقىدا ئۆل ياسىلىدۇ، 4 تامنىڭ ھەر بىر مېتىر ئارىلىقىغا بىر تۈۋرۈك قويۇلۇپ جازىلىنىدۇ، بۇ «سىرىش» (قۇرما) تام شەكلىگە ئوخشايدۇ. تۈۋرۈكلەرنىڭ ئارىلىقى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىچى - تېشىغا لاي سۈۋىلىدۇ، ئۈستى يېپىلىدۇ. بۇ خىلدىكى ئۆيلەر 60 - يىللاردىن 70 - يىللارغىچە يېزىلاردا بىر قەدەر ئومۇملاشقان بولۇپ، 90 - يىللاردىمۇ ئاز ساندا سېلىنىدى.

3) كېسەك تام

ئۆلى 2 خىل بولىدۇ. بىر خىلىدا «سەلەپ»، «سىرىش تام» لارغا ئوخشاش ياغاچتىن ئۆل ياسىلىدۇ؛ يەنە بىر خىلىدا يۇلغۇن، سۆكسۆك، يېكەن، بېتون قۇيۇلمىلاردىن ئۆل ياسىلىدۇ. ئېگىزلىكى ئادەتتە 20-50 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى تام بىلەن ئوخشاش ياكى تامدىن سەل قېلىنراق بولىدۇ. تامىمۇ 2 خىل بولىدۇ. بىر خىلى كېسەك تام؛ يەنە بىر خىلى چالما تام. كۆپىنچە تامنىڭ ئاستى قېلىن، ئۈستى نېپىزرەك بولىدۇ، ئاندىن لىم قويۇلۇپ ئۈستى يېپىلىدۇ. ھازىرمۇ يېزىلاردا ئاساسەن ئۆيلەر مۇشۇنداق سېلىنىدۇ.

يۇقىرىدىكى 3 خىل شەكىلدىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سالغاندا، ئاۋۋال ئۆل كولىنىپ، قۇم - شېغىل تولدۇرۇلۇپ، سۇ قۇيۇپ تىندۇرۇلۇپ، ئۆلى پۈختىلىنىدۇ. سىرتقى شەكلى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى دېرىزىسى كىچىك، ئېگىز بولىدۇ (بۇ جايدا بۇران كۆچلۈك ھەم كۆپ چىقىدۇ، دېرىزە كىچىك بولسا بوراندىن ساقلانغىلى بولىدۇ)، تېمى قېلىن (ئادەتتە 50 سانتىمېتىردىن قېلىن) بولىدۇ، ئىشكىنىڭ ئالدىغا يامغۇر - شامالدىن دالدا بولىدىغان پېشايۋان ياسىلىدۇ، ئۇ ئۆينىڭ بالا بېشى بىلەن تەڭ قىلىپ، ئۇنىڭغا تۇتاشتۇرۇلۇپ، 2 — 4 مېتىر كەڭلىكتە يېپىلىدۇ.

كەنت ئاھالىلىرىنىڭ كۆپىنچىلىرى ھويلا تېمى قويۇرمايتتى، ئادەتتە ئۆينىڭ ئالدىغا تەك، كەينى ۋە ئوڭ-سول تەرىپىگە مېۋىلىك دەرەخ تىكەتتى، تۆت تەتراپىغا ئالىقات، جىگدە تىكىپ چېتىلاق قىلىپ قورشايتتى. ھويلىغا ئاددىي چاخسا، شادا ئىشىك قويۇلاتتى.

80 - يىللاردىن كېيىن يېڭى ئىمارەت ئۈسلۇبى ئامما ئارىسىغا تارقالدى. خىش - ياغاچ، خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ناھىيە بازىرىدىن يېزىلارغىچە تارقالدى. قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلما، خىش، سېمونت، پولات ماتېرىياللىرى، موزايكا قاتارلىقلارغا ئۆزگەردى، شەكلى، قۇرۇلمىسى ئۆزگەرگەن بولسىمۇ (ئىشىك، دېرىزىسى چوڭايدى، يەنا بارلىققا كەلدى، ئۆينىڭ چات ئارىسى ۋە ئۆي ئىچى چوڭايدى)، لېكىن ئېگىز، كىچىك ئارقا دېرىزە قويىدىغان، ئىشىك ئالدىغا بوران، يامغۇردىن دالدا بولىدىغان پېشايۋان ياسايدىغان ئالاھىدىلىك ھازىرغىچە داۋاملىشىپ، ئۈيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق ئالاھىدىلىكى ساقلىنىپ كەلمەكتە.

80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدىن باشلاپ، بىر قىسىم بېيىغان دېھقانلار ۋە شەھەر - بازارلاردىكى سودىگەرلەر ئۈيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق ئۈسلۇبىنى قوللىنىپ تام، بالا بېشى، تۈۋرۈك، ئىشىك، دېرىزىلىرىنى نەقىشلەپ، سىرلىتىپ مىللىي تۈسكە ئىگە ئوسخىلارنى چۈشۈرۈپ، رەڭدار، ھەشەمەتلىك ياسايدىغان بولدى.

Ⅲ باب

ئۆي - زېمىن باشقۇرۇش ئەھۋالى

§ 1 . پىلانلاش، باشقۇرۇش

ناھىيە بازىرىنى پىلانلاش، باشقۇرۇشقا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى مەسئۇل بولدى.

ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانسىز تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، نوپۇسنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن، شەھەر كۆلىمى قاتتىق كونترول قىلىندى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسى ۋىلايەتلىك قۇرۇلۇش باشقارمىسى پىلان ئىشخانىسى بىلەن بىرلىكتە ناھىيە بازىرىنىڭ ئومۇمىي پىلانىنى تاماملىدى. ناھىيە بازىرىنىڭ كۆلىمى 19.5 كۋادرات كىلومېتىر قىلىپ پىلانلاندى؛ سانائەت رايونى، تۇرمۇش رايونى، ئامبار رايونى بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. يولنىڭ سانى، كەڭلىكىگىمۇ كونكرېت تەلەپ قويۇلدى. 1992 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق شەھەر - يېزا پىلانلاش ئاكادېمىيىسى ناھىيىلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىگە ياردەملىشىپ كۆلىمى 0.56 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان سودا، تۇرمۇش كىچىك رايونىنى پىلانلىدى. بۇ رايوندا ماغازىپ - مەدەنىيەت - تەنتەربىيە، سودا، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمىتى قاتارلىق يۇرۇشلەشكەن مۇئەسسەسىلەر پىلانلاندى. تۇرلۇك قۇرۇلۇشلار شەھەر - بازار پىلانلاش تارماقلىرى تارقاتقان قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىش كېنىشكىسى بىلەن قۇرۇلۇش پىلانلاش كىنىشكىسىنى ئالغاندىن كېيىن ئالدىن قۇرۇلۇش قىلىشقا بولىدۇ، دەپ بەلگىلەندى. شۇنداقلا يول بويىدىكى ئىمارەتلەر 3 قەۋەتتىن ئېگىز بولۇش، يەر تەۋرەشكە تاقابىل تۇرۇشنىڭ تۇرلۇك تەلەپلىرىگە ئۇيغۇن بولۇش، ھەر كۋادرات كىلومېتىرغا 8000 ~ 10000 غىچە ئادەم توغرا كېلىش، زىچلىقى 30% ~ 35% بولۇش، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاممىۋى كۆكۈلمەيدان 2 ~ 4 كۋادرات مېتىر بولۇش، توغرىسىغا ئارىلىقى ئۆي زىچلىق دەرىجىسىنىڭ 1.3 ھەسسىسىدىن كىچىك بولماسلىق بەلگىلەندى.

§ 2 . ھۆكۈمەت ئۆيلىرىنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدا ئاز ساندىكى ئىشخانا، دىنىي پائالىيەت ئۆيلىرى ۋە مەكتەپ ئۆيلىرىلا بار ئىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن تۇرلۇك كەسىپلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ھۆكۈمەت ئۆيىنىڭ سانى يىلدىن يىلغا كۆپەيدى. 1953 - يىلى ناھىيىدىكى ئورگانلارنىڭ ئۆيلىرى 194 ئېغىزغا يەتتى. بىر كۈلۇب بار بولدى (مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ سانى بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلمىدى) . ھۆكۈمەت ئىمارەتلەرنى سېلىشتا، ئورۇنلار ئۆزى بېۋاستە قاراشلىق يۇقىرى دەرىجىلىك سىستېمىغا ئۆي سېلىشنى ئىلتىماس قىلسا، پىلان بويىچە پۇل ئاجرىتىپ بېرىلگەن ياكى ئۆزى مەبلەغ تەييارلىغاندىن كېيىن، ئاندىن پىلان كومىتېتى پىلان كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بېرىپ ئۆي سېلىندى. كىم مەبلەغ سالغان بولسا شۇ پايدىلىنىش پرىنسىپى بويىچە،

قورۇنلار ئۆزى سالغان ئۆي - جايلارنى ئۆزى باشقۇردى، تەقسىم قىلىش، ئىشلىتىش ھوقۇقى شۇ قورۇنلىق ئۆزىدە بولدى. ئۆي تەقسىم قىلىنغان خىزمەتچىلەر ئىدارىغا ئىجارە ھەققى تاپشۇردى. 1993- يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ھەر قايسى قورۇنلارنىڭ ئۆيلىرى 114 مىڭ 175 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە خىش-بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆي 30 مىڭ 266 كۋادرات مېتىر، خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 64 مىڭ 132 كۋادرات مېتىر، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆي 19 مىڭ 777 كۋادرات مېتىر. خىش- بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئىشخانا، خىش - ياغاچ، كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرالغۇ ئۆيلىرى ئىدى.

§ 3 . شەخسىي ئۆيلەرنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەخسلەرنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. مەخسۇس ئۆي - زېمىن باشقۇرىدىغان ئاپپاراتلار يوق ئىدى. 80 - يىللارغا كەلگەندە نۇرغۇن ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى ئۆي - زېمىن ماجىرالىرىنى مۇرەسسە قىلىشنى ۋاكالىتەن باشقۇردى. شۇ چاغدا كوللېكتىپلاشتۇرۇش شوتارى كۆچمەپ، باشقۇرۇش قالايمىقانلاشتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەرنىڭ كىرىمىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، شەخسىي ئۆي سالىدىغان ئاھالىلەر بارغانسېرى كۆپەيدى. ئاھالىلەر شەخسىي ئۆي سالماقچى بولسا يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى يەر تەستىقلاپ بەردى، قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ ئۆي باشقۇرۇش ئورنى ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بەردى. شەخسىي ئۆيلەرنى ئۆتۈنۈپ بەرگەندە، تەقدىم قىلغاندا، ئالماشتۇرغاندا، ۋارىسلىق قىلغاندا ياكى ئېلىپ - سېتىغاندا ئۆي باشقۇرۇش ئورنى باھالاپ، باھاغا سۈندۈرۈپ، ئۆي - مۇلۈك ۋە يەر - زېمىن ئىگىدارلىقىنى يۆتكەش رەسمىيىتى بېجىرىپ بەردى. شەخسىي ئۆيلەرنى چاققاندا ۋە قايتا سالغاندا ئۆي باشقۇرۇش ئورۇنلىرى تەكشۈرۈپ، ئۆي چېقىش گۇۋاھنامىسى بەرگەندىن كېيىن، ئاندىن چېقىلىپ قايتا سېلىندى ھەم باشقىدىن ئارخىپ تۇرغۇزۇلۇپ، ئەنگە ئېلىندى. 1988 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 26 ئادەمنى تەشكىللەپ، 2 گۇرۇپپىغا بولۇپ، شەخسىي ئۆي - زېمىنلارنى ئېنىقلاپ، كىنىشكا تارقىتىش خىزمىتىنى تاماملىدى. ناھىيە بازىرىدىكى ئاھالىلەر رايونىدا جەمئىي 3944 ئائىلىلىك شەخسىي تۇرالغۇ ئۆي بار بولۇپ، ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 239 مىڭ 997 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە تەلەپكە مۇۋاپىق كېلىدىغان 186 مىڭ 445 كۋادرات مېتىر ئىمارەتكە قانۇنىي كۆچكە ئىگە ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى ۋە يەر خېتى تارقىتىپ بېرىلدى. كېيىن شەخسىي سېلىنغان ئۆيلەرگە گۇۋاھنامە بېرىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش خىزمىتى بارغانسېرى مۇنتىزىملاشتى. 1993 - يىلغا قەدەر شەخسىي ئۆي - زېمىن گۇۋاھنامىسى ۋە يەر خېتى بار ئاھالە 5145 ئائىلىگە، كىنىشكا تارقىتىلىش نىسبىتى %95كە يەتتى.

§ 4 . يەر - زېمىن باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن ئىلگىرى يەرنى ئىگىدارچىلىق قىلغۇچىلار باشقۇردى. 1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە يەرنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، ئىشلەپچىقىرىشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى، شەھەر - بازار قۇرۇلۇشى كومىتېتى، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى، پىلان كومىتېتى، ئاساسىي قۇرۇلۇش پىلان كومىتېتى، شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇردى. ئەينى چاغدا يەرنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش

توغرىسىدىكى قانۇن - تۈزۈم يەرنى بىر تۈتاش باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپاراتلار بولمىغاچقا، يەرنى قالايمىقان ئىگىلىۋېلىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىشلىتىش ئەھۋاللىرى ئېغىر ئىدى. 1986 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن [1986] 7 - نومۇرلۇق «يەر باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىگىلەشنى چەكلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تۈۋەنگە تارقىتىپ، يولغا قويدى. 1987 - يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر باشقۇرۇش قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، يولغا قويۇلدى، شۇ يىلى 6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى. يېزا - بازار يەرلىرى قانۇن بويىچە باشقۇرۇلىدىغان بولدى، ھازىرغا قەدەر يەر باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىسى 12گە يەتتى، 7 يېزا، بىر بازاردا يەر باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، خىزمەتچى 17گە يەتتى.

1. 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا يەر ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى، يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى ۋە شەخسىي ئۆي سېلىشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى باشقۇرۇش قالايمىقان بولۇپ كەلدى، يەر - زېمىن خىزمىتىنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان ئاپپاراتلار بولسىمۇ، لېكىن يەرنى بىر تۈتاش باشقۇرۇش توغرىسىدا قانۇن - تۈزۈم يوق ئىدى، پەقەت ئاز ساندىكى دۆلەت ئورگانلىرى، كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارلا ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى يەرلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە ئالاقىدار تارماقلارغا مەلۇم قىلدى، ناھىيە بازىرىنىڭ سىرتىدىكى يەرلەرنى ئىشلىتىشكە توغرا كەلسە، يەر ئىگىدارلىق ھوقۇقىغا ئىگە يېزا، چوڭ ئەترەت ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىلەن كېلىشىپ، يەر ئېلىپ - سېتىش توختامىنى ئىمزالاپ، يەر ئىشلەتتى؛ شەخسىي ئۆيلەرنى سېلىشقا توغرا كەلسە، پەقەت ئىدارە رەھبەرلىرى ياكى گۇۋاھچى، چوڭ ئەترەت باشلىقلىرى، ھەتتا ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى باشلىقلىرى قوشۇلسىلا خالىغانچە يەر ئىگىلەپ ئۆي سېلىشقا بولاتتى. يېزا - بازار كارخانىلىرى قۇرۇشقا يەر ئىشلىتىشتە ھېچقانداق رەسمىيەت ئۆتەلمىدى. 1949 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا تەخمىنەن 10 مىڭ مو ئەتراپىدا يەر ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، ئاران 1370 مو يەرگىلا مەسئۇل تارماقلارنىڭ تەستىقىنى ئېلىپ، يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلگەن. 1987- يىلدىن كېيىن يەر قانۇن بويىچە باشقۇرۇلۇپ، «تېرىلغۇ يەرلەرنى ھەقسىز قوغداش، ھەر سۇڭ يەرنىمۇ مۇڭاپىق ئىشلىتىش»تىن ئىبارەت ئاساسىي دۆلەت سىياسىتى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىپ، يەر - زېمىننى ۋە تېرىلغۇ يەرلەرنى قالايمىقان ئىگىۋېلىش تەتۈر قۇيۇنى ئونۇملۇك توسۇپ قېلىندى. يەر ئىشلىتىش ئۈلچىمى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، دېھقانلارنىڭ ئۆي ئورنى 0.7 مو ئىچىدە، شەھەر - بازار ئاھالىلىرىنىڭ ئۆي ئورنى 0.5 مو ئىچىدە بولۇش بەلگىلەندى.

1987 - يىلى ئۈلگەت شايار ناھىيىسىگە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا 1270 مو يەر ئىشلىتىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 600 مو؛ ئەملىي ئىشلىتىلگەن يەر: دۆلەت قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 415 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 91 مو؛ يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر 305 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 105 مو؛ شەخسىي ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلگەن يەر 394 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 153 مو، 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەر جەمئىي 765 مو، بۇ پىلاننىڭ %60نى ئىگىلىدى، 505 مو يەر تېجەپ قېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 251 مو. 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئىچىدە، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى تۈرى 98، بۇنىڭ ئىچىدە يەر باشقۇرۇش قانۇنىدا بەلگىلەنگەن تەستىقلاش ھوقۇق دائىرىسىدە ئاپتونوم رايونغا يوللاپ تەستىقلانغان تۈر بىر (جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش شىركىتى ئىشلەتكەن يەر 300 مو)، باشقا 97 تۈر ناھىيىدە تەستىقلاندى. 551 ئائىلىلىك ئاھالىنىڭ ئۆي سېلىشى ئۈچۈن يەر ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1988-يىلى ئۈلگەت ناھىيىگە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئۈچۈن 1100 مو يەر ئىشلىتىش كۆرسەتكۈچى چۈشۈرۈپ بەردى،

1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى پىلانلاش ۋە كۆرسەتكۈچنى ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 6

بىرلىكى: مو

يىل	كۆرسەتكۈچ ۋە ئۇسۇل ئىشلىتىش	جەمئىي			دۆلەت قۇرۇلۇشى			يېزا، بازار، كوللېكتىپ قۇرۇلۇشى			شەھسىي ئۆي			ئىزاھ
		ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	ئومۇمىي كۆلىمى	تېرىلغۇ يەر	تېرىلمايدىغان يەر	
1989	چوشۇرۇلگەن كۆرسەتكۈچ	870	270	600	250	50	200	120	20	100	500	200	300	دۆلەت ۋە كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 14 تۈر، ناھىيىلىك تەكشۈرۈپ، تەستىقلىشى بىلەن 1016 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	786.3	126.4	659.9	39.4		39.4	27	8	19	719.9	118.4	601.5	
1990	چوشۇرۇلگەن كۆرسەتكۈچ	400	150	250	70	20	50	80	30	50	250	100	150	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 13 تۈر، ناھىيىلىك تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن 487 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	400	102	298	19		19	40	11	29	341	91	250	
1991	چوشۇرۇلگەن كۆرسەتكۈچ	420	120	300	90	10	80	60	10	50	270	100	170	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 15 تۈر، ناھىيىلىك تەكشۈرۈپ تەستىقلىشى بىلەن 489 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	420	62	358	61	33	28	11	11		348	18	330	
1992	چوشۇرۇلگەن كۆرسەتكۈچ	1300	100	1200	1050	50	1000	60	10	50	190	40	150	دۆلەت ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 26 تۈر، ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ تەستىقلىغىنى 5 تۈر، ناھىيە تەكشۈرۈپ تەستىقلىغىنى 21 تۈر، 629 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	846	320	526	212	161	51	241	96	145	393	63	330	
1993	چوشۇرۇلگەن كۆرسەتكۈچ	400	110	290	180	30	150	50	20	30	170	60	110	دۆلەت ۋە كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 27، ناھىيىلىك تەكشۈرۈپ، تەستىقلىشى بىلەن 314 ئائىلە خۇسۇسىي ئۆي سالدى
	ئەمەلىي ئىشلىتىلگىنى	401.2	46.9	354.3	158.8	10.1	148.7	50	2	48	192.4	34.8	157.6	

ئىزاھ: 5 يىلدا يەر ئىشلىتىشنى ئاپتونوم رايون تەكشۈرۈپ، تەستىقلىغان ئورۇنلاردىن مەشۇت زاۋۇتى، يېزا- بازار كارخانىلىرى ماي - خىمىيە زاۋۇتى، قىزىلباباراق كەنتى بورقاي پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، يېڭىمەھەللە يېزىسى پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، قايلور يېزىسى پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدىن ئىبارەت 5 تۈر بار.

بۇنداق ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 500 مو؛ ئەملىي ئىشلىتىلگەن يەر: دۆلەت قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 388 مو، بۇنداق ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 19 مو؛ يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن يەر 146 مو، بۇنداق ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 88 مو؛ شەخسىي ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلگەن يەر 296 مو، بۇنداق ئىچىدە تېرىلغۇ يەر 141 مو؛ 3 تۈرلۈك قۇرۇلۇشقا ئىشلىتىلگەن يەرلەر ئىچىدە، دۆلەت قۇرۇلۇشى ۋە يېزا - بازار كوللېكتىپ قۇرۇلۇشىغا يەر ئىشلىتىلگەن تۈر 62.

2. غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى ئېنىقلاپ بىر تەرەپ قىلىش ئەھۋالى

1987 - يىل 7 - ئايدا غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى ئىشلىنىشكە باشلاندى. 17 كىشىلىك تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. بۇ خىزمەت دەسلەپتە گۇلباغ يېزىسىدا سىناق قىلىنىپ، سىناقنىڭ تەجرىبە - ساۋاقلىرى يەكۈنلەنگەندىن كېيىن، رەسمىي يولغا قويۇلدى. يېزىلاردىكى ھەر بىر دېھقان ئائىلىسىنىڭ تۇرالغۇ يېرى 7 پۈكدىن، غەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسىدىكى ھەر بىر ئائىلىنىڭ تۇرالغۇ يېرى 5 پۈكدىن ئېشىپ كەتمەسلىكى بەلگىلەندى. 1985- يىل 5 - ئايدىن ئىلگىرى يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى. 1982 - يىل 5 - ئايدىن 1987 - يىل 1 - ئايغىچە يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار «يېزا - بازارلاردىكى ئۆي سېلىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى. 1987 - يىل 1 - ئايدىن كېيىن يەر ئىگىلەپ ئۆي سالغانلار قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاندى. غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى بىر يىل داۋاملىشىپ 1988 - يىل 7 - ئايغا كەلگەندە ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. ناھىيە بويىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا تېگىشلىك ئائىلە 11 مىڭ 495، ئىگىلەنگەن يەر كۆلىمى 11 مىڭ 984 مو ئىدى؛ ئەملىيەتتە 10 مىڭ 626 ئائىلە، 11 مىڭ 152 مو يەر تەكشۈرۈپ، بىر تەرەپ قىلىندى. يەرنى ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 338 ئائىلىگە 39 مىڭ 921 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى؛ يەرنى ساتقان 123 ئائىلىنىڭ 29 مىڭ 730 يۈەن قانۇنسىز كىرىمى مۇسادىرە قىلىندى؛ 3233 ئائىلىگە يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى تولۇقلاپ بېرىلدى، ئۇلاردىن 222 مىڭ 603 يۈەن ھەق ئېلىندى؛ غەيرىي دېھقانچىلىق قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلىدىغان يەرلەرنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتىدە 286 مىڭ 254 يۈەن پۇل يىغىۋېلىندى. 1186 ئائىلە ئارتۇق ئىگىلىۋالغان 1661 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى، بۇنداق ئىچىدە: 844 مو يەر تېرىقچىلىققا قايتۇرۇلدى، 50 ئائىلە يەرلەرنى قانۇنسىز ئىگىلەپ سالغان 118 ئېغىز ئۆي چېقىۋېتىلدى.

3. ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يەرلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىلتىماس قىلىش، تىزىملاپ گۇۋاھنامە تارقىتىش ئەھۋالى

1988 - يىل 12 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يەرلىرىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىنى ئىلتىماس قىلىش، تىزىملاش خىزمىتى ئىشلەندى. ناھىيە بازىرىدىكى ئىلتىماس قىلىپ، تىزىملىتىشقا تېگىشلىك ئورۇن 110، ئىگىلەنگەن يەر 275 پارچە، كۆلىمى 8090 مو؛ ئىلتىماس قىلىپ تىزىملىتىشقا تېگىشلىك ناھىيە بازىرىدىكى ئائىلە 3334 ئائىلە، ئىگىلىگەن يەر 3334 پارچە، كۆلىمى 1486 مو. 1989 - يىل 3 - ئايغىچە بۇ خىزمەت ئاساسىي جەھەتتىن تاماملاندى. ئەملىيەتتە ئىلتىماس قىلىپ، تىزىملانغان ئورۇن 102، كۆلىمى 7925 مو، ئائىلىلەر 3132 ئائىلە، كۆلىمى 1351 مو، 1989 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە دۆلەت يېرىنى ئىشلىتىش گۇۋاھنامىسىدىن 1000 پارچە تارقىتىلدى. ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى يەرلەر ئارخىپېدىن 3234ى تۇرغۇزۇلدى. 1989 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە يېڭىدىن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن 34 ئورۇنداق

45 پارچە يېرىنىڭ ئىلتىماس قىلىش، تەزىملىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى؛ يېڭىدىن يەر ئىشلىتىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەن 273 ئۆيلۈك ئاھالىنىڭ تۇرالغۇ جايغا يەر ئىشلىتىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى. ناھىيە بازىرىدىكى دۆلەت يېرى ئارخىپىدىن 4750 نەچچىسى تۇرغۇزۇلدى.

4. نېفىت قىدىرىشتا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش ئەھۋالى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ش ھ ت [1988] 93 - نومۇرلۇق ھۆججىتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ نېفىت قىدىرىشتا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىيانىنى تۆلەپ بېرىش توغرىسىدىكى ۋاقىتلىق چارىسى» نى بەسىپ تارقىتىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» بويىچە، ھەم نېفىت قىدىرىش خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش، ھەم ئېكولوگىيىلىك مۇھىتنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش، ئاممىنىڭ مەنپەئەتىگە ئېتىبار بېرىش، دۆلەت، كوللېكتىپ، شەخسنىڭ ئىمارەت 3 تەرەپنىڭ مەنپەئەتىنى توغرا ھەل قىلىش، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش، ئۆز ئارا پايدا يەتكۈزۈش، ئورتاق گۈللىنىش پرىنسىپىغا ئاساسەن نەچچە 10 نېفىت قۇدۇقىنىڭ ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىيانىنى تۆلەپ بېرىش رەسمىيىتى بېجىرىلدى.

نېفىت قۇدۇقىغا ۋاقىتلىق يەر ئىشلىتىش ۋە زىيانىنى تۆلەپ بېرىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 10 — 7 بىرلىكى: يۈەن، مو

رەت نومۇرى	نېفىت قۇدۇقى نومۇرى	نېفىت قۇدۇقىنىڭ ئورنى	ئىشلىتىلگەن يەر تۈرى	كۆلىمى	تۆلەم ھەققى سوممىسى
1	يىڭ 1 - قۇدۇق	قايلور بېزىسى تەۋەسىدە، جەرىتلىك بىر ئامبىرنىڭ غەربىدە	ئوتلاق	277	8400
2	يىڭ 101 - قۇدۇق	قايلور بېزىسى تەۋەسىدە، يىڭ 1 - قۇدۇقىنىڭ غەربىدە	ئوتلاق	65.33	1332.7
3	يىڭ 2 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	چاتقال ئورمانلىقى	203.5	9230.8
4	يىڭ 201 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	37.46	764.1
5	يىڭ 202 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، مەيدان شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	39	795.6
6	يىڭ 203 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق، چاتاللىق	127.44	2497.7
7	يىڭ 204 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق، چاتاللىق	44.55	
8	يىڭ 205 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	چاتاللىق	157.2	
9	يىڭ 3 - قۇدۇق	2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ تەۋەسىدە، فېرما شتابىنىڭ شەرقىي شىمالىدا	ئوتلاق	45	
10	يىڭ 4 - قۇدۇق	يېڭىمەھەللە بېزىسى تۆڭگۈز باش قەدىمىي شەھىرىنىڭ يېنىدا	چاتاللىق	34	

11	يىلف 6 - قۇدۇق	قايلور بېزىسى تەۋسىدىكى 7 - نومۇرلۇق توغان ئەتراپىدا	ئوتلاق	40	
12	يىلف 10 - قۇدۇق	بېكىمەھەللە بېزىسى تەۋسىدە، بېزىلىق هۆكۈمەتنىلف غەربىي جەنۇبىدا	ئوتلاق	28.8	895.05
13	دۇڭخي 4 - قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىلف تەۋسىدە	ئوتلاق	43	960.6
14	دۇڭخي 4 - رەت 1 - قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىلف تەۋسىدە	ئوتلاق	45	
15	دۇڭخي 4 - رەت 3- قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىلف تەۋسىدە	ئوتلاق	71	1428
16	دۇڭخي 4 - رەت 4- قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىلف تەۋسىدە	ئوتلاق	30.67	625.6
17	دۇڭخي 4 - رەت 6- قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى سايقۇدۇق كەنتىنىلف تەۋسىدە	ئوتلاق	52.52	1071.4
18	دۇڭخي 7 - قۇدۇق	گۈلباغ بېزىسىنىلف چوڭ گۈلباغ يۇقىرى كۆلدەش كەنتىنىلف تەۋسىدە	تېرىلغۇ يەر	31.3	33940.2
19	دۇڭخي 8 - قۇدۇق	قايلور بېزىسى تەۋسىدە	سۇنئىي ئوتلاق	29.5	1376.6
20	دۇڭخي 14 - قۇدۇق	قىزىلبايراق بېزىسى ئارا مەھەللە كەنتى	تېرىلغۇ يەر	تەخمىنەن 20 مو	
21	قىزىلبايراق 1 - قۇدۇق	بېكىمەھەللە بېزىسى، توقسۇ - شايار ناشيولىنىلف شەرقىدە	تېرىلغۇ يەر، بوز يەر	تەخمىنەن 30 مو	

5 §. مۇھىتنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈش ۋە ئاسراش

1. مۇھىتنىلف بۇلغىنىشى

ناھىيە بازىرىنىلف ئاساسلىق مۇھىت بۇلغىنىشىنى كېرەكسىز گاز، داشقال، يۇندا پەيدا قىلىدۇ، پار قازاندىن چىققان كېرەكسىز گازلار ۋە سانائەت يۇندىلىرى بۇلغىنىشىنى پەيدا قىلىدىغان مەنبە هېسابلىنىدۇ. 1993 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىدا سانائەت پار قازىنىدىن 5ى، ئىسسىتىش پار قازىنىدىن 60ى، يەرلىك ئىسسىنىش ئۈسكۈنىلىرىدىن 156سى، ئوچاقتىن 5140ى بولۇپ، يىلىغا 21 مىلف 800 تونىا كۆمۈر سەرپ قىلىندى. يۇنىلف ئىچىدە: خەلق تۇرمۇشىغا 13 مىلف 500 تونىا، سانائەتكە 8300 تونىا كۆمۈر ئىشلىتىلدى؛ 322 مىليون 640 مىلف كۇب مېتىر كېرەكسىز گاز، 6540 تونىا داشقال، 34 مىلف 800 تونىا يۇندا چىقىرىۋېتىلدى.

هەر يىلى قويۇپ بېرىلگەن كېرەكسىز گازلار تەركىبىدە 1220.8 تونىا كاربون چالا ئوكسىدى، 239.8 تونىا ئازوت ئوكسىدلىرى، 174.4 تونىا سۇلفۇر دىئوكسىد، 109 تونىا ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزان بار. يۇنىدىا خىمىيىلىك كىسلارود سەرپىياتى 14.583 مىللىگرام لىتىر، ىئو خىمىيىلىك ئوكسىگېنغا ئېهتىياجلىق مىقدارى 4861 مىللىگرام لىتىر، فېنول 0.56 مىللىگرام لىتىر. يۇقىرىدىكى سانلىق مەلۇماتلارغا ئاساسەن مۇلچەرلىگەندە، يىللىق خىمىيىلىك ئوكسىگېن سەرپىياتى 317.5 تونىنغا، ىئو

خىمىيىلىك ئوكسىگېنغا ئېھتىياجلىق مىقدارى 105 تونىنغا، قېنىنول 7. 12 كىلوگرامغا يېتىدۇ. بۇ بۆلۈنمىلار جانلىقلارنى قىزىكىلىق زەھەرلەپلا قالماي، قىزىئولوگىيىلىك جەھەتتىنمۇ زەھەرلەپ، ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

2. مۇھىت ئاسراش تەدبىرى

شايار ناھىيىسىنىڭ مۇھىت ئاسراش خىزمىتى 60 - يىللاردا باشلانغاندى. شۇ چاغلاردا مۇھىت ئاسراش تەدبىرى ھەر قايسى ئورگانلارنىڭ مۇھىت تازىلىقىنى قەرەللىك تەكشۈرۈش، ئەخلەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ناھىيە بازىرىنىڭ كوچا يوللىرىنى مەخسۇس ئادەم تازىلاش بىلەنلا چەكلىنەتتى.

1977 - يىلى ناھىيە بازىرى كۆكەرتىش ئېتىزى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىنى كۆكەرتىش ۋە دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنى باشقۇرۇش، ناھىيە بازىرى يوللىرىنى ئاسراش ۋە تازىلاش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل بولدى. 1984 - يىلى كۆكەرتىش ئېتىزىنىڭ ئىشچىسى 38گە يەتتى، 3500 كۋادرات مېتىر يول تازىلاندى، 1460 تونىنا ئەخلەت، 250 تونىنا گەندە - سۈيدۈك تازىلىنىپ، توشۇلدى. 1987 - يىلى شەھەر قىياپىتىنى تۈزەش ئۈچۈن، قۇرۇلۇش ئىدارىسى مەخسۇس ئادەم تەشكىللەپ يولنىڭ ئىككى يېقىغا جايلاشقان 480 ۋاقىتلىق مۇئەسسەسىلەرنى چېقىۋەتتى. ناھىيە بازىرىنىڭ قىستاڭچىلىقى ۋە شەھەر قىياپىتىگە نۇقسان يەتكۈزىدىغان ئەھۋاللارنى تۈزگەرتىش ئۈچۈن، ئۇلاغ ھارۋىلىرى بازارغا كىرىدىغان يول ئېنىق ئايرىۋېتىلدى. 1989 - يىلى كۆكەرتىش ئېتىزىگە ئەخلەت توشۇش ماشىنىسى سەپلەپ بېرىلدى. ھەر قايسى ئورۇنلار ئەخلەت تۆكۈش سېتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ئەخلەتلەر قەرەللىك تازىلىنىپ، توشۇلدى. تۇرمۇش يۇندىلىرى تەبىئىي ھالدا سىڭدۈرۈۋېتىلدى ۋە پارغا ئايلاندۇرۇۋېتىلدى، سانائەت يۇندىلىرى سىڭدۈرۈش كۆلچىكىگە سىڭدۈرۈۋېتىلدى.

1988 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ پىلانى پۈتكەندىن كېيىن، سانائەت رايونى بازار رايونىنىڭ نوپۇسى شالاڭ بولغان، شامالنىڭ ئاخىرقى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ ناھىيە بازىرىنىڭ مۇھىتىنى ئاسراش رولىنى ئويناندى.

كۆل سۈيى ئىشلىتىدىغان كەنتلەردە كۆلنىڭ ئېتراپىنى قاشالاش، ئادەم ۋە ھايۋانلار ئىچىدىغان سۇنى ئايرىۋېتىش، باسما قۇدۇقنى كۆپرەك قېقىش تەلەپ قىلىندى.

ئون بىرىنچى قسىم

پارتىيە گۈرۈھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

ئون بىرىنچى قىسىم

پارتىيە گۈرۈھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار

شايار ناھىيىسى چەت جايغا جايلاشقان بولۇپ، خەنزۇلار ئازراق، ئۇيغۇر، خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. دەسلەپتە بۇ جايدا ھېچقانداق پارتىيە گۈرۇھ يوق ئىدى. شىنخەي يىلى (1911 - يىلى) نىلىق ئالدى-كەينىدە قېرىنداشلار ئۇيۇشمىسى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى زىيالىي ياشلار ئۇيۇشمىسى ئۇرۇمچىگە، ئارقىدىنلا كۇچاغا كېڭەيدى. گەرچە بۇ ئۇيۇشمىلارنىڭ ئەزالىرى شايارىدا بەزىدە بار، بەزىدە يوق بولسىمۇ، لېكىن يىلتىزى يوق ئىدى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئاي ۋە مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 2 - ئايدا ج ك پ ئەزالىرى جيالىڭ لىيەنمۇ (يەنە بىر ئىسمى جيالىڭ چۇنماۋ)، گاۋ دېڭبالىڭ (يەنە بىر ئىسمى گاۋ يۈچىلىڭ) لار شېلىڭ شىسەينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن كۇچا، شايار، توقسۇ، باي، بۈگۈر ناھىيىلىرىدە يەرلىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شايار ناھىيىلىك باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان. ئۇلار پارتىيىنىڭ يەرلىك سەپ سىياسىتىنى يۈقىرىنىڭ «سالاھىيەتنى ئاشكارىلىماسلىق، تەشكىلات قۇرماسلىق، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش، پارىخورلۇقتا قارشى تۇرۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، ئىسلاھ قىلىش، تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەت»نى يولغا قويۇش داۋامىدا ئىزچىللاشتۇردى. ئۇلار ئاممىغا تەشۋىق قىلىپ، ئاممىنى تەشكىللەپ ۋە تەربىيىلەپ، ئامما ئۇچۇن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى. ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىرىم مەنبەسىنى ئېچىپ، چىقىمنى تېجەپ، باج كىرىمىنى كۆپەيتىشكە تۆھپە قوشتى.

1949 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى «25 - سېنتەبىر»، «26 - سېنتەبىر» تېلېگرامىسىغا ئاۋاز قوشۇپ، تىنچ يول بىلەن ئازاد بولۇشنى ھىمايە قىلدى. 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۈەنى 2 - جۇن پىيادە ئەسكەرلەر 5 - شىسىنىڭ 13-تۈەنى كۇچاغا ئورۇنلىشىپ، كۇچا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىنىڭ يەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1950-يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى 13 - تۈەن لى دۈيۈەن، چېلىڭ دېلۇ، يەن چيۇلىيەن، ئىسمائىل توختى، ۋۇ خەيچىڭ، ۋاڭ كېدىڭ، لو جىڭشيۇ، شېن كېچىڭ، چېن خې، جاڭ دوجى، مو خۇەيرۇڭ، دىڭ شىيىڭ، شيې دىڭفەن، شۇ شىچاڭ قاتارلىق 14 كوماندىر - جەڭچىنى ئاجرىتىپ يەرلىك خىزمەت ئەترىتى تەشكىل قىلدى. بۇ ئەترەت سىياسىي كومىسسار لى دويۈەن، ئەترەت باشلىقى چېلىڭ دېلۇنىڭ باشلامچىلىقىدا شايار ناھىيىسىگە كىرىپ ئورۇنلىشىپ، ئاممىغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ۋە ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، كونا ھاكىمىيەتنى ئۆتكۈزۈۋېلىش ۋە ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسىنى، پارتىيە، ھاكىمىيەت قۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ ج ك پ

ئاقسۇ ئۆلايەتلىك كومىتېتىغا قارىدى. 10 - ئايدا ئۆلايەتلىك پارتكوم كۆچا مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېتىنى تەسىس قىلدى، شايار ئۇنىڭغا قارىدى (1953 - يىل 6 - ئايدا مەركىزىي ناھىيىلىك كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى) . ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى تەسىس قىلىنغاندىن باشلاپ، بازار، يېزىلاردا پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىش ئىشى باشلاندى، پارتىيىنىڭ ھەر دەرىجىلىك ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى پەيدىنپەي قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. 1993 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە كومپارتىيە ئەزاسى 4040 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 3355، خەنزۇ پارتىيە ئەزاسى 685، ئەر 3422، ئايال 618.

جۇڭگو كوممۇنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) قۇرۇلدى. شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقە سايىت سابىتنى شايار ناھىيىلىك پىرقىنىڭ تۇنجى شۇجىجاڭلىقىغا تەيىنلىدى، 5 يىلدا كوممۇنداڭ پارتىيىسىگە 1000 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلىندى (ئەزالىرى ئاساسلىقى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن تەشكىل تاپتى) . ناھىيىلىك پىرقىنىڭ قارىمىقىدا رايونلۇق شۇبە پىرقىلەر تەسىس قىلىندى، ئۇلارغا 2 — 3 كىچە كادىر سەپلەندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شايار ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، ئوچ مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى، ياشلار ھەرىكىتى جەمئىيىتى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ داۋاملاشقان ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن، تەسىرى چوڭراق ئىدى. 1950 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلاردىن سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى (1957 - يىلدىن كېيىن كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى) ، ئاياللار بىرلەشمىسى، ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار جەمئىيىتى بار بولدى.

I باب

گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسى

1 § . ئاپپارات

1. ناھىيىلىك پىرقە

گومىنداڭنىڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنى قۇرۇشقا 1943 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا تەييارلىق كۆرۈلدى، كېيىنكى يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى گومىنداڭ شىنجاڭ ئۇلكىلىك پىرقىسىنىڭ سىياسىي يېتەكچىسى جياڭ شەنيۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شايارغا كېلىپ، «ئوچ مەسلەك»نى تەرغىب قىلدى ۋە ناھىيىلىك پىرقىنى قۇردى، پىرقىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى گومىنداڭنىڭ ئىدارە قىلىش فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىلىك پىرقىگە بىر شۇجىجاڭ قويۇلدى، پىرقە قارىمىقىدا كاتىبات، تەشۋىقات، تەشكىلات، خوجىلىق بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى. بىر كاتىپ، 2 تەشۋىقات كادىرى، 2 تەشكىلات كادىرى، 2 مالىيە كادىرى قويۇلدى. ناھىيىلىك پىرقە قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئازادلىققىنىڭ ھارپىسىغىچە پىرقىگە 5 شۇجىجاڭ

ئالماشتى، ئۇلار: سايىت سابىت، ۋالف ××، گۈن يۈشىن (شىبە)، شۇ شىجيې، ئىمىن ئەھمەت.

2. رايونلۇق پىرقە، رايونلۇق شۆبە پىرقە

مىنگونىاڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) گومىنداڭنىاڭ شايار ناھىيىلىك پىرقىسىنىاڭ قارمىقىدا 7 رايونلۇق پىرقە بار ئىدى، ھەر بىر رايونلۇق پىرقىنىاڭ قارمىقىدا 3 رايونلۇق شۆبە پىرقە بولۇپ، ئۇلار ناھىيىلىك پىرقىنىاڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلاتتى ۋە ناھىيىلىك پىرقىنىاڭ سىياسەت ۋە يولىيورۇقلىرىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىشنى ئۈستىگە ئالغانىدى. رايونلۇق پىرقە ۋە رايونلۇق شۆبە پىرقىدە ئادەتتە شۇجى، تەشكىلات تەشۋىقات ھەيئىتى بار ئىدى. 1949 - يىلى رايونلۇق پىرقە 12گە، رايونلۇق شۆبە پىرقە 38گە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدە پىرقە قۇرۇلۇپ 7 يىلدا گومىنداڭ پارتىيىسىگە 1500 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلىندى. بۇنىاڭ ئىچىدە رايونلۇق شۆبە پىرقىدە شۇجىدىن يۇقىرى تاياڭ خادىمىدىن 43ى بار ئىدى. گومىنداڭنىاڭ بۇ تاياڭچىلىرىنىاڭ ۋە ئادەتتىكى گومىنداڭ ئەزالىرىنىاڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى سىياسىي، دىنىي ساھەدىكى خادىملار، يەرلىك بايلار، سۇ زومىگەرلىرى ۋە چوڭ سودىگەر قاتارلىق ھۆكۈمران تەبىقىدىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار ئىدى. ئۇلار ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن، قاتتىق - يۇمشاق ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ، ناھىيىنىاڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ھوقۇقىنى ئىگىلىۋېلىپ شەپەتسىزلەرچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزەتتى.

§ 2 . پارتىيە ئەزالىرىنىاڭ پائالىيىتى

مىنگونىاڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 12 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە گومىنداڭنىاڭ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 60 ۋەكىل قاتناشتى.

Ⅱ باب

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك يەرلىك تەشكىلاتى

§ 1 . ئاپپارات

1. ناھىيىلىك پارتكوم

1950 - يىل 3 - ئاينىاڭ 22 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېت 5 ئەزادىن تەركىب تاپتى، بىر شۇجى قويۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومدا كاتىبات ئىشخانىسى، تەشكىلات بۆلۈمى،

ئەشۇنقات بۆلۈمى ئەسىس قىلىندى. 1951 - يىل 10 - ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتى ئەسىس قىلىندى. 1952- يىل 7 - ئايدا بىرلىك سەپ خىزمىتى بۆلۈمى ئەسىس قىلىندى. 1952 - يىل 9 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ ئەستىقلىشى بىلەن ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئەزاسى 8گە كۆپەيتىلدى. 1955 - يىل 4 - ئايدا يۇقىرى يەنە بىر مۇئاۋىن شۇجى ئەينىلىندى. شۇ يىلى 7 - ئايدا بىر مۇۋەققەت شۇجى ئەينىلەندى، 2 كىشى ناھىيىلىك پارتكومغا ئەزا بولدى. 1955 - يىل 4 - ئايدا مالىيە - سودا بۆلۈمى (1962 - يىل 7 - ئايدا ئەملدىن قالدۇرۇلدى)، يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسىس قىلىندى (1962 - يىل 7 - ئايدا ئەملدىن قالدۇرۇلدى، 1964 - يىل 1 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى). 1959 - يىل 8 - ئايدا ئورگان پارتكومى باش ياچېيكىسى قۇرۇلدى (1962 - يىل 1 - ئايدا ئەملدىن قالدۇرۇلدى). 1962 - يىل 4 - ئايدا ئورگان پارتكومى قۇرۇلدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا پارتىيە مەكتېپى، 11 - ئايدا ئارخىپخانا قۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىلىك پارتكومدا ئىشخانا، ئەشكىلات بۆلۈمى، ئەشۇنقات بۆلۈمى، ئورگان پارتكومى قاتارلىق تارماقلار يەنىلا ساقلىنىپ قېلىندى.

1967 - يىل 1 - ئايدا «ئەنزە ئاغدۇرغۇچى»لار ھوقۇق تارتىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ھەر قايسى بۆلۈملەرنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1968 - يىل 5- ئايدا «ئىنقىلابنى تۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى» ئىشخانىسى قۇرۇلدى، ئىشخانا قارىمىقىدىكى گۇرۇپپىلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەتلىرىنى ۋاكالىيەتەن ۋاقىتلىق بېجىردى. 1969 - يىل 4 - ئايدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئەستىقلىشى بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى. كومىتېت قارىمىقىدا سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 4 چوڭ گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمەت تارماقلىرىنىڭ ئورنىنى ئالدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «بىرىنچى سەپ قوماندانلىق شتابى» ئەملدىن قالدۇرۇلدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، مەدەنىيەت، مالىيە جەھەتتىكى چوڭ ھوقۇقنى ئىگىلەپ، بىر مەنبەلىك رەھبەرلىك ئەندىزىسىنى يولغا قويدى. 1970 - يىل 1 - ئايدا يۇقىرىنىڭ ئەستىقلىشى بىلەن شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، يادرو گۇرۇپپا ناھىيىنىڭ پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى.

1971 - يىل 1 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1973 - يىل 10 - ئايدا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەستىقلىشى بىلەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەشكىلات بۆلۈمى، ئەشۇنقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ بىرلەشمە ئىشخانىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1977 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىغا قاراشلىق چوڭ - كىچىك گۇرۇپپىلارنىڭ تۈزۈلمىسى ئەملدىن قالدۇرۇلدى. شۇ يىلى ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتى ئايرىم ئىش بېجىردى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە، ھۆكۈمەت ئايرىۋېتىلدى. 1979 - يىل 11 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1986 - يىل 6 - ئايدا مەركۇر كومىتېت ناھىيىلىك پارتكومدىن ئايرىلىپ چىقتى. 1983 - يىل 9 - ئايدا سىياسىي - قانۇن كومىتېتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا ئىشخانا ئەسىس قىلىندى. 1983 - يىل 11 - ئايدا تارىخ - ئەزكىرە ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1984 - يىل 6 - ئايدا پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى بۆلۈمى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا يېزا خىزمىتى بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى قارىمىقىدا ئىشخانا ئەسىس قىلىندى.

1980 - يىل 6 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىغا 10 دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، بىر شۇجى،

4 مۇئاۋىن شۇجى قويۇلدى، 1987 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا ئىشخانا، تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، بىرلىك سەپ بۆلۈمى، سىياسىي - قانۇن كومىتېتى، ېېزا خىزمىتى بۆلۈمى، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش كومىتېتى ئىشخانىسى، پارتىيە تارىخى - تەزكىرە ئىشخانىسى، پېشقەدەم كادىرلار خىزمىتى بۆلۈمى، ئورگان پارتكومى، پارتىيە مەكتىپى تەسىس قىلىندى. بۇ ئاپپاراتلار ھازىرغىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

2. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى

1951 - يىل 5 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى دۆيۈەن ياچېيكا شۇجىسى بولدى. 1950 - يىل 4 - ئايدا ناھىيە بويىچە 4 رايونلۇق پارتكوم قۇرۇلدى. رايونلۇق پارتكوم ئورگىنىدا تەشكىلات ھەيئىتى، تەشۋىقات ھەيئىتى، رېۋىزىيە ھەيئىتى قويۇلدى. 1952 - يىل 12 - ئايدا 4 - رايون (يېڭىسەھەللە) دە تۇنجى ېېزا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى، رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى لو جىڭشيۇ قوشۇمچە پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى بولدى. 1953 - يىل 7 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى 5 - رايونلۇق (قايلور) كومىتېتى قۇرۇلدى (1956 - يىل 9 - ئايدا 5 - رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1958 - يىل 2 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى).

1956 - يىل 2 - ئايدا ج ك پ شايار بازارلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 5 گۈڭشې پارتكومى، بىر بازارلىق پارتكوم، بىر ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار پارتكومى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى تارىم گۈڭشې پارتكومى قۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1975 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلدى، ناھىيە بويىچە 6 گۈڭشې پارتكومى، 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومى، بىر دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومى، بىر ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلار پارتكومى، 173 پارتىيە ياچېيكىسى قايتىدىن قۇرۇلدى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 188گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 12، پارتىيە باش ياچېيكىسى 4، پارتىيە ياچېيكىسى 172. 1978 - يىل 10 - ئايدا نۇرباغ گۈڭشې پارتكومى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 12 - ئايدا ېېزىلاردا تۈزۈلمە ئىسلاھاتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى ئايرىۋېتىلدى. گۈڭشېلار ېېزىغا ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە 7 ېېزىلىق پارتكوم، 2 چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومى، بىر شايار بازارلىق پارتكوم بار بولدى. 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 274كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 14، پارتىيە باش ياچېيكىسى 6، پارتىيە ياچېيكىسى 254. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى 320گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتكوم 13، پارتىيە باش ياچېيكىسى 14، پارتىيە ياچېيكىسى 293.

3. ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى

1950 - يىلىدىن 1993 - يىلىغىچە ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكومغا شۇجى ۋە مۇئاۋىن شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
لى دۆيۈەن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى سۇيدې	1950.3 — 1955.7

ۋېن يۈتالك	مۇئاۋىن شۇجى مۇۋەققەت شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شىنشەن	1955.4 — 1973.4
ما جېنجۇلك	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېنەن شۇچالك	1956.4 — 1959.9
چېلك دېلۇ	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي بويې	1957.11 — 1960.7
خەن جۇڭشىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىنتۇلك	1960.3 — 1965.7
ھىمىت ھاشىم	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1960.3 — 1965.7
مۇھەممەت مەخمۇت	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1964.4 — 1966.5 1973.7 — 1975.2
جۇلك بىن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى پۇچېلك	1965.5 — 1970.4
ژالك يۈڭنيەن	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى، شۇجىسى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي راۋيالك	1970.1 — 1971.1 1971.1 — 1974.9
يەن جىلەي	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	ئەر	خەنزۇ	شەندۇلك دەنشىيەن	1970.1 — 1971.1
لى جيەنخۇا	پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي تاڭشەن	1970.1 — 1971.1
زۇ يۈكۈي	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	جيالڭسۇ سىنخۇلك	1971.1 — 1972.8
لىۋ شىڭۋې	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى لىشى	1971.1 — 1972.8
جالك جۇالك	مۇئاۋىن شۇجى، شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سەنشى ۋېنشۇي	1972.8 — 1980.1 1980.6 — 1981.3
نوختى تۆمۈر	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1974.12 — 1981.3
تيەن شېڭگۈي	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى نەنجىلك	1976.10 — 1981.3
جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي شۇشۇي	1980.6 — 1984.2
ھىمىت رېھىم	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1980.6 — 1987.7
ئىمىن ئىدرىس	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1980.6 — 1984.2
جالك دوجى	شۇجى، مەسلىھەتچى	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەن	1981.3 — 1984.4 1984.4 — 1986.6
ئابلا ئەجمىدىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.8 — 1984.2
لى چۈەنرېن	شۇجى	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن ئەنچىلك	1984.2 — 1991.10
لىۋ كالك	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ژۇگۈلك	1984.4 — 1991.10
مۇھەممەت ئىمىن شايىدىن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	توقسۇ ناھىيىسى	1984.4 — 1991.10
جى شيۇڭنەن	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	شەنشى سىچى	1986.6 — 1991.10
جالك لياڭجې	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1986.6 — 1989.1 1991.10—
توختى بەكرى	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ شەھىرى	1991.10 — 1993.12
دۈەن رۇزبالك	مۇئاۋىن شۇجى	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ژۇنەن	1991.10 — 1993.12

شاپار ناھىيىسىدىكى رايون، يېزا ۋە ئاساسىي قاتلام پارتكوم، باش ياچېيكا، ياچېيكا ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ 1950 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 2

تۈرى / يىللار	ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى			پارتىيە ئەزالىرى				
	پارتكوم	باش ياچېيكا	ياچېيكا	پارتىيە ئەزالىرى ئومۇمىي سانى	بۆلۈنگەن گۇرۇپپا			
					گەر	ئايال	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950	4		1	11	10	1		
1951	4		1	17	16	1		
1952	4		3	56	52	4	30	26
1953	5		7	87	83	4	32	55
1954	5		16	114	106	8	30	84
1955	5		29	294	279	15	39	255
1956	4		27	622	577	45	44	578
1957	4		27	691	634	57	37	654
1958	4		44	741	680	61	54	687
1959	6	14	61	1023	937	86	68	955
1960	5	16	88	1357	1191	166	73	1284
1961	5	16	88	1441	1269	172	88	1353
1962	9	16	108	1468	1296	172	84	1384
1963	9	16	111	1424	1254	170	76	1348
1964	9	16	113	1517	1349	168	173	1344
1965	11	16	114	1520	1355	165	206	1314
1966	12		119	2134	1838	296	318	1816
1971	7		136	2106	1800	306	216	1890
1972	7		137	2108	1813	295	223	1885
1973	11		148	2165	1870	295	236	1929
1974	12	4	173	2391	2065	326	369	2022
1975	12	4	173	2540	2199	341	448	2092
1976	12	4	172	2602	2259	343	418	2184
1977	12	4	183	2756	2358	398	442	2314
1978	13	4	203	2942	2484	458	454	2488

2598	468	441	2625	3066	203	4	13	1979
2536	491	407	2620	3027	205	4	13	1980
2657	371	400	2628	3028	210		12	1981
2766	397	416	2647	3163	214	1	11	1982
2730	353	413	2670	3083	215	2	10	1983
2695	430	424	2701	3125	230	4	11	1984
2829	430	403	2856	3259	235	4	12	1985
2939	476	421	2994	3415	240	6	13	1986
2997	519	433	3083	3516	254	6	14	1987
3049	569	447	3171	3618	251	6	13	1988
3070	584	451	3203	3654	269	6	13	1989
3085	598	466	3217	3683	274	6	13	1990
3164	621	529	3256	3785	280	13	13	1991
3279	670	578	3371	3949	287	13	13	1992
3355	685	618	3422	4040	293	14	13	1993

ئىزاھ: 1967 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە بولغان مائېرىيال كەم.

2 §. پارتىيە ئەزالىرىنىڭ پائالىيەتلىرى

1951 - يىل 5 - ئايدا ج ك پ شاياڭ ناھىيىلىك كومىتېتى ئورگىنىدا تۇنجى ئاساسىي قائىلام پارتىيە ياچېيكىسى مايلاپ چىقىلدى. شۇ ئايدا جالاڭ دوجى قاتارلىق 4 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى.

1952 - يىل 9 - ئايدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە شاياڭ ناھىيىسىدە يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ئەترىتى «ئاكتىپ، ئېھتىياتچان بولۇش» تەك پارتىيە قۇرۇش فاكتورىنىڭ ئاساسىدا، يېزىلاردا پارتىيە قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى.

1952 - يىل 12 - ئايدا 4 - رايون (ھازىرقى يېڭىسەھەللە يېزىسى) دا يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى جەريانىدا، قۇربان، ئەخمەت قاتارلىق 14 كىشى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە 4 - رايوندا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى. 1953 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 87گە (بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 83، ئايال 4، خەنزۇ 32، ئاز سانلىق مىللەت 55) يەتتى.

1956 - يىلى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە ئىنتىزامىنى چىڭىتىش، تەشكىلنى پاكلاشتۇرۇش ئارقىلىق، پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدىكى بەزى خاتا خاھىشلار تۈزىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيىلىك پارتكوم يەنە يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكومنىڭ «ئاكتىپ، ئېھتىياتچان بولۇش» تىن ئىبارەت پارتىيە قۇرۇش فاكتورىنىڭ ئاساسىدا، بىر قەدەر چوڭ كۆلەمدىكى پارتىيە قۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، شۇ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە پارتىيە ئەزاسى 622گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 578گە يېتىپ، ئومۇمىي

پارتىيە ئەزاسىنىڭ %92.8نى، ئايال پارتىيە ئەزاسى 45كە يېتىپ، %7.2نى ئىگىلىدى.

1956 - يىلى ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش مەزگىلى باشلاندى، كېيىن «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، «ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش» ۋە يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت سول ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ناھىيىنىڭ ئىقتىسادى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1962 - يىلى مەركەزنىڭ «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۈستۈرۈش» تىن ئىبارەت 4 سۆزلۈك فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى كەڭ پارتىيە ئەزالىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، تۇرلۇك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، قىيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈردى ۋە راۋاجلاندۇردى. بۇ مەزگىلدە پارتىينى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش، پارتىيە ئەزالىرىنى تەربىيىلەش ئارقىلىق پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئۆزلۈكسىز زورايتىلدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردىن تارتىپ يېزىلاردىكى ھەر قايسى سەپلەرنىڭ ھەممىسىدە پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى بار بولدى. 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە پارتىيە ئەزاسى 2134كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 1838، ئايال 296، ئاز سانلىق مىللەت 1816، خەنزۇ 318.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش خىزمىتى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي تۈرمۇشى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1971-يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پارتىينى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە قۇرۇش خىزمىتى باشلىنىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي تۈرمۇشى بارا - بارا ئەسلىگە كەلدى. ناھىيە بويىچە 2106 پارتىيە ئەزاسى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 47، قاتناش - ترانسپورت سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 18، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 1608، سودا سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 137، مەدەنىيەت - مائارىپ - ساھىيە سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 50، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئاممىۋى تەشكىلاتلار سىستېمىسىدىكى پارتىيە ئەزاسى 237، باشقا ئورۇنلاردىكى پارتىيە ئەزاسى 9.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ پارتىينى تەرتىپكە سېلىش ھەققىدىكى قارارىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ناھىيىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سالدى ۋە پارتىيە ئەزالىرىنى پارتىيىگە دائىر ئاساسىي بىلىملەر بويىچە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن پارتىيە تەشكىلاتلىرى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى ۋە زورايدى.

پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ساپاسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىيات جەريانىدا قالايمىقانچىلىق ئوڭشىلىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئۆلچىمىدە چىڭ تۇرۇلۇپ، ھىرى پېشىپ يېتىلمە ھىرى پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى، زىيالىيلار، ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋە ئايالالار ئارىسىدىكى ئىلغارلارنى پارتىيىگە قوبۇل قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە پارتىيە ئەزاسى 3516 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 3083، ئايال 433؛ ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 2997 بولۇپ، ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ %85.2نى ئىگىلىدى.

ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيە ئەزالىرى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدا جەڭگىۋار قورغانلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى. 1993 - يىلى 28 ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى، 79 مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى بارلىققا كەلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇنەۋۋەر ئايال پارتىيە ئەزاسى 6، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى 66.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى ۋە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزالىرى

جەدۋەل: 11 — 3　　بىرلىكى: نەپەر

تۈرى / يىللار	گۇرۇپ نامى	ئىلغار پارتىيە ياچېيكىسى	مۇنەۋۋەر پارتىيە ئەزاسى		
			جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە	
				ئايال پارتىيە ئەزاسى	ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى
1987	ناھىيىلىك پارتكوم	35	98	6	80
1988	ناھىيىلىك پارتكوم	43	195	25	180
1990	ناھىيىلىك پارتكوم	33	182	17	163
1991	ناھىيىلىك پارتكوم	35	155	8	135
1992	ناھىيىلىك پارتكوم	44	178	18	156
1993	ناھىيىلىك پارتكوم	28	79	6	66

§ 3 . پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1. سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسىي جەھەتتىن تاماملانغان ۋە سوتسىيالىزم قۇرۇش ئومۇميۈزلۈك باشلانغان دەۋر (1950 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە) دىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1) پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى

(1) دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش　1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان كۈنىنىڭ ئەتىسى شايار ناھىيىلىك خەلق مۇڭكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت 3 دەرىجىلىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا دەرھال تۇتۇش قىلىندى. باۋ، جيا تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، كونا ھاكىمىيەت تېزدىن ئۆتكۈزۈۋېلىندى. ھەر مىللەت، ھەر قايسى تەبىقە، ھەر قايسى ۋەتەنپەرۋەر تەشكىلات ۋە دىن ساھەسىدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۆچرىشىلىپ ۋە ئالاقە باغلىنىپ، «كونا ھاكىمىيەتنى ئۆزگەرتىش، يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇش، يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش» فاكۇلتېتى ۋە سىياسىتى دەۋر قىلىنىپ، دېموكراتىك كېڭىشىش تولۇق جارى قىلدۇرۇلۇپ، دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئىشچىلارنى تازىلاش، باندىتلارنى يوقىتىش قانات يايدۇرۇلۇپ، يېڭى ھاكىمىيەت يەنمۇ مۇستەھكەملەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە كونا چ خ ئىدارىسى بىلەن كونا سوت مەھكىمىسى قاتارلىق دۆلەتنىڭ دېكتاتورا ئاپپاراتى ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

(2) يەر ئىسلاھاتى　1952 - يىل 9 - ئايدا باشلىنىپ 1953 - يىل 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئاخىرلاشتى، بۇ ھەرىكەت 8 ئاي 25 كۈن داۋاملاشتى. يەر ئىسلاھاتى 3 قارارغا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى (سىناق باسقۇچى، 1 - قارار، 2 - قارار). يەر ئىسلاھاتىنى سىناق قىلىشقا 213 كادىر قاتناشتى. 1 - قارارغا 238 كادىر، 2 - قارارغا 175 كادىر قاتناشتى. ناھىيىلىك يەر ئىسلاھاتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى لى دۆيۈەن مۇدىر بولدى.

(3) كادىر تەكشۈرۈش　1955 - يىل 9 - ئاينىڭ 24 - كۈنى شايار ناھىيىلىك پارتكوم كادىر تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇردى، ئىشخانا قارىمىقىدا كادىر تەكشۈرۈش گۈرۈپپىسىدىن 5ى تەسىس قىلىندى. كادىر تەكشۈرۈشكە 25 مەخسۇس كادىر ئاجرىتىلدى (مىللىي كادىر 8، خەنزۇ كادىر 17، پارتىيە ئەزاسى 18، ئىتتىپاق ئەزاسى 7). كادىرلارنىڭ ئارخىپى تۈركۈم، مۇددەت بويىچە تەكشۈرۈپ تۈرۈلدى، تەكشۈرۈش ئوبيېكتلىرى ئايرىپ چىقىلىپ، كادىر تەكشۈرۈش ئىشخانىسى تەستىقلىغاندىن كېيىن، بىر بىرلەپ تەكشۈرۈلدى، ئالدى بىلەن بانكىدا كادىر تەكشۈرۈشنى سىناق قىلىش خىزمىتى ئىشلەندى. تەجرىبە ھاسىل قىلىنغاندىن كېيىن، نۆۋەتا ئارقىلىق ئومۇمىي دائىرە يېتەكلەندى. 622 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم باشلىقى دەرىجىلىك كادىر 89 (پارتىيە ئەزاسى 40)، ئادەتتىكى كادىر 533 (پارتىيە ئەزاسى 114). ئىچكى تاشقى تەكشۈرۈش ئارقىلىق، 137 پارچە ئىسپات ماتېرىيالى ئېلىندى. تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن خۇلاسە چىقىرىلىغان كادىر 32، مەسلىسى بار بولۇپ خۇلاسە چىقىرىلغان كادىر 90. بىر مەھەل ئېنىقلاش تەس بولغان ۋە ئايرىم مەسلىسى ساقلاپ قېلىنغان كادىر 2. شۇنىڭدىن كېيىن كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى كادىرلار تارمىقىنىڭ كۈندىلىك خىزمىتىگە كىرگۈزۈلدى.

(4) «ئۆچكە قارشى تۈرۈش ھەرىكىتى»　1952 - يىلىنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبەرلىكىدە، ناھىيە بويىچە «خىيانەتچىلىككە، ئىسرافچىلىققا، بېۋكراتلىققا قارشى تۈرۈش» تېما ئىبارەت ئۆچكە قارشى تۈرۈش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، بۇ ھەرىكەت 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى باشلىنىپ 7 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئاياغلاشتى. بۇ ھەرىكەتكە 214 كادىر ۋە ساقچى قاتناشتى.

بۇ قېتىمقى ھەرىكەتتە، ئاممىنى دادىل سەپەرۋەر قىلىش ئۈسۈلى قوللىنىلىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئورگان ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردا پاش قىلىش ئېلىپ بېرىلىپ، ئادەم، ماددىلار بويىچە بىر- بىرلەپ تەكشۈرۈلۈپ ۋە ئېنىقلىنىپ دېلو بېكىتىلدى. پاش قىلىنغان خىيانەت پۇل 100 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغان ئادەم 75 بولۇپ، ھەرىكەتكە قاتناشقان ئومۇمىي ئادەمنىڭ %35نى ئىگىلىدى؛ خىيانەت قىلغان پۇل 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغان ئادەم 14 بولۇپ، %5.6نى، 5000 يۈەندىن يۇقىرى بولغىنى 2 ئادەم بولۇپ، %1نى ئىگىلىدى. تەكشۈرۈپ تېپىلغان خىيانەت قىلىنغان سومما 82 مىڭ 442 يۈەنگە يەتتى.

جازالاش بىلەن تەربىيە بېرىشنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ، خىيانەتچىلەرگە جىنايى ئىشلار بويىچە ھۆكۈم ئېلان قىلىندى، مەمۇرىي جەھەتتە چارە كۆرۈلدى ۋە تەنقىدي تەربىيە بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە جىنايى ئىشلار بويىچە ھۆكۈم ئېلان قىلىنغان ئادەم 8 بولۇپ، 24 مىڭ 960 يۈەن ھارام پۇل قايتۇرۇۋېلىندى.

(5) «ئىستىل تۈزىتىش، ئۇڭچىللىققا قارشى تۈرۈش» ھەرىكىتى　1957 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش، ئۇڭچىللىققا قارشى تۈرۈش رەھبەرلىك گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ما جېنجۇڭ گۈرۈپپا باشلىقى بولدى. گۈرۈپپا ئەزالىرى 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى 6 پارتىيە ياچېيكىسى 4 گۈرۈپپا قىلىپ تەشكىللەندى، بۇ گۈرۈپپىلار پارتىيە ئىچى ۋە سىرتىدىكى 149 كادىرغا يېتەكچىلىك قىلىپ ھەرىكەتكە قاتناشتى.

ھەرىكەت جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسلىسى توغرىسىدا» دېگەن ئەسىرىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ، ئىستىل تۈزىتىش ئۇڭىنىشىنى قانات يايدۇردى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى كادىرلار سەمىمىي پوزىتسىيىدە بولۇپ، دېموكراتىك ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە ئىستىلىنى تۈزىتىشكە قىزغىن ياردەم بېرىپ، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ پارتىيىگە نۇرغۇن ياخشى پىكىر ۋە تەكلىپلەرنى بەردى. سايىراش، ئىچىلىش جەريانىدىكى توغرا پىكىر %80تىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى. لېكىن ئۇڭچىللىققا قارشى تۈرۈش جەريانىدا، ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش يۈز بەردى، ناھىيە بويىچە 87 ئادەم خاتا ھالدا «ئۇڭچى ئونسۇر»، 23 ئادەم «بۈرژۇئا ئونسۇر»، 11 ئادەم «يەرلىك مىللەتچى»

دەپ ئايرىلدى. بەزىلىرى ھەتتا خىزمەتتىن قوغلاندى، بەزىلىرىگە قاماق جازاسى بېرىلدى، بەزىلەر ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەشكە ياكى يېزىلاردا «ئۆزگەرتىش» كە ئەۋەتىلدى.

(6) قول سانائەت، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش　1956 ـ يىل 2 ـ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى قارار قىلدى. 5 كىشىلىك «خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى ئۆزگەرتىش گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، 31 كادىر ئاجرىتىلىپ خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللىنىپ كونكرېت خىزمەتلەر ئىشلەندى. تەشۋىقات، تەربىيە، ئىنىقلاش، مەبلەغنى ئېنىقلاش، نىزامنامە تۈزۈش، ئىگىلىك باشقۇرۇشنى ئۆيۈشتۇرۇش، پىلان تۈزۈش قاتارلىق باسقۇچلار ئارقىلىق، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋەزىپىسى ئورۇندالدى.

شۇ يىلى 3 — 4 ـ ئايلاردا قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە ئوخشاش بولمىغان سىياسەت قوللىنىلدى. بىر كۆنچىلىككە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش ئۈسۈلى قوللىنىلغاندىن سىرت، قالغانلىرىغا تۆۋەندىكى ئۈسۈل قوللىنىلدى: (1) ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى　يەككە قول سانائەتچىلەرگە قارىتا ئىختىيارىي بىرلىشىپ، مەبلەغ توپلاپ، كوللېكتىپ ئىگىلىك باشقۇرىدىغان بىر خىل تەشكىلىي شەكىل قوللىنىلدى. 6 ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. گۇرۇپپىغا 72 يەككە قول سانائەتچى قاتناشتى.

(2) ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى　يەككە مۇلۇكچىلىك كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىككە ئۆزگەرتىلىپ يەككە قول سانائەتچىلەر سوتسىيالىزم يولىغا يېتەكلەندى. 7 ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى تەشكىللەندى. كوپېراتىپقا 215 قول سانائەتچى قاتناشتى.

ئۇششاق تىجارەتچىلەر ھەمكارلىشىش شەكلى ئارقىلىق، ھەمكارلىق سودا دۇكىنى ۋە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىغا ئۈيۈشتۇرۇلدى، ئۇلار دۆلەت ئىگىدىكى سودا دۇكانلىرى ۋە ۋاكالەتەن سېتىش كوپېراتىپلىرى ئۈچۈن سېتىش، ۋاكالەتەن سېتىش كەسپىنى ئۈستىگە ئالدى. بىر ھەمكارلىق سودا دۇكىنى، 5 ۋاكالەتەن سېتىش گۇرۇپپىسى، بىر ۋاكالەتەن سېتىش دۇكىنى قۇرۇلدى، بۇنىڭغا 6 ئۇششاق تىجارەتچى قاتناشتى. 3 سودا كاپىتالىستىدىن ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا دۇكىنى تەشكىللەندى، يەنە بىر كاپىتالىست دۆلەت ئىگىدىكى كوپېراتىپ بىلەن بىرلەشتى. يۇقىرىدا تەشكىللەنگەن خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت ئورنى 71 بولۇپ، ئومۇمىي ئورۇننىڭ 23.%74نى ئىگىلىدى.

(7) خەلق گۈڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتى ۋە پولات تاۋلاش　1958 ـ يىل 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۈڭشىسى قۇرۇش»تىن ئىبارەت لۇشيەننى ئىزچىللاشتۇردى. يۇقىرىنىڭ يولىورۇقى ۋە بۇيرۇقىغا ئاساسەن، ئىچكى ئۇلكىلەرنىڭ ئەندىزىسى بويىچە ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرى 15 «گۈڭشىغا» ئايرىلىپ، خۇسۇسىي ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، مەسىلەن: تېرىلغۇ ئۇلىغى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىققا ئۆتكۈزۈلدى، داش قازانىنىڭ تامىقىنى يېيىش، كوللېكتىپ ئەمگەك قىلىش، ھەربىيلەشكەن تۈرمۇش يولغا قويۇلدى. گۈڭشىغا كىرگەن دېھقان ئائىلىسى 16 مىڭ 541 گە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 89.%99نى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، 4800 دىن ئارتۇق خىزمەتتىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى ۋە گۈڭشى ئەزاسى ئاجرىتىلدى، ئۇلار خىزمىتى ۋە ئىش ئورنىدىن ئايرىلىپ تاغقا چىقىپ رۇدا قېزىپ پولات تاۋلىدى. ناھىيىلىك پارتكومدا «پولات تاۋلاش قوماندانلىق شتابى» قۇرۇلدى. «ئۇچ قىزىل بايراقنى ئېگىز كۆتىرىش» شوئارىنىڭ تەسىرىدە، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ ئەسەبىيلەرچە ئوتتۇرىغا قويۇلدى، بۇ چاغدا «ئادەم قانچە جۇرئەتلىك بولسا، يەرمۇ شۇنچە كۆپ ھوسۇل بېرىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ئەھمىيەتتىن چەتنىگەن شوئارلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، يالغان مەلۇم قىلىش شامىلى، مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالدى. بۇنداق سولچىل ئىدىيىۋى خاھىش ۋە خاتالىق، كېيىنكى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىدە تەدرىجىي تۈزىتىلگەن

بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادنىڭ چېكىنىشىنى ۋە كۆپلىگەن بايلىقنىڭ ئىسراپ بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.

(8) گۈڭشېنى تەرتىپكە سېلىش　ناھىيىلىك پارتكوم ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «يېزا خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى (لايىھە)» (قىسقارتىلىپ «يېزا 60 ماددا» دەپ ئاتالدى) نىڭ روھىغا ئاساسەن، 1959 - يىل 12 - ئايدىن 1960 - يىل 2 - ئايغىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە مەركەز قىلىنغان ئاممىۋى خاراكتېرلىك گۈڭشېنى تەرتىپكە سېلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. ھەر دەرىجىلىك كادىرلاردىن 240 نى ئاجرىتىپ، ئۇلارنى 6 خىزمەت گۇرۇپپىسى قىلىپ تەشكىللەپ، بۇ خىزمەت ۋەزىپىسىنى 50 نەچچە كۈندە تاماملىدى. گۈڭشېنى تەرتىپكە سېلىش 5 قەدەم بويىچە ئېلىپ بېرىلدى: (1) ئاسما سەپەرۋەر قىلىنىپ مەسىلىلەر پاش قىلىندى؛ (2) چوڭ مۇنازىرە قانات يايدۇرۇلۇپ، چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق ئايرىلدى، نۇقتىلىق ئوبيېكتلار تەقىد قىلىندى؛ (3) ئىدىيىۋى قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، سىنىپىلىق تەرتىپكە سېلىنىپ تۈزىتىلدى؛ (4) تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق پارتىيە، ئىتتىپاق تەشكىلى زورايتىلدى، گۈڭشې ئاپپاراتى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى؛ (5) ئىشلەپچىقىرىش دولقۇنى قوزغالدى. گۈڭشې، ئەترەت رەھبەرلىك كوللېكتىپى تەرتىپكە سېلىندى، كادىرلارنىڭ ئىدىيىسىدىكى سوبيېكتىۋزملىق، خىزمەتتىكى بىۋاكرالىق، ئىستىلدىكى مۇبالىغىچىلىك، تەكەببۇرلۇق كەيپىياتى تەكشۈرۈلدى. رەھبەرلىك ئىستىلى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش ياخشىلاندى. گۈڭشې ئەزالىرىغا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلىپ، يېزىلاردىكى «بىرىنچىدىن تەڭشەش، ئىككىنچىدىن يۆتكەش» ۋە يېزىلاردىكى «سولچىل» خاتالىق تۈزىتىلدى. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ بەزى كونكرېت مەسىلىرى (مەسىلەن: تەقسىمات نىسبىتى، ئۇچ قالدۇرۇق) توغرا ھەل قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن خەلق گۈڭشې تۈزۈمى مۇقىملاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە رەھبەرلىك قىلىپ، «يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەلگە كۆلەمدە شۇغۇللىنىش، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بىلەن كەلگە كۆلەمدە شۇغۇللىنىش» قاتۇجىنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، 3 يىللىق قىينىچىلىق مەزگىلىدىن ئۆتتى.

9) تۇتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتى　ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ يولىورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، 1963-يىلدىن 1965 - يىلغىچە ناھىيىدىكى بازار - يېزىلاردا «سىنىپىي كۈرەشنى تۇتقا قىلىش، ئىككى سىنىپ، ئىككى لۇشيەن كۈرىشىنى چىگە تۇتۇش» نى مەركەز قىلىش، «سىياسىنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش» مەزمۇن قىلىنغان «تۇتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ناھىيە بويىچە «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش»، «سانائەتتە داچىڭدىن ئۆگىنىش»، «مەملىكەت بويىچە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ئۆگىنىش» تىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت قوزغالدى. ناھىيىلىك پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «بىكتۆەننى نىشان قىلىش، گۈڭشېنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىش، ئومۇميۈزلۈك پىلانلاش، تەدرىجىي ئىشقا ئاشۇرۇش» دېگەن يولىورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيىگە رەھبەرلىك قىلىپ، يېزىلاردا يەرلەرنى پىلانلاش ۋە «ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول، ياخشى ئاھالىلەر نۇقتىسى، ياخشى ئورمان بەلۋېغى، ياخشى ئېرىق - ئۆستەڭ» بولۇشتىن ئىبارەت «بەشتە ياخشى» قۇرۇلۇشىنى كەلگە كۆلەمدە ئېلىپ باردى.

تۇتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتىدە، «تۇت خىل ئۇنسۇر» دىن 39ى ئېنىقلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە پومىشچىك 7، ئەكسىلئىنقىلابچى 14، بۇزۇق ئۇنسۇر 14، باي دېھقان 4. «تۇت خىل ئۇنسۇر» دىن 49ى تەكشۈرۈپ ياھالاندى. بۇنىڭ ئىچىدە، «تۇت خىل ئۇنسۇر» قالپىقى ئېلىپ تاشلانغىنى بىر، كۆرەش قىلىنغىنى 17، قانۇن بويىچە رىجىمغا ئېلىنغىنى 8، قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 5، ھېساب ئېلىنغان تۇت خىل ئۇنسۇر 9، ئېنىقلانغان سومما 5384 يۈەن، تۆلەم سوممىسى 2208 يۈەن، ئېنىقلانغان، خىيانەت قىلىنغان، ئوغرىلانغان، ھايانكەشلىك قىلىنغان، كۆپ يەپ، كۆپ ئىگىلىۋېلىنغان پۇل 314 مىڭ 384 يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە 100 يۈەندىن 500 يۈەنگىچە بولغىنى 144 ئادەم، 500 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغىنى 64 ئادەم، 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغىنى 108 ئادەم، 5000 يۈەندىن 10 مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى 4 ئادەم، 10 مىڭ يۈەندىن يۇقىرى بولغىنى 2 ئادەم، 100 مىڭ 527 جىڭ ئاشلىق ئېنىقلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە،

1000 جىڭدىن يۇقىرى بولغىنى 6 ئادەم؛ 28 تۈياق چارۋا ئېنىقلاپ چىقىلدى. تۆلىتۇبلىنغان ھارام مال، ھارام پۇل 125 مىڭ 437 يۈەن، ئېغىر دەرىجىدە سىياسىي، ئىقتىسادىي خاتالىق ئۆتكۈزگەن 167 كادىرغا چارە كۆرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغىنى 64 ئادەم، پارتىيىدىن قوغلانغىنى 26 ئادەم، تازىلانغىنى 38 ئادەم، خىيانەتچى دېگەن قالپاق كىيگۈزۈلگىنى 11 ئادەم، ھايانكەش دېگەن قالپاق كىيگۈزۈلگىنى بىر ئادەم، قانۇن بويىچە قولغا ئېلىنغىنى 6 ئادەم، قانۇن بويىچە رېجىم ئاستىغا ئېلىنغىنى 5 ئادەم، باشقىلار 16 ئادەم.

2) پارتىيە قۇرۇلتىيى

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، لى دۆيۈەن، قادىروۋى، گو باۋچۈەن، يەن چىۋلىيەن، ژاڭ جىنشىلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، لى دۆيۈەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولدى.

1955 - يىل 4 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم ژېن يۈتاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى، شۇ يىلى 7 - ئايدا ژېن يۈتاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇۋەققەت شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى.

1 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1956 - يىل 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 74 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. چېڭ دېلۇ شۇجىلىقتا، ژېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقتا سايلاندى، چېڭ دېلۇ، ژېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ، خەن جۈڭشىن، جۇي ژېيشاڭ داۋزوتوق ئابدۇكېرىم دائىمىي كومىتېت ئەزاسى بولدى، ما جېنجۇڭ (قوشۇمچە) رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش- زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئۇچكە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قاتارلىق 6 يىللىق خىزمەت خۇلاسىلەندى. 7 كىشى ناھىيىلىك پارتكوم ئەزاسى، 6 كىشى دائىمىي كومىتېت ئەزاسى، 5 كىشى ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. يېڭا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتى، ئۇچىللىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى، ئىستېل تۇزىتىش، ئۇچىللىققا قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى خۇلاسىلەندى.

2 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1958 - يىل 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 25 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 95 ۋەكىل قاتناشتى، 25 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا چېڭ دېلۇ شۇجىلىقتا، ژېن يۈتاڭ، ماجېنجۇڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقتا، چېڭ دېلۇ، ژېن يۈتاڭ، ما جېنجۇڭ، خەن جۈڭشىن، شى مىڭيى، ئىمىن ئىدرىس دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، ژېن يۈتاڭ قوشۇمچە رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، 1 - قۇرۇلتايدىن بۇيانقى خىزمەت نەتىجىلىرى ۋە تەجرىبىلەر يەكۈنلەندى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت فاكتېنى ۋە ۋەزىپىلەر بەلگىلەندى. 13 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا، بىر كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا، 6 كىشى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇچىل كونسېرۋا تېپلىق تەنقىد قىلىندى، «باش لۇشيەن» ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش دولقۇنى قوزغالدى، خەلق گۈزىشىمى قۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

3 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1962 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 160 ۋەكىل قاتناشتى، 34 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. ژېن يۈتاڭ مۇۋەققەت شۇجىلىققا، ھىمىت ھاشىم، خەن جۈڭشىن، مەھەممەت مەخمۇت مۇئاۋىن شۇجىلىققا، ژېن يۈتاڭ، ھىمىت ھاشىم، خەن جۈڭشىن، مەھەممەت مەخمۇت، ئىمىن ئىدرىس، زو ژېيجۇن، لى زىشېڭ، شى مىڭيى، ياڭ رۇڭشەن دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، خەن جۈڭشىن قوشۇمچە رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەشنىڭ تەجرىبىلىرى ۋە ساۋاتلىرى يەكۈنلەندى، «ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاسارەت بىلەن تىرىشىپ ئىشلەش»تىن ئىبارەت سوتسىيالىزم قۇرۇش فاكتېنى ۋە پىلانى

تۈزۈلدى، 18 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا، 2 كىشى كاندىدات ئەزالىققا، 9 كىشى ناھىيىلىك رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى.

2. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1966 - يىل 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلاندى. ناھىيىلىك پارتكوم ژىلايەتلىك پارتكومنىڭ گورۇپلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئىشخانىسى قۇرغاندىن بۇيان، «ناھىيىدىكى كادىر، ئىشچى، ئامما، زىيالىيلارنى سوتسىيالىستىك مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىغا پائال قاتنىشىشقا تېزدىن سەپەرۋەر قىلىش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش»نى ۋاقتىدا تارقاتتى، بۇ ھەرىكەت تېزدىن دولقۇنغا كۆتىرىلدى. گورگان، تەشكىلات، كارخانا، كەسىپىي گورۇپلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر، مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار، خەلق گۇڭشېسى ئەزالىرى چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش، چوڭ مۇنازىرىنى باشلىۋەتتى. 1967- يىل 1- ئايغا كەلگەندە، «ئىنقىلابىي كەڭ كۆلەمدە ئالاقە باغلاش»، «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغانلارنى كۆرەش قىلىش»، «ھوقۇق تارتىۋېلىش» باشلىنىپ، ناھىيىلىك پارتكوم گورگىنىڭ ھوقۇقى تارتىۋېلىندى، پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. پۈتۈن ناھىيە ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىدە تۇردى. بۇنداق ئەھۋال 1969 - يىل 4 - ئايغىچە داۋاملاشتى.

1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىگە مۇشۇ كومىتېت بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلدى، بىراق پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى يەنىلا پالەچ ھالەتتە تۇردى. 1970 - يىل 1 - ئايدا پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى شاپارغا كىردى.

1970 - يىل 1 - ئايدا شاپار ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ۋالۇ يۈكۈنىەن گۇرۇپپا باشلىقى، يەن جىلەي، لى جىيەنخۇا مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى، دۇ زېڭلىن، بى ۋېنخاۋ، مىڭ فۇشۇ، يېڭ شۇچۈەن (يۇقىرىدىكىلەر ھەربىي ۋەكىل)، زۇ ۋېيجۇن، خۇ يانمىڭ، ياست مىجىت گۇرۇپپا ئەزاسى بولدى. ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ناھىيىلىك پارتكومغا گورۇنلاشتى. پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش، ھۆكۈمەت قۇرۇش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىپ، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتىنى چەكلىدى، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.

4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1971 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئۇتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 248 ۋەكىل قاتناشتى، ۋالۇ يۈكۈنىەن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، زۇ يۈكۈي، لىيۇ شىگۈيې مۇئاۋىن شۇجىلىققا، دۇ زېڭلىن، بى ۋېنخاۋ، شياۋ رۇيىڭ، قاسىم ھىممەت، مەھمەمەت مەخمۇت، مەھمەمەت ھاپىز داۋمىي كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومغا 27 ئەزا سايلاندى، پارتكومنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پارتكوم ۋە ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتى قۇرۇلدى (1972 - يىل 8- ئايدا، خەلق قوراللىق بۆلۈمى ۋە «7969» قىسمىدىن ئاجرىتىلغان خادىملاردىن تەركىب تاپقان ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قايتىپ كەتتى. يەرلىك كادىرلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتىگە رىياسەتچىلىك قىلدى).

«ئىنقىلابىي كومىتېت» پارتىيە يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي ئاخىرلاشقانغا قەدەر بولغان ئىجتىمائىي قالايمىقانچىلىقتا، گەرچە پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتىنىڭ تەرتىپى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن مۇتلەق كۆپ ساندىكى كومپارتىيە ئەزالىرى پارتىيىنىڭ پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىپ، سولچىل لۇشيەن، سول خاتا پىكىر ئېقىمىلىرى بىلەن ئەپچىل ئىلىشىپ، كۆرەش قىلىپ، كومپارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى ئارىسىدىكى ئىناۋىتى ۋە ئورنىنى قوغدىدى، 7 گۇڭشېنىڭ پارتىيە رەھبەرلىك

گۈرۈپپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

مۇشۇ 10 يىلدا «ئىسيان كۆتىرىش يوللۇق» ، «پارتكومنى قايرىپ قويۇپ ئىنقىلاب قىلىش» ، «كاپىتالىزم يولىدىن كۆرەش قىلىش، شيۇجيڭجۇيىنى تەنقىد قىلىش» ، «سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش» ، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» «پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش» قاتارلىق ھەربىرىدە، نۇرغۇن ئىنقىلابىي كادىرلار ۋە خەلق ئامما‌سى زەربىگە، زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، نۇرغۇن ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار مەيدانغا كەلدى، شۇنداق يىلەن يىللە شەخسكە خۇراپىلارچە چوقۇنۇش، «قىزىل دېڭىز - ئوكيان» ئۇزۇندە تاختىسى، ئۇزۇندە ئابىدىسى، ئۇزۇندە تېمى، قىزىل گۈھەر كىتاب ئەۋجىگە چىقتى.

4 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىنكى 1972 ـ يىل 8 ـ ئايدا، ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتىنىڭ تەركىبىدىكى خادىملار (خەلق قوراللىق بۆلۈمى ۋە «7969» قىسمىنىڭ كادىرلىرى) قايتىپ كەلدى. يەرلىك كادىرلار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىنى داۋاملىق ئۈستىگە ئالدى، يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم جاڭ جۇاڭنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تەيىنلىدى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا قايتا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ئالدىنقى مەزگىلدە تەنقىد، كۆرەش قىلىنغان قىسمەن كادىرلار قايتا تەكشۈرۈلدى، بىر تۈركۈم كادىرلارنىڭ ناھەق، يالغان، خاتا دېلولىرى تەدرىجىي ئېنىقلىنىپ، ئازاد قىلىندى ۋە ئايرىم خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئەينى چاغدا 666 دېلو قايتا تەكشۈرۈش جەريانىدا سولچىل كۆچلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ۋە توسقۇنلۇقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستا بولدى، بىرەر ئادەمگىمۇ ئادىل باھا بېرىشكە مۇمكىن بولمىدى. ئاكى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئاخىرلاشقىچە، ئۇ‌ۋال قىلىنغان نۇرغۇن كادىرلار ئۇزۇل ـ كېسىل ئازاد بولمىدى.

3. 1976 ـ يىل 10 ـ ئايدىن 1993 ـ يىلغىچە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يېڭى دەۋرىدىكى پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى ۋە پارتىيە قۇرۇلتىيى

1) پارتىيە ئىشلىرى خىزمىتى

1972 ـ يىل 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىرى بىر نەچچە قېتىم تەكشەلدى ۋە يۆتكەلدى. شۇجى ۋاڭ يۈڭنيەن ناھىيىلىك پارتكومدا قېلىپ خىزمەت قىلغاندىن سىرت، باشقا ھەربىي ۋەكىللەر ئۈز قىسىملىرىغا قايتىپ كەتتى. جاڭ جۇاڭ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىغا تولۇقلاندى. 1974 ـ يىلى ۋاڭ يۈڭنيەن يۆتكىلىپ كەتتى، جاڭ جۇاڭ شۇجىلىققا ئۆستۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆۋەندىكى خىزمەتلەر ئىشلەندى.

(1) قالايمىقانچىلىق ئوتتۇرىغا چىقىشالدى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن باشلاپ، ناھىيىلىك پارتكوم دەرھال بارلىق تەرەپباز تەشكىلاتلارنى ۋە ئامما‌ۋى ئىسيانچى تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئالاقە باغلاشنى قاتتىق مەنئى قىلدى. سىرتقا ئالاقە باغلاش ئۈچۈن كەتكەن خادىملارنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى، «سول» ئىدىيىنىڭ زەھىرىگە قاتتىق ئۇچرىغانلارنى ۋە ئۇلار پەيدا قىلغان يامان تەسىرنى پاش قىلىپ ۋە تەنقىد قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي قائىدە تەشكىلاتى قۇرۇلۇشىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان قىسمەن كادىرلارنىڭ خىزمىتىنى، ئامما‌نى يېتەكلەپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ خىزمەت 1978 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

(2) پارتىيە سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» گۇمران بولغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى نۇرغۇن سىياسەتلەرنى يولغا قويدى، بۇ كومپارتىيە تارىختا ئېلىپ بارغان

ھەربىرىنىڭ قېلىپ قالغان ۋە پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش، زىيالىيلارغا، زىيالىي ياشلارغا قارىتىلغان سىياسەت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ خىزمەت 1979 - يىلىنىڭ باشلىرىدا باشلىنىپ، 3 يىل داۋاملىشىپ ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتى. بىر نەچچە قېتىملىق ھەربىرىتە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان خادىملار ئاقلىنىپ مۇڭايىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1576 دېلو قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 931.

(3) 1978 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا يەر ھۆددىگەرلىكى قاتارلىق ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە چارۋىچىلىقتا ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

2) پارتىيە قۇرۇلتىيى

1980 - يىل 6 - ئايدىن 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 -، 6 -، 7 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى ئۆتكۈزۈلدى. شۇ چاغدىكى ۋەزىيەت كۆزدە تۇتۇلۇپ، پارتىيىنىڭ مەركىزىي خىزمەت ۋەزىپىسى بەلگىلەندى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، شۇجى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى سايلاپ چىقىلدى.

5 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 223 ۋەكىل قاتناشتى، 3 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى، 24 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى پارتىيە ئىستىلىنى ۋە پارتىيە ئىنتىزامىنى تەرتىپكە سېلىش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش ۋە ئۇنى ياخشىلاش، پارتىيىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى داۋاملىق يۇقىرى كۆتىرىش ۋە كۈچەيتىش، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى ۋە 4 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى داۋاملىق ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. ئىدىيىنى ئازاد قىلىش، بارلىق ئاكتىپ ئامىللارنى ئىشقا سېلىش، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ئالغا قاراش قاتارلىقلارنى پېتەكچىلىكىدە، تارىخىي تەجرىبىلەر يەنمۇ يەكۈنلەندى ھەمدە شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 - يىلدىن 1985 - يىلغىچە بولغان زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇر تەكشۈرۈلدى. قۇرۇلتايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ۋە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى. جالۇ جۇالۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، تېخن شېڭگۈي، ئىمىن ئىدرىس، ھىممەت رېھىم، جاۋ جىنشەن مۇئاۋىن شۇجىلىققا، جالۇ جۇالۇ، تېخن شېڭگۈي، ئىمىن ئىدرىس، ھىممەت رېھىم، جاۋ جىنشەن، ئابلا ئەجمىدىن، يالۇ رۇشەن، لى دېخۇا، لىيۇ كالۇ، ئەمەت ئەلايوف دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، ھىممەت رېھىم قوشۇمچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

1981 - يىل 3 - ئايدىن 1986 - يىل 6 - ئايغىچە ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى شايار ناھىيىلىك پارتكومنى 3 قېتىم زور تەشكىدى. جالۇ دۇجى، لى چۈەنرېننى شۇجىلىققا، ئابلا ئەجمىدىن، ھىممەت رېھىم، لىيۇ كالۇ، مەمتىمىن شايىدىن، جى شيۇشەن، جالۇ لياڭجېنى مۇئاۋىن شۇجىلىققا تەيىنلىدى.

6 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1989 - يىل 1 - ئاينىڭ 24 - كۈنىدىن 27 - كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 201 ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ قىلىندى، 42 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يولداش لى چۈەنرېن بەرگەن «5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ۋە يالۇ داجالۇ بەرگەن «4 - نۆۋەتلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قارار چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ 2 - يىغىنىنىڭ روھى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ئىقتىسادىي مۇھىت ياخشى تۈزەلدى، ئىقتىسادىي تەرتىپ تەرتىپكە سېلىندى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنمۇ كۈچەيتىلدى، تىنچ - ئىتتىپاق بولغان ياخشى ۋەزىيەت مۇستەھكەملەندى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى؛ ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، ئىسلاھات يەنمۇ

چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى؛ پارتىيە رەھبەرلىكى يەنمۇ كۈچەيتىلىپ، پارتىيىمىزنىڭ سىياسىي ئۇستۇنلۇكى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. كادىرلارغا بولغان پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش قۇرۇلۇشى تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. تۈزۈم قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى؛ «ئىككى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى» تىرىشىپ يولغا قويۇلدى، «ئىككى قولدا تۇتۇش»، «قوش مول هوسۇل ئېلىش» تا چىڭ تۇرۇلدى. قۇرۇلتايدا لى چۈەنرېن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىلىقىغا، جى شيۇڭنەن، مەمتىمىن شايىدىن، دېلك جۇنشىن مۇئاۋىن شۇجىلىققا، لى چۈەنرېن، جى شيۇڭنەن، مەمتىمىن شايىدىن، دېلك جۇنشىن، ئەخمەت قاسىم، پالك داچالك، هۆرمەم ساجىت دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، پالك داچالك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

7 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيى 1992 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 17 ـ كۈنىگىچە ئۆتكۈزۈلدى. قۇرۇلتايغا 214 ۋەكىل قاتناشتى، 14 ۋەكىل ئالاهىدە تەكلىپ قىلىندى، 49 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يولداش جالك لياڭجيې بەرگەن «6 ـ نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» بىلەن يولداش شېن رېندى بەرگەن «ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى» ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئۇزلۇق ئورنىنى يەنمۇ كۈچەيتىش، سانائەت تەرەققىياتىنىڭ قەدىمىنى تېزلىتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش، ئۇنۇمنى ئۆستۈرۈش، يېزا ئىگىلىكىنى پەن ـ تېخنىكا، ماۋارىپ ئارقىلىق گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت تەرەققىيات ئىستراتېگىيىسىنى چىڭ تۇتۇپ يولغا قويۇش، مۇقىملىقنى داۋاملىق ياخشى تۇتۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مەنۇي مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، پارتىيە رەھبەرلىكىدە چىڭ تۇرۇش، پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش، پاك ـ دىيانەتلىكنى تەشەببۇس قىلىش كۇرىشىنى كۈچەيتىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. جالك لياڭجيې شۇجىلىققا؛ توختى بەكرى، دۇمن رۇزېك (12 ـ ئايدا تولۇقلاندى)، سەيىت مۇھەممەت مۇئاۋىن شۇجىلىققا، جالك لياڭجيې، توختى بەكرى، دۇمن رۇزېك، ئەخمەت قاسىم، شېن رېندى، پالك لەنپىڭ، زو جۇيەن، هۆرمەم ساجىت، لۇ فاجىك دائىمىي كومىتېت ئەزالىقىغا، شېن رېندى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا سايلاندى.

§ 4 . تەشۋىقات ـ تەربىيە

1. تەشۋىقات خىزمىتى

1950 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم كونا هاكىمىيەتتىن ھەقسىزتكە قايتقان خادىملارنى ئۆتكۈزۈۋېلىش، ئۆزگەرتىش، تەربىيىلەشكە بىرلەشتۈرۈپ، يوشۇرۇن ئىشپىيونلارنى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش بىلەن بىللە، بازارلاردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا «ئورتاق پروگراممىا»، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» ۋە پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەر، ئىتتىپاق بولۇش سىياسىتى، دىن سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، بازار، يېزا خەلقىگە ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش ـ چاۋشەنگە ياردەم بېرىش ھەققىدە تەربىيە ئېلىپ باردى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. 1951 ـ يىلى تەشۋىقات خىزمىتى يېزىلاردا باشلاندى، 124 كىشىدىن تەركىب تاپقان ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، غەللە ـ پاراق ئېلىش خىزمەت ئەترىتى دېھقانلارغا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۇسۇلىنى ۋە سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى. 1952ـ يىلى يەر ئىسلاھاتىنى سىناق قىلىش خىزمەت ئەترىتى 4 ـ رايونىنىڭ يېڭى ئېرىق يېزىسىغا كەلگەندىن كېيىن، ئاممىۋى يىغىن، دېھقانلار ئۇيۇشمىسى يىغىنى،

ئايالار جەمئىيىتى يەنىنى ئېچىپ، ناسراتلاردىن ھال- ئەھۋال سوراپ «يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» نى كەڭ تەشۋىق قىلدى. نۇرغۇن كەمبەغەل، يالاڭما دېھقانلار خىزمەت ئەترىتىگە پومپىچىك، باي دېھقانلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىنكاس قىلىپ، يەر ئىسلاھاتى كۆرىشىگە ئاكتىپ قاتناشتى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا 211 خادىم ئاجرىتىلىپ «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىگە قاتناشتۇرۇلدى. «ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى بويىچە تەشۋىقات خىزمىتى قانات يايدۇرۇلۇش بىلەن بىللە، ناھىيە دائىرىسىدە «بەشكە قارشى تۇرۇش» تەربىيىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتى قويۇقلاشتۇرۇلدى. 1953 - يىلى دۆلەت «ئاساسىي قانۇن» نى ئېلان قىلدى، ئومۇمىي سايلامغا بىرلەشتۈرۈپ «ئاساسىي قانۇن» ، «نىكاھ قانۇنى» تەشۋىق قىلىنىپ، «ئاساسىي قانۇن» ، «نىكاھ قانۇنى» نى ھەممە ئائىلە، ھەممە ئادەمگە بىلدۈرۈش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1954 - يىلدىن كېيىن پارتىيىنىڭ ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنىنى تەشۋىق قىلىش ئاساسىدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدىكى يولىيورۇقى ۋە ھۆججەتلەر ئۆگىنىلدى ۋە تەشۋىق قىلىنىدى، بۇنىڭ بىلەن خەلق ئاممىسى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتنى دەسلەپكى قەدەمدە تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىنىدى. ناھىيە بويىچە دېھقانلار ۋە قول سانائەتچىلەر مەركىزىي كومىتېتنىڭ روھىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئارقا - ئارقىدىن كوپېراتىپقا كىردى ياكى ئالىي كوپېراتىپقا ئۆتتى. 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 90% دېھقان ئالىي يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپىغا كىردى. 430 دىن ئارتۇق خۇسۇسىي سودا - سانائەتچى ۋە قول سانائەتچى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى تەشكىلگە ياكى كوپېراتىپ تەشكىلىگە قوبۇل قىلىندى. 2 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن سۆزىنى ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا يوليورۇق» نى يەتكۈزدى ۋە ئۆگەندى. 1958 - يىلى «باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۈڭشېسى» دىن ئىبارەت 3 قىزىل بايراقنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. ناھىيە بويىچە كەڭ كۆلەمدە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇش قاينىاق دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بىر ئاي ئىچىدىلا، ناھىيە بويىچە 92 ئالىي يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى 15 خەلق گۈڭشېسى بولۇپ بىرلەشتى. 1959 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى بېيدەيخې يېغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزۈپ ۋە ئۆگىنىپ، پولات تاۋلاشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلدى. نەتىجىدە ناھىيە بويىچە 485 ئەمگەك كۈچى ئاجرىتىلىپ، تاغقا چىقىپ رۇدا قېزىپ پولات تاۋلىدى.

1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى رەئىس ماۋ زېدۇڭ پۈتۈن مەملىكەتكە «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىڭلار» دەپ چاقىرىق قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىش ئاممىۋى ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى، ئورگان، مەكتەپ ۋە كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئوقۇغۇچىلار ئوغۇت توپلاش، ئوغۇت توشۇش، ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ۋە مېيىپلارغا سۇ ئەكىلىپ بېرىش، ھويلا - ئارام‌لىرىنى تازىلاپ بېرىش، ھەممە ئادەم لېي فېڭچە ياخشى ياشلاردىن، لېي فېڭچە ياخشى كادىرلاردىن بولۇشنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

1966 - يىل 5 - ئايدىن 1976 - يىل 10 - ئايغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەبرىكلەش يېغىنلىرى، نامايىش پائالىيەتلىرى ئۇزۇلمىدى، ئورگانلاردىن كوچىلارنىڭ ئىككى تەرىپىگىچە، چوڭ تەنقىد تاختىلىرى توشۇپ كەتتى، ھۆكۈمەتسىزلىك ھالىتى ئەۋج ئالدى.

1978 - يىل 12 - ئايدا پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يېغىنى پارتىيە خىزمىتىنىڭ مەركىزىنى سوتسىيالىستىك ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆتكەشنى بەلگىلىدى. بۇ يېغىنىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى بازار - يېزىلاردىكى ئورگان، كارخانا، كەسپىي

ئورۇنلارغا يىغىن روھىنى تەشۋىق قىلىش، ئۆگىنىشنى پائال قانات يايدۇرۇشنى ئۇقتۇردى.

1983 — 1990 - يىلىغىچە ناھىيىمىزدىكى بازار - يېزىلاردا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرىبىسى ئېيى پائالىيىتى، مىللىي سىياسەت، «ئۇچتە ئەلا، بىرنى ئۆگىنىش»، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى ھەققىدىكى تەشۋىقات، تەربىيە خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى رەھبەرلىك گۈرۈپپىسى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى كومىتېتى ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىك بەرپا قىلىش كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلارنى قۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەشۋىقات، تەربىيىنى قانات يايدۇردى، ناھىيە، يېزا، كەنت دەرىجىلىك ئۆگىنىش كۇرسىدىن 48 قارار ئېچىپ، 5486 تايانچنى تەربىيىلىدى، 15 مىڭ 967 پارچە ئۆگىنىش ماتېرىيالى تارقاتتى. ناھىيە بويىچە 3 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغارلارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 211 ئىلغار ئورۇن، 398 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى. 1988 ـ، 1989 - يىللىرى، شايار ناھىيىسى ئۈدا 2 يىل ئاقسۇ ئۇلايىتى بويىچە مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشىدىكى ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ ئۇلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى.

1991 ـ، 1992 - يىللىرى ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 7 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى داۋاملىق تەشۋىق قىلدى ۋە ئىزچىللاشتۇردى. ئۇنى پارتىيە 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 4 ـ، 5 ـ، 6 - ئومۇمىي يىغىنلىرىنىڭ روھىغا بىرلەشتۈرۈپ ئۆگەندى. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەنىنىڭ بىرلىكىنى قوغداش بويىچە تەشۋىقات - تەربىيە ئېلىپ باردى.

2. نەزەرىيىۋى تەربىيە

1954 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ئۆگىنىش رەھبەرلىك گۈرۈپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۈرۈپپا ناھىيىدىكى كادىرلارنى نەزەرىيە جەھەتتىن تەربىيىلەش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلدى. ھەر ھەپتىنىڭ 2 ـ، 6 - كۈنلىرى چۈشتىن كېيىن يېرىم كۈن بىر تۇتاش ئۆگىنىش ۋاقتى قىلىنىدى. 1953 - يىلىدىن 1955 - يىلىغىچە «سوۋېت ئىتتىپاقىدا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى»، «ۋ ك ب تارىخى» ۋە «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ساۋاتلىرى» ئۆگىنىلدى. 1956 - يىلدىن 1958 - يىلىغىچە «پەلسەپە»، «سىياسىي - ئىقتىساد» ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ «زىددىيەت توغرىسىدا»، «ئەمەلىيەت توغرىسىدا» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۆگىنىلگەندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە كادىرلاردىن بىر قېتىم «سىياسىي ئىقتىساد» تىن بىرتۇتاش ئىمتىھان ئېلىندى، ئىمتىھان نەتىجىسى ياخشى بولدى. 1960 - يىلىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدىغچە، نەزەرىيە ئۆگىنىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 4 تومىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ناھىيىدىكى كادىرلارنىڭ نەزەرىيە ئۆگىنىشىدە «ماۋ جۇشى سۆزلىرىدىن ئۈزۈندە»نى ۋە ماۋ زېدۇڭنىڭ «خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلايلى»، «بېتىيۇننى خاتىرىلەيمىز»، «يۇ گۇڭنىڭ تاغنى يۆتكىشى» ۋە ئالاقىدار يولبۇرۇقلارنى يادلاش ئاساسىي مەزمۇن قىلىندى. 1977 - يىلىدىن 1988 - يىلىغىچە ناھىيىلىك پارتكوم كادىرلارنىڭ نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە يېڭىدىن نەشر قىلىنغان «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» نىڭ 5 - تومىنى، پارتىيە 13 - قۇرۇلتېيىنىڭ ھۆججەتلىرىنى ۋە «دېڭ شياۋپىڭنىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» نى ئورۇنلاشتۇردى. 1989 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە «ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى» ئۆگىنىلدى. 1988 - يىلىدىن كېيىن دېڭ شياۋپىڭنىڭ جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش نەزەرىيىسى ۋە تۈرلۈك قانۇنلار ئۆگىنىلدى، خەلق ئارىسىدا «قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى» قانات يايدۇرۇلدى.

5 § . بىرلىك سەپ خىزمىتى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىلا ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. ھەر قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىدا، مىللەت، دىن، سودا ـ سانائەت، زىيالىيلار، دېموكراتىك پارتىيە گۈزۈھلار ۋەكىللىرى مەلۇم نىسبەتتە ئىگىلەپ، ناھىيە خاراكتېرلىك بىرلىك سەپ قوشۇنى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللەندى. بۇ قوشۇن ھەم خەلق ۋەكىللىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى، ھەم بىرلىك سەپ تەشكىلاتىنىڭ رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئومۇمىي سايلام جەريانىدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ داىرىسىنى يەنمۇ كېڭەيتىپ، مىللەت، دىن ساھەسىدىكى مەشھۇر زاتلار، پومبىچىكلار ئارىسىدىكى ئوقۇمۇشلۇق زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئېچىپ، ئۇلارنى بىرلىككە كەلگەن فاكتېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگىنىشكە ئۈيۈشتۇردى، ھەر مىللەت، ھەر ساھە زاتلىرىنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىگە ئاكتىپ قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى، دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىنى ئىلگىرى سۈردى، يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇقىملاشتۇردى.

1956 — 1958 ـ يىلىغىچە دۆلەت سودا ـ سانائەتنى، چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى يولغا قويدى. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، سودا ـ سانائەتنى، چارۋىچىلىقنى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە پائال رول ئويناندى.

ناھىيىلىك پارتكوم دىنىي زاتلارغا قارىتىلغان بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 1966ـ يىلىدىن كېيىن، ھەپتىدە بىر قېتىم دىنىي زاتلار سۆھبەت يىغىنى ئاچتى، دىنىي زاتلار پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ خىزمىتىگە ئائىت فاكتېن، سىياسەتلىرىنى ئۆگەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە مەشھۇر دىنىي زاتتىن 42 سى ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، كۆچا قاتارلىق جايلارغا ئېكسكۇرسىيە ۋە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بىرلىك سەپ خىزمىتىدىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى. ناھىيىلىك پارتكوم پائال تەدبىر قوللىنىپ، ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تۈزەتتى ۋە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۈزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان مەسچىت، ئىبادەتخانىلار، كەمىستىلگەن مۇھاجىرلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابئاتلىرى، گومىنداڭدىن ھەقسىزتكە قايتقان خادىملار مەسلىسىنى بىرتەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈردى، گومىنداڭنىڭ ھەقسىزتكە قايتقان 87 ھەربىي، مەمۇرىي خادىمىنىڭ خىزمىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 37 كىشى يۇقىرىنىڭ مەخسۇس كۆرسەتكۈچى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ھەقسىزتكە قايتقان 12 خادىمنىڭ پەرزەنتى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. خاتا ھالدا ئوڭچى ۋە بەرلىك مىللەتچى دەپ ئايرىلغان 29 خادىم ئاقلاندى، بۇلاردىن 20 كىشى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ۋاپات بولغانلىرىغا دەپنە خىراجىتى ۋە نەپقە پۇلى بېرىلدى. 4 كىشىنىڭ ماڭاشى تولۇقلاپ بېرىلدى. سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، سودا ـ سانائەتچى، دىنىي زاتلار ۋە پارتىيىسىز زىيالىيلاردىن 40 كىشىنىڭ خاتا دېلوسى ئاقلاندى. سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلارغا 129 مىڭ 196 يۈەن يارەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى. 426 مەسچىت يېڭىدىن ئېچىۋېتىلدى، زىيالىيلار دادىل ئىشلىتىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىدارى جارى قىلدۇرۇلۇپ، زىيالىيلارنىڭ خىزمەت ئاكتىپچىللىقى قوزغىتىلدى.

§ 6 . پارتىيە مەكتىپى خىزمىتى

1958 ـ يىل 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم پارتىيە مەكتىپى قۇردى، 1966 ـ يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ ئوقۇتۇشنى توختاتتى، 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1958 — 1966 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپىنىڭ تەربىيىلەش ئىشى مۇنتىزىم بولمىغان مەكتەپ باشقۇرۇش باسقۇچىدا تۇردى. 1978 ـ يىلىدىن كېيىن ئوقۇتۇش ۋە مەكتەپ قۇرۇلۇشى تەدرىجىي مۇنتىزىملىشىشقا قاراپ يۈزلەندى، ئۇزاق مۇددەتلىك، سىستېمىلىق مەكتەپ باشقۇرۇش نىشانى تۈرغۇزۇلدى، ئوقۇتۇش ۋە مەمۇرىي رەھبەرلىك ئاپپاراتلىرى قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، مەخسۇس مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلار سەپلەندى. 1993 ـ يىلى مەكتەپ بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 10 غا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن مۇدىر بىر، ئوقۇتقۇچى 7 (تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 4، ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 2، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگىنى بىر؛ يارىمچى ئوقۇتقۇچى 5، ئوقۇتقۇچى 2)، مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 1941 كۋادرات مېتىر. مەكتەپتە سىنىپ، ئىشخانا، قىراەتخانا، مەجلىسخانا، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە كۇرسانتلار ياتىقى، ئاشخانا قاتارلىقلار سېلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە 2 دانە رەڭلىك تېلېۋىزور، بىر دانە سىنقويغۇ، بىر دانە ئاۋاز كۈچەيتكۈچ، بىر دانە سىنتالغۇ قاتارلىق ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى سېتىۋېلىندى. يەنە تىكتاك توپ، تاختا بىلىيارت قاتارلىق تەنتەربىيە سايمانلىرى سېتىۋېلىندى ۋە مەيدان ياسالدى.

1958 — 1965 ـ يىلغىچە پارتىيە مەكتىپى گۇڭشې كادىرلىرى، چوڭ ئەترەت، ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرىنىڭ باشلىقلىرى، ئاساسىي قاتلام پارتىيە ياچېيكا شۇجىلىرى كۇرسىدىن 40 قارار ئېچىپ، 3686 (قېتىم) پارتىيە ئەزاسى، ئاساسىي قاتلام كادىرنى تەربىيىلىدى. 1989 — 1993 ـ يىلىغىچە پارتىيە مەكتىپى ئاساسىي قاتلامدىكى ياش كادىرلار، پارتىيىلىك كادىرلارنى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەش كۇرسىدىن 23 قارار ئاچتى، كۇرستا 3581 (قېتىم) پارتىيە ئەزاسى، ياش كادىر تەربىيىلەندى.

§ 7 . ئىنتىزام تەكشۈرۈش

1. ئاپپارات

1951 ـ يىل 10 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكومدا رېۋىزىيە كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىنى قوشۇمچە ئۈتىدى، 5 كىشى رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولدى. 1966 ـ يىل 5 ـ ئايدا رېۋىزىيە كومىتېتىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى. 1977 ـ يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قايتا قۇرۇلدى. 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا ئۈزگەرتىلدى. كومىتېت قارمىقىدا دېلو تەكشۈرۈش بۆلۈمى، دېلو تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش بۆلۈمى، ئەرزىيەت بۆلۈمى، ئىشخانا تەسىس قىلىندى، 12 كادىر بار بولدى.

ج ك پ شايار ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا 1951 — 1993 - يىلغىچە شۇجى بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۈتىگەن ۋاقتى
لى دۆيۈەن (قوشۇمچە)	1955.7 — 1951.10
ژېن يۈنخاڭ (قوشۇمچە)	1962.3 — 1959.6
ھىمىت رېھىم (قوشۇمچە)	1984.4 — 1980.6
ياڭ داچاڭ	1991.10 — 1986.6
ما جېنجۇڭ (قوشۇمچە)	1959.6 — 1956.4
خەن جۈگۈشەن	1966.5 — 1962.3
ياڭ رۈگۈەن	1986.6 — 1984.4
شېن رېبىدې	— 1991.10

2. ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى

1952 — 1956 - يىلغىچە رېۋىزىيە كومىتېتى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 121 نى قوبۇل قىلىپ، 73 دېلونى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 3 كىشى پارتىيە ئىچىدە ساناشقا قالدۇرۇلدى، بىر كىشىنىڭ ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 24 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، 17 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 24 كىشىگە باشقىچە جازا بېرىلدى.

1957 — 1965 - يىلغىچە پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 27 سى قوبۇل قىلىنىپ، 19 ى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 7 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 5 كىشى پارتىيە ئىچىدە تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە قالدۇرۇلدى، 4 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 2 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، بىر كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى.

1978 — 1980 - يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكومدا سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خىزمەتنى ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى باش بولۇپ بېجىردى. ناھىيە بويىچە 1584 دېلو قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدىكى دېلو 942، «تۆتنى ئېيىنقىلاش» قا دائىر دېلو 606، «تۆتنى ئېيىنقىلاش» تىن ئىلگىرىكى خاتا دېلو 12، ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇشقا دائىر دېلو 20، ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇشقا دائىر دېلو 4، سىياسەت ئەملىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، پۈتۈنلەي خاتا بىرتەرەپ قىلىنغان 582 كىشى پۈتۈنلەي ئاقلاندى. ئىلگىرى ھېچقانداق يەكۈن چىقىرىلمىغان 25 كىشى ئۈستىدە توغرا يەكۈن چىقىرىلدى، 46 كىشىنىڭ پارتىيىلىكى، 343 كىشىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. دېلوسى ئەملىيلەشتۈرۈلگەنلەر ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر بىر، رايون دەرىجىلىك كادىر 43، ئادەتتىكى كادىر 67، ئىشچى 37، يېزا ئاساسىي قاتلام كادىرى 228، باشقا كادىر 81، ھېنورمال ئۇلۇپ كەتكەن 24 ئادەمنىڭمۇ ئاقلاش قاتارلىق ئاخىرەتلىك ئىشلىرى بىرتەرەپ قىلىندى.

1982 — 1984 - يىلغىچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتى نوقۇل دېلو بېجىرىشتىن تەدرىجىي پارتىيە ئىستىلى قۇرۇلۇشىنى تۈتۈشقا بۇرالدى. پارتىيە ئىستىلىنى توغرىلاش، پارتىيە نىزامىنى چىڭىتىش ئىنتىزام

تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ بىر مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ قالدى، ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئېغىر جىنايى قىلمىشلارغا زەربە بېرىش كۈرىشى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئىقتىسادقا دائىر جىنايەت دېلوسىدىن 27 سى قوبۇل قىلىندى، 24 دېلو ئايانغلاشتۇرۇلدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچىلىك دېلوسى 16، ھايانكەشلىك دېلوسى 5، ئالدامچىلىق دېلوسى 3. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 158 مىڭ 57.18 يۈەنلىك نەرسە - كېرەك ۋە ھارام پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى، 41 مىڭ 293.26 يۈەن ھارام پۇل تەكشۈرۈپ تېپىلدى. 2 كىشى پارتىيىلىكتىن چىقىرىلدى، 3 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 3 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 8 كىشى باشقىچە بىرتەرەپ قىلىندى.

1984 - يىلى «ئوچۇق خەت» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، كادىرلارنىڭ شەخسىي ئۆي سېلىۋېلىشىدەك ناتوغرا ئىستىل تۈزىتىلدى. ناھىيە بويىچە 190 كادىر تەكشۈرۈلىدىغانلار قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ شەخسىي ئۆي سېلىۋالغان كادىر 129، ئۆلار سېلىۋالغان ئۆي 582 ئېغىز، كۆلىمى 14 مىڭ 207 كۋادرات مېتىر، بۇنىڭ ئۈچۈن ئىگىلىگەن يەر 140.1 مو، ئىگىلىۋېلىنغان ھۆكۈمەت پۇلى ۋە ھۆكۈمەت مال - مۈلكىنى پۇلغا سۇندۇرغاندا 39 مىڭ 314.76 يۈەن. ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىپ شەخسىي ئۆي سېلىۋالغان خادىملار ئىچىدە، ناھىيە دەرىجىلىك كادىر 9، رايون دەرىجىلىك كادىر 45، ئادەتتىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى 275. تەكشۈرۈش ئارقىلىق، بىر كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 21 مىڭ 233.17 يۈەن پۇل ۋە پۇلغا سۇندۇرۇلغان مال - مۈلۈك قايتۇرغۇزۇلدى، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان 50.7 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى.

1985 — 1989 - يىلغىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 32 سى قوبۇل قىلىندى، 28 دېلو ئايانغلاشتۇرۇلدى، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىگىلىۋېلىنغان 86 مىڭ 590.96 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەت قىلىنغان پۇل 41 مىڭ 162 يۈەن، 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، 2 كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 5 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، 4 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 2 كىشى باشقىچە بىرتەرەپ قىلىندى.

كەسىپتىكى ناتوغرا ئىستىل تۈزىتىلدى، قالايمىقان كىيىم - كېچەك تارقاتقان 7 ئورۇن ئېنىقلاندى، بۇ ئورۇنلار 225 قۇر كىيىم - كېچەكنى قالايمىقان تارقاتقان، بۇنىڭ ئۈچۈن 12 مىڭ 383 يۈەن ھۆكۈمەت پۇلى چىقىم قىلىنغان. قالايمىقان تارقىتىلغان مۈكاپات پۇلى، مال - مۈلۈكنى پۈلغا سۇندۇرغاندا 11 مىڭ 225.83 يۈەنگە يەتكەن، بۇلارنىڭ ھەممىسى قايتۇرغۇزۇلدى.

1990 — 1992 - يىلغىچە ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش دېلوسىدىن 18 ى قوبۇل قىلىندى، 14 دېلو ئايانغلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 4 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشى پارتىيە ئىچىدە سىناشقا قالدۇرۇلدى، 2 كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 4 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 3 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىنتىزامغا خىلاپ يەر ئىگىلەپ ئۆي سېلىش مەسىلىسى داۋاملىق تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، ناھىيە دەرىجىلىك 7 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 2.18 مو يەر، رايون دەرىجىلىك 6 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 10.04 مو يەر، ئادەتتىكى 34 كادىر كۆپ ئىگىلىۋالغان 18.7 مو يەر، جەمئىي 30.96 مو يەر قايتۇرۇۋېلىندى، ئارتۇق ئىگىلىۋېلىنغان يەر ئۈچۈن 35 مىڭ 960 يۈەن جەرىمانە ئېلىندى.

1993 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىدە دېلو تەكشۈرۈش خىزمىتىدىن باشقا يەنە چىرىكلىككە قارشى تۈرۈش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. شۇ يىلى چىرىكلىككە قارشى تۈرۈش كۈرىشى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە پاش قىلىش مەركىزى تەسىس قىلىنىپ، پاش قىلىش تېلېفونى ئورنىتىلدى. پاش قىلىش خىتىدىن 76 پارچە تاپشۇرۇۋېلىندى، 58 پارچىسى دەسلەپكى قەدەمدە تەكشۈرۈلدى ۋە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلارنىڭ بىرتەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرىلدى، 17 پارچە پاش قىلىش خىتى ئۈستىدە دېلو تۈرغۇزۇلدى،

16 دېلو ئايافلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قىممىتى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغان چوڭ دېلو 3. ئىقتىسادىي مەسىلىگە چېتىلىدىغان 727 مىڭ 558.60 يۈەن تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى، 109 مىڭ 37.20 يۈەن قايتۇرۇۋېلىندى؛ 5 كىشى پارتىيىدىن چىقىرىلدى، بىر كىشىنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ۋەزىپىسى ئېلىپ تاشلاندى، 3 كىشىگە ئېغىر ئاگاھلاندۇرۇش، بىر كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش بېرىلدى، 4 كىشى ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

Ⅲ باب

ئاممىۋى تەشكىلاتلار

§1. مىنگو دەۋرىدىكى ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) نىڭ ئالدىنقى بەرىمىدا شىنجاڭنىڭ جاي - جايلىرىدا مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇشقا باشلىدى. 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (قىسقارتىلىپ «ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى» دېيىلدى) قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلات شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى ھۆكۈمەت قوللىغان ۋە تەشكىللىگەن ئاممىۋى تەشكىلاتتۇر.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قوبۇل قىلغان ئەزالارنىڭ كۆپىنچىسى جەمئىيەتتىكى يۇقىرى قاتلام زاتلار، مەسىلەن: ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى، دىنىي زاتلار، سودا ساھەسىدىكى بايلار، يېزا - كەنتلەردىكى بايلار ۋە سۇ زومىگەرلىرى ئىدى. ئۇلار مەزكۇر ئۇيۇشمىنىڭ تەشكىلاتچىلىرى ۋە رەھبەرلىرى ئىدى. مەسىلەن: بۇ ئۇيۇشمىغا تۇنجى باشلىق بولغان ۋاھاپ ھاجى (شەخسلەر قىسمىغا قارالسۇن) كۆپ يىل ئەمەلدار ۋە سۇ زومىگىرى بولغان؛ خەلق ئاممىسى بۇ تەشكىلاتقا ئۆزى خالىمىغان ھالدا، ئۇنىڭ ئۇستىگە بېلىپ - بېلىمەي كىرەتتى.

مەزكۇر تەشكىلاتنىڭ خىراجەت مەنبەسى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان زاكىتىدىن كېلەتتى؛ بەلگىلىمە بويىچە ھەر يىلى يۇقىرىغا دېھقانچىلىق ھوسۇلىنىڭ ئوندىن بىرى ۋە چارۋىچىلارنىڭ قولىدا قالغان چارۋىنىڭ 40 تىن بىرى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلاتتى، يۇقىرىدىكىلەردىن سىرت يەنە سودىگەرلەر تىجارەت سومىمىسىنىڭ (پايدىسىنىڭ) 40 تىن بىرىنى تاپشۇراتتى. ئۇيۇشما قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قىسمەن مەسچىتلەرنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىپ ئۇيۇشمىنىڭ خىراجىتى ۋە تۇراقلىق مۈلكىنى تولۇقلىدى، بىر قىسىم مەدرىسەلەرنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مەكتىپى قىلدى. شايار ناھىيىسى بويىچە ھەر يىلى تەخمىنەن 3000 — 5000 تونناغىچە زاكات ئاشلىق، 4000 تۇياقتىچە قوي ۋە نەچچە 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئۇچۇن ئېلىنغان ئىجارە ئاشلىق شۇنداقلا سودىگەرلەر تاپشۇرغان پۇل قاتارلىقلار يىغىلاتتى، بۇلارنىڭ سوممىسى خېلى كۆپ ئىدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى يۇقىرىدا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئاساسىي تەشكىلات بولۇپ، ئۇيۇشما قارمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، ماتارىپ بۆلۈمى، مەدەنىيەت بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، سەنئەت ئۆمىكى (ئويۇن قويۇش

ئەترىتى دەپمۇ ئاتىلاتتى) تەسىس قىلىنغاندى، ئۇيۇشمىغا باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق، كاتىپ قويۇلغاندى. ئۇيۇشما نىزامنامىسىغا ئاساسەن، ئۇيۇشمىنىڭ باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ئامما سايلايتتى، بىراق ئەمەلىيەتتە بۇ ھوقۇقنى ئۆزئارا ئېلىشىپ ھەلىبە قىلغانلار ئىگىلەيتتى ياكى يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەيتتى.

1934 - يىل 12 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى 2 مەكتەپ قۇردى، 1936 - يىلغا كەلگەندە مەكتەپ 26 گە، ئوقۇغۇچىسى 2310 غا يەتتى. بۇ مەكتەپلەر ناھىيىدىكى خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى ۋە بىر پۈتۈن ساپاسىنى ئۆستۈرۈشتە ئىجابىي رول ئوينىدى، بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىكىدىكى ئويۇن قويۇش ئەترىتى، دراما ئۆمىكى جۇڭخوا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ دۈشمەنگە قورتاق قارشى تۇرۇشى توغرىسىدا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە خەلقىنىڭ ئىرادىسىنى ئويغىتىپ، فاشىستلارنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشتا ياخشى رول ئوينىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش ۋە تەشكىللىشى بىلەن، كېيىنكى مەزگىلدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش پائالىيىتىدىمۇ ياخشى رول ئوينىدى.

1945 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلار قالايمىقانلىشىپ، خىيانەتچىلىك، چېرىكلىشىش ھادىسىلىرى ئېغىرلىشىپ كەتتى، بۇ، بىر تەرەپتىن ئۇيۇشما باشلىقلىرىنى تالىشىش كۈرىشىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشىدا ئىپادىلەنسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى توپلىغان خىراجەتنى خىيانەت قىلىپ، خەلق ئامىسىنىڭ قارشى تۇرۇشىغا ۋە چەكلىشىگە ئۇچرىشىدا ئىپادىلەندى. 1949 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دېموكراتىك ئىتتىپاقداشلار جەمئىيىتىگە ئۆزگەرتىلدى، 1950 - يىل 4 - ئايدا بۇ جەمئىيەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق بولغانلار

جەدۋەل: 11 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئىمىن مۇنتى	باشلىق	1935.3 — 1934.12
ۋاھاپ ھاجى	مۇئاۋىن باشلىق	1935.3 — 1934.12
ئابدۇزاھىر ھاجى	باشلىق	1936 — 1935.3
ئابدۇراخمان مەھمۇت	مۇئاۋىن باشلىق	
ئابدۇللا	باشلىق	1940 — 1936
ئىنايەت	مۇئاۋىن باشلىق	
ئىسمائىل سادىق	باشلىق	1947 — 1940
ئابباس	باشلىق	1950 — 1947

2. سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

بۇ بىرلەشمە مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، سودا ساھەسىدىكى تامىۋى تەشكىلات ئىدى. 1949 - يىلىدىن ئىلگىرى ئەك ئاخىرقى بىرلەشمە باشلىقى ساۋۇت ھاجى بولۇپ، ئۇ تەرەققىيپەرۋەر كىشى ئىدى، 1949 - يىلىدىن كېيىن بىرنەچچە قېتىملىق ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولدى.

3. ئۈچ مەسلەك ياشلار ئىتتىپاقى

بۇ ئىتتىپاق مىنگونىلىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) قۇرۇلدى، ئىتتىپاقنىلىك 7 ئەزاسى بولۇپ، سالاھىيىتى مەخپىي ئىدى، يوشۇرۇن ھەرىكەت قىلاتتى.

2 §. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلار

1. باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى

1960 - يىل 4 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش تەييارلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. تەييارلىق كومىتېتىنىلىك ئەزاسى 13 كىشىدىن تەركىب تاپتى. بىر مۇدىر (قوشۇمچە)، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1962 - يىل 3 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك تۆنجى نۆۋەتلىك ئىشچىلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، كومىتېتقا بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1964 - يىل 4 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا 15 ئەزا، 5 داۋمىي ئەزا، بىر مۇدىر (قوشۇمچە)، 2 مۇئاۋىن مۇدىر سايلاندى. 1989 - يىل 6 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىغا 13 ئەزا، بىر رەئىس، بىر مۇئاۋىن رەئىس سايلاندى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىدا 2 كادىر بار ئىدى، بۇنىلىك بىرى رەئىس، بىرى مۇئاۋىن رەئىس.

شاياڭ ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىلىك ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 6

يىللار	ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى كومىتېتلىرى	ئەزالىرى	ناھىيە دەرىجىلىك مەخسۇس كادىر	ئاساسىي قاتلام مەخسۇس كادىرى
1960	9	814	1	
1961	3	243		
1962	3	163		
1965	21	2994	1	
1976	29	1043	4	
1981	23	1180	1	
1982	25	1566	1	
1983	28	1635	1	
1984	30	1716	2	
1985	43	2136	2	

	2	2405	42	1986
	3	2454	40	1987
2	3	2548	42	1988
3	3	2700	42	1989
6	3	3223	52	1990
7	2	407	50	1991
7	2	4874	52	1992
5	2	5275	55	1993

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى

1. 1961 - يىلى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن ئۇلارغا سىياسىي ئىدىيە، مەدەنىيەت، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئۆز ئورنىنى ۋە زىممىسىدىكى بۇرچنى ئېنىق تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 3 يىللىق تەبىئىي ئاپەت يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق مەزگىلىدە ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى ئىشلەپچىقىرىشنى تۇتۇش بىلەن تۇرمۇشنى تۇتۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كۆپ تەرەپتىن غەمخورلۇق قىلدى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشقا تەشكىللىدى، ئامال - چارە تېپىپ ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسىنى ياخشى باشقۇردى، ئۇيۇشما ئەزالىرىنى ھەمكارلىق كاسسىسى قۇرۇشقا تەشكىللەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى. 1962 - يىلدىن كېيىن «يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، سانائەتنى باشلامچى قىلىش» تىن ئىبارەت خەلق ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش باش فاكىجىنىنى پائال ئىزچىللاشتۇرۇپ، يېزا ئىگىلىكىنى مەركەز قىلىشقا يارەدەم بېرىشتىن ئىبارەت مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، تېجەشلىك بولۇش مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇپ، بىر تۈركۈم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

2. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى «تۆت كىشىلىك گۈرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ لۇشەنىنى ئېنىق تونۇپ، قالايمىقانچىلىقنى ئوڭشاپ، ئۆزىنى ئىنقىلابىيلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، خوجايىنلىق ئىدىيىسىنى جارى قىلدۇردى. بۇ بىر مەزگىلدە ئىشچىلار ھەرىكىتىنىڭ خىزمەت فاكىجىنى: تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى مەركەز قىلىش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىپ، غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنىنى بەرپا قىلىش، ئىشچىلار سىنىپىنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيىتىلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيىتىلىك قۇرۇلۇشىدىكى ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

3. ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرى يېڭى دەۋردىكى خىزمەت فاكىجىنى بىلەن ناھىيىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىغا بىرلەشتۇرۇپ، تۇرلۇك ئىسلاھات پائالىيەتلىرىگە پائال قاتنىشىپ، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسى ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، تېجەشلىك بولۇش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ چىقىمنى تېجەش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى

مۇڭاپىق تەكلىپ بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. تۈرلۈك شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتىنى ياخشى ئىشلىدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق تەربىيە، سوتسىيالىزم، كومۇنىزم تەربىيىسى بەردى. قانۇنچىلىق تەربىيىسى ۋە كەسپىي مەسئۇلىيەت، كەسىپ ئەخلاقى، كەسىپ ئىنتىزام تەربىيىسىنى كۈچەيتتى ھەمدە «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسى» قۇرۇلۇش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە لايىقەتلىك «ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلىسى» دىن 30 قۇردى. يەنە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تەن ساغلاملىقىغا پايدىلىق بولغان مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ «دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيىنىڭ ۋاقتىلىق نىزامى» نى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، كارخانىلاردا ئىشچى - خىزمەتچىلەر قۇرۇلتىيى تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دېموكراتىك ھوقۇق-مەنپەئىتىنى قانۇن بويىچە قوغداپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ كارخانا، كەسىپى ئورۇنلاردا ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىشتىكى رولىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

2. كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1950 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ شايار ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1954 - يىل 4 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى سايلاپ چىقىلدى، بۇ كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1955 -، 1956 - يىللىرى كومىتېت قارمىقىدا تەشكىلات بۆلۈمى، تەشۋىقات بۆلۈمى، مەكتەپ خىزمىتى بۆلۈمى، ئۆسمۈر ئاۋانگارتلار ئەترىتى خىزمىتى كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى.

1957 - يىل 3 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ نامى جۇڭگو كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىل 6 - ئايدا كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر مۇئاۋىن شۇجى قويۇلدى. تەشكىلىي ئاپپاراتتا ئۆزگىرىش بولمىدى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىدا 5 كادىر بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇئاۋىن شۇجى بىر، ئۆسمۈرلەر - بالىلار بۆلۈمىنىڭ كادىرى 2، ئۆسمۈرلەر خىزمىتى كومىتېتىدىكى كادىر 2.

1) ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتى

1950 - يىلى ياشلار ئىتتىپاقى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى يەرلىك خىزمەت ئەترىتىدىكى ئىتتىپاق ئەزالىرى ئاساسىدا، ئورگاندا ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى، شۇ يىلى ئىتتىپاقتا 41 ئەزا قوبۇل قىلىندى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، ياشلار ئىتتىپاقى «مۇستەھكەملەش، ئالغا ئىلگىرىلەش، تەرەققىي قىلىش» فاكىتىغا ئاساسەن، تەشكىلىي قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تەلىپىگە قويىدى، 2 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا ناھىيە بويىچە ئىتتىپاقتا 237 ئەزا قوبۇل قىلىندى. 1952 - يىل 6 - ئايدا 4 - رايونلۇق (ھازىرقى يېڭىمەھەللە) ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1953 - يىل 4- ئايدا 3 - رايونلۇق (ھازىرقى قايلور يېزىسى) ئىتتىپاق خىزمىتى كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىتتىپاق ياچېيكىسى 21 گە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكىسى 16)، ئىتتىپاق ئەزاسى 294؛ 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى جەريانىدا، 49 ئىتتىپاق ياچېيكىسى قۇرۇلدى، ئىتتىپاق ئەزاسى 844 كە

يەتتى. 1958 - يىل 12 - ئايدا گۈلباغ، تويبولدى، قىزىلبايراق گۈڭشېلىرىدا ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلۇپ، بىردىن شۇجى قويۇلدى. 1964 - يىلى ئىتتىپاق ياچېيكىسى 81 گە، ئىتتىپاق ئەزاسى 1421 گە يەتتى. 1966 - يىلى بازار گۈڭشې ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. 1967 — 1976- يىلغىچە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بۈزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن ناھىيىدىكى ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. شۇ سەۋەبتىن پىئونېرلار ئەترىتى خىزمىتىمۇ توختاشقا مەجبۇر بولدى، بۇنىڭ ئورنىنى «قىزىل قوغدىغۇچىلار»، «كىچىك قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەشكىلاتى ئالدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن پىئونېرلار ئەترىتى تەشكىلاتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا تارىم گۈڭشېسى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق ياچېيكىسى 189 غا، ئىتتىپاق ئەزاسى 2196 گە يەتتى. 1984 - يىل 6 - ئايدا نۇرباغ گۈڭشېسى ئىتتىپاق كومىتېتى قۇرۇلدى، كومىتېتقا بىر شۇجى قويۇلدى. ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى 11 گە، باش ياچېيكا 8 گە، ياچېيكا 239 غا، ئىتتىپاق ئەزاسى 4955 كە يەتتى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى 11 گە، باش ياچېيكا 13 كە، ياچېيكا 217 گە، ئىتتىپاق ئەزاسى 4088 گە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام ئىتتىپاق كومىتېتى، باش ياچېيكا، ياچېيكا ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 7　　بىرلىكى: ئادەم

يىللار	ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى			ئىتتىپاق ئەزالىرى سانى			
	ئىتتىپاق كومىتېتى	باش ياچېيكا	ياچېيكا	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە		
					ئوغۇل	قىز	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950				41	31	10	28	213
1951				59	46	13	30	29
1952				178	127	51	30	148
1954			16	294	238	56	30	264
1955			25	295	251	44		
1956			33	726				
1957			71	1314				
1958				1448	768	680	95	1353
1959			87	1856	1449	407	49	1807
1961			110	2420	1826	594	38	2382
1962			112	2311	1670	641	105	2206
1964			259	2424	1746	678	79	2345
1965		72	323	3038	2133	905	211	2827
1971	5	38	255	4418				

				4120	122		8	1972
3851	1214	1229	3836	5065	155			1976
3768	274	1534	2508	4042	169			1977
4045	725	1532	3238	4770	177			1978
3799	789	1420	3168	4588	196	4	9	1979
3928	496	1883	2541	4424	218	3	9	1980
4210	585	1816	2979	4795	215	5	9	1981
4124	536	1932	2728	4660	217		9	1982
4226	590	1997	2819	4816	241	6	9	1983
3645	748	1407	2986	4393	258	6	9	1984
3862	796	1740	2918	4658	241	6	11	1985
4156	794	1653	3297	4950	250	5	11	1986
4090	865	1538	3417	4955	239	8	11	1987
4115	789	1517	3387	4904	247	7	11	1988
4106	732	1593	3245	4838	235	8	11	1989
3578	731	1102	3207	4309	238	3	11	1990
3488	709	1134	3063	4197	243	4	11	1991
3855	519	938	3436	4374	217	13	11	1992
2743	1345	1454	2634	4088	217	13	11	1993

2) ئاساسلىق خىزمەتلەر

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ياش دېھقانلارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيلەشتۈرۈش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. بۇ مەزگىلدە زور كۈچ بىلەن بوزيەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىش، سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش، ئىشلەپچىقىرىشنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرۇش ئىشلىرىدا ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي قوشۇنلۇق رولىنى جارى قىلدۇردى؛ ياشلارنى مەدەنىيەت، تېخنىكا ئۆگىنىشكە ئۈيۈشتۇردى، «بەشتە ياخشى باچىيكا»، «بەشتە ياخشى ئىتتىپاق ئەزاسى»، «ياش زەربىدارلار» قاتارلىق مۇسابىقە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇردى.

خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياشلارغا «گۈڭشېنى ئائىلەم دەپ بىلىش» تىن ئىبارەت كوللېكتىۋىزملىق ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. ئىتتىپاق تەشكىلاتى 60 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ياشلارنى يېزىلاردا يېزا ئىگىلىكى بىلەن كەڭ كۆلەمدە شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت ئاممىۋى پائالىيەتكە سەپەرۋەر قىلىش جەريانىدا، زەربىدار ئەترەتلىك رولىنى جارى قىلدۇردى؛ ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى «يولداش لېي فېڭدىن ئۆگىنىش» پائالىيىتىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا ئۈيۈشتۇردى، ياشلار-ئۆسمۈرلەرنىڭ كوممۇنىزم ئىدىيىسىنى تىكلىشىنى، كوممۇنىزمنىڭ ئىز باسارلىرىدىن بولۇشنى تەشەببۇس قىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى قالايمىقانچىلىق مەزگىلىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى

ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئۆچمىغا چىققان سول ئىدىيىۋى ئېقىمنىڭ تەسىرىنى تۈگىتىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ 1 ـ سېپىدە چىڭ تۇرۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنى ۋە كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەملىكەتلىك 10 ـ قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت ياشلىرى ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىغا غايە، ئىنتىزام، ۋەزىيەت، سىياسەت ۋە سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىق تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى، ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى خىزمىتىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى ۋە ياخشىلىدى، كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارنى بازار ـ پېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ ۋە ماددىي مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىغا پائال قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە تەشكىللىدى، يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەبىدارى، مەدەنىي، ئەدەپلىك بولۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش»، «ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش»، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش قاتارلىق ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى، بىر قىسىم ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنىچى، «8 ـ مارت» قىزىلبايراقدارى، يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەبىدارى قاتارلىق شەرەپلىك نامىلارغا ئېرىشتى. دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار ئەسقاتىدىغان تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەشنى قانات يايدۇرۇشقا تەشكىللىنىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تاۋار ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا لايىقلاشتۇرۇلدى. كارخانىلاردا مۇنەۋۋەر ياش ئىسمىنا ـ گۈرۈپپا مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، قاتتىق تەكشۈرۈش، سىناش تۈزۈمى يېكىتىلىپ، كارخانىنىڭ ئىقتىسادى ۋە ئىجتىمائىي ئۈنۈمگە ئەھمىيەت بېرىپ، ياشلار ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيەت، تېخنىكا، باشقۇرۇش بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتىكى ئاكتىپچانلىقى قوزغىتىلدى.

ھەر دەرىجىلىك ئىتتىپاق تەشكىلاتلىرى پارتىيەنىڭ تۆت ئاساسىي پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلارنى غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇش جەھەتتىن تەربىيىلەشكە، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ۋە لېنى فېڭدىن ئۆگىنىپ يېڭى ئىستىل تىكلەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1954 — 1989 ـ يىلغىچە بولغان كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ۋەكىللىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 8

نۆۋىتى	ۋاقتى	ۋەكىللەر سانى		
		رەسمىي ۋەكىل	سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل	ئالاھىدە تەكلىپلىك ۋەكىل
1	1954.4.13 — 19	37	4	
2	— 1955.3.9			
3	1956.6.24 — 26			
4	1957.6.18 — 24	129		
5	1959.3.24 —			

6	1962.3.25 — 29	107	2	
7	1963.5.16 — 20	48	12	
8	1966.10.7 — 11	130		
9	1973.4.18 — 22	171	15	14
10	1979.12.24 — 27	188	25	
11	1982.11.3 — 6	191		
12	1989.5.17 — 20	196		

ئىزاھ: 2 ، 3 ، 5 - نۆۋەتلىك ئىتتىپاق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ سانى كەم.

3. ئاياللار بىرلەشمىسى

1950 - يىل 8 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، ئىجرائىيە كومىتېتىغا بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1951 - يىل 6- ئايدا تۆنجى نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، شاياڭ ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى سايلاپ چىقىلدى. 1957 - يىل 9 - ئايدا مەملىكەتلىك 3 - نۆۋەتلىك ئاياللار قۇرۇلتىيىدا ماقۇللانغان تەشكىلىي «نىزامنامە» دېكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، شاياڭ ناھىيىلىك دېموكراتىك ئاياللار بىرلەشمىسى دېگەن نامدىكى «دېموكراتىك» دېگەن سۆز چىقىرىۋېتىلىپ، شاياڭ ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى دەپ ئاتالدى. 1967 - يىل 1 - ئايدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، شاياڭ ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى خىزمىتىنى توختاتتى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ئاياللار بىرلەشمىسى خىزمىتىگە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسى مەسئۇل بولدى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئاساسىي قاتلام ئاياللار تەشكىلاتلىرىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئاساسىي قاتلام ئايال ۋەكىللەر يىغىنىنىڭ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسىدە 3 كادىر بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، مۇئاۋىن مۇدىر بىر، خىزمەتچى خادىم بىر.

1) ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى

1965 - يىلى ناھىيىدىكى 7 گۈڭشىدا ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 1972 - يىل 4 - ئايدا تارىم گۈڭشىپىسىدا، 1976 - يىل 12 - ئايدا 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدا، 1978 - يىل 9 - ئايدا نۇرباغ گۈڭشىپىسىدا ئاياللار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىدىكى ھەممە گۈڭشى (مەيدان) - فېرمىدىكى ئاياللار بىرلەشمىسى تەشكىلاتى پۈتۈنلەي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر، ئايال ھەيئەتلەر قويۇلدى. 1992 - يىلى ناھىيىدىكى 7 يېزا، بىر بازار، 3 مەيدان - فېرما، 5 ئاھالىلەر كومىتېتى ۋە 146 كەنت كومىتېتىدا ئاياللار تەشكىلاتى تەسىس قىلىندى، مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئايال كادىردىن 77 سى قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئايال كادىر 6.

2) ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتلىرى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت ئاياللىرى ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەت ئۇرۇق ھاكىمىيىتى، ئەرلەر ھوقۇقى، دىن ھوقۇقى قاتارلىقلارنىڭ ئېزىشىدىن قۇتۇلۇپ، ئائىلە نىزامىدىن ئىبارەت روھىي ئىسكەنجىنى بوزۇپ تاشلاپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنى ئۆزگەرتتى ۋە ئۆستۈردى. پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھىيىلىك ئاياللار بىرلەشمىسى كۆپ خىل شەكىللەرنى قوللىنىپ، ئاياللارنىڭ «يېرىم دۇنيا»

لىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلىرىنى كەڭ قانات يايدۇردى.

50 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەشكىلاتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيەنىڭ تۈرلۈك مەركىزىي ۋەزىپىلىرىنى قانات يايدۇرۇش خىزمىتىگە ماسلاشتى. ئايالارنى ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە قاتناشتۇردى. بۇ ھەرىكەتلەر جەريانىدا ناھىيىدىكى ئايالار ئىجتىمائىي، سىياسىي ئۆزگىرىش ۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكلىرىگە پائال قاتنىشىپ، ئۆزىنى چىنىقتۇردى، بۇ جەريانىدا يېزا، كەنتلەردە بىر تۈركۈم ئايال كادىرلار مەيدانغا كەلدى. 1957 - يىلى كوپېراتىپقا قاتناشقان ئايال 27 مىڭ 827 گە يېتىپ، كوپېراتىپقا كىرگەن ئومۇمىي ئائىلىنىڭ %46.4 نى ئىگىلىدى. 92 ئايال كوپېراتىپ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالدى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا بىردىن ئايال كادىر رەھبەرلىك ۋەزىپىسى ئۆتىدى. ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم قۇرۇش باشلانغاندا ناھىيە بويىچە ھەرقايسى سەپلەردە زور بىر تۈركۈم ئايال نەمۇنىچىلار، ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىرى بارلىققا كەلدى. 1964 - يىلى ناھىيە بويىچە 87 ئايالغا «8 - مارت قىزىلبايراقدارى»، 134 ئايالغا ئىشلەپچىقىرىش ماھىرى دەپ نام بېرىلدى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئايالار يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، كونا ئۇرۇپ - ئادەتنىڭ ئورنىغا يېڭى ئىستىل تىكلەش تەشەببۇس قىلىندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ھەر دەرىجىلىك ئايالار بىرلەشمىلىرى ئايالار خىزمىتىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىش ۋە ئىشلاھات، ئېچىۋېتىشتىن ئىبارەت يېتەكچى ئىدىيىنى چۈرىدەپ قانات يايدۇردى. تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇردى. ئايالار ئارىسىدا غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولۇش ۋە ئۆزىنى ھۆرمەت قىلىش، ئۆزىگە ئىشىنىش، ئۆز كۈچىگە تايىنىش، ئۆزىنى كۈچەيتىش تەربىيىسى ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى، ئايالارنىڭ ئۆزىنى كۈچەيتىش ئېڭى ئۈستۈرۈلۈپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىش ئاكتىپچانلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. «8 - مارت» قىزىلبايراقدارى، «بەشتە ياخشى» ئائىلە قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى قانات يايدۇردى، ئايالارنى مەدەنىيەت، تېخنىكا ئۆگىنىشكە، ھالال ئەمگىكى ئارقىلىق بېيىشقا ئىلھاملاندۇردى، ھەر مىللەت ئايالىرىنى يەككە دېھقان ئىگىلىكى ئەنئەنىسىنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلۇپ، تاۋار ئىگىلىكى ئىشلەپچىقىرىشقا پائال ئاتلىنىشقا سەپەرۋەر قىلىش جەريانىدا، بىر تۈركۈم جەگەرلىك، ئىگىلىك باشقۇرۇشقا ماھىر، باشقۇرۇشنى بىلىدىغان ئىقتىدارلىق ئايالارنى يېتىشتۈرۈپ چىقتى. 50 - يىللاردىن بۇيان، ئايالارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى، زور بىر تۈركۈم ئايالار ئىنژېنېر (تېخنىك)، ئوقۇتقۇچى، دوختۇر، ئىقتىسادچى قاتارلىق پەن - تېخنىكا كادىرلىرىدىن بولۇپ قالدى، بەزى ئايالار يەنە ناھىيە، يېزا ۋە ئورۇنلاردا رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ ھەر نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 11 — 9

نۆۋىتى	ۋاقتى	ۋەكىللەر		
		رەسمىي ۋەكىل	تاز سانلىق مىللەت ۋەكىل	سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل
1	1951.6			
2	1954.2			
3	1959.3			

4	1966.10	30	22	
5	1973.7	169		14
6	1979.11	212	162	20
7	1983.4	184	157	
8	1988.5	136	114	
9	1993.9	130	108	42

ئىزاھ: 1 ،. 2 ،. 3 - قۇرۇلتاي ۋەكىللىرىنىڭ سانى كەم.

4. ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار جەمئىيىتى

1950 - يىل 11 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىم دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلىپ، ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، قۇرۇلتايدا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرى سايلاپ چىقىلدى، ھەمىت مۇمىن مۇدىرلىققا، مەمتىمىن ئىبراھىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى. 1952 - يىلى ناھىيە بويىچە رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتىدىن 4 ى، يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتىدىن 13 ى، كەنت دېھقانلار ئۈيۈشمىسىدىن 57 سى، جەمئىيەت ۋە ئۈيۈشما ئەزاسىدىن 9123 ى بار ئىدى. 1954 - يىل 4 - ئايدا يەر ئىسلاھاتى ئايىغلاشقاندىن كېيىن، دېھقانلار جەمئىيەتلىرى ئۆزلۈكىدىن يوقاپ كەتتى. 1965 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنىدىن 31- كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتاينىڭ مەركىزىي مەزمۇنى مەركەزنىڭ «23 ماددا» سىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. قۇرۇلتايدا مەمتىمىن ئىبراھىم مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى تەشكىل قىلىندى. 1966 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 30 - كۈنىگىچە 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 195 ۋەكىل قاتناشتى. 1974 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 17 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) لار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 214 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 6 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان (چارۋىچى) دىن 15 كىشى ئەزالىققا، جالاق جۇالاق مۇدىر (قوشۇمچە)، مۇھەممەت ئىمىن ئىبراھىم، تاش يولداش مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە گۈڭشې ۋە مەيدان (فېرما) لاردىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى 7 گە، ئاساسىي قاتلامدىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى تەشكىلاتى 114 كە يەتتى.

5. سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

1952 - يىلى سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ 15 ئىجرائىيە ھەيئىتى، 120 ئەزاسى بار ئىدى، ھەمىت ياقۇپ مۇدىر بولدى. 1960 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ساۋۇر قارى مۇدىر بولدى. 1966- يىلى بۇ تەشكىلات ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ۋەزىپىسى سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئاڭلىقلىق بىلەن باج تاپشۇرۇش جەھەتتىن تەربىيىلەپ، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىگە بويسۇنۇشقا يېتەكلەشتىن ئىبارەت بولدى.

ئون ئىككىنچى قسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

ئون ئىككىنچى قىسىم

ھاكىمىيەت، سىياسىي كېڭەش

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، كۆچا بېۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى يۇرت ئىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايار ھەربىي مەھكىمە تۈزۈمى بىلەن بەگلىك تۈزۈمى ئورنىتىلدى، چىڭ ئوردىسى 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگدىن بىرنى ئەۋەتىپ ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلدى، قارىمىقىدا قازى بەگ، دوگەنبەگ ۋە مىڭبېگى، يۈزبېگى قاتارلىق ئەمەلدارلار ئاساسىي قاتلامدا خەلق ئارىسىدىكى ئىشلارنى بىرتەرەپ قىلدى. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. گۇاڭشۇ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شايار ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، بىر ئامبال، بىر ياشىپەگ قويۇلدى. ناھىيە قارىمىقىدا شەرقىي يېزا، غەربىي يېزا، شىمالىي يېزىدىن ئىبارەت 3 يېزا قۇرۇلدى، ھەر بىر يېزىغا بىردىن شاڭيۇ قويۇلدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئامبال ئەل غەمخانى دەپ ئاتالدى، مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) ھاكىم دەپ ئاتالدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) ناھىيە قارىمىقىدا رايون تەسىس قىلىنىپ، دورغابەگ (رايون باشلىقى) قويۇلدى، ناھىيە بويىچە 6 رايون، 51 كەنت تەسىس قىلىندى. 1945 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە رايون يېزىغا ئۆزگەرتىلدى، يېزا قارىمىقىدا باۋ- جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە جەمئىي 6 يېزا، بىر بازار، 52 باۋ، 790 جيا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى بار ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنلىرى ئېچىلدى. 1954 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىمىي كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. 1993 - يىلغىچە 4 قېتىم نۆۋەت ئالماشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى 1950 - يىلى قۇرۇلدى، قادىروف تۇنجى ھاكىم بولدى، ناھىيە تەۋەسىدە 4 رايون، 13 يېزا بولدى. 1955 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 10 - ئايدا رايون، يېزا تۈزۈلمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھاكىمىيەت تەشكىلاتى بىلەن ئىگىلىك تەشكىلاتى بىرلەشتۇرۇلگەن خەلق كوممۇنىسىدىن 6 سى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى زەربىگە ئۇچراپ، پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 - سەپ قوماندانلىق شتابى»، «خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» قۇرۇلدى. 1969 - يىل 4 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1981 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا گۇڭشې يېزىلىق خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىل 11 - ئايدا چوڭ ئەترەت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ،

كەنت ئاھالىلەر كومىتېتى قۇرۇلدى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شاياڭ ناھىيىلىك كومىتېتى 1957 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى. 1957 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمىتى 4 - نۆۋەتلىككىچە داۋاملاشتى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە سىياسىي كېڭەش خىزمىتى توختىتىپ قويۇلدى. 1981 - يىلى سىياسىي كېڭەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1993 - يىلغىچە سىياسىي كېڭەشنىڭ 9 - نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلدى.

I باب

ھوقۇقلۇق ئورگان

§1. ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى

«جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» غا ئاساسەن، 1950 - يىل 4- ئايدىن 1953 - يىل 8 - ئايغىچە 5 - نۆۋەتلىككىچە بولغان 8 قېتىملىق ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىنلار خەلق ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ۋە مۇستەھكەملەش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دېموكراتىك ئىسلاھاتنى پائال ۋە مۇقىم ئېلىپ بېرىش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئوينىدى.

شاياڭ ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1950 - يىل 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنىدىن 16 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 135 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، خەلق ھاكىمىيىتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش، مىللەتلەر باراۋەرلىكىنى يولغا قويۇش، ئارمىيە خەلق مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، فېئودال كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇش، ئاممىنى ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلىش، دائىمىي كومىتېتنى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش قاتارلىق مەسىلىلەر يىغىنىڭ ئاساسلىق تېمىسى قىلىندى.

شاياڭ ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى 1950- يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 23 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا چېڭ دېلۇنىڭ ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بەرگەن دوكلاتى، ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى لى دويۇەننىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، بۇ قۇرۇلتايدا پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى مۇقىملاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى تارىلاپ باندىتلارنى تۈتۈش قاتارلىق خىزمەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يىغىندا دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شاياڭ ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1950 - يىل 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنىدىن 9 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 135 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ئاشلىق يىغۇۋېلىش خىزمىتى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئاشلىق يىغۇۋېلىشقا دائىر تەپسىلىي پرىنسىپلار يەتكۈزۈلدى ۋە ئۆگىنىلدى.

شاياڭ ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1951 - يىل 4 - ئاينىڭ

22 - كۈندىن 27 - كۈنگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 130 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا لى دويۈەننىڭ بېرىم يىللىق خىزمەتتىن قىلىنغان خۇلاسە سۆزى ۋە بۈنگدىن كېيىنكى ۋەزىپىلەر ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، 1950 - يىللىق ئەللە پاراق ئېلىش خىزمىتى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى داۋاملىق چىڭ تۇتۇش ۋە ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش خىزمىتى خۇلاسىلەندى. يىغىندا ۋەكىللەرنىڭ 180 پارچە تەكلىپ لايىھىسى تاپشۇرۇۋېلىندى. يىغىندا دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى 1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 9 - كۈندىن 12 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 133 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا لى دويۈەننىڭ بېرىم يىللىق خىزمەتلەردىن بەرگەن خۇلاسە سۆزى ۋە بۈنگدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئەللە پاراق ئېلىش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇش - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى 1952- يىل 12 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئېچىلدى. يىغىندا ھاكىم يەر ئىسلاھاتى خىزمىتى ھەققىدە دوكلات بەردى، ئۆلكىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر يىغىنى 2 - يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى. دائىمىي كومىتېت سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 2 - يىغىنى 1953- يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 128 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا 1953 - يىللىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى يەتكۈزۈلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 18 - كۈندىن 21 - كۈنگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 134 ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ۋە يەر ئىسلاھاتى، كۆزلۈك، قىشلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سايلام قانۇنى» نى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئومۇمىي سايلامنى قانات يايدۇرۇش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىنى يېغىش خىزمىتى قاتارلىقلار خۇلاسىلەندى.

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى

1953 - يىلى ئېلان قىلىنغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» غا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى سايلاپ چىقىلدى. 1954 - يىل 1 - ئايدىن 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 11 - نۆۋەتلىككىچە بولغان 30 قېتىملىق خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، بۈنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن 6 - نۆۋەتلىككىچە 15 قېتىم يىغىنى ئېچىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن 5 نۆۋەتلىككىچە 15 قېتىم يىغىنى ئېچىلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەسىس قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1954 - يىل 4 - ئاينىڭ 5 - كۈندىن 11 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 81 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش تەدبىرلىرى ئەملىيلەشتۈرۈلدى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى

سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1954 - يىل 10 - ئايدا ئېچىلدى، يىغىنغا 81 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا شىنجاڭ ئۇلكىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1955 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن 6 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 62 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى، 8 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ھەمكارلىشىش. كوپېراتسىيىلىشىش قانات يايدۇرۇش ۋە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشنى مەركەز قىلىشتىن ئىبارەت پىلان ۋە قارار ماقۇللاندى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى قۇرۇش مەسىلىسى مۇزاكىرە قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنى 1955 - يىل 11 - ئايدا ئېچىلدى، يىغىنغا 81 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ج ك پ 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6. ئومۇمىي يىغىنىنىڭ قارارى ۋە رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش مەسىلىسى ھەققىدىكى دوكلاتى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 - قېتىملىق يىغىنى 1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 23 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 81 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ تۇرلۇك خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى 3 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ روھى يەتكۈزۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1957 - يىل 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 68 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى. 19 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ تۇرلۇك خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1957 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 75 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ھاكىمنىڭ ئالدىنقى يېرىم يىللىق خىزمەت خۇلاسىسى ۋە نۆۋەتتىكى خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ھەققىدىكى دوكلاتى، ئاشلىق سېتىۋېلىش - سېتىش ھەققىدىكى سىياسەتلەر، سىياسىي قانۇنلار، خەلقنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرنى بىرتەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى مەخسۇس دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.

شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىن 25 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 77 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا كۆپچىلىك ئوڭچىل كونسېرۋاتىپلىق ئىدىيىسىگە قارشى تۇرۇش، تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات پروگراممىسىدا بەلگىلەنگەن كۆرسەتكۈچنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىلدى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1959 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 8 - كۈنگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 79 ره‌سمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى «تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ ئالغا ئىلگىرىلەپ، كۆپ، تېز، ياخشى، تېجەشلىك بىلەن سوتسىيالىزم قۇرۇش» تىن ئىبارەت باش لوزۇنكىنى چىڭ تۇرۇپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىش

ھەمدە توقسۇ ـ شايار ناھىيىلىنى بالدۇرراق پۈتتۈرۈشكە چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1961 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 29 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 83 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە مالىيە خام چوتى، نەق چوتى توغرىسىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، قاراپ چىقىلدى ۋە ماقۇللاندى، يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، باش لۇشيەن، خەلق گۇڭشىسىدىن ئىبارەت 3 قىزىلبايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، 1961 ـ يىلدىكى 4 چوڭ كۆرسەتكۈچنى تامامىلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 4 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1962 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 43 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئەملىيلەشتۈرۈش، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، چارۋىغا دائىر 4 چوڭ كۆرسەتكۈچنى تىرىشىپ ئورۇنداش قارار قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1963 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنىدىن 31 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 72 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 25 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1963 ـ يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، بىر نىيەت بىر مەقسەتتە شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1964 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن 10 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 87 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. يىغىندا ئىمىن ئىدرىس ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، 1963 ـ يىللىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1964 ـ يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى توغرىسىدىكى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا داچىڭ، داجەي، ئازاتلىق ئارمىيىنى ئۇلۇغ قىلىپ 1964 ـ يىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن كۈرەش قىلىش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 5 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ قېتىملىق يىغىنى 1965 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن 5 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىندا ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى خىزمىتى دوكلاتى ۋە 1965 ـ يىللىق خىزمەت پىلانى مەركەزلىك مۇھاكىمە قىلىنىپ، 1964 ـ يىللىق خىزمەتلەر خۇلاسىلەندى، سوتسىيالىستىك تەربىيىنى داۋاملىق ياخشى تۈتۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا بەسلىشىپ ئۆگىنىش ۋە ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتىش مەركەز قىلىنغان «بەشتە ياخشى پائالىيەت» نى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش، رەئىس ماۋ جۇشىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 6 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1965 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنىدىن 24 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 121 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ۋېن يوتاڭنىڭ ناھىيىلىك پارتكومغا ۋاكالىتەن بەرگەن نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ھەققىدىكى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك

ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت خۇلاسىسى ۋە 1966 - يىللىق خىزمەت ۋەزىپىلىرى ھەققىدىكى دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، يىغىندا ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنىدىن 28 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 168 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 52 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 3 - كۈنىگىچە ئېچىلدى. يىغىنغا 193 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 67 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 3 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات، يېڭى ئاساسىي قانۇننى ئىزچىل ئىجرا قىلىش ھەققىدىكى دوكلات، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا قاسىم ھىممەت، كامال سىيىت، زىينەپخان تاھىر، ئابلا توختى، رەمتۇللا ھىدايەتلەر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 21 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 143 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 65 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 6 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى دوكلاتى، سوت مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسى خىزمىتى دوكلاتى، تەكلىپ - لايىھىلەرنى بىرتەرەپ قىلىش ئەھۋالى توغرىسىدىكى دوكلاتلار ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى، قۇرۇلتايدا ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ، خىزمەتلەرنى پوختا ئىشلەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى ئومۇميۈزلۈك ياخشى تۆتۈش تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1985 - يىل 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 18 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 184 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. خىزمەت مۇنداق دەپ قارىدى: خەلق ئىگىلىكى پىلانىنى ئىجرا قىلىش جەريانىدا، چوقۇم ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش ۋە مۇقىم ئىلگىرىلەش فاڭجېنىدا چىڭ تۇرۇش، بىر تەرەپلىمىلىك ھالدا سۈرئەت قوغلىشىش ھادىسىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى توزۇتىش، ئىقتىسادىي ئۇنۇمنى ئاشۇرۇشنى ئىقتىسادىي خىزمەتلەرنىڭ مەركىزى قاتاردا تۇتۇش كېرەك.

شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1986 - يىل 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنىگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 184 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك

ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى ۋە 7 - بەش يىللىق پىلان ھەققىدىكى تەكلىپ، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتى قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا ناھىيىنىڭ 6 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ماددىي مەدەنىيەتلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتلىك قۇرۇلۇشى ئەھۋالى خۇلاسىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىچكى قىسمىدا جانلاندۇرۇش، سىرتتا قارىتا ئىشكىنى ئېچىۋېتىش فاكتورىنى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىش تەلەپ قىلىندى. قۇرۇلتايدا ئابلا ئەجمەدىن خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىغا سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 106 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، تەكلىپ - لايىھىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش ھەققىدىكى دوكلات قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. يىغىندا مۇنداق دەپ قارالدى: ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيان، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن كېيىن تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا داۋاملىق چىڭ تۇرۇش، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قەتئىي قارشى تۇرۇش كېرەك. يىغىندا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ باشلىقلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - قېتىملىق يىغىنى 1987 - يىل 12 - ئاينىڭ 16 — 17 - كۈنلىرى ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىندا شايار ناھىيىسىدىن ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەر سايلاپ چىقىلدى. قۇرۇلتايدا رەھمىتۇللا ھىدايەت، مايمۇنەم ئىمىن، ئەھمەت قاسىملار ئاپتونوم رايونلۇق 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - قېتىملىق يىغىنى 1988 - يىل 5 - ئاينىڭ 11 — 12 - كۈنلىرى ئېچىلدى، يىغىنغا 156 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 87 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى مەريەمخان ياقۇپ مەملىكەتلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۇتۇلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى، مۇھەممەت نىياز پازىل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرلىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 - قېتىملىق يىغىنى 1989 - يىل 3 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن 13 - كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 157 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 68 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۇتۇلدى ۋە قاراپ چىقىلدى ھەمدە مۇناسىپ قارارلار چىقىرىلدى، يىغىندا يېڭى بىر يىلدا بىر قولدا ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى ۋە ئىلاھات ئېچىۋېتىشنى تۇتۇش، يەنە بىر قولدا سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەتنى تۇتۇش كېرەكلىكى تەلەپ قىلىندى.

شايار ناھىيىلىك 10 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى 1990 - يىل 3 - ئاينىڭ

10 ـ كۈندىن 15 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 170 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 81 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى، 13 ۋەكىل ئالاھىدە تەكلىپ بىلەن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، 1989 ـ يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1990 ـ يىللىق خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى ھەققىدىكى دوكلات، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خىزمەت دوكلاتى، سوت، تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى، تەكلىپ لايىھىلىرىنى بىرتەرەپ قىلىش دوكلاتى قاراپ چىقىپ ماقۇللاندى. مۇقىملىقنى مەركەز قىلىپ شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنىڭ سىجىل تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 ـ قېتىملىق يىغىنى 1991 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈندىن 25 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 139 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 69 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتىنىڭ 10 يىللىق پىلانى ۋە 8 ـ بەش يىللىق پىلان ھەققىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى. يىغىندا ياڭ لەنبياڭ، ئېزىز ناۋات، چياڭ شۈلىن قاتارلىق 3 كىشى 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا تولۇقلاپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 ـ قېتىملىق يىغىنى 1992 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈندىن 5 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 109 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 55 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، مالىيە خام چوتى، نەق چوتى دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ھەققىدىكى دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە ماقۇللاندى. يىغىن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق ئىگىلىك تىكلەش روھىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا 3 ـ قېتىملىق سەكرەپ ئىلگىرىلەشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىشقا چاقىردى.

شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 4 ـ قېتىملىق يىغىنى 1992 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 133 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 26 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. بۇ قېتىمقى يىغىننىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى شايار ناھىيىسىنىڭ 1992 ـ يىللىق مالىيە خام چوتى، نەق چوتى ۋە ئالدىنقى يېرىم يىللىق مالىيە خام چوتى، نەق چوتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا دائىر دوكلاتلارنى قاراپ چىقىش، تەستىقلاشتىن ئىبارەت بولدى.

شايار ناھىيىلىك 10 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 5 ـ قېتىملىق يىغىنى 1992 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 127 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، يىغىننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىل سايلاشتىن ئىبارەت بولدى. يىغىندا مىجىت مۆمىن، مەخسۇت قۇربانلار ئاپتونوم رايونلۇق 8 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلاندى.

شايار ناھىيىلىك 11 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 ـ قېتىملىق يىغىنى 1993 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۈندىن 16 ـ كۈنگىچە ئېچىلدى، يىغىنغا 171 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى، 72 ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى. يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى، خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ۋە ناھىيە، يېزىنىڭ نۆۋەت ئالماشتۇرۇش، سايلام ئۆتكۈزۈش ھەققىدىكى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىپ

ماقۇللاندى. يىغىندا پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەنىدە چىڭ تۇرۇپ، سوتسىيالىستىك بازار ئىگىلىكىنى تۈزۈلمىسىنى بەرپا قىلىشنى نىشان قىلىپ، ئىسلاھاتنى ئومۇميۈزلۈك ئىلگىرى سۈرۈپ، شىيار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىنى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىقلار تەلەپ قىلىندى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى، ئەزالىرى، ھۆكۈمەتنىڭ ھاكىمى، مۇئاۋىن ھاكىملىرى، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىرى سايلاپ چىقىلدى. خەيرىنىسا ئىمىن ئاپتونوم رايونلۇق 8-نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە كۆپەيتىپ سايلاندى.

3 § . خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى

شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن 6 - نۆۋەتلىككىچە بولغان خەلق قۇرۇلتىيىدا ھېچقانداق دائىملىق ئاپپارات تەسىس قىلىنمىدى، قۇرۇلتاي يىپىق مەزگىلدىكى كۈندىلىك خىزمەتلەرنى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ۋاكالىتەن بېجىرىپ كەلدى.

1981 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» ۋە «ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىنىشقا باشلىدى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇنغا كەلتۈرۈلدى. ئىمىن ئىدرىس تۇنجى بولۇپ دائىمىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى، ھىمىت مۇمىن، خۇا لىپى، ھۆرەم سايىتلار مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

1984 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئىشخانىغا بىر مۇدىر، بىر مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى. 1986 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى، سىياسىي قانۇن بۆلۈمى، مالىيە - ئىقتىساد بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1989 - يىل 2 - ئايدا يۇقىرىدىكى ئاپپاراتلار قانۇنچىلىق خىزمىتى كومىتېتى، ماۋارىپ - پەن-تېخنىكا - مەدەنىيەت - سەھىيە خىزمىتى كومىتېتى، مالىيە - ئىقتىساد خىزمىتى كومىتېتى ۋەكىللەر بىلەن ئالاقىلىشىش - كادىرلار ئىشلىرى خىزمىتى كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلىپ، شتاتى 25 بولۇپ، ئەملىي ئىشچى-خىزمەتچىسى 21 بولدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا بىر مۇدىر، 4 مۇئاۋىن مۇدىر قويۇلدى، ئەملىي ئىشلەۋاتقان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى 23.

خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە نۆۋەتلىكىدەك ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى: ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ سايلىمىغا رىياسەتچىلىك قىلدى، يەرلىك قانۇن - نىزاملارنى تۈزىدى ۋە تارقاتتى، پۈتۈن ناھىيىدىكى تۇرلۇك چوڭ - چوڭ سىياسەت تەدبىرلەرنى مۇزاكىرە قىلدى ۋە بېكىتتى، خەلق ئىگىلىكى تەرەققىياتى پىلانى ۋە مالىيە خام چوتى، نەق چوتىنى بېكىتتى، ھۆكۈمەت، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىگە نازارەتچىلىك قىلدى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرى، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى ۋە ۋەزىپىدىن قالدۇردى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىدىغان ۋەكىللەرنى ئەملدىن قالدۇرۇش ۋە تولۇقلاپ سايلاش قاتارلىق ئىشلارنى قارار قىلدى.

شايار ناھيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىغا 1981 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر بولغانلار

جەدۋەل: 12 — 1

ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	بۆرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
مۇدىر	ئىمىن ئىدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1984.8
	كامال سەيىت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 — 1986.7
	ئابلا ئەجمەدىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1986.7 — 1987.6
	ھىممەت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1993.2
	مىجىت مۆمىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
مۇئاۋىن مۇدىرلار	ھىممەت مۆمىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1984.8
	ھۆرمەم سايىت	ئايال	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1981.12 — 1984.8
	خوۋا لېپى	ئەر	خەنزۇ	جېجيالىق ئۆلكىسى لىڭخەي شەھىرى	1981.12 — 1987.6
	ئابدۇھېلىم رۇستەم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1983.3 — 1987.6
	ئەمەت ئاللاباپ	ئەر	ئۇيغۇر	قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسى	1984.8 — 1993.2
	لى دېخوا	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرى	1987.6 — 1990.8
	ياسىت مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1993.2
	لىيۇ كالىق	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ئۆلكىسى ۋۇگۇلىق	— 1986.7
	شېن كېچىلىق	ئەر	خەنزۇ	تيەنجىن شەھىرى	1987.6 — 1993.2
	مەمەت نىياز پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1988.5 — 1993.2
	ۋالىق باۋخۇ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ئۆلكىسى شۇەنخوا	1990.3 —
	ساتاۋەت قايىم	ئايال	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
	پالىق داچالىق	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ ئۆلكىسى گۇەنيۈن ناھىيىسى	1993.2 —
	مۇھەممەت باتۇر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —

1. دائىمىي كومىتېت يىغىنلىرى

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى يىغىنى پرىنسىپ جەھەتتە ھەر 2 ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى، 1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى 7 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - قېتىملىق يىغىنى ئېچىلغاندىن باشلاپ 1993 - يىل 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى 11 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 10 - قېتىملىق يىغىنى ئېچىلغانغا قەدەر جەمئىي 76 قېتىم دائىمىي كومىتېت يىغىنى ئېچىلدى، بۇ يىغىنلاردا خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ تارماقلىرى، ھۆكۈمەتنىڭ

تارماقلىرى، سوت مەھكىمىسى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ دوكلاتلىرى بولۇپ 213 دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، 66 قارار چىقىرىلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپلاشتۇرۇش ئوچۇن 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يىغىنلىرىدا 11 پەرلىك قانۇن - بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىلدى.

2. كۆزدىن كەچۈرۈش خىزمىتى

كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ «بىر ھۆكۈمەت، ئىككى مەھكىمە» نىڭ خىزمىتىگە قارىتا قانۇنىنى ۋە خىزمەتلەرنى نازارەت قىلىشنىڭ ئاساسلىق شەكلى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغان 11 يىلدىن بۇيان، ھەر يىلى خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈش پۈتۈن يىللىق خىزمەت پىلانىغا كىرگۈزۈلدى، «مەخسۇس كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش»، «نۆۋەتلىك كۆزدىن كەچۈرۈش، تەكشۈرۈش»، «يىغىندىن ئىلگىرى ۋە كېيىن كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش» قاتارلىق شەكىللەر قوللىنىلدى، ناھىيىدىكى يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردا 328 تۈر بويىچە 218 قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا 2172 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى، 204 پارچە تەكشۈرۈش ماتېرىيالى يېزىپ چىقىلدى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ كۆزدىن كەچۈرگەن مۇھىم خىزمەتلىرى:

(1) 1988 - يىل 9 - ئايدا 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى نۆۋەتلىق قۇرۇلۇش تۈرى — ئۆگەن دەرياسى ئېقىنىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى، باش غول زىيكەشنىڭ لانقىسىنى تازىلاش قۇرۇلۇشى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(2) 1993 - يىل 5 - ئايدا دېھقانلارنىڭ سېلىقى ھەددىدىن زىيادە ئېغىر بولغان يېزا، كەنتلەر تەكشۈرۈلدى.

(3) 1993 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بويىچە خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنىڭ پائالىيەت ئىسراجىتىنى ئىشلىتىش ئەھۋالى تەكشۈرۈلدى.

(4) 1993 - يىل 7 - ئايدا ج خ، تەپتىش، سوت ئورۇنلىرىدا قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(5) 1993 - يىل 7 - ئايدا ناھىيە بازىرىدىكى كىچىك رايونلارنى پىلانلاش ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

(6) 1993 - يىل 7 - ئايدا 9 يىللىق مەجبۇرىيەت مائارىپى ئەھۋالى كۆزدىن كەچۈرۈلدى.

3. تەكلىپ لايىھىلىرىنى بېجىرىش ئەھۋالى

ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھىلىرىنى ئەستايىدىل بېجىرىش — ھوقۇقلۇق ئورگانىنىڭ فۇنكسىيىسىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، خەلق ئىممىسى بىلەن زىچ ئالاقە باغلاشتىكى مۇھىم بىر تەرەپ، ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى بۇ خىزمەتكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى، ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھىلىرىنى يىغىن قارالمىسىغا كىرگۈزدى ھەمدە تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەسىس قىلدى. ھەر قېتىم تەكلىپ لايىھىلەر تاپشۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تەكلىپ لايىھە تەكشۈرۈش كومىتېتى تەكلىپ لايىھىنى تۈرغۇزۇپ، تۈرگە ئايرىپ رەتلىدى ھەمدە قۇرۇلتايغا تەكلىپ لايىھىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى ھەققىدە دوكلات بەردى. قۇرۇلتاي ئاياغلاشقاندىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھە، تەكلىپ، تەنقىد ۋە پىكىرلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەرجىمە قىلىپ باستۇرۇپ، ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ بېجىرىشىگە ئەۋەتىپ بەردى. ئىلگىرىكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىدا جەمئىي 1669 پارچە تەكلىپ لايىھە تاپشۇرۇۋېلىنىدى، تەكشۈرۈپ تۈرغۇزۇلغىنى 285 پارچە بولۇپ، بىرمۇ بىر ئەھەلىيلەشتۈرۈشكە يوللانىدى.

4. ۋەكىللەر ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاش

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى خەلق ۋەكىللىرى ۋە خەلق ئامما‌سى بىلەن ئالاقە باغلاش خىزمىتىگە ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىپ كەلدى، «خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خەلق ئامما‌سى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى كۈچەيتىش ھەققىدىكى بەلگىلىمە»، «ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ خەلق ۋەكىللىرى ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا دائىر ۋاقىتلىق چارىسى» ۋە «ناھىيە، يېزا (بازار) دىكى ئىلغار خەلق ۋەكىللىرى باھالاپ سايلاش چارىسى» نى بېكىتتى. بىر مۇئاۋىن مۇدىر خەلق ۋەكىللىرى ۋە سايلىغۇچىلار بىلەن ئالاقە باغلاش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. ناھىيە بويىچە 841 ھەر دەرىجىلىك ۋەكىل 136 گۇرۇپپىغا ئايرىلدى. ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىنىڭ ئالاقىلىشىش يېغىنى ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى، ۋەكىللەر گۇرۇپپا باشلىقلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش يېغىنى ھەر 2 ئايدا بىر قېتىم ئېچىلدى. ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى يېغىنىغا سىستېمىلار بويىچە خەلق ۋەكىللىرىنى سىرتتىن قاتناشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇلدى، جەمئىي 160 ۋەكىل خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ يېغىنىغا سىرتتىن قاتناشتى.

ھەر دەرىجىلىك خەلق ۋەكىللىرى نەمۇنىلىك باشلامچىلىق رولىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇپ، ئامما‌نىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشتا چىڭ تۇرۇپ، ئورتاق بىيىش يولىغا مېڭىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. مەسىلەن: گۇلباغ يېزىسى ئاق كەنتىدىكى خەلق ۋەكىللىرى گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئابلىتىپ نىياز 1990 - يىلدىن بۇيان 6 ۋەكىلنى تەشكىللەپ بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرگە 1120 كىلوگرام ئاشلىق، 15 كىلوگرام ياغ، 705 يۈەن نەق پۇل ياردەم قىلدى. 56 مو تېرىلغۇ يېرىنى ھەيدەتىپ بېرىپ، ئۇلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بالدۇرراق بېيىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. 1991 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە جەمئىي 328 ئىلغار خەلق ۋەكىلى، 87 ئىلغار ۋەكىل گۇرۇپپىسى، 8 ئىلغار خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى سايلاپ چىقىلدى. 1990 - يىلى شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن خەلق ۋەكىللىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالاندى. گۇلباغ يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەرىپىدىن ئىلغار يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى بولۇپ باھالاندى.

ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدا 1987 - يىلى ئەرزىيەت ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغان كۈن بېكىتىلدى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەن 300 نەچچە ئامما ۋە خەت - چەك قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلار بىۋاستە قوبۇل قىلغىنى ۋە بىرتەرەپ قىلغىنى 100 نەچچە پارچە (قېتىم) غا يەتتى، بۇلار تولۇق بىرتەرەپ قىلىشقا تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

5. يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى

1987 - يىل 5 - ئايدىن باشلاپ يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ دائىملىق ئاپپاراتى بولغان يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتى تەسىس قىلىندى. ھەيئەت رىياسىتى 5 تىن 7 گىچە كىشىدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل رەئىس ھەيئەت رىياسىتى ئەزالىرى ئارىسىدىن سايلاپ چىقىلدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزا (بازار) لىق ھەيئەت رىياسىتىنىڭ دائىمىي ئىشلارغا مەسئۇل رەئىسىدىن 8 ى (بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ۋەزىپىدىكىسى 6، قوشۇمچە ۋەزىپىدىكىسى 2)، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن رەئىستىن 4 ى بار بولدى.

يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رىياسىتىنىڭ ۋەزىپىسى:

(1) شۇ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى يېغىنىغا رىياسەتچىلىك قىلىش، كېيىنكى قېتىملىق شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنى ئېچىشقا مەسئۇل بولۇش.

(2) يەغىن يېپىق مەزگىلدە ھەيئەت رياستى ئېھتىياجغا قاراپ قەرەلسىز يەغىن ئېچىش.
(3) شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە يۇقىرى دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇلارنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ قارار، بەلگىلىمىلىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە ئۇنىڭ ئىزچىل ئىجرا قىلىنىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش ۋە ئۇنى تەكشۈرۈش.
(4) تەكلىپ لايىھىلەرنى بېجىرىش، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ۋەكىللەرنىڭ تەكلىپ لايىھىلىرىنى بېجىرىشىگە ھەيدەكچىلىك قىلىش.
(5) ۋەكىللەرنى تولۇقلاپ سايلاش خىزمىتىنى بېجىرىش.
(6) سايلىغۇچىلارنى زىيارەت قىلىش، سايلىغۇچىلارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاش ۋە ئىنكاس قىلىش.
(7) شۇ دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئالدىنقى بىر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتلىرى بېجىرىشنى ھاۋالە قىلغان ئىشلارنى بېجىرىش.
1993 - يىلغا قەدەر 7 يېزا، بىر بازارلىق خەلق قۇرۇلتىيى ھەيئەت رياستىدە جەمئىي 30 قېتىم يەغىن ئېچىلدى، 59 قېتىم ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، 11 قارار ۋە بېكىتمە چىقىرىلدى، ۋەكىللەرنىڭ 146 پارچە تەكلىپ لايىھىسى تاپشۇرۇۋېلىندى، 59 ى تەكلىپ لايىھە تۈرغۇزۇلۇپ ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

§ 4 . سايلام

1953 - يىل 9 - ئايدىن 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە جەمئىي 11 قېتىم سايلام ئېلىپ بېرىلدى. سايلام خىزمىتى ئادەتتە پىلان تۈزۈش، كادىرلارنى تەربىيەلەش، سايلام رايونىنى ئايرىش، تەشۋىق - تەربىيىنى قانات يايدۇرۇش، سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش، ۋەكىل نامزاتى كۆرسىتىش، ناھىيە، يېزا ۋەكىللىرىنى سايلاش، قۇرۇلتاي ئېچىشتىن ئىبارەت 5 باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى.
1953 - يىلى 1 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، ناھىيە بويىچە 224 كادىر ئاجرىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر 26، ئاز سانلىق مىللەت كادىر 191. ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 70 مىڭ 67، سايلىغۇچىلار 40 مىڭ 613، سايلامغا قاتناشقان سايلىغۇچىلار 39 مىڭ 679 بولۇپ، سايلىغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 97.7% نى ئىگىلىدى. جەمئىي 81 كىشى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىكىگە سايلاپ چىقىلدى.
1992 - يىلى 11 - قېتىملىق سايلام ئېلىپ بېرىلدى، جەمئىي 915 كادىر ئاجرىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر 16، بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر 100. ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇس 165 مىڭ 337، 18 ياشتىن يۇقىرى سايلىغۇچىلار 94 مىڭ 11. سايلىغۇچىلارنى تىزىملاش ئارقىلىق سايلىغۇچى بولۇش شەرتىگە ماس كېلىدىغىنى 93 مىڭ 579، سايلامغا قاتناشقىنى 88 مىڭ 222، بۇ سايلىغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 93.8% نى ئىگىلىدى. روھىي كېسىلى بار 412 كىشى سايلامغا قاتناشمىدى، 20 كىشىنىڭ سايلامغا قاتنىشىش ھوقۇقى ۋاقتىنچە توختىتىپ قويۇلدى. ناھىيە بويىچە خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سايلام رايونىدىن 140 ى، يېزا (بازار) لىق خەلق ۋەكىلى سايلام رايونىدىن 375 ى ئايرىپ چىقىلىپ 172 ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچىلار ۋەكىلى 3 بولۇپ، 1.7% نى، دېھقان - چارۋىچىلار ۋەكىلى 92 بولۇپ، 53.5% نى، كادىرلار ۋەكىلى 43 بولۇپ، 25% نى، زىيالىيلار ۋەكىلى 25 بولۇپ، 14.5% نى، قوراللىق ساقچى قىسىم ۋەكىلى بىر بولۇپ، 0.6% نى، دىنىي ساھەدىكى ۋەكىل

8 بولۇپ، 4.7% نى، ئايال ۋەكىل 37 بولۇپ، 21.5% نى، پارتىيىسىز ۋەكىل 52 بولۇپ، 30.2% نى، ئۇيغۇر ۋەكىل 139 بولۇپ، 82% نى، خەنزۇ ۋەكىل 31 بولۇپ، 16.9% نى، خۇيزۇ ۋەكىل بىر بولۇپ، 0.6% نى، باشقا تاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى بىر بولۇپ، 0.6% نى ئىگىلىدى. يېزا (بازار) خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىدىن 662 سى سايلاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچىلار ۋەكىلى 13 بولۇپ، 2% نى، دېھقان چارۋىچىلار ۋەكىلى 358 بولۇپ، 54.08% نى، باشقا ئەمگەكچىلەر ۋەكىلى 8 بولۇپ، 1.02% نى، كادىرلار ۋەكىلى 126 بولۇپ، 19% نى، زىيالىيلار ۋەكىلى 123 بولۇپ، 18.6% نى، باشقا ۋەكىللەر (دىن ساھەسىدىكى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، مۇھاجىرلارنىڭ بالا - چاقىسىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 34 بولۇپ، 5.14% نى، ئايال ۋەكىل 159 بولۇپ، 24% نى، پارتىيىسىز ۋەكىل 268 بولۇپ، 40.5% نى؛ ئۇيغۇر ۋەكىل 578 بولۇپ، 87.3% نى، خەنزۇ ۋەكىل 75 بولۇپ، 11.33% نى، خۇيزۇ ۋەكىل 7 بولۇپ، 1.06% نى، باشقا تاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىلى 2 بولۇپ، 0.3% نى ئىگىلىدى. ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت 2 دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مىللەت نىسبىتى، قاتلام نىسبىتى كونكرېت ئەھۋال بىلەن ماسلاشتۇرۇلغان بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بولدى.

قوشۇمچە: مىنگو دەۋرىدىكى ناھىيىلىك كېڭەش

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 1 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ۋاقىتلىق كېڭەش قۇرۇلدى، ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، سەلەي ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى، كېرىم ئىمىن ئىبراھىم پازىل، تۇرەم مىجىت، قاسىم قۇرۇتلار ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسى بولدى.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى شايار ناھىيىلىك كېڭەش رەسمىي قۇرۇلدى، ئىسمائىل سادىق كېڭەش باشلىقى، سەلەي ھاجى مۇئاۋىن كېڭەش باشلىقى بولدى.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك كېڭەش ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

Ⅱ باب

ھۆكۈمەت

§1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت ۋە مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىمىيەت

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېخىنلۇڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويدى، شايارىدا 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگ تۇزۇمى ئورنىتىلىپ، شايار بىر مەمۇرىي رايون قىلىندى.

چىلك سۇلالىسى دەۋرىدە شايارداا ئۇتكەن بەگلەر

جەدۋەل: 12 — 2

بەگ نامى	باشقۇرىدىغان ئىشلار	ئادەم سانى	دەرىجىسى
ھاكىمبەگ	نازارەتچى ئامبال	1	3
ئىشكئاغا بەگ	پاردەچى ئامبال	1	4
غەزىنىچىبەگ	يەر، ئاشلىق بېجى	1	5
شاڭبەگ	ئاشلىق سېتىۋېلىش بېجى	1	5
قازى بەگ	ئەدلىيە	1	5
دوگانبەگ	پۇتۇكچىلىك	2	بىر كىشى 6 - دەرىجىلىك بىر كىشى 7 - دەرىجىلىك
شاغاۋۇل بېگى	رابات	1	7
مىرابېگ	سۇچىلىق	1	7
مۇتەسىپ بەگ	دىن	1	7
مىسىبەگ	كانچىلىق، پۇل	1	7
مىڭبېگى	مىلك ئائىلە باشلىقى	2	7
يۈزبېگى	يۈز ئائىلە باشلىقى		دەرىجىسى يوق

گۈاڭشۇ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلدى، گۈاڭشۇ 28 - يىلى (1902- يىلى) شايار كۆچا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىدىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى، ھەمدە ئەينى ۋاقىتتىكى «شايار» نىڭ نامى «شايار ناھىيىسى» قىلىپ بېكىتىلدى. شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ يەنىلا كۆچاغا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. 1913 - يىلىغا كەلگەندە كۆچا بىۋاستە قاراشلىق ئايمىقى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن كۆچا ناھىيىسى ئاندىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى.

ناھىيە قۇرۇلغاندىن تارتىپ شىنخەي يىلىغىچە بولغان 9 يىلدا شايارغا جاڭ شاۋبو، گەن شياڭچېەن، چېن زىلياڭ، ۋېن ئاۋ، چېەن خۇيچېن، ما زىلياڭ، خۇاڭ XX، خې XX، ئەن XX لار ئامبال بولغان.

ئۆلكە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە بەگلىك تۈزۈمى ئەملدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيە تەۋەسىدە يېزا تەسىس قىلىندى. شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە شەرقىي، غەربىي، شىمالىي يېزىدىن ئىبارەت 3 يېزا تەسىس قىلىندى، ھەرقايسى يېزىدا ھەق تەلەپ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا بىردىن شاڭيۈ قويۇلدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919- يىلى) رايون قۇرۇلۇشقا باشلىدى. رايون دورغابەگ (رايون باشلىقى) قويۇپ باشقۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيە 6 رايون، 51 كەنتكە ئايرىلدى.

1945 - يىلدىن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە بولغان مەزگىلدە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، قۇرۇلۇش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، ماۋارىپ بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈملەر ھۆكۈمەتنىڭ ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىدە يەنە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا قارايدىغان ج خ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى بار بولدى. ناھىيە دەرىجىلىكتىن تۆۋەن رايونلار يېزىغا

ئۆزگەرتىلدى، يېزا تەۋەسىدە باۋ - جيا تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيە بويىچە جۇڭشاۋ يېزىسى، رېنئەي يېزىسى، شىگيى يېزىسى، خېپىڭ يېزىسى، مىڭلىيەن يېزىسى، مىڭلىيەن يېزىسى ۋە شىنمىن بازىرىدىن تىبارەت 6 يېزا، ىبر بازار، 52 باۋ، 790 جيا، 2 مەھەللە مەھكىمىسى بار.

شايار ناھىيىسىنىڭ مىنگو دەۋرىدىكى ھاكىم (ئامبال) لىرى، مۇئاۋىن ھاكىملىرى

جەدۋەل: 12 — 3

مەنسەپ نامى	ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ئامبال	ۋالۇ خۇجۇلۇ	مىنگونىڭ 1 - يىلى 8 - ئاي
ئامبال	خۇالۇ يەنجېن	مىنگونىڭ 1 - يىلى 8 - ئاي — مىنگونىڭ 2 - يىلى 6 - ئاي
ئامبال	ئەي شۇشۇ	مىنگونىڭ 2 - يىلى 6 - ئاي — مىنگونىڭ 4 - يىلى 8 - ئاي
ئامبال	لى رۇلۇ	مىنگونىڭ 4 - يىلى 8 - ئاي — مىنگونىڭ 5 - يىلى 9 - ئاي
ئامبال	لۇ شياۋزۇ	مىنگونىڭ 5 - يىلى 9 - ئاي — مىنگونىڭ 6 - يىلى 12 - ئاي
ئامبال	چېن رۇبىن	مىنگونىڭ 6 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىڭ 7 - يىلى 12 - ئاي
ئامبال	لۇ شياۋزۇ	مىنگونىڭ 7 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىڭ 8 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	لى جىننيەن	مىنگونىڭ 8 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 10 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	خي تيەنشى	مىنگونىڭ 10 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 11 - يىلى 4 - ئاي
ئامبال	چيەن رۇگۇلۇ	مىنگونىڭ 11 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 13 - يىلى 2 - ئاي
ئامبال	ما جۇن	مىنگونىڭ 13 - يىلى 2 - ئاي — مىنگونىڭ 14 - يىلى 3 - ئاي
ئامبال	لەن يەنشۇ	مىنگونىڭ 14 - يىلى 4 - ئاي — مىنگونىڭ 16 - يىلى 2 - ئاي
ئامبال	چېن جۇڭچىلۇ	مىنگونىڭ 16 - يىلى 2 - ئاي — مىنگونىڭ 18 - يىلى
ھاكىم	شۇ ۋېنبىلۇ	مىنگونىڭ 18 - يىلى — مىنگونىڭ 21 - يىلى
ھاكىم	شيي فېن	مىنگونىڭ 21 - يىلى — مىنگونىڭ 23 - يىلى
ھاكىم	چېن جىنشيەن	مىنگونىڭ 23 - يىلى — مىنگونىڭ 24 - يىلى
ھاكىم	ئادىل ھاجى	مىنگونىڭ 24 - يىلى — ؟
ھاكىم	مەمەتنىياز	مىنگونىڭ 24 - يىلى — ؟
ھاكىم	نىزامىدىن	مىنگونىڭ 25 - يىلى — ؟
ھاكىم	ئېۋەندى	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	تىيىپ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	چېن مىلۇ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
ھاكىم	ۋالۇ تەيچىلۇ	مىنگونىڭ 27 - يىلى — ؟
مۇۋەققەت ھاكىم	لى گۈەنجۇ	مىنگونىڭ 28 - يىلى — ؟
ھاكىم	يۈسۈپ	مىنگونىڭ 28 - يىلى — ؟
ھاكىم	شەمشىدىن	مىنگونىڭ 29 - يىلى — ؟

مۇئاۋىن ھاكىم	ئابدۇللا	مىنگونىاڭ 29 - يىلى — مىنگونىاڭ 31 - يىلى 11 - ئاي
ھاكىم	يەن جىڭۇ	مىنگونىاڭ 30 - يىلى — ؟
ھاكىم	بوغۇ	مىنگونىاڭ 31 - يىلى — ؟
مۇئاۋىن ھاكىم	ۋاڭ يەنجېن	مىنگونىاڭ 31 - يىلى 10 - ئاي — ؟
ھاكىم	ئىبراھىم	مىنگونىاڭ 35 - يىلى 1 - ئاي — مىنگونىاڭ 35 - يىلى 12 - ئاي
ھاكىم	ئىسمايىل سادىق	مىنگونىاڭ 35 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىاڭ 38 - يىلى 9 - ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	شۇ شىجيې	مىنگونىاڭ 35 - يىلى 12 - ئاي — مىنگونىاڭ 36 - يىلى 2 - ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	سۇڭ خۇەنجاڭ	مىنگونىاڭ 36 - يىلى 2 - ئاي — مىنگونىاڭ 36 - يىلى 8 - ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	خو كېجاڭ	مىنگونىاڭ 36 - يىلى 8 - ئاي — مىنگونىاڭ 37 - يىلى 10 - ئاي
مۇئاۋىن ھاكىم	دې گۇڭشۇن	مىنگونىاڭ 37 - يىلى 10 - ئاي — مىنگونىاڭ 38 - يىلى 9 - ئاي

§ 2 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

1 . ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاپپاراتلىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

شايار 1949 - يىل 9 - ئاينىاڭ 25 - كۈنى شىنجاڭدا تىنچلىق يولىدا ئازاد بولغان ناھىيىلەرنىڭ بىرى. 1950 - يىل 3 - ئاينىاڭ 14 - كۈنى يېڭى خەلق ھاكىمىيىتى ۋۇجۇدقا كەلدى، شۇ يىلى 4 - ئاينىاڭ 13- كۈنىدىن 16 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلىپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغانلىقى جاكارلاندى. يۇقىرى قادىرۇفنى ھاكىملىققا، چېڭ دېلۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا (كېيىن چېڭ دېلۇنىڭ ۋەزىپىسى يۆتكىلىپ ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلدى، گو باۋچۈەن مۇئاۋىن ھاكىملىقنى ئۈتتىدى) تەيىنلىدى، مۇشۇ مەزگىلدە يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن خەلق ھۆكۈمىتى كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئۈچكە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ - چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەرنى ئېلىپ بېرىشقا تەشكىللەپ، خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى.

1954 - يىل 4 - ئاينىاڭ 5 - كۈنى شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى ناھىيە بازىرىدا ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا شايار ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى. 1965 - يىل 12 - ئايغىچە خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 6 نۆۋەتلىككىچە بولغان يىغىنلىرى ئېچىلىپ، ئىلگىرىكى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى. 1955 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى.

1966 - يىل 5 - ئايدا يەنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىگە قەدەم قويغان چاغدا، شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يەنىلا ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، نورمال خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلدى. 1967 - يىل 1- ئايدا ئامىۋۇي تەشكىلاتلار پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا باستۇرۇپ كىرگەن ھەمدە ھوقۇق تارتىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت تارماقلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئورگان كادىرلىرى تۈرلۈك «ئۆگىنىش كۇرسلىرى» ، «7 - ماي كادىرلار مەكتىپى» ئۆگىنىشى، ئەمگەكلەرگە ئەۋەتىلدى. بۇ

ۋاقىتتا تەرەپبازلىق، ئەلەم كۆرۈشى، ھۆكۈمەتسىزلىك ئەۋج ئېلىپ، خىزمەت، ئىشلەپچىقىرىش، دەرس توختاپ قالدى، جەمئىيەت تەرتىپى قالايمىقانلىشىپ كەتتى.

1967 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۇچلىرى بۆلۈمى 7969 ـ قىسىم بىلەن بىرلىكتە «ئۇچ يارەم، ئىككى ھەربىي» ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلدى. «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش 1 ـ سەپى قوماندانلىق شتابى» قۇرۇلدى. 1968ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى «شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۇچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى» غا ئۆزگەرتىلىپ، خەلق كومىتېتىنىڭ فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شۇ يەردە تۈرۈشلۇق ئارمىيە ج خ، تەپتىش، سوت، پوچتا ـ تېلېگراف، قاتناش، رادىئو قاتارلىق ئورۇنلارنى ھەربىي ئىشلار بويىچە باشقۇردى.

1969 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 11 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۇچلىرى بۆلۈمى ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ھەربىي ۋەكىل، كادىرلار ۋەكىلى ۋە ئامما ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپتى، ئەسلىدىكى ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتىنىڭ خىزمەت فۇنكسىيىسىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭدا ئىش بېجىرىش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى، خەلق قوغدىنىش گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 4 چوڭ گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى ھەمدە ئۇنىڭ قارمىقىدا بىرقانچە كىچىك گۇرۇپپا تەسىس قىلىندى.

1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىن ئىبارەت پارتىيىگە قارشى ئەكسىيەتچىل گۇرۇھنى تارمار قىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىبارەت 10 يىللىق قالايمىقانچىلىق ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئىنقىلابىي كومىتېت رەھبەرلىك ئەزالىرى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى.

1981 ـ يىل 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئىنقىلابىي كومىتېت ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، قۇرۇلتايدا 7 ـ نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى (خەلق كومىتېتى، ئىنقىلابىي كومىتېت) رەھبەرلىرى

جەدۋەل: 12 — 4

نۆۋەت تەرتىپى سانى	قىسىم ـ فامىلىسى	ۋەزىپىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان يىل، ئاي	يۇرتى	مەلۇماتى	خىزمەت كە قاتناشقان ۋاقتى	پارتىيەگە كىرگەن ۋاقتى	ۋەزىپە تۇتقان ۋاقتى
بىرىنچى تەشكىل قىلىنغان خەلق ھۆكۈمىتى	قادىروف	ھاكىم	ئەر	تاتار	1924.8	توقتۇزتارا ناھىيىسى	تولۇق ئوتتۇرا	1944.7	1950.3	1954.3 — 1950.3
	جىياڭ دېلۇ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1922.4	خېبېي ھوي	ياشلانغۇچە خەلق بۇقسى سىنىپى	1939.4	1940.7	1954.3 — 1950.3
	گو باۋچۈەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1918.4	سەنشى فۇشەن	ساۋاتسىز	1937.8	1938.10	1952.9 — 1950.3

	قاتارى	ھاكىم	ئېر	تاتار	تۇغۇلغانلارنا ئاھىيىسى	1924.8	تولۇق ئوقۇتۇرا	1944.7	1950.3	1955.1 — 1954.4
1 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1945.7	1951.5	1955.1 — 1954.4
	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1945.7	1951.5	1956.2 — 1955.1
	جۇ ژېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.10	1942.5	1956.9 — 1954.4
	ئەھمەت ۋەلى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1924.9	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1952.9	1957.2 — 1954.4
	ۋاڭ جىنشى	مۇئاۋىنقائەت مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	شەنشى شىنجياڭ	1914.4	ساۋاتسىز	1947.12	1948.7	1956.7 — 1955.1
2 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	داۋۇت توختى ئابدۇكېرىم	ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	باي ناھىيىسى	1923.8	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1945.7	1951.5	1958.5 — 1957.2
	جۇ ژېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.10	1942.10	1958.5 — 1957.2
	ئەھمەت ۋەلى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1924.9	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1952.9	1958.5 — 1957.2
	ئىمىن ئىدرىس	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1953.3	1958.5 — 1957.2
3 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1953.3	1961.3 — 1958.5
	جۇ ژېيشياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	جياڭسۇ گاۋيۇ	1924.7	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.10	1942.5	1961.3 — 1958.5
	لى زەرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.1	1945.5	1961.3 — 1958.5
4 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1953.3	1963.5 — 1961.3
	لى زەرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.1	1945.5	1963.5 — 1961.3
	زۇ ژېيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇيبېن	1927.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1947.3	1947.8	1963.5 — 1961.3
	مۇھەممەت مەخسۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.9	1954.9	1963.5 — 1961.3
5 - نۆۋەتلىك خەلق كومىتېتى	ئىمىن ئىدرىس	ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.5	1953.3	1965.5 — 1963.5
	لى زەرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	شەنشى لىڭشيەن	1924.10	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1940.1	1945.5	1965.5 — 1963.5
	زۇ ژېيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	خەنزۇ	جياڭسۇ خۇيبېن	1927.4	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1947.3	1947.8	1965.5 — 1963.5
	مۇھەممەت مەخسۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئېر	ئۇيغۇر	كۇچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوقۇتۇرا	1950.9	1954.9	1965.5 — 1963.5

6 - ئۆزبەلگە ھەق كومىتېتى	ئىسمى شەرىپى	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1922.4	شاپار ناھىيىسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1967.3 — 1965.5
	لى زىرەن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1924.10	سەنشى لىگىشەن	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1940.1	1945.5	1967.3 — 1965.5
	زۇ ژىيجۇن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1927.4	جياڭسۇ خۇەيسىن	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1967.3 — 1965.5
	جاڭ دوجى	مۇھەققەت مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1930.8	گەنسۇ جيۇچۈەن	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1949.9	1951.5	1967.3 — 1964.10
	مۇھەممەت مەخسۇت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1924.5	كۇچا ناھىيىسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1967.3 — 1966.5
ئىنقىلابى ئۇنۇر ئىشلەپچىرىش ئىشكارى سۇرۇش گۇرۇپىسى ئۇرۇش ئىشلەپچىرىش ئىشلىتىسى	يەن جىلەي	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1937.1	شەندۇڭ شەنشەن	تولۇق ئوتتۇرا	1958.3	1960.10	1969.4 — 1967.3
	جۇڭ بىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1930.11	شەنشى يۇچياڭ	تولۇق ئوتتۇرا	1949.1	1949.9	1969.4 — 1967.3
	زۇ ژىيجۇن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1927.4	جياڭسۇ خۇەيسىن	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1969.4 — 1967.3
	جاڭ چىڭرى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1928.7	شەنشى جىڭياڭ	تولۇق ئوتتۇرا	1948.4	1950.8	1969.4 — 1967.3
شاپار ناھىيىلىك كىنىلابى كومىتېتى	لى لىن	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1925.8	خېبېي پىڭشياڭ	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1946.3	1948.5	1970.12 — 1969.4
	ۋاڭ يۈگىيەن	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1926.4	خېبېي راۋياڭ	تولۇق ئوتتۇرا	1947.3	1949.7	1974.9 — 1970.12
	جاڭ جۇاڭ	مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1922.12	سەنشى ژىنشۇي	باشلانغۇچ مەكتەپ	1947.4	1947.5	1980.1 — 1974.9
	ئىسمى شەرىپى	مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	1922.4	شاپار ناھىيىسى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1981.12 — 1980.1
	جۇڭ بىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1930.11	شەنشى يۇچياڭ	تولۇق ئوتتۇرا	1949.1	1949.9	1970.4 — 1969.4
	دۇ زىڭلىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1937.5	فۇجيان ناھىيىسى	باشلانغۇچ مەكتەپ	1958.3	1963.10	1973.7 — 1969.4
	جاڭ دوجى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1930.8	گەنسۇ جيۇچۈەن	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1949.9	1951.5	1976.1 — 1973.7
	زۇ ژىيجۇن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1927.4	جياڭسۇ خۇەيسىن	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1947.3	1947.8	1970.12 — 1969.4
	لۇ جيەنسياڭ	مۇئاۋىن مۇدىر (ئامبا ۋەكىلى)	ئەر	خەنزۇ	1940.7	جياڭسۇ چاڭشۇ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1958.10	1956.10	1980.6 — 1969.4
	جاڭ جىنۇەن	مۇئاۋىن مۇدىر (ئامبا ۋەكىلى)	ئەر	خەنزۇ	1937	شەنشى چاڭجۇڭ	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1956.12	1956.11	1980.6 — 1969.4
	لىيۇ شىگۈيې	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1931.9	سەنشى لىشى	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1948.6	1944.8	1972.8 — 1970.9
	زۇ يۈگۈي	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1909.2	جياڭسۇ سۇجياڭ	باشلانغۇچ مەكتەپ	1930.2	1932.4	1974.9 — 1970.9
	بى ژىنخاۋ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ		خېنەن				1975.2 — 1970.9
	جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	1928.9	خېبېي شۇشۇي	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1946.6	1944.11	1973.11 — 1973.7

شاۋ رۇيسن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى چاڭشەن	1933	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1950.1	1954.8	1975.2 — 1973.7
باسىت ھەمجەت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1981.12 — 1973.7
جالاڭ جۇالاڭ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ژېنشۇي	1922.12	ياشلانغۇچ مەكتەپ	1947.1	1947.5	1974.9 — 1972.8
قاسىم ھەمجەت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1939.3	تولۇق ئوتتۇرا	1959.7	1960.8	1976.10 — 1973.7
دانى سالى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	ئۈچتۇرپان ناھىيىسى	1928.2	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1955.3	1981.12 — 1975.1
مۇھەممەت مەخمۇت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	كۆچا ناھىيىسى	1924.5	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.9	1954.9	1975.2 — 1973.7
ھەمىت رېھىم	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1934.7	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1952.5	1954.5	1981.12 — 1975.2
چالاڭ لۇشى	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	شەنشى فۇپىڭ	1925.10	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.3	1955.3	1980.1 — 1975.10
قىمىن ئىددىن	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1922.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1950.5	1953.3	1980.1 — 1976.1
ھۆرمەم سايىت	مۇئاۋىن مۇدىر	ئايال	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1940.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1956.3	1961.8	1981.12 — 1975.12
جالاڭ داۋۇ	مۇئاۋىن مۇدىر	ئەر	خەنزۇ	سىچۈەن پىشەن	1936.10	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1956.12	1956.11	1981.12 — 1977.9
كامال سەيىت	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1931.12	ئالىي تېخنىكوم	1952.6	1953.3	1984.8 — 1981.12
باسىت ھەمجەت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1984.8 — 1981.12
ئەخمەت قاسىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1984.8 — 1981.12
ژۇ شۇجى	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خۇيزۇ	شىخۇ ناھىيىسى	1927.4	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.4	1962.7	1984.8 — 1981.12
ما چۈنشيالاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	ۋۇكالاڭ ناھىيىسى	1934.9	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1951.7	1954.12	1990.2 — 1987.6
ئەخمەت قاسىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1939.1	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1987.6 — 1984.8
تېمەن چۈنيىلاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جۇجى	1944.6	ئالىي مەكتەپ	1968.7	1980.5	1987.6 — 1984.8
باسىت ھەمجەت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	شاياز ناھىيىسى	1936.9	تولۇقسىز ئوتتۇرا	1954.9	1953.3	1987.6 — 1984.8
ما چۈنشيالاڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	ۋۇكالاڭ ناھىيىسى	1934.9	ئوتتۇرا تېخنىكوم	1951.7	1954.12	1987.6 — 1984.8

شاياز ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت

7 - نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى

8 - نۆۋەتلىك خەلق ھۆكۈمىتى

9 - ئۆزەنلىك خەلق مۇكۇمىتى	ئەھمەت قاسىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1939.1	شاياز ناھىيىسى	ئۈنتۈرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1990.3 — 1987.6
	مەخمۇت ساۋىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1947.9	شاياز ناھىيىسى	ئالىي مەكتەپ	1969.7	1981.6	1990.3 — 1987.6
	تېمەن چۈنجىلاق	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1944.6	شەنشى چۈجى	ئالىي مەكتەپ	1968.7	1980.5	1988.4 — 1987.6
	يالقۇن خۇلاق	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1943.2	جياڭسۇ ژۈجىن	ئۈنتۈرا تېخنىكوم	1965.8	1981.2	1990.3 — 1987.6
	ئېزىز كېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1958.10	شاياز ناھىيىسى	ئالىي تېخنىكوم	1975.7	1983.3	1990.3 — 1987.6
	جالال لىياڭجىي	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1940.12	خۇنەن چاڭشا	تولۇقسىز ئۈنتۈرا	1959.12	1963.12	1990.3 — 1988.5
	ۋالال يەن	پەن - تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ئېنى ھاكىم	ئەر	خەنزۇ		شەندۇڭ	ئالىي تېخنىكوم			1990.11 — 1988.11
10 - ئۆزەنلىك خەلق مۇكۇمىتى	ئەھمەت قاسىم	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1939.1	شاياز ناھىيىسى	ئۈنتۈرا تېخنىكوم	1962.2	1958.7	1992.10 — 1990.3
	توختى بەكرى	مۇۋەققەت ھاكىم ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1946.10	ئاقسۇ	ئالىي مەكتەپ	1962.8	1966.10	1992.11 — 1992.10 1993.2 — 1992.11
	جالال لىياڭجىي	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1940.12	خۇنەن چاڭشا	تولۇقسىز ئۈنتۈرا	1959.12	1963.12	1991.10 — 1990.3
	لۇ فاجياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1952.12	شەندۇڭ لەيزۇ	ئالىي تېخنىكوم	1972.12	1975.7	1993.2 — 1990.3
	مەخمۇت ساۋىت	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1947.9	شاياز ناھىيىسى	ئالىي مەكتەپ	1969.7	1981.6	1993.2 — 1990.3
	ئېزىز كېرىم	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1958.10	شاياز ناھىيىسى	ئۈنتۈرا تېخنىكوم	1975.7	1983.3	1992.10 — 1990.3
	يۈ جاۋلياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1943.10	شەندۇڭ ژۇلەن	ئالىي تېخنىكوم	1960.2	1970.7	1992.10 — 1991.10
	لىيۇ يولىن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1945.2	گەنسۇ ۋاڭجياڭ	ئالىي مەكتەپ	1966.7	1984.8	1993.2 — 1992.10
	جياڭ جيازۇ	پەن تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ئېنى ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1938.2	لياۋنىڭ يىڭكۇ	ئالىي مەكتەپ	1964.9	1965	1993.5 — 1991.5
	مەمەت نىياز	ۋەزىپە بىلەن گەۋھەتكەن مۇئاۋىن ئېنى ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1945.7	ئاقسۇ	تولۇقسىز ئۈنتۈرا	1963.8	1964.10	1993.2 — 1992.4
11 - ئۆزەنلىك خەلق مۇكۇمىتى	توختى بەكرى	ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1946.10	ئاقسۇ	ئالىي مەكتەپ	1962.8	1966.10	— 1993.2
	لۇ فاجياڭ	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1952.12	شەندۇڭ لەيزۇ	ئالىي مەكتەپ	1972.12	1975.7	— 1993.2
	لىيۇ يولىن	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1945.2	گەنسۇ ۋاڭجياڭ	ئالىي مەكتەپ	1966.7	1984.8	— 1993.2
	ئېزىز مۇسا	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1963.2	شاياز ناھىيىسى	ئالىي مەكتەپ	1985.7	1984.12	— 1993.2
	ئوسمان ساۋىق	مۇئاۋىن ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1951.10	كۇچا ناھىيىسى	ئالىي تېخنىكوم	1968.12	1980.1	— 1993.2
	مەمەت نىياز	ۋەزىپە بىلەن گەۋھەتكەن مۇئاۋىن ئېنى ھاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1945.7	ئاقسۇ	تولۇقسىز ئۈنتۈرا	1963.8	1964.10	— 1993.2
	خەن گوچىن	پەن تېخنىكىغا مەسئۇل مۇئاۋىن ئېنى ھاكىم	ئەر	خەنزۇ	1958.12	خېبېي جۇلۇ	ئالىي تېخنىكوم	1975.9	1982.7	— 1993.12

1. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت ئاپپاراتلىرى

1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە تۆۋەندىكىدەك خىزمەت تارماقلىرى بولدى:

ھۆكۈمەت ئىشخانىسى بۇ ئىشخانا 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، قارىمىقىدا كاتىبات ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1957 - يىل 12 - ئايدىن كېيىن ئۇ ئىشخانا دەپ ئاتالدى.

مالىيە ئىدارىسى ئۇ 1950 - يىل 3 - ئايدا تەسىس قىلىنغان، ئەينى ۋاقىتتا مالىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالغان. 1960 - يىل 11 - ئايدا باج ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - باج ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىل 1 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، باج ئىدارىسى ئايرىپ چىقىلدى. 1964- يىل 9 - ئايدا، ئۇل ئىقتىساد كومىتېتى، پىلان كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى مالىيە - سودا ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1982 - يىلى مالىيە ئىدارىسى دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى.

ماتارىپ ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا ماتارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 7 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976- يىلى مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1981 - يىلى مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1984 - يىلى مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1987 - يىلى ماتارىپ ئىدارىسى قۇرۇلدى.

خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى 1950 - يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلى يەنىلا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1984- يىلى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

باج ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى، 1960 - يىل 11 - ئايدا مالىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مالىيە - باج ئىدارىسى دەپ ئاتالدى، 1962 - يىل 1 - ئايدا ئايرىپ چىقىلدى.

ج خ ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلدى.

قۇرۇلۇش ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئايدا قۇرۇلۇش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىل 9 - ئايدا ئىقتىساد كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1984 - يىلى شەھەر قۇرۇلۇشى ئىدارىسى قۇرۇلدى.

دېھقانچىلىق ئىدارىسى 1950 - يىلى دېھقانچىلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1962 - يىل 7 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى دېھقانچىلىق كومىتېتى قۇرۇلدى. 1984 - يىل 9 - ئايدا دېھقانچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئاشلىق ئىدارىسى 1953 - يىل 3 - ئايدا ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1957 - يىل 9- ئايدا ئاشلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سودا - سانائەت ئىدارىسى 1950 - يىل 5 - ئايدا سودا - سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1958 - يىل 3 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1970 - يىلى بازار باشقۇرۇش كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1976 - يىلى سودا - سانائەت ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سۇچىلىق ئىدارىسى 1956 - يىل 8 - ئايدا سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، 1957 - يىل 6- ئايدا سۇچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلدى. 1973 - يىل 6 - ئايدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق - سۇچىلىق بۆلۈمىدىن ئايرىپ چىقىپ سۇچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

قاتناش ئىدارىسى 1956 - يىل 10 - ئايدا قاتناش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 - يىل 12 - ئايدا قاتناش بۆلۈمى دەپ ئاتالدى، 1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1964 - يىل 1 - ئايدا قاتناش بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1976 - يىلى سانائەت قاتناش ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1981 - يىلى يەنە قاتناش بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1987 - يىل 2 - ئايدا قاتناش ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئىقتىسادىي كومىتېتى 1959 - يىل 9 - ئايدا ئىقتىسادىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. 1964- يىل 9 - ئايدا مالىيە، پىلان كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى پىلان كومىتېتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

پىلان كومىتېتى 1956 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى، 1964 - يىل 9 - ئايدا مالىيە - ئىقتىسادىي كومىتېت بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مالىيە - ئىقتىساد - پىلان كومىتېتى دەپ ئاتالدى، 1976 - يىلى پىلان كومىتېتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

سودا ئىدارىسى 1957 - يىل 12 - ئايدا تەسىس قىلىنىپ، 1963 - يىل 1 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1966 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

باھا ئىدارىسى 1957 - يىل 6 - ئايدا باھا كومىتېتى تەسىس قىلىندى. 1984 - يىلى باھا ئىدارىسى قۇرۇلدى.

ستاتىستىكا ئىدارىسى 1954 - يىل 5 - ئايدا ستاتىستىكا بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىلى ستاتىستىكا ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

پەن - تېخنىكا كومىتېتى 1960 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى، 1962 - يىل 7 - ئايدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1976 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

كادىرلار ئىدارىسى 1964 - يىل 4 - ئايدا ئەمگەك - كادىرلار بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1984- يىلى كادىرلار ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

سەھىيە ئىدارىسى 1954 - يىل 4 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 - يىل 7 - ئايدا مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1976 - يىلى ئايرىپ چىقىلىپ سەھىيە ئىشخانىسى قۇرۇلدى، 1981 - يىلى سەھىيە بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1984 - يىلى سەھىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1970 - يىلى تەسىس قىلىندى.

تەنتەربىيە كومىتېتى 1973 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلدى، 1988 - يىلى مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى. 1990 - يىلى ئايرىپ چىقىلىپ تەنتەربىيە كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ئەدلىيە ئىدارىسى 1980 - يىلى ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىلى ئەدلىيە ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئەمگەك ئىدارىسى 1976 - يىل 4 - ئايدا ئەمگەك كادىرلار بۆلۈمى بىلەن ئايرىپ تەسىس قىلىنىپ، ئەمگەك - ماائاش بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىلى ئەمگەك ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئورمانچىلىق ئىدارىسى 1984 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق كومىتېتىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئورمانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى.

چارۋىچىلىق ئىدارىسى 1976 - يىلى چارۋىچىلىق ئىشخانىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىنىڭ بىر تۈتاش باشقۇرۇشىدا بولدى، 1981 - يىلى چارۋىچىلىق بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1984 - يىلى چارۋىچىلىق ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئىدارىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

يېزا - بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى 1982 - يىلى گۈڭشې - ئەترەت كارخانا بۆلۈمى قۇرۇلدى، 1984 - يىلى يېزا بازار كارخانىلىرى ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

ئەرزىيەت ئىدارىسى 1979 - يىلى ئەرزىيەت ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا ئەرزىيەت ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

ئارخىپ ئىدارىسى 1958 - يىل 11 - ئايدا ئارخىپخانا قۇرۇلدى، 1982 - يىلى ئارخىپ بۆلۈمى دەپ ئاتالدى، 1987 - يىلى ئارخىپ ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى 1987 - يىلى پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1993 - يىلى پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىلەش ھەرىكىتى كومىتېتى ئىشخانىسى 1987 - يىلى قۇرۇلدى.

يەر نامىلىرى ئىشخانىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى.

مىللەت - دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 1991 - يىلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدىن ئىلگىرى مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى.

تۇرۇلمە ئىسلاھات ئىشخانىسى 1987 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى، 1993 - يىلى تۇرۇلمە ئىسلاھات كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

شتات كومىتېتى 1988 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلدى، 1992 - يىل 10 - ئايدا ئاپپارات شتاتى كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

يەرلىك كېسەللىكلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش ئىشخانىسى 1987- يىل 7 - ئايدا قۇرۇلدى.

مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى 1957 - يىل 5 - ئايدا مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1961 - يىل 4 - ئايدا ئەسلدىن قالدۇرۇلدى، 1988 - يىل 6 - ئايدا مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

مەدەنىيەت ئىدارىسى 1987 - يىل 7 - ئايدا مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىدارىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى، 1988 - يىل 8 - ئايدا تەتقىقاتچىلىق كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى، 1989 - يىلى ئايرىپ چىقىلدى.

يەر باشقۇرۇش ئىدارىسى 1988 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى.

باج - مالىيە - باھا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى 1989 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى.

ئىقتىساد - تېخنىكا ھەمكارلىقى ئىشخانىسى 1986 - يىلى قۇرۇلدى.

رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى 1984 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى، ئىلگىرى رادىئو ئۇزىلى ئىدى.

ئەمگەك - ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتا باشقۇرۇش ئىدارىسى 1990 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى، 1984 - يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ئىدى.

ئۇلچەم ئىدارىسى 1976 - يىل 9 - ئايدا ئۇلچەم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1988 - يىل 8 - ئايدا ئۇلچەم نازارەت قىلىش - تەكشۈرۈش پونكىتى قۇرۇلدى. 1989 - يىل 9 - ئايدا ئۇلچەم ئىدارىسى دەپ ئاتالدى.

يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات مەبلىغىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 1991 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى. 1993 - يىلى قارىمىقىدا ئىدارە، كومىتېت، ئىشخانا قاتارلىق 47 تارماق تەسىس قىلىندى.

3. يېزا ئاساسىي قاتلام مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى

(تەپسىلاتىنى 1 - قىسىم «تەشكىلىي تۈزۈلۈشى» 2 - پاراگراف «مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىلىشى» دىن كۆرۈڭ).

§ 3. مۇھىم ھۆكۈمەت ئىشلىرى

(1) شايار ناھىيىسىنىڭ يېرى كەڭ، كىلىماتى ئىللىق، ئۈجمە دەرىخىنى كۆپەيتىپ پىلە بېقىشقا ماس كېلىدۇ، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پىلىچىلىق خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1956 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ 3 - رايون مازار ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپېراتىپىنىڭ پىلە بېقىشتا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولدى، مەملىكەتلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى يىغىندا زوڭلى جۇ ئېنلەي جۇ كوپېراتىپنىڭ ۋەكىلىنى بىۋاسىتە قوبۇل قىلدى ھەم ئۇنىڭغا تەقدىرنامە بەردى.

(2) 1969 - يىل 12 - ئايدا ئىسيانچى ئىككى تەرەپ كۆپ قېتىم ئېلەم كۆرىشى قىلدى، كۆرەشتە نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى. 26 - كۈنى توپبولدى بېزىسى، پەيزاۋات، يېڭىچىمەن، كونا چىمەن، ئىككىلەك قاتارلىق 5 چوڭ ئەتراپتىكى ئامما ئېلەم كۆرىشى قىلدى، كۆرەشتە 3 ئادەم يارىلاندى (بۇنىڭ ئىچىدە بىر ئادەم ئېغىر يارىلاندى)، بىر ئايالنىڭ تاياق يېگەنلىكى ۋە كىشىلەر توپى ئىچىدە سوقۇلۇپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن بويىدىن ئاجراپ كەتكەن. 1970 - يىل 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى مەلۇم تەرەپنىڭ كاتتابېشى ھوشۇر پولات ھوقۇق تارتىۋېلىش ئۈچۈن 30 دىن ئارتۇق ئاممىنى باشلاپ، پەيزاۋات كەنتىدىن يولغا چىقىپ، يول بويى يۇقىرى ئاۋازدا شوئار توۋلاپ، غالجىرلارچە ۋارقىراپ، كوناچىمەن، ئىككىلەك، يېڭىچىمەنلەردىن ئۈتۈپ، تېرەك كەنتىگە كېلىپ ھوقۇق تارتىۋالغان. كېيىن ساۋۇت ئامما قالايمىقانلىشىپ كەتكەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۈزى تەرىپىدىكى كىشىنىڭ قولىدىكى پالتىنى تارتىۋېلىپ ئېلەم كۆرىشىنى توسۇش ئۈچۈن نەسىھەت قىلغىلى كەلگەن چوڭ ئەتراپتىكى ئامانلىق قوغدىغۇچىسى شاكىر پازىلنىڭ بېشىغا بىرنى چاپتى، شاكىر شۇ مەيداندىلا جېنىدىن جۇدا بولدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئاممىسىدا يارىلىنىش ئەھۋالى بولدى. بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن ناھىيىدىكى پۈتۈن ئامما غەزەپلەندى، يەنە بىر تەرەپنىڭ ئادەملىرىمۇ ئۆچ ئالمىماز دەپ ئاممىنى يىغدى. ۋىلايەت ۋە ناھىيە بۇ ئىشنىڭ كېڭىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ئىككى تەرەپتىكىلەرگە قايىل قىلىش يۈزىسىدىن تەربىيە خىزمىتى ئېلىندى، ھەمدە ھوشۇر پولاتنى قولغا ئالدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ئونتۇرا خەلق سوت مەھكىمىسى بۇ ۋەقەنى قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ھوشۇر پولاتنى ئېلەم كۆرىشىگە باشلامچىلىق قىلغان كىشىلەرنىڭ بىرى دەپ قارىسىمۇ، بىراق ئۈنى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋەزىيىتىنىڭ مەھسۇلى دەپ ھېسابلاپ ئۈنى ئاقلىدى. كېيىن ساۋۇت ئەسلى ناتوغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىپ،

قىمار ئوينىغاچقا چولۇق ئەترەتتىكى ئامانلىق ساقلاش ھەيئىتى شاكىر پازىل داۋىم ئۇنى تۇتۇۋېلىپ تەقسىد قىلاتتى، جەريمانە قويۇاتتى، كېيىم ساۋۇت كۆڭلىدە قايىل بولماي پۈرسەت تېپىپ ئۇنىڭدىن شەخسىي ئۆچىنى ئېلىشقا قەسەم قىلغانلىقتىن توپىلاڭ كۈنى شاكىرنى ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى.

(3) شايار كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ناھىيە بولۇپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، دۇڭشيانگ قاتارلىق 22 مىللەت بار، ئۇزۇندىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقى جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىرگە بولۇپ، بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك ئىناق ئۆتكەن. 1989 - يىلى بېيجىڭدا توپىلاڭ يۈز بەرگەن ۋە 1990 - يىلى ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ يۈز بەرگەن ئاچقۇچلۇق پەيتتە، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ھەق- ناھەقنى ئېنىق ئايرىغان، مەيدانى مۇستەھكەم بولغان، دۈشمەنگە ئورتاق قارشى تۇرۇپ، خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرۇپ، ئەملىي ھەرىكىتى بىلەن ئەكسىيەتچىل توپىلاڭغا قارشى تۇرغان، ناھىيىنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق بولۇشتەك سىياسىي ۋەزىيىتىنى قوغدىغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ ناھىيە بەرپا قىلىش جەريانىدا ھارماي - تالماي تىرىشقان، «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسىنى خەلق قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ ناھىيە بولۇش شەرتىنى ھازىرلىغاچقا، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم [1990] 26 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى چىقىرىپ شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ ناھىيە دەپ نام بەرگەن. 1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەرەققىياتىدىكى ئۇلۇغ ناھىيىلەرگە نام بېرىش يىغىنى شايار ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىدا تەنتەنىلىك ئېچىلدى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قېيىم باھاۋۇدۇن، ئاپتونوم رايونلۇق ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى شى گېڭ ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم شۇجىسى جيې فۇيىڭ، ۋالىي قاھار ئەمەت قاتارلىق رەھبىرلىرى بولداشلار يىغىنغا كېلىپ شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئۇلۇغ ناھىيە بولغانلىقىنى تەبرىكلىدى.

(4) بولداش دېڭ شياۋپىڭ جەنۇبىي كۆزدىن كەچۈرۈپ سۆز قىلغاندىن ۋە پارتىيە 14 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «ئىدىيىنى ئازاد قىلىپ دادىللىق بىلەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ھەقىقىي تۈتۈپ ئەملىي ئىشلەپ، يېڭىلىق يارىتىشقا جۈرئەت قىلىش» تەن ئىبارەت شوئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش قەدىمىنى تېزلىتىش ئۈچۈن، 1993 - يىل 2 - ئايدا شايار ناھىيىسى 90 - يىللاردىكى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ باش يېتەكچى ئىدىيىسى، پىكىر يولى ۋە كۆرەش نىشانىنى تۈزۈپ چىقتى. باش يېتەكچى ئىدىيىسى: 14 - قۇرۇلتايىنىڭ روھىنى قىبلىنامە، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىشنى ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ، «ئۈچكە پايدىلىق» بولۇشنى ئۆلچەم قىلىپ، شايار ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىياتىنى تېزلىتىش ۋە جەمئىيەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىن ئىبارەت. ئاساسىي پىكىر يولى يېزا ئىگىلىكىنى ئاساس، بازارنى يېتەكچى، يەرلىك بايلىقنى يۆلەك، نېفىت ئېچىشنى پۈرسەت دەپ بىلىپ، ئىختىساسلىق خادىم، تېخنىكا، مەبلەغنى پائال كىرگۈزۈش، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى چوڭقۇر، ئىنچىكە پىششىقلاپ ئىشلەشنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك مۇلازىمەت تۈرىنى، نېفىتلىككە يارەدەم بېرىش تۈرى ۋە سىرتقا يۈزلىنىش تىپىدىكى تۈرلەرنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، دۆلەت ئىگىلىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىك، خۇسۇسىي ئىگىلىك ۋە يەككە ئىگىلىك تەڭ يۈكسىلىشتەك ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈرۈپ، شايارنىڭ ئەملىيەتتىگە ماس كېلىدىغان ئىقتىسادىي تەرەققىيات يولىنى ئېچىشتىن ئىبارەت. كۆرەش نىشانى: سانائەت ئىشلەپچىقىرىشى ۋە مالىيە كىرىمىدە «ئىككى ئون يولىنى ئېچىشتىن ئىبارەت. كۆرەش نىشانى: سانائەت تۈرىدە تۈراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش كۆلىمىنى ھەر يىلى مىليون، بىر بىر مىليون» نى (يەنى سانائەت تۈرىدە تۈراقلىق مۇلۇككە مەبلەغ سېلىش كۆلىمىنى ھەر يىلى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، سانائەت مەھسۇلات قىممىتىنى ھەر يىلى 10 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش، مالىيە كىرىمىنى ھەر يىلى 1 مىليون يۈەندىن ئاشۇرۇش) ئىشقا ئاشۇرۇش، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى كەسىپ قۇرۇلمىسىنى ئەلالاشتۇرۇش، تاۋار ئىگىلىكىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇش،

2000 - يىلغىچە پېزىلاردا تىرىشىپ ھاللىق سەۋىيىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتىن ئىبارەت. ئىشلەپچىقىرىش نىشانى: «كىشى بېشىغا بىر مودىن توننىلىق ئاشلىق ئېتىزى بولۇش، كىشى بېشىغا 2 مودىن 100 كىلوگرام پاختا چىقىدىغان ئېتىز بولۇش، ئائىلە بېشىغا بىر مودىن ئۈجمىلىك بولۇش، 60 كىلوگرام پىلە فوزىسى ئالالايدىغان بولۇش» ؛ تۇرمۇش ئۆلچىمى: «100 كۈادرات مېتىرلىق پىششىق خىشلىق ئۆيى بولۇش، 1000 جىلك ئاشلىق (كىشى بېشىغا)، 1000 يۈەندىن ئارتۇق پۇلى (كىشى بېشىغا) بولۇش، 9 يىل ئوقۇغان بولۇش، 70 يىل ئۆمۈر كۆرگەن بولۇش، مۇھىت تازىلىقىدا ئېلېكترلەشكەن بولۇش» تىن ئىبارەت.

(5) شايار ناھىيىسى ئۆگەن دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، يېزا ئىگىلىك سۇغىرىش ئىشلىرىدا تارىختىن بۇيان ئۆگەن دەرياسىغا تايىنىپ كەلگەن. بۇ دەريا كەڭ بولۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ كېتىش ھادىسىسى بىرقەدەر ئېغىر، سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى ئاران 36%، قۇرغاقچىلىق، سۇ كەمچىل بولۇش ۋە تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشى شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىنى بوغۇپ كەلگەنىدى. 1987- يىلدىن باشلاپ يۇقىرىنىڭ قوللىشى بىلەن شايار ناھىيىسى دۇنيا بانكىسىدىن قەرز ئېلىشتىن ئىبارەت بۇ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، ئۆگەن دەرياسىنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشىنى باشلىدى، ئۇنىڭغا 13 مىليون 500 مىك يۈەن مەبلەغ سېلىنىپ، 23.5 كىلومېتىرلىق غول ئۆستەڭنى سۇ سىڭىمسلەشتۇرۇش قۇرۇلۇشى تاماملاندى. بۇنىڭ ئىچىدە بېتون، قوش قەۋەتلىك سۇلياۋ يوپۇق بىلەن ياسىلىپ چىققان سۇ سىڭىمى ئۆستەك 17.5 كىلومېتىر، ئېقىن مىقدارى يۇقىرى بۆلەكتىكى 50 كۇب مېتىر/سېكۇنت، تۆۋەن بۆلەكتىكى 30 كۇب مېتىر/سېكۇنت. بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ سۇدىن پايدىلىنىش نىسبىتى 56% كە كۆتۈرۈلدى. 1993- يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى شايار غول ئۆستەڭىنىڭ 9 - نومۇرلۇق تومىسىدا تەنتەنىلىك ھالدا سۇ باشلاش مۇناسىۋىتى بىلەن لېنتا كېسىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى سۈڭ گۇاڭجۇڭ، سىياسىي كېڭەش ۋىلايەتلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى لى جۇڭكاڭ، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسى، ئۆگەن دەريا سۇ باشقۇرۇش باشقارمىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى 6 يۇرۇش بەنزىدىكى رەھبەرلەر نەق مەيدانغا كېلىپ، بۇ مۇراسىمنى تەبرىكلىدى.

§ 4 . مەمۇرىي تەپتىشلىك

1957 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، بۇ كومىتېتقا مۇئاۋىن ھاكىم ئىمىن ئىدرىس مۇدىر بولدى، بۇ كومىتېت 4 كىشىدىن تەركىب تاپتى. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى بۇ كومىتېت شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى دەپ ئاتالدى. 1961- يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1988 - يىل 6 - ئاينىڭ 17 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ما پېيشېن تەپتىشلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى.

1957 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە ئاممىدىن 242 پارچە ئەرز شىكايەت خېتى كەلدى، بۇنىڭ 129 پارچىسى قوبۇل قىلىندى، 91 پارچىسى بىرتەرەپ قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىققا چېتىلىدىغان دېلو 42 بولۇپ، بۇنىڭ دۆلەتكە كەلتۈرگەن زىيىنى 65 مىك يۈەندىن ئاشتى. ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلارغا قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ ئايرىم - ئايرىم مەمۇرىي ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 6 كىشىگە ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلدى، 4 كىشىگە گۇناھ، 12 كىشىگە ئېغىر گۇناھ يېزىش، 3 كىشىگە دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىش، 3 كىشىگە ۋەزىپىسىدىن تۆۋەنلىتىش، 9 كىشىگە ئىش ئورنىدا ئاگاھلاندۇرۇپ سىناش، 12 كىشىگە ئىشتىن بوشىتىش جازاسى بېرىلدى.

1988 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ناھىيىلىك مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى چوڭ دېلو، مۇھىم دېلولارنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش خىزمىتىنى داۋاملىق ياخشى تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ساھەلەردىكى ناتوغرا ئىستىللارنى تۈزىتىش ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش - مەمۇرىي تەپتىشلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 19 دېلونى قوبۇل قىلدى، 12 دېلو تۈرغۇزدى، 12 دېلونى ئاياغلاشتۇردى. مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىدارىسى ئامما ئاراسىدا ئىنكاس ئىنتايىن كۆچلۈك بولغان خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ باھاسىنى خالىغانچە ئۆستۈرۈش، پاختا سېتىۋېلىشتا دەرىجىنى، باھانى تۆۋەنلىتىۋېتىش قاتارلىق مەسىلىلەرگە قارىتا ئالاقىدار تارماقلار بىلەن بىرلاشقان پاختا سېتىۋېلىش پونكىتلىرىغا بېرىپ چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، دەرىجىنى، باھانى تۆۋەنلىتىۋەتكەن، ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىپ باھانى ئۆستۈرگەن 5 نەپەر پېرىيومچىنى خىزمەت ئورنىدىن يوتكىۋەتتى، بىرلىك پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىنىڭ 3 نەپەر پونكت باشلىقىغا ئاگاھلاندۇرۇش ۋە ۋەزىپىسىنى تۆۋەنلىتىش جازاسى بەردى. ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى، مائارىپ، پىلان كومىتېتى قاتارلىق تارماقلارنىمۇ نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈشكە قاتناشتۇرۇپ، شەرتى توشمىغان 15 نەپەر خادىمنىڭ يېزا نوپۇسىنى غەيرىي يېزا نوپۇسقا ئۆزگەرتىش سالاھىيىتىنى بىكار قىلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئىقتىسادىي تەپتىشلىك، مالىيە قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بىرلىشىپ مالىيە جەھەتتىن چوڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئىنتىزامغا خىلاپ 360 مىڭ يۈەن پۇلنى مۇسادىرە قىلدى.

1993 - يىل 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىنتىزام تەكشۈرۈش، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئورۇنلىرى بىرلىشىپ ئىش بېجىردى، قارىمىقىدا ئىشخانا، ئەرزىيەت ئىشخانىسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش - مەمۇرىي تەپتىشلىك ئىشخانىسى، دېلونى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش ئىشخانىسى، قانۇن ئىجرا قىلىش مەمۇرىي تەپتىش ئىشخانىسى قاتارلىق 5 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش مەمۇرىي تەپتىشلىك بىرلىشىپ ئىش بېجىرگەندىن كېيىن، ئادەمى بىر يۈرۈش، ژۇرنالىسى 2 بولۇپ، پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ۋە مەمۇرىي تەپتىشتىن ئىبارەت 2 خىل فۇنكسىيىسى يولغا قويۇلۇپ، پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ نازارەت تۈزۈلمىسى ئايرىلىپ تۈرۈشتەك يېتەرسىزلىك تۈگىتىلىپ، قايتا - قايتا تەكشۈرۈش، نەقلەشتۈرۈش ۋە تەكرار ئىش بېجىرىش ئاپپاراتى تەسىس قىلىشتەك ئەھۋاللارنىڭ ئالدى ئېلىندى، مەمۇرىي تەپتىشلىك ئورگىنىنىڭ بىر پۈتۈن رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى.

Ⅲ باب

خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى

§1. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئاپپاراتى

1957 - يىل 2 - ئايدا جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شايار ناھىيىلىك كومىتېتى (قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش دەپ ئاتالدى) قۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش زەربىگە ئۇچراپ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 25-

كۈنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىل 8 - ئايدا سىياسىي كېڭەش ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1986- يىل 8 - ئايدا سىياسىي كېڭەش ئۆگىنىش كومىتېتى، تەكلىپ كومىتېتى، كۇندىلىك خىزمەتلەر كومىتېتى، تارىخىي ماتېرىياللارنى يىغىش كومىتېتى قاتارلىق ئاپپاراتلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى، ھەرقايسى كومىتېتلارنىڭ مۇدىرلىقىنى سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىرى قوشۇمچە ئۈتىدى. 1993 - يىلى 14 شتاتى بار بولۇپ، ئەمەلىيەتتە بار خادىم 13 بولدى.

§ 2 . سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرى

«جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» غا ئاساسەن، 1957 - يىل 2 - ئايدىن 1993 - يىل 2 - ئايغىچە شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 9 - نۆۋەتلىككىچە بولغان 12 قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 4 - نۆۋەتلىككىچە 4 - قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 5 نۆۋەتلىككىچە 8 قېتىملىق يىغىنى ئېچىلدى. ناھىيىلىك خەلق سىياسىي كېڭىشى 50- يىللاردىن 90 - يىللارغىچە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ھەر سىنىپ، ھەر ساھە خەلقىنى، پارتىيەسىز، گۇرۇھسىز دېموكراتىك زاتلارنى، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە باشقا ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ھەمدە يۇقىرى قاتلامدىكى دىنىي زاتلارنى كەڭ ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ دېموكراتىك ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش، شايارنىڭ سوتسىيالىستىك ئىگىلىكى، سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشىنى راۋاجلاندۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش قاتارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رولىنى جارى قىلدۇردى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ قايتا قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى پائال تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، «ئۇزاق مۇددەت بىللە تۇرۇش، ئۆزئارا نازارەت قىلىش، بىر - بىرىدىن سىر ساقلىماسلىق، باشقا كەلگەننى تەڭ كۆرۈش» فاڭجېنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە «ئىككى ئايرىلالماسلىق» ئىدىيەسىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، ئاكتىپلىق بىلەن ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىپ، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلدى. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش ئىشىغا ھەمكارلىشىش جەھەتتە ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى يىغىنلىرىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

جەدۋەل: 12 — 5

نۆۋەت، قېتىم		يىغىن ۋاقتى	قاتناشقان ئەزالار	يىغىننىڭ ئاساسلىق قارارلىرى
1 - نۆۋەتلىك	1	1957 - يىل 2 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 22 - كۈنىگىچە	39	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، بۇنىڭدىن كېيىنكى سىياسىي كېڭەش خىزمىتىنىڭ فاڭجېن، ۋەزىپىلىرى بېكىتىلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، 1 - نۆۋەتلىك كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.

2 - نۆۋەتلىك	1	1961 - يىل 3 - ئاينىڭ 26 - كۈنىدىن 29 - كۈنگىچە	39	سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتى قۇرۇلغان 4 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ھۆكۈمەت قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، 2 - نۆۋەتلىك كومىتېت دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى، رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
3 - نۆۋەتلىك	1	1963 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 31 - كۈنگىچە	35	سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ 2 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى، سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
4 - نۆۋەتلىك	1	1965 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنىدىن 22 - كۈنگىچە	37	3 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
5 - نۆۋەتلىك	1	1981 - يىل 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىن 30 - كۈنگىچە	49	سىياسىي كېڭەش 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ 15 يىلدىن بۇيانقى خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
6 - نۆۋەتلىك	1	1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنىدىن 21 - كۈنگىچە	51	سىياسىي كېڭەش 5 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ھەمدە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
7 - نۆۋەتلىك	1	1987 - يىل 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 19 - كۈنگىچە	61	سىياسىي كېڭەش 6 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
8 - نۆۋەتلىك	1	1990 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى	62	سىياسىي كېڭەش 7 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قاتارلىقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.
	2	1991 - يىل 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى	62	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 1 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيانقى خىزمەت ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.
	3	1992 - يىل 3 - ئاي	62	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتى 2 - قېتىملىق يىغىنىدىن بۇيانقى خىزمەت ئەھۋالىغا دائىر دوكلات ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى.
9 - نۆۋەتلىك	1	1993 - يىل 2 - ئاينىڭ 17 - كۈنى	71	سىياسىي كېڭەش 8 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى ۋە قاراپ چىقىلدى؛ ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەت دوكلاتلىرى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى؛ سىياسىي كېڭەش شايار ناھىيىلىك 9 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ رەئىسى، مۇئاۋىن رەئىسلىرى سايلاپ چىقىلدى.

شايار ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىلگىرىكى رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىرى

جەدۋەل: 12 — 6

ۋەزىپىسى	ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	پۈرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
رەئىسلەر	ۋەن يۈتاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى شىنشيەن	1957.2 — 1966.5
	تاپلا ئەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1986.7
	كامال سەيىت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1987.10
	ما چۈنشياڭ	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ	1990.3 — 1993.2
	جاڭ لياڭجي	ئەر	خەنزۇ	خۇنەن چاڭشا	1993.2 — 1994.2
مۇئاۋىن رەئىسلەر	ئىسمائىل دامۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1957.2 — 1966.5
	مەجىت مەدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1957.2 — 1984.8
	تەن خەنجاڭ	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ مىنشەن	1981.12 — 1984.8
	ھىمىت ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1981.12 — 1987.6
	ما چۈنشياڭ	ئەر	خەنزۇ	فۇكاڭ	1986.6 — 1990.2
	ياسىن مىسىر	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 — 1993.2
	رەھمۇتۇللا ھىدايەت	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1984.8 —
	لىيۇ كاڭ	ئەر	خەنزۇ	شەنشى ژۇگۇاڭ	1986.7 — 1987.6
	ياڭ رۇڭشەن	ئەر	خەنزۇ	شەنشى جىڭياڭ	1987.6 — 1987.10
	لى دېخۇا	ئەر	خەنزۇ	گەنسۇ لەنجۇ	1987.6 — 1987.10
	ئابدۇھېلىم رۇستەم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1987.6 — 1987.10
	جۇ بىگيۇ	ئەر	خەنزۇ	جېجياڭ يۈڭكاڭ	1990.3 — 1993.2
	پاڭ داچاڭ	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ گۇەنيۈن	1991.11 — 1993.2
	سادەتخان قايىم	تاتار	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1990.3 — 1993.2
	جۇ ژېبىنۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	خېنەن يۈەنياڭ	1993.2 —
	داۋۇت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —
	نۇر سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىسى	1993.2 —

§3 . سىياسىي كېڭەش خىزمىتى

خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ خىزمىتى پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشيەننى چۆرىدىگەن ھالدا، ئىتتىپاقلىشىشقا بولىدىغانلىكى كۈچلەرنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، سىياسىي كېڭەش، دېموكراتىك نازارەت قىلىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش - ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش

قۇنكسيىسىنى ئادا قىلىپ پائال چارە - تەدبىر كۆرسىتىدىغان خىزمەت. ھەر نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ھەيئەتلىرى ھەر نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىغا قاتنىشىپ «بىر ھۆكۈمەت، ئىككى مەھكىمە» نىڭ خىزمەت دوكلاتلىرىنى ئاڭلاپ ئۇنتۇق ھەمدە قاراپ چىقتى، ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە، پەن - تېخنىكا، ئەدلىيە قاتارلىق جەھەتلەردە پىكىر - تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە ئۆتۈنۈپ بەردى، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، ھۆكۈمەت، سىياسىي قانۇن، سىياسىي كېڭەشنىڭ تەركىبىدىكى خادىملىرى مۇزاكىرە قىلىپ مەسلىھەتلەشتى. سىياسىي كېڭەش 9 - نۆۋەتلىك كومىتېت 1 - قېتىملىق يىغىنىنىڭ ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، ئەزالاردىن جەمئىي 47 پارچە تەكلىپ لايىھە تاپشۇرۇۋېلىنغان، بۇنىڭ 39 پارچىسى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ بېجىرىشىگە يەتكۈزۈپ بېرىلگەن، 34 پارچىسى بېجىرىلگەن، بىر قىسىم تەكلىپلەرنى ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت قوبۇل قىلدى، بۇ ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ ئىلمىي تەدبىر بەلگىلىشىنى ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى، 80 - يىللاردىن بۇيان، ئەزالارنىڭ تەكلىپ لايىھىسىدىن 105 پارچىسى بېجىرىلدى، بۇ ئومۇمىي تەكلىپ سانىنىڭ %76 نى ئىگىلىدى.

1989 - يىلى ئەتىياز ۋە ياز ئارىلىقىدا بېيجىڭدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ ۋە 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسى بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي قوراللىق توپىلاڭ مەزگىلىدە، سىياسىي كېڭەش بايرىقى روشەن ھالدا توپىلاڭچىغا قارشى تۇردى، ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتكە ماسلىشىپ مۇقىملىق خىزمىتىنى قاتتىق تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى يىغىنى، ئومۇمىي يىغىن ۋە دىنىي زاتلار يىغىنى قاتارلىق يىغىنلارنى ئېچىپ، ئالاقىدار ھۆججەتلەرنى ئۆگىنىپ، مۇقىملىق ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ دېگەن قاراشنى تىكلەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە دىنىي زاتلار ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى كۈچەيتتى.

ئون ئوچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

ئون ئۇچىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى

شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى ئەدلىيە، كادىرلار ئىشلىرى، ھەربىي خىزمەت، ئاپەتكە ئۇچرىغانلارغا ياردەم بېرىش، نەپىقە قاتارلىق خىزمەتلەرنى باشقۇردى. 1950 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدا خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىلىك، رايونلۇق، يېزىلىق خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىللىرىنى سايلاش ۋە قۇرۇلتايلىق ئېچىلىشىنى باشقۇردى، ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيىتىنى تەشكىللەپ، ئەدلىيە، ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى، ئاپپاراتلار شىتاتى، غەمخورلۇق ۋە نەپىقە، جەمئىيەت باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي كاپالەت، ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش، ئىجتىمائىي ياردەم، مەمۇرىي رايونلارغا ئايرىش، دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق، نىكاھ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، يېغىۋېلىپ قايتۇرۇش ۋە خەلق ئەرزىيىتى قاتارلىقلارغا مەسئۇل بولدى. 1964 - يىلى كادىرلار ئىشلىرى بىلەن خەلق ئىشلىرى ئايرىۋېتىلدى. 1969 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، پارتىيە بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى، خەلق ئىشلىرى كەسپى سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارمىقىدىكى ئاممىۋى خىزمەت گۇرۇپپىسىغا تاپشۇرۇلدى. 1977 - يىل 7 - ئايدا ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ تۆت چوڭ گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى. 1976 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەمگەك، ماتاش بۆلۈمى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنىپ، ئەمگەك، ماتاش خىزمىتى خەلق ئىشلىرى تارمىقىدىن ئايرىۋېتىلدى. 1981 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئەسلىگە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە ۋە يېزىنىڭ نۆۋەت ئالمىشىش سايلام خىزمىتىنى خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئۈستىگە ئالدى. 1984 - يىلى خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

I باب

غەمخورلۇق ۋە نەپىقە خىزمىتى

§1 . نەپىقە، قوشۇمچە ياردەم

مىنگو ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن «نىزامنامە»، «تەپسىلىي پرىنسىپ»لارنى ئېلان قىلىپ، ئۇرۇشتا

ئۆلگەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ۋە يارىلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەرگە نەپقە بېرىش ۋە ئېتىبار بېرىشنى تەلەپ قىلىمىز، «نەپقە، ئېتىبار بېرىش خىراجىتى دۆلەت خەزىنىسىدىن چىقىم قىلىنىدۇ» دېگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەزەلدىن يولغا قويۇلماي قەغەز يۈزىدىكى قۇرۇق گەپكە ئايلىنىپ قالغان. 1950-يىلى شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن بېرى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قۇربان بولغان ياكى كېسەل بىلەن ئۆلگەن ھەربىيلەر، خەلق ساقچىلىرى، ئۇرۇشقا قاتناشقان خەلق ئەسكەرلىرى، خەلق ئىشچىلىرى، قوراللىق ساقچىلار قاتارلىقلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا دۆلەت نەپقە پۇلى تارقاتتى؛ ئۇرۇش سەۋەبىدىن ياكى خىزمەت ئۈستىدە يارىلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەرگە يارىلىنىش ۋە مېيىپلىق دەرىجىسى بويىچە ئۆمۈرۋاياەت نەپقە بېرىش يولغا قويۇلدى؛ ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ۋە كېسەل بىلەن ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقدارىدا نەپقە بېرىش يولغا قويۇلدى، 1945 - يىلدىن بۇرۇن ئىنقىلابقا قاتناشقان، ھەربىي سەپتىن قايتقان يېزىلاردىكى ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسىگە ۋە ئازادلىق ئۇرۇشى مەزگىلىدە شۇنىڭدەك دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەربىيلىككە قاتناشقان، يېزىلاردىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بار ياردەم، مېيىپ ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن قايتقان، ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەرگە قارىتا، تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ئارقىلىق قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقدارىدا قوشۇمچە ياردەم بېرىش يولغا قويۇلدى.

1980 - يىلدىن ئىلگىرى تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا كوللېكتىپ ئەمگەك نومۇرىدا ئېتىبار بېرىش ئۇسۇلى ۋە «قىيىنچىلىقى ئېغىرلارغا قوشۇمچە ياردەمنى كۆپ بېرىش، قىيىنچىلىقى يېنىكلەرگە قوشۇمچە ياردەمنى ئاز بېرىش، قىيىنچىلىقى يوقلارغا قوشۇمچە ياردەم بەرمەسلىك» تەك ئېتىبار بېرىش پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. 1980 - يىلى بۇ ئومۇمىيۈزلۈك بىر پۈتۈن ئەمگەك كۆچىنىڭ ئەمگەك نومۇرى بويىچە ئېتىبار بېرىش، شۇ يەرنىڭ شۇ يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى بويىچە نەق پۇل بېرىشكە، ئېتىبار بېرىلمىغان ئوبيېكتلارنىڭ ئاساسىي تۇرمۇشى شۇ يەردىكى ئاممىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولماسلىقى ئىمكانىيەتكە ئىگە قىلىندى. 1983 - يىلى نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىن، ئېتىبار بېرىش ئوبيېكتلىرى ئىچىدىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق بارلارنى ئاۋۋال يۆلەپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىلدى.

§ 2 . ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

ھەربىي سەپتىن بوشانغان، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەر 1958 - يىلدىن ئىلگىرى «ئۆزىنىڭ تەلىپى، يەرلىكنىڭ ئېھتىياجى» دېگەن پرىنسىپقا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن «قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە قايتىش» سىياسىتى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1982 - يىلىدىن باشلاپ شەھەر-بازار نوپۇسىدىكى ھەربىي سەپتىن بوشانغان، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرگە سىستېمىلار بويىچە تەقسىم قىلىش، ھۆددىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. يېزىلاردىن كەلگىنى يەنىلا يېزىلارغا قايتۇرۇلدى، ئىچكىرىدىن كەلگەن ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە چېكىنگەنلەردىن شايار ناھىيىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلغانلارنى خەلق ئىشلىرى بىلەن كادىرلار ئىشلىرى تارماقلىرى تەكشۈرۈپ يۇقىرى دەرىجىلىك مەسئۇل ئورۇنلارغا يوللاپ تەستىقلىتىپ، قوبۇل قىلىندىغان ئورۇننىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئورۇنلاشتۇردى. 1981 - يىل 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك «ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەن ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ، «قىسمىدىكى دەم ئېلىشقا،

پېنسىيىگە چىققان كادىرلارنى، ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشخانىسى» دائىملىق ئاپپارات سۈپىتىدە تەسىس قىلىنىدى، ئۇنىڭ خىزمەتلىرىنى خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بېجىردى. ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىدە، ئۇزۇندىن بۇيان دۆلەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، «ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەرنى، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش نىزامى» ۋە ئاپتونوم رايونىنىڭ «ھەربىيلىكتىن چېكىنگەنلەرنى، مەجبۇرىيەت ئۆتىگۈچى ئەسكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا يولغا قويۇلىدىغان تەپسىلىي پرىنسىپ»ى ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىدى. ھەربىيلىكتىن چېكىنىپ يېزىغا قايتقانلار ئىچىدىكى ئائىلىسى نامرات، جان سانى كۆپلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەر، تۇرالغۇ ئۆي، ئاشلىق ۋە داۋالىنىش جەھەتلەردىكى قىينىچىلىقى ھەل قىلىپ بېرىلدى ھەمدە مۇۋاپىق مىقداردا تۇرمۇش قوشۇمچە ياردەمى بېرىلدى. ناھىيە بازىرىغا قايتقانلار، كونكرېت ئەھۋالى ۋە تېخنىكا ئارتۇقچىلىقىغا ئاساسەن ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە خىزمەتكە تونۇشتۇرۇلدى، ھەرقايسىسى تېگىشلىك ئورۇنلارغا ئېرىشىپ، خاتىرجەم ھالدا ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى ھەمدە ئۇزلىرىنىڭ ئىقتىدارلىرىنى تولۇق جارى قىلدۇردى.

1950 ـ 1955 ـ يىلغىچە ھەربىي سەپتىن بوشانغان ۋە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيدىن 75 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 49 (خەنزۇ 41، ئۇيغۇر 8، بۇنىڭ ئىچىدە قول سانائەتچى بىر، تىجارەتچى 2)، يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 23. 1956 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 10 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردا خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 5، يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 2، باشقا يۇرتتا خىزمەت قىلىشقا تونۇشتۇرۇلغىنى 2، ئۆزلۈكىدىن باشقا يۇرتقا كەتكىنى بىر. 1957 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 7سى، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيدىن 5ى قوبۇل قىلىنىدى. 1958ـ 1959 ـ يىللىرى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 63 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردا خىزمەت قىلغىنى 25، يېزىلارغا ئورۇنلاشقىنى 38؛ 1960 ـ يىلى ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيدىن 28 ى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىچكىرىدىن ئۆزى خالاپ شىنجاڭغا كەلگىنى 24. 1962 ـ يىلى 5ى ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ ھەممىسى ناھىيە بازىرىدا خىزمەت قىلدى. 1988 ـ يىلى ئورۇنلاشتۇرۇش كارتىسى يولغا قويۇلۇشقا باشلاپ، ناھىيە بازىرىدىن كەلگەنلەر ئىدارىلاردا خىزمەت قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزىلاردىن كەلگەنلەر يېزىلارغا تونۇشتۇرۇلدى. 1991 ـ يىلى ئورۇنلاشتۇرۇش كارتىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1980 ـ 1993 ـ يىلغىچە ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 1

يىل	شۇ يىلى ھەربىي سەپتىن چېكىنگەنلەر	ئورۇنلاشتۇرۇلۇش ئەھۋالى			ئىزاھ
		ناھىيە بازىرىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	يېزىغا قايتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	چ خ يېزا ئىگىلىك مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى	
1980	40	12	28		
1981	53	39	14		
1982	59	35	24		
1983	57	24	25	8	

1984	43	28	10	5	
1985	31	14	13	4	
1986	36	17	13	6	
1987	33	32		1	
1988	32	20	10	2	
1989	23	11	10	2	
1990	21	12	9		
1991	36	21	13	2	يۇنىڭدىن باشقا كەسىپ ئالماشتۇرغان پىدائىي ئەسكەردىن بىرى ئورۇنلاش. تۇرۇلدى
1992	43	17	24	2	يۇنىڭدىن باشقا كەسىپ ئالماشتۇرغان پىدائىي ئەسكەردىن 2سى ئورۇنلاش. تۇرۇلدى
1993	24	12	11	1	

3 § . ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىل) 7 - ئايدا شايار ناھىيىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن ئىشانە توپلاپ، ئارمىيىدىن ھال سورىدى، 1 - قارارغا 819 جۈپ ئاياغ، پايپاق، 16 مىڭ 380 يۈەن قىممىتىدە كۆمۈش دوللار ئىشانە قىلىندى. 1944- يىل 3 - ئايدا ئۆلكە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئات تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ ئۇرۇش ئېتى تەقدىم قىلىپ، ئاتلارنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئالدىنقى سەپىگە ئەۋەتىپ بەردى. شۇ يىلى 8 - ئايدا شايار ناھىيىسىدىكى خەلق مەبلەغ توپلاپ «شىنجاڭ شايار» ناملىق بىر ئايروپىلان تەقدىم قىلىپ، ئۇنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى.

1949 - يىلدىن كېيىن ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش ھۆكۈمەت ۋە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ بىر تۈرلۈك مۇھىم ۋەزىپىسىگە ئايلاندى. شايار ناھىيىسى ھەر يىللىق «1- ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمى ۋە باھار بايرىمى مەزگىللىدە، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، قوراللىق ساقچى ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرى، پېشقەدەم قىزىل ئارمىيە، 8 - ئارمىيە ئەسكەرلىرى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى پېشقەدەم كادىرلاردىن، ئىنقىلابتا يارلانغان، مېيىپ بولۇپ قالغان ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن بوشانغان، چېكىنگەن ھەربىيلەر ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىدىن ھال سوراش بۇيۇملىرى سوۋغا قىلىش، چاي زىياپىتى ئۇتكۈزۈش، پوچاكزا ئېتىش، شەرەپ تاختىلىرىنى ئېسىش قاتارلىق شەكىللەر بىلەن ھال سورىدى. 1951 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 12 - ئاينىڭ 24 - كۈنىگىچە شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە ھەر قايسى ساھەلەر ئامېرىكىغا قارشى ئۇرۇش - چاۋشەنگە ياردەم بېرىش ئۇرۇشىغا ياردەم بېرىش يۈزىسىدىن 250 مىڭ 671 يۈەنلىك ئالتۇن دوللار ، 27 مىليون 868 مىڭ 985 يۈەن خەلق پۇلى، 1203 يۈەن يېگى پۇل، 3492 دانە كۆمۈش تەڭگە، 42 دانە يامبۇ، 2 سەر بىر مىسقال

7 پۈتۈن ئالتۇن ئىتتىپاقى قىلدى. 1952 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈندىن 12 - ئاينىڭ 7 - كۈنىگىچە جەمئىي 4 مىليون 486 مىڭ 850 يۈەن خەلق پۇلى ئىتتىپاق قىلدى. 1951 - يىل 3 - ئايدىن 8 - ئايغىچە مەركىزىي كومىتېتنىڭ «ھەر بىر ئادەمنى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشەنگە ياردەم بېرىش تەرىپىمىزگە ئىگە قىلىش» دېگەن كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، كادىرلارنى ئاجرىتىپ يېزىلارغا چۈشۈرۈپ سۈھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىش، نامايىش قىلىش، «يېڭى دېموكراتىيە ئىتتىپاقى تېياتىر ئۆمىكى»نى يېزىلارغا چۈشۈرۈپ ئويۇن قويغۇزۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق تەشۋىقات ئېلىپ باردى. نامايىشقا قاتناشقانلار 3000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) گە، ئاڭلىغۇچىلار 13 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

1950 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ پۈتۈن جۇڭگونى ئازاد قىلىش، بولۇپمۇ 10 مىڭ چاقىرىملىق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ ئۆتۈش، شىنجاڭنى ئازاد قىلىش جەھەتلەردىكى تۆھپىسىنى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، كۆچا، توقسۇ، شايار ناھىيىلىرىدىكى ئامما بىرلىشىپ كۆچادا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئوفىتسېر - ئەسكەرلىرىگە لەۋھە تەقدىم قىلىپ، ھۆرمىتىنى بىلدۈردى ھەم 850 جۈپ ھەربىي ئايىغ، 350 جۈپ يېپەك پايپاق تەقدىم قىلدى. شايار ناھىيىسى كۆچادا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 120 دانەن ئۇرۇقلۇق بۇغداي، 5 دانەن ئۇرۇقلۇق ياغلىق دان، 1500 جىڭ ئۇرۇقلۇق پۇرچاق، 40 دانەن ئۇرۇقلۇق شال، 40 جىڭ كۆكتات ئۇرۇقى، 600 تۈياق قوي، 500 توخۇ، 280 دانە ياغاچ ماتېرىيال تەقدىم قىلدى. 1953 - يىلى رايونلۇق، يېزىلىق ئەمگورلۇق قىلىش كومىتېتى قۇرۇلدى. 3 - ئايدا ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيى ئېچىلدى؛ «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىدا ناھىيە بازىرىدا تەبرىكلەش يىغىنى ۋە ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى سۈھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ناھىيىدىكى 9 ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش ئائىلىسىگە، 157 ھەربىيلەر ئائىلىسىگە، 32 ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەر ئائىلىسىگە، 30 جاماەت خەۋپسىزلىكى جەڭچىسى ئائىلىسىگە شەرەپ تاختىسى ئېسىلدى، ھەم ئامما ئۈزلۈكسىدىن 6 مىليون 980 مىڭ 700 يۈەن (كونا پۇل)، 111 مىڭ 5.562 كىلوگرام قارا ئاشلىق ئىتتىپاق قىلدى. يەر ئىسلاھاتىدا 240.97 مو يەر، 9 ئېغىز ئۆي، 9 تۈياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 275 كىلوگرام قارا ئاشلىق، 38 دانە دېھقانچىلىق سايمانى قاتارلىقلار ئېھتىياجلىق كىشىلەرگە تەقسىملەندى.

1955 - يىل 4 - ئايدىن 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە ھەربىيلەر، ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، مېيىپ بولۇپ قېلىپ ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىيلەر تەكشۈرۈپ تىزىملاندى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى ئىگىلەندى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان تېرىلغۇ ئۇلىغى ۋە ئەمگەك كۈچى يوق ئىنقىلابىي قۇرۇلۇش ئائىلىسى 2، ئادەمى 2؛ ھەربىيلەر ئائىلىسى 56، ئادەمى 291 (بۇنىڭ ئىچىدە جاماەت خەۋپسىزلىكى جەڭچىلىرىنىڭ ئائىلىسى 31)، ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىي 51، مېيىپ بولۇپ قېلىپ ھەربىي سەپتىن بوشانغان ھەربىي 4، بۇنىڭ ئىچىدە 3 - دەرىجىلىك A ئۇلۇچەملىك، خىزمەتتىكىسى بىر، 3 - دەرىجىلىك B ئۇلۇچەملىك، خىزمەتتىكىسى 2، 1 - دەرىجىلىك، يېزىدا تۇرۇشلۇقى بىر، بۇلار ئىچىدىكى تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىقى بارلىرىغا نەپىقە ۋە قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى.

1959 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ناھىيە بويىچە ھەربىي سەپتىن بوشانغان، مېيىپ ھەربىيلەر سۈھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىلغار خىزمەتچىلەر يىغىنىغا قاتنىشىدىغان 2 ۋەكىل سايلاپ چىقىلدى.

1973 - يىل 1 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش كومىتېتى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

1982 - يىل 1 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ناھىيىلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1985 - يىلى باھار بايرىمى، قۇربان ھېيت ۋە «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە بايرىمىدا، ناھىيىلىك «ئىككىنى

همسايه قىلىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ ئەزالىرى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنى باشلاپ ناھىيىدە، تۇرۇشلۇق قىسىمغا بېرىپ، قىسىمدىكى بارلىق كومانىدىر - جەڭچىلەردىن ھال سورىدى، ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى 11 نەپەر «ئوچ پېشقەدەم»لەرنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇلارنى يوقلىدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايىتىدە ئېچىلغان خەلق ئىشلىرى خىزمىتى يىغىنىدا، شايار ناھىيىسى خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولۇپ باھالىنىپ، بىر لەۋھە بىلەن تەقدىرلەندى. 1989 - يىلى ئارمىيىنى همسايه قىلىش ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە ھال سوراش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، 4380 يۈەن چىقىم قىلىندى.

Ⅱ باب

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

§ 1 . ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىل) يازدا ئۆگەن دەريانى توسمىسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، ناھىيىنىڭ غەربىي يېزىسىدىكى ياقابۇلاق، كۆكبويۇن، سەككىزئوتاق، مىرزاسارائ(ھازىرقى تۆگمەنبېشى، قۇرما، چاڭگاتبرەك ئەتراپلىرى) دىن ئىبارەت تۆت مەۋزىني كەنتنىڭ يەرلىرىنى سۇ بېسىپ كېتىپ، زىرائەتلەردىن ھوسۇل چىقمىدى. 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەر بېجى ھېسابىدا ئېلىنىدىغان 35 داەن 6 كۆرە 3 شاڭ ئاشلىق، 50 مىڭ 631 جىڭ ئوت - سامان، پاختا بېجى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان 3 مىسقال 7 پۇڭ كۈمۈشنى كېچىكتۈرۈپ مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىل) كۈزدىن كېيىن ئېلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى.

1950 - يىلى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم ئىش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلۈپ، كەلكۇن، مۇلدۇر، ھاشارات ئاپىتى، بوران ئاپىتى، ئۇششۇك قاتارلىق تەبىئىي ئاپەتلەر كۈرۈلگەندە، يېزا ئىگىلىك بېجىنى كېمەيتكەن ۋە كەچۈرۈم قىلغاندىن سىرت، يەنە زور مىقدارىدا قۇتقۇزۇش پۇلى ۋە قۇتقۇزۇش قەرز پۇلى تارقىتىلدى. 1953 - يىلى ئەتىيازدا بۇغدايلىقلارىدا سېرىق چۈشۈش كېسىلى كۈرۈلگەندە، كۆچا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پونكىتىنىڭ يېتەكچىلىكى بىلەن رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن (كونا پۇل) خىراجەت قىلىپ، دېھقانچىلىق دورىسى سېتىۋېلىپ، بۇ كېسەللىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ئالدىنى ئالدى، ئەمما كېيىن قاتتىق يامغۇر يېغىپ كېتىپ، ئالدىنى ئېلىش ئۇنۇم بەرمەي 13 مىڭ 413 مو يەردىكى بۇغدايىنىڭ ھوسۇلى ئېغىر دەرىجىدە كەملەپ كەتتى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئۇدا قارا يامغۇر يېغىپ، شور ئېقىن سۇ قايتۇرۇش چۈشۈرگىسىنى يار ئېلىپ كېتىپ، 40 نەچچە مېتىرلىق توسمىنى ئاقتۇرۇۋەتتى، 2 يېزىنى سۇ بېسىپ كەتتى. 8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى يەنە مۇلدۇر ئاپىتىگە ئۇچرىدى. شۇ يىلى ھاشارات ئاپىتى، كېسەل ئاپىتى، كەلكۇن ۋە مۇلدۇر ئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 5. 577 مو بۇغداي، 7321 مو كۆمىسقوناق، 6. 178 مو كېۋەز، 70 مو قىچا، 21 مو شال ۋە 8. 206 مو قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى، 498 تۈياق قوي، كالا ئۆلدى، 21 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى. ھۆكۈمەت 7. مىليون 320 مىڭ يۈەن (كونا پۇل)

قۇنتۇزۇش پۈلى تارقاتتى ھەم ئامىنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزىنى قۇنتۇزۇشقا تەشكىللەپ، ئاپەت ۋە قەھەتچىلىكتىن ئۆتكۈزدى.

1984 - يىل 5 - ئايدا قاتتىق بوران ۋە مۆلدۈر يېغىمەھەللە، قىزىلبايراق، نۇرباغ، قايلور يېزىلىرىدىكى 90 مىڭ 576 مو زىرائەتنى ئاپەتكە ئۇچراتتى، 32 مىڭ 169 مو يەردىكى زىرائەت پۈتۈنلەي ۋەيران بولدى، ئاپەتكە ئۇچرىغان 20 مىڭ 586 ئادەم ئىچىدە 10 مىڭ 133 ئادەم نۇقتىلىق قۇنتۇزۇشقا ئېرىشتى، 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تارىم دەرياسىدىن كەلكۈن تېشىپ، تاكى تارىم يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغىچە بېسىپ، تارىم يېزىسى ۋە 1 - ، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنى كەلكۈلەمدە ئاپەتكە ئۇچراتتى.

شايار ناھىيىسىدە كۆرۈلگەن تەبىئىي ئاپەتلەر ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قۇنتۇزۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 2

ۋاقتى	ئاپەت تۈرى	ئاپەت ئەھۋالى	ۋەيران بولغان كۆلەم (مو)	ئېغىر ۋەيران بولغان كۆلەم (مو)	ئىقتىسادىي زىيان	قۇنتۇزۇش ئەھۋالى
1912 - يىل 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى	كەلكۈن	ياقاۋۇلاق قاتارلىق 4 كەنتنىڭ زىرائەتلىرىنى سۇ بېسىپ كەتتى		2576		شۇ يىللىق يەر بېجى 1914 - يىلى كۆزدە تاپشۇرۇشقا كېچىكتۈرۈلدى
1950 - يىل 7 - ئاي	سۇ ئاپىتى	قايلور، ئاقدۆڭ قاتارلىق 3 كەنتنىكى مايسىلارنى سۇ بېسىپ كەتتى، 375 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ كەتتى	5687	4927		شۇ يىلى 106 مىڭ 20 مىڭ قۇنتۇزۇش ئاشلىقى تارقىتىلدى، شۇ يىللىق يېزا ئىگىلىك بېجى كەچۈرۈم قىلىندى، كادىرلار ئامىنى تەشكىللەپ، ئۆيلەرنى رېمونت قىلىشقا قاتناشتى، ماكانلارنى قايتا قۇرۇشقا ياردەم بەردى.
6 - 8 - ئايغىچە	مۆلدۈر	15 مەۋرىي كەنتنىڭ زىرائەتلىرىنى سوقۇۋەتتى		4153	تەخمىنىي ھېساب لىغاندا شۇ يىللىق ھوسۇل كېمەيدى	
12 - ئاي	سۇ ئاپىتى	ئاقشەبرەق كەنتىدە بىر كالا، 15 قوي سۇدا تۇنجۇقۇپ ئۆلدى، 37 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى		2742 كۆزگى بوغداي	400 دادەن، يەنى 72 مىڭ كىلوگرام	
1953 - يىل 3 - 6- ئايغىچە	ھاشارات ئاپىتى	ناھىيە بويىچە بۇغدايلارنى ئومۇمىيۈزلۈك ئال كېسىلى كۆرۈلدى	20000	16000	ھوسۇل 10% — 30% كەمەيدى، 1 مىليون 300 مىڭ يۈەن خورىدى (كونا پۇل)	شۇ يىلى 7 مىليون 320 مىڭ يۈەن قۇنتۇزۇش پۇلى (كونا پۇل) تارقىتىلدى
8 - ئاينىڭ 13 - كۈنى	مۆلدۈرلۈك يامغۇر	21 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى، 498 تۈۋاق چارۋا ئۆلدى، پۈتۈن ناھىيە خەلقىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىدى	34177	20764		نۇقتىلىق قۇنتۇزۇش پولغا قويۇلدى، ئامما ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۆزىنى قۇنتۇزۇشقا تەشكىللەندى

1957 - يىلى	مۆلدۈر، سۇ ئاپىتى	ئۇرباغ، باتتاقشەھەر، ئاچادۆلەك، قايلۇر يېزا-لىرى ئاپەتكە ئۇچرىدى	43000	21300	ئاشلىق ھوسۇلى 20% — 50% كەمەيدى	10 مىڭ 771.53 يۇەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقا-تىلدى، كادىرلار 11 مىڭ 723 يۇەن گىتانە قىلدى، ئاسما تەشكىل-لىنىپ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈپ، يار ئېغىزى ئېتىلدى، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇ-لۇپ، 85 مىڭ يۇەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 9 - كۈنى	قارا يامغۇر	ئۆگەن دەرياسىدىكى كەلكۈن سۈيى شىددەت بىلەن تېشىپ، توسمە-نى يار ئېلىپ كېتىپ، 4 - رايوندىكى قايلۇر، 1-رايوندىكى ئاقدۆلەك يېزىلىرىنى سۇ بېسىپ كەتتى		19478	105 مىڭ جىڭ ئاشلىق زىيانغا ئۇچرىدى، 33 تۇ-ياق قوي ئۆلدى	
1960 - يىل	قۇرغاقچىلىق، يامغۇر	بۇ يىللىق ھاۋا رايى بىنورمال بولدى، قۇر-غاقچىلىقتىن كېيىن توختىماي يامغۇر يا-دى، ئەتىياز سوغۇق، كۆز قىرولۇق بولدى	132448	59978	354 ئېغىز ئۆي، 149 ئېغىز قوتان ئۆرۈلدى	
1961 - يىل	قۇرغاقچىلىق، بېغىن	شۇ يىلى قۇرغاقچىلىق، بېغىن ئاپىتىدىن باشقا، ھاشارات، مۆلدۈر ئا-پەتلىرىمۇ كەينى - كەينىدىن يۈز بەردى	115674	تەخمىنەن 80مىڭ	ئاشلىق ھوسۇلى 5 مىليون 700 مىڭ جىڭ كەمەي-دى	
1962 - يىل	بوران، ھاشارات، سۇ، مۆلدۈر	شۇ يىلى پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىدى	40321	37643	يىللىق ئاشلىق ھوسۇلى 7.7% كەمەيدى	34 مىڭ يۇەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقا-تىلدى
1963 - يىل	قىرو، ئۇششۇك، كېسەل، ھاشارات	كېچىك كۆلەملىك مۆلدۈر، چوڭ كۆلەم-لىك ئۇششۇك بۇنىڭغا ئۆلاپلا ھاشارات ئاپىتى ۋە شورلىشىش كۆرۈلدى	227303	126751		33 مىڭ يۇەنلىك ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1965 - يىل		كۆپ خىل تەبىئىي ئاپەتلەر كەينى - كەينە-دىن يۈز بەردى	54760	53741	1 مىليون 630 مىڭ جىڭ ئاش-لىق، 71 مىڭ 837 جىڭ پاختا ھوسۇلى كەمەيدى	
1981 - 1982 - يىللىرى		تەبىئىي ئاپەت 5974 ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈ-رۈپ قويدى				220 مىڭ جىڭ ئاش-لىق، 2759 مېتىر رەخت، 599 دانە كە-مگىز تارقىتىلدى، بۇلارنى پۈلغا سۈندۈر-غاندا 30237.35 يۇەن-گە توغرا كېلىدۇ
1984 - يىلى	مۆلدۈر	5 - ئاينىڭ 9 -، 17 -، 22-، 24 - كۈنلىرى 4 قېتىم مۆلدۈر بېغىپ، ناھىيىنى كەلكۈندە-ئاپەتكە ئۇچراتتى	32169	16000		
1984 - يىل 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى	سۇ	تارىم دەريادا كەلكۈن تېشىپ، يېزىلىق مۇكۈمەتنى سۇ بېسىپ كەتتى	10160	2930	321 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى، 165 تۈياق چارۋا ئۆلە-دى، 374 مىڭ 216 يۇەنلىك زە-يان كۆرۈلدى	

1986 - يىلى	سۇ	ئۆگەن دەريالىرىنى يار ئېلىپ كېتىپ، 520 كەنت ئاھالىلار گۈرۈپ-پىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى			110 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى
1987 - يىلى	مۇلدۇر	8 - ئاينىڭ 2- كۈنىدىن 3 - كۈنى كەچكىچە مۇلدۇر يېغىپ، 108 كەنت ئاھالىلار گۈرۈپ-پىسى ئاپەتكە ئۇچرىدى	47547	6 مىليون 948 مىڭ 700 يۈەن	810 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، كادىرلار 100 مىڭ يۈەن پۇل، كىيىم - كېچەك، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 3 مىليون 480 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىئانە قىلىدى
1988 - يىلى	بوران، مۇلدۇر	200 مىڭ مودىن كۆپ-رەك يەر ئاپەتكە ئۇچرى-دى، 1033 ئۆيدىكى قوي، 13 ئۆيدىكى كالا ئۆلدى، 69 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلـ-دى	97167	28137	3 قېتىمدا جەمئىي 750 مىڭ كىلوگرام ئاشلىق، 249 مىڭ يۈەن پۇل تارقىتىلدى، 110 مىڭ يۈەن باج كەچۈرۈم قىلىندى
1991 - يىلى	قارا يامغۇر	5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كەچتىن ئېتىبارەن سائەت 2گىچە قارا يامغۇر يېغىپ كېيىن مۇلدۇر يېغىدى	44233	ئىقتىسادىي زىيان 8 مىليون 10 مىڭ يۈەن بولدى، 2 مىليون 900 مىڭ كىلوگرام ئاشـ-لىق، 4165 تونىنا پاختا كەم ئېلىنـ-دى، 6 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلدى	ناھىيە بويىچە كادىرلار ۋە ئامما 161 مىڭ 892.4 يۈەن ئىئانە قىلىدى، 80 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىلدى، ئامما 226 مىڭ 700 كىلوگرام ئاشلىق ئىئانە قىلىدى
1992 - يىلى	مۇلدۇر	5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مۇلدۇر يېغىپ ئىككى ئادەم، 15 ئۆيدىكى چوڭ چارۋا، 2021 ئۆيدىكى قوي ئۆلدى	2257	2180	
1993 - يىلى	قۇرغاقچىلىق	يازنىڭ دەسلىپىدە قۇرغاقچىلىق، يازنىڭ ئاخىرى ۋە كۈزنىڭ بېشىدا ھاشارات ئاپىتى كەڭ كۆلەمدە يۈز بەردى	280000	650 تونىنا ئاشـ-لىق، 1680 تونىنا پاختا، 20 تونىنا ياغلىق دان ھوسۇـ-لى كېمەيدى، 493 تونىنا ئاشلىق كەملىدى	60 مىڭ يۈەن ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىـ-تىلدى

§ 2 . نامراتلارغا ياردەم بېرىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا بازار ۋە يېزىلاردىكى ھەر سىلەتتىن بولغان سالتاڭ - سايات، يېتىم - يېسىر ياشانغان، ئاجىز، كېسەل ۋە مېيىپلارغا ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى كېسىنىش ۋە تۇيۇنۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. ھەر يىلى قىش بىلەن ئەتىياز ئارىلىقىدا، يېزا(بازار)لىق ھۆكۈمەت كادىرلارنى ئامما ئارىسىغا چۆكۈپ تەكشۈرۈپ نامراتلارنى زىيارەت قىلىپ تىزىملاپ چىقىشقا تەشكىللىدى. كېيىن ئاممىنى يىغىپ، باھالاپ ياردەم بېرىدىغان ئوبيېكتلارنى بېكىتىپ، بالاڭ چىقىرىپ ئېلان قىلدى، دەرىجە بويىچە قۇتقۇزۇش پۇلىنى تارقىتىپ بەردى.

1958 - يىلدىن ئىلگىرى خاسلا ياردەم بېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. كېيىن خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلۇپ،

يېزىلاردىكى نامراتلارنىڭ يېيىش، ئىسىنىش جەھەتتىكى قىينىچىلىقى ۋە تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى بىر تۇتاش ھەل قىلدى، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى قۇتقۇزۇش پۇلىنى چۇشۇرۈپ بەردى. ناھىيە بازىرىدىكى بىر قىسىم نامرات يالغۇز، تۇل ياشانغانلار ياشانغانلار ساناتوريىسىگە قويۇل قىلىندى، تۇرمۇشتا ئۇزۇننىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغانلىرىغا دەرىجە بويىچە يۇقىرىغا يوللاپ تەكشۈرتكەندىن كېيىن، قەرەللىك ھالدا بەلگىلىك مىقداردا ياردەم بېرىلدى. دېھقان، چارۋىچى ئائىلىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۇزۇنى قۇتقۇزۇشىغا ياردەم بېرىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى ھەل قىلىپ بېرىلدى، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئائىلىۋى قوشۇمچە كەسىپ بىلەن ئوبدان شۇغۇللىنىشىغا ئىلھام بېرىلدى.

1983 - يىلدىن كېيىن ئاساسلىقى پارتىيە ئەزالىرىنى يادرو قىلىپ، باي ئائىلىلەرنى تەشكىللەپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «نامراتلارنى يۆلەشنى ھۆددىگە بېرىش» يولغا قويۇلدى. 1987 - يىلى ناھىيە بويىچە نامرات ئائىلىلەرگە 100 مىڭ يۈەن نەق پۇل، 3 مىليون 480 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئىئانە قىلىندى. 1988 - يىلى نامرات ئائىلىلەر ئۈچۈن 12 مىڭ 533 كىلوگرام خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 45 مىڭ 735.37 يۈەن قىممىتىدىكى كىيىم - كېچەك سېتىۋېلىندى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى مول ھوسۇل ئالغان ۋە ئاپەت يېنىك بولغان رايونلاردىكى دېھقانلارنى تەشكىللەپ نامرات ئائىلىلەرگە 226 مىڭ 700 كىلوگرام ئاشلىق ئىئانە قىلدى.

Ⅲ باب

نامراتلارنى يۆلەش خىزمىتى

شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى ئۇزۇن مەزگىلگىچە مەملىكەتتىكى باشقا جايلارنىڭكىدىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەچكە، ئاپتونوم رايون بويىچە نامرات ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن، 1990- يىلىغا كەلگەندە ئاندىن نامراتلىقتىن قۇتۇلغان.

يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئۆستۈرۈپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىجتىمائىي ياردەم، ئۆسۈمسىز قەرز، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەش قاتارلىق جەھەتلەردە ياردەم بەردى ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ئىلھام بەردى.

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە شايار ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى يېزىلاردىكى نامرات ئائىلىلەرگە قارىتا ئىزچىل «قان بېرىش تېپى» دىكى قۇتقۇزۇش ئۆسۈلىنى قوللىنىپ، ئۇلارغا ھەر يىلى نورمىلىق ئاشلىق، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە قاتارلىق بىر قىسىم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى تارقاتتى. ھەر يىلى ئىجتىمائىي ياردەمگە ئېرىشىپ تۇرسىمۇ، ھەر يىلى نامرات تۇرۇۋەردى، دۆلەت ۋە جەمئىيەت ئۇرغۇن مالىيە كۈچى ۋە ماددىي كۈچ سەرپ قىلغان بولسىمۇ، نامرات دېھقان، چارۋىچىلار نامراتلىقتىن قۇتۇلالمايلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ تاينىۋېلىش ئىدىيىسىنى كۈچەيتمۇەتتى. 1983 - يىلدىن كېيىن، باشقا جايلارنىڭ تەجرىبىسىنى ئۆرنەك قىلىپ، خەلق ئىشلىرى مىنىستىرلىكىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىپ، «قان بېرىش تېپى» دىكى قۇتقۇزۇشنى «قان ئىشلەش تېپى» دىكى يۆلەش ئۆسۈلىغا ئۆزگەرتىپ،

تۇرمۇشقا كېرەكلىك ماددىي بۇيۇملارنى تارقىتىش خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسىنى ئىشلەپچىقىرىشقا يارىدەم بېرىشكە يۆتكەپ، ئۇلارنى ئۆزى بايلىق يارىتىش ئارقىلىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى ئىلگىرى - كېيىن پەن - تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش، كۆچمە قوي پادىلىرى ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش، كارخانا قۇرۇپ نامراتلارنى يۆلەش قاتارلىق ئۈسۇللارنى قوللانىدى ھەمدە نامراتلارنى يۆلەش ماددىي ئەشيالىرىنى يىغىپ، نۇقتىلىق يارىدەم بېرىپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ قىيىنچىلىقىنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىشكە تىرىشىپ، ئۇلارنى بەلگىلىك ئىقتىساد توپلاش ئارقىلىق تەبىئىي ئاپەتلەرنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرالايدىغان قىلدى.

نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغىنى تارقىتىشتا، %50 ھەقلىق ۋە %50 ھەقسىز بولۇش چارىسى بولغا قويۇلۇپ، ھەقلىق قىسمى 3 يىلدا قايتۇرۇۋېلىنىپ، يەنە داۋاملىق ئوبوروت قىلىنىپ نامراتلار يۆلەندى. نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى نامرات ئائىلىلەرنى «تۇرمۇشتا يۆلەنچۈككە، كېيىنىش، تويۇنۇشتا كاپالەتكە ئىگە قىلىش» قىلغان ئەھۋالى ئاستىدا، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلدى.

1984 - يىلى 142 مىڭ 900 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى ئاجرىتىلىپ، 685 ئائىلە، 3666 ئادەم يۆلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى 95 مىڭ 900 يۈەن؛ كوللېكتىپنىڭ توپلىغىنى 15 مىڭ 500 يۈەن؛ قەرز پۇل 31 مىڭ 500 يۈەن. 1985 - يىلى 1000 نامرات ئائىلىنى نامراتلىقتىن يۆلەش پىلانلىنىپ، ئەمەلىيەتتە 920 نامرات ئائىلە، 5133 ئادەم يۆلەندى، بۇنىڭغا 176 مىڭ 200 يۈەن ئاجرىتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە يۇقىرىنىڭ ئاجراتقىنى 60 مىڭ يۈەن؛ خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى توپلىغىنى 72 مىڭ 200 يۈەن؛ يېزىلىق كوللېكتىپنىڭ غەملىگىنى 44 مىڭ يۈەن. 1986 - يىلى جەمئىي 192 مىڭ 950 يۈەن توپلىنىپ، نامراتلارنى يۆلەش ئۈچۈن 848 تۈياق قوي، 157 تۈياق قوش كالىسى، 88 تۈياق ئېشەك، 464 قول ھارۋىسى، 86 دورا پۈركۈگۈچ، 68.2 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە 86 دانە يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى سېتىۋېلىندى. بۇ چارۋىلار نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھەقسىز ئىشلىتىشى ۋە بېقىپ كۆپەيتىشىگە بېرىلدى، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، بۇرۇنقى چارۋىلارنى ئەسلى سانى بويىچە قايتۇرغۇزۇپ، يەنە باشقا نامرات ئائىلىلەرگە بېرىلىدىغان بولدى. 1988 - يىلى 28 مىڭ 800 يۈەن خىراجەت قىلىنىپ، 2052 تۈياق قوي سېتىۋېلىنىپ، مۇشۇ خىل نامراتلارنى يۆلەش تۇرنىگە ئىشلىتىلدى. 1983 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان 7 يىلدا 5214 نامرات ئائىلە يۆلەندى. 5048 نامرات دېھقان، چارۋىچى ئائىلىسى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %4.96 كە يەتتى. 7 يىلدا جەمئىي 797 مىڭ 600 يۈەن نامراتلارنى يۆلەش مەبلىغى سەرپ قىلىنىپ، 3557 تۈياق نامراتلارنى يۆلەش قويىدىن سىرت، يەنە نامرات ئائىلىلەر ئۈچۈن 657 تۈياق قوش كالىسى، 172 تۈياق ئېشەك، 1372 قول ھارۋىسى، 86 ساپان، 57 كىچىك سېيالكا، 210.5 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت سېتىۋېلىندى. قالغان 166 ئائىلىدىكى 1054 ئادەم زېھنى ئاجىز ۋە ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىدىن قالغانلار بولۇپ، ئۇزۇن مۇددەتلىك قىيىنچىلىقى بار ئائىلە قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، يارىدەم ۋە قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى نامراتلارنى يۆلەش ئىشىنى تەشكىللىگەندىن سىرت، ناھىيىدىكى ئالاقىدار تارماقلارمۇ نامراتلارنى كۆپ خىل ئېتىبارلار بىلەن تەمىنلىدى، سەھىيە ئىدارىسى نامرات ئائىلىلەرنىڭ داۋالىنىش خىراجىتىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، سۇ ئىشلىرى ئىدارىسى سۇ پۇلىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، مالىيە ئىدارىسى يېزا ئىگىلىك بېجىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى، مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىدارىسى نامرات ئائىلىلەردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش بەدەل پۇلىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى ھەمدە ئۇلارغا ئوقۇش يارىدەم پۇلى تارقىتىپ بەردى، كەنت كوللېكتىپى نامرات ئائىلىلەرنىڭ ھاشىرىنى كېمەيتتى ۋە كەچۈرۈم قىلدى. ھەرقايسى تارماق ماسلىشىپ، نامرات ئائىلىلەرنىڭ بالدۇرراق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا تۈرتكە بولدى.

1985 - يىلى شايار ناھىيىسى بىلەن قىزىلبايراق يېزىسى نامراتلارنى يۆلەشتە بىردىن قىزىلبايراققا ۋە 15 مىلگ يۆنىدىن مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

1988 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ھۆكۈمەت شايار ناھىيىسىگە «خەلق ئىشلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نامنى بېرىپ، بىر لەۋھە تەقدىم قىلدى.

1990 - يىلى شايار ناھىيىسى نامراتلىقتىن قۇتۇلغان ناھىيىلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

پەن - تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش 1986 - يىلدىن كېيىن پەن - تېخنىكا ئارقىلىق نامراتلارنى يۆلەش قانات يايدۇرۇلدى. خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى باش بولۇپ، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى، يېزىلىق ئىگىلىكىگە ئالاقىدار ئىدارىلەر ماسلىشىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى كېڭەيتىپ، يېزىلار ئۆچۈن ئۆسۈملۈك قوغدىغۇچىلارنى ھەقسىز تەربىيىلەپ بەردى، كېۋەز تېرىش ۋە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئاچتى. «1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنىستىتۇتىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى 175 نامرات ئائىلىنى ھۆددىگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىلمىي تېرىقچىلىق ۋە باقمىچىلىق قىلىشىغا ياردەم بەردى. 5 يېزا، بىر بازاردا نامراتلارنى يۆلەش ئىقتىسادىي گەۋدىسىدىن 6نى تەشكىللەپ، ئۇلارنىڭ سېمونت قۇيۇلمىلارنى پىششىقلاش، ئۇن تارتىش، توقۇمىچىلىق، قوي يۇڭى پىششىقلاش، بېلىق بېقىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا ياردەم بەردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تېخنىكا ئۆگىنىۋېلىپ، بەزىلىرى مۇقىم كەسىپكە ئىگە بولۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلدى.

Ⅳ باب

ئىجتىمائىي كاپالەت

1949 - يىلدىن ئىلگىرى كۆچادا «دارىلئاجىزىن» ، «قۇتقۇزۇش ساناتورىيىسى» تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شايار ناھىيىسىدىكى بىر قىسىم ئىگە - چاقسىز يوق مېيىپلار ئۇ يەرگە ئاپىرىپ بېرىلەتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرىنى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى باشقۇردى. خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى دۆلەتنىڭ بىلەن كوللېكتىپنىڭكىنى بىرلەشتۇرۇش چارىسىنى قوللىنىپ، يالغۇز، تۇل ياشانغانلار، مېيىپلار، يېتىملەر ۋە سەرگەردانلارنىڭ تاماق، ياتقىنى ھەل قىلدى، قازا قىلغانلارنى دەپنە قىلدى.

§ 1 . مېيىپلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

1949 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ئىگە - چاقسىز يوق، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار مېيىپلارغا خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى تۇرمۇش قوشۇمچە ياردىمى بېرىپ، ئۇلارنىڭ كىيىنىش، تويۇنۇشىغا يار - يۆلەك بولدى.

1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە مېيىپلارنىڭ تۇرمۇش، ئىشقا ئورۇنلىشىش، خىزمەت قىلىش مەسىلىسىنى ھەرقايسى گۈڭشې، چوڭ ئەترەت كوللېكتىپلىرى بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ ھەل قىلدى.

1978 - يىلى بازاردا پاراۋانلىق ھەمكارلىق كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، 9 تۇرلۇك كەسىپ بويىچە 12 خىزمەت

گۈرۈپپىسى تەسىس قىلىندى، 8 مېيىپ ۋە 2 يالغۇز، تۇل ياشانغان كىشى بۇنىڭغا قوبۇل قىلىندى. 1985-يىلغىچە ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى پاراۋانلىق مۇلازىمەت كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، 10 مېيىپ، 10 ساغلام ئادەم قوبۇل قىلىنىپ، چوكامۇز زاۋۇتى، دۇكان، رېمونتخانا ئېچىلدى. خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى مەبلەغ سېلىپ بەردى، ساغلام كىشىلەر باشقۇردى، مېيىپلار يارەملەشتى، پايدىسى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە تەۋە بولدى، مېيىپلار تۇرمۇشىنىڭ يار - يۆلەكسىز ئىكە بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى. 1986 - يىلى پاراۋانلىق كوپېراتىپى 50 مىڭ يۈەن توپلاپ، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى 70 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، 987 كۈادرات مېتىرلىق بىر بىنا سېلىپ، پاراۋانلىق تىجارىتىنى قانات يايدۇردى. مېھمانخانا، دۇكان، ئاپتوموبىل رېمونتخانىسى، ئاشلىق، ياغ دۇكىنى، ياغ تارتىش دۇكىنى قاتارلىقلارنى ئېچىپ ۋە دۇكانلارنى ئىجارىگە بېرىپ، «كاشغۇ» شىركىتىنى قۇرۇپ، ئۆز تىجارىتى بىلەن ئوزۇنى باقتى، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى تەكشۈرۈپ، يېتەكچىلىك قىلىپ، بىر تۇتاش پىلانلىدى ۋە ئورۇنلاشتۇردى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرى بۇ شىركەتنىڭ مۇقىم مۇلكى بىلەن ئايلانما مەبلىغىنىڭ قىممىتى 400 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

2 § . يالغۇز، تۇل ياشانغانلارنى بېقىش

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) شايار ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى دارىلئاجىزلىر قۇرۇلۇپ، ياشانغانلاردىن 20 نى باقتى، ھەر بىر ئادەمگە يىلدا 71 يۈەن خىراجەت قىلىندى ۋە نەرسە - كېرەكلەر بېرىلدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) 12 - ئايدىن تارتىپ يالغۇز، تۇل ياشانغانلار كۆچا ناھىيىلىك قۇتقۇزۇش ساناتورىيىسىنىڭ بېقىشىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى.

1950 - يىلدىن 1957 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى يالغۇز، تۇل ياشانغانلارغا ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش خىراجىتىدىن يارەم بېرىلىپ، ئاشلىق، ياغ، پاختا ۋە ئوتۇن قاتارلىقلار تارقىتىپ بېرىلدى.

1958 - يىلى خەلق گۈڭشېلىشىش ئىشقا ئاشۇرۇلغاندىن كېيىن، گۈڭشېلار بىرلىك قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 14 ياشانغانلار ساناتورىيىسى قۇرۇلدى، خىزمەتچىلىرى 20 گە، بېقىلىدىغانلار 332 گە يەتتى، يىلدا 5500 يۈەن پۇل ئاجرىتىلدى. 113 كىگىز، 256 يوتقان، 101 قۇر كېپەنلىك، 232 قۇر قىشلىق، يازلىق كىيىم - كېچەك سېتىۋېلىندى، ئاشخانا قۇرۇلۇپ ياشانغانلارنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ھەل قىلىندى.

1959 - يىلى 200 ياشانغان كىشى ساناتورىيىگە كىردى. ياشانغانلار ساناتورىيىسىدە باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇ يىلى پۇلغا سۈندۇرۇلغان قوتقۇزۇش ماددىي ئەشيالىرى ۋە نەق پۇل 3000 يۈەنگە يېتىپ، ياشانغانلار ئۈچۈن 115 كىگىز، 269 يوتقان، 198 پاختىلىق چاپان، 199 پاختىلىق ئىشتان، 184 يالاڭ كىيىم، 28 باش كىيىم، 50 لۆڭگە سېتىۋېلىندى، سېتىۋېلىنغان ۋە يامىتىلغان ئوتتۇك 200 جۈپكە يەتتى.

1960 - يىلى ئەسلىدىكى 14 ياشانغانلار ساناتورىيىسى رەتكە سېلىنىپ، تارقاق ۋە كۆلىمى كىچىكلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ 10 غا قىسقارتىلدى، 172 ياشانغان ئادەم ساناتورىيىگە كىردى، بۇ ساناتورىيىلەر 200 دىن ئارتۇق توخۇ- غاز بېقىپ، 20 مو يەرگە بۇغداي، 15 مو يەرگە كۆممىقوناق، 18 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز، 9 مو يەرگە كۆكتات تېرىپ، كىرىمى بىلەن ئوزلىرىنى قامدىدى.

1961 - يىلى كوللېكتىپ ئاشخانا تارقىتىۋېتىلدى، ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىن 6سى ساقلاپ قېلىندى، ياشانغانلاردىن 109 ى بېقىلدى، ھەرقايسى گۈڭشې مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ساناتورىيىنىڭ باشقۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

1962 - يىلى «بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان ئائىلە» لەرنى تارقاقلاشتۇرۇپ بېقىش يولغا قويۇلدى. ناھىيە

بويىچە ياشانغانلار ساناتوريىسىدىن 6سى ساقلاپ قېلىنىپ، ياشانغانلاردىن 85 ئادەم بېقىلدى.

1963 - يىلى ناھىيە بويىچە ياشانغانلار ساناتوريىسىدىن 3ى قېلىپ، ياشانغانلاردىن 341 ئادەم بېقىلدى، بېقىش خىراجىتى ئىجتىمائىي يارەم خىراجىتىدىن چىقىرىلدى.

1966 - يىلدىن كېيىن ياشانغانلار ساناتوريىلىرى ئۆزلۈكىدىن يوقالدى، تارقاقلاشتۇرۇۋېتىلگەن يالغۇز، تۇل ياشانغانلارنى كوللېكتىپ باقىدىغان، ئىجتىمائىي يارەم خىراجىتىدىن قوشۇمچە يارەم بېرىدىغان بولدى. ئۇ چاغدا قايلور يېزىسىدىكى بىلەن بازاردىكى كونىراپ كەتكەن 2 ساناتوريىلا قالغان بولۇپ، ياشانغانلاردىن 10 نەچچە ئادەملا بار ئىدى، ھەر يىلى دۆلەتنىڭ ئىجتىمائىي يارەم پۇلىدىن 1000 يۈەندىن 2000 يۈەنگىچە يارەم بېرىلەتتى.

1977 - يىلى خەلق ئىشلىرى خىراجىتىدىن 2000 يۈەن يارەم قىلىنىپ، بازارلىق گۈڭشې ئاھالىلار بىلەن گۈڭشې ئەزالىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ ھاشارغا ئىشلەپ كېسەك قۇيۇپ، ساناتوريىنىڭ ئۆيلىرىنى يېڭىدىن سالدى. 1978 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى توقسۇ - شايار ناشيولىنىڭ غەربىگە بىر كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا جايلاشقان يېڭى ئورنىغا كۆچۈپ كىردى. بۇ ساناتوريىنىڭ كۆلىمى 52 مو بولۇپ، بېغى، كۆكتاتلىقى ۋە كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق 14 ئېغىز ئۆيى، 2 خىزمەتچىسى ۋە ياشانغان ئادەمدىن 15 ى بار بولۇپ، ھەممىسى ئىجتىمائىي يارەم خىراجىتى بىلەن تەمىنلەندى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن بۇ ساناتوريىە ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىشخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ھەر يىلى 25 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلدى، ئۆزلىرى 10 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى، قالغىنىغا قۇتقۇزۇش پۇلىدىن يارەم قىلىنىدى. شۇ يىلى گۈلباغ يېزىلىق ياشانغانلار ساناتوريىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ياشانغان ئادەمدىن 12 سى بېقىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى قۇربان ھېيىت ھارپىسىدا ناھىيە رەھبەرلىرى ئادەم باشلاپ بېرىپ ساناتوريىدىكى ياشانغانلاردىن ھال سورىدى ۋە ئۇلارغا سوۋغا تەقدىم قىلدى.

1985 - يىلدىن ئىلگىرى بېقىش ئۆلچىمى ھەر بىر ئادەمنىڭ ھەر ئايدا 15 يۈەن ئىدى، 1988 - يىلى بۇ ئۆلچەم 18 يۈەن قىلىپ تەڭشەلدى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ يارەم بېرىشى بىلەن، گۈلباغ، توۋبولدى، قايلور، يېڭىمەھەللە، قىزىلبايراق، تارىم قاتارلىق يېزىلار ئاپتونوم رايونىنىڭ «ئون ياخشى» ئۆلچىمى بويىچە ھەرقايىسىسى بىردىن ياشانغانلار ساناتوريىسى قۇردى، ئۇلارنىڭ جەمئىي كۆلىمى 15 مو بولۇپ، 270 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى، يۇنىڭ ئىچىدە گۈلباغ، يېڭىمەھەللە، توۋبولدى ساناتوريىلىرىدە ياشانغانلاردىن 20 ئادەم بېقىلدى. قالغان 2 ساناتوريىە ئوسكۇنىلەر بىلەن خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشىنى ھەل قىلىشقا قۇربى يەتمىگەچكە ۋاقتىنچە توڭرۇپ تۇردى.

1993 - يىلى ناھىيە بويىچە 4 ياشانغانلار ساناتوريىسىدە 25 ياشانغان ئادەم كۆتۈندى.

§ 3 . يېغىۋېلىش، قايتۇرۇش

1958 - يىلى مەملىكىتىمىزنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى ئۈدا نەچچە يىل ئاپەتكە ئۇچراپ، ئوزۇقلۇقنىڭ ئادەم شىنجاڭغا ئېقىپ كىردى، شايار ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى يۇقىرىنىڭ يولبورۇقىغا ئاساسەن مەخسۇس ئاپپارات قۇرۇپ كۆچمەنلەرنى كۆتۈۋېلىش، يېغىۋېلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە يۇرتىغا قايتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى.

1961 - يىل 1 - ئايدا خەلق ئىشلىرى، سىياسىي قانۇن تارماقلىرى ۋە ئالاقىدار تارماقلار بىرلىشىپ كۆچمەنلەرنى كۆتۈۋېلىش پونكىتى قۇردى، پونكىتتا 25 خىزمەتچى بولۇپ، كۆتۈۋېلىش، ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى ھەمدە توپبولدى، تاللىقنۇر، قايلور، يېڭىمەھەللە، گۈلباغ گۈڭشىلىرىدا ۋە چىمەن دېھقانچىلىق مەيدانى، بۇرۇنقى كادىرلار دېھقانچىلىق مەيدانى، تاشقى سودا ئىدارىسى دېھقانچىلىق مەيدانى، سودا ئىدارىسى دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت 9 ئورۇندا كۆچمەنلەرنى باشقۇرۇش خىزمىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 12 خىزمەتچى 2 قېتىم داخىيەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، مەخسۇس كۆچمەنلەرنى قوبۇل قىلدى.

1961 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى «شايار ناھىيىلىك كۆچمەنلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ناھىيە بازىرىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى قىسقارتىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى، خەلق ئىشلىرى بولۇمىدە ئىشخانا تەسىس قىلىندى.

1964 - يىل 8 - ئاينىڭ 14 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ 100 - قېتىملىق يىغىنىدا شايار ناھىيىلىك يىغۇلىش پونكىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش قارار قىلىندى. ئورۇنلاشتۇرغىلى بولمىدىغانلىرىدىن باشقىلىرىنى ئاساسەن خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى مەسئۇل بولۇپ ئاقسۇ ۋە كۈچادىكى يىغۇلىش، قايتۇرۇش پونكىتىغا تاپشۇرۇپ بەردى.

1967 - يىلى ناھىيىلىك كۆچمەنلەرنى يىغۇلىش پونكىتى قايتىدىن قۇرۇلدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە بولغان 4 يىلدا 8557 ئادەمنى يىغۇالدى، قايتۇردى ۋە ئورۇنلاشتۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن يۇرتىغا قايتقانلار 4003، قايتۇرۇلغانلار 58، ناھىيىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار 4496 ئۇلار ئۈچۈن دۆلەت ئاجراتقان تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش خىراجىتى 223 مىڭ يۈەن، ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىنىڭ كوللېكتىپ ئىقتىسادىدىن خىراجەت قىلغىنى 158 مىڭ 600 يۈەن.

1964 - يىلى يېڭىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان 124 ئائىلىلىك 276 كۆچمەننىڭ تۇرمۇش قېيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن 4550 يۈەن چىقىم قىلىنىپ، كەتمەن، قازان، كىگىز، يوتقان، پاختىلىق چاپان، كۆرپە، ئاياغ، باش كىيىم قاتارلىق تۇرمۇش لازىمەتلىكلىرى سېتىۋېلىندى.

1965 - يىلى 532 كۆچمەن يىغۇلىندى، قايتۇرۇلدى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە ۋە يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 296، يۇرتىغا ئۆزلۈكىدىن قايتقانلار 100، ئاقسۇ، كۈچا ناھىيىلىرىگە قايتۇرۇلغىنى 136.

1970 - يىلى ئۇرۇمچى شەھىرى، ئاقسۇ ئۆلايىتى ۋە شايار ناھىيە بازىرىدىكى ئورگانلاردىن تارقاقلاشتۇرۇلغان 884 ئائىلە، 2296 ئادەم قوبۇل قىلىندى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1971 - يىلى 119 ئائىلىلىك، 260 ئادەم قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1972 - يىلى 209 ئائىلىلىك، 699 ئادەم قوبۇل قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1975 - يىلى يىغۇلىش پونكىتى يەنە خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1978 - يىلى 378 كۆچمەن يىغۇلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 160 ى قايتۇرۇلدى.

1979 - يىلى 818 كۆچمەن يىغۇلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 661 ى قايتۇرۇلدى.

1982 - يىلى 56 كۆچمەن يىغۇلىنىپ قايتۇرۇلدى.

1985 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى قىشتا كوچىلاردا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن، ماكانسىز ئادەملەرنىڭ ياتاق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بازارلىق ھۆكۈمەتكە يىغۇلىپ قايتۇرىدىغان كۆچمەنلەرنى كۆتۈۋالىدىغان ۋاقىتلىق قونالغۇ نۇقتىسى تەسىس قىلىشنى ھاۋالە قىلدى، بۇنىڭغا ھەر يىلى 2000 يۈەن ئەتراپىدا خىراجەت چىقىم قىلىندى.

1986 - يىلى 54 ماكانسىز ئادەم يىغۇلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كۈچا يىغۇلىش پونكىتىغا ئاپىرىپ قويۇلغىنى 20 ئادەم.

1990 - يىلى 1002 ئادەم (قېتىم) يىغۇلىنىدى، 1000 ئادەم قايتۇرۇلدى، 2 ئادەم قازا قىلدى، بۇلارغا جەمئىي 1000 يۈەن چىقىم قىلىنىدى.

§ 4 . روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى بېقىش

شايار ناھىيىسىدە روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسى يوق بولۇپ، سەپرا روھىي كېسەللىككە گىرىپتار بولغانلارنى ئاقسۇغا ئاپىرىپ داۋالىتىشقا توغرا كېلەتتى. 1949 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە روھىي كېسەلگە گىرىپتار بولغان 18 كىشى قوبۇل قىلىپ باشقۇرۇلدى. جىمغۇر ياكى ئارىلاپ قوزغىلىڭچىلارنى ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قارىشىغا تاپشۇرۇلدى. ئايرىم ئائىلىلەرنىڭ قاراشقا چوڭىسى يەتمىگەن چاغلاردا، بىمارلار كوچىلارغا چىقىۋېلىپ لاغايلاپ يۈرىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى، ئەمما ئۇلارنىڭ كېسىلى ئېغىر بولمىغاچقا، جەمئىيەتكە چوڭ زىيان يەتكۈزمىدىغان ئىشلار كۆرۈلمىدى.

1988 - يىلى روھىي كېسىلى بار بىمار ياسىن ھوشۇر يەكەن روھىي كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىغا ئاپىرىپ داۋالىتىلدى، 1992 - يىلى ساقايدى.

§ 5 . يېتىم بالىلار ۋە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلارنى بېقىش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى ناھىيە تەۋەسىدە يېتىم بالىلار ۋە تاشلىۋېتىلگەن بوۋاقلار بولسا، ئۇلارنى يېغىپ ئاقسۇ ئۇلايەتلىك دارىلئېتامغا ئاپىرىپ بەردى.

خەلق ئىشلىرى تارماقلىرى كېلىشتۇرۇش ئۆسۈلىنى قوللىنىپ، جەمئىيەتتىكى بېقىۋېلىشنى خالايدىغان ئادەملەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، بۇنداق بالىلارنى باقتۇرۇپ، دۆلەتنىڭ يۈكىنى يېنىكلەتتى. 1960- يىلى يېڭى چىسەن كەنتىدىكى ھېمىت ئابباس دېگەن كىشى 6 ياشلىق بىر خەنزۇ قىزنى بېقىۋېلىپ، چوڭ قىلىپ قاتارغا قوشتى؛ 1983 - يىلى تويبولدى گۈڭشېسىدىكى خەنزۇ دېھقان يې شىجۈن بىر ئۇيغۇر قىز بوۋاقنى بېقىۋالدى، بۇ ياخشى ئىش ئەل ئىچىگە تارىدى.

§ 6 . دەپنە ئىشلىرى

شايار ناھىيىسىدە ھەر قايسى مىللەت مېيىتنى ئۆز ئادىتى بويىچە يەرگە دەپنە قىلىدۇ. ناھىيە بويىچە 141 قەۋرىستانلىق بار بولۇپ، تەخمىنەن 4444 مو يەرنى ئىگىلەيدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە قۇم بارخانلىرى تەخمىنەن 3547 مو، چۆللۈك 847 مو، تېرىلغۇ يەر 30 مو. 100 يىلدىن يۇقىرى تارىخقا ئىگە بولغانلىرىدىن 81ى، 10 يىلدىن ئاشقانلىرىدىن 60ى بار. يېڭى جۇڭگو ھاكىمىيەت تىكلىگەندىن كېيىن، خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى يىلمۇ يىل كۆپەيدى، گەرچە ئۆرپ - ئادەت ئازراق ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن مېيىتنى ياغاچ ساندۇققا سېلىپ يىلمۇ يىل كۆپەيدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن ئىككى يەردىن خەنزۇلارغا يەرگە كۆمۈشى ئاساسەن ئوخشاش. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىلگىرى - كېيىن ئىككى يەردىن خەنزۇلارغا قەۋرىستانلىق ئورنى بەلگىلەپ بەردى. ئەسلىدىكى قەبرىستانلىق ئورنى توشۇپ كەتكەچكە، 1977 - يىلى ھازىرقى ئورۇننى بەلگىلەپ بەرگەن. بازار دائىرىسىدىكى قەبرىستانلىقتىن سىرت، ھەرقايسى يېزىلاردىكى خەنزۇ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ قەبرىلىرىنى كەنت كومىتېتى ئۆزى باشقۇرۇپ، بەلگىلەپ بېرىلگەن يەرگە دەپنە قىلدى.

1991 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى ئىدارىسىگە بازار دائىرىسىدىكى خەنزۇلار قەبرىستانلىقىنى ۋاكالىتەن باشقۇرۇشنى ھاۋالە قىلدى، شۇ يىلى دەپنە ئىشلىرى خەلق ئىشلىرى تەۋەلىكىگە رەسمىي كىرگۈزۈلدى. 1993 - يىلى دەپنە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈلۈپ، 1994- يىلى رەسمىي تەسىتىقلىنىپ قۇرۇلدى. ناھىيە ۋە بازارغا قاراشلىق 5 قەبرىستانلىق (خەنزۇلار قەبرىستانلىقى 2، ئۇيغۇرلار قەبرىستانلىقى 3) بولۇپ، بازارنىڭ غەربىدىكى قۇم بارخانلىققا جايلاشقان، كۆلىمى 320 مو كېلىدۇ. ناھىيە بازىرىدا قازا قىلغان ئىگىسى چىقمىغان مېيىتلارنى ناھىيە بازىرىدىكى ساقچىخانا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ دەپنە قىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن بىر قىسىم خەنزۇلار مېيىتىنى كۆيدۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، مېيىتنى ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە كورلا شەھىرىگە ئاپىرىپ كۆيدۈردى.

V باب

نىكاھنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش

§ 1 . نىكاھ ئەھۋالى

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدىكى نىكاھلىنىش شەكىللىرى ئاساسلىقى ئاتا - ئانىلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا بويسۇنۇپ، تونۇشتۇرغۇچىلار ئارقىلىق تېپىشىپ نىكاھلىنىش، ھەسەپ - نەسەپلەر بويىچە نىكاھلىنىش، سودىلىشىش ئارقىلىق نىكاھلىنىش ۋە مەجبۇرلاش ئارقىلىق نىكاھلىنىشتىن ئىبارەت ئىدى. مىنگو دەۋرىدە گەرچە نامدا بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق تۈزۈمى يولغا قويۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يۇقىرى ئىمتىيازلىقلار ۋە بايلار يەنىلا كۆپ خوتۇنلۇق بولۇۋەردى. دىنىي قائىدە بويىچە نىكاھلىنىش ئۇسۇلىمۇ يولغا قويۇلغان بولۇپ، دىنىي زاتلار ئايەت ئوقۇپ ئەر، ئايالنىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئەر - خوتۇن بولۇشتى. لېكىن بەزى ئەرلەر كەمبەغەللىك سەۋەبىدىن 30 ـ 40 ياشلارغا كەلگەندە ئاندىن توي قىلدى. بەزىلەر ھەتتا كەمبەغەللىكىدىن بىر ئۇمۇر خوتۇن ئالالماي ئۆتۈپ كەتتى. بەزىلەر پۇل تاپقاندا خوتۇن ئالدى، پۇلنى خەجلەپ تۈگەتكەندە خوتۇنىنى قويۇۋەتتى. ئاجرىشىدىغان چاغدا ئەر ئاخۇننىڭ يېنىغا بېرىپ خوتۇنىنى قويۇپ بېرىش خېتىنى يازسىلا ئاجراشقان بولاتتى، ياكى خوتۇنىغا 3 قېتىم «تالاق» دېسە خوتۇنىنى قويۇپ بەرگەن ھېسابلىناتتى.

1950 - يىل 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» ئېلان قىلىنىپ، كونا جۇڭگو دەۋرىدىكى سودا نىكاھى، بىر ئەر كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش قاتارلىق فېئودال قالاق ئادەتلەر بىكار قىلىنىپ، ئەر - ئايالىلار باراۋەرلىكى، ئەركىن مۇھەببەتلىشىش، بىر ئەر، بىر خوتۇنلۇق بولۇش يولغا قويۇلدى. 1952 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمىسى» نىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي قىلىش يېشى، ئوغۇللارنىڭ 18 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى، قىزلارنىڭ 16 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى كېرەك، دەپ بەلگىلەندى. ئەر، ئايالىلار توي قىلىدىغان چاغدا، يېزا، رايون ۋە گۈڭشېنىڭ ھۆكۈمەت ئاپپاراتلىرىغا بېرىپ ئىلتىماس قىلىپ توي خېتى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن ئەر - خوتۇن ھېسابلىنىدىغان بولدى. توي قىلغاندا، ئاجراشقاندا قانۇنىي رەسمىيەت چوقۇم ئىجرا قىلىنىپ، بىر تەرەپنىڭ

ئاغزاكىي گېپى ياكى بىر پارچە خېتى بويىچىلا ئاجرىشىش ئۇسۇلى چەكلەندى.

بالدۇر توي قىلىش ئەھۋالىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، 1981 - يىلدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئېلان قىلغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ قانۇنى» توغرىسىدىكى تولۇقلىما بەلگىلىمىسى» نىڭ روھى بويىچە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ توي قىلىش يېشى «ئوغۇللارنىڭ 20 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى، قىزلارنىڭ 18 ياشتىن كىچىك بولماسلىقى كېرەك» دېگەن بەلگىلىمە ئىجرا قىلىندى.

1970 - يىلدىن كېيىن كېچىكىپ توي قىلىش، يەنى ئادەتتە ئوغۇللار 20 ياشتىن كېيىن، قىزلار 18 ياشتىن كېيىن توي قىلىش تەشەببۇس قىلىندى ھەمدە كېچىكىپ توي قىلغانلارنى دەم ئېلىش ۋاقتىنى ئۇزارتىپ بېرىش قاتارلىق كۆپ خىل ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرىدىن بەھرىمان قىلدى. 1980 - يىلى 2- قېتىملىق «نىكاھ قانۇنى» شايار ناھىيىسىدە ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى.

§ 2 . نىكاھ تىزىملاش

1951 - يىلى شايار ناھىيىسىدە نىكاھنى تىزىملاش يولغا قويۇلدى. يېزىدىكى ياش ئوغۇل - قىزلار رايونلۇق، يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىنى ئېلىپ ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بولۇمىگە بېرىپ نىكاھ تىزىملاش رەسمىيىتىنى بېجىردى، ناھىيە بازىرىدىكى ياش ئوغۇل - قىزلار ئۆز ئورنىنىڭ تونۇشتۇرۇش خېتىنى ئېلىپ خەلق ئىشلىرى بولۇمىگە بېرىپ نىكاھ تىزىملىتىپ توي خېتى ئالدى. 1953 - يىلى 1308 جۈپ ئەر-ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1076 ئادەم نىكاھتىن ئاجرىشىشنى ئىلتىماس قىلدى. 1955- يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نىكاھ تىزىملاش چارىسى»نى ئېلان قىلىپ يولغا قويدى، ئاممىغا قۇلايلىق يارىتىش ئۈچۈن، بۇ چارىنىڭ 1 - تارماق 1 - ماددىسىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن ناھىيىنىڭ يېزا، بازارلىرىدا نىكاھ تىزىملاش ئورنىدىن 9ى تەسىس قىلىندى. يېزىلارنىڭ نىكاھ تىزىملاش ئىشىنى يېزا ۋە بازارلار بېجىرىپ بەردى، لېكىن ئاجرىشىش ئىشى يەنىلا رايون ۋە بازاردا بېجىرىلدى. 1958 - يىلى خەلق ئۇڭشىلىشىدىن كېيىن ھەرقايسى گۇڭشې نىكاھ تىزىملاش ئىشىنى بېجىردى، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلىدىكىلىرىنىڭ نىكاھ ئىشىنى يەنىلا ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى تىزىملاپ توي خېتى بەردى. 1961- يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا 739 جۈپ ئەر - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 432 جۈپ ئەر-خوتۇن ئاجراشتى. 1962 - يىلى 1297 جۈپ ئار - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1013 جۈپ ئەر - خوتۇن ئاجراشتى. 1963 - يىلى 2264 جۈپ ئەر - ئايال نىكاھنى تىزىمغا ئالدۇرۇپ توي قىلدى، 1168 جۈپ ئەر - خوتۇن ئاجراشتى. 1967 - يىلىنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خادىملارنىڭ نىكاھ ئىشىنىمۇ بازارلىق ھۆكۈمەت تىزىملايدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1990 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە نىكاھ تىزىملاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 13 — 3

يىل	نىكاھلانغانلار (جۈپ)	ئاجراشقانلار (جۈپ)	يىل	نىكاھلانغانلار (جۈپ)	ئاجراشقانلار (جۈپ)
1990	2144	1003	1992	2783	1159
1991	3163	1299	1993	1769	693

ئون توتنجى قسىم

سىياسىي قانۇن

ئون تۆتىنچى قىسىم

سىياسىي قانۇن

I باب

جامائەت خەۋپسىزلىكى

§ 1 . جىنايى سۈلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى تەپتىشلىك

جىنايى سۈلالىسىنىڭ چيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) بەگلىك تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ قارىسىغىدا قازىيەگ مەخسۇس باشقۇرىدىغان قازىخانا تەسىس قىلىنغانىدى. شايار كىچىك ناھىيە بولغاچقا تۈتۈش، قولغا ئېلىش، قاماش ئىشلىرىنى مەخسۇس باشقۇرىدىغان پاشىايەگ يوق بولۇپ، بۇ ئىشلارنى، كۆچا قوشۇمچە بېجىرەتتى.

شايار قازىيەگى 5 - دەرىجىلىك ئەمەلدار ھېسابلىناتتى. ئۇلتۇرۇش - ئۇلتۇرمەسلىككە ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى ھاكىمبەگنىڭ قولىدا ئىدى.

ئەينى ۋاقىتتا جىنايى ئىشلار قانۇن - نىزامى، رەسمىي يازما مۆججەتلەرمۇ يوق ئىدى. بەگ سوراق قىلىش، ھۆكۈم قىلىشتا ئاساسەن شەرىئەتكە ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ رايىغا باقاتتى.

جىنايى سۈلالىسىنىڭ گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ناھىيە قۇرۇلدى. گۇاڭشۈ 32 - يىلى (1906- يىلى) ئامبال جالاڭ شياۋبو ناھىيىلىك يامۇلنى قۇردى، يامۇلغا بىر نەچچە تەپتىش، ساقچى قويدى، ئۇلار چارلاشقا، ئامانلىق قوغداشقا مەسئۇل بولدى. ئۇلارنىڭ خىزمەت مەسئۇلىيىتى كېچە - كۈندۈز چارلاش - كۆزىتىش، ئوغرىلارنى تۇتۇش، ئەرز - دەۋالارنى سوراش، گۇناھكارلارنى تۇتۇپ تۇرۇش، جازا ئىجرا قىلىش، تۇرمە بېقىش، يەرلىكنىڭ تەرتىپىنى ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئىدى.

ئەينى چاغدا بارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرى ۋە چېگرا ئامانلىق ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئامبال بۇۋاستە قوماندانلىق قىلاتتى. ھەر بىر يېزىغا 1 — 3 كىچە شاڭيو قويۇلاتتى ھەمدە 2 - 3 كىچە ئادەم شاڭيۇلارغا ھەمكارلىشىشقا ئەۋەتىلەتتى، ئۇلار ئاتلىق چارلاپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغدايتتى، يېزىدىكى تالاش - تارتىشلارنى مۇرەسسە قىلاتتى. شۇەنتۇڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) ناھىيە تەپتىشى ساقچىغا ئۆزگەرتىلدى، بۇ شايار ناھىيىلىك ساقچى ئاپپاراتىنىڭ باشلىنىشى بولۇپ قالدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مەخسۇس تەپتىش، كاتىپ، ساقچى باشلىقى، چارلىغۇچى مىرشاب تەسىس قىلىنىدى. جەمئىي 20 ئادەم بار ئىدى. ئۇلار جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغدايتتى ۋە ساقچىلار باشقۇرۇشقا تېگىشلىك باشقا ئىشلارنىمۇ باشقۇراتتى.

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە ساقچى ئىدارىسى

مىنگودىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدە ساقچىخانا تەسىس قىلىندى، ساقچىخانىدا بىر نەچچە چېرىك بار ئىدى، ئۇلار جامائەت ئىشلىرى ۋە تۇتۇش، يۇتكەش، جىنايەتچىلەرنى چاقىرتىپ سوراق قىلىش ۋەزىپىلىرىنى ئىجرا قىلاتتى.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) يالاڭ زېڭشىن ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلدە، چارلىغۇچى ساقچى تۇزۇمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ساقچى باشلىقى، ساقچى ئەسكەر، ساقچى تۇزۇمى ئورنىتىلدى، جەمئىي 33 ئادەم بار ئىدى، ساقچى ئىشلىرىنى ئامبال قوشۇمچە باشقۇراتتى. ساقچى ئوغرىلارنى تۇتۇش، سوراق قىلىش، شۇنىڭدەك غەللە- پاراقنى تاپشۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش، ئالۋان - ھاشارغا ئادەم ماڭدۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۈستىگە ئېلىپ، ھاكىمىيەتنى قوغدايتتى ۋە يۈرگۈزەتتى.

مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) ناھىيىدە ساقچىخانا تەسىس قىلىندى. يېزىلار بىكار قىلىنىپ، رايونغا ئۆزگەرتىلدى. دورغا بەگ (رايون باشلىقى) مۇ 2 — 3 ئادەم ئەۋەتىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇشقا ماسلىشىپ، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى بېسىقتۇراتتى. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىدە ئامانلىق ساقلاش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، ئىدارە باشلىقى قويۇلدى، تەپتىش ئورنى، تۇرمە، كونىسىيە ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى، ئۇلارغا خىزمەتچى خادىملار سەپلەندى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىردىن كاتىپ، مۇپەتتىش، چارلىغۇچى ساقچى ئەمەلدارى سەپلەندى، ساقچى باشلىقى، ساقچى بولۇپ جەمئىي 10 ئادەم بار بولدى. قوشۇمچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتى ۋە تۇتۇپ تۇرۇش ئورنى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ساقچى ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم، مۇپەتتىش ئىشخانىسى، نوپۇس ئىشخانىسى، تۇتۇپ تۇرۇش ئورنى، ساقچىخانا، ساقچى ئەترىتى تەسىس قىلىندى، ئۇلار ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە بولدى، رايونلاردا ساقچى ئىدارىسى ئەۋەتكەن مەخسۇس ساقچى بار ئىدى.

1943 - يىلدىكى شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەركىبىدىكى ئاپپاراتلار

جەدۋەل: 14 — 1

ئاپپارات ئىسمى	ئادرېسى	ساقچىخانا باشلىقىنىڭ ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپە ئۆتەشتىن توختىغان ۋاقتى
مازار ساقچىخانىسى	مازار كەنتى	رۇستەم	مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)
تىنچلىق ساقچىخانىسى	شايار بازىرى	ئابلا سەيپى	مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)
4 - رايون ساقچىخانىسى		ئەزىز مەخسۇت	مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى)

بۇزتا ساقچىخانىسى	بۇزتا كەنتى	تۇردى مەخسۇت	مىنگونىاق 37 - يىلى (1948 - يىلى)
چىمەن ساقچىخانىسى	چىمەن كەنتى	ھېكىم ھاپىز	مىنگونىاق 37 - يىلى (1948 - يىلى)
يېڭىمەھەللە ساقچىخانىسى	يېڭىمەھەللە كەنتى	سۇن خەيتاق	مىنگونىاق 37 - يىلى (1948 - يىلى)

شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى باشلىقلىرىنىڭ 1938 — 1949 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ۋەزىپىسى
ئابدۇخېلىل	ئۇيغۇر	تۇرپان	1938 - يىل 9 - ئاي	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
جۇ شياۋشەن	خەنزۇ	تەنجەن	1939 - يىل 7 - ئاي	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى
مىڭ جاۋچى	خەنزۇ		1940 - يىلى	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
يې چىڭلىن	خەنزۇ	جىلىن يەنجى	1942 - يىل 10 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
ما لېڭيۈن	خۇيزۇ	كۇچا	1944 — 1945 - يىللار	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
ئەي شىگۈۋ	خۇيزۇ		1945 — 1946 - يىللار	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئىدارە باشلىقى
بارات	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	1946 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئىدارە باشلىقى
خا شىگىيۇ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1946 - يىل 8 - ئايدىن 1947 - يىلغىچە	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشلىقى
ئا شۇمىن	ئۇيغۇر	شىنجاڭ	1946 - يىل 9 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
نىياز	ئۇيغۇر	توقسۇ	1946 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
خۇ كېچاڭ	خەنزۇ	خېبېي	1946 - يىل 11 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇئاۋىن باشلىقى
يۈ ژېنسياڭ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1947 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
يۈ ژېنسياڭ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1948 — 1950 - يىل 2 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
خا شىگىيۇ	ئۇيغۇر	تۇرپان	1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
گاۋ جۈنرۇ	خەنزۇ	خېبېي تەنجەن	1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 1 - دەرىجىلىك باشلىقى
دياڭ جېن	خەنزۇ		1948 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى
دياڭ چىگۈۋ	خەنزۇ	خېنەن يۈڭچياڭ	1949 - يىل 1 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى
تاش مەھەممەت	ئۇيغۇر	پىچان	1949 - يىل 11 - ئاي	ساقچى ئىدارىسىنىڭ 4 - دەرىجىلىك باشلىقى
ھېكىم نۇر	ئۇيغۇر	ئاقسۇ	1949 - يىلى	ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى

3 § . خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى

شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا بىرلا ۋاقىتتا تەشكىل قىلىندى ھەمدە كونا ساقچى ئىدارىسىنى ئۆتكۈزۈپ ئالدى. يەن چيۈ داۋاملىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، ئابدۇرېھىم ھەققۇل مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولدى. خەلق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئاپپاراتلىرى خەلقنىڭ قولىغا ئۆتتى.

1951 - يىل 4 - ئايدا ئەسلىدە شايار ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىگە قاراشلىق تۈرمە ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلىپ، سولاقخانىغا ئۆزگەرتىلدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئىچىدە مەمۇرىي بۆلۈمچە، كەسپىي بۆلۈمچە، سولاقخانا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەترىتى تەسىس قىلىندى، 72 كادىر - ساقچا بار ئىدى. 1952 - يىل 5 - ئايدا رازۋېدكا بۆلۈمچىسى، تەربىيىلەش تەربىۋوگا بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى؛ 1953 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سىياسىي مەسلىھەتچى ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس كادىر سەپلىنىپ، سىياسىي - ئىدىيىۋى خىزمەت بىلەن شۇغۇللاندى. 1954 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى رازۋېدكا بۆلۈمچىسىنى سىياسىي قوغداش بۆلۈمچىسىگە ئۆزگەرتتى. ئىجرا بۆلۈمچىسىنى تەسىس قىلىپ، تەربىيىلەش - تەربىۋوگا بۆلۈمچىسىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. 1962 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سىياسىي مەسلىھەتچىنى سىياسىي بېتەكچىگە ئۆزگەرتتى.

1967 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ھەربىي ۋەكىل ئەۋەتىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى، شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1968 - يىل 2 - ئايدا «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى»غا ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلۇپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، رازۋېدكا قىلىش، سوراق قىلىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، سابىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكى كادىر - ساقچىلارنىڭ كۆپ قىسمى خىزمەتتىن ئايرىلىپ، ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتنىشىپ، «ئىدىيە ئۆزگەرتىش»نى قوبۇل قىلدى.

1972 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كەسپىي ئاپپاراتلار قايتا قۇرۇلدى، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش، ئەيىبلەش فۇنكسىيىلىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى يۈرگۈزدى. 1979 - يىلغا كەلگەندە، تەپتىشلىك كەسپى تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1973 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ئايرىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا بازارلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ساقچىخانىسى تەسىس قىلىندى؛ 1975 - يىلى سىياسىي بېتەكچى قويۇلدى؛ 1976 - يىل 10- ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ئەسلىگە كەلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. 1985 - يىل 8 - ئايدا سىياسىي بېتەكچى سىياسىي كومىسسارغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا مەمۇرىي تۈزۈش ئورنى، ئورمان ساقچىخانىسى، قاسقان ساقچىخانىسى، تارىم ساقچىخانىسى، يېڭىمەھەللە ساقچىخانىسى، بەشتوغراق

ساقچىخانىسى، قىزىلبايراق ساقچىخانىسى، گۈلباغ ساقچىخانىسى، قايلور ساقچىخانىسى، تويبولدى ساقچىخانىسى، نۇرباغ ساقچىخانىسىدىن ئىبارەت 11 ساقچىخانا ۋە كاتىبات بۆلۈمچىسى، ئامانلىق ساقلاش بۆلۈمچىسى، سىياسي قوغداش بۆلۈمچىسى، تەييارلىق سوراق بۆلۈمچىسى، جىنايى ئىشلار رازۋېدكا ئەترىتى، سولاقخانا، مەۋزىي توختىتىپ قويۇش ئورنى، خەلق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتى قاتارلىقلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى.

1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئىدارە بويىچە شتاتتىكى كادىر - ساقچى 108گە يەتتى.

4 § . ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

1950 - يىل 4 - ئايدىن 1953 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، خەلق دېموكراتىيە ھاكىمىيىتى ۋە دېموكراتىك ئىنقىلابنىڭ مېۋىلىرى يەنمۇ مۇستەھكەملەندى.

شايار ناھىيىسى تىنچلىق يىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، جەمئىيەتتە يەنىلا باندىت، زومىگەر، ئەكسىيەتچىل پومېشچىكلار، ئەكسىيەتچىل پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ تايانچىلىرى قاتارلىق دۈشمەنلەر مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. ئەينى چاغدا ناھىيە بويىچە كەسپىي بۆلۈنچىدىن 3ى، زومىگەر (يېزا - بازارلاردىكى زومىگەر، ئەكسىيەتچىل پومېشچىك، ئادەم ئوڭلتۇرگەن قاتىللارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) دىن 71ى، ئىشپىيون (جاسۇس، ئاسىيلار) دىن 18ى، ئەكسىيەتچىل پارتىيە - گۇرۇھلارنىڭ تايانچىلىرى (تارىختا جىنايىتى ئېغىر بولغان ئەكسىيەتچىلەرنى كۆرسىتىدۇ) دىن 17 سى، نەق ئەكسىلئىنقىلابچىدىن بىرى بولۇپ، جەمئىي 110 ئادەم بار ئىدى. سىنىپىي دۈشمەنلەر خەلق ھاكىمىيىتى تازا مۇستەھكەم بولمىغان ئەھۋالدىن پايدىلىنىپ، ئەكسىيەتچىل ھەرىكەتلەر يىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىدى، ئۇلار پىتنە - ئىغۋا تارقىتىپ، خەلق ھۆكۈمىتىگە بۆھتان چاپلىدى؛ كونا ھاكىمىيەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن - پىكرىنى تەرغىب قىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق دېموكراتىك ئىسلاھات ھەرىكەتلىرىگە غالجىرانە بۇزغۇنچىلىق قىلدى؛ 1950 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى تەشكىللىنىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى.

1950 - يىل 4 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە 1 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى ئېچىلدى، يىغىندا «ئىشپىيونلارغا، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشنى قانات يايدۇرۇش» توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى. شۇنىڭ يىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئاختۇرۇپ تۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى، گومىنداڭنىڭ تايانچ ئونسۇرلىرى تىزىملىنىپ، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بېرىم ئەكسىلئىنقىلابچىلار باستۇرۇلدى.

1951 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 — 27 - كۈنىگىچە ئېچىلغان شايار ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت- ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى بىسىقتۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

1951 - يىل 4 - ئايدىن 9 - ئايغىچە كادىرلار قوشۇنىنى تازىلاش ئېلىپ بېرىلدى؛ 9- ئايدىن كېيىن، يېزىلاردا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى. 1953 - يىل 6 - ئايدا ئاخىرلاشتى. قولغا ئېلىنغان سىنىپىي دۈشمەن 84، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغىنى 16، قاماق جازاسى ھۆكۈم

قىلىنغىنى 46، رىجسمغا ئېلىنغىنى 17، قويۇپ بېرىلگىنى 4، ئۆلگىنى بىر. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشنىڭ غەلبىسى خەلق دېموكراتىيە دېكتاتورىيىسىنى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىدى. جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچلاندۇردى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قانارلىق دېموكراتىك ئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

§ 5 . جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى قىلىپ تۇتۇش

ناھىيىلىك پارتكومنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى ئارقىسىدا، 1954 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كۈچىنى تولۇقلاپ، نەق ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تەكشۈرۈپ تەكتىنى ئېنىقلاش خىزمىتىنى كۈچەيتتى. ناھىيە بويىچە 76 ئادەمنىڭ جاھانگىرلار، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى بىلەن ئالاقىسى بارلىقى بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسا ئېغىر دەرىجىلىك 26، ئوتتۇرا دەرىجىلىك 3، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكىنى 47، بۇلارنىڭ ئىچىدە رازۋېدكا ئوبيېكتى قىلىنىشقا مەخسۇس دېلو تۈرغۈزۈلغىنى 6. 1955- يىل 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1 - قېتىملىق ئاختۇرۇپ تۇتۇش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىپ، ئەكسىلئىنقىلابچىدىن بىرنى، قانۇنسىز پومېشچىكتىن بىرنى، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 30نى قولغا چۈشۈردى، 1956 - يىل 9 - ئايغىچە، ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 49 نى قولغا ئالدى، زەربە بېرىشكە تېگىشلىك بولمىغان ۋە قولغا ئالىنمۇ - ئالمىنمۇ بولىدىغان 37 ئىشپىيونىنى مەسىلە تاپشۇرغۇزۇش ئاساسىدا، رىجسمغا ئېلىش، قالدۇرۇپ ئىشلىتىش، ئامماڭ نازارىتىگە تاپشۇرۇش قاتارلىق چارىلەر بويىچە بىر تەرەپ قىلدى. 1957-، 1958 - يىللىرى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈلۈپ، بىر تەرەپتىن زەربە بېرىش، بىر تەرەپتىن چارە كۆرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 2 ئەكسىلئىنقىلابچى، 54 قانۇنسىز پومېشچىك قولغا ئېلىنىدى، 5 ئادەم ئەمگەك يولىدىن تەربىيىلەشكە تاپشۇرۇلدى، 16 ئادەم قانۇن بويىچە رىجسمغا ئېلىنىدى. 1966- يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئەكسىلئىنقىلابچىلار پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇردى. 1966- يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە 15 قېتىم ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو يۈز بەردى، بۇنىڭ 8 ى پاش قىلىندى.

1983 - يىل 9 - ئايدا مەركىزىي كومىتېت، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكىنىڭ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن شايار ناھىيىسىدە «جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1987 - يىل 1 - ئايغىچە 4 يىل 5 ئاي ئىچىدە «ئۇچ ئوبېراتسىيە، سەككىز جەڭ» ئېلىپ بېرىلىپ، تۇرلۇك جىنايى ئىشلار جىنايەتچىسىدىن 215ى تۇتۇلدى.

§ 6 . ئامانلىق باشقۇرۇش

1. ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى

شايار ناھىيىسىدە 1952 - يىلى ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1952 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 3

رايونلۇق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	ھەيئەت ئەزالىرى	يېزىلىق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	ھەيئەت ئەزالىرى	كەنت ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى	گۇرۇپپا ئەزالىرى
1 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	9	3	15	6	26
2 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	9	4	28	15	68
3 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	7	4	26	17	88
4 - رايون ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى بىر	7	3	19	12	66
رايون دەرجىلىك جەمئىي 4	32	يېزا دەرجىلىك 14	88	كەنت دەرجىلىك 50	248

1958 - يىلى ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى «تەكشۈرۈش، تولۇقلاش» تىن ئىبارەت تەرتىپكە سېلىش خىزمىتىنى ئېلىپ باردى، ھەر دەرجىلىك ئامانلىق قوغداش ھەيئىتى «ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى»، «چارلاش، قاراۋۇللۇق تۇزۇمى»، «قوغداش تۇزۇمى»، «جازا قۇرۇپ توسۇش تۇزۇمى» قاتارلىقلارنى تۇزۇپ چىقتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇزۇلمە ئىسلاھاتىغا ئەگىشىپ، ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ خىزمەت دائىرىسى ۋە خىزمەت ئۇسۇلىدىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، ئامانلىق قوغداش خادىملىرى ئۇزلۇكسىز مۇددەت، تۇركۈمگە بۆلۈنۈپ، مەركەزلىك تەربىيىلىنىپ كەسپىي بىلىملەرنى ئۆگەندى. ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋەزىپىسى مۇنداق بولدى: (1) دېلو نەق مەيدانىنى قوغداش؛ (2) تۆتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش (ئوتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوغرىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، زەھەرلىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئىشپىيونلۇقنىڭ ئالدىنى ئېلىش، 1980 - يىلدىن كېيىن، زەھەرلىنىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئامانلىقنى قوغداش ۋە ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى)؛ (3) بىخەتەرلىك تەربىيىسى بېرىش؛ (4) ئازغان ياشلارغا ياردەم بېرىپ، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتىنى ئىشلەش، تۇرمە سىرتىدا جازا ئىجرا قىلىنىۋاتقان، شەرتلىك قويۇپ بېرىلگەن، سىرتتا داۋالىنىشقا كېپىلگە بېرىلگەن، جازا كېچىكتۈرۈلگەن جىنايەتچىلەرنى باشقۇرۇش؛ (5) قاتناش تەرتىپىنى قوغداش؛ (6) ئامانلىق باشقۇرۇش، تۇرلۇك ئامانلىق نىزامىغا خىلاپلىق قىلىش دېلولىرىنى پاش قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش.

2. جامائەت تەرتىپىنى باشقۇرۇش

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى يېزا - بازارلارنىڭ ئامانلىق تەرتىپىنىڭ قالايمىقان بولۇش ئەھۋالىغا ئاساسەن، شۇ ئورۇنلارنىڭ پارتىيە - ھۆكۈمەت رەھبەرلىكىگە تايىنىپ، ئاممىنى قوزغاپ، بىخەتەرلىك تەربىيىسى بېرىش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ئورتاق قوغداشنى بېكىتتى؛ ھەر دەرجىلىك ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇپ، ئامانلىقنى قوغداش بىرلەشمە مۇداپىئەسىنى چىڭ تۇتۇپ، نۆۋەتچىلىك قىلىش، چارلاش، جازا قۇرۇپ توسۇش خىزمەتلىرىنى كۈچەيتتى؛ تۇرلۇك جامائەت سورۇنلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىنى تەكشۈرۈشتە چىڭ تۇرۇپ، يوشۇرۇن ئاپەتلەرنى ۋاقتىدا تۈگىتىپ، ئامانلىققا خىلاپلىق قىلىش ھادىسىلىرىنىڭ

يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئالدى؛ جامائەت تەرتىپىگە زىيان يەتكۈزىدىغان جىنايەتچىلەرنىڭ رېئال ئەھۋالى ۋە ھەربىر قانۇنسىيەتنى تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئەستايىدىل تۇرۇپ مۇناسىپ تەدبىر قوللانىدى. 1952 - يىل 9 - ئايدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ناھىيە دائىرىسى ئىچىدە، ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتلىرىنى قۇردى، ناھىيە بويىچە 4 رايوندا 18 ئامانلىق قوغداش تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، ھەيئەت ئەزاسى 123كە، 151 ئامانلىق قوغداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، گۇرۇپپا ئەزاسى 248گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بازار كۈنى كادىر - ساقچىلار دېجورنىلىك قىلىش تۈزۈمىنى تۈزدى. سودا ساراي (ماگىزىن)، سودا بازىرىنىڭ تەرتىپىنى ساقلاپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ جىنايى ھەرىكەتلىرىنىڭ ئالدىنى ئالدى. 1956- يىل 3 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاساسىي قانۇنىمىز ساقلاش خادىملىرى تۈركۈمگە بۆلۈپ كەسىپىي جەھەتتىن تەربىيىلەندى. تەربىيىلەنگۈچىلەردىن مۇنۇلار تەلەپ قىلىندى: (1) رېجىمغا ئىلىنغانلار، پومېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ يۇقاشلىق بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، قانۇن - ئىنتىزامغا رېئايە قىلىشنى نازارەت قىلىش؛ (2) بارلىق ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە تۈرلۈك جىنايەتچىلەرنى تىزگىنلەش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ (3) يېزىلىق ئامانلىق قوغداش ھەيئىتىنى ئاساس قىلغان جىنايى ئىشلار رازۋېدكىسى ئارقىلىق پاش قىلىش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇش؛ (4) ئاممىغا «تۆتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش» تەربىيىسى بېرىش؛ (5) ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ ئائىلە ئاۋابىتاتلىرىنى قولغا كەلتۈرۈش تەربىيىسىنى ياخشى ئىشلەش. 1962- يىل 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىگە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ مۇنۇلارنى تەلەپ قىلدى: (1) سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ۋە باشقا تۈرلۈك خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، ئىشچى- خىزمەتچىلەر ئاممىسىغا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈش، بىخوتلۇق ئىدىيىلىرىنى تۈگىتىپ، ئامانلىق ساقلاش قائىدىلىرىگە قاتتىق رېئايە قىلىش توغرىسىدا تەربىيە بېرىپ، مۇھىم تارماقلارنىڭ قوغداش خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، جىنايى ھەرىكەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى ھەقىقىي ياخشى ئىشلەش. (2) پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۈزۈق ئۇنسۇرلارنىڭ ئەھۋالىنى ئىنچىكە ئىگىلەپ، نازارەت قىلىپ ئۆزگەرتىشىنى كۈچەيتىپ، بۈزغۇنچىلىق قىلىشنىڭ قاتتىق ئالدىنى ئېلىش. (3) ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەركەز قىلىنغان بىخەتەرلىك تەكشۈرۈشنى قانات يايدۇرۇپ، ھەممە ئائىلىلەرگىچە تەشۋىق قىلىش. (4) ئاققۇنلارنى بىرەۋنىڭ يىغىۋېلىپ، بايرام مەزگىلىدە باشقۇرۇشنى ئالاھىدە كۈچەيتىپ، ئۇلارنىڭ ھەممە يەردە قاتناپ يۈرۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش. (5) ئامانلىق باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قاراڭغۇ بازارلارنى يوقىتىپ، ئىزچىل ھايانكەشلىك بىلەن زور پايدا ئالغۇچىلارغا قاتتىق زەربە بېرىش. (6) قىمارنى قاتتىق چەكلەش. قىمار ئۆڭ ئالغان جايلاردا قىمارنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئېلان چىقىرىش، ئىزچىل راھەتكە يۈگۈرەپ، ئەمگەكتىن قاچقان، توغرا كەسىپ بىلەن شۇغۇللانماي داۋاملىق قىمار ئويناۋىدىغان قىمارۋازلارنىڭ كاتتىببىشى ۋە قىمارۋازلارنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىش؛ (7) ئورگانلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئادەم قوبۇل قىلىش، دېجورنىلىك، مەخپىيەتلىكنى ساقلاش تۈزۈملىرىنى چىڭىتىپ، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، ئاساسلىق يىغىلىش ئورۇنلىرىنى ياخشى قوغداش. 1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «ئامانلىق باشقۇرۇش ۋە جازالاش نىزامى»نى ئىجرا قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. 1986 - يىل 3 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت «مەمۇرىي [1986] 75 - نومۇرلۇق» ھۆججەت ئارقىلىق جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ «جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش، ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى دوكلات»نى تەستىقلاپ تارقاتتى.

42 يىلدا ھەر قايسى مەزگىللەردىكى ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ھالەتلەرگە ئاساسەن، ئوخشاش بولمىغان ئامانلىق قوغداش خىزمىتى تەپسىلىي پرىنسىپى ۋە تەدبىرلىرى تۈزۈپ چىقىلىپ، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرى بازىرى، سودا بازىرى، كىنوخانا، تىياتىرخانا قاتارلىق جامائەت سورۇنلىرىنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى. ھاراق ئىچىپ چاتاق چىقىرىش، ئۇرۇشۇپ جېدەل چىقىرىش، ئوغرىلىق قىلىش، قىمار

ئويناش قاتارلىق جەمئىيەت ئامانلىقىغا خىلاپ قىلمىشلارنى باشقۇرۇش، جازالاش كۆچەيتىلدى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن «جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداشنى باشقۇرۇش ۋە جازالاش نىزامى» ۋە «قانۇنىق زەربە بېرىش» سىياسەتلىرى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىندى.

3. خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش

جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى 1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئېلان قىلغان «پارتلايدىغان بۇيۇملارنى باشقۇرۇش قائىدىسى» نىڭ تەلىپى بويىچە شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ھەر يىلى خەتەرلىك بۇيۇملارنى تىزىملاش، تەكشۈرۈپ تەستىقلاش ۋە كىنىشكا تارقىتىش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى ھەمدە مۇناسىۋەتلىك تارماقلارنىڭ خەتەرلىك بۇيۇملارنى توشۇش، ساقلاش، سېتىش ۋە ئېلىپ يۈرۈش، ئىشلىتىش قاتارلىق ئەھۋاللارنى باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىڭ ئىجراسىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇردى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قورال - ياراغ باشقۇرۇش چارىسى» دىكى بەلگىلىمە ۋە تەلەپلەرگە ئاساسەن، جامائەت خەۋپسىزلىكى، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق تارماقلىرى، تەنتەربىيە كومىتېتى قاتارلىق تارماقلاردىكى ئالاقىدار خادىملار ھەربىي ئىشلار سىستېمىسىدا بولسىغان ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئىشلىتىۋاتقان، خەلق ئىشلىتىۋاتقان ھەر خىل قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە پارتلايدىغان بۇيۇملار (بۇغا قېرىملىرىدا ئىشلىتىلىدىغان نارکوز سىلىتقىلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا مەسئۇل قىلىندى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كىشىلەرنىڭ زەخىملىنىشى - ئۆلۈشىگە ۋە قورال- ياراغ باشقۇرۇش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى ئازايتىش ۋە ئۇلاردىن ساقلىنىش توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە چىقاردى. 1973- يىلى، 1981 - يىلى ۋە 1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ئىلگىرى - كېيىن 3 قېتىم قورال- ياراغ، ئوق - دورىلارنىڭ بىخەتەرلىكى تەكشۈرۈلدى ھەمدە بەلگىلىمە بويىچە قورال ئېلىپ يۈرۈش دائىرىسى تارايتىلىپ، بىر تۈركۈم قورال - ياراغ، ئوق - دورىلار يىغىۋېلىندى. خەتەرلىك بۇيۇملارنى توشۇش، ساقلاش، ئىشلىتىش دائىرىسى قاتتىق تىزگىنلەندى. ساقلىغۇچى ۋە ئىشلەتكۈچى خادىملار سىياسىي جەھەتتىن ۋە تېخنىكا جەھەتتىن تەكشۈرۈلۈپ، قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى، خەتەرلىك بۇيۇملارنى باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش قالايمىقان بولغانلىقتىن، يەرلىك پارتكومنىڭ دوراسى ئارقىلىق پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇلۇپ، ئادەم ئۆلۈش ۋە يارىلىنىش ۋەقەلىرى ھەر ۋاقىت يۈز بېرىپ تۇراتتى، مەسىلەن: تويبولدى بېزىسىدىكى لى شىدۇ پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇپ بىر بالىكى، بىر كۆزى زەخىملەنگەن. 1974 - يىل 9 - ئايدا بىر ئاققۇن تارىم دەريا سى قىزىلقۇم كېچىكىدە پارتلىتىپ بېلىق تۇتۇپ ئۆلۈپ كەتكەن.

1983 - يىل 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە «قورال - ياراغ، ئوق - دورا، پارتلىتىش بۇيۇملىرى ۋە قاتتىلىق قوراللىرىنى يىغىۋېلىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى تارقاتتى. شايار ناھىيىسىدە جەمئىيەتتىكى تارقاق قورال - ياراغ، ئوق - دورا، پارتلىتىش بۇيۇملىرى ۋە قاتتىلىق قوراللىرىنى ئېنىقلاپ يىغىۋېلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىرىنچىدىن، كاپسول، پىلىك، قىرلىق پىچاق، پۇرژىنىلىق پىچاق، خەنجەر (ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش لازىمەتلىك ئەسۋابلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، كويزا، سىم قامچا قاتارلىقلارنى بىردەك يىغىۋېلىش؛ ئىككىنچىدىن، ھەر قايسى ئورۇنلار تۇرلۇك تەشۋىقات قوراللىرىدىن پايدىلىنىپ، كەلك، چوڭقۇر تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتىنى ئىشلەش، بار تۇرۇپ تاپشۇرۇشنى رەت قىلغانلارغا ئۇقتۇرۇش تارقىتىپ، مۇددەت بەلگىلەپ تاپشۇرۇشقا بۇيرۇش، جاھىللىق بىلەن تاپشۇرمىغانلارنى قانۇن بويىچە چاقىرتىپ سوراق قىلىش ياكى قانۇن

بويىچە ئاختۇرۇش؛ ئۇچىنچىدىن، سالىيوت، پوچاڭزىلارنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش؛ فوسفورلۇق گۈڭگۇرت، كالىي خلورىد قاتارلىق زەھەرلىك بۇيۇملارنى ئىشلىتىشنى قەتئىي مەنئى قىلىش، تارتىپ ئوت ئالدۇرۇش خالتىسى، تارتما پوچاڭزا، ئاشلىما پوچاڭزا قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىشنى قاتتىق چەكلەشنى بەلگىلىدى. ناھىيە بويىچە 21 دانە مىلتىق، 328 پاي ئوق، 14.5 كىلوگرام پارتلىتىش دورىسى، 609 دانە كاپسول، 70 مېتىر پىلىك، 52 دانە گرانات، 9 دانە سىم قامچا، 9 خەنجەر، بىر دانە پۈرژىنىلىق پىچاق، بىر جۈپ كويزا، بىر دانە قىلىچ، بىر نەيزە يىغىۋېلىندى. 1985 - يىلى يازدا، بىر ساقچىنىڭ قورالىدىن ئوق چىقىپ كېتىپ، بىر ئادەم زەخمىلەندى، كېيىن ئۇ ساقچى يۆتكىۋېتىلدى.

4. زەھەر، قىمار، پاھىشىۋازلىقنى ۋە شەھۋانىي كىتاب - رەسىملەرنى چەكلەش

1) زەھەر (ئەپيۇن، خروئىن، مورفىن ۋە نەشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)نى چەكلەش

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، مىنگو يىللىرىدا ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما زەھەر چېكىدىغانلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەلدار، ئاقسۆڭەكلەر، دۆلەتمەن بايلار، ئۇشۇق لۇكچەكلەر ئىدى، ئەينى چاغدىكى ھۆكۈمەت مەھكىمىسىدىكى مۇھىم خادىملاردىنمۇ چېكىدىغانلار بار ئىدى، بىر قىسىم ھەربىي - ساقچى ژاندارمىلار ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرى زەھەر ئېلىپ ساتتى، نەشخانىلارنى ئېچىپ، بۇنىڭدىن زور پايدا ئالاتتى، شۇڭا ئاشكارا چەكلەپ، ئاستىرتتىن قويۇپ بەرگەچكە، قايتا - قايتا چەكلەنگەن بولسىمۇ تۈگىمىگەنىدى.

مىنگو دەۋرىدە ئەپيۇن ۋە نەشە چېكىدىغانلار بار ئىدى. ئەپيۇننى كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت خادىملىرى، نەشىنى پۇقرالار چېكەتتى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا كۆپ قېتىم پەرمان چۈشۈرگەن بولسىمۇ ئەمما تۈگىمىگەنىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن زەھەر چېكىش ئاستا - ئاستا چەكلىنىپ تۈگىدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرى نەشە چېكىدىغان ئەھۋاللار يەنە پەيدا بولدى. 1992 -، 1993 - يىللىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 46 كىلوگرام نەشە، 5000 تۈپ كەندىر يىغىۋالدى، بۇلار 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاممىۋى چوڭ يېغىن ئېچىلىپ كۆيدۈرۈلدى ھەمدە زەھەر چەككۈچىلەرگە جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىلدى.

1949 - يىلدىن كېيىن ھۆكۈمەت تېز ھەرىكەتكە كېلىپ، قاتتىق تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، زەھەرنى زورلۇق بىلەن مەنئى قىلىپ، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ 1950 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېلان قىلغان «زەھەرنى قەتئىي مەنئى قىلىش توغرىسىدىكى ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»نى قاتتىق ئىجرا قىلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى «زەھەر سېتىش، يۆتكەش ۋە چېكىشنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق» ۋە «نەشىنى مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، ئارقىدىنلا ناھىيە بويىچە زەھەر چەككەن، زەھەر ساتقانلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلىنىپ، بازار - يېزىلارغا چوڭقۇر چۆكۈپ تەشۋىق - تەربىيە ئىشلىنىپ، ئامما پاش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى.

1951 - يىل 7 - ئايدا شىنجاڭ ئۇلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ ھۆججەتلىنىڭ روھىغا ئاساسەن، يەنە بىر قېتىم ئۇقتۇرۇش چىقىرىلىپ، نەشە قاتتىق مەنئى قىلىندى. ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردا زەھەرنى مەنئى قىلىش ۋە ئۆزۈل - كېسىل تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش توغرىسىدا يەنە بىر قېتىم تەشۋىقات قىلىندى. 2 قېتىم كەڭ كۆلەملىك تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق، كۆپ قىسىم زەھەر چەككۈچىلەر مەجبۇرىي

بۇيرۇق بىلەن چەكلىنىپ، تەقەد تەربىيە بېرىلدى، توغرا يولغا ماڭغانلاردىن سىرت، ئاز ساندىكى زەھەر سانقان، زەھەر توشۇغۇچىلار قولغا ئېلىنىپ قانتىق بىر تەرەپ قىلىنىپ، زەھەر چېكىش ھادىسىلىرى ئاساسىي جەھەتتىن توگىتىلدى.

1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى قىزىلبايراق گۈزىشىي 4 - چوڭ ئەترەت 1 - كىچىك ئەترىتىدىكى دېھقان موللا ئەمەتنىڭ 200 تۇپ ئەپيۇن تېرىغان ئىشنى بىرلەشتۈرۈپ، يېزا بويىچە بىر قېتىم ئۈزۈل - كېسىل ئېنىقلاش ئېلىپ بېرىپ، قانۇنسىز زەھەر تېرىش ھادىسىلىرىنى قاتتىق چەكلىدى. 1988 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى لى خېيىننىڭ ئەپيۇن ياساپ ساتقان دېلوسىنى پاش قىلىپ، بېرىم پىشىقلانغان 950 گرام ئەپيۇننى قولغا چۈشۈرۈپ، قاتتىق جازالىدى.

2) قىمار چەكلەش

1951 - يىلىنىڭ بېشىدا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى «قىمارنى قاتتىق مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش»نى ئېلان قىلدى. ئىلگىرىكى يىللاردا ئامانلىق خىزمىتىدە قىمارنى مەنئى قىلىش دائىملىق خىزمەت قىلىپ تۇتۇلدى. 1983 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، قىمار ئەسۋابلىرىنى ياساش - سېتىشنى مەنئى قىلدى. قىمار ئەسۋابلىرىنى كۆيدۈردى، شۇنىڭدەك قارتا، ماجاڭ، سۆڭەك قارتا، شىشخال ۋە باشقا شەكلى ئۆزگەرگەن قىمار ئويناش قىلمىشلىرىنى بىردەك مەنئى قىلدى. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قىمار ئويناشنى تەكشۈرۈپ مەنئى قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش»تا ئېنىق قىلىپ مۇنداق بەلگىلىدى:

(1) قىمار ئويناش ئىدىيىنى چىرىتىپ، جىنايەت پەيدا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا تەسىر يەتكۈزۈپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدۇ. ھەر قانداق شەكىلدىكى قىمار ئويناش ھەرىكەتلىرىنىڭ ھەممىسى قانۇنغا خىلاپ قىلمىش ھېسابلىنىدۇ، قەتئىي يوقىتىش شەرت.

(2) قىمارۋازلارنىڭ كاتتا بېشى، قىمارۋازلار، تاۋكا ئويۇشتۇرغۇچىلار، كۆشكۈرتكۈچىلەر مۇشۇ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش ئېلان قىلىنغان كۈندىن باشلاپ، 15 كۈن ئىچىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا ئۈزۈل-كېسىل ئىقرار قىلىپ، قىلمىشىنى تاپشۇرۇشى، قانۇنسىز تاپاۋەتنىى تاپشۇرۇپ ۋە شېرىكلىرىنى پاش قىلىپ، كەڭچىلىككە ئېرىشىشى شەرت. مۇددەتنى ئۆتكۈزۈۋېتىپ، قىلمىشىنى تاپشۇرمىغانلار تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ھامان قانۇن بويىچە قاتتىق جازالىنىدۇ.

(3) ھەر قانداق پۇقرانىڭ قىمار ئويناش ھەرىكەتلىرىنى سەزگەن ھامان چەكلەش ياكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىغا پاش قىلىش ھوقۇقى بار، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قىمار ئويناش قىلمىشلىرىنى مەنئى قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلايدۇ.

3) پاھىشۋازلىق، ئىپيەت - نومۇسنى سېتىش، شەھۋانە كىتاب - سۈرەتلەرنى مەنئى قىلىش

ئىپيەت - نومۇسنى سېتىش، پاھىشۋازلىق قىلىش ۋە شەھۋانىي كىتاب - سۈرەتلەرنى تارقىتىپ كۆرۈش، شەھۋانىي بويۇملارنى ئويناش قاتارلىقلار تۈرمۇشتا چىرىكلەشتۈرىدىغان، ئىرادىنى يوقىتىدىغان ۋە جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزىدىغان قىلمىشلاردۇر، ئۇلار كونا جەمئىيەتتە ئۇزاقتىن مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان بىر خىل ئىللەت، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىل ئىللەتلەر يوقىتىلدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادنى جانلاندۇرۇش ۋەزىيىتىدە، ئىپيەت - نومۇسنى سېتىش، پاھىشۋازلىق ھەرىكەتلىرى سەل باش كۆتۈرۈپ قالدى. مەركىزىي كومىتېت، گوۋۇيۈەننىڭ بۇيرۇقى ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ 1982 - يىل 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چىقارغان «ئىپيەت - نومۇسنى سېتىش ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش ۋە شەھۋانىي كىتاب - رەسىم، بۇيۇملارنى تەكشۈرۈپ مەنئى قىلىش، يىغىۋېلىش خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»

ىنىڭ روھىغا ئاساسەن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى چوڭقۇر، ئىنچىكە تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. يات جىنىستىكىلەرگە قىزىقتۇرۇش، يات جىنىستىكىلەرنى ئويناشنى مەخسەت قىلغان باش ئۇنسۇرلارغا ياكى ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىش بىلەن يات جىنىستىكىلەرنى ئويناپ بۇزۇقچىلىق قىلىشتەك ھەرىكەتلەر گىرەلىشىپ كەتكەن جىنايى ھەرىكەتلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلدى. ئايالارنى ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىشقا زورلىغان، كۈشكۈرتكەن، قىزىقتۇرغان ۋە ئايالارنى سولاپ بېرىپ ئىپپەت ـ نومۇسىنى سانقۇزۇپ زور پايدا ئالغان ئۇۋا، ئۇۋا خوجايىنلىرىغا زەربە بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش ۋە ئېنىقلاش خىزمىتى كۈچەيتىلدى. بىر قىسىم كىچىك مېھمانخانا، كىچىك ساراي، دەملەر بولۇپمۇ يەككىلەر ئاچقان دەك. سارايلار نۇقتىلىق تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى. پايدىنى دەپ ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىش، پاھىشۋازلىق ھەرىكەتلىرىنى قويۇۋەتكەن كىچىك خوجايىنلارغا جەمئىيەت ئامانلىقى بويىچە چارە كۆرۈلدى ۋە تىجارەتنى توختىتىشقا بۇيرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەر قايسى ئورگان ـ تەشكىلات، كارخانا ـ كەسىپي ئورۇنلارنىڭ ئامانلىقنى قوغدىغۇچى خادىملىرىدىن شەھۋانىي كىتاب ـ رەسىم، بۇيۇملارنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ يىغىۋېلىشقا ئەستايىدىل مەسئۇل بولۇش تەلەپ قىلىندى، شەھۋانىي كىتاب ـ سۈرەتلەرنى ياسىغان، شەھۋانىي ئۇن ـ سىن لېنتىلىرىنى قويغان ۋە باشقا ئېغىر مەنىۋى بۇلغاش قىلمىشلىرىنى سادىر قىلغانلارغا جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش بويىچە چارە كۆرۈلدى ۋە جىنايى ئىشلار بويىچە جازا بېرىلدى.

ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىش شايكىلىرى دېلوسىدىن مىسال: 1983 ـ يىلى قولغا ئېلىنغان، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن ياۋ ۋېنبىن ۋە ئۇنىڭ ئايالى تۇراخان قەمەر 1980 ـ يىلدىن 1983 ـ يىل 8 ـ ئايغىچە ئەر ـ خوتۇن بىرلىشىپ، ئىپپەت ـ نومۇسىنى سېتىپ پايدا ئالغان ھەمدە 5 ئۇيغۇر ئايالىنى كۈشكۈرتىپ ۋە توپلاپ، شايكا ئۇيۇشتۇرۇپ، ياۋ ئائىلىسىنى ئۇۋا قىلىپ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلگەن ۋە جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەنلەرگە ئىپپەت ـ نومۇسىنى ساتقان، قىمار ئويۇشتۇرغان.

شەھۋانىي كىتاب ـ سۈرەتلەرنى ئەملدىن قالدۇرۇش: 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، شايار ناھىيىسىدە بەزىبىر پەسكەش، شەھۋانىيلىقنى تەرغىپ قىلىدىغان كىتاب ـ ژۇرنال، سۈرەتلەر ۋە ئون ـ سىن لېنتىلىرى پەيدا بولدى. بۇ يېڭى ئەھۋالغا قارىتا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1993 ـ يىلى «شەھۋانىي كىتاب. سۈرەتلەرنى كۆچۈرۈپ تارقىتىش، كۆپەيتىپ بېسىشنى قەتئىي مەنئىي قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق شەھۋانىي كىتاب ـ ژۇرنالاردىن ئاساسلىقى «قىز قەلبى»، «مەنانىڭ ھېكايىسى»، «قىزچاق ۋە ئۇنىڭ 101 ئاشىقى» قاتارلىقلار ئېنىقلىنىپ بىراقلا كۆيدۈرۈلدى.

1985 ـ يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ «شەھۋانىي ئون ـ سىن بۇيۇملىرىنى سېتىش، ئىشلەش، قويۇش جىنايى ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي چەكلەش ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش»نى ئىزچىللاشتۇرۇپ، بىر تۈركۈم شەھۋانىي ئون ـ سىن لېنتىلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان جىنايەتچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالىدى.

5. ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش

دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش مەزگىلىدە، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئۇچقە قارشى تۇرۇش، بەشكە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش قاتارلىق سىياسىي ھەرىكەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى تارقاتقان «ئالاھىدە كەسىپلەرنى باشقۇرۇش روھى»غا ئاساسەن، 1951 ـ يىلدىن باشلاپ ئالاھىدە كەسىپلەر تەپسىلي تىزىملاندى. ئەينى چاغدا ئالاھىدە كەسىپلەردىن بىر نەچچىسىلا بار ئىدى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بەرگەنىدى، كېيىن يىلمۇ يىل تەكشۈرۈلۈپ تۇردى.

1956 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى سودا ـ سانائەتنى باشقۇرۇش تارماقلىرى

بىلەن ھەمكارلىشىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى گۈرۈپپىسى بىلەن ماسلىشىپ، ناھىيىدىكى ئالاھىدە كەسىپلەرنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ، ئەملىيلەشتۈرۈپ ئومۇميۈزلۈك تەرتىپكە سالدى. ئالاھىدە كەسىپلەرنى ئىقاپ قىلىپ، قانۇنسىز ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەرگە قەتئىي زەربە بېرىلدى. شۇنداق بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئالاھىدە كەسىپلەرنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تەستىقلاش تۈزۈمى ئىجرا قىلىنىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى، سودا - سانائەت تارماقلىرىنىڭ تەستىقلاپ ماقۇللاشىدىن ئۆتكۈزمىگەنلەر بىردەك بىكار قىلىنىپ، تىجارەت باشلىشى چەكلەندى.

1977 - يىلدىن 1987 - يىلغىچە «ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتىن جانلاندۇرۇش» تىن ئىبارەت ئىقتىسادىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، 1979 - يىل 6 - ئايدا مەملىكەتلىك سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى مىنىستىرلىكى تارقاتقان «ئالاھىدە كەسىپ كارخانىلىرىنى تىزىملاپ باشقۇرۇش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» تىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ھەر قايسى يېزا، بازارلىق ساقچىخانىلارغا سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش تارماقلىرىغا ماسلىشىپ، يەنە بىر قېتىم ئائىلىمۇ ئائىلە تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىشقا ھوقۇق بېرىلدى. مەيلى مەخسۇس تىجارەت قىلىدىغان ياكى قوشۇمچە تىجارەت قىلىدىغان بولسۇن ئالاھىدە كەسىپ دائىرىسى ئىچىدە بولغانلىكىلىرى بىردەك ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ سېلىشتۇرۇپ چىقىلدى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 4 چوڭ ئالاھىدە ساھەدە ئالاھىدە ئامانلىق باشقۇرۇشنى يولغا قويدى: 1) تىجارەت باشلاشتا شۇ يەردىكى ساقچىخانىغا بېرىپ تىزىملىتىپ «ئالاھىدە كەسىپ ئىجازەتنامىسى» نى بېجىرگەندىن كېيىن، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىغا بېرىپ تىجارەت كىنىشكىسىنى بېجىرىش شەرت. 2) كېرەكسىز نەرسىلەرنى يىغىۋالغۇچىلارنىڭ ئاسان ئوت ئالىدىغان، ئاسان پارتلايدىغان بۇيۇملارنى، قورال - ياراغ، ئوق - دورا ۋە چەكلەنگەن بارلىق بۇيۇملارنى سېتىۋېلىشى چەكلىنىدۇ، گۇمانلىق بۇيۇملارنى جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىغا مەلۇم قىلىشى شەرت، ئەگەر ئوغرىلانغانلىقى ئېنىق بولغان بۇيۇملارنى سېتىۋېلىپ، يوشۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلار قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىدۇ. 3) مېھمان-سارايلار تىزىملاش تۈزۈمىنى يولغا قويۇشى شەرت، ياتاقتا ياتقۇچى خادىملارنىڭ كىملىكى بولۇشى، مېھمانخانا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تارقاتقان «مېھمانلار بىلىشكە تېگىشلىك ئىشلار» بويىچە باشقۇرۇلۇشى شەرت. 4) خەت ئويۇش يايمىسى ۋە دۇكانلىرى ھۆكۈمەت تامغىسى ۋە باشقا مەخسۇس ئىشلىتىلىدىغان تامغىلارنى ئويغاندا جەزمەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئويسا بولىدۇ.

§ 7 . نوپۇس باشقۇرۇش

شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ نوپۇس خىزمىتى 1950 - يىلى ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندا باشلانغان. 1951 - يىلى «شىنجاڭ ئۇلكىلىك (ناھىيىلىك، شەھەرلىك) خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ نوپۇس باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسى» ، «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شەھەر - بازار نوپۇسىنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق پىلانى (لايىھىسى)» ، «شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئورگان - تەشكىلاتلارنىڭ نوپۇس باشقۇرۇشتا ئىجرا قىلىش چارىسى» نىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، يەنە بىر قېتىم نوپۇسنى تىزىملاش، رويخەتكە ئېلىش خىزمىتى ئىشلەندى. ئائىلىلەرنى بىرلىك قىلىپ، نوپۇس تىزىملاشتا: ئائىلە باشلىقى، ئىسىم - فامىلىسى، يېشى، جىنسى، كەسپى، مەلۇماتى، تېخنىكا ئالاھىدىلىكى، كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش ئەھۋالى تىزىملاندى ھەمدە ئولتۇرۇشلۇق جاي ئادرېسى (رايون، يېزا، كەنت؛ مەھەللە، كوچا ۋە ئىشىك نومۇرى) قاتارلىقلار تولدۇرۇلدى. يەنە سىنىپ ئايرىمىسى، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالى ئېنىق تىزىملاندى.

نوپۇسنى تەكشۈرۈش، تىزىملاپ رويخەتكە ئېلىشتىن سىرت، يەنە نوپۇس كۆچۈرۈش، نۇقتىلىق نوپۇسلارنى باشقۇرۇش، نوپۇس كارتىسى ۋە نوپۇس ئارخىپى تۈرغۇزۇش، نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، ستاتىستىكا قىلىش قاتارلىق خىزمەتلەر ئىشلەندى.

نوپۇس خىزمىتىنى ئىزچىل تۈردە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى بېجىردى، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرگە ئامانلىق بۆلۈمچىسى نوپۇس دەپتىرى تارقىتىپ بەردى، يېزا - كەنت ئاھالىلىرىنى ھەر قايسى كەنت (چوڭ ئەترەت) لەر ستاتىستىكا قىلدى، گۇۋاھنامىلار باشقۇردى، ئەسما كۆچۈپ كېتىدىغان، كۆچۈپ كېلىدىغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئامانلىق بۆلۈمچىسى ئىسپات قەغىزى بېرىپ بەردى. تۇغۇلغان، ئۆلگەنلەرنى ھەر قايسى ئاساسىي قاتلام جامائەت خەۋپسىزلىكى تەشكىلاتلىرى بېجىرگەندىن كېيىن ئامانلىق بۆلۈمچىسى توپلاپ رويخەتكە ئالدى. شەھەر - بازار ۋە يېزا - كەنتلەردە ساقچىخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر - بازارلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ دائىملىق نوپۇسى، ۋاقىتلىق نوپۇسنى كۆچۈرۈش، كۆچۈرۈپ كېلىش، تۇغۇلغان، ئۆلگەنلەرنى رويخەتكە ئېلىش، رويخەتتىن ئۆچۈرۈش ئىشلىرىنى بازارلىق ساقچىخانلار بېجىردى. دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ نوپۇسى ۋە يېزىغا بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلاردىكى ھەيرىي يېزا ئىگىلىك نوپۇسلىرىنىڭ ئۆزگىرىش رەسمىيىتىنى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ئامانلىق بۆلۈمچىسى بېجىردى. نوپۇس خىزمىتىگە يېزىلاردىكى ساقچىخانىلار (ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىملار) ۋە يېزا (بازار) لىق ھۆكۈمەتلەر ئورتاق مەسئۇل بولدى.

§ 8 . ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئوت ئۆچۈرۈش

ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە 1950 - يىلى ئامانلىق بۆلۈمچىسى مەسئۇل بولدى. ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنى باشقۇرىدىغان خادىملار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار، يېزا، بازار، كارخانا ئورۇنلارغا ھەمكارلىشىپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەھدىنامىسىنى تۈزدى، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۆچلىرىنى تەشكىللەپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەسۋابلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. ھەر يىلى يازلىق ۋە كۈزلۈك يېغىم پەسلىدە تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلىپ، كۆچمە تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللىنىپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنىڭ مۇھىملىقى كەڭ كۆلەمدە تەشۋىق قىلىندى ھەم كونكرېت تەدبىرلەر ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىنىڭ يولغا قويۇلۇش ئەھۋالى تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1979 - يىل 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كادىرىدىن ئىككىسى سەپلىنىپ، شەھەر - بازارلاردىكى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۆچىيىتىلدى. بازاردىكى مەھەللىلەر، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئورگانلار، زاۋۇت - كانلار، كارخانا - كەسىپي ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى؛ ئامانلىق گۇرۇپپا باشلىقى، ئامبارچى، دەرۋازىۋەن، قارا ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئەزاسى بولدى شۇنداقلا بىر نەچەر رەھبەر كونكرېت مەسئۇل بولدى. پاختا سېتىۋېلىش پونكىتى، پاختا زاۋۇتى، ئىلمە-توقۇمىچىلىق فابرىكىسى، ئۇن - ياغ زاۋۇتى ۋە ئارخىپ ئىدارىسى، بانكا، نېفىت شىركىتى، تۈرلۈك مالىلار شىركىتى، توقۇلما بۇيۇملار شىركىتىنىڭ ئىسكىلاتى قاتارلىق نۇقتىلىق جايلارغا مەخسۇس ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش كۆچلىرى سەپلەندى.

1982 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ، تارىم دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى تەبىئىي توغراقلىق رايونىدا جاماەت خەۋپسىزلىكى ئورنىنىڭ نازارەتچىلىكىدىكى ئورمانىنى قوغداپ ئوت ئاپىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى؛ ئورمان ساقچىخانىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ خىزمەتنى ئورمان ساقچىخانىسى ئۆتكۈزۈۋېلىپ مەسئۇل بولدى.

1. ئوت ئاپىتى دېلوسىدىن مىسال

1963 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ساەت 11 دىن 15 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتىنىڭ پاختا سېتىۋېلىش پونكىتىدا ئوت ئاپىتى يۈز بەردى، كادىرلار، ئىشچىلار ۋە ئاممىدىن بولۇپ ئوتتىن قۇتقۇزۇش قوشۇنى 3500 نەچچە ئادەمگە يەتتى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ساەت بىرده ئوت ئۆچۈرۈۋېلىندى. 3 - ئاينىڭ 30 - كۈنى قالدۇق ئوت پۈتۈنلەي ئۆچۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى ئوت ئاپىتىدە كۆيۈپ كەتكەن، دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كەتكەن ساپ پاختا 1420 دەنگە يېتىپ، 57 مىڭ 123 يۈەن زىيان بولدى.

1971 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك تۇرلۇك مالالار شىركىتىنىڭ 3 - ماگىزىنىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 120 مىڭ يۈەنلىك تۇرلۇك مال كۆيۈپ كەتتى.

1971 - يىل 11 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ناھىيىلىك تاشقى سودا شىركىتىنىڭ پىلە غوزىسى ئامبىرىغا ئوت كەتتى، ئوت 20 مىنۇتتا ئۆچۈرۈلگەن بولسىمۇ، 100 مىڭ يۈەنلىك زىيان بولدى.

1977 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى چۈشتە تارىم دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تويان كەنتىدىكى توغراقلىققا ئوت كەتتى. 24 - كۈنى ئوت ئۆچۈرۈلدى. 120 مو دائىرىدىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، ئىقتىسادىي زىيان ئېغىر بولدى.

1980 - يىل 3 - ئايدا 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىقتا 7 قېتىم ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 130 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى.

1980 - يىل 4 - ئايدا قايلور گۈڭشې جەنۇبىي تارىم چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى توغراقلىققا ئوت كېتىپ، ئوت 5 ساەت داۋاملاشتى، 500 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى. 300 مىڭ تۈپ كۆچەت نابۇت بولدى، 400 نەچچە مىڭ يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1981 - يىل 4 - ئايدا قاسقان چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى ئورمانغا ئوت كېتىپ، 60.7 مو يەردىكى ئورمان كۆيۈپ كەتتى، 46 مىڭ 630 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1981 - يىل 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى توبېبولدى گۈڭشې قاراقۇم چوڭ ئەترىتى 3 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە بۇغداي توشۇۋاتقان ماشىنىغا ئوت كېتىپ، 7000 جىڭ بۇغداي كۆيۈپ كەتتى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ بىر ماشىنا، بىر تراكتور كۆيۈپ كەتتى.

1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەجلىسخانىسىنىڭ توك يولىنى رېمونت قىلىۋاتقاندا ئوت كېتىپ، 2167.6 يۈەن بۇاسىتە ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يېڭىمەھەللە گۈڭشې ياڭئېرىق 4 - چوڭ ئەترىتى (تېرىقئېرىق) دىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ تارماق دۇكىنىغا ئوت كېتىپ، 7140 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1982 - يىل 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى بازارلىق ھۆكۈمەت دىجورنىخانىسىغا ئوت كېتىپ، 5476 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1984 - يىل 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ساەت 2 دە 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىدا ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، بىر ئاپتوموبىل كۆيۈپ كەتتى.

1991 - يىل 12 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ساەت 13 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەندە توبېبولدى پاختا سېتىۋېلىش

پونكتىنىڭ قورۇسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى چېگىتلىك پاختا دۆۋىسىگە ئوت كەتتى، ئوت ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، بىردەمدىلا ئوت ئۆچقۇنلىرى يېقىن ئەتراپتىكى 3 پاختا دۆۋىسىگە تۇتاشتى، شۇ ھامان ئوت ئۆچۈرۈش خادىملىرى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە ئامما ئوت بىلەن باتۇرلارچە 9 سائەت ئېلىشىپ ئوتنى ئاخىرى پۈتۈنلەي ئۆچۈردى. ئاز كەم 70 تونىنا پاختا زىيان بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 10 تونىنا پاختا كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. 52.6 تونىنا پاختىنىڭ دەرىجىسى تۆۋەنلەپ كەتتى، 37 مىڭ 404.56 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

1992 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى سائەت 12 دىن 53 مىنۇت ئۆتكەندە ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى پاختا ـ چىگە شىركىتى 1 ـ زاۋۇتىنىڭ پاختا دۆۋىسىگە تۇيۇقسىز ئوت كېتىپ، 3 ـ دەرىجىلىك پاختىدىن ىبر تونىنا كۆيۈپ كېتىپ، 2131.50 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى. ئوت ئۆچۈرۈش جەريانىدا دەسسەلگەن ۋە سۇغا چىلانغان پاختا 10 تونىنا ئەتراپىدا بولۇپ، 3354 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى. يۇقىرىدىكى 2 قېتىملىق ئوت ئاپىتىدە 5485.86 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان بولدى.

Ⅱ باب

خەلق تەپتىشلىكى

§1. تەپتىشلىك ئاپپاراتلىرى

1955 ـ يىل 9 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 8 شتات بېرىلدى. مەھكىمە قۇرۇلۇپ تاكى 1966 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە خادىملار داۋاملىق ئۆزگىرىپ تۇردى، ئەڭ ئاز بولغاندا 2، ئەڭ كۆپ بولغاندا 8 خىزمەتچى ئىشلىدى. مەمۇرىي ۋە كەسپىي ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1967 ـ يىل 1 ـ ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى پاچاقلىۋېتىلىپ پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 12 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق ھەربىيلەر جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى ھەمدە ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى قۇرۇپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنىڭ بارلىق فۇنكسىيىسىنى ۋاكالىتەن يۈرگۈزدى. 1969 ـ يىل 4 ـ ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەركىبىدە خەلق قوغداش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

1978 ـ يىل 10 ـ ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى قايتا قۇرۇلدى، 5 خىزمەتچى بار ئىدى. 1979 ـ يىل 3 ـ ئايدا خىزمەتلەر رەسمىي قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى 12 ـ ئايدا خادىملار كۆپەيىپ 16گە يەتتى؛ 1992 ـ يىلى خادىملارنىڭ شتاتى 39 غا يەتتى، ئەمەلىيەتتە 37 ئادەم بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتىدىكىلەر 23، باش تەپتىش، مۇئاۋىن باش تەپتىش 3، تەپتىش 5، دەم ئېلىشقا چىققان كادىر 4. خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش بۆلۈمى، تەكشۈرۈپ قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش بۆلۈمى، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش بۆلۈمى، قانۇن ـ ئىنتىزام تەپتىشلىكى بۆلۈمى، تۇرمە ـ سولاقخانا تەپتىشلىكى بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى ۋە ئىشخانىدىن ئىبارەت 6 بۆلۈم، ىبر ئىشخانا تەسىس قىلىندى. باش تەپتىش

ناھىيىلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. مۇئاۋىن باش تەپتىش، تەپتىشلەرنى باش تەپتىشىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى. بۆلۈملەرنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى، ئىشخانا مۇدىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ۋەزىپىگە تەيىنلىدى.

قوشۇمچە: مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) كۆچا ناھىيىسىدە يەرلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى، يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە تەپتىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، كۆچا، شايار، توقسۇ، بايدىن ئىبارەت 4 ناھىيىدىكى جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى تەپتىش قىلدى ۋە ئەيىبلىدى، تەپتىش باشقارمىسىدا باش تەپتىش ئەمەلدارى، پۈتۈكچى ۋە ئەدلىيە ساقچىسى قويۇلدى.

§ 2 . جىنايى ئىشلار تەپتىشلىكى

قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تەكشۈرۈش ئەيىبلەش ۋە سوتقا چىقىپ ئەيىبلەشنى قوللاش — جىنايى ئىشلار تەپتىش خىزمىتىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى. 1955 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىشنى تەكشۈرۈپ تەستىقلاش، تەكشۈرۈپ ئەيىبلەش كەسپىنى رەسمىي ئۈستىگە ئالدى. سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەيدىغان دېلولارنى تەپتىش مەھكىمىسى يازما شەكىلدە ئەيىبلىدى، سوتقا چىقىپ ئەيىبلەشنى ناھايىتى ئاز قوللىدى. 1955 - يىلدىن 1964 - يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى قولغا ئېلىشقا مەلۇم قىلغان 954 ئادەمنىڭ دېلوسىنى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق قولغا ئېلىشقا تەستىقلانغىنى 759 ئادەم؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەيىبلەشكە سۈنغان 671 ئادەمنىڭ دېلوسىنى قوبۇل قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ئەيىبلەشكە قارار قىلىنغىنى 614 ئادەم. 1956 - يىلى سوتسىيالىستىك تەرىبىيە ھەرىكىتى باشلاندى، قولغا ئېلىشنى تەستىقلاش ھوقۇقىنى سوتسىيالىستىك تەرىبىيە خىزمىتى ئەترىتىنى ئۈتكۈزۈۋالدى، تەپتىش مەھكىمىسى تەستىقلانغان دېلولارغا ئاساسەن قانۇنىي رەسمىيەتلەرنىلا بېجىرىدى. 1967- يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، قولغا ئېلىشنى ھەربىي ئىدارە قىلىش كومىتېتى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى. 1978 - يىلى خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرى ئەسلىگە كەلدى. 1979 - يىل 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى تەپتىش ھوقۇقىنى مۇستەقىل يۈرگۈزۈشكە باشلىدى، پارتكوملار دېلولارنى تەكشۈرۈپ تەستىقلىمايدىغان بولدى. 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى قولغا ئېلىشنى تەستىقلىتىشقا يوللىغان 1108 ئادەمنىڭ 780 دېلوسى قوبۇل قىلىندى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 691 دېلودىكى 905 ئادەم قولغا ئېلىشقا تەستىقلاندى. 68 دېلودىكى 136 ئادەم قولغا ئېلىشقا تەستىقلانمىدى. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئەيىبلەشكە سۈنغان 1147 ئادەمنىڭ 814 دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ، قانۇن بويىچە سوت مەھكىمىسىگە 693 دېلودىكى 950 ئادەم ئەيىبلەندى، 33 دېلودىكى 78 ئادەمنى ئەيىبلەش كەچۈرۈم قىلىندى، 5 جىنايەتچى قوغلاپ تۇتۇلدى، 16 ئادەم سۈرۈشتۈرۈپ ئەيىبلەندى. سوت مەھكىمىسىنىڭ 558 دېلودىكى 848 ئادەم توغرىسىدىكى ھۆكۈم كېسىمى تاپشۇرۇۋېلىندى. جازا ئۆلچەش مۇۋاپىق بولمىغان 24 جىنايەتچىگە قانۇن بويىچە ئېتىراز بىلدۈرۈلدى، سوت مەھكىمىسى 14 ئادەمنىڭ ھۆكۈمىنى ئۆزگەرتتى. جامائەت خەۋپسىزلىكى، سوت مەھكىمىسىنىڭ رازىۋېدكا، سوت پائالىيەتلىرى جەريانىدىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلىرىنى تۈزىتىش توغرىسىدا 150 قېتىم يازما تەكلىپ بېرىلىپ، دۆلەت قانۇنىنىڭ توغرا يولغا قويۇلۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

3 § . ئىقتىسادىي تەپتىشلىك

1955 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئىقتىسادىي جىنايەت دېلوسى ۋە بىۋاستە تەھقىقلەنگەن دېلولاردىن 254 ئادەمنىڭ 240 دېلوسى قوبۇل قىلىندى، تەھقىقلەش ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ 101 دېلودىكى 113 ئادەم ئەيىبلەندى، 3 دېلودىكى 3 ئادەم ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى؛ 10 دېلودىكى 10 ئادەم ئەيىبلەنمىدى، 33 دېلودىكى 33 ئادەم جازادىن كەچۈرۈم قىلىندى. ئالاقىدار ئورۇن ۋە تارماقلارغا مەۋرىي جەھەتتىن بىر تەرەپ قىلىنغان 95 ئادەمنىڭ 93 دېلوسى يۆتكەپ بېرىلدى. 1958 - يىل 9 - ، 10 - ئايلاردا جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ناھىيىدىكى كارخانا- كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ھېسابىاتىنى بىر قېتىم چوڭ تەكشۈرۈپ، 37 خىيانەتچىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى، خىيانەت سوممىسى 10 مىڭ 543 يۈەنگە يەتتى.

1978 - يىلى تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى»غا ئاساسەن، قانۇن - ئىنتىزام - ئىقتىسادىي تەپتىشلىكى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1990 - يىلى قانۇن ئىنتىزام تەپتىشلىكى ۋە ئىقتىسادىي تەپتىشلىك ئايرىپ تەسىس قىلىنىپ، خىيانەتچىلىك - پارىخورلۇققا قارشى تۇرۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى؛ 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئىقتىسادىي جىنايەت دېلولىرىدىن 252 ئادەمنىڭ 212 دېلوسى قوبۇل قىلىندى؛ 50 ئادەمنىڭ 48 دېلوسى دېلو تۇرغۇزۇپ تەھقىقلەندى؛ 13 دېلودىكى 14 ئادەم ئەيىبلەندى؛ 7 دېلودىكى 8 ئادەم ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىندى؛ دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئۇچۇن 679 مىڭ 37. 504 يۈەن ئىقتىسادىي زىيان قايتۇرۇۋېلىندى. 1989 - يىل 8 - ئايدا ئالىي خەلق سوت مەھكىمىسى، ئالىي خەلق تەپتىش مەھكىمىسى، رېۋىزىيە مىنىستىرلىكى «خىيانەت قىلغان، پارا ئالغان، ھايانكەشلىك قىلغان جىنايەتچىلەرنىڭ جەزمەن بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئۇزۇنى مەلۇم قىلىپ ئىقرار قىلىشى كېرەكلىكى توغرىسىدا ئومۇمىي ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، 10 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت زالىدا 2 مەھكىمە بىر مىنىستىرلىكنىڭ ئومۇمىي ئۇقتۇرۇشى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سىياسەتنى نەقلەشتۇرۇش يىغىنى ئېچىلدى، خىيانەت قىلغان، پارا ئالغان 3 جىنايەتچىنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش قارارى چىقىرىلدى؛ يىغىندىن كېيىن ئىقتىسادىي مەسىلىسى بار 7 ئادەم تەپتىش مەھكىمىسىگە ئۇزۇنى مەلۇم قىلدى.

4 § . قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى

1955 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكىدە خىيانەتچىلىك بىلەن مەسئۇلىيەتسىزلىك جىنايەتلىرىنى جازالاش مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ، قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغان 43 ئادەمنىڭ 43 جىنايەت دېلوسى قوبۇل قىلىنىپ، قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىندى.

1979 - يىلدىن باشلاپ قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى خىزمىتى پەيدىنپەي مۇنتىزىملاشتى، 1992- يىلغىچە تۇرلۇك قانۇن - ئىنتىزام دېلولىرىدىن 61 ئادەمنىڭ 57 دېلوسى قوبۇل قىلىنىدى؛ دېلو تۇرغۇزۇپ تەھقىقلەنگىنى 10 دېلو، 15 ئادەم؛ سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەشكە سۇنۇلغىنى 6 دېلو 6 ئادەم؛ ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىنغىنى 4 دېلو، 4 ئادەم؛ ئالاقىدار ئورۇن ۋە تارماقلارنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يۆتكەپ بېرىلگىنى 47 دېلو، 51 ئادەم.

§ 5 . تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى

1955 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە 27 قېتىم ئەمگەك يىلىن تۆزگەرتىش ئورۇنلىرىنى تەكشۈرۈش قانات يايدۇرۇلدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى بىلەن سولاقخانىنى بىر قېتىم چوڭ تەكشۈرۈپ سولاقخانىغا ھەمكارلىشىپ، ئەيىبكارلارنى قامаш ۋە باشقۇرۇش، ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىشقا سىلىش، مۇكاپاتلاش - جازالاش، ھادىسىلەرنى تەكشۈرۈش دوكلاتى قاتارلىق تۈرلۈك تۈزۈملەرنى ئورناتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، سولاقخانا ھەر يىلى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، بايقالغان مەسىلىلەرگە ۋاقتىدا تۈزىتىش پىكرى بېرىلىپ، تۈزىتىشكە ھەيدەكچىلىك قىلىندى ھەمدە قاماقتىكى جىنايەتچىلەرگە قانۇن - تۈزۈم تەشۋىق - تەربىيىسى بېرىلدى. 1983 - يىلى تۈرمە - سولاقخانا بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، تۈرمە - سولاقخانا تەپتىشلىكى كۈچەيتىلدى، سولاقخانىغا دائىمىي تۈرۈشلۇق ئادەم ئەۋەتىلىپ ئىش بېجىرىلىپ، سولاقخانا تەپتىشلىكى تۈزۈمى ئورنىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى.

1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە تۈرمە ۋە سولاقخانا 350 قېتىم چوڭ - كىچىك تەكشۈرۈلدى، قاماقتىكى جىنايەتچىلەرگە 1270 قېتىم قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى بېرىلدى، تەربىيە ئالغانلار 15 مىڭ 500 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى. سولاقخانا خىزمەتچىلىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش ھادىسىلىرىگە 150 قېتىم يازما تۈزىتىش تەكلىپى بېرىلدى، 60 قېتىم ئاغزاكى تۈزىتىش پىكرى بېرىلدى. جەمئىيەتتىكى 5 خىل ئادەم ھەر يىلى 2 قېتىم تەكشۈرۈپ تۇرۇلدى. 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە تارىم ئەمگەك يىلىن تۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدىن يوللانغان 222 جىنايەتچىنىڭ جازا ئۆتەش مەزگىلىدە قايتا جىنايەت ئۆتكۈزگەن 186 دېلوسى قوبۇل قىلىندى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 168 دېلودىكى 188 ئادەم سوت مەھكىمىسىگە ئەيىبلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەيىبلەشتىن كەچۈرۈم قىلىنغىنى 6 دېلو، 11 ئادەم.

§ 6 . ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى

ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى — خەلق تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇپ قانۇنىي نازارەتچىلىكىنى يۈرگۈزىدىغان تەپتىشلىك كەسپىي خىزمىتى بولۇپ، ھال - ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى ۋە خەت - چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش، ئەرز - شىكايەت دېلولىرىنى تەكشۈرۈپ بېجىرىش ئارقىلىق قانۇننىڭ بىر تۇتاش توغرا يولغا قويۇلۇشىنى قوغدايدۇ. 1978 — 1987 - يىلغىچە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى خىزمىتىنى ئىشخانا قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. 1988 - يىلدىن باشلاپ بۇ خىزمەتنى قانۇن - تۈزۈم بۆلۈمى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى ھەمدە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل بولدى. 1979 - يىلدىن 1993- يىلغىچە ھال ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەر ۋە خەت - چەكلەردىن 1010نى قوبۇل قىلدى، تەپتىش مەھكىمىسى 419نى بۇيرۇتۇپ بىر تەرەپ قىلدى، ئالاقىدار ئورۇنلارغا 591نى يۆتكەپ بەردى.

ئەرز - شىكايەت تەپتىشلىكى قانۇنغا خىلاپ قىلمىشلارنى تۈزىتىپ، تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ۋە ئۇنىڭدىن ساقلىنىپ، تەپتىش ئورگىنى يىلىن خەلق ئاممىسىنىڭ ئالاقىسىنى كۈچەيتتى.

§ 7 . ھەق - تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى

ھەق - تەلەپ مەمۇرىي تەپتىشلىكى خەلق تەپتىش مەھكىمىسى خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ دەۋالاشقۇچىلار ۋە باشقا دەۋاغا قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەق - تەلەپ، مەمۇرىي دەۋا دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا ئېلىپ بارغان بارلىق پائالىيەتلەرنىڭ قانۇنلۇق بولغان - بولمىغانلىقىنى قانۇنىي جەھەتتىن نازارەت قىلىدۇ. بۇ خىزمەت تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ يېڭى كەسپى بولۇپ، كېچىكىپرەك باشلانغان، 1990- يىلىنىڭ ئاخىرىدا قوشۇمچە ۋەزىپە ئۈتىگۈچى سەپلىنىپ، قانۇن - ئىنتىزام بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1991 - يىلدىن باشلاپ دېلو قوبۇل قىلىندى ھەمدە سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق - تەلەپ مەمۇرىي سوتىغا قاتناشتى، بۇنىڭ بىلەن ھەق- تەلەپ مەمۇرىي سوت خىزمىتىگە بولغان نازارەتچىلىك كۈچەيتىلدى. 1991 - يىلدىن 1993- يىلغىچە ھەق- تەلەپ مەمۇرىي دېلوسىدىن 18ى قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭدىن تەپتىش مەھكىمىسى بىۋاستە جاۋاب بېرىپ بىر تەرەپ قىلغىنى 3، ئالاقىدار ئورۇنلارغا يۆتكەپ بەرگىنى 15. 3 يىلدا سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەق - تەلەپ مەمۇرىي ھۆكۈم دېلولىرىدىن 20گە قاتناشتى، ھەق - تەلەپ مەمۇرىي سوت خىزمىتىنى نازارەت قىلىش ئۇنۇملۇك كۈچەيتىلدى.

Ⅲ باب

سوت مەھكىمىسى

§ 1 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى سوت تۈزۈمى

بەگلىك تۈزۈمى ۋاقتىدا، دەۋا سورايدىغان بىر قازىبەگ بار ئىدى (ئۇنىڭ دەرىجىسى 5 - دەرىجىلىك ئىدى) ، تۈرمىگە ئېلىش، تۈتۈش، ئامانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان پاششابەگ ئايرىم قويۇلماي، بۇ ئىشلارنى قازىبەگ قوشۇمچە ئۈستىگە ئالاتتى. ئۇ چاغلاردا ئىسلام دىنى گۇللىنىۋاتقان بولغاچقا دىنىي ئۆلىمالار ئىچىدىن قازى قويۇلاتتى، ئۇ دىنغا خىلاپلىق قىلغان ۋە ئاسىيلىق قىلغانلارنى جازالايتتى. بەگ يەنە بارلىق مۇسۇلمانلارنى كۆپىنچە «دىن بىلەن ھۆكۈمەت بىرلەشتۈرۈلگەن» ئەدلىيە دەۋاسى بويىچە سوت قىلاتتى.

چىڭ سۇلالىسى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى جىنايى ئىشلار قانۇنى تازا مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، ئېچىنىشلىق جازا بېرىلەتتى، دىنىي مەنپەئەتنى قوغداش، دىنىي ئەقىدىلەر ۋە جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكىلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلاتتى. جازالانغۇچىلار دەررە بىلەن ئۇرۇلغاندىن باشقا يەنە بەدىنىنى تىلىپ ئۆلتۈرۈش، يۈزىگە بەلگە قويۇش، پۈت - قولىنى كېسىش، كاللىسىنى ئېلىش قاتارلىق جازالار بېرىلەتتى، مەسىلەن: «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە «ئوغرىلىق قىلغانلارنىڭ يېيى، قولى كېسىۋېتىلىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن.

§ 2 . مىنگو دەۋرىدىكى سوت تۈزۈمى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) دىن ئىلگىرى سوتنى ئامبال، ھاكىم قوشۇمچە باشقۇراتتى، سوراقخانا قۇرۇلغانىدى. دەۋالاشقۇچىلار ۋە يېزا باشلىقى سوراقخانىغا بىللە كېلىپ ئوچۇق سوراق قىلىناتتى، مەخسۇس ۋەزىپىدىكى بىر سوراقچى ھەمكارلىشاتتى، ئەرز ۋە سوراقخانىدىكى سوراق تەكشۈرۈشنىڭ ئاساسى قىلىنىپ، ئامبال (ھاكىم) نىڭ ئىرادىسى بويىچە ھۆكۈم قىلىناتتى، جازالاشتا يەنىلا دەررە ئىشلىتىلەتتى، «بەدەننى تىلىش»، «يۈزىگە بەلگە قويۇش» قاتارلىق ۋەھشى جىنايى ئىشلار جازالىرى بىكار قىلىنغانىدى. 1946- يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى كۆچادا يەرلىك سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا قاراشلىق كۆچا، شايار، توقسۇ ۋە بايدىن ئىبارەت 4 ناھىيىنىڭ دەۋا دېلولىرىنى باشقۇرىدىغان جىنايى ئىشلار كوللېگىيىسى، ھەق - تەلەپ كوللېگىيىسى، تەپتىش باشقارمىسى، سولاقخانا تەسىس قىلىندى ھەمدە يەرلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، سوتچى، پۈتۈكچى، باش تەپتىش ئەمەلدارى قاتارلىق ۋەزىپىلەر تەسىس قىلىندى. شۇ ۋاقىتتىكى شتاتى 12 ئىدى.

§ 3 . خەلق سوت مەھكىمىسى

1. ئاپپارات

1950 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. مەھكىمە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللىدە، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىگە مەھكىمە باشلىقى (ھاكىم قوشۇمچە ئۆتىگەن)، مۇئاۋىن مەھكىمە باشلىقى قويۇلدى. مەھكىمىدە ئامىنى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى، كاتىبات ئىشخانىسى ۋە سولاقخانا تەسىس قىلىندى. ھەق - تەلەپ ۋە جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوتچىلار ئىش تەقسىم قىلىۋېلىپ مەسئۇل بولۇپ بېجىردى. 1953 - يىلى سولاقخانا ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ۋە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1961 - يىل 9 - ئايدا سوت خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېڭىمەھەللە گۈڭشىسى ۋە تويبولدى گۈڭشىلىرىدا خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1959 - يىلى مەھكىمە بويىچە 9 كادىر- ساقچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە مەھكىمە باشلىقى، سوتچى 2، پۈتۈكچى 4، كاتىپ بىر، قانۇن ساقچىسى بىر. 1967 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىندى، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش گۇرۇپپىسىنىڭ قارىمىقىدا سوت گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. 1973 - يىل 3 - ئاينىڭ 4 - كۈنى شايار ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا، جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى، قوبۇلخانا تەسىس قىلىندى.

1) ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى

1958 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنىپ، ھەق - تەلەپ دېلولىرىنى سوت قىلىشقا مەسئۇل بولدى. بىر سوتچى، بىر پۈتۈكچى بار ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن سوت ۋەزىپىسىنىڭ ئېغىرلىشىشىغا ئەگىشىپ، سوت كۈچى تەدرىجىي كۈچەيتىلدى. ھەربىي ئىدارە قىلىش مەزگىلىدە ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1973 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1991 - يىلى ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسىدە بىر كوللېگىيە باشلىقى، بىر سوتچى، 4 ياردەمچى سوتچى، 9 پۈتۈكچى بار بولدى.

2) جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى

1958 - يىلى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىنىپ، ئەكسىلئىنقىلابىي دېلو ۋە باشقا جىنايى ئىشلار دېلولىرىنى سوتلاشقا مەسئۇل بولدى. «دۇشمەنگە زەربە بېرىش، خەلقنى قوغداش» ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش قانارلىق جەھەتلەردە مۇھىم رول ئويناندى. 1991 - يىلى كوللېگىيىدە 8 كادىر - ساقچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىر كوللېگىيە باشلىقى، بىر سوتچى، ئىككى ياردەمچى سوتچى، 4 پۈتۈكچى بار بولدى.

3) ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى

دۆلىتىمىز ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتى، ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي ماجىرا دېلولىرى كۆپەيىپ كەتتى. ئىقتىسادىي دېلولارنى ۋاقتىدا سوت قىلىش، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەرنىڭ نورمال ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى. 1986 - يىلى 7 كادىر - ساقچى بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى بىر، سوتچى بىر، ياردەمچى سوتچى بىر، پۈتۈكچى 4.

4) ئېجرا كوللېگىيىسى

1985 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىدە ئېجرا كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى، بۇ مەھكىمە قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولغان ھۆكۈم، كېسىم ۋە ئۇنىڭدەك باشقا تارماقلار ئۈتكۈزۈپ بەرگەن، خەلق سوت مەھكىمىسى قانۇن بويىچە ئېجرا قىلىشقا تېگىشلىك بولغان دېلولارنى ئېجرا قىلدى. 1991 - يىلى كوللېگىيە بويىچە كادىر - ساقچى 5كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى بىر، ياردەمچى ئېجرا قىلغۇچى بىر، پۈتۈكچى 3.

5) ئىشخانا

ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ ئىشخانىسى بۇ مەھكىمىنىڭ مەمۇرىي، مالىيە ۋە ئارقا سەپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. 1989 - يىلدىن كېيىن، ئىشخانىنىڭ خىزمەتچىسى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كاتىپ بىر، بوغالتىر بىر، كاسسىر بىر، تەرجىمان بىر، ماشىنىست بىر، قانۇن ساقچىسى بىر، شوپۇر 2، ئامبارچى بىر، قوغدىغۇچى بىر، قارا ئىشچى بىر، كادىرلار ئىشلىرىغا مەسئۇل كادىر بىر.

6) يېزا - بازارلىق خەلق سوت كوللېگىيىسى

1967 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى خەلق سوت مەھكىمىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلىش تۈپەيلىدىن 2 گۇڭشېدىكى خەلق سوت كوللېگىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1975 - يىلى يېڭىمەھەللە گۇڭشې ۋە تويبولدى گۇڭشېسىدىكى 2 سوت كوللېگىيىسى يېڭىۋاشتىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا قىزىلبايراق گۇڭشېسىدا خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىلى تارىم يېزىلىق خەلق سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ يېزىلاردا 4 خەلق سوت كوللېگىيىسى بار بولدى. 1991 - يىلى بۇ 4 خەلق سوت كوللېگىيىسىدىكى كادىر - ساقچى 12گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كوللېگىيە باشلىقى 3، سوتچى بىر، ياردەمچى سوتچى بىر، پۈتۈكچى 7.

§ 4 . سوتلاش خىزمىتى

1. خەلق زاسىداتىللاسى تۈزۈمى

1950 - يىلى سوتلاش خىزمىتىدە خەلق زاسىداتىللاسى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مەھكىمە قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ سوتىغا قاتنىشىدىغان زاسىداتىللارنى ئاساسەن ئىدارە - ئورۇنلار كۆرسىتەتتى ھەمدە ئاممىنىڭ سايلىشى ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كېلەتتى. خەلق زاسىداتىللىرى خەلق سوت مەھكىمىسى سوتلاش ھوقۇقىنى يۈرگۈزگەندە سوتچىلار بىلەن ئوخشاش ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولاتتى. 1950-يىلدىن 1955 - يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلوسى 511، ھەق - تەلەپ دېلوسى 1036، بۇنىڭ ئىچىدە خەلق زاسىداتىللىرى قاتنىشىپ سوت قىلىنغىنى 527 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ %34نى ئىگىلىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە خەلق زاسىداتىللىرى تۈزۈمى توختاپ قالدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىي» دىن كېيىن، قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، خەلق زاسىداتىللىرى تۈزۈمى ئەسلىگە كەلدى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە خەلق زاسىداتىلىدىن 68ى سايلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 8، يېزا، بازاردىن 60 ئادەم بار.

2. جىنايى ئىشلار سوتى

1950 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى دۆلەت ئېلان قىلغان «ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» غا ئاساسەن، يەر ئىسلاھاتى ۋە باندىتلارنى تازىلاش، زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، جىنايى ئىشلارنى سوتلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. 1950 - يىلدىن 1955 - يىلغىچە قانۇن بويىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان پومېشچىك - زومىگەرلەرگە چېتىشلىق دېلو 5، ئەكسىلئىنقىلابچىلارغا چېتىشلىق دېلو 24، باشقا جىنايى ئىشلار دېلوسى 576.

1979 - يىلى دۆلەت «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى «قانۇن بولغانكەن ئۇنىڭغا ئاساسلىنىش، قانۇن بولغانكەن جەزمەن تايىنىش، قانۇننى جەزمەن قاتتىق ئىجرا قىلىش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلارنى جەزمەن سۈرۈشتۈرۈش»تىن ئىبارەت فاڭجېنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، جىنايى ئىشلار سوت خىزمىتىنى قەتئىي قانۇن بويىچە قانات يايدۇردى. 1983- يىلى مەملىكەت بويىچە «قاتتىق زەربە بېرىش» كۈرىشى قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى «قاتتىق، ئېغىر، تېز جازالاش» فاڭجېنىنى قاتتىق ئىزچىللاشتۇرۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىغا زىيان يەتكۈزگەن بىر تۈركۈم جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى روشەن ياخشىلىدى. 1983- يىلدىن 1985 - يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلوسى 228.

3. ھەق - تەلەپ سوتى

ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ھەق - تەلەپ دېلولىرىنى ناھىيىلىك خەلق ئىشلار بۆلۈمى بېجىرەتتى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەق - تەلەپ دېلولىرى خەلق سوت مەھكىمىسىگە ئۆتتى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ھەق - تەلەپ سوتى جەريانىدا، ھەق - تەلەپ ماجىرالىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ئاساس قىلىپ، ھۆكۈم قىلىش، مۇرەسسە قىلىش قاتارلىق جانلىق، كۆپ خىل ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، ھەق - تەلەپ سوتى خىزمىتىنى قانات يايدۇردى. پاكىتنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش، ھەق- ناھەقنى

ئايدىڭلاشتۇرۇش ئاساس قىلىنىپ، ھەم قانۇننى قاتتىق ئىجرا قىلىش، ھەم داۋالاشقۇچىلارنىڭ مۇڭاپىق پىكىرلىرىنى تولۇق ئويلىشىش ئارقىلىق ھەق - تەلەپ دېلولىرى توغرا ھەر تەرەپ قىلىندى. 1987 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە 1557 ھەق - تەلەپ دېلوسى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە نىكاھ ماجىراسى 786 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ %5.50نى ئىگىلىدى. قەرز ماجىرالىرى 311 بولۇپ، ئومۇمىي دېلو سانىنىڭ %91.19نى ئىگىلىدى، ۋارىسلىق قىلىش دېلوسى 54، باشقا دېلو 406.

1981 - يىلى تويمولدى گۈزشىبسىدىكى دېھقان رېن تېخنىكۇمى بىلەن چېن رۇڭفاڭنىڭ نىكاھىدىن ئاجرىشىش دېلوسىدا، قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى خادىملارنىڭ خىزمەتتىكى يەڭگىللىكى ۋە بىر تەرەپ قىلىشنىڭ مۇڭاپىق بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقىپ، دېلو ھەق - تەلەپ دېلوسىدىن جىنايى ئىشلار دېلوسىغا ئۆزگىرىپ كەتتى. ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىدىكى خەلق، بولۇپمۇ ئەدلىيە خادىملىرى ناھايىتى ياخشى تەربىيە ئالدى، سوتلاش خىزمىتى ئېھتىياتچان ۋە ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلىنىدىغان بولدى، قايتا يامانلىشىپ كېتىش ئەھۋالى يۈز بەرمىدى.

4. ئىقتىسادىي سوت

1984 - يىلدىن ئىلگىرى ئىقتىسادىي سوت تۈزۈمى ئورنىتىلىشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە يۈز بەرگەن ئىقتىسادىي دېلولارنى ئاساسەن ھەق - تەلەپ سوت كوللېگىيىسى قاراپ چىقاتتى. 1984 - يىلى 26 دېلو، 1985 - يىلى 47 دېلو، 1986 - يىلى 90 دېلو سوت قىلىندى. ئىقتىسادىي ماجىرالارنىڭ كۆپلەپ يۈز بېرىشى ۋە ۋاقتىدا ھەل بولمىغانلىقى بۇ ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ ساغلام تەرەققىي قىلىشىنى چەكلەپ قويغانىدى. ئىقتىسادىي سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇرلۇك ئىقتىسادىي توختام ماجىرا دېلولىرىنى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇشقا مەسئۇل بولۇپ، جەمئىيەت ئىقتىسادىنىڭ نورمال ئايلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە تۇرلۇك ئىقتىسادىي توختام ماجىرا دېلوسىدىن 345ى سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلدى.

5. ئىجرا قىلىش ئەھۋالى

«ئىجرا قىلىش قىيىن بولۇش» مەملىكەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك سوت مەھكىمىلىرى دۇچ كەلگەن مەسىلە، «ئىجرا قىلىش قىيىن بولۇش»نى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك، قانۇن كۆچىگە ئىگە بولغان ھۆكۈم - كېسىملەر ۋە باشقا تارماقلار ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك دېلولار ئومۇمىيۈزلۈك ئىجرا قىلىشقا ئېرىشەلمىگەچكە، ھەم قانۇننىڭ كەسكىنلىكىگە تەسىر يەتتى، ھەم تۇرلۇك سوت خىزمەتنىڭ نورمال ئىشلىنىشىگە تەسىر يەتتى. بۇ خىل ئەھۋالغا ئاساسەن ئىجرا كوللېگىيىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قانۇن بويىچە ئىجرا قىلىشقا تېگىشلىك دېلولارنى ئىجرا قىلدى، 1985 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە 234 دېلونى ئىجرا قىلدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ 1984 — 1992 - يىلغىچە ئىقتىسادىي دېلولارنى سوتلاش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 4　　بىرلىكى: دېلو، يۈەن

تۈرى / يىللار	قوبۇل قىلىنغان دېلو		سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرۇلغان دېلو	
	دېلو سانى	سوممىسى	دېلو سانى	سوممىسى
1984	17	53568	17	43103.65

1985	49	156351	47	114212.74
1986	90	251270.37	90	220148.96
1987	67	482461.45	65	420216.24
1988	56	400642.13	56	377967.83
1989	119	584016.27	119	512778.02
1990	45	497681.63	38	441447.31
1991	34	113674.52	31	83113.28
1992	44	404001	44	379837.16

ئىزاھ: 1986 - يىللىق خىزمەت ئۇلاشمىغا ئاساسلانغاندا، ئىقتىسادىي سوت كوللىگىيىسى 1985 - يىلى قۇرۇلغان. ئەمما ئىقتىسادىي دېلولارنى قوبۇل قىلىش 1984 - يىلدىن باشلانغان، شۇڭا بۇ جەدۋەلگە 1984 - يىلدىن باشلاپ كىرگۈزۈلدى.

1950 — 1992 - يىلغىچە شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى خىزمەتچىلىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم سانى	ژۇرنە تۇرلىرى											بېزا سوت كوللىگىيىسى			
		مەھكىمە باشلىقى، ئىش باشلىغۇچى	كوللىگىيە باشلىقى، ئىش باشلىغۇچى	سوتچىلار	پارەسچى سوتچىلار	پوتوكچى	قانۇن ساقچىسى	قانۇن دوختۇرى	قارا تاختىچى	چىنايى ئىشلار كوللىگىيىسى	ھەق - تەلەپ كوللىگىيىسى	ئىقتىسادىي سوت كوللىگىيىسى	ئىجرا كوللىگىيىسى	توبيولدى	يېڭىمەھەللە	قىزىلبايراق	تارىم
1950		2															
1951		2															
1952		2															
1953		2															
1954		1															
1955		1															
1956	7	2		2		2	1										
1957		1															
1958		1															
1959	8	1		2		4	1										
1960	9	1		2		4	1										
1961		1															
1962																	
1963	8	1		4													
1964	8	1		2		3	1										
1965		1															
1966		2															
1974	14	2		1		4	1		1								

							1		1	7			1		2	13	1975
		1	1					1		1	7		3		2	15	1976
	1	1	1					1		1	6		2		2	16	1977
	1	1	1					1		1	6	3	3		2	16	1978
	1	1	1					1		1	7	1	1		2	19	1979
	1	2	2					1		1	13	2	5		3	31	1980
	2	2	2					2		2	19	3	8		3	35	1981
	2	2	2					5		2	9	7	7	2	3	44	1982
	2	2	2			14	6	5		2	12	9	7	5	3	46	1983
	2	2	2	3	6	15	6	3	1	2	22	5	3	5	2	57	1984
	2	3	2	4	6	16	9	3	1	2	22	5	3	5	2	56	1985
	2	3	3	6	7	16	9	2	1	2	22	4	3	7	2	56	1986
	2	3	3	6	8	17	8	5	1	2	19	11	5	7	3	57	1987
2	2	3	3	5	8	16	8	2	1	1	19	12	5	7	3	57	1988
2	3	4	3	5	9	18	7	2	1	1	21	16	5	7	3	70	1989
2	3	4	3	6	9	18	7	2	1	1	21	17	6	7	3	70	1990
2	3	4	3	6	9	18	8	2	1	1	20	16	6	7	3	70	1991
2	3	4	3	6	8	17	8	2	1	1	20	16	6	7	3	69	1992

ئىزاھ: 1. ئومۇمىي ئادەم سانى بىلەن تۈرلەر ئايرىمىسىدىكى ئادەم سانى ئوخشاش ئەمەس، چۈنكى مەمۇرىي خادىملار كىرگۈزۈلمىدى.
2. ھەر قايسى كوللېگىيىدىكى ئادەم سانىنى قوشقاندا، ئومۇمىي ئادەم سانى بىلەن تەڭ ئەمەس.
3. پېڭىمەھەللە كەنتى قاتارلىق 4 خەلق سوت كوللېگىيىسى ئىلگىرى - كېيىن قۇرۇلغاچقا، ئەينى چاغدا كادىر كەمچىل بولغانلىقتىن سەپلەنمىگەن.

شايار ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ 1950 — 1992 - يىلغىچە سوتلاپ ئاخىرلاشتۇرغان جىنايى ئىشلار دېلولىرىنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 6

تۈر / ئايرىمىسى / يىللار	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن	چوڭ دېلو		ئەكسىلئىنقىلاب دېلوسى		ئادەتتىكى دېلو				ئىزاھات
			دېلو سانى	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	دېلو سانى	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	دېلو سانى	ئاخىرلاشتۇرۇلغىنى	بۇنىڭ ئىچىدە		
									گۇمرىلىق	زەخمىلەندۈرۈش	
جەمئىي											
1955 — 1950	611	102	9	9	24	24	578	578	131	189	
1960 — 1956	364	153	5	5	9	9	740	740	185	73	
1966 — 1961	252	42	7	7	13	13	232	232	79	8	
1973 — 1967											

		3	77	280	280	10	10	29	45	319	1980 — 1974
	31	184	345	345			0	9	71	354	1985 — 1981
	37	231	454	454			5	5	93	464	1990 — 1986
	39	67	181	181			2	2	92	183	1992 — 1991

ئىزاھ: 1. چوڭ دېلولار 1979 - يىلدىن بۇرۇن ئادەم ئۆلتۈرگەن ۋە 10 يىلدىن يۇقىرى مۇددەتلىك قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان دېلولارنى تۈز ئىجگە ئالىدۇ. 1979 - يىلدىن كېيىن پەقەتلا 10 يىلدىن يۇقىرى 20 يىلدىن تۆۋەن مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگەن دېلولار ستاتىستىكا قىلىنىدى.
2. ئەكسىلئىنقىلاب دېلولىرى 1979 - يىلدىن كېيىن ئاساسىي قانۇلام سوت مەھكىمىلىرىنىڭ باشقۇرۇش تەۋەلىكىدە بولمىغاچقا ستاتىستىكا قىلىنمىدى.

Ⅳ باب

ئەدلىيە

§ 1 . ئاپپارات

1949 - يىلدىن كېيىن ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتى ئىزچىل خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىدا بولدى. قانۇن - تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈش ئۈچۈن، 1980 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى تەسىس قىلىنىدى. 1988 - يىلى ئەدلىيە بۆلۈمى ئەدلىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلدى، مەمۇرىي شتاتى 22 (يېزا، بازارلاردىكى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى 11 ئەدلىيە يارەمچىسىنى شۇنىڭ ئىچىدە) گە يەتتى، ئادۋوكاتلىق ئورنى، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى، مۇرەسسە ئىشخانىسى، تەشۋىقات ئىشخانىسى، مەمۇرىي ئىشخانا، يېزا (بازار) لاردا ئەدلىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىنىدى.

§ 2 . ئادۋوكاتلىق ئىشلىرى

1981 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شايار ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى كەسىپنى رەسمىي قانات يايدۇرۇپ، قانۇندىن مەسلىھەت بېرىش، ۋاكالىتەن ئەرز يېزىپ بېرىش، جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىرىنى سوتتا چىقىپ ئاقلاش، ھەق - تەلەپ دەۋاگەرلىرى ئۈچۈن ۋاكالىتەن دەۋا قىلىش ئىشلىرىنى بېجىردى. 1981- يىلدىن 1986 - يىلغىچە قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسىدا قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان 4 ئادۋوكات بولۇپ، ئۇلار جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 14نى بېجىردى. قانۇن ھۆججەتلىرىدىن 42نى ۋاكالىتەن يېزىپ

بەردى، ھەق - تەلەپ ماجىرا دېلوسىدىن 2گە قاتنىشىپ مۇرەسسە قىلدى، ئىقتىسادىي دېلودىن 2گە ۋاكالەتچىلىك قىلدى، قانۇندىن مەسلىھەت سورىغان سوتاللارغا 163 ئادەم (قېتىم) جاۋاب بەردى. 1987- يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسى كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، شۇ يىلى ئىقتىسادىي دېلولاردىن 2گە ۋاكالەتچىلىك قىلىپ، جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 3نى بېجىرگەندىن سىرت، يەنە 2 كارخانىنىڭ دائىملىق قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئالدى. 1988 - يىلى قانۇن مەسلىھەتچىلىك باشقارمىسىنىڭ نامى ئادۋوكاتلىق ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى، ئەدلىيە ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قوشۇمچە مۇدىر بولدى، مەخسۇس ئادۋوكاتتىن 2ى، قوشۇمچە ئادۋوكاتتىن 3ى بار بولدى. 1991- يىلغىچە جىنايى ئىشلار بويىچە ئاقلاش دېلوسىدىن 20سى، ھەق - تەلەپ ۋاكالەتچىلىك دېلوسىدىن 32سى قوبۇل قىلىندى، 136 دەۋا ھۆججىتى ۋاكالىتەن يېزىپ بېرىلدى، قانۇندىن مەسلىھەت سورىغان سوتاللارغا 231 ئادەم (قېتىم) جاۋاب بېرىلدى. 21 ئورۇننىڭ قانۇن مەسلىھەتچىلىكىنى ئۈستىگە ئېلىپ، 12 مىڭ 61.24 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1992 - يىلى مەخسۇس ئادۋوكاتتىن 3ى، قوشۇمچە ئادۋوكاتتىن بىرى بار بولدى. شۇ يىلى بېجىرگەن جىنايى ئىشلار دېلوسى 15، ھەق - تەلەپ ۋاكالەتچىلىكى 19، ئىقتىسادىي دېلو 3، باشقا دېلو 2، ئالغان ھەق 2150 يۈەن.

1992 - يىلى يېڭىمەھەللە، قايلور، توپبولدى يېزىلىرىدا قانۇن مۇلازىمەت ئورنى قۇرۇلدى.

3 § . ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى كەسپى

1987 - يىلى ئەدلىيە بۆلۈمىدە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى تەسىس قىلىندى، 2 گۇۋاھلىق بەرگۈچى، بىر پراكتىكانت گۇۋاھلىق بەرگۈچى بار ئىدى. 1981 - يىلدىن 1987 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئىشلىرىدىن 1044ى بېجىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىقتىسادىي تۈردىكىسى 673، ھەق - تەلەپ تۈردىكىسى 176، باشقىلار 195، 22 مىڭ 61.509 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1988 - يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ئورنى جەمئىيەتتىكى ھەر قايسى ساھەلەرگە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى بىلىملىرىنى تەشۋىق قىلىش خىزمىتىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، تۈرلۈك كەسىپلەرنى قانات يايدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىپ، كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، روشەن ئۈنۈم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 415ى بېجىرىلىپ، 8 مىڭ 12.945 يۈەن ھەق ئېلىندى. 1989 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 2014ى بېجىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە چەتكە چىقىلىدىغان ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقىدىن 34ى بار، 49 مىڭ 231.89 يۈەن ھۆكۈمەت گۇۋاھلىقى ھەققى ئېلىندى.

4 § . خەلق مۇرەسسەچىلىكى

1982 - يىلى ئاساسىي قانۇنىمىز مۇرەسسە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇش خىزمىتى باشلاندى. 1985 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 194 مۇرەسسە ھەيئىتى قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكىسى 139. مۇرەسسە خادىملىرى 863، مۇرەسسە قىلغان تۈرلۈك ھەق - تەلەپ ماجىراسى 6613. كۆپ قېتىملىق تەكشەش ۋە تولۇقلاپ قۇرۇش ئارقىلىق، 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە مۇرەسسە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىدىن 10ى مۇكەممەللەشتى، مۇرەسسە ھەيئىتى 201گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە بازارلاردىكىسى 55، مۇرەسسە خادىمى 840. 1986 - يىلدىن 1992-

يىلغىچە، 8839 ھەق ـ تەلەپ ماجىراسى مۇرەسسەسىنىڭ نەتىجىلىك بولۇش نىسبىتى %2.86تىن يۇقىرى بولدى.

5 §. قانۇن ـ تۈزۈم تەربىيىسى

1980 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەخسۇس كادىر سەپلىنىپ قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقات خىزمىتى كۈچەيتىلدى. 1982 ـ يىل 1 ـ ئايدىن باشلاپ، 374 قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقات گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، خالىس قانۇن ـ تۈزۈم تەشۋىقاتچىسى 1458گە يەتتى. 1985 ـ يىلغىچە 9841 نۇسخا قانۇنغا ئائىت گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولۇندى، قەرەلسىز تۇرۇدە 540 سان قارا دوسكا، 360 سان تەشۋىقات تاختىسى چىقىرىلدى، 61 قېتىم پرويېكسىيە قويۇلدى، 25 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلدى، 1054 قېتىم رادىئو ئارقىلىق تەشۋىق قىلىندى. 5129 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى بېسىپ تارقىتىلدى، 1334 پارچە قانۇن-تۈزۈم تەربىيىسىگە دائىر تەشۋىقات رەسىملىرى كۆرگەزمە قىلىندى، 7580 پارچە شوئار چاپلاندى، 48 مەيدان قانۇن ـ تۈزۈمگە دائىر سەنئەت نومۇرلىرى كۆرسىتىلدى، تەربىيە ئالغان ئامما 691 مىڭ 431 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى. جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتى مەزگىلىدە (1983 ـ يىلدىن 1986-يىلغىچە) جامائەت خەۋپسىزلىكى تارماقلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، 18 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلى چىقىرىلدى، 612 قېتىم سۆھبەت يىغىنى ئېچىلدى، 5000 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى بېسىپ تارقىتىلدى. تەربىيە ئالغان ئامما 930 مىڭ 717 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

1986 ـ يىلى قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. يېزا، بازار، مەيدان، كارخانا-كەسىپى ئورۇنلاردا قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپپاراتىدىن 239ى قۇرۇلدى، 29 مىڭ 440 پارچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئۆگىنىش ئوقۇشلۇقى سېتىۋېلىندى. ناھىيە بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئوبيېكتى 107 مىڭ 564 ئادەم ئىدى، 1990 ـ يىلغىچە قانۇن ساۋاتلىرى ئومۇملاشتۇرۇلغان ئوبيېكت 105 مىڭ 735كە يېتىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۆلچىمىگە يېتىپ، قانۇن ساۋاتلىرىنىــــى ئومۇملاشتۇرۇشتا لايىقەتلىك نىسبىتى %3.98كە يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە دەرىجىلىك كادىر، دىنىي زاتلارنىڭ لايىقەتلىك نىسبىتى %100). ئاپتونوم رايون ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆلچىمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لايىقەتلىك بولۇپ، مەملىكەت بويىچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. مەركىزي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى شايار ناھىيىسىگە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ لوقمىسى ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىسى بەردى.

1991 ـ يىل 5 ـ ئايدا ناھىيىلىك قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قايتا قۇرۇلۇپ، 1986 ـ يىلدىن 1990 ـ يىلغىچە بولغان قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىنىــــى خۇلاسىلەپ، قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان 17 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 49 ئىلغار شەخسنى تەقدىرلىدى ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىنكى 5 يىللىق قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى. 264 ھەر دەرىجىلىك قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلدى، 15 مىڭ 900 پارچە قانۇن ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش دەرسلىك ماتېرىيالىغا مۇشتەرى بولۇندى. 1992-يىلى ناھىيىلىك ھەر تەرەپلىمە تۈزەش كومىتېتىغا ماسلىشىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش خىزمىتى ئىشلەندى، 2500 نۇسخا تەشۋىقات ماتېرىيالى تارقىتىلدى، 9 قېتىم تەشۋىقات ئاپتوموبىلــــى چىقىرىلدى، 12 قېتىم رادىئو ئارقىلىق تەشۋىق قىلىندى، تەربىيە ئالغانلار 72 مىڭ ئادەم (قېتىم) گە يەتتى.

V باب

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئەدلىيە نازارىتى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى

1. ئومۇمىي بايان

1964 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. دېھقانچىلىق مەيدانى شايار بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان، جەنۇبىي تەرىپى تارىم دەرياسى بىلەن، شىمالىي تەرىپى شايار ناھىيە تويبولدى يېزىسىنىڭ قۇمئېرىق، يالغۇزتېرەك، تاللىقبۇلۇڭ، سېرىماق، قاراقۇم، 2 - دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق تەبىئىي كەنتلەر بىلەن چېگرىلىنىدۇ، شەرقىي تەرىپى شايار ناھىيە 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى ۋە تويبولدى يېزىسىنىڭ 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، غەرب تەرىپى تېخى ئېچىلمىغان چۆللۈك ۋە توغراقلىق بولۇپ، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن يىراقتىن قارىشىپ تۇرىدۇ. جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 3 — 7 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە بولغان ئۇزۇنلۇقى 46 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېھقانچىلىق مەيدانى قارىمىقىدىكى جەمئىيەتچىلەرنى قاماپ تۇرۇش نۇقتىلىرى بىلەن شۇ يەردىكى ئاھالىلەر كەنتلىرىنىڭ ئاق بېتەن ئارلىقى 1 — 4 كىلومېتىرغىچە كېلىدۇ. مەيدان ئىشخانىلىرى قاراتاتام مازىرى كەنتىگە جايلاشقان، شايار ناھىيە بازىرىغا 28 كىلومېتىر كېلىدۇ. دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 363 كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ ئامبىرىنىڭ كۆلىمى 7100 مو، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى 750 مېتىر كەڭلىكتىكى قىرغاقنى قوغداش ئورمان بەلۋېغىنىڭ كۆلىمى 41 مىڭ مو، ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان يەر 371 مىڭ 865 مو، تېرىلغۇ يەر كۆلىمى 72 مىڭ مو. دېھقانچىلىق مەيدانى 5 شۆبە مەيدانغا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھازىر 1.، 2.، 3 - شۆبە مەيدان ئېچىلىپ بولدى. ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك تۈپەيلىدىن 4 .، 5 - شۆبە مەيداندىكى 174 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر تېخى ئېچىلمىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ھەر قايسى شۆبە مەيدانلارنىڭ يەر كۆلىمى پىلان جەدۋىلى

جەدۋەل: 14 — 7 بىرلىكى: مو

قاقاسلىق كۆلىمى	1 - شۆبە مەيدان	2 - شۆبە مەيدان	3 - شۆبە مەيدان	4 - شۆبە مەيدان	5 - شۆبە مەيدان
410300	85136	80988	69953	87246	86977

دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يەردىن پايدىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 14 — 8

بىرلىكى: مو

تۈرى	كۆلىمى	كۆلەمدە ئىگىلىگەن نىسبىتى (%)
دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلگەن يەر	289799	70.63
ئورمانچىلىققا ئىشلىتىلگەن يەر	40045	9.76
چارۋىچىلىققا ئىشلىتىلگەن يەر	12872	3.14
سۇ، يول، ئىمارەتلەرگە ئىشلىتىلگەن يەر	29149	7.1
كېرەكسىز يەر	38435	9.37
جەمئىي	410300	100

مەيدان قۇرۇلغان 28 يىلدىن بۇيان، كادىر ـ ساقچىلار ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى سېلىنچا قىلىپ، چۆللەردە ئىز قالدۇرۇپ، ئىسسىق تومۇز، قەھرىتان قىشلاردا، بوران ـ چاپقۇنلاردا دالىدا يېتىپ ۋە ئوزۇقلىنىپ جاپا-مۇشەققەتتە تەقدىرداش بولۇپ، جاپالىق ئىگىلىك تىكلىدى. ئۇزلىرى گەمە قېزىپ، چېدىر تىكىپ، يۇلغۇن بىلەن ئۆي سېلىپ، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بەرپا قىلىپ، جاپالىق كۆرەشلەر ئارقىلىق، يۇلغۇنلۇق ـ توغرالقىلار ۋە بىپايان شورلۇق چۆللەردە سالا ـ سالا ئېتىزلارنى بەرپا قىلىپلا قالماستىن مۇنەررەش مۇ چىقىرىۋېتىش تورلاشقان، دەل ـ دەرەخلىرى رەتلىك، يېزا ئىگىلىكى ماشىنىلاشقان دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىپ يېڭى ئادەملەرنى يېتىشتۇرۇپ چىقىدىغان ئالاھىدە مەكتەپ قۇرۇپ چىقتى؛ 1964- يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە 97 مىڭ 765 مو بوز يەر ئاچتى، 2250 مو ئورمان بەرپا قىلدى. 81 مىڭ 792 كۆادرات مېتىر ئۆي سالدى، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرمە ياتىقى 16 مىڭ 56. 24 كۆادرات مېتىر، يېڭىدىن ياسالغان قورشاۋ تام 2408 مېتىر. تۇراقلىق مۇلۇكنىڭ ئومۇمىي قىممىتى 5 مىليون 827 مىڭ يۈەنگە، تۇراقسىز مەبلەغ 1 مىليون 858 مىڭ يۈەنگە (ساپ قىممەت) يەتتى، 48 مىليون 949 مىڭ 700 كىلوگرام ئاشلىق ئېلىپ، ئۇزۇنى تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە دۆلەتنى 2 مىليون 612 مىڭ كىلوگرام ناۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. 3 مىليون 217 مىڭ 100 كىلوگرام پاختا ئىشلەپچىقاردى، سانائەت ـ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 49 مىليون 691 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، يۇقىرىغا 663 مىڭ يۈەن باج تاپشۇردى.

2. تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىگە قارايتتى. سىرتتا قارىتا «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى» دەپ ئاتىلاتتى، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىشلىرى قامال شەكىلدە بولغاچقا، 1966 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئېچىكى جەھەتتە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى 3 ـ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەترىتى» دەپ ئاتالدى.

1970 ـ يىل 3 ـ ئايدا تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى بېكتۇەن يېزا ئىگىلىك 1 ـ شىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، 15 ـ تۇەن بولدى.

1973 - يىل 3 - ئايدا ئەسلى نامى ۋە تەشكىلىي قۇرۇلۇشى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.
1983 - يىل 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تارىم دېھقانچىلىق مەيدانى ئەدلىيە نازارىتى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، نامى ئۆزگەرمىدى.
1985 - يىل 7 - ئايدا ئىچكى جەھەتتە نامى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش تارماق ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى.

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدا، دېھقانچىلىق مەيدانىدا سىياسىي، مەمۇرىي، تەلىم - تەربىيە، ئىشلەپچىقىرىش، ئارقا سەپ - تەمىناتتىن ئىبارەت 5 ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 4 چوڭ ئەترەت، 21 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىنىپ، 3 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 2 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1965 - يىلىنىڭ بېشىدا بىر چوڭ ئەترەت، 4 ئوتتۇرا ئەترەت تەشكىل قىلىنىپ، كادىر 295كە، ئىشچى 475 كە يەتتى. 1970 - يىلى يېزا ئىگىلىك 1 - شىسى ئۆتكۈزۈۋالغان چاغدىكى تۈزۈلمىسى 15- تۈەن بولۇپ، باش شتاب، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ - تەمىنات باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 6 چوڭ ئەترەت، 27 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىندى، 479 كادىر، 1035 ئىشچى بار ئىدى. 3 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 3 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1980 - يىل 12 - ئايدا چوڭ ئەترەت تەشكىلىي تۈزۈلۈشى بىكار قىلىنىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىدا 7 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 26 ئوتتۇرا ئەترەت تەسىس قىلىندى، 286 كادىر، 548 ئىشچى بار بولدى. 2 دەرىجە بويىچە باشقۇرۇلۇپ، 2 دەرىجە بويىچە ھېسابات قىلىندى. 1992 - يىلى دېھقانچىلىق مەيدانى 9 بۆلۈم - ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 17 ئوتتۇرا ئەترەت، 236 كادىر، 557 ئىشچى بار ئىدى.

3. رەھبەرلەرنىڭ ئالمىشىش ئەھۋالى

باش قوماندان: جاڭ زىجېن (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە) ئەر، خەنزۇ، 1964 - يىل 3 - ئايدىن 1970 - يىل 3 - ئايغىچە.

1 - مۇئاۋىن باش قوماندان: جاۋ لىنۋاڭ (ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قوشۇمچە) ئەر، خەنزۇ، 1965 - يىل 5 - ئايدىن 1966 - يىل 5 - ئايغىچە

مۇئاۋىن باش قوماندان: جاڭ فېڭ، ئەر، خەنزۇ، 1964 - يىل 3 - ئايدىن 1966 - يىل 5 - ئايغىچە.

تارماق ئەترەت باشلىقلىرى: جاۋ لىنۋاڭ، ئەر، خەنزۇ. 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1970 - يىل 3- ئايغىچە، 1972 - يىل 10 - ئايدىن 1980 - يىل 3 - ئايغىچە.

خۇ سىن، ئەر، خەنزۇ، 1980 - يىل 3 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

مامۇت لېتىپ، ئەر، ئۇيغۇر، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

سىياسىي كومىسسارلىرى: سۇڭ لىنجۇڭ، ئەر، خەنزۇ. 1970 - يىل 3 - ئايدىن 1973 - يىل 3- ئايغىچە.

يۇ جيايىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1985 - يىل 10 - ئايغىچە.

لىيۇ چاۋيالڭ، ئەر، خەنزۇ، 1988 - يىل 7 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

مۇئاۋىن تارماق ئەترەت باشلىقلىرى:

جاڭ فېڭ، ئەر، خەنزۇ، 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1979 - يىل 3 - ئايغىچە.

يۇ جيايىڭ، ئەر، خەنزۇ، 1976 - يىل 9 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

ئابلا سابىر، ئەر، ئۇيغۇر، 1976 - يىل 11 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.

نيي شۆچى، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

دۇ بوچىن، ئەر، خەنزۇ، 1991 - يىل 10 - ئايدىن 1994 - يىل 2 - ئايغىچە.

مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىرى:
لىۋ ئېنشى، ئەر، خەنزۇ، 1966 - يىل 5 - ئايدىن 1984 - يىل 6 - ئايغىچە.
تۇ جيالۇك، ئەر، خەنزۇ، 1980 - يىل 3 - ئايدىن 1987 - يىل 9 - ئايغىچە.
لىۋ چاۋيالك، ئەر، خەنزۇ، 1984 - يىل 6 - ئايدىن 1988 - يىل 6 - ئايغىچە.
چىن شيۇخۇك، ئەر، خەنزۇ، 1988 - يىل 12 - ئايدىن 1990 - يىل 3 - ئايغىچە.
سەمەت توختى، ئەر، ئۇيغۇر، 1991 - يىل 12 - ئايدىن 1992 - يىل 12 - ئايغىچە.

4. جىنايەتچىلەرنى ئۆزگەرتىش

مەيدان قۇرۇلغاندىن بۇيان، جىنايەتچىلەرنى مەجبۇرىي ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشنى قوللىنىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، جازالاپ باشقۇرۇش بىلەن ئىدىيە ئۆزگەرتىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سىياسىي تەربىيىنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈش قائىدىسى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. جىنايەتچىلەرگە ئىدىيە، سىياسىي تەربىيە بېرىش جەھەتتە پىلانلىق ھالدا كوللېكتىپ دەرس ئۆتۈش، ھۆججەت ئۆگىنىش، ئايرىم سۆھبەتلىشىش، مۇزاكىرىگە ئۇيۇشتۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، جىنايىتىنى تونۇپ قانۇنغا بويسۇنۇش تەربىيىسى، سىياسىي ۋەزىيەت تەربىيىسى، ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش تەربىيىسى ۋە مەدەنىيەت - تېخنىكا تەربىيىسى بېرىلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، ياش جىنايەتچىلەر كۆپ بولۇشتەك ئەھلىي ئەھۋالغا ئاساسەن، تەربىيىلەپ باشقۇرۇش جەھەتتە «خۇددى ئاتا - ئانىلارنىڭ يوقۇلۇق كېسىلگە گىرىپتار بولغان بالىسىغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش، دوختۇرنىڭ كېسەللەرگە مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئوقۇغۇچىلارغا مۇئامىلە قىلغىنىغا ئوخشاش» سەۋرچانلىق بىلەن ئىنچىكە تەربىيە بېرىپ، تەسىرلەندۈرۈش، قۇتقۇزۇۋېلىش خىزمىتى يولغا قويۇلدى.

1985 - يىلدىن باشلاپ جىنايەتچىلەرنى ئەسلىدىكى مەدەنىيەت قاتلىمىغا ئاساسەن سىنىپلارغا ئايرىپ، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش تەربىيىسى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپ تەربىيىسى بېرىلدى. 1992 - يىلدىكى ساۋات چىقىرىش سىنىپى 4، ئوقۇغۇچى 105، تولۇقسىز باشلانغۇچ سىنىپى 2، ئوقۇغۇچى 25. 1986- يىلدىن باشلاپ، جىنايەتچىلەرنىڭ مەملىكەتلىك چوڭلار ئالىي تېخنىكومى بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىش ئىمتىھانىغا قاتنىشىشقا رۇخسەت قىلىندى، 13 ئادەم كۆپ قىسىم دەرسلەردە لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسىغا ئېرىشتى. تېخنىكا تەربىيىسىدە نېمە ئىش قىلغان بولسا شۇنى ئۆگىنىش پرىنسىپى بويىچە، دېھقانچىلىق ئەمگىكى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەشغۇلاتى بىلەن شۇغۇللانغان جىنايەتچىلەرگە بۇغداي، شال، پاختا قاتارلىق دېھقانچىلىق زىرائەتلىرىنى تېرىپ يېتىشتۇرۇش ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى تېخنىكا تەربىيىسى بېرىلدى. «ئۈچ دەرس» تەربىيىسى ۋەزىيىتىنى ئورۇنداش ئۈچۈن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت - ماارىپ باشقارمىسى ۋە شايار ناھىيىلىك ماارىپ ئىدارىسىنىڭ تەستىقى بىلەن 1989 - يىلى «تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۇرۇش مەكتىپى» قۇرۇلۇپ، سىياسىي، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ئوقۇتۇش تەقسىماتى ئىشخانىلىرى تەسىس قىلىندى، مەخسۇس ۋە قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئوقۇتقۇچىلار (سىياسىي، تېخنىكا ئوقۇتقۇچىلىقىنى كادىر - ساقچىلار ئۈستىگە ئالدى، مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىلىقىنى ئۆزگىرىش ئىپادىسى بىر قەدەر ياخشى، ئوقۇتۇش خىزمىتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان جىنايەتچىلەر ئۈستىگە ئالدى) سەپلەندى. ھەر بىر ئوتتۇرا ئەترەت بىر شۆبە مەكتەپ بولۇپ ئايرىلىپ، تەربىيىلەش پىلانى بويىچە «ئۈچ دەرس» تەربىيىسى يولغا قويۇلدى.

ئۆزگەرتىش سۈپىتىنى ئۈستۇرۇش، جىنايەتچىلەر ئوتتۇرىسىدا گىرەلىشىپ «يۇقۇملىنىش»، ئۆز ئارا جىنايەت ئۆتكۈزۈش ۋاستىلىرىنى ئۆگىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن جىنايەتچىلەرنى قاماپ باشقۇرۇش جەھەتتە، جىنايىتى، جازا مۇددىتى ۋە مىللىتىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ ئايرىم باشقۇرۇش، ئايرىم قاماش يولغا قويۇلدى. كونكرېت باشقۇرۇپ تەربىيىلەش جەھەتتە، ئىنقىلابىي ئىنسانپەرۋەرلىك بىلەن جىنايەتچىلەرنى

ئادەم ئورنىدا كۆرۈش، تەسىرلەندۈرۈپ، قائىدە بىلدۈرۈش، قائىدە - تۈزۈملەرنى بىلدۈرۈپ، ھەربىرىدە بىلەن بېتەكلەش يولغا قويۇلدى. قانۇن بويىچە قاتتىق باشقۇرۇش، ئىلمىي باشقۇرۇش ۋە مەدەنىي باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى. مەدەنىي باشقۇرۇشتا جىنايەتچىلەرنى ئۆرۈپ - تىللاشقا، تەن جازاسى بېرىشكە ۋە خورلاشقا يول قويماسلىق، جىنايەتچىلەرنىڭ قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقلىرىنىڭ دەخلى - تەرۇزغا ئۇچرىماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت «سەككىز ئىش» ئەملىيلەشتۈرۈلدى. 1985 - يىلى ئۆزگەرتىش، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئىبارەت «ئىككىنى ھۆددىگە ئېلىش» يولغا قويۇلدى؛ 1990 - يىلى «ھەربىرىنى قېلىپلاشتۇرۇش» ۋە «مۇھىتنى قېلىپلاشتۇرۇپ» باشقۇرۇش يولغا قويۇلدى، يەنە جىنايەتچىلەر ئىچىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى تەقدىرلەپ جازا كېمەيتىشنى قولغا كەلتۈرۈش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1985 - يىلدىن بۇيان ھەر يىلى 22% جىنايەتچى جازا كېمەيتىش، شەرتلىك قويۇپ بېرىش ۋە مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇپ بېرىشكە ئېرىشتى. يەنە جىنايەتچىلەر ئىچىدە «ئۆزگىرىش ئاكتىپلىرى ھەيئىتى» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئۆزگىرىش ئىپادىسى ياخشى بولغان جىنايەتچىلەر ھەيئەت ئەزالىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئوتتۇرا ئەترەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ھۆكۈمەتكە ھەمكارلىشىپ جىنايەتچىلەرنىڭ سىياسىي ئۆگىنىش، ئەمگەك - ئىشلەپچىقىرىش، مەدەنىي تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ۋە تۇرمۇش - تازىلىق ئىشلىرىنى باشقۇردى. سايلاپ چىقىلغان 20 دىن ئارتۇق ئۆزگىرىش ئاكتىپلىرى ۋەكىلى 1987 - يىلى ۋە 1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش سىستېمىسى ئاچقان ئاكتىپلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى.

1975 - يىلى قاماقتىكى ۋە جازا مۇددىتى توشۇپ مەيدانda قالدۇرۇلغان سابىق گومىنداڭنىڭ ناھىيە- تۇمەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ھەربىي ئىشپىيونلىرىدىن 45 ى ئالاھىدە كەچۈرۈم قىلىندى. كەڭچىلىك بىلەن قويۇپ بېرىلدى ۋە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى (رەسمى ئىشچىلىققا ئۆزگەرتىلدى) . 1981 - يىلى يەنە بىر قېتىم سابىق گومىنداڭنىڭ رايون، يىلاق دەرىجىلىكتىن تۆۋەن پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ساقچى، ژاندارما، ئىشپىيونلىرىدىن 53 ى كەڭچىلىك بىلەن قويۇپ بېرىلدى ۋە كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە مەخسۇس ئاپپارات تەسىس قىلىنىپ، مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئەسلى يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قايتىدىغان يېرى بولمىغانلار يەنىلا مەيدانغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندى، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلار دەم ئېلىشقا چىقىش مۇئامىلىسى بويىچە مەيدانda قالدۇرۇلۇپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

70 - يىللاردىن بۇرۇن، جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەن خادىملارنى مەجبۇرىي مەيدانda قالدۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە مەيدانda قالدۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرغان خادىملار ئېنىقلىنىپ، ئۇلارنىڭ مەيداندىن ئايرىلىپ يۇرتلىرىغا قايتىشىغا ياكى ئۇرۇق- تۇغقانلىرىغا تاپىنىپ، شۇ يەردىكى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىشىغا رۇخسەت قىلىندى ھەمدە سەپەرۋەر قىلىندى، شۇنداقلا كۆپ قېتىم ئادەم ئۆتۈپ، مۇھاپىزەت قىلىپ يۇرتلىرىغا ئاپىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئاز ساندىكى قايتىدىغان يېرى بولمىغانلىرى يەنىلا مەيدانda قالدۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللاندۇرۇلدى، مەيدانda قالدۇرۇلغان مەزگىلدە ئىپادىسى ياخشى بولغان، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان 378 ئادەم دۆلەتنىڭ ئالاقىدار بەلگىلىمىسى بويىچە رەسمىي يېزا ئىگىلىك ئىشچىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇلاردىن 9 ى مەيدان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرا ئەترىتىنىڭ باشلىقلىقىغا، پونكىت باشلىقلىقىغا، بوغالتىر ۋە مەيدان مالىيە بۆلۈمىنىڭ مەسئۇل بوغالتىرلىقىغا تەكلىپ قىلىندى، بىر ئادەم شەرەپ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىردى. ئىشقا ئورۇنلاشقان خادىملاردىن ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغانلارنى مەيدان ئاي بويىچە مۇئەييەن تۇرمۇش خىراجىتى بېرىپ باقتى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە، جىنايەتچىلەر جازا مۇددىتى توشۇپ قويۇپ بېرىلگەندە مەيدانda قالدۇرۇلماي، بىردەك جەمئىيەتكە قايتۇرۇلدى.

5. ئىقتىسادى

مەيدان قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە دېھقانچىلىق مەيدانى ئاساسلىقى سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ۋە ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا كىرىشتى، «ئاشلىقنى ئاساس قىلىش، ئاشلىق بىلەن پاختىنى بىرلەشتۈرۈش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، چارۋىچىلىقنى مۇناسىپ تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئاشلىق، پاختا، ياغلىق دان، قوشۇمچە يېمەكلىكلەر بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەشنى ئەملگە ئاشۇرغاندىن سىرت، دۆلەتنى ئىمكانقەدەر كۆپرەك يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە تاۋار مەھسۇلاتلىرى بىلەن تەمىنلەش» تەك ئىگىلىك باشقۇرۇش فاكىجىنىلىك يېتەكچىلىكىدە، ئاساسلىقى بۇغداي، شال، كۆممىقوناق تېرىدى. 1987 - يىلى مەھسۇلات قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، ئاشلىق ئازايتىلىپ كېڭەيتىلىپ، كۆپ تېرىپ ئاز ھوسۇل ئېلىش بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقا، ئاز تېرىپ كۆپ ھوسۇل ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇغداي دېھقانچىلىق مەيدانىنىلىك ئاساسلىق ئاشلىق زىرائىتى، 70 - يىللاردا تېرىشتىن ئىلگىرى ئوغۇت چېچىش، قۇم ۋە يۇلغۇن يوپۇرماقلىرى بىلەن سېغىز تۇپراقتىكى كۆزلۈك بۇغداينى يېپىش، توك چۈشكەندىن كېيىن تىرنا سېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلاتتى. 80 - يىللاردىن باشلاپ، ئادەم كۈچى ئارقىلىق ئوت ئوتاش خىمىيىلىك ئۇسۇل بىلەن ئوت ئوتاشقا ئۆزگەرتىلدى، ئۇرۇقلا ئوغۇت ئارىلاشتۇرۇپ تېرىش، مەھسۇلاتقا قاراپ ئوغۇتنى بەلگىلەش، تېرىش مىقدارىنى كۆپەيتىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ بۇغداي تېرىش تېخنىكىسى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، بۇغدايدىن مول ھوسۇل ئېلىش مۇساببقىسى پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولدى. بىرلىك مەھسۇلاتى 120 كىلوگرامغا يەتتى.

1966 - يىلى شال تېرىش باشلىنىپ ئادەم كۈچى ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، كېيىنكى يىلى ماشىنا ئارقىلىق تېرىش بىلەن ئادەم كۈچى ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش بىرلەشتۈرۈلدى. 70-يىللاردا ماشىنا ئارقىلىق مايسا كۆچۈرۈش بىلەن بىۋاستە تېرىشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش قوللىنىلدى، 80-يىللاردا پۈتۈنلەي ماشىنا بىلەن بىۋاستە تېرىشقا ئۆزگەرتىلدى. 1981 - يىلدىن باشلاپ خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئوت ئوتلىدىغان ۋە ماشىنا بىلەن ئورۇقلىنىدىغان بولدى. كۆممىقوناق ئىشلەپچىقىرىشتا ئادەتتىكىچە تېرىش بىلەن ئېڭىزغا تېرىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى، ئۇنىڭ كۆلىمى ئاز بولۇپ، ئاساسلىقى يەم-خەشەككە ئىشلىتىلەتتى.

ئىقتىسادىي زىرائەتلەردىن ئاساسلىقى كېۋەز تېرىلدى، چىگىت مۇھىم ياغلىق دان قىلىندى.

60 - يىللاردا كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى ئاز بولۇپ، بىرلىك مەھسۇلاتى تۆۋەن ئىدى. 70 - يىللاردا كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى سەل - پەل كۆپەيتىلگەن بولسىمۇ، بىرلىك مەھسۇلاتى يەنىلا 10 كىلوگرام ئەتراپىدا ئايلاندى. 1983 - يىلى سىناق تەرىقىسىدە سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش باشلاندى. 1986 - يىلى كېۋەز تېرىش تېخنىكىسى قېلىپلاشتۇرۇلدى، بىرلىك مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە ئۆستى، كېيىنكى يىلى ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلەش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، كېۋەز تېرىلغۇ كۆلىمى 6175 موغا كېڭەيتىلىپ، سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلىدىغان بولدى، بالدۇر، قويۇق تېرىش، پاكار ئۆستۈرۈشتەك مول ھوسۇللۇق تېرىش ۋە خىمىيىلىك ئۇسۇلدا ئوتاش، خىمىيىلىك ئۇسۇلدا كونترول قىلىش قاتارلىق ئىلغار تېخنىكىلار قوللىنىلدى. 1989 - يىلى كېۋەزدىكى كېسەللىك، ھاشاراتلارنىڭ ئۈنۈمىرسال ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا يېڭى ئۇسۇل قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا باشقۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەردى، 1985 - يىلدىن باشلاپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىشلەپچىقىرىشنى ھۆددىگە ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1989 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترەتلىرىدە ئىشلەپچىقىرىشنى قوش ھۆددىگە ئېلىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشتا ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولدى. 1992 - يىلغىچە چوڭ ئېتىزلارنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 56.5 كىلوگرامغا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھۆددىگە ئالغان يەرلەرنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 71.5 كىلوگرامغا يەتتى.

تارىم دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تارىختىكى ئەڭ ياخشى يىللاردىكى تۇرلۈك كۆرسەتكۈچلىرى

جەدۋەل: 14 — 9

تۇرلەر	يىللار	كۆرسەتكۈچلەر
ئاچقان بوز يەر كۆلىمى	1966	25800 مو
تېرىلغۇ يەر كۆلىمى	1969	81200 مو
تېرىلغان يەر كۆلىمى	1973	60900 مو
ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى	1968	50700 مو
ئاشلىق مەھسۇلات مىقدارى	1974	2756000 كىلوگرام
ئاشلىق بىرلىك مەھسۇلاتى	1988	125.8 كىلوگرام
بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1967	1608000كىلوگرام
بۇغداي بىرلىك مەھسۇلاتى	1990	120.4 كىلوگرام
شال ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1978	700000 كىلوگرام
شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1988	218.9 كىلوگرام
كۆمىستوناقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1966	1289000 كىلوگرام
كۆمىستوناقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1987	145.4 كىلوگرام
پاختىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى	1992	715300 كىلوگرام
ساپ پاختىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى	1991	65.4 كىلوگرام
مېۋە - چېۋە	1990	110000 كىلوگرام
سۇ مەھسۇلاتلىرى	1974	66 تونا
قوتاندىكى چارۋا سانى	1972	20800 تۇياق

6. نوپۇس، مىللەت

تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا 1966 - يىلى 1609 نوپۇس بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر - ساقچى 332، ئىشچى 475، ئائىلە تاۋابىئاتلار ۋە پەرزەنتلەر 802 ئىدى. 1971 - يىلى نوپۇسى 2857گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 479، ئىشچى 1035، ئائىلە تاۋابىئات ۋە پەرزەنت 1343. 1992 - يىلى نوپۇسى 2167گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر - ساقچى 236، ئىشچى 556، ئائىلە تاۋابىئات ۋە پەرزەنت 1375. مەيداندا 4 مىللەت بار، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 1370، ئۇيغۇر 777، خۇيزۇ 11، قازاق 9.

7. مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ئىشلىرى

دېھقانچىلىق مەيدانىدا 9 يىللىق تۈزۈمدىكى خەنزۇچە مەكتەپتىن بىرى، 6 يىللىق تۈزۈمدىكى ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ مەكتەپتىن بىرى تەسىس قىلىنغان. 1992 - يىلى خەنزۇچە ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 3، ئوقۇغۇچىسى

118: خەنزۇچە باشلانغۇچ سىنىپى 7، ئوقۇغۇچى 178، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىسى 31. ئۇيغۇرچە باشلانغۇچ سىنىپى 6، ئوقۇغۇچى 54، ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى 8. شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇق سىنىپىغا 15 بالا ئۆتتى، تۈرلۈك ئوتتۇرا كەسپىي تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە 6 ئوقۇغۇچى ئۆتتى. 1992 - يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكىدىن ئېلىنغان بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشتىپ، 1 - يىللىقلار بويىچە تىل - ئەدەبىياتتا 1 - لىككە ئېرىشتى.

دېھقانچىلىق مەيدانىدا سەھىيە ئەترىتىدىن بىرى بار، 1992 - يىلى 8 دوختۇر بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋانى بارى بىر، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 5، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 2. سېستىرا 2، يارىدەمچى سېستىرا 3، دورىگەر بىر، لابورانت بىر. ئامبولاتورىيە بۆلۈمىدە ئامبولاتورىيە، دورىخانا، لابوراتورىيە، داۋالاش ئۆيى، ئوپېراتسىيەخانا، رېنتگېن بۆلۈمى تەسىس قىلىندى؛ بالىنتسا بۆلۈمىدە ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بەش ئەزا بۆلۈمى، ئېلېكترو كاردىئوگراممىسى، B تىپلىق ئولترا ئاۋاز بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئۆيى، تۆغۈت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئاساسلىق داۋالاش ماشىنا - ئەسۋابلىرىدىن رېنتگېن، ئېلېكتروركاردىئوگراممىسى، A تىپلىق ئولترا ئاۋاز دولقۇنى ئاپپاراتى، B تىپلىق ئولترا ئاۋاز بىلەن دىئاگنوز قويۇش ئاپپاراتى، ئۇنىۋېرسال ئوپېراتسىيە ئۈستىلى، باش - مېڭە ئوپېراتسىيە ئەسۋابلىرى، 12 تۆشۈكلۈك سايىسىز ئوپېراتسىيە چىرىغى، ئۇنىۋېرسال تۆغۈت كارىۋىتى، ئولترا ئاۋازلىق دولقۇن بىلەن داۋالاش ماشىنىسى ۋە لابوراتورىيە ئۆيى، 5 ئەزا بۆلۈمىنىڭ يۇرۇشلەشكەن ماشىنا - ئەسۋابلىرى قاتارلىقلار بار. بالىنتسا بۆلۈمىدە 32 كادىرلار كارىۋىتى، 8 جىنايەتچىلەر كارىۋىتى بار، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش ئوتتۇرا ئەترەتلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئوتتۇرا ئەترىتىدە شىپاخانا تەسىس قىلىنىپ بىردىن 2 گىمچە كادىر، دوختۇر، سېستىرا سەپلەندى.

ئون بەشىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

ئون بەشىنچى قىسىم

ئەمگەك، كادىرلار ئىشلىرى

مىنگو دەۋرىدىن ئىلگىرى، قول سانائەت كارخانىلىرىدىكى يالالنما شاگىرتلار، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ تولىسى توختامنى ئاساس قىلاتتى، ئادەتتە شاگىرتلارنىڭ ماڭاشى بولمايتتى، ھۈنەرۋەنلەرنىڭ كىرىسىمۇ ناھايىتى ئاز ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمگەك ۋە ماڭاش ئىشلىرىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى باشقۇرىدىغان بولدى. 1964 - يىلى ئەتىيازدا ئەمگەك - كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلدى، نەتىجىدە كادىرلار بىلەن ئىشچىلارنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات بارلىققا كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ 1979 - يىل 4 - ئايدا نامى ئەمگەك - ماڭاش بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيە بويىچە ئەمگەك، ئىش ھەققى، ئىشچىلارنىڭ يۆتكىلىشى ۋە نەقسىم قىلىنىشى قاتارلىق خىزمەتلەرنى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان قىلىندى؛ 1984 - يىل 9 - ئايدا ئەمگەك - ماڭاش بۆلۈمى ئەمگەك ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ناھىيە قۇرۇلغان ۋاقىتلاردا ئامبالنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەپ ئەۋەتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى ئەمەلدارلارنى ئامبال تەيىنلەيتتى، تاكى 1949 - يىلغىچە شۇنداق داۋاملاشتى. شېڭ شىسەي دەۋرىدە چوڭ ھوقۇق مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، چ خ ئىدارىسى، باج ئىدارىسى، ئەدلىيە بۆلۈملىرىنىڭ ئاساسلىق باشقۇرغۇچىلىرىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەيىنلەپ ئەۋەتكەن. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇردى، بۇنىڭ ئىچىدە ئادەتتىكى كادىرلارنى كادىرلار بۆلۈمى (1964 - يىلدىن كېيىن) باشقۇردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە كادىرلار بۆلۈمى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي گۇرۇپپىسىغا قارىدى؛ 1979 - يىلى كادىرلار بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1981 - يىل 12 - ئايدا كادىرلار ئىدارىسى قۇرۇلدى.

I باب

كادىرلار

§1. كادىرلار ئەھۋالى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا كادىرلار قوشۇنى ئاساسەن، بىرىنچى، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار؛ ئىككىنچى، دۆلەت تەرىپىدىن تەقسىم قىلىنغان كادىرلار؛ ئۈچىنچى، شۇ يەردە ئىجارە ھەققىنى

كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش، يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا بارلىققا كەلگەن دېھقان ئاكتىپلار؛ تۆتىنچى، كونا ھاكىمىيەتنىكىلەردىن داۋاملىق ئىشلىتىلگەنلەردىن تەركىب تاپقانىدى. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە 92 كادىر بار ئىدى. 1977 - يىلغا كەلگەندە 1681گە يەتتى. بولۇپمۇ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن تېز كۆپەيدى. 1993 - يىلىنىڭ باشلىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى كادىرلار ئومۇمىي سانى 1954 - يىلدىكىدىن 25 . 37 ھەسسە ئاشتى، كادىرلار قوشۇنىنىڭ ئىنقىلابىلىشىش، ياشلىشىش، بىلىم ئەھلىدىن بولۇش، كەسىپلىشىش دەرىجىسى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەدەنىيەت ساپاسى ئۆزلۈكسىز ئۆستى، ياش قورامى مۇۋاپىقلىشىشقا قاراپ ماڭدى.

2 § . كادىرلارنى باشقۇرۇش

1. كادىرلار مەنبەسى

(1) تاللاپ ئۆستۇرۇپ ئىشلىتىش

1952 - يىلدىن باشلاپ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش ۋە يەر ئىسلاھاتىدا يېتىشىپ چىققان بىر تۈركۈم يېڭا ئاكتىپلىرى كادىر قىلىپ ئىشلىتىلدى. 1957 — 1960 - يىلغىچە ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا مۇۋاپىقلىشىش ئۈچۈن جەمئىيەتتىن 56 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1964- يىلى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى داۋامىدا بىر قىسىم يېڭا ئاكتىپلىرى قوبۇل قىلىندى، ھەرىكەتنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 14 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1979 - يىلى 133 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇلار ئاساسەن يېڭىلاردىن ۋە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلاردىن قوبۇل قىلىندى. 1980 - يىلى جەمئىيەتتە بىكار يۈرگەن 24 نەپەر پەن - تېخنىكا خادىمى قوبۇل قىلىندى. شۇ يىلى «ئورنىغا دەسسەش» تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىختىيارىي ھالدا ئۆزىنى مەلۇم قىلىش، بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىش، ئىمتىھان قەغىزىنى بىر تۈتاش باھالاپ چىقىش، ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 33 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ 28ى ئاز سانلىق مىللەت. قىسقارتىلىپ كەتكەنلەرنىڭ ئورنىغا 41 كادىر تولۇقلاندى، بۇنىڭ 30ى ئاز سانلىق مىللەت. 1981 - يىلى 206 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى. 1982 - يىلى «كادىر ئورنىدا ئىشلىتىلمۇاتقان ئىشچى»دىن 51 كىشى كادىر بولدى. ئىشچىلاردىن 128ى كادىرلىققا ئۆستۈرۈلدى. 1983 - يىلى 151 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە شەھەر - بازارلاردىكى ئىجتىمائىي ياشلاردىن قوبۇل قىلىنغىنى 34، ئىشچىلاردىن كادىرلىققا ئۆزگەرتىلگىنى 86، تەبىئىي ئازىيىپ كەتكەنلەرنىڭ ئورنىغا تولۇقلاپ قوبۇل قىلىنغىنى 17، سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلگىنى 14. 1986 — 1988 - يىلغىچە جەمئىيەتتىن 85 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بىكار يۈرگەن پەن - تېخنىكا خادىمى 2، جەمئىيەتتە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياش 77. «بەش خىل ئالىي مەكتەپ»نى پۈتتۈرگەنلەر 4، ئىشچىلاردىن تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلگىنى 2. 1989 — 1990 - يىللىرى جەمئىيەتتىن 103 كىشى كادىرلىققا قوبۇل قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بىكار يۈرگەن پەن - تېخنىكا خادىمى 21، سىياسىتى ئەملىيلەشتۈرۈلگىنى 5، ئىشچىلاردىن تەكلىپ قىلىپ ئىشلىتىلگىنى 12، ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلاردىن قوبۇل قىلىنغىنى 65.

(2) ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش ئەھۋالى

1961 — 1962 - يىللىرى شايارغا تەقسىم قىلىنغان ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى

45 بولۇپ، 43ى ئونتۇرا تېخنىكومنى، 2 سى ئالىي تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئالىي، ئونتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 1981 - يىلدىكىدىن 3.5 ھەسسە ئاشتى، سانى ئۆزلۈكسىز كۆپەيمىلا قالماي، كەسىپ تۈرلىرىمۇ كۆپەيدى.

شايار ناھىيىسىدە 1981 — 1993 - يىلغىچە ئالىي، ئونتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 1

يىللار	ئومۇمىي سانى	مىللىتى		ئالىي، ئونتۇرا تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەقسىماتى			كەسىپلەرگە تەقسىم قىلىنىش ئەھۋالى					
		ئاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	مەمۇرىي ئورۇن	كەسىپىي ئورۇن	كارخانا ئورنى	ماتارىس	سەھىيە	يوغالتىرلىق - مالىيە	يېزا ئىگىلىك	ئىقتىساد	باشقىلار
1981	28	10	18	20	5	3						
1982	93	71	22	6	74	13						
1983	31	19	12	4	19	8						
1984	20	15	5	6	9	5						
1985	50	38	12	3	42	5						
1986	51	42	9	14	29	8						
1987	92	78	14	8	73	11						
1988	99	32	67	21	69	9						
1989	67	41	26	31	32	4						
1990	129	103	26	23	98	8	71	8	8	30	7	5
1991	128	100	28	15	106	7	67	2	14	17	10	15
1992	115	91	24	8	93	14	57	15	5	7	11	20
1993	99	68	31	3	87	9	46	17	4	16	6	10

(3) ئىختىساسلىق خادىملارنى ئالماشتۇرۇش ئەھۋالى

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ناھىيە دەرىجىلىك سانائەتنى راۋاجلاندۇرۇشنى تېزلىتىپ، ناھىيە دەرىجىلىك ئىقتىسادنى گۈللەندۈرۈشكە دائىر بىر قانچە سىياسەت مەسلىسى توغرىسىدا قارار»نى ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، كەسىپىي تېخنىكا خادىملىرى ۋە باشقۇرۇش خادىملىرىنىڭ ناھىيە، يېزا سانائەت كارخانىلىرىغا بېرىپ خىزمەت قىلىشىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن، 1991 — 1993 - يىلغىچە ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق شايار ناھىيىسىگە كېلىپ كادىر بولۇشقا قوبۇل قىلىنغان ئىختىساسلىق خادىم 205 بولدى.

(4) ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان كادىرلار

1950 — 1958 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ يەرلىككە كەلگەن كادىر 238، 1960 —

1964 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىر 278، 1981 — 1988 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىر 2. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ھۆكۈمەت كونا ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا ئىشلىگەن خادىملارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، تەرىبىلەش ۋە ئۆزگەرتىش فاكۇلتېتىنى قوللىنىپ، ئۇلارنى پارتىيەنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇندۇغان، ھۆكۈمەتنىڭ ئەسىر - پەرمانلىرىغا رىئايە قىلىدىغان، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان ھالەتكە كەلتۈردى، 292 كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى.

2. يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى باشقۇرۇش

يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى باشقۇرۇشتا، باشتىن - ئاخىر شەخسىي سۈپەتكە قاراپ ئىشقا قويۇش ئۇلچىمى ئىزچىل ئىجرا قىلىنىپ، دەرىجىگە بۆلۈپ باشقۇرۇلدى. 1981 - يىلدىن ئاۋۋال ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىك كادىرلارنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم باشقۇرغانىدى. 1982- يىلدىن كېيىن ھاكىم دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم باشقۇردى. 1981 - يىلدىن ئىلگىرى بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرغانىدى. 1982 - يىلدىن كېيىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، مۇئاۋىن بۆلۈم (ئىدارە) باشلىقى، بۆلۈمچە باشلىقى دەرىجىلىكلەرنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرىدىغان بولدى. پارتكوم قارمىقىدىكى بۆلۈم، كومىتېت، ئىشخانا رەھبەرلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم تەيىنلىدى، ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ بىرىنچى قول رەھبەرلىرىنى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى، مۇئاۋىنلىرىنى ھۆكۈمەت تەيىنلەيدىغان بولدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى يېزىلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋە يېزا باشلىقىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى باشقۇرغانلىقىنىڭ سىرتىدا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ناھىيىلىك پارتكوم باشقۇرىدىغان بولدى. پارتىيە، ھۆكۈمەت، كارخانا ۋە كەسىپي ئورۇنلارنىڭ ئادەتتىكى كادىرلىرىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى كادىرلار ئىدارىسى باشقۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلىرىنى، بالىلار باغچىسىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يۆتكەش، تەيىنلەش ۋە سەپلەشنى ماۋارىپ ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بولدى.

كەسىپي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاش خىزمىتى: 1981 - يىلى شايار ناھىيىلىك كەسىپي تېخنىكا كادىرلىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، كەسىپي تېخنىكا خادىملىرىنىڭ ئۇنۋانىنى باھالاپ چىقتى ۋە گۇۋاھنامە بەردى، شۇ قېتىم 159 كىشىنىڭ ھەر خىل كەسىپي ئۇنۋانى باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تەبىئىي پەن سىستېمىسىدىكىلەر 94 (ئىنژېنېر دەرىجىسىگە تەڭ كىشى 6، يارىمچى ئىنژېنېر 43، تېخنىك دەرىجىلىكى 45)؛ بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىكىلەر 65 (مەسئۇل بوغالتىر بىر، يارىمچى مەسئۇل بوغالتىر 21، بوغالتىر 43) بار.

1987 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارمىقىدا ماۋارىپ، سەھىيە، مەدەنىيەت، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق، مالىيە - بوغالتىرلىق، ستاتىستىكا، ئىقتىساد، قۇرۇلۇشتىن ئىبارەت 8 كەسىپ - تېخنىكا بويىچە تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋاننى باھالاش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، ئۇنۋان باھالاش خىزمىتى تەشكىللىنىپ، رەھبەرلىكى بولغان ھالدا قانات يايدۇرۇلدى. ئۇنۋان باھالاش خىزمىتىدە دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش چارىسى قوللىنىلدى، ئالىي ئۇنۋاننى ئاپتونوم رايونلۇق ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى، ۋالىي مەھكىمە ئۇنۋان بەردى؛ ئوتتۇرا ئۇنۋاننى ۋىلايەتلىك ئۇنۋان ئىسلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى

ئۇنۋان بەردى؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانىنى ناھىيىلىك ئۇنۋان ئىلاھاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەكشۈرۈپ تەستىقلىدى ۋە بەردى. 1988 — 1990 - يىلغىچە ھەر خىل كەسپىي تېخنىكا خادىمىدىن 1768ى باھالاپ چىقىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋان ئالغانلار 11 (ماگارىپ سىستېمىسىدىن 7، سەھىيە سىستېمىسىدىن 2، يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىن بىر، سۇ - ئېلېكتر سىستېمىسىدىن بىر)؛ ئوتتۇرا ئۇنۋان ئالغانلار 237 (ماگارىپ سىستېمىسىدىن 167، سەھىيە سىستېمىسىدىن 28، قۇرۇلۇش سىستېمىسىدىن 4، چارۋىچىلىق سىستېمىسىدىن 7، مەدەنىيەت سىستېمىسىدىن 3، مالىيە - بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىن 5، يېزا ئىگىلىك سىستېمىسىدىن 7، ئىقتىساد سىستېمىسىدىن 2، ستاتىستىكا سىستېمىسىدىن بىر، تەرجىماندىن بىر، قۇرۇلۇش سىستېمىسىدىن بىر، كارخانا باشقۇرۇش، مالىيە بوغالتىرلىق سىستېمىسىدىن 11)؛ تۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋان ئالغانلار 1520 (يارداەمچى دەرىجىلىكلەر 636، تېخنىكا دەرىجىلىكلەر 884). 1992 - يىلى ئاشۇرۇپ باھالاپ چىقىلغان كەسپىي تېخنىكا خادىمى 479، بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي ئۇنۋان ئالغىنى بىر، ئوتتۇرا ئۇنۋان ئالغىنى 80، باشلانغۇچ ئۇنۋان ئالغىنى 398.

1981 — 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى كادىرلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 2

يىللار		1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993
ئومۇمىي كادىر سانى		2294	2552	2659	2724	2790	2832	3051	3157	3161	3187	3288	3380	3427
كادىرنىڭ تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى	مەمۇرىي ئورۇن	561	782	808	779	782	698	781	780	894	937	1085	1094	1033
	كەسپىي ئورۇن	1323	1280	1851	1945	1562	1689	1845	1978	1874	1851	1869	1940	2046
	كارخانا ئورنى	410	490			446	445	425	399	393	399	334	346	348
جىنسى	ئەر	1592	1899	1949	2009	2090	2143	2161	2189	2211	2102	2184	2261	2263
	ئايال	702	653	710	715	700	689	890	968	950	1085	1104	1119	1164
مىللىتى	خەنزۇ	864	622	680	712	676	961	932	925	819	754	765	784	812
	ئاز سانلىق مىللەت	1430	1930	1979	2012	2114	1871	2119	2232	2342	2433	2523	2596	2615
بىلىم قۇرۇلمىسى	ئالىي تېخنىكومدىن يۇقىرى	133	133	123	123	143	165	240	273	282	3993	463	495	549
	ئوتتۇرا تېخنىكوم	620	802	763	794	910	972	1133	1166	1146	1278	1399	1509	1491
	تولۇق ئوتتۇرا	336	443	531	554	572	556	651	712	771	647	612	621	659
	تولۇقسىز ئوتتۇرا ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن	1205	1174	1242	1253	1165	1139	1027	1006	962	863	814	755	728

794	655	624	606	509	494	551	450	552	491	503	519	312	25 ياشتىن تۆۋەن	ياش قۇرۇلمىسى
597	565	606	492	496	485	483	500	494	439	406	375	491	30 — 26 ياش	
482	523	538	559	560	553	495	443	422	427	435	426	523	35 — 31 ياش	
438	545	517	488	541	602	538	460	456	462	430	433	517	40 — 36 ياش	
430	463	445	431	495	483	500	521	404	409	380	345	237	45 — 41 ياش	
399	299	298	334	333	322	277	272	265	281	254	226	128	50 — 46 ياش	
243	269	180	201	177	170	132	117	125	155	141	138	50	55 — 51 ياش	
44	61	80	76	50	48	75	69	72	60	110	90	36	60 — 56 ياش	
1027	970	938	980	970	951	705	578	732	723	668	696	665	پارتىيە ئەزاسى	سىياسىي ئەھۋالى
668	478	456	472	491	479	525	495	489	496	481	486	447	ئىتتىپاق ئەزاسى	
1732	1932	1894	1735	1700	1727	1821	1759	1569	1505	1510	1370	1182	پارتىيەسىز كادىر	
1431	1388	1220		1258									باشلانغۇچ	مائارىپ-مەدەنىيەت ئۇنۋانى
222	207	205	199	208									ئوتتۇرا	
9	12	11	11	8									ئالىي	

Ⅱ باب

ئىشچىلار

§ 1 . ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى

1. ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار

ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار 1954 - يىلدىن باشلاپ ئۈزلۈكسىز كۆپەيمەكتە، 1956 - يىلغا كەلگەندە، 513كە يەتتى، 1958 - يىلى سانائەت بىلەن كەلگە شۇغۇللىنىش يولغا قويۇلۇپ (ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، پىلىچىلىك قاتارلىق زاۋۇتلار قۇرۇلدى) ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى قۇرۇلغاچقا، ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار كۆپلەپ قوبۇل قىلىندى، 1961 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا بارغاندا، ناھىيە بويىچە ئىشچىلار 1224كە يەتتى.

1962 - يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىشقا ئەگىشىپ بىر تۈركۈم زاۋۇت - كانلار توختىلغاچقا، 213 ئىشچى قىسقارتىلىپ، تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. ئىشچى ئومۇمىي سانى 1011 گە چۈشۈپ قالدى. 1973 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچى كۆپەيىپ، 1032گە يەتتى (بۇ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدان- فېرمىلىرىدىكى ئىشچىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالمىدۇ) ، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكىدىكى ئىشچىلار كۆپەيىپ 2234كە يەتتى.

2. كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىشچىلار

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك قول سانائەت كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ترانسپورت ئەترىتى، تىككۈچىلىك گۇرۇپپىسى، ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى قاتارلىق كوللېكتىپ تەشكىلاتلار بار ئىدى، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىشچىلار پەيدىنپەي كۆپەيدى، 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكتىكى ئىشچى 993 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئايال ئىشچى 327.

3. ئەمگەك توختامى تۈزۈمىدىكى ئىشچىلار

1992 - يىلى ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىنىپ، مۇقىم ئىشچىلىق تۈزۈمى ئەمگەك توختامى تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، يەنى، ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن ئەمگەك تارماقلىرىغا ئىلتىماس قىلىدىغان، ئىشلەشنى خالايدىغانلار ئۆزىنى تىزىملاتقاندىن كېيىن خىللىرىنى تاللىۋالىدىغان بولدى. توختام مۇددىتى ئومۇمەن 3 يىل بولۇپ، مۇددىتى تولغاندىن كېيىن يا داۋاملىق ئىشلىتىدىغان، يا توختام بىكار قىلىنىدىغان بولدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە توختاملىق ئىشچى 434كە يېتىپ، 1992 - يىلدىكىدىن 2.31 ھەسسە ئاشتى.

§ 2 . ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى شەھەر - بازارلاردا ئىش كۈتۈپ تۇرغان ئەمگەكچىلەرنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا باشلاپ، بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە ئىشچىلارنى يۆتكەش - سەپلەش، ۋاقىتلىق ئىشچى ئېلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتقاندى. 1965 - يىلى ھەم سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، ھەم دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك تۈزۈمى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك پاختا زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت، كان - كارخانىلار ئەمگەك كۈچىگە ئېھتىياجلىق بولغان ۋاقىتلىرىدا، ئەمگەك تارماقلىرىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق، ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن يېزىلاردىكى گۈڭشې، ئەترەتلەر بىلەن توختاملىشىپ، ئىش بېسىق ۋاقىتلاردا زاۋۇتقا كېلىپ ئىشلەش، بىكارچىلىق ۋاقىتلاردا گۈڭشې - ئەترەتلەرگە قايتىپ ئەمگەك قىلىشنى يولغا قويدى. 1976 - يىلدىن باشلاپ ئورنىنى بېسىش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى، ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىش شەرتىگە توشىدىغان زىيالىي ياشلار ئاتا - ئانىسى پېنسىيەگە چىققاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا ئورۇنلىشىپ ئىشلەشكە بولىدىغان بولدى. 1979 - يىلدىن كېيىن ئەمگەك تارماقلىرى تونۇشتۇرۇپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئۆزلىرى ئىش تېپىشتىن ئىبارەت ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، شەھەر - بازارلاردىكى زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش قىيىنچىلىقى پەسەيتىلدى. 1992 - يىلى ئىشچى ئىشلىتىش تۈزۈمى ئىسلاھ قىلىندى، مۇقىم ئىشچىلىق تۈزۈمى ئەمگەك توختامى تۈزۈمىگە

ئۆزگەرتىلدى، يەنى ئىشچى ئىشلىتىدىغان ئورۇن ئەمگەك تارماقلىرىغا مەلۇم قىلىدىغان، ئىشلەشنى خالىغانلار ئۆزلىرىنى تىزىملىتىدىغان، سەر خىللىرىنى تالۋالىدىغان بولدى.

1. ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى

1981 - يىل 7 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى، شۇ يىلى 2 - ئايدا شاياڭ ناھىيىلىك ئىجتىمائىي ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش سۇغۇرتا شىركىتى قۇرۇلدى، 2 شىركەت بولغىنى بىلەن ئادەملىرى بىر بولۇپ، ناھىيىلىك ئەمگەك ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. شىركەت قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىر بۆلۈمچىسى، ئىش كۆتۈش سۇغۇرتىسى بۆلۈمچىسى بولۇپ 3 بۆلۈمچە تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا قارايدىغان ئاساسىي قۇرۇلۇش ئەترىتى، ياشلار كىنوخانىسى، تىككۈچىلىك كارخانىسى، زىيالىي ياشلار 1 - ماگىزىنى، زىيالىي ياشلار 2 - ماگىزىنى، زىيالىي ياشلار ۋېلىسىپىت رېمونتخانىسى قاتارلىق كوللېكتىپ كارخانىلار بولۇپ، 82 كىشى ئىشلەيتتى، ئۇلارنىڭ 67 سى ئاز سانلىق مىللەت، 15ى خەنزۇ.

ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى زىيالىي ياشلارنى ئاساس قىلغان كوللېكتىپ خاراكتېرىدىكى كارخانا بولۇپ، ئۇنىڭغا «ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن بىرلىشىش، ئۆز ئالدىغا ئوقەت قىلىش، پايدا - زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش، ئۆچ يىلغىچە باجنى كەچۈرۈم قىلىش» ئېتىبار بېرىش سىياسەتلىرى يولغا قويۇلدى.

2. چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن ياشلار، تۇمۇريول تارماقلىرىدىن تۇۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالى

1966 - يىلى ئەنجىدىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىشكە كەلگەن 403 ياش يېڭى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 80 - يىللاردا بۆلارنىڭ ھەممىسى ئىشچى قوبۇل قىلىش، ئورنىغا ئورۇنلىشىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاساسەن ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بولدى. 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تۇمۇريول ئىدارىسىدىن 1000 دىن ئوشۇق تۇمۇريول ئىشچىسى تۇۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇلار تويبولدى گۈڭشىسى، جەنۇبىي تارىم ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە تارىم گۈڭشىسىنىڭ دۆڭقوتان دېگەن يېرىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى. بۇلارنىڭ تولىسى 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 70- يىللارنىڭ باشلىرىغىچە يېزىدىن قايتىپ باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ كەتتى.

3. زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى

رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ «زىيالىي ياشلارنىڭ يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئېلىش ناھايىتى زۆرۈر» دېگەن يولىيورۇقىغا ئاساسەن، 1968 - يىلى زىيالىي ياشلارنىڭ يېزا - قىشلاقلارغا بېرىش ھەرىكىتى قوزغالدى. 1975 - يىلغا قەدەر 421 زىيالىي ياش تويبولدى گۈڭشىسىنىڭ 2 - دېھقانچىلىق مەيدانى، ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى ۋە ناھىيىلىك ئورۇقچىلىق مەيدانىغا بېرىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشىپ، كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى.

1974 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ - يېزىلارغا بېرىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ - يېزىلارغا بېرىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتىگە كونكرېت مەسئۇل قىلىندى. 1976 — 1980 - يىلغىچە 553 زىيالىي ياش يېزا - قىشلاقلارغا بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە

قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1978 - يىلى مەملىكەتلىك زىيالىي ياشلار تاغ - بېزىلارغا بېرىش خىزمىتى يغىنىدا «شەھەر - بازارلاردا ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلارغا ئىشقا ئورۇنلىشىش بوللىرىنى پائال كەڭ ئېچىپ بېرىپ، ئۆز كۆچىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىپ، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» تەلىپى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. مۇشۇ مەقسەتتە، 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىلىك زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت كوپېراتىپى قۇرۇلۇپ، قىسمەن زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى. 1980 — 1982 - يىلغىچە ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىش، كادىرلىققا قوبۇل قىلىش، ھەربىي سەپكە قاتنىشىش، يۇقىرى مەكتەپلەرگە ئۆرلەپ ئوقۇش، ئۆزى ئىش تېپىش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزا - قىشلاقلارغا چۈشكەن زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل قىلىندى.

4. ئىش كۆتۈپ تۇرغان ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

60 - يىللاردىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە ئاھالە بىر قەدەر ئاز، ئەمگەك كۈچى كەمچىل بولغاچقا، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئاساسەن قىيىن ئەمەس ئىدى. 1970 - يىلدىن كېيىن، بازار ئاھالىسى پەيدىنپەي كۆپەيدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېزىلارغا چۈشكەن زىيالىي ياشلار پەيدىنپەي شەھەرگە قايتىپ كەلدى، شۇ سەۋەبتىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش گەۋدىلىك بىر مەسىلە بولۇپ قالدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بوللىرى كەڭ ئېچىۋېتىلدى. ھەيرىي يېزا ئىگىلىك ساھەسىدە ئىش كۆتۈپ تۇرغانلارغا نىسبەتەن ئەمگەك تارماقلىرى ئىشقا تونۇشتۇرۇش، ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن تەشكىللىنىپ ئىشقا ئورۇنلىشىش ۋە ئۆزى ئىش تېپىشنى ئۆزئارا بىرلەشتۇرۇش قائىدىنى قوللىنىلدى. 1979 — 1980 - يىللىرى ناھىيە بازىرىدا ئىش كۆتۈپ تۇرغان 787 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى 196، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى 591. 1985 — 1988 - يىلغىچە ئىش كۆتۈپ تۇرغان 1711 ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1992 - يىلى 100 توختاملىق ئىشچى، 48 كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكتىكى ئىشچى قوبۇل قىلىندى.

§ 3. كەسپىي جەھەتتىن تەربىيىلەش

1985 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى ناھىيە بازىرىدىكى ئەمگەك كۈچلىرىنى «ئالدى بىلەن تەربىيىلەش، ئۇنىڭدىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇش» قائىدىنى قوللىنىپ، كۇرسلارنى ئېچىپ، سىياسىي، كەسپىي ئەخلاق، قانۇن ساۋاتلىرى، كارخانا قانۇن - نىزاملىرى، بىخەتەرلىك ساۋاتلىرى، كەسپىي تېخنىكا نەزەرىيىسى ۋە ئەمەلىي مەشغۇلات ماھارىتى قاتارلىق مەزمۇنلاردا تەربىيىلىدى، ئەمەلىي مەشغۇلات دەرسى ئومۇمىي دەرسىنىڭ 70%نى ئىگىلىدى. بىر تەرەپتىن ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىش، بىر تەرەپتىن تەربىيىلەش شەكلى قوللىنىلدى، ناھىيە بازىرىدا ئىش كۆتۈپ تۇرغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەلۇماتىغا ئىگە ياشلار تەربىيىلەندى. ئىمتىھاندا لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئالغانلار ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1985 — 1992 - يىلغىچە 6 قاتار ھەر خىل كەسپىي كۇرس ئېچىلىپ، 1023 كىشى تەربىيىلەندى.

شايار ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ قىسمەن بىللاردىكى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەربىيىلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 15 — 3

يىللار	ئەمگەك، ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش بويىچە تەربىيىلەنگەنلەر		
	تاز سانلىق مىللەت	خەنزۇ	جەمئىي
1985	11	31	42
1986	25	83	108
1987	6	35	41
1988	180	60	240
1989	374	62	436
1992	113	43	156

Ⅲ باب

ماۋاش

1§ . ماۋاش تۈزۈمى

1. تۈزۈم

(1) تەمىنات تۈزۈمى

50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ كەلگەن كادىرلارغا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. تەمىنات ئۇلچىمى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تارقاتقان «مەملىكەت بويىچە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ 1950 ـ يىلى ۋاقتىنچە يولغا قويىدىغان تەمىنات تۈزۈمى ئۇلچىمى لايىھىسى» بويىچە ئىجرا قىلىنىدى. 1951 ـ يىلى «كېچىك داڭلىرىدە ھۆددىگە بېرىش» چارىسى يەنى تەمىنات تۈزۈمى ئۇلچىمى بويىچە، مۇئەييەن مىقداردىكى ماددىي نەرسە بىلەن پۈلنى شەخسكە ھۆددە قىلىپ تارقىتىپ بېرىش، شەخسلەر تەڭشەپ ئىشلىتىش چارىسى يولغا قويۇلدى. 1952 ـ يىل 3 ـ ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تەمىنات تۈزۈمىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ قوشۇمچە يارىدەم ئۇلچىمىنى ئۆستۈرۈشنى قارار قىلىپ، بىر تۈتاش ھالدا 10 كاتېگورىيە، 24 دەرىجە قىلىپ، تاماق ۋە كىيىم ـ كېچەك تەمىنات ئۇلچىمىنى بەلگىلەپ، يېڭى ماۋاش تۈزۈمى بويىچە بەردى.

(2) ناتوراللىق مائاش تۆزۈمى

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملارغا ۋە يېڭىدىن خىزمەتكە قاتناشقان خادىملارغا ناتوراللىق مائاش بېرىش تۆزۈمى يولغا قويۇلدى. مەركەز ۋە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىملارنى ئوتكۈزۈۋالغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئەسلى ۋەزىپىسى، ئەسلى مائاشىنى «ھۆددىگە ئېلىش» سىياسىتى قوللىنىلغاندى. بۇغداي پۇلغا سۈندۇرۇش بىرلىكى قىلىنىپ، شۇ كىشىگە بۇغداي باھاسى بويىچە مائاش تارقىتىپ بېرىلگەنىدى.

(3) ناتوراللىق مائاش ناتوربىسى تۆزۈمى

1952 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا «ھەر كىم قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشلەش، ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش» پرىنسىپى يولغا قويۇلدى، دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ مائاشى ئىسلاھ قىلىنىپ، ئاشلىق، خەسە، ماي، توز، ئوتۇن - كۆمۈر قاتارلىق بىر قانچە خىل بۇيۇم ھېسابلاش بىرلىكى قىلىنغان مائاش تەقسىماتى يولغا قويۇلۇپ، دەرىجە مائاش تۆزۈمى ئورنىتىلدى. كادىرلارغا ۋەزىپە دەرىجە مائاشى تۆزۈمى، ئىشچىلارغا 8 دەرىجىلىك مائاش تۆزۈمى يولغا قويۇلدى.

(4) پۇل دەرىجە مائاشى تۆزۈمى

1955 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، گوۋۇيۈەن 1956 - يىل 7 - ئايدىن باشلاپ ناتوربنى بىكار قىلىپ، مەمۇرىيەتتە 30 دەرىجىلىك تۆزۈمگە ئۆزگەرتىپ، ئىشچىلارغا 8 دەرىجىلىك مائاش تۆزۈمىنى يولغا قويۇشنى قارار قىلىپ بىر تۇتاش پۇل ئارقىلىق مائاش تارقىتىلىدىغان بولدى.

(5) قۇرۇلما مائاش تۆزۈمى ۋە كارخانا ئۇنۇمدارلىقى مائاشى

1985 - يىلى مەمۇرىي - كەسپىي ئورۇنلاردا مائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلىپ، خىزمەتچى خادىملارنىڭ مائاش ۋەزىپە مائاشىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان قۇرۇلما مائاش تۆزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. ۋەزىپىنىڭ ئوخشاش بولمايدىغانلىقىغا قاراپ ئاساسىي مائاش ۋەزىپە مائاشى، ستاژ قوشۇمچە يارىدەم پۇلى، مۇكاپات مائاشىدىن ئىبارەت 4 تەركىبىي قىسىمغا بۆلۈنۈپ، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن دەرىجە ئوتتۇرىسىدىكى پەرق نىسپىي ھالدا كېڭىيدى. كارخانىلاردا مائاش ئومۇمىي سوممىسى بىلەن كارخانىلارنىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەمگەك نەتىجىسىنى باغلاش چارىسى قوللىنىلىپ، كارخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى كۆپ خىل شەكىللىك ئىقتىسادىي مەسئۇلىيەت تۆزۈمى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مۇكاپات مائاشى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى.

2. قوشۇمچە يارىدەم پۇلى

تۇرمۇش قوشۇمچە يارىدەم پۇلى 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا كادىرلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ 3%ى بويىچە بېرىلگەنىدى. 1961 - يىلى كادىرلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ 8%ى، ئىشچىلارنىڭ ئاساسىي مائاشىنىڭ 11%ى بويىچە تۇرمۇش قوشۇمچە يارىدەم پۇلى تارقىتىلدى. 1982 - يىلى 15% قىلىپ تەڭشەلدى. 1987 - يىلى 26% قىلىپ تەڭشەلدى. 1991 - يىل 10 - ئايدا مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كادىر، ئىشچىلىرىنىڭ 36% قىلىپ تەڭشەلدى. 1992 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ كادىر، ئىشچىلىرىنىڭ 40% قىلىپ تەڭشەلدى، كارخانا ئورۇنلىرىنىڭ تەڭشەلمىدى.

چېگرا يارىدەم پۇلى 1956 - يىلدىن باشلاپ ئىجرا قىلىنىپ، ئاساسىي مائاشىنىڭ 15%ى بويىچە تارقىتىلدى. 1960 - يىل 4 - ئايدا ئىشچىلارنىڭ چېگرا يارىدەم پۇلى ساقلاپ قېلىنىپ، كادىرلارنىڭ چېگرا يارىدەم پۇلى ئېلىپ تاشلاندى. 1984 - يىلى چېگرا يارىدەم پۇلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. خىزمەت قىلغان يىلىنىڭ ھەر 5 يىلىغا 3 يۈەندىن بېرىلدى.

ئاشلىق باھاسى قوشۇمچە يارداەم پۇلى 1964 - يىل 4 - ئايدىن باشلاپ، پۈتۈن ئائىلە بويىچە ئوتتۇرىچە كىرىمى 30 يۈەندىن تۆۋەن بولغانلارغا 0.6 يۈەن، 1.2 يۈەن، 1.95 يۈەن ۋە 3.25 يۈەندىن ئىبارەت 4 دەرىجە بويىچە ئاشلىق باھاسى قوشۇمچە يارداەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى. 1993 - يىلى ئاشلىق باھاسى قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن ھەر كىشىگە ئېيىغا 8 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى.

قوشۇمچە يېمەكلىكلەر قوشۇمچە يارداەم پۇلى 1985 - يىلى گۆشنى پىلانلىق تەمىنلەش ئەھۋالىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە گۆش قوشۇمچە يارداەم پۇلى بېرىلدى، ھەر كىشىگە ھەر ئايدا 4 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى، باشقا قوشۇمچە يېمەكلىكلەر ئۈچۈن يەنىلا 1979 - يىلدىكىدەك ھەر كىشىگە ھەر ئايدا 6.5 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. 1988 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە 4 خىل قوشۇمچە يېمەكلىك ئۈچۈن مال باھاسى قوشۇمچە يارداەم پۇلى بېرىلدى، خەنزۇ ئىشچى خىزمەتچىلەرگە ئېيىغا 10 يۈەندىن، ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئېيىغا 12 يۈەندىن بېرىلدى.

زىيالىيلار قوشۇمچە يارداەم پۇلى 1983 - يىلدىن باشلاپ ئالىي تېخنىكوم دىپلومى بار بولغان، شىنجاڭدا 10 يىلدىن ئوشۇق خىزمەت قىلغانلارغا، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ۋە تېخنىكتىن يۇقىرى ئۇنۋانى بولغان، شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان ۋاقتى 15 يىلغا توشۇپ ئاشقانلارغا ئېيىغا 15 يۈەندىن زىيالىيلار قوشۇمچە يارداەم پۇلى، يىلىغا 30 يۈەندىن گېزىت - كىتاب پۇلى تارقىتىپ بېرىلدى.

ستاژ قوشۇمچە يارداەم پۇلى 1985 - يىلدىن باشلاپ، ماائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ستاژ قوشۇمچە يارداەم پۇلى بېرىلدى، ھەر قېتىم بىر يىل تولغاندا ئېيىغا 0.5 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. 1986 - يىلى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئوقۇتقۇچىلىق ستاژ قوشۇمچە يارداەم پۇلى، دوختۇرخانىلاردا دېجورنىلىق قوشۇمچە يارداەم پۇلى قوشۇلدى. ئومۇمەن خىزمەت قىلغىنىغا 5 يىل تولغان 10 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 3 يۈەندىن؛ 10 يىل تولغان 15 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 5 يۈەندىن؛ 15 يىل تولغان 20 يىل تولمىغانلارغا ئېيىغا 7 يۈەندىن؛ 20 يىلدىن ئاشقانلارغا ئېيىغا 10 يۈەندىن قوشۇلدى.

3. مۇكاپات ماائاش

1988 - يىلى مەمۇرىي، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە مۇكاپات ماائاشى بېرىش يولغا قويۇلدى، ھەر بىر كىشىگە ئېيىغا 22.50 يۈەندىن مۇكاپات ماائاشى بېرىلدى. 1990 - يىلى 25 يۈەنگە چىقىرىلدى.

§ 2. ماائاش تەڭشەش، دەرىجە ئۆستۈرۈش

1956 - يىلى ماائاش ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، بىر نەچچە يىل ئۆتكەندە بىر قېتىم ماائاش ئۆستۈرۈلۈپ تۇردى.

1959 - يىلى 5% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماائاشى ئۆستۈرۈلدى.

1964 - يىلى 110 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماائاشى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 34.643 يۈەن ماائاش قوشۇلدى.

1971 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلاردىكى 1957 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 3 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ، 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 2 - دەرىجىلىك ئىشچىنىڭ، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 1 - دەرىجىلىك

ئىشچىنىڭ ماڭاشى بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى.

1977 - يىلى ناھىيە بويىچە 2050 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 12 سۇم 865.16 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى.

1979 - يىلى ناھىيە بويىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى 337 خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 6824.21 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى.

1980 - يىلى ماڭارىپ، سەھىيە سىستېمىسىدىكى قىسمەن ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ ماڭاشى تەڭشىلىپ، دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە 455 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 3055.76 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى.

1983 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاش دەرىجىسى ئۆستۈرۈلدى، ناھىيە بويىچە 1112 كىشىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 8836.79 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە 1765 ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ، ئېيىغا 19 سۇم 782.50 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى.

1991 - يىلى 2 - نۆۋەتلىك ھۆددىگە بېرىلگەن 13 كارخانىنىڭ ماڭاشى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، تەكشۈرۈپ بېكىتىلگەن ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 1 مىليون 373 سۇم 926 يۈەن، 2286 كىشىنىڭ تۇرمۇش قوشۇمچە يارداەم پۇلى ئەسلىدىكى 26%تىن 36%كە تەڭشەلدى. ئېيىغا 19 سۇم 793 يۈەن ماڭاش كۆپەيدى. 208 كىشىنىڭ ئۇنۇم ماڭاشى ئۆستۈرۈلۈپ، ماڭاشى ئېيىغا 3029 يۈەن كۆپەيدى.

1992 - يىلى ناھىيە بويىچە كارخانىلارنىڭ ماڭاشى تەكشۈرۈپ بېكىتىلدى، 75 كىشىگە ئۇنۇم ماڭاشى تەكشۈرۈپ تەستىقلاندى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى ۋە ماڭاش ئومۇمىي سوممىسى

جەدۋەل: 15 — 4

بىرلىكى: ئادەم، تۇمەن يۈەن

يىللار	ئىشچى - خىزمەتچى ئومۇمىي سانى	ماڭاش ئومۇمىي سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە				
			مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچى	ماڭاش سوممىسى	ۋاقىتلىق ئىشچى	ماڭاش سوممىسى	كوللېكتىپ ئىشچى	ماڭاش سوممىسى
1975	3308	171.90	2777	155.80				
1976	3450	172.70	2848	155.95				
1977	2970	165.35	2949	164.46				
1978	4461	240.37	3073	194.37				
1979	4744	256.07	3405	206.19	562	20.02		
1980	6249	357.74	3679	276.54	394	16.98		
1981	6390	366.88	3842	299.67	473	17.99		
1982	6244	413.96	5136	358.24	218	12.34		
1983	6236	462.77	5174	406.27	224	14.35		
1984	7633	604.60	5686	463.71			1947	140.89
1985	8322	706.97	5940	563.13			2382	143.84
1986	8431	847.35	5734	663.77			2697	183.58
1987	8743	1024.45	6197	774.21			2546	250.24

293.56	2543			919.27	5999	1212.83	8542	1988
266.20	2404			979.70	5998	1246.80	8402	1989
324.14	2625			1186.83	6509	1511.07	9134	1990
310.53	2358			1302.67	6339	1613.20	8697	1991
347.90	2373			1592.74	6560	1940.64	8933	1992

IV باب

ئەمگەك مۇھاپىزىتى ۋە پاراۋانلىق ئىشلىرى

§1. ئەمگەك مۇھاپىزىتى

1950 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك ئەمگەك تارمىقىغا مەخسۇس ئەمگەك مۇھاپىزىتى كادىرى سەپلەندى، زاۋۇت، كان - كارخانىلاردا بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش بۆلۈمچىسى (گۇرۇپپىسى)، سېخلاردا بىخەتەرلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، ئىسمېنا، گۇرۇپپىلاردا بىخەتەرلىك خادىمى سەپلەندى. ئۆز ئورنىنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ مەشغۇلات قائىدىسى، ماشىنىلارنى ئاسراش، ئوتتىن ۋە زەھەرلىنىشتىن ساقلىنىش ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۈزۈملىرى بەرپا قىلىندى.

1987 - يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك تارمىقى ناھىيە بويىچە زاۋۇت، كان، كارخانا ئورۇنلىرىنى بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىن بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. تەكشۈرۈش داۋامىدا ناھىيە بويىچە 4 پارقىرىنىڭ گۇۋاھنامىسىز قۇراشتۇرۇلغانلىقى، ئوت قالاش گۇۋاھنامىسى يوق 5 پار قازىنى ئىشچىسى بارلىقى بايقالدى. قىسمەن يۇقىرى بېسىملىق لىنىيىلەرنىڭ قۇراشتۇرۇلۇشى تېخنىكىلىق تەلەپكە ئۇيغۇن كەلمىگەچكە، مۇشۇ مەسىلىلەرنى ۋاقتىدا تۈزىتىش توغرىسىدا پىكىر ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1991-يىلى بىخەتەرلىك 5 قېتىم چوڭ، 8 قېتىم كىچىك كۆلەمدە تەكشۈرۈلدى، كۆپ ئورۇنلار بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى، بىر قىسىم، ئورۇنلار مەخسۇس ۋەزىپە ئۆتەيدىغان ياكى قوشۇمچە ۋەزىپە ئۆتەيدىغان بىخەتەرلىك خادىملىرىنى سەپلىدى، بىخەتەر ئىشلەپچىقىرىش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى ياكى مۇكەممەللەشتۈردى.

دۆلەتنىڭ ئايال ئىشچىلارنى مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدىكى نىزاملىرىغا ئاساسەن، ئەمەلىي ئەھۋالغا بىرلەشتۈرۈپ، ئايال ئىشچىلارنى ئاسراش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، ئايال ئىشچىلار ئۆزىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ مۇۋاپىق خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئايال ئىشچىلار ھەيز ۋاقتى، ئېغىر ئاياغ ۋاقتى، تۇغۇت ۋاقتى ۋە ئېمىتىش ۋاقتىدا ئاسرالدى، ئېغىر ئاياغ ۋاقتىدا، بالىسى چۈشۈپ كېتىشتىن ۋە مۇددەتتىن ئىلگىرى تۇغۇپ قويۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يېنىك خىزمەتلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، خىزمەت مىقدارى ئازايتىلدى؛ تۇغۇتلۇق ۋاقتىدا 90 كۈن دەم ئېلىش بېرىلدى، قوشكېزەك تۇغقانلارغا ۋە تۇغۇتى قېيىن بولغانلارغا 105 كۈن دەم

ئىلىش بېرىلدى، 7 ئايغا يەتمەي بالدۇر تۇغۇپ قويغانلارغا 30 كۈن دەم ئىلىش بېرىلدى؛ تۇغۇتلۇق مەزگىلىدە ئىش ھەققى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىۋېردى، تۇغۇتلۇق بولغانلىقى ئۈچۈن بېرىلگەن دەم ئىلىش ۋاقتى تولغاندىن كېيىنمۇ خىزمەت قىلالمايدىغانلار بولسا، شەخسىي ئىش بىلەن رۇخسەت سورىغانلار قاتاردا بىر تەرەپ قىلىنىدى، ئەگەر دوختۇرخانىنىڭ ئىسپات قەغىزى بولسا، كېسەل سەۋەبىدىن رۇخسەت سورىغانلار قاتاردا مۇئامىلە قىلىنىدى؛ ئېمىتىش مەزگىلىدە كۈنىگە 30 مىنۇتتىن 2 قېتىم ئېمىتىش ۋاقتى بېرىلدى، شارائىتى بار كارخانا ئورۇنلار تېخى ئايال ئىشچىلار مۇنچىسى، دەم ئىلىش ئۆيى قۇرۇپ بەردى.

§ 2 . دەم ئىلىشقا، پېنسىيگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى

1. پېنسىيگە چىققانلارنىڭ تەمىناتى

كادىرلاردىن ئەرلەرنىڭ يېشى 60قا، ئاياللارنىڭ يېشى 55كە؛ ئىشچىلاردىن ئەرلەرنىڭ يېشى 55كە، ئاياللارنىڭ يېشى 50كە تولغان، ئۇدا 10 يىل خىزمەت قىلغانلار؛ خىزمەت ئۇستىدە مېيىپ بولۇپ خىزمەت ئىقتىدارىدىن قالغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر پېنسىيە تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدى.

1978 ـ يىلدىن ئىلگىرى پېنسىيگە چىققان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا شۇ كىشىنىڭ ماڭاشىنىڭ 50% — 70% ى بېرىلدى. 1978 ـ يىلى ستاژى 20 يىلغا تولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىگە ئۇزۇنلۇق ئۇلچەملىك ماڭاشىنىڭ 75% ى، ستاژى 15 — 20 يىل بولغانلارغا ئۇزۇنلۇق ئۇلچەملىك ماڭاشىنىڭ 70% ى؛ ستاژى 10— 15 يىل بولغانلارغا ئۇزۇنلۇق ئۇلچەملىك ماڭاشىنىڭ 60% ى بېرىلىدۇ دەپ بەلگىلەندى. 1980 ـ يىل 7 ـ ئايدا شىنجاڭدا خىزمەت قىلغان ۋاقتى 30 يىل بولغان ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە ئەسلى ئۇلچەم ئاساسىدا 5% ئۆستۈرۈپ بېرىلدى. 1987 ـ يىلدىن كېيىن ئومۇمەن خىزمەت قىلغان ۋاقتى 30 يىلغا تولغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە پېنسىيگە چىققاندىن كېيىن ماڭاشى ئەينەن شۇ پېتىچە بېرىلىۋېردى.

1992 ـ يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ پېنسىيە پۇلىنى جەمئىيەت بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇپ باشقۇردى.

1992 — 1993 ـ يىللىرى ناھىيە بويىچە 413 ئىشچى ـ خىزمەتچى پېنسىيگە چىقىش رەسمىيىتىنى ئۆتىدى، بۇنىڭ ئىچىدە كادىر 305، ئىشچى 108.

2. دەم ئىلىشقا چىققانلارنىڭ تەمىناتى

1978 ـ يىلى دۆلەت يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىك قىلغان ئىنقىلابىي ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلغان ھالدا تەمىنات تۇزۇمىدىن بەھرىمەن بولغان ۋە يەر ئاستى ئىنقىلابىي خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان كادىرلار، شۇنداقلا شىنجاڭدا «25 ـ سېنتەبىر» تىنچلىق بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر دەم ئىلىشقا چىقىش پىشىغا يەتكەندە دەم ئىلىشقا چىقسا بولىدۇ، دەم ئىلىشقا چىققاندىن كېيىن ئەسلى ماڭاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىدۇ؛ بۇنىڭ ئىچىدە 1937 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنىدىن ئاۋۋال (ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتىن ئاۋۋال)، 1942ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال، 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنىدىن ئاۋۋال ئىنقىلابىي خىزمەتكە قاتناشقان كادىرلارغا ھەر يىلىغا 2 ئايلىق، بىر يېرىم ئايلىق، بىر ئايلىق ئۇلچەملىك ماڭاش قوشۇپ بېرىلىدۇ. يۇقىرىقى شەرتلەرنى ھازىرلىغان ئىشچىلار پېنسىيگە چىققاندىن كېيىن ئوخشاشلا يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۇتۇلۇكەن ماڭاشتىن بەھرىمەن بولىدۇ، دەپ بەلگىلىدى.

1993 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىقىش رەسمىيەتىنى بېجىرگەن كادىر 48گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سىياسىي جەھەتتە، تۈرمۇش جەھەتتە نازارەت، ئىدارە دەرىجىلىك كادىر مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولغىنى بىر، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كادىر مۇئامىلىسىدىن بەھرىمەن بولغىنى 27، ئادەتتىكى كادىر 20.

§ 3 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك پاراۋانلىق كومىتېتى قۇرۇلدى، ئۇ ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغانىدى. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە ماڭاش تۈزۈمىنىڭ ئىسلاھ قىلىنىشىغا ئەگىشىپ پاراۋانلىق تۈزۈمى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللىشىپ باردى. 1970 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر قايسى مەمۇرىي، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پاراۋانلىق پۇل ئېلىش ئۈلچىمى ماڭاش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 2.5% ىي بويىچە بولۇپ، بىر قىسىم ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ تۈرمۇشتىكى قىينىچىلىقى ھەل قىلىندى. پاراۋانلىق پۇلى قوشۇمچە يارىدەمنىڭ ئۈلچىمى مۇنداق بولدى: يېزىلاردا كىشى بېشىغا ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 9 — 12 يۈەن بولغانلارغا، شەھەر - بازارلاردا كىشى بېشىغا ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 12 — 15 يۈەن بولغانلارغا قوشۇمچە يارىدەم بېرىلمەيدۇ.

ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ پاراۋانلىق قوشۇمچە يارىدەم مەبلىغىنىڭ بىر قىسمى كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرىغا (ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، مونچا، يەسلى، بالىلار باغچىسى قاتارلىق) سەرپ قىلىنىدى؛ بىر قىسمى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۈرمۇشتىكى قىينىچىلىقلىرىغا پاراۋانلىق قوشۇمچە يارىدىمى بېرىشكە سەرپ قىلىنىدى؛ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەرىپىدىن چېقىم قىلىنغان خىراجەت ئاساسەن قىرائەتخانىلارغا كىتاب ئېلىشقا ۋە ھەر خىل مەدەنىيەت - تەنتەربىيە قورال - سايمانلىرىنى سېتىۋېلىشقا سەرپ قىلىنىدى؛ كارخانىلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش پۇلى تېببىي داۋالاش قوشۇمچە يارىدەم مەبلىغىدىن چېقىم قىلىنىدى؛ دۆلەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ داۋالىنىش پۇلى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش خىراجىتىدىن چېقىم قىلىنىدى. ھەر يىلى قىشتا ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچى قىشلىق كۆمۈر قوشۇمچە يارىدەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى. ئەر - ئايال ئىككى جايدا ئايرىلىپ تۇرۇۋاتقانلار يىلىغا بىر قېتىم تۇغقان يوقلاشتىن بەھرىمەن بولدى. نىكاھلانغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاتا - ئانىسىنى يوقلاشتا، 1976 - يىلدىن ئاۋۋال 10 يىلدا بىر قېتىم دەپ بەلگىلەنگەنىدى، 1976 - يىل 4 يىلدا بىر قېتىم قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. تۇغقان يوقلاش پول خىراجىتى دۆلەت تەرىپىدىن ئاتچوت قىلىنىدى، ماڭاشى ئاۋۋالقىدەكلا بېرىلىۋېرىدى.

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

ئون ئالتىنچى قىسىم

ھەربىي ئىشلار

I باب

ئەسكەر تۇرغۇزۇش

غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ يۈەنكاڭ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 64 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ شۇەندى خانى لىيۇ شۇن بۇيرۇق بىلەن جېن جىنى پىشامشاننىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يولغا ئەلچى قىلىپ بەلگىلىدى. شېنجۇ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى) جېن جى «غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى» قىلىپ تەيىنلىنىپ ئۇرلى شەھىرىدە (ھازىرقى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ چېدىر، ئەشمە ئەتراپلىرىدا) تۇردى. بۇ چاغدا شاياردا دېھقانچىلىق قىلىدىغان چېرىكلەر ئاشلىق غەملەۋاتاتتى. ئۇلار بوزيەر ئاچاتتى، ئۇستەڭ چېچىپ سۇ باشلايتتى، زىرائەت تېرىيتتى. تاكى بۇگۈنگە قەدەر تارىم يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى، گۇلباغ يېزىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئۇزۇن دەريا ئەتراپىدىكى ئېرىق - ئۆستەڭلەر گايىدا ئۇزۇلۇپ، گايىدا داۋاملىق ئېقىپ تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ ئۇنى يەنىلا كۆرگىلى بولىدۇ، تارىختا ئۇ «خىتاي ئۆستەڭى» دەپ ئاتالغان.

يېڭى (ۋاڭ مالڭ) تېيەنفېڭ 3 - يىلى (16 - يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ 5 سەلتەنەتلىك سانغۇنىدىن ۋاڭ جۇن، قورۇقچىبەگ لى چۇڭ، چېرىكچىبەگ گوچىنلار غەربىي يۇرتقا كەلگەن. قاراشەھەرگە كەلگەندە ۋاڭ جۇن ئۇلتۇرۇلگەن، گوچىن قايتىپ كەتكەن، پەقەت لى چۇڭلا قالدۇق قوشۇننى ئەگەشتۇرۇپ كۆسەنگە كېلىپ، چېرىكلىرىنى شايارنىڭ ئۇچقات ئەتراپىدا تۇرغۇزغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن 22 - يىلى (648 - يىلى) كۆسەن تىنچىتىلغاندىن كېيىن ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنىڭ ئوفىتسېر، چېرىكلىرى كۇچا ۋە شايار ئەتراپىدا تۇرغان. 1980 - يىلى يانتاق قەدىمكى شەھىرىدىن 2 ئىدىش قېزىۋېلىنغان، ئۇنىڭغا «يۇرۇش باش بۇغى، ھەربىي نازىر شۆ» دەپ خەت يېزىلغانىدەكەن. بۇنىڭدىن، جېنگۇەندىن كېيىن تاكى مىلادىيە 690 - يىلىدىن ئىلگىرى بۇ شەھەردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەر ئاستىدىن چىققان ساپال پارچىلىرىغا قاراپ يۇزەرەك ھېسابلىسىغاندىمۇ بۇ شەھەردە شۇ زاماندا 1000 دىن ئوشۇق لەشكەر تۇرغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

تۇڭگۇز باش قەدىمكى شەھىرى تاڭ سۇلالىسى بەرپا قىلغان لەشكەر تۇرىدىغان گازارما بولۇپ، يېڭىمەھەللە يېزىسىنىڭ غەربىي شىمالىغا، شايار بىلەن ئونسۇ تۇتىشىدىغان يەرگە جايلاشقان، شەھەرگە قوقچىلىق،

قاراۋۇلخانىلىق سەپىل سىلىنغان بولۇپ، سەپىل قوۋۇقلىرىمۇ قاتمۇ قات ھەربىي ئىنشائات ئىكەن، مەدەنىيەت قاتلىمىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئات قىغىنىلىق قېلىنلىقى ۋە دائىرىسىنى مۆلچەرلىگەندىمۇ بۇ يەردە تۇرغان چېرىكلەرنىڭ ئاز ئەمەسلىكىنى ۋە ئۇزاق يىل تۇرغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§ 1 . چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە قوشۇن تۇرغۇزۇش ئەھۋالى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېغىدىكى زامانىدا شىنجاڭدا ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار گەرچە بىر مەمۇرىي رايون بولغان بولسىمۇ لېكىن يەنىلا كۆچاڭا تەۋە بولغان. جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولغۇچى ھەربىي - ساقچىلارنى كۆچا بىر تۇتاش تەيىنلەپ ئەۋەتكەن، ئوفىتسېر، لەشكەرلەرنىڭ سانىنىڭ تەقسىم قىلىنىشى، يۆتكەش، تەمىناتى ۋە قورال - ياراغ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى كۆچا بىر تۇتاش باشقۇرغان.

گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) قاراۋۇللۇقتا تۇرغۇچى قوشۇن شايار شەھىرىنىڭ گازارمىسىدا (ھازىرقى ئېتى جىڭپالىڭ كوچىسى) تۇرغان. بۇ قوشۇندا بىر چارلىغۇچى ساقچىلار باشلىقى، بىر مەشقاۋۇل، 2 چارلىغۇچى، 4 ئون بېگى، 6 چارلىغۇچى ساقچى، 16 چارلىغۇچى چېرىك بولغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسىدا قوللىنىلغان تۆزۈم داۋاملىق قوللىنىلىپ، بىر 3 - دەرىجىلىك چارلىغۇچى ئەمەلدار، بىر 3 - دەرىجىلىك سەييارە ساقچىلار باشلىقى ۋە قوشۇمچە مەشقاۋۇل، بىر كاتىپ، 16 چارلىغۇچى ساقچى، بىر قارا خىزمەتچى قويۇلغان.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) 7 - ئايدا، شايار ناھىيىسىدە گارنىزون ئەتىرىتى تەسىس قىلىنىپ، 30 چارلىغۇچى چېرىك قويۇلغان.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى شىمالىي مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، يالاڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ سەييارە ساقچىسىنى تەرتىپكە سېلىش توغرىسىدا بىر چارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شىنجاڭ بويىچە 27 ساقچى ئورنىنى 4 دەرىجىگە بۆلدى، شايار ناھىيىسى 3 - دەرىجە قىلىپ بېكىتىلدى، يەنى ساقچى ئون بېگى 3، ساقچى چېرىك 27، ئاشپەز 3، جەمئىي 33 قىلىپ بېكىتىلدى.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شايار ناھىيىسىدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى، «شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇنلار» (5) دېگەن كىتابتا بايان قىلىنىشىچە بۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى خەلق ئىشلار نازارىتىگە قارىماي، چەكسىز نوپۇزىنى ئىشقا سالغان ھەمدە پوتەيلەرنى سېلىپ، ساقچىلارغا قورال-ياراغ تارقىتىپ بەرگەن، تەمىناتى ياخشى بولغان ۋە تۇرمە سالغان.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) شايار ناھىيىسىدە 30 نەپەر ئامانلىقنى ساقلىغۇچى بار ئىدى. ئۇنىڭ 5 ى ئۇيغۇر ئىدى. 1938 - يىلدىن كېيىن ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا 42 ئوفىتسېر ۋە چېرىك بار ئىدى، بۇنىڭ 2 سى ئوفىتسېر، 15ى ئاتلىق ئەسكەر ئىدى، 23 تال مىلتىق - تاپانچا، 1535 تال ئوق بار ئىدى، ئۇلار ناھىيە بازىرىدا ۋە 4 — 5 يېزىدا تۇراتتى. گومىندانىڭ شايار ناھىيىسىدىكى ساقچى سىستېمىسىغا ئەۋەتكەن ھەربىي سىستېمىسىدىكى 13 ئىشپىيونى بار ئىدى. سىرتلاردا ۋەزىيە ئۆتەشنى ئاتلىق چېرىكلەر، بازار ئىچىدە ۋەزىيە ئۆتەشنى پىيادە چېرىكلەر ئۈستىگە ئالاتتى. ساقچى ئىدارىسى يەنە يېزا ۋە بازارنىڭ بۆلۈنۈش - پۈشقاقلىرىغىچە پايلاقچىلارنى كۆپەيتىۋەتكەنىدى، ساقچى ئىدارىسى مەمۇرىي جەھەتتە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىسىمۇ، ھەربىي جەھەتتە 4 - ۋالىي مەھكىمە ساقچى ئىدارىسىنىڭ بىۋاستە

قارىمىقىدا بولاتتى. 1949 - يىلغا كەلگەندە ساقچىنىڭ سانى 92 ئادەمدىن ئېشىپ كەتتى، ساقچى ئىدارىسىنىڭ تېررورلۇق يۈرگۈزۈپ باستۇرۇشىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن گومىنداڭ يەنە شايارىدا مۇداپىئە تۈەنلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى (يەرلىك ئاممىۋى قوراللىق تەشكىلات) قۇرغان، ئۇنىڭ ئەزاسى 771 كىشى بولۇپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان.

§ 2 . شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1 . خەلق قوراللىق بۆلۈمى

1954 - يىلى شايار ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شتاتى 4 بولدى. 1956- يىلى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قارىمىقىدا تەشكىلىي سەپەرۋەرلىك بۆلۈمى، ئەسكەر ئېلىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، شتاتى 15 بولدى.

1957 - يىل 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا يۇقىرىنىڭ قارارى بويىچە شايار ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش خىزمىتىنى كۆچا ناھىيىلىك ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى.

1959 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلدى، بىر بۆلۈم باشلىقى، 3 ياردەمچى تەيىنلەندى. شتاتى 4 بولدى. 1964 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر بۆلۈم باشلىقى، بىر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بىر مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار، 4 ياردەمچى، بىر سىياسىي خىزمەت كادىرى، 2 تەرجىمان بولۇپ، جەمئىي 10 ئادەم سەپلەندى. 1969 - يىل 11 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ شتاتى 10 بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە بۆلۈم باشلىقى بىر، سىياسىي كومىسسار بىر، مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى بىر؛ ھەربىي ئىشلار بۆلۈمىدە بۆلۈم باشلىقى (مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى) ، 2 شتاب خادىمى، بىر تەرجىمان، بىر خوجىلىق خادىمى بولۇپ 4 كىشى؛ سىياسىي خىزمەت بۆلۈمىدە بىر بۆلۈم باشلىقى، 2 ئىش بېجىرگۈچى بولۇپ، 3 كىشى بار ئىدى. 1971 - يىل 1 - ئايدا بىر سىياسىي كومىسسار سەپلەندى. 1975 - يىل 3 - ئايدا بىر مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار سەپلەندى ۋە ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1986 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىكىنىڭ شتاتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمى ئىشخانا قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئەمەلىي بار كادىر ۋە قوراللىق ساقچى ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئىشچى - خىزمەتچىدىن 23 ى بار بولدى.

شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، سىياسىي كومىسسار، مۇئاۋىن باشلىقى ۋە مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارلىرى

جەدۋەل: 16 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	مىللىتى	ۋەزىپىسى	يۈرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
سادىقجان	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شىنجاڭ	1959.7 — 1966.2

ۋالف يۈگنيەن	خەنزۇ	بۆلۈم باشلىقى	خەبىبي راۋيالف	1974.10 — 1969.7
جامال يۈسۈپ	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شىنجالف	1976.10 — 1974.10
ئەمەت ئەلايوف	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	قەشقەر كوناشەھەر	1983.9 — 1979.7
ئەمەت يۈسۈپ	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	ئۈچتۇرپان	1984.10 — 1983.9
مىجىت مۇمىن	ئۇيغۇر	بۆلۈم باشلىقى	شايار	1993.3 — 1985.1
دى ليەنكي	خەنزۇ	سىياسىي كومىسسار	خەبىبي ناگشيەن ناھىيەسى	1977.2 — 1971.1
لو جۇييەن	خەنزۇ	سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ تيەنشۇي	1993.12 — 1982.5
دۇ زېگلىن	خەنزۇ	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجالف فۇكالف	1976.10 — 1966.7
قادىر ئىمىن	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	كۇچا	1976.7 — 1971.7
ئەمەت ئەلايوف	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	قەشقەر كوناشەھەر	1979.7 — 1978.10
مەھمەت سەيىت	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجالف	1979.7 — 1976.11
مىجىت مۇمىن	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شايار	1985.1 — 1983.7
ئەمەتجان كېرىم	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	شىنجالف	1986.5 — 1985.2
سۇي جىشەن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	خەبىبي	1966.5 — 1963.10
يەن جىلەي	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەندۇڭ دەنشيەن ناھىيەسى	1972.10 — 1963.7
لو جۇييەن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ تيەنشۇي	1982.5 — 1972.10
دۇ شۇخۇا	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەندۇڭ بىگشيەن ناھىيەسى	1978.2 — 1975.3
تۇرسۇن قۇربان	ئۇيغۇر	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شىنجالف	1981.7 — 1979.1
لۇي يۈنخەي	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	شەنشى	1981.7 — 1979.7
لى يۈگجېن	خەنزۇ	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	گەنسۇ	1982.10 — 1979.7

ئىزاھ: بەزىلەر شايارىدىن كەتكەن، ئارخىپسۇ يوق بولغاچقا، قايسى ناھىيىدىن ئىكەنلىكى ئېنىق بولماي قالدى.

§ 3 . ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى

1. شايار ناھىيىلىك قوراللىق ساقچى قىسمى

بۇنىڭ تەكتى شايار ناھىيىلىك ج خ ئوتتۇرا ئەترىتى بولۇپ، 1950 - يىلى قۇرۇلغان، جەمئىي 37 ئادەم بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلغانىدى. ئەترەت باشلىقى ناھىر سالى، سىياسىي يېتەكچى جالف مىڭگۇالف ئىدى. ئاساسىي ۋەزىپىسى قاماقخانىلارنى مۇھاپىزەت قىلىش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئىدى. 1965 - يىلى ناھىيىلىك ج خ ئوتتۇرا ئەترىتى «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى» قىلىپ

ئۆزگەرتىلدى. 1966 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى مەركىزىي ھەربىي كومىتېتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ج خ قىسىملىرى جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئەترەتنىڭ شتاتى 36 بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلدى. ئەترەت باشلىقلىقىنى ئابدۇرېھىم، سىياسىي بېتەكچىلىكىنى جاۋ باۋجۇ ئۈستىگە ئالدى، ۋەزىپىدە ئۆزگىرىش بولمىدى. 1968 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت بىلەن نىيە ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت بىر بىرى بىلەن ئالماشتى. 1976 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترەت شۇ يەردىكى ج خ ئورگىنىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1980 - يىلى خەلق ساقچىسى ئوتتۇرا ئەترىتى جۈڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە قارايدىغان بولدى. شتاتى 30 بولۇپ، 3 بەنگە ئايرىلدى. ئابدۇكېرىم ئەترەت باشلىقى، خەن جىمىڭ سىياسىي بېتەكچى بولدى. ئۇنىڭ شتاتى ھازىرغىچە شۇ قېلىپتا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

2. شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ «8018» قىسمى

شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ «8018» قىسمى 1964 - يىل 2 - ئايدا بۈيرۇقتا بىنائەن شايار ناھىيىسىگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش، دېھقانچىلىق مەيدانىدا قاماقتىكىلەرگە قاراش، مۇھاپىزەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈتىدى. 1983 - يىل 1 - ئايدا بۇ قىسىم جۈڭگو خەلق قوراللىق ساقچى قىسمى شىنجاڭ باش ئەترىتىنىڭ ئۈچىنچى تارماق ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، تۇرغان يېرى، ۋەزىپىسىدە ئۆزگىرىش بولمىدى.

Ⅱ باب

ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئەھۋالى

§ 1. ياللانما ئەسكەر

چاڭ سۇلالىسى شىنجاڭدا ياللانما ئەسكەر تۇزۇمىنى يولغا قويغان. چاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا تۇرغۇزغان چېرىكلىرىنىڭ ھەممىسى ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ياللاپ كېلىنگەنىدى، ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ ھاكىمبەگلىرىگە قاراشلىق يەرلىك چېرىكلەر، شۇ جايدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە قۇللۇق تەركىبىدىكىلەرمۇ بار ئىدى.

§ 2. ئەسكەر ئېلىش

1936 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە 50 ئەسكەر ئېلىنغان، قىسقا مۇددەت تەربىيىلەنگەندىن كېيىن تۆمۈرسىجاڭنىڭ قىسمىغا قوشۇپ بېرىلگەن. 1938 - يىلى شايارنىڭ دامولا، ئاخۇنى ئاجال مەختۇم ئۆز ئالدىغا

200 ئەسكەر ئېلىپ جوجىنىيازنىڭ قوشۇنىنى تولۇقلاپ بەرگەن. قوشۇن بېرىشتىن ئىلگىرى 2 لىيەنگە ئايرىلىپ، شايار ناھىيىسىدە 3 ئاي مەشىق قىلدۇرۇلغان. 1944 - يىل 3 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك 4 - مەمۇرىي تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن، خەلق ئىگىتۈەنى تەشكىللەپ تەربىيىلەنگەن، شۇنىڭدىن كېيىن شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 1200 ئەسكەر ئېلىپ شۇ يەردە تەرتىپكە سېلىپ مەشىق قىلدۇرغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىنىڭ ئەسكەر ئېلىش خىزمىتى 1949 - يىلىدىن باشلاندى، 1954 - يىلغا كەلگەندە 117 پىدائىي ئەسكەر ئېلىندى. مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەيدىغان ئەسكەر ئېلىش خىزمىتى 1955 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا باشلاندى، 1955 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يېڭى ئەسكەر ئېلىش خىزمىتىنى يەرلىك بىلەن قىسىملار بىرلىكتە ئۇستىگە ئالدى. 763 يېڭى ئەسكەر ئېلىندى. 1984 - يىلدىن باشلاپ يەرلىك ئۆزى ئەسكەر ئېلىپ، ئۆزى يەتكۈزۈپ بېرىدىغان بولۇپ، 1986 - يىلغىچە، 91 يېڭى ئەسكەر ئېلىنىپ، يەرلىك ئۆزى قىسمىغا بىۋاستە يەتكۈزۈپ بەردى. 1986 - يىلى «ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىش ئۇقتۇرۇشنامىسى» بىلەن «ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش گۇۋاھنامىسى»نى بىر ۋاقىتتا تارقىتىش چارىسى قوللىنىلىپ، يېزىلاردىن قوبۇل قىلىنغان جەڭچىلەرنىڭ ئەندىشىسى تۈگىتىلدى.

شايار ناھىيىسى ئەسكەر ئېلىش خىزمىتىدە 15 يىلغىچە (1969 — 1985) قايتۇرۇۋېتىدىغان ئەسكەر چىقىمغان ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ يۇقىرى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى.

1949 — 1993 - يىلغىچە ئېلىنغان ئەسكەر سانى

جەدۋەل: 16 — 2　　بىرلىكى: كىشى

يىللار	تەقسىم قىلىنغان سان				ئورۇندالغان سان	يىللار	تەقسىم قىلىنغان سان				ئورۇندالغان سان
	جەمئىي	خەنزۇ		باشقا مىللەت			جەمئىي	خەنزۇ		باشقا مىللەت	
		ئەر	ئايال	ئايال				ئەر	ئايال	ئايال	
1949	6				8	1958	8			8	8
1950	14					1959					
1951	66				50	1960	50			50	50
1952	8				2	1961	2			2	2
1953	2					1962					
1954	3					1963					
1955	6				83	1964	83			83	83
1956	4				2	1965	2			2	2
1957	1				1	1966	1			1	1
1967					31	1980	31	30		1	31
1968					26	1981	26	25		1	26
1969	50	50			100	1982	100	40		60	100
1970	25			25	41	1984	41	21		20	41
1971	26	21		5	32	1985	32	11	1	20	32
1972	62	52		10		1986	14	1		13	
1973	78	63		15	45	1987	45	15		30	45
1974	1	1			38	1988	38	9		29	38
1975						1989					
1976	73	60	3	10	43	1990	43	17	26		
1977	57	47		10	27	1991	27	17		10	27
1978	57	41		16	28	1992	28	8	1	19	28
1979	140	100		40	23	1993	23	12		11	23

§ 3 . پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ تاكى 1954 - يىلغىچە ئىزچىل تۈزدە پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ئومۇمەن يېشى 18 دىن 25 كىچە بولغان ياشلار ئىختىيارىيلىق بىلەن ئۆزىنى تىزىملىتىپ ھەربىي سەپكە قاتناشتى. سىياسىي جەھەتتىن ۋە سالامەتلىك جەھەتتىن تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن ئەسكەرلىككە ئېلىنىدى.

§ 4 . مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش

1955 - يىل 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئېلىنمىز تۈنجى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىپ، پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شايار ناھىيىسىدە مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

1978 - يىل 3 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مەملىكەتلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 1 - سانلىق يىغىنىدا «ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى توغرىسىدىكى قارار» نىڭ لايىھىسى تەستىقلىنىپ، 1978- يىلدىن باشلاپ مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچىلەرنىڭ ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ۋاقتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە قىسمىنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ 3 يىل؛ ھاۋا ئارمىيە، دېڭىز ئارمىيە، قۇرۇقلۇق ئارمىيە قىسمى ۋە قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئالاھىدە تېخنىكا قىسمىنىڭ جەڭچىلىرىنىڭ 4 يىل؛ دېڭىز ئارمىيە فلوت قىسمى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە فلوتى شۆبە قىسمى جەڭچىلىرىنىڭ 5 يىل دەپ بەلگىلەندى. قىسمدا مۇددەتنى ئاشۇرۇپ ھەربىي خىزمەت ئۆتىگەن مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچى جەڭچىلەر قىسمىنىڭ ئېھتىياجى ۋە ئۆزىنىڭ رازىلىقى بىلەن پىدائىي ھەربىي خىزمەت ئۆتىگۈچى ئەسكەر قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، قىسمدا ئۇزاق مۇددەت ۋەزىپە ئۆتەشكە قالدۇرۇلدى.

1984 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى يېڭى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، شايارداكى مەجبۇرىي ئەسكەر بىلەن پىدائىي ئەسكەر بىرلەشتۈرۈلگەن ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1986 - يىل 7 - ئايدا جۇنشى (يۇقىرى دەرىجىلىك ئەسكەر) تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

§ 5 . زاپاس قوشۇن

1955 - يىلى تۈنجى ھەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە زاپاس قوشۇندىكىلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تىزىملاش خىزمىتى باشلاندى. شۇ چاغدا، ھەربىي خىزمەت ئۆتەش ئىدارىسى جايلاردىكى خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ ھەربىي سەپتىن بوشانغانلارنى قوراللاشتۇرۇش خىزمىتىنى تەكشۈرۈشىگە يارەملىشىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنى تىزىملاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1955 — 1966 - يىللىرى بۇ خىزمەت بەزدە ئىشلەندى، بەزدە توختاپ قالدى، 1966 - يىلغا كەلگەندە توختىدى.

1980 - يىلى گوۋۇيۈەن، مەركىزىي ھەربىي ئىشلار كومىتېتى باش شتابىنىڭ «ھەربىي سەپتىن

قايتقانلارنى زاپاس قوشۇنغا تىزىملاش توغرىسىدا ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» سىنى تارقاتتى. ئۇنىڭدا 1981 - يىلدىن باشلاپ ھەر يىلى دەل 6 - ئايىنىڭ 30 - كۈنى ھەر قايسى يېزىلىق خەلق قوراللىق بۆلۈملىرى زاپاس قوشۇنىدىكى ھەربىي سەپتىن قايتقانلارنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاپ ۋە بىر - بىرلەپ سىلىشتۇرۇپ چىقتى. 1985- يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، شايار ناھىيىسىدە تىزىملانغان زاپاس قوشۇنىدىكى ھەربىي سەپتىن قايتقانلار 360قا يەتتى.

1983 - يىلى گوۋۇيۈەن بىلەن مەركىزىي ھەربىي كومىتېت يېشى 35 تىن تۆۋەن بولغان، جايلاردا تېخنىكا جەھەتتىن توغرا كېلىدىغان، يېرىم توغرا كېلىدىغان ئىشچىلارنى ئېنىقلاپ تىزىملاپ، ستاتىستىكا قىلىشنى ۋە زاپاس قوشۇنىدىكى خادىملار تەركىبىگە كىرگۈزۈپ، ئۇرۇش بولۇپ قالغاندا سەپەرۋەر قىلىدىغان گوۋېپكت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ناھىيە بويىچە يەرلىكتە كەسپى توغرا كېلىدىغان ياكى يېرىم توغرا كېلىدىغان تېخنىك ئىشچىدىن 511 ى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يېشى 28 دىن تۆۋەنلەر 252، 28 — 35 ياشقىچە بولغانلار 259.

شايار ناھىيىسىدە 1950 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە ھەربىي سەپتىن قايتقانلار

جەدۋەل: 16 — 3 بىرلىكى: كىشى

يىللار	ھەربىي سەپتىن قايتقانلار		جەمئىي	يىللار	ھەربىي سەپتىن قايتقانلار		جەمئىي
	خەنزۇ	باشقا مىللەت			خەنزۇ	باشقا مىللەت	
1950	3	8	11	1972		2	
1951	4	3	7	1973	9	10	19
1952	9	1	10	1974	3	3	6
1953	7	3	10	1975		2	2
1954	7	4	11	1976	4	4	8
1955	5	7	12	1977	5	4	9
1956	7	4	11	1978	2	5	7
1957	5	7	12	1980		1	1
1958	6	1	7	1981	3	50	53
1959	4	1	5	1982	11	30	41
1960	3	4	7	1983	4	40	44
1961	1	7	8	1984	40	41	81
1962	1	7	8	1985	1	60	61
1963	1	19	20	1986	22	15	37
1964	3	9	12	1987	16	16	32
1965	14	7	21	1988	1	30	31
1966	55	9	64	1989	19	12	31
1967		3	3	1990	6	34	40
1968	4	14	18	1991	18	15	33
1969	5	26	31	1992	11	13	24
1970	3	13	16	1993	7	13	20
1971	1	4	5	جەمئىي	332	559	891

Ⅲ باب

خەلق ئەسكەرلىرى

1 § . تەشكىلى

1. قوماندانلىق ئاپپاراتى

(1) ناھىيىلىك خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتى

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۈيۈەننىڭ 1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىكى قارارىغا ئاساسەن، 1962 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ۋىلايەت ۋە ناھىيىدىن يۇقىرى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتلىرى بىر تۇتاش خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىسى ياكى ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئۈز ئۈستىگە ئالدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتى تەسىس قىلىنىپ، بىر نەپەر مۇئاۋىن شۇجى ياكى مۇئاۋىن يېزا باشلىقى ئاساسلىق باشقۇردى. 1966 - يىل 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ تەستىقى ئارقىلىق جۇڭ بىن خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى، زۇ ۋېيجۇن بىلەن سادىقجان مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. كومىتېتقا 8 ئەزا سەپلەندى.

(2) خەلق ئەسكەرلىرى شىسى

1965 - يىلى رەئىس ماۋ زېدۇڭنىڭ خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدە «ئۇچنى ئەملىيلەشتۈرۈش» (تەشكىلىي جەھەتتە ئەملىيلەشتۈرۈش، سىياسىي جەھەتتە ئەملىيلەشتۈرۈش، ھەربىي جەھەتتە ئەملىيلەشتۈرۈش) توغرىسىدىكى يولىيۇرۇقىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى بىر قېتىم چوڭ تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر خەلق ئەسكىرى شىسى تەشكىللەندى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا 5 خەلق ئەسكىرى تۈەنى، 15 خەلق ئەسكىرى يېڭى، 87 خەلق ئەسكىرى لىيەنى، 458 خەلق ئەسكىرى پەيى تەسىس قىلىندى.

(3) قوراللىق، تاياڭچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۈەنى

1973 - يىلى ناھىيىلىك قوراللىق، تاياڭچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۈەنى تەشكىل قىلىنىپ، قوماندانلىق شتابى، سىياسىي باشقارما، ئارقا سەپ باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. قوماندانلىق شتابى قارىمىقىدا ئۇرۇش قىلىش - تەلىم - تەربىيە، ئالاقە، ھەربىي ئىشلار بۆلۈمچىلىرى؛ سىياسىي باشقارما قارىمىقىدا تەشكىلات، قوغداش، تەشۋىقات - تەربىيە بۆلۈمچىلىرى؛ ئارقا سەپ باشقارمىسى قارىمىقىدا تەمىنات، مالىيە، ترانسپورت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى. يېڭىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك قوراللىق خەلق ئەسكىرى تەشكىللىرىنىڭ كادىرلىقىنى ناھىيىلىك ئىنقىلابى كومىتېت، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى، گۇڭچىي ئىنقىلابىي كومىتېتى ۋە خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

شايار ناھىيىلىك قوراللىق، تايانچ خەلق ئەسكىرى مۇستەقىل تۈەنى كادىرلىرىنىڭ تەيىنلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ئىلاۋە
ۋاڭ يۈچىيەن	تۈەنجاڭ	
جاڭ جۇاڭ	تۈەن سىياسىي كومىسسارى	
مۇھەممەت مەھمۇت	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
جاڭ دوجى	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
جاۋ جىنشەن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	
دۇ زېڭلىن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	قوشۇمچە شتاب باشلىقى
قادىر ئىمىن	مۇئاۋىن تۈەنجاڭ	قوشۇمچە شتاب باشلىقى
دى لىيەنكې	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	
شاۋ رۇيبىن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	
لۇ جۇيبەن	مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسار	قوشۇمچە سىياسىي باشقارما مۇدىرى
ۋاڭ شىڭباۋ	قوماندانلىق شتابىنىڭ شتاب باشلىقى	
ئەمەت ئەلايوف	قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى	
خۇ باشىڭ	سىياسىي باشقارمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
جۇ فېڭگاڭ	سىياسىي باشقارمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
جاڭ رېنتاڭ	سىياسىي باشقارمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى	
ۋاڭ يىجيەن	ئارقا سەپ باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	

1975 - يىل 3 - ئايدا شايار ناھىيىسى بازارلىق خەلق ئەسكىرى شۆبە ئەترىتى قۇرۇلۇپ، رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاۋ جىنشەن قوشۇمچە گۇرۇپپا باشلىقلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، قادىر ئىمىن، فەن چىگرۇي، ۋاڭ جېنسەيلەر مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولۇپ، خەلق ئەسكىرى شۆبە ئەترىتىگە كونكرېت رەھبەرلىك قىلدى.

2. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلاتى

1959 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ئەسكىرى تۈەنى تەشكىل قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئىشلەپچىقىرىش گورۇپلىرى ۋە گورگان تارماقلىرىنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۈتىدى. خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى ئومۇمەن مەمۇرىي رايون ۋە ئىشلەپچىقىرىش تەشكىلىنى ئاساس قىلىپ قۇرۇلدى، ناھىيىدە تۈەن، ناھىيىدىن تۆۋەن گورۇپلاردا خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانىغا قاراپ يىڭ، لىيەن، پەي، بەن قۇرۇلدى. ئادەتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى بىلەن تايانچ خەلق ئەسكەرلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ تەشكىللەش

ئۈسۈلى قوللىنىلدى، يەنى يىلنىڭ قارىمىقىدا بىر تاياڭ خەلق ئەسكەرلىرى لىيەنى، لىيەن قارىمىقىدا بىر تاياڭ خەلق ئەسكەرلىرى پەيى، پەي قارىمىقىدا بىر تاياڭ خەلق ئەسكەرلىرى يەنى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى جەزمەن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە كومىتېتلىرىنىڭ مۇتلەق رەھبەرلىكى ئاستىدا، قەرەللىك ھەربىي مەشىق ئۇتكۈزىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئۇرۇشنى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

ناھىيە بويىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى تەشكىللەش خىزمىتى 1959 - يىل 6 - ئايدا 3 باسقۇچقا بۆلۈپ ئورۇندالدى: بىرىنچى باسقۇچ ناھىيە، گۈڭشىلارنىڭ تەييارلىق باسقۇچى؛ ئىككىنچى باسقۇچ تەشۋىق قىلىپ ئەھۋال ئىگىلەش، ئۆزىنى مەلۇم قىلىش، تىزىملاش باسقۇچى؛ ئۈچىنچى باسقۇچ تەشكىللەش، قۇرۇپ چىقىش باسقۇچى. شۇ يىلى خەلق ئەسكەرلىرى تۇنجىدىن بىرى قۇرۇلدى، خەلق ئەسكىرى 12 مىڭ 650 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تاياڭ خەلق ئەسكىرى 3650، ئاددىتتىكى خەلق ئەسكىرى 9000 بولدى.

1961 - يىل 12 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ ئۇلايەت، ناھىيىدىن يۇقىرى ھەر دەرىجىلىك خەلق ئەسكەرلىرى خىزمەت تەشكىلى بىر تۇتاش ھالدا ھەر دەرىجىلىك خەلق قوراللىق كومىتېتى قىلىپ قۇرۇلسۇن دېگەن قارارنى ئاساسەن، 1962 - يىل 3 - ئايدا خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى خەلق قوراللىق كۆچلەر كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىدىكى ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىلى يەنە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى ۋە تەرتىپكە سېلىندى، خەلق ئەسكىرى 23 مىڭ 709 غا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە تاياڭ خەلق ئەسكىرى 11 مىڭ 684كە، ئاددىتتىكى خەلق ئەسكىرى 10 مىڭ 805كە، پەيجائىدىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 1220گە يەتتى.

1965 - يىلى شايار ناھىيىسىدە بىر خەلق ئەسكەرلىرى شىسى تەشكىل قىلىندى، خەلق ئەسكىرى 16 مىڭ 153 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاياڭ خەلق ئەسكىرى 7052 (ئەر 4753، ئايال 2299)، ئاددىتتىكى خەلق ئەسكىرى 7770 (ئەر 4798، ئايال 2972)، پەيجائىدىن يۇقىرى خەلق ئەسكىرى كادىرى 331، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن، كەسىپ ئالماشتۇرغانلار 165.

شايار ناھىيىسىدە 1970 - يىلدىن 1994 - يىلىغىچە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 5

يىللار	جەمئىي (كىشى)	تاياڭ خەلق ئەسكەرلىرى	ئاددىتتىكى خەلق ئەسكەرلىرى	پەيدىن يۇقىرى كادىر	تۈمەن	مىڭ	لىيەن (تېخنىكىلىق شۇبە ئەترىتى، جۇ شۇنىڭ ئىچىدە)
1970	23689	10805	1220		4	102	
1971	25242	13965	10121	1156		2	97
1972	27722	15687	10662	1373		2	113
1973	27308	15296	10616	1396	1		7
1974	28893	16667	10810	1416	1	5	101
1975	26730	16862	8519	1349		5	101
1976	27431	17031	8931	1469		5	104
1977	27277	16620	9120	1537		5	106

112			1691	9120	16012	26823	1978
125			1519	8223	15384	25126	1979
133			1534	8210	14712	24456	1980
98			858	5936	4332	11126	1981
122			995	7975	5381	14351	1982
120			792	7979	5649	14420	1983
130			833	7748	5837	14418	1984
2			331	7411	5775	13517	1985
2			196	7464	2957	10617	1986
19			239	6702	2365	9306	1987
118			562	6043	3240	9283	1988
104			493	6035	2000	8035	1989
121			479	6125	2001	8126	1990
120			526	6457	2000	8457	1991
125			500	6858	2000	8858	1992
125			500	6120	2308	8428	1993
135	5		466	7703	2111	9814	1994

ئىزاھ: 1988 - يىلدىن كېيىن (جۈملىدىن 1988 - يىلى) پەيدا بولغان يۇقىرى كادىرلارنىڭ ھەممىسى خەلق ئەسكەرلىرى سانىغا قوشۇپ ھېسابلاندى. 1988 - يىلدىن ئىلگىرى پەيدا بولغان يۇقىرى كادىرلار خەلق ئەسكەرلىرى ئىچىگە كىرگۈزۈلمەي ئايرىم ھېسابلانغانىدى.

§ 2 . ھەربىي مەشىق

1. يېڭىپ مەشىق قىلدۇرۇش

1966 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ مەشىق مەزمۇنى «بەش چوڭ تېخنىكا» (قارىغا ئېتىش، گرانىت تاشلاش، پارتلىتىش، تاكتىكا ۋە مەھەللىۋى مەشغۇلات) دىن ئىبارەت بولۇپ، كېچىك تېپتىكى سەپ تۈزۈش شەكلى تارقاق مەشىق قىلدۇرۇلدى، ۋاقتى تەخمىنەن 10 — 20 كۈن بولۇپ، تولاراق قىشتا ئېلىپ بېرىلدى، 948 كىشى قاتناشتى. 1970 - يىلدىن كېيىن «ئۇچنى ئېتىش، ئۇچتىن مۇداپىئەلىنىش» (تانكا ئېتىش، ئايروپىلاندىن تاشلانغانلارنى ئېتىش، ئايروپىلان ئېتىش؛ ئاتوم مۇداپىئەسى، خىمىيە مۇداپىئەسى، باكتېرىيە مۇداپىئەسى) مەشىق مەزمۇنى قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شۇ يەردە تۈرۈشلۇق ئارمىيە بىلەن بىللە دالا مەشىقى، سەپەر مەشىقى قىلىندى. 1977 - يىلدىن كېيىن «تۆت يىلدا دەۋر قىلىش» مەشىقى ئېلىپ بېرىلدى، ئالدىنقى 2 يىلدا ئاساس مەشىقى، كېيىنكى 2 يىلدا تېخنىكا مەشىقى قىلىنىپ، مەشىق مۇنتىزىملاشتۇرۇلدى، تۈزۈملەشتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىن كېيىن «ئىككى يىلدا دەۋر» قىلىش مەشىقى ئېلىپ بېرىلىپ، مەشىقنىڭ كۆلىمى تارايتىلدى، مەشىق قىلدۇرۇلىدىغانلارنىڭ سانى ئازايتىلدى، مەشىق سۈپىتى

ئۆستۈرۈلدى، مەشىق قىلدۇرۇلغانلار پەي، لىيەندن يۇقىرى كادىر ۋە كەسپىي تېخنىكا خەلق ئەسكەرلىرىدىن ئىبارەت بولدى. 1984 - يىلدىن كېيىن 2 يىلدا دەۋر قىلىدىغان مەشىق يىللىق مەشىققە ئۆزگەرتىلىپ، بىر تۈركۈمنى مەشىق قىلدۇرۇپ، بىر تۈركۈمنى لايىقەتلىك قىلىپ، بىر تۈركۈمنى زاپاس قىلىشتىن ئىبارەت مەشىق قىلدۇرۇش ئۈسۈلى قوللىنىلدى. ناھىيە بويىچە مەخسۇس قوراللىق كادىرلار تەلىم - تەربىيە داۋامىدا «تۆتنى بىلىش» (ھەربىي نەزەرىيەنى سۆزلەشنى بىلىش، ئەملىي جەڭ تېخنىكىسىنى ئۆگىتىشنى بىلىش، ئىدىيىۋى خىزمەت ئىشلەشنى بىلىش، ئۆلگە كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنى قىلىشنى بىلىش) نى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلىدى، 1986 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە يىللىق مەشىق تەلىپى بويىچە يېغىپ مەشىق قىلدۇرۇلغاندىن باشقا، خەلق ئەسكەرلىرىنى يېغىپ جىددىي ئەھۋالغا ئاساسەن ئەتراپتىكى بۆلۈپ مەشىق ئېلىپ بېرىلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇش، چارلاش ھەم ۋەزىپە ئۆتەش ئۈچۈن ياخشى ئاساس سېلىندى.

1986 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە بولغان 8 يىل ئىچىدە، مەشىققە قاتناشقان خەلق ئەسكىرى 3400 بولۇپ، ھەربىي مەشىق ئىستىھاندا لايىقەتلىك بولغىنى 2857. 270 كىشى جىددىي ئىشلارغا تاقابىل تۇرۇش شۆبە ئەترىتىنىڭ مەشىقىگە قاتناشتى.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1977 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە خەلق ئەسكەرلىرىنى يېغىپ مەشىق قىلدۇرۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 16 — 6

يىللار	مەخسۇس كادىر (كىشى)	پەيدىن يۇقىرى كادىر (كىشى)	يېغىپ مەشىق قىلدۇرۇلغان خەلق ئەسكەرلىرى (ئادەم - قېتىم)
1977	12	128	1654
1978	8	112	934
1979	30	259	1355
1980	17	175	1016
1981	15	90	776
1982	16	58	1452
1983			6547
1984			780
1985		199	922
1986			134
1987		21	110
1988		23	38
1989		20	27
1990		20	30
1991		50	172
1992			172
1993		50	118

2. ماھارەت كۆرسىتىش

1965 - يىلى دۆلەت بايرىمىدا، ناھىيىلىك پارتكوم پۈتۈن ناھىيىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىنى ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىشكە ئۈيۈشتۈردى، شايار ناھىيىسىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە ھەر مىللەت ئاممىسى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش ئويۇنىنى كۆردى. 1978 - يىل 9 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى خەلق ئەسكەرلىرىنى ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۆتكۈزگەن خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي ماھارەت كۆرسىتىش مەرىكىسىگە قاتنىشىشقا ئۈيۈشتۈردى، 20 ئادەم قاتناشتى، شايار ناھىيىسى پارتلىتىش بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى، 2 كىشى يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىق، بىنىك پىلىموت بىلەن توغرا چەنلەپ قارىغا ئېتىشتا 1 - لىككە ئېرىشتى.

§ 3. خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى

شايار ناھىيىسىدە خەلق ئەسكىرى دەسلەپ 1962 - يىلى قوراللاندۇرۇلۇپ، سىياسىي جەھەتتە ئىشەنچلىك كىشىلەرگە نۆۋەتلىق قورال تارقىتىپ بېرىلگەنىدى. قورال - ياراغلار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ساقلىنىپ پەقەت خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي مەشىق قىلىشىغا ۋە جىددىي ۋەزىيە تۈگەيدىغان چاغلاردىلا ئىشلىتىلەتتى.

1974 - يىل 2 - ئايدا قوراللىق تايانچ خەلق ئەسكەرلىرى تۈۋىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاقىتلىق قورال-ياراغ ئىسكىلاتى ياسالدى، 1975 - يىلى ئاپتونوم رايوندىن قورال - ياراغ ئىسكىلاتى ياساشقا مەخسۇس پۇل بۈيرۇپ بېرىلدى، ھەر قايسى يېزا (گۇڭشې) لارنىڭ قورال - ياراغ ئىسكىلاتى ياسىشىغا ناھىيىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بېرىلدى. 1986 - يىلى قورال - ياراغ ئىسكىلاتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تۈمۈر ئىشىك، تۈمۈر دېرىزىلىك، ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن قۇلۇپلۇق، سىگناللىق ۋە چاقماق قايتۇرغۇچلۇق بولۇش تەلىپىگە يەتتى. 1985 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 6 يېزا قورال - ياراغ ئىسكىلاتى ياسىدى.

خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى خەلق ئەسكەرلىرى تەشكىل قىلمىغاندىن تارتىپ، 1985 - يىلغىچە ئىزچىل تۈردە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بىلەن يېزا دەرىجىلىك (گۇڭشې دەرىجىلىك) خەلق قوراللىق بۆلۈملىرىدە ساقلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ۋاقتىدا بىر مەزگىل پۈتۈنلەي شۇبھە ھەربىي رايوندا يىغىپ ساقلاندى. 1985 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ گۇڭشېلاردا ساقلىنىۋاتقان قورال-ياراغلارنىڭ ھەممىسى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىگە يىغىۋېلىپ ساقلاندى. شۇ يىلى خەلق قوراللىق بۆلۈمى يەرلىككە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراغلار ئازايتىلدى.

خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنىڭ ياخشى ئۇرۇش تەييارلىقى ھالىتىدە تۇرۇشى ئۈچۈن، خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئىسكىلاتلاردا ساقلىنىۋاتقان قورال - ياراغلارنى ئىلمىي يوسۇندا باشقۇرۇپ، بىر يۈرۈش ئۇنۇملۈك باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنى ئورناتتى. شۇبھە ھەربىي رايون يەنە قەرەللىك ۋە قەرەلسىز تەكشۈرۈپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ تۇرغاچقا، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرى ئەزەلدىن ئوغرىلىنىپ باقمىدى.

1982 - يىلى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى باشقۇرۇشتا «100 كۈن ھادىسە يۈز بەرمەي بىخەتەر بولۇش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1987 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ئاقسۇ شۇبھە ھەربىي رايونى تەرىپىدىن «خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى ساقلاش بويىچە ئىلغار ئورۇن» دەپ باھالاندى، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ قورال - ياراغلىرىنى باشقۇرۇش، يۇقىرى تەلەپ قىلغاندەك

جاۋابنامىشتۇرۇش، بەلگىلەشتۈرۈش ۋە «تۆت بولماسلىق» (يەتتىپ كەتمەسلىك، بۈزۈلماسلىق، دات باسماسلىق، كۆكسىرىپ سۈپىتى ئۆزگىرىپ كەتمەسلىك) ئۆلچىمىگە يەتتى.

IV باب

خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى

§ 1 . خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئاپپاراتى

1970 - يىل 1 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. ئىشخانا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ جەڭ قىلىش دېجورنىخانىسى قوشۇمچە ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ دېجورنىخانىسى قىلىندى. 1971 - يىلى ھاۋا مۇداپىئەسى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ گۇرۇپپا ۋىلايەتلىك ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى بىلەن ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى. 1976 - يىلى ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 2 . خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى

شايار ناھىيىسىدىكى خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاقتىلىق مۇئەسسەسەلەر ئىدى. خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى خەلقنىڭ ھايات ۋە مال - مۈلكىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، ئۇرۇشنىڭ يوشۇرۇن كۈچىنى ساقلاپ قېلىش، كىشىلەرنىڭ ئۆلۈش - يارىلىنىشىنى ۋە ئىقتىسادىي زىيىنىنى ئازايتىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشقا ئۇنۇملۇك ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى.

1969 - يىلى ماۋ زېدۇڭ «ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈش» ۋە «لەخمىنى چوڭقۇر كولاش» توغرىسىدا چاقىرىق چىقارغاندىن كېيىن، شايار ناھىيە بازىرىدا ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش يۈزىسىدىن لەخمە كولاش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى ئۆزلىرى ئىشلەپ، ئاددىي قورال - سايمانلاردىن پايدىلىنىپ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ھاۋا مۇداپىئەسى لەخمىلىرىنى، ھاۋا مۇداپىئەسى خەندەكلىرىنى، يەر ئاستى يوللىرىنى ۋە بىر كىشىلىك ئاكوب قاتارلىق خەلق ھاۋا مۇداپىئەسى ئەسلىھەلىرىنى ياسىدى. ناھىيە بازىرىدا ھاۋا مۇداپىئەسى خەندەكلىرى، بىر كىشىلىك ئاكوب ئاساس قىلىندى. ئەڭ چوڭ لەخمە گۈلباغ پېزىسىنىڭ 5 - چوڭ ئەترىتىدە بولۇپ، لەخمە تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىشقا بولىدىغان قىلىپ ياسالغانىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا لەخمىگە سۇ چىقىپ كېتىپ، ئۇرۇلگەنىدى، ھازىر پۈتۈنلەي بۇزۇلۇپ كەتتى.

V باب

ئەسكىرىي ئىشلار

شايار ئەسلىدە كۆسەن بەگلىكىگە قارايتتى، شۇڭا ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىغا دائىر بايانلار كۆسەن نامى ئاستىغا يېزىلغان، ئۇنىڭدىن شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن مۇھىم ئىشلارنى ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس. چىڭ سۇلالىسىدىن كېيىن ھۆججەتلەردە بايان قىلىنغانلىرى خېلى تەپسىلىي. شۇڭا بىز شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە يۈز بەرگەن ئەسكىرىي ئىشلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمىز.

1. كىچىك خوجا خوجاجاھاننىڭ ئۆگەن دەريا‌سى ۋادىسىدا مەغلۇپ قىلىنىشى

1758 - يىل 5 - ئايدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ توپىلاڭچىلارنى تىنچىتىش جاڭجۈنى يارخاشەن 10 مىڭ كىشىلىك خەنزۇ، مانجۇ قوشۇنىنى باشلاپ چۆڭ - كىچىك خوجىلار توپىلىڭىغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئاتلاندى، سەركەردە ئىدۇي ئۆگەن دەريا‌سى ۋادىسىدا چۆڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بېرىپ 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.

چۆڭ خوجا بۇرھاندىن بىلەن كىچىك خوجا خوجاجاھان جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجائەھمەتنىڭ ئوغلى ئىدى. ئەھمەت جۇڭغارلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جۇڭغار دەنسەلىك ئۈنى ئىلىدا نەزەربەنت قىلىپ قويغانىدى. 1755 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ لەشكەرلىرى ئىلىغا كىرىپ جۇڭغارلارنىڭ كۈچىنى تىنچىتىپ، داۋاچىنى يوقىتىشقا كىرىشكەندە ئىلىدا تۇنۇنلۇقتا تۇرۇۋاتقان چۆڭ - كىچىك خوجىلار تەسلىم بولغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كېيىنچە چۆڭ خوجىنى قەشقەر ۋە يەركەنگە ئەۋەتىپ، كىچىك خوجىنى ئىلىدا شۇ يەردىكى ئۇيغۇرلارنى دالالەت قىلىشقا ۋە ئىسلام ئۇلىمالىقىنى قىلىشقا قالدۇرغان. 1956 - يىلىنىڭ باشلىرىدا جۇڭغارلاردىن ئامۇرسانا باش كۆتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە كىچىك خوجا پىلانلىشىپ بەرگەن، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ لەشكەرلىرى توپىلاڭچى قوشۇنىنى تازىلاشقا كىرىشكەندە، كىچىك خوجا جەنايىتىدىن قورقۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. 1757 - يىل 3 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ياندىش بۈيۈرغا ئامىنداۋۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەن. كىچىك خوجا ئامىنداۋۇنى نازارەت 100دىن ئوشۇقراق كىشىنى باشلاپ كۆچاغا دالالەت قىلىشقا ئەۋەتكەندە، كىچىك خوجا ئامىنداۋۇنى ئاستىغا ئېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېتىش قەستىدە بولغان. كۆچا بېگى خوداۋەردى نىياز ئامىنداۋۇغا خەۋەر يەتكۈزۈپ قويغاچقا، ئامىنداۋ كۆزەتتە تۇرغان 30 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن پىيادە قېچىپ كەتكەن. كىچىك خوجا 300 دىن ئوشۇق ئادەمنى باشلاپ شىمالىي تاغ رايونىغىچە قوغلاپ كېلىپ ئامىنداۋۇنى ۋە ئۇنىڭ 100 ھەمراھىنى ئۆلتۈرۈپ، 2000 دىن ئوشۇقراق ئادەمنى توپلاپ، ئاشكارا ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە ئۆزىنى باتۇرخان دەپ ئاتاپ، كۆچانى بېسىپ يانغان.

1758 - يىل 5 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى يارخاشەننى توپىلاڭنى تىنچىتىش جاڭجۈنى قىلىپ تەينىلىدى، ئۇ ئىمىن خوجا بىلەن خانىكۇلىنى مەسلىھەتچى ئامبال، شۇن دېنا، ئەي لۇڭنا ۋە يۈسۈپنى لەشكەر بېشى ئامبال، ئىلگىرىكى كۆچا ھاكىمبېگى ئىدۇينى سەركەردە قىلىپ، 10 مىڭدىن ئوشۇق لەشكەرنى باشلاپ كۆچاغا كىرىپ

جازا يۈرۈشى قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى كۆچانى بىر نەچچە كۈن قورشاپ، شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى، خوجا جاھان ئالاقزادە بولۇپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ، خوتەنگە قاچماقچى بولغانىدى. ئۇلار ئۆگەن دەريا‌سى (ھازىرقى مازارخوجام كەنتى) ۋادىسىغا كەلگەندە، بۆكتۈرمىدە ياتقان ئىدۇينىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىدى، 1000 دىن ئوشۇق ئادىمى ئۆلۈپ، 800 دىن ئوشۇقراق ئادىمى كۆچاغا چېكىنىپ ياتتى. 24- كۈنى قاش قارايغاندىن كېيىن كىچىك خوجا 400 دىن ئوشۇق ئاتلىق ئادىمىنى باشلاپ غەربىي قوۋۇقتىن چىقىپ، شىمالىي تاغ ئېغىزى ئارقىلىق ئاقسۇغا قېچىپ كەتتى.

2. 1759 - يىلى شايارىدا لەشكەر تۇرغۇزۇلۇشقا باشلىدى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) كۆچا بىلەن شايارىدا 302 نەپەر يېشىل تۇغلۇق (مانجۇ يېڭى يوق ئىدى) ئەسكەر تۇردى، ئۇلار شەنشىدىن ئالمىشىپ مۇداپىئەدە تۇرۇشقا كەلگەنىدى.

3. 1826 - يىلى شايار قۇمباشتىكى جاھانگىر خوجىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىغا قارشى جەڭگە قاتناشتى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كەچتە جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتىرىپ 3 - قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، شايارىدىكى 300 ئۇيغۇر قوشۇن بولۇپ تەشكىللىنىپ ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى. قۇمباش دەريا‌سىدىكى جەڭدە ئۇيغۇرلار باتۇرانە جەڭ قىلدى، 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى توپىلاڭچى قوشۇن يەنە 4 بۆلەككە بۆلۈنۈپ قاتتىق ھۇجۇم قىلغاندا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى 2 سوتكا شىددەتلىك جەڭ قىلىپ دۈشمەننىڭ بىر نەچچە يۈز ئادىمىنى يوقىتىپ، قۇمباش جېڭىنىڭ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈردى.

4. 1857 - يىلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى

1857 - يىل 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنى دېھقانلاردىن مەمتىلى، ئىبراھىم شاھ پەيزاۋات كەنتىدە 2000 دىن ئوشۇق دېھقانىنى يىغىپ، «قوللىرىغا قىلىچ - توقماق، ئوقيا - ساداق ئېلىپ، سەپ بولۇپ تىزىلىپ مېڭىپ»، بۇيرۇق بويىچە بۇ يەرگە كەلگەن ھاكىمبەگ قۇربانغا تۆۋەندىكىدەك 5 تۈرلۈك تەلىپىنى قويدى: 1) بەگ، ئاغۇنلار ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانسۇن. 2) تېنىنى سېتىشقا مەجبۇر قىلىنغان ئاياللار قويۇپ بېرىلسۇن. 3) 5 خىل ئالۋاندىن باشقىلىرى بىردەك بىكار قىلىنسۇن. 4) ھەر قايسى يامۇللاردىكى يايلاق ۋە يانچىلار بىكار قىلىنسۇن. 5) بەگلەر بىلەن تىلماچلار ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالغان پەيلۇردىكى ھۆكۈمەت بېدىلىكىدىن پۇتۇنلەي چىقىپ كەتسۇن. شۇ چاغدىكى كۆچا خان ئامبىلى ئۇرچىڭتا ئامالسىزلىقتىن ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئىگىلىۋېلىنغان 200 دىن ئوشۇق ئايالنى قويۇۋېتىپ، ھاكىمبەگ ئەمەت بىلەن تىلماچ يۈسۈپنىڭ ئەمەلدارلىق قالپاق ۋە كەمىرىنى ئېلىپ تاشلاپ ئۆزلىرىنى قاماققا ئالدى ھەمدە ئىلان چىقىرىپ چاڭغىر ۋە خۇناسقا (ھازىرقى قىزىلبايراق يېزىسى بىلەن كۆچانىڭ چىمەن يېزىسى ئارىلىقىدىكى كونا دەريانىڭ شىمال تەرىپىدىكى كەنت) چاپلىدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى دەسلەپكى قەدەمدە غەلبىگە ئېرىشتى.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغاندىن بۇيان بەگلەر ھاكىم مۇتلەقلىق قىلىپ، زورلۇق بىلەن ئالۋان - ياساق سېلىپ خەلقنىڭ بايلىقىنى شىلىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ، تېرىلغۇ يەرلىرىنى زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن ئىگىلىۋېلىپ كەلگەنىدى. مەسىلەن ھاكىم بەگلەردىن ئەپروزنىڭ بىر ئۆزىلا ھۆكۈمەتنىڭ ۋە دېھقانلارنىڭ 1600 پاتماندىن ئوشۇقراق يېرىنى (بىر پاتمان ئالاھەزەل 15 مو كېلىدۇ)، زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان 198 ئائىلىلىك يانچىسى بار ئىدى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ھەر دەرىجىلىك بەگلەر بىلەن تىلماچلار بولسا غوجىسىنى دورايتتى. بىر مەھەل پۇقرالار يانچىلارغا

ئايلىنىپ قالغان، زوراۋانلىققا چىدىماي قېچىپ ياقا يۇرتلارغا كېتىپ قالغان. چىلك ھۆكۈمىتىنىڭ خەزىنە، ئاشلىق ئەمەلدارلىرى ئەركىن دېھقانلارغا سالىدىغان سېلىقنى ئاشۇرۇپ، ئەركىن دېھقانلارنى سېلىقى ناھايىتى ئېغىر بولسىمۇ بىرەر يەرگە ھال - ئەھۋال ئېيتالمايدىغان قىلىۋەتكەن. 1851 — 1854 - يىللىرى شايار بىلەن كۇچانلىق بەگلىرى مازار ياسايمىز، كۆۋرۈك سالىمىز، ھەربىي گازارما سالىمىز، ھۆكۈمەت ئۆتەڭلىرىنى سالىمىز، توغان ئۆستەڭ چاپىمىز، توسما سالىمىز دەپ ۋە قېچىپ كەتكەنلەر تۆلەشكە تېگىشلىك ئاشلىق ۋە باجنىڭ ئورنىنى تولدۇرىمىز دېگەننى باھانە قىلىپ، شۇ يەردىكى ۋەن شۇنلىپ قاتارلىق 7 پۇلغانا ۋە سودىگەرلەردىن يۇقىرى جازانە بىلەن 2811 تىزىق، 865 يارماقنى ئۆتنە ئېلىپ، ئۆزىنىڭ قىلمۇالغان. مەمەت سىدىق بەگ ۋە ھەر قايسى مەھەللىلەردىكى چوڭ - كىچىك بەگلەر، ئاخۇنلار يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان جاڭجىڭ بوشكۈپ ۋە ئۇرچىكئانىڭ ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يۇقىرىقى يارماقنى كۆچا، شايار يۇقىرالىرىغا چېچىپ تۆلىتىپ بېرىشكە تەستىق چۈشۈرۈشىنى ئۇرچىكئادىن تەلەپ قىلدى. دېھقانلاردىن مەمتېلى بىلەن نىياز ئىككىسى 1855 - يىلى غىپپىدە ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسىگە بېرىپ بۇ ئىش توغرىسىدا ئەرز قىلدى. ئىلى جاڭجۇنى زالا فېنتەي بۇ ئىشنى يەركەن مەسلىھەتچى ئامبىلى چالك چىكنىلك بېجىرىشىگە چۈشۈرۈپ بېرىۋىدى، چالك چىلك ئۇرچىكئاغا ئالاقە يوللاپ، بەگلەردە «ھەرگىز بۇنداق ئىشلار بولمىسۇن» دەپ بۇيرىدى.

مەمتېلى يۇقىرالار ئۈچۈن ئەرز قىلىپ 1 - قېتىم نەتىجە قازانغاچقا ئابرويى راسا ئۆستى، ئۇ يەنە دىندىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى «خەلىپە» دەپ ئاتاپ، ئىبراھىم شاھنى رەھبەر بولسۇن دەپ كۆرسىتىپ، تەسىرىنى كېڭەيتىپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە كۈچ توپلىدى.

1857 - يىلىنىڭ بېشىدا ھاكىمبەگ ئەمەت پاششاپېيگى ئېلىنى خۇناسقا ئىجارە ئاشلىقنى تاپشۇرۇشنى سۈيلەشكە ئەۋەتىدۇ، ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسى ئېلىنى باغلاپ راسا ئۇرغاندىن كېيىن سازايى قىلىپ ئاندىن ھەيدەپتىدۇ. ئەمەت مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، يەنە يۈز بېشى ھېيىت تۇردى قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇرچىكئانىڭ بۇيرۇقىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسىنى كۇچاغا چاقىرتىپ كېلىپ يامۇلغا قامانتۇزۇپ،تەكچى بولىدۇ. ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسى بۇ ھېيلىنى بىلىپ قېلىپ، بۇيرۇقنى يېرىتىۋېتىدۇ. ئۇرچىكئا يەنە 2 بەگنى ئۇلارنى تۇتۇپ كېلىشكە ئەۋەتكەندە، دېھقانلارنىڭ «يىغىلىپ كېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى» ئارقىسىدا قېچىپ كېتىدۇ. ئۇرچىكئا يەنە دىنىي كۆچىلەردىن پايدىلىنىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتېلىنى ئىنەكە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئامالسىزلىقتىن «ئورۇنلۇق ھۆكۈمەت سېلىقىغا قارشى چىقىشقا بولمايدۇ؛ مۇبادا ناھەق ئالۋان - سېلىق سېلىنغان بولسا، مەيلى كىم بولسۇن نورمىنىڭ سىرتىدا پۇل - پېچەك ئۇندۇرۇۋالماقچى بولسا، ئۇنىڭ ئىسمى - نامىنى ئاتاپ تۇرۇپ ئەرز قىلىشقا بولىدۇ» دەپ 4 يەرگە ئېلان چاپلاتتى.

1857 - يىل 2 - ئايدا ئۇرچىكئا شايار، كۇچا ھاكىمبېگى بىلەن مەخپىي كېڭىشىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتېلىنى قولغا ئېلىپ يوقىتىشنى قەستلىدى. كېڭەشكەن بۇ قەست ئاشكارلىنىپ ئىبراھىم بىلەن مەمتېلىغا يەتكەندىن كېيىن ئۇلار دەرھال جامائەتنى تەشكىللەپ يامۇلغا ھېسىپ كىردى ۋە 7 دەرىجىلىك بەگ قادىرنى گۇرۇگە ئېلىۋالدى. ئۇرچىكئا ئامالسىزلىقتىن ھاكىمبەگنىڭ ئەمەلدارلىق قالپىقىنى ئېلىپ تاشلاپ، بۇلەكتىن شەھەر گارنىزونىنىڭ باشلىقى خې چاۋگۈينى ئىبراھىم بىلەن مەمتېلىنى يا تەھدىت بىلەن، يا پايدا - مەنپەئەت بىلەن ئالداپ قولغا كەلتۈرۈشكە ئەۋەتتى. ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسى ئۇرچىكئانىڭ يۇمشاق، قاتتىق نەيرەڭلىرىنى بىلىۋېلىپ، «تاياق - توقماق، نەيزەيۇ قىلىچلىرىنى ئېلىپ، ئاتلىق سەپكە تىزىلىپ»، قاتتىللىق قىلىشقا كەلمەكچى بولغان زالىم بەگلەرنىڭ قاتتىق ئەدىپىنى بېرىمىز دەپ تۇرىۋالدى، خې چاۋگۈي ئۇلارغا «قايتىپ بېرىپ يۇقىرىدىكى باشلىقلىرىمىزغا ئېيتايلى، سىلەرنىڭ ئىشىگىلارنى ئاندىن بىر تەرەپ قىلايلى» دەپ قايتىشقا مەجبۇر بولدى. 3 - ئايدا ئىبراھىم بىلەن مەمتېلى ئىككىسى ئۆستەڭ چېپىش ئۈچۈن زورلاپ ئەكىتىلگەن ھاشارچىلارنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىپ، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 4 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىكى قوزغىلاڭنى كۆتۈرگەندى.

4 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئەچچە مىڭ دېھقان تاياق - توقماق، ئارا - گۈرجەكلىرىنى كۆتۈرۈپ كۆچا شەھىرىنىڭ شەرق تەرىپىگە 5 چاقىرىمچە كېلىدىغان «يالغۇز تېرەك» دېگەن يەرگە كېلىپ نامرا - سۇنايلىرىنى ياڭرىتىپ، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا سەپ تۈزۈپ تەييارلىنىدۇ، دەل شۇ چاغدا بىردىنلا ھاۋا بۇزۇلۇپ بوران چىقىپ، قۇم - چاڭ توزاندا ھېچنىمىنى كۆرەلمەي قالغاندىن كېيىن شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىنى ئارقىغا سۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئۈرچىگىنا ئالاقزادە بولۇپ، ئاقسۇ، قاراشەھەر خان ئامبىلىدىن قۇتقۇزۇشنى تىلەيدۇ، ھەم پارچىلاش ۋاستىسىنى قوللىنىپ دېھقانلار قوشۇنىدا پارچىلىنىش پەيدا قىلىدۇ، ئىبراھىم بىلەن مەمتىلى ئىككىسى قوشۇننى باشلاپ ئىشخالا كەنتىگە چېكىنىدۇ، بىر قانچە قېتىملىق ئېلىشىشلاردا ھەر ئىككى تەرەپتىن مەلۇم چىقىم بولغاندىن كېيىن ئاقسۇنىڭ قاراتال دېگەن يېرىگە چېكىنىپ كەلگەندە، ئاتۇش مىس كان ئىشچىلىرىنىڭ قوزغىلاڭچى قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشالماي قېلىپ، ئۇزلىرى يالغۇز جەڭ قىلىپ، ئاخىرى كۆچىتە دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي ئەسىرگە چۈشۈپ قەتلى قىلىنىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قوزغىلاڭ مەغلۇپ بولىدۇ.

5. شايارنىڭ ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى چىقىشى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى 6 - يىلى (1867 - يىلى) 4 - ئايدا ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچى قوشۇنى كۆچانى ئىشغال قىلدى، گۇاڭشۇ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى كۆچانى قايتۇرۇۋالدى، ياقۇپبەگنىڭ ئىشغال قىلىپ تۇرغان ۋاقتى ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 10 يىل 6 ئاي بولدى. شايار ئەنجانلىقلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ئاكى يۇرتىنى قايتۇرۇۋېلىپ ۋەتەننى بىرلەككە كەلتۈرگەنگە قەدەر بولغان 10 يىل ئىچىدە باتۇرانە قارشىلىق كۆرسىتىپ كەلدى. 1867 - يىل 4 - ئايدا كۆچانىڭ قولدىن كېتىشىدىكى سەۋەبلەر كۆپ تەرەپلىمىلىك، كۆچادىكى «خان خوجا» راشىدىنىنىڭ گاڭگىراپ ئەس - ھوشىنى يوقۇاالالماي، كۈچلۈك قوماندانلىق قىلالمىغانلىقى بىرىنچى سەۋەب؛ ئۇچتۇرپاندىكى ئىشانلارنىڭ كاتتىۋېشىنىڭ جەڭ قىلمايلا تەسلىم بولۇپ، يارەمگە ئەۋەتىلگەن 4000 دىن ئوشۇق لەشكەرنىڭ جەڭ پۈرسىتىنى قولدىن بېرىپ قويغانلىقى ئىككىنچى سەۋەب؛ چارچى (باي تەۋەسى) جېڭىدە يارەمگە كېلىدىغان قوشۇننىڭ سۈسلۇق قىلىپ جەڭ پۈرسىتىگە دەخلى يەتكۈزگەنلىكى ئۈچىنچى سەۋەب؛ قىسمەن بەگلەرنىڭ تەۋرىنىپ تەسلىم بولغانلىقى تۆتىنچى سەۋەب، لېكىن، كۆچا، شايار خەلقى كۆچا شەھىرىدىكى مۇداپىئە جېڭىدە باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلدى، ياقۇب بەگنىڭ ئوغلى خۇدايىقۇلبەگ ئەنە شۇ جەڭدە جېنىدىن جۇدا قىلىنغان.

تۇڭجى 9 - يىلى (1870 - يىلى) 3 - ئايدا تۇرپان قوشۇنى ياقۇپ بەككە قارشى جەڭگە ئاتلانغاندا، شايار، كۆچا خەلقى زور كۈچ بىلەن يارەم بەرگەن، كۆچا شەھىرى قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ياقۇپ بەگ تەپىنلىگەن ئىسھاق دېگەن ھاكىمبەگ قېچىپ كەتكەن.

1877 - يىل 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنى كۆچا بىلەن شايارنى ئالىدىغان چاغدا، شايار خەلقى ياقۇب بەگنىڭ قالدۇق كۈچىگە ۋە ئۇنىڭ چوماقچىسى بەي يەنخۇغا توسۇپ زەربە بېرىش جېڭىدە ھالقىلىق رول ئويناغان. ياقۇب بەگنىڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېرى قادىر قول ئاستىكىلەرنى باشلاپ ھەققەتكە ئۆتۈپ، بۈگۈردىن باشلاپ ئارقىسىغا قارىتىپ نەيزە سانجىپ كۆچاغا قاراپ ئاتلانغاندا، ئۇيغۇرلار بىلەن تۇڭگانلار ماسلىشىپ، ئىچى - تېشىدىن تۈرۈپ كۆچاغا ھۇجۇم قىلىدۇ، بۇ يەرنى بېسىپ يانقان قورچاق ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ئاقسۇغا قاراپ قاچىدۇ. قادىر ئۆچقارادا بەي يەنخۇغا توسۇپ زەربە بېرىدۇ. 10 - ئاينىڭ 18 - كۈنى كۆچا قايتۇرۇۋېلىنىدۇ، ئاسارەتتە قالغان نەچچە ئون مىڭ خەلق قۇتۇلدۇرۇلىدۇ، شايارمۇ شۇنداق بولىدۇ.

6. ئېنگلىزلارنىڭ مەمتىلىخاننى توپلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتىشى

ئەنگلىيە مۇھاجىرلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان نەيىم ۋە باشقا ئەنگلىيە جاسۇسلىرى كۆچا نەشالاق

يېزىسىدىكى كاتتا باي مەمتېلىنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قوتۇرتتىدۇ، ئۇنى نۇرغۇن قورال - يارىغ بىلەن تەمىنلەيدۇ. مەمتېلى پەيزاۋاتلىق جامالىدىن دېگەن بىر خوجىنىڭ ئەۋرىسى، زىكىيانىڭ ئوغلى بولۇپ، كۆچادىكى «خان خوجا» راشىدىنىڭ ئوغلى ھاجى خوجىنىڭ كۈيئوغلى ئىدى. كۆچانىڭ ئەنشاڭ يېزىسىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغاندىن كېيىن، ئەنگلىيە بىلەن سودا قىلىش گۇۋاھنامىسىنى دەستەك قىلىپ، ئەنگلىيە مۇھاجىرى قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ، قېيىنئاتىسى بىلەن ئوخشاش خوي - پەيلىدە بولۇپ، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلىش نامىدا، كىشىلەرنى ئازدۇردى. كۆپچىلىكنى كۆچانىڭ ئەنشاڭ يېزىسىغا يىغىپ، قورال - يارىغ قاتارلىق ئەرسىلەرنى يىغدى، توڭ - ئەلەملىرىنى تەييارلىدى. قامدان باتۇر قاتارلىق 8 ئەپەر ئەنگلىيە جاسۇسىنى تېپىپ كېلىپ، باندىتلارنى مەخپىي ھەربىي مەشىق قىلدۇردى. «خىتايلارنى قويماي يوقىتىپ، زېمىنىمىزنى قايتۇرۇۋالايلى» دېدى ھەمدە 1918 - يىل 5 - ئاي روزىدا توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلاندى. كۆچانىڭ ئامبىلى چېن زۇنچى بۇنى سېزىپ قالغاندىن كېيىن دەرھال ئۇنى تۇتۇپ كېلىشكە قوشۇن ئەۋەتتى، مەمتېلىخان ئالمان-تالمان توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، «پوچتكەشىلەرنى بۇلاپ، تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈۋەتتى»، «ئادەم ئۆلتۈرۈپ، ئوت قويۇپ، ئەگەشكۈچىلىرىنى توپلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى». شايارنىڭ ئامبىلى لۇ شاۋزۇ قوشۇن يۆتكەپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتتى. شايارنىڭ شىمالىدىكى يېزىلاردا كىچىك دائىرىدە مالىمانچىلىق يۈز بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن چوڭ توپىلاڭ چىقمىدى. توپىلاڭچىلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئۈنى ئالالمىغاندىن كېيىن 8 - كۈنى ئالاقزادە بولۇپ شىمال تەرەپكە قاراپ قاچتى، مەمتېلىخان قاتارلىق 5 كىشىنى مىس كان تېغىدا ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى ئېتىۋەتتى.

7. 1934 - يىل 3 - ئايدا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى قورچاقلىرىنىڭ ھەربىي ئۆزگىرىش قىلىشى

1933 - يىل 11 - ئايدا خوتەن ۋالىسى سابىت دامولا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قەشقەردە «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» دېگەن بىر قورچاق ھۆكۈمەتنى تەشكىللىدى. مىللىتارىست خوجا نىيازغا يارەملىشىپ كۆچا، شايار، توقسۇدا «قورال - يارىغنا تايىنىپ دىن تارقاتتى» يات دىندىكىلەرنى چەتكە قاقتى. بۇ چاغدا شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇلارنىڭ ھەممىسى، جۈملىدىن شۇ چاغدىكى ھاكىمۇ ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. ياندۇرمى يىلى جالۇ پېيىۋەن بىلەن شېلۇ شىسەي ئوتتۇرىسىدا سوقۇش بولۇۋىدى، جالۇ پېيىۋەن مەغلۇپ بولدى؛ جالۇ پېيىۋەننىڭ قوشۇنىدىكى يالۇ جېڭجۇڭ شايارغا چېكىندى. 3 - ئايدا ماجۇڭيىڭ ئۆز قىسمىنى باشلاپ قاراشەھەردىن كۆچاغا كېلىپ، شايارداا ئىلى قوشۇنىنىڭ قوماندانى يالۇ جېنجۇڭ بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنىڭ قوشۇنىنى ئۆز قوشۇنىغا قوشۇۋالدى.

8. 1936 - يىل 8 - ئايدا ما خۇسەننىڭ ئامىنى قىرغىن قىلىشى

ما خۇسەن — ما جۇڭيىڭنىڭ يېزىسى. قۇمۇل ۋەقەسى ۋاقتىدا ما جۇڭيىڭ قۇمۇلدىكى مىللىتارىست يولۋاسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن كەلگەن ۋە مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ تۇرۇپ جىن شۇرېنغا تاقابىل تۇرغان، ما خۇسەن شۇ چاغدا قوشۇنغا ئەگىشىپ شىنجاڭغا كەلگەنىدى. 1934 - يىل 7 - ئايدا ما جۇڭيىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەندە ھەربىي ھوقۇقنى ما خۇسەن قولىغا كىرگۈزۈۋالغان، ئۇزى 36 - شىنىڭ مۇۋەققەت شىنجاڭنى بولىۋالغانىدى، 1936 - يىلى ئەتىياز ۋە يازدا ما خۇسەن خوجانىياز قوشۇنىدىكى مامۇت بىلەن مەخپىي سۆيىقەست پىلانلاپ، شېلۇ شىسەينى بىرلىشىپ تۇرۇپ ئاغدۇرۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ھۇجۇم قوزغىدى. 8- ئايدا 3-، 4 - لۇينى ئەۋەتىپ ئاقسۇ بىلەن كۇچانى ئىشغال قىلدى. بۇ چاغدا 3 - لۇينىڭ لۇيجاڭنى شېھەن فۇخەينىڭ بىر باندىت قوشۇنى خوتەندىن چىغىر يول ئارقىلىق ئۇدۇل شايارغا كەلگەندە، شايارىدىكى قىسمەن مىللىي بۆلگۈنچىلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ مالىمانچىلىق تۇغدۇرۇپ، شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇ ئاھالىسىدىن 37 ئائىلە، نەچچە ئون ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى.

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

ئون يەتتىنچى قىسىم

مائارىپ

شايارنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى بىر قەدەر تەرەققىي قىلغان. كوماراجىۋا قاتارلىق مەشھۇر مەدەنىيەت ئەربابلىرى بۇ يەردە مەيدانغا كەلگەن، نۇرغۇن بۇددا نوملىرى مۇشۇ يەردە قوللىنىلىۋاتقان تىل ـ يېزىقنى تەرجىمە قىلىنىپ خەلق ئارىسىغا تارقالغان. ئىسلام دىنى بۇ يەرگە كىرگەندىن كېيىن دىنىي زاتلار دىن تارقىتىش بىلەن بىرگە مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگەتتى، بازار ـ يېزىلاردا مەدرىسىلەر بار بولدى. گۈاڭشۇ 34 ـ يىلى (1908 ـ يىلى) دىن شۇەنتۇڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) غىچە 12 شۆتاڭ ئېچىلىپ خەنزۇ تىلى، ھېساب، كۆڭزى ـ مېڭزى دەستۇرلىرىغا ئائىت دەرسلەر ئۆتۈلگەنىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جەمئىيەت داۋالغۇپ تۇرغانلىقى، ئىقتىساد كەمچىل بولغانلىقى ئۈچۈن شۆتاڭلاردا قىيىنچىلىق كۆپ ئىدى. 1931 ـ يىلى شايارىدا جەمئىيەت قالايمىقان بولغاچقا شۆتاڭلار تاقىلىپ قالدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە لىن جىلۇ كۆچا ناھىيىسىگە ھاكىم بولۇپ مائارىپنى گۈللەندۈرۈشنى ئۆزىنىڭ بۇرچى قىلدى. ئۇنىڭ توسالغۇلارنى يېڭىپ ھەممە يەردە مۇراجەت قىلىپ يۈرۈشى شايارغا خېلى زور تەسىر كۆرسەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شېڭ شىسەي 6 بۆيۈك سىياسەتنى يولغا قويغاچقا ئەينى چاغدا جەمئىيەتنىڭ دېموكراتىك كەيپىياتى قويۇقلاشتى. مائارىپ ئىشلىرىدىمۇ بىر مەھەل گۈللىنىش بولدى. 1936 — 1937ـ يىللىرى ئازادلىقتىن ئىلگىرى شايارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى جۈش ئۇرۇپ راۋاجلانغان مەزگىل بولۇپ، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ 26گە، سىنىپ 47گە، ئوقۇغۇچى 2310غا، ئوقۇتقۇچى 53كە يەتتى. كېيىن ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقسىزلىقى تۈپەيلىدىن مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىدا توختاپ قېلىش ھەتتا چېكىنىشتەك ھالەت كۆرۈلدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەت تەشكىلاتلىرى خەلق ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى چىڭ تۇتۇش بىلەن بىر ۋاقىتتا ئاۋەتتىكى مائارىپ ۋە چوڭلار مائارىپى ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بەردى. 1950 ـ يىلدىن 1953 ـ يىلغىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، مەدەنىيەت ئۆگىنىش دولقۇنى قوزغالدى. ئاۋەتتىكى مائارىپنى سوتسىيالىزم ئىزىغا سېلىش باشلاندى. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى مىللى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە راۋاجلاندى؛ ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى؛ ھەر خىل شەكىلدىكى چوڭلار مائارىپىمۇ داغدۇغىلىق ھالدا راۋاجلاندى. 1966 ـ يىلغا قەدەر شايار ناھىيىسىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئىزچىل ساغلام راۋاجلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە شايارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. كېيىنكى مەزگىللەردە «ئوقۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» بولدى. بىراق ئوقۇتۇش تەرتىپى قالايمىقان بولغاچقا مائارىپنىڭ سۈپىتى ئېغىر دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن مائارىپ ساھەسىدىكى قالايمىقانچىلىق ئوڭشالدى، تۈرتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى ۋە مىللىي ئالاھىدىلىك كۆزدە تۇتۇلۇپ مائارىپ ئىشلىرى راۋاجلاندۇرۇلدى. خەلق ھۆكۈمىتى مائارىپ خىراجىتىنى كۆپەيتىپ مائارىپ ئىسلاھاتىنى يولغا قويدى. مائارىپ

قۇرۇلمىسىنى تەڭشىدى، باشلانغۇچ مەكتەپ ماقارىپىنى ئومۇملاشتۇردى. يېڭى مەكتەپلەرنى قۇرۇپ، توققۇز يىللىق مەجبۇرىيەت ماقارىپىنى تەدرىجىي راۋاجلاندۇردى ۋە ئومۇملاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن ئوقۇتۇش سۈپىتى تېز ئۆستى.

1992 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە 16 ئوتتۇرا مەكتەپ (بۇنىڭ ئىچىدە مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 2، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9، باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىنغان مەكتەپ 5)، 128 باشلانغۇچ مەكتەپ، 25 ئوقۇتۇش نۇقتىسى، ناھىيە دەرىجىلىك 2 بالىلار باغچىسى، يېزا دەرىجىلىك بىر بالىلارباغچىسى، بىر ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، بىر دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى مەكتىپى، 2 دېھقان - چارۋىچىلار مەدەنىيەت تېخنىكا مەكتىپى بار بولدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 17گە، ئوقۇغۇچىسى 705كە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 82گە، ئوقۇغۇچىسى 3423كە، باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى 914كە، ئوقۇغۇچىسى 25 مىڭ 191گە، كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 3 كە، ئوقۇغۇچىسى 60قا، بالىلار باغچىسىدىكى بالا 904 (تەييارلىق سىنىپىتىكىلەر 400) كە يەتتى. ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچى 1606 (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1320، باشقا ئاز سانلىق مىللەت 6).

I باب

كونىچە مەكتەپلەر

1 § . شۆتاڭ

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدە شۆتاڭ قۇرۇلۇشقا باشلىغانىدى. گۈاڭشۈ 28 - يىلى (1902- يىلى) تۈرپانلىق سايىم غوجا ناھىيە بازىرىدىكى پىخانىنا (ھازىرقى يېزا ئىگىلىك بانكىسى ئورنىدا) دا مەكتەپ ئاچتى. مەكتەپتە 4 سىنىپ، 2 ياتاق بولۇپ ئوقۇغۇچىلار شىنجاڭدىكى 64 ناھىيىدىن كېلەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىملىرى رەتلىك، پاكىزە بولۇپ مەكتەپ بىر تۈتاش سەپلەپ بېرەتتى، ئوقۇغۇچىلار مۇنجۇچە چاج قويىاتتى. ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۆزىگە خەنزۇچە ئىسىم قويىاتتى، مەكتەپنىڭ تاماق، ياتاق، خىراجەتلىرىنى مەھكىمە تەمىنلەپ تۇراتتى. مەزكۇر شۆتاڭ جەمئىي 3 قېتىم ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، 1 - قېتىم 54 ئوقۇغۇچى، 2 - قېتىم 57 ئوقۇغۇچى، 3 - قېتىم 26 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى، كېيىن ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن مەھكىمە «ھەقسىز مەكتەپ قۇرۇش» بۇيرۇقى چىقاردى. شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان 12 شۆتاڭدا 12 ئوقۇتقۇچى، 245 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. ھەر يىلى يۇقىرىدىن 92 سەر كۈمۈش ئاجرىتىپ بېرىلەتتى، يەرلىك ئۆزى 1573 سەر كۈمۈش تەييارلايتتى، 12 مەكتەپنىڭ مۇلكىنى كۈمۈشكە سۇندۇرغاندا قىممىتى تەخمىنەن 3172 سەر كۈمۈشكە يېتەتتى، ئامانەت قويۇلغان كۈمۈش 192 سەر ئىدى.

گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) دىن كېيىن قۇرۇلغان شۆتاڭلار ئاساسلىقلىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ شۆتاڭ: بۇنىڭ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمىنىڭ كەينى تەرىپىنىڭ شەرقىگە توغرا كېلىدۇ. بۇ شۆتاڭنى گۈاڭشۈ 34 - يىلى (1908 - يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو،

گەن شاڭچيەنلەر قۇرغان.

(2) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 1 - خەنزۇچە شۆتاڭ: ئۇنىڭ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمە دەرۋازىسىنىڭ غەربىدە. بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو دەۋرىدە قىلىپ يۇرۇپ ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپكە ئۆزگەرتكەن.

(3) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 2 - خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى شىمالىي يېزىدىكى يۇلتۇز كەنتىدە ئىدى (ھازىر بۇ يەر توقسۇ ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا)، بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) ھاكىم جاڭ شاۋبو قۇرغان، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن، بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئويناپتۇ.

(4) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 3 - خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى غەربىي يېزا يېڭىمەھەللە كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) ھاكىم گەن شياڭچيەن قۇرغان، خەلق ئۆيلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ مەكتەپ قىلىپ ئىشلەتكەن، بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئويناپتۇ.

(5) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 4 - خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى ناھىيىلىك مەھكىمىنىڭ 1 - دەرۋازىسى سىرتىنىڭ شەرقىدە ئىدى. بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ھاكىم گەن شاڭچيەن قۇرغان. بۇ شۆتاڭ يەنە ساۋات چىقىرىدىغان ئاددىي خۇسۇسىي مەكتەپنىڭ رولىنى ئويناپتۇ.

(6) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 5 - خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى چىلان كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ھاكىم گەن شاڭچيەن قۇرغان، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ئارىيەتكە ئېلىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن.

(7) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى 6 - خەنزۇچە شۆتاڭ: مەكتەپ ئورنى مازا غوجام كەنتىدە ئىدى، بۇ شۆتاڭنى شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ھاكىم گەن شاڭچيەن قۇرغان، ئۆتەڭ ئۆيىنى ئۆزگەرتىپ مەكتەپ ئۆيى قىلىپ ئىشلەتكەن.

(8) ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى ئومۇمىي تىل كۇرسى: بۇ كۇرسنى شۇەنتۇڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ھاكىم گەن شاڭچيەن تەسىس قىلغان، ئورنى 4 - خەنزۇچە شۆتاڭ قارىسىغىدا ئىدى.

شۆتاڭلارنى باشقۇرۇش ھاكىمنىڭ نازارەتچىلىكىدە بولاتتى، ئوقۇغۇچىلارنى يېزىلار سېلىق ھېسابىدا چىقىراتتى. ئەينى ۋاقىتتا يېزا خەلقى ئوقۇشنى خەتەرلىك ئىش دەپ قارىغاچقا پۈلى بارلار دائىم كەمبەغەل ئائىلىلەرنىڭ بالىلىرىنى ياللىۋېلىپ ئورنىغا سەپلەيتتى. شۆتاڭدا «مىڭ خەتلىك دەستۇر»، «ئۈچ خەتلىك دەستۇر»، «فامىلىلەر»، «مۇھاكىمە ۋە بايان» قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلەتتى. مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارغا دەرسلىك ماتېرىيالى، موي قەلەم، سىياھ، قەغەز بېرەتتى. ئاماق، ياتاقنى ھۆكۈمەت تەمىنلەيتتى. دەرسنى ئۆزلەشتۈرەلمىگەن ياكى گەپ ئاڭلىمىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالقىنىغا ئوقۇتقۇچى پالاق بىلەن ئۇرۇپ جازا بېرەتتى. شۆتاڭلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 4 يىل بولۇپ، مەكتەپ پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى ياكى يىللىق ئىمتىھان ۋاقىتلىرىدا ھاكىم شۆتاڭغا ئۆزى كېلىپ نازارەت قىلاتتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوقۇش نەتىجىسىگە قاراپ «ياكى مەكتەپلەرنى نازارەت قىلىشقا ئۆتىلەتتى، ياكى يېزا ئەمەلدارى قىلىپ ئۆتىلەتتى». «شىنجاڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نىڭ «38 مەكتەپ» دېگەن بۆلۈكىدە مۇنداق دېيىلگەن: شايار ناھىيىسىدىكى بىر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بالىنىڭ «يۇرۇش - تۇرۇشى، گەپ - سۆزى جايىدا، ئەدەپلىك بولغاچقا مۇتىۋەلىرىدەك كۆرۈندۇ». ئۇلار شۆتاڭنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن «كىيىم بېرىلىپ» مەكتەپلەرنى نازارەت قىلىشقا، يېزىلاردا ئەمەلدار بولۇشقا ئۆتىلىدۇ، ئۇلار «كۆركەم كىيىملىرى بىلەن بازاردىن ئۆتكەندە» ئۆزىنى شانۇ - شۆھرەتكە تولغاندەك ھېس قىلىدۇ. بۇ ئوقۇغۇچىلار مەدەنىيەت بىلىملىرىنىلا ئۆگىنىپ قالماي يەنە خەنزۇ تىلىنىمۇ بىلگەنلىكتىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇنلىرى كېيىن ناھىيىلىك يامۇلغا خىزمەتچى بولدى.

§ 2 . مەدرىسىلەر

مەدرىسىلەر ئىسلام دىنىغا ئاشىت بىلىملەرنى ئۆگىتىدىغان كونىچە ئوقۇتۇش سورۇنلىرىنى كۆرسىتىدۇ. چېيەنلۇڭ 39 - يىلى (1774 - يىلى) دىن كېيىن مەدرىسە شايارنىڭ ھەممە بازار - يېزىلىرىدا بار بولدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بازىرىغا جايلاشقان، كۆلىمى چوڭراق بولغان مەدرىسەدىن 2 سى بار بولۇپ، بىرى ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى دەپ ئاتىلاتتى. مەدرىسىنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىكى تراكتور پونكىتى دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، يىل بويى 300 دەك تالىپى بار ئىدى. يەنە بىرى قوزى قارىم مەدرىسىسى دەپ ئاتىلاتتى، مەدرىسىنىڭ ئورنى ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ يىل بويى 200 دەك تالىپى بار ئىدى. بۇ 2 مەدرىسە تاكى 1939 - يىلغىچە ساقلىنىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يېزا-كەنتلەردە يەنە چوڭ - كىچىك مەدرىسىدىن 10نى بولۇپ، ھەر بىرىدە 10 دىن 100گىچە تالىپ بار ئىدى.

ئوقۇتۇش تۈزۈمى ۋە ئۇسۇلى　قوزى قارىم مەدرىسىسى بىلەن ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىدە تالىپلارنىڭ 20 يىللىق ئوقۇشنى تاماملاپ ئوقۇش پۈتتۈرگەن ۋاقىتتا ئەرەب تىلىنى پىششىق ئىگىلىشى، «قۇرئان كەرىم»نى يادلاپ بېرەلەيدىغان بولۇشى بەلگىلەنگەنىدى، شۇ تەلەپكە يەتكەنلىرىگە مۇپتى قارى دەپ نام بېرىلەتتى. بۇ نامغا ئېرىشكەنلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ھۆرمەتلەيتتى. باشقا مەدرىسىلەر تالىپ قوبۇل قىلىش، ئىمتىھان ئېلىش، ئوقۇش تەۋەلىكىنى باشقۇرۇش، ئوقۇش مۇددىتى قاتارلىق جەھەتلەردە رەسمىي بەلگىلىمە چىقارمىغانىدى، مۇدەررىسلەر تالىپلارنى مەدرىسىگە كىرىش ئىلگىرى - كېيىنلىكىگە قاراپ ساۋاقنىڭ مەزمۇنىنى مۇرەككەپ ۋە ئاددىي قىلىپ، ساۋاق بېرىش سۈرئىتىنى تېز - ئاستا قىلىپ ئايرىپ ساۋاق بېرەتتى. ساۋاق ۋاقتىدا مۇدەررىس دىنىي كىتابنى باشلاپ ئوقۇپ بەرمە تالىپلار ئەگىشىپ ئوقۇپ يادلايتتى. مۇدەررىسلەر تالىپلاردىن ئۆزى بەرگەن ساۋاقنىڭ مەزمۇنىنى ئۆلۈك يادلاپ بېرىشنى تەلەپ قىلاتتىــــى، سۆزلىگەنلىرىنى چۈشەندۈرمەيتتى، مۇدەررىسلەر ساۋاقلارنى ئۆزىچە بولغاندىن كېيىن تالىپلارنىڭ بىر باسقۇچلۇق ئوقۇشى ئايالغىشاتتى، داۋاملىق ئىلىم تەھسىل قىلىش ئارزۇيى بار تالىپلار يېڭى مەدرىسىلەرگە بېرىپ يېڭى مۇدەررىسلەردىن ساۋاق ئالاتتى.

ساۋاقلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى　دىنىي دەرسلەردىن «ئىسلام دىنى قائىدە - يوسۇنلىرى ۋە ئىبادەت قىلىش»، «قۇرئان كەرىمدىن تاللانمىلار» ۋە «سوپا ئاللا يار» (دىنىي شېئىرلار) لار بار ئىدى. ساۋات چىقىرىش دەرسى ئاساسلىقى بىر قىسىم ئاددىي ئەرەب تىل ئەدەبىياتىنى ئوقۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

تالىپلار　مەدرىسىلەردىكى تالىپلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرنىڭ بالىلىرى بولۇپ 7 ياشقا توشقاندا مەدرىسىگە بېرىلەتتى. تالىبەلەر 12 ياشقا توشقاندا مەدرىسىدىن ئايرىلاتتى، قايتا ئوقۇمايتتى. يېزا - كەنتلەردىكى مەدرىسىلەر ئاساسەن شۇ كەنتنىڭ ئەتراپىدىكى بالىلارنى قوبۇل قىلاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى بىلەن قوزى قارىم مەدرىسىسى شايارىدىن بالا قوبۇل قىلغاندىن سىرت يەنە خوتەن، ئاقسۇ، كورلا، كۇچالاردىنمۇ قوبۇل قىلاتتى.

مۇدەررىسلەر　مەدرىسىلەردىكى مۇدەررىسلەر مەسچىتلەرنىڭ ئاخۇن ۋە موللىلىرى ئىدى.

خىراجەت　مەدرىسىلەردىكى خىراجەتنىڭ ئاساسلىق كېلىش مەنبەسى مەسچىت بىلەن مەدرىسىگە تەۋە ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارە كىرىمى ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە مەھسۇلات كىرىمىدىن ئىبارەت ئىدى. شايار ناھىيە بازىرىدىكى 2 مەدرىسىنىڭ 30 مىڭ مو ئەتراپىدا ۋەخپە يېرى، مېۋىلىك بېغى ۋە دەل - دەرىخى بار ئىدى. مۇدەررىسلەرنىڭ ئىقتىسادىي كىرىمى ئاساسەن تالىپلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرى ئەكەلگەن پەيشەنبىلىكلىرى ۋە مەبلەغ

ياردەمى ئارقىلىق ھەل قىلىناتتى. ھەر پەيشەنبە كۈنى ئەتتىگەندە تالىپلار ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىغا ئاساسەن كۆمۈش پۇل، توڭپۇر، ئونۇن، ئۇن، قوي گۆشى قاتارلىقلارنى تاپشۇراتتى. مەدرىسىنىڭ مەخسۇس ئۇيغۇ بوق بولۇپ تالىپلار كۆپىنچە مەسچىت ياكى ئاخۇن، موللىلارنىڭ ئۆيلىرىدە ساۋاق ئالاتتى. مەدرىسىلەرنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي ئىدى. ساۋاقخانىلارنىڭ كۆپىنچىسىدە 2 — 3 پارچە كىگىز ياكى ئۇزۇن ياغاچ ئورۇندۇقلار بار ئىدى. ئاساسلىق دەرسلىك «قۇرئان كەرىمدىن تاللانمىلار» بولۇپ ئوقۇغۇچىلار قوي تېرىسى، كالا سۆڭىكى، ياغاچ تاختىلارغا خەت يازاتتى.

§ 3 . ئۇيغۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى خەلق مەكتەپلىرى

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى (تۆۋەندە قىسقارتىلىپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى دەپ ئاتالدى) 1934-يىل 12 - ئايدا قۇرۇلدى. ئۇيۇشما قۇرۇلغان ۋاقىتتا ناسىر قازى ھاجى مەدرىسىسى بىلەن قوزى قارىم مەدرىسىسىنىڭ 30 مىڭ مو ۋەخپە يېرى ۋە باشقا مال - مۈلكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1935 - يىلى 2 مەكتەپ قۇرۇلدى.

1) دارىلتام (يېتىم بالىلار مەكتىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) : مەزكۇر مەكتەپ 1935 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، مەكتەپ ئورنى بۇتخانا (ھازىرقى ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى ئورنىدا) ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەممىسى شايار ناھىيىسىدىكى يېتىم بالىلار ئىدى. بۇ مەكتەپتە 2 سىنىپ، 88 ئوقۇغۇچى بولۇپ ياناقلىق تۇزۇم يولغا قويۇلغانىدى. تاماق، ياتاقلارنىڭ خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەمىنلەيتتى. ئوقۇغۇچىلار بىر تۇتاش فورما كىيىپ يۈرەتتى. ئۇلار يەنە جەمئىيەتنىڭ تەرتىپىنى قوغداش، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى مەنئى قىلىش ۋەزىپىلىرىنى زىممىسىگە ئالغان بولۇپ، ئۆسمۇر رازۋېدچىكلار دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئەۋەتەتتى. بۇ مەكتەپتە 1942 - يىلى ئوقۇش توختىتىلدى، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئاقسۇدىكى تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلدى، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەش كۇرسىدا ئوقۇدى. بۇ مەكتەپ شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپىنىڭ تەكتى ھېسابلىنىدۇ.

2) خوجانىياز ھاجى باشلانغۇچ مەكتىپى: بۇ مەكتەپ 1935 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئورنى ھازىرقى دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ ئورنىدا ئىدى. مەكتەپتە 4 سىنىپ، 200 ئوقۇغۇچى بار ئىدى. مەكتەپ مۇدىرلىقىنى شىنجاڭ ئۇلكىلىك ماۋارىپ نازارىتى ئەۋەتكەن ئىمىن (توقسۇنلۇق) ئۇستىگە ئالدى. 1936 - يىلى بۇ مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1936 - يىل 6 - ئايدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى شايار ناھىيىسى بويىچە تۇنجى قىزلار مەكتىپىنى قۇردى. دەسلەپتە مەكتەپ بىناسى بولمىغاچقا، سودىگەر توختىنىڭ ئائىلىسىدە دەرس ئۆتۈلدى، مەكتەپكە 43 قىز ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كېيىن مەكتەپ ھازىرقى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئايغا - باش كىيىم كوپېراتىپى ئورنىغا يۆتكىلىپ كەلدى. مەكتەپ كۆلىمى كېڭىيىپ 2 سىنىپ بار بولدى. ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئەۋەتتى.

1936 - يىل 9 - ئايدىن 1937 - يىل 9 - ئايغىچە بولغان بىر يىل ئىچىدە شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر

ئۇيۇشمىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزىلاردا 26 باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچتى.

1936 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى 6 مەكتەپ ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى. 1947 - يىلى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق سەۋەبىدىن يۇقىرىغا ئىلتىماس سۇنۇپ يەنە ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى كونا چىمەن باشلانغۇچ مەكتىپى، يېڭىچىمەن باشلانغۇچ مەكتىپى، ناھىيە بازىرىدىكى قىزلار مەكتىپى، ئاق دۆڭ باشلانغۇچ مەكتىپى ۋە 1936 - يىلدىن ئىلگىرى قۇرۇلغان توپبولدى باشلانغۇچ مەكتىپى، نۇرباغ باشلانغۇچ مەكتىپىنى ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپكە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرغان مەكتەپلەر تەدرىجىي خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلدى.

1936 - يىل 9 - ئايدىن 1937 - يىل 9 - ئايغىچە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 1

تەرتىپ نومۇرى	مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇتقۇچى سانى	ئىزاھ
1	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى گۈلباغ توپا باشلانغۇچ مەكتىپى	2	120	3	
2	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى توپبولدى باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
3	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىچىمەن باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
4	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى كونا چىمەن باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
5	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قازاق باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
6	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقدۆڭ باشلانغۇچ مەكتىپى	2	110	2	
7	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئىگەرچى باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
8	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قايلۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	
9	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى قارلىغاچ باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	2	
10	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاچادۆڭ ئەخمەتيار باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
11	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىمەھەللە باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	4	
12	ئۇيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىقارلىغاچ باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	

13	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يانتاقشەھەر باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
14	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭىشەھەرىق باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	4	
15	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى پايىس باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	كېيىن توق-سۇغا ئايرىپ بېرىلدى
16	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى تىگىن باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	3	
17	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى بورقاي باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
18	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى بۈزتا باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
19	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى تاللىققوتان باشلانغۇچ مەكتىپى	1	50	1	
20	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مازارغوجام باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	
21	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقشەھەر باشلانغۇچ مەكتىپى	2	80	2	كېيىن كۆ-چاغا ئايرىپ بېرىلدى
22	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى سايلىق باشلانغۇچ مەكتىپى	3	150	3	كېيىن كۆ-چاغا ئايرىپ بېرىلدى
23	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى پايىس باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
24	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى ئاقئېرىق باشلانغۇچ مەكتىپى	2	100	2	
25	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يېڭى ئاۋات باشلانغۇچ مەكتىپى	2	50	1	
26	ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى يۇلتۇز باشلانغۇچ مەكتىپى				كېيىن توق-سۇغا ئايرىپ بېرىلدى
	جەمئىي	55	2360	47	

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ ماتارىپىنىڭ 1949 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى تۆۋەندىكىسى جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1949 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 2

مەكتەپلەرنىڭ خاراكتېرى	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى		مەكتەپ مۇدىرى		ئوقۇتقۇچى	
			ئوغۇل	قىز	ئەر	ئايال	ئەر	ئايال
ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ	13	44	1777	292	11	2	55	10
ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ	7	21	745	244	7	1	20	8
جەمئىي	20	65	2522	536	18	3	75	18

دەرسلەرنىڭ تەسىس قىلىنىشى ۋە دەرس سائىتى　ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ۋە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەردە تەسىس قىلىنغان دەرسلەردىن ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ھەپتىسىگە 6 سائەت، ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ھەپتىسىگە 4 سائەت، دىنىي ئائىدە ـ يوسۇن ھەپتىسىگە 6 سائەت، قۇرئان كەرىمدىن تاللانمىلار ھەپتىسىگە 6 سائەت، ئىسلام دىنى تارىخى ھەپتىسىگە 4 سائەت، ھېساب ھەپتىسىگە 6 سائەت، تەنتەربىيە ھەپتىسىگە 3 سائەت ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ھەر ھەپتىدە 38 سائەت دەرس ئۆتۈلدى، دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى كۈنىگە 7 سائەت، باشقا ۋاقىتلاردا كۈنىگە 6 سائەت دەرس ئۆتۈلدى. ھەر بىر دەرس سائىتى 50 مىنۇت قىلىپ بەلگىلەندى. ھەر ئوقۇش يىلىدا 90 كۈن تەتىل قويۇپ بېرىلدى. يازلىق تەتىل 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 60 كۈن، قىشلىق تەتىل 1 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىدىن 2 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنىگىچە 30 كۈن بولدى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئاجراتتى، خەلق مەكتەپلىرىنىڭ خىراجىتىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاجرىتىپ بەرسە ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمى بىر تۇتاش تەقسىم قىلدى. ئوقۇتقۇچىلار ۋە دەرسلەر ماۋارىپ بۆلۈمى تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

Ⅱ باب

ئادەتتىكى ماۋارىپ

§1 . بالىلار ماۋارىپى

1959 ـ يىل 3 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىدە خەنزۇ بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى. باغچا ئورنى بازاردىكى سايباغ يولى بىلەن قوملۇق كوچىسى كېسىشكەن جايدا ئىدى. شۇ يىلى باغچىغا 15 بالا قوبۇل قىلىندى. 1966 ـ يىل 5 ـ ئايدا باغچىنىڭ نامى شايار ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قارمىقىدىكى بالىلار باغچىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 9 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى، باغچىغا 50 بالا قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ۋە باغچىغا قوبۇل قىلىنغان بالىلار سەل كۆپەيدى. 1976 ـ يىلى بۇ باغچا شايار ناھىيىلىك بالىلار باغچىسى قىلىندى، ئۇنى ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى باشقۇردى.

1993 ـ يىلغا كەلگەندە باغچىدىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى 28گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باغچا ئوقۇتقۇچىسى 8. باغچىغا 150 بالا قوبۇل قىلىندى. باغچا ئىچىدە سىنىپ، كۆكۈل ئېچىش ئۆيى، ئاشخانا، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتقى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەر بار بولدى، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 170 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مىللىي بالىلارنىڭ دەسلەپكى ماۋارىپ خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئۈچۈن، 1986 ـ يىلى مىللىي بالىلار باغچىسى قۇرۇلدى، بۇ باغچا ماۋارىپ ساھەسىدىكى كەسپىي ئورۇن بولدى. باغچا ئورنى ناھىيە بازىرىدىكى توۋىبولدى يولى بىلەن شەھەر ئۆستەڭ كوچىسىنىڭ كېسىشكەن جايىدا ئىدى، باغچا قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە 5 سىنىپ، 100 بالا، 25 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار بولدى.

1991 ـ يىلى نۇرباغ يېزىسى ئۆزى مەبلەغ تەييارلاپ يېزىدا بالىلار باغچىسىدىن بىرنى قۇردى. ھازىر

بۇ باغچىدا بىر ئوقۇتقۇچى، 30 بالا بار. بۇ شايار ناھىيە يېزىلىرىدىكى تۇنجى بالىلار باغچىسى بولۇپ قالدى.

1990 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىدىكى كۆپ ساندىكى خەنزۇ مەكتەپلەر ئۆز كۆچىگە تايىنىش، يوشۇرۇن كۆچلەرنى قېزىش، ۋاكالىتەن دەرس بېرىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىش قاتارلىق ئۈسۈللار ئارقىلىق تەييارلىق سىنىپلىرىنى ئاچتى. 1993 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە تەييارلىق سىنىپتىكى بالا 400گە يەتتى.

بالىلار باغچىسى بوۋاقلار سىنىپى، يەسلى سىنىپى، كىچىك بالىلار سىنىپى، ئوتتۇراھال بالىلار سىنىپى، چوڭ بالىلار سىنىپى دەپ ئايرىلدى. بوۋاقلار سىنىپى بىلەن يەسلى سىنىپىغا بىر ياشتىن 3 ياشقىچە بولغان بالىلار قوبۇل قىلىنىپ دەرس بەلگىلەنمىدى. كىچىك بالىلار، ئوتتۇراھال بالىلار، چوڭ بالىلار سىنىپلىرىغا تىل، گۈزەل سەنئەت، ھېساب، مۇزىكا، تەنتەربىيە ۋە ساۋاتتىن ئىبارەت 6 خىل دەرس ئوتۇلدى.

§ 2 . باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپى

1. تەرەققىيات ئەھۋالى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، ئۇنى تۆۋەندىكىدەك 4 باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

1) 1950 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە بولغان تەرەققىيات باسقۇچى. 1950 - يىلى كونا باشلانغۇچ مەكتەپلەر پىلانلىق، قەدەم - باسقۇچلۇق ھالدا تەدرىجىي ئوتكۈزۈۋېلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى ۋە ئۆزگەرتىلدى، مەدرىسە ۋە دىنىي دەرسلەر بىكار قىلىندى، يېڭىچە تەربىيىلەش كۈرسى ئېچىلىپ داۋاملىق قالدۇرۇلۇپ ئىشلىتىلىدىغان بارلىق ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەندى. شۇ يىلى 9 - ئايدا ناھىيىدىكى پۈتۈن كۇنلۇك تۈزۈمدىكى 20 باشلانغۇچ مەكتەپ يېڭى ئوقۇش يىلىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ باسقۇچتا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن ئەسلىدە بار مەكتەپلەر ئۆزگەرتىلدى، كېڭەيتىلدى، ئوقۇتقۇچىلىرى تولۇقلاندى، رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى، يېڭىدىن بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى، ئىجتىمائىي كۈچلەر سەپەرۋەر قىلىنىپ خەلق باشقۇرۇشىدىكى بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەر قۇرۇلدى.

1956 - يىلى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپ 1949 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە قۇرۇلغان تۇنجى خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئىدى. 1958 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 29غا، خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 45كە، ئوقۇغۇچىسى 10 مىڭ 153كە يەتتى.

مەبلەغ، ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ بىناسى قاتارلىقلار كونكرېت ئەھۋالىغا سىمگەنلىكتىن، بەزى خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر ناچار بولدى.

2) 1959 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا 1958- يىلى قۇرۇلغان خەلق باشقۇرۇشىدىكى 45 باشلانغۇچ مەكتەپ تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، بىرلەشتۇرۇلۇپ 25 مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىندى. 1966 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 29غا، خەلق باشقۇرۇشىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ 26گە، ئوقۇغۇچىسى 12 مىڭ 124 كە يەتتى.

بۇ مەزگىلدە 1962 - يىلى خەلق ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىش ۋە ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، يېشى ئېشىپ كەتكەن 1068 ئوقۇغۇچى قىسقارتىلدى، 26 ئوقۇتقۇچى تۆۋەنگە چۈشۈرۈلۈپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشتۇرۇلدى.

3) 1967 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە بولغان مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا دەسلەپكى

مەزگىللەردە ئوقۇتۇش تەرتىپى قالايمىقانلاشتى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشى بىھۇدە ئىسراپ بولدى. كېيىنكى مەزگىللەردە گەرچە «دەرس ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ ئىنقىلاب قىلىنغان» بولسىمۇ، بىراق ئوقۇتقۇچى كۆچى ناچار بولۇش، ئىستىھان تۈزۈمى يوق بولۇش قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى ئىنتايىن ناچار بولدى. ئەينى ۋاقىتتا مەكتەپ باشقۇرۇشتا ئاساسلىقى گۈڭشې - ئەترەتلەرنىڭ كۆچىگە تايىنىلغانلىقى ئۈچۈن مەكتەپلەرنىڭ سانى ۋە ئوقۇغۇچىلار سانى تەدرىجىي كۆپەيگەن بولسىمۇ، بىراق خىراجەت قىس، ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەنمىگەن بولغاچقا ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار، ئوقۇتۇش ئىنتىزامى بوش، تەرتىپ قالايمىقان ئىدى. 1977 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە ماۋارىپ تارماقلىرى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان باشلانغۇچ مەكتەپ 124كە، سىنىپ 706گە، زاۋۇت، كان - كارخانىلار ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 6گە، سىنىپ 35 كە، ئوقۇغۇچىسى 17 مىڭ 275 كە يەتتى، ھەر بىر چوڭ ئەترەتكە بىردىن مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ توغرا كەلدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرۈپ يېزىغا قايتقان زىيالىي ياشلار ئىدى.

4) شايار ناھىيىسىنىڭ 1978 - يىلدىن كېيىنكى باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنىڭ تەرەققىياتىنى مۇستەھكەملەش باسقۇچى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ماۋارىپقا، ئىختىساسلىقلارغا ئەھمىيەت بېرىش شايار ناھىيىسىدە بىر قەدەر ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئەھۋالىمۇ ئاشتۇرۇلدى، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر كۆپ تەرەپلەپ مەبلەغ توپلاپ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى ۋە تەمىناتى ئۆستۈرۈلدى. نۇرغۇنلىغان خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى بىلىم ئاشۇرۇش ۋە قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلىنىش ئارقىلىق ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا ئۆزگەرتىلدى. 1988- يىلى شايار ناھىيىسى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا شايار ناھىيىسى باشلانغۇچ مەكتەپ ماۋارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا لايىقەتلىك ناھىيە بولدى. 1992 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 26 مىڭ 191 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 22 مىڭ 910 نى يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1986 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 3　　بىرلىكى: دانە، سىنىپ، ئادەم

ۋاقتى		1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي	100	110	112	119	123	127	128
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت مەكتىپى	80	90	92	98	103	108	108
سىنىپ سانى	جەمئىي	758	763	766	775	817	895	914
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت سىنىپى	642	—	644	—	—	759	777
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	4259	4266	4264	4009	4652	4525	4856
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت	3693	3732	3674	3469	4108	3980	4305
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	2029	2580	3048	3345	2565	1868	3137
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت	1764	2258	2112	3005	2175	1518	2729

مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي		19741	21312	21214	21836	23385	25180	26191
	بۇنىڭ ئىچىدە تاز سانلىق مىللەت		17327	18469	18940	18798	20234	21970	22910
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى سانى	جەمئىي		937	1010	1025	1056	1196	1176	1208
	بۇنىڭ ئىچىدە تاز سانلىق مىللەت		814	868	876	937	1025	833	1030
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	جەمئىي	757	836	848	866	991	977	1034
		تاز سانلىق مىللەت	652	715	721	729	828	832	883

2. ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرس ئورۇنلاشتۇرۇش

1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە پۈتۈن كۆنلۈك تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى تاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 5 يىل، خەنزۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 6 يىل ئىدى. 1953 - يىلى ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە يېڭى ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 4 يىل، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 6 يىل قىلىپ بەلگىلەندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە مىللىي، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر تۇتاش 5 يىل قىلىپ بەلگىلەندى. 1983 - يىلى دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى ئوقۇش تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىشنى قارار قىلىپ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 6 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى كۆز پەسلىدە ئوقۇش باشلاندى، بىر ئوقۇش يىلى 2 ئوقۇش مەۋسۈمىگە ئايرىلدى، ھەر مەۋسۈمدە دەرس ئۆتۈلىدىغان ۋاقىت تەخمىنەن 20 ھەپتە قىلىندى، ھەر ئوقۇش يىلىدا قىشلىق تەتىل بولۇپ ھەر قايسىسى تەخمىنەن 30 كۈن ئەتراپىدا بولدى.

مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇشتا ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللاندى. 1959 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قارارىغا ئاساسەن مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇشتا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقىنى قوللاندى، ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى 1978 - يىلى قوللىنىشتىن توختىتىلدى. 1983 - يىلغا كەلگەندە يېڭى يېزىقتىكى بارلىق دەرسلىك ماتېرىياللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر خەنزۇ تىلىنى قوللاندى.

مەكتەپلەردە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىدىيە - ئەخلاق، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ساۋات، ئەمگەك، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل - سەنئەت دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. مىللىي مەكتەپلەردە 3 - يىللىقتىن باشلاپ خەنزۇ تىلى تەسىس قىلىندى.

3. نۆقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1) شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1935 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەكتى دارىلئېتام بولۇپ شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرغاندى. 1949 - يىلى مەكتەپتە 330 ئوقۇغۇچى، 4 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە 2سى مۇدەررىس) بار بولۇپ، تىل - ئەدەبىيات، ھېساب قاتارلىق دەرسلەردىن سىرت يەنە دىنىي دەرسمۇ تەسىس قىلىنغاندى. 1951 - يىلى دىنىي دەرس بىكار قىلىندى. مەكتەپ نامى 1959- يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ دەپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ ۋاقىتتا مەكتەپتە 12 سىنىپ، 451 ئوقۇغۇچى، 13 ئوقۇتقۇچى بار ئىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مەكتەپلەر ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەنقىد قىلىندى. ئوقۇتۇش سايمانلىرى يوقىلىپ تۈگىدى. 1970 - يىلى ئوقۇتۇش خىزمىتى ئاستا - ئاستا ئەسلىگە كېلىشكە

باشلىدى، 1976 - يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى 18گە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 536 گە يەتتى. 1987 - يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى 35كە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 716گە، يىللىق ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى %99كە يەتتى.

بۇ مەكتەپ نۇرغۇن قېتىم تەقدىرلەندى. مەكتەپ پىئونېرلار ئەترىتىگە دۆلەت دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر پىئونېرلار چوڭ ئەترىتى دەپ نام بېرىلدى. 1992 - يىلغا كەلگەندە مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن كۆلىمى 13 مىڭ 986 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 2606 كۋادرات مېتىرغا، ئورمان بەلۋېغى 730 مېتىرگە يەتتى. مەكتەپتە 44 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 13)، 19 سىنىپ، 919 ئوقۇغۇچى، 217 مىڭ يۈەنلىك تۇراقلىق مۇلكى بار بولدى. مەكتەپ ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىدا. ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى قاھار ئەمەت، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ باش كاتىپى قاسىم ھېمىت، ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە - ئىقتىساد ئىنىستىتۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى توختى ھاشىم قاتارلىق بىر تۈركۈم پارتىيە، ھۆكۈمەت خادىملىرى، ئوقۇتقۇچى ۋە زىيالىيلار مۇشۇ مەكتەپتە ئوقۇغان.

2) شايار ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ ئۈيغۇر تىل - يېزىقىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، 1937 - يىلى قۇرۇلغان، ئەسلى نامى شايار ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپى ئىدى، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن 1950 - يىلى خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈۋېلىندى. ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپتە 4 سىنىپ، 200 ئوقۇغۇچى (ھەممىسى قىزلار) بار ئىدى. 1953 - يىل 8 - ئايدا مەكتەپ ئوغۇل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەكتەپ نامىنى شايار ناھىيىلىك 2 - باشلانغۇچ مەكتەپكە ئۆزگەرتتى. 1966 - يىل 5 - ئايغا كەلگەندە بۇ مەكتەپتە 10 سىنىپ، 400 ئوقۇغۇچى، 20 ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. مەكتەپ ئىگەرچى كوچىسىدا.

1978 - يىلدىن كېيىن 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى ئۆزلۇكسىز مۇكەممەللىشىپ ئوقۇتۇش سۈپىتى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 1987 - يىلى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى ئەسلىدىكى %92تىن %98كە ئۆستى. ئۆزلەپ ئوقۇش نىسبىتى %97كە يەتتى. مەكتەپ كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت دەرىجىلىك مۇكاپاتلارغا ئېرىشتى. 1987 - يىلى مەكتەپتىكى سىنىپ 20گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىسى 51گە، ئوقۇغۇچى 500گە يەتتى. 1992 - يىلغىچە مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 7992 كۋادرات مېتىرغا، قۇرۇلۇش كۆلىمى 1944 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، تەنتەربىيە مەيدانىغا ئاسفالت يېتەۋزۇلدى. ھازىر 39 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 11)، 821 ئوقۇغۇچى، 18 سىنىپ بار.

3) شايار ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1956 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان. مەكتەپ ئورنى قۇملۇق كوچىسىنىڭ غەربىي ئۇچىدا بولۇپ، خەلق قوراللىق بۆلۈمى، قوراللىق ساقچى قىسىم شايار ناھىيىلىك ئوتتۇرا ئەترىتى بىنالىرى بىلەن يول ئارقىلىق ئايرىلىپ ئۆز ئارا قارىشىپ تۇرىدۇ، ئۇ پۈتۈن كۆنلۈك تۈزۈمدىكى خەنزۇ تىلىدا دەرس ئۆتۈلىدىغان مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپ. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 2 سىنىپ، 18 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، 1966 - يىل 5 - ئايغا كەلگەندە سىنىپ 12 (ئۇنىڭ ئىچىدە مۇشۇ مەكتەپ قارىمىقىدا قۇرۇلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى بىر) گە، ئوقۇغۇچى 420گە، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 13كە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ رەھبەرلىكى گەرچە زەربىگە ئۇچرىغان بولسىمۇ، بىراق خىزمەتنى بوشاشتۇرۇپ قويمىدى. 1969 - يىلى كۈزدە بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش

تۇزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، بەش يىللىق ئوقۇش تۇزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1972 - يىلى مەكتەپ قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە ئايرىپ بېرىلدى، 1976- يىلغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 28گە، سىنىپ 15كە، ئوقۇغۇچى 600گە يەتتى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتە 52 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى، 21 سىنىپ، 1131 ئوقۇغۇچى بار بولدى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %100كە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى %100كە، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى ۋە ئۆرلەپ ئوقۇش نىسبىتى %96كە يەتتى. مەكتەپتە 4 ئوقۇتۇش تەتقىقات گۇرۇپپىسى، بىر مالىيە ئىشخانىسى تەسىس قىلىندى، مەكتەپنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 15 مىڭ 984 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قۇرۇلۇش كۆلىمى 7038 كۋادرات مېتىرغا يەتتى.

§ 3 . ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1956 - يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشلاندى. كېيىن ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى تەدرىجىي تەرەققىي قىلدى. 1992- يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 2گە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 10غا، قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىنغان باشلانغۇچ مەكتەپ 5كە، ئوقۇغۇچىسى 3876گە يەتتى.

1. ئوتتۇرا مەكتەپلەر

1) ناھىيە بازىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ

1956 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپ ناھىيە بازىرىدىكى خەلق يولىنىڭ جەنۇبىي ئۇچىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 6 ئوقۇتقۇچى، 2 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى، 96 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى، ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئوتتۇلەتتى. خەنزۇلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ 1974 - يىلى شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. مەكتەپ شايار ناھىيە بازىرىدىكى تويبولدى يولىنىڭ شىمالىي ئۇچىدا. بۇ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىدا دەرس ئوتتۇلىدۇ، ئوقۇغۇچىلارنىڭ %90تىن كۆپرەكى خەنزۇ ئوقۇغۇچى بولۇپ، ئاز مىقداردا ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقى ئارقىلىق 1985 - يىل 9 - ئايدا شايار ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى، مەكتەپ سايباغ يولىنىڭ شىمالىي ئۇچىدا. 1992 - يىلى بۇ مەكتەپتە 6 سىنىپ، 18 ئىشچى - خىزمەتچى، 328 ئوقۇغۇچى بار بولدى، ئۇيغۇر تىلىدا دەرس ئوتتۇلدى. بۇ مەكتەپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 46 مو كېلىدۇ، مەكتەپتە ئوقۇتۇش بىناسى، گىمناستىكا مەيدانى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى- خىزمەتچىلەر ياتىقى قاتارلىق مۇئەسسەسىلەر بار، 540 ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى.

2) يېزا ئوتتۇرا مەكتەپلىرى

1958 - يىلى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، باش لۇشيەن، خەلق گۇڭشېسى» دىن ئىبارەت ئۈچ قىزىل بايراق ھەرىكىتىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، مەكتەپ قۇرۇش دولقۇنى ئەۋجىگە چىقتى. 1958 - يىلى ھەر بىر گۇڭشېدا بىردىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ بار بولدى. 1961 - يىلى مەركەزنىڭ «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى ئۆستۈرۈش» فاڭجېنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، گۇڭشېلار قۇرغان ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ 4 ئادەتتىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىندى. 1961 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە بۇ 4 مەكتەپ ئازراق تەرەققىي قىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن مەكتەپلەر

قالايمىقانلىشىپ كەتتى. 1969 - يىلغا كەلگەندە ماتارىپ ئىشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن توختاپ قالدى. 1970- يىلى كۆتۈرۈلگەن «ئىشچىلار تەشۋىقات ئەترىتى»، «كەمبەغەل - دېھقانلار تەشۋىقات ئەترىتى» مەكتەپ باشقۇرۇش دولقۇنىدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپى يەنە بىر قېتىم قارغۇلارچە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر قۇرۇلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9غا، مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ 5كە يەتتى، ئاساسىي جەھەتتىن ھەر بىر گۈڭشېدا بىردىن مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، ھەر بىر چوڭ ئەترەتنىڭ ھەممىسىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى بار بولدى (باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىنى كۆرسەتمىدۇ، بۇ سىنىپلار قالپاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بىراق سەپلىنىدىغان ئوقۇتقۇچى بولماسلىق، ئوقۇتۇش سۈپىتى ناچار بولۇش سەۋەبىدىن نۇرغۇن مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇق نامىلا قالدى.

1980 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەر يەنمۇ تەرتىپكە سېلىنىپ، ناھىيىلىك 1 - ۋە 2 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قىلىپ بېكىتىلدى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ 2 مەكتەپكە يىغىلدى. گۈڭشېلار تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىلا، چوڭ ئەترەتلەر مۇكەممەل باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىلا باشقۇردى. شۇنىڭ بىلەن چەكلىك ئادەم كۆچىدىن، مالىيە كۆچىدىن مۇڭلاپىق پايدىلىنىلىپ شايار ناھىيىسى ماتارىپ ئىشلىرىنىڭ پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. 1992 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە يېزا - مەيدانلاردىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 9 غا، ئوقۇغۇچىسى 1657گە يەتتى. تارىم يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچى كەمچىل بولۇش سەۋەبىدىن 1984 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

3) جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرا مەكتىپى

جامائەت خەۋپسىزلىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرا مەكتىپى تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپ بولۇپ، ماتارىپ كەسپىگە شايار ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1968 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى تەسىس قىلىندى. 70 - يىللاردا دېھقانچىلىق مەيدانىدا مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپتىن بىرى بار ئىدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا مەكتەپنىڭ تولۇق ئوتتۇرا قىسمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرىدا ئوقۇيدىغان پەرزەنتلىرى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە، خەنزۇ ياكى خەنزۇ مەكتەپتە ئوقۇيدىغان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇدى. 1992 - يىلغا كەلگەندە دېھقانچىلىق مەيدانىدا بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، 5 سىنىپ، 157 ئوقۇغۇچى بار بولدى.

4) يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى

1958 - يىلى 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1960 - يىلى بۇ 14 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ 5 مەكتەپ قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا بۇ مەكتەپلەر گۈڭشېلاردا قۇرۇلغان ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىلەن قوشۇۋېتىلدى.

1978 - يىلى قايلور، توبېولدى گۈڭشېلىرى «7 - ماي ئوتتۇرا مەكتىپى»نى قۇرغاندى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ خاراكتېرى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش ئىدى، ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ بۇ 2 مەكتەپ ئۇزۇنغا بارمايلا ئۆزلۈكىدىن تاقىلىپ قالدى.

ھازىر ساقلىنىپ قالغان 2 يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى كۆپ يىل ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلمىدى، پەقەت ئاز ساندىكى خادىملارلا مەكتەپ ئۆيلىرىگە قارىدى ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. توبېولدى يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 142 مو، مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ كۆلىمى 440 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بىراق ئۇزۇن يىللار رېمونت قىلىنمىغاچقا بەك كونىراپ كەتتى. بۇ مەكتەپتە ھازىر 2 كادىر، 5 ئىشچى بار. قىزىل بايراق يېزىلىق يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 105 مو

بولۇپ، 3 كادىر، بىر ئىشچى بار.

5) كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى

1990 - يىل 9 - ئايدىن باشلاپ شايار ناھىيىلىك 1 -، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپلەر ۋە يېڭىمەھەللە ئوتتۇرا مەكتەپلىرى كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىشقا ئارقا - ئارقىدىن تەييارلىق كۆردى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، يېزا مانتيورلۇقى، مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە سىنىپ ئاچتى، 1992 - يىلى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. ناھىيىلىك 2- ئوتتۇرا مەكتەپ مۇزىكا، رەسساملىق، بوغالتىرلىق قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە سىنىپ ئاچتى. يېڭىمەھەللە يېزىسى ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، تىككۈچىلىك كەسىپلىرىنى ئاچتى.

كەسپىي سىنىپلاردا مەدەنىيەت دەرسلىرىنى تەسىس قىلىش كەسىپكە قاراپ بەلگىلەندى. ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، مانتيورلۇق، مېۋىلىك كۆچەت يېتىشتۇرۇش كەسپىدىكىلەرگە كەسپىي دەرستىن سىرت يەنە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، سىياسەت، تەنتەربىيە، مۇزىكا، رەسىم، بوغالتىرلىق دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. تىككۈچىلىك كەسپىدىكىلەرگە تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، سىياسەت، تەنتەربىيە دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. مەملىكەت بويىچە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىك ماتېرىياللىرى كەسپىي دەرسلىك ماتېرىيالى سۈپىتىدە ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلدى. بۇ دەرسلەر ئومۇمىي دەرس سائىتىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى.

كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا سىنىپىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى كەسپكە ئاساسەن بەلگىلەندى، مۇزىكا، رەسىم، بوغالتىرلىق كەسىپلىرىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 2 يىل، ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى رېمونتچىلىقى، مانتيورلۇق، تىككۈچىلىك كەسپىنىڭ ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل قىلىپ بەلگىلەندى. مەدەنىيەت دەرسلىرىنى مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچىلار ئۈتتى، كەسپىي دەرسلەرنى مۇشۇ مەكتەپتىكى كەسپىي تېخنىكىسى بار ئوقۇتقۇچىلار ئۈستىگە ئالدى ياكى جەمئىيەتتىكى كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىندى.

ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى كەسپىي تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرىغا ئوسكۇنە سېتىۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بەردى.

2. ئوقۇش تۈزۈمى ۋە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1) ئوقۇش تۈزۈمى

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ئۈيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە 5 يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغانىدى. يەنى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 3 يىل، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ 2 يىل بولۇپ ھەممىسى كۆزدە ئوقۇش تاماملايتتى. 1966 - يىلدىن كېيىن «ئوقۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش، ماتارىپتا ئىنقىلاب قىلىش» دېگەن يولىيورۇقنىڭ تۈرتكىسىدە بەزىدە 9 يىللىق تۈزۈم ياكى 10 يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلدى، بەزىدە يەنە «3 يىل، 2 يىل» ياكى «2 يىل، 2 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈمگە ئۆزگەرتىلدى. ئوقۇش تاماملاش ۋاقتىمۇ دائىم ئۆزگىرىپ تۇردى. بەزىدە ئەتىيازغا ئۆزگەرتىلسە، بەزىدە كۈزگە قايتۇرۇلدى. 1977 - يىل كۈزدىن ھازىرغىچە بىردەك كۈزدە ئوقۇش تاماملاش يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلدىن 1984 - يىلغىچە «3 يىل، 2 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈم يولغا قويۇلدى، 1985 - يىل كۈزدىن باشلاپ «3 يىل، 3 يىل» باسقۇچلۇق تۈزۈم ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

2) دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

1966 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك تۈرلۈك ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 9:2:1 تۈزۈم (يەنى پۈتۈن يىللىق ئوقۇش ۋاقتى 9 ئاي، قىشلىق، يازلىق تەتىل ۋاقتى 2 ئاي، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى

ۋاقتى بىر ئاي بولۇش) يولغا قويۇلغانىدى. بىر ئوقۇش يىلىنى 39 ھەپتە قىلىپ 35 ھەپتە دەرس ئۆتۈش، 3 ھەپتە تەكرارلاش ۋە ئىمتىھان ئېلىش، بىر ھەپتە بايرامليق دەم ئېلىش ۋە زاپاس بولۇپ ھەپتىسىگە 30 — 32 سائەت دەرس ئۆتۈش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ باسقۇچىغا سىياسەت، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، خەنزۇ تىلى (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە)، تارىخ، جۇغراپىيە، زوئولوگىيە، بوتانىكا، فىزىئولوگىيە، تەنتەربىيە، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت قاتارلىق 14 خىل دەرس تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى يىللىقلاردا ياندا‌شتۇرۇلۇپ تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، خەنزۇ تىلى (ئۇيغۇر ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە)، بىئولوگىيە، تارىخ، جۇغراپىيە ۋە تەنتەربىيىدىن ئىبارەت 10 پەن تەسىس قىلىندى. ھەر قايسى يىللىقلارغا يانداشتۇرۇپ تەسىس قىلىنغان دەرسلەر 8 پەندىن ئېشىپ كەتمەيدى.

1966 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى قالايمىقان ھالەتتە بولۇپ، دەرسلىك ماتېرىياللىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلمەيدى. سىياسەت دەرسىنىڭ ئورنىنى گېزىت ئوقۇش دەرسى ئىگىلىدى. ماتېماتىكا، فىزىكا دەرسلىرىنىڭ مەزمۇنى قىسقارتىلىپ «يېزا ئىگىلىكىنى ئۆگىنىش دەرسى»، «يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى دەرسى»، «گېئودېزىيە» قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى.

1977 - يىلدىن كېيىن دەرسلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى جەھەتتە ئاساسەن 1966 - يىلدىن ئىلگىرىكى مەزمۇنلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پۈتۈن يىللىق ئوقۇش ۋاقتىدا 36 ھەپتىدىن 38 ھەپتىگىچە، ھەپتىسىگە 32 سائەتتىن 34 سائەتكىچە دەرس ئۆتۈلدى. تولۇق ئوتتۇرا ماتېماتىكا دەرسى ئالگېبرا، گېئومېتىرىيە، دىفېرېنسىيال ۋە ئىنتېگرال قاتارلىق 3 خىل دەرسلىك ماتېرىيالىغا بۆلۈنەتتى. سىياسەت دەرسلىك ماتېرىيالى ياش - ئۆسمۈرلەرنىڭ تەربىيىلىنىشى، جەمئىيەت تەرەققىيات تارىخى، قانۇن ساۋاتلىرى، سىياسىي - ئىقتىساد ساۋاتلىرى، دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم قاتارلىقلارغا بۆلۈنەتتى. ھەر بىر ئوقۇش مەۋسۇمىدە ھەر قايسى يىللىقلاردا بىللە ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر ئادەتتە 8 — 9 خىلغىچە بولاتتى.

تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 2 - يىللىقىدىن باشلاپ ئوقۇغۇچىلار ئىجتىمائىي پەن ۋە تەبىئىي پەن دېگەن 2 چوڭ تۈر بويىچە سىنىپلارغا ئايرىلىپ دەرس ئۆتۈلدى، ئىجتىمائىي پەن سىنىپىغا فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە دەرسلىرى، تەبىئىي پەن سىنىپىغا تارىخ - جۇغراپىيە دەرسلىرى ئۆتۈلمەيدى. 1992 - يىلدىن باشلاپ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەردە خۇلاسە ئىمتىھان تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. يەنى تولۇق ئوتتۇرا باسقۇچىدىكى ھەر قايسى پەنلەرنىڭ ئىمتىھانىدىن تولۇق لاياقەتلىك ئۆتكەنلەر ئاندىن لاياقەتلىك ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى دەپ قارىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەننى تاللاپ ئىمتىھان بېرىشىگە رۇخسەت قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار ئىجتىمائىي ۋە تەبىئىي پەنلەر بويىچە ئومۇمىيۈزلۈك تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1992 - يىلى شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن 178 ئوقۇغۇچى ئۇلايەتلىك خۇلاسە ئىمتىھانىغا قاتناشتى، ئىمتىھاندىن ئۆتۈش نىسبىتى %100كە يەتتى.

شايار ناھىيىسىدىكى ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1989 - يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 4

مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇتقۇچى، ئىشچى سانى	مەكتەپنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى (مو)	ياتاق كۆلىمى (كۋادرات) مېتىر	ئىزاھ
ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	32	1122	80	100.07	6154	مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۇيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	17	828	76	95	7505.4	مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپ، خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلىدۇ

ناھىيىلىك 3 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	270	22	46	1260	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
گۈلباغ يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	240	22	12	810	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
توبېولدى يېزىلىق 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	202	20	25	1530	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
توبېولدى يېزىلىق 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ	6	245	20	70	860	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، خەنزۇچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
قىزىلبايراق يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	190	22	43	1510	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
يېڭىمەھەللە يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	275	21	40	1640	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
قايلۇر يېزىلىق ئوتتۇرا مەكتەپ	6	257	27	16	1677	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
نۇرباغ ئوتتۇرا مەكتەپ	6	247	22	32	1106	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۈيغۇرچە دەرس ئۆتۈلىدۇ
جەمئىي	97	3876	332	479.07	24052.4	

3. نۇقتىلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

1) شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1956 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 6 ئوقۇتقۇچى، 2 تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى، 96 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، ئۈيغۇر تىلىدا دەرس ئۆتۈلەتتى. 1959 - يىل 8 - ئايدا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى قۇرۇلدى. 1992 - يىل 12 - ئايغا قەدەر بۇ مەكتەپتىكى سىنىپ 22گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 12، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى 10 بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 1122گە يەتتى، ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 690، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 432. 1976 - ۋە 1982 - يىللىرى بۇ مەكتەپ ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بويىچە 2 قارار پىداگوگىكا سىنىپى ئاچتى، ئوقۇش پۈتتۈرگەن 128 ئوقۇغۇچى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ناھىيە، شەھەرلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەقسىم قىلىندى. ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مۇئەسسەسىلىرى بىر قەدەر تولۇق بولۇپ زال، تەجرىبىخانا بىناسى، كۈتۈپخانا، تەنتەربىيە مەيدانى، داۋالاش ئۆيى قاتارلىق مۇئەسسەسىلىرى بار، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3300 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان 3 قەۋەتلىك بىر ئوقۇتۇش بىناسى بولۇپ، بىنا ئىچىدە سۇ، پار مۇئەسسەسىلىرى تولۇق. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بىر قەدەر كۆپلۈك بولۇپ، جەمئىي 80 ئوقۇتقۇچىسى بار. بۇنىڭ ئىچىدە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 3، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى 22. مەكتەپ قۇرۇلۇپ بۈگۈنگە قەدەر بۇ مەكتەپ كۆپلىگەن ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا ئەۋەتىپ بەردى. ناھىيىدىكى ھەر ساھە ۋە ھەر كەسىپتە خىزمەت قىلىۋاتقان ئوتتۇرا ياش، ياش ئايانچىلار ۋە رەھبىرىي كادىرلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تەربىيە ئالغان، شىنجاڭنىڭ جايلىرىدىكى ناھىيە، باشقارما دەرىجىلىكتىن يۇقىرى نۇرغۇن رەھبىرىي كادىرلار ۋە نەتىجىسى گەۋدىلىك پەن- تېخنىكا خىزمەتچىلىرىمۇ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە تەربىيە ئالغان، ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى چوڭلار ماۋارىپى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى تۇرغىلى ئابدۇرېھىم قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى بىر قەدەر تېز يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا كىرىدىغان ئوقۇغۇچى سانى تەدرىجىي ئېشىپ شىنجاڭ بويىچە ناھىيىلەردىكى مىللىي تىل - يېزىقتا ئىمتىھان بەرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە ئالدىنقى قاتاردا تۇردى. 1981 - يىلى شىنجاڭ بويىچە مىللىي ئوتتۇرا مەكتەپلەر ئارا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا 2 - بولۇشتەك ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ 1979 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئۇرلەپ ئوقۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 5

ۋاقىت	ئالىي مەكتەپكە ئۆتكەنلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر	ۋاقىت	ئالىي مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلەرگە ئۆتكەنلەر
1979	5	18	1987	17	43
1980	13	30	1988	54	45
1981	43	32	1989	52	42
1982	8	36	1990	55	4
1983	19	39	1991	55	8
1984	16	43	1992	103	15
1985	25	40	جەمئىي	507	417
1986	42	22			

2) شايار ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ

بۇ مەكتەپ 1974 - يىلى قۇرۇلدى (1966 - يىل 9 - ئايدا ناھىيىلىك 3. باشلانغۇچ مەكتەپتە خەنزۇ تىلىدا ئوقۇتىلىدىغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلدى، 1972 - يىلى بۇ سىنىپ 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتىن ئايرىپ چىقىلىپ ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپكە كۆچۈرۈپ كېلىندى ھەمدە شۇ مەكتەپ قارىمىقىدا بولدى). مەكتەپ ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 95 مو، مەكتەپ بىناسى كۆلىمى 7505.4 كۋادرات مېتىر، بۇ مۇكەممەل ئوتتۇرا مەكتەپتە 1992 - يىلغا كەلگەندە 17 سىنىپ، 916 ئوقۇغۇچى، 80 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى بار بولدى. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى ئاجىز ھەم كەمچىل بولۇپ ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشكە تەسىر يەتكۈزگەنىدى. 1984 - يىلدىن كېيىن مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش، سىرتتىن ئوقۇتۇپ تەربىيىلەش ۋە تەكلىپ قىلىش قاتارلىق يوللار ئارقىلىق ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى تەركىبىدە كۆرۈنەرلىك ئۆزگۈرۈش ھاسىل قىلدى. ھازىر مەكتەپتە ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالاھىدە دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن بىرى، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن 4ى، ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسىدىن 10ى بار. مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مۇئەسسەسلىرى بىر قەدەر ياخشى بولۇپ فىزىكا، خىمىيە، بىئولوگىيە تەجرىبىخانىلىرى، ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش سىنىپى، كۆتۈپخانا، تەنتەربىيە مەيدانى، ئوقۇغۇچىلار ئاشخانىسى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى، مۇنچا قاتارلىق مۇئەسسەسلىرى بار. مەكتەپنىڭ تەجرىبىخانا قۇرۇلۇشلىرى نىسبەتەن ياخشى بولغاچقا 1986 - يىلى ئاپتونوم

رايون بويىچە ئويۇشتۇرۇلغان تەجرىبىخانىلارنى تەكشۈرۈپ باھالاشتا ئاپتونوم رايونلۇق جەنۇبىي شىنجاڭ بۆلۈكى بويىچە 2 ،، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە 1 ـ بولدى. مەكتەپنىڭ قانىدە ـ تۈزۈملىرى مۇكەممەل، سىناپ تەكشۈرۈش تۈزۈلمىسى ئىلمىي، مۇۋاپىق بولۇپ، ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مەكتەپ باشقۇرۇش خىزمىتىدە 1 ـ بولۇپ باھالاندى.

شايار ناھىيىسىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1985 ـ يىلدىن 1992 ـ يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 6

بىرلىكى: نەپەر

ۋاقىت		1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي	10	10	11	11	11	11	11	16 ئىزاھاتقا قارالسۇن
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي مەكتەپ	8	8	8	8	8	8	8	8
سىنىپ سانى	جەمئىي	73	76	75	74	72	77	75	82
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپ	49		53	52	53	59	60	61
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى	جەمئىي	1244	1265	1311	1364	1129	1287	992	1522
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	1005	983	961	970	844	973	704	1215
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى	جەمئىي	721	669	908	995	1042	1083	792	882
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	470	465	593	586	692	700	641	663
مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	جەمئىي	2974	3213	3705	3802	3122	3115	3090	3423
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	1995	2383	2537	2604	2260	2280	2218	2448
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى	جەمئىي	324	319	356	357	329	329	323	336
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىسى، ئىشچى ـ خىزمەتچى	261	249	258	255	236	236	259	242
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى جەمئىي	187	184	211	209	193	205	210	224
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى	131	142	151	152	143	158	152	164

ئىزاھ: 1992 ـ يىلى يېزىدىكى 5 باشلانغۇچ مەكتەپتە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ئېچىلغان، يۇ سان مۇشۇ 5 باشلانغۇچ مەكتەپتە ئېچىلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلىق مەكتەپلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

شايار ناھىيىسىدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ 1985 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە بولغان ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 7

ۋاقىت		1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
مەكتەپ سانى	جەمئىي	2	2	2	2	2	2	2	2
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي مەكتەپ	1	1	1	1	1	1	1	1
سىنىپ سانى	جەمئىي	15	18	19	19	17	22	21	17
	بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي سىنىپ	9	12	11	11	11	13	16	14
قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى	جەمئىي	326	272	242	425	309	316	260	251
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	203	166	167	240	209	230	260	214
ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى	جەمئىي	337	248	188	269	235	283	309	312
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	191	212	85	181	144	176	202	185
مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى	جەمئىي	658	756	823	425	858	994	890	705
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچى	428	466	528	240	573	636	690	584
ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى	جەمئىي	38	43	47	47	46	54	49	62
	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى	21	24	25	25	22	29	33	45
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى — جەمئىي	38	43	47	47	46	54	49	62
	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى — ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى	21	24	25	25	22	29	33	45

شايار ناھىيىسىنىڭ 1984 — 1992 - يىلغىچە بولغان ماۋارىپ خىراجىتى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 8

بىرلىكى: تۆمەن يۈەن

يىل / تۈرى	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992
يۇقىرىدىن بېرىلگەن پۇل	329	316	306	412.6	459.7	461.6	658.2	564	731.86
ئاساسىي قۇرۇلۇشلار رېمونت چىقىمى	64	27.5	17	71	74.6	29	147	25	28

Ⅲ باب

چوڭلار ماۋارىپى

§ 1 . دېھقانلار چوڭلار ماۋارىپى

1. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش

1) مىنگو دەۋرىدىكى قىشلىق مەكتەپ، جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى

شېك شىمەي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىللەردە 3 قېتىم قىشلىق مەكتەپ ۋە جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ھاكىم كومىتېتنىڭ مۇدىر ھەيئەتلىكىنى، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى ئىسمايىل سادىق كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن مۇدىر ھەيئەتلىكىنى ئۈستىگە ئالغانىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قىشتا شايار ناھىيىسىدە جەمئىيەت تەربىيىسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 10ى ئېچىلىپ، 400 ئادەم ساۋاتلىق بولدى، مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 800 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

2) جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان مەزگىلدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى

1949 - يىلدىن كېيىن ناھىيە بويىچە چوڭ كۆلەملىك ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشتىن سىرتقى باشلانغۇچ مەكتەپتىن 97سى قۇرۇلۇپ، 742 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. 1957 - يىلى ساۋاتسىزلار ئۆگىنىش كۇرسىغا 5598 ئادەم قاتنىشىپ، 2600 ئادەم ساۋاتلىق بولدى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 7 ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 130ى ئېچىلدى، 6437 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. 1958-يىلدىن 1960 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ساۋاتلىق بولغانلارنىڭ سانى 14 مىڭ 156گە يېتىپ، ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئومۇمىي سانىنىڭ %47نى ئىگىلىدى. 1961 - يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 396سى ئېچىلىپ، ساۋاتسىز 17 مىڭ 804 ياش ۋە ئوتتۇرا ياش ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى. بۇ ساۋاتسىزلار سانىنىڭ %85 نى ئىگىلىدى. 1962 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى توختاپ قالدى.

1979 - يىلى ناھىيىلىك دېھقان - چارۋىچىلار ماۋارىپ كومىتېتى قۇرۇلدى، ھەر بىر كۆڭشېغا چوڭلار ماۋارىپى كادىرى سەپلەندى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىدارىسى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلارنى ستاتىستىكىلاپ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمەت پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى. قىشلىق، يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ئوقۇتقۇچىلىقىنى زىممىسىگە ئېلىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. 1983 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش سىنىپىدىن 259 ى ئېچىلدى. 3342 ساۋاتسىز ئۆگىنىشكە قاتناشتۇرۇلدى، 3100 ئادەم ساۋاتلىق بولدى.

1985 - يىلدىن بۇيان ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىدىكى يېزا، بازار،

مەيدانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئارىسىدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە ساۋاتلىق بولغانلار ئارىسىدا مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش ھەرىكىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇپ، شايار ناھىيىسىنى 80 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ساۋاتسىزلىقتىن خالىي ناھىيىگە ئايلاندۇرۇش نىشانىغا يېتىش ئۈچۈن تىرىشتى. ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىمۇ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىگە دائىر كونكرېت بەلگىلىمە ئېلان قىلدى. ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت خەلقى ئاپتونوم رايونىنىڭ «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى» بىلەن گەۋدىلەندۈرۈپ «ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش نىزامى»نى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇردى. ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى كۆلىمىنىڭ چوڭلۇقى، ئۆگىنىشكە قاتناشقان ئادەم سانىنىڭ كۆپلۈكى، ئېتىبار بېرىش دەرىجىسىنىڭ يۇقىرىلىقى جەھەتتە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان دەرىجىگە يەتتى. 3 يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1988 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 16 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياش، ئوتتۇرا ياشلار ئارىسىدا ساۋاتلىق بولغانلارنىڭ نىسبىتى 74% كە يەتتى.

2. قىسقا مۇددەتلىك كەسپىي تەربىيە

1978 - يىلدىن كېيىن دېھقان - چارۋىچىلار ئارىسىدا كۆپ خىل كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش ۋاقتى كەسىپ تەلىپىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىغا ئاساسەن ۋاقىتلىق بەلگىلىنىپ ئادەتتە 7 كۈندىن 45 كۈنگىچە بولدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش ۋاقتىدا ئوزۇنلاشتۇرۇشنىمۇ بىر تۈتاش بەلگىلىمەي، كۆپىنچە ھاللاردا يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش پەسلىنىڭ ئالدىدا بولدى، تەربىيىلەش ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۇرۇلدى، مەخسۇس تېما بويىچە مەخسۇس تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلدى. تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش ئۇسۇلى جەھەتتە تۈۋەندىكىسى ئۇسۇللار كۆپرەك قوللىنىلدى. 1) ناھىيىدىكى ئاساسلىق ئوزۇنلار باشلامچى بولۇپ يېزا (گۈزىشلار) لاردىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەرنى يىغىپ بەلگىلىك مەدەنىيەت بىلىمى ۋە كەسپىي تېخنىكىسى بار دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەشكە قاتناشتۇردى. ئوقۇتقۇچىلىقنى ناھىيە بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك ئوزۇنلاردىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئۈستىگە ئالغاندىن سىرت، بەزىدە ئاپتونوم رايون ۋە ئۆلكەتنىڭ پەن - تېخنىكا خادىملىرى تەكلىپ بىلەن ئۈستىگە ئالدى. 2) ناھىيە دەرىجىلىك تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشتىن كېيىن، ناھىيە دەرىجىلىك تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇشكە قاتناشقان يېزا (گۈزىشلار) دىكى رەھبەرلەر مەسئۇل بولۇپ تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلىدىغان دېھقان، چارۋىچىلارغا ئوقۇتقۇچى بولدى، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئوزۇنلاردىكى پەن- تېخنىكا خادىملىرى مەزكۇر يېزا (گۈزىشى) لاردىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۇردى. يېزىلاردىن تەربىيىلەشكە قاتناشقان ئادەم سانىمۇ ئوخشاش بولمىدى.

1986 - يىلدىن كېيىن تېرىقچىلىق جەھەتتە ھەر يىلى 1 - 2 قارار كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. مەسىلەن: كېۋەزنى ئۈستۈرۈش تېخنىكىسى كۇرسى، مۇزلاپقا ئوغۇتلاش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسى، 2 قېتىم پىشىدىغان زىرائەتنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش تېخنىكىسى بويىچە تېرىقچىلىق مەشغۇلاتى جەھەتتە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى بىرەك دېھقانچىلىق ئارسال پەسىللەردە ئېچىلدى، ئۆگىنىش ۋاقتىمۇ نىسبەتەن ئۇزۇن بولدى. مەسىلەن: دېھقانچىلىق دورىسىنى ئىشلىتىش، كېۋەز پىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەشنىڭ ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، شۇنداقلا كۆپىنچىسى دېھقانچىلىق ئالدىراش ۋاقىتلاردا يولغا قويۇلغاچقا، تېرىقچىلىقتا يۈز بەرگەن قېينىچىلىقلار ھەل قىلىندى. چارۋىچىلىق جەھەتتە ھەر يىلى بىر قېتىم ۋاقتى بىر قەدەر ئۇزۇن بولغان تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلدى. مەسىلەن: 1980 - يىل 7 — 8 - ئايلار ئارقاچاقتا (توبيولدى يېزىسىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسى) ئېچىلغان ئۆلايەتلىك چارۋىچىلىق باشقارمىسى مەسئۇللىرى دەرس بەرگەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ

يېتىشتۇرۇش كۇرسى ۋە 1984 - يىلدىن كېيىنكى كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسى، بىئولوگىيىلىك دورىلارنى ئىشلىتىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەش يېتىشتۇرۇش كۇرسى قاتارلىقلار. 1981 - يىلى قايلور گۇڭشېسىدا ئېچىلغان ئاتلاردا بولىدىغان ماڭما كېسىلىنى كارانتىن قىلىش تېخنىكىسى بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسىنىڭ ۋاقتى 5 كۈن بولدى؛ بۇ كۇرس ماڭما كېسىلىنى ئومۇمىيۈزلۈك كارانتىن قىلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇردى. يەنە كۆكتات ئۆستۈرۈش، يۇقىرى تېخنىكىلىق ئۇلاش، مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ كۆچىتىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق ئوخشاش بولمىغان كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇش كۇرسلىرىمۇ ئېچىلدى.

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى تايانچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى، يېزا، كەنتلەرمۇ ئەھلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن كۇرس ئاچتى. كۇرسلاردا يېزىلار ئۈچۈن بىر تۈركۈم مەدەنىيەتلىك، تېخنىكا بىلىدىغان، ئىلىم - پەننى بىلىدىغان ئىختىساسلىقلار يېتىشتۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا تويبولدى يېزىسى ۋە قايلور يېزىلىرىدا دېھقان، چارۋىچىلار مەدەنىيەت تېخنىكا مەكتىپى قۇرۇلۇپ مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار سەپلەندى، مەكتەپتە مەكتەپ ئۆيى سېلىندى، مەكتەپ مۇدىرلىقىنى يېزىلىق پارتكومنىڭ شۇجىسى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى.

2 § . ئىشچى - خىزمەتچىلەر چوڭلار ماۋارىپى

1. كادىرلار ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەدەنىيەت مەكتىپى

1960 - يىل 2 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى باشلامچى بولۇپ شايار ناھىيىلىك كادىرلار ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەدەنىيەت مەكتىپىنى قۇردى. مەكتەپ تولۇقسىز ئوتتۇرا، باشلانغۇچنىڭ يۇقىرى يىللىقى، باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن يىللىقى دەپ 3 تۈرگە ئايرىلدى. ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن تەكرار ئىمتىھان سىنىپى ئۈچۈن مەخسۇس ئوقۇتقۇچىدىن 2 سى، قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىدىن بىرى سەپلەندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپىغا تىل - ئەدەبىيات، ئالگىبرا دەرسلىرى، باشلانغۇچنىڭ تۆۋەن ۋە يۇقىرى يىللىق سىنىپلىرىغا تىل - ئەدەبىيات، ھېساب دەرسلىرى تەسىس قىلىندى. ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە كۈنىدىن پەيشەنبە كۈنىگىچە ئەتتىگەن سائەت 6دىن 8گىچە دەرس ئۆتۈلدى. ئۆگىنىشكە ئورگان، ۋە كارخانا، كەسىپى ئورۇنلارنىڭ رەھبىرى كادىرلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىدىن بولۇپ 113 ئادەم قاتناشتى.

2. تۈرلۈك مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسلىرى

1979 - يىلدىن كېيىن تۈرلۈك مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسلىرى پىلانلىق ھالدا كەڭىنى - كەڭىيدى.

1) «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار چوڭقۇر بىلىم ئالالمىغاچقا خىزمەتلەرگە ماسلىشىش قىيىن بولغاندى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت، ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن ناھىيە بويىچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسىدىن 4 قارار ئېچىلدى. 240 ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۇرسىدىن 2 قارار ئېچىلدى، 60 ئادەم ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئىمتىھان ئارقىلىق 234 ئادەم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دىپلومىغا، 53 ئادەم تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ دىپلومىغا ئېرىشتى.

2) ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنى ئۆزلۈكسىز بىلىم

ئېلىپ ئوقۇتۇرا تېخنىكوم ياكى ئالىي تېخنىكوم دىپلومىغا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، 1988-يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك سودا - مائارىت بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى بىرلىشىپ پۈل مۇئامىلە سىستېمىسى بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئوقۇتۇرا تېخنىكومنىڭ دىپلومىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە كۆرسىنى ئاچتى، كۆرسقا 36 ئادەم قاتناشتى. كۆرسقا ناھىيىلىك 2 - ئوقۇتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ئاپتونوم رايونلۇق بانكا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس ئۆتۈشكە تەكلىپ قىلىندى. كۆرسقا قاتناشقانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ نەتىجىسى لايىقەتلىك بولۇپ ئوقۇتۇرا تېخنىكومنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەر دىپلومىغا ئېرىشتى.

3) 1990 - يىلى ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى بوغالتېرلارنىڭ چوڭلار ئوقۇتۇرا تېخنىكوم ئىمتىھانىدىن ئوقۇشلۇق ئۆتۈشى، جۇڭخۇا بوغالتېرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسىغا ئايلىنالمىشى ئۈچۈن ناھىيىلىك 2 - ئوقۇتۇرا مەكتەپتە تولۇقسىز ئوقۇتۇرا مەكتەپ مەدەنىيەت بىلىملىرىنى تولۇقلاش كۆرسى ئاچتى، كۆرسقا 70 ئادەم قاتناشتى، كۆرستا تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، سىياسەت، تارىخ دەرسلىرى ئۆتۈلدى، ئۆگىنىش ۋاقتى 2 ئاي بولۇپ ھەر كۈنى كەچتە سائەت 8 دىن 10 گىچە دەرس ئۆتۈلدى، ناھىيىلىك 2 - ئوقۇتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتەكچى ئوقۇتقۇچى بولدى.

3. كەسپىي تېخنىكا بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش

1) 1985 - يىلى ھەر قايسى ئورۇنلاردىكى كاتىپلارنىڭ ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ باشلامچىلىقىدا شايار ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپتە بىر قارار كاتىپلار ئۆگىنىش كۆرسى ئېچىلدى. كۆرستا خەت - ئالاقە يېزىقچىلىقى، ئارخىپنى تۇرگە ئايرىش ۋە ساقلاش قاتارلىق دەرسلەر ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىنىپ، ناھىيە بويىچە 36 ئادەم تەربىيىلەندى، ئۆگىنىشنىڭ ۋاقتى 3 ئاي بولۇپ ھەر كۈنى 2 سائەت ئۆگىنىش قىلىندى.

2) 1987 - يىلى تەرجىمانلارنىڭ تەرجىمە سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسىنىڭ كونكرېت مەسئۇللىقىدا بىر قارار تەرجىمانلار ئۆگىنىش كۆرسى ئېچىلدى. كۆرستا «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، «تەرجىمە ماھارىتى»، «ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلى» قاتارلىق دەرسلەر ئاساسلىق ئۆگىنىش مەزمۇنى قىلىندى. ئوقۇتقۇچىلىقنى ناھىيىلىك 1 - ئوقۇتۇرا، 2 - ئوقۇتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىلەن ھۆكۈمەتنىكى تەجرىبىلىك تەرجىمانلار ئۈستىگە ئالدى. كۆرسانتلارنىڭ كۈندىلىك ئۆگىنىش ۋاقتى 4 سائەت بولۇپ، كۆرس 45 كۈن داۋاملاشتى.

3) 1987 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكتى باغۋەنچىلىك، پىلە - ئۈجمىچىلىك، مانتېيورلۇق، تىككۈچىلىك قاتارلىق كەسىپلەر بويىچە تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۆرسلىرىنى ئاچتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە 678 قارار تۈرلۈك تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۆرسى ئېچىلىپ، تەربىيىلەنگەنلەر 32 مىڭ 728 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى. ئېچىلغان كۆرسلار شەكىل جەھەتتىن جانلىق ۋە كۆپ خىل بولۇپ ئۇزۇن مۇددەتلىكمۇ، قىسقا مۇددەتلىكمۇ بار ئىدى.

4) يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى 1978 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپىنى قۇردى. مەكتەپ گۇلباغ يېزىسىدىكى قۇلماق مەيدانى ئەتراپىدا ئىدى. بۇ مەكتەپتە 8 ئوقۇتقۇچى (ئۇنىڭ ئىچىدە مىللىي ئوقۇتقۇچى 4) بار ئىدى، مەكتەپتە «تراكتور نەزەرىيىسى»، «تراكتورنى رېمونت قىلىش، ئاسراش، ئىشلىتىش»، «يېزا ئىگىلىك ماشىنا سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش، ئاسراش، ئىشلىتىش»، «قاتناش قائىدىسى» قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىندى. كۆرسانتلارنىڭ ئۆگىنىش ۋاقتى ئادەتتە 5 ئاي قىلىپ بەلگىلەندى. بۇ مەكتەپ 1978 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە 38 قارار كۆرس ئېچىپ، 368 ئادەمنى تەربىيىلىدى.

5) 1980 - يىلى شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى. مەكتەپ سايباغ يولى بىلەن چىنە باغ كوچىسىنىڭ كېسىشكەن يېرىدە. مەكتەپتە ئوقۇتقۇش بىناسى، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئوقۇغۇچىلار ياتاقلىرى بار. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە 8 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچى بولۇپ ئۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىدىن 6 سى بار ئىدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 14 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار بولدى، ھەممىسى ئۇيغۇر. مەكتەپ قۇرۇلۇپ 1992 - يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلارنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەش كۇرسى بىر قارار، 2 يىللىق تۇزۇمدىكى چوڭلار پېداگوگىكا كۇرسى بىر قارار ئېچىلىپ، 40 ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ماتارىپ باشقارمىسىنىڭ ھاۋالىسى بىلەن 2 قارار ئومۇمىي پەن ئوقۇتقۇچىلىرى كۇرسى ئېچىلىپ، 80 ئوقۇغۇچى تەربىيىلەندى. 1990 - يىلدىن باشلاپ بۇ مەكتەپ ئاساسلىقى شايار ناھىيىسى بىلەن شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىرلىكتە ئاچقان ئۇزلۇكسىز ئۇگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرگە كونىۋلتاتسىيە قىلىش سىنىپى بولۇش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، سىنىپ، ياتاقلارنىڭ ھەممىسىنى كونىۋلتاتسىيە سىنىپلىرىدىكى كۇرسانتلار ئىگىلىدى. كۆپلىگەن ئوقۇتقۇچىلار ئۇزلۇكسىز ئۇگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونىۋلتاتسىيە سىنىپلىرىنىڭ سىنىپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى.

4. سىرتتىن ئوقۇتۇش

1990 - يىلى جۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى شايار ناھىيىسىدىن 61 كۇرسانت قوبۇل قىلدى. ئۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى 3 يىل بولۇپ ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇلارغا ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلىك دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى. دۆلەت ئوقۇش تارىخىنى ئېتىراپ قىلدى. كۇرسانتلار ھەر ھەپتىنىڭ 2 ،، 4 ،، 6 - كۈنلىرى چۈشتىن كېيىنكى بېرىم كۈن ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىدىكى سىنىپقا يىغىلىپ دەرس ئاڭلىدى. كۇرستا قوشۇمچە ۋەزىپىدىكى ئوقۇتقۇچىلار تەكلىپ بىلەن كونىۋلتاتسىيە قىلدى ۋە سىن ئالغۇ لېنتىلىرى بىلەن دەرس ئۆتۈلدى. ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدە بىر قېتىم ئوقۇش پۈتتۈرۈش ئىمتىھانى ئېلىنىدى. ئىمتىھان سوئاللىرىنى جۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى تەمىنلىدى، ئىمتىھان قەغىزىنى خۇڭخۇا بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى تەكشۈردى، ئىمتىھان خىزمىتىنى شايار ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى بىلەن مالىيە ئىدارىسى بىرلىكتە تەشكىللىدى.

شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 1986 - يىلدىن باشلاپ شايار ناھىيىسىدىن تولۇق كۇرستا سىرتتىن ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇش مۇددىتى 2 يىل بولۇپ ھەر يىلى قىشلىق، يازلىق تەتىل مەزگىلىدە كۇرسانتلار ئۈرۈمچى شەھىرىگە يىغىلدى، كۇرسانتلارغا شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇتقۇچىلىرى بىر ئاي كونىۋلتاتسىيە قىلىپ بەردى، كېيىن ئىمتىھان ئالدى، 1992 - يىلى تارىخ كەسپىدىكى بىر كۇرسانت ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ تولۇق كۇرس بويىچە ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومىغا ئېرىشتى، جۇغرافىيە كەسپىدىكى 2 تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىسى ھازىر ئوقۇۋاتىدۇ.

1979 - يىلى ھەر خىل كەسپىلەر بويىچە سىرتتىن ئوقۇتۇش كۇرسى، ماتېرىيال ئارقىلىق سىرتتىن ئوقۇتۇش ئۇنىۋېرسىتېتلىرىدا ئوقۇش باشلىنىپ كەتتى، يەنە بەزى ئادەملەر چاڭچۇن بوغالتىرلارنى سىرتتىن ئوقۇتۇش مەكتىپى، «مەنشى ياشلىرى» ماتېرىيال ئارقىلىق ئوقۇتۇش ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا تىزىملاتتى. بىراق ھەممىسىنىڭ ۋاقتى قىسقا بولدى، پەقەت ئوقۇتۇش ماتېرىياللىرىلا ئەۋەتىلىپ، يۈز تۇرانە دەرس ئۆتۈلمىدى، يىغىپ ئىمتىھان ئېلىنمىدى.

5. رادىئو - تېلېۋىزىيە ماتارىپى

1) شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى

شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى 1979 - يىلدىن باشلاپ شايار ناھىيىسىدىن خەنزۇ تىلى،

ماتېماتىكا كەسپىلىرى بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. ئوقۇغۇچىلارغا ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا دەرس ئۆتۈلۈپ، رادىئو ئىستانسىسى ئارقىلىق ئاڭلىتىلدى. ھەر ئوقۇش يىلى 10 ئاي قىلىپ بەلگىلىنىپ، ھەر ئوقۇش مەۋسۇمىدىكى دەرسلەردىن بىر قېتىم ئوقۇش ئاماملاش ئىمتىھانى ئېلىندى. بەلگىلەنگەن بارلىق دەرسلەرنى ئوقۇپ بولۇپ نەتىجىسى لايىقەتلىك بولغانلارغا ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى، دۆلەت ئوقۇش تارىخىنى ئېتىراپ قىلدى. شايار ناھىيىسىدە 25 ئادەم شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش دىپلومىغا ئېرىشتى.

2) شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك رادىئو مەكتىپى

بۇ مەكتەپ 1989 - يىلى قۇرۇلدى، مەكتەپ يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى بىناسىدا، مۇئاۋىن بۆلۈم دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىدىن 4 ى بولۇپ 1990 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. دېھقانچىلىق ئىقتىسادى، دېھقانچىلىق ئىلمى، باغۋەنچىلىك قاتارلىق 3 كەسىپ ئېچىلىپ، 118 ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. رادىئو ئاڭلاش، سىن ئالغۇ فىلىمى كۆرۈش ئوقۇتۇش ۋاستىسى قىلىنغاندىن باشقا يەنە مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار يۈز تۇرانە دەرس ئۆتتى، ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلىك دىپلومى تارقىتىپ بېرىلدى.

6. ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئىمتىھانى

1985 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش خىزمىتىنى تەشكىللەشكە مەسئۇل بولدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەردىن ئىمتىھان ئېلىش خىزمىتىگە ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى چوڭلار ماتارىپى ئىشخانىسى كونكرېت مەسئۇل بولدى، ئىمتىھان تولۇق كۆرس، مەخسۇس كۆرس ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم دەپ ئۈچكە ئايرىلدى. مەخسۇس كۆرس بىلەن ئوتتۇرا تېخنىكوم دەرسلىرىدىن 2 — 3 يىلغىچە، تولۇق كۆرس دەرسلىرىدىن 4 — 5 يىلغىچە ئىمتىھان بېرىپ بولۇش بەلگىلەندى. ھەر مىللەت كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى ئۆگىنىش بىلەن بىرەك بولۇش پرىنسىپى بويىچە ئوقۇش تارىخى ياش چەكلىمىسىنى قايرىپ قويۇپ ھەممىسى ئىمتىھانغا تىزىملاتتى. ھەر يىلى 2 - ئاينىڭ ئاخىرى ۋە 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن بۇرۇن 2 قېتىم ئىمتىھان ئېلىندى. ھەر مەۋسۇملۇك ئىمتىھانلارنىڭ مۇندەرىجىسى ۋە كۇن تەرتىپلەرنىڭ ھەممىسى يېرىم يىل ئىلگىرى گېزىتتە ئېلان قىلىندى ۋە ھۆججەت قىلىپ بېسىلىپ تۆۋەنگە تارقىتىلدى. ئوقۇغۇچىلار ئىمتىھان بېرىشنى تاللىغان كەسپىلەردىكى ئاممىۋى دەرسلەر بىلەن بەزى كەسپىلەردىكى ئورتاق ئاساسىي دەرسلەر بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىنىدىغان دەرس بولۇپ، ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن بىر تۇتاش ئىمتىھان ئېلىنىدى. باشقا دەرسلەردىن كەسپىلەر بويىچە ئىمتىھان ئېلىندى. 60 نومۇر ئالغانلار ئىمتىھاندا لايىقەتلىك بولدى. خەنزۇ تىلى ئەدەبىياتى، ئۇيغۇر تىلى ئەدەبىياتى، خەنزۇ تىلى، بوغالتىرلىق، قانۇن، ستاتىستىكا، ئېنگلىز تىلى قاتارلىق كەسپىلەر تەسىس قىلىندى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن 207 ئادەمنىڭ ھەممىسىنىڭ نەتىجىسى لايىقەتلىك بولۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈش گۇۋازنامىسىگە ئېرىشتى.

خەلقنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ۋە ئالىي مەكتەپلەرگە قوبۇل قىلىنماي قالغان تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلارنىڭ داۋاملىق ئۆگىنىشىگە پۇرسەت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى باشلامچى بولۇپ 1990 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى بىلەن بىرلىكتە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ كونسۇلتاتسىيە سىنىپىنى ئاچتى. ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى 7 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىنى ئاجرىتىپ سىنىپ مۇدىرى، مالىيە باشقۇرغۇچىسى، تۈرمۇشقا

بېتەكچىلىك قىلىدىغان ئوقۇتقۇچى ۋەزىپىلىرىگە قويىدى. سىنىپتا شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتتىن يۇقىرى ئۇنۋانسىغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس ئۆتتى. ئۆتتۈلگەن دەرسلەرنىڭ مەزمۇنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئالىي ماۋارىپ بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىشلەردىن ئىمتىھان ئېلىش كومىتېتى بەلگىلىگەن پەنلەرگە ئاساسەن تەسىس قىلىندى. ھەر ئوقۇش يىلى 2 مەۋسۈمگە ئايرىلدى، 1 - مەۋسۈمدە 5 - ئاينىڭ بېشىدا ئوقۇش باشلىنىپ 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئاخىرلاشتى، 2 - مەۋسۈمدە 11 - ئاينىڭ بېشىدا ئوقۇش باشلىنىپ 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا ئاخىرلاشتى. ئۇيغۇر تىل - ئەدەبىياتى، خەنزۇ تىلى كەسپىلىرى تەسىس قىلىندى. قوبۇل قىلىنغان 576 ئوقۇغۇچىنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر بولۇپ 1992 - يىلغىچە ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆچتىن ئىككى قىسىم دەرسىنىڭ ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ بولدى. ئوقۇغۇچى مەنبەسىنىڭ %80 ى شايارلىقلار بولۇپ ئۇنىڭدىن سىرت كۇچا، توقسۇ، ئاۋات قاتارلىق ناھىيىلەردىن كەلگەن ياشلارمۇ بار.

IV باب

ئوقۇتقۇچى ۋە خىزمەتچىلەر قوشۇنى

§ 1 . ئوقۇتقۇچى مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوقۇتقۇچىلارنى ئاقسۇ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئاقسۇ دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش تەمىناتى باشقا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىدىن تۆۋەن بولۇپ تۇرمۇشتا ناھايىتى قىينىلاتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ مەنبەسى ئاساسەن مۇنداق بولدى:

1) ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئوقۇتقۇچىلار قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى، ھەمدە ئۇلارنىڭ ئىدىيىسى ئۆزگەرتىلىپ سوتسىيالىستىك ماۋارىپ مېتودى ۋە ماۋارىپ تۈزۈمىگە ماسلاشتۇرۇلدى.

2) ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم كەسپىي مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئۇلارنى يۇقىرى دەرىجىلىك ماۋارىپقا مەسئۇل تارماقلار تەقسىم قىلغان. 60 - يىللاردا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇتقۇچى بولدى. بۇ تۈركۈمدىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆپىنچىسى تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شايار ناھىيىسىدىن يۆتكىلىپ كەتتى ياكى ماۋارىپ سىستېمىسىدىن ئايرىلدى.

3) خىزمەتكە قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى تولۇقلاندى. 1980 - يىلدىن كېيىن ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئېھتىياجى بولدى، يۇقىرى دەرىجىلىك باشقۇرۇش تارماقلىرى بىر تۇتاش تەشكىللەپ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ھەر خىل سەۋەبلەر بىلەن خىزمەتتىن ئايرىلغان ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملارنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن بىر تۈركۈمنى خىزمەتكە قوبۇل قىلدى.

4) خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈرۈلدى. 1979 - يىلدىن 1992 -

يىلغىچە ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ياكى ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچىلار تەربىيىلەنگەندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇلاردىن بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىپ ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈردى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە شايار ناھىيىسىدە 300 دىن كۆپرەك خەلق ئوقۇتقۇچىسى، ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىقىغا رەسمىيلەشتۈرۈلدى.

5) ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش يوللىرى ئارقىلىق ئوقۇتقۇچى قوبۇل قىلىندى. 1992 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى ئىختىساسلىقلارنى ئالماشتۇرۇش يىغىنى ئارقىلىق «بەش خىل ئالىي مەكتەپ»نى پۈتتۈرگەن 47 ئوقۇغۇچى رەسمىي ئوقۇتقۇچىلىققا قوبۇل قىلىنىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك قىينچىلىقى ھەل قىلىندى.

1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە خىزمەتتىكى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 1606گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 1320، خەنزۇ 280، باشقا ئاز سانلىق مىللەت 6. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە ئوقۇتقۇچى 1316 بولۇپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 62، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 224، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى 1030. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى قۇرۇلمىسى جەھەتتە ئالىي مەكتەپنىڭ تولۇق كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 69، مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 154، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر (تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) 1093. ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىچىدە 7 ئادەم كاندىدات ئالىي دەرىجىلىك، 191 ئادەم ئوتتۇرا دەرىجىلىك، 1312 ئادەم باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋان ئالدى.

§ 2 . ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭاش تەمىناتى

1980 - يىلدىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ماڭاش دەرىجىسى پارتىيە، ھۆكۈمەت كەسپىي ئورۇنلىرىدىكىلەر بىلەن ئوخشاش ئىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن دۆلەت ئوقۇتقۇچىلارنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى يەنىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژى يارىدەم پۇلى، زىيالىيلار يارىدەم پۇلىنى كۆپەيتىپ بەردى ۋە شۇ كىشىنىڭ ئاساسىي ماڭاشىنىڭ %10نىڭ ماڭاش يارىدەم پۇلى قوشۇپ بەردى. ئوقۇتقۇچىلىق ئىستاژى يارىدەم پۇلى ئوقۇتقۇچىلىق تارىخى 5 يىلدىن 7 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 3 يۈەن، 7 يىلدىن 10 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 5 يۈەن، 10 يىلدىن 15 يىلغىچە بولغانلارغا ھەر ئايدا 7 يۈەن، 15 يىلدىن يۇقىرى بولغانلارغا ھەر ئايدا 10 يۈەندىن قوشۇپ بېرىلدى. زىيالىيلار يارىدەم پۇلى ھەر بىر ئادەمگە ھەر ئايدا 15 يۈەن بېرىلدى. 1992 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 1812 (پېنسىيىگە چىققان، كېسەل پېنسىيىگە چىققانلار، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى، ۋاكالىتەن دەرس بەرگۈچى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلەرمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) گە يېتىپ، ئايلىق ماڭاشىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 485 مىڭ 84 يۈەنگە، ئايلىق ئوتتۇرىچە ماڭاشى 267.71 يۈەنگە يەتتى.

§ 3 . ئوقۇتقۇچىلار ساپا قۇرۇلۇشى

1. بىلىم ئاشۇرۇش، تەربىيىلەش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوقۇتقۇچى ئاز، مەكتەپلەرنىڭ تارىخى قىسقا بولغاچقا،

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش ئەھۋالىغا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. 1950 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە كەينى-كەينىدىن يۈز بەرگەن ھەرىكەتلەر سەۋەبىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىم ئاشۇرۇش خىزمىتىگە پېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەنىدى، كونكرېت ھۆججەتمۇ يوق ئىدى. 1978 - يىلدىن باشلاپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كەسپىي سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئۆستۈرۈش ھەقىقىي يوسۇندا كۈنتەرتىپكە قويۇلدى. تۈرلۈك شەكىلدىكى ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش پائالىيەتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتكە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) خىزمەتتىن ئايرىلىپ بىلىم ئاشۇرۇش

1978 - يىلدىن باشلاپ ھەر دەرىجىلىك ماۋارىپ ئىنستىتۇتلىرى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتەپلىرى كەينى - كەينىدىن ئېچىلدى، شايار ناھىيىسىدە ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى ئوقۇتقۇچىلار چوڭلار ئالىي ماۋارىپى بويىچە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانىدىن ئۆتۈپ ھەر دەرىجىلىك ماۋارىپ ئىنستىتۇتلىرىغا ياكى پېداگوگىكا ئالىي مەكتەپلىرىگە بېرىپ بىلىم ئاشۇردى. شىنجاڭ ماۋارىپ ئىنستىتۇتى، قەشقەر ماۋارىپ ئىنستىتۇتى، ئۈرۈمچى ماۋارىپ ئىنستىتۇتى، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، ئاقسۇ ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، ئونسۇ ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى، ئاقسۇ ماۋارىپ ئىنستىتۇتى قاتارلىق ئالىي مەكتەپلەر شايار ناھىيىسىدىن ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. 1992 - يىلغىچە يۇقىرىدىكى ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇش پۈتتۈرگەن تولۇق كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى 5كە، مەخسۇس كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى 75كە يەتتى، بۇ ئوقۇتقۇچىلار خىزمەت ئورۇنلىرىغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن مۇتلەق كۆپچىلىكى مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشنىڭ تايانچ كۈچلىرىدىن بولۇپ قالدى.

2) ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن ھەر خىل شەكىلدىكى ئىشتىن سىرتقى بىلىم ئاشۇرۇشلار ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىدىكى ئوقۇش تارىخى لاياقەتلىك بولمىغان ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئاز بىر قىسىم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى شىنجاڭ رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا كىردى، ئۇلار ئادەتتە ئۆزلىرى ئۆگەندى، دەم ئېلىش مەزگىلىدە ۋىلايەتلىك رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى خىزمەت پونكىتىغا يىغىلىپ قەرەللىك دەرس ئاڭلىدى. 1992 - يىلغا كەلگەندە رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دىپلومىنى ئالغان ئوقۇتقۇچى 25كە يەتتى. يەنە مەلۇم مىقداردىكى ئوقۇتقۇچىلار ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكومىلار بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئىمتىھانىغا قاتناشتى. ئۇلار خىزمەتتىن سىرت قېتىرقىنىپ ئۆگەندى. 1992 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بىر ئوقۇتقۇچى ئېنگلىز تىلى مەخسۇس كۇرس دىپلومىنى ئالدى، 8 ئوقۇتقۇچى 7 پەندىن يۇقىرى مەخسۇس كۇرس دەرسلىرىدە ئوقۇش تاماملىدى، 6 ئوقۇتقۇچى ئوتتۇرا تېخنىكوم بويىچە ئۆزلۈكىدىن ئۆگەنگۈچىلەر ئىمتىھانىنىڭ دىپلومىنى ئالدى. يەنە 3 ئوقۇتقۇچى شەنشى پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتى، جۇغراپىيە فاكۇلتېتلىرىنىڭ تولۇق كۇرس سىنىپلىرىغا قوبۇل قىلىندى.

3) قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسلىرى

شايار ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 6 قارار قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسى ئاچتى ، 210 ئوقۇتقۇچى تەربىيىلەشكە قاتناشتى. ئۇنىڭدىن باشقا شايار ناھىيىلىك 2. ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن ناھىيىلىك 3 - باشلانغۇچ مەكتەپ بىرلىشىپ 1985 - يىلى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قىسقا

مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسىنى ئاچقان بولۇپ، كۇرستا ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تىل - ئەدەبىيات دەرسلىكىنىڭ ئوقۇتۇش مېتودى ئاساسلىق ئۇگىنىش مەزمۇنى قىلىنىدى. 22 ئوقۇتقۇچى ئۇگىنىشكە قاتناشتى.

2. دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى، ئىمتىھان ئېلىش، سىناش

1983 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ نازارىتىنىڭ «ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى جەھەتتە بىلىم ئاشۇرۇش خىزمىتىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى پىكىر» نىگە ئاساسەن ناھىيىلىك ماتارىپ ئىدارىسى 1984 - يىلى دەرسلىك ماتېرىيالى ئوقۇتۇش مېتودى، ئىمتىھان ئېلىش ۋە سىناش خىزمىتىنى تەشكىللىدى، بۇ خىزمەت 1984 - يىلى باشلىنىپ 3 يىلدا تاماملاندى. خىزمەت ئوبيېكتى بولسا 1966 - يىلدىن كېيىن خىزمەتكە قاتنىشىپ ئوقۇتۇشتا قىينىلىۋاتقان ئوقۇتقۇچىلار ۋە باشقا تارماقلاردىن يۆتكىلىپ كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇتۇش پروگراممىسى ۋە دەرسلىك ماتېرىياللىرىنى چۈشىنىش ھەمدە ئىگىلەشتىكى ئەمەلىي سەۋىيىسى سىنالدى ۋە تەكشۈرۈلدى؛ ئوقۇتۇش كەسپىدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئاساسىي ئوقۇتۇش نەزەرىيىسى، ئوقۇتۇشنىڭ دائىمى تەرتىپلىرىنى چۈشىنىش ۋە تەدبىقلاش ئىقتىدارى ھەم ئوقۇتۇشتىكى ئەمەلىي ئۇنۇمى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى. تەكشۈرۈش مىللەت، پەن، باسقۇچلار بويىچە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپ تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا دەرسلىرى تۆۋەن ۋە يۇقىرى يىللىق دەپ 2 ئوقۇش باسقۇچىغا ئايرىلدى. تولۇقسىز، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر تولۇقسىز ۋە تولۇق ئوتتۇرا دەرسلىرى بويىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. باشلانغۇچ مەكتەپ باسقۇچىدىكى ئىمتىھان شايار ناھىيىسىدە ئېلىنىدى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ باسقۇچىدىكى ئىمتىھان مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئاقسۇدا بىر تۇتاش ئېلىنىدى. شايار ناھىيىسىدىن دەرسلىك ماتېرىيال، ئوقۇتۇش مېتودى ئىمتىھانىغا 630 ئوقۇتقۇچى قاتناشتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 605 ئوقۇتقۇچى لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئالدى.

3. ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئىمتىھانى

1987 - يىلى ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن كەسپىي جەھەتتە لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئىمتىھانى ئېلىنىدى، ئىمتىھانغا ئوقۇش تارىخى تەلەپكە ماس كەلمىگەن ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە يەسلى ئوقۇتقۇچىلىرى قاتناشتى. ئىمتىھان مىللەت، پەن، باسقۇچلارغا بۆلۈپ ئېلىنىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى 3 دەرستىن يەنى «ماتارىپ ئىلمى»، «پسىخولوگىيە» دەرسلىرىدىن تولۇق، تىل - ئەدەبىيات، ماتېماتىكا دەرسلىرىدىن بىرنى تاللاپ، باشقا پەنلەردىن بىرنى تاللاپ (تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، سىياسەت، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، تەنتەربىيە قاتارلىقلار شۇنىڭ ئىچىدە) ئىمتىھان بەردى. ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى تىل - ئەدەبىيات، سىياسەت، تارىخ، ئىنگلىز تىلى، مۇزىكا، گۈزەل سەنئەت، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، جۇغراپىيە، تەنتەربىيىدىن ئىبارەت 11 پەندىن ئىمتىھان بەردى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر پەن ئىمتىھانىدا 3 تىن يۇقىرى كەسپىي دەرستىن ئىمتىھان بەردى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ھەر پەن ئىمتىھانىدا 4 تىن يۇقىرى كەسپىي دەرستىن ئىمتىھان بەردى. ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى 1988 - يىلدىن باشلاپ كەسپىي جەھەتتە لايىقەتلىك گۇۋاھنامىسى ئېلىش ئىمتىھانىغا قاتناشتى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 43 ئوقۇتقۇچى بۇ ئىمتىھاندىن ئۆتتى.

V باب

ماتارىپ ياشقۇرۇش

§ 1 . ماتارىپ ئاپپاراتلىرى

1 . شايار ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ماتارىپ بۆلۈمى

مىنگونىاڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە ماتارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئاپلىمىت ئەزىمەتتوق تۇنجى بۆلۈم باشلىقى بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ماتارىپ بۆلۈمىگە پەقەت بىر بۆلۈم باشلىقلا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ھاكىمنىاڭ ناھىيەدىكى مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشىغا يارەملىشەتتى ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى ماسلاشتۇرۇش قاتارلىق تەشكىلىي خىزمەتلەرنى ئىشلەيتتى. بۆلۈم باشلىقىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرسەتكەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى ۋەزىپىگە قويۇاتتى. مىنگونىاڭ 32 - يىلى (1943- يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتىنىاڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن مۇپەتتىش بۆلۈم ئەزاسىدىن بىرى كۆپەيتىلدى. مۇپەتتىش بۆلۈم ئەزاسىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كۆرسەتكەندىن كېيىن ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتى ۋەزىپىگە تەيىنلەيتتى. كېيىن ستاتىستىكىچىدىن بىرى كۆپەيتىلدى.

2 . شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ماتارىپ بۆلۈمىدىن ئىلگىرىلا بار ئىدى. ئۇنىڭغا شىنجاڭ ماتارىپ نازارىتى رەھبەرلىك قىلاتتى، كېيىنچە ماتارىپ بۆلۈمىگە قارايدىغان بولدى. بىراق بۇ ئۇيۇشما مۇستەقىل مەكتەپ قۇرۇش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ خىراجەتنى يەرلىك ئۆزى تەييارلايتتى. مەكتەپ قۇرۇشتىن سىرت يەنە قوشۇمچە جەمئىيەت تەربىيىسى، ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋە باشقا خەلق مەدەنىيىتى پائالىيەتلىرىنى يولغا قويۇاتتى.

3 . شايار ناھىيىلىك مىللىي ماتارىپ تەتقىقات جەمئىيىتى

شايار ناھىيىلىك مىللىي ماتارىپ تەتقىقات جەمئىيىتى مىنگونىاڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) نىاڭ دەسلىپىدە قۇرۇلدى. بۇ ئۇيۇشما ئاممىۋى تەشكىلاتقا ئوخشاش ئورۇن بولۇپ، مىللىي ماتارىپنى ئىلگىرى سۈرۈش ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىاڭ كەسپىي بىلىم ئاشۇرۇشىغا مەسئۇل بولۇش، ماتارىپ كەسپىي پىلانىنى تۈزۈش، ماتارىپ خىراجىتىنى توپلاش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئۇيۇشما تۇنجى باشلىقلىقىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ھاكىم ئابدۇللا ئىسمايىل ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ئۇيۇشما ئەزالىرىدىن ئا لياڭشى (ماتارىپ بۆلۈم باشلىقى)، روزى (مۇپەتتىش)، تۇردى (مەكتەپ مۇدىرى)، ئىمىن (مەكتەپ مۇدىرى)، سېپىيە (مەكتەپ مۇدىرى)، ھىممەت (مەدەنىيەت ئىشلىرىنى بېجىرگۈچى) قاتارلىقلار بار ئىدى. مەزكۇر تەشكىلات جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە ئىزچىل مەۋجۇت ئىدى.

يۇقىرىقىدەك ئاپپاراتلاردىن سىرت 40 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يەنە خەلق ماۋارىپ يۇرتى تەسىس قىلىندى.

4. شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ماۋارىپ مەمۇرىي ئاپپاراتلىرى

1950 - يىل 3 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى ھەمدە ماۋارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىدىكى ئادەتتىكى ماۋارىپ، چوڭلار ماۋارىپى ۋە مەدەنىيەت خىزمىتىنى ئاساسلىق باشقۇردى. رايونلاردا مەدەنىي ماۋارىپ يارەمچىسىدىن بىرى قويۇلدى. ناھىيىلىك ماۋارىپ بۆلۈمى ناھىيە بويىچە ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى 13 باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە ئۆيۈشما باشقۇرۇشىدىكى 7 باشلانغۇچ مەكتەپنى تەرتىپكە سالدى، ئۆزگەرتتى. بىرىنچىدىن، بۇ بۆلۈم كونا جەمئىيەتتىن قالغان ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە سوتسىيالىستىك ئىدىيە تەربىيىنى يولغا قويۇپ، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى سوتسىيالىستىك ماۋارىپ ئىدىيىسى، ماۋارىپ مېتودىغا تەدرىجىي ماسلاشتۇردى. ئىككىنچىدىن، ئىسلام دىنى ساۋاتلىرى، ئۇچ مەسلەك قاتارلىق كونا دەرسلىك ماتېرىياللىرى ۋە دەرسلىكلەرنى بىكار قىلدى. ئۈچىنچىدىن، مەكتەپلەردە مەكتەپ ئىشلىرى ھەيئىتى، ئىقتىساد ھەيئىتى، ئوقۇغۇچى ھەيئىتى، ئاتا - ئانىلار ھەيئىتى قاتارلىقلارنى تەشكىللىدى ۋە قۇردى، خىزمەت نىزامنامىسى تۈزۈپ چىقتى. كونىچە مەكتەپ ئىستىلى، مەكتەپ تۈزۈلمىرىنى ئۆزگەرتتى.

1954 - يىلى ماۋارىپ بۆلۈمى مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا مۇپەتتىش چوڭلار ماۋارىپى، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش، مالىيە، كادىرلار ئىشلىرى ۋە ئارخىپ باشقۇرۇش قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. 1961 - يىلى مەدەنىيەت، ماۋارىپ، سەھىيە بىرگەۋدە قىلىندى، مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1969 - يىلى شايار ناھىيىسىدە ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى، ئەسلىدىكى مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە بۆلۈمى مەدەنىيەت- سەھىيە گۇرۇپپىسىغا ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىل 1 - ئايدا يەنە مەدەنىيەت - ماۋارىپ گۇرۇپپىسى بىلەن سەھىيە گۇرۇپپىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1977 - يىلى نامى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت مەدەنىيەت - ماۋارىپ ئىشخانىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1980 - يىلى مەدەنىيەت - ماۋارىپ بۆلۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلى مەدەنىيەت بىلەن ماۋارىپ ئايرىلىپ مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن ماۋارىپ ئىدارىسى ئايرىم تەسىس قىلىندى. ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىش ئورنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىن ناھىيىلىك 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئۈدۈلىدىكى بىر يۈرۈش ئىككى قەۋەتلىك خىزمەت بىناسىغا يۆتكەلدى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ماۋارىپ ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا، مۇپەتتىش ئىشخانىسى، ئادەتتىكى ماۋارىپ بۆلۈمچىسى، سىياسىي ماۋارىپ بۆلۈمچىسى، كادىرلار ئىشلىرى بۆلۈمچىسى، چوڭلار ماۋارىپ ئىشخانىسى، ماۋارىپ تەتقىقات ئىشخانىسى، ئىقتىسادىي مۇپەتتىشلىك ئىشخانىسى، مالىيە ئىشخانىسى ۋە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشنى باشقۇرۇش ئىشخانىسى قاتارلىق كەسپىي ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى. 1985- يىلى بەلگىلەپ بېرىلگەن شتات 35 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە 8 مەمۇرىي شتات بار ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئىش ئورنىدىكى ئادەم 30 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۈيغۇر 24، خەنزۇ 5، خۇيزۇ بىتر، ئىشچى 6.

ناھىيىدىن تۆۋەن يېزا، مەيدانلارنىڭ ماۋارىپ باشقۇرۇش تارماقلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق: 1968 - يىلدىن ئىلگىرى يېزا، مەيدانلاردا پەقەت ماۋارىپ يارەمچىسىدىن بىرى قويۇلغانىدى، ماۋارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلغانلىقتىن 1968 - يىلدىن كېيىن يېزا، بازار، مەيدانلاردا مەدەنىيەت - ماۋارىپ گۇرۇپپىسى ياكى مەدەنىيەت- ماۋارىپ ئىشخانىسى قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ گۇرۇپپا، ئىشخانىلار بۆلۈمچە دەرىجىلىك كەسپىي ئورۇن بولۇپ ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى بىۋاستە رەھبەرلىك قىلدى. مەدەنىيەت - ماۋارىپ گۇرۇپپىسىغا بىر گۇرۇپپا باشلىقى، بىر چوڭلار ماۋارىپى كادىرى، بىر بوغالتىر، بىر كاسسىر قويۇلدى. 1984 - يىلى مەدەنىيەت،

ماۋارىپ ئاپپاراتلىرى ئايرىم تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن يېڭا ـ مەيدانلاردىكى مەدەنىيەت ـ ماۋارىپ گۈرۈپپىلىرى ماۋارىپ گۈرۈپپىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، 1992 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىش ئورنىدىكى كادىر 35 بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر 34، خەنزۇ بىر.

چوڭلار ماۋارىپ ئاپپاراتلىرىنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولدى: جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شايار ناھىيىلىك چوڭلار ماۋارىپ ئاپپاراتى «قىشلىق ئوگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتى» دىن «دېھقان ـ چارۋىچىلار ماۋارىپ كومىتېتى» غا ئۆزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى باشلانغاندىن كېيىن دېھقان ـ چارۋىچىلار ماۋارىپ كومىتېتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1980 ـ يىلى دېھقان ـ چارۋىچىلار ماۋارىپ كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1984 ـ يىلى «شايار ناھىيىلىك چوڭلار ماۋارىپ كومىتېتى» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئىش بېجىرىش ئورنى ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسىدە تەسىس قىلىندى.

§ 2 . ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باشلانغۇچ مەكتەپلەردە مەجبۇرىيەت ماۋارىپى يولغا قويۇلدى، ئومۇمەن 7 ياشقا توشقان بالىلارنىڭ ھەممىسى مەكتەپكە كىردى.

1953 ـ يىلدىن 1966 ـ يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانى يولغا قويۇلۇپ ئەلالىرى تاللىنىپ قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ مالىمانچىلىقىدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىمتىھانى ئېلىش تۈزۈمى بىكار قىلىندى؛ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆرلەپ ئوقۇشىدا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ـ ئوتتۇرا دېھقانلار كۆرسىتىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1977 ـ يىلى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئىمتىھان ئېلىش، ئەلالىرىنى تاللاپ قوبۇل قىلىش تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆرلەشتە خەنزۇ مەكتەپلىرىدە تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، ئىنگلىز تىلى ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە خەنزۇ تىلى دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى، ئۇيغۇر مەكتەپلىرىدە تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا ۋە خەنزۇ تىلى دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتىن تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆرلەشتە سىياسەت، تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، فىزىكا، خىمىيە، ئىنگلىز تىلى (ئۇيغۇرلار خەنزۇتىلىدىن) دەرسلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىندى. 1990 ـ يىلدىن ئىلگىرى ئادەتتىكى ئەھۋالدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا سوئال چىقىرىش، تەكشۈرۈش، قوبۇل قىلىشنى مەكتەپلەر ئۆزى بېجىرەتتى. كېيىنچە ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسى بىر تۈتاش سوئال چىقىرىپ، بىر تۈتاش تەكشۈرۈشكە تەشكىللىدى، ئاندىن ناھىيىلەر ئۆزىنىڭ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش سانىغا ئاساسەن قوبۇل قىلىش نومۇر چېكىنى بېكىتىدىغان بولدى. ئوتتۇرا تېخنىكومىلار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بىر تۈتاش سوئال چىقىرىش، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسى بىر تۈتاش ئىمتىھان ئېلىش، تەكشۈرۈش، ئاپتونوم رايونلۇق ماۋارىپ كومىتېتى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى قوبۇل قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. تېخنىك ئىشچىلار مەكتەپلىرىگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا ئاپتونوم رايون بىر تۈتاش سوئال چىقىرىش، ۋىلايەتلىك ئەمگەك باشقارمىسى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش، تەكشۈرۈش، ئاپتونوم رايونلۇق ئەمگەك نازارىتى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش ئىشخانىسى قوبۇل قىلىش چارىسى قوللىنىلدى.

ئالىي مەكتەپ ئىمتىھانىدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى دۆلەت ئىمتىھان سوئالىنى بىر تۈتاش چىقارغاندىن كېيىن ئىمتىھان ئېلىشنى ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى بىلەن ۋىلايەتلىك ماۋارىپ باشقارمىسى تەشكىللەيتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، كەمبەغەل

دېھقان، تۆۋەن - ئوتتۇرا دېھقانلار، ئىشچى، دېھقان، ئەسكەرلەرنى ئۆزئۆزىدىن ئوقۇشقا «كۆرسىتىش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. 1977 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. 1984- يىلدىن ئىلگىرى ئىمتىھان نۆقتىسى شايار ناھىيىسىدە تەسىس قىلىنغانىدى. 1984 - يىلدىن باشلاپ شايار، توقسۇ، كۆچا، باي ناھىيىلىرى بىر ئىمتىھان رايونى قىلىنىپ، ئىمتىھان نۆقتىسى كۆچا ناھىيىسىگە تەسىس قىلىنىدى، ئىمتىھان ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە كومىسسىيەلەرنى تەشكىللەشكە ۋىلايەتلىك ماتارىپ باشقارمىسى مەسئۇل بولدى، سوئالنى دۆلەت بىر تۇتاش چىقاردى، ئىمتىھان قەغىزىنى تەكشۈرۈش، نومۇر قويۇش، قوبۇل قىلىشنى ئاپتونوم رايون تەشكىللىدى.

1983 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ ئىمتىھان بەرگۈچى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىر تۇتاش ئىمتىھاندىن ئىلگىرى تەييارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىشنى بەلگىلىدى، تەييارلىق ئىمتىھاندىن ئۆتكەنلەر ئاندىن مەملىكەتلىك بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتنىشالايدىغان بولدى. 1991 - يىلى تەييارلىق ئىمتىھان تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئومۇمەن شۇ يىلى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە ئوخشاش ئوقۇش تارىخىغا ئىگە جەمئىيەتتىكى ياشلارنىڭ ھەممىسى بىر تۇتاش ئىمتىھانغا قاتناشتۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن شايار ناھىيىسى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا 1300دىن ئارتۇق ئىختىساس ئىگىسىنى يېتكۈزۈپ بەردى.

§ 3 . خىراجەت

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ماتارىپ خىراجىتى ئاساسەن تۆۋەندىكى ئىككى تەرەپتىن كېلەتتى: (1) يەرلىك مالىيىدىن ئاجرىتىلغان پۇلنى ناھىيىدىكى مەكتەپلەر ئىشلىتەتتى؛ (2) ئۈيغۇر ئۈيۇشمىسىدىن ئاجرىتىلغان پۇلنى ئۈيۇشما باشقۇرۇشىدىكى مەكتەپلەر ئىشلىتەتتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ماتارىپ خىراجىتىنىڭ كۆپ قىسمىنى يۇقىرى دەرىجىلىك ئاساسلىق تارماقلار ئاجرىتىپ بېرىدىغان بولدى، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەر ماتارىپ خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەھمىيەت بېرىپ، ماتارىپ خىراجىتىنى كۆپ يوللار بىلەن يىغىش تەدبىرىنى قوللىنىپ، ماتارىپ خىراجىتىنى يىلمۇ يىل كۆپەيتتى. ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى پىلانغا ئاساسەن ماتارىپ خىراجىتىنى ئۆز ۋاقتىدا ئاجراتقاندىن سىرت، يېزا - بازارلارمۇ ھەر يىلى يېزا (بازار) ماتارىپ ئىشلىرىغا خىراجەت ئاجرىتىپ بەردى. ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى مەكتەپ باشقۇرۇشقا ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن پۇل ئىئانە قىلىش ئەۋج ئېلىپ ئادەتكە ئايلىنىپ، ھەر يىلى مەلۇم ساندىكى مەبلەغ تەييارلىنىپ ماتارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. ناھىيىنىڭ زاپاس مالىيە كۈچى بىلەن خام چوت سىرتىدىكى كىرىمنىڭ بىر قىسمىمۇ ماتارىپ ئىشلىرىغا ئىشلىتىلدى. دۆلەت باج سىياسىتىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن 1989 - يىلدىن باشلاپ ماتارىپ ئىشلىرى قوشۇمچە بېجى ئېلىنىپ ھەممىسى ماتارىپقا ئىشلىتىلدى. يۇقىرىقى تەدبىرلەر ئارقىلىق شايار ناھىيىسى ماتارىپ خىراجىتىنىڭ يىلمۇ يىل ئېشىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. شايار ناھىيىسىنىڭ ماتارىپقا سالغان مەبلىغى ئاممىدىن يىغىلغان مەكتەپ باشقۇرۇش سوممىسى، ئوقۇغۇچىلارغا توغرا كېلىدىغان ماتارىپ خىراجىتى ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى بولدى. 1990 - يىلدىن 1992 - يىلغىچە ئوتتۇرىچە ماتارىپ سېلىنمىسى 1990 - يىلى 45.52 يۈەن، 1991 - يىلى 38.16 يۈەن، 1992 - يىلى 49.04 يۈەندىن توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى ماۋارىپ خراجىتىنىڭ بىر قانچە يىللىق كېلىش مەنبەسى ئەھۋالى

جەدۋەل: 17 — 9

بىرلىكى: تۇمەن يۈەن

تۈرى / يىللار	مالىيەدىن ئاجرىتىلىغان پۇل	ناھىيىنىڭ زاپاس مالىيە كۈچى بىلەن تاشقى كىرىم خام چوتىدىن ماۋارىپقا ئىشلىتىلگەنى	ئاساسىي قۇرۇلۇش خراجىتى	بېزا (بازار) مالىيە كۈچىدىن ماۋارىپ ئۈچۈن ئىشلەتكەن تىلگىنى	خەلق ئادەمنىڭ مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ ئاچقىنى	ماۋارىپ قوشۇمچە خراجىتى	تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن كۆپ قوشتىن قەلىنغان كىرىم	جەمئىي
1979	111							
1980	160		6					
1981	172.1							
1982	207							
1983	234.6		8					
1984	329		64					
1985	316		27.5					
1986	306		19					
1987	412.6		71					
1988	459.7		74.6				15.3	
1989	461.6		29				25.2	
1990	658.2	53.83	147	529.2	87	67.71	38.1	1581.04
1991	564	54.95	25	550.9	11.5	55.91	35.6	1297.86
1992	731.86	50	28	664.3	2.7	64.65	46.8	1588.31
1993	819		20					

1990 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ماۋارىپ خراجىتى 322.06 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ خراجىتى 224.37 يۈەنگە يەتتى. 1991 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ماۋارىپ خراجىتى 306 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ماۋارىپ خراجىتى 160.22 يۈەنگە يەتتى. 1992 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ماۋارىپ خراجىتى 408 يۈەنگە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە ماۋارىپ خراجىتى 204 يۈەنگە يەتتى.

1958 - يىلى تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، شۇ يىلى 905 مو يەرگە ھەر خىل زىرائەت تېرىلدى، مەھسۇلات ھوسۇلى 88 مىڭ 336 جىڭغا، تۇرلۇك قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 4692 يۈەنگە يەتتى. 1959 - يىلى مەكتەپلەر 3940 مو يەردە تېرىقچىلىق

قىلدى، ئاشلىق ھوسۇلى 118 مىڭ 200 جىڭغا، قوشۇمچە كەسىپ كىرىمى 9371 يۈەنگە يەتتى. 1960 - يىلى مەكتەپلەر 4 زاۋۇت (ياغاچچىلىق زاۋۇتى بىر، تىككۈچىلىك زاۋۇتى بىر، ئوغۇت زاۋۇتى 2)، 6 دېھقانچىلىق مەيدانى قۇردى. 1961 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلاندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش ئورۇنلىرى توختاپ قالغاندى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە «ماڤارىپ ئىنقىلابى»، «ئىشكىنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش» قاتارلىق «سول» چىل سىياسەتلەر تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇشنىڭ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئەھمىيىتىنى يوقاتتى.

1979 - يىلدىن باشلاپ تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش توغرا ئىزغا سېلىنىدى. شۇ يىلى مەكتەپلەر ئۆز پېرىنسىپىغا ئاساسەن دېھقانچىلىق مۇڭاپىق بولسا دېھقانچىلىق بىلەن، سانائەت مۇڭاپىق بولسا سانائەت بىلەن، چارۋىچىلىق مۇڭاپىق بولسا چارۋىچىلىق بىلەن، سودا مۇڭاپىق بولسا سودا بىلەن شۇغۇللاندى. 1992 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئىشلەپچىقىرىش بازىسى 21 مىڭ 905 موغا، 3 - كەسىپ مۇلازىمەت نۇقتىسى 5كە، چارۋا مال 800 تۇياقتا، مېۋىلىك باغ 392.7 موغا، ئومۇمىي كىرىم 420 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ھەر بىر سىنىپنىڭ تېرىلغۇ يېرى 2 موغا، ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى ھەربىر سىنىپنىڭ تېرىلغۇ يېرى 5 موغا يەتتى. كېنىشكا تارقىتىش، باج، سۇ پۇلى قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ ئېتىبار بېرىلىپ، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش خىزمىتىنىڭ تەرەققىياتىغا كۈچلۈك مەدەت بېرىلدى.

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

ئون سەككىزىنچى قىسىم

پەن - تېخنىكا

شايار ناھىيىسىدە ئەسلىدە پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى. خەلق ئارىسىدىكى قول ھۈنەرۋەنچىلىكنى نەجىپ بەگلەر باشقۇرسىمۇ، ئۇلار باج ئېلىش، كەسىپكارلارنى تىزىملاش ئىشلىرىنىلا قىلاتتى. ھۆكۈمەت ھۈنەر يېڭىلاش، سايمان - جابدۇقلارنى تەتقىق قىلىپ ياساش، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلاش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسىنى باشقۇرمايتتى، كەشپىيات، ئىجادىيەت ئىشلىرىدىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى بولمايتتى. ئەينى ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتىن باشقا، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، قاداقچىلىق، كۆنچىلىك، كىگىزچىلىك، گىلەمچىلىك دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى خەلق ئارىسىدا بولاتتى، كەسىپكارلار ئۆزلىرى تەتقىق قىلىپ ياسايتتى ياكى كېڭىشىپ ئىش قىلاتتى، شاگىرت تەربىيىلەپ ھۈنىرنى ئۆزلادىلارغا قالدۇراتتى. تەبىئىي دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق جەھەتتە پەن - تېخنىكا ئۈستىدە ئىزدىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز ئىدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت مەخسۇس پەن - تېخنىكا كادىرلىرىنى تەربىيىلەپ، ناھىيە، يېزىلاردا پەن - تېخنىكا تورى بەرپا قىلدى، پەن - تېخنىكا قوشۇنى كىچىكلىكتىن زورىيىپ، كۈنسېرى كۈچەيدى، پەن - تېخنىكا ئىشلىرى بىلەن پەن - تېخنىكا خادىملىرىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى كۈنسېرى مۇكەممەللەشتى، ناھىيىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالى كۆزدە تۇتۇلۇپ ئېلىپ بېرىلغان پەن - تېخنىكا خىزمىتى كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى ھەمدە بۇ جەھەتتە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى.

I باب

ئاپپاراتلار

§ 1 . پەن - تېخنىكىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى

1. شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى

بۇ ئورۇن 1960 - يىل 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قۇرۇلدى، 1963 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، 1976- يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ناھىيىنىڭ پەن - تېخنىكىغا دائىر تەتقىقات ئىشلىرىنى تۈر قىلىپ تۇرغۇزۇش، نەتىجىلەرنى باھالاپ بېكىتىش، پەن - تېخنىكا ئۇچۇرلىرىنى ئالماشتۇرۇش، يېڭى

تېخنىكىلارنى كېڭەيتىش شۇنداقلا ئۇلۇچەم باشقۇرۇش، يەر تەۋرەشنى مۇلچەرلەشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەتنىڭ فۇنكسىيىلىك تارمىقى بولۇپ، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ تەدبىر بەلگىلىشىدە ۋە سانائەت، يېزا ئىگىلىكىدە تۈرتكىلىك رول ئويناندى. ئەڭ مۇھىمى، جەمئىيەتتە قولغا كەلتۈرۈلگەن پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كىرگۈزۈپ، كەڭ ئاممىنى بۇ مۇۋەپپەقىيەتلەردىن ئەملىي پايدىلىنىشقا يېتەكلەپ، پەن-تېخنىكىنى ئىشلەپچىقىرىش كۈچىگە ئايلاندۇردى. ناھىيىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىكى، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتى ئۈچۈن تۈرتكىلىك رول ئويناندى. 1993 - يىلىغا كەلگەندە شتاتتىكى خادىمى 5 كە يەتتى، ماتېرىيال بۆلۈمى بار بولدى، بۇ بۆلۈمدە ساقلانغان پەن - تېخنىكىغا دائىر كىتاب 3151 پارچىگە يەتتى.

1982 - يىلى پەن- تېخنىكا كومىتېتىنىڭ قارىمىقىدا پەن - تېخنىكا ئاخبارات مۇلازىمەت گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ گۇرۇپپىغا بىر مەخسۇس مۇئاۋىن مۇدىر مەسئۇل بولدى. بۇ گۇرۇپپىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ناھىيىدىكى پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلاپ، ئۇلايەتلىك ئاخبارات پونكىتىغا ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارغا يوللاشتىن ئىبارەت بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئالاقىدار ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ پەن-تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىشقا دائىر بىلىملىرىنى ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئېھتىياجىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاممىغا قىسقىچە تونۇشتۇردى. 1980 - يىلى «پەن - تېخنىكا بازىرى» ناملىق تام گېزىتى ئىشلەپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىكىدە مەسلىھەتچىلىك ۋە تۈرتكىلىك رول ئويناندى، بۇنىڭغا ئاممىنىڭ ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى، ئامما بۇ گېزىتنى «پەن - تېخنىكا مەپىسى» دەپ ئاتاشتى، 1983 - يىلى «نۇر گېزىتى»دە مەزكۇر گېزىت توغرىسىدا ماقالە ئېلان قىلىنىپ، خېلى يۇقىرى باھا بېرىلدى. مۇشۇ ئاساستا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 16 فورماتلىق «پەن - تېخنىكا ئاخباراتى» چىقىرىلدى، ئۇنىڭ ھەربىر سانىدا بىر ياكى 2 - 3 ئىش ئېلان قىلىنىدى.

2. شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

بۇ جەمئىيەت 1982 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇ پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرىنىڭ ئاممىۋى تەشكىلاتى بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ۋاستىسى، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتىكى ياردەمچىسى بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شتاتتىكى خادىمى 4 كە يەتتى. 1984 - يىلدىن باشلاپ 16 ئىلمىي جەمئىيەت ۋە جەمئىيەتنىڭ 196 ئەزاسىغا باشچىلىق قىلدى ھەمدە ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرى قۇرۇلتىيىنى ئاچتى.

§ 2. پەن - تېخنىكىنى تەتقىق قىلىش ۋە كېڭەيتىش ئاپپاراتلىرى

1. شايار ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

بۇ پونكىت 1955 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، 4 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. 1958 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلىپ، دېھقانچىلىق بۆلۈمچىسى قىلىندى. 1966 - يىل 8 - ئايدا دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، ئۇرۇقچىلىق پونكىتى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مېتېئورولوگىيە پونكىتى، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى بىرلەشتۈرۈلۈپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكىتى قىلىندى، پونكىت ئورنى مال دوختۇرلۇق پونكىتىدە بولدى. 1972 - يىلى مېتېئورولوگىيە پونكىتى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق پونكىتىدىن ئايرىلىپ چىقتى، دېھقانچىلىق تېخنىكا

پونكىتى تېرەك كوچىسىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدىكى جەنۇب شىمال يۆنىلىشىدە سىلىنغان يېڭى ئورنىغا كۆچۈپ، شۇ يەردە ئىش باجىرىدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا پونكىت نامى شايار ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك يەن تەقسىمات ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. 1985 - يىلى پونكىت ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، پونكىتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 18 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت 7، ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 3، ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 5. پونكىت قارمىقىدا ئۆسۈملۈك ئاسراش گۇرۇپپىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكىسى گۇرۇپپىسى، ئالاھىدە مەھسۇلاتلار گۇرۇپپىسى، ئۇنۇمبەرسال گۇرۇپپا قاتارلىق كەسپىي گۇرۇپپىلار ۋە 6 ئاساسىي قاتلام دېھقانچىلىق يەن - تېخنىكا پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1987 - يىل 10 - ئايدا پونكىت بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 60 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە مىللىي 32، ئالىي ئاگرونوم بىر، ئاگرونوم 2، يارەمچى ئاگرونوم 3، تېخنىك 7؛ 1993 - يىلغا كەلگەندە ئۆسۈملۈك ئاسراش بۆلۈمى، تۇپراق ئانالىز قىلىش بۆلۈمى، خىمىيەۋى ئوغۇت بۆلۈمى، پىلىچىلىك - ئۇجمىچىلىك بۆلۈمى، زىرائەت ئۆستۈرۈش بۆلۈمى، باغۋەنچىلىك - كۆكتاتچىلىق بۆلۈمىدىن ئىبارەت 6 كەسپىي بۆلۈم ۋە بىر لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى.

2. شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى

1973 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇق دەريا كەنتىدە شايار ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، سۈپەتلىك زىرائەت ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈشنى ئاساس، سورت ياخشىلاش، يېڭى سورت يېتىشتۈرۈشنى قوشۇمچە قىلاتتى. 1976 - يىل 10 - ئايدا مەيدان بويىچە 103 نوپۇس، 550 مو تېرىلغۇ يەر بار بولدى، ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە ئۇيغۇرلار 33؛ 1983 - يىل 11 - ئايدا يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ شتابى يېڭى بوزيەر دېھقانچىلىق مەيدانى تۇرۇشلۇق ئارالتام كەنتىگە يۆتكەلدى ھەم بۇ مەيدانىنىڭ يېرى ۋە مال - مۈلكىگە ئىگە بولدى. ئەسلىدىكى مەيدان شتابى 1 - ئەترەت، ئارالتام كەنتى 2 -، 3 -، 4 -، 5 - ئەترەت دەپ 4 ئەترەتكە ئايرىلدى. 1987 - يىلى ئۇرۇقچىلىق مەيدانىنىڭ نوپۇسى 641 گە يەتتى. مەيدانىنىڭ ئاساسلىق كەسپى بۇغداي، كېۋەز ئۇرۇقلىرىنى ساپلاشتۇرۇپ، ناھىيىنى سۈپەتلىك ئۇرۇق بىلەن تەمىنلەشتىن ئىبارەت بولدى.

3. شايار ناھىيىلىك چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق پونكىتى

بۇ پونكىت 1949 - يىل 10 - ئايدا قۇرۇلدى، شۇ چاغدا 2 خىزمەتچىسى بار ئىدى، پونكىتنى كەسپىي جەھەتتىن كۆچا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتى، مەمۇرىي جەھەتتىن شايار ناھىيىسى باشقۇراتتى. 1952- يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمىگە قارىدى. 1966 - يىل 5- ئايدا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ خىزمەتچى خادىمى 27 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 20. پونكىت قارمىقىدا 8 ئاساسىي قاتلام مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلار ئاساسلىقى چارۋا ماللارنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش، پادىلاردىكى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش، تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلىدى. 1976 - يىل 10 - ئايدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 30 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئىشچى - خىزمەتچى 28، ئۇلار ئاساسلىقى مال دوختۇرلۇق خادىملىرىنى تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيەلەش، يەم - خەشەك پىششىقلاش، چارۋا ماللارنى تاللاپ بېقىش، قاراكۆل ئەلتېرە قويى، نەسىللىك ئۆچكە، تىۋىت ئۆچكىسى، سۇت - گۆش كالىلىرىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ پونكىتتا چارۋا كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، چارۋىلاردا دائىم، كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر داۋالاندى. 1984 - يىلى بۇ پونكىتتا چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى، جەمئىيەتكە 73 ئەزا قوبۇل قىلىندى. 1987 - يىل 10 - ئايدا پونكىت قارمىقىدا 10 ئاساسىي قاتلام مال دوختۇرلۇق پونكىتى قۇرۇلدى، بۇلار چارۋىچىلىق - مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ ئاساسىي قاتلام ئورۇنلىرى ھېسابلىنىدۇ.

4. شايار ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى

1971 - يىلى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مۇلازىمەت پونكتىدىن بىرقىسىم كەسىپلەر ئايرىپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسى قۇرۇلدى، ئۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا دائىر كەسپىي ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. 1976 - يىل 10 - ئايدا فېرمىنىڭ نوپۇسى 240 تىن ئاشتى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر بولۇپ، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. نەسىللىك چارۋىلاردىن سىمېنتال كالىسى، ئىلى ئېتى، ساپ ئەلتەبرە قويى، تىۋىت ئۆچكىسى، سۇت ئۆچكىسى بار، بۇ پونكىت نەسىل ياخشىلايدىغان ئىسفېرما بىلەن تەمىنلەيدۇ.

5. شايار ناھىيىلىك ئوتلاق پونكىتى

بۇ پونكىت 1978 - يىل 1 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ چارۋىچىلىققا ئائىت كەسپىي ئورۇن. 1980 - يىلى پونكىت ئورنى 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن جەرەنلىك ئۆستىڭىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە يۆتكەلدى. 1987 - يىل 10 - ئايدا گۈلباغ يېزىسى بىلەن تارىم يېزىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى كەتمەن دېگەن جايغا يۆتكەلدى. بۇ پونكىتتا 106 ئىشچى - خىزمەتچى، 4910 مو تېرىلغۇ يەر، بىر تراكتور، بىر توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى بار. بۇ پونكىتنىڭ ۋەزىپىسى ئاساسەن ئوتلاقنى ئىلمىي، مۇڭايىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

6. شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى

بۇ پونكىت 1958 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ كەسپىي ئورۇن بولۇپ، ئورنى كىچىك گۈلباغدا، شۇ چاغدا 4 ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى. بۇ پونكىتنى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى باشقۇردى. 1959 - يىل 9 - ئايدا كەسىپ دائىرىسى كېڭەيتىلىپ، نامى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە مۇلازىمەت پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1966 - يىلى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى، 3 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، كەسپى ئاساسلىقى ھاۋارايىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى كۆزىتىش، خاتىرىلەش، ھاۋارايىدىن توغرا مەلۇمات بېرىش، ھاۋارايىنىڭ تۈيۈقسىز ئۆزگىرىشىدىن ناھىيىگە كېلىدىغان ئاپەتنى ئالدى يۇقىرى چەكتە ئازايتىشتىن ئىبارەت. 1976 - يىل 10 - ئايدا 1500 — PC تىپلىق ھېسابلىغۇچتىن بىرى، يۇقىرى چاستوتىلىق تېلېفوندىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى. 1987 - يىل 10 - ئايدا پونكىتتىكى ئىشچى - خىزمەتچى 7گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېر 2، ياردەمچى ئىنژېنېر 2، تېخنىك 3.

§ 3. پەن - تېخنىكىغا دائىر ئاممىۋى تەشكىلات ئاپپاراتلىرى

مىنگو دەۋرىدىكى ئاممىۋى ئىشلەپچىقىرىشتا دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقتىن باشقا كەسىپلەرنىڭ مۇناسىۋىتى تەشكىلسىز مۇناسىۋەت ئىدى، كىشىلەر ئىشلەپچىقىرىش ۋە ھاياتلىق ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ھۈنەرنى ياخشىلاش ئۈستىدە قەرەللىك ياكى قەرەلسىز كېڭىشىپ، كوللېكتىپ بولۇپ ئۈيۈشاتتى. تۆمۈرچى، يافاچچى، كۆنچىگە ئوخشاش چوڭراق كوللېكتىپلارنىڭ كەسپىداشلار ئۈيۈشمىسى بار ئىدى، تېخنىكىسى يۇقىرى، مەبلىغى كۆپرەك، ئابرويلۇق كىشىلەر بۇ ئۈيۈشمىغا مەسئۇل بولاتتى، ئۇلار كەسپىي ماجىرالارنى مۇرەسسە قىلغان، ئۆشرە - زاكات ئۈستىدە كېڭەشكەندىن سىرت، يەنە ئىشلەپچىقىرىش ۋە تېخنىكا مەسىلىلىرىنى مۇھاكىمە قىلاتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن، بۇنداق كوللېكتىپلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 - يىلدىن كېيىن،

ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن سۈرەت تارتىش، گۈزەل - سەنئەت، مال دوختۇرلۇق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، تەرجىمانلىق، سۇ - ئېلېكتر، تىببىي دورا - مەھمىيە، چوت، مېتېئورولوگىيە، بىناكارلىق، مالىيە - بوغالتىرلىق، ئاگرونومىيە، ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا پەننى

شاياڭ ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا ئىلمىي جەمئىيەتلىرى
(جەمئىيەتلەر) نىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 18 — 1

جەمئىيەت نامى	قۇرۇلغان ۋاقتى	ئەزا سانى	مۇدىر، باش كاتىپلىرى	ئەسكەرتىش
سانائەت - ئېلېكترون ئىلمىي جەمئىيىتى	1978. 5	37	خۇ دېشېڭ، ۋاڭ خۇڭفا، لىۋ دېچېڭ	كېيىن ئەزالىرى ئۆزگەردى
دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1978. 6	47	جۇ ژېنۇڭ، گاۋ چىڭچياڭ	
گۈزەل سەنئەت - فوتوسۈرەت جەمئىيىتى	1982. 12. 23	35	ژۇ جۇن، شۇ رۇنشېڭ	
مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى	1984. 12. 5	37	لىۋ شۇجۇ، يۇ جېنسەي، ئەمەت	كېيىن ئەزالىرى بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەردى
ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1984. 12. 12	17	لىۋ لىگۇڭ، فەن شەنخي	
دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى	1985. 5	29	خۇاڭ چاۋگاۋ، ۋۇ يۈڭلياڭ، جاڭ شىجۇن	
تەرجىمانلار جەمئىيىتى	1985. 5. 15	55	گايىت نامان	
سۇ - ئېلېكتر جەمئىيىتى	1985. 5. 30	65	جاڭ داۋخي، رىشىت روزى	
تىببىي دورىگەرلىك - مەھمىيە ئىلمىي جەمئىيىتى	1985. 7. 16	118	جاڭ دېجۇەن، جياڭ شۇلىن، ئوسمان بارات، مەمەت مەخمۇت	
چوت جەمئىيىتى	1985. 8. 8	44	جاۋ جىچياڭ	
مېتېئورولوگىيە جەمئىيىتى	1985. 10	8	ياڭ ۋەندۇڭ، خۇ زۇڭجىن	
بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1986	235	جۇ بىڭيۇ، لىۋ جيەنخۇا	
مالىيە - بوغالتىرلىق ئىلمىي جەمئىيىتى	1987. 2. 25	155	لىۋ مىڭ، خۇڭ نىگزۇ	كېيىن ئەزالىرى بىرنەچچە قېتىم ئۆزگەردى
ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش جەمئىيىتى	1982	750	ئابلا ھىمىت، نۇرمەمەت	
پوچتا ماركىسى توپلاش جەمئىيىتى	1992	74	شۇ سۇڭجۇەن	

ئومۇملاشتۇرۇش، پوچتا ماركىسى توپلاشتىن ئىبارەت 15 ئىلمىي جەمئىيەت قۇرۇلدى. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتلەر ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ بىرتۈتاش رەھبەرلىكىدە ئىلمىي مۇھاكىمە يېغىنى، تېخنىكا مۇھاكىمە يېغىنى، مەخسۇس تېمىدىكى تېخنىكا دوكلات يېغىنى، مەخسۇس تېمىدىكى تېخنىكا لېكسىيىسى قاتارلىق پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇردى.

بۇ ئىلمىي جەمئىيەتلەر قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى يەنى 1984 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى

بىلەن ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى بىرلىكتە ئىش بېجىردى. 1982 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى شايار ناھىيىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا قۇرۇلتىيى، 1988 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى 2 ـ نۆۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا قۇرۇلتىيى، 1993 ـ يىلى 3 ـ نۆۋەتلىك پەن ـ تېخنىكا قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. يېزا دەرىجىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيەتلىرىمۇ بىربىرلەپ قۇرۇلدى، 1993 ـ يىلغا كەلگەندە يېزا دەرىجىلىك جەمئىيەت 12 گە، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش مەركىزىي گۇرۇپپىسى 113 كە، گۇرۇپپا 503 كە، ئەزا 2595 كە يەتتى.

1982 — 1993 ـ يىلغىچە ئىلمىي جەمئىيەت (جەمئىيەت) لەر 27 قېتىم ئىلىم ئالماشتۇرۇش يىغىنى، 50 قېتىم تېخنىكا لېكسىيىسى، 16 قېتىم مۇتەخەسسىسلەر لېكسىيىسى، 8 قېتىم ئېكسكۇرسىيە، 1120 قارار (قېتىم) تېخنىكا تەرىپىلەش كۇرسى ئۆيۈشتۇردى، 120 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالە يازدى، 320 قېتىمدىن ئارتۇق رادىئو تەشۋىقاتى قىلدى، 16 قېتىم پەننى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئاچتى، 16 يېڭى تېخنىكىنى كېڭەيتتى، 25 قېتىم پەن ـ تېخنىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزدى. ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ 340 نەچچە ئەسىرى ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ پەن ـ تېخنىكا ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسىگە قويۇلدى، ئۆلارنىڭ بىرقىسمى ۋىلايەتلىك، ئاپتونوم رايونلۇق كۆرگەزمىلەرگە قاتناشتۇرۇلدى، بىر ئەسەر ئاپتونوم رايون بويىچە 3 ـ دەرىجىگە ئېرىشتى.

Ⅱ باب

پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى

§1. سانى ۋە مەنبەسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە پەن ـ تېخنىكا خادىمى يوق دېيەرلىك ئىدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى بىلەن كەسپىي ئىختىساسلىقلار ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ پەيدىنپەي كۆپەيدى، ئۆلارنىڭ كۆپىنچىسى باشقا ئۆلكە، شەھەرلەردىن ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرۈپ شىنجاڭغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن ئوقۇغۇچىلار، ئاز بىرقىسمى ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتلەردىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئىدى.

1955 — 1964 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى پەن ـ تېخنىكا خادىملىرىغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 18 — 2

تۈرى / يىللار	دېھقانچىلىق ـ ئورمانچىلىق ـ سۇچىلىق ـ چارۋىچىلىق	قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	ماتارىپ	تىببىي داۋالاش ـ ساھىبە	باشقىلار
1955	5	3		13	23
1956	29	11	23	10	18
1960			55		
1964	47	4	58	24	9

1966 — 1976 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغاچقا، مەكتەپ پۈتتۈرۈپ شايارغا كېلىپ ئىشلەيدىغانلار ئاساسەن يوق دېيەرلىك بولدى. ئاز بىرقىسىم كىشىلەرلا ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر ئۇنىۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئۆتىلدى.

1966 - يىلى پېزا ئىگىلىكى پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 35ى، قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمىدىن 8ى بارئىدى.

1967 - يىلى قۇرۇلۇش تېخنىكا خادىمىدىن 7 سى، ئورمانچىلىق، سۇچىلىق، مېتېئورولوگىيە تېخنىكا خادىمىدىن 33ى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق تېخنىكا خادىمىدىن 51ى بار بولدى.

1977 - يىلى دۆلەت ئالىي مەكتەپ ئىمتىھان تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن، شايار دىن ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون ۋە ئىچكىرىدىكى بەزى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئۆتكەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ تولىسى شايارغا كېلىپ ئىشلىدى.

1979 — 1981 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا دائىر مەلۇمات

جەدۋەل: 18 — 3

تۈرى / يىللار	دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق	ماتارىپ	تىببىي داۋالاش - ساھىيە	قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	ئورمانچىلىق	باشقىلار
1979	102	205	105	19		
1980	60		166	61	11	5
1981	40	92	128	58		147

1981 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تۈنجى تۈركۈم ئۇنۋان ئىسلاھاتى يولغا قويۇلۇپ، 20 تېخنىكا خادىمىغا ئۇنۋان بېرىلدى، 11 ئادەم يارىدەمچى ئاگرونوملۇققا باھالاندى، ئىشچى - دېھقان - ئەسكەر ئۇنىۋېرسىتېتى ئوقۇغۇچىسىدىن 380ى تېخنىكا خىزمىتىنى ئىشلىدى.

شايار ناھىيىسىدىكى پەن - تېخنىكا قوشۇنىنىڭ 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 18 — 4

تۈرى / پەنلەر	پەن - تېخنىكا خادىمى	ئالىي تېخنىكوم مەلۇماتلىدىكىلەر	ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتلىدىكىلەر	ئۆزلۈكىدىن ئىختىساسلىق بولغانلار
قۇرۇلۇش تېخنىكىسى	110	26	35	49
پېزا ئىگىلىكى	84	6	38	40
ماتارىپ	1437	270	753	414
تىببىي دورىگەرلىك - ساھىيە	120	32	15	73
مالىيە - ئىقتىساد	196	11	103	82

2 § جايلىشىش ۋە يۆتكىلىش ئەھۋالى

شايار ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىدىغان بولغاچقا، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئاساسەن يېزا ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان كارخانا، كەسىپي ئورۇنلارغا تارقالغان.

1973 - يىلى 3 لېكتور، 5 يارىمچى ئوقۇتقۇچى يۆتكىلىپ كەتتى. شۇ يىلى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەلۇماتىغا ئىگە، ئەمما ئۇنۋانى يوق 26 كىشى بار ئىدى، ئۇلارنىڭ 7 سى ئازسانلىق مىللەت ئىدى.

1981 - يىلى شايار ناھىيىسىدىن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق كەسىپلىرىگە دائىر پەن - تېخنىكا خادىمىدىن 134ى يۆتكىلىپ كەتتى، 41 پەن - تېخنىكا خادىمى يۆتكىلىپ كەلدى. پەن تېخنىكا خادىملىرىنىڭ يۆتكىلىپ كېتىش ئەھۋالى ئىنتايىن ئېغىر بولدى. %36 ئاز سانلىق مىللەت پەن - تېخنىكا خادىمى، %33 ئايال پەن - تېخنىكا خادىمى يۆتكىلىپ كەتتى.

1985 - يىلدىن كېيىن، ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىنى پۈتتۈرۈپ شايار ناھىيىسىگە تەقسىم قىلىنغانلار پەيدىنپەي كۆپەيدى. ناھىيىدىن ئالىي مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا بارغانلارمۇ ئازقىدىن ئوقۇش پۈتتۈرۈپ كەلدى، ئىزمەتتىكىلەردىن سىرتتىن ئوقۇش ئۇنۋېرسىتېتى، تېلېۋىزىيە ئۇنىۋېرسىتېتى، رادىئو پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق «بەش ئالىي مەكتەپ»تە ئوقۇغانلار كۆنسايىن كۆپەيدى، نەتىجىدە پەن - تېخنىكا كەسىپي قوشۇنى ھەسسىلەپ كۆپەيدى. يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە ئىختىساسلىقلار كىرگۈزۈلدى، سىرتتىن مۇئەييەن بىلىم ئىگىلىگەن كەسىپي تېخنىكا خادىملىرى تەكلىپ قىلىندى. 1993- يىلى ناھىيە بويىچە ھەرخىل كەسىپي تېخنىكا خادىمى 2117 گە يەتتى.

Ⅲ باب

پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، پەن - تېخنىكىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا، سەۋىيىسى تۆۋەن، خادىملار ئاز ئىدى، پەن تەتقىقات ئاپپاراتى ۋە ئۇسكۇنىلەر يوق دېيەرلىك ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىسىنىڭ پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بىلەن پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا دائىر ئاددىي تەجرىبە بىلەنلا چەكلەندى. قىسمەن كارخانا ئورۇنلىرىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى ئۆز كەسپىدە كۆچىنىڭ يېتىشىچە تۆۋەن قاتلام بويىچە تېخنىكا ئۆزگەرتىپ، ئاددىتتىكى ناھىيە دەرىجىلىك سەۋىيىدە تۇرۇپ قالدى، ئايرىم پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋىلايەت دەرىجىلىك سەۋىيىگە يەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، «ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا پەن - تېخنىكىغا تايىنىش، پەن - تېخنىكىنى ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا يۆزلەندۇرۇش» دېگەن پەن - تېخنىكا فاڭجېنى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇچىلىق قاتارلىق ساھەلەردە پەن - تېخنىكا كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى، بۇ، شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىشىدا تۇرتكىلىك رول ئوينىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئورغۇن

كارخانا تېخنىكا ئۆزگەرتىپ، مەھسۇلات مىقدارى ۋە سۈپىتىنى، شۇنداقلا ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈردى. 1978 - يىلدىن بۇيان، 17 تۈر ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا، 57 تۈر ۋىلايەتلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا، 153 تۈر ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

ھەرقايسى كەسىپلەردىكى كۆرۈنەرلىك پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. يېزا ئىگىلىك سىستېمىسى

1) 1983 - يىلى شايار ناھىيە نۇرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن «يەر يولۇسىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەجرىبىسى» دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تەجرىبىدە يەر يولۇسىنىڭ پەيدا بولۇش، يامراش قانۇنىيىتى ئىگىلەنگەن، بۇ يەر يولۇسىنىڭ زىيىنىدىن ئۈنۈملۈك مۇداپىئىلىنىپ، ئاشلىقنىڭ بىرلىك ھوسۇلىنى ئاشۇرۇشتا پائال رول ئويناندى.

2) ناھىيىلىك دېھقانچىلىق پونكىتىدىن گاۋ چىڭچياڭ رىياسەتچىلىك قىلغان «زىياندىاش ھاشاراتلارنى ئىلمىي تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىش» تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈر ئارقىلىق زىياندىاش ھاشاراتلار ئىلمىي ئۇسۇلدا مۇلچەرلەندي، ئۇ شايار ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىقىنى زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتىگە دائىر مەلۇماتلار بىلەن ۋاقتىدا، توغرا تەمىنلەپ، زىياندىاش ھاشاراتلارنىڭ زىيىنىدىن مۇداپىئىلىنىشتە يېتەكچىلىك رول ئويناندى.

3) دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىلەن دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن «ئاشلىق بىلەن ماشنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش» تۈرى دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. ئاشلىق بىلەن ماشنى كىرىشتۈرۈپ تېرىش ئارقىلىق، يەردىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى ۋە بىرلىك مەھسۇلات قىممىتى ئۆستى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ يەرنىڭ قۇۋۋىتىمۇ ئاشتى.

4) ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى ۋە ئوتلاق پونكىتى بىرلىكتە رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن سىلوسلانغان يەم - خەشەك پىششىقلاش تۈرى چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈرده سىلوسلانغان يەم - خەشەك پىششىقلاشتىن پايدىلىنىپ، يەم - خەشەكنىڭ پايدىلىنىش قىممىتىنى ئاشۇرۇشقا بولىدىغانلىقى مۇۋەپپەقىيەتلىك يەكۈنلەندى.

5) چارۋىچىلىق ئىدارىسى بىلەن مال دوختۇرلۇق پونكىتى بىرلىكتە رىياسەتچىلىك قىلىپ ئىشلىگەن كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش تۈرى چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. بۇ تۈر سىناق ۋە ئولگە قىلىنىش ئارقىلىق كالىنىڭ نەسلى ياخشىلىنىپ، ئىنەكلەرنىڭ بوغاز بولۇش نىسبىتى ۋە موزاينىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

2. تىببىي داۋالاش - سەھىيە سىستېمىسى

«كالا ئازار كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش» تۈرى ئاپتونوم رايونلۇق يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئورنىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. كالا ئازار كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش ئارقىلىق بۇ كېسەلنىڭ پەيدا بولۇش شارائىتى ۋە ئۇنىڭدىن توغرا مۇداپىئىلىنىش چارىسى ئىگىلەندى.

3. قۇرۇلۇش سىستېمىسى

قايلور يېزىسىدىن خوۋاڭ يۇڭجى، لى لىيى، كۆك رېنىشەنلەرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ياسالغان «يۇقىرى بېسىملىق ماي پومپىسىنى ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىش سىناق سۈپىسى» ئاپتونوم رايونىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

4. باشقىلار

لۇ زوگژاڭ، لى گېڭشېڭ، لى پېڭخەيلەر بىرلىكتە يازغان «يېزا ئىگىلىكىنىي رايونلارغا ئايرىش ئۇنۇمۇپرسال مودېلى ئۈستىدىكى تەتقىقات دوكلاتى» ئاپتونوم رايونىمىز پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4-دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

1980 — 1988 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدىن 40 پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيىتى ئاپتونوم رايون ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىمىزگە تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

شايار ناھىيىسىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە تەقدىرلەنگەن پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جەدۋەل: 18 — 5

№	تۈر نامى	تاماملىغان ئورۇن ۋە رىياسەتچىلەر	مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋاقتى ۋە دەرىجىسى	قىسقىچە مەزمۇنى
1	كالا ئازار كېسىلىنى ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش	ناھىيىلىك دوختۇرخانا، بۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق بۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	كېسەلنىڭ پەيدا بولۇش شارائىتى ۋە ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش چارىسى ئىگىلەنگەن
2	بۇقىرى بېسىملىق مايى پومپىسىنى ئېلېكترونلۇق كونترول قىلىش سىناق مۇپەسى	شايار ناھىيە قايلور بېزىسىدىن خۇاڭ بۇڭجى، لى لىيې، كۇڭ رېنشەن	1981 - يىلى ئاپتونوم رايونىمىز پەن - تېخنىكا مۇۋەپپەقىيىتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	
3	يەر يولۇسىدىن مۇداپىئەلىنىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى بىلەن نۇرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكتى	1983 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يەر يولۇسىنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتى بىلەن ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك مۇداپىئەلىنىش تەدبىرلىرى ئىگىلەنگەن
4	زىيانداش ھاشاراتلار- نى ئىلمىي تەكشۈرۈپ مەلۇم قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىدىن گاۋ چىڭچياڭ قاتارلىقلار	1983 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	زىيانداش ھاشاراتلارنىڭ پەيدا بولۇش قانۇنىيىتى ئىگىلەنگەن
5	ئاشلىق بىلەن ماشىنى كىرىشتۇرۇپ تېرىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	1984 - يىل 11 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يەردىن پايدىلىنىش ئۇنۇمى بىلەن بىرلىك كۆلەمنىڭ مەھسۇلات قىممىتىنى ۋە يەرنىڭ قۇۋۋىتىنى ئاشۇرۇش
6	مۇلياۋ يوپۇق يېپىپ ئاۋۇز تېرىشنى ئىناق قىلىپ ئۇلۇغ كۆرسىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	1984 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	ئادەتتىكىچە تېرىش بىلەن مۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىش- نىڭ ئىقتىسادىي ئۇنۇمى سېلىشتۇرۇلغان
7	يېڭى دېھقانچىلىق دورىسىنى ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش ئۇنۇمى ئىگىلەنگەن	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن جۇ ژېنۇڭ، دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىدىن گاۋ چىڭچياڭ	1984 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن	يېڭى دېھقانچىلىق دورىسى- نىڭ ئالدىنى ئېلىش - تىزگىنلەش ئۇنۇمى ئىگىلەنگەن

8	سىلوسلاندىن پەم - خەشەك پىششىقلاش	چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى، ئوتلاق پونكىتىدىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرى	چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	سىلوسلاندىن پەم - خەشەكنى پىششىقلاشنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى
9	كالىنى توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇش	چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتى	چارۋىچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	توڭلىتىلغان ئىسپېرما بىلەن ئۇرۇقلاندۇرۇشنىڭ ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
10	پېمەكلىك باكتېرىيىسى ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇرۇش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گاۋ چىڭچياڭ، سۇن سۇڭرۇڭ	1985 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش باش پونكىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	
11	كېۋەزگە پۈركۈيدۇغان سۇيۇق دورا - «دېھقانلار شادلىقى» GB 9968 — 88 نى سىناق قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گو چىڭ	1988 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	سۇيۇقلاندۇرۇلغان «دېھقانلار شادلىقى» نىڭ كېۋەز ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
12	كېۋەزگە پۈركۈيدۇغان «بىرۇي» ئۆسۈملۈكنى ساقلاش لاشتۇرۇش ھورمۇنى سىناق قىلىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتىدىن لى گېڭشياڭ، گو چىڭ	1988 - يىل 12- ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	بۇ ھورمۇنىنىڭ كېۋەز ھوسۇلىنى ئاشۇرۇش ئۈنۈمى ئىگىلەنگەن
13	پېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش ئۈنۈمىرسال مودېلى ئۇستىدىكى تەتقىقات دوكلاتى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن لۇ زوگۇڭ، لى گېڭشياڭ، لى پېڭخەي	1988 - يىلى ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن	شايار ناھىيىسىنىڭ پېزا ئىگىلىك ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەڭشەشتە مۇھىم پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە

شايار ناھىيىسىدىن ۋىلايەت بويىچە تەقدىرلەنگەن پەن تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرى

جەدۋەل: 18 — 6

يىللار	تۈر نامى	تاماملىغان ئورۇن	رىياسەتچى	مۇكاپات دەرىجىسى
1980	200 مو مول ھوسۇللۇق كېۋەزلىك	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	كامال كېرەم	2 - دەرىجە
1980	100 مو مول ھوسۇللۇق كۆزگى بۇغداي ئېتىزى	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		1 - دەرىجە
1981	پىلىدىن مول ھوسۇل ئېلىش	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى		1 - دەرىجە
1982	كېۋەزدىن مول ھوسۇل ئېلىش تەجرىبىسى	توبيولدى يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى	چېن يۈخۇ	2 - دەرىجە
1982	كېۋەزنى مول ھوسۇللۇق ئۇستۇرۇش	توبيولدى يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا پونكىتى	چېن يۈخۇ	دەرىجە سىرتىدا

1982	سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	ۋۇ زۇڭزىياك	دەرىجە سىرتىدا
1982	ھەسەل ھەرىسىنى مول ھوسۇللۇق قىلىش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش گۇرۇپپىسى	تېمەن شۇۋۇ، شېن جىمىن	3 ـ دەرىجە
1982	«بانۋاك 7415» كۆزگى بۇغدىيىنى كېڭەيتىش»	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىنىڭ بۇغداي گۇرۇپپىسى	ما چۈنشياك	1 ـ دەرىجە
1983	دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا پونكتى بازا قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئىشلىدى	«قىزىل بايراق» يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا پونكتى		1 ـ دەرىجە
1983	سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتىشتە نەتىجە كۆرۈنەرلىك بولدى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	راخمان گايىت	2 ـ دەرىجە
1983	يەر بولۇسىدىن مۇداپىئە كۆرۈپ، ئاشلىق زىرائىتى، كېۋەز مايسىلىرى- نىڭ 95% تىن كۆپرەكى ساقلاپ قېلىندى	نۇرباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا پونكتى		3 ـ دەرىجە
1983	سۈپەتلىك ئۇرۇق بېتىشتۈرۈش كۆلىمى 70% تىن ئاشتى	ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	سەي يى	2 ـ دەرىجە
1983	سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقى يېتىشتۈرۈش ۋە ئۇنى ساپلاشتۇرۇش	ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى	سەي يى	2 ـ دەرىجە
1983	كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 ـ دەرىجە
1983	كۆلرەڭ ئەلتېرە قويى يېتىشتۈرۈش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 ـ دەرىجە
1983	ئاساسىي نۇقتىدىكى تۈپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش مۇڭپەقەيتتىدىن پايدىلىنىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىنىڭ يەر ـ ئوغۇت گۇرۇپپىسى	تېمەن چۈنجياك، ۋاڭ ۋېيمىن قاتارلىقلار	2 ـ دەرىجە
1983	خىمىيىۋى ئوغۇتنى مۇۋاپىق ئىشلىتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتىنىڭ يەر ـ ئوغۇت گۇرۇپپىسى	تېمەن چۈنجياك، ۋاڭ ۋېيمىن قاتارلىقلار	2 ـ دەرىجە
1983	سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ كېۋەز تېرىشنى كېڭەيتىش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	ۋۇ زۇڭزىياك	2 ـ دەرىجە
1984	سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىلغان چىلگە تاۋۇز	گۈلباغ يېزىلىق دېھقانچىلىق پەن ـ تېخنىكا پونكتى	جاۋ جېنلى	2 ـ دەرىجە
1984	كۆممىقوناقنى سىنىكلىق ئوغۇت بېرىپ ھوسۇلنى ئاشۇرۇش تەجرىبىسى	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	ۋاڭ ۋېيمىن	3 ـ دەرىجە
1984	3 ـ نومۇرلۇق كېسەلنى كارانتىن قىلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 ـ دەرىجە
1984	ئۇششاق چارۋىلارنىڭ مىكروپلىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 2 ـ دەرىجە

1985	ئۇچكىلەرنىڭ ئەسلىنى ياخشىلاش (ئاققا ئۆزگەرتىش)	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	گۆش يېمەكلىكلىرىنى كارانتىن قىلىش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	ئاتلاردىكى ماڭقا كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش	ناھىيىلىك چارۋىچىلىق ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكتى		چارۋىچىلىق باشقارمىسى بويىچە 1 - دەرىجە
1985	50 مو يەردىكى كېۋەزدىن بۇقىرى ھوسۇل ئېلىش بويىچە ئۇلۇغ كۆرسەتكۈچ	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	نېۋ شۆشىلىك	2 - دەرىجە
1985	كۆمىسقوناق ئۇرۇقى تەييارلاش	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	خۇلۇك شاۋرۇلۇك	3 - دەرىجە

IV باب

پەن - تېخنىكا پائالىيەتلىرى

§ 1 . ئىلمىي تەكشۈرۈش

1 . كۆچەتلىكنى تەكشۈرۈش

1961 - يىل 7 - ئاينىڭ 10 — 13 - كۈنىگىچە ئورمانچىلىق نازارىتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسى ۋە شايار ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىق خادىملىرى بىرلىكتە ناھىيىدىكى كۆچەتلەرنى بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى.

تەكشۈرۈش دائىرىسى ناھىيە تەۋەسىدىكى شىمالدا كۆچادىن جەنۇبتا تارىم دەرياسىغىچە، شەرقتە كۆچا، بۈگۈرلەرنىڭ شايار بىلەن تۇتىشىدىغان قىسمىدىن غەربكە ۋە غەربىي شىمالغا قاراپ ئاقسۇ، توقسۇلار بىلەن تۇتىشىدىغان جايغىچە بولغان توغراقلىق رايونى ۋە توغراق تارقاق ئۆسكەن دائىرىدىكى نوتا دەرەخلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

تەكشۈرۈش مەزمۇنى ناھىيە تەۋەسى ئىچى - سىرتىدىكى تارىختىن بۇيان ئۆزى ئۆسۈۋاتقان ، بەرپا قىلىنغان نوتا دەرەخلەرنىڭ سانى، سۈپىتىنى شۇنداقلا يىللاردىن بۇيانقى پەرۋىش قىلىش ئەھۋالى، نوتا دەرەخلەرنىڭ ئۆسۈش كۆلىمى، تۇتۇش سانى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

خىزمەت ئۆسۈلى تېپىكلىرىدىن پايدىلىنىش، ئادەتتىكىلىرىنى ئانالىز قىلىش، ئومۇمىي جەھەتتىن چۈشەنچە بېرىش؛ كىچىك كۆلەمدىن چوڭ كۆلەمگە يۆزلىنىپ، ئومۇمىي جەھەتتىن يېغىنچاقلاش؛ نۇقتىنى مۆلچەرلەش ئارقىلىق ئومۇمىينى ھېسابلاش؛ كۆرۈش، پۈراش، ئاڭلاش، چوڭقۇر تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلىي ئەھۋالنى ئىگىلەپ، ماتېرىيال قىلىپ توپلاشتىن ئىبارەت.

2. شايار ناھىيىسىنىڭ تۆۋرىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

بۇ تەكشۈرۈش 1980 - يىل 6 - ئايدا باشلاندى، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ باشچىلىقىدا، ئىدارە، بۆلۈم، كومىتېت، ئىشخانىلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە كەسپىي تېخنىكا خادىملىرىدىن 70 كىشى تاللىنىپ، تۆۋراق تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىللەندى (گۇرۇپپا خادىملىرىدا ئىلگىرى - كېيىن خېلى كۆپ ئۆزگىرىش بولدى). بۇ خىزمەت 2 يىلدىن كۆپرەك داۋاملىشىپ، 1982 - يىلى كۈزدە ئاياغلاشتى. تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئىلايەتلىك تۆۋراق ئانالىز قىلىش مۇتەخەسسىسى ژېن رۇڭژۇي بىلەن ناھىيىنىڭ تۆۋراق خىمىيىسى خىزمەتچىسى تېمەن چۈنجىڭ ئۈستىگە ئالدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جۇاڭ تەشكىللەش، رەھبەرلىك خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ خىزمەت نۆۋەتتىدىن داۋاملىق يۈزلىنىپ، ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىنىڭ جاي - جايلىرىدىن تۆۋراق ئەۋرىشكىسى ئېلىنىپ، نومۇر قويۇلدى، خىمىيىلىك، فىزىكىلىق ئانالىز قىلىندى، تۇرلەرگە ئايرىلدى، خەرىتە سىزىلدى، نەچچە ئون مىڭ خەتلىك ماتېرىيال يېزىلدى، نەچچە ئون پارچە ئون ئانالىز چېرتيوژى ئىشلەندى، بۇلارغا نەچچە ئون مىڭ يۈەن سەرپ قىلىندى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە تەۋەسىدىكى تۆۋراقنىڭ قۇۋۇتى، شورلىشىش، چېكىنىش ئەھۋالى، چىملىق، سازلىقلارغا دائىر مەلۇماتلار شۇنداقلا ئومۇمىي كۆلەم، جايلىشىش ئەھۋالى ئىگىلىنىپ، بۇنىڭدىن كېيىنكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ئۈچۈن پۈختا ئاساس سېلىندى.

3. يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش

تۆۋراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش تاماملىنىپ، ماتېرىيال توپلانغاندىن كېيىن، 1982 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە تەكشۈرۈش ۋە پىلانلاش باشلاندى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى تۆۋراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى خادىملارنىڭ تولىسىنى ئېلىپ قېلىپ، خادىملارنى تولۇقلىغاندىن كېيىن، رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، يېزا ئىگىلىك بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلار بويىچە پىلانلاش خىزمىتىنى باشلىدى. كۆپ قىسىم كەسپىي خادىملار تارماقلار بويىچە يېزىلارغا چۈشۈپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، بىرىنچى قول ماتېرىيال تەييارلاپ، ئىشخانىدا تۇرلەرگە ئايرىپ، كەسىپلەر بويىچە رەتلىدى. ئاخىرىدا ئۇنى رايونلارغا ئايرىش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى مۇزاكىرە قىلىپ، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش پىلانىنى بېكىتتى. بۇ خىزمەت 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاساسەن ئاياغلاشتى، 1985 - يىلى يەنە يېزا ئىگىلىكىدىكى كەسىپلەر بويىچە ھۆججەت خاراكتېرلىك دوكلات يېزىپ چىقىلدى ۋە قوللانما شەكلىدە باستۇرۇلدى، ئۇ 1987 - يىلى نەشر قىلىندى. بۇ شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى تۇنجى مۇكەممەللەشكەن ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

4. «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنى 2 - قارارلىق پىلانلاش بويىچە دالا تەكشۈرۈشى

1984 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك ئورمانچىلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇ لىگۇك، قۇتىپ نىزام، نىياز سەيدۇللالاردىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ناھىيە بويىچە 7 يېزا، بىر بازاردا «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنى 2 - قارارلىق پىلانلاش قۇرۇلۇشىغا ئائىت تەكشۈرۈشنى باشلىدى. بۇ تۇر 3 ئاي داۋاملىشىپ، 1984 - يىل 10 - ئايدا ئاياغلاشتى. «ئۇچ شىمال» ئىھاتە ئورمىنىنىڭ تىكىلىش، تۈتۈش، ئۈسۈش ئەھۋالىغا دائىر تەكشۈرۈش، ئەسلىدە بار بولغان سۈنئىي ئورمان بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە 2 - قارارلىق ئورمان بەرپا قىلىش پىلانى تاماملاندى ھەمدە پىلان خەرىتىسى، ھازىرقى ھالەت خەرىتىسى سىزىلدى، تەكشۈرۈش دوكلاتى

يېزىلدى، سۈنئىي ئورمان بايلىقى ئانالىز قىلىندى ۋە ئارخىپى رەتلەندى.

5. توغراقلىقنى رايونلارغا ئايرىش بويىچە دالا تەكشۈرۈش

1984 - يىل 7 - ئايدا مەمەت توقا، فەن شەنخې، ئابدۇۋايىتلاردىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىنىڭ توغراق ئېكولوگىيىسى، جۈغرافىيىلىك شارائىتى ۋە بايلىقىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە دالا تەكشۈرۈشى ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش 4 ئايدا تاماملاندى. توختى مەخمۇت، لىيۇ لىگۇڭلارنىڭ كوللېكتىپ مۇھاكىمىگە قاتنىشىشى بىلەن، تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىپ چىقىلدى.

6. ياۋا چۆچۈكبۇيا بىلەن لوپنۇر كەندىرى ئۈستىدىكى دالا تەكشۈرۈش

1985 - يىل 10 - ئايدا مۇئاۋىن ھاكىم تېەن چۈنجىڭ يالڭ يۈك، شېي تېەنباۋ، مېڭ خۇ، ژۇ جۈن، تاش باستىلارنى باشلاپ، تارىم يېزىسىنىڭ يانتاقباش دېگەن يېرىدىن تارىم دەرياسىنى بويلاپ، ياۋا كەندىرلىكتىن ۋە ناھىيىنىڭ كېرىيە، نىيە، چىرا ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدىغان جايلىرىدىن ئۆتۈپ، ياۋا چۆچۈكبۇيا ۋە ياۋا لوپنۇر كەندىرىنىڭ شايار ناھىيىسىدىكى تارقىلىش ئەھۋالىنى، مىقدارىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلىدى.

§ 2 . پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشۋىقاتى

شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەتلەرنى تەشكىللەپ ۋە ئالاقىدار ئورۇنلار بىلەن بىرلىشىپ، 8 قېتىم پەننى ئومۇملاشتۇرۇش، پەن - ماڭارىپ، ياشلار-ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتى قاتارلىق پەن - تېخنىكا، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش كۆرگەزمىسى ئاچتى، بۇ كۆرگەزمىلەرگە 15 مىڭ 400 نادەم (قېتىم) قاتناشتى. 1986 - يىل 6 - ئايدا فېئۇدال خۇراپاتلىقنى تۇگىتىپ، ئىلىم - پەنگە ئىشىنىش مەقسەت قىلىنغان رەسىم كۆرگەزمىسى ئاچتى، كۆرگەزمە 7 كۈن داۋاملاشتى، كۆرگەزمىنى 4500 كادىر (قېتىم) ئېكسكۇرسىيە قىلدى.

يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لاردىكى پەن - تېخنىكا جەمئىيەتلىرى، ناھىيىگە بېۋاستە قاراشلىق ئىلمىي جەمئىيەت، جەمئىيەتلەر يېزا ئىگىلىكىنى پەن - تېخنىكا ئارقىلىق گۈللەندۈرۈش، پەن - تېخنىكا ئارقىلىق بېيىشقا دائىر تېخنىكىلىق تەدبىرلەر ۋە ئىلغار تەجرىبىلەرنى كەڭ تەشۋىق قىلىپ، پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى تېزلىكتە دېھقان، چارۋىچىلارغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن، ناھىيە بازىرى ۋە يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لاردىكى قاينىق جايلاردا پەننى ئومۇملاشتۇرۇش دوسكىسى، پەن - تېخنىكىنى تەشۋىق قىلىش كۆزنىكىدىن 15نى ئورنىتىپ، قەرەللىك ياكى قەرەلسىز 480 قارار تەشۋىقات ئۇيۇشتۇردى.

1982 - يىلدىن بۇيان، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ئاپتوموبىلىدىن پايدىلىنىپ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ باردى. 21 ئاپتوموبىل (ئارىيەت ئېلىنغىنىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ئىشقا سېلىنىپ، ناھىيە بازىرىدىن يېزا - كەنتلەرگىچە 78 قېتىم تەشۋىقات پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى، تەشۋىقات مەزمۇنى 50 تىن ئاشتى.

ناھىيىدىكى پەن - تېخنىكا تەتقىقات تارماقلىرى ۋە پەن - تېخنىكا كېڭەيتىش تارماقلىرىدىكى كەسپىي خادىملار يېزا ئىگىلىك ۋە ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، يېزىلارغا ۋە زاۋۇتلارغا بېرىپ، قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسى ۋە ئۆگىنىش كۇرسى، مەخسۇس تېمىدىكى دوكلات يىغىنى، نەق مەيدان دوكلات

يىغىنى ئېچىش قائىدىلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاممىنىڭ پەن - تېخنىكا بىلىمىنى كۆپەيتىش، قىشتىكى بوش ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ يېزا - كەنتلەردە ساۋات چىقىرىش دەرسى ئۆتۈش. بازار كۇنلىرى پەن - تېخنىكىدىن مەسلىھەت بېرىش پونكىتى قۇرۇپ، ئاممىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش توغرىسىدىكى قىيىن مەسىلىلەرنىگە جاۋاب بەردى.

§ 3 . پەن - تېخنىكا جەھەتتىن تەربىيىلەش

1983 - يىلدىن بۇيان، ناھىيە، يېزا، كەنتلەردىكى پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەشكىلاتلىرى 880 قاتار (قېتىم) دىن ئارتۇق ئۇزۇن مۇددەتلىك، قىسقا مۇددەتلىك، كەسپىي ۋە ئىشتىن سىرتقى تەربىيىلەش پائالىيەتلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، 47 مىڭ 770 تىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى. 1985 - 1987- يىللىرى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىدىكى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى پەن - تېخنىكا بىلىملىرى، كەسپىي خىزمەت بويىچە 15 كۇنلۇكتىن 2 قاتار تەربىيىلىدى. يېزا، بازار، مەيدان (فېرما) لار كەنتلەرنى ئاساس قىلىپ، دېھقانچىلىق ئالدىراش ۋاقىتتا ئازراق، بوش ۋاقىتتا كۆپرەك ئۇيۇشتۇرۇش پرىنسىپى بويىچە، مەجلىسخانىلاردا، ھويلىلاردا ۋە ئېتىز - ئېرىق بويلىرىدا مەركەزلىك ياكى تارقاق ھالەتتە، ھەرخىل ئۇسۇلدا 93 قاتار (قېتىم) كەسپىي كۇرس ئۇيۇشتۇرۇپ، 2880 ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى؛ 785 قېتىم ئىشتىن سىرتقى تەربىيىلەش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرۇپ، 19 مىڭ 150 ئادەم (قېتىم) نى تەربىيىلىدى.

1990 - يىلى شايار ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، تەربىيىلەشنى ئاساس، دېھقان، چارۋىچىلارنى تەربىيىلەش ۋە پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشنى نىشان قىلغان «پەن - تېخنىكا قىشى» پائالىيىتىنى باشلىدى.

1990 - يىلى «پەن - تېخنىكا قىشى» پائالىيىتى باشلىنىپ 1993 - يىلغىچە ئەمەلىي قوللىنىلىدىغان تېخنىكا كۇرسىدىن 431 قاتار ئۇيۇشتۇرۇلدى، كۇرسقا 141 مىڭ دېھقان، چارۋىچى (قېتىم) قاتناشتى، دېھقان، چارۋىچىلار تەخمىنەن 423 مىڭ ئىش كۇنى سەرپ قىلدى، 140 مىڭ 500 دېھقان (قېتىم) دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك - ئۇجمىچىلىك، ئۇسۇملۇك ئاسراش، سۇچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى قاتارلىق جەھەتلەردىن تەربىيىلەندى. يېزا، كەنتلەرگە «دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، چارۋىچىلىق، ئۇسۇملۇك ئاسراش، خىمىيىۋى ئوغۇت ۋە دېھقانچىلىق دورىسى قوللانىسى» دىن 1500 نۇسخا، پەن - تېخنىكا ماتېرىيالىدىن 12 مىڭ نۇسخا، «شايار پەن - تېخنىكىسى» دىن 4000 نۇسخىدىن كۆپرەك تارقىتىلدى.

§ 4 . ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى

ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ پەننى ئومۇملاشتۇرۇش پائالىيىتى 1980 - يىلى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن باشلاندى. 1984 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن-تېخنىكا پائالىيىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1987 - يىلغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ياشلار، ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا خىزمىتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 8 گە، دەرستىن سىرتقى پەن - تېخنىكا پائالىيىتى گۇرۇپپىسى 42 گە يەتتى، پائالىيەتكە قاتناشقان ئوقۇغۇچى 630 دىن ئاشتى،

35 پەن - تېخنىكا بېتەكچىسى، 2 مۇقىم پائالىيەت سورۇنى بار بولدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى، مەدەنىيەت - ماارىپ سىستېمىسىنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى ۋە مەكتەپلەر 125 قېتىم (مەيدان) ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى ۋە پەن - تېخنىكا پائالىيىتى ئۆتكۈزدى، پائالىيەتكە قاتناشقانلار 8725 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، جۈملىدىن، 25 قېتىم پەن - تېخنىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، بۇنىڭغا 1700 ئادەم (قېتىم) قاتناشتى؛ 2 قېتىم پەن - تېخنىكا كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈلدى، كۆرگەزمىگە 300 دىن ئارتۇق ئەسەر قاتناشتۇرۇلدى؛ پەن - تېخنىكا تەربىيىسىگە ئالىت 96 مەيدان كىنو، سىنئالغۇ فىلىمى قويۇلدى، بۇلارنى 6700 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) كۆردى. 2 قېتىم پەن - تېخنىكا يازلىق لاگېرى ئۈيۈشتۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ياشلار - ئۆسمۈرلەر پەن - تېخنىكا پائالىيىتىدە 11 مەكتەپ، 53 ئادەم (قېتىم) تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى. ژىلايەت، ئاپتونوم رايون بويىچە ئۈيۈشتۇرۇلغان كۆرگەزمە، مۇسابىقىلەردە 2 مەكتەپ، 17 ئادەم (قېتىم) تەقدىرلەندى ياكى مۇكاپاتلاندى، 6 ئەسەر 1 ،، 2 ،، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

V باب

پەن - تېخنىكا گېزىت - ژۇرناللىرى

§ 1 . «شايار پەن - تېخنىكىسى»

1987 - يىل 1 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى مىق مەتبەئىدە ئىچكى قىسىمدا تارقىتىلىدىغان «شايار پەن - تېخنىكىسى» نى چىقاردى، ئۇنىڭ ھەربىر سانى 500 نۇسخا تارقىتىلدى. 1989 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى بىلەن بىرلىشىپ، ئۇيغۇرچە «شايار پەن - تېخنىكىسى» نى ئىشلەپ، 500 نۇسخىدىن تارقاتتى. بۇ ژۇرنال ھەر پەسىلدە قەرەللىك چىقىرىلدى (كېيىن ماقالە مەنبەسى ۋە ئىقتىساد يېتىشمەي يېرىم يىللىققا ئۆزگەرتىلدى). ئۇنىڭ مەزمۇنى يەرلىكنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا مۇلازىمەت قىلىدىغان پەن - تېخنىكىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر، تەجرىبە دوكلاتلىرى، پەن-تېخنىكىغا ياتىدىغان تۈر خىزمىتىدىن خۇلاسە قاتارلىقلار ئىدى. ئۇنى ئاساسەن رەھبىرىي كادىرلار، پەن - تېخنىكا كەسپىي ئالىملىرى، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە دېھقان - چارۋىچىلار ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، بۇ ژۇرنال سىرت بىلەن ئىلىم - تەجرىبە ئالماشتۇرۇش ماتېرىيالى بولدى. بۇ ژۇرنال 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 14 سان چىقىرىلدى، 1991 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتىنىڭ «پەن - تېخنىكا ئاخبارات ئۇچۇرى ئىلغارى» مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

§ 2 . كەسپىي خەۋەرلەر گېزىتى

1. 1960 - يىل 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىدىن جۇ ژېنۇڭ قاتارلىق

يولداشلار يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسىغا دائىر پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولغان «دېھقانچىلىق تېخنىكىسى» ۋە «زىيانداش ھاشاراتلار» دېگەن خەۋەرلەر گېزىتىنى تۈزۈپ، ھەر سانىنى 150 — 200 نۇسخا تارقاتتى، بۇلار جەمئىي 24 سان چىقىرىلدى. مەزمۇنى ئاساسلىقى يېزا ئىگىلىك تېخنىكا بىلىملىرىگە دائىر دوكلات ۋە تونۇشتۇرۇلۇشلاردىن ئىبارەت ئىدى، يېزا - كەنت كادىرلىرىغا ۋە دېھقان، چارۋىچىلارغا تارقىتىپ بېرىلەتتى.
1962 - يىل 10 - ئايدا توختىتىلدى.

2. 1967 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى شايار ناھىيىلىك مېتېئورولوگىيە پونكىتى بىلەن دېھقانچىلىق ئىدارىسى بىرلىكتە «شايار ناھىيىسىنىڭ ھاۋارايىدىن ئايلىق مەلۇمات» نى ئىشلەپ، ھەر سانىنى 70 — 80 نۇسخا تارقاتتى، جەمئىي 12 سان چىقىرىلدى. مەزمۇنى ھاۋارايىدىن مەلۇمات بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا مۇلازىمەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى، ئۇنى رەھبىرىي كادىرلار، دېھقانچىلىق تېخنىكا خادىملىرى كۆرەتتى.
1967 - يىل 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى توختىتىلدى.

3. 1968 - يىل 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت «ئىنقىلابنى تۇتۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش خەۋەرلىرى» نى چىقىرىپ، ھەر سانىنى 200 — 250 نۇسخا تارقاتتى. مەزمۇنى دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىققا ئائىت تېخنىكا، تەدبىرلەردىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ 1970-يىل 11 - ئايدا توختىتىلدى.

4. 1988 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى «شايار پەن - تېخنىكا خەۋەرلىرى» نى ئىشلەپ، ھەر سانىنى 70 نۇسخا تارقاتتى، 1989 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 35 سان تارقىتىلدى. ئۇنىڭغا دېھقانچىلىق ۋاقتىنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، دېھقانچىلىقتا ئەسقاتىدىغان تېخنىكا بىھسىلىپ تۇردى، ئۇنى كۆرىدىغانلار پەن - تېخنىكا ئائىلىلىرى، كەسپىي ئائىلىلەر، دېھقان، چارۋىچىلار بولدى.

ئون توققۇزىنچى قسىم

تېببىي دورا: سەھىيە

ئون توققۇزىنچى قىسىم

تىببىي دورا، سەھىيە

I باب

ئاپپارات، قوشۇن

§ 1 . مەمۇرىي ئاپپاراتلار

1 . سەھىيە ئىدارىسى

1954 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى سەھىيە بولۇمى تەسىس قىلدى. 1958 - يىل 7 - ئايدا بۇ بۆلۈم مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلىپ، مەدەنىيەت - ماارىپ - سەھىيە بۆلۈمى دەپ ئاتالدى. 1966 - يىل 12 - ئايدا ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمى بىلەن ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىرلىكتە ئىش بېجىردى. 1969 - يىل 4 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى قارمىقىدا سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، 1976 - يىل 10 - ئايدا سەھىيە بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، قارمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، 1984 - يىل 10 - ئايدا سەھىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلىپ، بىر ئىدارە باشلىقى، 2 مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى قويۇلدى.

2 . شايار ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى

بۇ كومىتېت 1967 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى. ئۇنىڭ مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك پارتكوم ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۆتىدى، ئەزالىرى مۇناسىۋەتلىك ئىدارە، كومىتېت ۋە ئىشخانىلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن تەركىب تاپتى. 1987 - يىل 5 - ئايدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى، ئىشخانىغا بىر مۇدىر قويۇلدى، بۇ ئىشخانا ناھىيە بويىچە «پاسكىنىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق» نى تۈزەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكچىلىك قىلدى. بۇنىڭغا سەھىيە ئىدارىسى، شەھەر قۇرۇلۇشى - مۇھىت ئاسراش ئىدارىسى، تەشۋىقات بۆلۈمى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى، بازارلىق ھۆكۈمەت ۋە يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى قاتارلىق ئورۇنلار ھەمكارلاشتى.

3 . يەرلىك كېسەللىكلەر ئىشخانىسى

1984 - يىل 8 - ئايدا شايار ناھىيىلىك يەرلىك كېسەللىكلەر رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، بۇ

گۈرۈپپىنىڭ رەھبەرلىكىنى ناھىيىلىك پارتكوم ياكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىرى قوشۇمچە ئۇتتىدى. 1987 - يىل 8 - ئايدا گۈرۈپپا قارىمىقىدا يەرلىك كېسەللىكلەر ئىشخانىسى قۇرۇلۇپ، بىر مۇدىر قويۇلدى.

2 §. تىببىي داۋالاش ئاپپاراتلىرى

1. شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى

1952 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلدى، 8 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1961 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 27 گە، كارىۋىتى 14 كە يەتتى. 1985 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى كۆپ ياخشىلاندى، 140 كارىۋات سىغدىغان يېڭى كېسەلخانا بىناسى پۈتتى. شۇ يىلى ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 4115 ئادەم (قېتىم) گە، كېسەلخانىدا ياتقانلار 1528 ئادەم (قېتىم) گە، دوختۇرخانىنىڭ كەسپىي كىرىمى 258 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. 1992 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئاپتونوم رايون بويىچە «مەدەنىي دوختۇرخانا» قاتارىغا كىردى، 1993 - يىلى ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسەتكەنلەر 57 مىڭ 832 ئادەم (قېتىم) گە، كېسەلخانىدا ياتقانلار 2489 ئادەم (قېتىم) گە، دوختۇرخانىنىڭ كەسپىي كىرىمى 1 مىليون 725 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. شۇ يىلى 12 - ئايغا قەدەر ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا ئىشخانا، خوجىلىق بۆلۈمچىسى، ئامبۇلاتورىيە، كېسەلخانا بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى، كۆز بۆلۈمى، ئېغىز بوشلۇقى كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، دورا بۆلۈمى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بۆلۈمى، قۇتقۇزۇش بۆلۈمى، تىببىي تېخنىكا بۆلۈمى، ئوپېراتسىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. دوختۇر، مېستىرا ۋە ئىشچى - خىزمەتچى 164 (بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 89، ئۇيغۇر 75) كە، ئۇنۇڭنى بار تىببىي تېخنىكا خادىم 103 كە، كارىۋات 130 غا يەتتى. دوختۇرخانىنىڭ ئومۇمىي قۇرۇلۇش كۆلىمى 15 مىڭ 998 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 22. 2968 كۋادرات مېتىرلىق ئۈچ قەۋەتلىك بىر كېسەلخانا بىناسى، 600 كۋادرات مېتىرلىق ئىككى قەۋەتلىك بىر تىببىي تېخنىكا بىناسى بار.

2. شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابىتى دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانىنىڭ تەكتى 1925 - يىلى قۇرۇلغان تۈپ روزى موللىنىڭ شىپاخانىسى ئىدى. ئۇ چاغدا بۇ شىپاخانىدا 2 تىببىي خادىم بار ئىدى. 1935 - يىلىغا كەلگەندە 3 كە كۆپەيدى، ئابلا غازى شىپاخانا مەسئۇلى بولدى. 1958 - يىلى شايار بازارلىق بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيە قۇرۇلدى، 1964- يىلى شايار بازارلىق خەلق شىپاخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، ئابلا غازى شىپاخانا باشلىقى بولدى. 1989 - يىل 5 - ئايدا بازارلىق شىپاخانا ئاساسىدا، شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى. 1993- يىلىغا قەدەر دوختۇرخانا قارىمىقىدا مەۋرىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، تىببىي تېخنىكا بۆلۈمى، ئامبۇلاتورىيە بۆلۈمى، دورا بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تېرە كېسەللىكلىرى بۆلۈمى ۋە كېسەلخانا بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. تىببىي خادىم ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر 60 قا، كارىۋىتى 50 كە يەتتى. دوختۇرخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2550 كۋادرات مېتىر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 2 قەۋەتلىك كېسەلخانا بىناسىنىڭ كۆلىمى 1800 كۋادرات مېتىر.

3. شايار ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى

بۇ پونكىت 1960 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى، دەسلەپتە شايار ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ ئانا-بالىلار، يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمچىسى ئىدى. 1972 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى، 2 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى. 1993-يىل 12 - ئايغا قەدەر بۇ پونكىتتا مەمۇرىي بۆلۈمچە، مالىيە - بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى، يۇقۇمدىن ساقلىنىش بۆلۈمچىسى، ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسى، يېمەكلىك تەكشۈرۈش بۆلۈمچىسى، تۇبېركولىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى، ئامبۇلاتورىيە قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى، ئىشچى-خىزمەتچىسى 43 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي ئۇنۇۋانى بارلار 30. قارىمىقىدا يۇقۇمدىن ساقلىنىش ئاپپاراتىدىن 10ى تەسىس قىلىندى، تىببىي خادىم 27 گە يەتتى.

4. ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا 1993 - يىل 7 - ئايدا گۈلباغ يېزىلىق شىپاخانىسىدىن ئايرىپ چىقىلىپ قۇرۇلدى، 10 تىببىي خادىم ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە يارىمچى ۋراچ 2، سانىتار بىر، سېستىرا 3. ئامبۇلاتورىيە ۋە كېسەلخانا تەسىس قىلىنغان، قۇرۇلۇش كۆلىمى 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 40 كارىۋات بار.

5. تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانى سەھىيە ئەترىتى

بۇ ئەترەت 1970 - يىل 4 - ئايدا بىڭتۈەن مەزكۇر مەيداننى باشقۇرۇشنى ئۈتكۈزۈۋالغاندا قۇرۇلغان، ئۇنىڭ تەكتى 1964 - يىلى قۇرۇلغان شىپاخانا ئىدى. ئامبۇلاتورىيىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 600 كۋادرات مېتىر بولۇپ، قارىمىقىدا ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، بالىلار بۆلۈمى، تۇغۇت بۆلۈمى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى، رېنتگىن بۆلۈمى، لابوراتورىيە بۆلۈمى، ئالاھىدە تەكشۈرۈش بۆلۈمى، ئوكۇل ئۇرۇش بۆلۈمى، تەمىنلەش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى قاتارلىق 11 ئاساسلىق بۆلۈم بار. كېسەلخانىنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 800 كۋادرات مېتىر بولۇپ، 34 كارىۋات، 6 ئىشچى - خىزمەتچى بار، سەھىيە ئەترىتى ئونتۇرا ئەترەتلەردە تىببىي داۋالاش نۇقتىسىدىن 9 نى تەسىس قىلدى. بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدا 35 تىببىي خادىم بار.

§ 3. تىببىي دورا بىلەن تەمىنلەش ئاپپاراتلىرى

1. ناھىيىلىك تىببىي دورا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى

1986 - يىلى شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرىپ، ناھىيىنىڭ تىببىي دورا بازىرىنى مەمۇرىي جەھەتتىن نازارەت قىلىپ باشقۇردى. 1989 - يىلى دورا سۇپىتىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، كىرگۈزۈلگەن دورىلارنى

تەكشۈرۈشكە مەخسۇس ئادەم قويۇلۇپ، دورىلارنىڭ تەستىق نومۇرى، ئىشلەپچىقىرىلغان ۋاقتى، ماركىسىنى تەكشۈرۈپ باشقۇرۇش كۈچەيتىلىپ، ساختا ۋە ناچار دورىلارنىڭ ئامبارغا كىرىشىنىڭ قاتتىق ئالدى ئېلىندى.

2. شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا شىركىتى

بۇ شىركەت 1960 - يىل 6 - ئايدا قۇرۇلدى، ئۇ ئاساسلىقى جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورىلىرى ۋە تىببىي داۋالاش ئۈسكۈنىلىرى تىجارىتى بىلەن شۇغۇللاندى. 1966 - يىل 12 - ئايدا دورا شىركىتى شايار ناھىيىلىك سودا شىركىتىگە ئايرىپ بېرىلىپ، تىببىي دورا دۈكىنى دەپ ئاتالدى. 1972 - يىل 1 - ئايدا سودا ئاپپاراتلىرى تەڭشەلگەندىن كېيىن، تىببىي دورىگەرلىك كەسپى سودا شىركىتىدىن ئايرىپ چىقىلىپ، بۇرۇنقى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر شىركەت قارىمىقىدا مەۋرىي بۆلۈمچە، كەسپىي بۆلۈمچە، مالىيە بۆلۈمچىسى، توپ سېتىش بۆلۈمى، 3 تىببىي دورا دۈكىنى، بىر چۆچۈكبۇيا سېتىۋېلىپ پىششىقلاش زاۋۇتى ۋە بۇغا فېرمىسى تەسىس قىلىندى. ئىشچى - خىزمەتچىسى 60 قا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي ئۇنۇانى بارلار 8. شىركەت ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 6000 كۋادرات مېتىر، قۇرۇلۇش كۆلىمى 3449 كۋادرات مېتىر، تۇراقلىق مۇلكىنىڭ قىممىتى 1 مىليون 108 مىڭ يۈەن، 2 قەۋەتلىك ۋە 3 قەۋەتلىك 2 بىناسى بار. يىللىق سېتىۋېلىش سوممىسى 3 مىليون 521 مىڭ يۈەنگە، سېتىش سوممىسى 5 مىليون يۈەنگە يېتىدۇ.

4 § . تىببىي داۋالاش قوشۇنى

1952 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلغاندا، 8 سەھىيە خىزمەتچىسى بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 3، سېستىرا 3، دورىگەر بىر، مەمۇرىي خادىم بىر. كېيىنكى يىلى ئىشچى-خىزمەتچى 16 گە كۆپەيدى، بۇنىڭ ئىچىدە دوختۇر 3، سېستىرا 6، تۇغۇت ئاسىسى 2، دورىگەر بىر، مەمۇرىي خادىم 3، قارا ئىشچى بىر. 1964 - يىلى ئىشچى - خىزمەتچىسى 39 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، سەھىيە تېخنىكا خادىمى 26، مەمۇرىي ئارقا سەپ خادىمى 13. 1976 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى دوختۇر-سېستىرا 48 گە يەتتى. گۇڭشې شىپاخانىسىدىن 7 سى قۇرۇلدى، دوختۇر - سېستىرا 62 گە يەتتى. گۇڭشې شىپاخانىلىرىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى زور كۈچ بىلەن يولغا قويۇلدى، 330 نەچچە ھەر مىللەت يالىڭاياغ دوختۇر تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈلدى.

1964 - يىلى ئەدلىيە نازارىتىنىڭ تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىدا شىپاخانا قۇرۇلدى، شىپاخانا قارىمىقىدا ئىچكى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى، ئېغىز بوشلۇقى كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، ئانىلار - بوۋاقلار بۆلۈمى، فىزىكىلىق داۋالاش بۆلۈمى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى ھەم رېنتگېن ئاپپاراتى، ئۈلترا ئاۋاز دولقۇنى ئاپپاراتى، ئېلېكترو كاردىئوگراممۇ قاتارلىق تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى سەپلەندى، ئادەتتىكى قورساق بوشلۇقى تاشقى كېسەللىكلەرگە دائىر ئوپېراتسىيەلەرنى ئىشلىيەلەيدىغان سەۋىيىگە يەتتى. بۇ شىپاخانىنىڭ 34 كاربۋاتلىق بىر كېسەلخانىسى ۋە 35 دوختۇر - سېستىراسى (مۇشۇ شىپاخانا قارىمىقىدىكى تىببىي داۋالاش نۇقتىلىرىدىكى تىببىي خادىملارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) بار. بۇ شىپاخانا قاماقتىكى جىنايەتچىلەر بىلەن خىزمەتچى خادىملارنى داۋالايدۇ، قوشنا كەنتتىكىلەرمۇ مۇشۇ يەردە كېسەل داۋالىتىدۇ، لېكىن بۇ ناھىيىلىك تىببىي داۋالاش قوشۇنىنىڭ ستاتىستىكىسىغا كىرگۈزۈلمىدى.

1981 - يىلدىن كېيىن تىببىي داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى. 1993 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە دەرىجىلىك دوختۇرخانىدا دوختۇر - سېستىرا 277 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىكا خادىمى 169 (ئالىي دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 3، ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 33، باشلانغۇچ دەرىجىلىك ئۇنۋانى بارلار 133). قارىمىقىدا يېزا دەرىجىلىك شىپاخانىدىن 9 ى بار.

II باب

تىببىي داۋالاش

§ 1. تىببىي داۋالاش تۈزۈمى

شايار ناھىيىسىدە ئاساسەن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ۋە ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىش قاتارلىق داۋالاش شەكىللىرى يولغا قويۇلدى.

1. ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

1956 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خىزمەتچىلەرگە قارىتا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش يولغا قويۇلدى ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش بويىچە ئالدىنى ئېلىش - يولغا قويۇشنى باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلدى.

دۆلەتنىڭ مەمۇرىي ۋە كەسپىي شتاتىدىكى دۆلەت خىزمەتچىلىرى (دەم ئېلىشقا ۋە پېنسىيىگە چىققانلارمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) ۋە دۆلەت كارخانىلىرى، كەسپىي ئورۇنلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولدى.

ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار كېسەل كۆرسەتكەندە ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش كىنىشكىسىگە ئاساسەن ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالايدىغان ئورۇنلاردا كېسەل كۆرسەتتى ياكى ياتاقتا يېتىپ داۋالاندى. سىرتتا يۆتكىلىپ داۋالانماقچى بولغانلارغا داۋالاش ئورنى پىكىر يېزىپ بېرىپ، ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى (بۆلۈمى) ئىسپات چىقىرىپ بەرگەندىن كېيىن، كۆرسىتىپ بېرىلگەن داۋالاش ئورنىغا بېرىپ داۋالاندى.

ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىدىغان خىراجەت دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە مالىيىدىن ئاجرىتىلدى، يەتمىگەن قىسمىغا يەرلىك مالىيىدىن قوشۇمچە ياردەم بېرىلدى ياكى سەھىيە ئىشلىرى خىراجىتىدىن چىقىم قىلىندى. 1980 - يىلدىن ئىلگىرى ھۆكۈمەت خىراجىتىگە داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ ھەممىسىنى دۆلەت چىقىم قىلدى. 1984 - يىلدىن كېيىن دۆلەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشى تەدرىجىي ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىشقا ئۆزگەرتىلىپ، كارخانا ئىچكى جەھەتتە ئۈستىگە ئالدى. 1990 - يىلدىن كېيىن ۋاقىتلىق، رېتسىپنى چەكلەش، نىسبەت بويىچە ھۆكۈمەت خىراجىتىدىن چىقىم قىلىش چارىسى قوللىنىلدى. 1980 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە ھۆكۈمەت خىراجىتىگە داۋالىنىدىغانلار 4000 دىن ئاشتى، 1990 - يىلىغا كەلگەندە 2516 ئادەم قالدى. 1981 - يىلى بىر ئادەمنىڭ ئايلىق داۋالىنىش

يۇلىنىڭ ئۆلچىمى 3.75 يۈەن ئىدى، 1988 - يىلى 5.8 يۈەنگە، 1990 - يىلى 7.5 يۈەنگە، 1993 - يىلى 8.3 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ھەم خىزمەت ئىستاژىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقىغا قاراپ بەھرىمەن بولىدىغان داۋالىنىش خىراجىتىمۇ ئوخشىمىدى، خىزمەت ئىستاژى 10 يىلدىن تۆۋەنلەر 70%؛ 10 يىلدىن يۇقىرىلار 75%؛ 25 يىلدىن يۇقىرىلار 85%؛ 30 يىلدىن يۇقىرىلار 90%؛ دەم ئېلىشقا چىققانلار 100% داۋالىنىش خىراجىتىدىن بەھرىمەن بولدى. ئامبۇلاتورىيىدە ئادەتتە 3 كۈنلا رېتسېپ يېزىلدى، ئەلۋە كۆپ بولغاندا بىر ھەپتىلىك يېزىلدى. بىر پارچە رېتسېپنىڭ سوممىسى ئەربچە تىبابەتنىڭ 3 يۈەن ئىچىدە، جۇڭگو تىبابىتىنىڭ 4 يۈەن ئىچىدە (بىر ئادەمگە بىر كۈندە بېرىلگەن رېتسېپ 2 ۋاراقتىن ئاشۇرۇۋېتىلمىدى) تىزگىنلەندى.

دورىلارنىڭ يېڭىلىنىشى، باھاسىنىڭ ئۆرلىشى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، خىراجەت ھەر يىلى ئېشىپ كەتتى، 1993 - يىلى 25 مىڭ 700 يۈەن چىقىم ئېشىپ كەتتى.

2. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش

ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كوللېكتىپنىڭ كۆچمە تايىنىپ، ئۆز ئىختىيارىيلىقى بىلەن ئۆزئارا پايدا يەتكۈزۈش ئاساسىدا تەشكىللەنگەن بىر خىل تىببىي داۋالىنىش شەكلى.

شايار ناھىيىسىدە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش 1966 - يىلى باشلانغان، بۇنىڭغا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئەزالىرى ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى قاتناشتى. مەبلەغ توپلاش ئۆلچىمى ھەر بىر ئادەم ئۈچۈن ھەر يىلى 1.4 - 2.2 يۈەن بولدى، بۇ پۇللارنى ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى بىر تۇتاش يىغىپ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش فوندى قىلىپ تاپشۇردى. 1971 - يىلى 7 گۇڭشې، 93 چوڭ ئەترەت، 433 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىدە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، يالىڭاياغ دوختۇر 314 كە يەتتى.

1978 - يىلى 5 گۇڭشې، 2 فېرمىدىكى 90% تىن ئارتۇق ئادەم ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى، يەنى تويبولدى گۇڭشېسىنىڭ 96.1%، قىزىلبايراق گۇڭشېسىنىڭ 92.1%، قايلور گۇڭشېسىنىڭ 100%، نۇرباغ گۇڭشېسىنىڭ 95%، تارىم گۇڭشېسىنىڭ 93%، 1 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 98%، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ 93%، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدىغانلار 88 مىڭ 283 كە يەتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىدىكى 142 ئىشلەپچىقىرىش چوڭ ئەترىتىنىڭ 139 دا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، يېزا، كەنت دوختۇرلىرى 259 غا يەتتى. كېيىن، باشقۇرۇش قاتتىق بولماسلىق، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئالاھىدە بولۇۋېلىش قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بىر قىسىم گۇڭشېلارنىڭ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش سىستېمىسى تەدرىجىي پارچىلىنىپ كەتتى. 1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 51 چوڭ ئەترەت، 264 ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى، قاتناشقان ئادەم 49 مىڭ 561 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆز يېرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش تۇتقان، كوللېكتىپ مەبلەغ توپلىغان، ئەترەت (مەيدان) ئۆزلىرى باشقۇرغىنى 2، شىپاخانىلار خىراجەت ئاجرىتىپ (دورا سېتىپ) ، يېزا، كەنت دوختۇرلىرى كېسەل كۆرگەندە پۇل ئېلىش يولغا قويۇلغان، كىرىم ئۆزىگە تەۋە بولغان چوڭ ئەترەت 31. 1984 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئاساسەن بىكار بولۇپ كەتتى.

1989 - يىلى نۇرباغ يېزىسىدا ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭغا 6750 ئادەم قاتناشتى، بۇ يېزا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 79.4% نى ئىگىلىدى، ھەق تاپشۇرۇش ھەر بىر ئادەمگە يىلىغا 4 يۈەن بولدى. 1990 - يىلدىن كېيىن 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى بىلەن تويبولدى يېزىسىدىمۇ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى.

3. ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە تىببىي داۋالىنىش

ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك تۈزۈمىدىكى كارخانا ئورۇنلار ۋە كوللېكتىپ كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولىدۇ.

ئەمگەك سۇغۇرتىسى بويىچە داۋالىنىش خىراجىتىنى ئورۇنلار بىر تۇتاش ئەملەپ، بىر تۇتاش چىقىم قىلىدۇ. ئەمەلىي ئەھۋالغا ئاساسەن تالونغا قاراپ ئاتچوت قىلىشتا تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل ئۇسۇل قوللىنىلىدۇ: بىرىنچىسى، ئادەملەرگىچە ھۆددىگە بېرىلىپ، ئورۇنلار ئۆزلىرى تەڭشىدۇ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسىتىش، داۋالىنىش ئايلىق دورا ھەققى ئۆلچىمى 2 ـ 3 يۈەن قىلىنىدۇ، بۇ خىراجەت ئايلىق ماتاشقا قوشۇپ شەخسىنىڭ قولىغا تارقىتىلىدۇ، ئېشىپ كەتكىنى تولۇقلاپ بېرىلمەيدۇ، ياكى ئىدارە بىر تۇتاش ئىگىلەپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تالون بويىچە ئاتچوت قىلدۇرۇپ، يىل ئاخىرىدا ھېسابىنى بوغدى، ئېشىپ قالغىنىنى ئىدارە كىيىنكى يىلىغا تەڭشىدى، ئارتىپ كەتكىنىنى ئەھۋالغا قاراپ نىسبەت بويىچە ئاتچوت قىلدى، دوختۇردا يېتىپ داۋالانغانلارنىڭكىنى ئەھۋالغا قاراپ 70% ـ 95% كىچە ئاتچوت قىلدى، تاپاۋىتى ياخشى بولغان ئورۇنلار ھەممىنى ئاتچوت قىلدى. ئىككىنچىسى، كۆرسەتكۈچنى ئادەملەرگىچە چۈشۈرۈپ، ئىدارە تەڭشەپ، يىل ئاخىرىدا ھېسابىنى بوغدى. شەخسى ئۆزى مۇۋاپىق چىقارغاندىن سىرت، قالغىنىنى ئىدارە ھەل قىلىدۇ.

§ 2. تىببىي داۋالاش مۇئەسسەسىلىرى

ناھىيىدە ئاساسلىق تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرىدىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىلەن ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى بار. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرى تۆۋەندىكىچە:

شايار ناھىيىلىك دوختۇرخانا بىلەن يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ ئۇسكۇنىلىرى

جەدۋەل: 19 — 1

نامى	سانى	ئىشلەتكەن ئورۇن	نامى	سانى	ئىشلەتكەن ئورۇن
200MAX ئوپتىكىلىق مېخانىكىلىق ئايپارات	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون ئىككى ئوكسىد ئۆلچەملىك گازى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
50MAX ئوپتىكىلىق مېخانىكىلىق ئايپارات	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون تۆت ئوكسىد ئۆلچەملىك گازى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
مىكروسكوپ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون ئىككى ئوكسىدى ئۆلچىگۈچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
تۆغۈت كارىۋىتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	كاربون تۆت ئوكسىدى ئۆلچىگۈچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
ئۇنىۋېرسال تۆغۈت كارىۋىتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	توڭلاتقۇ	7	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى
توڭلاتقۇ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	يەككە ئاپتوماتلىك بىئو-خىمىيە ئانالىز ئايپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا

گوپېراتسىيە كارىۋتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئۆسمە تەكشۈرۈش ئاپپارا-راتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئۇنىۋېرسال گوپېراتسىيە ئۈستىلى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سۆڭەك ئۆسمىسىنى داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
A تىپلىق ئۇلترا دولقۇن-لۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	قاندىكى ئوكسىگېننىنى ئۆلچەش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
B تىپلىق ئۇلترا دولقۇن-لۇق دىئاگنوز ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ناركوز ماشىنىسى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكترو ئېنسېفالوگ-رامما	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئېلېكترونلۇق گېمىروي داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكترو كاردىئوگرامما	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئاشقازان نازىلاش ئاپپارا-تى	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
فوتولومېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	ئاشقازان ئەينەكى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
بىر كۆزلۈك مىكروس-كوپ	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	تېمپېراتۇرىنى ئاپتوما-تىك تۇراقلاشتۇرۇش ئېلېكترونلۇق سۇ ساندۇ-قى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
توك بىلەن ئىسىتىدى-غان تېمپېراتۇرا تۇراق-لاشتۇرۇش ساندۇقى	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	مېخانىكىلىق تارازا	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
پېتىشتۇرۇش ساندۇقى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سېپېكترو فوتومېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
چىش كېسەللىرىنى داۋالاش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	بىمارنى كۆزىتىش ئاپپاراتى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
ئېلېكتر دۇغاتېللىق شۇمۇرگۈچ	3	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	يۇمىلاق تەخسىلىك پولىيارىمېتىر	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
تالالىق دوۋناق ئەينەكى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	گوپتېكىلىق تارازا	2	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
يۈرەك كۆزىتىش ئاپپارا-تى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سۇ پارلاندۇرغۇچ	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
12 كۆزلۈك گوپېراتسىيە چىرىغى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	توك بىلەن قىزىتىش قۇرۇتۇش ساندۇقى	1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا
CO پولات تۈك	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	مىكروسكوپ	6	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
كۆمۈر ۋە توك ئىشلىتە-لىدىغان يۇقىرى بېسىم-لىق دېزىنفېكسىيە قازىنى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	ئېنزىم بىرلەشتۈرۈش ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
قۇرۇتۇش ساندۇقى	4	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	ئادەتتىكى تاشقىرى تېمپېراتۇرا تۇراقلاشتۇ-رۇلغان مۇنچا سۇ ساندۇ-قى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
ئۇلترا بىنەپشە نۇرلۇق سېپېكترو فوتومېتىر	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	سېغىرلىق مىكرو شامال سۈرگۈچ ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
شامال ئوتكۈزىدىغان قۇرغاق، ئەملىكنى ئۆلچەش سائىتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	ئۆپكە ئىقتىدارىنى ئۆلچەش ئاپپاراتى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى

تۆلچەملىك جۇپ سانلىق كۆرۈش ئىقتىدارىنى تۆلچەش جەدۋىلى چىراغ- لىق ساندۇقى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	تېز توڭلاتقۇچ	4	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
توك بىلەن ئىسسىتى- غان، تېمپېراتۇرىنى تۇراقلاشتۇرۇش ساندۇقى	3	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	تارازا	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
رېنتگېن ئاپپاراتى	2	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	پارلاندۇرغۇچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
ئېلېكتر دىۋىگاتېللىق سېنتىرىفۇگ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	پېتىشتۇرۇش ساندۇقى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
فوتولومېتىر ئىئون ئالماشتۇرغۇچ	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	قولدا كۆتۈرۈۋالىدىغان يۇقىرى بېسىملىق قازان	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى
فۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى	1	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى			

3 § . تىببىي داۋالاش تېخنىكىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شايار ناھىيىسىدە تىببىي داۋالاش، سەھىيە ئاپپاراتى يوق ئىدى، 1925 - يىلى روزى مولا ئىچكى كېسەللىكلەر ۋە تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمى بار شەخسىي شىپاخانا قۇرۇپ، كىچىك يارا ۋە كىچىك كېسەللەرنى داۋالىدى. غەربچە دورىلار كەمچىل بولغاچقا، ئاساسەن ئوت - چۆپ دورىلىرىنى ئىشلىتەتتى، ئايالالارنى تۇغدۇرغاندا تۇغۇت ئانىسى تەكلىپ قىلىپ تۇغدۇراتتى، قىيىن تۇغۇنقا ئۇچراپ قالسا، پېشانىسىدىن كۆرەتتى. 1952 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق شىپاخانىسى قۇرۇلۇپ، ئامبۇلاتورىيە تەسىس قىلىندى، ئەمما كېسەلخانا يوق ئىدى. 1961 - يىلى بۇ شىپاخانا ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى، 14 كارىۋات قويۇلدى، سىرتقى يارىلارنى تىكىش ئوپېراتسىيىلىرى ۋە تېڭىش تېڭىش مەشغۇلاتلىرىنى قىلدى. لابوراتورىيىدە قان، سۈيدۈك، چوڭ تەرەتنىڭ ئۈچ چوڭ ئادەتتىكى تەكشۈرۈشى قىلىنغاندىن سىرت يۇقۇمدىن ساقلىنىش خىزمىتىمۇ قوشۇمچە ئىشلەندى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرى كارىۋات 27 گە يەتتى، قورساقنى يېرىپ تۇغدۇرۇش، قىزىلئۆڭگەچكە تۇرۇپ قالغان نەرسىنى ئېلىۋېتىش، ئۇچەينى كېسىپ ئېلىۋېتىش ۋە ئۇچەي ئۆلاش، تۇغۇمدان خالتىلىق ئىششىقىنى ئېلىۋېتىش، مۇچىلەرنى كېسىۋېتىش، بالىياتقۇنى كېسىپ ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنى قىلالايدىغان بولدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىر قىسىم داۋالاش ئاپپاراتلىرى ۋە ئۇسكۇنىلىرىنى كۆپەيتتى. يۇقىرىدىكى ئوپېراتسىيىلەرنى قىلالىغاندىن سىرت يەنە سوقۇرئۇچەينى كېسىپ ئېلىۋېتىش، ئۆتنى كېسىپ ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيىلەرنىمۇ قىلالايدىغان بولدى ھەم ئېپتېر شۇمۇرتۇپ ناركوز قىلىش، ئومۇرتقا ئارقىلىق ناركوز قىلىش، قانتىنق پەردە سىرتىدىن ناركوز قىلىش، كۆك تومۇرغا ئوكۇل قويۇش ۋە قان بېرىش قاتارلىق ئىشلارنىمۇ يولغا قويدى. 1986 - يىلدىن كېيىن لابوراتورىيىدە ئۈچ چوڭ قائىدىلىك تەكشۈرۈشنى قىلغاندىن سىرت، يەنە ۋىدال تەجرىبىسى، ھامىلدارلىق تەجرىبىسى، قان تېپىنى بېكىتىش ۋە قان ماسلاشتۇرۇش، سترېپتولىزىنگە قارشى «O» فاكتور تەجرىبىسى، جىگەر ئىقتىدارىنى خىمىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنىمۇ ئىشلىيەلەيدىغان بولدى.

1990 - يىلدىن كېيىن بۇ دوختۇرخانىنىڭ تىببىي داۋالاش سەۋىيىسى 1985 - يىلدىكىگە قارىغاندا ناھايىتى

كۆپ ئۆستى، باكتېرىيە بۆلۈمى، ئاددىي قان ئامبىرى ۋە قوتقۇزۇش بۆلۈمى قۇرۇلدى؛ ئۇچەي، ئۆتنەرنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، ئاشقازاننىڭ چوڭ قىسمىنى كېسىپ ئېلىۋېتىش، جىگەر، تال يېرىقلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، جىگەر قاپلىق قۇرۇتنى ئېلىۋېتىش، سۈننىڭ تاشقى زەخىملىنىشتىن بولغان قانلىق ئىششىقىنى تازىلاش، پۇت، قوللارنى كېسىۋېتىش، بالىياتقۇ سىرتىدا بولۇپ قالغان ھامىلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش، قورساقنى يېرىپ بالىنى ئېلىش، بالىياتقۇنى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىش، تۇغۇمدان خالتىلىق ئىششىقىنى ئېلىۋېتىش قاتارلىق ئوپېراتسىيەلەرنى بۇرۇنقىدىنمۇ ياخشى قىلالايدىغان بولدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1986 — 1993 - يىلغىچە تىببىي داۋالاش ۋە ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 2　　بىرلىكى: ئادەم

يىللار	دوختۇرخانىغا كىرگەنلەر	دوختۇرخانىدىن چىققانلار	ساقايغانلار	ساقىيىش نىسبىتى (%)	ياخشىلاندى غانلار	ياخشىلىنىش نىسبىتى (%)	ئۆلگەنلەر	ئۆلۈش نىسبىتى (%)	ساقايمىغانلار	ئامبۇلاتورىيە كۆرۈنگەنلەر
1986			44.1		53.6			0.9		47 376
1987			40.1		55.8			0.9		38 016
1988			51.6		43.2			0.7		50 184
1989	3551	3047		42.8	1678	55.1	9	0.3	56	53 714
1990	2813	2560	1321	41.6	1153	54.9	15	1.3		53 331
1991	3108	3077	1186	46.6	1269	49.9	19	0.7	70	62 196
1992	3417	3262	1322	54.7	1324	41.9	12	0.8		70 716
1993	2489	2489	1155	49.9	1130	48.8	13	0.6	18	57 832

§ 4 . تىببىي داۋالاش تور - نۇقتىلىرى

شايار بازىرى ناھىيە بويىچە تىببىي داۋالاش مەركىزى، بۇ يەردە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەت دوختۇرخانىسى، ناھىيىلىك كۆز كېسەللىكلىرى دوختۇرخانىسىدىن سىرت، يەنە 1986 - يىلدىن كېيىن خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيە، مەخسۇس ئامبۇلاتورىيەلەر كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى. يېزا (گۇڭشې) ، مەيدانلاردا بىردەن دوختۇرخانا (شىپاخانا) قۇرۇلۇپ، بىرقانچە كارىۋات قويۇلدى. 1984- يىلدىن كېيىن ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش كۈندىن كۈنگە ئازلاپ كەتتى، ئەمما مەۋرىي كەنتلەردىكى داۋالاش نۇقتىلىرى كېمەيمەستىن داۋاملىق كۆپەيدى ۋە كېڭەيدى. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش مەزگىلىدىكى يالىڭاياغ دوختۇرلار خۇسۇسىي دوختۇرغا ئايلاندى. 1988 - يىلدىن كېيىن سەھىيە ئىدارىسى ناھىيە بويىچە بازار - يېزىلاردىكى داۋالاش تور - نۇقتىلىرىنىڭ دوختۇرلىرىدىن تېخنىكا جەھەتتىن ئىمتىھان ئېلىپ، «بازارلارنى چىڭ تۇتۇپ، يېزىلارنى كەڭ قويۇۋېتىش» ئۇلچىمىگە ئاساسەن ناھىيىدىكى خۇسۇسىي دوختۇرلارغا دوختۇرلۇق ئىجازەتنامىسى تارقاتتى. ھەقىقەتەن لايىقەتسىز بولغانلارنىڭ دوختۇرلۇق سالاھىيىتى بىكار قىلىندى. 1992- يىلدىن كېيىن ناھىيە بازىرىدىكى خۇسۇسىي ئامبۇلاتورىيەلەرنى ناھىيىلىك سەھىيە ئىدارىسى بىر دەك

سىنىغاندىن كېيىن، ئاندىن ۋىلايەتلىك سەھىيە باشقارمىسىغا يوللىنىدى، سەھىيە باشقارمىسى قايتا تەكشۈرۈپ، سوئال چىقىرىپ ئىمتىھان ئېلىپ، كىلىنىكىلىق سىناقتا، لايىقەتلىك بولغانلارغا تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىدى.

شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا، مەيدان، فېرمىلىرىدىكى دوختۇرخانىلارنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 3

تۇرلەر / نامى	دوختۇرخانا قۇرۇلغان ۋاقىت	قارمىقىدىكى بۆلۈم	ئىشچى - خىزمەتچى	كارىۋات	يېزىغا قاراشلىق داۋالاش پونكىت (نۇقتا) لىرى
گۈلباغ	1958	4	26	20	18
توپبولدى	1958 . 4	4	38	40	27
قىزىلبايراق	1957 . 5	4	33	40	17
قايلور	1958	4	33	12	24
يېڭىسەھەللە	1954	4	35	40	33
نۇرباغ	1968	4	18	12	10
تارىم	1961	4	15	12	7
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	1965	1	4	6	1
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	1965	1	5	6	1

III باب

يۇقۇمدىن ساقلىنىش

§ 1 . پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش

1953 - يىلى شايار ناھىيىسىدە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش بولغا قويۇلدى. شۇ يىلى 10 مىڭ 185 ئادەم (قېتىم) غا چېچەك ۋاكسىنىسى ھەقسىز ئەملەندى ھەمدە ئىسكارلاتىنا كېسىلى بولغان 45 بالا داۋالاندى. بۇنىڭ 41 ى سەللىمازا ساقايدى، 4 ى ئۆلدى. ئىسكارلاتىنا كېسىلى 4 - رايون ۋە 5 - رايونغا تارقالدى.

1954 - يىلى چېچەك، كېزىك، بوغما، كۆك يۆتەل، خولېرا، تولغاق، بالىلار پارالىچى كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنىڭ ۋاكسىنىسى ئەملىنىپ، كۆكيۆتەل، بالىلار پارالىچى كېسىلى قاتارلىق 5 خىل يۇقۇملۇق كېسەل كونترول قىلىندى، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى. 1972 - يىل 12-

ئايدا ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش - ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاشقا مەسئۇل مەخسۇس خادىم سەپلەندى. 1977 - يىلى ناھىيە بويىچە 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا بىردەك پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتىسى تۈرغۇزۇلدى. كارتا تۈرغۇزۇلغان ئادەم 1992 - يىلى 15 مىڭ 482 گە يېتىپ، 7 ياشتىن كىچىك بالىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 83.99% نى ئىگىلىدى، بىئولوگىيىلىك ياسالما ئارقىلىق ئىممۇنىتېت ۋاكسىنىسى ئەملەنگەن ۋە دورا يېگەنلەر 208 مىڭ 472 ئادەم (قېتىم) گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملىگەنلەر 8324، بالىلار پارالىچ كۆسىلىچى يېگەنلەر 8385، كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى ئەملىگەنلەر 2098، ئىممۇنىتېت ئىقتىدارى كۆچەيتىلگەنلەر 1840، جەمئىي 3938.

1985 - يىلى شايار ناھىيە بازىرىدا 7 ياشتىن كىچىك بالىلارغا كارتا تۈرغۇزۇش نىسبىتى 97% كە، يېزىلاردا 98.4% كە، ئوتتۇرىچە ۋاكسىنا ئەملەش نىسبىتى 85.5% كە يەتتى.

1989 - يىل 3 - ئايدا دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى شايار ناھىيىسىنىڭ پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش ئەھۋالىنى تارىلاپ تەكشۈردى، 30 نۇقتىدىكى كارتا تۈرغۇزۇش، ۋاكسىنا ئەملەش، 4 خىل ۋاكسىنىنىڭ قاپلاش نىسبىتىنى تەكشۈرۈپ باھالىدى. كارتا تۈرغۇزۇش نىسبىتى 97.5% كە، كالىبت - گۆبرىن ۋاكسىنىسى ئەملەش نىسبىتى 88.1% كە، قىزىل ۋاكسىنىسى ئەملەش نىسبىتى 89.05% كە يەتتى. 3 بىرلەشمە ۋاكسىنىنى ئەملەش نىسبىتى 89.5% كە، بالىلار پارالىچ شېكەرلىك كۆمۈلچى يېگۈزۈش نىسبىتى 90% كە يەتتى. 4 خىل ۋاكسىنىنى ئەملەش نىسبىتى ۋە ئۇنىڭ قاپلاش نىسبىتى دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى ۋە دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەمگە يەتتى ياكى ئېشىپ كەتتى.

2 §. يەرلىك كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

1. يەرلىك پوقاق

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە يەرلىك پوقاقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش باشلىنىپ 1985 - يىلىغا كەلگەندە بۇ كېسەل ئاساسىي جەھەتتىن تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. 27 يىل داۋامىدا 4 قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى.

شايار ناھىيىسىدىكى پوقاق كېسىلىنى 4 قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 4

يىللار	ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن ئادەم	تەكشۈرۈپ تېپىلغان بىمار	يوقىقى بارلار	كېسەل بولۇش نىسبىتى (%)	پوقاق بولۇش نىسبىتى (%)	ئىزاھ
1960		1228				تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1978	39695	3652		9.2		3 خىل تىپقا ئايرىپ تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1982	99378	8394	11024	8.45	11.09	بېنىك ۋە ئېغىر كېسەل رايونىغا ئايرىپ تەكشۈرۈپ داۋالاندى
1985	121364	7242	9781	5.96	8.06	بۇنىڭ ئىچىدە يوقىقى فىزىئولوگىيىلىك چوڭايغانلار 2551

يود قوشۇلغان تۇزنى ئىستېمال قىلىش ئومۇملاشتۇرۇلدى، بالىلارغا يود تولۇقلاندى، مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى ۋە يېڭى توي قىلغانلارغا، ھامىلدار ئاياللارغا مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى.

2. فتوردىن زەھەرلىنىش

1982 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە تەۋەسىدە سۇ سۈپىتى تەكشۈرۈلدى، فتور مىقدارى ئۆلچەمدىن ئېشىپ كەتكەن سۇنى ئىستېمال قىلىش چەكلەندى؛ شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سۇ ئىستېمال قىلىشتا قىيىنچىلىقى بار رايونلاردا سۇنى ئۇنۇمۇبرسال تۇزەشكە دائىر كۆپ لايىھىنى قوللىنىپ، سۇدىكى فتور مىقدارىنى تۆۋەنلەتتى. شۇ يىلى 15 مىڭ 778 ئادەمنىڭ چىشىدىكى فتور دېغى تەكشۈرۈلدى، 5436 بىمار تەكشۈرۈپ تېپىلىپ ئۇنۇمۇبرسال داۋالاندى.

3. برۇتسېللىيوز تاياقچە باكتېرىيىسى كېسىلى

1984 - يىلى 24 چارۋىچىلىق ئەترىتى ۋە 2 چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى بارلىق چارۋىچىلار، ئىشچى-خىزمەتچىلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالاندى، 6456 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، 63 كېسەل تېپىلدى.

1985 - يىل 3 - ئايدا تويبولدى، قايلور يېزىلىرىدىكى ۋە جەنۇبىي تارىمدىكى 1369 چارۋىچى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، تېرە ئاستىغا سىناق قىلىپ مۇسبەت رېئاكسىيە بەرگەن 70 ئادەمنىڭ قېنى ئېلىنىپ كاللەكلىشىش رېئاكسىيىسى ئىشلەندى، كېسەل بولغان 7 ئادەم، كېسەل دەپ گۇمان قىلىنغان 11 ئادەم بايقالدى. كېسەللەر لايىھە بويىچە داۋالاندى. 1990 — 1991 - يىللىرى سېزىمچانلىقىنى يوقىتىش بويىچە داۋالاشقا تېگىشلىك 30 كېسەل دوختۇرخانىدا داۋالىنىپ، كېسەللىك كونترول قىلىندى ھەم ياخشىلاندى.

4. كالا ئازار كېسىلى

1971 - يىلى بۇ كېسەل ناھىيە تەۋەسىدە تارقالدى. 1981 - يىلى كېسەل بولغان 43 ئادەم ئىچىدە 8 ئادەم ئۆلدى. 37 كېسەل سۈرمە بىلەن داۋالاندى، 31 كېسەل ساقايدى، 6 كېسەل ئۆلدى. 1976 - يىلدىن 1979 - يىلغا قەدەر 2 قېتىم نەق مەيدانغا تەكشۈرۈلۈپ، 4064 كىچىك بالا ۋە بوۋاق ئىچىدە 34 كېسەل بايقىلىپ، ۋاقتىدىلا داۋالاپ ساقايتىۋېلىندى.

5. باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

باش تەمرەتكىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى 12 ياشتىن كىچىك بالىلارغا كۆپ ئۇچرايدۇ. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار يۇلى بولمىغانلىقتىن داۋالىنالماي ئۆمۈرلۈك ناز بولۇپ قالاتتى. 1960 - يىلى باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغانلار 1965 كىشى بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 3.7% نى ئىگىلىدى.

1961 - يىل 10 - ئايدا تۇنجى قېتىملىق باش تەمرەتكىسىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ نەتىجىسىگە قارىغاندا، يېزىلاردا باش تەمرەتكىسى بولغانلارنىڭ ئونتۇرىچە كېسەل بولۇش نىسبىتى 8.96% بولغان، بولۇپمۇ ئوغۇللاردا بۇ خىل كېسەل قىزلارغا قارىغاندا كۆپ بولدى، ئۆسمۈرلەردە كۆپ كۆرۈلدى.

1970 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى باش تەمرەتكىسى كېسەللىرىنى داۋالاشتا يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئونتۇرا دېھقانلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن ھەق ئالماسلىق، ناھىيە بازىرى ئاھالىلىرىدىن ھەر ئادەمدىن 3 يۈەن ھەق ئېلىشنى بەلگىلىدى.

1977 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە باش تەمرەتكىسى كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 5

يىللار	ئومۇمىي ئادەم	تەكشۈرۈلگەن ئادەم	ئېنىقلانغان كېسەل	كېسەللىنىڭ قوزغىلىش ئەھۋالى		بېكىندىن بايقالغىنى	قايتا بايقالغىنى	100 مىڭدىن نىسبەتى بىر	تۆۋەنلەش نىسبەتى (%)
				ئەر	ئايال				
1977	128784	101361	11255	6742	4513	11255		8740	
1978	130830	107324	6859	4426	2433	4381	2478	5240	
1979	132737	54143	3781	2534	1247	2576	1205	2840	
1980	135362	127021	3586	2358	1228	2213	1373	2640	
1981	137904	45702	1185	867	318	750	345	854	32.4
جەمئىي			26666			21175			

1983 - يىلى باش تەمرەتكىسى يەنە بىر قېتىم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى. ئەمەلىي تەكشۈرۈلگەن ئادەم 19 مىڭ 776، كېسەل بولغانلار 717، كېسەل بولۇش نىسبىتى 3.6%، داۋالانغانلار 714 ئادەم بولۇپ، 99% نى ئىگىلىدى، داۋالىنىپ ساقايغانلار 517، ساقىيىش نىسبىتى 72% بولدى.

1986 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە باش تەمرەتكىسى بولغانلار 2045 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاق تەمرەتكە بولغان ئادەم 1112، قارا تەمرەتكە بولغان ئادەم 237، سېرىق تەمرەتكە بولغان ئادەم 696. 1988 - يىلغا قەدەر باش تەمرەتكىسى بېكىندىن قوزغالغان ۋە قايتا قوزغالغانلار 4280 گە يەتتى.

6. قارا تەمرەتكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

بۇ كېسەل ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا كۆپ كۆرۈلىدۇ. قارا تەمرەتكىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن 1980 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ناھىيىدىكى قارا تەمرەتكە كېسىلى بىلەن ئاغرىغانلارغا 15 مىڭ كىلوگرام بۇغداي تەڭشەپ بەردى، بىمارلار شىپاخانىنىڭ ئىسپاتى بىلەن ئۆزى تۇرۇشلۇق گۇڭشې، مەيداندىكى ئاشلىق پونكىتلىرىغا بېرىپ كۆممىقونا قىغا بۇغداي تېگىشتى. ھەر بىر ئادەمگە 15 كىلوگرامدىن بۇغداي بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتى ياخشىلاندى. كېسەل بولغان ئادەم 341 بولۇپ، 1979 - يىلدىكى 842 دىن 501گە چۈشتى. 1983 - يىلغا قەدەر ناھىيە بويىچە قارا تەمرەتكە كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 51 بولۇپ، 1976- يىلدىكى 1626 دىن 96.4% تۆۋەنلىدى.

شايار ناھىيىسى بويىچە 1976 — 1983 - يىلغىچە بولغان قارا تەمرەتكە كېسىلى ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 6

ئورۇن / يىللار	گۇلباغ	توپا بولدى	قىزىلجايراق	بېكىمەھەللە	فايلور	تارىم	خوتۇنۇپ	بازار	1 - چارۋا چىلىق فېرمىسى	2 - چارۋا چىلىق فېرمىسى	پەسىللىك چارۋا فېرمىسى	جەمئىي
1976	119	446	415	466	180							1626
1977	54	66	138	540	120					5		923

2342				17	187	1	510	554	260	491	322	1978
942	4			9	120		178	333	151	87	60	1979
443			1	2	10	2	48	300	25	52	3	1980
326				7	12		12	144	52	87	12	1981
150					19		7	95	4	22	3	1982
51				1			7	10	7	26		1983

§ 3 . يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

شايار ناھىيىسىدە ئاساسلىقى تارقىلىشچان زۇكام، جىگەر يالۇغى، تولغاق، تۇبېركولىيۇز، قىزىل، كۆكيۆتەل، تارقىلىشچان مېڭە يالۇغى، سىكارلاتىنا، كۆيدۈرگە قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا يەنە باش تەمرەتكىسى، قارا تەمرەتكە قاتارلىق دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان كېسەللەرمۇ بار.

1 . سىل كېسىلى (تۇبېركولىيۇز)

ياش ـ ئۆسمۈرلەر بۇ خىل كېسەلگە كۆپرەك گىرىپتار بولىدۇ. ئوتتۇرا ياش، ياشانغانلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولىدۇ. 1979 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى بىر قىسىم ئورۇنلاردا تۇبېركولىيۇز كېسىلىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. 15 ياشتىن كىچىك بالىلارنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، ئۇلارغا كالمىت ـ گۈبرىن ۋاكسىنىسى ئەمىلدى. 1985 ـ يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىدا تۇبېركولىيۇز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى سەپلەندى. 1988 ـ يىلى مۇسبىي بەلغەملىك تۇبېركولىيۇز كېسىلى بىلەن ئاغرىغان 45 ئادەم بايقالدى، 9 ئاي داۋالاش ئارقىلىق 1989 ـ يىل 5 ـ ئايغا قەدەر 43 ئادەم داۋالاپ ساقايتىلدى، ساقىيىش نىسبىتى 95.5% كە يەتتى.

2 . جىگەر يالۇغى

1981 ـ يىلى ناھىيە بويىچە بازار ـ يېزىلاردا جىگەر يالۇغى تارقىلىپ، بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان ئادەم 3948 گە يەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى بۇ كېسەل يۇز بېرىپ تۇردى. 1993 ـ يىلى جىگەر يالۇغى بىلەن ئاغرىغان 54 ئادەم تەكشۈرۈپ تېپىلدى.

3 . تولغاق

شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە باكتېرىيىلىك تولغاق كۆپ تارقىلىدۇ، تومۇز ئىسسىق يېز مەزگىلىدە باكتېرىيىلىك تولغاق ئەۋج ئېلىپ كېتىدۇ. 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 4279 غا يەتتى. 1980 ـ يىلى باكتېرىيىلىك تولغاق يامراپ، 9267 ئادەم ئاغرىدى؛ 1993 ـ يىلى 13 ئادەم تولغاق بولدى.

4 . كېزىك

1978 ـ يىلى كېزىك بولغانلار 2117 گە يېتىپ، تارىختا بۇ كېسەل ئەڭ كۆپ كۆرۈلگەن بىر يىل بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى قاتات

يايدۇرۇلدى. 1981 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە بولغان 10 يىل جەريانىدا ناھىيە بويىچە كېزىك باكتېرىيىسى تەلتۆكۈس يوقىتىلدى. 1993 - يىلى بىر ئادەم بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىدى.

5. قىزىل

50 - يىللاردىن ئىلگىرى قىزىل شايار ناھىيىسىدىكى بالىلاردا كۆپ ئۇچرايدىغان تارقىلىشچان كېسەللەرنىڭ بىرى ئىدى. 1978 - يىلى 620 بالىغا، 1983 - يىلى 392 بالىغا قىزىل چىقتى. 1993 - يىلى 2 بالىغا قىزىل چىقتى.

قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشتا ئاساسەن قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشقا ئائىت سەھىيە بىلىملىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، كېسەللەر بالدۇر بايقىلىپ، ۋاقتىدا ئايرىپ داۋالاندى. ھەر يىلى 8 ئايلىقتىن چوڭ بوۋاق، بالىلارغا قىزىل ۋاكسىنىسى بىرنەچچە قېتىم ئەملەندى، شۇنىڭدىن كېيىن قىزىلنىڭ قوزغىلىشى ۋە تارقىلىشى ئۈنۈملۈك تىزگىنلەندى.

6. خولېرا

1988 - يىل 8 - ئاينىڭ 19 - كۈنى خولېرا تىرناقسىمان باكتېرىيىسى كەلتۈرۈپ چىقارغان تۇنجى ئۆتكۈر يۇقۇملۇق كېسەل بايقالدى. 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنىگىچە كېسەل بولغانلار 51 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باكتېرىيىنى ئېلىپ يۈرگۈچى 5، ئۆلگەنلەر 3.

ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇملۇق كېسەل بايقالغان رايون ۋە بازلىق بازارلارنى تاقاش، تۈرلۈك خادىملارنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىشىنى قاتتىق كونترول قىلىش، ناھىيە تەۋەسىدىن باشقا جايلارغا بارىدىغانلار سەھىيە تارماقلىرى تارقاتقان ساغلاملىق ئۆقتۇرۇشنامىسى ئېلىپ يۈرۈشى، ناھىيىگە كىرىپ چىقىدىغان شوپۇر - يولۇچىلارنى كارانتىن قىلىش، قاتناش لىنىيىلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللەردىن مۇداپىئەلىنىش تارماقلىرىنىڭ تەلىپىگە ئويغۇن كەلمەيدىغان ئاشخانىلارنى تاقاش، خام، سوغۇق يېمەكلىكلەرنى سېتىشقا رۇخسەت قىلماسلىق قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللاندى. ناھىيە بويىچە 194 ئورۇندا چازا قۇرۇلدى، 251 قاراۋۇل قويۇلدى، 5 ئائىلىلىك بىرلەشمە مۇداپىئە گۇرۇپپىسىدىن 4308 ى قۇرۇلدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى شىنجاڭ بويىچە تۇنجى خولېرا كېسىلى بىلەن ئاغرىغان يەنە بىر ئادەم بايقالدى. ئالدىنى ئېلىش تەدبىرى كۆچلۈك بولغاچقا كېسەل بولۇش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلىدى، 10 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىغا قەدەر ناھىيە بويىچە 6 كېسەل بايقالدى، بىرى ئۆلدى. بۇ تارقاق تېپتىكى كېسەللىك ھېسابلىنىدۇ.

7. كۆيدۈرگە

1984 - يىلى كۆيدۈرگە كېسىلى تارقىلىپ، ناھىيە بويىچە 88 ئادەم بۇ كېسەلگە گىرىپتار بولدى.

Ⅳ باب

ئاممىۋى تازىلىق

§ 1. يېمەكلىك تازىلىقى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە يېمەكلىك تازىلىقىنى ناھىيىلىك سەھىيە

ھۆلۈمى قوشۇمچە باشقۇراتتى. 1981 - يىلدىن كېيىن بۇ خىزمەت سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1984 - يىلى ناھىيە بويىچە «يېمەكلىك تازىلىقى قانۇنى» ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. 1986 - يىلى يېمەكلىك تازىلىقى تەكشۈرۈلدى.

1986 - يىلى يېمەكلىك تازىلىقىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل: 19 — 7

نامى	سوغۇق ئىچىملىك تۈرى					ئىچىملىك تۈرى		تەم تەكشۈرۈش		لەغمۇلۇك	چوشقا گۈشى كونسېر- ۋاسى	قاچا يۇيۇش سۇيۇقـ لۇقى	دېزىنـ فېكسىـ يە قـ لىنغان ئىچىمـ لىك سۇ	جەمئىي
	مارۇ- نى	مېۋە تەملىك مۇز چوكـ- سى	سۇتلۇق مۇز چوكـ- سى	سۇ	مۇز قايماق	شامپان	گازلىق سۇ	ئاچچىقـ سۇ	جىلغىز					
نۇسخا سانى	6	5	10	2	3	37	8	6	4	6	3	14	4	108
لايىقەتلىكى		2	2			37	2	3			2			48
لايىقەتسىز	6	3	8	2	3		6	3	4	6	1			42
لايىقەتلىك نىسبىتى	0	40%	20%	0	0	100%	25%	50%	0	0	66.67%			44.45%

1987 - يىلى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى، سودا - سانائەت ئىدارىسى، مال دوختۇرلۇق پونكىتىدىكى 19 ئادەمدىن تەشكىللەنگەن يېمەكلىك تازىلىقىنى نازارەت قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە يېمەكـ ئىچىمەك مۇلازىمەتى ئورۇنلىرى يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى بىلەن يېمەكلىك تازىلىقى توغىتامى ئىمزالىدى، 2 گۇۋاھنامە (تازىلىق ئىجازەتنامىسى ۋە سالامەتلىك تەكشۈرۈش گۇۋاھنامىسى) تارقىتىلدى ھەم يېمەكـ ئىچىمەك ساھەسىدە 7 قېتىم يېمەكلىك تازىلىقى چوڭ تەكشۈرۈلدى، تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان 269 بوتۇلكا، 460.45 يۈەن قىممىتىدىكى شامپان قاتارلىق ئىچىملىك بىرتەرەپ قىلىندى ۋە كۆيدۈرۈۋېتىلدى؛ ئاچچىقسۇ ياسايدىغان 3000 يۈەنلىك خام ئەشيا كۆيدۈرۈۋېتىلدى؛ تەبىئىي مۇز سۈيى (دوغاپ) يايمىسىدىن 4 ى بىكار قىلىندى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە يېمەكـ ئىچىمەك مۇلازىمەتى ۋە پىششىقلاش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇن 455 كە، كەسپكارى 1272 گە يەتتى. تازىلىق ئىجازەتنامىسىدىن 391 ى تارقىتىلدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 85.9% نى ئىگىلىدى، 1254 ئادەمنىڭ سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى، بۇ ئومۇمىي سانىنىڭ 98.6% نى ئىگىلىدى؛ 1025 دانە ساغلاملىق گۇۋاھنامىسى تارقىتىلدى، بۇ 80.6% نى ئىگىلىدى. ناھىيە بازىرى - يېزىلاردىكى ئاشخانا، چايخانىلاردا چۆمۈلە، ھاشاراتنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان ۋە دېزىنفېكسىيە (پارلاندۇرۇش) قىلىدىغان ئوسكۇنىلەر سەپلەندى، قاچا - قۇچىلارنىڭ دېزىنفېكسىيە قىلىنىش نىسبىتى 86.7% كە يەتتى. تازىلىق تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان يېمەكـ ئىچىمەك يايمىسى 189 قېتىم جازالاندى. بۇنىڭ ئىچىدە مۇددەت بەلگىلەپ، تىجارىتى توختىتىلىپ تەرتىپكە سېلىنغىنى 45، جەرىمانە قويۇلغىنى 58، تازىلىق ئىجازەتنامىسى بىكار قىلىنغىنى 29، ئەمەلدىن قالدۇرۇلغىنى 8، 49 قېتىم 6289.21 يۈەنلىك 2550 نۇسخا سۈپىتى ئۆزگەرگەن يېمەكلىك ۋە ئىچىملىك كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

§ 2 . ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىگە ناھايىتى ئېتىبار بېرىپ كەلدى، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۈزۈپ، مۇھىتنى پاكىزلاش، 4 زىياندىش (چاشقان، چۈشەن، پاشا، قۇشقاچ) نى كەڭ كۆلەمدە يوقىتىش پائالىيىتىنى يولغا قويدى، قۇدۇق كولاپ سۇنى پاكىزلىدى، ئاممىۋى ھاجەتخانا سالدى، گەندە - سۈيدۈكلەرنى كۆمدى، ئەخلەتلەرنى تازىلىدى، يەمەكلىك تازىلىقىنى پائال تەكشۈرۈپ، تازىلىق نازارەتچىلىكىنى كۈچەيتتى.

ناھىيە بازىرىدىكى گەندە، قىغ، ئەخلەتلەر توشۇۋېتىلدى، كوچا يوللىرىنىڭ تازىلىقى نازارەت قىلىندى؛ ئىچىملىك سۇ تەكشۈرۈلۈپ، ناھىيە بازىرىنىڭ پاكىزلىقىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

1989 - يىل 3 - ئايدا چاشقان يوقىتىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ 7 ئاي ئىچىدە ناھىيىدە چاشقان بولماسلىق ئۈلچىمىگە يېتىپ، ۋىلايەت بويىچە 1 - لىككە ئېرىشتى.

V باب

ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

§ 1 . ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش

1. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش

مىنگو دەۋرىدە ھامىلىدار ئاياللار بوشانغاندا تۇغۇت ئانىسى ئۆيدە تۇغدۇراتتى، بوۋاق ۋە ئانىنىڭ تۇغۇتتا ئۆلۈپ كېتىش نىسبىتى بىرقەدەر يۇقىرى ئىدى. ساھىيە - تىببىي داۋالاش شارائىتىنىڭ ناچارلىقى سەۋەبىدىن كۆپ ئاياللاردىن تۇغۇتتىن كېيىن كۆپ قان چىقىپ كېتەتتى ياكى چىللە قىزىتمىسى بولۇپ قالاتتى، بوۋاقلار يولۇن قاتما كېسىلى بىلەن ئۆلۈپ كېتەتتى.

1954 - يىلى يېڭىچە تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلى كېڭەيتىلىشكە باشلىدى. تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتى قۇرۇلۇپ، بىر تۇغۇت بۆلۈمى، بىر ئاكوشېر سەپلەندى. 1955 - يىلى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىدىن 99 ى تەربىيىلەندى ھەم 7 يېزىدا تىببىي داۋالاش - تۇغۇت قوبۇل قىلىش بۆلۈملىرىدىن 20 سى، تىببىي داۋالاش بۆلۈملىرىدىن 21 ى قۇرۇلدى. 1956 - يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغان بوۋاق 1636، نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى تازىلىقى تەكشۈرۈلگەن ئايال 381، تۇغۇتتىن ئىلگىرى 3 قېتىم تەكشۈرتكەنلەر 592، تۇغۇتتىن كېيىن تەكشۈرتكەنلەر 569.

1980 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى ئاكوشېرلارغا تۇغدۇرۇش بولىقى سەپلەپ بېرىلدى. شۇ يىلى 2078 بوۋاق تۇغۇلدى. يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغىنى 1125 بولۇپ، تۇغۇلغان بوۋاق ئومۇمىي سانىنىڭ 54.1% نى ئىگىلىدى. 1985 - يىلدىن كېيىن تۇزۇلمە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلغان ۋە ھەمكارلىشىپ

داۋالىنىش ئەھۋالىدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن، يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش تەسىرگە ئۇچرىدى. 1989-يىلى يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغدۇرۇلغان بوۋاق 3052 گە يېتىپ، يېڭىچە تۇغدۇرۇش نىسبىتى 94.54% بولدى. 1990 - يىلى ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكىتى ئەسلىدىكى ئاكوشېرلار ئاساسىدا 103 ئادەمنى تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش مەخسۇس كادىرى 15 كە، ئاكوشېر 88 گە يەتتى.

2. ئاياللار كېسەللىكلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

ئاياللار كېسەللىكلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى 1978 - يىلى باشلاندى، نىكاھلانغان ئاياللار ئىچىدە بالىياتقۇسى چىقىپ قېلىش ۋە سۈيدۈك ئاقمىسى (قىسقارتىلىپ ئاياللاردىكى 2 كېسەللىك دېيىلىدۇ) كېسىلى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلۈپ، بالىياتقۇسى چىقىپ قالغان 3398 ئادەم بايقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە I دەرىجىلىكى 1136، II دەرىجىلىكى 1498، III دەرىجىلىكى 764. باشقا ئاياللار كېسەللىكى (سۈيدۈك ئاقمىسى، بالىياتقۇ بوينى شەلۋىرەش، جىنسىي يول يالليۇغى) گە گىرىپتار بولغانلار 3110 بولۇپ، ئومۇمىي تەكشۈرۈلگەن ئادەمنىڭ 18.16% نى ئىگىلىدى.

1983 - يىلى ئاياللاردىكى 2 كېسەللىك ئومۇميۈزلۈك داۋالاندى. ناھىيە بويىچە نىكاھلانغان، تۇغۇت يېشىدىكى ئايال 20 مىڭ 461، ئومۇمىي تەكشۈرۈلگەن ئايال 3457، بالىياتقۇسى چىقىپ قالغانلار 662، بۇنىڭ ئىچىدە I دەرىجىلىكى 206، II دەرىجىلىكى 233، III دەرىجىلىكى 223. داۋالانقانلار 359 بولۇپ، كېسەل ئاياللارنىڭ 54% نى تەشكىل قىلىدۇ. بالىياتقۇ بوينى شەلۋىرەپ قالغان 16 كېسەلگە SD پاراشوكى بىلەن مۇرەككەپ رېتسېپلىق بويا تابلىتكىسى ئىشلىتىلىپ 15 ى ساقايدى.

1989 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇغۇت يېشىدىكى ئايال (18 — 45 ياشقىچە) 23 مىڭ 694، ھامىلدار ئايال 3564. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە ئاياللاردا بۇ 2 خىل كېسەللىكنىڭ بىرسىمۇ بايقالمىدى، دېمەك ناھىيە بويىچە ئاياللاردا بولمىدىغان 2 خىل كېسەللىك تۇنجى قېتىم يوقىتىلدى.

1993 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك ئانا - بالىلار يۇقۇمدىن ساقلىنىش - ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىنىڭ ئانا - بالىلار بۆلۈمچىسى نىكاھلىنىشتىن ئىلگىرى بەدەن تەكشۈرتۈشنى قانات يايدۇردى، نىكاھلىنىشقا تىزىملاتقانلىكى ئۈچۈل - قىز تەكشۈرتۈپ، ساغلاملىق گىسپاتى ئالغاندىن كېيىن نىكاھلىنىشقا تىزىملىتىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر نىكاھلىنىشقا ئىلتىماس قىلغان 123 جۈپ ئۈچۈل - قىز ساغلاملىق تەكشۈرۈشىدە لايىقەتلىك بولدى.

§ 2. بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، بوۋاقلارنىڭ قاتما كېسىلى بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى ئەملەندى ۋە يۇقۇملۇق كېسەللەرنىڭ ئالدى ئېلىندى ۋە داۋالاندى. بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلۇپ، بالىلارنىڭ كېسەل بولۇش ۋە ئۆلۈش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى.

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە نورما ئاشلىق ئۆلچىمى تۆۋەن بولۇپ، يېزىلاردا كۆپ بالا ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. 1962 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك سەھىيە تارماقلىرى تىببىي خادىملارنى يېزىلارغا بېرىپ كېسەل داۋالاشقا ئۇيۇشتۇردى، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەر ئۇزۇقلۇق شارائىتىنى ئۆزلۈكسىز ياخشىلىدى، بۇنىڭ بىلەن بالىلاردىكى ئۇزۇقلۇق يېتىشمەسلىك كېسىلى خېلى ياخشىلاندى.

1986 - يىلدىن باشلاپ ئانا - بالىلار بۆلۈمچىسى بالىلارنىڭ سالامەتلىكىنى يەسلىگە كىرىشتىن بۇرۇن يىلدا بىر قېتىم تەكشۈردى، بوي ئېگىزلىكى، ئېغىرلىقى، كۆكرەك ئايلانمىسى، باش ئايلانمىسى، بىلەك ئايلانمىسى، زوكۇزىيىپ ئولتۇرغاندىكى ئېگىزلىكى قاتارلىقلار ئاساسلىق تەكشۈرۈلدى. يىللىق تەكشۈرتكەنلەر 100 دىن 150 كىچە بولدى.

1989 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بالىلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارى تەكشۈرۈلدى، 93 بالا تەكشۈرۈلۈپ ھەممىسى لايىقەتلىك بولدى.

1993 - يىلغا قەدەر 150 بالىنىڭ يەسلىگە كىرىشتىن بۇرۇن سالامەتلىكى تەكشۈرۈلدى.

VI باب

دورا باشقۇرۇش

1986 - يىلى شايار ناھىيىلىك تىببىي دورا باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارە تىببىي دورا شىركىتى بىلەن بىرلىشىپ ئىش بېجىردى. ئۇنىڭ فۇنكسىيىسى شايار ناھىيىسىدىكى تىببىي دورا بازىرىنى نازارەت قىلىش، باشقۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى.

1989 - يىلى دورا سۈپىتىنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇلدى، سېتىۋېلىنغان دورىلارنى تەكشۈرۈشكە مەخسۇس ئادەم مەسئۇل قىلىندى. دورىلارنىڭ تەستىق نومۇرى، ئىشلەپچىقىرىش تەستىق نومۇرى ۋە ماركىسىنى باشقۇرۇش، ساختا، ناچار دورىلارنىڭ ئامبارغا كىرىشىدىن قاتتىق ساقلىنىش كۆچەيتىلدى. 1990- يىلنىڭ ئاخىرى «دورا باشقۇرۇش قانۇنى» گە ئاساسەن، 1981 - يىلدىن ئىلگىرى زاۋۇتتىن چىققان 24 خىل تابلېتكا دورا (جۈڭگو تىبابىتى — غەرب تىبابىتى دورىسى) ، 14 خىل تەييار جۈڭگو تىبابىتى دورىسى، 15 خىل سۈيۇق دورا ۋە ئوسكۇنىلەر تەكشۈرۈپ تېپىلدى، ئومۇمىي قىممىتى 13 مىڭ 44 . 609 يۈەنلىك لايىقەتسىز دورا، ئوسكۇنىلەر كۆيدۈرۈۋېتىلدى. ئامباردا ساقلىنىپ قالغان قىممىتى 20 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق كونا دورا كۆيدۈرۈۋېتىلدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرى 76 . 3478 يۈەن قىممىتىدىكى 22 خىل جۈڭگو تىبابىتى - غەرب تىبابىتى تابلېتكا دورىسى، 09 . 2972 يۈەن قىممىتىدىكى 14 خىل ئوكۇل دورىسى، سۈيۇق دورا، 25 . 2109 يۈەن قىممىتىدىكى 31 خىل جۈڭگو تىبابىتى ئۆسۈملۈك دورىسى بولۇپ، ئومۇمىي قىممىتى 10 . 8641 يۈەنلىك ۋاقتى ئوتكەن، ئونۇمسىز يوقاتقان دورىلار كۆيدۈرۈۋېتىلدى.

1990 - يىلى ئونۇملۇك دورىلارنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلىپ، ئونۇملۇك ۋاقتى بار دورىلارغا ئۇيسكا ئېسىلىپ، دورا نامى، ئولچىمى، مىقدارى، زاۋۇتتىن چىققان ۋاقتى، ئونۇمدىن قالىدىغان ۋاقتى قاتارلىقلار خاتىرىلەندى، بۇ ئارقىلىق ئونۇملۇك ۋاقتى بار دورىلارنىڭ ئېنىقلىقى ئاشۇرۇلدى.

1991 - يىلى «دورا بازىرىنى ئېنىقلاش - تەرتىپكە سېلىش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىشخانا تەسىس قىلىندى. سودا - سانائەتتىن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، ج خ ئىدارىسى، سەھىيە، باھا، دورا تارماقلىرى بىرلىشىپ ناھىيىنىڭ دورا بازىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى. خۇسۇسىي شىپاخانىلار رويخەتكە ئېلىندى. تىجارەت كىنىشكىسى يوق تىجارەتچىلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، باھانى ئۆز ئالدىغا ئۆستۈرۈۋېلىش، قانۇنسىز ساختا، ناچار دورىلارنى ياساپ سېتىش مەسىلىلىرى ئەھۋالىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ بىرتەرەپ قىلىندى.

بىنكر مىنجى قىسىم

مەدەنىيەت: تەنتەربىيە

يىگىرمىنچى قىسىم

مەدەنىيەت، تەنتەربىيە

شايار — كۆسەن مەدەنىيىتىنىڭ مەنبەلىرىدىن بىرى، بولۇپمۇ سۇي، تالڭ سۇلالىلىرى زامانىدا پارلاق تارىخ يارىتقان، شۇڭا ئۇ قەدىمدىن ھازىرغىچە جۇڭگونىڭمۇ، چەت ئەللەرنىڭمۇ دىققىتىنى تارتىپ كەلمەكتە. شايار — شەرق بىلەن غەربنىڭ ئۆزئارا تۇتۇنى بولغان يىپەك يولىدىكى بېسىپ ئۆتۈش زۆرۈر بولغان مۇھىم جاي، شۇڭا بۇ يەردە شەرق مەدەنىيىتى بىلەن غەرب مەدەنىيىتىنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر تەركىبلىرى ئۆزئارا قوشۇلۇپ كەتكەن.

شايار خەلقى قەدىمدىن ناخشا ـ ئۇسسۇلغا ماھىر خەلق، ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياش ھەممە ئادەم ناخشا ئېيتالايدۇ، ئۇسسۇل ئويناليالايدۇ، ھەرقانداق پەسىل، ھەرقانداق ۋاقىتتا، ئىجتىمائىي پائالىيەت سورۇنلىرىلا بولىدىكەن، ئۇ يەردىن ناخشا ئاۋازىنى ئاڭلىغىلى، ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلارنى كۆرگىلى بولىدۇ. 1934 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا سەنئەت ئۇمىكى، ئويۇن قويۇش ئەترىتى تەشكىل قىلىندى، ئۇلار ناخشا ـ ئۇسسۇل ماھىرلىرىنى جەم قىلىپ سەييارە ئويۇن قويدى. دراما ئوينىدى. 1937 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيىدە مەلۇم كىشىلىك بىر تىياتىرخانا سېلىندى، بۇ تىياتىرخانىدا ئۇيغۇرچە دراملاردىن «جۇدۇندىن كېيىنكى قۇياش»، مىللىي ئەنئەنىۋى مۇھەببەت دراملىرىدىن «تاھىر ـ زۆھرە» قاتارلىق دراملار ئوينالدى، كۆرۈرمەنلەر ھەر مەيداندا نەچچە يۈزگە ھەتتا مىڭغا يېتەتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، سەنئەت ئۇمىكى ۋە ئويۇن قويۇش ئەترەتلىرى مىللىي روھنى ئۇرغىتىدىغان، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىنى قوزغىتىدىغان، بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ ياپون قاراقچىلىرىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرۇشقا چاقىرىق قىلىدىغان «شاڭخەي كېچىسى» گە ئوخشاش نۇرغۇن ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە دراملارنى تەييارلاپ ئوينىدى، بۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىنتايىن توپلاش ـ ھەربىي ئاشلىق جۇغلاشنىڭ مەنىۋىي ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچى بولدى. شۇنداقلا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلىبە قازىنىشىدىكى كاپالەتلەردىن بىرى بولدى.

شايار ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى ھەم خەلق ئاممىسىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتتى، ھەم خەلقنىڭ پەزىلىتىنى ئاۋالىدى. ئۇ خەلقچىللىق مەزمۇنىغا ئىنتايىن باي بولۇپ، ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان تۇرمۇشنى مەدھىيىلەپ، خەلقنى ئىتتىپاقلىشىشقا، يۇقىرى ئۈرلەشكە ئىلھاملاندۇرۇپ، تىرىشچانلىق ئىشلەپ، باتۇرلارچە ئالغا ئىلگىرىلەشكە چاقىرىپ، جەمئىيەتنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ئازادلىققا ئېرىشىپ قەد كۆتۈردى، ئۇلار ئۇلۇغ جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ۋە كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق ھۆكۈمىتىنى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتىن ئىبارەت توغرا سىياسەت ۋە ھەرىكەتلەرنىڭ خەلقە ئېلىپ كەلگەن بەخت ـ سائادەتلىرىنى چىن كۆڭلىدىن مەدھىيىلىدى. 1966 ـ يىلدىن كېيىنكى 10 يىلدا ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق ۋە سىياسىي بېسىم تۈپەيلىدىن ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنداقتىمۇ ئەنئەنىۋى ئويۇنلار، ئامما ياقتۇرىدىغان ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرى

ۋە ناخشا - ئۇسسۇللار يەنىلا ئوينىلىپ تۇردى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، كىشىلەر ئىدىيىدە يەنە بىر قېتىم ئازاد بولدى، ئامما ئىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشى ئىسلاھ كەلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن بىزا ئىقتىسادىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ھەم جەمئىيەت ۋە ئىقتىسادنىڭ ئوڭۇشلۇشى ئارقىسىدا ئامما ئىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىدا سۈپەت جەھەتتىن سەكرەش، سان جەھەتتىن ئۆرلەش بارلىققا كەلدى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ماددىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىختىساسلىق مەدەنىيەت، ئەنئەنىۋىيە خادىملىرىنى پائال تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى، شەھەر - يېزا ئامما ئىنىڭ مەدەنىيەت تورىنى بەرپا قىلدى، مەدەنىيەت، ئەنئەنىۋىيە مۇئەسسەسىلىرىنى قۇردى. بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شايار ناھىيىسىدە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، ئىشلەپ سىرتقا ئېچىۋېتىلىپ، ئىقتىساد راۋاجلاندى، جەمئىيەت مۇقىم بولدى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەدەنىيەت، ئەنئەنىۋىيە ئىشلىرى «كونىلىرىدىن يېڭىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈش، قەدىمكىنى بۈگۈن ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش» قاتۇجىنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە راۋاجلاندى، ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت داۋاملاشتۇرۇلدى ۋە راۋاجلاندۇرۇلدى. شايار ناھىيىسىدە ئىلگىرى - كېيىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى، ناھىيىلىك كۈتۈپخانا، ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى، ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى، ناھىيىلىك تىياتىرخانا، ناھىيىلىك كىنوخانا، ناھىيىلىك كىنو شىركىتى، يېزىلىق كىنوخانا، كىنو قويۇش ئەترىتى، مەدەنىيەت پونكىتى، كەنت مەدەنىيەت ئۆيى قاتارلىق جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق بولغان مەدەنىيەت تور - نۇقتىلىرى قۇرۇپ چىقىلدى. 1992 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ناھىيە دەرىجىلىك سەنئەت ئۆمەكلىرى كۆرىكىدە، شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى بىر كوللېكتىپ مۇكاپاتقا، 6 يەككە تۈر مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1993 - يىل 5 - ئايدا شىنجاڭ خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى مەجمۇئەسىنىڭ شايار تومى (خەلق قوشاقلىرى، خەلق چۆچەكلىرى، خەلق ماقال - تەمسىللىرى) نەشر قىلدۇرۇلۇپ تارقىتىلدى. شۇ يىلى ناھىيىلىك پاختا - چىگە شىركىتى ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى تەشكىللىندى. رادىئو، تېلېۋىزىيە يوقلۇقتىن بارلىققا كەلدى، كىچىكلىكتىن زورايدى، ناھىيىدە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، يېزىلاردا رادىئو كۈچەيتىش ئۇزىللىرى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان يېزا رادىئو توري ئاساسىي جەھەتتىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. تەنتەربىيە ئىشلىرى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، توپ، شاھمات، چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، ئارغامچا تارتىشىش، يېنىك ئاتلېتىكا قاتارلىق ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى شەھەر، يېزا، ئىدارە - ئورگان، مەكتەپلەردە ئومۇميۈزلۈك ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيىدە ۋە يېزا - كەنتلەرنىڭ ھەممىسىدە تەنھەرىكەت كوماندا - گۇرۇپپىلىرى تەشكىللەندى. ناھىيىدە يەنە بەزى ئىشتىن سىرتقى يازغۇچىلارمۇ مەيدانغا كېلىپ، ئەدەبىي ژۇرنال — «يىپەك يولى» دا تارىخىي ھېكايە «سۇلىغا قايتىش» قا ئوخشاش خېلى تەسىرگە ئىگە بەزى ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئېلان قىلدۇردى.

I باب

مەدەنىيەت باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىشلىرىنى باشقۇردى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قارىمىقىدا مىللىي

مەدەنىيەت - ماتارىپ يۇرتى تەسىس قىلىندى.

مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى (ئىدارىسى) 1951 - يىلى شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىنىلىك مەدەنىيەت، ماتارىپ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇردى. 1967 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت - ماتارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى، كېيىن بۇ مەدەنىيەت - ماتارىپ ئىشخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى؛ 1987 - يىلى يەنە مەدەنىيەت ئىدارىسى قۇرۇلدى؛ 1989 - يىلى تەنتەربىيە كومىتېتى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈپ، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى؛ 1990 - يىلى يەنە مەدەنىيەت ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى؛ 1993 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدا 3 كادىر ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىدارە باشلىقى بىر.

مەدەنىيەت يۇرتى 1951 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى، قارىمىقىدا كىتابخانا تەسىس قىلىندى، بىر شتات بېرىلدى. 1954 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ رەھبەرلىكىگە تاپشۇرۇلدى. ئۇنىڭ بىر ئۆمەك باشلىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 15 كەسپىي ئارتىس - خىزمەتچىسى بار ئىدى، خىراجەتنى ئۆزى ھەل قىلاتتى. يېڭى كۇلۇب پۈتكەندىن كېيىن مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن سەنئەت ئۆمىكى ئۇنىڭغا كۆچۈپ كىردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئاخىرىدا، مەدەنىيەت يۇرتى، رادىئو ئۇزىلى، كىنوخانا، شىنخۇا كىتابخانىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ شايار ناھىيىلىك مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1970 - يىلى مەدەنىيەت پونكىتىدا ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ تۈزۈلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. مەدەنىيەت يۇرتى ھەر يىلى 1 — 2 قېتىم گۇزەل سەنئەت، ھۈنەرئەت، فوتو سۈرەت ئەسەرلىرى كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى. مەدەنىيەت يۇرتىغا ئېلېكترونلۇق ئويۇنچۇق ماشىنىسى، سىنقوياغ، بىلىيارد، تىكتاك توپ، شاھمات، تانسىخانا، مۇزىكىلىق چايخانا قاتارلىق مەدەنىيەت كۆڭۈل ئېچىش مۇئەسسەسلىرى سەپلەندى.

1992 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا 12 ئىشچى - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلىق بىر، خادىم 7.

كۈتۈپخانا شايار ناھىيىلىك كۈتۈپخانا بىناسى 1985 - يىل 10 - ئايدا سېلىندى، بىنا خىش - بېتون قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كۇلىسى 1021 كۋادرات مېتىر، ئۇنىڭدا بىر خەنزۇچە كىتاب ئامبىرى، بىر ئۇيغۇرچە كىتاب ئامبىرى، بىر قىرائەتخانا بار. شايار كۈتۈپخانىسى باشتا مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قىرائەتخانىسى ۋە كىتاب ئۆيى بولۇپ، 14 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق كىتاب ساقلاندى، 1986 - يىلى يېڭى كۈتۈپخانا پۈتكەندىن كېيىنمۇ مەدەنىيەت يۇرتىدىن ئايرىلمىدى، كۈتۈپخانا باشلىقلىقىنى مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىدى. مەمۇرىي باشقۇرۇش، كەسپىي پائالىيەت ۋە خىراجەت چىقىمى قاتارلىقلار مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، ئۇنىڭدا 4 نەپەر كىتاب باشقۇرغۇچى ئىشلىدى.

سەنئەت ئۆمىكى شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكى مىنگونلۇق 24 - يىلى (1935 - يىلى) قۇرۇلدى، ئۇنىڭ بىرقانچە ئەزاسى بولۇپ، ئۆمەك باشلىقلىقىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى ھاۋۇل ئەرشىدىن قوشۇمچە ئۈستىدى.

1954 - يىلى سەنئەت ئۆمىكى ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1966- يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغان مەزگىلدە، سەنئەت ئۆمىكى تارقىتىۋېتىلىپ، ئارتىس - خىزمەتچى خادىملار يېزىغا ئەگەككە چۈشۈرۈۋېتىلدى. 1980 - يىلى سەنئەت ئۆمىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 25 شتات بېرىلدى. 1992 - يىلى سەنئەت ئۆمىكىدە 22 ئارتىس - خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆمەك باشلىقى بىر، مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بىر. سەنئەت ئۆمىكى قارىمىقىدا ئۇسسۇل گۇرۇپپىسى، مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ناخشىلىق مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ئوپېرا گۇرۇپپىسى، رېژىسسورلۇق گۇرۇپپىسىدىن ئىبارەت 5 گۇرۇپپا تەسىس

قىلىندى. ياشىراتقۇ ئۇسكۇنىسىدىن بىر يۈرۈش، 517 كۇادرات مېتىرلىق رېھىتسىس زالى، «شەرق شامىلى» ماركىلىق بىر ئاپتوموبىل قاتارلىقلار سەپلەپ بېرىلدى.

كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى 1970 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. 1980 ـ يىلى بۇ پونكىت شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلدى، 10 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، پۈتۈن ناھىيىنىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش خىزمىتىنى باشقۇردى. 1985 ـ يىلى كىنو فىلىم تارقىتىش كىرىسىنى 120 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، شايار ناھىيىسىنىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش كىرىسى ئەڭ ياخشى بولغان تارىخىي سەۋىيىنى يارىتتى. 1992 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتىدە 10 ئىشچى ـ خىزمەتچى ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە دىرېكتور بىر، بۇ شىركەتنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ ئىگىلىك باشقۇرۇش ئەھۋالى يىلدىن يىلغا ياخشىلىنىپ باردى.

شايار ناھىيىلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ 1980 — 1993 ـ يىلغىچە بولغان ئويۇن قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 1

يىللار	سىرتقى ناھىيە، شەھەرلەردە سەييارە قويۇلغان ئويۇن (مەيدان ـ قېتىم)	كۆرۈرمەنلەر سانى	ناھىيە بازىرى ۋە يېزا ـ كەنتلەردە قويۇلغان ئويۇن (مەيدان ـ قېتىم)	كۆرۈرمەنلەر سانى	جەمئىي سان	مەيدان ـ قېتىم
1980	22	20000	30	29000	49000	52
1981	28	30000	40	38000	68000	68
1982	32	45000	45	58000	103000	77
1983	29	40000	38	50000	90000	67
1984	27	35000	37	45000	80000	64
1985	20	30000	35	40000	70000	55
1986	22	20000	29	30000	50000	51
1987	25	20000	57	35000	55000	82
1988	27	29000	65	40000	69000	92
1989	25	30000	79	55000	85000	104
1990	45	55000	47	50000	105000	92
1991	59	65000	57	45000	110000	116
1992	65	76000	60	55000	131000	125
1993	79	85000	51	61000	146000	130

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى 1992 ـ يىلى شايار ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ شتاتى ۋە كەسپىي خادىمى يوق ئىدى، مەدەنىيەت يۇرتىدىن بىر كادىر بۇ خىزمەتنى قوشۇمچە تۇتتى.

يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتلىرى 1989 - يىلدىن بۇيان 7 يېزا، بىر فېرمىدا يېزا دەرىجىلىك مەدەنىيەت پونكىتىدىن 8 ى قۇرۇلدى. 1992 - يىلى قايلور يېزىسى 60 ساۋ يۇەن مەبلەغ توپلاپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 30 ساۋ يۇەن قوشۇمچە ياردەم ئېلىپ، قايلور يېزىلىق مەدەنىيەت پونكىتىنى كېڭەيتىپ، قايلور يېزىلىق مەدەنىيەت مەركىزىنى قۇردى، شۇ يىلى كەنت دەرىجىلىك مەدەنىيەت ئۆيىدىن 40 ى قۇرۇلدى. تارىم يېزىسىنىڭ 7 كەنتىدە مەدەنىيەت ئۆيى قۇرۇلدى.

يېزا، بازار مەدەنىيەت پونكىتلىرى ۋە كەنت مەدەنىيەت ئۆيلىرى قىرائەتخانا تەسىس قىلدى. ئۇلار ئىشچى-خىزمەتچىلەر، دېھقانلارنى ھەمىشە توپ، شاھمات مۇسابىقىلىرىگە ئويۇشتۇرۇپ، يېزا مەدەنىيەت تۈرمۇشىنى جانلاندۇردى، بەزى مەدەنىيەت پونكىتلىرى يەنە سىنەمۇيغۇ ۋە تېلېۋىزور سېپلەپ، يېزا - بازارلارنىڭ مەدەنىي پائالىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى.

يېزا رادىئو كۆچەيتىش پونكىتلىرى 1962 - يىلى تويبولدى ئۆتكۈنسىدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئۆتكۈنى دەرىجىلىك رادىئو كۆچەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى. 1984 - يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يېزا دەرىجىلىك رادىئو كۆچەيتىش پونكىتىدىن 7 سى بار بولدى، رادىئو ئۇسكۇنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 1.4 كىلوۋاتتىن كۆچمەيىپ 6.75 كىلوۋاتقا يەتتى.

يېزا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى 1970 - يىلى دۆلەت ئىگىلىكى 1 ،، 2 - كىنو قويۇش ئەترەتلىرى گۇلباغ، قايلور ئۆتكۈنلىرىغا چۈشۈرۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى يېڭىمەھەللە، تويبولدى ۋە قىزىلبايراق ئۆتكۈنلىرى ئۆتكۈنى باشقۇرۇشىدىكى كىنو قويۇش ئەترەتلىرىنى قۇردى. 1970 — 1975 - يىلغىچە تارىم ئۆتكۈنىسى، 1 ،، 2 - فېرما، يېڭى بوزىەر دېھقانچىلىق مەيدانى، نۇرباغ ئۆتكۈنىسى كىنو قويۇش ئەترىتى قۇردى، 1980 - يىلى ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى بىر كىنو قويۇش ئەترىتى قۇردى. 1982 - يىلى يېڭىمەھەللە، تويبولدى ئۆتكۈنلىرى بازارلىق كىنوخانا سالدى.

يۇقىرىقى ئاپپاراتلاردىن باشقا يەنە رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭ قارمىقىدىكى رادىئو ئۆزىلى، تېلېۋىزىيە سىن فىلىملىرىنى ئۆلاپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى، شىنخۇا كىتابخانىسى (سىستېما بويىچە باشقۇرۇلدى) ۋە ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىگە قاراشلىق ئارخىپخانا بار ئىدى.

II باب

ئاممىۋى مەدەنىيەت

§ 1 . مەشرەپ

مەشرەپ — كۆسەن ناخشا - ئۇسسۇلىنىڭ ئەنئەنىۋى ھۈنەر - سەنئىتى ئاساسىدا يېتىلگەن، ئۆزگىچە بەدىئىي شەكىلگە ئىگە ئاممىۋى ناخشا - ئۇسسۇل. ئۇنىڭدا ئاددىي چالغۇلارنى چېلىشقىمۇ، مۇزىكىچە چالغۇلارنى چېلىشقىمۇ بولىدۇ، سورۇن چوڭ بولسىمۇ، كىچىك بولسىمۇ بولىدۇ. ئايۇان - سارايدىمۇ، ھويلا - قورۇدىمۇ، كەڭرى مەيداندىمۇ ئۆتكۈزۈشكە بولىدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا، ئەمگەك ئارىلىقىدىكى ئارام

ۋاقىتلىرىدا، توي - تۆكۈن، ھېيت - بايراملاردا، مۇراسىم ياكى كاتتا مېھماندارچىلىقلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپ، ناخشا - ئۇسسۇل شەكلى بىلەن خۇشاللىنارلىق ۋە تەنتەنە شادلىقى نامايان قىلىنىدۇ. مەشرەپنىڭ مېلودىيىسى ياڭراق، قىزغىن، قاينىاق بولىدۇ، ئۇسسۇلى جۇشقۇن، تېتىك، گۈزەل، رېتمىلىق، تېز، تەڭكەش بولىدۇ، مەشرەپتە يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇلمۇ ئويىنىلىدۇ، ئەر - ئايال جۈپ بولۇپمۇ ئويناپدۇ، ھەممەيلەن تەڭ ئۇسسۇلغىمۇ چۈشىدۇ. مەشرەپ ئەھلىنىڭ ھەممىسى ئامما بولۇپ، 70 ياشلىق بوۋاي - مومايلارمۇ، نەچچە ياشلىق كىچىك بالىلارمۇ قالماي ئىشتىراك قىلىدۇ، مەشرەپتە ئالاھىدە گىرىم قىلىپ ياسىنىشنىڭمۇ، مەھنە كىيىملىرى ۋە مەھنە جابدۇقلىرى ئىشلىتىشنىڭمۇ ھاجىتى بولمايدۇ.

دەسلەپتە سازەندە مۇقەددىمىنى ئورۇنلايدۇ، بۇنىڭغا تەڭكەش قىلىپ بىرەيلەن يالغۇز ناخشا ئېيتىدۇ ياكى سازەندە ئۆزى چېلىپ، ئۆزى ئېيتىدۇ. كۆپىنچە ساتار، تەمبۇر بىلەن مۇقامنىڭ چوڭ نەغمىسىگە چېلىنىدۇ، بۇنىڭغا ماسلاشتۇرۇلۇپ خەلق ناخشىسى ئېيتىلىدۇ. مۇقەددىمە ئاخىرلاشقاندىن كېيىن سورۇن ئاقساقىلى مەشرەپ ئۆتكۈزۈشتىكى مەخسەتنى قىسقىچە ئۇقتۇرۇپ ئۆتىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تەمبۇر، دۇتار، ساتار ۋە ئۇلارغا تەڭكەش بولىدىغان چوڭ - كىچىك داپ، تاش، قوشۇق قاتارلىق چالغۇلار بىلەن شوخ، جۇشقۇن سەنەمگە چېلىنىدۇ. بۇ چاغدا سورۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرغان ئامما مەيدانغا چۈشۈپ، داپقا كەلتۇرۇپ ئۇسسۇل باشلايدۇ. مۇزىكا گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىدۇ، رېتىم گاھ تېزلىشىپ، گاھ ئاستىلايدۇ، ئۇسسۇلچىلار مۇزىكىغا ئەگىشىپ گاھ تېز، گاھ ئاستا ئويناپدۇ ھەم ئۇسسۇل ھالىتىنى ئۆزگەرتىپ تۇرىدۇ. مۇزىكا ئاھەتتە تەزىدىن باشلىنىدۇ، ئاندىن سەنەم، سەلىخە، چۈشۈرگە تەرتىپى بويىچە بارىدۇ. ئۇسسۇلچىلار غۇلاچ تاشلاپ، يەلكىلىرىنى ئوينىتىپ، بەللىرىنى تولغاپ، قوللىرىنى چۆرۈپ، پۇتلىرىنى يەرگە ئۇرۇپ ۋە ئالدى - كەينىگە ئېلىپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ... ئۇسسۇل ھالىتى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ ۋە مەزمۇت، گۈزەل بولىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەر ناخشا ئېيتمايدۇ، ئەرلەر بەلگىلىك سۆز بىلەن كۆلۈمسىرەپ ياكى قىزىقچىلىق قىلىپ ئوينىسا، خوتۇن - قىزلار نازاكەت بىلەن كۆلۈمسىرەپ، قاش - كۆزلىرىنى ئوينىتىپ، بېقىملىق ھېسسىيات بىلەن ئويناپدۇ، ھەممەيلەن ئۆز ئۇسسۇللىرىدا شاد - خۇراملىقىنى ئىپادىلەيدۇ. مەشرەپتە ئەر - ئايال، قېرى - ياش دېمەي، ئۇرۇق - تۇغقان ياكى يات دەپ ئايرىماي، ھەممەيلەن بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتسا بولىدۇ، ئۇسسۇلغا تارتقۇچى ئۇسسۇلغا تارتىلغۇچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئېگىلىپ تازىم قىلىدۇ، ئۇسسۇلغا تارتىلغۇچى خالىسۇن، خالىمىسۇن، سالام بېرىپ جاۋاب قايتۇرىدۇ، توي قىلمىغان قىز- يىگىتلەر بىر - بىرىنى ئۇسسۇلغا تارتقاندا، يۇقىرىقىدەك سالامدىن باشقا يەنە قارشى تەرەپكە بىر دەستە (ياكى بىر تال) گۈل تۇتىدۇ، گۈلنى يىگىت ئالغان بولسا، ئۇ گۈلنى قولىدا تۇتۇپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ، قىز ئالغان بولسا، ئۇ گۈلنى ياكى قولىدا تۇتۇپ، ياكى چېچىغا قىستۇرۇپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. 2 ئادەم بىللە ئۇسسۇل ئويىنىغاندا، بىر بولسا، بىر - بىرىگە قارىشىپ، تاشلىشىپ ئويناپدۇ، بىر بولسا، بىلەكلىرىنى جۈپ كەلتۇرۇپ گىرەلەشتۇرۇپ، چۆگىلەپ ئويناپدۇ. بىر مەشرەپ سورۇنىدا نۇرغۇن جۈپلەر ئويناش، يالغۇز - يالغۇز ئويناش شەكىللىرى بىلەن ھەممەيلەن ئويناپ تەڭ تەنتەنە قىلىشىدۇ. نەغمىچىلەر مۇزىكىغا تەڭكەش قىلىپ توختىماي ناخشا ئېيتىدۇ، ناخشا ئارىلىقىدا تاماشىبىنلار «ۋاي - ۋاي... قاينىاق» دەپ مەدەت سادالىرىنى ياڭرىتىدۇ، بۇنداق ئەھۋال مۇزىكا - ناخاشا رېتمى تېزلەشكەندە تېخىمۇ ئەۋجىگە كۆتۈرۈلىدۇ.

مەشرەپ كەيپىياتىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، توي مەشرىپى، ھېيت - بايرام مەشرىپى، ئوغلاق تارتىشىش مەشرىپى، دېھقانچىلىق ئالدىراش مەزگىلىدىكى مەشرەپ، دېھقانچىلىق بوش مەزگىلىدىكى مەشرەپ قاتارلىق بىرقانچە تۈرگە ئايرىلىدۇ. دېھقانچىلىق ئالدىراش مەزگىلىدىكى مەشرەپ ئادەتتە كۆلەمدە بولۇپ، ئەمگەك بىلەن دەم ئېلىشنى بىرلەشتۈرۈش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئۇ، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە كىشىلەرنىڭ روھىي ھالىتىنى تەڭشەش رولىنى ئويناپدۇ. دېھقانچىلىقنىڭ بوش مەزگىلىدە، ياكى ھېيت - بايرام، توي - تۆكۈنلەردە ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپنىڭ كۆلىمى چوڭراق، دائىرىسى كەڭرەك بولىدۇ،

مەشرەپنىڭ تەنتەنىسىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇنىڭغا شۇ يەردىكى داڭلىق سازەندە ۋە ئۇسسۇلچىلار تەكلىپ قىلىنىدۇ.

70 - يىللاردا خوتەن، ئاۋات ناھىيىلىرىدىن بەزى كۆچمەنلەرنىڭ كۆچۈپ كېلىشى بىلەن، شايار ناھىيىسىنىڭ گۈلباغ، توپبولدى يېزىلىرىنىڭ بەزى كەنتلىرىدە ئۇتكۇزۇلىدىغان مەشرەپ يەنە دولان مەشرەپىنىڭ تۈسىنى ئالدى.

2 § . قوشاق

شايار ناھىيىسىدىكى قوشاقلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق ئەسگەك ئەمەلىيىتىنىڭ مەدەنىيەت جەۋھىرى ھېسابلىنىدۇ. قوشاق ئەنئەنىۋى قوشاق ۋە يېڭىچە قوشاق دەپ چوڭ 2 قىسىمغا ئايرىلىدۇ. ئەنئەنىۋى قوشاقلاردىمۇ مۇھەببەت قوشاقلىرى ناھايىتى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ، ئەنئەنىۋى مۇھەببەت قوشاقلىرى خەلقنىڭ ئۇزاق مۇددەت فېئودالىلىق ئەدەپ - قائىدىلەرنىڭ زۇلمىغا ئۇچراپ، مۇھەببەت ئەركىنلىكىگە ۋە نىكاھ ئازادلىقىغا تەشنا بولغانلىقىنىڭ ئىنكاسى.

شايار قوشاقلىرىدىكى مۇھەببەت قوشاقلىرىنىڭ ھېسسىياتى ناھايىتى قويۇق، ژانىرى لاتاپەتلىك، تېكىستى ئاددىي ھەم ئۇدۇل بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھېسسىي دۇنياسىنى ۋە ئىستېتىك پىسخىكىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدۇ. «مودەنخان»، «گۈللەيلى»، «ئايزىخان»، «ھاۋاگۈل» قاتارلىقلار شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

توي - تۆكۈن، ھېيت - بايرام، ئۇلۇم - يېتىم قاتارلىق پائالىيەتلەردىكى مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ، ھېسسىياتنى ئىپادىلەيدىغان قوشاقلار ھەم تۇرلۈك ئىجتىمائىي پائالىيەت ۋە تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتلىرىگە دائىر قوشاقلارمۇ شايارنىڭ قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مەدەنىيەت مىراسلىرىنىڭ بۆلىكى. ئۇلار تۇرىگە قاراپ «توي قوشاقلىرى»، «باھار قوشاقلىرى»، «دۇئا - تىلاۋەت قوشاقلىرى»، «مەرسىيە» ۋە ئىشلەپچىقىرىشقا ئالاقىدار بولغان «تارىم باھارى»، «يىپەك ياغلىق»، «ئەللەي قوشىقى»، «تېرىم قوشىقى»، «ئورما قوشىقى»، «خامان قوشىقى»، «ھارۋا قوشىقى» دېگەندەك تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ. بۇ قوشاقلار ئاددىي، چىن بولۇپ، قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە.

1949 - يىلدىن كېيىن خەلق ئازادلىققا ئېرىشتى، يېڭىچە قوشاقلار گويا بۇلدۇقلاپ تۇرغان بۇلاقتەك كەينى - كەينىدىن مەيدانغا كەلدى، بۇ خىلدىكى قوشاقلار مەردانە، قىزغىن، قاينام كېلىدۇ، «مول ھوسۇل قوشىقى»، «سالام بېيجىڭ» دېگەنلەر شۇ جۈملىدىن بولۇپ، خەلق ئاممىسىنىڭ يۈرەك سادالىرىنى ۋە يۈرت-ماكانىنى قىزغىن سۆيىدىغان چوڭقۇر مۇھەببىتىنى ئىپادىلەيدۇ.

شايار قوشاقلىرى مۇزىكىغا سېلىنىدۇ، بىرنەچچە قوشاق بىر مۇزىكىغا ياكى بىر قوشاق بىرنەچچە مۇزىكىغا سېلىنىپ، ئۇزۇنارا ماسلاشتۇرۇلىدۇ. ئۇلارنى ئېيتىز - ئېرىق بويلىرىدا، ئورمان ئارىسى، چۆل - دەشتلەر، كوچا - مەھەللىلەردە قېرى - ياش، ئەر - ئايال ھەممەيلەن ئېيتىشىدۇ. 1990 - يىلى توپلاپ رەتلىنىپ، 1993 - يىل 5 - ئايدا نەشر قىلدۇرۇلۇپ تارقىتىلغان قوشاقلار توپلىمىغا ھەر خىلدىكى قوشاقتىن 1782 كۇپلىت كىرگۈزۈلدى. ئۇلاردىن بىرنەچچە مىسال كەلتۈرۈپ ئۆتىمىز:

ئۆتمۈشتە ئېزىلگەن بىز،
زالىملارنىڭ قولىدا.
ئازاد بولدۇق ئەمدى بىز،
كومپارتىيە نۇرىدا.

كومپارتىيە دەۋرىدە،
ھەممە مىللەت باراۋەر.
بىللە ئىشلەپ كۆلسىمىز،
قازىنىپ ئۆتۈق - زەپەر.

2

ئاسماندا مېنىڭ ئايىم،
گۈزەل شايار مېنىڭ جايىم.
ئاغىلاغلار خالايىقلار،
راھەتتە ئۆتەر جانىم.

بەكمۇ ئىللىق - يېقىملىق،
يۇرتىمىزنىڭ ھاۋاسى.
ئىشچان - ئوغۇل قىزلارنىڭ،
ياخشار ناخشا ساداسى.

توي بولدى-يا، توي بولدى،
يۇرتىمىزدا توي بولدى.
ئىسلاھاتنىڭ نۇرىدا،
ھەممە كىشى باي بولدى.

3

بىكار پارالك كۆپ بولسا،
ئۆيدە بەرىكەت بولمايدۇ.
ئوغدا ياتساڭ ئەجىرسىز،
تاغارلىرىڭ توشمايدۇ.

4

تەكەببۇر ئەيلىمە ھەرگىز،
گەرچە ئەۋلىيا بولساڭ.
ئۆزۈڭنى بارچىدىن كەم تۇت،
سۇلايمان پادىشاھ بولساڭ.

5

زىبادۇر ئۆزى،
شايارنىڭ قىزى.
چاچلىرى سۇمبۇل،
قۇندۇزدۇر كۆزى.

قاشلىرى قەلەم،
بويلىرى ئۇنچە.
لەۋلىرى ياقۇت،
چىشلىرى ئۇنچە.

6

گۈلدەستە تىزىپ قويدۇم،
رەڭمۇرەڭ چېچەكلەردىن.
يار ساڭا تۇتارمەن دەپ،
سېغىنغان يۈرەكلەردىن.

تېرەك باشىدا كاككۇك،
تىنماي خۇشال سايرايدۇ.
ياردىم سېنى كۆرگەندە،
دىلىم شۇنچە يايرايدۇ.

ئىشىك ئالدى باغ، ياردىم،
باغنىڭ ئىچى گۈل، ياردىم.
چىدىمايدىكەن يۈرەك،
ئانچە - مۇنچە كەل يايردىم.

ئالما شاخى - گۈل شاخى،
سۇنسا سۇنار - قايرىلماس.
چىن يۈرەكتىن سۆيگەن يار،
تا ئۆلگىچە ئايرىلماس.

قىزىلگۈلنىڭ شاخىنى،
شامال قانداق قايرىغاي.
شىرىن سۆزلۈك ياردىمدىن،
دۈشمەن قانداق ئايرىغاي.

7

چىراغنى چىراغ دەڭلار،
كۆيگەننى چىراق دەڭلار.
ۋاپا قىلمىغان يارنى،
كۆڭۈلدىن چىراق دەڭلار.

بېغىڭدىكى ئالمانى،
ئۈزمىسەم بولار ئىكەن.
سېنىڭدەك ۋاپاسىزنى،
سۆيمىسەم بولار ئىكەن.

ئۈسۈل ئويىنغان سەتەڭنىڭ،
پىستان قويغان كەشى بار.
كۆيمەن دېگەن بىلەن،
كەينىدە ئون بەشى بار.

8

خەنزۇ كەشنى خەي دەيدۇ،
كۆك چامغۇرنى سەي دەيدۇ.
شاڭخەيلىكتىن يار تۇتسام،
بۇگۈن ئاخشام لەي دەيدۇ.

لەغمىنىڭنى يېمەيمەن،
ساماق بىلەن لازالە يوق.
مەن مەھەللەڭگە بارمايمەن،
باشلايدىغان پاخزالە يوق.

3 § . خەلق ماقال - تەمسىللىرى

خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر تىلىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. شايارىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىدە ماقال - تەمسىللەرنى كۆپ ئىشلىتىپ، سۆزنىڭ مەنىسىنى ئاشۇرىدۇ. ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ پەلسەپىۋىلىكى ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، كۈندىلىك ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش داۋامىدىكى گەپ - سۆز - پاراڭلاردا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلىدۇ؛ ماقال - تەمسىللەر ياكى ئويغىتىش - جانلاندۇرۇش، ياكى ئەقلىي يەكۈن چىقىرىش ۋە ياكى سۆز مەنىسىنى ئاشۇرۇش رولىنى ئويناپدۇ، ئوخشىتىش بەك جايىدا، مەنە يېڭىچە، ئىپادىلەش جانلىق، توغرا بولىدۇ، ماقال - تەمسىللەرنى ئىشلىتىش ئارقىلىق، ھەر گەپ بىلەن كۆپ تەرەپنى ئىپادىلەش، قىسقا گەپ بىلەن چوڭقۇر مەنىنى ئىپادىلەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولىدۇ، 1990- يىلى توپلىنىپ، 1993- يىلى نەشردىن چىقىرىلغان «شايار خەلق ماقال - تەمسىللىرى» گە 1510 ماقال- تەمسىل كىرگۈزۈلدى. تۆۋەندە ئۇلاردىن مىسال ھېرىپ ئۆتىمىز:

ماقال - تەمسىل

1. تۆمۈرچىلىك يەل بىلەن ئوخشار،
پادىشاھلىق ئەل بىلەن (ئوخشار).
2. ئەر كۆرىكى ماقال،
ماقالە كۆرىكى ماقال.
3. ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن، يەر قىلغانمۇ خوتۇن.
4. چاپمايدىغان ئات يوق،
چىشلىمەيدىغان ئىت (يوق).
5. ئادەمنىڭ سىياقىغا قارىماي، قەلبىگە قارا،
سۆلىتىگە قارىماي، قابىلىيىتىگە قارا.
6. قېلىن تېرىدىن سۇ ئۆتمەس،
يۈزى قېلىنغا گەپ (ئۆتمەس).

7. ئاچچىق گەپلىنى كېسەر،
سەۋىر ئاچچىقنى يېگەر.
8. باشتا كىرگەن ئاش يەر،
كېيىن قالغان مۇشت (يەر).
9. ئۆكۈزنى سويۇپ يېسەك يېگىنكى، ئۇرۇقلۇقنى يەۋەتمە.
10. سۈنسەك ھېشى لاي بولسا، ئايغىمۇ لاي بولۇر،
ئامبال نەپسى بالا بولسا، پايىلار ئاچكۆز كېلۇر.
11. ئوغرىنىڭ يۈزى يېرىم قارا،
گۇمانخورنىڭ يۈزى پۈتۈن قارا.
12. چېچى بارنى تاز دېسەك، كۆلەر،
چېچى يوقنى تاز دېسەك، ئۆلەر.
13. گۆشنى چاينا‌پ يە، گەپنى ئويلاپ دە.
14. ياخشىغا يانداش، ياماندىن نېرى قاچ.
15. كىشىنى رەنجىتىمەك ئاسان، رەنجىگەن كۆڭۈلنى ئالماق تەس.
16. دانا ئىشتا ئوچاقتىكى ئوتنا باقار،
نادان ئىشتا قازاندىكى ئاشقا (باقار).
17. ئىشچان كىشى ئالىدۇ قاپلاپ ئاش،
ھورۇن كىشى قالىدۇ چاينا‌پ تاش.
18. پۈت يۈگرىكى ئاشقا، ئېغىز يۈگرىكى باشقا.

4 § . خەلق چۆچەكلىرى

شايار خەلق چۆچەكلىرى ئۇزاقتىن بۇيان تارقىلىپ كەلدى، ئۇنى ساۋاتى بارلارمۇ، ساۋاتى يوقلارمۇ ئېيتىدۇ. ئايرىم بىلىمدارلار ئېيتىدىغان چۆچەكلەرنىڭ ئەدەبىي قىممىتىمۇ، بەدىئىي ئالاھىدىلىكىمۇ ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، ئۇلاردا قىزغىنتۇرۇش بىلەن قائىدە سۆزلەش بىرلىشىپ كەتكەن، بىلىم بىلەن ئەخلاق بىرلىككە كەلگەن بولىدۇ. 1990 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى خادىملىرىنى ئامما ئارىسىغا ئەۋەتىپ، خەلق چۆچەكلىرىنى كەڭ دائىرىدە توپلاپ ۋە رەتلەپ، 1993 - يىلى نەشر قىلدۇردى (ئۇيغۇرچە)، بۇ كىتابقا رىۋايەت ۋە شەخسلەر، ھايۋانات، جىن - شايا‌تۇن قاتارلىقلارغا دائىر چۆچەكلەردىن 50 پارچىسى كىرگۈزۈلدى، دانىشمەن شەخسلەرگە دائىر چۆچەكلەر، نادان شەخسلەرگە دائىر چۆچەكلەر، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارغا دائىر چۆچەكلەر، مۇھەببەت چۆچەكلىرى، يېزا - بازار ناملىرىغا دائىر چۆچەكلەر قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىلدى. ئاشنا ئۇيناش - جىنسىي تۈرمۇش مەزمۇنىدىكى بىر قىسىم چۆچەكلەر كىرگۈزۈلمىدى. جىنسىي بىلىم تەربىيىسى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئۇلارنىمۇ كىرگۈزۈش زۆرۈر ئىدى، بۇ «چۆچەكلەر توپلىمى» دىكى بىر كەمچىلىك بولۇپ قالدى.
تۆۋەندە بىرنەچچە چۆچەك بېرىپ ئۆتىمىز:

بەڭگى بىلەن سۆپى

تارىم دەريا بويىدا تام دېگەن بىر كەنت بار ئىكەن، تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئەگرى - بۈگرى سوزۇلغان، كەينى قېلىن توغراقلىقتا تۆتىشىدىغان، ئالدى ئۇركەشلىك تارىم دەرياسىغا قارايدىغان بۇ كەنتته ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ يەر تېرىپ، پادا بېقىپ، ئوۋ ئوۋلاپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىرىكچىلىك قىلىپ كېلىۋاتقان نەچچە 10 ئائىلىلىك ئادەم ياشايدىكەن.

بۇرۇننىڭ بۇرۇنىسىدا كەنتته 2 ئادەم ئۆتكەنىكەن، ئۇنىڭ بىرى ئېگىز بويلۇق، قاۋشارلىق، ساقاللىق كىشى بولۇپ، ئېتى سۆپى ئىكەن؛ يەنە بىرى، پاكار، ژىنجىك، پاناق، زەپىرەڭ چىراي ئادەم بولۇپ، ئېتى كېپەك ئىكەن. ئۇلار تام قوشنا ئولتۇرىدىكەن، كېپەك نەشە چېكىپلا يۇرىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى بەڭگى دەپ ئاتايدىكەن.

بەڭگى ناھايىتىمۇ ھورۇن، لايغەزەل ئادەم ئىكەن. ئۇ ئەتىياز كۈنلىرى قوتۇر ئېشىكىنى مىنىپ، لالما ئىتىنى يېتىلەپ، تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ، خوراز سوقۇشتۇرۇپ، ئىت تالاشتۇرۇپ ئويناىدىكەن؛ ياز كۈنلىرى دەرەخ تۈۋىدە قۇشلارنىڭ سايرىشىنى ئاڭلاپ، سايىداپ ياتىدىكەن؛ كۈز كۈنلىرى قوغۇن - تاۋۇزلار پىشىپ، مېۋىلەر مەي باغلىغاندا، خەقنىڭ قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چۈلىرىنى ئوغرىلاپ يەيدىكەن، ئەدە قورسىقى تويسا، شۇ يەردە ئۇخلايدىكەن؛ قىش كېلىپ يەر - جاھان توڭلاپ، دەريادا مۇز قاتقاندا ئۆيىگە كىرىۋېلىپ، ئوچاق تۈۋىدە ئوت كوچىلاپ، تۆگۈلۈپ ياتىدىكەن. يىل بويى ھېچ ئىش قىلمايدىكەن، بىراق نەشىدىن بىر كۈنمۇ ئايرىلمايدىكەن.

خوتۇنىنىڭ سەۋىر - تاقىتى قالماپتۇ-دە، كېپەككە: «سەن كۈنبويى نەشە چېكىشتىن بۆلەك ئىش قىلمايسەن، مانا ئەمدى ئۇستى - بېشىمىزدا پاختىلىق كىيىم، تاغىرىمىزدا ئاش قالمىدى. بۇ جاننى قانداق باقىمىز؟ سېنى ۋە بالىمىزنى مەن بېقىپ كەلدىم، ئەمدى ھېرىپ ھالىمدىن كېتىپ كېسەلچان بولۇپ، ئۆزەمنىمۇ باقالماس بولۇپ قالدىم. سەنمۇ سۆپىغا ئوخشاش ئوغۇل بالدەك ئىش قىلىپ، ئائىلىمىزنى باقساڭ بولمامدۇ؟» دەپ ئاچچىقلاپتۇ.

سۆپى بەك ئىشچان ئادەم ئىكەن، ئەتىيازدا يەر تېرىپ، يازدا پەرۋىش قىلىپ، نەچچە مو بېرىنى خۇددى قىز بالىنىڭ چېچىدەك رەتلەپ، تۈجۈپىلەپ باشقۇرىدىكەن. زىرائىتى ئوخشاپ، قوناقلىرى بىلەكتەك، بۇغدايلىرى غېرىچتەك باش ئالىدىكەن. ئۇ يەنە بىر قورۇ مال باقىدىكەن، ئەتىيازدا بىر توپ تۇل ئالسا، ياز كۈنلىرى چىلەك - چىلەكلەپ سۈت سېغىۋالىدىكەن. قىش كۈنلىرى توغراقلىقتا كىرىپ ياۋا چوشقا، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل ئوۋلايدىكەن. يىل بويى تىنىم تاپماي ئىشلىگەچكە، ئائىلىسىنىڭ يەيدىغىنى، ئىچىدىغىنى مول ئىكەن، كۈنلىرىنى بەھۇزۇر، توق ئۆتكۈزىدىكەن. خوتۇنىنىڭ تىلى - قاغىشلىرىغا چىدىمىغان بەڭگى سۆپىغا ئوخشاش ئىش قىلماقچى بوپتۇ-يۇ، يەنە ئۇنىڭ جاپاسىدىن قورقۇپتۇ، شۇنىڭ بىلەن چىلىمىنى ئېلىپ توغراقلىقتا كىرىپ كېتىپتۇ.

بەڭگى مېڭىپ - مېڭىپ ھېرىپتۇ-دە، بىر قېرى توغراق تۈۋىدە يېتىپتۇ. ئۇستىلەپ يوپۇرماق چۈشۈپ، لۆمشۇپ كەتكەن يۇمشاق يەر ئۇنىڭغا بەكمۇ راھەت بىلىنىپتۇ. بەڭگى غاڭزىسىغا نەشە سايتۇ-دە پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىپ چېكىشكە باشلاپتۇ. دەل شۇ چاغدا بىر ئالۋاستى شۇ يەردىن ئۆتۈپ قاپتۇ-دە، بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ ۋە ھاڭ، راسا بىر تويۇنۇۋالىدىغان بولدۇم-دە، دەپ ئويلاپتۇ. يېقىنلاپ بېرىپ قاراپ، بەڭگىنىڭ ئاغزىدىن ئوت، بۇرنىدىن ئىس چىقىپ تۇرغانلىقىنى، ئاغزىدا ئۇزۇن بىر تال چىشى بارلىقىنى كۆرۈپ، قورقۇپ كېتىپ، «بۇ ئەبلەخ مەندىن يامان ئوخشايدۇ، قاچمىسام بولمىغۇدەك» دېگەن ئويغا كەپتۇ. ئالۋاستى ئالاقزادىلىك ئىچىدە بەدەر قېچىپ كېتىۋېتىپ بىركۆتەككە پۇتلىشىپ يىقىلىپ چۈشۈپتۇ. بەڭگى

ئۇچقاندەك بېرىپ ئۇنى تۇتۇۋېلىپ: «مەن ئېچىرقاپ كەتتىم، خوتۇنۇم بىلەن بالامنۇ ئېچىرقاپ كەتتى، شۇ تاپتا ئالۋاستىدىن بىرنى تۇتۇپ يەي دەپ تۇراتتىم، دېگەندەك سەن ئۇزەك كېلىپ قالدىڭ» دەپتۇ. قانتىق قورقۇپ كەتكەن ئالۋاستى: «بەگنى غوجام، ساڭا بىر قاپ ئالتۇن بېرەي، مېنى قويۇۋەتكىن» دەپ يالۋۇرۇپتۇ. بەگنى ئالۋاستىنى قويۇپ بېرىپ، بىر قاپ ئالتۇننى يۆدۈپ ئۆيىگە قايتىپتۇ.

بىر قاپ ئالتۇنغا ئېرىشكەن بەگنى بېيىپ كېتىپتۇ، باشقا مايىنى ياراتماي قۇيماقنى سېرىق مايدا پىشۇرۇپ يەيدىغان، قوزا گۆشىنى يۇمشاق قىلىپ يەيدىغان بوپتۇ. ئۇچرىغانلارغا: «سىلەر مېنى بەگنى دەپ كۆزگە ئىلمايتتىڭلار، ئادەم قاتاردا كۆرمەيتتىڭلار، مەن ئىش قىلماي، نەشە چېكىپلا يۈرۈپمۇ، بىر قاپ ئالتۇنغا ئېرىشتىم. سىلەرچۇ؟ كۈن بويى توپا - چاڭ ئىچىدە، ئاپتاپتا تەرلەپ - پىشىپ ئىشلەپ ھالىڭلاردىن كېتىسىلەر، يىل بويى ئىشلەپ نەچچە تال ئالتۇن تاپالمىسىلەر؟ سۇيىدەك زېرەك، قابىل ئادەمنىڭمۇ بىرەر ئالتۇن تاپالىغىنىنى كۆرەيچۇ» دەپ ماختىنىدىغان بوپتۇ.

سۇيىنىڭ خوتۇنى بەگنى راست ئېيتىدۇ دەپ قاراپ، ئېرىنى بەگنى تېپىپ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئالتۇن تېپىپ كېلىشكە ئۇندەپتۇ. سۇيى بارغىلى ئۇنىماپتۇ، خوتۇنى توختىماي كوتۇلداۋېرىپتۇ. سۇيى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماپتۇ. خوتۇنى تاقەت قىلالماي ئۆزى بارماقچى بوپتۇ. سۇيىنىڭ خوتۇنى بەگنى كۆرۈپ: «كىمەك ئاكا» دەپ چاقىرىپتۇ. بەگنى: «مەن كىمەك ئەمەس، مەن دېگەن بەگنى، ئىلگىرى مېنى بەگنى دېمەيتتىلار دەپ يالۋۇراتتىم، ئۇ چاغدا مەن دۆت ئىكەنمەن، بىلىمەپتىكەنمەن، سىلەردەك نادان، بىلىمسىز، پەمسىز ئادەملەرگە ئوخشاش «بەگنى دېگەننى ھاقارەتلىك گەپ دەپ بىلىپتىكەنمەن. ئەمدى بىلدىم، بەگنى دېگەن شەۋكەتلىك، ئابرويلۇق، سالاھىيەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئاتاق ئىكەن، ھەتتا ئالۋاستىمۇ مەندىن قورقىدىكەن. مېنى كىمەك دېمەي، بەگنى دەۋەرگىن» دەپ ئاچچىقلاپ كېتىپتۇ. سۇيىنىڭ خوتۇنى يېنىش - يېنىشلاپ: «شۇنداق، شۇنداق، بەگنى غوجام، سىز ئەڭ ياخشى بەگنى ، مەھەللىمىزدە سىز بەگنى بولغاچقا، شاپتۇل، ئۈرۈك، نەشپۈت، چىلانلارغا قۇرۇت چۈشمەيدۇ، تارىمدا سىز بەگنى بولغاچقا، دەريا سۇيى ھەرقانچە كۆپەيسىمۇ ئېتىزلىرىمىزنى بېسىپ كەتمەيدۇ، بەگنى ئاللا ئەۋەتكەن بەخت يارانتۇچى. . . » دەپ ماختاپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ بەگنىڭ كۆڭلى يايراپ كېتىپتۇ ۋە «نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى، تېز دەڭ، خۇمارىم تۇتۇپ كېتىۋاتىدۇ» دەپتۇ. سۇيىنىڭ خوتۇنى: «يىراقتىكى تۇغقاندىن يېقىنىدىكى قوشنا ياخشى گەپمەسمۇ، بىز دېگەن تام قوشنا، سىز باي بولغاندىكىن بىزمۇ ئازراق شاپائىتىنى كۆرەيلى، شۇنچە جىق ئالتۇنلۇق بولۇپ قالدىڭىز، بىر ئامال قىلىپ سۇيغىمۇ ئازراق تېپىپ بېرىڭ، 8 — 10 ئال بولسىمۇ بولىدۇ، سىز مەرت، ئۇجداناللىق ئادەم، ماقۇل دەڭا» دەپتۇ.

بەگنى: «بوپتۇ، ئەتە سۇيى بىلەن توغرا قىلىققا بارايلى، ئالۋاستىنى تۇتۇپ، ئۇنىڭدىن سۇيغا بىر قاپ ئالتۇن ئېلىپ بېرەي» دەپتۇ.

بىر قاپ ئالتۇننى قولدىن چىقىرىپ قويغان ئالۋاستى ئۆڭكۈرگە قايتىپ كەلگەندە، قېرى ئالۋاستى قاتتىق ئاچچىقلىنىپ كېتىپتۇ، ھېلىقى ئالۋاستى توغرا قىلىقتا «ئاغزىدىن ئوت چىچىپ، بۇرنىدىن ئىس چىقىرىپ تۇرىدىغان ئادەم» گە ئۇچرىغان ئەھۋالنى قېرى ئالۋاستىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ. قېرى ئالۋاستى بىلەن باشقا ئالۋاستىلار ئاڭلاپ: ئۇ دېگەن ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئەڭ رەزىلى، ئەڭ يارىماس بەگنى، دەپ قاقاقلاپ كۈلۈشۈپ كېتىپتۇ ۋە توغرا قىلىققا بېرىپ بەگنى تۇتۇش قارارىغا كەپتۇ.

بەگنى سۇيىنى باشلاپ غادايغىنىچە توغرا قىلىققا قاراپ مېڭىپتۇ. سۇيىنىڭ بېرىشىغا رەھدى تارتىسا، خوتۇنى كەينىدىن ئىتتىرىپ مېڭىپتۇ، ئۇچەيلەن ماڭا - ماڭا، ھېلىقى قېرى توغراق تۇۋىگە كەپتۇ، توغراق تۇۋىدە ئالۋاستى ساقلاپ تۇرغانىكەن. سۇيى بىلەن خوتۇنى بەتبەشىرە، ياۋۇز تەلەت ئالۋاستىنى كۆرۈپ بەدەر قېچىپتۇ. بەگنى كۆڭلىدە: «توغۇ يۈرەكلەر، كارامىتىمنى كۆرۈڭلار» دەپ، ئالۋاستىغا ئېتىلىپتۇ. بۇ قېتىم ئىش ئالدىنقى قېتىمدىكىدەك بولماپتۇ، ئالۋاستى بەگنى قاماللاپتۇ.دە، يالماپ - يالماپ يەۋېتىپتۇ.

توڭگۈز گۈشىنىڭ باھاسى ئۆستى

بىر كۈنى ئەسىردىن ئەپەندى كۈنلىرىنى ھېچ ئىش قىلماي يەپ - ئىچىش، ئۇخلاش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان، ھورۇن قوشنىسى تۇنىيازنى ئاچچىقلىدا «توڭگۈز» دەپ تىللاپتۇ. تۇنىياز قازىغا ئەرز قىلىپتۇ. قازى ئەسىردىن ئەپەندىنى چاقىرتىپ سوراق قىلىپتۇ.

— ئەسىردىن، تۇنىيازنى «توڭگۈز» دەپ تىلغىنىڭ راستمۇ؟ - دەپ سوراپتۇ قازى.

— راست، - دەپتۇ ئەسىردىن، -ئۇنى توڭگۈز دەپ تىللىدىم.

— توڭگۈز دېگەن ئىسلام دىنىدا ئەڭ چوڭ مەكرۇ، ھايۋان، بىر مۇسۇلمانىنى توڭگۈز دەپ تىللىغان ئىكەنسەن، سېنى جازالىماي بولمايدۇ. ساڭا 300 تەڭگە جەرىمانە قويۇلىدۇ، - دەپتۇ قازى.

— توغرا ئەمەس، قازى ئاخۇنۇم، - دەپتۇ ئەسىردىن، - مەن ئۇنىكەن قېتىمدا ئۇنى توڭگۈز دەپ تىللىغاندا، 150 تەڭگە جەرىمانە قويغان ئىدىلە. 2 ئاي بولا - بولماي 300 تەڭگە ئۆسكىنى نېمىسى؟

— ئەسىردىن ئەپەندى، بىلەمسەن، ھازىر توڭگۈز گۈشىنىڭ باھاسى 2 ئاينىڭ ئالدىدىكىدىن بىر ھەسسە ئۆستى، - دەپتۇ قازى.

بېخىل ھەققىدە لەتىپە

ئەسىردىن ئەپەندىنىڭ تولىمۇ بېخىل بىر ئاغىنىسى بار ئىكەن، خەقلەر ئۇنى پۇل مەستانىسى دەيدىكەن. بىر كۈنى پۇل مەستانىسى ئەسىردىن ئەپەندى بىلەن بىللە ئويىنغىلى چىقىپتۇ، ئۇلار يولدا بىر يالغۇز ئاياغ كۆۋرۈككە دۇچ كەپتۇ. ئەپەندى بېخىلنىڭ كەينىدە كېلىۋاتقانىكەن، بېخىل كۆۋرۈكتىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ سۇغا چۈشۈپ كېتىپتۇ. قىرغاقتىكىلەر «قولۇڭنى بەر، تارتىپ چىقىرىۋالايلى» دەپ ۋارقىرىشىپتۇ. قولىنى پۇلاڭلىتىپ جان تالىشىۋاتقان بېخىل قىرغاقتىكىلەرنىڭ قولۇڭنى بەر دەپ ۋارقىراۋاتقىنىنى ئاڭلاپ دەرھال قولىنى يىغۇۋېلىپ، بېشى بىلەن شۇڭغىغىلى تۇرۇپتۇ. ئەپەندى ئالدىراش بېتىپ كېلىپ: «تېز ئالە، قولۇمنى بەرەي، قىرغاقتا چىقىۋال» دەپ ۋارقىراپتۇ. بېخىل ئەپەندىنىڭ قولىغا ئېسىلىپ قىرغاقتا چىقىۋاپتۇ. قىرغاقتىكىلەر: «ئەجەپ بىز تارتىۋالايلى دېسەك، قولىنى سۇنمىدى؛ سىز تارتىۋالاي دېسىڭىز، قولىنى سۇندىغۇ؟» دەپ ھەيران بولۇشۇپتۇ. ئەپەندى ئىزاھ بېرىپ: «ئادەمنى ئۇزاق ئارىلاشقاندا چۈشەنگىلى بولىدۇ، ئۇنىڭ مىجەزىنى مەن بىلىمەن. ئۇ قولۇڭنى بەر دېسەڭلار، ئۇلىسىمۇ بەرمەيدۇ؛ مانا مەن قولۇمنى سۇنۇپ بېرىۋىدىم، قارامۇلا ئۇنىڭ چاقىرلىقىغا، كاپىلا قىلىپ قولۇمنى چىڭ تۇتۇۋالدى» دەپتۇ.

Ⅲ باب

خەلق ھۈنەر - سەنئىتى

§1. ئويمىچىلىق

بۇگۈنكى كۈندىكى يەرلىك ئاممىنىڭ ئويمىچىلىق سەنئىتىنىڭ شەكىللىرى پۈتۈنلەي ئىسلام مەدەنىيىتى

تېپىغا تەۋە بولۇپ، تېپىك دىنىي ئالاھىدىلىك بىلەن يەرلىك ئالاھىدىلىك يۇغۇرۇلغان ئەقىشلەردىن ئىبارەت، بۇنىڭ ئىچىدە ياغاچ ئويما بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، مەسچىتلەر ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆي - ئىمارەتلىرىنىڭ لىم، تۇۋرۇك، سەرقەلەم، دېرىزە، تەكچىلىرىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. يەنە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىدىكى ئىشكاپ، ئۈستەل، ساندۇقلارىدىمۇ ياغاچ ئويما بولىدۇ. بۇلارنىڭ تولىسى قاپارتما ئەقىشكە كىرىدۇ، بۇ ئەقىشلەر مول مەزمۇنلۇق ۋە ياڭزىمۇ ياڭزا بولۇپ، گۈل - گىياھلارنىڭ، ئاسماندىكى بۇلۇتلارنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن بولىدۇ (ھايۋانات ۋە ئادەمنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەنلىرى ھەرگىز بولمايدۇ). پۇقرالار ئىشلىتىدىغان پەتنۇس، مېۋىدانلارنىڭ ياغاچ ئويمىسى تەشمە ئەقىشلىك ۋە قاپارتما ئەقىشلىك دەپ 2 خىل بولۇپ، ئويۇلۇشى بەكمۇ سىپتا بولىدۇ.

ياغاچ ئويمىدىن باشقا، مىس - تۆمۈر چۆگۈن، مىس - تۆمۈر قاچا - قۇچىلارغىمۇ قاپارتما ئەقىش بېسىپ چىقىرىلىدۇ ياكى قۇيۇپ چىقىرىلىدۇ، بۇ ئەقىشلەر ياغاچ ئويما ئەقىشلىرىگە ئوخشايدۇ. ئۇيغۇر يىگىتلىرى ئىسۇئالىدىغان پىچاق - قەلەمتىراچلارنىڭ دەستىسىمۇ تولاراق ئەقىشلىنىدۇ.

ياغاچ ئويما ئەقىشلىرىنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، ئۇلارغا خىلمۇخىل بويۇق ياكى سىر بېرىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئەقىشلەرنىڭ رەڭگى ئېنىقلىشىپ، كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىغان بولىدۇ، پىچاق - قەلەمتىراچ سېپىدىكى تەشمە ئەقىشكە كالا سۆڭىكى، كالا مۈڭگۈزى، ياقۇت قاتارلىقلار قويۇلىدۇ. 80 - يىللاردىن بۇيان ئۇلارنىڭ ئورنىغا تۇرلۇك رەڭلەردىكى مۇلياۋ، ئورگانىك ئەينەك ۋە باشقا ماتېرىياللار ئىشلىتىلىدىغان بولدى. زەرگەرلەرنىڭ ھالقا، ئۈزۈك، بىلەزۈك ياساش ھۈنەر - سەنئىتىنىڭ تولىسى ئويمىچىلىق ئاساسىدىكى بېسىپ شەكىلگە كىرگۈزۈش ھۈنەر - سەنئىتىگە كىرىدۇ. گۈل ئويۇلغان قاپاق — شايار ناھىيىسىنىڭ بىرخىل خەلق ھۈنەر - سەنئىتى بۇيۇمى. قاپاق ئەسلىدە سۇ، ئاشلىق، ياغ ساقلاشقا ئىشلىتىلىدىغان نەرسە، كىشىلەر قاپاقنى ياڭزىمۇ ياڭزا گۈل - گىياھ، مېۋە، چالغۇ ئەسۋابلىرى قاتارلىقلارنى چېكىپ بېزەيدۇ، يەنە ئۈزۈن بويۇنلۇق، غەيرىي شەكىللىك قاپاقلارنى ئەقىشلەپ تاماشا قىلىشقا قويۇپ قويىدۇ. گۈل چەككەندىن باشقا، يەنە قاپاقلارنى تېخىمۇ چىرايلىق تۇسكە كىرگۈزۈش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئوخشاشمىغان قىسىملىرىنى تۇرلۇك رەڭلەردە بويايدۇ، يەنە تېخى قاپاقنىڭ ئېغىز قىسمى، ياپقۇچى ۋە تېگىگە كۈمۈش، مىستىن ياسالغان تەشمە ئەقىشلەرنى قويۇپ، قاپاقنى تېخىمۇ سەلتەنەتلىك تۇسكە كىرگۈزىدۇ.

§ 2 . كەشتىچىلىك

شايارىدا ئۇيغۇر كەشتىچىلىكىنىڭ تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن، ئادەتتە قىز - يىگىتلەر، بالىلار كۆينەكنىڭ يەڭ، ياقا، كۆكرەك قىسملىرىغا رەڭلىك مەشۇت بىلەن كەشتىلەنگەن جىيەك تۇتىدۇ. ئۇنىڭ گۈل نۇسخىلىرى يېڭىچە بولۇپ، رەڭگى كۆزنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئايالار كۆينەكنىڭ پەش، كۆكرەك، مۇرە، ياقا قىسملىرىغا كەشتىلەپ ئىشلەنگەن گۈل ياكى چىلتەكلەرنى تۇتىدۇ. كىيىم - كېچەككە كەشتە تۇتۇلغاندىن باشقا، دېرىزە پەردىسى، ياستۇق قېپى، قولياغلىق، ئېگەر تۇشكى قاتارلىقلارغىمۇ كەشتە تۇتۇلىدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېلېۋىزور، توك شامالدۇرغۇچ، كارىۋات ياپقۇچلىرىنىڭمۇ تولىسى كەشتىلىنىدىغان بولدى. ئۇيغۇر خوتۇن - قىزلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كەشتىچىلىكنى بىلىدۇ. كەشتىچىلىكنى ئۆگىنىش — خوتۇن-قىزلار ئۈچۈن زۆرۈر دەرس، شەھەردە بولسۇن، يېزىلاردا بولسۇن، قىز بالىلار ئەقلىگە كىرىشى بىلەنلا ئانىسىنىڭ يېتەكلىشىدە كەشتىچىلىكنى ئۆگىنىدۇ، شۇڭا كەشتىچىلىك يەرلىك ئامما ئارىسىدا ئومۇملاشقان ھۈنەر - سەنئەتكە ئايلانغان، ئادەتتە زەدىۋال، داستىخانلارغىمۇ كەشتە ئىشلىنىدۇ. ئىسلام دىنى قائىدىلىرىگە

بىنائەن، تامغا چاپلىنىدىغان ۋە ئېسىلىدىغانلىكى بېزەكلەرنىڭ نەقىشلىرىگىمۇ، كەشتىلىرىگىمۇ تاغ - دەريا، دەل - دەرەخ، گۈل - گىياھلارنىكلا سۈرىتى چۈشۈرۈلىدۇ، ئۇچارقۇش، مال - چارۋا، قۇرۇت - قوڭغۇز، بېلىق - پاقىلارنىڭ شەكلى بىردەك چۈشۈرۈلمەيدۇ. كىيىم - كېچەك (جۈملىدىن باش يافلىقى، قولياغلىق) لارنىڭ كەشتىلىرىگە قويۇلىدىغان تەلەپ تېخىمۇ يۇقىرى بولمايدۇ، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇچارقۇش، بېلىق، كېپىنەك دېگەندەكلەرنىڭ شەكلىمۇ چۈشۈرۈلىدىغان بولدى، بىراق بۇنداقلىرى ئازراق.

كەشتە دوپپىغا ئائىت كۆپ ئىشلىتىلىدۇ. دوپپا — ئۇيغۇرلارنىڭ زۆرۈر كىيىملىرىدىن بىرى، ئۇيغۇر ئايالىلىرىدىن دوپپا تىكىلمەيدىغىنى، ئۇيغۇر ئەرلىرىدىن دوپپا كەيمەيدىغىنى يوق. 1949 - يىلدىن كېيىن ئورگان كادىرلىرى، يېقىنقى يىللاردىن بېرى ياشلار باشقا ياڭزىدىكى باش كىيىملىرىنىمۇ كىيىدىغان بولدى، بىراق دوپپا قېرى - ياش ھەممەيلەن ئۈچۈن يەنىلا زۆرۈر كىيىم.

دوپپىنىڭ بادام دوپپا، گىلەم دوپپا، گۈللۈك دوپپا، مارجان دوپپا دېگەندەك تۈرلىرى بار، ھەممىسىدە كەشتە ئاساس قىلىنغان، كەشتىچىلىك گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

3 § . كىگىز چىلىك

شايارنىڭ خەلق تۈرمۇشىدا ئىشلىتىلىدىغان كىگىزلىرى ئاق - قارا قوي يۇڭى بىلەن ئاددىي گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلىپ بېسىپ چىقىرىلىدۇ، ئۇنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيەتنىڭ ئالماشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، شىمالىي شىنجاڭنىڭ قازاق تەئەللىمات كىگىزى ۋە شىزاڭنىڭ تەئەللىمات كىگىزى كىرگۈزۈلۈپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كىگىز بېسىش ئۈسۈلى ياخشىلىنىپ، يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە تەئەللىمات بارلىققا كەلتۈرۈلدى. شايارنىڭ تەئەللىمات كىگىزى ئاق قوي يۇڭى قىزىل، قىزغۇچ، سېرىق، يېشىل رەڭلەردە بويىلىپ، قارا، ئاق قوي يۇڭى تەگ قىلىنىپ، 3 كاتەك، 7 كاتەكلىك ھالەتتە گېئومېتىرىك شەكىل ياكى گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخلەرنىڭ شەكلى چىقىرىلىپ بېسىپ چىقىرىلىدىغان، رەڭگى ئوچۇق، چىرايلىق تەئەللىماتتۇر. كىگىزنىڭ بىر يۈزى رەخت بىلەن ئەستەرلەنسە، چىقىرىلغان گۈل شەكىللىرىنىڭ چۆرىسى يۇڭ، يىپەك يىپلار بىلەن چۆرىسلىپ، جىيەك تۇتۇلسا، بىرىنچىدىن، سىزىقچىلىرى ئېنىق، گۈللىرى روشەن بولىدۇ، ئىككىنچىدىن، چىداملىق بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھۇنەر-سەنئەت جۈملىسىدىن بېزەك بۇيۇم بولسا، ئىشلىتىلىش نۇقتىسىدىن تۈرمۇشقا يارامليق شىردەك كىگىز بولىدۇ.

پالاز — يەرلىك خەلقنىڭ تۈرمۇشىدىكى بىرخىل سېلىنچا، يەرلىك ئاممىنىڭ پالاز توقۇش تارىخى ئۇزۇن، ئۇنىڭغا ئىشلىتىلىدىغان خام ئەشيانىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، يىپ پالاز ۋە يۇڭ پالاز دەپ 2 خىل بولىدۇ. يىپ پالاز گۈل نۇسخىسى جەھەتتە سەكرىمە ھالەتتىكى رەڭدار يوللۇق، سىيدام يوللۇق، سىيدام گۈللۈك، تولۇق چوڭ گۈللۈك، كىچىك گۈللۈك پالاز دېگەندەك كۆپ خىلغا بۆلۈنىدۇ، يەنە رەڭدار يوللار ئارىسىغا گېئومېتىرىك شەكىل چىقىرىلغانلىرىمۇ بولىدۇ. يۇڭ پالازنىڭ گۈل شەكلى گىلەمنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، گۈللىرىنىڭ رەڭگى ھەرخىل، گۈل شەكلى سىپتا ھەم ئۆزگىرىشچان بولىدۇ، بۇنداق پالازلار كۆپىنچە سېلىنچا، جاينامار، ئېگەر تۆشكى، ماشىنا تۆشكى قىلىپ ئىشلىتىلىدۇ.

خۇرجۇنمۇ پۇقرالارنىڭ تۈرمۇش بۇيۇملىرىنىڭ بىرى، كىشىلەر تۈرلۈك رەڭدار يىپلار بىلەن گېئومېتىرىك شەكىلدىكى، ئىلمەك شەكىلدىكى، قارماق شەكىلدىكى، گۈل - گىياھلار شەكىلدىكى گۈل

نۇسخىلىرىنى چىقىرىپ خۇرجۇن توقۇيدۇ. خۇرجۇننىڭ سىزىقچىلىرى پارىشىملىق، رەڭلىرى ماسلاشقان، ئاددىي ھەم كۆركەم بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنى ياقتۇرۇپ ئىشلىتىدۇ.

§ 4 . نەقىش قويۇش

ياغاچ ساندۇق، ئىشكاپلارغا نەقىش ئويۇلغان، رەسىم سىزىلغاندىن باشقا، كۆپ ھاللاردا يەنە نەقىش قويۇلىدۇ. بۇنىڭدا ساندۇق، ئىشكاپلارنىڭ ئىككى ياكى ئۈچ بۇزنىگە قىزىل، سېرىق، يېشىل، كۆك، قارا رەڭلەردىكى قەلەي يالتىلىغان قاغالتىر بىلەن 2 گۈرۈپپىلىق، 3 گۈرۈپپىلىق ياكى كۆپ گۈرۈپپىلىق نۇسخىلار بويىچە نەقىش قويۇپ چىقىلىدۇ، قاغالتىر تال - تال قىلىپ كېسىۋېلىنىپ، لېنىزا شەكلىدە كېسىشتۇرۇپ تىزىلىدۇ، بۇرجەكلەرگە گۈل شەكلى ياكى گېئومېتىرىك شەكىل چىقىرىلىدۇ؛ رەڭگارەڭ قاغالتىر تاللىرى مۇقەييەن قانۇنىيەت بويىچە مىقلىنىپ، تور كاتەكچە، چاسا كاتەكچە، لېنىزا شەكلىدىكى، چەمبەر شەكلىدىكى، يېرىم چەمبەر شەكلىدىكى، ئۈچ بۇرجەك شەكلىدىكى، سىممېتىرىك كۆپ بۇرجەك شەكلىدىكىسى گۈل سىزىقچىلىرى چىقىرىلىدۇ، بۇنداق ساندۇق ۋە ئىشكاپلار نەپىس، چىرايلىق، كۆركەم بولىدۇ.

§ 5 . ياغاچ قىلىپ بىلەن گۈل بېسىش

ياغاچ قىلىپ بىلەن گۈل بېسىشتا، ئوخشاشمىغان چوڭلۇقتىكى ياغاچ تاختا تەييارلىنىپ، رەندىلەپ سىلىقلانغاندىن كېيىن، ئۈستىگە گۈل سىزىقچىلىرى سىزىلىدۇ، ئاندىن بۇ سىزىقچىلار ئويۇلۇپ قىلىپ ياسىلىدۇ، بۇ قىلىپ ھەرخىل رەڭلەرگە تەككۈزۈلۈپ، ئاندىن تەييارلاپ قويۇلغان رەختكە گۈل بېسىپ چىقىرىلىدۇ.

ياغاچ قىلىپ بىلەن گۈل بېسىلغان رەختلەر بويۇلۇش جەھەتتىن ئىككى خىل رەڭلىك ۋە كۆپ خىل رەڭلىك دەپ 2 تۈرگە ئايرىلىدۇ، ئىككى خىل رەڭدە گۈل بېسىلغان رەخت ئىچىدە ئادەتتە قارا ۋە قىزىل رەڭلەردە گۈل بېسىلغىنى ئەڭ كۆپ بولىدۇ؛ كۆپ خىل رەڭدە گۈل بېسىلغان رەختلەرگە قارا، قىزىل، ساغۇچ، سېرىق، يېشىل، كۆك، كۆكۈش، بىنەپشە رەڭلەر كىرىشتۇرۇپ ئىشلىتىلىپ گۈل بېسىپ چىقىرىلىدۇ. ئۈتمۇشتە داۋىم ئىشلىتىلىدىغان بويالغار ئۈسۈملۇكلەرنىڭ يىلتىزى، غولى، يوپۇرمىقى ۋە گۈلىدىن ئېلىنىاتتى، مەسىلەن، ئانار پوستى، ياڭاق پوستى، يۇلغۇن يىلتىزى، رويان، زاراڭزا، تۇخۇمەك گۈلى، ئوسما يوپۇرمىقى ۋە قىسمەن مىنېراللاردىن ئېلىنىاتتى. ھازىر كۆپىنچە خىمىيىۋى بويالغار ئىشلىتىلىدۇ.

ياغاچ قىلىپ بىلەن گۈل بېسىلغان رەختلەر ئاساسەن 3 خىل بولىدۇ. بىر خىلى زەدۋال قىلىشقا، تامغا ئېسىشقا ئىشلىتىلىدىغان رەختلەر، بۇنداق رەختلەرگە ئايرىم - ئايرىم گۈل ئويۇلغان ياغاچ قىلىپ بىلەن ئوخشاشمىغان جايلاشتۇرۇش شەكلى بويىچە خىلمۇخىل گۈل نۇسخىلىرى بېسىپ چىقىرىلغان بولىدۇ، يەنە ئۇ گۈللەرگە ئۇششاق - ئۇششاق گۈللەر ۋە يوپۇرماقلار يانداشتۇرۇلغان بولىدۇ، بۇنداق رەختلەرنىڭ تولىسى دىنىي تۇس ئالغان بولۇپ، ئاساسەن مەسچىتكە ئوخشاش ئىمارەتلەردە ئىشلىتىلىدۇ. يەنە بىر خىلى بەلۋاغ، داستىخان، كۆپە، سالغىتكا، دېرىزە پەردىسى، ئىشىك پەردىسى قاتارلىقلارغا ئىشلىتىلىدىغان رەختلەر، بۇنداق رەختلەرگە ئوخشاشمىغان ئېھتىياج بويىچە ئايرىم - ئايرىم گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلغان ياغاچ قىلىپ بىلەن يۇمىلاق، چاسا،

سەككىز بۇرجەكلىك، مېھراب شەكىللىك گۈل نۇسخىلىرى ئاساسىي گەۋدە قىلىنىپ بېسىپ چىقىرىلغان، گىرۋەكلىرىگە ئۇنىڭغا ياندا شتۇرۇلۇپ سىممېترىك كەلگەن، تۆتاش گۈل ۋە چۆگۈن نۇسخىلىرى بېسىلغان بولىدۇ. ئۇچىنچى بىر خىلى، جايىنامازغا ئىشلىتىلىدىغان گۈللۈك رەخت، ئۇنىڭ گۈل نۇسخىسى 4 گۈرۇپپا گۈل سىزىقچىلىرىدىن ھاسىل قىلىنغان مېھراب شەكىللىك نۇسخىدىن تەركىب تاپقان بولىدۇ.

Ⅳ باب

ئەدەبىيات ـ سەنئەت

1 §. ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما

شايارنىڭ تىياتىرخانىلاردا قويۇلىدىغان ناخشا ـ ئۇسسۇللىرىنىڭ مەنبەسى خەلق ناخشا ـ ئۇسۇللىرى. بىراق 1934 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناخشا ـ ئۇسسۇل ئۆمىكى تەشكىللەنمىگەن، كەسپىي ناخشا ـ ئۇسسۇلچىلارمۇ يوق ئىدى. 1934 ـ يىلى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن سەنئەت ئۆمىكى تەشكىل قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراما ئورۇنداىدىغان ئۆمەك بار بولدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئايىغلاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشى ياخشى بولماي، خىراجەتتىن قىسىلىپ قالدى، سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كىرىمى چىقىمىنى قاپلىيالماي، ئويۇن قويۇشنى توختىتىپ قويدى، لېكىن خەلقنىڭ ناخشا ـ ئۇسسۇل، دراىمغا ھېرىسلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، يەنە ئانچە ـ مۇنچە ئويۇن قويۇپمۇ تۇردى. 1946 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆرتى قۇرۇلۇپ، سەنئەت ئۆمىكى شۇنىڭ قارىسىغا ئېلىندى. 1950 ـ يىلى يېڭى ھاكىمىيەت سەنئەت ئۆمىكىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئويۇن قويۇشتا ئەنئەنىۋى نومۇرلاردىن باشقا يېڭى مەزمۇنلارمۇ كۆپەيتىلدى. 1991 ـ يىلى سەنئەت ئۆمىكىدە ئۇسسۇل گۇرۇپپىسى، مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ناخشىلىق مۇزىكا گۇرۇپپىسى، ئوپېرا گۇرۇپپىسى قاتارلىق گۇرۇپپىلار قۇرۇلدى، 517 كۆادرات مېتىرلىق مەشق زالى سېلىندى، ئۆمەككە «شەرق شامىلى» ماركىلىق ئاپتوبۇستىن بىرى سەپلەپ بېرىلدى، سەنئەت ئۆمىكى ھەر يىلى ناھىيە ۋە بازار تىياتىرخانىلىرىدا، شىنجاڭنىڭ ناھىيە-شەھەرلىرىدە 20 — 100 مەيدان ـ قېتىم ئويۇن قويدى، كۆرۈرمەن 580 مىڭ ئادەم ـ قېتىمغا يەتتى، يەنە يېزا ـ قىشلاقلاردا 30 — 100 مەيدان ـ قېتىم ئويۇن قويدى، كۆرۈرمەن 631 مىڭ ئادەم ـ قېتىمغا يەتتى.

1934 ـ يىلدىن كېيىن سەنئەت ئۆمىكى «غېرىپ ـ سەنەم» قاتارلىق 10 نەچچە ئۇيغۇرچە دراما، ئوپېرا تەييارلاپ ئوينىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئەنئەنىۋى ئۇيغۇر خەلق دراىملىرىنى ئوينىغاندىن باشقا، لىن جىلۇ كۆچادا توزغەن «خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتى» قاتارلىق بىرنەچچە سەھنە ئەسىرىنى تەييارلاپ ئوينىدى. لۇتپۇللا مۇتەللىپ توزغەن «جۇدۇندىن كېيىنكى قۇياش» ناملىق دراىمنى ئوينىدى، بۇ دراىمدا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ياپون قاراقچىلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تىز پۈكمەي كۆرەش قىلىش روھى سۈرەتلەنگەن، مۇشۇ مىللىي كۆلپەتتىن كېيىن جۇڭگو زېمىنىدا تېخىمۇ قىزىل بىر قۇياشنىڭ پارلايدىغانلىقى كۆرسىتىپ بېرىلگەن. يەنە لىن جىلۇ قاتارلىقلار توزغەن «شاڭخەي كېچىسى» ناملىق دراىمدا، ياپونلارنىڭ شاڭخەينى ئىشغال قىلىۋېلىپ، قىرغىنچىلىق قىلىپ، ئوت قويۇپ، خوتۇن ـ قىزلارنى ئايىغ ـ ئاستى قىلىپ،

مال - مۇلۈكلىرىنى بۇلاپ - تالىغانلىقى پاش قىلىنىپ، خەلقنىڭ دەس تۇرۇپ مۇداپىئە ئۇرۇشى ئېلىپ بېرىشىغا ئىلھام بېرىلگەن. ئابدۇرۇزى تۇزگەن «ئۆگەي ئانا» دراممىسىدا خەلقنىڭ تۇرمۇشى تەسۋىرلەنگەن، ئۇ قويۇق ئۇرۇپ - ئادەت تۇسىگە ۋە ئەخلاق - پەزىلەتنى قەدىرلەيدىغان ئىلغار مەزمۇنغا ئىگە. روسىيە سەھنە ئەسىرى «ئارشىن مال ئالال» — تولمۇ كىنايىلىك ۋە قىزىقارلىق كومېدىيە. مۇھەببەت تەسۋىرلەنگەن «ناھەر-زۇھرە»، «غېرىپ - سەنەم» دراممىلىرىدا خەلقنىڭ بەختىيار مۇھەببەتلىك تۇرمۇشقا بولغان ئىنتىلىشىگە ھەم فېئودالىلىق نىكاھ تۈزۈمىگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ ئېلان قىلغانلىقىغا دراما شەكلىدە مەدھىيە ئوقۇلغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ئىدارە - ئورگان ۋە تەشكىلاتلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى «قىزىل چىراغ»، «شاجىياباك» قاتارلىق ئىنقىلابىي ئۇلگىلىك تىياتىرلارنى ئويناشقا ئۈيۈشتۇردى. 1984 - يىلدىن كېيىن گۇلباغ يېزىسىدىكى خەنزۇ دېھقانلار قىش پەسلىدىكى بوش ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ، چىنچياك ئەلنەغمىسى تېپىدىكى ئەنئەنىۋى سەھنە ئەسەرلىرىدىن «يالقۇن ئىچىدىكى قۇلۇن»، «ئۇچ تامچە قان»، «جادۇ ئاستىدىكى رىغبەت» قاتارلىقلارنى تەييارلاپ، يېزىنىڭ ئۆزىدە ۋە باشقا بازارلاردا بىرنەچچە مەيدان قويدى.

1980 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، ئايالار بىرلەشمىسى، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى ئىدارە - ئورگانلاردىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى تەشكىللەپ «ئەدەبىيات - سەنئەت كېچىلىكى» نى قەرەلسىز ئۆتكۈزۈپ تۇردى، بۇ كېچىلىكلەردە ئورۇنلار ئۆزلىرى تەييارلىغان كىچىك نومۇرلارنى ئورۇندىدى، ئۇ ئورۇنلار يەنە ئىنقىلابىي ناخشا ئېيتىش كۈرەكلىرىنى كۆپ قېتىم ئۆتكۈزدى، تىياتىرخانا (كۇلۇب) ھەر قېتىمدا ئامما بىلەن لىق تولۇپ تۇردى، كەيپىيات ناھايىتى قىزغىن بولدى.

§ 2 . ئەدەبىي ئىجادىيەت

1. ئاساسلىق ئىجادىيەتچىلەر

مولا ئەلەم شاھىيارى ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا تەسىرى زور شائىر، ئەدىب. ئۇ 1740-يىلى گۇلباغ يېزىسىنىڭ تاللىقبۇرىق كەنتىدە تۇغۇلغان. بالىلىق يىللىرىدا دىنىي كىتاب ۋە ئەرەبچىنى ئۆگەنگەن؛ ئۇ ناۋائىينىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە چوقۇنىتتى شۇنداقلا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى، بۇ ھال ئۇنىڭدا ئەدەبىيات ئاساسىنى تۇرغۇزغانىدى. ئۇ مەكتەبگە 8 يىل كاتىپ بولغان، شۇ مەزگىلدە بەگلەر ئارىسىدىكى پۇت تېپىشىشلارنى ۋە بەگلەرنىڭ خەلقە قارانتان ئېكسپلاتاتسىيە، زۇلۇملىرىنى ئېنىق بىلىپ يەتكەن ۋە ئۇلارغا قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتكەن، شۇڭا ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن قويۇق خەلقچىللىق ئەكس ئېتىپ تۇرىدۇ. كېيىن ئۇ مەكتەبگىدىن ئايرىلىپ، تېرىقچىلىق قىلغان ۋە بوش ۋاقىتلىرىدا ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. مولا ئەلەم شاھىيارى ھاياتىدا مول ئىجادىيەتلەرنى ياراتقان، نۇرغۇن لىرىكىلىق شېئىر، مۇھەببەت شېئىرلىرى، مەرسىيە ۋە ئەسرەلەرنى يازغان، ئۇنىڭ ئەڭ نادىر ئەسەرلىرى قاتاردا داستانىي كۆرسىتىشكە بولىدۇ، ئۇنىڭ «گۈل بىلەن بۇلبۇل» ناملىق داستانى 1000 مىسراغا يېتىدۇ، بۇ داستان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ھەم جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسىدىكى قىممەتلىك گۆھەر. بۇ داستاننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: بىر بۇلبۇل باغدا مۇھەببەت تەشنالىقىنى ئىزھار قىلىدۇ، بۇ ئىزھارنى ئاڭلىغان تاڭ شاھلى بۇلبۇلغا قىزىلگۈلنىڭ رۇخسارى ۋە پەزىلىتىنى تونۇشتۇرىدۇ، بۇلبۇلنىڭ قەلبىدە سۆيگۈ ئىشتىياقى قوزغىلىپ، تاڭ شاھلىدىن ئەلچى بولۇشنى ئۆتۈنىدۇ. تاڭ شاھلىنىڭ ئەلچى بولۇشى بىلەن قىزىلگۈل بۇلبۇل بىلەن مۇھەببەت باغلايدىغان بولىدۇ ۋە قوشاق توقۇپ بۇلبۇل بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇلار

قۇشلار بەس - بەستە سايراپ، گۈللەر پورەكلەپ ئېچىلىپ تۇرغان بىر باغدا بىر - بىرىگە مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ، قەلبىداش بولۇشقا كېلىشىدۇ. ئۇلار قۇچاقلىشىپ سۆيۈشمەكچى بولغان چاغدا، ئېھتىياتسىزلىقتىن قىزىلگۈلنىڭ بىر تال تىكىنى بۇلبۇلنىڭ يۇرىكىگە چىمىدە سانجىلىپ كېتىپ قالىدۇ، بۇلبۇل ئاغرىق ئازابىدا ئۇچۇپ كېتىدۇ. قانتتىق ئازابتا قالغان قىزىلگۈل تەرەپ - تەرەپكە چېپىپ قەلب يارىسىنى ساقايتىدىغان شىپالىق دورا ئىزدەيدۇ. تاغ شامىلى ھەممە يەردىن بۇلبۇلنى ئىزدەيدۇ، ئاخىرى ئۇنى بىر باغدىن تاپىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا قىزىلگۈلنىڭ ئازابىنى ۋە كۆيۈمىنى سۆزلەپ بېرىدۇ، بۇلبۇل بۇنىڭدىن چوڭقۇر تەسىرلىنىپ قىزىلگۈل تەرەپكە قاراپ ئۇچىدۇ. ئۇ يول ئۈستىدە كاككۇك، سوپىسوپىياق، شاتۇت، كەپتەر قاتارلىق 8 خىل قۇشقا ئۇچرايدۇ. بۇلبۇل بۇ قۇشلارنىڭ تەكەببۇرلۇقى، ھەسەتخورلۇقىدىن تولىمۇ بىزار بولۇپ، بىر - بىرى بىلەن پۈت تېپىشىپ پېتىشمايدىغان نائىنساپ قۇشلاردىن ۋە بىر - بىرىگە ئورا كولاش قىلىقلىرى بىلەن تولغان مۇھىتتىن ئايرىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئۇ پەقەت تاغ شامىلىنىڭلا پاك، ھەققانىي، خالىس ۋە غۇبارسىزلىقىنى، ئۆزىنى ئازابتىن قۇتۇلۇش يولىغا باشلايدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىدۇ. تاغ شامىلى بۇلبۇلنى قىزىلگۈلنىڭ يېنىغا باشلاپ كېلىۋاتقاندا، كۈتۈلمىگەندە بۇلبۇل «مەردجاھان» دېگەن كىشى تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ قەپەزگە سولاپ قويۇلىدۇ. ئەركىنلىككە تەشنا، مۇھەببەتكە شەيدا بولغان بۇلبۇل قەپەزدە يېمەي - ئىچمەي ھەسرەت ۋە غەزەپ ئىچىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ. مولا ئەلەمنىڭ ئەسىرى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ۋە قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى جۇڭگو تىل - ئەدەبىيات فاكۇلتېتلىرىنىڭ دەرسلىكلىرىگە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى قاتارىدا كىرگۈزۈلدى.

مولا ئېلىۋان ئىمىنھاجى (1835 — 1902) گۇلباغ يېزىسىنىڭ تاللىق كەنتىدىن. 19-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت ساھەسىدىكى مەشھۇر زات، شائىر. ئۇنىڭ شېئىرلىرى مەردانە، پاساھەتلىك بولۇپ، كۈچلۈك تەسىرلەندۈرۈش كۈچىگە ۋە قويۇق تۇرمۇش پۇرىقىغا ئىگە. ئۇنىڭ ۋەكىللىك ئەسىرى «ئەلى دىۋانە» كەڭ تارقالغان ۋە تەسىر قوزغىغان، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ياسىن مىسىر موللاھاجى دىنىي زات، 1932 - يىلى تۇغۇلغان، تويبولدى يېزىسىنىڭ كۆكبويۇن كەنتىدىن، ئەرەبچىنى پىششىق بىلىدۇ، خەنزۇچىدىن ئاز - تولا خەۋىرى بار. ئۆمرىدە شېئىر، سىياسىي مۇلاھىزە ۋە تەرجىمە ئەسىرى بولۇپ 100 پارچىگە يېقىن ئىجادىيىتى بار، 1990 - يىلى ئېلان قىلغان «پارتىيە نۇرىغا مەدھىيە» ناملىق شېئىرى «ئۇرۇمچى كەچلىك گېزىتى» نىڭ «چولپانلار ئەدەبىياتى مۇكاپاتى» بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ۋە ئالاھىدە دەرىجىلىك شەرەپ گۇۋاھنامىسىگە ئېرىشكەن. «تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، «قۇمۇل ئەدەبىياتى» دا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنغان.

لى پېكۈخەي خېلى نامى چىققان، خېنەن ئۇلكىسىنىڭ شىنجى ناھىيىسىدىن، 1938 - يىل 5 - ئايدا تۇغۇلغان، 1957 - يىلدىن ئىلگىرى بىرنەچچە پارچە ھېكايە ئېلان قىلدۇرغان، خېنەن خەلق نەشرىياتى ئۇنىڭ «يېزىدىكى چاق» ناملىق ھېكايىلەر توپلىمىنى نەشر قىلغان. 1980 - يىلدىن كېيىن گېزىت - ژۇرناللاردا نۇرغۇن ھېكايە، ئەدەبىي ئاخبارات، نەسىر، فىلىيەتون، ئاممىباب ئەدەبىي خەۋەرلەرنى ئېلان قىلدۇرغان. بۇنىڭ ئىچىدە تارىخىي ھېكايە — «سۇلىغا قايتا كېلىش» 1985 - يىلى «يېپەك يولى» ئەدەبىي ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن، ئۇنىڭ «بۇ تارىخىي داستان ئەمەس، مەدھىيە» ناملىق ئەدەبىي ئاخباراتى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى مۇكاپاتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنىڭ تىلى راۋان ۋە ئېنىق بولۇپ، ئىستېتىك قىممەتكە ۋە روشەن خەلقچىللىق خاراكتېرىگە ئىگە.

2. ئاساسلىق ئەسەرلەر

شايار ناهيىسىدىكى قىسمەن گەدەبىي ئىجادىيەتلەر

جەدۋەل: 20 — 2

ئاپتور	گەسەر تۈرى	گەسەر نامى	ئېلان قىلغان گېزىت - ژۇرنال ۋە ۋاقىت
لى يېڭخۇي	ھېكايە	خىجالەت	«قەشقەر»، 1982 - يىل 3 - سان
		گۈگۈمدا	«تارىم گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 4 - سان
		سۇلىغا قايتا كېلىش	«قەشقەر»، 1983 - يىل 2 - سان، 1985 - يىلى «يېپەك يولى» گەدەبىي ئىجادىيەت مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن
		زىننەت	«بوستان»، 1984 - يىل 3 - سان
		ئىبادەتخانا	«يېپەك يولى»، 1985 - يىل 3 - سان
		تېپىشماق	«جۇڭگو غەربىي رايون گەدەبىياتى»، 1987 - يىل 4 - سان
		ئايىمخانىنىڭ ئاچچىقى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 3 - سان
		شياۋئەر كارغا كەلدى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 3 - سان
	گەدەبىي ئا. خبارات	بۇ تارىخىي داستان گەمەس، مەدھىيە	«تارىم گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان، ۋىلايەتلىك گەدەبىيات - سەنئەت ئىجادىيىتى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن
		بەھۇدە قاتىللىق دېلوسى	«ئاقسۇ گەدەبىيات سەنئىتى»، 1985 - يىل 2 - سان
	نەسىر	كۆچا كۆلى	«بوستان»، 1989 - يىل 3 - سان
		تارىم ھەققىدە نەسىر	«تارىم گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1981 - يىل 3 - سان، 5 پارچە
		مۇز چېچەك	«تارىم گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 3 - سان، 2 پارچە
		كۆسەن قەدىمىي بولىدىكى شايار	«جۇڭگونىڭ غەربىي ئېچىش گېزىتى»، 1989 - يىل 9 - ئاينىڭ 18- كۈنى
لىيۇ زېڭلى	ھېكايە	بوستانلىقتىكى سۇ ئامبىرى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1985 - يىل 1 - سان
	ھېكايە	ئونتۇراھال ئوقۇغۇچى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان
گۈەن زۇنياۋ	تەرجىمە	ئىككى ھەجۋى ھېكايە	«جۇڭگو غەربىي رايون گەدەبىياتى»، 1985 - يىل 8 - سان
يۇ جىخۇا	گەدەبىي ئاخبارات	ھەققانىيەت قايتا ئۇرلەسۇن	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1985 - يىل 2 - سان
جالال يۇنزى	ھېكايە	خەت	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 3 - سان
رۇلال جۇنخۇا	شېئىر	چۆلدىكى سايە	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان
	شېئىر	تۇتۇنى زامانىۋىلاشتۇرۇشنىڭ يېڭى مارشى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1980 - يىل 3 - سان
	نەسىر	چېگرا رايوندا باھار شامىلى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 2 - سان
	شېئىر	كۆز تەسراتى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 3 - سان
	نەسىر	ئېلان ئىلھاملىرى	«ئاقسۇ گەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان

مەتسىمن فوزۇر	شېئىر	قەلەمكەش	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 1 - سان
	شېئىر	باغشى	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1983 - يىل 2 - سان
	شېئىر	ئالىمان	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1988 - يىل 3 - سان
	شېئىر	ئۆلۈمدىن جاۋاب	«تەڭرىتاغ»، 1989 - يىل 2 - سان
ئەمەر كېرىم	شېئىر	باتۇر ئىشچى	«شىنجاڭ گېزىتى»، 1984 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	گۈل، بۇۋاي، گىتتار ئاۋازى	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 3 - ئاي
	شېئىر	رۇبائى	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	دېھقانلىق شادلىقى	«ئاقسۇ پەن - تېخنىكا گېزىتى»، 1985 - يىل 9 - ئاي
	شېئىر	ئىنتىزار	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 4 - ئاي
	شېئىر	قەلبىمدە مەنلا	«تارىم ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1989 - يىل 4 - سان
ئەۋزەر ريشت	شېئىر	ئەتىرگۈل بەرگى	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 4 - سان
	شېئىر	تەكلىماكان، بۇلاق، شائىر، تەڭرىتاغ	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1987 - يىل 5 - سان
	شېئىر	قويۇۋەت	«يېڭى قاشتېشى ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1989 - يىل 3 - سان
	شېئىر	ئانا	«قەشقەر گېزىتى»، 1989 - يىل 12 - ئاي
	شېئىر	خەيرخوش، قەشقەر	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1990 - يىل 7- ئاي
	شېئىر	مۇخەممەس	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1992 - يىل 9 - ئاي
باران زايىت	شېئىر	گۈزەل ئاقسۇ	«ئاقسۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1982 - يىل 2 - سان
	ئەسىر	ئىجادىيەت ۋە تۇرمۇش	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىل
	شېئىر	رۇبائى	«قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1983 - يىل
	سەھنە ئەسىرى	گۈزەل ئەغلاق	قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ سەھنە ئەسىرى باھالىشىدا 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشكەن
	شېئىر	ژارىس	«قەشقەر ئەدەبىيات - سەنئىتى»، 1984 - يىل 3 - سان
	ھېكايە	تۇمۇر تاۋاق	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1985 - يىل 6 - ئاي
	شېئىر	يېڭى يىل	«ئاقسۇ گېزىتى»، 1987 - يىل 4 - ئاي

3 §. رەسساملىق، خەتتاتلىق، فوتوسۈرەتچىلىك

كۆسەن رەسساملىقى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەردە قەدىمدىن ھازىرغىچە مەشھۇر بولۇپ كەلدى؛ كۆسەن مەدەنىيىتى تارالغان رايونغا جايلاشقان شايارداً رەسساملىق سەنئىتى ئۇزاقتىن داۋام قىلىپ كەلدى. ئىسلام دىنى كىرىپ ئاساسىي دىنغا ئايلانغاندىن كېيىن، رەسسامليقىنىڭ ساددا مۇجەسسەل تەسۋىرىي ئۇسلۇبىغا غەربىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقىنىڭ چۇشىنىشلىك، راۋان شەكلى قوشۇلدى. 1949 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، شايارىدىكى

مۇتلەق كۆپ سانلىق خەلق ئامما سىنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى تۆۋەن بولغاچقا ياكى ئۇلار ساۋاتسىز بولغاچقا، رەسساملىقىمۇ، خەتتاتلىقىمۇ ئىنتايىن ئاز ساندىكى يۇقىرى قاتلام زاتلارنىڭ ۋە دىندارلارنىڭ ئىلكىدە ئىدى؛ بۇ ئەھۋال ئالاھەزەل 50 - يىللارنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلىپ كەلدى. بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىدىكى ئادەتكە بىنائەن، رەسساملىق ۋە ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى قەغەز يۈزىدىن ئورۇن ئېلىپ تامغا چاپلىنىدىغان ئەھۋال كەمدىن كەم ئىدى، كۆپىنچە مەسچىت ۋە پۇقرالار ئىمارەتلىرىنىڭ لىم، تۇۋرۇك، پىشايۋان، دېرىزىلىرىدە كۆزگە چېلىقاتتى. گۈل - گىياھ، دەل - دەرەخ، جانۋار - جانسىز رەسىمى سىزىلىپ، ئۇلارغا مۇنەببەتەن گېئومېتىرىك شەكىل، مېھراب شەكلى ياندىشتۇرۇلاتتى، بۇنداق رەسىملەر جىسمىنىڭ پۈتۈن يۈزىگە (ياكى بىر قىسمىغا، چۈرىسىگە) سىزىلاتتى. بۇ رەسىملەر رەڭدار، ئوچۇق، كۆركەم، سەلتەنەتلىك كۆرۈنەتتى. مەسچىتلەردىكى رەسىملەر يۇقىرىقىدەك ئېنىق رەڭدار سىزىلغاندىن باشقا، ئۇلارنىڭ ھەيۋەتلىك، سۈرلۈك بولۇشىغا تولىراق ئەھمىيەت بېرىلەتتى، جانۋار - جانسىزلارنىڭ ئوبرازى ھەرگىز سىزىلمايتتى. 1934 - يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر ئۈيۈشمىسىنىڭ تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلدى، بۇ ئۆمەك گۈزەل سەنئەت ھۈنەرۋەنلىرىنى قوبۇل قىلىپ سەھنە دېكوراتسىيىلىرىنى سىزىشقا سالدى. غوپۇر روزى ئاشۇ ھۈنەرۋەرلەرنىڭ ئالدى ئىدى. 1960- يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە رەسساملىق دەرسى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلدىن كېيىن سودىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، رەسساملىق ۋە خەتتاتلىق بىزەكچىلىك سەنئىتى بىلەن بىرلىشىپ كەتتى، تۇرلۇك بەدىئىي رەسىملەر ۋە ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى ئىدارە - ئورگان ئىمارەتلىرىگە ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىگە كىرىپ كەلدى.

1984 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى قەرەلدە رەسىم، ھۆسنىخەت، فوتوسۈرەت كۆرگەزمىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ تۇردى، قەرەللىك كۆرگەزمىدىن باشقا، «1 - ئىيۇن» ، «1 - ئۆكتەبىر» كۈنلىرىدە ۋە باشقا چوڭ - چوڭ مۇراسىم پائالىيەتلىرىدە قەرەلسىز كۆرگەزمە ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى، 1993 - يىلىغا قەدەر چوڭراق كۆلەمدىكى كۆرگەزمىدىن 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، كۆرگەزمىگە قويۇلغان ئەسەر 685 پارچە، بۇنىڭ ئىچىدە رەسىم 331 پارچە، ھۆسنىخەت 176 پارچە، فوتو سۈرەت 158 پارچە.

ھۆسنىخەت ۋە رەسىملەر

گۈزەل سەنئەت ئەسەرلىرى ئىچىدە ئاتا - بالا — ما يۈنگۈ، ماگۈيلىنلەرنىڭ سۇ بويىاق، ماي بويىاق رەسىملىرى، مەنزىرە رەسىملىرى، ساۋ يۈجۈن، ژاك خۇئىمىنلارنىڭ بېزەك رەسىملىرى، لى فېيلۇئىنىڭ گۈل - گىياھ، جان - جانسىزلار رەسىملىرىنى خەلق ياقتۇرىدۇ ھەم ئۇلار 80 - يىللاردىن بۇيان زال - سارايلارغا ئېسىش ئۈچۈن سىزىلغان ئاساسلىق رەسىملەر ھېسابلىنىدۇ.

ھۆسنىخەت ئەسەرلىرى ئۇيغۇرچە ھۆسنىخەت، خەنزۇچە ھۆسنىخەت دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇيغۇرچە ھۆسنىخەتلەر ئىچىدە غوپۇر روزىنىڭ ھۆسنىخەتى راۋان، ئېزىز مەھەممەتنىڭ ھۆسنىخەتى چىرايلىق ۋە كۆركەم، ھىدايەتۇللانىڭ ھۆسنىخەتى ئۇلچەملىك ۋە رەتلىك كېلىدۇ. خەنزۇچە ھۆسنىخەتلەر ئىچىدە داڭ رۇئىلۇئىنىڭ ھۆسنىخەتى كۈچ - قۇۋۋەت تۇيغۇسى بېرىپ تۇرىدۇ، جۇ ژېنۇئىنىڭ ھۆسنىخەتى نەپىس ۋە ئېنىق كېلىدۇ، جۇ ژۇچاڭنىڭ ھۆسنىخەتى قەيسەرلىك تۇيغۇسى بېرىپ تۇرىدۇ، ژاك زېيۇ لىشۇ شەكلىدە يېزىشقا ئۇستا، ژاك خۇئىمىن، ياك لىنلارنىڭ ھۆسنىخەتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبى بار.

1982 - يىلى شايار ناھىيىسىدە فوتو سۈرەتچىلەر جەمئىيىتى قۇرۇلدى، شۇ رۇنشېك جەمئىيەت باشلىقى، ژۇ جۈن باش كاتىپ بولدى. 35 ئەزادىن تەركىب تاپتى. بۇ جەمئىيەت ئۆز ئەزالىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ناھىيىدە

ئۆتكۈزۈلگەن رەسىم ـ هۈسنىخەت ـ فوتو سۈرەت كۆرگەزمىلىرىگە قاتناشتۇرغاندىن سىرت، ناهىيىنىڭ مەركىزىي خىزمىتىگە ماسلىشىش يۈزىسىدىن «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى» ، «كۈسەن مەدەنىيىتى» ، «سانائەت قۇرۇلۇشى» دېگەن ناملاردا فوتو سۈرەت كۆرگەزمىسى ئۆتكۈزدى.

شايار ناهىيىسىنىڭ رەسىم، فوتو سۈرەت ئەسەرلىرىنىڭ مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلۇش ۋە مۇكاپاتلىنىش ئەهۋالى

جەدۋەل: 20 — 3

	ئاپتورنىڭ ئىسىم-فامىلىسى	ئەسەر نامى (تۈرى)	مۇسابىقىگە قاتناشقان ۋاقىت	مۇسابىقە نامى	مۇكاپاتلىنىش ئەهۋالى
رەسىم	ما يۈنگۈ	نېلۇپەر كۆلچىكى (جۇڭگوچە رەسىم)	18.8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات
	ما گۈيلىن	غەربىي شىمالدىكى جياڭنەن (جۇڭگوچە رەسىم)	5.1990	مەملىكەتلىك ئۆسمۈر-لەر ـ بالىلار هۈسنىخەت-رەسىم كۆرگەزمىسى	مۇنەۋۋەر مۇكاپات
	ما گۈيلىن	مەنزىرە (جۇڭگوچە رەسىم)	18.8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	3 ـ دەرىجىلىك
	ساۋ يۈجۈن	ئامانەت قويۇش ئېلانى (تەشۋىقات رەسىمى)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	ژالۇ خۇشىن	خوجايىن (سۇ بويىق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	چى شۇفېي	گۈل ۋە بۇلبۇل (سۇ بويىق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	
	ما گۈيخۇلۇ	مەنزىرە (سۇ بويىق رەسىم)	8.1988	ۋىلايەتلىك رەسىم كۆرگەزمىسى	3 ـ دەرىجىلىك

شايار ناهىيىسىدە 1985 — 1989 ـ يىللىغىچە ئۆتكۈزۈلگەن رەسىم، هۈسنىخەت، فوتو سۈرەت كۆرگەزمىلىرى

جەدۋەل: 20 — 4

يىل / تۈر		1985	1987	1989
مۇسابىقىگە قاتناشتۇرۇلغان ئەسەرلەر		271 پارچە	233 پارچە	179 پارچە
يۇقىرى قېتىملىق	رەسىم	204 پارچە	104 پارچە	23 پارچە
	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	6 كىشى	4 كىشى	1 كىشى
	2 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	5 كىشى	2 كىشى	2 كىشى
	3 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	5 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	هۈسنىخەت	37 پارچە	65 پارچە	77 پارچە
	1 ـ دەرىجىلىك مۇكاپات	3 كىشى	1 كىشى	1 كىشى

	2 . دەرىجىلىك مۇكاپات	4 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	3 . دەرىجىلىك مۇكاپات		1 كىشى	1 كىشى
	فوتو سۈرەت	30 پارچە	64 پارچە	54 پارچە
	1 . دەرىجىلىك مۇكاپات	1 كىشى	1 كىشى	1 كىشى
	2 . دەرىجىلىك مۇكاپات	2 كىشى	2 كىشى	1 كىشى
	3 . دەرىجىلىك مۇكاپات		5 كىشى	1 كىشى

V باب

رادىئو، تېلېۋىزىيە، كىنو

1§ . رادىئو

1952 - يىلى رادىئو قوبۇللاش پونكتى قۇرۇلدى، بۇ پونكىت باتارىيە بىلەن ئىشلەيدىغان 5 لامپىلىق رادىئو قوبۇللىغۇچ بىلەن ھەر كۈنى ئەتتىگەندە ۋە كەچتە شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى ئاڭلاتقان تېلېگراف خەۋەرلىرىنى، مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەرنى قوبۇل قىلىپ كۆچۈرۈۋالدى. شۇ يىلى «رادىئو خەۋەرلىرى» گېزىتچىسىدىن نەچچە 10 سانىنى شاپىگرافتا بېسىپ چىقاردى. 1958 - يىلى رادىئو ئۇزىلى قۇرۇشقا تۇتۇش قىلىندى. 1960- يىلى ناھىيىلىك رادىئو قوبۇللاش پونكىتى كېڭەيتىلىپ رادىئو ئۇزىلى قۇرۇلدى، رادىئو ئۇزىلى «مېيدو» ماركىلىق 150 ۋاتلىق ئاڭلىتىش ئۈسكۈنىسىدىن بىرنى قۇراشتۇرۇپ، سىرتقا رەسمىي ئاڭلىتىش بەردى. ئەتتىگەندە، چۈشتە ۋە كەچتە مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە پروگراممىلىرىنى ئۇلاپ ئاڭلاتتى. 1962 - يىل 5 - ئايدا توپبولدى گۈڭشېسىدا رادىئو كۆچەيتىش پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1966 - يىلغا كەلگەندە سىملىق رادىئو ئۈسكۈنىسىنىڭ قۇۋۋىتى 68 . 0 كىلوۋاتقا يەتتى، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كاناي 1500 دىن ئاشتى. تېلېفون سىمى ئارقىلىق ئاڭلىتىش ئېلىپ بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ئادەم ۋە مالىيە كۈچى مەركەزلەشتۈرۈلۈپ سىملىق رادىئو يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى يىراق مۇساپىلىك قوبۇللاش ئاپپاراتى، ئاۋاز كۈچەيتىش ئاپپاراتى، كونترول سۇپىسى، توشۇغۇچى دولقۇن ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەرنى كىرگۈزۈپ، چىقىرىش قۇۋۋىتىنى 1.4 كىلوۋاتقا يەتكۈزدى، ئاڭلىتىشنى يەتكۈزۈشتە تېلېفون سىمى ئىشلىتىلمەي مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. 1976 - يىلغا كەلگەندە ئاڭلىتىش لىنىيىسى 450 كىلومېتىرغا، ئائىلىلەرگە ئورنىتىلغان رادىئو كاناي 12 مىڭ 500 گە، رادىئو يەتكۈزۈش نىسبىتى 87% كە يېتىپ، ناھىيە بويىچە ناھىيە بازىرىنى مەركەز قىلغان رادىئو تورى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى. 1980 - يىلدىن كېيىن رادىئو سىم يولى ئۇزاقتىن رېمونت قىلىنمىغاچقا كونىراپ كەتتى. ئائىلە رادىئو كانايلىرىمۇ يىلدىن يىلغا ئازىيىپ كەتتى. 1987 - يىلدىن

كېيىن خادىملار ئازايدى، خىراجەت قىسلىشىپ كەتتى، ئەسلىدىكى ئۇسكۇنىلەرنى رېمونت قىلىشقا مادار يەتمىدى، يېڭى ئۇسكۇنە سېتىۋېلىشقا مەبلەغ چىقارغىلى بولمىدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بازىرى رايونىدا رادىئو كانىيىدىن ئاران 8 ى، يېزا - كەنتلەردە چوڭ كانايدىن 74 ى، كىچىك كانايدىن 750 ى قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە رادىئو كانايلىرىنىڭ ئاساسلىقىرگە ئورنىتىلىش نىسبىتى ۋە رادىئو يەتكۈزۈش نىسبىتى %50 كىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى.

1960 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ئۇزى پروگراما ئىشلەپ، ئەتتىگەندە، چۈشتە، كەچتە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە 3 قېتىم جەمئىي 5 سائەتتىن ئاڭلىتىش بەردى. 1966 - يىلدىن كېيىن ئاڭلىتىش ۋاقتىنى 5 سائەتتىن ئاشۇردى. 1982 - يىلدىن كېيىن بىر ئۇيغۇر دىكتور، بىر خەنزۇ دىكتور، بىر ئۇيغۇر مۇخبىر سەپلىدى، ئۆزى ئىشلىگەن پروگراممىدىن ئۇيغۇرچە 2 پارچىسى ۋىلايەت بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 3 پارچىسى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 6 پارچىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى، خەنزۇچە بىر پارچىسى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

§ 2 . تېلېۋىزىيە

1984 - يىل 12 - ئايدا شايار ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرسىتىشنى رەسمىي باشلىدى ھەمدە رادىئو ئۇزىلى رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1987 - يىلى تېلېۋىزىيە سىن قىلىملىرىنى ئۈلاپ كۆرسىتىش ئىستانسىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىستانسا 300 ۋاتلىق تېلېۋىزىيە تارقىتىش ئاپپاراتىدىن بىرنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ۋە 86 مېتىر ئېگىزلىكتىكى تۆمۈر جازىلىق تارقىتىش مۇنارى تىكلەپ، مەركەز ۋە شىنجاڭ تېلېۋىزىيە ئىستانسىلىرىنىڭ پروگراممىلىرىنى 11 قانالدا كۆرسەتتى، تېلېۋىزىيىنىڭ قاپلاش رادىئوسى 50 كىلومېتىر بولدى. شۇ يىلى يەر ئۈستى قوبۇللاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرى ھەر كۈنى كەچتە 3 سائەتتىن كۆرسىتىلدى، يەكشەنبە كۈنلىرى چۈشتە 3 سائەت قوشۇپ كۆرسىتىلدى. 1988 - يىلى ئۇيغۇرچە قانال كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. 1989 - يىلدىن باشلاپ شايار خەۋەرلىرى تۈزۈلۈپ، پۈتۈن ناھىيىگە كۆرسىتىلىشكە ۋە ئېلان نومۇرلىرى بېرىلىشكە باشلىدى. 1990 - يىلدىن كېيىن تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى ئۆزى تۈزگەن خەۋەرلەر ۋە چوڭ ئىشلار «ھەپتىلىك مۇھىم خەۋەرلەر» قىلىپ تۈزۈلۈپ، ھەر شەنبە كۈنى چۈشتىن كېيىن كۆرسىتىلدى (ناھىيە ئىچىدىكى مۇھىم چوڭ ئىشلار، تاسادىپىي ۋەقەلەر ئۆز ۋاقتىدا كۆرسىتىلدى) . 1991 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 300 ۋاتلىق تارقىتىش ئاپپاراتى سېتىۋېلىندى، بۇ ئاپپارات بىلەن مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى 2 - ئىستانسىنىڭ پروگراممىلىرى كۈندۈزى 7 سائەت ئۈلاپ كۆرسىتىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەھەر - يېزا ئاھالىلىرى تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆنىۋىي كۆرەلەيدىغان بولدى.

1992 - يىلى يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە ئۇسكۇنە - ئەسۋابلىرى سېتىۋېلىنىپ، ناھىيە بازىرى رايونىغا يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە سىمى تەدرىجىي تارتىلدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پۈل مۇئامىلە، سودا- سانائەت سىستېمىلىرى ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ناھىيىلىك پارتكوم قاتارلىق ئورۇنلار يېپىق يوللۇق تېلېۋىزىيە پروگراممىلىرىنى كۆرەلەيدىغان بولدى.

§ 3 . كىنو

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) ئاقسۇ ۋالىي مەھكىمىسى كۆچادا تۇرۇشقا بىر كىنو قويۇش ئەترىتى

ئەۋەتتى، بۇ ئەترەت كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىدە سەييارە كىنو قويدى. كىنو قويۇش ئەترىتىگە بىر ئات ھارۋىسى سەپلەپ بېرىلگەندى، ئۇلار ھارۋىنى ئۆزى ھەيدەپ كىنو ئاپپاراتى، فىلىم ۋە ئەسۋابلىرىنى ئېلىپ ناھىيىمۇ ناھىيە كىنو قويدى. ئۇ چاغدا قول گېنېراتورى بىلەن تولىراق ئاۋازسىز كىنو فىلىم قويۇلاتتى ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ «چاپايېۋ»، «لېنىن ئۆكتەبىردە» دېگەنگە ئوخشاش رۇسچە فىلىملىرى قويۇلاتتى، كىنو قويۇش چاستوتىسى سېكۇنتىغا 16 گېرتس ئىدى.

1956 - يىلى مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ «63» كىنو قويۇش ئەترىتى شايار ناھىيىسىنىڭ بازار - يېزىلىرىدا «تاغ ئارىسىدىكى كارۋان»، «سۈيگاڭدا قىزىلبايراق» دېگەن فىلىملەرنى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فىلىملىرىنى قويۇپ تۇردى. 1958 - يىلى «63» كىنو قويۇش ئەترىتى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلىپ، نامى شايار ناھىيىلىك كىنو قويۇش 1 - ئەترىتىگە ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىڭغا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن كىنو ئاپپاراتىدىن بىرى (16 مىللىمېتىرلىق) سەپلەپ بېرىلدى.

1964 - يىلى شايار ناھىيىلىك 2 - كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا «چاڭجياڭ 54 تىپلىق» «16 مىللىمېتىرلىق» ئۈسكۈنىدىن بىر يۈرۈش سەپلەپ بېرىلدى. 1970 - يىلى ناھىيىلىك 1 - كىنو قويۇش ئەترىتى تويبولدى گۈڭشېسىنىڭ باشقۇرۇشىغا، 2 - كىنو قويۇش ئەترىتى قايلور گۈڭشېسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلدى. 1970 — 1975 - يىلغىچە بېڭىمەھەللە، تويبولدى، قىزىلبايراق گۈڭشېلىرى، 1 -، 2- فېرما قاتارلىق 8 گۈڭشې - فېرمىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كىنو قويۇش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. ئەترەت خادىملىرى دائىم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، دېھقان - چارۋىچىلار ئاممىسىنىڭ ئىشتىن سىرتقى مەدەنىي تۇرمۇشى ئۈچۈن پائال خىزمەت قىلدى.

كىنو فىلىم تارقىتىش 1970 - يىلى شايار ناھىيىلىك كىنو فىلىم باشقۇرۇش پونكتى قۇرۇلدى، 1980 - يىلى بۇ پونكىت ناھىيىلىك كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيە بويىچە دۆلەت ئىلكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكتىكى ۋە يەككە كىنو قويۇش ئورنى جەمئىي 25 كە، كىنو قويۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىم 75 كە يەتتى. كىنو فىلىم تارقىتىش شىركىتى يىللاردىن بۇيان كىنو قويۇش نۇقتىلىرىنى كىنو فىلىملىرى بىلەن ۋاقتىدا تەمىنلەپ كەلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كىنو فىلىملىرىنىڭ تولىسى قويۇشتىن چەكلەندى. «قىزىل چىراغ»، «شاجيابالك» غا ئوخشاش «ئىنقىلابىي ئۈلگىلىك تىياتىر» فىلىملىرى كىنوخانا ۋە ئەترەتلەردە كەينى - كەينىدىن قويۇلدى. 60 - يىللاردا تولىراق دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن ئادەتتىكى رەڭسىز فىلىملەر تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا رەڭلىك كەڭ ئېكرانلىق فىلىم ياكى ياپما ئەنلىك فىلىملەر كۆپرەك تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى، بەزىدە شياڭگاڭ، چاۋشيەن، ھىندىستان فىلىملىرى ۋە ياۋروپا، ئامېرىكا قىتئەسى ئەللىرى فىلىملىرىمۇ تارقىتىلدى ۋە قويۇلدى. 80 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە تېلېۋىزىيىنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە ئىقتىسادنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئارقىسىدا ئاممىنىڭ مەدەنىيەت پائالىيىتىمۇ كۆپ خىللاشتى، كىنوخانا ۋە كىنو قويۇش ئەترەتلىرىدە كىنو كۆرۈش نىسبىتى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى. 1986 - يىلى ناھىيە بويىچە 25 كىنو قويۇش ئورنى قويغان كىنولارنىڭ كۆرۈرمەنى جەمئىي 3 مىليون 822 مىڭ 338 ئادەم - قېتىم بولدى. 1988 - يىلى ئازىيىپ 965 مىڭ 826 گە چۈشۈپ قالدى.

1966 - يىلى سىغىمى 4000 كىشىلىكتىن ئاشىدىغان شايار ناھىيىلىك تۇنجى كىنوخانا — خەلق كىنوخانىسى (ئۈستى ئوچۇق) سېلىندى، ئۇنىڭغا 35 مىللىمېتىرلىق «چاڭجياڭ 54 تىپلىق» كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش، 6 ئىشچى - خىزمەتچى سەپلەپ بېرىلدى. 1958 - يىلى ناھىيە بازىرىنىڭ مەركىزىدە 600 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان كۆلۈپ سېلىندى، كېيىن شەھەر قۇرۇلۇشى ئېھتىياجى بىلەن 1981 - يىلى چېقىۋېتىلدى.

1983 - يىلى ناھىيىلىك ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى 1500 ئورۇنلۇق ياشلار كىنوخانىسى (ئۈستى

ئوچۇق) سالدى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 13 بولۇپ، «550 ب تىپلىق» 3 كىلوۋاتلىق كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسى سەپلەندى.

1984 - يىلى شايار ناھىيىلىك تىياتىرخانا سېلىندى، بۇ 1225 ئورۇنلۇق بولۇپ، ناھىيە بويىچە كۆلىمى بىرقەدەر چوڭ، ئۈسكۈنىلىرى بىرقەدەر ياخشى تىياتىرخانا ئىدى، ئۇنىڭغا «نەنىنىڭ» ماركىلىق 2 كىلوۋاتلىق كىنو قويۇش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش سەپلەندى. 1992 - يىل 3 - ئايدا خەلق كىنوخانىسى بىلەن تىياتىرخانا قوشۇۋېتىلدى. 1982 - يىلى توپبولدى، پېڭسەھەللە پېزىلىرىدا ئۈستى ئوچۇق كىنوخانا سېلىندى. 1993- يىلىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە 5 كىنوخانا بار بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈستى يېپىق كىنوخانا بىر، ئۈستى ئوچۇق كىنوخانا 4، جەمئىي ئورۇن 7900 دىن ئارتۇق.

شايار ناھىيىسىنىڭ 1975 — 1993 - يىلغىچە بولغان كىنو قويۇش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 5

يىل	كىنو قويۇلغان مەيدان سانى		كۆرۈرمەن (ئادەم - قېتىم)	
	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە پېزىدا	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە پېزىدىكىلەر
1975	2210	1060	1991151	991151
1976	2350	1650	1210510	100000
1977	2650	1701	1701501	1001501
1978	3101	1401	1902011	1000060
1979	3109	2509	2110151	1991000
1980	3989	2999	2709771	1989599
1981	4882	2481	2481674	1600000
1982	5510	4050	2860723	1101250
1983	5511	4511	2584740	1211311
1984	6218	4989	2859923	1601210
1985	6435	4573	5573165	2173215
1986	8173	5101	3822338	1915303
1987	6315	2815	1752733	852337
1988	6274	2896	965826	436257
1989	6498	3389	1923909	932109
1990	6997	4799	1734223	981934
1991	7496	6259	1033588	816864
1992	2201	1279	638948	553381
1993	3010	2800	310192	130551

VI باب

كۈتۈپخانا ۋە ئارخىپچىلىق

1 § . كۈتۈپخانا

1. كۈتۈپخانا

1934 - يىلى ئۈيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى قۇرۇلۇشى بىلەنلا قارىمىقىدا بىر قىرائەتخانا تەسىس قىلىپ، نەچچە 10 نۇسخا كىتاب (ئۈيغۇرچە) ۋە ئاز مىقىدارىدا گېزىت - ژۇرنال يىغدى، 1937 - يىلغا كەلگەندە يىغىلغان ئۈيغۇرچە كىتاب مىڭ پارچىدىن ئاشتى، بىراق ئۈيغۇر ئۈيۈشمىسىنىڭ خارابلىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا قىرائەتخانا مەۋجۇتلۇقتىن قالدى، كىتابلارمۇ بىر - بىرلەپ يوقىلىپ كەتتى. 1951 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت بۆلۈمى قۇرۇلدى، بۇ بۆلۈم مىنگو دەۋرىدىكى «مىللىي مەدەنىيەت - ماتارىپ يۇرتى» نى ئۆتكۈزۈۋېلىش ئاساسىدا مەدەنىيەت يۇرتىنى قۇردى شۇنىڭ بىلەن تەڭ كۈتۈپخانا قۇرۇشقا تۇتۇش قىلدى، بىراق كىتاب بەك ئاز ئىدى. بىرنەچچە يىل توختىماي سېتىۋېلىش، يىغىش ئارقىلىق، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ساقلانغان كىتاب 4000 پارچىغا، بىر يىلدا قىرائەتخانىغا كىرىپ كىتاب ئوقۇغانلار سانى 2000 ئادەم - قېتىمغا، كىتاب ئارىيەت ئېلىپ ئوقۇغانلار 1860 ئادەم - قېتىمغا يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن كىتابلارنىڭ تولىسى كۆيدۈرۈۋېتىلدى ۋە يوقىلىپ كەتتى، بىر قىسىم كىتاب پېچەتلەپ قويۇلدى، كۈتۈپخانا خىزمىتى شۇنىڭ بىلەن توختىدى. 1976 - يىلى مەدەنىيەت يۇرتى خىزمەتچىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ، كۈتۈپخانا خىزمىتىمۇ ئەسلىگە كەلدى، ئىلگىرى پېچەتلەپ ساقلانغان كىتابلار ئاساسىدا، يوقالغان كىتابلارنى يىغىش، ئورگانلاردىن كىتاب ئىئانە ئېلىش ھەمدە كىتاب سېتىۋېلىش نەتىجىسىدە، ساقلانغان كىتاب سانى يىلمۇيىل كۆپەيدى. 1986 - يىلى كۈتۈپخانا بىلەن مەدەنىيەت يۇرتى يېڭى بىناغا كۆچۈپ كىردى، ئۈيغۇرچە كىتاب قىرائەتخانىسى ۋە خەنزۇچە كىتاب قىرائەتخانىسى ئايرىم - ئايرىم تەسىس قىلىندى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ساقلانغان كىتاب 14 مىڭ 812 پارچىغا (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈيغۇرچە كىتاب 5689 پارچە، خەنزۇچە كىتاب 9123 پارچە)، ژۇرنال 71 خىل، 842 نۇسخىغا، گېزىت 19 خىل، 19 پارچىغا يەتتى. يىللىق كىتاب ئوقۇغانلار 2440 ئادەم - قېتىم، كىتاب ئارىيەت ئالغانلار 4290 ئادەم - قېتىم بولدى.

2. كىتاب تارقىتىش

1953 - يىلىدىن ئىلگىرى شايارىدا كىتابخانا يوق ئىدى، ئامما سىرتتىن كىتاب سېتىۋېلىپ كېلىپ ئوقۇيتتى؛ مەكتەپلەر دەرسلىك كىتابلارنى كۆچا كىتابخانىسىدىن سېتىۋالاتتى، سانى بەك ئاز ئىدى. 1953- يىلى كۆچا شىنخۇا كىتابخانىسى شايارىدا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش دۇكىنى قۇردى، 1956 - يىلى شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىنىڭ كىتاب تارقىتىش خىزمىتىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇشقا باشلىدى. شىنخۇا كىتابخانىسى تەشكىلىي جەھەتتە بىرنەچچە قېتىملىق تەكرارلىنىشنى باشتىن كەچۈردى. 1953 — 1956 - يىلغىچە «كۆچا — شايار — توقسۇ مەركىزىي كىتابخانىسى» نىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى؛ 1956 —

1962 - يىلغىچە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى؛ 1962 — 1973 - يىلغىچە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كىتابخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى؛ 1973 — 1978 - يىلغىچە يەنە يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلدى؛ 1979 - يىلدىن كېيىن كەسپىي ۋە مالىيە ھوقۇقى يەنە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كىتابخانىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدىغان بولدى. كىتابخانا ئورنىنى ئالساق، 1953 - يىلىنىڭ بېشىدا كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنغان بىر قەۋەتلىك ئۆيدە تىجارەت قىلدى، 1987 - يىلىغا كەلگەندە، 732 كۋادرات مېتىرلىق خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق بىر قەۋەتلىك تىجارەت ئىشخانىسى سېلىندى، خەلق يولى بىلەن شېكەرئۆستەڭ كوچىسى تۇتاشقان يەردىكى ئۆستەڭنىڭ شىمالىي بويىدىكى ئەسلى ئورنىدىن ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىي بويىدىكى سابىق مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ 2 قەۋەتلىك بىناسىغا كۆچۈپ كىرىپ تىجارەت قىلدى ۋە ئىش بېجىردى.

ناھىيە بويىچە بىردىنبىر كىتاب تارقىتىش ئورنى بولغان شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپ ناھىيىدىكى ئوقۇتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىك كىتابلىرىغا كاپالەتلىك قىلغاندىن باشقا يەنە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تۈرلۈك كىتابلارنى سېتىۋېلىپ تۇردى ھەمدە يېزا (گۈڭشې) لاردىكى تەمىنات - سودا دۇكانلىرىدا ۋاكالىتەن سېتىش نۇقتىلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئاممىغا قولايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، كىتابلارنىڭ تۈرى ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئورغۇن سىياسىي ئەسەرلەر ۋە ماۋ زېدۇڭ تالىلانما ئەسەرلىرى سېتىلغاچقا، ئومۇمىي تارقىتىش مىقدارى يەنىلا ناھايىتى كۆپ بولدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن تۈزۈلمىدە ئۆزگىرىش بولۇپ، تەمىنات- سودا دۇكانلىرىدا ۋاكالىتەن كىتاب سېتىش توختىدى، شۇنداقتىمۇ ناھىيە ۋە بازارلاردا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئورغۇن ۋاكالىتەن سېتىش نۇقتىلىرى تەسىس قىلىندى، بۇلار بازار كۈنلىرى يايما ئېچىپ كىتاب ساتتى. 1985 - يىلى ناھىيە بويىچە تىجارەت سوممىسى 130 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1990 - يىلدىن كېيىن كىتابخانىدا ئىقتىسادىي ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى، «ئۈچ دەرىجە بويىچە زاكاز قىلىش، ئومۇمىي سومما بويىچە تەخمىنەن ھېسابلاش» چارىسى قوللىنىلىپ، پىلان بويىچە كىتاب تارقىتىلدى. 1993 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تارقىتىش مىقدارى 636 مىڭ 300 پارچە، تىجارەت سوممىسى 576 مىڭ يۈەن بولدى. ناھىيە بويىچە ئوتتۇرچە كىتاب سېتىۋېلىش مىقدارى 3.8 پارچە، 3.4 يۈەن (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرچە كىتاب 153 مىڭ پارچە)، يارىتىلغان پايدا 18 مىڭ يۈەن بولدى.

شايار ناھىيىلىك شىنخۇا كىتابخانىسىنىڭ يىللاردىكى كىتاب تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل: 20 — 6

يىل	جەمئىي سېتىلغان كىتاب (تۈمەن پارچە)	جەمئىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سومما (يۈەن)	يىل	كىشى بېشىغا سېتىۋالغان كىتاب (پارچە)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سومما (يۈەن)	يىل	جەمئىي سېتىلغان كىتاب (تۈمەن پارچە)	جەمئىي سېتىش سوممىسى (تۈمەن يۈەن)	كىشى بېشىغا سېتىۋالغان كىتاب (پارچە)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن سومما (يۈەن)
1962	5	1.2	0.27	1978	0.6	0.15	1978	10.1	3.6	0.7	0.27
1963	6	1.5	0.37	1979	0.7	0.17	1979	12.1	5.1	0.9	0.37
1964	6.2	1.7	0.4	1980	0.7	0.2	1980	13.4	5.8	0.96	0.4
1965	6.7	1.9	0.4	1981	0.7	0.2	1981	14.5	6.1	1	0.4
1966	10.3	4.31	0.49	1982	1.1	0.44	1982	17.6	7.3	1.2	0.49

0.64	2	9.34	29.4	1983	0.35	1.2	3.42	11.7	1967
0.7	2.9	10.6	42	1984	0.55	1.3	5.59	13.4	1968
0.93	2.4	13.7	35.6	1985	0.33	1.1	3.49	11.5	1969
1.1	1.3	16.7	18.6	1986	0.32	1	3.66	11	1970
1.1	1.2	16.1	17.8	1987	0.16	0.7	1.82	7.6	1971
0.92	2	14.2	31.1	1988	0.09	0.6	1.03	7.1	1972
1.4	2.8	21.4	43.6	1989	0.1	0.6	1.25	7.3	1973
1.4	1.5	23.1	24.7	1990	0.2	0.8	2.05	9.6	1974
1.8	1.4	29.2	22.5	1991	0.27	0.9	3.4	11.2	1975
2	1.4	34.5	23.63	1992	0.17	0.7	2.2	9.4	1976
3.4	3.8	57.6	63.63	1993	0.2	0.7	2.7	9.8	1977

2 § . ئارخىپچىلىق

1959 - يىل 2 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شايار ناھىيىلىك ئارخىپخانا قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى ئىشخانىسىنىڭ قارىمىقىدا بولدى، ئارخىپخانا 1950 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چۈشۈرگەن ھۆججەت، بۇيرۇقلارنى، ئورگان، تەشكىلاتلارنىڭ دوكلات، يولبورۇق سوراش دوكلاتلىرى قاتارلىقلارنى يىغىپ رەتلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭدا 2 كادىر ئىشلىدى، ئۇنىڭ بىرى مۇئاۋىن باشلىقلىقنى قوشۇمچە ئۇتەيتتى. مىنگو دەۋرىدىكى خەت - چەك، ھۆججەت، ئالاقە - دوكلات، يۇقىرىدىن چۈشكەن ئەمىر - پەرمان، ھەق - تەلەپ ماجىرالىرىنى بىرتەرەپ قىلىش قارارى قاتارلىقلار ژاقتىنچە ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدە ساقلاندى ۋە ئورگە ئايرىپ رەتلەندى. يىل ئاخىرىغىچە جەمئىي 616 جىلد ئارخىپ رەتلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە مىنگو دەۋرىدىكى ئارخىپ 81 جىلد. 1965 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئارخىپى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئارخىپى بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك ئارخىپخانىغا ئۆتكۈزۈلدى، يەنە 170 جىلد ئارخىپ رەتلەندى. 1983 - يىلى ئارخىپخانىنىڭ نامى ئارخىپ بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، 1987 - يىل 7 - ئايدا يەنە ئارخىپ ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئارخىپخانا ئۇنىڭ قارىمىقىدا بولدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئارخىپخانىدا ساقلانغان ئارخىپ 5052 جىلدقا، جەمئىي 15 توپلامغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ھۆججەت - ئالاقە ئارخىپى 4888 جىلد. ھۆججەت - ئالاقە ئارخىپى ئىچىدە مەخسۇلۇك ئارخىپ 1555 جىلد، ئۇزاق مۇددەتلىك ئارخىپ 2525 جىلد، قەرەللىك ئارخىپ 808 جىلد، باشقا ئارخىپ 196 نۇسخا. قازا قىلغان كادىرلارنىڭ ئارخىپى 22 قاپ. فوتو سۈرەت ئارخىپى 12 نۇسخا جەمئىي 505 پارچە. پەن - تېخنىكا ئارخىپى 9 تۈر بولۇپ، 39 ئورۇندا ساقلاندى. ساقلانغان ھەرخىل ماتېرىيال 12 مىڭ 84 نۇسخا. ئارخىپخانا قۇرۇلغاندىن بۇيان ساھە ۋە ئورگانلارنى تارىخىي ھۆججەت - خاتىرىلەر بىلەن تەمىنلەپ، ناھىيىنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلدى. ئارخىپ كۆرۈشكە كەلگەنلەردىن 1991 - يىلى 146 ئادەم - قېتىم، 1992- يىلى 16 ئادەم - قېتىم، 1993 - يىلى 457 ئادەم - قېتىم، جەمئىي 619 ئادەم - قېتىم كۆتۈرۈلدى؛ جەمئىي 2418 جىلد - قېتىم ئارخىپ بىلەن تەمىنلىدى.

VII باب

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى، ئاسارئەتىقە

1§ . مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

كۇسەن قەدىمىي دۆلەت تەۋەسىگە جايلاشقان، ئۇزاق تارىخقا ئىگە شايارداا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ بولۇشى تەبئىي. خىلمۇخىل تارىخىي سەۋەبلەردىن ئۇلارنىڭ تولىسى ئوبدان ساقلانماي يوقىلىپ كەتتى. 1928 - يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭ ژۇنبى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى شايارغا كېلىپ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن يەر خېتى، ئاشلىق ھۆججىتى، گۈرۈچ ھۆججىتى، پۇل، تارشا پۈتۈكلەرنى تاپتى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن «چۇن شياڭجۇن» دېگەن قەدىمىي مۆھۈردىن بىرى قېزىۋېلىندى، ھۆججەتلەردە تونۇشتۇرۇلىشىچە، بۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ مەدەنىيەت يادىكارلىقى ئىكەن؛ مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) ئامبال لۇ شاۋزۇمۇ يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمىي كوزىدىن بىرنى تېپىۋالغان. 1958 - يىلى ئۇچقات قەدىمىي شەھىرىدىن (بۈگۈنكى توقسۇغا تەۋە) «خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئاقساقال» دېگەن قەدىمىي مۆھۈردىن بىرى قېزىۋېلىندى، 1980 - يىلى يانتاق قەدىمىي شەھىرىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى بىلەن ۋۇجۇ يىللىرى ئارىلىقىغا مەنسۇپ قەدىمىي فارفور كۈپتىن 2 سى قېزىۋېلىندى، 1988 - يىلى كىچىك يانتاق شەھىرىدىن 3 قۇلاقلىق رەڭلىك فارفور لوڭقىدىن بىرى قېزىۋېلىندى.

شايار ناھىيىسىدىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

جەدۋەل: 20 — 7

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ نامى	قېزىۋېلىنغان جاي	قېزىۋېلىنغان ۋاقىت	ئىزاھ	ساقلىنىۋاتقان جاي
قوۋۇرغىسىمان سىزىقلىق ھېلىمە پارچىسى	توڭگۈسباش قەدىمىي شەھىرى	1928	توقۇلما، خەن دەۋرىگە مەنسۇپ	
سۇۋارنابىل بوزىرىدا ئۇزۇلەشتۇرگەندە ئېلىنغان ئاشلىقنىڭ مۆھۈرى	توڭگۈسباش قەدىمىي شەھىرى	1928	يېزىق، خەن، تاڭ دەۋرلىرىدە بوزىرىدا ئۇزۇلەشتۇرگەندە ئېلىنغان ئاشلىقنىڭ مۆھۈرى، ئۇزۇنلۇقى 25.5 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 8 سانتىمېتىر	
لى مىڭدانىڭ ئۆتنە ئاشلىق ھۆججىتىنىڭ قالدۇقى	توڭگۈسباش قەدىمىي شەھىرى	1928	يېزىق، ئۆتنە ئېلىش ھۆججىتى، ئۇزۇنلۇقى 27.7 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 17 سانتىمېتىر. مەزمۇنى: تاڭ سۇلالىسىنىڭ دالى 15 - يىلى (780 - يىلى) لى مىڭدا سەي مىڭيىدىن بىر دادەن 7 كۆزە يازغى بۇغداي، بىر دادەن 6 كۆزە چۈجگۈن قوناق ئۆتنە ئالدى، 4 - ئاينىڭ 12. كۈنى ئۆتنە ئالدى، مۆھلەت: 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە قايتۇرىدۇ	

شايارديكى ئاسارئەتىقىلەرنى كۆرسىتىش خەرىتىسى

ماسشتاب 1 : 930000

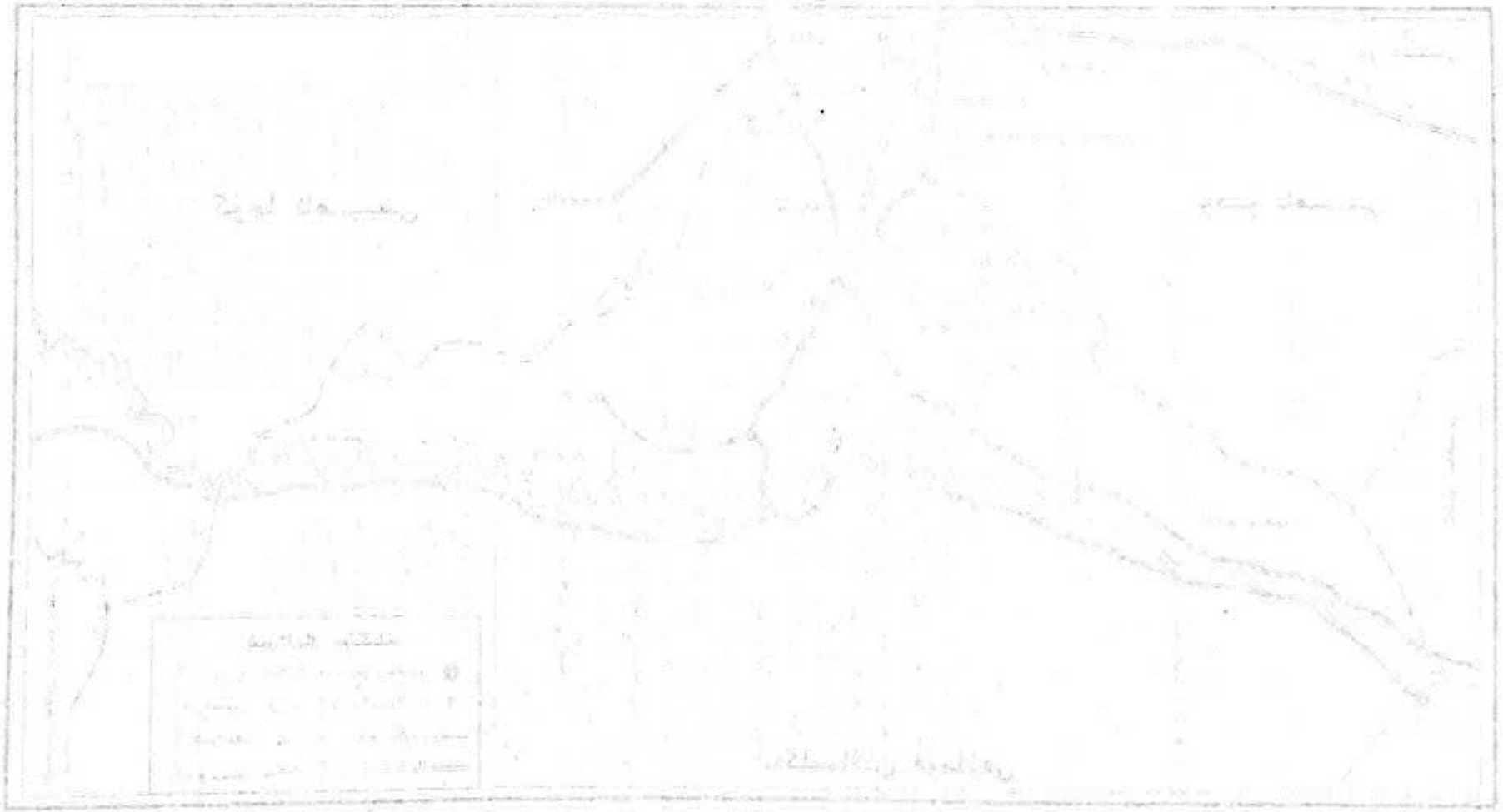

بىرۇن نۇقبلاق سانغۇن ئىمزاسىدىكى مۇجىجەت	توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرى	1928	يېزىق، ئادەم سېتىش خېتى	
جىجباق تۇڭباۋ پۈلى	قالماقشەھەر	1928	قەدىمىي پۇل، يۈەن سۇلالىسى خۇبىزلاق خانى زامانى (1341 — 1370 - يىلغىچە) دىكى پۇل	
ياشبالىق پۈلى	قالماقشەھەر	1928	قەدىمىي پۇل	
غەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ئاقساقال	يانتاقشەھەر	1958	قەدىمىي مۇھۇر	ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي
چۇن شياڭجۇن	يانتاقشەھەر	1919	قەدىمىي مۇھۇر، تالاڭ زامانىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ مۇھۇرى	
فارفور كۈپ	يانتاقشەھەر	1980	قەدىمىي فارفور بۇيۇم، تالاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۈەن يىللىرىدىكى ھاراق قاچىسى، ئېگىزلىكى 162 سانتىمېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېترى 42 سانتىمېتىر، ئايلانىمىسى 350 سانتىمېتىر، ئاستىدا بىر سانتىمېتىر كېلىدىغان سۇ چىقىش تۆشۈكى بار	ناھىيىلىك مەدەنىيەت بۆرتى
3 قۇلاقلىق رەڭلىك فارفور لوڭقا	يانتاقشەھەر	1988	قەدىمىي فارفور بۇيۇم، 3 قۇلاقلىق، يېشىل سىر بىلەن گۈل چىقىرىلغان، تالاڭ دەۋرىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقى	ناھىيىلىك مەدەنىيەت بۆرتى

§ 2 . قەدىمىي خارابىلىكلەر

قەدىمىي يېپەك يولىدىكى مۇھىم جاي بولغان شايار زېمىنىدا نۇرغۇن قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ۋە ئاسار ئەتىقىلەر بار. بۇلاردىن بىرقانچە مەشھۇرلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. بۇۋى ھەجەر ئانام قەدىمىي قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 8 . 57 كىلومېتىر كېلىدىغان جايدا بولۇپ، تارىم يېزىسىدا، جەنۇبتا تارىم دەرياسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 500 مېتىر كېلىدۇ، ئەتراپىنىڭ يەر شەكلى تۆپتۈز بولۇپ، قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغان. ئاساسىي قەبرە ياغاچ رىشاتكا ۋە كېسەك تام بىلەن ئورالغان بولۇپ، ئۈستى لەمپىلىك، ئىگىلگەن يېرى تەخمىنەن بىر مو كېلىدۇ؛ ئەتراپتىكى توپا دۆۋىلىرىدە نۇرغۇن كىچىك قەبرىلەر بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 10 مو كېلىدۇ. غەربىي شىمالدىكى توغراقلىقتا تەخمىنەن 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان چوڭ كەپە بار، شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە مەسچىت ۋە شەيخىلەرنىڭ تۇرالغۇسى بار، مەسچىت ئاددىي بولۇپ، 50 كۋادرات مېتىرچە كېلىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئاساسىي قەبرە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس ئانىسى دەپىلىدىغان بىر قەدىمىي ئۇيغۇر ئايالىنىڭ قەبرىسى ئىكەن، بىراق بۇ ھەقتە يازما خاتىرە تېپىلمىدى. نەزىر - چىراغ مەزگىللىرىدە تەرەپ - تەرەپتىن، نەچچە يۈز چاقىرىم ھەتتا مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىن مۇرتىلار تاۋابقا كېلىپ، دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ، ئادەم ئاياغ باسمايدىغان بۇ توغراقلىقتا قەدىمكىلەرگە بولغان سۆكۈناتلىق ۋە سىرلىق سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى قالدۇرۇپ كېتىدۇ.

2. خەنزۇ ئۇستىخى

شايار ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئۇزۇندەريا ۋە شىمالىي تارىم يېزىسىنىڭ قىيپاش غەربىدىكى قاقاسلىققا جايلاشقان. ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، بۇ ئۇستەڭ 20 نەچچە كىلومېتىر بولۇپ، ئۇنى جېڭ جى غەربىي تىنچلاندۇرغۇچى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى قۇرۇشنىڭ ئالدى - كەينىدە تۇرغان ئەسكەرلەر بوزيەر ئاچقاندا چاپقان، بۇ ئۇستەڭ كاردىن چىقىپ كەتكەچكە، ئۇنىڭ ئىزناسىنى پەرق ئېتىش تەس.

3. تاشدۆڭ قەدىمىي شەھىرى

بۇ ناھىيە بازىرىنىڭ 25.7 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا بولۇپ، توقسۇ — شايار تاشيولىنىڭ 300 مېتىر غەربىگە، يېڭىمەھەللە يېزىسىغا جايلاشقان، ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ قەدىمىي شەھەر. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە، بۇ قەدىمىي شەھەر تۈزلىنىپ ئېتىزغا ئايلاندۇرۇلدى. ئۇ پۈتۈنلەي بۇزۇۋېتىلگەچكە، ئېگىزرەك چىقىپ تۇرغان تېرىلغۇ يەرلەردىلا ئۇنىڭ ئىزناسى قېلىپ قالغان. بۇ يەر ئېگىز بولۇپ، كولىسا تاش چىقىدۇ، شۇڭا تاشدۆڭ دەپ ئاتالغان.

4. توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرى

بۇ قەدىمىي شەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىنىڭ قىيپاش شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 34.5 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئۇ قۇم بارخانلىرى بىلەن شور زەيلىك تۇتاشقان قاقاسلىققا جايلاشقان. يېقىن ئەتراپتا ئادەم يوق، شەھەر چاسا شەكىلدە بولۇپ، سېپىل ئۇستىدە قائىدىلىك ياسالغان پوتەي ۋە كۈنگۈرىلەر بار، جەنۇبىي ۋە شىمالىي قوۋۇقلىرىنىڭ يېنىدا سىممېترىك كەلگەن كۈنگۈرىلەر بولۇپ، ئۇلارنى ئوقيا ئاتىدىغان ئۆيلەرنىڭ خارابىسى دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. شەھەر سېپىلىنىڭ ئۇلى توپا بىلەن خاڭداپ چىقىلغان، سېپىل كېسىمى بىلەن قويۇرۇلغان، كەڭلىكى 3 — 4 مېتىرچە كېلىدۇ، بوران يالاپ كەتكەنلىكتىن شەھەر سېپىلىنىڭ ئۈستۈرىچە ئېگىزلىكى 3 مېتىردىن ئارتۇقراق كېلىدۇ، شەرقىي شىمال تەرەپتىكى شەھەر سېپىلى ھېلىمۇ 6 مېتىردىن ئاشىدۇ. شەھەرنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 220 مېتىر بولۇپ، ئىگىلىگەن يەر كۆلىمى 63 مو كېلىدۇ. شەھەر تەۋەسىدە بىنام ئېچىلىپ بېدە تېرىلغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئېگىز-پەس ھالىتىگە قاراپ، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ئىزى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شەھەرنىڭ شىمالىي قۇۋۇقى سىرتىنىڭ 30 مېتىر شەرقىدە 2 مودىن ئارتۇقراق كېلىدىغان بىر دۆڭچە بار، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆيلەرنىڭ بىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇگۈنكى كۈندە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ قەدىمىي شەھەر سېپىلىنىڭ شەرق تەرىپىدىن ئۆتىدىغان بىر زەيلىك بار، ئۇنىڭ ئېقىم مىقدارى 3 كۇب مېتىر - سېكۇنت بولۇپ، سۇيى سۇزۇك، ئاچچىق، ئېقىشى تېز. شەھەرنىڭ شەرق، جەنۇب تەرەپلىرىدە ئېگىز - پەس قۇۋۇلىرى بار، ئېرىق - ئۆستەڭلەر گىرەلىشىپ كەتكەن. غەرب، شىمال تەرەپلىرىنىڭ يەر شەكلى بىرقەدەر تۈز بولۇپ، يانتاق ۋە ئاق تىكەنلەر قويۇق ئۆسىدۇ. پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبى «تارىم ئويمانلىقىنى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش» دېگەن كىتابىدا «توڭگۇسباش» نى «توڭغۇسلارنىڭ كاتتىبېشى تۇرغان شەھەر» دەپ ئىزاھلىغان. ئۇ 1928 - يىلى بۇ يەردىن خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرلىرىگە مەنسۇپ قۇۋۇرغىسىمان سىزىقلىق ھېلىملە پارچىسى ۋە سۇۋارناپىل بوزيەر ئۆزلەشتۈرگەندە ئالغان گۈرۈچنىڭ ھۆججىتى قاتارلىق نۇرغۇن مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى تاپقان.

5. بۇتباش قەدىمىي شەھىرى

بۇ قەدىمىي شەھەر شايار بازىرىنىڭ 60 كىلومېتىر غەربىگە، توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ تەخمىنەن

5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان بولۇپ، كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، قۇۋۇقى شىمالغا قاراپ ئېچىلىدۇ، سېپىل ئۇلى ھېلىمۇ بار، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 2 مېتىر، ئايلانىمىسى تەخمىنەن 250 مېتىر بولۇپ، كىچىك شەھەر ھېسابلىنىدۇ. دەللىلەشلەرگە قارىغاندا، بۇ توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ ھەمراھ شەھىرى ئىكەن.

6. توپاشەھەر

شايار ناھىيىسى يېڭىمەھەللە يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن 3 كىلومېتىر شىمالغا جايلاشقان كىچىك شەھەر بولۇپ، ئايلانىمىسى تەخمىنەن 234 مېتىر كېلىدۇ. سېپىلى ۋەيران بولغان، پەقەت ئۇلىلا قالغان.

7. ئەگرىمەھەللە يانتاقشەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 21.7 كىلومېتىر غەربىي شىمالغا، يېڭىمەھەللە يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. قەدىمىي شەھەرنىڭ ئەتراپى ئېتىزلىق بولۇپ، ئېرىق - ئۆستەڭلەر ۋە ئېتىز ئارىسىدىكى يوللار گىرەلىشىپ كەتكەن، قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدىكى كەنت - مەھەللىلەرنىڭ يول بويلىرىدا دەل - دەرەخلەر باراخسان ئۆسكەن، ئۆيلەر بىر - بىرىگە تۇتاشقان، قەدىمىي شەھەرنىڭ ئىچكى شەھەر سېپىلىنىڭ قالدۇقى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ، ئايلانىمىسى 530 مېتىر، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 3 مېتىر كېلىدۇ. ئىچكى شەھەر قىسمى ھازىر ئۆزلەشتۇرۇلۇپ ئېتىز قىلىنغاچقا، ئىزناسىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ. پروفېسسور خۇاڭ ۋېنبىنىڭ تەكشۈرۈشچە: ئەسلىدە «تاشقى شەھەر 3410 مېتىر، ئىچكى شەھەر 530 مېتىر بولۇپ، ئارىلىقىدا ئوتتۇرا شەھەر بار، شەھەر ئىچىدە ئېگىز - پەس توپا دۆڭلىرى بار» ئىكەن. بۇنى «ۋېينامە» دىكى «تافو بۇتخانىسى» نىڭ خارابىسى دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. 1980 - يىلى يەرلىك ئۇيغۇر ئاممىسى ئۇ يەردىن ئېگىزلىكى 1.68 مېتىر، ئېغىزىنىڭ دىئامېترى 0.42 مېتىر، ئۈستى تەرىپىنىڭ ئايلانىمىسى 3.5 مېتىر كېلىدىغان 2 دانە فارفور كۈپ قېزىۋالدى، ئۇنىڭغا «شۆشىڭ قوشۇنى، كۆك قوشۇن» دېگەن خەتلەر يېزىلغان، ھازىر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

8. بوستانتوغراق قەدىمىي شەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 45 كىلومېتىر شەرقىي جەنۇبىغا، تارىم يېزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان، جەنۇبتا تارىم دەرياسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3.5 كىلومېتىر، غەربتە پامان سۇ ئامبىرى بىلەن بولغان ئارىلىقى 2 كىلومېتىر كېلىدىغان توغراقلىق ئىچىدە، بۇ قەدىمىي شەھەر ئەتراپىدا قەدىمىي دەرەخلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، يەر شەكلى تۆز. قەدىمىي شەھەرنىڭ غەربىدە جەنۇبتىن شىمالغا كەتكەن بىر تەبىئىي ئېرىق بار. قەدىمىي شەھەر ۋەيران بولغاچقا، ئادەم ئاياغ باسمايدۇ، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە سېپىل قالدۇقىلا قالغان، جەنۇبىي سېپىل 570 مېتىرچە، شەرقىي سېپىل 30 مېتىرچە كېلىدۇ، ئىچكى شەھەرنىڭ 50 مېتىر سىرتىدا بىر ھالقىسىمان سېپىل بار، ئۇنى تاشقى سېپىل خارابىسى بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

9. بۇتباش شەھىرى

ناھىيە بازىرىنىڭ 36.8 كىلومېتىر غەربىي شىمالغا جايلاشقان. بۇ توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرىنىڭ 5.5 كىلومېتىر غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىر ئېگىزلىكى 2 مېتىرچە كېلىدىغان، چاسا شەكىللىك كونا سېپىل ساقلىنىپ قالغان. قەدىمىي شەھەرنىڭ ئۆزۈنلۇقى 250 مېتىرچە، كەڭلىكى 150 مېتىرچە كېلىدۇ، ئۇ تاك سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ خارابىلىك — توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرىدىكى بوزيەر ئۆزلەشتۇرگۈچى ئەسكەرلەر تۇرغان شەھەر بولۇپ، توڭگۇسباش شەھىرى بىلەن تاك گۇللىنىپ، تاك خاراب بولغان بولۇشى مۇمكىن. ھازىر بۇ يەر قاقاسلىشىپ كەتتى، ئەتراپىدا قۇم دۆۋىلىرى ۋە زەيلىك بار.

10. يورۇقشەھەر

يانتاقشەھەرنىڭ تەخمىنەن 20 كىلومېتىر شىمالىدا، ئۇ كۆل ساھىلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، يۇمىلاق شەكىلدە، سېپىلى ۋەيران بولغان، ھازىر ئۇلى ساقلىنىپ قالغان، ئېگىزلىكى 0.7 مېتىرچە كېلىدۇ، گىلدىن سوقۇلغان، ئايلانمىسى تەخمىنەن 250 مېتىر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا كۇنگۇرە بولۇپ، قىيسىيپ كەتكەن، شەھەردىن يېرىم چاقىرىم شەرقتە يەنە بىر كۇنگۇرە بار، ئۇنىڭ ئەتراپى چاسا سېپىل ئۇلى بىلەن ئورالغان، ئايلانمىسى تەخمىنەن 90 مېتىر، كاھىش، چوپۇن پارچىلىرى، گىل فارفور پارچىلىرى كۆپ ئۇچرايدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىدا پروفېسسور خۇاڭ ژېنبى بۇ يەردە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا، كەيپىۋەن پۇلىدىن بىرنى، ئۇجۇ پۇلىدىن بىرنى تېپىۋالغان، بۇ شەھەر ئەسلىدە خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شەھەر بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندىمۇ بۇ يەردە ئاھالىلار پائالىيەت قىلىپ تۇرغان.

VIII باب

تەنتەربىيە

شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىشقا ئوخشاش ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى بىرقەدەر ئۇزاق تارىخقا ئىگە؛ ھەر بىر ئەنئەنىۋى ھېيت - ئايەم كۇنلىرىدە، دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئالدىراش بولمىغان پەسىللەردە ياكى بازار كۇنلىرىدە چېلىشىش، ئات بەيگىسىگە ئوخشاش مۇسابىقە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلۈپ كەلدى. 50 - يىللاردا ناھىيە بويىچە چېلىشىش ماھىرلىرىدىن تاش روزى، قادىر ھامۇت قاتارلىقلارنىڭ شايار، توقسۇ، كۇچا ناھىيىلىرىنىڭ تەنھەرىكەت ساھەسىدە بەلگىلىك نامى بار ئىدى.

مىنگو دەۋرىدە ناھىيىدە ھەر 3 يىلدا بىر قېتىم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى، مۇسابىقە تۈرلىرى يۈگۈرۈش (100 مېتىر، 500 مېتىر، 1000 مېتىر)، چېلىشىش، ژالىبول قاتارلىق تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

1949 - يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە «ئىككى دەرس»، «ئىككى گىمناستىكا»، «ئىككى پائالىيەت» قاتارلىق تەنتەربىيە دەرسى ۋە دەرستىن سىرتقى پائالىيەت تۈزۈمى پەيدىنپەي تۈرغۇزۇلدى، تەنتەربىيە مەيدانى ياسىلىپ، ژاسكېتبول گارى، ژالىبول سېتكىسى، يالاڭ تورنىك، قوش تورنىك قاتارلىق تەنھەرىكەت ئەسۋابلىرى سەپلەندى.

1950 — 1960 - يىلغىچە ناھىيە بازىرىنىڭ ئورگان كادىرلىرى، ئىشچىلىرى ئارىسىدا ژاسكېتبول، ژالىبول پائالىيىتى ناھايىتى قىزغىن كەتتى. ھەر ھەپتىنىڭ ئاخىرى ۋە ھېيت - بايرام كۇنلىرى ژاسكېتبول، ژالىبول مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلدى. ناھىيە كوماندىلىرى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن ژاسكېتبول، ژالىبول مۇسابىقىلىرىدە كۆپ قېتىم چېمپىيون ۋە 2 - بولدى. 1956 - يىلدىن كېيىن مەكتەپلەردە «ئەمگەك بىلەن ۋەتەننى قوغداش بويىچە تەنتەربىيىدە چېنىقىش تۈزۈمى» ئىزچىل ئىجرا قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن مەكتەپ تەنتەربىيە دەرسىدە «دۆلەتلىك تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى» ئىزچىل

ئىجرا قىلىندى.

1976 - يىلدىن كېيىن تەنتەربىيە خىزمىتىگە ئومۇميۈزلۈك ئەھمىيەت بېرىلدى، ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ئاپپاراتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، مەخسۇس تەنتەربىيە كادىرى سەپلەندى، بۇ ئاپپارات تەنتەربىيە ئاساسىي خىزمىتىنى تۈتۈشقا باشلىدى. ئاممىۋى تەنتەربىيە خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنىڭ ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە خىزمىتى كۈچەيتىلدى، تەنتەربىيە خىراجىتى كۆپەيتىلدى، تەنتەربىيە مۇئەسسەسىلىرى ياسالدى. ئاممىۋى تەنتەربىيە، مەكتەپ تەنتەربىيىسى كۈنسايىن ئەسلىگە كەلدى ۋە قانات يايدى، تەنتەربىيە ھەربىكتىنىڭ تېخنىكىلىق سەۋىيىسى يەنمۇ ئۆستى.

70 - يىللاردا ھۆكۈمەت بىناسىنىڭ ئالدىغا چىراغلىق توپ مەيدانى ياسالدى، 1993 - يىلى ئۈنۈمبرسال تەنتەربىيە سارىيىدىن بىرى سېلىندى، ئۈنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 2037.5 كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، 3000 كۆرۈرمەن سىغىدۇ.

§ 1 . ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە

چېلىشىش سىلىپچە چېلىشىشنىڭ تارىخى ئۇزۇن بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئاممىسى ئۇنى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ناھىيىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىنىڭ ھەممىسىدە چېلىشىش پائالىيىتى بولۇپ تۇرىدۇ، ھەر ھېيت - بايرام، بازار كۈنلىرى ۋە ئەمگەكتىن بوشىغان كۈنلەردە، قىران دېھقان - چارۋىچىلار كەڭ كەتكەن قۇملۇق ساھىلىغا يىغىلىشىدۇ، مۇسابىقىلەشكۈچىلەر بىلەكلىرىنى تۇرۇپ، بېلىگە بەلۋاغ باغلاپ ئۆز ئىختىيارى بىلەن مەيدانغا چۈشىدۇ. مۇسابىقە باشلانغاندا ھەر ئىككەيلەن بىر - بىرىنىڭ بەلۋىغىنى ياكى بېلىنى چىڭ تۇتۇپ، پۇتۇن كۈچى بىلەن ئېلىشىدۇ، بۇ چېلىشىش جۈڭگو تەنتەربىيە مەيدانلىرى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن چېلىشىش شەكلىگىمۇ، رۇداۋچە چېلىشىش شەكلىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە خاس شەكلى بولىدۇ. بۇ مۇسابىقىگە مۇقىم رېپىر قويۇلمايدۇ، يىغىلىپ ئىككى مۇرىسى يەرگە تەگكىنى يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. 1956 - يىلدىن كېيىن مەدەنىيەت - تەنتەربىيە ئاپپاراتى چوڭ مەيدان، تەنتەربىيە مەيدانىغا ئوخشاش كەڭرى سورۇنغا قۇم تۆكۈپ، چېلىشىش پائالىيىتى ئۇيۇشتۇرىدى، بۇنىڭدا تەجرىبىلىكلەردىن بىرەيلەن ئۆز ئىختىيارى بىلەن رېپىر بولاتتى، كۆرۈرمەن نەچچە يۈزگە يېتەتتى.

ئات بەيگىسى بۇ — ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنھەرىكەت تۈرى، ئۇيغۇر دېھقان - چارۋىچىلار ئەڭ ياقتۇرىدىغان پائالىيەتلەرنىڭ بىرى. ھەر كۈز، قىش پەسىللىرىدە ئات بەيگىسى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇلىدۇ، يېزا- قىشلاقلاردىن كەلگەن بەيگە ماھىرلىرى بەيگە مەيدانىدا ھازىر بولۇپ، قامچىلىرىنى ئوينىتىپ ئاتلىرىنى چاپتۇرىدۇ، كۆرۈرمەنلەر قىقاس - سۈرەن سېلىپ داغدۇغا كۆتۈرىدۇ، مەيدان قاينام - تاشقىنلىققا چۆمىدۇ. ئادەتتە بەيگە مەيدانى ئۈچۈن يەر شەكلى بىرقەدەر تۈز كەلگەن قاقاس ئوتلاق تاللىنىتتى، بەيگىنى يەرلىك تۈرلەر تەشكىللەيتتى، ئاۋام بىر - بىرىگە ئۇقتۇرۇشاتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن بەيگىنى تەنتەربىيە كومىتېتى ۋە ئالاقىدار ئورگانلار قىشنىڭ بوش كۈنلىرىدە تەشكىللەپ، ئاممىغا ئۇقتۇرۇش قىلىدىغان بولدى، كۆرۈرمەن ھەر قېتىمدا نەچچە يۈزگە ياكى مىڭغا يېتەتتى. ئۇتۇپ چىققۇچى بىلەن ئاتقا مۇكاپات بېرىلمەيتتى.

ئوغلاق تارتىشىش دېھقان - چارۋىچىلار ئەمگەكتىن بوشىغان كۈنلەر ۋە ھېيت - بايرام كۈنلىرىدە ئوغلاق تارتىشىش پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ. رىياسەتچى ئاۋۋال بېشى كېسىلگەن بىر ئوغلاقنى مەيدانغا تاشلايدۇ ھەمدە ئوغلاق تارتىشىشنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلايدۇ، چەۋەندازلار 5 تىن بولۇپ 2 ئەترەتكە بۆلۈنىدۇ. 2 ئەترەتتىكىلەر ئوغلاقنى چۆرىدەپ ئۇنى تالىشىدۇ، ئېلىۋالغان كىشى، ئۆز ئەترىتىدىكى باشقا بىرسىگە سۈنۈپ بېرىدۇ، قارشى ئەترەتتىكىلەر ئۇنى توسىدۇ ياكى ئوغلاقنى تارتىۋالىدۇ، ئوغلاقنى ئېلىۋالغۇچى ئۇيان سۈقۇپ،

بۇيان شۇڭغۇپ، ئاخىرى ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ھەلىبە رايونىغا ئەكىلىپ تاشلايدۇ، قايسى ئەترەت ئوغلاقنى بەلگىلەنگەن ھەلىبە رايونىغا تاشلىسا شۇ ئۇتقان بولىدۇ.

خوراز سوقۇشتۇرۇش　بۇ — كىچىك تىپتىكى ئەلئارا مەدەنىيەت، تەنتەربىيە پائالىيىتى، سوقۇشتۇرۇشقا يەرلىك سوقۇشقاق خورازلار تاللىنىدۇ، كىشىلەر بىردىن خوراز ئېلىپ كېلىشىدۇ، قاشالانغان مەيدانغا قويۇپ بېرىلگەن خورازلار ئۆزئارا سوقۇشىدۇ، ئەتراپتىكى ئامما مەدەت بېرىشىدۇ. ئىلگىرى كىشىلەر خوراز سوقۇشتۇرۇشنى شەرت قىلىپ قىمار ئويناپتتى. خورىزى يېڭىلىپ قالغان كىشى ئۇتتۇرغان ھېسابلىنىپ، دوغا تىكىلگەن پۇلنى ئۇتقۇچىغا بېرەتتى. 50 - يىللاردىن كېيىن خوراز سوقۇشتۇرۇش شەرتسىز قىمار ئويناپدىغان ئىش قالمىدى؛ ئاممىنى يېتەكلەش ۋە ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن خوراز سوقۇشتۇرۇشنى تولىراق ھۆكۈمەتنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرى ۋە تەنتەربىيە كومىتېتى ئۇيۇشتۇرىدىغان بولدى. 1993 - يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە مەيدانى پۈتۈپ 10 - ئايدا دافدۇغلىق خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. بۇ پائالىيەت 5 كۈن داۋام قىلدى، كۆرۈرمەن 10 مىڭ ئادەم - قېتىمغا يەتتى.

ئىت تالاشتۇرۇش　بۇ — بىرقەدەر قەدىمىي ئەلئارا مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتى. مۇسابىقە ئۈچۈن كەڭرى مەيدان تاللىنىدۇ، ئىت تالاشتۇرغۇچىلار ئىتىنى يېتىلەپ مەيدانغا ئېلىپ كىرىدۇ. ئىت ئىگىلىرى ئاۋۇال كېڭىشىپ، تالاشتۇرۇشقا ماقۇل بولۇشقاندىن كېيىن، ئىتلىرىنى تالىشىشقا قويۇۋېتىدۇ، ئىتلار بولۇشىغا قاۋاپ بىر - بىرى بىلەن پوممداقلىشىپ چىشلىشىدۇ. ئىتلارنىڭ ئىگىلىرى ئىتلىرىغا «ئالە - ياسە» دەپ مەدەت بېرىشىدۇ، تاماشىبىنلارمۇ قىقاس - سۈرەن سېلىپ مەدەت بېرىشىدۇ، ئاخىرىدا قۇيرۇقىنى قىسىپ قاچقان ئىت يېڭىلگەن ھېسابلىنىدۇ. خوراز سوقۇشتۇرۇشقا ئوخشاش، ئۇتمۇشتە ئىت تالاشتۇرۇشمۇ قىمارنىڭ بىر خىل شەكلى ئىدى، پۇلنى دوغا تىكىدىغان ئەھۋالمۇ، ماددىي نەرسىنى دوغا تىكىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. 50 - يىللاردىن كېيىن ئىت تالاشتۇرۇش بىكار قىلىندى، بىراق خەلق ئارىسىدا قىشنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۆڭۈل ئېچىش يۈزىسىدىن ئىت تالاشتۇرىدىغان (يەڭ ئىچىدە قىمار ئويناپدىغان) ئىش بولۇپ تۇردى، كېيىن ئاممىنى مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشقا يېتەكلەش ئۈچۈن، ئىت تالاشتۇرۇشنى تەنتەربىيە كومىتېتى ئۇيۇشتۇرىدىغان بولدى.

§ 2 . ئاممىۋى تەنتەربىيە

ۋاسكېتبول، ۋالىبول　مىنگو دەۋرىدە ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ بىر ۋالىبول كوماندىسى بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋاسكېتبول، ۋالىبول پائالىيىتى ئىنتايىن جانلىنىپ كەتتى. 1973 — 1978 - يىلغىچە شايار ناھىيىسىدە ئورگان كادىر - ئىشچىلىرى ۋە مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى-خىزمەتچىلىرىنىڭ ۋاسكېتبول - ۋالىبول تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى 6 قېتىم ئۇتكۈزۈلدى. بۇنىڭغا 80 نەچچە كوماندا، 700 دىن ئارتۇق ۋاسكېتبول - ۋالىبول تەنھەرىكەتچىسى قاتناشتى. 1989 - يىلى ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتى ۋىلايەتتىكى 8 ناھىيە، بىر شەھەردىكى ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول كوماندىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ شايارىدا مۇسابىقە ئۇتكۈزدى. مۇسابىقىگە 9 كوماندا، 98 تەنھەرىكەتچى قاتناشتى، بۇ مۇسابىقىدە شايار كوماندىسى 1 - بولدى.

ئارغامچا تارتىشىش　1975 — 1985 - يىلغىچە بولغان 10 يىلدا ناھىيىدە كۆلىمى بىرقەدەر

چولۇق بولغان ئارغامچا تارتىشىش پائالىيىتىدىن 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، بۇلارغا ئورگان كادىرلىرى، زاۋۇت، كان، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى بولۇپ 465 كىشى قاتناشتى.

ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش　1984 ـ يىلدىن بۇيان 3 قېتىم ناھىيە بازىرىنى ئايلىنىپ ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇزۇنغا يۈگۈرۈشكە كادىرلار، ئىشچىلار، جەڭچىلەر، ئوقۇغۇچىلار ۋە دەم ئېلىشقا، پېنسىيەگە چىققان كادىرلار بولۇپ جەمئىي 679 كىشى قاتناشتى. مۇسابىقە مۇساپىسى ئەڭ قىسقا بولغاندا 3 كىلومېتىر، ئەڭ ئۇزۇن بولغاندا 5 كىلومېتىر بولدى.

گىمناستىكا　1956 ـ يىلى ناھىيە بازىرىدىكى ئىدارە ـ ئورگانلار، كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ كادىرلىرى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى ۋە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئارىسىدا ئىش ئارىلىقىدا ۋە دەرس ئارىلىقىدا گىمناستىكا ئويناش پائالىيىتى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە بۇ گىمناستىكا بىكار قىلىۋېتىلدى. 1986 ـ يىلى ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت ئورگىنى ئەتىگەنلىك رادىئو گىمناستىكىسى ئويناشنى باشلامچى بولۇپ ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ناھىيىلىك ماۋارىپ ئىدارىسى، سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى قاتارلىق ئورگانلار ئەتىگەنلىك گىمناستىكىنى كەينى ـ كەينىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى.

شاھمات　شاھمات جۇڭگوچە شاھمات ۋە خەلقئاراچە شاھمات دەپ ئايرىلىدۇ، ئۇنى كەڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئاممىسى بەك ياخشى كۆرىدۇ. ھەر يىلى بىرنەچچە قېتىم مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. 1988 — 1989 ـ يىللىرى 2 نۆۋەت شاھمات مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنىڭ بىر نۆۋىتىگە ناھىيىنىڭ تەنتەربىيە تارمىقى قاتناشتى، ئاقسۇ ۋىلايىتى ئۇستىگە ئالدى، مۇسابىقە شايار ناھىيىسىدە ئۆتكۈزۈلدى. 1991 — 1993 ـ يىلغىچە كۆچا، توقسۇ، ئاقسۇ شاھماتچىلىرى قاتناشقان شاھمات دوستلۇق مۇسابىقىسى 3 قېتىم ئۆتكۈزۈلدى، مۇسابىقىگە 340 كىشى قاتناشتى.

§ 3 . مەكتەپ تەنتەربىيىسى

1. تەنتەربىيە دەرسى

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بازار ـ يېزىلاردىكى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە دەرسى تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن، سەپكە تىزىلىش، گىمناستىكا، يۈگۈرۈش، سەكرەش قاتارلىق تەنتەربىيە تۈرلىرى بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى. مەۋسۇم ئاخىرىدا ئوقۇغۇچىلاردىن ئىمتىھان ئېلىنىپ، ئىمتىھان نەتىجىسى ئۆلارنىڭ نەتىجە ئارخىپىغا كىرگۈزۈلدى. 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە دەرسىدە «ئەمگەك بىلەن ۋەتەننى قوغداش بويىچە تەنتەربىيىدە چېنىقىش ئۆلچىمى» گە ئاساسەن ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلدى ۋە ئىمتىھان ئېلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەنتەربىيە دەرسى ئوقۇتۇشى ئورنىغا ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. 1979 ـ يىلدىن كېيىن ئوقۇتۇش تەرتىپىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىگە ئەگىشىپ، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتۇشىمۇ پەيدىنپەي مۇنتىزىملاشتى. دۆلەتنىڭ «ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ تەنتەربىيە ئوقۇتۇش پروگراممىسى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، تەنتەربىيە دەرسى ئومۇميۈزلۈك ئېتىبارغا ئېرىشىپ، ئاساسىي دەرس قاتارىغا كىرگۈزۈلدى، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەنتەربىيە دەرسى نەتىجىسى ئۆلارنىڭ يۇقىرى سىنىپقا چىقىش ياكى سىنىپ قېلىش ئۆلچىمىنىڭ بىرى قىلىندى.

2. تەنتەربىيە پائالىيىتى

ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇتۇش پىلانىغا ئاساسەن يېنىك ئاتلېتىكا، توپ تۈرلىرى، گىمناستىكا قاتارلىق تۈرلەر بويىچە مەشقنى يولغا قويىدى، ئۇنىڭغا تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى يېتەكچىلىك قىلدى، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە يېنىك ئاتلېتىكا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ تۇردى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، مەكتەپلەردە تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى توختاپ قالدى. 1982 - يىلى ئەسلىگە كەلدى. شۇ يىلى ناھىيىدە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلدى، ئۇنىڭغا 19 مەكتەپتىن 285 ئوغۇل تەنھەرىكەتچى، 228 قىز تەنھەرىكەتچى قاتناشتى. مەكتەپلەر يەنە ئوخشاشمىغان پەسىللەردە ئارغامچا تارتىشىش، سەكرەش، ۋاسكېتبول، ۋالىبول، پۈتبول قاتارلىق يەككە تۈرلەر بويىچە مۇسابىقە ئۇيۇشتۇرۇپ تۇردى.

§ 4. مەشىق، مۇسابىقە

1. مەشىق

1974 — 1993 - يىلغىچە ناھىيىلىك ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپى ھەرخىل تۈردىكى تەنتەربىيە مەشقى كۇرسىدىن 65 قارار ئاچتى، بۇنىڭ ئىچىدە ۋاسكېتبول كۇرسى 10 قارار بولۇپ، 150 كىشى قاتناشتى، ۋالىبول كۇرسى 19 قارار بولۇپ، 266 كىشى قاتناشتى؛ يېنىك ئاتلېتىكا كۇرسى 13 قارار بولۇپ، 325 كىشى قاتناشتى؛ تىكتاك توپ كۇرسى 6 قارار بولۇپ، 54 كىشى قاتناشتى؛ ئۆسمۈرلەر پۈتبول كۇرسى 8 قارار بولۇپ، 136 ئۆسمۈر قاتناشتى؛ چېلىشىش كۇرسى 9 قارار بولۇپ، 108 كىشى قاتناشتى؛ مۇشۇ مەزگىلدە ياش، ئۆسمۈر تەنھەرىكەتچىدىن جەمئىي 1039 ى مەشققە قاتناشتى. ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ تەنتەربىيە تارمىقىغا ھەرخىل تەنھەرىكەتچىدىن 36 سى يەتكۈزۈپ بېرىلدى.

ناھىيىلىك تەنتەربىيە كومىتېتىدا 5 مەخسۇس خادىم ئىشلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مۇدىر بىر، تربىنېر 3، باشقا خادىم بىر. ناھىيىدە ئىشتىن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتىپىدىن بىرى ئېچىلدى، ئۇنىڭدا ۋاسكېتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، يېنىك ئاتلېتىكا سىنىپى قاتارلىق 6 سىنىپ بولدى، ئىشتىن سىرتقى تەنھەرىكەتچى 100، ئىشتىن سىرتقى تربىنېر 4، 2 - دەرىجىلىك رېفېر 2، 3 - دەرىجىلىك رېفېر بىر. تەنھەرىكەت تەتبىقى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئوتتۇراھال ۋە يۇقىرى سەۋىيىدە بولۇپ، ئەرلەر ۋاسكېتبولى ۋە ئەرلەر ۋالىبولىنىڭ تەتبىقى بىرقەدەر گەۋدىلىك.

2. مۇسابىقە

1950 - يىلدىن كېيىن ئاممىۋى تەنتەربىيە ھەرىكىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، ئىلگىرى - ئاخىر ۋاسكېتبول، ۋالىبول، پۈتبول، تىكتاك توپ، يېنىك ئاتلېتىكا، چېلىشىش، شاھمات قاتارلىق 10 نەچچە تەنتەربىيە تۈرى بويىچە كومانداغا تەشكىل قىلىنىپ، شايار ناھىيىسىگە ۋاكالىتەن ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىغا قاتناشتۇرۇلدى. 1970 - يىلدىن 1993 - يىلغىچە شايار ناھىيىسى ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدا 16 تۈرده چېمپىيون بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئەرلەر ۋاسكېتبولىدا 4 قېتىم، ئەرلەر ۋالىبولىدا 6 قېتىم، ئۆسمۈرلەر پۈتبولىدا بىر قېتىم، چېلىشىشتا 2 قېتىم، ئۆسمۈرلەر تىكتاك توپىدا 2 قېتىم، شاھماتتا بىر قېتىم چېمپىيون بولدى.

شايار ناھىيىسىدە 1973 — 1994 - يىلغىچە ئۇتكۈزۈلگەن ناھىيە دەرىجىلىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى

جەدۋەل: 20 — 8

مۇسابىقە تۈرى	ۋاقتى	ئورنى	كومانداسانى	تەنھەرىكەتچى		
				ئەر	ئايال	جەمئىي
ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1973.10	ناھىيە مەيدانى	12	60	30	90
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەرلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1974.5	ناھىيە مەيدانى	6	72		72
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئەر - ئايال ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1974.10	ناھىيە مەيدانى	11	80	30	110
دېھقانلار چېلىشىش مۇسابىقىسى	1974.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئايالار ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1975.3	ناھىيە مەيدانى	6		60	60
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1975.3	ناھىيە مەيدانى	7		140	140
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1975.5	ناھىيە مەيدانى	13	142		142
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1975.5	ناھىيە مەيدانى	12	200	100	300
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش مۇسابىقىسى	1975.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1975.10	ناھىيە مەيدانى	19	154	50	204
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1976.5	ناھىيە مەيدانى	9	60	30	90
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1976.10	ناھىيە مەيدانى	11	143		143
دېھقان، چارۋىچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1976.10	ناھىيە مەيدانى	5	55		55
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1977.5	ناھىيە مەيدانى	13	110	30	140
دېھقان - چارۋىچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1977.10	ناھىيە مەيدانى	6	66		66
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1978.10	ناھىيە مەيدانى	12	110	40	150
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1979.5	ناھىيە مەيدانى	8	50	30	80
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1979.10	ناھىيە مەيدانى	12	156		156

ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1980.3	ناھىيە مەيدانى	5		50	50
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1980.3	ناھىيە مەيدانى	7		175	175
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1980.10	ناھىيە مەيدانى	11	98	128	30
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1981.5	ناھىيە مەيدانى	9	50	90	40
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1981.10	ناھىيە مەيدانى	8	60	96	36
ئونتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ يېنىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسى	1982.5	ناھىيە مەيدانى	19	285	513	228
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	1982.10	ناھىيە مەيدانى	13	98	138	40
ئونتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ شەھەر ئايلىنىش يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى	1982.10	ناھىيە مەيدانى	5	125	210	85
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1983.5	ناھىيە مەيدانى	8	50	80	30
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1983.10	ناھىيە مەيدانى	9	72	120	48
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1984.5	مەيدان	8	50	80	30
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1984.10	مەيدان	6	66	66	
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1984.10	مەيدان	8	60	96	36
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1985.2	چىنباغ	8	88	88	
ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارغامچا تارتىشىش مۇسابىقىسى	1985.3	مەيدان	11		200	200
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1985.5	مەيدان	6	60	60	
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋالىبول مۇسابىقىسى	1985.10	مەيدان	6	60	60	
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1986.2	چىنباغ	4	44	44	
دېھقان، چارۋىچىلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مىللىيچە چېلىشىش مۇسابىقىسى	1986.10	مەيدان	6	66	66	
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكېتبول مۇسابىقىسى	1987.5	مەيدان	9	50	90	40
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش ۋالىبول مۇسابىقىسى	1987.10	مەيدان	12	132		132
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1988.2	چىنباغ	6	66	66	

ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1988.2	مەدەنىيەت بۇرتى		50		50
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالىبول مۇسابىقىسى	1988.10	مەيدان	9	60	48	108
دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئات بەيگىسى	1989.2	چىنباغ	6	66		66
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1989.2	مەدەنىيەت بۇرتى		60		60
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بېنىك ئاتلىتىكا تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسى	1989.4	مەيدان	23	180	165	345
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالىبول مۇسابىقىسى	1989.10	مەيدان	9	60	48	108
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژاسكېتبول مۇسابىقىسى	1990.5	مەيدان	8	50	30	80
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بېنىك ئاتلىتىكا تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسى	1990.5	مەيدان	19	200	125	325
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ چېلىشىش، ژالىبول مۇسابىقىسى	1990.10	مەيدان	11	126		126
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلەرنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1991.2	مەدەنىيەت بۇرتى		75		75
ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بېنىك ئاتلىتىكا تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسى	1991.5	مەيدان	20	175	152	327
ئەر - ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەر ژالىبول مۇسابىقىسى	1991.10	مەيدان	11	84	60	144
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1992.2	مەدەنىيەت بۇرتى		50		50
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1993.2	مەدەنىيەت بۇرتى		60		60
ئەر ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋە ئاھالىلارنىڭ شاھمات مۇسابىقىسى	1994.2	مەدەنىيەت بۇرتى		45		45
ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ بېنىك ئاتلىتىكا تەنھەرىكىتى مۇسابىقىسى	1994.5	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	23	230	200	430

بیگرمه برنجی قسم

مسلمان دین

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم

مىللەت، دىن

شايار ئەزەلدىن كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي ئىدى، بۇ يەردە كۆسەن يەرلىك مىللەتتىدىن باشقا، يەنە ھون، تۈرك، جۇرجان، چاۋ، خەنزۇ، تېلې، تىبەت، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ياشىغان.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۆسەنلىكلەر، خەنزۇلار، ھونلار، چاۋلار ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جۇرجان، تىبەت، تۈرك قاتارلىق مىللەتلەر شايارغا كەلدى. 9 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىنىڭ ئاخىرىدا، غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقىنىڭ سەردارى پانتېكىن ئەنشىدا ئۆزىنى قاغان دەپ ئاتىدى. 10- ئەسىردە قاراخانىيلار خاندانلىقى روناق تېپىپ، ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى، 13 — 14 - ئەسىرلەردە ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا سىڭىپ كىردى، جەن ۋە يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە، موڭغۇللار غەربىي يۇرتقا ھۆكۈمرانلىق قىلدى، بۇ چاغدا مىللەتلەر ئارىسىدا يەنە بىر قېتىم يۇغۇرۇلۇش بولدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۇڭجى، گۇاڭشۈ يىللىرىدا ئەنجانلىقلار تاجاۋۇز قىلىپ كىردى، بۇ چاغدا بىر قىسىم ئەنجانلىق شايارنى بېسىپ ياتتى، زۇ زوڭتاڭ باقۇبەگنى تىنچىتقاندىن كېيىن ئۇلار شاياردىن ئەدرىجي چېكىنىپ كەتتى.

1990 - يىلى 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە، ناھىيە نوپۇسى ئىچىدە ئۇيغۇرلارنىڭ 56.87%نى، خەنزۇلارنىڭ 44.11%نى، خۇيزۇلارنىڭ 74.0%نى ئىگىلەيدىغانلىقى مەلۇم بولدى. بۇلاردىن باشقا شايارداىيەنە دۇڭشيانگ، جۇاڭزۇ، موڭغۇل، رۇس، قازاق، قىرغىز، مانجۇ، مياۋزۇ، باۋئەن، زاڭزۇ، شىبە، بۇيى، تاتار، ئۇزبېك، چاۋشيەنزۇ، تۇزۇ، تۇجيا، بەيزۇ، شۇيزۇ، يۇغۇر قاتارلىق 20 مىللەتنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى.

14 - ئەسىردىن ئىلگىرى شايار غەربىي يۇرتتىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مەركىزىي رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. شامان دىنى، نىستورى دىنى، مازوراك (ئاتەشپەرەستلىك) دىنى، تويىن دىنى، خرىستىئان دىنى قاتارلىق دىنلار شايارغا كىردى، بىراق تارقالغان ۋاقتى قىسقا، تەسىرى ئاجىز بولدى. 14 - ئەسىردە ئىسلام دىنى شايارداا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان دىن بولغاندىن كېيىن، باشقا دىنلار چەتكە قېقىلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يولغا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەر قايسى دىنلار تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. شايارداا ئۇيغۇرلاردىن باشقا، خۇيزۇ، دۇڭشيانگ، باۋئەن، قازاق، قىرغىز، تاتار، ئۇزبېكلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ.

I باب

مىللەت

§ 1 . يەرلىكلەر

شايارداا قەدىمدىن ئىنسانلار ياشاپ كەلگەن، قەدىمدە شايار، كۇچا، توقسۇدا ياشىغانلار بىردەك كۆسەنلىكلەر

دەيسلەتتى. ئۇلار يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئۇلار تارىخىي ھۆججەتلەردە «كۈسەن ئۇرۇقىدىكىلەر» دەپ خاتىرىلەنگەن. خەن سۇلالىسىدىكى جالۇ چېيەن غەربىي يۇرتقا كەلگەندە شايار بىر شەھەر دۆلىتى ئىدى، بۇ يەردە ژېپي سۇلالىسىدىن تالۇ سۇلالىسىغا قەدەر بەگلىك تۈزۈم يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا «ھەيدال»، «توڭگۇس» قا ئوخشاش ئۇرۇق شەكلىدىكى قەۋىلەر ياشايتتى.

يەرلىكلەر ئىچىدە كۈسەنلىكلەردىن باشقا يەنە ئەتراپتىن كېلىپ قوشۇلغان «بۈگۈرلار»، «دولانلىقلار»، «يەركەنلىكلەر» دېگەندەك قەۋىلەرمۇ بار ئىدى.

شايارغا بۇرۇن كەلگەن خەنزۇلار (لەشكىرىي قوشۇن بىلەن، سودا ئىشى بىلەن، ياكى ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىگە ئەۋەتىشى بىلەن كەلگەنلەر) يەرلىكلەر بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. تالۇ سۇلالىسى زامانىدا قەدىمكى ئۇيغۇرلار شايارغا كىرگەندىن كېيىن يەرلىكلەر ئۇلارغا يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن.

§ 2 . ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر مىللىتى — دۆلىتىمىزتىكى قەدىمىي مىللەتلەرنىڭ بىرى، ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ شىمالىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئۇرۇق، قەبىلىنىڭ ئەۋلادى. تالۇ سۇلالىسىنىڭ شۇەنزۇڭ يىللىرىدا ئۇيغۇرلار تالۇ سۇلالىسىنىڭ قول ئاستىدا بولغان ۋە «ئۆتلۈك - سۆيگىن توپىلىڭى» نى تەنچىتىشقا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەن، يېڭى قاغانىنى تالۇ سۇلالىسى تەيىنلىگەن. تالۇ سۇلالىسىنىڭ باۋيىڭ 2 - يىلى (763-يىلى) ئۇيغۇرلار مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلدى. 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر ھۆكۈمران گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىرزىس ئەۋج ئېلىپ، سىنىپىي زىددىيەت ئۆتكۈرلىشىپ، ئۇدا ئۇرۇش بولدى؛ ئۇنىڭ ئۇستىگە قار- شۇرغانلىق جۇدۇن ۋە ۋابا ئاپىتى يۈز بېرىپ، نوپۇس چارۋا قىرىلىپ كەتتى، ئىچكى نىزالار ئەۋج ئېلىۋېرىپ، خاندانلىق ھالاك بولدى. تالۇ سۇلالىسىنىڭ كەيچىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى) ئۇيغۇرلارنىڭ بىر تارمىقى سەردار پانتېكىننىڭ باشچىلىقىدا شىمالىي قۇمۇقتىن غەربكە كۆچۈپ، بىر مەھەل ئايلىنىپ يۈرگەندىن كېيىن ئەنشىدە تۇرۇپ قالدى، شايارىدا ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار كۆپەيدى.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قاراقىتان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى ۋە چارۋىچىلىق - تېرىنچىلىق قىلىشتىن تېرىنچىلىق - چارۋىچىلىق قىلىشقا ئۆتتى، ئىشلەپچىقىرىشى راۋاج تېپىپ، بازارلار پەيدا بولۇپ، قول سانائىتى گۈللىنىپ، ئىقتىساد ئاۋاتلاشتى.

10 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قاراخانىيلار خاندانلىقى باش كۆتۈردى، قەشقەردە «تاۋغاچ خانلىقى» (جۇڭگو خانلىقى) قۇرۇلۇپ، خانلىقتىكىلەر ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى.

جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قىتانلار قۇرغان قاراقىتان خاندانلىقى موڭغۇللار تەرىپىدىن ھالاك قىلىندى. كۆچادىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇللارغا بويسۇندى. 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 - ئەسىرنىڭ بېشىدا كۆچا، شايارىدىكى ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىدى.

شايار كۆچاغا ئوخشاش، يۇەن سۇلالىسىدىن تارتىپ ئىلگىرى - ئاخىر چاغاتاي خانلىقى، يەكەن خانلىقى، جۇڭغار خانلىقىغا قارىدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ 24 - يىلى (1859 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى چوڭ-كىچىك خوجىلارنى تەنچىتتى. گۇاڭشۈ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شايار ناھىيىسى تەسىس قىلىندى، شۇ چاغدا ناھىيىدە ئۇيغۇردىن 7600 ئائىلە، 33 مىڭ 600 نوپۇس بار ئىدى. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916-يىلى) ناھىيىدە 7742 ئائىلە، 34 مىڭ 28 نوپۇس بار بولدى. 1949 - يىلى ئۇيغۇر ئائىلىسى 14 مىڭ 700گە، نوپۇسى 65 مىڭغا يەتتى.

1. نىكاھ

ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھ تۈزۈمى — بىر ئەر - بىر خوتۇنلۇق تۈزۈم، ئۇيغۇرلاردا ئۆچىنچى ئەۋلادقىچە بولغان قانداش تۇغقانلار ئارا نىكاھلىنىشقا يول قويۇلمايدۇ. ئىلگىرى بىر ئەر كۆپ خوتۇن ئالىدىغان، بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ۋە نىكاھقا چات كېرىۋالىدىغان ئەھۋالمۇ بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن يېڭى نىكاھ قانۇنى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، نىكاھقا چات كېرىۋالىدىغان، ئۆچ ئەۋلاد قانداش تۇغقانلار ئارا نىكاھلىنىدىغان، بالدۇر نىكاھلىنىدىغان ئەھۋاللار تەدرىجىي ئازايدى، ھازىر ئومۇمەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان مىللەتتىكىلەر بىلەن نىكاھلىنىش تەشەببۇس قىلىنمايدۇ.

نىكاھ ئىشىدا ئادەتتە يىگىت تەرەپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىپ مەقسەتنى مەلۇم قىلىدۇ، قىز تەرەپ ماقۇللۇق بىلدۈرگەندىن كېيىن، ئەلچى يىگىت تەرەپتىكىلەرنى باشلاپ كېلىپ، توي تەلىپىنى قويىدۇ، مۇشۇ سورۇندا تويلۇق بېكىتىلىدۇ. ھەم توي كۈنى بەلگىلىنىدۇ.

توي مۇراسىمى قىز تەرەپتە ئۈتكۈزۈلىدۇ. يىگىت تەرەپ تويغا كېرەكلىك گۆش، گۈرۈچ، ماي، كۆكتات قاتارلىقلارنى ۋە ئېلىنغان تويلۇق، سوۋغاتلارنى تويدىن 1 - 2 كۈن ئاۋۋال قىز تەرەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ. توي مۇراسىمىنىڭ پۈتۈن جەريانى ئادەتتە 3 كۈن داۋاملىشىدۇ. 1 - كۈنى ئەتتىگەندە قىزنىڭ ئائىلىسىدە نىكاھ ئوقۇلىدۇ. توي مۇراسىمى كەلگە يەردە ئۈتكۈزۈلىدۇ، مۇراسىمنى ئابرويلۇق ئاقساقاللاردىن بىرى باشقۇرىدۇ. ھەر بىر مېھمانغا بىر كىشىلىكتىن تاماق (1 - 2 نان ئوستىگە پولو، گۆش، مانتا بېسىلىپ) تارتىلىدۇ، مېھمان يەپ بولالمىغىنىنى ئۆيگە ئېلىپ كېتىدۇ، چۈشتىن كېيىن يىگىت تۇغقان - دوستلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا، ناغرا - سۇناي ساداسى ئىچىدە قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ، بۇ چاغدا قىزنىڭ دوستلىرى ئىشىكنى تاقىۋېلىپ يىگىتتىن سوۋغا تەلەپ قىلىدۇ، يىگىت تەرەپ ئۇلارغا قولياغلىق، باشياغلىقى، پايپاق دېگەندەك سوۋغىلارنى بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئىشىك ئېچىلىپ، ئۆيگە باشلىنىدۇ ۋە مېھمان قىلىنىدۇ. ئاخىرىدا يىگىت تەرەپ قىزنى كىگىز ياكى گىلەمگە سېلىپ ھارۋا ياكى ماشىنىغا چىقىرىدۇ، قىز ئۆيىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئاتا - ئانىسى دۇئا بېرىدۇ. قىزنىڭ باشقا تۇغقانلىرىمۇ بەخت تىلەپ دۇئا قىلىدۇ. قىز يىگىتنىڭ ئۆيىگە كۆچۈرۈلۈپ بارغاندا، يىگىت تەرەپتىكى ئايالار دەرۋازىنى تاقاپ توسۇۋالىدۇ ۋە قىزدىن «ئۆي ئىشلىرىنى بىلەمسىز؟» دەپ سورايدۇ. قىز «بىلىمەن» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن دەرۋازا ئېچىلىپ بېرىلىدۇ، يىگىتلەر قىزنى كىگىز ياكى گىلەمگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ كاڭدا ئولتۇرغۇزىدۇ، قىز قولدىشى قىزنىڭ يۈزىنى ئاچىدۇ، بۇ چاغدا يىگىت قىز قولدىشىغا سوۋغا بېرىدۇ. كەپقۇرۇلۇقتى تويغا كەلگەنلەر مەشرەپ ئويناپدۇ.

2 - كۈنى كۈيئوغۇل ۋە ئۇنىڭ بىراستە تۇغقانلىرى كېلىن بىلەن بىللە قىز تەرەپ قۇدىنى يوقلاپ بارىدۇ، كۈيئوغۇل ئىشىك ئادىدا قېيىنئاتا، قېيىنئانىسىنى 3 قېتىم چاقىرىپ ئاندىن ئۆيگە كىرىدۇ. قېيىنئاتا، قېيىنئانىلار كەلگەنلەرنى مېھمان قىلىدۇ ۋە كۈيئوغۇل بىلەن ئۇنىڭ قولدىشىغا سوۋغا بېرىدۇ.

3 - كۈنى كېلىنىنىڭ ئۆيدىكىلەر قوينىڭ تۆشى ۋە باشقا ئېسىل يېمەكلىكلەر ھەم قاچا - قۇچا، پەشتامىگە ئوخشاش سوۋغىلارنى ئېلىپ كۈيئوغۇل تەرەپكە بېرىپ قىزنى يوقلايدۇ، قىزنى ئۆيىنى تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچىللىق بىلەن تۇتۇشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان گەپ - سۆزلەرنى قىلىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئايالارنىڭ ئورنى تۆۋەن ئىدى، ئەر ئايالىدىن كۆڭلى سوۋۇپ قالسا، ئايالىنىڭ مەيلى بار - يوقلۇقىغا قارىماي، 3 قېتىم «تالاق» دېسىلا نىكاھتىن ئاجراشقان ھېسابلىناتتى. نورمال ئاجرىشىش قازىنىڭ ھۆكۈمى بىلەن بولاتتى. نىكاھتىن ئاجراشقاندىن كېيىن ئايالىنىڭ ھامىلدار بولغان - بولمىغانلىقىغا قاراپ بېقىش ئۇچۇن، 3 ئاي ئىچىدە باشقا ئەرگە ياتلىق بولۇشىغا يول قويۇلمايتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ئايالارنىڭ ئورنى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، نىكاھتىن ئاجرىشىش ئىشى نىكاھ

قانۇنىدىكى تەرتىپكە ئاساسەن يېزا - بازار دەرىجىلىك خەلق ئىشلىرى تارمىقى تەرىپىدىن بېجىرىلىدىغان بولدى. نىكاھ ماجىراسى دېلولىرىغا خەلق سوت مەھكىمىسى كىرىشىم قىلىدىغان بولدى.

ئاجرىشىش بىرەدەملىك قان قېرىنداشلىقتىن كېلىپ چىققان بولسا، ئەمما ئەر بىلەن ئايالنىڭ يەنىلا بىر - بىرىگە ئانچە - مۇنچە كۆڭلى بولسا يېنىشۇبلىشقا بولىدۇ.

2. دەپنە

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىلگىرى مېيىتنى كۆيدۈرۈش يولى بىلەن دەپنە قىلاتتى، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىسى بويىچە يەرلىككە قويۇپ دەپنە قىلىدىغان بولدى. ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن مېيىت مۇغا ئېلىنىپ، كىپەنلىنىدۇ، ئاندىن جىنازىغا سېلىنىدۇ، نامىزى چۈشۈرۈلۈپ شۇ كۈنى دەپنە قىلىنىدۇ. ئادەتتە يەرلىك تاش يەرلىك ۋە ئىچ يەرلىك دەپ ئايرىلىدۇ، مېيىت بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە (غەربكە) قارىتىلىپ، ئىچ يەرلىككە قويۇلىدۇ، (شايارنىڭ يېرى قۇمسىڭ بولۇپ، ئىچ يەرلىك ئوڭايلا گۈمۈرۈلۈپ چۈشىدىغان بولغاچقا، ئىچ يەرلىك ئېلىنماي بىۋاستە تاش يەرلىككە قويۇلىدىغان ئەھۋال بار)، مېيىت يەرلىككە قويۇلغاندىن كېيىن ئاخۇنۇم قىرائەت قىلىدۇ، دەپنە قىلىشقا چىققانلار ئۆلگۈچىگە جەننەت تىلەپ قىلغان دۇئايىمىزنى ئېلىپ كەتسۇن دەپ بىر تالدىن چالمىنى مېيىتنىڭ تۆپراق بېشىغا قويۇپ قويۇشىدۇ، ئاخۇنۇم قىرائەتتىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ تۆھپە - گۇناھلىرىغا باھا بېرىدۇ. قەرزدارلىق، ھەقدارلىق ئىشلىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ راست - يالغانلىقىنى ئايرىپ چىقىدۇ، قەرزى بولسا ئۇنى پەرزەنتلىرىنىڭ قايتۇرىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ؛ پەرزەنتى بولمىسا ياكى پەرزەنتىنىڭ قايتۇرۇشقا مادارى بولمىسا، ئادەتتە ھەقدار قەرزنى سۈرۈشتۈرمەيدىغان بولىدۇ. ئادەتتە ئايالار دەپنە قىلىشقا بارمايدۇ. دەپنىدىن كېيىن تۆپراق بېشىغا كۆكلەپ تۇرغان دەرەخ شېخى قاداپ قويۇلىدۇ، ئۆلگۈچىنىڭ بۇاستە تۇغقانلىرى ئۈدا 7 كۈن تۆپراق بېشىنى ساقلاپ قۇرئان ئوقۇيدۇ. 3 نەزىر، 7 نەزىر، قىرقى نەزىر ۋە يىل نەزىر بېرىدۇ. ھەر پەيشەنبە كۈنى ۋە روزى ھېيىت، قۇربان ھېيىت كۈنلىرى تۆپراق بېشىغا چىقىپ خەتمە قۇرئان قىلىدۇ ۋە تۆپراق بېشىغا كۆكلەپ تۇرغان دەرەخ شېخى قاداپ قويىدۇ. ئومۇمەن قەبرە تېشى ئورنىتىلمايدۇ.

3. كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك تۇرالغۇ ئۇي، قاتناش ئادەتلىرى

1) كىيىم - كېچەك

ئەرلەر كىيىم - كېچەكلىرى شايارىدا ئەرلەر كۆپىنچە ئاق رەڭلىك، ئالدى بېرىم ئوچۇق، پەس ياقىلىق كۆينەك كىيىدۇ، كۆينەكنىڭ ياقىسى كۆكرەك قىسمىغىچە ئېچىلىدۇ، ياقا ۋە يەڭ ئۇچىغا 7 خىل رەڭلىك يىپەك يىپتا جىيەك تۇتۇلىدۇ. چاپىنى رەڭلىك رەختتىن چوك ئويما (تونچە) ياقىلىق قىلىپ تىكىلىدۇ، تۇگمە قادالمايدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ، بەلباغ باغلايدۇ. بەلباغ بىر قەدەر ئۇزۇن ھەم كەڭ بولۇپ، ئەرلەر ئۇنىڭغا ئۇششاق - چۈششەك نەرسىلەرنى تۇگۇۋالىدۇ. ئەرلەرنىڭ ئىشتىنى كەڭ، ئېغى تۇز، پۇشقىقى چوڭ بولۇپ ئىشتانباغ ئۇتكۇزىدۇ، پۇتىغا لاتا پايپاق، كىگىز پايپاق كىيىپ، ئۇستىگە خۇرۇم ئۇتۇك، خۇرۇم ئايغ كىيىدۇ؛ مەسە كىيىدىغانلار كۆپىنچە رېزىنكە كالاچ كىيىدۇ. ئەر دىنىي زاتلار بېشىغا سەللە ئورايدۇ. بەزىلەر ئىچىگە نەچچە قات ئاق رەخت ئېلىنغان ئۇستى يۇمىلاق، گىرۇنكى تار، كىچىك ھەم ئەپچىل بۆك كىيىدۇ، بۆك يازدا ئاپتاپتىن ساقلايدۇ، قىشتا ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇماق كىيىدۇ. دوپپا 4 پارچە رەختتىن تىكىلىدۇ، قارا ياكى قېنىق يېشىل رەختكە ئاق يىپ (ياكى زەر يىپ) بىلەن كەشتە ئىشلىنىدۇ، كەشتىنىڭ شەكلى ئىنتايىن نەپىس بولىدۇ. ئاخۇنلار ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلار بېشىغا «مەرپەش» كىيىدۇ، مەرپەش قارا

رەڭلىك تۇيۇت رەخت، چىبەرقوت ياكى كىمخابتىن تىكىلىپ قۇندۇز تۇلكىگە ئوخشاش ئەتىۋارلىق ھايۋانلارنىڭ تېرىسىدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ. قىشتا قۇلاقچا، تۇماق كىيىدۇ.

ئايالالار كىيىم - كېچەكلىرى ئايالالار 4 پەسىلنىڭ ھەممىسىدە ئۇزۇن كۆينەك كىيىدۇ، كۆينەك كۆپىنچە يىپەك شايى، تاۋار، ھىلھىلە، تۇتىلىق رەختلەردىن تىكىلىدۇ، رەڭگى چىرايلىق بولۇپ، ياش - قېرى ھەممەيلەنىڭ كىيىشىگە باب كېلىدۇ، يېڭى ئۇزۇن بولىدۇ، كۆكرەك قىسمىنىڭ ئۈستىگە كۆنلۈكسىمان پۈرۈم چىقىرىلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى تىزغا كېلىدىغان گۈللۈك كالتا ئىشتان كىيىدۇ، تىزدىن ئاشىدىغان ئۇزۇن يىپەك پايپاق تارتىدۇ، كۆينەك، ئىشتانغا يانچۇق قويۇلمايدۇ. ئايالالار بېشىغا مارجان دوپپا كىيىدۇ ياكى گاز ياغلىق چېگىدۇ. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە چوڭ ئايالالار چۈمبەل تارتىدىغان ئەنئەنىنى ساقلاپ كەلگەنىدى. ھازىر ئايالالار ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆينەكنىڭ ئۈستىگە رەخت ياكى خۇرۇمدىن تىكىلگەن جىلىتكە كىيىدۇ جىلىتكە چوڭ ئويما ياقىلىق بولۇپ كالتە ھەم ئەپچىل بولىدۇ، قىش كۈنلىرى ئۇزۇن پاختىلىق چاپان ياكى خۇرۇم پەلتو كىيىدۇ.

1981 - يىلدىن كېيىن ئىقتىسادتا ياخشىلىنىش بولدى، كىشىلەرنىڭ ئىدىيىسىمۇ ئازاد بولۇشقا باشلىدى، نەتىجىدە يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەنئەنىۋى پاسوندىكى كىيىملەردە يېڭىلىنىش بولدى، كىشىلەر ئۇزۇنىنىڭ قىزىقىشىغا ئاساسەن مەملىكەت ئىچى ۋە چەت ئەللەردە تىكىلگەن يېڭى پاسوندىكى كىيىملەرنى كىيىدىغان بولدى، بولۇپمۇ غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا ئاسىيا پاسوندىكى كىيىملەرنى كىيىدىغانلار كۆپەيدى.

2) يىمەك - ئىچمەك

ئۇيغۇرلار گۈرۈچ، بۇغداي، كۆمىقوناق قاتارلىق ئاساسلىق ئاشلىقلارنى ئىستېمال قىلغاندىن باشقا يەنە كالا، قوي، توخۇ، توشقان، كەپتەر گۆشى ۋە سۈت ئىستېمال قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، چوشقا، ئېشەك، ئىت، كىرپە، مۈشۈك، يىلان قاتارلىقلارنىڭ گۆشىنى يىمەيدۇ. ھارام مالنىڭ گۆشىنى يىمەيدۇ، ھايۋان قېنىنى ئىچمەيدۇ، گۆشخور ۋەھشىي ياۋايى ھايۋان، قۇشلارنىڭ گۆشىنى يىمەيدۇ. كۆكتاتلاردىن يىسۈملەك، ياڭيۇ، سەۋزە، چامغۇر، سۇغىياز ۋە باش پىياز، سامساق، مۇچ، پېدىگەن، تەرخەمەك قاتارلىقلارنى ئىستېمال قىلىدۇ، سىرتتىن كىرگۈزۈلگەن سورتلارنى ۋە سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن كۆكتاتلارنى ئاسانلىقچە ئىستېمال قىلمايدۇ. ھەممە ئائىلىلەردە ئايالالار تاماق ئېتىدۇ، ئەرلەر ھەرگىز تاماق ئەتمەيدۇ، ئەرلەر تاماق ئەتسە مازاقتا قالىدۇ. بىراق ئاشخانىلاردا ئاشپەزلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەرلەر بولۇپ، ئاساسەن نان - سامسا ياقىدۇ ياكى تاماق ئېتىدۇ، مانتا، يۇتازا پىشۇرىدۇ.

نان نان تونۇردا پىشۇرىلىدۇ، نانىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولمايدۇ، ھەمەك نانلارنىڭ دىئامېتىرى بىر مېتىرغا يېتىدۇ، نانغا پىياز، مۇچ، كۈنجۈت قاتارلىق خۇرۇچلار قوشۇلىدۇ. ماي، تۇخۇم قوشۇپ يېقىلغان نان ماي نان دەپ ئاتىلىدۇ.

سامسا سامسىغا گۆش، پىيازلار قېيما قىلىنىدۇ، سامسىنىڭ شەكلى تۆت چاسا كېلىدۇ، ئېلىپىس شەكىللىك سامسىنىڭ سىرتىغا ماي سۈزۈلسا پەرمۇدە دېيىلىدۇ.

كاۋاپ كاۋاپ قوي گۆشى توغرىلىپ، تۆمۈر زىخقا ئۆتكۈزۈلىدۇ، تۈز سۈيىگە چىلىنىپ، تۇخۇم، پۇمىدۇر، بوتقىسى سۈزۈلگاندىن كېيىن ئوتقا قاقلاپ پىشۇرىلىدۇ، قاقلاش جەريانىدا ئۆزاق مۇچ، زىرە سېلىنىدۇ، بېلىق كاۋىپى پىشۇرىشتا، بېلىقنىڭ دۈمبە قىسمى يېرىلىپ يۇلغۇن ياغچى ياكى تۆمۈر زىخقا ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن يۇقىرىقى ئۇسۇلدا پىشۇرىلىدۇ. قوينىڭ ئۇچەي، يۈرەك، جىگەرلىرىمۇ يۇقىرىقى ئۇسۇلدا كاۋاپ قىلىپ يېيىلىدۇ.

تونۇر كاۋاپ يۇقىرىقىغا ئوخشاش ئۇسۇلدا تونۇردا پىشۇرىلىدىغان كاۋاپ تونۇر كاۋاپ دەپ ئاتىلىدۇ. تونۇر كاۋاپ كاتتا زىياپەتلەردىكى ئېسىل يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ.

ئۇماچ ئۇماچ كۆمىقوناق ئۇنىدىن ئېتىلىدۇ. ئۇماچقا چامغۇر، گۆش، كاۋا قاتارلىق كۆكتاتلار ۋە

تۇز سېلىنىدۇ.

لەغمەن، ئۇگرە، سۈيۇقئاش بۇغداي ئۇندىن تەييارلىنىدىغان ئاساسلىق تاماقلاردۇر، ئۇلارغىمۇ كۆكتات، گۆش ئىشلىتىلىدۇ.

پولو　گۆش ۋە سەۋزە قەلەمچىسىنى يافدا قورۇپ، سۇ قۇيۇپ قاينىتىپ، گۈرۈچ سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. ئادەتتە ماي بىلەن گۈرۈچنىڭ نىسبىتى 1:10 بولىدۇ. ئەگەر پولو ئۈستىگە گۆشلۈك سەي سېلىنسا «بەتتە پولو» ئالىي تاماق سۈپىتىدە ۋە مېھمان كۈتۈش تامىقى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ.

قوغۇن پوشكىلى　قوغۇن ئېتىنى قاينىتىپ شورپا تەييارلىنىدۇ، نېپىز يېيىلغان خېمىر قازاندا قاقلاپ پىشۇرىلغاندىن كېيىن شورپىغا سېلىپ قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ. بۇ تاماقنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپ، ئىسقىنى ياندۇرۇش رولىغا ئىگە. ئۇن تامىقىدىن يەنە چۇچۇرە بار.

ئۇپكە - ھېسسې　ئۇپكە ئۇن سۇيى ۋە سۇ مېيىنى ئۇپكىگە قۇيۇش ئارقىلىق، ھېسسې ئۇچەيگە گۈرۈچ تىقىش ئارقىلىق، ئاندىن ئۇلارنى قېيرىن، يۇرەك قاتارلىق ئىچكى ئەزالار بىلەن بىرگە قاينىتىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ.

شورپا　كالا، قوي گۆشى، بېلىقنى سۇدا قاينىتىش، ئۇنىڭغا تۇز، مۇچ، سامساق، پىياز سېلىش ئارقىلىق تەييارلىنىدۇ، ئاق شورپىغا جيالىيۇ ۋە باشقا تەمخۇرۇچلار سېلىنمايدۇ.

ھالۋا　ھالۋا ئۇجمە سۇيىنى قاينىتىپ قۇيۇلدۇرۇش ئارقىلىق ئۇماچتەك ھالەتكە كەلتۈرۈش يولى بىلەن تەييارلىنىدۇ. بۇنداق ھالۋىنىڭ ئۆپكىنى ياشارتىش، بەلغەمنى بوشتىش، يۆتەلنى پەسەيتىش رولى بار.

يافدا پىشۇرىلىدىغان يېمەكلىكلەردىن گۆش نان، پوشكال، ساڭزا، ماخار قاتارلىقلار بار. بۇنىڭدا ساڭزا ھېيت - بايراملاردا كەم بولماس يېمەكلىك ھېسابلىنىدۇ.

كۆمەچ　خېمىرنى ئالدىن قىزدۇرۇۋېلىنغان كۆمەچدانغا سېلىپ ئاندىن كۆمەچدانىنىڭ ئاغزىنى يېپىپ ئوتتا قاقلاپ پىشۇرىلغان نان كۆمەچ دېيىلىدۇ، گۆش، سەۋزە، كاۋا قاتارلىقلارمۇ سېلىنىدۇ.

نارىن　قوي گۆشى قاينىتىپ پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، پىياز قېيمىسى بىلەن قوشۇپ شورپىغا سېلىنىدۇ، يېيىلغان خېمىر ئۇگرە قىلىپ كېسىلىپ سۇدا پىشۇرۇلغاندىن كېيىن سۈزۈۋېلىنىپ، شورپىغا قويۇپ ئارىلاشتۇرۇلىدۇ. نارىن ئەسلىدە قىرغىزلارنىڭ تامىقى ئىدى، ھازىر شايارىدىمۇ يېيىلىدۇ، كۆپىنچە كاتتا مېھماندارچىلىقلاردا يېيىلىدۇ.

ئىچىملىك　مۇسۇلمانلار دىنىي ئەقىدىلەرگە ئاساسەن ھاراقنى مەنئى قىلىدۇ. 80 - يىللاردىن كېيىن تەختۇشلەر ۋە دوستلار ئارا ھاراق ئىچىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئەگەر سورۇندا مويسېپىتلار، دىنىي زاتلار بولسا ياكى چوڭ زىياپەت سورۇنى بولسا ھاراق ئىچىلمەيدۇ، ئۇلۇم - يېتىم ئىشلىرى ۋە توي - تۆكۈنلەردىمۇ ھاراق ئىچىلمەيدۇ. شايارىدا ئۇزۇمنى يەرلىك ئۇسۇلدا ئېچىتىش ئارقىلىق «مۇسەللەس» قاينىتىلىدۇ. مۇسەللەس تاتلىق بولۇپ، كۆپ ئىچسە مەست قىلىدۇ. شايارىدا باشقا ئىچىملىكلەردىن قارا چاي، سۈت چاي، سۈت، قېتىق قاتارلىقلار ئىستېمال قىلىنىدۇ.

1980 - يىلدىن كېيىن كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشى كۈنسايىن ياخشىلاندى، شۇنىڭغا يارىشا يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىمۇ ياخشىلاندى، ئىلگىرى بىر خىللا «گويۇرۇ سەي» قورۇلىدىغان بولسا، ھازىر قورۇمىلار يېڭىزىمۇ يېڭىزىلىشىپ، تۈرى كۆپەيدى.

3) تۇرالغۇ ئۇي

ئۇيغۇرلار كۆپىنچە ئېرىق - ئۆستەك بويلاپ ئۇي سالىدۇ، كوچىلارنىڭ چېگرىسى ئانچە ئېنىق بولمايدۇ. ئۇينىڭ ئەتراپىغا دەل - دەرەخ تىكىدۇ. باغ قىلىدۇ ۋە قوغۇن تېرىيدۇ. كۆپىنچە ئۇيلەر كېسەك بىلەن تەكشى قويۇرۇلۇپ ئالدىغا پېشايۋان چىقىرىلىدۇ. ئۇينىڭ ئىچىگە كالا ياسىلىپ ئۇنىڭغا كېگىز سېلىنىدۇ، كالىنىڭ بىر چېتىگە ئىشكاب قويۇلۇپ ئورۇن كۆرپىلەر ئىشكاب ئۆستىگە يىغىلىدۇ، كالىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تامغا

كۆپىنچە تام ئوچاق چىقىرىلىپ موريسى ئۆدۈل ئۆگزىگە چىقىرىلىدۇ. (بۇنداق ئوچاق 60 - يىللاردىن باشلاپ تەدرىجىي ئازىيىپ كەتتى، ھازىر چەت، يېراق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدىلا قالدى). يازدا كىشىلەر كۆپىنچە پېشايۋان ياكى ئۈزۈم ھارىغىنىڭ ئاستىغا كارىۋات قۇرۇپ سەگىدەيدۇ ياكى ئۆخلايدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كىشىلەر خىش - ياغاچ ۋە بېتون قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سېلىپ ئولتۇرىدىغان، ئۆينىڭ لىم، خەلىرىگە نەقىش چىقىرىدىغان، ئىشىك - دېرىزىلىرىنى مۇسۇلمانلار ئۇسلۇبىدا نەقىشلەيدىغان، ئۆي ئىچىگە پېچى جاھاز تىزىدىغان بولدى.

4) قاتناش

ئۇيغۇرلار ئىلگىرى سەپەر قىلغاندا ياكى ئەمگەككە چىققاندا كۆپىنچە ئېشەكلىك، ئاتلىق ياكى ھارۋىلىق باراتتى. 80 - يىللاردىن كېيىن ۋېلىسىپىت، موتسىكلىت تەدرىجىي ھالدا ئۇلاغنىڭ ئورنىنى ئالدى. يېڭى جۈڭگو قۇرۇلۇشىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئىشلىتىلگەن يارىيار ھارۋىلار ھازىر قالمىدى. دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىللار ھازىر تېخى ئاز. كىچىك 4 چاقلىق تراكتور ھازىر دېھقانچىلىققا ۋە ترانسپورتقا ئىشلىتىلىدىغان ئاساسلىق قورال بولۇپ قالدى.

4. ئۆرپ - ئادەت

ئۇيغۇرلار ئەدەب - قائىدىگە ئەھمىيەت بېرىدۇ، يولدا ئۇچرىشىپ قالسا سالاملىشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئوڭ قولىنى (ئايالىلار ئىككى قولىنى) كۆكسىگە قويۇپ ئېگىلىپ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ. بالىلار، كىچىكلەر ئايالىلار ھۆرمىتىنى ئىپادىلەپ ئاۋۋال سالام بېرىدۇ. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ. ئۇيغۇرلار چوڭلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەيدۇ، يول ئۈستىدە ياكى ماشىنىغا چىقىشتا چوڭلارغا يول بېرىدۇ. گەپ-سۆزدىمۇ ئاۋۋال چوڭلارغا يول بېرىدۇ. چوڭلار بار يەردە تاماكا چەكمەيدۇ، ھاراق ئىچمەيدۇ، ۋاقىرىمايدۇ، قالايمىقان ئويناشمايدۇ. كىشىلەر گەپلىشىپ ئولتۇرغان سورۇندا يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ دەققەت بىلەن ئاڭلايدۇ، تۆكۈرمەيدۇ ۋە مىشقىرمايدۇ، قەتئىي ئۈسۈرمايدۇ. ئەسنىگەندە، چۈشكۈرگەندە ئاغزىنى قولى بىلەن دالدا قىلىدۇ. بىللە سەپەرگە چىققاندا ئىگەر - توقۇمنى كىچىكلەر تەييارلايدۇ، چوڭلارنى ئات (ئېشەك) قا يۆلەپ مىندۈرۈپ قويغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزى مىنىدۇ، ئارام ئالغاندا كىچىكلەر چوڭلارنىڭ ئېتىنى باقىدۇ، تاماق يېگەندە چوڭلارغا ئاۋۋال ئىككى قوللاپ سۇنىدۇ. ئۆيگە مېھمان كەلگەندە ساھىبخان مېھمانىنى تۆرگە باشلايدۇ ۋە ئاستىغا كۆرپە سالىدۇ. داستىخان راستلاپ چاي ۋە باشقا يېمەكلىكلەر بىلەن كۈتىدۇ. تاماق يېيىشتە ئالدى بىلەن مېھمانغا تاماق سۇنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولغاندا ياكى ئۇلار بىلەن بىرەر ئىش ھەققىدە سۆزلەشكەندە ساھىبخانغا بېقىش كېرەك، ئۇنداق قىلمىغاندا ئەدەبسىزلىك دەپ قارىلىدۇ. تاماق يېيىلىپ بولغاندىن كېيىن چوڭلار باشلامچى بولۇپ دۇئا قىلىدۇ.

ئايالىلار تۇغۇتى يېقىنلاشقاندا ئانىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ يەڭگىيدۇ. بالا تۇغۇلغان ھامان يۇيۇندۇرۇلۇپ شۇ كۈنى ئات قويۇلىدۇ؛ ئات قويغاندا ئاخۇنۇم يوق بولسا، بالا 3 كۈنلۈك بولغاندا ئاخۇنۇم ئات قويۇپ بېرىدۇ، بۇ چاغدا گۈرۈچ ياكى ئۇن تامىقى چاينىلىپ بالىنىڭ ئاغزىغا ئازراق سېلىپ قويۇلىدۇ. بالا تۇغۇلۇپ 40 كۈن ئىچىدە (ئەر تەرەپ ئەكىلىۋېلىشتىن بۇرۇن) تۇغقانلار ۋە دوست يارەنلەر چاقىرىلىپ بۆشۈك توي ئۆتكۈزۈلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئەر تەرەپ خوتۇن - بالىسىنى ئۆز ئۆيىگە ئەكىلىۋالىدۇ. ئوغۇل بالا 7 ياشقا كىرگەندە خەتنە قىلىنىدۇ، خەتنە قىلىش دىنىي قائىدە بويىچە تەرتىپلىك بولىدۇ، ئاخۇن قىرائەت قىلىپ، بالىغا بەخت، ئامان - ئېسەنلىك تىلەيدۇ. سۈننەت توي نىكاھ تويىدىنلا كېيىن ئۇرۇندىغان بىر خىل توي مۇراسىمى بولۇپ، تويغا دوستلار ۋە تۇغقانلار چاقىرىلىدۇ، دوستلار ۋە تۇغقانلارمۇ خاتىرە سۈپىتىدە سوۋغا تەقدىم قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا نامراتلارنى يۆلەپ، يوقسۇللارغا ياردەم بېرىدىغان ياخشى پەزىلەت بار، ئۇلار دۇئانىلەرنى پەس كۆرمەيدۇ، بەلكى ئۇلارغا ئەدەبلىك مۇئامىلە قىلىپ سەدىقە بېرىدۇ.

ئۇيغۇرلار تاماقنىڭ ئالدى - كەينىدە جەزمەن قولىنى يۇيىدۇ، (قول يۇغاندا جەزمەن 3 قېتىم سۇ ئېلىپ يۇيىدۇ)، ئۇيۇنىڭ ئەتراپىغا، ئېرىق - ئۆستەڭ بويىغا، قەبرىستانلىققا، مەسچىتتكە، مېھمانخانىلارغا تۇغۇلغاندا، كۆل بويىغا چوڭ - كىچىك تەرەت قىلىشقا، تۆكۈرۈشكە، يۇندا تۆكۈشكە قەتئىي يول قويۇلمايدۇ.

ئۇيغۇرلار يېمەكلىك ئۈستىدىن ئاتلاشنى بولۇپمۇ ئايالالارنىڭ يېمەكلىك (مەسىلەن ئاشلىق) ئۈستىدىن ئاتلىشىنى يامان كۆرىدۇ. چوشكەن چاچنى كۆيدۈرمەيدۇ. ئامىۋى سورۇنلاردا كالتا ئىشتان، ئاسما مايكا بىلەن يۇرۇشنى يامان كۆرىدۇ. ئايالالار تۇغقاندا، بالىغا قىزىل چىققاندا ئائىلە ئەزالىرىدىن باشقىلارنىڭ ئۆيگە ئۆسۈپ كىرىشىنى ياقتۇرمايدۇ، ئاگاھلاندۇرۇش ئۈچۈن ئىشىك بېشىغا قىزىل رەخت ئېسىپ قويىدۇ. ئاشقان تاماق، سەيلەرنى تۆكمەي مۇڭلۇق بىر تەرەپ قىلىدۇ؛ ئەگەر ھويلار - ئارام، يول ياقىلىرىدا چېچىلىپ قالغان ئاشلىق، نان پارچىسى قاتارلىقلارنى كۆرسە، دەسلەپ كەتمەسۇن، قۇچقاچلار يەۋالسۇن دەپ، تېرىۋېلىپ تام بېشىغا دەرەخ ئاچىسىغا ياكى باشقا ئېگىزرەك جايغا ئېلىپ قويىدۇ.

ئۆي سالغاندا تۇغقانلار، ئەتراپتىكى قوشنىلار كۆچنىڭ يېتىشچە ياردەملىشىدۇ، ئۆي پۈتۈپ كۆچىدىغان چاغدا، ئۆي ئىگىسى زىياپەت قىلىپ تەبرىكلەيدۇ، ئاخۇنۇم ئامان - ئېسەنلىك تىلەپ دۇئا - تەكبىر قىلىدۇ. ئۇيغۇرلار قىشتا تۇنجى قار ياغقاندا ئۆز ئارا تەبرىكلىشىدۇ؛ مەدەنىيەتلىك كىشىلەر قۇتلۇق - تەبرىك سۆزلىرىنى يېزىپ، ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە قارلىق تاشلايدۇ. قارلىق تاشلىغۇچى تۇتۇلۇپ قالسا، ئاغىنىسىنى مېھمان قىلىدۇ، تۇتۇلمىسا، ئۇنى ئاغىنىسى مېھمان قىلىدۇ. بۇ بىر قىزىقارلىق ئويۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ بوۋاقلىرى بۆشۈكتە ياتىدۇ.

5. ئەنئەنىۋى بايراملار

1) نورۇز بايرىمى

نورۇز بايرىمى قىش پەسلى بىلەن ئەتىياز پەسلى ئالمىشىدىغان ۋاقىت (يەنى ھەر يىلى مىلادىيە 3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى) قا توغرا كېلىدۇ. «نورۇز» يېڭىلىنىش دېگەن مەنىدە. نورۇز بايرىمىنىڭ ئالدى - كەينىدە چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، خوراز سوقۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش قاتارلىق تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلىدۇ.

2) روزى ھېيت

ھىجرىيە 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى روزى ھېيت بولىدۇ. ھىجرىيە ئېيىنىڭ ئالدىدىكى بىر ئاي رامزان ئېيى بولۇپ، بىر ئاي روزى تۇتۇلىدۇ، كۈندۈزى قازان ئېسىلمايدۇ، كۈن پاتقاندىن كېيىن تاماق يېيىلىدۇ، بۇ «ئىپتار» دەپ ئاتىلىدۇ. بىر ئاي رامزان ۋاقتى توشقاندا تەبرىكلەپ ھېيىت ئۆتكۈزۈلىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كۈنى ھېيتلىق كىيىملىرىنى كىيىپ، مەسچىتكە بېرىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. بىر- بىرىنى مۇبارەكلىشىدۇ.

3) قۇربان ھېيت

روزى ھېيت ئۆتۈپ 70 - كۈنى يەنى ھىجرىيە 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇربان ھېيت بولىدۇ. مۇسۇلمانلار بۇ كۈنى پاكىز يۇيۇنۇپ، چىرايلىق كىيىنىپ ھېيت نامىزى ئوقۇيدۇ، قوي، كالا ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلىدۇ، ئۆز ئارا ھېيتلىشىپ بىر - بىرىدىن ھال سورايدۇ. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئاللاتائالا ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامنىڭ ساداقىتىنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن، ئوننىڭغا چوشىدە ئوغلى ئىسمائىلنى قەتلى قىلىشنى ۋەھىي قىلغان، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان چاغدا ئاللا ئىسمائىلنىڭ ئورنىدا قۇربانلىق قىلىش ئۈچۈن ئاسماندىن قوي (كۆك قوچقار) چۈشۈرۈپ بەرگەن. قەدىمكى ئەرەبلەر مۇشۇ رىۋايەتلەرگە ئاساسەن ھەر يىلى قۇربانلىق قىلىپ نەزىر بېرىپ تۇرغان. ئىسلام دىنى بۇ ئادەتكە ۋارىسلىق قىلىپ مۇشۇ ھېيتنى بەلگىلىگەن.

4) مىراج ئايىمى

مىراج ئايىمى ھىجرىيە 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگە توغرا كېلىدۇ. مىراج ئايىمى شايارىدا ياغلىق قاپاق كۆيدۈرۈش بايرىمى دەپ ئاتىلىدۇ؛ شۇ كۈنى كېچىدە بالىلا ياغلىق قاپاق كۆيدۈرىدۇ، كەنت - كەنتلەردە ياغلىق قاپاق كۆيدۈرۈپ، كېچىچە تاڭ سۈزۈلگەنگە قەدەر تەنتەنە قىلىپ ئويناشىدۇ. 1949 - يىلدىن كېيىن بۇ ئايەم سۈسلىشىپ قالدى.

5) مەۋلىد بايرىمى

بۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەش بايرىمى بولۇپ، 3 - ئاينىڭ 9 - كۈنى بولىدۇ، بۇ كۈنى مۇسۇلمانلار مەسچىت ياكى ئائىلىلەردە جەم بولۇپ، قىرائەت قىلىدۇ. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام شەرىپىگە قەسىدە ئوقۇيدۇ، ئاخۇنۇمنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىدىكى ئىش - پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەيدۇ. 1949 - يىلدىن كېيىن بۇ بايرام سۈسلىشىپ قالدى.

§ 3 . خەنزۇلار

مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جېڭجيې شايارىدا لەشكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچقۇزغان، شۇ دەۋردىن قالغان «خەنزۇ ئۆستىگى» نىڭ ئىزى ھازىرمۇ بار. لۇگۇڭ كۈسەندە تۇرۇپ كۈچ توپلاپ بىر تەرەپتىن قول ئاستىدىكىلىرىنى مەشىق قىلدۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ئوزۇق - تۆلۈك غەملەپ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، كېيىنكى لياڭ سۇلالىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگەن. تارىختىكى سۇلالە ۋە دەۋرلەرنىڭ ھەممىسىدە شايارىدا خەنزۇ ئەمەلدارلار، لەشكەرلەرنىڭ تۇرغانلىقىغا ئائىت يازما خاتىرىلەر بار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە سودا بىلەن چېتىپ تۇرۇپ قالغان، قەھەتچىلىك يىللىرى مۇساپىر بولۇپ كېلىپ قالغان، ھۆكۈمەت تۈتۈش بۇيرۇقى چىقارغاندا پاناھلىنىش ئۈچۈن قېچىپ كەلگەن خەنزۇلارمۇ بار بولۇپ، بۇنداقلارنى تەپسىلىي تەكشۈرۈشكە ئىمكان بولمىدى. 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دىنى شايارىدا ئەۋج ئالغاندىن تارتىپ 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا قەدەر خەنزۇلارنىڭ سانى تەدرىجي ئازىيىپ كەتتى.

1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى خەنزۇلار 20 ئائىلىگە، ئومۇمىي نوپۇسى 50 كە يەتمەيتتى. 1964 - يىلى خەنزۇلار 5252گە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %6.03نى ئىگىلىدى؛ 1982 - يىلى 19 مىڭ 34كە يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %13نى ئىگىلىدۇ؛ 1990 - يىلى 18 مىڭ 919 غا يېتىپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %11.44نى ئىگىلىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان شايارغا كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى تۆۋەندىكىچە: (1) ھاكىمىيەت يېڭى قۇرۇلغان مەزگىلدە كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، يۇقىرى يۆتكىگەن سىياسىي خىزمەت كادىرلىرى؛ بۇ ھىر بۆلۈك خەنزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كادىر، ئىشچى بولۇپ، ناھىيە بازىرىدا ياشىدى. (2) 1959 — 1962 - يىللىرى شايارغا كەلگەن ئاقتۇنلار ۋە تۆمۈرىيول تارماقلىرىدىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەن ئىشچىلار. 1959 - يىلدىن كېيىن خەلق ئىگىلىكى قىينىچىلىققا ئۇچرىغاندا لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈرىيولى قۇرۇلۇشىدا ئىش توختاپ قالدى، شۇنىڭ بىلەن 1423 كىشى تارىم، تويبولدى يېزىلىرىدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى؛ ئۆزلۈكىدىن شىنجاڭغا كەلگەن نۇرغۇن خەنزۇلار شايارغا كەلدى، گۈلباغ، قىزىلبايراق، يېڭىمەھەللە، نۇرباغ، قايلور، 1 -، 2 - چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا خەنزۇ كەنتلىرى، مەيدان، ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. بۇ مەزگىلدە شايارغا كەلگەن خەنزۇ 5000 دىن ئاشتى. ئۇلار مەملىكىتىمىزنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن كەلگەن، گەنسۇدىن كەلگەنلەر بىر قەدەر كۆپ. (3)

مەملىكىتىمىزدىكى ئالىي مەكتەپ، ئوتتۇرا تېخنىكومىلارنى پۈتتۈرگەن كەسپىي تېخنىكا خادىملىرى ھەر يىلى شايارغا تەقسىملىنىپ تۇردى، ئۇلار كۆپرەك سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ساھەسىدە تېخنىكىلىق خىزمەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. (4) 1966 - يىلى ئەنجىگدىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىشكە كەلگەن ياشلاردىن 403 كىشى شايارغا كېلىپ يېگى بوز يەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى قۇرۇشقا كىرىشتى. 1984 - يىلدىن كېيىن بۇ دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى قىسمەن خەنزۇلار كۆچۈپ كەتتى. (5) 1980 - يىلدىن كېيىن ئىگىلىك جانلاندى، شۇڭا سودا قىلىدىغان ۋە ئىشلەمچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار كۆپلەپ كېلىشكە باشلىدى. ئەمما ئۇلار ناھايىتى تۇراقسىز بولۇپ بەزىلىرى نوپۇسنى يۆتكەپ كەلدى، بەزىلىرى ۋاقتىلىق نوپۇس بېجىردى، كۆپ قىسمى ئەتىيازدا كېلىپ قىشتا كېتىپ تۇرغاچقا ئادەم سانىنى ستاتىستىكىلاش مۇمكىن بولمىدى، يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۇلار تەدرىجىي كۆپەيدى. (6) 60 - يىللاردا شايارغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار تۇغقان 1 .. 2 - ئەۋلاد كىشىلەر. (7) 1964 - يىلدىن كېيىن ج خ نازارىتى ناھىيە تەۋەسىدە تارىم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانى قۇردى، قىسمەن ئۇلكە، شەھەرلەردىكى خەنزۇ جىنايەتچىلەر بۇ يەرگە ئۆزگەرتىش ئۈچۈن ئېلىپ كېلىندى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئالدىدا جازا مۇددىتى توشقاندا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدا ئولتۇراقلىشىپ قالدى.

§ 4 . خۇيزۇلار

شايارىدىكى خۇيزۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بەي يەنخۇ تەرىپىدىن زورلاپ ئېلىپ كېلىنگەن شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيالىق خۇيزۇلار، چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى غەربكە يۈرۈش قىلغاندا بەي يەنخۇنىڭ ئادەملىرى تۈرپان، ئۈرۈمچى ئەتراپلىرىغا كېلىپ، ئاندىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان. 1959 — 1962 - يىللىرى شەنشى - گەنسۇ - نىڭشيالاردا تۇرمۇش قىيىنلاشقاندا يەنە بىر تۈركۈم خۇيزۇلار شايارغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇلار تويبولدى يېزىسىدىكى 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 2 - ئەترىتى، 1 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 5 - ئەترىتى، جەنۇبىي تارىم 2 - چوڭ ئەترىتىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش ئەترىتىگە مەركەزلىك ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بەزىلىرى باشقا كەنتلەرگە تارقاق ئورۇنلاشتۇرۇلدى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يەرلىك شېۋىسى ۋە خۇيزۇلارنىڭ تۇرمۇش ئادىتىنى ساقلاپ قالدى. ئۇلارنىڭ نوپۇس ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

1964 - يىلى (2 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 626 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %72.0تىنى ئىگىلىدى؛

1982 - يىلى (3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 1127 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %77.0تىنى ئىگىلىدى؛

1990 - يىلى (4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش) دىكى خۇيزۇلار 1230 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇسنىڭ %74.0تىنى ئىگىلىدى.

خۇيزۇلار توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلىدۇ، بۇ جەھەتتىكى ئۆرپ - ئادەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئوخشىمايدىغان يېرى تۆۋەندىكىچە: (1) توي - تۆكۈن، قىز - يىگىت مۇھەببەتلەشكەندىن كېيىن ئۆز ئاتا - ئانىلىرىغا مەلۇم قىلىدۇ، يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، چاقماق قەنت، چاي، قوي گۆشى (ياكى ياڭاق، چىلان) كەسمە چۆپ قاتارلىق تۆت خىل نەرسىنى تەييارلاپ قىز تەرەپكە ئەلچى ئەۋەتىدۇ. (بۇ ئېغىز ئېچىش سوۋغىسى دەپ ئاتىلىدۇ) ئەگەر قىز تەرەپ سوۋغىنى بىر ھەپتىگىچە قايتۇرۇۋەتمىسە توي ئىشىغا قوشۇلغان بولىدۇ. ئەلچى

قىز تەرەپنىڭ تويلۇق تەلىپىنى يىگىت تەرەپكە يەتكۈزىدۇ، يىگىت تەرەپ تويلۇقنى تەييارلاپ قىز تەرەپكە تاپشۇرغاندىن كېيىن چاي ئىچۈرۈش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ. توي كۈنى يىگىت بىلەن قىز ھەر ئىككىسى ئۆز ئۆيىدە توينىڭ تەييارلىقى بىلەن بەنت بولىدۇ، نىكاھ يىگىت تەرەپنىڭ ئۆيىدە ئوقۇلىدۇ. قىز يۆتكەپ كېلىنگەندىن كېيىن، چوڭ - كىچىك ھەممەيلەن قىز - يىگىتنى مۇبارەكلىگەندىن سىرت، يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسىنى مۇبارەكلەيدۇ ھەمدە يىگىتنىڭ ئاتا - ئانىسىنىڭ يۈزىنى بويياپ، جۈڭنى تەتۈر كىيگۈزۈپ ئويۇن چىقىرىدۇ. (2) دەپنە مۇراسىمى، خۇيزۇلارنىڭ دەپنە - مۇراسىمى ئۇيغۇرلارنىڭكى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، ئېرى ئايالىنى دەپنە قىلىشقا بارمايدۇ. ھامىلدار ئاياللار ئۆزىنىــــى دەپنە مۇراسىمىدىن چەتكە ئالىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ كىيىمى - كېچەكلىرى خەنزۇلارنىڭكى بىلەن ئازراق ئوخشىشىپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەرلىرى كۆپىنچە ئاق شاپاق دوپپا، ياكى سوكنودىن تىكىلگەن شلىپە كىيىدۇ؛ ياشانغان خۇيزۇ ئاياللىرى ئىلگىرى كۆپىنچە بېشىغا ياغلىق چىگەتتى. ھازىر كۆپىنچە ئاق بۆك ۋە قارا تاۋار بۆك كىيىدۇ، قولىغا بىلەيزۈك قۇلىقىغا ھالقا سالىدۇ. خۇيزۇلار ئىسلام قائىدىسىگە بىنائەن ھارام بولۇپ قالغان مالنىڭ گۆشىنى ھەمدە چوشقا، ئىت، ئېشەك، قېچىر، ئات گۆشىنى يېمەيدۇ. ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار يەيدىغان يېمەكلىكلەردىن باشقا يەنە فىنتالك، پوشكال، ساڭزا قاتارىق يېمەكلىكلەرنى ياخشى كۆرىدۇ. قېنىق دەملەنگەن چاي ۋە ئەتكەن چاي ئىچىشكە ئامراق.

Ⅱ باب

دىن

§ 1. ئىسلام دىنى

ئىسلام دىنىنىڭ شايارغا كونكرېت تارقالغان ۋاقتىنى ئېنىق تەكشۈرۈش قىيىن. 14 - ئەسىردە بىر قەدەر ئومۇميۈزلۈك تارقالغان.

ئىسلام دىنىدىكىلەر بىردىنبىر ئاللا (خۇدا) غا ئېتىقاد قىلىدۇ. «قۇرئان كەرىم» نى ئويغانقۇچى مۇقەددەس كىلاسسىك دەپ بىلىدۇ، دۇنيادىكى جەمئى مەۋجۇداتلارنى ئاللا ياراتقان، ئادەمنىڭ شان - شۆھرىتى پايدا - زىيىنى، ھايات - ماماتىنى ۋە بالا - قازاغا ئۇچرىشىنى ھەم بەخت - ساتادەتكە ئېرىشىشنى ئاللا ئالدىنئالا بەلگىلىگەن، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن روھى قايتىپ كېلىدۇ، قىلغان ياخشىلىق - يامانلىقلىرىغا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، دەپ ئىشىنىدۇ.

1. كەسپىي دىنىي زاتلارنىڭ نامى ۋە ۋەزىپىسى

قازى - قۇزات: ئالىي دىنىي ئاقساقال.

قازى كالان: رايون خاراكتېرلىك دىنىي ئاقساقال ئۆز تەۋەسىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرىدۇ.

ئەلەم: دىنىي قارارلارنى ئىجرا قىلغۇچى.
مۇپتى: مەدرىس باشقۇرغۇچى.
قوزات: مەسچىتنىڭ باش غوجىدارى، مەسچىت ئىشلىرىغا مۇئكۇم قىلغۇچى.
قازى: مۇرىتلار ئوتتۇرىسىدىكى ھەق - تەلەپ ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلغۇچى.
ئىمام: نامار باشلامچىسى.
مەزىن: نامازغا ئەزان ئېيتقۇچى، سائەت بۇيغۇچى.
خاتىپ: باشلامچى بولۇپ ئايەت ئوقۇغۇچى، ئۇ قۇربان ھېيت، روزى ھېيت ۋە جۈمە كۈنلىرى قىرائەت باشلاپ بېرىدۇ.
موللا: مۇدەررىس
1949 - يىلدىن كېيىن پەقەت ئىمام، مەزىن، خاتىپ ۋە موللا دېگەن نامىلارلا ساقلاپ قېلىنىدى. قازىدىن يۇقىرى (قازىمۇ شۇنىڭ ئىچىدە) لىرى ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئاخۇنۇم دەپ ئاتالدى. 1953 - يىلى شايار ناھىيىسى بويىچە 270 ئاخۇن بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە بويىچە مەلۇم ئورنى ۋە ئابرويى بار ئاخۇنلاردىن ئىمىن دامولا (كونا چىمەن كەنتىدىن)، قارى ئەلەم (گۈلباغ كەنتىدىن)، شېرىپ دامولا (بازاردىن)، سالى ھاجى (ياڭئېرىق كەنتىدىن)، مەجىت ئىدرىس (يېڭىمەھەللىدىن)، قاتارلىق بەش كىشى بار ئىدى. 1993 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە دىنىي كەسپىي خادىم 1318 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاخۇن 53. ئىمام 393، مەزىن 426، موللا 446.

2. دىنىي پائالىيەتلەر

ئىسلام دىنى مۇرتلىرى دىنىي قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىپ، قىرائەت قىلىش، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش، ئۆشرە - زاكات (دىنىي باج) بېرىش، ھەج - تاۋاب قىلىشقا ئوخشاش دىنىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىدۇ. بۇ پائالىيەتلەرنىڭ ئىچىدە قىرائەت قىلىش، نامار ئوقۇش، روزا تۇتۇش جەزمەن قاتنىشىشقا تېگىشلىك زۆرۈر پائالىيەت ھېسابلىنىدۇ.
5 ۋاخ (ئاز بولغاندا 3 ۋاخ) نامار ئوقۇلىدۇ. ھەر كۈنى ھەر ھەپتىنىڭ بەشىنچى كۈنى «جۈمە نامىزى» ئوقۇلىدۇ. جۈمە نامىزى جەزمەن مەسچىتتە ئوقۇلىدۇ. ئادەتتىكى كۈنلۈك نامار ئوقۇيدىغان ئورۇن چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، ئايالار نامازنى ئۆز ئۆيىدە ئوقۇيدۇ. نامازدىن ئىلگىرى چوقۇم تاھارەت ئېلىنىدۇ.

3. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى

1) مەسچىت

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى شايار ناھىيىسىدە 272 مەسچىت بار ئىدى. ئۇنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت ھازىرقى خەلق يولى تۆت كوچا ئېغىزىدىكى خەلق بانكىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى. بۇ مەسچىتنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 8600 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. 1993 - يىلى شايارىدىكى مەسچىت 426گە يەتتى.
1953 - يىلى ناھىيە بويىچە 300 دىن ئارتۇق مەسچىت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى 8 چوڭ مەسچىتنىڭ ھەر بىرىگە 3000 ~ 4000 غىچە ئادەم سىغاتتى. ئۇلار ناھىيە بازىرىدىكى ئاق مەسچىت، كونا چىمەن مەسچىتى، گۈلباغ مەسچىتى، ئاقئېرىق مەسچىتى، تويبولدى مەسچىتى، مازا غوجام مەسچىتى، ئاچىدۇڭ مەسچىتى، ياڭئېرىق مەسچىتى، بۇلاردىن ئاق مەسچىت بىلەن مازار غوجام مەسچىتى، تويبولدى مەسچىتى 100 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە.

1992 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئاساسلىق مەسچىتلەرنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 1 بىرلىكى: كۈادرات مېتىر

مەسچىت نامى	يەر كۆلىمى	قۇرۇلۇش كۆلىمى	جايلاشقان ئورنى	سېلىنغان ۋاقتى
بازار باغ خانىقاسى	2000	360	بازار 2 - ئاھالىلەر رايونى	1980 - يىلى
تېرەك كوچىسى خانىقاسى		170		جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن
قايلۇر ئىگەرچى خانىقاسى	837	780		1984 - يىلى
دانايماشسۇر خانىقاسى	3150	96	گۈلباغ يېزىسى چوڭ گۈلباغ 1- كەنتى	1978 - يىلى
سۇلتان سالمانباق خانىقاسى	1200	750	توۋبولدى يېزىسى يېڭىئىگەرچى كەنتى	1982 - يىلى
سادىقلى خانىقاسى	3000	800	توۋبولدى يېزىسى ناللىقبۇلۇق كەنتى	1982 - يىلى
چىمەن خانىقاسى		132	توۋبولدى يېزىسى كونا چىمەن كەنتى	1950 - يىلى
مازار قوجام خانىقاسى	5000	3000	قىزىلبايراق يېزىسى بازار كەنتى	1980 - يىلى
يېڭىمەھەللە خانىقاسى	530	530	يېڭىمەھەللە يېزىسى ئاقمەسچىت كەنتى	1982 - يىلى
قايلۇر خانىقاسى	1470	1320	قايلۇر يېزىسى	1981 - يىلى
نۇرباغ پەيشەنبە بازار خانىقاسى	750	150	نۇرباغ يېزىسى پەيشەنبە بازار كەنتى	1980 - يىلى
ھەجئاتام خانىقاسى		80	تارىم يېزىسى قىلىيەت كەنتى	جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن

1993 - يىلنىڭ ئاخىرىدا شايار ناھىيىسىدىكى مەسچىتلەرنىڭ سانى ۋە دىنىي كەسىپىي خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 21 — 2

يېزا، بازار، مەيدان	مەسچىت سانى	يەر كۆلىمى (مو)	خاتىپ سانى	ئىمام سانى	مەزىن سانى	موللا سانى
شايار بازىرى	17	44.9	8	9	17	24
گۈلباغ يېزىسى	45	118.9	4	41	45	49
توۋبولدى يېزىسى	72	190	8	64	72	73
قىزىلبايراق يېزىسى	69	182.2	8	61	69	69
يېڭىمەھەللە يېزىسى	110	290.4	13	97	110	110
قايلۇر يېزىسى	68	179.5	6	62	68	73

نۇرباغ يېزىسى	28	73.9	3	25	28	30
تارىم يېزىسى	11	29	2	9	11	12
1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	2	4.6		2	2	2
2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى	3	7.9	1	1	1	3
ئەسىللىك چارۋا فېرمىسى	1	2.64				1
جەمئىي	426	1124.8	53	372	426	446

2) مازار

ئەل - يۇرت ئىچىدە يۇرت ئىززەت - ئابروي ۋە ئورنى بار ئۇيغۇرلار ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇلار دەپنە قىلىنغان جاي مازار دەپ ئاتىلىدۇ. شايار ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلار تەبىئىي ئاپەت، بالا - قازاغا يولۇققاندا، كېسەلگە گىرىپتار بولغاندا، بىرەر ئىشقا ئۇچراپ گاڭگىراپ قالغاندا، كۆپىنچە مازارغا بېرىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ بەخت ۋە ئاسانلىق تىلەيدۇ. شايارىدىكى ئەڭ داڭلىق مازار ھەجئانام مازىرى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ بىر مۇقەددەس ئاننىڭ مەقبەرىسى ئىمىش. قىزىلبايراق يېزىسىدىكى مازار ئەڭ چوڭ مازار ھېسابلىنىدۇ. چوڭراق مازارلاردىن مۇلتان سىيىت ئاتام مازىرى، سەۋزىر ئاتام مازىرى، شېھىتلار مازىرى، داۋۇزدۆڭ مازىرى، شېھىتدۆڭ مازىرى، مازار دۆڭ، قارا ئاتام مازىرى، شادىئەل مازىرى قاتارلىقلار بار.

4. مەدرىس

شايار ناھىيىسىدە مەدرىسلەرنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كۆلىمى بىر قەدەر كىچىك. مىنگو يىللىرىدا ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىكى «خەلق» يولىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى مالىيە ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا بىر قەدەر چوڭ مەدرىسە بار ئىدى. مۇسۇلمان ياش - ئۆسمۇرلەر مەدرىستە تالىپ بولۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن كۆچا، قەشقەر قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەدرىسەلەردە داۋاملىق ئوقۇيتتى. 1949 - يىلدىن كېيىن 44 مەدرىسە ساقلاپ قېلىنىدى. بۇ چاغدا 1541 تالىپ، 42 موللا (مۇدەررىس) بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە مازار غوجامدا 10 مەدرىسە بولۇپ، ئۇلاردا 427 تالىپ، 12 موللا بار ئىدى. 1989 —1990 - يىلغىچە قانۇنسىز مەدرىس ئاچقۇچىلار ئەھۋال كۆرۈلدى. تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن 27 مەدرىس ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئەتىجىدە 550 ياش - ئۆسمۇر پەننىي مەكتەپلەرگە قايتىپ نورمال تەربىيە ئالدى. ئەمما قانۇنسىز مەدرىس ئاچقۇچىلار ئەھۋال تېخى تولۇق تۈگىمىدى.

§ 2. بۇددا دىنى ۋە باشقا دىنلار

1. بۇددا دىنى

بۇددا دىنى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 2 - ئەسىردە خوتەن قاتارلىق جايلاردا تارقىلىشقا باشلىدى. كېيىنچە تەدرىجىي شەرققە قاراپ كېڭەيدى. كۇسەن ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق شايار بۇددا دىنى ئەۋج ئالغان رايون بولۇپ قالدى؛ يېڭى مەھەللە يېزىسىدىكى يانتاق شەھەر قەدىمىي شەھىرى قەدىمدا بۇددا ئىبادەتخانىلىرى كۆپ جاي ئىدى. راھىبلار ھەممىلا يەردە كۆزگە چېلىقاتتى. «جىنىنامە. يات قەۋمىلەر قىسمى» دېگەن كىتابتا «... بۇ شەھەرنىڭ سىپىلى ئۈچ قات، بۇ يەردە 1000غا يېقىن بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دېيىلگەن.

شايارغا ئىسلام دىنى كىرگەندىن كېيىن بۇددا دىنى خارابلاشتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىنى پۈتۈنلەي ئىسلام دىنى ئالدى. 1949 - يىلدىن ئىلگىرى قىسمەن خەنزۇ ئاھالىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، بىراق ئىبادەتخانا، بۇتخانا ۋە راھىب يوق ئىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن بۇددا دىنى تەلتۆكۈس يوقالدى.

2. شامان دىنى، نېستورى دىنى، مازوراك دىنى، تويىن دىنى

بۇ دىنلار شايارداً ئىسلام دىنى تېخى كەڭ ئاۋچ ئالمىغان 13 - 14 - ئەسىرلەردىن ئىلگىرى بۇددا دىنى بىلەن تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇردى، ئىسلام دىنى كەڭ ئالغاندىن كېيىن ھەممىسى يوقالدى.

3. خرىستىئان دىنى

خرىستىئان دىنىنىڭ شايارداً ئاساسى يوق، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ۋە جۇڭخۇا مىنگو يىللىرىدا شايارغا تىجارەتكە كەلگەن ئەنگلىيە، روسىيە سودىگەرلىرى ئارىسىدا خرىستىئان دىنى مۇرتلىرى بار ئىدى. 1992- يىلدىن كېيىن قىسمەن خەنزۇلار خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلمىدىغان بولدى. 1993 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 157 خرىستىئان مۇرتى بار بولدى.

§ 3 . دىنىي ئىشلار ۋە ئۇنى باشقۇرۇش

1. دىن باشقۇرۇش ئورگىنى

شايار ناھىيىسىدە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا شايار ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قارمىقىدىكى مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى مەسئۇل. مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىشخانىسى 1986 - يىلى قۇرۇلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى دىن ئىشلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بىۋاستە باشقۇردى. 1991 - يىلى مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىشخانىسىنىڭ دەرىجىسى ئۆستۈرۈلۈپ مىللەت - دىن ئىشلىرى ئىدارىسى قىلىندى. ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى پارتىيىنىڭ بىرلىكسەپ دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش، دىنىي زاتلارغا چېتىلىدىغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى تەكشۈرۈپ ئەملىيلەشتۈرۈش، دىنىي زاتلارغا تۈرمۇش ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولدى. 1986- يىلى ھەر قايسى مەسچىتلەردە مىللەت - دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى، ھەر قايسى يېزىلاردا مىللەت - دىن ئىشلىرى ھەيئىتى قۇرۇلدى. ھەمدە مەخسۇس كادىر قويۇلدى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ئۇز رايونىدىكى مىللەت - دىن ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى.

1989 - يىل 6 - ئايدا شايار ناھىيىلىك ئىسلام دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. جەمئىيەت 28 ئەزادىن تەركىب تاپتى، شۇ چاغدا جەمئىيەتنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى. قۇرۇلتايدا رەخمىتۇللا ھىدايەت ھاجى جەمئىيەتنىڭ باشلىقلىقىغا، ئەرشىدىن ھاشىم، ياسىن دامولا مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا سايلاندى.

2. ھەج - تاۋاب قىلىشقا تەشكىللەش

ھەج - تاۋاب قىلىش ھەر بىر مۇسۇلمانىنىڭ ئۇمۇرلۇك ئارزۇسى. 1979 - يىلى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، 1982 - يىلى تۇنجى تۇركۈمدە شايارداىن 2 كىشى ئۇز خىراجىتى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج - تاۋاپ قىلدى. 1985 - يىلى ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ياسىن

مىسىر دامۇللا ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە تۈركۈم مۇسۇلمان ھەج - تاۋاپ قىلىپ كەلدى. ھەج - تاۋابقا بارىدىغانلار ئالدى بىلەن ئىسلام دىنى جەمئىيىتى (دىن ئىشلىرى ئىدارىسى ۋاكالىتەن باشقۇرىدۇ) گە بېرىپ جەدۋەل تولدۇردى، بىرلىكسەپ بۆلۈمىي، جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى تەكشۈرۈپ قول قويغاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك قايتا تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونلىك تەستىقلىشىغا يوللاندى، ئاپتونوم رايون تەستىقلىغاندىن كېيىن پاسپورت ۋە ئالاقىدار گۇۋاھنامىلار بېجىرىلدى. ئالاقىدار تارماقلار تەكشۈرۈپ تەستىقلاش رەسمىيەتلىرىنى ئىمكانقەدەر ئاددىيلاشتۇردى ھەمدە چەت ئەلگە چىقىشتىن ئىلگىرى ئالاقىدار سىياسەتلەرنى چۈشەندۈرۈش ۋە سالامەتلىك تەكشۈرۈش قاتارلىق زۆرۈر خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلىدى. 1949 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدىن 207 كىشى ھەج قىلىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ تولىسى ئۆز خىراجىتى بىلەن باردى.

شايار ناھىيىسىدىن ھەج - تاۋاپ قىلغىلى بارغان قىسمەن كىشىلەر

جەدۋەل: 21 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	ئادىرىسى	ھەج - تاۋاپ قىلغان ۋاقتى
زىھىر مىلىكھاجى	ئەر	توۋىبولدى يېزىسى	1985 - يىلى
توختىنىياز ھاجى	ئەر	توۋىبولدى يېزىسى	1985 - يىلى
رەخمىتۇللا ھاجى	ئەر	توۋىبولدى يېزىسى	1986 - يىلى
قېسىم ھاجى	ئەر	توۋىبولدى يېزىسى	1986 - يىلى
مىجىت پەخرىدىن ھاجى	ئەر	توۋىبولدى يېزىسى	1994 - يىلى
قاسىم ھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1986 - يىلى
ئىمىن رۇستەمھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1987 - يىلى
رەھمەت ھاجى	ئەر	قايلۇر يېزىسى	1989 - يىلى
مويدىن ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	
مەخمۇت ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1985 - يىلى
مۇھەممەت سايىم ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1987 - يىلى
نامان ھاجى	ئەر	گۈلباغ يېزىسى	1991 - يىلى
مەمەت مۇمىن ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1985 - يىلى
ئابدۇزايىت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1985 - يىلى
مەمەت سەمەت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1986 - يىلى
مەمەت دىيار ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئىمىن ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئابدۇسادىق ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى

مولا ھامۇت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
موسايوق ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مىلىك مەخسۇم ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مىجىت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئوسمان ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
مەمەت مۇمىن ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
رىشىت ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1987 - يىلى
ئىمىر ھاجى	ئەر	يېڭىمەھەللە يېزىسى	1988 - يىلى
بايىز ھاجى	ئەر	قىزىلبايراق يېزىسى	1986 - يىلى
ياسىن ھاجى	ئەر	قىزىلبايراق يېزىسى	1985 - يىلى
ھىمىت ھاجى	ئەر	نۇرباغ يېزىسى	1985 - يىلى
مەمەت نىياز ھاجى	ئەر	نۇرباغ يېزىسى	1987 - يىلى
ئەمەر ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1984 - يىلى
مەمەت ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
مىجىت ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
روزى ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1985 - يىلى
ئەلى شاكىر ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1988 - يىلى
ئابدۇللا ئەسمىتۇللا ھاجى	ئەر	شايار بازىرى	1993 - يىلى

3. دىنىي سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

1) ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئاقلاش

1979 - يىلدىن باشلاپ ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ باشلامچىلىقىدا تارىختىكى ھەرىكەتلەر داۋامىدا «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىدە، مىللىي سىياسەتكە خىلاپلىق قىلمىغان ئىشلار تەدرىجىي تۈزىتىلدى. 1987 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ناھەق، يالغان، خاتا دېلودىن 17سى ئاقلاندى. 4820 يۈەن ئىقتىسادىي تۆلەم تۆلەندى، 10 ئېغىز ئۆي قايتۇرۇلدى، 8.4955 يۈەن تۈرمۈش پۇلى، 950 يۈەن دەپنە خىراجىتى تولۇقلاپ تارقىتىلدى.

2) دىنىي زاتلارنىڭ تۈرمۈش ياردەم پۇلىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن دىنىي زاتلارنىڭ ياردەم پۇلى توختىتىۋېتىلگەنىدى. 1972- يىلى تۈرمۈش ياردەم پۇلى بېرىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1972 - يىلدىن كېيىن تۈرمۈش ياردەم پۇلىنىڭ تارقىتىلىش سومىسى ۋە دائىرىسى كېڭەيتىلدى. 1972 - يىلى 53 كىشىگە تۈرمۈش ياردەم پۇلى بېرىلدى، 1983 - يىلى 67 كىشىگە، 1988 - يىلى 80 كىشىگە تۈرمۈش ياردەم پۇلى بېرىلدى، ئۇلۇق كۆپ ئالىدىغانلارغا 230 يۈەن، ئۇلۇق ئاز ئالىدىغانلارغا 95 يۈەن بېرىلدى.

3) دىنىي زاتلارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇرۇش

1956 - يىلدىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت دىنىي زاتلارنى ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتناشتۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن باشقا مەزگىللەردە ھەر نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى ۋە ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش يىغىنلىرىغا دىنىي زاتلار قاتناشتۇرۇلدى. ياسىن مىسىر دامولا ئاپتونوم رايونلۇق 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك 7 ـ، 8 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولدى. رەھمىتۇللا ھىدايەت ئىلگىرى ناھىيىلىك 6 ـ، 7 ـ، 8 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشلەرنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى، ئاپتونوم رايونلۇق 9 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان. ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى ئىچىدە 19 دىنىي زات بولۇپ، بۇلار ئەزا ئومۇمىي سانىنىڭ %24نى ئىگىلىدى.

بىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم

خەلق تۇرمۇشى

I باب

بازار خەلق تۇرمۇشى

شايار ناھىيە بازىرى 1949 - يىلدىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى كىچىك بازارلارغا ئوخشاش كوچىلىرى توپا يول، ئۆيلىرى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋالغاندى. كوچا بويىدىكى دۇكانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قۇرما ئۆيلەر ئىدى. ھاكىم لى گۇەنجۇنىڭ 1939 - يىلدىكى خېتىدە مۇنداق بايانلار بار: «مۇسۇلمانلار كەنتىدە بازار كۈنى قوي - كالىلارنىڭ مەرەشلىرى جاھاننى بىر ئالىدۇ، بازار ئىككىنچى تاكتاك ئۇرۇلغىچە داۋاملىشىدۇ».

50 - يىللاردا مۇنداق بىر قوشاق تارقالغان:

باردۇر پەقەت بىرلا كوچا يىلان باغرى سوزۇلغان،
جىمى جاھان لاي - پاتقاقلىق ئەۋرەز - يۇندا ئازگىلى.
يانىاس كوچا بويىدىكى ئەشۇ نەچچە لامپۇچكا،
ھەممە يەرگە ئاڭلىنىدۇ ئۇچ كانايىنىڭ ئاۋازى.

دېمەك بۇ چاغدا خەلق تۇرمۇشىدا يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ، كىيىم - كېچەك شارائىتى يەنىلا تۆۋەن ئىدى. بازار ئاھالىسى ناھايىتى ئاز ئىدى، ھۆكۈمەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن باشقا، سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نوپۇس 100 ئائىلىلىككە يەتمەيتتى؛ سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بۇ ئائىلىلەرنىڭ يەنە بىر قىسىملىرى قوشۇمچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، تۇرمۇشى ئىنتايىن جاپالىق ئۆتەتتى.

ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ كىرىمىمۇ ئىنتايىن تۆۋەن ئىدى. مىنگو يىللىرىدا چارلاش ساقچىلىرىنىڭ ئايلىق ماڭاشى ئۇچۇن ئاران 300 جىڭ بۇغداي بېرىلەتتى. باشقا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ ماڭاشى تېخىمۇ تۆۋەن ئىدى، شۇڭا ئۇلار پارا ئالاتتى ھەمدە ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ خەلقنى شۇلۇۋالاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، گەرچە خەلقنىڭ كىرىمى ناھايىتى تۆۋەن بولسىمۇ، باھا يەنىلا خېلى مۇقىم بولدى؛ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، باھا بىر كۈندە نەچچە قېتىم ئۇرلەپ تۇردى، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى بىلەن سودىگەرلەر تېخىمۇ قىيىنچىلىق پاتقىغا پېتىپ قالدى. 1949 - يىلدىن كېيىنلا خەلق تەدرىجىي قورساق توق، كىيىم پۈتۈن بولۇش جەھەتتە كاپالەتكە ئېرىشتى، تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ كۈنسايىن ئۆستى.

§ 1 . ئىشچى - خىزمەتچىلەر كىرىمى

مىنگونىڭ 24 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1935 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە)، شەھەر شىـــەھەر مىلىتارىستلارنىڭ قالايمىقانچىلىقىنى تىنچىتتى، بۇنىڭ بىلەن سىياسىي ۋەزىيەت ۋاقىتلىق مۇقىملاشتى. ئادەتتىكى دۆلەت خىزمەتچىلىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماڭاشى 20 يۈەندىن 40 يۈەنگىچە بولدى، ئۇ ۋاقىتلاردا بىر جىڭ بۇغداي 0.13 يۈەن ئىدى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى قەدىر ئەھۋال ئۆتەتتى. قېرى، ئاجىز، كېسەل، مېيىپ، يار - يۆلەكسىز كىشىلەر ھۆكۈمەتتىن 15 كىلوگرام «ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئاشلىقى» ئالاتتى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، ھۆكۈمەت چىرىكلىشىپ كەتتى، جەمئىـــيەت قالايمىقانلاشتى، باھا تېز ئۆرلەپ كەتتى، پۇل پاخاللاشتى، ماڭاش ئالىدىغانلار قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1949 - يىلىدىن كېيىن ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىگە قارىتا تەمىنات تۈزۈمى يولغا قويۇلدى؛ 1952 - يىلدىن كېيىن ماڭاش تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئىش نۆمۈرى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، 1954 - يىلىدىن كېيىن دەرىجىلىك ماڭاش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيىدىكى كادىرلار دۆلەتتىن 18 — 30 دەرىجىگىچە ماڭاش ئالدى. ئەڭ تۆۋەن ماڭاش (30 - دەرىجە) ھەر ئايدا 26.40 يۈەن بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ماڭاش كۆپ قېتىم تەڭشەلدى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشى تەدرىجىي ئۆستى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا يىللىق ئوتتۇرچە كىرىم 502 يۈەنگە يەتتى. 70 - يىللاردا ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشى ئازراق ئۆستى. 80 - يىللاردا ئىقتىسادىي ۋەزىيەتنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ماڭاش خېلى زور دەرىجىدە تەڭشەلدى.

شابار ناھىيىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ 1978 - يىلىدىن 1993 - يىلىغىچە بولغان كىرىم ئەھۋالى

جەدۋەل: 22 — 1　　بىرلىكى: يۈەن

يىللار	ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە ماڭاشى	بۇنىڭ ئىچىدە مۇقىم ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە ماڭاشى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرچە ماڭاشى
1978	539.55	632.51	357.47
1979	539.78	605.55	176.60
1980	564.21	787.71	432.62
1981	574.15	779.98	432.62
1982	661.53	697.43	504.96
1983	742.09	785.21	676.18
1984	815.53	846.75	724.14
1985	948.03	987.43	603.86
1986	1164.92	1258.04	702.83

1987	1255.41	1353.36	1001.76
1988	1559.94		1183.71
1989	1652.11		1170
1990	1883.62		1366.78
1991	2122.30		1319.72
1992	2545.38		1487.39
1993	2728.82*		

ئىزاھ: * بەلگىسى قويۇلغىنى ئۇزاق مەزگىللىك خىزمەتچىلەرگە بېرىلمىدىغان ئونتۇرىچە مائاش.

2 §. ئىستېمال سەۋىيىسى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە خەلقنىڭ ئىستېمال سەۋىيىسى ناھايىتى تۆۋەن ئىدى، بازار خەلقى ھەرخىل ماتادىن تىكىلگەن كىيىملەرنى كۆپ كىيەتتى، ھۆكۈمەت خادىملىرىمۇ ياماق سېلىنغان كىيىم - كېچەكلەرنى كىيەتتى. ئوزۇقلىنىشتا ئاددىي تاماقلار بىلەن قورساق توپسىلا بولاتتى، بىر كۈندە ئۈچ ۋاق تاماقنى تولۇق يېيەلىگەن ئائىلىلەر باي ئائىلە ھېسابلىناتتى. تۇرالغۇ شارائىتى تېخىمۇ ئاددىي ئىدى؛ 1952 - يىلى بازار نوپۇسى 3986 بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە، ئاز بىر قىسمى (تەخمىنەن 20% — 30%) ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەردە ئولتۇراتتى، ئۇ ۋاقىتتا ئۆيلەرنىڭ ئېگىزلىكى 2.2 مېتىرغىمۇ يەتمەيتتى، دېرىزىسى يوق، ئۆگزىسىدە پەقەت بىرلا تۆشۈك بولۇپ، ئۆي ئىچى بەك قاراڭغۇ ئىدى. سەپەرگە ئېشەك، ئات بىلەن چىققانلار بەختلىك سانىلاتتى. 1950 - يىلى ناھىيە ئاھالىسىنىڭ تاۋار سېتىش سوممىسى 3 مىليون 850 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئونتۇرىچە 50 يۈەنلىك نەرسە سېتىۋېلىندى. بازار بويىچە پەقەت 2 لا باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئىقتىساد مەملىكەت بويىچە زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتكەن ۋەزىيەتتە، ناھىيە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1962 - يىلدىن 1967 - يىلغىچە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى، ئائىلىلەردە تەدرىجىي ۋېلىسىپىت، قول سائىتى، كىيىم تىكىش ماشىنىسى، رادىئو قوبۇللىغۇچ بار بولدى. 1967 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بىر ئىزدا توختاپ قېلىش ۋە مەل - پەل تۆۋەنلەش ھالىتىدە تۇردى. 1980 - يىلدىن كېيىن ئىستېمال سەۋىيىسى زور دەرىجىدە ئۆستى. خەلق چىرايلىق كىيىنىدىغان، ياخشى ئوزۇقلىنىدىغان بولدى، بازار ئاھالىلىرى يىلىغا ئىستېمال قىلىدىغان گۆش مىقدارى 50 كىلوگرامدىن ئاشتى، 70% تىن ئارتۇق ئائىلىدە تېلېۋىزور، رادىئولۇق ئونئالغۇ، توك شامالدۇرغۇچ، كىرئالغۇ، 10% تىن ئارتۇق ئائىلىدە فوتو مۇرەت ئاپپاراتى، سىنقويغۇ، توڭلاتقۇ بار بولدى. 98% تىن ئارتۇق چوڭلار ۋېلىسىپىت مىنىدىغان بولدى. 90 - يىللاردىن كېيىن نۇرغۇن ئائىلىلەردە دۇخوپكا، توك كورا، توك قازان، توك دەزمال، توك شامالدۇرغۇچ، ھاۋا تەڭشىگۈچ، مۇنچا ھەم ئائىلىدە يۇيۇنۇش مۇئەسسەسىلىرى بار بولدى. 1993 - يىلى ھەر 100 ئادەمگە 3.1 موتسىكلىت توغرا كەلدى، ئونتۇرىچە تۇرالغۇ كۆلىمى 10.2 كۋادرات مېتىرغا يەتتى، 70% تىن ئارتۇق

ئۆي خىش - ياغاچ قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە 30% — 40% ئۆي بېتون قۇرۇلمىلىق قىلىپ سېلىنىدى. يېمەكلىكلەر سۇپەتلىك، ئوزۇقلۇق تەركىبى يۇقىرى بولۇشقا قاراپ ئۆزگەردى، كىيىم-كېچەك جەھەتتە ئوتتۇرا، ئالىي دەرىجىلىك بولۇشقا قاراپ قەدەم تاشلاندى، يىرىك ئوزۇقلىنىش، ئاددىي كىيىنىش ئەھۋالى ئازايدى.

Ⅱ باب

دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى

§1. چىڭ سۇلالىسى، مىنگو دەۋرلىرىدىكى دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يەرلىك بەگلەر بىلەن دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەر بىر - بىرىدىن پايدىلىنىپ، خەلقنى شۇلۇۋالاتتى، ھۆكۈمەت بەگلەرگە ئاقچا، ئوزۇقلۇق يېرى بەرگەندىن باشقا يەنە ئۇلارغا دەرىجىسىگە قاراپ يانچى (دېھقان قۇل) لارنى بېرەتتى. لېكىن ئاچكۆز بەگلەر يەرلەرنى ئىگىلىۋالاتتى، باشقىلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى تارتىۋالاتتى، دېھقانلارنى قۇل قىلاتتى، دېمەك ئۇلار چىڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن چەكلىمىسىدىن ھالقىپ كەتكەنىدى. مىرابلار سۇ مەنبەسىنى ۋە ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، خەلقنى شۇلۇۋالاتتى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ناھايىتى قىيىنچىلىق ئىچىدە ئۆتەتتى. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى چارلاشقا چىققاندا، ئۇرۇمچىگە خىزمەتتىدىن دوكلات بېرىشكە بارىدىغان چاغدا، مەنسىپى ئۆسۈپ يۆتكەلگەندە، تۇغقان يوقلىغاندا ناھىيە بازىرىدىن ئۆتسىلا ئۇلار كۆتۈۋېلىنىاتتى ۋە ئۇزىتىپ قويۇلاتتى، ئۇلار كۆتۈۋېلىنغاندىن باشقا، يەنە ئۇلارغا ئەرسە - كېرەك سوۋغا قىلىناتتى، شۇ ئارقىلىق خەلقنىڭ قان - تەرى شورۇلاتتى، تېخىمۇ رەزىل بولغىنى شۇكى، باشقىلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرى بۇلاپ كېلىنىپ، ئەمەلدارلارغا «ھەمراھ» قىلىناتتى، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ھايۋانلارنىڭ تۇرمۇشىغىمۇ يەتمەيتتى.

مىنگو يىللىرىدا دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ زۇلۇمغا ئۇچراش ئەھۋالى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكىدىن ئانچە پەرقلەنمىدى، دىنىي باجلار ئىچىدىكى ئۆشرە - زاكات ئىلىنغان ھوسۇلنىڭ ئوندىن بىرىنى، چارۋىنىڭ قىرىقتىن بىرىنى ئىگىلىدى؛ ئۆشرە - زاكات ئارقىلىق سودىگەر ۋە باشقا خەلق ناھايىتى ئېغىر دەرىجىدە شۇلۇۋالىنىدى. ئۇنىڭدىن باشقا تاناپ (يەر بېجى)، سامان پۇلى (سامان بېجى)، خىراج (ئەبجەش باج)، تارىك (مىراس بېجى)، ھەربىي تەمىنات بېجى، كەپسەن (قوشۇمچە باج)، ساقچى ھەققى، قان بېجى، نوپۇس بېجى قاتارلىقلار بولۇپ 40 خىلدىن ئاشاتتى. يەر تېرىيدىغان، چارۋا باقىدىغان دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئالغان ھوسۇلىنىڭ 50% — 60% نى ياكى 80% ى باج - سېلىققا كېتەتتى. ئورتاقچى ئائىلىلەر ھەر يىلى ئالغان ھوسۇلنىڭ 50% — 60% نى باجغا تاپشۇرغاندىن باشقا، يەنە بىر قىسىم باج پۇلى ۋە ھاشار پۇلى تاپشۇراتتى. يىللىقچىلار يىلىغا ئەڭ كۆپ بولغاندا ئىش ھەققى ئۈچۈن 7 تاغار ئاشلىق (87.5 كىلوگرام)، پادىچى بالىلار بىر يىلدا پەقەت بىر تاغار (12.5 كىلوگرام) ئاشلىق ئالاتتى.

ئەينى چاغدا دېھقان، چارۋىچىلار ماتادىن كىيىم كىيەتتى، كىيگەن كىيىمىدە بەدىنى يېپىلىسلا بولاتتى،

قىشتا قوي يۈڭىدىن ئېتىلگەن پىيما كىيىدىغانلارمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى، 12 ياشتىن تۆۋەن بالىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى يالىڭاچ يۈرەتتى. %80 تىن ئارتۇق دېھقان، چارۋىچى ئەر - ئايالىلار يالاڭئاياغ يۈرەتتى؛ ئايرىم هاللىقراق كىشىلەر بىر پار خۇرۇم ئۆتۈكنى هېيىت - بايرام، توي - تۆكۈن ۋە تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدىلا كىيەتتى. دېھقان، چارۋىچىلار يەنە ئۆستەڭ چېپىش، يول ياساش، پومپىشچىك، مىراب، يېزا، كەنتلەردىكى موقۇدارلارنىڭ هاشارلىرىنى ئۆستىگە ئالاتتى. بولۇپمۇ مۆكۈمەتنىڭ هاشار - سېلىقى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى. مىنگو دەۋرىدە مىللىي مۆكۈمەت ئالغان يەر بېجى ۋە سېتىۋالغان هەربىي ئاشلىق پۈتۈنلەي ئادەم كۆچى ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە توشۇلاتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) شايادىن بىر قېتىمدا 11 مىڭدىن ئارتۇق ئېشەك بىلەن بۇگۇرگە ئاشلىق يۆتكىگەن. سەپەر جاپالىق هەم ئۇزۇن بولغانلىقتىن، دېھقانلار ناهايىتى جاپا ئارتقان. بىر قىسىم دېھقانلار ئاشلىق قەرز بولۇپ قېلىپ، يۇرتىغا قايتالمايى، سەرسان بولۇپ چىقىپ كەتكەن.

§ 2 . جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى دېھقان، چارۋىچىلار تۈرمۈشى

1950 - يىل 3 - ئايدا شايار ناهىيىسىدە خەلق مۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تۈرمۈشىنى ياخشىلاشنى مۇهىم مەسئۇلىيەت دەپ بىلىپ، ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاهاتى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىي تۈرمۈشنى تەرەققىياتقا ئېرىشتۈردى. 1958 - يىلىنىڭ بېشىدا باها مۇقىم، ئاشلىق يېتەرلىك بولدى، بازار جانلاندى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ يۈكى يېنىكلىدى، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىكى نىسبىتى ئېشىپ، خەلقنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسى خېلى زور دەرىجىدە ئۆستى.

1958 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، كەڭ كۆلەمدە پولات تاۋلاش، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، چوڭ قازانىنىڭ تامىقىنى يېيىش، خەلق گۈڭشىسى قۇرۇش هەرىكىتى ئېلىپ بېرىلىپ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىگە خىلاپلىق قىلىنىپ، كۆپلىگەن ئادەم كۆچى، مالىيە كۈچى، ماددىي كۈچ ئىسراپ قىلىندى، نەتىجىدە يېزا ئىقتىسادى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. 1962 - يىلدىن كېيىن يېزا ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شەكلى تەڭشەلدى، بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىقتىسادى ياخشىلىنىشقا باشلىدى؛ ئىشلەپچىقىرىش ئاساسىي قۇرۇلۇشى كۈنسايىن ئەسلىگە كېلىپ خەلقنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسى ئۆستى. 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرقى يېرىمىدىن باشلاپ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» هەرىكىتى باشلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، خەلقنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسى يەنە بىر قېتىم تۆۋەنلىدى. 1977 - يىلدىن 1981 - يىلغىچە بولغان ئەسلىگە كېلىش مەزگىلىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ جاراهەتلىرى ساقايتىلىپ، خەلقنىڭ تۈرمۈشى خېلى ياخشىلانغان بولسىمۇ، لېكىن ياخشىلىنىش ئانچە زور بولمىدى. 1982 - يىلدىن 1986 - يىلغىچە يېزا ئىگىلىكى ئەسلىگە كېلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىلمىي ئۇسۇلدا تەڭشەلدى هەمدە ئاساسىي قۇرۇلۇش زور كۈچ بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. مەسىلەن: شورنى تىزگىنلەش ئۈچۈن زەيكەش چېچىلدى، سۇ ئىنشائاتى ياسالدى، سۇغىرىش سىستېما قۇرۇلۇشى قىلىندى ۋە تۇپراق ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنىڭ تەرەققىيات پىلانى، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىنىڭ ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى. 1986 - يىلدىن كېيىن دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقتا مىللى كۆرۈلمىگەن تەرەققىيات بارلىققا كەلدى، خەلقنىڭ تۈرمۈش سەۋىيىسىمۇ ئۆستى.

كىيىم ـ كېچەك 50 ـ يىللاردا ئادەتتىكى دېھقان، چارۋىچىلار پاختا رەخت، گۈللۈك رەختلەردىن كىيىم كىيەتتى. 60 ـ يىللارغا كەلگەندە بىرقەدەر ياخشى رەخت «چىبەرقۇت» بولۇپ قالدى؛ لېكىن بىر قىسىم نامرات ئائىلىلەرنىڭ كىيىم پۈتۈن، قورساق توق بولۇش مەسىلىسى كاپالەتكە ئىگە بولمىدى، ماتادىن تىكىلگەن كىيىم ۋە ياماق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىدىغانلار ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىدىكى ئائىلىلەرنىڭ 30% — 40% نى ئىگىلەيتتى. بىر ئائىلىدە 2 — 3 ئادەم بىر پاختىلىق چاپانني ئورتاق كىيىپ قىشنى ئۆتكۈزەتتى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ، دېكا، تېرىلىن قاتارلىق خىمىيىۋى تالالىق توقۇلمىلار بارلىققا كېلىشكە باشلىدى، 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە سوكنا قاتارلىق يۇڭ توقۇلمىلار، پاختا ئارىلاش توقۇلمىلار، يىپەك بۆيۇملار ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئالدى. 1990 ـ يىلدىن كېيىن ياماق سېلىنغان كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئۇچرىتىش بولمايدىغان بولدى. دېھقان، چارۋىچىلار يېڭى كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيىشكە يۈرۈش قىلدى.

يېمەك ـ ئىچمەك 1950 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە ئائىلىنىڭ 74. 194 كىلوگرام ئىدى، ئەمەلىيەتتە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوزۇقلۇق ئائىلىگى 150 كىلوگرامغىمۇ يەتمەيتتى. دېھقانلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئائىلىگى 1954 ـ يىلى 301. 5 كىلوگرام، 1955 ـ يىلى 313 كىلوگرام بولدى. 1950 ـ يىلدىن 1957ـ يىلغىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنىڭ ئوزۇقلۇق ئائىلىگى يېتەرلىك بولدى، قىسمەن نامرات ئائىلىلەرنىڭ سېرىقتال مەزگىلدە ئائىلىگ قىيىنچىلىگى بولسا ھۆكۈمەت قوتقۇزدى. 1958 ـ يىلدىن 1978ـ يىلغىچە ئىشلەپچىقىرىش ئەترەتلىرى ئۆلچەم بويىچە يىرىك ئائىلىگ تەقسىم قىلدى. قۇرامىغا يەتكەن ئەمگەك كۈچىگە ئىگ كۈپ بولغاندا يىلىغا 200 كىلوگرام (بۇنىڭ يېرىمى بۇغداي، يېرىمى كۆمىستوناق)، 10 ياشلىق باشلىلارغا يىلىغا 90 كىلوگرامدىن ئائىلىگ تەقسىملەندى. بەزى يىللىرى ناھايىتى تۆۋەن بولدى، مەسىلەن: 1959 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە ھەربىر ئادەمنىڭ كۈنىگە يەيدىغان ئائىلىگى 300 گرامغىمۇ يەتمىگەچكە، قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكتات، شېكەر ئائىلىگ ئورنىدا ئىشلىتىلدى. 1978 ـ يىلدىن كېيىن خەلق تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. بۇنىڭ بىلەن نورمىسىز تەمىنلەش تەدرىجىي ئىشقا ئاشتى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن كۆمىستوناق دېھقان، چارۋىچىلار تۇرمۇشىنى تەڭشەيدىغان تۈرگە ئايلاندى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ گۆش ئىستېمال مىقدارى ئىلگىرىكى ئېيىغا ئوتتۇرىچە 0. 3 — 0. 5 كىلوگرامدىن ئېيىغا 1. 5 — 3 كىلوگرامغا يەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كۆكتات، سۈ يېغى مىقدارىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى.

تۇرالغۇ ئۆي 1950 ـ يىلدىن ئىلگىرى ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا بىرمۇ خىش ـ كاھىشلىق ئۆي يوق ئىدى، ئۆيلەرنىڭ ھەممىسى كېسەك ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئۆي كۆلىمى 3. 2 كۋادرات مېتىرغىمۇ يەتمەيتتى. 1990 ـ يىلدىن كېيىن زور بىر تۈركۈم دېھقان، چارۋىچىلار خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆيلەرنى سالدى، بىر قىسىم دېھقان، چارۋىچىلار يەنە سېمونت، پولات ماتېرىيال، فارفورۇل قاتارلىق بىناكارلىق ماتېرىياللىرىنى ئىشلىتىپ، يورۇق، ئازادە يېڭى ئۆيلەرنى سالدى. 1992 ـ يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىچە قۇرۇلۇش كۆلىمى 4. 12 كۋادرات مېتىرغا يەتكەن.

سەپەرگە چىقىش 1949 ـ يىلدىن ئىلگىرى دېھقان، چارۋىچىلار سىرتقا چىققاندا ياكى پىيادە ماڭاتتى، ياكى ئات ـ ئېشەك مىنەتتى، 1960 ـ يىلدىن كېيىن تەدرىجىي ژىلىسىپىت مىنىدىغان بولدى. 1966ـ يىلدىن كېيىن ژىلىسىپىت خېلى ئومۇملاشتى. 1980 ـ يىلدىن كېيىن دېھقان، چارۋىچىلار موتسىكلىت مىنىشكە باشلىدى. 1989 ـ يىلى تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىدە موتسىكلىتى بار ئائىلە يېزىدىكى ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 83% نى ئىگىلىدى. 1990 ـ يىلدىن ئېتىبارەن يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جايغا ئاپتوبۇس قاتناشقا باشلىدى، بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى «دېھقانلار ئېشەك مىنىپ بازارغا ماڭار، يېمەكلىك نېنىنى قوينىغا سالار» دېگەن قوشاقنا خاتىمە بېرىلدى.

كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، تۇرالغۇ ئۇي، سەپەر جەھەتتىكى ئۇزگىرىشلەردىن باشقا، 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تېلېۋىزور، توڭلاتقۇ، رادىئولۇق ئۇنتالغۇ، توك شامالدۇرغۇچ قاتارلىق ئائىلە ئېلېكتر سايمانلىرى يېزىلارغا كىرىشكە باشلىدى؛ 90 - يىللاردا خېلى ئومۇملاشتى. 1990 - يىلى ھەر بىر مەمۇرىي كەنتتە مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى، پونكىتتا ياشلار ئۇيى، قىراغەتخانا، ئويۇن ئۇيى، مەجلىسخانا تەسىس قىلىندى، ئايرىم كەنتلەردە كىنوخانا ۋە سەھنىلىك ئويۇن قويۇش زالى سېلىندى، يېزا دەرىجىلىك ئورۇنلاردا يەنە مەدەنىيەت كۆكۈل ئېچىش مەركىزى قۇرۇلدى. قايلور يېزىسى، توۋبولدى يېزىسىنىڭ قاراقۇم كەنتى، تارىم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتى قاتارلىق ئورۇنلار مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

شابار ناھىيە ئاھالىسىنىڭ ئىستېمال ئەھۋالى

جەدۋەل: 22 — 2 بىرلىكى: تۇمەن يۇەن، يۇەن

يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى	يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى	يىللار	سېتىش مىقدارى	ئوتتۇرىچە ئىستېمال قىلىنغىنى
1950	38.5	5.94	1965	536.86	58.70	1980	1528.1	109.33
1951	43.4	6.48	1966	707.52	72.75	1981	1601.14	113.03
1952	172.85	25.34	1967	674.23	68.25	1982	1644.3	111.04
1953	273.13	39.01	1968	671.51	65.70	1983	1680.3	114.81
1954	376.22	52.20	1969	853.01	81.80	1984	1572.7	107.04
1955	381.5	52.12	1970	807.33	70.40	1985	1699.1	115.69
1956	358.6	48.33	1971	714.83	64.14	1986	2413.1	163.52
1957	397.52	52.64	1972	778.98	64.78	1987	2610	173.39
1958	411.37	53.49	1973	652	56.17	1988	3508	226.75
1959	428.68	55.61	1974	873.5	72.75	1989	3191	202.26
1960	533.18	71.53	1975	700.7	56.14	1990	3451	210.79
1961	282.33	33.74	1976	1110	86.24	1991	3683	222.76
1962	410.19	49.64	1977	1004.16	72.85	1992	4527	270.72
1963	359	43.13	1978	1161.13	85.79	1993	4931	291.25
1964	406.54	46.24	1979	1219	88.25			

ئىزاھ: 1. باھا شۇ يىلدىكى ئەملىي سومما بولۇپ، ئۇزگەرمەس باھا ئەمەس، سېلىشتۇرغاندا باھا ئامىلى نەزەرگە ئېلىنىدى.
2. جەدۋەلدىكى سانلىق مەلۇماتلار دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئۇزۇنى ئۇزى تەمىنلەش خاراكتېرىدىكى ئىستېمالنى ئۇز ئىچىگە ئالمايدۇ.

بىنگىرمە ئوچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىنى قۇرۇلۇشى

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم

سوتسىيالىستىك مەنئۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى

سوتسىيالىستىك مەنئۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە سىڭگەن بولۇپ، ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

50 - يىللاردا دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئومۇمىي خەلق «سىنىپىي دوستلۇق تەربىيىسى»، ياش - ئۆسمۈرلەر ۋە باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى تەربىيىسى، دۆلەت سۈنرۇي، خەلق جىگىلىك، چىيۇ شاۋيۈن، لو شېڭجياۋ قاتارلىق قەھرىمانلاردىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1963- يىلدىن كېيىن «لېي فېڭدىن ئۆگىنىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ئورگان، مەكتەپ، كارخانا، كەسىپي ئورۇنلاردا لېي فېڭنىڭ ئىلغار ئىش - ئىزلىرىدىن ئۆگىنىش ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلدى، رەسىم كۆرگەزمىسى ئۆيۈشتۇرۇلدى، ياخشى ئادەم بولۇش، ياخشى ئىش قىلىشنى تالىشىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، ياشلار، ئوقۇغۇچىلار قاتناشقان نۇتۇق سۆزلەش يىغىنلىرى ئېچىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 12 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 6 - ئومۇمىي يىغىنىدا «سوتسىيالىستىك مەنئۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ يېتەكچى ئاڭچىنى توغرىسىدىكى قارار» ئونتۇرىغا قويۇلغاندىن كېيىن، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇ خىزمەتكە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتتى. ناھىيە بويىچە پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۈشىيەنى تەربىيىسى؛ ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق، سوتسىيالىستىك تەربىيە؛ ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، دىن قارىشى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتى تەربىيىسى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش؛ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى؛ قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى بوشاشماي ئېلىپ باردى. ئورۇنلار مۇشۇ ئاساستا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن»، «مەدەنىي ئورۇن»، «مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى»، «ئون يۈلتۇزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسى»، «ئون ياخشى ئۆلگە» بەرپا قىلىش خىزمىتى بويىچە سىلىشتۇرۇپ باھالاش پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇردى.

ئۇزاق مەزگىللىك تۇرلۇك تەربىيە ۋە مەنئۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى جەريانىدا، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىسىنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى ئېڭى ئۇزلۇكسىز ئۆستى، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىش ئېتىقادى تېخىمۇ مۇستەھكەملەندى، سوتسىيالىستىك ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەربىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ئېڭى ئۇزلۇكسىز كۈچەيدى، نەتىجىدە بىر تۈركۈم مەدەنىيەتلىك، غايىلىك، ئەخلاقلىق، ئىنتىزامچان يېڭى كىشىلەر ساغلام ئۆسۈپ يېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئىككى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى.

I باب

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

1§ . مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى

1982 - يىلى تۇنجى قېتىم «شايار ناھىيىلىك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى» ئېچىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا كۆرۈنەرلىك تۆھپە قوشقان ئىلغار شەخس ۋە ئىلغار كوللېكتىپلار تەقدىرلىنىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ تەرەققىياتى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. 1983 - يىل 5 - ئاي ئاپتونوم رايون بويىچە تۇنجى قېتىملىق «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنى ئەستايىدىل قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش تارقاتتى ھەمدە 5000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان مەپەرۋەرلىك يىغىنى ئاچتى. يىغىندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئاساسلىق رەھبىرى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى توغرىسىدىكى كونكرېت تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى، يىغىندا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتىنىڭ مەزمۇنى بېكىتىلدى. 1987 - يىل 7 - ئايدا 2. قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ 1 - چارۇچىلىق فېرمىسى، قايلۇر، توبيولدى، قىزىلبايراق، گۈلباغ، نۇرباغ قاتارلىق 39 ئىلغار كوللېكتىپ ۋە 102 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. 1988- يىل 4 - ئايدىن 1989 - يىل 4 - ئايغىچە ناھىيىلىك پارتكوم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى تېخىمۇ ياخشى ئېلىپ بېرىش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن، نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش توغرىسىدا كەينى - كەينىدىن ئۇقتۇرۇش تارقاتتى. 1990 - يىل 5 - ئايدا 3 - قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلىپ، 140 ئىلغار كوللېكتىپ، 117 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيىلىك پارتكوم خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ ئورگان، مەكتەپ ۋە يېزا، چارۇچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىپ، ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئۆگىنىش ئەھۋالىنى تارىلاپ تەكشۈردى.

1990 - يىل 8 - ئايدا ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش خىزمىتى قاتتىق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈلۈپ، 86 ئورۇنغا «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ئورۇن» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى، بۇ ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئورۇننىڭ 94.5% نى ئىگىلەيدۇ (389 ئىلغار كوللېكتىپ، 732 ئىلغار شەخس مەيدانغا كەلدى). «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن بۇيان، ئورگان، مەكتەپلەر 49 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بىرلەشمە دوستلۇق يىغىنى، 198 قېتىم مۇھەببەت يىغىنى، 272 قېتىم بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى ئۆتكۈزدى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ۋە مەدەنىيەت ئىدارىسى، ماۋارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە «ماركسىزملىق مىللەت قارىشى» ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى دېگەن تېمىلاردا زېھنىي سىناش مۇسابىقە پائالىيىتى ئۆتكۈزدى. بۇ قېتىمقى پائالىيەتكە 65 ئورگان ۋە مەكتەپتىن 1156 ئادەم قاتناشتى. ھەل قىلغۇچ مۇسابىقىگە قاتناشقانلاردىن 6 كىشى 1 - دەرىجىلىك

مۇكاپاتقا، 12 كىشى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 36 كىشى 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 40 كىشى ئىلھاملاندۇرۇش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

2 §. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا دائىر ئىش - ئىزلار

قايلور يېزىسى «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى خەنزۇ، خۇيزۇ، زاڭزۇ، جۇاڭزۇ، ئۇيغۇر، باۋئەن قاتارلىق كۆپ مىللەتتىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى. مەيدان باشلىقى ما كېۋۇ (باۋئەن) مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى ئاساسىي مۇھىم ئىش قاتارىدا چىڭ تۇتتى. ئۇنىڭ باشچىلىقىدا ھەر مىللەت خەلقى بىر نىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، يېزا ئىقتىساد قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇردى. بىرنەچچە يىللىق تىرىشىش ئارقىلىق، خەلق تۇرمۇشى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 1989 - يىلى ئونتۇرىچە كىرىم 1983 - يىلدىكى 76 يۈەندىن 969 يۈەنگە يېتىپ، نامراتلىق قالپىقى چۈرۈپ تاشلاندى، «ئىتتىپاق» دېھقانچىلىق مەيدانى بېيىدى.

لېكىن ئۇلار ئەتراپىدىكى نامرات كەنت ئاھالىلىرىنى ئۇنتۇپ قالماي، ئورتاق بېيىش يولىدا مېڭىشتا چىڭ تۇردى. دېھقانچىلىق مەيدانىغا يېقىن يېڭىيەر كەنتى (مىللىي كەنت) دىكى ئاھالىلەرنىڭ توك سىمى تارتىپ ئېلىپكتر چىراغ ياققۇسى بولسىمۇ، لېكىن ئىقتىسادىي قىينىچىلىق تۈپەيلىدىن بۇ ئىش ۋۇجۇتقا چىقمايدۇ. ما كېۋۇ بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، تېخنىكا بىلىدىغان 10 نەچچە دېھقاننى باشلاپ بېرىپ، 7 كۈن ئىشلەپ، 6000 مېتىر توك سىمى تارتىپ، ھەممە ئائىلىگە ئېلېكتر چىرىغى ئورنىتىپ بېرىدۇ. 1987 - يىلدىن بۇيان، دېھقانچىلىق مەيدانى تېخنىكا ئۇقىدىغان 15 دېھقاننى يېڭىيەر كەنتىگە 140 ئادەم (قېتىم) دىن ئارتۇق ھەقسىز ئىش قىلىپ بېرىشكە ئەۋەتىپ، ئۇلارغا 2 كۆۋرۈك سېلىشىپ بەردى. 4000 مېتىر ئۆستەك چېچىشىپ بەردى، 3000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ ياردەم بەردى.

مەيدان شتابىنىڭ خادىمى ۋاڭ شيۈمېي 10 نەچچە يىلنى بىر كۈندەك ئۇتكۈزۈپ، ھەق بىلەن ھېسابلاشماي، ھەر مىللەت دېھقانلىرىنىڭ كېسىلىنى قىزغىلىق بىلەن داۋالاپ، ئوكۇل ئۇرۇپ، دورىنى ئۆيىگىچە ئاپىرىپ بېرىپ، قوشنا كەنتتىكى ئاممىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى؛ قوشنا كەنتنىڭ پولات تۈگمىنى بۈزۈلۈپ قالغاندا، دېھقانچىلىق مەيدانى ۋاقتىدا تېخنىكا خادىمى ئەۋەتىپ رېمونت قىلىپ بەردى، بىر يىلدا 3 — 4 قېتىم رېمونت قىلىپ بېرىپ، بىر تىيىنمۇ ئالمىدى. . . يېڭىيەر كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى ھوشۇر مۇھەممەت مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئويلىمىغان ئىشلارنى دېھقانچىلىق مەيدانى ئويلىدى، بىز قىلالمىغان ئىشلارنى دېھقانچىلىق مەيدانى بىزگە قىلىپ بەردى، بىز دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى دېھقانلار بىلەن قېرىنداشتەك ئۆتىمىز».

1 - چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى ئېزىز خەنزۇ دېھقانلار ئالدىرىغانغا ئالدىرىدى، ئويلىغانىنى ئويلىدى؛ ھەر يىلى ئەتىيازدىكى سىلىكسۇ پەسلىدە سۇ ناھايىتى تاز قالمىدۇ، مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە ئۇ سۇنى ئالدى بىلەن خەنزۇ ئەترەتنىڭ يەر سۇغىرىشى ئۈچۈن بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا تاماملىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەنزۇ ئەترەتنىڭ ئۆستەك چېچىشتا مەبلىغى يېتىشمىگەندە مىللىي ئەترەتتىكى دېھقانلار تەشەببۇسكارلىق بىلەن 7000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ توپلاپ، ئۇلارنىڭ ئۆستەك چېچىشىغا ياردەم بەردى. قايلور يېزىسى قىزىلتام كەنتى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى ھوشۇر مۇھەممەت ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ جىددىي پەيتىدە، خەنزۇ ئەترەتنىڭ سېيالكىسى بولماسلىق

تۈپەيلىدىن تېرىلغۇ ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىۋې دېگەندە ئۆزىنىڭ سېيالكىسىنى مەرتلىك بىلەن خەنزۇ ئەترىتىنىڭ ئىشلىتىشىگە بېرىپ، خەنزۇ ئەترىتىنىڭ يېرىنى ۋاقتىدا تېرىۋېلىشىغا ياردەم بەردى. ئۇ يەنە باغۋەنچىلىكنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن، خەنزۇ دېھقانلارغا 150 يۈەن قىممىتىدىكى 15 تۈپ ئۈرۈك كۆچىتىنى ھەقسىز ياردەم قىلدى. ئۇ دائىم خەنزۇ دېھقانلارنىڭ قىينىچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەردى. خەنزۇ دېھقانلارنىڭ ئۆيىدە قىينىچىلىق بولسا، ئۇ ھەمىشە ئوتۇن، ئاشلىق، گۆش ئاپىرىپ بېرىپ، خەنزۇ دېھقانلارنىڭ قەلبىنى ئىللىتتى، خەنزۇ دېھقانلار ئۇنى: «باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىدىغان ياخشى شۇجى» دەپ ماختاشتى.

ئۇيغۇر، خەنزۇ دېھقانلار ئۆزئارا ياردەملىشىپ بىرلىكتە ياشاش جەريانىدا چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتتى. 1961 - يىلى قىشتا گەنسۇدىن سەرگەردان بولۇپ كەلگەن ۋالى شىنجۇڭنىڭ ئائىلىسىدىكى 5 جانغا تۇرمۇشى ئىنتايىن قىينىچىلىق ئىچىدە قالىدۇ، ھاۋا تۇتۇق، شىمال شامىلى ھوشقۇيتۇپ تۇرغان بىر كۈنى گۈگۈم ۋاقتىدا ئۇ 6 ياشلىق سىڭلىسىنى تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى چۆللۈككە تاشلاپ قويىدۇ، بۇ چاغدا تويبولدى گۈڭشىبى يېڭىچىمەن 2 - ئەترىتىدىكى دېھقان ھىممەت ئابباس ئوغلى قاسىم بىلەن ئوتۇن ئېلىپ كېلىۋېتىپ مۇشۇ يەردىن ئۆتكەندە بوش يىغا ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ ۋە ئاچلىقتىن ئۆلەي دەپ قالغان قىزنى ئۇچرىتىپ قېلىپ ئۆيىگە ئېلىپ كېلىدۇ. ھىممەت ۋە ئايالىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ بېقىشى بىلەن قىزنىڭ سالامەتلىكى تېز ئەسلىگە كېلىدۇ. ھىممەت «شۇيلىڭ» قىزچاقنىڭ ئىسمىنى بەرگەن يىپ ئۇچىغا ئاساسەن، 3 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 1 - ئەترىتىدىكى ۋالى شىنجۇڭنى تېز تېپىپ، ئۇنىڭغا سىڭلىسىنى ئېلىپ كېتىشنى ئىيتىدۇ. لېكىن بۇ دەل ئاچارچىلىق يىللىرى بولغاچقا، ۋالى شىنجۇڭ ھىممىتىن سىڭلىسىنى بېقىۋېلىشنى ئۈتۈندۇ. ئاقكۆڭۈل ھىممەت ئۆز رىسقىنى تېجەش بەدىلىگە «شۇيلىڭ» نى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا «تۇنساخان» دەپ ئىسىم قويىدۇ. 1980 - يىلى ۋالى شىنجۇڭ ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇشى بىرئاز ياخشىلىنىدۇ، ئۇ سىڭلىلىرى بىلەن «شۇيلىڭ» نى قايتۇرۇپ كېلىشنى مەسلىھەتلىشىدۇ. ھىممىتۇ قېرىنداشلارنىڭ ئۆزئارا جەم بولۇشىنى ئۈمىد قىلىدۇ، لېكىن ئاللىقاچان 26 ياشقا كىرىپ قالغان «شۇيلىڭ» (تۇنساخان) خەنزۇ ئاكىسىنىڭ ئۆيىگە كېتىشكە ئۇنىمايدۇ ۋە ئۆزىنى بېقىپ چوڭ قىلغان «ئانا - ئانىسى» دىن مەڭگۈ ئايرىلماي، ئۇلارغا جاۋاب قايتۇرماقچى بولىدۇ. ھىممەت بىلەن ۋالى شىنجۇڭ تونۇشقاندىن بۇيان، ۋالى شىنجۇڭ ھىممىتنى چوڭ كۆرۈپ ئاغا دەيدۇ، ھىممىتۇ ۋالى شىنجۇڭنى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك كۆرىدۇ، ھېيت - بايراملاردا ئۆزئارا مۇبارەكلىشىپ، پەتىلىشىپ تۇرىدۇ. تۇنساخان بويىغا يېتىپ، يېزا دوختۇرخانىسىدا ئىشلەيدۇ ھەمدە بىر ئۇيغۇر يىگىت بىلەن توي قىلىپ، بىر قىز پەرزەنت كۆرىدۇ. ھىممىتنىڭ ئوغلى قاسىم ئۈرۈمچىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن ھىممەت ۋە خوتۇنى تۇنساخان بىلەن بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئانا - ئانا قىزىنى ئالقىنىدىكى گۆھەردەك كۆرىدۇ. قىزمۇ ئانا - ئانىسىغا ۋاپادارلىقىنى يەتكۈزۈپ، يات ئىككى مىللەتنىڭ بەختلىك ۋە ئىناق ئائىلىسىنى بەرپا قىلىدۇ.

تويبولدى يېزا «7 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى دېھقان يې شېڭجۇن 1983 - يىلى بىر ئۇيغۇر قىزنى بېقىۋالىدۇ. بۇ قىزنىڭ ئانا - ئانىسى خوتەنلىك بولۇپ، تۇرمۇش قىينىچىلىقى تۈپەيلىدىن شايارغا كەلگەن. قىزنىڭ ئانىسى كېسەلچان بولغانلىقى ئۈستىگە، ئۇلارنىڭ بالىسى كۆپ ئىدى. شۇڭا ئۇلار قىزىنى يې شېڭجۇنگە بېرىۋېتىدۇ. يې شېڭجۇنمۇ بۇ ئۇيغۇر قېرىندىشىغا بىرئاز پۇل - پۈچەك ۋە ئەرسە - كېرەك بېرىپ، ئۇلارنىڭ يۈرتىغا قايتىشىغا ياردەم بېرىدۇ. 1993 - يىلى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 4 - يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان بۇ قىزنىڭ ئەتىجىسى ئەلا، مىجەزى شوخ بولغاچقا، مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە، ئائىلىدە ئاتا - ئانىسىنىڭ غەمخورلۇقىغا مۇيەسسەر بولۇپ، ئىككى مىللەتنىڭ بەختلىك ئائىلىسىنى بەرپا قىلىدۇ.

Ⅱ باب

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش

1983 - يىلدىن 1990 - يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكوم «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ناھىيە، نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىش توغرىسىدا قارار» چىقاردى ۋە «شايار ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك مەدەنىيىتىنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ ئۈچ يىللىق ئومۇمىي پىلانى»، «شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە ئورۇنلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈشنى ئۇلچىمى» نى تۈزۈپ چىقتى.

1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ج ك پ ئاقسۇ ئۆلكىلىك كومىتېتى، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە شايار ناھىيىلىك كىنو - تىياتىرخانىدا داغدۇغىلىق يىغىن ئېچىپ، شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ شايار ناھىيىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى 2 - نەمۇنە ناھىيە بولۇپ قالدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى شى گېڭاڭ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى قېيۇم باھاۋۇدۇن، جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىياسىي كومىسسارى، شياۋجاڭ روزى ھوشۇر ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ رەھبەرلىرىدىن شېي فۇپىڭ، قاھار ئەمەت، سۇن جىڭيۈەن، كاڭ كېجيەن، ۋاڭ فايۈەنلەر يىغىنغا قاتناشتى، يىغىندا «شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار»، شايار ناھىيىسىگە «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە» دەپ نام بېرىش يىغىنىنىڭ تەشەببۇسنامىسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى ئوقۇپ ئۆتۈلدى. ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونى، ۋىلايەتلىك قوراللىق ساقچى تارماق ئەترىتى، قۇرۇلۇق ئارمىيە 4 - شىسى، ۋىلايەتتىكى ناھىيە، شەھەرلەرنىڭ تەبرىك خەتلىرى ئوقۇپ ئۆتۈلدى ھەمدە شايار ناھىيىسىگە لەۋھە، لەۋھە تاختىسى تەقدىم قىلىندى.

قوشۇمچە 1: شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش توغرىسىدا قارار

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1982 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تۈنجى قېتىملىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلغاندىن بۇيان، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى، مىللەتلەرنىڭ گۈللىنىشىدىن ئىبارەت بۇ نىشاننى ئاساس قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشىيەننى ئەستايىدىل ئىزچىل ئەملىيلەشتۈرۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى باشتىن - ئاخىر بارلىق خىزمەتلەرنىڭ ئالدىغا قويۇپ، ھەر مىللەت كادىر، ئامما ئارىسىدا ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى، مىللەتلەر

ئىتتىپاقلىقى تەرىپىسىنى قىلچىمۇ بوشاشتۇرماي ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى ئەڭ ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەرنى مەيدانغا كەلتۈرۈش پائالىيىتىنى پۈختا قانات يايدۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالماسلىق، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالماسلىق، ھەرقايسى مىللەت خەلقى بىر بىرىدىن ئايرىلالماسلىق ئىدىيىسىنى كىشىلەر قەلبىگە چوڭقۇر سىڭدۈردى؛ ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا ئىشىنىدىغان بىر - بىرىنى ھۆرمەت قىلىدىغان، بىر - بىرىنى قوللايدىغان، بىر - بىرىدىن ئۆگىنىدىغان، بىر - بىرىنى كەچۈرىدىغان ۋە «ھەممە ئادەمدە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئىدىيىسى بولۇش، ھەممە ئادەم مىللىي سىياسەتنى بىلىش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى سۆزلەش، ھەممە ئادەم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئائىت ياخشى ئىش قىلىش» تەك ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەر ئۈزلۈكسىز مەيدانغا كەلدى. 7 يىلدا 3 قېتىم مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى؛ 211 ئىلغار كوللېكتىپ، 398 ئىلغار شەخس تەقدىرلەندى، بىرقانچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى 56 نەمۇنە ئورۇن بەرپا قىلىندى، بۇ بازار، پېزىلاردىكى ئورۇنلارنىڭ 70.88% نى ئىگىلەيدۇ.

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ كۈچەيتىلىشى ناھىيە ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى ۋە تۇرلۇك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت، پېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى تۈنجى قېتىم 100 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلدىن ئۆتۈپ، 103 مىليون 71 مىڭ 400 يۈەنگە يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 38% ئاشتى؛ ئېلىنغان ئاشلىق 67 مىليون 44 مىڭ كىلوگرامغا يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 30.1% ئاشتى؛ ئوتتۇرىچە كىرىم 494.30 يۈەنگە يېتىپ، 1984 - يىلدىكىدىن 2.4 ھەسسە ئاشتى. ناھىيىدىكى 1259 نامرات ئائىلىنىڭ 951 ى نامراتلىقتىن قۇتۇلدى. يىللىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى 74.93% كە يەتتى، بازار - پېزا خەلقىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۈزلۈكسىز ئۆستى.

مەدەنىيەت، ماارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز راۋاجلاندى، «ئىككى ماارىپ» ۋە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشتا لايىقەتلىك بولدى. ناھىيە 1988 - يىلى ۋىلايەت بويىچە چاشقان يوقىتىشتىكى ئىلغار ناھىيە، 1989 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە پىلانلىق ئىمۇنىتېتلاش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيە بولدى. «ئۇچتە ئەلا، بىرىدىن ئۆگىنىش» پائالىيىتىدە ياخشى نەتىجىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 2 قېتىم ۋىلايەتنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى. ئىقتىساد ۋە ھاشقا ئىشلارنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيە ئىجتىمائىي، سىياسىي جەھەتتە مۇقىم بولدى، ھەر مىللەت خەلقى خاتىرجەم، خۇشال - خورام تۇرمۇش كەچۈردى.

ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە مۇنداق دەپ قارىدى، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە نەمۇنە ناھىيە بەرپا قىلىش پائالىيىتىدىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغان، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنە ناھىيە بولۇشنىڭ شەرتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ھازىرلىغان. شايار ناھىيىسىگە ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش قارار قىلىندى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن شان - شەرەپنى قەدىرلەپ، غەيرەت ئۇستىگە غەيرەت قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە مۇقىملىق خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلەپ، مىللەتلەر ئىتتىپاق بولۇشتەك ياخشى ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى ۋە ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە يېڭى تۆھپىلەرنى قوشۇشنى ئۈمىد قىلىمىز.

ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە ۋىلايەتتىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەتلەرنى، ھەر مىللەت كادىر، ئاممىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە

ناھىيە بەرپا قىلىش جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىنى ئۆرنەك قىلىپ، يولداش ژاڭ ئىنىاۋنىڭ ۋەتەنىمىزنىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش توغرىسىدىكى 10 تۈرلۈك تەلىپىنى تىرىشىپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى يەنمۇ ياخشى ئىشلەشكە، مۇقىملىقنى مەركەز قىلىپ، ھەر مىللەت كادىر ۋە ئاممىسىغا تۆت ئاساسىي پرىنسىپنا چىڭ تۇرۇش، بۈرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك، ماركسىزم - لېنىنىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا چىڭ تۇرۇپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش تەشۋىقات تەربىيىسىنى ئىزچىل، كەڭ، چوڭقۇر، بايرىقى روشەن ھالدا تەشۋىق قىلىپ، ماركسىزملىق مىللەت قارىشى ۋە دىن قارىشىنى تۈرغۇزۇپ، مىللەت مەسىلىسى ۋە دىن مەسىلىسىنى ماركسىزم - لېنىنىزملىق، ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئاساس قىلىنغان مەيدان، نۇقتىسىنەزەر، ئۇسۇل ئارقىلىق كۆزىتىپ، ئانالىز قىلىپ ۋە بىرتەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى نەمۇنە بولۇپ ئىزچىللاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئاڭلىق قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە نەمۇنە بولۇشنى تالىشىپ، يولداش جياڭ زېمىننىڭ يېقىندا شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە ئوتتۇرىغا قويغان «ھەر مىللەت خەلقى قەلبىداش، نەپەسداش، تەقدىرداش بولۇپ، ئورتاق جۇڭگوچە سوتسىيالىزم قۇرۇش» تەلىپى بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشى ۋەزىيىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مۇقىم، ئىناق سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەپ، مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ئىلگىرى سۈرۈپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، تۇرمۇش، تەرتىپكە سېلىش، ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، ۋىلايەتنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتىنى يېڭى سەۋىيىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرمەش قىلىشقا چاقىردى.

ج ك پ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك كومىتېتى
ئاقسۇ ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

قوشۇمچە 2: تەشەببۇسنامە

ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئىشچىلار، دېھقان، چارۋىچىلار، كادىرلار، زىيالىيلار، ناھىيىدە تۇرۇشلۇق قوراللىق ساقچى ئوتتۇرا ئەترىتىدىكى كوماندىر، جەڭچى يولداشلار:

شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىيات بويىچە نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش يېغىنى 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ناھىيىمىزدە داغدۇغىلىق ئېچىلدى. بىز ناھىيىدىكى ئورۇنلارنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەر ۋەكىلى بولۇش سۈپىتىمىز بىلەن، ھاياجان ئىلكىدە، ناھىيىدىكى 160 مىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسى ۋە ئۈمىدىنى ئېلىپ، شەرەپ بىلەن يېغىنغا قاتناشتۇق. بۇ قېتىمقى يېغىن ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ساممىي غەمخورلۇقى ۋە يېتەكچىلىكىدە ئىنتايىن مۇۋەپپەقىيەتلىك ئېچىلدى، بىز چوڭقۇر تەربىيىگە ۋە ئىنتايىن چوڭ مەدەتكە ئىگە بولدۇق. بۇ قېتىمقى يېغىننىڭ روھىنى ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئۇزلۇكسىز ئىلگىرى سۈرۈپ، ناھىيىمىزنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ياخشى ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملەيمىز ۋە تەرەققىي قىلدۇرىمىز. بىز شۇنى تەشەببۇس قىلىمىزكى:

1. باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ شىنجاڭنى كۆزدىن كەچۈرگەندە بەرگەن بىر يۈرۈش يولىيورۇقلىرى ۋە ماركسىزملىق مىللەت نەزەرىيىسى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىپ، ۋەتەننىڭ

بىرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداشنىڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ شەرەپلىك بۇرچى ئىكەنلىكىنى، جۇڭخۇانى گۈللەندۈرۈش، زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈشنىڭ تۈپ كاپالىتى ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر تونۇشىمىز؛ ئىتتىپاقلىقتا چىڭ تۇرۇپ، بىرلىكنى قوغداپ، قالايمىقانچىلىققا، بۆلگۈنچىلىككە بايرىقىمىز روشەن ھالدا قارشى تۇرۇشىمىز؛ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى تەرىشىپ ئىلگىرى سۈرۈپ، ناھىيىمىزنىڭ مۇقىم، ئىناق سىياسىي ۋەزىيىتىنى مۇستەھكەملىشىمىز ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

2. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە دىنىي سىياسىتىنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلىپ، «مىللىي تەررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» نى پائال تەشۋىق قىلىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش ۋە ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇش ھوقۇقىغا ھۆرمەت قىلىمىز. ھەر مىللەت خەلقى ئۆزئارا تىل يېزىق ئۆگىنىپ، بىر بىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلەرگە ھۆرمەت قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ھېسسىياتىغا زىيان يەتكۈزمەسلىك سۆزلەرنى، مىللىي سىياسەتكە خىلاپ ئىشلارنى قىلمايمىز. پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئاممىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھۆرمەت قىلىپ، چەت ئەلدىكى دىنىي دۇشمەن كۈچلەرنىڭ سىڭىپ كىرىشىدىن ھوشيار بولۇپ ۋە ئۇلارنى توسۇپ، دىندىن پايدىلىنىپ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى، ئەدلىيە، ماارىپ، نىكاھ ئىشلىرىغا ئارلىشىشىنى قەتئىي توسىمىز.

3. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشتە، تۈزەش، تەرتىپكە سېلىش ۋە ئىسلاھاتنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ئېچىۋېتىش ئېگى ۋە تاۋار ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش نۇقتىسىنەزەرىنى تۈرغۇزىمىز. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە مىللەتلەرنىڭ تەرەققىياتىغا توسالغۇ بولىدىغان بارلىق كونا نۇقتىسىنەزەرلەرنى تۈگىتىپ، قالاق ئىشلەپچىقىرىش ئۇسۇلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، كونا ئەنئەنىلەرگە ئېسىلىۋالمىدىغان ئىدىيە ۋە ئادەتلەرنى چۆرۈپ تاشلاپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنى بىر بىرىدىن ئۆگىنىدىغان، ئارتۇقچىلىقلارنى جارى قىلدۇرۇپ، كەمچىلىكلەرنى تولۇقلاپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش داۋامىدا تەرەققىيات ئۈستىدە ئىزدىنىمىز. ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۆرەش قىلىش روھىنى جارى قىلدۇرىمىز. ئىقتىسادنى زور كۆچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش قەدىمىنى تېزلىتىمىز.

4. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى ئېيى پائالىيىتىنى كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرىمىز. يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ كونكرېت تەلىپى بويىچە، تەربىيە ئېيى پائالىيىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، تەربىيە ئېيى پائالىيىتىنى پۈختا، تېخىمۇ ياخشى ئىشلەيمىز.

ئىشىنىمىزكى، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ جاپالىق ئەجرى ۋە كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىشى بىلەن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى گۈللىرى تېخىمۇ پورەكلەپ ئېچىلىدۇ، بىز تېخىمۇ ياخشى ئىتتىپاقلىشىپ، ئەمەلىي ھەرىكىتىمىز بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يېڭى سەھىپىسىنى يېزىپ چىقايلى.

شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە
نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش يىغىنىغا قاتناشقان ۋەكىللەر
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

قوشۇمچە 3: ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەبرىك خېتى

شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىش يىغىنىغا:

ئاقسۇ ئۇلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە دافدۇغلىق يىغىن ئېچىپ، شايار ناھىيىسىگە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدىكى نەمۇنە ناھىيە دەپ نام بېرىپتۇ، بۇ شايار ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت كادىر، ئامما ئۈچۈن غايەت زور شەرەپ. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى يىغىنىنى قىزغىن تەبرىكلەيدۇ، شايار ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت كادىر، ئامما ئالىي ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ ۋە سەمىمىي سالام يوللايدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردىن بۇيان شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئاقسۇ ئۇلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ۋە پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنى ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ ئىش سۈپىتىدە چىڭ تۇتۇشتا چىڭ تۇرۇپ، ھەر مىللەت ئامما ئارىسىدا ماركسىزملىق مىللەت قارىشى، پارتىيىنىڭ مىللىي سىياسىتى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى كەڭ، چوڭقۇر ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى؛ تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە قارشى تۇرۇش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ناھىيە مىقياسىدا مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى بويىچە ئىلغار ئورۇن ۋە ئىلغار شەخسلەرنى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. بىرنەچچە يىللىق تىرىشچانلىق ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى ۋەزىيىتى ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىپ، «ئىككىدىن ئايرىلالماسلىق» ئىدىيىسى كۈنسېرى كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتىدا زور بىر تۈركۈم ئىلغار كوللېكتىپ ۋە شەخسلەر مەيدانغا كەلدى. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى شايار ناھىيىسىگە سىياسىي مۇقىملىق ئېلىپ كېلىپ، ئىقتىساد ۋە تۇرلۇك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. 1989 - يىلى ناھىيە بويىچە سانائەت، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلات قىممىتى 100 مىليون يۈەنلىك ئۆتكەلدىن ئۆتتى، دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 494 يۈەنگە يېتىپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش خىزمىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، يىللىق نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش نىسبىتى %22.2 كە يەتتى، بازار - يېزىلاردىكى ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تۇرمۇشى ئۆزلۈكسىز ياخشىلاندى. بۇ ئاقسۇ ئۇلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىنىڭ نەتىجىسى، شۇنداقلا ناھىيىدىكى ھەر مىللەت كادىر، ئاممىسىنىڭ ئۇزاق مۇددەت ئىتتىپاقلىشىپ كۈرەش قىلغانلىقىنىڭ، ئورتاق تىرىشقانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

باش شۇجى جياڭ زېمىن شىنجاڭدا خىزمەتلەرنى كۆزدىن كەچۈرگەندە، شىنجاڭنىڭ تۇرلۇك خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئىنتايىن مۇھىم يولىيورۇقلارنى بەردى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى خىزمىتى توغرىسىدا تېخىمۇ يۇقىرى تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويدى. سىلەرنىڭ باش شۇجى جياڭ زېمىننىڭ يولىيورۇقىنى چوقۇم ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ۋە ئىزچىللاشتۇرۇپ، ھەر مىللەت خەلقى قەلبىدىش، نەپەسداش، تەقدىرداش بولۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ۋە تەرەققىياتى خىزمىتىنى ئۆزلۈكسىز ئالغا ئىلگىرىلىتىشىڭلارنى، مۇقىملىق مەركەز قىلىنغان تۇرلۇك خىزمەتلەرنى ئۆزلۈكسىز ياخشى ئىشلەپ، مۇقىملىققا دائىر تەدبىرلەرنى چىڭ تۇتۇپ ئەملىيلەشتۈرۈپ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشىنى ھەقىقىي ياخشى ئىشلىشىڭلارنى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ۋە باشقا تۇرلۇك ئىشلارنى زور كۈچ بىلەن راۋاجلاندۇرۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش قەدىمىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، شىنجاڭ ئىقتىسادىنىڭ گۈللىنىشى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقى ئۈچۈن تېخىمۇ زور تۆھپە قوشۇشۇڭلارنى ئۈمىد قىلىمىز.

يىغىننىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇشىغا تىلەكداشمىز!

ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كومىتېتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
1990 - يىل 11 - ئاينىڭ 25 - كۈنى

Ⅲ باب

ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش

1963 - يىلدىن باشلاپ ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى ئاساسلىقى ياشلار - ئۆسمۈرلەر ئارىسىدا قانات يايدۇرۇلدى. كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە كەڭ ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋە ياشلار ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، ھەر يىلى 3 - ئايدا لېي فېڭنى تەشۋىق قىلىش، لېي فېڭدىن ئۆگىنىش دولقۇنىنى قوزغىدى.

1985 - يىلى ناھىيىدىكى ياش - ئۆسمۈرلەر ئەمەلىي ھەربىكىتى ئارقىلىق لېي فېڭدىن ئۆگىنىپ 4 مىليون 200 مىڭ تۇپ خالىسانە كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلدى. 1987 - يىلى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش گۈرۈپپىسى 32 كىشىلىك ۋەزىپە ئىجرا قىلغۇچى قوشۇن تەشكىللەپ، ئاساسلىق يول ئېغىزلىرىدا قاتناش تەرتىپىنى ساقلىدى. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى ئىتتىپاق ياچېيكىسى ماتارىپىغا ياردەم بېرىش گۈرۈپپىسىدىن 68 نى تەشكىللەپ، ئازغان 82 ياش - ئۆسمۈرگە سىياسىي - ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتى ئىشلەپ، كۆرۈنەرلىك ئۈنۈمگە ئېرىشتى. لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى جەريانىدا، ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپتىن 39 ى، ئىلغار شەخستىن 104 ى باھالاپ چىقىلدى.

1990 - يىلدىن 1991 - يىلغىچە ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى «ناھىيە بويىچە لېي فېڭدىن ئۆگىنىش، سوتسىيالىستىك دەۋر روھىنى جارى قىلدۇرۇش پائالىيىتىنى كەڭ قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى، ماتارىپ ئىدارىسى بىرلىكتە، 3000 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشقان سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، ياشلار - ئۆسمۈرلەرنى لېي فېڭدىن، لەي نىڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىنى تېخىمۇ كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. خالىسانە مۇلازىمەت نۇقتىسىدىن 91 نى تەسىس قىلىپ، 36 مۇلازىمەت تۈرىنى يولغا قويۇپ، 2120 ئادەم (قېتىم) نىڭ چېچىنى ھەقسىز ياساپ قويدى، 4910 ۋېلىسىپىتنى، 276 ئائىلە ئېلېكتر سايمىنىنى رېمونت قىلدى، 1982 ئادەم (قېتىم) نىڭ كېسىلىنى كۆردى، 6521 ئادەم (قېتىم) گە قانۇن، يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى، تىببىي داۋالاش قاتارلىقلاردىن مەسلىھەت بەردى، 8500 ئادەم (قېتىم) نى چاي بىلەن تەمىنلىدى. بازار كۆنى ئاممىنىڭ 5817 ۋېلىسىپىت، موتسىكلىتىنى ھەقسىز بېقىپ بەردى. ياشانغانلار ساناتورىيىسىدىكى ياشانغانلار، يېتىم، تۇل كىشىلەرگە 1000 قېتىمدىن ئارتۇق تازىلىق قىلىپ بەردى، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىپ ئەكىلىپ بەردى، ئۇلارغا تاماق ئېتىپ، سۇ توشۇپ بەردى، كىيىم - كېچەكلىرىنى يۇيۇپ بەردى.

1993 - يىلى لېي فېڭدىن، لەي نىڭدىن ئۆگىنىپ ياخشى ئىش قىلىش دولقۇنىدا ئورگان، مەكتەپلەردىكى ياش ۋە ئىتتىپاق ئەزالىرى بەس - بەس بىلەن كوچىلارغا چىقىپ، ھەقسىز مۇلازىمەت قىلدى. خالىسانە مۇلازىمەتكە 4642 ئادەم قاتناشتى، ئۇلار 904 ياخشى ئىش قىلدى.

Ⅳ باب

«بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش» پائالىيىتى

1983 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل، ئۇچنى قىزغىن سۆيۈش، ۋە ئومۇمىي خەلق ئەدەبلىك بولۇش ئېيى، پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» تارقاتتى. بۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە دەرھال ھەربىرتەك كېلىپ، مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەبلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش، تەرتىپلىك بولۇش، پاكىزە بولۇش؛ تىلى گۈزەل، ھەربىرى گۈزەل، قەلبى گۈزەل، مۇھىتى گۈزەل بولۇش؛ ۋەتەننى، كومۇنىستىك پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆيۈش پائالىيىتى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قانات يايدۇرۇلدى. بولۇپمۇ 1987 - يىلدىن كېيىن بۇ پائالىيەت ھەرقايسى ئورۇن رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشى ۋە ھەرسىلەت كادىر، ئاممىنىڭ پائال قاتنىشىشى بىلەن «پاسكىنىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق» نى تۈزەش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان مۇسابىقە پائالىيىتى سۈپىتىدە كەڭ، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلۇپ، شەھەر-بازار قىياپىتى ئۆزگەرتىلدى.

§1 . «پاسكىنىچىلىق» نى تۈزەش

ۋەتەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسى ھەربىرىنى كەڭ كۆلەمدە كېلىپ چىرىلىپ، ئورۇنلاردىن ئۆي ئىچى - سىرتىنىڭ ۋە ئاھالىلەر ئولتۇراق رايونى ھويلا - ئارامليرىنىڭ تازىلىقىنى ياخشى قىلىش تەلەپ قىلىندى، مۇقىم ئەخلەت مەيدانى، ئەخلەت كۆلچىكى ياسالدى. ئەخلەتنى كەلسە - كەلمەس تۆككەنلەرگە جەرىمانە قويۇلدى ھەمدە شەھەر-بازارلاردا بىر قىسىم ھاجەتخانىلار سېلىندى. ئاممىۋى چاشقان يوقىتىش پائالىيىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، چاشقانىنىڭ زىيىنى ئۈدا 5 يىل كونترول قىلىندى. يېمەكلىك تازىلىقىنى باشقۇرۇش خىزمىتى كۈچەيتىلدى، ناھىيە بويىچە يېمەكلىك تازىلىقى نازارەتچىسىدىن 13 ى بار بولدى. 11 قارار يېمەك - ئىچمەك كەسىپكارى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، تازىلىق ئىجازەتنامىسى، ساغلاملىق كىنىشكىسى يوق، يېمەك - ئىچمەك كەسىپكارلىرىنىڭ كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويۇلمىدى، قاچا - قۇچىلىرى دېزىنفېكسىيە ئۆلچىمىگە يەتمىگەنلەرنىڭ تىجارىتى توختىتىلىپ، چەكلىك مۇددەت ئىچىدە تەرتىپكە سېلىندى. مەسئۇلىيەت ئۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، شەھەر - بازار مۇھىتى پاكىزلاشتۇرۇلدى، كۆكەرتىلدى ۋە گۈزەللەشتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، زاۋۇت، كان، كارخانىلارنىڭ «داشقال، كېرەكسىز گاز، يۇندا» دىن ئىبارەت ئۇچ كېرەكسىز بىلەن بۇلغىشىنى قاتتىق كونترول قىلىش تەلەپ قىلىندى.

§ 2 . «قالايمىقانچىلىق» نى تۈزەش

قاتناش تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، قاتناش باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى، ناھىيە بازىرى رايونىدىكى ئاساسلىق كوچىلاردا ئۇلاغ ھارۋىلىرىنىڭ مېڭىشى چەكلەندى. ۋېلىسىپىت قويۇش ئورنى تەسىس قىلىنىدى، كىنو ـ تىياتىرخانىلارنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، ھەممە ئادەم مەدەنىي ئاساشىبىن بولۇش تەشەببۇس قىلىندى. دۇكان ۋە كوچىلارنىڭ تەرتىپى تەرتىپكە سېلىنىپ، مەدەنىي تىجارەت قىلىش، خېرىدارلارغا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش، ئۆزئارا ھۆرمەتلەش، ئۆزئارا ياردەم بېرىشتەك ئىجتىمائىي يېڭى كەيپىيات تەشەببۇس قىلىندى. ئورۇنلار قانۇنچىلىق تەربىيىسىنى كۈچەيتىپ، ھەر تەرەپلىمە تۈزەش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ئىچكى قىسىمدىكى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى قاتلامۇ قاتلام ئەملىيلەشتۈرۈپ، ئىشچىيونلۇقتىن، ئوغرىلىقتىن، ئوتتىن، ئاپەتتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاساس قىلىنغان «تۆتتىن مۇداپىئە كۆرۈش» تۈزۈمى شۇنىڭدەك «ئۆز ئورنىنى، ئۆز ئادەملىرىنى ياخشى باشقۇرۇش، ئۆز ئىشىنى ياخشى قىلىش» تىن ئىبارەت بىخەتەر باشقۇرۇش تەدبىرلىرىنى تۈرغۇزدى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ياش. ئۆسمۈرلەرگە قارىتا «تۆتنى ھۆددىگە ئېلىش» (ئىدارىلەر ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنى، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى، ئاتا ـ ئانىلار پەرزەنتلىرىنى، مەھەللىلەر ئاھالىلەرنى ھۆددىگە ئېلىش» خىزمىتى ياخشى ئىشلەندى.

1992 ـ يىل 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت كادىر، ئاممىغا ئاممىۋى ئەخلاقنى، ئاممىۋى تەرتىپنى قوغداش، قانۇن ـ ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش بويىچە تەشۋىقات، تەربىيىنى كۈچەيتتى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى 14 ماددىلىق «شايار ناھىيىسىنىڭ بازارلىرىدىكى «پاسكىنىچىلىق، قالايمىقانچىلىق، ناچارلىق» نى تۈزەش بويىچە مۇكاپاتلاش چارىسى (لايىھە)» نى تۈزۈپ چىقتى، بۇ چارىنى ناھىيىلىك جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەرتەرەپلىمە تۈزەش ئىشخانىسى نازارەت قىلىپ يولغا قويدى. كوچىلاردىكى ئاممىۋى مۇئەسسەسىلەرنى بۇزغان، ئوغۇرلىغان، ئاممىۋى تەرتىپنى قالايمىقان قىلغانلارغا بىردەك جەرىمانە قويۇلدى، چارىگە خىلاپلىق قىلغانلارنى مەلۇم قىلغۇچىلارغا جەرىمانىنىڭ 50% ى مۇكاپات بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «شايار ناھىيىسىنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش بويىچە پىداكارلىق فوندىنى يولغا قويۇش چارىسى» ، «شايار ناھىيىسىنىڭ ئاممىۋى ئامانلىق بويىچە بىرلەشمە مۇداپىئە كۆرۈشنى باشقۇرۇش ۋاقتىلىق چارىسى» تۈزۈپ چىقىلىپ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى مۇزاكىرە قىلىپ ماقۇللىغاندىن كېيىن، يېزا (بازار) ، مەيدان رەھبەرلىرىگە تاپشۇرۇلدى، ئۇلار ناھىيە رەھبەرلىرى بىلەن «جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەش مەسئۇلىيەتنامىسى» ئىمزالىدى.

§ 3 . «ناچارلىق» نى تۈزەش

پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا «پاك ـ دىيانەتلىك بولۇش ـ تۆھپە قوشۇش، ئاممىنىڭ چاكىرى بولۇش» نىشان قىلىنغان رەھبەرلىك مۇلازىمەت ئىدىيىسى تۈرغۇزۇلدى. ئىش ـ خىزمەت ئىستىلىنى ياخشىلاش، ئىش بېجىرىش ئۇنۇمىنى ئۆستۈرۈش، ئۆزىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشتىن؛ كادىرلارنىڭ

ئەخلاق، ئىقتىدار، ئىشقا چىنىش، نەتىجىدىن ئىبارەت 4 جەھەتتىن باھالاش، تۈرلۈك باشقۇرۇش تۈزۈمى، خىزمەت تۈزۈمى، پارتىيە ئىچى - سىرتىدىكى نازارەتچىلىك تۈزۈمى ۋە دېموكراتىك باھالاش تۈزۈمىنى تەدرىجىي تۈرغۇزۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتىن ئىبارەت، ھەقىقىي ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى.

كۆزنەك مۇلازىمەت كەسپىدە كەسىپ ئەخلاقىنى قېلىپلاشتۇرۇش تەربىيىسى كەلگە قانات يايدۇرۇلۇپ، كەسىپ جەھەتتە غايە تىكلەش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، كەسىپ ئەخلاقىغا رىئايە قىلىش، كەسىپى ماھارەتنى ئۆستۈرۈش، ، كەسىپ ئىنتىزامىنى كۈچەيتىش، قائىدە - تۈزۈم ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش مۇكاپاتلاش، دەرىجە ئۆستۈرۈش، ئىلغارلارنى باھالاش قاتارلىقلار بىلەن چېتىلدى. ماتارىپ، مەمۇرىيەت، ئىقتىسادىي ۋاستىلەر ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ شان - شەرەپ تۇيغۇسى ۋە مەسئۇلىيەتچانلىقى كۈچەيتىلىپ، كۆزنەك كەسىپلەرنىڭ مۇلازىمەت سۈپىتى ئۆستۈرۈلدى.

1982 - يىلى 1 - قېتىملىق مەدەنىيەتلىك - ئەدەبلىك بولۇش ئېيى پائالىيىتىدە قاتلامۇ قاتلام سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئېچىلدى. سەپەرۋەرلىك يېغىنىغا قاتناشقان ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئامما ناھىيىلىك پارتكومنىڭ چاقىرىقىغا پائال ئاۋاز قوشۇپ، «ھەممە ئائىلىدە ھاجەتخانا بولۇش، ھەممە ئەترەتتە باسما قۇدۇق بولۇش، ھەممە ئادەم ئەدەبلىك بولۇش، ھەر بىر ئادەم ئىنتىزاقلىققا ئەھمىيەت بېرىش، ھەممە كەنتتە كۆچەت تىكىش، ھەممە ئائىلە چوڭ تازلىق قىلىش» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. بىر ئايدا ناھىيە بويىچە 4985 باسما قۇدۇق قېزىلدى، بۇ قۇدۇقلاردىن 31 مىڭ 560 ئادەم نەپ ئالدى. 1993 - يىلغا كەلگەندە يېزىلاردا «ھەممە ئائىلىدە ھاجەتخانا بولۇش، ھەممە ئەترەتتە باسما قۇدۇق بولۇش» نىشانى ئاساسىي جەھەتتىن ئەمەلگە ئاشتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە 2 - نومۇرلۇق كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ناھىيىدىكى يۇقۇمدىن ساقلىنىش تارماقلىرى 17 قېتىم چوڭ - كىچىك يېغىن ئېچىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەشۋىقات ماتېرىيالىدىن 743 پارچە، دورىدىن 50 مىڭ 324 دانە تارقاتتى. 6 يېزىنىڭ ئىچىملىك سۇيى دىزىنفېكسىيە قىلىنىپ، ئىچىملىك سۇ شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، خەلقنىڭ جىسمانىي ساپاسى ئاشۇرۇلۇپ، كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىشى ئازايتىلدى.

V باب

ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش

1987 - يىل 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم «ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش» بويىچە مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش سەپەرۋەرلىك يېغىنى ئېچىپ، «پۈتۈن پارتىيە ھەرىكەتكە كېلىپ، ئومۇمىي خەلقنى سەپەرۋەر قىلىپ، مەدەنىي ئورۇن بەرپا قىلىش ئۈچۈن تىرىشىپ كۆرەش قىلىش» چاقىرىقىنى چىقاردى، بۇنىڭ بىلەن ھەرقايسى ئورۇنلار پائال ھەرىكەتكە كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھەر يىلى «ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش) (ئەلا مۇلازىمەت، ئەلا تەرتىپ، ئەلا مۇھىت، لېپى فېكىردىن، ئىلغارلاردىن ئۆگىنىش» پائالىيىتى مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قاتاردا چىڭ تۇتۇلۇپ، پىلانلىق ئىش قىلىش،

ئورۇنلاشتۇرۇش، تەكشۈرۈش، سېلىشتۇرۇپ باھالاش، خۇلاسىلەش، نام بېرىپ تەقدىرلەش ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

1§ . ئەلا مۇلازىمەت

1987 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان ئەلا مۇلازىمەت قىلىش پائالىيىتىنىڭ مۇنداق ئىككى مۇھىم نۇقتىسى بار: بىرىنچى، ناھىيىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ئاساسىي قاتلام ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش، ئامما ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى، كادىرلاردىن پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ قانۇن، پەرمانلىرى، سىياسەتلىرىنى ئەمۇنلىك بىلەن ئىجرا قىلىش، خىزمەت ئورنىدا چىڭ تۇرۇش تەلەپ قىلىندى. يېكىر ساندۇقى تەسىس قىلىنىپ، سۆيلەش تۈزۈمى ئورنىتىلىپ، ئامما قىزغىن كۆتۈۋېلىنىپ، خىزمەت ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى. «بوسۇغۇسى ئېگىز، تەلەتى سۆرۈن، ئىش بېجىرىش قىيىن» بولۇشتەك يامۇل ئىستىلى ئۆزۈل-كېسىل تۈزىتىلدى. باج ئىدارىسى باج يىغىشتا مەدەنىي بولۇش، كىشىلەرگە ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش، باج ئارقىلىق كىشىلەرنى باسماسلىق، باج ئارقىلىق ئۆز نەپسىگە چوغ تارتماسلىق، قانۇن بويىچە ئىش بېجىرىش، نىسبەت بويىچە باج ئېلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. ئىككىنچى، مەدەنىي تىجارەت قىلىش، خېرىدارلارغا ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. 1989 - يىلى توقۇمىچىلىق، تۇرلۇك ماللار شىركەتلىرى كۆرىس ئاچتى، خېرىدارلارنى قىزغىن كۆتۈش توغرىسىدا 10 مادداا، پۈكەي ئىنتىزامىدا 10 غا يول قويماسلىق قاتارلىق تۈزۈملەر تۈزۈلدى ھەمدە تىجارەتچىلەر بەلگە تاقاپ ئىش ئورنىغا چىقىش يولغا قويۇلدى، تىجارەت ۋاقتى ئۇزارتىلدى ۋە تەكشىلدى، ئادىل تارازا، ئادىل مېتىر شۇنىڭدەك مىقدارنى ئۇلچەش ئەسۋابى تەسىس قىلىش قانارلىق مۇلازىمەت تۈرلىرى يولغا قويۇلدى.

ناھىيە سىستېما بويىچە پارتىيە ئەزالىرىغا پارتىيىگە داخىل ئاساسىي بىلىم تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، «ئۈچ يىغىن، بىر دەرس» تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي ئېڭىنى ئۆستۈردى، خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ئاڭلىقلىقىنى ئاشۇردى. پارتىيە ئىستىلىنىڭ ياخشىلىنىشى ئىجتىمائىي كەيپىياتنىڭ ياخشىلىنىشىغا تۈرتكە بولدى، ناھىيىلىك چ خ تارماقلىرى ئاساسلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرى بىلەن ئامانلىقنى ساقلاش بويىچە ئۆلچەمگە يېتىش مەسئۇلىيەتنامىسى ئىمزالىدى، مەسئۇلىيەت دائىرىسىگە ئاساسەن، مەسئۇلىيەتنامە مەزمۇنى بويىچە ئىشنى ياخشى قىلغانلارنى يىل ئاخىرىدا مۇكاپاتلىدى، ياخشى قىلمىغانلارنى جازالىدى. شۇنىڭ بىلله قاتناش تەرتىپىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، «بازار كۈنى» تەشۋىقات ماشىنىسى چىقىرىپ كوچىلاردا قاتناش باشقۇرۇش بەلگىلىمىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنى زور دەرىجىدە ئازايتتى. ياخشا - چىگە شىركىتى ياخشا سېتىۋېلىش مەزگىلىدە، مەخسۇس نازارەتچى قويۇپ، دېھقانلارنى شۇلۇۋېلىش ھادىسىلىرىگە قاتتىق زەربە بەردى، چايخانا، بالىلار ئويى، تاغار ياماش ئويى تەسىس قىلىپ، پاختىكارلارغا قولايلىق يارىتىپ بەردى.

1992 - يىلى ناھىيە بويىچە كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان كەسىپ ئەخلاق تەربىيىسى كۈچەيتىلدى، «يېگىنچە كەسىپ ئەخلاقى تىكلەش»، «ئون ياخشى ئۇلگە» نى باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار «ئون ياخشى ئۇلگە» دىن 161 نى باھالاپ چىقىپ تەقدىرلىدى. كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى ئۆستۈرۈلۈپ، كەسىپتىكى ناتوغرا ئىستىللار ئۇنۇملۈك تۈزىتىلدى.

2 § . ئەلا تەرتىپ

1987 - يىلى ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلار ئورۇن مەسئۇلىيىتە تۇزۇمى، يوقلىما تۇزۇمى، مۇكاپاتلاش، جازالاش تۇزۇمىنى تۇزۇپ چىقتى، قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش تەربىيىسى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسى، ئېغىر جىنايى ئىشلار جىنايەتلىرىگە ۋە ئەكسىلئىنقىلابى بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇپ، بىخەتەرلىك مەسئۇلىيىتە تۇزۇمىنى ئومۇميۈزلۈك ئەمەلىيلەشتۈردى. ناھىيە بويىچە جىنايى ئىشلار دېلوسىرىنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى 1986 - يىلدىكىدىن 20.2% تۆۋەنلىدى. دېلو پاش قىلىش نىسبىتى 77.9% كە يەتتى، مۇھىم، چوڭ دېلولار 25%، ئامانلىق قوغداشقا دائىر دېلو 50% تۆۋەنلىدى. قاتناش، بازار تەرتىپى تەرتىپكە سېلىندى، ئاساسلىق كوچىلاردا پىيادىلەر بىلەن ماشىنا يولى ئايرىلىپ، ھەممىسى ئۆز يولىدا ماڭىدىغان بولدى، يېزا ئىگىلىك سودا بازىرىدىكى يايمىلار تۈرلەر بويىچە ئايرىلدى، بازارلاردا ئىلگىرىكىدەك ئادەم، ھارۋىلار ئارىلاش ماڭىدىغان، قالايمىقان يايما يېيىۋالىدىغان ھادىسىلەر ئۇنۇملۇك ئۆزگەرتىلدى.

1989 - يىلى ھەر تەرەپلىمە تۇزەش خىزمىتى كۆچەيتىلىپ، ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى تەرتىپكە سېلىندى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ناھىيىلىك چ خ ئىدارىسى ناھىيە بويىچە ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتىدىن 135 نى قوزدى، ئامانلىق ساقلىغۇچىدىن 386 نى قويدى، ئامانلىق ساقلاش مەسئۇلىيىتىنامىسىدىن 285 نى ئىمزالىدى، چ خ ئورگانلىرىغا ھەمكارلىشىپ 17 دېلونى پاش قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بازارنى مەركەز قىلغان ئوغرىلىقنى ۋە ئېغىر يۇرگەن جىنايەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە مەركەزلىك زەربە بېرىپ، 75 دېلونى پاش قىلدى، 46 جىنايەتچى ئۇنسۇرنى تۇتتى، بۇ ئارقىلىق 37 مىڭ 86.598 يۈەنلىك ئىقتىسادىي زىيانىنىڭ ئورنىنى تولدۇردى. 1989 - يىلى ئەتىياز بىلەن ياز ئارىلىقىدا بېيجىڭدا يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىق ۋە 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاقتۇ ناھىيىسىنىڭ بارىن يېزىسىدا يۈز بەرگەن ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ جەريانىدا مۇقىملىق ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ دېگەن قاتمۇقچىن قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، سىياسىي، ئىدىيە، ھەرىكەت جەھەتتە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىلەن بولغان يۈكسەك بىردەكلىك ساقلىنىپ، بۇرژۇئازىيە ئەركىنلەشتۈرۈشكە بايراق روشەن ھالدا قارشى تۇرۇلدى. ئۇز ئورنىدىكى مۇقىمسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق ئامىللىرى تۈگىتىلىپ، ناھىيىنىڭ تىنچ، ئىتتىپاق سىياسىي ۋەزىيىتى قوغدالدى.

1990 - يىلى ناھىيە بويىچە «ئاساسىي قانۇن»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار قانۇنى» قاتارلىق 12 خىل قانۇن بىلىملىرىنى ئۆگىنىش تاماملاندى، ئىمتىھاندا لاياقەتلىك بولۇش نىسبىتى 98.3% بولدى. ناھىيە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ «1 - بەش يىللىق» قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىش ئۆلچىنىڭ تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشىدا لاياقەتنامە ئالدى ھەمدە مەملىكەت بويىچە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى، مەركىزىي كومىتېت تەشۋىقات بۆلۈمى، ئەدلىيە مىنىستىرلىكى شايار ناھىيىسىگە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار كوللېكتىپ لوڭقىسى ۋە شەرەپ گۇۋاھنامىسى بەردى.

1991 — 1992 - يىللىرى كۆچمە نوپۇس ۋە بازارلاردىكى ئالاھىدە كەسىپلەر، ئاممىۋى سورۇنلارنى باشقۇرۇش كۆچەيتىلدى، بولۇپمۇ ناھىيىدىكى مېھمانخانا، دەلال - ساراي، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى ئېنىقلىنىپ تەرتىپكە سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە دىنىي زاتلارغا بولغان ئىدىيىۋى تەربىيە خىزمىتى كۆچەيتىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ياخشىلىنىپ، مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇلۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق ئىلگىرى سۈرۈلدى. «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» خىزمىتى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇلۇپ،

«ئالتە زىيانداش» ئۇزۇل - كېسىل تارىلىشىپ، مەنۇى بۇلغىنىش ئۇنۇملۇك كونترول قىلىنىپ، ئىجتىمائىي كەيپىيات ساپلاشتۇرۇلۇپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىق قوغدالدى.

1993 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا «ئون يۇلتۇزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلۇپ، دېھقانلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق، سوتسىيالىزملىق ئىدىيىسى ۋە قانۇنىي ئېڭى كۈچەيتىلدى، يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتى ۋە جەمئىيەت تەرتىپى ياخشىلاندى. ناھىيە بويىچە «چىرىكلىككە قارشى تۇرۇش، پاكلىقنى تەشەببۇس قىلىش» ۋە «2 - بەش يىللىق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش» خىزمىتى داۋاملىق، چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى.

3 § . ئەلا مۇھىت

1987 — 1988 - يىللىرى ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى مەنۇى مەدەنىيىتىنىڭ ئىشخانىسى ئوتتۇرىغا قويغان 15 ماددىلىق «شايار ناھىيىسىنىڭ ئۇچتە ئەلا، بىردىن ئۆگىنىش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەش» توغرىسىدىكى تەكلىپنى قوبۇل قىلىپ، بازار مۇھىتىنى ساپلاشتۇرۇش، يېشىللاشتۇرۇش، گۈزەللەشتۇرۇش خىزمىتىنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇردى. ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، «خەلق» يولى 36 مېتىر قىلىپ كېڭەيتىلدى، يولنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1015 مېتىرغا يەتكۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ ئاساسلىق كوچىسىدا ئادەم بىلەن ئاپتوموبىل ئايرىم يول يۈرىدىغان قىلىنىپ، قاتناشنىڭ بىخەتەر، راۋان بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىندى، قاتناش ھادىسىلىرىنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئۇنۇملۇك ئالدى ئېلىندى. بازارلىق ھۆكۈمەت 4 ئاھالىلەر كومىتېتىنى مەبلەغ توپلاشقا سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇزۇنگە قاراشلىق ئىگەرچى كوچىسى بىلەن ئاھالىلەر رايونىدىكى 2908 مېتىر كېلىدىغان 6 كىچىك كوچىغا ئاسفالت يانقۇزدى. بازاردىكى 63 ئورۇن 8754 كۋادرات مېتىر يەردە گۈل، ئوت - چۆپ ئۆستۈردى، 42 ئورۇن مۇستەھكەم گۈللۈكتىن 98 نى، ئادەتتىكى گۈللۈكتىن 55 نى ياسىدى.

1989 — 1990 - يىللىرى «خەلقنىڭ شەھرىنى خەلق قۇرىدۇ» دېگەن پرىنسىپ بويىچە، ھەر تەرەپلىمە مەبلەغ توپلاش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 475 مېتىر بازار ئايلانما يولى ياسالدى. شايار ناھىيىسى بازار خەلقنىڭ ئىچىملىك سۇ شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، كۈنىگە 2000 كۇب مېتىر سۇ ئىشلەپچىقىرىدىغان سۇ مۇنارىدىن بىرنى ياساپ، بازار ئاھالىسىنىڭ كۈنسايىن ئېشىپ بېرىۋاتقان سۇ ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇردى. يېڭىدىن ئورنىلىنىدىغان بەلۋېغى ئېچىپ 2000 تۇپ مەنزىرە دەرىخى تىكتى، بىر قىسىم كوچىلاردىكى ئورمان بەلۋېغىغا تولۇقلاپ كۆچەت تىكتى. 1000 مېتىردىن ئارتۇق گۈللۈك رېشاتكىسى ياسىدى، يول چېرىغى، ئەخلەت ساندۇقى ئورناتتى، باسما قۇدۇق قېزىپ، كوچا مەركىزىدىكى گۈللۈك ۋە كوچىلارنىڭ ئىككى يانىسىدىكى 7290 كۋادرات مېتىر يەردە گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈپ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈردى. بازاردىكى كوچىلارنى بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىپ تازىلاش مەسئۇلىيىتە تۈزۈمىنى يولغا قويدى ۋە سۇ چېچىش ماشىنىسىدىن بىرنى سەپلەپ، كوچىلارغا ھەركۈنى چۈشتىن بۇرۇن بىر قېتىم، چۈشتىن كېيىن بىر قېتىم سۇ چاچتى. بۇنىڭ بىلەن شايار ناھىيە بازىرىنىڭ ئىلگىرىكىدەك «بوران چىقسا ھەممە يەر توپىغا كۆمۈلۈپ كېتىدىغان، يامغۇر ياغسا كوچىلار پاتقاق بولۇپ كېتىدىغان، بازار كۈنى ئادەم، ھارۋىلار كوچىنى بىر ئالىدىغان، يول مېڭىش قىيىن بولىدىغان» كونا قىياپىتى ئۆزگەردى.

كېسەلنى تۈگىتىش، چاشقان يوقىتىش ئاساس قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كەڭ ئېلىپ

بېرىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت غەيرىي A، غەيرىي B تىپلىق جىگەر يالليۇغىنىڭ تارقىلىشى ۋە 2- نومۇرلۇق كېسەللىكنىڭ تارقىلىشىدىن مۇداپىئەلىنىش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، بۆلەكلەر بويىچە يىغىن ئېچىپ، دورا تارقىتىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندى، بۇنىڭ بىلەن پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش خىزمىتى كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى، ناھىيە ئاپتونوم رايون بويىچە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش خىزمىتىدىكى ئىلغار ناھىيىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

VI باب

مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قىمار ئويناشنى، شەھۋانىيلىقنى چەكلەش» بۇيرۇقىنى چۈشۈردى، بۇنىڭ بىلەن ئەھۋال ئىزچىل ياخشى بولۇپ كەلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن شايار ناھىيىسىدە يەنە نومۇسىنى سېتىش، يوشۇرۇنچە شەھۋانىيلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، قىمار ئويناش، زەھەر (نەشە) چېكىش، زەھەر ۋە «سېرىق» كىتاب - ژۇرناللارنى سېتىش، «سېرىق» سىنئالغۇ فىلىملىرىنى قويۇش ھادىسىلىرى يۈز بەردى، بەزى جايلاردا لۇكچەك، ئوغرى - قاراقچىلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، جەمئىيەت تەرتىپىگە بۇزغۇنچىلىق قىلدى، بەزى ياش - ئۆسمۈرلەر ئۆلارنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىدى، بەزىلەر ھەتتا جىنايەت ئۆتكۈزۈش يولىغا ماڭدى.

1990 - يىل 12 - ئايدا مەملىكەت بويىچە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» خىزمىتى يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، 1991 - يىل 7 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى «مەدەنىيەت بازارلىرىنى ئېنىقلاش - تەرتىپكە سېلىش» سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىپ، مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتلىك «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش» يىغىنىنىڭ روھىنى يەتكۈزدى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەزالىرى تەشۋىقات بۆلۈمى، سىياسىي - قانۇن كومىتېتى، چ خ ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مەدەنىيەت ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، مىللەت- دىن ئىشلىرى ئىدارىسى، ئىتتىپاق كومىتېتى، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئورۇنلاردىن تەشكىللەندى، بۇ گۇرۇپپا ناھىيىنىڭ بازار، يېزا - مەيدانلىرى، يېزىلىرىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، قانۇنسىز سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 41 قاپنى مۇسادىرە قىلدى، چەكلەنگەن كىتابتىن 88 نى، سىنئالغۇ لېنتىسىدىن 169 قاپنى يىغىۋالدى. ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، «مەدەنىيەت بازارلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى ئالاقىدار بەلگىلىمە» نى مەخسۇس تارقاتتى.

1993 - يىل 11 - ئايدا ناھىيە بويىچە يەنە «مەنىۋى ئەخلەتلەرنى تازىلاش»، «قانۇنسىز قىلمىشلارغا زەربە بېرىش» پائالىيىتى ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، سىياسىي كېڭەش، تەشۋىقات بۆلۈمى، چ خ ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، مەدەنىيەت ئىدارىسى، رادىئو - تېلېۋىزىيە ئىدارىسى، مىللەت - دىن ئىشلىرى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى تەشكىللىدى. 3 ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ، 17 خادىمدىن تەشكىللەنگەن تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردىكى كىتابخانا، كىتاب - ژۇرنال، باسما زاۋۇتى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرى، سىنئالغۇ قويۇش

نۇقتىلىرىنى تەكشۈردى. تەكشۈرۈشتە بىرىنچىدىن، كىنىشكىسىنىڭ بار - يوقلۇقى، قانۇن بويىچە تىجارەت قىلغان - قىلمىغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن، مال كىرگۈزۈش پوللىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئۇيغۇن بولغان - بولمىغانلىقى؛ ئۈچىنچىدىن، شەھۋانىي ۋە ئېغىر سىياسىي مەسىلە بار قانۇنسىز نەشر بۇيۇملىرى ۋە سىنئالغۇ بۇيۇملىرىنىڭ بار - يوقلۇقى؛ تۆتىنچىدىن، بەلگىلىمىگە خىلاپ ھالدا قانۇنسىز كىتاب - ژۇرناللارنى باسقان-باسمىغانلىقى؛ بەشىنچىدىن، «ئۇچتە ھەمراھ بولۇش» ھادىسىلىرىنىڭ بار - يوقلۇقى تەكشۈرۈلدى.

تەكشۈرۈش نەتىجىسى مۇنداق بولدى: 326 قاپ سىنئالغۇ لېنتىسى تەكشۈرۈپ تېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قويۇش ئىجازەتنامىسى بارلار 86 قاپ، قويۇش ئىجازەتنامىسى يوق، شەھۋانىي ۋە سىياسىي مەسىلە بار سىنئالغۇ لېنتىسى 236 قاپ. 5 قاپ سېرىق مەزمۇندىكى سىنئالغۇ لېنتىسىنى قويغان ئورۇن تەكشۈرۈپ تېپىلىپ، تىجارەتنى توختىتىپ تەرتىپكە سېلىشقا بۇيرۇلدى، 4500 يۈەن جەرىمانە قويۇلدى. چەكلەنگەن كىتابتىن 2 سى تەكشۈرۈپ تېپىلدى. تەكشۈرۈلگەن ئورۇنلار قايتىدىن تىزىملاندى، گۇۋاھنامىسى يوقلار تولۇقلاپ رەسمىيەت بېجىردى ھەمدە مەسئۇل تارماق بىلەن مەسئۇلىيەتنامە ئىمزالىدى.

VII باب

مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى

ۋەتەنپەرۋەرلىك، كوللېكتىۋىزملىق، سوتسىيالىستىك روھنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئارىسىدا سوتسىيالىزملىق ئىدىيە - ئەخلاق ۋە مەدەنىي ھەربىكەتلەرنى قېلىپلاشتۇرۇش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى يېڭى بىر مەۋسۈمگە كۆتۈرۈلدى. 1993 - يىل 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ «ناھىيە بويىچە مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى قۇرۇپ، كەسىپ ئەخلاقى تەربىيىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا دوكلات» نى تەستىقلاپ تارقاتتى، «شايار ناھىيىلىك مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتىپى كومىتېتى» قۇردى. 9 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمى، مەنىۋى مەدەنىيلىك

(دەرس ئوتتىدىغان خادىملارنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇش ۋاقتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ئوقۇتۇش مەزمۇنىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش) نى ئىشقا ئاشۇردى. 10 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن باشلاپ ھەرقايسى مەكتەپلەر ئارقا - ئارقىدىن دەرس باشلىدى. مەدەنىي شەھەر ئاھالىلىرى مەكتەپنىڭ ئومۇملىشىشى ۋە «مەدەنىي شايارلىقلاردىن بولۇش» پائالىيىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، مەدەنىي ناھىيە بەرپا قىلىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى.

VIII باب

ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە

1 § . ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ ئۆلچىمى

1991 - يىل 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت ئاقسۇ شەھىرىدە «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنى باھالاش» نەق مەيدان يىغىنى ئاچتى، يىغىندىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم [1991] 41 - نومۇرلۇق ھۆججەتنى تارقىتىپ، پۈتۈن ناھىيىگە «دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرىنى بەرپا قىلىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا ئوقتۇرۇش» تارقاتتى ھەمدە ئوقتۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىلىرى» نىڭ ئۆلچىمىنى تارقاتتى.

1. كوللېكتىپنى قىزغىن سۆيۈش: سىياسەتنى ئىجرا قىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈپ ھۆددىگە ئېلىش، پارتىيىنى سۆيۈش، دۆلەتنى سۆيۈش، ئوچ تەرەپكە تەڭ ئەھمىيەت بېرىش، پىلانغا بويسۇنۇش، ۋەزىپىنى ئورۇندىش.

2. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى: ئومۇمىيلىقنى قوغداش، بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، ئۆرپ - ئادەتكە ئۆزگىرا ھۆرمەت قىلىش، ئۆزگىرا ياردەم بېرىش ۋە ئوقۇتۇش، باراۋەر مۇئامىلە قىلىش، ئورتاق ئالغا بېسىش.

3. ھالال ئەمگەك بىلەن بېيىش: جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ ئىگىلىك يارىتىش، تىرىشىپ ئەمگەك قىلىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىش، كۆپ خىل ئىگىلىك بىلەن شۇغۇللىنىش، ئۆلچەمگە يېتىش - ئەلالىقنى بەرپا قىلىش، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ بېيىش.

4. مەدەنىيەت ئوقوشنى، ماتارىپقا ئەھمىيەت بېرىش: ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش، مەدەنىيەت ئوقوشنى، قۇرئان ئوقۇشنى رەت قىلىش، پەرزەنتلىرىنى ھەر تەرەپتىن تەربىيىلەش، ئىئانە تۆپلاپ ماتارىپقا ياردەم بېرىش، ئىختىساسلىقلارنى يېتىشتۈرۈش.

5. ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىش: توي تۆكۈننى يېڭىچە ئوتكۈزۈش، نەزىر - چىراغنى ئادەتتىكى ئوتكۈزۈش، يېڭى ئىستىلنى تەشەببۇس قىلىش، خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، ھېچقانداق ئادەم قىمار ئوينىماسلىق. «ئالتە زىياندىن» نى تۈگىتىش.

6. تىرىشچانلىق بىلەن ئائىلە باشقۇرۇش: ياشانغانلارنى ھۆرمەتلەش، كىچىكلەرنى ئاسراش، ئائىلىدە ئىناق ئوتۇش، ئەر - ئايال باراۋەر بولۇش، تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەش - تېجەشلىك بولۇش، دوستلارنى ھۆرمەتلەش، قوشنا - قولۇملار بىلەن ئىناق ئوتۇش.

7. باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش: لېي فېڭدىن ئۈگىنىپ ياخشى ئىش قىلىش،

باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، نامراتلارغا يار - يۆلەك بولۇش، ئەمەلىي ئىشلەش، ئورتاق بېيىش.

8. ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش: قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتا لاياقەتلىك بولۇش، ھەممە ئادەم ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، باشلامچىلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىش، ئائىلىدە جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر بولماسلىق، يېزا قائىدىسىنى ئىجرا قىلىش، توختامغا ئەمەل قىلىش.

9. پىلانلىق تۇغۇت: كېچىكىپ توي قىلىش، كېچىكىپ پەرزەنتلىك بولۇش، سۈپەتلىك تۇغۇش، ساپالىق تەربىيىلەش، تەدبىر قوللىنىپ تۇغۇتنى ئۇنۇملۇك چەكلەش، سىياسەتكە خىلاپلىق قىلغانلارغا يۈلتۈز ئۇيۇسكىسى ئاسماسلىق.

10. مۇھىت تازىلىقى: ھويلا - ئارامлар پاكىز بولۇش، گۈل - گىياھ، ئوت - چۆپ ئۆستۈرۈش، ئورمان بەرپا قىلىش، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈش، تازىلىققا ئەھمىيەت بېرىش، ئائىلە ئەزالىرى ساغلام بولۇش.

§ 2 . مەدەنىي ئائىلىلەرنى باھالاش پائالىيىتى

ناھىيىلىك پارتكوم 10 يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسى بەرپا قىلىش بويىچە باھالاش پائالىيىتىنى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئەستايىدىل، ياخشى تۈتۈشنى تەلەپ قىلدى.

1991 - يىلى تارىم يېزىسى بەشتوغراق كەنتى تۇنجى قېتىم 10 يۈلتۈزلۇق مەدەنىي دېھقان ئائىلىسىنى بەرپا قىلىش بويىچە باھالاش پائالىيىتىنى نۇقتىدا سىناق قىلدى. بۇ كەنتتىكى دائىملىق دېھقان ئائىلىسى 160 بولۇپ، تۇنجى قېتىمدا 10 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 4 ى، 9 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 20 سى، 8 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 36 سى، 7 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 44 ى، 6 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 25 ى، 5 يۈلتۈزلۇق ئائىلىدىن 9 ى باھالاپ چىقىلدى. كەنت بويىچە 138 ئائىلە باھالاپ چىقىلىپ، ئۇنۇسكا ئېسىلدى، بۇ ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 86.2% نى ئىگىلىدى؛ 15 پارتىيە ئەزاسى ئائىلىسى باھالىنىپ ئۇنۇسكا ئېسىلدى، بۇ ئومۇمىي پارتىيە ئەزاسىنىڭ 88.2% نى ئىگىلىدى. باھالاش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كەنت بويىچە 3 تۈرلۈك قالدۇرۇقتىن 159 مىڭ 856 يۈەن يىغىلىپ، بىرمۇ قەرزدار ئائىلە قالماسلىقتەك ياخشى ئۈنۈمگە ئېرىشىلدى.

ناھىيىلىك ئۇرۇقچىلىق مەيدانى 110 ئائىلىنى باھالاپ ئۇنۇسكا ئاستى، بۇ مەيداندىكى دېھقان ئائىلىسىنىڭ 78% نى ئىگىلىدى. نۇقتىدا سىناق قىلىنغاندىن كېيىن 1992 — 1993 - يىللىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى، 7 يېزا، بىر بازار، 4 مەيداندىكى 25 مىڭ 665 دېھقان ئائىلىسى باھالاش پائالىيىتىگە قاتناشتى، 10 يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 5885 ى، 9 يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 5332 سى، 8 يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلىدىن 6933 ى باھالاپ چىقىلدى.

ئەمەلىيەت دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «ئون يۈلتۈزلۇق مەدەنىي ئائىلە» لەرنى باھالاش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇشنىڭ ھازىرقى باسقۇچتىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئامما ھەر تەرەپلىمە سوتسىيالىستىك ئىدىيىۋى تەربىيە ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۇنۇملۇك يولى ئىكەنلىكىنى، دېھقان، چارۋىچىلارنى ئۆز - ئۆزىنى تەربىيىلەيدىغان قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى - سىياسىي ئېڭى، ئەخلاق - مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈپ، يېزىلارنىڭ ئىجتىمائىي كەيپىياتىنى ياخشىلاپ ۋە يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، سوتسىيالىستىك ئىدىيە بىلەن يېزىدىن ئىبارەت بازىنى ئىگىلەپ، سوتسىيالىستىك يېڭى كەنت قۇرۇشنىڭ مۇھىم بىر تەدبىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

پیگرمه نوبتچی قسم

شه خسله ر

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم

شەخسلەر

شايار ناھىيىسى قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ تۆگۈنى ھەم قەدىمكى كۆسەن دۆلىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى شۇنداقلا ئىختىساسلىقلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلگەن جاي. تارىختا جبالك جيپ، لى چۈك، بەن چاۋ، رېن شالك، دۇمن شى، لياك جىن قاتارلىقلار بۇ يەردە بوز يەر ئاچقۇزغان، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان ياكى قوشۇن تۇرغۇزۇپ، زور تۆھپىلەرنى قوشۇپ، تارىختا ئىز قالدۇرغان. بۈددا دىنى ئۇستازى، تەرجىمان كوماراجىۋا كۆسەندە تۇغۇلغان ھەم يۇرتىدا مەرىپەت تەربىيسى ئالغان؛ تالك سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك سانغۇنى قوشۇخان كۆسەندە تۇغۇلغان، ئۇ چېگرىدىكى جەڭلەردە تۆھپە يارىتىپلا قالماي، بەلكى ئۆزلۈك سۆيگۈن توپلىغىنى تىنچىتىشتا قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، دۆلەتكە ئۆزىنى بېغىشلىغان. نۇرغۇن ئاتاقلىق بۈددا دىنى ئالىملىرى، ئەل - نەغمە ئۇستىلىرى، مەشھۇر كاسىپلار، ۋەتەنپەرۋەر زاتلار ۋە ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى زاتلارنىڭ ھەممىسىنىڭ شايار بىلەن مۇناسىۋىتى بار، ئۇلار مۇشۇ جايدا تۇغۇلغان ياكى ئۆزىنى مۇشۇ جايغا بېغىشلىغان، ياكى تۆھپە يارىتىپ ئىگىلىك تىكلەپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتى، شايارنىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇرغان.

ئۇزاق يىللار داۋامىدا شايارىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتەن بىلەن خۇددى قان بىلەن گۆشتەك، بىلىق بىلەن سۇدەك چەمبەرچاس باغلىنىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە ئىززەت - ئابرويىنى قوغداش يولىدا مىللىي بۆلگۈنچى ئۇنسۇلار بىلەن بوشاشماي كۈرەش قىلىپ، تىللاردا داستان بولغىدەك نام - نىشانلارنى قالدۇردى. شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى كۆچا بىلەن بىر مەمۇرىي رايون بولغاچقا، تەزكىرىدە بۇ جەھەتتىكى ئىشلار كۆپ بايان قىلىنمىدى. بۇ قىسىمدا چېنلۇك 24 - يىلى (1758 - يىلى) دىن بۇيان ئۆتكەن شەخسلەر خاتىرىلەندى، ئۆز يۇرتلۇق ياكى ياقا يۇرتلۇق، پۇقرا ياكى ئەمەلدار دەپ ئايرىماي، ئومۇمەن مۇشۇ زېمىندا زۆر تۆھپە ياراتقان، ئالاھىدە ئۆتۈق قازانغانلارنىڭ، ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە زور تەسىر قالدۇرغانلارنىڭ تەرجىمھالى تۇرغۇزۇلدى، كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، يامان نام قالدۇرغان شەخسلەرنىڭمۇ تەرجىمھالى بېرىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تېخىمۇ كۆپ خەنزۇلار شايارغا كەلدى. ئۇلار شايارىدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن بىرلىكتە كونا دۇنيانى پاچاقلاپ، يېڭى ماكان قۇرۇش، ھەر مىللەت خەلقىنى بەختىيار تۇرمۇشقا ئىگە قىلىش ۋە تىنچ ئىتتىپاق بولغان ئىجتىمائىي تەرتىپنى ساقلاش يولىدا قان - تەر ئاققۇزۇپلا قالماي بەلكى مۇشۇ ئىشلارغا ئۆزىنى بېغىشلىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا تەزكىرىدىن ئورۇن بېرىلدى. ئومۇمەن ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ھەر خىل قەھرىمان شەخسلەر، مۇئاۋىن ھاكىم دەرىجىلىكتىن يۇقىرى شايارلىق خادىملار ۋە كاندىدات ئالىي ئۇنۇۋانلىق شايارلىق خادىملار، يۇرتى ۋە ئۇرۇغ-تۇغقانلىرىدىن ئايرىلىپ، ۋەتەننىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ، ۋەتەننىڭ گۈللىنىشى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان، شۇنىڭ بىلەن شايار خەلقىگە شان - شەرەپ كەلتۈرگەن خادىملار شەخسلەر جەدۋىلىگە كىرگۈزۈلدى.

I باب

شەخسلەر تەرجىمھالى

مولا ئەلەم شەھیاری (1740 — 1814)

ھازىرقى گۇلباغ يېزىسىنىڭ تاللىقبۇرق كەنتىدىن. مولا ئۆزىنىڭ ئىسمى، ئەلەم دىنىي مەنسىپى، شەھىيارى ئۇنىڭ تۇغۇلغان يېرىنىڭ نامى.

مولا ئەلەم ئادەتتىكى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، كىچىكىدىنلا ناھايىتى ئەقىللىق ئىدى، ئۇ بالىلىق چېغىدا مەدرىسە ئوقۇپ، ئىسلام دىنى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغان ۋە بىر قەدەر يۇقىرى ئىسلام دىنى مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئىگە بولغان. ئۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قوتادغۇبىلىك» داستانىنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى، ئىسلام دىنى ئايەتلىرىنى ۋە باشقا كلاسسىكلارنى پىششىق بىلەتتى، ناۋايىنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىگە چوقۇناتتى. ياشلىق دەۋرىدە ئەرەبچە، ئۇيغۇرچىنى ئىگىلەپ، كېيىن ئەدەب بولۇپ يېتىلىشىگە ئاساس سالغانىدى.

ئۇ ياش ۋاقتىدا مىلۇ بېگىگە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن، شۇ چاغدا ئۇ فېئودال بەگلەر، جاسۇسلار، ئەمەلدارلار ۋە دىنىي يۇقىرى قاتلامدىكىلەرنىڭ ئالدامچىلىق، بىر بىرىگە ئورا كولاش ۋە كەلگۈسىنى ئېزىش-ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش قىلمىشلىرىنى ئىنتايىن چوڭىنىپ يەتكەنىدى، ئۇلارنىڭ بۇ قىلمىشلىرىغا، كەيپ ساپاغا بېرىلىپ چېرىكلىشىپ كەتكەنلىكىگە قانتىق نەپرەتلىنەتتى. شۇ ۋەجىدىن ئۇ 8 يىل ئىشلىگەندىن كېيىن كاتىپلىقتىن ئىستېپا بېرىپ، مەھەللىسىدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلغان ۋە شۇ داۋامىدا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

تەخمىنەن 1770 - يىلدىن 1780 - يىلغىچە يازغان «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانى ئۇنىڭ ۋاكالىلىك ئەسىرىدۇر. ئۇ بۇ داستاندا گۈل بىلەن بۇلبۇلنى ئادەمگە تەمسىل قىلىپ ئۆزىنىڭ گۈزەل تۇرمۇشقا بولغان تەلپۈنۈشىنى داستان شەكلىدە بايان قىلىپ، ئىشق - مۇھەببەتكە بولغان ئىنتىلىشىنى ۋە زامانغا قارشىلىق كۆرسىتىش روھىنى نامايان قىلغان. مەزكۇر داستان قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىيات تارىخىدا خېلى مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى، قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى بۇ داستانىنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى دەرسلىكىگە كىرگۈزدى، بۇ داستان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۇھىم رول ئويناپ كەلدى.

ئۇنىڭ «گۈل ۋە بۇلبۇل» ناملىق داستانىدىن باشقا يەنە نۇرغۇن لىرىك شېئىرلىرى ۋە مەرسىيىلىرى بار، ئۇ 18 - ئەسىردىكى خېلى تەسىرى بار شائىر ھېسابلىنىدۇ.

ئۇ 1814 - يىلى كېسەل بىلەن شايارىدىكى تۇرالغۇسىدا ئالەمدىن ئۆتتى، ھازىرقى توۋىولدى يېزىسىدىكى يېڭىباغ مازىرىغا دەپنە قىلىنىدى.

گاھاپ ھاجى شايار ناھىيىسىنىڭ ئاقشەھەر سايلىق كەنتىدىن (مەزكۇر كەنت 1953 - يىلى كۆچا ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەن)، ئۇ تەخمىنەن 1870 — 1878 - يىل ئاراسىدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ كۆچانىڭ خانىقاتام ئەتراپىدا كەڭ تېرىلغۇ يېرى، شورداش، دۆڭقوتان، تاللىققوتان ئەتراپلىرىدا يايلىقى ۋە مال - چارۋىلىرى بولۇپ ئائىلىسى باي ئائىلە ھېسابلىناتتى. ئۇ سەمىز، دوغلاق ياۋۇز تەلەت ئادەم ئىدى،

گەرچە ھاجى دەپ ئاتالسىمۇ ھېچقانداق دىنىي مەنسىپى ۋە مەلۇماتى يوق ئىدى، ئۇ يالغ زېكشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرىدە يامۇلدا دورغا بولغان. كىشىلەر ئۇنى «گاھاپ ئاقساقال» دەپ ئاتىشاتتى؛ كېيىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە مىراب بولۇپ ئىشلىگەن. كېيىن شايار ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى بولغان. 1934 - يىلى خۇيزۇ ما جۇڭيىڭ قىسمىدىكى ما خۇسەن بىلەن خوجانىياز قىسمىدىكى مامۇت بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى چىقتى، شۇ چاغدا مامۇت بىلەن ئاستىرىتتىن ئالاقىلىشىپ، ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈردى. 1936 - يىلى خۇيزۇلار قوشۇنى 3 - لۇينىڭ لۇيجاڭى شېن فۇخەي بىر قوشۇننى باشلاپ خوتەندىن چىغىر يول ئارقىلىق ئۇدۇل شايارغا كىرىپ، يات دىندىكى مىللەتلەرنى قىرغىن قىلدى. 9 - ئايدا گاھاپ ھاجى يېڭىمەھەللە، مازار غوجام ۋە توقسۇنلۇق ئىچكېرىق، پەيشەنبەبازار قاتارلىقلاردىكى ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنى يىغىپ، ئات سېتىۋېلىپ، مەبلەغ تەييارلاپ، 300 نەچچە كىشىلىك قوشۇن تەشكىللەپ، يەرلىك مىلتىق، ئوۋ مىلتىقى، قارا مىلتىق قاتارلىق 30 نەچچە مىلتىقنى يىغىپ، ئۆزى تۆەنجاڭ بولۇپ مامۇتقا ئەگەشتى. 11 - ئايدا شېڭ شىسەي مامۇت، ما خۇسەنلەرنى قورشاپ يوقاتتى، ئۇلارنىڭ قوشۇنى قەشقەر، خوتەنگە قېچىپ كەتتى. گاھاپ ھاجىنىڭ ئاتالمىش قوشۇنىمۇ شېڭ شىسەي قوشۇنىنىڭ شەپسىنى ئاڭلاپلا پاتپاراق بولۇپ كەتتى، گاھاپ ھاجىمۇ نۆتۈلدى.

گاھاپ ئۇرۇمچىگە يالاپ كېلىنگەندىن كېيىن، ئەسكەر - ساقچىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا تەرەپ - تەرەپتە سەييارە نۆتۈق سۆزلەپ، شېڭ شىسەينىڭ «ئۇلۇغ تۆھپە - پەزىلەت»لىرىنى، «بۇيۇك»لىكىنى ماختاپ، خوشامەت سۆزلىرى بىلەن شېڭ شىسەينىڭ كۆڭلىنى ئالدى، شېڭ شىسەي نازارەت ئاستىدىكى گاھاپنىڭ تەشۋىقاتىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى توپىلاڭنى تىنچىتىشتا پايدىلاندى. بىر يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتى بىر ئاز مۇقىملىشىپ، گاھاپنىڭ پايدىسى قالمىغاچقا، يۇرتىغا قايتۇرۇلدى. 1938 - يىلى يازنىڭ بىر جۈمە كۈنى گاھاپ مەسچىتتە دۇئا قىلىپ خۇدادىن ئامانلىق تىلەۋاتقاندا، ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇخېلىل تۇيۇقسىز بىر قانچە ئەسكەر - ساقچىنى باشلاپ كىرىپ ئۇنى قولغا ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ ئۇرۇمچىگە سوراق قىلىش ئۈچۈن يالاپ ئېلىپ مېڭىلغاندا يول ئۈستىدە ئۆلتۈرۈۋېتىلدى.

گاھاپ ھاجى 1938 - يىلغىچە 40 يىلغا يېقىن شايارىدىكى ھەربىي، ساقچى ۋە ھاكىمىيەت ساھەلىرىدە ئەمەلدە كۆچى بار شەخس بولۇپ، ئۇنىڭ كۆچا، شايار، توقسۇ، بايلاردا خېلى تەسىرى بار ئىدى. ئۇ خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا ۋە ھاياتىغا ئالاقىدار مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، بىراق خەلققە بەخت - سائادەت يارىتىشنى ئويلىماي، زومىگەرلىك قىلىپ، ئادەم توپلاپ ئىچكى ئۇرۇش قىلدى، بۆلگۈنچىلىك قىلدى، مىللىي قىرغىنچىلىققا قاتناشتى، ئۆمرىدە ياخشى ئىش قىلماي، سېسىق نام قالدۇرۇپ ئۆلدى.

ئابدۇللا يۈسۈپ كورلىنىڭ، تەخمىنەن 1890 - يىلى تۆغۇلغان، روسىيەدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئونىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن. 1939 - يىلى شېڭ شىسەي ئۇنى شايارغا ئەۋەتكەن. 2 - يىلى ئۇ شايارغا مۇئاۋىن ھاكىم بولغان. ئۇ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن مەزگىل دەل شېڭ شىسەي ئىنقىلاب تونىغا ئورۇنۇۋېلىپ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى يولغا قويغان ۋاقىت ئىدى، ئۇ ھاكىم لى گۈەنجۇ، يۈسۈپ، شەمشىدىنلەرگە ھەمكارلىشىپ، سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، ماتارىپنى يولغا قويۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش داۋامىدا خېلى نەتىجە يارىتتى. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كەمىستىش مەنسىدىكى يەر نامىلىرىدىن «چاتاق»نى «گۈلباغ»قا، «پەس»نى «نۇرباغ»قا، «بوران»نى خوتەنگە ئۆزگەرتتى ھەمدە ئۆزى نازارەتچى بولۇپ ئۆگەن دەرياسىدىكى نۇرباغ كۆۋرۈكىنى سالدۇردى. ئەينى چاغدا ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانلارغا سالغان سېلىقى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى، ئۇ سېلىقنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە كېمەيتەتتى، نامرات دېھقان، چارۋىچىلار ھەقىقەتەن تۆلىيەلمىسە، ئۇ سېلىقنى ئامال بار باي ئائىلىلەردىن ياكى يەر ئىگىسى، چارۋىدارلاردىن ئېلىپ، يوقسۇللارنىڭ يۈكىنى يېنىكلىتەتتى. ئۇ ئورگان - تەشكىلات خادىملىرىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلار - ئوقۇغۇچىلارنى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلاپ، قىلىنغان كىرىمنى ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە

تەقسىم قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۆرىۋىش سەۋىيىسىنى يۇقىرى كۆتۈرەتتى.

ھاكىم شەمشىدىن شېك شەمەي تەرىپىدىن ئابدۇخېلىلنىڭ قولىدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇللا يۇسۇپ بىر نەچچە ئاي مۇۋەققەت ھاكىم بولدى. 1945 - يىل 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلدى. 5 يىلدىن كۆپرەك ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ئۇ شايار خەلقىگە بەخت - ساتادەت يارىتىدىغان نۇرغۇن ئىشلارنى قىلىپ، خېلى ياخشى ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

ئىمىن دامۇللا　1893 - يىلى دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، تىرىشچان بولۇپ، شايار ۋە كۆچا مەدرىسلىرىدە 25 يىل ئوقۇپ، ئۇيغۇر، ئەرەب تىللىرىنى ۋە ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى خېلى چوڭقۇر ئىگىلىدى. 32 يېشىدا قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىردى. 6 يىلدىن كېيىن مەدرىسنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ، شايار ناھىيىسى بويىچە دىنىي ساھەدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن مەشھۇر دىنىي يولباشچى بولۇپ قالدى.

ئۇ 1931 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شايارغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەسچىتتە ئىمام بولدى ۋە دىنىي ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللاندى. ئۇ يامان ئىشلاردىن يىرگىنىدىغان، خەلق ئۈچۈن دادىللىق بىلەن ھەق سۆز قىلىدىغان، جەمئىيەتتىكى بەزى رەزىللىك ۋە ئادالەتسىزلىكنى ئۆچ كۆرىدىغان، راستچىل، ئادىل كىشى بولغاچقا، ئامما ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئۇ 1936 - يىلدىن 1944 - يىلغىچە قوشۇمچە ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولدى. يېزا باشلىقى، باۋجاڭ ۋە ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرىنىڭ پۇقرالارنى بوزەك قىلىش، خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق قىلىش قىلمىشلىرىنى دائىم تەنقىد قىلاتتى. 1946 - يىلى ئامما بىردەك ئۇنى ھاكىملىققا سايلىدى، ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ چېرىكلىكىنى چوڭقۇر بىلەتتى. ئەگەر ئۇ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرسا، ئۆزىنىڭ ئۈمىدانىغا ۋە ئىسلام دىنىنىڭ مېھرىبانلىق، باراۋەرلىك ئەقىدىسىگە خىلاپ ئىش قىلىپ، خەلقنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ قالاتتى؛ ئەگەر ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ دىيانىتىدە چىڭ تۇرۇپ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى بىلەن قارشىلاشسا، بۇنىڭغا ئەكسىيەتچى ھاكىمىيەت يول قويمايتتى. شۇڭا ئۇ بۇ ۋەزىپىگە تەيىنلىنىشىنى قەتئىي خالىمىدى. 12 - ئايدا ئۇ شايار ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. 1947 - يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى خەلقنى ئۆزىگە قارىتىش ۋە بىخوتلاشتۇرۇش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۇنى ناھىيىلىك كېڭەش ئەزاسىلىق سالاھىيىتى بىلەن ئاقسۇ ژالىيىسىنى سايلاشقا قاتنىشىدىغان ۋەكىل بولۇشقا تەكلىپ قىلدى ھەمدە ئۇنى شايار ناھىيىسىنىڭ باش دامۇللىسى، خەلىپە ئاخۇنۇم دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ ئۇزۇن مۇددەت دىنىي تەبلىغلىرىدە ھەمىشە: «ھەر مىللەت بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، بىر بىرىگە تۇرتكە بولۇشى، نامراتلارنى يۆلەپ ئۇلارنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇشى، پاكلىقنى ساقلىشى كېرەك، ئاممىنى بوزەك قىلىدىغان، سۆزى بىلەن ھەرىكىتى بىردەك بولمايدىغان ئالدامچىلىق قىلمىشلىرىدا بولماسلىق كېرەك» دەپ تەشۋىق قىلاتتى. ھەربىيلەر، ساقچىلار ژاندارمىلار، ئىشپىيونلارنىڭ ۋە كونا ھاكىمىيەتتىكى ئاساسىي قاتلام خادىملارنىڭ زوراۋانلىق، ئاچكۆزلۈك قىلمىشلىرىنى توغرىدىن توغرا ئېچىپ تاشلايتتى. 1948 - يىلى يېزا باشلىقى ئىمىن ئارمىيىگە ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىش داۋامىدا 50 كۈمۈش دوللارنى خىيانەت قىلغاندا، ئۇ دەلىل - ئىسپاتنى قولغا چۈشۈرۈپ، بۇ پۇلنى دېھقانلارغا قايتۇرغۇزغانىدى.

1950 - يىلدىن كېيىن ئۇ دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇشقا ياردەم بېرىپ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە پائال ماسلاشتى. 1956 - يىلى يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۇرۇش ھەرىكىتىدە بەزى ئەكسىيەتچى ئۇنسۇرلار ئاممىنى كوپېراتسىيەدىن چېقىپ كېتىشكە قۇتراتتى، ئۇ جۈمە نامىزىدا مۇسۇلمان ئاممىغا سىياسەتنى تەشۋىق قىلىپ، قائىدە سۆزلەپ، ۋەقەنى تېزلا بېسىقتۇردى. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شايار ناھىيىلىك ھەر مىللەت - ھەر ساھە خەلق ۋەكىلى، يەر

ئىسلاھاتى كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شايار ناھىيىلىك 1 -، 2 -، 3 -، 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتلىرىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلاندى.

ئۇ 1967 - يىلى 74 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

شېرىپ ئىمىن دىنىي ئائىلىدىن كېلىپ چىققان. 1904 - يىلى تۇغۇلغان. ئۇنىڭ بوۋىسى، دادىسى مۇپتى بولغان. ئۇ تۆت يېشىدا مەدرىسكە كىرىپ ئوقۇغان، 12 يېشىدا كۆچادىكى دىنىي مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرگەن، 6 يىلدىن كېيىن يەنە قەشقەردىكى خانلىق مەدرىسكە ئوقۇشقا كىرىپ، 14 يىل بىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ ئىسلام دىنى ئايەتلىرىگە پىششىق، دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك ئادەم ئىدى.

1933 - يىلى ئۇنىڭ دادىسى ئىمىن خوجىنىياز قوشۇنىغا كىردى. شۇ چاغدا ما جۈڭيىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدا توپىلاڭ كۆتۈردى، تۆمۈر ئېلى كۆچانى قالايمىقان قىلدى، ھادى ئابباس (ھادى ئەلەم) توقسۇدا ئىسيان كۆتۈردى؛ شايار گەرچە ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ ئەمما ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار يەنىلا ئىناق يېقىن ئۆتتى. بىراق خوجىنىياز بىلەن ما جۈڭيىڭ بىرلىشىپ شېڭ شىسەيگە قارشى چىقماقچى بولدى، ئىمىن يەنە شېڭ شىسەينىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالدى. 1936 - يىلى شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بۇيرۇقنى بىنائەن ئىممىنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ مال - مۈلكىنى مۇسادىرە قىلدى. شېرىپ دادىسى قولغا ئېلىنىپ ئۆيدە باش بولىدىغان ئادەم بولمىغاچقا قەشقەردىن شايارغا قايتىپ كېلىپ، چوڭ مەسچىتتە دىنىي ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلدى.

شېرىپ ئىممىنىڭ دىنىي بىلىم سەۋىيىسى يۇقىرى بولغاچقا ئۇ خەلىپە ئاخۇنۇم، ئەلەم ۋە مۇدەررىس دەپ ئاتالدى. 1936 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە چوڭ مەسچىتتىكى مەدرىسكە رىياسەتچىلىك قىلدى. يىل بويى 130 ئەتراپىدىكى ياش مۇخلىسقا دەرس بەردى ھەمدە قوشۇمچە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ۋە خەلق باشلانغۇچ مەكتىپىگە دىنىي ئوقۇتقۇچى بولدى. ئۇنىڭ شايار ناھىيىسىنىڭ دىنىي ساھەسىدە خېلى زور تەسىرى بار ئىدى. بىراق ئۇنىڭ ئىدىيىسى كونا بولۇپ، كاللىسىدا دىنىي ھوقۇقچىلىق ئىدىيىسى ۋە تار يەرلىك مىللەتچىلىك ئىدىيىسى چوڭقۇر يىلتىز تارتقانىدى. ئۇ 1972 - يىل 5 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 68 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

نىزامىدىن قاسىموف كۆچا كونا شەھەر كۆكچى مەھەللە كەنتىدىن، 1882 - يىلى ئەتراپىدا تۇغۇلغان. روسىيىگە چىقىپ ئوقۇپ، كومموئىنزم ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان، غايىلىك ئادەم. ئۇ 1937 - يىلى شايار ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەندى، 2 - يىلى يازدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئابدۇخېلىل تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ، ئاقسۇغا يالاپ ئېلىپ بېرىلدى. 1939 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى (باشقارمىسى) نىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاسىم (سوۋېت ئىتتىپاقلىق)، رىگاۋارىلوف (سوۋېت ئىتتىپاقلىق سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ دىرېكتورى) شېڭ شىسەينىڭ بۇيرۇقى بىلەن بۆلۈم باشلىقى ئۆمەرجانغا يولىيورۇق بېرىپ ئۇنى قاتتىق قىيناپ تۇرمىدە ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

نىزامىدىن بەستىلىك، ئېغىر - بېسىق، كەم سۆز كىشى ئىدى، خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ئۆزى يالغۇز كوچا ئارىلايتتى، ئەتراپقا ئۆتكۈر كۆزى بىلەن نەزەر سالاتتى، جىق گەپ قىلمايتتى، كىشىلەر ئۇنىڭدىن ھېيقىناتتى. شۇ چاغدا ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى شېڭ شىسەينىڭ مۇددىئايىغا بىنائەن ھاكىمنىڭ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلاتتى ۋە ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايتتى؛ ئەمما نىزامىدىن ھېچنېمىنى بىلمەسكە سالاتتى ۋە «ساقچى ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارىمىقىدىكى ئورگان، ھەممە ئىشتا ھاكىمنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىشى كېرەك» دەپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرەتتى، دائىم ئاشكارا سورۇنلاردا ۋە يىغىلىشلاردا ئابدۇخېلىلنىڭ

خىزمەت ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرەتتى، ئۇنىڭ بىرەر ئىشى جايىدا، ئەتراپلىق بولماي قالسا، يۈز خاتىرە قىلماي تەنبىھ بېرەتتى، شۇ ئارقىلىق شېڭ شىسەي بىلەن قارشىلىشاتتى. نىزامىدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان بولغاچقا، شېڭ شىسەي بۇرۇنلا ئۇنى ئىچكى جەھەتتە نازارەت قىلىدىغان، پايدىلىنىدىغان، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىدىغان شەخسلەرنىڭ بىرى قىلىپ بېكىتكەنىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ شېڭ شىسەينىڭ غالچىلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئۇستۇن تۇرۇشىغا قايىل بولماي، ئۇلارنى دائىم سۆكەتتى، ئۇ شۇ سەۋەبتىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ئابدۇخېلىل تۇرپان شەھىرىدىن، ئۇ 1936 - يىلدىن 1939 - يىل 7 - ئايغىچە شايار ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان، ئۇ شۇ چاغدا 50 ياش ئەتراپىدا ئىدى. ئۇ شېڭ شىسەي تەربىيىلىگەن ئىشپىيون بولۇپ، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە سادىق ئىدى، ئۇ ئۇچىغا چىققان رەزىل، ۋەھشي، زەھەرخەندە ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ پايلاقچىلىرى يېزا - بازارلارغا، بولۇپمۇ ماتارىپ ساھەسى، مەدەنىيەت ساھەسى ۋە ھاكىمىيەت تارماقلىرىغا تارقالغان. ئۇ شېڭ شىسەيگە قارشى گەپ - سۆزلەرنى ۋە ئاخباراتلارنى تىڭ - تىڭلىغان ھامان، ئۇنىڭ راست - يالغانلىقىنى سۈرۈشتۈرمەيلا ئالاقىدار كىشىلەرنى دەرھال قولغا ئېلىپ سوراق قىلاتتى. ئۇنىڭ سوراق قىلىش ئۇسۇلى ئىنتايىن قەبىھ بولۇپ، كۆپ ھاللاردا قاتتىق ئۇرۇپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ئىشپىيون، خائىن، ئاسىي دېگەندەك جىنايى نامىلارنى ئارتىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈرەتتى. ئامما ئۇنى ۋەھشي ھايۋان قاتاردا كۆرەتتى. يوللاردا ئۇچرىشىپ قالسا ئەگىپ ئۆتۈپ كېتەتتى، كىشىلەر ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەندە، ئالدىدا روبىرو تۇرالمايتتى ۋە ئۇدۇل قارىيالمايتتى، ھېچكىممۇ ئۇنىڭغا قاراپ گەپ قىلىشقا پېتىنالمايتتى. دەسلەپتە ھاكىم نىزامىدىن ئۇنىڭغا تەنبىھ بېرىشكە جۇرئەت قىلالىغانىدى، 1938- يىلى يازدا ھاكىم نىزامىدىن قولغا ئېلىنىپ ئاقسۇ ساقچى باشقارمىسىدا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇخېلىلنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ تېرىسىگە پاتماي قالغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە ھاكىم نىزامىدىندىن باشقا يەنە ھاكىم شەمشىدىن قاتارلىق 60قا يېقىن ئادەمنى قولغا ئالغان ۋە ئۆلتۈرگەن. ئۇ ئادەملەرنى تۇتۇپ قاتتىق ئۇرۇپ، قىستاپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ئۇلارنى يالاپ ئاپىرىشنى باھانە قىلىپ ياكى يول ئۈستىدە تىرىك كۆمۈۋەتكەن، ياكى تاش تېڭىپ قۇدۇققا تاشلاپ خۇپيانە ئۆلتۈرۈۋەتكەن، سۈچىلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئانايەت مىرابنى ئۇ نۇتۇپ تۇرمىگە تاشلىغاندا ئۇنىڭ ئاكىسى مەخسۇت قازى ھاجىم ئابدۇخېلىلدىن سەۋەبىنى سورىسا، ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

1939 - يىلدىن كېيىن ئۇ ۋەزىپە بىلەن قەشقەرگە يۆتكەلگەن، شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇ ۋەزىپىسىدىن بوشىتىپ يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن. ئۇنىڭغا خەلقنىڭ غەزىپى كۆچلۈك بولغاچقا، 1947 - يىل 5 - ئايدا تۇرپاندا دېھقانلار تەرىپىدىن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

ئابدۇخېلىل ئۆلتۈرگەن بىر قىسىم كىشىلەر

جەدۋەل: 24 — 1

ئىسىم - فامىلىسى	كەسپى	مىللىتى
ئابدۇۋەلى ئاخۇن	سودىگەر	ئۇيغۇر
باتۇر ئاخۇن	سودىگەر	ئۆزبېك
ئابلا دۆبىگى	دېھقان، رايون باشلىقى	ئۇيغۇر
ئىمىنقارى	سودىگەر	ئۇيغۇر
ئىبراھىم ھاجى	سودىگەر	ئۇيغۇر
جامالقارى	تىككۈچى	ئۇيغۇر

تۆمۈر رازاق	ئوقۇتقۇچى	ئۇيغۇر
ئەخمەت ياقۇپ	مەكتەپ مۇدىرى	ئۇيغۇر
ئابدۇزايىت زايىم	ئوقۇتقۇچى	ئۇيغۇر
نىزامىدىن	ھاكىم	ئۇيغۇر
شەمشىدىن	ھاكىم	ئۇيغۇر
مەخسۇت غازى ھاجى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ئانايەت مىراب ھاجى	مىراب	ئۇيغۇر
ئانايەت دۆببگى	رايون باشلىقى، بۆلۈم باشلىقى	ئۇيغۇر
مىجىت قارى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ھاجى ئەلەم	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ساماق	چ خ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى	ئۇيغۇر
رىشت مەخسۇم	مۇپەتتىش	ئۇيغۇر
ئابلەت ئەلەم ئاخۇن	دىنىي زات	ئۇيغۇر
ئىمىن مۇپتى	دىنىي زات	ئۇيغۇر
مامۇت	خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى	ئۇيغۇر
بەشىربەگ	بۆلۈم ئەزاسى	ئۇيغۇر
مۇمىن	بۆلۈم ئەزاسى	ئۇيغۇر
رەخمىتۇللا	تەرجىمان	ئۇيغۇر
يۈسۈپ	رايون باشلىقى	ئۇيغۇر
گاھاپ ھاجى	ئەسكىرى ساقچى	ئۇيغۇر

لى گۇەنجۇ ئۇرۇمچى شەھىرىدىن، 1934 - يىلدىن ئىلگىرى شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان. 1936 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە ئۆلكىلىك ماۋارىپ نازارىتىدا مۇدىر كاتىپ بولغان. ئۇ كومۇنىزم، ئىدىيىسى تەربىيىسى ئالغان ياشلارنىڭ بىرى ھەم لىن جىلوننىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. ئۇ 1939 - يىلىنىڭ بېشىدا بۇيرۇق بىلەن شايار ناھىيىسىگە مۇۋەققەت ھاكىم بولغان. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ھاكىم ۋاڭ تەيچىڭ ما خۇسەن، مامۇتلارنىڭ مىللىي قىرغىنچىلىقىدا خەنزۇلارغا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قېلىش ئۈچۈن بىر دەك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن ھەمدە ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر بولغان. كېيىن ئۇ ئۇرۇش بىر ئاز پەسەيگەندە ھاپىلا - شاپىلا ۋەزىپىسىدىن ئايرىلغان، شۇنىڭ شىمىي ئوسال ۋەزىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئورنىغا لى گۇەنجۇنى تەينىلىگەن. لى گۇەنجۇ ياش، قابىل (21 يېشىدا ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن) بولۇپ، ئەلەمگىمۇ قەلەمگىمۇ ماھىر، ئۇستا خەتتات ئىدى، ھۆججەت، ئالاقىلەرنى ئۆزى يازاتتى. شۇ چاغدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يامۇلى ۋەيران بولۇپ، بازارلار كاساتلىشىپ كەتكەنىدى، ئۇ شۇنىڭ شىمىيگە بۇاستە: «. . . ئىشخانىلار ۋەيرانە ئىكەن، تاملار قىيسىيىپ كېتىپ ياغاچ بىلەن تىرەپ قويۇلۇپتۇ، . . . بازاردا قويلار مەرىشىپ، كالىلار مۆرىشىپ ئۇن كېچىگىچە توختىمايدىكەن. . .» دەپ خەت يېزىپ، ئەينى ئەھۋالنى يوشۇرماي مەلۇم قىلغان. ئۇ ۋەزىپىگە تەينىلەنگەن ھامان ئۆگەن دەرياسىغا نۇرباغ كۆۋرۈكى سېلىشقا تۆتۈش قىلغان، بۇنىڭ ئۈچۈن ياغاچ ۋە مەبلەغ توپلاپ، خەلق ئىشچىلىرىنى يىغىپ، كۆۋرۈكنى ئۇزى لايىھىلىگەن. بۇ كۆۋرۈك 4 ئەگمىلىك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ، كەڭلىكى 6 مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 50 مېتىر، كۆۋرۈكنىڭ ھەر بىر بېشىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 10 مېتىر، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 80 مېتىر كېلىدۇ، بۇ كۆۋرۈك ئۆگەن دەرياسىدىكى تارىختىن بۇيانقى تۇنجى چوڭ كۆۋرۈك ھېسابلىنىدۇ. ئۇ يەنە ناھىيىلىك كۆلۈبنى سالدۇرغان (ئورنى ھازىرقى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ئورنىدا)، قۇرۇلۇش كۆلىمى 300 نەچچە كۋادرات مېتىر كېلىدۇ، بۇ كۆلۈپ ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىش ئورنى قىلىنغان، يەنە تىياتىرخانا

ۋە ئاممىۋى يىغىلىش سورۇنى بولغان، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ناھىيە بازىرىدىكى ئەڭ چوڭ ئىمارەت ھېسابلىناتتى.

لى گۈەنجۇ پەقەت 9 ئايلا (3 ـ ئايدىن 11 ـ ئايغىچە) ۋەزىپە ئۆتىگەن، شېڭ شىسەي ئۇنى «باي ناھىيىسىگە يۆتكەپ ۋەزىپىگە قويۇلىدۇ» دېگەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ئەگە كەتكەنلىكى نامەلۇم. ئۇ يولغا چىققاندا شايارىدىكى ھەر ساھە زاتلىرىدىن نەچچە يۈزلىگەن كىشى يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ كۆز يېشى قىلىپ ئۇزىتىپ قويغان.

ئىمىن ئىدرىس (1916.6.8 — 1992.9.7) مازار غوجام (ھازىرقى نامى قىزىلبايراق) يېزىسىنىڭ تاللىققوتان كەنتىدىن، ئۇيغۇر، ئائىلىسى نامرات بولۇپ، 4 مو تېرىلغۇ يېرى، 4 ئېغىز كېسەك ئۆيى بار ئىدى، ئەمما جان ساقى كۆپ (2 ئاكىسى، 2 ئاچىسى، 2 سىڭلىسى بار) ئىدى. ئائىلىسى دائىم باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىپ جان باقاتتى. ئىمىن ئىدرىس بالىلىق چېغىدا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇزۇن ئۆتمەي كەنت باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئوقۇغان؛ 1940 ـ يىلدىن 1943 ـ يىلغىچە ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، 1944 ـ يىل 3 ـ ئايدىن 1947 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تاللىققوتان، نۇرباغ، قايلور، يېڭىشەھەر باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان؛ 1947-يىل 6 ـ ئايدىن 1950 ـ يىل 5 ـ ئايغىچە ئائىلىسىدە دېھقانچىلىق، قوشۇمچە موزدوزلۇق قىلغان. 1950-يىل 5 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى خىزمەتكە قاتناشقان، 6 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە تاللىققوتان يېزىسىغا مۇئاۋىن يېزا باشلىقى بولغان؛ 9 ـ ئايدىن 1953 ـ يىل 8 ـ ئايغىچە 3 ـ رايون دېھقانلار ئۈيۈشمىسىنىڭ مۇدىرى بولغان، كېيىن 3 ـ رايونىنىڭ باشلىقى، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولغان؛ 1957 ـ يىل 2-ئايدىن 1984 ـ يىل 8 ـ ئايغىچە مۇئاۋىن ھاكىم، ھاكىم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

ئىمىن ئىدرىس 1952 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى كومپارتىيىگە كىرگەن، ئۇ 34 يىللىق ئىنقىلابىي خىزمەت داۋامىدا 27 يىل ھاكىم بولغان بولۇپ، شايار ناھىيىسىدە يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ۋەزىپىدە ئولتۇرغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن ھاكىم ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ مەدەنىيەت ساپاسى بىر قەدەر تۆۋەن بولسىمۇ، پارتىيە ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلىپ، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ كەلگەن، ئۇ 1966 ـ يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن تارتىپ چىقىرىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھاجەتخانىسىنى ۋە قورو ـ ئىشخانىلىرىنى تازىلاشقا سېلىنغان، گۈڭشىلاردا تەنقىد ـ كۆرەش قىلىنغان، كېيىن ناھىيىلىك نەسىللىك چارۋا فېرمىسىدا ئەمگەككە سېلىنغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن كېيىن ئاقلىنىپ، خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ئىمىن ئىدرىس پاك ـ دىيانەتلىك بولۇپ، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمىدى. تۇرمۇشتا ئادەتتە ـ سادىدا بولۇپ، پارتىيىنىڭ جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىش ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئامما ئارىسىدا خېلى يۇقىرى ئابرۇي قازانغاندى، ئۇ 10 يىللىق «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا كۆرەشكە تارتىلغان بولسىمۇ يەنىلا كومۇنىستىك پارتىيىگە بولغان ساداقىتىنى ساقلىدى.

ھېمىت ھاشىم (1928.5.5 — 1978.4.6) 1928 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى شايار ناھىيە گۈلباغ يېزا سېرىق سۆگەت كەنتىدە تۇغۇلغان. 1936 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپتە ۋە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇ تۇغما ئەقىللىق بولۇپ، ئۆگىنىش ئىتىجىسى ئەلا ئىدى. 1940 ـ يىلى ئاقسۇ ئاددىي پېداگوگىكا مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرگەن، 1943 ـ يىلى مەكتەپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۇرۇمچىگە بېرىپ شىنجاڭ ئۆلكىلىك پېداگوگىكا مەكتىپىدە بىلىم ئاشۇرغان. 1947 ـ يىلى ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى بولغان، نەۋرە ئاكىسى توختى ھاشىم روسىيەدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇغان. شۇ مەزگىلدە توختى ھاشىم گومىنداڭ دائىرلىرى تەرىپىدىن «سوۋېتچەرەس» دەپ قارىلىپ، قولغا ئېلىنىپ

تۇرمىگە تاشلانغان. ھىمىت ھاشىم ئاكىسىغا چېتىلىپ قېلىپ، ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ، ئۇرۇمچىگە كېلىپ 1950 - يىلغىچە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. 1950 - يىل 2 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىدا ئىشلىگەن؛ 1953 - يىلى شىئەن مالىيە - ئىقتىساد ئىنىستىتۇتىغا ئۆگىنىشكە بارغان، 2 - يىلى ئوقۇشتىن قايتىپ شايار ناھىيىلىك بانكىغا مۇئاۋىن باشلىق بولغان. 1955 - يىل 7 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك بانكىغا مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ يۆتكەلگەن. 1960 - يىل 3 - ئايدا ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1965 - يىل 8 - ئايدا ئاقسۇ قىزىلبايراق دۆڭلۇكى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشلىقى بولغان؛ 1972 - يىل 8 - ئايدا ئاقسۇ سۆگەتئېرىق ئورمانچىلىق مەيدانىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان؛ 1976- يىل 10 - ئايدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك خەلق بانكىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. 1978 - يىل 4 - ئاينىڭ 6- كۈنى ئۇرۇمچىدە يىغىنغا قاتنىشىۋاتقان مەزگىلدە تۇيۇقسىز يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ 50 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ خەنزۇچىگىمۇ ۋە ئۇيغۇرچىغىمۇ ناھايىتى ئۇستا ئىدى، خەنزۇچە رۇسچە يېزىقلارنى پىششىق بىلەتتى، ئۇ خەلق ھاكىمىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەڭ بالدۇر يېتىشكەن بىر تۈركۈم كادىرلار ئىچىدىكى زىيالىي، پارتىيە ئەزاسى ئىدى، ئۇ ئۆمۈر بويى تىرىشىپ ئۆگەندى، ئوچۇق - يورۇق بولدى؛ ئۇ ئادەمىيلىك قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىپ، ئۆزىگە تەلەپچان بولدى، باللىرىنى ياخشى تەربىيىلىدى. 1962 - يىلى توپبولدى يېزىسىدىكى مەلۇم بىر دېھقان ئۆنىڭغا بىر ھارۋا ئوتۇن ئەكىلىپ بەرگەندە، ئۇ بازار باھاسى بويىچە ئۇ دېھقانغا 15 يۈەن بەرگەن ھەم ئۇنىڭدىن ھۆججەت ئېلىپ ساقلاپ قويغان. 1960 - يىلى ئۇنىڭ 3 ياشلىق ئوغلى كوچىدىن 5 يۈەن تېپىۋالغان، بالىسى ئۆيگە كەلگەندە ئۇ بۇ ئىشنى بىلىپ بالىسىنى پۇل تېپىۋالغان جايغا ئاپىرىپ توپتوغرا 5 سائەت ساقلاپ تۇرۇپ، پۇل يۇتتۇرۇپ قويغۇچىغا پۇلنى قايتۇرۇپ بەرگەن.

1969 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى مالىمانچىلىق ۋە ئۇمۇمىيۈزلۈك «ھوقۇق تارتىۋېلىش» شامىلىدىن كېيىن، ئۇ نازارەت ئاستىدا ئەمگەككە سېلىنغان، شۇنداقتىمۇ بوشاشماستىن ئۇيغۇرلار، خەنزۇلار ئاممىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسيانچىلارغا قارشى كۈرەش قىلغان. قىزىلبايراق دۆڭلۇكى دېھقانچىلىق مەيدانى يېڭى قۇرۇلغاندا، ئۇ مېۋىلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىپ، 250 مو ئەنجۇرلۇك باغ بەرپا قىلغان. ئۇ مۇشكۇل ئەھۋالدا ھەممە ھاقارەت ۋە كەمسىتىشلەرگە قارىماي ئېغىر يۈكنى ئۈستىگە ئېلىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىنى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە قىلغان، شۇ چاغدا ئۆزىگە ئۆچ بولۇپ كەتكەن بىر قىسىم ئىسيانچىلار ئۇنى كۆپ قېتىم قاتتىق ئۇرغان.

ئۇرۇمچى - قەشقەر تاشيولى بىلەن سۆگەتئېرىق ئورمانچىلىق مەيدانى ئوتتۇرىسىدا يولنى كېسىپ ئۆتىدىغان ئۆستەڭ بار ئىدى. باش باھار ۋە كەچ كۈزدە يولدىن ئۆتكۈچىلەر سۇنى كېچىپ ئۆتەتتى، يولدىن ئۆتۈش تولىمۇ قولايسىز ئىدى، ئۇ ئاممىنى باشلاپ كۆۋرۈك سېلىپ يولنى راۋاللاشتۇرغان. خەلق ئۇنى خاتىرىلەش ئۈچۈن، ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەزكۇر كۆۋرۈككە «ھىمىت ھاشىم كۆۋرۈكى» دەپ نام بەردى.

ئۇنىڭ ئىجتىمائى بىلەن خىزمەت قىلىش ئىستىلى، خەلق ئىشلىرىغا چەكسىز سادىق بولۇش روھى، جۇڭگو كومپارتىيىسىگە بولغان تەۋرەنمەس ئېتىقادى ۋە ياۋۇز كۈچلەرگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىش روھى كەڭ خەنزۇ، ئۇيغۇر ئاممىسىنى قايىل قىلدى. 1988 - يىل 4 - ئايدا قىزىلبايراق دۆڭلۇكى «ھىمىت ھاشىم ۋاپاتىنىڭ 10 يىللىقى»نى خاتىرىلەش يىغىنى ئاچتى؛ ئۇنىڭ نامىنى يادلاپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن كېيىن سېلىنغان بىر ئىمارەتكە ئۇنىڭ ئىسمى بىلەن نام بەردى.

ئەخمەت ۋەلى (1925.6 — 1993.8) شايار ناھىيىسى گۈلباغ يېزىسىنىڭ ئاقئېرىق كەنتىدىن، ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. باللىق چېغىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە 6 يىل ئوقۇغاندىن كېيىن دادىسى بىلەن دېھقانچىلىق قىلغان. 1952 - يىل 6 - ئايدا خىزمەتكە قاتناشقان، 2 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىگە كىرگەن. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ توپبولدى رايونلۇق

پارتكومىنىڭ كادىرى، دېھقانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرى، ناھىيىلىك قاتناش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان. 1957-يىل 2 - ئايدا 2 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىدا مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلانغان. 2 - يىلى 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق «1 - ئاۋغۇست» پولات - تۆمۈر زاۋۇتىغا يۆتكىلىپ، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ كادىرلار بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، زاۋۇت پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، پولات پروكاتلاش شۆبە زاۋۇتىغا ئەمگەككە چۈشۈرۈلگەن، كېيىن ئىشچى - خىزمەتچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مەسئۇلى بولغان. 1971 - يىلدىن كېيىن زاۋۇت ئىنقىلابىي كومىتېتى سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، مۇئاۋىن زاۋۇت مۇدىرى، مۇئاۋىن زاۋۇت باشلىقى، پولات - تۆمۈر شىركىتى پارتكومى تەشكىلات باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1987 - يىل 9 - ئايدا پېنسىيەگە چىققان. 1993 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يۈرەك كېسىلى بىلەن داۋالاش ئۈنۈم بەرمەي ئالەمدىن ئۆتكەن.

ئۇ كۆكسى - قارنى ۋە نەزەر دائىرىسى كەڭ ئادەم بولۇپ، خەنزۇلار ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئىناق ئۆتكەنىدى. ئۇ پارتىيەۋىلىكى مۇستەھكەم، سەمىمىي، سادىق ئىدى، ئۆزىنىڭ كۆز قارىشىنى يوشۇرمايتتى، ناچار خاھىش ۋە خاتا پىكىر ئېقىمىنى توسۇشقا، ئۆزىنىڭ كەمچىلىك ۋە سەۋەنلىكىنى تۈزىتىشكە جۈرئەت قىلالايتتى، ئۇ خىزمەت ھاياتىدا كومپارتىيە ئەزاسىنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا، ئادىل، خالىس بولۇشتەك پەزىلىتىنى نامايان قىلدى.

ۋېن يۈتاڭ (1920.1.30 — 1990.2.24)

1920 - يىل 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تۇغۇلغان، ئۇنىڭ ئائىلىسى ناھايىتى نامرات ئىدى، شۇڭا ئاتا - ئانىسى ئامالسىزلىقتىن ئۇنى سەنشى ئۆلكىسى شىنشىيەن ناھىيىسى لەنسۇن يېزىسى خېشتو كەنتىدىكى لىيەن فامىلىلىك ئائىلىگە سېتىۋەتكەن.

لىيەن ئائىلىسىمۇ نامرات ئائىلە ئىدى، بىراق ئۇلار ئائىلىسىگە بىر ئوغۇلنىڭ قوشۇلغانلىقىدىن خۇش بولۇپ، ئۇنىڭغا شى يۈەن (خۇشاللىق) دەپ ئىسىم قويغان. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، ئۇنىڭ باققان دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەن؛ كېيىن باققان ئاپىسى قايتا ياتلىق بولۇپ، شى يۈەننى تاغىسى باققان. تاغىسىمۇ ناھايىتى نامرات بولۇپ، تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن تىلەمچىلىك قىلغان؛ شى يۈەن بالىلىق چېغىدا پومبىچىكلارنىڭ قوي، چوشقىلىرىنى بېقىپ، ئۈزۈن يىل بالا ئىشچى بولغان. 1937 - يىل 7 - ئايدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئومۇميۈزلۈك پارتلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى 8 - ئارمىيىگە قاتناشقان. 359 - لۇينىڭ 717 - تۈەندە، تاكى ئارمىيە 1949 - يىلى شىنجاڭغا كىرگەنگە قەدەر جەڭچى، بەنجاڭ، پەيجاڭ، مۇئاۋىن لىيەنجاڭ، مۇئاۋىن يېڭجاڭ بولغان.

ئۇ ئارمىيىگە قاتناشقاندا كومپارتىيە بىلەن گومىنداڭ تىركىشىپ تۇرۇۋاتاتتى. ھەممە يەرنىي ئاق تېررورلۇق قاپلىغانىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنشىيەن ناھىيىسى 8 - ئارمىيىنىڭ تايانچ بازىسى ئەمەس ئىدى. قىسىم باشلىقى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شى يۈەننىڭ باققان ئاپىسىغا زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئىسمىنى ۋېن يۈتاڭغا ئۆزگەرتكەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىر ئۆمۈر مۇشۇ ئاتنى ئىشلەتكەن.

ئۇ ئارمىيىگە قاتناشقاندىن كېيىن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ 1 - سېپىگە ئالىلىنىپ، تارىختا «غەربكە يۈرۈش قىلىدىغان كىچىك ئۆزۈن سەپەر» دەپ ئاتالغان ئۇرۇشقا قاتناشقان. 1938 - يىلى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋۇجەي ناھىيىسىدە جەڭ قىلىپ پىداكارلىق كۆرسەتكەن، شۇ يىلى قىسمىنىڭ چېكىنىشىنى ھىمايە قىلىۋاتقاندا، سول پۇتى زەخمىلىنىپ، سۆڭىكى سۇنۇپ، «3 - ئا» دەرىجىلىك مېيىپ بولۇپ قالغان. 1946-يىل 7 - ئايدا ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە مۇھاسىرىنى بۆسۈپ شىمالغا قايتىشتا كېسىلى ئېغىرلىشىپ، تېۋىپ دۇڭ باۋ ئۇنىڭ ئۆيىدە داۋالانغان. 9 - ئايدا ئۇ 8 - ئارمىيىنىڭ خەنچىڭغا ھۇجۇم قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال قىسىمغا قايتىپ كېلىپ جەڭگە قاتناشقان؛ شۇ چاغدا ئۇنىڭ كېسىلى تېخى ياخشىلانمىغان، سالامەتلىكى ئەسلىگە كەلمىگەنىدى.

ژېن يۈتاڭ قىسمىغا كىرىشتىن ئىلگىرى ساۋاتسىز ئىدى، ئۇ ئارمىيىدە ۋە يەرلىك خىزمەت ئىشلىگەندە بوشاشماستىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەلۇماتقا ئىگە بولغان. 1951 ـ يىلدىن 1955 ـ يىل 4 ـ ئايغىچە كۆچا ناھىيىسىدە دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى قاتارلىق ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىپ، خىزمەت ئەترىتىنىڭ يېتەكچىسى، ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، 1 ـ رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە تىرىشچان ۋە ئىقتىسادچىل بولۇپ، پارتىيىنىڭ ئىنتىزامىغا قاتتىق رىئايە قىلغان، ئۆزىنى پاك تۇتقان.

1955 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1973 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، مۇۋەققەت 1 ـ شۇجىسى بولغان؛ 1973 ـ يىلدىن 1979 ـ يىلغىچە كۆچا ناھىيىلىك خەلىمىۋى ئوغۇت زاۋۇتىنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە پارتكوم شۇجىسى بولغان؛ 1979 ـ يىلدىن 1985 ـ يىلغىچە شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان. شۇ يىلى دەم ئېلىشقا چىققان، ئۇ شايار ناھىيىسىدە 24 يىل ناھىيە دەرىجىلىك رەھبەر بولۇپ ئىشلىگەن.

ژېن يۈتاڭ ئۆمۈر بويى جاپاغا چىداپ، ئىخلاس بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەن، نام ـ مەنپەئەت، پايدا ـ زىيان بىلەن ھېسابلاشمىغان، تۇرمۇشتا ئاددىي ـ سادىدا ياشىغان، باشقىلارغا ئىللىق مۇئامىلىدە بولۇپ، چىقىشىپ ئۆتكەن، شۇڭا ئۇ شايار ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ كۆڭلىدىكى غەمگۇزار رەھبەر ئىدى. ئۇ 20 نەچچە يىل جاپالىق ئىشلەش داۋامىدا، سىرتتا ئالاھىدە بولۇۋالمىدى، ئۆيدە ھەشەمەتكە بېرىلمىدى، ئۆچىسىنى يايقۇدەك كىيىم، قورسىقى تويغۇدەك تاماق بولسىلا، شۇنىڭدىن قانائەت تاپتى، دائىم ئۆزىنى ئاددىي بىر ئەسكەر قاتارىدا كۆرۈپ، پاك ـ دىيانەتلىكنىڭ ئۈلگىسى بولدى. خوتۇن، بالا چاقىلىرىنى قاتتىق باشقۇردى، ئۆلارنى تىرىشچان بولۇشقا ئۈندىدى، ئىنتىزامغا رىئايە قىلىشتا ئۈلگە بولدى. ئۇ 1990 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتتى. ئۆمۈر بويى «ئەلنىڭ غېمىنى يېيىشتە ئالدىدا، ئەلنىڭ راھىتىنى كۆرۈشتە كەينىدە تۇر» دېگەن ھىكمەتلىك سۆزگە ئەمەل قىلىپ، ئۆزىنى پاك تۇتۇپ بۇ دۇنيا بىلەن ۋىدالاشتى.

ئۇ ھايات چېغىدا خېلى بۇرۇنلا دىئابىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بولسىمۇ، كۆڭۈل قويۇپ داۋالانمىغان، شۇنىڭ بىلەن سول پۇتى كاردىن چىققان، قان ـ تومۇر يالۇغىغا گىرىپتار بولغان، شۇنداقتىمۇ سەل قارىغان. 1986 ـ يىل 8 ـ ئايدا كېسىلنىڭ ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكى بايقالغاندىمۇ ناھىيە مالىيىسىدىكى قىينىچىلىقنى نەزەردە تۇتۇپ ئۆزۈل ـ كېسىل داۋالانمىغان.

ژېن يۈتاڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە پارتىيىنىڭ سىياسىتى تۇراقسىز بولغاچقا، سولچىل ئىدىيىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ تۇردى. ئۇ ھەقسىزلىنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، بىر تەرەپلىمىلىككە بېرىلمىدى، كۆڭلىدىكىنى دېيىشكە جۈرئەت قىلالىدى. 1958 — 1959 ـ يىللىرى مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەدەپ كەتكەندە، ئۇ «ئىدىيىسى ئوڭچىل» دېگەن باھاغا قېلىشتىن قورقماي، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلات مىقدارىنى ئەينەن ياكى ئەمەلىيەتكە يېقىنلاشتۇرۇپ مەلۇم قىلدى، 3 يىللىق پەۋقۇلئاددە مەزگىلدە ناھىيىدە ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن بولسىمۇ، بىرمۇ ئادەم ئاچلىقتىن ئۆلمىدى. كېيىن كىشىلەر: ژېن يۈتاڭ بىر ئۆمۈر مۇئاۋىن شۇجى، مۇۋەققەت شۇجى بولدى ـ يۇ، ھەرگىزمۇ ئۆسۈشنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ قويمىدى، دەپ تەرىپلەشتى.

جاڭ جۇاڭ (1928 — 1981) مەنشى ئۇلكىسى ژېنشۇي ناھىيىسىنىڭ ساڭسۇن كەنتىدىن، ئۇ كىچىكىدىنلا دادىسىدىن ئايرىلغان، ئاپىسى تۆل قېلىپ 3 ئوغلىنى باققان. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، ئۇ بالىلىق چېغىدا قوشنىلىرىنىڭ پادىلىرىنى بېقىپ جان باققان. 1945 ـ يىلى چوڭ ئاكىسى

ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، شۇ كەتكەنچە ئىز دېرىكى بولمىغان. 2 - ئاكىسى ھازىرغا قەدەر دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.

1947 - يىلى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ژېنشۇيگە كىرگەندە، جالاڭ جۇالاڭ ئارمىيىگە قاتناشقان، شۇ يىلى 12 - ئايدا پارتىيىگە كىرگەن. ئۇ 1 - دالا ئارمىيىسى 1 - بىڭتۈەنى 2 - جۇن 4 - شى 11 - تۈەننىڭ توپچىلار لىيەندە جەڭچى، بەنجالاڭ، لىيەنجالاڭ بولغان. غەربىي شىمالنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىپ، بىر نەچچە قېتىم يارىلانغان؛ ئوڭ قولىنى كاردىن چىقىپ، 3 - دەرىجىلىك مېيىپ بولۇپ قالغان. بىر قېتىم 3 - دەرىجىلىك تۆھپە يارلىقان. 1952 - يىل 3 - ئايدا جەنۇبىي شىنجاڭغا رايونلۇق پارتكومنىڭ يەرلىك كۇرسىدا 6 ئاي ئوقۇغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ باي ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان، شۇ يىلى 6 - ئايدا توقسۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان. 1960 - يىل 2 - ئايدا ئاقسۇ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان، شۇ يىلى 4 - ئايدا ئاقسۇ توقۇمچىلىق زاۋۇتىغا تەييارلىق كۆرۈش ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى بولغان، 6 - ئايدا ئاۋات ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان. 1970 - يىل 11 - ئايدا كەلپىن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان. 1972 - يىل 11 - ئايدا شايار ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان، 1981 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى سەھەر سائەت 6 دە ئۇشتۇمتوت يۈرەك كېسىلى قوزغىلىپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

جالاڭ جۇالاڭ شايار ناھىيىسىگە ژەنىپىگە تەينىلەنگەن دەسلەپكى مەزگىل دەل «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلى بولغاچقا، ھۆكۈمەت ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت تارماقلىرىنىڭ خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. ئۇ ژەنىيەتنى ئوڭشاش ئۈچۈن پۈتۈن كۈچىنى ئايماي، سولچىل ئەسەبىي ئۇنسۇرلار بىلەن ئېلىشىپ، قاماپ قويۇلغان، كۆرەش قىلىنغان كادىرلارنى تەدرىجىي ئازاد قىلىپ، ژەنىپىسىدىن قالدۇرۇلغانلارنىڭ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. ھۆكۈمەت ئىشىدا ئادىل، پاك شەخسىي غەرەزدىن خالى، ياخشىلارنى ئىشقا قويۇشقا ماھىر، كەسكىن بولغان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دىن كېيىن، سۈچىلىق قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىش، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىشلىرىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن تىرىشىپ ئىشلىگەن. ئۇ ئېغىر كېسەلگە گىرىپتا بولغان بولسىمۇ، ئۇزۇن مەزگىل دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، تۆۋەندىكىلەر بىلەن جاپادىمۇ، ھالاۋەتتىمۇ بىللە بولۇپ، شايار خەلقىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

جاۋ جىنشەن (1928 — 1987)　يەنە بىر ئىسمى جاۋ ژېنپىڭ، 1928 - يىل 9 - ئايدا خېبېي ئۆلكىسى شۇيشۇي ناھىيىسىنىڭ دالۇك كەنتىدە تۇغۇلغان. ئاتا - بوۋىسى دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، ئائىلىسى نامرات، تېرىلغۇ يېرى ئاز ئىدى. ئۇ 1944 - يىل 7 - ئايدا (16 ياش ۋاقتىدا) ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا قاتنىشىپ، كەنت خەلق ئەسكەرلىرى كىچىك ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولغان؛ شۇ يىلى 11 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1946 - يىلى خىزمەتكە قاتناشقاندىن تارتىپ 1955 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭغا كىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، شۇيشۇي ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى، جامائەت ھەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، بېيبۇ 5 - شۆبە رايونى ئارقا سەپ - تەمىنات بۆلۈمى، شىمالىي جۇڭگو بيۇروسى پارتىيە مەكتىپى، جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىي ئۇنىۋېرسىتېتى قاتارلىق ئورۇنلاردا ئىشلىگەن ۋە ئوقۇغان. 1955 - يىل 10 - ئايدا شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كېلىپ، توقسۇ ناھىيىسىدە 17 يىل ئىشلىگەن، ئۇ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ كادىرى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، تاشئېرىق، ئىچئېرىق گۈڭشىسى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، شۇجىسى بولغان. 1972 - يىل 10 - ئايدىن 1984 - يىل 8-

ئايغىچە شايار ناھىيىسىگە يۆتكىلىپ، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولغان؛ كېيىن يەنە توقسۇغا يۆتكىلىپ ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولغان. 1987 - يىل 10 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېسەل بىلەن توقسۇدا 59 يېشىدا ۋاپات بولغان.

جاۋ جىنشەن قېشى قويۇق، كۆزى چوڭ، بويى ئېگىز، كەمتەر ۋە چىقىشقاق، تۆرەلمىشتا ئاددىي - سادىدا، باشقىلارغا سەمىمىي مۇئامىلە قىلىدىغان ئادەم ئىدى. 1972 - يىل 10 - ئايدا شايار ناھىيىسىدە دەل «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مالىمانچىلىقى بولۇۋاتاتتى، ئەلەم كۈرىشى ۋە تەرەپبازلىق ئەۋج ئېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پالەچ هالغا چۈشۈپ، ئىقتىساد چېكىنىپ كەتكەنىدى. ئۇ خەتەرلىك پەيتتە ۋەزىپىنى قوبۇل قىلىپ، بالايىئاپەتكە ئۇچراۋاتقان كادىرلارنى قوغداپ، ئىسيانچىلار بىلەن تىركىشىپ ۋە كۆرەش قىلىپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى تىنچلاندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئۇ 12 يىل بوشاشماي ئىشلەپ، شايار خەلقىنىڭ قەلبىدە ياخشى ئەسلىمىلەرنى قالدۇردى.

لى دېخۇا (1932.1 — 1990.8) لەنجۇ شەھىرى چىلىخي رايونى شىگويۈەن يېزىسىنىڭ گۈلۈيو كەنتىدىن. ئائىلىسى نامرات بولغاچقا باشقىلارنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىقچىلىق قىلىپ تۇرمۇش كەچۈرەتتى. ئۇ بالىلىق چاغلىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇغان، 1949 - يىل 5 - ئايدا 17 يېشىدا گومىنداڭ قىسىملىرى تەرىپىدىن ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان. 2 ئايدىن كېيىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە كىرىپ، ئارمىيە بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭغا كىرگەن. 1950- يىل 8 - ئايدا جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرگەن، 1953 - يىل 6 - ئايدا جۇڭگو كومموپىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1952 - يىلى قىسمەن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ، شايارغا يەرلىك خىزمەت ئىشلەشكە كەلگەندىن بۇيانقى 38 يىل ئىچىدە، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ كادىرى، 1 - رايون پارتكومىنىڭ كادىرى، تويبولدى گۈڭشي پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، شۇجىسى، گۈلباغ گۈڭشېسىنىڭ شۇجىسى، ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك كومىتېتىنىڭ مۇدىرى (قوشۇمچە دېھقانچىلىق - ئورمانچىلىق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ دائىمىي ئەزاسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان.

لى دېخۇا بىر ئۆمۈر جاپاغا چىداپ ئاددىي - سادىدا ياشاش ئىستىلىنى ساقلاپ، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم-كېچەك، يۇرۇش - تۇرۇشتا ئاددىي بولدى، ئۇ ھەر مىللەت ئاممىسى ئويلىغانىنى ئويلاپ، قىلماقچى بولغان ئىشنى قىلدى، شۇڭا ئۇ ئۇيغۇرلار ئاممىسى بىلەن قويۇق دوستلۇق ئورناتقانىدى. ئۇ ئۆگىنىشكە خۇشتار ھەم ماھىر ئىدى، خەنزۇ كادىرلار ئارىسىدىكى ئۇيغۇر تىل - يېزىقىنى ئىگىلىگەنلەرنىڭ ئالدىنقى قاتاردا تۇراتتى. ئۇ 1964 - يىلى سولچىل ئىدىيىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ قارىلاندى، شۇنداق بولسىمۇ قەلبىدە پارتىيىنىڭ مىزانىنى چىڭ ساقلاپ، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ، كۆكسى - قارنىنى كەڭ تۇتۇپ، شايار ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشىلاش، يېزىلارنىڭ ئىقتىسادىنى گۈللەندۈرۈش يولىدا، 1979 - يىل 7 - ئايدا ئاقلانغانغا قەدەر قان - تەر ئاققۇزدى، ئومۇمەن ئالتۇ 15 يىلدا هاردىم - تالدىم دېمەي ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ يۈكسەك پەزىلىتىنى نامايان قىلدى.

ئۆزۈن مەزگىللىك هارغىنلىق ئۆنىڭغا نۇرغۇن كېسەللەرنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇ بىر-بىر قېتىمىمۇ دوختۇرخانىغا بېرىپ تەكشۈرتۈپ باقمىدى، ئۇ 2 - سەپكە چېكىنگەندىن كېيىنمۇ يەنىلا ئىزچىل پىداكارلىق

بىلەن ئىشلىدى، ئۇ 1990 - يىل 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنى سەيداشلىرىنى باشلاپ چېگرا لىنىيىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىش بىلەن بولۇۋاتقاندا تۈيۈقسىز كېسىلى قوزغىلىپ، ئەتىسى 59 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

1990 - يىل 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۇ دەپنە قىلىنغاندا، ھەممە يەر قايغۇغا چۆمدى. ئۇنىڭ نامىنى بىلمەيدىغان، پەزىلىتىدىن زوقلانغان، شاپائىتىدىن تەسىرلەنگەنلىكى كىشىلەر، تونىسۇن - تونىسسۇن، تەرەپ-تەرەپتىن كېلىپ ماتەم تۇتتى. نەچچە 10 چاقىرىم يىراقتىكى دېھقان - چارۋىچىلار، ئۆسمۇر بالىلاردىن تارتىپ 90 ياشلىق بوۋاي - مامايلارغىچە كېلىپ، ئۇنىڭغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۈردى.

Ⅱ باب

شەخسلەر جەدۋىلى

باشقا جايلاردا ئىشلەۋاتقان ناھىيە دەرىجىلىك (كاندىدات ئالىي دەرىجىلىك) تىن يۇقىرى شايارلىق خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	تۇغۇلغان ۋاقتى	تۇغۇلغان جايى	ئالاقىلىشىش ئادرېسى	مەلۇماتى	ۋەزىپىسى	ئۇنۋانى	ئىزاھ
قاسىم ھېمىت	1939.12	توپبولدى يېزىسى	ئاپتونوم رايون- لۇق سىياسىي مەسلىھەت كې- ڭىشى	ئالىي تېخنىكوم	باش كا- تىپ		
قاھار ئەمەت	1933	قايلور يېزىسى	ۋىلايەتلىك خەلق قۇرۇلتە- يى خىزمەت كومىتېتى	ئالىي تېخنىكوم	مۇدىر		
قاسىم توختى	1943.9	گۈلباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايون- لۇق مالىيە نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇقاۋىن نازىر	مەسئۇل بو- غالتىر	
توختى ھاشموف	1918.10	گۈلباغ يېزىسى	شىنجاڭ مالە- يە ئىقتىساد ئىنستىتۇتى	ئالىي مەكتەپ	مۇقاۋىن مۇدىر	پېنسىيە- گە چىققان	
روزى خېلىل	1937.12	نۇرباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايون- لۇق توزچىلىق شىركىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	شۇجى	ئالىي ئىقتى- ساد پى	
مىراۋۇش	1933.6	نۇرباغ يېزىسى	«1 - ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك ئىنستىتۇتى	ئالىي تېخنىكوم	فاكۇلتېت مۇقاۋىن مۇدىرى	دوك- تېنت	پېنسىيە- گە چىققان

ھىمىت تۆمۈر	1951.8	قايلور يېزىسى	ئاپتونوم رايون-لۇق چارۋىچى-لىق پەنلەر ئاكا-دېمىيىسى	ئالىي مەكتەپ		كاندى-دات تەتقى-قاتچى	
سۇلتان دۆلەت	1946	نۇرباغ يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەت-لىك پېشقەدەم كادىرلار باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
مەھەممەت ھاپىز	1945	قىزىلبايراق يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەت-لىك سودا-سانائەت باشقارمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	پارتكۇ-رۇپبا شۇ-جىسى		
ئېزىز قەيۇم	1956	قايلور يېزىسى	ئونسۇ ناھىيە-لىك خەلق مۇ-كۇمىتى	ئالىي تېخنىكوم	ھاكىم		
ئابلا ھېكىم	1945	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەت-لىك چارۋىچى-لىق باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
روزى تاش	1945	توبېبولدى يېزىسى	ئاقسۇ ۋىلايەت-لىك دېھقانچى-لىق باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
راخمان قاسىم	1932	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاقسۇ ناھىيە-سى	ئالىي مەكتەپ	ھاكىم		پېنسىيە-گە چىققان
كامال راخمان	1941	شايار بازىرى	كۇچا ناھىيە-لىك پارتكوم	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن شۇجى		
مەخمۇت ساجىت	1946	توبېبولدى يېزىسى	گۇگەن دەريا باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
ئابلا مۇسايوف	1946	گۈلباغ يېزىسى	توقسۇ ناھىيە-لىك تەپتىش مەھكىمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	باش تەپ-تىش		
مەھەممەت قاسىم	1947.9	يېڭىمەھەللە يېزىسى	ئاپتونوم رايون-لۇق خەلق قۇ-رۇلتىيى ئىقتى-ساد كومىتېتى ئىشخانىسى	ئالىي مەكتەپ	مۇدىر	ئىنژې-نېر	
مەخمۇت ئەخمەت	1946.6	نۇرباغ يېزىسى	ئاپتونوم رايون-لۇق پارتكوم پېشقەدەم كادىر-لار باشقارمىسى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
قۇربان ئەبەيدۇللا	1939.12	توبېبولدى يېزىسى	ئاپتونوم رايون-لۇق ماارىپ كومىتېتى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		

ساۋۇت رىشىت	1942.6	گۈلباغ بېزىسى	جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما دەرىجىلىك	رازۋېدكا چىكى	
ئوسمان مۇمىن	1950.8	يېڭىمەھەللە بېزىسى	ئەمگەك - كادىرلار نازارىتى تەشۋىقات باشقارمىسى	ئالىي مەكتەپ	باشقارما باشلىقى		
ئەخمەتجان ئۆمەر	1959.12	شايار بازىرى	شىنجاڭ سانائەت ئىنستىتۇتى بىناكارلىق فاكۇلتېتى	ئالىي مەكتەپ	مۇئاۋىن مۇدىر		
توختى نۇر	1934.9	شايار بازىرى	ئەدلىيە نازارىتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم	تەرجىمان	كاندىدات ئالىي تەرجىمان	
مەھمەت شېرىپ	1952.11	يېڭىمەھەللە بېزىسى	ئاپتونوم رايون لۇق ئىقتىسادىي تەپتىش ئىدارىسى سودا باشقارمىسى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى	مەسئۇل ئىقتىسادىي تەپتىش	
قاسىم قەيۇم	1959.11	قىزىلبايراق بېزىسى	مالىيە نازارىتى كادىرلار باشقارمىسى	ئالىي تېخنىكوم	مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى		
قۇربان خۇدا بەردى	1924.11	يېڭىمەھەللە بېزىسى	ئۇرۇمچى تۆمۈر يولىنى ئىدارىسى	ئالىي تېخنىكوم	ئۇچاستىكا باشلىقى	پېنسىيە چىگە چىققان	

دۆلەتنىڭ ھەر قايسى مىنىستىرلىك - كومىتېتلىرىنىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ئىلغار - نەمۇنىچى شەخسلەر

جەدۋەل: 24 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	خىزمەت ئورنى	ۋەزىپىسى	مۇكاپاتلانغان ۋاقتى ۋە نامى
مىنىسەم نۇردۇن	ئايال	ئۇيغۇر	4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
مەخمۇت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	يىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت ماتارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلىكى جۇڭگو ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى

جۇ خۇيلەن	ئايال	خەنزۇ	2 - ئوتتۇرا مەك. تەپ	مەكتەپ مۇ. دىرى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت ماقارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلى. كى، جۇڭگو ماقارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن مەملىكەت بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
قۇربان ئەجمىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	ماقارىپ ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىل 9 - ئايدا دۆلەت ماقارىپ كومىتېتى، كادىرلار مىنىستىرلى. كى، جۇڭگو ماقارىپ ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ باھالاندى
مەھمەمەت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	نۇرباغ يېزىلىق ھۆكۈمەت	يېزا باشلىقى	1993 - يىل 5 - ئايدا دۆلەت ستاتىستىكا ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ژالە يۈپىك	ئايال	خەنزۇ	شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى		1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋزۇيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
گايىت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	مال دوختۇرلۇق پونكىتى	مەسئۇل مال دوختۇر	1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، دۆلەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
يالقۇن يەنرۇلە	ئايال	خەنزۇ	شايار بازارلىق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى		1989 - يىل 2 - ئايدا دۆلەت دەرىجىلىك مۇنەۋۋەر تەكشۈرگۈچى بولۇپ باھالاندى
كامىل كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	يېزا ئىگىلىك پەن- تېخنىكا پونكىتى		1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، جۇڭگو پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
جالە شىجۇن	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىلى يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكىنىڭ مەملىكەت بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مول ھوسۇلى 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ئاۋۇت تالىپ	ئەر	ئۇيغۇر	مال دوختۇرلۇق پونكىتى	مەسئۇل مال دوختۇرى	1983 - يىل 7 - ئايدا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى، دۆلەت پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىلغار پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ئامىنەم جاپپار	ئايال	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى	مۇئاۋىن مۇ- دىر	1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۇغۇت - تۇغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت بويىچە مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش پېتەكچىسى دەپ نام بەردى

سى جيەنچۇن	ئايال	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	مۇئاۋىن مۇدىر دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى	1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۆغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۆغۇت - تۆغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت بويىچە مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش پىتەكچىسى دەپ نام بەردى
شيا چيۈبەي	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۈيۈەن مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
جۇ ۋېينۈك	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى، سىياسىي كېڭەش-نىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1983 - يىلى بېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، بېلىقچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىشنى تۈزۈن مۇددەت داۋاملاشتۇرغان ئىلغار شەخس دەپ، 1992 - يىل 1 - ئايدا بېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى بېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
شۇي شجۈك	ئەر	خەنزۇ	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1991 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى جۇڭگو نامرات رايونلار ئىقتىسادىي تەرەققىيات مۇلازىمەت مەركىزى ۋە مەملىكەتلىك نامرات رايونلار بېزا ئىگىلىك يېڭى تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش ھەمكارلىق تورى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
لىۋ لىگۈك	ئەر	خەنزۇ	ئورمانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1990 — 1992 - يىللىرى ئورمان-چىلىق مىنىستىرلىكى، ئەمگەك - كادىرلار مىنىستىرلىكى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى
يالك چۈنچىلك	ئايال	خەنزۇ	پىلانلىق تۆغۇت كومىتېتى		1989 - يىل 3 - ئايدا دۆلەت پىلانلىق تۆغۇت كومىتېتى، مەملىكەتلىك تۆغۇت - تۆغۇت چەكلەشنى ئارىلاپ تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى مۇنەۋۋەر تەكشۈرۈش پىتەكچىسى دەپ نام بەردى
ياسىن يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى		1990 - يىل 12 - ئايدا گوۋۈيۈەن مەملىكەت بويىچە 4 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

گاۋ چىڭچيالڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكتى	پونكىت باشلىقى	1992 - يىل 1 - ئايدا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرلىكى يېزا ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
زوربخان ئىسلام	ئايال	ئۇيغۇر	قىزىلباياق يېزا مازا كەنت ئاھالىسى	دېھقان	1958 - يىلى گۈۋۈيۈەن مەملىكەت بويىچە «8 - مارت قىزىلبايراقدارى» دەپ نام بەردى
توختەم	ئايال	ئۇيغۇر	سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى	بۆلۈمچە باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى	1990 - يىل 12 - ئايدا گۈۋۈيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ياسىن كامال	ئەر	ئۇيغۇر	يېڭىمەھەللە يېزىلىق ھۆكۈمەت		1990 - يىل 12 - ئايدا گۈۋۈيۈەن 4 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى دۆلەت دەرىجىلىك ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
لو جۈيەن	ئەر	خەنزۇ	قوراللىق بۆلۈم	سىياسىي كومىسسار	1986 - يىلى لەنجۇ ھەربىي رايونى تەرىپىدىن مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزاسى بولۇپ باھالاندى، 3 - دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتتى، 1993 - يىلى جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايونى زاپاس خەلق ئەسكەرلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

ئاپتونوم رايون (نازارەت، ئىدارىلەر) نىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشكەن ئىلغار نەمۇنىچى شەخسلەر

جەدۋەل: 24 — 4

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	خىزمەت ئورنى	ۋەزىپىسى	مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ۋاقتى ۋە مۇكاپات نامى
جاڭ لىياڭجيې	ئەر	خەنزۇ	شايار ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى	1991 - يىل 7 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئىشلىرى خىزمەتچىسى دەپ؛ 1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر پارتىيە ئىشلىرى خىزمەتچىسى دەپ؛ 1993 - يىل 10- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى

مەھەممەت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	نۇرباغ يېزىلىق ھۆكۈمىتى	يېزا باشلىقى	1992 - يىل 10 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا ئىدارىسى ئاپتونوم رايون بويىچە ستاتىستىكا مىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ، 1994 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3- كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
تاش ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	قايلۇر يېزىسى	يېزىلىق پارتكوم شۇ- جىسى	1993 - يىل 10- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ھىمەت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكوم مۇئاۋىن شۇ- جىسى	«قانتىق زەربە بېرىش» خىزمىتى داۋامىدا ئاكتىپ ئىشلەپ، دادىل كۆرەش قىلغانلىقتىن، 1985 - يىل 1 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرەپ گۇۋاھنامىسى بېرىلدى
لى پېڭخەي	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانا- سى	مۇدىر	1990 - يىل 7- ئايدا «شاياڭ پەن - تېخنىكىسى» گېزىتىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە نەشرى ئاپتونوم رايون بويىچە پەن - تېخنىكا ئاخباراتى نەتىجە مۇكاپاتىغا ئېرىشتى. 1988 - يىلى لى پېڭخەي تەتقىق قىلىشقا قاتناشقان شاياڭ ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ئۈنۈملۈك تەرەققىي قىلدۇرۇش پىلان مودېلى ھەققىدىكى تەتقىقات دوكلاتى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ۋالى يۈپىڭ	ئايال	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانا- سى		1990 - يىل 10 - ئايدا 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون دەرىجە- لىك ئىلغار خىزمەتچى دېگەن نامغا ئېرىشتى
دۇ گوچىڭ	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانا- سى	مۇئاۋىن مۇ- دىر	1991 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پارتىيە تارىخى خىزمەت كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە پارتىيە تارىخى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

سىپەت مەھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك پارتكوم	ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۆ- جىسى	1983 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق گىتتىپاق كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر گىتتىپاق كادىرى دەپ نام بەردى
پەرھات يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1 - ئوتتۇرا مەك- تەپ	2 - دەرىجە- لىك ئوقۇتقۇ- چى	1990 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى، تەتتەرىبىە كومىتېتى، مەھىيە نازارىتى ئاپتونوم رايون بويىچە مەكتەپ تەتتەرىبىسى خىزمىتى ۋە مەھىيە خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
مۇمىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1 - ئوتتۇرا مەك- تەپ	1 - دەرىجە- لىك ئوقۇتقۇ- چى	1987 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى، مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، تىل- يېزىق كومىتېتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
رۇقىيە ئىبراھىم	ئايال	ئۇيغۇر	1 - ئوتتۇرا مەك- تەپ	ئوقۇتقۇچى	1994 - يىل 3 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان 2 - نۆۋەتلىك ئوتتۇرا مەكتەپ بىئولوگىيە ئىلمىي تەتقىقات يىغىنىدا 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
ھېيىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1 - ئوتتۇرا مەك- تەپ	ئوقۇتقۇچى	1985 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كومىتېتى مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خادىمى دەپ نام بەردى
كامىل كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	ئاگرونوم	1984 - يىل 2 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى، ئەمگەك - كادىرلار نازارىتى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خادىمى دەپ نام بەردى
نىساخان راشى	ئايال	ئۇيغۇر	مىللىي بالىلار باغچىسى	باغچا باشلە- نى	1990 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتە- تى، ماتارىپ فوندى جەمئىيىتى، مېيىپلار بىرلەشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە بالىلار ماتارىپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھەممەت كېۋىر	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنە- لىرى مەكتىپى	كادىر	1992 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىكە- نى ماشىنىلاشتۇرۇش سىستېمىسىدە- كى ئىلغار ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى

گۈمەن ۋەيىي	ئەر	خەنزۇ	ېىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى نازارەت قىلىش - باشقۇرۇش پونكە- تى	كادىر	1987 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ئۆتكۈزگەن «ېىزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكىسى- تى باشقۇرۇش نەتىجىلىرى مۇھاكىمە يىغىنى» دا 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
نىزام	ئەر	ئۇيغۇر	شايار ناھىيىلىك ېىزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى		1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ ېىزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
يالقۇن	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك خەلق مۇكۈمىتى	ئىقتىسادىي كومىتېتى- نىڭ مۇدىرى	1988 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ۋالى يىلقا	ئەر	خۇيزۇ	ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزا- سى	1992 - يىل 2 - ئايدا ئەدلىيە نازارىتى مۇكۈمەت گۇۋاھلىقى خىزمىتىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
لىيۇ شېڭچەن	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ئەدلىيە ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئە- دارە باشلىقى	1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قانۇننى ئومۇملاشتۇرۇشتىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
يۈي جېنسەي	ئەر	خەنزۇ	چارۋىچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باش- لىقى	1990 - يىل 9 - ئايدا چارۋىچىلىق نازارىتى تەرىپىدىن ئاپتونوم رايون بويىچە ھايۋانلاردىكى يۇقۇملۇق ئارقىلىشچان كېسەللىكلەرنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى- دىكى ئىلغار شەخس دەپ، ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە 1986 - يىللىق مۇنەۋۋەر پەن - تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
نىياز توقا	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك خەلق مۇكۈمىتى	مۇئاۋىن مۇ- دىر دەرىجە- لىك بۆلۈم ئەزاسى	1986 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچە- سى دەپ نام بەردى
لۇ جىنباۋ	ئەر	خەنزۇ	ئىقتىسادىي مۇپەت- تىشلىك ئىدارىسى	ئىدارە باش- لىقى	1986 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچە- سى دەپ نام بەردى

لەي خۇيسىن	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى		1989 - يىل 9 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ستاتىستىكا قانۇن نىزامىنى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ بەردى
راخمان خالىق	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئە- دارە باشلىقى	1994 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپ- پىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش- تىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ بەردى
ئەخمەتجان مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزا- سى	1994 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپ- پىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش- تىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ بەردى
چۆ شىنلى	ئەر	خەنزۇ	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزا- سى	1994 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشنى ماسلاشتۇرۇش گۇرۇپ- پىسى ئاپتونوم رايون بويىچە 3- كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش- تىكى ئىلغار ئاساسىي قاتلام خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
گۈن يۈڭبىن	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق كومىتېتى	مۇدىر	1991 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى كومىتېتى ئاپتونوم رايون بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىدە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
شيا چيۈبەي	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك ستاتىستىكا ئىدا- رىسى	ئىدارە باش- لىقى	1990 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق 4 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئاپتونوم بويىچە ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
جۇ ۋېينۇك	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسى	ئىدارە باش- لىقى، سىيا- سىي كېڭەش- مىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1990 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئاپتونوم رايون بويىچە يېزىلاردا پەن- تېخنىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
سەي يى	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا كومىتېتى	مۇدىر	1985 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى 1984 - يىللىق مۇنەۋۋەر كەسىپي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ھەسەن يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك ئەرزىيەت ئىدارە- سى	ئىدارە باش- لىقى	1990 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئىلغار ئەرزىيەت خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى

شۇي شجۇلك	ئەر	خەنزۇ	ناھىيىلىك خەلق ئىشلار ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1989 - يىل 5 - ئايدا خەلق ئىشلار نازارىتى ئاپتونوم رايون بويىچە خەلق ئىشلار سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ، 1992 - يىل 12 - ئايدا ئىشانە توپلاپ مېيىپلارغا ياردەم بېرىش پائالىيىتىدە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى
دىلشات ھىممەت	ئەر	ئۇيغۇر	تەپتىش مەھكىمىسى	مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى	1990 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 1989 - يىلى شىنجاڭ بويىچە تەپتىش سىستېمىسىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
سۇلايمان شاكىر	ئەر	ئۇيغۇر	ناھىيىلىك ئۇيغۇر تىبابەتى دوختۇرخانىسى	مەسئۇل ۋاراچ	1986 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى 1986 - يىلى ئاقسۇ ۋىلايىتى بويىچە مۇنەۋۋەر كەسپىي تېخنىكا خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
سۈن چىيۇلك	ئەر	خەنزۇ	سودا - سانائەت ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	1990 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تاشقىندىن مۇداپىئە كۆرۈش باش قوماندانلىق شتابى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش - كەلكۈنگە تاقابىل تۇرۇش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ياسىن ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	سودا - سانائەت ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	1990 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى سودا - سانائەت سىستېمىسىدا بويىچە مۇنەۋۋەر خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھمەت ئاۋۇل	ئەر	ئۇيغۇر	ماتارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1994 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى مۇنەۋۋەر ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاكتىپى دەپ، 1990 - يىل 8- ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كوممۇنىستىك دېھقان - چارۋىچىلار ماتارىپىدىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
تۇراپ نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	ماتارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كوممۇنىستىك، كادىرلار نازارىتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
مەھمەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	ماتارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كوممۇنىستىك، كادىرلار نازارىتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى

ئەزىز ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	ماتارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1992 - يىل 11 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئاپتونوم رايون بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
كېۋسەر راشىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	ماتارىپ ئىدارىسى	ئوقۇتقۇچى	1991 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، ماتارىپ كومىتېتى، كادىرلار نازارىتىسى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
نۇرانەم ماموت	ئايال	ئۇيغۇر		ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، ماتارىپ كومىتېتى، ماتارىپ فوندى جەمئىيىتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
ھىمىت كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	3 - ئوتتۇرا مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1989 - يىل 3 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، ماتارىپ كومىتېتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
ھۆرەم مىجىت	ئايال	ئۇيغۇر	گۈلباغ يېزا	ئوقۇتقۇچى	1985 - يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مۇنەۋۋەر باغۋەن دەپ نام بەردى
سۈن شىپىك	ئايال	خەنزۇ	3 - باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1993 - يىل 9 - ئايدا كادىرلار نازارىتى، ماتارىپ كومىتېتى، ماتارىپ فوندى جەمئىيىتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئاپتونوم رايون بويىچە مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
مەھمۇت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر		ئوقۇتقۇچى	1986 - يىل 9 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى، ماتارىپ ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى مۇنەۋۋەر ماتارىپ خىزمەتچىسى دەپ نام بەردى
ھىمىت سەيپى	ئەر	ئۇيغۇر			1992 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ئىشانە توپلاپ مېيىپلارغا ياردەم بېرىش پائالىيىتىدىكى ئاكتىپ دەپ نام بەردى

گاۋ چىڭچياڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	پونكىت باشلىقى	1985 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا كادىرلىرى ئىدارىسى شىنجاڭنى ئېچىش - گۈللەندۈرۈشتىكى ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچى دەپ نام بەردى؛ 1991 - يىل 9 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ دېھقانچىلىق پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 1- دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى؛ 1992 - يىل 9 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتى ياۋا ئوت - چۆپلەرنى تەكشۈرۈش ۋە ئۇنى تۇغدۇرۇشتىكى ئىلغار شەخس دەپ؛ 1992 - يىلى ئۆسۈملۈكلەرنى كارانتىن قىلىش خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى؛ 1991 - يىل 12 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى- نىڭ ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
قەيۇم ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	توپبولدى يېزىلىق ھۆكۈمەت	قوراللىق بۆلۈم كادىرى	1985 - يىل 12 - ئايدا شىنجاڭ ھەربىي رايونى قوماندانلىق شتابى بىلەن سىياسىي بۆلۈمى مەخسۇس ۋەزىپىدىكى ئىلغار خەلق قوراللىق بۆلۈم كادىرى دەپ نام بەردى
لىۋ مىڭ	ئەر	خەنزۇ	مالىيە ئىدارىسى	ئىدارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تارقاتقان مۇنەۋۋەر مالىيە- بوغالتىر خىزمەتچىلىرى بويىچە 2- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
ياسىن مەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
ياسىن قەيۇم	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
ئەلى مەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	ستاتىستىكا ئىدارىسى	بۆلۈم ئەزاسى	مەملىكەت بويىچە تۇنجى قېتىم 3 - كەسىپنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتە ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار خىزمەتچى بولۇپ باھالاندى
لىۋ گوشياڭ	ئەر	خەنزۇ	ئۇچنى تەكشۈرۈش ئىشخانىسى	مۇدىر	1993 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى باھا تەكشۈرۈش ئىشخانىسى «ئۇچنى تەكشۈرۈش» خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ھەسەن ئوسمان	ئەر	ئۇيغۇر	بازارلىق ھۆكۈمەت	پارتكوم شۇجىسى	1992 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ھەربىي رايونى زاپاس خەلق تەسكەرلىرى خىزمىتىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى

ھەمراخان باقۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	بازارلىق ھۆكۈمەت	ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى	1985 - يىل 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسى ئاياللار ۋە بالىلارنىڭ ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداشتىكى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
مەھمەمەت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	توپبولدى پېزىلىق ھۆكۈمەت	پېزا باشلىقى	1992 - يىلى دېھقانچىلىق نازارىتى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ئەخمەت مەجىت	ئەر	ئۇيغۇر	يۇقۇمدىن ساقلاش پونكىتى	پەن - تېخنىكا خادىمى	1995 - يىل 2 - ئايدا سەھىيە نازارىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
خۇالاڭ يۈكچى	ئەر	خەنزۇ	قايلور پېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
لى لىيى	ئەر	خەنزۇ	قايلور پېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
چېن زىجىي	ئەر	خەنزۇ	قايلور پېزىسى	ئاپتونوم رايون تۆۋەنگە چۈشۈرگەن پەن - تېخنىكا كادىرى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2- دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
كۆلۈك رېنىشەن	ئەر	خەنزۇ	ماي خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	زاۋۇت باشلىقى	1979 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن-تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى
جالاڭ دېجۇەن	ئەر	خەنزۇ	دوختۇرخانا	دوختۇرخانا باشلىقى	1983 - يىلى سەھىيە نازارىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
ژېي شېن	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	بۆلۈم ئەزاسى	1984 - يىلى خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى، پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
راخمان گايىت	ئەر	ئۇيغۇر			1984 - يىلى خەلق ئىشلىرى نازارىتى، كادىرلار نازارىتى پەن - تېخنىكا جەمئىيىتى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
سادەتخان قەيۇم	ئايال	ئۇيغۇر	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	مۇئاۋىن باشلىق	1985 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى پېزىلاردا پەن - تېخنىكىنى گۈمۈلاشتۇرۇشتە- كى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
لۇ زوگۇاڭ	ئەر	خەنزۇ	ئىقتىساد كومىتە-تى	مۇدىر	1986 - يىل 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تېخنىكا ئىقتىسادىنى باھالاش نەتىجىلىرى بويىچە 1 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا، 1988 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پەن - تېخنىكا نەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى

لى گېڭشياڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	باشلىق	1988 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
گو جياڭ	ئەر	خەنزۇ	دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى	پەن - تېخنىكا خادىمى	1988 - يىل 12 - ئايدا دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ 2 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا، 10 - ئايدا ئاپتونوم رايونىنىڭ پەن - تېخنىكا تەرەققىياتى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتىغا ئېرىشتى
ئاتاۋۇللا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	4 - باشلانغۇچ مەكتەپ	ئوقۇتقۇچى	1992 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى ئىلغار ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
قۇربان تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	بېكىمەھەللە بېزە-سى	ئوقۇتقۇچى	1992 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ كومىتېتى مۇنەۋۋەر ئوقۇتقۇچى دەپ نام بەردى
راخمان ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	سودا - سانائەت ئىدارىسى	كادىر	1994 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سودا- سانائەت ئىدارىسى سىستېمىسى-دىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بەردى
ئوسمان پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	باج ئىدارىسى	كادىر	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
لىۋ جۇن	ئەر	خەنزۇ	باج ئىدارىسى	بۆلۈمچە باش-لىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسى ئىلغار خىزمەتچى دەپ نام بەردى
جالاڭ داۋغې	ئەر	خەنزۇ	سۇ - ئېلېكتر ئە-دارىسى	مۇداۋىن ئە-دارە باشلىقى	1991 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سۇچىلىق سىستېمىسى تەرىپىدىن 7 - بەش يىللىق پىلان مەزگىلىدىكى ئىلغار شەخس دەپ نام بېرىلدى
سىدىق تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى	مۇدىر	1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
زاھىر تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى		1993 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
غوپۇر تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	ئىلمە تۇقۇمچە-لىق فابرىكىسى	فابرىكا باش-لىقى	1990 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى ئومۇمىي نەمۇنىچىسى دەپ نام بەردى
لى شاۋماڭ	ئەر	خەنزۇ	يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	كاتىپ	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا باھالاندى

جۇ زوپىڭ	ئەر	خەنزۇ	پېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئە. دارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تەرىپىدىن پېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى بويىچە 4 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئاھالاندى
نۇرسايىم	ئەر	ئۇيغۇر	سودا - سانائەت ئىدارىسى	مۇئاۋىن ئە. دارە باشلىقى	1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق سودا- سانائەت سىستېمىسى تەرىپىدىن ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى
لو جۇيەن	ئەر	خەنزۇ	قوراللىق بۆلۈم	سىياسىي كومىسسار	1992 - يىل 6 - ئايدا ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار شەخس بولۇپ باھالاندى

ئىزاھ: بۇ جەدۋەلدىكىلەر يېغىلغان ماتېرىياللارنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىك تەرتىپى بويىچە تىزىلدى

شايار ناھىيىسىدىكى دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلار

جەدۋەل: 24 — 5

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	تۇغۇلغان ۋاقتى	خىزمەتكە قاتناشقان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ئورنى	بۆرتى
جالاڭ مىڭگۇڭ	ئەر	1916.2	1935	1981	ناھىيىلىك پارتكوم	گۇيجۇ
ۋاڭ جوڭشيەن	ئەر	1930.7	1949.7	1991.1	ناھىيىلىك پارتكوم	سىچۈەن
خۇا ليې	ئەر	1927.9	1949.6	1987.10	ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى	جېجياڭ
شېن كېجىڭ	ئەر	1932.9	1949.9	1993.4	ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى	تيەنجىن
يالاڭ رۇڭشەن	ئەر	1930.12	1949.5	1991.8	ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش	شەنشى
ۋاڭ دا	ئەر	1930.12	1949.1	1991.1	باش قىشچىلار ئۈيۈشمىسى	خېبېي
زەن شىڭتىڭ	ئەر	1921.1	1948.3	1981.12	گورگان پارتكومى	ئەنخۇي
ما پېيشيەن	ئەر	1931.12	1949.8	1991.8	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت	گەنسۇ
لىيۇ شيۇچۈەن	ئەر	1932	1946.5	1992.3	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت	خېبېي
لىيۇ خەنچىڭ	ئەر	1926.8	1949.6	1981.12	سودا - سانائەت ئىدارىسى	سىچۈەن
چېن خې	ئەر	1924.5	1949.7	1986.11	سودا - سانائەت ئىدارىسى	گەنسۇ
جىڭ چىڭخەي	ئەر	1927.11	1949.1	1982.10	سودا - سانائەت ئىدارىسى	شەنشى
ھەسەنشاھ	ئەر	1925	1945.7	1983.3	پېڭمەھەللە پېزىسى	پېڭمەھەللە پېزىسى
يالاڭ ماۋسەي	ئەر	1922	1949.9	1984.1	ئورمانچىلىق پونكىتى	جىلىن
نيۇ زيۈن	ئەر	1926.11	1947.2	1982.8	ھۆكۈمەت مېھمانخانىسى	شەندۇڭ
جالاڭ شىڭخۈەن	ئەر	1932.2	1947.10	1992.1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سەنشى
جىڭ جيالاڭ	ئەر	1926.9	1948.3	1982.10	مەدەنىيەت بۆرتى	سىچۈەن

زو شىگشەن	ئەر	1925.9	1945.6	1984.1	ناھىيىلىك ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئاشخانىسى	شەندۇك
يەن سىخەي	ئەر	1926.5	1947.4	1984.1	نېفىت شىركىتى	گەنسۇ
لى چىگشۇ	ئەر	1926.4	1948.5	1984.1	نېفىت شىركىتى	سەنشى
يالڭ گوجى	ئەر	1930.5	1948.2	1982.12	دورا شىركىتى	لياۋنىڭ
لى سىگچۈەن	ئەر	1926.1	1948.10	1987.2	دورا شىركىتى	سىچۈەن
لى بى	ئەر	1922.6	1947.1	1982.10	توقۇمچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى	خېبېيۋجيالڭ
مو خۈەيرۇڭ	ئەر	1931.2	1949.6	1985.12	توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى	سىچۈەن
جيالڭ رېنتالڭ	ئەر	1927.10	1947.3	1985.7	تەمىنات - سودا كوپىراتىپى	شەنشى
تالڭ شۇرۇن	ئەر	1917.2	1949.5	1982.12	تەمىنات - سودا كوپىراتىپى	شەندۇك
نى چىۋەن	ئەر	1928.1	1948.4	1981.9	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	سىچۈەن
يالڭ يۈجى	ئايال	1935.12	1949.2	1986.1	ناھىيىلىك دوختۇرخانا	شەندۇك
ما سۈنشياۋ	ئەر	1927	1947	1985.3	ئاشقى سودا شىركىتى	سەنشى
ژالڭ چۈەندي	ئەر	1928	1949.7	1985.9	تۇرلۇك مالار شىركىتى	گەنسۇ
جۇ گو	ئەر	1922	1947.12	1985.8	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	خۇنەن
لى ماۋرۇڭ	ئەر	1922	1949.9	1980	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	گەنجۇي
ما ۋەنچيالڭ	ئەر	1932.6	1949.9	1984.1	بازارلىق ھۆكۈمەت	شىنجالڭ
بي شىنخي	ئەر	1933.6	1949.8	1993.5	ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى	گەنجۇي
غىلاجىدىن سابىر	ئەر	1928	9.1944	1.1986	سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى	شاياۋ
جاۋ گوۋەن	ئەر	1930.9	1949.8	1989.12	تورمانچىلىق مەيدانى	گەنسۇ
جالڭ چىۋۇ	ئەر	1932.9	1949.2	1982.9	يۇقۇمدىن ساقلىنىش پونكتى	شەندۇك
ژالڭ شۇيجالڭ	ئەر	1931.2	1949.7	1982.10	2 - پىنىك سانائەت ئىدارىسى تىجارەت تورنى	جېجيالڭ
رېن فېڭسالڭ	ئەر	1926.4	1947.3	1982.4	رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى	خېنەن
ژۇ شېڭرۇڭ	ئەر	1928.7	1949.7	1982.4	رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى	گەنسۇ
سۇي ياۋچۈەن	ئەر	1928.6	1946.10	1982.8	بېمەكلىك شىركىتى	خېبېيۋجيالڭ
ژالڭ جېڭۇېن	ئەر	1919	1949	1980	بېمەكلىك شىركىتى	سىچۈەن
گۇ جۇڭفۇ	ئەر	1921.8	1948.8	1981.2	كىنو شىركىتى	سىچۈەن
چەي ماۋ	ئەر	1929	1949.8	1982.3 -	كىنو شىركىتى	گەنسۇ
سۈن شۈەنسەن	ئەر	1923.10	1949.9	1981.2	بېمەكلىك زاۋۇتى	خېنەن
لى چىگتەي	ئەر	1924.7	1948.8	1982.10	توقۇلما بۇيۇملار شىركىتى	خېنەن
يالڭ تيەنشۇن	ئەر	1923.5	1946.11	1982.4	شىنخۇا كىتابخانىسى	خېنەن
سۈن جاۋچيالڭ	ئەر	1931.10	1948.10	1992.5	باج ئىدارىسى	شەندۇك

ژۇ جيەنگژاك	ئەر	1927.8	1948.5	1984.6	باج ئىدارىسى	شەندۇك
يولك ژېنبياك	ئەر	1928.6	1949.8	1984.2	باج ئىدارىسى	گەنسۇ
جاۋ شىڭجى	ئەر	1926	1949.5	1983.12	يول ئاسراش ئەترىتى	خۇنەن
گو گوچياك	ئەر	1928.2	1943.10		پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى	شەندۇك
مەمەت روزى	ئەر	1920	1945.7	1982.2	بېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى شىركىتى	شايار
روزىيوف	ئەر	1929	1945	1986	جاماەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى	شايار
تەن شاڭيى	ئەر	1922	1949.9	1980	خەلق ئىشلىرى ئىدارىسى	گۇيجۇ
دىلك شاۋپۇ	ئەر	1921	1948.4	1982.4	بېيمەك - ئىچمەك شىركىتى	سىچۇەن
لو جيبۇن	ئەر	1924.8	1948.3	1981.12	بېيمەك - ئىچمەك شىركىتى	خېنەن
مياك شيەنشياك	ئەر	1920	1947.1	1981.12	2 - پېنسىيە سانائەت ئىدارىسى	شەندۇك
ژاك شىڭباۋ	ئەر	1925	1945.7	1986.4	ئورگان پارتكومى	خېنەن
سىجىت تۇردى	ئەر	1924.4	1945.4	1983.6	ئاشلىق ئىدارىسى	شايار
جو ژەنشياك	ئەر	1928.5	1948.7	1983.12	ئاشلىق ئىدارىسى	خېنەن

شايار ناھىيىسىدىكى ئالىي ئۇنۇانى بار خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 6

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	ئۇنۇانى
جەمىلەم ئىسمايىل	ئايال	ئۇيغۇر	قەشقەر	1947	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىمىت كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	شايار	1940.9	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قابىكەن ساقى	ئەر	قازاق	سانجى	1943.12	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇ خۇيلەن	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇ سۇجو	1941.2	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۇ جىڭلۇك	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭ شەھىرى	1944.3	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ماۋ يۈكشى	ئەر	خەنزۇ	خېنەن يۈەنياك	1935	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شياۋ گۈەنرېن	ئەر	خەنزۇ		1942	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
كامىل كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر		1959	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جاۋ بې	ئەر	خەنزۇ	خېبېي	1924	ئالىي ئىنژېنېر
جاك دېچۈەن	ئەر	خەنزۇ	شاڭخەي	1938	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
لى جۈكشيۇ	ئەر	خەنزۇ	لياۋنىڭ	1933.11	كاندىدات مۇدىر ۋراچ
چياك شۈلىن	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇ	1944.9	كاندىدات مۇدىر ۋراچ

شايار ناھىيىسىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئۇنۋانى بار خادىملارنىڭ ئەھۋالى

جەدۋەل: 24 — 7

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	ئۇنۋانى
رابىيەم نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1947.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنساتاش	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم تۇرسۇن	ئايال	ئۇيغۇر	1956	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
باۋزەۋن ئەجمەدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1953.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم يۈسۈپ	ئايال	ئۇيغۇر	1952.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراخان ئاۋۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رېھانەم ئەمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1952.2	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋانەم روزى	ئايال	ئۇيغۇر	1959.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەزىز ھامۇل	ئايال	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قەمەر ئايۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رەخمىتۇللا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1954.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گو شېڭبو	ئەر	خەنزۇ	1940.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەت ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەت سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زۇلپىيە مەھمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1953	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گايىت سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ ئۆمەر	ئەر	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەھمەت ئەخمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زاھىر نۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەمدۇل سەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇسا راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	1943	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ئەخمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەرمىنسا سايىت	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەھمەت مەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1957.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1953.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاسىم مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىن روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1943.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇردى ئابدۇرېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

پاتەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى سامساق	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سادىق سىدىق	ئەر	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مامۇت راخمان	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
يې رۇپېي	ئەر	خەنزۇ	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خەلچەم تۇرسۇن	ئايال	ئۇيغۇر		باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم مەھمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەرىيەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئابدۇرېھىم	ئايال	ئۇيغۇر	1954.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۆرىخان ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوغۇلەم كېرىم	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تاش كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مىلىكەم نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان دايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1944	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت مەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1938.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	1947.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەزىمەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1944.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رېھىم تۆمۈر	ئەر	ئۇيغۇر	1944.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىسلام مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1947.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوبۇلەم مىلىم	ئەر	ئۇيغۇر	1951.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زىننەت ئايۇپ	ئايال	ئۇيغۇر	1944.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبادەت ئىمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1952.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختىنىياز سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1955.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇمىن زايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1954	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراپ نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1941.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم ئامان	ئايال	ئۇيغۇر	1940.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1941.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

جىلىل نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1948.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1947.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەنسا زايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە نۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1947.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خەيرىگۈل ئىمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1955.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شەمشىدىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1956.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەھمەت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1948.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشە يۈنۈس	ئايال	ئۇيغۇر	1955.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەمەت ئاۋۇل	ئەر	ئۇيغۇر	1940.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇراپ توقا	ئەر	ئۇيغۇر	1943.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاسىم ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	1946.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1943.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەمەت ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1938	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1939.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلەيسەم سادىق	ئايال	ئۇيغۇر	1939.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۆمۈر ئىمىر	ئەر	ئۇيغۇر	1928	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قايىم ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	1930	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ساۋۇت ياقۇپ	ئەر	ئۇيغۇر	1932	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان لەتى	ئەر	ئۇيغۇر	1935	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئانايات ئەبەيدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1934	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنساخان	ئايال	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زورەم يۈسۈپ	ئايال	ئۇيغۇر	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋاخان ھىممەت	ئايال	ئۇيغۇر	1942	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى سايىت	ئەر	ئۇيغۇر	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ئەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاينىسا تاش	ئايال	ئۇيغۇر	1952	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامىنە تۆمەر	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرنىسا سەمى	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زىيادەم سايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەبىبەم يۈسۈپ	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوغلەم مۆمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1953	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

ياسىن مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1958.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاشا كېرىم	ئايال	ئۇيغۇر	1947.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1948.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېيىزەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1949.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرىنىسا مامۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1952.12	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
بۈۋىخان ھېيىز	ئايال	ئۇيغۇر	1945.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئىسمىن	ئايال	ئۇيغۇر	1943.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لۈتپۈللا ئابلا	ئايال	ئۇيغۇر	1956.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جالاڭ چىڭجىن	ئايال	خەنزۇ	1943.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ژالاڭ بىڭجالاڭ	ئەر	خەنزۇ	1941.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
باۋ جىۋېن	ئەر	خەنزۇ	1955.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جېن لىڭ	ئەر	خەنزۇ	1945.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لى رۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1939	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاتاۋۇللا يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەنسا مامۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مىنەۋەر نۇردۇن	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېمىت ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1945.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئوسمان ئىبراھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1967	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېمىت رىشىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت سىدىق	ئەر	ئۇيغۇر	1938.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خېلىل ئەھەت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇرتوقا	ئەر	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مىنەۋەر مەھەم	ئايال	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقىلەم ئەزىمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1947	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
غوپۇر ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنىياز مەھەم	ئەر	ئۇيغۇر	1960	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەمەت ئىسمن	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
راخمان مەھمەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئابىت	ئەر	ئۇيغۇر	1946	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
يەن جىجېن	ئەر	خەنزۇ	1938	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇڭ بىڭجى	ئايال	خەنزۇ	1940	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لىيۇ فۇخەي	ئايال	خەنزۇ	1955.11	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
يې جېڭچيې	ئەر	خەنزۇ	1955	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

رىشىت زاھىر	ئەر	ئۇيغۇر	1946.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھىممەت ساقى	ئەر	ئۇيغۇر	1954.4	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت مۇپتۇل	ئەر	ئۇيغۇر	1945.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1950.10	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان تۇردى	ئەر	ئۇيغۇر	1946.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەئىنسا رازاق	ئايال	ئۇيغۇر	1945.6	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1955.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھاۋاخان سايىم	ئايال	ئۇيغۇر	1948.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخمۇت تالىم	ئەر	ئۇيغۇر	1942.2	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخمۇت ئېقىل	ئەر	ئۇيغۇر	1943.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەم ئامىل	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھامۇت زېرىپ	ئەر	ئۇيغۇر	1938.8	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاقنىياز مەجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1943.7	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھۇسەن مەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948.5	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىمىن نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1951	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەم مەنسۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1949.9	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېنىپەم راخمان	ئايال	ئۇيغۇر	1951.1	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇردى تۇمۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇر ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1954	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇسا نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1936	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ساۋۇت كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	1956	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	1950	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەپ سادىق	ئايال	ئۇيغۇر	1949	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇكەررەم قادىر	ئايال	ئۇيغۇر	1944	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رەيھانەم نۇرى	ئايال	ئۇيغۇر	1945	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا ئەھەت	ئەر	ئۇيغۇر	1948	باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئالىي دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قاھار خالىق	ئەر	ئۇيغۇر	1961.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1962.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم مەخمۇت	ئايال	ئۇيغۇر	1968.6	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھېيىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1951.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەرىيەم قادىر	ئايال	ئۇيغۇر	1961	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

ياسىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1962.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رېقىپ ھىممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1963.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مۇسىن ئىمىن	ئەر	ئۇيغۇر	1951	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ھىممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1950.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زۇلپىيەم كامال	ئايال	ئۇيغۇر	1960.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامان قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1960.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۈن يەنجۈن	ئايال	خەنزۇ	1963.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جالال جيۈشىلاڭ	ئەر	خەنزۇ	1954.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جالال شاۋدۇلاڭ	ئەر	خەنزۇ	1962.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ۋېن سىجې	ئايال	خەنزۇ	1944.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جالال گېنىرۇلاڭ	ئەر	خەنزۇ	1938.10	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
لو ۋېنجيەن	ئەر	خەنزۇ	1959.5	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئاققارى ئابدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
پاتەم روزى	ئايال	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
توختى قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تاھىر زاھىر	ئەر	ئۇيغۇر	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1958.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەمەتجان توختى	ئەر	ئۇيغۇر	1963.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قەمبەرنسا ئەجمىدىن	ئايال	ئۇيغۇر	1951.4	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياسىن يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1938.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىسلام موسا	ئەر	ئۇيغۇر	1938.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت باقى	ئەر	ئۇيغۇر	1946.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت ئېزىز	ئەر	ئۇيغۇر	1944.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز سانتار	ئەر	ئۇيغۇر	1950.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ياقۇپ يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھوشۇر مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1946.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلنار	ئايال	ئۇيغۇر	1946.2	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
بۈسارەم توختى	ئايال	ئۇيغۇر	1947.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رازاق ئەلقەم	ئەر	ئۇيغۇر	1951.11	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەمەت ھوشۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1956.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئامىنەم خىزىر	ئايال	ئۇيغۇر	1957.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھەممەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1956.1	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
شۇي شۇنخۇلاڭ	ئەر	خەنزۇ	1945.9	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى

دۇلقۇ شەجىن	ئەر	خەنزۇ	1956.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سۇلۇ نەيجى	ئەر	خەنزۇ	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ۋالۇ شۇفېن	ئەر	خەنزۇ	1936.8	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ۋالۇ شىخۇا	ئەر	خەنزۇ	1947.10	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابدۇكېرىم ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
كېرىم ئېزىز	ئەر	ئۇيغۇر	1945	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىسمائىل تۇمۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1958	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەت ئىسمائىل	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
سابىت سوپى	ئەر	ئۇيغۇر	1950.3	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نۇرمەن مەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1949.6	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئابلا سۇيۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1951	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
نەمەت روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1938	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
گۈلەم تاش	ئايال	ئۇيغۇر	1948	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەمەت سەيدۇل	ئەر	ئۇيغۇر	1958	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
خۇدىيۇم كېرىم	ئەر	ئۇيغۇر	1939	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئىبراھىم ھېزىۋۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1954	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئەخمەت يۈسۈپ	ئەر	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئايشەم ئۆمەر	ئايال	ئۇيغۇر	1946	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
زەينەپ جامال	ئەر	ئۇيغۇر	1949	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ئېزىز تۇراپ	ئەر	ئۇيغۇر	1959	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھامۇت مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
قۇربان زاكىم	ئەر	ئۇيغۇر	1952	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جالۇ يۈنزى	ئەر	خەنزۇ	1949.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رابىيە تۇمۇر	ئايال	ئۇيغۇر	1940.7	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەت ئايدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1936	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
رىشىت ئەنەيتۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
تۇنىياز تاش	ئەر	ئۇيغۇر	1947.12	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
ھەسەن ئەمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1930	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەھمەت تۇمۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1943	ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
جۇ زوپىڭ	ئەر	خەنزۇ	1947	ئىنژېنېر
خۇ شجيەن	ئەر	خەنزۇ	1944	ئىنژېنېر
جۇ بىگياۋ	ئەر	خەنزۇ	1933	ئىنژېنېر

جالاڭ كېجۇ	ئەر	خەنزۇ	1955	ئىنژېنېر
مەھمەمەت ئاۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1953	ئىنژېنېر
غۇ پېيپۇ	ئەر	خەنزۇ	1946	ئىنژېنېر
كۆلۈك رېنشەن	ئەر	خەنزۇ	1946	ئىنژېنېر
دەي دېخۇا	ئەر	خەنزۇ	1937	ئىنژېنېر
مېلك شى	ئەر	خەنزۇ	1930	ئىنژېنېر
سۈلك جىجۈن	ئايال	خەنزۇ	1949	مەسئۇل ۋراچ
خاۋ يۈفېن	ئايال	خەنزۇ	1948	مەسئۇل ۋراچ
چىن چاڭجي	ئەر	خەنزۇ	1959	مەسئۇل ۋراچ
ما يەن	ئايال	خەنزۇ	1947	مەسئۇل ۋراچ
ۋالاڭ يەنخۇەي	ئەر	خەنزۇ	1952	مەسئۇل ۋراچ
لى گۈيىيىلك	ئايال	خەنزۇ	1958	مەسئۇل ۋراچ
بەكرى نىياز	ئەر	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل ۋراچ
مەھمەمەت رېھىم	ئەر	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل ۋراچ
ئايىنىسا مەمىمەت	ئايال	ئۇيغۇر	1945	مەسئۇل ۋراچ
مۇنەۋۋەر قۇربان	ئايال	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ۋراچ
ئېزىز ئەيسا	ئەر	ئۇيغۇر	1943	مەسئۇل ۋراچ
ما جىنرۇلك	ئايال	خەنزۇ	1955	مەسئۇل ۋراچ
لى چېۋېۋن	ئايال	خەنزۇ	1946	مەسئۇل ۋراچ
زوردم سەمى	ئايال	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل ۋراچ
مۇسا قاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1957	مەسئۇل ۋراچ
زوردم مىلىك	ئايال	ئۇيغۇر	1955	مەسئۇل ۋراچ
جىيالاڭ تىڭگالاڭ	ئەر	خەنزۇ	1934	مەسئۇل ۋراچ
ۋالاڭ جىسەي	ئايال	خەنزۇ	1932	مەسئۇل ۋراچ
نىزام سېيتۇۋالدى	ئەر	ئۇيغۇر	1947	مەسئۇل ۋراچ
ئابلا مىجىت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	مەسئۇل ۋراچ
ئوسمان بارات	ئەر	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ۋراچ
ئابلىمىت ئەلى	ئەر	ئۇيغۇر	1940	مەسئۇل ۋراچ
باتەم موسا	ئايال	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل ۋراچ
ۋالاڭ ۋېندىلاڭ	ئەر	خەنزۇ	1940	مەسئۇل ئىقتىسادچى
چېن ۋېنشەن	ئەر	خەنزۇ	1935	مەسئۇل ئىقتىسادچى
ئەخمەت مەنسۇر	ئەر	ئۇيغۇر	1949	مەسئۇل ئىقتىسادچى

لیۇ شىگيۇ	ئەر	خەنزۇ	1954	مەسئۇل ئىقتىسادچى
جۇ رېنجيەن	ئەر	خەنزۇ	1952	مەسئۇل ئىقتىسادچى
ژېي ژېنجيې	ئەر	خەنزۇ	1934	مەسئۇل ئىقتىسادچى
شاۋانەم روزى	ئايال	ئۇيغۇر	1954	مەسئۇل سېكرېتار
نۇسرەت كېرەم	ئايال	ئۇيغۇر	1946	مەسئۇل سېكرېتار
ژېي يانژۇ	ئەر	خەنزۇ	1944	مەسئۇل تېخنىك
قادىر سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل بوغالتىر
جاۋ جىچياڭ	ئەر	خەنزۇ	1949.10	مەسئۇل بوغالتىر
جالاڭ شۇمىن	ئايال	خەنزۇ	1954	مەسئۇل بوغالتىر
ژالاڭ جاۋرۇي	ئەر	خۇيزۇ	1935	مەسئۇل بوغالتىر
ئەنۋەر مامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1961.5	ئونتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچىسى
مەخمۇت سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1956.11	تەرجىمان
مۇھەممەت مەخمۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1950	تەرجىمان
ژۇ لەنفاڭ	ئايال	خەنزۇ	1942	مەسئۇل پراۋىزور
ھېكسم ئىدرىس	ئەر	ئۇيغۇر	1944	مەسئۇل پراۋىزور
جالاڭ شىخۇەن	ئەر	خەنزۇ	1935	مەسئۇل پراۋىزور
لى پېڭخەي	ئەر	خەنزۇ	1938.5	مۇھەررىر
غوپۇر روزى	ئەر	ئۇيغۇر	1945	رېژىسسور
ژۇ جاۋجۇڭ	ئەر	خەنزۇ	1954	مەسئۇل ئۇراچ
سۇلايمان شاكىر	ئەر	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل ئۇراچ
شېن دۇڭفاڭ	ئايال	خەنزۇ	1956	مەسئۇل ئۇراچ
گاۋ شۇزباڭ	ئەر	خەنزۇ	1956	3 - دەرىجىلىك ئادۇوكات
شۇ شيۇئې	ئايال	خەنزۇ	1953	مەسئۇل سېكرېتار
نۇرمان رەھمەت	ئەر	ئۇيغۇر	1945	مەسئۇل سېكرېتار
تۇراقمۇز	ئايال	ئۇيغۇر	1947	مەسئۇل سېكرېتار
مايمۇنەم ئۆمەر	ئايال	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل سېكرېتار
ئامىنە قادىر	ئايال	ئۇيغۇر	1952	مەسئۇل سېكرېتار
خانەم غازى	ئايال	ئۇيغۇر	1942	مەسئۇل سېكرېتار
لياۋ يۈۋ	ئەر	خەنزۇ	1939	ئاگرونوم
كەنجى روزى	ئەر	قىرغىز	1939	ئاگرونوم
چېن يۈخۇ	ئەر	خەنزۇ	1941.7	ئاگرونوم
لى گېڭشېڭ	ئەر	خەنزۇ	1962.7	ئاگرونوم

گاۋ چىڭچياڭ	ئەر	خەنزۇ	1948	ئاگرونوم
مەخمۇت مۇھەممەت	ئەر	ئۇيغۇر	1953	ئاگرونوم
ژۇ زوڭزياڭ	ئەر	خەنزۇ	1927	ئاگرونوم
سەمەت ھامۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1929	ئاگرونوم
سادەتخان قەيۇم	ئايال	ئۇيغۇر	1949	ئاگرونوم
ژاڭ شىن	ئەر	خەنزۇ	1939.2	ئاگرونوم
شۇي گوباۋ	ئەر	خەنزۇ	1942.6	ئاگرونوم
ئىمىن ئابلا	ئەر	ئۇيغۇر	1940.3	ئاگرونوم
ما يۈنخۇ	ئەر	خەنزۇ	1933	مەسئۇل باشقۇرغۇچى
شۇي كەيشى	ئەر	خەنزۇ	1941	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئابلا ئەجمەدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1936	مەسئۇل مال دوختۇرى
گايىت قادىر	ئەر	ئۇيغۇر	1938.5	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئاينىساخان	ئايال	ئۇيغۇر	1945.8	مەسئۇل مال دوختۇرى
قەيۇم ئەرشىدىن	ئەر	ئۇيغۇر	1920	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئۆمەرقاسىم	ئەر	ئۇيغۇر	1938	مەسئۇل مال دوختۇرى
ئۆمەر پازىل	ئەر	ئۇيغۇر	1948	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
روزى سايىم	ئەر	ئۇيغۇر	1941	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
لىيۇ شۇجۇ	ئەر	خەنزۇ	1940.6	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
ئاۋۇت تالىپ	ئەر	ئۇيغۇر	1940.4	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى
ئابدۇل ساۋۇت	ئەر	ئۇيغۇر	1943.8	مەسئۇل چارۋىچىلىق تېخنىكى

ئىزاھ: شەخسلەر جەدۋىلىگە كىرمەي قالغانلار بولۇشى مۇمكىن، تۇزگۈچىلەر كەلگە داغىرىدە ماتېرىيال توپلىغان، كۆپ قېتىم ئېلان چىقارغان بولسىمۇ، ئەمما نۇرغۇن سەۋەبلەردىن يەنىلا بەزى ماتېرىياللار تولۇق بولماي قالدى، ئەپۇ قىلارسىلەر.

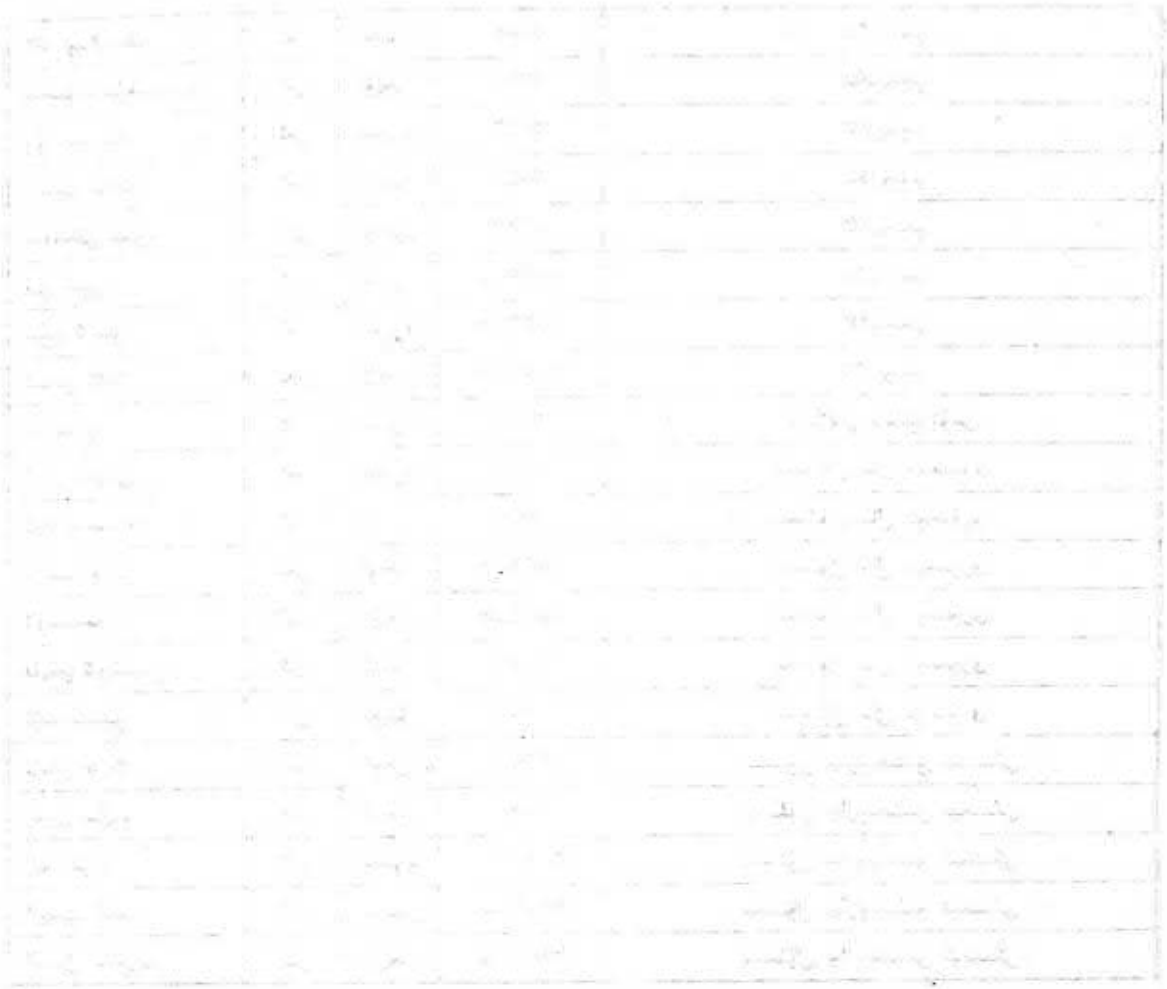

بىنگرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

يىگىرمە بەشىنچى قىسىم

قوشۇمچە

ساقلانغان كونا تەزكىرىلەر

1. «شايار ناھىيىسىنىڭ چېگرا تەزكىرىسى» (كۆچۈرۈلمە)

لى جىننيەن

ناھىيە چېگرىسى غەربىي شىمالدىن باشلىنىپ، تاغ باغرىدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقى ئارقىلىق دايۇلتۇز ـ شويۇلتۇز ئۆستەڭىنىڭ ئاغزىغىچە سوزۇلغان (ئۆگەن دەرياسى ىڭئۆيدىن باشلىنىپ شەرق، غەربتىكى ئىككى تاغنىڭ ئارىسىدىن ئېقىپ تاغ ئاغزىدىكى 1 ـ ئۆستەڭ، يەنى دايۇلتۇز ـ شويۇلتۇز ئۆستىكى مۇشۇ ئىككى تاغدىن باشلانغان. ئۆستەڭ بويلاپ كېلىپ غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلىدۇ، ئۆستەڭ بىلەن دەريا ئوتتاشقان يەردە كۆچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسى ئايرىلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ غەربىي شىمال قىرغىقى شايارغا، شەرقىي جەنۇب قىرغىقى كۆچاغا تەۋە). چېگرا ئۆستەڭنىڭ شىمالىي قىرغىقىنى بويلاپ غەربىي جەنۇبقا سوزۇلۇپ، تاغئېرىق مەھەللىسىنىڭ شىمالىغا بارىدۇ، ئاندىن ئۆستەڭدىن جەنۇبقا ئوتتىدۇ (تاغئېرىق تاغقا يېقىن بولغاچقا شۇنداق ئاتىلىپ قالغان، ئۇ دايۇلتۇزدىكى 10 مەھەللىنىڭ بىرى، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئۆتمۈشتە كېچىكىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا چېگرا تاختىسى بار ئىكەن، ھازىر يوق)، جەنۇبتا دايۇلتۇز ئۆستىكى بىلەن شويۇلتۇز ئۆستەڭىنىڭ ئارىلىقىغا بارىدۇ (چېگرىنىڭ غەربىدىكى دايۇلتۇزنىڭ مەھەللىرى شايارغا، چېگرىنىڭ شەرقىدىكى شويۇلتۇزنىڭ مەھەللىرى كۆچاغا تەۋە). چېگرا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، شويۇلتۇزدىن ئوتۇپ، ئۆستەڭنىڭ شەرقىدە ئاچادۆڭ مەھەللىسىنى ئوراپ ئۆرىدۇ، شىمال، شەرق، جەنۇب تەرەپلىرى يايسىمان شەكىلدە (ئاچادۆڭ مەھەللىسىمۇ دايۇلتۇزدىكى مەھەللىلەرنىڭ بىرى. مەھەللە ئۆستەڭنىڭ شەرقىدە بولۇپ، مەھەللىنىڭ شىمالى كۆچانىڭ قاراقۇم مەھەللىسىگە يېقىن).

چېگرا يەنە غەربكە بۇرۇلۇپ شويۇلتۇزدىن ئوتۇپ، ئۆستەڭنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدە ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئارىلىقىغا كىرىدۇ (چېگرىنىڭ غەرب تەرىپى ئۆستەڭ، خوجاتۇرۇس مەھەللىسى ئۆستەڭنىڭ غەربىدە بولۇپ، شايارغا تەۋە؛ چېگرىنىڭ شەرقى شويۇلتۇز ئۆستىكى، ئۆستەڭنىڭ شەرقى قاراقۇم مەھەللىسى بولۇپ، كۆچاغا تەۋە).

چېگرا شەرقى جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، توقسۇدىكى مەھەللىلەرنى ئوراپ، يېڭىدىن ياسالغان شايار خوتەن يولىغا بارىدۇ (بۇ يول بىلەن دايۇلتۇزدىكى مەھەللىلەردىن شايار بازىرىغا بارغىلى بولىدۇ، يولنىڭ كېسىشكەن يېرى يانتۇ كىرىست شەكلىدە؛ چېگرا كىرىست مەركىزىدىن ئوتىدۇ، كۆچادىن كەلگەن يول يېڭى شايار يولى بىلەن

تۇتىشىدۇ. يول تەزكىرىسىگە قارالسۇن).

يۇقىرىدىكىسى 1 - بۆلەك

چېگرا شەرقىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلىدۇ (شايار ناھىيىسىنىڭ تىنگىن مەھەللىسىگە بارىدۇ، چېگرىنىڭ غەربى كۆچا، چېگرىنىڭ شەرقى شايار. كۆچانىڭ توقسۇ مەھەللىسى چېگرىنىڭ غەربىدە. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە، كۆچا ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىي جەنۇبىدا ئۇگەن دەرياسى بار، دەريادىن ئۆتۈپ 30 چاقىرىم ماڭسا توقسۇ مەھەللىسىگە بارغىلى بولىدۇ. كۆچا ئەڭ ئاۋات رايون دەپ كۆرسىتىلگەن). كونا ئارخىپ: «مىنگونىڭ 7 - يىلى ئۆلكىلىك پارلامېنتىنىڭ ئەزاسى شى گۈي مۇنداق تەكلىپ بەرگەن: كۆچا ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى يېزىلاردا، توقسۇ مەھەللىسىنىڭ جەنۇبىدا يەر كۆپ ۋە مۇنبەت، كەنت پۇقرالىرى پۇل يىغىش قىلىپ، ئۇگەن دەرياسىدىن سۇ باشلاش ئۈچۈن ئۆستەڭ چاپقان، ئۆستەڭنى توقسۇ مەھەللىسىدىن ئۆتكەندە تارماققا ئايرىپ، يېگىنئاۋات مەھەللىسىنى سۇغىرىدىغان بولغان. ئۆستەڭ پوتكەندە ئۇنى شايارلىقلار ئىگىلىۋالغان، ئۇ يەر ھازىرمۇ قاقاس ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. خادىم ئەۋەتىپ ئايرىپ بېرىلسە، ئۆلكە باشلىقى بۇ ئىككى ناھىيىنىڭ ئامبىلىنى ئۆلچەشكە بۇيرۇغان». يەنە 4 - ئايدا ئۆلكە باشلىقى يالڭ زېڭشىن: «ئەگەر بۇ يەر كۆچاغا تەۋە بولسا، كۆچاغا ئاشلىق تاپشۇرسۇن؛ ئەگەر شايارغا تەۋە بولسا، بۇ يەردىكى كۆچالىقلار شايارغا ئاشلىق تاپشۇرسۇن، جەزمەن شۇنداق قىلسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈرگەن.

چېگرا شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ ئۇگەن دەرياسىدىن ئۆتىدۇ، ئۇگەن دەرياسى شىمال تەرەپتىن چېگرا ئىچىگە ئېقىپ كىرىدۇ (دەريا، ئېرىق - ئۆستەڭ تەزكىرىسىگە قارالسۇن)، شايار ناھىيىسىنىڭ تىنگىن مەھەللىسى چېگرىغا ئاڭ يېقىن، چېگرا غەرب، شىمال، شەرق تەرەپلەرنى ئورap تۇرىدۇ. چېگرا مەھەللىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن ئۆتۈپ، ئۇگەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ پايىس مەھەللىسىگە بارىدۇ، ئاندىن دەريانىڭ شەرقىي قىرغىقىغا ئۆتىدۇ.

چېگرا شەرقە سوزۇلۇپ، ساي دەرياسىنى پاسىل قىلىدۇ. دەريانىڭ جەنۇبى شايارغا، شىمالى كۆچاغا تەۋە. بۇزتا كەنتى، تاللىققوتان كەنتى، بورقاي كەنتى، قىزىلسار كەنتى، مازار كەنتى چېگرىنىڭ جەنۇبىدا. مۇشۇ تەرتىپ بويىچە غەربتىن شەرقە سوزۇلگەن يەرلەر شايارغا تەۋە، ئۇچ ھويلا كەنتى كۆچاغا تەۋە (ئەسلىدىكى چېگرا ئايرىش خەرىتىسىگە قارالسۇن)، چېگرىنىڭ شىمالىدىكى قاراسار كەنتى، توخلا كەنتى، ياندۇرما كەنتى، چاڭگا كەنتى كۆچاغا تەۋە، غەربتىن مۇشۇ تەرتىپ بويىچە شەرقە سوزۇلگەن.

چېگرا شەرقە سوزۇلۇپ، لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىدىن ئۆتىدۇ، چېگرا بىلەن كەنتىنىڭ شىمالىي ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىق 20 چاقىرىم كېلىدۇ، «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» گە قارالسۇن (لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىدا چېگرا تاختىسى بولۇپ، توپا دۆڭگە ئورنىتىلغان، لەڭگەر كەنتىنىڭ شىمالىغا 20 چاقىرىمدۇ كەلمەيدۇ. چېگرىنىڭ شىمالىدىكى قوشام كۆچاغا تەۋە، كۆچا — شايار چوڭ يولى قوشامنى كېسىپ ئۆتىدۇ، بۇ — كۆچادىن شايارغا بارىدىغان چوڭ يول).

يۇقىرىدىكىسى 3 - بۆلەك

چېگرا ساي دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىنى بويلاپ مېڭىپ، سايئېرىق كەنتىدىن ئۆتىدۇ ۋە كەنتنى ئوراپ سەل شىمال تەرەپتە ئەگىلىپ ياي شەكىلگە كىرىدۇ (سايئېرىق كەنتى چېگرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، شايارغا تەۋە؛ بوستان كەنتى، خانقاتام كەنتى چېگرىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، كۆچاغا تەۋە).

چېگرىنىڭ شەرقىدە كەنت يوق، بۇ يەر ئوتلاق، سايئېرىق كەنتىنىڭ 10 نەچچە چاقىرىم شەرقىدە 2 دانە چېگرا تاختىسى بار، بۇنى گەن رېن ئورناتقان، لەڭگەر كەنتىدىكى چېگرا تاختىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرق تەرەپتىمۇ چېگرا تاختىسى بار، بۇنىمۇ گەن رېن ئورناتقان، سايئېرىق كەنتىنىڭ شەرقىدىكى چېگرا تاختىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 90 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاڭلىشىمچە تىلماچ تېمۇر كاتتا تارتۇقلانغانمىش.

يۇقىرىدىكىسى 4 - بۆلەك

كونا ئارخىپ: «شۇەنتۇڭ 2 - يىلى 2 - ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى گەن رېن سايئېرىق كەنتىنىڭ پۇقراسى شايىپ قاتارلىقلارنىڭ ئالدىنقى يىلى كۆچاغا تەۋە توبيولدى كەنت پۇقراسى ئىمىن قاتارلىقلار ئۈستىدىن قىلغان ئەرزىنى قوبۇل قىلغان. سايئېرىق كەنتى ساي دەرياسىنى چېگرا قىلىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 29 - يىلى بۇ ئىككى ناھىيە ئايرىلغاندا، شايارىدىكى يۇقىرىدا ساي دەرياسىغىچە تۇتۇەندە مازار كەنتىدىكى كونا ئۈستەڭگىچە بولغان جايلار تا بۈگۈنگىچە ساي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرىسىنى چېگرا قىلىپ قوشنا بولۇپ كەلگەن. خانىقاتام كەنتىدىكى ئىسلام قاتارلىقلار ھۆكۈمەت بېكىتكەن چېگرىدىن ئۆتۈپ، ئاشلىق زىرائىتى تېرىيدىغان 10 نەچچە ئائىلىنىڭ تېرىلغۇ يېرىنى زورلۇق بىلەن ئىگىلىۋالغان. سۈيۈرغاللىق بېگى چېگرىنى ئۆلچەپ سۈرۈشتە قىلغان، دادخاھ كۆچالىقلارنى سوراق قىلغان، خەرىتىنى تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، بۇنى ئايماق مەھكىمىسى تارقاتمىغانلىقى مەلۇم بولغان. كۆچا ئايمىقىغا مەلۇم قىلغاندا، يى رېن مۇنداق دېگەن: ئالدىنقى ئايدا مەلۇم قىلغۇچىدىن جۇ پاشۇاپ بەگ سوراپ كۆرۈپ، كۆچا - شايارنىڭ يەر خەرىتىسىنى ئاپشۇرغاندى، بۇنى تەپسىلىي كۆرسەم، ئايماق مەھكىمىسىدىكى يەر خەرىتىسىگە ئويغۇن كەلمىدى، شۇڭا، بۇ ئىككى جايدىكىلەرنى چاقىرىپ كېلىپ سوراپ كۆردۇم، مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئىككى تەرەپتىكى كونا چېگرا تاختىسى ھازىر يوقاپ كېتىپتۇ. ئويلاپ كۆرسەم، بۇ ئىككى يەردىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى بۇ يەرگە كېلىپ چېگرىنى قايتا ئۆلچەپ كۆرمىسە، بۇ جېدەلنى بېسىقتۇرغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. سۈيۈرغاللىق بېگى ئۆزى كېلىپ مۇددەت بەلگىلەپ بىرتەرەپ قىلسا بولارمىكىن» (ئىلاۋە: بۇ دېلونىڭ قانداق بىرتەرەپ قىلىنغانلىقى نامەلۇم، ماتېرىيالدا دېيىلگەن كونا خەرىتە، يەنى ناھىيىگە ئايرىغان چاغدىكى كونا خەرىتە ھازىر ئايماق مەھكىمىسىدە بار)، كۆچانىڭ چېگرىسىغا ئائىت خەرىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، بۇرۇنقى خەرىتە بىلەن ئوخشاش چىقىمىدى، بۇنىڭ ئوخشاشمىغان جايلىرىنى تەپسىلىي بىلىپ كېتەلمىسەكمۇ، لېكىن كۆچا چېگرا خەرىتىسىنىڭ ئۆزگەرتىلگەنلىكى مانا مەن دەپ چىقىپ تۇرىدۇ. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، شايارنىڭ كونا خەرىتىسىنى كۆچا تارقاتقان، شايارنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىشى مۇمكىن ئەمەس، خەرىتىدىكى خەتلەرنى كۆچادىكى ئەرزا ئۆزى يازغان. خەرىتىدىكى سېرىق سىزىق ئۆزگەرتىلمىگەن. قارىغاندا، كۆچا كېيىن تارقاتقان خەرىتىسىنى ئۆزگەرتكەندەك قىلىدۇ. بۇ دېلونىڭ قانداق بىرتەرەپ قىلىنغانلىقى نامەلۇم، ئېھتىمال دېلودىكى دەلىل - ئىسپاتلار كەم بولۇشى مۇمكىن. ئائىلىشىمچە، ساي دەرياسىدىكى چېگرا تاختىسىنى گەن رېن ئورناتقان، بۇنى شايارلىقلار بىلىدۇ، يەنىلا ئەسلىدىكى چېگرىنى ئاساس قىلىش كېرەك، بۇرۇنقى چېگرا ئايرىش خەرىتىسىنى كۆچالىقلار خالىغانچە ئۆزگەرتسە بولمايدۇ.

مىنگونىڭ 3 - يىلى 5 - ئايدا، ئەي رېن سايئېرىق كەنتىدىكى شايىپ يەھيا قاتارلىقلار مەلۇم قىلغان چېگرىدىن ئاتلاپ بوزىيەر ئېچىش دېلوسىدا مۇنداق دېيىلگەن: شۇەنتۇڭ 2 - يىلى كۆچا خانىقاتام كەنتىدىكى باقى بايىنىڭ ئوغلى غازى چېگرىدىن ئاتلاپ بوزىيەر ئاچقان. كۆچا، شايارىدىكى يەرلىك ئەمەلدارلار بىرلىكتە ئۆلچەپ، كونا دەريا قېشىنى چېگرا قىلغان. ئىككى تەرەپ توختام تۈزگەن. كۆچالىقلار دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتمەيدىغان، شايارلىقلار دەريانىڭ شىمالىغا ئۆتمەيدىغان بولغان. كۆچالىق ماۋ بېگىم پۇقرالار ھۆكۈمەت ئايرىغان چېگرا ئېچىدە بوزىيەر ئاچسۇن دەپ ئۈستەڭدىن سۇ ئايرىش ئۇچۇن ئېرىق چاپتۇرغان. كۆچانىڭ جەنۇبىدىكى يېزىنىڭ خانىقاتام كەنتىدىكى غازى سىراب شايىپ قاتارلىقلارنى يېنىغا تارتقان. ئالدىنقى قېتىمدا شادى ئۈستىدىن ئەرز قىلغان. كۆچا بېگى مو لېپى، شايار ئامبىلى گەن رېن بىرلىكتە ئۆلچەپ، دوتەينىڭ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلغان، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئالدىنقى يىلى كۆچا - شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىغاندا كونا دەريا قېشى چېگرا قىلىنغان بولغاچقا، ئەمدى جېدەل - ماجىرا قىلىشقا رۇخسەت قىلىنمايتتى. شاڭيۇ شىچېڭ شادى قاتارلىقلارنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ بوزىيەر ئاچقانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقتى. شادىنىڭ ئەۋلادلىرى بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلىپ، دەريانىڭ جەنۇبىغا ئۆتمىسۇن. شادى پۇتۇن كەنتكە مەسئۇل بولسۇن. مىنگونىڭ 3 - يىلى 10 - ئاي.

مىنگونىڭ 3 ـ يىلى 11 ـ ئايدا كۆچا ما ئامبىلىنىڭ مەكتۇپىدا مۇنداق دېيىلىدۇ: كۆچا تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىدا بوزيەر ئاچقان مىراب بەگ باقى بايىز قاتارلىقلار سۇنى ئايرىش ئىشىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى ئىلتىماس قىلىپتۇ، شادى قاتارلىقلارنىڭ بوزيەر ئېچىشى تۇپەيلىدىن ئىلگىرى يى بېگىم بوزيەر ئېچىپ سۇ ئىشلەتكەن، يەنە ماۋ بېگىم بوزيەر ئاچقان بولسىمۇ لېكىن تارماق ئۆستەڭ چاپقۇزمىغان. شادى قاتارلىقلار ئۆستەڭگە سۇ باشلىغاندا، سايئىبرىق كەنتىدىكى دېھقانلار ئۇنىمىغان، يەنە پاختەكلىك كەنتىدىكىلەر زەي سۇنى قويۇپ بېرىپ، ئۆستەڭنى زەي سۇغا باستۇرۇۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ ئىمزا قويۇپ تەكشۈرۈشنى ئىلتىماس قىلغان. شۇ چاغدا كۆچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىش دېلوسىدا، ئۆستەڭ شايار ناھىيىسىگە تەۋە يەرگە چېپىلغاندەك قىلاتتى، تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، بۇ يەردە بوزيەر كۆپ بولۇپ، كۆچادا بۇرۇن ئېچىلغان يەرگە يېقىن ئىكەن. چېگرا ئايرىش خەرىتىسى بويىچە تەكشۈرگەندە، بوزيەر كۆچاغا تەۋە ئىكەن. ھازىر تارماق ئۆستەڭدە سۇ راۋان ئېقىۋاتىپتۇ، كېيىنكى يىلدا ئۇ يەرلەرنى تېرىغىلى بولمىدىكەن، ناۋادا ئۆستەڭ توسۇۋېلىنسا، يەرلەر تاشلىنىپ قېلىپ، زايە بولۇپ كېتىدۇ. ناھىيەڭلار ئادىل ئادەم بەلگىلەپ، ناھىيىمىزنىڭ ئاقساقاللىرى بىلەن بىللە يەرلەرنى ئۆلچەپ تەكشۈرۈپ چىقسا ئىكەن. يەر ھەققىتەن شايارغا تەۋە بولۇپ چىقسا، ئېچىلغان بوزيەر ئېكىن يەرگە ئايلانغاندىن كېيىن ناھىيەڭلار رويخەتكە ئېلىپ، غەللە-پاراق ئالسا بولىدۇ. مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى مۇنداق جاۋاب خەت يازغان: سۇنى ئايرىش ئىشىدا ناھىيەڭلار مەكتۇپ ئەۋەتىپتۇ. مەكتۇپتە كۆچاغا تەۋە ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىدىكى يېڭىدىن بوزيەر ئېچىش مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلىش تەكلىپ قىلىنغان، شۇڭا، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرۈپ بىرتەرەپ قىلساق، يەنە بۇ خەتتە، كۆچالىقلار بوزيەردە تۇرۇۋېتىپتۇ، بۇ يەر شايارغا تەۋەدەك قىلىدۇ دېگەن سۆزلەرمۇ بار ئىكەن. خەتتىكى گەپ بويىچە ئىككى تەرەپ كېلىشىپ ئۆلچەيدىغان چاغدا، بۇ ناھىيىنىڭ سايئىبرىق كەنتىدىكى ئابدۇرېھىم قاتارلىق 30 ئادەم مۇنداق دېگەن: بۇ ئەمەلدار يەرلىرىمىزنى ئىگىلىۋالغان ئىشنى ئۆز مەيلىچە بىرتەرەپ قىلىپتۇ، كەنتنىڭ ئايمىقىدىكى ئوتلاقتا بۇ كەنتنىڭ ئاھالىسى بار، شۇڭا ئۇلار 2 ـ يىلى كۆچالىق باقى قاتارلىقلارنىڭ يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى ھەققىدە ئەرز قىلىنغان. كۆچا، شايارىدىكى ئەمەلدارلار بىرلىكتە ئۆلچەپ، كۆچا بىلەن شايارنىڭ ئىلگىرى ئايرىلغان چېگرىسىنى ئاساس قىلغان، كونا خەرىتىدە يەنىلا كونا دەريا قېشى چېگرا قىلىنغان. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ئاخىرلاشقان. شۇڭا ئالۇ 3 ـ يىلى ناھىيە ھاكىمى ژالۇ چەن ئادەم ئەۋەتىپ چېگرىنى ئايرىغان، ھەرقايسىسىنىڭ ئالغان يەر خېتى ئەڭگە ئېلىنغان. بۇلتۇر يازدا، كۆچالىق غازى مىراب بەلگىلىمىگە قەستەن خىلاپلىق قىلىپ، يەنە ئادەم باشلاپ كېلىپ چېگرىدىن ئۆتۈپ بوزيەر ئاچقان، بۇنى پۇقرالار مەلۇم قىلغاندا، شى چېڭنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن. غازى مىرابنىڭ بۇ ئىشى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىپ، يەرنى ئەمدى ئىگىلىمەيدىغان بولغان، قاسىم قاتارلىقلار ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسىنىڭ شاخىيۇسى ئابدۇراخمانىنى باشلاپ بېرىپ، ئالدىنقى قېتىم تالاشقان بوزيەرنى بىر ـ بىرلەپ ئۆلچىگەن. قاسىم قاتارلىقلار پۇقرالارنىڭ بۇ يەردىن باشقا مال باقىدىغان يېرى يوق، ناۋادا بۇ يەرنى كۆچالىقلار ئىگىلىۋالسا، پۇقرالار جان باقالمايدۇ، دەپ قاراپ، بۇنى توسماقچى بولغان، لېكىن چاتاق چىقىشتىن ئەنسىرەپ، ئامالسىزلىقتىن بۇ دېلونى ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىگە بولۇپ بىرتەرەپ قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغان. مۇشۇنىڭغا مۇناسىپ بۇ مەكتۇپنى يازدۇق، ناھىيىمىزدىكىلەر بىلەن بىللە ئۆلچەپ بىرتەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ناھىيەڭلار مۇۋاپىق ئادەم ئەۋەتسەڭلار، ئەگەر بۇ يەر ناھىيىمىز پۇقرالىرىنىڭ باقىدىغان جايى بولۇپ چىقسا، خالمىغانچە ئۆزگەرتىلمىسە، ئەگەر ئىلگىرى ھەققىتەن ھېچقانداق توسۇنلۇق بولمىغان بولسا، بۇ يەرگە كەلگەنلەر مېلىنى بېقىۋەرسە، ناھىيىمىز رويخەتكە ئېلىپ قويۇپ غەللە ـ پاراق ئالسا بولىدۇ، يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا قاراپ ئىش كۆرەيلى. مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئەي رېن كۆچا ناھىيىسىنىڭ ھىمات ئامبىلى جىلۇ يۆ بىلەن بىرلىكتە 3 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى ئۆلچىگەن (ئانچە مۇھىم بولمىغاچقا كىرگۈزۈلمىدى).

مىنگونىڭ 4 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئەي رېن كۆچادىكى ما ئامبالغا مۇنداق مەكتۇپ يازغان: كۆچا ناھىيىسىنىڭ

ئوتتۇرا جەنۇب بېزىسىدىكى پۇقرالار بىلەن شايار ناھىيىسىنىڭ سايىبرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ئارىسىدا چېگرا تالاش - تارتىشى يۈز بەردى. ئالدىنقى ئايىنىڭ 27 - كۈنى ناھىيىمىزدىكىلەر كۆچا ناھىيىسىنىڭ ھېمات ئامبىلى جېڭ يۈ بىلەن بىللە كۆچا، شايار چېگرىلىنىدىغان ساي دەرياسىنى ئۆلچەپ كۆردى. شۇەنتۇڭ 2 - يىلى كۆچا، شايارنىڭ ئەمەلدارلىرى بىرلىكتە چېگرا تاختىسى ئورناتقاندى. ناھىيىمىزنىڭ خەرىتىسىنى تەكشۈرگىنىمىزدە، ئەسلىدە ئايرىلغان چېگرا سىزىقى ھەمدە رويخەتكە ئېلىنغان يەر نامى بىلەن چېگرا تاختىسى ئوخشاش چىقتى. يەنە گۈاڭشۈنىڭ 10 - يىلى سايىبرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ئالغان ئوتلاق خېتىنى تەكشۈردۇق، شىمالدىكى ساي دەرياسى چېگرا قىلىنغان يەرگە بېرىپ نەق مەيداندا تەكشۈرۈپ بۇرۇنقىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئىسپاتلىدۇق، بۇنى جېڭ جانابلىرىمۇ ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. بۇلتۇر يازدا ناھىيەئالاردىن ئەقىل غازى قاتارلىقلار چېگرىدىن ئوتۇپ ئېرىق چاپتى. ناھىيىمىزنىڭ سايىبرىق كەنتىدىكى پۇقرالار ناھىيىگە ئەرز قىلىپ كەلدى، پېقىر شى چېڭنى ئەقىل غازى قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتى، كۆچالىقلار دەريانىڭ شىمالىغا، شايارلىقلار دەريانىڭ جەنۇبىغا ئوتلىسە، ئەسلىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ھەرقايىسى تەرەپ ئۆز چېگرىسى ئىچىدە تۇرسا بولىدۇ. بۇ ۋەقەنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھازىرقى تالاشقان يەرنى كۆرۈپ باقساق بولىدۇ، بۇ يەرنىڭ شايارنىڭ تەۋەسىدە ئىكەنلىكىدە شەك يوق. پەقەت كۆچالىقلار 2300 چامدام ئېرىق چېپىپ ئاھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپتۇ، بۇ ئەجرىمۇ بىكارغا كەتمىسە بولىدۇ، يەرنىمۇ تاشلۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ھالبۇكى پۇقرالىرىمىز ئاۋۇال يەر خېتىنى ئالغانكەن، بۇ يەرنى تالىشىشى مۇقەررەر، مەن بىر ئامال ئىكەنمەن ۋەزىپەمگە سادىق بولۇپ، زېمىننى چېڭ تۈتىسام بولمايدۇ، مال - چارۋىلارنىڭ ئۆلۈشىگە زامىن بولسامۇ بولمايدۇ، زېخمۇ، كاۋاپمۇ كۆيمەيدىغان يولنى ئوتۇش راستلا تەس كېلىۋاتىدۇ. بىرلا ئامال شۇكى، پۇقرالىرىمىزغا يەنىلا كەڭ قورساق بولۇشنى ئېيتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ. ناھىيەئالار مەلۇم قىلغان بوزىيەرلەرنىڭ چېگرىسىنى ئايرىپ، ئىككى تەرەپ توختام تۈزۈپ، ئەمدى تالاش - تارتىش قىلمىساق، لازىملىق ئوزۇق - تۈلۈك، ئوت - چۆپنى ناھىيىمىز رويخەتكە ئېلىپ تاپشۇرىدۇ، بۇنداق قىلىش ھۆكۈمەتكىمۇ، پۇقرالىرىمۇ پايدىلىق. ئامبال جانابلىرىغا ئۇشبۇ مەكتۇبنى يازدىم، كۆرۈپ بېقىپ ئىش كۆرەرلا. كۆچا ئامبىلى ما جانابلىرىغا ئېھتىرام.

مىنگونىڭ 6 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى كۆچا ئامبىلى چېنىڭ مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن شايار ئامبىلى لۇغا يوللىغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېيىلگەن: كۆچانىڭ ئوتتۇرا جەنۇب بېزىسىنىڭ پەيلۇ كەنتىدىكى قۇربان ھاجى، نايمپ روزى، گايىت قاتارلىقلار سوغۇنى ئىگىلىۋالغانلىق ئىشىنى تىلغا ئالغان. شادى قاتارلىقلارنىڭ قارادۆڭ، تىرەك (سوغۇ)، ساتما (كەپە، يەنى ئوتلاق ئىچىدە)، پۇخۇي (ئوتلاق نامى) دېگەن يەردە بىر پارچە ئوتلىقى بار ئىكەن، قولىدا مال بېقىش ئىجازەتنامىسى بار ئىكەن. ھەر يىلى كۆچاغا ئاشلىق، تۇياق بېجى تاپشۇرغانكەن. ئۆتكەن يىلى كۆچادىن ئايرىلىپ چىققان شايارنىڭ سايىبرىق كەنتىدىكى ناسىر ئاۋۇت، ئابدۇرېھىم قاتارلىقلار شادى قاتارلىقلارنىڭ ئورمىلىقىنى ئىگىلىۋاپتۇ، شادى ئۇلاردىن قايتۇرۇۋالماقچى بولغاندا، سايىبرىق كەنتىدىكىلەر قوشۇلماپتۇ، شۇڭا، بۇنىڭغا ئىگىدارچىلىق قىلىپ بىرتەرەپ قىلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. مەسلىھەتكە ئاساسەن، ناھىيە ئامبىلىدىن ناسىر قاتارلىقلارنىڭ بۇ ئىشنى ئېنىقلاپ بىرتەرەپ قىلىپ بېرىشنى ئۈتۈنۈپتۇ، دېگەندەك، بۇ ئىش بېجىرىلىپتۇ. 6 - ئايدا شايار دادخاھى لۇ تالاڭ مۇنداق دەپتۇ: كۆچالىق قۇربان ھاجى قاتارلىقلارنىڭ ئەرزىگە كەلسەك، دەۋاگەرنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، تالاشقان يەر ھەقىقەتەن ئۆگەن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىكەن، ئۇلارنىڭ غەللە - پاراق يەر بېجى تاپشۇرغان خەتلىرىنىمۇ تەكشۈردۇق، ئۇلار ئوتلاق ھەققىدىكى دوكۇمېنتلارمۇ ئەمەسكەن، بۇ يەر پەيلۇنىڭ خانىقاتام قاتارلىق كەنتلىرىگە جايلاشقانكەن، بۇنىڭدىن ئوتلاقنىڭ تامامەن شايار چېگرىسىدا ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. قۇربان ھاجىنىڭ خالىغانچە بۇ يەرنى تالىشىشىغا يول قويۇلمايدۇ. بۇ دېلونى ئاخىرلاشتۇرۇشتا ھوقۇق بويىچە تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، ئۇلارنى كەچۈرمەسلىك ئۈچۈن چالا قويماي ئېنىقلاپ چىقىپ ئاندىن ھۆكۈم قىلىش كېرەك (6 -

ئاينىڭ 8 - كۈنى).

مىنگونىڭ 7 - يىلى 3 - ئايدا، ئۆلكە باشلىقى يالڭ زېڭشىننىڭ پەرمانى: كۆچانىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسى ۋە شەرقىي يېزىسىدىكى قۇربان ھاجى قاتارلىقلارنىڭ مەلۇم قىلىشچە، 16 نەپەر پۇقرا شايارلىق ناسىر قاتارلىقلار ئۈستىدىن ئوتلاقنى مەجبۇرىي ئىگىلىۋالدى، پۇقرالارنى مال باققىلى قويمىدى دەپ ئەرز قىلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ كۆچا بىلەن شايارغا باشقىدىن خادىم ئەۋەتىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى تەكشۈرۈپ، چېگرىنى ئادىل ئايرىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. ئىلگىرى شايار ناھىيىسىنى ئايرىغاندا، لېي بېگىم شايارغا كېلىپ، ئۈستەڭ بىلەن خانىقاتام ئارىلىقىنى كۆزدىن كەچۈرگەن. قوشتېرەكتىن مايماققىچە بارغانكەن. توغرىقتا چېگرىنى بېكىتىپ چېگرا تاختىسى ئورنىتىپ ئەنگە ئالغان بۇ يەر پەقەت كۆچاغا تەۋە بولۇپ، ئىككى ناھىيىنىڭ ئوتاشقان جايىدا ئىكەن، بۇ يەردە پۇقرالارنىڭ ئېرىق - ئۈستەڭلىرى، ئۆيلىرى، مال بېقىشتا ئالغان ئىجازەتنامىلىرى بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ ئوتلاقلىرىمۇ ئەنگە ئېلىنغانىكەن. چېگرا ئايرىلغاندىن بۇيان، پۇقرالار باج - سېلىقنى تولۇق تاپشۇرغان، شايار ناھىيىسىدىكى ناسىر قاتارلىقلار بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلماي، ئوتلاقنى ئۆز مەيلىچە ئىگىلىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ چارۋا - مالىلىرىنى قوغلۇۋېتىپ قانۇنسىزلىق قىلغان. يەنە ماۋ بېگىم بۇ يەردە بوزيەر ئاچقان. زىرائەت تېرىغاندا شايارلىقلار چارۋىلىرىنى قويۇپ بېرىپ، زىرائەت، ئېرىق - ئۈستەڭلەرنى زىيانغا ئۇچرىتقان. پۇقرالار كۆچا ناھىيىسىگە بېرىپ ئەرز قىلغان. لېكىن كۆچانىڭ ئەمەلدارلىرى بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىغان. شۇڭا، ئۇلار يالڭ جاڭجۇننىڭ ئاتدارچىلىق قىلىپ بىرتەرەپ قىلىشىنى تەلەپ قىلىپتۇ. پەرمانغا ئاساسەن، شايار ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى كۆچا ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى چېن بىلەن بىللە، بۇرۇنقى چېگرىنى ئۆلچەپ ئادىل ھۆكۈم قىلىپ، نەتىجىسىنى مەلۇم قىلىشۇن. ئالاھىدە پەرمان چۈشۈرۈلدى.

مىنگونىڭ 7 - يىلى 4 - ئايدا، شايار ئامبىلى لۇ 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆلكە باشلىقىنىڭ پەرمانى توغرىلىق مەسلىھەتلىشىش ئۈچۈن كۆچا ئامبىلى چېنغا مەكتۇپ يازغان (ئېيتىلىشچە، بۇ ئىككىسى تەڭ تاپشۇرۇپ ئالغان) مەكتۇپتا شۇنداق دېيىلگەنكى، مىنگونىڭ 6 - يىلى 5 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ناھىيەئالار يوللىغان مەكتۇپتا، ناھىيىسىزنىڭ ئوتتۇرا جەنۇب يېزىسى پەيلو كەنتىدىكى قۇربان ھاجى ئوتلاقنى ئىگىلىۋېلىش دېلوسىنى مەلۇم قىلدى دېيىلگەن. بۇنىڭ سەۋەبى ئۈستىدە مەسلىھەت بولغان. ئىككى تەرەپكە چاقىرىق قەغىزى ئەۋەتىلگەن ھەمدە ئىجازەتنامىلەر ئالدۇرۇپ كېلىنگەن. 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى سوت ئېچىلغان، دەۋاگەرنىڭ ئېيتىشىچە، تالاشتىن يەر سايى دەريانىڭ جەنۇبىدا ئىكەن، ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئىجازەتنامە ۋە يەر خېتى تەكشۈرۈلگەن. تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، بۇ يولسىز جېدەل قىلغانلىق بولۇپ چىققان. كۆچا بىلەن شايارنىڭ چېگرىسىنى ئايرىغاندا، دەريانىڭ جەنۇبى شايارغا، شىمالى كۆچاغا تەۋە بولغان. بۇنىڭ تەبىئىي پاسىل ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. سابىق ئەمەلدارلار چېگرىنى نەچچە قېتىم ئۆلچەپ چېگرا تاختىسى ئورناتقان، بۇ بىر پولاتتەك پاكىت. بۇنى ئەمدى ئاغدۇرۇۋېتىشكە يول قويۇلمايدۇ. شۇ چاغدا قۇربان ھاجى قاتارلىقلار ئىلگىرىكى بەلگىلىمىگە ئەمەل قىلىشۇن، ھەرقايسىسى ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى چېگرىسىنى ساقلىشۇن، يەنى ھەر ئىككى تەرەپ بەلگىلىمىگە بويسۇنسۇن دەپ ھۆكۈم قىلىنغان. ئىلگىرىكى ئىشلار قانداق بېجىرىلگەن بولسا، بۇنىڭغا ھەر ئىككى تەرەپ رىئايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرگەن. ئەگەر قايتا ئۆلچەشكە توغرا كەلسە، ۋاقىت بەلگىلەپ يولىورۇق بېرەلا، مۇبارەك قەدەملىرىنى كۈتىمىز.

مىنگونىڭ 7 - يىلى 6 - ئاينىڭ 19 - كۈنى كۆچا ئامبىلىنىڭ مەكتۇپىدا ئېيتىلىشچە، پارلامېنتنىڭ يولىورۇقىدا مۇنداق دېيىلگەن: يۇقىرىقى جەنۇب يېزىسىنىڭ كۆكۈش كەنتىدىكى بايىز قاتارلىقلار شايار ھاكىمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ بېرىشىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، چېگرىدىكى يەرنىڭ كۆچا ياكى شايارغا تەۋە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئىلگىرى كىم مال باققان بولسا، دەرھال تەكشۈرۈپ، نەتىجىسىنى مەلۇم قىلىشۇن، چېگرىنىڭ ئەگرى، تۈز يەرلىرى ئايرىلىپ، مۇددەت بەلگىلەپ ئۆلچەپ چىقىلىشۇن. بۇنىڭغا شايار جاۋاب بەرمەپتۇ، ما ئەزا شايارىدىكى ساۋۇرەك ئوتلىقىدا مال بېقىپ كېلىۋاتقان بايىز قاتارلىقلارغا خەت ئەۋەتىپ،

ھەر ئائىلىگە 100 مودىن يەر ئورۇنلاشتۇرۇلسۇن، ھەرقايسىسى ئۆز دائىرىسىدە مال باقسۇن دەپتۇ. بۇنىڭ چېگرا ئىشلىرى بىلەن ئالاقىسى بولمىسىمۇ، لېكىن كۆچالمىلار بۇرۇن مال باققان يەر شايارلىقلارنىڭ مال بېقىشىغا ئۆزگەرتىلىپتۇ. بۇ ئىش توغرا بولماپتۇ. چېگرىنىڭ شەرقىدىن جەنۇبقا بۇرۇلسا، شايارىدىكى ساۋۇرەك دەرياسىغا ئۇتكىلى بولىدۇ (چېگرىنىڭ شەرقى كۆچانىڭ، غەربى شايارنىڭ يېرى)...

2. «شايار ناھىيىسىنىڭ جۇغراپىيە تەزكىرىسى»

لى جىننىيەن

1 - رايون (7 كەنت)

ئارقا ئېرىق　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 21 چاقرىم، كەڭلىكى 4 چاقرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە سوخۇ، غەربتە چاتاق كەنتى، جەنۇبتا سوخۇ، شىمالدا ئۆگەن دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق ھەم قىزىل، ئازراق شورى بار. راۋاپتىكى ئەك ياخشى ئوتلاققا يېقىن (ئائىلە سانى جەھەتتە نوپۇس تەزكىرىسىگە، يەر مو سانى جەھەتتە مالىيە، باج - سېلىق تەزكىرىسىگە قارالسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن مۇشۇ بويىچە بولىدۇ). بۇ يەردىكىلەر چەنتۇ تىلىدا ئارقا تەرىپىدە ئېرىق بار دېگەنلىك.

يېڭىئاۋات كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقرىم، كەڭلىكى 5 چاقرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە پەس كەنتى، غەربتە ئۆگەن دەرياسى، جەنۇبتا دەريا، شىمالدا لىكەك كەنتى بىلەن تۇتىشىدۇ، يەرلىرى قۇمسىاق.

غالدىر كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 9 چاقرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 12 چاقرىم، كەڭلىكى 4 چاقرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قىزماتا كەنتىگە، غەربتە تېرەك كەنتىگە، جەنۇبتا چولاق سېرماق كەنتىگە، شىمالدا چاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى قۇم - شورسىز. غالدىر دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمىكىن، تەپىلىك يىللىرىدا يېڭىئاۋات كەنتى بىلەن بىر ئىدى. تۇپرىقى ئاق، يەرلىرى ياخشى، ئۆستەك دەريانىڭ ئايىغ تەرىپىدە، سۇيى قىس بولغاندا سايباغ بىلەن بىر ئۆستەڭنىڭ سۇيىنى ئىشلىتىدۇ.

پەيزاۋات (قازاق) كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقرىم، كەڭلىكى 5 چاقرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كونا چىمەن ئۆستەڭگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزۇش دەرياسىغا، جەنۇبتا كونا چىمەن كەنتىگە، شىمالدا يېڭىباغ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، ئازراق قۇمسىاق، شورسىز. يېقىندا بوران بىلەن يەر تالىشىپ يۇقىرىغا ئەرز قىلغان. سۇ بوران كەنتىدىن ئېقىپ كەلگەچكە، بوران كەنتى سۇنى ئايرىۋالماقچى بولغاندا، پەيزاۋاتلىقلار ئۇنىمىغان، پەيزاۋات كەنتى ئاشلىق بېرەيلى دېسە، بوران كەنتىدىكىلەر ئۇنىمىغان، پەيزاۋات كەنتىدىكىلەر باشقا بىر ئۆستەك چاپسۇن، بوران كەنتىنىڭ ئۆستىگىدىن سۇ ئېچمىسۇن دەپ ھۆكۈم چىقىرىلغان.

يېڭىباغ كەنتى (ئۇچ كەنتىنىڭ ئارىلاشما ئىسمى)　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 15 چاقرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 11 چاقرىم، كەڭلىكى 3 چاقرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قىزماتا كەنتىگە، غەربتە بوران كەنتىگە، جەنۇبتا پەيزاۋات كەنتىگە، شىمالدا بوران

كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۆپرىقى سېرىق، شورسىز، 2 - رايوندىكى تېرەك كەنتى، قىزماتا كەنتى بىلەن بىر تۈستەكنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ. ئېچىقتىن كەتمەننىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ سۇ تەقسىم قىلىنىدۇ.

پەس كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 30 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا ئۆگەن دەرياسىغا، شىمالدا بورقاي، بۇزتا، لېكەك كەنتلىرىگە تۇتىشىدۇ. يېرى قۇم، شور يوق، كەنتنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا مازار بار، كەنتكە 160 چاقىرىم كېلىدۇ. قاپاق كۆيدۈرۈلىدۇ، ئەر - ئاياللار بۇ يەرگە يىغىلىپ قوي سويۇپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدۇ.

چوڭ كەنتتىن سوغۇغا 150 — 160 چاقىرىم كېلىدۇ. يېقىن ئەتراپىنىڭ تۆپرىقى ئاق، سوغۇدا ئوتۇن كۆپ، كۆچالىق ئوتۇنچىلار بۇ يول ئارقىلىق لېكەك كەنتىگە كېلىدۇ (بۇ يەردە شور كۆپ، ھەر يىلى ئەتىيازدا 20 — 30 ئادەم شور يىغىپ، سۈدا قاينىتىپ سۈزىدۇ. شور مەشۇتتەك چىقسا ئەك ياخشى ھېسابلىنىدۇ. ئىشلەمچىلەرنىڭ ھەر بىرىگە كۈنىگە 25 تىيىن ھەق بېرىلىدۇ).

لېكەك كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە پەس كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، شىمالدا پوپاڭغا تۇتىشىدۇ. يېرى شورلۇق، لېكەك دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمىكىن تاك، بۇ يەردە شال كۆپ تېرىلىدۇ.

2 - رايون (4 كەنت قوشۇمچە 2 مەھەللە)

چاتاق كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 2 چاقىرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كۆلداش، غەربتە سايباغ كەنتىگە، جەنۇبتا چوڭ سېرىماق كەنتىگە، شىمالدا سايباغ كەنتىگىچە تۇتىشىدۇ. قۇم، شور يوق، شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە كەك ئوتلاق بار، تارىم دەرياسىنىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم نېرىسىدا قوي ئەك كۆپ، ياۋا تۈگە، ياۋا توشقۇزلار ئۇچراپ تۇرىدۇ. خەلقنىڭ تولىسى ئۇڭچىلىق قىلىدۇ.

ناھىيە بازىرىدىكىلەرنىڭ ئەرز - شىكايەت قىلىشچە، ئىلگىرىكى يىللاردا بۇ يەرگە نەچچە ئون قۇلاق كەستى لۇكچەكلەر توپلىشىپ ھەر بازار كۈنى جېدەل چىقىرىپ سوقۇشىدىكەن.

قىزماتا كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 15 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 10 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە غالدىر كەنتىگە، غەربتە يېڭىباغ كەنتىگە، جەنۇبتا تېرەك كەنتىگە، شىمالدا غالدىر كەنتىگە تۇتىشىدۇ. مەھەللە بىلەن سېرىماق مەھەللىسى ئۆستەك ئايرىپ يەر سۇغىرىدۇ، تۆپرىقى ئاق، شور يوق.

تېرەك كەنتى (مەھەللە)　ناھىيە بازىرىنىڭ 10 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە چوڭ سېرىماق كەنتىگە، غەربتە يېڭىباغ كەنتىگە، جەنۇبتا سېغىزلىق كەنتىگە، شىمالدا يېڭىباغ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۆپرىقى ئاق، شور يوق، مەھەللە بىلەن قىزماتا كەنتى، يېڭىباغ كەنتى بىر ئۆستەكنىڭ سۈيىنى ئىشلىتىدۇ، ئېچىقتىن سۇ ئايرىدۇ. بۇ يەردە نامراتلار كۆپ، ھەر يىلى كۆزدە يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان ئاشلىقنى ۋاقتىدا تاپشۇرالمايدىغان قىش پەسلىگىچە سۆرەيدۇ. ئادەملىرىنىڭ يېرىمىدىن كۆپرەكى تىلەمچىلىك قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ كېيىملىرى جۇل - جۇل، دات-پەريات ئېيتىپ جاھاننى بېشىغا كىيىدۇ.

چوڭ سېرىماق كەنتى (مەھەللە)　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا 40 چاقىرىم كېلىدۇ، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 13 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كونا كۆلداشقا،

غەربتە سېغىزلىق كەنتىگە، جەنۇبتا سىرىماق كەنتىگە، شىمالدا چاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

كىچىك سېرىماق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم (شەرقتە چوڭ سېرىماق كەنتىگە، غەربتە چىمەن ئۆستەڭگە، جەنۇبتا سېغىزلىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ).

سېرىماق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 چاقىرىم، شەرقتە قاراقۇمغا، غەربتە سېغىزلىق كەنتىگە، جەنۇبتا چاتاق ئوتلىقىغا تۇتىشىدۇ. يېرى ياخشى، تۇپرىقى ئاق، ئۆستەڭ ناھىيە بازىرىدىن ئۇتىدۇ، چۇشۇرگە بۇزۇلۇپ كېتىپ قالسا، كوچا - كويلارنى سۇ بېسىپ كېتىدۇ.

3 - رايون (7 كەنت)

قايلور كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 25 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۆكبويۇن كەنتىگە، جەنۇبتا ئىگەرچى كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. قۇم، شور يوق، تۇپرىقى سېرىق، ئۆستەڭنىڭ ئايىغ تەرىپى ئازراق شورلۇق.

ئىگەرچى كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 20 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە بوران كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا‌غا، جەنۇبتا ئاقدۆڭگە، شىمالدا قايلور كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، شور يوق، قايلور بىلەن ئاقدۆڭ بىر ئۆستەڭنىڭ سۇيىنى ئىشلىتىدۇ.

ئاقدۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 25 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە بوران كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا‌غا، جەنۇبتا پەيزاۋاتقا، شىمالدا ئىگەرچى كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، قۇم، شور يوق، ئاڭلىشىمچە، ئىلگىرىكى يىللاردا، بۇ يەردە ھاكىمىيەتنىڭ تەمىنات بېرى بار ئىكەن، ئۇ يۇقرالارنى ھاشارغا سالمايدىكەن، كۆزدە ھوسۇلنى تەڭ ئۇلىشىدىكەن، قالغان بەگلەرنىڭ تەمىنات بېرى ھەرقايسى كەنتلەرگە تارقالغانىكەن، مەنسەپ دەرىجىسى بويىچە يەر مو سانى كېمەيتىلىپ بارىدىكەن.

كونا چىمەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 70 چاقىرىم كېلىدۇ. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە يېڭى چىمەن كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا‌غا، جەنۇبتا تارىم دەريا‌سىغا، شىمالدا پەيزاۋات كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، قۇم، شور يوق، تارىم دەريا‌سىغا يېقىن، سۇيى قىرغاقتا چىقمايدۇ، ئۆگەن دەريا‌سىنىڭ ئەڭ تۆۋەن ئېقىمىدا. كۆپ ھاللاردا سۇغا ئېرىشەلمەي قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىدۇ، ئۆستەڭدىن نۆۋەت بىلەن سۇ تەقسىم قىلىنغاندىن باشلاپ يېرىنى سۇغىرىدىغان بولغان.

يېڭى چىمەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 چاقىرىم جەنۇبىدا. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 7 چاقىرىم دەپ كۆرسىتىلگەن. شەرقتە كىچىك سېرىماق كەنتىگە، غەربتە كونا چىمەن كەنتىگە، جەنۇبتا تارىم دەريا‌سىغا، شىمالدا تېرەك كەنتىگە تۇتىشىدۇ، كونا چىمەن بىلەن بىر ئۆستەڭنىڭ سۇيىنى ئىشلىتىدۇ، ئېچىقتىن سۇ تەقسىم قىلىنىدۇ.

سايباغ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم شەرقىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان، شەرقتە چاتاق كەنتىگە، غەربتە بوران كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭىباغ كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەريا‌سىغا تۇتىشىدۇ، يېرى شور، بۇ كەنت ناھىيە بازىرىغا ئەڭ يېقىن كەنت ھېسابلىنىدۇ. يازدا تۇرلۇك ھوسۇللار يىغىلىدۇ، سايباغ دورغا ئۆتىپ مەسئۇل قىلىدۇ.

بوران كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 3 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم كېلىدۇ دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە سايباغ كەنتىگە، غەربتە ئىگەرچى كەنتىگە، جەنۇبتا شىلۇڭبىلاق كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى ئاق، ئازراق شورلۇق، دەريا 4 — 5 چاقىرىم كەلگەچكە، بەزى چاغلاردا سۇ ئاپىتى يۈز بېرىدۇ.

4 - رايون (8 كەنت)

يېڭىمەھەللە كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم غەربىدە. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، غەربتە كۆچالىق ھاپىزىنىڭ تېمىغا، جەنۇبتا ئاچادۆڭ كەنتىگە، شىمالدا كىچىك قارلىغاچ كەنتىگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، قۇم، شور يوق، ئاڭلىشىمچە ئەنجان يېرىنىڭ يېرىمى ئابدۇللاغا تەۋە بولغان، يېرىمى كۆكبويۇن كەنتىگە سېتىپ بېرىلگەن.

يانتاقشەھەر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 75 چاقىرىم غەربىدە. يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. غەربىي جەنۇب تەرىپى ھېچىيەرگە تۇتاشمايدۇ. شەرقتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان كۆلگە، غەرب، جەنۇب، شىمال تەرەپلەردە چۆلگە تۇتىشىدۇ. تۇپرىقى سېرىق، قۇم بار. مەلۇم بولۇشچە كونا شەھەر ئىزى ھازىرمۇ بار ئىكەن. كۆپ ھاللاردا قەدىمىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى چېقىپ قالىدۇ، لۇ رېن بىر ساپال كوزا تېپىۋالغان، ھازىر ساقلىنىۋېتىپتۇ.

ئاتاتاتاق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان، شەرقتە ياقا بۇلاق كەنتىگە، غەربتە مىرزا سارائ كەنتىگە، جەنۇبتا كۆكبويۇن كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. يەرلىرى ئونتۇراھال، تۇزلىك.

كۆكبويۇن كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە قايلور كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، جەنۇبتا قايلور كەنتىگە، شىمالدا ئۆگەن دەرياسىغا تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئويمات، شورلۇق، بۇرۇنقى نامى ئۇيغۇرلار قورغانى ئىدى. بۇ يەر شورلۇق بولۇپ، ئامبال لۇ رېن ئۆستەڭ چاپقۇزغان. يانتاقشەھەر ئۆستەڭ سۇيى بىلەن يەر سۇغىرىدۇ، يەرلىرى زەي، سۇلىرىمۇ زەي سۇغا ئايلانغان. نەچچە يىللىق مېۋىلىك دەرەخلەر قۇرۇپ كەتكەن، يەرلىرى مۇنبەتسىز بولۇپ كەتكەن. ئىلگىرى چوڭ قۇم دۆڭلىرى بار ئىكەن. يۇقىرىقى تەرىپى تۇزلىك، تۆۋەنكى تەرەپتە كۆل بار، مازار بار. كونا جۇڭگودا 1 - ئايدا ئاقسۇ، كۇچالىقلار بۇ يەرگە يىغىلىپ دۇئا - تىلاۋەت قىلىدىكەن، سودىگەرلەرمۇ بىللە كېلىدىكەن، مىنگونىڭ 8 - يىلى كۇچادا ۋەقە يۈز بەرگەچكە، بۇ يەرگە كېلىپ يىغىلىش مەنئى قىلىنغان.

ئادەتتە ئۇيغۇر قورغىنىدا ئىچكى ئۆلكىدىن كەلگەن 3 ئائىلىلىك خوجىزۇ ئولتۇراقلاشقان.

قارلىغاچ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 50 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، غەربتە ئاچادۆڭگە، جەنۇبتا كۆل كەنتىگە، شىمالدا يېڭىمەھەللە كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى شور.

مىرزا سارائ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، يۇرت خەرىتىسىدە ئۇزۇنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 9 چاقىرىم دەپ ئىزاھلانغان. شەرقتە ئاتاتاتاق كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، جەنۇبتا كۆكبويۇن كەنتىگە، شىمالدا ئاتاتاتاق كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئونتۇراھال.

كۆل كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، ئۈزۈنلۇقى 25 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم. شەرقتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، غەربتە ئاچادۆڭ كەنتىگە، جەنۇبتا كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، شىمالدا قارلىغاچ كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى شور.

ئاچادۆڭ كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ 65 چاقىرىم غەربىدە، ئۈزۈنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم، شەرقتە چۆڭ قارلىغاچ كەنتىگە، غەربتە كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، جەنۇبتىمۇ كەلكۇن ئاققۇزىدىغان دەريا، شىمالدا يېڭىمەھەللە كەنتىگە تۇتىشىدۇ. يەرلىرى ياخشى، تۈپرىقى سېرىق، پاختا، ئۇرۇك، شاپتۇل چىقىدۇ.

5 ـ رايون (12 كەنت، شىمالدىكى يېزىلارنى بويلاپ ماڭغاندا، شەرق غەرب تەرىپى ئۈزۈن، جەنۇب شىمال تەرىپى قىسقا)

مازار كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۈزۈنلۇقى 24 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم، شەرقتە سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە لەڭگەر كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، شىمالدا كۆچاغا تۇتىشىدۇ. يېرى ئونتۇراھال، تۇزلاق، تۈپرىقى ئاق، ئاياغ تەرەپتە مۇنبەت تۇپراق كۆپ، كەنتكە يېقىن يەرلىرىدە شور بار.

بۇرۇنقى يىللاردا مازار دەپ ئاتالغان، روزا تۇتۇشتىن بىر ئاي ئىلگىرى ئەر ـ ئاياللار يىغىلىپ قاپاق كۆيدۈرىدىكەن. يېقىندا بۇ ئىش مەنئى قىلىنغان.

بۇرۇنقى يىللاردا ئۆستەڭ ئۆتىدىغان يەرنى كۆچا قۇمتۇرا كەنتى سېتىۋېلىپ ئۆستەڭ چاپقاندىن كېيىن، كۆچالىقلار تۇغمەن چۆرىگەن، شۇنىڭ بىلەن كەنتتىكىلەر ئەرز قىلغان. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن 3 خادىم بىرلىشىپ تەكشۈرۈپ، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىن چۆرىگەن تۇغمەننى چۈۋۈپ تاشلىغان. مىنگو قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن ياسالغان تۇغمەننى ساقلاپ قالغان. يەنە كېلىپ كۆچالىق 9 ئائىلە سۇنى بۇرۇنقىدەك تەقسىم قىلىۋالغان. بۇ 9 ئائىلە ياكى باشقا ئائىلە سۇغا ئېرىشكەندىن كېيىن، مازارنىڭ سۇيى ئازىيىپ كەتكەچكە، يەنە ئەرز قىلغان. كۆچالىقلار: مازار كەنتى يېڭىدىن بەك كۆپ بوزيەر ئېچىۋالدى دېگەن. مىنگونىڭ 9 ـ يىلى يەر ئېنىقلاشتا، 800 مو يەر ئارتۇق چىققان. مازار كەنتى ئامالسىزلىقتىن زەي سۇ بىلەن يەر سۇغارغان، شۇنىڭ بىلەن يېرى ئوساللىشىپ كەتكەن.

لەڭگەر كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ دەل شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۈزۈنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 6 چاقىرىم، شەرق ۋە شىمالدا مازار كەنتىگە، غەربتە قىزىلسار كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايئېرىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ. يېرى مۇنبەت، قۇم، شور يوق، يولۇچىلارنىڭ سۇ ئىچىشىگە ئوڭاي بولسۇن ئۈچۈن، بۇرۇنقى يىللاردا چۆلدە ئۆستەڭ چېپىلغاچقا، مۇشۇ ئىسىم قويۇلغان. يولۇاس ئاپىتىمۇ يۈز بەرگەن. 100 يىلدىن بۇيان ئۈتەڭلەر قۇرۇلۇپ، يول راۋانلاشقان. بۇ يەردىكى ئادەملەر ئاقسۇنىڭ قاراتال كەنتىدىن كۆچۈپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۈڭ 6 ـ يىلى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتەرگەندە، سانغۇنلار بىرمۇنچە ئادەمنى كۆچاغا يالاپ ئاپىرىپ قىرىپ تاشلىغان، مۇسۇلمانلار بېگىنىڭ ئۆلادلىرى بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلغاندىن كېيىن، بۇ كەنت ئەھيا بولغان.

چوڭ سايئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 110 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۈزۈنلۇقى 23 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم، شەرقتە كىچىك سايئېرىق كەنتىگە، غەربتە يېڭى سايئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا سوغۇغا، شىمالدا كۆچاغا تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

كىچىك سايئېرىق كەنتى ئۈزۈنلۇقى 9 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 چاقىرىم، شەرقتە سوغۇغا،

غەربتە چولاق سايىبېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا سوخۇغا، شىمالدا كۆچا تەۋەسىدىكى ساي دەرياسىغا تۇتىشىدۇ.

يېڭى سايىبېرىق كەنتى ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىم، كەڭلىكى 15 چاقىرىم، يېرى بار 650 ئائىلە سىنگونىلاق 8 - يىلى ئۇزۇنلۇقى 100 چاقىرىمدىن ئارتۇق ئۆستەلاق چاپقان، كەڭلىكى ئۆلچەنمىگەن. يەرلىرى ئوتتۇراھال تۇزلاق، شەرقتە سايىبېرىق كەنتىگە، غەرب، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، شىمالدا مازار كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

بۇزتا كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق دەل شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 75 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 18 چاقىرىم، كەڭلىكى 8 چاقىرىم، شەرقتە بورقاي كەنتىگە، غەربتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پوپاق كەنتىگە، شىمالدا كۆچا تەۋەسىگە تۇتىشىدۇ، يەرلىرى ئوتتۇراھال تۇزلاق.

بورقاي، تاللىققوتان كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق دەل شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 70 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 16 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە قىزىلسار كەنتىگە، غەربتە بۇزتا كەنتىگە، جەنۇبتا يېڭى سايىبېرىق كەنتى غول ئۆستىگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت، قۇم، شورلۇق.

قىزىلسار كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق دەل شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 11 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم. شەرقتە لەڭگەر كەنتىگە، غەربتە بورقاي كەنتىگە، جەنۇبتا تاللىققوتان كەنتىگە، شىمالدا كۆچا تەۋەسىگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

ياڭئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 80 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 8 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۆچا تەۋەسىدىكى توقسۇغا، جەنۇبتا قارلىغاچ كەنتىگە، شىمالدا كەڭسۇڭات كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى مۇنبەت.

كەڭسۇڭات كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا، ئۇزۇنلۇقى 12 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۆچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا ياڭئېرىق كەنتىگە، شىمالدا پەس كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى ئوتتۇراھال.

تىگىن كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 110 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 15 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، جەنۇبتا پەس كەنتىگە، غەرب، شىمالدا كۆچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە تۇتىشىدۇ.

پايىس كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 100 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 7 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. شەرقتە ئۆگەن دەرياسىغا، غەربتە كۆچا تەۋەسىدىكى ئىچئېرىق كەنتىگە، جەنۇبتا كەڭسۇڭات كەنتىگە، شىمالدا تىگىن كەنتىگە تۇتىشىدۇ، يېرى ئوتتۇراھال.

6 - رايون (11 كەنت غەربىي شىمالنىلاق ئەڭ چېتىدە)

بەگلىكئېرىق كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا، ئۇزۇنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم.

سۇتىگەن كەنتى ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 160 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم. جاچلاق يىللىرىدا ئابدۇل بەگنىلاق بۇۋىسى (ئىسمىنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن) خوجا بۇ يەردە بوزىير ئاچقاندا، بىر قىسمىنى بەگكە، بىر قىسمىنى سودىگەرگە بەرگەن.

خوجا تۇرۇس كەنتى (يەنى خوجا تۇرا كەنتى) ناھىيە بازىرىنىلاق غەربىي شىمالدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 22 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، تۇرۇس دېگەن سۆز مۇنار دېگەن سۆز بولۇپ، خوجا ياساتقان مۇنار دېگەن گەپ.

توغراقئېرىق كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 25 كىلومېتىر، كەڭلىكى 5 كىلومېتىر.

ئۈچقات كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 3 يېرىم چاقىرىم.

كىچىك ئاچادۆڭ كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 12 چاقىرىم، كەڭلىكى 10 چاقىرىم.

تاغئېرىق كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

توپاشەھەر كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ناھىيە بازىرىغا 175 چاقىرىم كېلىدۇ، ئۈرۈنلۇقى 21 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم، بۇ يەرنىڭ شەرقى، غەربىدە 2 مازار بار، جىياچىلىق يىللىرىدا بەگ ئولتۇراقلىشىپ شەھەرنى قوغدىغان. كېيىن شەھەردىكى ۋەخپىلەرنى ئۈزۈنىڭ قىلىۋالغاچقا جازالانغان.

چوڭ ئاچادۆڭ كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 20 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

قۇمئېرىق كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 19 چاقىرىم، كەڭلىكى 5 چاقىرىم.

چىلان كەنتى　ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا، ئۈرۈنلۇقى 17 چاقىرىم، كەڭلىكى 4 چاقىرىم.

3. «شايار ناھىيىسىنىڭ قائىدە - يوسۇن، ئۆرپ - ئادەت تەزكىرىسى» (كۆچۈرۈلمە)

لى جىننىيەن

مەستۇرە

قائىدە - يوسۇنغا ئەمەل قىلىدىغان ئاياللار مەستۇرە دېيىلىدۇ. ئۇلار كۆن بويى يۈزىگە چۈمبەل تارتىپ روپاش بولۇپ يۈرىدۇ، باشقا ئەرلەرگە گەپ - سۆز قىلمايدۇ، ئۆيىگە كىرگەندە يۈزىنى ئېچمۇيتىدۇ. ئائىلىدە مەستۇرە ئاياللار بولسا، ئۇلارنى ئاتا - ئانىلىرىمۇ ھۆرمەتلەپ مېھمان قاتارىدا مۇئامىلە قىلىدۇ.

تەڭگە

چەنتۇلار (ئۇيغۇرلار) سەر، مىسقال دېيىشنى بىلمەي، پۇلنى مانچە تەڭگە دەيدۇ. شايارىدا 25 تىيىن يارماق بىر تەڭگە، خوتەندە 50 تىيىن بىر تەڭگە بولىدۇ. تەڭگىگە يەتمەيدىغانلار پۇل دېيىلىدۇ. بىر مىس يارماق بىر پۇل دېيىلىدۇ.

ئۇجمە يېيىش

باش يازدا ئۇجمە پىشقاندا كىشىلەر ئۇجمە يەپ، ناماق يېمەيدۇ، ئائىلىسىدىكىلەر ئۇجمە دەرىخى ئاستىغا

كېلىپ ئۇجمە يەيدۇ، سۇ ئىچىدۇ، نان يەيدۇ؛ قوغۇن پىشقاندا، قوغۇننى پىچىپ نانىنى قوغۇنغا چىلاپ يەيدۇ، بۇنداق قىلىشقا ئادەتلەنمىگەنلەر قوغۇننى قوشۇق بىلەن ئويۇپ يەيدۇ.

قۇلاق كەستى لۇكچەكلەر

شايارلىقلار ھەرقانچە ئەرز قىلغان بىلەنمۇ، بۇ لۇكچەكلەر قىلىدىغىنىنى قىلىپ يۈرۈۋەرگەن. باي ناھىيىسىنىڭ بېگىدىن ئاڭلىشىمچە، شايارنىڭ ھاكىمبېگى كۆچادىكى مەسلىھەتچى ئامبالغا بۇ قۇلاقكەستى لۇكچەكلەر ئۈستىدىن ئەرز قىلغان. بۇلار سوراق قىلىنىپ، بىرمۇنچە لۇكچەكلەرنىڭ پۈتىغا كىشەن سېلىنىپ، كۆچادىن شايارغا پىيادە ئېلىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، ئۇلار يەنىلا ئەسكىلىك قىلىدىغان ئادىتىنى ئۆزگەرتمىگەن. چاتاق كەنتىدە قۇلاقكەستى لۇكچەكلەر گۇرۇھى بار ئىكەن. ھەر قېتىم يېڭى ئەمەلدار كېلىدىغان چاغدا، پۇقرالار نەچچە ئون چاقىرىم يول يۈرۈپ ئەمەلدارنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەرز قىلىدىكەن، لېكىن ئەرزنى سوراش ئۈچۈن كەنتكە بارغاندا، ئۇلار قورقۇپ ئەرز قىلمىدۇق دەيدىكەن. سابىق ئامبال لۇ رېن شايارغا كېلىش سەپىرىدە 100 پارچە ئەرز تاپشۇرۇپ ئالغان. ئۇ: «پالانى ئادەم پالانى كۆنى، پالانى كەنتكە كېلىپ سوراق كۆتسۇن» دەپ ئېلان چىقارغان. شۇ قەدەلگە كەلگەندە بىرمۇ ئادەم كەلمىگەن، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار تۇتۇپ كېلىنىپ ئۈستىڭ چېپىشقا سېلىنغان، بۇ ئۈستىڭ ئادالەت ئۈستىگى دەپ ئاتالغان، ھازىرغىچە «ئادالەت ئۈستىگى» دەپ ئاتالماقتا.

ئوغرىنىڭ سۆزى

تاللىققۇتان كەنتىدە ئالىم ئىسىملىك بىر قېرى ئوغرى بار ئىكەن. ئۇ باشقىلارغا: «مەن 8 يېشىمدا ئوغرىلىق قىلىشقا باشلىغان، بۇ يىل 50 ياشقا كىردىم. مەيلى قەيەردىن بولسۇن، شايارغا كەلگەن ئوغرى ئاۋۇال مەن بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن ئوغرىلىق قىلىشى شەرت» دېگەن. بۇ ئوغرى تاياقتىن، پېيى، قۇلىقى كېسىلىشتىن قورقمايدىكەن، مېنى ئېتىۋەتسىمۇ ئوغرىلىق قىلىشتىن قول ئۈزمەيمەن دەيدىكەن. بۇ ئوغرى ئار - نومۇس دېگەننى بىلمەي، ئۆزىچە كۆرەڭلەپ يۈرىدىكەن.

4. 1966 - يىلدىكى «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسىنىڭ كۇپىيىسى» (تاللانما)

شايار بۈرۈنمۇ شايار دەپ ئاتالغان. شايار دېگەن نام گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (مىلادىيە 1902 - يىلى) شايار ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندا بېكىتىلگەن. شايارنىڭ ناھىيە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىنكى تارىخى قىسقىراق بولۇپ، ھازىرغىچە 64 يىل بولدى، لېكىن شايار دېگەن يەرنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتۈرۈپ كەلسەك، ئۇ خېلى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە.

شىنجاڭ (قەدىمكى غەربىي يۈرت) نىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى غەربىي خەن سۇلالىسى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلدىن مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 220 - يىلغىچە) دەۋرىدە جالۋ چەن غەربىي يۈرتقا كەلگەن چاغدا باشلانغان. شۇ چاغدا شىنجاڭدا 36 بەگلىك بار ئىدى. بۈلارنىڭ ئىچىدىكى بىر چوڭ بەگلىك كۆسەن (يەنى ھازىرقى كۇچا ئەترابى) دەپ ئاتىلاتتى. شايار كۆسەن بەگلىكىگە قارايدىغان يۈرت ئىدى. «خەننامە» دىكى كۆسەن تەزكىرىسىدىن قارىغاندا: «كۆسەن بەگلىكى. . . جەنۇبتا نىيە بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا چەرچەن بىلەن، غەربىي جەنۇبتا خوتەن ژىلايىتىدىكى چىرا بىلەن، شىمالدا ئۇسۇن بىلەن، غەربتە قۇم بىلەن

تۇتىشاتتى» ، بۇنىڭدىن غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كۈسەنگە تەۋە يەر پۈتۈن تارىملىق ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى، ھازىرقى خوتەن ۋىلايىتى بىلەن كورلا ۋىلايىتى ئوتتۇرىسىدىكى چەرچەنگچە بېتىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ھازىرقى شايار كۆچانلىق جەنۇبىغا، تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالى چېتىگە جايلاشقان. جۇغراپىيىلىك ئورنىدىن قارىغاندا، شايارنىڭ ئەينى زامانىدا كۈسەنگە تەۋە ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

شۇ چاغدىكى شايارنىڭ ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى ئۇلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى تارىخنامىدا خاتىرىلەنمىگەچكە، ئېنىقلاشقا ئامال بولمىدى. لېكىن ئازادلىقتىن كېيىن قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە بايقالغان ئاسار ئەتىقىلەردىن بۇ ھەقتە ھۆكۈم چىقىرىشقا بولىدۇ. 1953 - يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسى شىنجاڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى شايار، توقسۇ، كۆچادا تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ نۇرغۇن كونا شەھەر ئىزلىرىنى بايقىدى، بۇ كوناشەھەرلەر شايار، توقسۇدا ئاق كۆپ، بۇنىڭدىن، شۇ چاغدا كۈسەن بەگلىكىدىكى ئاھەملەرنىڭ پائالىيەت مەركىزى ھازىرقى كۆچادا بولماستىن بەلكى شايار، توقسۇ ناھىيىلىرىدە ئىكەنلىكىنى، بەلكى نۇرغۇن خارابىلەرنىڭ ھازىرقى ناھىيە بازىرىدىن چوڭ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى تاللىقنۇر گۈڭشېسىدىكى ئۇچقات ئىچىدىكى كونا قەلئەنىڭ تاشقى ئايلانمىسى 10 چاقىرىمغا يېتىدىكەن، بۇنىڭدىن بۇ يەرنىڭ ئىقتىساد ۋە مەدەنىيىتىنىڭ بىرقەدەر تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

شايارنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۇلكىلەر بىلەن بولغان ئالاقىسىگە كەلسەك، بۇ يەر كۈسەن بەگلىكىگە تەۋە بولغاچقا، ھەممە ئىشنى كۈسەن بېكىتەتتى. كۈسەن بەگلىكى مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلدىن باشلاپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ «غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى» گە تەۋە بەگلىكىنىڭ بىرى ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن شايارىدىن «لى چۈڭنىڭ تامغىسى» قېزىۋېلىندى (بۇ تامغا ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخ مۇزېيىدا) . لى چۈڭ شۇ چاغدىكى قوروقچىبەگنىڭ بىرى ئىدى. مىلادىيە 14 - يىلى غەربىي يۇرتتا يېغىلىق بولغاندا، لى چۈڭ قوشۇن توپلاپ كۈسەننى قوغدىغان، كېيىن كۈسەندە ئۆلگەن، بۇنىڭدىن لى چۈڭنىڭ قەدىمكى شايار رايونىغا يېتىپ بارغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەنە شايارىدىن «خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلغان ئاقساقال» نىڭ تامغىسى قېزىۋېلىندى. بۇ، خەن سۇلالىسى شۇ چاغدا يەرلىك ھۆكۈمرانلارغا تارقىتىپ بەرگەن تامغا ئىدى.

سوي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (581 — 907 - يىلغىچە) دە شايار يەنىلا كۈسەنگە قارىدى. مىلادىيە 646- يىلى تاڭ سۇلالىسى كۈسەنگە لەشكەر تارتىپ كېلىپ، كۈسەن تۇتۇقبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، 9 ئايماقنى ئېلان قىلدى. بۇنىڭدا شايار شايەن ئايمىقى دەپىلگەن. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى. تەشكىلىي تۈزۈلمە تەزكىرىسى» دە «شايار قەدىمكى زامانىدا شايار مۇسۇلمانلار كەنتى ئىدى. . . تاڭ سۇلالىسىدا تۈركەشلەرنىڭ شايەن ئايمىقى بولغان» دەپىلگەن. كونكرېت قاراش تارىخنامىدا خاتىرىلەنمىگەچكە، ئېنىقلاشقا ئامال بولمىدى.

بەش دەۋردىكى سۇڭ سۇلالىسى زامانى (907 — 960 - يىلغىچە) دا شايار يەنىلا كۈسەن بەگلىكىگە قارىدى.

يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرى (960 — 1644 - يىلغىچە) دا شايار «بېشبالىق» قا تەۋە يەر ئىدى (بېشبالىق يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىنجاڭدىكى مەمۇرىي ئۇلكە ئىدى) .

چىڭ سۇلالىسى (1644 — 1912 - يىلغىچە) دېن باشلاپ، شايار تارىخنامىدا پەيدا بولدى: شايارنىڭ مۇشۇ خېلى ئۇزۇن ۋاقىتتىكى تارىخىي ئۆزگىرىشى ۋە ئىقتىسادىي ئاھۋالى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بولدى:

چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىن تارتىپ چېنلۇڭنىڭ 20 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە، شىنجاڭ مالىمانچىلىق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. چىڭ سۇلالىسى بۇ مالىمانچىلىقنى بىرتەرەپ قىلىشقا يېتىشىپ بولالمىدى. شۇ چاغدا جۇڭغار خانلىقى شىنجاڭنى تىزگىنلەپ تۇردى. شايارمۇ شىنجاڭدىكى باشقا جايلارغا ئوخشاش، جۇڭغار خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

چېيىنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەر ئەۋەتىپ جۇڭغارىيە خانلىقىنى بويسۇندۇردى، ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كاتتىبېشى مۇھەممەدنىڭ 2 ئوغلى — چوڭ خوجا بۇرھانىددىن بىلەن كىچىك خوجا خوجاجاھانىنى يۆلەپ تۇرغۇزدى، بىراق كىچىك خوجا خوجاجاھانىنىڭ قارا نىيىتى قوزغىلىپ، مۇستەقىل ئىسلام دۆلىتى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇپ توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇنىڭغا شايارىدىكى بەگلەرمۇ ئاۋاز قوشتى.

چېيىنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى لەشكەر ئەۋەتىپ كۇچا، شايار قاتارلىق جايلاردىكى خوجاجاھان توپىلىڭغا ئاۋاز قوشقانلارنى تىنچىتتى ھەمدە كۇچاغا خان ئامبىلىدىن بىرنى قويدى، ئامبال شايارنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى. شۇ چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، شايارنى شىنجاڭدىكى باشقا جايلارغا ئوخشاش، بەگلىك تۈزۈمى ئورناتتى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىكى مەنسەپ تەزكىرىسىدە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغدا شايار رايونىدا تۆۋەندىكى بىرنەچچە خىل بەگ ھۆكۈمران بولغان: 3 - دەرىجىلىك ھاكىمبەگ بىر؛ 4 - دەرىجىلىك ئىشىكبەگى (ھاكىمبەگكە ياردەملىشىدىغان بەگ) بىر؛ 5 - دەرىجىلىك خەزىنە بېگى (يەر، غەللە - پاراق باشقۇرىدىغان) بىر؛ 5 - دەرىجىلىك سودا بېگى (مەخسۇس باج - ئالۋاڭ يىغىدىغان) بىر؛ 6 - دەرىجىلىك قازى بەگ (مەخسۇس جىنايى ئىشلارنى باشقۇرىدىغان) بىر؛ 7 - دەرىجىلىك مىراب بەگ (ئېرىق - ئۆستەڭ باشقۇرىدىغان) بىر؛ 7 - دەرىجىلىك مىڭبېگى (مىڭبېشى) بىر؛ 7 - دەرىجىلىك دوگانىبەگ (ئەلچىلەرنى تەمىنلەيدىغان) بىر، بۇنىڭدىن سىرت، يەنە مىس باشقۇرىدىغان بىر بەگ قويۇلدى.

گۈاڭشۈنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندا، كۇچادا بۇاستە قاراشلىق قۇتاتقۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، شايار شۇنىڭغا قارايدىغان بولدى. گۈاڭشۈنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) شايار رەسمىي ناھىيە بولۇپ قۇرۇلدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شايارنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈلمىسى فېئودالىلىق خاراكتېرىدە ئىدى، ئىجتىمائىي - سىنىپىي زىددىيەت ناھايىتى ئۆتكۈر ئىدى. ئەمگەكچى خەلق بەگلەرنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقى ۋە زۇلۇمى ئاستىدا ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە ياشىدى. بەگلەر ئىمتىيازلىق قاتلام بولۇپ، ئۇلارنىڭ يەرلىرى، ئورتاقچىلىرى، ھوقۇقى بار ئىدى، ئۇلار خەلق ئۈستىدە خالىغانچە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى. «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە «كونا تۈزۈم بويىچە 3 - دەرىجىلىك بەگكە 200 پاتمان ئۇرۇق (بىر پاتمان 530 جىڭ) بېرىلىپ، 100 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى؛ 4- دەرىجىلىك بەگكە 50 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى. 7 - دەرىجىلىك بەگكە 8 ئورتاقچى، ئەڭ ئاز بولغاندا 5 ئورتاقچى يەر تېرىيتتى»، بۇنىڭدىن چوڭ - كىچىك بەگلەرنىڭ شايار خەلقىنىڭ شىللىسىنى بېسىپ تۇرغان چوڭ تاغ ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مىلادىيە 1882 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، گەرچە بەگلىك تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىسمى يوق جىسمى بار بولۇپ كەلدى. چوڭ - كىچىك بەگلەر بىر دومىلاپلا يېڭى ئەمەلدار، پومېشچىك، باي دېھقان بولۇپ، خەلقنى بۇرۇنقىدەكلا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلدى ۋە ئەزدى، يەنە كېلىپ ئۇلارنىڭ بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلۇمى كۈنسايىن ئېغىرلاشتى.

دەھشەتلىك سىنىپىي زۇلۇم ئاستىدا، شايار رايونىنىڭ ئىقتىسادى ئۇزاققىچە قالاق ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغدا شايار رايونىدا «6111 ئائىلە، 25 مىڭ 442 نوپۇس بار ئىكەن»، 2000 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن، شۇ چاغدىكى نوپۇس ھازىرقى نوپۇسنىڭ تۆتتىن بىرىدىن سەل كۆپرەك بولغان. بۇنىڭدىن ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئاستا بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تارىخىي ماتېرىياللاردىن كۆچۈرۈلمە

«كۈسەن ئاستانىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان»

خۇاڭ ۋېنبى

كۈسەن قەدىمكى دەۋردە تارىم ۋىيمانلىقىدىكى بەگلىكلەر ئارىسىدىكى چوڭ بەگلىك بولۇپ، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى ئېتىكىگە، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرت بىلەن ئالاقە قىلىشىدىكى شىمالىي يول لىنىيىسىگە جايلاشقان. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇم، ئونسۇ، لوپنۇر بەگلىكلىرىنىڭ يېرى ئۈنىڭغا قوشۇلغان. سۇيۈرغاللىق يەر كۆچانى مەركەز قىلغان، بۈگۈر، شايار، توقسۇ، باي، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان قاتارلىق ناھىيىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، شۇ چاغدا كۈچا غەربىي يۈرتتىكى 5 چوڭ بەگلىكنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

1

«خەننامە» دا دېيىلگەن كۈسەن مىللىتى «ئاساسەن يەرلىك مىللەت» بولۇپ، ھازىر ئارخېئولوگىيە جەھەتتە بۈنىڭغا مۇناسىپ ئىسپاتقا ئېرىشتۇق. بىز كۆچادىكى قارادۆڭدە كېيىنكى دەۋردىكى مەدەنىيەت قاتلىمى ئاستىدا بېسىلىپ قالغان يېڭى تاش قورال دەۋرگە مەنسۇپ مەدەنىيەت ئىزلىرىنى بايقىدۇق. بۇ، يېڭى تاش قورال دەۋرىدىلا كۈسەن خەلقىنىڭ بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ، چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى ھەمدە ئاددىي قول سانائىتىگە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. خەن سۇلالىسى غەربىي يۈرت بىلەن ئالاقە باغلىغان چاغدا، كۈسەن تەرەققىي قىلىپ شەھەر دۆلىتى بولۇپ قالغانىدى، نوپۇسى 80 مىڭدىن كۆپرەككە، ئەسكىرى 20 مىڭدىن كۆپرەككە يېتەتتى. ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىنىڭ تەرەققىياتىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، مېتال تاۋلىيالايدىغان بولغانىدى، تۆمۈر ئەسۋابلىرى غەربىي يۈرتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سېتىلاتتى، كۈسەن بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاقىسى ژۈدى زامانىسىدا باشلانىدى، لېكىن بىۋاستە بېرىپ-كېلىش يەنىلا شۈەندى زامانىسىدىكى كۈسەن جاڭ بىلەن خاندانلىقى ۋاقتىدا باشلانىدى①. شۈەندىنىڭ تۇنجى يىلى ئۈسۈن مەلىكىسى كۈسەندىن ئۆتكەندە، كۈسەن خانى جاڭ بىلەن ئۇنى ئېلىپ قېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن نىكاھلانماقچى بولدى، خەن سۇلالىسىمۇ ئۇنى خان جەمەتىنىڭ مەلىكىلىرىدىك ئەتىۋارلاپ، مەلىكە دەپ نام بەردى. يۈەن كالڭ 1 - يىلى مەلىكە بىلەن جاڭ بىلەن ئوردىغا كەلگەندە، شۈەندىنىڭ مېھرى - شەپقىتىگە ئېرىشىپ، جىق ئىنئام ئالدى. جاڭ بىلەن بۈنىڭدىن قەۋەت خۇش بولۇپ خەن سۇلالىسىغا يېقىنلاشتى. جاڭ بىلەن دۆلىتىگە قايتقاندىن كېيىن: «خەن سۇلالىسىنىڭ كىيىم - كېچەك تۈزۈمىنى، ئوردا ياشقۇرۇشىنى، ئەتراپىنا ياساۋۇل تۇرغۇزۇشىنى، كىرىپ چىققاندا بىر - بىرىگە سالام بېرىشىنى، قوڭغۇراق چېلىشىنى، مۇزاسىملىرىنى ياخشى كۆرۈپ قالدىم» دېگەنىدى. بۈنىڭدىن جاڭ بىڭنىڭ خەن سۇلالىسى مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. جاڭ بىلەن ئۇلگەندىن كېيىن، ئوغلى چېڭدې تەختكە چىقىپ، ئۆزىنى خەن

① «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسىنىڭ 2 - قىسمى» لوپنۇر.

سۇلالىسىنىڭ ئەۋرىسى دەپ يېقىن مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە مۇناسىۋەت ئۈزۈلمىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا، گۇڭ ۋۇ «جاھانىي ئەمدىلا تىنچىتتىم، بىراق چېگرا سىرتىدىكى ئىشلار تېخى تۈرۈپتۇ» دېگەندى، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىپ بىر - بىرىنى توسۇۋېلىشتى. مىڭدى غەربىي يۈرتنىڭ ئىشىدا بىرمەھەل ئىلگىرىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن جاڭ دى يەنىلا چېكىنىپ ئۆز دۆلىتىنى قوغداپ «يات ئەلنىڭ ئىشىنى دەپ جۇڭگونى ھالسىزلاندۇرۇشنى خالىمىغان» ئىدى. خېدى خان يۈڭيۈەن يىللىرىدا ھۇنلارنىڭ ئىللەتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرغولغا لەشكەر تارتىپ، ھۇنلارغا زەربە بېرىپ چېكىندۈردى، بەن چاۋ مۇشۇ يۇرسەتتىن پايدىلىنىپ غەربىي يۈرتنى يەنە بىر قېتىم تىنچىتتى، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر يەنە بىر قېتىم خەن سۇلالىسىغا بەيئەت قىلدى. بۇ چاغدا غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۈسەنگە كۆچۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن كۈسەن غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشتىكى سىياسىي مەركەز بولۇپ قالدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆپ چاتاق چىققانلىقتىن، غەربىي يۈرت بىلەن بولغان ئالاقە بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالدى، لېكىن بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشى تۈپەيلىدىن، راھىبلار بۇ يەردىن ئوتۇپ تۇرغاچقا، باردى - كەلدى قىلىش ئۈزۈلمىدى. سۇي سۇلالىسىدىن باشلاپ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىرلىككە كەلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۈرتنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا كۈچ ئاجرىتىش مۇمكىن بولدى. بۇ چاغدا تۇركلەر شىمالدا، تۇبۇتلەر (تىبەتلەر) جەنۇبتا ئىدى، غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپلا قالماستىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكمۇ ئۇلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، جېنگۇەن 14 - يىلى (640- يىلى) ئىدىقۇتنى يوقاتتى، شىيەنچىڭ 2 - يىلى (657 - يىلى) غەربىي تۈركلەرنى يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۈرتتىكى بەگلىكلەر تاڭ سۇلالىسىغا قارام بولدى. ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۈسەندە قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا 4 قورغان قارىدى، 16 مەھكىمە 72 ئايماقنىڭ يېرى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى، سىياسىي تەسىرى غەربتە پېرىسىيىگە يېتىپ بارىدى، 2 خەن سۇلالىسىنىڭ گۇللىنىشىنى باشقىلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەندەك، خەن، تاڭ سۇلالىلىرى كۈسەننى غەربىي يۈرتنى ئىدارە قىلىشتا تايانچ پونكىت قىلدى، بۇ كۈسەننىڭ غەربىي يۈرتنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولغانلىقىدىن، يەرلىرىنىڭ مۇنبەتلىكىدىن، مەھسۇلاتلىرىنىڭ مول‌لۇقىدىن، يەنە كېلىپ جۇڭگو بىلەن غەربنىڭ ئالاقە قىلىشىدىكى كاردور بولغانلىقىدىن بولغان. خەن، تاڭ سۇلالىلىرى غەربىي يۈرتنى تىزگىنلەپ، قاتناش ئالاقىسىنى قوغداش ئۈچۈن، كۈسەننى تايانچ پونكىت قىلمىسا بولمايتتى. 10 - ئەسىردىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە مالمانچىلىق يۈز بەرگەچكە، غەربىي يۈرتنىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلىشقا يېتىشەلمىدى. تىبەتلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۈرۈش قىلدى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچتى، قىتانلار، موڭغۇللار كەينى - كەينىدىن تېگىش قىلدى، 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىغا كەلگەندە، جۇڭغارلار تىنچىتىلىپ، شىنجاڭ ۋەتەننىڭ چوڭ ئائىلىسىگە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەركىزى شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى. كۆچانلىق سىياسىي جەھەتتىكى مۇھىملىقىنى بۇرۇنقى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

كۈسەن تارىختا مۇنەببەن ئورۇنغا ئىگە ئىدى، كۈسەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان كۈسەن ئاستانىسى مەسلىسى كۈسەن تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا كۇنتەرتىپكە قويۇلدى.

2

كۈسەن ئاستانىسى ھەققىدە «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «كۈسەن خانى يەنچىڭدا تۇرغان» دېيىلگەن. لېكىن ئۇنىڭ ئورنى چۈشەندۈرۈلمىگەن. «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «كۈسەن

خانىلىق ئاستانىسى يەنچىلىك ئاق تاغنىلىق 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دېيىلگەن. «ۋېينامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» يوقىلىپ كەتكەندە، كېيىنكىلەر «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» دىن كۆچۈرگەن، لېكىن «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» تالىق سۇلالىسىنىلىق دەسلەپكى چاغلىرىدا يېزىلغان. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دا: «كونا يەنچىلىق» دېيىلگەن. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» نى شىمالىي ژېي سۇلالىسىدا ئۆتكەن لى داۋيۈەن يازغان. شىمالىي ژېي سۇلالىسىدا «كونا» دېگەنلىك، شۇ چاغدا يەنچىلىق ئاستانا ئەمەس دېگەنلىك ئىدى. ئۇنداقتا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىلىق قەيەردە؟ خەن سۇلالىسىدىن كېيىن كۆسەنىلىق ئاستانىسى قەيەرگە كۆچكەن؟ تۆۋەندە بۇ مەسىلە توغرىسىدا قىسقىچە مۇھاكىمە يۈرگۈزىمىز:

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» نىلىق 2 - جىلد «دەريا قىسمى» دا: «كۆسەن دەرياسىنىلىق ئىككى مەنبەسى بار، غەربتىكى مەنبەسى شىمالىي چولۇ تاغنىلىق جەنۇبىدىن باشلىنىدۇ. . . مۇ جەنۇبقا ئېقىپ قىزىلقۇم تېغىدىن ئۆتىدۇ، ئاندىن تاغدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ، بىر تارمىقى سولغا بۇرۇلىدۇ. شەرقىي جەنۇب تارمىقى يەنە ئۇچكە ئايرىلىدۇ. ئولۇ تەرەپتىكى ئىككى تارمىقى شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئېقىپ شىمالدىكى دەريا‌غا قۇيۇلىدۇ. شەرقتىكى مۇ كۆسەنىلىق شەرقىي شىمالىدىن چىقىپ، قىزىلقۇم ئارقىلىق جەنۇبقا ئاقىدۇ، ئولۇ تەرەپتىكى تارمىقى غەربىي جەنۇبتىن چىقىپ كۆسەن شەھىرىگە كونا يەنچىڭغا كىرىدۇ. . . مۇ يەنە شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ ئولۇ تەرەپتە غەربىي تارماق دەريا مۇيى بىلەن قوشۇلىدۇ، ئىككىنچى مەنبەسى، غەربىي دەريا ئارقىلىق شەرقتە ئېقىپ كۆسەن شەھىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبتا بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. . . » دېيىلگەن.

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دىكى بايانغا ئاساسلانغاندا، كۆسەن شەھىرىنى كونا يەنچىلىق دېيىشكە بولىدۇ. بۇنى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىلىق دەپ چۈشەندۈق. بۇنىلىق ئورنى شەرقتىكى دەريا مۇيىنىلىق ئوڭغا بۇرۇلغان يېرىدە هازىرقى كۆچادىكى پىلاك كونا‌شەھىرىدە يەنى خارابىسىدە. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دا بايان قىلىنغان شەرقىي، غەربىي دەريا مۇيىنىلىق ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن، ئۆزىمىزنىلىق نەق مەيداندا تەكشۈرۈشىمىزگە بىرلەشتۈرۈپ تۆۋەندىكىچە چۈشەندۈرىمىز: كۆچادا هازىر 2 چولۇ دەريا بار. غەربتىكىسى مۇزارت دەرياسى، ئۇ خانتەڭرى تېغىنىلىق شەرقىي ئېتىگىدىن باشلىنىدۇ، شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ قىزىل مىكئۆيدىن ئۆتۈپ قىزىل دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. قىزىل دەرياسى كۆچانىلىق شىمالىدىكى چولۇ تاغدىن باشلىنىدۇ، جەنۇبتا قىزىلتاغنىلىق غەربىگە ئېقىپ كېلىپ مۇزارت دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. چۆل تاغ ئېغىزىدىن چىقىپ قۇمتۇراغا يېتىپ بارغان سۇ ئۆگەن دەرياسى بولۇپ ئۇچكە ئايرىلىدۇ. بىر تارمىقى سولغا بۇرۇلۇپ، شەرقىي جەنۇبتىن كۆچا شەھىرىنىلىق جەنۇبقا ئېقىپ بېرىپ ئۆگەن دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. لېكىن ئۆگەن دەرياسىنىلىق ئۆزى شەرقىي جەنۇبقا ئاقىدۇ، بىر تارمىقى جەنۇبتا شايارنىلىق غەربىگە قاراپ ئېقىپ تارىم دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. لېكىن ئۇنىلىق ئۆزى شەرقتە بۇرۇلۇپ شايار ناهىيىسىنىلىق شىمالىغا ئاقىدۇ، شەرقتە بۇگۇردىكى سوخۇغا ئېقىپ بارىدۇ. مۇزارت دەرياسىنىلىق «دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دىكى غەربىي مەنبەسى دېگەنلىك غەربىي دەريا دېگەنلىكتۇر. تاغ ئېغىزىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆگەن دەرياسى يەنى «دەريا تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دىكى غەربىي دەريا سولغا بۇرۇلىدۇ. بىراق هازىرقى ئۆگەن دەرياسى توقسۇدا، غەربىي تارماق دەريانىلىق كونا قىنى جەنۇبتىراق، ئۇ ئۆگەن دەرياسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا شەرقتە يۇزلەنگەن بولۇپ، بۇگۇرگە بارغاندا قوشۇلۇپ كېتىدۇ. بىراق كۆچا شەھىرىنىلىق جەنۇبقا ئېقىپ بېرىپ «دەريا تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دا ئېيتىلغاندەك، كۆچا شەھىرىنىلىق جەنۇبقا بارغاندا پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىدۇ. دەريا بويلىرىدا قەدىمكى شەھەر ئىزلىرى ناهايىتى كۆپ، غەربىي دەريانىلىق سول قىسمىنىلىق شىمالىدىكى كۆسەن شەھىرىگە بارىدۇ. بۇ، هازىرقى كۆچانىلىق شەرقىي ئەتراپىدىكى پىلاك كونا شەھىرىدۇر. («تارىم ئويمانلىقىنىلىق ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى» 24 — 27 - بەت ۋە قوشۇمچە خەرىتە — 5 تىن پايدىلىنىلدى). كۆچانىلىق شەرقىدىكىسى تۆڭچاق دەرياسى بولۇپ، كۆچانىلىق شىمالىي تېغىدىن باشلىنىدۇ، ئۇ جەنۇبتا قىزىلتاغنىلىق شەرقىگە قاراپ ئېقىپ، چۆلتاغ ئېغىزىدىن چىقىپ، سۇ بېشىغا يېتىپ كېلىپ ئۇچ تارماققا ئايرىلىپ جەنۇبقا ئاقىدۇ. بىرى، سۇباش سېيى،

بۇ شەرقتە بولۇپ، ئاقسۇغان سۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، بۇ سۇ بىلەن سۇباش ۋە ئەتراپتىكى ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ، دېمەك بۇ يەردە سۇ كۆپ ئەمەس. يەنە بىرى، ئوچاساي، جەنۇب ۋە غەربتىن كۆچا شەھىرىنىڭ شەرقىي ئەتراپىغا ئېقىپ بېرىپ، كۆسەن شەھىرى ئارقىلىق جەنۇبتىكى چىنسايغا ئېقىپ كىرىدۇ. چىنسايدىن ئوچاسايىنىڭ غەربىگە قاراپ ئېقىپ، كۆچا بازىرىغا كىرىپ، جەنۇبقا ئېقىپ، ئوچاساي تارمىقى بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ. ئوچاساي دەرياسىنىڭ سۈيى ئانچە چوڭ ئەمەس، جەنۇبتىن ئاققان سۇ قۇملۇق كەنتىدىكى ئېتىزلارنى سۇغىرىش بىلەنلا تۈگەيدۇ، دېمەك، كۆسەن قەدىمىي شەھىرىگە كىرگەن دەريا قىنى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنىدۇر. چىنسايىنىڭ ئېقىمى ئۇزۇنراق بولۇپ، چىنسايىنى يېڭى دەريا، ئوچاسايىنى كونا دەريامىكىن دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ. دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا قەدىمكى ئىزلار ناھايىتى كۆپ. يېسۇ باش دەريانىڭ ھازىر قۇرۇق دەريا بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى چاغلاردا ئېقىمى خېلى چوڭ ئىدى، ئوتتۇرا ئېقىنىدىكى دەريا قىسمىنىڭ كەڭلىكى مىڭ مېتىرغا يېتەتتى. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا بايان قىلىنغاندەك، شەرقىي دەريانىڭ باش ئېقىمى يېسۇباش دەرياسىدۇر. ئوچا دەرياسىمۇ شەرقىي دەريا تارمىقىنىڭ ئوڭغا ئاققان قىسمىدۇر. شۇڭا، ئوچا دەرياسى ئۆتكەن قەدىمىي شەھەرمۇ، «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى كۆسەن شەھىرىمۇ كونا يەنچىڭ شەھىرى» دۇر. ھازىرقى قارادۆڭ دەل ئوچا دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان. ئوچا دەرياسى شەھەرنىڭ شىمالىدىن كېرىپ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ، شەھەرنىڭ جەنۇبىدىن چىقىدۇ، لېكىن نانقاي دۆڭى، پىلان تۇراسى ئوچا دەرياسىنىڭ قىرغىقىغا تارالغان. شەرقىي دەريانىڭ ئوڭ تارمىقى ئېقىپ ئۆتكەن ئەھۋالدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، پىلاڭ كونا شەھىرىنىڭ يەنى «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دىكى كۆسەن شەھىرىنىڭ «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنغان كۆسەن ئاستانىسى يەنچىڭ شەھىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ.

تۆۋەندە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى كۆسەن ئاستانىسىنى بايان قىلىمىز. «يېڭى تاڭنامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «كۆسەن چۆيجى دەپمۇ ئاتالغان، خاقانى بەي ئۇرۇقىدىن، يىلولۇ شەھىرىدە تۇراتتى، شىمالىي ئاقتاغقا يانداش ئىدى، دائىم ئوت كۆرۈنەتتى» دەپ خاتىرىلەنگەن. يەنە «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە[1]، كۆسەن «خاقانى يەنچىڭ شەھىرىدە تۇراتتى، ئۇ ھازىرقى يىلولۇ شەھىرى دېيىلىدۇ، ئاستانە ئاقتاغنىڭ جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلەتتى» دېيىلگەن؛ يەنە: «ھازىرقى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۆسەن شەھىرىدە» دېيىلگەن. «قانۇنلار قامۇسى» نى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن دۇيۇ 8 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە يازغان، غەربىي يۈرتقا ئائىت بىرنەچچە ماددا دۇخۇەننىڭ «سەپەر خاتىرىلىرى» نى ئاساس قىلغان، دۇخۇەن ئەلچى گاۋشەنجى بىلەن بىللە غەربىي يۈرتقا كەلگەن، ئۇ ھەممىنى ئۆز ئېشىدىن ئۆتكۈزگەچكە، دېگەنلىرى يالغان ئەمەس. شۇڭا، يەنچىڭ شەھىرى ھازىرقى يىلولۇ شەھىرى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆسەن شاھى تۇرغان جاي، يەنى خەن دەۋرىدىكى يەنچىڭ شەھىرىدۇر. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، كۆسەن شاھى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىڭ شەھىرىنىڭ خارابىسىنى يېڭىۋاشتىن ياساپ، نامىنى ھازىرقى يىلولۇ شەھىرىگە ئۆزگەرتكەن، بۈنىڭغا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشتىن مۇناسىپ ئىسپات تاپتۇق. 1958 - يىلى بىز كۆچانىڭ شەرقىي ئەتراپىدىكى پىلاڭ كونا شەھىرى قارادۆڭ خارابىسىنى بىر قېتىم سىناپ قازدۇق. قارادۆڭ مەدەنىيەت قاتلىمى روشەن ھالدا بۈرۈنقى ۋە كېيىنكى دەپ 2 دەۋرگە ئايرىلىدۇ، دەسلەپكى مەدەنىيەت قاتلىمى يېڭى تاش قورال دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قالدۇقى بولۇپ، مېتال قوراللار بىلەن تاش قوراللىرى تەڭ ئىشلىتىلگەن دەۋرگىچە كەلگەن بولۇشى مۇمكىن، قېزىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە سۆڭەك قوراللار ۋە رەڭلىك ساپال پارچىلىرى، يىرىك قۇمدىن ياسالغان قىزىل ساپال كوزا بار. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئازراق مىس بۇيۇملارمۇ بار. دەققەت قىلىشقا تەرزىيدىغىنى شۇكى، ساپال كوزا ئاستىدىكى كۆلرەڭ توپا قاتلىمىدىن

---

① «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» 191 - جىلد

خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ بىر دانە 5 جۇلۇق پۇل بايقالدى①. بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرقى چېكىنى مىلادىيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى خەن سۇلالىسىغىچە سۈرۈش مۇمكىن. دەسلەپكى مەدەنىيەت قاتلىمىنىڭ ئوستىدىكى كېيىنكى مەدەنىيەت قاتلىمى بولۇپ، بۇ قاتلامدىن گۈرۈچپىلاشقان قىزىل ساپال كوزا ۋە يەرگە يانتۇز ۋلىدىغان سىزىقلىق گۈللۈك خىش، كۆك سىزىقلىق خىش، كانايىسمان كاھىش قاتارلىقلار قېزىۋېلىندى. بولۇپمۇ خىشنىڭ سىزىق شەكلى تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاڭشەن دائىرىسى لىڭدې قەسىرىدىن قېزىۋېلىنغان يەرگە يانتۇز ۋلىدىغان خىش بىلەن ئوخشاش ئىكەن②. يەنە جيەنجۇڭ پۇلى، جۇڭزى پۇلى، دالى يامبۇسى ۋە كەيپۇەن تۇڭباۋ پۇلى قاتارلىقلار قېزىپ چىقىلدى. بۇنىڭدىن تالڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئىزلارنى ئىسپاتلىغىلى بولىدۇ (قارادۇڭنى قېزىش خىزمىتىنىڭ جەريانى ۋە قېزىلغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى توغرىسىدا «شىنجاڭغا دائىر ئارخېئولوگىيىلىك دوكلات» نىڭ ئاخىرقى سانىغا قارالسۇن). بىز گەرچە كەڭ دائىرىدە قازالمىغان بولساقمۇ، لېكىن تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى خارابىلەرنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خارابىلەر ئوستىگە قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى يىپ ئۇچى ناھايىتى ئېنىق بولدى. شەھەرنىڭ كۆلىمىدىن قارىغاندا، «يېڭى تاڭنامە» دە، شەھەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى تىلغا ئېلىنمىغان. «بۈيۈك تالڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىلىرى» دا چوڭ شەھەرنىڭ ئايلانىمىسى 17 — 18 چاقىرىم» دېيىلگەن. گەرچە يىلولۇ شەھىرى كۆرسىتىلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئاستانە دېيىلگەن. لېكىن «يېڭى تاڭنامە» دە «شاھ يىلولۇ شەھىرىدە تۇراتتى» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن چوڭ شەھەرنى يىلولۇ شەھىرى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. ھازىر، پىلاك قەدىمىي شەھەر ئىزىنى نەق مەيداندا تەكشۈرسەك، شەھەر ئايلانىمىسى 7 كىلومېتىر ئەتراپىدا ئىكەن. بۇنى «تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوللىنىلغان چاقىرىمغا سۇندۇرساق، بۈيۈك تالڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىلىرى» دا ئېيتىلغان كۆلەمدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ، پىلاك كونا شەھىرى خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىك شەھىرى بولۇپ، ئۇنىڭ تالڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىلولۇ شەھىرى ئىكەنلىكىنى يەنمۇ تونۇپ يەتتۇق.

3

ئەمدى خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، تالڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كۆسەن ئاستانىسىنىڭ ئورنى توغرىسىدا يەنە توختىلىپ ئۆتىمىز. «ۋېينامە» دە: يەنچىك ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا دەپ خاتىرىلەنگەن؛ «جۇنامە»، «سۇينامە» دە خاتىرىلەنگىنى «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش، «قانۇنلار قامۇسى» دا، ئاستانە ئاقتاغنىڭ 200 چاقىرىم جەنۇبىدا دېيىلگەن. ھازىرقى پىلاك كوناشەھىرىنىڭ ئىزى كۆچا ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، شىمالدا چۆل تاغ بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىم كېلىدۇ، بۇ «ۋېينامە» دا خاتىرىلەنگەن بىلەن ئوخشايدۇ. «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن يەنچىك باشقا بىرجاي بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمان قىلىمەن. «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا «كونا يەنچىك» دېيىلگەن، چۈنكى، كۆسەن ۋېي سۇلالىسى زامانىدا خەن سۇلالىسىدىكى يەنچىڭنى ئاستانە قىلىمغان، شۇڭا «كونا» دېيىلگەن. كۆسەننىڭ يېڭى ئاستانىسى جەزمەن ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، تارىخنامە ئاپتورلىرى يېڭى بىلەن كونىنى ئايرىماي كۆپ ھاللاردا يېڭى يەرگە كونا يەرنىڭ نامىنى ئىشلەتكەن. شىنجاڭدا بۇنداق مىسال كۆپ. مەسىلەن، پىشامشاننىڭ ئاستانىسى مىرەنگە كۆچكەن، لېكىن «خەننامە» دا، يەنىلا ئۇنىڭ ئاستانىسى مىرەن قەلئەسى دېيىلگەن، مىرەن كىمرورانىدىكى كوناشەھەردە، كىنگىتتىكى ئارغىد شەھىرىنىڭ ئەھۋالىمۇ بۇنىڭغا ئوخشاش.

---

① مەن «شىنجاڭدىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاش» دېگەن ماقالەمدە («ئارخېئولوگىيە» ژۇرنىلىنىڭ 1959 ـ يىل 2 ـ سانىغا بېسىلغان، 3 ـ رەسىم، 2) قارادۇڭدىن قېزىۋېلىنغان 5 جۇلۇق پۇلنى لياڭۋۇدى زامانىسىدىكى جۇرجىتلار پۇلى دەپ خاتا تونۇپ قاپتىكەنمەن، ھازىر بېكىۋاشتىن باھالاش ئارقىلىق، ئۇنىڭ كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ پۇل ئىكەنلىكى بېكىتىلدى.

② جۇڭگو يەنىر ئاكادېمىيىسى ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى: «تالڭ سۇلالىسىنىڭ چاڭشەندىكى داڭلىق ئوردىسى»، خەرىتىلىك نەشرى، 54 ـ، 1، 3، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى، 1959 ـ يىل.

«جىننامە. يات قەۋملەر تەزكىرىسى» دە، «كۆسەن بەگلىكىدە شەھەر بار، شەھەر سېپىلى ئۇچقات، شەھەردە مىڭچە بۇتخانا بار» دېيىلگەن. «سۇينامە» دە: «ئاستانە ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، ئاستانىنىڭ ئايلانىمىسى 6 چاقىرىم، نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار» دېيىلگەن. شەھەرنىڭ كۆلىمى خەن سۇلالىسىدىكى يەنچىڭ بىلەن ئوخشىمايدۇ. دېمەك بۇمۇ ئاستانىنىڭ باشقا يەردە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ، ېمز كۆچا، شايار، توقسۇ تەۋەسىدىكى كونا شەھەر ئىزلىرىدىن ئۇچقات سېپىلى بارلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئورنى ئوخشاشلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك، يېڭى ئاستانىنىڭ ئورنىنى بېكىتمەك تەس ئەمەس. ېمرى، توقسۇ ناھىيىسىدىكى ئۇچقات، ئۇ توقسۇنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ 18 كىلومېتىر قىيپاش جەنۇبىدا، سېپىلى ئۇچقات بولۇپ، ئاللىبۇرۇن بۇزۇلغان، كېيىن جەنۇب تەرەپتە توپىنى خاڭداپ قويۇرۇلغان سېپىلنىڭ ئىزى بار. بۇنىڭ ئېگىزلىكى 5 مېتىر، قېلىنلىقى 5 مېتىر كېلىدىكەن. شەھەر پۈتۈنلەي شورلاشقان بولۇپ، قالدۇق نەرسىلەر بەك ئاز ئىكەن، بۇ قېتىم بىرپارچە رەڭلىك ساپال پارچىسىنى ۋە ناھايىتى ئاز قىزىل كوزا پارچىسىنى تاپتۇق. توقسۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەت چوڭ ساپال كوزىدىن بىرنى ساقلاپ قويۇپتۇ، ئېيتىلىشىچە، ئۇ شەھەردىن قېزىۋېلىنغانىكەن. گۇمانىمچە، بۇ نەرسىلەر 5 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى نەرسىلەر بولۇشى مۇمكىن. مەن «تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خاتىرىسى» نى يازغان چاغدا، بۇ شەھەرنىڭ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دىكى قاقاس شەھەر ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغانىدىم ھەمدە قۇمتۇرا «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىدىكى غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دىكى جاۋ گۇل دەپ ھۆكۈم قىلغانىدىم. بۇ قېتىم يەنە قايتا تەكشۈرۈپ تۇنجى قېتىملىق ھۆكۈمنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى كوناشەھەر توقسۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي قىسمىنىڭ 18 كىلومېتىر قىيپاش جەنۇبىدا، قۇمتۇرا توقسۇ ناھىيىسىنىڭ 15 كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا. بۇ، كوناشەھەردىن قۇمتۇرا تاغ ئاغزىغىچە بولغان ئارىلىق 33 كىلومېتىر دېگەن گەپ، دېمەك، ئورۇن توغرا كەلمەيدۇ، ئارىلىقمۇ ئوخشاش ئەمەس. شۇنىڭدەك شەرقتىن چىقىپ غەربتە كۆسەڭگە كەلگەن. ئالدى بىلەن خۇاڭچېڭدىن ئۆتۈپ ئاندىن چوڭ شەھەر ئاستانىغا كەلگەن، ھازىر ېمز كۆچا پىلاڭدىكى كونا شەھەر كۆسەنىنىڭ ئاستانىسى دەپ مۆلچەيلەشتۇردۇق، ئۇنداقتا خۇاڭچېڭ غەربتە بولماسلىقى كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچقاتنىڭ غەربىدە كۆسەننىڭ ئاستانىسى بولغۇدەك چوڭ شەھەر يوق، شۇڭا ېمزىنىچە، ئۇچقات خۇاڭچېڭ ئەمەس. بەزىلەر ئۇچقاتنى كۆسەننىڭ ئاستانىسى دەيدۇ، مېنىڭچە، ئەگەر ئۇچقات تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى كونا ئاستانە بولىدىغان بولسا، ئۇ «ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك، ئەمەلىيەتتە 33 كىلومېتىر كېلىدۇ، ئورنى قىيپاش غەربتە، دېمەك ئورنىمۇ، ئارىلىقمۇ توغرا كەلمەيدۇ. ئەگەر ئۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئاستانە بولسا، «يېڭى تاڭنامە» دە دېيىلگەن «شىمالدا ئاقتاغقا يانداش» دېگەن گەپكە توغرا كەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھەردىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ ئىزلارنى، قالدۇق نەرسىلەرنى تاپقىلى بولمايدۇ. دېمەك، ئۇچقات كۆسەن بەگلىكىدىكى بىرقانچە چوڭ شەھەرنىڭ بىرى بولۇپ، قالماقچىن بىلەن ئوخشاش، سېپىلى ئۇچقات بولسىمۇ، ئاستانە ئەمەس. يەنە بىر شەھەر — شايار ناھىيىسىنىڭ يېڭىمەھەللە كەنتىنىڭ 20 كىلومېتىر شىمالىدىكى يانتاقچىن چوڭ شەھىرى. بۇ شەھەرنىڭ ئۇچقات سېپىلى بار ئىكەن. مەن 1928 ـ يىلى تەكشۈرگەن چاغدا، سېپىل ئاللىبۇرۇن بۇزۇلغانىكەن. ھازىر ئۇنىڭ ئۇلى قاپتۇ، سېپىل توپىنى خاڭداپ قويۇرۇلغان. قالدۇقىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتىر كېلىدىكەن، شىمال تەرەپتە سېپىلنىڭ ئازراق ئىزى بار ئىكەن. شەھەرنىڭ تاشقى ئايلانىمىسى 3351 مېتىر، ئىچكى ئايلانىمىسى 510 مېتىر كېلىدىكەن، شەھەر ئىچىدە، ئېگىز- پەس توپا دۆڭلىرى بار ئىكەن، مېنىڭچە، ئەينى ۋاقىتتىكى ئىمارەتلەرنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن ھاسىل بولغان توپا دۆڭىسى بولۇشى مۇمكىن. شەھەرنىڭ ئىچى بىلەن سىرتى ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر شەھەر بار ئىكەن، شىمال تەرەپتىكى سېپىلنىڭ ئىزى ئېنىق ئەمەس. شەھەر ئىچىدە قۇم دۆڭلىنىپ كېتىپتۇ، يەر شورلىشىپ شورتاڭلىققا ئايلىنىپتۇ. ھېچقانداق قالدۇق نەرسە كۆرۈنمەپتۇ، ھەتتا ساپال پارچىسىمۇ تېپىلمىدى. يەرلىك ئادەملەر: «بۇ، دازى شەھىرى، شەھەرنىڭ بىنا بولغىنىغا 2000 يىلدىن ئاشتى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام

دۇنياغا كېلىشتىن بۇرۇن بۇ شەھەر بار ئىدى» دەيدۇ. بۇ گەپنىڭ ئاساسى بولمىسىمۇ، لېكىن بۇ شەھەرنىڭ ياسلىش ئالاھىدىلىكىدىن قارىغاندا، ئۇ 3 — 5 ـ ئەسىرلەردە ياسالغان بولۇشى كېرەك. «ۋېينامە» دە خاتىرىلىنىشىچە، يەنچېڭ ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا ئىكەن، ھازىر بۇ شەھەر شايارنىڭ 30 كىلومېتىر شىمالىدا، شايار بىلەن كۆچادىكى ئاقتاغنىڭ ئارىلىقى 110 كىلومېتىر، شايارغىچە بولغان چاقىرىم سانىنى ئېلىۋەتكەندە، بۇ شەھەر بىلەن ئاقتاغنىڭ ئارىلىقى 90 كىلومېتىر (160 چاقىرىم) بولۇپ، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگەن يەنچېڭنىڭ چاقىرىم سانىغا ئاساسەن ماس كېلىدۇ. يەنە «ۋېينامە» دە، بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۇچقات، شەھەردە بۇتخانىدىن 1000 ى بار، دېيىلگەن. شەھەردىكى بەزى ئېگىز يەرلەر شۇ چاغدىكى بۇد مۇنارى بار رايون بولۇشى مۇمكىن. «سۇينامە» دە، ئاستانىنىڭ ئايلانمىسى 6 چاقىرىم كېلىدۇ، دېيىلگەن. ھازىر بۇ شەھەرنىڭ ئايلانمىسى 3 كىلومېتىر كېلىدىكەن، داڭلىق ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش چىقتى. شۇڭا، «جىننامە»، «ۋېينامە»، «جۇنامە»، «سۇينامە» دە، كۆسەن ئاستانىسى مۇشۇ شەھەر بولۇشى مۇمكىن دېيىلگەن. «بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن چوڭ شەھەر، روشەنكى، بۇ ئەمەس. ئۇنىڭدا خاتىرىلەنگىنى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يېڭى ئاستانە، «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى، شىمالىي ژېي سۇلالىسى دەۋرىدىكى كونا ئاستانە بولۇشى مۇمكىن. ئاستانە بۇيەرگە قاچان كۆچكەن؟ يەنە قاچان كۆچاغا قايتا كۆچكەن؟ دېگەنگە كەلسەك، بىزدە ھازىر بۇاستە ئىسپات يوق. لېكىن، «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا دېيىلگەن كونا يەنچېڭ شىمالىي ژېي سۇلالىسى دەۋرىدە كۆچا ئاستانىسى ئەمەس ئىدى؛ «جىننامە» دە، بۇ شەھەرنىڭ سېپىلى ئۇچقات دېيىلگەن، جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئاستانە بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن؛ لېكىن پىلاك كونا شەھىرىدە ژېي، جىن سۇلالىسىدىن كېيىنكى قالدۇق نەرسىلەر يوق، دېمەك، ئاستانە ژېي سۇلالىسى دەۋرىدە باشقا يەرگە كۆچكەن. تەكشۈرسەك، توقسۇ، شايارنىڭ غەربىدە قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن: چۆلتاغنىڭ جەنۇبىدىن شايار ئەترابىدىكى ئۆگەن دەرياسىنىڭ بويلىرىغىچە، چوڭ ـ كىچىك قەدىمىي شەھەر ۋە خارابىدىن نەچچە ئونى بار ئىكەن، يەنە قېزىۋېلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە خەن سۇلالىسىدىن تاڭ سۇلالىسىغىچە بولغان دەۋرلەرنىڭ نەرسىلىرى بار. دېمەك، بۇ يەر ژېي، جىن سۇلالىسىدىن كېيىن كۆسەن بەگلىكىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى بولغان بولۇشى مۇمكىن. تەكشۈرۈش ئارقىلىق بۇ قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ شەھەرلەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا بولىدۇ، بۇلار كىچىك شەھەرلەر بولۇپ، ئىزناسى ئوبدان تۇرۇپتۇ، مەسىلەن، توڭگۇسباش بۇنىڭ بىر مىسالى؛ بىراق چوڭ شەھەرلەر، مەسىلەن، ئۇچقات، يانتاقچىن شەھەرلىرىدىن تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە مەنسۇپ قالدۇق نەرسىلەرنى تاپقىلى بولمايدۇ، سېپىل توپىدىن قوپۇرۇلغاچقا ئىزى قالمىغان. روشەنكى، بۇ شەھەرلەر تاڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى شەھەرلەر، دېمەك، كۆسەن ئاستانىسى ئېھتىمال سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا بۇ كۆچاغا كۆچۈرۈلگەن بولۇشى مۇمكىن.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنچېڭ كۆسەن ئاستانىسى بولغاندىن تارتىپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يىلولۇ شەھىرى كۆسەن ئاستانىسى بولغانغا قەدەر ئارىلىقتا بىرنەچچە قېتىم ئۆزگىرىش بولغان، بۇنىڭغا ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش لىنىيىسىدىن ئىسپات تاپالايمىز. 2 خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتقا كېلىدىغان جەنۇبىي يول ۋە شىمالىي يول دەپ ئىككى يول بار ئىدى، جەنۇبىي يول «پىشامشان يېنىدىكى جەنۇبىي تاغنىڭ شىمالىدىن باشلىنىپ، دەريا بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ ساكارائۇلغا بارىتتى، يەنى ھازىرقى چاقىلىق، چەرچەندىن خوتەن ئارقىلىق ساكارائۇلغا بارىتتى؛ شىمالىي يول «قاڭقىل ئالدىنقى ئوردا يېنىدىكى شىمالىي تاغدىن باشلىنىپ دەريا بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ سۇلغا بارىتتى»، يەنى ھازىرقى تۇرپاندىن كىنگىت، كۆچا ئارقىلىق قەشقەرگە بارىتتى. دېمەك، شۇ چاغدا خوتەن جەنۇبىي يولنىڭ مەركىزىگە، كۆچا شىمالىي يولنىڭ مەركىزىگە جايلاشقان، بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، كۆسەن يەنە خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇسۇنلار بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى تۈگۈن ئىدى. مەسىلەن: چاڭ خۇي ئۇسۇندىن قايتىشىدا، ئۇسۇن مەلىكىسى چاڭئەندىن ئۇسۇنغا

قايتىشىدا كۆسەندىن ئۆتكەن. ھازىرقى كۆچادىكى پىلاك كوناشەھىرى دەل مۇشۇ يولدا ئىدى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرايول ئېچىلغان. يۇ جۇملىنىڭ «ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق ئاساسلانغاندا، «ئوتتۇرايول» قاشقۇۋۇقىنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربىي شىمالغا بۇرۇلۇپ لۇڭدۇيدىن ئۆتۈپ، قەدىمكى كىرورانغا، غەربكە بۇرۇلۇپ كۆسەنگە بارىدۇ، قەدىمكى كىرۇران بۇگۈنكى لوپنۇر كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى «كىرورانىنىڭ قەدىمكى ئىزى» بولۇپ، بۇ يەردىن كۆسەنگە بېرىشتا، جەمئى تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە مېڭىپ، ئاندىن ئۆگەن دەرياسىنى بويلاپ بۇرۇلۇپ كۆسەنگە بېرىش كېرەك. يانتاقچىن چولاق شەھىرى دەل مۇشۇ يول ئۈستىدە ئىدى. ئوتتۇرايول مۇشۇ يەردە شىمالىي يول بىلەن بىرلىشىپ يەنىلا تارىم دەريا‌سى، قەشقەر دەريا‌سىنى بويلاپ سۇلىغا بارىدۇ. بۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى يېقىن يول ئىدى. كېيىنكى خەن دەۋرىدە بەن يۇڭ ئېيتقان «غەربتىكى كىنگىت، كۆسەن يولى» دېگەن مۇشۇ. شۇ چاغدا كۆسەن بىلەن سۇلى، ئۇدۇنىنىڭ ئالاقىسى قويۇق ئىدى، جىنشى فاشىيەن ھەزىرەتلىرى ھىندىستانغا نوم ئالغىلى ماڭغاندا «ۋۇيمىدىن غەربىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ، ئۇدۇنغا بارغان». ئۇ كۆسەندىن ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى ئارىلىقىدا، شىمالىي يول قايتا ئېچىلغان، جېنگۇەننىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئىدىقۇت ئىچكى ئۆلكىگە بەيئەت قىلغان، غەربىي رايونغا باردىغانلار ئۇيغۇرغولغا بۇرۇلۇپ، ئىدىقۇت، كىنگىت ئارقىلىق كۆسەنگە كەلگەن، بۇ يول شۇەنزاڭ ماڭغان يول ئىدى. شۇەنزاڭ ئۆتكەن خوتەنچىنىڭ شىمالىي تاغ بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 چاقىرىملا كېلىدىغانلىقىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا كۆسەن ئاستانىسى جەمئى كۆچاغا قايتا كۆچكەن. شۇ چاغدا، كۆسەن شىمالدا تۈركلەر بىلەن قوشنا ئىدى، شەرقتە كىنگىتكە تۇتىشاتتى، كۆچا قايتىدىن شىمالىي يولىنىڭ مەركىزىگە توغرا كېلىپ قالغانىدى، شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن غەربىنىڭ ئالاقىسى كۆپەيگەن. ئۇزاق ئۆتمەي ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۆچاغا يۆتكەلگەن، شۇنىڭ بىلەن كۆسەن ئاستانىسى يەنى پىلاك كونا شەھىرىنى تەدرىجىي ھالدا يەنە غەربىي يۇرتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركىزى بولۇپ قالغان. سۇڭ، يۈەن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، سىياسىي مەركەز شىمالغا كۆچتى، بۇ چاغدا كۆچا مەركەزلىك ئورنىدىن مەھرۇم بولدى.

يۇقىرىدىكى بايانىمىز كۆسەن ئاستانىسى مەسىلىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى ئىزدىنىشىمىزدىنلا ئىبارەت. كەلگۈسىدە تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيالغا ئىگە بولغاندا، بۇنى ئاخىرقى قېتىم تۈزىتىپ چىقىمىز ياكى تولۇقلايمىز.

(«مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلىنىڭ 1962 - يىلدىكى 7 - 8 - سانىدىن).

2) كۆسەن ئاستانىسى ھازىر قەيەردە؟

شاڭ ۋاڭ

غەربىي شىمالنى ئېچىش سىگنالى ياڭرىغاندىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ ھەربىر تال گىياسىمۇ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى، ئۇنىڭ بايلىقى، ھازىرقى ھالىتى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە يېڭى تونۇش ھاسىل قىلدى؛ ئۇنىڭ كېلەچىكى ئۈستىدىمۇ كىشىلەر قەلبىدە يېڭى پىلان قۇرۇلدى، ئۇنىڭ ئۆتكەن كۈنلىرىگىمۇ ھازىرقى كىشىلەر ناھايىتى قىزىقىدىغان بولدى، تارىختىكى شان - شەرەپ، خورلۇق، گۈللىنىش، خاراپلىشىش ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتكە ئالاقىدار ئىدى، ئەلۋەتتە، ھالبۇكى ئۇ بۈگۈنكى تەرەققىياتقا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ. بۈنىڭدا تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆسەننى تەنقىد قىلىش ئالاھىدە مۇھىم ھالقىلارنىڭ بىرى، ئۇ جۇڭگو ۋە چەت ئەلدىكى نۇرغۇن ئالىملارنىڭ چاچلىرىنى ئاقارتتىــى ۋە

چۈشۈرۈۋەتتى، شۇنداق بىلەن بىرگە، نۇرغۇن تەتقىقات نەتىجىلىرى جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن ئالىملارنىڭ قەلبىگە تەسەللى بەردى، بۇ ئالىملار ئىچىدە بۇ دۇنيا بىلەن خوشلاشقان بىرمۇنچە ئالىملارمۇ بار.

«كۆسەن» — غەربىي يۈرتتىكى 36 بەگلىك ئارىسىدىكى چوڭ بەگلىك بولۇپ، ئۇ بىلگىبەگ جالۇ چەن كەلگەندىن كېيىن، يىپەك يولىدىكى مۇھىم شەھەر بەگلىكى بولۇپ قالدى، قەدىمدىن ھازىرغىچە دۇنيادىكى كىشىلەر پىششىق بىلىدىغان ۋە دىققەت قىلىدىغان جايغا ئايلاندى. ئۇنىڭ زېمىنى بىرخىل ھالەتتە تۇرمايۋ، بەلكى گۈللىنىش، خاراپلىشىش ئەھۋالىغا قاراپ ئۆزگىرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبى، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالى، ئۆگەن دەرياسىنىڭ تىندۇرما تۈزلەڭلىكى ۋە تارىم دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان كۆچا، شايار، توقسۇ ناھىيىلىرى ئۇنىڭ ئاساسىي تېررىتورىيىسى ئىدى. «خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى» دە: «. . . جەنۇبتا نىيە بىلەن، شەرقىي جەنۇبتا چەرچەن بىلەن، غەربىي جەنۇبتا يۈمى (ھازىرقى كېرىيە ناھىيىسى) بىلەن، شىمالدا ئۆسۈن بىلەن، غەربتە قۇم بىلەن تۇتىشىدۇ. . . .» دەپ خاتىرىلەنگەن. مانا بۇ ئۇنىڭ ئىسپاتى، 2000 — 3000 يىلدىن بۇيان، كۆسەندە ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىش بولدى. كۆسەننىڭ ئاستانىسى قەيەردە؟ كۆچكەنمۇ - يوق؟ بۈگۈنكى كۇندە ئۆگەن دەرياسى ۋادىسىدا سان - ساناقسىز قەدىمىي شەھەر - قەلئە خارابىلىرى بار، بىرمۇنچە خارابىلەرنىڭ قالدۇق پارچە - پۇرچىلىرىلا قالغان، ياكى ئانچە - مۇنچە ئىزلىرىلا قالغان، بەزىلىرى بولسا يىللارنىڭ ئۆتۈشى ۋە ھۆججەت - خاتىرىلەرنىڭ يوقىلىپ كېتىشى بىلەن سىرلىق توپا - چاڭ ئاستىدا قېلىپ كىشىلەر ئېنىق پەرق ئېتەلمەيدىغان ھالغا كىرىپ قالغان، بۇ ماقالىدا يۈزەكى قاراشلىرىمنى بايان قىلىپ، ئەھۋال بىلگۈچىلەردىن، ئاقىللاردىن تەلىم ئالماقچىمەن.

ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جايدىن ئادەتتىكى ناھىيە بازىرىغچە

كۆسەن مەدەنىيىتىنى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىگىچە سۈرۈشتۇرۇشكە بولىدۇ. كۆسەن خەنۇۋدى زامانىسىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە ئورناتقان. شۆھىدىنىڭ دېجىپ 1 - يىلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 69 - يىلى) ئۇسۇن كۇنمىڭ كۇنشۇمو ۋە ئۇنىڭ خەنزۇ مەلىكە شىپ يۈدىن تۇغۇلغان چوڭ قىزى دى شى پايتەختتە مۇزىكا ئۆگىنىپ قايتىش سەپىرىدە كۆسەنگە كەلگەندە، كۆسەن شاھى جالۇ بىلۇ مەلىكىنى مەجبۇرىي ئېلىپ قېلىپ توي قىلىش تەلىپىنى قويغان، خەن، ئۇسۇن دۆلەتلىرى قوشۇلغاندىن كېيىن توي قىلغان، يۈەنكالۇ 2 - يىلى (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 64 - يىلى) جالۇ بىلۇ خانغا سالام بېرىش ئۈچۈن دى شى بىلەن چەڭئەنگە بارغان، خەن شۇەندى بەك خۇرسەن بولۇپ، «ھارۋا، ئاتلىقلار تۇغ دۇببىقى، نەچچە ئون غەزەلچى» ھەدىيە قىلغان («خەننامە. غەربىي يۈرت تەزكىرىسى») ھەمدە دى شىنى خان جەمەتىدىكى مەلىكىلەر قاتارىدا كۆرۈپ، نۇرغۇن سوۋغات ھەدىيە قىلغان، شۇنىڭدىن باشلاپ «كۆسەن خەن سۇلالىسىغا يېقىنلاشىپ، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغان، خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئىجرا قىلغان» (يۇقىرىقىغا ئوخشاش) خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈنسېرى قويۇقلاشتۇرغان. تېيەنفىڭ 3 - يىلى (مىلادىيە 16 - يىلى) ۋاڭ ماڭنىڭ يېڭى سۇلالىسى ئۇۋېي سانغۇنى ۋاڭ جۇن، ياساۋۇل چېرىكچىبەگ گو چىن، غەربىي يۈرت قورۇقچىبەگى لى چۇڭنى غەربىي يۈرتقا ئەلچىلىككە ئەۋەتكەن. كىنگىت خانى ھۇنلارنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن، شەھەرنى ئېچىپ بېرىپ، ئۇلارنى ئالداپ تەسلىم قىلغان، ۋاڭ جۇن قولغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن، گو چىن چېكىنگەن. لى چۇڭ سەركەردە، سەرۋازلارنى يىغىپ كۆسەننى قوغداپ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئاخىرى كۆسەندە ئۆلگەن. «لى چۇڭ تامغىسى» 1959 - يىلى شايار ناھىيىسىدىكى ئۇچقات قەدىمىي شەھىرىدىن قېزىۋېلىندى. شەرقىي خەن سۇلالىسىدىكى بەن چاۋ، لىياڭ جىن، دۇەن شى، جاۋ بۇ قاتارلىق ئەلچىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ كۆسەندىكى داۋانقۇم قەلئەسىدە تۇرغان (خەن ۋاڭنىڭ «كېيىنكى خەننامە» ؛ «بەن چاۋ تەزكىرىسى»، «لىياڭ جىڭ تەزكىرىسى» . . . قاتارلىقلارغا قارالسۇن) . بۇنىڭدىن، خەن سۇلالىسى خېدى خانىنىڭ يۇڭيۈەن 1 - يىلى

(89 - يىلى) دىن كېيىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى كۈسەندە قۇرۇلغاندىن كېيىن، كۈسەننىڭ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ سىياسىي مەركىزى بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ۋېي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ ھەممە يېرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرت بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ئالاقىسى گاھ ئۈزۈلۈپ، گاھ داۋام قىلىپ تۇردى. لېكىن سودا كارۋانلىرى بولسۇن، ياكى دىن تارقىتىدىغان راھىبلار بولسۇن، ھامان كۈسەندە توختاپ، ئۇنى قونالغۇ قىلىپ تۇردى. سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن باشلاپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىرلىككە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، كۈسەن يەنە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي بولۇپ قالدى. شىيەنچىڭ 2 - يىلى (57 - يىلى) تاڭ سۇلالىسى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىنى كۈسەندە قۇردى. ئۇنىڭغا 4 قورغان، بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن 16 مەھكىمە، 72 ئايماق قارايدىغان بولدى، سىياسىي تەسىرى غەربتە پېرسىيەگە يېتىپ باردى. 10 - ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە يەنە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى. تىبەتلەر (تۇبۇتلەر) پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شىمالغا يۇرۇش قىلدى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچتى، قىتان، موڭغۇللار ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن كۈسەننىڭ ئالاقىسى يەنە ئۈزۈلۈپ قالدى، لېكىن كۈسەن يەنىلا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى مۇھىم شەھەر، «بېشبالىق» نىڭ مەركىزىي شەھىرى، شىنجاڭنىڭ سىياسىي مەركىزى بولدى. 18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، بۇ سىياسىي مەركەز ئاندىن ئىلى، ئۈرۈمچىگە يۆتكەلدى. كۈسەن ئەسلىدىكى غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزىدىن ئادەتتىكى ناھىيە، ئايماققا چۈشۈپ قالدى. بۇ دەرۋەقە ئاساساندىن يەرگە چۈشكەندەكلا ئىش، ھازىرقىنى بۇرۇنقى بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ ئەلۋەتتە. مىلادىيە 89 - يىلدىن 1755 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى جۇڭغارلارنى تىنچىتقانغا قەدەر ھېسابلىغاندا، ئۇ 1666 يىل شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي مەركىزى، مەدەنىيەت تۈگۈنى بولۇشتەك گۈللەنگەن تارىخقا ئىگە.

كۈسەن ئاستانىسى ھەققىدە بىرنەچچە خىل قاراش

كۈسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق باسقۇچىدىن ئولتۇراقلىشىش باسقۇچىغا كىرىپ، كىچىك شەھەر بەگلىكىدىن يىپەك يولىدىكى كاتتا بەگلىككە ئايلىنىپ، شىنجاڭ تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن، بۇنىڭدىن كۈسەننىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ئاستانىسىنىڭ تۇتقان ئورنىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقا بولىدۇ. ھالبۇكى، تارىختا كۈسەن ئاستانىسىنىڭ كونكرېت ئورنى ۋە ئاستانە بولغان يىللىرى ئۈستىدە كېڭەش بولۇپ كەلدى. تارىخىي ھۆججەتلەردىكى خاتىرىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ، مۇنداق 3 خىلغا ئايرىشقا بولىدۇ: 1. كۈسەننىڭ ئاستانىسى «يەنچىڭ» يەنى ھازىرقى پىلاڭ (قارادۆڭ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەدىمىي شەھىرى. 2. كۈسەن ئاستانىسىنىڭ 2 خەن ۋە تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئورنى پىلاڭ. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئاستانىسى «يىلۇلۇ» شەھىرى، يەنى ھازىرقى شايار ناھىيىسىدىكى يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى. 3. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۈسەن ئاستانىسى داۋانقۇم شەھىرى (يەنى ھازىرقى توقسۇ ناھىيىسىنىڭ داۋانقۇم ئەتراپى).

كۈسەننىڭ ئاستانىسى پىلاڭ دېگەن گەپ «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دىكى «كۈسەن خانى يەنچىڭدا تۇرغان» دېگەننى ئاساس قىلغان. «يەنچىڭ» قەيەردە؟ بۇ «خەننامە» دە تەپسىلىي خاتىرىلەنمىگەن. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىدا ئوتكەن لى داۋيۈەننىڭ «دەريالار تەپسىراتى ئىزاھلىرى» دا: «كۈسەن دەرياسىنىڭ 2 مەنبەسى بار، غەربتىكى مەنبەسى شىمالىي چوڭ تاغنىڭ جەنۇبىدا. . . دەريا سۇيى جەنۇبقا ئېقىپ قىزىل قۇمتاغدىن ئۆتىدۇ، يەنە تاغدىن چىقىپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، بىر تارمىقى سولغا بۇرۇلۇپ كېتىدۇ، شەرقىي جەنۇبقا ئاققان سۇ يەنە ئۇچقە ئايرىلىدۇ. ئولۇ تەرەپتىكى ئىككى تارمىقى شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ شىمالىي دەريافا قۇيۇلىدۇ. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن، بۇ شۇ چاغدىكى ئۇقۇم دەريانىڭ ئېقىش يۆنىلىشى

ئىدى، «شىمالىي دەريا» دېگىنى هازىرقى تارىم دەرياسىدۇر. يەنە: «شەرقىي دەريا سۈيى كۆسەننىڭ شەرقىي شىمالىدىن چىقىدۇ، قىزىلقۇم دۆڭلىرىدىن ئۆتۈپ جەنۇبقا ئاقىدۇ، ئۇنىڭ بىر تارمىقى ئوڭغا بۇرۇلۇپ، غەربىي جەنۇبتىن چىقىپ كۆسەنگە يەنى كونا يەنچىكغا كىرىدۇ» . . . بۇ يەردە دېيىلگەن «شەرقىي دەريا» — هازىرقى كۆچا دەريا سى (ياكى تۆگچاق دەريا سى). «دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دىكى تەپسىلىي خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، پىلاك قەدىمىي شەهەر خارابىسىنىڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «يەنچىك» ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

«يېڭى تاڭنامە» دىكى غەربىي يۈرت تەزكىرىسىدە: «. . . كۆسەن چۆتىس دەپ ئاتىلاتتى، خان بەي ئوردىسىدىن ئىدى. يىلولۇ شەهىرىدە تۇراتتى، شىمال تەرىپى ئاقتاغقا يانداش ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە: «. . . خان يەڭچىكدا تۇراتتى، هازىرقى ئىسمى يىلولۇ شەهىرى بولۇپ، ئاقتاغنىڭ جەنۇبىغا 200 چاقىرىم كېلىدۇ. هازىرقى ئەنشى قورۇقچىبەگ مەهكىمىسى كۆسەننىڭ مۇشۇ شەهىرىدە ئىدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۈرت خاتىرىسى» دە: «. . . چوڭ شەهەرنىڭ ئايلانىسى 17 — 18 چاقىرىم. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن. يۇقىرىدىكى بايانلارغا ئاساسلانغاندا، پىلاك قەدىمىي شەهىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇرۇنقى چاغلىرىدىكى كۆسەن ئاستانىسى يىلولۇ شەهىرى، بۇرۇنقى چاغدىكى «يەنچىك» .

بۇنىڭدىن باشقا، يېقىنقى زامان ئارخېئولوگىي خۇاڭ ژېنبى قاتارلىق پروفېسسورلارنىڭ قېزىشى، دەللىللىشىگە ئاساسەن، قەدىمىي پىلاك شەهىرىنى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۆسەن ئاستانىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

«دەريالار تەپسىراتى ئىزاهلىرى» دا شەرقىي دەريا تىلغا ئېلىنغان چاغدا دېيىلگەن «كونا يەنچىك» دىكى «كونا» دېگەن سۆزگە ئاساسەن هۆكۈم قىلغاندا، بۇ خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يەنچىك بولۇشى مۇمكىن، كونا يەنچىك بولغانىكەن، جەزمەن يېڭى يەنچىك بولىدۇ، ئەلۋەتتە. «ۋېينامە» دا: «يەنچىك ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە» بىلەن «سۇينامە» دە خاتىرىلەنگىنى «ۋېينامە» دە خاتىرىلەنگىنى بىلەن ئوخشاش چىقتى. يەقەت «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دە: «. . . ئاقتاغنىڭ 200 چاقىرىم جەنۇبىدا. . . » دەپ خاتىرىلەنگەن.

پىلاك قەدىمىي شەهىرى بىلەن ئاقتاغ (هازىرقى چۆلتاغ) نىڭ ئارىلىقى 20 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئەگەر «قانۇنلار قامۇسى. چېگرا مۇداپىئەسى» دىكى خاتىرىدە سەۋەنلىك بار دېيىلسە، يېڭى يەنچىك — يىلولۇ شەهىرى ئاقتاغنىڭ 85 كىلومېتىر جەنۇبىدا بولۇشى كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا، «جىننامە. يات قەۋملەر تەزكىرىسى» دە: كۆسەننىڭ سېپىلى بار، سېپىلى ئۇچقات، ئوتتۇرىدا مىڭچە بۇتخانا بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. «سۇينامە» دا: «ئاستانە ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا، ئاستانىنىڭ ئايلانىسى 6 چاقىرىم. كېلىدۇ، نەچچە مىڭ ئەسكىرى بار» دەپ خاتىرىلەنگەن.

يۇقىرىدىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، بۇنىڭدىن خەن سۇلالىسىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن (ياكى شىيەنچىڭ يىللىرىدىن ئىلگىرى) يىللىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنە بىرنەچچە بولغان ئازكەم 400 يىل جەريانىدا، كۆسەن ئاستانىسى هازىرقى پىلاكدا بولماستىن، بەلكى باشقا يەردە ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. گەرچە ئاستانىنىڭ نامى ئوخشاش بولسىمۇ ياكى «يەنچىك» ياكى «يىلولۇ» دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ تارىخىدا ئورنى كۆچۈرۈلۈپ، نامى ئۆزگەرتىلمىگەن ئەهۋال ناهايىتى كۆپ. مەسىلەن: قەدىمكى ئۇرۇمتاي بىلەن بۇگۇنكى بۇگۇر، قەدىمكى پىشامشان بىلەن بۇگۇنكى پىچان بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ.

تۇرلۇك قەدىمكى ئەسەرلەر تەمىنلىگەن ۋەي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى كۆسەننىڭ جۇغرافىيىلىك ئورنى، كۆلىمى قاتارلىق ئەهۋاللاردىن قارىغاندا، كۆسەن ئاستانىسى شايار ناهىيە بېڭىمەھەللە يېزىسىدىكى يانتاقشەهەر قەدىمىي شەهىرى بولۇشى كېرەك. يانتاقشەهەرنىڭ ئاشقى ئايلانىسى 3300 مېتىر بولۇپ، هازىر خارابىغا ئايلىنىپ تۈزلىنىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەر يۈزىدىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان ئىزلار بار. پروفېسسور

خۇاڭ ژېنبى 1928 - يىلى نەق مەيداندا تەكشۈرگەندىن كېيىن مۇشۇنداق ھۆكۈم قىلغان. بۇنىڭ ئاساسى: بىرىنچى، ئورنى تارىخىي ئەسەرلەردىكى بىلەن ئوخشاش چىققان. يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى شايار ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، تۈز ئارىلىقى 20 كىلومېتىر (خۇاڭ ژېنبى 60 چاقىرىم دېگەن خاتالىقنى تۈزەتكەن). شايار ناھىيىسى بىلەن چۆلتاغ (ئاقتاغ) نىڭ تۈز ئارىلىقى 100 كىلومېتىر ئەتراپىدا (خۇاڭ ژېنبى 220 كىلومېتىر دېگەن خاتالىقنى تۈزەتكەن) بولۇپ، ئۇ دەل «ژېينامە» دە: «... ئاقتاغنىڭ 170 چاقىرىم جەنۇبىدا» دەپ خاتىرىلەنگىنىگە ماس كېلىدۇ. ئىككىنچى، كۆلىمى تارىخىي ھۆججەتلەردە خاتىرىلەنگىنىگە ماس كېلىدۇ. يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ سېپىلى ئۇچقات، تاشقى ئايلانىمىسى 3300 مېتىر بولۇپ، «جىننامە»، «ژېينامە»، «سۇينامە» قاتارلىق ئەسەرلەردە خاتىرىلەنگەن «شەھەر ئايلانىمىسى ئالتە چاقىرىم كېلىدۇ» دېگەنگە ماس كېلىدۇ؛ «شەھەر ئوتتۇرىسىدا مىڭچە بۇتخانا بار» دېگەنگە كەلسەك، خۇاڭ ژېنبى شەھەر ئوتتۇرىسى بىلەن سىرتىنىڭ ئارىلىقىدىكى «نۇرغۇن قۇم دۆڭلىرى» ۋە «ئېگىز - پەس توپا دۆڭلىرى» گە قاراپ: بۇ، مۇنار- بۇتخانىلار بولۇشى مۇمكىن دەپ ھۆكۈم قىلغان.

قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى گەرچە ئازادلىقتىن كېيىنكى بىرنەچچە قېتىملىق ئېتىز - ئېرىقلارنى رەتلەشتە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خارابىلەرنىڭ ئىزلىرىنى پەرق ئەتكىلى بولىدۇ. ئىچكى سېپىلنىڭ چاسا شەكلى، سېپىل قالدۇقلىرى ھازىرمۇ ساقلىنىپ قالغان. بۇ سېپىللار توپا بىلەن خاڭدىلىپ ياسالغان، سېپىل ئۇلىنىڭ كەڭلىكى 5 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، ھازىر ساقلىنىپ قالغان قالدۇق سېپىلنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى 3.5 مېتىر كېلىدۇ، شەھەرنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە كۆلىمى 200 كۋادرات مېتىر كېلىدىغان بىر توپا دۆڭ بار، بۇنىڭ ئېگىزلىكى 3 مېتىر كېلىدۇ. ھازىر بىر دېھقان بۇ دۆڭ ئۈستىگە ئۆي سېلىۋاپتۇ.

ئالىم ژۇ بەيلۇن: «ئەتراپتىن مىس تامغا، خەت ئويۇلغان ياغاچ تاختا قېزىۋېلىندى» دەپ خاتىرىلىگەن. («مەدەنىيەت يادنامىلىرى پايدىلىنىش ماتېرىيالى» 1954 - يىل 10 - سان). چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكى شايارنىڭ ئامبىلى لى جىنيەن يازغان «چېگرا تەزكىرىسى» نىڭ «يانتاقشەھەر كەنتى» دېگەن ماددىسىدا: «كونا شەھەرنىڭ ئىزلىرى ھازىرمۇ بار، ھەمىشە قەدىمكى نەرسىلەر كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ، لۇ رېن تاپقان بىر دانە قەدىمىي كوزا ھازىرمۇ بار» دەپ خاتىرىلەنگەن. 1980 - يىلى ئاسما بۇ شەھەردىن ئېگىزلىكى 1.68 مېتىر، ئاغزىنىڭ دىئامېتىرى 0.42 مېتىر، ئايلانىمىسى 3.5 مېتىر، ئۈستىدە «شۆلەنجۇن» دېگەن خەت بار 2 دانە كۇزىنى قېزىۋالغان. بۇ كۇپ ھازىر ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلانماقتا.

يۇقىرىدىكى بايانلارغا قارىغاندا، يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، كونكرېت گۇۋاھلەنگەن، خارابىلاشقان ۋاقتى ئېنىق بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنى 2 خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى، سۇي، تاڭ سۇلالىلىرىدىن بۇرۇنقى نەچچە يۈز يىللىق كۆسەن ئاستانىسى — يەنچىڭ (ياكى يىلولۇ شەھىرى) دەپ گۇمان قىلىشقا بولىدۇ.

داۋانقۇم شەھىرى بىر مەھەل كۆسەننىڭ ئاستانىسى بولغان دېگەن قاراشقا كەلسەك، بۇنى گېئىزىت - ژۇرناللاردا ئانچە - مۇنچە كۆرۈپ قالىمىز. بىراق ئۇنىڭ ئاساسى توغرىسىدا بايان يوق، داۋانقۇم شەھىرى بىر مەھەل تارىختا مەشھۇر بازار ئىدى، بۇ بەن چاۋ، لياڭ جىڭ قاتارلىق تارىخىي شەخسلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك، لېكىن ئۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە ئىزىدىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئاستانە بولۇش مۇمكىنچىلىكى يوق.

يېپەك يولىدىكى جەنۇبىي يول بىلەن شىمالىي يولنى جۇڭگو، چەت ئەل ئالىملىرى تەتقىق قىلغان. ئۇنىڭ باشلانغان يىللىرى، لىنىيىسى توغرىسىدىكى چۈشەنچە ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قوزغىلىش بولۇپ، ھەممە يەرنى ئۇرۇش ئوتى قاپلىدى، بۇنىڭ بىلەن فېئودالىلىق بۇلۇنما ئاساسىدىكى نۇرغۇن كىچىك ئاندانلىق شەكىللەندى. ۋېي، جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ۋاقىتلىق قىسمەن بىرلىككە كېلىش بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى ھىماتى ئاستىغا ئېلىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىگە كەلگەندە، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە چوڭ مالىمانچىلىق يۈز بەردى، بۇ چاغدىكى بىر - بىرىگە قارشىلىغان

جازا يۈرۈشلىرى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچلىق، ئەمىنلىك يادروسىدىن مەھرۇم قىلدى، مۇشۇ ۋەجىدىن غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئارىسىدىمۇ بىر - بىرىگە جازا يۈرۈشى قىلىدىغان ۋەزىيەت كۆرۈلدى. بۇ چاغدا كروران باش كۆتۈردى، تۈركلەر گۈللەندى، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ تولىسى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئايرىلىپ كروران، تۈركلەرگە بېقىندى، كىنگىت خانى ئارجۇنا كوشىپىنا قاتارلىقلار بۇنىڭ مىسالى. شۇڭا، ۋەي، جىن سۇلالىلىرىدىن كېيىن، يىپەك يولىدا يەنە ئوتتۇرايول ئېچىلدى، مانا بۇ ئوتتۇرايول ئېچىلىشىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشى.

شىمالىي يىپەك يولى تۈرپانغا كەلگەندىن كېيىن، تەڭرىتاغنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ، كىنگىت ئارقىلىق كۇچادىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بارىدۇ. . . يول بويى قۇملۇق، چۆل - جەزىرە. بۇ يولنىڭ ئېچىلغىنىغا غەربىي خەن سۇلالىسىدىن باشلاپ نەچچە يۈز يىل بولغان بولسىمۇ، بىراق بەك جاپالىق ئىدى. ئوتتۇرايول «قاشقۇۋۇقنىڭ غەربىدىن چىقىپ، غەربىي شىمال تەرەپكە بۇرۇلۇپ، قۇمتاغدىن ئۆتۈپ، قەدىمكى كىرورانغا بېرىپ، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ كۇسەنگە بارىدۇ». يۇجۇەننىڭ «ۋېي سۇلالىسى ھەققىدە قىسقىچە بايان» دىكى بۇ خاتىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ يولنىڭ قاشقۇۋۇقنىڭ غەربىدىن چىققاندىن كېيىن، دۇڭخۇاڭدىن ئۆتۈپ، ئاندىن چۆل - جەزىرىلەر، ياردانڭلاردىن ئۆتۈپ، لوپنۇر كۆلىگە بارغاندىن كېيىن، تارىم دەرياسىنى بويلاپ غەربكە سوزۇلۇپ، كۇچاغا بارغاندا شىمالىي يول بىلەن قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلىشكە بولىدۇ. بۇ يول شىمالىي يولغا قارىغاندا يېقىنراق بولۇپ، سۇ شىمالىي يولدىكىدىن كۆپ، مانا بۇ، ئوتتۇرايول ئېچىشتىكى تەبىئىي شارائىت.

دەل تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان يانتاقشەھەر شىمالىي يول بىلەن ئوتتۇرايولنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسى بولۇشى كېرەك.

ئۆگەن دەريانىڭ تىنما تۈزلەڭلىكىدىكى گۈللەنگەن مەركەز قەيەردە؟

ئۆگەن دەريانىڭ تەڭرىتاغدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ، تارىم دەريانىڭ قۇملۇق ئېچىدە غەربتىن شەرققە قاراپ ئاقىدۇ. قۇملۇقتا سۇ بولىدىكەن ھاياتلىقمۇ بولىدۇ. ئۇزۇنسىغا ۋە توغرىسىغا ئاقىدىغان بۇ 2 دەريا قۇملۇقتا كەلكە كەتكەن بوستانلىقنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇ كۆسەن قەدىمىي بەگلىكىنى ھاياتلىقتا، گۈللىنىشكە ئىگە قىلغان گۆھەر زېمىن. ئۇنىڭ ئاساسىي يەر كۆلىمى 55 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر، بۇنىڭ ئېچىدە بوستانلىق كۆلىمى 15 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر ئىدى، شۇ چاغدا ئاھالىسى 100 مىڭغىمۇ يەتمەيدىغان، يېرى كەڭ، ئادىمى شالاڭ، ياۋا ئوت - چۆپ بېسىپ كەتكەن بۇ كەڭ زېمىندا، نەدىمۇ بىر - بىرىگە قارىشىپ تۇرىدىغان، گىرەلىشىپ كەتكەن جاي بولسۇن؟ نەدىمۇ ئاشلىق مول، بىرقەدەر بايلىقات ماكان بولسۇن؟ نەدىمۇ بازارلىرى ئاۋاتلاشقان، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي تۈگۈن بولسۇن؟ بۇمۇ تەنقىد قىلىشقا ئەرزىيدىغان مەسىلە.

كۆسەن خەلقى ئەزەلدىن سۇ قوغلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. شۇ چاغدىكى ئۆگەن دەريانىڭ سىرغىما مىقدارىنى ئانچە بىلمىگەندىمۇ، بىراق ئۇنىڭ يىل بويى ئېقىپ تۇرىدىغانلىقىنى، شىمالىي دەريانى (تارىم دەريانىڭ) قوشۇلىدىغانلىقىنى، ھازىرقى كۇچا دەريانى (شۇ چاغدا تۈڭچاق دەريانى دەپ ئاتالغان) نىڭمۇ شىمالىي دەريانى قۇيۇلىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، بۇرۇن يۇقىرى ئېقىندا يەر ناھايىتى ئاز ئېچىلغان، ھاياتلىق تولىراق تۆۋەن ئېقىندىكى سۇ ئاستا ئاقىدىغان، يەر سۇغىرىشقا ئەپلىك بولغان دېھقانچىلىق رايونلىرىغا، ئوت - چۆپى مول، سۈيى ئەلۋەك چارۋىچىلىق رايونلىرىغا مەركەزلەشكەن.

يېقىنقى يىللاردا ئۆگەن دەريانى، كۇچا دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ تۇپرىقىنى ئۆلچەش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، سۇغىرىش قاتلىمى تۆۋەن ئېقىمىنىڭكىدىن تۆۋەن ئىكەن، چىرىندى تۇپراق يۇقىرى ئېقىمىنىڭكىدىن يۇقىرى ئىكەن. بۇھالمۇ يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئەھۋالنى تولۇقلايدۇ.

دېمەك، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغاق لىنىيىسىدە، قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى ۋە قەلئە ئىزلىرى ناھايىتى كۆپ، قەدىمىي قەبرىلەر بىر - بىرلەپ كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ تارىخىي ئىزلاردىن ئەينى زاماندا گۈللەنگەن رايونلارنىڭ دەل بۈگۈنكى تارىم دەرياسى توغرىسىغا ئېقىپ ئۆتىدىغان چۆلدىكى توغراقلىق ئەتراپىدا ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈرۈشكە بولىدۇ (چۈنكى تارىم دەرياسى تارىختا شىمالغا قاراپ 200 نەچچە كىلومېتىر ئاققان). بۈلار ھازىرقى كۆچادىكى سوغۇ قويچىلىق فېرمىسى، خانىقاتام، شايارىدىكى تارىم پېزىسى، قىزىلبايراق پېزىسى، گۈلباغ پېزىسى، يېڭىمەھەللە پېزىسىنى، توقسۇدىكى ئۇچقات پېزىسى، داۋۇلتۈز پېزىسى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھالبۇكى، گۈللەنگەن رايونىنىڭ مەركىزىي بەلۋېغى كۆچا بىلەن توقسۇدا ئەمەس، بەلكى ھازىرقى شايار ناھىيىسى تەۋەسىدە بولغان، شايار ئىچىدە بولسا يانتاقشەھەر تېخىمۇ مەركەز بولغان. يانتاقشەھەر شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېنى، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە كۆسەنىنىڭ قەدىمىي ئاستانىسى ۋە يېپەك يولىدىكى ئوتتۇرايول بىلەن شىمالىي يولىنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسى بولغانكەن، يۇقىرىدىكى سەۋەبتىن سىرت، ئەينى زاماندا ئۇ يەنىلا ئۆگەن دەريانىڭ ئاساسى ئېقىنى ئۆتكەن جاي ئىدى، بۇ تارىخنامىدە خاتىرىلەنگەن، بۈنىڭدىن باشقا بۈگۈنكى كۇندىكى قۇرۇپ كەتكەن دەريا قىنى ۋە سازلىقلارمۇ بۈنىڭغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئۆگەن دەريانى جىلغىدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن ئېلىپ كەلگەن لاي، قۇملار ئۇزۇن مۇددەتكىچە تىنىپ، بىر مۇئەللەق دەريا شەكىللەنگەن، ئۇنىڭ تارماق ئېقىنى، ئۆستەڭلەرمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش بولۇپ، تۆپتۈز يەردىن كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان تېپىك يەر شەكلىنى پەيدا قىلغان. ئېگىز يېرىنگە ئېتىز ۋە ئۆي - ئىمارەت بەرپا قىلىنغان، ئۇلار بىر - بىرىنگە قوشنا يەرلەر بولۇپ قالغان. پەس يېرى زەيلىككە ئايلىنىپ قالغان. بۇ يەردىكى شورتاڭلىقنىڭ بەزى يەرلىرىدە گىياھ ئۈنمەيدۇ، بەزى يەرلىرىنى شورغا چىدامليق ياۋا ئوت - چۆپ قاپلاپ كەتكەن، دېمەك، پايانسىز بىر قاقاس چۆل مەنزىرىسى ھاسىل بولغان. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن، ناۋادا مۇئەللەق دەريادىن يار ئېلىپ كەتسە، شۇ چاغدىكى شارائىتتا ئۇنى تىزگىنلىۋالغىلى بولمايتتى-دە يەر شەكلى ئۆزگىرىپ كېتەتتى. ئادەملەرنىڭ سۇنى قوغلىشىپ ياشىشى — شۇ چاغدىكى ئادەملەرنىڭ دائىم كۆچۈپ تۇرۇشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئۆتمۈشتىكى نۇرغۇن ئاۋات كەنت، بازارلار تاشلىنىپ دەشت-دالاغا ئايلىنىپ قالغان، نۇرغۇن ئوردا، سارايى، ئىمارەتلەر، كەنتلەر ئادەم ئاياغ باسمايدىغان خارابىلىككە ئايلانغان. بۇ خارابىلەر مىڭلىغان يىللاردىن بۇيان ئاپتاپ ۋە بوران ئىچىدە قاغجىراپ كەلدى. ھازىر ئېگىز-پەس قۇم بارخانلىرىغا تولغان چۆل - جەزىرىدە قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان توڭگۇسباش قەدىمىي شەھىرى بۇنىڭ مىسالى. ئۇنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبى ئىدىقۇت، يارغول قەدىمىي شەھەرلىرىنىڭكى بىلەن ئاساسەن ئوخشايدۇ.

يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرىنىڭ تاشلىۋېتىلىشى ئومۇمەن مۇشۇ جۈملىگە كىرىدۇ، دەريا ئېقىنىنىڭ ئۆزگىرىشى ئۇنىڭ تاشلىۋېتىلگەنلىكىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قەدىمىي قەلئەلەرنىڭمۇ تاشلىنىپ چۆل - باياۋاندا قالغانلىقىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى.

يۇقىرىدىكى تۇرلۇك ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، يانتاقشەھەر قەدىمىي شەھىرى ھەقىقەتەن ۋېنى، جىن سۇلالىلىرى ۋە جەنۇبىي، شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە كۆسەنىنىڭ ئاستانىسى بولغان. شەھەر سېپىلىنىڭ قۇرۇلمىسىغا قاراپ يەنە شۇنى ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، تارىم دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا جايلاشقان «قەدىمىي چوڭ شەھەر — توغراق ئورمانلىقىدىكى «توغراق بوستان قەدىمىي شەھىرى» ئاشۇ دەۋرلەردىكى شەھەرلەردۇر.

(«شىنجاڭ يەر ناملىرى خەۋەرلىرى» 1985 - يىل)

ئاخىرقى سۆز

ئەجىرىنىڭ تېگى ئالتۇن. خادىملار بىرنەچچە نۆۋەت ئالماشقان ئەھۋالدا، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 10 يىللىق ئەجىردىن كېيىن «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۇنياغا كەلدى. ئادەت بويىچە بۇ تەزكىرىنى بىر «ئاخىرقى سۆز» بىلەن توگەللەشكە، يەنە بەزى ئىشلارنى مۇشۇ «ئاخىرقى سۆز» دە خاتىرىلەپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى.

شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى 1984 - يىلى قۇرۇلدى، ئەمەلىيەتتە 1986 - يىلى ئىش باشلىدى. خادىملارنى سەپلەش، خىراجەت ئاجرىتىپ بېرىش قاتارلىق تۈرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، «ناھىيە تەزكىرىسى» نى تۈزۈش سۈرئىتى ئاستا بولدى. شۇنداقتىمۇ بۇ ياسۇچتا يەنىلا نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1993 - يىل 7 - ئايغىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ «ج ك پ شايار ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تەشكىلات تارىخى ماتېرىيالى» يېزىلىپ نەشر قىلىنىدى ۋە «جۇغراپىيە» ، «ئاشلىق» قاتارلىق 15 قىسىمنىڭ دەسلەپكى قورىگىنالى پۈتتۈرۈلدى، تەخمىنەن 100 مىڭ خەتتىن ئاشىدۇ، تېخىمۇ مۇھىمى ماتېرىيال توپلاش ۋە تەكشۈرۈش ئارقىلىق نەچچە مىليون خەتلىك «ماتېرىيال كارتىسى» خاتىرىلەندى. بۈگۈنكى «ناھىيە تەزكىرىسى» نىڭ قولدىن چىقىرىلىپ باسمىغا بېرىلىشى ئالدىنقى قارارداً ئىشلىگەن كەسىپداشلارنىڭ جاپالىق ئەجرىدىن، بولۇپمۇ خۇا لىيې، ژاڭ جۈڭشىن ، دۇ گوچىڭ، جاڭ گۈيشېڭ، شۇي گوباۋ قاتارلىق يولداشلارنىڭ قەلەم تەۋرىتىپ، ئالاھىدە تۆھپە قوشقانلىقىدىن بولدى.

1993 - يىل 7 - ئايدا ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى يېڭىۋاشتىن تەڭشەلدى، كېيىنكىلەر ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ تىرىشىپ كۆرەش قىلدى. ئىشخانىدىكى شتاتلىق خادىم لى پېڭخەي، شاۋ يەن، ژاڭ يۈپىڭلاردىن باشقا، يەنە دەم ئېلىشقا چىققان پېشقەدەم كادىرلاردىن يولداش ما پېيشەن بىلەن چېن خې تەكلىپ قىلىنىدى ۋە يولداش جاڭ يۈنزى ئارىيەت ئېلىنىپ يېزىقچىلىققا قاتناشتۇرۇلدى، 8 - ئايدا تەھرىر ھەيئىتىنىڭ مۇزاكىرىسى ئارقىلىق «مۇندەرىجە» ماقۇللىنىپ ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەستىقلىشىغا سۇنۇلدى، خادىملار تەشكىللىنىپ يەنە بىر قېتىم ماتېرىيال توپلانغان ۋە تەكشۈرۈپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، 12 - ئايدا رەسمىي يېزىشقا تۇتۇش قىلىنىدى.

بۇ قېتىمقى تەزكىرە تۈزۈشكە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئەھمىيەت بېرىپ ۋە غەمخورلۇق قىلىپ، ئادەم ۋە مالىيە كۈچىگە كاپالەتلىك قىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى يولداش جاڭ لياڭجيې ئۆزى بىۋاستە سۈرۈشتە قىلىپ تۇردى ھەمدە «ناھىيە تەزكىرىسى تۈزۈش خىزمىتى يىغىنى» غا بىرنەچچە قېتىم قاتنىشىپ، تەزكىرە تۈزۈش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاشتۇردى. تەشكىلات بۆلۈم باشلىقى (تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى) يولداش يالڭ لەنپىڭ يىغىنىنى ئۆزى بىۋاستە ئۈيۈشتۇردى ۋە كونكرېت ئىشلارغا قاتناشتى؛ ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى يولداش يۆ شيۇچىڭ ناھىيىمىزگە يۆتكىلىپ كېلىشى بىلەنلا بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتتى. ھاكىم توختى بەكرى تەزكىرىنىڭ باش تۈزگۈچىسى بولۇپ، خىزمەتنىڭ جەريانىنى دائىم سۈرۈشتە قىلىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىدىكى قىيىنچىلىقلارنى ھەل قىلىپ بەردى.

تەھرىر ھەيئىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، پۈتۈن تەزكىرە قىسىملارغا ئايرىپ چىقىلغاندىن كېيىن، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ مەسئۇل بولۇپ يېزىشىغا تاپشۇرۇلدى. تارماقلار ماتېرىيال توپلاپ، دەسلەپكى ئورىگىنالنى يېزىپ چىققاندىن كېيىن ئىشخانىنىڭ تۈزىتىشىگە ۋە يېزىشىغا تاپشۇردى. يولداش لى پېڭخەي باش مۇھەررىر بولدى. ئەمەلىي يېزىش جەريانىدا، يولداش لى پېڭخەي «تەشكىلىي تۈزۈلۈش» ، «جۇغراپىيە» ،

«سودا» ، «ئىگىلىك باشقۇرۇش» ، «خەلق ئىشلىرى» ، «مىللەت، دىن» ، «شەخسىلەر» ، «خەلق» ، «مالىيە، پۇل مۇئامىلە» ، «مەدەنىيەت» قاتارلىق 10 قىسىمنى يازدى. يەنە يولداش ژاڭ يۈپىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ «چوڭ ئىشلار» ، «پەن - تېخنىكا» قىسمىنى يازدى؛ ما پېيشەن بىلەن ھەمكارلىشىپ «يېزا ئىگىلىكى» ، «ھاكىمىيەت» ، «ئەدلىيە» ، «مەنۇى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى» قىسمىنى يازدى؛ شياۋ يەن بىلەن ھەمكارلىشىپ «سانائەت» ، «ھەربىي ئىشلار» ، «تىببىي دورىگەرلىك، سەھىيە» ، «قوشۇمچە» قىسمىنى يازدى؛ يولداش ما پېيشەن «پارتىيە - گۇرۇھلار، ئاممىۋى تەشكىلاتلار» قىسمىنى يازدى، يەنە ژاڭ يۈپىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ «ئەمگەك، كادىرلار» قىسمىنى يازدى؛ يولداش جاڭ يۈنزى «ماتارىپ» ، «شەھەر قۇرۇلۇشى» قىسمىنى يازدى؛ يولداش ژاڭ يۈپىڭ «نوپۇس» قىسمىنى يازدى؛ يەنە شياۋ يەن، لى پېڭخەي بىلەن ھەمكارلىشىپ «قاتناش، پوچتا - تېلېگراف» قىسمىنى يازدى؛ شياۋ يەن قىسمەن ماقالىلەرنى ماشىنكىدا ئۈرۈپ چىقتى ۋە يولداش ژاڭ يۈپىڭ بىلەن بىللە ماتېرىياللارنى بېسىش، كوررېكتورلۇق قىلىش خىزمىتىنى ئىشلىدى. پېشقەدەم يولداش چېن خې ماتېرىيال توپلاش جەريانىدا جاپا - مۇشەققەتتىن قورقماي، يۈرەك قېتىنى سەرپ قىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىكى يولداش خەن خۇي جۇغراپىيە قىسمىنى تۈزەتتى ۋە گېئولوگىيە قىسمىنى تولۇقلىدى.

1995 - يىل 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنىدىن 31 - كۈنگىچە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مەخسۇس ئەزاسى، ئالىي مۇھەررىر يولداش جۇڭ شىڭچى، ناھىيە، ۋىلايەت تەزكىرىسى يېتەكچىلىك ئىشخانىسىدىن يولداش خەن خۇي، ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى جياڭ زۇڭتاڭ ۋە جاۋ يەنچيۇ، كۇچا ناھىيىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى پېي شاۋزېك، ئاقسۇ شەھەرلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىن يولداش لىيۇ سۇڭبو، توقسۇ ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يولداش پېك چېشەن، ئونسۇ ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش بى يۈخي ناھىيىمىزگە كېلىپ «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى باھالاش يېغىنىغا قاتناشتى. ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ سابىق ئەزاسى، ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ژاڭ فايۇەن، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ ئەزاسى، ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ باش كاتىپى شياۋ گۈاڭلارمۇ تەكلىپكە بىنائەن يېغىنغا قاتناشتى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەت، خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەشنىڭ ھازىرقى رەھبەرلىرى، دەم ئېلىشقا، پېنسىيىگە چىققان قىسمەن پېشقەدەم رەھبەرلەر، پېشقەدەم يولداشلار، تارىخ - تەزكىرە خىزمىتىگە قىزغىن كۆڭۈل بۆلگەن ھەر ساھەدىكى يولداشلار بولۇپ جەمئىي 50 نەچچە كىشى يېغىنغا قاتناشتى، نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. كۆچىلىكنىڭ پىكرى رەتلىنىپ يېغىنچاقلانغاندىن كېيىن، لى پېڭخەي، ژاڭ يۈپىڭ، لى جاۋپىڭلار تەزكىرىنى يەنە بىر قېتىم ئومۇميۈزلۈك تۈزەتتى، تولۇقلىدى ۋە باب، پاراگرافلارنى تەڭشىدى، 9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تەزكىرە ئورىگىنالى قولدىن چىقتى.

تەزكىرىدىكى سۆرەتلەرنى (رەڭلىك سۆرەتلەرمۇ) كۆپ يىللاردىن بۇيانقى توپلاشنىڭ نەتىجىسى. بۇلارنىڭ كۆپ قىسمىنى تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى، يەر نامىلىرى ئىشخانىسى تارتتى، قالغانلىرىنى ئالاقىدار تارماقلاردىكى يولداشلار تەقدىم قىلدى. تارتىلغىنىغا ئۇزاق بولغان قىسمەن سۆرەتلەرنىڭ ئاپتورلىرىنىڭ ئىسىم-فامىلىسىنى تېپىش مۇمكىن بولمىدى. توقسۇ ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى يولداش پېك چېشەن، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداش چېن يۈنخۇا تارتقان سۆرەتلەردىن باشقا سۆرەتلەرنى تارتقان يولداشلارنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ئېنىق يېزىشقا ئامال بولمىدى، بۇ يولداشلاردىن ئەپۇ سورايمىز.

بۇ كىتابتىكى خەرىتىلەرنىڭ كۆپ قىسمىنى يولداش شيې تېەنباۋ لايىھىلەپ سىزدى، يەنە جاڭ داۋخې، چېن شۆۋۈلارمۇ لايىھىلەپ سىزىشقا قاتناشتى.

بۇ كىتابنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ تاپشۇرۇۋېلىشىغا، بېكىتىشىگە سۈنۈش

جەريانىدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىكى ئالىي مۇھەررىر يولداش جۇلۇك شىڭچىنىلۇك بېتەكلىشى ۋە بېكىتىشىگە، ئاقسۇ ۋىلايەتلىك پارتكوم تارىخ ـ تەزكىرە ئىشخانىسىدىكى يولداش چېن يۈنخۇانىلۇك ياردىمىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتۇق، بولۇپمۇ پارتىيەمىزنىلۇك دەسلەپكى مەزگىللىدىكى سىياسىي ئەربابلىرىدىن بىرى، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بەنگۇئىتىنىلۇك سابىق مۇئاۋىن باش كاتىپى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى مۇھاجىرلار كومىتېتىنىلۇك مۇدىرى، ھۆرمەتكە سازاۋەر يولداش گاۋ دېڭبالۇك بۇ كىتابقا بېغىشلىما يېزىپ بەردى. مەملىكەت بويىچە ئاتاقلىق ئالىم، قىزىل راۋاقتىكى چۆش تەتقىقات جەمئىيىتىنىلۇك مۇدىرى، خەتتات فېلۇك چىيۇلۇك كىتاب نامىنى يېزىپ بەردى، ج ك پ شايار ناھىيىلىك پارتكومىنىلۇك تۇنجى شۇجىسى لى دۆيۈەن كىرىش سۆز يېزىپ بەردى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمىز.

ھەممە ساھەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ناھىيە تەزكىرىسىنى ئىستېداتلىق كىشىلەرسىز يېزىپ چىققىلى بولمايدۇ، تۇزگۈچى خادىملار بۇنىلۇك ئۈچۈن سەمىمىي تىرىشچانلىق كۆرسەتتى، ھەر ساھەدىكى زاتلار، كەسىپداشلار، پىشقەدەملەردىن تەلىم ئالدى. قابىلىيىتىمىزنىلۇك ئاجىزلىقى، بىلىمىمىزنىلۇك كەملىكىدىن، تەزكىرىنى تازا كۆڭۈلدىكىدەك يېزىپ چىقالمىدۇق. تولۇق بولمىغان ۋە كەتكۈزۈپ قويغان جايلار ئاز ئەمەس، ھەر ساھەدىكى ئىرادىلىك زاتلارنىلۇك كۆيۈنۈش روھىدا تۇرۇپ تۇزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

تۇزگۈچىدىن
1995 ـ يىل 9 ـ ئاي

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى 1 ـ قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن خادىملار: لىۋ چۈن، لىۋ لىگۇلۇك، ۋېي خۇڭبىلۇك، ماۋ زۇڭخۇي، سۈن شۇۋۇ، جاڭ داۋغې، دېلۇك شۇلىن، لىۋ گۇاڭجى، ئۆمەر ئىمىن، تۇراپ مۇنايىم، ۋەن جىشەن، زەي جېنشۇ، لى بېنيۇ، كۇلۇك ئەنشەن، مياۋ زېرۇلۇك، سۇي ئەنلى، دېلۇك ياۋلىن، لىۋ لىجۇلۇك، نيۇ خۇڭبىلۇك، جۇ چۈنيالۇك، خەن يوجيې، جالۇك شۇچۈەن، شۇ رۇنشىلۇك، يې فۇچيالۇك، چېن شۇۋۇ، جۇ يەن، ما پېيشەن، مىلۇك تېيشەن، خۇا لىيې، لۇ جىلۇك، تالۇك چىۋېلۇك، چېن جۇيې، ۋېي يۈخۇلۇك، جالۇك ۋېنفەن، ياۋ جىچيالۇك، يۈ زىلۇلۇك، جالۇك خۇي، يالۇك ماۋيى، چې يۈلۇك، شۇي پىلۇك، زو جۈيەن، جالۇك يۈنزى، ۋۇ جۈن، لى پېڭخەي، گو چىلۇك، ۋالۇك يۈپىلۇك، شاۋ يەن، دۇ گوچىلۇك، جيالۇك شۇلىن، لى جاۋپىلۇك، لىۋ جۈن، شۇي پىلۇك، گۈەن يۈڭبىن، ۋېي جيەنگو، ۋالۇك چېلۇك، ساۋ مىڭۋۇ، ئۆمەر، ياسىن، رەھىم، ھەسەن يۈسۈپ، ۋالۇك زېيۇ، شۇي گوباۋ، ۋالۇك جۈڭشەن.

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىلەردىن «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ خەنزۇچىسى 1995 - يىل 9 - ئايدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغانىدى، ئۇيغۇرچىسى 2004 - يىل 6 - ئايدا نەشردىن چىقىپ كەڭ جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى، بۇ شايار ناھىيىسىنىڭ سىياسىي مەدەنىيىلىك ۋە مەنىۋى مەدەنىيىلىك قۇرۇلۇشىدىكى زور خۇشاللىنارلىق ئىش.

شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى بىلەن مەزكۇر تەزكىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ئىشى 2003 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا باشلانغانىدى. كىتابنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىش ۋە تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسى مەسئۇل بولدى. شايار ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مەزكۇر كىتابنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىراجىتىگە كاپالەتلىك قىلىشى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىدىكى مۇھەررىرلەرنىڭ جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرۈشى بىلەن بۇ تەزكىرە نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى.

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ باش مۇھەررىرلىكىنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، كاندىدات ئالىي مۇھەررىر ئابدۇرۇپ ئىلى، مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى بېلىقنۇز مۇھەممەت ئۇستىگە ئالدى.

ئادەم ئىسمى، يەر - جاي ناملىرىنىڭ توغرا بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، شايار ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىدىن ئەۋەر مامۇت بەزى قىسىملارنىڭ بەت نۇسخىسىنى تەكشۈرۈپ ئوقۇدى.

بىز «شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش خىزمىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن ھەم مەدەتكار بولغان ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرگە، تەرجىمە - تەھرىرلىك، نەشر قىلىش خىزمىتى ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن مۇھەررىرلەرگە، تەرجىمانلارغا ۋە بۇ خىزمەتنى قوللىغان ئالاقىدار خادىملارغا چىن قەلبىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز.

تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشىدا مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن، كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

شايار ناھىيىلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى

2004 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى

«شايار ناهيىسى تەزكىرىسى» ئۇيغۇچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررلىر: ئابدۇرۇپ ئېلى

مەسئۇل مۇھەررلىر: بېلىقنىز مۇھەممەت

تەھرىر - تەرجىمىگە قاتناشقۇچىلار: (ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى)
ئابدۇرېھىم ياقۇپ، ئابدۇسەمەت تۇردى، ئاسىيە خوجا، ئەخمەت روزى توغرۇل، ئەخمەت ئىمىن ھاجى جۇبەيرى، باتۇر ئابدۇللا، بېلىقنىز مۇھەممەت، پولات ھىممەت، تۇرسۇنئاي دۆلەتى، جەمىلە ئابلا، خالىدە قادىر، دىلمۇرات مۇسا، سابىر ئەلى، كېرىم يۇسۇپ، مەردان ئەخمەت، مەرھابا شاۋۇدۇن، مەمتىمىن ھاشىم، نۇرمۇھەممەت دۆلەتى، ئىسلام ھۆسەيىن، ياقۇپ سالىھ.

تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋالغۇچى: دىلمۇرات مۇسا

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: مۇرادىل ئابىت

كورراكتورلار: جەمىلە ئابلا
بېلىقنىز مۇھەممەت
مەرھابا شاۋۇدۇن
خالىدە قادىر

《沙雅县志》维吾尔文版编译人员

主　　审：阿不都肉甫·艾力

责任编辑：比丽克孜·穆罕默德

编译人员：（姓氏以维吾文字母为序）

阿不都热依木·亚库甫、阿不都赛买提·吐尔地、阿斯亚·霍加、艾合买提·肉孜·托格如力、艾合买提·依明·阿吉·菊拜日、巴吐尔·阿不都拉、比丽克孜·穆罕默德、甫拉提·依米提、吐尔逊阿依·多莱提、加米拉·阿不拉、哈丽达·哈的尔、迪木拉提·木莎、沙比尔·艾力、克力木·玉素甫、买尔旦·艾合买提、玛尔哈巴·夏吾东、买买提明·阿西木、努尔穆罕穆德·多莱提、斯拉木·玉赛音、牙库甫·莎力

验　　收：迪木拉提·木沙

封面设计：穆拉丁·阿比提

校　　对：加米拉·阿不拉、比丽克孜·穆罕默德、玛尔哈巴·夏吾东哈丽达·哈的尔

بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ 1995 - يىل 9 - ئاي 1 - نەشرى، 1995 - يىل 9 - ئاي 1 - باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى
本书根据新疆人民出版社 1995 年 9 月第一版 1995 年第一次印刷版本翻译出版

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

«شايار ناھىيىسى تەزكىرىسى»

شايار ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق كوچىسى №348)
ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى كومپيۇتېر مەركىزىدە تىزىلدى
شىنجاڭ جىنبەن مەتبەئە چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
2004 - يىل 6 - ئاي 1 - نەشرى
2004 - يىل 6 - ئاي 1 - بېسىلىشى
فورماتى: 1092 × 787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 64 قىستۇرما ۋاراقى: 11
تىراژى: 1000 - 1
ISBN7-228-08949-9
باھاسى: 160.00 يۈەن، چەت ئەلگە سېتىلىش باھاسى: 80 دوللار